

57593

57593/589

7-6. sz

1993

127. ÉVFOLYAM

1. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

1993 JUN 14

Sándor Pál: Deák Ferenc a történelmi személyiség

Urbán Aladár: Kossuth és Görgey 1848 őszén

Somogyi Éva: A közös kormány 1867–1907

Kövér György: A bankkérdés: két-bankrendszer vagy binacionális bank (1867–1878)

Tomka Béla: A bank-ipar kapcsolat Németországban 1850 és 1913 között. Viták és súlypontok az irodalomban

Tisztelt Olvasó!

A Századok a Magyar Történelmi Társulat nagy tradíciókkal rendelkező tudományos orgánuma 1867 óta jelenik meg folyamatosan. Alapításakor, s utána még hosszú évtizedeken keresztül évente 10 alkalommal jelent meg, s előfizetőinek ezenfelül még egy pótfüzetet is juttatott.

A jelenlegi Századok, nemhogy e tradíciók folytatásához, de rendszeres megjelentetéséhez sem rendelkezik elegendő anyagi eszközzel. Szerkesztőségünk a folyóirat kiadása körül évek óta állandósult válság következtében arra az elhatározásra jutott, hogy kísérletet tesz e helyzet megváltoztatására. A központi költségvetési támogatás emelésében nem reménykedhetünk, sőt reálértékben ez az állami támogatás évek óta csökken, s ez a többi tudományos folyóirat mellett a Századokat is súlyosan érinti.

A jelen helyzetben mi is a „szokásos” megoldáshoz folyamodtunk, s létrehoztuk a **Századok Alapítványt**. Az alábbiakban az alapító okirat néhány pontjára hívjuk fel szíves figyelmét:

„4. Az alapítvány nyitott és közhasznú...”

5...Pénzügyi támogatást vár más alapítványoktól, külföldi és magyar állampolgárok befizetéséből...

6...Az **alapítványi befizetők névsorát** — az összeg feltüntetésével — a Századok... *minden évben, az utolsó számban nyilvánosságra hozza.*

7...Az alapítvány minden év novemberében elszámol vagyonáról, s a „mérlegbeszámolót” nyilvánosságra hozza a Századok (ezt követő) legközelebbi számában...”

Tisztelt olvasó!

Tisztában vagyunk azzal, hogy a jelenlegi gazdasági körülmények nem a legkedvezőbbek ahhoz, hogy ilyen felhívással forduljunk Önhöz, de ha ezt anyagi körülményei megengedik, kérjük, *csatlakozzon az alapítvány támogatóihoz.*

Alapítványunkat a Budapest Bank Rt. kezeli, **belföldi számlaszámunk: BBRT 208-26411**

Külföldi támogatóink devizában a:

„Budapest Bank 401-151-941-8797-0”

számlára fizethetnek be. Egyes bankok, különösen az amerikaiak, csekkel történő fizetés, vagy banki átutalás esetén magas összegű (35\$) banki költséget is felszámolnak, ezért talán célszerűbb a közvetlen befizetés.

Hazai támogatóink *befizetési csekket a Századok szerkesztőségétől kaphatnak.*

A befizetett összeg alapítványi hozzájárulásnak számít és az adóalapból levonható.

Abban a reményben, hogy céljainkkal Ön is egyetért, előre is köszönjük erkölcsi és — remélhető — anyagi támogatását.

*Tisztelettel:
a Századok szerkesztősége*

51 593

1994 FEB 2 2'

51593/683

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

127. évfolyam (1993)

1-6. szám

TANULMÁNYOK

- ifj. Barta János - Barta Gábor*: III. Béla király jövedelmei
(Megjegyzések középkori uralkodóink bevételeiről) III-IV/413
- Györfly György*: Az Árpád-kori magyar krónikák III-IV/391
- Nagy József*: A földkérdés a II. világháború előtti és alatti években V-VI/651
- Niederhauser Emil*: A cseh történetírás történetéből II/201
- Pach Zsigmond Pál*: A Levante-történetírás fordulata 1879 és 1918 között II/239
- Sándor Pál*: Deák Ferenc a történelmi személyiség I/3
- Tilkovszky Loránt*: Fritz Valjavec és a magyarországi némettség (1935-1944) V-VI/601
- Urbán Aladár*: Kossuth és Görgey 1848 őszén I/37

KÖZLEMÉNYEK

- Barta Róbert*: A brit Konzervatív Párt az 1920-as években V-VI/706
- Gángó Gábor*: Kiadatlan Eötvös-kéziratok 1848-49-ből III-IV/486
- Gecsényi Lajos*: Bécs és Magyarország kereskedelmi kapcsolatainak törté-
netéhez a 16-17. század fordulóján III-IV/469
- Kövér György*: A bankkérdés: két-bankrendszer vagy binacionális bank I/89
- Mesterházy Károly*: A magyar honfoglalás régészetének ötven éve II/270
- Mesterházy Károly*: Régészeti adatok Magyarország 10-11. századi kereskedel-
méhez III-IV/450
- Síró Béla*: A debreceni zsidó gimnázium V-VI/676
- Somogyi Éva*: A közös kormány 1867-1907 I/70
- Szöke Domonkos*: Konzervativizmus és liberalizmus választóján. Bethlen
István és a Magyar Szemle kapcsolatának történetéhez V-VI/738
- Tomka Béla*: A Hitler-jelenség és a Harmadik Birodalom uralmi rendszere II/312

MŰHELY

- Lukacs, John*: Hitler és Magyarország. A kutatás megválaszolandó kérdései V-VI/750

DOKUMENTUMOK

- Gergely Jenő*: A Demokrata Néppárt „igazolójelentése” a Mindszenty József
bíboros hercegprímással keletkezett konfliktusáról V-VI/761
- Stark Tamás*: Út a békeszerződéshez V-VI/781

FIGYELŐ

- Tomka Béla*: A bank-ipar kapcsolat Németországban 1850 és 1913 között. Vi-
ták és súlypontok az irodalomban I/127

BESZÁMOLÓ

- Emléklés Amerika felfedezésének 500. évfordulója alkalmából (-n. -r.) I/143
- Görgey emléklés (-n. -r.) I/147
- 125 éves a Magyar Történelmi Társulat. Ünnepi ülészak (*Kovács Éva*) II/332

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Agárdi Péter:** Kortársunk Mónus Illés. Metszet az 1930-as évek magyar szellemi életéből (Ism.: *Jemnitz János*) II/35
- Awarenforschungen** (Ism.: *Szentpéteri József*) I/15
- Ádám, Magda:** The Little Entente and Europe (1920–1929) (Ism.: *Diószegi István*) III–IV/55
- Ádám Somorjai, Árpád:** Geburtenbeschränkung in Bauernfamilien Ungarns (ca. 1750–1945). (Ism.: *Szabó A. Ferenc*) III–IV/51
- Balling, Mads Ole:** Von Reval bis Bukarest (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) II/35
- Bene János – Szabó Péter:** Nyíri bakák a Donnál (Ism.: *Stark Tamás*) II/36
- Boldog Váradi.** (Ism.: *Péter Katalin*) III–IV/51
- Bradley, Joseph:** Guns for the Tsar: American Tehnology and the Small Arms Industry in Nineteenth-century Russia (Ism.: *Kurunczi Jendő*) I/16
- Bruguière, Michel:** Pour une renaissance de l'histoire financière XVIIIe–XXe siècles. (Ism.: *Vadász Sándor*) V–VI/85
- Deák Ferenc** kiadatlan leveleiből (Ism.: *Urbán Aladár*) III–IV/53
- Dějiny Maďarska.** (Ism.: *Niederhauser Emil*) V–VI/85
- Demográfiai átmenet Magyarországon** (Ism.: *Szabó A. Ferenc*) III–IV/56
- Die Habsburger. Eine Europäische Familiengeschichte** (Ism.: *Niederhauser Emil*) II/35
- Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichischen – Ungarischen Monarchie 1896–1907** (Ism.: *Szabó Dániel*) V–VI/86
- Farkas Gábor:** A megye, a város és a község igazgatása Magyarországon 1945–1950 (Ism.: *Izsák Lajos*) III–IV/56
- Flucht, Vertreibung, Eingliederung** (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) III–IV/56
- Goszudarsztvennije ucsezgyenyija Rosszii XVI–XVIII vv** (Ism.: *Kurunczi Jendő*) I/16
- Guide to documents and manuscripts in Great Britain relating to the Kingdom of Hungary from earlier times to 1800** (Ism.: *Urbán Aladár*) II/35
- Heimann, Horst :** Die Voraussetzungen des demokratischen Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie (Ism.: *Jemnitz János*) V–VI/86
- Hodinka Antal** emlékkönyv (Ism.: *Vadnay Tibor*) V–VI/86
- Két emberöltő a magyarság szolgálatában. Bóta Ernő emlékkönyv** (Ism.: *Hajdu Tibor*) III–IV/54
- Korinnúj, N. N.:** Perejaszlavszkaja zemlja X-pervaja polovina XIII veka (Ism.: *F. Font Márta*) I/15
- Kratkaja Isztorija Vengrii sz drevnejsih vremen do nasih dnei** (Ism.: *Niederhauser Emil*) II/34
- Krausz Tamás:** Pártviták és történettudomány. Viták az „orosz történelem sajátosságairól” különös tekintettel a húszas évekre (Ism.: *Erényi Tibor*) III–IV/54
- Kula, Marcin:** Narodowe i rewolucyjne (Ism.: *Niederhauser Emil*) III–IV/57
- Lelkes György:** Magyar helységnev-azonosító szótár (Ism.: *Niederhauser Emil*) I/17
- Lemay, Edna Hindie:** Dictionnaire des constituants 1789–1791 (Ism.: *Hahner Péter*) I/16
- Lincoln, W. Bruce:** The Great Reforms: Autocracy, Bureaucracy and Politics of Change in Imperial Russia (Ism.: *Kurunczi Jendő*) I/17
- Marsina, R[ichard] – Čičaj, V[ilijam] – Kováč, D[ušan] – Lipták, L[ubomír]:** Slovenské dejiny (Ism.: *Niederhauser Emil*) V–VI/85
- McCagg, William O.:** Zsidóság a Habsburg Birodalomban 1670–1918 (Ism.: *Károly Viktor*) II/35
- McCullough, D.:** Trumann (Ism.: *H. Haraszi Éva*) III–IV/58
- On The Move.** Essays in Labour and Transport History (Ism.: *Jemnitz János*) III–IV/54
- Österreich im Hochmittelalter (907 bis 1264)** (Ism.: *Veszprémy László*) II/34

Pálffy Pál nádor levelei (1644–1653) (Ism.: <i>Soós István</i>)	I/159
Rumánien 1971–1980 (Ism.: <i>Miskolczy Ambrus</i>)	V–VI/868
Schödl, Günter: Kroatische Nationalpolitik und „Jugoslavenstvo“ (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	I/177
Sipos Péter: Die Sozialdemokratische Partei Ungarns und die Gewerkschaften. 1890–1944 (Ism.: <i>Jemnitz János</i>)	III–IV/537
Somogy megye múltjából (Ism.: <i>Szabó Róbert</i>)	III–IV/564
Széchenyi István válogatott művei I–III (Ism.: <i>Urbán Aladár</i>)	III–IV/527
Szeged története (1849–1919) (Ism.: <i>Bezdán Sándor</i>)	III–IV/521
Szeged története (Kronológia a kezdetektől 1944-ig) (Ism.: <i>Szabó Dániel</i>)	III–IV/525
Szemere Bertalan és kora (Ism.: <i>Biernacki Karol</i>)	V–VI/859
Szénássy Barna: History of Mathematics in Hungary until the 20th Century (Ism.: <i>Urbán Gábor</i>)	I/173
Teleki Pál és kora. A Teleki Pál emlékév előadásai (Ism.: <i>Tilkovszky Loránt</i>)	III–IV/552
The Social Democratic Party of Denmark 1871–1990. Achievements and Problems (Ism.: <i>Jemnitz János</i>)	III–IV/539
Tilkovszky Loránt: Hét évtized a magyarországi németek történetéből. Zeitge- schichte der Ungarndeutschen seit 1919, mit einer Vorgeschichte (Ism.: <i>Vonyó József</i>)	III–IV/546
Ungarn auf dem Weg der Demokratie. Von der Wende bis zur Gegenwart (Ism.: <i>Németh István</i>)	III–IV/566
Vass Henrik – Vida István: A koalíciós korszak pártjainak szervezeti szabályza- tai 1944–1948 (Ism.: <i>Izsák Lajos</i>)	II/364
Völkl, Ekkehard: Der Westbanat 1941–1944 (Ism.: <i>Bellér Béla</i>)	III–IV/555
Weilguni, Werner: Österreichisch–Jugoslawische Kulturbeziehungen 1945–1989 (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	II/363
Young, James D.: John Maclean Clydeside Socialist (Ism.: <i>Jemnitz János</i>)	III–IV/543

FOLYÓIRATSZEMLE

A beavatkozás korlátai: hogyan nem döntötte meg az Egyesült Államok Sukarnót	III–IV/592
A II. világháború hatása a feketebőrű amerikaiak életére	III–IV/584
Az Áldozat oltárai: a konföderáció asszonyai a polgárháborúban	III–IV/575
Az észak–amerikai őslakosok és az európaiak kapcsolata: kétféle interpretáció Barrett, James R.: Amerikanizáció és a munkásosztály átformálása az Egyesült Államokban, 1880–1930	I/181
Brands, H. W.: A sebezhetőség kora: Eisenhower és a nemzetbizonytalansági állapot	II/370
Cayton, Andrew R. L.: „Különálló érdekek” és a nemzetállam: A Washington- kormányzat és a regionalizmus kezdetei az Appalache-hegységtől nyu- gatra	II/367
Cobbler, Dorothy Sue és Kessler-Harris, Alice: Az „új” munkásmozgalom-törté- net az amerikai egyetemi tankönyvekben	V–VI/871
Cornell, Saul: A megtámadott arisztokrácia: a határvidék antifederalista ideo- lógiája	I/183
Dmitrijev, Sz. N.: A „Szövetségek Szövetsége” az első orosz forradalom idején	I/190
Dongarov, A. G.: A háború, amely elkerülhető lett volna	I/191
Drescher, Seymour: Brit módszer, francia módszer: a közvélemény alakítása és a forradalom a második francia rabszolgafelszabadításban	I/185
Faragher, John Mack: A Frontier ösvényén: Turner és az amerikai nyugat átér- tékelése	V–VI/870
Greenstein, Fred I. és Immerman, Richard H.: Mit mondott Eisenhower Ken- nedynek Indokínával kapcsolatban?	II/372

<i>Isserman, Maurice</i> : A nem is annyira sötét és véres terület: új könyvek az 1960-as évekről	II/374
<i>Jacoby, Russel</i> : Új kultúrtörténet? és <i>Dominick LaCapra</i> : Kultúrtörténet és módszerei	II/377
<i>Kazin, Michael</i> : „Népi jobboldaliság: tanulmányok a 20. századi amerikai konzervativizmusról	II/368
<i>Kelley, Robin D. G.</i> : „Nem azok vagyunk, akiknek látszunk”: A fekete munkások szerepének átértékelése a szegregációs délen	V-VI/874
Kerekasztal: Az amerikai külkapcsolatok története	I/195
<i>Kiernan, Ben</i> : A vietnámi háború: hogyan végződhetett volna?	II/375
<i>Leuchtenburg, William E.</i> : A történész és a közélet	II/380
<i>Little, Douglas</i> : Az új nlus menti határ: JFK, Nasszer és az arab nacionalizmus	III-IV/589
<i>McMahon, Robert J.</i> : Az Egyesült Államok hidegháborús stratégiája Dél-Ázsiában: katonai elkötelezettség Pakisztánnal szemben, 1947–1954	III-IV/586
<i>Noszkova, A. F.</i> : Két tábor kialakulása a lengyel ellenállási mozgalomban	III-IV/583
<i>O'Brian, Thomas F.</i> : Forradalmi küldetés: amerikai vállalkozások Kubában	V-VI/872
<i>O'Reilly, Kenneth</i> : Az FBI és a zavargásokkal kapcsolatos politikája, 1964–1968	III-IV/590
<i>Pancov, A. V.</i> : Lev Davidovics Trockij	III-IV/577
<i>Slotten, Hugh R.</i> : Amerikai reagálások a mérgező harci gázokra 1915–1930	III-IV/578
<i>Ribuffo, Leo P.</i> : Isten és a jelenkori politika az Egyesült Államokban	V-VI/875
<i>Rodgers, Daniel T.</i> : Republikanizmus: egy eszme pályafutása	III-IV/594
<i>Sasaki, Teruyuki</i> : Nemzetköziség és egyetemes vonások P. L. Lavrov narodnyik-ságában	III-IV/575
<i>Sassoon, Donald</i> : A baloldal Olaszországban és Európában. Választások és kor-mányok 1945–1988	III-IV/585
<i>Schlereth, Thomas J.</i> : Kolumbia, Kolumbusz és kolumbianizmus	I/182
<i>Smith, Everard H.</i> : Chambersburg: egy konföderációs megtorlás anatómiája	I/187
The American Historical Review fóruma a JFK című filmről	II/378
Történetírás Kelet-Európa országaiban	II/381
<i>Tyihvinszkij, Sz. L.</i> : Csou En-Laj (1898–1976)	II/371
<i>Vaughn, Stephen</i> : A mozifilmgyártás etikai kódexe	III-IV/581
Vita az amerikai történelem „egyediségéről” és a transznacionális történetírásról	I/192
<i>West, Philip</i> : A koreai háború értelmezése	III-IV/588

KRÓNKA

A Századok Alapítvány pénzügyi mérlege (<i>Pál Lajos</i>)	V-VI/882
300 éve szabad királyi város Debrecen (<i>Kovács Ágnes</i>)	V-VI/878
Hodinka Antal Emlékkonferencia Nyíregyházán (<i>Földvári Sándor</i>)	III-IV/598
Jövőre jelenik meg! Korai magyar történeti lexikon (9–14. század) (x)	V-VI/881
Juhász Gyula (1930–1993) (<i>Benda Kálmán</i>)	II/387
Menyhárt Lajos (1940–1993) (<i>Niederhauser Emil</i>)	III-IV/598

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.

TELEFON: 155-77-72
127. ÉVFOLYAM 1993. 1. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁCSKAI VERA, DOMBRÁDY LORÁND, ENGEL PÁL, GERÓ ANDRÁS, HAJDU TIBOR,
IZSÁK LAJOS, JAKÓ ZSIGMOND, KATUS LÁSZLÓ, KOROKNAY ÁKOS, KUBINYI AND-
RÁS, MUCSI FERENC (felelős szerkesztő), NIEDERHAUSER EMIL, PALOTÁS EMIL, PRITZ
PÁL, RÁCZ ISTVÁN, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, VÁRKONYI ÁGNES, VIDA ISTVÁN,
WELLMANN IMRE

Szerkesztő:
PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Sándor Pál: Deák Ferenc a történelmi személyiség 31
Urbán Aladár: Kossuth és Görgey 1848 őszén 37

KÖZLEMÉNYEK

Somogyi Éva: A közös kormány 1867–1907 70
Kövér György: A bankkérdés: két-bankrendszer vagy binacionális bank 89

FIGYELŐ

Tomka Béla: A bank-ipar kapcsolat Németországban 1850 és 1913 között. Vi-
ták és súlypontok az irodalomban 127

BESZÁMOLÓ

Emlékülés Amerika felfedezésének 500. évfordulója alkalmából(-n. -r.) 143
Görgey emlékülés(-n. -r.) 147

TÖRTÉNETI IRODALOM

Awarenforschungen (Ism.: *Szentpétery József*) 151
N. N. Korinnüj: Perejaszlavszkaja zemlja X-pervaja polovina XIII veka (Ism.:
F. Font Márta) 157
Pálffy Pál nádor levelei (1644–1653) (Ism.: *Soós István*) 159
Goszudarsztvennije ucsezgyenyija Rosszii XVI–XVIII VV. (Ism.: *Kurunczi Je-
nő*) 164
Edna Hindie Lemay: Dictionnaire des constituants 1789–1791 (Ism.: *Hahner
Péter*) 167

<i>Joseph Bradley: Guns for the Tsar: American Tehnology and the Small Arms Industry in Nineteenth-century Russia (Ism.: Kurunczi Jenő)</i>	168
<i>W. Bruce Lincoln: The Great Reforms: Autocracy, Bureaucracy and Politics of Change in Imperial Russia (Ism.: Kurunczi Jenő)</i>	171
<i>Szénássy Barna: History of Matematics in Hungary until the 20th Century (Ism.: Urbán Gábor)</i>	173
<i>Lelkes György: Magyar helységnevé-azonosító szótár (Ism.: Niederhauser Emil)</i>	176
<i>Günter Schödl: Kroatische Nationalpolitik und „Jugoslavenstvo“ (Ism.: Niederhauser Emil)</i>	177

FOLYÓIRATSZEMLE

Az észak-amerikai őslakosok és az európaiak kapcsolata: kétféle interpretáció 181 – <i>Thomas J. Schlereth: Kolumbia, Kolumbusz és kolumbianizmus</i> 182 – <i>Saul Cornell: A megtámadott arisztokrácia: a határvidék antifederalista ideológiája</i> 183 – <i>Seymour Drescher: Brit módszer, francia módszer: a közvélemény alakítása és a forradalom a második francia rabszolgafelszabadításban</i> 185 – <i>Everard H. Smith: Chambersburg: egy konföderációs megtorlás anatómiája</i> 187 – <i>James R. Barrett: Amerikanizáció és a munkásosztály átformálása az Egyesült Államokban, 1880–1930</i> 188 – <i>Dmitrijev, Sz. N.: A „Szövetségek Szövetsége” az első orosz forradalom idején</i> 190 – <i>A. G. Dongarov: A háború, amely elkerülhető lett volna</i> 191 – <i>Vita az amerikai történelem „egyediségéről” és a transznacionális történetírásról</i> 192 – <i>Kerekasztal: Az amerikai külkapcsolatok története</i> 195
--

Folyóiratunk az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
 állandó támogatásával jelenik meg

Sándor Pál

DEÁK FERENC A TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉG

Tanulmányunkban rövid áttekintést adunk Deák Ferenc politikai pályáivéről. Az a kor, amelyben élt és politikai tevékenységét kifejtette, nemcsak a magyarországi, hanem az európai történetben is a nagy társadalmi-politikai küzdelmek és változások kora volt. Olyan történelmi sorsfordulók időszaka, amelyet a forradalmak és az ellenforradalmak földrengéseinek disszonáns morajlásai kísértek végig. A múlt század magyar sorskérdései iránt fogékony és jelentékeny politikusainak sorában Deák sajátos helyet foglalt el. A rendi törvények falai közé zárt „jogásznemzet” egész politikai gondolatvilágát és életérzését ő ismerte és értette meg a legjobban. Azok ismeretében fogott hozzá — a 19. század első harmadától — a törvényekkel való hadakozás egyéni politikai módszerével, hogy lépésről lépésre, de annál szívósabb és kitartóbb küzdelemmel lehántsa „a roskatag feudalizmus hajdani csillogó rongyait” a magyar társadalom testéről és a rendi intézmények falait lebontva, fokról fokra egyengesse az utat a liberális eszme-és intézményrendszer kialakításához.

Deák politikai művészete a liberalizmus *egyik* — mérsékelt — irányzatát képviselte a feudális abszolutizmus elleni küzdelemben. Politikája társadalmi bázisát a megyei középnemesség soraiban igyekezett kiépíteni. Politikai eszméi és gondolatvilága e társadalmi réteg műveltebb és az új idők iránt fogékony tagjainak felső szintjén mozgott.

Az ország határain túltekintő ismeretei alapján ugyanakkor tisztában volt a nemzetközi realitásokkal is. Főleg avval a körülménnyel, hogy a Habsburg hatalom a 19. század derekán, sőt a forradalmi megrázkódtatás után is még mindig a nemzetközi realitások közé tartozott és ezért ehhez a nemzetközi feltételrendszerhez igazította — a mindenkori szükségleteket a lehetőségekkel egyeztető — politikáját.

Ezeknek a gondolatoknak a jegyében tekintjük át politikájának főbb szakaszait. Először Deák pályakezdéséről adunk rövid áttekintést.

1. Deák Ferenc pályakezdéséről (1824–1840)

A Dél-Dunántúl nyugat felé elterülő vidéke, hol a síkról felemelkedő erdős magaslatok tágas völgyekre nyílnak és a bortermő dombok a szelíd természet igéző csendjének nyugalalmát árasztják¹; ennek a tájnak a fia Deák Ferenc, a 19. századi magyar történelem egyik nagy reformpolitikusa. Hazai kortársai és az akkori Magyarországra látogató külföldiek egyaránt így írják le külsejét férfikora delén az 1830-as évek fordulóján: Zömök termetű, erős izomzatú vállakkal, széles, erős mellkassal, kissé rövid végtagokkal. A száj íve felett kissé felfelé hajló, bozontos bajusz, alatta enyhén gömbölyödő áll. A dús szemöldök kékes árnyalatú szemeket fed, melyeknek fényei hol egy távoli világ rezgő messzeségének szenvedély nélküli szelíd nyugalalmát árasztják — mint a táj —, hol a jellem állhatatos szilárdságáról vallanak szürkére váltott színük hidegen szűrő látványával. Arcán komor bú röppendő árnyéka. Mindig fekete és egyszerű öltözetben látható, lassú, kényelmes mozdulatokkal a mindennapos, hosszú sétákon, a korán megismert természet hűs nyugalalmát és ősi biztonságot nyújtó világában: a Zala folyócska szeszélyes kanyarulatai mentén, a jegenyékkal szegélyezett völgy terjedelmes rétekre és szántókra nyíló síkján, vagy a kehidai otthonból is megpillantható távolabbi szőlőhegyek és erdős magaslatok domboldalain.²

Deák Ferenc a Zala megyei Söjtör nevű magyar falucskában született 1803 október 17-én. Születése, amely anyja halálát okozta, a családra omló gyászos események elindítója is volt egyúttal. Apja, aki nagyon szerette feleségét, búskomor lett s látni sem akarta a „gyilkos”-nak nevezett csecsemőt. Ettől kezdve élete rendhagyó módon fejlődött. Anyjáért a lélekharang neki búcsúztatója volt a szülői háztól. Apja rendelkezése szerint ugyanis nagybátyja — Deák József — zalatárnoki birtokára került, ahol nem viselte senki kellően gondját. Közöny és önzés vette körül és az érzelmileg rideg környezetben magányosan élt a korához való társas kapcsolatok nélkül. Szinte önjerejéből nevelődött.³ Ifjabb nővére, az 1808-ban tizenöt éves Klára az, aki őt kiragadja a gyermeki lét e sivár világából és a kehidai otthon család pótló, testvéri környezetébe vonja. Az apja ugyanis, még 1804-ben odahagyta a gyászos emlékezetű Söjtört és az egykori felesége révén örökölt kehidai birtokára költözött, mely azóta a csonka család állandó otthona lett. A súlyos lelki megrázkódtatáson átesett, megromlott egészségű apa 1808. január 25-én meghalt, s így lett az ötesztendő gyermek teljesen árva. Ettől kezdve Klára az, ki számára az anyagi gondoskodást megismerő támaszkodó biztonság forrása. Mellette a 19. évében járó legidősebb testvér — Antal — tölti be az apát pótló gyám szerepét.⁴ Lelkileg meleg érzésű és szellemileg fogékony idősebb testvérei azok, kik nemcsak a természet szeretetére tanítják, de tőlük nyeri el a gyermek Deák — a kérdező oktatás természetes módján — az első szellemi ismereteket is.

Ferenc iskoláztatását is Antal irányítja. Iskoláit a gyermek 1811-ben Keszthelyen, a csornai premonstreiek vezetése alatt álló gimnáziumban kezdi el, majd 1812–13-ban a pápai algimnázium, 1813–17 között pedig a nagykanizsai piarista gimnázium növendéke. Figyelemre méltó mozzanat: a tizennégy esztendő diák értelmileg koraérett, ami — egyéni adottságai mellett — idősebb és művelt testvéreinek nevelő tevékenységére vezethető vissza. A poétika tanára, több ízben is órá bízta a tanítás

és a felügyelet ellátását az osztályban. Tanulótársai pedig tőle kérnek tanácsot az iskolai ünnepek rendezése alkalmából. Később — 1817–21 között — győri jogakadémiai növendék korában nem egyszer megtörtént, hogy őt kérik meg, hogy intézkedjék a diáktársak között felmerült perpatvarok ügyében és az ő ellenőrzése alá helyezik a szegény diákok sorsát könnyítendő akadémiai segélyegylet működését.⁵ Diáktársai közül nemcsak szociális érzékenységgel, de különleges emlékező- és felidéző képességével is kitűnik. Szélsőségesen akusztikus képességű. Még kanizsai iskolaévei alatt a jegyzetelés kötelessége alól — belső kényszertől hajtva — felmenti magát. Legfeljebb apró papírdarabkákra firkantja a tanítási órákon hallottakat. Mégis pontosan felidézi és elmondja a tananyagot.⁶ Győri joghallgató korában pedig már korrepetál, önműködően átadva a testvéri hagyományként beidegződött szokások egyikét. Internátusi szobatársa, Sinkay János, a jómódú zalai birtokos család sarja, értelem dolgában elmarad mögötte. Az ifjú Deák kényelmes ahhoz, hogy maga olvassa az akadémiai vizsga anyagát. Letelepszik kényelmes karosszékebe, Sinkayval pedig felolvastatja a tananyag szövegét. Úgy tűnik, nem is figyel a hallottakra. Csak a vizsgákon derül ki, hogy az olvasatás után hallottakat még önállóan fel is dolgozza.⁷

1821 augusztusában fejezi be jogakadémiai tanulmányait. A következő év novemberében Pestre megy, felesküszik jurátusnak, majd 1823. december 19-én megszerzi ügyvédi diplomáját.⁸ Ezek azok az esztendőök, amikor az 1815 novemberében megvont európai hatalmi egyensúly rendszerében a metternichi politika még sikeresen működik. Gátat tud vetni az osztrák abszolútizmus ellen fellépő nemzeti és liberális mozgalmaknak.⁹ Ami pedig a hazai politikai viszonyokat illeti, csak utalunk rá. Ezekben az esztendőökben csapnak magasba a megyei ellenállás hullámai. 1812 óta ugyanis az uralkodó nem hívott össze országgyűlést és törvénytelenül szedette be a felemelt hadiadókat, és egyre nagyobb létszámú újoncállításra készítette a rendeket.

Zalában az 1823. évi rendi ellenállás kemény kötésű vezéralakja, az akkor harmincnyolc esztendőös Antal, a régi magyar táblabíró-világ egyik jellegzetes alakja. Ő még erős szálakkal kötődik a rendi életformához és intézményrendszer világához.¹⁰ Nem így Ferenc öccse. Ő már az új nemzedék tagja, aki ifjú joghallgató korában is fogékony volt a reformeszmé iránt.

Mielőtt röviden vázolnánk Ferenc politikai pályájának kezdeti szakaszát és azt a sajátosan egyéni politikai harcmódot, amelyet a reformok szolgálatába állított, egy pillantást kell vetnünk arra a középnemesi létformára, amelyben élt.

A komor emlékezetű sőjtöri lak — a születés helye — a hozzátartozó földekkel hozzávetőlegesen 1240 hold terjedelmű. A kehidai birtok pedig, a szomszédos részföldekkel 1614 hold kiterjesztésű. 1809-től Antal vezeti a közös gazdaságot, amelynek összjövedelme évi háromezer forint körül mozog.¹¹ Ez az összeg megfelel a megyében élő s jellegzetesen kisszámú, de viszonylagosan jómódú nemesi családok, többnyire táblabírók, olykor egyes megyei tisztviselők gazdálkodásból eredő jövedelmének. Bár közöttük is sok az ennél szerényebb vagyonú uradalmi ügyvéd vagy éppen táblabíró. E kevés jómódú középnemesség számaránya elenyésző, csupán 2–3% a viszonylag nagyszámú, 26–27 ezer nemesi személyt számláló megyében.¹² Viszont hozzávetőlegesen 86–87% a számaránya a jobbágyal alig, vagy egyáltalán nem rendelkező, úgynevezett egytelkes, illetve a más telkén lakó vagyontalan parasztnemességnek. Ez a nagyszámú nemesség — számos falu lakossága — legfeljebb adó-

mentes, de paraszti módon él, alig néhány forint évi jövedelemmel. A lakosság kétharmadát birtokán összpontosító, tekintélyes nagybirtokos család számaránya viszont még az 1%-ot is alig éri el. De jövedelmük családonként, már a 20–30 ezer forintot is meghaladja. A hiányzók számaránya — kereken 10% — megoszlik a 100–500, illetve az 500–1000 holdasok között.¹³ A Deák-család a viszonylagos jómód anyagi szintjén helyezkedik el, a műveltebb táblabírók és a különféle megyei tisztségeket betöltő középnemesek előbb jelzett szűk csoportjában.

A vármegyei nemesség többsége ekkor még a feudális falu parlagias világában él s többnyire azt nézi, miként él a mágnás s legfőbb szórakozása a vadászat, a mulatozás és a kártya, a legkevesebbre becsült eszköz pedig a művelődés és a könyv.¹⁴ Kivételek persze az évek haladtával már egyre többen akadnak s ezek közé tartozik Ferenc is. Ő is az új ideákat közvetítő könyvek szorgalmas olvasója. Egyaránt foglalkozik a francia felvilágosodás eszméivel, az angol gazdasági liberalizmus polgári jogegyenlőségének, a legitimitást megőrző alkotmányos monarchia rendszerét megfogalmazó szerzők műveivel.¹⁵ A hazai köz- és büntetőjognak már ekkor is kiváló ismerője. De módszeresen tanulmányozza a Code Napoléon-t, az 1756-ban készült bajorországi, az 1794-től érvényes porosz, valamint az 1811. június 1. óta érvényben lévő általános osztrák polgári törvénykönyvek anyagát is. Jogi ismeretei európai tekintésűek.

1824. augusztus 9-én *tiszteletbeli* alügyész, december 13-ától az árvaügyi bizottság jegyzője, majd elnöke. Az 1825. évi június 6-i tisztújításon tiszteletbeli ügyészi kinevezést kap, 1829. április 4-étől pedig táblabíró.¹⁴ Mint tiszteletbeli ügyész, amiért fizetés nem járt, véleményt terjeszt a megyegyűlések elé a vád alá helyezések ügyében. Megszerkeszti a vádleveleket és azokat az alispán elé terjeszti. Ő gondoskodik az alperes fél megidőzéséről és képviseli a vádat a perekben. Tevékenysége nem merül ki a büntetőeljárás teendőinek ellátásában, mert mint az adózó jobbágy nép képviselője, felügyel az adózás igazságosságára. Ha igazságtalanságot vesz észre, akkor a közgyűléstől kér jogorvoslatot. Ehhez a munkaköréhez kapcsolódik gyámügyi munkája. Mindez a politikai élet előiskolája a megyében az 1820-as évek folyamán.

Az évtized fordulója már új korszak beköszöntője mind Ausztria hatalmi helyzetében, mind a hazai politikában és Deák életében is. Két egymáshoz közeli — az 1828-i és az 1830-i — esztendő történeti eseményei az európai nagyhatalmi politikában meggyöngítik az osztrák birodalom eddigi hatalmi pozícióját. A négyhatalmi szerződés felmondása s nyomában az évek óta tartó görög szabadságmozgalom diadala, Oroszország befolyásának növekedése a Balkánon, még az 1820-as évek végén történik. Majd 1830-ban győz a dinasztitát döntő júliusi francia forradalom és hatására kibontakoznak a nemzeti és liberális mozgalmak az európai kontinens nyugati részén. Nem kevésbé fontos körülmény Oroszország további térnyerése, most már a galíciai határ mentén. Ezek az egymást követő események az osztrák birodalom külhatalmi pozíciójának rovására mozdítják el az európai egyensúly korában megvont erővonalait.¹⁷

A külső körülmények ilyen alakulása magyarázza, miért lazult — a münchen-
gräzti egyezmény megkötéséig¹⁸ az osztrák abszolutizmus hatalmának szorítása a hazai politikai életre. Ezért tört — 1831 után — újból a felszínre a magyar nemesi ellenállás, követelve a polgári és nemzeti fejlődés ügyének saját sérelmeihez igazított

orvoslását a feudális abszolutisztikus rendszert konzerválni igyekvő kormánypolitikával szemben. Ehhez a belpolitikai helyzet is érlelődik. A korszakváltó harmincas évekre esik ugyanis a régi s idősebb nemesi nemzedéknek a fiatalabb és a francia felvilágosodás eszmei öröksége, az angol gazdasági liberalizmus, az alkotmányos állami berendezkedés, az egyéni szabadság és tulajdon ideái iránt fogékony útkeresőkel való felváltása.¹⁹

A korszellem változása Zalában is tetten érhető. Egyik jellegzetes politikai epizódja a régít megszemélyesítő Antal és az új eszmék iránt lelkesedő Ferenc politikai szerepcseréje. Antal pályafordulata 1831 és 33 között megy végbe. 1831. június 20-áig még megyéje alispánja, de ezután megválnak tisztségétől. S bár az újonnan megnyíló, első igazi reformországyűlésre — az 1825–27-it és az 1830. évit követően — harmadszor is megválasztják követté, ez csak rövid életű szerep s mintegy politikai pályafutásának végét jelenti. Már 1833 február vége felé — alig két hónappal az országgyűlés megnyitását követően — elérkezettnek látja az időt, hogy végleg visszavonuljon az ország politikai porondjáról. Idegenül érzi magát a jobbágytelki haszonvétel eladhatását, az önkéntes örökváltság, az úriszék működésének reformját, a protestánsok vallásegyenlőségét, a cenzura béklyói alól mentesítendő sajtószabadságot, a jobbágy személyi és vagyoni biztonságát hirdető új nemzedék különböző színárnyalatú és nagyságrendű képviselői körében. A jobbágykérdés megoldását sürgetőket — közéjük sorolva öccsét is — „hóbortosoknak”, a vallásegyenlőséget támogató katolikus reformereket pedig a protestánsok „ágenseinek” nevezi.²⁰ De ugyanakkor méltósággal és bölcs előrelátással öccsét, Ferencet kívánja maga helyett követnek választatni. Ekkor mondja híressé vált szövegét régi követtársainak: „küldök én nektek egy fiatal embert, kinek kisujjában több ész és tudomány van, mint egész benem, öregebb bátyjában.”²¹ Az idősebb követtek ezt a kijelentést kétkedve fogadták, de hamarosan meggyőződtek Antal szavainak igazságáról.

A kérdés hosszú sora várt vitára a pozsonyi diétán. Az Ausztriától korlátozott, sőt egyenesen elnyomott magyar kereskedés, illetve az ezzel összefüggő s az országra előnytelen vámpolitika ügye. A protestánsok vallásszabadságának elnyerése, a magyar nyelvhasználat dolga, az, hogy a törvények, továbbá az alsó- és a felsőtábla egymásközi üzenetváltásai s a királyi leiratok is magyar nyelvűek legyenek. Erdély s az azzal határos néhány elszakított megye egyesítése az anyaországgal. Az adóügyi munkálatok s a földesúr, valamint a jobbágy viszonyát érintő kérdések egész sora, hogy csak a legfontosabbakra utaljunk.²² Mindegyik összefüggött a nemzeti és a polgári törekvésekkel. Közülük talán a feudális társadalomszerkezetet lazító s lassan lebontó, az úgynevezett úrbéri viszonyok korszerűsítésére irányuló reformok hosszú sora volt az egyik legfontosabb kérdéskör. Hiszen az állami és a földesúri adókat fizető, a maga kezdetleges eszközeivel és technikájával ingyen — robotban — dolgozó jobbágy nép, ki földjének *tulajdonosa* nem lehetett s személyi és vagyoni biztonsága is földesurától függött, nem volt érdekelve a több és főleg a jobb termelésben. Ezért volt a reformerek jelszava: szabadság és tulajdon! Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy kapjon a föld népe — az ország 9 millió lakosa — lehetőséget különböző — munka termény pénzbeli — földesúri járadékainak *önkéntes* pénzbeli megváltására, hogy legalább saját földjének (telkének) szabad tulajdonosa legyen, sőt esetleg, ha erre módja van, más nemesi földeket is megvásárolhasson. A feudális Magyaror-

szágon ugyanis az a jogelv érvényesült, mely szerint a nem nemes származású lakos tulajdonosi minőséggel semmilyen földet egyénileg nem szerezhettek és nem is birtokolhattak. (Incapacitas). Ezeknek a reformoknak volt egyik élharcosa a fiatal Deák.

Politikai harcmodorát összegző jellemzéssel így mutathatjuk be. Sajátos, a küzdelem mindenkori menetét kivételes érzékenységgel figyelő és azt mérlegelő alapállást foglal el. Ehhez a jellegzetes stratégiához igazítja politikai harci eszközeit, a stratégia megvalósításának taktikáját. E taktika egyik szembevetendő jele: sohasem kezdeményez; sohasem szólal meg elsőnek. Ezt a szerepet átengedi másoknak. Amikor azonban úgy ítéli meg az ide-oda hullámzó politikai erőviszonyokat és a vita menetének irányát, akkor közbelép és felszólal, hogy a törvényekkel politizálás mesteri módján támogassa, vagy védelmezze a reformgondolatot.

Nagy szónok volt, kinek beszédeiben mindenkor a humanizmustól áthatott emberszeretet és az adott kérdést több oldalról is megvilágított gondolat tisztasága, a logikai elem uralkodott. A különben kedélyes ember, aki rokoni és baráti körben a kedélyt javító anekdotázás utólérhetetlen mestere volt, a közéletben tréfát nem ismert soha. Méltóságát megőrizve, bámulatos erővel tudott — ha kellett — szenvedélyein uralkodni. Beszédeiben ellenfeleivel szemben ritkán élt a gúny eszközével és a polémia éles fegyverét, mely mások sebeit felszakíthatta, óvatosan kerülte. Mindig csak az ügyet védte. Szónoklatai nem hasonlítottak a dörgő hangú ellenzéki követek politikai viharokat kavaró beszédeihez. Zengő, férfias hangja nyugodt volt; beszéde magyarázó jellegű, előre felépített konstrukcióval. Mindig az adott tárgyat illető törvények többoldalú magyarázatából indult ki, hogy aztán eljusson az általa képviselt gondolathoz. Ezt megelőzően — szónoki fogásként — pillanatnyi szünetet tartott, majd beszéde vége felé szinte már suttogott, hogy ily módon fokozza álláspontja iránt a figyelmet. Ilyenkor szemei szinte fátyolosan csillogtak, úgy, hogy ellenfelei is alig tudták kivonni magukat a gondolatot minden oldalról körülbástyázó logikai erő és az elégikus hangnem együttes hatása alól.²³

A törvényekkel politizálás harci eszközét, mint többélű kardot forgatta kezében. A reformokat hol a régi törvények meglétével, hol újak alkotásának szükségességével, hol a törvények tiltó hatályával, hol a tiltás hiányával védte kitartóan. De érvelési skáláját tovább bővíti — mindig az adott helyzethez igazodva —, midőn egyik esetben a törvények szellemére, a másikban, ha úgy ítéli meg, a törvények betűjére hivatkozik szívós kitartással védelmezve a reformok ügyét. S amikor már elvbarátainak minden törekvése hiábavalónak tűnik, elsősorban Deák az, ki ismét megtalálja a módját annak, hogy a reformgondolatot ébren tartsa és újabb érveléssel védelmezze. Ilyenkor veti be a minden törvényen felül álló természetjog gondolatát érvei közé. Közte és a hevesebb vérmérsékletű reformerek között egyfajta politikai munkamegosztás alakult ki az országgyűlési küzdelmek menetében. Deák ugyanis a reformellenzék táborában inkább a háttérből irányít. Ha kell, csendesíti a felhevült kedélyeket. Többnyire óvatosságra int a főrendek és a kormány ellen irányuló szükségtelenül éles hangnem ellen. Ugyanakkor rugalmas a politikai harc megválasztott eszközeiben, szívós a reformok védelmében. A gyorsléptűek nélküle aligha jutottak volna előre a reformok útján, de azok bátor kezdeményezései nélkül Deák sem tudta volna megőrizni sajátos politikai pozícióját; kifejteni a reformokat sokoldalú módszerekkel támogató — még az időleges visszavonulás határáig is elmenni képes —

különleges politikai tevékenységét. Nála a küzdelem átmeneti elnapolása nem a lemondás jele volt, hanem egy sajátos várakozási harcálláspont a küzdelem újraindításához, de kedvezőbb körülmények között. S ha erre sem volt mód, akkor is talált megoldást a győzelem részleges kivívására, hogy legalább az *elv* fennmaradjon és *jogbiztosítékot* nyerjen.²⁴

Ehhez az utóbbi módszerhez folyamodik — felmérve a kedvezőtlené vált politikai erőviszonyokat — 1834 novemberében, midőn az önkéntes örökváltság nagy jelentőségű reformját az uralkodó már augusztus 28-án visszautasította s ő néhány követársával együtt azon fáradozik, hogy legalább az *elvet* megmentse a jövődő számára. Ki is harcolja, hogy a reformpontot a törvénykezési munkálatok során újból elővegyék. Így, ha a december 10-i országos ülésen a reform végleg megbukik is, maga az *elv jogbiztosítékot* kapva ébren marad és nem vész el a történelmi jövődő számára. Az utóvédharcok során elmondott nagy beszédében hivatkozik is erre az elvre: „hiszen a jövődöre is épít a törvényhozás, mert a nemzeti művelődésnek s a haza boldogságának most elszórt magvai a jövőben fognak gyümölcsözni...”²⁵

Ugyanehhez a harci eszközhöz folyamodik — megtámogatva egy másik érveléssel is — a jobbágyok személyi és vagyoni biztonságáról szóló reform védelmében. Ez a szintén jelentős törvénytervezet ugyanis már a törvény előtti egyenlőség liberális gondolatának az előhírmőke volt. Helyesebben lett volna, mert a kormányzat mögé felsorakozott konzervatív tábor megnövekedett ereje folytán ez a tervezet is elbukott. Deák a *természetjoggal* érvel a reform mellett, mert „természet elleni dolog, midőn a polgári társaságban²⁶ a sértett fél önmaga elégtételt nem is kereshet, hanem a törvények oltalmának felhívását is urának kegyelméből kell várnia”. Azután hivatkozik a humanista emberszeretet eszméjére, midőn keserűen kijelenti: a rendek „nem valának hajlandók a jobbágyoknak megadni a birtokbeli kapacitást,²⁷ de megkívánják náluk hagyni a birtokbeli kapacitást...”²⁸ És most sem mond le az *elv* védelméről. Olyan megoldást keres, ha a kapu bezárult is a reform kivívása elől, amellyel legalább az *elvet* a törvényhozás kisablakán bebújtatva, ismét a politikai jövődő színterén tarthatja. Azt javasolja az alsótáblának, hogy az *elv* feltétlenül „felírásba menjen” az uralkodó elé. Javaslatának jogalapját az uralkodó elutasító leiratának *szavaiba* kapaszkodva támasztja alá. Arra hivatkozik ugyanis, hogy az uralkodó maga is elismerte: „alattvalóit önkény ne érje,”²⁹ és hozzájárult, hogy ezt a kitételt a földesúri joghatóság, az úgynevezett úriszék reformtervezetének paragrafusai közé iktassák.³⁰ Ekkor alkalmazza a régi törvények változatlan hatályú erejére való hivatkozás módszerét. Beszédében ezt mondja: „az ország rendeinek felírása és a királyi válasz egymással megegyeznek” s ezt a tényt „hallgatással elmellőzni nem lehet, mert ez a törvénynek anyaga”. Ez az *elv* valóban megfelelt a rendi országgyűlések gyakorlatának. A törvények végleges szövegét ugyanis az országgyűlés végén a kancellária országgyűlési biztossága és az országgyűlés küldöttsége közös vitaulésen állapította meg azokból a részekből, amelyekből a feliratok és a válaszok során az országgyűlés és a király között megegyezés született. Deák — néhány követársával együtt — állhatatosan küzd ennek a principiumnak védelméért és azt mondja, hogy ezt „két kézzel nem megragadni a legnagyobb hiba lenne, s ellenzéknek is törvényhozási rendszerünk minden eddigi gyakorlatával”.³¹ Küzdelme ezúttal nem volt hiábavaló. Így

került a Deák kiharcolta *elv* a földesúri joghatóságra vonatkozó törvény egyik paragrafusába.³²

Deák nem kergetett vágyálmokat, nem hevült a liberális eszmék *totális* kiharcolásáért a politikailag egyre kedvezőtlenebbé vált történeti helyzetben. Szándékait és cselekvőerejét — a jövő szemmeltartása mellett — mindig a történelem órájának perceihez igazította. Elvben elment a reformok teljes érvényű győzelméig. A gyakorlatban azonban, csak azt tette meg, amit a lehetőségek és a szükségletek mindenkori mérlegelése útján megtehetett. A nagyobb reformokért küzdve a kisebb csatanyerések előnyeit is képes volt értékelni, mert miként az országgyűlés befejeztével követi jelentésében mondta: „minden előlépés... valóságos haladás.”³³ De a beszámolójához azt is hozzáfűzte, hogy „sok van még hátra” a rendi előítéletek megostromolt, de be nem vett várának lerombolásáig. Ezt a küzdelmet állhatatosan tovább kell folytatni és számolni kell az időleges kudarcokkal. Mert a sikert — mondja — „egy ütésre” nem lehet kivívni. Ebben a beszámolójában határozza meg politikai stratégiájának alapelvét: a frontális támadás helyett a feudális szisztémát ékverések által fellazító politikai harci módszert. Hiszen — hangsúlyozza — „aki... a hibák és előítéletek egész tömegét egy csomóba fogva egyszerre akarja kiirtani, sok egyes érdekeket, melyek különállva nem sok gátat vehetnének, összesít maga ellen, s rendszerének a sikert áldozza fel.”³⁴

Ebben a jellemző gondolatmenetében fejeződik ki a pályakezdő Deák ars politikája.

De azt is ki kell emelnünk, hogy Deák a szólásszabadság egyik élharcosa is volt. Ez különösen akkor tűnt ki, midőn az osztrák abszolutizmus sorozatos csapásokat mért a magyar reformmozgalomra. Amikor ugyanis Ausztria és Oroszország megkötötte a már jelzett müncheni egyezményt, amelyhez októberben Poroszország is csatlakozott, a kormányzat elérkezettnek látta az időt a reformmozgalom visszaszorítására. A szerződés ugyanis biztosította a feleket, hogy a „beavatkozás elve” alapján egymást támogatni fogják minden újító mozgalommal szemben s akár a fegyveres „segítségül hívás” eszközét is igénybe veszik.³⁵

Az abszolutizmus politika akciójának első látványos következménye: még 1834 augusztus végén visszaveti a legfontosabb reformjavaslatokat, majd vád alá helyezi és perbe fogja Wesselényi Miklóst, a főrendi ellenzék kimagasló tagját, hűtlenség és felségsértés címén. Azzal az indokkal, hogy Szatmár megye közgyűlésén, 1834 decemberében a jobbágyok örökváltsága ügyében a kormányzatot vádoló beszédet tartott, egyúttal törvénytelennek minősíti azt, hogy kőszajton kinyomtatta az országgyűlési naplót Erdélyben.³⁶ Ezt követte az országgyűlési ifjak katonai karhatalommal történt elfogatása³⁷ 1836 májusában, majd Kossuth Lajos bebörtönzése egy évvel később, május 4-éről 5-ére virradóan.³⁸ Ő is a szólásszabadság elleni merénylet áldozata lett, mert eltiltván a Törvényhatósági Tudósítások kiadásától, azt a megyék támogatásával mégis folytatta.

Ezekben a válságos esztendőkből Deákra súlyos felelősség hárult. Szívós küzdelemmel azon fáradozik, hogy a Wesselényi személye ellen indított önkényuralmi akciót *általános elvi kérdésként* a „szólás szabadságán” esett sérelemként kezelje az ellenzék. Ezért kimutatja, hogy a magyar közjogban a király személye és a kormány nem jelenti ugyanazt, hogy a kettő különválasztandó egymástól. Mert Wesselényi

nevezetes beszédében nem az uralkodó személyét, hanem a *kormányt* bírálta. S a jog a bírálatra „a szabadság legelső és nélkülözhetetlen feltétele” a megyei közgyűléseknek. „Csak a szabad szólás oltalma alatt felelhetünk meg hivatatusunknak”: a személyes és közvetlen részvétel gyakorlásának mind a közigazgatásban, mind pedig a törvényhozásban. Ezért Deák országos akciót indít a szólásszabadság elvének védelméért.³⁹ Felszólítja a megyék követeit, szerezzenek érvényt a korlátlan szólásszabadság elvének a megyegyűléseken. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy minden egyes nemes embernek jogában van — a közös uralkodó személyét kivéve — a kormányzat rendelkezéseit nemcsak részletes vizsgálat tárgyává tenni, de meg is szólni és bírálni, anélkül, hogy ezért bárkit is a legcsekélyebb felelősségre vonás terhelné. Deáknak az volt a véleménye, hogy a megye nemességének nemcsak közvetlen befolyása van a törvényhozásban, a követeknek adott utasítások kidolgozása által, de mivel nem térhetnek el a kapott utasításoktól, maga a megyei nemesség a tulajdonképpeni törvényhozó. Ilyen minőségben fel van jogosítva a megyegyűléseken, ahol a követutasításokat megadja, a kormányzat rendelkezéseit és cselekedeteit megvizsgálni. Amennyiben valamilyen káros intézkedést tapasztal az országra nézve, ezt a véleményét minden további nélkül kinyilváníthatja.⁴⁰ Ez az érvelés a megyei nemesség pozitív állásfoglalásának célját szolgálta, hogy a megyék határozata az alsótábla többségét a szólásszabadság ügyének támogatására ösztönözze a Wesselényi ellen indított eljárás ügyében.

Úgy tűnik: Deáknak ez az akciója sikerrel fog járni. A kormányzat azonban kezdettől fogva el volt szánva e nagy jelentőségű akció megbuktatására. A főrendi tábla tizenhatszor küldte vissza a deáki indítványt az alsótábiához. Az indítvány végül is elbukott s ebben jónéhány megyei követ pálfordulása is szerepet játszott.⁴¹ 1839. február 1-én pedig kiadták Wesselényi ellen a három évi börtönbüntetésről szóló ítéletet, hogy végleg kivonják őt a politikai életből. Egyébként Ferstl Lipót udvari tanácsos, a pozsonyi országgyűlések ügyeivel foglalkozó rendőrség főelnöke — egykori katonatiszt —, már 1834. szeptember 19-én kelt levelében felettébb jellemző megoldást javasolt Metternichnek. Azt írta, hogy a legjobb lenne Wesselényit az örültek házába, vagy más külön őrző helyre elzárni, hogy a kitűnő szervezőt, a politikai klubokban nagy népszerűségnek örvendő férfiút „kikapcsolják” a politikából.⁴² A kormányzat végül is a felség sértés címén történt vád alá helyezés módszeréhez folyamodott. Ebben a politikailag válságos helyzetben Deák nem marad tétlen: közbenjár az udvarnál Wesselényi szabadon bocsátása, csakúgy, mint Kossuth börtönbüntetésének elengedése érdekében.

1839. február 4-én Deák Bécsbe érkezik, hogy bizalmas tárgyalásokat folytasson több udvari tisztviselővel. Midőn Metternich kancellár egy nappal utóbb erről értesült, sürgősen felszólítja Sedlnitzky József rendőrminisztert, aki 1817-től egyúttal a főcenzori hivatal vezetője is volt, hogy feltűnés nélkül figyeltesse embereivel. Ezek naprakész és részletes jelentésekben számolnak be Deák minden lépéséről. Ezeket a titkosrendőri jelentéseket a miniszter továbbítja a kancellárnak.⁴³ Deák tudta, hogy figyelik. Az ilyen helyzetek felismerésében régóta jártas volt. Azon kevesek egyike volt, akit a legrafináltabban kitervelt módon sem lehetett valaminő politikai titok kibeszélésére bírní. Nevezetes bécsi küldetése alkalmával is könnyen felmérte a helyzetet. Kivált, amikor éles szemmel, de alig titkolt gúnyos mosollyal észrevehette, hogy — kényes helyzete miatt — egyes bécsi ismerősei feszélyezve érzik magukat

társaságában. Mások pedig ha meglátják, csodálkozó pillantások kíséretében gyorsan továbbállnak, hogy ne adjanak alkalmat a vele való találkozásra. Deák a közömböségig nyugodt nemtörődomséggel viselkedett. Fesztelenül mozgott Bécs utcáin, tárgyalt a kancellária hivatali termeiben. Először a kisebb rangú hivatali beosztottakkal, majd Kollowrát Ferenc Antallal, az államtanács belügyi szekciójának legfőbb vezetőjével, az őt figyeltető kancellárral, majd Károly és Lajos főherceggel s végül magával az uralkodóval is.

Deák a diplomácia körültekintő szabályai szerint járt el az ügy sikere érdekében. Nagy hangsúllyal választotta el az uralkodó személyét és az uralkodóházat a kormányzat jogtíprő magatartásától és nyíltan kijelentette alapelvét: egyfelől az uralkodóházhoz való ragaszkodását, másfelől *ennek feltételül szabta a magyar törvényhozás tiszteletben tartását!*⁴⁴ Hajlékony diplomatikus magatartás az uralkodóház felé egyrészt, másrészt a személyi- és szólásszabadságot kiharcolni szándékozó, azt törvényes biztosítókkal körülbástyázó állhatatosság a magyar törvényhozás védelmében. Ez a lényege ekkor Deák politikai álláspontjának.

A személyes tárgyalások végeztével minden kérdés elől kitért és a kihallgatások tartalmáról semmit sem árult el. Sem bécsi ismerőseinek, akik, midőn értesültek, hogy az uralkodóval is tárgyalt, most már ugyancsak faggatták az eredményekről, sem az itthoniaknak, amikor március elején visszatért Pestre. Az minden esetre tény: Wesselényi március 30-án Gräfenbergbe utazhatott szembajának gyógyítására végett, anélkül azonban, hogy a nyakába varrt vád alól felmentették volna. Április 15-én Zala megye közgyűlésén feliratot fogadnak el: „Báró Wesselényi Miklós és Kossuth Lajos ellen hozott ítéletre tett végzésről” címmel. A feliratot Deák fogalmazta. Lényege: a szólásszabadság rendíthetetlen védelme, a nyilvánosság s általában a magyar törvényhozás tiszteletben tartása passzív ellenállással a kormányzat politikájával szemben. Mindaddig, amíg az uralkodó a nemzetnek ezt a sérthete len jogát nem biztosítja. A felirat hangja méltóságteljes, érvelése világos, a meggyő: ódés erejéből fakadt. Ugyanaz a politikai álláspont fejeződik ki benne, amit Deák a személyes tárgyalások alkalmával is kifejtett az udvarnál. Ezúttal is a kormányzat *feje felett* ad lehetőséget az uralkodónak a nemzet alkotmányos jogainak tiszteletben tartására. Mert, ha az uralkodó nem él a nemzet által felkínált lehetőséggel, ha mégsem kap a nemzet „bizodalmat”, akkor — szól a felirat e része — „mostanra és a jövőre nemzeti jussainak hív érzetében ellene mondunk mindannak, ami akárhogy és akármikor törvényeink és jussaink ellen tétetnek... mindazokat erőnlkülieknek, nem kötelezőknek s erőszak szüleményeinek nyilatkoztatjuk.” Akkor ünnepélyesen kijelentjük — folytatódik a szöveg —, hogy „elidegeníthetetlen jussaink, igazságunk és ártatlanságunk érzetébe burkolva, néma hallgatással fogjuk a jövődöt várni annak tudatában, hogy erőszak boldogságot felgázolhat ugyan, de just meg nem semmisíthet, s azon meggyőződéssel, hogy bármi súly alatt is csak vállaink, de lelkünk soha is roskadni nem fognak.”⁴⁵ A kifejezés a „néma hallgatás”-ról, nem más, mint a Deák-féle politikára oly jellemzően *passzív ellenállás* egyik politikai formulája és gyakorlata!

Ennek a politikai álláspontnak a jegyében készülnek a megyei követutasítások az 1839 júliusára meghirdetett országgyűlésre, amelynek vezérelvét Deák dolgozta ki. Tudniillik: „az alsótábla addig semmi esetre sem bocsátkozik az uralkodó indítványainak tárgyalásába, amíg előbb pozitív törvényt nem hoztak a felségsértés és a

hazaárulás tárgyában, mivel ilyen törvény hiányában teljesen kiszolgáltatnák magukat a kormányzat önkényének, ha szabadelvű nyilatkozatot tesznek: az említett törvény tehát éppen azért szükséges előfeltétele a szabadelvű országgyűlési vitáknak.”⁴⁶ Ami a lényegét illeti: végül is létrejött a kompromisszum. Deák 1839 őszén ismét kieszközölte az udvarnál Wesselényi büntetésének további elhalasztását. 1840 április végén az elítéltek — Kossuthal együtt — amnesztia útján kiszabadultak a fogságból. Az uralkodó pedig kijelentette nyilatkozatában az országgyűlés színe előtt, hogy a szólásszabadságot nem volt szándékában megsérteni. A rendek viszont újból megszavazták a kormány által kívánt újoncokat. Elsősorban Deák szilárd politikájának volt köszönhető az is, hogy a kormány elismerte a perek megszüntetésének szükségességét. Erről írta 1840. május 14-i levelében a Freywaldauban meglepedett Wesselényinek: „...állapotunk semmivel sem rosszabb, mint volt, jobb pedig azért, hogy a sérelmet okozott eseteknek tetteleges következményei meg lettek szüntetve...”⁴⁷ Igaz: kegyelmezés útján. De a nádor, ezt a nemzet méltóságára sérelmes kifejezést *elhagyta* az országgyűlésen felolvasott beszédéből, amelynek szövegét Deák „igazította ki” titkon.

2. Deák és a negyvenes évek, 1841–1847

Az 1840. évi országgyűlés végnapjaiban és még a bezárást (május 13-a) követő hetekben is, úgy tűnik, hogy az elmúlt esztendő politikai zivatarának fellegei feloszlóban vannak a magyar politika égboltján. Valamennyi érdekelt politikai csoportosulás bízott a létrejött kiegyenlítődés tartóságában és bizalommal tekintett a jövő felé. Még április 30-ikán, amikor Deák említett részvételével megállapították azt a szöveget, amelyből a nádor kihirdette a politikai perek megszüntetését, Széchenyi a pozsonyi ligetben hosszasan beszélgetett Deákkal a kialakult helyzetről. Széchenyi, aki a reformokat úgy szerette volna megvalósítani, hogy az ellenzék akciói nyomán fellépő ellenakciók — a konfliktus és utána az abszolutizmus elnyomása — szinte kiszámítható politikai képlete elkerülhető legyen, kifejtette Deáknak, hogy az előrehaladás — éppen ezért — óvatosan történjék. Deák helyeslőleg így válaszolt: „Most nem kell agitáció. Mi mindnyájan azon leszünk, hogy a vármegyei relatioknál semmi túlságra ok ne adassék.” Széchenyi megnyugodva beírta naplójába, hogy „Deáknak kell a mi középpontunknak lenni” s úgy gondolta, hogy megnyerheti őt politikai stratégiája számára.⁴⁸ Kivált midőn Kossuth *Pesti Hírlap*-jának közvéleményt hódító híréből értesült. Ettől kezdve (1841. január 2-ától) lesz a sajtó — az országgyűlés tanácskozásai mellett — a politikai küzdelmek új színtere. Széchenyi megérezte a hírlapnak az új idők szellemének az ő egész politikájára leselkedő veszélyeit.⁴⁹ 1841. február 7-i levelében kérte ki Deák véleményét a *Pesti Hírlap*-ról, amelynek „modor”-át „izgatónak” tartotta s ezért, már február 14-étől, meg sem várva Deák március 20-i keltezéssel írt válaszlevelét, hozzáfogott A Kelet Népe című ellenírást elkészítéséhez, mely június 23-án megjelenve, szenvedélyes támadás volt a „*Pesti Hírlap*-nak minden sajátos támadó modorja” ellen. Pedig Deák híres március 20-i levelében — tisztelettel és nagy tapintattal Széchenyi személye iránt — egyértelműen kijelentette: a hírlap „iránya szent és még eddig tévesztve nincsen”. Ezért Deák arra kérte Széchenyit, hogy ne lépjen fel a *Pesti Hírlap* ellen, mert fellépése a pártoskodás

áldatlan szellemétől szított és a személyeskedés motívumától sem mentes vitákat fog eredményezni s „ekkor a küzdés nem elvekért s nem okokkal, hanem csak nevekért és jelszavakkal folya. Párt alakulna mindenik mellett” és „keserű volna e két párt küzdése, mert nincs dühösebb harc, mint amelyet jelszavakkal küzdenek, ott az okok elnémulnak a jelszó előtt — a személyesség a jelszónak alá van rendelve, sőt magát a tárgyat is felejtik a jelszó mellett”.

Deák tehát a politikailag legfontosabbat, az ellenzéki erők amúgy sem szilárd egységének veszélyes megosztását akarta elkerülni, midőn Széchenyi lebeszélte a Hírlap elleni harcáról. Ezért A Kelet Népe közzétételét Deák súlyosan elhibázott lépésnek tartotta, mert „Széchenyi akaratlanul apologiát írt az ellenünk használt terrorizmusra” — írta október 12-én kelt levelében Wesselényinek.⁵⁰

Ebben a helyzetben Deák *elvileg egyértelmű, ám taktikailag megosztott irányú* lépések megtételére kényszerült. Egyfelől *elvileg* kiállt Kossuth *Pesti Hírlap*-ja mellett, másfelől — ha elvileg más alapállásból is, mint Széchenyre — formailag mégis szinte azonos hangnemben csillapítólag igyekezett hatni Kossuthra is. Midőn ugyanis 1841. november 28-án, a büntetőtörvénykönyvi országos választmány prominens tagjaként Pesten megjelent, a nyilvános üdvözlésekre adott válaszában már fontosnak tartotta — most is tapintattal — az ünneplők előtt kijelenteni: „eljött igenis átalakulásunk legfontosabb időszaka, melyben nem csupán lelkesedésre, de még sokkal inkább hideg, komoly megfontolásra s fáradhatatlan munkásságra van szükség...s e komoly megfontolás egyik legszükségesebb szövetségese a türelem egymás személye, egymás vélekedése iránt, mely ismét csak úgy létezhet, ha kerüljük a gyanúsítgatás ocsmány vétkét, melyet valaki a haza ellen elkövethet. Kerülje azt egy rész úgy, mint a másik...” Általános fogalmazású, de félreérthetetlen célzatú intelem mindkét „személy” felé.⁵¹

Nem mintha Deák mindenben egyetértett volna Kossuthnak a *Pesti Hírlap*-ban tükröződő politikai taktikájával, a politikai tennivalók dolgával és mikéntjével. Elvi egyetértés mellett eltérő nézetei voltak, főleg ami a megvalósítandó reformok gyakorlati módját illeti. A Hírlap „modora” őt nem izgatta, mert Deák — eltérően Kossuthtól — a publicisztikát *nem önálló politikai fórumnak*, hanem egy szükséges harci eszköznek tekintette csupán a rendi intézmények által kívánatos üteműnek tartott reformjához. Az új publicisztikát is be akarta építeni a rendi törvényhozás mechanizmusának szerkezetébe, hogy most már ezzel az újabb harci eszközzel is liberalizálja a törvényhozás eddig menetét. Hiszen Széchenyihez intézett levelében is megírta: a hírlapok általában is „csak véleményeket mondanak ki, mit határozat nem követ... A hírlapok izgatása csak felszólítás, mely által a Hazának egész intelligenciája meghívatik, hogy a nap kérdéseit fejtegesse és az igazságot nyomozza.” Ellenben „gyűléseken az izgatás többet árthat és könnyebben, mint a hírlapokban, mert ott a szónak elragadó hatalma elnémítja a hideg észnek komoly tanácsát, a szót azonnal törvényes erejű határozat követi... mi, ha helytelenül van téve, zavart és kárt okozhat, visszalépni pedig mindenkor nehéz”.

Deák szemében és politikájában is tehát az a döntő mozzanat, ami a „hírlapi vitatások következtében” és kellő idő után tisztázva, később majd a „köztanácskozás” elé kerül, vagyis: *ahol a politikai döntéseket hozzák*. Mindenesetre tény: a hírlapi vita későbbi elmérgesedése — amit Deák előre megjósolt Széchenyinek — mindenképpen nehezítette Deák politikai vonalvezetését: a kormány politikáját távol tartá-

ni, a reformpolitikát a törvényhozás rendes menetébe terelni és ezáltal azt törvényes biztosítékokkal ellátni és körülbástyázni.

Mindez akkor történt, midőn Deák a büntetőtörvénykönyvi országos választmány tagjaként egy célszerű büntető- és javító börtönrendszer tervének kidolgozásán munkálkodott Pesten. A büntetés, illetve az alapjául szolgáló bíraskodás a politikai hatalom gyakorlásának egyik területe lévén, a választmány működése során szükségképpen adódtak olyan kérdések is, amelyek az államhatalom birtoklása körül forogtak. A büntetőrendszer ügye egyúttal harci terep is volt a jogegyenlőség felé az egyéni és a nemzeti szabadság dolgában a feudális önkénnyel szemben, ide értve az állami, az uralkodói abszolutizmust is. Az egyes tárgyak hosszú sorának bizottsági és albizottsági tárgyalásai során ütköztek össze a konzervatív és a reformtábor erői.

A Deák vezette reformerek, többek között, Bezerédy István, Pálóczy László, Pulszky Ferenc, Klauzál Gábor, Dubraviczky Simon, Beöthy Ödön, olyan elvi kérdéseket állapítottak meg, minők a büntetőtörvény előtti polgári egyenlőség; a halálbüntetésnek, az embert megalázó botozásnak az eltörlése; az esküdtszéki rendszer bevezetése; a helytartótanácsnak az a kötelezettsége, hogy a börtönállapotokról három évenként jelentést tegyen az országgyűlésnek, miben a kormányfelelősség elve részben, de legalább is csírájában már megfogalmazást nyert; hogy a felségsértés, a hűtlenség és a király személyének megsértése büntetteiben ne a királyi tábla legyen az első fokú bíróság, hanem alakuljon egy választott bíróság, amelynek tagjait és póttagjait az országgyűlés közvetlenül választja meg. Deáknak és elvarátainak az volt a törekvése, hogy a politikai cselekmények törvényes vagy törvénszegő jellegének megítélését az uralkodó, illetve az őt képviselő államhatalmi szervek kezéből a mindenkori nemzetet képviselő országgyűlés kezébe adják. S addig, míg a politikai hatalomban a nép is részesül, a közvetlen cél a kormány önkényének korlátozása volt. Ennek megfelelően egyelőre a törvényhozás lett volna az a hatalmi fórum, amelyben a „fejedelem és nemzet akarata egyesül”. A törvényhozásnak pedig elsődlegességet akartak biztosítani s végrehajtó hatalommal (a kormánnyal) szemben és az előbbi lett volna illetékes olyan igazságszolgáltatás meghatározására, melynek révén a társadalmi értelemben egyre táguló nemzet jutott volna a büntetőhatalom birtokába. Deáék olyan javaslatokat dolgoztak ki, hogy minél szorosabban határolják be a kormány illetékességét az igazságszolgáltatás terén. Csakhogy a bizottságok konzervatív többsége lépésről lépésre megakadályozta a deáki koncepció győzelmét. A számára legveszedelmesebbnek tartott törekvéseket, mint az esküdtszéki bíraskodás bevezetését, a választott bíróság elvét, hogy csak a legfontosabbakra utaljunk, sikerült megbuktatni. A megbuktatott javaslatok tárgyában Deák és elvarátaai különvéleményeket szerkesztettek s mivel a konzervatív többség ezeket nem írta alá, igyekeztek azokat a viszonylag erősebb ellenzékkel rendelkező megyékben mielőbb ismertetni, Így most már a megyéken múltott, hogy az eljövendő országgyűlésen a többségi munkálat — amely megcsonkítva is jelentős előrelépés volt a polgári jogrendszer irányába — vagy a liberálisok törekvése szerzi-e meg a győzelmet.

Az abszolutisztikus kormányzás törvényes korlátozása érdekében kifejtett harc vereséggel végződött a választmányban. Ennek folyamányaként jutott válságba a törvényekkel politizáló deáki módszer a gyakorlatban; az a harci stratégia, amelyet Deák eddig kimunkált a feudális jogi felépítmény fokozatos liberalizálása érdekében.

A válság a Deák vezetett reformellenzék válsága is volt egyúttal. Ekkor polarizálódtak az amúgysem egységes ellenzék erői a politikai küzdelem szélesebb terepén, amely körülményről Deák azt írta 1843. február 12-i, Wesselényinek szóló levélben, hogy „pártokra szakadva a vélemények személyes harcok által alig volnának többé egyesíthetők”.⁵² Ugyanakkor szervezkednek a reformok ellen fellépő konzervatív erők több megyében is.

Mindez olyan politikai időpontban — 1843 elején — történik, amikor már vihart jelző felhők tornyosulnak, észak felől közeledve, a hazai politika égboltján. Ez a körülmény — az 1830. évi lengyel felkelés eltírásának szomorú emlékéitől táplálva — Oroszország balkáni előnyomulásával és ezzel egyidőben a hazai ún. „pánszláv” mozgalmak megerősödésével függött össze, ami fokozódó nyugtalansággal töltötte el a magyar politikai közvéleményt. A *Pesti Hírlap*, Kossuthtal az élen, ekkor éles hangon veti fel a kérdést: nem kell-e a szláv nemzetiségi mozgalmaknak „a gravitatio csalhatatlan törvényénél fogva” oda csatlakozni, „hol e gravitatio súlypontja van?”⁵³ Deák is úgy vélte, hogy az országot fenyegető veszedelmek középpontját a cárizmusban kell látni és a liberalizmus változatlan főellenségének tekintette azt. Csakhogy a liberálisok előtt rejtve maradt az 1833-ban — titokban — megkötött müncheni egyezmény, amely a Szentszövetség felújításával biztosította, hogy a térség minden liberális és nemzeti fejlődését, ha kell, a fegyverek erejével nyomja el Oroszország és a Habsburg hatalom titkos szövetsége. A szerződés ismeretének hiányában vetődött fel Deákban a gondolat — 1842 vége felé —, hogy egy esetleges orosz invázió, nemcsak Magyarországot, de Ausztria fennállását is semmivé teheti. Ebből a gondolatból kiindulva Deáknak az volt az álláspontja, hogy a Habsburg-család csak addig maradhat uralkodóház, amíg a birodalom a jelen formában létezik és az adott körülmények között a magyar is a monarchián belül fejlődhet igazán nemzetivé, ha ezt a birodalom vezetése nem akadályozza meg. Ezért azon munkálkodott, hogy meggyőzze a liberálisokat: a birodalomhoz tartozni történelmi életszükséglet és igyekezett elosztatni a monarchia vezető köreinek azt a gyanúját, mintha a magyar liberálisok titkon el akarnának szakadni a birodalomtól. Egyúttal igyekezett elbarátítani megnyerni annak az eszmének, hogy a monarchia erősödésének, sőt fennmaradásának egyetlen záloga az ország alkotmányos és nemzeti fejlődése. Egyszerűen azért, mert érdeke az összbirodalom megőrzésével a dinasztijával találkozni.⁵⁴ Úgy érvelt — 1843-ban —, hogy Ausztria és Magyarország közül egyik sem maradhat fenn a másik nélkül. Kossuth is egyetértett ezzel a koncepcióval, főleg azért, mert ekkor kivihetetlennek tűnt számára az önálló Magyarország eszméje. Ezért volt oly fontos Deáknak a soron levő reformok megvalósítása, mert ha van még eszköz, amely az észak felől közeledő veszélyt elhárítja, „csak egyetlen egy van, s ezen eszköz: a népet, melyet e nemzethez, ezen nemzeti önálláshoz sem szeretet, sem nemzetiség, sem bizodalom, sem anyagi és erkölcsi jólét nem kötnek, a polgári jogok megosztásával kapcsolni e hazához, hogy oka legyen védelmezi ezen állapotot, melynek változtatásával, ő is csak veszthetne, de semmit sem nyerhetnek”. Ehhez azonban „több energia kellene, mint a kormányban van, több lelki erő, több önmegtagadás, több méltányosság s igazságérzet, mint e nemzetben van”.

Mindehhez hozzá kell tennünk: pontosabban némileg másról és többről is volt szó. A Habsburg-Monarchia Európa közepén az ütközőállam fontos szerepét töltöt-

te be a Kelet és a Nyugat között s mint az egyensúly fontos eleme, fennállása egyaránt fontos volt az európai nagyhatalmi érdekeknek.

Mindenesetre tény: Deák eléggé borúlátóan ítélte meg a jövőt. Az adott külhatalmi és a belpolitikai erőviszonyok mellett, nyíltan hangoztatta, hogy még abban az esetben sem vállal követséget a közelgő diétán, ha Zala a háziadó (a megyei beligazgatás költségei, amit a jobbágy nép viselt) nemesi viselésére ad neki utasítást. Azok felé, akik mégis a követség elfogadására buzdították, úgy érvelt, hogy küldői a többségi tervezet megszavazására utasíthatják, ő pedig jótányit sem enged büntetőjogi elveiből.⁵⁵ Igaz: az 1843–44. évi országgyűlésen az alsótábla lényegében elfogadta a deáki kódextervezet szövegét, de a főrendek, akik taktikából, újabb és újabb változtatást kívántak eszközölni rajta, végül is meghiúsították a tervezet elfogadását.

Amit pedig Deák előre sejtett a háziadó dolgában, az valóban bekövetkezett az április 4-i közgyűlésen. A megyeházán a szabad ég alatt tartott gyűlésen a megvesztegetett, műveletlen kispapok több, mint másfélezer tömege „nem adózunk” felkiáltással leszavazta a reformot. A megyei reakció szálai, „úgy hiszik némely veszprém megyei papok” messzebbre vezettek. Ezek, a politika rejtett színpalái mögött megbújó erők, Deák személye ellen indítottak támadást, hogy távol tartsák őt az országgyűléstől, tudván, ha a reformot nem szavazza meg a közgyűlés, Deák nem vesz részt az országgyűlésen. A szavazásról hazatérő köznemesek Kehidán Deák kúriájába belöttek és a falut is fel akarták gyújtani, ebből emberhalál is lett. És, ha augusztus végén sikerült is a megyei ellenzéknek, a kemény kötésű Csányi László vezetésével — verekedések közepette, melynek során haláleset is történt, pénzzel-borral, eszemiszommal megvesztegetve a szavazókat — Deákot követté választatni, ő mégsem fogadta el tisztségét. Úgy érvelt, hogy a reform ellenfelei „nem a háziadó miatt léptek fel, hanem leginkább személyem elleni gyűlölségből... hogy engem az országgyűléséről eltávolítsanak”. Ezért „a személyt a közügytől” el akarta választani és megvágni, amíg kedvezőbb viszonyok alakulnak ki a küzdelem újraindításához.⁵⁶

Igy történt, hogy Deák nem vett részt az 1843–44. évi diétán, de szelleme azért ott volt, mivel néhány tárgyban is (a börtönügyben, a magyar nyelvhasználat dolgában, stb.) az ő elvei szerint készült el a megye utasítása, amit titkon hoztak el tőle elvbarátai. Ez a tevékenysége is összefüggött azzal a törekvéssel, hogy az ellenzék megbontott erőit újból összefogja, amit Deák alapvető fontosságúnak tartott.

Közben az országos politika eseményei is zajlanak. Kossuth ugyanis, már 1844. január 2-án írásban kénytelen felmondani — június végére — Landerer Lajos kiadónak. E lépése mögött — Metternich személyéig nyúló — előre kitervelt politikai sakkjáték ármánya húzódik meg. A pesti nyomdász ugyanis a titkosrendőség bizalmi embere. Lapalapítási engedélyét eredetileg Bécs hozzájárulásával kapta meg, de azal a feltétellel, hogy ha Kossuth hírlapi tevékenysége veszélyessé kezd válni a hatalom számára, találjon módot Kossuth eltávolítására. Ezt egy fondorlatos lépéssel érte el. Aláíratlanul hagyta Kossuthnak a lap szerkesztésével kapcsolatos „valamely rendkívüli költségzaporítás”-ról szóló szerződését. S mikor Kossuth kérdőre vonta őt, hogy „hol veszi az úr az orczátlanságot, hogy engem, mintegy nyomorú napszámost olcsóbb munkára szólítson fel”, Landerer „lesütött fővel”, csak ennyit felelt. „Kegyed viszont megfélemez, mikint azon szerződés, melyre hivatkozik általam nincs aláírva.”⁵⁷

1844 június végén tehát Kossuth megválva a *Pesti Hírlap*-tól, a pesti „vezérmegegyében” kifejtett működése mellett, új politikai vállalkozásokba kezd: a társadalmi egyletek és vállalkozások nagy hatású szervezője lesz. A fiumei vasút, az Iparegysület, a Kereskedelmi Társaság, a Védegyelet s az abból született Gyáralapító Társaság képezik ettől fogva új politikai tevékenységének (harci) terepét.⁵⁸ Deákkal azonban — immár közel egy esztendeje — nincs személyes, sőt még levelezési kapcsolata sem, mert éppen a Védegyelet országos hálózatának terveivel és gyakorlati kiépítésével van elfoglalva. Érzi is a személyes kapcsolatoknak ezt a hiányát, és ezért legalább levél útján felveszi az érintkezés fonalát kehidai barátjával. Levelét nem maga írja, általunk ismeretlen személynek diktálja 1844. augusztus 5-én Tinnyéről, és jellemző módon így kezdi. „Kedves Barátom! Octoberben lesz esztendeje, hogy láttalak. Azóta egy betű sem fordult meg közöttünk. Hogy részemről június végéig ez nem történt, gondolom szíves leszesz elfoglaltságomnak tulajdonítani.” Azután részletesen előadja, miként esett Landerer útján „egy Bécsben hatalmas camarilla” (utalás Metternich személyére) áldozatává, és szemére veti Deáknak, hogy Széchenyivel való hírlapi harca során „tőled minden esdekléseimmel sem valék egyetlen nyilvános sort is képes kérni, melly támaszom leendett vala”.

A szöveg ezekkel a szavakkal befejeződik és aláíratlanul marad, mert Kossuth félbehagyta a diktálást. Bizonyára arra gondolt, hogy majd befejezi mondandóját, és el is küldi levelét Deáknak. Csakhogy egyik sem történt meg, legalábbis október 6-ig, a Védegyelet ünnepélyes alakuló közgyűlésének időpontjáig. Addig állandó levelezési kapcsolatot tartott az ebben az ügyben érdekelt Perczel Mórral, Batthyány Kázmérral és Tóth Lőrinczel. Deák az, aki megtöri a közöttük húzódó csöndet és szeptember 9-én levelet ír Kossuthnak. Ebben jelzi: egy ismerősétől értesült, „hogy levelet készült nekem írni... de a levél hosszabb tartalma miatt el nem készülhetett. Ezen idő óta folyvást óhajtván vártam én ezen levelet, de ez még ez ideig el nem érkezett.” Kérte Kossuthot: „írj minél többet, mert szívszakadva kívánnék dolgod jelen állásáról tudni valamit. Sokat, igen sokat szeretnék én véled szólni...”⁵⁹ De Kossuth még mindig nem válaszol Deáknak, mert továbbra is a védegyeleti mozgalom ügyeivel van elfoglalva. Mire a társadalmi mozgalom előkészületei megtörténnek, október 4-én Pozsonyba hajózik. Két nappal később történik az ünnepélyes alakuló közgyűlés a rendek által átengedett teremben: az alsótáblán. Az egyesületet kézbe tartó igazgató Kossuth lett. A mozgalom közvetlen gazdasági indítéka: a védvám gondolata túlhaladott, mert csak a meglévő iparágakat támogatja, a mozgalom viszont a hiányzókat is meg akarja honosítani. Távollévi célja politikai színezetű: önálló fórum létesítése Kossuth és a köréje tömörülő ellenzék számára, hogy kedvezőbb vámtarifát küzdjön ki az abszolutizmus gazdaságpolitikájával szemben. Az egykorúak közül Blackwell angol ügynök is a mozgalom *politikai* jelentőségét emelte ki és az elnöki teendőket ellátó Batthyány Kázmért „Kossuth eszközének” tartotta. Kossuth tehát újból megtalálja azt a politikai terepet, ahol kivételes tehetségével a reformok felgyorsításán munkálkodhat a pesti centrumban. A népes, több mint félszáz tagú választmányba bekerült a *távollévi* Deák is, anélkül, hogy Kossuth erről a lépéséről is — időben — értesítette volna. Befejezetlenül hagyott levelét, csak később, a védegyeleti mozgalom megalakulása után és az arról szóló híradással kiegészítve írta meg Deáknak. Ilyen előzmények után Deák valóban kész helyzet elé került. Kossuth *megkésztet levelére*

válaszol három heti gyötrődés után (november 2-ától 21-ig), amelyben nem minden célzás nélkül, szinte azonos szavakkal kezdi levelét: „éve múlt, hogy együtt valánk” — és most visszaidézi Kossuth szavait — „s azóta egy betű sem fordult meg közöttünk”. Levelében, ami a Védegyeletet illeti, részletezi azokat a nem jelentéktelen szempontokat, amelyekben nézeteit eltérnek Kossuth nézeteitől. De azt is írja, hogy „tudok én küzdeni remény nélkül is, érzem keblemben az erőt”, mert „csüggedést nem ismertem soha” és „félreteszem, elaltatom minden kétségeimet, s az ügyet pártolom úgy, mint azt megindítottatok”.⁶⁰ Deák tehát ezúttal is a nemzet ügyét tartotta a legfontosabbnak s ha Kossuth eljárása — hallgatása — vele szemben nem is volt méltányos, méltósággal fölülemelkedett rajta, mert most is az ellenzék egységének megóvását tekintette feladatának. Ezt az emberi magatartást és a politika szituációt örökítette meg Deák legbensőbb barátja, Vörösmarty Mihály, midőn „Deák Ferencz” című, 1845 július közepe táján megjelent pompás epigrammájában — allegorikus metaforákba burkolva az eseményt — többek között azt írta, hogy Deák olyan történelmi személyiség, aki „a mint a haza jobb ügye hí” képes „Túrni viszályt és a pártharagot, s ha kerülni lehetlen, / Régi baráttól is túrni a néma döfést”. A költő Kossuth *hallgatását* nevezi „néma”-ságnak, „döfés”-nek pedig azt az eljárást tekinti, hogy Deák kellő időben történő értesítése és tárgyalásba vonása *nélkül* szervezte meg új politikai hadműveleti támaszpontját: a Védegyeletet. Deák azonban hűen alapelvéhez az 1845. évi január 7-i és a március 4-i közgyűléseken nemcsak kiáll a mozgalom mellett, de még február 9-én avatóbeszédet is tart a zalaszentgróti fiókegyelet megalakulásakor. Legfeljebb azt jegyezzük meg, hogy beszédében — láthatóan tompítva a mozgalom politikai élet — kizárólag gazdasági–anyagi érdekekre hivatkozik. De ezúttal is hangsúlyozza hallgatósága előtt: „egyesített, habár parányiakból összegyűlt edzett erő tehet csak valamit”, és felszólítja hallgatóságát, hogy „csüggedni nem tudó kitartással ápolják” a mozgalmat. Kiállása a mozgalom mellett most is az ellenzéki erők összefogását szolgálta.⁶¹

Ismeretes, hogy az 1843–44. évi országgyűlés utolsó napjaiban — november 11-én — az uralkodó jóváhagyta az újabb adminisztrátori rendszer bevezetésének elveit. Ez az intézkedés az új típusú főispáni, illetve adminisztrátori állást egyértelműen *kormányhivatalnoki* állásnak tekinti, kikapcsolva a megyei keretek közül, melyekkel eddig — úgy ahogy, mivel a megye biztosította a fizetést — szerves kapcsolatba állt. Ezentúl azonban az adminisztrátorokat a megye fölé emelték és általuk a megye egész vezetését törekedtek kivenni a választott alispán kezéből. Az adminisztrátori rendszernek bevezetése az abszolutizmus támadása volt a megyei liberális ellenzékkel szemben és a reformokat pártoló nemesi ellenzék minden megnyilatkozását gúzsba akarta kötni. Mivel az udvar az új kormányhivatalnokok fizetését alaposan fölemelte, egy sor — eddig reformbarát — nemest is átcsábított a maga oldalára. Erről mondta lehangoltan Deák: „alig kezdett a kormány tetteleg fellépni, s jobb fizetésű hivatalokkal kecsegtetni polgártársainkat, máris csoportonként tódulnak még egykori elvbarátaink is a kormány zászlaja alá.”⁶²

Eljött tehát ismét az idő, amikor a liberális ellenzék különböző csoportosulásait — nagy vonalakban, a Deák vezette liberálisokat, a Kossuth köré tömörülő pesti radikális liberálisokat, a feudális abszolutizmussal szemben a polgári alkotmányos központosítás programját hirdetőket, de a közjogi viszonyt nem bolygató, ún. „cent-

ralisták” szűkebb körét — egyesíteni kellett a kormány támadása ellen. Kossuth és köre elég gyorsan reagált, midőn a következő esztendőben felvetette egy ellenzéki program kidolgozásának szükségességét. Elsősorban Kossuth, Batthyány Lajos, Teleki László, Szentkirályi Mór voltak azok, kik a nagy tekintélynek örvendő, Kehidán tartózkodó Deákot is be akarták vonni a program szerkesztésébe. Deák azonban — ekkor — másként ítélte meg az erőviszonyokat. Az ellenséget túl erősnek, az egységes szervezetet és koncepciót nélkülöző, különféle színárnyalatú ellenzéki csoportosulásokat túl gyengének tartotta. Ezért írta — 1845. november 24-én — válaszul Kossuthnak, ki őt a program elkészítésére leginkább ösztönözte, hogy „én oly programot, mely az ellenzék vezérfonalául szolgálva, elvrokonainkat a cselekvés mezején egyesítse, lehetőknek nem tartok...” Az volt a meggyőződése, hogy addig, míg az ellenzéki erők cselekvő összefogásának feltételei hiányoznak, helyesebb védelmi harcot folytatni, mint az abszolutizmus támadására frontálisan visszatámadni. A küzdelemnek ezt az utóbbi módját elveti, mert az előrehaladást célszerűbbnek tartja — éppen most — a *kis lépések útján* megtenni. Amíg az ellenlépéseket — írta — a kormányzat támadásának mindenkori módja fogja meghatározni, addig egy részletes program ürügyül szolgálhat olyan ellenzékiek elszakadásához, kiket különben a kormányzat ellen lehet majd megnyerni. „Hidd el barátom” — folytatja érvelését válaszlevelében — a részletes program szaporítaná s nevelné inkább a szakadást közöttünk ahelyett, hogy egyesítene... mert ami egyik megyében kivihető, az a másokban oly sok ellenszegülésre talál, hogy erősebb vitatása talán sok más jót is gátolhatna.”⁶³

1846. november 14-éről keltevezve, december elején megjelent a konzervatív párt programja, ami taktikailag nem volt ügyetlen politikai sakkhúzás az ellenzék különböző csoportosulásaival szemben. Egyrészt kihívást jelentett egy oly időpontban, amikor az ellenzék nézetei, mint Deák írta, távolról sem voltak egységesek. Másrészt nyílt hadüzenettel is felért, mivel a konzervatív erőknek a megyék felett álló központosított irányítását ígérte az abszolutizmusnak elkötelezett erők által. Csak halvány és nagyon is általános utalásokat tartalmazott „a vélemények szabadsága”-ról, az úrbéri viszonyok kiegyenlítésének megkönnyítéséről, a börtönügy javítása mellett, a büntetőtörvénykönyv reformjáról, a megyei igazgatás és a királyi városok országgyűlési szavazatának kiterjesztéséről, anélkül, hogy a reformok konkrét megoldási módjáról, valamint a közteherviselésről egyetlen utalást tett volna. Ahhoz azonban elég volt, hogy az ellenzék csoportjait lépésre készítse. Ez azonban részint Deák helyzetértékelése, részint elhúzódó betegsége (szív és érrendszeri bántalmi s az ezekhez társult kedélybetegsége) miatt, csak 1847 márciusában kezdett érelődni. Amikor Batthyány Lajos, Bezerédy, Kossuth és Teleki nála jártak, Deák azt tanácsolta, hogy kész program helyett, mivel az ellenzék továbbra is megosztott, helyesebb, ha Nyilatkozat formájában fejtik ki céljaikat, de ezt is úgy, hogy az alapelvek csak a lépésenkénti előrehaladást szolgálják. Deák ugyanakkor megígérte, hogy betegsége ellenére is részt vesz a Nyilatkozat megszerkesztésében. Az alapszöveget Kossuth készítette, de a különböző csoportosulásokat képviselők, mint a centralista Eötvös, a mérsékelt megyei liberális Klauzál, mellette Teleki László s főleg Szemere Bertalan, de még Zádor (Stettner) György is, több ponton módosították, illetve kiegészítették a tervezet szövegét. Ez a közös munkával készült tervezet került azután

— június 6-án — zárt tanácskozáson Deák elé, aki midőn fölolvasták „közbeszölt” és a tervezetet egy másik szöveggel cserélte fel, amelyet a résztvevők jóvá is hagytak.

Így született meg, június 7-én, a Deák által végső formába öntött Ellenzéki Nyilatkozat. Deák Kossuth alapszövegét jelentősen korrigálta. Változtatott az ellenzék társadalmi vonatkozású teendőit tartalmazó szövegrészen; megrövidítette a kormányzat és Magyarország, illetve az ellenzék viszonyát tartalmazó fejtegetéseket; tompította az ellenzéknek a kormányzattal szemben kifejtett nézeteinek élett és elvetette azt a korábban egyszer már visszavont, de a június 6-i szövegtervezetbe újra beiktatott szövegrészét, amely az eltörlendő úrbériség állami kármentesítéssel történő kossuthi módozatának „igazságos” voltáról szólt. Kossuth ugyanis az úrbériség megszüntetését nem a *jobbágytelekre*, hanem csak a *szolgáltatásokra* vonatkoztatta. A megváltás összegét is csak olyan mértékben kívánta elismerni, amilyen mértékben a járandóságok a földesúrnak *tényleges hasznot* hoztak, nem pedig abban a mértékben, amelyben a jobbágnak terhet jelentettek. Így le akarta szorítani az egy-egy telek országosan meghatározandó megváltási összegét, mert a jobbágytelek *tényleges terhe* és a földesúr *tényleges haszna* között különbség volt. Ezáltal a teljesnél kisebb kárpótlás elvét akarta érvényesíteni a szövegben. A deáki végső szövegben ez a rész így módosult: „előlépések történjenek, miszerint az örökváltság a status közbejöttével eszközzésbe vétetessék”, ami határozott jele volt, hogy Deák a kossuthi formulát nem tartotta „igazságos”-nak. Joggal tartott attól, hogy az úrbériség túl radikális megoldásának kossuthi módja még a reform barátai között is ellenszegülést szülhet.

Deák végső szövege hangsúlyozta, hogy „az összes monarchia egységének biztos fennállhatása” mellett az 1790. évi 10. tc. szellemében „Magyarország szabad ország”, amely „törvényhozási rendszerében független”, ezzel is erősen tompítva Kossuthnak azt a szövegtervezetét, amely az „egész törvény-és kormányrendszerében független” országról beszél, hallgatással mellőzve az „összes monarchia egységének” elvét.

A legfontosabb reformok közül is kiemelkedik, az úrbéri viszonyok megszüntetésének előbb említett követelése mellett, a felelős minisztérium, a sajtószabadság, a közteherviselés megvalósításának elve; a nem nemes, valamint a szabad királyi városi és szabad kerületi népesség „képviselőlet alapján úgy törvényhozási, mind helyhatósági jogokban” részesítése; a törvény előtti egyenlőség kimondása, Erdély uniója az anyaországgal; az ősiség eltörlése, hitel és birtokszerzés végett.⁶⁴

Az ellenzéki nyilatkozat közreadásával hosszabb szünet következett Deák politikai működésében. Orvosa, Attomyr József határozott tanácsára, kivált a politikai életből és Pozsonyon át, közel három és fél hónapra, külföldre utazott, hogy a politikamentes élet nyugalmas és új környezetében szerezzen magának felfrissülést.⁶⁵ Mindkét Nyilatkozat közzétételével pedig lezárult az a politikai folyamat, amely a politikai küzdelmeket az ország-és a megyegyűlések termeiből a sajtó területére, onnan az egyesületi mozgalmak útján a társadalom egyre szélesebb rétegeihez juttatta el, jelezve egy új korszak beköszöntének kezdetét.

3. Deák Ferenc politikai pályája ive (1848–1867)

Az eddig előadottakból láttuk: a középbirtokos nemesség liberalizmusát egyéni módon képviselő Deák, sem politikai gondolkodásában, sem cselekvésében nem volt forradalmi alkat. A béke és a rend híve volt s ahol ez megszűnt, ő nehezen találta meg helyét.⁶⁶ Ezért okozott számára oly mély válságot az európai forradalmi áramlat nyomán kitört pesti forradalom. Batthyány Lajos gróf, mint az új felelős kormány dezinált elnöke, megkezdve kormányalakítási tárgyalásait (március 17-én) ragaszkodott személyéhez; nélküle nem akart kormányt alakítani. A még korántsem egészséges Deák pedig elég borulatóan ítélte meg mind a külhatalmi, mind a belpolitikai erőviszonyokat a forradalom győzelme szempontjából. Attól tartott, hogy vagy az „oroszk nyomnak el bennünket vagy ismét az ausztriai hatalom, vagy talán a legborzasztóbb anarchia” s minden pillanatot, amely a 48-as forradalom nyomán kialakult „bizonytalan”-nak ítélte. A forradalmi lelkesedés távol állt tőle, annál jobban féltette a nemzet jövőjét. Úgy vélte, hogy három irányból is veszélyek leselkednek a hazára a forradalmi újjászületésnek már a kezdeti napjaitól is.⁶⁷ Mégis elvállalta az igazságügyi–miniszteri tárcát a nagy ügy érdekében. Most is igyekezett — támogatva a 48-as vívmányokat — széles politikai egységet kovácsolni az eddig kivívott eredmények védelmében. A március 30-ai kerületi ülésen így beszélt: „csak kezet fogva érhetünk célt” és „kerüljünk mindent, mi szakadást okozhat; most egyek vagyunk s párt közöttünk nincs...”⁶⁸

Valóban! Deák legyűrve súlyos — nem is egészen alaptalan — aggodalmait, amelyek mint lehetséges történelmi tendenciák az általa jelzett veszélyforrásokból táplálkoztak, hozzálátott minisztériumának megszervezéséhez. Munkatársai a liberális ellenzék jeles emberei voltak. Államtikára Ghyczy Kálmán, a büntetőtörvénykezési és az úrbéri osztály vezetője Bónis Sámuel, a törvénykezési osztályé a radikális Nagy Károly lett, ki 1849 tavaszán a jobbágyfelszabadítás radikális továbbfejlesztésén munkálkodott. A törvényelőkészítő osztály vezetését a centralista Szalay Lászlóra, a modern polgári kodifikáció előharcosára, az elnöki hivatali teendők ellátását titkárára, Tóth Lőrincre, a politikai bíraskodási osztály vezetését pedig Dubraviczky Simonra bízta.⁶⁹

A törvényalkotás terén első teendője az április 29-én megjelent ideiglenes rendelete volt a sajtóvétségek iránti esküdszékek működéséről. Ez volt az első polgári jellegű perrendtartás s egyben bírósági szervezeti törvény Magyarországon. Alapját saját, korábbi koncepciója képezte. Május utolsó hetében már országszerte megalakultak az esküdszékek. Mivel látta, hogy a forradalmi események sodrában egyelőre sem új büntető, sem új polgári törvénykönyv nem készülhet el az országgyűlés számára, csupán előkészületeket tett a büntetőtörvénykönyv kidolgozása ügyében. Addig is elrendelte Pest börtöneinek javítását, amíg országosan is célszerű intézkedéseket tehet. A királyi táblán külön úrbéri osztályt létesített, melynek feladata volt, hogy az úrbéri viszonyok megszüntetésével felvilágosítsa a paraszttömegeket, miként kell az 1848. évi IX. tc.-t a gyakorlatban értelmezni.⁷⁰ Tavasztól ugyanis jelentkeztek már az első paraszti elégedetlenség jelei, mivel elsősorban az *úrbérség*en kívüli, kü-

lönböző jogállású paraszttömegek semmiként sem értették meg, miért maradtak ki a jobbágyfelszabadítás hatóköréből.⁷¹

Nyár közepére bonyolultabbá alakultak a nemzetközi és a hazai események, kivált a hadügyi kérdésekkel összefüggő ún. olasz segély dolgában. Az évek óta forrongó Lombard–Venezia sem maradt ki a forradalmi hullámból. A Savoyai–dinasztia pedig elérkezettnek látta az időt, hogy a milánói felkelés után (március 18.) az olasz egységet legalább északon megvalósítsa. Ezért a bécsi kormányzat a *pragmatica sanctio* értelmében, mely a birodalom kölcsönös védelmét előírta, katonai segítséget követelt a magyar kormányzattól olasz tartományai védelmében. Ugyanakkor az események felvetítették a német egység létrejöttének történelmi perspektíváját, ami döntő jelentőségű volt a Habsburg–Monarchia belső struktúrájának módosítására s ezzel szoros összefüggésben a magyar önállóság olyan elismertetésére, amely azt a történelmi lehetőséget is felvetette, hogy Magyarországot Ausztriával, mint a Bund egyik tagjával, csak a perszonálunió fűzi majd össze. Erre számítottak 48 tavaszán és nyarán a magyar politika vezetői. Közben Batthyány Eötvössel, Széchenyivel és Deákkal többször is az udvarnál járt, hogy Jellačić készülőtámadását leszerelje és az olasz segély ügyében ígéretet is tett. A kormányzat azonban, főként Kossuth felfogásának engedve, a segítséget előbb a magyar korona integritásának elismeréséhez, utóbb pedig — a július 20–21-i képviselőházi üléseken — az olaszoknak adandó szabad intézmények feltételéhez kötötte. Ez a lépés, amellyel sem a kormányfő, sem Eötvös, sem Deák nem értett egyet, mert szükségtelenül kiélezte az udvar és a magyar kormányzat között kezdettől fogva feszülő ellentéteket, azt a látszatot keltette a kamarilla szemében, hogy a magyar kormányzat az, amely a dinasztiaiával való évszázados együttélés ellensége. Ezekről a válságos időkről írta Deák, hogy „a kocka el van vetve, a kimenetel Isten kezében”. S a kormány tagjai között mutatkozó nézetkülönbségek jelzésére hozzáfűzte: még magunk között is van „egymás iránt, legalább egy iránt” (utalás Kossuthra) „bizalmatlanság”.⁷² De továbbra is kitartott a 48-as vívmányok védelme mellett, mert — bár a nyár második felétől súlyos harcot vívott önmagával — tisztában volt azzal, hogy a Kossuth vezette radikálizálódó politikával szemben fellépnie nem lehet, de nem is szabad. Tudta, hogy a bécsi kormányzat fokozódó reakciója miatt nincs harmadik út. Vagy ellenáll a nemzet a reakció szorításának ereje végső megfeszítésével, ami még mindig nagy történelmi lehetőség a 48-as vívmányok megmentésére, vagy, ha a nemzet nem küzd a végsőkig, maga dobja el magától kiharcolt jogait. De ettől az időtől kezdve került mindenkit, kivel hivatalos dolga nem volt s órák hosszat fel és alá járkált lakásában (az István Főherceg nevű szállóban, ma V. kerület Akadémia u. 1. sz.), de mégsem tért ki a nemzet ügyének szolgálata elől.⁷³

Sőt: a szeptemberi válságos napokban (10-éről 11-ére virradóan mondott le Batthyány, 11-én Jellačić megindította dunántúli hadjáratát, 13-án Batthyány általános népfelkelésre szólította föl a dunántúli megyéket) újabb *jogkiterjesztő* törvényjavaslatot dolgozott ki és terjesztett a képviselőház elé a jobbágyfelszabadítás továbbfejlesztéséről. Erre, közvetlenül az önvédelmi háború előtt, a minél szélesebb nemzeti összefogás céljából volt szükség, hogy a vezetés az elégedetlenkedő parasztokat érdekelté tegye a hon fegyveres védelmében. (Ezt az érdekegyesítő célt szolgálta másfelől a kármentesítés ügyének képviselőházi vitája is, hogy — Kossuth kifejezé-

sével élve — „egyszersmind adassék meg a nemességnek az, mire méltán számot tarthat, *miszerint legyen kedve a hazát ezen nagy veszélyben védeni*”.⁷⁴

A forradalmi törvényhozás ugyanis azt hangsúlyozta, hogy a márciusban nagy sietve megalkotott és röviddel később szentesített törvények révén *mit kaptak* a tegnap jobbágyai. De hallgatólagosan nyitva hagyta a kérdést arról, hogy mit *nem adott meg* nekik a forradalom. Deák törvénytervezete 77 §-ból állt s lényegében *bővítette* az állami kárpótlás útján történő megváltható úrbériség körét, illetve lehetővé tette a paraszti önmegváltást azokban az esetekben, amelyekben a földesúr nem tudja írásban bizonyítani a jobbágyfölddek *nem* úrbéri jogállását. Ilymódon további 2.2 millió hold eddig vitatható paraszti szántó-rét és házkörüli belső földterület került volna paraszttulajdonba. A háznélküli szellérek úrbéri szolgálatai pedig minden kárpótlás nélkül megszűntek volna.⁷⁵

Ekkor azonban már a főváros felé tartott az ellenség. A közelgő szüret előtt — szeptember 15-én — sietve eltörölték ugyan a majorsági szőlőföldeken fekvő terheket, de ezeket az elvi döntéseket a képviselők nagy számának távollétében már a kisebbség hozta e vészterhes napokban. A szőlődézsmá megszüntetését csupán hírül adták a falvak népének. A majorságiakról szóló határozatot pedig nem is tették közzé. Deák tervezete többi pontainak tárgyalása (szeptember 25-e után) az önvédelmi harc közepette már nem került sor.

Deák ezekben a hónapokban, még két ízben vállalt magára — ekkor már csak mint képviselő — fontos szerepet. December 14-én Kossuth javaslatára elvállalta a büntetőtörvénytervezet átnézését és alkalmazását az adott viszonyokra. Az ezzel kapcsolatos jelentésében a törvény előtti egyenlőtlenségek megszüntetéséről és az esküdtsékek *általánossá* tételéről szólt. Mindkettőnek további *jogkiterjesztő* jelentősége volt, de csak *elvben*. Gyakorlati keresztülvitelüket a háborús események tették lehetetlenné.

A másik esetben — a képviselőház javaslatára — részt vállalt a Windischgrätzhez küldött békeküldöttségben. E küldöttség feladata, mint ez közismert, a nemzet törvényes szabadságának megőrzése mellett a fegyverszünet és a béke kieszközlése volt a hercegtől, valamint jelentést adni a tárgyalások eredményéről a Debrecenbe költözött országgyűlésnek. Windischgrätz azonban „feltétel nélküli fegyverletételre” szólította fel Kossuthot és a debreceni országgyűlést. Erre mondta Deák híressé vált szólását: „Volt eszem... hogy senkit se beszéljek reá, hogy akasztassa fel magát!” Helyzetjelentése küldetéséről és a feltétel nélküli fegyverletétel közléséről, csak 1849. január 12-én jutott el Pálóczy László házelnökhöz.⁷⁶

Ezzel Deák politikai tevékenysége jó időre véget ért. S bár el akart menni — nem is egyszer — Debrecenbe, az osztrák katonaság megakadályozta kísérlétét.⁷⁷ Amikor pedig 1849. június 4-én Pesten találkozott képviselőtársával, Sinkay Jánossal kit győri jogakadémiai éveiben korrepetált, Sinkay elbeszélte neki az április 14-i Függetlenségi Nyilatkozat kihirdetésének körülményeit. Deák a hallottakra rezignáltan válaszolt: ez túlbecsülése volt jogainknak és erőinknek. Egyúttal jelezte, hogy a készülő orosz intervencióról szóló híreket ő is ismeri. Azután ezekkel a rá jellemző és politikailag sokat sejtető szavakkal vált el Sinkaytól: „az idő majd meghozza a tanácsot.”⁷⁸ 48 embere maradt, politikailag és erkölcsileg feddhetetlenül, de 49-cel nem azonosult.

A világoi fegyverletételt követően az újabb abszolutizmust a — külföld által is elítélt — véres megtorlás vezette be. Deák visszatért kehidai otthonába, amely lassanként a vidék politikai középpontjává vált, ahol több látogató fordult meg, hogy tájékozódjék az „öreg úr” nézetei felől. 1852-ben hozzáfogott birtokrészeinek két nővérével való osztozkodásához és a saját részét eladta Széchenyi feleségének, ki azt Ödön fia számára vásárolta meg, meghatározott életjáradék folyósítása fejében. 1854 novemberének elején végleg otthagya Kehidát és Pestre költözött. Ezzel nemcsak új életformát, de új politikai színteret is váltott. Középnemesi eredetű pesti polgár lett, aki végleg szakított hajdani politikai bázisával, a vármegyével. Vármegyei tisztséget többé nem vállalt. Rövid ideig az Európa Szálló-ban lakott, de Kemény Zsigmond alig titkolt politikai szándékára átköltözött hozzá az Angol Királyné Szállóba, amelynek több mint két évtizeden át volt lakója.⁷⁹ Nem politizált, de igyekezett minden legálisan működő egyesületbe és társulatba belépni, amelyek a magyarság nemzeti tudatának ébrentartását szolgálták. (Tagja az Akadémia Igazgató Tanácsának, a Magyar Gazdasági Egyesület Igazgató Választmányának, a Kisfaludy Emlékbizottságnak). Annyi bizonyos: alkotmányos átalakulásra az 50-es esztendőkből lehetőséget nem látott.⁸⁰ Újból felvette azt a készenléti és várakozási energiákat fölhalmozó politikai alapállását, amely — alkatanak is megfelelően — mindig is jellemezte őt, ha a helyzetet alkalmatlannak ítélte az aktív politikai cselekvésre. Bízott az „idő és a szerencse” forgandóságában. Jellemző erre az a kijelentése is, amit — 1858-ban, meglátogatva Széchenyit döblingi magányában — így fejezett ki: „Én ugyan várhatok”. („Ich kann schon warten”).⁸¹

Első határozott politikai megnyilatkozásáról, csak a solferinói csatavesztést követően tudunk beszámolni, amikor 1859 júliusában néhány napra meglátogatta idősebb Szögyény-Marich Lászlót Bécsben, kivel bizalmas politikai beszélgetést folytatott. Deák álláspontja az volt — beszél el Szögyén —, hogy csak „az 1848-i törvények” alapján összehívandó országgyűlés által lehet a „törvényes rendet” helyreállítani az országban. Ha az uralkodó az országgyűlést összehívja, akkor „a viszonyok körülményekhez képest lehetnének rendezendők”. Deák tehát határozottan a 48-as törvények alapján állt, de már ekkor sem zárta ki Magyarországot és az örökös tartományok viszonyának rendezését a „változott körülményekhez képest”.⁸²

Az októberi diplomát (1860. okt. 20-án) még egyezkedési alapnak sem tekintette, de túl élesen sem bírálta, mert úgy vélte, hogy idővel talán valami „jó fejlődhetik” belőle.⁸³ Először, de még ekkor is csak rejtetten, 1861. január 9-i, sógorához írott levelében utal a lehetséges közjogi megoldásra, amikor az írja: „Mi az 1848-diki törvényeket egész terjedelmökben kívánjuk alapul tekinteni.” Ez a kijelentése ugyanis az 1848. évi törvények „Előbeszéd”-ére történő *burkolt* utalás volt. (Az Előbeszéd a Pragmatica Sanctiora hivatkozik.)⁸⁴ Deák tehát ekkor már megtalálta érvrendszerét és politikai bázisát — a Pragmatica Sanctiot —, amelynek értelmezésével lehetőséget látott Magyarországot és az örökös tartományok közötti viszonyok újraszabályozásához. *Nyíltan* erről csak 1861. február 1-én, Pest város közgyűlésén elfogadott az uralkodó leiratára intézett feliratában beszélt először, amikor hangsúlyozta: „a Sanctio Pragmatica azt tartalmazza, hogy az ország törvényei, melyek országgyűlésileg alkottattak, szorosan megtartandók”; hogy „az 1848-ki törvényeket” is alkotmányosan alkották, azok nincsenek „máig sem alkotmányszerűleg eltörölve”, következés-

képpen: „jogérvényesek”. Ez a hivatkozás a 48-as alap jogérvényére ismétlődik meg érvelésében az osztrák–német hegemoniát félalkotmányos eszközökkel biztosítani törekvő februári patens (1861. február 26) kiadása után is, amikor azt elutasítja, mert „Magyarországot törvényes önállásától, függetlenségétől és alapszerződésében biztosított ősi alkotmányától megfosztva, octroyozott alkotmányú osztrák provinciává nem tehetjük”.⁸⁵

1861. május 8-án ülésezett az országgyűlés; erre a napra tűzték ki az érdemi tanácskozásokat. Ghyczy Kálmán házelnök azonban váratlanul bejelentett: „Teleki László gróf meghalálozott”. Erre Deák kijelentette: jelenleg nem vagyunk képesek tanácskozni. A kétségtelenül bizonyított öngyilkoságnak messzire nyúló kül- és belpolitikai okai voltak. Teleki ugyanis — Kossuth politikai elvbarátságaként — az emigráció egyik vezető embere lévén a 48-as törvények teljes helyreállításának követelése mellett a teljes függetlenség kivívásának harcosa is volt. Az emigráció, mint ismeretes, nagy reményeket táplált egy újabb olasz–osztrák konfliktus kirobbanásához és még mindig bízott III. Napóleon támogatásában is, kinek érdekei fűződtek hagyományos ellenfelének, a Habsburg–hatalomnak a meggyengítéséhez. Háború esetén az olasz kormány hajlandónak mutatkozott a katonai együttműködésre az emigrációval. Cavourék azonban nem tudtak márciusra felkészülni, III. Napóleon pedig a megígért háború elhalasztása mellett döntött. Oroszország lokalizálni akarta a lehetséges háborút, Anglia pedig — az olasz kérdésben folytatott viták ellenére — lényegében *mindig* Ausztria nagyhatalmi szerepe mellett foglalt állást. Így tett 48 előtt, alatt és után is; szemben állt a magyar függetlenségi törekvésekkel! A nemzetközi politika adott feltételei, csupán a Habsburg–hatalom visszaszorításának, meggyengítésének kedveztek, de felszámolásának nem. Ez volt az oka annak, hogy Kossuth az előzetes kilátásokkal ellentétben kénytelen volt március 17-én azt üzeni haza, hogy háború az idén nem lesz.⁸⁶ Ami pedig a belpolitikai viszonyok fővonulatát illeti, ekkor már a nemesség forradalomra egyáltalán nem vállalkozott. A jobbágyfelszabadítás végrehajtása során inkább szemben állt a paraszttömegekkel. Az ún. birtokrendezések idején úr és paraszt között az összeütközések napirenden voltak és a bírósági ítéletek végrehajtását gyakran csak a császári katonaság bevetésével hajtották végre.⁸⁷ Így valaminő nemzeti egység megteremtéséről már nem lehetett szó. Alighanem az itt röviden vázolt körülmények okozták, hogy Telekit cserben hagyták itthoni párhívei. A kedvezőtlen külső és belső viszonyokra hivatkozva — utolsó látogatója, Tisza Kálmán közvetítésével — elszigetelték őt. Ő pedig semmint hogy feladja elveit, inkább az öngyilkoságba menekült.

Öt nappal később Deák — mint 1861. április 6-a óta Pest város képviselője — megtartotta első felirati beszédét és hivatkozva a Pragmatica Sanctiora azt fejtegette, hogy az egykori alapszerződés olyan „kapocs” Magyarország és a magyar korona országai, valamint az örökös tartományok között, „mi az uralkodóház ugyanazonosságában áll”, de ennél szorosabb kapcsolatnak a törvényben „nyoma sincs”. A közös *birtoklás* elvét a *kormányzás* önállóságának elvével állította szembe. Ebben az érvelésben, amely politikai koncepciójának vezérmotívuma volt, közös kormányzati ügyek nincsenek. Közben, hol nyíltan, hol burkoltan javaslatokat tett a megegyezés előfeltételeiről. Így: „Nem akarjuk mi a birodalom főnnállását veszélyeztetni és készek vagyunk azt amit tennünk szabad, s mit önállásunk és alkotmányos jogaink sérelme

nélkül tehetünk a törvény-szabta szigorú kötelesség mértékén túl is, méltányosság alapján, politikai tekintetből megtenni”, hogy „a súlyos terhek” — burkolt célzás a közös ügyeket illető államadósságokra — „róluk és rólunk elháríttassanak.” Deák első felirati beszédében is késznek mutatkozott „az örökös tartományok alkotmányos népeivel, mint önálló, szabad ország, a függetlenség megóvása mellett, esetenként szabadon érintkezni”, mert, mint hangoztatta: „ily módon minden egyes esetben sokkal könnyebb leend tisztába hozni a közös viszonyokat, mint egy közös birodalmi tanács által”, ahogy ezt a februári patens előírta. Egyezkedési hajlandósága — igaz 48-as közjogi alapon — már első felirati beszédében is tetten érhető. Még inkább az augusztus 8-án elhangzott másodikban, amikor már *nyíltan* szólt, amit az elsöben még nem tett, a „personal–unióról”, amelyből „közös viszonyok származnak és mi e viszonyokat figyelembe kívánjuk mindig tartani”.

Ez az érvelés már *nyílt formában* bizonyítja: a Pragmatica Sanctioból levezetett perszonálunió formája az, amely közjogi kapcsolatot teremt 1848 és 1861 között. A perszonálnuióból pedig már önként következik a „közös viszonyok” szabályozása Magyarország és az örökös tartományok között. Figyelmet érdemlő körülmény: a birodalom és a nemzeti érdekek ilyen összeegyeztetésében Deák az *utóbbira* helyezi a hangsúlyt. Erről tanúskodik híres beszéde, amelyben — az ő szokott módszerét alkalmazva, amikor egy újraindítandó küzdelem kedvezőbb feltételeire vár — továbbra is helytállásra és kivárára szólítja fel a nemzetet: „Ha túrni kell, túrni fog a nemzet, hogy megmentse az utóknak azon alkotmányos szabadságot, melyet őseitől öröklött. Túrni fog csüggedés nélkül... mert amit erő és hatalom elvesz, azt idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják; de amiről a nemzet, félve a szenvedéstől, önmaga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz s mindig kétséges.”⁸⁸

Az országgyűlés feloszlata után (augusztus 22) az elkövetkező években a birodalom létérdekei, mint közös érdekek, egyre fokozottabb hangsúlyt kapnak, először a magyar politikai vezetőréteg táborában. Számos tényező, így főként az olasz-francia viszony megromlása, valamint az a körülmény, hogy a közeljövöben nem volt várható Bismarck szövetsége Oroszországgal a lengyel felkelés ellen (1863) az európai nagyhatalmakat még erősebben ösztönözte a Monarchia létének, mint az európai eröegyensúly fontos biztosítékának a megörzésére. A magyar függetlenségi törekvések így még kevésbé számíhattak külföldi támogatásra. Az ország belső helyzetének alakulása sem kedvezett az ilyen törekvéseknek. A magyar politikai vezetőréteg körében felerősödött a félelem az önálló nemzeti létet követelő nemzeti törekvésekkel szemben. Ugyanakkor a gazdasági fellendülés, amely növekvő keresletet biztosított a birtokosoknak az agrártermékek iránt a birodalom belső piacán, sőt a Bécsen és Trieszten át vezető vasútvonalak közvetítésével a nyugat-európai piacokon is, fokozta érdekeltségüket a birodalom fenntartása iránt.

A történeti folyamatokat mindenkor érzékenyen figyelő Deák az eddig kialakított koncepcióját e változásokhoz igazította hozzá. Ez már a Csengeryvel közösen írt, még 1862 végén megkezdett, de csak 1865 februárjában napvilágot látott, Adalék a magyar közjoghoz című munkájában is megfigyelhető. Ebben, amellet, hogy éles támadást intéz Lustkandl Wenzel ún. „jogeljátszás”-elmélete ellen, mégis szó van már a külügy és a hadügy közös kormányzatáról, ami már komoly engedmény volt a birodalmi közösség javára. Az új erőviszonyokhoz formált Pragmatica Sanctio alap-

elvét Deák 1865 elején Augusz báró közvetítésével folyó bizalmas tárgyalásai során a Monarchia szilárd fennállásának biztosításában jelöli meg, amit „semmi más tekintetnek nem szabad alárendelni”. Lényegében ezt a gondolatot emelte ki 1865. április 16-ai „húsvéti cikk”-ében is. Ausztriának Bismarcktól elszenvedett vesztes háborúja után (1866. július 3.) most már az osztrák–német liberális társadalmi csoportok is erőteljes ösztönzést kaptak a magyar politikai vezetőréteggel való kapcsolat teremtésére, mert az osztrák németiség úgy érezte, hogy Königrätz után meg kell erősítenie pozícióit. Ez már a két vezető nemzet egymásra utaltságának felismerését jelezte osztrák–német részről is. Az így kialakult körülmények szükségszerűen mutatnak a kiegyezés felé.

Volt a deáki politikának két további módosulása is. Az egyik a kiegyezés szükségességének olyan — eddig nem használt — indoklása, amely túlmutatva a birodalom létének biztonságán — az *adott nagyhatalmi viszonyokra* hivatkozott. Deák így érvelt 1867. február 16-án: „a külföld azt mondta, hogy nekünk mindegy, akár van Magyarország, akár nincs.” De az érdekünkben áll, hogy „Közép-Európában azon állam létezzék, melyet Ausztriának nevezünk”. Mivel pedig — fűzte hozzá — Ausztria nem állhat fenn Magyarország különválásával, a további feladat az volt, hogy bizonyítsuk: „Magyarország törvényes főnnállása nem ellenkezik Ausztria főnnállásával.” A másik módosulás a tiszta perszonálunió elvének föladása volt, mert az nem felelt meg a korábban elismert közös ügyek — most már — közös *kezelését* kívánó kiegyezési feltételeknek. Meg kell jegyeznünk: a végső tárgyalásokon olyan megegyezés született — Deák személyének háttérbe szorításával — a két fél, magyar részről elsősorban Andrássy Gyulának, Lónyay Menyhértnek és Eötvös Józsefnek az osztrák vezetőkörökkel folytatott tárgyalásain, amelyekkel Deák nem értett egyet. Itt csak arra a legfontosabb körülményre utalunk, hogy e tárgyalások alapján az uralkodó a március 17-i minisztertanáccsal, olyan szabályzatot fogadtatott el, amely a magyar kormány minden érdemi intézkedését előzetes uralkodói engedélyezéshez kötötte. Ez nyilvánvalóan a deáki koncepció retrográd módosítása volt. Deák nem is értett egyet ezzel, de kénytelenségből beleegyezett.⁸⁹

Az így létrejött és elsősorban a nemzetközi feltételektől meghatározott kényszerű kiegyezés következtében (a törvényeket május 29-én fogadta el a képviselőház) a Habsburg–birodalom kétközpontú (dualista) állammá alakult. Most már nemcsak az uralkodó személye volt közös, hanem a Monarchia eddig dinasztikus jellegű külügye s mellette a hadügye, valamint az ezek fedezését szolgáló pénzügye is. A hadügyet illetően a törvény szólt a „magyar hadseregről”, mint „az összes hadsereg kiegészítő részéről”. A hadsereg vezérlete, vezénylete és belső szervezetének megszabása azonban — abszolutisztikus módon — az uralkodó fejedelmi joga maradt, s így a közös ügyek korlátozott alkotmányos kezelése e téren nem valósult meg. De más megoldás az adott erőviszonyok mellett nem lévén, Deáknak is bele kellett nyugodnia a megváltoztathatatlanba. Nyilván meg is mondta, hogy a kiegyezés műve „nem tökéletes”.

Összegezve a röviden előadottakat, mégis azt kell mondanunk, hogy a magyar politikai vezetőrétegek — minden monarchiai kötöttség és kölcsönös függés figyelembevételével is — a nemzeti önállóságnak lényegesen nagyobb mértékéhez, a gazdasági fejlődés kedvezőbb lehetőségéhez jutottak hozzá, mint a korábbi századok-

ban. Azt, hogy e lehetőségekkel miként fognak élni, csak a történelmi jövődő döntötte el.

Epilógus

Deák, aki visszautasított minden, az uralkodó által felkínált hivatalos tisztséget, kitüntetéset, ajándékot — legfeljebb egy keret nélküli képet volt hajlandó elfogadni, amely az uralkodópárt ábrázolta — fokozatosan visszavonult a közéletől. Politikai művét befejezettnek tekintette; többet, jobbat nem tudott elérni, mint a félig megalkotott polgári alkotmányosságot. Visszahúzódsának részben politikai, de azért egészségi okai is voltak. 1872 nyarának egyik napján estefelé elvesztette eszméletét és összeesett. Régi szívbaja, érrendszeri betegsége, asztmája egyre súlyosbodott. Orvosa — Kovács Sebestyén Endre, a híres sebészorvos — eltiltotta a parlamenti működéstől és ezt a tilalmat Deák néhány hónapig be is tartotta. Ám 1873-ban, midőn jobban lett, még résztvett a parlamenti munkában. Utolsó nagy beszédét — csendes, fáradt, akadozó hangon — június 28-án tartotta az állam és az egyház szétválásztása tárgyában. Ennek vezérlő gondolata az volt, mint befejező mondatai is tanúsítják, hogy „én minden nemét a vallási háborúnak a lehetőségig óhajtom kikerülni. Ha a vallási háború fanatizmusból ered és fanatizmussal vitetik, káros, veszélyes. De az oly vallási háború — mert nemcsak fegyverekkel lehet háborút viselni, igen gonoszak azok is, melyek tollal és tanácskozási termekben vitetnek...hit, vallási buzgóság nélkül, magánérdek — és politikai célokból...még veszélyesebb s e mellett utálatos is”.⁹⁰ November 12-én újabb szédülési roham és szívgörcs fogta el: ismét összeesett. Mivel a gondos orvosi kezelés ellenére állapota ettől kezdve folyvást romlott, gyámleánya — Széll Kálmánné Vörösmarty Ilona — 1875 vége felé magához költöztette az Egyetem tér egykori 2. számú ház első emeleti lakásába. 1875. június 16-i keltezéssel maga Deák *íratta* a következő jellemző sorokat egészségi állapotáról egy távoli rokonának. „Én közel két éve már súlyosan szenvedek ... egészségem nem javul, sőt folyvást hanyatlik. Menni nem tudok, ha nem vezetnek; ülésből, fektemből erős segítség nélkül fölkelni nem vagyok képes, sőt a lefekvéskor is másnak kell engem ágyba segíteni. Étvágyam, álmom semmi; lábaim és hasam daganatja növekszik.” Azután hozzáteszi az ő szokott önvigasztaló tulajdonságával: „de mit zúgolódom, – 72 év szép kor, melyen túl ép, egészséges ember is méltán számolhat egészsége végromlására; aki pedig beteg is, az ne követeljen sokat, megifjodni bizonyosan nem fog... Sajátkezüleg nem tudtam írni, mert betegségem folytán kezeim időnként annyira reszketnek, hogy a tollat alig bírom fogni, amint e levelem aláírásából látod.” Valóban: a levél női kéztől származott, valószínűleg valamelyik Nedeczky kisasszonyé lehetett, csak az aláírás mutatta Deák reszkető keze vonását.⁹¹ A Kecskeméti utcára tekintő lakrészben a gondos kezek nyomán berendezett két szoba biztosította a halálosan beteg ember kényelmét.

A nappaliban Deák jóformán éjjel–nappal egy nagy öblös támlásszék foglya volt. Fájdó és kisebesedett lábai (feltehetősen érszükület miatt) nem bírták vinni elnehezült testét. Ez a kényelmes támlásszék ölelte körül fájó tagjait és a fejrészen alkalmazott hengervánkosok nyújtottak — egy–egy órácskára — pihenést lehanyatlott, elgyötört fejének. E szék mellett egy kisebb és egy nagyobb asztal állt. Az

előbbin gyógyszeres üvegek és csészék sorakoztak, mellettük egy-két könyv hevert, ha a haldoklónak még ereje volt, hogy szenvedésének ideig-óráig tartó csillapultával olvasgasson. Legutolsó olvasmányai, 1875. december 13-án, Eötvös József, Magyarország 1514-ben és december 22-én, Sue, Der ewige Jude című regényei voltak. Mivel a beszéd is neheztére esett, a kisebb asztalra több írónt és egy palatáblát is elhelyeztek. Erre írta fel kívánságait. A nagyobbik asztalon egy állóóra is volt, mellette Deák zsebórája, szemüvege egy nagyítóüveggel, mert látása is erősen megromlott. Mindkét asztalon egy-egy csengettyű volt kezeihez közel. Ezeket akkor használta, ha szüksége volt valakire, hogy kívánságát teljesítse.

A háló még a nappalinál is egyszerűbben volt berendezve. Az egész lakás bútorzatával, gondos kezek kényelmet nyújtó apróságaival maga volt a megtestesült egyszerűség és igénytelenség. A fényűzésnek még a nyoma sem volt felfedezhető. Deák még ilyen betegen is szerette, ha körülötte forgolódtak és látogatókat is szívesen fogadott. Gyámleánya mellett, elsősorban gyámfia, Vörösmarty Béla — ekkor a Budapesti Ítéltő Tábla bírása — látogatta naponként, ebédidőben. De felkeresték őt közeli barátai is; Ghyczy Kálmán házelnök, Kovách László képviselő látogatták őt leginkább. Az udvar megbízásából többször is eljött hozzá gróf Festetich Mária.⁹²

1876 január harmadik hetének egyik napján meglátogatta a haldokló „öreg urat” Jókai Mór. Deák a nagy zsöllyeszékben fogadta. A test már a halál peremén volt, a hajdan fényes szemeket a közelítő halál árnyéka vontá be, de a lélek még éber maradt. Midőn Jókai megkérdezte tőle, hogy könnyebben érzi-e magát, Deák szokott humorával, töredezett szavakkal így válaszolt: „jól van úgy, hogy csak egyszer lehet meghalni, mert többször a fene sem állná ki”.⁹³ Ekkor már csak néhány nap választotta el a szenvedésektől szabadító haláltól. Január 28-án halt meg. A szemközti lévő egyetem órája éppen háromnegyed egyet ütött.

JEGYZETEK

¹ *Fényes Elek*: Magyarország leírása. I. rész. Pesten, 1847. 79–86.

² A sok egykorú és későbbi leírás közül itt, csak a következőket említjük meg. *Nedeczky István*: Deák (Ferenc). A képviseleti alkotmány megalapítása. Budapest, 1867. 3., *Csengery Antal*: Deák Ferenc emlékezete. Budapest, 1877. 35–84., *A haza bölcse*. Emlékkönyv. Szerkesztette Áldor Imre. Budapest, 1867. 34., 58., *Széll Kálmánné Vörösmarty Ilona*: Emlékeim Deák Ferenc politikai és magánéletéből. Budapest, (1926) 51. és a következő oldalak., *Ferenczi Zoltán*: Deák élete. Budapest, 1904. 1.k. 53–55., *Miss Pardoe*: Ungarn und seine Bewohner und Einrichtungen in den Jahren 1839 und 1940. Deutsch von L. V. Alvensleben. Leipzig. 1842 194–196.

³ *Széll Kálmánné Vörösmarty Ilona* id. m. 51.

⁴ *Ferenczi*, id. m. 1.k. 10–13.

⁵ *Ugyanő*, id. m. 1.k. 35–36.

⁶ *Ugyanő*, id. m. 1.k. 32–34. Továbbá *Eötvös Károly*: Deák életéből. Vasárnapi Újság, 1867. 8. sz. 122. Hasonló adalékot említ Ferenczi is idézett munkájában a 47. oldalon.

⁷ *Ferenczi*, id. m. 1.k. 47., *Pesti Hírlap*. 1886. szeptember 27. sz. 3–4.

⁸ *Ferenczi*, id. m. 1.k. 58–61.

⁹ Lásd az 1820–21. évi nápolyi, szicíliai, illetve piemonti felkeléseket, amelyeket a császári seregek — magyar ezredekkel feltöltve — még a szövetség rendszere alapján, mely a beavatkozásra Ausztriát felhatalmazta, verték le.

¹⁰ *Ferenczi*, id. m. 1.k. 14–19., 67–71.

¹¹ Zala Megyei Levéltár. Nemesi Vagyonösszeírások 1835-ből. A továbbiakban ZML. N. Ö. Söjtörre: IV.-9/f. Nr.1. Kehidára: Nr.45.

¹² *Iffjú Palugyai Imre*: Megyerendszer hajdan és most. Pest, 1848. 2.k. 214.

¹³ ZML. N. Ö. a már idézett jelzetek. A tisztségviselőkre: Degré alajos, Pálóczy Horváth Ádám és az 1819. évi zalai tisztújítás. Zalai Gyűjtemény, Zalaegerszeg, 1974. 2.szám, 48., Tóle, Zala megye reformkori követetésításai. Levéltári Közlemények 44-45. sz. Budapest, 1977. 148-150,

¹⁴ Hazai és külföldi tudósítások, 1820. január 12. sz.

¹⁵ Olvasmányairól lásd főként: *Panka Károly*: Deák Ferenc könyvtára. Magyar Könyvszemle 1938. évi 3. füzet 288-293.

¹⁶ *Ferenczi*, id. m. 1.k. 71.

¹⁷ *Horváth Mihály*: Huszonöt év Magyarország történelméből 1833-tól 1848-ig, Pest, 1868, 1.k. 225-265., *Horváth Jenő*: Magyar diplomácia, Budapest, 1928. 6-8 és a következő oldalak. Az 1828-29. évi orosz-török konfliktusról báró Ottenfels Ferenc, Ausztria konstantinápolyi követe írt — sokszor naponta is — Metternichnek bizalmas jelentéseiben. Haus- Hof- und Staatsarchiv. Türkei. VI. Berichte-Weisungen, 1928-29. 36-38. számú kartonok. Az osztrák-orosz viszony alakulásáról 1829-36 között a szentpétervári követ, Fiequelmont Karl Ludwig írt bizalmas jelentéseket. Staatskanzlei. Russland. III. Berichte. 86-106 számú kartonok. Hosszú jelentés olvasható a júliusi forradalom nyomán kitört zavargásokról a rajnai tartományokban. Kabinettsarchiv, Geheim-Akten, 1830. 4. számú karton anyagában.

¹⁸ Ausztria és Oroszország — a két rivális szövetséges — között 1833. szeptember 22-én kötött egyezményről van szó.

¹⁹ A számtalan korrajz közül lásd például: *Busbach Péter*: Egy viharos emberöltő. Korrajz. Budapest, 1898, 1.k. 8-9., 2.k. 32-33., *Gyürki Antal*: Ötvennégy év Hont vármegye történetéből 1820-tól 1874-ig. Vác, 1875. 1.k. 119-122., *Sréter János*: Visszaemlékezések. Buda, 1842. 29. és a következő oldal.

²⁰ *Ferenczi*, id.m. 1.k. 76.

²¹ *Horváth Mihály*: Huszonöt év... id.m. 1.k. 350. Tőle vette át *Ferenczi*, id. m. 1.k. 78.

²² Áttekintésére lásd: Magyarország története 1790-1848, 2.k. Főszerkesztő Mérei Gyula, szerkesztő Vörös Károly. Budapest, 1980. 715-748.

²³ *Pulszky Ferenc*: Deák Ferenc, Jellemrajz, Budapest, 1904. 12., *Csengery Antal*: Deák Ferenc emlékezete, Budapest, 1877. 35., *Pardoe*. id. m. 195-196.

²⁴ Deák jellegzetes politikai stratégiáját és taktikáját részletes elemzés tárgyává tettük, Deák és a jobbágykérdés az 1832-36. évi országgyűlésen című tanulmányunkban. Zalai Gyűjtemény 5. sz., Zalaegerszeg, 1976. Lásd főleg a 145-167 oldalakat. Az e kérdésben tanúsított politikája azonban *általános érvényűnek* tekinthető.

²⁵ Kossuth Lajos, Országgyűlési Tudósítások IV. k., Budapest, 1959. 49. Sajtó alá rendezte Barta István. A továbbiakban: O.T.

²⁶ Értsd: társadalomban.

²⁷ A nemesi földtulajdonra kiterjedő jogképességet.

²⁸ Értsd: a börtönbüntetés elvét és gyakorlatát.

²⁹ Országgyűlési Irományok 1832-36 III.k. 47.

³⁰ Ugyanott 49.

³¹ O.T. IV. k. 94-98.

³² Országgyűlési irományok III. k. 324., *Ferenczi*, id. m. 1.k. 130-140.

³³ *Közli Kónya Manó*: Deák Ferenc beszédei. Második bővített kiadás. Budapest, 1903. 264-312.

³⁴ Ugyanott: 281-282.

³⁵ Nemzetközi szerződések. Összeállította és fordította Horváth Jenő. II. Anglia és a Szent-Szövetség 1815-1848. Budapest, 1921. 101-104. Az uralkodók találkozásáról Münchengrätzban lásd *Alfred Stern*: Geschichte Europas seit den Verträgen von 1815 bis zum Frankfurter Frieden von 1871. Stuttgart und Berlin, 1905. 4.k. 388-391.

³⁶ Wesselényi ügyére: *Trócsányi Zsolt*: Wesselényi Miklós fogsága. Századok, 1960. 5-5.sz. 794-810. Illetve: Tőle, Wesselényi Miklós, Budapest, 1965.

³⁷ Az ifjak peréről, *Rédei József*: Magyar tragédia száz év előtt. Lovassy László pere és rabságának titkos iratai. Budapest, 1938., *Wertheimer Ede*: A jurátusok felség sértési pere 1834-1837. Budapesti Szemle. 132.sz. 1908. évf.

³⁸ Kossuth reformkori egyéni és politikai portréját az elfogadás és a bebörtönzés leírásával lásd: *Kosáry Domokos*: Kossuth Lajos a reformkorban. Budapest, 1946. 158-189. A kereső nélkül maradt Kos-

suth-család anyagi támogatásáról szól Deák két — eddig kiadatlan — levele Wesselényihez. Mindkettőt közöljük, Deák Ferenc kiadatlan leveleiből című, 1989 óta sajtóra kész forrásgyűjteményünkben.

³⁹ *Ferenczi* id. m. 1.k. 205–230.

⁴⁰ Magyar Országos Levéltár. N.–119. Takáts Sándor hagyaték. 47. csomó 6769. sz. 1835. június 15.

⁴¹ *Trócsányi*, Wesselényi Miklós, id. m. 369.

⁴² *Takáts Sándor*: Wesselényi Miklós és a titkosrendőrség. Kémvilág Magyarországon. Budapest, 1932. I. rész, 26–29. Újabb kiadását lásd — jegyzetapparátus nélkül — 1980-ból, itt a 18. oldalon.

⁴³ *Ferenczi*, id. m. 1.k. 225–226., továbbá: Wertheimer Ede, Franz Deák in Wien im Jahre 1839. Pester Lloyd, 1900. 77. sz. Számos adalék olvasható *Takáts Sándor*: Deák Ferenc és a titkosrendőrség című frásában. Emlékezzünk eleinkről, Budapest (1929) 533–539.

⁴⁴ *Ferenczi*, id. m. 1.k. 227.

⁴⁵ *Ferenczi*, Deák egy ismeretlen felirata. Budapesti Szemle, 1926. 202. sz. 343–344.

⁴⁶ MOL.–N. 119. 54. csomó 8205. sz. irat.

⁴⁷ Idézi *Ferenczi*, Deák élete, id. m. 1.k. 283.

⁴⁸ Az 1840. április 30-ai Deák–Széchenyi beszélgetésekről és a Deák–idézetéről lásd: *Ferenczi*, Deák élete. Budapest, 1904. 1.k. 307–308.

⁴⁹ Széchenyi első reagálásáról a Pesti Hírlap ellen: *Bártfai Szabó László*, Adatok Gróf Széchenyi István és kora történetéhez. 1808–1860. Budapest, 1.k. 371–372. Az egész hírlapi vitáról máig is alapvető anyagot közöl *Viszota Gyula*: Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. I. rész. 1841–1843. Budapest, 1927. Újabbban: *Kosáry Domokos* Kossuth és a Pesti Hírlap, valamint Széchenyi a Pesti Hírlap ellen című tanulmányai adnak áttekintést a kérdéstről. Lásd: A magyar sajtó története. I.k. 1705–1848. Budapest, 1979. 665–713, valamint 714–730.

⁵⁰ Deák 1841. március 20-i válaszelevelét Széchenyihez, lásd: *Viszota Gyula* A Kelet Népe történetéhez. Budapesti Szemle. 1903. 323. sz. 178–187. A nevezetes levél eredeti példánya — Széchenyinek a sorok közé és az oldalak mentén húzott jelzéseivel — megtalálható a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában a Deák–levelek között. Jelzete: K.-203/88. sz. Deák 1841. november 28-i beszédrészletére, lásd: *Ferenczi*, id. m. 1.k. 325–327.

⁵¹ A büntető törvénykönyvi munkálatokról írt *Pulszky Ferenc*, Visszaemlékezések a büntető törvénykönyv kidolgozására kiküldött bizottság munkálatairól 1842–43. II.rész. Jogtudományi Közöny. 1890. 50. sz. Rövid összegzését adja a kérdésnek *Ferenczi*, id. m. 1.k. 340–361. Az egész kérdéskört részletesen dolgozza fel *Varga János*, Deák Ferenc és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete című és új forrásokat hasznosító monográfiájában. Zalai Gyűjtemény. Zalaegerszeg, 1980. 15. sz.

⁵² Deák 1843. február 12-i levelét Wesselényihez, lásd: Deák Ferenc Emlékezete – Levelek. Váczy János (előszavával). 81–83.

⁵³ Az úgynevezett „pánszlávizmus”-ról szóló Kossuth-idezetre lásd: Pesti Hírlap, 1842. 115. A szöveget más hasonló jellegűek mellett, idézi *Kosáry Domokos*, A Pesti Hírlap nacionalizmusa című tanulmányában. Századok. 1943. 399. Deák 1842-ben és 43-ban kifejtette felfogásáról a Monarchiát s benne Magyarországot illetően, amely a dualista koncepció kezdeteiről tanúskodik, lásd az 1842. november 10–16-i, Pestről keltezett levelét sógorához. A levelet közöltük, Deák politikai koncepciójához. (Ismeretlen levele 1842-ből.) címmel. Történelmi Szemle, 1979. 2.sz. 263–275. A csonka és rongált levél eredeti példánya megtalálható az Országos Széchenyi Könyvtár Levelestárában a Deák-levelek között a szövegben jelzett keltezéssel.

⁵⁴ Deák 1843. évi megnyilatkozásáról egy titkosrendőri adalék számol be, „Über die Folgen des Panslavismus” címmel. Közöltük, Deák és a titkosrendőrség. Titkosrendőri adalék politikai koncepciójáról (1843) címmel. Történelmi Szemle, 1981. 4. sz. 604–605. Az adalék eredeti forráshelye: Haus- Hof- und Staatsarchiv. Kabinetsarchiv. Informationsprotocolle. Ungarisch–Siebenbürgische Section. 1843. 23. karten, 21 folio, 157–159.

⁵⁵ Deáknak arról a kijelentéséről, hogy ha a büntető törvénykönyvi koncepciója nem érvényesül a választmányban, akkor nem vállal követséget a soron következő diétán, először egy titkosrendőri jelentés tesz említést „Über Franz Deák und den Gr. St. Széchenyi” címmel. Staatsarchiv. Kabinetsarchiv. Informationsprotocolle. 23. karten. 12. folio, 93–94. A jelentés 1843. február 6-án kelt.

⁵⁶ A zalai közgyűlés eseményeiről a háziadó dolgában, lásd: *Ferenczi* id. m. 370–390. Ugyanerről: *Kónyi Manó*, Deák Ferenc beszédei 1829–1847. Budapest, 1882. 1.k. 516–528. A személye elleni támadásról szóló levelét, amelyet Kerkápoly Istvánhoz, Zala megye első alispánjához írt 1843. augusztus 29-i keltezéssel Kehidáról, lásd: Zalai Gyűjtemény. 5. sz. Zalaegerszeg, 1976. 7–9.

⁵⁷ Kossuth kényszerű távozásáról a Pesti Hírlaptól, lásd diktálás útján írt levelét Deákhhoz a szövegben említett keletkezéssel. A levelet közöltük, *Vörösmarty Mihály: Deák Ferencz* című epigrammája a történeti vizsgálatok tükrében című elemző tanulmányunkban. Valóság. 1990. 12. sz. 95–97. Ebben megjelöltük a levél eredeti forráshelyét.

⁵⁸ Kossuth egyleti szervező tevékenységéről, főként a védegyleti mozgalom megszervezéséről, lásd elsősorban: Kosáry Domokos, Kossuth és a Védegylet. A magyar nacionalizmus történetéhez című munkáját. Budapest, 1942. Blackwell megjegyzéséről: *Horváth Jenő*, Blackwell András József angol ügynök Magyarországi küldetése. 1843–1848. Budapesti Szemle. 1929. 121. sz. 407–408.

⁵⁹ Deák 1844. évi, Kehidáról szeptember 9-én kelt levelét szintén közöltük a Valóság-ban megjelent s említett tanulmányunkban a 99–100. lapokon, ezúttal is megjelölve a levél eredeti forráshelyét.

⁶⁰ A november 21-én kelt, Kossuth címére írt Deák-levelet, már közölte — jelentéktelen pontatlanságokkal — a Váczy János-féle kötet: *Levelek*. id. m. 121–137.

⁶¹ Deák megyei tevékenységéről, illetve a szentgróti beszédéről lásd: Ferenczi sokszor idézett biográfiáját, 1.k. 428. A gazdasági szempontú érvelésére a Védegylet mellett, lásd: Kónyi id. m. 1.k. 536–540.

⁶² Kijelentését, hogy több ellenzéki is a kormányhoz pártolt, idézi: Hóman Bálint és Szekfű Gyula, *Magyar Történet*. V. k. Budapest, 1936. 384.

⁶³ Az 1845. november 24-én kelt Kossuth címére írt levelét az ellenzéki program dolgában, lásd: *Levelek*, id.m. 163–168. Deák hasonló szellemben válaszolt Batthyány Lajosnak is. Erről, többek között, Ferenczi, id. m. 2.k. 20–23.

⁶⁴ Az Ellenzéki Nyilatkozat szövegtervezeteiről és az ezekkel kapcsolatos értekezletekről, a róluk szóló titkosrendőri jelentésekkel, nagy anyagot közöl Barta István, Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen című forrásgyűjteményében (KLÖM. 11.k.) Budapest, 1951. A szövegtervezetek és változatai, valamint a Deák által végső formában elkészített szöveg — többek között — itt is olvasható. Lásd főleg a 116–157. lapokat. Kossuth örökválságtervezetéről, lásd: *Varga János*, Batthyány és a jobbágyfelszabadítás. Századok. 1982. 6.sz.

⁶⁵ Deák külföldre utazását megemlíti Ferenczi, id.m. 2.k. 66–68.

⁶⁶ Tóth Lőrinc Deákról írott egykorú életrajzában említi a „neptuni” alkotót. Neptunus ugyanis a rómaiaknál a tenger s általában a vizek védelmezőjének istene, a haragos hullámok lecsendesítője. Átvitt értelemben: az ellentétes politikai erők nagy kockázattal járó összeccsapásának elhárítására irányuló politikai magatartást jelent. Magyar szónokok és státuszférfiak. Politikai jellemrajzok. Kiadja Csengery Antal, Pesten. 1881. 37–44. Ugyanerről: *Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái*. Budapest, 1893. 2.k. 674.

⁶⁷ A kül- és belpolitikai veszélyekről szóló véleményét a március 28-án, Pestről keletezett s sógorához írott levelében olvashatjuk. Lásd: Kónyi, id.m. 2.k. 29.

⁶⁸ A március 30-án a kerületi ülésen mondottakat lásd: Kónyi id.m. 2.k. 35–36.

⁶⁸ Az igazságügy-minisztérium megszervezéséről és az egyes osztályok vezetőiről, lásd: *Sarlós Béla* Deák és Vukovics. Két igazságügy-miniszter. Értekezések–59. sz. Budapest, 1970. Szerk. Spira György 11–77.

⁷⁰ A törvényalkotás terén végzett első teendőiről ugyanebből a munkából kapunk tájékoztatást. A dolgozatban csak jelzett bel- és külpolitikai kérdésekről, lásd: *Hajnal István: A Batthyány-kormány külpolitikája*. Budapest, 1957. *Diószegi István: A magyar forradalom nemzetközi helye*. In: A negyvennyolcas forradalom kérdései. Budapest, 1976. 113–120. Értekezések– 77.sz. Ugyanerről: Ferenczi, id. m. 2.k. 143.

⁷¹ A jelzett parasztmegmozdulásokra: *Ember Győző: Magyar parasztmozgalmak 1848-ban*. In: Forradalom és szabadságharc. Budapest, 1948. 204–262. Tőle, mint összeállító: *Iratok az 1848-i magyarországi parasztmozgalmak történetéhez*. Budapest, 1951. A jobbágyfelszabadítás korszerű feldolgozására nagymennyiségű anyagot mutat be: *Varga János: A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban* című monográfiájában. Budapest, 1971.

⁷² Deák június 15-i, Pestről keletezett levelére lásd: Kónyi, id. m. 2.k. 51–57.

⁷³ Vívódásaira és politikai állásfoglalásáról a jelzett időszakban: *Wlassics Gyula: Deák Ferenc* című, liberális felfogású munkáját. Budapest, 1923. Ebben — Ferenczivel egyezően — azt írja, hogy Deák azért nem állt Kossuth politikájának útjába, mert ez teljes jogfeladást, a 48-as alkotmány eltörlését vonta volna maga után. Lásd: 145. A kormány tagjai között meglévő nézetkülönbségekről — többek között — maga Batthyány is beszél. Erről: *Károlyi Árpád: Németújvári Gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre*. Budapest, 1.k. 170. Ugyanerről a kortárs Horváth Mihály is megemlékezik, Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben című művében. Pest, 1871. 1.k. 289. és következő oldalak. Deákról Károlyi Árpád azt írja, hogy egyfelől ragaszkodott a forradalom vívmányaihoz, másfelől úgy ítéli meg a helyzetet, hogy a kivívott jogokat összhangba kell hozni a dinasztia érdekeivel. Id. m. 195.

⁷⁴ A Kossuthi-idezet a kárpótlásról — többek között — olvasható *Szabó Ervin*: Társadalmi és pártharcok a 48–49-es magyar forradalomban c. munka 263. Budapest, é. n.

⁷⁵ Deáknak a jobbágyfelszabadítást továbbfejlesztő tervezetére lásd: Közlöny. 1848. szept. 22–24. sz. Vesd össze: Beér János – Csizmadia Andor (kiadók), Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. Budapest. 623–626.

⁷⁶ Deák békeküldöttsége Windischgrätznél, Csengery Antal jegyzetei alapján. Budapesti Szemle. 1878. 18.k. 368–395. Ugyanerről Ferenczi, id. m. 2.k. 205–214.

⁷⁷ Deák Debrecenbe utazásának kísérleteiről: Ferenczi, id. m. 2.k. 219.

⁷⁸ A Sinkayval folytatott beszélgetés során elhangzott szavait németül mondta: „Kommt Zeit, kommt Rath”. Idézi Ferenczi, id. m. 2.k. 220.

⁷⁹ Az abszolutizmus és a kiegyezés koráról jól használható rövid áttekintést ad tudományos népszerű munkájában *Somogyi Éva*: Abszolutizmus és kiegyezés 1848–1867. H.n. 1981. Deák politikai pályájáról legújabbán lásd: *Takács Péter*: Deák Ferenc politikai pályája 1849–1865. Budapest, 1991. Ma sem nélkülözhető, máig is egyetlen biográfusa, Ferenczi Zoltán sokat idézett munkájának vonatkozó része. Nagyreszt Kónyi idézett munkájának felhasználása alapján, lásd még: *Sarlós Béla*, Deák és a kiegyezés. Budapest, 1987. Deák Pestre költözéséről lásd: Ferenczi, id. m. 2.k. 224–228., valamint *Eötvös Károly*: Deák Ferenc és családja. Budapest, 1908. 1.k. 149–151., és Kónyi, id. m. 2.k. 403–406.

⁸⁰ Az ötvenes évekbeli egyleti tevékenységéről: *Csengery Antal*, Deák Ferenc emlékezete. Budapest, 1877. 82.

⁸¹ Széchenyinél 1858-ban tett látogatására és a szövegben idézett kijelentésére: *Károlyi Árpád*: Gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. Budapest, 1921. 1.k. 468.

⁸² Szógyénynél tett 1858. évi látogatására, valamint a szövegben idézett megállapítására, lásd: Idősebb Szógyény–Marich László országbíró emlékiratai. Budapest, 1917. 2.k. 140–141.

⁸³ Az Októberi Diplomáról tett megjegyzése Kónyi, id. m. 1903. év kiadása 2. kötetében a 273.

⁸⁴ Az 1861. év január 9-i, sógorához írt levelében vallott felfogásáról: Kónyi, id. m. első kiadása 2.k. 304–308.

⁸⁵ A Februári Patens-re tett megjegyzéséről: Kónyi, id. m. első kiadás 2.k. 376.

⁸⁶ Teleki László halálának körülményeiről: *Szabad György*, Miért halt meg Teleki László. H. é. n. A külpolitikai viszonyokról lásd Somogyi Éva munkájának vonatkozó részeit, valamint *Kosáry Domokos*, Széchenyi Döblingben. Budapest, 1981. 157., 188., 190–191., 196–197.

⁸⁷ A jobbágyfelszabadítás gyakorlati végrehajtásával kapcsolatos birtokrendezésekről és az eljárással kapcsolatos paraszti ellenszegülésekről, lásd: A birtokrendezési periratok című munkánk vonatkozó részeit. Budapest, 1973. Értekezések... 69.sz., valamint, Munkások és parasztok moz. ulmai Magyarországon 1849–1867. Iratok. Szerkesztette Sashegyi Oszkár. Budapest, 1959.

⁸⁸ Deák első és második felirati beszédeiből idézettekre lásd: Kónyi, id. m. 3.k. 151–200. A Pragmatica Sanctio átértelmezéséről *Hanák Péter* írt, Deák és a kiegyezés közjogi megalapozása (A Pragmatica Sanctio újraértelmezése) címmel. Zalai Gyűjtemény 5.sz. Zalaegerszeg, 1976. 305–322.

⁸⁹ Lustkandl W. ellen írt munkájáról és a „Húsvéti cikk”-éről, újabban: Takács, id. m. 164–218. Königrätz hatásáról az osztrák német uralkodó körökre, lásd: *Gonda Imre*, Bismarck és az 1867-es kiegyezés. Budapest. 1960., valamint: *Somogyi Éva*, A birodalmi centralizmustól a dualizmusig. Budapest, 1976. A kiegyezés közjogi vonatkozású részleteiről. *Sarlós Béla*, id. m. 162–242. Hozzá Ferenczitől, Deák és a kiegyezés című fejezet. Id. m. 3.k. 280–308.

⁹⁰ Az állam és az egyház szétválasztása tárgyában mondott beszédéről: Kónyi 1903. évi kiadás 6.k. 384–416. Vesd össze: Kovács Sándor: Deák Ferenc és a vallásszabadság. Protestáns Szemle. Budapest, 1907. 5–16.

⁹¹ Deák Ferenc emlékezete – Levelek, id. m. 339.

⁹² Az öreg Deákról és utolsó hónapjairól: Ferenczi, id. m. 3.k. 397–416.

⁹³ A Jókaitól elmesélt Deák-mondásra lásd: Hegedüs Sándorné Jókai Jolán emlékirata, Jókai és Laborfalvi Róza. H. n. 1927. 293.

FERENC DEÁK, THE PROMINENT HISTORICAL FIGURE

by *Pál Sándor*

Summary

The author, while concentrating on the relevant questions, describes Ferenc Deák's political career and, in connection with it, gives his portrait as an individual as well. He demonstrates what unique position Deák's moderate liberalism occupied among the ideas of the major politicians who were sensitive to the vital Hungarian problems during the last century. It was the period when heated debates on constitutional law raged in the country, when talking politics concerning laws had a tremendous impact upon the nobility in the counties and when it was possible to exert a strong influence upon the public with this method, that is the early years of the 1830s. The author emphasizes that Deák assumed a carefully considering observer's point of view who never lost track of the current state of the political struggles. He adjusted the various weapons of using laws in his political fight to this characteristic starting point of his. He did not usually take the initiative in the Diet and did not usually make a speech first, either. He let these roles be played by others. However, when he thought it opportune to modify the course of debates or the ever-changing balance of power the political forces, he stepped in to support or defend the reforms by means of using laws as political weapons.

Deák was an outstanding orator, whose speeches were dominated by a love of mankind imbued with humanism and a logical way of thinking that shed a light on the given question from different points of view. The jovial man, who was a master of story-teller in the family circle or among friends, did not stand any nonsense in public life. He had a marvellous ability to suppress his emotions if it was necessary, without losing his dignity. He rarely resorted to mockery in his speeches delivered against his opponents and he studiously avoided sharp polemics that might hurt other people's feeling. He always concentrated on issues, not on individuals. He defended the reforms either by pointing to existing laws, or emphasizing the need to create new ones or the prohibitive force of laws or even the lack of this force with flexible determination. When his comrades' efforts proved to be fruitless, it was Deák who found ways again to keep the reform ideas alive and who supported and helped them survive by means of natural law, which stands above all other laws. His political flexibility was extended to such an extent that he even retired when he deemed it necessary. Nevertheless, retirement did not mean giving up his ideas. Quite the contrary: it meant waiting for the opportunity to renew his fight later under more favourable conditions. From this point of view, his political stamina was unparalleled among his comrades. The essay is divided into three major sections. The author describes the starting on Deák's career between 1824 and 1840 in the first one. He discusses the mainlines of Deák's policies in the mirror of the events in the '40s in the second part; while the protagonist's political activities are analyzed between the revolution and war of independence of '48 and the Compromise in the last section. The author lays stress on providing a short description of the international scene in each of the sections. Finally, he succinctly describes the old Deák's last years, his illness and the conditions of his death.

Pál Sándor

FERENC DEÁK LE PERSONNAGE HISTORIQUE

Résumé

L'auteur — se bornant aux questions essentielles — donne la vue d'ensemble de la carrière politique de Ferenc Deák dans son étude, y dessinant son portrait humain aussi. L'auteur présente comment l'attitude libérale modérée de Deák trouvait une place particulièrement individuelle dans les rangs des politiques importants: ouverts aux questions décisives de la Hongrie du siècle passé, et tout cela dans une époque historique pleine des débats de droit public fulminants, où la politique par lois trouvait une grande résonance au milieu de la noblesse départementale, où avec cette manière on pouvait vraiment influencer la vie publique hongroise au début des années 1830. L'auteur souligne que Deák prenait toujours une attitude sensiblement attentive aux combats politiques, mais il les appréciait à la fois. Deák adaptait toujours des moyens différents de la politique par lois à cette position de base caractérisant son

attitude. En générale il ne prend pas l'initiative, ne prend pas parole en premier sur les diètes, concède ce rôle aux autres, mais — surveillant les rapports des forces toujours changeants des débats — s'il le juge nécessaire: il intervient pour protéger ou défendre les réformes ce faisant par la politique des lois exercée avec bravoure.

Deák était un grand orateur dont les discours étaient toujours remplis par l'humanisme profond, pureté de la pensée éclairant de plusieurs côtés la question donnée à l'aide de logique. Un homme jovial-maître des anecdotes au milieu familial et amical pour faire bonne humeur: ne plaisantait jamais quant'à vie publique. Gardant sa dignité toujours il pouvait prodigieusement retenir ses passions s'il fallait. En face de ses adversaires il n'employait que rarement l'ironie et l'arme aiguë de la polémique, il évitait avec prudence tout ce qui aurait pu raviver la blessure des autres. Il considérait uniquement l'affaire. Il défendait les réformes avec une résistance souple tantôt par l'existence des anciennes lois, tantôt par la nécessité de la création des nouvelles lois ou par la vigueur prohibitive de celles-ci ou par le manque de leur défense. Et quand tous les efforts de ses compagnons se montraient inefficaces, c'était lui, qui a trouvé la manière de tenir en éveil pour l'avenir l'idée de la réforme par un nouvel argument — par le moyen du droit naturel étant au-dessus de toutes les lois. Sa souplesse politique était si grande qu'il même se retirait lorsque la situation l'avait exigé. Mais *dans son cas* la retraite ne signifiait pas l'abandon de principes! Au contraire: l'attente pour recommencer la lutte avec des conditions plus favorables. Dans ce sens sa patience était absolument exceptionnelle parmi ses compagnons.

L'étude se compose de trois parties: la première démontre le début de la carrière de Deák entre 1824-1840. La deuxième dessine en grandes lignes la politique de Deák dans le miroir des événements des années 40 et la troisième analyse l'activité politique de son héros dans l'époque de la révolution et de la lutte pour l'indépendance de 1848 jusqu'au compromis austrohongrois. L'auteur donne à la fois un coup d'oeil bref sur les rapports de force internationaux. Enfin dans „l'Épilogue” il caractérise en bref les dernières années de vieux Deák décrivant ses maladies et les circonstances de sa mort.

Urbán Aladár

KOSSUTH ÉS GÖRGEY 1848 ŐSZÉN

„Én Görgeyt a porból emelém fel, hogy magának halhatatlan dicsőséget, s a hazának szabadságot vívjon ki!”

Kossuth viddini leveléből
(1849. szeptember)

Az önvédelmi harcra kényszerülő 1848-as magyar forradalom két leggyorsabban felívelő katonai karrierje Perczel Mór és Görgey Artúr. Amíg azonban Perczel gyors emelkedését korábbi ellenzéki szerepe, 1848-as képviselősége és Kossuthal való régi kapcsolata érthetővé teszi, az 1848 nyaráig itthon jószerével ismeretlen Görgey hetek alatt megszületett tábornoki rangja magyarázatot igényel. A kortársak és az utókor ez utóbbit Görgey őrnagy 1848 szeptemberében mutatott elszántságára vezeti vissza. Mindenekelőtt arra a határozottságra, amivel Zichy Ödön grófot, az előrenyomuló horvát erőkkal — és személy szerint Jellasiccsal — együttműködő volt Fejér megyei adminisztrátort hadbírótság elé állította és rövid tárgyalás után kivégeztette. Az ekkor harminc éves Görgey nevezetes tetteivel kétségtelenül felhívta magára Kossuth, a Honvédelmi Bizottmány és az országgyűlés figyelmét. Mivel az önvédelmi harcnak fiatal, jól képzett és elszánt tábornokokra volt szüksége, Görgeynek vitathatatlan előnyt biztosított az, hogy iskoláival együtt másfél évtizedet, vagyis ötször annyi időt töltött a hadseregben, mint a nála hét évvel idősebb Perczel. S azt sem tekinthetjük mellékesnek, hogy amíg Perczel már 1830-ban, Görgey csak 1845-ben hagyta el a szolgálatot. Ez utóbbi előnyök csak hónapokkal később érvényesültek, s akkor is a fentiekén túl szerepe volt a két férfi egyénisége közötti különbségnek, nevezetesen Perczel függelmet nehezen viselő, impulzív személyiségének. 1848 őszén azonban szinte egyszerre lettek ezredesek és tábornokok is.

Perczel a magyar szabadságharc egyetlen politikus tábornoka, érte alatta azt, hogy a Zrínyi-csapat szervezését politikai megfontolásból bízták rá, s ezredesi kinevezése is érdemi katonai sikerek nélkül, vagyis az ozorai fegyverletétel kikényszerítése előtt történt. De Görgey sem Ozora miatt kapta meg az akkor feletteseként

szereplő Perczellel majdnem ugyanazon a napon az ezredesi rangot. A hivatalos, Perczel által készített jelentés Ozoráról nem is tulajdonított Görgeynek olyan szerepet, hogy azért megkaphatta volna — egy fokozatot ugorva — az előléptetést. Tehát Görgeynél is politikai megfontolások, esetleg időközben kiépült összeköttetései érvényesültek volna?

A kérdésre nem lehet egytényezős magyarázatot adni. Megértését az biztosíthatja, ha röviden áttekintjük Görgey Artúr 1848-as szereplését ezredesi kinevezéséig, s megvizsgáljuk, hogy mikor és miként kerülhetett kapcsolatba Kossuth Lajossal. Természetesen ezt a kapcsolatot szélesebben kell értelmeznünk és arra is kell figyelniünk, hogy Görgey miként közeledett vagy kapcsolódott ahhoz a politikához, amelyet 1848 őszén Kossuth képviselt.

Görgey a miniszterelnöki irodában

Görgey Istvántól tudjuk, hogy bátyja, Görgey Artúr 1848 február végén családi ügyben Prágából Bécsbe utazott, hogy elhunyt nagybátyja, Görgey Ferenc özvegyével annak birtoka kezeléséről tárgyaljon. Az özvegy megbetegedett, s Artúr heteket töltött ápolásával, s így március elején még Bécsben tartózkodott. A március 13-i események idején azonban már ismét Prágában lehetett, ezt valószínűsíti az ekkoriban Bécsben hivatalnokoskodó öccsének emlékezése. Tőle, pontosan az általa megőrzött levelekből tudjuk, hogy Artúr március 30-án megnősült, s másnap feleségével együtt Bécsbe utazott. Ezt követően Pozsony és Pest érintésével az özvegy (Mari néni) toporci birtokára mentek, ahol Artúr a bécsi megállapodásnak megfelelően átvette a gazdaság irányítását.

Görgey Artúr Toporcon ésszerűtlen gazdálkodási viszonyokat talált, amelyeket szeretett volna racionalizálni. Újítási szándékaihoz azonban — így értesültünk István öccsétől — nem kapta meg a támogatást az özvegytől, aki a régi metódusok megvédésével is ápolni akarta férje emlékét. A kellemetlen helyzetből a honvédség május közepén megkezdett toborzása ígért kiutat. Batthyány Lajos miniszterelnök május 16-án kibocsátott felhívása egyben jelentkezésre szólította az önkéntes alakulatoknál alkalmazást kívánó aktív szolgálatban lévő, vagy kilépett szerezeti tiszteket. A gyakorlatilag állástalan Görgeynek az új helyzet lehetőséget teremtett arra, hogy visszatérjen eredeti hivatásához, mégpedig századosi rangban. A Batthyány által vezetett Nemzetőrségi Haditanács gyakorlata ugyanis az volt, hogy korábbi rangjához képest mindenkit egy fokozattal előléptetett, hogy ezzel is növelje a számba jöhető személyek hajlandóságát.

István öccse hívására Artúr május végén Pestre utazott, hogy személyesen is jelentkezzen. Görgey István szerint bátyjának esélyeit jelentősen növelte, hogy Artúrnak Nádor huszárezredbeli tisztársai szolgáltak mind István nádor segédtisztjeként, mind a Haditanácsnál. Görgey Artúr joggal tarthatta biztosnak kinevezését. Ezt mutatja, hogy a *Marczius Tizenötödike* június 5-i számában „Egy quietált huszár főhadnagy” aláírással cikket írt „az önkéntes mozgó nemzetőrség” (a honvédség) tiszti egyenruhájának egyszerűsége és olcsósága érdekében. Mondanivalójának lényege, hogy az arany vagy ezüst zsinóros díszegyenruha a vagyontalan tiszteket már pályájuk kezdetén adósságba kergetné. A személyes tapasztalatokból fakadó írás

kétségtelenül radikális hangvételű és a fényűzésre nem képes tehetségek érdekében emelt szót. Mivel a javaslatra nem érkezett azonnali válasz, június 10-én ugyanebben a lapban Görgey István ügyvéd — teljes névalírással — tett szemrehányást Batthyáynak és a Haditanács elnökének, báró Baldacci ezredesnek, hogy mint „a szerencse első szülöttei” érzéketlenek a kvietált főhadnagy problémájára. Az ifjabb Görgey ezért írásában Mészáros Lázár hadügyminiszterhez fordult, „aki pályafutását közlegényként kezdve, nem a vagon született kegyence”.

Görgey Artúr századost június 9-én nevezték ki a győri 5. honvédszászlóaljhoz. A kinevezés tényét Mészáros Lázár és István nádor közleménye június 13-i dátummal a *Közlöny* június 15-i számában publikálta. Szolgálati helyére Görgey csak június 12-e után utazhatott, mert az olasz katonák és a honvédek között Pünkösöd vasárnapján (június 11-én) bekövetkezett összecsapáskor (és még másnap is) Pesten volt. A történekről ugyanis 12-én számolt be levélben Toporcon lévő feleségének. Görgey győri tevékenységéről nincsenek ismereteink. A győri *Hazánk* szűkszavú tudósításából megtudjuk, hogy Horváth Dániel őrnagy, a zászlóalj parancsnoka június 20-án érkezett meg, s 26-ra „az önkéntesek igen derék tisztikara” is jelen volt már. Görgey István így emlékezik bátyjának erről az időszakáról: „De Győrött csak rövid ideig, körülbelül egy hónapig taníthatta újonc századját. A miniszterelnök csakhamar beparancsolta őt a központba rendkívüli szolgálattétel végett.”¹

Miként került Görgey Batthyány miniszterelnök irodájába, pontosan a miniszterelnöki hivatal hadügyi és nemzetőrségi kérdésekkel foglalkozó részlegébe? (Batthyány ugyanis maga irányította az 1848:22. tc. értelmében felállított nemzetőrség, illetve a május második felétől toborzott honvédség szervezését.) Görgey Artúr maga is igen szűkszavú ebben a kérdésben. Emlékirataiban csak annyit mond, hogy mind az egyik százados tisztára, mind az uzsorás hírben álló zászlóaljparancsnok személye miatt igen rosszul érezte magát Győrben. „Ily kínos szolgálati viszonyok közt — írja — örömmel üdvözöltem azt a miniszteri rendeletet, mely engem a zászlóaljtól hirtelen elszóllított önállóbb hatáskörbe.” Az elvezénylést Görgey nemrég még aktív szolgálatot teljesítő ezredtársának, Ivánka Imrének köszönhette. A főhadnagyként szolgáló Ivánkát — aki a júniusi prágai felkelés idején még Windisch-Grätz segéd-tisztje volt — ugyancsak századosnak nevezték ki a honvédséghez. Ivánka személyes ismerőse volt István nádornak (az ezredtulajdonosnak), s feltehetően ez is hozzájárult ahhoz, hogy ő lett Batthyány elnöki titkára a honvédségi és nemzetőrségi ügyekben. Amikor fegyverek, illetve a modern fegyverekhez szükséges gyutacsok és lőkupakok külföldi beszerzésének kérdése merült fel, ő javasolta — mint emlékirataiban írja — Görgeyt, mint „tanult katonát és kémikust”. Ivánkának az események után évtizedekkel megírt emlékezései csak ott tűnnek pontatlannak, hogy ő arról beszél, miszerint Kossuthnak ajánlotta Görgeyt. Mivel azonban a fegyverbeszerzés a honvédség (és a nemzetőrség) számára történt, s ezt is Batthyány intézte, Görgeyre a miniszterelnök figyelmét kellett felhívni.²

Ivánka Imre július 1-én foglalta el hivatalát a miniszterelnök hadügyi és nemzetőri titkárságán. Görgey Artúr legkésőbb július 12-én Pesten kellett hogy legyen, mert július 13-án írta alá Batthyányt az a felhatalmazást, amellyel fegyvervásárlásra a Dietrich-céghez kellett utaznia, hogy annak Szmírnában és Konstantinápolyban tárolt fegyvereit megvegye. Mivel időközben a nevezett üzletházról rossz információk

érkeztek, bár július 14-én elutazott Bécsbe, erre a vásárlásra nem került sor. A miniszterelnök azonban hamarosan új megbízatást adott Görgeynek. Július 19-én kelt utasítására és Marziani ezredesnek, a honvédelmi minisztérium fegyverfőfelügyelőjének július 20-án kelt parancsával Prágába és Bécsújhelyre utazott. Feladata kettős volt: részben kellő mennyiségű lökupak beszerzése, részben a tájékozódás egy lökupagyár lehetséges felállításáról. Erre az útra elkísérte Janig Károly gépész is. Görgey július 20-án váltotta ki Pest városától a Prágába szóló útlevelet. Ennek hátlapján találjuk a prágai rendőrség feljegyzését, miszerint Görgey július 29-én továbbutazott Bécsbe. Pestre történt visszaérkezésének időpontja bizonytalan. Csak azt tudjuk Görgey István egy augusztus 8-án kelt leveléből, hogy akkor még nem érkezett meg.³

Görgey István szerint bátyja — a honvédség századosa — Batthyány megbízólevelével Latour osztrák hadügyminiszternél járt, aki a magyar miniszterelnök megkeresésére „készségesen kiutalványozta” a kívánt lőszeranyagot a bécsújhelyi császári raktárakból, s azt Artúr „szerencsésen le is hozta Budapestre”. Ennek azonban a korabeli hivatalos iratokban semmi nyoma nincs, s bizonyosnak tűnik, hogy Latour hozzájárulásával lőszer (gyutacsok) szállítására nem került sor. Ha ilyen kezdeményezés történt volna is, azt csak a hadügyminisztérium útján lehetett eszközölni. Az iratok szerint Görgeynek prágai útja során egyébként sikerült 2 millió lökupakot beszereznie.

Prágai és bécsi tapasztalatairól Görgey augusztus 18-án nyújtotta be jelentését Marziani ezredesnek. Ennek lényege, hogy a prágai Sellier és Bellot gyár nagyüzemi termelési eljárása alkalmazható egy hazai lökupagyár létesítésénél. Ennek a veszélyes üzemnek az élére azonban csak megfelelő kémiai ismeretekkel rendelkező, s a más létező gyártási folyamatokat ismerő embert lehet állítani igazgatónak. A jelentés szövege nem mondja, de sugallja, hogy erre a feladatra ő alkalmas volna. Ezzel Marziani is egyetérthetett, s utasíthatta Görgeyt, hogy készítse el erről a miniszterelnöknek szóló előterjesztést. (Ennek Görgey írásával készült fogalmazványa fennmaradt Görgey iratai között.) Jelentéséhez Görgey egyébként mellékelte a Sellier és Bellot gyár ajánlatára adandó választ, az egy év alatt felépítendő lökupagyár létesítésére irányuló szerződés tervezetét, valamint 20 millió lökupaknak öt hónap alatti szállítását biztosító szerződést.⁴

Görgey Artúr emlékirataiban röviden említi ugyan, hogy benyújtotta ezt a tervezetet, de számára a szabadságharc bukása után érthetően elvesztette jelentőségét ez az epizód. Görgey Istvántól tudjuk, hogy bátyja áprilisban átutazva Pesten, megkereste Eötvös Józsefet, hogy érdeklődjék az egyetem kémiai tanszékén való alkalmazása iránt. Ez a tájékozódás eredménytelen maradt. Most az a lehetőség csillant meg előtte, hogy mind katonai, mind vegyész képzettségét hasznosítani tudja egy hadiüzem igazgatójaként. Az állás anyagi stabilitást ígért, amire fokozottan szüksége volt, hiszen az időközben Pestre hozott feleségével közös otthon kellett teremteniük. Talán ebből érthető emlékiratának kitétele, amely e napok türelmetlen várakozására utal: „Nekem várnom, megint várnom és újra várnom kellett...” Görgey maga is említi, hogy javaslatát nyilván azért mellőzték, mert „fontosabb kérdések voltak napirenden”. Ismerve 1848 augusztusa második felének politikai feszültségét többek között Szenttamás második sikertelen ostroma és az országgyűlés hadügyi vitája mi-

att, ezzel a feltételezéssel egyetérthetünk. De a döntést késleltette az is, hogy a tervezett gyutacs- és lőkupakgyár létesítésében érdekelt volt az iparügyi minisztérium is, amelynek megbízottja augusztus 23-án a hadügyminisztériumban sürgette: Görgey és Janig hazatérése után mi a teendő?⁵

Görgeynek valószínűleg tudomása volt arról, hogy Marziani augusztus 21-én továbbította Batthyány miniszterelnöknek a lőkupakgyár létesítését — és Görgey kinevezését — indítványozó javaslatot. Mint Batthyány közvetlen környezetében dolgozó személy legkésőbb augusztus 27-én értesülhetett arról, hogy a miniszterelnök Bécsbe készül, hogy kieszközölje az uralkodótól az újoncozásról és a papírpénz kibocsátásáról szóló törvény szentesítését. Ezen a napon sietve levelet fogalmazott tehát, amelyben Batthyányt arra figyelmeztette, hogy hosszú háborúra kell számítani, ezért — ha a miniszterelnök nem is véli szükségesnek azonnal intézkedni egy lőkupakgyár felállításáról — mindent meg kell tenni nagyobb mennyiségű lőkupak beszerzésére. Ellenkező esetben ugyanis hiába a modern fegyverek, ha a hozzávaló kupak hiányzik. Hivatkozva Marziani ezredeshez augusztus 18-án benyújtott jelentésére és tervezetére javasolta, hogy utasítsa Batthyány Marziani ezredest: mielőbb küldje el a Sellier és Bellot gyárnak a 20 millió lőkupak szállításáról szóló szerződést.

Görgey ezen beadványa jelenleg nem ismert a miniszterelnöki iratok között. Lehet, hogy személyesen adta át Batthyáynak, lehet, hogy az nem is látta. (Ez utóbbin nem csodálkozhatnánk a kormány aznapi zsúfolt programjának ismeretében: konferencia a nádornál, majd minisztertanács a horvát kérdésben készült alternatív törvényjavaslat megvitatása és egyéb ügyek.) Akár Batthyány intézkedett elindulás előtt, akár a hadügyi és nemzetőri ügyeket tőle átvevő Szemere Bertalan, rövidesen megtörténtek az első lépések. Marziani ezredes augusztus 29-én Kossuth állásfoglalását kérte a Sellier és Bellot gyárral kötendő szerződések ügyében, mindenképp az azok pénzügyi vonzatai miatt. Kossuth másnap válaszolt és — mint fontos esetekben szokása volt — sajátkezűleg készítette el levelének fogalmazványát is. Eszerint a 20 millió lőkupaknak mind az árát, mind szállítási határidejét (öt hónap alatt, részletekben) elfogadta és vállalta a felállítandó lőkupakgyár költségeit is. Egyben utasította Marziant mind a 20 millió lőkupak, mind a gyár felállításához szükséges információk gyors és sikeres beszerzésére.

Marziani a következő napon, augusztus 31-én — számunkra ismeretlen levélben — reagált Kossuth előző napi nyilatkozatára. Ebben a levélben a pénzügyminiszter feltehetően az általa szervezett szabadcsapat fegyverellátásával is foglalkozott, mert Kossuthnak szeptember 1-én kelt viszontválasza először erre (lovasság számára igényelt pisztolyok biztosítására) reagált. A levél így folytatódik: „Egyszermind arról értesítem ezredes urat, hogy a lőkupakok beszerzésére kegyed által ajánlott Görgey Artúr őrnagyot felhatalmaztam, hogy minden további utasítások kérése nélkül Sellier és Bellot gyárára! szerződésre léphessen s mind azt megtehesse, amit e részben saját belátása szerint hasznosnak és szükségesnek ítélend.”⁶

A fentiek alapján Görgeyt Marziani ajánlotta Kossuth figyelmébe augusztus 31-i levelében. Kossuth tájékoztatása szerint önálló intézkedési joggal ruházta fel a napokban őrnaggyá kinevezett Görgeyt, aki ezek szerint vagy még augusztus 31-én, vagy másnap járt Kossuthnál, mert elképzelhetetlen, hogy a pénzügyminiszter ilyen fontosságú ügyet személyes találkozás nélkül bízott volna valakire. (Miként Bat-

thyány sem ismeretlenül adta meg Görgeynek július 13-án a felhatalmazást külföldi fegyvervásárlásra.) Lehet, hogy a két férfi már korábban is találkozott — bár Görgey vidéki szolgálata, majd utazgatása miatt ez nem nagyon valószínű —, de az bizonyosnak tűnik, hogy ekkor került sor első ízben *négy szemközi* megbeszéléseikre. Ha ez a feltételezés helyes, úgy Ludwigh János 1862-ben született visszaemlékezéseiben valami időcsúszás lehet. Ludwigh szerint ugyanis Kossuth „az országgyűlés kezdetén az országgyűlési elnökök és néhány követ jelenlétében” nyilatkozott a hadügyben tapasztalható nehézségekről. A rossz szervezésről szólva Kossuth azt mondta, hogy „ő más organisatori talentummal bíró katonát nem ismer, mint Görgeyt”. Azt monddta még, hogy Mészárossal nem fognak boldogulni, s állítólag felhatalmazta Ludwighot, hogy közölje Görgeyvel: hadügyminiszter lesz.

Az elmondottakból következően Kossuth az országgyűlés megnyitása idején, vagyis július elején nem ismerhette Görgeyt, aki akkor még Győrben volt, vagy alig érkezett meg Pestre, s máris továbbutazott. De ez idő tájt még Mészárossal szemben sem alakulhatott ki Kossuth nyíltan megvallott ellenérzése, sem nem érezhette feljogosítva magát arra, hogy minisztercseréről nyilatkozzék — s főleg, hogy erről üzenjen jelöltjének. Marziani szeptember 2-án megküldte Kossuthnak másolatban azt a három dokumentumot, amit neki Görgey a Sellier és Bellot céggel történő szerződés érdekében augusztus 18-án átadott — és amelyet az ezredes az előző napon hivatalosan postázott is Prágába. Ez azonban Görgey szervezőképességéről csak „papírformát” mutatott, s mint ilyen, nem igazán indokolta a bizalom előlegezését. Mindezek alapján az tűnik valószínűnek, hogy Kossuthnak erre a kijelentésére — ha egyáltalán elhangzott — nem kerülhetett sor hamarabb, mint 1848 szeptember közepén. Akkor már valóban felerősödött a baloldal kritikája Mészáros Lázárral szemben, a kormány válsága és lemondása után — Batthyány ügyvezető miniszterelnöksége érzékelhetően átmeneti volt — már lehetett arra gondolni, hogy egy új kormány összeállításakor Kossuthnak döntő szava lesz. Görgey jelöléséhez azonban — ha egyáltalán így történt — a fiatal őrnagynak valóban ki kellett érdemlennie a bizalmat.⁷

A szolnoki tábor élén

Görgey tehát az 1848. augusztus 18-a utáni napokat türelmetlen várakozásban töltötte, hiszen a remélt igazgatói megbízatás a nincstelenség végét, frissen alapított családjának stabilitását, a polgári jólétet jelenthette. A döntés — pillanatnyilag — Batthyány kezében volt, s Görgey százados a miniszterelnöki irodában dolgozott. Nem tűnik tehát indokoltnak az a kitétele, amivel már idézett, a hosszan várakozást sejtető mondatát folytatja: „...míg végre türelmem fogytán lévén, azzal a kérelmemmel hozakodtam elő, hogy alkalmazzanak a rácok elleni harcokban. Kérelmemet teljesítették.” A történetet Görgey úgy folytatja, hogy a délvidékre induló Mészáros Lázár hadügyminiszter kíséretébe osztották be, s már a gőzhajón várakozott, amikor újabb parancsot kapott. Eszerint egy olyan tervezet kidolgozásában kellett segédkeznie, amely a harcot önként vállaló nemzetőröket négy kerületi táborba vonja össze. Az epizód leírása így fejeződik be: „Együttal a négy kerület egyikében magam vegyem át a parancsnokságot. A sors a tiszáninneri kerületet juttatta nekem. Allomáshelyem Szolnok volt.”

Ismereteink szerint a Mészáros kíséretébe történet beosztás igen valószínűtlen, s mint az előbbieken jeleztük, a főváros elhagyása nem állott Görgey érdekében. Úgy tűnik, mintha ezzel a kitérével a szolnoki nemzetőri tábor élére kerülését akarná véletlennek feltüntetni. Holott Batthyány miniszterelnök augusztus 13-i rendelete után, amely ezentúl csak önként jelentkezőkből összeállított nemzetőrök tábori szolgálatára kívánt építeni, várható volt az új rendszer szervezeti kereteit meghatározó intézkedés. Ez a feladat pedig a Nemzetőrségi Haditanácsra, pontosabban Batthyány hadügyi és nemzetőri irodájára várt, amelynek Ivánka Imre volt a vezetője. Prágai és bécsi útja után ide volt beosztva Görgey Artúr is. Bár az iratok hiányosak, s nincsen meg az iktatókönyv sem, a Haditanács meglévő irataiban augusztus 24-én és 25-én Görgey tevékenységének határozott nyomát találjuk, sőt az utóbbi napon Batthyány három levelének fogalmazványát ő készítette el. Ennek egyébként az az oka, hogy Ivánka ezekben a napokban a miniszterelnök utasítására szemleutat tett a déli táborban, s Görgey helyettesítette. Ezt követően született meg Batthyány augusztus 27-én kelt rendelete az önkéntes nemzetőrség négy kerületi táboráról. A váci tábor élére Ivánka, a szolnokira pedig Görgey Artúr került, s egyidejűleg megkapták — miként a Pápára és Aradra rendelt tábor parancsnokai is — a honvéd őrnagyi kinevezést.⁸

Görgey számára tehát megbízatása és előléptetése nem lehetett meglepetés, s az is nyilvánvaló, hogy a négy tábor ésszerű gyülekezőhelyének kijelölése után a korabeli vasút két végpontját: Vácot és Szolnokot maguknak választották. A fővároshoz közelebbi, tehát fontosabb hely Ivánkáé lett, míg „a sors” Szolnokot juttatta Görgeynek. Bár az új kinevezés nem húzta keresztül Görgey elképzelését, hogy a tervezett lökupakgyár élére kerüljön, annak felállítása meglehetősen bizonytalan volt. Így elképzelhető, hogy a tartós háború veszélyére figyelmeztető és nagy mennyiségű lökupak beszerzését sürgető augusztus 27-i Batthyányhoz intézett beadványa az említett rendelkezés és az azzal együttjáró előléptetés ismeretében született. Az mindenestre tény, hogy még aznap érkezése volt arra, hogy értesítse István öccsét a bekövetkezett fordulatról. Görgey István ekkor az óbecsei táborban volt Földváry őrnagynak a pesti értelmiségi (hivatalnok) ifjúság soraiból szervezett, ideiglenes szolgálatot vállalt önkéntes nemzetőri zászlajával. A „hivatalos” és „igen sürgős” jelzéssel ellátott levél így kezdődik: „Kedves Öcsém. Az ide mellékelt rendeletből kiveszed őrnaggyá történt kinevezésemet. Állásom ezentúl pompás, de — nyaktörő is.” A lelkesedést és megelégedést sugárzó levél célja nemcsak az örömhír bejelentése volt, hanem elsősorban István meghívása, hogy lássa el bátyja mellett a segédtiszt feladatokat. István elfogadta a felajánlott munkakört, Földváry őrnagy hozzájárult elutazásához, így augusztus 30-án Görgey István — a hadnagyi kinevezés várományosa — elindult Pestre. Személyében Görgey Artúr nemcsak a magyar nyelvben és jogban járatos segédtisztet, hanem ragaszkodó testvért kapott, aki további katonai pályájának nagyobbrészt szemtanúja, majd később hűséges krónikása lett.⁹

A négy kerületi tábor létesítéséről és őrnagy parancsnokainak kinevezéséről szóló rendelet augusztus 29-én jelent meg a *Közlönyben*. Ezt követően — írja Ivánka — megköszönték a kinevezést a nádornak, majd Görgeyvel együtt meglátogatták Kossuthot. Az emlékezés szerint ezt azzal indokolták, miszerint látják, hogy „a moz-

gató erő az országban leginkább ő maga”. Ezt követően Ivánka azt fejtegeti, hogy a reájuk ruházott „nem mindennapi hatáskör” birtokában a kormány iránti engedelmességükről nyilatkoztak, leszögezve, hogy „*V. Ferdinánd és az 1848-ki alkotmány*” a jelszavuk, s egyik irányban sem óhajtották ezt az álláspontjukat meghaladni. Ivánka szerint Kossuth eleinte tartózkodóan fogadta őket, „meglehet — mondja —, hogy a kinevezés s a csapatok ekkénti szervezése nem bírta tetszését”. (Ami valószínű, hiszen Kossuth ekkor már megkezdte saját — egyelőre a nevét is viselő — szabadcsapatának a szervezését.) Később azonban Kossuth felengedett, emlékezik Ivánka, s azzal bocsátotta el őket, hogy „Jelszavunk az ő jelszava.” A két frissen kinevezett honvéd őrnagy tehát kötelességének tartotta meglátogatni Kossuthot, aki akkor — a hadügyminisztert helyettesítő Szemere Bertalannal együtt — a legfontosabb kormányzati teendőket látta el. Feltételezhetően ez volt Kossuth és Görgey *első találkozás*a, s ezt követte szeptember 1. előtt az a négyszemközti beszélgetés, amely után Görgey megkapta a már említett felhatalmazást a lókapuk beszerzésére.¹⁰

Az augusztus 29-én megjelent miniszterelnöki rendelet jelezte, hogy a kijelölt őrnagyok szeptember 3-án fognak a táborhelyül kijelölt városokban megjelenni. Amikor Batthyány ezt a rendelkezést, valamint az őrnagyok kinevezéséről szóló közleményt aláírta, nem készült még el a táborok vezetőinek adandó utasítás. Így annak aláírása a honvédségi és nemzetőri ügyekben a miniszterelnököt helyettesítő Szemere-re maradt. Érdekes módon azonban Ivánka úgy utazott el szeptember 3-án Vácra, hogy nem készült még el ez az utasítás, mert azt — öt példányban — szeptember 6-án Vácra küldte meg Szemere-nek. A késelem okát nem tudjuk. Lehet, hogy Ivánka szeretne volna elérni, miszerint a négy tábor felügyeletét Nádosdy Sándor őrnagy, a Haditanács osztályvezetője (maga is Nádor-huszár) lássa el, amit az visszautasított. Lehet, hogy az utasítás megszövegezésére csak szeptember 3-a után került sor, amikor is a Szolnokról Pestre visszatért Görgey k utazott Vácra. Azt mindenesetre joggal feltételezhetjük, hogy Görgey részt vett az utasítás megfogalmazásában. Az ő tulli akadémián szerzett ismereteit sejtethetjük az utasítás azon kitétele mögött, amely kisebb folyók áthidalására szétszedve szekereken szállítható híd alkalmazását hagyta meg a négy őrnagynak. Mindenesetre az „Utasítás a négy őrnagynak” címet viselő dokumentumot Szemere — hangsúlyozottan a miniszterelnök helyett — csak szeptember 7-én írta alá.¹¹

Görgey a maga szervezőmunkáját egy augusztus 29-én az érdekelt hatóságokhoz megküldött litografált körlevéllel kezdte. Augusztus 31-én — a miniszterelnöki rendeletre hivatkozva — bejelentette a Nemzetőrségi Haditanács elnökének, hogy segédtsíjének Görgey Istvánt választotta, minthogy alkalmi volt „úgy tehetségei mint hazánk java iránti bizalmáról tökéletesen meggyőződni”. Görgey szeptember 3-án kiutazott Szolnokra, de ott még semmi nem várta, így aznap visszatért Pestre. A Görgey-család levéltárából elkallódott, de az 1848-as minisztérium anyagában fennmaradt, a szolnoki tábor napi eseményeit szűkszavúan rögzítő naplóból tudjuk, hogy Görgey szeptember 3-7. között Pesten volt, majd szeptember 9-10-én megint a fővárosban tartózkodott, s 13-15. között ismét visszatért oda. Ezek az utak részben a szükséges ruházati és felszerelési cikkek, a fegyver és lőszer biztosítását, részben a törzshöz szükséges tisztek (számvevő, élelmezési tiszt) „toborzását” célozta. (Ezt szó szerint kell érteni, mert volt Nádor-huszárokkal vette fel a kapcsolatot, például olya-

nokkal, akik akkor a vasútnál voltak tisztviselők.) Görgey helyzetét tisztjei összeválogatásában jelentősen megkönnyítette az, hogy egyelőre nem érkeztek megyei vagy városi önkéntes nemzetőri alakulatok a szolnoki táborba, amelynek tisztjeit a hatóságok már kijelölték. Így Szemere egy szeptember 6-i körlevele alapján századostól lefele „a hadjárás idejére” a hiányzó tiszteket „helyettesíthette” (vagyis ideiglenesen kinevezhette). Ezzel a lehetőséggel Görgey élt is, elsőként István öccsét — aki segédtszti kinevezését rang megjelölése nélkül kapta — nevezte ki szeptember 10-én *nemzetőri hadnagynak*.¹²

Ismeretes, hogy 1848 szeptemberének első napjai a fővárosban igen mozgalmasak voltak. Görgey itt volt, amikor ismertté vált a bécsi udvar fenyegető emlékirata, s az országgyűlés küldöttséget menesztett a királyhoz. Pesten tartózkodott az országgyűlési küldöttség elutazását követő bizonytalan, rémhírekkel teli napokban. Ismét Pesten volt, amikor a Budát környező falvakban nem magyar legénységű sorozredi lovas alakulatok jelentek meg, Ivánka őrnagy a váci táborból Szemere rendeletére szeptember 9-én egy zászlóaljjal Pestre jött, s az Egyenlőségi Társulat toborzást hirdetett az „egyenlőségi ezred” felállítására. Szeptember 9-én itt olvashatta a *Kossuth Hírlapja* cikkét, amely elítélte az Egyenlőségi Társulat szervezkedését. Szeptember 10-én pedig — ha a délutáni vonattal utazott is el — a feszülten várakozó fővárost hagyta maga mögött, amely már az előző este várta az országgyűlési küldöttség és az augusztus 27-én Bécsbe utazott Batthyány és Deák Ferenc visszaérkezését.

Intézkedései során Görgey alkalmat talált arra is, hogy ismét jelentkezzen Kossuthnál. Szeptember 4-én Pesten beadvánnyal fordult a pénzügyminiszterhez és hivatkozva augusztus 27-i kinevezésére, 700 pengőforint előleget kért (havi 60 pft-os törlesztésre). Indoklása: bár állása fényes, vagyontalansága miatt felszerelése érdekében kénytelen lesz „ez időkben roppant áldozatokkal járó adósságokba” verni magát, ha nem kap állami előleget. Kossuth válasza, vagy az intézkedés nyoma nem ismeretes (hiszen a beadványnak csak a fogalmazata maradt fenn Görgey mintaszerűen megőrzött levéltárában), de igen valószínű, hogy a kérelmet kedvezően intézték el. Ezt az látszik bizonyítani, hogy szeptember 9-én az általa szervezett sereg vagyontalan tisztjeinek helyzetét könnyítendő, arra kért engedélyt, hogy a reá bízott pénzből az ezt igénylőknek 40 ezüst forint előleget adhasson, amelyet tiszti fizetésükből havi 10 pengő forintjával fizetnének vissza. (Igen valószínű, hogy ezzel a kérelemmel Görgey személyesen járt Kossuthnál.) A kép teljességéhez tartozik, hogy szeptember 3–7. között Görgey legalább egyszer találkozott Szemere Bertalannal is. Szemere később, az emigrációban írt művében úgy emlékezett, hogy Görgey az Utasítást értelmében járó ágyúk és töltnyek ügyében járt nála. Nagy valószínűséggel erre a látogatásra szeptember 5-én került sor, amikor Görgey azt kérte Szemerétől: utasítsa a „középponti vasutat”, hogy az a szolnoki tábor számára díjmentesen (az állam utólagos fizetése mellett) szállítsa a szükséges dolgokat. Ezt látszik bizonyítani Szemerének e tárgyban szeptember 5-én kiadott rendelete, s az a tény, hogy 8-án különböző katonai cikkeket vett át Görgey István Szolnokon, miközben az ágyúk csak 13-án érkeztek.¹³

A „Napi események” feljegyzései szerint szeptember 11–12-én Görgey István hadnagy tartózkodott Pesten. Visszatérve Szolnokra megvitte a Batthyány-kormány

lemondásának, továbbá Kossuth és Szemere ideiglenes kormányzati megbízásának hírért. Nagy valószínűség szerint nem tudhatott arról, hogy Batthyány a nádor kérésére ismét elvállalta a miniszterelnökséget, hiszen arra csak 12-én az esti órákban került sor. Az azonban elképzelhető, hogy Görgey hadnagy visszaindulása előtt már értesült arról, hogy előző napon Jellasics megtámadta az országot. Bármiként is volt, Görgey Artúr másnap, *szeptember 13-án* — feltehetően a kora reggeli vonattal — beutazott Pestre. A miniszterelnöki irodát megkeresve értesült arról, hogy Batthyány ismét átvette a kormányt, s megkezdődtek a készülétek, hogy az előnyomuló horvát sereg megállítására Veszprémnél katonai erőt vonjanak össze. Görgey megtudta azt is — magától Batthyánytól —, hogy a Pápán és Vácott gyülekező önkéntesek mellett a szolnoki sereget is Veszprémbe rendelik. Az ambíciózus őrnagynak feltehetően igen rosszul eshetett megvallania, hogy valójában nincs is serege. (Az első 242 ember aznap, Görgey távollétében érkezett Szegedről Szolnokra.)

A Görgey által megjósolt „hosszú háború” tehát megkezdődött. A kapcsolat ezek után az örökös tartományokkal is rövidesen megromlik, így a lökupakgyár felállítása, s az ottani alkalmazás lehetősége nyilvánvalóan szertefoszlott. Szakképzettségének tehát csak egyik oldalát: a katonai tudja értékesíteni a nyilvánvalóan gyorsan kibontakozó háborúban. Abban a háborúban, amelyben nem Batthyányra, hanem — ezt sugallja a főváros közvéleménye is — a néphez forduló Kossuth Lajosra vár a politikai vezetőszerpe. Ilyesféle gondolatok szülhették azt a Kossuthnak sietve, írónnal írott levelet, amelyben Görgey — személyesen „alkalmatlankodni nem akarván” — tájékoztatta őt, hogy Batthyánynál járt ágyúlőszerért, s egyben beszámolt a miniszterelnöknek, hogy emberei még nincsenek. Közli, hogy már elment Szolnokra egy rendelet, amely őt harmadnapra a fővárosba rendeli. Ő azonban nem jön, hogy „félbe ne szakadjon”, amibe fogott. Majd így fejezi be levelét: „Csak akkor jönnék el onnan, — *de akkor haladéktalanul* —, ha Méltóságod ide, vagy akár hova rendel; életre-halálra kész embere, Görgei őrnagy.”¹⁴ (Kiemelés az eredetiben.)

Nem túlozzuk el ennek a levélnek a jelentőségét, ha feltételezzük, hogy a fejelmezett, hangulatoktól nehezen befolyásolható Görgey ezzel a levéllel kötelezte el magát Kossuth — és Kossuth politikája — mellett. Kossuth ekkor nem miniszter, így fokozottan kellett hogy értékelje az őrnagy hűségnyilatkozatát. Görgey ugyanis nem mondott kevesebben, mint azt, hogy Batthyány rendeletének nem tesz eleget — hiszen nincsenek emberei —, de ha Kossuth hívja, úgy haladéktalanul jön és rendelkezésére bocsátja katonai tudását. Ez az eddigi elhanyagolt levél érteti meg Kossuth Görgey felé forduló figyelmét. Ez a hűségnyilatkozat, az önvédelmi harc következetes — és a Zichy-ügy kapcsán mondhatjuk: forradalmi - vállalása eredményezi azt, hogy Kossuth a levelet követően egy hónapon belül már a tábornoksággal kínálja meg Görgeyt. Igaz, egyelőre csak titokban...

Görgey szeptember 13–15. között tartózkodott Pesten – bár előbbi levelének utóiratában azt jelezte, hogy másnap reggel tér vissza Szolnokra. Mivel egyidejűleg megadta felesége Bálvány utcai lakásának címét, Kossuth számára elérhető volt. Nem tudjuk, hogy ekkor találkoztak-e. Az azonban igen érdekes véletlen volna, hogy *Kossuth Hírlapja* minden beavatkozás nélkül ezt követően hívja fel a figyelmet Görgeyre. (Eddig csak Ivánka váci táboráról voltak érdemi hírek a sajtóban.) Az 1848-as lapok „vezércikkei” a legkritikább esetben kaptak címet. Helyette a cikk — beszámoló

jellegű, vagy politikai eszme-futtatás egyaránt — cím helyett az írás dátumával indult. A *Kossuth Hírlapja* szeptember 16-i száma „Pest, sept. 14.” megjelölésű, aláírás nélküli lapkezdő cikke tulajdonképpen áttekintő helyzetértékelés azt követően, hogy Batthyány ismét elvállalta a miniszterelnökséget. A veszélyre figyelmeztet, méltányolja Kossuth és Szemere egynapos miniszterségét, majd a katonai helyzetet tekinti át. A részleteket mellőzve, csak a váci és a szolnoki nemzetőri táborra vonatkozó kitétel érdemes idézni. „A váci táborban — írja a magát meg nem nevező szerző — Ivánka őrnagynak már közel négy ezer embere van. Szolnokon a derék Görgey őrnagy fogcsikorgatva várja, hogy a tiszai megyék gyorsabban küldjék seregeiket.” A cikk írója még buzdít is, amikor megkérdezi: mi történik a Tiszánál? S eltűrik, hogy a dunántúli magyar gyorsabb legyen náluk?

Az írás fontos kérdéssel foglalkozik. Befejező gondolatsora méltányolja Batthyány bátorságát, hogy elvállalta az újbóli kormányalakítást, de figyelmezteti is, hogy nem késlekedhet, mert a nemzet nem tűrné, ha a bécsi kamarilla „halogatást akarna játszani”. Ilyen nagysúlyú megállapításokat Kossuth lapja az ő tudta nélkül nem tehetett, főleg akkor nem, amikor az új politikai helyzetet értékeli és tolmácsolja a kormányon kívüli, aktív szerepre készülő Kossuth véleményét. (A volt pénzügyminiszter szeptember 14-én adta át hivatalosan tárcáját.) Későbbi vizsgálatok dolga, hogy eldöntse: maga Kossuth írta-e a cikket. Az azonban nagyon valószínű, hogy aki „fogcsikorgatva várakozó” derék őrnagyról írt, vagy ezt a kitétel a szövegbe beiktatta, annak közvetlen információi voltak Görgey ingerült türelmetlenségéről. Mivel augusztusban Görgey István ebben a lapban publikálta tábori élményeit, nem tartjuk kizártnak, hogy Bajza József szerkesztő ismerte a Görgeyeket, s Artúr ezekben a napokban neki mondta el, hogy — ellentétben a szerencsés Ivánkával — ő milyen méltatlan helyzetbe került. Egy bizonyos: amikor Görgey szeptember 22-én életjelet akart adni magáról, s meg akarta köszönni az érintett hatóságoknak az egyébként soványka eredményt (Szeged 242 egyenruhás és felfegyverzett önkéntesét és Kassa 15 felszerelt tüzerét), akkor ezt nem a hivatalos *Közlöny*, hanem a *Kossuth Hírlapja* hasábjain tette.¹⁵

Görgeyről tehát szeptember 16-án ejtett szót a *Kossuth Hírlapja*, amikor az őrnagy előtte való napon már visszatért Szolnokra. Itt várta Batthyány szeptember 13-i rendelete, amelyet Görgey 15-én válaszolt meg. Hivatkozva arra, amit már él-őszóval elmondott, megismételte: „miszerint e pillanatban képtelen vagyok ellenség elébe indulni, azon egyszerű oknál fogva, mivel seregem még nincs...” (Csak a szegedi 242 önkéntes érkezett meg, a hevesiek a hó végén várhatóak, a jászkunok 23-án indulnak — jelenti.) Csak szeptember végére ígéri, hogy seregét meg tudja szervezni, s kéri, hogy addig „szervezési állomásáról” ne kelljen kiindulnia, míg az ellenség elé becsülettel nem állhat ki, mert különben nem vállalhatja a felelősséget. Mivel ezekben a napokban Ivánka helyén a miniszterelnök mellett Szabó Imre százados, Görgey barátja és későbbi bizalmasa dolgozott, az engedély gyorsan megszületett. Batthyány szeptember 16-i válasza szerint Görgey mindaddig maradhat, amíg „a vezérléte alá rendelt önkéntes honvéd nemzetőrök Szolnokra számosabban öszvegyűlni nem fognak”.¹⁶

Időközben István nádor elvállalta a horvát inváziós erőkkal szemben szervezett sereg vezérlését. Ezért Batthyány szeptember 19-én sürgette Görgeyn a létszámje-

lentést és felszólította, hogy ha a rendelkezésére álló csapatok létszámában jelentős változás áll be, úgy azonnal jelentse. Mivel az erők között ismét Pesten volt (a 15-én megérkezett ágyúkhöz vásárolt lovakat), válasza csak 21-én született meg. Eszerint a korábbi jelentésével azonos, vagyis 242 önkéntes van ott helyben — a többi csak ígéret. Ezért nem tartotta szükségesnek, hogy jelentsen.¹⁷

Jellasics a Balaton déli partján vonult seregével. Ezért a magyar tábort Veszprémből Székesfehérvárra helyezték át. Mivel az erők elégtelennek ígérkeztek, Batthyány szeptember 21-én közölte Görgeyvel, hogy a körülmények Pestre jövetelét, illetve a fehérvári táborba indulását igénylik. Utasította tehát, hogy azonnal jelentse indulását annak érdekében, hogy továbbszállításáról intézkedni lehessen. (A levél fájdalmas közlést is tartalmazott: a szabolcsi 1000 főnyi zászlóalj, amelynek Szolnok lett volna a gyülekező helye, hogy ezzel időt nyerjenek, a miniszterelnök egyenesen Pestre rendelte.) Görgey másnapi válaszában felsorolta, hogy milyen erőket vár — mert változatlanul csak 242 embere van —, s megpróbált arra hivatkozni, hogy a vasút mellett fekvő Szolnok igen alkalmas egy „nyers sereg” szervezésére, míg egy új hely új költségeket is jelentene. Batthyány azonban ezt már nem méltányolta, mert minden emberre szükség volt, s mert a fővárost védeni kellett egy esetleges olyan horvát hadmozdulattól, amikor az ellenség átkelt a Dunán, s úgy vonul Pest ellen. Ezért Batthyány szeptember 23-án kelt utasítása így kezdődött: „A legkomolyabb felelősség terhe alatt meghagyom önnek, miszerint holnap minden disponibilis seregével személyesen vasúton Pesten keresztül Soroksárra induljon, ágyúit és ágyús lovait, valamint a kellő lőszereket magával hozza. Pestre érkeztekor pedig mindenesetre magát nálam jelentse.” Ezt a szigorú utasítást 24-én hajnali 4 órakor futár hozta. Görgey azonnal jelentette, hogy mintegy ezer emberével és az ágyúkkal még aznap vonattal Pestre megy, nemzetőreit az Újépületben helyezi el, s személyesen jelentkezik a miniszterelnöknél. Ez a látogatás új megbízással járt, ami mind a Görgey rendelkezésére álló erőket, mind hatáskörét megnövelte. Valójában ezt követően nyílt alkalma Görgeynek, hogy katonai szaktudását bizonyítsa.¹⁸

A Csepel-sziget parancsnoka

Görgey őrnagy szeptember 24-én a délutáni órákban jelentkezett a miniszterelnöki irodában, ahol megkapta kinevezését, mint Csepel-sziget teljhatalmú parancsnoka, akinek a polgári és katonai hatóságok feltétlen és azonnali engedelmességgel tartoznak. Utasítása értelmében „minden engedetlen vagy hanyag tisztviselőt mint hazaárulót egy rögtön ítélő hadi törvényszék elé idézend és megbüntetend”. Soroksár egyébként nem Görgey kijelölt állomáshelye lett, hanem az a pont, ahol alakulatával átkelhet Csepel-szigetre. Amikor Batthyány szeptember 24-én kézhez vette a szolnoki tábor azonnali indulásáról szóló jelentést, a honvédelmi minisztérium útján még aznap intézkedett, hogy Pest megye gondoskodjék a másnap Soroksárra érkező Görgey erőinek a Dunán való átszállításáról.¹⁹

Görgey szeptember 25-én vette át a szigeten a parancsnokságot. Ettől a pillanattól kezdve növekvő felelősség hárult rá, de növekedett a rendelkezésére álló katonai erő is. Bár Batthyány szeptember 24-én külön utasításban hagyta meg Görgeynek, hogy „mindenkor hivatalos jelentést tegyen Móga főparancsnok úrnak” (s

ezt újból és újból megismételte), a Székesfehérvárott, majd Martonvásáron állomásozó magyar sereg főparancsnoksága elég messze volt ahhoz, hogy Görgey viszonylagos önállóságot élvezzen – legalábbis a pákozdi csatáig. Mivel Csepel-sziget, illetve a dunai átkelők védelme egyben a balparti főváros, a síkvidéki Pest megvédését is jelentette, a parancsot Görgey szeptember 27-ig közvetlenül Batthyánytól kapta. Mivel ezekben a napokban Ivánka helyett Szabó Imre volt Batthyány katonai titkára, az ő jóvoltából talán a kelleténél valamivel gyakrabban írt alá a miniszterelnök a Csepel-sziget parancsnokához szóló utasítást. A futárok jövés–menése biztosította Görgey jólinformáltságát, amihez már Szolnokon hozzászokott. Most azonban nem a vasút, hanem a rendelkezésre álló futárhajó tette ezt lehetővé.

Szeptember 25-én Görgey hatásköre jelentősen bővült. Mivel olyan információk érkeztek, amelyek valószínűsítették azt, hogy Jellasics Földvárnál valóban megkísérlti a Dunán való átkelést, ez fokozott védelmi készüléteket igényelt. Ekkor Batthyány arra utasította Görgeyt, hogy a szigetet ürítse ki és a Duna balpartján foglaljon el megfelelő állást. Ezzel egyidejűleg minden *nem közvetlenül* Móga tábornok alá rendelt, a Duna mentén lévő csapatok parancsnokának nevezte ki Görgeyt, — feltevé, ha nincs ott egy vele rangban azonos *sorezredi* tiszt. A csapatok átszállításához szükséges eszközök (kompok, hajók stb.) lefoglalásához egyidejűleg megkapta Görgey a szükséges felhatalmazást, az ún. nyílt rendeletet.²⁰

Szeptember 26-án Görgey a Fridrik (Friedrich) gőzöst megkapta az összekötetés biztosítására, a Sámson gőzöst megfelelő uszályokkal, s egyben parancsot vett Batthyánytól, hogy az ellenséggel összejátszó kapitányok hajóját lövesse össze. Ugyanezen a napon kapta az utasítást és a szükséges nyílt rendeletet, hogy a Kunszentmiklóson gyülekező népfelkelés élére táborából állítson egy megfelelő nemzetőrségi őrnagyot vagy más tisztet. Végül külön levélben utasította Batthyány a megfelelő felderítésre, a Mógával való szoros együttműködésre. Egyidejűleg kapott Pestről a kunszentmiklósi tábor számára 10 000 kaszát. Szeptember 26-a Görgey seregének erősödését hozta: a Dunaföldváron állomásozó Hunyadi-csapat vezére jelentette, hogy a miniszterelnök aznap 1500 főnyi alakulatával Görgey parancsa alá helyezte, s az esti órákban megérkezett Görgey István hadnagy is a késve — Szolnokon át érkezett — szabolcsi zászlóaljjal.²¹

Az utolsó utasítást a miniszterelnöki irodából Görgey szeptember 27-én kapta. Ezt a levelet azonban már nem az elfoglalt és a táborba készülő Batthyány írta alá, hanem — reá hivatkozva — Szabó Imre közölte az utasítást: Görgey keljen át a Duna jobbpartjára. Szabó, aki már korábban megtette, hogy utóiratot fűzött Batthyány egy-egy rendeletéhez, most tulajdonképpen bizalmas baráti levelet intézett Görgeyhez. Ennek lényege, hogy azért érkeznek ellentmondásos rendeletek, mert „a premier dictálja az eljárási módot a táborban — amennyire lehet, én ugyan módosítom, de hiába!” Természetesen Szabó százados is tudta: az új rendelkezés azzal függ össze, hogy a jelek szerint Jellasics nem szándékozik letérni a Budára vezető útról — és Roth tábornok Szlavóniából érkező hadoszlopa még messze van. Ezért megismételi: „No hát mennyi ismét a jobb partra és támadd meg hátulról Jellachichot...” Földvárnál vagy Ercsénynél (Ercsinél) keljen át — mondja az utasítás, s tegyen úgy, miként jónak látja, hiszen a helyszínen lehet csak eldönteni, mi a helyes. A levélnek ez a része valójában sugallja Görgeynek az önálló cselekvést, s nem ejt

szót a Mógával való együttműködés szükségességéről. A levél viszont így indul: „Móga mindegyre retirál, Jellachich már Fehérvárott van, nem tudjuk mi lesz ebből?” Majd a levél vége felé visszatér a kérdésre: „Mógában nagy bizodalمام soha sem volt, — de most már minden hitelem csökkenik. Ennyire nem hagytam volna [Jellacsicot] semmi esetre eléhaladni.”²²

Görgey mint Csepel-sziget parancsnoka első jelentését szeptember 26-án intézte Batthyányhoz. Eszerint csak a Szolnokról hozott 600 embere van, s egy üteg ágyúja. „Az ellenségnek nyoma sincs... A földnép hangulata jó.” Szeptember 27-e mozgalmas nap volt, s ekkor három egymást követő jelentést intézett Batthyányhoz. A kora reggeli jelentésben Görgey arról tudósít, hogy két gőzessel és a szabolcsi zászlóaljjal Földvárra megy, mert az ellenség (ti. Roth) előcsapatának érkezését jelezték. Déli egy órakor az Argó gőzös fedélzetéről jelentette, hogy vaklárma volt az ellenség közeledésének híre, s valószínűleg hamis hír miatt kellett neki a Duna jobb partjáról a bal partra átkelnie. Majd így folytatja: „és — ki tudja — talán hamis hírek egyedül is az oka, a mi fő dunántúli armádiáknak szüntelen visszavonulásának”. Lehet, hogy ekkor már kezében volt Szabó Imre levele, amelyben az kifakadt Mógára. De ha még nem, úgy az esti órákban már biztosan megkapta, amikor az Ercsibe megérkezett Görgey újabb levelet fogalmazott a miniszterelnöknek. Ez az írás ingerült hangnemű, s a katonai helyzet miatti felháborodásában olyan szókimondó, hogy ilyen szöveg egy fegyelmezett katona tolla alól csak rendkívüli helyzetben kerülhet ki. A levél indulása az aznap déli tudósításához kapcsolódik: „Azon kijelentésemben, melyben mai kirándulásomról Földvárra szólok, már kifejtettem nézeteimet, miszerint én az örökös hátrálást meg nem foghatom. *Móga gyáva magaviseletével meg fog hiúsítani minden törekvéseinket* és közös veszünk lesz a következése.” (Kiemelés utólag.) Ezt követően — utalva arra, hogy a miniszterelnök „jelenleg dictatorkodik” — kemény szavakkal minősíti a horvát inváziós erőkkel szemben álló magyar sereg vezéreit. „Mógát nem ösmerem — kezdődik a felsorolás —, de jelen magaviselete eleget mond ellene.” Majd így folytatódik: „Telekit személyesen ösmerem és teljes meggyőződésemmel, hogy rosszabb vezér nincsen széles Magyarországon... Holsche jó káplár: de tovább még legjobb akarata sem ér.” Batthyány „diktatorkodására” (ti. kormány nélkül vitt ügyvezető elnökségére) tett utalás után logikusan következik a felszólítás: „Méltóságod megmentheti a hazát ha vezérnek olly egyént nevez ki, aki mer. Különbén veszve vagyunk. — Én a dunáninenni népfelkelésnek parancsnokának [így] vagyok kinevezve. Iparkodni fogok ezen hivatalnak megfelelni.” A szöveg nem hagy kétséget, hogy a tettere kész, forradalmi lendületű őrnagy tudná, hogy mit kell tennie. Ehhez mérten — derül ki a folytatásból — erőt igen végesek. Csepel szigetén csak 600 embere van, mert a megérkezett szabolcsi zászlóaljat átadta a Hunyadi-csapat vezérének. Ezek után joggal várja, hogy minden Pesten lévő katonaságot, legyen az serezedri vagy nemzetőri, azonnal rendelkezésére bocsássanak. Hangvétele egészen utasító: „Várom továbbba, hogy Mógának meghagyni méltóztatik miniszter elnök Úr, hogy továbbba *semmi szín* alatt ne retiráljon, hanem előre nyomuljon.” (Kiemelés az eredetiben.) Végül elvárja az erélyes őrnagy, hogy a miniszterelnök gondoskodik a gőzhajókhöz szükséges széntartalékról, s küld pénzt is, hogy ne legyen fennakadás...²³

A levél kétségtelenül forradalmi hangvételű. Hosszas idézése nemcsak azért indokolt, mert abban egy fegyelmezett katona írásban bírálja feljebbvalóit. („Jövnök igazolni fogja ítéletem igazságát” – mondja, s ez valóban így történt.) Sokkal fontosabb azonban az az erély, amellyel Görgey a miniszterelnököt határozott fellépésre, s az ő harckészségének méltánylására akarja készíteni. Három kívánságát a rendkívüli helyzetnek megfelelően valójában alig leplezett követelés formájában adja elő. („Várom tehát... Várom továbbá... Várom elvégre...” – így indulnak ezek a mondatok.) Ezt a harmadik levelet Batthyány valószínűleg már nem látta, mivel szeptember 27-én kora délután a martonvásári táborba utazott. Joggal feltételezhetjük, hogy Görgey mindhárom aznapi levele Szabó Imréhez került, aki azokat egy darabig magánál tartotta. Ez indokoltnak tűnik, hiszen pillanatnyilag az ügyvezető miniszterelnök távollétében nem is volt illetékes, akinek azt átadják. Batthyány lemondásával pedig ezek az írások jelentőségüket veszítették, s ez magyarázza — valószínűsíti —, hogy később ezek a levelek miért kerültek a honvédelmi minisztérium irattárába.

Szeptember 27-én egyébként Görgey utasítást kapott Móga tábornoktól is. A főparancsnok ebben meghagyta Görgeynek, hogy támadja meg, vagy legalábbis nyugtalanítsa az ellenség jobbszárnyát. A feladatot megkapva Görgey másnap egy rövid levélben így számolt be célkitűzéséről a miniszterelnöknek: „Ma az ellenség jobb szárnyát keresem s talán meg is támadom holnap.” A tervezett felderítés meglehetősen elhúzódott, mert 29-én a déli órákban Eckstein Rudolf szolgabíró és népfelkelési kormánybiztos — beszámolva arról, hogy járásának felkelői miként helyezkednek el a szigeten — így írt Nyáry Pálnak: „Parancsnokunk őrnagy Görgey úr recognoscálni [felderíteni] ment tegnap Velence felé, s még vissza nem érkezett...” Ennek az elmaradásnak az a magyarázata, hogy 28-án korán reggel Görgey tábornoki főnökét, Meszéna századost 20 emberrel Velencére (vagyis a fősereggel való kapcsolat felvételére) küldte, Vásárhelyi hadnagyot a Hunyadi-csapatból 60–70 emberrel Serégélyesre irányította, míg maga további 60 emberrel Sárosdra ment, hol — a hírek szerint — az ellenség már megjelent. „Éjfél után ide érvén a lakosságot ébren, de az ellenségnek nyomát sem láttam” — írta szeptember 29-én hajnalban Batthyányhoz intézett jelentésében. Egyben arról a tervéről is beszámolt, hogy a Duna–Tisza között összegyűlt népfelkelőket átszállítja a Dunán Rácalmásra és Pentelére.²⁴

Görgey — előbbi jelentéséből tudjuk — Sárosdról felderítőket küldött ki Abán keresztül Nagylángig. Majd maga is átment Abára, ahol megszervezte a sármelléki népfelkelést, annak vezetését az ott lakó Szüts Gedeon nemzetőri századosra bízta. Egyben felhívást is fogalmazott, fegyverbe híva a népet „gonosz ellenségeinknek hazánk és magyar fajunk ellen irányított tervei” megakadályozására. Ezt követően az útvonalak ellenőrzését Nagylángig kiterjesztve visszatért Adonyba. Vagyis a pákozdi csata idején felderítő és szervező munkával volt elfoglalva, s feltehetően csak Adonyban kapta meg Szabó Imre előző nap délutánján íróval firkantott levélkéjét, mely szerint „Lamberget agyon ütötték, – holnap lesz valami Velencénél”.²⁵

Görgey szeptember 29-i rutinszerű, de körültekintő intézkedéseivel a Sárvízi-csatorna és Adony között egy kettős órláncot hozott létre, amellyel a Balaton és a Duna között Székesfehérvárnak futó utakat ellenőrizte. Ez a népfelkeléssel kiegészített ellenőrzés valószínűsítette, hogy sem a Jellasicstól érkező, sem a hozzá tartó futárok nem tudnak rajta áthatolni. Nyilván nem gondolta az ambíciózus őrnagy,

hogy még aznap nevezetes személyek akadnak fel az örök láncolatán. Szeptember 29-én este ugyanis az őrvonalat ellenőrző Trangoss százados Abán értesítést kapott, hogy a közeli Soponyán a Hunyadi-csapat előrse Fehérvárról érkezve feltartóztatott „két urat különféle írásokkal”. A százados tüstént átvágtatott Soponyára és az elfogott Zichy Ödön és Zichy Pál grófokat Abára kísértette és éjszaka ott őriztette. Másnap Adonyban szállította, s mert Görgey a szigeten tartózkodott, írásban tett neki jelentést...²⁶

A hadbíróssági eljárás, amelynek eredményeként Zichy Ödönt az ellenséggel való szövetkezés és hazaárulás miatt halálra ítélték és még 30-án este felakasztották, kellően ismert. Nem kívánunk foglalkozni azzal a napjainkig nyúló vitával sem, hogy Görgey számító karrierizmusból vagy az arisztokraták elleni gyűlöletből (esetleg mindkettőből), vagy egyszerűen hazafias meggyőződéséből és a bizonyítékok súlyának engedve hagyta jóvá a hadbíróssági ítéletet. Az itt megvizsgálandó kérdés az, hogy miként fogadta az Országos Honvédelmi Bizottmány és az országgyűlés, miként a baloldal és miként Kossuth Zichy Ödön kivégzését — és volt-e ennek szerepe Görgey gyors előléptetésében.

A hadbíróssági eljárásról Görgey még aznap este a képviselőháznak tett jelentést, mert — mint írja — értesült a miniszterelnök távollétéről. A beszámoló viszonylag rövid. Megemlíti a három felé rendelt „vizsgálódási járatot”, az Abán és környékén szervezett népfelkelést, majd azt, hogy Soponyán miként fogták el az ellenség táborából Kálozra utazó grófokat. Zichy Ödönnél „gyanús irományok találtatván”, a miniszterelnöki kinevezés és meghatalmazás alapján rögtönítélő haditörvényszéket alakított, amely Zichy Ödön grófot „mint a haza ellenségeivel szövetkező hazaárulót kötélt általi kivégeztetésre ítélte”. A rövid jelentés azzal végződik, hogy az ítéletet este fél kilenckor végrehajtották, Zichy Pált pedig Eckstein főszolgabíró kíséretében Pestre küldi.²⁷

Görgey tehát tudta, nyilván Szabó Imre információi jóval íből, hogy Batthyány nincs a fővárosban. Lamberg tábornok haláláról — mint láttuk — már értesült a hadbíróssági eljárás előtt, (Nem zárhatjuk ki ennek a hírnek a hatását sem akkor, amikor azt mérlegeljük, hogy miért erősítette meg és hajtatta végre a hadbírósság ítéletét.) Nem kellett nagy politikai éleslátás ahhoz, hogy felmérje: Batthyány lehetlenné vált, mint miniszterelnök. De az is valószínű, hogy már arról is tudott, hogy szeptember 29-én reggel Bécsbe távozott. Így a miniszterelnöknek küldött, a hadvezetést illető figyelmeztetések sora nem hozott eredményt. Most tehát az országgyűlésen a sor, hogy meghallgassa a császári-királyi tábornokok kritikáját és értesüljön Csepel-sziget parancsnokának elszántságáról. A szeptember 27-i levélsorozat óta azonban a Zichy-ügy jóvoltából lényeges változás történt. Ezért még szeptember 30-án este újabb jelentést fogalmazott a képviselőházhoz, amelyet azonban csak másnap reggel küldött el, október 1-i dátummal. Ebben a szeptember 29-én Velencénél (Pákozdnál) lezajlott „vesztett csatáról” kapott hírek alapján végrehajtott csapatmozdulatairól jelentett, valamint Roth tábornok közeledéséről. Mivel aligha lehet — állítja — meggátolni Jellasics és Roth egyesülését, indokolt több rögtönítélő haditörvényszék felállítása, „melyek vezéreinek hadiműködéseinek eredménye felett tárgyavattottan, de szigorúan ítéljenek”. Ez az indítvány nem önigazolás akar lenni Zichy Ödön kivégése miatt, hiszen azt tekinti követendő példának.

Még ugyancsak 30-án Görgey újabb levelet fogalmazott a képviselőházhoz, s ezt is október 1-i dátummal küldte el. Míg az elsőt Ercsiben, a Friedrich gőzösről datálta, ezt a másodikat „Adony és Ercsény közt” a Friedrich gőzösön. Ez folytatja a vádaskodást — nevének említése nélkül — Móga ellen. Eszerint a szeptember 28-án kiküldött Meszéna nem találta a fővezért, nem tudták megmondani, hogy hol tart haditanácsot és senki nem figyelmeztette, hogy másnap csata lesz. Másnap hősiiesen csatáztak, de „*retiráltniok kellett, hogy más erősebb állást foglalhassanak el*”. (Kiemelés az eredetiben.) Miért nem foglalták ezt előbb el, csata nélkül? — kérdezi. Válasza: vagy nem ért a fővezér mesterségéhez, — vagy nagyon is tudja, mit csinál. Az utóbbi — folytatódik a vádaskodás — „egy férfiút gyanúsítana, kibe a tisztelt képviselőház bizalma összpontosul”, hiszen ezért fővezér. De akkor marad az első állítás, amelynek méltó figyelembevételét „Csepel-sziget hadi parancsnoka” „hódoló tisztelettel” kéri a képviselőháztól.

Szeptember 30-án este fél kilenckor Görgey még Csepel-szigetén volt, Loréban, ahol Zichyt felakasztották. Azt hihetnénk, hogy az éjszakát a szemközti Adonyban töltötte. De az október 1-i első levél Ercsiből kelt az indulásra kész gőzös fedélzetén, a másik útközben Adony felé. Ha erre az Adonyba tett látogatásra sor került, akkor az igen rövid ideig tartott, mert Görgey október 1-én a képviselőháznak írott harmadik levele már ismét Ercsiben íródott, reggel fél kilenckor. Ekkor értesült a készülő fegyverszünetről, s ez készítette az újabb levél megírására. Ebben tiltakozik a fegyverszünet ellen, hiszen Roth „csak két állomásra” van Jellasicstól, s a nép pedig felkelt, amely „soha de soha a fegyverszünetbe bele nem egyezhetik...” Most, amikor az ellenállás, a magyar tábor új csapatok csatlakozásával erősödik, nem szabad fegyverszünetet kötni. A levél hangja egyre szenvedélyesebb: „...csak most el mindegyikkel, aki fegyverszünetről még csak álmodozik is, — *de el örökre!*” (Kiemelés az eredetiben.) Ő — jelenti ki — nem fogadja, nem fogadhatja el a fegyverszünetet! Majd némileg módosítva álláspontját, levelét így fejezi be: „... én a tervezett fegyverszünetet csak akkor fogadom el, ha a tisztelt képviselő háznak egy 3 tagból álló bizottmánya azt a *hely színen* rám parancsolja”.²⁸ (Kiemelés az eredetiben.)

Ez utóbbi igencsak fontoskodó követelés, hiszen a képviselőház a sorsdöntő összecsapás előtt álló főseréhez küldött három képviselőből álló bizottságot. Görgey a Zichy kivégzését követő órákban túlértékeli tette jelentőségét és személye fontosságát. Nincs pontos híre ezek szerint a pákozdi csatáról, s arról, hogy az országgyűlés és a Honvédelmi Bizottmány meg van elégedve azzal, hogy megállították a horvát sereget és hasznosnak ítélik a fegyverszünetet. Görgey — sejthetően — saját magából indul ki: a forradalom védelmében megtette az elhatározó lépést, végzett a Metternich-rendszer kiszolgáló és az ellenséggel összejátszó arisztokratával. Tettével felégette maga mögött a hidat. Joggal várhatja ennek méltánylását attól az országgyűléstől, amely törvényen kívül helyezte Lamberget és megbélyegző határozatával valójában okozója volt halálának.

Görgey október 1-én kelt első levelével Trangoss századost küldte futárként Pestre azzal a szándékkal, hogy „szóbeli előadásából a képviselőház bővebb értesülést vehet”. A százados azonban nem került az országgyűlés színe elé. Az adott helyzetben erről szó sem lehetett. De Görgey jelentését sem olvasták fel az országgyűlés október 1-én délelőtt tartott ülésén, legalábbis ennek semmi nyoma. De ezen

nem csodálkozhatunk, hiszen az ülésen ismertették Móga tábornok szeptember 29-i jelentését a pákozdi csatáról, s megszületett a határozat, amely méltányolta, hogy „seregeink... Jellasics ellenséges táborát visszaverték”. Ilyen hangulat és ezen elismerés mellett szó sem lehetett arról, hogy ismertessék Görgey levelét, amely „vezéreink hadiműködéseinek eredményei felett” vizsgálatot és rögtönítélő eljárást sürgett. Mivel az országgyűlés déli féltizenkettőkor véget ért ülése után Pázmány Dénes elnök azonnal a martonvásári táborba utazott (valószínűleg Görgey jelentésének ismeretében), ez a visszamaradó tagoknak lehetőséget kínált a kitérő válaszra. A jelek szerint a felelet megfogalmazásakor a Bizottmánynak kezében volt Görgey aznapi harmadik — a képviselőháznak címzett — levele, amelyben a fegyverszünet gondolatát támadta. A Madarász László által fogalmazott október 1-én kelt válasz mindenekelőtt nyugtázta Trangoss százados megérkezését, Zichy Pál fogoly és a küldött iratok átvételét. A rövid levél érdemi válasza az, hogy addig is, amíg a képviselőházzal közlik nézeteit, Görgey lépjen kapcsolatba Móga fővezérrel, mert „különben a hadvezetés lehetetlenné s tán szerencsétlenné is válhat”. Még aznap várják vissza a ház elnökét, s azonnal tudósítják — ígéri a válasz — a képviselőház határozatairól.²⁹

1848. október 1-én a Honvédelmi Bizottmány még csak a kezdetén volt az országvezető munkájának. Kossuth távollétében Pázmány Dénes, a képviselőház elnöke és Nyáry Pál voltak a Bizottság legaktívabb tagjai. Sürgős vagy bizalmas leveleket maguk fogalmaztak, vagy — mint a Görgeynek adott válasz mutatja — ebben segítségükre volt Madarász László. Ennek azonban más oka is volt. Görgey szeptember 30-i Zichy Jenő kivégzéséről szóló jelentése Madarász kezébe került, aki külsőre rávezette: „Képviselő házzal közlendő és Zichy Pálra nézve Giczi [helyesen Ghicz] Kálmánnak átadandók az oklevelek. M. L.” Mivel a jelentés nyilvános ismertetésére nem került sor, joggal feltételezhetjük, hogy annak közlését Pázmány és Nyáry akadályozták meg. (Nem tudunk arról sem, hogy az országgyűlés ezekben a napokban zárt ülést tartott volna.) Ezt Madarásznak tudomásul kellett vennie. Ha méltányolta is azt, hogy három nappal a Lamberg feletti népitélet után nem kellene az esetet az országgyűlés elé vinni, titokban tartását nem tartotta indokoltnak. Így történhetett, hogy október 1-én a délutáni órákban falragasz értesítette a főváros lakóit a történetről. A dátum, aláírás és nyomda nélküli plakát szövege a következő: „A hazaárulók így bűnhődnek. Gróf Zichy Ödön fejmegyei volt administrator, szeptember 30-án Csepel szigetén rögtön ítélő hadi törvényszék által mint a haza ellenségeivel szövetkező hazaáruló kötél által 1/2 9 órakor kivégeztetett.” (A kiemelés követi a falragasz hangsúlyos részeit.) A szöveg szinte szó szerint megegyezik Görgey jelentésével, így jogos a feltételezés, hogy a hirdetményt Madarász fogalmazta és nyomtattatta ki. (Annál is inkább magától értetődő ez, mert egy ilyen közleményt a nyomdák nyilvánvalóan csak számukra megbízható embertől fogadtak el.) Csak az a kérdés, hogy lépéséhez Madarász megnyerte-e a Honvédelmi Bizottmány hozzájárulását, vagyis hogy Pázmány és Nyáry politikailag kívánatosnak tartották-e a közleményt, vagy Madarász teljesen önállóan, az ő tudtuk nélkül cselekedett. Az mindenestre egyértelmű, hogy Zichy kivégzését nem kívánták a Honvédelmi Bizottmány hivatalos közleményeként bejelenteni.³⁰

Október 2-án sem foglalkozott az országgyűlés Görgey jelentéseivel. Pázmándy elnök a késő délelőtt tartott rövid ülésen beszámolt a táborban szerzett tapasztalatairól és a fegyverszünetről. Ezt követően határozat született, hogy a táborozó seregben elharapózott fegyelmetlenség, sőt kisebb rablások miatt a fővezért a képviselőház is felhatalmazza, hogy hirdesse ki a statáriumot és azt kellő szigorral alkalmazza. A Zichy-ügy sem ekkor, sem a délutáni ülésen nem vetődött fel — legalábbis a *Közlöny* vagy más lapok tudósításai szerint. Október 3-án azonban szó esett Zichy Ödön kivégzéséről, de meglehetősen mellékesen. A tíz óraker kezdődött ülést az elnök kivételes tájékoztatója nyitotta meg a tábori hírekről, Jellasics vonulásáról szóló beszámolóval. Ezt követően Irinyi József arról kérdezte Pázmándyt, hogy igaz-e, miszerint Jellasics postájában a bánnak egy Zsófia főhercegnőhöz intézett levelét is megtalálták. Az elnök kijelentette, hogy erről nem tud, de a hír szerint Zichy Ödön elfogatásakor összeszaggatott egy levelet, amelyről nem lehetett megállapítani, hogy kitől származott. Megemlítve Zichy halálát, Pázmándy igen sajtáságosan fogalmazott: „...ő rajta, — a körülményeket nem tudom, mily eljárás útján, de igen nyomos okoknál fogva, — a rögtön ítélet végrehajtott”. Ez a szöveg nemcsak elhatárolódó, de kicseng belőle az elzárkózás szándéka (vagyis, hogy ne várjanak tőle tájékoztatást, mert nem ismeri a részleteket), miközben nem vonja kétségbe a kivégzés indokoltságát. Mészáros Lázár, aki október 1-én tért vissza a déli táborból, s azonnal beválasztották a Honvédelmi Bizottmányba, emlékirataiban ironikusan, de találóan jellemzi a helyzetet: „Görgey tette Pesten tetszett is, nem is; de mivel a honvédelmi bizottmány azt „fait accompli”-nak [befejezett ténynek] vette, és mivel Zichytől már semmit, Görgeyétől pedig hasznos szolgálatot várhatott, azért jóvá hagyta...”³¹

Ez volt tehát a kormány szerepét betöltő Honvédelmi Bizottmánynak — vagy legalábbis a Kossuth távollétében hangadó Pázmándynak és a többségnek — a véleménye Görgey kétségtelenül bátor, szokatlan elszántságról tanúskodó lépéséről. De miként reagált arra a fővárosi sajtó? Az október 1-én (vasárnap) megjelent újságok, mint a *Pesti Hírlap*, a *Kossuth Hírlapja* vagy a *Közlöny* még nem adhattak hírt Zichy kivégzéséről, hiszen előző este szedték és nyomtatták őket, a délutáni lapként megjelenő *Marczius Tizenötödike* ezen a napon szünetelt. Október 2-án csak a *Közlöny* jelent meg, de abban nincs nyoma a Zichy-ügynek. Október 3-án sem tartalmazott semmit erről a hivatalos lap. A *Pesti Hírlap* aznapi száma nem közölt „vezércikket”, hanem első helyen a Honvédelmi Bizottmány október 2-i felhívását adja, amely az ellenséges hadiszerek és futárok elfogásának jutalmazását ígéri. Csak a „Nem hivatalos rovat” végén, a második oldalon közli a Zichy kivégzéséről szóló plakát szövegét. Majd hozzátézi: „Eddig a röpív, a különös modorú necrológ, mely a fennközölt hírt a fővárosnak tudtul adá. Mondják, a kivégzett gróf igen sokat mulatott Jellachichal táborában, tőle védlevelet és számos proclamációt találtak zsebében.” A *Kossuth Hírlapja* „Pest, oct. 2.” címmel jelölt cikke körképet ad a hadihelyzetről, dicséri a fővárosi népfelkelés példáját — de nem szól Zichy Ödönről. Az október 4-i szám is a főváros október 2-i helyzetével foglalkozik. Csak „A fejevári csataterőről” című névtelen tudósítás végén találunk egy rövid megjegyzést: „Mint hírlík Zichy Ödönt elfogták. Hála istennek! Ez nagy gazember; ez vezetgette és informálta őket mindenről; mindig Jellachichnál kotnyeleskedett.”

Azt gondolhatnánk, hogy e lapok szerkesztőinek a szünnap jóvoltából volt idejük igazodni a Honvédelmi Bizottmány és az országgyűlés elhallgató magatartásához, de a radikálisok lapja, a *Marczius Tizenötödike* — amely júniusban közölte a Görgey fivérek cikkeit — lelkesen üdvözölte Görgey őrnagy példamutató keménységét. Nem így történt. Bár ez a lap adott október 3-i számában először részletes tudósítást a hadbírószági eljárásról, de azt valójában Zichy Pestre hozott kincseiről beszámolva teszi. Ugyanakkor az aznapi vezércikk Perczel Mór mellett foglal állást. Ez ugyanis azt fejtegeti, hogy a magyar hadseregben három irányzat van: egyik a fekete–sárga szelleműek, a másik „a Batthyány–féle oligarcha frakció”, míg a harmadik az, amely győzni akar. Ilyenek a közvitéztek és altisztek, a sorkatonaság tisztjeinek jó részére és a honvédtisztek. „ezeknek fő embere Perczel Mór képviselő, a Zrínyi–féle most már három évre szegődött gyalog csapat ezredese”. Ilyen összefüggésben mi sem lett volna természetesebb, mint megemlíteni Görgey nevét is. Elhallgatása jelzi, hogy Pálfi Albert és szerkesztőtársa Csernátoni Lajos — nemrég még az „egyenlőségi ezred” reménybeli századosa — még mindig Perczel Mórt tekinti vezérének.

Nem tudjuk, Tragoss kapitány visszatérve a táborba tudta-e tolmácsolni a fővárosi hangulatot, vagy csak a Honvédelmi Bizottmány elzárkózásáról jelentett. (Valószínűleg ő vitte a Mógával való együttműködésre utasító, vagyis a hadvezetés elleni támadást nem méltányoló levelet.) Október 2-án mindenesetre Görgeynek jogcíme volt ismét jelentkezni, de ezt a jelentést nem általában az országgyűléshez, hanem Pázmándy Dénes elnökhöz címezte. Ekkor küldte föl a Vásárhelyi hadnagy által a kálozi Zichy–kastélyban talált és most általa kísért két ládát, amelynek tartalma ekkor ismeretlen volt. A levél alkalmat adott, hogy Görgey ismét elítélőleg nyilatkozzék a fegyverszünetről, amelyről Móga előző napi értesítéséből tudta, hogy az október 3-án este 6 óráig tart. Kijelentette, hogy mint honvéd őrnagy és az önkéntes nemzetőrök parancsnoka tudomásul veszi azt, „de — folytatta — mint a népfelkelés rendezője és főparancsnoka reá állni legjobb szándékkal sem tudok”. Az ellenséget nem fogja megtámadni, amíg a fegyverszünet tart, de minden egyebet elkövet ellene. (Valójában kérdéses is volt, hogy a fegyverszünet vonatkozik-e Roth hadoszlopa elleni intézkedésekre, hiszen az nem tudott az egyezségről, s folytatta előnyomulását.)

De ennek a különbségtételnek a lényege az volt, hogy Görgey már működésbe hozta a népfelkelést, s azzal — és a várható rendes katonasággal — vállalja az immár Jellasiccsal való egyesülésről lekéssett horvát sereg elleni hadműveletek irányítását. Ezért a szinte kérelemnek ható felszólítást: „Tisztelt képviselő ház! Csak most szabad kezét annak, akiben bízni méltóztatik. Semmi egyéb rendeletet a népfelkelésre nézve mint azt, hogy a Dunán inneniek mind vagy Pentelének vagy Adonynak átellenében parton gyülekezzenek; és várják átszállításukat.” Sürgős ellátási kérelmeit felsorolva még egyszer visszatér a népfelkelésre: „Csak most erélyt, csak most erőfeszítést és mentve vagyunk, mert a nép — könnyezve írom — a nép velünk tart!” Görgey aláírása, illetve feladatkörének megjelölése is igényeihez igazodik: „az általános népfelkelés parancsnoka”.³²

Október 2-án egyébként Móga a fegyverszünet lejártával megindítható hadmozdulatokról rendelkezve Görgeyt az Ercsinél gyülekező csapatok (vagyis a népfelkelés) parancsnokának nevezte ki és különítményét a fősereg 5. *oszlopának* tekin-

tette. Ezt október 3-án Nyáry Pál a Honvédelmi Bizottmány nevében is megismételte, megadva az értesítés címzésében a Görgey által előző napon használt megjelölést. Nyáry állásfoglalása teljesen egyértelmű: a különféle parancsnokok léte miatti hatásköri zavarokat elkerülendő, a Bizottmány „a Duna jobb partján működő csapatoknak bármilyen című és rangú tisztjeit” Görgey főparancsnoksága alá rendelte. Hozzátevé, hogy a főparancsnok „maga körében ugyan függetlenül”, de az egész hadműveletet illetően „Móga altábornagy úr utasításával összhangzólag” kell, hogy működjön.³³

Görgey október 2-án és 3-án megtette a szükséges utasításokat, hogy a jelentések szerint a Pincehely — Ozora — Dég útvonalon haladó horvátokat feltartóztassa. Október 3-án délben azonban Móga az 5. oszlop parancsnokának Perczel Mór „ezredest” nevezte ki, akitől feltehetően így kívánt megszabadulni. Perczel még aznap este Ercsiben, majd Adonyba ment és átvette Görgey egységei felett is a parancsnokságot. Ezzel Görgey főparancsnokságának nemcsak vége szakadt, de olyan személynek rendelték alá, akinek nemzetőri vagy honvédtiszti kinevezése hivatalosan még akkor sem történet meg, s aki ezredesi rangját maga adományozta önmagának még szeptember közepén, a Zrínyi-csapat toborzása idején. (Más kérdés, hogy Móga és mások is megadták neki az ezredesi címet.) Számunkra most azonban csak az érdekes, hogy október 4-én az immáron Perczel által elrendelt hadmozdulatok (amelyek megegyeztek Móga október 2-i utasításával) során Görgey a Székesfehérvárra vivő Soponya–Tác, vagyis a legtávolabbi útvonal ellenőrzését kapta. Tácon aznap délután már az előnyomuló horvát előcsapat szállásolói találta, akiket — bár túlerőben voltak — megfutamított. Másnap azután Görgey és Perczel együttműködésének eredményeként Bárándpuszta térségében 1500 horvát határőr megadta magát. A magyar seregnél tartózkodó Balogh János képviselő még aznap meghozta és az országgyűlés előtt ismertette Perczel Mórnak Tácon október 5-én délben írott jelentését. Ez a tudósítás még elismerően szólt Görgeynek október 4-én Tácnál tanúsított bátorságáról és ügyességéről, majd a befejezésben név szerint kiemelve a magukat kitüntetettek, első helyen Görgey őrnagy „szorgalmas és ügyes viseletét” dicséri.³⁴

Az országgyűlési beszámolóban az az érdekessége, hogy az elnöklő Pázmándy jól tudta, miszerint Perczel rangja nincs megerősítve. Ennek ellenére a táci jelentésről szólva több ízben ezredesként emlegeti, miként teszi azt a képviselőházban ezt követően beszámoló Balogh János is. Pontosabban szólva: beszámolója elején Balogh több ízben Perczel ezredesről beszél, majd „Görgey és Perczel Mór táboráról”, ezt követően háromszor Perczel őrnagyról, s végül Görgey és Perczel őrnagyokról, kik mindketten jó katonák. Elnöki összefoglalójában Pázmándy Perczel őrnagy jelentése kapcsán még kijelentette, hogy a kitüntetésekre majd csak Roth seregének — a jelentésben már biztosra vett — elfogása után térnek vissza. Mivel Perczel rangjának ezt a váltakozó említését meghagyták a jegyzőkönyv, illetve a *Közlöny* szövegében is, mind Pázmándy, mind pedig Balogh „tévedése” mögött szándékosságot kell sejtetnünk: így akarták érzékeltetni Perczel helyzetének, rangjának tisztázatlanságát. Ezt bizonyítja, hogy másnap, október 6-án, amikor gratuláltak előző napi sikereikhez, a Honvédelmi Bizottmányból ekkor címezték először Perczelt ezredesnek.³⁵

Perczel ezredesi rangjának ez a *sub rosa* rendezése — hiszen ennek semmilyen hivatalos okmányban nincsen nyoma — rövidesen meghozta Görgey ezredesi előlép-

tetését is. Görgey Artúr emlékezéseiben hosszan ismerteti Perczellel való konfliktusát a horvát elővéd október 5-i fegyverletétele kapcsán. Balogh országgyűlési beszámolója is érezhetően igyekszik egyensúlyozni a két ember között, hangsúlyozva, hogy mindketten jó katonák. Ezért valószínűsíthetjük, hogy Görgey megnyugtatót szolgáltató egy október 5-én Pázmándy és Madarász László által aláírt, Görgeyhez intézett levél. Ebben egy Baranyából érkezett jelentésre hivatkoznak, mely szerint a Dráván nagyobb számú szerb csapat betörésére lehet számítani. Ezért — villantja fel az önálló hadműveletek közeli reményét az értesítés — meghagyják, hogy Roth erőinek megsemmisítése után (amit Perczel aznapi levele biztosra ígért) figyelmét Baranya megyére irányozza, és „a netalán berohanó ellenséget minden hatalmában álló eszközzel visszaverni iparkodjék”. Görgey azonban ezt a levelet kitűnő alkalomnak tartotta, hogy a rajta esett sérelmet — önállóságának hirtelen megszüntetését — szóvá tegye, s egyben megmondja Perczelen is a véleményét. Október 6-án Dégről futárt küldött a képviselőházhoz, Pázmándy Dénesnek címezve. Ebben nehezményezi, hogy miután október 3-án megfosztották a fővezérségtől, október 5-én nemcsak Roth erőinek megsemmisítését, de a támadással fenyegető szerbek visszaverését is tőle várják. Kijelenti, hogy a Roth elleni hadjárat eredményeiért felelősséget nem vállalhat, s tudja, hogy mások hibáért vonni kérdőre valakit, a legnagyobb igazságtalanság. Mindez azonban csak bevezetés ahhoz, hogy figyelmeztesse a képviselőházat — vállalva, hogy kijelentése „a kajánság színét viselni látszik” —, miszerint „egy jó hadvezérhez, a szónoklati tehetségen, meg tiszta akaraton kívül egy kis jártasság is kívántatik a hadi tudományok úgy elméleti, mint *gyakorlati* részeiben”. (Kiemelés az eredetiben.) Annak érdekében, hogy félreértés ne essék, kiről beszél, Görgey így fejezi be levelét: „A f. h. 2-án rám ruházott fővezérséget már 3-án Perczel Mór ezredes úrnak kellett átadnom!” A Honvédelmi Bizottmány ezen levél vétele után október 7-én azonnal döntött Görgey ezredesi — tehát az alezredesi rangot átugró — kinevezéséről, s erről szóló okiratot tüstént megküldte Görgeynek. Egyidejűleg kelt levelében a Bizottmány megvédte Perczelt (és elvárta, hogy Görgey segítse őt), de azt is világossá tette, hogy elválnak útjaik: Perczel ezredes a fősereg után vonul, míg Görgey „Nyitra táján” nyer alkalmazást. Görgey kinevezésének ügyét Pázmándy fontosnak tartotta, mert az ozorai fegyverletételről október 8-án beszámolva a képviselőházban — már Kossuth jelenlétében — a következőket mondotta: „ezen örvendetes eseményt Perczel Mór ezredes úrnak (Éljenzés) és Görgey (Éljenzés) eddigi őrnagy úrnak lehet köszönheti, ki tegnap délután mielőtt e hírt vettük a választmány által ezredessé neveztetett ki. (Helyeslés)”³⁶

Kossuth szeptember 24–október 6. között — leszámítva szeptember 27–29-i visszatérését a fővárosba — az Alföldet járta. Eközben Görgeyvel való kapcsolatáról nem sokat tudunk. Fennmaradt Görgeynek egy szeptember 30-án Adonyból Kossuthhoz intézett levele, amelyben a parancsnoksága alatt álló Hunyadi-csapat fegyelmetlenségéről számolt be. A csapatot Kossuth toboroztatta, parancsnoka korábban a pénzügyminisztériumban volt titkár, őrnagy Meszlényi Jenő pedig Kossuth sógora. Ennek ellenére nem magától értetődő az, hogy Görgey „hazánk szent ügyében” kéri, hogy Szalay László „ezredest” és Meszlényit válassza el egymástól, „mert ujjat húznak”. Ez a levél csak késve kerülhetett Kossuth kezébe, mert Görgey Pestre küldte, s október 1-jén a Honvédelmi Bizottmány irodájában rávezették: „Kossuthot

reá megvárni.” Érdekes módon Kossuth ugyanezen a napon Kecskemétről kelt levelében figyelmeztette Görgeyt, hogy a hadi törvényeket a legnagyobb szigorral alkalmazza, s a népfelkelés szétosztatása esetén a kihágások megelőzése érdekében a népfelkelőket nemzetőrökkel kísértesse lakhelyükig.³⁷

Kossuth alföldi toborzójáról küldött jelentéseinek nagy része megsemmisült a második világháború során. Így nem tudjuk, hogy mikor értesült Zichy Ödön kivégzéséről. Azt tudjuk azonban, hogy október 2-án Kossuth Szentesről Pestre tartó futára nem találta Görgeyt, s levélben értesítette, hogy Kossuthtól hozzá is utasítva van, „misperint informáltassam magamat szándokodról...” Ezért meghagyta, hogy másnap estére Kunszentmiklósról a városházára küldje tudósítását, hogy visszaújtán azt magához vehesse, „miután Szegedre Kossuthnak a hírt meg kell vinnem”. A futár megkaphatta a kért tájékoztatást, mert Kossuth október 5-én Szegeden a felkelt megyékhez intézett felhívásában a „derék Görgey” táborát ajánlotta gyülekezési helyül. Azt is igen valószínűnek tarthatjuk, hogy Kossuth már az ekkor küldött jelentéseiben pozitívan nyilatkozott Görgeyről, illetve Ziczzy Ödön kivégzéséről. Valószínűleg ez magyarázza Madarász László — az előzőekben megismert — egyetértésének megnyilvánulásait. Így az október 5-én Pázmándyval együtt Görgeyhez intézett, a fenyegető szerb betörésről szóló, önöző formában megfogalmazott értesítés végére Madarász a következő utóiratot illesztette: „A bizottmány elvárja minél többszöri tudósításodat.” Bár ez az utóirat Görgeynek az iránta való érdeklődést akarta jelezni, ennek ellenére — vagy talán éppen ezért — ő ezt a levelet használta fel a Honvédelmi Bizottmánynak tett szemrehányásra, illetve a már ismertett Perczel elleni éles kritikára. Lehet, hogy ezt a levelet hozó futár kézbesítette Madarász egy dátum nélküli, feltehetően ugyancsak október 5-én kelt, Görgeyhez intézett „hűségnyilatkozatát”. A „Madarász László Görgei vezér s polgár barátjának idvezletet s szíves kéz szorítását” kezdetű sajátkezű levél fontosabb kitételei: „Sokba nem várj utasítást, Te vezérnek születél, tégy, győzz. – Kinevezéseket kérsz, meglesz ma, addig is nevezd ki időközileg őket... *Te már nekem fővezérem vagy...* (kiemelés utólag)... Hazánk életének nagy súlya kezdedben. Isten veled.” Madarász a Bizottmány október 7-i értesítéséhez külön magánlevelet mellékel, amelyben sajnálatát fejezte ki amiatt, hogy Perczelt és Görgeyt Móga vagy bárki szándékosan összeütközésbe hozta. Majd kijelentette, hogy mindkettőjüknek önálló vezéreknek kell lenniük, sőt — tette hozzá — „ha Isten éltet, rövid időn nektek kell lenni fő vezéreinknek itt s amott táborunkon”. Madarász levele így fejeződik be: „Te nem ismeresz engem barátom Görgei! De én bízik benned, írj nekem egyenesen ha valami kell, és meglesz.”³⁸

Mint láttuk, a Zichy-ügyet a Honvédelmi Bizottmány nem üdvözölte, inkább elhallgatta. Az adott politikai és katonai helyzetben érthetően a főváros védelme, s az esetleges Jellasicsal való újabb megütközés állott az érdeklődés középpontjában. A Móga elleni éles támadások egyébként is lehetetlenné tették Görgey jelentéseinek ismertetését. Ezredesi kinevezése is nyilvánvalóan a Perczel kapcsán őt ért sérelmeket kívánta enyhíteni, de ekkor már Madarász „a maga emberének” tekintette Görgeyt. Az sem vitás, hogy katonai tekintélye Tác után — Perczel jelentése és Balogh János beszámolója következtében — kétségtelenül megnőtt. Így Pázmándy október 6-án a déli órákban Csánynak arról írt, hogy a Duna balpartján kellene egy sereget

szerveznie, s élére egy jó parancsnokot — „például Görgeyt” — állítani. Emögött a nyilatkozat mögött már felsejlik Görgey ezredesi kinevezésének gondolata, ami másnap be is következett. Pázmándy kijelentéséből arra is következtethetünk, hogy Görgey Nyitra tájékán történő alkalmazása Pázmándy ötlete volt. Tény, hogy Kossuth érzékelhető érdeklődése ellenére sem Görgey október 7-i kinevezését, sem a hozzá intézett aznapi levelet nem írta alá. Pedig visszatérve toborzóútjáról október 7-én már bekapcsolódott az országgyűlés munkájába, hiszen délelőtt ott nagy beszédet tartott. Igaz, ez Récsey Ádám törvénytelen miniszterelnöki kinevezésével, az országgyűlésnek a király által elrendelt felosztásával és a kapcsolódó kérdésekkel foglalkozott. Az aznapi esti ülésre pedig Kossuth fogalmazta meg a fontos határozatot, így nem vett részt a Bizottmány délutáni ülésén, ahol — mint másnap erre Pázmándy utalt — Görgey ezredesi kinevezése megtörtént.³⁹

Görgey előléptetése tehát Kossuth feltételezett tudtával, de részvétele nélkül történt. Ez nyilván érvényes a két újsütetű ezredes további alkalmazását illetően is, amelynek során Perczelnek Móga mellett, míg Görgeynek egy új sereg élén túl a Dunán szántak szerepet. A már említett október 7-i Görgeynek szóló levél befejezése tudtára adta, hogy a főtáborba nem annyira Perczel csapataira, mint „személyes jelenlétére” van szükség. Nem kétséges, hogy Görgey megértette: Móga mellé Perczelt szándékoznak küldeni. Mivel saját serege, ha a népfelkelés hazatér, valójában jelentéktelen, így nem csodálkozhatott, amikor október 8-án Kossuth arra utasította, hogy a Csepel-sziget védelmére rendelkezésére bocsátott néhány ágyút adja át a frissen kinevezett Gáspár András huszárornagnak. A fordulat október 9-én következett be, amikor egyrészt Perczel Mógától vett rendeletre hivatkozva Görgeytől minden erőt — kivéve a Szolnokról hozott zászlóaljait — elvont, s bejelentette, hogy megindul „az ellenség visszavonulási tájai felé”. Ugyanezen a napon Kossuth levelet intézett Görgeyhez, amelyben közli, hogy Perczelt Móga Veszprém felé rendelte, s egyben kijelentette, hogy seregében nincsen szükség Perczel csapataira. Kossuth egyidejűleg utasította Görgeyt, hogy „azon eszmének kivitele iránt, mely bennünket jelenleg foglalkoztat, Önnel személyesen érintkezessünk” — csapatairól lehetőleg intézkedve — „körünkbe siessen”. Görgey nyilván felfogta, hogy nagyfontosságú ügyről lehet szó, mivel Kossuth a már általa aláírt levél végére még a következő mondatot írta: „Siessen ön *maga* a lehető leggyorsabban velünk értekezni.” (Kiemelés az eredetiben.) Kossuth utóirata azt hangsúlyozta még egyszer, hogy a rendelkezésére álló katonai erő nélkül, csak magát Görgeyt várja.⁴⁰

Görgey emlékezései szerint október 11-én hajnalban Adonyból hajóval érkezett Pestre és még aznap sor került a Kossuthal folytatott bizalmas megbeszélésre. Ennek részleteit csak Görgey emlékirataiból ismerjük. Lényege, hogy Kossuth együtt fogadta őt egy frissen kinevezett ezredes társával, s új tábornokok kinevezésének szükségességéről beszélt. Kossuth *honvéd* törzstisztekből akart egyeseket tábornokká előléptetni, ami ellen — írja Görgey — társa mint a *sorezredi* törzstisztekre sértő és elidegenítő lépés ellen tiltakozott. Ehhez a nézethez Görgey is csatlakozott. Kossuth ekkor tábornoki kinevezésre alkalmas törzstisztek nevét kérte. A másik ezredes említett ilyeneket, Görgey — mondja emlékezéseiben — kijelentette, hogy ő nem ismeri Móga seregét. Ezt követően a meg nem nevezett ezredes eltávozott, s Kossuth rátért a témára, amiért Görgeyt sietve Pestre rendelte.⁴¹

Kossuth ekkor tájékoztatta Görgeyt, hogy a Honvédelmi Bizottmány gyanakvással viseltetik Mógával és közvetlen környezetével szemben. Ugyanakkor Csány László, a főszereg kormánybiztosa visszautasítja a gyanút. A Bizottmány tagjai attól tartanak, hogy Móga Csányt is félrevezeti, ezért „más megbízható és hozzáértő ember közvetlen tapasztalatára és ítéletére” volnának kíváncsiak. Erre a titkos megbízatásra Görgeyt találták alkalmasnak, akinek Móga főhadiszállására kell utaznia, ki kell puhatólnia annak szellemét és megakadályozni az esetleges árulást. Görgey — megfélemlítve korábbi kritikáiról — azt írja, hogy nem annyira szándékos árulásra, mint inkább „a belátás és elszántság hiányára” gyanakodott. Ugyanakkor nem zárta ki az árulás lehetőségét sem, s elvállalta a megbízatást. De azt kérte, hogy ne csak az esetleges árulást leplezhesse le, hanem joga legyen azt meghíúsítani „minden áron”. Ezt a módosítást — folytatódik az emlékezés — a Honvédelmi Bizottmány is helybenhagyta, és „kis híja volt, hogy azonnal újra elő nem léptettek, ezúttal honvéd tábornokká”. Kossuth legalábbis — mondja Görgey — kész volta arra, hogy a tábornoki oklevelet mindjárt kiállíttatja és átadja neki, hogy szükség esetén más cs. kir. tábornokokat is mellőzve, átvehesse a hadsereg főparancsnokságát.

A megbeszélés lényege valóban így hangozhatott. Az emlékező azonban elhallgatja, hogy jelen volt Madarász László is, aki október 11-i kelettel azonnal meg is fogalmazta a tábornoki kinevezést. Indoklása így hangzik: „Tekintetbe véve Önnek a Haza eránt tettleg bebizonyított hűségét, a harcmezőn kitüntetett vitéségét, hadvezetésre megkívántató ügyességét...” A tábornoki kinevezést Görgey nagy valószínűséggel látta, de tényleg nem kapta azt kézhez. Kossuth ezt később küldte meg a főszeregnél tartózkodó Pázmándy Dénesnek, aki október 11-én már nem volt a fővárosban. Ezt az okmányt Görgey legális tábornoki kinevezése után megkaphatta, mert csak így maradhatott meg — erősen rongált állapotban — a családi levéltárban.⁴²

A megbízatás kapcsán elmondhatjuk, hogy a jelek szerint a Honvédelmi Bizottmány — Kossuth tudtával vagy anélkül — Perczel Mórt kívánta az osztrák határon álló magyar főszereghez küldeni. Móga azonban nem azért különítette ki október 2-án és választotta le a Jellasicsot üldöző seregről Perczelt, hogy most ismét visszafogadja. Ez viszont azt bizonyítja, hogy nem méltányolható Görgey Istvánnak kései emlékezése, amely szerint bátyja megbízatásában Perczel Mór nem titkolt fővezéri ambícióinak és Kossuth ettől való félelmének volt szerepe. Úgy tűnik, hogy ha valami szerepe volt Perczelnek abban, hogy Görgey kapta a bizalmi feladatot, az korábbi magatartására, mindenekelőtt szeptember 28-án, a sukorói haditanácson tanúsított viselkedésére vezethető vissza. (Talán Csány László sem tartotta kívánatosnak Perczel jelenlétét, s a Honvédelmi Bizottmánytól értesülve a tervekről informálta Mógát, aki megelőzte a Bizottmány intézkedését.) Az azonban kétségtelen, hogy Kossuth feltétlenül megbízott Görgeyben, ami az elmondottak alapján érthető. Mint Mészáros Lázár fogalmazta: „Görgeyt egy győzelemben részvétele s egy rögtönítélő eljárása az úgynevezett áruló ellen nagyon identifikálta a forradalommal.” Maga Görgey is ehhez hasonlóan, bár némileg árnyaltabban fogalmazza meg a vele szemben táplált bizalmat, s nem is csodálkozik azon.⁴³

Az emlékiratok az eseményeket mindig egy meghatározott szemszögből mutatják, s mivel szándékuk többnyire az önigazolás, érthetően elhallgatnak — ha ugyan meg nem másítanak — dolgokat. Így nem csodálkozhatunk azon, hogy a Kossuthal

lefolytatott megbeszélésről írva Görgey nem említi Madarász László jelenlétét. De elhallgat mást is: azt, hogy Kossuth vele beszélte meg az első honvédtábornok, Kiss Ernő kinevezését. Kiss Ernőt Batthyány rendelte fel szeptember végén, s az ezredes — a perlaszi győző — jelen volt a magyar vezérkarban a pákozdi csata idején. Ezt követően azonban visszautazott Nagybecskerekre, ahol a magyar sereg balszárnyát vezényelte. Görgey a megbeszélés után, még október 11-én utasította az Adonyban szállásoló, Szolnokról magával hozott zászlóalj parancsnokát, hogy Baján át vonuljon Nagybecskerekre. Másnap pedig Kossuth értesítette Kiss Ernőt tábornoki kinevezéséről, valamint arról, hogy az „aktív operációi végett igényelt erő” részeként „Görgey honvédezredes 6–700 jól rendezett embere” aznap már útban van Bajáról Becskerekre. Ezt a zászlóaljat Kökényessi Szaniszló őrnagy vezényelte, akinek előléptetését — mint több más beosztott tisztje esetében is tette — Görgey kezdeményezte. Talán ez is szerepet játszott abban, hogy október 11-én kelt, a becskerei táborba vonulásra utasító levelét Görgey így fejezte be: „Nem kívánom én, hogy minden legkisebb változásokról jelentést tegyen, de kívánom, hogy a fontos történetekről azonnal értesítsen, valamint azt is, hogy netalán előre nem látható szorultságok esetében szinte haladék nélkül közvetlenül én velem értekezék. Címem: G. A. ezredes, *Moga fővezér táborában.*” (Kiemelés az eredetiben.)⁴⁴

Nem tudjuk, hogy Kossuth tudott-e bizalmasának erről a lépéséről, vagy Görgey önálló kezdeményezéséről van-e szó. Talán feltételezhetjük, hogy nem kifejezetten Kiss Ernő megfigyelését kívánta Görgey, hanem arról akart információt, ha a bánsági magyar táborban kliense ellenséges vagy áruló magatartást észlelne. Bármi is volt a mögöttes gondolata, nehéz elképzelni, hogy miként tudta volna „az előre nem látható szorultságok esetében” ő a Lajta mentén, az ország másik végében az így megkapott információt időben hasznosítani. A Kökényessi őrnagyhoz eljuttatott utasítás mindenesetre egyet jelez: Görgey megnövekedett önértékeléssel és küldetésstudattal hagyta el Kossuth fogadószobáját.

Görgey ezredes október 11-én este indult és 13-án érkezett meg Moga táborába. Pesten ekkor a jól értesültek már tudtak valamit Kossuthal folytatott tárgyalásairól. Ezt október 14-én délután a *Marczius Tizenötödike* nyilvánosságra is hozta a címdalán, de a kishírek között, az utolsó hasáb legalján. Nem kétséges, hogy ez értéksorrendet kíván hangsúlyozni, amit egyértelművé tesz, hogy előtte arról ad hírt a lap, hogy Petőfi Sándort „honvéd kapitánynak” nevezték ki. (Ez a hír a *Közlönyben* két nap múlva jelent meg.) Majd így fejeződik be a hírcsokor: „Tisztán osztrák–magyar háborúnak nézünk elébe. A fővezér alighanem Görgei Arthúr leend.”

Míndezen mutatja: nem a radikális sajtó hőseként indult az osztrák–magyar háttára Görgey ezredes...

JEGYZETEK

A tanulmány a Görgey Artúr születésének 175. évfordulója alkalmából a Hadtörténelmi Múzeumban tartott tudományos emlékülésen elhangzott előadás bővített változata.

¹ Az elmondottakra ld. *Görgey István: Görgey Artúr ifjúsága és fejlődése a forradalomig*. Bp. 1916. 325–245., 350–356. Görgey Pestről feleségéhez írott levele: Országos Levéltár (OL) P 295. Görgey család levéltára, 37. csomó, 13/b. fasciculus, vegyes iratok. Görgey István úgy emlékezik (id. mű 338.), hogy ő kezdte családnévüket i-ve írni. A *Marciusus Tineötödike* jún. 10-i számában azonban még ő is y-al írta nevét.

² *Görgey Artúr: Életem és működésem* c. kétkötetes emlékirata eredetileg 1852-ben németül jelent meg Lipcsében, majd 1911-ben Görgey István fordításában magyarul. Tanulmányunkban a Katona Tamás által 1988-ban javított szöveggel publikált, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátott kiadványt használjuk; az id. részt ld. I. 139. Ld. még *Ivánka Imre: Négyhavi szolgálatom a magyar hadseregben*. Bp. 1881. 7–8.

³ A Görgey 1848/49-es tevékenységét dokumentáló, mintaszerűen megőrzött iratok szolgáltatnak információt Görgey ekkori útjairól; Az OL P 295. A Görgey család levéltára (a továbbiakban: Görgey cs. lt.) 37. cs. 10/b. fasc. tartalmazza Bathány júl. 13-án kelt meghatalmazását; uo. a 13/b. fasc. őrzi a júl. 20-án kiállított útlevelét. Júl. 14-i bécsi küldetésére ld. OL Az 1848–1849-es minisztérium levéltára. H 3. Miniszterelnök hadügyi és nemzetőri iratai 1848:641. Görgey Istán aug. 5–6. és 9-i bátyjához intézett leveleit (amelyből kiderül, hogy a Pesten átutazó 5. zj. tisztjei nem hitték el, hogy bátyja nincsen Pesten, ill. hogy külföldön van; továbbá azt is, hogy ekkor vette át a Győről hirtelen elutazott bátyja poggyászát a század őrmesterétől) ld. OL P 626. Bártfai Szabó László hagyatéka, 13. csomó. – *Ivánka Imre* kinevezésére, s addigi helyettesének, Sztankó Soma szerezeti főhadnagynak kiküldetésére, hogy Belgiumban vásároljon fegyvereket ld. *Urbán Aladár: A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán*. Bp. 1973. 52., 94–95.

⁴ Görgey aug. 18-i jelentése, valamint a Sellier és Bellot gyárhoz intézendő levél és a két szerződés javasolt szövege, továbbá a Marziani által a miniszterelnökhöz intézendő javaslat fogalmazványa: Görgey cs. lt. 36. cs. 4/b. fasc. (A tervezet szerint a lőkupakgyár igazgatójának évi jövedelme 1500 pft lett volna, továbbá szolgálati lakás.) Görgey elszámolása úti előlegéről: OL H 82. Hadügyminisztérium biztossági osztálya (HM bizt.) 1848 — 33 — 61.

⁵ Görgey A. látogatása Eötvös Józsefnél: *Görgey I.* id. mű 337. (1848 februárjában Görgey A. gondolt arra is, hogy kivándorol New Yorkba; id. mű 324.) Görgey A. kísérletére, hogy egyetemi alkalmazást nyerjen ld. még *Than Károly: Egy magyar hadvezér mint chemikus. Budapesti Szemle* 74 (1893) 171. Fegyvervásárlási kiküldetésének tervéről *Görgey A.* id. mű I. 139. Rombauer Tivadar osztályigazgató érdeklődése, hogy Görgey és Janig visszatérése után mi a teendő: OL H 48. Földművelésügyi minisztérium, Ipari Osztály 1848 — 2 — 82. Marziani aug. 21-én kelt javaslata, amelyben Görgey igazgatói kinevezését javasolja: Hadtörténelmi Levéltár (HL) Abszolútizmuskori iratok, 181. fasc. 10. pall. (Böhm Jakab szíves közlése.)

⁶ Görgey aug. 27-i beadványa a miniszterelnököknek: Görgey cs. lt. 36. cs. 3/b. fasc. Kossuth aug. 31-i és szept. 1-i levelének fogalmazványa, Marziani szept 2-i levele (és a 4. jegyzetnél már említett, Görgey által aug. 18-án benyújtott levél- és szerződéstervei a Sellier és Bellot céghez) OL H 20. Pénzügyminisztérium elnöki iratok 1848:1479; Kossuth két említett levelét közli Kossuth Lajos Összes Munkái (KLÖM) XII. (S. a. r. Sinkovics István) Bp. 1957. 840–841., 865. Kossuth ún. miniszteri iratai (H 21.) élén van egy iratjegyzék, amelyen ilyen feljegyzés található: „Görgey Arthur levele Jánig Károly lőkupakgyárnakhoz – számot kapott”. Ez azt jelenti, hogy Görgey egy ismeretlen tartalmú levelét Kossuth minisztériumból postázták, nyilván a Görgeynek adott meghatalmazás után.

⁷ Ludwigh feljegyzését ld. *Lengyel Tamás: Ludwigh János feljegyzései a magyar szabadságharcról. Történetírás* 1938. 139. A kérdésre ld. Katona T. előszavát *Görgey A. Életem... I. 23.* – A történetnek létezik egy másik, kevésbé ismert változata is. Eszerint az országgyűlés egy befolyásos tagja ajánlotta volna Görgeyt a pénzjegynyomda mérnökének. (Mivel ez is júliusra vagy augusztus elején teszi a történetet, joggal merül fel a kérdés: ki lehet akkor az országgyűlésnek azon befolyásos — Kossuth számára tekintélyes — tagja, aki Görgeyt ismerte és pártfogolta?) Kossuth azonban e változat szerint azt felelte volna, hogy nem, mert Görgey „egy éven belül” hadügyminiszter lesz. Ld. *Hungary and Its Revolutions from*

the Earliest Period to the Nineteenth Century. With a Memoirs of Louis Kossuth. By E. O. S. London 1854. Henry G. Bohn. 383. (Az állítólagos Kossuth-memoár valójában az 1848/49-es események leírása.)

⁸ Görgey aug. 24–25-i tevékenységének frásos nyomát ld. OL H 92. Az Országos Nemzetőrségi Haditanács általános iratai (ONöHt) 1848:2889, 2994, 3025–3026. *Ivánka* délvidéki újtjáról: Négyhavi szolgálatom... 12. A négy tábor felállításáról és az őrnagyok kinevezéséről szóló rendelet: ONöHt 1848:3058; megjelent: *Közlöny* 1848. aug. 29. Az önkéntes nemzetőrség kerületi táborainak szervezésére ld. *Urbán*, Nemzetőrség... 185–195.

⁹ Földvári önkéntesekre ld. *Urbán Aladár*: Honvédtoborzás Pest–Budán 1848-ban. Tanulmányok Budapest Múltjából XV. Bp. 1963. 427–428. Görgey A. levele István öccséhez: Görgey cs. lt. 36. cs. 4. fasc. Közli *Görgey I.* id. mű 359. A táborból visszatérő Görgey I. aug. 30-án kiállított útlevele: uo. 38. cs. 19/b. fasc.

¹⁰ A Kossuthnál tett látogatásról *Ivánka* id. mű 12–13. (*Görgey A.* saját politikai nézeteiről 1848 őszén: Életem... I. 142–143.) *Ivánka* is jó kapcsolatot létesíthetett Kossuthal, mert szeptember elején az általa szervezett váci táborból Pestre jöve nem Szemere Bertalanhoz fordult (aki ekkor a nemzetőrségi és honvédségi ügyekben Batthyányt helyettesítette), hanem Kossuthot kereste meg, s az ő útján sürgette a tábora számára szükséges ágyúkat, fegyvereket és lőszert; ld. KLÖM XII. 890–891. Szeptember 9-én Kossuth azt javasolta Szemerének, hogy Ivának egész táborát rendelje be a fővárosba; ld. *Urbán*, Nemzetőrség... 192–194.

¹¹ „Utasítás a négy őrnagynak”, ld. ONöHt 1848:3465; közli: *Hadtörténelmi Közlemények* 1956. 350–352. Ivánka véglegesnek szánt, tisztázott szövege tartalmazza a Nádosy szerepére utaló kitétel, ezt azonban Szemere kihúzta. Okát — hogy ti. Nádosy a feladatot nem vállalja — a szept. 7-én Ivánkához intézett Szemere levélből tudjuk; ld. ONöHt 1848:3465. Ivánka kérésére Szemere mind a négy aláírt példányt neki küldte vissza, így Görgey tábora azt csak szept. 12-én kapta meg. (Ld. Görgey cs. lt. 36. cs. 7. fasc.) Görgey szept. 13-án kinevezett a tábor törzséhez egy építésszt, mint serege leendő hidászát; ld. H 147. Vegyes Iratok, 10. doboz; „A Tiszán inneni mozgó önk. n. ő. sereg. Napi események” c. füzet. – Görgey technikai érzékéről tanúskodik Széchenyi munkatársa, *Kovács Lajos*: A békepárt a magyar forradalomban. Bp. 1883. 94–95., mely szerint 1848 áprilisában Görgey egy a vasúti kocsik kerekének tökéletesítéséről szóló rőpiratra szerette volna a gróf figyelmét felhívni. 1848 decemberében egyébként Görgey ún. úszó ágyútelemek létesítésére tett javaslatot; ld. OL H 2. Az Országos Honvédelmi Bizottmány iratai (OHB) 1848:5154.

¹² Görgey aug. 29-i körlevelének egy példánya: Görgey cs. lt. 36. cs. 4. fasc. Görgey Pest és Szolnok közötti útjaira ld. az előző jegyzetben id. „Napi események” feljegyzéseit. A Görgey által a törzshöz kinevezett tisztek előző beosztásáról vagy foglalkozásáról a Görgey cs. lt. 36. cs. 7. asc. kinevezési iratai adnak áttekintést. Görgey javaslata István öccse segédtiszti kinevezésére: ONöHt 1 48:3469. (Ráveztve: „Helyes. Szemere Bertalan.”) Görgey István segédtiszti kinevezése: OL N. 31. Náadori levéltár. István nádor miniszteri iratai 1848:2400. – Szemere szept. 6-i rendelete a „helyettesítésről” (az ideiglenes kinevezésről): Görgey cs. lt. 36. cs. 7. fasc. A rendelet mindenekelőtt felszólítja az őrnagyokat, hogy a rend és fegyelem fenntartása érdekében a hadi törvényeket „teljes szigorúságokban” alkalmazzák, de a meghozott ítéletet annak végrehajtása előtt terjesszék fel a hadügyminiszternek. Arra, hogy ezt Ivánka egy ítélet azonnali végrehajtásakor nem tartotta be, ld. *Urbán*: Nemzetőrség... 193. (Ivánka tehát már szept. 8-án kivégeztetett egy lázfitót.)

¹³ Görgey szept. 4-i és szept. 9-i beadványa Kossuthhoz: Görgey cs. lt. 36. cs. 7. fasc. (Az utóbbinak Kossuth által aláírt eredetije is itt található. Ennek keltezése Szolnokot jelöli, de arra Kossuth szept. 9-i dátummal rávezette jóváhagyását – és ezt az eredetű Görgey I. másnap már irattárba helyezte. Ezért jogos a feltételezés, hogy Görgey ekkor is személyesen találkozott Kossuthal, aki a kérelmet aláírta és — iktatószámmal is ellátva — visszaadta Görgeynek.) Szemere szept. 5-i utasítása a vasútigazgatóságnak: OL H 75. Hadügyminisztérium általános iratai (HM) 1848:6003. A Szolnokra érkezett cikkek átvételére ld. a „Napi események” feljegyzéseit. Szemere emlékeztet Görgey látogatására (külsőjének leírásával) ld. *Szemere Bertalan*: Politikai jellemrajzok a magyar szabadságharcból. Ford. Kurucz György. S. a. r. és okmánytárral kiegészítette: Hermann Róbert és Pelyach István. Bp. 1990. 143.

¹⁴ Görgey datálatlan levelét — tévesen feltételezve, hogy az Mészáros Lázárnak szól — közli (kisebb pontatlanságokkal) *Steier Lajos*: Görgey és Kossuth Bp. é. n. 26. Eredetije HL 1848/49-es gyűjtemény, 50. doboz, 406. fol. (Hermann Róbert szíves közlése.) Korabeli német fordítása: H 147. 9. csomó, 1848. évi fordítások és másolatok. (A levél egyébként a Batthyány és Görgey között lefolyt, Szegedet és Kossuthot érintő kérdésről is szól — és utasítást vár —, ami egyértelművé teszi, hogy ebben a kérdésben Kossuth és Görgey között korábban megbeszélés folyt.)

¹⁵ Görgey Szegednek szóló köszönete a *Kossuth Hírlapja* szept. 26-i (75.) számában jelent meg. A fogalmazványán lévő feljegyzésből megállapítható, hogy eredetileg a *Közlönybe* szánták; ld. Görgey cs. lt. 36. cs. 7. fasc. Görgey I. említett beszámolót a *Kossuth Hírlapja* aug. 17–18-i (41–42.) számai publikálták. – Arra, hogy Kossuth a Görgey táborára is utaló cikk dátumának napján, szept. 14-én adta át minisztériumát ld. KLÖM XII. 941–942.

¹⁶ Batthyány szept. 13-án kelt utasítása (mellette a szept. 17-én Pestről Veszprémbe vonulás útrendje); Görgey cs. lt. 36. cs. 7. fasc. (A nádor és Batthyány által aláírt, egyidejűleg kelt rendelet; uo. 37. cs. 11/a/2. fasc.) Görgey szept. 15-én kelt válasza: ONöHt 1848:4319; fogalmazványa: Görgey cs. lt. 36. cs. 7. fasc. Batthyány szept. 16-i válasza: Görgey cs. lt. 36. cs. 7. fasc.

¹⁷ Batthyány szept. 19-én kelt levele és Görgey szept. 21-i válasza: Görgey cs. lt. 36. cs. 7. fasc. Görgey szept. 18-án a miniszterelnöktől kieszközölt lőszerkiutalására ld. ONöHt 1848:3845. A sereg lassú gyülekezése és Görgey emiatti ingerültsége is szerepet játszott abban, hogy ezen a napon írta meg keményhangú levelét Heves megyének; ld. *Steier* id. mű 29–32. Heves megye Görgeyt elmarasztaló beadványa: OL H 2. Kossuth–Polizei–Akten 119.

¹⁸ Batthyány szept. 21-i sürgönye és Görgey szept. 22-i válasza: Görgey cs. lt. 36. cs. 7. fasc. (Batthyány levelének végén Szabó Imre utóírata: „A gróf Minister elnök azt kívánja, hogy holnap reggel beérkező trainnel a felelet bejőjjön. Szabó I.”) Batthyány szept. 23-i parancsa: Görgey cs. lt. 36. cs. 7. fasc.; fogalmazványa: OL H 2. Miniszterelnök elnöki iratai (Meln) 1848:742; közli *Görgey István*: 1848 júniusától szeptemberéig. Okmánytár. S. a. r. és az okmányokat közreadta Katona Tamás Bp. 1980. 143. (A továbbiakban az id. kötet Okmánytárára történő hivatkozást a rövidség kedvéért az összeállító Katona T. névvel jelöljük.) Görgey szept. 24-én kelt jelentése: HM bizt. 1848 — 51 — 353; közli *Katona* id. mű 145. A „Napi események” feljegyzése szerint Batthyány parancsa szept. 24-én reggel 4-kor érkezett.

¹⁹ Batthyány kinevező irata: Meln 1848: 750; közli *Katona* id. mű 148. Batthyány utasítása Pest megyének: HM bizt. 1848 — 51 — 351. A gőzhajótársaságnak adott utasítás: Meln 1848:749. Szalay László, a Hunyadi-csapat parancsnoka már szept. 23-án megkapta az utasítást, hogy visszavonulás esetén a Duna balpartján Soroksáron vegye fel a kapcsolatot Görgeyvel; ld. Kossuth–Polizei–Akten, 79.

²⁰ Batthyány utasítása, hogy Görgey tartsa a kapcsolatot Mógával: *Katona* id. mű 149. és köv. (megjegyzés: a következőkben a jegyzetek rövidsége érdekében azokat az iratokat, amelyek csak a Görgey cs. lt.-ből ismertek, vagyis nem találhatók a minisztérium levéltárában, Katona Tamás Okmánytárára hivatkozva idézzük.) A vonatkozó szept. 25-i rendeleteket ld. *Katona* id. mű 150–156. (a 151. o.-on Szabó Imre utóíratával). A kormány ezekben a napokban az Argo és a Friedrich gőzösöket foglalta le; ld. *Nemzeti* 1848. szept. 30. (Ld. még *Katona* id. mű 147.)

²¹ A szept. 26-i utasításokat ld. *Katona* id. mű 159–164. Görgey ekkor kapta vezérkari főnökéül Meszéna Ferenc századost (ld. *Katona* id. mű 162.) A Duna menti népfelkelés helyettes parancsnokául Batthyány szept. 26-án Kőkönyessi Szaniszló őrnagyot nevezte ki; ld. OHB 1848:2391; utóbbi szept. 27-i jelentése Batthyányhoz: HM 1848:8147; másnap i intézkedése: OHB 1848:2391. Szalay László „csapatvezér” (nincs rangfokozata!) jelentése: *Katona* id. mű 169–170. Görgey I. jelentése a szabolcsiak megérkezéséről: *Katona* id. mű 172.

²² Szabó Imre szept. 27-i levele: *Katona* id. mű 173–174.

²³ Görgey szept. 26-i jelentése: *Katona* id. mű 165–166. (Az őrnagnak ezen a napon kelt és a honvédelmi minisztériumhoz intézett jelentésével ott nem tudtak mit kezdeni; ld. HM 1848:7369.) Görgey három szept. 27-i Batthyányhoz intézett levele: HM 1848:8146., 8148–8149; közli *Katona* id. mű 176–179. (A kritizált katonai vezetők közül Telesi Ádám vezérőrnagy, tőle vette át Móga a veszprémi tábor parancsnokságát; Holtsche: Franz Holtsche székesfehérvári dandárparancsnok.)

²⁴ Móga szept. 27-i utasítása Görgeynek: *Katona* id. mű 175. Görgey szept. 28-i jelentése (amely feltünteteti a közvetlen parancsnoksága alatti hat század elhelyezését) OHB 1848:2389. (*Katona* id. mű nem közli.) Eckstein Rudolf – Nyáry Pálnak: OHB 1848:2100. (A levél dátum nélküli, de a küzletén levő feljegyzésekből megállapítható, hogy Ráckeve bírāja indította és 29-én du. 5-kor továbbították Harasztiből Soroksárra.) Görgey szept. 29-i jelentése Batthyánynak: HM 1848:7647; közli *Katona* id. mű 187.

²⁵ Görgey szept. 29-i felkelésre buzdító felhívása másolatban maradt fenn Salamon Lajos dec. 2-án kelt jelentésének mellékleteként: HM 1848:11.865. Szabó Imre szept. 28-i leveléjét közli *Katona* id. mű 186.

²⁶ Az őrvonal kiépítésére ld. *Görgey, Életem...* I. 145; működésére egy szept. 29-i jelentés: *Katona* id. mű 189. Trangoss kapitány szept. 30-i jelentése: *Katona* id. mű 203.

²⁷ Görgey szept. 30-i jelentése: HL 1848/49-es gyűjt. 2. doboz, 178. fol; közli *Katona* id. mű 213–214. (Mint az OHB válaszából kiderül, Zichy Pált másnap Trangoss kapitány kísérte a fővárosba; ld. *Katona*

id. m.ú 231.) A Görgey által csatolt jegyzőkönyv és egyéb iratok szövege: uo. 215–222. Mint említettük (ld. 12. jegyzet) a Szemere által a négy őrnagynak adott utasítás előírta, hogy a haditörvényszéki ítéletet — végrehajtás előtt — a hadügyminiszternek fel kell terjeszteni. A Görgeynek szept. 24-én adott miniszterelnöki meghatalmazás nem tartalmazta ezt a megszorítást.

²⁸ Görgey három okt. 1-i levele: OHB 1848:2225–2226–2227; közli *Katona* id. m.ú 225–230. (Katona T. figyelt fel arra, hogy az első két levél fogalmazványa szept. 30-i dátumot viseli; ld. *Katona* id. m.ú 387.) Az országgyűlési biztosok jelentése a fegyverszünetről szept. 30-án: OHB 1848:2243; közli *Katona* id. m.ú 193–196. Móga Görgeynek a fegyverszünetről okt. 1-jén: uo. 237–238. Érdemes megemlíteni, hogy a martonvásári táborból Perczel Mór okt. 2-án azt írta Pázmándy Dénesnek, hogy Móga „úgy látszik, egészenben miénk”. KLÓM XIII. (S. a. r. Barta István.) Bp. 1952. 70.

²⁹ Az országgyűlés okt. 1-i ülésére ld. a *Közlöny* okt. 3-i (115.) számát. Móga jelentését a lap egy nappal korábban közölte (szövegét ld. KLÓM XIII. 53–54.). Az országgyűlés aznapi határozatára ld. Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. Szerk. Beér János – Csismadia Andor. Bp. 1954. 258–259. Az OHB okt. 1-i Görgeyhez intézett válasszát Madarász mellett Szemere Bertalan és Pálffy János írta alá; ld. *Katona* id. m.ú 231. Az egyidejűleg kelt és Görgey serevezéri megbízását megerősítő rendelet: OHB 1848:808; közli *Katona* id. m.ú 233.

³⁰ A Zichy Ödön haláláról szóló plakátot ld. OL R 32. 1848/49-es nyomtatványok; kicsinyített mását közli *Urbán Aladár*: Pákozdi, 1848. Bp. 1984. 182. Az értesítés szövegét kis módosítással közölte a *Pesti Hírlap* okt. 3-i (176.) száma; ld. még: Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez. 1848–1849. S. a. r. Pap Dénes. Pest, 1869. II. 106. – Október 1-én két hivatalos nyomtatvány jelent meg a fővárosban: az egyik az OHB nevében, Szemere és Sembery aláírásával, a másik a Rendőri Hivataltól, Hajnik Pál aláírásával; mindkettőn dátum is van, de a nyomdát ezek sem jelölik.

³¹ Az országgyűlés okt. 2–3-i üléseiről szóló tudósítást ld. a *Közlöny* okt. 4–5-i (116–117.) számában; a rögtönítélő bíróságok felállításáról szóló határozatot ld. Az 1848/48. évi népképviseleti országgyűlés, 259–260. *Mészáros Lázár* véleménye: Emlékiratai. Pest, 1867. I. 216. Ha túlzás is Szemere véleménye, hogy Zichy kivégzése „sokkolta az országot” (ld. Politikai jellemrajzok, 144–145.), úgy tűnik, hogy az OHB tagjaként érzekelte a politikusok fenntartását, ill. döbbenetét.

³² Görgey okt. 2-i jelentése: HL 1848/49-es gyűjtemény, 2. doboz, 195. fol; közli *Katona* id. m.ú 251–253. (A levél egyébként emlékeztet szept. 28-i „csekély merényletére”, amikor az „ellenségtől elfoglaltak mondott földre” kirándulást tett és egy „úgyszólván vesztett posztot” biztosított.) Arra, hogy Roth serege nem tartozik a fegyverszünet megkötései alá, ld. Csány László kormánybiztos két felderítőjének okt. 2-án Görgeyhez intézett jelentését: *Katona* id. m.ú 265.

³³ Móga okt. 2-i rendelkezése: *Katona* id. m.ú 247–250. Nyáry okt. 3-i értesése: OHB 1848:832; közli KLÓM XIII. 73. és *Katona* id. m.ú 267–268. Arról, hogy Görgey „magán n lködő testületet fog képezni az ellenséget oldalalt megtámadandót” Csány László írt Pázmándynak okt. 2-án; ld. KLÓM XIII. 69.

³⁴ Móga okt. 3-i intézkedését ld. *Katona* id. m.ú 284–286. Perczel rangjának tisztázatlanságára ld. Mészáros, Emlékiratai I. 215., amely Perczelt „önmagá teremtette ezredes”-nek nevezi; ld. még *Urbán Aladár*: Perczel Mór és a Zrínyi szabadcsapat. *Hadtörténelmi Közlemények* 104 (1991) 98., 101–102. (Perczel szereplésére a szept. 28-i haditanácson ugyanitt, 102–105.) Az országgyűlés okt. 5-i üléséről, közölve Perczel aznapi jelentésének teljes szövegét, a *Közlöny* okt. 8-i (120.) száma tudósít; Perczel jelentését ld. OHB 1848:879; közli *Katona* id. m.ú 306–309. (Ekkoriban Perczel névaláírása alatt nem tünteti fel a rangot, mert hivatalosan még nem erősítették meg azt.)

³⁵ Perczel Pázmándyhoz intézett okt. 2-i, a kinevezéseket sürgető levele: OHB 1848:2390; közli KLÓM XIII. 69. Az okt. 5-i országgyűlési események ismertetése: *Közlöny* okt. 8. (120.); az OHB Perczel ezredeshez intézett okt. 6-i levele: OHB 1848:879; közli KLÓM XIII. 98. és *Katona* id. m.ú 311. (Perczel ezredesi kinevezését, majd később Perczel és Görgey tábornoki kinevezését a *Közlöny*ben nem publikálták.)

³⁶ Perczel és Görgey viszonya az okt. 5–7. között napokban ld. *Görgey A.*, Életem I. 168–183; és *Görgey I.* id. m.ú 402–414. Pázmándy és Madarász okt. 5-i levele: OHB 1848:871; közli *Katona* id. m.ú 300. Görgey okt. 6-i levele: Kossuth–Polizei-Akten, 127; közli *Katona* id. m.ú 315. Görgey ezredesi kinevező okirata okt. 7-ről (Pázmándy Dénes, Pálffy János, Madarász László és Sembery Imre aláírásával): Görgey cs. lt. 37. cs. 13/b. fasc. A Haditanácznak szóló értesítés — jelezve, hogy a kinevezési okiratot már elküldték —, ONöHt 1848:4943. ill. OHB 1848:888. Az okt. 7-i, Görgeynek szóló (Nyáry által fogalmazott) levél: OHB 1848:889; közli KLÓM XIII. 102–103. és *Katona* id. m.ú 318–319. Pázmándy bejelentése az országgyűlésen okt. 8-án Görgey ezredesi kinevezéséről: *Közlöny* okt. 10. (122.); ld. még Az 1848/49. évi nép-

képviselői országgyűlés, 272–273. Perczel ekkor ismertetett okt. 7-i jelentését ld. OHB 1848:997; közli *Katona* id. mű 322–324. (Ebben Görgey neve egyszer szerepel ugyan, de nem a megdicsérték között.) Görgey Mészáros Lázár által aláírt okt. 9-i dátumot viselő kinevezése a *Közlöny* okt. 12. (124.) számában jelent meg.

³⁷ Görgey szept. 30-án kelt levelét Kossuthhoz ld. OHB 1848:913; közli *Katona* id. mű 199. (Görgey nemcsak Kossuthnak írta elmeletit Szalay Lászlót ezredesként; ld. *Katona* id. mű 225.) Szalay csapatvezér Kossuth által sürgetett, de elmaradt ezredesi kinevezésére ld. *Urbán Aladár*: Kossuth szabadcsapata 1848 őszén. *Hadtörténelmi Közlemények* 1988. 647–650. Kossuth szept. 30-i levele Görgeyhez: KLÖM XV. (S. a. r. Barta István) Bp. 1955. 861. és *Katona* id. mű 200–201.

³⁸ Kossuth ún. „országos biztosi iratai” külön gyűjteményéről és annak a második világháború alatti megsemmisüléséről ld. *Barta István*: Kossuth alföldi toborzó körútja 1848 őszén. *Századok* 86. (1952) 151. Kossuth futárja okt. 2-án Görgeyhez: *Katona* id. mű 260. (A levél érkezését kültétén nem jelölték.) Kossuth felhívása, amelyben a felkelőknek Görgey táborát ajánlja: KLÖM XIII. 89–91. A Madarász sk. utóiratával ellátott okt. 5-i levél: *Katona* id. mű 300. (Fogalmazványán — OHB 1848:871. — ennek nincs nyoma.) Madarász dátum nélküli üdvözlete Görgeyhez: *Katona* id. mű 301. Madarász okt. 7-i sk. levele: *Katona* id. mű 312. Érdemes még megemlíteni, hogy okt. 3-án Madarász sk. kiállított útlevelet adott Csicsery Antal önkéntesnek, aki — szolgálójával együtt — másnap indult Görgey táborába; az ikt. sz. nélküli útlevelet ld. Görgey cs. lt. 37. cs. 17/b. fasc. *Bona Gábor*: Kossuth Lajos kapitányai. Bp. 1988. 152. szerint Csicsery Antal 1849 nyarán Görgey mellett volt parancsőrtsitz. (Nem zárhatjuk ki, hogy Csicsery vitte Madarász dátum nélküli üdvözlését; ebben az esetben az okt. 3-án vagy 4-én kelt.)

³⁹ Pázmány Csánynak Görgeyről okt. 6-án: KLÖM XIII. 99–100. és *Katona* id. mű 312–313. Kossuth okt. 7-i tevékenységére: KLÖM XIII. 107–119. (Ezen a napon egyetlen rendelkezést sem írt alá.) Ld. még Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés, 267–272.

⁴⁰ Kossuth okt. 8-i utasítása az ágyúk átadására: OHB 1848:908; közli *Katona* id. mű 331. (Gáspár András rendeltetésére: OHB 1848:904; közli KLÖM XIII. 131–132.) Kossuth okt. 9-i, nem az OHB iratsorozatából kelt levele (Nyáry Pál írása): KLÖM XV. 863–864. és *Katona* id. mű 334. Görgey intézkedése a Szolnokról magával hozott zászlóaljról, hogy az vonuljon Adonyba: *Katona* id. mű 336–338. (Kossuth utóiratának hangsúlyára azért volt szükség, mert az OHB okt. 7-i levele Görgey erőinek gőzhaszón Komáromba szállításáról beszélt: ld. *Katona* mű 318.)

⁴¹ A Kossuthnál tett látogatás leírását lt. *Görgey A.*, Életem I. 189–193. (Görgey 1848 október 11-ig terjedő életútjának áttekintését a modern szakirodalomban ld. *Pusztaszeri László*: Görgey Artúr a szabadságharcban. Bp. 1984. 10–34., ill. *Katona Tamás* bevezetését, ld. *Görgey*, Életem I. 12–32.) A meg nem nevezett ezredes, aki a megbeszélésen részt vett, Katona Tamás szerint Lázár György volt. (Id. mű jegyzetei: I. 477–478.) Ez elképzelhető, mert Lázár Györgyöt a Haditanács felrendelte a Lajtánál álló táborból (ld. KLÖM XIII. 142–143., 152., 159.) s ekkor a fővárosban tartózkodott. Lázár azonban Móga veje volt, s kérdéses, hogy Kossuth előtte nyilatkozott volna apósa bármikor bekövetkezhető lemondásáról. Amellett Lázár ezredesi kinevezése okt. 15-i dátummal jelent meg az okt. 1-6i *Közlöny*ben, bár Kossuth már okt. 11-én ezredesként említi: KLÖM XIII. 159. Ugyanakkor a *Közlöny* okt. 12-i számában Görgeynek Mészáros Lázár által aláírt kinevezésével egyidőben, de okt. 10-i — vagyis egy nappal későbbi — kelettel megjelent Nádosy Sándornak, a Haditanács elnökének — addigi honvéd alezredesnek — ezredesi kinevezése is. Így elképzelhető, hogy Nádosyra illik Görgey kitétele a vele együtt honvéd ezredessé előléptetett bajtársról. Ha ez így volt, akkor a megbeszélésen valami olyan történhetett, ami miatti a két katona között ellentét alakult ki (vagy a már meglévő ellenszenv fokozódott), s ez megmagyarázza Görgey fellépését azon terv ellen, hogy Nádosy a honvédelmi minisztérium államtitkára legyen; ld. KLÖM XIII. 402.

⁴² Görgey kinevező okirata: Görgey cs. lt. 37. cs. 13/b. fasc. Közli facsimilében *Márki Sándor*: Az 1848–49-iki szabadságharc története. (A magyar nemzet történet X. köt.) Bp. 1898. 154–155. Az okmány szövegét közli *Hermann Róbert*: Kiadatlan Kossuth és OHB iratok 1848-ból. *Hadtörténelmi Közlemények* 1989. 226. Ez a kinevezés okt. 15-től lett volna érvényes; a nyilvánosságra hozott tábornoki rangot okt. 20-tól datálta. Az ekkor kiállított oklevelet Kossuth a főszereghez okt. 9-én leutazott Pázmándynak küldte meg valamikor okt. közepén.; ld. KLÖM XIII. 290.

⁴³ *Görgey I.* id. mű 418–419. bátyja megbízásáról. Pázmány már okt. 6-án jelezte Csánynak, hogy Perczel a főszereghez küldik; KLÖM XIII. 99. *Mészáros Lázár* Görgeyről: Emlékiratai I. 216; ld. még *Görgey A.*, Életem I. 189.

⁴⁴ Kiss Ernő ezredes jelenlétére a martonvásári táborban: KLÖM XIII. 53., 56., 66. Görgey okt. 11-i utasítása Kökényessi őrnagynak: Görgey cs. lt. 36. cs. 8. fasc. Kossuth okt. 12-i levele Kiss E.-nek KLÖM XIII. 175–176. Kossuth okt. 11-én Mógának, hogy Görgey már elindult a táborba: KLÖM XIII. 159.

A Kökényessinek adott, az információt elváró utasítás igazolni látszik Pálffy János véleményét — leg-
alábbis 1848 októberi szerepében —, hogy „Kossuth teremtette Görgeyt”; ld. *Pálffy János: Magyarországi
és erdélyi urak. Kolozsvár 1939. I. 174.*

KOSSUTH AND GÖRGEY IN THE FALL OF 1848

by Aladár Urbán

Summary

The two outstanding personalities of the Hungarian war of independence in 1848–49 were Lajos Kossuth and Artúr Görgey. The former was the political leader, while the latter military one. It was Kossuth who started Görgey's career in the fall of 1848 and it was also Kossuth who — in September 1849, already in exile — accused the general of having betrayed the war of independence by surrendering to the Russian army at Világos. The accusation struck to Görgey until his death in 1916 and is still often mentioned nowadays.

The author's goal is to find out: exactly when Kossuth met Görgey, who had returned from abroad in April 1848 (he had stayed abroad previously because of his military studies and service, then after quitting the army he had studied chemistry in Prague). Görgey reported for service when recruiting started into the Hungarian Honvéd Army in mid-May, then he was commissioned as a captain in the battalion organized in Győr at the beginning of June. He was ordered to report to the militia's office of Prime Minister Lajos Batthyány a month later and was instructed to study the manufacturing of the so-called cartridge caps necessary for the function of the contemporary modern weapons in Prague and Wiener Neustadt. The government was planning to establish a factory to produce the caps and Görgey was to have been its first director. The outbreak of the war prevented this plan; however, Görgey met the Minister of Finance, Kossuth at the end of August 1848 in order to discuss the financial conditions at the project. Later, during the political crisis of September, Görgey offered his service to Kossuth as „his follower for life and death” on September 13th. The author maintains that the young major gained Kossuth's confidence with this statement of loyalty. Kossuth resigned from his office the previous day.

The study goes on to discuss Görgey's role in the events in September 1848. His advance guard captured count Ödön Zichy, an aristocrat loyal to the court, who undertook the task of establishing contacts between the two Croat columns isolated from each other that month. Görgey court-martialled the count on the basis of the evidences against him and him hanged. The author proves that Görgey displayed revolutionary zeal and determination, neither the National Defense Committee, nor the left-wing press exulted over the news of the execution. It is true that Görgey was promoted to be a colonel within a week, but the real reason for it was that the Hungarian Defense Committee had granted the same rank to Mór Perczel the day before, who had no rank at all but had applied for it three weeks because of having organized irregular troops. As Görgey was under the command of Perczel, the Committee wanted to avoid that the talented and ambitious major might feel slighted.

It seems that Görgey's commission of a colonel happened without Kossuth's initiative. Nevertheless, Kossuth summoned Görgey on October 11th and ordered him to go to the main army, which was standing on the Austrian border, to keep an eye on the commander-in-chief, General Móga. Görgey's commission as a general had already been prepared at that time, but he was promoted officially only after the defeat in the battle of Schwechat on October 30th, 1848. It was known that the promotion was initiated by Kossuth, so it is no surprise that he burst out after the collapse: „I have lifted Görgey from obscurity...”

Aladár Urbán

KOSSUTH ET GÖRGEY À L'AUTOMNE DE 1848 Résumé

Lajos Kossuth et Artúr Görgey sont deux personnalités marquantes de la lutte pour l'indépendance hongroise 1848/49. Kossuth comme un dirigeant politique, Görgey comme celui de militaire. La carrière de Görgey était lancée par Kossuth en automne d'1848, mais c'était le même Kossuth qui accusait de trahison le général Görgey en septembre 1849 — déjà dans l'émigration — pour sa capitulation à Világos devant l'armée russe. Cette accusation accompagnait Görgey jusqu'à sa mort — en 1916 — même jusqu'à nous jours.

L'auteur dans l'étude cherche la réponse à la question: quand Kossuth avait fait la connaissance en 1848 de Görgey qui n'est rentré de l'étranger qu'en avril de 1848? (Görgey plus tôt séjournait à l'étranger pour faire ses études et son service militaire, puis quittant l'armée: il apprenait de la chimie.) Au milieu du mai, à l'époque du départ du recrutement de l'armée nationale hongroise: Görgey s'est présenté pour service militaire, et était nommé en capitaine au bataillon organisé en Győr au début de juin. Après un mois il était convoqué au bureau de garde nationale du premier ministre Lajos Batthyány, et était chargé de faire l'expérience de la fabrication des amorces (capsules) nécessaires pour les armes contemporaines modernes: à Prague et à Wiener Neustadt. Le gouvernement avait l'intention de créer une telle fabrique dont le directeur aurait été Görgey. Mais l'éclatement de la guerre a empêché ce plan. Cependant Görgey est rencontré Kossuth actuellement ministre des finances en août d'1848: négociant des conditions financières. Ensuite à temps de la crise politique de septembre, le 13 sept Görgey offrait ses services pour Kossuth dans une lettre comme „un homme vous désavoué à vie”. Selon l'auteur: le jeune commandant avait gagné la confiance de Kossuth par cette déclaration de fidélité. C'était arrivé quand Kossuth, la veille a rendu définitivement sa mission de ministre.

Ensuite l'étude présente le rôle de Görgey en septembre d'1848 ou ses avant-gardes arrêtaient l'aristocrate royaliste le comte Ödön Zichy, qui était chargé de faire la liaison entre les 2 colonnes croates jusqu'ici isolées. À la base des preuves accablantes: Görgey a fait convoquer le comte devant le tribunal, et en foi de leur jugement l'a fait pendre. L'auteur prouve: bien que Görgey avec cette action donnait l'exemple de la fermeté révolutionnaire: ni le Comité de la Défense Nationale nommé par le Parlement, ni la presse gauche ne recevaient pas avec joie la nouvelle de l'exécution. Il est vrai, que dans une semaine Görgey était nommé colonel, mais c'était la conséquence de ce que la veille on a donné le grade colonel à Mór Perczel jusqu'ici sans grade. Ce dernier cela exigeait depuis 3 semaines à cause de l'organisation d'un corps frans. Considérant que Görgey était dans ce temps sous le commandement de Mór Perczel: on ne voulait pas que le commandant doué et ambitieux se sente négligé.

La nomination de Görgey pour colonel — tout l'indique — n'était pas l'initiative de Kossuth. Mais le 11 octobre il l'a fait appeler et le charge d'aller au gros de l'armée situé à la frontière autriche pour contrôler la conduite du général Móga. À cette époque la nomination de Görgey au grade général était déjà préparée, mais sa remise officielle n'était effectué qu'après la chute du combat Schwechat le 30 octobre 1848. Mais c'était déjà ouvertement l'initiative de Kossuth, ainsi on peut comprendre que Kossuth après un an, suivant le cataclysme s'est échappé amèrement: „Moi, j'ai tiré Görgey de la poussière...”

Somogyi Éva

A KÖZÖS KORMÁNY 1867–1907

1) *A közös kormány az 1867. évi magyar és osztrák törvényekben*¹

Ismeretes, hogy az 1867. évi törvények a közös minisztérium fogalmát, jogkörét, nagyon szűkszavúan határozták meg. „Egy közös minisztériumot kell felállítani azon tárgyakra nézve, melyek, mint valósággal közösek, se a magyar korona országainak, se Ő Felsége többi országainak külön kormányzata alá nem tartoznak. E ministerium a közös ügyek mellett se egyik, se másik résznek külön kormányzata ügyeit nem viheti, azokra befolyást nem gyakorolhat. Felelős lesz e ministerium minden tagja mindazokra nézve, a mik köréhez tartoznak, felelős lesz az egész ministerium is együtt, oly hivatalos intézkedéseire nézve, melyeket együtt állapított meg.”²

Az osztrák megfogalmazás még lakonikusabb: „A közös ügyek kezeléséről egy közös felelős kormány gondoskodik, amelynek azonban nem engedtetik meg, hogy a közös ügyek mellett, valamelyik birodalomrész külön kormányzati ügyeit is vezesse.”³

Mind az osztrák, mind a magyar törvény negatív formában szabta meg a közös minisztertanács feladatkörét és illetékességét: azt írta elő, mit nem tehet, mibe nem avatkozhat, mi nem tartozik a hatáskörébe. Komjány Miklós negyedszázada írott alapvető tanulmányában részletesen elemezte e negatív formulázás geneziséét, hogyan alakult 1866 nyarán a magyar országgyűlés ún. tizenötös bizottsága tárgyalásain a közös kormányzat fogalma és e tárgyalások alapján mutatja be, hogy a közös minisztérium hatáskörének negatív körülírása a magyar önállóság védelmének következménye volt.⁴ A „beolvadni nem akarunk” gondolat vezérelte a magyar politikusokat, s ezért óvakodtak attól, hogy egy „birodalmi” kormányt hozzanak létre. „Ha... Magyarország alkotmányossága teljesen és tetteleg helyre lesz majd állítva, s Ő Felsége többi országai is tetteleg valóságos alkotmánnyal bírnak, s a törvényszerű felelős kormány itt is, ott is átvette a kormányzatot: akkor, de csakis akkor lehetne azon

ügyeket, melyek a megállapodás szerint közöseknek lesznek tekintendők” közösen kezelni.⁵ A parlamenteknek felelős országos kormányok alakulása e tervekben kitűnően nem egyszerűen időben kell, hogy megelőzze a közös miniszterek kinevezését. Az országos kormányok fontosságukban is a közös előtt járnak, nekik szánja az országgyűlési tervezet a döntő szerepet a végrehajtott hatalomban. Az osztrák közösügyi törvény a magyarra épült, hiszen az osztrák parlamentnek 1867 nyarán a magyar kiegészítés pusztán tudomásulvételének a szerepe jutott. A két törvény szövege között mégis eltérés mutatkozik. A magyar törvény nemcsak azt tiltja, hogy a közös miniszter „egyik, vagy másik rész külön kormányzati ügyeit” vigye, mint az osztrák — vagyis, hogy a közös miniszter egyben országos miniszter is legyen —, hanem azt is, hogy azokra „befolyást gyakoroljon”.⁶

Ennél még fontosabb a különbség a közös miniszterek parlamenti felelőségének vonatkozásában. A törvényelőkészítő magyar tárgyalásokat Lónyay és Gorove naplói, Várady Gábor feljegyzései alapján ismerjük, s tudjuk, hogy Deák az esetek többségében kész „szerkezetekkel”, végleges formába öntött törvénytervezetekkel érkezett a tárgyalásokra, és hívei legtöbbször érdemi módosítás nélkül fogadták azokat. Mégis megesezt, hogy nem „végleges fogalmazást”, hanem csak „rövid vázlatot” hozott, s a vázlatok, gondolatmenetek, sarkított alapelvek hozzásegítene a későbbi törvények szándéka és tartalma jobb megértéséhez. Deák 1866 júniusi vázlatában szerint: „Legyen felelős minisztériuma mindkét félnek; ezenkívül legyenek miniszterek, kik a közös ügyeket kezelnek; a közös miniszterek ne lehessen a L. (ajtán) túliak miniszterei. Ezek a közös miniszterek készítik elő a közös költségvetés előirányzatát...”⁷ A közös miniszterek feladata tehát a közös ügyek „kezelésére” szorítkozik, felelős voltak bizonytalan. „A két országgyűlés válasszon delegációt... A két egyenlő számú delegáció külön ülészik; a közös minisztérium mindkettőnek előterjesztést tesz; külön tanácskozik, külön határoz többség szerint... a többség határozata a Felsőházhoz jön sanctio végett.” Másnap diktálja tollba Csengery Deák végleges szerkezetét: „A közös ügyek azon részére nézve, mely nem tisztán a kormányzat köréhez tartozik, se teljes birodalmi tanácsot, se bármi néven nevezhető közös, vagy központi parlamentet célszerűnek nem tart, s ezeknek egyikét sem fogadja el...”

Ehelyett konstruálja a két országgyűlés két házából kiküldött és oly sokat vitatott delegáció intézményét, amelyet a közös ügyek alkotmányos kezelésének szükség és a birodalmi parlament elutasításának törekvése hív életre, amely tehát a dualista szisztéma lényegében rejlő ellentmondás áthidalására volt hivatva. A delegáció intézménye kezdetől a rendszer legvitatottabb eleme. 1867 nyarán a közösügyes törvényeket tárgyaló osztrák kormány is a legnehezebben éppen ezt emésztette meg. Az osztrák kormány ülésén 1867. május 3-án Beust miniszterelnök (A Reichsratban képviselt királyságok és országok miniszterelnöke) bejelentette, hogy a magyarok a közös ügyek kezelésével foglalkozó „központi képviseletnek” (Zentralvertretung) nem hajlandók más nevet adni, mint ami tervezetükben szerepelt, azaz az osztrákok által javasolt „Reichssenat” helyett ragaszkodnak a delegáció elnevezéshez. És ahhoz az álláspontjukhoz is, hogy a közös ügyek tárgyában nem kell közös és egybehangzó törvényeket hozni, hanem a két országgyűlés külön-külön határozza el és terjessze öfélére elé a maga közösügyes javaslatát.⁹

Az osztrák minisztertanácsban ekkor — 1867 nyarán — olyanfajta jegyzőkönyvet vezettek, mint a magyarban a dualizmus egész időszakában, vagyis azt rögzítették, miről volt szó és mit határoztak. A szöveg a tényleges vitákat nem tükrözi. Így csak azt tudjuk, hogy az osztrák miniszterek 1867 májusában még kitarítottak a „Reichssenat” elnevezés mellett és megpróbálták azt a magyarokkal is elfogadtatni. És ami nem kevésbé fontos: vitatva Deák álláspontját,¹⁰ a delegációnak törvényhozói jogot akartak, „mert anélkül, hogy a delegációnak a hatáskörébe tartozó ügyekben törvényhozói joga volna, működése lehetetlenné válna”.¹¹ 1867. június 15–16-án két egymást követő osztrák minisztertanács tárgyalta ismét a delegáció ügyét.¹² Ekkor, a magyar törvények szentesítése után, annak megváltoztatására nem volt többé lehetőség. Az osztrák javaslat mégis két vonatkozásban eltért a magyar törvénytől: a delegáció számára törvényhozói funkciót kívánt biztosítani és a magyarnál részletesebben fejtette ki a közös miniszterek felelősségét. Két olyan elemben, amely a delegáció birodalmi parlament voltát igyekezett erősíteni a magyarok óvásai, megszorításai, a birodalom létét elutasító álláspontja ellenében. Dehát itt pusztán törvény szövegről volt szó, üres paragrafusokról, amit tartalommal az életnek, a gyakorlatnak kellett megtöltenie. Az egykorúak is tudták: „Nem az írott törvények biztosítják az országot... a törvény csak akkor nyújt biztonságot, ha annak a nemzet ereje szolgál támaszul. De a törvény, mint a jognak az alapja, mindig nagy fontosságú.”¹³

*

Az eddigiekben azt igyekeztünk bemutatni, hogy a két országos kormány és a két ország törvényhozása milyen jogi kereteket teremtett a közös ügyek kezelésére. A törvények születése pillanatában azonban már létezett egy harmadik kormány is, amely kedvetlenül és vonakodva éppen akkor vedlett át „Reichsministerium”-ből „közös” minisztériummá.

1867 nagy kompromisszumában nemcsak a magyar politika küszködött a feloldhatatlan ellentmondással: a közös ügyeket alkotmányosan kezelni úgy, hogy ne konstruáljanak hozzá birodalmi parlamentet, hanem furcsa, köztes helyzetbe kerültek a közös miniszterek is. A magyar történeti irodalom és nyomában az újabb osztrák dualizmus-kutatás megelégszik annak konstatálásával, hogy a közös miniszterek a birodalmat akarták erősíteni a magyar önállósággal szemben. Ezt szolgálta Beust kancelláriája, amely birodalmi miniszterelnöki funkciót vindikált magának, ezt a hadügyminiszternek a birodalmi egységet óvó minden intézkedése, Becke közös pénzügyminiszter követelése az államadósság közös kezelésére. Ám nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a birodalomban nemcsak a dualizmus erő küzdött az elevenen élő centralista hagyományokkal, hanem az alkotmányosság erői is az abszolutizmusnak az államapparátusban, a hadseregben, az udvari pártban továbbélő hatalmával. Egy a képviselőtestületeknek felelős közös (birodalmi) kormány nemcsak a „Birodalmat” szolgálhatta a magyarok elkülönözési szándékával szemben, hanem az alkotmányosságot is; legalábbis abban az esetben, ha a képviselőtestület, azaz a két delegáció, valóban a közös kormány alkotmányos ellenőrző orgánuma — , s hogy azzá válik-e, azt az elkövetkező évek gyakorlatának kell majd megmutatnia.

2) *A közös kormány – megalakulásakor és a következő évtizedekben*

1867. december 24-én az uralkodó elrendeli, hogy John hadügyminiszter és Beust külügyminiszter korábbi funkciójukat „Reichs”-miniszterként töltsék be, báró Beckét pedig birodalmi pénzügyminiszternek nevezi ki. Egyben felszólítja Beustot, tegyen intézkedéseket, hogy a „Reichsministerium” minél előbb kezdje meg tevékenységét.¹⁴

Kormányt nevezett ki a császár Beust elnökletével? Kormányt alkotott a három közös miniszter?¹⁵ – A törvény formálisan még azt sem írta elő, hogy éppen három közös miniszternek kell lennie. Ez pusztán a közös ügyek felsorolásából következett. Mégis a törvény szövegében implicite benne foglaltatott, hogy a közös minisztériumok együttesen testületet, kormányt képeznek, hiszen közös elhatározásaiért együttesen tartoznak felelősséggel.¹⁶

A közös minisztérium mégsem úgy jön létre, mint parlamenti kormányok esetében szokásos, hogy a miniszterelnök összeállítja és az uralkodó elé terjeszti leendő miniszterei névsorát. A császári ház és a külügyek miniszterét, aki egyben a közös minisztertanács elnöke is, az uralkodó nevezi ki ünnepi császári okmánnyal, az ún. Kurrentbillettel.¹⁷ A közös pénzügyminiszter személyére (mint szabványos kormányok esetében is szokásos), a közös minisztertanács elnöke tesz javaslatot. 1867-ben Becke közös pénzügyminiszter úgy tekint Beustra, mint hivatali főnökére, neki köszöni kinevezését, „minthogy meghívásom a Reichsministeriumba Nagyméltóságod javaslatára történt”.¹⁸ Lónyay kinevezése is Beust ötlete, tárgyalt elgondolásáról a Beckét ideiglenesen helyettesítő Weninger osztályfőnökkel.¹⁹ 1903-ban, amikor Kállay Béni közös pénzügyminiszter sokévi szolgálat után váratlanul meghalt, feltúrták a Politisches Archivban a közös pénzügyminisztert kinevező aktákat, kiderült, hogy valamennyi közös pénzügyminisztert a közös minisztertanács elnöke felségfolyamodványa alapján nevezte ki az uralkodó,²⁰ s hogy a javaslatok mindenkor formálisak voltak, az érdemi indokokat a javaslattevő mindenkor szóban adta elő. Beust szerint: „Azok az indokok, amelyek politikai és pénzügyi szempontból egyaránt Lónyay választása mellett szólnak, szóbeli felterjesztéseimnek már többször tárgyát képezték.”²¹ Hofmann Andrassy javaslatára alapján nevezi ki a császár, nincsen az iratok között semmiféle indoklás, csak egy utalás, hogy motívumait szóban már előadta.²² Szlávyt Haymerle ajánlja,²³ Kállay felterjesztésének nyoma sincs a levéltárban. A külügyi tisztviselő feltételezi, hogy Kálnoky gróf szóban tette meg előterjesztését az uralkodónak.²⁴ Goluchowski Buriánt javasoló Vortragia is korábbi szóbeli folyamodványra utal.²⁵

A közös hadügyminiszter kinevezésének történetét nehezebb rekonstruálni. (Mindkét közös miniszter esetében a kinevezés alkotmányos procedúrájáról van szó, arról, ki tehet javaslatot formálisan a közös miniszter kinevezésére, s nem politikai és szakmai informális befolyásolás lehetőségéről.) Őfelsége Kabinetirodájában van egy különgyűjtemény „Ministerwechsel der gemeinsamen Ministerien”,²⁶ ez azonban katonai vonatkozású aktákat nem tartalmaz. A Militärkanzleiben pedig minisztereket kinevező külön gyűjteményre nem akadtam. A hadügyminisztert nyilván nem a minisztertanács elnöke ajánlja a császárnak, őt az uralkodó alkotmányos korlától

menten nevezhette ki. Maga Andrássy utal arra: minthogy Ófelsége a törvény szerint a legfőbb hadúr és ezt a hatalmát senkivel nem kell megosztania, ezért pusztán azt a tényt, hogy felelős hadügyminisztert nevez ki, „önmagában jelentős koncessziónak kell tekinteni”.²⁷ A közös hadügyminiszter kinevezését mégis a közös minisztertanács elnöke éppúgy ellenjegyezte, mint a közös pénzügyminiszterét.²⁸

Hogy a két országos kormánynak, ill. a parlamenteknek mennyiben volt közük a közös miniszterek kinevezéséhez, ez először 1879-ben Haymerle külügyminiszteri kinevezése alkalmából egy magyar függetlenségi párti interpelláció kapcsán merült fel. Helffy Ignác azt kívánta, hogy a közös miniszterek személyében bekövetkezett változásokat hivatalosan közöljék a törvényhozó testületekkel.

Az új külügyminiszter elutasította a magyar kívánságot: tekintettel arra, hogy a kérdés nincsen szabályozva, az alkotmányos gyakorlatot kell szem előtt tartani. A dualizmus tizenként esztendeje alatt viszont a közös kormányban bekövetkezett változásokról hivatalosan nem értesítették a parlamenteket. Ha most megtennék, precedens keletkezne, a miniszterelnökök mintegy kötelezettséget vállalnának, amit az osztrák miniszterelnök, mint a decemberi alkotmánnyal ellentétben állót, határozottan elutasít. „Tekintettel arra — írja Kállay Béni külügyminisztériumi osztályfőnök Haymerle nevében Tisza Kálmánnak —, hogy a közös miniszter kinevezése a két miniszterelnök ellenjegyzése nélkül történik” a parlamenti közlés nem szükséges, már csak azért sem, mert az a parlamentekben kellemetlen és felesleges vitákra adhatna alkalmat.²⁹

Tisza viszont nem lát veszedelmet abban, hogy a miniszterelnök a két ház elnökével, mintegy udvariassági gesztusként (*acte de courtoisie*), a pusztán tudomásul vétel céljából közölje a közös kormányban bekövetkezett változást. Ez az igény a parlamentek részéről nem teljesen indokolatlan — vallja Tisza —, mert igaz ugyan, hogy „a közös miniszterek közvetlenül nem felelősek a parlamenteknek, és azokkal semmiféle közvetlen kapcsolatban nem állnak”, de, minthogy a közös miniszterek a monarchia legfontosabb ügyeit intézik, érthető, hogy a törvényhozó testületek ezen ügyek és az azokat vezető személyiségek iránt érdeklődést tanúsítanak.³⁰

Végül Haymerle elfogadja Tisza nézeteit: a magyar miniszterelnök, anélkül, hogy azáltal a jövőre vonatkozóan kötelezettséget vállalna, közölheti a parlamenttel, hogy gróf Andrássy Gyula közös külügyminisztert Heinrich Karl Freiherr von Haymerle váltotta fel.³¹

Már 1867-ben legalábbis a magyar országgyűlés kisebbségi javaslata vitatta a közös kormány létét, de még Deák formulája is óvatosan csak „a közös ügyeket kezelő miniszterekről” beszélt. Ám akkor legfőképpen az okozott gondot, a magyar képviselőházban interpellációt nyújtottak be amiatt, hogy az uralkodó „Reichsminister”-eket nevezett ki, és a delegáció előtt „birodalmi” kancellárról, „birodalmi” miniszterekről beszélt, míg a magyar törvények „közös” minisztereket kívántak volna. Az ügyet a közös minisztertanács is tárgyalta, ahol Beust és Becke is azt bizonygatták, hogy a „Reichsministerium” valójában a „közös minisztérium” szinonimája. Becke magyarázata ma úgy hat, mintha parodizálta volna a közjogi vitákat, (nyilván nem volt ilyen szándéka): „Reich” nem jelent többet vagy mást „so weit der Scepter Seiner Majestät *reiche*”. Andrássy a kompromisszumot kereste: Ha a magyar miniszterek elfogadják a „birodalom” kifejezést, állandó támadásnak teszik ki magukat (az

ellenzék és a kormánypárt részéről egyaránt). Ezért azt javasolta, hogy magyar vonatkozásban tekintsenek el a „birodalmi” miniszterek és a „birodalmi” minisztérium kifejezés használatától.³²

Közjogi akadémikoskodás volt magyar részről a „Reichsministerium” elleni tiltakozás, presztízs védelem? Az is – de főképp a kiegyezésben rejlő kompromisszum be nem vallása. A másik fél a magyarokéhoz hasonló presztízs okokból ragaszkodott a „Reich” kifejezéshez. Nem szép dolog – mondotta Auersperg herceg osztrák miniszterelnök, (akit szintén meghívtak a magyar delegációs interpellációt tárgyaló közös minisztertanácsra), hogy a magyarok „a törvénynek minden szavából törvényt csinálnak”. Azt teszik, amit tőlünk rossz néven vesznek, figyelmen kívül hagyják a mi törvényeinket, Ausztriáról úgy beszélnek a „többi tartomány”, és csodálkoznak, ha ez számunkra megalázó és sérelmes.³³ A minisztertanács végül is Andrassy javaslatát fogadja el. És majd évtizedeken át az a gyakorlat dívik, hogy az uralkodó és a közös minisztériumok iratai, ha magyar hatóságokhoz expedíálják őket a „gemeinsame”, ha osztrákhöz vagy közöshöz „Reichs-” kifejezést használják. Az uralkodó a külügyminisztert még 1895-ben is, a hadügyminisztert 1906-ig „Reichsminister”-ként nevezi ki.³⁴

Az a vita, hogy a három közös miniszter együttesen kormányt alkot-e, a százdvég közjogi harcaiban újult erővel tör felszínre.³⁵ 1898 augusztusában Bánffy magyar miniszterelnök figyelmezteti Goluchowski külügyminisztert, hogy a német Külügyi Hivatal által egy jegyzékben használt kifejezés „k.u.k. österreichisch-ungarische Regierung” nem helyes, mert ilyen kormány nem létezik.

Goluchowski, a közös minisztertanács elnöke a magyar miniszter óvását elutasítja. „Nem akarok belebocsátkozni egy teljesen teoretikus tudományos vitába arról, hogy mint jelent a 'kormány' szó — írja — annál kevésbé, mert a Nagyméltóságod által felvetett kérdésnek érdemben nem tulajdonítok túl nagy jelentőséget. Mivel a közös minisztériumok állását, teendőit és hatáskörét a törvények oly pontosan meghatározzák, hogy aligha feltételezhető, hogy ezt a hatáskört bővíti, vagy módosítja, ha a Monarchia közös ügyeit irányító orgánum számára az eddigi elnevezést, „osztrák-magyar kormány” használjuk, amint a közös kormány hatáskörét nem szűkítené, ha a 'kormány' szó helyett egy másik elnevezést választanánk, amit azonban először ki kellene találni.”³⁶

Ha akadémikoskodni akarnánk, filológiai elemzésnek vethetnénk alá Goluchowski átiratát és mondhatnánk, hogy Goluchowski is „die Stellung, die Agenden sowie der Wirkungskreis der *gemeinsamen Ministerien*”-ről beszél, vagyis közös miniszterekről és Bánffynak éppen az volt a gondja, hogy a közös miniszterek együttesen kormányt nem alkotnak. De ne ragadjunk bele az egykorú sérelmi vitába! Konstatáljuk csupán, hogy Goluchowski ebben a fogalmakat tisztázó írásában a „közös miniszterek” és a „közös kormány” kifejezést szinonimaként használja. És azt hangsúlyozza, hogy a közös kormány kifejezés ellen Andrassy, sem mint magyar miniszterelnök, sem mint a közös minisztertanács elnöke nem emelt kifogást. A delegációkhoz intézett leiratban rendszeresen a „közös kormány” kifejezés szerepelt, holott azok mindig a miniszterelnök közreműködésével készültek, s a delegációs naplóban „a közös kormány részéről jelen voltak” kitétel áll. Indokolatlan volna és rossz hatást keltene, ha a sok éves gyakorlattal ok nélkül szakítanánk.

Goluchowski fejtegetéseihez ugyan azt a zárójeles megjegyzést fűzhetjük, hogy azért Andrásyt magát is foglalkoztatta, a „közös kormány” problémája és 1876-ban éppen egy közös minisztertanácson azt mondta: „kétséges, hogy a közös miniszterek testületileg kormányt alkotnak-e”.³⁷ Abban azonban egyetérthetünk Goluchowskival, hogy Andrásyt jogforrásként tekinthetjük — mint tekintették az egykorúak is —, hiszen ha valaki, ő biztosan ismerte és vállalta a 67-es törvényeknek nemcsak a szövegét, hanem a szellemét is.

1904 nyarán Thallóczy Lajos közös pénzügyminisztériumi osztályfőnök külügyminisztériumi kollégájával Müller Lászlóval konzultálva próbálta meg a közös kormány fogalmát tisztázni. És a két magyar osztályfőnök Goluchowskiéval éppen elmentéses következtetésre jutott: „A mi felfogásunk azt vallja, hogy kabinettről szó sincsen. Éppen ezen magyarázat alapján áll az, hogy az egyik miniszter elbocsátása, vagy eltávóztatása nem függ az elnök akaratától, mint az a parlamenti kormányoknál van uzusban...”³⁸

Azt gondolom, nincsen értelme az egykorúak elvi vitáját tovább folytatni arról, hogy a három közös miniszter együttesen kormányt alkotott-e vagy sem. Az azonban lényegesnek látszik, hogy hogyan alakult a gyakorlat, hogy a három közös miniszter kormányként működött-e. 1867 decemberében létrejött a közös kormány és megtartotta első ülését. Hogy itt valami új kezdődött, annak egyetlen jele: újra kezdik számozni a minisztertanácsi jegyzőkönyveket. Az 1. sz. „Reichsministerrat” a katonai költségvetést tárgyalja, s a szigorúan tárgyyszerű tanácskozáson a költségvetés egyes tételein túl, semmi egyébéről nem esik szó³⁹. Amikor 1870-ben Becke halálát követően az uralkodó Lónyayt kinevezte közös pénzügyminiszternek, Beust meghívta Kuhnt „most, hogy a kormány teljessé vált” „a közös minisztertanács első ülésére”.⁴⁰ Ám magán a minisztertanácson a változásról nem szólt.⁴¹

Az Andrassy elnökletével tartott első minisztertanácson nem! egy új közös kormány alakult volna, hanem a másik két közös miniszter meg sem jelent. Andrassy a két országos kormány tagjaival beszélte meg a külpolitikai vonatkozású folyó ügyeket.⁴²

1879 őszén a császár elnöklelte alatt tárgyalják az aktuális költségvetést, szeptemberben még Andrassy a közös minisztertanács elnöke, a következő október 13-i konferencia idején Haymerle. A császár megnyitja a konferenciát: tételenként fogjuk tárgyalni a költségvetést és átadja a szót Haymerlének.⁴³ A minisztertanácson egyetlen szó sem hangzik el a bekövetkezett változásról, hogy a külügyminisztérium költségvetését még egy másik miniszter állította össze.

A Goluchowski elnöklelte alatt tartott első minisztertanács viszont jellegében tér el a korábbiaktól.⁴⁴ Itt a közös külügyminiszter elvi nyilatkozatot, politikai programot fogalmazott, amit a résztvevők néma főhajtással vettek tudomásul. Ismeretes, hogy Kálnoky felmentésére és Goluchowski kinevezésére egy közjogi konfliktus okán került sor. Bánffy magyar miniszterelnök bizonyos önállósággal járt el Agliardi pápai nuncius tevékenységének visszautasításában, hogy ezzel kényszerítse Kálnokyt hasonló lépés megtételére. Az ügy Kálnokyt nem annyira konkrét diplomáciai tartalma miatt aggasztotta. Úgy látta, hogy a magyar miniszterelnök a Ballhausplatzra akarja erőltetni a maga álláspontját, hogy a magyar miniszterelnökkel való konfliktusában a birodalom alapvető problémája jut kifejezésre: hogy a közös miniszter parlamenti

támasz nélkül ki van szolgáltatva a magyaroknak, függ tőlük. A magyar miniszterelnök az 1867. évi XII. tc. 8.-ra hivatkozhat, amelynek nincsen osztrák megfelelője, hogy legális igényt tarthat a külpolitika befolyásolására, holott a felelősséget a külpolitikáért egyedül neki kell viselnie.⁴⁵

Ferenc József feláldozta a közjogi béke oltárán Kálnokyt, hogy azután a közös minisztertanácson a jövőre vonatkozóan nagyon határozottan utasítsa el a magyarok önállósodási ambícióit.

A minisztertanácson Goluchowski előterjeszti álláspontját: „Az eddigi gyakorlatnak megfelelően a külpolitikáról és olyan ügyekről, amelyek idegen hatalmakhoz való viszonyunkat érintik sem egyik, sem másik kormány nem tehet olyan nyilatkozatot, amelynek szövegében előzetesen írásban a közös miniszterrel nem állapodott meg.”

A minisztertanács határozott, programadó voltában, elvi állásfoglalásában, egész hangvételében eltért a szokásostól.⁴⁶ És példanélküli, hogy az uralkodó szinte végigbeszélte a tanácskozást: kioktatta és megdorgálta a magyar miniszterelnököt. Egyedülálló volt ez a minisztertanács. De nem egy új közös kormány új stílusát tükrözte, hanem egy pillanatot, amelyben a császár és minisztere úgy érezte, vissza kell utasítania, hogy a magyar kormány alkotmányos befolyását a külpolitika vezetésére erőteljesebben juttassa kifejezésre, mint ahogyan azt elődei tették.⁴⁷ Hasonló hang a Goluchowski vezette tanácskozásokat a következő években nem jellemezte.

Érdekes módon Aehrenthal sem tett kísérletet arra, hogy új típusú kormányzási ambícióit a miniszteri tanácskozásokon valami módon kifejezésre juttassa. 1907 januárjában tartotta az első közös minisztertanácsot, kereskedelmi szerződésekről, s mint az ilyen minisztertanácsokon rendszeren, a közös miniszterek meg sem jelentek, csak az országos kormányok vettek részt a konferencián.⁴⁸

Bizonyos, hogy az idézett példák a minisztertanácsai ülések sajátosságára is rávilágítanak, szűkre szabott hatáskörükre, de arra is, hogy az új külügyminiszter kinevezése nem jelentette azt, hogy új „közös kormány” alakult volna új programmal, vagy akár azzal a nyilatkozattal, hogy az előző kormány politikáját kívánja töretlenül folytatni.

A külügyminiszter-váltás nem jelentette a „kormány” átalakítását. 1871-ben Beusttal együtt ugyan Lónyayt is felmentette a császár, mert egyidőben két magyar nem tölthetett be közös miniszteri tiszteket.⁴⁹ A hadügyminisztert nem érintette a külügyminiszter váltás. Amikor 1879-ban Andrássy megbukik, hamarosan követi őt Hofmann is, hogy magyarnak adja át helyét (Szlávynak, majd Kállaynak). A hadügyminiszter azonban hivatalában marad. 1881-ben az elhunyt Haymerle helyett Kálnoky lesz a közös minisztertanács elnöke, s az ambíciózus politikus, aki az öszszmonarchia valódi miniszterelnöke, birodalmi kancellár szeretett volna lenni, nem hozott új közös minisztereket. 1895-ben Kálnoky megbuktatják a magyarok, a többi közös miniszter állását a közjogi vihar nem ingatta meg. 1906-ban Goluchowskival együtt mennie kell a közös hadügyminiszternek is. A dualizmus válsága, egy nagy belpolitikai változás részeként átalakul a közös kormány: Ferenc József régi gárdája kihull, új emberek kerülnek a politika élére. De nem Aehrenthal hozza a maga embereit; a három közös miniszter politikai értelemben nem alkot közösséget.⁵⁰

3) *A közös kormány elnökének hivatala* (A „Präsidialsection”-tól a „Cabinet des Ministers”-ig)

1867 második felében Beust megszervezte a maga birodalmi kancelláriáját, egy afféle birodalmi miniszterelnökséget, abban a meggyőződésben, hogy a közös ügyek létéből olyan természetű feladatok adódnak, amelyek a külügyminiszter hagyományos hatáskörét meghaladják, ám mégis az ő kompetenciájába tartoznak, minthogy ő tölti be a közös minisztertanács elnökének tisztjét. 1867 decemberében a magyarok tiltakozásának hatására — akik a birodalmi kancellária intézményét a 67-es törvényekkel szemben állandónak tekintették — a „Reichskanzlei”-t a külügyminisztérium elnöki osztályává (Präsidialsection) degradálta.⁵¹

Az elnöki osztály, „a külügyminisztériumnak ez az appendixe” 11 tagú fogalmazói karból állt. A törzsökös minisztériumi emberek hosszú ideig ferde szemmel nézték,⁵² mert pontos hatásköri leírása ellenére volt valami rejtélyes ebben az intézményben. Az államrendőrségi (haute police) és a sajtóügyek, (amelyekkel a Präsidialsection II. és III. osztálya foglalkozott) a külügyminisztérium hagyományos feladatai közé tartoztak, ilyen ügyosztálya a sok-sok átszervezés során mindig volt a külügyminisztériumnak, de az I. osztály feladata: a közös minisztertanáccsal kapcsolatos teendők, a delegációs ügyek, a kapcsolattartás a két ország kormányával nem illett a külügyminisztérium tradicionális szerepkörébe. A reszortokban, ügyosztályokban és főként a külpolitikában gondolkodó ballhausplatzi tisztviselők nem nagyon tudtak mit kezdeni ezzel a hivatallal, Beust összállami feladatot betöltő „álcázott birodalmi kancelláriájával”.⁵³

A külügyminisztérium történetét feldolgozó Erb szemrehányást tesz Beustnak, hogy az elnöki osztályt — helyhiány miatt — a Ballhausplatzról a Modenapalastba (Herrengasse) telepítette, az osztrák miniszterelnökség rezidenciájába, elválasztva a tulajdonképpeni külügyi hivaltaltól.⁵⁴ Talán nem pusztán elhelyezési gondok okozták, hogy a Präsidialsection a Modenapalastba, egy belső ügyekkel foglalkozó hivatal épületébe szorult. Beust még 1870-ben is bizonyos nosztalgiával említi, hogy „eredetileg az elnöki osztálynak (a birodalmi kancelláriának) bizonyos különleges állást szántak. Ezt azonban — mint ismeretes —, a delegációkkal szemben nem lehetett megvédelmezni, és így vált a Präsidialsection a külügyminisztérium integráns részévé...”⁵⁵

A Präsidialsection, a közös külügyminiszternek mint a közös minisztertanács elnökének hivatala, a birodalom két felével kapcsolatot tartó birodalmi miniszterelnökség 1868-tól 1880-ig állt fenn. Andrássy, a dualizmus teoretikusa és magyar miniszterelnöki valamint közös külügyminiszteri szerepében egyaránt annak gyakorlati megvalósítója, nem számolta fel az elnöki osztályt.⁵⁶ 1872-ben és 1877-ben átszervezte minisztériumát, de a sajátos szerepet betöltő elnöki osztályt megőrizte,⁵⁷ és megtartotta Beustnak a két országgal s a két delegációval kapcsolatot tartó osztályfőnökeit is, Hofmann és Orczyt. Csak akkor válik majd meg tőlük, amikor azok magasabb rangba kerülnek. Hofmann 1876-ban közös pénzügyminiszter, Orczy 1879-ben a magyar kormányban a király személye körüli miniszter lesz. Az 1873. évi hivatalos fizetésrendezés után a külügyminisztériumi osztályfőnökök a III. fizetési

osztályba kerülnek. (Az I. fizetési osztályba csak a külügyminiszter, a II.-ba más miniszterek tartoznak.) Ez olyan magas rang, amelyet más minisztériumokban nagyon ritkán, nem hivatali beosztáshoz kapcsolódóan, hanem személyre szólóan lehetett elérni.⁵⁸ A két országgal kapcsolatot tartó külügyminisztériumi osztályfőnöknek lenni tehát különleges rang volt. 1877-ben a császár a külügyminisztérium két politikai osztályfőnöke mellé egy harmadikat nevez ki, aki egyenrangú a két első osztályfőnökkel, hozzájuk hasonlóan a III. fizetési osztályba tartozik. A nemzetközi kereskedelmi szerződések, a vám, a hajózási ügyek tartoznak a hatáskörébe. „És különösen azok az ügyek... amelyek a két birodalomfél között fennálló vám és kereskedelmi szövetséget érintik... és amelyeket a vám és kereskedelmi konferenciákon kell megtárgyalni.”⁵⁹ Nyilvánvaló, hogy ennek az új osztálynak a szervezése abból a felismerésből eredt, hogy a külkapcsolatokban megnőtt a kereskedelmi és általában a gazdasági kapcsolatok jelentősége. A „tisztá” politika és a kereskedelempolitika merev elválasztásának felszámolása a diplomácia modernizálását jelentette. A kereskedelempolitikai szekció szervezése emellett erősítette az elnöki osztálynak, mint hatóságnak a szerepét; egy fontos és egyre növekvő jelentőségű területen a birodalom, a birodalmi közösség létét juttatta kifejezésre. Andrassy csendben, nem zavartatva magát a mindig folyó teoretikus közjogi vitáktól az osztrák–magyar kormány létéről vagy nem létéről, egy új közös intézményt hozott létre.⁶⁰ Freiherr v. Schwegel lett az újonnan szervezett szekció főnöke, beosztottja pedig két magyar Beust kancelláriájából Vavrik és Konradsheim.⁶¹ Schwegel nemcsak funkciójában, hanem személyében is a birodalmi egységet erősítette: dualizmus ellenes volt, szenvedett a delegációk gáncsoskodásától. Ha politikai szerephez jutott, a központi hatalmat igyekezett erősíteni. Erre a kereskedelempolitika kiváló lehetőséget nyújtott, annál is inkább, mert ezt a területet Andrassy átengedte neki, mert ahhoz nem értett és nem is érdekelte.

Többen írtak arról, hogy a Ballhausplatz bürokráciája privilégizált réteg volt, sajátos légkörben kellemes életet élt. Napi 4–5 órát töltött hivatalában. Mindez nyilván igaz, de kétségtelen, hogy hivatalnoknak lenni életforma, a szolgálatnak a tisztviselő és családja is alárendelte mindennapjait. Rengeteg december 25-éről vagy 26-áról datált aktával találkozunk, s csak a századvégen rendeli el Goluchowski a karácsonyi és újévi munkaszünetet.⁶² Arról azonban, hogy hogyan intézték a napi ügyeket, hogy mi volt a minisztériumban dolgozó szakértelmiség feladata (nem hatásköre), tényleges szerepe és befolyása, alig tudunk valamit.⁶³ Az elnöki titkárságon⁶⁴ Andrassyt egy személyes stáb vette körül, tisztviselők, akik a gróf mellett ellátták a napi teendőket – mégpedig nemcsak a Ballhausplatz kijelölt irodáiban, hanem ott, ahol Andrassy éppen tartózkodott. Dóczy Lajos, Péchy Imre, Gömör Antal voltak e titkárság munkatársai.⁶⁵ Közülük nyilván Dóczy a legérdekesebb figura. Minthogy nem csupán hivatalnok volt, személyével kapcsolatban nem vagyunk pusztán a külügyminisztérium aktáira utalva, amelyek kitüntetésekéről és előléptetésekről szólnak. Fennmaradt Dóczy jónéhány személyes levele,⁶⁶ amelyekből egy sajátos alkatú író, hivatalnokot és főként egy érzékeny és roppant sebezhető embert ismerhetünk meg, akinek életében meghatározó Sopron és a „zsidó poetikus gyermekor”.⁶⁷ 1845-ben polgárcsaládban született, valószínűleg nem túl módos szülőktől. Bécsi egyetemi éve alatt házitanítószkodott, aztán a Neue Freie Presse-nél dolgozott,

rövid ideig a Presse budapesti tudósítója volt.⁶⁸ 1869-ben egy tragédiát írt Az utolsó próféta címen, majd egy vígjátékot (A csók, 1971), amely meghozta az irodalmi sikereket: elnyerte a Tudományos Akadémia Teleki díját. A csókot maga fordította németre, és a darab német színpadokon kedvező fogadtatásra lelt.

Dóczy 1867-ben lépett állami szolgálatba, a miniszterelnöki hivatalba, s 1871-ben Andrassy hívta Bécsbe, hogy főként a magyar hírlapokkal tartsa a kapcsolatot, s a magyar sajtó külpolitikai tárgyú írásait befolyásolja. 1871-ben miniszteri titkár lesz a külügyminisztérium sajtóosztályán, amely a Präsidialsection-hoz tartozott.⁶⁹ Andrassy modern monográfusa, Diószegi, a külügyminiszter „adlatusának” nevezi: „Andrassy utasításainak többségét Dóczy fogalmazta, ... (rá) várt a feladat, hogy a miniszter ötleteiből, villanásaiból diplomáciai iratot konstruáljon”.⁷⁰ Andrassy becsülte Dóczyt. A gróf azon ritka politikusok közé tartozott, akik tudták, hogy a politikai cselekvés nagyon is időhöz kötött, míg a műalkotás, ha értékes, túléli a politikusokat. Dóczy már régen nem volt a munkatársa, s még viszonylag alacsony rangot töltött be a külügyminisztériumban, amikor az Andrassy család rendszeres vendége lett.

A hivatalnok Dóczy persze panaszkodik, hogy főnöke túlterheli őt munkával, hogy néha estig nem jut étkezéshez. Terebesről így számol be bécsi barátjának: „Mindenek előtt borzasztó sok a dolgom. Dolgozom a gróffal a 'nagypolitikán', a táviratok nagy részét én írom, mostanáig a császárnak való jelentéseket is (pszt, egyetlen szót se erről), referálok a sajtóról, felolvasom este a miniszternek a beérkező iratokat és a lapokat, én vagyok a „Damenpartei” vezetője és az itteni Ilona Evezős Egylet főtisztje és ebben a minőségben szakértő cikkeket írok az egyesület orgánumába. Egyszer már voltam a gróffal és Péchyvel egy alföldi birtokon, ahol az államügyeket egy parasztkunyhóban intéztük és a táviratokat a Tiszán csónakon továbbítottuk; vadászni tanultam, nyulat, sást és két foglyot lőttem... egy vadkacsa vadászaton két órát álltam mocsárban bokáig érő pocsolyában. Naponta fél órát játszom négykezeset a fiatal gróf német tanárával; a fiatal grófnővel és az ő kisasszonyával reggelizem fél hétkor a parkban (mert mi kelünk fel elsőnek), a dezsóné pontban 11-kor (mindig a grófné jobboldalán), kevés fogás, finom és kitűnően elkészítve... Őszintén szólva nagyon türelmetlenül várom, hogy ebből az arisztokratikus-idillikus-diplomáciai paradicsomból megszabaduljak. Az itteni élet örömeit és érdekes voltát élvezem, de plebejus természetem nehezen viseli el hosszú ideig e szelíd iga édeskés voltát.”⁷³ Vagy máskor, szintén Terebesről: „Aztán jött a komplikált szolgálat, mert a miniszter az egész családdal és Vavrikkal a mamához utazott szüretre, Péchy-t és engem hátra hagyva, mint az elnöki titkárság kihelyezett tagozatát, hogy a beérkező táviratokat utána küldjük, a leveleket megfogalmazzuk és a folyó szolgálatot ellássuk. Aztán mindnyájan kétnapos vadászatra mentünk az Alföldre, Tiszadobra, ahol én — Isten tudja hogyan — lőttem egy nyulat.”⁷²

Voltak persze kevésbé idilli napjai is. Hivatalfőnökétől Hofmanntól utolsó pilianatban kapta meg a Budára induló császár delegációs beszédét, hogy fordítsa magyarra. Egyszerűen nem jutott idő arra, hogy a fordítást Hofmann bemutassa Andrassynak.

A külügyminiszter tombolt. A pályaudvaron többek jelenlétében kiabált Hofmannal. S amikor a dolog végül szerencsésen zárult (kiderült, hogy Dóczy szövege

jobb, mint az eredeti), a felháborodott miniszter azzal büntette nem túl kedvelt osztályfőnökét, hogy a gyanútlan Dóczyval (aki miután a fordítás elkészült aludni tért) Hofmann jelenlétében magyarul tárgyalta meg a történeteket.⁷³

A berlini kongresszusra Dóczy elkíséri Andrássyt, s mint rendesen, nehéz napokat tölt vele. „Éjjel–nappal dolgozunk. Olyan későn nem térhetünk szállásunkra, hogy ne várjon még egy futár. És ehhez járul, hogy a gróf utolsó pillanatban mindig tőlem követeli a legfontosabb dolgokat és a berliniek túlterhelnek minket estélyekkel, fogadásokkal.”⁷⁴

Berlini szolgálataért Dóczy Andrássy javaslatára magas kitüntetést kap, méltán büszke rá. Egyébként a Präsidialsectionban jóval túléli Andrássy miniszterségét. 1896-ban Goluchowski minisztériumában osztályfőnök, s csak 1902-ban vonul nyugalomba, 34 évi minisztériumi szolgálat után.⁷⁵

Péchy Imre Dóczy kortársa.⁷⁶ 1846-ban született, egy Sáros megyei nemesi családban. 1869-ben tesz először hivatali esküt magyar minisztériumban. 1871-ben Andrássy magával viszi a külügyminisztérium elnöki osztályára. 1875-ben kéri miniszteri titkári kinevezését, hivatkozva arra, „hogy nagyon nehéz körülmények között közvetlenül az oldalamon működő elnöki titkárságon teljesít szolgálatot és úgy itt, mint utazásaimon fáradhatatlan odadással szolgál”.⁷⁷ Péchy fiatalon, 38 évesen tüdőgyulladásban meghalt.

Az elnöki titkárság harmadik munkatársa, Gömör Antal 1852-ben született. Jogtudományi tanulmányait részint a bécsi, részint a pesti egyetemen végezte, 1874-ben a beregszászi magyar kir. Pénzügyigazgatósághoz fogalmazói gyakornoknak nevezik ki, innen kerül a jól képzett, a magyaron és németen kívül franciául és olaszul jól beszélő, spanyolul is értő fiatal hivatalnok a Ballhausplatzra. (Egy évtized múltán külszolgálatra rendelik, a kairói, majd a korfui konzulátusra és nagyon fiatalon 1889-ben meghal.⁷⁸)

Andrássy személyes stábjában dolgozni semmiképpen sem volt szokványos hivatal, megszabott munkarenddel, betartandó „hivatali úttal”, merev hivatalos kapcsolatokkal. Dóczyt álmából keltik fel, hogy fontos állami iratokat németről magyarra fordítson, máskor elrejtőzik, mert készülő drámáján dolgozik. Péchy, amikor beteg lesz Terebesen, a gróf személyzete ápolja.⁷⁹ Bizonyos, hogy a terebesi kastélyparkban, az együttes utazások során a gróf és magyar munkatársai kötetlenül kicserélik egymással gondolataikat, hogy míg Andrássy szüretelt vagy vadászott, Dóczy bizonyos önállósággal kezelte a befutó aktákat a külügyminisztérium Töketerebesre helyezett „irodájában”; hogy Dóczy, Péchy, Gömör nem egyszerűen a gróf íródeákja, vagy akár fogalmazója; a gróf és „adlatusai”, kölcsönösen hatottak egymásra.

*

Úgy illett, hogy az új miniszter új hivatali rendet („Kanzlei Ordnung”) vezessen be. Haymerle valóban feloszlatta a rosszhírű Präsidialsectiont, s az — Erb megfogalmazása szerint — a Ballhausplatz szemétkosarába került.⁸⁰ Haymerlének nyilvánvalóan nem a Präsidialsection centralista jellegével volt problémája. A német követnek úgy nyilatkozott, hogy az első osztályfőnöki állásból ismét államtitkári posztot akar

csinálni és megszüntetni a két egyenrangú (tehát osztrák és magyar) osztályfőnöki funkciót.⁸¹

Beust kancelláriáját Kálnoky sem éleszti újra, holott ismeretes, mennyire fontosnak tartotta a birodalom valamifajta központi vezetését. 1879-ben az akkor még beosztott diplomata Kálnoky éppen Andrásynak fejt ki: „Nagyhatalmi politikához elengedhetetlen egy határozott és egységes legfelső vezetés, mégpedig mint tartós és alkotmányos intézmény. Szükségünk van egy birodalmi kancellárra. – Nem kellene ezzel a dualista konstrukciót: a két birodalomfél önálló állását megsértenünk, éppen ellenkezőleg, megerősíthetnénk a szerkezetet azáltal, ha egy Reichskanzler védené a birodalmi érdekeket és felelősséggel tartozna értük.”⁸²

Kálnoky újra és újra nehezményezi a külügyminiszter „korlátolt szerepét,” hogy nincsen érdemi befolyása a belső dolgokra.⁸³

A külügyminisztérium szervezeti felépítésében azonban úgy látszik nem juttatja érvényre birodalmi kancellári ambícióit. Az 1882. évi hivatali előírás (Kanzlei-Verordnung) a külügyminisztériumban tíz departement-t állít fel, s a „belső elnöki ügyeket” egyszerűen a 8.-ba sorolja. Ennek hatáskörébe tartoznak mindazok a kérdések, amelyek a közös minisztertanácsban szóba kerülnek, valamennyi delegációs, valamint Bosznia–Hercegovinát érintő kérdés. Ez az osztály gondoskodik a közös minisztertanács jegyzőkönyveinek vezetéséről.⁸⁴ Az osztály élén az 1880-as évek első felében Teschenberg állt, akit annak idején Beust fedezett fel, s 1870–71 fordulójának korántsem gondtalan hónapjaiban a beteg Biegeleben helyett átmenetileg a német ügyeket vezette. Az uralkodó figyelmét is felhívta magára az 1870 őszi delegációs szereplésével.⁸⁵ A Beust–Andrássy korszakban gyakran ő vezette a közös minisztertanács jegyzőkönyveket. A Dóczy, Pribram, Falke típusú miniszteriális tisztviselők közé tartozott: újságíró és hivatalnok volt egyszemélyben. Beust azt írta róla, hogy műveltsége politikai érzékkel és zurnalisztikai tehetséggel párosul, amit a rendszerváltás éveiben (1867–68) kiválóan hasznosított a kormány szolgálatában.

*

Ha volt a Monarchiának külügyminisztere, aki tudatosan került a teoretikus közjogi vitákat, aki megkísérelte a problémákat személyes egyezségekkel–tárgyalásokkal gyakorlati síkra, az apró kompromisszumok útjára terelni, akkor Goluchowski bizonyosan ilyen volt. Mégis az ő miniszterségéhez fűződik a birodalmi centralizációs törekvéseket kifejező egykori Präsidialsection — amit az ő idejében Cabinet des Ministers-nek neveztek el — újjászervezése.⁸⁶

Persze valahol intézni kellett a két ország felett álló összbirodalom dolgait, tehát a Cabinet des Ministers-t a gyakorlat kényszere hívta életre. De talán nem pusztán erről volt szó. Cajetán Méreytől — a bécsi magyar társaság sajátos alakjától, aki Thallóczy vonzáskörében mégis oly magányosan élt Bécsben, gondjait-gondolatait anyjával osztotta meg —, anyjához írt leveleiből tudjuk, hogy a Cabinet des Ministers valójában nem is a külügyminiszter ötlete volt, hanem Aehrenthalé, aki akkor éppen a Ballhausplatzon teljesített szolgálatot.⁸⁷

Ismeretes, hogy Aehrenthal már diplomataként, jóval külügyminiszteri kinevezése előtt azt vallotta, hogy az osztrák külügyminiszter számára egyedül megfelelő

állítás a birodalmi kancellár volna, s mert ez jogilag nem lehetséges, legalább a gyakorlatban ilyen kompetenciát kell biztosítani számára.⁸⁸ Joggal feltételezhetjük, hogy a külügyminisztérium elnöki osztályából ilyen „de facto” kancelláriát igyekezett formálni, ahol a korábbi elnöki ügyeken túl főként államjogi kérdésekkel foglalkoznak és állandó kapcsolatot tartanak a két országos kormánnyal, azaz a két ország belső dolgaira gyakorolt befolyás intézményes kereteit teremtik meg.⁸⁹

1895. augusztus 10-én írja alá Goluchowski az új „Präsidential-Bureau (Cabinet des Ministers)” hivatali szabályzatát,⁹⁰ amely számos vonatkozásban Beust Präsidential-section-jára emléketet. A Cabinet feladata, hogy 1. Gondoskodjék a miniszter személyes levelezéséről; 2. Hatáskörébe tartoznak mindazok a dolgok, amelyek a közös minisztertanácson szóba kerülnek, így a teljes levelezés az osztrák és a magyar kormánnyal, amennyiben az nem adminisztratív jellegű, hanem a miniszter személyes gondolatait juttatja kifejezésre; 3. A delegációk összehívásának előkészítése; 4. A minisztertanácsi jegyzőkönyvek vezetése; 5. A közös miniszterek és a közös Legfelső Számvevőszék elnöke kinevezésével kapcsolatos eljárás nyilvántartása. – A Cabinet des Ministers evidenciában tartja a felsorolt ügyeket, arról a miniszternek jelentést tesz. A Cabinet főnöke az ügyeket önállóan, saját hatáskörében intézi.

A Cabinet élén gróf Szécsen áll, helyettese Cajetán v. Mérey. Egyben mindkettő a külügyminisztérium valamelyik politikai ügyosztályát is vezetik, amint annak idején Hofmann és Orczy is tették.⁹¹

Csakhogy a viszonyok a dualizmus három évtizede során jócskán megváltoztak. 1867 után Andrássy nagy vívmánynak tekinthette, hogy magyar osztályfőnököt neveztek ki a bécsi külügyminisztériumba, aki a magyar delegációval, a magyar kormánnyal tartotta a kapcsolatot. S a századvégen Goluchowski–Aehrenthal Cabinet-jében? – A fogalmak átalakultak s már korántsem volt egyértelmű, ki a magyar osztályfőnök és ki az osztrák–német, ki tölti be Orczy és ki Hofmann szerepét.

Gróf Szécsen Miklós elmagyarosodott horvát arisztokrata családból származott. Apja az a Szécsen Antal, aki 1848 előtt a magyar udvari kancellária tiszviselője, a forradalom után a magyar ókonzervatívok egyik meghatározó személyisége, akinek jelentős szerepe volt az októberi diploma kidolgozásában. Anyja pedig annak a Lamberg grófnak a leánya, akit 1848 szeptemberében, mint a magyar fővárosba rendelt császári főparancsnokot, a pesti nép felkoncolt.⁹²

Cajetán Mérey régi magyar nemesi családból származik, Somogyban vannak birtokaik. Apja Mérey Sándor János titkos tanácsos, anyja Standach Emma osztrák bárónő. Mérey Bécsben született 1861-ben, 23 éves korában lépett a közös külügyminisztériumba, felváltva dolgozott a Ballhausplatzon és külállamokban, különféle diplomáciai posztokon. 1895-ben Konstantinápolyból tért haza Goluchowski minisztériumába,⁹³ s 1904-ig ott teljesített szolgálatot.⁹⁴ Tartósan sohasem élt Magyarországon. Jóval a Monarchia felbomlása után nagy magányban (sohasem alapított családot) Bécsben halt meg. Anyjával németül, a magyar politikussal magyarul levelezett.

Ki volt kettejük közül a „magyar”. Nem a család, a pálya, az érzelmi–tudati kötöttség, hanem egyszerűen a hivatali beosztás, feladatkör alapján lesz Szécsen a Cabinet „osztrák”, Mérey a „magyar” referense. Az ő feladata, hogy Goluchowskit, a közös minisztertanács elnökét magyar ügyekben befolyásolja, visszatartsa attól,

hogy pld. 1903-ban a magyar katonai vitákba túlzottan beleavatkozzon.⁹⁵ Hozzá írja Tisza István magyar miniszterelnök leveleinek sorát közjogi vitás kérdésekről, abban a reményben, „hogy köztünk (ti. Mérey és a magyar kormány között) legalább teljes legyen az összetartás”.⁹⁶

A Mérey hagyatéék⁹⁷ és a Cabinet des Ministers (C.d.M.) aktáit olvasva úgy tűnik, hogy a Cabinet nem pusztán formai jegyek alapján hivatal történetileg, hanem tartalmilag, azaz funkciójában is Beust kancelláriájának örököse volt, amelyet Aehrenthal mint minisztériumi tisztviselő galvanizált életre, s majdan Aehrenthal külügyminiszter fejleszt egyre önállóbb, összbirodalmi hatósággá.

JEGYZETEK

¹A tanulmány „A közös minisztertanács 1867–1907” c. akadémiai doktori értekezés részlete.

²RGBl. XII, § 27.

³RGBl. Nr. 146, § 5. „Die Verwaltung der gemeinsamen Angelegenheiten wird durch ein gemeinsames verantwortliches Ministerium besorgt, welchem jedoch nicht gestattet ist, neben den gemeinsamen Angelegenheiten auch die besonderen Regierungsgeschäfte eines der beiden Reichsteile zu führen.”

⁴Komjáthy, Miklós Die Entstehung des gemeinsamen Ministerrates und seine Tätigkeit während des Weltkrieges. In: Miklós Komjáthy (hrg.), Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1914–1918 (Budapest 1966) 22–23.

⁵Kónyi, Manó, Deák Ferenc beszédei (Budapest 1903²) 713.

⁶Az 1867. évi magyar és osztrák közösügyi törvények filológiai összevetésének gazdag irodalma van. Valamennyi későbbi feldolgozás azonban két alampüre épül: Zolger, Ivan, Der staatsrechtliche Ausgleich zwischen Österreich und Ungarn (Leipzig 1911) és Bernatzik, Edmund (hrg.), Die österreichischen Verfassungsgesetze (Wien 1911²). Ezen a ponton a két törvény eltéréseinek gyakorlati magyarázata van. Ausztriában fennállna annak lehetősége, hogy a közös miniszter egyben az osztrák kormánynak is tagja legyen (így volt gyakorlatilag 1867 második felében); Magyarországon pedig, hogy a birodalmi kormány beavatkozzon az ország belső dolgaiba.

⁷Lónyay Naplója: Kónyi, Deák Ferenc beszédei III, 711.

⁸Lónyay naplója: uo. 713. A szöveg változatlan formában kerül be a XII. tc. '8. §-ába.

⁹Ministerrat (MR.) v. 3. 5. 1867, MRZ. 150. Haus-, Hof und Staatsarchiv (H-STA.) AVA

¹⁰Deák a képviselőház január 30-i ülésén fejtegette ki részletesen álláspontját a delegációról, elutasította Tisza Kálmánt és elbarátaikat, akik „a szerveződő közös minisztériumban és a határozati joggal felruházott delegációban Magyarország függetlenségének sírját látták(k)”. Velük szemben hangsúlyozta, hogy a delegáció leginkább csak összegekről határoz, törvényhozási joggal nem rendelkezik, nincsenek ok a vele kapcsolatos súlyos aggodalmakra. Kónyi, Deák Ferenc beszédei IV, 254–260.

¹¹Ld. 9. sz. jegyzetet.

¹²MR. v. 15 und 16. 6. 1867, MRZ. 157 és 158.

¹³Deák idézett január 30-i beszéde, ld. 10. sz. jegyzetet.

¹⁴Beust an John v. 26. 12. 1867 RK. 43. Kriegsarchiv (KA.) Kriegsministerium (KM.) Präs. 44-17/1867.

¹⁵Vö. Komjáthy, Die Entstehung des gemeinsamen Ministerrates und seine Tätigkeit während des Weltkrieges 27–28; Diószegi István, A közös minisztertanács működése 1883–1895, (kézirat, bevezetés a Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie 1883–1895 c. kötethez) 229.

¹⁶„Felelős lesz az egész minisztérium is együtt, oly hivatalos intézkedéseire nézve, melyeket együtt állapított meg.” XII. tc. 27. Hasonlóan értelmezhető az RGBl. Nr. 146 v. 21. 12. 1867. § 5. A közös miniszterek felelősségéről később még szólunk, de már itt megjegyezhetjük, hogy pld. Andrásstól egyaránt hozhatunk olyan idézetet, amely a közös felelősséget hangsúlyozza, s olyat is, amely tagadja, vagy legalábbis megkérdőjelezi, hogy a közös miniszterek együtt kormányt alkotnak. „Nach seiner Auffassung der Ministerverantwortlichkeit genüge es nicht, dass jeder Minister in seinem Bereiche tadellos arbeite, es müsse Alle einträchtig dahin wirken, dass das erreicht werde, was die Aufgabe des Staatswesens sei.”

Gemeinsame Ministerratsprotokoll (GMRProt.) v. 6. 5. 1874, GMCZ. 155. HHStA., PA XL, K. 288. „Nachdem es zweifelhaft ist, ob die gemeinsamen Minister corporativ ein Ministerium bilden...” GMRProt. v. 18. 5. 1876, GMCZ. 177. uo.

¹⁷HHStA., Kab.Archív, Geheimakten, K. 40. Wechsel der gemeinsamen Minister. Itt található a közös minisztertanács elnökét kinevező Kurrentbillettek. Ez a kabinetiroda speciális sorozata, ilyen aktákból évente egy-két tucatot keletkezett, szemben a sokezer KZ. számú egyéb irattal. A közös külügyminiszter kinevezését az uralkodó olyan fejedelmi jogának tekintette, amelybe senkinek semmilyen formában sincsen beleszólása: „ohne Ingerenz der beiden Ministerpräsidenten” nevezi ki a külügyminisztert, szögezi le 1895-ben Goluchowski kinevezésekor, amikor éppen magasra szökött a magyar ellenzékiesség: GMR. v. 1. 6. 1895, GMCZ. 389. HHStA., PA. XL. K. 297.

¹⁸Becke an Beust v. 28. 12. 1867, Finanzarchiv (FA), 1-RFM Pr. 1868 (Fasc.1. 1.)

¹⁹Weninger Lónyayhoz 16. 1. 1870, A Magyar Tudományos Akadémia kéziratára (MTAK.) Ms. 5305/159. Au. Vortrag v. Beust v. 20. 5. 1870 Lónyay kinevezése tárgyában: HHStA., Adm. Reg., Fach 5, K. 1.

²⁰Erre utal Goluchowski au. Vortrag-ja v. 13. 7. 1903 (Konzept), HHStA., PA. I, K. 630. 250/C. d. M. „Da ferner die bisherige Gepflogenheit entsprechend die Ah. Ernennung des jeweiligen gemeinsamen Finanzminister stets auf Grund eines au. Vortrages des Vorsitzenden im gemeinsamen Ministerrate erfolgt ist...”

²¹Au. Vortrag v. Beust v. 20. 5. 1870 Ld. 19. sz. jegyzetet.

²²Mitscha an Gagern v. 16. 7. 1903 a Politisches Archivban folytatott, a közös pénzügyminiszter kinevezésével kapcsolatos kutatásairól. HHStA., PA. I, K. 218/C.d.M. Leopold Friedrich Freiherr v. Hofmann 14. 8. 1876–8. 4. 1880 közös pénzügyminiszter.

²³Au. Vortrag v. Haymerle v. 8. 4. 1880 HHStA., Adm. Reg., Fach 5, K. 1. Szlávy József 8. 4. 1880.–4. 6. 1882 közös pénzügyminiszter

²⁴Ld. 22. sz. jegyzetet.

²⁵Au. Vortrag v. Goluchowski v. 20. 7. 1903 HHStA., PA. , K. 630. 222/C. d. M.

²⁶Ld. 17. sz. jegyzetet.

²⁷GMR. v. 30. 1. 1868, GMCZ. 9. HHStA., PA. XL, K. 283.

²⁸Kuhn báró hadügyminiszter felmentése és Koller kinevezése alkalmából Andrassy Gyula külügyminiszter elvileg leszögezi, hogy a külügyminiszternek a másik két közös miniszter kinevezését kézjeggyével kell ellátnia. A kérdéssel kapcsolatos levélváltások: HHStA., PA. I, K. 558. II/4 (Ministerratsakten). Uo. K. 623. ad 410/C. d. M. található egy összeállítás 1904-ből, amely tartalmazza a közös miniszterek kinevezését, ill. azt, hogy ki ellenjegyezte a közös miniszteri kinevezéseket.

²⁹Kállay an Tisza v. 7. 11. 1879 HHStA., P. A. XL, K. 201. Liasse I.

³⁰Tisza an Haymerle v. 8. 11. 1879 uo.

³¹Haymerle an Tisza v. 12. 11. 1879 uo.

³²A magyar interpellációt és az arra adandó válasszal foglalkozó minisztertanácsi vitát részletesen elemzi *Komjathy*, Die Entstehung des gemeinsamen Ministerrates und seine Tätigkeit während des Weltkrieges, 26. GMR. v. 30. 1. 1868, GMCZ. 9; GMR. v. 31. 1. 1868, GMCZ. 10. HHStA., PA. XL, K. 283. Figyelemre méltó, hogy egy esztendő múltán Andrassy sátoraljaúj helyi választói előtt elmondott, nagy feltűnést keltő beszédében (14. 1. 1869) hosszan fejtegeti, hogy a külügyminiszter a „birodalom” minisztere, a „birodalom” politikáját képviseli, kár volna ezt közjogi okoskodással kétségbe vonni. *Lederer Béla*, Gróf Andrassy Gyula beszédei II (Budapest 1893), 5–17. A beszédnek akkora jelentősége volt, hogy Werther német követ részletesen beszámolt róla Bismarcknak, 26. 1. 1869, Bonn, PA. AA. R. 8436, Nr. 20.

³³GMR. v. 30. 1. 1868, GMCZ. 9. HHStA., PA. XL, K. 283. Hasonló szellemben ír a vitáról a Neue Freie Presse v. 31. 1. 1868: Elég volt az engedményekből. Feladtuk a központi parlamentet, magunkra vállaltuk az államadósságot. – A mi nyelvünkön nem hangzik jól a „közös kormány”, mi németül „birodalmi kormányról” fogunk beszélni. Talán nagyon ízléses, ahogy a magyarok bennünket „Ófelsége többi országainak” titulálnak?

³⁴*Rumpler, Helmut*, Die rechtlich-organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen für die Aussenpolitik der Habsburgermonarchie 1848–1918. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918 (hrg.) von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch VI: Die Habsburgermonarchie im System der Internationalen Beziehungen 1 (Wien 1898) 36.

³⁵*Komjathy*, Die Entstehung des gemeinsamen Ministerrates und seine Tätigkeit während des Weltkrieges, 28; *Diószegi*, A közös minisztertanács működése 1883–1895 között, 228–231.

³⁶Goluchowski an Bánffy v. 26. 10. 1898 HHStA., PA. I, K. 630. 524/C. d. M. (Az iratot többen idézték már, elsőként talán Komjáthy.) NB. Maga Goluchowski külügyminisztersége első heteiben még másként nyilatkozott a dologról. Akkor az akadékoskodó Bánffynak azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy miért éppen a császári ház minisztere a közös minisztertanács elnöke, így írt: „Diesfalls ist hervorzuheben, dass die gemeinsamen Ministerien kein organisches Cabinet bilden...” Goluchowski an Bánffy v. 7. 9. 1895. HHStA., PA. XL, K. 213.

³⁷GMR. v. 18. 5. 1876, GMCZ. 177. HHStA., PA. XL, K. 288.

³⁸Thallóczy an Müller v. 2. 7. 1904 HHStA., PA. I. K. 623. 410/C. d. M. Thallóczy an Müller v. 28. 9. 1904 uo.

³⁹GMR. v. 31. 12. 1867, GMCZ. 1. HHStA., PA. XL, K. 283.

⁴⁰Beust an Kuhn v. 24. 5. 1870, KA. KM. Präs. 35–1(20) 1870.

⁴¹GMR. v. 25. 5. 1870, GMCZ. 65. HHStA., PA. XL, K. 285.

⁴²GMR. v. 3. 1. 1872, GMCZ. 121. uo. K. 287.

⁴³GMR. v. 26. 9. 1879, GMCZ. 241; GMR. v. 13. 10. 1879, GMCZ. 242. uo. K. 291.

⁴⁴GMR. v. 1. 6. 1895, GMCZ. 389. uo. K. 297.

⁴⁵Az Agliardi afférról, ill. Kálnoky lemondásának körülményeiről: *Engel-Jánosi, Friedrich*, Graf Kálnokys Rücktritt als Aussenminister im Mai 1895. In: *Uő, Geschichte auf dem Ballhausplatz. Essays zur österreichischen Aussenpolitik 1830–1945* (Graz, Wien, Köln 1963) 233–259; *Hanák Péter*, Magyarország története 1890–1918 (Budapest 1978) 152–154. Kálnoky aggodalmait politikai testamentumként tekinthető felmentési kérelmében fejtette ki: Au. Vortrag v. Kálnoky v. 2. 5. 1895 (Abschrift), HHStA., PA. XL. K. 213. Kiadva: *Engel-Jánosi, Friedrich*, Journal of Central European Affairs 11 (1951/52), 259–278. A XII. tc. 8.§-ának, hogy ti. a külügyeket a két ország minisztériumával egyetértésben kell intézni, nincsen osztrák megfelelője. Ld. *Zolger*, Der staatsrechtliche Ausgleich zwischen Österreich und Ungarn, 313.

⁴⁶„...die Verantwortung für die Leitung der auswärtigen Politik und die Gestaltung der internationalen Beziehungen... den gemeinsamen Minister allein trifft.” – hangzik Goluchowski nyilatkozata. A magyar miniszterelnök a számára amúgy is kínos minisztertanácsban nem emel óvást a nyilatkozat ellen. Az uralkodó pedig leszögezi: „...die österreichisch-ungarische auswärtige Politik immer nur eine Politik der Gesamtmonarchie sein kann.”

⁴⁷Kálnoky írja felmentését kérő au. Vortragjában (ld. 45. sz. jegyzet): „...der Herr Ministerpräsident seine Stellung in Ungarn dadurch zu stärken beabsichtige, dass er den verfassungsmässigen Einfluss der ungarischen Regierung auf die Leitung der auswärtigen Angelegenheiten stärker zum Ausdruck bringen will als seine Vorgänger.”

⁴⁸GMR. v. 6. 1. 1907, GMCZ. 460. *Somogyi Éva* (hrg.), Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie 1896–1907 (Budapest 1991) 543–547.

⁴⁹Hogy egyszerre két magyar nem tölthet be közös miniszteri tiszteket, illetőleg hogy Lónyay kinevezésétől kezdve (1870-től) az egyik közös miniszter rendszerint magyar volt, a szokásjogon épült, mint oly sok más dolog ebben a birodalomban.

⁵⁰Kivételek persze vannak. Szláv közsök miniszter, aki e funkcióban Bosznia–Hercegovina ügyeinek felelős vezetője, azért mond le, mert nézeteltérései támadnak a hadügyminiszterrel az okkupált tartományok kormányzásának ügyében. Ld. *Plener, Ernst Freiherr von*, Erinnerungen (Leipzig, Stuttgart 1921) 2, 228.

⁵¹A kérdésről bővebben: *Somogyi Éva*, A külügyminisztérium újjászervezése 1867–68-ban. In: *Történelmi Szemle* 31 (1989) 180–190.

⁵²*Przibram, Ludwig Ritter von*, Erinnerungen eines alten Österreichers I (Stuttgart–Leipzig 1910) 195.

⁵³*Rumpler*, Die rechtlich-organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen für die Aussenpolitik der Habsburgermonarchie 1848–1918, 70–71.

⁵⁴HHStA., Nachlass Erb, Aussenministerium.

⁵⁵Au. Vortrag v. Beust v. 6. 3. 1870 HHStA., Adm. Reg., Fach 4, K. 396.

⁵⁶*Matsch, Erwin*, Geschichte des auswärtigen Dienstes von Österreich (Ungarn) 1720–1920, (Graz, Wien, Köln, 1980) 95.

⁵⁷Az 1877. évi „Geschäfts-Einteilung” az elnöki osztályt (a Präsidialsection-t) Cabinet des Ministers-nek nevezi. A miniszter közvetlen irányítása alatt három osztályfőnök működik: Orczy, Calice (6 Hofmann utóda) és Schwegel (a kereskedelempolitikai osztály főnöke). A Cabinet des Ministers 3 Abtheilungra oszlik: a/ Präsidial-Secretariat (Dóczy, Péchy, Gömör), b/ Führung des Protokoll im Ministerrat

(Frh. v. Krauss), c/Verkher mit den Delegationen (ennek pillanatnyilag nincsen vezetője). Geschäft-Einteilung (des Ministerium des Aussern) v. 25. 3. 1877. HHStA., Adm. Reg., Fach 4. K. 416.

⁵⁸*Matich, Geschichte des auswärtigen Dienstes von Österreich (Ungarns) 1720–1920, 95.* A közös minisztertanács 1873 februárjában tárgyalta a közös minisztériumok tisztviselőinek fizetésemelését. GMR. v. 20.2. 1873, GMCZ. 144. HHStA., PA. XL, K. 287. Jellemző módon az érdemi referátumot Hofmann osztályfőnök tartotta. Elmondta a két osztályfőnöki állás keletkezésének történetét 1867 után, s azt, hogy ez az állás tulajdonképpen az államtitkárnak felel meg.

⁵⁹Organisation der handelspolitischen Section des k. u. k. Ministeriums des Aussern v. 7. 7. 1876 HHStA., Adm. Reg., Fach 4, K. 450.

⁶⁰Vö. *Rumpler, Die rechtlich-organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen für die Aussenpolitik der Habsburgermonarchie 1848–1918, 73–74.*

⁶¹Schwegel osztályfőnöki kinevezéséről: Frh. v. Schwegel, Notizen über den Berliner Congress HHStA., PA. III, K. 115. Vavrik Gábor 1868 elején került a külügyminisztériumba. Uo. Adm. Reg., Fach 4, K. 362: Personalia Vavrik; éppúgy mint az erdélyi szász Wilhelm Frh. Conrad v. Konradshaim. Uo. K. 170: Personalia Konradshaim.

⁶²Verordnung v. 19. 12. 1897 HHStA., Adm. Reg., Fach 4, K. 450. Nr. 101.

⁶³A kérdés felvetése *Diószegi István* érdeme, A magyar értelmiség a közös külügy szolgálatában. In: *Uő, A magyar külpolitika útjai. Tanulmányok.* (Budapest 1984) 268–277.

⁶⁴Az elnöki titkárság (Präsidialsecretariat) nem tévesztendő össze a Präsidialsection-nal. Ld. 57. sz. jegyzetet.

⁶⁵U. o.

⁶⁶Dóczy élénk levelezést folytatott Isidor Pollak, hozzá hasonlóan soproni születésű bécsi újságíróval, a Neue Freie Presse munkatársával. Meleg barátság fűzte Pollak nagyműveltségű irodalmi érdeklődésű hitveséhez, Henriette Pollak (született Klarwill)-hoz. A Klarwill-hagyaték létezésére Frau Dr. Springer hívta fel figyelmemet. Ezúton is köszönetet mondok neki. Nachlass Isidor R. v. Klarwill, HHStA.

⁶⁷Dóczy an Henriette Pollak v. 8. 9. 1874, Nachlass Klarwill.

⁶⁸*Rotensteiner, Franz, Das literarische Büro. Pressepolitik, Organisation und Wirksamkeit 1877–1918* (Wien 1967, Diss.), 24–25.

⁶⁹Au. Vortrag v. Andrassy v. 12. 12. 1871 HHStA., Kab. Kanzlei, K. Z. 4328/1871. Kifejezetten a magyar sajtó befolyásolására hívja Andrassy Dóczyt minisztériumába. Dóczy további hivatali pályafutásáról: HHStA., Adm. Reg., Fach 4, K. 74. 1879-ben miniszteri tanácsos, 1895-ben, amikor Falke meghal átveszi a sajtóosztály vezetését, 1896-ban osztályfőnök, 1902-ben vonul nyugalomba. Tehát a külügyi hivatal legmagasabb posztjág, a III. fizetési osztályig jut. Dóczy Lajos pályafutása önálló tanulmányt érdemelne. A soproni zsidó bórós fia a magyar asszimiláció példaértékű, többé meg nem ismételtető útját járja. 1878-ban, tehát még Andrassy felterjesztésére nemességét kap, Német-Keresztúri előnévvel, 1900-ban pedig bárói rangot. Egyetlen fiát, az 1881-ben Bécsben született római katolikus vallású Pétert, főnöke, Kálnoky külügyminiszter közbenjárásával sikerül felvételnie a Teresianumba. A kis Péter elnyeri a Rudolf főherceg nevét viselő egyetlen magyar alapítványi helyet a nagyhírű intézetben. A század elején Dóczy Péter is a külügyminisztérium hivatalnokja lesz, s talán van valami jelképes értéke annak, hogy Dóczy Lajos utolsó személyes aktája egy közvetlen hangú levél a külügyminiszterhez, amelyben a maga érdemeire való tekintettel fia számára rendkívül előléptetést kér. Dóczy levele Buriánhoz 1918. augusztus 31-én kelt. Még vagy nyolc hétig állt fenn a birodalom.

⁷⁰*Diószegi, A magyar értelmiség a közös külügy szolgálatában 276.*

⁷¹Dóczy an Pollak v. 6. 9. 1875, Nachlass Isidor v. Klarwill, HHStA.

⁷²Dóczy an Pollak v. 28. 10. (é. n.) u. o.

⁷³Dóczy an Pollak v. 22. 9. (é. n.) u. o. Hofmann és Andrassy viszonyáról Erb, Aussenministerium,

356.

⁷⁴Dóczy an Pollak (kelet nélkül) Nachlass Isidor v. Klarwill, HHStA.

⁷⁵Ld. 69. sz. jegyzetet.

⁷⁶Péchy személyi anyaga: HHStA., Adm. Reg., Fach 4, K. 250.

⁷⁷Au. Vortrag v. Andrassy v. 17. 10. 1875 uo.

⁷⁸Gömöry személyi anyaga: HHStA., Adm. Reg., Fach 4, K. 110.

⁷⁹Dóczy an Henriette Pollak v. 28. 10. (é. n.) Nachlass Isidor v. Klarwill, HHStA.

⁸⁰Erb, Aussenministerium, 386: „...weil das Misstrauen gegen den Schöpfer der Idee sich auf die Schöpfung selbst übertragung”. *Rumpler, Die rechtlich-organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen für die Aussenpolitik der Habsburgermonarchie 1848–1918, 75.*

⁸¹Reuss an Bismarck v. 30. 6. 1880 Nr. 321. Bonn, PA. AA. 1. (Österreich No. 70. Bd. 7.)

⁸²*Freidjung, Heinrich*, Graf Gustav Kálnoky. In: *Uő, Historische Aufsätze* (Stuttgart, Berlin 1919) 331–332.

⁸³Különösen sérelmesnek érzi, hogy 1898-ban Taaffe előzetes konzultáció nélkül terjesztette be választójogi reformjavaslatát: „Die Stellung des Ministers des Aussern in Österreich–Ungarn ist eine anormale und deshalb besonders schwierige, weil er durch die Verfassung ausserhalb der beiden Kabinette gestellt und daher ohne offizielle Föhlung ist mit dem, was in denselben vorgeht. Und doch ist es unmöglich, eine erspriessliche aussere Politik zu machen, wenn dieselbe nicht auf genauer Kenntniss der inneren Situation und der inneren Verhältnisse des eigenen Landes basiert ist. Diese und andere erschwerende Eigentümlichkeiten der dualistischen Gestaltung der Monarchie müssten zu den bedenklichsten Friktionen und Unmöglichkeiten führen, wenn nicht in der Praxis durch kollegiales Entgegenkommen und gegenseitige Rücksichtnahme auf die Interessen des Gesamtreiches die Föhlung zwischen den drei Regierungen aufrechterhalten würde.” Kálnoky an Taaffe v. 15. 10. 1893, *Skedl Arthur*, (hrg.), *Der politische Nachlass des Grafen Eduard Taaffe* (Wien, Berlin, Leipzig, München 1922) 307–309. Az irat eredetije: HHStA., PA. I. K. 469, Liasse XXIII. Nr. 12. Oly gyakran idézik Kálnoky e Taaffehoz frott levelét, annak bizonyításául, hogy milyen lehetetlen helyzetben volt a birodalom külügyminisztere, hogy — némi kitérőként —, két apró megjegyzés ide kívánkozik: 1. Kálnoky általában nem értett egyet Taaffe politikai koncepciójával: németebb, német hegemoniára inkább törekvő politikát folytatott volna. Taaffe ellenzéke, az osztrák–német centralisták, liberálisok álltak hozzá közel, Plener és elvbarátai. Tehát nem egyszerűen az volt a gondja, hogy nem nyílt intézményes lehetősége befolyásolni az osztrák belső viszonyokat, hanem hogy azok olyan irányban haladtak, amely nem felelt meg ízlésének. 2. A külügyminiszter, mint az uralkodóház minisztere és a közös minisztertanács elnöke, a korona első számú tanácsadója volt, akinek véleményét — akár kancellár volt, akár nem, akár megengedték ezt a törvények, akár nem —, kikérte az uralkodó. Kálnokya különösen hallgatott. Éppen ezért okozott gondot, hogy Taaffe és Kálnoky felfogása Ausztria belső viszonyairól alapvetően eltért egymástól.

⁸⁴Kanzlei–Verordnung v. 21. 1. 1882 HHStA., Adm. Reg., Fach 4, 416. (ugyanaz az irat u. o. Fach 5, K. 2-ben is.)

⁸⁵Teschenberg személyéről: Au. Vortrag v. Beust v. 10. 2. 1871 HHStA., Kab. Kanzlei, K. Z. 467/1871; személyi anyaga: U. o. Adm. Reg., Fach 4, K. 348. továbbá: *Przibram*, *Erinnerungen I*, 279. Teschenberg 1886-ban halt meg.

⁸⁶A Cabinet des Ministers feledatáról *Musulín, Gomürje Alexander Freiherr von*, *Das Haus am Ballplatz. Erinnerungen eines österreichisch–ungarischen Diplomaten* (München 1924) 134–135; *Bittner, Ludwig*, *Das österreichisch–ungarische Ministerium des Aussern. Seine Geschichte und Organisation*. In: *Berliner Monatshefte* 15 (1937) 832; *Wiedermayer, Rudolf*, *Geschäftsgang des k. u. k. Ministerium des Aussern 1908–1918*. In: *Archivalische Zeitschrift* 40 (1931) 133.

⁸⁷Mérey levele anyjához 1. 7. 1895 HHStA., Nachlass Mérey, K. 4.

⁸⁸*Wank, Solomon*, *Zwei Dokumente Aehrenthals aus den Jahren 1898–1899 zur Lösung der inneren Krise in Österreich–Ungarn*. In: *MÖSTA* 19 (1966) 346.

⁸⁹Mérey idézett, anyjához írt levele.

⁹⁰Kanzlei–Verordnung v. Goluchowski v. 10. 8. 1895 HHStA., Adm. Reg., Fach 4, 450. Nr. 66/a. Az iratot többen elemezték, újabban: *Rumpler*, *Die rechtlich–organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen für die Aussenpolitik der Habsburgermonarchie 1848–1918*, 80.

⁹¹Hofmann és Orczy külügyminisztériumi osztályfőnökök szerepéről: *Somogyi Éva*, *Rendszerváltás – és akik végrehajtották*. In: *Uő. Polgárosodás Közép–Európában (=Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 8, Budapest 1991) 186–188. Hofmann a külügyminisztérium osztrák, Orczy pedig a magyar összekötője.*

⁹²Szécsen személyi anyaga: HHStA., Adm. Reg., Fach 4, K. 339–340.

⁹³Mérey személyi anyaga uo. K. 213.

⁹⁴1904-ben szófiai követ lesz és a 2. osztályfőnöki állást a külügyminisztériumban Müller László veszi át. U. o. K. 451.

⁹⁵Tallán an Mérey v. 19. 6. 1903 HHStA., Nachlass Mérey, K. 2.

⁹⁶Tisza István Méreyhez 18. 7. 1904. o. u.

⁹⁷Mérey hagyatékát, amelyben nagy mennyiségű rosszul olvasható, német nyelvű magyar vonatkozású írás található, ismereteim szerint a magyar történetírás eddig egyáltalán nem hasznosította.

Kövér György

A BANKKÉRDÉS: KÉT-BANKRENDSZER VAGY BINACIONÁLIS BANK

(1867–1878)

Ha valaki az 1848-as márciusi pontok „nemzeti bank”-ra vonatkozó követelését, vagy a szabadságharc „önálló magyar jegybankját” kéri számon a 19. század második felének Habsburg–monarchiabeli jegybanktörténetén, valószínűleg értetlenül tekint a fejezet címre. Pedig a Habsburg birodalom gazdasági unióját az általunk tárgyalt korszak egészében hosszútávú közgazdasági realitásnak tekintve — másképpen ugyanis aligha tehetünk — az ún. bankügyet (valójában a kifejezés a jegybankügyet jelentette a korban) nem szakíthatjuk ki a gazdaságpolitikai kérdések szövevényéből. Amennyiben a bankügy mégis önálló életet látszik élni, az annyit jelent, hogy közvetlenül politikai kérdéssé minősítették. Ezzel az optikával viszont a probléma nemcsak vizsgálhatatlannak, hanem megoldhatatlannak is bizonyul(t).

Analitikusabban fogalmazva: ha az Osztrák Nemzeti Bank mellett a bankszabadság jegyében egyetlen másik jegybank is létrejött volna a Monarchiában, akkor a korabeli felfogás szerint, a gazdasági unió fennállása esetén, a két-bankrendszer formájában megnyílt az út a több-bankrendszer kialakulása felé is. Az a lehetőség pedig, hogy a két (vagy több) bank a szó teljes értelmében szuverén módon egymás jegyeit kölcsönösen ne fogadja el egymás területén, elképzelhetetlen volt, ugyanis ennek egyben a gazdasági közösség végét is kellett volna eredményeznie. Ebben az értelemben az „önálló magyar jegybank” a gazdasági unió mellett nem jelenthetett mást, mint a Monarchia több-bankrendszerének speciális esetét. Ha ezt nem így fogjuk fel, akkor rögtön arra, a (csakis a magyar politikai nemzetkoncepcióból levezethető) ingoványos talajra csúszunk, amellyel a kortársak méltán szegezhettek szembe, hogy vajon miért csak a magyar államnemzet „jogosult” önálló jegybank alapítására, a többi monarchiabeli nemzet miért nem? És itt máris a döntő ponthoz érkezünk: ha ugyanis az „önálló magyar jegybank” — a Monarchia gazdasági közössége mellett — nem a több-bankrendszer speciális esete, akkor nem lehet más alternatív álláspont, mint a két államalkotó nemzet koncepciójából fakadó binacionális bank, amely a jegybank dualista államszerkezethez idomításával jött létre. Így tehát a Monarchia gazdasági közössége mellett az elvileg fennálló négy megoldásból: valódi több-bankrendszer, két-bankrendszer, binacionális bank, nemzeti (azaz központi) bank (osztrák. ill. magyar változat) valójában csak a két-bank szisztéma és a binacionális bank nyújtotta a korszak valódi dilemmáját.

A bevezetésben azt is láttuk, hogy az ún. bankszabadság viszonyai között (és itt a kortársak legtöbbször az Amerikai Egyesült Államokra, ill. Skóciára hivatkoztak) mindig akadt valamilyen intézmény, amely betöltötte a hiányzó központi banki funkciókat. Az USA-ban a kincstár, Skóciában végső soron a Bank of England. Mint ismeretes a jegy kibocsátás a szűkebb Angliában és Németországban sem volt kizárólagos monopólium, hiszen a központi bank mellett más bankok is foglalkoztak ezzel, de ezt nem tekintették a bankszabadság klasszikus esetének¹ és ritkábban hozták fel szemléltetésül. Megfogalmazódott már olyan vélemény is, hogy a bankszabadság tulajdonképpen teoretikus illúzió, amely soha és sehol nem létezett. Témánk szempontjából mindenesetre elgondolkodtató, hogy a „bankszabadságot” vagy az államkormányzat, vagy egy „külföldi” bank fokozott szerepvállalásának kellett a legjobb példákban is kísérnie. Ez alól talán egyedül Svájc jelent kivételt, de Svájc bizonyos értelemben minden alól kivételt jelent.

A Habsburg birodalomban már a neoabszolutizmus időszakában felvetődött a több-bankrendszer gondolata. Bizonyára nem véletlen, hogy ebben a birodalmi arisztokrácia egyik magyarországi képviselője játszott kezdeményező szerepet. A magyarországi újkonzervatív csoportosulás egyik prominens képviselője, gróf Dessewffy Emil (akit egyébként már 1850-ben beválogattak a bankbizottság tagjai sorába) 1856-ban megjelent munkájában a valutastabilizáció ügyéhez kapcsolva olyan javaslatot tett, amely az ONB, mint központi jegybank fenntartása mellett 14 „országos bank” felállítását szorgalmazta. Ezek maximum 101, 5 millió forintnyi jegyet, rögzített arányban oszthattak volna szét. A proporcionalitás szempontjait jól megvilágítja, hogy eszerint Pest 25, Prága 12, Milano 14, Lemberg 12, Brünn 5, 5, Erdély 4, 5, Linz pedig 3 millióval szerepelt többek között.²

A tartományi bankok eszméje még Bruck pénzügyminisztert is megihlette, aki mindenek előtt három helyen Prágában, Triesztben és Pesten tervezte létrehozásukat. Nem kis meglepetést okozott ezzel az 1856 decemberében Bécsben tárgyaló Pesti Magyar Kereskedelmi Bank küldöttségének, akik eredetileg azért utaztak a császárvárosba, hogy a Creditanstalt pesti fiókjának üzemeltetéséről tárgyaljanak. Bruck személyesen is fogadta a deputációt és kifejtette elképzelését, hogy a 10 milliós alaptőkével tervezett pesti országos bank részvényeinek egyharmadát a PMKB, egyharmadát a CA adná, a fennmaradó rész pedig nyilvános aláírás alapján „szereztessek be”. Egyúttal átadta a prágai kamara által már elkészített ottani alapszabálytervezetet, sürgetve a pestieket a mihamarabbi követésre, „hogy a trieszti, prágai és pesti országos bankok alapszabályait egyszerre lehessen ő Felsője jóváhagyása elé terjeszteni”.³

Mire azonban 1857 elején a pesti tervezet elkészült, megtörtént a bécsi érmeegyezmény aláírása és a „bankjegy kibocsátás decentralizációja” lekerült a napirendről. Bruck a Creditanstalt és az ONB kebelében frissiben felállított jelzálogosztály üzletkörébe ütközőnek találta a kidolgozott alapszabályokat. Valószínűleg az ONB maga sem lehetett túlzottan lelkes az ügyben, bár erre vonatkozó primer forrásutalást nem találtam.⁴ A PMKB közben mindenesetre nemcsak az országos bank alapítását, hanem a Credit-Anstalt pesti fiókjának átvételét is lekérte. A több-bankrendszer ezzel elég hosszú időre feledésbe merült.

Kiegyezés – a jegybank nélkül.

Maga a ún. bankkérdés legközelebb a kiegyezési tárgyalások során került elő. Lónyay Menyhért, mint a megbeszéléseken „az anyagi érdekű ügyek” szakértője, majd a kiegyezés után az első magyar pénzügyminiszter, magát a bankszabadság hívének vallotta. Célja „a monarchia mindkét fele pénzügyeinek gyökeres orvoslása, az államháztartás egyensúlyának biztosítása által, mi együtt járt volna egy új pénzláb megállapításával, a valuta rendezésével, a bécsi nemzeti bank likvidációjával és a hitelintézményeknek hazánkban egy alkotandó törvény korlátai közt szabad fejlődésével”.⁵ Ő maga is „merésznek” tekintette tervét és ennek érvényesítése érdekében a tárgyalások során nemcsak a birodalmi kormány képviselőivel, hanem a magyar 67-es bizottsággal és az abban helyet foglaló államférfiakkal is ütköztetni kellett véleményét.

Lónyay 1866 augusztus végén Andrassy oldalán vett részt azokon a bécsi megbeszéléseken, amelyek során az államminiszter Belcredi, a római követ Hübner, a konzervatív kormányférfiak közül pedig Majláth György kancellár és Sennyey tárnokmester lényegében arról szeretett volna meggyőződni, hogy megváltozott-e a magyar álláspont Königrätz után s az ún. 15-ös bizottság által kidolgozott, a közös ügyekre vonatkozó pontokat sikerül-e majd elfogadtatni a 67-es bizottsággal és az alakuló magyar országgyűléssel.⁶ Másfelől viszont az osztrák kormány ekkor hozta a magyarok tudomására, hogy milyen pontokat tart elfogadhatatlannak a magyar javaslatban. Mivel a bankügyet a 15-ös bizottság javaslata (amelynek tárgyalásai nem kaptak nyilvánosságot) érdemben már taktikai okokból sem exponálta, épp ennek hiánya készítette az osztrák felet a kérdés felvetésére. A dolog érthetően foglalkoztatta őket, hiszen egyfelől az osztrák kormány kezét törvényesen kötötte a Plener féle bankakta, másfelől viszont az 1866 májusi államjegy kibocsátás miatt a PM – ONB viszony elég feszült volt, hiszen az utóbbi — méltán — a bankakta megsértése miatt kártérítést készült követelni.

A kancellária épületében tartott első megbeszélés alkalmával, augusztus 20-án, már éjjel után elmenőben vetődött csak fel a „Bankfrage”, ahogy Lónyay naplójában a magyar sorok között feljegyezte. Nem csoda, hiszen a legkényesebb kérdés nem ez, hanem a hadsereg, ill. az alkotmányos sorrendiség problémája volt. (Hogy ugyanis előbb nevezze-e ki a király a 48-as alapon a magyar minisztériumot és ezek kössék meg a kiegyezést, avagy előbb kössék meg Deákék a kiegyezést, vigyék keresztül az országgyűlésen, majd azután ki lesz nevezve a kormány.) Azon a bizonyos augusztusi éjszakán Majláth emlékeztette a bankkérdésre Belcredit, aki szinte odavetette, hogy a „Bank privilégium tart még 1877-ig”, tehát ehhez ragaszkodni fognak. Lónyay erre így válaszolt: „átallában nem vagyok az egybank rendszer barátja s mind addig míg egybank lesz az agio ismét elő állhat minden nagyobb államszükséglet esetében – de ha minden más jogot megadatnak az országnak, ezen ... kiegyezni nem leend nehéz ... ”⁷

Mivel Andrassy és Lónyay nem mondhatta magáról, hogy bizottsági felhatalmazással tárgyal, tehát az eszmecsere csak puhatólózó és magánjellegű volt, azt érték, hogy a kormány fejtse ki írásban kifogásait a magyar pontokkal kapcsolatban.

A bankügyben a kormánykövetelés az volt — a vám, adó és közlekedési ügyekkel összekapcsolva —, hogy ezeknél az „átmeneti periódusban a status quo garantáltan fennmaradjon”. Erről aztán tovább folytak a megbeszélések, míg Lónyay Andrassy kérésére írásba foglalta az ezekkel kapcsolatos megjegyzéseit: „jegybankügyben elvi megállapodásnak csak annyiban lehet helye, amennyiben az átmenet a fennálló Bankmonopóliumból egy a különböző országok hitelszükségeiteneik jobban megfelelő jegybankrendszere megkívánja.”⁸ A szeptember 2-án Hübner bárónak átadott variáns pedig így szólt: „A jegybankügyet illetőleg mi azon nézetben vagyunk, hogy hasonló úton elvi megállapodások szükségesek, hogy az átmenet a most fennálló bankmonopóliumból egy, a birodalom különböző országai hitelviszonyainak inkább megfelelő jegybankrendszerre lehetővé tétessék.”⁹

Akárhogy is vesszük, az adott tárgyalásokon Lónyay túlment a 15-ös bizottság javaslatain, de a bécsi kormány ellenvetéseire valamilyen formában válaszolni kellett. A nem teljesen alaptalanul a miniszterelnöki poszt várományosának tekintett Hübnerrel könnyebben folytak az eszmecserék, mint a kiegyezést nem mondhatni, hogy szívből pártoló Belcrediel. Hübner egyébként még az első alkalommal megjegyezte, hogy „a kiegyezést nehéznek nem látja anyagi és nem politikai téren”.¹⁰ Lehet, hogy ez akkor így is tűnt, de ez részben Lónyay rugalmas álláspontjának volt köszönhető.

Az augusztus végi tárgyalások azonban nem hozták meg a kiegyezést, a császár elvonult — no persze nem a közgazdasági nézeteltéréseken — gondolkozni. Egyelőre nem döntött. Sőt 1866 őszén az álláspontok az uralkodói leiratban és az országgyűlési feliratban már világosabban szembesíthetőnek látszottak. Az uralkodó lényegében elfogadta a magyar bizottsági álláspontot (a dualizmust) tárgyalási alapként, de a közös ügyek vonatkozásában a Belcredi-féle ellenvetéseket hangsúlyozza (had-sereg; vám és fogyasztási adók; államadósság). A politikai színjáték szabályai szerint a gesztust ugyanúgy kevésbé méltányolta a magyar országgyűlés, mint ahogy a reá küldött felirat is meglepetést okozott odaát, nem lévén biztosak abban, hogy a 67-es bizottság valóban folytatja-e a munkát.¹¹

Végül azonban a „kiegyenlítést” meghozó 1867 eleji tárgyalások alapjául valóban a 15-ös bizottság javaslatai szolgáltak. Ennek megfelelően a további surlódási felületeket kerülendő, no meg mivel a magyar fél minél több kérdésben igyekezett nyitva tartani a kaput a további alkudozás számára, a bankügyre a törvényszövegben minimális hely jutott. Közvetlenül a jegybankügyről nem is esett szó, (nehezen is eshetett volna az ONB beavatása nélkül). Az 1867. évi XII. tc. 66.§-a azonban mégis közvetve érintette a kérdést.¹² A törvény a magyar közjogi felfogás deáki értelmezésének megfelelően megkülönböztette a Pragmatica Sanctióból leszármaztatható ún. közös ügyeket az ún. közös érdekű ügyektől: „vannak még más nagyfontosságú közügyek, melyeknek közössége nem foly ugyan a pragmatica sanctióból, de melyek, részint a helyzetnél fogva, politikai tekintetből, részint a két fél érdekeinek találkozásánál fogva; célszerűbben intéztethetnek el közös egyetértéssel, mint szorosan elkülönözve.”(52.§)¹³ A pénzrendszer és a pénzláb tehát — az államadóssággal, a vám- és kereskedelmi szövetséggel, a közvetett adókkal, közösen intézendő vasútvonalakkal együtt — a bizonyos időszakoként újratárgyalandó közös érdekű ügyek kategóriájába soroltatott. Ez még önmagában nem is lenne gond, bár aligha a szakmai elfogultság mondatja velünk: nem hiszünk abban, hogy a külpolitikát és a had-

ügyet hosszabb távú meghatározottság illetné meg, mint a külkereskedelmet, pénz- és adórendszert, vagy épp az államadósságot. Ráadásul a közös, ill. közös érdekű ügyek megkülönböztetése után a törvény a közös ügyek költségeihez való hozzájárulás (kvóta) és a közös érdekű ügyek körüli alkudozásokat egyidejű tárgyalási formába vonta, holott az előbbivel kapcsolatban megegyezés híján egyértelműen rögzítettek voltak az uralkodó felségjogai. (61.§ ill. 21.§) Ez már önmagában azzal járt — az osztrák és magyar törvény különbségeire nem is tekintve —, hogy „a gazdasági kiegyezés adott formája tízévenként megrázkódtatást idézett elő a dualista monarchiában”.¹⁴

Az imént idézett 66.§ további ellentmondást hordozott magában. Míg ugyanis a pénzrendszer és pénzláb „a két minisztérium kölcsönös egyetértésével s a két országgyűlés helybenhagyásával” „egyezkedés útján” volt intézendő, addig a „pénzverésre és kibocsátásra” „a magyar király fejedelmi jogai” voltak irányadóak.¹⁵ A pénzrendszer és pénzláb kérdése azonban közvetlenül nem érinti a pénzverés és kibocsátás jogát, így bár elvileg elképzelhető, hogy Ferenc József, mint osztrák császár és mint magyar király eltérő módon gyakorolja fejedelmi jogát a pénzkibocsátással kapcsolatban a birodalom két felében, de az biztos, hogy ilyenkor bár önmagával ellentébe kerülhet (k. versus k.), a két országgyűléssel szemben viszont felül fog kerekedni, akár mi is legyen azok álláspontja. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a pénzkibocsátási joggal együttjáró bankjegykibocsátási szabadság megadása, bár névleg a közös érdekű ügyekhez soroltatott, elintézési módját tekintve végső soron mégis a közös ügyekhez került közelebb.

Érdemes tehát a 66.§ keletkezését filológiai pontossággal megvizsgálunk. Az 15-ös bizottság eredeti javaslatában, amely 65 pontból állt, nem volt a pénzrendszerre utalás. A törvénypasszus utolsó mondata egyértelműen abból a (bécsi) kormány által készített ellentervetből került át a magyar törvénytövegbe, amely a január 9–10-i bécsi tárgyalásokkor jutott Andrássy, Eötvös és Lónyay tudomására.¹⁶ Lónyay naplójából világosan kiderül, hogy nem volt könnyű Deákkal elfogadtatni azokat a módosításokat, amelyekben Bécsben, a Beustnál és Belcredinél folytatott megbeszéléseken állapodott meg a három későbbi magyar miniszter. A 67-es bizottsági többség tanácskozásán január 26–27-én Deák a módosításként tárgyalta új pontok közül főleg a két utolsóval szemben berzenkedett, „mely a vasút és pénzlábra vonatkozott; határozottan ellenzé a delegációkra való utasítást”.¹⁷ Másnap este azután maga Deák formulázta meg Csengerynek diktálva a 63. paragrafus utáni pontokat „különösen a delegáció hatásköréből elvonandó vasútügyet és pénzrendszer kérdését”.¹⁸

A 67-es bizottság 1867. február 4-i ülésén (amely már nyilvános volt) Lónyay terjesztette elő a Deák által szövegezett módosítandó paragrafusokat. A kiegészítések 64–69 sorszámmal kerültek javaslatba, eztán következett 70. sorszámmal az eredeti 15-ös albizottsági javaslat 64. pontja. Az ez alkalommal 68-as szám alatt szereplő pénzrendszerrel és pénzlábról szóló (a későbbi törvénytöveggel megegyező) passzus vitájában, az ekkor már a közös ügyeknek nemcsak kezelési módját, hanem önmagukban a közös ügyeket vitató ellenzéki vezér, Tisza Kálmán tette szóvá a szöveg ellentmondásosságát. „Végén említetik, hogy Magyarország jogai érvényben fognak maradni, de előbb minden szakasznál megjegyeztetik, hogy minden ilyenmű változtatás csak a másik beleegyezésével történhetik;... Én úgy fogom fel a dolgot, hogy

Magyarországnak az indirekt adókra és a pénzlábra vonatkozólag önálló intézkedési joga, mely eddig erővel volt lefoglalva, most visszaadatik, de azon feltétellel, hogy arról rögtön maga mondjon le. Én pedig ehhez járulni semmi szín alatt nem fogok.”¹⁹

A tárgyalásokon Lónyay is felszólalt és — utólag visszatekintve immár érthetően — megindokolta a 66.§ adott, úgy tűnik szándékosan homályos szövegezését. „A mi a pénzrendszer módosíthatására vonatkozó észrevételeket illeti, azoknak nézetem szerint szintén nincs oly nagy nyomatékuk. Ha azon meggyőződésben volnánk, hogy a jelenlegi pénzrendszer tökéletes, akkor nem lenne szükséges ezen pont végén fölemlíteni azt, hogy ha az ország a vámszerződés tartama alatt időközben a pénzrendszert változtatni kívánná: azt a másik féllel egyetértőleg tehesse;miután azonban mindnyájan meg vagyunk győződve, hogy a pénzrendszer, amely jelenleg Ausztriában létezik, a tökéletességnek nem a legfelsőbb fokán áll: nem czélszerű és nem kívánatos-e, hogy a pénzrendszert és pénzlábat a vámszerződés tartama alatt is, alkotmányos jogunk fenntartása mellett mindig megváltoztathassuk? ... a hibás pénzrendszernek időközbeni megváltoztatása s módosítása is mindig csak a két miniszterium beleegyezésével előterjesztett javaslatok alapján, az országgyűlés beleegyezésével történhetik.” (Kiemelések – K. Gy.)²⁰ Míg Lónyay (és Tisza is) az utolsó mondatban az ország jogait értik, addig az nem kerül szóba, hogy itt a fogalmazás az eredeti (bécsi) kormánytervezet értelmében egyértelműen a (magyar jelző nélküli!) fejedelmi jogokra vonatkozott. Kiderül viszont Lónyay eredeti intenciója, miszerint bár „a vám- és kereskedelmi szövetség megkötése alkalmával a pénzrendszer és pénzláb fölött is szükséges leend” ... „egyezkedés útján intézkedni”, az „így megállapított intézkedések” megváltoztatására „a vámszerződés tartama alatt is” lehetőség nyíljon. Lónyay mindenek előtt a valutarendezést tartotta szem előtt és azt nem akarta a kereskedelmi szerződési tárgyalásoktól függővé tenni. Arra azonban nem gondoltak (Deákkal) elég körültekintően, hogy a pénzrendszer tárgyalásának leválaszthatósága a többi közös érdekű ügyről lehetőséget teremt a bankkérdés politikai erőfitogtatásra való felhasználására. Az első kereskedelmi- és vámszerződéskor (1867. XVI. tc.) „az ausztriai érték, míg törvényesen nem változtattatik, közös érték” maradt (XII. cikk), s az aranyérték behozatala még hosszú ideig csak kívánalomként szerepelt.

A magyar kormány kinevezése és a kiegyezés megkötése után a jegybankügy szabályozása tehát a két PM egyezkedésére várt. Az első erre vonatkozó tárgyalásra 1867 márciusában, Bécsben került sor és szinte kizárólag a folyamatos ügyvitel érdekeit tartották szem előtt. A két PM közötti egyezményt március 8-án és 14-én is vitatta, ill. elfogadta a minisztertanács és ennek 18. pontja már explicit módon szólt a jegybankügyről.²¹ A kifejezettség azonban nem jelentett világosságot, hiszen a pénzérték és pénzláb nem vonatkozik közvetlenül a bankjegykibocsátásra, ill. a jegykibocsátás érvényes szabadalmára. Ebben az értelemben az országos bizottság munkálataira tett utalás akár már megfogalmazásakor értelmetlen volt, akár csak később vált „tárgynélkülivé” semmiképpen nem mozdította elő a bankügy megoldását.

1867 áprilisában azonban az ONB és a magyar PM közvetlenül is érintkezésbe lépett. A bankkormányzó magyarországi bankfiókok pénzügyigazgatási helyzetével kapcsolatos levelére válaszolva Lónyay az azévi bankügyi tárgyalások szempontjából az ONB és a tárgyalások megkönnyítése érdekében kívánatosnak tartotta, hogy

„ténykedésének kiterjedését a magyar országokban (sic!) jelentős mértékben kibővítené”. Különösen a pesti fiók dotációjának felemelését szorgalmazta. Ugyancsak Magyarország kívánalmi közé sorolta, hogy a Bankszabályzat 37.§-ának kiszélesítésével ne csak államilag garantált iparvállalati értékek, hanem más biztos papírok (pl. a földhitelintézeti záloglevelek) is a lombardüzlet tárgyául szolgálhassanak.²² A magyar PM igényeit levelében osztrák kollegája is támogatta, ami bizonyos tekintetben meg is nyugtatta a bankigazgatóságot. 1867. április 11-i igazgatósági ülésükön ugyanis a két pénzügyi kormányzat leveleit „nagy meglepéssel fogadták”, mivel mint megállapították „az eddigi normatívák és bevett szokások semmi lényeges változást nem szenvedtek”.²³ Az eddigi viszonyok konzerválásában reménykedés öröme azonban azt is jelentette, hogy a pesti fiókdotáció nemrég tett emelését elégségesnek nyilvánították és a bankstatútumok 22. paragrafusában értelmében pedig „a nem bankképes értékeket” lombardírozhatatlannak. Az autonómiájára büszke ONB figyelmét egyébként is elsősorban privilégiumának sérelme kötötte le.

Ez nyilván döntő szerepet játszott abban, hogy a két PM között 1867 szeptemberében újrakezdődött tárgyalások és megállapodások hivatalosan csak jóval később jutottak a Bank (és a nyilvánosság) tudomására. Méghozzá olyan körülmények közepette, amikor a Bank és az osztrák kormányzat, valamint a Bank és a magyar pénzügyigazgatás közötti ellentétek módfelett kiéleződtek. De a szeptemberi pénzügyminiszteri egyezségek körül még ma is sok a rejtély, és nem állíthatjuk, hogy mindennek a végére sikerült járnunk.

A két PM közötti megállapodás előkészületei már 1867 júliusára visszanyúltak, amikor Lónyay ismertette az uralkodóval átfogó pénzügyi konszolidációs tervét: amelynek súlypontját az államadósságok tőzsdérfolyam szerinti konverziója jelentette. Ennek részletei most nem tartoznak a tárgyhoz, ezért csak annyiban érintjük, amennyiben a jegybankügyet befolyásolta. Lónyay tehát a szeptemberi tárgyalásokon mindenekelőtt a Habsburg birodalom régi adósságainak lehetőleg egységes járadékká alakítását tartotta szem előtt. Erre vonatkozóan előzetesen kikérte Andrassy és Deák véleményét is. Utóbbi miatt leutazott Szent-Lászlóra is, de az öregúrból csak annyit sikerült kihúzni, miszerint „ő is azon nézetben van, hogy mi ne kezdeményezzük, de az országgyűlés okvetlenül kívánni fogja”.²⁴ Lónyay egyébként álláspontjának meggyerendő szeptember 12-én Halász Imre pénzügyminisztériumi fogalmazót ismét Pusztá-Szent-Lászlóra küldte Deákhoz, aki hasonló fogadtatásban részesült, majd a választ taktikusan kikerülő válaszevelet hozott.²⁵

Ekkorra azonban már megkötötték a két PM közötti (második) egyezség, amelynek hiteles szövegét mind a mai napig nem publikálták teljes terjedelmében. A megállapodásra ma is igaz Hegedűs Sándor egykorú megjegyzése: „mai napig is áll e vitás ügy, várja a további felderítést. De bármelyik miniszternek legyen igazsága, az az országot semmire nem kötelezi.”²⁶ A Lónyay által a közös érdekű viszonyokról tárgyaló országos küldöttség elé 1867. szeptember 16-án terjesztett megállapodás ugyanis 10 pontból állt, nem tartalmazott pontot a jegybankügyre vonatkozóan.²⁷ Miután azonban 1870 elején az ONB kérésére, tudniillik, hogy milyen megállapodások kötöttek Ausztria és Magyarország között, dr. Brestel, az osztrák PM azt válaszolta, hogy az 1867 márciusi „stipulációkon” túlmenően az 1867 szeptemberi PM tárgyalásokról jegyzőkönyvi adatok birtokában azt tudja, hogy a magyar PM elköte-

lezte magát, hogy a „Bank- és jegyügyben” csak kölcsönös egyetértéssel hoznak új törvényes határozatokat. Megtartja az ONB privilégiumait Magyarországon, azzal a feltétellel, hogy az ott szükség szerint fiókokat állít, ezeket megfelelően dotálja és mindkét birodalomfél értékpapírjaira előleget nyújt.²⁸ A 10. pont teljes szövegét csak 1872-ben, egy Reichsratban elhangzott parlamenti interpellációra adott válaszban tette közzé de Pretis akkori pénzügyminiszter.²⁹

Mivel Lónyay 1875-ös könyvében maga publikálta a nevezett passzust, nincs okunk abban kételkedni, hogy a szerződésnek ez a pontja is megkötött. Annál is kevésbé, mert a szeptember 12-i vöslai szerződés egy példányára a PM levéltárában is rábukkanhatunk, amely szintén tartalmazza az ominózus 10. pontot.³⁰ Kérdés viszont, hogy miért nem szerepelt ez a rész a magyar küldöttség számára tett előterjesztésben? Valamint, hogy Lónyay naplójegyzeteiben, ahol a Becke által szövegezett pontokat magyarul feljegyezte, miért hiányzik a 10. pont, vagyis a 9. után miért a 11. következik? Bár a naplórás természetétől nem idegen, hogy látszólag ugyan magunknak írjuk, pont arról hallgatunk benne, amiről magunk sem szeretnénk tudni.³¹

Lónyay az ONB fennállásának elfogadása miatt talán túlon túl is hangoztatta a Bank likvidációjával kapcsolatos álláspontját. Az elfogadás előtti egész délelőttje a „formulák tanulmányozásával telt el”. Még az sem valószínű, hogy „kedves nője” megérkezése a délutáni vonattal zökkentette volna ki. Nem végezhetett felületes munkát, tudta, hogy mit akar, talán túlságosan is. „Vöslauban este 1/2 8 órától egész éjfélig állapítánk meg a konvenciót. Lackenbacher volt ismét a tollvivő, ritka kitarással. Szegény Becke sokszor fölugrott a székéről és fogta a fejét, midőn engedni nem akartam s miután végre az elvekben a conversió és a deficit megszüntetése iránt engedni kénytelen volt, s már be volt végezve az ügy, mondá nekem, kinn a kertben szép holdvilágnál sétálva, bizony nyakas ember vagyok, s talán providentiális ember, ki hivatva lehetek az osztrák pénzügyek rendezésének útját nemcsak kijelölni, de arra a birodalmat kényszeríteni.”³² A munkamegosztás tehát nagyjából úgy nézhetett ki Lónyay elbeszélése alapján, hogy Lónyay adta a koncepciót, Becke pedig Lackenbacher tollának segítségével a szerkezetet és a formát.

Lónyay utólag egészen megdöbbenő megállapításra ragadtatta magát: „nem a vöslai megállapodásokban volt a hiba, hanem abban, hogy az a bank részéről meg nem tartott.”³³ A megállapodásnak nem feltétlenül önmagában volt a hibája, bár az sohasem túl jó a politikában, ha mindenáron saját rögeszméihez ragaszkodik az ember. A megállapodásnak fő baja az volt, hogy az uralkodó elnöklete alatt tartott magyar minisztertanácson kívül lényeges tényezők nem fogadhatták el, mert nem is tudtak róla. Egyfelől a banküggyel foglalkozó 10. pont nem került az országgyűlési küldöttség elé, tehát az nem is továbbíthatta az országgyűlésnek. Másfelől viszont az osztrák PM olyan kötelezettségeket vállalt a magyar PM nyomására magára, amelyeket a Bank szabadalmának újabb sérelme nélkül nem tudott az ONB-re rákényszeríteni. Ezért aztán két, a törvények szerint nélkülözhetetlen aktor nem tarthatta be a megállapodást. Ráadásul ezek más-más részét utasították, ill. fogadták volna el a megállapodásnak. Az ONB nyilván örömmel nyugtázta volna, hogy jegyeinek forgalmát a magyar PM biztosítja, de nem tűrthette, hogy egy állam szabja meg számára, hogy hol állítson fiókokat. A magyar országgyűlés nyilván örült volna a pillanatnyi helyzetben a feltételek teljesítésének: a dotációmelésnek, a lombardüz-

let kiterjesztésének, de a szabadalom fenntartását a „kölcsonös egyetértéssel” hozandó új törvényekig, mint a nemzeti szuverenitás csorbítását utasította volna el. A helyzetet jól tükrözte, hogy szeptember 26-án újabb megállapodás kötött a két PM között, amely már nem érintette a jegybankkérdést, mégis a küldöttségek részéről nem kapta meg a teljes elfogadtatást. Az osztrákok csak egyetlen pontra vonatkozóan (a jövő évi költségvetés), a magyarok viszont az államadósságok kérdésében nem ítélték magukat felhatalmazva. A jegybankügyben pedig a tisztázatlanság csak nőtt azáltal, hogy a korábbi, titokban tartott egyezménypont most érvényben marad-e azáltal, hogy az újabb megállapodásban ez a pont már nem szerepelt? Mint még látni fogjuk, két egymásnak ellentmondó értelmezésre nyílt itt is lehetőség.

Ennek ellenére a jegybankkal való viszony a kiegyezés első két évében feszitlennek és biztatónak volt mondható. A magyarországi bankfiókok lehetőségei tágultak és messze volt még az idő, amikor már egyöntetűen „minden párt beismerte” Magyarországon, hogy kár volt a bankkérdést a kiegyezés alkalmával megoldatlanul hagyni. Sőt általános a meggyőződés e tekintetben Ausztriában is”.³⁴ Maga az ONB azonban, mint láttuk 1867-ben éppen hogy megoldottnak tekintette a helyzetet. Miközben a magyar PM levelében foglaltakat nem igyekezett megszívlelni a tárgyalások megkönnyítése érdekében, augusztusban (tehát még a vöslai megállapodások megkötése előtt!) kész volt a Pesti Áru- és Értéktőzsde kérelmét méltányolni.

Az 1867. augusztus 16-i igazgatósági ülésen egyszerre két beadványt is tárgyaltak. Egyrészt a pesti tőzsde kérvényét a fiókdotáció felemelése iránt, amelyet a pesti bankfiók igazgatósága még azzal is megtoldott, hogy az egyes cégeknek adható hitelmaximum növelését is szorgalmazta. Másrészt a Credit-Anstalt pesti fiókja számára igényelt különhitelt (amilyen már Prágában és Brünbnben rendelkezésre állt). A tőzsde elsősorban az őszi kereskedelmi idény várható szükségleteire hivatkozott, valamint arra, hogy a pesti nagymalmok „az összdotációnak csaknem a felét abszorbeálják”.³⁵ A pesti kérvény 10 millióról szólt (eddig 4,5 millió állt rendelkezésre), amiből végül 7 milliót szavazott meg az igazgatóság. Ráadásul a PMKB 1864 óta élvezett 400 ezres külön keretét ezentúl beleszámolták a fiókdotációba. A CA viszont minden további nélkül megkapta az igényelt „separatcreditet”. Az egy cégnek a dotációból adható maximum ugyanekkor a korábbi 200 ezerről duplájára tágult.³⁶ 1867. október 10-én pedig az éppen alakulóban levő Magyar Általános Hitelbank kért és befolyásos igazgatói (Wodianer és Schey) szavazástól való tartózkodása mellett is kapott 1,5 millió elkülönített visszleszámitolási keretet.³⁷ Amikor tehát a pesti fiók adatait vizsgáljuk a következő évek vitáinak érveiben, mindig tekintettel kell lennünk arra, hogy a tényleges leszámításban a Pesten székelő nagybankok különkerete is igénybe van véve. 1869 júniusában, amikor már 11 milliónál tartott a pesti fiók dotációja, a rendkívüli hitelekkel együtt az összeret már kb. 16,5 millióra rúgott.³⁸ A Bank tehát készségesen állt a megbízható és jövedelmező nagyobb partnerek rendelkezésére a felívelő konjunktúra első éveiben, a birodalom bármely részén is voltak ezek az üzletfelek. Tette ezt nem a magyar PM intervenciójára, hanem autonóm, profitelvé megfontolásból.

Bankankét és bankviszály

A kiegyezést követő években „nem volt élére állítva a bankkérdés”.³⁹ Pontosabban szólva az alkudozások a két PM közötti átiratok és zárt ajtók mögötti tárgyalások formájában folytak, április és október között. A kérdés felvetésének alapja a Bank jövedelmezőségének helyreállítása miatt tervezett alaptőkeleszállítás, ill. a 80 milliós adósság ügyének kiegyezésbeni rendezetlensége volt. Ehhez csatolta a bankigazgatóság azt az igényét, hogy szabadalma Magyarországon immár törvényesen is fogadtassék el, amit az osztrák PM juttatott el magyar kollegájához. Mivel 7 % osztalék alatt a szabadalom árának tekintett adósság kamatozóvá vált, ezért az új osztrák PM nemcsak a kamatfizetési kötelezettség forrásának eldugaszolásában, hanem a törlesztés legalább egy részének áthárításában is érdekelt volt. Ez adott alkalmat Lónyaynak a magyar álláspont kifejtésére. Eszerint „a nemzeti bank szabadalma Magyarországra semminemű kötelezettséget nem róhat, miután ezen szabadalom Magyarország beleegyezése és hozzájárulása nélkül adatott ki. Ennél fogva annak ügyeibe a magyar kormány beavatkozása nem lehet jogosult... ” Emlékeztetett arra is, hogy a bankjegyek kényszerforgalmának fenntartását a kiegyezéskori megállapodásban feltételekhez kötötte (fiókéllátás, dotációemelés), ezért az alaptőke tervezett leszállításához és a 80 milliós adósságbani részt vállaláshoz nem tud hozzájárulni.⁴⁰ Lónyay álláspontját április 8-i, máj. 25-i, jún. 22-i, aug. 4-i, és okt. 6-i jegyzékei természetesen nem változatlanul tükrözték. Jelentősséggel bírt, hogy 1868 július végén „személyes tárgyalásokon” az ONB kérésére Bécsben a Bankkal is egyeztetette álláspontját. Majd amikor október 5–6-án Brestel Budára látogatott, a két PM megbeszélésén Lónyayt a Bank alkormányzója, báró Wodianer Mór is a helyszínen magánemberként informálta.⁴¹ A magyar minisztertanács tudomá: ul vége a két PM közötti tárgyalások eredményét okt. 6-i határozatában az alapsz bálymódosítás ügyében nem tartotta magát illetékesnek és érdekeltségét csak a kereskedelmi és vámszövetség valutáris kérdést érintő 20. pontja szempontjából nyilvánította ki. Kifejezte, hogy a részvénytőke leszállítása ellen sincs kifogása, de ezáltal a „Bank érckészlete ne kevesbítették”. A zálogüzletben fedezetként elfogadott értékpapírok körének kiterjesztésére vonatkozó javaslatot viszont kifejezetten üdvözölte, mint olyat, ami a „bankügy fontosságának méltánylására Magyarországon csak jó hatással lenne”.⁴² Az értékpapírok kibővített listája a Wiener Zeitung nov. 7-i számában meg is jelent, ami csak pár nappal előzte meg az alaptőke leszállításáról rendelkező nov. 13-i törvény becikkelyezését.

Ezzel elvben megnyílt volna a lehetőség a háromszögletű érintkezésre. Hogy végül nem így lett, azért az 1869-es ún. kis válságot szokás felelőssé tenni. 1869. szeptember 27-én a pesti kereskedelmi- és iparkamara emlékiratban a magyar PM-hez fordult és közreműködését kérte, hogy a „pénzszorultság” okaként tekintett ONB-nál eszközölje ki a fiókdotáció felemelését. A felterjesztést igen erőteljes hangú levélben Lónyay október 13-án továbbította a bécsi banknak.⁴³ A Bank előbb bizottság elé utalta az átiratot, majd igazgatósági ülésén olyan határozatban válaszolt, amelynek erőterét Brestel PM azon szóbeli információja adta, miszerint „a Bank elismerése a magyar kormány részéről távolról sem oly hamar várható”.⁴⁴

Privilegiumának védelmében ekkor először elment a burkolt fenyegetőzésig is: „... der Erkenntniß kann sich die Nationalbank nicht verschließen, daß die Verweigerung der gesetzlichen Anerkennung ihrer vertragsmäßig erworbenen Rechte ihre Thätigkeit in Ungarn beeinträchtigen könnte”.⁴⁵ Ugyanez a hozzáállás mutatkozott meg Arad város fióknyitási kérelmével kapcsolatban, amelyet szintén Lónyay terjesztett (más városokéval együtt) a Bank színe elé. Eltökélt szándéka volt ekkor a Banknak felvilágosítani az érdekelt személyeket, hogy mindenekelőtt Magyarország dolga volna „a Nemzeti Bankkal szemben nem ilyen nyersen elutasító magatartást tanusítani”.⁴⁶ Miközben az ONB furcsállotta, hogy törvényes elismerése híján is elvárják tőle üzleti tevékenységének magyarországi kiterjesztését, a magyar PM, feltételei teljesítésének megtagadása által felmentettnek érezte magát annak idején ígért kötelezettségvállalása alól.

A frontvonalak tehát megmerevedtek és a viszály a válság által felszított légkörben immár a nyilvánosság előtt folytatódott. Egyrészt a képviselőházban 1869. október 18-án Irányi Dániel, majd október 21-én Jókai Mór interpellálta meg a pénzügyminisztert a bankkérdésben. Másrészt a sajtó is szellőzteni kezdte az ügyet. Lónyay november 4-én válaszolt az interpellációkra és határozati javaslatot nyújtott be a kérdés bizottsági tanulmányozására. A határozati javaslat elfogadása után a képviselőház a jegybankügyi bizottság nyolc tagját november 25-én, a főrendiház az általa delegált négy tagot december 9-én választotta meg. Ez a bizottság (ill. az általa kiküldött háromtagú albizottság) szövegezte aztán meg azt a 9 kérdőpontot, amelyen az 1870. évi nevezetes bankankét alapult.

Másfelől viszont az első magyar pénzügyminisztert (és minisztertanácsot) nemcsak a hazai ellenzék szorongatta kíváncsiskodó kérdéseivel. Az ONB magatartása miatt is (és mert a kis válságban a végső hitelező szerep a jegybankkal kötött kiegyezés hiányában a kincstár nyakába szakadt) kénytelen volt 1870. január 20-án, a Budapesti Közlönyben álláspontját hivatalosan közölni, mivel az ONB szóbeli értesülés alapján szellőzteni kezdte az 1867 szeptemberi vöslai megállapodások ügyét. Maga Lónyay említette 1869. október 13-i átiratában, hogy a Bank válság alatti magatartása „a magyar minisztériumot annál kellemetlenebbül érinti, minthogy magát, tekintettel a két ministerium közt létesült egyezsége és a nemzeti bank ígéreteire arról biztosítottnak hitte, hogy a magyar ipar és kereskedelem érdekei mindenkor kellő figyelembe fognak vétetni”. (Kiemelés – K. Gy.)⁴⁷ Mivel Lónyay ismételten a két minisztérium közötti (meg nem nevezett) megállapodásra hivatkozott a Bankkal szemben, amely viszont azt állította magáról, hogy csak szóbelileg értesítették a megállapodásokról, valamint mindez nyilvánosságra is került, elkerülhetetlen volt az 1867 szeptemberi megállapodások nyilvános értelmezése. A Lónyay — mint illetékes hely — által felhatalmazott sajtóközlemény szerint az 1867. szeptember 12-i megállapodást egyfelől a szeptember 26-án kötött megváltoztatta, amennyiben a Bank státusát ez már nem érintette. Ezt támasztja alá az is, hogy az osztrák PM mindmáig nem közölte hivatalosan a szeptember 12-i szöveget a Bankkal. Másfelől ugyanezt igazolja az is, hogy egyik parlament sem fogadta el. Miután azonban Lónyay maga hivatkozott erre a megállapodásra, valamint mindenképpen része volt abban, hogy a delegáció ne a teljes szöveget utasíthassa el annak idején, mostani álláspontja könnyen kikezdehető volt. (Akár csak az osztrák PM magatartása is.) Napvilágra kerültek

tehát azok az egyébként titkolni próbált ellentmondások, amelyekre már a vöslai megállapodások kapcsán hivatkoztunk. A bankkérdésben folytatott vitákat a továbbiakban a megállapodások nyíltan többféle értelmezési lehetősége is befolyásolta.

A jegyzékváltásokban testet öltő jogi vitáknál nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk az 1870-es bankkérétnak, mivel ez bevallottan nemcsak közjogi, hanem közgazdasági és gazdaságpolitikai szempontokból ítélte meg a kérdést. A bankkét tárgyalási jegyzőkönyve publikus, sőt külön feldolgozás is foglalkozott már a témakörrel.⁴⁸ Ezért most nem a részletes tartalmi ismertetésre törekszünk, hanem a bizottság és a szakértői meghallgatások szerepkörével és az érvelés logikájával fogunk foglalkozni. Már csak azért is, hogy jól látható legyen, ahogy a bizottsági vélemény kialakításától kezdve az országgyűlési viták során a gazdaságpolitikai szakkérdések bedarálódtak a pártpolitikai csatározások taposómalmaiba.

A kiküldött bizottság 9 kérdésre kért lehetőleg írásban választ a kamaráktól, az Iparegyesülettől, az OMGE-től, nagyobb bankoktól és közismert szakférfiaktól. A kérdések tehát az érdekképviselőkre és a szakintézményekre és szakemberekre korlátozódtak. Horn Ede tehát, mint az Iparegyesület egyik szekciójának elnöke fejthette ki írásban véleményét (Mudrony Somával együtt), ugyanakkor a tagságáról lemondott balközéppárti Ghiczy helyét a bizottságban a Deák-párti Wahrmann Mór foglalta el. Folyt tehát a pártpolitikai helyezkedés a kérdés vitatása körül már az ankét szakaszában is, ez azonban még rejtve maradt a korporatív jellegű egyeztetési mechanizmus mögött.

A kilenc megválaszolendő kérdés lényegében két témát ölelt fel: 1–4. a pénzváltással, 5–8. a pénzérték helyreállításával foglalkozott. A jegybankügy szempontjából bennünket a két témakört összekapcsoló 4–5. (Mennyiben alapos az a nézet, hogy a jegybank vagy jegybankok állítása a pénzváltás ellenszere? ill. Jegybank vagy jegybankok állítása Magyarországon lehetséges-e, a pénzérték (valuta) helyreállítása nélkül?) és az egészet lezáró 9. (Általában minő intézkedések szükségesek arra, hogy hazánkban a rendszeres pénzforgalom biztosítható és a hazai hitel önálló, szilárd alapokra fektetessék?) kell, hogy érdekeljen bennünket. Tekintettel azonban arra, hogy a negyedik kérdésre szinte egyöntetűen nemleges volt a kortársak válasza, csak a jegybankkérdést a valutakérdéssel összekötő 5, valamint az összefoglaló 9. nyújtja számunkra az elemzés alapját. (Lépjünk most át azon, hogy vajon miért foglalkozik a kérdések kisebbik része a jegybankügyben kiküldött bizottságban ténylegesen a jegybanküggyel!)

A valutaüggyel összekapcsolva feltett egyetlen jegybankra vonatkozó 5. kérdőpontra a megkérdezett intézmények véleménye erősen megoszlott. Szigorúan tekintve minden válasz más árnyalatot fejezett ki. Mégis bizonyos fő irányok csoportosíthatónak látszanak:

A.) A debreceni kamara szerint „csak előnyt biztosító lehetőségek jöhetnek tekintetbe”, a kolozsvári szerint „a valuta kérdése nagy nehézség, de ...nem akadály”. A Pesti Hazai Takarékpénztár véleménye is az, hogy „éppúgy lehetséges, mint ez a birodalom másik felében tényleg fönnáll”. Ebben az irányban legmesszebb az Iparegyesület ment el, amikor azt állította, hogy „semmi lényeges akadály nem forog fenn”, és „nemzetgazdasági követelmény”, hogy hazánk „minél rövidebb idő alatt” szert tegyen önálló jegybankra, vagy jegybankokra.

B.) A határozottan ellenzők táborába sorolhatjuk a legnagyobb fontosságú budapesti kamarát, amely szerint „csak akkor lehetséges, ha a birodalom mindkét felében” megtörténik a valutahelyreállítás. „Lehetséges, de nem kívánatos” kategóriával minősít a zágrábi kamara, „a már létező rossznak hatványozásaként” tekintené a fiumei, „általában lehetségesnek”, viszont „nemcsak nem kívánatosként, de veszélyesként” jellemzi a valutahelyreállítás nélküli jegybankállítást az OMGE. A legélesebben kétségtelenül az osztrák Credit Anstalt nyilatkozik ellene, amikor mint „megengedhetetlen, az ország érdekeinek ellentmondó” lépést aposztrofálja.

C.) A kételkedők táborába a soproni, pozsonyi és temesvári kamara tartozott, az utóbbi az „alig lehetséges” kitétel mögé rejtve hiteltenségét.

Nyilván nem lehetett véletlen, hogy a kelet-magyarországi és erdélyi fiókok székvárosai szinte egyöntetűen kívánták a magyar jegybankot, mint ahogy az sem, hogy az ipari érdekképviselet is emellett tört lándzsát. Ami viszont a szóbeli meghallgatásokat illette, ott még inkább polarizálódtak a vélemények. Itt immár önállóan fejtette ki álláspontját Horn Ede, de magánemberként eredményesen mutatkozott be a bizottság előtt Wilhelm Lucam, az ONB főtitkára, valamint az ONB alkormányzójának, Wodianer Mórnak Albert nevű, pesti illetőségű testvéröccse ugyanúgy, ahogy a közös pénzügyminisztérium magyarországi államtitkára Weninger Vince is, hogy csak a szélső pólusokat említsem. A személyes meghallgatás során, amely az illető kívánsága szerint, hol németül, hol magyarul folyt, egyes intézmények jelöltjei csak elismélték cégük hivatalos álláspontját, amelynek megfogalmazásában nyilván kulcsszerepük volt. (pl. Lukács Antal a Magyar Földhitelintézet igazgatója, Kochmeister Frigyes a pesti kamara elnöke, vagy Galgóczy Károly a kolozsvári kamara delegáltja).⁴⁹

Ekkorra az önálló magyar jegybankot feltétel nélkül igénylők tábora igencsak összeszűkült, bár a dolog elméleti lehetőségét senki sem vonta kétségbe. Nagy jelentőségű lépésnek számított, hogy ezt Lucam főtitkár sem tagadta. Valutahelyreállítás nélkül egy „főbank” „opportunitását” hangoztatta Fuchs Rudolf a Magyar Általános Hitelbank vezérkarából, s hogy „megállhat egy ilyen bank a lábán” állította Ullmann Károly a PMKB igazgatói közül. A Franco–Magyar Bank áruosztályának igazgatója (Teodor Herzl apja) Herzl Jakab hozzátette, hogy csak akkor „ha a kényszerárfolyam Ausztriára és Magyarországra ugyanúgy kiterjedne, mint az ONB-nál”, bár azt is állította, hogy „önálló bank esetén sem lennének teljesen függetlenek a bécsi piactól”.⁵⁰

A bankszabadság teoretikus hirdetője, az önálló magyar jegybank egyik fő agitátora, Horn viszont azt az álláspontot fejtette ki, hogy bár „fizikai szempontból lehetségesnek tartja” az igenlő választ az 5. kérdőpontra, „morális és népgazdasági szempontból kényszerárfolyammal” lehetetlennek ítéli és ezért ellenzi. Szerinte az ONB 4 év múlva sem lesz készfizető (ebben egyébként igaza lett), tehát most kell megpróbálni egy azonnal készfizető, magyar jegybank létrehozását. Némi teatralitással a hallgatóságnak is intézve német szavait jelentette be, hogy „mihelyt a Magyar Nemzeti Bank koncessziója megadatik, kötelezettséget vállal négy héten belül megszerezni az ércpénzt”. A mondottak hatásáról a gyorsíró csak ennyit rögzített szűkszavúan a jegyzőkönyvbe: „Éljen rufe im Auditorium.”⁵¹ Miután Horn meghallga-

tására 1870. március 28-án és 30-án, az 5. és 6. ülésben került sor, az ezután következő „szakférfiak” nem teheték meg, hogy ne reagáljanak az elhangzottakra.

Az ellenzők táborát azonban nem Horn felszólalása szaporította meg, hanem már előzőleg is markáns képviselők sorakoztak fel mellette. A Pesti Kereskedelmi Testület nevében Vetsey Sándor a „lehetséges..., de nem tanácsolom” formulába sűrítette véleményét, míg a PMKB másik képviselője Aebly Adolf elismerte ugyan a valutahelyreállítás előtti bankállítási lehetőséget, de „semmi esetre sem kívánatosnak” minősítette.⁵² Strasser Alajos, a Franco–Magyar Bank alelnöke — a lehetőséget szintén nem tagadva — úgy tartotta, hogy a „magyar népgazdaság érdekeinek a jelenlegi viszonyok között legjobban az ONB-vel egy megállapodás felelne meg”. Falk Miksa, a neves publicista (Wahrmann Mór tanuló társa) ezen annyival ment túl (szellemesen kipellengérezve Horn bankszabadságra vonatkozó elméleti álláspontja és a magyar bankmonopólium szükségességéről vallott nézetei közötti ordító ellentétet), hogy megfogalmazta azt is: „ha az ONB nem képes, vagy nem hajlandó akkor nem marad más választás, mint megkísérjük (sic!) önálló saját bankkal.” Ennek feltétele viszont szerinte a „valuta mielőbbi helyreállítása”, mégpedig a „birodalom másik felével egyetértőleg, együttesen”. Meg kell azonban jegyezni, hogy még Wodianer Albert is, aki a jegybankállítási lehetőségének elismerése mellett, annak célszerűtlenségét hangsúlyozta, úgy vélekedett, hogy az ONB szabadalmának lejáratá után, 6 év múlva „önálló magyar nemzeti bank” kívánatos.⁵³

A legnagyobb horderejű kihallgatásra 1870. május 20-án került sor. W. Lucam „magánvéleményét” nemcsak azért övezte nagy figyelem, mert „civilben” az ONB főtitkára volt, hanem azért is, mert vaslogikával felépített érvelése közepette sem mulasztotta el rugalmas fogódzók felkínálását az együtt gondolkodni óhajtóknak. Kemény feladat volt jól kérdezni tőle még a bizottság vitaképes tagjainak is. Különösen az ONB szerepére vonatkozó második kérdőpont körül folyt éles konfrontáció a pesti bankár–bizottsági tag, Wahrmann Mór és a jegybanki főtitkár között, aki a vita hevében önmagáról igen jellemzően öntudatosan kijelentette: „én magam nem vagyok bankár.”⁵⁴

Amint már említettük, Lucam a lehetőséget nem tagadva, határozottan szögezte le, hogy „egy vagy több magyar jegybank nem éri el a célt, hanem az országnak (sic!) direkt és indirekt kárt okoz”. Nem érdeke tehát Magyarországnak, sőt ha egyáltalán lehetséges, „legcélszerűbben az ONB által volna teljesíthető,” ami az alkotmányos keretekre hivatkozva egy nagyhatású új javaslatnak ígérkezett. Egyértelművé tette, hogy „az ONB nehéz harcban, nem áldozatok nélkül az osztrák kormányzat befolyása alól felszabadította magát, ... semmi körülmények között nem hagyja magát új bilincsekbe verni”. Rögtön kilátásba helyezte azonban a „szabad egyezkedést”. Nem mulasztotta el, hogy rá ne mutasson Horn teoretikus elképzeléseinek devizapolitikai tarthatatlanságára egy olyan adós ország, mint Magyarország esetében.⁵⁵

Mivel az egyik legnagyobb magyarországi pénzügyi szaktekintély, Weninger Vince, nem tudott személyes meghallgatásra Pestre jönni bokros bécsi teendői miatt, utólag, írásban, 1870. június 14-i keltezéssel küldte el válaszait a kérdésekre. Közben az ONB üzleti politikájának bírálatával igyekezett magát Lucam álláspontjától is elhatárolni, a legélesebben mégis Horn nézeteivel konfrontálódott. Nem tagadva

az elméleti lehetőséget, a „gyakorlati eredményt” kérdőjelezte meg elsősorban, bölcsen hozzátéve, hogy „hosszú évek sora kellene hozzá”. A mai kor számára is színvonalasan foglalta össze szinte az egész vita summázatát: „jegybankot kényyszerárfolyamú bankjeggyel szerencsétlenségnek tartanék az országra nézve, ... jegybankot, mely jegyeit ércpénzzel felváltaná, jelenleg felállítani képtelenség volna, mert hisz a törvényes fizetési eszköz a papírpénz, jegybankot, mely jegyeit állampapírpénzzel felváltja, lehetne alapítani, ennek azonban gyakorlati célját ... nehéz kitálcálni.” Ebből logikusan következett az az álláspontja, miszerint „ha már egy ilyen bankot létesíteni akarnánk, úgy tartom, sokkal előnyösebben lehetne azt a bécsi bankkal való egyezmény által elérni, mint egy új társaság elérése által...” Egyébként Weninger is a valutahelyreállítás utánra halasztandónak tartotta az „egészséges bankrendszer... életbeléptetését,” amelyben nem is feltétlenül a jegybanknak tulajdonított döntő szerepet. Horn magyar központi bank-konceptiójával szemben, de (hogy később még divatosabbá váló terminusokat megelőlegezzünk) a Lucam által megpendített „kartellbank” ötletétől is elhatárolódva, szakmai megalapozottsággal, de még körvonalazatlan formában a jegybanki kiegyezés gondolatát pártolta.⁵⁶

A magyar PM személyének megváltozása és a porosz-francia háború alatti devizális nehézségek miatt a jegybankügyi bizottság elhalasztotta jelentésének elkészítését. 1870. június-júliusában a nemesfémre szóló váltóknak az ércfedezetbe történő beszámítása kapcsán a két PM és az ONB közötti levélváltás azzal az eredménnyel járt, hogy az ONB a maga módján elfogadta a magyar PM által szabott feltételt, hogy „a magyarországi bankfiókok mostani dotációját a magyar kormány beleegyezése nélkül le nem szállítja, s hogy ezen dotációkat a magyar kormány megkeresése folytán a szükséghez képest addig is emelni fogja, míg a bank állása Magyarországon törvényhozás útján nem szabályoztatott, mihez közbenjárásomat megígérem, mihelyt a kiküldött bankbizottmány e tárgyban jelentést teend”. A maga módján annyit tesz, hogy ragaszkodva alapszabályban biztosított jogához „mely szerint a magyarországi bankfiókok dotációját megszoríthatja, hajlandó azon feltétel alatt és addig alkalmazásba nem venni, ha és ameddig a magyar PM kötelezettséget vállal az iránt, hogy a bankkérdést egész terjedelmében eldöntés végett a legközelebbi téli időszak alatt az országgyűlés elé fogja terjeszteni”.⁵⁷

Nyilván a fenti „jegyzékváltásnak” tudható be, hogy végül a bizottsági jelentés csak 1871 (!) május 15-én került elfogadásra, de a tavaszi ülésszak bezárása miatt még azévből sem kerülhetett a ház asztalára. A hezitálásra jellemző, hogy Horn 1871. január 21-én tett interpellációjára Kerkapoly csak fél év elteltével (június 5-én) válaszolt és akkor jóval békülékenyebb hangot ütött meg, mint előde. Elismerete az 1867-ben „kormányférfiak” által vállalt ígéretet, de azt feltételhez kötöttnek nevezte. Ennek megtagadása hatására adta tudtul előde 1869-ben, hogy a „törvényhozás kezei szabadok”. Nem minősítette egyértelműen fenyegetőnek az ONB igazgatóság álláspontját, amikor így értelmezte azt: „olyannak fogta fel állását, a milyen valóban is, és akkor azt mondá, anélkül, hogy repressaliát akarna gyakorolni: természetes kötelessége önmaga iránt oly téren üzletét hovatovább nem növelni, melyről nem tudja, esetleg mikor kell visszvonulnia, fenntartja hát a statusquot, de anélkül, hogy a dotáció növelésébe vagy újabb filiálék alapításába akarna bocsátkozni... Meg vagyok győződve, hogy erőszakos perturbálása a tényleg fennálló viszonyoknak legalább is épp

oly mértékben fogna ártani a bécsi nemzeti bank érdekeinek, mint confundálná leg-
alább átmenetileg és egy ideig az itteni forgalmi viszonyokat is.”⁵⁸

A jelentést végül 1872. február 15-én Trefort Ágoston terjesztette be, majd
másnap került sor Simonyi Ernő különvéleményének ismertetésére. Trefort határo-
zati javaslata tulajdonképpen magán hordozta az elmúlt esztendő fejleményeinek
hatását. A jelentés a szakértők és a kamarák többségi véleményére hivatkozva még
egyértelműen előnyben részesítette 1876-ig, az ONB-vel való tárgyalást, beleértve a
fennálló szabadság „törvényesítését” (azaz a magyar országgyűlés általi elfogadá-
sát) is. Csak ennek kudarca esetén lesz a törvényhozásnak kötelessége „nem várva
be a valuta kérdésének rendezését, kereskedelmünk és fejlődő iparunk érdekeit,
hazai hitelünk növekvő igényeit, nagy áldozatokkal is megvédeni, s a rendszeres
pénzforgalmat a magyar korona országai részére, ha másként nem lehet önálló jegy-
bank azonnali felállításával is biztosítani”. Trefort 1872-es határozati javaslata vi-
szont már úgy fogalmazott, hogy a jegybankkérdés nem jogi, nem közjogi, nem is
közgazdasági kérdés, hanem „célszerűség és oportunitás kérdése”. S mivel a bank-
ügyi bizottság jelentése óta „a viszonyok némiképp változtak” és „az ONB részéről
fiókjaink dotációját illetőleg fenyegetőzések történtek”, célszerű a PM-nek adandó
utasításnak is más formát adni. Ezért egyrészt a PM (az osztrák PM-el) készítsen elő
törvényjavaslatot a valutarendezésre. Másrészt viszont „addig is, míg ez megtörtén-
hetnék, a bankjegyforgalom olyan központi közeget nyerjen az országban, melynek
igazgatósága annak idején törvényhozásilag jóváhagyandó alapszabályai értelmében
a magyar kormány törvényszerű felügyelete és ellenőrzése mellett függetlenül járjon
el”. Ez utóbbi — mint hangsúlyozta — nem zárja ki az egyezséget az ONB-vel.⁵⁹

A „fenyegetőzésekre” való hivatkozás régi érve volt a magyar politikának, ez-
úttal arról volt szó, hogy az 1872 januári közgyűlésen a Bankkormányzó bejelentette,
hogy mivel a magyar PM nem teljesítette 1870. július 28-i ígérletét (amelyet a fenti
jegyzékváltásban idéztünk), szemben a Bankkal, amely nem szállította le a dotációt,
az ONB-t tovább nem köti ígérete. Erre volt válasz Kerkapolynek a Deák párt előtt
elmondott beszéde 1872. február 9-én, amely úgy érvelt, hogy az 1867-es bécsi és
vöslai megállapodásokat először az ONB nem tekintette magára nézve kötelezőnek,
ezáltal hatályon kívülre került a magyar kormány által vállalt kötelezettség is, amit
tetéz, hogy mivel „újabb időkben a nemzeti bank magát minden kötelezettség alól
felmentettnak nyilvánította, a magyar kormány nem érzi magát kötelezve, előbb el-
foglalt álláspontját fenntartani”.⁶⁰ Ez már a „ki szidta az anyámat” típusú érvelés
klasszikus esete, amin bizonyára a hegeli logikán iskolázott gyorsbeszédű PM joggal
háborodna fel. Azonban éppen a hegeli logikából következik, hogy a tagadás taga-
dásának már csak egyetlen következménye lehet: ha a magyar kormány többször is
felmenthette magát kötelezettségvállalása alól, arra való hivatkozással, hogy az ONB
először nem „ismerte el” a (nélküle kötött) megállapodást, majd felmentette magát
egy (másik) jegyzékváltás formájában történt megállapodás alól azért, mert a magyar
kormány nem tartotta be azt, ezután az első alól (immár nem is először) felmenteni
önmagát a magyar kormánynak nem vezethet máshova, mint az eredeti (még mindig
publikálatlan) szerződés elismeréséhez. Nem véletlen, hogy ezt követte a Birodalmi
Tanácsban az az interpelláció, amelyre De Pretis osztrák PM — végül június 17-én

— nyilvánosságra hozta az 1867. szeptember 12-i megállapodás jegybankra vonatkozó pontját.⁶¹

Visszakanyarodva a februári parlamenti előterjesztésekhez: a kisebbségi különvélemény előadója jogosan hívta fel arra a figyelmet, hogy Trefort mostani javaslata igen lényeges hangsúlyeltolódást tükrözött. Simonyi egyébként lényegében Horn koncepcióját rekapitulálta az azonnal megvalósítandó önálló magyar jegybankról. Eszerint a felállítandó bank jegyeit vagy államjegyekre(!), vagy ércre kell hogy váltsa. Ez utóbbira külföldi bankkonzorciumok ajánlkozása nyújthat megoldást. Talán nem szükséges itt az ankéton elhangzott ellenérveket ismét felidézni, hogy belátható legyen a szélbal különvélemény problematikussága.

A pártpolitikai helyezkedés következménye volt, hogy Treforttal szemben határozati javaslatot ezúttal a balközép terjesztett elő Ghyczy szájából, ami úgy hangzott, hogy csak átmenetileg kell önálló magyar jegybank, amely jegyeit államjegyekre váltaná be. Ez azután a valutahelyreállítás megtörténtét követően átadhatná helyét a bankszabadságnak. Az ellenzéki vélemények és javaslatok ellentmondásosságát különösen az adta, hogy a bankszabadság és a nemzeti önállóság álláspontjáról kiindulva kritizálták az ONB-t és a kiegyezés alapján álló kormányokat, miközben az általuk tett javaslatban fokozott állami befolyásolást igényeltek a tervezett magyar jegybanknál, ill. annak létrehozásához külföldi tőkecsoportok monopolizálását az adott helyzetben elkerülhetetlennek látták.

A Deák-párt szónoka, a neves bankár és a bankügyi bizottság oszlopos tagja, Wahrmann Mór volt. Abból, ahogy ő ítélte meg a bankkérdés helyét, jól rögzíthető az anketét óta történt változás. Nyíltan kijelentette ugyanis: „nehogy akadjon valaki e házban, az országban, ki azt tenné föl, hogy e kérdés csakis nemzetgazdasági vagy pénzügyi kérdés, melynek megoldása egyedül az ún. szakértőkre bízható... Én a kérdést nagyfontosságú politikai kérdésnek tartom, s azt hiszem, hogy *minden részét magasabb politikai szempontból* kell megítélni.” (kiemelés – K. Gy.)⁶² Szerinte ugyanis mindenki önálló magyar bankot kíván, kérdéses csak az időzítés, a mikor?

Miközben „nem helyesli” az ONB politikáját, „érti és felfogja”. Mivel kritikája következetesen liberális, nem tudja elvállalni az ellenzék szintén antiliberális javaslatait. Nem kíván olyan hibákat az ONB nyakába varrni, amelyekért nem az a felelős. Tudja és átlátja, hogy „jegybanknak okvetlenül szükséges, hogy óvakodó és vigyázatos legyen”.⁶³ Már-már az az érzésünk támad, hogy a politikai és időzítési kérdéssé nyilvánítás Wahrmannál a szakmailag korrekt megoldás taktikai és pillanatnyi lehetlenségének beismerését leplezi. Lónyay mint miniszterelnök is hallatta szavát Trefort mellett, míg végül a kormánypárti javaslat 180 : 120 ellenében diadalmaskodott.

Ebből a határozatból következett azután az, hogy ismét meglódtak a két PM közötti tárgyalások (immár a Bank bevonásával) ill. hogy a magyar kormány megpróbálta egy önálló magyar jegybank létrehozását előkészíteni. Mint ismeretes mindkettő kudarccal zárult és még a nyomokat is elsodorta a nagy krach. Az alábbiakban az 1872 során folyt érintkezés vitakérdéseit foglaljuk össze.⁶⁴ A jegyzékváltások első szakasza 1872. március 4 és júl. 30 közöttre tehető. A kölcsönösen egymáshoz intézett három-három jegyzékben tulajdonképpen a másik szándékának kipuhatólása folyt. Az alaphangra azonban jellemző az ONB kormányzójának 1872. márc. 21-i válaszjegyzéke: „...bizonytalan és csak tényleges alapon nyugvó állásánál fogva a

nemzeti bank hajlandó kezet nyújtani, ha a kérdés megoldásánál oly egyezményről van szó, melynek megkötésénél a birodalom mind két felerészének minden irányban figyelembe veendő és a NB által is elismert érdekei igazságos és mind a két részt kielégítő méltánylásra fognak találni.”⁶⁵ A magyar PM legfeljebb a Bank privilégiumának lejártáig érvényes, kezeit csak ideiglenesen megkötő megállapodásra törekedett. Ennek fejében a kvóta arányában kívánt részesedni a fiókdotációból, valamint a magyarországi ellátmány szétosztását egy, a magyar kormány felügyelete alatt álló pesti igazgatóság kezeire kívánta bízni. Az ONB viszont hosszabb tartamú megállapodásra törekedett, a Bank szerkezetének módosítását, mint a fennálló alapszabályokba ütközött elhárította, mind a kvóta, mind a pesti fiók új státusa vonatkozásában. Az, hogy június 17-én a Birodalmi Tanácsban Dumba képviselő (mellesleg az ONB egyik igazgatója!) interpellációjára válaszként nyilvánosságra került az 1867 szeptemberi megállapodás 10. pontja, nemcsak nem erősítette a magyar kormány pozícióját, hanem fokozott együttműködési lehetőségét villantott fel az ONB és az osztrák pénzügyminisztérium között. A közvetítésben jó szolgálatot tett a bankkomiszár intézménye. Ekkor már háromtagú „magyar komité” volt megbízva, hogy a „bankkérdéssel” foglalkozzon.⁶⁶

Közben július 2-án a magyar PM „a bankkérdés végleges kiegyenlítésére” tett stratégiai elképzelését osztrák kollegájával ismertette. Mivel ezt az ONB-vel történő jegyzékváltásban hiába keressük, csak arra következtethetünk, hogy a magyar kormányzat is a ciszlajtániai végrehajtó hatalomban kereste legfőbb szövetségését. Eszerint az elgondolás szerint az ONB, mint „fennálló részvénytársaság”, állítana fel „a két birodalomfélen két külön törzstőkével ellátott bankot”. A jogokat és a kötelezettségeket mindkét banknál az „egyeztetendő statútumok” jelölnék ki, tekintetbe véve a magyar törvényhozás kívánságait éppúgy, mint a bankrészvényesek érdekeit. A magyar PM átiratában először megfogalmazásra kerülő javaslat nem talált támogatásra De Pretis szeptember 21-i válaszejegyzékében. Nyilván ez is szerepet játszott, hogy az ONB utolsó, július 30-i jegyzéke több hónapig magyar részről megválaszolatlan maradt.⁶⁷

Nagy jelentőségűnek ígérkezett az udvarias, de álláspontokat nem közelítő jegyzékváltás újrakezdésére inspiráló októberi 24-i közös minisztertanács, amelyen Andrassy, a közös külügyminiszter elnökölt, a magyar kormányt Lónyay miniszterelnök, Trefort Vallás és Közoktatási Miniszter és Kerkapoly PM, az osztrákokat Auersperg miniszterelnök és De Pretis PM képviselte. A jegyzőkönyv természetesen nem került nyilvánosságra, a határozatokról kiadott sajtóközleményekből azonban az derült ki, hogy a két kormányzat egységes álláspontra jutott atekintetben, hogy a valuta egységét szem előtt tartó, az ONB-al folytatandó tárgyalások megindulásának előfeltétele a magyarországi fiókok dotációjának 1869 szeptemberi szinten történő arányosítása. Az értekezleten kifejezetten „jószerzői” közvetítő tevékenységre kérték fel az osztrák kormányt, az „ONB-nél meglévő befolyása révén”. Lónyay maga is felszólalt az „azonos módon szabályozott és megalapozott két különböző bank, két elkülönült igazgatósággal de teljesen azonos alapszabályokkal” történő létesítése mellett, „az igazgatóságok kölcsönös ellenőrzése és egy majd egyeztetett szerződés alapján”.⁶⁸ A hosszú távú, 1876 utáni megoldás megvitatására a két PM között megbeszélések megindítására tettek javaslatot.

A dotáció felemelése után kerülhetett sor a tárgyaló bizottságok delegálására. Kerkapoly okt. 27-i levelében immár a két kormányzat egyeztetett álláspontja tudatában ismételte meg a magyar követeléseket. Ezekről az ONB okt. 31-i igazgatósági ülésén született az első állásfoglalás. Ekkor fokozott előítélettel közelítettek a magyar igényekhez. „Magyarország mindig azzal kezdi, hogy valamit kíván, aztán valamit kilátásba helyez, ezt azonban nem úgy gondolja, ahogy előzőleg ígerte.” A dotáció kérdésében a kvóta szerinti megosztással elvi okokból nem értettek egyet. „Egy pénzügypolitikai formulát a hitelre alkalmazni teljesen megengedhetetlen és a Bank Magyarországnak csak ugyanabban a mértékben engedélyezhet hitelt, ahogy az osztrák fiókoknál szokás: az üzleti viszonyok, a Bank vagyonának biztonsága és a rendelkezésre álló eszközök függvényében.”⁶⁹ (kiemelés – K. Gy.)

A minisztertanácsi megbeszélések eredményét hivatalosan De Pretis PM közölte a Bankkal nov. 5-i jegyzékében. Ebben remélte, hogy a kért feltétel nem fogja a tárgyalások megkezdésének akadályát jelenteni. Ennek megfelelően az 1872. nov. 7-i igazgatósági ülés elhatározta, hogy egyelőre csak 3 milliónyi dotációemelést biztosít „a további emelések a tárgyalások folyamán lesznek kilátásba helyezendők”.⁷⁰ A vitakérdés a továbbiakban már csak az volt, hogy a 3 milliót azonnal folyóvá tegyék, vagy nem az lesz-e a folytatás, hogy a konferencián azután a magyarok a kicsikart emelés birtokában más hangon fognak tárgyalni. Az azonnali folyósítás mellett rendkívüli igazgatótanács döntött 7 : 4-es szavazattöbbséggel.⁷¹ Végül az osztrák PM javaslatára mégis belementek a 4,5 milliós emelésbe is.

A minisztertanácsi jegyzőkönyv „tollhibája” folytán (a bécsi főintézetnek nem lévén dotációja) az osztrák és magyar fiókok közötti arány helyreállítása a dotációban nem jelentette a magyar kormány igényeinek kvóta szerinti kielégítését. Azzal, hogy az ONB 4, 5 millióval emelte a magyar fiókok dotációját, sikerült megosztania a két kormányzatot. Ezzel az osztrák PM megelégedett, míg magyar kollegája szomorúan vette tudomásul a „nem a kívánt mértékű” emelést. Mindenesetre a bizottsági tárgyalások elől elhárult a formális akadály.

A két pénzügyminisztérium közötti bizottsági tárgyalásokra 1873. január 18 és február 23 között került Bécsben sor, összesen 15 alkalommal ülésezett a 2–2 tagú küldöttség osztálytanácsosi szinten. A megbeszélésekről a feldolgozásokban többnyire annyi szerepel, hogy azok „már február közepén eredmény nélkül félbemaradtak, állítólag azért, mert nem tudtak megegyezni abban, hogy a forgalomban levő pénz értékegysége, amelynek megőrzését a közös minisztertanács mint legfőbb célt jelölte meg, csak közös bankkal bitosítható-e vagy pedig két jegybankkal is fenntartható. Az osztrák megbízottak az előbbi, a magyarok az utóbbi elvet vallották”.⁷²

A bizottsági jegyzőkönyv ismeretében azonban ezeknek a félbemaradt tárgyalásoknak jóval nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk. Főként azért, mert először formálódtak végiggondolt állásponttá azok az elképzelések mindkét pénzügyi kormányzat képviselőinél, amelyek a hetvenes évek második felében a bankkérdés rendezésekor a meghatározó alternatívát megtestesítették. A magyar álláspont lényege ugyanis nem egyszerűen a két bank, hanem a (július 2-i pénzügyminiszteri jegyzékben már felvetett, majd a közös minisztertanácsban már fejtegetett) kartellbank eszméje volt. Egy és ugyanazon részvénytársaság egyetértésben hozott alapszabályokkal két külön bankot, egyet Bécsben, egyet Pesten, mindkettőt külön alaptőkével, külön

fedezettel, külön irányítással állítana. Az egységet a két bank között az alapszabályok, a közgyűlés és a választmány és a pénzjegyek értékviszonya (Bewerthbarkeit) adná. Mindkét bankot saját kormányzata felügyelné.

Az osztrák PM képviselői rögtön úgy látták (az eredeti PM elutasításhoz hasonlóan), hogy ily módon nem tartható fenn az 1872. október 24-i jegyzőkönyvi megállapodás alapelve a valuta értékegységéről. De ugyanígy kivihetetlennek látták az egység megőrzését az „egymástól független két bankintézet” egyéb önálló vonásai miatt is. Ezzel ekkor fogalmazódott meg „Osztrák–Magyar Nemzeti Bank” terve, amelyet az ONB venne át és amely Pesten egy a magyar fiókok fölötti hatáskörrel bíró részleget (Abtheilung) állítana fel. A részleg élén őfelsége a király által kinevezett elnök, vagy kormányzó, valamint hat, a közgyűlés által választott és őfelsége által jóváhagyott igazgató állna. Az érckészlet elhelyezését és más részleteket további tárgyalásoknak kellene tisztázni, de így biztosítani lehetne a minisztertanácsi határozat fő célkitűzését a valuta tényleges és nemcsak alapszabályban megfogalmazott egysége tekintetében. Ezzel a felfogással szemben a magyar tárgyalófelek csak a magyar közjogi álláspontot tudták felvonultatni, miszerint a bankügy az 1867-es kiegyezési törvények szellemében nem „közös ügy”, és „a közvetett adókkal és monopóliumokkal együtt a Birodalmi Tanácshoz tartozó királyságokkal és országokkal egyetértésben, amennyire csak lehetséges egyenlő alapelvek szerint rendeztessék.”⁷³

Miközben ezeken a tárgyalásokon a jegybank dualizálásának gondolata formálódott, a magyar törvényhozás számára készülőben volt egy törvényjavaslat, amely a Trefort-féle határozat második pontja szellemében előkészített egy „központi közeget” a hazai bankjegyforgalom számára. Az eredeti gondolat még 1872 nyaráról származott, amikor elakadni látszottak az ONB-vel folytatott jegyzékváltások. Az akkor még miniszterelnök Lónyay írta Deákhhoz aug. 17-i levelében: „nem látok más megoldási módot, mint lehetőleg gyorsan egy jegybankot felállítan”.⁷⁴ Először Lónyay megbízása alapján Lukács Antal a Magyar Földhitelintézet igazgatója dolgozott ki tervezetet, amely a kincstár és a Földhitelintézet együttműködésére épült. Ez a változat azonban Lónyay lemondása után lekerült a napirendről. Az új miniszterelnök Szlávay József már más irányban indult el, amikor a Wiener Bankvereinnel lépett szerződésre. A bécsi bankkegyesület által vezetett konzorciummal már az 1870-es sorsolási kölcsön kibocsátása óta volt kapcsolata a magyar kormánynak. A Kerkapoly által benyújtott törvényjavaslatot a „Magyar Leszámitoló és Kereskedelmi Bank” létesítéséről még a pénzügyi bizottság is átdolgozta, míg 1873. május 13-án (!) a ház asztalára került. A fennálló pénzügyi intézetek háttérül s nem versenytársául szánt óriásbank 25 milliósna tervezett alaptőkéje zömmel külföldi tőkések kezéből származott volna. Nemcsak az állambankári teendők ellátására volt hivatott az alapszabályok szerint, hanem arra is, hogy a részvénytőke magasságáig „látra szóló, kamatozó pénztári utalványokat” bocsásson ki, amelyeket „a bank megkeresésére és annak terhére... az e végre kijelölendő állampénztáraknál” készpénzre lehetett váltani. Innen már csak egy lépés lett volna az igazi jegybankká válás felé az alapszabályok olyan módosítása, amely kamatmentes utalványokról intézkedik.

Az országgyűlési vitában — pár nappal a krach kitörése után — a dolog nem kavart nagy port. A szalmaláng már márciusban a szerződés-kötés idején ellobbant, amikor a bécsi Bankvereint Ausztria, a budapesti kormányt a magyar jegybank el-

árulásával vádolták meg. Neuwirth egyenesen „bankfattyúnak” nevezte az intézetet, amely szerinte „pénzügyi emancipáció” eszköze az ONB-vel szembeni küzdelemben. Tisza Kálmán interpellációjában viszont annak a véleményének adott hangot, hogy „ezen bankot, ha a legjobb alakban jöhet is létre, a magyar jegybank helyettesül nem tekinti”.⁷⁵ Neuwirth és Tisza csakis a Deák-párti kormányzat elítélésében érthetett egyet, egyébként egymás nézeteinek engesztelhetetlen ellenfelei voltak a bankkérdésben.

Bár a Magyar Leszámítoló és Kereskedelmi Bank létesítéséről szóló törvényt június 27-én az uralkodó is szentesítette, a paragrafusok valóságba való átültetésére nem kerülhetett sor. Hiába nyilatkozta a miniszterelnök, hogy „a konzorcium szavát nem vonta vissza,” hozzá kellett tennie: „jelen körülmények között a konzorcium annak felállítására alig kényszeríthető, egy-két hét alatt tehát a bank nem fog megalakulni”.⁷⁶ Az 1873-as válság nemcsak az önálló magyar jegybank rosszul időzített tervét sodorta el, hanem megerősítette az ONB helyzetét is, a végső hitelező szerep betöltésével.

Mint az 1873 január-februári tárgyalások jegyzőkönyvéből is látható volt a jegybanki kiegyezés keresztülvitelének a kulisszák mögött, már igazából csak két közbülső megoldása került szóba. Nem csoda hát, hogy a krach sokkjának és az államszűk veszélyének elmúltával újra ezekhez az álláspontokhoz lehetett visszanyarodni. Bár az érintkezés a két PM között a valutaügyben közben sem szünetelt, a bankkérdéssel kapcsolatos tárgyalások újraindítása Széll Kálmán pénzügyminiszterségéhez kötődött. Kinevezése után néhány hónappal, már 1875 júliusában osztrák kollegájához küldött átiratában a valuta- és bankkérdéssel kapcsolatban fellelevenítette a kartellbank tervét.

A kartellbanktól az Osztrák–Magyar Bankig

A hetvenes évek közepére lényegesen megváltoztak a politikai forgószínpad díszletei. Több, mint egy év telt el azóta, hogy Ferenc József Tisza — akkor még eredménytelen — audienciáján kijelentette, hogy a bankkérdést „sohasem tartotta politikai kérdésnek”, „...„csupán nemzeti gazdasági szempontokat tartva irányadóul; ha kell, külön nemzeti bankot állíttat fel”.⁷⁷ De azon is túllépett a politikai idő, hogy Tisza Kálmán az 1875. évi költségvetés vitájában — még mérsékelt ellenzéki politikusként — hitet tett az önálló magyar bank alapítása mellett.⁷⁸ Megtörtént azóta a Deák-párt és a Balközép fúziója és megalakult a Szabadelvű Párt. S bár Tisza még csak belügyminiszterként, de belépett a kabinetbe.

Az új körülmények között Széll kartellbank javaslata nyilvánvaló kompromisszumot tükrözött. Folytonosságkeresést a múlttal, hiszen az 1872 őszi közös minisztertanács határozataira hivatkozott. Önálló magyar bankot kívánt teremteni, de „a legközelebb álló” ONB részvényesei által. Egyszerre próbált megfelelni „a magyar korona államjogi helyzetének” és a „gazdasági viszonyoknak”.⁷⁹ Eszerint a 90 milliós alaptőkét 100 millióra kellene kiegészíteni, amiből 30 milliót „különítenének el” a MNB részére. Az alapszabályok és az állam-bank viszonyt szabályzó megállapodások — különösen a jegy kibocsátásra és a fedezetre nézve — egyeztetve lennének és a

két bank közötti kartellszerződés biztosítaná, hogy azok megváltoztatása csak kölcsönös egyetértésben történhessék.

De Pretis osztrák PM válaszában méltán unikumnak nevezte a tervezett bankot, kételyének adott hangot, de nyitva hagyva az utat a szóbeli konzultáció előtt.⁸⁰ Már ekkor jellemző volt, hogy a kiegyezési tárgyalások folyamán a két minisztérium a nyilvánosság kizárásával folytatott érintkezéseiben a közvélemény nyomására hivatkozott. Valójában azonban a helyzet gyakran inkább fordított volt. A kormányok „a kiegyezési kérdésekben elfoglalt álláspontjukat, mielőtt még egymással tisztába jöttek volna, a nagy nyilvánosság elé vitték, mindegyik fél saját parlamentjének hangulatára való hivatkozással akarván a másikat engedékenységre bírni. Ez azután odavezetett, hogy mindketten azoknak az indulatoknak a rabjaivá lettek, amelyeket ők maguk keltenek fel. Ők végül már talán engedtek volna, de a nyilvánosság ezt nem tűrte”.⁸¹

Nincs itt mód az 1876–77-es kiegyezési tárgyalások összefoglalására, bár munkánk során végig hiányoltuk a téma korszerű, magyar nyelvű feldolgozását.⁸² Annyit azonban épp a fent ismertetett tervezet fényében meg kell állapítanunk, hogy a vám és kereskedelmi szövetség 1875 november végi felmondása után a bankkérdés Tisza koncepciójában sajátos helyzetbe került. Ennek jeléül tekinthető, hogy már az 1875. november 4-i miniszterelnöki exposéban kijelentette: „A bankügyet illetően a kormány eljárását a törvény nem szabályozza... a bankügy nem politikai, hanem csupán közgazdasági és célszerűségi kérdés...”⁸³ Mivel az önálló magyar jegybank „nem ellenkezett az 1867: XII. törvénycikkkel, ezt az egyet a balközép — elveinek hajtóréséből — a fúzióba átmentette”.⁸⁴ A közös érdekű ügyekről leválasztott bankkérdést tehát az egyidejű kiegyezési tárgyalásokon sajátos árukapcsolási tétel gyanánt lehetett alkalmazni. Mondjuk: engedek a fogyasztási adók kérdésében, ha te engedsz a bankkérdésben. A harmadik fő vitapont a pénzügyi, ill. ipari vámok emelése volt. Ebben persze benne rejlett annak a lehetősége is, hogy végül pontosan a bankkérdés lesz az, amiben érdemi kompromisszumot lehet kötni. Az önálló magyar jegybank természetesen megegyezés alapjául nem szolgálhatott, legfeljebb politikai nyomásgyakorlásra. Tisza mindenesetre a tárgyalások folyamán mindig akkor húzta elő az önálló bank kérdését, amikor a megbeszélések elakadtak. Ekkor aztán még inkább aláhúzta személyének fontosságát egy lemondási gesztussal. S bár a történelem az államférfiak szándékait nem, csak cselekedeteiket díjazza, úgy gondoljuk nem árt véleményünket előrebocsátanunk, ugyanis szerintünk Tisza viszonylag hamar felismerte az önálló magyar jegybank alapításának legfontosabb akadályait és ettől fogva inkább a politikai játszma taktikai fegyvereként alkalmazta. Szándékosan legfőbb akadályokról beszélünk, mert bár leginkább az uralkodói vétót szokás emlegetni, az sem szemlélhető önmagában. Igaz, az 1867: XII. tc. 66.§-ának elemzésekor tárgyalt magyar királyi pénzkibocsátási jog következtében a bankjegykibocsátási szabadság ügyében az uralkodó felülkerekedhetett az országgyűlésen. Ennyiben a bankkérdés és a többi közös érdekű ügy összekapcsolódása — különösem a két kormány közötti megegyezés hiányában — valóban kulcspozícióba juttatta az uralkodót a kiegyezési tárgyalásokkor. De számításba kell még vennünk az orosz-török háború és következményei miatt elrendelt mozgósítás költségeit, a kivívott szuverenitására oly büszke Osztrák Nemzeti Bankot, a rendezetlen valutát, valamint a magyar államháztartás

helyzetének rendbetételével kapcsolatos aranyjáradék-konzorcium befolyását is.⁸⁵ A kiegyezési tárgyalások során a kormányoknak nemcsak egymással és az uralkodóval kellett egyetértésre jutni, hanem ezeket a megállapodásokat el kellett fogadtatni saját pártjaikkal, valamint a kormánypártok (osztrák Alkotmánypárt, ill. magyar Szabadelvű párt) által dominált parlamentekkel is, csak említve ezúttal a politikai nyilvánosság meghatározó közvéleményformáló tényezőjét, a sajtót.

Miközben a két kormányzat között 1876 januárjában elkezdődött a kiegyezés előkészítése, februárban megtörtént a kapcsolatfelvétel a magyar kormány és az ONB között is. Először csak nem-hivatalos formában, amikor Tisza és Széll fogadta a Bank alkormányzóját, báró Wodianer Mórt, aki egyben a Rothschild-Credit-Anstalt konzorcium tagja is volt. Hamarosan a tárgyalások is megindultak: március 6 és április 6 között többször is folytattak megbeszélést a magyar kormány és a Bank vezetői. Ennek betetőződésének számított, amikor Széll Kálmán a Bank kormányzója számára jegyzékben foglalta össze a kartellbankra vonatkozó magyar kormány-elgondolás lényegét. Ennek a megoldási módnak kívánt „minden más előtt elsőbbséget” adni. Úgy vélte, hogy ez mind az ONB, mind Magyarország gazdasága, mind az egész Osztrák-Magyar Monarchia érdekei szerint való.⁸⁶

A Bank igazgatósága április 18-án, a direktórium és a választmány együttes ülése április 19-én vitatta meg a magyar PM jegyzékét. Az igazgatóság határozattervezetében Lucam igen udvariasan megköszönve a bizalmat úgy vélte, hogy a kötelezettségekkel nem járnának „elégészes jogok és biztosítékok”.⁸⁷ A választmányban már keményebb vélemények is hangot kaptak. Dr. Edler von Perger egyenesen azt javasolta, hogy ilyen alapon nem is kell tárgyalásokba bocsátkozni azzal a magyar kormányval, amely javaslatának bevezetőjében illegitimnek tekinti a Bank működését, amely a 80 millió adósságról említést sem tesz. Szerinte „egy olyan kormányzatot, amely csak jogokat, de kötelezéseket nem ismer, csak keletinek lehet nevezni...”⁸⁸ Összességében azonban a választmányban is a mérsékeltbb álláspontok alkották a többséget.

A Bank elutasító véleményét végül április 19-i jegyzékében Pipitz kormányzó közölte Széll Kálmánnal. Az udvarias és mértéktartó hangvételű válaszjegyzék az észak-amerikai és a német példára hivatkozva arra a különbségre hívta fel a figyelmet, amelyet a Monarchiában a rendezetlen valuta ügye jelentett. Ilyen körülmények között a „két bank” kartellje nem nyújt elegendő biztosítékot a jegyforgalom zavartalan fenntartásához. Kimondatlanul is az ONB saját — mint láttuk meglehetősen centralizált — gyakorlatára alapozva hiányolta a kormányzó írása az „egységes irányítást” és szükségesnek mondta a bankügy fontos kérdéseiben a „szakemberek döntését”.⁸⁹

Ez az állásfoglalás érezte hatását a közben folyó kormányközi tárgyalásokon is. 1876. április 18-, 20-, 27-én, az uralkodó, ill. Andrássy irányításával Bécsben tartott közös minisztertanácsok után május 2-án, Ferenc József elnöklete alatt tartott közös ülésen meg is született a két kormányzat között az elvi megállapodás a kiegyezési kérdésekben.⁹⁰ Az ún. májusi pontozatok (amelyeket a Wiener Zeitung már 7-én kiszivárogtatott) döntő lépést tettek a megegyezés felé a bankkérdésben is. Egyrészt azzal, hogy elismerték mindkét kormányzat jogát „egy önálló jegybank” állítására. Másrészt viszont kimondatott, hogy az elkövetkező tíz évben „mindkét

országterületen” a „kizárólagos bankjegykibocsátást” (a jegyek és fedezetük egysége mellett) „csak egy banktársulat” fogja ellátni, „két, koordinált, Bécsben és Budapesten állított bankintézet és egy paritásos alapon összeállított központi szerv” révén. Ez utóbbi felhatalmazása „a valuta egységére és a bankvagyon szükség szerinti igazgatására korlátozódik”. Az elvi megállapodások kivitelezésére kapott felhatalmazás alapján mindkét kormányzat program szerint tárgyal az érintett banktársulattal a „szükségesnek mutatkozó technikai módosításokról”.⁹¹

Az 5. pont megfogalmazása lehetőséget nyújt(ott) többféle értelmezésre. A „központi szerv” léte a Bank igényeit látszott figyelembe venni. A „technikai módosításokra” történő utalás nyitva hagyta az utat a központ hatáskörének meghatározásakor a további huzakodásokra. De a magyar kormány is úgy tűnhetett fel maga előtt, mint aki kitartott a kartellbank eszméje mellett az elkövetkező tíz esztendőre, viszont elfogadtatta a jogot az önálló jegybankra a későbbiekben. Mégis azt kell mondanunk, hogy ez már nem egyszerűen a kartellbank koncepciója. Nem azért mert a kifejezés nem fordul benne elő, hanem mert a lényeg itt már az „egy társulat – két intézet” gondolat jegyében a jegybank dualizálásáé. Némi egyszerűsítéssel: itt a vállalat alaptőkéje már nincs felosztva, és a Bank „egységes, alapszabályszerű érc-készletének őrzési helyéről” csak a majdani „társaság központi szerve” rendelkezhet. A központ és a két igazgatóság hatásköri osztozkodásában természetesen még sok vitaforrás rejtett (mindjárt az itt kimondott, de később még sok vihart kavarázó paritásos képviselőlet ügye), de ez már egyetlen vállalat centralizált vagy bipolárisan (de)centralizált üzemszervezetének a kérdése. Tisza valójában tehát már ekkor megtette a döntő lépést a jegybank dualizálásának útján, még ha politikai okokból a folytonosságot igyekezett is hangsúlyozni a kartellbank korábbi tervezetével. Úgy kellett a dolgot értelmezni, mintha a kartellbank egyszerre volna a dualizálás legradikálisabb formája és az önálló magyar jegybank trójai falova. Ebben egyébként volt is valami genetikusan, hiszen az önálló magyar jegybank platformjáról a kartellbank átmeneti formulája nélkül nehéz lett volna a kontinuitás látszatával „áttérni” a binacionális bank alapjára. Az ügy így sem ment simán.

Tisza már a tárgyalások közben egyszer azzal ajánlotta fel lemondását, hogy az eddigi engedményeket nem tudja pártja előtt képviselni. Majd április 22-én és 24-én megbeszélésre hívta a Szabadelvű Párt számos képviselőjét annak bizalmas kipuhatólására, hogy ragaszkodjon-e lemondásához, vagy igyekezzék kompromisszumot kötni. S bár tekintélyes képviselők nyilatkoztak a meghátrálás ellen, a többség Tisza távozását tartotta volna a nagyobbik bajnak.⁹² Ezek után került sor a májusi pontozatok aláírására, amelynek napvilágra kerülése után május 9–10-re már a Szabadelvű Párt értekezlete ült össze, hogy tájékoztatást kapjon az elvi megállapodásokról. A szavazás ugyan jóváhagyta a pontozatokat (181 igen, 69 nem, 94 távol), de többen már másnap kiléptek a pártkörből megalakítva a „független szabadelvűek csoportját”, ami megindította a párttöbbség bomlását.⁹³ Május 11-én két képviselői interpellációra adott válaszában azután Tisza a kötött kompromisszum mértékét kisebbiteni igyekezett, amikor azt állította: kitartott eszméje (melyik?) mellett, amikor aláírta, hogy „egy és ugyanazon társulat nyerjen privilégiumot úgy Magyarország, mint Ausztria számára, amely társulat állítson tökéletesen egyenjogú, egymástól tökéletesen független két bankintézetet...”⁹⁴

Ugyancsak erőteljes felzúdulást váltottak ki a májusi pontozatok a ciszlajtán birodalomfél sajtójában és magában az ottani kormánypártban is. Június 24–25-én a Haladóklub által szervezett alsó–ausztriai alkotmánypárti konferencia Bécsújhelyt épp a bankkérdés miatt utasította el a májusi kormánymegállapodásokat.⁹⁵ Még nagyobb lett a felzúdulás az 1876. szeptember 23-i újabb közös minisztertanácsi határozat után, amely a törvényjavaslatok részletes kidolgozásának befejezéséről és a két törvényhozásnak történő egyidejű benyújtásáról intézkedett.⁹⁶

Közben 1876. okt. 23-i kelettel a két PM közös jegyzék kíséretében elküldte az ONB kormányzójához a létesítendő „privilegizált Osztrák–Magyar Banktársulat” alap- és működési szabályzatának tervezetét, amely — a májusi 5. pont stipulációinak megfelelően — a jegybank dualizálásának szellemében született.⁹⁷ A társulat székhelye Bécs, amely „két egyenjogú bankintézetet helyez üzembe” Bécsben és Budapesten (2.§). A kibocsátott bankjegyek egyik oldala német, másik magyar feliratú (11.§), 70 %-ukkal a bécsi, 30 %-ukkal a budapesti bankintézet rendelkezik, s „az érckészlet megfelelő részét” már „a készfizetések megkezdéséig is” Pesten őrzik. Mindkét intézetet „egymással együttműködő igazgatóságok irányítják” (31–32.§). A tíz–tíz főnyi igazgatóságokat a Monarchia megfelelő részéből származó részvényesek választják az uralkodó jóváhagyása mellett, az igazgatóságok élén a megfelelő PM javaslatára az uralkodó által kinevezett egy–egy alkormányzó áll (33.§). A társulat központi szerve a két PM javaslatára az uralkodó által kinevezett Kormányzó vezette „választmány”, amely a két alkormányzón kívül 8 tagból tevődik össze, akikből 3–3 a két igazgatóság soraiból az igazgatóság által „designálódik”, 1–1 a részvényesek közül a két PM által „nevezetik ki”. A választmány hatáskörébe sorolta a tervezet a részvényekkel és osztalékkal, a bankjegyekkel és azok fedezetével kapcsolatos intézkedéseket, valamint a két igazgatóság egyetértésével hozandó olyan döntéseket, mint a kamatláb megállapítása, az értékpapír- és a váltóüzlet menetének szabályozása (42–44.§). A részvényesek közgyűlésének jogai korlátozottak voltak: a számadások ellenőrzése, a revizorok választása és a szabadalom megújítása (59.§).

Nem kell tovább részleteznünk a benyújtott statutumot, hogy érthető legyen az általa kiváltott osztrák felháborodás. Az ONB igazgatósága okt. 26-án (az 1870-es példa nyomán) bizottságot küldött ki a tervezet tanulmányozására, hogy a januári közgyűlés számára a „modus procedendi”-t kidolgozzák.⁹⁸

A tervezeteket nov. 21-ig sikerült a sajtó előtt eltitkolni. Ekkor azonban a bankkérdésben mind erőteljesebben méltatlankodó Alkotmánypárt követelésére a kormány tájékoztatta a képviselőházat a kiegyezési tárgyalások állásáról. Majd nov. 22-én, 27-én és dec. 3-án tartott konferenciákon az Alkotmánypárt elutasította az okt. 23-i bankdualizálási tervezetet. Ezek után az Auersperg kormány benyújtotta ugyan lemondását, de az uralkodó azt nem fogadta el. Nem marad más hátra, mint belátni az előzetes bankmegállapodás tarthatatlanságát.⁹⁹ A magyar képviselőházban eközben — épp Wahrmann Mór interpellációjára adott válaszában — Tisza dec. 1-én jelentette ki, hogy a „magyar kormány első feladatának fogja tekinteni kétségbevonhatatlan bizonyítékot szerezni aziránt, hogy áll-e a bankügyben az osztrák kormány is úgy, mint a magyar kormány a május 11-én... kifejtett elvek alapján... s a szerint fogja megállapítani további eljárását”.¹⁰⁰

Az osztrák miniszterek visszakozó nyilatkozatait nemcsak a kormánypárti politikai nyomás kényszerítette ki, hanem az is, hogy az ONB igazgatósági ülése nov. 23-án, majd igazgatósági és választmányi együttes ülése nov. 27-én Lucam főtitkár részletes jelentése alapján elutasította a kormányok közös tervezetét.¹⁰¹ Élesebb vita csak azon bontakozott ki, hogy vajon nem kellene-e a nyomaték kedvéért rendkívüli közgyűlésnek kimondania a határozatot. Lucam nov. 11-i keltezésű, könyvméretű bírálata elsősorban azt fejtette ki, hogy a tervezet nem más, mint az „állami dualizmus átvitele a Monarchia jegyügreire annak minden következményeivel”. Kevesellte a banktársulat központi szervének biztosított hatáskört és azt állította, hogy a két bankintézet „lényegében önálló jegybankként egyenlő jogokkal egymás mellett áll”. A központi szerv paritásos összetétele nem felel meg „a birodalom két fele közötti gazdasági viszonyoknak”, a jegyszükséglet 70:30 %-os megosztása pedig sérti a cislajtán országok „gazdasági érdekeit”.¹⁰²

Az a helyzet állt tehát elő, hogy a tervezet szövegében lévő kompromisszumot sem az ONB, sem az Alkotmánypárt nem méltányolta. Az osztrák oldalon (egyébként a történetírásban is) a magyar álláspont győzelméről beszéltek, nem véve figyelembe az önálló magyar jegybank és a kartellbank elgondolásából tett engedményeket. Ehhez persze Tisza is hozzájárult nyilatkozataival.¹⁰³

Tisza az osztrák visszakozás után — szintén benyújtva, az uralkodó által el nem fogadott lemondását — dec. 17-i bizalmas fölterjesztésében azzal érvelt, hogy a kiegészítési tárgyalások kezdetétől fogva a magyar kormány nem ismerte el a közös érdekű ügyek és a bankkérdés jogi összekapcsoltságát, de a politikai célszerűség szempontját követve belement ezek együttes megoldásába. Ha a bankkérdésben tett megállapodás nem valósulhat meg, akkor nincs miért hozzájárulni a magyar kormánynak a vám- és kereskedelmi szövetségben Magyarország számára hátrányos egyezséghez sem. Szerinte a bankkérdésben a két lehetséges út egyike a májusi megállapodások betartása, a másik viszont az önálló magyar bank örvény előkészítésére vonatkozó felhatalmazás. Kívánatosnak a második megoldásból származó nehézségek parlamentáris elkerülését vélte.¹⁰⁴

Mivel láthatólag Tisza ekkor már a jegybank dualizálását mind az ország gazdasági, mind az összm monarchia érdekei szerint valónak látta, akkor került igazán nehéz helyzetbe amikor 1877 január elején kézhez kapta azt az ONB által készített tervezetet, amely Lucam tolla alól valamikor 1876 december közepén került ki.¹⁰⁵ Tisza erről szóló jan. 9-i fölterjesztéséből jól kivehetők a két koncepció közötti lényeges eltérések.¹⁰⁶ Ez azonban nem sokat változtat azon a tényen, hogy a további tárgyalások alapja végül az ONB fogalmazványa lett.

Az ONB előadói tervezete valóban egy másfajta dualizálási koncepciót tartalmazott, amit már a német cégnev választás is kifejezett: „Bank von Österreich–Ungarn”. A bécsi székhelyű bank „üzletági gyakorlására (a jelzáloghitel és záloglevél-üzlet kivételével) Bécsben és Budapesten főintézeteket állít”. A Bank jogosult „melékintézeteket” (filiálékat) alakítani az Osztrák–Magyar Monarchia területén (Art. 2). A részvényesek jogait a közgyűlés gyakorolja, amely nemcsak a mérleget vizsgálja meg, megválasztja a Főtanács tagjait, határoz az alapszabályok megváltoztatásáról és a részvénytőke csökkentéséről, vagy emeléséről (Art. 21). A főtanács a jelenlegi igazgatóság és választmány helyébe lép, mint az üzletvezetés legfőbb szerve. Meg-

hozza a legfőbb döntéseket: megállapítja a kamatlábat, a fiókok dotációját stb. 14 tagjából 4 magyar állampolgár. Választja a bécsi és budapesti igazgatóság tagjait, saját tagjai közül az ezek élén álló, megfelelő állampolgárságú kormányzókat és kinevezi a cenzorokat (Art. 25–26).

Érthető tehát, hogy Tisza az előző évi tárgyalásokhoz és megállapodásokhoz viszonyítva az ONB tervezet „kiindulópontját és alapelveit illető diametrális ellentmondásra” igyekezett felhívni az uralkodó figyelmét. Hogy ők nem az ONB privilégiumának módosítását akarták, hanem új bankintézeteket, ha lehet, elsősorban a Bank részvényesei segítségével. Nem osztrák–magyar bankot, hanem osztrák–magyar banktársulatot, amely Bécsben és Budapesten két teljesen egyenlő bank-intézetet állít. Az ONB tervezetben szereplő főtanács, mint központi szerv hatásköre csaknem mindenre kiterjed, az igazgatóságok teljesen alárendelt helyzetben vannak, az ún. budapesti főintézet semmi más, mint egy bankfiliálé. De a pénzügyintézet és az államkormányzat közti viszony sincs tekintetbe véve, az erre vonatkozó megállapítások „a kormányzatoktól minden befolyást megvonnak, amelyekkel azoknak az állam érdekében bírniok kellene”. (Tisza liberális felfogásának korlátai itt különösen jól kitapinthatók.) Ezen az alapon nem lehet tárgyalni – írta. Nem maradt más hátra, mint Ófelségét — a mai kedvezőtlen körülmények között is — az önálló magyar jegybank már mostani engedélyezésére kérni.

Tisza, aki Lucamhoz hasonlóan túldramatizálta az ellentéteket, ugyanúgy nem vette tekintetbe az előadói tervezetben tett engedményeket, mint vitapartneré novemberi jelentése. Valójában már a bankdualizálás két változata csatázott egymással és nem az ONB az elképzelt MNB-vel. Mindenesetre a januárban Budapesten és Bécsben folytatott tárgyalásokra immár az ONB képviselőit is meghívták, még ha ez önmagában nem is hozta meg a kívánt eredményt.¹⁰⁷

Tisza helyzetét az is nehezítette, hogy a magát „parlamentari pártokon kívül állónak” deklaráló Kossuth is hallatta hangját, a ceglédi választókhoz írott levelében.¹⁰⁸ Kossuth írásában egyszerre szólalt meg a volt pénzügyminiszter és a politikai agitátor. A kiindulópontban Horn Edére hivatkozott, miszerint „Ausztria és Magyarország két külön gazdasági egészet képez”. A megoldásra nézve viszont Lónyayt idézte: vagyis, hogy „állítson fel Magyarországnak önálló jegybankot, vagy inkább jegybankokat”. Az örökös viszály forrását abban látta, hogy „a két gazdaság egész hitelszükségleteit ugyanazon egy bank útján” akarják ellátni. Szerinte ebben már benne van „az a fatális kényszerűség, hogy amit az egyik fél kap, az a másik fél szükségleteinek fedezésétől vonatik el”. Egy kalap alatt bírálta az ONB Bécs-centrikus hitelpolitikáját és „Tisza úr tervét”, amelyben szerinte a „központi orgánium” határozná el „a kamatlábat, a lombardírozandó értékpapírokat, a reájuk adandó kölcsön mérvét, az üzlet kitágítását és megszorítását, az üzletágak közötti arányt, a jegyartalék szaporítását vagy kevesítését, szóval mindazt, a mi normatív, a mi lényeges”. Mivel az ONB javaslat szövegét nem ismerhette, nem kétséges, hogy politikai kiindulópontjához ragaszkodva félreinterpreterálta az októberi tervezet lényegét. Nem kívánt és nem tudott dualizmusban gondolkodni. Innen nézve nem meglepő, hogy következtetése is illuzórikus volt: „Ha azon álló magyar jegybank vagy bankok tömérédek áldásai közül csak azt az egyet tekintem is, hogy a kamatlábat leszállítaná s az uzsorát lefegyverezné, lehetetlen a haza elleni véteknek nem tartanom, ha a viszály

megszüntetésének ezen egyedül lehetséges módja foganatba nem vétetik.” A „haza elleni véték” elkövetője, Tisza azért ennél többet felismert az önálló jegybankállítás nehézségeiből. Abban egyébként minden szakértő egyetértett, hogy az önálló bank a kamatláb emelkedésével járt volna. Kossuth megszólalása tehát nem közgazdasági érvei miatt okozott nehézséget, hanem azzal, hogy Tisza és az ONB álláspontját egybemosva egyáltalán a gazdasági ügyek dualizmusa ellen emelte fel szavát.

A tárgyalások döntő kérdésekben nem hoztak eredményt, az uralkodó nem járult hozzá az adott külpolitikai helyzetben az önálló magyar jegybank felállításához, ezért február 7-én Tisza és kormánya benyújtotta lemondását, amelyet a király másnap el is fogadott.¹⁰⁹ Az ONB igazgatósága szintén február 8-án kapott tájékoztatást a titkos megbeszélésekről saját delegáltjaitól. Tisza és Pipitz egybehangzóan állította, hogy a tárgyalásokon két kérdésben mutatkozott kiegyenlíthetetlen differencia. A Magyarország számára biztosítandó üzleti alap nagysága (a magyarok végül 60 milliót kívántak, amit az osztrák kormányzat a parlamenttől tartva nem fogadhatott el), és a Generalrath összetétele, valamint az egyes igazgatóságokkal kapcsolatos hatáskörének ügye.¹¹⁰ Az igazgatósági ülésen visszamenőlegesen vázolt tárgyalási taktika az volt, hogy a központi szerv és az igazgatóságok hatásköre az, amiben további engedmény nem tehető, „az adott definíció ugyanis a főtanács számára mindkét igazgatóság fölött teljhatalmat enged meg”. Más kérdésekben lehet szó koncesszióról (4 helyett lehessen 5 magyar főtanácsos, a cenzorbizottság vezető tisztviselőjének vétőjoga esetleg nem tartható, a magyarországi állandó dotáció 50 millióra emelése stb.), ha a hatáskörök fenti meghatározása érintetlen marad. Ezzel kapcsolatos az a mozzanat is, hogy az ONB nem kívánt engedni az alkormányzók választásából — és ebben az osztrák kormányzattal ekkor még azonos platformon állt — mert „egy ilyen engedmény által a kormány egy darabja beépülne a Bank igazgatásába”.

Ferenc József azonban nem talált Tisza helyett kormányfőt, így febr. 13-án ismét őt bízta meg kormányalakítással. Tisza a Generalrath összetételében kötendő kompromisszumot kérte cserébe. A január 30 és február 16 között folytatott bizalmas megbeszéléseken (amelyekről jegyzőkönyv sem készült) azonban épp ebben nem sikerült közelíteni az álláspontokat. A Bank képviselője épp a paritásra vonatkozóan jelentette ki: „mivel ez a kérdés immár politikai kérdéssé vált, nem a Nemzeti Bank és képviselői dolga egy kötelező nyilatkozat megtétele és a döntés erről csakis a Reichsrathra maradhat”.¹¹¹ A február 20-i közös minisztertanács az uralkodó elnökletével meghozta az előzetes kompromisszumot. Az „elvi paritásnak” elkeresztelt formula azt jelentette, hogy a kormányzót és az alkormányzókat a pénzügyminiszterek javaslatára az uralkodó nevezi ki, a főtanács többi 12 tagjából 8-at szabadon a közgyűlés, 2-2-t a bécsi, ill. budapesti igazgatóság hármas jelöltjei közül szintén a közgyűlés.¹¹² A „politikai döntésről” — amelyben az uralkodónak döntő szerep jutott — az ONB igazgatósága csak az újságokból értesült, hivatalos tájékoztatására csak egy március 2-i értekezleten került sor. Közben az osztrák Alkotmánypárt is kinyilvánította 122 : 63 arányban február 24-i konferenciáján, hogy „az alkormányzók állításának módját illető kérdést nyíltan tartja, egyébként a főtanács kormány által közölt összetételét önmagában véve nem tartja elfogadhatatlannak”.¹¹³ Sőt, febr. 25-én Tisza újra kézbevette a kormányrudat.

Az ONB igazgatósága (márc 15–16) majd igazgatósága és választmánya együttes ülésben (márc. 19, 21, 22) megpróbálta a végsőkéig védeni eredeti álláspontját, de azért óvakodott kenyéértőrésre vinni a dolgot. Ismét a választmány igyekezett az igazgatóság által adott engedményeket érvényteleníteni. Az Österreichisch–Ungarische Bankgesellschaft név helyett ismét a Bank von Österreich–Ungarn formát indítványozták.¹¹⁴ A Bank helyzetét az is nehezítette, hogy amikor április 8-án Bécsben, az osztrák és a magyar pénzügyminisztériumi képviselőkkel tartott konferencián előterjesztette módosító javaslatait a március 2-án kézhez kapott változathoz, a két PM-el ezúttal egységesen találta magát szemben. Nem maradt más hátra, mint az április 12, 16, 26-i igazgatósági és választmányi üléseken további részengedményeket tenni, miközben a fő vitakérdésekben igyekeztek hangoztatni álláspontjukat. Aztán még a nyári szünet megkezdése előtt április végén a két miniszterelnök egyidejűleg a képviselőház elé terjesztette a banktörvény szövegét (más kiegyezési törvényjavaslatokkal együtt). A bizottságok kiküldésével a tárgyalások menete a normál parlamenti útra terelődött. A nyár folyamán az ONB pozíciója javulni látszott azáltal, hogy augusztus 2-i igazgatósági ülésén eleget tett a közös PM felkérésének a hadicélokra felveendő, értékpapír fedezetű, függő adósság kreálásánál való közreműködésre.¹¹⁵

A magyar képviselőházban az Osztrák–Magyar banktársulat létesítése és szabadalma általános tárgyalása Wahrmann bizottsági többségi álláspontjának előterjesztésével 1877. okt. 27-én vette kezdetét. A kiegyezési kérdések összekapcsoltságát hangoztatva megállapította: „... kormányunk a tárgyalások kezdetén — igen helyesen — nem indulhatott ki a közös bank eszméjéből s ez a tárgyalások alapját nem képezte, hanem a kormány oda csak lépésről lépésre szorítottatott...” Szerinte sem lehetetlen, „de célszerűség szempontjából nem tanácsos ma önálló, független jegybankot felállítani”. Talán legvilágosabban mondta ki azt a felismerést, hogy a budapesti főintézet hatáskörébe öszpontosított üzemvezetési döntések fontosabbak a gyakorlatban az ország számára, mint a főtanácsi helyek.¹¹⁶ Az általános vita részletes ismertetésétől eltekinthetünk, hiszen a tartalmi érvek semmivel sem lettek mélyebbek, mint a bankankét idején voltak, legfeljebb azóta a pártviszonyok rendeződtek át. A vitában egyébként Tisza a „porhintés” vádjára egyenesen azt válaszolta, hogy „a most tárgyalás alatt levő javaslat, mely előkészítési időt enged az önálló bank felállíthatására, csak az általunk kimondott eszmének az idő és a körülmények igényeihez való alkalmazása”.¹¹⁷ Széll Kálmán pedig, felismerve a hitelügyben a cégregiség fontosságát, a központi szerv hatáskörének adott formulája mellett azzal érvelt, hogy „a vezetés egységtetésének, folytonosságának biztosítása... igényli, hogy ezen főtanács joga és hatásköre olyan legyen, mely a *közös organizmust* minden körülmények között funkcióképessé tegye...” (kiemelés – K. Gy.)¹¹⁸ A nov. 8-i szavazáson végül 210 igen mellett 109 nem sorakozott, míg 125 fő távol tartotta magát a voksolástól. Ezek után a részletes vitát már nov. 12-re sikerül lezárni.

Amikor az osztrák bizottság előterjesztette jelentését november 13-án a Reichsratban, láthatóan igyekezett figyelembe venni az ONB javaslatát. Ekkor alakult ki az „Österreichisch–ungarische Bank” elnevezés, de a bizottsági többségi állásfoglalás hitet tett a legfontosabb viatapontban az alkormányzók választása mellett. A részletes parlamenti vita után végül 144 : 119 arányban az uralkodói kinevezés álláspontja

diadalmaskodott. A december 3-án lezárult vita végeztével két valóban nyitott kérdés maradt: a 80 milliós adósság és az állami nyereségrészesedés ügye.¹¹⁹

Mivel az ONB szabadalma 1877 végével lejárt és az új privilégium elfogadásához szükséges törvények szentesítése ezúttal már a vámkérdés miatt késett, nem maradt más hátra, mint a régi meghosszabbítása. Erre egyébként háromszor is sor került: először a dec. 29-i közgyűlésen március, majd a márc. 22-in május, végül a máj. 28-in június végéig prolongálták a Bankot. A közben, jan. 28-án tartott rendes közgyűlés a részvényesek kezdeményezésére még egyszer megpróbálta az ONB vezetését a törvényhozás befejezése előtt további ellenállásra sarkallni. 4 kérdésben javasoltak kitartást a Bank álláspontja mellett: az alkormányzók választásában, hogy kizárólag a főtanács felhatalmazásával lehessen kormányváltókat leszámítani, a cenzúra-bizottság vezető tisztviselőjének vétőjoga tekintetében és az állami nyereségrészesedés ügyében. Hiába próbálták a bécsi haute finance neves képviselői lebeszélni a részvényeseket a definitív (és a vezetés kezeit megkötő) határozatról, az akció nem járt eredménnyel.¹²⁰

A kiegyezési tárgyalások januári „fekete báránya” azonban már valójában nem a bankkérdés, hanem a vámtarifa volt. A változatosság kedvéért ezúttal az Auersperg kormány emiatt nyújtotta be (kétszer is) lemondását január végén. Kemény sajtópolemia zajlott és ismét a közös külügyminiszter volt kénytelen közvetíteni a civakodó felek között. Sőt, bizonyos értelemben itt már a bankkérdés rántotta ki a tárgyalások megfenekleni látszó szekerét a kátyuból: február 9-én az osztrák képviselőház név szerinti szavazással 131 : 74 arányban elfogadta a 80 milliós bankadósság fedezésére vonatkozó előterjesztést.¹²¹

Közben 1878 elején a magyar parlamentben is dúltak a csaták a kiegyezési törvények körül. Azt a javaslatot, miszerint a kérdést az osztrák kormányválság lezártaig vegyék le a napirendről csak 19 fős szótöbbséggel vetette el a képviselőház. Újabb befolyásos képviselők szakadtak le a Szabadelvű Pártról, ezúttal az ún. pártönkívüli disszidensek, míg végül Széll Kálmán PM febr. 4-i nagyhatású beszédére is tekintettel „1878 február 19-én a ház 36 szónyi többséggel elfogadta a kormány javaslatát”.¹²²

A cislajtán felsőház által még február végén kiküldött bizottság lehetett az utolsó szalmaszál, amibe még az ONB kapaszkodhatott. A bizottság előadója máj. 10-én az az Alois Moser volt, aki nemrég még (1857–1869) a Bank kormánybiztosa volt, s akit hamarosan az elhunyt Pipitz helyett az O–MB kormányzójává választanak majd. A bizottsági javaslat még egyszer számba vette a bankalapszabályokban fellelhető egységmozzanatokat (egy társaság, egyedüli székhelye Bécs, egy közgyűlés, egy kormányzó, egy főtanács, mint végrehajtó szerv, egységes számlaellenőrzés, egy főtitkár, mint az üzletágak összfelelőse). Felsorolta a dualizmus elemeit is: két főintézet, kormányzóra javaslattevési, alkormányzókra kinevezési jog, felügyelőbiztosok és döntőbíróóságok felállítása, a főtanács összetétele, a bankjegynyomás módja, Bécs és Budapest egyenlővé tétele a készfizesítésben, mindkét törvényhozás egyenlő befolyása a statutumok megváltoztatásában, fiókok állításában és megszüntetésében, a nyereségrészesedés osztott módja. Konkrét javaslatokkal segítették a végső megegyezést: az alkormányzóválasztásnál a három jelölt közül a PM csak egyet javasoljon kineve-

zésre, a kormányok által benyújtott váltókról a főtanácsban 2/3-os többség döntönb. A bizottság előterjesztését a felsőház máj. 18, 20-án fogadta el.¹²³

Az utolsó simításokat a magyar képviselőház június 13 és 17, az osztrák 1878 június 17 és 21 között végezte el a törvényeken. A jún. 24-én tartott együttes igazgatósági és választmányi ülésen ugyan még egy éles vita zajlott le,¹²⁴ de ezt a szöveget hagyta jóvá végül az ONB utolsó közgyűlése 26-án, majd sor kerülhetett a törvények és megállapodások királyi szentesítésére is jún. 26 és júl. 1 között.¹²⁵ Nem maradt más hátra, mint a többéves harcban kialakított törvényes keretek között létrehozni az Osztrák–Magyar Bankot, a dualista Monarchia binacionális bankját. Erre az 1878. szeptember 30-i alakuló közgyűlés volt hivatott. Az igen nehéz szüléssel világra segített dualista jegybank — a pesszimista jóslatok ellenére — életképes intézménynek bizonyult. A magyar kormányzat szempontjából az elhúzódo kiegyezési tárgyalások egyetlen számottevő eredményét épp a bankdualizálás adott formája jelentette. A két kormány befolyása — a 7 % feletti tiszta nyereségből való állami részesedés, ill. az alkormányzók kinevezési jogán keresztül — végül is nagyobb lett, mint amit a Plener-féle bankakta annak idején az ONB-nek biztosított.¹²⁶ Valutastabilizáció híján a szabadsalom lejártakor, 1887-ben a meghosszabbítás nem hozott említésre érdemes vitákat (1887: XXVI. tc.). Az autonómia újabb korlátozására csak az 1899-es kiegyezéskor került sor (1899: XXXVII. tc.). Ez azonban már az aranykoronára való áttéréssel és a két kormány közötti „elvi paritás” helyett a „tulajdonképpeni paritás” megteremtésével függött össze.¹²⁷

JEGYZETEK

¹ A magyarországi kortárs irodalomban a bankszabadság álláspontját legmarkánsabban Horn Ede képviselte: Bankszabadság. Különös tekintettel a magyar bankmozgalomra Pest. 1870. 315., „Gyakorlatilag a szabad és több bankok rendszere sokkal több előnyt nyújt, és sokkal kevesebb kárt okoz, mint a szabadsalmazási és egyedárusági rendszer.” A bankszabadságról folytatott vitákat az egybankrendszer híveként foglalta össze Beöthy L.: A bankügy elmélete. Különös tekintettel a jegybankkérdésre és hazai viszonyainkra Bp. 1875. 397., „Azon előnyök, melyek a sokbankrendszernek vagy bankszabadságnak tulajdoníthatnak, illuzórikusak, mert nem létezik olyan közgazdaságilag kívánatos művelet, melyre egy kiváltságos bank is képes ne lenne, ha szabad bankok képesek reá.”

² *Desewffy E.*: Über die schwebenden österreichischen Finanzfragen Pest, Wien und Leipzig, 1856. 112. Hogy a mintául szolgáló angol bankrendszerben a Bank of England és a „country bankok” összeköttetés párhuzamba vonása némi csúsztatással volt csak lehetséges, azt talán ennyi idő elteltével nem érdemes különösebben bizonygatni.

³ *Vargha Gy.*: Magyarország pénzügyei Visszapillantás hitelviszonyaink fejlődésére és a hazai pénzügyzetek négy évtized alatti működésére Bp. 1885. 59. és *Pólya J.*: A PMKB keletkezésének és ötven éves fennállásának története Bp. 1892. 174. Utóbbi részletesen ismerteti a pesti kamarával együtt készített tervezetet is.

⁴ *Pólya J.*: i. m. 1892. 177.

⁵ *Lónyay M.*: Közügyeinkről II. A bankügy Bp. 1875. 178.

⁶ A kérdésről alapvető *Kónyi M.*: Deák Ferenc beszédei 2. kiad. IV. k. Bp. 1903. 17–58. A törvényszöveg születésének mindmáig legjobb feldolgozása I. *Zolger*: Der staatsrechtliche Ausgleich zwischen Österreich und Ungarn Leipzig, 1911. Újabbán az osztrák politika szempontjából világtotta meg a tárgyalásokat *Somogyi É.*: A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák–német liberálisok útja a kiegyezéshez Bp. 1976. 125–129.

⁷ Lónyay politikai naplója. Eredeti lelőhelye: University of London Library. A Kónyi hagyatékkal külföldre került irategyűtesre Péter László professzor volt szíves figyelmemet felhívni. A naplót mikrofilmen Dénes Iván Zoltán hozta haza és a feltárási jog lejártáig az ő engedélyével használhattam, amiért ezúton is köszönetet mondok. MOL 37 153 Box. 1. 1866. aug. 21. A bankügyben folytatott 1866 augusztusi tárgyalások fontosságára és Lónyay álláspontjára (Kónyi alapján) már *Juhász Lajos* is utalt: Az 1869-i „pénzvásárlás” és a bankkérdés Századok 1939. 65. sköv.

⁸ MOL 37 153 Box. 1. 1866 aug. 25. *Lónyay*: A bankügy i. m. 1875 169–170 fordításában némileg megkeményíti akkori álláspontját („könnte nur insoweit stattfinden” = „csak annyiban lenne létesítendő”), a német eredeti ugyanis nélküli az imperatívusz mozzanatot. A folytatás viszont egyértelmű: „Kivánatosnak látszik kétségtelven, hogy bizonyos vezéreszmék állapíttassanak meg a két törvényhozás részéről a jegybankok engedélyezésénél, mi a 63-ik alinea szerint lenne eszközözendő. A magyar törvényhozás jogáról: bankokat és hitelintézeteket engedélyezni, alig mondhatna le”. (Kiemelés – K. Gy.)

⁹ MOL 37 154. Az 1867. júl.–aug. jegyzetek közé keveredett német szöveg láthatóan az aug. 25-i vázlat átalakított változata. Ebben az elvi megállapodások már „nöthig sind”, a jobban megfelelő jegybankrendszer pedig „ermöglich”. *Közli Kónyi*: i. m. IV. k. 1903. 49.

¹⁰ *Lónyay naplók* MOL 37 153 1866 aug. 20.

¹¹ vö. *Somogyi*: i. m. 1976. 176. ill. *Galántai J.*: A Habsburg Monarchia alkonya. Osztrák–magyar dualizmus 1867–1918. Bp. 1985. 71–73.

¹² Magyar Törvénytár (Corpus Juris Hungarici) 1836–1868. Bp. 1896. 1867. évi. XII. törvénycikk. 343. „A kereskedelemmel szoros kapcsolatban áll a pénzrendszernek (Münzwesen) és általános pénzlábnak megállapítása is. Nemcsak kívánatos tehát, hanem mindenik fél érdekében szükséges is, hogy mind a pénzrendszer, mind a pénzláb a kötetendő vámszövetséghez tartozandó országokban egyenlő legyen. Ugyanezért a vám- és kereskedelmi szövetség megkötése alkalmával a pénzrendszer és pénzláb fölött is szükséges leendő, az 59.§ és 61.§ értelmében, egyezkedés útján intézkedni. Ha pedig az így megállapított intézkedések megváltoztatása vagy új pénzrendszernek és pénzlábnak megállapítása utóbb szükségesnek vagy célszerűnek mutatkoznék, ez a két ministerium kölcsönös egyetértésével s a két országgyűlés helybenhagyásával fog történni. Magában értendőik, hogy a pénzverésre és kibocsátásra nézve a magyar király fejedelmi jogai teljes épségökben fennmaradnak.” Az utolsó mondat eredeti, hivatalos német fordításába súlyos értelemszavará tévedés került: „Prägung und Emission von Goldmünzen” ld. *Zolger*: i. m. 244. Garamvölgyi legújabb közlésében egy „javított” forma található: „Geldmünzen” alakjában. ld. *Quellen zur Genesis des Ungarischen Ausgleichsgesetzes von 1867 Der »österreichisch-ungarische Ausgleich« von 1867 München, 1979. 211.*

¹³ uo. 341. Deák közjogi felfogására ld. *Hanák P.*: Deák és a kiegyezés közjogi megalapozása (A Pragmatica Sanctio újraértelmezése) in. *Tanulmányok Deák Ferencről Zalai Gyűjtemény 5. Zalaegerszeg 1976. 305–335.*

¹⁴ *Kövér Gy.*: Gazdasági kiegyezés címszó a „Magyarország történelmének a 20. században” kötet számára. Bp. 1985. (kézirat). Galántai kétségbe vonja azt az állítást, miszerint „a két tárgyalási folyamat párhuzamba állításával a kvóta megállapításánál biztosított uralkodói döntési jog erre a tárgykörre is átsugárzott”. i. m. 1985. 126. Mint látni fogjuk a 66.§ -nál bizonyos mértékig más a szabályozás, mint a többi közös érdekű ügy esetében.

¹⁵ Az adott ellentétet Galántai egyenesen úgy értelmezi, hogy a „formai egyenlőség” ellenére a „tényleges gazdasági problémák” miatt „a dualista elv valójában sérelmet szenvedett”. i. m. 1985. 134.

¹⁶ MOL *Lónyay N.* 37 154 1867 jan. 9. „átvétetik a kormány-javaslat 9. pontja”. „A pénzveretés és kibocsátására nézve fennálló magyar királyi fejedelmi jogoknak épségben tartása mellett új pénzrendszer és pénzláb megállapítása vagy a létezőnek rendelkezésére vonatkozó intézkedések” a „fennálló érdekközösségnél fogva” szerepeltek a „közös tárgyalás és intézkedés alá tartozó” ügyek között. *Lónyay hagyatékából* az egész ellentertvet *Közli Kónyi*: i. m. IV. k. 162–169. Ott arról volt szó, hogy a delegációk, az országgyűlés tárgyalásai után mind a közös ügyekben, mind a közös érdekű ügyekben megegyezés híján az uralkodónak legyen döntési joga. (15.§) A módosításokra ld. *Somogyi*: i. m. 1976. 174–175; *Galántai*: i. m. 1985. 74–75.

¹⁷ *Lónyay N.* 1867 jan. 26. (id. *Kónyi*: IV. k. 208–209)

¹⁸ uo. 1867. jan. 28. (id. *Kónyi*: IV. k. 209) ld. még *Zolger*: i. m. 228–232 ill. vö. *Sarlós B.*: Deák és a kiegyezés Bp. 1987. 172. az átszövegezés „jogilag tiszta és világos tartalmát” illető megjegyzésével.

¹⁹ A közös viszonyok rendezésére vonatkozó okmánytár Pest. 1867. febr. 4. 151. Tiszta nem vette(?) észre a közös ügyeket is tagadó nézőpontjából következően, azt a megkülönböztetést amelyet Deák a közös és közös érdekű ügyek elválasztása révén vitt az „alkudozások” menetébe. Az ezek utánra tett régi

64. (most 70. , majd az eredeti javaslatból kimaradt 16. és 19. pont miatt újrászámozva a végleges törvényben 68.§) lezárta a törvényszerkezetet, amikor kimondta: „amennyiben a fenebbi 58–67.§-okban el-sorolt tárgyak fölött az egyezkedés nem sikerülne: az ország önálló törvényes intézkedési jogát magának fentartja s minden jogai e részben is sértetlenek maradnak.”

²⁰ uo. 173.

²¹ *Lónyay*: i. m. 1875. 175–176. „A magyar országos PM addig, míg az országgyűlési bizottság munkálatának (értsd: 67-es bizottság – K. Gy.) értelmében a nemzeti bankkal szerződésileg megállapítan-dó intézkedések nem rendezettek, sem közigazgatási, sem törvényhozási úton nem fogja megháborítani a nemzeti banknak most fennálló jogviszonyait. Ellenben a birodalmi PM addig is előfordulható és külön-ösen a pénzjegykibocsátásra vonatkozó kérdésekben egyetértő eljárás eszközlése végett a magyar orszá-gos pénzügyminisztériummal érintkezni fog.” *Lónyay* ugyanitt leírja, hogy 1866 szeptemberi álláspontjána-k felidézésével miként vette rá Becke-t a 18. pont ONB-nek megfelelőbb szövegezésének megváltozta-tására. i. m. 174. *Neuwirth* a fenti pontot „zweideutigen, die Hauptfrage umgehenden und den Rechts-bestand der Nationalbank geradezu in Frage stellenden Abmachung”-ként jellemezte. *Bankacte und Bankstreit in Österreich–Ungarn 1862–1873*. Leipzig, 1873. 135. A *Neuwirth* könyvét ismertető és bíráló *Hegedűs Sándor* viszont a 18. pontot így értékelte: „minthogy a kiegyezési bizottság ezt (mármint a bankügybeni állásfoglalást – K. Gy.) elmellőzte, az ígéret is tárgynélkülivé lőn.” Tíz év az Osztrák Bank történetéből (1862–1873) Pest. 1874. 27. *Lónyay* szerint viszont mindössze arról van szó, hogy a 67-es bizottság munkálata márciusban még nem emelkedett törvényerőre, viszont szó volt benne pénzérték és a pénzláb megállapításáról. i. m. 175*.

²² *S. Pressburger*: Das Österreichische Noteninstitut ÖNB. I. Teil/2. Band. 889. Buda, 1867. április 7. *Lónyay* egyébként a Földhitelintézetnek nemcsak alapító tagja volt, hanem egy időben elnöke is.

²³ Archiv ONB Protokoll N° 2980 1867 ápr. 11.

²⁴ *Andrássy* már korábban levélben így reagált: „Gondold meg jól és vigyázz, nehogy az inicziatívát egyenesen a magyar kormánynak tulajdonítsák. A deputáció maga is rá fog jönni, ha majd a számok világosan beszélnek” *Ischl*, 1867 júl. 24. id. *Lónyay*: i. m. 1875. 196. Deáknál tett látogatására ld. *Lónyay N. MOL*. 37 154. *Vöslau*, 1867 szeptember 3. (idézi *Kónyi*: 1898. V. k. 202–204.) Jellemző, ahogy a PM félhivatalos referálását az állandó vendégeskedés hátráltatta. „Ez volt a társaság, mely délutántól naple-mentig a ház előtt ült és conversált; az öreg úr szórta az adomákat. Mialatt a gazdag uzsonnát hozták, én az öregúrral beszélgettem a fontos tárgyakról. Alig mentek el a vendégek, tállalták a copiosus vacsorát. Deák elé egy rakás ételt tettek, s ő majd az egyik tálból, majd a másikkól evegetett jó étvággal. Kinézése igen jó, egészsége hasonló.”

²⁵ *Halász I.*: Egy letűnt nemzedék Bp. 1911. 412–413. ill. *Kónyi*: i. m. V. k. 1898. 229. *Pusztá-Szt-László*, 1867, szept. 13. „Előre látom, hogy levelemre azt mondog, hogy ez a te kérdésre nem foglal magában határozott feleletet. Ez talán igaz, de oka egyedül az, hogy nem vagyok annyira szakavatott, hogy ily fontos, ily nehéz kérdést azonnal egyszerre, hosszabb tanulmányozás nélkül, tisztán megértve, arra határozott véleményt mondhassak. Te magad ismered az ügyet legjobban, s ott van *Csengery*, ki szintén sok előismerettel bír, ott vannak többen, kiknek szava megnyugtatóbb lehet, mint az én rögtön kimondott véleményem. Megcsalnálak, ha komoly arccsal, komoly véleményt mondanék, melyre nézve még magam sem volnék tisztában.”

²⁶ *Hegedűs S.*: i. m. 1874. 37.

²⁷ A közös érdekű viszonyokról szóló XII. tc. értelmében országos határozat alapján kiküldött országos küldöttség 1867 évi augusztus és szeptember hóban tartott ülésének jegyzőkönyve és annak mellékletei Pest, 1867. 28. (Közlő *Kónyi* is: i. m. V. k. 1898. 233–235.)

²⁸ *Dr. Brestel PM*. 1870. március 7-i levelét Magyarországon hivatalosan közzétették *Lucam* főtitkár meghallgatásának 18. sz. mellékleteként. A jegybank ügyében 1869. évben kiküldött országos bizottság 1870. és 1871. évi naplója és irományai. Utánnyomás. Bp. 1908. Meg kell jegyeznünk, hogy az egyezséget kötő *Becke*, hajdani osztrák, majd birodalmi közös PM 1870. január 15-én elhunyt, így a levél halála után kelt. Ld. *Juhász L.*: *Lónyay Mennyhért* közös pénzügyminisztersége 1870–71. Századok 1941/9–10. 366. A közzétételben így szerepet játszhatott, hogy Bécsben már aggodalmat keltett *Lónyay* közös pénzügy-miniszteri kinevezésének híre.

²⁹ *Neuwirth*: i. m. 1873. 319. 1872. jún. 17. (*Lónyay* ekkor már nem közös PM, hanem magyar miniszterelnök volt.) A 10. pont így hangzott: „Mindaddig, míg a birodalom mindkét felerészre kölcsönös egyetértésben az osztrák birodalom bankjegy-ügyében új, törvényes határozatokat nem hozand, kötelezi magát a m. kir. ministerium, hogy Magyarországon jegybankot állítani nem enged, és az ONB bankjegyeinek kényszerforgalmát azonkép, mint az államjegyekét, valamint azoknak minden közpénztárnál leendő

elfogadását, úgy mint eddig, föntartandja, de annak határozott kikötése mellett, hogy a nemzeti bank köteleztesse arra, hogy Magyarországon annyi fiókbankot fog állítani, amennyit a magyar ministerium szükségesnek tartand, s ezeket a kereskedelmi forgalom igényeinek megfelelő dotációval ellátja, továbbá alapszabályait oda fogja módosíttatni, hogy jogosítva legyen a birodalom mindkét felerészének értékpapíraira, valamint egyéb szilárd hitelű s a börzén jegyzett értékpapírokra is kölcsönt adni.” *Lónyay*: i. m. 1875. 201–202. A korabeli fordítást egy ponton módosítottuk: az ’im gemeinschaftlichen Einverständnis’-re pontosabbnak találtuk a „kölcsönös egyetértést”, mint a Lónyay által megadott „egyértelmű megállapodást”.

³⁰ MOL K 255 PM Elnöki iratok. 1089. cs. A szerződést ráadásul nemcsak a két pénzügyminiszter, hanem a két miniszterelnök (Andrássy és Beust) is ellátta kézjeggyével. Andrássyt erre az 1867. szeptember 13–14-én Bécsben tartott minisztertanács határozata kötelezte, ahol a tanács a „felolvasott egyezményi tervezetet pontonként és részletesen tárgyalván, azt egész terjedelmében magáévá teszi”. MOL K 27 ME Min. tan. jk. 1867 szept. 13–14.

³¹ Lónyay N MOL 37 154 Vöslau, szeptember 11. Kónyi általában jelöletlenül kivonatossan közölte Lónyay naplójegyzeteit. Így közlésében hiányzik, hogyan is készültek a „pontozatok”... „Lackenbachernek csak elmondotta Becke az előleges pontozatokat. Lackenbacher megcsinálta ezután... a szerkezetet. Mellékelem a szerkezetet, mert azt B. nekem ma este megküldte. Kivitem tehát az államadósság converzióját elvbén, alkalmazásban a kamatredukcióhoz, s talán sikerülend az egyensúlyt helyre állítani. A szerkezetre még igen sok észrevételem van, – a resultatomot úgy hiszem elérjük, ha ügyesen visszük a dolgot... Elmondám Beckének a valuta helyreállítása iránti nézetem is, – mi a *Bank expropriációjával* együtt jár.” (kiemelés – K. Gy.)

³² uo. 1867 szept. 12. vö. *Kónyi* átirását: i. m. 223.

³³ *Lónyay*: i. m. 1875. 210–211. Lónyay 1868. április 8-i levele szerint a „m. kir. PM nem érezte ugyan magát arra jogosultnak, hogy ezen egyezménynek az ONB-ra vonatkozó pontját a bankigazgatóságnak hivatalos úton tudomására hozza, de arról élő szóval... Nmlt. Pipitz urat értesítette”. MOL PM. Eln. K 255. 1180. cs. 113.

³⁴ *Hegedűs*: i. m. 1874. 26.

³⁵ Archiv ONB Akten für DFW 1867/II. 3601–9839. A Pesti Áru- és Értéktőzsde Bizottmánya 1867. aug. 7.

³⁶ Archiv ONB Protokoll N° 6218. 1867 aug. 16. (A PMKB egyébként már szeptember 6-án visszakapta a külön hitelkeretet, amit ráadásul 600 ezerre emeltek.)

³⁷ uo. N° 7692 1867 okt. 10.

³⁸ uo. N° 3003 1869 jun. 10. Ebben ekkor a MÁH 3, a CA pesti fiókja 2, az Angol–Magyar Bank 1, 5, a PMKB 1, a Budai Kereskedelmi és Iparbank 0. 6 millióval részesült. (Az 1876–79 közötti igazgatótanács ülések alapján összeállítva.)

³⁹ *Lónyay*: i. m. 1875. 211.

⁴⁰ MOL PM Eln. K 255. 1180. cs. 116. 1868. máj. 25. Lónyay levele szerint a kormány megalakításakor csak azért tett ígéretet a kényszerforgalom fenntartására „mert súlyosabb kötelezettségért a magyar törvényhozás előtt felelősséget vállalni nem akart”. Nem említi pontosan, hogy melyik megállapodásra gondol, de az 1867 tavaszi (bécsi) 18. pont nem tartalmazott ilyen kimondott feltételeket, így csakis a szeptemberi (vöslai) egyezmény 10. pontjáról lehet szó. Lónyay egyébként az alaptőke leszállítását nemcsak a magyarországi üzletek szűkítése miatt ellenezte, hanem az ércfedezet csökkenése miatt is aggodott.

⁴¹ *Pressburger*: Noteninstitut i. m. I. /2. 937. A bécsi tárgyalásokról Lónyay nem tett említést, viszont Wodianer budai jelenlétét az ONB története „felelji el”. ld. *Lónyay* i. m. 1875. 223.

⁴² MOL PM. Eln. K 255. 1180. cs. 96. 1868 okt. 6.

⁴³ „Ennélfogva figyelmeztetem az igazgatóságot, hogy a magyarországi fiókindezetek javadalmazását, a mennyiben az időközben meg nem történt volna, legalább a néhány hó előtti összegre felelni és mindenütt, hol — mint pl. Pesten — a javadalmazás további szaporításának szüksége mutatkozik, azt haladék nélkül elrendelni sziveskedjék, hogy eképpen a magyar értékpapírokra nézve a kívánt kölcsönök létesítése, de azonkívül a bankképes váltók leszámlolása is akadály nélkül lehetővé tétessék.” *Lónyay*: i. m. 1875. 234. Ld. még Juhász: i. m. 1939. 73–74. ill. *Jirkovský S.*: Az Osztrák–Magyar Monarchia jegybankjának története Bp. 1944. 112–113.

⁴⁴ Archiv ONB Protokoll N° 5490. 1869 okt. 21.

⁴⁵ *Pressburger*: Noteninstitut i. m. I. /3. 1015. 1869 okt. 21. „... a bank nem utasíthatja el magától azon meggyőződést, hogy az ő törvényesen elismert és szerződésileg nyert jogainak megtagadása Magyarországnak kifejtett tevékenységének megszorítását vonhatná maga után.” Lónyay szövegközlése vélemény-

nyünk szerint szándékosan túlexponálja a sorok közt rejlő fenyegetést: i. m. 1875. 236. Hangsúlyozta a Bank még, hogy a két PM közötti megállapodásokat vele csak utólag, szóban tudatták, ezért a két PM közötti vitába nem kíván beavatkozni. „A nemzeti bank csak ahhoz ragaszkodhatik, hogy az ő törvény- és szerződéses jogai későbbi, az ONB beleegyezése nélkül keletkezett okmányok által meg nem változtathatnak, sem meg nem szoríthatnak, és kötelességének érzi minden körülmények közt ily változtatás vagy megszorítás ellen óvat tenni.” uo.

⁴⁶ Archiv ONB Protokoll N° 6001. 1869 nov. 18. A határozatból Lónyay idéz (és rá hivatkozva Juhász is, bár nem szó szerint azonos szöveget). i. m. 1875. 237.

⁴⁷ Lónyay: i. m. 1875. 233–234.

⁴⁸ Jirkovsky S.: Az ONB és az 1870.-i bankkét TÉBE könyvtár 102. Bp. é. n. Külön fejezetben tárgyalta az „országos bizottságot” már Lónyay is: i. m. 1875. 248–264.

⁴⁹ Jegybank ügy országos bizottság 1870 i. m. (ld. 28. lábjegyzet) 30, 114, 153. Lukács: „lehetséges, de nem kívánatos, mert veszélyes” formuláját vö. az OMGE már idézett álláspontjával. Kochmeister a pesti kamara mindkét birodalomfőlen valutahelyreállítást feltételül szabó nyilatkozatához még hozzáteszi, hogy „mindaddig, míg Ausztria és Magyarország között a mostani, politikai elkülönülés dacára még mindig nagyon bensőséges anyagi kapcsolatok fennállnak, s a két állam egy és ugyanazon vámterületet alkot...” A kolozsvári kamara véleményén még túl is tesz Galgóczy „minél előbb állítatik magyar bank, annál jobb” tézise.

⁵⁰ uo. 18–19, 44, 56–57. Mivel önként jelentkeztek is felszólalhattak, a bizottság előtt megjelent egyetlen, Mellyes Boldizsár nevezetű, saját szavai szerint „igénytelen falusi ember” is ehhez az álláspont-hoz kapcsolódott, miszerint „igenis lehetséges egy állami pénzjegy és több magán pénzárubank felállítása”. uo. 166.

⁵¹ uo. 73–74, 80.

⁵² uo. 39, 46. Ugyanez az álláspont viszhangozott a kassai kamarát Miskolcraól képviselő Lichtenstein József, és a pécsi illetőségű soproni kamarai delegált Hartmann Antal takarékpénztári igazgató szájából. 127. ill. 161. Az utóbbi szerint a „jelenlegi viszonyok között separatio az ONB-től kiszámíthatatlan következményekkel járna, talán a legnagyobb szerencsétlenség a Monarchia mindkét felének”. uo. 162.

⁵³ uo. 105, ill. 92–93, valamint 54, 56.

⁵⁴ uo. 138. A vita egyébként szintén igen jellemzően az ún. „Rimesse”-k (küldevényezett váltók) körül folyt, amelyeket Bécsben olcsóbban lehetett leszámítani, mint a fiókok egymás közötti forgalmában.

⁵⁵ uo. 132, 140, 149–150.

⁵⁶ uo. Beérkezett nyilatkozatok 66–67.

⁵⁷ Lónyay: i. m. 1875. 268–269.

⁵⁸ MOL K 255 PM Eln. 1180. cs. 96. Az interpelláció szövegét és a választ pontos dátumok közlése nélkül publikálta Lónyay: i. m. 1875. XII. melléklet. 607–608.

⁵⁹ Az 1869 ápr. 20-ra hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház. Napló. XXI. Pest, 1872. 84–85.

⁶⁰ Lónyay: i. m. 1875. 281.

⁶¹ Neuwirth: i. m. 1873. 319.

⁶² Képviselőház. Napló. XXI. 1872. febr. 17. 111.

⁶³ uo. 113. Árnyal álláspontjának illusztrálására két mondat: „Az ONB absolut hatalom és mint ilyen, mindazon hibákkal bír, melyekkel az absolut hatalmak bírni szoktak”... „bűnül rovom neki fel önző és illiberális... eljárását, mely azt eredményezte, hogy az osztrák–magyar birodalomban oly hitelviszonyok léteznek, melyek minden teoriával homlokegyenes ellentétben állanak; melyek azt eredményezték, hogy pénzügyi dolgokban Osztrák–Magyarország a valószínűségek országába tartozik...”

⁶⁴ Az év levelezésének teljes anyagát közölte *Pressburger*. Noteninstitut i. m. I. /3. 1098–1119. ill. részletesen ismertette Jirkovsky: O–M Monarchia i. m. 1944. 139–149.

⁶⁵ MOL K 255 PM Eln. 1180. cs. 96.

⁶⁶ Archiv ONB Protokoll N° 2930. 1872 jun. 20.

⁶⁷ Az 1872 okt. 24-i minisztertanács jegyzőkönyve MOL K 255 PM Eln. 1089. cs. 329. A közös minisztertanács időpontját Lónyay okt. 14-re, Jirkovsky pedig okt. 10-re datálta. ld. Lónyay: i. m. 1875. 289. ill. Jirkovsky: O–M Monarchia i. m. 1944. 144.

⁶⁸ MOL uo. Ezek után aligha meglepő, hogy Lónyay még 1875-ben sem érezte magát „ily jegyzőkönyv tartalmának közlésére... feljogosítva”. Csak kifejezte reményét, hogy „a történet idővel világra fogja

hozni ezen fontos okmányt is és tanuságául fog szolgálni annak, hogy mint minden alkalommal, úgy ekkor is a bankügyben meggyőződésemet el nem hallgattam..." *Lónyay*: i. m. 290.

⁶⁹ Archiv ONB Protokoll N° 5293. 1872 okt. 31.

⁷⁰ uo. Protokoll N° 5418. 1872 nov. 7.

⁷¹ uo. Protokoll N° 5800. 1872 nov. 15.

⁷² *Jirkovsky*: O–M Monarchia i. m. 1944 148–149. Az állítólagos információk forrásai *Lónyay* szerint „február végi jól értesült lapok közleményei” lehettek. i. m. 1875. 298.

⁷³ MOL K 255 PM Eln. 1089. cs. 312–314, 319–320, 323. f.

⁷⁴ *Jirkovsky*: Az ONB és a bankkét i. m. 70–71.

⁷⁵ *Neuwirth*: i. m. 1873 340. ill. *Jirkovsky*: Az ONB és a bankkét i. m. 70.

⁷⁶ *Kövé Gy.*: 1873. Egy krach anatómiája Bp. 1986. 70.

⁷⁷ A Hon 1874 márc. 11. id. M. Kondor V: Az 1875-ös pártfúzió Bp. 1959. 128.

⁷⁸ Képviselőházi Napló 1875 febr. 3. 295–296. „... minden esetben és minden viszonyok közt csakis egy valóban, és nem csak névleg és színleg önálló magyar bankot tartok olyannak, mely az ország érdekeit kielégíthesse.” Már ekkor hozzáteszi azonban: „előnyösebbnek tartom a hozzánk legközelebb állókkal a kiegyenlítést a velük folytatott háborúnál”.

⁷⁹ 1875. júl. 14. MOL K 255 PM Eln. 1089. cs. 74–86.

⁸⁰ 1875. aug. 31. uo. 114–115.

⁸¹ *Gratz G.*: A dualizmus kora Bp. 1934. I. k. 156.

⁸² A kérdés mindmáig legjobb magyar krónikája: *Matlekovits S.*: Közgazdasági viszony Magyarország és Ausztria között in. Közgazdasági Lexikon II. k. Bp. 1900. 462–494. *Milhoffer* munkája (Magyarország közzgazdasága 2. k. Bp. 1904. 1–93) csak ennek kompilációja ld. Közgazdasági Szemle 1905 186–198. A második osztrák–magyar kiegyezésre a korabeli osztrák irodalomból a leghasználhatóbb *A. Beer*: Der Staashaushalt Oesterreich–Ungarns seit 1868 Prag, 1881 474–510. A téma újabb osztrák feldolgozásai közül ld. *B. Sutter*: Die Ausgleichsverhandlungen zwischen Österreich und Ungarn 1867–1918 in. Der österreichisch–ungarische Ausgleich von 1867 Seine Grundlagen und Auswirkungen München, 1968. 71–111; valamint a magyar levéltári forrásokat is kiaknázó alapos monográfia idevágó fejezeteit: *Fr. Gottas*: Ungarn im Zeitalter des Hochliberalismus. Studien zur Tisza–Ára (1875–1890) Wien, 1976. 75–162.

⁸³ Az 1875. aug. 28-ára hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi Napló I. k. Bp. 1876. 164. Számunkra az adott mondatban egyszerre cseng vissza Trefort 1872-es határozat-tervezetének, valamint Ferenc József 1874-es kijelentésének terminológiája. Azaz nem a gazdasági szemponton van a hangsúly, hanem a célszerűsége. Tisza taktikai felfogására jellemző, hogy már itt hozzáfűzte: „de valamint mindenben, úgy ebben is nem az összeütközések keresését tartja feladatának...” „Az 1877-es bankvitában, amikor Tiszának szemére vetették egykori kijelentését, retrospektíve így érte mezte saját hajdani szavait: „ma is azt mondom... nem szabad... a jog merev alkalmazása miatt a célszerű ségi; a közzgazdaszati érdekek szempontját lábbal tiporni”. uo. XIII. k. 1877. nov. 2.

⁸⁴ *Gr. Apponyi A.*: Ötven év Bp. 1926. 83.

⁸⁵ Magyarország története 1848–1890 VI./2. k. Bp. 1979. (Szász Z.) 1178.

⁸⁶ *Pressburger*: Noteninstitut i. m. I. /3. 1266–1267.

⁸⁷ Archiv ONB Protokoll N° 2590 1876 ápr. 18.

⁸⁸ uo. N° 2624 1876 ápr. 19.

⁸⁹ id. *Pressburger*: Noteninstitut i. m. I. /3. 1268–1272.

⁹⁰ *Gottas*: Ungarn i. m. 1976. 95–96.

⁹¹ id. *Pressburger*: Noteninstitut i. m. I. /3. 1241.

⁹² Szilágyi Dezső beszédei I. k. 1906. 9.

⁹³ *Mérei Gy.*: A magyar polgári pártok programjai 1867–1918 Bp. 1971. 361.

⁹⁴ Képviselőházi Napló VI. k. 163. 1876 máj. 11. A magyar kormány olvasata — nem véletlenül — épp a központi szerv kapcsán bukkan elő, amikor Tisza intézet helyett bankot mond. „Azon teendőkre nézve pedig, melyek a banktársulat egységéből és a bankjegyek egységéből okvetlenül következnek, de csakis ezekre nézve, szerveztessek egy központi orgánum, még pedig úgy, mint a két bank direkciónak választmánya”... (Kiemelés – K. Gy.) A kormányalku tételes értékelésekor azt is megállapította: „... a bankkérdésnél nem érte el teljesen a független bankot; de határozottan merem állítani, hogy elérte egy olyan banknak rázkództatás nélküli létesíthetését, mely mellett az ország joga feladva nincs, s hitelviszonyainak megfelelő intézkedések tételhetnek.” uo. 164.

⁹⁵ *Zachar J.*: Az osztrák–német liberális Alkotmánypárt és a politikai hatalom 1861–1881 Bp. 1981. 210–211.

⁹⁶ uo. 211. A 80 milliós banki államadósság kérdésében nem mutatkozott semmi közeledés az osztrák és magyar álláspontok között.

⁹⁷ ld. *Pressburger*: Noteninstitut i. m. I. /3. 1275–1300.

⁹⁸ Archiv ONB Protokoll N° 6554 1876 okt. 26.

⁹⁹ *Zachar*: i. m. 212–213.

¹⁰⁰ Képviselőházi Napló VIII. k. 390. 1876 dec. 1. Politikusi öntudata mondatta vele azt a később nem igazolódott kijelentését, hogy „a két állam kormánya annak valósíthatóságát, a mit maga jónak lát, nem tehetette és nem fogja tehetni soha függővé egy pénzintézet elhatározásától”.

¹⁰¹ Archiv ONB Protokoll N° 7104 és 7433.

¹⁰² Lucam jelentését közli *Pressburger*: Noteninstitut i. m. I. /3. 1300–1331.

¹⁰³ *Pressburger*: Noteninstitut i. m. I. /3. 1248 ill. *Gottas*: i. m. 98.

¹⁰⁴ Az előterjesztés fogalmazványának szövegét közli *Gottas*: i. m. 210–214.

¹⁰⁵ „Referenten-Entwurf zu den Statuten der Bank Österreich-Ungarn” ld. *Pressburger*: Noteninstitut i. m. I. /3. 133–1362.

¹⁰⁶ Szövegét közli *Gottas*: i. m. 214–217.

¹⁰⁷ *Pressburger*: Noteninstitut i. m. I. /3. 1366–1367.

¹⁰⁸ Kossuth Lajos Iratai IX. k. Bp. 1902. 1877 jan. 5. Nyújtó Pálhoz frott levelében nem fogadta el a képviselőiséget.

¹⁰⁹ A lemondó levelet faksimile közli *Gottas*: i. m. 220–224. Febr. 10-én Tisza lemondásához további magyarázatot fűzött a parlamentben. A „központi közeg összeállításának kérdése” kapcsán „olyan kívánalommal találkozunk, melyet a mi meggyőződésünk szerint Magyarország állami tekintélyének csorbítása nélkül elfogadni nem lehetett”. Képviselőházi Napló X. k. 1877 febr. 10. 38. Míg Kossuth a „hazára”, Tisza az „államra” volt kénytelen hivatkozni. A kortársak egy része Tisza lemondását csak „parlamentariumbagnak” tekintette.

¹¹⁰ Archiv ONB Protokoll N° 838. 1877 febr. 8. Megjegyezzük, hogy Tisza a „Magyarország számára biztosítandó fix összeget” sorolta az első helyre, míg a bankkormányzó „a paritást a központi irányításban” említette fő akadályként. Ez véletlen, de azért mindkét fél álláspontja szempontjából jellemző apróság. Az igazgatósági ülésen egyébként a főtükár, Lucam kifejtette a szervezeti koncepciót is. Eszerint „a státútum úgy lett elgondolva, hogy a tulajdonképpeni üzlet számára két, meghatározott tevékenységi körrel rendelkező testületet kell felállítani, nevezetesen egy igazgatóságot Bécsben, egy másikat Budapesten, majd legfőbb hatóságként egy szervet, amely nem csak az üzletvezetésre vonatkozó általános határozatokat állapítja meg e két igazgatóság számára, hanem ezeket felügyeli is...”

¹¹¹ Archiv ONB Protokoll N° 1102. 1877 febr. 22.

¹¹² *Pressburger*: Noteninstitut i. m. I. /3. 1372 ill. *Gottas*: i. m. 109.

¹¹³ *Zachar*: i. m. 215.

¹¹⁴ vö. Archiv ONB ad Protokoll N° 1364 1877 márc. 15. Bericht zu dem Entwurfe der Statuten der Österreichisch-ungarischen Bankgesellschaft von 2. März 1877 ill. MOL PM Eln. K 155 1089. cs. Konferenz vom 8. April 1877. Bizonyos kérdésekben megpróbáltak ellentámadásba lendülni: az eredetileg javasolt 6%-hoz képest az igazgatóság a nyereségfelosztásában való állami részesedést a 7 % feletti hányadra kívánta korlátozni, a választmány már 8 % fölé. Újra elővették a 80 milliós bankadósság ügyét.

¹¹⁵ Archiv ONB Protokoll N° 4488 1877 aug. 22. Az sem hanyagolható el, hogy az 1877 októberében nyilvános aláírásra bocsátott magyar aranyjárdék konzorciumnak nyújtott 11, 5 milliós viszontlezámitó-lási hitel meghosszabbítására a magyar PM közlése nyomán is ekkor került sor. uo. 1877. nov. 2.

¹¹⁶ „A magyar igazgatóság a rendelkezésére bocsátott fix dotációt és ennek esetleg szaporítását saját belátása szerint önállólag helyezi el az országban; megállapítja az arányt, melyben ezen összeg a magyar bankpiacok között felosztandó; megszabja az egyes cégeknek nyújtandó hitel végső határát; meghatározza a magyar bankpiacok bírálóinak számát és kinevezi ezen bírálókat. Tehát a bank sajtósági hitelüzletének minden teendőit a rendelkezésére bocsátott összeg keretében tényleg gyakorolja”. Képviselőházi Napló XII. k. 1877 okt. 27. 359–362.

¹¹⁷ Képviselőházi Napló XIII. k. 1877. nov. 2. 71. A korábbi évek nyilatkozatainak idézőit pedig ezzel fricskázza le: „én legalább nem tartom politikusknak, és nem is fogom soha tartani azt, ki azért mert valamit egyszer száján kieresztett, ha évek folyama alatt a viszonyok egészen megváltozván, az ország érdeke más kíván is, mégis ahhoz fogna minduntalan ragaszkodni és eljjeszteni hiúsága által magát attól, hogy azt tegye, mit az országra nézve jónak lát...”

¹¹⁸ uo. 1877. nov. 7. Nem nehéz Wahrmann, Tisza és Széll nézetei között a nézetkülönbségek hátszálrepedéseit felfedezni.

¹¹⁹ *Pressburger*: Noteninstitut i. m. I. /3. 1390–1391.

¹²⁰ uo. i. m. II. /1. 11–12. Albert von Rothschild báró például kijelentette: „a bankstatútum valóban nem felel meg egy nagy állam bankideáljának, azonban arról van szó, hogy az adott rosszból a kisebbet válasszák és azt gondolja, hogy az igazgatóságna az kellene tanácsolni, nehogy az első pontra vonatkozó válaszból casus bellit kreáljon.”

¹²¹ *Pressburger*: Noteninstitut i. m. II. /1. 14 ill. *Zachar*: i. m. 220. A végső formula azonban nem ez, hanem a kiegyezési törvényekből már ismert „Magyarországot jogilag nem terheli,” de „... — ezúttal — a függőben levő pénzügyi és gazdasági kérdések törvényes rendezése további késedelmet ne szenvedjen” — lett. Igen elmésen a két megoldatlan kérdést kapcsolták össze, így Magyarország mégis hozzájárult a törlesztéshez, mégpedig a Banktól kapott nyereségrészesedését fordította erre a célra. A 80 milliós bankadósság ügyét a magyar képviselőház általánosságban csak 1878. jún. 17–22 között tárgyalta. Képviselőházi Napló XVIII. k. A törvény végleges szövegét ld. Magyar Törvénytár 1878: XXVI. tc.

¹²² *Gratz*: i. m. I. k. 162–163. Az újrakezdődő tárgyalások idejére az ellenzék „gazdasági provizóriumot” kívánt bevezetni.

¹²³ *Pressburger*: Noteninstitut i. m. II. /1. 15–18.

¹²⁴ Archiv ONB Protokoll N° 4124 A bécsi és pesti kereskedő-rokonsággal egyaránt rendelkező bankigazgató Gustav Figdor egyenesen attól óvott, hogy nehogy „egy beteg, életképtelen gyermek világra hozásánál” bábáskodjanak.

¹²⁵ Ld. Magyar Törvénytár 1878 XXV. tc. A törvény alapján az alakuló bank felépítését részletesen ismertette *Jirkovsky*: Osztrák–Magyar Monarchia i. m. 1944. 163–167.

¹²⁶ *E. März – K. Socher*: Währung und Banken in Cisleithanien Die Habsburgermonarchie 1848–1918 Bd. 1. Wien, 1973. 338–339.

¹²⁷ Politikai Magyarország III. k. Magyarország politikai élete Bp. 1913. 99–103.

Tomka Béla

A BANK – IPAR KAPCSOLAT NÉMETORSZÁGBAN 1850 ÉS 1913 KÖZÖTT. VITÁK ÉS SÚLYPONTOK AZ IRODALOMBAN

Különös jelentőséget kölcsönöz a bank–ipar kapcsolat vizsgálatának a „hosszú 19. század” második felének Németországában, hogy a német gazdaság e korszakban végbement látványos fejlődésében a történetírás — miként a kortársak is — hagyományosan igen nagy szerepet tulajdonít a bankszektor hozzájárulásának.¹ Ez a vélemény mindamellett korántsem kizárólagosan elfogadott, miként egy másik tradíció, az ipari tőke feletti bankuralom feltételezése sem. Az utóbbi problémának ráadásul máig megmaradt bizonyos aktuálpolitikai vetülete, hiszen a „bankuralom” kimutatása gyakran egyet jelent a bankok állami korlátozásának, szélsőséges esetben államosításának követelésével. A pénztőke élőködőként, nem termelőként való megközelítése máig jelen van a közép-európai politikai kultúrában, amit jelez, hogy a „bankszupremácia” meg-megújulón aktuális vitatémává válik még a világháború utáni NSZK-ban is, s a polémiahoz a történelem is érveket szolgáltat.

A téma iránti érdeklődésünket az is indokolja, hogy — a németországiakhoz hasonlóan — a korszak hazai nagybankjai is a vegyes bankok körébe sorolhatók. Ez egyben azt is jelenti, hogy a német eset vizsgálata több érdekes kérdést vet fel a magyar gazdaságtörténetírás számára is, melyek közül a legfontosabbak bizonyára a hazai banktörténet eddig alig kutatott fejezetére, a bankoknak az iparfejlesztés terén, s a növekedés támogatásában betöltött szerepére vonatkoznak.

Az úgynevezett Universalbankensystem — vagyis a vegyes bankok rendszerének — kialakulása a korszak németországi bankfejlődésének legfeltűnőbb, s az irodalom által is nyomatékosan hangsúlyozott vonása.²

Vegyes bankoknak — a legáltalánosabb értelemben — azokat a pénzintézeteket nevezünk, amelyek a kereskedelmi banki tevékenységet, vagyis a rövidlejáratú hitelezést kombinálják a beruházási bankok üzletével, a hosszúlejáratú befektetéssel. A modern banküzemtan definíciója szerint: „Az Universalbank olyan bank, (...) amely üzleteinek gyakorlása közben nem ismer korlátozást sem mennyiségi, sem helyi/lokális, sem ügyfélcsoportokra vonatkozó, sem ágazati, sem minőségi tekintet-

ben.”³ Ugyanezen szerző másik megfogalmazásában a vegyes bank „minden bank-üzletet művel a jegykibocsátás és a záloglevélkibocsátás kivételével.”⁴

Mivel ezek rendkívül tág definíciók, s így számunkra kevésbé operatívák, ezért Georg Solmssen 1930-as meghatározását is idézzük: a vegyes bank „hitelintézet, amely a hitelüzlet és a pénzkereskedelem művelését a kibocsátási és az alapítási üzlettel egyesíti.”⁵ Itt már megtaláljuk azokat a momentumokat, amelyeket a történeti irodalom — s a kortársak — azonosítottak a fogalommal: az értékpapírki-bocsátási és az alapítási üzleteket.

A vegyes bankok nem csupán Németországban, hanem más közép-európai országokban, így Ausztriában, Svájcban, Olaszországban, s mint említettük, Magyarországon, valamint Skandináviában is a pénzügyi rendszer gerincét alkották. Az angol hitelintézetek ezzel szemben nem kapcsolódtak be a korszak pénzügyi felfogása szerint spekulatívnak, nem „bankszerűnek” tartott üzletekbe,⁶ pontosabban fogalmazva itt a bankok specializációja figyelhető meg: a hitelintézetek domináns része rövidlejáratú hitel- és letéti üzletekkel foglalkozott („commercial bank”, „deposit bank”), míg a többiek kizárólag az értékpapírok kibocsátására, értékpapírkereskedelmre szakosodtak („investment bank”, „broker”). Az angol és a német típus közötti átmenet jellemezte Belgium és Franciaország pénzügyi rendszerét. Jóllehet a hosszúlejáratú iparfinanszírozás éppen e két országból indult el a Sociétés Générale, a Banque Belgique valamint a Crédit Mobilier révén, e két ország bankjai — kudarcaik után — jórészt felhagytak ezen üzletekkel.⁷

*

A közép-európai bankfejlődést illetően kétségtelenül Alexander Gerschenkron „A gazdasági elmaradottság – történelmi távlatból” c. esszéje volt az utóbbi évtizedek legnagyobb hatású munkája.⁸ Gerschenkron gondolatmenete nem előzmények nélküli. Elsősorban Rudolf Hilferding — fél évszázaddal korábban született — munkáját kell ebben a tekintetben megemlítenünk.⁹ Gerschenkron tézisének felidézése előtt érdemes röviden emlékeztetnünk — természetesen csupán a bank-ipar kapcsolatra vonatkozóan — Hilferding gondolatmenetére, hiszen igen nagy hatású műről van szó, melynek érveit — explicit vagy implicit módon — azóta is sűrűn használják – s ez az általunk a későbbiekben idézendő szerzőkre is vonatkozik.

Hilferding kiindulópontja szerint a kapitalista konkurenciaharc, a profit maximalizálásának törekvése arra kényszeríti az egyes tőkéseket, hogy hitelt vegyenek fel, hiszen ez egyik módja a profitráta maximálásának. A tőkés fejlődés kezdeti szakaszában elsősorban rövidlejáratú hitelekről van szó. A termelőerők fejlődésével a tőke technikai összetevői nagymértékben növekednek, s a fix tőke jelentősége fokozódik. Ezzel a hosszúlejáratú hitel szerepe megnő, aminek következtében a bank-ipar viszony alapvetően megváltozik, hiszen a bankok számára ez a folyamat egyrészt lehetővé, másrészt szükségszerűvé teszi az iparvállalatok ellenőrzését. Lehetővé, mert míg a korábbi rövidlejáratú hitelek szükség esetén nagyobb nehézség nélkül visszafizethetőek voltak, a hosszúlejáratúak — beépülve a termelőeszközökbe —, csak veszteséggel tehetőek likviddé. Ez fokozza az iparvállalat függőségét, s egyben a bankot is mindinkább érdekeltté teszi az ellenőrzésben. A kapcsolat egyoldalúságának oka,

hogy „a bank mindig rendelkezik folyékony, mindig ütőképes formájú tőkével: pénztőkével. A vállalat azonban rá van utalva az áru visszaváltoztatására”.¹⁰

Két tényező tovább mélyíti ezt a folyamatot: egyrészt a csökkenő tendenciájú profitráta — ennek bizonyítására Marx érvelését használja Hilferding —, másrészt az ipar monopolizációs folyamata. A monopolizálódó iparágak vállalatainak profitja különösen vonzóvá teszi őket a bankok számára, amelyek egyre többet fektetnek be ilyen cégekbe. A bank és ipari tőke — idővel mind jelentősebbé váló — összefonódását definiálja Hilferding finánc-tőkeként.

A vázolt folyamat eredményeként a monopolizáció, a kartellizáció egyre erősödő tendenciává válik, s végül kialakul a mindent átfogó generálkartell.

Hilferding bankuralomról is ír,¹¹ de pontosan nem határozza meg ennek mi-benlétét. Érvelésében a következő elemeket találjuk:

A bankok 1., növekvő arányban részesednek az ipari profitból, amiben a kamatok egyre jelentősebb részt tesznek ki;¹² 2., elsajátítják az alapítási nyereséget;¹³ 3., döntő befolyásra tesznek szert a velük kapcsolatban álló iparvállalatok üzletpolitikájának meghatározásában.¹⁴

Az osztrák marxista teoretikus az ipari tőke feletti bankuralmat olyan általános jelenségnek tartotta, amely a kapitalista fejlődés előrehaladtával előbb-utóbb minden gazdaságban megjelenik, tehát elméletét, bár a németországi-ausztriai fejlődés alapján dolgozta ki, általános, nem pedig történeti teóriának szánta.

Gerschenkron az iparosodás tipológiáját kívánta megalkotni. Anglia jelenti számára az iparosodás alaptípusát, ahol a „fokozatosabb jellegű iparosítási folyamat és a tetemesebb mértékű tőkeakkumuláció (...) nem tette szükségessé olyan fejlődésre serkentő speciális intézményi eszközök kiakítását, amelyek gondoskodnak a hosszú távú ipari tőkéről.”¹⁵ Az elmaradott országok ipari fejlődése ellenben — éppen alulfejlettségük következtében — más úton megy végbe, mint a korábban iparosodottaké. Az iparosodás különbségei sajátos intézményekből és ideológiákból adódnak, amelyek az elmaradottság leküzdésének felgyorsítására és a hiányzó előfeltételek helyettesítésére szolgálnak (ezért is kapta a gerschenkroni elmélet a „szubsztitúciós elmélet” elnevezést), s amelyek az elmaradottság okától függően változnak. Két fő intézmény pótolhatja a hiányzó vállalkozói réteget, annak kezdeményező-készségét, illetve a nem kielégítő tőkefelhalmozást. Az egyik az állam lehet, amely ott jut szerephez, ahol az elmaradottság különösen nagymérvű. Az iparosodás ezen újabb, a nagy állami feladatvállalással jellemezhető típusába tartozik Oroszország, ahol az 1890-es években és 1907 után a vámpolitika, s egyéb közvetlen, az ipar számára nyújtott központi támogatás jelentősen hozzájárult az iparosodás megindulásához. Másutt, ahol az elmaradottság már nem volt ennyire nagymérvű, a bankok vették át az állam szerepét. Ennek a kategóriának ideáltípusa Németország, ahol a tőkehiányban jelentkező elmaradottság a bankok fokozott feladatvállalásával volt legyőzhető. „A német bankok, amelyek az univerzális bankok mintaképei lehetnek, sikeresen kombinálták a Crédit Mobilier eszméjét a kereskedelmi bankok rövid távú tevékenységével.”¹⁶ Így jöttek létre az univerzális bankok, amelyek „elkísérték az iparvállalatokat a bölcsőtől a koporsóig, alapításuktól a felszámolásukig, életük minden viszontagságán keresztül.” A bankok „az iparvállalatok befolyásolásának olyan fokára tettek szert, amely a pénzügyi kontroll szféráján túl a vállalkozói és igazgatási

döntésekre is kiterjedt,¹⁷ s az ipar függőségét, a bankok és az iparvállalatok közötti úr-szolga viszony kialakulását hozta magával. Gerschenkron ezzel ugyanazt állítja, mint Hilferding és követői, azonban azzal a nem lényegtelen különbséggel, hogy téziseinek nem tulajdonít általános, a kapitalista tőkefelhalmozás vaslogikájából következő érvényt, hanem meghatározott országok 19. századi fejlődését magyarázza vele. Németország vonatkozásában a bankuralmat a relatív elmaradottság következményének tekinti.

Az utóbbi évtizedek Németországgal foglalkozó történeti irodalmában meglehetősen elterjedt a hilferding-gerschenkroni érvelés, természetesen — legalábbis ami a nyugatnémet történetírást illeti — inkább az utóbbi szerző kevésbé ideológikus megfogalmazásában. Gustav Stolper például így írt 1966-ban: „Egyetlen, a német iparosodásról írott beszámoló sem lenne teljes, ha nem szentelne megfelelő figyelmet a bankok vezető szerepének. Csak akkor érthető meg igazán a német gazdaság különös fejlődése, ha arra gondolunk, hogy Amerikával és Angliával ellentétben, az iparosodás egyik legerősebb impulzusa a sajátos bankrendszerből indult ki.”¹⁸ Megállapít ugyan egyfajta kölcsönös függőséget a bank és az ipari tőke között, ezt azonban inkább összeolvadásként értelmezi, nem hagyva kétséget afelől, hogy ebben a folyamatban a bankok szerezték meg az irányító szerepet. „A nehézipar legnagyobb vállalkozásai — mint a Krupp és Thyssen — eredetileg függetlenek voltak... Végül azonban mindegyik nagybanknak megvolt az összeköttetése a vezető ipari csoportok egyikével.”¹⁹

Knut Borchardt is hasonlóan jellemezte a bank-ipar kapcsolatot. „A nagy német bankok gyakran közvetlen befolyásra tettek szert az ipari cégek irányításában: az üzleti döntéshozatal központjaivá váltak. Képviselőik ott ültek számtalan igazgatótanácsban, de általában nem azért, mert ipari részvényeket birtokoltak — ezek csupán aktívaik három százalékát tették ki. Ennek ellenére (...) a Deutsche Bank 159 cég vezetésében képviseltette magát, s így részt vett a hosszú ávú üzleti döntésekben, különösen a beruházási politika alakításában.”²⁰

Egy későbbi példát idézve, hasonlóképpen vélekedett 1980-ban Hans-Ulrich Wehler, szorosan követve Gerschenkron gondolatmenetét: „Ha a brit ipari forradalomból, mint klasszikus modellből indulunk ki, a német ipari forradalom is pótmegoldásokat kellett találnon az eredeti angliai teljesítmények helyett, mivel ezek ugyanabban a formában nem voltak megismételhetők. Az 1850–60-as években keletkező német nagybankok helyettesítették a Brit Birodalom központjának tőkegazdagságát. E bankok kezdetől egyesítettek két gyakran elválasztott feladatot: a letéti bankét és a hosszúlejáratú iparfinanszírozás funkcióját. Mint ilyenfajta 'Universalbank'-ok a 'német iparosodás stratégiai tényezőivé' (Gerschenkron) váltak, mivel a részvényügy segítségével ipari tőkét mobilizáltak, s vezették az ipart. Ők koordinálták a nehézipari alapításokat, kontrollálták egy magángazdasági póttervezés értelmében a gazdaság fontos szektorait, s segítettek gyorsított ütemben legyőzni az ország relatív elmaradottságát.”²¹

A bankuralom tézisének képviseli a német marxista történetírás szinte egésze, igaz, bizonyos eltérésekkel. Míg a nyugatnémet marxisták jelentős része elfogadja a gerschenkroni módosítást, vagyis — az azóta szerzett tapasztalatok szorításában — hajlik történeti elméletként felfogni a hilferdingit — amit megkönnyítenek számukra

ehhez kapcsolódó, Rosa Luxemburgig visszanyúló marxista tradíciók²² — a keletnémet történetírás legtöbb képviselője a 70–80-as években is védelmezte az eredeti verziót.²³

Ezek az interpretációk azonban korántsem tekinthetők kizárólagosnak, jónéhány szerző több szempontból is megkérdőjelezi helyességüket. A következőkben, követve a kutatás, illetve a viták súlypontjait, elsősorban az alábbi, egymással szorosan összefüggő kérdésekre keressük a választ az irodalomban:

1., Mikor és milyen tényezők vezettek Németországban a vegyes bankok rendszerének kialakulásához? 2., Milyen szerepet töltek be itt a bankok a növekedés, különösen az ipari növekedés folyamatában? 3., Milyen hierarchikus kapcsolat fűzte össze a bank- és az ipari szektort?

1.

A fentiekben idézett leírások nem az egész periódusra vonatkoznak, hanem a vegyes bankok „érett”, az első világháborút közvetlenül megelőző időszakban jellemző formájára. Korszakunk Universalbankja korántsem tekinthető egységes modellnek, hiszen a század közepére tehető kezdetek után jelentős fejlődésen ment keresztül. A kialakulásában jelentős szerepet játszó német magánbankok az első európai pénzintézetekhez tartoztak, amelyek a letéti üzleteket az alapításiakkal kombinálták. E bankházak az uralkodói udvarok pénzügyi igényeinek fedezésén kívül hagyományosan elsősorban a távolsági kereskedelem finanszírozásával foglalkoztak, a vasútépítések megindulása azonban változást hozott tevékenységükben. Már az 1830-as években számottevően részesedtek az ezekkel összefüggő vállalkozásokból, s szinte teljesen ellenőrizték a vasúttársaságok pénzügyeit, kezelték a társaságok folyószámláit. Ide kapcsolódtak az első jelentős alapítási üzleteik, de nagy számban jelen voltak az igazgatóságokban is. A formálódó Universalbankensystem e korai szakaszában tehát nem az iparvállalatok, hanem a vasúttársaságok vonzották a bankszektor hosszúlejáratú befektetéseit.²⁴ Az ipari üzletek — annak ellenére, hogy az intézetek legtöbbje zászlajára tűzte az ipari emissziót — csak egyes nyugati területeken voltak számottevőek.²⁵ Különösen tanulságos ez a tény akkor, ha figyelembe vesszük, hogy az irodalom a vegyes bankokat rendszerint a részvénytársasági intézetekkel, irreguláris üzleteiket pedig az ipari alapításokkal azonosítja. Ugyanakkor a magánbankok ebben az időszakban fejlesztették ki azokat a technikákat, eljárásokat, amelyek azután, az 50-es évektől mind jelentősebbé váló iparfinanszírozás alapjául szolgáltak.²⁶

A 70-es évekig a magánbankok maradtak a tőkemobilizáció legfontosabb intézményei. Háttérbeszorulásukhoz maguk a vasúti üzletek is hozzájárultak, hiszen a szükséges tőkét gyakran csak tucatnyi kisebb bankárcég szindikátusa volt képes mozgósítani. A szindikátusok létrehozása és összetartása azonban meglehetősen körülményesnek bizonyult, így más szervezeti formára volt szükségük. Az új részvénytársasági bankok már lényegesen nagyobb tőkét tudtak felszívni.

A magánbankárok és az új részvénytársasági bankok közötti kontinuitás különösen nyilvánvaló példája az első részvénytársasági bank, az A. Schaaffhausen'sche Bankverein, mely a hasonló cégjelzésű magánbankház összeomlása után jött létre 1848-ban. A többi ekkoriban megalakuló bank, az 1853-as a Crédit Mobilier tevé-

keny közreműködésével alapított Bank für Handel und Industrie (Darmstadt),²⁷ s az 1856-ban gründolt Disconto-Gesellschaft és Berliner Handels-Gesellschaft esetében is hasonlóak voltak az előzmények. Az újonnan alakult részvénytársasági bankok között jelentős üzletpolitikai eltérések is regisztrálhatók. A Disconto-Gesellschaft és a Deutsche Bank programja e kezdeti időszakban sokkal inkább az angol „commercial bank”-éval mutatott rokonságot, mint a Bank für Handel und Industrie, vagy a Berliner Handels-Gesellschaft elképzeléseivel.²⁸ Igaz, az utóbbiak ipari alapításait is igen gyorsan lefékezte az 50-es évek végének válsága, s csak egy évtized múlva sikerült jelentősebb aktivitást kifejteniük e szférában. Állami kölcsönökkel és vasúti értékpapírokkal ellenben továbbra is jó üzleteket bonyolítottak le. Alig különböztek tehát a magánbankároktól.²⁹ Richard H. Tilly hangsúlyozza továbbá, hogy a bankok már ekkor tudatosan alkalmazták azt az üzletpolitikát, ami egész korszakunkban jellemző lesz rájuk: a legkiválóbb cégekkel igyekeztek kapcsolatot kiépíteni, amit a kor egyik híres bankára, Mevissen nyomán a „development help for the strong” formulában összegez. Ez az üzletpolitika — így Tilly — különösen megfelelt a korszak szükségleteinek, amikor a növekedés vezető szektorai a vasút és az ehhez kapcsolódó nehézipari ágak voltak, éppen azok, melyekben a „vegyes bankok” figyelmének kitüntetett célpontjai működtek.³⁰

Tilly a hagyományos — végsősoron a tőkemozgósítás problémáira visszavezethető — magyarázatokkal szemben az Universalbankensystem kialakulásának más tényezőire is felhívja a figyelmet. Ezek közül — már az 1850-es évek előtti időszakban is — a legfontosabbnak a bankjegykibocsátás szigorú — az állami bank, a Preussische Bank (1846) révén gyakorolt — poroszországi kontrollját tartja. A bankjegykibocsátás meghatározott likviditási szabályok betartását követelte meg annak érdekében, hogy a bankjegyek beváltóinak igényét szükség esetén ki lehessen elégíteni. Ezért például a bankjegykibocsátási joggal rendelkező angol bankok döntően a rövidlejáratú hitelre helyezték a hangsúlyt üzletpolitikájukban, míg német társaik nem voltak erre kényszerítve.

A liberális társasági jog 1870-es bevezetése útjára indította a német nagybankok gründolásának második hullámát: 1870-ben a Deutsche Bank, s a Commerz- und Disconto Bank, 1872-ben a Dresdner Bank alakult meg, a Nationalbank für Deutschland (1881) életrehívásával pedig teljessé vált a német bankrendszer gerincét alkotó nagybankok hálózata. Az 1873-at követő depressziós időszakban azonban megkérdőjeleződött a liberális gazdaságfilozófia, s vele egyebek között a társasági jog is. 1884-ben új társasági törvényt bocsátottak ki, ami jelentős korlátozásokat tartalmazott.³¹ Ez tovább szilárdította a már létező bankok helyzetét. Az új központi jegybank (Reichsbank), s az egységes, aranyalapú valuta, a márka bevezetése a 70-es évek közepén csökkentette a gazdasági szereplők számára a fizetési műveletek tranzakciós költségét, s mérsékelte a vegyes bankok komparatív előnyét ezen a területen, további ösztönzést adva ipari üzleteiknek. A Reichsbank ezenkívül — például a Bank of England-dal összevetve — igen liberális diszkontálási politikát folytatott. Így a nagybankok számára gyakorlatilag kimeríthetetlen forrást jelentett, ezért azoknak nem kellett az illikviditástól tartaniuk kockázatosabb ipari üzleteik során.³² A porosz vasúttársaságok nacionalizálása a 70-es évek végén pénzügyi eszközöket szabadított fel más szektorokban történő beruházásokra (bank-, ipari társaságok), a tőzsde te-

vékenységének korlátozása pedig (pl. a tranzakciók megadóztatása) még vonzóbbá tette a közönség körében a berlini nagybankok placírozási-üzletének, tőzsdei szolgáltatásainak igénybevételét, ugyancsak javítva versenypozíciójukat.

Tilly tehát lényegében a század középső harmadát tartja meghatározónak a vegyes banki rendszer kialakulása szempontjából, ezzel szemben Manfred Pohl lényegesen későbbre datálja azt: „első döntő periódusnak”³³ az 1895–1924 közötti három évtizedet tartja, s a „végérvényes kiformalódás”-t csak a második világháború utánra helyezi.³⁴ Ebben a jelentős eltérésben döntő szerepet játszik, hogy Pohl — meglehetősen egyedülálló módon — Universalbankensystem alatt azt a rendszert érti, melyben az összes intézet — beleértve a takarékpénztárakat is — vegyes banknak tekinthető, míg a többi szerző általában az erősen koncentrált német bankszektor legnagyobb pénzüzeteteit tartja meghatározóknak.

Kiterjedt vita folyt a német iparosodás korai szakaszára vonatkozó tőkehiány feltételezéséről – természetesen nem mindig szigorúan a gerschenkroni kérdésfeltevésnek megfelelően. Ez a probléma jelentős a bankbefolyás szempontjából is, hiszen a tőkehiány erősebb érdekérvényesítési pozíciót jelenthet a tőketulajdonosok, a bankok számára. A kutatók többsége a tőkehiányt kétségtelen tényként kezeli a korai német iparosodásra vonatkozóan, s csupán azt tartja kérdésesnek, hogy a hiány a németországi tőkefelhalmozás alacsony szintjének, vagy a rendelkezésre álló tőke nem megfelelő allokációjának eredménye volt.³⁵ Más gazdaságtörténészek azonban a korai iparosodás kismértékű tőkemobilizációját az ipar csekély tőkekeresletére vezetik vissza, jóllehet elismerik, hogy az 50-es évek boom-jának végén, s a 70-es években a tőkehiány már növekedést gátló tényezővé vált.³⁶

2.

Gerschenkron kissé képlékenyén fogalmazta tézisét, ami valószínűleg jelentősen hozzájárult annak népszerűsítéséhez. Több szerző azonban kísérletet tett arra, hogy empirikusan vizsgálja a bankszektor növekedésében betöltött szerepét — s a német sajátosságoknak megfelelően, kiemelten a nehézipar finanszírozásában elfoglalt helyét —, a német iparosodás úgynevezett második fázisában, amely a Gründerzeit és a világháború közötti időszakot foglalja magában. Az első ilyen próbálkozás Walter Hoffmann, s tanítványa, Ekkehard Eistert nevéhez fűződik. Utóbbi, 1970-ben megjelent könyvében az összegazdaság és a bankok fejlődési indikátorainak 1885 és 1911 közötti alakulását hasonlította össze. A bankhitelek állományának (Bestandsgrößen) általánosan alkalmazott indexe helyett az évente folyósított hitelek áramlási mutatójával (Strömungsgrößen) dolgozott, amelyet lényegesen pontosabbnak talált a vizsgálat szempontjából. Eistert szerint a bankszektornak nem lehet ugyan kauzális, hanem csupán megengedő szerepet tulajdonítani a növekedésben, s ezt is csak akkor, ha a bankok által rendelkezésre bocsátott pénzügyi eszközök nem jelentenek szűk keresztmetszetet (Engpassfaktor). Mivel azonban a bankok által folyósított összegek (Mittelbereitstellung) indexe gyorsabb növekedést mutat, mint a társadalmi termék alkalmazott indexe,³⁷ az 1883–1913 közötti időszakra vonatkozóan egyértelműen pozitívnak tartja a bankok szerepét a növekedési folyamatban. Az üzleti bankok növekedést támogató hatása főként a folyószámlahitelekre és a váltóüzletre koncentrálo-

dott. A folyószámlahitel különösen 1896 után vált fontossá. Megítélése szerint a jegybank (Reichsbank) szerepe semlegesnek mondható. A szektorális analízis során arra a következtetésre jut, hogy a bankok finanszírozási tevékenysége (folyószámlahitel, részvények, kötelezvények) egyre nagyobb mértékben szolgált — különösen 1895-öt követően — az ipar produktív kiadásainak fedezésére, ami az ipar bankoktól való fokozódó függőségét eredményezte. Ez a folyamat 1908-tól megtört, s a bankok hitelpolitikája ettől az időponttól már inkább akadályt jelentett az ipari növekedés szempontjából.³⁸

Neuburger és Stokes bírálták Eister módszerét.³⁹ Adatait egy makroökonómiai növekedési modellbe illesztve,⁴⁰ nem tartják elegendőnek a folyószámlahitelek mennyiségét (Mittelbereitstellung – Eistert) a bankok iparosodásához való hozzájárulásának méréséhez, mert az három különböző tényező, a „substitution effect”, az „institutional effect” és a „credit effect” eredménye.⁴¹ Nem tagadják azonban, hogy a folyószámlahittel történő finanszírozás a legfontosabb kapocs volt az ipar és a bankok között. Ennek a hitelkapcsolatnak eredményeként a bankok bizonyos iparágaknak gyakorlatilag hosszúlejáratú hiteleket nyújtottak rövidlejáratúnak megfelelően, tehát alacsonyabb kamatra. Fő következményeként bizonyos nehézipari ágak olcsóbban jutottak tőkéhez, mint más ágazatok, vagyis a tőkét nem szigorúan a különböző szektorok marginális termelése alapján osztották el (substitution effect). A bankok hitelpolitikája tehát rontotta a gazdasági rendszer hatékonyságát. Empirikus vizsgálatnak kell eldöntenie, hogy a bankok által nyújtott hitelek kedvező hatása (credit effect) képes-e ezt ellensúlyozni. A bankok maguk nem károsodtak ettől, mert számukra ellensúlyozást jelentett, hogy olcsón információhoz jutottak a cégekről. Következtetésük, hogy a bankok hitelpolitikája ugyan kétségkívül támogatta a német nehézipar, különösen a nehézipari exportágazatok fejlődését, ezt azonban más szektorok, főként a könnyűipar hátrányára tette, s a nem agrár gazdasági ágak egy optimálisabb alokáció esetén talán még gyorsabban növekedhettek volna.⁴² „Úgy tűnik, hogy a bankok vezette iparosodás — Gerschenkron kifejezésével élve — „költsége” lényegesen nagyobb volt, mint azt bárki korábban feltételezte”⁴³ — írják.

Néhány évvel később R. H. Tilly kétségbevonta Neuburgerék módszerének helyességét, mondván, hogy az általuk felhasznált adatok nem megbízhatók, s matematikai módszereik sem alkalmasak a torzítások elkerülésére.⁴⁴ Tilly egy másik munkáját szintén ennek a kérdésnek szentelte.⁴⁵ Ebben a portfolio-elméletre és a berlini tőzsde kibocsátási statisztikájára támaszkodva Neuburger és Stokes eredményétől eltérően ítéli meg a bankok hitelpolitikájának hatékonyságát az ipari növekedést illetően. Két szempontból tartja jelentősnek a bankok (financial intermediaries) szerepét a gazdasági fejlődésben: a., egyrészt információkat nyújtanak a tőketulajdonosoknak (wealthholders) a befektetések megtérüléséről, s így lehetővé teszik a nagyobb diverzifikációt, aminek eredményeként a „kockázati tőke” aránya növekedhet; b., másrészt kihasználva információs előnyüket, növelhetik saját befektetéseik diverzifikációját, s a befektetőknek vagy jól diverzifikált tőkecsomagokat kínálnak, vagy azok igényeinek jobban megfelelő kötelezvényeket. Ez megintcsak lehetővé teszi, hogy a befektetők nagyobb arányban vásároljanak kockázati tőkét, mint azt az egyének összegeként tennék.⁴⁶

A tőkehiányról folytatott vita fényében különösen fontos az a megállapítás, hogy a német bankok hozzájárulása a tőkemobilizációhoz nem csupán a kínálati, hanem a keresleti oldalon is számottevő volt, ugyanis az alapítási és az azt követő üzletek révén az ipari vállalkozásokhoz kapcsolódva növelték a beruházási javak iránti szükségletet.⁴⁷ Tilly hangsúlyozza, hogy „...amennyire az adatok az összehasonlítást lehetővé teszik, az eredmény igazolni látszik azokat a megállapításokat, amelyek szerint a német bankok hatékonyan szervezték az ipari növekedés finanszírozását...”. Ugyanakkor eredményei azt is mutatják, hogy a német bankok bizonyos preferenciákkal dolgoztak, mégpedig elsősorban a már megerősödött nagy társasági vállalkozásokat támogatták.⁴⁸ Új és közepméretű vállalkozások nehezen jutottak értékpapírkibocsátás révén tőkéhez, s rá voltak utalva a közvetlen hitelekre. Véleménye szerint tehát a bankok kibocsátási üzletei csak egy körülhatárolt, viszonylag szűk vállalati körre korlátozódtak.⁴⁹ Csak a 90-es években kezdték meg a nagybankok fiókhálózatuk kialakítását, aminek hiánya bizonyosan hozzájárult a kisebb üzletek elhanyagolásához.⁵⁰ Ezenkívül óv a berlini nagybankok szerepének túlbecsülésétől, hiszen ezek a pénzügyi rendszernek csupán egy részét képezték.

A Tillyével egybeeső eredményre jut — ugyancsak a portfolio-elmélet alkalmazásával — Kennedy és Britton, amikor hangsúlyozzák, hogy a német tőkepiaci intézményrendszer a britnél lényegesen hatékonyabban finanszírozta az ipari beruházásokat az 1870 és 1913 közötti időszakban.⁵¹

3.

A bankok és az ipar hierarchikus viszonyát illetően szintén jelentős népszerűségnek örvend az irodalomban Gerschenkron egy megállapítása, amely az iparvállalatok javára történt eltolódásra vonatkozik. Azok a szerzők, akik a korábbi időszakban bankuralomról beszélnek, a századvégtől-századfordulótól kezdődően új tendenciát jeleznek, csakúgy, mint azok, akik nem tartják megfelelőnek a „bankuralom” terminusát a bankok és az iparvállalatok kapcsolatának leírására, jóllehet nem kérdőjelezzik meg a bankok jelentős szerepét.

Helmut Böhme szerint a gründolási hullámok (1845–54; 1868–73) során létrejött bank-ipar összeolvadás a „nagy depresszió”, s az azt követő „Niedrigpreisperiode” alatt nyerte el jellegzetes formáját, amit így ír le: „Egyik, a berlini részvénytársasági bankok által támogatott vállalat sem jutott csődbe... de nem is rendelkeztek megfelelő hatalommal ahhoz, hogy önálló, független üzletpolitikát folytassanak.”⁵² A válság a maga tisztító erejével hozzájárult a nagyipar további koncentrációjához, s ezzel a bankok térnyeréséhez: „A bánya- és kohóipari üzletek, összekapcsolódva az államkölcsön-konzorciumokkal, a német bankpolitika emelőivé váltak, s biztosították a német bankok kulcspozícióját ebben a korszakban.”⁵³ Böhme a 80-as évek végétől vél változásokat felfedezni a bank-ipar viszonyban: „Míg korábban a bankok erős és közvetlen befolyással rendelkeztek az üzletvezetésre, s meghatározták és ellenőrizték az üzem- és könyvvezetés irányát (Leitlinien), meglehetősen pontosan 1887-től változás figyelhető meg a kölcsönös viszonyban (...) A vállalatok közvetlen bankirányítása átadta a helyét egy partneribb kapcsolatnak, amely fokozatosan növelte az ipari vállalkozások mozgásterét.”⁵⁴

A szerzők jelentős része számára a bankok nagy szerepe az iparfejlesztésben automatikusan egyfajta ipari függőség feltételezését is jelenti, s fordítva. Nem sorolható közéjük R. H. Tilly, aki fontosnak tartja a bankok hozzájárulását az iparosodáshoz, de ennek ellenére nem beszél bankuralomról. Hasonló, bár némileg elmosódottabb álláspontot képvisel Jürgen Kocka, aki a bankok központi szerepéről ír a német iparosodás finanszírozásában, s szoros kapcsolatot emleget a bank- és az ipari szektor között, a bankbefolyást azonban elhatárolja a bankuralomtól, igaz, a két fogalom definíciójával adós marad. Ez a szoros kapcsolat — véleménye szerint — az ipar számára is jelentős előnyökkel járt, mert egyfajta stabilitást biztosított számára a termelési folyamat tervezésében. A bankok számára pedig „közvetlen és folyamatos befolyást” jelentett ipari ügyfeleikre. Kocka korszakolása szerint az 50-es évek boom-ja és a Gründerjahre idején a nagy részvénytársasági bankok központi szerepet játszottak az iparfinanszírozásban. A depresszió kitörése után visszahúzódtak erről a területről, de a 90-es évek elejétől kezdődően újra nőtt a bankok és az ipari szféra közötti kapcsolat intenzitása. A bankbefolyás a századfordulón érte el tetőpontját, s azután már az ipari cégek növekvő emancipációjáról lehet beszélni, mert a bankok által is támogatott ipari koncentrációs folyamat eredményeként rendkívül megnőtt az egyes ipari cégek súlya, olyannyira, hogy egyetlen bank általában már nem volt képes a nagy ipari konszernnek tőkeigényét kielégíteni.⁵⁵ Ennek alapján Kocka arra a megállapításra jut, hogy Hilferding tézise a banktőke uralmáról „...bizonyos mértékig már megalkotása idején elavult volt.”⁵⁶ Következtetése egybecseng több kortárs szerző véleményével.⁵⁷

Wilfried Feldenkirchen szintén fordulópontnak tartja a századforduló körüli időszakot — egészen pontosan 1895-öt a bank–ipar viszonyt illetően.⁵⁸ A függőség egyre csökkenő tendenciáját többen az ipar növekvő önfinanszírozóképeségével, az ipari koncentrációs és centralizációs folyamattal magyarázzák, ami erősebb érdekérvényesítési pozíciót biztosított az ipari vállalkozásoknak.⁵⁹

Az utóbbi évek irodalmában Volker Wellhöner exponálta leginkább a bankuralom problémáját.⁶⁰ Egy vaskos monográfiát szentelve a kérdésnek, kilenc, többnyire vesztfáliai nehézipari óriáscég — egyebek között a Mannesmann, a Krupp, a Thyssen, s a Siemens — esettanulmányán keresztül próbálja megválaszolni azt.

Hilferding gondolatmenetéhez kapcsolódva először elméleti szintű analízist végez, s ennek során a tőkefelhalmozást illetően az alábbi feltételek teljesülését tartja a bankszupremácia kialakulása előfeltételének: a., az általános átlagprofitráta (allgemeine Durchschnittsprofitrate) csökkenő tendenciája; b., intakt konkurencia az ipari tőkén belül, s egyidejűleg alig létező konkurencia a bankszektorban.⁶¹ Megállapítja, hogy e feltételek teljesülése „nagyon speciális helyzetet feltételez, ami semmiképpen sem tekinthető a tőkeakkumuláció történeti folyamata szükségszerű végeredményének. Sokkal inkább (...) egy ugyan elképzelhető, de meglehetősen egzotikus, kivételes állapotnak tűnik”.⁶² Esettanulmányai is alátámasztják szkepszisét, mivel a cégek átlagprofitrátája semmiképpen sem csökkenő, hanem inkább enyhén emelkedő tendenciájú a vizsgált periódusban, s a német bankügyben a jelentős koncentráció ellenére is megmaradt a versenyhelyzet.

Az ipari akkumuláció (különösen az állótőkée) rendkívüli dinamikával rendelkezett a vizsgált időszakban. A pénztőke iránt eközben keletkező igény — a tenden-

ciájában emelkedő profitráta ellenére — meghaladta a realizált profittömeget. Míg Neuburger és Whale szerint a folyószámla jelentette az „alapvető kapcsolatot a bank és az ipari cég között”, a Wellhöner mintájában szereplő cégek pótlólagos tőkeigényüket rendszerint nem „hosszúlejáratú” folyószámlahitelek, hanem a tőkepiac révén fedezték (alaptőkeemelések, kölcsönök). Egyértelműen a tőzsdei tőkepiac és az ipar közötti közvetítői funkció jelentette a bankok legfontosabb hozzájárulását a mintában szereplő kilenc vállalat tőkeellátásához. Ugyanakkor összességében továbbra is érvényesült az önfinanszírozás primátusa. Wellhöner kutatásai Jakob Riesser képekben fogalmazott megállapítását erősítik meg, aki szerint „az ipari emissziós üzlet a bankok és az ipar közötti kapcsolatok hatalmas épületének záróköve, míg ennek alapkövét a folyószámlaüzlet képezi. Ez az összeköttetés előbb-utóbb kifejezésre jut abban, hogy a bankok vezető szerveik tagjait az iparvállalatok felügyelőbizottságaiba delegálják, s az ipar kapitányai a bankok felügyelőbizottságaiba kerülnek be.”⁶³ Eközben — írja Wellhöner — az egyes bank mindig helyettesíthető egy konkurens intézettel, s a különféle piacszabályozó intézmények (kartellek, más megállapodások), valamint az önfinanszírozás döntő volta lehetővé tette a vállalkozásoknak a konjunktúrának megfelelő beruházási politikát, s így az iparvállalatok függősége a bankszolgáltatásoktól sohasem vált döntővé.⁶⁴ Szinte ugyanezeket a szavakat használja Tilly is, aki szerint úgy tűnik, hogy „mindenekelőtt rossz konjunktúrájú években mobilizáltak hosszúlejáratú idegen tőkét, míg jó években (jó tőzsdei árfolyammal) a rövidlejáratú külső finanszírozás és az önfinanszírozás volt a jellemző. (...) A finanszírozási módok ezen konjunkturális felosztása egyszerűen az iparvállalatok nyereségmaximáló céljait tükrözi vissza.”⁶⁵

A tőkeakkumulációs folyamat e formája már önmagában érthetővé teszi, hogy miért nem alakult ki bankszupremácia, az empirikus vizsgálat pedig további érveket szolgáltat. Ennek során Wellhöner kiindulópontja, hogy egy esetleges bankuralomnak jelentkeznie kell: a., a kamatok profitban, a vállalkozói nyereség terhére elfoglalt növekvő arányában; b., az alapítási nyereségek bankok általi elsajátításában; c., a bankok diktátumában az ipari cégek üzletpolitikájának meghatározásában azon kérdésekben, melyek az ő érdekeiket is érintették.”⁶⁶

a., A vállalkozások átlagprofitrátája növekvő trendet mutatott a vizsgált időszakban. A bankok folyószámlakamatainak megállapítására a Reichsbank diszkontlába szolgálhat orientációs pontul.⁶⁷ Ha összehasonlítjuk a két görbe dinamikáját, akkor azt látjuk, hogy a profit kamatrésze nem mutat növekedést – annál kevésbé, mert a folyószámlaforgalom nem volt az ipari növekedés finanszírozásának döntő eleme.

b., Mint láttuk, a bankok hozzájárulása az ipari cégek expanziójához elsősorban a tőkepiacra való kijutás közvetítését jelentette. Ennek megfelelően a bankuralom különösképpen meg kellene, hogy jelenjen az alapítási nyereségek (Gründergewinns) elosztásában. Ez azonban nem tapasztalható. A bankok majdnem minden esetben csupán az emisszió nominálértékének 5%-ánál kisebb nyereséggel kellett megelégedjenek, ami eltörpült az összes nyereség mellett.

c., A bankbefolyás intézményei közül a szerzők többnyire osztják Hilferding véleményét a felügyelőbizottságok (Aufsichtsrat) jelentőségéről. A Wellhöner által vizsgált iparvállalatok e testületeiben egyre több bank volt ugyan jelen, ami kétség-

kívül befolyást biztosított a bankok számára, azonban a bankárok tagsága sok esetben csupán formális volt, mivel az üzletvezetés vagy nem vonta be őket az aktuális döntésekbe, vagy idő- és kompetenciahiány miatt maguk a bankárok viselkedtek igen passzívan. Különösképp vonatkozik ez pl. a beruházási politikára, amely olyan részletinformációkat igényelt, melyekkel a bankok képviselői nem rendelkeztek. Ezenkívül a konkurens pénzintézetek befolyásolási törekvései gyakran kioltották egymást. Az elmondottak érvényessége mellett a legtöbb iparvállalatnál egy vagy két megfelelő ismeretekkel rendelkező bankár kiemelten részt vett a döntéshozatalban. Az egyik legfontosabb feladatuk az volt, hogy harmonizálják a bank és az ipari cég érdekeit. Az érdekek közösségét elsősorban az biztosította, hogy a bankok által kihelyezett tőke megfelelő kamatozása az ipari vállalkozások prosperálását igényelte, ez a feltétel pedig igen tág lehetőséget biztosított az együttműködés számára. Egy-más rendelkezésére bocsátották részvénytulajdonukat, koordinálták részvényvásárlásaikat, ha egy harmadik vállalkozást valamilyen célból ellenőrizni kívántak, s igyekeztek a bankok ipari szövetségeseik érdekeinek megfelelően befolyásolni a tőzsdei árfolyamokat.

A bankárok tehát többnyire tanácsadói funkciót töltöttek be. A „felügyelőbizottsági jelenlétben megnyilvánuló intézményi összefonódás azonban nem volt sem bankuralom kifejeződése, sem a két oldal olyan összeolvadása, amely a bank- illetve az ipari tőke identitásvesztésével járt volna egy minden tőkefrakciót egyesítő finansztőke totalitása javára.”⁶⁸ Sokkal inkább egyszerűen az üzleti kapcsolatok következményét jelentette mindez, amit látványosan igazolnak az olyan példák, mint a Rhein-stahl-é, ahol konkurens bankok képviselői ültek a felügyelőbizottságban. A vizsgált kilenc vállalat közül csak a Mannesmann esetében sikerült a Deutsche Banknak monopolizálni a bankforgalmat. Mindamelllett jelentős eltérések is tapasztalhatók a felügyelőbizottsági tagok működésében. Carl Fürstenberg (Berliner Handelsgesellschaft) például igen aktív szerepet játszott a Rheinische Stahlwerke-nél, míg August Thyssen alig engedett a bankoknak beleszólást vállalata üzleti ügyébe.⁶⁹

Wellhöner nem tagadja érdekkülönbségek létezését, melyek esetenként a bürokrácia önérdekeiből adódtak. A bankok azonban rendszerint ilyen esetekben sem rendelkeztek megfelelő eszközökkel érdekeik hosszú távú érvényesítéséhez. A nyílt konfliktusok általában kompromisszummal végződtek. A bankok csak akkor tudtak sikeresen nyomást gyakorolni, ha az iparvállalat súlyos pénzügyi helyzetbe került. Különösen kemény ellenállásra számíthatott mindenféle befolyásolási kísérlet ott, ahol a tőke anonimizálódása — a tőke tulajdonosi és kezelői funkciójának szétválása — nem ment végbe.

Összességében az önfinanszírozás primátusa, az ipari tőke problémamentes értékesülése, s a bankszférán belüli konkurencia megakadályozta, hogy a bankok egyoldalúan érvényesítsék érdekeiket. Wellhöner szerint elvethető az általános bankuralom hipotézise.

Jürgen Kocka a Siemens cégről írott terjedelmes munkájában foglalkozik a vállalat és a bankok kapcsolatával is, s a Wellhönerével megegyező következtetésre jut. A vitás kérdésekben rendre a Siemens bizonyult az erősebbnek, „még ha az ilyen fölény a kölcsönös függőség által meghatározott kereteken belül is maradt, amelynek mindkét oldal láthatóan tudatában volt”.⁷⁰ Saját kutatási tapasztalatai alapján téves-

nek tartja azt az érvelést, amely a bank számszerűleg jelentős képviselőiből az ipari cég felügyelőbizottságában, az iparvállalat idegen érdekek szerinti, saját pénzügyi érdekeit elhanyagoló irányítására próbál következtetni. A felügyelőbizottsági helyek önmagukban keveset jelentenek”.⁷¹

Egy másik, a Thyssen cégre vonatkozó esettanulmány is megerősítette a bankuralom tézisének tarthatatlanságát.⁷²

A kutatás végül meglehetősen eltérően ítéli meg a bankok hozzájárulását az ipari koncentrációhoz is. Hilferding, Gerschenkron, Hallgarten és Hopt szerint a bankok eminens érdeke volt az ipar koncentrációja s kartellizációja, aminek megfelelően erőteljesen támogatták e folyamatot,⁷³ Gehr és Whale szerint ellenben nem játszottak benne jelentős szerepet.⁷⁴ Tény mindenestre, hogy a koncentráció erőteljes ütemben haladt előre nem csupán az iparban, hanem magában a német bankszektorban is, s korszakunk utolsó évében az öt legnagyobb berlini bank az összes német bank saját tőkéjének több mint a felével rendelkezett.⁷⁵ Azt jelenti-e azonban ez, hogy a századfordulón szinte teljesen megszűnt a konkurencia a nagy berlini bankok között, miként azt Helmut Böhme feltételezi? A kérdés igen fontos a bankbefolyás lehetősége szempontjából is. Jeidels és Whale szerint továbbra is fennmaradt az erős verseny.⁷⁶ Wellhöner szerint a konkurencia egyik legfeltűnőbb jele, hogy egyik berlini nagybanknak sem sikerült a századforduló után egyértelmű fölényt elérnie az ipari kapcsolatokban. Az iparvállalati felügyelőbizottsági helyek felosztása egyértelműen mutatja ezt az egyensúlyi állapotot.⁷⁷

Mint láttuk, a történeti irodalom — a viták ellenére — összességében továbbra is hangsúlyozza az „univerzális” bankok jelentős szerepét a 19. századi német gazdasági fejlődésben. A különböző állami intézkedések (bankjegykibocsátás szigorú ellenőrzése stb.) nyomán formálódó Universalbankensystem hozzájárulása a kockázatos beruházások finanszírozását, s szervezői, vállalkozói feladatok teljesítését foglalta magában, markáns preferenciákkal, főként a nehézipar területén. Az újabb kutatások tendenciája ugyanakkor a bankuralom létezésének megkérdőjelezése, s ezzel egyfajta visszatérés a Hilferding-Gerschenkron előtti „klasszikus” interpretációkhoz (Jeidels, Riesser). Elsősorban Volker Wellhöner minden korábbinál nagyobb forrásanyagra alapozott eredményei vetik fel az utóbbi évtizedek hazai gazdaságtörténeti irodalmában a bank-ipar kapcsolatok vonatkozásában kritikátlanul alkalmazott Hilferding-tézis újvizsgálatának szükségességét. Annál is inkább sürgető feladatnak tűnik ez, mert az elmúlt években a nemzetközi kutatás az első világháború utáni időszak esetében is a Wellhöneréhez hasonló következtetésekre jutott.⁷⁸

JEGYZETEK

¹ Csak néhány, a témába vágó klasszikus műre utalva: *Jakob Riesser: Die deutschen Grossbanken und ihre Konzentration.* Berlin 1910.; *Otto Jeidels: Das Verhältnis der deutschen Grossbanken zur Industrie mit besonderer Berücksichtigung der Eisenindustrie.* Leipzig 1905. különösen 198–271.; *Joseph A. Schumpeter: Business Cycles.* Vol. I. New York 1939. 348–350.

² A magyar szóhasználat nem egységes az „univerzális” bankok jelenségének megjelölésében: a „vegyes bank”, „forgalmi bank”, „mobilbank” elnevezések egyaránt előfordulnak a kortárs irodalomban. Mi az angol „mixed banking” és a német „gemischte Banken” mintájára a két elsőként említett kifejezést

használjuk a német eredeti mellett. Egy „tisztá” Universalbankensystem elvileg kizárólag ilyen „vegyes” bankokból áll.

³ *Hans E. Büschgen*: Bankbetriebslehre. Wiesbaden 1989. 30.

⁴ *Hans E. Büschgen*: Universalbanken oder spezialisierte Banken als Ordnungsalternativen für das Bankgewerbe der Bundesrepublik Deutschland unter besonderer Berücksichtigung der Sammlung und Verwendung von Kapital. Köln 1970. 6.

⁵ *Georg Solmsen*: Entwicklungstendenzen und weltwirtschaftliche Aufgaben der deutschen Grossbanken. Vortrag, gehalten in Zürich am 5. Februar 1930 auf Einladung der Deutschen Handelskammer in der Schweiz. Berlin é.n. 12.

⁶ A szembeállításra lásd *Adolf Weber*: Depositenbanken und Spekulationsbanken. Ein Vergleich deutschen und englischen Bankwesens. Leipzig 1902.

⁷ Csak egy összefoglaló munkára utalunk: *Karl Erich Born*: Geld und Banken im 19. und 20. Jahrhundert. Stuttgart 1977. 151-172.

⁸ Magyarul: *Alexander Gerschenkron*: A gazdasági elmaradottság – történelmi távlatból. Budapest 1984. 35-67.

⁹ Magyar kiadás: *Rudolf Hilferding*: A fináncőke. Budapest 1959. Lásd hozzá újabban: *Hans-Ulrich Wehler*: Rudolf Hilferding. Theoretiker des „Finanzkapitals”. in: *Uó*: Aus der Geschichte lernen? München 1988. 272-287.; R. W. Goldsmith munkáját szintén a fontosabb elméleti előzmények között tartják számon: *Raymond W. Goldsmith*: Das deutsche Grosskapital in seiner neueren Entwicklung. Berlin 1928.

¹⁰ *Hilferding* i.m. 135.

¹¹ *Ld.*, pl. *Hilferding* i.m. 313.

¹² *Hilferding* i.m. 148.

¹³ *Hilferding* i.m. 184-186.

¹⁴ *Hilferding* i.m. 174-175.

¹⁵ *Gerschenkron* i.m. 46-47.

¹⁶ *Gerschenkron* i.m. 46.

¹⁷ *Uó*.

¹⁸ *Gustav Stolper*: Deutsche Wirtschaft seit 1870. Tübingen 1966. 30.

¹⁹ *Stolper* i.m. 32.

²⁰ *Knut Borchardt*: Germany 1700-1914. in: *The Fontana Economic History of Europe*. Vol. 4. Part. 1. London-Glasgow 1973. 149.

²¹ *Hans-Ulrich Wehler*: Das deutsche Kaiserreich 1871-1918. Göttingen 1980. 27.

²² Rosa Luxemburg igen elítélően nyilatkozott a mű azon részéről, melyet nem tartott Marx-plágiumnak.

²³ Az előbbiekre példa: „Az ipari és a bankőke szoros összefonódása Németországban — messze attól, hogy mint fináncőke, a kapitalizmus egy minőségileg új szakaszát vetesse be — sokkal inkább a kapitalista termelési mód térhódításának egészen történeti-specifikus, nemzeti és nemzetközi körülményeinek következménye volt.” *Wulfried Spohn*: Weltmarktkonkurrenz und Industrialisierung Deutschlands 1870-1914. Berlin 1977. 279.; az utóbbiakra lásd: *Kurt Gossweiler*: Die Rolle der Grossbanken im Imperialismus. in: *Uó*: Aufsätze zum Faschismus. Berlin 1986. 199-229.

²⁴ *Richard H. Tilly*: German Banking, 1850-1914. Development Assistance for the Strong. *Journal of European Economic History*. Vol. 15. 1986. N° 1. 118.

²⁵ *Richard H. Tilly*: Financial Institutions and Industrialization in the Rhineland, 1815-1870. *Madison-London* 1966. 63. s a köv.

²⁶ *Tilly*: Financial Institutions i.m. 11.

²⁷ *Ld.*: *Rondo Cameron*: Die Gründung der Darmstadter Bank. in: *Tradition* 1957. 104-131.

²⁸ *Peter Hertner*: Das Vorbild deutscher Universalbanken bei der Gründung und Entwicklung italienischer Geschäftsbanken neuen Typs 1894-1914. in: *Friedrich-Wilhelm Henning* (Hg.): *Entwicklung und Aufgaben von Versicherungen und Banken in der Industrialisierung*. Berlin 1980. 198-201.

²⁹ *Tilly*: Financial Institutions i.m. 114.

³⁰ *Tilly*: German Banking i.m. 121.

³¹ *Barrett Whale*: Joint Stock Banking in Germany. New York 1968. 41.

³² *Richard H. Tilly*: Banking Institutions in Historical and Comparative Perspective: Germany, Great Britain and the United States in the Nineteenth and Early Twentieth Century. *Journal of Institutional and Theoretical Economics*. Vol. 145. 1989. 196.

- ³³ *Manfred Pohl*: Entstehung und Entwicklung des Universalbankensystems. Frankfurt am M. 1986. 61.
- ³⁴ *Pohl*: Entstehung und Entwicklung i.m. 101–146.
- ³⁵ Lásd pl.: *Jürgen Kocka*: Unternehmer in der deutschen Industrialisierung. Göttingen 1975. 65.; *Whale* 10. s köv.; *Borchardt* i.m. 62. s köv.
- ³⁶ *Richard H. Tilly*: Die Industrialisierung des Ruhrgebiets und das Problem der Kapitalmobilisierung. in: U6: Kapital, Staat und sozialer Protest in der deutschen Industrialisierung. Göttingen 1980. 65–76.; U6: Germany, 1815–1870. in: Rondo Cameron (Ed.): Banking in the Early Stages of Industrialization. New York 1967. 151–182.; *Born* i.m. 92.
- ³⁷ A kereskedelmi volumen (Handelsvolumen) adataival dolgozik, aminek mozgása — a korrelációs együtthatók tanulsága szerint — kitűnően visszaadja a nettó társadalmi termék változását.
- ³⁸ *Ekkehard Eistert*: Die Beeinflussung des Wirtschaftswachstums in Deutschland von 1883 bis 1913 durch das Bankensystem. Berlin 1970.; *Ekkehard Eistert – Johannes Ringel*: Die Finanzierung ... in: Walter G. Hoffmann (Hg.): Untersuchungen zum Wachstum der deutschen Wirtschaft. Tübingen 1971. 93–165.; Lásd még W. G. Hoffmann becsléseit a pénzügyi nettó finanszírozási hozzájárulásáról (Nettofinanzierungsbeitrag): in: *Walter G. Hoffmann* u.a.: Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts. Heidelberg 1965. 730–758.
- ³⁹ *Hugh Neuburger – Houston H. Stokes*: German banks and German growth: An empirical view. *Journal of Economic History* Vol. 34. 1974. 710–731.
- ⁴⁰ Részletesebb kifejtését a frankfurti Gebrüder Bethmann bankház és a Deutsche Bank példáján lásd: *Hugh H. Neuburger*: German banks and German economic growth from unification to World War I. New York 1977.
- ⁴¹ *Neuburger*: German banks i.m. 102.
- ⁴² Uo. 106. s köv.
- ⁴³ *Neuburger–Stokes* i.m. 711.
- ⁴⁴ *Richard H. Tilly*: Banken und Industrialisierung in Deutschland: Quantifizierungsversuche. in: Friedrich–Wilhelm Henning (Hg.): Entwicklung und Aufgaben von Versicherungen und Banken in der Industrialisierung. Berlin 1980. 165–194.
- ⁴⁵ *Tilly*: German Banking i.m. 113–152.
- ⁴⁶ *Tilly*: German Banking i.m. 117.
- ⁴⁷ *Tilly*: Banken und Industrialisierung in Deutschland, 1815–70: Ein Überblick. in: U6: Kapital, Staat und sozialer Protest i.m. 53.
- ⁴⁸ Hasonló következtetésekre jutott *Richard L. Rudolph* az ausztriai bankokra vonatkozóan. Ld.: *Richard L. Rudolph*: Banking and Industrialization in Austria–Hungary. The Role of the Banks in the Industrialization of the Czech Crownlands, 1873–1914. Cambridge 1976.
- ⁴⁹ *Tilly*: German Banking i.m. 148.
- ⁵⁰ *Pohl*: Entstehung und Entwicklung i.m. 61–69.
- ⁵¹ *William P. Kennedy–Rachel Britton*: Portfolioverhalten und wirtschaftliche Entwicklung im späten 19. Jahrhundert. in: *Richard H. Tilly* (Hrsg.): Beiträge zur quantitativen vergleichenden Unternehmensgeschichte. Stuttgart 1985. 45–89.
- ⁵² *Helmut Böhme*: Bankenkonzentration und Schwerindustrie 1873–1898. Bemerkungen zum Problem des „Organisierten Kapitalismus“. in: *Hans–Ulrich Wehler* (Hg.): Sozialgeschichte Heute. Festschrift für Hans Rosenberg zum 70. Geburtstag. Göttingen 1974. 436.
- ⁵³ Uo.
- ⁵⁴ *Böhme* i.m. 438.
- ⁵⁵ *Jürgen Kocka*: Unternehmer in der deutschen Industrialisierung. Göttingen 1975. 100–105.; Entrepreneurs and Managers in German Industrialization. in: *The Cambridge Economic History of Europe*. Vol. VII. Part 1. Cambridge 1978. 492–589.; *Böhme* i.m. 441.
- ⁵⁶ *Kocka*: Unternehmer i.m. 105.
- ⁵⁷ *Jeidels* i.m. 269.; *Riesser* i.m. 600.; *Werner Sombart*: Das Wirtschaftsleben im Zeitalter des Hochkapitalismus. München–Leipzig 1927. 754.
- ⁵⁸ *Wilfried Feldenkirchen*: Banken und Stahlindustrie im Ruhrgebiet. Zur Entwicklung ihrer Beziehungen 1873–1914. *Bankhistorisches Archiv*. Bd. 2. 1979. 27–52.
- ⁵⁹ *Feldenkirchen* i.m. 46.; *Martin Gehr*: Das Verhältnis zwischen Banken und Industrie. Stuttgart 1959. 62. s köv.; *Gustav v. Schulze–Gaevernitz*: Die deutsche Kreditbank. Tübingen 1922. 154. s köv.; *Adolf Weber*: Depositenbanken. München 1915. 343.

- ⁶⁰ *Volker Wellhöner*: Grossbanken und Grossindustrie im Kaiserreich. Göttingen 1989.
- ⁶¹ *Wellhöner* i.m. 45–46.
- ⁶² *Wellhöner* i.m. 48.
- ⁶³ *Riesser* i.m. 302. s köv.
- ⁶⁴ *Wellhöner* i.m. 239.
- ⁶⁵ *Tilly*: Quantifizierungsversuche i.m. 177. s köv.
- ⁶⁶ *Wellhöner* i.m. 32–34.
- ⁶⁷ Deutsche Bundesbank (Hg.): Deutsches Geld- und Bankwesen in Zahlen. Frankfurt am Main 1976. 276.
- ⁶⁸ *Wellhöner* i.m. 245.
- ⁶⁹ *Wellhöner* i.m. 242.
- ⁷⁰ *Jürgen Kocka*: Unternehmensverwaltung und Angestelltenschaft am Beispiel Siemens 1847 bis 1914. Zum Verhältnis von Kapitalismus und Bürokratie in der deutschen Industrialisierung. Stuttgart 1969. 430.
- ⁷¹ *Kocka*: Unternehmensverwaltung i.m. 429. s köv.
- ⁷² Lásd pl.: *Gertrud Milkereit*: Einige Überlegungen zum Verhältnis zwischen Industrie und Banken. in: Hermann Kellenbenz – Jürgen Schneider (Hg.): Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege. Bd. 3.: Auf dem Wege zur Industrialisierung. Bamberg 1978. 521–528.;
- ⁷³ *G. W. F. Hallgarten*: Imperialismus vor 1914. Bd. 1. München, 1951. 25.; *Klaus J. Hopt*: Zur Funktion des Aufsichtsrats im Verhältnis von Industrie- und Bankensystem. in: N. Horn – J. Kocka (Hg.): Recht und Entwicklung der Grossunternehmen im 19. und frühen 20. Jahrhundert. Göttingen 1979. 238. s köv.; ugyanerre az álláspontra példa még: *Peter Penzkofer*: Wirtschaftliche und gesellschaftliche Einflüsse auf die Entstehung und Entwicklung der privaten Geschäftsbanken Ende des 19. und im 20. Jahrhundert. in: Alfred Grosser u.a. (Hg.): Wirtschaft, Gesellschaft, Geschichte. Stuttgart 1974. 73.
- ⁷⁴ *Gehr* i.m. 67.; *Whale* i.m. 59. s köv.
- ⁷⁵ A koncentrációra lásd: *Manfred Pohl*: Konzentration im deutschen Bankwesen (1848–1980). Frankfurt am M. 1982.
- ⁷⁶ *Böhme* i.m. 439.; *Jeidels* i.m. 122.; *Whale* i.m. 35.
- ⁷⁷ *Wellhöner* i.m. 302.
- ⁷⁸ Ld. pl.: *Alice Teichova*: Rivals and Partners – Banking and Industry in Europe in the First Decades of the Twentieth Century. Uppsala 1988.; *Volker Wellhöner* – *Harald Wixforth*: Unternehmensfinanzierung durch Banken – Ein Hebel zur Etablierung der Bankenherrschaft? Ein Beitrag zum Verhältnis von Banken und Schwerindustrie in Deutschland während des Kaiserreichs und der Weimarer Republik. in: Dietmar Petzina (Hg.): Zur Geschichte der Unternehmensfinanzierung. Berlin 1990. 11–33.

EMLÉKÜLÉS AMERIKA FELFEDEZÉSÉNEK 500. ÉVES ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

Az MTA Történettudományi Bizottsága és a Történettudományi Intézete, a Hadtörténelmi Intézet és a Mezőgazdasági Múzeum közös rendezésében 1992. október 16–17-én zajlott, helyileg a két múzeum termeiben az Amerika felfedezésének 500. évfordulója alkalmából rendezett tudományos emlékülés. Megnyitójában *Kosáry Domokos*, az MTA elnöke elmondotta, hogy a rendezvény előkészítésével a Történettudományi Bizottság szervezésében már 1988 óta foglalkoztak. Eredetileg nagyobb szabású, a Külügyminisztériummal is egyeztetett tervek készültek, de a bekövetkezett változások és az anyagi feltételek hiánya az egyszerűbb megoldást tette kívánatosná. Ebbe az irányba hatott az is, hogy a Szegedi Akadémiai Bizottság és a Magyar Latinamerikanisták Társasága már áprilisban megrendezte a maga, regionális irányultságú konferenciáját. Az Akadémia elnöke rámutatott arra, hogy akár az atlanti kapcsolatok, akár a két kultúra találkozásának jegyében, akár — mint erre Amerikában akadt példa — a fehér gyarmatosítók teljes elítélésének jelszavával emlékeznek is meg erről a nagy eseményről, nem vitatható az, hogy Kolumbusz útjával, az Újvilág felfedezésével nemcsak a reneszánsz tudományos világképe nyert igazolást, de valóban új korszak kezdődött az emberiség történetében. Az elnöklő *Benda Kálmán* akadémikus, az MTA Történettudományi Bizottságának elnöke ezt követően hangsúlyozta, hogy a fővárosi rendezvény részben a téma általános kérdéseivel, de többségében a magyar–amerikai kapcsolatok témakörével kíván foglalkozni. Bár a meghívón nem szerepel, az ELTE Bölcsészettudományi Kara is komolyan kiveszi részét a rendezvényből, hiszen az előadók fele onnan kerül ki. Benda Kálmán egyben kifejezte azt az óhaját, hogy kívánatos volna az előadások szövegének publikálása.

Október 16-án délelőtt a Mezőgazdasági Múzeumban tartott ülés első előadója *Székeley György* akadémikus volt. „Itália és a felfedezések” c. előadásának bevezetésében arra mutatott rá, hogy az olasz — elsősorban genovai — hajósok és kereskedők ismeretei jelentős szerepet játszottak Kolumbusz érdeklődésének felkeltésében, hogy az Indiába vezető nyugati utat keresse. Tudományosan Toscanelli firenzei orvos és földrajztudós térképére támaszkodott, amely szerint Nyugat felé hajózva el lehet jutni a Távolkeletre. Kolumbusz már 1477-ben megkísérelte vállalkozásához megnyerni a portugál király támogatását, de eredménytelenül. 1484-től már Kasztiliában próbálkozik, de tervének realizálására csak 1492-ben kapott lehetőséget. A másik olasz, aki Amerikai felfedezésével nevét összekapcsolta, a firenzei származású Amerigo Vespucci volt, aki Kolumbusz harmadik (1497–98. évi) útját támogatta, s maga

is tett felfedező utat a délamerikai partok mentén és az Amazonas folyón. Erről beszámoló három leveléből kiviláglik, hogy felismerte: az újonnan felfedezett terület önálló kontinens. Így érthető, hogy a korabeli tudományosság Vespucci publikált levelei alapján Amerikát „Amerigo földje”-ként kezdte emlegetni. Az olasz városok kereskedelmének a törökök előretörése miatti ellehetetlenülése másokat is idegen szolgálatba kényszerítette. Így a firenzei Verazzano francia szolgálatban hajózott, a velencei Caboto (Cabot) Angliában talált alkalmazást. Utóbbinak a fia fedezte fel a Hudson-öblöt. Az olasz hajósok tapasztalata elsősorban Spanyolországot és Portugáliát szolgálta, s a középkor virágzó itáliai kereskedővárosai másodlagos szerepe kényszerültek.

A következő előadást *Rázsó Gyula* tartotta „Az európai hódítások típusai az Újvilágban” címmel, amely a spanyol, a francia és angol hódítás és birodalomépítés témakörét vizsgálta. Rámutatott arra, hogy milyen különbözőek voltak az egyes államok eljárásai a meghódított területek szervezését, az anyaországgal való kapcsolatot és az indiánokkal való bánásmódot illetően. A spanyolok konzervatív, merev és a bennszülöttekkel ahumánusan bánó magatartásnak mintegy ellenpontja volt a centralizált, de az indiánokkal jóviszonyt ápoló francia gyarmatosítás, míg az angol gyarmatokon nem volt átfogó központi irányítást, így azokat sokféleség jellemezte. Befejezésül azokat a 18. századi angol–francia háborúkat tekintette át, amelyek felszámolták az északamerikai francia gyarmatbirodalmat, amelyen így — az Egyesült Államok létrejöttéig — a spanyolok és az angolok osztoztak.

Sz. Jónás Ilona előadása „Francisco de Vitorai a hódítás jogáról” címmel hangzott el. Vitoria 16. századi neves kánonjogász volt, s az előadás az indiánokról és a háború jogáról vallott nézeteit mutatta be és elemezte. Ismertette azokat a nézeteket és jogcímeket, amelyekkel a spanyol udvari körök az indiánok meghódítását jogosnak, sőt helyesnek minősítették. Vitoria ezek jogosságát természeti és isteni törvényekre hivatkozva, erkölcsi és lelkiismereti követelmények alapján cáfolta. Kritikájában egyben megvonta az Újvilággal és annak őslakóival kapcsolatban a jogszerű viselkedés határait. Nézeteiben először kerültek megfogalmazásra nemzetközi és emberjogi alapelvek.

Klimes-Szmik Katalin „A jezsuita missziók a spanyol gyarmatbirodalom végvédékén” c. előadása saját kutatásairól, a spanyol levéltárakban talált dokumentumok alapján az 1769-es Pragmatica Sanctiónak a spanyol gyarmatbirodalomban történt végrehajtásáról: a jezsuita missziók felszámolásáról és a birtokok kisajátításáról számolt be. Egyben tájékoztatott arról, hogy ezekből az újonnan feltárt — és eddig elhanyagolt — dokumentumokból egy spanyol kollégával forráskiadványt rendeztek sajtó alá.

Ezt követően *Borsányi László* „A mai indián-kép. Romantika és realitás” c. előadása hangzott el, amely a Kolumbusz által alkalmazott téves „indián” elnevezéssel, illetve az amerikai őslakosságról kialakult nézetekkel foglalkozott. Ez a kép mindig igazodott az adott hódító és az adott időszak céljaihoz és világgépéhez. Az egymást váltó nemzedékek „korrigálták” ugyan az elődeik által alkotott elképzelést, de ezeknek a politikai és világnézeti szempontok alapján született korrekciók nyomán az indián valójában árnyékfigurává vált, absztrakcióvá redukálódott. Az indián nemcsak a valóságban szorult az amerikai élet peremére, hanem a róla alkotott kép is

sztereotípiák és féligazságok gyűjteménye lett. Befejezésül ennek az általános folyamatnak hazai átalakulását és jellegzetességeit tekintette át az előadás.

A délutáni ülészakon Székely György elnökölt. Az első előadó *Péter Katalin* „Benczédi Székely István világkrónikája Amerikáról” c. előadásában először ismertette a címben szereplő protestáns prédikátor életútját, majd 1559-ben „Chronica ez világnak jeles dolgairól” címmel megjelent munkáját. Ez volt az első magyar nyelvű világtörténet, s ez számolt be hazánkban magyar nyelven elsőként Amerika felfedezéséről. A 16. századi tudományosságra a kozmográfikus szemlélet volt jellemző, míg Benczédi Székely István elsőként történeti tényként ábrázolta Amerika felfedezését, s ezzel meghaladta kora tudományosságának általános színvonalát. Teljesítménye mutatja, hogy a korabeli magyarországi értelmiség nem maradt el az európai tudományosságtól.

Závodszy Géza „Az Egyesült Államok mint modernizációs modell a reformkori Magyarországon” c. előadásában a közelmúltban megvédett kandidátusi disszertációjának eredményeit összegezte. Rámutatott, hogy az Egyesült Államok példája tartósan az érdeklődés fókuszában volt Magyarországon a reformkorban. Ennek magyarázata a sikerrel megvívott függetlenségi háború mellett az, hogy ott a kibontakozó ipari forradalmat nem kísérték a Nyugat–Európából ismert pauperizációs jelenségek. A modernizáció amerikai modelljének tehát — vagy amit Magyarországon annak tartottak — meghatározó szerepe volt abban, hogy az árutermelő birtokos nemesség nem hátrált vissza a szociális érvekkel is operáló konzervatívok programjához.

Október 17-én délelőtt a Hadtörténelmi Múzeumban tartott ülészakon *Vargyai Gyula* egyetemi tanár, a Hadtörténelmi Intézet helyettes igazgatója elnökölt. Az első előadó *Urbán Aladár* volt, aki „A magyar 1848 és az amerikai forradalom tanulságai” címmel tartotta meg előadását. Mindenekelőtt azt hangsúlyozta, hogy az amerikai forradalom tanulságainak a hazánkban sokkal jobban ismert nagy francia forradalom példájával szemben kellett érvényesülniük. Ezek a tanulságok kezdetben csak a frissen alakult nemzetörség és az amerikai milícia összehasonlításában jelentek, majd a fegyveres harc kirobbanása után a sajtó rendszeresen hivatkozott az amerikai függetlenségi háború és George Washington példájára. Gyakran emlegették az írott alkotmányt (mivel annak igénye nálunk is felmerült), majd a köztársaságot, amely békés ellenpéldája volt a francia forradalomból született köztársaságnak. Az előadás befejezésül azzal foglalkozott, hogy 1849 áprilisában Kossuth és munkatársai miként tekintették példaképnek az amerikai Függetlenségi Nyilatkozatot, s ennek fordítását elküldve az amerikai elnöknek, miként kísérelték meg felvenni a diplomáciai kapcsolatot az Egyesült Államokkal, amelytől a magyar függetlenség elismerését remélhették.

Puskás Julianna „Az új bevándorlási hullám az USA-ban, 1880–1914” c. előadásában az Európából az Egyesült Államokba irányuló vándorlás fő időszakában (az 1830-as évektől az 1920-as évekig) az ún. New Migration hullámát elemezte, amely alatt az 1880–1920 közötti időszakot értjük. Ennek során összehasonlította a Ny–ÉNy ill a Közép–Kelet–Dél–Kelet Európából érkezett bevándorlókat. Rámutatott a telepés és a munkásvándorlás (az ún. settlement and labor migration) különbségeire és jellegzetességeire, amelyekből az Old Migration és a New Migration különbségei

adódtak. A bevándorlási hullámok következményeit a befogadó társadalom oldaláról közelítette meg. Rámutatott azokra a változásokra, amelyeket az amerikai társadalom alakulásában (etnikai összetételében) eredményeztek. Ennek során foglalkozott azokkal az előítéletekkel, amelyeket a befogadó társadalom tanúsított az újonnan érkezettekkel szemben. Az így kialakult feszültségeket az csökkentette, hogy az 1920-as évek elején hozott, kvótatörvények megszüntették a további tömeges bevándorlást.

A következő előadó, *Frank Tibor* „Magyar kivándorlás, amerikai bevándorlási politika, 1919–1941” c. előadása a magyar kivándorlás alakulását az Egyesült Államok bevándorlási politikájának tükrében vizsgálta. Utalt arra, hogy már a 20. század elején igyekeztek korlátozni a „nem kívánatos” kelet- és délkelet-európai bevándorlást: a szlávok, a magyarok, a délszlávok és zsidók, az ún. „új bevándorlók” érkezését. Az első világháború után bevezették a kvóta-rendszert, ami radikálisan csökkentette a magyarországi bevándorlást és alapvetően megváltoztatta annak összetételét. A magyar értelmiségi kivándorlást az első világháború után a két forradalom, a trianoni békeszerződés és az 1920. évi numerus clausus törvény határozta meg. A kivándorló fiatal szakemberek részben származásuk, részben az új országhatárok teremtetten nehézségek következtében kényszerültek az ország elhagyására. A tengeren túli kedvező fogadtatás hozzájárult az ún. „magyar csodához”: a magyar mérnökök, feltalálók, orvosok és művészek kivételes amerikai sikeréhez. A magyarországi kivándorlók útja — mutatott rá az előadó — a legtöbb esetben Németországon keresztül vezetett. Ennek a folyamatnak csak Hitler hatalomra jutása vetett véget.

Az utolsó előadó *Romsics Ignác* volt, aki „Amerikai béketervek Magyarországról, 1942–1947” c. előadását azzal kezdte, hogy Rooseveltnél hárrom héttel a Pearl Harbor elleni japán támadás után, 1941. december 28-án hozzájárul egy speciális külügy bizottság megszervezéséhez a State Departmenten belül. Ennek a testületnek feladata volt a világ, s ezen belül Európa és a Duna völgye háború utáni rendjének kialakítására irányuló terv kidolgozása. Az előadás ezt követően a Magyarországgal és a tervezett kelet-európai államszövetséggel kapcsolatos elképzeléseket és vitákat tekintette át. Hangsúlyozta, hogy az amerikai szakértők pontos ismeretekkel rendelkeztek térségünkről, s hogy rendezési elképzeléseik egyik fő szempontja az etnikai igazságosságra való törekvés volt, amely azonban a békekötés idejére már háttérbe szorult.

Az első nap délutánján *Orosz István* „Az Újvilág növénykultúrájának elterjedése Magyarországon”, illetve másnap *Rácz István* „Érdek és ellenérdekek az USA-ba irányuló magyarországi kivándorlásban” c. tervezett előadása közbejött akadályok miatt sajnálatos módon elmaradt.

GÖRGEY EMLÉKÜLÉS

Görgey Artúr születésének 175. évfordulója alkalmából a Hadtörténeti Intézet és Múzeum 1993. január 28-án tudományos emlékülést rendezett a Múzeum nagytermében. A termet megtöltő nagyszámú hallgatóságot *Rázsó Gyula* főigazgató köszöntötte. Bevezetőjében hangsúlyozta annak öröndetességét, hogy az elmúlt évtizedekben csak negatív jelzőkkel emlegetett Görgey Artúrról tudományos emlékülést rendezhetünk. Görgey úgy járt, mint korábbi történetünkben Károlyi Sándor, akinek reálpolitikai megfontolásból született lépését árulásnak tekintették. Végezetül reményét fejezte ki, hogy kellő gyorsasággal növekszik annak az alapítványnak a pénze, amelyből a budai várba ismét fel kívánják állítani Görgey szobrát.

Az ülészak első előadója *Kosáry Domokos*, az Akadémia elnöke volt. „A Görgey-kérdés története 1945 után” című előadása egyben emlékezés volt saját életútjára, hiszen 1936-ban publikálta első nagyobb munkáját. „A Görgey-kérdés és története” címmel. Mivel ennek a munkának a legfőbb tanulsága az, hogy Görgey nem volt áruló, hanem kitűnő katona és eredményes hadvezér, ezért 1949 után, amikor a sztálinista történelemszemlélet alapján az 1848/49-es forradalom bukását Görgey árulásával kívánták magyarázni, neki is kijutott az elmarasztalásból. Különösen azért, mert — mint azt Andics Erzsébet elvárta volna — „nem gyakorolt önkritikát”. Ezt követően az előadó beszélt arról, hogy miként jelent meg 1848-ban marxista igényű „Forradalom és szabadságharc 1848–1849” c. kötet és miként zúdult megsemmisítő bírálat az ugyancsak ekkor megjelent „A szabadságharc fővárosa Debrecen” c. reprezentatív debreceni kiadványra. A Görgey-ellenes szemlélettől nem maradhatott ment a Kossuth Lajos 1848–49-es iratainak kiadása sem, de ez a szemlélet sokáig tartotta magát — nemcsak a tankönyvekben, hanem olyan kiadványokban is, mint pl. Perczel Miklósnak az emigrációban készült visszaemlékezése, amelyben még az 1970-es évek végén is rendre kimaradtak a Kossuthot kritizáló részletek, míg Görgeyt elmarasztalók hiánytalanul bennmaradtak. Sajátos fordulatot jelentett a Görgey kérdésben magának Andics Erzsébetnek egy 1965-ben megjelent tanulmánya, amely szerint az osztrák minisztertanács 1849. augusztus 15–16-i ülése a magyar felkelőknek adandó engedményről tárgyalt, — mielőtt értesült volna a világosi fegyverletételről. Eme adatok ismeretében a vád úgy fordult Görgey ellen, hogy a sietős fegyverletétel helyett meg kellett volna kísérelnie az osztrákokkal való tárgyalást, hogy kipuhatolja az esetleges engedmények lehetőségét. Kosáry Domokos beszélt a Görgey-kérdés irodalmi vetületeiről is, így Illyés Gyula Fáklyaláng c. darabjáról, amely — eltérően szerzője korábbi álláspontjától — Görgey ellenes volt, míg Németh László Az áruló-ban valójában Görgey pártjára állt. Az előadó azzal fejezte

be, hogy ezt a kérdést is, miként múltunk más kérdéseit, a racionalitás szellemében és a tények ismeretében kell ábrázolni.

A következő előadó, *Urbán Aladár* egyetemi tanár „Görgey és Kossuth 1848 szeptember–októberében” címmel foglalta össze a rendelkezésre álló ismereteket. (Szövegét lásd e számunkban, a 37–69 l.)

Katona Tamás a miniszterelnökség politikai államtitkára, Görgey önéletrajza 1988. évi modern kiadásának gondozója, „Görgey Vág-menti hadjárata 1849 júniusában” címmel tartotta meg előadását. Bevezetőjében emlékezett az 1989. május 21-én ugyancsak a Hadtörténeti Intézet és Múzeumban tartott konferenciára, amelyet Budavár visszavételének 140. évfordulóján rendeztek. Ennek kapcsán hangsúlyozta, hogy az április 26-án lezajlott komáromi ütközet után Buda visszafoglalása kellett, hogy a következő hadműveleti cél legyen, hiszen a nyugati irányba folytatandó hadműveletekhez a Duna mint fontos közlekedési útvonal elengedhetetlen volt. Ehhez pedig ki kellett iktatni az osztrák kézen lévő Budának a dunai hajózást ellenőrző szerepét. Csak ez után lehetett szó újabb támadásról a nyugat–magyarországi osztrák erők ellen, amelynek a feltételei így 1849 júniusára értek meg, amikor mind az ember-, mind a hadianyagban a megfelelő utánpótlás megérkezett. A feltételek azonban nem voltak kedvezőek, mert Görgey nem várhatott erősítést a délvidéki hadszíntérről, miközben megindult már az orosz intervenció. A hadműveleti cél tehát az lehetett, hogy vereséget mérjenek az osztrák főerőkre, mielőtt megérkezik az orosz hadsereg. A Vág mentén azonban június 16-án nem sikerült a magyar hadtestek között a kívánatos együttműködést biztosítani, míg június 20–22-én a Görgey által személyesen vezetett zsigárdi ütközetet a Haynau segítségére érkezett orosz Panyutyin–hadosztály döntötte el. A vereség ellenére még volt realitás a Görgey által a június 26-án a minisztertanácsnak előterjesztett javaslanak, ami biztosíthatta volna a magyar hadsereg számára a hadászati kezdeményezés lehetőségét. A június 28-i győri vereség, s az ennek hírére a Tisza–Maros térségébe elrendelt összpontosítás ezt lehetetlenné tette. Ennek az új hadműveleti tervnek — a térségben még osztrák kézen lévő Temesvárral — egyetlen realitása volt: a menekülés útjának biztosítása. Katona Tamás rámutatott arra is, hogy az az állítás, miszerint Görgey elfogadta, majd visszautasította volna ennek a Maros-menti összpontosításnak a tervét, nem igaz. Ez Görgey két levelének szándékos összekeveréséből adódó állítás, mert ő előbb ellenezte, majd a kormányküldöttek megérkezése után elfogadta a tervet. Ezt a sorrendet a két levél iktatószámának figyelembe vételével lehet helyreállítani. A Dembinszki-féle összpontosítási terv — hangsúlyozta az előadó — nem késleltette, hanem meggyorsította az osztrák és orosz erők egyesülését, amit Görgey a maga visszavonulási taktikájával próbált késleltetni. A Dembinszki által kezdett és a megérkező Bem által elvesztett temesvári csata után nem maradt más ésszerű megoldás, mint a fegyverletétel.

Hermann Róbert, a Hadtörténeti Intézet tudományos munkatársa „Görgey mint politikus” címmel tartotta meg előadását. Rámutatott, hogy Görgey politikai megítélése két szélsőség irányába tendált. Az egyik szerint nézetei kezdettől erősen eltértek Kossuthétól, így a közöttük támadt feszültség nem egyszerűen a civil politikus és a katonai vezető ellentéte volt. A másik álláspont azt hangsúlyozta, hogy Görgey a katona valójában nem értett a politikához, így ha mégis ilyen kérdésekben

kellett állást foglalnia, az kényszerű és politikusi mércével nem mérhető megnyilatkozás volt. Az előadó szerint a hadsereg szolgálatából kilépett Görgey tudatában volt annak, hogy Magyarország és a Birodalom — valamint az azt szolgáló cs. kir hadsereg — érdekei nem esnek egybe, sőt elkövetkezhet, hogy nyíltan ellentétbe kerülnek egymással. Hazatérve, 1848 április–májusában politikai érdeklődése a márciusi ifjak illetve a baloldal nézeteihez viszik közel, s augusztusban úgy tekinthetjük, mint aki Kossuth politikai irányvonalát képviseli, s ennek kétségtelenül szerepe volt bámulatosan gyors karrierjében. Tekintettel a témát érintő korábbi előadásra Hermann Róbert Görgey politikai nézeteinek részletes bemutatását a lajtai táborban betöltött szerepének, majd a november–decemberi — a császári proklamációkkal és a trónváltozással kapcsolatos — magatartásának ismertetésével kezdte. Részletesen foglalkozott a váci kiáltvány kérdéseivel, amelyet mind a kortársak, mind az utókor többnyire tévesen ítelt meg. Az előadás foglalkozott a Görgey–Dembinszki viszonytal, majd a trónfosztás és a Függetlenségi Nyilatkozat kérdésével. Elmondta, hogy Görgey eredetileg nem ellenezte a Nyilatkozatot, de fenntartásai voltak attól fogva, amint értesült az elfogadás körülményeiről. Majd az orosz intervenció hírére kívánatosnak tartotta annak visszavonását, de ebbe nem kívánta bevonni a hadsereget, mert semmilyen körülmények között nem akart polgárháborút. 1849 nyarán Kossuth elképzeléseit illuzórikusnak tartotta, de nem kívánt ellene fellépni.

Bona Gábor, a történettudományok kandidátusának, a Hadtörténelmi Közlemények főszerkesztőjének előadása „A világsi fegyverletétel” címmel hangzott el. Bevezetőjében az előadó annak a nézetének adott hangot, hogy a világsi fegyverletételt elítélő vélemények valójában azzal függttek és függenek össze, hogy a magyar közvélemény nem tudta érzelmileg feldolgozni azt az állapotot, hogy 1526-ot követően Magyarország megszűnt mint a térség önálló középhatalma. Ezt követően 1849 júliusától foglalkozott a katonai eseményekkel, Görgey levonulásával a Tiszához. Kitért arra a kevésbé ismeretes fejleményre, hogy a cár milyen értetlenkedve fogadta a hírt, hogy a többszörös túlerőben lévő Paszkevics sem döntő ütközetre kényszeríteni, sem bekeríteni nem tudta Görgeyt, aki seregével nagyobb veszteségek nélkül jutott el Aradra. Dembinszki és Bem augusztus 9-i veresége Temesvárnál azonban lehetetlenné, pontosabban értelmetlenné tette a további harcot. Bona Gábor előadása befejezéseként megvizsgálta a Görgey számára még elvileg adott lehetőségeket, ezek sorában az Erdélybe vonulást, a sereg önfeloszlatását, harcolva a török földre vonulást, s arra a megállapításra jutott, hogy a fegyverletétel — bármilyen érzelmi reagálást váltott is az ki — az egyetlen ésszerű, a további eredményre nem vezető véráldozatoktól megkímélő lépés volt. A fegyverletétel nem volt elsiertett lépés, hiszen az oroszoktól más, mint a feltétel nélküli megadás elfogadását nem lehetett várni. A további késedelem viszont Haynau megérkezésével és az osztrák erők támadásával fenyegetett.

A befejező előadást *Cennerné Wilhelmb Gizella*, a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokának tudományos főmunkatársa tartotta „A Görgey-ikonográfia története” címmel. A vetített képes előadás bevezetőjében elmondta, hogy a hazai 19. századi politikai élet kiemelkedő alakjai közül Batthyány Lajos és Szechenyi István — tehát a két arisztokrata — mellett csak Görgey Artúrnak ismerjük gyermekkori ábrázolását. Ezt követően az 1848–49-es hazai és külföldi ábrázolásokat

ismertette, amelyek közül csak Barabás Miklós és Tyroler József portréi a hitelesek, míg a korabeli külföldi ábrázolások valójában elképzelés alapján születtek. Külön figyelmet szentelt Than Mór csataképeinek, azok elkészítése módjának. Az 1848 utáni ábrázolások sorában nemcsak az arcképekkel és a megfestett jelenetekkel foglalkozott a több, mint húsz ábrázolást bemutató előadó, hanem Kászonyi Dániel hírhedt, Görgey-ellenes érzelmeit megelevenítő — és több változatban forgalmazott — „Görgey álma” című fantáziaképevel. Az 1867 utáni korszakot néhány portré, érme és szobor képviselte. Az előadói figyelmesség jóvoltából a hallgatóság megnézhetette Vastagh György és Holló Barnabás lovasszobrainak a helyszínen kiállított bronzmodeljeit is.

A kétségtelen érdeklődéssel kísért előadássorozat befejezéséül *Rázsó Gyula* főigazgató megállapította, hogy az ülészak meggyőzően bizonyította: Görgeyről és a Görgey-kérdésről lehet és kell is újat mondani, a vitás kérdéseket megvizsgálni és megnyugtatóan lezárni.

AWARENFORSchUNGEN

Herausgeben von Falko Daim

Archaeologia Austriaca – Monographien 1–2

Studien zur Archäologie der Awaren 4

Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Wien 1992, 1–2. kötet, 1228 l.

AVAR-KUTATÁSOK

A Bécsi Egyetem Ós- és Koratörténeti Intézete munkatársainak szervezésében 1985 és 1990 között folyó „A koratörténeti kutatások új útjai” elnevezésű projekt keretén belül „Az avarok története és régészete” c. kutatás elérkezett legfontosabb mozzanatához: a most induló „Archaeologia Austriaca” monográfiásorozat első két részeként megjelent a kárpát-medencei avarság történeti, régészeti és ember-tani vizsgálatainak kutatástörténeti jelentőségű kettős kötete. A nemzetközi szerzőgárdát felvonultató reprezentatív kiadványt sokévtizedes kutatómunkája elismeréseként *Dr. Kovrig Ilonának*, a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Osztálya nyugalmazott vezetőjének ajánlották.

Az avarok múltjának feltárását szolgáló eredmények publikálásával kapcsolatban – szomorúan tudomásul véve a kultúrára és történelmi hagyományaink ápolására fordítható támogatás mértékének és reálértékének folyamatos csökkenését szűkebb régióinkban – megállapítható, hogy az elmúlt évtizedben Bécs-központúvá vált a közép-európai avar-kutatás. Ennek ellenére azt hiszem, büszkék lehetünk az utóbbi években ezzel az időszakkal kapcsolatos hazánkban rendezett konferenciákra is (pld. „Kulturális és kereskedelmi kapcsolatok a koraközépkori Közép- és Kelet-Európában”, Szekszárd-Tengelic 1989; a népvándorláskor fiatal kutatóinak szentesi (1990), nyíregyházi (1991) és sátoraljaújhelyi (1992) találkozója; „Az Alföld a 9. században”, Szeged 1992, „A honfoglalás kor régészete”, Budapest 1992), s nemkülönben ezek tudományos hozadékára, melyek többnyire szerényebb kivitelben, de hasonlóan értékes dolgozatokat tartalmazva legtöbbször vidéki múzeumaink évkönyveiben (A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve XV, Szekszárd 1989; A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1984/85–2, Szeged 1991; A Jósa András Múzeum Évkönyve XXX–XXXII (1987–1992), Nyíregyháza 1992; A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (1993) Miskolc s.a.) vagy szellemi műhelyeink (Móra Ferenc Múzeum, Magyar Nemzeti Múzeum) saját kiadásában jelennek meg.

Az Awarenforschungen kettős kötete a „Fonds zur Förderung der Wissenschaftlichen Forschung in Österreich” alapítvány támogatásának köszönhetően szellemében korszerű, tartalmában magas színvonalú, kivitelezésében példaadóan igényes – összességében pedig tudománytörténeti értékű kiadványt eredményezett. A szerkesztő, *Falko Daim* szerteágazó kutatósszervező tevékenységét dicséri, hogy többéves munkával sikerült hat ország 21 tapasztalt és ifjú kutatójának szinte a korszak minden lényeges problémakörét érintő tanulmányát olyan csokorba gyűjtenie, melyben kismonográfia terjedelmű összefoglaló művek és tematikus mikroelemzések harmonikusan váltogatják egymást az antropológia, archeobotanika, archeozoológia, bizantinológia, a történettudomány és mindenekelőtt mindezek „segédtudománya” – a régészet területéről.

Az I. fejezet a történetírás és a bizantinológiáé. A felütést *Walter Pohl* (Institut für Österreichische Geschichtsforschung, Bécs) „Herrschaft und Subsistenz. Zum Wandel der byzantinischen Randkulturen an der Donau vom 6.–8. Jahrhundert” [Hatalom és megélhetés. A Duna-menti bizánci peremkultúrák átalakulása a 6–8. századtól] c. munkája adja (13–24. l.). A szerző tollából nemrég jelent meg az avar korszak történeti szempontú összefoglalása (Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr. München, 1988), amely szakmai berkekben egyöntetű elismerést keltve minden valószínűség szerint hosszú időre meghatározza a kutatás főbb irányait. Jelen művében nem egy nép, hanem egy térség történetét, társadalmi rendjének alapjait kívánta áttekinteni. Módszertani problémát jelent viszont a rendelkezésre álló forrásbázis: a korabeli szociális rétegződésre vonatkozó frott források szükségességével és a településásatások még jórészt publikálatlan adataival szemben jelenleg mintegy 50 000 feltárt avar kori temetkezés információira lehet támaszkodni, ám ezek túlságosan statikus képet adnak a társadalmi rend-

ről – a termelési folyamatok tényleges helyzetéről, a tulajdonról, a jog- és hatalmi viszonyokról nem tájékoztatnak. A szerző az egyes Duna-menti (avar, bolgár és szláv) életmodellek ismertetéséhez a bizánci gazdasághoz való kapcsolódásuk szerint közelít. Az avar kaganátus hatalmának alapjául pld. a 626-os konstantinápolyi ostromig oly nagy mértékben beáramló bizánci „ajándék”, a legalább 6 millió solidus értékű „évpénz” szolgált. Az arany, ezüst, szövetek, luxuscikkek és fegyverek feltehetően árucikként is megjelentek az avarság vezető körében. Maurikios Stratégikonját idézve elemzi a lóállomány szerepét, majd annak hiányát az avar hadsereg egyik legnagyobb problémájaként értékeli. Még a Kárpát-medencében letelepedett avar nép nagyállattartása is kifejezetten hiánygazdálkodás volt, amely a társadalom tagjainak egyszerű megélhetését is alig biztosította. A nagyméretű sírmezők azonban már a 8. században egy viszonylag egységes, békés paraszti kultúráról és vegyes gazdálkodásról tanúskodnak. Bár az avarság vezető rétege művészetének domináns stípepeit motívumait (griffek, állatküzdelmi jelenetek) és középszias eredetű rang- és méltóságneveit ismerjük, a társadalom többségét kitevő parasztság helyzetéről, tulajdonviszonyairól, szabadságáról, illetve szolgaságáról alig tudunk valamit. Ez idő alatt Kelet-Európában északtól az Adriáig, az Elbától az Égei-tengerig szláv népek telepedtek le. Életmodelljük sikere, napjainkig való fennmaradásuk a szerző véleménye szerint az alkalmazkodó képességüknek köszönhető.

Bridget B. Phillips (Department of History at the University of Florida) „Circus Factions and Barbarian Dress in Sixth Century Constantinople” [Cirkuszi pártok és barbár viselet a 6. századi Konstantinápolyban] c. utolsó munkáját – a szerző 1988 márciusában bekövetkezett tragikus halála után – Walter Pohl rendezte sajtó alá (25–32. l.). A bizantinológiai kutatás korábban nem fordított kellő figyelmet arra, hogy a korabeli forrás szerint (Procopius Anecdota, VII) a hunokra és perzsákra emlékeztető ruházattal és hajviselettel ki- és feltűnő „kékek” milyen megfontolásból választották e mélyebb értelmet tükröző külsőségeket. A tanulmány első fejezete a kékek és zöldek cirkuszi pártjait mutatja be. A konstantinápolyi hippodrom mellett, hogy szórakoztató központ volt, a bizánci főváros lakosságának politikai találkozóinak színtere. A két párt képviselői nemcsak a különböző versenyzők szurkolóiként álltak szemben egymással, hanem mint politikai szervezetek is. A nyilvános szertartásokon való császári képviselő és ezek ellentmondásainak bemutatása után a pártok viseletének többértelműségére tér ki a szerző. A kék párt militánsabb tagjainak a barbár hun-perzsa divatot követő, bátorságot és különbséget kifejező ruházata illetve hajviselete a császári hatalommal és talán a kereszténységgel való szembenállást jelképezte. E magatartásmód engedélyezése a császár részéről a társadalmi feszültségek levezetésére szolgáló biztonsági szerepként is értelmezhető. Egy adott közösségre jellemző viselet ilyen szempontú vizsgálata kísérlet az írásos források történeti összefüggéseiben való elemzésére.

A régészettel foglalkozó II. fejezet alkotja természetesen az „Avar-kutatások” súlypontját. Első témaköre a germán hagyományokat, germán népeket érinti. A jelenleg folyó hazai ásatások egyik legizgalmasabb lelőhelyének (Kölked-Feketekapu, Baranya megye) feltárója, *Kiss Attila* (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest) „Germanen im awarenzeitlichen Karpatenbecken” [Germánok az avar kori Kárpát-medencében] c. összegzésében (35–134. l.) a kutatást régóta megosztó kérdéseket boncol. Alapvetően azt, vajon túlélték-e a kárpát-medencei germánok az avar megszállást? Kivonultak-e 568 húsvétján Pannoniából a langobardok, teljesen elpusztultak vagy esetleg megfigyelhetők az egykori asszimiláció régészeti nyomai Gepidia területén, netalán szetteleptették a legyőzött lakosságot? A szerző a történeti bevezető után az írott források tükrében vizsgálja az avar kori (567–822?) germán továbbélés kérdését. A történeti és régészeti források visszfénye az ún. etnikumokhoz köthető archeológia problémakörét és az avar kori germán emlékek meghatározásának elméleti kérdéseit világítja meg – kutatástörténeti áttekintésben. A régészeti vizsgálódások adják meg végül is az avar kori gepida továbbélés észlelésének lehetőségét: az elemzés elsősorban a temetők tárgyi hagyatékán nyugszik (57 lelőhely 15 tárgytípusa alapján elsődleges források: spathák, pajzsudorok, kétélű tokos nyilcsúcsok, kifliformájú fülbevalók, csontfésűk, ovális övcsatok, ollók, vonókések, bepecsételt kerámia, négyszögletes vas övveretek; másodlagos források: csat háromszög alakú verettel, az avaroktól elűtő bronz szíjvégek, vas szíjvégek, rekeszes vas, illetve bronz övveretek, négyszögletes áttört bronz övveretek). A sírleletek összefoglalásánál kitér a II. germán állatstílus avar kori megjelenésének körülményeire. A szerző másfél évtizedes, gepidákkal is kapcsolatos telep-ásatásai hozzájárulnak a germán háztípusok meghatározásához. Az 1831-ben talált – egyes feltételezések szerint több mint 5000 darabot tartalmazó – firtosváraljai (Firtosch/Firtosu) soliduslelet és a kisselyki (Kleinschelken/Seica Mica) depo bemutatása zárja az avar kori gepida továbbélés kérdéskörének taglalását. A még megoldatlan kérdéskörhöz 38 elterjedési térképet készített a vonatkozó lelőhelylistákkal együtt; a meroving vonókések válogatott listája és az erdélyi gepida kincsleletek térképe egészíti ki a mellékleteket. Függeléként négy táblázat (tárgytípusok számszerűsített összefoglalása lelőhelyenként, a kerámiapecsétek fajtái időrendben, az egyes lelettípusok gepida és avar kori jelentkezése – kiemelve a

kölkedi temetőket, illetve a két pénzlelet belső időrendjének ábrázolása) és egy típusábla segíti az elterjedési térképek értelmezését.

A „Bizánci tárgyak avar leletegyüttesekben és a Keszthely-kultúra” témakör nyitó tanulmányát *Garam Éva* (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest) írta „Die Münzdatierten Gräber der Awarenzeit” [Az avarok pénzzel keltezett sírjai] címmel (135–250. l.). A szerző szerencsés kézzel nyúlt e témához, hiszen az avarság régészeti hagyatékát éppen százhusz éve meghatározó kutatásunk alapvető problémáját érinti. A korabeli leletanyag keltezését nagymértékben elősegítik a bizánci érmeek. Ezek száma a kárpát-medencei avar korszakból több mint százra tehető, ám sírból csak 25 származott. Közülük 15 lelőhelyről 16 nyomdafényes bizánci solidusos sírt foglalt katalógusába. Ezeknek a rendkívül fontos információkat hordozó leletegyütteseknek csupán egyharmada volt eddig a nemzetközi kutatás számára elérhető helyen és korszerű módon publikálva (Kunágota, Szentendre 1–3. sír, Szegvár-Sárpoldal 1. sír, Ozora-Tótipusztza, Kiskőrös-Pohibuj-Mackó dűlő 53. sír), a többiek közlése (Békéscsaba-Reptér, Nyíregyháza-Kertgazdaság 3. sír, Jutas 116. sír, Deszk-G 30. sír, Kiszombor-O 2. sír, Hajdúdorog 1. sír, Lovčenac/Szeghegy, Sínpetru German/Németszentpéter, Szeged-Makkoserdő 24. sír, Szeged-Fehértó-B 82. sír) az egész népvándorlások-kutatás számára nyereséget jelent. A vizsgált temetkezések tárgyi emlékeit az ékszerek, övdíszek, fegyverek, lószerszámok és edények jellegzetes csoportjai szerint elemezte. A 78 képtáblán bemutatott leletanyag csaknem a teljes kora avar kori tárgyi hagyatékot magában foglalja. A könnyebb áttekinthetőség céljából a bizánci császárok uralkodása szerint megszerkesztett lelettípus-táblázatot is mellékelte a szerző. Nem szabad elhallgatnunk azonban, hogy még az érmet tartalmazó sírok esetében is szembe kell néznünk bizonyos nehézségekkel: jó példa erre éppen a legkorábban, 1857-ben előkerült legkorábbi, 545 és 565 között vert bizánci érmes avar vezéri temetkezés keltezése körül zajló vita. A Justinianus könnyű solidusát magában foglaló kunágotai leletegyüttest az itt bemutatottnál majdnem egy évszázaddal későbbre datálja stíluskritikai érvekkel alátámasztott tanulmányában Kiss Attila (Zur Zeitstellung des „münzdatierten” awarischen Fürstengrabes von Kunágota. A kunágotai éremmel „keltezett” avarkori fejedelmi sír időrendjéhez. JPMÉ 36 (1991) 67–84, Pécs, 1992); megjegyzésével – miszerint a sírban talált érme csak a legtagabb post quem értelemben keltezik az adott leletegyüttest – teljes mértékben egyetérthetünk.

Müller Róbert (Balatoni Múzeum, Keszthely) „Neue archäologische Funde der Keszthely-Kultur” [A Keszthely-kultúra új régészeti leletei] címmel foglalta össze a későantik hagyományait egészen az avar korszak végéig megőrző népségnek az utóbbi időben előkerült tárgyi emlékeit (251–307. l.). Rövid kutatástörténeti bevezetését 18 Keszthely-kultúrárs lelőhely leírása követi, mellyel Kiss Gábor „Funde der Awarenzeit aus Ungarn in Wiener Museen I. Funde aus der Umgebung von Keszthely” c. összefoglalását (ArchA 68 (1984) 161–201.) egészítette ki. Az eddig ismert temetkezéseken kívül kétségtelenül hozzájuk kapcsolható néhány Keszthely környékén lokalizált településnyom is. Részletesen bemutatja a keszthely-fenékpusztai későrómai erdő déli falánál 1970–71-ben feltárt temető 120 sírja közül Keszthely-kultúrárs népségnek meghatározható 6–7. századi temetkezéseket (11 sír). Sági Károly 1961-ben Lesencetomaj–Piroskereszt lelőhelyen 53 hasonló korú sírt tárt fel, melynek leletanyaga most került közlésre. Összefoglalásában az avar fennhatóság alá került romanizált keresztény népség sorsát tekinti át egészen a 9. századig. A tanulmányt 23 képtábla és öt lelőhely-elterjedési, illetve temetőtérkép illusztrálja. Az elemzés során említett feltárásokról azóta megjelent előzetes jelentések: S. Perémi Ágota, A lesencetomaj-piroskereszt Keszthely-kultúrárs temető. MFMÉ 1984/85-2, Szeged 1991, 155–169; Költő László, A kéthely-megoldali Keszthely-kultúrárs temető. Uott, 171–186. A problémákör legfrissebb áttekintése: Kiss Gábor, Adatok a Keszthely-kultúra kutatástörténetéhez. JAMÉ XXX-XXXII (1987–1989) Nyíregyháza 1992, 245–252.

„Az avar birodalom és a Kelet. Szasszanida és bizánci hatások a Kaukázus-vidék anyagi kultúrájában” c. fejezet bevezető tanulmánya *Bálint Csanád* (MTA Régészeti Intézet, Budapest) „Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe. Das Grab von Üc Tepe (Sowj. Azerbajdzsan) und der beschlagverzierte Gürtel im 6. und 7. Jahrhundert” [Kölcsönhatások Irán, Bizánc és a sztyepp között. Az Üc Tepe-i sír (Szoj. Azerbajdzsán) és a 6–7. századi veretes öv] c. munkája (309–496. l.), amely némi kiegészítéssel az 1992-ben megvédett akadémiai doktori értekezésével egyezik. A szerző a koraközépkori sztyepp nemzetközileg elismert kutatója (legutóbb e témakörben megjelent monográfiája: Die Archäologie der Steppe. Wien–Köln, 1989), jelen dolgozatában egy azerbajdzsáni temetkezés gazdag leletanyaga kapcsán ad nagyívű áttekintést a 6–7. századi Transzkaukázus régészeti-történeti kérdéseiről és Iránnak a téma szempontjából érintett anyagi kultúrájáról. Külön fejezetet szentel a késő szasszanida kori Irán „kis tárgyaival” foglalkozó régészet legbecsesebb emlékének, a veretes-kisszfjas öv származása és elterjedése kérdésének. A világ legkülönbözőbb gyűjteményeiben őrzött publikált és még közölhetlen överet-együtteseket elemez, melyek többsége a Kaszpi-tenger déli partjainál elterülő Dailaman hegyvidéki tartományból származik.

Megállapítás szerint a korabeli Irán vonzaskörében részben az egykorú Bizáncban és a sztyeppén használatos övdíszekkel azonos, részben pedig azoktól eltérő típusú veretek fordultak elő. Az azonosság főleg az előállítási módban (öntés, préselés, granuláció) és a szíjra való rögzítésben (nítszög vagy szalagfűl) nyilvánul meg. A különbségek zöme a veretek formájában (téglalap alak, ívelt oldal; „halfarkas” végződésű vagy áttört díszű kisszíjvég), díszítésében (bordás vagy árkos tagolás, pontkör, szokatlan elrendezésű granuláció, ember- és állatfejbrázolás, szíj- és levéalakú áttörés) és főleg az övek szerkezetében (a kisszíjvégek rendkívül magas számában) figyelhetők meg. Az öntött ezüst veretek egy része az ún. martinovkai típusú övdíszek csoportjához sorolható. A Kara és az Arax közti sztyepp közepén levő Ūc Tepe lelőhely szokatlanul gazdag férfi temetkezése egy kurgán feltárásánál került elő a Szovjet Tudományos Akadémia 1957–60 közötti azerbajdzsáni expedíciója során. Az arany sirmellékletek (I. Justinus bizánci császár 522–527-es uralkodási periódusából származó – ékszerként viselt, de alig kopott – solidus, P-függesztőfüles szablya, martinovkai típusú veretes öv, nyak- és karperecek, medaillon, veretes lábbeli), a temetkezési rítus, az embertani elemzés, valamint a 6–7. századi kaukázusi Albánia történetének és a korabeli jelentősebb sírleletek alapján megállapítható társadalmi rétegződés jellemzése nyomán arra a következtetésre jut, hogy itt egy Paytakarānban (az ország második legfontosabb városában) élt kaukázusi albán előkelők temettek el a 6. század közepe táján. A következők fejezet az ún. martinovkai típusú övveretek kutatástörténetét, terminológiáját, időrendjét és elterjedési körét tárgyalja – külön elemezve e tárgy-típusnak a kárpát-medencei legkorábbi avar emlékanyaghoz fűződő kapcsolatait. Összefoglalásában a „Kelet vagy Róma” kérdéshelyet haszontalanságát bizonyítja a minden korban érvényesülő kulturális kölcsönhatások jóvoltából, hiszen az anyagi kultúra földrajzi régiókhoz és elsősorban befogadó közegekhez kötődik, s nem pedig mesterséges határokhoz, egymástól elszigetelt politikai alakzatokhoz. Gazdag mellékletekkel illusztrált tanulmányához (60 táblán fényképek, rajzok, lelőhely- és leletelterjedési térképek, az egyes lelet-típusokat időrendi bontásban bemutató szeriációs táblázatok) három függelék csatlakozik: a martinovkai típusú övveretek katalógusa, a 6. századi transzkaukázusi szasszanida és bizánci pénzek listája és a szövegben említett iráni, bizánci és kaukázusi albán uralkodók felsorolása.

Ekaterina V. Goldina (Udmurtsche Universitāt, Izsevszk) „Gürtelteile mit Pflanzenornamenten aus dem Kamagebiet” [Növénymotívumos övveretek a Káma-vidékről] c. áttekintésében (497–507. l.) olyan témakört elemez, amely a késő avar kori Kárpát-medence griffes-indás kultúrája szempontjából is különös érdeklődésre tarthat számot. Növényi ábrázolásos leletek több helyen is megfigyelhetők Keleten, így Közép-Ázsiában, a Kaukázusban, a Krímben és egy jól körülhatárolható csoportban jelentkeznek a Felső-Káma-vidéken (Lomovatovói kultúra), a Káma egyik mellékfolyójához tartozó Szilva-medencében (Nevolinói kultúra), illetve a Vjatka baloldali mellékfolyójának, a Csepca jobbpartján (Polomi kultúra). A vizsgált terület tíz lelőhelyén eddig 104 darab növényi mintás öntött bronz övdísz (nagyszíjvég, veret és csat) került elő. Jellemző rájuk, hogy csak az egyik oldaluk díszített (a hátlapjuk sima – ellentétben pld. a késő avar kori példányokkal). Típusaik alapján hat csoportba sorolta őket a szerző (1: girlandcsomos ábrázolásos; 2: szőlőindás és palmettás; 3: szőlőlével-virág-fürtös; 4: szemüvegforma-mintás; 5: inda- és kördíszes; 6: általában növényi motívumra emlékeztető veretek). Stíluskritikai elemzése szerint az első csoport a Pontus-vidéki bizánci leletanyaggal rokonítható; a második-harmadikhoz tartozók közép-ázsiai összefüggéseket mutatnak; a negyedik csoport döntő többségében áttört nagyszíjvégeivel és az ötödik típus egyetlen csatjával a késő avar kori hagyatékhoz hasonlít, míg a hatodik típushoz nem található pillanatnyilag analógia. E Káma-vidéki növénymotívumos veretek a 7. század végétől a 8. század végéig, némely esetben a 9. századra keltezhetők. Figyelemre méltó, hogy e zárt csoport emlékei között eddig még nem találtak griffábrázolásos övdíszet. A tanulmányt lelőhelyelterjedési térkép és négy képtábla zárja.

Dafydd Kidd (Department of Medieval and Later Antiquities of British Museum, London) „The Valestnion (Thessaly) Hoard – A Footnote” [Megjegyzés a valestnioni (Thesszalia) kincshez] c. dolgozatában (509–515. l.) egy ugró oroslánt ábrázoló öntött bronz leletet mutat be, melyet 1989-ben vásárolt a British Múzeum. Analógiái szerint a 6–7. századra keltezhető, funkciója pajzsvetret vagy nyeregkapadísz lehetett. A londoni Sotheby-aukción szerepelt még két hozzá hasonló állatábrázolásos példány, amelyet azonban nem vettek meg. Valószínűleg egy 1924-ben Görögországban talált nagyobb kincs darabjai lehetnek, melyek régiségkereskedők kezén kerültek Franciaországba. 1925-ben publikálta őket Charles Vignier – ezután eltűntek a kutatás látóköréből. A valestnioni kincs lelőkörményeiről csak annyi ismeretes, hogy bányászás közben találták valahol Thesszáliában a Kara-Dagh vagy Mavro-Vouni hegységekben Láriza és Vólosz között. A kincs közlésekor készült fénykép tanúsága szerint még több, azóta valószínűleg magángyűjteménybe került tárgy tartozott a leletgyűjtéshez, különösen érdekes közülük egy állatfigurákkal díszített „votív kéz”. Az eredetiségükről zajló vita ismertetése után a korabeli, hasonló szereppel bíró állatábrázolásos öntött, lemezes illetve préselt vereteket veszi számba (Fönlak, Biskupija, Stabio, Pregrad-

naja Stanica, Skibintsky, Zarajsk, Malaja Perescsepina, Martinovka – ez utóbbi leletanyag korszerű közlése a Studien zur Archäologie der Awaren 5. kötetében várható). A tanulmányt 3 ábra illusztrálja.

Vida Tivadar (MTA Régészeti Intézete, Budapest) „Zu einigen handgeformten frühawarischen Keramiktypen und ihre östlichen Beziehungen” [Egy kora avar kori kerámia csoport és keleti kapcsolatai] c. tanulmánya (517–577. l.) az ELTE Régészeti Tanszékén 1986-ban készült szakdolgozatának függeléke volt. A régészettudomány jellegzetessége, hogy a neolitikum óta vizsgálatának tárgyát, a ránk maradt anyagi kultúra nem egy esetben döntő többségét a kerámialeletek alkotják. Ezek elemzése, tipológiája, időrendi keletzése sajátos eszköz és feladat a régészet művelői számára. Az avar kori agyagedények monografikus feldolgozására bár még nem vállalkozhatott a kutatás, de a tanulmány írója már több cikkében tett erre felé vezető lépést. Jelen munkájában egy jól körülhatárolható kerámia csoport (a szabad kézzel formált bütykös, csücskös peremű, a négyszögletes szájú és a dudoros díszű edények) elterjedését, tipológiáját, technológiáját és időrendjét vizsgálja. Az öt elterjedési térképpel és 23 rajzos-fotós táblával kísért elemzésében arra a következtetésre jut, hogy ezek az általában gyengén iszapolt agyagból készült fazekastermékek a Kárpát-medencében előzmény nélküliek. Eredetük – keleti analógiák alapján – Közép-Ázsiában a Szir-Darja vidékén, Belső-Ázsiában a Tuvai-medencében és Dél-Szibériában a Jenyiszej középső folyásának vidékén, a Minuszinszki-medencében kereshető. Az avarság keleti származását alátámasztó érvek sora (mint pld. temetkezési szokások, lószerszámok, páncélok, szürke kerámia, kardok) ennek a tanulmánynak köszönhetően egy újabb, a fentiekben körvonalazott kerámia csoport bizonyítékával bővült.

Az „Avar-kutatások” második kötete „Az avar birodalom és a szlávok. Kulturális kapcsolatok, időrendi problémák” témakörével kezdődik. Az első tanulmány *Kiss Gábor* (Savaria Múzeum, Szombathely) „Zur Datierung der Urnengräber vom awarenzeitlichen Gräberfeld Keszthely-Stadt” [Az avar kori Keszthely-Városi temető urnasírnjainak keletkezéséhez] c. bravúros eszmeifuttatása, melyben egy évszázados téveszmét foszlát szét aprólékos, nyomozásba illő eljárással (585–604. l.). Módszere igen egyszerű: vizsdatér az eredeti információforrásokhoz; a múzeumi leltárkönyvek és a helyi újságok korabeli leírásait a mai tudásunkkal felvértezve próbálja meg értelmezni. A téveszme lényege: Lipp Vilmos 1879–1883 közötti ásatásai során 1150 temetkezés került feltárrásra a keszthely-városi temetőben, melyek között 11 urnasír volt. Ezeket a szakirodalom – eddig – 9. századi, szláv etnikumhoz köthető hamvasztásos temetkezéseként tartotta számon. A téves keletzés és etnikai interpretáció okait részletesen bemutatva a következőket állapítja meg: a kérdéses urnasírok a sírmező északkeleti sarkában, a leggazdagabb avar temetkezések közelében 1879 novemberében, 1880 tavaszán és őszén általában humusból vagy sárga homokrétegből kerültek elő; a 11 urna közül kettőt avar sírok fölött találtak (ebből – tévesen – szuperpozícióra következtetett a kutatás); múzeumba egyik edény sem jutott; leírásuk szerint bizonyára őskoriak voltak (a szombathelyi gyűjteményben a lelőhelyről őrzött analógiák alapján feltehetően a rézkori bádeni kultúra, illetve a bronzkori urnamezős kultúra emlékei lehettek). Jóllehet Keszthely távolabbi körzetében valóban kerültek elő napjainkig 9. századi urnatemetkezések, a keszthely-városi temetőt a fentiek alapján törölni kell a hiteles szláv urnasíros lelőhelyek listájáról. Munkájához négy képtáblán sorakoztatta föl a bizonyítékokat.

Nada Profantová (Archeologický ústav ČAV, Prága) „Awarische Funde aus den Gebieten nördlich der awarischen Siedlungsgrenzen. Mit einem Beitrag von Jaroslav Frána und Antonín Mastalka” [Az avar települési határoktól északra levő vidékek avar leletei. Jaroslav Frána és Antonín Mastalka közreműködésével] frott összefoglalása (605–801. l.) a cseh és szlovák történetírás alapproblémáinak egyikét, az avarok és a letelepült szlávok viszonyát taglalja elsősorban a 7–8. század során, majd a 9. század első felében. Az avar kaganátus északi határán túl, többségében a mai cseh- és morva vidéken, Szlovákia, Lengyelország és kisebbrészt Németország területén előkerült avar kulturális kapcsolatokat mutató tárgyi emlékek sorsát kutatja. A kora és közép avar, majd a késő avar kori övveretek, ékszerek, fegyverek, lószerszámveretek és egyéb tartozékok tételes elemzését kisebb csonttárgyak és a kerámialeletek bemutatása követi. A Cseh- és Morvaországból származó avar veretek fémvizsgálatának régészeti szempontú elemzése külön fejezetben kapott helyet (a vegelemzés adatait a szerzőtársak, a Cseh Tudományos Akadémia Atomfizikai Intézetének munkatársai biztosították). A történeti értékelés után az egyes lelőhelyek bibliográfiáját is nyújtó katalógus zárja az igen sok közöletlen adatot tartalmazó értékes tanulmányt. Mellékletként 12 ábra, 55 képtábla, 9 elterjedési térkép és 4 táblázat segíti az olvasó tájékozódását.

Erik Szameit (Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Wien) „Zur chronologischen Stellung des frühmittelalterlichen Gräberfeld von Sieghartskirchen, Niederösterreich, und die Grabfunde aus Proleb, Steiermark” [A sieghartskircheni (Alsó-Ausztria) koraközépkori temető keletzéséről és a prolebi sírleletek (Stájerország)] c. tanulmánya (803–838. l.) a késő avar kori településterület legnyugatibb

részére, a bécsi-erdő és az Enns folyó közötti térségre vezet bennünket. 1905-ben – ránk maradt ásatási megfigyelések nélkül – 18 temetkezést tártak föl egy sieghartskircheni dombon. A leletanyagot Mitscha-Märcheim 1953-ban csak szórványként tudta közölni és a 8/9. századfordulótól a 10. század kezdetéig tartó időszakra keltezte. Az azóta eltelt négy évtized új ismeretei birtokában a szerző újraértékeli a temető időrendi besorolását (eszerint a 8. század közepétől, második felétől a 9. század első negyedéig használhatták); és nem karoling, hanem késő avar jellegűnek tartja a szegényes tárgyi hagyatékokat. A tanulmány második részében hat prolebi sírból származó leletanyagot a karantán szlávok emlékeiként jellemez. Véleménye szerint 800 körül élt e népek az az utolsó generációja, amelynek viseletén a helyi és nyugati eredetű formák mellett még avar elemek is megjelentek. A szerző a két lelőhely régészeti anyagát újraajazoltatta és 11 képtáblán mellékelte.

Szöke Béla Miklós (MTA Régészeti Intézete, Budapest) „Die Beziehungen zwischen dem oberen Donautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schmuck)” [A Felső-Dunavölgy és Nyugat-Magyarország kapcsolatai a 9. század első felében (Női viselet és ékszerek)] c. munkája lényegében megegyezik az 1993. év során tudományos minősítésre benyújtott kandidátusi disszertációjával (841–968. l.). A szerző korábbi tanulmányaiban mintaszerű alapossgal elemezte az avar birodalom politikai hanyatlásának időszára általában jellemző régészeti leletanyagot (így pld. férfiak viselete, felszerelése, egyéb korszakjelző leletek), most a vizsgált időszak egészére inkább jellemző, hálásabb téma, az ékszerkészlet elemzésére került sor. Külön nyereség a szakma számára, hogy a szerző Vándor Lászlóval közösen folytatott ásatásáról, a Zalakomár-Lesvári dűlői lelőhelyről e helyen jelent meg az eddigi legrészletesebb beszámoló, mely sokrétű és igen gazdag leletanyagával méltó alapul szolgált az összefoglaló igényű tanulmánynak. A régészeti leletanyag analízise a különböző fülbevalótípusok kimerítő leírásával kezdődik, majd a nyakdíszek, karperecek, gyűrűk, fibulák és díszítők következnek. A női munkaeszközök közül a csontból, bronzból, illetve vaslemezből készített tűtartókat, csontnyeles késeket és az orsógombokat mutatja be. Rendkívül hasznosak a 8/9. századfordulótól a 9. század végéig előforduló ékszerek fejlődési sorát és az egyes leletípusok lelőhelyenkénti előfordulását ábrázoló mellékletek. A tanulmányt bőséges illusztráció (44 képtábla, 12 temetőterkép és egy lelőhelyterjedési térkép) kíséri.

Elsősorban a korabeli halottbúcsúztatási szertartás mozzanatait jellemzi *Tomka Péter* (Xantus János Múzeum, Győr) „Awarische Bestattungssitten – Abriss der Forschungsgeschichte bis 1963” [Avar temetkezési szokások – Kutatóstörténeti áttekintés 1963-ig] c. összefoglaló tanulmánya (969–1023. l.), ám ennél sokkal többet nyújt: számba veszi és kritikus tisztelettel értékeli az avar korszak mai művelését megalapozó tudós elődök munkásságát. A 6–9. századi anyagi kultúra hagyatékának nagyobbik részét jelenleg még kétségtelenül a temetkezésekből ismerjük. Magától értetődik, hogy a régészeti feltárások során a temető helyére, a sírok irányítására, a csontvázak helyzetére vagy a sírban talált tárgyakra vonatkozó megfigyelések már a kutatás kezdetétől nagy jelentőséggel bírnak. A vizsgálat tárgya ugyanaz maradt (az avar kori társadalom régészeti érzékelhető emlékei), a rendelkezésre álló módszerek és eszközök azonban folyton változtak és természetesen a múltba néző személy egyénisége, felkészültsége és szemléletmódja is nagyban befolyásolta a kutatás eredményeit. Évszázadunk történeti sorsfordulóihhoz (1914, 1945) igazodva összegzi három fejezetben azt az ismeretanyagot, amit kiváló kutatók egész nemzedékei halmoztak fel számunkra. Pulszky Ferenc, Lipp Vilmos, Sótér Ágost, Wosinszky Mór, Nagy Géza, Éber László, Börzsönyi Arnold, Kada Elek, Hampel József, Kovács István, Jósa András, Rhé Gyula, Fehér Géza, Móra Ferenc, Fettich Nándor, Horváth Tibor, Csallány Dezső és László Gyula a legnagyobbak azoknak sorában, akiknek ásató tevékenysége és szellemi hozzájárulása elvezette tudományterületünket Kovrig Ilonának a kutatásban korszakhatárt jelentő alattányi lelőhely feldolgozásáig. Az 1963-ban megjelent monográfia a temetkezési szokásokra vonatkozó régészeti adatok értelmezése és rendszerezése terén mind a mai napig a legtöbbet nyújtotta, s ezzel az interdiszciplináris régészeti kutatások kezdetét jelentette Magyarországon.

A III. fejezet az embertani kutatásokkal foglalkozik. *Margit Berner – Herbert Kritscher – Johann Szilvássy* (Naturhistorisches Museum, Anthropologische Abteilung, Bécs) „Die Skelette des awarischen Gräberfeldes von Münchendorf – mit einem Beitrag von *Falko Daim*” [A münchenendorfi (Alsó-Ausztria) avar temető csontváza. Falko Daim közreműködésével] írt közös feldolgozása (1027–1191. l.) az 1901-ben, majd 1928–39 között feltárt, 55 síros lelőhely sokoldalú embertani értékelését nyújtja. A rövid történeti bevezetés után a kötet szerkesztője a temető betelepítésének folyamatát vázolja a régészeti leletek alapján (az egyetlen és a többiek közül kissé távolabb előkerült, a 7. század második negyedére keltezhető temetkezést leszámítva a döntő többség 8. századi lakosságra utal). A tárgyi hagyatékok belső időrendjének figyelembe vételével megállapították, hogy az europid típust az idők folyamán mongolid váltotta fel e

közösségnél, melyből közép-ázsiai bevándorlókra következtek. A terjedelmes tanulmányt 28 ábra, a metrikus adatok függeléke és 19 képtábla kíséri.

Silke Grefen-Peters (Institut für Humanbiologie, Abteilung Anthropologie der Technischen Universität, Braunschweig) „Doppelbestattung in awarischen Gräberfeldern. Wege und Grenzen der anthropologischen Forschung” [Az avar sírmezők kettős temetkezései. Az embertani kutatás útjai és határai] c. munka (1193–1228. l.) az *Awarenforschungen* zárótanulmánya. A közös sírba fektetett személyek temetkezési szokásait mindenekelőtt az ausztriai leobersdorfi, zwölfaxingi és zillingtali adatok alapján foglalja össze, de – a teljesség igénye nélkül – kitekint néhány magyarországi lelőhelyre is. A nem nagyszámú, de az avar temetőben rendszeresen előforduló kettős, illetve többes temetkezésekből rokonsági kapcsolatokra lehet következtetni. E családrekonstrukcióval kapcsolatos kérdéseknél feltétlenül meg kell emlékeznünk a közelmúltban elhunyt Lengyel Imre professzor munkásságáról, aki különböző korokban élt népességek biológiai jellegzetességeinek meghatározására kémiai analitikai és szerológiai vizsgálatokkal tett biztató kísérleteket.

A tanulmányok ismertetése után – zárszóként – csak néhány apró megjegyzés. A figyelmes olvasó szemét bizonyára nem kerülik el azok a kisebb szerkesztési hibák, melyeket a recenzensnek a dicséret szavak mellett is kötelessége megemlíteni. Elkerülhető lett volna az a félreértésre alkalmat adó tévedés, hogy öt esetben nem egyezik meg a tartalomjegyzékben szereplő és a kötetben feltüntetett cím (Bálint Csanád, Ekaterina V. Goldina, Szóke B. Miklós, Tomka Péter és Margit Berner – Herbert Kritischer – Johann Szilvássy tanulmányainál). Sajnálatos módon szembetűnő az *Awarenforschungen* kiadási munkálataiban a magyar nyelvi lektor hiánya is, akinek segítségével a magyaranyú hazai szakirodalom és nagyszámú magyarországi helységnev (ékezet)helyes idézését, illetve megnevezését biztosíthatták volna.

Végezetül azonban – tisztelgve a kárpát-medencei avar korszak régészeti kutatásának szentelt magas színvonalú sorozat eddigi eredményei előtt – legalább felsorolásszerűen emlékezzünk meg a *Studien zur Archäologie der Awaren* korábban megjelent három kötetéről: *Falko Daim – Andreas Lippert*, *Das awarische Gräberfeld von Sommerein am Leithagebirge*, NÖ. Wien, 1984; *Joachim Werner*, *Der Schatzfund von Vrap in Albanien. Beiträge zur Archäologie der Awarenzeit im mittleren Donauraum*. Wien, 1986; *Falko Daim*, *Das awarische Gräberfeld von Leobersdorf*, NÖ. Wien, 1987. – további, hasonlóan gazdag eredményeket teremtő monográfiákat kívánva a szélesebb értelemben vett történettudomány művelői számára.

Szentpéteri József

N. N. KORINNŪJ

PEREJASZLAVSZKAJA ZEMLJA X PERVAJA POLOVINA XIII VEKA

Kijev, Neukova Dumka, 1992. 312 l.

A PEREJASZLAVI FÖLD TÖRTÉNETE A 10. SZÁZADTÓL

A 13. SZÁZAD KÖZEPÉIG

N. N. Korinnűj, az Ukrán Tudományos Akadémia Történettudomány Intézetének főmunkatársa a Dnyeper-parti Perejaszlav és a körülötte formálódó területi egység (fejedelemség) történetének szentelte monográfiáját. Perejaszlav Kijev és Csernyigov mellett az orosz állam egyik igen fontos központja volt: fekvésénél fogva (Kijevtől délkeletre) különleges szerepet játszott, védelmi feladatokat látott el, esetenként ütközőzónává alakult.

A monográfia rövid bevezetőből, nyolc fejezetből és mellékletből áll. Az egyes fejezetek Perejaszlav történetének historiográfiájáról, a körzet etnika összetételéről, az önálló fejedelemség területének kialakulásáról – módosulásáról, politikai berendezkedéséről, a kunokkal (polovecek) folytatott évszázados küzdelemről, az életföldrajzi körülményekről, a gazdaság helyzetéről és Perejaszlav kultúrájáról szólnak. A mellékleteket alkotó hat táblázat közül kettő Perejaszlav körzetéhez tartozó, az évkönyvekben előforduló földrajzi és helységnevek lokalizálását adja — bőséges szakirodalmi kiegészítésekkel. A harmadik az ásatásokon előkerülő pénzleletek katalógusát foglalja magába, szintén szakirodalmi mutatókkal ellátva. A negyedik táblázat a feltárt védelmi erődítések (tkp. gyepüket, oroszul: „zmijevüje valü”) írja le. Az ötödik melléklet Perejaszlav fejedelmeinek, a hatodik pedig püspökeinek névsorát tartalmazza. Megkönnyítette volna a kötetet forgatók dolgát, ha mindehhez egy betűrend szerinti bibliográfia és névmutató is társul.

A fejezetcímekből az derül ki, hogy a szerző a perejaszlavi területéről (majd fejedelemségről) a teljesség igényével fellépő képet kívánt rajzolni. Mind a házagosan fennmaradt frott források, mind a feldolgozott régészeti anyag szétfeszíti ezeket a kereteket. Korinnűj pl. állást foglal számos olyan kérdésben is, amelynek megválaszolása messze túlmutat Perejaszlav történetén és a Kijev Rusz egésze szempontjából meghatározó. Ilyen pl. a „Rusz” szó etimológiája, a kincsletekből kirajzolódó kereskedelmi forgalom stb. Az általános vonások elősorolása azt a benyomást erősítik, hogy Perejaszlav számos vonásban nem is különbözött az óorosz állam egészétől. Különös figyelmet érdemel a második fejezet, amely perejaszlav etnikai összetételét vizsgálja. A szerző itt sem kerülhet meg az adott fejedelemség határán túlmutató kérdéseket. Ilyen pl. az ún. normann-probléma.

Korinnűj a 12. század elején lejegyzett orosz őskronika (Poveszty Vremennih let) szövetét felbontva azt állapítja meg, hogy az első fejedelmek nevei (pl. Üleg, Igor, Olga) csak a 11–12. század fordulóján kaptak „elszlávósított” alakot. A normann-varégek szerepéről szólva elfogadja a nyelvészet megállapításait, hogy tudniillik a „Rusz” szó finn közvetítéssel (Tuotsi) átvett népnév, amely eredetileg a kelet-európai síkság északi felén felbukkanó keleti szláv (szlovén törzs) — skandináv összetételű csoportot jelöl, amely jelentős számú finnugor népességet is magába olvasztott. Korinnűj nézetei szerint az északi ruszok megjelenése délen, a plján–ulicsok földjén Kijev és a kazárok közt kirobbant konfliktussal magyarázható.

Korinnűj vitatja, hogy az orosz őskronika hitelesen őrizte meg a keleti szláv törzsek névanyagát. Bár egyes szerzőket (ld. B. A. Ribakov) eme elnevezések — poljanok, szeverjanok stb. — arra ragadtattak, hogy nemcsak egy-egy törzset, hanem egész törzsszövetségeket láttak mögöttük. Korinnűj a keleti szlávokon belül négy, egymástól égtájak szerint elkülönülő csoportot lát, amelynek az államalakulása előestéjén a törzseknel nagyobb szervezeti alakot öltöttek. Korinnűj nagy figyelmet fordít Perejaszlav és a sztyeppe kapcsolataira. Bizonyítottnak látja, hogy a Fekete-tenger parti Tmutarakan létrejötté idején nem szláv, hanem kazár fennhatóság alá tartozó alakulat. Perejaszlav körzetéről szólva pedig arra a következtetésre jut, hogy a Dnyeper bal partjára lokalizált szláv törzs (Ulicsi) neve török eredetű töredék népcsoportot takar, amely a később szláv kolonizáció következtében szlávósodott el. Az egykori török nyelvvel beszélő lakosság nyomát őrzik a török eredetű víz- és helynevek; a szláv kolonizáció ütemére pedig a 11–13. században közösen használt temetők utalnak. E sztyeppei eredetű török néptöredéket — mondja a szerző — a kijevi nagyfejedelmek fogadták fel védelmi feladatok ellátására, mint erre későbbi példák is vannak.

A harmadik fejezetben taglalt terület-formálódás leírása során a szerző hatalmas munkát végzett. A. N. Naszonov 1951-ben publikált, hasonló feldolgozásához képest új eredménnyel szolgált. Eszerint Perejaszlavot mindvégig a sztyeppe világával való szorosabb kapcsolat jellemezte. Védelmi szerepe segítette hozzá, hogy igen korán a három legjelentősebb központ egyikévé váljon. Önállóságra a 11. század második felében, Bölcs Jaroszlav fiainak uralma idején tett szert. Ekkor nemcsak védelmi feladatok hátrultak rá, hanem egy sor később önálló terület is az irányítása alá tartozott; többek közt Rosztov–Szuздal és Szmolenszk is. Kijev közelsége miatt a 12. században Perejaszlav fejedelmek számára ugródeszkát jelentett a kijevi trón megszerzéséhez. Korinnűj szemléletének újdonsága, hogy az imént említett területek önállósodását az egyházszervezet differenciálódásával párhuzamosan megvalósulónak látja.

A társadalmi–politikai berendezkedéséről szólva a hangsúly ismét a kijevi Rusz egészére jellemző általános vonásokra helyeződik. Sajnos, e ponton a szerző nem lép túl a korábban kialakult sémákon: gyakran szerepel a feudális jelző (pl. feudális nagybirtok, — elnyomás, — tanácsok, stb.), kétségek nélkül használja a vazallitás fogalmát és a városoknak („gorod”) nevezett településeket a korabeli nyugat-európai típushoz sorolja. Nem marad mentes bizonyos történések etikai minősítésétől sem, pl. szláv genocidiumot emleget a normannok megjelenése következtében.

A munka igen értékes fejezetre a régészeti felmérés feltárt védekező rendszer bemutatása. Ehhez hasonló, imponálóan gazdag anyagot láttat a települések leletanyagából. A szerző fontos szerepet szán az éremleleteknek, amelyek a kereskedelmi kapcsolatokra, a kereskedelmi útvonalak forgalmára vet fényt. Ugyancsak a régészethez fordul segítségért a hagyományos kereskedelmi cikkek (méz, viasz, prémek) körét bővítendő. A kézműiparról szólva azonban ez a módszer félreorientál, mivel sem a tárgyakat előállító társadalmi helyzetére, sem pedig eme foglalkoztatásuk kizárólagosságára nem nyújt bizonyítékot. Így a szerző munkamegosztásról szóló következtetése szintén a korábbi sémák mechanikus átvételének tekinthető.

A kultúráról frott fejezetek irodalmi részénél a szerző helyesen indul ki abból, hogy Perejaszlav mint püspöki székhely a történet feljegyzések megindulásában élvonalbeli szerepet játszott (ld. A. A. Szmátov és D. Sz. Lihacsov kutatásait). Azonban az óorosz népköltészet nevezetes eposzainak (blinak) keletkezési helyét meghatározni — reménytelen vállalkozásnak látszik. A sztyeppe világhoz kötődő lá-

tásmód a másik két déli centrum, Kijev és Csernyigov körzetében is jellemző lehetett. Hasonló aránytévészésnek látszik Vlagyimir Monomahnak fiaihoz (nyilván nem sajátkezűleg!) frott intelmeit (Poucsenyija) a perejaszlavi közeg produktumának tekinteni. Még akkor sem, ha tudjuk, hogy Vlagyimir Monomah a kijevi trónra emelkedése előtt hosszú időt töltött Perejaszlav élén. Ugyanez mondható az első orosz szentek, Borisz és Gleb legendájáról is: vértanúhaláluk helyszíne erre nem elegendő érv. Perejaszlav kulturális értékeinek bemutatásakor Korinnüj erős oldala ismét a régészet. A feltárt templomok és az évkönyvekben említett egyházi létesítmények egymásnak megfeleltetése, a gazdag anyag leírása úttörő vállalkozás.

Az összegzésben, sajnos, ismét az általánosságok kerülnek elő, holott — mint többször kiemeltük — a szerző legnagyobb érdeme rengeteg részkérdés alapos kimunkálása. Mivel a recenzió egy magyar nyelvű folyóirat hasábjain jelenik meg, hadd adjunk hangot hiányérzetünknek, hogy a Kijevi Rusz szomszédságban élő magyar törzsekről alig esik szó (kazárokról és a besenyőkről igen), pedig kapcsolataik a keleti szláv népe sséggel Dzsajhan és Bfborbanszületett Konstantin alapján nyilvánvaló. Hasonlóan mellőzi a szerző azt a néhány, kereskedelemre utaló adatot, amely Magyarország és az orosz területek közti forgalom létezésére utal. Ehhez nem lett volna szükség magyar nyelvű irodalomra (bár Korinnüj ismeri Györffy György: István király és műve c. munkáját), az adatok V. T. Pasutto és V. P. Susarin munkáiból összegyűjthetők.

Megállapodásainkat összegezve: az olvasó egy alaposan kimunkált kötetet tart a kezében, amelynek szerzője elsősorban a Kijevi Rusz etnikai arculatának elemzésével és a délkeleti területeken végzett régészeti feltárások eredményeinek bemutatásával számos ponton gyarapította eddig ismereteinket. A monográfiát haszonnal forgathatják nemcsak a russzisztikával foglalkozók, hanem a magyar őstörténete tanulmányozni szándékozók is.

F. Font Márta

PÁLFY PÁL NÁDOR LEVELEI (1644–1653). (PÁLFY PÁL LEVELEI BATTHYÁNY ÁDÁMHOZ ÉS BORBÁLÁHOZ)

Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta, a mutatókat készítette: S. Lauter Éva

Budapest, 1989. 223 l. (Régi Magyar Történelmi Források. Első kötet. Az ELTE Közép- és KoraÚjkori Magyar Történelmi Tanszék Kutatócsoportjának forrásközlő sorozata)

A ELTE BTK Közép- és KoraÚjkori Magyar Történelmi Tanszékének kutatócsoportja R. Várkonyi Ágnes tanszékvezető szakmai irányítása alatt „Régi Magyar Történelmi Források” címmel olyan forrásközlő sorozat publikálását kezdte meg, mely, mint a meghirdetett kötetek ígérik, egyrészt a 17. századi magyar történelem kiemelkedő politikusainak és államférfiainak — Wesselényi Ferenc, Pálffy Pál, Esterházy Pál és Miklós, II. Rákóczi György, Teleki Mihály — magánéletébe, politikai gondolkodásába, személyi kapcsolataiba, mindennapjaikba, a török- és a Habsburg-ellenes küzdelmekbe engednek bepillantást nyújtani levelezéseik, útleírásaik, hadinaplóik segítségével, másrészt újabb ismeretekkel kívánnak szolgálni az 1683. év Habsburg–török harcairól, az erdélyieknek az 1683. évi hadjáratban játszott szerepéről, s nem utolsósorban újabb adalékokkal szeretnék a magyar történettudományt gazdagítani a harmincéves háború korabeli cseh- morva- magyar politikai és katonai kapcsolatairól. A koraújkori magyar történelem eddig kiadatlan, levéltárakban őrzött történelmi és művelődéstörténelmi kútfőinek publikálását célzó sorozat köteteit a magyar történettudomány, de más diszciplínák művelői is (elsősorban az irodalomtörténészek és nyelvészek) nagy érdeklődéssel forgathatják majd. A forráspublikációkat annál is inkább örömmel üdvözölhetjük, mivel olyan fiatal, tehetséges történészeknek nyújthatnak kiváló lehetőséget és egyúttal megmérettetést a történész pályán, akik egyetemi tanulmányaik idején és különösen stúdiumaik befejezését követően megfelelő szakmai irányítás mellett mintegy műhelymunka keretében tudatosan és kellő ismeretekkel felvértezve vállalkozhattak, ill. vállalkozhatnak a forrásközlés komoly és alapos felkészülést igénylő feladataira. A sorozat kötetei tehát jelentős szakmai sikereknek ígérkeznek.

Mintegy előrebocsátva azonban sajnálattal kell megállapítanunk, hogy az S. Lauter Éva gondozásában napvilágot látott első kötet nem váltja be maradéktalanul a hozzá fűzött reményeket. A Pálffy Pál nádor leveleit tartalmazó kiadvány ugyanis, különösen a források közreadásával kapcsolatos szakmai hiányosságokat figyelembe véve, csak megfelelő kritikával fogadható el.

A 17. századi magyar történelem egyik jelentős, a magyar történetírás által eddig méltatlanul mellőzött és szinte elfeledett egyénisége, gróf Pálffy Pál (1592–1653) államférfiúi és közéleti tevékenységének, szerepének beható kritikai vizsgálata az újonnan feltárt források tükrében hálás feladatnak tűnik a történész-kutató számára. A magas országos és udvari méltóságokat — a magyar királyi fiscus elnöke, főpohárnok, királyi tanácsos, kamaraelnök és nádor (1649–1653) — viselő főúr pályája híven tükrözi azt a diszkrpanciát, melyre a 17. század magyar politikai viszonyai között több magyar államférfihoz hasonlóan maga is rákényszerült. Az egyik oldalon a feltétlen Habsburg-hű politikus, a másikon a magyarság érdekeit felismerő és ezeket az érdekeket egyértelműen képviselő személyiség áll előtűnk. A nevéhez kapcsolódó mozgalom, az ún. „nádori párt” (gróf Batthyány Ádám, gróf Forgách Ádám, gróf Esterházy László és gróf Zrínyi Miklós) vezetőjeként a kor egyik politikai vezéregyéniségévé lépett elő.

S. Lauter Éva e mozgalom rekonstruálásának, a „nádori párt” kialakulásának, célkitűzéseinek, politikai mozgatórugóinak felvázolására vállalkozott. Bevezető tanulmányában egyrészt a már ismert szakirodalom (főleg Jedlicska Pál és Takáts Sándor művei) eredményeinek, másrészt egykorú családok levéltári missziliseinek és kéziratok dokumentumainak tükrében rajzolja meg Pálffy Pál színes portréját: megismerhetjük a birtokain gazdálkodó, gazdaságára ügyelő földbirtokost, a művészeteket kedvelő, a pozsonyi királyi vár újjáépítését szorgalmazó, a ferences rendi szerzeteseknek zárdát alapító főurat, végül pedig az ország és népe érdekeikért, jövőjéért aggódó politikust. S. Lauter sokoldalúan világsítja meg a nádor köré csoportosuló „párt” és a mögötte felsorakozó, a bécsi udvar török politikáját bíráló nemesek és a „fő ember szolgálói”-ból álló tábor programját. A harmincéves háborút követően kialakult nemzetközi helyzet a magyarság legjobbjaik szerint lehetőséget nyújtott volna a török kiűzésére. Ezt célozta az 1652. évi országgyűlés terve, az ún. „Türkenhilfe” is. A bécsi udvar azonban nem osztotta politikai elképzelésüket: ellenezte a Portával való összeütközést és inkább a békére hajlott. A törökellenes háború megszervezése tehát kudarcba fulladt. S. Lauter helyesen mutat rá a párt másik céljára, nevezetesen a gazdaságilag, katonailag és védelmi képességeiben tönkrement, illetve meggyengült ország talpraállítására. Részletesen elemzi Pálffyék azon törekvéseit, melyek a magyar végvárak helyzetének rendezését, a végvári rendszer megerősítésének feltételeit (az adórendszer ellenőrzése) teremtették volna meg.

A Pálffy pályáját és pártjának politikai szándékait körültekintően megrajzoló bevezető tanulmányból csupán azt hiányolhatjuk igazán, hogy az ún. nádori emlékiratot nem tette „szigorú forráskritikai elemzés” tárgyává. Kiváló lehetősége nyílt volna itt ugyanis arra, hogy egyértelműen tisztázza a Pálffy körül kialakult vitás nézeteket és Pálffy „jellemképének realizását”.

Pálffy Pál levelei számos fontos és érdekes információt tartalmaznak az egykorú magyarországi és európai eseményekről, a Habsburg udvar és a Porta, Bécs és a Német-Római Császárság közötti politikai kapcsolatokról, de fontos adalékokkal szolgálnak a nádor és köréhez tartozó magyar főurak személyes és politikai kontaktusairól, az ország sorsáért aggódó, a „végházak” helyzetének jobbítása felől gondolkodó államférfi jelleméről is. Bemutatják a levelek a török elleni csatározásokat, utalnak a korabeli török-velencei háborúra, de értékes információkat nyújtanak magáról Pálffyról, családjáról, rokonairól, birtokainak gazdálkodásáról stb. Sajnos azonban Pálffy pártjának tevékenységéről már korántsem nyerünk oly sok jelentős adatot, mint azt a bevezető tanulmányban kifejtettek után remélhetnénk.

A kötetet összeállítójának, illetve kiadójának szándéka szerint haszonnal vehetik kézbe nemcsak a történészek, hanem más tudományágak művelői is. Bizonyára örömmel forgathatnák a kiadványt a művészettörténészek, a gazdaságtörténészek, a nyelvészek és a mentalitástörténet kutatói is, ha az Előszóban és a bevezető tanulmányban megfogalmazott kiadói programot S. Lauter Éva híven követte volna és szem előtt tartotta volna a már pusztulásra ítéltetett iratoknak az eredeti, betűhív formában történő „megmentését”.

Mielőtt azonban alaposabban megvizsgálánánk a betűhív közlés hiányosságait, szólnunk kell a levelek válogatási szempontjairól. Nem világos számunkra és valószínűleg a kötetet forgató olvasók előtt sem, S. Lauter miért éppen az 1644–1653 között kelt levelekből válogatott. Nem kapunk kielégítő magyarázatot arra sem, miért éppen 1644-et választotta az első közölt levél kiindulópontjául. I. Rákóczi György 1644 elején III. Ferdinánd ellen indított hadjárata valóban fontos kiindulópont lehet, de hogy ténylegesen mi is indokolja ezt a választást, rejtve marad előtűnk. Ugyanakkor egy szó sem esik arról, hogy a több mint 350 levélből álló levélgyűjtemény első levele 1633. április 27-re datálódik.

Itt kell megemlítenünk, hogy a válogatás címe is meglepészt az olvasót; a kötet külső borítóján ugyanis még ez áll: Pálffy Pál levelei (1644–1653). Míg a belső címlapon szerepel csak az alcím, amelyből kiderül, kihez is íródtak a levelek, de még ekkor sem tudjuk meg, hogy csupán válogatást tartunk a kezünkben.

Nem kerülhetik el figyelmünket a levelek közlésével kapcsolatos ellentmondások, hiányosságok sem. Ha a levelek kiadója valóban ragaszkodott volna a már említett szövegkritikai módszerhez, akkor nem követte el volna azokat a hibákat, amelyek sorra cáfolják a bevezetőben jelzett szövegkiadási alapelveket. Így pl. hangsúlyozza, hogy „csak azok a levelek nem kerültek kötetünkbe, melyek korábbi levelek tartalmi megismétlései, új információt nem hordoznak”. Ennek az elvnek azonban némileg ellentmondani látszik, hogy számos olyan levelet közöl, melyek tartalmilag alig nyújtanak új ismereteket (pl. a 32. sz. levél). Ugyanakkor nem veszi föl a válogatásba az 1646. augusztus 27-én kelt levelet, amelyhez csatolva van III. Ferdinándnak Pálffyhoz frott levele. Megtévesztő, hogy külön levélként közöl olyan leveleket, melyek a Baththyány Ádámhoz frottakhoz vannak csatolva, azaz a Pálffyhoz intézett, másoktól származó levelek kivonatai vagy másolatai. (Így pl. a 49. sz. levél a 48., a 61. sz. a 60., a 121–122. sz. a 120., a 127. sz. a 126., a 149 és 150. sz. levelek pedig a 148. levél mellékletei.) Fontos megjegyeznünk: nem jelzi minden esetben, hogy a levél szövege olvashatatlan vagy rongált (pl. 1. sz. levél). Következeten a levelek eredeti formái tagolását illetően is: nem tesz új bekezdéseket, holott a szövegűség ezt követelné meg (lásd pl. a 2., 10., 11., 19., 127. sz. stb. leveleket). Nem értjük, vajon miért hagyta ki a német nyelvű leveleket, mikor ezek több esetben értékesebb információkkal szolgálnak, mint néhány magyar nyelvű, sokszor csak az üdvözlésekre, köszöntésekre szorítkozó levél.

Visszatérve most már a kötetben követett betűhív, szövegkritikai, szövegközlési módszerekre, a levelek áttanulmányozása során megállapíthattuk, hogy S. Lauter Éva a publikált 161 levél közül egyetlen egyben sem tartja be a „betűhívtség” szigorú szabályait. Nem világos, miért változtatta meg önkényesen a levelek központozását; miért tesz oda pontot, vesszőt, ahol a levelekben nem található, máshol viszont elhagyja ezeket. Miért szakítja meg sok esetben a mondatokat és kezd újakat?

S. Lauter nem következetes a levelekben törölt vagy javított szavak, mondatok jegyzetben történő jelölését illetően sem. Vagy egyszerűen nem jelzi ezeket (pl. a 22., 24., 30., 32., 43., 47., 71., 108., 114. és 134. sz.) vagy az eddigi szövegkiadási módszerektől eltérően a levél szövegében áthúzva közli a kitörölt mondatot és jegyzetben jelzi: „ez a mondat az eredetiben áthúzva”. Vajon hol tanulta ezt a forráskiadási módszert? Hasonlóképpen „újítás”-nak tekinthetjük S. Lauternek azon eljárását, midőn a magyar történeti irodalomban már idézett levélrészleteket a közölt levél szövegében idézőjelbe teszi és jegyzetben közli, hogy a „jelölt részeket” pl. Takács Sándor, vagy Iványi Béla publikálta (ld. pl. 108., 153. sz.). Nem tartja be azt az alapelvet sem, miszerint a hosszú és rövid magánhangzók írásakor az eredeti szöveget követte. Gyakran véti el az *a* és *o* betűket. Így lesz az *azok*-ból ezek (1. sz.), az *azon*-ból ezen (7., 12. sz.), az *azokon*-ból ezeken (12. sz.). Mások az *e* (é) és az *o* (ó) hangzókat keveri össze, a szöveggörnyezetbe nem illő értelmetlen szóalakokat hozva így létre: pl. *mostis* lesz a *mégis*-ből (88. sz.), *vólt* a *véle*-ből (95. sz.). Helytelen az *a'* névelő alaki feltüntetése is. Hol *a* (ez szerepel a legtöbbször), hol *à*, csak ritkán találkozunk a helyes *a'* formával. Érthetetlen, miért kellett a szókezdő *z*-t *sz*-re változtatni; sajnos ebben is következetlen: pl. *saz* → *zaz* (2. sz.), szolgálait, szolgália → *zolgálait, zolgália* (4., 6–7., 9., 11., 16. sz.). Sokszor összetéveszti az *i*-t a *j*-vel, a *j*-t az *y*-nal vagy felcseréli az *ii*-t az *y*-nal. Ezekben az esetekben csupán a betűhívtség ellen vét, de az *u*, a *v* és a *n* rossz olvasásával már teljesen új szavakat alkot. Hogy csak néhány példát idézzünk: *vala* → *nala* (2. sz.), *annynialis* → *annynivalis* (18. sz.), *alkhattna[nk]* → *alkhattván* (26. sz.), *Runek* → *Revnek* (50. sz.), vagy *Romlásat* → *nagy Romlásat* (125. sz.).

Néhány levélben olyan szóalakokkal találkozunk, amelyek — ezekről nem tudni, vajon sajtóhiba (ezek száma meglehetősen nagy és nemcsak a levelekben és azokhoz fűzött jegyzetekben is) vagy „félreolvasás” következményei — értelmetlenné teszik a szöveget, pl.: *hosbadban* → *hostadban* (2. sz.), *esel is* → *es elis* (2. sz.), *intezkedven* → *vitezkedven* (11. sz.) *beszegetesim* → *beszelgetesim* (17. sz.), *felltebbis* → *felliebbis* (19. sz.), *eggiek* → *egyik* (25. sz.), *Passusok nirgalasara* → *Passusok visgalasara* (35. sz.), *minekokáért* → *minekokán* (56. sz.), *akarmi szűrűek legjenek azarat* → *akarmi szűrűek legjenek azarat* (69. sz.), *altalmas* → *artalmas* (71. sz.), *ezer forintval* → *ezer forenteghről* (71. sz.), *interimel* → *interim el* (76. sz.), *s-kemünk* → *s-kermünk* (80. sz.), *Lengyelek és Kozákokat megh verték* → *Lengyelek az Kozákokat megh verték* (93. sz.), a hová Toroki tractatul → *a' Sürva Toroki tractatul* (98. sz.), *gyönghe válamak* → *gyönghe válaszom* (123. sz.), *kér szeretettel* → *kenszeretettel* (124. sz.), *minden két portarul* → *minden hét portarul* (135. sz.), *ez előtül fogvást* → *ez időtül fogvást* (137. sz.), *illente panaskeppen* → *ielente panaskeppen* (144. sz.), *puska-por Kenne, ugy* → *puskapor kanot* (153. sz.), *s-ártattan* → *s-ártatlan* (157. sz.) stb.

Egyes levelek szövegében néhány szó alakját önkényesen megváltoztatja, jöllehet ezek a szavak a 16–17. századi magyar nyelvben egyértelműen jelen voltak. Ezt teszi akkor, amikor a *gabna* szóalaktól következősen *gabona*-t csinál (2., 13., 31., 35., 136. sz.). Ezt a „javítást” valószínűleg nem végezte volna

el, ha kézbe veszi pl. a Szamota-Zolnay féle Magyar Oklevélszótárt és bizonyáságul felüti annak 288. oldalát.

Némely esetben új szavakat alkot, más-más értelmet kölcsönözve a levél szövegének. Az ellentétes értelmű *ennen, enen* = hanem kötőszót hol *erre* (5. sz.), hol *inne[n]* (7. sz.), hol pedig *enen* (9. sz.) alakban írja le. Hasonló a helyzet a német *met* (Met) szó olvasásával, illetve értelmezésével is, amely a *Metz* (*Metze, Metzén*), ill. a latin *metreta* alakra megy vissza. S. Lauter nem tudni miért, *mut, mutt, Mutz* alakban írja át ezt a szót (114., 116., 135. sz.).

Talán a kellő koncentráció hiányának tulajdoníthatók azok a szövegrészletek, ahol szavak, mondatrészek, mondatok maradtak ki és ezek a hibák hasonlóképpen az elírt szóalakok eseteihez zavaros szöveggörnyezetet teremtenek. A teljesség igénye nélkül hadd idézzünk ezek illusztrálására néhány példát: „... es lakot” → „... *es maga lakot*” (2. sz.); „Grof Czelnir Constantinapoltul 2 napi iaro feöldre annyira megh hogi...” → „*Grof Czelnir Constantinapoltul 2 napi iaro feöldre annyira megh betegedet hogi...*” (10. sz.); „... s-midon jo lakasba[n] leve[n] innank kkg az Eözvegi Erdödiné Aszoniom mellet...” → „... *s-midon jo lakasba[n] leve[n] innank kkg eghességheertis, juta eszünkbe[n] hogi jrnank kkg az Eözvegi Erdödiné Aszoniom mellet...*” (79. sz.); „... vitese kis komaromba az p[ro]font Mester kezebe...” → „... *vitese kis komaromba avagy Egerszeghe az p[ro]font Mester kezebe...*” (114. sz.); „... s-e mastani giülésünkben penigh az azerant valo Instructioval keövettieket nem küldöttek...” → „...*s-e mastani giülésünkben penigh az Urak eö Ngok sem számaliook szerent nem compareáltak, sem penigh az erant valo Instructioval keövettieket nem küldöttek...*” (122. sz.) stb.

A figyelmetlenség lehet az oka annak is, hogy a publikált szövegekben olykor kétszer is szerepel ugyanaz a szó vagy részmondat, jöllehet az eredeti levelekben csak egyszer fordulnak elő (27., 94. sz.). Találkozunk olyan hibával is, amikor a levél lapszélén olvasható betoldás rossz helyre kerül a szövegben, mint pl.: „... eö kkg es a' Kichineknekis a' kys Aszonnak ajánlom...” → „... *eö kkg a' kys Aszonnak es a' Kichineknekis ajánlom...*” (28. sz.).

A magyar szavakhoz, kifejezésekhez hasonlóan számos alkalommal helytelenül olvasta, illetve írta le a levelekben szereplő latin szavakat is, sokszor megváltoztatva értelmüket. Hogy csak néhány példát idézzünk: *delegált* → *relegált* (5. sz.), *successonis vicibus* → *successivis vicibus* (13. sz.), *succeralhassan* → *succuralhassan* (15. sz.), *religio* → *reliquo* (20. sz.), *disputattus* → *disgustatus* (30. sz.), *servitorum* → *servitorium* (34. sz.), *intertentaljak* → *intertenealljak* (43. sz.), *gratissime* → *gratiossime* (61. sz.), *p[ro]moneallja* → *p[ro]moveallja* (79. sz.), *p[re]signált* → *adjungált* (!) (97. sz.), *presigalt* ill. *presignalt* → *praefigalt* (91., 93. passim), *succurussat* → *succursusat* (121. sz.), *abs[um] difficultate* → *abs[que] difficultate* (121. sz.), *adduxerunt* → *abduxerunt* (127. sz.), *exegit* → *exigit* (127. sz.), *infalibilier* → *infalibilier* (127. sz.), *demissa* → *demisse* (150. sz.), *intermitiát* → *instantiát* (151. sz.), *interessio* → *ntercessio* (155. sz.), *hodiemo* → *hodierno* (156. sz.) stb. Előfordul, hogy a mondatban más latin szó szerepel, mint amely az eredetiben áll (pl. a 3. sz. levében az observandissime helyett *commendationem* olvasható).

További problémát okoz a szövegkiadásban, hogy S. Lauter következetlen a latin szövegrészletek lefordításában. Több helyen (15., 19., 20., 120., 123., 138., 156. sz.) nem adja meg az egyes szókapcsolatok, részmondatok magyar jelentését. A 127. és 150. sz. latin nyelvű levelek fordításában pontatlanságokra bukkanunk, melyek részben a latin szöveg helytelen olvasatából következnek, néhol pedig kimarad egy-egy mondatrészlet átültetése. A jobb megértés érdekében a szöveget fel kellett volna bontani kisebb tagmondatokra, mivel e formájában magyar nyelvű fordítás rendkívül nehézkes. Felesleges volt a magyar fordításban az archaizáló alakokkal élni.

Gondot okozott a levelek közreadója számára a fent említetteken kívül a *praesens* és *praeteritus* szavak feloldása is, ami nemegyszer komoly félreértésekre ad okot. Például Pálffy semmiféleképpen sem írhatta 1644. október 2-án, hogy a császári csapatok „jelen” szeptember 20-án bevonultak Olmütz városába (*az mieink 20 Septembr[is] pr[ae]sentis* — 10. sz. levél); ugyanígy nem jelezhette vissza Batthyánynak 1650. október 4-én, hogy „29 pr[aesentem] [sic!] 7bris” frott levelét megkapta (78. sz.). Ugyanez év november 5-én sem válaszolhatott a következőképp: „Rohonczról 22 [praesen]tis 8bris és 27 pr[aesent]tis] írt két rendbeli levelét kk ma vetük...” Pálffy levelének keltezése is elárulja, hogy Batthyány nem válaszolhatott neki „jelen” október hó 22-én és 27-én. Helyesen „... 22 pr[ae]teri]ti 8bris és 2 [!] pr[ae]sen[tis]...” (83. sz.)

Ami a levelek keltezését illeti, további hibákra kell felhívniuk a figyelmet. Feltűnő a 8. és 9., a 4. és a 7. számok felcserélése. A 20. sz. levelét Pálffy nem 1646. május 9-én, hanem 8-án, a 39. számút nem 1648. július 14-én, hanem 17-én írta, a 47. sz. levél dátuma nem június 12., hanem július 12., a 93. sz.-é nem 1651. április 9., hanem április 8., a 116. sz.-é nem 1652. június 14., hanem június 17., a 139. sz.-é nem 1652. október 20., hanem október 28., a 140. sz.-é pedig nem október 20., hanem december 20.

Batthyány nem 1653. augusztus 11-én írta levelét, hanem augusztus 17-én (160. sz.). A dátumokat illetően még megjegyezzük, hogy a hónapok nevének megadásában is rendkívül következetlen: a szövegekben olvasható *7bris, 8bris, 9bris, Xris* alakokat sokszor önkényesen oldja fel, a rövidítés megjelölése nélkül.

A rövidítésekről, illetve feloldásukról szólván a következőket szeretnénk megjegyezni. A *szóvégi em, en, um, om, an* stb. a szövegkritikai szabályoknak megfelelően nem egyszerűen zárójelben, hanem szögletes zárójelben adandók meg. Az olyan gyakran előforduló magyar szavak esetében, mint pl. Isten, Kegyelmed, Kegyelmes, Urnak stb. S. Lauter ugyan a kötet végén rövidítésjegyzékkel szolgál, de ez a jegyzék sajnálatos módon meglehetősen hiányos. A Kegyelmed szó a *kgd* rövidítésen kívül gyakran szerepel *kgld* formában, a Kegyelmetek szó pedig olykor a *kk* alakban olvasható. Több esetben egyszerűen megfeledekzik a szövegkiadó arról, hogy a levelekben rövidített alakokban vannak feltüntetve a szavak, mégis úgy közli őket, mintha a levélíró eredetileg is így írta volna azokat. Pl. Uramnak —> *Ura[mnak]* (25. sz.), a szóvégi kettős *kk* rövidítést nem oldja fel, így értelmetlenné válik maga a szó vagy kifejezés, pl.: Dicatorokk —> *Dicatorok[na]k* (71. sz.). A latin szavak feloldása is nagyobb filológiai gondosságot igényelt volna, hogy csak a következőkre hivatkozzunk: Ep[iso]pus —> *Ep[isco]pus*, Sac[r]iss[is]ma —> *Sac[r]atiss[is]ma* (150. sz.). Több ízben feloldva közli a latin szóalakot, holott ezeket rövidítésjelzettel kellett volna megadni (pl. *observandissime* —> *obs[ervand]issime*; 1. sz.). Sehol nem szerepel a Pálffy aláírása után olvasható *MP = Manu Propria* rövidítés. Itt jegyeznénk meg, hogy Pálffy kézjegye azokban a levelekben, ahol utóirat is található, mindig az után és nem pedig előtte van feltüntetve.

Még egy fontos szövegkritikai szabályra hadd utaljunk: amennyiben a kötet publikálója ragaszkodott volna a betűhív szövegkiadási módszerhez, akkor Kopf-fal (fejregesztával) is el kellett volna látnia az egyes leveleket, továbbá ezek végén fel kellett volna tüntetni címzésüket is. Ez utóbbit csupán egyetlen alkalommal teszi meg. (64. sz.)

Ami a levelekhez fűzött jegyzeteket illeti, sajnálatos módon ritkán találkozunk valóban szövegkritikai, értelmező jegyzetekkel. A szövegből kihúzott vagy törölt szavak, részmondatok jegyzetelési módszerről már fentebb szóltunk. A jegyzetek gyakran egy-egy személy megjelölésére korlátozódnak; a személyekre, ha többször előfordulnak, elég lett volna csupán visszautalni (pl. Draskovich György, Széchenyi György vagy II. Rákóczi György esetében). Fontos részletkérdések, események magyarázata hiányzik.

Szeretnénk végül két apró tévedésre felhívni a figyelmet: egyrészt a levelek végén feltüntetett levéltári jelzetek pontatlanok; a publikált dokumentumok ugyanis az Országos Levéltár Batthyány levéltárának „*Missiles*” és nem „*Missilis*” c. fondjában találhatóak, a 80–81. sz. dobozokban; másrészt a levelek nem fasciculusan és nem folio jelzet alatt találhatóak, hanem numerus sorrendben.

A levélgyűjtemény végén olvasható a leggyakrabban előforduló latin és német szavak, kifejezések jegyzéke, továbbá a levelek latin nyelvű kezdő és záró formuláinak fordítása. S. Lauter célja valószínűleg az volt, hogy a latinul és németül nem vagy csak keveset értő olvasók számára megkönnyítse a levelek szövegének megértését, értelmezését. A segítő szándék mindenképpen figyelemre méltó és dicsérendő, de a kivitelezés már felemásra sikeredett. Először is miként értsük S. Lauter azon kitételét, miszerint a szójegyzékben „nem az elsődleges jelentést” adja meg, „hanem azokat az értelmezéseket, amelyek a levélíró szóhasználatának, szándékának megfelelnek”. Vajon mi indította arra, hogy a levelek szövegébe, illetve helyesebben a levélíró gondolatvilágába belelátva, behelyezkedve magyarázzon, értelmezzen idegen szavakat, szókapcsolatokat? Vajon milyen levélírói intenció áll az olyan szavak, kifejezések mögött, mint *Bavaria, Bavarus, Bellicum Consilium, camara, cancellarius, franzzo, Norimberg, Ratisbona, Renus* stb.? Lehet-e ezeket másképp értelmezni? Ha mégis megmagyarázza a latin szavakat, legalább súlyos értelmezési hibákat ne követne el! Elégge erőltetett a német *brudersafft* (*Bruderschaft*) szót „*peru*”-ként értelmezni; mióta jelent a *capitlan* (*capitulum*) szó „*lelkészi hivatal*”-t? — nem valószínű, hogy Pálffy ezt a fogalmat értette alatta. Súlyos félreértésekre kínál lehetőséget azoknak a szavaknak a fordítása, melyeket S. Lauter hibásan olvasott. Így pl. amikor *disputatus* helyett *disputatus, intercessio* helyett *interessio, praefigalt* helyett pedig *praesigalt* áll. Egészen egyedi az olyan szavak, mint a latin mutatószó (*hoc*) *huius* ragozott alakjának „*e hónap*” interpretálása, vagy a *mutt* (*mut, muts*) osztrák őrmértékként való értelmezése. Számos latin kifejezés, melynek fordítása a levelek jegyzeteiben nem lelhető fel, nem szerepel a szójegyzékben. Még furcsább a szomagyarázatoknál is a levelek latin nyelvű kezdőformuláinak fordítása. Vajon milyen szótárban találta meg S. Lauter az *illustris, e* (előkelő, híres, kiváló, stb.) ill. az *illustrissimus* (kegyelmes) kifejezést „*kitűnő*” jelentésben, különösen, ha megszólításról van szó? Még egy idekvánczó rövid kérdés: mióta tekinthető levélzáró formulának a *P.S.* rövidítés?

Bírálatunk végén hadd térjünk ki néhány szó erejéig a személy- és helynévmutatókra. Az előbbiből nevükön kívül nem tudjuk meg, kik az itt felsorolt személyek (igaz, néhány a levéljegyzetekben meg van említve). Többeknél azonban a keresztnevet sem derül ki a mutatóból, így pl. hogy hívták pontosan *gr.*

Czemint, de Broe-t (sic!), Bessenyeinét, Eördög-öt, von Par-t, Károlyi-t, Parnesti-t, Pozsgai-t, Ungnád-ot stb.? Kis utánajárással ki lehetett volna deríteni e személyek teljes nevét. Így az Eördög név viselőjének tisztességes neve *Pölöskei Eördög (Ördögh) István*, aki levelezésben állt Batthyány Ádámmal. (Lásd Müller Veronika: Az egerszegi vár a 17. században. Zalacgerszeg, 1976.) De a személynévmutatóban feltüntetett egyének esetében is hiába keresnénk a megadott név alatt a 17. századi európai történelem néhány jelentős alakját. S. Lauter ugyanis a levelekben előforduló írásmód szerint közli ezek nevét, így viszont aligha található meg bármely lexikonban is. Pl. *Gallas-t* a *Clam-Gallas* család leszármazottai között kell keresnünk, *von Hoys-t* (sic!) a *Hoyos* grófok között. Ugyanígy nem lehet fel *Martinez* gróf sem, hacsak a *Martiniz* család tagjainak sorában nem keressük őt. *Tieffenbach* grófit is csak a *Teuffenbach*-ok között találjuk meg. Vagy *Ticz* sem szerepel egyetlen lexikonban sem, de *Tietz* alatt annál inkább. Számos személy nevét egyszerűen kihagyta a mutatóból (pl. *L. Filiberto, Karl von Lothringen, Széchy Dénes*, stb.). Nem tudjuk, mi okból adja meg magyarul egyes német személyek nevét (pl. mért lesz *Johann Puchaim*-ból *Puchaim János*), másokét pedig németül (pl. a Habsburg főherceg *Lipót Vilmos* miatt szerepel *Leopold Wilhelm* alatt?). Hogy kapnak végül a rác jobbágyok „*Vukovi*” nevet, akiket hiába is keresnénk a jelzett 93. sz. levélben.

A helységnevmutatóban a fentiekhez hasonló hibákra bukkanunk. Hiányoznak helységek (pl. *Kapornak, Csata, Philippsburg, Velence, Tóköz* stb.); nincs megmagyarázva, melyik magyarországi *Szentmárton* és *Szentpéter* helységről van szó. Miért a levélben előforduló alakokban adja meg a helység nevét (pl. *Bisztricz* —> *Beszterca*)? *Holocs* nevű falu nem létezik, annál inkább *Holics*. *Raudnicz* nevű helység is csak a mutatóban olvasható, ennek igazi neve *Ranitz*; *Szokola* is *Szokolya* néven ismert a helységnevtárakban. Külön van feltüntetve *Lenti* és *Nempti*, holott e két helység azonos.

Szeretnénk hangsúlyozni, hogy a kötet olvasásakor nem kizárólag a hibák és fonáksgok kigyűjtésének szempontjai vezéreltek bennünket. Éppen ellenkezőleg: jobbtó szándékkal igyekeztünk kimutatni a problémákat, felhívni a figyelmet a szövegkiadási hiányosságokra. Elismerjük S. Lauter Éva szorgalmát, a munkába befektetett óriási energiáját, de a jövőben körültekintőbben és nagyobb pontossággal kell a forráskiadás terén munkálkodnia. Szolgáljon intő jelül a forráskiadvány sorozat további kötetének publikálói számára, hogy munkájuk során a használhatóságot és a megbízhatóságot tartsák szem előtt. Ellenkező esetben olyan művekkel találkozunk majd a tudományos kutató, melyeknek forgatásakor az egzaktság és a filológiai hűség hiánya miatt kénytelen ismét az eredeti forrásokat felkutatni.

Soós István

GOSZUDARSTVENNIJE UCSREZSGYENYIJA ROSSZII XVI-XVIII VV.

Pod red. N. B. Golikovoj

Moszkva, Izd. Moszkovszkovo Univ. 1991. 192 l.

A XVI-XVIII. SZÁZADI OROSZ ÁLLAMI INTÉZMÉNYEK

Az A. D. Gorszkij (1923–1988) emlékének szentelt tanulmánykötet az orosz történelem sajátos menetében kulcsszerepet játszó — tegyük hozzá az államhatalom és a bürokrácia dominanciájával szemben a civil társadalom fejletlenségét máig konzerváló — problémakörrel ad áttekintést. A téma kutatásában eddig a legtöbbet az ún. államjogi iskola történészei (pl. B. N. Csicserin, K. d. Kavelin és A. D. Gradovszkij) tették óriási törvényhozási forrásanyag feldolgozásával. A polgári történetírás két nagyságán — Sz. M. Szolovjovon és V. O. Kljucsevszkijen — kívül külön figyelmet érdemelnek Sz. B. Veszelojszkij, P. N. Miljukov, B. L. Vjazemszkij, A. N. Filippov, P. N. Pavlov–Szilvanszkij és M. M. Bogoszlovskij művei. Az orosz egyházigazgatás története szempontjából igen fontosak az 1917 előtti egyháztörténészek (így G. O. Vorobjov, P. F. Nyikolajevszkij, I. M. Pokrovskij, V. K. Nyikoszkij és P. M. Sztrijev) munkái. A szovjet korszakban sok történész vizsgálta a 16–17. századi orosz hivatalrendszeret. Elég ha közülük A. A. Zimin, Sz. M. Kastanov, N. Je. Nosov, N. F. Gyemidove és Sz. M. Trockij munkásságára utalunk. Mindezen előzmények ellenére az orosz historiográfia nem fogta át az állami intézményrendszer teljes spektrumát — különösen annak közbülső és helyi láncszemeit —, nem elemezte mélyrehatóan egy-egy szakterület szerveinek konkrét tevékenységét és kronológiailag is (pl. a 18. század közepe és második fele hivatalrendszer tekintetében) maradtak fehér foltok a kutatásban. Úgy véljük az előbbieket megfelelően indokolják a kötet szerzőinek új szempontú megvilágításra, sőt olykor egy kérdéskör teljes ártérképezésére irányuló törekvését.

N. B. Golikova írásában a 16–17. századi politikai büntettek után nyomozó szervezeteket vizsgálja. Tanulmányához bő törvényhozási anyagot, bírósági-nyomozati iratokat és korabeli feljegyzéseket használ fel. Megállapítja, hogy a 17. sz. második felében az állami szerveknél a központosított és bürokratizáló tendenciák mellett továbbélt a hagyományos középkori hivatal (prikáz) rendszer. A különböző szervek tevékenysége és kompetenciája területén gyakran voltak átfedések. A lázadás fogalmát a 17. században kiszorította „az állami jelentőségű ügy”, amit a hivatali dokumentumok jól mutatnak. A kodifikációs folyamatban ezen a területen is döntő előrelépést jelentett az 1649. évi törvénykönyv. A politikai ügyek a legfontosabb hivatalokhoz kerültek (pl. a Besorolás Hivatalához, vagy a Szibériai Hivatalhoz). Golikova szerint valószínűleg Alekszej Mihajlovics uralkodásának végén gondoltak arra, hogy az ún. titkos ügyek egy külön intézményben összpontosuljanak, amire azonban nem kerülhetett sor a prikázrendszer átfogó reformja nélkül. A cárok a nyomozási és bírósági eljárásba közvetlenül (a 16. században, sőt IV. Ivánnál bírósági eljárás nélküli önkény), vagy közvetetten (a Bojár-tanács révén pl. Borisz Godunov) beavatkoztak, ellenőrizték az ügymenetet az ítélet végrehajtásáig. Az 1640-es évektől a prikázrendszer hiányosságait kiküszöbölendő rendszeressé váltak „az ideiglenes nyomozó bizottságok”, amelyek operatívabbnak bizonyultak, de az igazi megoldást I. Péter reformjai hozták meg.

G. V. Szolovjova cikkében a 17. századi orosz egyházigazgatással és állami átszervezésének 1681/1682. évi terveivel foglalkozik. A 17. sz. második felében az állam erőfeszítéseket tett az orosz egyház alávetésére, amit birtokai csökkentésével, a pénzügyi kedvezmények megvonásával és az igazgatási apparátus számára kedvező átalakításával kívánt elérni. Az 1666–1667. évi zsinaton az új egyházmegyéék létrehozásával és a pátriárkai főegyházmegye területének csökkentésével a világi hatalom csak részleges sikereket ért el. Így az 1670-es években és a 80-as évek elején adminisztratív úton próbálta célját megvalósítani. Az egyház gazdasági erejének, politikai befolyásának és önállóságának csökkentésére az egyházmegyéék felaprózását és az állami gyámkodást elmélyítő igazgatási rendszer kiépítését akarta elérni, ezt szolgálták az 1681 szeptemberi és novemberi kormánytervezetek, amelyekre a választ a főpapok halogatták. Végül Fjodor Alekszejevics nyomására összeült az 1681–82. évi zsinat, ahol viszont kompromisszum született. Csak négy új egyházmegye jött létre és a fokozott állami beavatkozás az egyházi hierarchiába ekkor még nem valósulhatott meg. Szolovjova nézetünk szerint jól emeli ki, hogy sorozatos állami próbálkozásokról (tendenciáról) van szó, ami azonban, úgy véljük, a 17. sz. végéig változó erővel jelentkezett, míg I. Péter, ill. II. Katalin idején fölerősödve vezetett el a részleges, ill. a teljes szekularizációig.

A kötet egyes tanulmányai a gazdasági profilú államigazgatási intézményhálózat tevékenységéről és a kormányzatnak ezirányú reformkísérleteiről szólnak. Ilyen *V. N. Zaharov* cikke a 17. századi vámházak igazgatási rendszeréről. Itt jegyezzük meg, hogy mindegyik tanulmány gazdag, sokszor először feldolgozott levéltári anyagon és az 1917 előtt jeles polgári történészek legkiválóbb munkáinak hangsúlyozott felhasználásán alapul. Így pl. Zaharov bevonta a kutatásba a Régi Iratok Központi Állami Levéltárának (CGADA) Oroszország északi részére és a Közép–Volga–vidéki városaira vonatkozó prikázfondjait, ezen moszkvai intézmények bevételi–kiadási könyveit, Csicserinnek és Gradovszkinak a helyi közigazgatásról, Miljukovnak pedig a 18. sz. eleji állami gazdaságról és Nagy Péter reformjairól írt műveit. A szerző komoly érdeme, hogy írásban tényszerű, a fő tendenciákat és ismérveket árnyaltan bemutató képet tár elénk a 17. századi vámházak szervezetről, tevékenységi köréről, funkcióiról és kapcsolatrendszeréről. A vámok (a század elején az összes közvetett adók) behajtását a kormányzat vagy a városiak (a poszadbeliek) kiválasztott embereire bízta, vagy bérbbe adta. A vámházak belső szervezetében és tevékenységében a korszakban végig nyomon követhető a központi szervek kicsinyes gyámkodása és a vajdák önkénye. Ugyanakkor csak a század második felében erősödtek fel a centralizációs tendenciák. A 17. században sem központi pénzügyi, sem vámügyigazgatási szerv nem létezett, s az utóbbi területen csak a szakasz végére tett szert a legnagyobb jelentőségre a Nagykinctár Hivatala. A bürokratizálódás ezen szakigazgatási ágban a közbűlő és alsó láncszemeknél még ennél is lassabban bontakozott ki.

I. Je. Triskan a 16–17. századi kincstári sómonopóliummal összefüggő gazdaságigazgatási feladatok ellátó szervezetéről foglalkozik cikkében. A só nemcsak élelmezési, de bel- és külkereskedelmi cikk, valamint a városokban és a határterületeken szolgáló emberek természetes jellegű ellátmánya is ebben a korban. A kincstári hivatalok és raktárak mellett a kereskedők és a kolostorok birtokában is voltak ilyen intézmények. A kincstár a 17. században a volgai és a szollikamszki sókitermelésbe való bekapcsolódásakor építette ki több funkcióju (a só szállítást, raktározást, nagybani vételét, eladását és a szolgáltatók természetbeni illetményét biztosító) szakigazgatási hálózatát. Triskan részletesen elemzi az asztrahányi és szollikamszki területről kitermelt sónak a Volga–Oka–Moszkva folyókon történőállításának körülményeit és az út menti raktárak szervezetét és funkcióit. Külön foglalkozik a legnagyobb forgalmat lebonyolító nyizsnij–novgorodi és moszkvai intézmények gazdaságföldrajzi és államigazgatásbeli helyükből fakadó

eltérő rendeltetésével, valamint a Nagyincstár Hivatal fokozatosan kibontakozó irányító–ellenőrző funkciójával.

V. R. Tarlovszkaja a 17–18. század fordulójának városi reformjait elemzi. Hangsúlyozza, hogy a városi lakosság különböző rétegei más–más hivatalokhoz tartoztak, így bonyolulttá tette az ügyintézését, a városlakók bírtok-, adóvitáinak eldöntését, a kereskedőket fenyegető vajdai önkény korlátozását a 17. sz. második felének instabil, áttekinthetetlen, immáron a normális működőképességet veszélyeztető hivatali gépezete. Ilyen körülmények között a kormányzat is hajlott a központosításra (de a szerző szerint nemcsak a Miljukov által hangsúlyozott fiskális érdekek miatt, hanem 1699-től egy reformlánccolatot követve, ahogy Bogoszlavszkij kifejtette) és a ároslakók panaszain keresztül erre alulról is indíttatást kapott. Tarlovszkaja kiemeli, hogy a kialakuló abszolutizmusnak saját érdekei mellett a városi adófizetőkével is számolnia kellett, ami kiegyensúlyozó igazgatáspolitikát követelt. Az 1699-es reform után az 1708-tól kezdődő területi, majd a központi és helyi közigazgatás 1718-tól kibontakozó átalakítása, végül a 20-as évek elején a magisztrátusok (ill. a főmagisztrátus) változnak. A kezdeti gyakorlatiasság, a bel- és külpolitikai helyzet igényelte sűrű változások és a tervszerűség hiánya nézetünk szerint a leglényegesebb sajátosságok. Nem hangsúlyoznánk túl az abszolutizmus által igényelt „polgári anyagi támogatás” intézményesítését sem, hiszen a városigazgatásba való vajdai beavatkozás, a törvénykezési huzavona, a kényszer alkalmazása fennmaradt és a poszadbelieknek a városi (általában a gazdasági) igazgatásban való részvétele — eltérően Nyugat-Európától — feudális jellegű szolgálat volt.

Hivaltörténeti szempontból kiemelten fontosnak tartjuk a kötet utolsó három tanulmányát. Az 1720-as évektől II. Katalin koráig terjedő időszak kutatását ugyanis a történészek vagy elhanyagolták, vagy fő sajátosságait a palotaforradalmakban és az abszolutizmus átmeneti gyengülésében látták. Noha a kérdés (Tatyiscsevától Klucsevskijen és Lavlov–Szilvanszkijon át a mai historiográfusokig) nem eldöntött, úgy véljük D. N. Sanszkijnak igaza van, amikor a más terminusokat, folyamatokat eltérőbe állító kutatásokra tesz javaslatot. Hozzátehetjük, hogy Sz. M. Trockij és N. F. Gyemidova az orosz hivatalszervezet két nagy történetírója is a legfelsőbb intézmények, az adminisztratív elit kialakulásának, rétegződésének és társadalmi–politikai nézeteinek további vizsgálatát tartja fontosnak. Gyemidova szerint a 18. században a hatalmas és önálló bürokratikus gépezet nagyobb megrázkódtatások nélkül tudta átvészelni az udvari fordulatokat. A kontinuitást támasztja alá *Sanszkij* is az 1720–60-as évek legfelsőbb állami intézményeit (főleg a titkos tanácsokat és a miniszteri kabinetet) elemző írásában. Szerinte I. Katalin 1726. február 8-i rendeletében a már I. Péter korában fennálló „konfliktumokat” legalizálta. A kutató konkrét anyagot azt próbálja bizonyítani, hogy a titkos tanácsok kompetenciájában, személyi összetételében és más szervekkel való kapcsolatában 1730 tavaszán, 1741 végén és 1762 nyarán nem történtek olyan változások, amelyek a Nagy Péter előtti hagyományokhoz való visszatérést jelezték volna. Ezen szervek nélkül elképzelhetetlen volt maga az orosz abszolutizmus, jogkörüket a korlátlan maximalizmus jellemezte, azonban a rendszer itteni variánsának fejletlenségét is mutatta, hogy — miként Miljukov rámutatott — nem tudta kiépíteni területi intézményhálózatának hatékony formáját; így bár a központ mindent szabályozni és ellenőrizni akart, a törvényeket mégsem hajtották végre.

N. V. Kozlova a Kereskedelmi Kollégium 1720–50-es évekbeli szervezetét, tevékenységét és hivatalnokai karának alakulását elemzi tanulmányában. Feladatköréből kiemelkedett a külkereskedelmi tevékenység kollégiumi irányítása, amihez viszont ezen terület európai elveit és gyakorlatát jól ismerő emberek kellek (ilyenek az oroszok között az 1740-es évekig még kevesen voltak), ezért nem véletlen, hogy ezen kollégiumnál és alárendelt intézményeinél volt a legnagyobb a kereskedők és külföldiek aránya. Az előbbieket a Rangtáblázat alapján az állam fizetett hivatalnokai lettek, nemességét és velejáró jobbgyfalvakat szereztek. A szolgáltató utánpótlását a volt prikázokban dolgozók utódai képezték (lásd ezen sajátosságokra az 1., 2., és 3. táblázatot: 160–163.)

A könyv utolsó tanulmányát L. G. Kiszljagina írta, II. Katalin államtitkáraitakancelláriájáról. A történész szerint noha ezen intézménynek megvoltak az I. Pétertől Erzsébetig terjedő előzményei — igaz, nem eléggé körülhatárolt jogkörrel és struktúrával —, azonban Katalin idején a cári egyeduralom belügyigazgatási centralizációjának új szakasza vette kezdetét. Különösen fontos ebből a szempontból a cárnőnek az 1763. június 11-i rendelete és a 23-i instrukciója, amivel világosan meghatározta a feladatköröket és az ügyintézés rendjét. Az utolsóban a Pugacsov–felkelés után, s különösen az 1780-as évek elejétől a legfőbb államügyek a cárnő és személye körüli kancelláriája hatáskörébe koncentráálódtak. Az egyszemélyi vezetés megvalósítása mellett az intézmény az alattvalókkal való kapcsolattartásra és (lásd a 2. táblázatot, 187.) a nemesség gazdasági–politikai támogatására is szolgált.

A tanulmánykötet értékét az új, nagy mennyiségű forrásanyag feldolgozásában, a kiemelkedő polgári történészek munkássága érdemi megközelítésében (megerősítve, vitatva, árnyalva álláspontjukat, nem

pusztán ideológiai alapon cáfolva) és a vitatott kérdésekben vallott nézetek megjelenésében (pl. az orosz abszolutizmus sajátosságainak és a hivatalszervezetnek a kapcsolata, vagy az 1720–60-as évek Oroszországnak megfélése) látjuk.

Kurunczi Jenő

EDNA HINDIE LEMAY

DICTIONNAIRE DES CONSTITUANTS 1789–1791

Párizs, 1991, Universitas 1022 l.

AZ ALKOTMÁNYOZÓK LEXIKONA

A nagy francia forradalom bicentenáriumi ünnepségei után két évvel jelent meg Edna Hindie Lemay *Dictionnaire des Constituants* című, két kötetes műve. Ez a lexikon — vagy inkább névtár? — azok közé tartozik, amelyek egy-egy szűkebb szakterületet dolgoznak fel, viszont annál részletesebb, pontosabb és megbízhatóbb adatokat közölnek. Mióta Kuscinski 1916-ban kiadta *Dictionnaire des Conventionnels* című lexikonát, amelyben közzétette az 1792 és 1795 között ülésező francia Nemzeti Konvent valamennyi képviselőjének az életrajzát, a francia történészek körében újra meg újra felmerült egy hasonló jellegű összefoglaló mű terve, amellyel az 1789 és 1791 között ülésező Alkotmányozó Nemzetgyűlés képviselőinek életét és tevékenységét mutatják be. Georges Lefebvre és Anne Terroine 1939-ben hozzá is látott a kutatómunka megindításához, s másfél évtizeden át csoportjuk szervezett adatgyűjtést folytatott Franciaország levéltáraiban és könyvtáraiban. Az ötvenes évek elején azonban anyagi támogatás hiányában fel kellett hagyniuk a munkát. „1986-ban — írja François Fruet az előszóban — Edna Lemay volt olyan bátor, hogy átvegye a fáklyát... Bár Franciaország már gazdagabb volt, a tudományos publikációkat mégsem támogatta bőkezűbben. Egy történésznek energiájának azonban sikerült felülkerekednie a látszólag leküzdhetetlen anyagi akadályokon. Edna Lemay pénz nélkül is képes volt létrehozni egy munkacsoportot, mozgósítani a szakértelmet, összefogni a kutatókat és találni egy kiadót.” Áldozatkész munkájának eredményeképpen egy információban rendkívül gazdag, s bibliofil szempontból is megragadó, kétkötetes mű született, amely az elkövetkező évtizedekben a francia forradalom történészeinek nélkülözhetetlen segédeszközévé fog válni.

A *Dictionnaire des Constituants*-t akár a nagy francia forradalom első, alkotmányos monarchista szakasza enciklopédiájának és kronológiájának is tekinthetjük. A lexikon-jellegű részt ugyanis egy mind-ezidáig egyedülállóan részletes kronológiai fejezet előzi meg, amely a rendi gyűlés 1788-as összehívásának napjától egészen az Alkotmányozó Nemzetgyűlés 1791-es feloszlásának pillanatáig napról napra ismerteti a fontosabb eseményeket, s a képviselők által megvitatott kérdéseket. Ezután betűrendben követi egymást a Nemzetgyűlés 1315 tagjának életrajza. „Hasztalan lett volna kísérletet tenni Barnave, Mirabeau, Pétion vagy Robespierre életrajzának újrafirására — közli velünk Edna Lemay a bevezetésben — és megfelelő dokumentumok hiányában nem lehetett megírni a »kevésbé ismert« vagy »ismeretlen« képviselők életrajzát. Szónoklataik figyelmes végigolvasásával mindazonáltal bemutatjuk az Alkotmányozó Nemzetgyűlésben játszott politikai szerepüket, amellyel a nagyobb szónokok életrajzai egyáltalán nem, vagy csak csekély mértékben foglalkoztak.” Politikai pályafutásukon kívül azonban valamennyi képviselőről meg tudhatjuk, hogy kik voltak nagyszülei (!), szülei, testvérei és házastársai, milyen tanulmányokat végzett, mit tett 1789 előtt és 1791 után, valamint azt is, hogy az adatok milyen forrásból származnak, s milyen művekből tudhatunk meg többet az „alkotmányozókról”. Egyes képviselők esetében még a hátrahagyott vagyonukról is tájékoztatást kaphatunk. Annak ellenére, hogy Edna Lemay hasztalannak tartotta egy-egy új Mirabeau- vagy Robespierre-életrajz összeállítását, a jelentősebb személyiségek pályafutását bemutató, többhasábos, hosszú szócikkekkel mégiscsak olyan alapos, mélyenzántó, s az 1789–91-es időszakot tekintve részletes információkat nyújt, amelyeket az egyes történelmi személyiségek majdani életrajz-írói sem nélkülözhetnek. Valamennyi említett eseményről meg tudhatjuk, hogy egészen pontosan melyik napon is történt, megismerhetjük a képviselők nyomtatásban megjelent műveinek pontos adatait, valamint azt is, hogy melyik szabadkőműves-páholy tagjai voltak. Nyolc színes, s mintegy száz fekete-fehér ábra mutatja be a jelentősebb személyiségek portréit. A több mint másfélszáz oldalas függelékben megtalálhatjuk a Nemzetgyűlés egymást követő elnökeinek és tükárainak listáját, a harmincegy bizottság meg-megújított tagságának névsorait, a képviselők választókerületeik szerinti pontos felsorolását, a leggyakrabban felszólaló szónokok nevét, valamint egy igen részletes tematikus indexet és egy bibliográfiát. Edna Lemay

nemcsak a párizsi tudományos intézeteket, az országos és a vidéki levéltárak munkatársait mozgósította munkája során, hanem azokat az angol, amerikai és ausztrál történészeket is (William Doyle, Frank A. Kafker, Alison Patrick stb.), akik a forradalom nemzetgyűléseinek személyi összetételével foglalkoztak.

A *Dictionnaire de Constituants* jól illeszkedik abba az elmúlt két-három évtized során kibontakozó historiográfiai tradícióba, amely a „polgári forradalom” elméletét megkérdőjelezve (François Furet szavaival élve) „felszabadította a politikai analízist a gazdasági infrastruktúra gyámsága alól, s visszafordította a figyelmet a politikai és ideológiai konfliktusokra”. A forradalom szereplői elsősorban a politikai szférában tevékenykedtek, a kor fő jellemzője a politikai megosztottság, a heves politikai küzdelem volt — s e politikai küzdelmek hosszadalmasságát és elkeseredettségét nem lehet kizárólag egy új osztály hatalomátvételével vagy egy új termelési mód győzelmével magyarázni. Megfelelő interpretációt csak a politikai szféra fontosságának elismerése után fogalmazhatunk meg. Egyre több történész vallja, hogy a nagy francia forradalom elsősorban a modern kor politikai laboratóriuma volt, amelyben a régi rend tulajdonképpen váratlan összeomlása után hirtelen olyan politikai problémákkal kerültek szembe az emberek, amelyeknek végleges és mindenki számára elfogadható megoldása még mindig várat magára. Edna Lemay köteteiből elsősorban a korszak politizáló főszereplőinek tevékenységével ismerkedhetünk meg, s a figyelmes olvasó csodálkozva veszi majd észre, hogy az Alkotmányozó Nemzetgyűlés képviselői által kétszáz éve feltett kérdések némelyikére Európában (és természetesen Magyarországon is!) még mindig keressük a választ. Vannak-e örök és elvont emberi jogok? Hogyan egyeztethetjük össze ezeket a hétköznapi politikai élet szükségleteivel? Hogyan érvényesülhet a népszuverenitás egy választott politikai testületen keresztül? Meddig kell és lehet e testületnek eltérnie a közvetlen demokrácia gesztusait, az „utca” politizálását? Hogyan kell megosztani a hatalmat törvényhozás, végrehajtás és igazságszolgáltatás között, s a három hatalmi szerv konfliktusa esetén ki lehet a döntőbíró? Hogyan kell és lehet befejezni egy forradalmat? A francia Alkotmányozó Nemzetgyűlés által feltett, s több-kevesebb sikerrel megválaszolt kérdések nagy része mindmáig fájdalmasan aktuális maradt.

Hahner Péter

JOSEPH BREADLEY

GUNS FOR THE TSAR: AMERICAN TECHNOLOGY AND THE SMALL ARMS INDUSTRY IN NINETEENTH-CENTURY RUSSIA

Northern Illinois University Press, De Kalb, Illinois, 1990. 274 l.

FEGYVEREK A CÁRNAK: AMERIKAI TECHNOLÓGIA ÉS A KÉZIFEGYVERGYÁRTÓ-IPAR A TIZENKILENCEDIK SZÁZADI OROSZORSZÁGBAN

Breadley könyve a múlt század közepén Oroszországot ért modernizációs kihívás egy sajátos területét, a kézfegyvergyártás megújulási lehetőségeit vizsgálja: Az egyesült államokbeli és az orosz fegyvergyártás sajátosságainak bemutatása után arra keresi a választ, hogy az 1860–70-es évektől az amerikai technológia importjával, az orosz körülményekhez történő hozzáigazításával sikerülhetett-e az orosz hadiipar ezen ágának korszerűsítése.

Az első fejezetben a szerző kiemeli, hogy miközben Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban gyors technológiai váltással a gépesített tömegtermelésre tértek át, Oroszország nagy, parasztkatonákból álló hadserege az 1861. évi jobbágyfelszabadításig eleve konzerválta az egyszerű, technológiailag statikus kézfegyverek gyártását és használatát. Az újítások Nyugaton is magas innovációs költségekkel jártak, de a polgári és hadiipar függetlensége, a kormányzati (pl. pénzügyi) politika elősegítette az állami és magántulajdonban lévő cégeknél a piac kihívásaira reagálva, igazi vállalkozói szellemben az új termelési eljárások bevezetését. Közben Oroszországban a krími háború (1853–56) és a jobbágyfelszabadítás után az előbbi feltételek hiányában választhatott, hogy vagy külföldről drágán szerzi be a modern kézfegyvereket, vagy azok hazai gyártását (Bradley szerint még költségesebben) korszerűsíti. Az első a szállítóktól való függőséget jelentette, a másodikkhoz viszont nem álltak rendelkezésre megfelelő humán- és anyagi erőforrások. A fentiek is bizonyítják, hogy az iparilag fejletlen országok esetében mennyire költséges és bizonytalan vállalkozás volt a fegyverzet modernizálása. ráadásul a külföldi befektetésekre szívesen vállalkozó amerikai üzletembereket visszariasztotta az orosz kormányservek mindenre kiterjedő kontrollja. Oroszország

azonban, ha meg akarta őrizni nagyhatalmi státusát, a kézfegyvergyártásban is technológiai innovációra (gépesítésre, a termelés újjászervezésére) kényszerült.

A könyv második fejezetében a szerző az iparosítás kora kézfegyvergyártásának különböző aspektusait (a fegyverrendszerek, a taktika változását, a termelés racionalizálását, a nemzetközi piac és a technológiaátadás kapcsolatát) elemzi. A tűzfegyverek fejlődését alapvetően befolyásolták pl. a hátultöltő mechanizmusok és a töltények különböző fajtái. Egyedül az USA-ban 1866 és 1871 között 500 hátultöltő szerkezetet szabadalmaztak. A. D. Smith- és a H. Wesson-féle, valamint az A. C. Hobbs- és H. Berdan-féle fémtöltények megnyitották az utat a tölténytáras karabélyok előtt. A könyv témája (az amerika-orosz kézfegyvergyártási technológiai kapcsolatok) miatt fontos megemlítenünk, hogy Samuel Colt 1835-től kezdte szabadalmaztatni revolvereit és a század közepétől hartfordi üzeme (Connecticut államban) az akkori legnagyobb fegyvergyár lett. Bradley a nyugati kormányok és a hadiipar innováció, a termelés gépesítése, a kézfegyver-alkatrészek szabványosítása és az egyesült államokbeli gyárrendszer vonatkozásában alapvető és részletes adatokkal bővíti ismereteinket. Az USA-ban a kormányzat támogatta mind az állami (a 18. sz. végén a francia fegyvertételről való függőség felszámolására alapították a springfieldi és a harpers ferry-i gyárakat), mind — pénzügyi kedvezményekkel — a magánkézben lévő üzemeket. A fegyvergyártás egyes műveleteit nem kézi munkával, hanem speciális szerszámgépekkel végezték. Az új technológia és a munkakultúra jól szervezett összekapcsolásában S. Colt gyárai jártak az élen. Mint más gyártók, Colt is intenzíven kereste az USA-n kívüli fegyverreladási lehetőségeket és különösen fogékony volt a technológiaátadásra. Bradley szemléletesen bemutatja üzleti reklámfogásait, szerződés-kötési (a republikánus habitus nem akadályozta abban, hogy egyeduralmukkal köszön üzletet.) és külföldi vállalat-alapítási módszereit. Coltnak a különböző kormányokkal kötött fegyver- és licencszerződése is ottani adaptációra jó reklámot is nyújtottak számára.

A harmadik fejezetben a könyv írója az orosz kézfegyverrendszerek és vele összefüggésben a taktika, a kiképzés és az USA-beli beszerzési lehetőségek (főleg Colttól) helyzetét tekinti át a krími háború és a nagy reformok időszakáig. A 19. sz. első felében használatos orosz kézfegyverek mennyiségét és minőségét a kincstár helyzete, a gyenge kiképzés, a tüzerőt lebecsülő elavult gyalogsági taktikai és legáltalánosabban a jobbágyokból verbuválódott hadsereg sajátosságai határozták meg. A fegyvereknél így fő szempont volt, hogy egyszerűek, könnyen javíthatók legyenek. A kézfegyverek beszerzésében kaotikus állapotok uralkodtak, a fegyvergyárakból sok használhatatlan termék került ki. A krími háborúban az angolok és a franciák jóval több és nagyobb lőtávolságú, pontosabb tűzfegyverekkel voltak felszerelve. Az orosz kormányzat, érezve a lemaradást, két módon próbált ezen változtatni: a hazai kézfegyvergyártás átalakításával és a külföldi beszerzésekkel. Bradley számszerűen és a minőségi mutatókkal is jól illusztrálja, hogy az 1850-es évek közepéig mennyire kis eredménnyel (huzagolatlan fegyverek átalakítása, belga karabélyok vásárlása) jártak.

A fenti helyzetben jöttek létre Oroszország és a Colt-cég első tényleges kapcsolatai (kölcsonös ismeretek már 1837-től léteztek). Bradley az eredményes kapcsolatok több akadályát (magas orosz vám-tarifák, később pedig a külföldiek találmányainak nincs kellő védeltsége az orosz jogban, bürokratikus útvesztők) felsorolja. Mindehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy az orosz katonai szaksajtó elismeréssel szövegezte Colt kézfegyvereiről. Bradley ebben a részben ismerteti a személyes kapcsolatok kialakításában szerepet játszó szakembereket (orosz részről A. Gorlov kapitányt feltétlenül kiemelni) tevékenységét, Colt 1854., 1856. és 1858. évi oroszországi látogatásait és végül az 1855. és 1856. évi üzletkötéseket. Az utóbbi fontos lépést jelentett a szesztröceki fegyvergyár Colt-gépekkel való átalakítása felé. Oroszország iparának szintje, kézfegyvergyártási rendszere és hadseregének sajátosságai miatt csak lassú, az ottani feltételekhez adaptált változásokra vállalkozhattak.

A negyedik fejezetben Bradley az orosz kézfegyvergyártás legfőbb sajátosságait elemzi a tulaj, a szesztröceki és az izsevszki üzemek történetét, irányítási rendszerét, munkaerővel való ellátását és az újítási lehetőségeket taglalva. A 18. században a fegyvergyártó üzemek ún. hozzáírt (a vállalatok részére az állam által biztosított) munkaerővel működtek. A szerző érzékelteti, hogy a kormányzat a hadiiparban erős centralizációt és mindenre (az anyagbeszerzéstől a munkaszervezeten át a fegyvereknek a hadseregnek történő átadásáig) kiterjedő szabályozását valósította meg. Ráadásul a katonai bürokrácia egyes szerveinek hatáskörei átfedték egymást. A korábbi zárt korporatív struktúrában, a szolgálat elvére épült rendszerben, a valódi fegyverpiac helyett az állami megrendeléseken alapuló forgalmi szférában csak úgy lehetett a 19. sz. közepén a belső reformok és a külső technológiai kihívások megkövetelte újításokat bevezetni, ha az orosz tűzfegyvergyártás múltjától gyökeresen eltérő útra lép.

Az ötödik fejezet az orosz kézfegyverzetnek a krími háború utáni megújításával foglalkozik „Amerikai és az orosz karabély” címmel. A nagy reformok utolsó szakaszában a katonai reformok atyja, D.

Miljutyin hadügyminiszter, bizottságokat (pl. a kézfegyverek tökéletesítésére, vagy a hátultöltő puskák és a fémtölténye adaptálására) hozott létre az orosz haderő tűzfegyvereinek modernizálására. Bradley szerint a krími vereség után két újrafegyverkezési fázis következett: 1866-ig és azt követően. Elsősorban a kézfegyverek átalakítása folyt, amivel csak az amerikai és a nyugat-európai tűzfegyverek alacsonyabb szintű paramétereit sikerült elérni (lásd pl. a Terry-Normann, vagy a Carl-karabélyokat). Ebben a helyzetben küldte az orosz kormányt a Connecticut völgybe. A Gorlovot az amerikai kézfegyverek tanulmányozására. Gorlov itt megismerhette a fegyverek kipróbálását, kiválaszthatta és a hazai feltételekhez módosíthatta azokat és végül megszervezhette az orosz fegyverrendeléseket. 1867-ben még K. U. Gunius társaságában (aki a kézfegyverekkel foglalkozó minisztériumi bizottságban játszott vezető szerepet) visszatért az USA-ba, hogy az új fegyverekhez a megfelelő fémtöltényeket kiválassza. Gorlov küldetésének három lényeges eredménye volt: a H. Berdan gyalogsági karabély (az 1869 októberi licencszerződés alapján orosz használatra módosítva: „Berdan-Gorlov modell”), több mint két millió fémtöltény beszerzése és a Smith-Wesson revolver.

Bradley jól látja, mennyire meghatározta az orosz termelési kapacitás, a földrajzilag szétszórott, parasztkatonákból álló gyalogság jellege a kézfegyvergyártási technológia fejlesztését. Ugyanakkor arra is rámutat, hogy 1866-tól a kormányzat a hazai termelés külföldi licencként alapján történő modernizálása útjára lépett. A technológiai változások a haladó orosz tisztelnél összekapcsolódtak a stratégiai, taktikai és kiképzésbeli átalakulás igényével. D. Miljutyin elképzeléseivel viszont szemben álltak a vezérkari akadémia vezetőinek (pl. M. Dragomirov) nem taktikai, vagy technikai, hanem filozófiai megalapozottságú (nem a fegyverzet az elsődleges, hanem a katona „morális ereje”) hagyományos nézetei. Így az orosz-török háború kitörésekor (1877-ben) az új, amerikai technológián alapuló kézfegyvereket a csatatereken még kevésbé használták. Bradley szerint azonban ennek nemcsak az orosz taktikai doktrína volt az oka, hanem az, hogy nem külföldi tömegrendelésből, hanem inkább a hazai kézfegyvergyártás — nehézségektől nem mentes — átszervezésével próbálták a kor kihívásainak megfelelni.

A hatodik fejezetben a szerző az orosz fegyvergyárak átszervezésének kérdéseit vizsgálja. I. Péter korától a három állami vállalat a kormányzat rendelkezéseit teljesítette. Felépítésük, munkaszervezetük és az állami rendelési kvóták nem segítettek elő a technológiai innovációt, az ott dolgozók képzettségének fokozását, az irányítási és gépesítési folyamatok előrehaladását. A jobbágyfelszabadítás után külön bizottság foglalkozott a fegyvergyárakban dolgozók panaszaival (a vezetők és a munkafelügyelők despota magatartásával, a korrupcióval, az irányításbeli zavarokkal). Legfontosabbnak azonban a tulajdonlás kérdése tűnt. Noha a katonai sajtóban elismerték a magántulajdonú üzemek előnyeit, a kormányzat kevés kiadásal akart nagy haderőt fenntartani és bizonytalanok látták a magánvállalkozók és a kormányzat kapcsolatát a rendelések teljesítése vonatkozásában is. V. Csebisev cikkei az „amerikai gyártási rendszer” előnyei mellett felmutatták oroszországi alkalmazásának korlátait is. Bradley jól érzékelteti, hogy itt nem pusztán a tradíció ütközik az új termelési módszerekkel, hanem a kutatás — fejlesztés (módosítás) — kipróbálás fázisában a kiadások még nincsenek arányban az eredményekkel. Azt lehet mondani, a Colt-rendszerű gyártás inkább egyfajta kísérleti laboratóriumot biztosított az oroszoknak Tulában. Az USA-beli tapasztalatot szerzett orosz tiszték kiálltak a kézfegyvergyárak újjászervezésének különböző alternatívái mellett. A tulai Berdan-2 karabélyok, az izsevszki acél puskacsövek már a gépesített, bizonyos fokig specializált gyártás első csírái voltak. A „csemete” továbbfejlődését azonban már kezdettől akadályozta az orosz cégeknél dolgozók alacsony szakképzettsége, a szerszámgépipar fejletlensége és a központi szervek gyámkodása a helyi kutatás/fejlesztés felett. Az 1890-es évek elején Oroszországnak már nemcsak a kézfegyvergyártását kellett modernizálnia, hanem az annak hátteret biztosító szerszámgépgyártást megteremnie.

A használt technológia, az irányítás-munkavégzés viszonylatában a hatalom megértette a racionálisabb termelésre való áttérés szükségét, ez azonban lassan, a Nyugathoz képest fáziskéséssel valósult meg. A szerző összefoglalójában epilógusként a téma szovjet vonatkozásaira kitérve hangsúlyozza, hogy a nyugati technológiaátvétel, a korábbi orosz fegyverzetfejlesztés is mintá volt, de végül az önellátás felé mozdultak el. Bradley könyve értékes, új forrásanyagot (pl. Colt-, Smith-Wesson-dokumentumokat, Gorlov, Csebisev cikkeit) feldolgozó, tág összefüggés- és folyamatrendszerben eligazító munka. Végezetül szólunk kell a mű gazdag, a szöveget jól illusztráló és alátámasztó képanyagáról (feltalálók, gyárak, fegyverek, gépek fotóiról, rajzairól és metszeteiről); ezek még életszerűbbé teszik az érdekesítő munkát.

W. BRUCE LINCOLN

THE GREAT REFORMS: AUTOCRACY, BUREAUCRACY, AND POLITICS OF CHANGE IN IMPERIAL RUSSIA

Northern Illinois University Press, DeKalb, Illinois, 1990. 281 l.

A NAGY REFORMOK: EGYEDURALOM, HIVATALNOKI KAR ÉS A VÁLTOZÁS POLITIKÁJA A CÁRI OROSZORSZÁGBAN

A volt szovjetunióbeli mai változásokkal összevetve is komoly érdeklődésre tarthat számot a múlt század közepe orosz reformsorozata okainak, előkészítésének, lefolyásának, következményeinek és értékelésének egy neves amerikai történész közel három évtizedes kutatómunkája eredményeként megírt története. Lincolnnak már a mű elején felsorolt nyolc monográfiája eleve jelzi, hogy a Romanovok egyeduralma, az orosz bürokrácia és mindennek az ország átalakulásával való kapcsolata régóta foglalkoztatták. Nem véletlen, hogy ezen témakörök elismert kutatójának Marc Raeffnek ajánlja könyvét, aki segítette az orosz történelem megismerésében és ugyanígy az sem, hogy köszönetet mond a reformok kitűnő orosz történészének P. A. Zajoncsovskijnak a szovjetunióbeli tanulmányútajakor nyújtott segítségével. A megjegyzésekben és az irodalomjegyzékben felsorolt anyagok mutatják, hogy a mű óriási (orosz és nyugati) levéltári forrásbázisra és feldolgozások tömegére épül.

Bevezetőjében Lincoln jelzi, hogy írása a leglényegesebb reformokról szól. Ugyanakkor arról a folyamatról is, hogy II. Sándor uralkodásától a század végéig Oroszország mennyiben lépett előre az új polgári társadalmi-politikai rendszer felé; azaz az átalakulás hogyan realizálódott. Kiemeli, hogy a cár és tanácsadói a gazdasági válság, a jobbágymozgalmak és a krími háborús kudarc miatt kezdték el a reformokat. Lincoln szerint azonban az 1830-as évektől — noha a cártól kezdve a haladó bürokratákig több területen voltak reformkezdeményezések a század első felében — az intézményrendszer változatlanságában érdekelt hivatalnokok túlnyomó része felkészületlen volt a gyors átalakulásra.

Az első fejezetben a szerző az önkényuralom, a bürokrácia és a reformok kapcsolatának a krími háborúig (1853–56) terjedő időszakát tekinti át. Szól I. Péternek a nyugati modelleket utánozó erőszakos europaizáló politikájáról. Lincoln szerint II. Katalin kezdetben a politikai ügyek „korlátozott közvitájával” kísérletezett, majd az 1780-as években a felvilágosult kormányzás és az egyeduralom védelme között ingadozott, míg végül — köztük az orosz és nyugati haladó eszmék cenzúrázásával — az utóbbit választotta. Ehhez hozzátehetjük, hogy maig vita tárgya Katalin kurzusváltásának időpontja és okai, valamint I. Péter reformjaihoz mérten a kontinuitás-diszkontinuitás kérdése a 18. században. A könyv írója nagy gondot fordít az I. Miklós kori konzervatívizmus problémakörére. Ennek alaptételeit Európa és Oroszország szembeállításával, az ortodoxia, az egyeduralom és a hivatalos népiesség hamis mítosza képezte. A rendszernek az ipari forradalom országaival szembeni anakronizmusát csak kevés államférfi érzekelte. Ritkaságszámba ment pl. P. Valujev nézete a külső csillogás mögötti belső bomlásról. Csak kevés felvilágosult bürokrata (így P. Kiszeljov és L. Perovszkij) tekintette céljának az igazgatási apparátus hatékonyabbá és szakszerűbbé tételét. Az egyeduralmat legtöbbször alapvető politikai változások nélkül akarták hozzáigazítani az új feltételekhez. Lincoln jól látja, hogy a későbbi reformok gátolta a hivatalnoki kar konzervatív szemlélete, korszerűtlen munkamódszere. Az állami felügyelet fokozásával ezt a problémát nem tudták megoldani.

A második fejezetben a történész a krími háborús kudarc következményeit elemzi. Ekkor mutatkozott meg igazán, hogy a hadsereg és vele összefüggésben a gazdaság, a társadalmi-politikai rendszer nem modernizálódhatott a jobbágykérdés megoldása nélkül. II. Sándor a reformmunkálatokban — az egyeduralom és a nemesség előjogainak megőrzését szem előtt tartva — a felvilágosult bürokratikára és egyes értelmiségi szövetségeikre akart támaszkodni. A kormányzat a nyugati államoktól eltérően a közvéleményt nem a politikaformálásban való részvételre, hanem csak korlátozott konzultációra invitálta. Itt jegyezzük meg, hogy nézetünk szerint a mű komoly értéke az orosz és nyugati társadalom előtt álló problémája és eltérő megoldásai okainak vizsgálata. Oroszországban egyesek a törvényesség és a nyilvánosság tágtítására, az utóbbi garanciajellegének kibontakoztatására törekedtek. Végül azonban II. Sándor és környezete a „korlátozottá formált” nyilvánosságot fogadta el, a vezető reformerek pedig a konzervatívok és a radikálisok közt egységítő bürokraták lettek.

A harmadik fejezet Oroszország megújításának kezdetéről; a jobbágyfelszabadításról, a zemsztvó és a bírósági reformokról, a negyedik pedig a nagy reformkorszakról (cenzúra-, a városi és a katonai reformokról) szól. Lincoln minden területnél elemzi az előkészítő munkát, a különböző nézetek harcát a

reformbizottságokban, a központi kormányzatban és a kormányzóságokban, a bizottságok személyi összetételének hatását munkájukra, a fő eszméáramlatok (konzervatív, középutas, liberális) jelenlétét ezekben a szervezetekben, a cár viszonyát mindehhez és végül röviden ismerteti és értékeli az egyes rendeleteket. A fentiekből kitűnik, hogy a vita- és törvényhozási folyamatok imponáló levéltári, kortársi memoár- és modern monografikus anyagon alapuló feltárását és tisztázását tarthatjuk a reformokról szóló fejezetek legnagyobb értékének. A szerző mélyrehatóan és sokoldalúan, tények sokaságával alátámasztva elemzi az önkényuralom, a bürokrácia és az értelmiség kölcsönhatását, az önkény, a törvényesség és a korlátozott nyilvánosság szövevényes kapcsolatrendszerét. Nézetünk szerint e két fejezet és az ötödik (a reformok megméretetéséről szóló rész) az orosz történelem lehetséges „vonulatai és elágazásait” felvázoló, a mának is mondandókat tartalmazó, nagyívű eszemeftuttatás.

A harmadik fejezetben Lincoln kifejti, hogy az 1857 és 1864 közti reformátva és törvényhozás igyekezett felszámolni az orosz elmaradottság okait. 1856. március 30-án maga II. Sándor jelentette ki a moszkvai nemeselek előtt, hogy jobb a jobbágytól felülről eltörölni, mint megvárni, hogy a jobbágyok kezdjék el alulról. Az 1861. február 19-i jobbágyfelszabadítás azonban még hosszú, ellentmondásos út vezetett. A szerző részletesen áttekinti ennek legfőbb állomásait. Szemléletesen mutatja be a folyamat intézményi kereteit (a titkos bizottságok, a paraszti bizottság megalakulását), a különböző tervezeteket (M. Pozen 1858 áprilisi konzervatív programját, az A. Unkovszkij–A. Golovacev-féle tveri kormányzóságbeli liberális elképzeléseket és a középutas terveket), a javaslatok egyeztetését és a törvény megszerkesztését. Az utóbbi bizottságban kiemeli a liberális körökben mozgó P. Szezenov szerepét, valamint Ny. Miljutyin, Ju. Szamarin és VI. Cserkasszj erőfeszítéseit. A jobbágyfelszabadítás értékével kapcsolatban figyelemre méltó, hogy a nyugati és az orosz történész egyaránt azt hangoztatja, hogy a jobbágytalan nem számított a ráháruló súlyos terhekre (T. Emmons és P. Zajoncsovskij megállapításai). A helyi közigazgatás alacsony hatásfoka korlátozott decentralizációra ösztönözte a kormányzatot. A választott kormányzósági és járási önkormányzati szervek (a zemsztvók) viszonyáról az állami intézményekhez, megválasztásukról és felépítésükről kemény viták folytak (lásd Ny. Miljutyinnak a paraszti zemsztvóbeli részvételéről vallott nézeteit és vele szemben M. Korf decentralizáció- és önkormányzat ellenes felfogását). Az 1864-es törvényt követően, mint Lincoln bizonyítja, a zemsztvók csak igen lassan alakultak meg.

Az egyeduralom előjogait, az igazságszolgáltatás rendi jellegét szüntette meg az új bírósági rendtartást (szakképzett bírókkal és esküdtekkal lezajló nyilvános ülések (és az állami hatóságoktól független bíráskodási rendszert létrehozó 1864. november 20-i reform. A nagy reformok közül ez volt a szakemberek által (az előkészítők között találjuk a nyugati és az orosz jogrendszert kitűnően ismerő Sz. Zaradnijt, Ny. Sztobjanovszkijt, D. Rovinszkijt és K. Pobedonoszevet) legalaposabban kidolgozott polgári változás. Lincoln utal arra, hogy az ismertett reformok új, de az oroszok számára a Nyugattól eltérő hagyományaik miatt bizonytalan fejlődési utat nyitottak meg.

II. Sándor uralkodásának második évtizedére (1865 és 1874 közé) esik a reformok újabb hulláma (a nagy reformkor). I. Miklós rendszerével nem fért össze a gondolat- és sajtószabadság, ugyanakkor az illegális kéziratok terjedése miatt változtatni kellett. A hivatalos politika kettősségét jól elemzi II. Sándor álláspontja, miszerint szükség van a jogos éberségre, de a gondolkodást nem lehet megtiltatni. Mind az ellenőrzés intézményesítésében, mind a cenzúra irányelveiben (pl. a tiltás, a fenyegetéssel kombinált „morális figyelmeztetés” és végül az ún. posztpublikációs kontroll) ingadozás volt tapasztalható. Az 1865-ben életbe lépett cenzúraszabályok a szerzők büntetőjogi felelősségét hangsúlyozták. A városi önkormányzat reformját előkészítő A. Schumacher és N. Vtorov a zemsztvói-törvény és a közép- és nyugat-európai városigazgatás decentralizáló tendenciáit akarta követni. Az önkormányzati testületek megválasztásánál a származás helyett a vagyoni helyzetet és az alkalmasságot szándékoztak figyelembe venni. Miután a bürokrácia konzervatív része és a kormányzósági hatóságok fenn akarták tartani a létrejövő önkormányzatok feletti ellenőrző funkciójukat — a testületek jogkörét pedig szűkíteni próbálták — így a munkálatok elhúzódtak és a többször módosított tervezet csak 1870 tavaszán került az államtanács elé. Úgy véljük a műben a zemsztvó- és a városi reformoknál a szerző inkább a polgári vonásokra teszi a hangsúlyt, míg a testületeknek — választási rendjük és felépítésük miatt — a parasztságra és bizonyos városi rétegekre hátrányos vonásai elmosódtak.

A reformsorozatot a D. Miljutyin nevéhez fűződő, az általános hadkötelezettséget bevetető 1874. évi törvény zárta. 1861 végén Miljutyin úgy vette át a hadügyi tárcát, hogy az óriási haderő fenntartására a kincstárnak kevés pénze volt, a tisztakar tudása és a kiképzés korszerűtlenné vált. A reformot úgy kellett végrehajtani, hogy a hadsereg és a ráfordított kiadások csökkentése ne sértsen az ország nagyhatalmi státuszát. Miljutyin intézkedései (pl. az új kiképzési program, minisztériumának kiadványaival fórum biztosítása a reformvitára, a katonai tanintézetek megreformálása) elősegítették az orosz haderő átalaku-

lását. A tartalékállomány kialakításával csökkenhetett a hadsereg létszám és a szolgálati idő. A változások immár a birodalom legkonzervatívabb intézményét sem kerültkék el. Lincoln joggal hangsúlyozza, hogy a nagy reformok általánosan és ellentmondásosan vetette fel a polgári társadalom fő kérdéseit. A reformok kidolgozói üdvözölték a törvényességet és elítélték az önkényt, ugyanakkor nem néztek szembe azzal a ténnyel, hogy az utóbbi az egyeduralomban intézményesült. A jogszerű kormányzás érdekében próbára kellett tenni, hol húzódnak a törvényesség és nyilvánosság határai, feloldható-e (és hogyan) konfliktusuk a törvénnyel. Erről szól az ötödik fejezet.

1861 tavaszán a bezdnai és kangyejevka parasztmozgalmak véres megtorlása után a fiatal demokratákban erősödött idősebb társaik rossz előérzete. Kiáltványaik (pl. „A fiatal nemzedékhez,” a „Fiatallal Oroszország”) és D. Piszarev Bazarov-cikke az Orosz Szó-ban 1861–62-ben már a cárból és felvilágosult bürokratáiból való kiábrándulásukat (igaz Lincoln szerint még a kormányzat helyes útra vezetésének szándékával párosulva) tükrözte. Ezen irányzatok képviselői jutnak el addig a következtetésig, hogy II. Sándor uralkodása második évtizedében nem a megreformált egyeduralommal, hanem annak ieromboldásával lehet a változásokat elérni. A társadalmi és egyéni akciókra a rendszer már ekkor és különösen III. Sándor uralmakor (1881–94) egyre keményebben reagált. A radikálisoktól eltérően a liberálisok 181 után más utat választva sürgették a nemeseket az önkormányzat kiszélesítésére (lásd K. Kavelin felhívását). Elképzeléseik azonban D. Tolsztoj belügyministersége alatt nem valósulhattak meg. A kormányzat a zemsztvói és a városi önkormányzat ellenőrzésére és jogkörök szűkítésére törekedett a nemesi közigazgatási főnökök kinevezésével, az 1890 és 1892. évi rendeletekkel. Kavelin ekkor látta be, milyen gigantikus erő még az orosz bürokrácia. Lincoln is utal a téma két kiváló kutatójára, G. Yaney-ra és T. Pearsonra, akik szerint az 1864-es reform intézményei nem funkcionáltak, a paraszti önkormányzat káoszba süllyedt. További elemzésre érdemes a szerző azon megállapítása, hogy leegyszerűsítés és pontatlanság III. Sándor korát csak az újkonzervatívizmussal azonosítani. A 19. század végén már nem voltak meg a feltételei a jog olyan mértékű hatályon kívül helyezésének, mint a 18. századi jól szervezett rendőrállam (lásd M. Raeff felfogását), vagy I. Miklós korában. Lincoln szerint különbség van a törvényesség nagy reformkori (morális erő és a felülről irányított fokozatos haladásra) és az 1880–90-es évekbeli értelmezésre (a polgári tulajdon védelme) között.

Az utolsó fejezet a századforduló kialakult rövid jellemzés. II. Miklós uralmával az alkotmányos illúziók szertefoszlottak, a kormányzat és a társadalom közti szakadék mélyebb lett mint 1861 és 1894 között. P. Miljukov szerint a jövő Oroszországgal (modern piacgazdaságon alapuló liberális politikai rendszer) szemben létezett a múltba tekintő despota, bürokratikus, anakronisztikus rend. Hiába voltak az 1902–1903-as oroszországi zemsztvó-kongresszusok, P. Sztruve felhívásai, a Szabadság Uniójának egyeduralomellenes kampánya – az ország nyugati típusú alkotmányos rendje nem jött létre.

Kurunczi Jenő

SZÉNÁSSY BARNA

HISTORY OF MATHEMATICS IN HUNGARY UNTIL THE 20TH CENTURY

Budapest, Akadémiai Kiadó 1992. 370 l.

A MAGYARORSZÁGI MATEMATIKA TÖRTÉNETE

A 20. SZÁZADIG

Egy tudomány története fontos részét képezi a történelmi ismereteknek, hiszen a természeti világról szerzett tudás lényegesen befolyásolja a technikát, és azon keresztül az emberek életét. Ebből a szempontból nehéz különbséget tenni az egyes tudományágak között, viszont minden műszaki- és természettudomány közös alapja a matematika. A gazdasági fejlődés a kereskedelmi és pénzügyi tevékenységek miatt szintén igényelt bizonyos gyakorlati ismereteket matematikából. Nem létezhet tehát fejlett társadalom fejlett matematika nélkül. Magyarország a matematika területén századunkban nagyhatalomnak számít, sok matematikai diszciplínában ért el magyar matematikus jelentős eredményeket. A teljesség igénye nélkül gondoljunk csak Fejér Lipótra, a fizikusként is eredményes, fiatalon elhunyt Zemplén Győzőre, vagy a most élők közül Erdős Pálra, Lovász Lászlóra. A matematikával szoros kapcsolatban tevékenykedett Neumann János fizikus-matematikus, a számítógép egyik atyja, vagy az amerikai atombomba-programban résztvevő fizikusok: Teller Ede, Wigner Jenő és Szilárd Leó. Ilyen teljesítményt nyújtó tudomány nem alakulhat ki egyik pillantról a másikra.

Szénássy Barna könyve pontosan ezzel az előzménnyel foglalkozik, a magyarországi matematikai kutatás fejlődésével a 20. század fordulójáig. A szerző bonyolult és szerzteágazó feladatot tűzött maga elé, hiszen a matematika történetének kutatása sokféle ismeretet igényel. Elsősorban is matematikusnak kell lennie, mert egyébként nem tudja a fogalmak és tételek logikai hálózatát értelmezni. Másodsorban pedig alapos és bőséges kultúrtörténeti és tudománytörténeti bűvárkodást is kell folytatnia, ugyanis a tudományt valaha kevésbé specializált szakemberek művelték, mint ma. A szerző mindkét szempontból elérte célját, a könyvet eredménnyel forgathatják mind a matematikusok, mind pedig a nem szakember érdeklődők.

A könyv öt nagy részre tagolódik, melyből az első a nyomtatás előtti korszak adatait foglalja. Érdekes a magyar számnevekről szóló nyelvészeti-nyelvtörténeti fejezet, amelyben különböző elméleteket találunk arról, hogyan alakulhattak ki. Ez a fejezet foglalkozik a rovásírásos és egyéb számolási technikákkal is, amelyet néprajzi emlékek alapján dolgoz fel. Ennek a résznek következő fejezete tartalmazza a kezdetek írásbeli emlékeinek felsorolását. Mivel kevés ilyen maradt ránk, ezért a szerző közvetett utalásokat használ fel, hiszen építkezések, kereskedelem, naptárszerkesztés és egyéb hasonló tevékenységek jelzik, hogy meghatározó jelentőségű matematikai ismereteknek kellett az országot elérniük. A felsőbb oktatási intézmények alapítása lényegében ebben a korban kezdődött meg, ezt a gyakorlati élet és a szellemi áramlatok (reneszánsz) egyaránt megkövetelték. Szinte bizonyosra vehető, hogy ezekben az iskolákban komoly szerepet kapott a matematika, bár ezeket az intézményeket nem lehet modern értelemben egyetemeknek tekinteni.

A következő nagy rész az elemi aritmetikai ismeretek terjedésével foglalkozik. A középkor-újkor fordulója, vagyis a 17. század az európai matematika robbanásszerű fejlődésének kezdete. Magyarország nem tudta követni ezt a folyamatot. Ennek okait elemzve a szerző azt elsősorban a humanista tudományok népszerűségében találja meg. A rész első fejezete a reformációval induló különböző felekezeti iskolákat vizsgálja meg, a második fejezet pedig az első hazai tankönyvekben tükröződő matematikai ismeretanyag-ról szól. A korabeli tankönyvek érdekességeként említi a szerző, hogy a számolási eljárások esetlegesek és recept jellegűek, vagyis a tankönyvrők nem tartották elég fontosnak a matematikai gondolkodást, illetve annak kialakítását. Ezen számtankönyvek érdekes információt tartalmaznak a különböző városok pénz- és mértékegységeire vonatkozólag. A szerző érzékelteti a feladattárakból vett idézetekkel a török és német megszállás alatti élet hangulatát.

A második rész utolsó két fejezete a 17. század matematikai kézírataival és az első hazai disszertációkkal foglalkozik. A szerző rendelkezésére álló forrásanyag az ország különböző levéltáraiban elszórva található. Értékelése szerint ezek viszonylagos nagy száma igazolja, hogy a hazai intézmények egyre szorosabb, bár még esetleges kapcsolatot alakítottak ki az európai egyetemekkel. A nehézség ezen dokumentumok vizsgálatánál az, hogy "matematika" címszava alatt ekkoriban a technikai és természettudományok széles körét értették. A modern értelemben vett matematikai dolgozatok száma viszont csekély, és az általuk tanúsított szakmai színvonal is átlagosnak tekinthető. A szerző értékelése szerint ez azt jelenti, hogy a külföldön tanuló magyar fiatalok korszerű matematikai ismeretekkel tértek haza, új eredményekkel azonban nem tudták segíteni a tudomány fejlődését. Az ország gazdasági és kulturális háttérét figyelembe véve, a törökidülés után ez is igen szép eredmény.

A könyv harmadik része a tényleges matematikai kutatások megindulásával foglalkozik. A 18. században a matematikai eredmények az alkalmazhatóság szempontjából jelentettek lényeges fejlődést, gyorsan növelve a matematikai diszciplínák számát. A rész első fejezete az ország gazdasági, külpolitikai helyzetét elemzi. Ennek ellentmondásossága abban állt, hogy miközben a bécsi kormány az országot gyarmatként és mezőgazdasági bázisként kívánta konzerválni, az abszolutizmus korszerűsítő hatásai viszont fokozták a modern társadalmi ismeretek iránti fogadókészséget. A matematika ellenben nem tartozott azon tudományok közé, amelyek komoly hatással lettek volna a szellemi életre.

Szénássy Barna idézi azoknak a korabeli gondolkodóknak a szavait, akik a matematika fontosságát hangsúlyozták. Matematikai témákkal foglalkozni divat volt, tehát sok olyan tudós is próbálkozott matematikai problémákat megoldani, akik más tudományágakban komoly eredményeket értek el. Az oktatási rendszer átalakulása, melyet az első és a második Ratio Educationis kényszerített ki, bizonyos mértékig kedvezett a matematikának. A gazdasági tevékenység ugyanis megkövetelte bizonyos számolási, földmértési és hasonló feladatok megoldását. Ennek következtében számtan- és mértankönyvek születtek fokozódóan nagy számban. A közép- és a felsőoktatásban is megnőtt a matematika szerepe, még ha ez a növekedés a szerző véleménye szerint lassabb is volt a kelletténél.

A rész következő két fejezete Hatvani István és Segner János András tevékenységével foglalkozik. Mindkét tudós széleslátókörű volt és nagy hatású pedagógus. A Debrecenben tanító Hatvani foglalkozott a matematika elméleti és gyakorlati feladataival egyaránt. Ő volt az első, aki Magyarországon olyan

könyvet írt amelyben az éppen kialakuló valószínűségszámítást is megtalálhatták a tanulók. Külön foglalkozott a térképészet matematikai kérdéseivel is. - Segner János András pedig az első olyan hazai matematikus, aki a nemzetközi matematikai történetében is jelentős eredményeket ért el. Szigorú értelemben nem tekinthető nagy tudósnak, viszont tankönyveinek hatása egyaránt érződött itthon és külföldön. A szerző sorolja azokat a felfedezéseket, amelyekkel Segner, ha szerényen is, de hozzájárult a fejlődéshez. Részletesen leírja azt a szerkesztési eljárást, ahogyan egy polinom helyettesítési értékét meg lehet szerkeszteni.

A hazai nyomdák által kiadott könyvek száma a 18. század második felétől megnőtt, ez a matematikai könyvek számára is érvényes. A következő fejezetben a szerző a legeredményesebb tankönyveket és táblázatokat elemzi. Ezek a táblázatok a számolás megkönnyítésére tartalmazták a gyakorlata miatt fontos függvények értékeit (pl.: szögfüggvények, logaritmus, négyzetgyökök, stb.).

A tankönyvek közül a legnagyobb hatással Kerekegyházi Makó Pál munkái voltak, az egész Osztrák Birodalomban használták őket. Ezek a könyvek az európai korszerű ismereteket közvetítették. A történelemben egyéb tevékenységéről ismert Martinovics Ignác is kitűnő módszertani érzékkel írt tankönyveket, amelyek széles témaköröket foglaltak össze, elsősorban bevezető jelleggel. Dugonics András könyveiben már a nyelvújítás is érződik, sok magyar szakkifejezés jelenik meg bennük. Ez feltétlenül hozzájárult a tudomány hazai terjedésének gyorsulásához, bár az újonnan alkotott szavak egy része mára már kikopott nyelvünkéből. Szakmai szempontokból Dugonics könyvei, a szerző értékelése szerint, nem érik el a többiek színvonalát. Az országban kiadott táblázatok fokozódó száma jelzi az igény növekedését is. A szerző által felsorolt táblázatszerkesztők közül Csermák László érdemelte ki a legnagyobb elismerést 1811-ben megjelent könyvéért. A korszak nagy matematikusai dicséérték, még a német Gauss szavait is idézték. A táblázat a számok prímfelbontását tartalmazza 1020000-ig.

A rész utolsó fejezete a magyarországi körnégyzögesítés dokumentumaival foglalkozik. A matematika történetében van néhány híres probléma, melyek megoldása sokáig foglalkoztatta az embereket. Ezek: a kör négyzögesítése, vagyis egy kör területével egyenlő területű négyzet szerkesztése; egy szög megharmadolása szerkesztéssel; illetve a kockakettőzés, vagyis két egységnyi térfogatú kocka oldalának megszerkesztése. A fenti feladatok bizonyíthatóan megoldhatatlanok, de sok érdekes közelítő módszer látott napvilágot ezekkel kapcsolatban. Sok olyan szerkesztési eljárást is kidolgoztak, amelyek nem-euklideszi eszközöket is megengednek. A szerző ezeket a kísérleteket röviden ismerteti, hiszen ezek elsősorban csak a szakembereket érdekelhetik.

A negyedik rész a két Bolyai korával és tevékenységével foglalkozik. Általában csak János munkásságát szokták említésre érdemesnek tekinteni. Bolyai Farkas azonban maga is jelentős munkát végzett a matematika különböző területein. A reformkor elejére az oktatás annyira felfejlődött, hogy az átlagos matematikai műveltség számottevővé válhatott. A gazdasági tevékenység is komoly ismereteket alkalmazott, elegendő pusztán a földmérésekre, vagy a meginduló folyószabályozásokra gondolnunk. A szerző a rész első fejezetében felsorolja azokat a gyakorlati szakembereket, akik munkájuk végzése közben matematikai problémákat is kénytelenek voltak megoldani.

Bolyai Farkas munkásságával foglalkozik a második fejezet. Érdekes személyiségű, sokoldalú ember volt, a kor hazai hagyományainak megfelelően a humán tudományokat a reáliakkal egyaránt művelte, sőt a magyar irodalomtörténet is jegyzi nevét. A szerző elemzéséből kiderül, hogy a matematika területén voltak önálló eredményei, ezek az algebra, az analízis és a geometria témakörébe tartoznak. Axiomatizálási igénye a legnagyobbakkal említhető egy lapon: Peano-val és Hilbert-tel. Feltehetőleg azért ismertek kevésbé új eredményei, mert elsősorban tankönyvekben jelentek meg. Ezen könyvek közül a legfontosabb a Tentamen, amelyben fiának híres tanulmányát is közli. A fejezet részletesebben ismerteti Bolyai Farkas eredményeit, ezek elsősorban a szakembernek jelentenek érdekességet. A szerző határozottan megcáfolja azt a közismert vélekedést, hogy nem értette volna meg fia lenyűgöző eredményeit. Maga is nagyon közel járt a kérdés végleges, egyértelmű megoldásához.

A harmadik fejezet lényegében Bolyai János Appendix című munkáját tartalmazza. A szerző néhány mondattal megvilágítja a párhuzamosság kérdésének fontosságát. Ez a könyv leginkább szakmai fejezetei közül az egyik. Szénássy Barnas említi Lobacsevszkij nevét, aki hasonló nyomon járt, mint a magyar Bolyai. Sok matematikus véli úgy, hogy Lobacsevszkij ugyan a közlésnél megelőzte Bolyait, de munkáinak matematikai szabatossága és kiérletlensége nem éri el az Appendix-ét. A szerző erről nem tesz említést. Utal viszont Gauss véleményére Bolyai munkásságával kapcsolatban, aki köztudomásúlag eléggé elutasító volt. A fejezet részletesen foglalkozik Bolyai János további munkáival, amelyek szintén megérdemlik figyelmünket.

Az utolsó fejezet ebben a részben a Magyar Tudós Társaság tevékenységének első évtizedeit tekinti át. A szerző értékeli az itt végzett munkát, bár az nem túlzottan jelentős. Mivel elsősorban a humán tudományok képviselői vezették az intézményt, ezért csak mérsékelt eredményt értek el a matematika területén. A színvonalas matematikusok közül csak néhány tudott itt dolgozni, például Petzval Ottó, Tittel Pál. Ennek ellenére a magyar matematikai szakkifejezések gyűjteménye és az ideig-óráig létező szakfolyóiratok a szerző értékelése szerint is elősegítették a további fejlődést.

A könyv utolsó része a matematikai kutatások kibővüléséről szól a 19. század második felében. A kiegyezés utáni gazdasági fejlődés maga után húzta a műszaki és a természettudományokat is. Ezt a szerző egy konkrét példán mutatja be az első fejezetében. A hazai tudomány gyarapodását külső feltételek is segítették, az oktatás, a könyv- és tankönyvkiadás és természetesen a rendszeressé váló tudományos kapcsolat, ahogy ezt a második fejezetben olvashatjuk. A szerző fejezeteként foglalkozik Hunyadi Jenő, Kőnig Gyula, Vályi Gyula, Geöcze Zsóárd munkásságával, és a Bolyai-kultusz kialakulásával. Egy külön fejezetben kitekintést találhatunk a 20. század matematikai eredményeire, melyeknek előzményei a könyv által vizsgált korszakban voltak. A rész utolsó fejezete tömör életrajzokat tartalmaz, a könyvben említett minden matematikai szempontból jelentős szereplő itt megtalálható. Mivel ezek az adatok együtt találhatóak a könyv végén, nem zavarják a korábbi fejezetek áttekinthetőségét.

Érdekes könyvet kaphat kezébe az olvasó, amely bőven ilusztrálva mutatja meg egy elvont tudomány hazai történetét. Az anyag követése lényegében nem igényel a középiskolainál nagyobb ismereteket, a szakmai, matematizált részletek kihagyásával is megérthető a fejlődés vonala. Minden tudománytörténet iránt érdeklődő ember könyvespolcára ajánlott Szénássy Barna könyve.

Urbán Gábor

LELKES GYÖRGY

MAGYAR HELYSÉGNÉV-AZONOSÍTÓ SZÓTÁR

Bp. 1992. Balassi Kiadó, 628 l.

Kitűnő és könnyen kezelhető szótárat szerkesztett Lelkes György. Már régóta baj van a helynevekkel, a régi magyar helynevekkel mai szomszéd országbeli formájával. Egyes országok vonatkozásában vannak ilyen összeállítások (jugoszláv, román, szlovák), az 1926-os helységnévtár is adott segédletet, persze az 1945 utáni nevek ebből hiányoztak. Ezért is volt nagy szükség ilyen összefoglaló, a magyar helyneveket egy kötetben megadó segédkönyvre.

Mint a kötet nagyon részletes — és németre is lefordított — bevezetője arról tájékoztat, a könyv kiindulási alapja az 1913-as helységnévtár és az 1910-es népszámlálás. Horvát-Szlavónországból csak azokat a helységeket veszi fel, amelyeknek van magyar nevük (vagy magyar lakosságuk). De benne vannak a moldvai csángó helynevek, és általában a magyar formában is ismert külföldi helynevek Bécs, Konstantinápoly, Lipcse vagy Wittenberga). Figyelemmel van arra is, hogy időközben összevontak községeket, nemcsak nálunk, ezt az eredeti névvel jelzi, s azt is, ha időközben megint szétváltak. A mai magyar helységek nemzetiségi elnevezéseit nem közli, mert azok nem hivatalosak.

Az 1913. évi név mellett jelzi, hogy akkor melyik megye melyik járásába tartozott, utal a megfelelő térképre, közli a lakosság összlétszámát és nemzetiségi megoszlását, persze 1910-ben, azután egyéb (korábbi) magyar neveit, meg egyéb nyelvű neveit, végül a mai hivatalos nevet, megjelölve, ma melyik országhoz tartozik. A külföldi helységneveknél persze a lélekszám és nemzetiségi megoszlás hiányzik. Nagy előnye ezen belül, hogy az azonos nevű helységneveket pontosan megkülönbözteti egymástól a megyei és járási hovatartozás szerint.

A mintegy 400 lapnyi törzsanyag mellett ugyanolyan értékesek és fontosak a függelékben közölt anyagok. Van egy szöveges áttekintés az 1913-as közigazgatási beosztásról, ez felsorolja a megyék betűrendjében a járásokat és a rendezett tanácsú városokat. Horvát-Szlavónország beosztása természetesen külön van. Ezt követi 37 térképlap, amely egyenkint (a nagyságtól függően) 1–3 megyének a térképét ábrázolja, megadva a járási határokat és a járási székhelyeket (esetleg más fontos várost). A törzsanyag mindig ezeknek a térképeknek a számára utal. 4 térképlap ábrázolja Moldva megyéit, amelyekben csángó falvak találhatóak. Itt a megyeszékhelyek román nyelven szerepelnek, alatta zárójelben a magyar név, míg az előzőekben a magyar név alatt található meg a mai hivatalos elnevezés a szomszéd országok esetében. Ezt követi az 1910-es népszámlálás nemzetiségi adatai (megyék és rendezett tanácsú városok szerint

részletezve). Nagyon hasznos a rövid szöveges áttekintés Magyarország megyebeosztásáról 1920–38, 1938–44, 1945–49 közt és 1950 után, ahol az 1990-től bekövetkezett változásokat is röviden jelzi.

Ezután jön az idegen nyelvű helységnevek azonosító szótára, (az egész munka mintegy hatodrésze lapszám szerint, valójában annál is nagyobb hányada) a nyelvek betűrendjében, ahol megtalálható a magyar név) amely a törzsanyagban szerepel). A mai szomszéd országbeli nevek mind megvannak itt, de a történeti német nevek is, meg számos latin név, ezek többsége ma már ismeretlen. Külön van orosz és külön ukrán is. Végül két lapon felsorolja a felhasznált forrásokat és a szakirodalmat.

Roppant munkaigényes munkáról van szó, roppant nagy anyagról (több mint 33 000 címszó!), és roppant korszerű. Erre csak annyit: a mai országmegjelöléseknél már Horvátország, Szlovénia és Ukrajna szerepel, az egyéb jugoszláviai helynevek Jugoszlávia alatt. 1992 nyarán, amikor ez a könyv megjelent, ez volt a helyzet. A Cseh- és Szlovák Köztársaság még együtt szerepel, itt talán meg lehetett volna különböztetni a kettőt, bár a helynevek túlnyomó többsége nyilván szlovákiai.

A történeti elnevezéseknél a szerző főképp az 1850–1912 közti elnevezéseket veszi számba, de sokszor korábbiakat is. Az időrendet persze pusztán a közlés sorrendje jelenti. Igaz, további nagy munkát jelentett volna ezeket évszámhoz kötni, (nyilván) az első előfordulás vagy a hivatalos elnevezés évéhez.

Nyilván egy ilyen nagy munka sem lehet teljes. Pécsnél a német és latin elnevezés szerepel, de a délszláv Pečuj, a cseh P[™]tikostolij vagy a szlovák Pät'kostolie már nem, Bécsnél nincs meg a francia neve (bár ez úgys csak egy betűvel különbözik a megadott latintól), vagy Prágánál az angol-francia Pregel. Vagy Krakkó francia neve is hiányzik. Cseklésznél szerepel a mai Bernolákovo, de az 1920 utáni hivatalos Čekls már nem, vagy Pozsonynál sem a szlovák Prešporok alak, amelyet 1920-ig használtak.

Ennyi munka azért érdemeli meg ezeket a csekély kritikai megjegyzéseket, mert egy esetleges második kiadás esetén netán felhasználhatók lesznek. És különben sem érintik a munka lényegét (többnyire külföldi helynevekről esett szó). Még egyszer hangsúlyozzuk: kitűnő munkáról van szó. Nyilván történészek számára elsődrendűen fontos, de nyelvészek vagy egyéb társadalomtudósok számára sem érdektelen. És a mai közigazgatásban működők is bizonyára sokszor fogják használni. Azok közé a marandó munkák közé tartozik, amelyeknek kisebb hibáit majd felemlegetik, de ezekre csak azért bukkannak rá, mert állandóan használják a kötetet. Ennél nagyobb dicséretet nehezen lehetne találni.

Niederhauser Emil

GÜNTER SCHÖDL

KROATISCHE NATIONALPOLITIK UND „JUGOSLAVENTSO”

Studien zu nationaler Integration und regionaler Politik in Kroatien – Dalmatien am Beginn des 20. Jahrhunderts.

München, 1990, R. Oldenbourg, 37 l. (Südosteuropäische Arbeiten 89.)

HORVÁT NEMZETI POLITIKA ÉS „JUGOSZLÁVIZMUS”.

Tanulmányok a nemzeti integrációról és regionális politikáról Horvátországban és Dalmáciában a 20. sz. elején.

A szerző, aki már 1978-ban publikált egy nagyobb dolgozatot az Össznémet Szövetség magyarországi nemzetiségi politikájáról 1890–1914 közt, ebben a munkában, mint az alcím is jelzi, résztanulmányokat közöl, mert a szintézis idejét még nem látja lejöttnek. Az 1980-as években írt munka előszava 1988-ból kelt, ez ma már természetesen fontos.

Schödl nagy ausztriai levéltári anyagot használt, érdemben a dalmáciai fejlődés vonatkozásában, meg természetesen a kérdés délszláv szakirodalmát (bár ennek megállapításaival olykor vitatkozik), sőt magyar nyelvű irodalmat is. Meg korabeli sajtóanyagot. Egészében véve bámulatosan széles forrásanyaggal dolgozik, így az elsődrendűen tárgyalta 1903–7 közti korszakra igazi mélyfúrást végzett el.

Az I. rész a 19. századi horvát nemzeti politika alaptendenciáit tárgyalja az illirizmustól kezdve. Ez persze eleve össz-délszláv ihletésű. Az 1860-as évektől Strossmayer és Rački tevékenységében megmaradt ez az irányultság, de valójában ez már a horvát nemzeti integráció ideológiája. 1900 tájára már a horvátok és szerbek különállása megállapodottnak tekinthető. Schödl kimutatja azt is, milyen hátrányosan hatott a horvát nemzettévalásra a területi széttagozottság (a horvát-szlávon királyság, Dalmácia, Isztria és Bosznia-Hercegovina horvát lakossága), ahol a nemzeti megújulás (ebben a vonatkozásban Miroslav

Hroch ismert kategorizálását alkalmazza a három szakasszal) a legkülönbözőbb időpontokban zajlott le, Dalmáciában akkor kezdődött, amikor a horvát-szlávon területen éppen lezárult.

Talán a legeredetibb és legjobb a II. rész, ez Dalmácia gazdasági és társadalmi viszonyait tárgyalja a századforduló táján, sok statisztikai adattal és kitekintéssel az egyéb horvát, sőt néha összmonarchiai területekre is. Megállapítja, hogy a lakosság zöme paraszti, ezeknek is nagy része kolonus (vagyis részesbérlet-féle), óriási az aránytalanság a nagybirtok és a paraszti kisbirtok közt (320 birtokos kezén 92 000 ha, míg 49 000 paraszti gazdaság kevesebb mint 2 ha földet birtokol). Az osztrák és a magyar kormányzat önzése miatt az egész horvát terület alá van rendelve ennek a két hatalomnak, így modernizációról alig lehet beszélni, ha a kezdeteiről igen, az is fővülről jön. Iparosodásról alig van szó, amikor idegen, osztrák, cseh tőke létre is hoz iparvállalatokat, ezek mintegy előreszaladva nem éreztetik igazán a hatásukat. Az osztrák kormányzat elhanyagolja a tartományt. (Az olvasónak néha az a benyomása, hogy az 1890-es évek filoxéra-járványának is az osztrák kormány az oka — igaz, később a szerző említi az 1907-ben indult dalmáciai akciót, Beck miniszterelnök kezdeményezését, amely tíz éves tervet dolgozott ki Dalmácia felfejlesztésére, s amelyről most készül nagyobb monográfiát írni). A vezetésre képes birtokos középosztály gyakorlatilag nincs. Néhány (10–12) ügyvéd, aki nagybirtokos és bankember is egyzszerre, tartja a kezében az egyes kisebb körzeteket, mint Ante Trumbić Splitben vagy Pero Čingrija Dubrivnikban, belőlük lesznek a vezető politikusok.

Erről azonban már a III. részben esik szó, amely az „új kurzus” politikáját tárgyalja 1903–7 közt. Itt az új kurzus egyik alapítóját, Josip Smoldakát említi, aki Masaryk nyomán az aprómunkát hirdette meg, de a parasztság érdekeit nem akarta artikulálni. ezért nem tudott sem ő, sem a többi politikus társadalmi bázist szerezni a parasztságban. Ez különben is zömmel passzív volt, csak időnkint jelentkezett spontán mozgalmakkal, de ezeket a Bildungsbürgertum nem tudta politikai csatornába átvinni. Smoldaka antiklerikalizmusa egyenesen riasztólag hatott a parasztságra.

Az új kurzust Frano Supilo hirdette meg 1903 novemberében Dalmáciában (elsőrendűen Fiumében működött). Az új kurzus képviselte jugoszlávizmus, tehát horvát együttműködés a dalmáciai és horvátországi szerb kisebbséggel, csak egy szűk horvát-szerb tőkés rétegnek felelt meg. Ezzel kapcsolatban tér ki a szerbek helyzetére, a magyarországi szerbek (kereskedők) öntudatosabbak voltak a horvátországiaknál, hiszen ezek közt sok volt a Határvidékből származó paraszt. A dalmáciai és horvátországi szerbek és a horvátok közt osztályérdekek miatt voltak ellentétek, nagytőkések és kispolgárok vonatkozásában egyaránt, a konkurencia miatt. Az új kurzus mégis a tömegek mozgósítására törekedett a jugoszláv együttműködés jegyében. A szerbek öntudatosodásában az önálló két szerb állam, Szerbia és Montenegro meglétének nagy szerepe volt. Az új kurzus politikusait akkoriban sokszor megvádolták, hogy a szerb kormány szolgálatában állnak. Schödl ezt nem látja bizonyítottnak, de elismeri, hogy egyes szerbiai politikusokkal voltak kapcsolataik.

Schödl utal az 1903-as szerbiai változás szerepére az új kurzus meghirdetésében. A IV. részben azután arról van szó, hogy az 1905-ös összmonarchiai válság, a magyar szabadelvű párt választási kudarca, az osztrák-magyar ellentét kielezdődése kínálta a nagy alkalmat a horvát politika felértékelésére, hiszen egy időre Bécsnek és Budapestnek egyaránt fontosnak tűnt a horvát szövetséges. Így kerülhetett sor arra, hogy a horvátországi és dalmáciai horvát pártok egy része 1905. október 3-án a fiumei rezolúcióban kimondotta együttműködését a magyarországi koalícióval, amihez október 17-én Zadarban az itteni szerb pártok egy része is csatlakozott. Trumbić már korábban tárgyalt Kossuth Ferencsel, de a koalíció igazi lelke Supilo volt, szerb részről pedig az ő vezető helyére a fiatal Svetozar Pribičić tört.

A horvát-szerb együttműködés célja Dalmácia egyesítése Horvátországgal, Budapest gyámkodásának a megszüntetése, az önálló gazdasági fejlődés. Csakhogy a magyar koalíció kormánykerülésével 1906 tavaszán a fiumei rezolúció alól elveszett a talaj. Kossuth a vasúti szolgálati pragmatikával már a horvátok ellen fordult. Az alkalmas pillanat elmúlt, de a szerző nem hagy kétséget afelől, hogy a horvát-szerb koalíció valójában nem volt egyenrangú partnere sem Bécsnek, sem Budapestnek. Igaz, hogy 1906-ban a horvátországi választásokon a koalíció kapta a legtöbb szavazatot, de 1907-ben Dalmáciában a birodalmi tanácsi választásoknál már csak néhány képviselőt tudott küldeni. Itt tehát már ekkor befejeződött az új kurzus, Horvátországban mintegy 1910-re.

A szintézis pótlására Schödl egy epilógust iktat könyve végére, ebben sok dolgot mond, amivel egyet kell érteni. Így azt, hogy Hroch a könyvben többször idézett periodizációja nem veszi figyelembe a külső tényezőket, a birodalmi, nagyhatalmi befolyásokat. A nemzeti mozgalmaknak nincs monokauzális magyarázatuk, főképp nem lehet arról beszélni, hogy a nemzetévtválás párhuzamosan halad a társadalmi fejlődéssel. A horvát és a „jugoszláv” elképzelés nemcsak egymás mellett élt ekkor, hanem már konkurensek is voltak. Nagyon rokonszenves a szerzőnek az a konklúziója is, hogy elméletileg nem látszik

bizonyítottak a nemzetállam szükséges volta. Persze itt Schödl nyilván Jugoszláviára gondol, az 1988-as előszóban a „jelenlegi” szakítópróbáról ír. Azóta a helyzet megváltozott, de most sem látni a kiutat.

A könyvhöz tartozik két tematikus térkép, Horvátországról és Dalmáciáról együtt, meg külön Dalmáciáról, két grafikus vázlat a horvátországi és dalmáciai pártalakulásról (még így grafikusán ábrázolva is neheze követhető). Bár Hroch szisztematizálásával szemben a szerzőnek megfontolásai vannak, mégis közül egy táblázatot arról, hogy a különböző horvát területeken (Horvát-Szlavónország, a Határvidék, Dalmácia, Isztria és Bosznia–Hercegovina) melyik szakasz mikor zajlik le, az aszinkronitás szembeötöl. ezt követi a levéltári források és a felhasznált, a lábjegyzetekben is idézett irodalom jegyzéke, meg egy személynévmutató.

Ez a tartalmi ismertetés persze csak nagyon vázlatos képet tud adni a könyv anyaggazdaságáról. De talán nem is lett volna érdemes belebonyolódni a horvát pártpolitikába olyan részletességgel, ahogy azt Schödl megteszi. Arra nem tértünk ki, hogy a szerző igyekszik a horvát nemzeti fejlődést szélesebb, elsősorban monarchiai kontextusba beágyazni, ez osztrák vonatkozásban sikerültebb, magyarban kevésbé, Kossuth Ferenc szinte jelentős államférfiúnak tűnik ebben az ábrázolásban.

Persze ez a szélesebb kontextus Schödl ábrázolásában idegennek, mondhatni külföldinek tűnik. A horvát területeken működő osztrák–német vagy cseh tőkét idegennek, azaz mintegy külföldinek tünteti fel. Ez mintha a volt szocialista országokban gyakorolt ad hoc — territorialitásnak volna a visszfénye. Ebben a korszakban a Monarchia gazdasági egység volt, tehát csak szűk — és Schödltől tulajdonképpen idegen — nemzeti szempontból lehet a dolgokat így tekinteni.

Ezzel kapcsolatban kell szót tenni „Bécs” és „Budapest” önzését, amely a horvát területeket olyan elmaradott állapotban tartotta. De hiszen maga Schödl is ír a századforduló körüli modernizációs kezdetről. Egy államon belül fejlettebb és elmaradottabb területek egyaránt vannak, még manapság is. Hogy a kormányzat elsősorban az osztrák–cseh területeket, illetve Budapestet fejlesztette, az nyilván azzal is függ össze, hogy ezek korábbi századokban is fejlettebbek voltak, vagy a fejlesztésnek itt álltak rendelkezésére a legmegfelelőbb lehetőségek. És végül is, ha nem osztrák–horvát kiegyezésre került volna sor, nyilván a magyarok panaszkodhatnák fel az elmaradottságot. A lényeg az volt, hogy a Monarchia egészében nagyon is gyorsan fejlődött a 19. sz. derekától kezdve, hogy ez regionálisan különbözött, az a dolgok természetéhez tartozik.

Nem egyszer tettük már szóvá (nyugat- és kelet) német és osztrák kiadványok kapcsán azt a szokást, hogy a történeti német neveket kényesen kerülik. Schödl is mindig Zagreb van Agram helyett (igaz, egyszer előfordult Laibach). Ha az az aggodalom motiválja ezt, hogy akkor nem sikerül a lokalizálás, az azonosítás a mai névvel, ezen a könyv végén egy mutató könnyen segíthet. Egyébként azonban a történeti alakok hívei vagyunk, azon a nyelven, amelyen a szöveg szól. Dehát ez igazán nem komoly kritikai megjegyzés. Ahogy az sem, hogy számunkra a szociológiai-politológiai szakzsargon időnkinti használatát vagy a mindenáron elméleti általánosításra való törekvés kissé idegen.

Nem élhetünk vissza azzal az előnnyel sem, hogy 1992-ben, amikor ezt a recenziót írjuk, a horvát és jugoszláv helyzet egészen más, mint 1988-ban. Ez csak azt mutatja, mennyire a jelen által befolyásolt a történeti ítélet. Ha jól értjük a szerzőt, ő a jugoszláv nemzetekfeletti megoldást részesíti előnyben a horvát nemzetivel szemben. Lehet, hogy néhány évtized múlva a történelem neki ad igazat. Az viszont biztos, hogy kitűnő könyvet írt.

Niederhauser Emil

AZ ÉSZAK-AMERIKAI ÓSLAKOSOK ÉS AZ EURÓPAIAK KAPCSOLATA: KÉTFÉLE INTERPRETÁCIÓ

Kolumbusz utazásának és Amerikába való megérkezésének 500. évfordulója kapcsán arról is egyre több vita folyik, hogy miképp reagáltak az újvilág lakói az európai hódítók megjelenésére a 16. században. Két nézet ütközik egymással: a kulturális relativizmus szerint (mely az utóbbi időben egyre inkább tért hódít) az adott kultúrában meglévő értékek és hiedelmek határozzák meg elsősorban az ember viselkedését, míg a racionalista felfogás azt tartja, hogy a magatartás az egyéni érdekek számításán alapul, s ebből adódóan nagyjából hasonló az egész világon. Bruce G. Trigger, a montreali McGill University néprajzprofesszora azt vizsgálja tanulmányában, hogy helyese-e a kulturális relativizmusnak döntő szerepet adni a probléma megválaszolásában. A kutatást nehezíti, hogy igen kevés a felhasználható forrás: szemtanúk beszámolóira alapozott dokumentum alig van, s a meglévőket is erős forráskritikával kell kezelni; a régészet pedig nemigen tud támpontokat adni a szellemtörténet vizsgálatához.

A két nézet közötti különbség nem lenne áthidalhatatlan, hiszen inkább kiegészítik, mint kizárják egymást. Ám a romantikus nézetet (mely a kulturális környezetet tartja az emberi viselkedés fő meghatározójának) már két évszázada egy idealista ismeretelmélettel azonosították, míg a racionalista megközelítést (mely szerint az egyetemes, gyakorlatias emberi értelemé a fő szerep) a materializmushoz kötötték. Az előbbinek a 18. században kezdődő német romantizmusban vannak a gyökerei, s az utóbbi két évtizedben hatalmas befolyásra tett szert az amerikai néprajzkutatók között. Legradikálisabb képviselői azt is tagadják, hogy az emberi viselkedést lehet bármiféle objektív alapon vizsgálni.

A racionalista iskola a francia felvilágosodástól kölcsönözte filozófiáját. Nagy hangsúlyt fektet az emberi természet egyetemleges voltára, s azt tartja, hogy az azonos fejlődési fokon lévő csoportok hasonló módon reagálnak ugyanarra a kihívásra. Bár ennek a megközelítésnek is jelentős képviselői voltak az amerikai néprajztudományban a második világháború után, a kulturális relativizmus előretörésével veszített befolyásából.

Ez a véleménykülönbség a kutatók többségének számára nehéz helyzetet teremt. Legtöbbjük nem akar határozottan állást foglalni, s úgy vélekednek, hogy mindkét irányzatnak megvannak a maga

alkalmazási területei. Még abban is lehet bizonytalanság, hogy az egyes megfigyelések melyik álláspontot támogatják. (Egy példa: a 18. században észrevették, hogy a bennszülött prémvadászok kevesebb prémet adtak el, ha azért magasabb árat ajánlottak. Ezt sokáig azzal magyarázták, hogy gondolkodásmódjuknál fogva képtelenek voltak a „gazdaságilag racionális” viselkedésre. Újabban azonban rájöttek arra, hogy mivel egy vadász csak bizonyos mennyiségű felszerelést tudott magával hordani, nem volt érdekelt a minél nagyobb gazdagság felhalmozásában, s ezért inkább az erőfeszítés minimálisra csökkentése volt a célja, nem a profit maximalizálása.)

Nem az a kérdés, hogy a kulturális vagy a racionális tényezők játszottak-e szerepet az amerikai bennszülöttek és az európaiak korai találkozásainál, hanem hogy melyik milyen szerepet játszott, és hogyan illeszkedtek egymáshoz a viselkedés kialakításában.

Amikor a fehérek nagy hajói legelőször megjelentek az amerikai partokon, a bennszülöttek nem tudták semmiféle korábbi tapasztalataikhoz hasonlítani a látottakat. Éppen ezért természetfölötti lényeknek, szellemeknek tekintették a látogatókat, akik úszó szigeteken laknak, s villámlást és mennydörgést tudnak előidézni. Ezt a hitüket az európai tengerészek is igyekeztek megerősíteni, hiszen kiváló lehetőség volt uralmuk megszilárdítására. Így vált lehetővé például az azték birodalom meghódítása: Montezuma, az azték uralkodó attól tartott, hogy Hernando Cortez maga Quetzalcoatl isten, aki visszatért Mexikóba, s ezért nem mert ellenállni a spanyol konkvizitádoroknak. Cortez természetesen a maga előnyére használta ki ezt a hitet. Ugyanez a meggyőződés a mai Egyesült Államok területén élő indián törzsek esetében is megnyilvánult: nemegyszer áldozatokat mutattak be az európai látogatóknak, vagy valami csodát vártak tőlük (beteg meggyógyítása, éhínség megszüntetése, stb.).

A kulturális relativizmus hívei szerint ennyi adatból már lehet következtetni arra, hogy az indiánokban milyen általános kép alakult ki az európaiakról. Vannak azonban olyan beszámolók is, amelyek nem támasztják alá ezt a feltételezést. Az sem kizárt, hogy több esetben a fehérek magyarázták félre saját előítéleteik alapján az indiánok viselkedését, ezért más bizonyítékokra is szükség van. A kutatásoknak köszönhetően ma már egyre jobban ismerjük az észak-amerikai indiánok (különösen az lagonkinok, az irokézek és a szüük) vallási rendszerét és kozmológiáját. Jellemző volt, hogy bizonyos természetes anyagokat (tengeri kagyló, természetüst és réz, valamint színes kristályok) összefüggésbe hozták az egyén fizikai, szellemi és szociális jólétével. Ami-

kor az európaiak megjelentek, s hozták rézedényeket és a színes üvegyöngyöket (amit a bennszülöttek kristálynak tekintettek), könnyen tekinthették őket természetfölötti lényeknek (különösen, hogy az óceánon túlról jöttek, ahol az indián hit szerint a mítikus tér és idő összeolvad). A vallási tartalommal bíró európai árucikkek iránt olyan nagy volt a kereslet, hogy felborult a hagyományos észak-déli kereskedelmi útvonal, és helyét egy kelet-nyugati kereskedelem vette át. Tehát a néprajzi bizonyítékokból már levonhatjuk azt a következtetést, hogy a közös vallási hiedelmek miatt az Észak-Amerika északkeleti részén élő indiánok a 16. században természetfölötti hatalmat tulajdonítottak a fehér embereknek.

A 17. századból már sokkal több adat, történelmi feljegyzés áll rendelkezésünkre. ezek vizsgálata kulcsfontosságú: ha a hiedelmek továbbra is meghatározzák az őslakosok viszonyát a fehérekhez, akkor megerősíti azt a feltételezést, hogy a megelőző században is ez volt a helyzet. A jelenlegi kutatási irányzat a kulturális relativizmus álláspontját támogatja: egyre többen vonják kétségbe, hogy az európai árucikkeknek nemcsak szimbolikus értéke volt az indiánok számára. Ezek a történészek azonban figyelmen kívül hagyják a 17. századi fehérek és indiánok közötti kereskedelem természetét. Nem az üvegyöngyök és a hasonló haszontalan apróságok voltak a legkeresettebb árucikkek. Az indiánok elsősorban fémeszközöket vásároltak (azokból is leginkább a vágóeszközöket — késeket, fejszékét stb. — keresték), de nagy keletje volt a gyapjúruháknak és a fémedényeknek is. Viszonylag nagy mennyiségben vetek lőfegyvert is. Mindezekre azért volt szükségük, mert sokkal jobbak voltak, mint az általuk használt kőbalták vagy agyagedények. A század közepére ez már oda vezetett, hogy az indiánok az európaiaktól függtek a fémtárgyak tekintetében.

Az egyre rendszeresebbé váló kapcsolatok ezzel egyidőben megkoptatták a fehérek természetfelettségébe vetett hitet is. Bár az 1620-as években érkező jezsuita papokat gonosz szellemeknek tartották, és az európaiaknak általában tulajdonítottak némi varázserőt, az egyes fehéreket tulajdonképpen ugyanolyan embereknek tartották, mint saját maguk. Látták, hogy egy dologban sokkal ügyetlenebbek, mint az indiánok, halandók ők is, sőt, egy indián is képes megölni, egy „sápadtarcú”. Az indián főnökök biztosak voltak abban, hogy ha szükség van rá, túl tudnak járni az európaiak eszén. Bár bizonyos tekintetben több hatalmuk van, még lehet normális alapon kapcsolatot tartani a fehérekkel.

Ebből látszik, hogy egy ponton megfordult a bennszülöttek viselkedése. Míg kezdetben vallási meggyőződésük határozta meg magatartásukat, később természetes emberi lényeknek tekintették az európaiakat, akikkel ugyanúgy lehet üzletet kötni,

mint bármelyik más idegen néppel. Az indiánokban végbement egy megismerési folyamat, amelyben a megfigyelések és az értékelések racionális feldolgozása elvezetett a viselkedés megváltoztatásához. A kérdés csak az, milyen körülmények közepette zajlott le ez a folyamat.

Korabeli feljegyzésekből tudjuk, hogy már a 16. század első harmadában voltak olyan indián törzsek, amelyek nem üvegyöngyre, hanem vaskésekre, fejszékre és horgokra vágytak. Ezek azok a népcsoportok voltak, amelyek a legtöbbet érintkeztek az európai halászokkal; ők ismerték fei leg hamarabb, hogy a látogatók is ugyanolyan emberek, mint ők maguk. Azok, akik csak szórványosan érintkeztek a fehérekkel, a színes csecsebecskéket részesítették előnyben. A 17. század elejére aztán már a Nagy Tavak környékén élő indiánok is fém vágóeszközöket vásároltak elsősorban. Mindebből arra következtethetünk, hogy bármit is hittek a korai kapcsolatfelvétél idején az indiánok a fehérekről, a viszonylag rendszeres találkozások során hamar felismerték az európaiak embervoltát, s és kihasználták az általuk kínált eszközök gyakorlati hasznosságát.

E megfigyelések alapján más korai 16. századi kapcsolatfelvételeket is értelmezhetünk. Amikor Hernando de Soto a mai Egyesült Államok délkeleti részén vezetett expedíciót, az útjába eső indián falvak főnökei általában úgy bántak vele, ahogy akkoriban szokás volt egy nagyhatalmú törzsfőnökkel, ám természetfeletti hatalmat ritkán tulajdonítottak neki. Más leírások is azt a feltételezést támasztják alá, hogy bármit is hittek kezdetben az európaiakról, a közvetlen és rendszeres kapcsolat tartás viszonylag rövid idő alatt realiztikus és természetes képet alakított ki az indiánokban a jövővényekről. Ahol korlátozottak és szórványosok maradtak a kapcsolatok, a kezdeti hiedelmek és beidegződések sokáig változatlanul fennmaradtak. Máshol azonban az európaiak olyannak jelentek meg, amilyenek valójában voltak, s ez a róluk kialakított kép nemegyszer hamarabb jutott el a szárazföld belsejébe, mint maguk a gyarmatosítók.

Természetesen ez nem csökkenti a hagyományos hiedelemvilág fontosságát, hiszen az még hosszú időn keresztül érintetlenül fennmaradt. Ugyanakkor hiba lenne egyedül ebből levezetni a bennszülöttek magatartásának magyarázatát, ahogy azt egyes szélsőséges kulturális relativisták teszik.

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy a bennszülött kultúrák részletes ismerete nélkül nem érthetjük meg az indiánok kapcsolatait a fehérekkel a korai 16. században. Mindazonáltal nem tartott sokáig, hogy a rendszeres kapcsolat tartás elvezessen az európaiak racionális megismeréséhez és értékeléséhez. Az indiánok nem azért nem tudták hosszú távon feltartóztatni a betolakodókat, mert képtelenek voltak racionális szempontok alapján felmérni

viselkedésüket. Kudaruk oka az volt — az európaiak technikai és számbeli fölénye mellett —, hogy nem tudták elég gyorsan a megváltozott körülményekhez igazítani társadalmi rendszerüket és értékrendjüket. Náluk a döntéshozatal a konszenzuskeresés lassú folyamatára alapult, ami nem versenyezhetett a fehérek bonyolult, de hatékony hierarchiájával. A helyi társadalmak egyre inkább függővé lettek az európaiaktól, mert nem volt elég idejük, hogy kiaknázhassák mindazokat az emberi és anyagi erőforrásokat, amelyek a velük való versenyhez keltek volna.

Bár a fentebb felsorolt példák Észak-Amerikából valók, a belőlük levonható következtetések más helyszínekre és más időpontokra is alkalmazhatók. S ami a két nézőpontot illeti, a kulturális relativizmus sokat segíthet a kezdeti kapcsolatok megértésében, s a helyi hiedelmek fontosságát soha nem szabad lebecsülni, hosszabb távon azonban a racionalista elemzés sokkal többet megmagyaráz abból, hogy mi és hogyan történt az őslakosok és a hódítók között.

The Journal of American History Vol. 77. No. 4. (1991. március) pp. 1195–1215.

Sch.A.

THOMAS J. SCHLERETH

KOLUMBIA, KOLUMBUSZ ÉS KOLUMBIANIZMUS

A *The Journal of American History* Kolumbusz 1492-es utazása évfordulójára megjelentetett tematikus számában nyelvészek, kultúranropológusok, történészek, kultúrtörténészek és földrajztudósok foglalták össze szakterületük eredményei a világtörténelmi jelentőségű eseményről. Thomas J. Schlereth, a Notre Dame Egyetem amerikanisztika professzora a Kolumbusz-legendával és Kolumbusz szimbólummá válásával foglalkozik tanulmányában.

Kolumbusz jól felhasználható és az amerikai történelemben folyamatosan jelenlévő szimbólumnak bizonyult, noha a gyarmati korszakban alig került szóba a neve. Kolumbusz (újra) felfedezése a 18. század második felében történt meg: a függetlenségért, az önálló nemzeti létért küzdő amerikaiak Kolumbuszt egyfajta amerikai hőssé emelték. Aktualitását ekkor az európai értékrenddel való állítólagos konfliktusa adta meg, míg a 19. század elején, a fiatal köztársaság első évtizedeiben a felfedező Kolumbusz szolgált zsinórmértékül: a nyugat felé való terjeszkedés és a „sorszerű elrendeltetés” (*manifest*

destiny), azaz az Atlanti-óceántól a Csendes-óceánig való kontinentális expanzió találta meg példaképét Kolumbuszban. A 19. század végén a katolikus Kolumbusz került az érdeklődés előterébe, valamint a hazafias érzelmű amerikaiak fedeztél fel benne a kulturális és politikai hegemonia jelképét. A 19. században foglalta el Kolumbusz Benjamin Franklin és George Washington mellett a helyét az Egyesült Államok nemzeti pantheonjában mint az amerikai nemzeti jellem megtestesítője. Ezen a téren a legnagyobb szolgálatot az ír — és amatőr történész — Washington Irving *A History of the Life and Voyages of Christopher Columbus* (1828) c. munkája tette. A számos pontatlansággal megírt életrajz egy „amerikai Herkulest” állít elénk. A könyv később számos tankönyv forrása lett és a heroikus Kolumbusz-kép gyorsan terjedt rajtuk keresztül. Kolumbuszban az „Óvilágot”, Európát megtagadó és az olyan „újvilági” felfedezőket, mint Cortest és Pissarrot jellemző kapzsiságtól, kegyetlenségtől és nyereségvágytól mentes hőst ünnepeltek, aki az „igazi” amerikai erények megtestesítőjének prototípusává vált a közvélemény szemében. A történészek egy része a modern racionalistát látta Kolumbuszban, akinek 1492-es utazása első sorban arra volt hivatott, hogy megcáfolja azt a feltételezett középkori hiedelmet, mely szerint a Föld lapos. Washington Irving tovább erősítette ezt a tévhitet és azt a felfogást, hogy Kolumbusz utazása a vallási képzelet hiábavalóságát és a tudományos empiricizmus felszabadító erejét szimbolizálta. Ezzel szemben többen kimutatták már, hogy számos középkori gondolkodó tisztában volt a Föld valódi alakjával és csak mítosz az, hogy Kolumbuszt a tudományos tények bebizonyításának a vágya hajtotta volna nyugat felé.

A 19. század végén és a 20. század elején bevándorló katolikus vallású tömegeknek, különösen az olaszoknak, Kolumbusz etnikai hős, mi több, „szent” lett; az olasz bevándorlók képviselői és a Kolumbusz Lovagjai elnevezésű társaság a felfedező szentté avatását kérelmezte a Vatikántól, amelyet azonban az megtagadott. A Kolumbusz Lovagjai társaság 1882. február 6-án alakult a connecticuti New Havenben azzal a céllal, hogy a világi katolikusok legnagyobb szervezetévé váljon Amerikában, majd pedig az egész világon. A megalakulás helyszíne nem véletlen: Kolumbusz az új-angliai katolikusoknak megfelelő ellensúlyt jelentett a térség uralkodó protestáns példaképeivel szemben. Amerika felfedezése a protestáns „zarándok atyák” helyett a katolikus Kolumbusz érdeme, hirdették a katolikusok, akiknek a felfogása kiváltotta a skandináv eredetű amerikaiak Kolumbusz-ellenességét: ők a vikingeket tudták felmutatni, mint az első európai utazókat Amerika földjén.

Az első jelentősebb deheroizáló mű már 1874-ben megjelent: Aaron Godrich *A History of the*

Character and Achievements of the So-Called Christopher Columbus -a már a címében is („Az ún. Christopher Columbus jellemének és eredményeinek története”) erős kritikai szellemet tükröz. A deheroizálás a célja egy magasabb színvonalon és tudományosabb igénnyel készült munkának, Justin Winson *Christopher Columbus and How He Received and Imparted the Spirit of Discovery* (1891–92) c. tanulmányának, mely megkérdőjelezi Kolumbusz „emelkedett” indítékait és személyének jelentőségét az amerikai történelemben. A könyv pont akkor jelent meg, amikor Kolumbusz utazásának 400-ik évfordulójának a felfedező kultusza a tetőfokára hágott. Az 1892-ben megnyitott Kolumbia Kiállítás Chicagóban a Kolumbusz által szimbolizált eszmévilágot ünnepelte.

A „Kolumbia” kifejezést először egy Massachusetts-i főbíró, bizonyos Samuel Sewal használta az „Újvilág” szinonimájaként még 1697-ben és az azt követő időszakban az újságok, pamfletok, a könyvek mind nagyobb számban vették át az elnevezést. Különösen Philip Freneau és Joel Barlow ún. kolumbiai írásai tettek sokat a kifejezés népszerűsítéséért; a függetlenség lázában égő Amerikában pedig New York-i King's College-t Columbia University-re keresztelték 1784-ben; Dél-Karolina, Columbia nevű városát választotta fővárosául 1786-ben; 1791-ben a mai szövetségi főváros Washington helyét jelölték ki District of Columbia néven; a legnagyobb nyugaton található folyó a Columbia nevet kapta ugyanúgy, mint északnyugat-Amerika egy hatalmas területe (British Columbia). Kolumbia, mint istenség megjelent a független nemzetiséget jelentő szimbólumok: az amerikai zászló, a sas, az államszövetség, a 13 csillag, stb. mellett. Még olyan javaslat is elhangzott, hogy az ország nevét változtassák Kolumbiai Egyesült Államokra tisztelgésként az „igazi” felfedező emléke előtt.

A Kolumbusz-kultusz napjainkra egyre elmentmondásosabbá vált: az etnikai öntudatra ébredt indián, fekete, stb. népcsoportok a fehér faji imperializmus apostolát látják és látatják Kolumbuszban. A deheroizáló történések pedig egyre inkább megfosztják a felfedezőt az eddig élvezett tekintélyétől és megpróbálják Kolumbuszt besorolni a 15–16. század kaland- és pénzvágó tengerészeinek a sorába, aki szinte „önhibáján kívül” jutott el egy addig ismeretlen, vagy szinte alig ismert földrészre.

The Journal of American History, Vol. 79. No. 3. (December 1992), pp. 937–968.

Ma. T.

SAUL CORNELL

A MEGTÁMADOTT ARISZTOKRÁCIA: A HATÁRVIDÉK ANTIFEUDALISTA IDEOLÓGIÁJA

Saul Cornell, a College of William and Mary professzora cikke bevezetőjében megállapítja, hogy az amerikai történetírás az antifederalizmust mindig annak fő szószólójának megnyilvánulásai alapján vizsgálta. Ezek a politikusok határozottan ellenkeztek a szövetségi (federációs) alkotmányt, s igyekeztek megakadályozni annak elfogadását. A korábbi elemzések hibájául rója fel azt is, hogy az antifederalizmust egységes, monolitikus eszmerendszernek tekintik.

Ez a felfogás azonban téves. Az antifederalista tábor nagyon sokféle csoportból tevődött össze, melyek más-más okból elleneztek az alkotmányt. Ha sikerül azonosítani ezeket a csoportokat és ideológiájukat, könnyebben megérthetjük, miért tartották elfogadhatatlannak a federációt, és általánosabban, hogyan vélekedtek a demokráciáról.

Azt már a kortársak is megállapították, hogy az alkotmánynak a legkevesebb híve a határvidék (frontier) közelében élő farmerek között van. De az antifederalisták sem voltak egységesek. Az osztálykülönbségek nagy szerepet játszottak abban, hogy kialakult az antifederalista ideológia egy elkülöníthető, populista irányvonala. A két nézőpont — az elit és a nép — közötti különbséget nagyon jól lehet vizsgálni, ha összehasonlítjuk az 1788-as carlisle-i zavargások alatti magatartásukat, illetve az arra adott reakcióikat.

Carlisle az 1760-as években még Pennsylvania határa volt, s bár a „frontier” később nyugatabbra került, a város sokat megőrzött jellegéből. Az állam alkotmányának módosításával kapcsolatban itt is szenvedélyes viták dúltak a köztársasági kormányzat jellegéről és szerepéről. A kulcskérdés az volt, milyen messzire mehet el a republikánus demokrácia, mielőtt átschapna anarchiába, esetleg a csöcselék vagy az arisztokrácia uralmába. A federalista ügy támogatói féltek attól, hogy az a forradalmi, egalitáriánus ideológia, mely a britet elleni harcban oly nagy szerepet játszott, s melyet most az antifederalisták vallottak, destabilizálhatja az új rendet. A két álláspont, illetve képviselőik végül szó szerint is összecsaptak Carlisle utcáin.

1787. december 26-án federalisták egy csoportja az utcán ünnepelte, hogy Pennsylvania ratifikálta a szövetségi alkotmányt. Mivel a város népének többsége az antifederalistákhoz húzott, a provokatív lépés összetűzések sorozatához vezetett a következő

néhány napban. A tömeg felakasztott és elégetett két szalmabábút, melyek vezető federalistákat ábrázoltak. A megmozdulások hangsúlyozottan plebejus jellegével is azt akarták érzékelteni, mennyire szemben állnak a federalisták úriás, arisztokratikus világgal.

A helyi hatóságok nehéz helyzetben találták magukat. Ha bíróság elé állítják a zavargások vezetőit, csak elmérgesítik a helyzetet, ezt pedig a federalisták sem akarták. Ezért, mikor a szervezőket mégis letartóztatták, a város prominens federalistái és antifederalistái közösen nyújtottak be petíciót szabadonbocsátásuk érdekében. Sikereihez az antifederalisták felvonulással és nagygyűléssel ünnepelték győzelmüket, de újabb összecsapásokra már nem került sor.

Már a kortársaknak is feltűnt, mennyire az osztályszempontok alapján különültek el Pennsylvania határvidékén a federalisták és az antifederalisták. Az alkotmány ellenzői leginkább az alsóbb és a középső néposztályból kerültek ki, melyre bizonyították egy 1787-ből származó carlisle-i adójegyzék is. A zavargások szereplői a város szegényeihez tartoztak, a petíciót aláíró antifederalisták többsége a középosztály képviselője volt, míg a federalisták Carlisle leggazdagabb emberei voltak. Adóik összege kb. 1:4:7 arányban viszonyult egymáshoz.

Az arisztokrácia elleni fellépés egyik központi eleme volt a carlisle-i zavargásoknak. Érdekes azonban, hogy a kortársak különbséget tettek az arisztokrácia és az ún. születési arisztokrácia (natural aristocracy) között. Volt, aki azért támadta az alkotmányt, mert az szerinte túl sok hatalmat ad a központi kormánzatnak, s így létrehozza a kormányhivatalnokok arisztokráciáját, s volt aki azért, mert az alkotmány egy bizonyos társadalmi réteg — a születési arisztokrácia — érdekeit szolgálja. A kétfajta kritika közötti különbség felismerése elengedhetetlen az antifederalizmus összetett voltának megértéséhez.

Az új hatalmi elit létrejöttének veszélyeit pártállásra való tekintet nélkül mindenki elismerte, s a korrupciótól való félelem s az ellene való védekezés a republikánus politikai vita egyik központi témája lett. A születési arisztokrácia problémája ennél sokkal összetettebb volt és jobban megosztotta a közvéleményt.

Már az is gondot okozott, hogy hogyan definiálják ezt a réteget. Egy névtelen pamfletíró szerint a magas beosztású politikusok, pl. az államok kormányzója, a hadsereg és a milícia magasrangú tisztjei, főbírák valamint a leggazdagabb kereskedők és ültetvényesek — mintegy négy-öt ezer ember — tartozott ebbe a kategóriába. Az antifederalisták szemében mindenképpen egy olyan külön osztályt alkottak, melyet az alkotmány nagymértékben favorizál.

A születési arisztokrácia a federalisták eszmerendszerében is fontos szerepet játszott. John Adams olyan embereket látott bennük, akik vagyónak, iskolázottnak, megbecsülésük és tehetségük révén arra hívatottak, hogy a parlament felsőháza-ként ellenőrző szerepet töltsenek be a nép által megválasztott alsóház felett. Éppen ezért olyan választási rendszert képzeltek el, mely kiszűri a provinciális gondolkodású embereket, s a szélesebb látókörűeknek enged utat — ilyenek pedig az elit között találhatóak. Az ő és más federalisták szóhasználatában a kifejezés magában foglalta nemcsak az előjogok, hanem az érdemek arisztokráciáját is, azt a látszatot kelte, mintha a születési arisztokrácia csupa érdemes emberből állna.

Ezzel szemben a radikális antifederalisták azzal érveltek, hogy igazi népképviselőről akkor beszélhetünk, ha a törvényhozók választóik soraiból kerülnek ki. Mivel egyetlen osztály sem kizárólagos birtokosa az erényeknek, a képviselőtestületek tagjainak is a társadalom széles rétegeiből kell származnia. A federalisták úgy vélték, hogy a kormányzáshoz szükséges bölcsesség inkább a felsőbb osztályok sajátja, ezért igyekeztek szembeállítani a képviselet és az érdem fogalmát, míg ellenfeleik egymással összeegyeztethetőnek tartották a kettőt. Abban azonban mindkét tábor egyetértett, hogy az alkotmányban megfogalmazott képviseleti rendszer a születési arisztokrácia tagjainak megválasztását segíti elő s jelentősen csökkenti a helyi politikusok hatalmát.

Ezeknek az eszméknek természetesen Carlisle-ben is megvoltak a helyi képviselők. A születési arisztokrácia fontosságát hangsúlyozta a közeli Dickinson College elnöke, Charles Nisbet is, aki mintegy megtestesítője volt a federalista értelmiségnek. Vele szemben William Petrikin, az antifederalista zavargások vezetője állt, aki nem rendelkezett széleskörű műveltséggel, viszont lelkes olvasója volt a politikai sajtónak, s maga is szorgalmasan írt cikket. Írásainak vizsgálata segíthet megérteni, hogyan is látta a köznép az alkotmány ratifikációjának vitáját, s hogyan hozta létre saját populista ideológiáját. Petrikin a legerőteljesebben egy álnéven írt pamfletben fejtegette ki nézeteit, melyben szatirikus hangon ítéli el a federalisták elitista felfogását.

Mindkét tábor szívesen nyúlt vissza az antikvitáshoz példaképekért és történelmi párhuzamokért, jellemző viszont, hogy kiket választottak ki. A federalisták Publiust, a római köztársaság nagy törvényhozóját kedvelték, míg ellenfeleik inkább a zsarnokság ellenfeleit, a köztársaság védelmezőit, így például Brutust emlegették. Ők tartották fontosnak azt is, hogy a sajtó mindenki előtt nyitva álljon, ezért védtek azt a kialakult szokást, hogy álnéven is lehet publikálni; mint mondták, ez a köznép számára is lehetővé teszi nézetei kifejtését.

Tagadhatatlan, hogy az alkotmány ellenzői lokális, helyi ideológiát hirdettek, hiba volna azonban ezt szüklátókörségnek vélni. Ezen eszmerendszer gyökerei a whig ellenzéki gondolatban voltak, attól azonban a sajátos amerikai viszonyok miatt jelentősen el is tért. Nem egyszerűen a központi hatalommal való szembenállásról volt itt szó, hanem arról a meggyőződésről, hogy az amerikai társadalmat, összetett jellege miatt, a helyi érdekek védelme szolgálja a legjobban.

Ezen túlmenően a populista antifederalisták, így a carlisle-i rendbontók lokalizmusa szorosan kötődött egalitáriánus nézeteikhez. Ez azonban nem volt valamiféle provincializmus: miközben a helyi közösségek és a személyes kontaktus fontosságát hangsúlyozták, kiemelték a közösségek közötti kommunikáció szerepét is. Nem osztották a federalisták azon nézetét sem, hogy a képviselőlet jellege túl provinciális lett volna. Az ő elméletük szerint a képviselőnek mintegy a választók ügynökének kell lennie, s erre a feladatra olyan ember alkalmas, aki hasonló azokhoz, akiket képvisel. Csakis így, az amerikai társadalom változatos helyi érdekeit védve lehet megőrizni a szabadságot. Nem osztották a federalisták azon álláspontját, mely szerint a helyi érdekeken felülemelkedni képes, nagyműveltségű ember jó képviselő.

Az antifederalista populista ideológiában volt némi osztályöntudatos felhang is. Sokan vallották, hogy az arisztokrácia tudatosan saját hatalmának növelésére akarja felhasználni az alkotmányt, s arra készül, hogy a köznépet megfossza politikai befolyásától. Ez a felfogás volt az egyik választóvonal az antifederalisták soraiban. A plebejus populisták (mint Petrikin is) szemben álltak a születési arisztokráciával, míg a felsőbb rétegek csak a létrejövő hatalmi elit korrumpálódásától féltették a demokráciát; azt természetesnek vették, hogy a társadalom vezetői az elit soraiból kerüljenek ki.

Az antifederalista táborban a tiltakozás népi módja — amit a carlisle-iak is alkalmaztak — is törést okozott. Érdekes módon az antifederalista elit által a zavargásokra adott reakció megegyezett az ellentábor reakciójával. Az arisztokráciától való féltelmüket elnyomta az anarchiától való félelem, s arra emlékeztette őket, hogy meg kell találniuk az egyensúlyt szabadság és rend között. Ugyanakkor a pennsylvániai közvélemény erősen támogatta a zavargásban résztvevőket. Ezt a támogatást maguk mögött tudva, az antifederalisták megkísérelték ki-erőszkolnani egy új konvenció összehívását a szövetségi alkotmány felülvizsgálatára. Ezt azonban éppen a mérsékelt antifederalisták akadályozták meg.

Így a carlisle-i antifederalisták sikere végsősoron kudarcukat jelentette. A vezető — és mérsékelt — antifederalisták az anarchia veszélyétől meg-

ijedve a kompromisszum mellett döntöttek, s mint lojális ellenzéki párt működtek tovább.

Cikke összefoglalójában Cornell megállapítja, hogy bár a carlisle-i zavargások helyi okokból törtek ki, az azt előkészítő ideológia és a vele járó retorika elterjedt volt szerte a határvidéken. Ennek a populista demokráciát hirdető ideológiának a középpontjában az egalitárianizmus és a lokalizmus állt. Képviselői kétségbe vonták, hogy az államférfiúi bölcsesség csak a tehetős osztályok sajátja, s igyekeztek megakadályozni, hogy elvegyék a politikai hatalmat a helyi közösségektől. Nézeteik nemcsak a federalistákkal, hanem saját táboruk mérsékeltjeivel is szembeállította őket, ezért nem is válhattak igazán befolyásos politikai erővé. Mindazonáltal az ideológia tovább élt, s időnként sajátosan amerikai radikális politikaként bukkant a felszínre, mint például a jacksoni demokráciában és a századelő populista mozgalmában.

The Journal of American History Vol. 46. No. 4. 1990. (March 1990.) pp. 1148–1172

Sch. A.

SEYMOUR DRESCHER

BRIT MÓDSZER, FRANCIA MÓDSZER: A KÖZVÉLEMÉNY ALAKÍTÁSA ÉS A FORRADALOM A MÁSODIK FRANCIA RABSZOLGAFELSZABADÍTÁSBAN

Seymour Drescher (University of Pittsburgh) tanulmánya az ún. Atlanti-tanulmányokhoz és a komparatista hagyományokhoz kapcsolódik, még pontosabban: a személyi kötöttségek, és azon belül is a rabszolgaság felszámolása esszéje fő témája. A 19. században drámáinak nevezhető változások zajlottak le e téren: míg Arthur Young 1772-ben úgy vélte, hogy a világ 775 millió lakosából mindössze 33 milliót lehet szabadnak tekinteni (*Political Essays Concerning the Present State of the British Empire*, [London, 1772]) és Adam Smith is hasonló arányokról beszélt (lectures on Jurisprudence), addig 1888-ban, amikor a brazil „Aranytörvényt” elfogadták, a rabszolgasorban vagy bármilyen személyi függőségben lévőek száma elenyésző volt az Atlanti-óceán partjain fekvő országokban. A folyamat nagyjából mindenhol két lépésben zajlott le — esetenként jelentős időbeli eltéréssel: a dán és brit gyarmatokon és az Egyesült Államokban a 19. század első évtizedében tiltották meg a rabszolgabehozatalt, míg a hasonló intézkedésre a század második, negyedik, hatodik és hetedik évtizedéig kellett várni a holland

és a francia fennhatóság alá eső területeken, illetve Brazíliában és Kubában. A második lépésként bevezetett emancipációs törvényeket illetően Franciaország járt az élen — átmenetileg —, hiszen az 1794-es rabszolgafelszabadítás csak nyolc évig volt érvényben: Napóleon 1802-ben visszaállította a rabszolgarendszert az ország tengerentúli gyarmatain (Haiti kivételével); a brit birodalomban az 1830-as években, a dán és francia gyarmatokon az 1840-es években, az USA déli államaiban és a holland gyarmatokon az 1860-as években, míg Kubában és Brazíliában az 1880-as években törölték el a „különleges intézményt”.

Az első francia rabszolgafelszabadítás — 1794. február 4-én — hátterét a központi hatalom gyengülése, valamint a gyarmati önkormányzatért és a faji egyenjogúsáért folytatott küzdelem adta meg. Igaz, a gyarmati érdekeknek három évig sikerült a kérdést a háttérbe tartani és az emancipációs dekretumot végül is nem a forradalom eszméiségének alapján fogadták el, hanem gyakorlati okokból, háborús szükségintézkedésként. Az 1848-as második, végleges rabszolgafelszabadítás bizonyos mértékig az 1794-es intézkedést reprodukálta, előzményeiről azonban megoszlanak a vélemények. A szerző alapvetően két felfogást különböztet meg: (1) David Brion *Davis Slavery and Human Progress*, London, 1984) érvelése szerint a francia emancipáció „francia módon történt, a baloldal hatására, mely az ateista (Victor) Schoelcher vezetésével, akit nem fertőzött meg a brit evangelizációs mozgalom, az 1789-es forradalom eszméit hangoztatta a belpolitikai és a gyarmati zűrzavar idején”. (712) (2) Másrészt meg lehet említeni a marxista Robin Blackburnt, aki *The Overthrow of Colonial Slavery, 1776-1848* (London, 1988) című művében szoros kapcsolatot tételez fel az 1830-as évekbeli brit rabszolgásgellenes mozgalom és az 1840-es évekbeli hasonló francia mozgalom között. Olvasatában Guizot játszotta a francia William Pitt vagy George Canning, míg Lajos Fülöp a francia IV. Vilmos szerepét. Blackburn kifejti: ahogy a brit politikai reformatáció összekapcsolódott az abolitionizmussal, úgy a francia reformtörvények, melyek végül az 1847-es „bankettekig” és az 1848 februári forradalomig vezettek, egybekapcsolódtak a rabszolgafelszabadítás kérdésével. Ez utóbbi nézetével Lawrence Jennings száll vitába: szerinte a francia rabszolgafelszabadítás 1848-ban mindössze időben esett egybe a forradalommal, de semmi organikus kapcsolat nem állt fenn a két eseményt előkészítő mozgalmak között; az előbbi mindössze egy szűk körű elit tevékenységének köszönhető.

Drescher maga ez utóbbi nézet elfogadása felé hajlik bizonyos módosításokkal. Tézise bevezetéseként leszögezi: a francia abolitionista mozgalom 1788 és 1848 között a szűk politikai, társadalmi

és földrajzi háttér jellemezte; ily módon az ún. kontinentális rabszolgáellenes mozgalmak sorába tagolódtott az „angolszász” mozgalmakkal ellentétben: ez utóbbiakat meglehetősen nagy tömegbázis, decentralizáció és tartós politikai befolyás jellemezte. A francia abolitionisták rendkívül óvatosság voltak az 1815–1848 közötti alkotmányos királyság időszakában: szigorúan megválogatták a tagokat és elsősorban a parlamentben vagy pedig az állami hivatalokban ülő közűszívesektől kerültek ki a vezetők. A szervezett abolitionizmus brit mintára szerveződött: az 1788-ban alakul *Amis de Noirs*-nak az azt megelőző ében élte hivatott brit *London Abolitionist Society* volt a példaképe. A francia parlamenti abolitionisták komoly ellenfélre találtak a törvényhozó testületen belül is: a négy francia rabszolgatartó gyarmat — Bourbon, Francia Guayana, Guadeloupe és Martinique — képviselői többnyire egységes frontot alkottak a rabszolgatartást érintő kérdésekben. Mindehhez a támogatást elsősorban a kikötővárosok kereskedőitől kapták. Világossá vált az is, hogy a gyarmati érdekek erősebbek a rabszolgafelszabadítást követelő érveknél függetlenül attól, hogy az abolitionisták gondosan elkerültek minden szélsőséges megnyilvánulást és az 1840-es évek elején elkészített tervezetükben hosszú átmeneti időszakot írtak elő és a felszabadított rabszolgák sem kaptak volna teljes jogú állampolgárságot. A legfontosabb kérdésben pedig elfogadták azt az álláspontot, hogy a rabszolgák a tulajdon egy formáját jelentik és ennek megfelelően a rabszolgafelszabadítást megfelelő kártalanítással kell összekapcsolni. A kormányzat ugyanakkor elutasított minden ilyen javaslatot, mely komoly pénzügyi terheket rótt volna az államra. A britek példáját elrettentésül használták fel a rabszolgaság hívei: igaz, hogy a brit birodalomban a rabszolgafelszabadítás minden erőszak nélkül ment végbe és eredményeképpen emelkedett a volt rabszolgák életszínvonalra, azonban az ültetvények termelése visszaesett, aminek a káros hatását a brit kormányzat csak úgy tudta kompenzálni, hogy jelentős összegekkel védte a gyarmatokról származó cukorexportot. Ezek után nem csodálható, hogy az 1845-ös Mackau-törvények a rabszolgáknak mindössze azt a jogát ismerték el, hogy megvásárolhassák saját szabadságukat és intenzívebb vallásos oktatást irányoztak elő számukra. A rabszolgafelszabadítás eseményeit rontotta Franciaország algériai hódítása: egy újabb, jelentős nagyságú terület csatlakozott a rabszolgatartó gyarmatokhoz.

Drescher a fentiekben ismertetett események menetéhez képest az 1844-es aláírásgyűjtési akcióban látja a mozgalom jellegének megváltozását: ekkor Párizs és Lyon munkásai csatlakoztak a mozgalomhoz a *L'Union, Bulletin des ouvriers, rédigé et publié par eux...mèmes* -hez kapcsolódva. Nem szabad azonban az akció jelentőségét eltúlozni: az

aláírási mozgalomhoz csatlakozó munkások csak kis földrajzi körből kerültek ki és a francia választási rendszer miatt nem volt képviseletük a törvényhozásban. Igaz, talán a Mackau-törvények kiadásához hozzájárult az akció: mindenesetre annak viszonylagos visszhangtalansága miatt előtérbe került a külföldi — brit — segítség e téren. A Brit Rabszolgaellenes Társaság rábeszélésére Guillaume de Félice egy meglehetősen széles körben terjesztett pamfletet írt 1846-ban, mely kiindulópontként szolgált a második petíció-mozgalomhoz. Az abszolút számok még mindig a mozgalom gyengeségéről árulkodnak (10 000 aláírás 1847 tavaszáig), figyelemreméltó azonban a mozgalom társadalmi bázisának bővülése. Míg addig a politikai elit egy csoportja és egyes nagyvárosok munkásainak egy része vett részt a rabszolgaság eltörlését követő akciókban, most az egyházak is megjelentek és a mozgalom szolgálatába állították jól kiépített hálózataikat is. Míg 1844-ben a petíciót aláírták 90%-a a munkások közül került ki, addig 1847-ben a petíció elvesztette munkás-jellegét. A második akció egyetlen közvetlen eredménye az lett, hogy Bugeaud marsall, Algéria kormányzója üzenetet kapott a hadügyminisztertől, mely szerint a kormány sürgősen el akarja törölni a rabszolgaságot a gyarmaton. A marsall tiltakozása ellenére 1847. június 2-án a hadügyminisztérium már el is küldte a felszabadítási rendelet fogalmazványát Algériába. A hónap végén drámainak nevezhető események zajlottak le a párizsi Képviselőházban: a katolikusok és a konzervatív centrum felhagyott a rabszolgatartó gyarmatok képviselőinek támogatásával és az új helyzetben az addigi egység is megtört a kolóniák képviselői között: Guadeloupe delegációja egy rendkívül radikális tervet nyújtott be a tárgybán — talán azért, hogy elriassa az ingadozókat az emancipációtól. A tervezet egyes pontjaiban fourierista volt, elsősorban az elosztás és a jóléti gondoskodás területén. Mindezek ellenére Lajos Fülöp utolsó trónbeszéde 1848 elején még említést sem tett a rabszolga felszabadításról. A francia abolitionisták egy újabb aláírásgyűjtést kezdeményeztek már 1847 végén és a Képviselőház megnyitásakor már 30 000 aláírás gyűlt össze — szerintük. Az új mozzanat az volt ebben az esetben, hogy a vidéki kistelepekülről is érkeztek támogató aláírások. Az Ideiglenes Kormány kezdetben nem szándékozott változtatni az addigi kormánypolitikán; a helyzet akkor változott meg véglegesen, amikor március 3-án Szenegálból Párizsba érkezett Victor Schoelder, a legnagyobb tekintélyű francia abolitionista. Schoelder helyzetét egyidejűleg könnyítette és nehezítette először az a tény, hogy közel állt a *Réforme*-csoporthoz, mely éppen akkor jutott hatalomra. Végül meggyőzte az Ideiglenes Kormányt az emancipációs rendelet kiadásának szükségességéről és az iratot fogalmazó bizottság elnökeként sikerült 1848 tavaszán nyolc

hét alatt megszövegezni és elfogadtatni a történelmi jelentőségű dokumentumot. Az emancipációs rendeletet még a Nemzetgyűlés összeülése előtt nyilvánosságra hozták: Scholcher attól félt, hogy a rabszolga kérdésben alapvetően közömbös párizsi tömegek képviselői félreteszik a kérdést számukra fontosabb ügyek miatt.

American Historical Review, Vol. 96, No. 3.
(June 1991.) 709–734

Ma. T.

EVERARD H. SMITH

CHAMBERSBURG: EGY KONFÖDERÁCIÓS MEGTORLÁS ANATÓMIÁJA

Az University of North Caroline-n dolgozó Everard H. Smith az amerikai polgárháború egy látszólag jelentéktelen eseményét analizálja: egy Chambersburg nevű kisvárost Pennsylvania államban a konföderációs csapatok 1864 júliusában porig égettek. Már maga az időpont is fontos: az eset a háború negyedik évében történt, amikor mindkét fél többé-kevésbé totális háborúvá változtatta az addig főként csak a csatatereken folyó küzdelmet. Chambersburg tragikus sorsának közvetlen hadászati előzménye az a kudarcot vallott unionista próbálkozás volt, mellyel a Shenandoah-völgyét (Virginia) próbálták megtisztítani a déli gerilláktól; közvetlen következménye pedig a Sheridan által indított bosszúhadjárat volt, mely a Shenandoah-völgyét romhalmazzá változtatta.

A gettysburgi csatát megelőzően (1863. július 1–3.), a konföderációs csapatoknak kevés közvetlen kapcsolatuk volt az „északi” lakossággal. 1863. június 15-e és július 2-a között Chambersburg szolgált a déliek egyik koncentrációs pontjával. A városka jelentette számos délinek „a” jenkai kultúrát és intézményeket. A lakossághoz való viszonyukat Smith arrogánsnak, sovínisztának mutatja be a tanulmányhoz csatolt levelek alapján, melyekben a közlegényektől kezdve a vezénylő tisztelig nyilatkoznak a konföderációs katonák érzelmeikről és tapasztalataikról az otthon maradt családtagoknak. Az ellenség alacsonyabbrendű lényként való kezelése a háború és az ütközetek elszemélytelenítését is szolgálta, egy olyan pszichológiai fogás volt, mellyel elaltathatták vagy csökkentették a katonák a bűntudatot. Pszichológiailag a Shenandoah-völgy kulcsszerepét játszott a konföderáció tagjainak tudatában: a völgy egybeforr a délieknek a keleti hadszíntéren elért sikereivel, így például „Stonewall” Jackson 1862-es hadjáratával. Természetesen

harcászati szempontból is kulcsfontosságú volt ez a terület: a Richmondot védő délieknek élelmi-szerutánpótlást biztosított, míg az észak felé támadó konföderációs csapatok felvonulási útként használták az északi irányba lejtő völgyet. Az északiak két ízben is megkísérelték elfoglalni a völgyet 1864-ben — sikertelenül, sőt, az év júliusában a Jubal A. Early altábornagy vezette ellentámadás elérte Washington külterületeit. Végül Sheridan tábornok vetette vissza Early csapatait 1864 szeptemberében–októberében és véglegesítette az északiak fennhatóságát Virginia nyugati részén.

A hadműveletek során an unionista Hunter tábornok a „kemény kéz” politikáját alkalmazta a területen található déli gerillák és szimpatizánsok ellen és tevékenysége szolgált — többek között — közvetlen indokként Early parancsára: utasította John McCausland dandártábornokot Chambersburg elfoglalására és 500 000 dollár beszédésére — amennyiben a „zöldhasú” bankjegyek helyett aranyban fizettek volna az ott lakók, az összeg 100 000 aranydollárra rúgott volna —, a Hunter csapatai által okozott károk fedezésére. McCausland katonái 1864. július 30-án érték el a várost, ahonnan a pénzemberek már az előző éjjel elmenekültek. A helyi tanács még csak találkozni sem volt hajlandó a konföderációs erők parancsnokával; ezután McCausland a kapott parancs szerint felgyújtotta az épületeket. Senki sem halt meg az akciónál, de annak jellege és brutalitása sokakat megdöbbentett mindkét oldalon. A konföderációs erők főparancsnoka, Robert E. Lee tábornok a korlátozott hadviselés híve volt, azaz a lehetőségek szerint igyekezett a civil lakosságot megkímélni a hadviselés következményeitől. Lee magatartásában a hagyományos déli lovagiasság egyesült a tábornok saját szigorú etikai felfogásával és érzéseit a hadsereg egésze osztotta egyes kivételektől eltekintve. Ez a felfogás viszont nem zárta ki a már említett felsőbbrendűségi érzést a „jenkikkel” szemben általában; esetünkben pedig nem is csak „jenkikkel” álltak szemben: Chambersburg lakói a pennsylvaniai „hollandok” (helyesen németek) sorából kerültek ki. A 19. század közepén az USA-ba áramló ír és német bevándorlóknak nem csak a déliek ellenszenvével kellett szembenézni: az idegenellenes *Know Nothing Party* amellett, hogy a déli képviselők közel egyharmadát tartotta befolyás alatt a szövetségi törvényhozásban az 1850-as években, Északon is komoly támogatást kapott főleg azokban az államokban, így New Yorkban és Pennsylvániában, ahova az újonnan jötték többsége letelepedett. A németekről azt tartották a Délen, hogy szabadgondolkodók, liberálisok és abolitionisták — mind negatív fogalmak a Mason–Dixon vonaltól délre. Ráadásul azt hitték sokan a konföderációs seregben, hogy az északiak csapatait főleg német zsoldosok alkotják ahogy német (elsősorban

hesseni) zsoldosokat alkalmaztak a britek is az amerikai szabadságharc során. A déli társadalom felszínre került lappangó etnocentrikus és sovinszta értelmeket a háború okozta nehézségek egyre inkább a felszínre hozták, különösen az 1863-at követő időszakban, amikor a gettysburgi és a vele egyidőben vívott vicksburgi csata után az északiak lassan átvették a kezdeményezést mind a keleti, mind a nyugati hadszíntéren. A „hagyományos déli lovagiasság és becsület” kódexe a fehér, Amerikában született és protestáns vallású férfiakra vonatkozott és a déli államok társadalmának fratlan szabályai bizonyos paternalizmussal és lekezeléssel szóltak a kiváltságos rétegbe nem tartozókról, beleértve a nőket, a katolikusokat, az idegeneket stb. Ahogy George Fitzhugh írta nőkről, de megállapítása kiterjeszthető más csoportokra is: „A védelemhez való jog együtt jár az engedelmesség kötelességével...” (*Sociology for the South: or, The Failure of Free Society*, 1854). A déli értékrendet adott esetben brutalitással tartották fent: az iratlan vagy frott szabályok ellen vétőket a kiseprűzéstől a szurokba és tollba való meghempergetésen át a lincselésig sokfajta kegyetlen és megalázó büntetés várt. Ebből a szemszögből nézve Chambersburg lakói vétettek a helyes viselkedés szabályai ellen, egyrészt akkor, amikor a gettysburgi csatát megelőzően lekezelően és gúnyosan fogadták az elcsigázott, szakadt és piszkos déli katonákat, másrészt pedig akkor, amikor nem voltak hajlandók megtéríteni az északiak által okozott károkat, sőt szóba sem álltak a déliekkel. Végül soron a város felégetése elmergésítette a két fél közötti viszonyt és — legalábbis pszichológiailag — hozzájárulhatott Sherman döntéséhez: Georgiában a felperzselt föld taktikájával kell megtörni a konföderációs erőket, egyfajta ősi „szemet szemért” alapon.

American Historical Review, Vol. 96, No. 2.
(April 1991.) 432–455.

Ma. T.

JAMES R. BARRETT

AMERIKANIZÁCIÓ ÉS A MUNKÁS- OSZTÁLY ÁTFORMÁLÁSA AZ EGYE- SÜLT ÁLLAMOKBAN, 1880–1930

1880 és 1924 között 25 millió bevándorló érkezett az Egyesült Államokba; a bevándorlók társadalmi összetétele és az amerikai gazdaságban elfoglalt helyük átformálta az amerikai munkásosztály arculatát ezekben az években. A 19. század végétől egyre erőteljesebb amerikanizálási program bonta-

kozott ki, melyben a munkáltatóktól kezdve a különböző nacionalista, nativista csoportokon át a szövetségi hatóságokig sokan résztvettek. A mozgalomnak, jegyzi meg James R. Barrett, az urbanai University of Illinois történészprofesszora, egyértelműen konzervatív jellege volt: az egységes amerikai, elsősorban fehér, angolszász és protestáns kultúrát „erőszakoltak” rá a bevándoroltakra. Az amerikanizáló program nem elhanyagolható mellékterméke volt a társadalmi kontrollnak az I. világháború és az azt követő „vörös veszedelem” éveit alatt. Ez a megközelítés azonban nem kielégítő, folytatta Barrett: túlságosan szűkkörűen határozza meg az amerikanizálás programját és tételbelezésbe leszüktü a hivatalos átképzési programok színhelyeire. A bevándorlókat érő mindennapi munkahelyi, lakóhelyi és otthoni hatások vizsgálata pontosabb képet ad az asszimilációról és a kulturális beilleszkedésről. A beilleszkedésben a fő szerepet pedig nem a már említett tényezők játszották, hanem a már régebben az Egyesült Államokban élő munkások.

A tárgyalt korszakban két, egymástól élesen elkülönülő munkáskéretet lehet megkülönböztetni: (a) az Amerikában születettek és a „régji” bevándorlókat és gyermekeiket, elsősorban briteket, németeket, íreket, kisebb számban skandinávokat és angol nyelvű kanadaiakat, akik már létrehozták ekkora saját intézményeiket, szakszervezeteiket, pártjaikat akik — Eric Hobsbawm szavaival — „megtanulták a játékszabályokat”; és (b) a Kelet- és Délkelet-Európából érkezettek, az „új” emigrációt, akikhez csatlakoztak az I. világháború előtt és alatt a feketék és a mexikóiak: az utóbbi csoportnak nem volt saját intézményrendszere és a már meglévőbe kellett betagozódniuk. Mindenekelőtt az etnokulturális tényezők alakították mindennapi életüket: a megalakuló szervezetek az egyes etnikumokon belül jöttek létre és a különböző társadalmi tagozódások párhuzamosan jelentkeztek az etnikai csoportok keretein belül. A brit, a német, az ír és az amerikai születésű szakképzett munkásság szakszervezetei, testvéri szövetségei, egyházi szervezetei és egyéb közösségei nem sok helyet hagytak az újonnan érkezettek hasonló szervezeteinek, ráadásul egy egyre inkább nacionalista színezetű, 1848-as republikánizmus hatotta át a szervezeteket, semmint egy nyitottabb 1776-os szellem.

A „régji” bevándorlók és leszármazottaik szervezetei ugyanakkor kifejezetten védekező, kizáró jellegűek voltak: az *American Federation of Labor*, a *Knights of Labor* és egyéb munkásszervezetek nyíltan nativista (bevándorlás-ellenes) álláspontot képviseltek a bevándorlást illetően; míg számos szocialista vezető kimondottan faji nézeteket hirdetett, amikor felszólalt az ázsiai — kínai és japán — és fekete munkások ellen. Az ázsiai munkások elleni fellépés különösen Kaliforniában talált nagy vissz-

hangra és az ország történelmének első bevándorláskorlátozó intézkedéseit is itt hozták az 1880-as években a kínaiak és japánok kiszorítására. Az *AFL* szakmai szervezetei kizáró jellegűek voltak eleve: a nem-szakszervezeti tagok felvételét mindenhol akadályozták. A „régiek” nativista érzéseit lovagolta meg — többek között — az ún. populista mozgalom is, mely elsősorban a mezőgazdasági dolgozók között volt népszerű a 19. század utolsó évtizedében. A populizmus nem tudott országos mozgalommá válni: a középnagyati államok és a déli államok jelentették a mozgalom bázisát. A „régiek” faji és nativista előítéleteit erősítették az „újak” mássága és — legtöbbször — szakképzetlenség volta. A szakmai szakszervezetek azonban egyre nehezebb helyzetbe kerültek a tömegtermelés bevezetésével: a szakképzett és a szakképzetlen munkát elválasztó fal ledőlt és a szervezeti különállás egyre inkább anakroniztikussá vált.

A tömegtermelés bevezetésében élenjáró autógyártás, Henry Ford indította el a munkáltatók legambíciózusabb és leglátványosabb programját az újonnan jöttek kulturális beilleszkedésének megkönnyítésére. „Napi 5 dollár”-os programja a tömegtermelésen, a rövidebb munkaidőn, a teljesítménybérézesen és újszerű vállalatvezetési módszereken alapult. Alapideológiája megegyezett a korabeli ún. progresszív mozgalom politikai elképzeléseivel, amelyek szerint elsősorban a környezet alakítja az egyén viselkedését és szokásait. Ennek megfelelően a programban csak azok vehettek részt, akik bizonyítottan rendezett körülmények között éltek és magukénak vallották az ún. középosztálybeli értékrendet. 1919-ben már kb. 800 vállalat tartott átképzési programokat dolgozóiknak és támogatott minden olyan törekvést, melynek célja a beilleszkedés megkönnyítése volt. Az igazi „oktatás” azonban a munkahelyeken folyt. A kohókban, vágóhidakon és a nagyvárosok — Chicago, Cleveland, Pittsburgh, New York stb. — üzemében a dolgozók számára a művezetők jelentették a „tanárokat” akik elsősorban arra tanították meg őket, hogy „ki a göré” az illető munkahelyen.

A korai Szocialista Párt idegennyelvi föderációkat tömörített, ahol a nyelvi korlátok miatt a kisebbségben lévő radikálisok — akik beszéltek az illető etnikum nyelvét — súlyukhoz mérten nagyobb befolyásra tettek szert a frissen bevándoroltak körében. Emiatt az „újak” radikálisabbnak tűntek a „régiek” szemében, ami még inkább növelte a két csoport közötti távolságot. A világháborút követően a baloldali pártok taktikát változtatottak: a nyelvi alapon szervezett csoportokat felosztották és a körzetek váltak a szerveződés gócpontjaivá. A pártok ezzel is szerették volna magukat elfogadhatóbbá tenni a közvélemény szemében: az idegen nyelven beszélő radikálisok mind gyanusakká váltak az eu-

rópai forradalmi hullámok eredményeképpen, míg a másik oldalon megerősödtek a „100%-os amerikai”-ságot hirdető csoportok, mint például az újjászervezett Ku Klux Klan.

A világháború és az azt követő évek más szempontból is változást hoztak az újonnan bevándoroltak számára: a háború alatt szükség volt minden munkáskézre és az ország egységére, így a tulajdonosok és a kormányhivatalok a demokratikus vívmányokat kezdték el hangsúlyozni az etnikai-nyelvi-kulturális különbségek helyett. A szakszervezeti tagok száma megduplázódott 1917 és 1920 között; azonban az 1920-as évek elején jelentkező gazdasági válság visszavetette a mozgalmat és a taglétszám meredeken zuhant. A visszaesést kísérelő sztrájkmozgalmakat a vállalatvezetők „fekete” munkával próbálták letörni: a sztrájk törők elsősorban a feketék és a mexikóiak közül kerültek ki. Az eredmény pedig, többek között, a munkásosztályon belüli elhatárolódáshoz vezetett: ezúttal a mexikóiak és a feketék kerültek az egyik oldalra, míg a többiek a másikra; más szavakkal: faji alapon ment végbe a szakadás. Paradox módon ez a lényegében negatív jelenség tette lehetővé az európai „új” bevándorlók integrálódását és befogadását a „rég” szervezetekbe és közösségekbe. Az amerikai értékrend elfogadását a mind erőszakosabbá váló mozgalmak is ösztönözték: az ún. Amerikai Terv munkáskizárásokkal, ipari kémkedéssel, vállalati szakszervezetekkel és magánhadsergekkel próbálta meggyorsítani a beilleszkedést, az „amerikanizálódást”. Ez a tendencia csak a II. világháború alatt tűnt el az amerikai közéletből, amikor is ismét az egység gondolata került előtérbe a különböző jellegű, de ilyen vagy olyan alapon kizárásra törekvő elgondolásokkal szemben.

The Journal of American History, Vol. 79, No. 3. (December 1992.) pp. 996–1020

Ma. T.

DMITRIJEV, SZ. N.

A „SZÖVETSÉGEK SZÖVETSÉGE” AZ ELSŐ OROSZ FORRADALOM IDEJÉN

A századfordulás Oroszország átrendeződési, politikai szerveződési folyamatainak egyik összetett képződménye volt a „Szövetségek Szövetsége”, amelyről a korábbiakhoz képest árnyaltabb, objektívebb képet nyújt a tanulmány. Az összetettség abból fakadt, hogy részben szakmai önszerveződési folyamat hívta életre a különböző szövetségeket, részben politikai pártok — elsősorban a liberálisok — inspirálták létrejöttüket, igyekeztek befolyásuk

alá vonni, ezáltal is szélesítve bázisukat. Ez a kettőség programjukban, működésükben is tükröződött. A liberálisok kezdeményező szerepe, kezdeti befolyása adott alapot a szovjet szerzőknek, hogy sommasan polgári liberális szerveződésnek minősítsék a „Szövetségek Szövetségét”.

A „...Szövetség” 1905 nyarán, az első orosz forradalom menetében jött létre. Nem előzmények nélkül. Az oroszországi polgárosodás előrehaladtával, az 1890-es években már voltak törekvések bizonyos értelmiségi szakmák (ügyvédek, orvosok, stb.) művelőinek tömörítésére. A nemesi-földesúri dominanciájú zemsztvo-liberális vonulaton a századfordulón felváltó polgári értelmiségiek által vezetett „felszabadítás...” iránzat már a „véres vasárnap” előtt az ún. bankettmozgalom idején törekedett ösztönözni a szakmai szövetségek alakulását. Igazi lendületet azonban 1905-ben kapott a folyamat. A szerző két szakaszt különít el. 1905 január–április között tulajdonképpen egy előkészítő szakaszról beszélhetünk. A két fővárosban, a nagyobb központokban jöttek létre értelmiségi szakmai szövetségek (mérnökök, orvosok, professorok, írók, ügyvédek) deklarálatlan azzal a szándékkal, hogy előkészítsék az országos szerveződéseket. Ez a folyamat még nem teljesedett ki, amikor 1905 május elején 14 szövetség kb. 60. képviselője megalakította a „Szövetségek Szövetségét”.

Liberális befolyás alatt állt az írók, a professzorok, a tanárok, a mérnökök, az ügyvédek, az erdészek szervezete. Sőt a nők, ill. a zsidók emancipációját zászlajára tűző tömörülés is. ami még meglepőbb, hogy kezdetben a „Paraszt Szövetség” is liberális értelmiségiek hatása alá került. A mensevikék és az eszerek (részben a bolsevikok) a főként alkalmazottakat tömörítő szövetségekben rendelkeztek nagyobb befolyással. A vasutasok, a könyvelők, az agronómusok, a postások, a tanítók, az állatorvosok, a gyógyszerészek és a népművelők szövetségei tükrözték hatásukat. Paradoxon, hogy a liberális befolyás alatt álló szövetségek szakmai szervezet jellegüket deklarálták, a gyakorlatban pedig ilyen jellegű tevékenységet alig folytattak, a liberális politikai értékek érvényesüléséért küzdöttek. A második csoportba tartozó szervezetek deklaráltan is, ténylegesen is mindkét funkciót felvállalták. Az említett distancia a „Szövetségek Szövetségében” is érezte hatását, de ennél lényegesebbnek tekinthető, hogy 1905 második felében a forradalom fel lendülése, 1906 elejétől az ellenforradalom felülkerekedése határozta meg politikai arculatát. Radikalizálódott, polarizálódott a szövetség.

Szerzőnk a tömörülés társadalmi bázisát három kategóriára galotta. Alkalmazottak, kispolgári, ill. polgári értelmiségi rétegek politikai szocializációját szolgálta. Az országos szinten szerveződött szövetségek (kb. 20) több mint 120 ezer tagot regisztr-

ráltak. A csak helyi, ill. regionális szinten működők csaknem 30 ezer embert tömörítettek. Tehát az oroszországi alkalmazotti, értelmiségi elemek politikai szerveződésében jelentős, s progresszív szerepet játszott a „...Szövetség”. Mutatja ezt, hogy a liberális hegemoniát népiszocialista, tudóvik, men-sevik befolyás váltotta fel. A vezető testület összetételében végbement módosulásnál többet mondhat, hogy a forradalmi pártokhoz (bolsevikok, eszerek) hasonlóan bojkottálták mind az ún. „buligini”, mind az első Dumát. Többségük csatlakozott az 1905 októberi általános sztrájkhoz, sőt az október 17-i cári manifesztum okozta elbizonytalanodás ellenére jónéhány szövetség a felkelőket is támogatta (gyűjtéseket szerveztek, stb.), s kapcsolatban állt a szovjetekkel. Miljukov, akit az alakuló kongresszuson elnökké választottak, 1905–1906 fordulóján kadet elbarátaival egyetemben eltávolodott a radikalizálódott „...Szövetség”-től. Dmitrijev szerint ebben a periódusban, a forradalom felfelé ívelő szakaszában forradalmi demokrata arculatot öltött a tömörülés, legalábbis a szövetségek többsége.

„Istortija SzSzSzR”, 1990. 1. szám 40–57. l.

M.

A. G. DONGAROV

A HÁBORÚ, AMELY ELKERÜLHETŐ LETT VOLNA

Az 1939–40-es szovjet–finn háború előzményeit, a hozzá kapcsolódó diplomáciai lépéseket követi nyomon a szerző. Témája a szovjet történelem „fehér foltjainak” egyike, amelyről először jelenik meg érdemi, szakmailag korrekt publikáció szovjet orgánumban. Az előzményeket vizsgálva Nagy Péter fővárosának stratégiai helyzetét körvonalazza Dongarov. Bár 1809 után — főleg szárazföld felől — nem fenyegetett külső veszély, a tenger irányából „nyitott” maradt, ezért építették ki a Finn öböl mindkét partján és a szigeteken azt az erődrendszert, amely a tenger és a szárazföld felől egyaránt védelmet biztosított a városnak. 1917–1918-ban azonban új helyzet alakult ki. A Finn Fő kormányzóságból önálló állam lett, Petrográd határmenti fővárossá vált, ami a német aspirációk miatt az új hatalom biztonságát is veszélyeztette. Ezért is helyezték át a szovjetország központját az ősi orosz fővárosba, Moszkvába. Nem hoztak eredményt azok a tárgyalások, amelyekkel Berlinben a határ rendezéséről, a viborgi terület Szovjet–Oroszországnak történő átadásáról folytattak.

Az 1920-ban, Tartuban aláírt béke az 1811-es határokat rögzítette, „frontközelben” hagyta az orosz forradalom bölcsőjét, mint jelentős ipari, hadiipari és politikai központot. Az 1920-as évek elején — a Népszövetség fórumát is felhasználva — további területi követelésekkel (Karélia) lépett fel a finn kormány. Bár 1932-ben (3 évre), majd 1934-ben (10 évre) megneptámadási szerződést kötött a két ország, a finn politikai vezetés soha nem titkolta, hogy a Nagy Finnország megteremtése a célja, csak a kedvező nemzetközi-politikai feltételeket várja. Nem változtatott a helyzeten, a két ország viszonyán a finn semlegesség deklarálása (1935) sem. Annál kevésbé, mert Helsinki „hagyományos” német orientációja ekkor már a náci Németországgal való együttműködést jelentette, ami érthetően aggasztotta Moszkvát.

A Szovjetunió nemzetközi elszigeteltsége az 1930-as évek derekán vitathatatlan tény volt, mégha a sztálini vezetés túl is értékelte a fenyegetettséget. Ausztria náci bekebelezése sarkallta arra Moszkvát, hogy biztonságpolitikai tárgyalásokat kezdeményezzen Helsinkivel. Az 1938 májusi szovjet javaslat abból indult ki, hogy Finnországot felvonulási területnek használják majd fel. Stratégiai megfontolások miatt a szovjetek finn területen akarták elhárítani ezt a veszélyt. A szovjet–finn viszony ismeretében merész volt ez a kezdeményezés — mégha moszkvai szemszögből nézve érthető is — s természetes, hogy a finnek elutasították. 1939 tavaszán a szovjetek újabb javaslatokat tettek — ezúttal már kifejezetten Leningrád biztonságát tartva szem előtt. Finn partközeli szigetek bérbérvételére tettek ajánlatot, illetve területcserét kínáltak fel. A hivatalos finn válasz ezúttal is elutasítás volt, viszont szerzőnk Mannerheim memoárja alapján érzékelteti, hogy voltak finn politikai tényezők — maga a marsall is — akik méltányolandónak tartották a szovjet igényeket. 1939 októberében új, alaposan megváltozott nemzetközi feltételek között kezdődtek tárgyalások Moszkvában. A szovjet fél a korábbi igények mellett Hanko kikötőjét is kérte, anyagi kártalanítást is felkínálva a lakosság áttelepítéséhez. Dongarov figyelmeztet, hogy a szovjet diplomácia mértéktartó volt ezeken a tárgyalásokon, miközben az 1939. augusztus 23-i szovjet–német egyezmény titkos záradéka szovjet érdekeltségnek ismerte el a finn területeket.

1939. november 13-án a finn delegáció kilátástalannak minősítette a tárgyalásokat, és elutazott Moszkvából. Ezt követően a finn–szovjet határ mindkét oldalán intenzívebb lett a katonai készülődés, mindennaposak voltak az incidensek. November 26-án tüzéségi tűzpárbajra is sor került. A szovjetek a finneket vádolták, s azt javasolták, hogy a finnek létesítsenek a saját oldalukon egy 20–25 km-es demilitarizált övezetet. Helsinki az incidensek

kivizsgálására kétoldalú bizottság felállítását javasolta, tovább, hogy a határ mindkét oldalán lakítsanak ki demilitarizált övezetet. A november 28-i szovjet válasz erre elutasító volt, a megneptámadási szerződés megsértésével vádolta a finneket, s ezért azt magára nézve sem tartotta kötelezőnek. Ez a szovjet jegyzék szervesen illett abba a moszkvai irányvonalba, amely a tárgyalások megszakadása (nov. 13.) után a Helsinkire gyakorlandó nyomás fokozását jelentette. Ezt szolgálták a határincidensek, a kampány a szovjet sajtóban és finn-ellenes tömegdemonstrációk szervezése Moszkvában és Leningrádban. A megneptámadási szerződés felmondása megdöbbentette a finneket, s november 29-i jegyzékükben hajlandóságot mutattak a csapatok egyoldalú visszavonására. Csakhogy ezt a jegyzéket azután vették kézhez Moszkvában, miután a finn követtel közölték a diplomáciai kapcsolatok megszakítását, s megindították a hadműveleteket (1939. nov. 30.).

Szerzőnk kimutatja, hogy miközben a Leningrád biztonsága érdekében tett szovjet kezdeményezések méltányosak voltak, a tárgyalások megszakadása után a szovjet vezetés durva hibákat követett el. Mindenekelőtt helytelenül ítélték meg a katonai erőviszonyokat. Elmaradt a gyors győzelem, szívsó finn ellenállás, súlyos szovjet áldozatok jellemezték a háborút. Ilyen körülmények között ügyetlen lépés volt a kommunista Kuusinen vezetésével Teriokiban baloldali kormányt alakíttatni, deklaráltni a Finn Demokratikus Kötársaságot, azt diplomáciailag elismerni, barátsági szerződést is kötni vele, sőt karéliai területeket átengedve úgy feltüntetni a szovjet hadműveleteket, mint a demokratikus finneknek nyújtott segítséget az illegitím, népellenes kormánnyal szemben. Ráadásul — mindezek alapján — a Népszövetségben Molotov tagadta a szovjet–finn háború tényét. A kezdeti szovjet katonai kudarc, és az a tény, hogy a Kuusinen kormányt senki nem ismerte el, méginkább elszigetelte a Szovjetuniót a nyugati demokráciáktól, s még jobban kiszolgáltatta Berlinnek.

A szovjet–finn konfliktus diplomáciai kezelésében kulcsfontosságú szerep jutott a svéd és a norvég diplomáciának. El akarták kerülni a hadszíntérré válást, ami pl. az angol–francia hadtest bevetése esetén bekövetkezett volna. Annál is inkább, mert ennek nem csupán a finnek megsegítése lett volna a funkciója, hanem a skandináv nyersanyagok (svéd érc) elzárása Németországtól. Miután az 1939. dec. 3-i finn panasz alapján a Szovjetuniót agresszornak minősítették és december 14-én kizárták a Népszövetségből, megnőtt Stockholm szerepe a diplomáciai érintkezések szempontjából is. 1940 január végéig a finnek készsége ellenére Moszkva tárgyalni sem volt hajlandó. A Teriokiban székelő kormányt ismerte el, ill. a helsinki kabinet lemondását szorgalmazta. Kollontaj közvetítése 1940. január 28-án

hozott eredményt. Ekkor már a katonai győztes pozíciójából tárgyalhatott Moszkva s a finn kifogásokat azzal seperte le Molotov, hogy mind szigorúbb feltételekkel fenyegetőzött. A finn időnyerési törekvés hátterében egészen március 11-ig a nyugati expedíciós hadsereg bevetéséhez fűzött remények húzódtak meg, ami elől a fentebb említetteken túl a szovjetekre való tekintettel is elzárkóztak mind a svédek, mint a norvégek. Hosszas közvetítő huzavona után 1940. márc. 7-én kezdődtek meg a tárgyalások Moszkvában. A szovjet fél tűzszünetet is csak a béke aláírása esetén volt hajlandó elrendelni. Ilyen körülmények között Moszkva igényeinek megfelelően alakultak a békefeltételek, amelyeket 1940. márc. 12-én írtak alá.

Vosproszii Isztorii, 1990. 5. szám 28–45. l.

M.

VITA AZ AMERIKAI TÖRTÉNELEM „EGYEDISÉGÉRŐL” ÉS A TRANSZNACIONÁLIS TÖRTÉNETÍRÁSRÓL

Ian Tyrell: Az amerikai „egyediség” a nemzetközi történetírás korában.

Michael McGerr: Az új „transznacionális történetírás ára

A vita az *American Historical Review* 1991. októberi számában jelent meg. az ausztrál Ian Tyrell (University of New South Wales) tanulmányára Michale McGerr (Indiana University, Bloomington) válaszolt; zárásként Tyrellnek volt még lehetősége az erősen kritikus McGerr-cikk kommentálására, illetve az esszéjében kifejtett nézetek megvédésére.

Bevezetőként Tyrell felvázolja az amerikai történelem „egyedisége” eszméjének geneziséét: Dorothy Ross és David Noble nyomán úgy véli, hogy a korai gyarmatosítókkal kezdődően az amerikai köztudat át volt itatva egyfajta „kiválasztottság”-érzetével. A tévelt erősíteni látszott az, hogy az Egyesült Államok elkerülte az Európában jelentkező osztálykonfliktusokat, forradalmakat és önkényuralmi rendszereket. Az amerikai történetírásban az egyediség gondolata legerőteljesebben F. J. Turner „frontier”-elméletében jelentkezett; modern képviselőit pedig az 1950-es évek „konszenzus”-párti történetírói sorában találhatjuk meg, akik közül a szerző

elsősorban Daniel J. Boorstin, Louis Hartzot és David Pottert bírálja, de C. Vann Woodwardot is elmarasztalja ezen a téren. Az egyre inkább specializálódó történetírás megkérdőjelezte e nézetét, de mivel nem tudott ezidáig megfelelő alternatívát kínálni, az amerikai történészek többsége még mindig ebben a „meghaladott” szellemben írja, tudatosan vagy öntudatlanul, műveit Tyrell szerint. A helyzetet bonyolítja, hogy a fragmentalizálódott történetírás egyes modern ágai, mint például a munkásmozgalomtörténet és a nőkről szóló munkák megerősíteni látszanak Alexis de Tocqueville megállapítását: Amerika különbözik Európától.

Az „Amerika más”-nézet ellenzői között a fenti listához hasonló „nagy” neveket tartalmazó csoportot találhatunk: az id. Arthur Schlesinger a népek egymásrautaltságát emelte ki (*Paths to the Present*, New York, 1949.), míg Carl Degler „nemzeti különbözőségekről” beszélt „egyediség” vagy „kivételesség” helyett („In Pursuit of an American History”, *AHR*, 92. February 1987). Tyrrell leszögezi: senki sem vonja kétségbe a nacionalizmus és a nemzetállamok fontosságát a modern világban, azonban felfogása szerint a történelem nem egy dobozokban elhelyezett adattömeg, amelyből a „nemzet feliratot viselő a legkönnyebben hozzáférhető” a történelem egy meghatározott tudásanyag által létrehozott entitás, így a kérdés gyökere nem az amerikai történelem tényeiben rejtőzik, hanem az amerikai történészek képzésében és felfogásában.

Az „egyediség”-elvé logikai ellentmondást tartalmaz: az Egyesült Államok története csak annyiban lehet kivételes, amennyiben olyan országok történetével hasonlítjuk össze azt, amelyek megfelelnek a történelmi fejlődés „szabályos” menetének. Az amerikaiak számára nyilvánvalóan Európa történelme szolgált összehasonlítás alapként, mely szemlélet fő hibája amellett, hogy figyelmen kívül hagyja a Föld többi kontinensén lezajlott folyamatokat, az, hogy egyáltalán nem beszélhetünk „Európa” történelméről mint egységes történelemről. A komparatisták másik alapvető hibája az, folytatja Tyrrell, hogy adottnak veszik a nemzeti kereteket és figyelmen kívül hagyják a nagyobb, főleg gazdasági egységeket; a viszonyítási alapjuk pedig szinte minden esetben az Egyesült Államok. A végeredmény: az amerikai „egyediség” hangsúlyozása újfent. A komparatiztikában az utóbbi időben tért hódított a témák szerinti tárgyalásmód; a szerző szerint az amerikai történetírók itt sem kerültek el a hagyományosnak nevezhető hibát: a témaköröket elsősorban az amerikai történelemben fontosnak vélt mozzanatok alapján választották: így a „frontier”, a rabszolgaság és a bevándorlások uralják az ebben a felfogásban írt szakmunkákat.

A javasolt megoldások Tyrrell szerint a következők: (1) a francia *Annales*-iskola (F. Braudel,

E. Le Roy Ladurie, March Bloch, stb.) felfedezéseire és módszerére építve regionális elemzéseket kéne írni, melyekben a nemzeti határok másodlagos szerepet játszhatnak csak a nagyobb gazdasági egységekkel szemben. Igaz, történetek ebben az irányban próbálkozások: a gyarmati korról író amerikai történészek jelentős demográfiai és a kor „mentalitását” kutató műveket hoztak létre, az Egyesült Államok szorosan vett történetét kutatók azonban adósk maradtak ezen a téren jelen pillanatig. Meg kell ugyanakkor említeni, hogy az anyagi környezet hatását két — talán érdemükön alul becsült — amerikai történész már részben elvégezte. A század 20-as és 30-as éveiben Walter Prescott Webb az amerikai középnyugati környezet és éghajlat civilizáció-alkító hatását írta le (*The Great Plains*, 1931), majd pedig tézisért térben és időben kiterjesztette a nyugat felé mozgó globális „frontierről” írt művében (*The Great Frontier*, 1952). A specialisták hamarosan izekre szedték könyvét számos tévedés és hibás adat kimutatásával, de a hasonlóan világméretben gondolkodó A. J. Toynbee meleg szavakkal üdvözölte Webb tézisért. A másik amerikai történész, aki hasonlóan vonalakban gondolkodott, Herbert Eugene Bolton volt, aki a spanyol-amerikai határvidék kölcsönhatását vizsgálta, majd pedig az egész nyugati félteke tanulmányozását ajánlotta az Egyesült Államok történetének keretében. Tyrrell véleménye szerint Webb és Bolton rossz kritikai fogadtatását főleg az idézte elő, hogy az amerikai történészek döntő többsége a nemzeti történelmi tradícióknak a modern világra tett hatására koncentrált. A gyarmati időszak történelmét elsősorban mint a későbbi amerikai „nagyosság” bölcsőjét vizsgálták: például Kenneth Lockridge a „Social Change and the Meaning of the American Revolution” (*Journal of Social History*, 6 (Summer 1973): 403–439) című művében a gyarmati kor demográfiai viszonyait az amerikai nemzeti karakter kialakulása szempontjából tárgyalja.

A regionális megközelítés a tanulmányíró szerint egy területen hozott jelentős eredményeket az amerikai historiográfiában: ez pedig az Atlanti-rendszer leírása. A témában Charles McLean Andrews munkássága jelentette a kiindulópontot; Andrews a gyarmati korról és az amerikai szabadságharcról írt tanulmányaiban kiemelt helyen foglalkozott a birodalmi összefüggésekkel, kimondva-kimondatlanul állást foglalva a Turner-iskolával szemben. Az általa kezdtet útton haladva Gary Nash és mások felhívták a figyelmet arra, hogy az Atlanti-modellnek magába kell foglalnia Afrikát és Dél-Amerikát is; ez az iskola a hangsúlyt a benszülött amerikaiak, az afrikaiak, az afrikai-amerikaiak (a rabszolgák) és az európai bevándorlók kulturális és társadalmi kapcsolataira fektette. Az egyik legjelentősebb, ebben a szellemben írt tanulmány D. W.

Meinig *Atlantic America*-ja (1986) a regionális környezeti tényezőknél az Egyesült Államok születésében játszott szerepet elemzi. Ami a tanulmány erénye, az egyben a hibája is az egész „atlanti-iskolának”: azáltal, hogy a 17–18. századra koncentrálnak történelmi, az a benyomás támadhat az olvasóban: a regionális megközelítés csak a nemzeti történelmet megelőző időszakra vonatkoztható. Módszertanilag pedig a legnagyobb hibája az, hogy képtelen az összes transznemzeti regionális kapcsolatot egyébebe foglalni, így az USA és Kanada, az USA és Latin-Amerika, az USA és a Csendes-óceáni térség, az USA és a déli határvidék (Texas, California, illetve Mexikó) egymásrahatását.

Külön fejezetet érdemel Immanuel Wallerstein világrendszer-elmélete. Wallerstein Marx és Braudel nyomán felismerte, hogy a kapitalizmus mint világgazdaság előretörése a 15. századtól kezdődően nem szorítható nemzeti határok közé. Elfogadta egyes nemzetállamok kiemelkedő, központi szerepét a rendszer fejlődésének egyes szakaszaiban és képes volt magyarázatot adni a „központ-periféria” kettősségére a rendszeren belül. Fontosnak tartotta kiemelni azt is: bármely világrendszer fennmaradása szempontjából létfontosságú, hogy egyetlen ország se maradjon tartósan domináns szerepkörben, mert akkor fennáll a veszélye egy világbirodalom létrehozásának, amelyben a rendszer politikai és gazdasági határai egybeesnek. A kapitalista világgazdaság azért felsőbbrendű egy világbirodalommal szemben, mert nagyobb képessége van a tőkefelhalmozásra és a rendszer ellenőrzésének a feladatát így egyetlen terület sem láthatja el tartósan. Wallerstein rendszerét számos kritika érte az amerikai történészek részéről és világrendszer-elmélete nem tudott keretet adni az USA tanulmányozásához. Elsősorban azt kifogásolják elméletében, hogy az túl merev ahhoz, hogy magyarázatot adjon a rendszeren belül felmerülő komplex társadalmi, kulturális és gazdasági kérdésekre; Eugene Genovese és Elizabeth Fox-Genovese szerint Wallerstein alábecsülte a nemzeti gazdaságok és ideológiák szerepét; a marxisták az osztályharcot hiányolták; míg a legáltalánosabban megfogalmazott bírálat leszögezi: a világrendszer-elméletek alkalmazatlanok a piacot befolyásoló nem gazdasági jellegű tényezők elemzésére.

Mi a kiút ebből a reménytelennek tűnő helyzetből? Mindenekelőtt folytatni kell a régiókat tárgyaló tanulmányok sorát függetlenül a felrótt hibáktól. Másodsorban, folytatja Tyrrell, a wallersteini szemléletmód felhasználásával nagyobb figyelmet kéne szentelni a történelem által felmutatott specifikumoknak és különbözőségeknél. A kiindulópont nem Amerika, hanem Európa kell, hogy legyen: az európai expanzionizmus hozta létre a többé-kevésbé egységes világgazdaságot, mely napjainkban egy „vi-

lág-társadalom” létrejöttét segíti elő. Amerika szerepe ebben a folyamatban a katalizátoré: Amerika felfedezése változtatta a provinciális — európai — látásmódot globálissá és nyitott utat mind az időről, mind a térről szóló új felfogásoknak. A globális rendszerek kialakulását elősegít a gazdasági függőségek, az egymásrautalt telekommunikációs rendszerek és technológiák, a globális környezetvédelem fontossága, a különböző — földrészeket is átfogó — szövetségi rendszerek és blokkok, valamint a nagyszámú nemzetközi mozgalom és szervezet.

A kört szűkítve Tyrrell három területen ad programot: (1) a gazdaságin; (2) a környezetvédelemin; (3) és a szervezeteket, ideológiákat és mozgalmakat illetően. Ami a gazdaságot illeti, Tyrrell felhívja a figyelmet a mai amerikai történetírás által gyakran hangoztatott tételre, hogy az Egyesült Államok hatalmas belső piaca és szinte kimeríthetetlen természeti kincsei jelentették az ország gazdaságának fő hajtóerejét és az export — azaz a többi országtól való kölcsönös kereskedelmi függés egy fajtája —, amely a gyarmati időszakban az össznemzeti termelés (GNP) 20–30%-át is elérte, visszaesett kb. 7%-ra a 19. században. Elfelejtjük viszont megemlíteni: a brit export is hasonló arányokat mutatott a tárgyalt időszakban; Európa pedig az össznemzeti termék 4%-át exportálta csak 1790-ben, Patrick O'Brian kimutatása szerint. Ráadásul a tanulmányról azon a véleményen van, hogy nem maga az export volumene az érdekes, hanem annak összetétele: a polgárháború előtt az export 50%-át a gyapot tette ki, míg az I. világháború után az iparcikkek domináltak. Az USA gazdasági függőségének végső bizonyítékaként Tyrrell megemlíti, hogy az ország nagykereskedelmi árainak a hullámszáma figyelemre-méltó párhuzamokat mutat a 18. század végétől napjainkig a világkapitalizmus nagy ciklusával (azaz az ún. Kondratyev-ciklusokkal).

A környezet történelmével és az ezzel kapcsolatos kérdésekkel a cikkíró nyitott kapukat döngget: a téma regionális-globális jellege nyilvánvaló. Új elemet javasol Tyrrell azonban a szervezetek és mozgalmak tárgyalásánál: bár az amerikai társadalom eddig is a „szervezetek társadalmának” írták le sokan, ezen a területen is érvényesült a nemzeti keretek elfogadása. Tyrrell egyrészt az olyan nemzetközi szervezetek, mint a Rotary International vizsgálatát szeretné látni abból a szempontból, hogy mennyiben befolyásolta nemzetközisége az amerikai szervezeteket, illetve hogy mennyiben képviselték — és terjesztették — ezek a szervezetek külföldön az amerikai értékrendszert és kultúrát. A másik terület, ahol különlegesen fontos lenne az előrelépés, az az eszmék hatásmechanizmusának a kutatása lenne, elsősorban a politikai elitet, az intelligenciát és a reformmozgalmakat illetően.

Michael McGerr kifogásolja, hogy Tyrrell lényegében arra kéri az amerikai történészeket: adják fel az „Amerika-más”-érvet, a nemzetállamok történetének kutatását. McGerr szerint az ausztrál történész nem foglalkozik az Egyesült Államokat a többi országtól megkülönböztető jegyekkel, ehelyett közvetve az alábbi kategóriákkal határozza meg az „egyediséget”: (1) az amerikai történészek többsége szerint az Egyesült Államok története eltért a történelmi fejlődés törvényszerűségei alapján a változó országokéitól; továbbá (2) ez az „egyediség” változatlan és örök; és (3) mindezek elvezetnek a „nemzeti felsőbbrendűség” felvetéséhez. McGerr szerint Tyrrell a közelmúlt amerikai történetírásában nem talált példákat hipotézise alátámasztására, ezért a hidegháború éveihez nyúlt vissza és Boorstin, Hartz, Potter, valamint kisebb mértékben C. Vann Woodward személyében találta meg a „főbűnösöket”. Boorstin valóban hitt az amerikaiak „egyediségében”, de például C. Vann Woodward nem. Abban sem hittek a fent említett tudósok, hogy „örök és változatlan” lenne ez az „egyediség”, kivéve talán Pottert. Woodward, Reinhold Niebuhr nyomán, felszólalt ez ellen a mítosz ellen, mely szerint Amerika egy ártatlan nemzet egy gonosz világban, mint ahogy azt sokan hinni szeretnék volna. McGerr az amerikai történetírás és történetírók védelme után egy általánosabb, elvi kérdésben igyekszik megcáfolni Tyrrellt. Ez utóbbi több ízben említi Fernand Braudelnak a Földközi-tenger medencéjéről írt művét a transznacionális történetírás egyik klasszikusnak tekinthető példjaként és magát a történészt mint az új szemlélet egyik apostolát. McGerr ellenérve az, hogy Braudel utolsó, befejezetlen tanulmányában (*The Identity of France*) hitet tesz a nemzeti történelmek legitimitása mellett. A kritikus konklúziója: Tyrrell érvek helyett logikára alapozta elméletét: miért ne írhatnának arról a történészek, hogy az Egyesült Államok történetének egy adott időszakában különböztek más országokban lezajlott korabeli eseményektől? Kérdés az is, hogy egy globális társadalom létrehozása felé haladunk-e. Hogyan lehet ezt a társadalmat meghatározni? Ami pedig a transznacionális történelmet illeti: minden előnye ellenére csak erősíti azt a tendenciát, hogy elforduljunk olyan reális és égető kérdések tárgyalásától mint a nacionalizmus és az egyes országok politikája.

American Historical Review, Vol. 96, No. 4. (October 1991.) pp. 1031–1072

Ma. T.

KEREKASZTAL: AZ AMERIKAI KÜLKAPCSOLATOK TÖRTÉNETE

Bevezetés

Kilenc szerző vállalkozott arra, hogy egy-egy rövid esszében összefoglalja azokat a változásokat, melyek az utóbbi években mentek végbe az amerikai diplomáciatörténet kutatásában — írja bevezetőjében Thomas G. Paterson, a University of Connecticut professzora. A szerzők nem csupán a hagyományos diplomáciatörténeti szempontokat tartották szem előtt, hanem egészen újfajta megközelítéseket is alkalmaztak.

Az USA külpolitikájával foglalkozó történetírás rendszerint nagy nemzetközi változások idején alakul át. A jelenlegi átalakulásnak több forrása van. Az első az a bizonytalanság és megosztottság, hogy milyen szerepet kellene az Egyesült Államoknak játszania a világ ügyeiben. Egyesek tartózkodást, mások éppen fokozottabb jelenlétet követelnek. Egy másik ok az amerikai közvélemény növekvő érdeklődése a világ eseményei iránt. Az információéhség kielégítésében történészek is részt vesznek, új lökést adva a történetírásnak a levéltárak egy részének megnyitása dokumentumok millióit tette hozzáférhetővé a kutatók számára, lehetőséget adva egy-egy kérdés részletesebb vizsgálatára. Ezen kívül manapság egyre több, korábban marginálisnak ítélt részterület eredményeit veszik figyelembe.

A kilenc szerző különböző nézőpontból vizsgálja az amerikai külkapcsolatok alakulását. Egy közös téma mégis végighúzódik az összes esszén: kinél, vagy minél van a *hatalom*? Bármilyen legyen is vizsgálatuk tárgya, a kutatók négy szinten elemzik témájukat: nemzetközi, regionális, nemzeti és egyéni szinten. Mindegyikük különböző kérdések egész sorát veti fel, melyek egymást kiegészítve adhatnak teljes képet a külpolitika egészéről.

Kultúra

Nincs könnyű helyzetben, aki kulturális szempontból vizsgálja a külpolitika történetét — kezdi cikkét Akira Iriye, a Harvard University professzora. Már magában a definícióban sincs meg egyezés. Ha mégis definíciót keresünk, azt mondhatjuk, hogy a kultúra kommunikáció, a kulturális szempont pedig a nemzetek közötti és az azokon belüli kommunikációra fordít nagy figyelmet.

A kutatási témákat három alcsoportba lehet osztani. Elemezhetjük különböző országok egymással ütköző ideológiáit, lehet a személyek vagy az áruk forgalmát vizsgálni, s végül globális kontextusba is helyezhetjük a kapcsolatokat. Az első nézőpont hívei

arra az álláspontra helyezkednek, hogy a nemzeteket kulturális értelemben is lehet definiálni, nemcsak gazdasági vagy hatalmi rendszerként. Egy ország lakosai által vallott — s történelmükben gyökerező — értékek nagymértékben meghatározhatják viszonyukat más országokhoz.

A második vizsgálati módszer az egyének és csoportok működését kutatja. Az USA történetében különösen jelentős volt az egyes emberek külföldön folytatott kereskedelmi, vallási vagy oktatási tevékenysége. Nemegyszer kereskedők, tengerészek vagy misszionáriusok voltak az elsők, akik felvették a kapcsolatot egy másik néppel. A harmadik módszer a globális gondolkodás témáját hangsúlyozta: a nemzeti határokat átlépő emberi jogi, környezetvédelmi vagy békemozgalmak hatása és jelentősége a kutatás tárgya.

Összességében elmondható, hogy a kulturális kapcsolatok, ha nem is voltak mindig meghatározóak, gyakran jutottak jelentős szerephez a külkapcsolatokban, s valószínű, hogy a közeljövőben ismét fontosak lesznek. A történésznek ezt szem előtt tartva kell értékelnie a múltat.

Ideológia

Minden diplomáciatörténész, ha tetszik neki, ha nem, kapcsolatba kerül az ideológia problémájával — állapítja meg Michael H. Hunt, a University of North Carolina professzora. Az egyik legelső probléma a definícióé, hiszen több tucat van belőle. A szerző azt részesíti előnyben, amelyek olyan elvek és meggyőződések halmazának nevezi az ideológiát, mely azáltal, hogy bizonyos fokig leegyszerűsíti, egyben érthetővé is teszi a nemzetközi kapcsolatokat és lehetségessé a döntéshozatalt.

Ha elismerjük az ideológia jelentőségét, választ kell találnunk arra a kérdésre, hogy milyen eszmék rejtőznek a döntéshozók fejében. A választ kereshetjük az egyéni és a kollektív tudatban is. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a politikusok elméjében lezajló folyamatok elválaszthatatlannak a széles értelemben vett társadalmi környezetől. Ezen a téren nagyon jelentőset alkottak azok a neo-marxista kutatók, akik felhívták a figyelmet, hogy az ideológia nem egy befejezett valami, hanem állandóan változik, s szoros kapcsolatban van a hatalom gyakorlásával.

A diplomáciatörténészek korábban azt hirdették, hogy az USA vezetői, bár idealisták és moralisták voltak, nem kötődtek ideológiákhoz. Csak az 1960-as és 70-es években kezdték ideológiai alapon vizsgálni a külpolitikát az ún. revizionista kutatók. Tevékenységük rögtön heves kritikát és ellenállást váltott ki, ami máig nem szűnt meg. Néhány kritika jogos volt (pl. az egysíkúság veszélye), mások sokkal kevésbé megalapozottak, s inkább csak a

hagyományokhoz való ragaszkodás szüli őket. Ezekről függetlenül az ideológia kutatása fontos szerepet fog játszani a diplomáciatörténetben, hiszen saját erényein kívül (amennyiben a döntéshozó tudatára irányítja a figyelmet) az egyéb megközelítésekkel is szoros kapcsolatban áll. A történelem azt is megmutatta, hogy az ideológiák olyan hálót alkotnak, amibe még az amerikai vezetők is belegabalyodtak.

Nők szerepe

Az utóbbi évtizedekben egyre többen foglalkoztak a nőknek a történelemben játszott szerepével. De érintik-e ezek a tanulmányok a külpolitika történetét, vagy csak mellékes jelentőségük van ebből a szempontból? Erre keres választ Emily S. Rosenberg, a Macalester College történelemprofesszora.

Ezen a részterületen is több megközelítés lehetséges. Az első azokkal a kiemelkedő nőkkel foglalkozik, akik személyükkel is befolyásolták a külpolitikát. Ebben a tárgykörben elsősorban életrajzi művek jelentek meg, mint pl. Eleanor Roosevelté. A másik az lehet, ha olyan nők életét tanulmányozzuk, akik tipikusan női munkakörben tevékenykedve hatottak a külkapcsolatokra, pl. a misszionáriusok, a békeaktivisták. A két módszer két felfogást rejt: az első szerint a nők a férfiak „birodalmában” próbáltak érvényesülni, és ez csak azért sikerülhetett nekik, mert „férfiasan” viselkedtek, míg a másik azt hangsúlyozta, amit a nők a társadalom által rájuk erőltetett szerepkörben tehettek. Mindkét esetben figyelembe kell azonban venni, hogy a nő társadalomban betöltött szerepe állandóan változott, csakúgy, mint a nemekről vallott ideológia.

A 20. század fordulóján például szokás volt a nemfőnépeket és a trópusi országokat a nőkhöz hasonlítani: felelőtlenek, megbízhatatlanok, gyerekesek, gondoskodásra szorulóak. Az összehasonlítás segített megmagyarázni és legitimizálni, hogy miért kezelik paternalista módon ezeket az országokat.

A kutatás egy másik iránya azt vizsgálja, hogy a nemzetközi változások mennyiben érintik másképpen a férfiakat, mint a nőket. A harmadik világban például a fejlődés gyakran a nők hátrányára változtatta meg a hagyományos munkamegosztást. A világgazdaság elemzőinek figyelembe kell venniük a nemzetközi munkamegosztást is, mert alapvetően meghatározta a gazdasági rendszereket. A nőknek a társadalomban játszott szerepét vizsgálva nemcsak egyes részterületeken, hanem alapvető kérdésekben is új felfedezésekhez juthatunk.

Világrendszerek

Az amerikai külpolitika kutatói régóta azon vitakoznak, hogy a külkapcsolatok a belpolitikai helyzetűtől vagy a külvilág realitásaitól függenek-e elsősorban, ahelyett, hogy a kettő kapcsolattát vizsgálják — rója fel a történészeknek Thomas J. McCormick, a University of Wisconsin professzora. ebben segíthet a világrendszer-elmélet (world-system theory), melynek alapgondolata, hogy a kapitalizmus világméretű kibontakozása során három eltérő fejlettségű, a nemzetközi szereposztásban más-más feladatot betöltő zóna jött létre.

Az elgondolás két egymással is versengő elmélet keverékeként született. A függőség-elmélet átvette azt a gondolatot, hogy a Harmadik Világ elmaradottságának végős soron az Első Világ (a legfejlettebb régió) fejlődése volt az oka. A modernizáció-teóriából az került bele, hogy a periféria országait még a forradalmi változások sem tudják kiszakítani jelenlegi helyükről, s csupán néhány országnak van esélye, hogy belépjen a legfejlettebbek közé.

A világrendszer-elmélet a gazdasági folyamatokra helyezi a fő hangsúlyt akkor is, amikor pl. a hegemon államok felemelkedésének és hanyatlásának okait vizsgálja. (Egy országot gazdasági hatalma kényszerít arra, hogy befolyását máshol is érvényesítse, de hogy elért politikai befolyását fenntartsa, túl sokat kell fegyverkezésre költenie, ez viszont gyengíti gazdasági potenciálját.) Egy másik gondolatmenet, az ún. „realista iskola” hívei ezzel szemben a gazdasági hatalmat csak egy tényezőnek tekintik, nem pedig az események mozgatórugójuk

Ha összevetjük a világrendszer- és a realista elméleteket, jobban megérthetjük, hogyan emelkedett az USA a periférián lévő kis gyarmatból vezető hatalmává s hogy mennyiben befolyásolták ezt a folyamatot a világgazdaság és a politikai világrendszer változásai. Ennek segítségével történelmi keretbe tudjuk ágyazni az 50-es évek amerikai hegemoniáját, s ennek jelenleg tapasztalható hanyatlását.

Függőség

Érdekes példával kezdi cikkét Louis A. Perez, a University of South Florida tanára. Donald kacsá, aki Dél-Amerikában is milliőkat szórakoztat, tulajdonképpen az amerikai értékek közvetítője: a kapitalizmus előnyeit és a kommunizmus gonoszágát hirdeti. Donald kacsá az imperializmus ügynöke. Az imperializmus fogalma ritkán került be az amerikai külpolitika történetével foglalkozó történeti irodalomba, akkor is csak inkább egyes események leírására, nem pedig olyasvalamiként, ami az USA-latin-amerikai kapcsolatok jellegéből fakad.

A latin-amerikai kutatók alaposan tanulmányozták az imperializmus problémáját, s megállapításai az ún. függőség elméletben nyertek kifejezést. Ennek segítségével próbálták megérteni a társadalmi bajok gyökereit és megoldásokat találni rájuk. Az elmélet elsősorban arra keresett magyarázatot, hogy mi az oka a fejlettségnek és az elmaradottságnak, s azt a választ adta, hogy Latin-Amerika gazdasági fejletlensége a kapitalizmus expanziójára vezethető vissza, vagyis az ország gazdasági állapota más országok gazdaságának fejlődésétől függ.

Az elméletet fel lehet használni Latin-Amerika és az USA kapcsolatainak vizsgálatára. E szerint az USA szegény szomszédai kárára gazdagodik, s csak annyira engedni fejlődni partnereit, amíg az saját érdekeit szolgálja. Az eredmény egy minden tekintetben — politikailag, gazdaságilag, katonailag, társadalmilag — függő térség. A kutatás egy másik iránya azt vizsgálja, mennyiben határozza meg ezen országok belső társadalmi fejlődését az elmaradottság, s mennyire tehetősek ezért felelőssé a külső tényezők.

A függőség-elmélet sok mindent új megvilágításba helyezett létrejötte óta, s ezek alapján új nézőpontból lehet kutatni az Amerika-közi viszonyokat.

Nemzetbiztonság

Évente tucatnyi könyv és még több cikk jelenik meg a nemzetbiztonságról, ám átfogó koncepcióként csak mostanában kezdik el használni a történészek — állapítja meg Melvyn P. Leffler, a University of Virginia professzora. Nemzetbiztonsági politika alatt azokat a döntéseket értjük, melyek egy állam alapvető értékeinek külső fenyegetés elleni védelmére irányulnak. Mivel belső és külső tényezőket egyaránt figyelembe kell venni, az elmélet elkerülheti az egyoldalúság csapdáját.

Ha külső fenyegetésről írunk, az elemzőknek feltétlenül különbséget tett tenni vélt és valós veszély között, hiszen a politikusok ebben nem mindig jeleskedtek. Ugyanígy fontos annak meghatározása is, hogy mit tartott az amerikai kormány alapvető értékeknek, melyeknek mindig voltak ideológiai, gazdasági és geopolitikai összetevői is. Tekintettel kell lenni arra is, hogy a politikai vezetés sem volt mindig egységes ebben a kérdésben.

Az elmélet segíthet megérteni az amerikai külpolitika 20. századi expanzióját. A világhatalmi áttrendeződések, a nemzetközi rendszer változásai átalakították az amerikai politikusok veszélyérzetét és az alapvető értékek definícióját. Másképp viszonyultak például Európa talpraálltásához az első, mint a második világháború után, mivel az 1940-es években a Szovjetunió olyan fenyegetésként jelent-

kezett az USA számára, amire nem volt példa korábban.

A módszer nagy előnye abban van, hogy egyszerre képes értelmezni a változásokat és magyarázatot adni a konkrét döntésekre, s bár eddig jobbra csak a 20. századi külpolitikára alkalmazták, a lehetőség megvan arra is, hogy ezzel a módszerrel vizsgálják a 18. és a 19. századi amerikai külpolitikát.

Korporatizmus

Michael J. Hogan, az Ohio State University professzora szerint a korporatista történelemszemlélet is igyekszik egyensúlyba hozni a külpolitikát meghatározó külső és belső erőket. Elsősorban mégis a nemzeti szervezetek működése áll érdeklődése középpontjában. Korporatizmus alatt olyan amerikai rendszert értenek, melyet bizonyos szervezeti formák és meghatározott ideológia jellemez. Ezek a szervezetek egységes egésszé állnak össze, biztosítják a stabilitást, a harmóniát, és megosztják egymás között a hatalmat. A korporatizmus a leghatékonyabban a politika, a gazdaság és a közélet (public policy) hosszútávú folyamatainak elemzésére alkalmas. Segítségével eddig homályban maradt folytonosságokra lehet felfigyelni a 20. század amerikai történelmében, s megállapítható, hogy az amerikai vezetők a világban is olyan rendet próbáltak megteremteni, amely hasonlít az otthon kialakult korporatista rendhez. Ez megmutatkozott az első világháború után követett politikában is. A nemzetközi és a hazai problémákra hasonló válaszokat kerestek. A nemzetközi szinten is igyekeztek létrehozni azokat a szervezeteket (köztük magáncsoportokat is), melyek alkalmasak arra, hogy a piac figyelembevételével szabályozzák a világgazdaságot, s így stabilitást teremtsenek.

A korporatista szemléletet elsősorban a 20-as évek történelmének elemzésére használták, ám néhány munka foglalkozott a századforduló, ill. a század közepének eseményeivel is. Ebben az időszakban jellemző példa a nagy olajtársaságok és a kormányhivatalok együttműködése. Így most már a két háború közötti időszakról kezdve feldolgozták az amerikai diplomácia történetét korporatista módszerrel, mely hangsúlyozza a végbemenő átalakulásokat és összekapcsolja a külpolitika külső és belső mozgatórugóit. A módszer az összehasonlító nemzeti történelem művelésére is alkalmas, s lehetőséget nyújt arra, hogy más iskolák képviselői is felhasználják saját területük kutatásával kapcsolatban.

Hivatali politika

Az 1960-as évek végén Graham T. Ellison munkái tették jelentőssé a kormányzati munkát, a hivatali döntéshozatalt vizsgáló elemzési módszert

— írja cikkében J. Garry Clifford, a University of Connecticut politikatudományi professzora. Azóta az utóbbi negyedszázad szinte összes jelentős külpolitikai döntéséről született könyv.

Ezekből az a megállapítás szűrhető le, hogy a politika nem egyszerreplős játék; a végső döntés különböző szervezetek, hivatalok elképzeléseinek keveréke. Az elnök csak egy ezek között a szereplők között, bár talán a legerősebb. Abban azonban ő sem lehet teljesen biztos, hogy utasításait maradéktalanul végrehajtják. Mivel a hivatalok munkája a rutinon alapszik, nagyon valószínű, hogy új problémák jelentkezése esetén is a már korábban bevált megoldásokhoz fordulnak először, s azokat igazítják kismértékben a megváltozott viszonyokhoz. A döntéshozók közötti huzavona néha nagyobb erőket köt le, mint magának a külpolitikai kérdésnek a megoldása.

A módszer egyik nagy gyengéje az, hogy igen kevés a rendelkezésre álló dokumentum, mivel a felhasználható anyagok jó része titkosítva van, s emiatt a történetek kénytelenek személyes beszámolókra hagyatkozni. Nem tud nagy, általános kérdésekre válaszolni, ám kitűnően alkalmas egy-egy esemény részleteibe menő elemzésre (pl. a kubai rakétaválság). A leghasznosabban azoknak az időeknek a vizsgálatához lehet felhasználni a módszert, amikor a nagy nemzetközi változások új helyzet elé állították az intézményeket, melyek aztán rá voltak kényszerítve, hogy változtassanak bevált szokásaiikon. De egy kis figyelem a hivatali döntéshozatal mechanizmusára az amerikai külpolitikai történetírás bármely ágát gazdagítani tudja.

Pszichológia

A külpolitikát emberek irányítják, ezért az sohasem lehet független az emberi személyiségtől. Az amerikai külpolitika formálásában pedig olyan egyéniségek vettek részt, mint pl. Benjamin Franklin, Thomas Jefferson, Theodore és Franklin Delano Roosevelt, John Foster Dulles és számtalan más ember. Az ő személyiségük vizsgálata — de másoké is — értékes adatokkal szolgálhat a történettudománynak. Richard H. Immerman, a University of Hawaii történelemprofesszora ilyen megmondásokból elemzi a pszichológia és a történettudomány kapcsolatát.

A követett politikát sohasem kizárólag a döntéshozó személyisége határozza meg, de mindenképpen hatással van rá. A külpolitika tele van olyan kulcsszavakkal, amelyek tulajdonképpen pszichológiai fogalmak: elrettenés, kockázat, fenyegetés. A lelki tényezőknél — a külvilágról alkotott felfogásnak — nagy szerep jutott pl. a hidegháború kezdetén, a kubai rakétaválság idején vagy egy hosszadalmas tárgyalási folyamatban.

Mindezek ellenére a történészek nem szívesen vették figyelembe a pszichológiát, mert ezzel a kiszámíthatatlan lépett be az elméletükbe a kiszámítható tényezők (hatalom, gazdaság, stb.) mellé. Az utóbbi időkben azonban már kezdik felismerni egy politikus megfigyelhető személyiségjegyei és az általa követett politika közötti összefüggéseket. A pszichológia arra is választ adhat, miért döntenek sokszor hibásan a politikusok, melyek a leggyakoribb előítéleteik és hibás feltételezéseik. Ilyen például, hogy egy kialakult hitet nehéz lerombolni vagy akár megingatni; az új adatokat is mindig igyekszünk beilleszteni ebbe a képbe, s ha nem illenek bele, figyelem kívül hagyjuk őket.

A történészeknek azonban óvatosan kell bánniuk a pszichológiával. Először is alaposan meg kell ismerkedni az elmélettel, nem szabad mechanikusan alkalmazni a teóriákat és legfőképp nem szabad túlbecsülni a bennük rejlő magyarázatokat. A pszichológia felhasználása nehéz, de nagy lehetőségeket nyújtó feladat.

The Journal of American History Vol. 77. No. 1.
(June 1990.) pp 93–180.

Sch. A.

A folyóiratszemplét összeállította: Magyarits Tamás (Ma.T.), Menyhárt Lajos (M) és Schopp Attila (Sch. A.).

CONTENTS

STUDIES – *Pál Sándor*: Ferenc Deák, the historical personality – *Aladár Urbán*: Kossuth and Görgey in autumn of 1848 – COMMUNICATIONS – *Éva Somogyi*: The common government 1867–1907 – *György Kövér*: The bank question: two bancal systems or binational bank /1867–1878/ – ACCOUNT – *Béla Tomka*: The bank-industry connection in Germany between 1850 and 1913. Discussion and main points in the historical literature – REPORT – HISTORICAL LITERATURE – REVIEW

SOMMAIRE

ÉTUDES – *Pál Sándor*: Ferenc Deák le personnage historique – *Aladár Urbán*: Kossuth et Görgey à l'automne 1848 – COMMUNICATION – *Éva Somogyi*: Le gouvernement commun 1867–1907 – *György Kövér*: La question de banque: un système de banque binational /1867–1878/ – RAPPORT – *Béla Tomka*: La relation banque-industrie dans l'Allemagne entre 1850–1913. Discussion et points de vue principaux dans la littérature – COMPTE RENDU – HISTORIOGRAPHIE – REVUE

INHALT

STUDIEN – *Pál Sándor*: Ferenc Deák, die historische Persönlichkeit – *Aladár Urbán*: Kossuth und Görgey im Herbst des Jahres 1848 – MITTEILUNGEN – *Éva Somogyi*: Die gemeinsame Regierung 1867–1918 – *György Kövér*: Die Bankfrage: zwei Banksysteme oder eine binationale Bank /1867–1878/ – BERICHT – *Béla Tomka*: Die Bank-Industrie Beziehung in Deutschland zwischen 1850 und 1913. Diskussionen und Schwerpunkte in der geschichtlichen Literatur – BERICHT – HISTORISCHE LITERATUR – ZEITSCHRIFTENSCHAU

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ – *Пал Шандор*: Ференц Дзэк историческая личность – *Аладар Урбан*: Кошут и Гёргеи осенью 1948 г. – СООБЩЕНИЯ – *Ева Шомоды*: Совместное правительство. 1867–1907 гг. – *Дёрдь Кёвер*: Банковый вопрос: двухбанковая система или двухнациональный банк (1867–1878 гг.) – ОБЗОР – *Бэла Томка*: Связь банков с промышленностью в Германии между 1850 и 1913 гг. Дискуссии и центры тяжести в исторической литературе – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА – ПЕРИОДИКА

A szedés és venturázás a Századok szerkesztőségében készült a Computer Média Rt.
Ventura 2.0

magyar változatával.

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomás: Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti Társaság
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor
HU ISSN 0039-8098

57593
1993 JUL 14
1993

127. ÉVFOLYAM

589
2. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Niederhauser Emil: A cseh történetírás történetéből

Pach Zsigmond Pál: A Levante-történetírás fordulata 1879 és 1918 között

Mesterházy Károly: A magyar honfoglalás régészetének ötven éve

Tomka Béla: A Hitler-jelenség és a Harmadik Birodalom uralmi rendszere

Tisztelt Olvasó!

A Századok a Magyar Történelmi Társulat nagy tradíciókkal rendelkező tudományos orgánuma 1867 óta jelenik meg folyamatosan. Alapításakor, s utána még hosszú évtizedeken keresztül évente 10 alkalommal jelent meg, s előfizetőinek ezenfelül még egy pótfüzetet is juttatott.

A jelenlegi Századok, nemhogy e tradíciók folytatásához, de rendszeres megjelenítéséhez sem rendelkezik elegendő anyagi eszközzel. Szerkesztőségünk a folyóirat kiadása körül évek óta állandósult válság következtében arra az elhatározásra jutott, hogy kísérletet tesz e helyzet megváltoztatására. A központi költségvetési támogatás emelésében nem reménykedhetünk, sőt reálértékben ez az állami támogatás évek óta csökken, s ez a többi tudományos folyóirat mellett a Századokat is súlyosan érinti.

A jelen helyzetben mi is a „szokásos” megoldáshoz folyamodtunk, s létrehoztuk a **Századok Alapítványt**. Az alábbiakban az alapító okirat néhány pontjára hívjuk fel szíves figyelmét:

„4. Az alapítvány nyitott és közhasznú...

5...Pénzügyi támogatást vár más alapítványoktól, külföldi és magyar állampolgárok befizetéséből...

6...Az **alapítványi befizetők névsorát** — az összeg feltüntetésével — a Századok... *minden évben, az utolsó számban nyilvánosságra hozza.*

7...Az alapítvány minden év novemberében elszámol vagyonáról, s a „mérlegszámolót” nyilvánosságra hozza a Századok (ezt követő) legközelebbi számában...”

Tisztelt olvasó!

Tisztában vagyunk azzal, hogy a jelenlegi gazdasági körülmények nem a legkedvezőbbek ahhoz, hogy ilyen felhívással forduljunk Önhez, de ha ezt anyagi körülményei megengedik, kérjük, *csatlakozzon az alapítvány támogatóihoz.*

Alapítványunkat a Budapest Bank Rt. kezeli, **belföldi számlaszámunk: BBRT 208-26411**

Külföldi támogatóink devizában a:

„Budapest Bank 401-151-941-8797-0”

számlára fizethetnek be. Egyes bankok, különösen az amerikaiak, csekkel történő fizetés, vagy banki átutalás esetén magas összegű (35\$) banki költséget is felszámolnak, ezért talán célszerűbb a közvetlen befizetés.

Hazai támogatóink *befizetési csekket a Századok szerkesztőségétől kaphatnak.*

A befizetett összeg alapítványi hozzájárulásnak számít és az adóalapból levonható.

Abban a reményben, hogy céljainkkal Ön is egyetért, előre is köszönjük erkölcsi és — remélhető — anyagi támogatását.

*Tisztelettel:
a Századok szerkesztősége*

Következő számunk tartalmából

Pach Zsigmond Pál: A Levante-történetírás fordulata 1879 és 1918 között

Niederhauser Emil: A cseh történetírás történetéből

Mesterházy Károly: A magyar honfoglalás régészetének ötven éve

Tomka Béla: A Hitler-jelenség és a Harmadik Birodalom uralmi rendszere

E számunk munkatársai

F. Font Márta egyetemi adjunktus (Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs) – ***Hahner Péter*** egyetemi adjunktus (Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Kar, Pécs) – ***Kóvér György*** egyetemi adjunktus (Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem) – ***Kurunczi Jenő*** főiskolai docens (Debreceni Tanérképző Főiskola kihelyezett tagozata, Békéscsaba) – ***Magyarics Tamás*** egyetemi tanársegéd (Eötvös Lőrán Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – ***Menyhárt Lajos*** kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) – ***Niederhauser Emil*** akadémikus, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – ***Sándor Pál*** kandidátus (Budapest) – ***Schopp Attila*** egyetemi tanársegéd (Eötvös Lőrán Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – ***Somogyi Éva*** kandidátus, osztályvezető (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – ***Soós István*** az MTA Történettudományi Intézet munkatársa (Budapest) – ***Szentpéteri József*** kandidátus, az MTA Társadalomtudományi Főosztályának munkatársa – ***Tomka Béla*** tudományos ösztöndíjas (József Attila Tudományegyetem, Szeged) – ***Urbán Aladár*** a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Lőrán Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – ***Urbán Gábor*** tudományos ösztöndíjas (Eötvös Lőrán Tudományegyetem Természettudományi Kar, Budapest)

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha a kézirati szöveget számítógépes szövegszerkesztés útján készíti, s lemezen adja le. Amennyiben lehetséges a Word 5.0 szövegszerkesztőt használja.

2. Hagyományos kézirat esetében jól olvasható, kopott és halvány betűket nem tartalmazó, lehetőleg javítás nélküli szöveget adjon le, minél fehérebb papíron – (egy valamikori) scanner csak jóminőségű, kontrasztos szöveget tud jó hatásokkal „beolvasni”.

3. A jegyzeteket folyamatos számozással készítse, és a tanulmány végére helyezze el.

4. Külön kérjük, hogy a teljes magyar abc-t használja kézirata elkészítésekor, ha nem rendelkezik vele, akkor az ékezeteket vékony fekete filctollal pótolja kézirata első példányán.

5. Amennyiben a kéziratot javítani kíván — s csak ebben az esetben — két példányban készítse azt el, és a második példányon tüntesse fel a javításokat.

6. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel, s a kurzíválandó szöveget aláhúzással jelölje. (A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurzíváljuk, szerkesztőkét, összeállítókat, valamint címet nem!)

7. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi jogszabályokat figyelembe véve — személyi adatait, vagy annak változásait (személyi szám, munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) közölje a szerkesztőséggel.

8. Ha ezt külön kéri, — tiszteletdíja terhére — írásáról különlenyomatot készítettünk – általában 40–50 példányt.

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. és a *Magiszter* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. sz. alatti könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 720,-Ft

Egy szám ára: 120,-Ft, dupla szám ára: 240,-Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.

TELEFON: 155-77-72

127. ÉVFOLYAM 1993. 2. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁCSKAI VERA, DOMBRÁDY LORÁND, ENGEL PÁL, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR,
IZSÁK LAJOS, JAKÓ ZSIGMOND, KATUS LÁSZLÓ, KOROKNAY ÁKOS, KUBINYI ANDRÁS,
MUCSI FERENC (felelős szerkesztő), NIEDERHAUSER EMIL, PALOTÁS EMIL, PRITZ
PÁL, RÁCZ ISTVÁN, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, VÁRKONYI ÁGNES, VIDA ISTVÁN,
WELLMANN IMRE

Szerkesztő:

PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:

TILKOVSKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Niederhauser Emil*: A cseh történetírás történetéből 201
Pach Zsigmond Pál: A Levante-történetírás fordulata 1879 és 1918 között 239

KÖZLEMÉNYEK

- Mesterházy Károly*: A magyar honfoglalás régészetének ötven éve 270
Tomka Béla: A Hitler-jelenség és a Harmadik Birodalom uralmi rendszere 312

BESZÁMOLÓ

- 125 éves a Magyar Történelmi Társulat. Ünnepi ülészak(*Kovács Éva*) 332

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Österreich im Hochmittelalter (907 bis 1246)(Ism.: *Veszprémy László*) 344
Kratkaja Isztorija Vengrii sz drevnejsih vremen do nasih dneja(Ism.: *Niederhauser Emil*) 346
Die Habsburger. Eine Europäische Familiengeschichte(Ism.: *Niederhauser Emil*) 351
Guide to documents and manuscripts in Great Britain relating to the Kingdom of Hungary from earlier times to 1800(Ism.: *Urbán Aladár*) 352

<i>William O. McCagg: Zsidóság a Habsburg Birodalomban 1670–1918</i> (Ism.: <i>Karáczy Viktor</i>)	354
<i>Agárdi Péter: Kortársunk Mónus Illés. Metszet az 1930-as évek magyar szellemi életéből</i> (Ism.: <i>Jemnitz János</i>)	356
<i>Mads Ole Balling: Von Reval bis Bukarest</i> (Ism.: <i>Tilkovszky Loránt</i>)	357
<i>Bene János – Szabó Péter: Nyíri bakák a Donnál</i> (Ism.: <i>Stark Tamás</i>)	361
<i>Werner Weilguni: Österreichisch–Jugoslawische Kulturbeziehungen 1945–1989</i> (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	363
<i>Vass Henrik – Vida István: A koalíciós korszak pártjainak szervezeti szabályzatai 1944–1948</i> (Ism.: <i>Izsák Lajos</i>)	364

FOLYÓIRATSZEMLE

Andrew R. L. Cayton: „Különálló érdekek” és a nemzetállam: A Washington-kormányzat és a regionalizmus kezdetei az Appalache-hegységtől nyugatra 367 – *Michael Kazin: „Népi” jobboldaliság: tanulmányok a 20. századi amerikai konzervatívizmusról* – 368 *H. W. Brands: A sebezhetőség kora: Eisenhower és a nemzetbizonytalansági állapot* 370 – *Sz. L. Tyihvinszkij: Csou En-Laj (1898–1976)* 371 – *Fred I. Greenstein és Richard H. Immerman: Mit mondott Eisenhower Kennedynek Indokínával kapcsolatban?* 372 – *Maurice Isserman: A nem is annyira sötét és véres terület: új könyvek az 1960-as évekről* 374 – *Ben Kiernan: A vietnami háború: hogyan végződhetett volna?* 375 – *Russel Jacoby: Új kultúrtörténet? és Dominick LaCapra: Kultúrtörténet és módszerei* 377 – The American Historical Review fóruma a JFK című filmről 378 – *William E. Leuchtenburg: A történész és a közélet* 380 – Történetírás Kelet-Európa országaiban 381

KRÓNIKA

Juhász Gyula (1930–1993) (*Benda Kálmán*) 387

Folyóiratunk az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
 állandó támogatásával jelenik meg

Niederhauser Emil

A CSEH TÖRTÉNETÍRÁS TÖRTÉNETÉBŐL*

A 19. század utolsó harmadára a cseh történetírás már szakmaként bontakozott ki, és intézményrendszere is kibővült. A kezdetek régre nyúlnak vissza, hiszen — ha nagyon módjával — a latin, majd német nyelvű egyetem is adott keretet, amióta a történeti oktatást bevezették. Az 1785-ben alapított Királyi Cseh Tudományos Társaság publikációs lehetőséget adott. A rendi intézmények mint Palacký esetében, a rendi történetíró foglalkoztatásával szintén valami segítséget nyújtottak.

Az első igen lényeges, és a nemzeti újjászületésben vezető szerephez jutó intézmény az 1817-ben a rendek támogatásával alapított Cseh Királyság Múzeuma volt, amely 1827-től kezdve folyóiratot is adott ki, hamarosan Časopis Českého Muzea címen, Palacký volt a szerkesztője, ez volt az első történeti szakfolyóirat, bár számos egyéb tudományágból is publikált. Morvaországban ugyancsak 1817-ben alapították meg a tartományi múzeumot. Az 1831-ben alakult Matice česká (Cseh Matice) már a hatóságoktól független, társadalmi intézmény volt, fő célja a cseh nyelvű könyvkiadás előmozdítása. A korábban kizárólag iratmegőrző funkciót ellátó levéltárak, országosak és városiak egyaránt, a század második felében már tudományos tevékenységbe is kezdtek. A nagy áttörés azonban a prágai egyetem kettéválasztásával következett be, (1882), amit hamarosan követett a szemináriumi oktatás bevezetése (Tomek és Rezek voltak az első igazgatók), ez tette lehetővé a kutatók intézményes nevelését, irányítását.

A szervezett forráskiadás kezdeteiről néhány történész kapcsán már esett szó, hadd említsük itt, hogy az Archiv český 1840 óta publikált legváltozatosabb forrásokat. A morva Codextól és a Regesta diplomaticáról már esett szó, ezek folytatódtak. Gindely kezdeményezte 1877-ben az 1526 utáni cseh országgyűlések irományainak a kiadását, ugyancsak ő már 1865-ben a Monumenta historiae Bohemicát. 1871-ben indult meg a Fontes rerum Bohemicarum abból az alapítványból, amelyet Palacký a 70. születésnapjára kapott nemzeti közadományból tett. A század végén ehhez csat-

* A tanulmány a szerző egy nagyobb munkájának része

lakozott még a Monumenta Bohemiae Vaticana, a római kutatások publikálására. A történelmi társulat Prameny českých dějin (a cseh történelem forrásai) címen indított sorozatot, a morva Matice Prameny moravských dějin (a morva történelem forrásai) csatlakozott ehhez. Az 1890-ben modern alapokon átalakult Cseh Tudományos Akadémia is számos sorozatot indított, bizonyos tárgykörökben, a legeredményesebb a csehországi történelmi és művészeti emlékek összeírása volt, 1914-ig több mint 40 kötet jelent meg.

Az 1860-as évektől kezdve, amikor a visszaállított alkotmányosság ezt lehetővé tette, alakultak meg a kifejezetten történelmi társulatok, elsőként 1862-ben a csehországi németek történetével foglalkozó, de már 1866-ban a cseh Történelmi Társulat, amely a forráskiadás gondját vállalta magára általában, 1871-ben, először mint az egyetemi hallgatók egyesülete, a Historický klub (Történész klub), amely azonban hamarosan a szakmabeliek legfontosabb szervezete lett, és idővel a szakkönyvek kiadását jórészt maga látta el. Régészeti, helytörténelmi egyletek is alakultak sorra.

A tudományos élet szempontjából igen fontos volt a folyóiratok alapítása. A koraiak persze nemcsak történelmi, hanem egyéb szakmák tanulmányait is publikálták, a történetiek azonban mindig vezető szerepet játszottak. A Cseh Múzeum folyóiratát már említettük, a morva is adott ki német nyelvű értekezéseket. A prágai múzeum régészeti gyűjteménye 1852-től két nyelven, 1854-től csak csehül adta ki a Památky archeologické a místopisnět (Régészeti és helytörténelmi emlékek), ez 1893-tól már csak régészeti folyóirat lett, a helytörténelmet a Časopis společnosti přátelů starožitnosti českých (A cseh régiségek barátai egyesületének a folyóirata) vette át. 1869-ben indult meg Brandl kezdeményezésére a Časopis Matice Moravské (A Morva Matice folyóirata). Sajátos jelenség, hogy kifejezetten cseh történelmi folyóirat csak 1895-ben indult, a Český Časopis Historický, Goll és Rezek alapítása, 1898-tól egyik szerkesztője már Pekař volt (és haláláig ő is maradt). 1904-től ez közölte év: 51 évre a történelmi szakirodalom kurrens bibliográfiáját. A jogtudományi folyóiratok is közöltek jogtörténelmi tárgyú dolgozatokat, 1861-től a Právník (Jogász), 1900-tól a Sborník věd právních a státních (A jog- és államtudományok gyűjteménye). 1902-ben Selský archív (Falusi archívum) címen indult, elég nehezen, agrártörténelmi folyóirat, 1914-től újonnan Agrární archív címen. Jelentős volt az 1898-ban elsősorban filológiai közlönyként megindult Slovanský přehled (Szláv szemle), a világháború alatt a Česká revue, inkább újra általános jellegű folyóiratként, de főképp az ifjabb történész nemzedék sok cikkel jelentkezett benne. A sort még hosszan lehetne folytatni.

A bővülő lehetőségeket szerencsésen sikerült is felhasználni. A század végére már olyan új nemzedék lépett fel, amely a korabeli módszertan minden fortélyát megtanulta, még az egyetemen, és nagy öntudattal és lelkesedéssel látott hozzá az egyre gyarapodó témák feldolgozásához. A cseh politikai történet maradt továbbra is az elsőrendű, tehát a hazai történelem. De jelentkezett hamarosan, még polgári alapon, a nyugati történetírás új érdeklődéséhez alkalmazkodva, a gazdasági és társadalmi fejlődés iránti kíváncsiság. Az államjogi kérdések már a régebbi nemzedéket is izgatták, most viszont már szakszerű jogi képzettséggel rendelkező kutatók tértek rá erre a területre, nemcsak a közjogra korlátozódva. Itt-ott még ezeken túlmenő témák is előkerültek.

Csehország, pontosabban a cseh tartományok (Csehország, Morvaország és Szilézia) alárendelt állása a birodalmon belül ekkor megingathatatlan ténynek látszott, a történészek is ennek a jegyében vizsgáloódtak, mindig kellő tiszteletet vagy legalábbis óvatosságot tanúsítva a hatalom iránt, ezért is kerülték el jórészt az 1620 utáni korszakot, ahol nehéz lett volna a teljes lojalitást megőrizni (erre még Tomek sem volt egészen képes). Ha a lengyel történészek Galíciában eléggé hosszúnak ígérkező provizóriumra rendezkedtek be, a csehek inkább állandónak tartották a helyzetet, jórészt még a világháború alatt is.

Vitájuk nem is annyira az osztrák történészekkel volt. Jónéhány cseh történész a bécsi Institutban kapta meg további, nagyon alapos szakmai képzését, a viszony az osztrákokkal legalább is korrektnek volt mondható. Sokkal több vitájuk akadt a cseh–morvaországi német történészekkel, akik a prágai német egyetem révén ugyanolyan szervezeti háttérrel rendelkeztek, mint a csehek, és maguk is elsősorban a hazai történelemmel foglalkoztak, csak éppen a cseh helyett a német elem szerepét emelték ki, sőt azt bizonygatták, hogy a németek nem a középkori kolonizáció során jelentek meg csupán az országban, hanem a korábbi germán törzsek maradványai-ként itt voltak már a szlávok megérkezése előtt is. A cseh medence tehát legalább ugyanolyan joggal az ő hazájuk is, mint a cseheké. A viták olykor hevesen fellángoltak, aztán megint elültek. A két egyetem és a két történetírás nagyobb részben inkább egymás mellett élt és működött, s csak szükség esetén vett egyik a másíkról tudomást. És bár a cseh politika (meg a gazdaság, a pénzintézetek) már kiépítette a kapcsolatokat a szlovákokkal, a cseh történészek erről még nemigen vettek tudomást. A hazai németekkel szemben amúgy is az államjogi különállást kellett hangsúlyozni, ebbe pedig a szlovákok sehogysem fértek bele, úgy tűnt.

Még egy kérdést érdemes érinteni, az európai perspektíváét. A századforduló új nemzedéke már sokkal szélesebben tájékozódhatott a külföldi történettudományban, sokan jártak nemcsak Bécsben, hanem német és francia egyetemeken is. Ez nemcsak a szakmai színvonalat emelte, nemcsak azt jelentette, hogy ekkorra a cseh történetírás már nagykorú lett, elérte az európai szintet, hanem a hazai történelem szélesebb megalapozását is, beállítását az európai fejlődés egészében. Természetes viszont, legalábbis a kortársak számára természetesnek látszott, hogy a Nyugatra kell figyelni, a szomszédokkal legfeljebb vitatkozni.

Palacký születésének 100. évfordulója alkalmat adott bizonyos áttekintésre. Goll, a szakma vezető képviselője úgy látta ekkor, hogy az önálló nemzeti lét most már biztosítva van, a cseh történészek az egész néppel együtt bizakodóan tekinthetnek a jövőbe. Ez az optimizmus nemcsak nemzeti, hanem polgári jellegű is volt, Goll elismerte az osztályharc jelentőségét, sőt még a forradalomét is, ha nagyon szükséges, de ezzel szemben a szerves fejlődés, a kontinuitás magasabbrendűségét emelte ki. És ő hirdette a leghatározottabban: a történetírásnak tartózkodnia kell attól, hogy a napi politika beleszólhasson. Őszintén hitt is benne, hogy ez a beleszólás tudományos szinten elkerülhető. Ne felejtjük el, ez egyúttal szakítást is jelentett Palacký nemzedékével, amely a történetírást elsősorban a nemzet szolgálatának tekintette, és csak másodsorban a történeti igazság feltárásának. De éppen ezzel a felfogással szegült szembe 1914-ben Nejedlý, amikor szemére vetette a cseh történetírásnak, hogy túlságosan bezárkózik önmagában, csak egy szűk körhöz szól, ahe-

lyett, hogy a széles közönséghez, a társadalomhoz fordulna. Akkorra már a problémát többen megérezték. A történetírásnak többet is kellene mondania, megint csak a nemzet számára, mint a történeti valóságot. Valami magasabb értelmet is kell belőle kiszűrni.

Ezzel kapcsolatban kell megemlíteni Tomáš Garrigue Masaryk (1850–1937) nevét, a prágai cseh egyetem filozófia-professzorát. Nem mintha szakmabeli munkákat írt volna, de néhány tanulmányával éppen ezt a kérdést vetette fel, s nagyobb vitát is indított ezzel a cseh történelem értelméről, amely még a két világháború közt is újabb hullámokat vert. A maga helyén még szó lesz róla.

Most azonban térjünk vissza a történészekhez, elsősorban ahhoz, aki a maga személyiségével, példájával, tanítványaira tett hatásával a századforduló történetírásának valóban vezetője volt, hatása évtizedekig elgyűrűzött, tanítványainak a tanítványai révén is. Jaroslav Goll (1846–1929) sokoldalú egyéniség volt, egyik tanítványa Rotterdami Erasmushoz hasonlította. Ifjú korában verseket is írt, ezeket ki is adta; fordított németből, saját verseit meg maga ültette át németbe. Művészettörténész szeretett volna lenni, de ilyen szak nem létezett, amikor az egyetemre került, így lett történész, érdeklődése sokszínűségét viszont megtartotta, Prága és Bécs hangversenytermeit is sűrűn látogatta. A filozófiát is jól ismerte, habilitációs munkáját majdnem ebből a tárgyból írta.

Történelem-földrajz szakra iratkozott be, történelemből Tomek és a csehországi német huszita-kutató, Constantin Höfler tanítványa volt, az utóbbit szakmai szempontból többre is becsülte Tomeknál. Az egyetem elvégzése után 1871–72-ben Göttingában Waitz szemináriumára járt, azután egy évig az amerikai történész, Bancroft titkára volt, aki éppen ekkor Berlinben volt követ, segített neki tudományos anyaggyűjtésében. Utána még Hollandiában és Angliában egészítette ki ismereteit. 1875-ben habilitált egyetemes történetből, 1880-ban rendkívüli tanár lett ebből a tárgyból, 1885-ben pedig a cseh egyetemen az egyetemes történet rendes tanára. Hallgatói lelkesedéssel emlékeztek arra, milyen ragyogó előadásokat tartott a császárkori Rómáról, holott kutatásaiban ezt és általában az ókort sohasem érintette. A századfordulóra már elismert szakember volt, 1905-ben az urak házának, a birodalmi tanács felsőházának a tagjává nevezték ki. Idő előtt, 1910-ben már nyugdíjba ment, hogy helyet adjon a fiataloknak.

Egyike volt a keveseknek, akik a történetírás elméleti kérdéseit is érintették. 1888–89-ben Masaryk folyóiratában, az Atheneumban írt tanulmányorozatot Történelem és történetírás címen. A pozitivista felfogás jegyében a történeti tény megismerését tartotta elsőrendűnek, bár elismerte, hogy a történész és a tény közt ott áll a forrás, a dokumentum, amely nemcsak lehetővé teszi, de meg is nehezíti a tény megismerését. A tényeket genetikai kapcsolatban kell elrendezni, ez a történetíró dolga. Elutasította azt, hogy a történetírásnak természettudományos jellegű törvényeket kellene feltárnia. A múlt sokrétű voltát kell megmutatnia. A történész kérdése, mi volt? és miért? Az ezen túlmenő értékelést, moralizálást már nem tartotta fontosnak. És mindig tiltakozott a politika befolyása ellen. Ha úgy tetszik, a századfordulón ez a végeredményben pozitivista állásfoglalás már nem is volt korszerű. Goll azonban egyrészt éppen a századforduló új kérdésfeltevéseit sem utasította el, és tanítványait sem nevelte egyoldalúan, hogy csak az ő történetfelfogását fogadhassák el.

Életműve voltaképpen nem nagy terjedelmű, tanítványai majd sokkal többet írnak. De amit írt, maradandó. A források tiszteletét tanulta meg, Höflernél is már, még inkább Waitznál. Minél több forrást! Ez persze azt is jelentette, hogy az igazán tudományos mű csak részkérdéseket tárhatott fel, különben elszakad az elsődleges forrásoktól. Viszont ezzel ellentmondásban éppen ő volt az, aki kiváló analitikus munkák mellett voltaképpen a szintézis iránt rendelkezett nagyobb érzékkel, csak tudományos lelkiismerete nem engedte meg, hogy erre felé haladjon. De ő tágitotta ki, először Gindely óta, a cseh történészek látókörét.

Első műveiben inkább az újkor felé fordult, később középkori témákat is feldolgozott, ő adott rá példát, hogy a történésznek minden korban otthonosnak kell lennie, ezt is majd nagyon sokan tanulják meg tőle. Habilitációs munkája nem is cseh témájú volt. A francia házasság. Franciaország és Anglia 1624 és 1625-ben (1876) a harmincéves háború korának egyik diplomáciatörténeti kérdését tisztázta. Néhány tanulmányban egyéb európai kérdéseket is vetett fel a korból, de a 17. sz. elejének csehországi eseményeiről is írt. Óhatatlanul Komenskýba is bele kellett botlania, s innen jutott el a cseh testvérek problematikájáig. 1878–82 két kötetben publikált rájuk vonatkozó forrásokat és analitikus tanulmányokat, Peter Chelčickýt ő magyarázta először a maga korából (ez Gollnak módszertani elve is volt egyébként).

1886-ban ő is hallatta hangját a Kéziratok körüli újabb vitában, és Masarykkal egy állásponton bizonyította hamis voltukat, elsősorban azzal, hogy a cseh társadalom képébe olyan mozzanatokot vegyített Hanka, amelyek a kora-újkori cseh társadalomfejlődés ismeretét tételezik fel. A cseh testvérektől még visszamenve a huszita korszakhoz jutott el ő is, először forráskiadásokkal (Vavřinec z Březové új kiadása 1894). Ezzel függött össze legterjedelmesebb műve, a Csehország és Poroszország a középkorban (1897), Adalberttól a lovagrend szekularizációjáig tekintette át a kérdést, és óhatatlanul a cseh–lengyel kapcsolatok fejlődését is tárgyalta.

Egyetemi előadásai nem maradtak fenn, csak néhány részlet, amelyet tanulmányként jelentett meg (Az angol parlament létrejötte, 1879, Assisi szt. Ferenc, 1896). Inkább ismertetései voltak a jelentősek, ahol külföldi munkák bírálata kapcsán egyetemes történeti kérdésekben foglalt állást. Egyébként nemcsak otthon képviselte a külföld eredményeit, hanem a hazaiakat is külföldön. 1880-tól 1905-ig évről-évre referált a csch történetírás eredményeiről a *Revue Historique* hasábjain, 1926-ban pedig Šustával együtt *A cseh történeti tevékenység ötven éve* címen még egyszer összefoglaló áttekintést adott, ez csehül is megjelent.

Ha a Kéziratok vonatkozásában egy fronton állt is Masarykkal, egyéb kérdésekben többször vitatkozott vele, különösen 1895-ös tanulmányával, *A cseh kérdés*-sel. Masaryk itt egyenesvonalú összefüggést konstruált a huszitizmus, a reformáció és a cseh nemzeti újjászületés közt, Goll ezt alaptalannak mondta. Azzal sem értett egyet, hogy Masaryk kifogásolta a tényekhez való ragaszkodást, Goll éppen ezt tartotta alapvetőnek, és azt sem fogadta el Masaryktól, hogy a történetírásnak elsősorban értékelni kell.

Nemcsak ez a vita, egyéb mozzanatok is újra az újkor felé fordították az érdeklődését. 1908-ban rektori megnyitó beszédében a cseh egyetem létrejöttét tárgyalta, amelynek személyesen is részese volt. 1902-ben *A népek gyűlölete és az osztrák egyetemek* c. német nyelvű munkájában teljesen aktuális kérdéshez szólt hozzá,

és egy második cseh nyelvű egyetem létrehozását szorgalmazta. A világháború idején újságcikkekben ugyancsak politikai kérdésekben foglalt állást, ennek lényege a Monarchia fennmaradása melletti érvelés volt (rossz néven is veszik majd tőle nagyon 1918 után). És 1915-ben jelentette meg újabb munkájának első kötetét, *Harc a cseh korona országaiért 1740–42*, csak a kezdeteket tudta bemutatni, a minél több forráshoz való ragaszkodás lehetetlenné tette számára a folytatást. A témaválasztás összefüggött a cseh tartományok cseh és német kerületekre való felbontásának ekkor sokat emlegetett kérdésével. (Az aktuális politika talán mégis beleszól a szigorú szaktudományba?)

A Monarchia összeomlása őt is összetörte, az új világban már nem találta helyét. A vezető szakmai pozíciókban azonban már mindenütt az ő tanítványai ültek, akik politikai véleménykülönbségeik mellett továbbra is tisztelték egykori mesterüket. Goll tevékenységének erősebb része valóban a tanítványok nevelése volt. Szigorú szakmai kritikára nevelte őket, kérlelhetetlenül számonkérte az alapos munkát. De mindig ember is maradt, tanítványainak egyéni problémáit is a maga gondjának érezte. Konzervatív volt egész habitusában, nemcsak politikai nézeteiben. De nevelői tevékenységét, meg szakmai eredményeit Nejedlý még 1949-ben is nagyon pozitívan értékelte, holott akkor ez nem volt divatos. Csak Nejedlý engedhette ezt meg magának.

A nagyjából Goll nemzedékhez tartozó történészek közül néhányról most kell beszélni, mielőtt a tanítványokra s velük a cseh történetírás beérésére rátérnénk. Zikmund Winter (1846–1912) gimnáziumi tanár maradt, történeti novellákat is írt. Viszont sok levéltári anyagot böngészett át, s ennek alapján a 15–16. századi cseh történelem, különösen a várostörténet, a gazdasági élet, a közigazgatás, az egyházak és az iskola fejlődésére rengeteg anyagot adott ki rendszerezés nélkül, megformálatlanul, csak forrásként hasznosíthatót. Két kötetet publikált *A cseh városok kulturális arculata* címen (1890–92), ugyancsak kettőt a cseh egyházi életről (1895–96), egyet az egyházi iskolákról a 15–16. században (1906), egyet az 1526–1620 közti kézművességről (1909) és még egyet a 16. századi iparról és kereskedelemről (1913 posztumuszban).

Jindřich Vančura (1856–1936) Tomek tanítványa volt, és Masaryk híve lett Goll ellenében, 1910-ben írt egy munkát Masaryk hatásáról a cseh történetiszemléletre, de a Goll-iskola szintjét nem érte el, nem is sokat segíthetett így Masaryknak. Helytörténettel is foglalkozott, és 1923-ban kiadta a francia Ernest Denis életrajzát. (Denis volt az, aki megírta a Fehérhegy utáni cseh fejlődést, s ezzel Palacký tulajdonképpeni folytatója lett, meg is becsülték érte).

Čeněk Zíbrt (1845–1932) ugyancsak a Goll-tanítványok ellenfeleként szerzett nevet, ő már tanszékhez is jutott, az általános kultúrtörténet tanára lett. 1892-ben programtervet is adott ki a kultúrtörténet fejlődéséről és eddigi irodalmáról, de képtelen volt arra, hogy akár elméleti vázlatot adjon tárgyáról. Ő is csak a részletekbe vészett, de folklórlista lévén, ebben sok érdekességet tudott nyújtani. A politikatörténet egyoldalúsága ellen akarta felvenni a harcot, de nem voltak hozzá elég éles fegyverei. 1892-ben írt egy könyvet a cseh népviselet történetéről a huszita harcokig, 1894-ben a 8. századi pogány szokásokról (a folklór anyagát hasznosítva), 1913-ban a cseh könyvnyomtatás történetéből vázlatokat. A történetírás számára elsősorban

mint az első retrospektív cseh történeti bibliográfia összeállítója fontos, öt kötete jelent meg (1900–1912), befejezetlen maradt, egy ember munkaképességét ekkorra már meghaladta a feladat, mégis érdemes kísérlet volt a már mérhetetlenül felduzzadó történeti termés számbavételére.

Jaroslav Vlček (1860–1930) irodalomtörténész volt, 1908-tól a cseh irodalom tanára Prágában, s így nem is tartozna bele témánkba. Mégis meg kell említeni, mert félig szlovák származású révén, ő nyitott a szlovák problematika felé. 1893-tól jelentette meg cseh irodalomtörténetét, ebbe a szlovák irodalmat is bevette, és külön is megírta a szlovák irodalom történetét. Cseh irodalomtörténete befejezetlen maradt, 1938-ban hallgatói jegyzetei alapján egészítették ki. Az irodalom esztétikai vonatkozásai iránt kevés érzelme volt, kissé még a felvilágosult tudományosság szellemében irodalomtörténet címen az egész szellemi életről adott áttekintést, ez teszi fontossá. Meg az, hogy a történészekkel szemben Palacký és Masaryk történeti koncepcióját fogadta el. Egy Šafárik-életrajzot is írt (1896).

Hasonlított hozzá kissé Josef Hanuš (1862–1941), aki majd 1918-ban a pozsonyi egyetemen kap irodalomtörténeti tanszéket. A cseh nemzeti megújulást járta körül munkáiban, nehézkesen és olvashatatlanul, de nagy anyagot megmozgatva. Először a felvilágosodás vezető egyéniségeiről adott portrékat, így Voigtról (1910), Pelclről (1914), Procházkáról, az irodalomtörténészről (1915). Legjelentősebb adatgyűjteménye A Nemzeti Múzeum és újjászületésünk, 2. kötetben (1921–23). Eltúlozta a csehországi nemesség szerepét a mozgalomban, de megmutatta a megújulás hazai gyökereit. A Kéziratokról is írt néhány tanulmányt, most már a letisztult, a vita utáni helyzetben, amikor már nem a hitelességet kellett védelmezni vagy támadni, hanem az egész jelenséget a maga korában elhelyezni. A tények vonatkozásában ez jórészt sikerült is neki.

Az egyetlen Goll-tanítvány, aki nem tudott mestere nyomaiba lépni, František Kameníček (1856–1930) volt, a brnói műszaki főiskolán a kultúrtörténet tanára. Zíbrttel ellentétben nem is próbálkozott ezzel a témával, megmaradt a politikai történet forrásainak felkutatásánál. 1894-ben adta ki Bocskai morvaországi betörésének forrásait (már a cím is értékelést jelez), 1900–12 közt pedig 3 kötetben közölte, félig feldolgozva, az 1526-1628 közt tartott morva tartományi gyűlések anyagát.

Támadták is, hogy nem ad összképet, többek közt éppen Goll egyéb tanítványai. Holott Kameníček is folytatta valamiképp Gollt a tények iránti tiszteletben, épp úgy, mint a Goll-tanítványok egyik csoportja, amelynek Václav Novotný lesz majd a fő reprezentánsa, aki az elemzés mestere marad, a részletes ténymegállapításé, és Golltól örökli a történeti valóság teljes megismerhetőségébe vetett szilárd hitet (talán Goll hite sem volt olyan szilárd). Viszont erősen túllép Gollon politikai vonatkozásban, szakít a konzervativizmussal, haladó polgári nézeteket képvisel majd főképp 1918 után.

Volt azonban a Goll-iskolának egy másik iránya is, amely Goll szintétikus hajlamait örökölte inkább, konzervativizmusát egészében. Ennek a reprezentánsa Pekař. Sajátos módon éppen ez az irány mutatott viszont érdeklődést gazdasági és társadalmi kérdések iránt, Novotný megmaradt a politikai-centrikusságnál. És ugyancsak a Pekař-féle irányzat volt az, amely már nem volt meggyőződve a történeti

megismerés egyenesvonalúságáról, Pekař ezt az intuícióval kívánta pótolni. 1918 után a két irányzat szétválása már teljes volt. A kettő közül előnyösebb pozíciókban Pekař révén ez az utóbbi irányzat volt, ezért vele folytatjuk a tárgyalást.

Josef Pekař (1870–1937) életművével, amelyhez szerkesztői tevékenysége jelentős mértékben hozzátartozik, minden felróható negatívuma ellenére a cseh történetírás kimagasló képviselői közé tartozik, az első vonalban. Hogy Goll tanítványa volt, arról már több ízben esett szó. Goll segítette elő németország tanulmányútját, Berlinben Max Lenz hallgatója volt, 1897-ben habilitált osztrák történelemből, Rezek után ő lett a tárgy professzora a prágai egyetemen, 1918 után a csehszlovák történeti tanszéket vette át. 1898-tól haláláig szerkesztette a *Český Časopis Historickýt*, ez a két mozzanat a szakma vezetőjévé tette. Művei olyan tekintélyt biztosítottak számára, különösen 1918 után, mint előtte talán csak Palackýnak. A nagyon önmagába zárt szakmából ő volt a legismertebb a széles közönség előtt. A halála után megjelent nekrológok, a szakmán kívüliek részvéte is mutatta ezt. Halála jóformán az egész országot megmozgatta. Tekintélyének köszönhette, hogy amikor Masaryk 1935 végén lemondott az elnöki tisztségről, szóba került, hogy Benešsel szemben őt is jelölik. Maga is foglalkozott a gondolattal. Amikor azonban kiderült, hogy a cseh néppárt, a katolikusok pártja, amely a legközelebb állt politikai felfogásához, Beneš-t támogatja, végül is visszautasította a jelölést.

Az elmélet és a módszertan iránti érdeklődése kételyeivel együtt, már szinte pályája kezdetén megmutatkozott, 1897-ben külföldi tanulmányai eredményeként írt *Vita az individualizmusról és a kollektivismusról a történetírásban* címen. A vita az akkori európai történetírásban különösen a marxizmus térhódítása nyomán sokakat izgatott. Pekař, aki mindig a szélsőségek ellen volt, a kettő közt közvetítő álláspontot próbált elfoglalni, az egyén szerepét fontosnak tartotta (első tanulmányaiban éppen Wallensteinrel foglalkozott), de nem utasította el egészében a kollektivistai álláspontot sem, utalt a szociál-pszichológia jelentőségére a történész számára, és hangsúlyozta, hogy a gazdasági, társadalmi és kulturális kérdések éppúgy beletartoznak a történész látókörébe, mint a politikai események.

Bár egyetemi évei alatt Masaryk is hatott rá, ennek nyomán fordult a steril közjogi szemlélet ellen, a századfordulón már elutasító álláspontra helyezkedett, Gollhoz hasonlóan. A *vita* 1910-ben, Masaryk 60. születésnapja kapcsán bontakozott ki, a vitakérdés, ahogy azt többen is megfogalmazták, a cseh történelem értelme volt. Pekař 1912-ben szólalt meg, *Masaryk cseh filozófiája* címen, a Gollnál már említett masaryki koncepciót elvetve. Masaryknak szemére vetette, hogy hibás módszerrel él, nincs elég kritikája, nem a történeti tényekből indul ki, hanem saját elődjait keresi a történelemben, s azt saját felfogásához idomítja, kihagyja belőle azt, ami nem felel meg. Masaryk még abban az évben válaszolt, eléggé kíméletlenül: Pekařnak nincs filozófiai műveltsége, így történeti műveltsége sem lehet. Masaryk az egész Goll-iskola felfogását támadta, amely a történettudományt önmaga kedvéért akarta művelni, holott, így Masaryk, a történelmet a társadalomért kell művelni. Az ellentétes álláspontok nyilvánvalóan kibékíthetetlenek voltak. Pekař jóval később még egyszer visszatért a problémára. 1928-ban írta cikkét a cseh történelem értelméről, ebben azt hangsúlyozta, hogy a cseh fejlődés mindig külső hatásokra haladt előre. 1931-es rektori évnvítő beszédében pedig (A cseh történelem periodizációjáról) ezt még to-

vább konkretizálta, és elméleti állásfoglalásának summáját is beleiktatta. A történelem nagy korszakait a korszellem határozza meg, ahogy azt éppen az utóbbi évtizedekben, mondja, sokan is művelik Lamprechttől Frobeniusig. A korszellem erősebb a nemzetinél. A nagy európai szellemi áramlatok közül kettő hatott erősen a csehekre, a gótika és a romantika. A gótika kora hozta magával a szolgák felemelkedését jobbágyokká, és a városi polgárság megjelenését. Hatása voltaképpen a 18. századig megmaradt, ez a cseh középkor. A felvilágosodással kezdődik az újkor, hamar fellép a romantika, a másik jelentős cseh korszak. Mindkettő optimista tudatot sugallt. A romantikát váltotta fel a realizmus, ezt képviseli ő is. A koráramlatoknak nagy befolyásuk volt Csehországban, mert a cseheknek szükségük volt rá. Mindebből következik az is, hogy a cseh történelem értelme korszakonként változik. Ami egysebbe fűzi, az Pekař szerint a nemzeti öntudat.

Néhány szót Pekař politikai állásfoglalásáról még kell szólni, pontosabban a Monarchiához fűződő kapcsolatairól. A világháború alatt Gollhoz hasonlóan ő is számos újságcikket írt a Monarchia mellett, 1917-ben nagy beadványban is fordult az új uralkodóhoz, ebben a cseh követelések államjogi alapon való kielégítését kérte. Újságcikkeit összegyűjtve 1917–19-ben két kötetben adta közzé, beadványát 1930-ban. Az 1918 után őt ért támadások ellen mindig azzal védekezett, hogy a Monarchia felbomlása szinte az utolsó pillanatokig nem volt biztos, a cseh politika nem hagyatkozhatott csupán erre a lehetőségre. Egyébként 1922-ben Bibl ismert művét Ausztria széteséséről ismertetve azt fejtette ki, hogy nagyon sok erő tartotta össze a Monarchiát, csak az 1918-ban támadt kivételes helyzet robbantotta szét, ennek előidézésében persze az oroszellenes politika is szerepet játszott, amelyet csupán a magyarok követeltek. 1923-ban egy cseh munka kapcsán, amely a masaryki koncepciót bírálta egyébként, Pekař azt fejtette ki, hogy az 1918 előtt cseh történeti munkák is bírálták a Habsburgokat. Konzervativizmusát igazolja még az is, hogy 1923-ban A földreform tévedései és veszélyei címen röplapban bírálta, hogy a nagybirtok felszámolása kapcsán számos kulturális érték is veszendőbe megy. Elvben persze maga is helyeselte a birtokviszonyok módosítását, csak ennek radikalizmusát utasította el.

Mindez csak háttér Pekař történeti munkáinak a megértéséhez. 1894-ben megírta a Valdštejn (Wallenstein)-féle összeesküvés történetét, 1630–34, ez tulajdonképpen 1620 kérdésében is állásfoglalás volt, Pekař a harmincéves háború gazdasági következményeit sokkal súlyosabbnak tartotta, mint a politikai visszaesést. A problémához még egyenesebben 1921-ben vissza is tért (Fehérhegy, okai és következményei), a háborút a német protestantizmus és a római katolicizmus nagy küzdelmének tartotta, a cseh fejlődés szempontjából pedig nagy szerencsétlenségnek. Az ellentétben felülemelkedő nemzeti egység jegyében értékelte egyaránt pozitívan Komenský és Balbín tevékenységét.

1897-ben méltóságteljesen utasította vissza az ókortörténész Mommsen támadását, aki a cseheket barbároknak nevezte. A vitát a németekkel, a hazaiakkal szemben ő is folytatta, de mindig hangsúlyozta azt is, milyen pozitívumai voltak a német hatásnak. A századfordulón írt tanulmányaiban a legrégebb cseh történelem kérdései felé fordult, elvetette Peisker elméletét, aki a szlávokat rabszolgáknak tartotta, európai összehasonlítást kívánt itt is, mint a zadruga esetében, amelyről kimutatta, hogy nem szláv jelenség. 1903-ban bebizonyította a Kristián-krónika hitelességét,

1906-ban német tanulmányában ezt még bővítette, a krónikát a Vencel- és Ludmila-krónikák sorába illesztette.

A középkortól a kora újkor felé fordult megint. 1909–11 jelent meg a Könyv Kostról 2 kötete, egy kelet–csehországi vár és uradalom 17. századi életéről, bizonyos nosztalgiával szülőföldje és a cseh barokk iránt, de egyúttal igen részletes számításokkal arról, milyen szolgáltatásokkal tartoztak a jobbágyok. Úr és paraszt patriarchális egységét és összetartozását kétségtelenül idealizálta. A könyv mintegy harmadik kötetét jelentette az 1654–1789 közötti cseh kataszterekről írt munkája (1913–16 tanulmányok), ebben azt bizonygatta, hogy a cseh nemesség majdnem olyan adóterheket hordott, mint a jobbágyok. Ugyanakkor azt is akarta bizonyítani, hogy az állam még többet vett el a jobbágyoktól, mint az uraság.

1914-ben még megjelent egy rövid, népszerű összefoglalása Birodalmunk története különös tekintettel a birodalmi tanácsban képviselt királyságokra és országokra. De kétségtelen, hogy az 1918-as változást örömmel üdvözölte, a Časopis első, az új államban megjelent számának szerkesztőségi üdvözlétében azt emelte ki, hogy a cseh szabadságért a harcot a történetírás vívta meg. 1919-ben, a változás első évfordulóján az egyetemen tartott beszédében már történeti eseményként, a szakma szabályai szerint tárgyalta 1918. október 28-ának előzményeit és lefolyását, nem hallgatta el, hogy az uralkodó fő célja a vérontás elkerülése volt, ezért az osztrák hatóságok végül is önként átadták a hatalmat. A jelenhez szólt azzal: a csehek ne ismételjék meg a németek és a magyarok hibáit, legyenek lojálisak kisebbségeik iránt.

1921-ben Három fejezet a Nepomuki Szt. János körül folyó küzdelemből. c. munkájában a szent kultuszának nemzeti funkcióját védelmezte. Ebben az évben jelent meg élesen elutasító recenziója F. M. Bartoš könyvéről, aki Nepomuki Jánost a sötétség szentjének nevezte. (Pekař különösen nem szerette az evangélikus Bartošt, minden recenziójában és vitáirátában tudománytalan mivoltát emlegette, csak nagy ritkán talált benne érdemleges új anyagot.)

1929-ben volt az akkori ismeretek szerint Szt. Vencel halálának millenniuma az új állam minden laikus jellege ellenére a jubileumnak nagy fontosságot tulajdonított, gyűjteményes munka is jelent meg. Pekař írta ennek egyik bevezető tanulmányát (egy régebbi, még 1914 előtti cikkét alaposan kibővítve), minuciózus forráselemzésére nagyszerű szintézist épített, amelyben Vencel nemcsak példamutató szent, hanem jeles államférfiú is. A jubileum maga a győztes állam magabiztosságának a jegyében zajlott. Pekař nem volt olyan magabiztos, 1926-ban Palacký halálának 50. évfordulóján a jövőt bizonytalannak mondta, és a társadalom felelős magatartását sürgette. Ha továbbra is mindig az igazságért folyik a harc, nem kell félni. De egy másik cikkben gyorsan Goll 80. születésnapja alkalmából mestere szkeptícizmusára emlékeztetett, meg arra a nézetére, hogy a történelemben a dolgok relatívak.

A huszita kérdést Pekař sem kerülhette el. Fiataltabb korában (pl. 1900 A huszita korszakról) a mozgalmat a francia forradalommal állította egy sorban, a vallási mellett a nemzeti, gazdasági és társadalmi mozzanatokat egyaránt kiemelte. 1917 után már negatívan ítélte meg. Még élesebb lett Žižka és kora c. művében (4 kötet 1927–33), amely egyébként a történeti forráskutatás és elemzés mintapéldája is, mintegy tanúvallomásaként sorakoztatja fel a korabeli forrásokat és a későbbi feldolgozásokat, olykor maga is ingadozik, pozitív vonásokat is lát Žižkában, de azért

inkább a vallási fanatikust, aki eszméi érdekében nem riad vissza a terrortól. Az egész mozgalom inkább ártott a cseh fejlődésnek, de Fehérhegy nem ennek a következménye. Žižka vallási motívumainak a hangsúlyozásával Pekař voltaképpen Palacký értékeléséhez tért vissza. Persze bírálói (köztük Bartoš is nyilván, meg Krofta) nem ezt emelték ki belőle.

Pekařnak sokszor szemére vetették, hogy 1918 előtt csak az államjogot hangoztatta, nem törődött a szlovákokkal, míg Masaryk az új államot velük együtt tudta csak elképzelni. Mégis Pekař volt az, aki már 1921-ben Csehszlovák történelem címen középiskolai tankönyvet írt, s ebben próbálkozott meg a nehéz feladattal, hogy a két nemzet történetét valahogy közös nevezőre hozza. Persze érdemben még mindig a cseh történelmet tárgyalta, és sok gazdaság- és társadalomtörténeti ismeretet is közölt.

Volt már szó Pekař szerkesztői tevékenységéről. A Časopisban és a Časopis révén mintegy uralkodott a cseh történetírásban, de sohasem igyekezett kisajátítani. Novotnýról egy nagyon elismerő tanulmányt is közölt, holott személy szerint nemigen bírták egymást. Az uralkodás pedig pozitív eredményeket is hozott. Pekař szinte teleírta a folyóiratot ismertetéseivel, bírálataival, amelyek a legkülönbözőbb korszakokat és témákat érintették, de Pekař mindig tudott valami érdemlegesen új adatot vagy szempontot közölni. És az ismertetések és hírek révén hallatlanul tágította a történészek szellemi horizontját.

Ahogy Nejedlý 1949-ben pozitívan írt Gollról, Pekařról még inkább, reprezentánsnak és mintaképnek mondta. (1949-ban és 1950-ben Josef Pachta két hallatlanul éles, elítélő munkát közölt Pekařról.)

Josef Šusta (1874–1945) a Goll-tanítványok pekaři irányzatához tartozott, vele együtt osztozott különösen a két háború közti korszakban a szakma vezetésében. Atyja gazdatiszt volt, innen örökölhette érdeklődését a gazdasági kérdések iránt, amiben még Pekařt is felülmúlta. Golltól azt tanulta meg, hogy Csehország a nyugathoz tartozik. Egyetemi évei után Bécsben és Rómában folytatta tanulmányait. Egyetemes történeti és művészettörténeti érdeklődése is Gollra emlékeztetett (a kiváló művészettörténész, Max Dvořák bécsi professzor személyes barátja volt). 1910-ben Goll neki csinált helyet az egyetemen nyugdíjazásával, Šusta lett az egyetemes történeti tanszék vezetője. Élete utolsó éveiben az Akadémia elnöke volt, a német megszállás idején. Tekintélye révén sok embert meg tudott védeni, de pusztán funkciójának a megtartásával is a kollaborálás vádját vonta magára, amit persze a felszabadulás után rögtön neki is szegeztek. Még 1945 májusában öngyilkos lett.

Tematikája ugyanolyan szerteágazó, mint akár Gollé, akár Pekařé, azzal a különbséggel, hogy még sokkal többet foglalkozott egyetemes történettel is, és joggal annak művelői közt is eshetne róla szó később. De sok műve a cseh történelem különböző korszakaihoz kapcsolódik, ezért helyesebb itt tárgyalni.

Gazdasági érdeklődése már kezdettől megnyilvánult, urbáriumok és számadások feldolgozásával kezdte tanulmányai sorát, sürgette, hogy a történészek dolgozzák fel egyes uradalmak történetét, s közben gondosan ügyeljenek a gazdasági fejleményekre is, ezért fontos az agrártörténészek számára a középkori mezőgazdasági technika ismerete. 1899-es tanulmánya, Rabszolgaság és nagybirtok Csehországban a korai cseh agrárfejlődés kérdéseit tisztázta, 1906-ban kiadta a Rožmberk uradalom

urbáriumát, 1909-ben a novohradi uradalom 1390–91-es elszámolásait. De nem ragadt meg az agrártörténetnél. 1906-ban az 1306-is királyválasztás történetét tárgyalta. 1904–14 közt 4 kötetben adta ki a tridenti zsinat IV. Pius alatti iratait, ebből a témából írta habilitációs munkáját (IV. Pius. Pápasága előtt és pápasága kezdetén, 1900). A világháború alatt II. Ottokárról és II. Vencel koráról írt több tanulmányt. Ottokár egy 1249-es, cseh formuláskönyvben fennmaradt okleveléről bebizonyította, hogy hamisítvány, valószínűleg V. István magyar király valamelyik oklevele szolgált a hamisítás alapjául. Csak úgy mellékesen azt is megjegyezte, milyen fontosak a magyar királyi oklevelek arengái a magyar politikai történet megismeréséhez. Ezekből a tanulmányokból nőtt ki a két kötetes *Két könyv a cseh történetről*. I. Az utolsó Přemyslek és örökségük (1917) és II. A Luxemburgok kezdetei (1919). Ez a munka középkori tárgyú kutatásainak csúcspontja, a módszer szempontjából is, a források részletes kritikáját össze tudta egyeztetni széles általánosításokkal, a társadalmi emelkedést, a félszabad jobbágyság és a rendek kialakulását az ezüsbányászat fellendülésével kapcsolta össze. Igaz, mint J. B. Novák bírálata mondta, túlbecsülte a pénz szerepét, az újkori gazdasági racionalizmus és a kapitalizmus kezdeteit már erre a korra vetítette vissza. Eredményeit később kibővítve 4 kötetben tette közzé, amikor megbízták a nagyon sok kötetre tervezett *Cseh történelem* Novotný által írt kötetének a folytatásával. 1935-től jelent meg *A Přemyslek alkonya és örökségük, Az idegen király* (1939, ez Luxemburgi János), a további két kötet már csak halála után, *IV. Károly. Atya és fiú 1333–1346* (1946) és *A császári koronáért 1346–1355* (1949). Ez a legutolsó kötet már nem ragaszkodott a Novotný által inaugurált aprólékos forráselemző módszerhez.

A legújabb kor iránti érdeklődése nem újkeletű, már 1909-ben írt egy munkát *A modern imperializmus történeti előfeltételei* címen. 1918 után a diplomaták képzését szolgáló tanfolyam számára tankönyveket akart írni, de végül messze meghaladta ezt a szintet, és egy kötet helyett kilencet írt, *Európa története 1822–1870* (3 kötet, 1922–23) és *A világpolitika 1871–1914* (6 kötet, 1924–31). Az eredeti célnak megfelelően persze a diplomáciatörténet tette ki a kötetnek gerincét, és nem levéltári forrásokat használt, hanem csak kiadott iratokat meg a szakirodalmat (de azt mesterien), nem csupán a nyugati hatalmakat vizsgálta, és kitért a közgazdasági és politikai elméletek történetére, sőt a lehetőségek keretei közt a mentalitás fejlődésére is. És az ilyen nagy összefoglalások mellett volt ideje arra is, hogy kora eseményeire is reagáljon, újságcikkekben meg más formában, bírálta a bolsevikokat, mert — úgymond — értelmiségellenesek. Azonnal reagált a trianoni béke megkötése előtt kiadott magyar munkákra, sietett kijelenteni, hogy a magyarok a szellemiek terén mindig hazugságokkal küzdöttek.

Egyetemi előadásainak az anyagából tette közzé *A történetírás*. Fejlődése a nyugati művelődés régiójában a középkorban és az újkorban (1933), ebben az angol, francia és német történetírás fejlődését tárgyalta, meg a felfogása szerint a nyugathoz tartozó cseh történetírását, zömmel igen jól sikerült egyéni portrék formájában, de korszakonként rövid áttekintésekkel is. A régebbi korokra nagyobb gondot fordított, a 19. századra vonatkozólag már inkább csak témákat tárgyalt.

Egyetemes történeti munkássága miatt bízták meg 1936-ban egy nagy világtörténeti szintézis szerkesztésével, *Az emberiség története az őskortól az újkorig*. A

tervezett 6 kötet nem jelent meg mind 1939-ig, hanem a megszállás alatt és a felszabadulás után egészült ki, Bidlo és Hýbl is részt vett a szerkesztésében, de az egész munka koncepcióját Šustától származik, és az egyes korok rövid jellemzését is ő írta meg.

Ha — nagyon tiszteletlen hasonlattal — azt mondhatnánk, hogy Pekař volt a cseh történetírás Masarykja (vagy inkább királya?), Šusta volt a Beneše. A külföldi kapcsolatok ápolását Pekař neki engedte át, ő folytatta a *Revue Historique* számára Goll beszámolóit (1925–35-ben), hisz már korábban is együttműködött Goll mellett. A nemzetközi kongresszusokra is inkább ő ment el.

Goll legkedvesebb tanítványa, a nagy reménység azonban egyikük sem volt, hanem Ladislav Karel Hofman (1876–1903), aki azonban korán elhunyt. Goll azért is szerette, mert parasztfiú volt, akiből mellékesen dekadens századvégi költő is lett, s ennek megfelelően erős katolikus hit és teljes hitetlenség közt ingadozott. Ha Goll és Pekař még önmaguknak is csak ritkán vallották be kételyeiket a történeti megismerés lehetőségei előtt, Hofman ki merte mondani: a történelem célja nem az, hogy megállapítsa rankei módra, hogyan is volt tulajdonképpen, mert ez úgyis lehetetlen. A történész írja meg azt, hogyan látja a múltat.

Hofman Masaryk tanítványa is volt egyébként, nemcsak Gollé. Masaryktól is sok ösztönzést kapott. Berlinben és Párizsban járt tanulmányúton, a francia forradalmat vizsgálta, ezen belül is a közvélemény érdekelte, ami már önmagában hallatlanul új volt a hagyományos tematikákat ápoló cseh történetírásban. De ez érdekelte 1901-es tanulmányában is, A husziták és a baseli zsinat 1431–1432-ben. Hogy egyéniség volt, azt mutatja, hogy 1897-ben (Dobrovský a cseh reformációról) elsőként utasította el Masaryk huszitizmus-elméletét, viszont éppen Masaryk hatására írt 1899-ben A. Mickiewicz és a szocializmus címmel tanulmányt, amelyben Mickiewicznek az utópikus szocialisták nyomán kibontakozó messianizmusát vizsgálta. Egy befejezetlen tanulmányában a porosz II. Frigyes „tanulóéveit” vizsgálta, Bismarckról és Max Lenzről is írt jellemzést. Fő problémája, nyilván megint Masaryk nyomán, humanitás és erőszak viszonya volt. Korai halála kímélte meg attól, hogy ennek a 20. századi aspektusát saját bőrén tapasztalja meg. 1904-ben kiadott összes munkái két kötetet tettek ki.

Prózaibb volt Jan Bedřik Novák (1872–1932) pályafutása. Goll és Emler tanítványaként a segéd tudományokra volt predesztinálva, ezért is küldték a bécsi Intitutba. 1916-ban az országos levéltár igazgatója lett, 1918 után a levéltári főiskola tanára is, az intézmény szervezésében is nagy szerepe volt.

Segéd tudományi hivatásának korai cikkeivel tett eleget, a 13. századvégi cseh formuláskönyvekről (1903–6) és a középkori dictamenekről meg ezek antik és reneszánsz vonatkozásairól (1909). Aztán a cseh nacionalizmus történetét akarta megírni, ebből született tanulmánya IV. Károly patriotizmusáról (1926, bár még a háború alatt írta), és A római császárság eszméje és hatása a cseh politikai gondolkodásra (1924), címében többet ígérő, mint kidolgozásában. Ő adta ki a *Monumenta Vaticana* IV. kötetét, 1907-ben ennek anyagából írta meg tanulmányát Az avignoni pápaság és a kúria elleni cseh ellenállás csírái. Néhány olasz vonatkozású cikke is van, többek között Piccolomini Cseh krónikájáról.

Az újabb kor is érdekelte. 1913-ban kiadta németül Schwarzenberg tábornagy feleségéhez intézett leveleit, és jó arcképet is adott róla. (Atyja a hercegi családnál volt nevelő, innen a téma, de bizonyos arisztokratikus magatartás is, ami főúri alkalmazottakra sokkal jellemzőbb szokott lenni, mint magukra az arisztokratákra.) 1914-ben a Napóleon elleni felszabadító háborúk és a cseh újjászületés összefüggését vizsgálta. A világháború után ennek irodalma is lekötötte a figyelmét, sok ismertetést írt erről a Časopisba. 1918 után levéltárosként újra a forráskiadásba kellett bekapcsolódnia, a cseh országgyűlési irományok kiadásába, de csak az 1611-es országgyűlés anyaga jelent meg. Ehhez kapcsolódott viszont élete (befejezetlen) fő műve, II. Rudolf és bukása (1935 posztumuszán), amely szinte napról–napra követte az eseményeket. Talán arisztokratizmusának volt köszönhető, hogy Šusta mellett ő képviselte legtöbbször a cseh történészeket a nemzetköz összejöveteleken.

A Goll-iskola másik szárnyának a képviselője Václav Novotný (1868–1932). Goll és Emler tanítványa volt, jó medievisztikai képzést kapott tehát, Tomeknak is segített az anyaggyűjtésben. A cseh középkor volt érdeklődési témája, ezen belül is elsősorban a huszitizmus. 1911-ben lett a prágai egyetemen a cseh történelem tanára. Az analízis mestere volt, ezt tanulta meg a legjobban tanáraitól, de sohasem riadt vissza a szintézistől sem. Népszerűsítő és tudományos formában egyaránt művelte, csak éppen nem a kellő sikerrel, mert analitikus alkatát sohasem tudta a háttérbe szorítani.

A huszitizmus iránti érdeklődését és pozitív elfogultságát még hazulról hozta magával, már ezzel is különbözött Pekařtól, a távolság még inkább nőtt azzal, hogy a század végén Masaryk pártjához csatlakozott, bár különösebb politikai tevékenységet sohasem fejtett ki.

1896-ban habilitált a Husnak adott menlevélről szóló disszertációjával, ebben határozottan leszögezte, hogy Zsigmond és a zsinat megszegte ígését, amit katolikus oldalról mindig tagadtak. Római kutatásai során is a korszakkal foglalkozott, írt is egy népszerű Hus-életrajzot, s ezt 1919–21 két kötetes tudományos összefoglalással bővítette ki, Jan Hus mester. Élete és műve. Hus teológiáját ebben a kötetben V. Kybal tárgyalta. 1915-re, a Hus-jubileumra egy másik népszerű munkát is írt Hus Konstanzbán és a cseh nemesség, és még abban az évben egy másikat is publikált, A cseh vallási mozgalom a 14. és 15. században. I. rész. Hus előtt. Nagyon jól szétválasztotta a mozgalom három elemét, az egyetemi tudós ellenzéket, az egyetemtől független humanistákat és a népi vallásos mentalitást. Ezekből összegződik majd maga a mozgalom. Bár népszerű, talán ez a legjobb, mindenesetre legolvasmányosabb munkája. Persze jónéhány egyéb tanulmányt publikált már korábban is Husról, 1920-ban kiadta Hus levelezését és iratait. Hus eredetiségét a korábbi egyházi ellenzékkel, elsősorban Wycliffel szemben különösen az életrajzban emelte ki, azt is, mennyire kritikus volt Hus éppen Wycliff vonatkozásában.

A Hus-jubileumra katolikus részről is megjelent egy életrajz Jan Sedlák tollából, Novotný élesen bírálta, viszont ő maga is mindig kiemelte, hogy Hus voltaképpen meg akart maradni a hivatalos tanításon belül. Érdemben Palacký felfogását képviselte, csak a részletekben, a tényanyagban tudott persze jelentősen túlhaladni rajta. Így voltaképpen Masaryk felfogásához is közel állt, bár a huszitizmus és a nemzeti újjászületés közvetlen összekapcsolását még ő sem fogadta el. 1923-ban ki-

adta a Žižka életéről szóló Nagyön szép krónikát, 1932-ben Petr z Mladoňovic iratait, a Prameny českých dějin sorozatában.

A huszitizmus iránti érdeklődése elvben nem csökkent, csak éppen már az 1910-es évektől kezdve újabb feladat várt rá, a korai cseh történelem feldolgozása. Adolf Bachmann csehországi német történész még 1899-ben adta ki Csehország története c. szintézisének I. kötetét (a második 1905-ben jelent meg). Nem kétséges, hogy ez elsősorban a németek szempontjából íródott meg, de végül is – korszerű szintézis volt, cseh részről pedig még mindig csupán Palackýt lehetett vele szembeállítani, aki legalább egy, ha nem két nemzedékkel korábbi szintet képviselt. A Golliskola szakmai szempontból egyébként teljesen indokolt ragaszkodása a monográfiákhoz itt most megbosszulta magát. Novotný 1903-ban már megbírálta Bachmann, de ez nem pótolhatta a szintézis hiányát.

Novotný 1906-ban a Cseh politika c., voltaképpen az egész cseh fejlődésről és az aktuális problémákról megbízható képet nyújtani kívánó gyűjteményes kötetben már tanújelét adta szintetikus igényeinek, megírta a cseh egyház- és vallástörténetet 1620-ig. Ezért, amikor az egyik agilis, sok történeti munkát is megjelentető cseh kiadó vállalat, a Laichter 1911-ben felvetette egy új szintézi ötletét, Novotný is csatlakozott a vállalkozáshoz. A cél az volt, hogy újabb forrásanyag bevonásával lépjenek tovább Palackýnál. A több kötetre tervezett munkának a Cseh történelem címet adták. Novotný vállalta, hogy 1437-ig megírja az egész cseh történelmet, R. Urbánek az 1437–1526 közti részt, B. Navrátil 1526–1620 korszakát, és V. Kybal az 1620 utáni szakaszt.

Novotný nagy lendülettel látott hozzá a munkához. a kor nem volt ismeretlen előtte, közölt már néhány tanulmányt a korai elbeszélő forrásokról. 1912–13 során már megjelent a Cseh történelem első két kötete, amely 1197-ig tárgyalta a kérdéseket, a továbbiakban Novotný már elsősorban ezzel foglalkozott, 1928-ban adta ki a III. kötetet, és jóval halála után jelent meg a IV. Csonkán, mert a politikai eseménytörténetben ugyan eljutott 1271-ig, de a német kolonizáció és az egész városfejlődés kérdéskörét már nem tudta kidolgozni. Pedig ez lett volna élete főműve, és még inkább az, amit már voltaképp nem tudott elvégezni, a huszitizmus egészének szintetikus feldolgozása. Novotný tudta, hogy a nagyközönségnek készül a munka, mégsem tudta megtagadni tudományos ambícióit, a kérdéseket a források aprólékos elemzésével kívánta megoldani, vitatkozott a korábbi megállapításokkal, telerakta a művet lábjegyzetekkel, így végül is nehezen olvasható munkát állított össze, amely inkább csak a szakmabelieknek szólt, azoknak, akikkel vitatkozott. Természetes, hogy a politikátörténet, meg az ehhez éppen ebben a korban szorosan kapcsolódó egyháztörténet kapta a legnagyobb súlyt, még a társadalom fejlődését is eléggé alaposan vizsgálta, de a gazdasági kérdéseket és a művelődést elhanyagolta. Maga is érezte, hogy a mű kudarcot vallott az eredeti szándékhoz képest, ezért 1918 után a Csehszlovák honismeretben, egy újabb, a Cseh politikára emlékeztető gyűjteményes munkában megírta a cseh középkort egészében, de ez valóban népszerű volt, nem elégítette ki belső igényességét.

A Vencel-jubileumot megelőzve már 1928-ban kiadott egy Vencel-életrajzot, elsősorban az uralkodót emelte ki benne. 1930-ban pedig Pekař ismert felfogásával szemben a Kristián-legendáról azt írta, hogy 12. századi hamisítvány, ezt azonban

Pekař korábbi érveivel szemben nem tudta meggyőzően bebizonyítani. Igaz, Pekař érvei a legenda hitelessége mellett mind a mai napig nem győztek meg mindenkit.

Mintogy a külföld tájékoztatása a cseh történetírásról, mint láttuk, Goll és Šusta kezében volt, Novotný úgy vélte, neki s ki kell fejtenie véleményét a történeti produkcióról. 1929-ben jelent meg A cseh történetírás a köztársaság első évtizedében, néhány epés megjegyzéstől eltekintve inkább csak bibliográfiai áttekintés volt ez.

Novotný balra állt Pekařtól (és Golltól), mindketten úgy érezték – csillagtávolságra. Valójában Novotný is a polgári felfogáson és politikán belül maradt. Akadt azonban olyan Goll-tanítvány is, aki — idővel — a marxizmus-leninizmusig jutott el a radikális polgári álláspontonról, a második felszabadulás után majd miniszterként és az Akadémia elnökeként az egész cseh tudományosság nagy öregjeként hallatlan tekintéllyel rendelkezett.

Zdeněk Nejedlý (1878–1962)) mindenképpen rendhagyó jelenség volt. Kissé a történetírás fenegyereke 1918 előtt és után egyaránt, bár eltérő élekekkel. Ugyanakkor elképzelhetetlenül széleskörű érdeklődéssel, hiszen nemcsak hangversenyekre szeretett járni, mint Goll, hanem tanult is zenét, és zenetörténeti műveket is írt, de irodalomtörténetet is. Mindig nagy monográfiákat tervezett, s egy részüket valóban meg is írta, aztán újabb terve akadt. Ahogy egyik ismertetője nem különösebben barátságosan, de igen találóan írta: Nejedlý mindenről inkább többet ír, mint kevesebbet.

A történelmen belül a huszitizmus érdekelte, de Smetana révén a nemzeti újjászületés is. Nemcsak Goll tanítványa volt, hanem Masarykot is hallgatta, és Otakar Hostinskýt is, az esztétát. A nemzeti újjászületés témájából habilitált 1905-ben, 1909-ben rendkívüli, 1919-ben rendes tanár lett ebben a témakörben. Az első köztársaság korában folyóiratot adott ki, ez a baloldali szocialistákat tömörítette, a harmincas években már a kommunistákhoz tartozott, a második világháborút moszkvai emigrációban élte végig, mint egyetemi tanár és harcos publicista.

Első tanulmányait a huszita korszak történetéből publikálta, Jan Rokycana prágai érsek ifjúkoráról, Kapisztrán János csehországi missziójáról. 1900-ban kiadta a prágai és a táborita párt 1441–44 közt tartott zsinatainak az iratait. Közben mintegy mellékesen nekikezdett első nagy monográfiájának, szülővárosa, Litomyšl történetének, 1903-ban jelent meg az első kötet, a tervezett két másikra azonban már nem jutott ideje. 1934-ben mégis megírta egy népszerű kötetben a város történetét. A huszita problematika ugyanis zenetörténeti vizsgálódás felé fordította. 1904-ben jelent meg A huszitizmus előtti ének története, mindmáig a kérdés mintaszerű feldolgozása, 1907-ben a folytatás, ugyancsak magas színvonalon, A huszita ének kezdetei, 1913-ra pedig A huszita ének története a huszita háborúk idején. Ez a trilógia, egyetlen valóban befejezett műve, a legmaradandóbb. Nemcsak zenetörténeti szűkebb szempontból. Nejedlý is a történelem globális voltát hangsúlyozta, és torzóban voltaképpen a legteljesebben meg is valósította azt, amit Golltól ezen a téren tanult. A huszita éneket mint a mozgalom egyik alapvető jellegzetességét, a mozgalomban viselt funkcióját mutatta be. Jónéhány életrajzot írt zeneszerzőkről. Wagnerről, Mahlerről, cseh zeneszerzőkről, pl. Fibichről. Az igazi nagy témát Smetanában találta meg, az újjászületés nagy zenei képviselőjében. Életén keresztül az egész korszakot akarta bemutatni, a cseh nemzet felemelkedését. 1924-ben rövid életrajzot is írt róla,

de ebben az évben adta ki a nagy monográfia első kötetét, 1933-ig még újabb hat követte, de csak az 1840-es évek elejéig jutott el. Minden adatot felkutatott, és bele is írta, az első kötetnek majdnem a fele a család történetét tárgyalta a 14. századtól kezdve, meg a szülők sorsát (és persze Smetana anyjának a családját is, ha nem is olyan részletesen). Még egyetemes zenetörténetet is akart írni 1920-ban, de itt az antik zene kezdeteinél nem jutott tovább. 1935–36-ban viszont megint befejezéshez juttatott egy tervet, a prágai Nemzeti Színház operai működésének a történetét Mozarttól 1918-ig.

Němcováról és Jirásekről is írt életrajzot, a cseh próza nagyságaiban az érdekelte, hogyan varázsolják művészetté koruk valóságát, és hogyan segíti ez a művészet a kor haladó gondolkodását. Ez már későbbi, marxista korából való.

Ha a zene és az irodalomtörténet huzamosan el s vonta a történeti kutatástól, sohasem szakadt el tőle, majd nagy lendülettel vissza is tér hozzá. 1914-ben Vita a cseh történelem értelméről címen Pekař és Masaryk álláspontját próbálta összeegyeztetni (sem neki, sem későbbi próbálkozóknak persze nem sikerült ez). Masaryk történetfilozófiája sokkal közelebb állt hozzá, mint Pekařé, már ekkor is, de a módszerben mégis kitartott Goll hagyományai mellett, tehát nem fogadta el Masaryk érveit ellenfelei tudatlanságáról. 1919-ben, az új évében A liberalizmus vége a történetírásban címen harcos cikket írt a kollektív történet szemlélet mellett, elítélte a régi iskolát (vagyis Gollét) azért is, mert tartózkodott az erkölcsi ítélettől. A történetészek határozott álláspontot kell képviselnie, célokat kell maga elé tűznie. Hogy a tudományt nem szabad önmagáért művelni, azt egyébként Nejedlý már régóta hirdette. Werstadt viszont, az új korszak baloldali képviselője, éppen ennek a cikknek a kapcsán írta azt, hogy Nejedlý támadása elkésett, így felesleges, hiszen a kollektív szemlélet már éppenséggel nem idegen a cseh történetírástól. 1920-ban Fehérhegy, Habsbourg és a cseh nemzet címen írt nagyobb tanulmányt, a rendi felkelést elítélte, mint nem népi mozgalmat. De ismét Werstadt bírálatát érdemes idézni: Nejedlý ugyanúgy mai szempontokat vetít vissza a történelembe, mint az általa elítélt liberálisok, s szinte azt sugallja, hogy már a husziták köztársaságot akartak általános és titkos szavazójoggal. (Ennyi ironiát talán mégsem érdemelt meg Nejedlý.)

Még írta a Smetana-köteteket, amikor újabb nagy vállalkozásba kezdett, ezúttal Masaryk-életrajzba, amely éppúgy az egyénen keresztül az egész kort és az egyén képviselte osztályt akarta bemutatni, mint a Smetana-sorozat, csak ez utóbbiban a polgár még inkább haladó és nemzeti, az előbbiben már hanyatló. 1930–37 közt 4 kötet jelent meg (és a Smetana-kötetekhez hasonlóan mind több száz oldal terjedelemben egyenként), el is jutott egészen 1886-ig, amikor Masaryk prágai professzor lett, a Kéziratok körüli vitákat még elemezte. Masaryk későbbi hibáinak a gyökereit már itt megtalálta, csak a Monarchia-beli viszonyok kritikáját látta pozitívnak.

Nejedlý az Októberi Forradalom lelkes híve volt az első pillanattól, ez vezette el a kommunistákhoz. Ezért is kezdett 1937-ben egy Lenin-életrajzba, a következő évben már a második kötetet is kiadta, talán mondanunk sem kell, hogy mindössze Lenin ifjúkoráig jutott el. (61 évesen, 1949-ben még egy nagy összefoglalásnak vág neki, a legambíciózusabbnak valamennyi közül, A cseh nemzet története című nagy marxista szintézist ígéri, de itt is belevész az elején a historiográfiába, onnan valók

régebben idézett értékelései, és végül is mindössze a korai középkort írta meg.) Sok népszerű cikket ír majd még. Az életmű minden befejezetlensége, minden kanyargása mellett végül is nemcsak terjedelmével, hanem anyagával, a mindvégig megőrzött szakmai kritikussággal tiszteletet parancsoló.

Kamil Krofta (1876–1945) Nejedlýhez hasonlóan a Goll-tanítványok ifjabb nemzedékéhez tartozott, amelynek az egyetemi karrierje nehezen indult. Azt mondták róla, véletlenül lett történész, egy barátjára bízta az egyetemi beiratkozást, és az választotta ezt a szakot. Az országos levéltár tisztviselője lett, mint Novotný is, miután a bécsi Institutban és a Vatikánban dolgozott. 1912-ben az osztrák történelem rendkívüli tanára lett Prágában. A huszitizmus, általában a cseh reformáció kutatójának indult, és ez a tematika jóformán egész életén végigkísérte, de a korai újkorral is érdemesen foglalkozott. Atyja öcseh képviselő volt, Krofta politikai állásfoglalására ez egy ideig kihatott, 1918-ig szemben állt Masarykkal, utána viszont, minden kritika mellett is, az ő oldalára állt, hatását már korábban is érezte.

Először a 15. századi krónikák és teológiai vitairatok kritikájáról írt tanulmányokat, több kötet forráskiadványt is megjelentetett a vatikáni gyűjtésből és az 1605–10 közti cseh országgyűlésekről. A század elején több munkában foglalkozott Csehország és a pápai kúria viszonyával, széles európai összehasonlításban, és rámutatott a csehországi Róma-ellenesség mélyebb okaira. A reformáció kutatása vitte el a 16–17. századhoz, 1911-ben Az utrakvista konzisztórumért ívott harc 1562–75 c. tanulmányával címén túlmenően a csehtestvérek és az evangélikusok közeledésének előzményeit tárgyalta, már két évvel korábban az évfordulóra ő adta ki először II. Rudolf 1609-es felséglevelének hiteles szövegét. 1913-ban Fehérhegy c. írásába a rendi politikát viszonylag pozitívabban tárgyalta, mint korábban. A Hus-jubileum kapcsán visszatért korábbi témájához (nem érdektelen, hogy kora fordulatainak a hatására különböző korokban mit emelt ki a huszitizmusból), ekkor Isőrsorban Pekař katolikus álláspontját bírálta, részletkérdéseket tárgyaló tanulmányaiban is. A világháború alatt jelent meg részletekben az Agrárni archívban A csehországi és morvaországi paraszti rend történetének áttekintése, 1920-ban könyvként is. Az első összefoglalása volt a parasztág történetének. Zömmel a feudalizmus korában, és elsősorban a törvényes rendezések alapján, tehát nagyjából a jobbágyjogi helyzetét tudta vizsgálni, a mezőgazdasági technika vagy a termelés kérdéseire nem volt anyaga. Mégis úttörő munka volt, ezért is várták tőle a cseh társadalom egész történetének megírását.

1910-ben Masaryk hatása a cseh történetírásra, 1912-ben Masaryk, Goll és a cseh történetírás címen még Goll mellett foglalt állást, 1930-ban, az elnök 80. születésnapja alkalmából Masaryk és tudományos műve c. akadémiai előadásában már egyértelműen pozitívan értékelte, bár ekkor is megjegyezte, hogy Masaryk néha túl sokat kíván a történészekről. De ugyanebben az évben Pekařról is nagy elismeréssel írt, mintha közvetíteni kívánt volna köztük.

A háború alatt 1917-ben még az osztrák birodalom történetéről írt, meg közös rendi képviselő kialakítására irányuló törekvésekről 1526–1848/1917 között, tehát még ő is a Monarchia perspektívájában gondolkodott, habár nem lelkesedéssel.

Jónéhány történésztől volt már eddig szó, akinek a munkássága messze belenyúlt a két világháború közti korbba, vagy azon is túl, de a legtöbb számára 1918

legalábbis kutatásaikban még nem jelentett nagy fordulatot. A kérdésre érdemben még vissza kell térnünk, Kroftánál azonban óhatatlan, hogy kiemeljük ezt, mert az ő életében nagy fordulatot hozott. 1918 után a pozsonyi egyetemre nevezték ki tanárnak, ekkor ismerkedett meg a szlovák problematikával, sőt a magyarorszáigival is. 1924-ben pedig diplomáciai szolgálatba lépett, bécsi csehszlovák követ lett, Bécsből járt át Pozsonyba egyetemi óráit megtartani, azután a külügyminisztériumba került, Beneš elnökké választása után pedig ő lett a külügyminiszter. Ez természetesen bizonyos mértékig a kutatásból, a tudományos életből való kiszorulására is vezetett, bár továbbra is publikált rendszeresen, még a huszitizmusról is.

1924-ben A régi Magyarország vége című kis munkájában a történelmi Magyarország összeomlásának az okát a nemzetiségi kérdésben jelölte meg, és igyekezett a tanulságot levonni: a csehszlovák állam jövője csak akkor lesz biztonságos, ha kisebbségeivel méltányosan bánik. Hasonló álláspontot képviselt Pozsonyban tartott előadásában, A szlovák történetírás feladatairól (1925), szabad előadás volt ez követi kinevezése alkalmából. Itt figyelmeztetett arra, hogy a szlovák történészeknek saját történetüket 1918-ig a magyarországi, sőt a birodalmi keretek közt kell kutatniuk, a magyar és osztrák történészek eredményeire is kell figyelniök. Egyúttal a szlovák és a cseh közös történelmi hagyományok kutatására is felhívta a figyelmet. A szlovákoknak sok illúzióval kell leszámolniuk, amit a csehek már korábban megtehettek, próbálják meg ezt kevesebb vitával. A legtöbb eliminálandó ferdtetés amúgy is fikciók továbbélése. 1924-ben jelent meg előadása a szlovák alkotmánytörténetről, vagyis a szlovákok helyzetéről Magyarországon belül. A cseh–szlovák problematikára később is visszatért. A csehek és a szlovákok állami egyesítésük előtt (1932), itt elsősorban a huszitizmus összekötő erejét hangsúlyozta. A kapcsolatok erősítését szorgálta 1931-es tanulmánya a régi cseh és magyar alkotmányról.

Diplomataként erősen aktuális munkákat is adott ki, pl. A régi és új Közép-Európa (1929), ahol természetesen az újnak az előnyeit fejtegette. Még kisebb szak tanulmányokat is közölt, korábbi anyaggyűjtése alapján, a régi cseh adónemről (1929), a cseh adózás kezdeteiről (1931). 1931-ben rövid csehszlovák történelmet is írt, amelyet tankönyvként használtak. Korábbi tanulmányait gyűjteményes kötetekben adta ki újból. Még a cseh történelem értelméről újra fellángoló vitában is bele tudott szólni.

A megszállás idején már nem voltak hivatali teendői, újra dolgozhatott a szakmában, és ami szinte hihetetlen, egy darabig még publikálhatott is. 1939-ben Első köztársaságunk korából címen, kissé visszaemlékezésszerűen, az adott helyzetben azonban igen merész dolog volt ez. 1940-ben pedig Halhatatlan nemzet c. tanulmányában az 1620 előtti korszakot a cseh művelődés csúcsának mondta. És hogy ennek eltiprása a Habsburgok által 1940-ben voltaképpen miről szólt, azt úgy látszik csak a cenzúra nem vette észre. Egyéb ekkor készült munkái viszont csak a felszabadulás után jelenhettek meg, mint a lényegesen kibővített csehszlovák történelem (1945) vagy a Régi legendáink és szellemi életünk kezdetei (1947).

Julius Glücklich (1876–1950) 1920-ban az új brnói egyetem tanára lett, addig középiskolai tanárként működött. Filozófiai érdeklődése mellett a teológiát is ismerte, ezért is lett a cseh egyháztörténet kutatója, társadalmi kérdések iránt is nyitott volt, és a hagyományos politikai történetet sem hanyagolta el, több tanulmányában

írt 1848-ról és a dualizmus koráról, magvas ismertetéseiben is a 19. századi témákat kedvelte. De nagyobb művei az 1620 előtti és utáni évtizedekhez fűződnek, 2 kötetben kiadta az 1600-as évtizedben nagy szerepet játszott Václav Budovec z Budova írásait, több tanulmányban foglalkozott az 1609-es Felsőlevél kiadásában játszott szerepével. A harmincas évek egyetemes történeti szintézisének V. kötetében (1938) ő írta meg a reformáció történetét Angliában, Franciaországban és Svájcban.

Bár Goll és Pekař érdeklődése nem állt meg a középkornál, mégis ők is, meg tanítványaik is zömmel régebbi korokkal foglalkoztak. 1918 előtt még kevesen akadtak, akik a legutóbbi évtizedek történetéhez nyúltak volna vissza (Glücklich is csak mellékesen tette ezt). Zdeněk Václav Tobolka (1874–1951) volt az első, aki ugyan 1869-ben még Podiebrád György királlyá választásáról írt, de hamarosan a 19. századra tért át. A forrásanyag nagy bősége miatt még nem tudta megoldani a forráskritika érvényesítését az újkorban, forráskiadásai mellett feldolgozásaiban inkább a publicisztákhoz közeledett, vagy kissé visszaemlékezéseket írt. Az egyetemi könyvtár tisztviselője volt, 1918 után a parlamenti könyvtár igazgatója. Ebben a minőségében bibliográfiai és sajtótörténeti teendői is voltak, s ezek eredményei a maradandóbbak. 1910-ben kiadta az 1500-ig megjelent csehországi nyomtatványok jegyzékét, 1916-ban facsimile-sorozatot indított Monumenta Bohemiae typographica címen, 1925-ben újra, átdolgozva publikálta az 1500 előtti, 1935-ben pedig az 1501–1800 közti, erre a korszakra csak a cseh nyelvű kiadványok katalógusát (ez az utóbbi már nem személyes műve, csak ő szerkesztette).

Masaryk pártjának volt tagja, 1918 után pedig szociáldemokrata. Nyilván ez is magyarázza újkori érdeklődését. 1898-ban az alkotmányos élet kezdeteit tárgyalta Csehországban, 1901-ben az 1848-as prágai szláv kongresszust, főképp nyomtatott anyag alapján, de mindenesetre ez volt a kérdés első részletesebb feldolgozása. 1900–1903 közt 3 kötetben adta ki Karel Havlíček-Borovský politikai írásait, a 19. sz. derekának politikai történetéhez ez fontos adalék volt. 1908-ban a már említett Cseh politika 3. része számára megírta az újkori cseh politika történetét (1879-ig). Már 1903-ban írt tanulmányt a csehországi munkásmozgalom kezdeteiről (ezt 1923-ban kibővítette, kissé ahistorikusan a következő címmel: A csehszlovák szociális demokrácia története kezdeteitől a hainfeldi kongresszusig). Jónéhány egyéb forráskiadványa mellett élete főműve A csehszlovák nemzet politikai története 1848-tól a jelenkorig, összesen 5 kötetben (1932–37), az anyagát bátor optimizmussal már a világháború alatt kezdte gyűjteni, néhány régebbi munkáját is beledolgozta. Valóban megfelelt címének, a politikai harcok történetét írta meg, ezt is részben visszaemlékezésszerűen, de a politikai harcot eléggé szűken értelmezve, lényegében véve a polgári pártok parlamenti és azon kívüli, olykor meglehetősen kicsinyes harcát ábrázolta nagy csehszlovák lelkesedéssel, de öntudatosan a cseh tartományokba bezárkózva, még a birodalmi kérdésekről sem nagyon kívánt tudomást venni, nemhogy a harc mélyebb gyökereiről és értelméről. Az eseménytörténeti részletek megállapításához azonban forrásként a korszak kutatója számára időnként hasznos.

Jan Heidler (1883–1938) már a második nemzedéket képviselte, Pekař tanítványa volt, de Masaryk is erősen, sőt erősebben hatott rá, s ha foglalkozott is Pekař nyomán a morva gazdaságtörténettel a harmincéves háborútól Mária Terézia reformjaiig, sokkal inkább a 19. századi politikai történet érdekelt. 1918 után a po-

zsonyi egyetem tanára lett, de korai halála miatt sok terve beváratlan maradt, elsősorban a vezető ócseh politikus, F. L. Rieger életrajzának a megírása, csak levelezésének egy részét tudta összegyűjteni, s ezt is halála után 2 kötetben Šusta adta ki (1924–26). Először az 1848-as forradalom kérdéseivel foglalkozott, 1907-ben tanulmányt írt a 48-as cseh országgyűlésről, azután a radikálisokról, nagy együttérzéssel, bebizonyította J. V. Frič emlékiratainak forrásértékét. 1911-ben azt mutatta ki, hogy Hegelből csak a dialektika, nem a filozófiai tartalom hatott Palacký történetfilozófiájára és politikai programjára. 1913–14 Adolf Maria Pinkas és Anton Springer 48 körüli szerepét tárgyalta és azt bizonyította, hogy személyes okokból álltak a csehek oldaláról a németekére. 1914-ben a cseh politikai pártokról írt, nem is annyira történeti, mint politikai szempontból. A világháború alatt a masaryki irányvonalhoz csatlakozott, a lehetőségekhez képest ezt képviselte hazai publicisztikájában. 1921-ben éppen a cseh írók háború alatti Monarchia-elleni állásfoglalását mutatta be. Még a világháború alatt készült el az 1848 előtti politikai röpiratokról szóló elemzése (1920). 1918 után még erősebben az aktuális kérdések felé fordult, 1921 Társadalmi és politikai kérdések címen reformista álláspontról bírálta már Masarykot, 1922 pedig *A modern demokratizmus* címen a technikai változásoknak a politikai életre gyakorolt hatását mutatta be, egészen egyéni módon.

Bohumil Navrátil (1870–1936) még Goll, Rezek és Emler tanítványa volt, morva levéltáros lett, sokáig a *Časopis Matce Moravské* szerkesztője, 1918 után az akkor alakított brnói egyetemen a világtörténet tanára. Fiatalon német egyetemeket is látogatott, innen hozta magával az ellenreformáció kora iránti érdeklődését. Morva egyháztörténetből publikált tanulmányokat, kiadta az olomouci jezsuiták ellenreformáció-korabeli iratait. Levéltáros elődjének a tevékenységére is kitért, ki is adta Antonín Boček Palackýhoz írt leveleit. És egyeteme előzményeit is megírta *Első kísérlet morva egyetem létrehozására* (1927). Emler tanítványaként és levéltárosként az elsődleges források tiszteletét tanulta meg, ettől nem tudott eljutni a nagyobb publikációkhoz.

Az eddigiekhez képest elütő sajátos jelenség volt Vlastimil Kybal (1880–1959). Nemcsak azért, mert a jórészt német nyelvű egyetemeken továbbképzéshez jutó Goll-tanítványoktól eltérően ő több ízben is Párizsban járt tanulmányúton, meg a spanyol levéltárakban is kutatott, nyelvtudását is ekkor bővítette. Sokkal inkább azért, mert ő volt az első, aki a századforduló francia elméleti és módszertani új kezdeményezéseiből maga is sokat tanult, ezt a cseh történészeknek is át akarta adni (*A francia történeti módszer*, 1908), és elsőként próbálta a politikai történetet a kultúrtörténet felé kitágítani. 1918-ben a prágai egyetemen a középkori és újkori világtörténet tanára lett, de hamarosan utólérte Krofta sorsa, és diplomataként ne-olatin országokban kellett hazáját képviselnie, ezért a komoly forráskutatásból már kimaradt.

Első műveiben ő is a huszitizmus kérdésköréhez fordult. Inkább a szellemi előzmények érdekelték, 1905-ben nagyobb munkát adott ki a 14. sz. második felében élt Matěj z Janova, Hus egyik előfutára életéről és műveiről. Eredeti gondolkodónak, de passzívnak mutatta be. Viszont addig szokatlan tárgyi tudással és beleérző készséggel elemezte *Regulae Veteris et Novi Testamenti* c. munkáját, 1914 előtt ezt öt kötetben ki is adta (pontosabban a IV. kötetet majd csak Odložilík 1926-ban),

összehasonlította Matěj és Jakoubek ze Stříbra teológiai nézeteit, az Antikrisztusra vonatkozó felfogásukat. Husról 1915-ben írt munkát, politikai és közjogi gondolatairól, ugyanakkor elmélyült tanulmányokat írt Assisi Szt. Ferencről és a korai ferencesekről, filozófiai, teológiai és szociális nézeteiket próbálta összevetni. Novotný szintéziséhez ő készítette el a Hus tanait elemző nagy összefoglalást 2 kötetben (1927–31), a passzív, az elméletben megmaradó Matěj z Janovával szemben Husban éppen a gyakorlati igehirdetőt mutatta meg. Hus behelyezése a maga korába nem sikerült, persze ez Novotný végül is el nem készült szintézisének lett volna a feladata.

Nagy külföldi levéltári anyagot gyűjtött a 16–17. sz. fordulójának európai eseményeihez, először IV. Henrik francia király és II. Rudolf császár kapcsolatait elemezte, a cseh politikatörténeti hagyományoknak megfelelő nagy monográfiát írt, IV. Henrik és Európa 1609–1610-ben (2 kötet, 1909–11), 1912-ben pedig Ernest Denis és Fehérhegy címen elvetette a francia történész koncepcióját: az 1620-as bukás nem belső hanyatlás következménye volt, hanem a szerencsétlenül alakult külső körülményeké. Diplomata korában inkább összefoglaló, népszerű szintéziseket írt, élvezetes stílusban (Csehszlovákia és Olaszország, 1925, Spanyolországról, 1918, A spanyol történelem nagy személyiségei, 1935), a legtöbb új adatot Csehszlovák nyomokon Latin-Amerikában (1935) c. könyve hozta, ahol a jezsuita missziók tevékenységét tárta fel. Ilyen jellegű munkásságát a felszabadulás után is folytatta.

Még egy régebbi korszak és felfogás utolsó képviselője volt Jan Tenora (1863–1936) brnói kanonok, aki egyházi alapon és ennek megfelelő elfoglaltsággal tárgyalta az ellenreformáció kezdeteit, hőse Dietrichstein bíboros, olomouci érsek volt, a nunciusi jelentések és a mikulovi családi levéltár alapján tárgyalta szerepét a II. Rudolf és Mátyás főherceg közti viszályban. De Tenora volt az is, aki Pekař és Hrubý nyomán az agrártörténet felé fordult később, Szt. Péter brnói uradalma c. 2 kötetes munkájában (1934–37) a brnói káptalan nagybirtokának a történetét vizsgálta, az uradalom jobbágynak a helyzetére is kiterjedő figyelemmel.

Josef Volf (1878–1937) a Nemzeti Múzeum könyvtárának az igazgatója volt, sokfélével foglalkozott, mindenben hasznos adatokat bányászott ki, de ezen túl egyik témájában sem tudott eljutni. Első témája a 16–17. századi cseh humanizmus volt, ezen belül is az ellenreformáció által kikergetett cseh exulánsok tevékenysége, innen jutott el a titkos egyesületekhez, s ennek révén a szabadkőművességhez, meg a cenzúrához. Nem érdektelen Kísérletek a szabadkőművesség megújítására Csehországban 1848–1914 c. munkája (1933), szabadkőműves iratokat is publikált, cikkeket írt egyes páholyok történetéről. Talán leghasznosabb munkája a Dobrovský életrajzához adott adalékok (1934), tényanyagában megbízható. Végül a sajtótörténetnél kötött ki, a cenzúra felől jövet, 1926-ban megírta, sok kisebb cikkét összesítve, a cseh könyvnyomtatás történetét 1848-ig, 1930-ban pedig a cseh újságírás történetét ugyancsak 1848-ig, a legtöbb újat, a cenzúra vonatkozásában is, természetesen a 18. sz., különösen utolsó évtizedei vonatkozásában nyújtotta.

Robert Maršan (1875–1938) eredetileg jogtörténésznek készült, de hamarosan a rendőrség történetét kezdte kutatni, s ezen a téren nagy levéltári anyagot tárt fel, 3 kötetben írta meg az ausztriai rendőri szervezet történetét (1904–11), tanulmányokban a városi rendészet fejlődését a középkortól kezdve, meg a földesúrit Mária Terézia korától. Az 1898-as jubileumra még inkább a politikai történet felé

fordult Csehek és németek 1848-ban és a Frankfurtért folytatott harc, azután más munkákban az 1848 előtti korszak politikai kérdéseit vizsgálta meg a frankfurti német parlament hatását az osztrák alkotmány fejlődésére. Anyaga miatt ugyancsak igen fontos a cseh szociáldemokrácia 1878–84 közti történetét tárgyaló munkája (1923), mert ő használta fel először a vonatkozó rendőrségi jelentéseket. Később már csak népszerű munkákat írt, komoly eredeti forráskutatás nélkül, a Luxemburgiak korától Wallenstein betegségén keresztül az első világháború előzményeiig.

Már az eddigiekben is találkoztunk nem egy történésszel, aki, ha csak kutatásai egy részében is, de gazdaságtörténettel foglalkozott. Pontosabban agrártörténettel, és egészen sajátos, hogy még az annyira polgári jellegű cseh társadalmon belül is a történészek érdeklődését ez az ág sokkal inkább felkeltette, mint a gazdasági élet egyéb területei. Még az első szakmai, vagyis gazdaságtörténeti folyóirat is az agrártörténetre specializálta magát (az Agrární archiv és folytatásai). A folyóirat első számában Miloš Vystyd (1885–1914) fejtette ki az agrártörténet hazai programját. Egyébként Pekař tanítványai közül való volt, jól indult, a bécsi Institut tagja is volt, kitűnő tanulmányban vetette össze a stájerországi rímes krónikát az ugyancsak 14. századi zbraslavival (königssaalival – a tanulmány németül jelent meg), a 14. századi nagyúrról, Závíř z Falkenštejnáról is írt, de a világháború elején elesett.

Az autodidakta František Vacek (1858–1940) katolikus ihletésű egyháztörténésznek, vagy még előbb helytörténésznek indult, a műkedvelő helytörténész minden lelkesedésével és kritikátlanságával, 1890-ben cseh egyháztörténete I. kötetét jelentette meg. Idővel az egyháztörténet korai szakaszától a korai társadalomtörténetig jutott el, 1899–1901 cikksorozatot írt a társadalom és a szláv jog fejlődéséről Csehországban, a kolostori nagybirtokot vizsgálta, meg a kereskedelmet és az idegen kereskedők szerepét. 1905-ben A régebbi cseh korszak társadalomtörténete címen publikált. Az első köztársaság idején már szakmai szempontból megfelelőbb cikkeket írt a 12–14. századi emphytheusisról, a 15. századi falusi jogról, a csehországi parasztságról 1419–1620 között, a városi és földesúri bírásokról a 14. századig, az egyházi tized történetét 1848-ig vizsgálta (1935), és talán legérdemesebb tanulmánya, a robot fejlődését a német kolonizációtól 1680-ig. Ha témáihoz kellő szakmai képzettség is járult volna, nagyban előrelendíthette volna a cseh történetírás modernné válását.

František Teplý (1867–1945) vidéki plébános volt és a Czernin-család levéltárosa, inkább hívei okulására kezdett ugyancsak műkedvelő módon, de nagy szorgalommal helytörténettel foglalkozni. Ebben a vonatkozásban fő műve, amelyet már sok gyakorlati tapasztalat után fogalmazott meg, a dél-csehországi Jindřichův Hradec város története 7 kötetben (1926–37), néhány más városét is megírta, de inkább krónikás igényvel, bár sokoldalú érdeklődéssel. A cseh városok joghatósága alá tartozó parasztok keltették fel hamarosan az érdeklődését, és ezen a téren használható munkákat produkált, cikkeit később összegyűjtve kötetekben adta ki (Adalékok a cseh földművelés történetéhez, 1926, érdemben a 16. századi nagybirtokról, Falusi zendülések, 1931, a 18. századi parasztfelkelésekről, Adalékok a cseh halgazdálkodás történetéhez, 1937, ahol a 15–16. század során oly jelentős szerepet játszó mesterséges halastavak létesítését ő vizsgálta először). 1926-ban két tanulmányban a nyugat–

csehországi sajátos paraszti lakosság, egyféle határörreteg, a chodok történetét elemezte.

Josef Salaba (1866–1945) már a szakképzett történészekhez tartozott, külföldön is járt, még államtudományt is tanult, és szociológiai érdeklődést is tanúsított. Vidéki levéltárosként először az utolsó Rožmberkek szerepével foglalkozott, a 17. sz. elején, azután a romberki krónikával, de hamarosan az agrártörténet felé fordult, 1911–19 közt jónéhány cikkben sürgette egy agrártörténeti múzeum felállítását. Sok urbáriumot publikált, feldolgozásokat is készített róluk, összeírásokat dolgozott fel. Nagy érdeme volt, hogy az agrártechnika fejlődése is izgatta. 1918 után azonban a földreform ellen fordult, valami idejétmúlt antikapitalista álláspontból (A föld harca a tőkével, 1922, Gazdasági tévedések és társadalmi következményeik, 1922, A forradalmak és következményeik, 1933).

Ha az imént említettek közt akadt is olyan, aki nemcsak az agrártörténetet művelte, a gazdaságtörténetet egyéb ágai, különösen pedig a legújabb kor gazdaságtörténete iránt először csak a közgazdászok kezdtek érdeklődni, saját szakmájuk szempontjai szerint vizsgálódtak a közelmúltban. Ilyen volt az egyébként jelentős politikai szerepet is játszó Albin Bráf (1851–1912), aki az észak–csehországi munkásviszonyokról írt németül (1881), gyakorlatilag a mezőgazdasági munkásokról, meg a mezőgazdasági hitelről Ausztriában 1848–1898 közt (1898), de 1894-ben az európai országok munkásvédelmi törvényhozásáról írt összehasonlító munkát, 1906-ban pedig az államtudomány fejlődéséről Csehországban a 18. sz. végén és a 19. sz. első felében. Az ifjúcseh politikus Josef Kaizl (1854–1901) 1895-ben a falusi lakosság szolgáivá süllyesztéséről és felszabadításáról írt, és ugyanebben az évben Cseh gondolatok címen először fordult szembe Masaryk koncepciójával. Bráf közgazdász–tanítványa, Josef Gruber (1865–1925) 1911-ben a Česká politika IV. kötetében megírta a 18–19. századi osztrák iparfejlődést, pontosabban a kormányzat iparpolitikáját. 1914-ben kiadott munkája, Az agrárszervezet. A falusi lakosság jogi és anyagi állása a cseh tartományokban a múltban és a jelenben a jogi vonatkozások tekintetében olykor pontosabb Krofta munkájánál, csak éppen a történeti szemléletben maradt el tőle. Cyril Horáček (1862–1943) prágai közgazdász–professzor az 1860–70-es évek korai cseh munkásmozgalmát próbálta megvilágítani (1896, új kiadásában 1933 a század elejéig vitte a tárgyalást), de igen kevés anyagra támaszkodva. És megemlíthető néhány nagyon dilettáns munka, amelyek egyes gazdasági részágakat próbáltak történeti fejlődésükben bemutatni, de mivel az illető szakág specialistái voltak, nem történészek, még anyagukban is nagyon esetlegesek. Így Josef Kebrle (1847–1925) megírta a méhészet történetét (2. kiad. 1879), Jan Vincenc Diviš (1848–1923) 2 kötetben a cukorgyártást (1891–94), Jan Evangelista Chadt (1860–1925) több tanulmányban a vadászat fejlődését (1909–13) meg az erdészetét (1913), Josef Hrabák (1833–1921) a vaskohászatét (1909). Még egy szót érdemes szólni Josef Růžičkáról (1880–1954), aki történelem–földrajzszakos középiskolai tanár maradt, csak fiatal korában publikált, pl. egy szabályos disszertációt a VII. Károly császár megválasztásával kapcsolatos vitákról a cseh választófejedelemi szavazat ügyében (1902), de Ratzel hatását próbálta közvetíteni, írt egy tanulmányt magáról Ratzelről (1905) s egyet arról, milyen hatást fejtenek ki a természeti körülmények az állam szervezetére. Az érdekes kísérletet azonban nem folytatta.

A jogtörténet első kísérleteivel már a 19. sz. elején találkozhatunk, amikor gyakorló jogászok szakmájuk régebbi fejlődésére is megpróbálták visszatekinteni. Elsőként azonban jóval későbből Hermenegild Jireček nevét (1827–1909) kell említenünk, aki valóban jogász képzettséggel ugyan, de bizonyos történeti érzékkel fordult a cseh jogfejlődés felé. Igaz, még teljesen a 19. századi romantika szellemében, amely a jogfejlődésben a népszellem tükrözését látta (egyébként lelkes híve volt a Kéziratoknak). De ő kezdte meg a középkori cseh jog irodalmi emlékeinek elemzését. 1867-től a Codex juris bohemicus kiadója, 12 kötetet adott ki, nemcsak a törvények szövegét, hanem a legfontosabb jogkönyveket is. 1880-ban megkezdte a cseh korona levéltárának iratait kiadni, 1904-ben (ekkor már nagyon elmaradva korától) még romantikus szellemben készített történeti értelmező szótárt a szláv jogról. De 1863–72 közt 3 kötetben kiadott A szláv jog története Csehországban és Morvaországban c. munkája a 20. sz. elejéig az első rendszeres összefoglalása volt a cseh középkori jogrendszernek IV. Károly koráig, témáját szélesen értelmezte, az állami szervezet fejlődéséről is sok érdekeset tudott mondani. Számos cikket írt a jogszolgáltatás fejlődéséről, egyes képviselőiről, még újabb korokból is, sőt a korai krónikákkal is foglalkozott. A korabeli politikai helyzettől nem függetlenül bizonygatta azt, hogy Cseh- és Morvaország mindig is egy állami szervezetben élt. És ez a jogász az, aki 1897-ben az Akadémiának tervezetet nyújtott be egy tudományos cseh történeti atlasz összeállításáról.

Hugo Toman (1838–1898) Palacký és Rieger köréhez tartozó ügyvéd volt, az ő ösztönzésükre, a korabeli politikai harcokhoz kapcsolódva írta meg 1870-ben németül a cseh államjog viszontagságait 1620–1627 között, ezt hamarosan kibővítette, A cseh államjog és az osztrák birodalmi gondolat fejlődése 1527–1848 (1872) címen. A két munka világosan a politikai harc egyik fegyverének készült. De Toman kedvet kapott a történészkedéshez, kiadta Žižka leveleit, egészen jó rövid életrajzot írt róla (1893), meg a huszita hadművészetről (1898).

A Savigny-féle jogtörténeti szemlélet még a századforduló táján is hatott a jogtudósok körében. Emil Ott (1845–1924), a bírósági szervezet és egyházjog prágai professzora több tanulmányban foglalkozott a kánonjog behatolásával és a római jog recepciójával, az egyházi bíróságok gyakorlatával, és osztrák birodalmi jogtörténetet próbált összeállítani. Leopold Heyrovský (1852–1924) a római jog tanára volt a prágai cseh egyetemen, inkább tankönyvszerűen megírta a római jog intézményeit (1886–88), a római magánjog történetét és rendszerét 1901–3. Egyénibb jellegűek voltak a római jog középkori életét tárgyaló tanulmányai. Jaromír Hanel (1847–1901) a zágrábi egyetem jogtörténész professzoraként a horvát történetírás fejlődésében is játszott szerepet, 1881-ben került a prágai egyetemre, ahol a német jog tanára lett, 1874-ben publikálta csehül a német jog hatásáról szóló tanulmányát, ebben a városi rend létrejöttét kapcsolta a német befolyáshoz. Otthoz hasonlóan őt is az osztrák birodalmi jogfejlődés kérdése érdekelte (Az osztrák jog történetének fogalmáról és tartalmáról, 1880), a német jog átvételében az ausztriai jogrendszer előzményeit kereste. Nagy szintézist akart írni a német állam- és jogtörténetről, de 5 füzetben (1887–90) csak a frank korszakig jutott el. Elméleti kérdések, az összehasonlító jogtörténet is érdekelte (A német jog történetének módszertanáról, 1901,

Az általános jog- és államtudomány, 1900). Az osztrák birodalmi jog iránti reverenciája azonban elszigetelte őt a cseh sajátosságokat szomjazó hazai közélettől.

Annál nagyobb népszerűségnek örvendett Bohuš Rieger (1857–1907), az ismert öcseh politikus fia, tehát Palacký unokája, aki tudatosan kora politikáját kívánta szolgálni tanulmányaival, vagyis Csehország nagyobb alkotmányjogi súlyát, de a birodalmon belül. Az 1880–90-es években tanulmányokat írt a birodalmi centralizmus kérdéseiről, Mária Terézia reformjairól, II. Józsefről és a germanizálásról. 1893-ban az osztrák birodalmi történelem tanárává nevezték ki, 1898-ban ezért kezdte írni az osztrák birodalmi történetet, ebből azonban csak töredékek sikerültek, egységes szintézist mindösszes az Ott-féle enciklopédia egyik szócikkéként készített el. Ugyanakkor a cseh államjogi különállás előzményeit és jogosultságát mutatta be egyéb tanulmányaiban. A kerületi intézmény Csehországban c. 2 kötetes munkája (1889–93) a cseh közjog történetének az összefoglalása, ebben világossá tette, hogy 1620 a rendi alkotmány végét jelentette, a rendi intézményekből jöttek létre a modern abszolutisztikus állam hivatalai, de az abszolutizmusnak többnyire a negatív oldalait állította az előtérbe. A cseh közjog fejlődését kisebb tanulmányokban a legújabb évtizedekben is tárgyalta (Alkotmányos fejlődésünk 1848-tól, 1895, A cseh államjogi kérdés 1848–1865, 1901), több tanulmányban foglalkozott a helyi önkormányzat problémáival is.

Jaromír Čelakovský (1846–1914), a cseh jogtörténet első tanára a prágai cseh egyetemen Riegernél sokoldalúbb érdeklődésű és alaposabb volt, csak éppen harcos nemzeti öntudatban nem tudta utólélni, bár elég jelentős közéleti tevékenységet is kifejtett. Tanári kinevezése előtt sokáig levéltáros volt, egyideig a prágai városi levéltár vezetője, és a városi fejlődés volt az igazi területe. Még egyetemi hallgató, amikor megjelent első dolgozata a városok országgyűlési szerepéről (1869). Több cikkben vizsgálta a városi tanácsok működését, a városi jogemlékek ől is írt. Ebből a témakörből nagy forráskiadványt is tervezett, de a Codex iuris m nicipalis regni Bohemiae c. sorozatnak csak első két kötetét adta ki (1886–95), ténne a három prágai város kiváltságleveleit a kezdetektől saját koráig és a vidéki királyi városokét 1225–1419 közt. A kamarai bírósággal már régebben is foglalkozott, 1887-től az Archiv českyben megkezdte regisztrumainak a kiadását és megírta működését II. Ulászló idején. 1900-ban megírta a cseh jogtörténet összefoglalását, de ő is csak az Ott-lexikon szócikkéként, a század elején még néhány tanulmányt a városi fejlődésről, összehasonlító módszerrel.

Kamil Henner (1861–1928) az egyházjog tanára volt, néhány történeti tanulmányt is írt az eretnekek feletti pápai bíraskodásról (1890) és a német birodalmi egyházi bíróságok körüli vitáról (1918), fő műve A kánonjog alapjai (1918–1922), a rendszeres kifejtés. Az első, bevezető történeti részt is meg akarta írni, de erre nem került sor. František Vavřínek (1877–1944) az alkotmányjog tanára volt, a 19. századi ausztriai alkotmányjog kérdéseit tárgyalta, Ausztria alkotmányának fejlődését 1848-tól a Česká politika II. kötetében (1905), azt hangsúlyozta, hogy amint Csehország sajátos kapcsolatban volt valamikor a német-római birodalommal, saját közjogi elkülönítését megőrizve, éppúgy a ciszlajtán területén is meg kell őrizni mindegyik részállam közjogi egyéniségét.

A jogtörténészek közül, akik elsősorban jogászok voltak, Jan Kapras (1880–1947) az egyetlen, aki viszont inkább történész volt, vagy az is. A cseh jogtörténet professzora volt Prágában. Első tanulmányaiban a cseh magánjog egyes kérdéseit vizsgálta, azután áttért ő is az alkotmányjogra. Morvaországi származása révén különös érdeklődést tanúsított a harmadik cseh országrész, Szilézia iránt, 1906–8 kiadta az opavai hercegség fennmaradt jogi emlékeit, meg egyéb forrásokat, tanulmányokat írt a cseh nyelv hivatalos voltáról Sziléziában. Még a fordulat után is publikált egy népszerű összefoglalást *A cseh Szilézia történetéből* (1921). Fő műve *A cseh korona országainak jogtörténete* (3 kötet, 1913–20) ez váltotta fel tudományos értékben H. Jireček korábbi szintézisét.

Kapras is szélesen értelmezte tárgyát, az állam fejlődését is, és a melléktartományokat, az elveszett Sziléziát is bőven tárgyalta, a jogfejlődés mellett az állami intézményeket úgyszintén. Már a világháború alatt a Monarchia-ellenes oldalhoz csatlakozott, bekapcsolódott a publicisztikába, 1918 után pedig már inkább belevetette magát a közéletbe, de a csehszlovák állam területi lekerekítéséért vívott harcba is, jellegzetes *A cseh állam történeti fejlődésében és mai formájában* (1920) vagy már 1918-ban: *Těšín a cseh állam része. A nagybirtokok és hitbizományok a cseh államban* (1918) c. tanulmányával a nagy arányú földreformot támasztotta alá jogi érvekkel. A harmincas években a közélet mellett már csak kisebb tanulmányokra futotta, *A cseh politikai programhoz a fordulatig* (1931), a cseh pártok elképzelésének az alakulása, vagy — egészen más témában — *A vízzel és tűzzel lefolytatott istenítéletek a cseh jogban* (1933) Munkásságában a jelentősebb oldal az oktatás volt, jogtörténeti iskolát teremtett, meg kiadványsorozatot, hogy tanítványai publikálhassák disszertációikat.

Bohumil Baxa (1874–1942) osztrák birodalmi jogtörténetből habilitált, 1918 után a brnói egyetemen lett a cseh jogtörténet tanára. Kaprashoz hasonlóan ő is belevetette magát a publicisztikába, tanulmányaiban pedig a szorosan vett közjogi kérdésektől a parlamentarizmusig jutott el. Első tanulmányai jelentős levéltári anyagon épültek fel, így *A közjog történetéhez a cseh korona országaiban a lipóti restaurációtól a modern fordulatok kezdetéig* (1906), *Az incolatus és indigenatus a cseh korona országaiban 1749–1848* (1908), *Következtetés a cseh rendek alkotmányos jogainak és szabadságainak jogi folyamatosságáról* (1912) – egyedül a címek is meggyőzően mutatják a rendi különállás hangsúlyozását. 1913-ban kezdett cikkeket írni a parlamentarizmusról, ezeket 1924-ben adta ki összegyűjtve *Parlament és parlamentarizmus* címen. A fordulat után inkább összefoglaló tankönyveket írt, s ezekben bizonyította az új államalakulat közjogi indokoltságát (*A közjog története Közép-Európában 1848-ig*, 1926, *Csehszlovák közjog*, 1933, *A jog története a csehszlovák köztársaság területén*, 1936). Míg Čelakovský és Kapras a belső jogfejlődés alapján a 13. században, az 1628-as megújított országos rendezésben és 1848-ban találták meg a nagy fordulópontokat, Baxa az állami szervezet önállóságát állította az előtérbe, ezért 1526 és 1749 a korszakhatárok. Politika tevékenysége miatt a megszállás idején a németek kivégezték.

Az egyháztörténetnek voltak már korábbról bizonyos előzményei. Katolikus és evangélikus részről egyaránt művelték. Antonín Podhala (1865–1932) prágai prépost, sokáig a káptalan levéltárosa a század elején két forráskiadvány-sorozatot is indított,

1905-ben a prágai érsekség levéltárának és könyvtárának a kiadványaiból, 1908-ban a 17–18. századi cseh egyháztörténet forrásaiból. Ezen belül értékes a Liber ordinationum cleri 1395–1416 (1920–22), sok adalékkal a huszita mozgalom kezdeteire. Két feldolgozással is megpróbálkozott, az egyik a jezsuita kollégiumok történetét tárgyalta 1654-től a rend feloszlásáig (1914), a másik a prága érsekség történetét a 17. sz. végétől a 19. sz. elejéig, egyiket sem fejezte be, és tényleges feldolgozás helyett csak a források átírását adta. Művészettörténeti érdeklődését is ötvözte az egyháztörténettel A cseh királyság szenthelyei c. munkájában (7 kötet, 1907–13,) kiadta a káptalani levéltár kéziratának a jegyzékét, meg egy bibliográfiát a 19. századi katolikus vallási irodalomról (1912–23) Jan Sedlák (1871–1925) brnói teológiai tanár 1914-ben 3 kötetben jelentette meg Tanulmányok és szövegek a cseh vallástörténethez (1914) címen tanulmányai egy részét, 1915-ben a jubileumra 6 is írt egy Hus-életrajzot, és jónéhány tanulmányban vizsgálta Hus teológiai nézeteit, sok munkáját kiadta és elemezte, kellő teológiai tájékozottsággal, de erős eretnek-ellenes elfogultsággal, bár érzékeltette: sajnálja, hogy ez a derék cseh pap eretnek lett. A Hus és ellenfelei közti teológiai vitákra is kitért, meg Hus nézeteinek forrásaira Wycliffnél és a valdenseknél.

Az evangélikus egyháztörténészek nem engedhették meg maguknak a heves elfogultságot, ezért nagyobb objektivitással írtak. Gustav Adolf Skalský (1857–1926) a bécsi evangélikus teológia tanára volt, onnan került 1918 után a prágaira. 1898-ban németül adta ki az ausztriai evangélikus egyházszervezet történetéről szóló munkáját 1781-ig, ugyanabban az évben az állam és az evangélikus egyház viszonyát vizsgálta 1848-61 közt. Később a csehtestvérek történetének egyes kérdéseit dolgozta fel, irataikat és egyéb forrásokat adott ki, még erősen hagyományos krónikás formában írt. A modernebb felfogású egyháztörténetet Ferdinand Hrejsa (1867–1953) képviselte, ugyancsak a prágai evangélikus teológia tanára. 1912-ben jelent meg monográfiája A cseh hitvallás, keletkezése, lényege és története, ebben az 1575-ös hitvallásról bebizonyította, hogy kapcsolatban állt a huszitizmussal, a cseh evangélikusok tehát a husziták és csehtestvérek folytatói, ezért is nevezte őket neoutrakvistáknak. A csehtestvérek egyes képviselőiről külön is írt. 1931-ben František Bednařsal együtt II. József türelmi rendeletének létrejöttét és jelentőségét elemezte. 1927-ben megírta a prágai és közép-csehországi evangélikus egyházközségek történetét, 1918-ban Palackýnak az evangélikus valláshoz való viszonyát elemezte. Ő volt az első, aki külön életrajzokban foglalkozott azokkal a magyar református lelkészekkel, akik a türelmi rendelet után mentek Csehországba, 1930-ban Végh Jánosról, 1931-ben Szalatnay Jánosról írt. 1938-ban A lutheranizmus, a kálvinizmus és az utrakvizmus Morvaországban Fehérhegy előtt címen írt, és még 1939-ben is jelentett meg tanulmányokat a csehtestvérek történetéről, de ezek már inkább a kor nemzeti igényeinek a kielégítését szolgálták.

A segédtudományok fejlődése csak lassan indult. A szakemberek részéről egyideig voltaképpen csak a forráskiadványok ellátása és a velük kapcsolatos módszertani kérdések megoldása, vagy inkább megoldatlansága jelentette a segédtudományokat, egyes ágak viszont, mint a numizmatika, a jószándékú laikusok és műgyűjtők terepe maradtak. František Mareš (1850–1939) a bécsi Institutban is tanult, azután a Schwarzenberg-család treboňi levéltárosa lett, Masaryknak is segített a Kéziratok

körüli vitákban, írt egy könyvet a cseh üveg történetéről (1903), és sok forrást adott ki az akkor futó sorozatokban, többek közt prágai városi formuláskönyveket. Ferdinand Tadra (1844–1900) Marešsal együtt az 1877-ben első ízben a Vatikánban kutatásra küldött expedíció tagja volt, azután a prágai egyetemi könyvtár igazgatója lett, ő is sok (pontatlan) forráskiadvány szerkesztője, írt egy gyenge tanulmányt a Luxemburg–korszak királyi kancelláriájáról és írnokairól, meg Csehország külföldi kapcsolatairól a huszita korszak előtt, de ezeket gyakorlatilag a német kapcsolatokra szűkítette. Vojtěch Jaromír Nováček (1852–1916) Tomek és Höfler tanítványából lett az országos levéltár igazgatója, 14. századi források mellett 3 kötetben kiadta Palacký levelezését (1898–1911) és kisebb írásait (1900). Hivatalánál fogva ő volt sokáig az Archív český szerkesztője. Josef Teige (1862–1921) a prágai város levéltár igazgatójaként egy várostörténeti évkönyvet szerkesztett és Tomek prágai topográfiaját folytatta.

A segédtudományok első és igen jelentős képviselője, aki egycsapásra európai színvonalra emelte a cseh oklevéltant és paleográfiát, Gustav Friedrich (1871–1943) volt. Goll és Emler tanítványaként kezdte, a bécsi Institutban is dolgozott, 1898-ban a segédtudományokból habilitált. Első tanulmányai, a középkori okleveles anyag felmérése érdekében, az uralkodói kancelláriák meg egyes oklevelek kérdéseivel foglalkoztak. Ő lett a segédtudományi tanszék vezetője Prágában. Megírta a morva őrgrófok, Vladislav és Přemysl Ottokár kancelláriáját és okleveleit 1198–1239 közt (1896), elemezte a litoměřicei káptalan alapítólevelét (1901), az első ilyen jellegű csehországi oklevelet, bebizonyította, hogy XV. János pápának 993-ban a břevnovi kolostornak adott oklevele hiteles (1905), a rajhradi kolostor két legrégebbi oklevelét (1906), és a Kutná–Hora-i 1409-es híres dekrétum szövegét is elemezte (1909). Jóval később, 1927-ben paleográfiai szempontból bizonyította be, hogy a Kéziratokat Hanka írta, hosszú oldalakon át sorolta fel az egyes betűformákat, amelyek nem korabeliek, vagy kísértetiesen hasonlítanak Hanka máshonnan ismert kézírására.

1900-ban a Časopisban fejtette ki elképzelését egy diplomatarium kiadásának elveiről, ez az összes középkori csehországi oklevél kritikai kiadásának készült. 1904-ben meg is jelent a Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae I. kötete, és 1942-ben a III/1. kötete, ebben 1238-ig jutott el, (maga 1310-ig akart elmenni,), minden egyes oklevélről megállapította, mennyire tekinthető hitelesnek, s kommentárokat is fűzött hozzájuk. 1904-ben facsimilékben adott ki okleveleket, inkább a széles közönség számára, mint az írásművészet emlékeit, 1908–35 közt pedig oktatási célokra 3 kötetben királyi okleveleket fényképmásolatokban. Ugyancsak az oktatás érdekében adott ki 1898-ban latin paleográfiai tankönyvet és 1934-ben a keresztény kronológia kézikönyvét. 1919-től az akkor létrehozott Levéltári Főiskolán is tanított. És ezek mellett volt ideje, hogy a forráskiadás hagyományos munkáját is folytassa, 1918-tól ő volt az Archív český szerkesztője is. 4 kötetben birtokösszeírásokat adott ki, 4 kötetben az 1380–1480 közti fellebbezések iratait (1921–41), az 1383–1407 közti első bírósági idézési jegyzéket (1929), és befejezte Čelakovský munkáját, a kamarai bíróság regisztrumának a kiadását.

A nagyjából Friedrichhel egykorú Ladislav Klicman (1867–1943) nagy reménységnek indult, tanulmány sorozatot kezdett a huszitizmus előfutáiról (1894–96), kiadta a Prágai Jeromos ellen 1410–12 közt Bécsben lefolytatott per iratait (1898) és

VI. Kelemen pápa cseh vonatkozású iratanyagát 1342–52-ből (1903). 1898-ban megkezdett egy nagyobb tanulmányt a morvaországi doubravnicei kolostor kialakulásáról, de ezt sem fejezte be, hivatalnok lett, még akkor is az maradt, amikor 1919-ben a volt Helytartósági Levéltárból Belügyminisztériumi Levéltárrá vált és tudományos intézetté előlépett intézmény igazgatója lett.

Hynek Kollmann (1863–1938) Emler tanítványa volt, a Monumenta Vaticana megindulásakor három évet töltött Rómában, a De propaganda fide-bizottság cseh vonatkozású anyagát jórészt ő adta ki, mert a középkortól a 17. század felé fordult, 1898-ban tanulmányt írt Harrach bíboros és a bécsi udvar vallásügyi tárgyalásairól, meg adalékokat a Wallenstein-kérdéshez, 1923-ban jelent meg a De propaganda fide-sorozat I. kötete (1622–23-ra), 1939-ben latin nyelvű ismertetést is készített az egész szervezetről. Klicmanhoz hasonlóan végül ő is kissé beváltatlan ígélet maradt, feldolgozásokkal nem jelentkezett többé.

Josef Truchlář (1840–1914) néhány tanulmányt írt a csehországi humanizmusról (1892–94), maradandó műve a Catalogus codicum manuseriptorum latinorum (2 kötet, 1905–6), a prágai egyetemi könyvtár kéziratairól (maga is volt könyvtáros), 1906-ban a könyvtár cseh nyelvű kézirateinak a jegyzékét adta ki párhuzamosan.

Az első cseh címertant, befejezetlent, 1902-ben adták ki Martin Kolář (1836–1898) hagyatékából, egyébként a huszita táboritákról szóló tanulmányai is csak halála után jelentek meg, 1924-ben. Ő azonban legalább gimnáziumi történelem-tanár volt, tehát nem teljesen dilettáns.

A numizmatikát elsőként egy matematika-tanár művelte, Josef Smolík (1832–1915), aki a matematika történetétől jutott el a témához, dilettáns volta ellenére azonban megbízható tanulmányokat írt a prágai garasokról 1300–1547 közt (1894), a morvaországi részfejedelmek dénárairól (1896), a három Boleslav fejedelem és Vladijov dénárairól (1899), és az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben sorozata számára ő foglalta először össze a csehországi pénzverés fejlődését. Egy másik dilettáns gyűjtő, mérnök, Eduard Fiala (1855–1924) cikksorozatban mutatta be a cseh dénár fejlődését II. Boleslavlól a 13. sz. végéig (1895–98).

Helytörténettel a jelentős történészek közül is foglalkozott néhány, mint Nejedlý, és igen sok lelkes műkedvelő, akik néha még hasznos adatokat is gyűjtöttek. Néhány nevet és adatot mégis meg kell említenünk, különösen olyanokét, akik Morvaországgal foglalkoztak. Rajhardi bencés volt Řehoř Tomáš Volný (1793–1871), aki német nyelven írta meg először kolostora történetét (1829), azután — és ez a fontos — sok helyi forrást is felhasználva két nagy művet, a Morva Őrgrófság topográfiai és történeti tárgyalásban (5 kötet, 1835–42) és Morvaország egyházi topográfiája (9 kötet, 1857–61). August Sedláček (1843–1926) gimnáziumi tanár és levéltáros volt, kultúrtörténetet akart művelni, és ennek rendező elvét a topográfiában találta meg. Élete fő műve az 1882–1927 közt 15 kötetben kiadott A cseh királyság várai, várkastélyai és erődítményei. Kerületek és azokon belül uradalmak szerint haladt, még be is tudta fejezni (ha az utolsó kötet posztumusz is). Minden romantikus rajongása mellett is igen sok megbízható adatot szedett össze, legnagyobbrészt eredeti forrásokból, és így nagy anyagot halmozott fel a feudális uralkodó osztály társadalmi és politikai történetéhez. Kiadott egy történeti helyismereti szótárt is (1908), és a segédtudományok közt is megvolna a helye, hiszen két kötetben ő is írt cseh–morva

címertant (1902–25), egyéb, pl. helynevekre meg a metrológiára vonatkozó adatgyűjtését élete végén már csak nyersen adta közzé (1920, ill. 1923). S még szorosabban vett helytörténeti munkákra is futott az idejéből (pl. Písek története 3 kötetben, 1910–13). František August Slavík (1846–1919) középiskolai tanár a Vlastivěda moravská (Morva Honismeret) szerkesztője volt, érdemes munkát írt Morvaország helyzetéről a harmincéves háború után (1892), az előbbi gyűjteményen belül, ebben még kataszteri forrásanyagot is használt, kissé plebejus öntudattal érdeklődött a gazdaság- és társadalomtörténet iránt. 1906-ban kiadta a morva és sziléziai városi és falusi címereket és pecséteket. És mellékesen írt egy munkát a cseh egyetemi ifjúság részvételéről az 1868–71 közti politikai harcokban (1874). Sziléziai helytörténész volt Vincenc Prasek (1843–1912), a 4 kötetes Sziléziai Honismeret szerkesztője 1888-tól, és Josef Zukal (1841–1929), Prasekhez hasonlóan középiskolai tanár, aki Opava, a fejedelemség történetéből publikált. Karel Václav Adámek (1868–1944) kelet-csehországi helytörténetet művelt, forrásokat is adott ki a 18–19. századi népi vallási mozgalmakról és a 18. századi parasztfelkelésekről (1928), a 18. századi parasztokról már korábban tanulmányokat is írt (1897).

A századfordulón a komoly egyetemi képzést kapott történészek közül is akadt, aki elsősorban a helytörténet felé fordult. Josef Vítězslav Šimák (1870–1941) Észak- és Északkelet-Csehország történetét kutatta sokoldalúan, a középkortól a 19. századig, és nagy szervező munkájával másokat is bekapcsolt a kutatásba. A politikai történetnél sokkal inkább érdekelte a gazdaság és a társadalom fejlődése, többek közt a kolonizáció, ezekről a kérdésekről sokat publikált. A cseh honismeret helyzetéről és feladatairól (1929) címen programot is adott egy interdiszciplinárisnak elképzelt új kutatási irány számára. Egyébként jó tanulmányokat írt a középkori történetírókról, ezeket 1918-ben összegyűjtve s kiadta, elsősorban forrásértékük érdekelte. Az új köztársaság létrejötte után népszerű összefoglalásnak szánt Csehszlovák krónika c. munka számára megírta a középkort IV. Károlyig.

Végül Rudolf Dvořákot kell említeni (1861–1919), aki morva történelemmel foglalkozott, kiadta az 1792–1835-ös és 1835–1848-as morva országgyűlések irományait (1904–6), feldolgozta az 1821-es, utolsó robot elleni felkelés történetét (1907), a rendőri jelentések alapján még a parasztok nézeteire is megpróbált következtetni. Fő műve az 5 kötetes Morvaország története (1899–1929), amely 1848-ig terjed, de szinte csak a belső politikai fejlődést tárgyalja, holott egy rövid, népszerű munkából, A morva őrgrófság rövid történetét (1906) kiderül, hogy Dvořáknak volt szeme a szélesebb európai összefüggésekre is.

A régészet a csehknél is jobban elkülönült az egyéb történeti stúdiumoktól, viszont a szláv vonatkozások révén mégis fontosnak számított, így a történészek is számontartották legalábbis főbb eredményeit. A kezdeteknél Šafárikra kell emlékeztetni. A — területiális értelemben is vett — cseh régészet atyja azonban Jan Erazim Vocel (1802–1871), kissé Palackýja a régészetnek, persze csak abban a vonatkozásban, hogy ő is autodidakta, mellékesen költő, meg egy darabig főnemesi nevelő. Itt le is zárul a párhuzam, mert Vocel 1850-ben a prágai egyetemen a régészet tanára lett. Ezt 1844-ben németül megjelent könyvének köszönhetette, A cseh régiségstudomány alapjai, ebben az akkor ismert pogány és keresztény kori műemlékek áttekintését adta. Régészeti és művészettörténeti érdeklődés ekkoriban még köztudomású-

an együttjárt. Kinevezése után Vocel kötelességének érezte egy átfogó cseh őskortörténet megírását, ennek előkészülete volt a Régészeti párhuzamok c. tanulmányosorozata (1853–55), igyekezett a szláv koron túlmenni, visszafelé. Az összefoglalást csakugyan meg is írta, és már csehül, *A cseh föld őskora* (1868) az addig ismert anyagot, jórészt véletlenszerű ásatások eredményeit összegezve a kelta és a szláv korszakot próbálta rendszerezni. A szláv kor vonatkozásában a nyelvi forrásoknak is tulajdonított jelentőséget. A századfordulóra ez volt az egyetlen összefoglalás. Vocel még sok részlettanulmányt is publikált a középkori cseh művészet történetéről, többek közt a gótikus táblaképekről. Természetesen megmaradt az alapvetően leíró módszernél.

És bár a régészet a századfordulóra már nagykorúvá vált, a jóval Vocel nemzedéke után jövő Josef Ladislav Píč (1847–1911) még ugyancsak ezt a módszert használta. Gimnáziumi tanár volt. A szlávok és románok történetével akart foglalkozni, néprajzi és közjogi szempontból, 1882-ben röpiratot adott ki *A nemzeti harc a magyar államjog ellen, ebben autonómiát követelt a szlovákok számára*. A következő évben szláv és osztrák történelemből habilitált. Eredetileg a régi szláv műveltségről akart könyvet írni, 1887-ben kezdett is cikkeket közölni, azután rájött, hogy az írott források nem elegendőek ehhez, így lett régész. Régebbi felfogásából született meg *Az orosz (rusz) nemzet története* (1899). Píč az 1890-es években átrendezett Nemzeti Múzeum régészeti gyűjteményének az őre lett, nem került az egyetemre, ami meg is keserítette. 1889-ben kezdett terepjárásairól 1893-ban számolt be először, 1893–97 már részletes áttekintést adott a közép–csehországi ásatások eredményeiről, 3 kötetben, sok illusztrációval. Vocelt felváltó összefoglalása, *A cseh föld régiségei* 6 kötetben jelent meg (1899–1909), három részben. Akkorra már nagy gyakorlatot szerzett, jól ismerte a külföldi, összehasonlítható leletanyagot. A meglévő anyagot jól rendszerezte, három korra: az őskor, a történelem kezdetei (mondhatnánk, a népvándorlás kora) és a (cseh) fejedelmi korszak. Sok érdeme mellett sok hibája is volt, az egyetemi régészek, Niederle és Buchtela már az első kötettől kezdve figyelemztették ezekre, Píč azonban sokáig nem hajlott (és a későbbi kötetekben is csak közeledett ellenfelei nézeteihez), prekonceptióihoz makacsul ragaszkodott. Most már csak a régészeti anyagnak volt hajlandó hinni, az írott források ellentmondó tanúszkodását elsöpörte. Nem ismerte el, hogy cseh földön volt neolitikum, a luzsicei kultúrát egyértelműen szlávnak mondta, a szláv őshazát Németország keleti területeire helyezte. A korai cseh korszakban megkülönböztette a korábbi őslakosok utódait, akik szerinte rabszolgák voltak, és a szabad szlávokat. A cseh nemzet a két elem összeolvadásából jött létre.

Egyik bírálója, Lubor Niederle (1865–1944), a cseh régészet első, világszínvonalon álló és ismert képviselője, külföldi tanulmányútjain először a néprajz iránt is érdeklődött, Masaryk hatására fordult figyelme a primitív kultúrák felé, mások a klasszikus régészet művelésére ösztönözték (aminek cseh földön nem volt sok alapja). 1893-as oroszországi tanulmányútja után a szláv őstörténet mellett kötötte le magát. Első tanulmányaiban az antropológia elméleti kérdéseit és addigi fejlődését vizsgálta, több tanulmányt írt az őskorról általában. A néprajz és ősrégészet tanára lett Prágában. Néhány, a korai szláv történetre vonatkozó előtanulmány után 1902-ben kezdte kiadni életművét, Šafárik iránti tiszteletből ugyancsak Szláv régiségek

címen. Két, egyenkint 6 kötetből álló részt tervezett, az első történeti, amely a szláv őshazát és a széttelepülést tárgyalja, a második (1911-től) a szláv kultúrát a szó széles értelmében (a címe is A régi szlávok élete volt). Ebből csak öt kötet készült el 1925-ig, mert a régi szláv jogot tárgyaló kötet megírására mást kért fel, szakmai illetéktelenségére hivatkozva. (Kadlec viszont, akit felkért, nem tudta ezt elvégezni.) Valóban impozáns szintézis ez a 11 kötet (1923–26 rövidített változatát franciául is kiadták). Az írott forrásokat és a régészeti leleteket meg a recens néprajzi anyagot egyaránt alkalmazva, hipotézisekkel módjával élve körvonalalaiban voltaképpen máig érvényes képet adott a szlávok korai fejlődéséről, még ha a részletekben sokat is módosított rajta a kutatás, meg az előzményekről is többet tudnak azóta a régészek. A későbbiekben a bizánci befolyásra vonatkozó résztanulmányokat írt. Šafárikot követte egy másik munkájában, A szláv világ (1909), amely az akkori helyzetet mutatta be földrajzi és statisztikai viszonylatban. Ehhez kapcsolódott 1912-ben a szlávok néprajzi térképe (a szlovákokról már 1903-ban publikált ilyet). A korai 20. század cseh történettudósai közül messze ő volt külföldön a legismertebb (ami persze témájával is összefügg, meg azzal, hogy eredményei világnyelven is megjelentek).

Karel Buchtela (1864–1946) jogász képzettségű volt, Niederle hatására lett régész. Ő lépett fel először Píč bírálójaként. Németül kiadott munkájában, Csehország előtörténete. I. Észak–Csehország a Kr. sz. körüli ideig, bebizonyította, hogy volt neolitikum ezen a területen is. 1906 a luzsicei és sziléziai égetéses kultúra csehországi maradványait elemezte, ugyancsak németül, 1910-ben pedig Niederlével együtt adta ki a cseh régészet kézikönyvét, elsősorban oktatási célokra.

Amit Niederle általában a szlávok, Buchtela pedig Csehország vonatkozásában végzett, azt vitte tovább Morvaországban Innocenc Ladislav Červinka (1869–1952) brnói muzeológus, aki Buchtelához hasonlóan ugyancsak más szakmából jött (eredetileg kultúrmérnök volt). Már 1902 röviden összegezte a morva őstörténetet, 1911-ben ebből lett az égetéses kultúráról szóló munkája, amelyben a luzsicei kultúrát a szlávok elődjének tekintette (Niederle szkeptikus volt a kérdésben). 1908–11 jelent meg a Morva régiség, a szláv–kori földvárak nagy anyagának alapján, az írott források helységeit igyekezett lokalizálni. Számos cikket írt a nagymorva korszakról, ezeket gyűjtötte össze és dolgozta egybe A morvaországi szlávok és a nagymorva birodalom címen (1918).

A modern cseh történetírás a nemzeti feladatokból született, azokon nőtt nagyra, és csak természetes, hogy elsőrendű feladatának a hazai történelem feldolgozását tekintette, ha nagykorúságára már tudomásul vette, hogy ezt széles európai perspektívába kell beállítani. A kifejezetten egyetemes történet művelése — egy kivétellel — inkább csak marginális jellegű volt. Ez jellemezte az ókor kutatását is, s ebben szerepet játszott, hogy a cseh–morva terület nem volt egykori római birodalmi terület, az ókortörténeti érdeklődés tehát inkább szorgalmi feladat volt, mint belülről jövő tudományos igény. Időben nem is kell messzire visszamenni, hogy első képviselőit megtaláljuk.

Justin Václav Prášek (1853–1924) középiskolai tanár még valahol félúton van a kompilátor népszerűsítés és az önálló kutatás közt. Megírta az ókori keleti népek történetét (2 kötet, 1900–2), a görögökét (2 kötet, 1916–19), és külön a médekét és perzsákat (2 kötet németül, 1900–1), mondják, ez a legjobb közülük. Emanuel Pe-

routka (1860–1912) klasszika filológiai képzést kapott, ő lett az ókori történelem első tanára Prágában, a császárkor és a filozófia érdekelte, Julianusról (1902) és Marcus Aureliusról (1908) írt, nagy görög szintézist is készült kiadni, de csak az őskort tárgyaló I. kötetig jutott el (1908). Josef Vančura (1870–1930), a római jog tanára, papirologiával meg az egyiptomi földkönyvekkel foglalkozott, és megírta a római köztársaság agrárjogát (1908).

Az egyetlen, ebből a mellékszínből kiemelkedő, megint, mint Niederle, európai méretű egyéniség Bedřich Hrozný (1871–1952) asszirológus, az ókori Kelet tanára a prágai egyetemen, Világraszóló felfedezése volt a hettita nyelv megfejtése a boghazköji ékírásos leletek alapján, 1919-ben jelent meg németül a Hettita ékírásos szövegek Boghazköiből, 1922-ben franciául a Hettita kódex, 1933–37 szintén franciául a hettita hieroglifikus feliratok kiadása. 1939-ben csehül írta meg A legrégebbi népvándorlásról és a protoindiai civilizáció problémájáról c. művét. Hrozný kivételes egyéniség volt, kivételes eredményekkel, de itt éppen csak ilyen röviden elég megemlékezni róla, hiszen a cseh történetírás fejlődésével vajmi kevés kapcsolata volt.

Egy kivétel volt, mint utaltunk rá, ahol a cseh történetírás érdemlegesen tudott mondani az egyetemes történet terén, és ez a szláv problematika volt. Talán nem kell részletesen magyarázni, hogyan függött ez össze azzal, hogy a csehek a 19. sz. során a legpolgárosultabb és legfejlettebb szláv nemzet, de egy soknemzetiségű államba bezárva. A nemzeti öntudat már régóta a többi szláv testvérben kereste a felszabadulás útját, vagy legalábbis az elismerését. Már Šafárikot ez mozgatta, Niederle ebből lett naggyá. És a történészek közt még akad néhány, aki komolyan veszi a kérdést, politikumtól függetlenül is, és maradandó tudományos eredményekhez is jut.

Ez utóbbit persze nem mondhatjuk el arról, akit időrendben elsőként kell említenünk. Pedig Jan Peisker (1851–1933) új, modern szempontokat tanult Lamprechtől és Meitzentől németországi tanulmányai során, a politikatörténetből való kilépést akarta elősegíteni. 1894-ben A társadalmi történetírás kezdetei címen számolt be a német kezdeményezésekről, maga is kultúr- és társadalomtörténésznek tartotta magát. 1918 után valóban ő lesz a prágai bölcsészkaron a gazdaság- és társadalomtörténet tanára, később a természettudományin egy egészen sajátos diszciplína tanára, amelyet talán a természettudományok kultúrtudományának kellene nevezni, ha volna ilyen kifejezés. A településtörténetben ő kezdeményezte azt a módszert, amely a katasztrális térképekből visszafelé indulva rekonstruálja a földművelés fejlődését, s ezt majd Šusta és Pekař tanulja meg tőle. A szlávok fejlődésére vonatkozó elméletével mégis nagy ellenszenvet váltott ki, és valóban balul sikerültnek is lehet ezt nevezni. 1905-ben jelent meg németül A szlávok régebbi kapcsolata a turkotatórokkal és a germánokkal és ezek társadalomtörténeti jelentősége c. tanulmánya, ebben azt bizonygatta, hogy az utóbbiak kiváltsága volt az állattenyésztés, a szlávok csak földműveléssel foglalkozó alávetett rabszolgák voltak. Ezt fejtette tovább 1910-ben ugyancsak németül A szláv régészet új alapjai c. munkájában, meg a Cambridge Medieval Historyban, ahol vele írták meg a szláv széttelepülés történetét, és még 1921 is csehül: Kik voltak őseink és mit örököltünk tőlük. Ez az utóbbi azonban már a hátvédharc volt Niederle és a nyelvész Josef Janek megindokolt érveivel szemben. Azt, hogy a szlávok szolgák, és a nemesség a török meg germán

származású vezető rétegből került ki, a nemzeti öntudat nem bírta el, de ebben a kiélezett formában a tudomány is elutasította.

Annál nagyobb osztatlan elismerést kapott, jóval korábban, egészen fiatalon Konstantin Jireček (1854–1918), Šafárik unokája, bolgár története révén 1878 után rövid időre a felszabadult Bulgária közoktatásügyi minisztere. Ifjúkora Bécsben telt el, a prágai német egyetemen lett docens, azután a csehen tanár 1883–93, de ekkor a bécsi egyetemre hívták meg a szláv filológiai és régiségi tanszék vezetésére, munkái zömmel németül jelentek meg. Mégis szervesen beletartozik a cseh történetírás fejlődésébe. 22 éves, amikor a Bulgária története (1876) egyszerre ismertté teszi, és nem méltánytalanul, mert ez az első tudományos szintű szintézis, amely a lehetőségek szerint az elsődrendű forrásokra alapozva összegezte a középkori bolgár államra és a török uralomra vonatkozó ismereteket. Már itt megmutatkozott Jireček erénye (és olykor hiányossága), hogy irodalomtörténet, filológia és néprajz is érdekelt, ezek eredményeit is felhasználta. A bolgárok sokáig megmaradtak érdeklődése horizontjában, 1891-ben a megújult Bulgária jelenkorát mutatta be, de hamarosan egyéb balkáni népek felé is tájékozódott, Ragusa (Dubrovnik) középkori és 18. századi történetéről publikált, erősen foglalkoztatta a román (neolatin) elem szerepe a Balkánon, 3 kötetben írt erről (A románok Dalmácia városaiban a középkorban, 1901–4), élete utolsó éveiben pedig a szerbekkel kezdett ugyancsak mélyrehatóan foglalkozni, 1911–18 jelentek meg a Szerbia története kötetei, ezt a munkáját már nem tudta befejezni, de 1916 megjelent Állam és társadalom a középkori Szerbiában c. munkája legalábbis a középkori Szerbia vonatkozásában szinte teljes, megint az elsődrendű forrásokra épülő képet adott. Azért csehül is jelentek meg tanulmányai, így pl. 1895 Šafárik a délszlávok közt, újvidéki évtizedeiről és hatásáról.

Valahol végül is Jireček nyomain haladt František Hýbl is (1875–1929), Goll és Emler tanítványa, bár Goll nyomán az analízis vonzotta először, és a középkori cseh történet. Első tanulmányai ebből a tárgykörből valók (A minoriták kezdetei Cseh- és Morvaországban, 1896, ahol 13–14. századi elterjedésükről és hatásukról számol be, Querfurti Brunó és Szt. Adalbertől szóló életrajza, 1898). A korai cseh történelem vezette el a szláv liturgia kérdéséhez, és ezzel az ortodox szlávokhoz. 1908-ban jelent meg a morvaországi 9. századi szláv liturgiát elemző kitűnő tanulmánya, amely a nyugati és keleti kereszténység, két világ konfrontálódását mutatta be a téma kapcsán. Az egyik Cirill és Metód-tanítvány, Naum életrajza terelte figyelmét a bolgár történelem felé, 1919 már a középkori bolgár történethez köztül adalékokat, s azután szaporodtak a bolgár tárgyú tanulmányok. Ebből nőtt ki 1930-ra (posztumuszán) megjelent 2 kötete, A bolgár nemzet története, ebben nemcsak a legújabb bolgár kutatásokat hasznosította, hanem Jirečekhez hasonlóan maga is a forrásokhoz fordult, viszont Jirečeketől eltérően már az új, önálló Bulgária történetét is meg tudta írni. Még sokáig ez maradt a bolgár történelem legrészletesebb, tudományos rangú szintézise. Sokoldalúságát mutatja, hogy írt népszerű római történetet is (1912), 2 kötetben az egész ókor történetét (1924–25), de a Česká politika I. köteté számára megírta az Osztrák–Magyar Monarchia területi fejlődésének és nemzetiségi összetételének a történetét (1906).

Hýbl sohasem jutott katedrára, bár felajánlották neki. Jaroslav Bidlo (1868–1937) Prágában a szláv és kelet-európai történelem első tanára lett. Jireček balkáni

érdeklődését ő terjesztette ki egész Kelet-Európára, pontosabban arra, amit ő Kelet-Európának tartott, mert ezt ő az ortodox egyház területével azonosította. Fiatal korában papnak készült, azután otthagyta a pályát, Róma-ellenessége később olykor károsan színezte történeti nézeteit. Goll tanítványa volt, kivételesen nem nyugatra, hanem keletre vette az útját, tanulmányai során, Krakkóban, Szentpéterváron és Moszkvában művelődött, a lengyelt és az orosz is megtanulta, az előbbit elsősorban azért, hogy a Lengyelországba emigrált csehtestvérek történetével tudjon foglalkozni. Mert ez volt első témája, ebből nőtt ki azután Bizánc és Kelet-Európa iránti érdeklődése. Persze nyugati levéltári kutatásokat is folytatott a csehtestvérek tárgyköréből, 1900–32 közt 4 kötetben írta meg A testvéri egység az első számúzetésben c. munkáját, részletesen vizsgálta dogmatikai fejlődésüket, amely idővel a kálvini felfogáshoz kapcsolta őket, egyházi szervezetüket, iskolai és kulturális életüket is, lengyelországi számúzetésükben sok pozitívumot látott. 1915–23 közt adta ki a Testvéri Egység 1437–1524 közti iratait, a folytatás már elmaradt, bár monográfiája ezt részben pótolta.

Kelet-Európáról és Bizánctól eleinte inkább népszerűsítő jellegű munkákat írt, pl. Oroszország történetét a 19. században (1907), közben bontakozott ki koncepciója a szlávság, mint egész történetéről (1911-ben írt erről tanulmányt), nyugati és keleti kötöttségeik kettősségét emelte ki, amely a vallási megoszlással függ össze. 1912-ben egy általa is szerkesztett gyűjteményes kötetben (A szlávság) ő írta meg a szlávság történeti fejlődését és vallási és egyházi viszonyait. 1923-ban a brüsszeli nemzetközi történész-kongresszuson fejtette ki Kelet-Európa-koncepcióját, melynek lényege Bizánc és a szlávok kettőssége, meg az ortodox vallás, és a fő kérdés az igaz hit megtartása, a történeti korszakok is aszerint határolódnak el, mennyire sikerül az ortodoxiát tisztán fenntartani, és mikor nyomulnak előre különböző eretnek tanítások. Nagyon érdekes kultúrtörténeti koncepció ez (enyhe szlavofiliával fűszerezve), persze a problémák társadalmi alapjairól nem esik szó. A részletes kifejtést A szlávság története c. összefoglalójában akarta megadni, ennek azonban csak I. kötete jelent meg 1927-ben.

Még két jogtörténészt is meg kell említeni. Karel Kadlec (1865–1928) összehasonlító szláv jogtörténetet művelt, ő lett a szláv jog első tanára Prágában. 1898-ban a zadrugáról írta első nagyobb tanulmányát, ezt a nagycsaládi szervezetet szláv sajátosságnak tartotta. A délszláv tematikából nőtt ki Werbőczy Tripartituma és a magyar és horvát magánjog (1902), ahol a szláv elemek átvételét mutatta ki a magyar jogfejlődésben. 1903 jelent meg Az agrárjog Boszniában és Hercegovinában, amely a délszláv jogfejlődésről általánosabb képet is adott. De a magyar-szláv összehasonlítás továbbra is vonzotta, A magyar és a horvát alkotmány fő vonásaiban (1906) és bővebben A régi magyar alkotmány (1908) ugyancsak innen származott, s ha a szláv hatást olykor el is túlozta, sok megfontolnivalót adott volna a magyar közjogászoknak. A szlávosság c. gyűjteményes munka számára áttekintést adott a szlávok korabeli helyzetéről (1911). A vlachok és a vlach jog a szláv országokban (1916) azt mutatta ki, hogy a vlachok ugyan eredetileg azonosak a románokkal, a sokfelé ismert vlach jog azonban etnikumtól függetlenül a pásztorkodó étetformához kötődik. Mintegy tanulmányai összegzése volt A közjog története Közép-Európában (1920), ahol szélesebben vetette össze elsősorban a középkorban a cseh-lengyel-magyar fejlődés

párhuzamait. Csak természetes, hogy Niederle őt kérte fel a hiányzó 12. kötet megírására, de ezt már nem tudta teljesíteni, ahogy szláv összehasonlító jogtörténeti terminológiai szótárához is csupán anyaggyűjtése maradt meg.

Miloslav Stieber (1865–1934) a német jogtörténeti tanszék vezetője volt Prágában, ennek megfelelően elsősorban a cseh–német kölcsönhatások érdekelték, 1901-ben a cseh elemnek az alsó- és felső–ausztria közigazgatásra gyakorolt hatását vizsgálta. 1910 a 13–16. századi cseh államszerződéseket tekintette át, kissé későbbi jogászai szempontokat visszavetítve. Érdekes volt A határbíróság c. tanulmánya (1914), amely megint elsősorban a különböző jogrendszerekben élő emberek összeütközéseit vizsgálta. Kadlechez hasonlóan ő is megírta a közép–európai közjog történetének áttekintését (1923) és ugyanakkor a közép–európai magánjog történetét (1923), de Kadlectől eltérően inkább tankönyvszerű összegzésként, csak részben a forrásanyaghoz visszanyúlva, ennek árán viszont teljes áttekintéshez jutott.

Talán egy szót érdemes még szólni arról, hogy az egész korszakon keresztül igen nagy volt az érdeklődés az olvasóközönség részéről egyetemes történeti kérdések, talán pontosabban: külföldi országok története iránt, a nagyszámú (és természetesen könnyen olvasható) német irodalom mellett cseh szerzők is nagy számban írtak kompilációkat. Csak a témák érdekesesek és a megjelenés időpontja. 1849-ben Anglia, Oroszország, Németország és Franciaország történetéről írt cseh szerző, 1853-ben az Egyesült Államokról, később a francia forradalom és Napóleon lépett elő többször is megírt témával, a századfordulón a természettudományok és a technika története. A népszerűsítők, többnyire újságírók, idővel a cseh történelemhez is visszatértek, és elsősorban az 1848 utáni fejlődésről írtak, amelyet a hivatalos történetírás nem tárgyalt, mert túl közel volt.

ON THE HISTORY OF THE CZECH HISTORIOGRAPHY

by Emil Niederhauser

Summary

The essay is part of a chapter of a major study in progress on the history of East-European historiography until the Second World War. It covers the period between the last decades of the 19th century and the First World War, and discusses the careers of those historians who were still active after 1918.

The author analyzes the institutional framework of historiography in this period in the introductory section (the Czech university, archives, museums, periodicals, etc.). The Czech historians took the existence of the Czech nation within the Austro-Hungarian Monarchy for granted and final and wrote their studies in terms of this assumption.

Jaroslav Goll was the leading historian at the turn of the century: he published few works but all the historians who started their careers at that time were his disciples. The study first enumerates Goll's contemporaries, then his students. The most outstanding historian of them was Josef Pekař, who dealt with several periods and had a long and continuing debate with T.G. Masaryk about the meaning of Czech history. Josef Šusta researched world history as well. Václav Novotný, who researched the early Middle Ages and the age of the Hussites, belonged to the leftist bourgeois wing of his students. Zdeněk Nejedlý treated various topics in several volumes but he completed his research on none of them.

From among the younger generation, Kamil Krofta was interested in several topics; he also played a role in starting the training of the Slovak historians after 1918. Zdeněk Václav Tobolka was the first to

study the political history of the 19th century, while it was Vlastimil Kybal who first researched the Baroque age.

Agrarian history was practically written by amateurs, while the history of economics was dealt with by economists; genuine economics history did not take shape at that time yet. Jan Kapras excelled in the history of law. Catholic and Lutheran clergymen played the decisive role in writing church history. Gustav Friedrich's works on the auxiliary sciences of history were on a level with the best European ones in this field. Local history was also in the hands of amateurs; however, some remarkable achievements were made in Moravia in this genre.

Lubor Niederle made a lasting contribution to the archeology of Slav prehistory. As far as classical studies are concerned, Bedřich Hrozný should be singled out, who became world-famous for deciphering the Hittite cuneiform writing.

The Czech historians made great achievements in the history of the Slavic nations: Konstantin Jireček published a major study on the history of Bulgaria when he was still young; later František Hýbl wrote a 2-volume study on the same topic. Jaroslav Bidlo researched the history of the Orthodox Slavs: he identified Eastern-Europe with the territory of the Eastern Church. The law historian Karel Kadlec pointed to the parallels in the Czech-Polish-Hungarian history.

Emil Niederhauser

DE L'HISTOIRE DE L'HISTORIOGRAPHE TCHÈQUE (Résumé)

L'étude présente est en effet un passage d'un travail plus grand, ayant comme sujet l'histoire de l'historiographie est-européenne jusqu'à la 2e guerre mondiale. Elle embrasse — cette étude — la période du dernier tiers du 19e siècle jusqu'à la première guerre mondiale, soit la carrière des historiens qui déployaient leur activité après 1918 aussi.

L'auteur analyse dans l'introduction la formation des cadres institutionnels de l'historiographie dans cette époque (l'université tchèque, archives, musées, périodiques etc.)

Les historiens tchèques considéraient comme fait définitif l'existence de la Bohême en cadre de la Monarchie Austro-Hongroise, et ils écrivaient leurs travaux en ce sens.

Au tournant du siècle Jaroslav Goll était l'historien dirigeant. Lui, il ne publiait pas trop, mais les nouveaux historiens débutants étaient tous ses élèves. L'étude énumère d'abord les contemporains de Goll et après ses élèves. Parmi eux le plus éminent était Josef Pekař. Il s'occupait de plusieurs époques, et il avait une longue discussion avec T.G. Masaryk sur le sens de l'histoire tchèque. Josef Šusta portait sur l'histoire mondiale aussi. Václav Novotný, le chercheur du pré-moyen âge et de l'époque hussite appartenait plutôt à la direction gauche bourgeoise des élèves. Zdeněk Nejedlý recherchait en plusieurs sujets, écrivait plusieurs volumes, mais il ne les finissait jamais. Kamil Krofta de la nouvelle génération avait aussi beaucoup de sujets et jouait un rôle dans le lancement de la formation des historiens slovaques. Zdeněk Václav Tobolka s'occupait en premier de l'histoire politique du 19e siècle et Vlastimil Kybal de l'époque baroque.

L'historiographie agraire était en général cultivée par des amateurs, et celle de l'économie politique était faite par des économistes, mais on ne peut pas dire que cela aurait été vraiment authentique. Le plus éminent des historiens de droit était Jan Kapras. Au domaine de l'historiographie de l'Église c'étaient les prêtres catholiques et luthériens qui jouaient un rôle important. Gustav Friedrich représente déjà un niveau européen dans les sciences auxiliaires de l'histoire. L'historiographie régionale était en majorité dans les mains des amateurs mais avec des résultats importants en Moravie.

Au domaine de l'archéologie: Lubor Niederle créait scientifiquement durable quant à la préhistoire. Il faut encore mentionner Bedřich Hrozný dans l'étude de l'antiquité: par le déchiffrement de la scripture hittite il a obtenu une réputation mondiale.

Les historiens tchèques avaient des résultats importants dans la recherche de l'histoire des peuples slaves. Konstantin Jireček s'est apparu très jeune avec sa synthèse de l'histoire de la Bulgarie, plus tard František Hýbl écrivait 2 volumes sur ce sujet. Jaroslav Bidlo recherchait l'histoire des slaves orthodoxes, il identifiait l'Europe de l'Est avec le territoire de l'Église grecque. L'historien Karel Kadlec démontrait le parallèle du développement tchèque-polonais-hongrois.

Pach Zsigmond Pál

A LEVANTE-TÖRTÉNETÍRÁS FORDULATA 1879 ÉS 1918 KÖZÖTT

E folyóirat lapjain éppen két évtizede tettük tanulmány tárgyává: hogyan jelent meg a középkori Levante-kereskedelem magyarországi útirányát valló nézet a történetirodalomban, és hogyan vált a historikusok közfelfogásává a múlt század java részén át?¹

A tétel kettős eredetűnek bizonyult. Ami az egyik ágát illeti, szoros összefüggés mutatható ki az ún. keleti kérdés 18. század végi–19. század eleji fejleményei — nevezetesen Napóleon keleti politikája és a kontinentális zárlat hatása — és a kora középkori keleti kereskedelem konstantinápoly–dunai útvonaláról szóló koncepció kidolgozása között: a magyar közgazdász Berzeviczy Gergely és a göttingai egyetem tanárai, Arnold Ludwig Heeren és Karl Dietrich Hüllmann műveiben. Ilyen értelmű fejtegetéseik egyaránt 1808-ban láttak napvilágot.

Más történeti összefüggésben bukkant fel a tétel másik forrása: az a felfogás, amely szerint a 14–15. században Erdélyen haladt át a levantei kereskedelem útja. Ezt az állítást, az előbbinél már egy évtizeddel korábban, ugyancsak göttingai historikus: az európai tekintélyű August Ludwig Schlözer fogalmazta meg először — az erdélyi szász Joseph Karl Eder és Georg Gottlieb Hermann megjegyzései nyomán — abban a könyvében, amelyet az erdélyi szász jogok történelmi igazolásának célzatával, felkérésre írt és 1795–1797-ben bocsátott közre. Tőle vette át és fejlesztette tovább a gondolatot egykori tanítványa, Johann Christian Engel, a németajkú magyar történetíró, 1804., 1805. és 1813. évi műveiben.

A levantei áruk kora középkori *dunai* forgalmának motívumát és késő középkori *erdélyi* közvetítésének téziséét az 1830–40-es években kapcsolta össze a történetírás: a fiatal Horváth Mihály a Magyar Tudományos Akadémia 1835-ben hirdetett pályázatára benyújtott művében és egy magát meg nem nevezett erdélyi szász történész, valószínűleg Friedrich Hann, az *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* 1848. évi kötetébe írt értekezésében. A két előadás a levantei kereskedelem útiránya dolgában a 13. századig terjedően nagyrészt Heerenre és Hüllmannra, a 14–15. századot illetően pedig főképp Schlözerre és Engelre hivatkozott. Mellettük

a szász szerző a német közgazdász Gustav Gülichre és a bajornak állt egykori nagy- osztrák historikusra, Joseph Hormayrra utalt, akik viszont maguk is Hüllmannra támaszkodtak ebben a vonatkozásban.

Hormayrt, Hannt, Horváthot szakirodalmi forrásaik mellett saját koruk politikai viszonyai befolyásolták. Egyaránt úgy vélekedtek, hogy a török birodalom összeomlása és a Kelet küszöbönálló átalakulása után az „ázsiai-európai világkereskedelem” újból inkább szárazföldön, mint tengeren fog lebonyolódni – feltehetőleg úgy, ahogy a középkorban, Konstantinápoly török hódoltatása és a Jóremény-fok portugál körülhajózása előtt történt. Ebben az újjáéledni remélt világforgalomban a német, az erdélyi szász, illetve a magyar kereskedelem minél jelentősebb szerepre való igényét akarták alátámasztani, a történelmi előzmények és jogok erejével.

A keleti kérdés aktuális fejleményei és kilátásai ebben az irányban hatottak a keleti kereskedelem középkori menetéről szóló nézetek alakulására egészen az 1870-es évek végéig, amikor fordulat kezdődött a Levante-történetírásban. Ennek a fordulatnak a szakmai tartalmát és történelmi körülményeit vizsgáljuk az alábbiakban.²

1.

Ha Salamon Ferenc még 1885-ben is síkra szállt a keleti cikkeknek az erdélyi szász városokon át Konstantinápolyból való középkori közvetítése mellett, és ennek a felfogásnak a dunai Levante-forgalom hüllmanni koncepciójához illesztett változatát fejtette ki³ – néhány évvel korábban föllépett már az e nézetektől való elfordulás, sőt szembefordulás álláspontja a történetírásban. A fordulatot a nemzetközi tudományosságban a német Wilhelm Heydnek a középkori Levante-kereskedelemtől szóló nagy műve (1879) hozta, amely pár év múlva francia fordításban is megjelent, és mindmáig alapmunkául szolgál a téma tanulmányozásához.⁴

„Kereskedelem-történeti művekben gyakran olvashatjuk — írta Heyd a középkori Európa levantei kapcsolatainak a népvándorlástól a kereszteshadjáratokig tartó „első periódusáról” —, hogy Németország a keresztesháborúk előtt, amikor Itáliával még nem volt olyan élénk a forgalma, a levantei árukhoz a Dunán át jutott. Ez az állítás nem tartható. Ebben az egész korszakban legfeljebb néhány évtizedet tudnék megjelölni, amikor Magyarország állapotai egy ilyen tranzit-kereskedelmet lehetővé tettek... De semmiképpen sem kerülhetett sor arra, hogy ezt az útvonalat a levantei kereskedelem céljára tartósan használják” – szögezte le elutasító álláspontját.⁵ Műve második kötetének függelékében pedig, a keleti áruk fogyasztópiacait külön is számba véve, Hüllmann elméletének okleveles argumentumait is mérlegre tette. Elsősorban az alsó-ausztriai Stein városának 12. század végi és 13. század eleji vámtarifáit, amelyek a Dunán Bécs fölött elvámolt áruk sorában kétségtelenül ázsiai eredetű cikkeket — borsot, szerecsendiót, szegfűszeget, gyömbért — is feltüntettek.⁶ „Nem vonom kétségbe ezt a tényt, de ... sehol sem látok utalást arra, hogy ezek a Steinen áthaladó áruk a Dunán *felfelé* érkeztek volna. Éppúgy származhattak Velencéből is, és kerülhettek a Dunán *lefelé* szállítva az ausztriai forgalomba, például a regensburgiak révén, akik között itáliai kereskedők már korán megjelentek, s akik maguk is korán vállalkoztak velencei kereskedelmi utakra” – hangzott Heyd ellenvetése. S hozzáfűzte: „Bizony már a 13. század előtt is joggal tulajdoníthatunk az itáliaiaknak

nagyobb szerepet a keleti cikkek német földön való elterjesztésében, és csak különösen kedvező konjunktúrák idején nyomulhattak fel ezek az áruk Konstantinápolyból Magyarországon át”.⁷ Ugyanilyen kritikusan foglalt állást annak az 1438. évi adatnak a hüllmanni értelmezéséhez, amely a boroszlóiak budai borsvásárlásáról szól:⁸ „Magyarországot [a 13. század közepétől] velenceiek és ragúzaiak látták el fűszerekkel, s ha ettől kezdve megtörtént, hogy bécsi, prágai vagy éppen boroszlói polgárok... fűszereket szereztek be Magyarországon, akkor ez semmiféle visszakövetkeztetést sem enged meg egy Magyarország és Konstantinápoly közötti kontinentális kereskedelmi összeköttetésre.”⁹ Bővebb formában ismételte meg tehát a „Duna-tézist” elutasító véleményét: „Oklevelek alapján figyelemmel kísérhetjük ugyan, hogy a regensburgiak már a 12. században hosszú szakaszon behajózták a Dunát, látogatták a felső-ausztriai Enns városának vásárait, több vámhelyet érintettek Enns és Bécs között, kereskedés céljából Bécsben hosszasan időztek, és onnan tovább hatoltak Magyarországra.” Velük és mellettük más délnémet kereskedők is használták a dunai útvonalat. „Ám a legtávolabbi ország, ahová nyomon követhetjük őket, Magyarország.” Sőt a bécsiek, akik a 13. század eleje óta a maguk számára akarták fenntartani a forgalmat Magyarországgal, „még ők sem folytatták kereskedelmi utazásaikat innen tovább Szerbia, Bulgária, Bizánc felé; legalábbis ennek a leghalványabb nyoma sincs a forrásokban. A Dunán leereszkedő német kereskedők tehát nem hozhattak magukkal értékes keleti árukat ... Konstantinápolyból. Éppily kevésbé mutatható ki, hogy... netán a bolgárok vagy a magyarok játszottak volna kereskedelmi közvetítő szerepet Konstantinápoly és a Közép–Duna vidéke között”. Eszerint „annak a szokásos feltevésnek, hogy a keleti fűszerek a 13. század elejéig Konstantinápolyból indulva a Dunán jutottak Németországba, és csak Konstantinápolyban a latinok által történt hódoltatása óta vált Itália a fűszerek beszerzési forrásává Németország számára, bizony vajmi kevés alapja van.” Sőt kritikai elemzésébe Heyd immár a cseh–osztrák Constantin Joseph Jireček által nemrég részletesen leírt régi balkáni hadiút¹⁰ kereskedelmi használhatósága iránti kételyeit is belefoglalta: „nagyon kevésbé vették figyelembe ezzel kapcsolatban, hogy a görög birodalom és Magyarország között fekvő országok állapotai még a 12. században is milyen barátság-talanok-békétlenek voltak; keresztes seregek átvághatták magukat rajtuk, de rendszeres karavánkereskedelem aligha fejlődhetett ki ezeken a területeken.”¹¹

S ahogy annak idején Hüllmann argumentációja, úgy most Heyd ellenérvelése tört hamarosan utat magának a tudományos közvéleményben. Hatása érződött már a modern gazdaságtörténet-írás egy más műfajú alpmunkáján: Karl Theodor von Inama-Sternegg háromkötetes német gazdaságtörténetén (1879, 1891, 1901),¹² valamint a geográfus Wilhelm Goetz (Götz) nagyszabású történeti-földrajzi összefoglalásán (1888). Különösen az utóbbi képviselte azt a nézetet, hogy Velence bizánci összeköttetései révén „korai időktől kezdve... biztosítani tudta magának az indiai és belső-ázsiai áruk közvetítését Közép–Európa felé”; ezért a német városok aligha voltak más utánpótlási forrásra utalva.¹³ S ha már Heyd is hangsúlyozta a Velencében létesített *Fondaco dei Tedeschi* — a német kereskedők szálló- és vásárháza — nagy jelentőségét az Itália és Németország közötti áruforgalom közvetítése szempontjából,¹⁴ néhány évvel később (1887) Henry Simonsfeld közzétette a *Fondaco*-ról szóló monográfiáját és okmánytárát, amely speciális megvilágításba helyezte a levan-

tei áruk útját Velencéből a német városok egész sorába, főként Regensburgba, Augsburgba és Nürnbergbe, valamint Bécsbe. (Igaz, az első oklevél, amely a Fonticum Theutonicorum-ot közvetlenül megnevezte, 1228-ból maradt fenn; így Simonsfeld csak kevés tájékoztatást tudott nyújtani a velencei-német kereskedelem korábbi múltjáról.)¹⁵ A századfordulón pedig újabb fundamentális munka jelent meg a témakörben: Aloys Schulte tollából, aki a Velencén kívüli olasz-német áruforgalomra összpontosította figyelmét. (Igaz, Schulte is csak a Szent Gotthárd-hágónak az 1220-as években történt megnyitása után, különösen pedig Pisa, majd a champagne-i vásárok lehanyaglását követő időszakban, vagyis a 13. század végétől, a 14. század elejétől fogva tudott részletesen szólni a *Genovából* Milánón és Comón át főként Konstanz és Basel felé, s innen a Felső- és Közép-Rajna vidékére irányuló forgalomról, és ennek terjedelme szerinte is alatta maradt annak az árumennyiségnek, amely *Velencéből* került a német és osztrák városokba, nagyrészt a Brenner-hágón át és a semmeringi útvonalon.)¹⁶ Mindezzel gazdag tényanyag vált ismertté a német fogyasztópiac keleti cikkekkel való ellátásáról – persze főleg arra az időszakra nézve, amelyet Heyd már a középkori Levante-kereskedelem *második* periódusának, virágkorának nevezett.¹⁷

Heydtől bizonyára függetlenül és más téma kapcsán jutott lényegében hasonló megállapításhoz: a Konstantinápolyból hazánkban át Németország felé menő kora középkori áruforgalom kétségbe vonásához Karl Wilhelm Nitzsch a német nép középkori történetéről írt munkájának második kötetében, amelyet 1883-ban adtak ki hagyatékából. A szerző arra figyelmeztetett, hogy „az Ottóknak az Alpesektől északra fekvő birodalma a Kelet és Nyugat áruit kicserélő utak között, tőlük félreesve feküdt”, sőt „a nagy kereskedelmi utak még a 11–12. században is inkább megkerülték, mint érintették Németországot”.¹⁸ Nagyra értékelve Nitzsch megfigyelését — „mint az egyetlen német historikusét, aki ezt a feltűnő tényt eddig tudomásul vette” — bocsátotta közre 1887-ben tanítványa, a történész-közgazdász Ignaz Jastrow a világkereskedelmi utak történelmi fejlődésén végigtekintő értekezését, amely Heyd munkája mellett szintén hozzájárult a tudományos közfelfogás megváltozásához.¹⁹

Jastrow abból a tényből indult ki (mint Salamon Ferenc és Aloys Schulte is), hogy a középkor korai századaiban „Kelet és Nyugat árucseréje... Konstantinápoly közvetítésével történt. Európa számára ez az empórium volt Ázsia áruinak lerakata és beszerzési forrása.” Igen ám, de a 9–12. századi Európán a távolsági áruforgalom „nem átlós irányban haladt” keletről nyugatnak (ahogy Salamon és részben Schulte is gondolta), „hanem egy négyszög négy oldala mentén, ... amelynek sarkait Konstantinápoly, az Ibér-félsziget, Anglia és Skandinávia alkották”. Így a Boszporusz mellől nem egy, hanem két fő kereskedelmi út indult: az egyik, a már az ókorban használt régi útvonal, amely a Földközi-tengeren Itália, Franciaország, Spanyolország felé vezetett; a másik, az új amely a Fekete-tenger mellékén a Dnyeszter, a Dnyeper és a Don torkolatához vitt, s innen oroszországi folyami és szárazföldi utak csatlakozásával a Balti-tenger és Skandinávia felé tartott. „Így állt elő olyan helyzet, hogy éppen azt az országot, amely Európa szívében fekszik — Németországot —, a világkereskedelem az egész korszakon át sokkal kevésbé érintette, mint más országokat.”²⁰ De azért Németország sem rekedt ki teljesen a Konstantinápolyból jövő forgalomból – tette hozzá Jastrow. Nem zárta ki azt a feltevést (amit Heyd elvetett²¹), hogy regensburgi kalmárok, a Dunán lefelé hajózva, „Magyarország belsejében”

éppúgy kapcsolatba kerülhettek bizánci kereskedőkkel, mint ahogy szárazföldi úton kelet felé szekerezve, Kijevben találkoztak velük (amit Heyd is bizonyítottnak tekintett).²² „Ám ...ennek a forgalomnak a jellegét az a tény határozta meg — hangsúlyozta Jastrow —, hogy nem világkereskedelmi jellegű útvonalon haladt, hanem ama mellékutak egyikén, amelyek a világforgalomnak csupán oldalsó kiágazásai voltak, a helyi szükségletekhez igazodva.” S ez a szükséglet is megszűnt a német városok számára a 13. századtól kezdve, amikor Konstantinápolytól Velence és Genova ragadta magához a kulcsszerepet a keleti áruk forgalmazásában. Most már az Itáliából az Alpokon át német földre vezető útvonalak öltöttek világkereskedelmi jelleget, és a Konstantinápolyon átmenő forgalom „mellékes üggyé” degradálódott.²³

2.

Amikor Heyd művével (1879) megjelent a „Duna-tézis” elvetése a német történetírásban, szinte ugyanabban az időpontban felbukkant az „erdélyi tétel” elutasítása is a magyar szakirodalomban. 1880-ban közzétett doktori értekezésében Csánki Dezső — aki utóbb a Hunyadi-kor történeti földrajzának kidolgozásával szerzett maradandó érdemeket — éppen ilyen értelemben tárgyalta Magyarország kereskedelmi viszonyait Nagy Lajos korában. Egyrészt azt állította, hogy „az alsó Dunához és mellékfolyóihoz vezető, ... különben nevezetes útvonalokról s általában a kelet felé irányuló kereskedésről a kutató rendkívül kevés nyomot talál az oklevelekben”; másrészt úgy értelmezte Lajos néhány szabadalomlevelét, hogy a király által „gondosan ápolott dalmát városok közvetítésével folyt a kelettel való forgalom... A magyarországi kereskedők sűrűn megfordultak a dalmát városokban, s hordozták hazánkba a keleti terményeket s az olasz városokban kifejlett selyem-, fém- stb. ipar készítményeit”. Ebben éppen az erdélyi szászok jártak az élen: „...a Buda felől az Adria partjára vezető út[at], mely Magyarországot a világkereskedelmet kezükben tartó olasz városokkal, s velük együtt a kelettel hozta összeköttetésbe, s melyért Lajos egész életében oly sokat küzdött Velencével, ...leginkább a brassói és szebeni, valamint a pozsonyi kereskedők használták a tengerrel való forgalom közvetítésére.”²⁴ Sőt Csánki közvetlenül is állást foglalt az eddig közkeletű felfogással szemben. „Különösen állítják — írta —, hogy a törököknek Kis-Ázsiában és Európában való előnyomulásuk következtében Erdélyen keresztül ment volna a kereskedés az Indiák felé. Igaz, hogy egy út Trapezunt, Erzerum és a Káspi-tenger felől Balk, Szamarkand, egy másik pedig Bagdad felé vezetett, de hogy ez utak a Fekete-tenger északi partján hol voltak összeköttetésben az Erdélybe vivő utakkal, s hogy kik jártak ezeken, arra nézve alig lehet felvilágosítást adni... Magyarország pedig... nem Erdélyen, hanem az Adriai-tengeren keresztül kapta az indiai terményeket,” jelesül a dalmát városokból — hangzott az „erdélyi tétel” elvető és a „dalmát elméletet” felállító új koncepciója.²⁵

S egy bő évtizeddel Csánki értekezése után megkezdődött az irányváltás az erdélyi szász történetírásban is, amelynek a *Verein für siebenbürgische Landeskunde* pályadíjával koszorúzott mestere, Georg Daniel Teutsch evangélikus püspök nagyhatalású *Sachsengeschichte*-jében még Schlözer, Engel és Hann nézeteit népszerűsítette az 1870-es években is.²⁶ A fordulatot itt Meltzl Oszkár indította el, aki az erdélyi

szászok 14–15. századi iparáról és kereskedelméről szóló tanulmányát egyszerre jelentette meg németül és magyarul 1892-ben.²⁷ A szász szerző Csánkihoz hasonló felfogásban, de nála élesebb hangnemben mutatott rá a korábbi nézetek nyilvánvaló túlzásaira: az olyan vélekedések megalapozatlanságára, amelyek szerint az Oriens és az Okcidens közötti kereskedelem fő útja Erdélyen haladt volna keresztül, és az erdélyi szász kalmárok közvetlen kapcsolatban álltak volna a Földközi-tenger keleti partvidékének empóriumaiával. „Ezen, úgy a belföldi, mint a külföldi tudományban képviselt felfogás manapság már teljesen tarthatatlan, a források semmiféle támogatást sem nyújtanak a fenti állítások beigazolására. Az úgynevezett világkereskedelem sohasem követte a jelzett útirányt... Vajon nem tűnik-e fel mindenkinek, hogy a Róbert Károly, I. Lajos, Zsigmond korából, Korvin Mátyás és azon túl terjedő időszakból fennmaradt számos okmányaink... mintegy közös megegyezés alapján egy árva szóval sem említik a szászoknak Konstantinápolyval vagy Smyrnával és Alexandriával folytatott összeköttetését...?”²⁸

Az ellenvetést persze jogosnak kell tartanunk, de korántsem elsöprő erejűnek (nem is szólva arról, hogy Meltzl, mint dolgozata elárulja, távolról sem tekintette meg a 14–15. századból fennmaradt „számos okmányainkat”).²⁹ Abból ugyanis, hogy az erdélyi szászok nem álltak *közvetlen* érintkezésben a Mediterráneum keleti medencéjének kereskedelmi központjaival, nem következik, hogy balkáni–levantei kereskedők *közvetítésével* sem jöhetett létre ilyen összeköttetés. Továbbá: az a tény, hogy nem voltak közvetlen kapcsolatban a Földközi-tenger kikötőivel, még nem zárja ki kapcsolataikat a Fekete-tenger mellékével. Végül: az a megállapítás, hogy ez az útirány nem volt a világkereskedelem *fő* vonala, még nem cáfolja annak lehetőségét, hogy a levantei forgalom *egyik* ága errefelé tartott: Moldván vagy Havasalföldön át Erdélybe vezetett – még ha nem is vitt Erdélyen és Magyarországon *túl* Közép- és Nyugat-Európába.

Meltzl másik argumentuma nem tárgyi, hanem személyi jellegű volt: Heyd tekintélyét hívta érvül a levantei kereskedelem magyarországi útvonaláról szóló felfogás ellen. Sietett hangsúlyozni, hogy a tanulmányában „előadottak teljesen megegyeznek az újabb német tudományos kutatások eredményeivel a középkori kereskedelmi történet terén”, és idézte Heyd művének néhány mondatát.³⁰ Ámde ez a passzus — amelyet fentebb (teljesebb szöveggel) magunk is idéztünk³¹ — a kora középkori *dunai* tranzitforgalom feltevését cáfolta (amellyel Heyd nem tudott megbékülni), és szót sem ejtett a késő középkori *erdélyi szász* közvetítésről (amellyel a német tudós egyáltalán nem foglalkozott). Azok a szász és magyar történészek viszont, akik reá hivatkoztak — mert e téren Meltzlnak, mint látni fogjuk, számos követője akadt —, a „Duna-tézis” elutasításának címén az „erdélyi tételt” is elvetették.

Ezt a „hézagot” igyekeztek áthidalni az új irányt valló történészek okfejtésének további érvei. Azt hangoztatták, hogy az erdélyi szász városok kelet felől való fűszerimportját forrásszerűen nem lehet igazolni. Mi több: kijelentették, hogy egyes Lajoskorabeli oklevélszövegek egyenesen kizárják azt az állítást, hogy Erdélybe keleti irányból hoztak be levantei cikkeket.

Milyen oklevelekről esett itt szó?

Már Csánki Dezső is kiemelte, hogy Lajos király a levantei áruk (*res maritimae*) behozatalát „határozottan protegálta... melyekben, mint annyiszor kimondá, bővelkednie kell az országnak... Szabadalmakat osztogatott alattvalóinak az Adriával való kereskedésre”, éppen ilyen célból. Így azután — szölt Csánki értelmezése ezekről, a „tengeri áruk” bőségét szorgalmazó oklevelekről — „az Adriával való kereskedés lassanként csaknem egészen a magyarországi (szebeni, brassói, pozsonyi stb.) kereskedők kezébe ment át.”³² Véleményének kialakításához bizonyára hozzájárult az a megjegyzés is, amelyet az egyik ilyen oklevél (a brassóiaknak 1370-ben adott szabadalom) ismertetéséhez Wenzel Gusztáv már korábban hozzáfűzött: „Látjuk ebből, hogy a dalmát tengeri kereskedés Nagy Lajos alatt egész Brassóig, Erdély délkeleti végpontjáig elágazott.”³³

Ezen oklevelek egyikét-másikát — a szász városoknak kedvezményt adókat — hívta tanúságtételre Meltz is. „Lajos királynak 1367. és 1370-ben kelt két okmánya — írta — arra nézve is nyújt felvilágosítást: honnan szerezték be a szászok a borsot és egyéb délszaki fűszereket... A fenti okmányokból kitűnik, hogy a szászok által leginkább felkeresett kereskedelmi piacok között Bécs mellett kétségtelenül Zára városa szerepelt. Hiszen az 1367-ben kelt királyi parancs elsősorban azon kereskedelmi utazások védelmére van szánva, amelynek célpontja Zára volt... Zára városából a szászok csakis keleti és velencei származású árukat hozhattak Magyarországra. S hogy minden kétely eloszlattassék, összefüggésben a zárai utazásokkal, ráutal Lajos király az 1370-ben kiadott okmányban a „tengerentüli” és „idegen” árukra, amelyekkel a szászok a birodalmat ellátják (...regnum nostrum rebus et bonis maritimis atque extraneis locupletetur...); egy további bizonyíték, ha ugyan erre még szükség van, azon állítás tarthatatlanságára nézve, hogy az akkori idők keleti kereskedelme Erdélynek és Magyarországnak vette volna útját.”³⁴

Jegyezzünk meg Csánki és Meltz forrásértelmezéséről itt csak annyit, hogy a szóban forgó oklevelek egy része nem került el Salamon Ferenc figyelmét sem. De ő korántsem vont le belőlük hasonló következtetést, hanem az „erdélyi tétel” keretei közé helyezte ezeket a forrásadatokat. Adria-politikája mellett — írta *Budapest történetének szerzője* — „nagy gondot fordított Lajos a keleti kereskedésre is, mint a Szebennek és Brassónak adott kiváltságok tanúsítják. Ezek a városok pedig a Fekete-tenger közlekedési vonalát jelölik. Lajos intézkedése rájuk nézve abban állt, hogy megkönnyítette számukra az Adriai-tengerrel való száraz közlekedést... Budán... keresztül.”³⁵

3.

Hogy a „Duna-tézis” Heyd és Jastrow által kifejtett cáfolata teljesnek mondható-e; hogy Csánkinak és Meltznek az „erdélyi tétel” megdönteni, a „dalmát tóriát” bizonyítani szánt forrásértelmezése tudományosan helytálló-e, avagy sem — más alkalommal tesszük vizsgálat tárgyává.³⁶ De e helyütt sem mulaszthatjuk el feltenni azt a kérdést: vajon voltak-e az 1879–1880-nal kezdődő historiográfiai fordulatnak a szaktudományon kívül eső tényezői is? Az új történetírói álláspontok létrejöttében vajon közrejátszottak-e olyan típusú aktuális gazdasági és politikai mo-

tívumok is, amelyenek a régi tézisek megszületése és terjedése körül annyira erőteljesnek mutatkoztak?

Erre a kérdésre keresve választ, forduljunk először a jeles magyar geográfushoz, Hunfalvy Jánoshoz, aki 1866-ban *Hazánk közlekedési eszközeiről* szóló akadémiai székfoglalójában kitért a levantei kereskedelemben való részvételünk kérdéseire is. Horváth Mihállyal egybehangzóan úgy vélte, hogy Magyarországnak „a középkorban tetemes átmeneti forgalma volt”, mind a dunai, mind az erdélyi útvonalon. „De már a középkornak másik felében a dunai úton való forgalom csökkenni kezdett, [mert] az olasz városok a kelet és a nyugat közötti közlekedést jobbára magokhoz vonták”; az újkor elején pedig „a Földközi–tengeren való forgalom [is] mindinkább ellankadt, ...s a viláfg forgalom színhelyévé az Atlanti–tenger lett, melyen Európa nyugati országai versenyeztek egymással”. Így alakult ki az a helyzet, hogy míg „a középkorban a viláfg forgalom leginkább csak abból állott, amit olasz kifejezéssel „levantei” kereskedésnek nevezünk”, addig ez „jelenleg a viláfg forgalomnak aránylag csak igen csekély részét teszi... Most a tulajdonképpeni viláfg forgalomnak fő színhelye az Atlanti- és Indiai-tengerek... A Földközi- és Fekete-tengerek most alárendelt medencékA nagy viláfg forgalomra nézve bizony a Duna-út elveszté hajdani jelentőségét!”³⁷ Majd pedig közvetlenül is vitába szállt egy egykorú osztrák vasúthálózati tervezet szerzőjével, aki úgy vélte, hogy „a Fekete- és Adriai-tengerek egyenes [vasúti] összeköttetése következtében a perzsa-angol kereskedelem nagy része, valamint Németország és Hollandia kereskedési mozgalma a Fekete-tenger felé Ausztrián keresztül fog eszközöltetni”. „Én megvallom — replikázott Hunfalvy, Széchenyire emlékeztető modorban³⁸ —, a hazánkon és Ausztrián átmenő viláfg forgalomra nézve oly vérmes reményeket nem táplálhatok, s azt sem képzelhetem magamnak, miképp legyenek képesek a... javasolt vasútak ... az Arábia, Perzsia, India, Egyiptom s keleti Afrika felől Európába menendő kereskedelmi folyamat is az osztrák kikötők felé hajtani.”³⁹ Tehát az élesszemű tudós megfigyelő előtt már az 1860-as évek közepe táján nyilvánvalóvá vált: túlzottan bizonyulnak azok a felfokozott várakozások, amelyeket az Európa és Ázsia közötti kereskedelem „szárazföldi” útjának — Afrika körülhajózása előtti, levantei útvonalainak — feltámasztásához a század első felében oly sokan fűztek. A török birodalom visszaszorítása, a gőzhajózás kiterjesztése a „szabad Duna” egész hosszára a Fekete-tenger felé, a vasúthálózat kiépítése a Balkánon az Adria és a Földközi-tenger irányában – mindez együtt sem képes a régi kereskedelmi utaknak újból elsőbbséget vagy túlsúlyt biztosítani az Indiába vezető világtengeri útvonallal szemben.

De nyilvánvalóvá vált az is, hogy magának a világkereskedelemnek a fogalma, tartalma is lényegesen megváltozott ez időre. Korántsem merült ki az immár az Európa és Ázsia közötti keleti kereskedelemben, hanem fölébe kerekedett a nyugati féltekén, Európa és Amerika között zajló áruforgalom; lejátszódott az az újkor elején indult, több százados folyamat, amelynek során a világkereskedelem központja a Mediterráneumból egyre inkább az Atlantikumba helyeződött át. Ezt a felismerést Jastrow 1887-ben így fejezte ki: visszavonhatatlanul „letűnt már az a korszak, amelyben a világpiacon az ázsiai-európai forgalom határozta meg... A földkerekség egészének bekapcsolásával megszűnt a régebbi értelemben vett világkereskedelem, amelynek lényegét az ismert világ két szélső pontja közötti közvetítés jelentette”. A

mostani viszonyok között „a világforgalom fő vonaláról a korábbi értelemben nem lehet már beszélni, hiszen az egész földgolyót befonja már a nemzetközi utak sokszálú hálózata.”⁴⁰

Végül: az Európa és Ázsia közötti távolsági kereskedelem régi — nem Afrika körüli — útvonalai is jelentős mértékben módosultak azzal, hogy 1869-ben átadták a forgalomnak a Szezei-csatornát.⁴¹ Minthogy a munkálatok 1859 óta folytak, Hunfalvy János 1866. évi értekezésében már a küszöbönálló esemény várható hatásait is fontolóra vette. Az Indiába vezető rövidebb tengeri út hamaros megnyitásának persze nagy fontosságot tulajdonított, de nem mulasztotta el hozzáfűzni, hogy a modern világpiac atlanti központú jellegén „a Szezei-csatorna se fog nagy változást tenni”. Másrészt arra figyelmeztetett, hogy a csatorna üzembe helyezésével „Európa nyugati hajós nemzetei” még kevésbé fognak Magyarországon keresztül közlekedni a Közel-Kelet, Perzsia és India felé, „jóllehet Londonból Indiába a legrövidebb út hazánkon vonul keresztül. Ezen legrövidebb, de egyszersmind legköltségesebb utat legfeljebb némi postai és személyközlekedés fogja választani.”⁴² Jastrow pedig majd két évtizeddel a csatorna üzembe helyezése után arról elmélkedett, hogy Anglia összekötése a Földközi-tengeren és a Szezei-csatornán át Indiával, ha a jelenkor viszonyai között nem is fő útja már a világkereskedelemnek, mégis különleges gazdasági és stratégiai előnyöket biztosít. Nevezetes régi „keresztútját” viszont, amely — az egykori „négyzetű” forgalom keleti oldala mentén — a nagy dél-oroszországi folyóktól a Fekete-tengeren át az égei-tengeri szigetekhez vezet, bármikor elzárhatja az a hatalom, amely a tengerszorosokat birtokolja. „Ebben rejlik ma is ... a Boszporusz jelentősége, Konstantinápoly fontossága” — a keleti kérdés kulcsa.⁴³

Éppen ebben az összefüggésben kell elmondanunk, hogy a keleti kérdés alakulásához, a török birodalom felbomlásához fűzött korábbi várakozások nemcsak gazdasági, hanem politikai és katonai tekintetben is túlzottak bizonyultak. „Die Russen gehen nach Constantinopel. Was wird die Folge seyn?” — jegyezte fel naplójába Szúchenyi a számos kortársában is felötlő kérdést 1829 augusztusában,⁴⁴ amikor Gyibics cári tábornok sumlai áttörése és Drinápoly bevétele közvetlen esélyt adott Konstantinápoly elfoglalására, és szinte a szó szoros értelmében „karnyújtásnyi közelségbe hozta a Porta széthullásának nagy eseményét”, amit Kaunitz kancellár már az 1770-es években sem hagyott számításán kívül.⁴⁵ Nos, az oroszok nem vonultak be Konstantinápolyba, mert attól kellett tartaniok, hogy ez a döntő lépés (Berzeviczy egykori szavaival szólva)⁴⁶ a „féltékeny európai hatalmak” koalícióját hívhatja létre ellenük. Így az 1829 szeptemberében megkötött drinápolyi békeszerződés, bár újabb súlyos állomását jelezte az oszmán birodalom hanyatlásának, mégis lehetőséget adott továbbélésére, és elnyújtotta-meghosszabbította felbomlásának processzusát. Folytatódott a nagypolitikai játszma a Balkánon és a Boszporusz körül: jegyzékváltásokon, szerződéseken és ellenszerződéseken át — köztük olyanokon, amelyek a török birodalom „függetlenségét és területi épségét” garantálták, a tengerszorosokat pedig nemzetközi ellenőrzés alá helyezték —, mert Oroszország is, Anglia is a területi status quo alapjainak fenntartását tekintette időről időre levantei érdekei biztosítékának egymással (és más hatalmakkal) szemben.⁴⁷ Sőt az 1853–1856. évi krími háború — amelyben a törökkel szövetségbe Anglia és Franciaország is hadba lépett Oroszország ellen, Ausztria pedig semleges maradt, de a Krím-fél-

szigeti Szebasztopol eleste után szintén belépéssel fenyegetőzött — átmenetileg még meg is erősítette a Porta megmaradt balkáni pozícióit. A párizsi békekonferencia (1856) elismerte a szultáni állam helyét az európai hatalmak „koncertjében”; ugyanakkor Oroszországot a Fekete-tenger demilitarizálására, Besszarábia déli sávjának s a Duna torkolatvidékének feladására kötelezte.⁴⁸

Az 1877–1878. évi újabb orosz-török háború viszont ismét az orosz sikerek jegyében ért véget: a balkáni Sipka-szoroson való átkelés és Plevna, majd Drinápoly bevétele után a cári csapatok előtt megint szabaddá vált az út Konstantinápoly felé. De a bevonulásra, mint ahogy fél évszázaddal korábban, ezúttal sem került sor. Sőt az orosz kormány a Portával San Stefanóban kötött békeszerződését, amelyben a Balkánt kizárólag a saját érdekei szerint kívánta átrendezni, Anglia és Ausztria–Magyarország éles tiltakozásának hatására kénytelen volt az 1856. évi párizsi békét aláíró hatalmak értekezlete elé terjeszteni. A berlini kongresszus 1878 június-júliusában — amelynek összehívásában a Monarchia külügyminisztere, Andrássy Gyula gróf kezdeményező szerepet játszott, helyszínében és Bismarck kancellár elnökletében pedig az 1871-ben proklamált német császárság hatalmi súlya nyert kifejezést — alaposan átrajzolta a san-stefanói határokat. Románia, Szerbia és Montenegró teljes függetlenségének elismerése mellett, az Oroszország balkáni előretolt állásául szánt „Nagy-Bulgáriának” csupán harmadából lett autonóm fejedelemség, Macedónia továbbra is török uralom alatt maradt. S ha Oroszország (miután már 1871-ben elérte a párizsi béke Fekete-tengerre vonatkozó cikkelyeinek hatálytalanítását) most ismét annektálhatta Dél-Besszarábiát, a Monarchia viszont felhatalmazást kapott Bosznia–Hercegovina (és a novibazári szandzsák) megszállására, amelyet már az előző, 1876–1877. évi osztrák–magyar–orosz megállapodások kilátásba helyeztek, de a san-stefanói békeszerződés figyelmen kívül hagyott.⁴⁹

Bosznia–Hercegovina okkupációja — amelyet a tartományok igazgatásának az osztrák–magyar közös pénzügyminiszter alá rendelése követett — bizonyos értelemben fordulópontot jelzett a Habsburg-állam Balkán-politikájában. Eldőlt az a kérdés, amelyet még Kaunitz herceg tett fel a kücsük–kajnardzi béke (1774) után magának és a jövőendő osztrák államvezetésnek: milyen területekre irányuljanak a Monarchia erőfeszítései az ottomán birodalom öröksége fölött leendő osztozkodásban? Ha II. József inkább az Adria partján való gyarapodást, mint a Fekete-tengerig való terjeszkedést tartotta szemé előtt; ha a 19. század első felében még „ingadoztak a vélemények a megszerzendő területeket illetően: hol a dunai fejedelemségeket, hol a szerb–bosnyák tartományokat jelölték meg az állam elsőrendű szükségleteként”; ha gyakran kaptak hangot olyan nézetek, amelyek a Dunát „az osztrák monarchia fő ütőérének”, „a Duna két partjának egészen a Fekete-tengerig terjedő birtoklását és ... a Duna torkolatának elsőrangú erődítménnyel való védelmét... feladhatatlan államcéloknak” minősítették,⁵⁰ akkor a berlini kongresszussal, Bosznia–Hercegovina megszállásával lekerültek a napirendről Ausztria–Magyarország al-dunai és fekete-tengeri aspirációi. Andrássy Gyula gróf külpolitikáját néhány évvel később már éppen ezeknek az igényeknek a feladásáért hibáztatták. „A legnagyobb osztrák államférfiak — írta a kereskedelem- és diplomácia-történetet együtt művelő történész-politikus, Adolf Beer 1883-ban — a dunai állam számára, ahogyan eddig Ausztriát joggal nevezték, a nagy folyam feletti uralmat vették célba; az első magyar külügy-

miniszter minden ilyen irányú törekvést illuzóriussá tett.”⁵¹ Elfogult értékelés volt ez a javából, de magát a kérdés lezárultát mégis érzékeltette: a berlini kongresszus döntései a Monarchia hatalmi igényeinek nem a Balkán-félsziget keleti, hanem nyugati felén, nem az Al-Duna és a Fekete-tenger, hanem az Adria irányában engedtek teret. S amikor a Bismarcktól felajánlott német-osztrák-magyar Kettősszövetség aláírása után (1879) Andrassy távozott a külügyminiszteri székből, utódai visszatértek az osztrák konzervatív köröknek ama hagyományos — egykor Metternich kancellár által is képviselt — álláspontjához,⁵² hogy a Habsburg-államnak balkáni politikáját a cári Oroszországgal egyeztetve-megegyezve kell kialakítani. Az utódok: Heinrich Haymerle és különösen Gustav Kálnoky úgy vélték, hogy a Monarchia új, nyugat-balkáni pozícióit csak az orosz kormányval való együttműködés útján szilárdíthatja meg és terjesztheti ki Szerbia (majd esetleg Szaloniki) felé, és ennek ellentételeként hajlandók voltak elismerni, hogy a Balkán-félsziget keleti része viszont Oroszország érdekszférájához tartozik.⁵³

Mindezek az aktuális fejlemények nem maradhattak hatástalanok a történetírára sem. A Balkán-politika iránt különösen fogékony Thallóczy Lajos — aki utóbb éppen a közös pénzügyminisztérium levéltárának élén futott be jeles hivatali pályát, és a Bosznia-Hercegovina közigazgatását kiépítő, történészként Szerbiával foglalkozó miniszter, Kállay Béni munkatársa volt jó ideig⁵⁴ — már 1882-ben közzétette levantei útinaplóját, amelyhez a keleti kereskedelem magyarországi múltjának rövid áttekintését is hozzáfűzte. A 12. századot illetően még a „görög-byzantin összeköttetéshez” és a Duna vonalához (ám a folyami forgalommal szemben a dunaparti országúthoz), majd Zimonytól fogva a Balkán-félszigetet átszelő régi hadiúthoz kapcsolta a levantei forgalom menetirányát (nem véve még tudomást Heyd ellenvetéseiről); de a 14. századra vonatkozóan már az adriai összeköttetés jelentőségét hangsúlyozta, és a magyar Anjou-ház kereskedelmi politikájának kulcsát a „mare liberum”-ért vívott harcban vélte föltalálni „a levantin tengeri főhatalom, Velence ellenében”.⁵⁵ További kutatásainak javát pedig a délnyugati-déli terjeszkedés vonalának: Horvát-Szlavónországnak, Dalmáciának, Boszniának, Szerbiának szentelte, s már 1887-ben oklevéltárat adott ki (a raguzai Gelcich Józseffel együtt) Raguz és Magyarország történeti kapcsolatairól.⁵⁶ A levantei kereskedelem magyarországi múltjával foglalkozó historikusok többségét immár nem az al-dunai és fekete-tengeri útvonal, hanem az Adriával való kapcsolat foglalkoztatta. A Csánkinak és Thallóczynak szakmai szempontból nyomába sem érő Meltzl Oszkár pedig nyíltan színt vallott politikai elfogultságáról. A keleti kereskedelem középkori erdélyi szász közvetítésével szemben ugyanis — 1892. évi dolgozatának már ismertetett ellenérvein túl — a legfőbb aduja egy szónoki kérdés volt, amely így hangzott: „Művelődésük összes nyilvánulásaiban voltak-e [az erdélyi szászok] még csak valaha is kelet felé irányulva? Nem mutatja-e lényünk és minden tulajdonunk a nyugat, éspe-dig kizárólag a nyugat behatását?”⁵⁷

4.

A historiográfiai fordulat, amelyet Heyd műve kezdeményezett, a régebbi fel-fogást persze nem szorította ki rögtön és teljesen a szakirodalomból. Nem kisebb

történészek, mint az osztrák Arnold Luschin von Ebengreuth⁵⁸ és a német Georg von Below a hüllmanni koncepcióhoz tartották magukat még az 1890-es években is. „A délnémet városok — írta Below 1898-ban — ... a kereszteshadjáratok idejéig a keleti cikkek nagy, talán legnagyobb részét a dunai úton szerezték be. Ebből a dunai városok, Bécs és főként Regensburg húztak hasznot... De amióta a kereszteshadjáratok alatt és által a levantei kereskedelem zömében Itáliának fordult, a dunai városok kirekedtek belőle. Ekkor Augsburg, Ulm, Basel és a még északabbra fekvő Nürnberg tettek szert kiemelkedő jelentőségre, mint az itáliai-német kereskedelem közvetítői.”⁵⁹

A századforduló után napvilágot látott jelentős német és osztrák gazdaságtörténeti munkák viszont már az új felfogást képviselték, és Heydhez többé-kevésbé hasonló okfejtéssel a dunai utat elvető álláspontra helyezkedtek. Adolf Schaube, aki 1906-ban részletes áttekintést bocsátott közre a Mediterráneum kereskedelem-történetéről a 9. századtól a 13. század közepéig, a következőképpen érvelt: „Hogy Itália és az Alpokon túli országok között [már a 10. században] kereskedelmi összeköttetés állt fenn, mindenekelőtt az a tény bizonyítja, hogy ezekben az országokban elég gyakran említettek olyan árukat, amelyek csak importcikkek lehettek, és behozatalukra aligha kerülhetett sor máshonnan, mint Itáliából. Áll ez például azokra a drága tyrusi bíborkelmékre, amelyeket 908-ban ajándékozott az augsburgi püspök a Szent Gallen-i kolostornak; azokra a fűszerekre, amelyeket a borba szerettek keverni, vagy a borsra, amelyet Ekkehard krónikájának tanúsága szerint a Bodeni-tó felől szerzett be ez a kolostor a háztartása számára.”⁶⁰ Egy arab író, aki a 10. században látogatta meg Mainzot, elcsodálkozott rajta, hogy ebben a nyugati városban milyen sok Távol-Keletről származó fűszert talált, borsot, gyömbért, szegfűszeget és egyebeket.” S más egykorú adatokra is utalva, Schaube így folytatta: „Arra, hogy ezek az áruk netán a Fekete-tenger felől és a Dunán felfelé érkeztek volna, annál kevésbé gondolhatunk, mivel ezt az utat a magyarok vad népe hosszú ideig elzárta. Minthogy pedig ez időben [az arab betörések miatt] a dél-franciaországi kikötőket sem vehetjük még számításba [a levantei áruk behozatala szempontjából], az import csak Itália felől jöhetett. Különösen Velencét tekinthetjük annak a tengeri kikötőnek, amely kedvező körülményeinek köszönhetően a levantei cikkek kivitelének legfontosabb kiindulópontja volt az Alpokon túli országok felé.”⁶¹ Velence volt „az összekötő kapocs egyrészt Felső-Itália és Németország, másrészt Konstantinápoly között” már a 10–11. században is. Velencei hajók hozták innen (vagy esetleg közvetlenül Egyiptomból) a Kelet fűszereit, ahogy erről Thietmar merseburgi püspök 1017. évi feljegyzése tudósít; Velencéből pedig már ekkor is főleg német kereskedők vitték tovább az értékes árukat az Alpokon túlra, amint erre többek között 1001. és 1028. évi források nyújtanak „bizonyítékokat vagy legalábbis jelzéseket”.⁶² Nem kerülheti el a figyelmünket persze, hogy az Itáliából német földre menő áruforgalom e korai időszakra nézve Schaube könyvében is elég szerényen van dokumentálva; idevágó hivatkozásai csak kevéssei mennek túl a Heyd, Simonsfeld és Schulte által közöltekén.⁶³ Új adatokat ismertetett viszont a 12. századból főként Genova tekintélyes egyiptomi fűszerbehozataláról, amelyből Alpokon túli kivitelre is juthatott.⁶⁴

Schaubéval egyezően (bár közvetett módon) foglalt állást a levantei áruk dunai közvetítésével szemben Theodor Mayer az osztrák hercegség középkori külkereske-

delméről írt könyvében (1909). Erre vall, hogy bár a korai századokra nézve éppen Luschin fenti munkáját tekintette mérvadónak, mellőzte belőle a dunai városoknak Bizánccal való kereskedelmi kapcsolatát, és csak a Kijevvel való összeköttetését tartotta bizonyítottnak. Sőt úgy vélte, hogy „a magyarok támadásai a 9. század elején ezeket a fejlődőképes kezdeményeket is megsemmisítették”: noha „a Duna a legrégebb idők óta az egyik legfontosabb és legélénkebb kereskedelmi út volt, a korai középkor zűrzavaros időszaka megakadályozta a jelentősebb kulturális fejlődést”. A viszonyok bizonyosfokú konszolidálódásával Bécsben nagyobb számban megjelenő és Magyarország felé továbbutazó regensburgiaknak sem tulajdonított Mayer, hasonlóan Heydhez, bárminő szerepet egy Bizánccal való esetleges kereskedelmi érintkezésben — amint utóbb maguknak a bécsieknek sem, akiknek a Magyarországgal való áruforgalmat az 1221-ban kibocsátott *Wiener Stadtrecht* Regensburggal szemben biztosítani kívánta. Ami a 12. század végi, 13. század eleji steini vámtarifákat illeti — amelyek Hüllmann értelmezésében a „Duna-tézis” egyik pilléréül szolgáltak —, Mayer bennük sem látott egyebet, mint annak bizonyosságát, hogy az osztrák herceg ekkor már növekvő érdeklődést tanúsított a felső-dunai vámok iránt, mert „a legkülönbözőbb vidékekről sereglettek oda a kereskedők”. „S ha nem is tudjuk pontosan — folytatta —, hogy Velence felé mikor indult meg az osztrák városok kereskedése, annyi bizonyos, hogy Stájerország megszerzése (1192) után gyorsan fejlődött, és Bécsújhely 1244. évi részletes vámtarifájában már világosan kirajzolódott.” Eszerint a textilárukat szinte kizárólag Dél-Németországból, a fűszereket és más levantei cikkeket viszont Velencéből hozták be. „Ezzel már adottak is voltak az osztrák külkereskedelem irányvonalai az egész középkorra szólóan: a közvetítő kereskedelem felfoglalása Magyarország felé, a közvetlen kereskedés biztosítása Velence felé.”⁶⁵

A sort azokkal a jeles magyar gazdaságtörténészekkel folytathatjuk, akik ugyancsak a századforduló körül tűntek fel tudományos publikációikkal. Takáts Sándor és Kováts Ferenc saját kutatásaikkal is erősítették, illetve megerősítettnek tekintették Heyd álláspontját. S úgy értelmezték azt, ahogyan valóban szólt: a levantei kereskedelem középkori dunai útvonalának cáfolataként, és óvakodtak az erdélyi útvonalra is kiterjeszteni, amely kívül esett speciális érdeklődésük körén. „A történetírók túlnyomó része a Dunáról azt képzeli — írta Takáts 1900-ban —, hogy az a keletet a nyugattal már a középkorban is összekötötte, s hogy rajta, mint a legolcsóbb s legtermészetesebb úton, élénk átviteli kereskedés folyt. Ma már ez a nézet, főleg Heyd kutatásai óta, megcáfoltnak tekinthető. Heyd ugyanis a középkori levantei kereskedelem történetéről írt nagy munkájában kimutatja, hogy a kelettel sem a német, sem az osztrák városok kereskedői közvetlen összeköttetésben nem állottak, hajóik a Dunán lefelé Magyarországnál tovább sohasem jutottak, s hogy végül a német kereskedelmi forgalomban szereplő keleti árucikkek vagy az olaszok, vagy a flandriaiak közvetítésével kerültek oda. Keleti kereskedelemről a Dunán csakis attól az időtől fogva lehet szó, amióta a török Magyarországot meghódította.”⁶⁶ Hasonlóképpen vélekedett Kováts Ferenc egy évvel később: „...a Dunán a középkorban is élénk forgalom uralkodott, amely azonban különféle okok miatt világforgalommá ki nem fejlődött... A Duna menti szállításnak Európa középkori nemzetközi kereskedelmében... nem jutott az a szerep, amely azt azon körülmény folytán megillette volna, hogy a kelet kincsei, különösen a fűszerek s selyemszövetek Bizánctól a Du-

nán felfelé olcsóbban és gyorsabban szállíthatók voltak [?], mint a Földközi-tengeren át Olaszországon keresztül.”⁶⁷ A pályájának immár tetőpontjára ért (s egyben idő előtti végéhez közeledő) Acsády Ignác szintén magáévá tette Heyd véleményét. „Ami a német birodalom és az északi országok közti árucserét illeti — írta 1903-ban —, a 11. században van ugyan nyoma, hogy magyar földön át keresett utat”; de „az igazi világkereskedelem nyugatról sem kelet, sem észak felé nem az ő területén át folyt. Noha némelyik keresztes had magyar földön vonult keletre, az áruforgalom nem követhette, mert ahol a magyar határ véget ért, ott megszűnt a nélkülözhetetlen jogbiztonság, s oláhok, rácok, bolgárok, Lajos idejében már törökök is, lehetetlenné tették, hogy a konstantinápolyi forgalom akár csak részben a szárazföldet válassza.” Sőt Acsády, helyt adva Csánki és Meltzl érvelésének, az „erdélyi tételt” is eljuttatta. „A gyarmatárúk és fűszerek — szólt Nagy Lajos Magyarországról — akkor sem szárazföldön, hanem tengeren, főleg Velencéből jutottak hozzánk. Az a régibb feltevés, mintha Konstantinápolynak török kézbe jutása előtt a bizánci és általában a levantei kereskedés útja hazánkon át vitt volna nyugatra, az egykorú adatokban nem nyer megerősítést, mert ezek szerint még a brassói, szebeni és más királyföldi kereskedők is nyugaton vagy a dalmát tengerparti városokban szereztek be a fűszert és gyarmatárút.”⁶⁸

A „Duna-tézissel” szemben felhozott érvek olyan súlyosak voltak, az „erdélyi tétellel” szembeniek pedig, lám, olyan nyomatékosnak tűntek, hogy ezután (egy ideig) aligha teremhetett babér a korábbi nézetek szószólóinak a gazdaságtörténet-írásban. De a 20. század eleji Magyarország szellemi-politikai légkörében nem volt könnyű lemondani a középkori világkereskedelem hazai vonulatáról — kivált egyszerre mindkét útvonaláról —, hiszen az jól hozzáillett az ezeréves magyar birodalom történeti nimbuszához és jelenkori aspirációihoz. Az áthidaló megoldást a témával foglalkozó ifjabb disszertánsok dolgozták ki. Egyrészt visszanyúltak Salamon Ferencnek ahhoz a (Jastrow által tévesnek ítélt) véleményéhez, amely szerint a keleti áruk fő lerakatát és beszerzési forrását: Konstantinápolyt egy átlós irányú fő útvonal kötötte össze Nyugat-Európával, s ez az út „múlhatatlanul” Magyarországon ment keresztül. Másrészt az Európát átszelő diagonális magyarországi szakaszát már nem a Duna vizén, hanem — ebben Thallóczyt követve — a dunaparti országúton, balkáni folytatását pedig a régi hadiúton vezették Konstantinápolyig. A 11. században kifejlődő kereskedelmi összeköttetés — írta erről Diószegi András 1909. évi értekezésében — „a 12. és 13. századokban még élénkebbé lett Magyar- és Görögország között.” „A levantei kereskedés egy része dél felé a Duna völgyében vette útját” Zimonyi; onnan „Belgrádba, majd Szendrőn át Barancsra ért, ahol délre fordult, s a Morava völgyében ment Niš és Konstantinápoly felé.”⁶⁹ Hozzá hasonlóan képzelte el a 12–13. századi levantei kapcsolatot Borcsiczky Béla 1914-ben, ugyancsak abban a hiszemben, hogy „hazánkat geográfiai helyzete szinte predestinálta a két vidék [ti. Flandria és Konstantinápoly] közötti kereskedelem lebonyolítására. A régi legfőbb útvonalak egyike tényleg Magyarországon megy keresztül... Bécsből Budán át a Duna jobb partján; ...Belgrádnál hagyja el hazánkat, onnan pedig Niš–Szófia–Ichtiman vonalán megy Konstantinápolyba”. Utóbb azonban — folytatta fejtegetését — „a keleti cikkek, melyeket az európai fogyasztó közönség egyre jobban megszokott, az Alpok hágóin haladtak Velencéből” német földre; így Magyarország „a 14. szá-

zadban már elvesztette a világforgalom útját”. Éppen „a legfőbb kereskedelmi út visszahozása hazánk területére volt a 14. és 15. század uralkodóinak egyik célja” – értelmezte a szerző Nagy Lajos és Zsigmond nemzetközi távlatú kereskedelempolitikáját. Ámde Velence ellenében „sem Lajosnak, sem Zsigmondnak nem sikerült Genua segítségével áttérlni a világforgalmat” Magyarország földjére, sem a Duna vonalán, sem Erdélyen át. Utóbbi vonatkozásban „bizonyítékaink ...elsősorban negatívumok: nincs adatunk arra, hogy kelet felől vittek volna be fűszereket a szász városokba nagyobb mennyiségben; másodsorban pozitívumok: bizonyos, hogy a szász kereskedők a dalmát partokról vitték haza a fűszer- stb. árukat. Minthogy pedig nem volna érthető ez a nagy kerülő, ha meglenne a rövid út a Fekete-tengertől, ez a bizonyíték teljesen elég... Elfogadhatjuk tehát végeredménynek azt, ...hogy ...nem áll, mintha a levantei kereskedelem egyik útja hazánkon jött volna át nyugat felé”.⁷⁰ Borcsiczkynak ez a „végeredménye” persze Csánki és Meltzl fentebb idézett oklevél-értelmezésén alapult, amelyet más alkalommal tettünk vizsgálat tárgyává.⁷¹ Most csak azt szögezzük le még egyszer: a levantei kereskedelem egyik útja Erdélybe és Magyarországra vezethetett úgy is, hogy nem ment hazánkon át tovább nyugat felé. Másrészt: Lajos király és Zsigmond császár nagyralátó kereskedelempolitikai célokat tűzhetett ki anélkül is, hogy az Árpád-korban netán Magyarországon áthaladt világforgalom „visszahozására” gondolt volna bármelyikük.

A 20. század eleji magyar történetírás témánkra vonatkozó hozadékát tehát abban összegezhetjük, hogy a „dunai tézis” „dunaparti tézissé” szárazföldiesült, az „erdélyi tétel” viszont teljesen elbukott: a Fekete-tenger elvesztette vonzóerejét, a szemek az Adriára szegeződtek.

5.

Szívósabb utóvédharcot folytatott persze az „erdélyi tétel” az erdélyi szász (illetve szászokról szóló) történetírásban. A szász városok 14–15. századi gazdasági fejlődését tárgyaló 1905. évi értekezésében Horváth Jenő eléggé bő teret szentelt Brassó, Szeben, s Beszterce havasalföldi és moldvai kereskedelmének, és megjegyezte, hogy „a fűszerek a forgalom jelentékeny részét képezik” – de ezt nem kapcsolta össze a Levante-kereskedelem közvetítésének kérdésével. Az erdélyi szász polgárság szerepét a később diplomáciatörténetre váltó szerző inkább a magyar „birodalmi gondolat erejének” a jeleként értékelte.⁷² Egyes szász historikusok viszont — mint Rudolf Briebrecher 1908-ban⁷³ és Emil Fischer 1911-ben — a levantei forgalom útirányáról szóló korábbi nézeteket éltették tovább, és a németiség kelet-európai kultúrmisszióját hangsúlyozták. „Az Indiából Európába menő szárazföldi út — írta Fischer — akkoriban [ti. Konstantinápoly török hódolatása előtt] még Perzsián és Kis-Ázsián át Konstantinápolyba vitt, onnan pedig a dunai fejedelemségeken és Erdélyen vagy Lengyelországon (Lembergen) keresztül nyugat felé haladt. Ennek a kereskedelemnek, mihelyt elérte a balkáni országokat, erdélyi szászok vagy lengyelországi németek voltak a fő közvetítők.”⁷⁴

Az áttörést itt a berlini és heidelbergi egyetemen tanult szász történész, Otto Fritz Jickeli 1913-ban megjelent doktori értekezése hozta. Az ifjú szerző imponáló tudományos bátorsággal állapította meg: a 18–19. századi erdélyi szász történetírás

„feladatát abban látta, hogy a múlt ismeretéből fegyvert kovácsoljon a jelen harcaihoz. Tehát... a múltból különösen azt igyekezett kiemelni, ami a korábbi nagyságról szólt, s ezért szívesen és kritikátlanul vette át azt az állítást is, hogy egykor a szászok közvetítették a kereskedelmet az Oriens és az Okcident között”. S ha a szászok hajdani virágzó Levante-kereskedelmének színestollú felidézője, Friedrich Hann 1848-ban még éppen abban bízott, hogy „Erdély a maga jogát a kelet felé áramló világkereskedelemben... a jelenben is... egyre inkább érvényesíteni fogja,”⁷⁵ akkor Jickeli immár rezignáltan búcsúzott mind a múlt e „kedves ábrándjaitól”, mind a „derűs jövőbe tekintés” hasonló illúzióitól: „a szász kereskedőnek végérvényesen fel kell adnia azt a reményét, hogy a nemzetközi távolsági kereskedelemben valaha is újból szerepet játsszék.” Szerényebb lehetőségekkel élve kell arra törekednie, hogy régi stílusú kalmárból kapitalista üzletemberré váljék.⁷⁶

A romantikus-nacionalista történetírás politikai célzatáról és az „erdélyi tétel” addigi forrásbázisának kétes voltáról meggyőzően szóló Jickeli azonban maga sem sorolhatta legjobb szakmai erényei közé a középkori források elemzését.⁷⁷ Nagy Lajosnak a „tengeri áruk” bőségét és a szász kereskedők dalmáciai utazásait szorgalmazó egyik oklevelére hivatkozva, szintén arra a megállapításra jutott, hogy az erdélyiek „a keleti árukat és fűszereket legnagyobbbrészt Velencében és Zarában, részben pedig Budán szerezték be”.⁷⁸ Noha, Borcsiczkyhoz hasonlóan, már az *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* első három kötetét is használhatta — az erdélyi szász tudományosság e nagyértékű kiadványsorozata 1892-ben indult —, elkerülték a figyelmét azok az oklevélszövegek, amelyek (mint másutt kimutattuk)⁷⁹ ellene szólnak a fenti megállapításnak. Mindamellet Jickeli — Meltzl-től eltérően — az erdélyi közvetítés lehetőségét nem zárta ki teljesen, hanem a dunai útvonallal együtt, Jastrow nyomán, a középkori Levante-kereskedelem „mellékereskedésének” (Nebenäderchen) minősítette.⁸⁰

De a századforduló körüli magyar és erdélyi szász történetírásnál nagyobb hozadéka volt témánk szempontjából az egyidejű román történetkutatásnak. Az 1856-i párizsi békekonferencián résztvevő hatalmak újabb döntése nyomán 1859-ben Románia néven egyesült dunai fejedelemségek historikusait éppen államuk földrajzi és politikai helyzete predesztinálta arra, hogy az Al-Duna-vidék és Fekete-tenger mellék kereskedelem-történetének kérdéseit további vizsgálat alá vonják. Hiszen Wilhelm Heyd — aki részletesen tanulmányozta és maradandó érvénnyel határozta meg a Fekete-tenger északi partvidékén létesült itáliai kolóniák, kivált a genovaiak legfontosabb támaszpontja: a Krím-félszigeti Kaffa (Theodosia, Feodoszija) és a velenceiek nevezetes piachelye: a Don-torkolati Tana (Azov, Azak) alapításának körülményeit (1266 körül, illetve 1332-ben) és szerepét a levantei kereskedelemben⁸¹ — csak röviden utalt a Pontusz nyugati, Moldvára néző partvidékének telepeire.⁸² A nagyívű tudományos (és politikusi) pályára hivatott román történész, Nicolae Iorga figyelme immár éppen ezek felé fordult.⁸³ 1899-ben jelent meg az a könyve, amely a Duna deltájának északi ágánál fekvő Chilia (Kilia, korábban Licostomo) és a Dnyeszter-torkolati Moncastro (korábban Mauro Castro, román nevén Cetatea Albă) kialakulását vizsgálta, és az 1370-es évektől kezdődően mutatta ki a genovai telepések jelenlétét e fekete-tengeri kikötőkben, amelyek a 15. században huzamos ideig a moldvai fejedelemség fennhatósága alatt álltak és részt vettek a levantei

kereskedelem közvetítésében.⁸⁴ Tanártársa a bukaresti egyetemen, Joan Bogdan pedig a havasalföldi fejedelemség és a magyar királyság 15–16. századi viszonyáról bocsátott közre fontos forráskiadványokat 1902-ben és 1905-ben; ezek főként Brassó Kárpátokon túli kereskedelmi kapcsolatainak ismeretéhez járultak hozzá sok adattal.⁸⁵

Más vonatkozásban is méltánylást érdemelnek a századforduló körüli román, valamint lengyel kutatások. A Levante-kereskedelemnek olyan, a dunainál és erdélyinél északabbra eső útvonalaira adtak kitekintést, amelyek eladdig nem kerültek a történésztiták keresztútjébe, sőt viszonylag kevés szót ejtettek róluk. Azokra a szárazföldi utakra, amelyek a Fekete-tenger északi partjairól, Kaffa és Tana felől vezettek nyugatra: Lengyelországba.

Heyd persze főként arra a tengeri útra figyelt, amely Velence és Genova összeköttetését a Dardanellákon és Boszporuszon át biztosította pontuszi kolóniáival (s útközben Perával, a genovaiak Konstantinápoly melletti fontos telepével). De azért azt is megemlítette, hogy a velencei szenátus már 1343-ban szárazföldi úton, nevezetesen Lembergen (Ciutat de Leo) át küldött futárokat Tanába; s ezt a menetirányt később — ha a tengerszorosokon való áthajózás politikai vagy katonai okokból bizonytalanná vált — a genovaiak is igénybe vették Kaffa felé: futárszolgálatra, hivatalnokok és zsoldosok kiutaztatására. Sőt — mutatott rá a német tudós — kereskedelmi forgalom is zajlott ezen az úton; hiszen a nürnbergi üzletember Ulman Stromer 1360 és 1407 között vezetett feljegyzéseiben azt is érdemesnek tartotta feltüntetni, hogyan számítható át a keleti fűszerek Tanában használatos mértékegysége (kantar) a Lembergben (Leynburk) és Nürnbergben szokásos mértékre.⁸⁶

Éppen ennek a Lembergbe s onnan tovább nyugatra vezető szárazföldi útnak az áruforgalma rajzolódott ki most már határozottabb kontúrokkal a 20. század eleji lengyel és román publikációkból. Krakkó középkori kereskedelméről 1902-ben megjelent könyvében a lengyel Stanisław Kutrzeba megállapította, hogy Kaffa és Lemberg (Lwów) között rendszeres kereskedelmi kapcsolatok fejlődtek ki: kaffai és genovai kalmárok a „tatár úton” (strada Tartara) — a kipszaki tatárok uralta földeken át — fűszert, főleg borsot és gyömbért, selymet és más keleti cikkeket vittek Lembergbe; innen kerültek az értékes áruk a krakkói piacra és nyugatabbra. A 14. század második felétől kezdve pedig — Krakkó és Lemberg heves kereskedelmi versengése közepette — egy másik, délebbre eső utánpótlási vonal is megnyílt Lengyelországból a Fekete-tenger felé: Moldván keresztül. Ez az út Lembergől Halicson át a moldvai Suczawába (Suceava) vezetett, s innen Bialogrodba vitt — ami nem más, mint a Iorga által tanulmányozott Dnyeszter-torkolati Moncastro, románul Cetatea Albă (Fehérvár) szláv (lengyel) elnevezése. (Török nevén: Akkerman.)⁸⁷

A „moldvai út” (via Walachiensis) áruforgalmának, Moncastro és a Duna-torkolati Chilia piacainak növekvő jelentőségét állította azután fejtegetéseinek középpontjába a bukovinai Csernovicban (Czernowitz, Cernaui) élő román historikus, J. Nistor, aki az eddigi kutatásokat számba véve és kiegészítve, 1911-ben összefoglaló munkát tett közzé a moldvai fejedelemség 14–16. századi külkereskedelmi viszonyairól. Felvázolva Moldova kapcsolatait Lengyelországgal, Erdéllyel és más országokkal, művének mintegy tetőpontjaként éppen arról értekezett, milyen szerepet töltött be

Moldva a levantei kereskedelemben.⁸⁸ Vizsgálódásának eredményeit pedig, a nagyobb nyomaték kedvéért, előre is bocsátotta könyvének első szakaszába.

„Moldva — hangsúlyozta Nistor — két különböző gazdasági terület, északon és nyugaton a német, délkeleten a levantei térség között terült el. Egyikből a másikba a legközelebbi, legbiztosabb és legkényelmesebb út Moldván vezetett keresztül; így a moldvai kereskedelem elsősorban tranzit-kereskedelem volt.” Ez a 14. század második felétől kezdve bontakozott ki, amikor a tatárok kiűzése után Moldva a Fekete-tenger felé terjeszkedett, és Alexandru cel Bun uralkodása alatt (1400–1433) egyfelől kereskedelmi kapcsolatokat épített ki Lengyelországgal és Erdéllyel, másfelől fennhatóságot szerzett a genovaiak szomszédos pontuszi telepei felett. Ștefan cel Mare (1457–1504) idején pedig „a moldvai kereskedelem fejlődésének csúcspontjához érkezett. Mint Chilia és Cetatea Albă ura, Ștefan ellenőrzése alatt tartotta [!] a Kelet és Nyugat közötti áruforgalom java részét. A moldvai tranzitkereskedelem akkoriban nemzetközi jelentőséget nyert, minthogy a világkereskedelem folyamának hatalmas ága Moldván áramlott át”.⁸⁹

Ismerősen hangzanak ezek a mondatok. Hiszen Schlözertől és Engeltől kezdve Horváth Mihályon át Hannig és Teutschig történétírók hosszú sorától olvashattunk már hasonló megállapításokat az Oriens és Okcident közötti kereskedelem középkori közvetítéséről – csak éppen nem Moldvára, hanem Erdélyre, az erdélyi szász városokra vonatkozóan. Nistor persze több történelmi tényre támaszkodott, mint amazok, és az adatok szorgos összegyűjtésével hasznos munkát végzett. Ám ő sem tudta kivonni magát ama kísértés alól, amelyet Jickeli ugyanez idő tájt oly bátor kritikával illetett szász történétíró-elődeinél: a múlt pozitív mozzanatainak egyoldalú kiemelésével és jókora eltúlzásával jelenkori politikai célokat szolgált. Moldva hajdani világkereskedelmi jelentőségének meghirdetése – a fiatal román királyság történelmi öntudatát és hatalmi igényeit, nem utolsósorban a Dnyeszter és Duna torkolatvidékére való történelmi jogát volt hivatott alátámasztani.

S az ilyen aktualizáló hajlandóságok-törekvések a szakma legnagyobbjaitól sem voltak idegenek. Nicolae Iorga 1899. évi könyvében, saját koráig vezetve történelmi előadását, nyíltan is megfogalmazta politikai célzatát: „a haza szétszórt tagjainak” helyreállítását.⁹⁰ Tőle idézte Nistor 1911-ben a hasonlatot: Cetatea Albă és Chilia, amelyet 1812-ben Besszarábiával együtt Oroszországhoz csatoltak, volt „Ștefan cel Mare Moldvájának gazdasági tüdeje”.⁹¹ S erre válaszolta a magyar Domanovszky Sándor 1918. évi tanulmányában — amelyben egyébként a Levante-kereskedelem dunai útvonaláról szóló tézis szakszerű bírálatát nyújtotta —, maga sem tudván ellenállni a kísértésnek: „...bátran nevezhetjük a középkorra vonatkoztatva a magyarság partvidéket Magyarország tüdejének.”⁹²

6.

Időközben persze az európai konstelláció — amelyre legutóbb a berlini kongresszust követő évtizedben vetettünk rövid pillantást — gyökeresen átalakult. Az egyik legszembevetőbb új fejlemény az egyesült Németország rohamos gazdasági fejlődése és világpolitikai előretörése volt. Az 1888-ban trónra lépett II. Vilmos császár kormánya, Bismarck kancellár lemondása (1890) után, mind Európában, mind

Európán kívül expanzív politikába lendült, nagyarányú flottaépítési program megvalósításához látott, és növekvő gyarmati igényeket támasztott a tengerentúlon.

A német terjeszkedési törekvések nem hagyták hatóságukon kívül a Balkán-félszigetet és Törökországot sem – azt a térséget, ahol Bismarck óvatos és tartózkodó politikát folytatott; azt hangoztatva, hogy a balkáni ügyek az ő számára „nem érnek annyit, mint egy pomerániai gránátos csontjai”. Az új kormányzat politikai gesztusai viszont — köztük a császár 1898. évi látogatása a török birodalomban, ahol a 300 milliónyi muzulmán barátjának és védelmezőjének tüntette fel magát — ország-világ előtt kinyilvánították, hogy Németország érdekelt immár a keleti kérdésben is. Az pedig több volt, mint gesztus, hogy egy német társaság már 1893-ban vasútépítéshez fogott Kis-Ázsiában, 1899-ben pedig koncessziót kapott a Portától egy olyan távolsági vasútvonal kiépítésére, amely Konstantinápolyt Bagdaddal és a Perzsa-öböllel köti össze, s így a német birodalomból közvetlen szárazföldi utat biztosít a Közel-Keletre, minthogy az *Orientbahn* Konstantinápolyig terjedő vonala már 1888-ban megnyílt a forgalom előtt.⁹³

A nagyszabású projektum, amely Berlin–Bagdad (Hamburg–Bagdad) vasúttverv néven vált világszerte ismeretessé, technikai problémák miatt ugyan a vártnál lassabban valósult meg, de annál élénkebb diplomáciai viták tárgyává lett a következő években, hiszen Németország fokozódó törökországi befolyása és a Perzsa-öböl lig hatoló aspirációi Oroszország és Anglia közelkeleti érdekeibe ütköztek.⁹⁴ Sőt a nagy port felvert vállalkozás nemcsak a politikusokat, hanem a historikusokat is megmozgatta. A francia Édouard Driault, Napóleon keleti politikájának monográfusa már 1904-ben kiadott könyvében utalt rá, hogy a „Berlin–Bagdad”, illetve „Hamburg–Bagdad” program meghirdetése ismét ráirányította a történészek figyelmét a francia császár egykori „híd a Kelet felé” tézisére, amelynek lényege szintén nem volt más, mint a közvetlen szárazföldi összeköttetés megteremtése Konstantinápolyon át Perzsiával és Indiával, az angolok tengeri hegemoniája ellenében.⁹⁵ S ha, mint tudjuk, éppen a napóleoni politika légkörében és történelmi alátámasztásaként született meg annak idején Heeren és Hüllmann koncepciója a középkori Levante-kereskedelem szárazföldi vonulatáról: konstantinápoly-dunai útirányáról, akkor nem tekinthetjük véletlennek, hogy most a Berlin–Bagdad jelszó hatására a „Duna-tézis” is kezdett újraéledni, amely a Heyd művének megjelenése óta eltelt évtizedekben már-már kiveszni látszott a történetirodalomból. A tirol-i osztrák Hans von Voltelini 1912-ben Bécs városának középkori topográfiájával is bizonyítani próbálta, hogy a keleti áruk dunai felhozatala megelőzte Velence révén történő közvetítésüket; H. Zimmerer pedig 1914-ben úgy vélekedett, hogy a Velencéből jövő import a 13. századtól fogva sem tette fölöslegessé a levantei kereskedelem dunai útvonalát.⁹⁶ „Egy régi kereskedelmi út felújítása” – ezzel a tétellel indította fejtegetéseit az amerikai E.M. Earle is, amikor (már az első világháború után) megírta a Bagdad-vasút s a körülötte zajló nagyhatalmi torzskodás szövevényes történetét.⁹⁷

De nemcsak a császári Németország közvetlen érdekeltségvállalása volt a keleti kérdés alakulásának új fejleménye, hanem a régi balkáni ellentétek is új mozzanatokkal élesedtek a világháborút megelőző évtizedben. Az Osztrák–Magyar Monarchia hatalmi céljait — az 1878-ban megszállt Bosznia–Hercegovina annektálását, az érdekszférájának tekintett Szerbia birtokba vételét és a kijáratot az Égei-tengerhez

Szaloniki irányában — bizonyos ingadozásokkal ugyan, de egészében véve továbbra is az Oroszországgal való egyezkedés hagyományos politikájának folytatásával próbálta elérni. De 1903-tól, amikor Obrenovics Sándor szerb király gyilkosság áldozata lett és Karagyorgyevics Péter lépett a trónra, Szerbia kormánya mindinkább a Monarchia ellen fordult és oroszbarát irányt vett. 1908-ban pedig, amikor Aloys von Aehrenthal közös külügyminiszter a Boszniát Szalonikival összekötő ún. szandzsákvasút tervével állt elő, majd pedig kezdeményezésére csakugyan sor került Bosznia-Hercegovina anektálására, immár vége szakadt a Bécs és Szentpétervár közötti egyezkedés politikájának is. Ugyanakkor az annexió idején Berlintonl kapott diplomáciai támogatása fejében Ausztria-Magyarország végleg elkötelezte magát a világméretű konfliktus felé haladó Németországnak. Hiszen ekkorra már kialakult az a nagyhatalmi blokk, amely végső soron a német vetélytárs elleni összefogásra irányult. 1904-ben Anglia és Franciaország lépett „szívélyes megegyezésre” (entente cordiale), kölcsönösen elismerve Egyiptom angol és Marokkó francia fennhatóságát; 1907-ben pedig Anglia és Oroszország kötött egyezményt, Perzsiát osztva befolyási övezetekre. (Franciaország és Oroszország között már 1892 óta katonai szerződés volt érvényben.)⁹⁸

S amikor a Monarchiának Németországhoz fűződő köteléke szorosra zárult, másik szövetségi kapcsolata már nagyon is meglazult. Olaszország, amely 1882-ben Franciaországgal fennálló ellentéte miatt vállalta a német-osztrák partnerséget a Hármasszövetségben, a századforduló körül rendezte viszonyát latin szomszédjával (kölcsönösen elismerték egymás előjogait Marokkóban, illetve Tripoliszban), viszont mindinkább szembekerült Ausztria-Magyarországgal. Ebben, irredenta törekvései mellett, főleg az játszott közre, hogy immár maga is részesedni kívánt a végső balkáni osztozkodásban: a még török uralom alatt álló Albániára aspirált az Adria túlsó partján. 1902-ben megújították ugyan a Hármasszövetséget, de pár hónappal később olyan olasz-francia egyezményt írtak alá, amely valójában Olaszország elszakadásával volt egyértelmű. A következő években már fegyveres konfliktus sem tűnt kizártnak a Monarchia és névleges szövetségese között, főként (a szerb részről is célba vett) Albánia körül, amely utóbb a két Balkán-háború árán (1912–1913) független státust kapott.⁹⁹

A jelenkor politikai fejleményei pedig ebben a vonatkozásban is kihatottak a történetíráásra: beszüremkedtek az Adria-vidék 14. századi történelméről szóló munkákba is. Dobos Ferenc 1905-ben közzétett értekezésében Nagy Lajos Velence elleni küzdelmeit a maga korának osztrák-magyar-olasz ellentéteivel állította párhuzamba, utalva Olaszország adriai terjeszkedésére és albániai terveire. „Bár a világkereskedelem túlnyomó része ma az óceánokon mozog”, ma is a Földközi-tenger „a legrövidebb és legtermészetesebb út a Kelet felé”; a Mediterráneumon belül pedig kulcsfontossággal bír „az Adria uralmának kérdése”. „Oly kincs az Adria, melyért mindig érdemes volt s melyért ma is érdemes küzdeni,” amikor „Magyarországnak 203 nagy hajója jár az Adrián” – vonta le aktuális következtetését középkori stúdiumaiból.¹⁰⁰ S véleményében nem kevesen osztoztak tudós körökben is. 1910-ben Magyar Adria Egyesület alakult azzal a céllal, hogy „az Adriát és magyar partvidékét magyar kutatókkal tanulmányoztatni s feltárni és a hadi és kereskedelmi tengerészetet propagálni” segítse – számolt be róla a mérnök-történész Gonda Béla, aki az 1890-es

években még Vásárhelyi Pál munkásságával és az Al-Duna-szabályozás történetével foglalkozott, de figyelme később már a magyar tengerpart felé terelődött és 1910 óta az Adria Egyesület elnökeként tevékenykedett.¹⁰¹ Az egyesület égisze alatt indult meg a *Magyar Adria Könyvtár* című sorozat, amelynek egyes füzeteit jeles geográfusok (Cholnoky Jenő, Prinz Gyula) és neves történészek írták. Köztük a kolozsvári professzor Márki Sándor, aki — már a világháború kitörése és Olaszországnak az antant oldalán való hadbalépése (1915. május) után — *Magyar uralom az Adrián* címmel írt történelmi tanulmányt a sorozatba, s Nagy Lajos és a velencei doge viszonyáról szólva így fakadt ki: „Íme, a hatodfélszázados olasz féltékenység példája, mely a középső Duna urait nem akarja túrni sem az Adriánál, sem az Égei-tenger-nél!”¹⁰²

Az Adria Könyvtárban jelent meg ezután Márki Sándor egy másik dolgozata is, II. Rákóczi Ferenc adriai terveiről,¹⁰³ és Szabó László értekezése a dalmát városok életéről a középkorban.¹⁰⁴ S ehhez a sorozathoz kapcsolódott, már a világháború utolsó évében, Domanovszky Sándor fentebb említett tanulmánya is, amely fontos helyet foglal el a Levante-kereskedelem hazai szakirodalmában.¹⁰⁵

„A világháború fölvetette új gondolatok és szempontok között a központi hatalmakknál a legnagyobb népszerűsége a Naumann könyvében kifejtett Közép-Európa gondolata jutott” – kezdte írását a budapesti egyetem professzora. A keresztényszociális eszmei indíttatású német lelkész-politikus, Friedrich Naumann *Mitteleuropa* című könyvére utalt, amely 1915 októberében, a központi hatalmak háborús sikerei, Bulgária hadbalépése idején látott napvilágot Berlinben, néhány hónap múlva már magyar fordításban is megjelent, s évekig foglalkoztatta a közvéleményt és a kormányzerveket. Naumann ugyanis nagyszabású tervet vázolt fel könyvében. Azt javasolta, hogy a világháborúban együtt harcoló központi hatalmak, elsősorban Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia, a háború befejezése után, gazdaságilag és politikailag tömörüljenek egy olyan, demokratikus berendezkedésű közép-európai államszövetségbe, amely más, elsősorban balkáni országok csatlakozásával képes lesz negyedik világhatalomként fellépni Anglia, Oroszország és az Egyesült Államok mellett, és szárazföldi úton kapcsolatot teremteni Afrikával, Perzsiával és Indiával.¹⁰⁶

Az osztrák és magyar uralkodó körök — bár általában a Németországgal való szoros együttműködés hívei voltak — a Bagdad-vasút kiépítését is magába foglaló *Mitteleuropa*-tervet, önálló gazdasági és hatalmi érdekeiket szem előtt tartva, nagyrészt ellenérzéssel fogadták. A polgári radikálisok és a szociáldemokraták viszont eleinte nem annyira imperialista Grossdeutschland-törekvéseket, mint inkább demokratikus és békés fejlődési lehetőségeket tulajdonítottak a közép-európai integráció gondolatának; így egy ideig többen támogatták, mint ahányan elleneztek.¹⁰⁷ A koncepciót részletes vitatásnak-elemzésnek vetették alá — egyesek nemcsak jelenkori vonatkozásaiban, hanem történelmi szempontból is. Ez készítette a szociáldemokráciához csatlakozott fiatal irodalomtanárt, Czöbel Ernőt arra, hogy 1916-ban — két évvel Domanovszky értekezésének megjelenése előtt — a Társadalomtudományi Társaság Közép-Európa vitájához kapcsolódva,¹⁰⁸ kifejezetten történetileg közelítsen a témához. Tanulmányában a napóleoni korszakhoz, a világkereskedelemnek a korabelihez bizonyos fokig hasonló 19. század eleji kényszerállapotához nyúlt vissza, és éppen Berzeviczy Gergely kereskedelempolitikai javaslatában ismerte fel a *Mitteleuropa*-tö-

rekvések történelmi előképét – azokban a fejtegetésekben, amelyek, mint tudjuk, a középkori Levante-kereskedelem Magyarországon való áthaladásáról szóló tétel egyik első megfogalmazását is magukban foglalták.¹⁰⁹ „Ha ma — írta Czóbel — ennek a stratégiai célok szolgálatában megteremtett világkereskedelmi helyzetnek hatása alatt fölvetődött „Közép–Európa” gondolata, a Hamburg és Bagdad tengelye körül vonuló viláfgforgalmi rendszer terve; ha ma kívánatosnak mutatkozik a viláfgforgalom középkori útjának feltámasztása..., érthető, hogy hasonló kereskedelempolitikai tervek és eszmék a napóleoni háborúk korában is felvetődhetnek.”¹¹⁰

Czóbel tehát, aki a továbbiakban tüzetes taglalását adta a „kora egész tudásával fölfegyverezett” Berzeviczy Gergely kereskedelempolitikai tárgyú műveinek és ajánlásainak, átvette az *Ansicht* írójának nézetét arról, hogy az ázsiai–európai világkereskedelem szárazföldi útja a középkorban Magyarországon át vezetett: e tekintetben nem alkalmazott bírálatot. Annál elevebb kritikával mutatta ki viszont a „Közép–Európa”-tervek irrealitását már a napóleoni időkben is, és még inkább a saját korában. Az elgondolást kivihetetlené tevő gazdasági tényezők egyikét pedig abban jelölte meg, hogy „a világkereskedelemben... a szárazföldi út... a legfejlettebb folyamhajózással és csatornarendszerrel egyetemben is csak versenyképtelen szurrogátuma a tengeri útnak... A mai terv is, a száz év előtti is egy oly gazdaságbirodalom megteremtését javasolja, mely szoros és közvetlen kapcsolatba hozza Közép–Európát a Balkán és Ázsia, Afrika nagy területeivel... Azonban a nemzetközi forgalomnak az az útja, amelynek a rendszer tengelyét kellene alkotnia, a középkori szárazföldi világút, már száz év előtt sem bírt azzal a világkereskedelmi rendszert teremtő és fenntartó erővel, amit Berzeviczy tulajdonított neki, mert a szárazföldi út már akkor sem, már a vitorlánhajó korában sem pótolhatta a világkereskedelemben a tengeri utat” – még kevésbé manapság.¹¹¹

Így Czóbel 1916. évi dolgozata — bár elfogadta a Magyarországon áthaladó „középkori szárazföldi világút” tételét — éppen azokra a nemzetközi politikai és világgazdasági feltételekre világított rá, amelyek a 19. század elején a levantei kereskedelem középkori magyarországi útvonaláról szóló történelmi koncepció kidolgozásában, a 19. század végén annak elvetésében,¹¹² az első világháború idején pedig föllevenítésének kísérletében játszottak közre.

Két évvel később (1918) közreadott tanulmányában Domanovszky Sándor is megpendítette a párhuzamot Berzeviczy egykori javaslata és a Naumann-féle *Mittel-europa*-terv között, s jelezte a hasonlóságot is a két projektum keletkezésének történelmi körülményeiben. Így írt erről: „A napóleoni ...kontinentális zárlat... kimondásával az angol tengeri hatalom megszakította a kontinens országainak minden összeköttetését a Kelettel a tengeren át. Amikor tehát Európa szárazföldje a Duna vonalán és a dunai olcsóbb víziút felhasználásával kereste a kapcsolatot a gazdag Kelettel, ennek oka... a háborús kényszerhelyzet volt. Berzeviczy Gergely 1808-ban... a háborús helyzetnek minden konzekvenciáját levonta, és rámutatott arra, hogy a Duna folyamrendszerének segítségével a Fekete- és Káspi-tenger vidékéről milyen előnyösen lehetne beszerezni a szükséges nyersárakat, nemcsak Magyarország és a német birodalom, hanem a varsói nagyhercegség, Porosz- és Oroszország, sőt a skandináv államok részére is.”¹¹³ „A mai „Közép–Európa” fogalmának... gazdasági értelmezésére az okot [szintén] Anglia körülzáró és elszigetelő politikája adta meg, és ez

indította a közép-európai hatalmakat arra, hogy érdekeltségük területét a Kelet felé megnyújítsák és a Kelet piacával a közvetlen összeköttetést biztosítsák... abban az esetben is..., ha [a jelenlegihez] hasonló helyzet az olcsóbb tengeri úttól elzárna. A hamburg-bagdadi legfontosabb kereskedelmi útvonal e tervezetések szerint Magyarországon haladna át, és itt legcélszerűbben a Duna olcsóbb vízi közlekedését venné igénybe.” Ennek nyomán olyan remények ébredtek magyarországi körökben is — folytatta Domanovszky —, „hogy a keleti kereskedelem lebonyolításában hazánknek az eddiginél sokkal jelentékenyebb szerep fog jutni, és hogy az erre irányuló tranzit-forgalomból nemzetgazdaságunknak és az államnak is nagy haszna lesz.” Ám a maga részéről nem azért nyúlt a témához, hogy megvizsgálja a jelenkori terv realizálását, vagy ahhoz netán történelmi igazolást, múltbeli előképet mutasson fel, hanem éppen azt kívánta a bíráló mérlegére tenni: van-e tényleges alapja az ilyen történelmi argumentációnak; vagyis: „mennyiben volt szerepe Magyarországnak a régebbi időkben a keleti árucikkek közvetítésében?”¹¹⁴

Szakmai bírálatainak közvetlen tárgyát pedig egy nemrég (1917), „a Közép-Európa mozgalom kapcsán” Bécsben kiadott könyv szolgáltatta, melynek szerzője — C. V. Suppan, a Dunagőzhajózási Társaság egyik igazgatója — a dunai hajóút jelenkori szerepének fontosságát szintén történelmi érveléssel igyekezett alátámasztani.¹¹⁵ Nos, ez a könyv, „ámbar színes és megragadó képét festi annak a jelentékeny forgalomnak, mely szerinte a középkorban a Duna vonalán Németország és a Fekete-tenger, valamint Konstantinápoly között fennállott, egészen téves adatokat tartalmaz”, s azt az „avult véleményt” tükrözi, hogy „a középkorban a levantei kereskedelem árucikkeinek lebonyolításában Magyarországnak igen előkelő szerepe volt” — hangzott Domanovszky szigorú kritikája. Majd Wilhelm Heydet idézve, s az ő érvelését követve és részben kiegészítve, sorra-rendre cáfolta a kora középkori Levante-kereskedelem dunai útvonaláról szóló hüllmanni tézisnek Suppan könyvében is visszhangzó, a fentebbiekben már többször említett motívumait: a 12. század végi steini vámszabályzat célzatos értelmezésétől kezdve azoknak az állításoknak a tarthatatlanságáig, miszerint a regensburgi vagy bécsi kereskedők a 12–13. században „a Dunán vagy akár a Duna vonalán a szárazföldi úton a Fekete-tenger partvidékére vagy Konstantinápoly piacaira eljutottak volna”, vagy hogy „a bolgárok vagy a magyarok mint közvetítő kereskedők szerepeltek volna Konstantinápoly és a Közép-Duna vidéke között”.¹¹⁶

Domanovszky azonban — amikor a „Duna-tézis” legbehatóbb cáfolatát adta a magyar szakirodalomban — Acsádyhoz hasonlóan maga sem tudta kivonni magát az elutasításnak az „erdélyi tételre” való kiterjesztése, az utóbbi tekintetben is nyomós-nak tűnő „szász-dalmát” ellenérvelés hatása alól. „Hogy Magyarországnak a 14. században sincs közvetlen kapcsolata a Levante vidékével, nemcsak a Duna vonalán, hanem szárazföldi úton sem, azt legjobban bizonyítja, hogy az erdélyi szász városok kereskedői Budán át jártak az Adria partjaira keleti árut vásárolni.” Levantei cikkek tehát Domanovszky nézete szerint is csak nyugat vagy délnyugat felől jutottak Magyarországra: a bécsi vagy a holics-nagyszombati úton bécsi és német kereskedők közvetítésével; amellet az Adriáról: „közvetlenül a velenceiektől”, vagy a dalmáciai Zára közbenjuttatásával.¹¹⁷

S a keleti utánpótlási vonalat kizáró álláspontját további fejtegetései során is csak alig enyhítette. Nistor könyvét olvasva, azt még lehetségesnek tartotta, hogy a 14. század végétől fogva Lemberg felől „a keleti áruk egy része Észak–Magyarországra [nevezetesen Bártfán és Eperjesen át Kassára] már rövidebb úton is eljutott”; ám az erdélyi szász városoknak Moldvával és Havasalfölddel kibontakozó kereskedelméről továbbra is úgy vélekedett, hogy az „nem is közvetített tulajdonképpeni keleti cikkeket”.¹¹⁸

Ilyen megfontolásoknak is tulajdonítható, hogy (mint idéztük) Iorga kijelentésére — aki a Fekete-tenger nyugati partvidékének kikötőit a Ștefan cel Mare korabeli Moldva gazdasági tüdejének nevezte — a szakszerűen mértéktartó Domanovszky ez egyszer maga is hasonló túlzással válaszolt, és a magyar–dalmát partvidéket nevezte a középkori Magyarország tüdejének.¹¹⁹

Túlzó metaforája 1918. évi tanulmányában mindazonáltal jól érzékeltette a Levante-történetírásban 1879–1880 óta végbement fordulatot: a „*Duna-tézis*” és az „*erdélyi tétel*” elejtését, a „*dalmát elmélet*” megjelenését és előretörését.¹²⁰

JEGYZETEK

¹ Egy évszázados történészvitatáról: áthaladt-e a levantei kereskedelem útja a középkori Magyarországon? *Századok*, 1972, 4–5. sz., 849–891.

² Egyes előzetes eredményeinkre: A középkori Levante-kereskedelem „sorsa” 19–20. századi történetírásunkban, *Történelmi Szemle*, 1972, 3–4. sz., 346–355.

³ *Salamon F.*, Budapest története, Bp., 1885, II, 148, 419–420, 426.

⁴ *W. Heyd*, Geschichte des Levantehandels im Mittelalter, I–II, Stuttgart, 1879; Histoire du commerce du Levant au Moyen Age, I–II, Leipzig, 1885–1886. – A továbbiakban az első, német kiadás lap-számaira utalunk.

⁵ *Heyd*, I, 94–95.

⁶ *A. Rauch*, Rerum Austriacarum scriptores, Vindobonae, 1793, II, 106–109; *K. D. Hüllmann*, Geschichte des byzantinischen Handels bis zum Ende der Kreuzzüge, Frankfurt an der Oder, 1808, 100–106.

⁷ *Heyd*, II, 717. – Itáliai kereskedők korai jelenlétére Regensburgban: *Heyd*, I, 96.

⁸ (*Klose*), Von Breslau. Dokumentierte Geschichte und Beschreibung in Briefen, II/2, Breslau, 1781, 354–356; *K. D. Hüllmann*, Städtewesen des Mittelalters, I, Kunstfleiss und Handel, Bonn, 1826, 354–358.

⁹ *Heyd*, II, 718, 2. jegyzet

¹⁰ *C. J. Jireček*, Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe, Prag, 1877.

¹¹ *Heyd*, II, 716–718.

¹² *K. Th. v. Inama-Sternegg*, Deutsche Wirtschaftsgeschichte, I, Leipzig, 1879, 439; II, 1891, 386; III/2, 1901, 214.

¹³ *W. Götz*, Die Verkehrswege im Dienste des Welthandels. Eine historisch-geographische Untersuchung, Stuttgart, 1888, 592.

¹⁴ *Heyd*, II, 718., 720–721. – E részben Heyd, többek között, saját korábbi tanulmányára (1874), valamint *B. Erdmannsdorffer* régebbi munkájára hivatkozott: De commercio, quod inter Venetos et Germaniae civitates aevo medio intercessit, Lipsiae, 1858.

¹⁵ *H. Simonsfeld*, Der Fondaco dei Tedeschi in Venedig und die deutsch-venetianischen Handelsbeziehungen, I–II, Stuttgart, 1887. – Ekkehard, a szentgalleni kolostor krónikása a 917. évnél Itáliából visszatért kereskedőkről tett említést; a merseburgi Thietmar 1017-nél krónikájában feljegyzendőnek tartotta, hogy a velenceiek négy, fűszerrel megrakott hajója a tengeren elsüllyedt. Későbbi források szerint a *Fondaco*-t már 1200 előtt berendezték, illetve 1200 körül német kereskedők lakták. Ilyen és hasonló adatokból *Simonsfeld* azt a következtetést vonta le, hogy Velencét a 10. század óta tekintették a keleti áruk közvetítőjének Németországban is — de hozzáfűzte, hogy folyamatos forgalmi kapcsolatuk feltétlen

követelménnyé a negyedik kereszteshadjárat (1204) óta vált, amely vitathatalanná tette Velence hatalmi állását a levantei kereskedelemben: II, 6–9. Az 1228. évi oklevél (amely még a *fonticum comunis Veneciarum, ubi Teutonici hospitantur* megjelölést használta): I, 1–2; a német és osztrák városok Velencében járt kereskedőinek névsorai a 14–15. századból: II, 46–83.; a német földre vezető alpesi útvonalak: II, 92–100; a Velenceből szállított áruk, élükön a keleti fűszerekkel: II, 103–104.

¹⁶ A. Schulte, *Geschichte des mittelalterlichen Handels und Verkehrs zwischen Westdeutschland und Italien mit Ausschluss von Venedig*, I–II, Leipzig, 1900. – Az egyszerűen öltözött Nagy Károly előtt sváb urak pompás ruhákban jelentek meg; ezeket Páviában vásárolták velencei kereskedőktől, akik *de transmarinis partibus omnes orientalium divitias* hozták magukkal. A Nagy Ottóhoz arab követség útleírója 973-ban Mainzban borsot, gyömbért, szegfűszeget és más keleti fűszereket bőséggben látott. Az első genovai oklevél, amely Alpokon túli kereskedőkről (*homines de ultramontanis partibus*) tesz említést, 1128-ból maradt fenn; egy 1193. évi oklevél pedig nemcsak *negotiatores ultramontanos* említ, hanem Genovából, Savonából (Genovától délnyugatra) és a ligur tengerpartról (*a locis maritimis*) szállított borsról, indigóról, brazílfáról (festékanyag), gyapotról, timsóról is. Az 1228. évi ferrarai vámjegyzék a franciák mellett német kereskedőkről beszél; a velenceiek a korai időkben keleti áruikat főleg Ferrara és Pávia vásáraitra vitték: I, 71., 73., 76., 106–108. – Schulte szerint tehát már a korai középkorban létrejött a kereskedelmi érintkezés, legalábbis a Nagy Szent Bernát- és a Septimer-hágón át, Itália és Németország között, s ez a Bizánc „kisugárzásait” Flandriával összekötő átlós útvonalhoz kapcsolódott. De — tette hozzá ő is — Itáliának ekkor még csak „másodlagos helyzete” volt a világkereskedelemben, és csak a 13. század folyamán, Bizánc kereskedelmének „felszívásával” tett szert „olyan jelentőségre a dél-északi útvonal szempontjából, amilyennel addig nem rendelkezett”: I, 75–76, 110–111. – Olasz és német vámtarifák (Como, Genova, illetőleg Konstanz, Basel és Strassburg) a 14–15. századból, sok adattal a keleti fűszerek forgalmára: I, 560–561, 681–691; II, 62–65, 106–135. – *Fondaco dei Tedeschi* terve Genovában 1424-ben: II, 155–156; Milánóban 1472-ben: II, 66–68.

¹⁷ Heyd, I, 143.

¹⁸ K. W. Nitzsch, *Geschichte des deutschen Volkes. Nach dessen hinterlassenen Papieren und Vorlesungen* hrsg. von G. Matthäi, II, Leipzig, 1883, 165.

¹⁹ I. Jastrow, *Über Welthandelsstrassen in der Geschichte des Abendlandes*. In: *Volkswirtschaftliche Zeitfragen. Vorträge und Abhandlungen* hrsg. von der Volkswirtschaftlichen Gesellschaft in Berlin, 63–64, Berlin, 1887. Az értekezésből a sorozat darabjainak „szokásos terjedelmére való tekintettel”, elmaradtak az eredetileg tervbe vett lábjegyzetek; egyes részletei azonban arra vallanak, hogy a szerző — aki előzőleg fontos munkát tett közzé a középkori német városok népesedéséről (*Die Volkszahl deutscher Städte zu Ende des Mittelalters und zu Beginn der Neuzeit*, Berlin, 1886) — nemcsak Heyd, hanem valószerűleg már Simonsfeld művét is ismerte: 39–40, 43–44, 62.

²⁰ Jastrow, 19–22

²¹ Heyd, II, 716.

²² Heyd, II, 718–719.

²³ Jastrow, 21–28.

²⁴ Csánki D., *Hazánk kereskedelmi viszonyai I. Lajos korában*, Bp., 1880., 31–32.

²⁵ Csánki, 36., 40.

²⁶ G. D. Teutsch, *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk*, I.² Leipzig, 1874, 129–130.

²⁷ O. v. Meltzl, *Über Gewerbe und Handel der Sachsen im 14. Jahrhundert*, Hermannstadt, 1892; Az erdélyi szászok ipara és kereskedelme a 14. és 15. században, Századok, 1892, 633–657, 720–739.

²⁸ Meltzl, Századok, 1892, 721.

²⁹ Meltzl forrászerű tájékozottsága, lábjegyzeteiből kitűnően, nem ment túl a Horváth, Hann és Teutsch által idézett okleveleken. (Salamonra és Csánkira nem is hivatkozott.)

³⁰ Meltzl, 722, 2. jegyzet.

³¹ Heyd, II, 717–718.

³² Csánki, 34–36.

³³ Wenzel G., *Budai regesták*. In: *Magyar Történelmi Tár*, IV, Pest, 1857, 149.

³⁴ Meltzl, 731–732.

³⁵ Salamon, II, 331., 345.

³⁶ Nagy Lajosnak a magyarországi kereskedők, különösen az erdélyi szászok dalmáciai utazásait szorgalmazó okleveleit (1362, 1367, 1370) már teljes körűen megvizsgáltuk, s Csánki és Meltzl értelme-

zését tévesnek találtuk, a 2. jegyzetben említett tanulmányunkban: Történelmi Szemle, 1972, 3-4. sz., 364-367.

³⁷ *Hunfalvy J.*, Hazánk közlekedési eszközeiről. In: *Értekezések a történeti tudományok köréből*, Pest, 1867, 25-29. „Mindazáltal — tette hozzá — ... amennyiben általában véve nálunk átmeneti [transzit]-forgalomról lehet szó, az mégis csak leginkább a kelet-nyugati irányt, tehát a Duna völgyét fogja követni.” „A Duna azon közlekedési út, melyet a természet különösen Magyarországnak jelölt ki az al-dunai tartományokkal, s általában a kelettel való forgalomra...Tehát nem az volna most a feladat, hogy Aradról Nagyszébenen át a Verestoronyi-szorosba egy vasút építtessék, mely örökké csak vakutcába fog végződni, hanem az, hogy a Dunát szabályozzuk”: 16., 29.

³⁸ Vö. „S hát a Dunáról mit mondjak, azon természeti nagy csatornáról, mely Magyarország számára látszik alkotva lenni, ha regulázva volna...”: *Gr. Széchenyi I.*, Hitel. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta *iff. Iványi-Grünwald B.*, Bp. 1930, 378-379. — „A Duna hajózhatóvá tétele az Indiával stb. folyó kereskedelemnek nem fog más irányt adni; vitathatatlan azonban, hogy sok ember és sok áru venné útját egyenesen a kontinensen át, ha Bécs és Konstantinápoly között állandó, kényelmes és biztonságos gőzhajó-közlekedés létesülne”: *Majláth B.*, Gróf Széchenyi István levelei, I, 1889, 316; stb.

³⁹ *Hunfalvy*, 50-51.

⁴⁰ *Jastrow*, 48., 52-53.

⁴¹ *A. T. Wilson*, *The Suez Canal. Its Past, Present and Future*, Oxford, 1939, 31-42.

⁴² *Hunfalvy*, 27-28. A magyar geográfus előrejelzései nagyrészt igazolódtak; vö. *H. L. Hoskins*, *British Routes to India*, London, 1928.

⁴³ *Jastrow*, 55., 62. — Saját korának nagyszabású technikai alkotását még Stuttgart városának tudós főkönyvtárnoka, *Heyd*, sem hagyhatta említetlenül régmúlt időkről szóló fejtegetései közben. Megtudjuk tőle: a portugálok indiai megjelenésének hatására a velenceiek már az 1500-as évek elején fölvetették a Szezi-földszoros átvágásának gondolatát, hogy új utat nyissanak levantei kereskedelmüknek. Egyiptom elfoglalása után pedig a törökök meg is indították a munkálatokat, de ezek félbeszakadtak. „Csak a mi korunknak adatott meg, hogy egy még nagyszerűbb víziutat láthasson a Vörös-tengerig”: II, 540.

⁴⁴ *Vízota Gy.*, Gróf Széchenyi István naplói, III, Bp., 1932, 345.

⁴⁵ *Idézi A. Beer*, *Die orientalische Politik Österreichs seit 1774*, Prag-Leipzig, 1883, 32.

⁴⁶ *G. v. Berzevitz*, *Ansicht des asiatisch-europäischen Welthandels nach dem jetzigen Zeitbedürfnis betrachtet*, Pesth, 1808, 35.

⁴⁷ Lásd alantabb a 49. jegyzetet.

⁴⁸ A párizsi konferencia, a dunai hajózás szabadságát deklarálva, a nemzetközi víziút használatának biztosítására és előmozdítására a folyómenti államok képviselőiből Duna-bizottságot hozott létre. Egy évtizeddel később Hunfalvy a Duna szulainai torkolatánál a bizottság égisze alatt végzett szabályozási munkálatok jelentős eredményeit regisztrálhatta: 17; vö. fentebb a 37. jegyzettel.

⁴⁹ A keleti kérdés alakulására a drinápolyi békétől a berlini kongresszusig: *Világtörténet*, VI. (Szerk. N. A. Szmimov), Bp., 1964, 281-287, 468-476; VII. (Szerk. A. A. Guber), Bp., 1965, 157-166; *B. Jelavich*, *A Century of Russian Foreign Policy 1814-1914*, Philadelphia-New York, 1964, 75-81., 86-93., 100-101., 117-124., 128-133, 157-161., 172-188; *R. Albrecht-Carrié*, *A Diplomatic History of Europe since the Congress of Vienna*, London, 1965, 40-55., 84-94., 167-177.

⁵⁰ *Beer*, 56., 65., 92., 226., 261., 383-385.

⁵¹ *Beer*, 751-752.

⁵² Vö. *Pach Zs. P.*, *Széchenyi, Metternich és az Al-Duna-szabályozás 1833-1834-ben*, Magyar Tudomány, 1991, 10. sz., 1196-1208.

⁵³ Már a lényegesen más külpolitikai felfogással induló Andrassy Gyula is kénytelen volt bizonyos fokig ehhez az állásponthoz alkalmazkodni: még 1873-ban ő írta alá a Monarchia részéről a bismarcki ihletésű — és a Szent Szövetségre emlékeztető — „három császár”-szerződést. Az 1881-ben felújított és 1884-ben további három évre meghosszabbított *Dreikaiserbund* „a Balkánon az érdekszférákat szabályosan elhatárolta”: *Diószegi I.*, Andrassy indulása és megtorpanása. In: *A magyar külpolitika útjai*, Bp., 1984, 76-77; *A Monarchia a bismarcki szövetség rendszerben*. In: *Magyarország története*, VI. (Főszerk. Kovács E.). Bp., 1979, 1304-1314. — Vö. *Sz. Székács*, *Koniec avsztro-russzko-germanszko szojuz*, Moszkva, 1928, 132-173, 195-212; *Palotás E.*, *A Balkán-kérdés az osztrák-magyar és az orosz diplomáciában a 19. század végén*, Bp., 1972, 9-10., 127-132., 226-233; *B. Jelavich*, *The Ottoman Empire, the Great Powers, and the Straits Question 1870-1887*, Bloomington, 1973, 57-77.

⁵⁴ Vö. *Kállay B.*, *A szerb felkelés története 1807-1810*, I-II. Kiadta Thallóczy L., Bp., 1909; *Thallóczy L.*, *Kállay Béni mint történetíró*, Bp., 1908.

⁵⁵ *Thallóczy L.*, Utazás a Levantében. A keleti kereskedelem története Magyarországon, Bp., 1882, 82–85.

⁵⁶ *Gelcich J.*–*Thallóczy L.*, Ragusa és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára, Bp., 1887. Thallóczy utóbb (társszerzőkkel) kiadta a Horvát–Szlavónországban birtokos Blagay- és Frangepán-család oklevéltárát (1877; I–II, 1910–1913), valamint Magyarország délnyugati mellékterületeinek oklevéltárának négy kötetét (1903–1915). Kiterjedt Balkán-történeti munkásságából lásd még *L. Thallóczy*, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter. Übersetzt von Fr. Eckhart, München–Leipzig, 1913; vö. *Eckhart F.*, Thallóczy Lajos a történetíró, Bp., 1938.

⁵⁷ *Meltzl*, 722.

⁵⁸ *A. v. Luschin*, Die Handelspolitik der österreichischen Herrscher im Mittelalter. In: Almanach der k. Akademie der Wissenschaften in Wien, 1893, 4, 8; vö. Die Geschichte der Stadt Wien, I, Wien, 1897, 406.

⁵⁹ *G. v. Below*, Das ältere deutsche Städtewesen und Bürgertum, Bielefeld–Leipzig, 1898, 8, 11. A második kiadásban a szerző elejtette a Hüllmann nézeteit visszhangzó passzust, vele a dunai utat. – Vö. még *J. Koch*, Regensburg als Grosshandelsstadt im Mittelalter, Regensburg, 1904, 18.

⁶⁰ Vö. az észak-itáliai kolostorok korabeli jelentős fűszerfogyasztásával: *A. Dresdner*, Kultur- und Sittengeschichte der italienischen Geistlichkeit im 10. und 11. Jahrhundert, Breslau, 1890, 16.

⁶¹ *A. Schaub*, Handelsgeschichte der romanischen Völker des Mittelmeergebiets bis zum Ende der Kreuzzüge, München–Berlin, 1906, 89.

⁶² *Schaube*, 16–22, 90–94. Hasonló értelmű források 1173-ból, 1177-ből és 1192-ből: 444., 446–447.

⁶³ Ezek közé tartozik a merseburgi Thietmar 1017. évi híradása is négy nagy velencei hajó pusztulásáról, amelyek különféle fűszerekkel (*pimentis*) voltak megrakva: *Schaube*, 22., 94; vö. *Heyd*, I, 129; *Simonsfeld*, II, 7. A korabeli forrásokban *pimenta* vagy *pimentae* a fűszerek latin elnevezése. „Istae sunt pigmentae”- írta a franciaországi Corbie kolostor szerzetese is azokról a fűszerekről, amelyeket Cambrai városában kívánt megvásárolni, s ezután felsorolta őket: bors, gyömbér, fahéj, szegfűszeg, kömény: *Schaube*, 58., 89; vö. *Heyd*, I, 93; *Schulte*, I, 73. Később a species aromatica, röviden species vagy specimina szó vált használatossá a fűszerek latin kifejezésére.

⁶⁴ Már 1065-ből van adat a genovaiaknak a szíriai partokon folytatott kereskedéséről, 1160 körül pedig nagyarányú egyiptomi bors- és egyéb fűszerbehozatalukról: *Schaube*, 65–66, 157–158, 162–165. Időközben, az első kereszteshadjárat (1096–1099) hódításai nyomán, létrejöttek a szíriai partvidéken Genova, Velence és Pisa kereskedő telepei, amelyek később, a szentföldi keresztény államok bukása után is támaszpontjai maradtak levantei kereskedelmüknek.

⁶⁵ *Th. Mayer*, Der auswärtige Handel des Herzogtums Österreich im Mittelalter, Innsbruck, 1909, 3–9.

⁶⁶ *Takáts S.*, A dunai hajózás a 16. és a 17. században, Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (MGSZ), 1900, 170.

⁶⁷ *Kováts F.*, Adalékok a dunai hajózás és a dunai vámok történetéhez az Anjouk korában, MGSZ, 1901, 433–434. A dunai szállítás előnyeiről szólva a szerző nyilván nem gondolt a Vaskapu és a Kazán-szoros sziklazátonyaira, amelyeket csak az Al-Duna-szabályozás küzdött le századok múlva.

⁶⁸ *Acsády I.*, A magyar birodalom története, Bp., 1903, 487–489.

⁶⁹ *Diószegi A.*, A Magyarországon keresztülvezető kereskedelmi utak az Árpád-házi királyok idejében, Kolozsvár, 1909, 34., 42–44.

⁷⁰ *Borcsiczky B.*, A politikai változások befolyása Magyarország kereskedelmi útjaira a 14–15. században, Bp., 1914, 4–6, 8., 17.

⁷¹ Lásd fentebb a 36. jegyzetet.

⁷² *Horváth J.*, Az erdélyi szász városok közgazdasági viszonyai a nemzeti fejedelemség megalakulásáig, Gyula, 1905, 49–67., 73., 94–96.

⁷³ *R. Briebrecher*, Lehrbuch der ungarischen Geschichte, Hermannstadt, 1908, 64–65., 126.

⁷⁴ *E. Fischer*, Die Kulturarbeit des Deutschtums in Rumänien, Hermannstadt, 1911, 167–168.

⁷⁵ *Fr. Hann*, Zur Geschichte des siebenbürgischen Handels vom Jahre 972 bis 1845. In: Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde, III, Hermannstadt, 1848, 333–335.

⁷⁶ *O. Fr. Jickeli*, Der Handel der Siebenbürger Sachsen in seiner geschichtlichen Entwicklung. In: Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge, XXXIX, 1, Hermannstadt, 1913, 41–49., 92., 158. Megjegyzendő, hogy a szerzőnek a jelenkorra vonatkozó következtetései nem voltak mentesek „nagnémet” és antiszemita tendenciáktól: 162–165.

⁷⁷ *Jickeli* értekezése előszavában jelezte, hogy „a latin nyelv hiányos ismerete dacára” próbált a középkori forrásokban tájékozódni: 33.

⁷⁸ *Jickeli*, 67., 80.

⁷⁹ Lásd fentebb a 36. jegyzetet.

⁸⁰ *Jickeli*, 37., 48., 79.

⁸¹ *Heyd*, II, 158–216., 365–406.

⁸² *Heyd*, I, 583; II, 347., 382., 388., 397–398., 404.

⁸³ Pályájáról tanulságos áttekintést nyújt: *N. Iorga*, *Choix de textes*. Publié avec un avant-propos, un tableau chronologique et une bibliographie sommaire par *M. Berza*, Bucharest, 1972.

⁸⁴ *N. Iorga*, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății-Albe*, București, 1899. – A szerző igen kiterjedt munkásságában később is fontos helyet foglalt el a levantei kereskedelem témaköre; lásd pl.: *La politique vénitienne dans les eaux de la mer Noire*. In: *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, II, Bucarest, 1914, 289–370.

⁸⁵ *J. Bogdan*, *Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Ungaria în secolul 15 și 16*, București, 1902; *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească*, I, 1413–1508, București, 1905.

⁸⁶ *Heyd*, II, 195–196., 384–385., 719. – *Ulman Stromer*, „Püchel”-jének első közlése: *Chroniken der deutschen Städte vom 14. bis 16. Jahrhundert*, I, Nürnberg, 1860, 103.

⁸⁷ *St. Kutrzeba*, *Handel Krakowa w wiekach średnich na tle stosunków handlowych Polski*, w Krakowie, 1902, 14–15., 21., 81., 106–115. – A szerző külön értekezésben is foglalkozott a témával: *Handel Polski ze Wschodem w wiekach średnich*. In: *Przegľad Polski*, XXXVIII, 1903.

⁸⁸ *J. Nistor*, *Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau im 14., 15. und 16. Jahrhundert*, Gotha, 1911, 178–196. A 15. században „a hazai és külföldi kereskedők célja Cetatea Albă volt, ahol a Levante-kereskedelem minden áruja rendelkezésükre állt”: 213.

⁸⁹ „De 1484-ben — folytatta — a moldvai kikötővárosok a török hatalmába kerültek, s ezzel a moldvai kereskedelem fénykora véget ért. A Fekete-tenger századokra szólnan török beltengerré vált. Ez az esemény nem kevésbé volt súlyos következményekkel terhes a moldvai kereskedelemre, mint Amerika és az Indiába vezető tengeri út felfedezése a német Hanzára és az itáliai kereskedővárosokra. De a kereskedelem Moldvában túl mély gyökereket vert, semhogy megszűnhetett volna. Utóvirágzásai kimutathatók a 16. század folyamán is”: *Nistor*, 2–15. Hasonló megállapításokat tett a szerző másik könyvében is: *Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*, Czernowitz, 1912.

⁹⁰ *Iorga*, 8, 268–269.

⁹¹ „plămanii economici ai Moldovei lui Ștefan cel Mare”: *Iorga*, 255; *Nistor*, 212.

⁹² *Domanovszky S.*, *Duna–fekete-tengeri hajózásunk múltjáról*, Bp., 1918, 8.

⁹³ *Jelavich*, 256–257; *Albrecht-Carrié*, 238–239., 288–290; *W. Rechberger*, *Zur Geschichte der Orientbahnen. Ein Beitrag zur österreichisch-ungarischen Eisenbahnpolitik auf dem Balkan 1852–1888*. In: *Österreichische Osthefte*, 1960, no. 5, 348–359.

⁹⁴ „A Bagdad-vasút döntő mértékben érintette Anglia érdekeit, mert birodalmának ütőerét: az India felé vezető utat fenyegette”: *F. H. Bode*, *Der Kampf um die Bagdadbahn 1903–1914*, Breslau, 1941, 11. „Útrövidítő átvágás (short cut) volt India irányában, de nem London, hanem Berlin felől”: *M. Jastrow*, *The War and the Bagdad Railway*, Philadelphia–London, 1917, 100.

⁹⁵ *É. Driault*, *La politique orientale de Napoléon. Sebastiani et Gardane 1806–1808*, Paris, 1904, 7. A szerző a keleti kérdés történetéről összefoglaló áttekintést is adott a maga koráig: *La question d'Orient depuis ses origines jusqu'à nos jours*, Paris, 1905.

⁹⁶ *Hans v. Voltelini*, *Die Anfänge der Stadt Wien*, Wien, 1912, 85–88; *H. Zimmerer*, *Orienthandel und Donauschiffahrt*, Wien, 1914. – Vö. még *H. Wendt*, *Schlesien und der Orient. Ein geschichtlicher Rückblick*, Breslau, 1916, V–VII.: „Azok a jelenkori törekvések és jövőbeli remények készítették a szerzőt könyve megírására, amelyeket a „Hamburg–Bagdad” jelszó fejez ki.”

⁹⁷ *E. M. Earle*, *Turkey, the Great Powers and the Bagdad Railway. A Study in Imperialism*, New York, 1923, 1–8.

⁹⁸ *Diószegi I.*, *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája a századfordulón; Aehrenthal külpolitikája és az annexió*. In: *Magyarország története*, VII. (Főszerk. Hanák P.), Bp., 1978, 235–261., 749–757; *Világtörténet*, VII. (Szerk. A. A. Guber), Bp., 1965, 473–478.

⁹⁹ *Diószegi I.*, *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája az első világháború előtt*. In: *Magyarország története*, VII, 1065–1081; *Jelavich*, 251., 268–272; *Albrecht-Carrié*, 280–286.

¹⁰⁰ Dobos F., Az Adria uralmának kérdése a 14. században, Kolozsvár, 1905, 40–41., 50–55., 83–84. – Az Adria m. kir. Tengerhajózási Részvénytársaság 1881-ben jött létre.

¹⁰¹ Révai Nagy Lexikona, XIII, Bp., 1915, 139. – Vö. Gonda B., Az aldunai Vaskapu és az ottani többi zuhatag szabályozása, Bp., 1892; Vásárhelyi Pál élete és művei, Bp., 1896; A magyar tengerészet és a fiúmei kikötő, Bp., 1906.

¹⁰² Márki S., Magyar uralom az Adrián. Történelmi vázlat, Bp., 1915, 19.

¹⁰³ Márki S., Rákóczi adriai tervei, Bp., 1915. A füzet nyilván a következő év folyamán jelent meg, hiszen a szerző a szövegben már az „1914–16. évi háborúra” utalt: 39.

¹⁰⁴ Szabó L., A városi élet a középkori Dalmáciában, Bp., 1917. – Borfótlapján mindegyik füzet ismertetést közölt a Magyar Adria Egyesület céljairól, hangsúlyozva, hogy „elsőrendű feladatai közé tartozik az Adriai-tenger tudományos kutatása, továbbá ... a magyar tengeremlék, az Adria keleti partvidékének földrajzi, történelmi, természettudományi tanulmányozása.”

¹⁰⁵ Domanovszky S., Duna-fekete-tengeri hajózásunk múltjáról, Bp., 1918. (L. fentebb a 92. jegyzet.) A tanulmány a *Tengertudományi Értekezések* című sorozatban jelent meg, amelyet szintén a Magyar Adria Egyesület adott ki, Gonda B. és Prinz Gy. szerkesztésében.

¹⁰⁶ Fr. Naumann, Mitteleuropa, Berlin, 1915; magyar kiadása: Közép-Európa, Bp., 1916. Ford. Kircz Aladárné.

¹⁰⁷ A *Mitteleuropa*-terv fogadtatásáról, értelmezésének és megítélésének különböző változatairól szól Irinyi K. könyve: *Mitteleuropa-tervek és az osztrák-magyar politikai közgondolkodás*, Bp., 1973.

¹⁰⁸ A vitautülés-sorozat elnöke Szabó Ervin, előadója Kunfi Zsigmond volt; hozzászóltak Jászi Oszkár, Szende Pál, Ágoston Péter és mások: Huszadik Század, 1916, XXXIII, 401–403., 409–533; XXXIV, 86–93., 355–359.

¹⁰⁹ Berzevitzy, 50–52.

¹¹⁰ Czóbel E., Berzeviczy Gergely javaslata a kontinens vámuniójáról. Közép-európai törekvések a 19. század elején, Huszadik Század, 1916, XXXIV, 209–221.

¹¹¹ Czóbel, 391–411.

¹¹² Vö. Hunfalvy, 2–3., 17–19., 25–29., 50–51; I. Jastrow (1887), 1–2, 52–55., 59.

¹¹³ Domanovszky, 21.

¹¹⁴ „Nem akarunk ez alkalommal a kérdéshez annak politikai és gazdasági vonatkozásaiban hozzászólni — írta a történészprofesszor bölcs óvatossággal, bár a sorok között kételyeit érzékeltetve —, időszerűnek tartjuk azonban, hogy a kérdés történelmi múltját megvilágítsuk”: Domanovszky, 1–2. A tanulmány néhány évvel később német nyelven is megjelent: *Die Vergangenheit der ungarischen Donauhändelschiffahrt*. In: *Ungarische Jahrbücher*, II, Berlin–Leipzig, 161–187. A *Mitteleuropa*-tervre utaló bevezetés ebből kimaradt, hiszen a terv azóta már elavult.

¹¹⁵ C. V. Suppan, *Die Donau und ihre Schifffahrt*, Wien, 1917. – Vö. H. Grothe nem sokkal később közölt hasonló értelmezésével: *Die Donaustrasse in ihrer wirtschaftsgeschichtlichen Bedeutung*. In: *Die freie Donau*, Wien, 1918, 189., 221.

¹¹⁶ Domanovszky, 2–4.

¹¹⁷ A levantei áruk kelet felől, Erdélyen át történt közvetítését Domanovszky is főleg Csánkira és Lajos király 1370. évi oklevelére való hivatkozással vetette el: 5–6.

¹¹⁸ Domanovszky, 6–7.

¹¹⁹ Ezzel Domanovszky egyben arra is reagált, hogy „az utolsó években az olaszok Triesztet Ausztria tudejének nevezték el”: 8. – A jelenre vonatkozólag pedig azt a következtetést vonta le történelmi áttekintéséből, hogy „a Duna vonala mellett nekünk mindenkor épp oly értékes kincsünk összeköttetésünk az Adriával”: 23.

¹²⁰ A Levante-történetírás újabb fejleményeit következő dolgozatunkban szándékozunk bemutatni.

THE TURN IN THE VIEWS OF HISTORIOGRAPHY ON LEVANTINE TRADE BETWEEN
1879 AND 1918

by *Zsigmond Pál Pach*

Summary

In his earlier writing published in *Századok* (1972, pp. 849–891) the author examined the views of historians on the Hungarian route of the medieval Levantine trade — via the Danube and Transylvania — in the late 18th and early 19th centuries and the way this idea became general among historians throughout most of the past century. In the present paper he discusses the turn in historiography between 1879 and 1918 resulting in the refusal of both the Danubian and the Transylvanian version.

On international level the turn was initiated in 1879 by Wilhelm Heyd who pointed out that the documents supporting the idea of early medieval Levantine trade via the Danube since Hüllmann's study of 1808 had been misinterpreted. He thought that oriental goods had been transported to German territories mainly through Italy even before the 13th century. His views were supported by the writings of Henry Simonsfeld (1887), Aloys Schulte (1900) and Adolf Schaube (1906). The Hungarian and Transylvanian (Saxon) counterparts of Heyd were Dezső Csánki (1880) and Oszkár Meltzl (1892) respectively, who questioned the Transylvanian route of Levantine goods in the late Middle Ages as well. They interpreted certain charters of the Hungarian King Louis the Great I from the years 1367 and 1370 as referring to spices and other oriental goods coming to Hungary and Transylvania mainly via the Dalmatian towns, especially Zara. The charters from the 14th and 15th centuries attesting that great quantities of such goods had been imported to Transylvania from the coasts of the Black Sea simply escaped their attention.

Just as the introduction of the idea of a Hungarian route of early medieval Levantine trade had been promoted in the late 18th and early 19th century also by current political and economic considerations along the scientific ones, the refusal of the idea on the part of historians in the late 19th century can also be attributed to similar reasons. The earlier expectations considering the solution of the so-called Eastern Question, i.e. the dissolution of the Ottoman Empire proved namely somewhat exaggerated from economic, political and military aspects alike. First, the growth of world economy in the second half of the 19th century precluded the possibility of the revival of an Asian-European world trade by land; second, the process of dissolution in the Ottoman Empire was dragged out by the rivalry of the European Great Powers quite up to the early 20th century; third, the decisions of the Berlin Congress of 1878 supported the aspirations of the Austro-Hungarian Monarchy not towards the Lower Danube and the Black Sea but rather towards the Adriatic.

From the end of the 19th century a further political motive was added by the expansion of the united Germany, i.e. by the project of the Hamburg-Bagdad Railway and the so-called Mitteleuropa Plan in the years of the First World War. In its wake some German and Austrian historians began to rehabilitate the idea of the Danubian route of the medieval Levantine trade (Zimmerer, 1914; Wendt, 1916; Suppan, 1917). At the same time, Rumanian and Polish historians — urged partly by national aspirations — investigated the Levantine trade on the routes leading from the Black Sea to Moldavia, Wallachia and Poland in the 14th and 15th centuries (Iorga, 1899; Kutrzeba, 1902; Nistor, 1911). On the other hand, the Hungarian and the Transylvanian Saxon historians arrived at the opinion that Hungary obtained oriental goods in the period in question via the Dalmatian coasts of the Adriatic and not via the Danube or Transylvania (Jickeli, 1913; Borcsiczky, 1914; Domanovszky, 1918).

So the turn in Levantine historiography between 1879 and 1918 was not only characterized by the refusal of the Danubian and Transylvanian idea, but also by the appearance and spreading of the Dalmatian theory.

Zsigmond Pál Pach

CHANGEMENT D'AVIS DANS L'HISTORIOGRAPHIE LEVANTINE ENTRE 1879–1918
(Résumé)

L'auteur examinait dans une de ses études antérieures (*Századok*, 1972, 849–891 p.) comment apparut la conception professant la voie commerciale levantine du moyen âge à travers de la Hongrie — transylvaine respectivement danubienne — dans l'historiographie à la fin du 18e siècle et au début du

19e, et comment cet avis est devenu courant pour la plupart des historiens dans le siècle passé. L'auteur dans l'étude présente analyse par contre le changement historiographique qui survenait entre 1879 et 1918, donc le refus de la conception de la voie commerciale levantine du moyen âge à travers de la Hongrie, également celui de la „thèse danubienne” et de la „thèse transylvaine.”

Ce changement d'avis dans le monde scientifique était lancé par Wilhelm Heyd (1879) qui a démontré que les arguments cités depuis Hüllmann (1808) pour justifier la voie danubienne du commerce levantin du moyen âge sont incertains on même injustifiable. Heyd croyait que les marchandises orientales même avant le 13e siècle sont arrivées à travers de l'Italie à la terre allemande. Sa opinion était confirmée par les recherches de Henry Simonsfeld (1887), Aloys Schulte (1900) et Adolf Schaubé (1906). En ce qui concerne l'historiographie hongroise et transylvaine: le changement d'avis était inauguré par Dezső Csánki (1880) et Oszkár Meltzl (1892). Ils contestaient même la voie commerciale transylvaine des marchandises levantines au moyen âge finissant. Ils interprétaient de telle manière des certaines chartes du roi hongrois Louis le Grand (1367, 1370) que dans cette époque la Hongrie et la Transylvanie se procuraient des épices et des marchandises orientales par les villes dalmates, surtout par Zara. Les chartes du 14-15 siècles qui témoignaient que ces marchandises étaient importées en Transylvanie de la région de la mer Noire: les échappaient.

Tout comme l'apparition de l'avis de la voie danubienne du commerce levantin à l'époque du moyen âge avaient des motifs non seulement scientifiques mais ceux de politique actuelle et économiques à la fin du 18e au début du 19e siècle: à même façon des motifs semblables faisaient qu'à la fin du 19e siècle la plupart des historiens refusait cette théorie. Les espoirs prochains quant à la solution de la "question orientale" et à la désintégration de l'empire turc se révélaient exagérés du point de vue économique, politique et militaire. Le niveau atteint du développement de l'économie mondiale dans la deuxième moitié du 19e siècle excluait la possibilité de régler le commerce mondial de l'Asie vers l'Europe par voie terrestre; le processus de la désintégration de l'empire turc était prolongé par la rivalité des grandes puissances européennes jusqu'au début du 20e siècle; les décisions du congrès de Berlin (1878) laissaient le champ libre pour les exigences du pouvoir de la Monarchie Austro-Hongroise non à travers de Bas-Danube et de la mer Noire mais vers l'Adriatique.

Les tendances expansives de l'Allemagne unie emportaient des nouveaux motifs politiques à la fin du 19e siècle: le programme de chemin de fer Hambourg-Bagdad et le plan Mitteleuropa (centreuropéen) dans les premières années de la première guerre mondiale. Par la suite de ces programmes les théories réhabilitant la voie commerciale danubiennes relatives à l'époque du moyen âge se sont réapparues dans l'historiographie autrichienne et allemande (Zimmerer 1914, Wendt 1916, Suppan 1917). D'autre part époque des historiens polonais et roumains motivés également par les ambitions nationales recherchaient le commerce levantin de la région de la mer Noire vers la Moldavie, Valachie et Pologne au 14-15 siècles (Iorga 1899, Kutrzeba 1902, Nistor 1911). Par contre au milieu des historiens hongrois et saxons la conception dominante était que dans cette époque la Hongrie procurait les marchandises orientales pas à travers du Danube ou de la Transylvanie, mais des bords dalmates de l'Adriatique (Jickeli 1913, Borcsiczky 1914, Domanovszky 1918).

De telle manière le changement de conception dans l'historiographie levantine entre 1879-1918 était caractérisé non seulement par le refus des „thèses danubienne et transylvaine” mais par l'apparition et le renforcement de la „théorie dalmate” aussi.

Mesterházy Károly

A MAGYAR HONFOGLALÁS KOR RÉGÉSZETÉNEK ÖTVEN ÉVE

Majdnem 160 évvel az első honfoglaláskori magyar sír felfedezése után (Benepuszta 1834) egyre jobban kirajzolódnak a honfoglalás kor régészetének szakaszai, a kutatás vonulatai, gazdagodása és eredményei. Mégis meglepően kevés azoknak a műveknek a száma, amelyek egy-egy vélt vagy valódi korszakhatár meghúzásakor áttekintést adtak volna a kutatás történetéről, az adatgyűjtő és szintetizáló tevékenységről, egyes kutatók hatásáról, jelentőségéről, az ismeretek bővüléséről. Egy ilyen áttekintés már az 1970-es évek eleje óta esedékes volt, hiszen az Acta ArchHung szerkesztősége a hatvanas években tűzte ki célul az egyes régészeti korszakokban elért eredmények összefoglalását, csupán a honfoglalás korral foglalkozó hazai irodalom kritikai bemutatása maradt el. Erre vállalkozunk jelen alkalommal. A terjedelem szabta határok között csupán a nagyobb ásatások, jelentősebb leletek és eredmények regisztrálására kerülhet sor. Ezáltal eleve szubjektívek leszünk, és szükség szerűen szubjektív lesz méltatásunk is, hiszen a saját szemüvegünkön keresztül nézzük az eseményeket és adatokat.

Az elmúlt, körülbelül ötven év kutatásának kritikai szemléje eleve adott, egységes időszakot ölel fel, melynek különböző szempontok szerinti tagolása ugyan lehetséges, de egészségként való kezelése feltétlenül szükséges. A korszakhatár kezdete 1944. Ez László Gyula A honfoglaló magyar nép élete c. munkájának megjelenése. Ez a mű (a továbbiakban HMNÉ) több értelemben is korszakhatár. Olyan fajta lezárása és összegzése az ismereteknek, amelyre a magyar régészetben sem előtte, sem utána nem volt példa: a népélet enciklopédikus összefoglalása, melynek egy-egy fejezete ugyan régészeti felismeréseken alapul, zömmel azonban a szaktudományok adatainak is ez a mű az összegzője. Másrészt politikatörténetileg is korszakhatár. Olyan korban született, amikor a német hegemonizmussal és eszmerendszerével való szembenállás a magyar népi írókat és neves baloldali vezetőket, művészeket állásfoglalásra kényszerítette. László Gyula e művével jelezte a mozgalomhoz való kötődését. Korszakos jelentőségűvé vált e könyv azáltal is, hogy a német megszállást az orosz követte, amelyben egy új eszmerendszer követelményei váltak kötelezővé. Ez

az új eszme az internacionalizmust, a népek testvériségét hirdette, amibe viszont a magyar honfoglalás kor kutatása nem akart beleférni. Nem véletlen, hogy 1945 őszétől 1949-ig nem leltároztak honfoglaló magyar leleteket a Magyar Nemzeti Múzeumban.

Előzmények

Mielőtt a HMNÉ elemzését folytatnánk, nagyon röviden azt is be kell mutatni, mi volt az a szakmai-tudományos háttér, amelynek lezárását jelenti ez a mű. Az első honfoglaláskori lelet, melyet koránt sem emberkéz hozott felszínre, de emberi gondosság őrzött meg, a benepusztai lelet volt. Szépségére, gazdagságára és minőségére nézve is örök alapleleteink közé tartozik. Ezt követte 1853-ban a verebi sír megmentése, majd 1858-as közzététele. A Jankovich és Érdy által közölt jellegzetes, lovassírokból előkerült, 10. századi nyugati pénzekkel keltezett régészeti anyag előbb lassan, majd egyre bővebben gyarapodott. Hogy csak a jövődő kutatás nagy alapleleteit említsük: 1869-ben találták meg a galgóci sírt, 1870-ben a solyvait, melynek nyomán egy ideig fejtetőre állítva, süvegdíszként közölték a tarsolylemezeket. 1871-ben pedig már temető feltárására és közlésére is sor került. Ez volt a pilini temető. A honfoglaláskori leleteket először számba vevő Nagy Géza 1892-ben már 25–26 lelőhelyről tudott, köztük fontos leletekről, mint a nagyteremiai, a nemesócsai, a székesfehérvár–demkőhegyi és a szeged–bojárhalmi. A lelőhelyek száma a valóságban ennél több volt, hiszen egyes leletek csak napjainkban válnak ismertté: pl. Szabolcs megye első honfoglaláskori leletét 1852-ben leltározták be a Magyar Nemzeti Múzeumban, meghatározására azonban csak jóval később került sor, és csak 1986-ban közölte Dienes I. Hasonlóképpen Hajdú megye első leletének az egyeki karperecpár látszik 1860-ból, de 1972-es közlésükig ismeretlenek maradtak. Az elkövetkező években rohamosan emelkedett a honfoglaláskori publikációk száma. A fellendülésben szerepe volt az ország ezredéves fennállásának ünneplése által keltett érdeklődésnek, amely új, honfoglaláskori lelőhelyek ásátások általi felkutatását is szorgalmazta. Tervbe vették és el is készült a Magyar honfoglalás kútfeői c. kötet, melyben az írott források mellett helyet kapott a régészeti anyag is. Igaz, hogy csak 1900-ra jelent meg, de már 56 lelőhelyről adhatott benne számot Hampel. Eközben újabb fontos leletek, ill. temetők kerültek elő, köztük 1896-ban a Jósa A. által közölt bezdédi temető. Az adatközlések mellett elméleti, a leleteket nemcsak topográfiailag, hanem történetileg is értékelő dolgozatok is megjelentek. Nagy Géza észrevételei néha máig kiható érvényűek. 1905-ben jelent meg Hampel óriási anyagot tipológiailag rendszerező háromkötetes műve, amely a leletek kor szerinti és etnikai meghatározását is adta. Ez az összefoglalás az 1904 közepéig ismertté vált emlékeket közölte. Hampel 1907-ben újra kiadta az 1900–1907 között felgyűlt anyagot, és elvégezte a 10–11. századi temetők csoportosítását és besorolását. A Hampel-féle negyedik csoport *a* alcsoportjába tartoznának e szerint a honfoglaló magyar temetkezések, a *b* alcsoportba a soros temetők, melyekben felleljük „a magyarok lovas sírjait is sláv alattvalóik sírmezőin”. Az *a* csoportban 59, a *b* csoportban 53 új lelőhelyet regisztrált, azaz a Magyar honfoglalás kútfeőiben és az Újabb tanulmányokban összesen 115 honfoglaló és 70 soros temetőt közölt újra. E számok természetesen viszonylagos értékűek,

hiszen Hampel sem értesült minden új leletről, másrészt az ő külön-külön számba vett lelőhelyei sem mindig jelentenek új lelőhelyet (pl. Székesfehérvár–Demkőhegy 1–3. lh.). Mégis jelzik a gyarapodás ütemét. Hampel halála (1913) után újabb fontos temetők kerültek elő, főleg Szabolcs megyében (Kenézlő I.), de másfelé is (Jászfényszaru, Nagykövesd).

Az első világháború és az utána következő idő érzékeny törést okozott a honfoglaláskori emlékek feltárásában. A Kisalföld északi része, és a Felső–Tisza vidékének jelentős része, amely eddig a leggazdagabb 10. századi temetők lelőhelyének számított (Galgóc, Nemesócsa, Bodrogvécs, Salamon, Beregszász, Kisdobra, Nagykövesd, Szolyva), Csehszlovákiához került. A Nagyalföld széles sávját kelet felé Romániához, dél felé Jugoszláviához csatolták. Ezekről a területekről szintén gazdag sorozata került elő honfoglaláskori leleteinknek: Bihar, Nagyvárad, Nagyósz, Oroszlámos, Törökkanizsa, Pusztabukova, Nagyteremia, stb.). Ezeken a területeken az új nemzeti államok szempontjai és tudományos színvonala határozta meg a kutatást, és ez a kezdeti általános visszaesés után a magyar leletek pusztulásához vezetett, s helyenként ez az állapot ma is tart. A honfoglaló magyar szállásföldek feléről a magyar kutatásnak le kellett mondani.

A magyarországi kutatás fő területe továbbra is az Alföld maradt. Kiss Lajos Szabolcs megyében (Eperjeske 1920, Geszteréd 1927, Tiszabercel 1935) végzett ásatásokat. A kutatás súlypontja áttevődött Csongrád megyére, ahol a szegedi városi múzeum élén Móra Ferenc és Kotormány János hivatalosolga, a szentesi múzeum élén Csallány Gábor, és a Kolozsvárról Szegedre áttelepített egyetem régiségtani tanszéke végzett kiemelkedő ásatási tevékenységet. A nevezetesebb ásatások: 1925-ben Kunágotán, 1928-ban Kiszombor B-temetőben, 1929-ben Nagytőke–Jámborhalmon (mindkettő közöletlen), 1931-ben a Tápé–Malajdok B temetőben és Deszken a D temetőben (közöletlenek), 1932–33-ban Csanyteleken, 1933-ban Gádoroson, 1934-ben Szeged–Jánosszálláson (közöletlen), 1935-ben Hódmezővásárhely–Szakálháton, 1937–39-ben Szentes–Nagyhegyen, stb.

Az 1920-as évek újra a mennyiségi növekedés évei, esetleg a megfigyelések minősége javult, amit Móra Ferenc munkássága is jelez. Az 1930-as évek újabb szintézist érleltek meg. Fettich Nándor előbb kenézlői ásatását (1927), és hozzá csatlakozóan a jászfényszarui, sarkadi és más leleteket dolgozta fel (rozettás lószerszámok köre), majd 1937-ben megjelentette nagyszabású könyvét a honfoglaló magyarok fémművességéről. Fettich nagy jelentőséget tulajdonított a tárgyak készítemi technikájának. Ebből következtetéseket vont le a tárgyak készítemi menetére, az utólagos javításokra, megújításokra. Ennek érdekében gyakran kétszeres méretű felvételeket is közölt, sőt a tárgyak hátlapját is bemutatta. Megfigyelései vezették a készítemi és eltemetési idő megkülönböztetésére, azaz a kettős keltezésre, ami gyökeresen új jelentés volt a korábbiakhoz képest. Precíz muzeológus is volt. Igyekezett felszámolni az elmúlt száz év hiányosságait, a leletek összekeveredését. A leltárkönyvek eredeti bejegyzései alapján helyreállította a leletegyütteseket, majd jó fényképeken, kritika-ilag felülvizsgálva újra közreadta a már majdnem hozzáférhetetlen leletek egy részét (Benepusztá, Eperjeske, Galgóc, Szolyva, Tarcal, Szolnok–Strázsahalom, Beregszász), a tarsolylemezeket és a művészeti körükhöz tartozó lemezes korongokat, és legújabb ásatásait is (Hencida, Kecel, Karos). Fettich Nándor minden ízében mu-

zeológus volt, s a Nemzeti Múzeumot többre becsülte az egyetemi katedránál, melyet több ízben is visszautasított. Felismerte az oroszföldi, ukrainai sőt szibériai párhuzamok fontosságát. Ezért megtanult oroszul, és még kezdő régészként tanulmányutat tett, Posta Béla után másodikként Oroszországban. Talán nem véletlenül esett rá 1944 végén Zichy István főigazgató választása, hogy éppen az orosz megszállás előtt kinevezte igazgatónak. Fettichet azonban a veretek, esetleg a veretek készítése, kereskedelme, elterjedése érdekelte, pedig ezek a veretek öveket, pártákat, lószerszámot, nyeret, férfi és női ruhát díszítettek. A leletekből Móra Ferencen kívül csak Cs. Sebestyén Károly igyekezett tárgyakat rekonstruálni: ő állította helyre a rejtélyes csontlemezekből a honfoglalók íját.

László Gyula és a Honfoglaló magyar nép élete

László Gyula hirtelen és nagy erővel robbant be a magyar régészetbe. Átütő erejű tevékenysége három nagy forrásból táplálkozott. Elsőként a családi nevelést és a gyermeki romantikát említhetjük: mint kisfiú, Kóhalom várának romjai közt álmodozott a székelyek múltjáról. De ugyanitt, mint falusi tanító gyermeke, magába szívta a székely falu munkájának, babonáinak, szokásainak ismeretét is. Később a Néprajzi Múzeumban a nagy nemzedék: Győrffy István, Bátky Zsigmond, Viski Károly és mások székelyföldi adatgyűjtője volt. Ekkor váltak a gyermekkori élmények tudós tapasztalattá benne, ezek az élmények terelték figyelmét második forrásként a honfoglaló magyar nép életének tanulmányozása felé. Egyéni becsvágya a művészet felé is vonzotta, és ennek megfelelően előbb a Képzőművészeti Főiskolát végezte el, ahol Rudnay Gyula tanítványa volt. Elsőrendű rajzkészsége, és a művészi érzékenység, beleélőképesség volt régészeti tevékenységének harmadik nagy lendítő ereje. Ez a nem mindennapi képessége készítette örök versenyre Fettich Nándort, s vetélkedésükből született meg a magyar régészet örök nyereségére a népvándorlaskori gyűjtemény csodálatos rajzos leltárkönyve. Ennek köszönhető, hogy László Gyula minden rajzos illusztrációt maga készített könyveihez, tanulmányaihoz. A művészi és néprajzi adottságok segítették híres tárgyrekonstrukcióinak sorát világra (a magyar nyereg, avar és magyar lószerszám, avar és magyar női-férfi viselet, stb.) A főiskola után Itáliában járt, s talán Duccio vagy Giotto művészetétől megbűvölve inkább a régészet felé indul. Újra diák lett, most Gerevich Tibor és Alföldi András óráit hallgatva. Európai színvonalút akart alkotni.

László korszakos műve, a HMNÉ 1944-ben jelent meg, és sűrítve megtaláljuk benne László korábbi honfoglaláskori témájú feldolgozásait is. Így a koroncói nyeregről írt monográfiája a HMNÉ A halál és a másvilág c. fejezetbe olvadt be, a művészetről szóló fejezet alapja A honfoglaló magyarság művészete Erdélyben, a településtörténeti vázlatához az Erdély településtörténetének vázlata Szt. István koráig c. dolgozatot használta fel. A honfoglaló magyarság megjelenését a Kárpát-medencében a Budapest története c. monográfiában írottakkal egyezően fogalmazta meg. A fentebb elsorolt külső évek után László Gyula munkásságán belül is korszakhatár a HMNÉ, ezért ezzel a könyvvel kezdem a magyar honfoglalás régészetének elmúlt ötven évről szóló kutatástörténetet.

A könyv négy fejezetre tagolódik, melyek közül a mű gerincét a második fejezet alkotja. A többi három e központi fejezetnek az előkészítését ill. kibontását, árnyalását szolgálja. A második fejezet egy alapvető felismerést tartalmaz: a honfoglaló magyar nép és a társadalom alapegysége a nagycsalád volt. A honfoglaláskori nagycsaládot több temetőben felismeri ill. felismerni véli. Majd arra felismerésre jut, hogy a magyar társadalom „a honfoglaló magyarok államának szerkezete pontosan olyan volt, mint a magyar nagycsalád szerkezete, egyszóval állammá tágult család volt. A családi élet mindennapját és a belső államvezetés munkáját ugyanolyan jellegű erők irányították”. (HMNÉ 48).

Az első fejezetben egyetlen évszám nélküli „eseménytörténet” után a régész rendelkezésére álló segédtudományokat veszi sorra. Első helyen a történelmet említi, de bővebben ír a nyelvészet nyújtotta segítségéről. Két példát mutat be: az egyik a történelmi részben említett Szt. László-féle törvények „áldó kut”-ját értelmezi Mészöly Gedeon nyomán, a másik, török eredetű koporsó szavunk jelentésvilágát taglalja. Megállapítja, hogy e szó eredeti láda értelmében nem lehetett a honfoglaló magyarok koporsója, mert ők a 10. században nem temetkeztek koporsóba. Ez természetesen ma már nem áll, hiszen egyetlen fatörzsből készült koporsót találtak nemrég Budapesten és korábban Nádudvar–Mihályhalmon, az algyői temetőben. E részben figyelmeztet László Gyula arra, hogy a nyelvészet által elemzett szavainknak a régészet adhat értelmet: ilyen többek között nyereg szavunk. A településtörténet csupán nyelvészeti vonatkozásban említi, majd a néprajzot, embertant, állattant, növénytant, vegytant és alkalmazási lehetőségeiket sorolja fel. Legbővebben a régészet módszereit, lehetőségeit mutatja be példákon. Felhívta a figyelmet a gondos feltárássra, a pontos dokumentálásra, az egyes tárgyak sírban való helyzetének pontos megfigyelésére, rögzítésére. A megfigyelések hiányából fakadóan tartották az íjcsontokat kardmarkolat díszének (Nemesócsa), a pontos megfigyelések segítettek a megcsonkított temetkezések felismeréséhez (Hencida). Hangsúlyozta a temetőterkép elkészítésének fontosságát, és a leletekkel együtt értelmezett temetőterkép új ismeretek forrásává válását. E kívánalmak ma már közhely számba mennek, de mégsem annyira, hogy ne találkoznánk rossz feltárásokkal, ahol ismeretlen vastárgyak töredékei sorjáznak a feltárás és restaurálás után. Érdekes azonban, hogy miközben László Gyula a legkitűnőbb grafikusok közé tartozik, ő maga a sírok dokumentálására egy előnyomatott sírrajzot talált ki, melyet az 1970-es évekig használt is a szakma. Ma már minden valamit is magára adó régész lerajzolja, vagy lerajzoltatja a sírokat, még a templom körüli temetők sokrétegű csontvázcsipkéjét is (Helemba, Dunaújváros, Doboz).

Néhány rövid szakaszban összefoglalta, hogy melyek azok az eredmények, amelyeket a magyar régészet a honfoglaláskori emlékek magyarázatával elért. De mindjárt az első pontnál meg kell állnunk, mert féligazság van benne. Mégpedig az, hogy megismertük a honfoglaló magyarság régészeti emlékeit, el tudjuk választani az avarokétól és a szlávokétól is. Szőke Bélaé az érdem, és 1959-től datálódik, hogy felfedezte a honfoglalók köznépet, mégpedig azokban a temetőkben, melyeket a 40-es években mindenki szlávnak hitt. Amit tehát László Gyula a honfoglalókról mond, azt végeredményben csak az előkelők hagyatékából olvasta ki, és szükségszerűen nem vonatkozik a köznépre is. Menten más értelmet kap a hencidai temető gazdag

családja, ha tudjuk, nem szláv szolgák veszik körül az előkelő sírcsoportot. A köznépi anyag értékelését később sem tartotta lezártnak: pl a kettős honfoglalás elméletének kidolgozásánál mindig csak a régi értelemben beszél a honfoglalók hagyatékáról.

László Gyula munkamódszerének felvázolásakor az általánostól, a nagy egysegtől az egyediig, a kis egységig vezető utat választotta. A kérdés az, hogy egymásból szervezen lebomló, vagy egymásra épülő egységekről van-e szó. És itt mást várnánk, mert inkább egymás mellett levő dolgok szélesen elterülő nagy panorámáját kapjuk, mint egymásra épülő, áttekinthető vertikális szerkezetet. A négy egymásra épülő fejezet ugyanis: 1. a nagycsalád, 2. a nagycsalád (azaz a temető) jobb és bal oldala, az oldalakon belül a sírok elemzése, 3. ez vezet a túlvilág, az egykori hitvilág megismeréséhez, 4. a sírokból kivett tárgyak. Ez a gondolatmenet a temetőfeltárás visszaforgatott sorrendje, vagy ahogy a régész megismerkedik a temetővel. Viszont a sorrend a nagy köznépi temetőknél már más, mert a temető szerkezete derül ki legutoljára, akkor találom meg, ha megtalálom, a családi csoportokat, nagycsaládokat.

Röviden ismertette a honfoglalás előtt itt élt népeket: az avarokat és a szlávokat. Az avarokról szóló oldalak azonban nagyon sok szállal kapcsolódnak a könyv későbbi fejezeteihez. Ebben az időben ugyanis már eléggé kialakult elképzelései voltak László Gyulának az avar társadalomról, és az avar tárgyi hagyatékról. Sőt már itt hivatkozik készülő az „Avar nép élete” c. könyvére. E helyen azt kell kiemelnünk, hogy László Gyula az avar kontinuitást bizonyítva látta az avar temetők némelyikének szélén megjelenő magyar sírok alapján (Győr, Visznek). Az avarok utódainak tartotta a székelyeket. Ma az első kérdésben újra felmerült a bizonyítás ilyen módja (Vörs), de általában a temetők tanúsága ebben a vonatkozásban negatív. A legnagyobb avar temetők is megszakadnak a 9. század első felében, ott is, ahol elméletileg nem érte őket bántódás (Tiszafüred). Avar hatásnak tulajdonítja az oroszvári temetőben talált egész lótemetést. Az eredeti dokumentáció fényképe alapján azonban jelenkori dögtemetésről lehet szó. Amit az avar temetők és a magyar kertes város összefüggéséről ír már azért sem él, mert időközben a néprajzosok kiderítették, hogy a magyar kertes város nem korábbi a 16. századnál. Nem bizonyítható az avar-székely azonosság sem. Az avarokról szóló kis részben azonban szép számmal vannak máig is érvényes megállapítások (az avar nagycsaládi rendszer megléte, a sarlós sírok kérdése, a mokriini tégely samanisztikus ábrázolása, az avar ácsmesterség és falusi-földműves életmód, csontmegmunkálás, vassfeldolgozás-kovácsmesterség, fazekasság, szamanida hatások az edények festett díszítésén, az avarság belsőázsiai kapcsolatai, stb.)

A szlávokról írottak főleg Kniezsa István és Melich János nyelvi anyagára épülnek, kisebb részben a szláv régészet eredményeire, főleg Lubor Niederlének a szláv temetkezési szokásokról írt soraira. Nem értékesítette viszont a szláv lakosság bemutatásánál a szlávoknak tartott soros temetőket. Talán mégsem tartotta igazán szlávoknak a temetőkben nyugvókat? E helyen különösen méltatja a magyar nagycsalád önellátó voltát: „Úgy látszik, a szláv családok munkafelosztása nem volt oly gazdag, mint a keleti népeké, mert egy csomó olyan mesterség is kialakult náluk, amelynek munkáját nálunk eredetileg a családon belül végezték el.” (HMNÉ 107) A mészárosot és a molnárt említi példaként. Ma már éppen nem a magyar nagycsalád és vele a magyar

társadalom fejlettségének dicséretét látjuk e megállapításban. A szláv néphit és népszokások némelyikét kereste a sarlós, a tojásos és baltás temetkezésekben. E témákat gyakran adta ki hallgatóinak szakdolgozati feldolgozásra, de vagy az anyag állt ellen, vagy a szakdolgozók nem voltak alaposak. Felfigyelt a sírokban ritkán előforduló szén és tüzelésnyomokra, a temetés idején szokásos edénytörés nyomaira. Ezek az ötletei még nem találtak feldolgozóra.

A honfoglaló magyarok megjelenését egy nem is valódi honfoglaláskori tárgy-típus, a kétélű kardok elterjedésével, lelőhelyeik térképezésével, és az ezekből le-szűrhető tanulságokkal érzékelteti. Ennek oka az lehetett, hogy a Megyer törzs katonaelemeihez kapcsolta őket. Az ott kibontott következtetések azonban mára sokban érvényüket veszítették (e kardok és a Megyer törzs kapcsolata, ezek elterjedéséből a kereskedelmi utak felrajzolása, a Géza kori országát szervezés illusztrálása a kardokkal). László Gyulának ezt az ötletét teljes részletességében Bakay Kornél dolgozta ki. Eredményei napjainkra szintén kérdésessé váltak. A HMNÉ központi (második) fejezete a honfoglaláskori magyar nagycsaládról szól. A könyv megjelenésekor ez a fejezet hozott merőben újat a magyar régészetben, mert bár a többi fejezet is egy-egy új felismerésre épült, azok szakmunkákban már napvilágot láttak. Ez a fejezet azonban teljesen új volt, és teljes értetlenségre talált a hazai régész körökben. A magyar régészek ugyanis eddig sok érdekes és szükséges dologgal foglalkoztak, csak eggyel nem – sőt eszükbe sem jutott: hogy a magyar törzsek a magyar társadalmat alkották, amelynek végső soron a családok az alapegységei, s ha egy kis temetőben egy férfi egy nő és két gyermek van, ez lehet egy család is. Ilyet Fettich Nándor sehol sem írt le a gádorosi temetőről. Ez volt többek között László Gyula zsenialitása: hogy a leletek mögött tárgyat, a tárgyakban mesterséget, a sírok mögött embert, a temetőkben a társadalmat látta, a temetkezési szokásokban a hitvilágot kereste, a tárgyak kidolgozásában alakjában, díszítésében a művészetet ismerte fel. Négy temetkezési formát különböztetett meg: a fejedelmek és előkelők magányos temetkezéseit (a geszterédi sírt fejedelminek gondolta aranyos szablyája alapján), a gazdag nők köré temetkező férfiak sírcsoportjait (Szeged–Bojárhalom, egyúttal ez az első teljes közlése is az anyagnak), a nagycsaládi temetkezés Kenézlőn megfigyelt formáját és a bezdédi temetőrendet. Valójában csak e két temető a nagycsaládi rend vezérkövülete. Bezdédén a középső gazdag férfi sírjától balra voltak a sírsor széle felé szegényedő rendben a férfiak, jobbra pedig a nők, bár számban kevesebben. László megállapította, hogy a két oldal sírjai párokat alkotnak, azaz férj-feleség sírjairól lehet szó. Kenézlőn, a Fettich által kiásott 2. számú temetőben szintén páros temetkezéseket állapítottak meg, csak hogy itt a sírsor bal oldalán rangos, a jobb oldalán szegényebb házaspárok nyugodtak. A nagycsaládi temetők alapvonásai László Gyula szerint a következőkben foglalhatók össze:

1. Kiinduló elv: a halott túlvilági életéhez minden eszközét, tárgyát megkapta, ha egy harcos közösségben a halottnak nincs szablyája, akkor az azt jelenti, hogy nem volt hivatásos harcos. Azaz: a temető az élet vetülete, másként a temető a holtak faluja.

2. A sírsorok központi helyén egy kiemelkedően gazdag, ill. rangos férfi sírja fekszik.

3. Tőle balra rangban, melyet a fogyó nyílcsúcsok száma is jelez, egyre alacsonyabb rangú férfiak, ill. családok foglalnak helyet. Eközben az előkelőbb és gazdagabb oldal a bal, a jobb oldali pedig minden tekintetben szerényebb.

4. Mivel az életben a jobb oldali az előkelőbb, a temetkezések az életben levő rend fordítottját mutatják.

5. A sírpárok tanúsága szerint a magyar család egynejű.

6. A magyar család patrilineáris, bár néhány esetben nyoma maradt a matrilineáris leszármazásnak is (Kecel).

7. A magyarság nagycsaládokban élt, a nagycsalád volt a falu.

A nagycsalád jellegzetességeit főleg török, de kisebb részben finnugor és délszláv népek nagycsaládjainak ismertetésével rajzolja meg, majd a magyar adatokkal egészíti ki. Mint nagy felfedezéseknél szokásos, László Gy. is túlértékelte a nagycsalád jelentőségét, ott is annak jegyeit vélte felismerni, ahol más szervezetek működtek. Az állam szerkezetét állammá tágult családnak fogta fel, eközben a nemzetségek és törzsek teljesen elsikkadtak. Az osztályokra bomlást, a vagyoni rétegződést is jelentéktelennek ítélte, ennek megfelelően a honfoglaláskori szolga és rabszolga réteg létét is elvetette (részben joggal, mert az általa vizsgált temetőekben valóban nincsenek.) Nem bizonyult időtállóknak az a megállapítás sem, hogy a nagycsalád azonos a faluval, mert kis létszámú temetők esetében bizonytalan, hogy hány család alkotta a falut, a nagy köznépi temetők zöme meg biztosan nem egy család leszármazottáiból alakult. A nagycsaládi temetők keltezése, ill. azok keltezéséből levont következtetések is hibásak voltak. Ezt leginkább a kenézlői temetők, a feltételelesen egy temetőnek vélt temető öt sírsorának időrendje mutatja. Egy-egy sírsort egy nemzedékhez kapcsolva 4–5 egymást követő nemzedékre következtetett, amelyek az egész 10. századot kitöltötték volna. Ebből az ötletből, ha akadt volna rá vállalkozó, rendkívül hamis időrend rajzolódott volna ki, ugyanis ezek a temetők a 10. század közepén hirtelen eltűnnek, már a harmadik nemzedék sem mutatható ki bennük. Ezt a kenézlői temető új keltezésével bizonyítottuk is.

A nagycsalád életét főleg néprajzi adatok segítségével rajzolta meg, közbe-közbe pedig régészeti megfigyeléseit, ötleteit szőtte a sorok közé. Azaz inkább a néprajzot illusztrálta a régészeti adatokkal, miután ilyen lehetőségei voltak inkább. Először a megtelepülés formáit írta le Györffy István nyomán, és a nagycsalád kettős birtokáról emlékezik meg. Ez talán igaz is, csupán annyi kiigazítást kell hozzá tennünk, hogy erre módja csupán a nemzetségfőknek lehetett. Ezt a gondolatot fejlesztette tovább Györffy György. László elképzelése szerint az első magyar falvak nevei csak magyarok lehetnek, melyekben még nem laknak együtt a helybeli őslakosokkal. A közös települések csak a 2–3. nemzedéktől tételezhetők fel. Ezt az ötletet fejlesztette tovább Fehér Géza, de magam is elfogadtam Örsura Váralja falujának első értékelésekor. A Halimba–Csertesen temetkező falu példája egyértelműen jelzi, hogy a feltételezés nem általánosítható. De valahányszor bírálattal élünk László Gyula vagy a korábbi nemzedékek megfigyeléseit illetően, sohasem szabad elfelejtenünk: ők a honfoglaló magyaroknak a mai ismereteink szerinti vezető és középrétegeket tartották. Abból az anyagból következtetések logikusak és helyesek voltak. Az is igaz, hogy már akkor is voltak másképpen gondolkozók (Nagy Géza).

A család szűkebben vett életét (születés, névadás, nevelés, házasság) mind néprajzi adatokkal elevenítette meg, ritkábban használt hozzá történeti vagy régészeti adatokat. Máiig is helyesnek bizonyult megfigyelések mellett (pl. az életfordulók népi szokásai sokban hasonlítanak egymásra, születési és temetkezési szokások rokonsága a lakodalmi szokásokkal és ezek régészeti vetülete a díszes temetési öltözet, a hozományként kapott rozettás lószerszámok eltemetése, lánygyermekéknél pedig a teljes felékszerezettség a szegény rétegeknél is) hibás adatok is sorakoznak (néprajzi adatokkal nem magyarázható, miért és kinek tettek a sírjába ételmellékletet-edényt, ugyanis nemcsak a nőkre jellemző).

A HMNÉ harmadik fejezete (Munka, varázslat, művészet) még mindig néprajzi indíttatású, de itt sokkal több régészeti vonatkozást, megfigyelést és elemzést találunk. A munka fejezetben előbb a nők, majd a férfiak munkáját veszi sorra: előbbiekénél a háziipart, szövést, fonást, nemezkesztést, főzést, a férfiaknál a vadászatot, halászatot, majd a földművelést és állattenyésztést, a mesterségek sorát. Felveti azt az ötletet, hogy a honfoglalók edényei főleg fából és bőrből lettek volna, mert nagyon kevés maradt fenn belőlük (fakupák abroncsainak vélte a székesfehérvári favödör leletet).

A régészeti település kutatás a 40-es években Szabó Kálmán és Papp László késő középkori faluásatásait jelentette és az őskori telepásatásokat. 10–11. századi településrészletek ugyan ismertek voltak, de ezeket a szlávok emlékeinek tartották (káposztásmegyeri kemencék). A honfoglaláskori települések ismeretében bizonyára nem gondolt volna László Gyula sem cserépedényeink hiányára. És talán abban sem hitt volna oly mértékben, hogy a temetők és temetkezések az élet pontos tükörképei. Amit a temetőkből és a sírokból megismerhetünk, az a mindennapi élet nagyon kis szegmense, az is a temetkezési szokások szűrőjén keresztül. A második világháború előtti magyar középkoros régészeknek fogalmuk sem volt az Árpád-kori településekről és azok építményeiről. László Gyulát is elhagyta szerencsés ráérése, milyen lehetett a honfoglalók hajléka. A magyar nyelv szókinéséből indult ki, abból kiszűrve a szláv jövevényszavakat, és a maradék elemekből rekonstruált egy rögzült sátor féle építményt. Az a ház szerinte kerek alapú, fala fonott vessző, agyaggal tapasztott, felfelé szűkülő, felül állatbőrökkel fedett, oldalán ajtó van. Az épület belül süllyesztett, a fal mellett padkával, középen ég a szabad tűz. Ezt az elképzelést nem igazolták a településásatások, bár egy-két kerek építményt találtak (Kaposvár 61-es út). A felszíni boronaházakat a szilágynagyfalusi halomsírok építményei és a boronaház részeinek terminológiája alapján szláv eredetűnek véli, melyet a magyarok ugyan ismertek, de nem építettek. Ma már ez sem áll.

A magyar solymászat, mint férfi tevékenység, az utemilski tálon jelenik meg először. László Gyula nevéhez fűződik a tál magyar ötvös tevékenységéhez való kapcsolása, és az ábrázolt alak magyar meghatározása is. Azóta orosz kutatók is elfogadják ezt a nézetet. Földművelésünket a kazár és a bolgár földművelés írott és régészeti emlékeinek bemutatásával, majd az arab nyelvű források magyar adatainak bevonásával igazolja. Tanulmányként leszögezi: a magyarok a honfoglaláskor már nem voltak nomádok. További bizonyásként baromfi- és sertéstartásunkat idézi. Hivatkozik a Gardizi említette gazdag szénatermő helyekre is, bár hivatkozhatna a sárrétudvari rövidkaszára, a szénavágás eszközére is, melyet egy 11. századi sírban letek.

László néhány oldalas ötletfelvetését önálló könyvvé írta Bartha Antal. László végül is gazdaságunk fejlettségéből leszűri azt a tanulságot, hogy a magyarság útját a (feudalizmushoz) belső fejlődés szabta meg, a külső erők ezt csak siettették. Ez a gondolat nyert más oldalról bizonyítást Györffy György művében, amelyben a nemzeti régi területek megyékké alakulásáról írt.

Pulszky idézettel vezette be azt a fejezetet, amelyben a magyar mesterségek leírására vállalkozott. Míg Pulszky a magyarok szolgálait tekinti az iparúzó elemnek, addig László Gyula a sírleletekből, a tárgyakból, azok készítési menetéből bontja ki a mesterségeket, melyeket a magyarok is műveltek. E rész rendkívül fontos a könyvben, a legidőtállóbb megállapítások sorát találjuk itt. Megismertet az íjmesterrel (már ekkor említi a kenézlői második ásatás íjtegez alkatrészét, melynek rekonstrukcióját tíz év múlva közli), a nyíltegez és nyeregkészítővel, a kovácsok és az ötvösök munkájával, de említi a kocsikészítőket, a fazekasokat, akiket főleg helyi avar és szláv nemzetiségűnek vél. A kenézlői temető feltételezett 4–5 generációja alapján leszűri a tanulságot: a honfoglalók mesterei helyben készítették termékeiket, még az ötvösök is, tehát nem levédiai készítmények a szép ötvöstárgyak sem, következésképpen művészetünknek is kellett lenni. Ezután a kereskedelemmel foglalkozott, melyet a kétélű kardok elterjedésével és a magyar pénzek északi kiáramlásával világított meg, bár sokat mondó lett volna a honfoglalók sírjaiban lelt idegen tárgyak térképezése is. Vázlatot ad a szeged-bojárhalmi és a bodrogszerdahelyi sírleletek alapján a női ruháról, ill. viseletről, amelyről ma sem tudunk lényegesen többet. A férfi viseletet, a férfi és női lószerszámot is ő rajzolta meg először.

A magyarok hitvilágát a Varázslat c. fejezetben, szinte kizárólag néprajzi adatokból bontotta ki. A hitvilág rétegeit a nagycsaládtól a fejedelemig terjedő földi hierarchia alapján, és a nagycsalád szerepének túlhangsúlyozásával olvashatjuk. Az öt réteg a családi ősök tiszteletétől a teremtő istenig világos szerkezetet rajzol ki, de nem vallástörténetileg egymásra épülő, időben egymást meghaladó vallási rendszerek, hanem egymás mellett élő hiedelmek, hiedelemrendszerek alkotják ezt az öt réteget. 1. a tükörképszerű másvilág, 2. a családi lélekújulás vagy lélekvándorlás hite, 3. a jó és a rossz hatalmak küzdelme, 4. a világ teremtéséről szóló monda, 5. a teremtő isten és az ősi istenanya, az égi nagycsalád. A táltosokról, akiket ekkor még nem tekint a sámánoktól nagyon különböző funkciójú embereknek, mint a családi ősök kultikus szerepének részleges átvállalóiról ír.

A honfoglaló magyarok művészetéről először Fettich írt önálló tanulmányt, s azt állította, ötvösremekünket még levédiai mesterek készítették. László Gyula e tárgyak hazai készítését bizonyította, és azt is igazolta, miért művészet ez. Véleménye szerint a magyar ötvösök a szaszanida művészetben gyökerező mintakincset önállóan, alkotóan használták fel, alkotóelemeire bontották, és a díszítendő tárgy alakjának megfelelően variálták az elemeket, új mintát raktak ki belőlük. Sokkal kérdésesebb e művészet jelentése. László szerint a palmattás művészet is a szkíta korban gyökereszik, csak ott még megragadható a világszemlélet. A tárgyak díszítőelemei a mindent elborító állatalakok. A honfoglalás korára elnövényesedtek az ősi motívumok. A végső értelme ennek az ősi művészetnek az ősi istenanya védelme alá való helyezés lenne, s ez lenne az ornamentális művészet értelme is. Ábrázolóművészetünk kezde-

teit a csernyigovi ivókürt árázolásában és a Szt. László legendák ősi elemeket őrző képsoraiban fedezi fel.

Fettich nyomán minuszinszki beütésről is említést tesz, amelynek még a 70-es években is volt némi visszhangja, realitása azonban ennek nincs. Talán Németh Gyula Kürt törzsnevünk magyarázatával volt e nézet kiváltója.

Ornamentális művészetünk jelentéstartalma azóta is vitatott. Jó érzékkel mutatott rá Fettich Nándor, hogy még csak nem is népművészet, kizárólag az előkelők emlékein találkozunk vele. Mindaz, ami ebből következtek, a későbbiekben Dienesnél is ellentmondásos maradt.

A HMNÉ utolsó fejezete: Betegség, halál és másvilág címet viseli. Első részében a régészet oldaláról újracsak kevés bizonyító anyag állt László Gyula rendelkezésére. A trepanációt, azaz a fej orvosi-műtéti megnyitását, és a rontás elleni gyűrűket, a sírokban talált néhány szem gyöngyöt említhette. A halál és másvilágról szóló részek újra régészeti megfigyelések magyarázatai. A temetkezési szokások sok hiedelemre vetettek világot. Hogy nemcsak kengyelt és hevedercsatot tettek a sírba, hanem nyerget, nemcsak zablát hanem kantárt, vagy felszerszámozott lovat, vagy csak lószerszámot. Mindezt László Gyula mondta ki először. Ha hiányzott egy kengyel, feltette, hogy párja fából volt. A fakengyel meglétét viszont Kóhalmi Katalin és Dienes István igazolták. Ahol tegez vagy nyílköteg volt, ott kellett íjnak is lenni, legfeljebb csontmervítő nélküli volt. Ezt Fodor István bizonyította. Az elődök (Jósa András, Móra Ferenc, Fettich Nándor) után nemcsak megállapítja, hogy a magyaroknál a részlegesen lovastemetkezés volt szokásban, de különböző típusait is megnevezi. Kimutatja, hogy a lószerszámmal való temetés tkp a lóval való temetést jelképezi. A lovastemetkezések térben Mongoliától, időben a hunkortól való követése arról győzi meg, hogy a lóval való temetkezés ősi, samanisztikus szokás. Ma ezt a lélekhit megjelenésével kapcsoljuk össze, időben pedig a bronzkorig követhető vissza. Követik a szibériai népeknél a nyerges temetkezés szokását és formáit (fej alá, lábak végéhez), kutatja a jobb és bal oldali megfordítását a tárgyak sírba való elhelyezésénél, és a fordított világkép meglétét olvassa ki belőle. Megfigyelte a temetési szokások kis részleteit is, a kötések kioldását, a tárgyak törötten való sírba-tételét, az övek lecsatolását, mert ezek a dolgok a másvilágon újra épek, szabály szerinti elhelyezésűek lesznek. Újra foglalkozik a sírba helyezett sarló értelmével, a gombok, csatok levágásával, a végtagok megcsonkításával, stb. Könyvét a halottas háztól a temetésig tartó idő szokásanyagával zárja.

Egy könyvismertetésbe illő részletességgel írtuk le, mi mindenről szól e könyv, amelytől végül is az új régészeti „iskola” kezdeteit számítjuk. Enciklopédikus mű, amelyben mindenről olvashatunk, ami a kor emberének életét megeleveníti. Tulajdonképpen a honfoglaló magyarok néprajza, melynek módszere a „régészeti néprajz” volt. Ezért is használja ma is kutatók sora, és idézi, mert itt mindent megtalál. Olyan jellegű mű, mint Lubor Niederle a szlávok életéről szóló könyve, vagy szűkebb körben Witold Henselé. A magyar kutatásban egyetlen recenzense, Fettich Nándor, méretében és jelentőségében Ipolyi Arnold Magyar mithológiájával vetette össze. Az a kérdés, hogy ezt elismerésnek szánta-e? Valójában bármihez kezdünk, jó előtte e könyvet átlapozni, ne hogy elfeledkezzünk a kezdetekről, még ha azok csak feltevés, egy-két soros ötlet formájában találhatóak is meg benne. Fettich kritikája, amely ki-

zárólag a második fejezetre irányult, bár sok helyes észrevételt is tartalmaz, alapjában félresikerült. Végző konklúziója ugyanis az volt, hogy László Gyula egyetlen adatára sem lehet építeni, amivel a nagycsalád létét igazolni akarja. László ugyanis elődeinek hibás temetőterképeit átrajzolta, a többnyire hibás égtájjelöléseket kijavította. Fettich, aki maga is ludas volt a kenézlői helyszínrajz hibás égtájjelölésében, erre a tényre ellentámadással válaszolt. Alulmaradt - a hibás jelölésekben Lászlónak volt igaza. A végzetes tévedés nem is ebben volt: Lászlónak akkor is igaza lett volna, ha a tájolások egészen mások. A temetők rendszere ugyanis ettől nem változott volna meg. László tévedései másból fakadtak. A régészeti adatok hiányát kitöltő néprajzi, nyelvészeti, történeti rekonstrukciók ingatagsága László elgondolásait is magukkal rántották (a kertes város elméletének megingása az avar kapcsolatokat, a Hóman-féle megtelepedési térkép az erre épülő gondolatokat, stb.). A hibák gyökereit, a felvetődő kérdésekre adott újabb válaszokat egy újabb nemzedék indult keresni.

A honfoglaláskori régészet új útjai és a László „iskola”

Fettich bírálataira csak 1950-ben jelent meg László Gyula válasza. Az avar társadalomról is készen levő könyve után korábbi megállapításait árnyaltabban látta, de Fettich fő ellenvetéseit elhárította. A nagycsaláddal kapcsolatos eredményeit fenntartotta, de elismerte, hogy sok vonatkozásban túlértékelte annak szerepét, és a társadalom rétegeztségét elmosta. A korszak áldatlan tudományellenes intézkedései, a kritika-önkritika „elvtársias” légköre ellenére megvédte álláspontját: „Az az alapmagatartás, hogy a temető képében az élet vetületét láttam, a mellékletekben pedig társadalmi rangjelzőt, helyes volt. A kor zsargonjában megfogalmazott önbírálat (a hibás általánosítások azért következtek be, „mert nem volt történeti osztályszemléletem, és nem ismertem behatóan azt a szovjet szakirodalmat, amelynek temetőelemzése éppen azt a szemléletet tárják fel gazdagon” Arch. Ért. 1950. 142.) pedig jó példája annak, hogy a fölényes szakismeretű kutató hogyan háríthatja el a demagógiát (ugyanis az akkori marxista átképzők nem Zbruevát kérték számon a kutatóktól, hanem a „klasszikusok” idézgetését).

A marxista klasszikusok felhasználásának módjára elsőként Molnár Erik adott iskolapéldát. Már első könyvében, melyet „sok új szempontot adva” László Gyula is forgatott, megóvta az Árpád-kori magyar történetnek ezen ideológia szerinti vulgarizált változatát. Ezt a brosúrát fejlesztette aztán tovább. A sokkal részletesebb és elmélyültebb változat maradt két évtizedig a magyar történetírás alapvetése, melynek történeti elemzése etalonnak számítottak mindenki számára. Vagy nem számított marxistának. Ez azonban az 50-es években nem egy történeti iskola melletti vagy vele szembeni állásfoglalást jelentett, hanem megbélyegzést, a tudományos életből való mennél teljesebb kirekesztést. Az intézményeket átszervezték, és a nem marxista tudósokat kiebrudalták az akadémiáról (Fettich Nándor), a vezető állásokból (Fettich, Huszár Lajos, mindkettőjük leváltása, és Fettich 49 évesen való nyugdíjazása az Eszterházy kincsek ürügyén történt), az egyetemről (nem került László Gyula sem a kolozsvári egyetemről a budapestire, bár 1949-ben meghívták), a múzeumokból (Sőregi Jánost Debrecenből, azzal az indokkal, hogy nem szolgáltatta be a Futár c. nyilas lapot. A valóságban a múzeum menekített és visszaküldött ládáiból való

csomagolópapírról volt szó, melyet akkoriban közhasznú célra használtak a mellék-helyiségben. A feljelentő köztisztviselőben álló művészettörténész hölgy volt). A különböző tudású, újsütetű, de fejlődőképes csatlakozók viszont roppant karriert futottak be.

A honfoglaló magyarok régészeti kutatásának alapelveit Molnár Erik fogalmazta meg a Régészeti és Művészettörténeti Társulat „tisztújító” ülésén. Fő célul a szép tárgyak egyoldalú művészeti értékelésével szemben a magyar agrártörténet és agrártechnika kutatását jelölte meg. Ennek megfelelően indult meg a magyar telep, azaz falukutatás és a „dolgozó nép” emlékeinek kutatása. Ez az akkori felfogás szerint a szegény, soros temetők, egyben a szlávok emlékeinek feltárását jelentette, amely nagyon előnyös politikai programnak is látszott. Bár a honfoglalás kor kutatóinak akkori tevékenységét e politikai célkitűzés alaposan korlátozta, másrészt viszont hasznos volt. Összességében új vonalat jelölt ki a honfoglalás kor és az Árpád-kor kutatásában. Megkezdődött a „szláv” népesség hagyatékának, a szegényes soros temetőknek teljes feltárása. A sors iróniája, hogy az első „szláv” temetőt a Somogy megyei Fiad falu határában, egy a 15. században elnéptelenedett törzsnévi faluban, Kérpusztán tárták fel, 1950–51-ben. Ezt követte 1952–54 között a halimba–cseresi ásatás. Szerencsére, a halimbai temető feldolgozása már egy új korszakra esett, s nem szláv temetőként közölték, mint a kérpusztait. A korszak szláv hegemonizmusának jele volt a nagy sírszámú temetőket és a hozzájuk tartozó nagy falvakat szláv-nak tekinteni, míg a magyarok kis temetőihez csakis kis települések tartozhattak.

A változás jelei előbb szórványosan, majd 1956-ban hirtelen jelentek meg, s ez nyilván a valamivel korábbi politikai enyhülésre (1953) vezethető vissza. Az ELTE Régészeti tanszékén honfoglaló magyar témájú szakdolgozat (Dienes), és 10–11. századi köznépi temető feldolgozása kezdődött (B. Mikes K.) Szőke Béla már 1954-ben, Török Gyula, Megay Géza, Dienes István 1956-ban, Patay Pál 1957-ben jelentet meg honfoglaláskori sírleleteket, temetőket. Az új szelekkel merült fel a 10–11. századi sírleletek kiadásának terve is.

A honfoglalás kor megújítása azonban akkor kezdődött, amikor 1957-ben végre László Gyulát kinevezték az ELTE Régészeti tanszékére tanárnak. Az igaz, hogy addig is ő tartotta a honfoglaláskori studiumokat a kevés számú egyetemi hallgató számára, ettől kezdve azonban néhány éven át tíz körül volt a felvett hallgatók száma, s ezek közül mindig akadt kettő-három, aki az avarokat vagy a honfoglaló magyarokat választotta kutatási témájául. László Gyula is többet foglalkozhatott hallgatóival. Egymás után adta ki szakdolgozatnak a honfoglaláskori témákat, korábbi ötleteit pedig sorra írták meg önálló dolgozatban az egykori tanítványok. Ekkortól vált nyilvánvalóvá, hogy kezdenek egy olyan műhely vagy iskola alapjai létrejönni, amely a korábbi ún. Alföldi iskolától lényegesen különbözve, a témák megjelölésével, bővebb választási lehetőséggel nagyobb szabadságot biztosított a hallgatóknak.

A László-tanítványokon kívül maradandó alkotásokkal írta be nevét a honfoglaláskori kutatásba is Csallány Dezső, aki nyolc évi kényszerű pékmunka után a nyíregyházi múzeumba került.

A megújulást két nagyhatású mű is segítette sikerre vinni. 1958-ban megjelent, majd 1959-ben újra nyomták Györffy György tanulmányát a 10. századi átalakulásról. E mű közvetlen régészeti vonatkozása az utolsó fejezet volt, amelyben kifejtette

abbeli nézetét, hogy a honfoglaló magyarként ismert hagyaték a honfoglaló magyarokhoz csatlakozott kabarok, a fejedelem harcos kíséretének emléke, ill. hagyatéka. Még 1959-ben jelent meg Szőke Béla szintén forradalmi hatású dolgozata a soros temetők új értékeléséről. Ő a társadalmi tagolódás oldaláról vizsgálta a temetőket, s az eddig szlávnak vélt soros temetőket a magyar köznéphez kapcsolta. Tétéleinek részletes kifejtése csak 1962-ben, már Szőke halála után jelenhetett meg.

Ugyancsak 1962-ben jelent meg a 10–11. századi sírleletek lelőhelykatasztere is 1239 lelőhely regisztrálásával. A minden hibájával együtt is nélkülözhetetlen kötet Bálint Csanád későbbi gyűjtésével együtt is csak a 90%-a lehet a teljes anyagnak.

Az 1960-as évektől újra ráterelődött a figyelem a honfoglaló magyarok hagyatékának kelet–európai előzményeire. A sort ez irányban, még a századelőn Pósta B. nyitotta meg, majd Fettich N. követte. László Gyula őstörténeti érdeklődésének köszönhetően több tanítványát is arra ösztönözte, hogy az új lehetőségeket kihasználva, ösztöndíjasként kezdjenek anyagfeltáró munkába, vegyék fel a kapcsolatot az oroszországi múzeumokkal, intézetekkel. Több sikertelen agitáció (Dienes I., Szabó J. Gy.) után Erdélyi István vállalkozott orosz aspirantúrára, Ojtozi Eszter pedig több hónapos tanulmányútra szakdolgozata anyaggyűjtésére. Erdélyi sok, számunkra nagyon fontos leletre (pl. az egyetlen ép tarsolylemezre), felhívta a figyelmet, honfoglaló témájú nagyobb feldolgozás azonban nem született ezekből a feltétlenül hasznos kapcsolatokból.

Sokkal többet kamatoztak Bartha Antal számára a kazányi egyetemen töltött évek. Hazatérte után rövid ideig a Nemzeti Múzeum Középkori osztályán dolgozott, majd hamarosan Molnár Erik aspiránsaként a 9–10. századi magyar társadalom kérdéseivel kezdett foglalkozni. Munkája, melyet ma már nem mernék könnyű, olvasmányos műnek ítélni, alapvető fontosságú volt a maga idejében, és méltán hivatkoztak még az utóbbi időkben is rá. Első, és az akkori megítélésben legfontosabb szempont az volt, hogy marxista. Az ún. nem marxista kutatók tehát sokszor igazolva látták, hogy eredményeiket a marxista művektől lényegében a jelszavak különböztetik meg. De ha ez lett volna Bartha művének egyetlen érdeme, akkor nem sokáig jegyezték volna a könyvet. Fő érdeme éppen abban állt, hogy a szovjet tudományosság azon kiemelkedő kutatóira támaszkodott (M. I. Artamonov, Sz.A. Pletnyova, A.P. Szmirnov, és sokan mások), akik a hazai, orosz tudományban nem tagkönyvükkel szereztek érdemeket. A hazai ítések pedig nem tudták, hogy a cirillbetűs nevek és címek kit és mit takarnak. És éppen a magyar honfoglalás kutatásának fellendülő szakaszában jelentek meg a számunkra is kézikönyvnek számító Artamonov- és Pletnyova-monográfiák. Mindezek ellenére Bartha könyve is csupán egy László Gyulánál fetűnő gondolat rendkívül nagy apparátussal és természetesen sok egyéb mondanivalóval együtt kifejtett megfogalmazása: a honfoglaló magyarok gazdasági és társadalmi szintje nem lehetett alacsonyabb, mint a környezetüké, pl. a volgai bolgároké vagy a kazároké. Bartha ezt a kérdést a kievi Oroszország FELÉ IS kibővítve dolgozta ki.

A magyar honfoglalás kor legtöbbet Fodor István moszkvai egyetemi éveiben (1962–69) kialakított kapcsolataiból profitált. Fodort ugyan erőteljes őstörténeti érdeklődés is jellemzi, amely viszont nem tárgya jelen áttekintésünknek, de számos

dolgozatát szentelte a honfoglaláskori társadalom, életmód, művészet, tárgyi hagyományok, hitvilág keleti kapcsolatainak és helyi megnyilvánulásának.

Kétségtelen, hogy az oroszországi és ukrainai leletek felkutatása és bekapcsolása a honfoglalás kor kutatásának vérkeringésébe számos új következtetés levonására adott lehetőséget. A kisebb-nagyobb szovjetunióbeli tanulmányutakról minden kutatónk hozott valamit haza a tarsolyában (Bálint, Dienes, Kovács, Mesterházy), ha mást nem, legalább azt, hogy egy nagy világ, a steppe és erdős sztyepp népeinek milyen közös volt a műveltsége a 9. században.

Az 1961-et követő évek nagy változást, elsősorban persze mennyiségi változást, hoztak a honfoglalás kor kutatásában. Egymás után végeztek az Eötvös Loránd Tudományegyetemen a László Gyula tanszékéről és részben vezetése alatt szakdolgozó fiatal kutatók (1962: Kiss A., K. Végh Katalin, 1963: Bakay K., Mesterházy K., 1964: Németh P., Melis K., 1966: Bálint Cs., Kovács L., Tomka P.). 1962-ben a szovjet aspiranturáról hazatért Gazdapusztai Gyula újjászervezte a szegedi egyetemen a régészeti oktatást, és ettől kezdve egyre több honfoglalás koros szakember végzett ott is (1972: Kürti B.).

1962-ben jelent meg a hosszú ideig legnagyobb 10–11. századi temetőnek, a halimbainak a feldolgozása. A magyar köznép és helyi szláv lakosság temetőjeként közölt sokszáz sír ma is az érdeklődés homlokterében áll.

Elérkezett az eredményeket összegző tanulmány megírásának az ideje is. Az alkalom erre a Szegeden 1963-tól évente megrendezett konferenciák 1964-es előadássorozatán kínálkozott. A nagyszabású előadást Dienes István tartotta. A kezdetektől, azaz a benepusztai lelet előkerülésétől az 1964-es nádudvari temetőfeltárásig követte a leletek sorát (főleg az 1950 utáni ásatásokat), a kutatókat pedig az adatgyűjtő, tipologizáló Jankovich–Hampel–Fettich vonaltól a Nagy Géza–László Gyula és mondhatjuk Dienes-féle szintetizáló irányzatig. A hangsúlyt, ha nem is töretlen gondolatsorral, a társadalom régészeti kutatásának történetére helyezte, ami azt is jelzi, hogy Nagy Géza és László példája erőteljesen befolyásolta szemléletét. Dienes felfogásának kialakításában és formálásában nagy szerepe volt egyéni néprajzi érdeklődésének, László régészeti néprajzi útmutatásának és a Györffy György által kimunkált történeti kereteknek, melyekhez majdnem mindenben csatlakozni tudott. Kivételt talán csak a 10. századi főemberek nomadizálásával, a késői avarok magyarokként való meghatározásával, és a nagyszentmiklósi kincs értékelésével tett, ezekkel kapcsolatban külön véleménye volt. Dienes szinte László Gyula honfoglalóinak kutatója maradt. A bashalmi temető feldolgozása teljes mértékben igazolta a bezdédi típusú nagycsaládi temetők létezését. A tárgyak újjáalkotásában is folytatta a László által megkezdett munkát, és a hitvilág kutatásában is sokáig az ő nyomdokain haladt. Sajnos egyetlen ásatását sem közölte le, csupán egyes jelenségeket, kisebb témákat dolgozott ki. A nagy anyagközléseket a hatvanas évek második felétől szerveződő (1966) honfoglaláskori leletek csoportjában szándékozott közzétenni. A honfoglalás- és Árpád-kori leletek és lelőhelyek 25 000-es térképen rögzített, és teljességre törekvő kiadása maximálista célkitűzése azonban többszöri módosítás után is egyre vesztett népszerűségéből. Menet közben mind jobban fogyott a résztvevők lelkesedése, hiszen néha 10–12 különböző lelőhely régészeti anyaga elfért egyetlen táblán, de ennek a követelmények szerinti közlése több időt vett volna igénybe, mint egy

modern, akár többszáz síros temető feltárása. Ehhez jöttek személyi, gazdasági és legvégül kiadási nehézségek. A munka elakadt a tervezett második vagy harmadik kötet (Baranya m.) elsőkénti megjelenésével, miközben többszáz rajz elkészült, és félkész kéziratok várnak a befejezésre (Hajdú-Bihar, Heves, Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár, Szolnok, Békés, Bács-Kiskun, Pest m.) hiányos rajzok a kiegészítésre, és lelőhelyek az azonosításra, helyszíni bejárásra és térképezésre.

1969-ben megkezdődött a honfoglalás–Árpád-kori régészet második nagy változása is, a nemzeti és ispáni központok kutatása. A feltárások Györffy György koncepciójához csatlakozva Szabolcsban kezdődtek, és 1975-ben fejeződtek be. A honfoglalás korára kevés eredménnyel zárultak.

Az 1960-as évek végén született meg (1968), és 1972-ben jelent meg a HMNÉ utáni első összefoglalás a honfoglaló magyarokról. Az adott terjedelmű, négy fejezetre osztott könyvecske Györffy történeti vonalvezetése mellett főleg Dienes saját kutatásainak eszenciáját adja. A lehetőségeken belül tárgyalja a honfoglalók életmódját, társadalmát, művészetét és hitvilágát, miközben pompásnál pompásabb régi és új leletek sorával illusztrálta mondanivalóját. Kár, hogy a többször is emlegetett köznépek nem maradt hely a képek között. Ettől függetlenül a korszak iránt érdeklődők számára ez a legtöbb kérdésben eligazító, minden lényeges kérdést tárgyaló könyv, amely ráadásul számos új lelet első és utolsó publikációja is.

A honfoglalás kor kutatásának műhelyei az idők során sem nem szaporodtak, sem nem változtak. A centrumnak kezdettől a Nemzeti Múzeum számított az utolsó két évtizedben három kutatóval. A MTA Régészeti Intézetében általában két kutató foglalkozott honfoglaláskori témákkal. A vidéki múzeumokban egy-egy, néha kettő is akad, de a dunántúli múzeumok régészei szinte soha, az alföldiek pedig szintén ritkán szakosodhattak. Volt akit a szép leletek térítettek el más korszak kutatásától, mások kezdettől a 10. századdal akartak foglalkozni, de kényszerűségből mással is foglalkozniuk kell. A honfoglalás kor kutatásának szerencséjére mind a budapesti, mind a szegedi egyetemen „honfoglaló” kezekben van az újabb nemzedékek oktatója.

A szegedi konferenciák kezdeményező hatására 1971-ben Veszprémben, helyesebben Nagyvásonyban jöttek össze a honfoglalás kor kutatói, hogy kötetlen megbeszélésen mondjanak egymásnak ellent, vitatkozzanak ha kell. Másodszor 1976-ban került sor a Régészeti Társulatban a művészet és hitvilág témakörében rendezett előadásokra. A harmadik nagyobb rendezvényt 1988-ban Szegeden szervezte Fodor István. Honfoglaláskori leletek alkalmi bemutatására egyszer került sor: 1980-ban, László Gyula 70. születésnapjára megjelentetett *Acta Archeologica* kötetben.

Anyaggyűjtés (ásatások) és feldolgozások

A második világháború után mind az ásatások, mind a publikációs tevékenység nagyon vontatottan indult meg. A Nemzeti Múzeum első háború utáni ásatása még leletmentésnek is alig nevezhető. Tiszaeszlár és Tiszalök környékén tevékenykedett egy megszállott cipész, Rohács József, aki jó érzéssel vallatta a környékbeli dombokat. Leleteit Nyíregyházán, Debrecenben és a Nemzeti Múzeum számára is felajánlotta. Így került sor 1948 októberében Fettich Nándor és Párducz Mihály rövid le-

letmentésére. A Rohács-féle magánásatás hitelesítése után újabb két év szünet következett, míg egy magángyűjtemény honfoglaláskori tárgyait megvásárolta a múzeum. 1950-ben azonban már megkezdődött a kerpusztai temető teljes feltárása, és 1949–50-ben már elismerten honfoglaló magyar sírok ásatására is sor került Mohácson. 1951–53 között Csátalján tártak fel 117 sírt, majd megkezdődött a halimba–cseresi nagy ásatás, még mindig a szláv etnikum kutatása jegyében. 1953–54-ben Szentés–Borbásföldön ását Szabó J. Győző, és egy 20 síros honfoglaló temetőt tárt fel. A Dunántúlon az első igazán szép honfoglaláskori lelet mentésére 1952-ben került sor Koroncó–Újtelepen, majd kis szünet után 1956-ban Bana határában találtak egy kiemelkedő jelentőségű sírt, a máig egyetlen dunántúli tarsolylemezrel. Debrecenben régész híján Balogh István, a néprajzos múzeumigazgató végzi a leletmentéseket: 1951-ben Derecskén ment palmettás korongokat, 1955-ben Elepen egyszerűbb sírokat. A feltárások üteme azonban csökkent, még a szép leletek esetében is csak rövid leletmentésekre volt pénz. Már a „szláv” temetők feltárását sem szorgalmazták, egyedül Zalavárott folyt a nagyméretű kutatás 1955-ig Fehér Géza vezetésével, majd az ő halála után Cs. Sós Ágnes irányításával (1961-től). Az intenzív földmunkáknak köszönhetően sorra jöttek elő a szép leletek. 1956 végén került elő a rakamaz–gyepiföldi híres sasos korongpár, és a tiszabercel–ráctemetői sírlelet. 1958-ban Trogmayer Ottó Békés–Povádon egy egész temetőt mentett meg, Tiszanánán Dienes I. és Szabó J. Győző tárt fel egy kis honfoglaló temetőt a legkisebb tarsolylemezrel. Megay Géza Mezőzomboron talált indás díszű karperecet egy csüngős veretekkel ékített nő sírjában, és Dienes a bashalmi, ill. tiszaszlári temetők szakszerű ásatásával megkezdte a régi lelőhelyek módszeres hitelesítését. 1960-ban Derecskén kísérletezett, és Kiskunhalas–Botaszálláson hitelesített egy 1944-ben talált gazdag női sírt. 1961-ben Orosházán, 1962-ben Szakonyban, 1971-ben Tiszavasváriban tárt fel kis temetőket. Még 1961-ben belekezdett Magyarhomorgon egy lovas sírokkal induló nagy köznépi temető feltárásába, de ezt már Kovács L. fejezte be 1987-ben az 519. sírral. Heves megyében Szabó J. Győző tevékenykedett szentesi, majd szolnoki éveit követően. Emlékezetes leletei közé tartozik a turkevei és az ecsegpusztai tarsolylemez, későbbi ásatásaiból pedig az aldebrő–mocsárosi (1962), káli (1968) és a sarudi temetőásatás (1973). Kralovánszky Alán és Éry Kinga Sárbogárdon tártak fel egy 87 síros temetőt 1961-ben.

Az 1960-as években új nemzedék kapcsolódott a kutatásba. Tevékenységüket újabb teljesen feltárt temetők jelzik. Ezek közé tartozik a mindmáig legnagyobb majsi 10–11. századi temető, Nádudvaron 1964-ben, Biharkeresztes–Ártádon 1965–67-ben, Szob–Kiserdőn 1964–67-ben, Letkésen két helyen is 1965–69-ben volt ásatás. Az 1970-es évek nagyobb feltárásai közé tartozott az 1969–72 között ásott 217 síros győr–pósdombi temetőrészlet, a pusztaszentlászlói 1974–76-ban, és a legjelentősebb, az 1973–76 között feltárt 82 síros algyői temető. Szegényessége ellenére fontos volt a budakeszi–barackosi 31 síros temető, lévén törzsnévi településhez tartozó. A 39 síros dunaújvárosi temetőnek a kutatás fehér foltjainak eltüntetésében volt a jelentősége. Az 1977-ben kezdődött két nagy ásatás (Püspökladány 640 sír, Hajdúdorog 584 sír) áthúzódott az 1980-as évekre. A sándorfalvi 105 síros temetőt 1980–81-ben tártak fel. A teljes feltárások között más-más szempontból fontos a tiszaluci, a sárretudvari–hízóföldi, az ibrányi és a hosszú évek óta folyó rácalmás–göböljárasi teme-

tő. Kiemelkedően gazdag volt két karosi temető, melyeket 1986–87-ben tártak fel. A nagyobbik (Karos II.) 73 sírból, a kisebbik egyetlen sorból és 19 sírből állt (Karos III.) A dunántúli temetők, ill. sírok köznépi egyhangúságát az ikervári, várpalotai, balatonfüredi, baltonszemesi és fonyódi sírok törték meg. A magányos sírok közül kiemelkedik a zempléni nemzetségtői sír, melynek feldolgozásában Fettich N. társszerző volt, továbbá a kiskunfélegyházi és izsáki tarsolylemezes sír, valamint a rakamaz–strázsadombi családi temető. Kiemelkedő jelentőségű vagy szépségű leletek kerültek elő Kétpón (csésze), Tizasüly–Éhhalmon (koptató) Homokmégy–Halmon (rovásírásos íjcsont!), Jánosszálláson és Eperjesen (állatalakos és palmettás díszű lemezes korong), Szarvason (karperec), Bodrogszerdahelyen (gazdag családi sírcsoport), és az ukrajnai Szubboticán az első levédiái magyar kiscsaládi temető.

Nagy szolgálatot tett a honfoglalás kor kutatásának a Szőke Béla szerkesztette leletkataszter. A munka kezdetén Fehér Géza irányításával B. Mikes K. és Sós Á. vettek részt az anyaggyűjtésben. Fehér G. halála után 1959-ig Kralovánszky Alán és Éry Kinga fejezte be az 1239 tételből álló kötetet. Ez a mű lett volna hivatott a honfoglalás kori lelőhelyek corpus rendszerű közlésének előkészítésére. Megjelenése után 30 évvel még mindig hasznos szolgálatot tesz, mert a corpusok kiadása elakadt. A leletkataszter összesen öt hazai ismertetést, de egyetlen kritikát sem kapott. Ezekből csak annyi derül ki, vannak hibák benne. Az anyaggyűjtésbe elenyésző számban 9. századi leletek is belekerültek (Csánig; 164. tétel, Észtergom–Diósvölgy: 292. tétel, Egyek: 272. tétel), viszont nagyon sok a 11–13. századi templom körüli temető (Bézsob azaz Bózsob: 1044. tétel, Szeged–Csengele: 171. tétel, Debrecen–Újföld–Köveshalom: 212. tétel, Debrecen–Perse domb: 210. tétel, Hajdúböszörmény–Pródi halom: 368. tétel, Hódmezővásárhely–Szenterzsébet: 408. tétel, sőt a Hortobágy–Görbeháti templom legjobb esetben is 13. századi: 208. tétel, stb.). Ismeretlen lelőhelyként tárgyalja a Don mellékéről Ostrogohskról „megmentett” 12. századi sírleletet (481. tétel), de több 13. századi leletet is felvettek, pl. egy konyári kardot (586. tétel), a karcagi és a Richard pusztai kincset (529. és 305. tétel). Előfordulnak benne kétszer felvett, de azonos lelőhelyek (2. és 4. lelőhely azonos, ugyanannak az övnek két múzeumban eladott darabjáról van szó, azonos a 35. és 82. lelőhely is: a nevezett Nadányi tanya a két település határán van, azonos a 829. és 927. tétel is) Néha más megyébe helyezik a lelőhelyet, így a Szolnok megyei Domaházát Borsodba (238. tétel), a Vas megyei Vasasszonyfából Baranya megyei Kissszonyfa lett (556. tétel). Lelőhelyek kimaradtak, pl. Hugyaj, amely 1876 óta ismert lelőhely, csak mint Érpatak szerepel benne (288. tétel) Ugyanezen forrás, amely Hugyajt ismerteti, említi Hejőbábát is, ami szintén kimaradt. Hiába keressük a Szentlőrinc pusztai csatot (Budapest), a kiskunfélegyházi leleteket, a debrecen–átkosföldi, Szepes pusztai, alsójózsai, bihardancsházai, ohat–pusztakócsi Csattag halom, a nyiracsádi lelőhelyeket Debrecen környékéről. Néha a legkorábbi irodalmi adatok maradnak ismeretlenek (Szécsény–Kerekdomb már 1877 óta Szelevénnyel együtt 944. és 998. tétel). A muryoni (egykor Békés–Sovhányát) leletek közé avarkoriak is keveredtek, hasonlóképpen a szelevény–menyasszonyparti lelőhelyek anyagában is (693. és 998. tétel) Mással két különböző lelőhely anyaga keveredett össze (876. és 877. tétel). Gyakori hiba a leleteket őrző múzeumok rossz megjelölése, az irodalmi adatok, kötetsszámok el-

írása. A Zsuny pusztai elektron hajkarika és Theodosius pénzének összekapcsolása Fehér G. figyelemfelhívó cikke után is tovább él benne (908. tétel)

A leletkataszter hibáira saját munkája közben felfigyelt Bóna I., Kovács L. is. Előfordulnak mechanikus, azaz ellenőrzés nélkül átvett adatok is, pl Kiss A. de jó magam is elkövettem első cikkemben.

A leletkataszter adatait Dél–Magyarországra vonatkozóan kb 20%-al egészíti ki Bálint Cs. gyűjtése, aki 1975-ig újra felvette a szentesi, hódmezővásárhelyi, szegedi, makói, a vajdasági és a bánáti lelőhelyek nagy részét. Kár, hogy saját listáján is vannak pontatlanságok, csak képaláírásban szereplő lelőhelyek. Mégis, az első fejezettel együtt, munkájának ez a legmaradandóbb része.

Sajnálatos, hogy a két világháború között feltárt temetőkhöz hasonlóan, az utóbbi évtizedek ásataiból származó kb ötezer sír közöletlen. Kisebb összefoglalások ugyan születtek. Borsod–Abaúj–Zemplén megyei honfoglaláskori leleteit 1970-ben, néha hibás adatokkal, összefoglalta K. Végh Katalin. Heves megyéről Szabó J. Győző adott ismertetést, a sarudi temetőjét pedig közölte is. Szabolcs megye leleteinek rövid áttekintését Dienes István fogalmazta meg még a kabar szállások igazolásaképpen, majd 1986-ben megírta ennek cáfolatát a régi felfogás bírálatával együtt. A Budapest területén előkerült leletekről Melis Katalin írt, külön kiemelve az új leleteket. Baranya megye 10–11. századi leleteit Kiss Attila adta ki a honfoglaláskori leletek corpora első és eddig egyetlen kötetében, és ennek alapján készült el Baranya megye 10–11. századi településtörténetének vázlata szintén az ő tollából. A Székesfehérvár környéki temetőket Bakay Kornél dolgozta fel, és az Ipoly menti temetőkről is tőle olvashatunk. Hajdó–Bihar megye 10–11. századi településtörténetét a honfoglaláskori temetők bekapcsolásával e sorok írója foglalta össze. Szeged és szűkebb környéke leleteiről Kürti Béla adott áttekintést. A Körösöktől délre fekvő terület majd minden lelőhelyéről számot ad Bálint Cs. fentebb jelzett összefoglalása. Anyaggyűjtését 1975-tel zárta, de nincs benne Békés és Bács–Kiskun m. leleteinek nagy csoportja, sőt a Csongrád megyei nagy temetők java is feldolgozójára vár. Sajnos, Bálint a lelőhelyekről válogatást ad, így sokszor nem derül ki a temetők jellege. Nagyívű feldolgozást készített Erdély és a Partium 10–11. századi leleteiről Bóna István. Sajnos, a hivatkozott leletek többnyire hozzáférhetetlenek.

A temetők anyagáról, a sírleletekről két rendszerezésünk is van. Az első a Szőke Béla által írt kötet. Szőke a vezető és középréteg leleteit egyetlen csoportban foglalta össze, ezen belül megkülönbözteti a rozettás lószerszámos, ill. a díszes ruházatú női temetkezések alcsoportját. Egyik alcsoportban sem sorolja fel tétélesen a lelettípusokat, hanem csak nagy vonalakban jelzi azok körét. Annak ellenére, hogy a két alcsoport elválasztása feltétlenül helyes, mégis átfedés van közöttük. Ennek talán legfőbb oka az egyes tárgyfajták időrendjének kidolgozatlansága. Úgy tűnik, hogy mindkét alcsoportnak volt saját ötvösműhelye, s a kettő közül a Felső–Tisza vidéki műhely látszik korábbinak, amelyre a rozettás lószerszámok mellett a díszes női ruházat hiánya a jellemző. Feltehető, hogy a két csoport leleteinek területi keveredése csak bizonyos idő után következhetett be.

Szőke valószínűleg nem is tüzte ki célul a vezető és középréteg olyan aprólékos vizsgálatát, mint a köznép esetében. Kétségtelen, hogy a köznépi anyagról kellett bebizonyítani azt, hogy a honfoglaló magyarokkal jelenik meg a Kárpát–medencé-

ben, és ezért csak magyar lehet. Két fázist különített el, egy korait és egy későit, melyet 970-től keltezett. Ez ma teljesen egyértelműnek látszik, de még 1956-ban is úgy vélték, hogy a magyar és helyi szláv lakosság csak a harmadik generációtól kezd közös temetőkre temetkezni, azaz szinte fordítottan keltezték a két periódus anyagát. Holott a homogén, a honfoglalás korában még ismeretlen ékszerekkel jellemezhető, de még 10. századi „horizont” nem a század elejére, hanem éppen a végére alakult ki. Szőke Béla felfedezéséig az egész köznépi nyagot szlávoknak, majd később Bjelo Brdo kultúrájának (BBK) nevezték, Déli szomszédainknál, ez ma is így van, hiszen az elnevezésre okot adó helység is Szlavónia keleti szélén fekszik. Ma, főleg J. Giesler alapos elemzése után egy évtizeddel kedélyek kezdenek megnyugodni, és egyetértés kezd kialakulni abban, hogy a köznépi temetők Árpád-kori horizontját, ami egybeesik Giesler periodizációjának második szakaszával, a magyar királyság népeinek kultúrájával azonosítsuk.

Szőke mindkét fázisban, szinte minden tárgytípust egyenként sorra vett. Mind-egyiknek megpróbálta az eredetét kikutatni, gyakran ma is érvényes alapossággal, és máig ható érvénnyel. Az új, nagy temetők alapján azonban feltétlenül ellenőrizni kell megállapításait, hiszen egy-egy tárgy, ékszer, az ország különböző részein különböző időben kerülhetett divatba. Szőke számára a második fázis, sok pénzzel keltezett sírja révén kevesebb buktatót jelzett, mint a korai, szinte pénzek nélküli szakasz. A köznép sírjaiban a 10. században alig-alig fordul elő pénz, és Szőke számára még a létezők sem álltak rendelkezésre, hiszen a halimbai temető sem volt még ekkor közölve. Az általa felhasznált temetők java csonka volt, így a 10. századi emlékeik időrendjére inkább közvetett bizonyítékai voltak. A csonka temetőekben a kombinált módszerekkel is nehéz időrendet megállapítani, s így a tárgytípusok fejlődésével, megjelenésével is nehéz foglalkozni.

A 10–11. század tárgytípusaival Bálint Cs. egyetemi jegyzete is foglalkozott. A társadalmi rétegektől függetlenül veszi sorra a tárgyakat és típusaikat. Leírásának sorrendje a viselet testrészek szerinti tagolódását követi a fejtől a lábig, majd a fegyverek, a kerámia, a telepek a sorrend. A tárgyfajta megnevezésén túl a leírás mindig tömör, a megismertetés céljára készült, amit a számos rajzos tábla is elősegít. Röviden tárgyalja a temetkezési szokásokat, az ornamentikát, a kereskedelmet, a települések jellegzetességeit, stb. Bár a táblák és a szöveg nincs mindig szinkronban, egyetemi segédkönyvnek még ma is hasznos. E könyv anyagát dolgozta át és bővítette ki Bálint Bécsben megjelent kötetében. Ez is egyetemi segédkönyv. Haszonnal forgathatják az oroszul tudók is, bár főként az oroszul nem olvasók számára íródott. Számos, az orosz irodalomban elterjedt szlavofil nézetet helyesbít.

A három nagy temető, Képuszta, Halimba és Majs feldolgozása különböző korban, különböző színvonalon történt, közös viszont bennük, hogy a közlés módja és az elvárások között nagy ellentmondás van. Mindhárom temetőben megoldatlan a 10. század belső tagolása, a kisebb egységek, családi közösségek nem tűnnek ki. Megoldatlan a tárgyak feldolgozásának módja is. Az embertani anyag mindhárom temetőben egységesen, de a legkevésbé használhatóan van meghatározva. A húsz éves periódusokkal jellemzett kormegállapítás ugyan antropológiailag biztos, a legkevésbé okoz tévedést, de régészeti kombinált feldolgozásnál használhatatlan. Az ártándi temetőben a sírok egyharmadában volt pénz. Itt kíséreltük meg, hogy az

eltemetéskor adott pénzmelléklet és a halott életkora adataival kiszámíthatjuk a generációkat. Az eredmények azonban húsz éves korhatárok mellett éppen az antropológust tették kételkedővé: egy matus korban Aba Sámuel pénzével eltemetett egyén végül is mikor szülehetett? Ezért maradt el egy esetleges szerológiai vizsgálat reményében az ártándi temető demográfiai értékelése.

Tárgytörténeti kutatások, tárgy- és viseletrekonstrukciók

A viselet-és tárgyrekonstrukciókkal kapcsolatban az alapelvet László Gyula fogalmazta meg: csak nagyon gazdag vagy nagyon szerencsés lelet előkerülésekor, esetleg mindkét elv együttes érvényesülésekor lehet jó rekonstrukciót készíteni. Az utóbbi fél évszázadban csak két nagyon jelentős tárgyrekonstrukcióról adhatunk számot, bár sikeres feltárás több is volt. A legfontosabb talán a honfoglaláskori díszöv helyreállítása volt. Dienes István a bashalmi II. temetőben talált in situ maradványok alapján és a perbeteti övveretek ürügyén elkészítette szerkezeti rajzát, majd több elsőrangú veretsoron igazolta a helyreállítás helyességét (Nagykőrös, Karancslapujtó, Szeged–Jánosszállás, Kecel, Szarvas, Kenézlő, Bashalom I. temető 9. sír). A másik rekonstrukció magától László Gyulától származik, aki 1954-ben tette közzé a kenéz-lői íjtegez helyreállítási rajzát. A palmettás mintával díszített nagy csontlemezek a nyugalmi állapotban levő íj tartóján, tokján kaptak helyet. A karosi II. és III. temetőben egy olyan típusú íjtegez nagyon gazdagon díszített maradványai kerültek elő, mint a török kori íj és nyíltegez, s amilyen a Kaukázusban teljesen épen lelt moscsevaja balkai leletben is előfordult. Ennek nyomán több oroszországi lelet hibás meghatározását is korrigálni lehetett, másrészt régi nagy leleteink mindmáig bizonytalan rendeltetésű veretei is értelmezhetőek lesznek. Mindjárt az első leletünkkel, a benepusztaival kezdve: a nagy indás veretek az íjtegez szegélyén is lehettek, nagy pajzsos veretei közül a nagyobbak meg a tegez száján két sorban, csúcsukkal egymás felé nézve, mint a Oltar-i vagy karosi íjtegezeken.

Többnyire az íjtegezek függesztőfüle volt egy áttört függesztő típus, melyet korábban tarsolyfüggesztőnek véltünk. A tegezek felfüggesztésére szolgáltak a háromosztású korongok vagy karikák. Szerepüket Dienes ismerte fel, és Fodor István igazolta.

A honfoglaláskori tegezek első rekonstrukcióját Zichy István nyomán László Gyula mutatta be, majd újabb leletek felvonultatásával Révész László próbálkozott újabb megoldásokkal. A pontosabb megfigyeléseket már Dienes is gyűjtötte, magyarhomorogi ásatásán egy tegezszeját fel is vett parafinban rögzítve. Bakay nem írta le, nem indokolta helyreállítását. Ezek a kísérletek több szempontból végleges megoldást hoztak, homályban maradt viszont a tegez nyakának és testének váza, a rajta levő nyílás és a nyílvesző behelyezésének módja.

Honfoglaláskori nyergeink szerkezetét László Gyula állapította meg. Díszítésüket tekintve lehetnek csontlemezzel és ezüst lemezzel díszítettek. Előbbiekre Gádorosról és Izsák–Balázspusztáról vannak újabb példáink, az ezüst lemezesek első ép példánya Szakonyban került elő. Csak az előképája volt díszítve. Az ártándi nyereg rosszabb állapotú volt, de mindkét kápája díszített volt, a nyeregdeszkák is ezüst szegekkel voltak kiverve. A karosi ásatásokon is letek újabb darabot.

A rozettás lószerszámokkal előbb Dienes, majd e sorok írója foglalkozott. Ma már hatvan körül van a lelőhelyek száma. Ahány készlet, annyiféle a díszítés módja. A csonkaságában is legszebb a nagyméretű rozettákból álló balotapusztai lelet. A legújabb veretes kantarak Karoson kerültek elő. Általában a kisebb rozetták a kantáron, a nagyobbak a sügyelón helyezkedtek el, ezeket néha a kantárrózsák pótlására vagy helyettesítésére is használják. A sügyelő díszítésére nagy levélalakú lemezek vagy csörgős veretek is szolgálnak. A rozettás lószerszámok a nők rangjelzői lehettek. A második nemzedék készletei (Ártánd, Bordány) aranyozott vagy ezüstözött? bronzból készültek, míg az első nemzedéknél aranyozott ezüst a szokásos.

A kengyelekről több kisebb összefoglalás is napvilágot látott. A körte alakú, kerek talpú kengyelekről, méretezésükről, asszimetriájukról, becsatolásukról Dienes írt részletesen. A rendhagyó formájú, ún. karoling-normann típusról e sorok szerzője, egy másik változatról, amelynél a függesztőfül alatt gömb van, Kovács L. írt. E két utóbbi típus egyenes talpallójú, a puha bőr csizma viselői számára kényelmetlen, ezért nem is terjedt el. A körte alakú kengyelből leszármazott trapéz formájú kengyelekkel szintén Kovács László foglalkozott.

Honfoglaláskori zabláinkról Dienes I. adott összefoglalást. Megállapította, hogy előkelőink és a nők sírjában gyakrabban találunk a vezetés biztonságát fokozó oldalszáras zablát, a vitézek ellenben beérték egyszerű csikózablával is. Felfigyelt a szájvasak aszimetriájára, melynek a félkézvezetésnél van jelentősége.

A zablák, hevederek bekapcsolásánál gyakran használtak csont peceket, csont csatokat.

A fa megmunkálására szolgáló szalukat Kovács L. gyűjtötte össze, szerepüket Erdélyi I. mutatta be mongol példán.

A veretes tarsolyok Dienes legszebb rekonstrukciói közé tartoznak. Az elsőt, a bodrogszerdahelyit még László Gy. figyelte meg. Dienes ennek nyomán, de nem feltárásból származó párhuzamaikat állította helyre, köztük az újfehértó–micskepusztait, a budapest–farkasrétit és a bashalmi 2. temetőből valót. Egyúttal megállapította a tarsolyok díszítésének fejlődéssorát is a veretes típustól a tarsolylemezig. A karosi temetőkből négy újabb tarsolyt mutat be Révész L. melyek közül három új feltárás. Összefoglalás készült a líra alakú csatokról, a gömbsorcsüngős fülbevalókról, a félhold alakú csüngőkről, a kígyófejes karperecekről és az S végű hajkarikákról is.

A fegyvertörténeti vizsgálatok főleg a típusok, az osztályozás szempontjait tartották szem előtt. Megtörtént a szablyák, lándzsák és harci balták összegyűjtése, osztályozása. A tipológiai vizsgálatokkal sikerült kiszűrni a honfoglaláskorinak tartott, de más korú fegyvereket, a magunkkal hozott fegyverfajtákat és az idegen eredetűeket meghatározni. Ez utóbbiakhoz Kovács Lászlón kívül Fodor I. a doroszlói sír kapcsán fűzött megjegyzéseket. A kétélű kardok elterjedéséből László Gyula vont le messzemenő következtetéseket. Ha lehet, Bakay Konrél még nagyobb jelentőséget tulajdonított e fegyverfajtának, és a fejedelmi kíséret megszervezését Géza és István király országépítését ezen az egyetlen fegyverfajtán keresztül mutatta be. Kovács L. szintén összegyűjtötte a kardokat, és Bakay gyűjtésében számos korábbi és későbbi típust is talált. A kardok megjelenését azonban zömmel ő is a 10. század közepe utánra keltezte. A kardok keltezése ettől függetlenül vitatott, nem kevésbé az a nézet is, hogy a fejedelmi kísérethez köthetők-e vagy sem. A kíséretet a fejedelem fegyverzi

fel, ez a fegyver aligha kerülhet a vitéz sírjába. Lehet, hogy Györffynek lesz igaza, aki a törzsnépi településeken keresi a kíséretet. Törzsnévi falu temetőjében még nem találtak kétélű kardot.

László Gyula alkalmazta először az általa szófejtés és régészetnek nevezett módszert. A szótörténetből és a régészetileg felderített tárgy együttes vizsgálatából született ez a műfaj. Rámutatott arra, hogy ha a régészet nem mutatja meg a tárgyat, akkor a nyelvi anyagból, a szóból nem lehet megmondani, milyen is volt maga a kérdéses tárgy. Már a HMNÉ-ben is láthattunk erre példákat (koporsó, nyereg, ház szavunk) és később is visszatért e szavakhoz, de újabbakat is vizsgálódásai körébe vont (fazék, íj, szablya, ház, nyereg). E módszer a már megismert tárgyak esetében a nyelvészeti kutatást segítheti az eredet kérdésében. A zablafék szóváltás háttéréről, a feszítőzabla megjelenésével kapcsolatos változásról Dienes I. írt. Kulcs szavunkról magam igyekeztem bizonyítani az egyetlen régészeti adat, a tiszajenői lelet kapcsán, hogy a szláv eredetű szó a helyi szláv környezetből került a tárggyal együtt a magyarsághoz. Kovács L. balta neveinket és szablya szavunkat vallatta eredetüket illetően. Fodor I. a honfoglalás előtti időszakra vonatkozóan végzett hasonló kutatásokat.

A viselet rekonstrukciójához még inkább hiányzanak a hiteles gazdag együttesek, mint a tárgy történeti megfigyelésekhez. Különösen a férfi viseletre van kevés adatunk. A fehér hollóhoz hasonlóan ritka, díszes ruházatú férfi sírok dokumentációja elégtelen vagy teljesen hiányzik. A rendkívül díszes ruházatra csak egyetlen régészeti bizonyosságunk van, a zempléni sír. Előkelő halottjának, a nemzetségfőnek ruházata, legalábbis a felső ruha egy része bőrből készült, melyen kerek veretek sorakoztak egyenletes távolságban, viszonylag sűrűn. A rakamaz–strázsadombi sír nemzetségfőjét avatatlan kezek rombolták szét, a vélhetőleg ruházatot díszítő veretek helyzete ismeretlen. Talán újabb nemzetségfői sírok előkerülése ígér újabb adatokat és megoldást a korábbi leletekhez. Összességében a férfi ruházat egyszerűbb volt a nőinél. Talán az előkelők mintás bizánci vagy keleti selymei fokozták a megjelenés előkelőségét, pompáját, szemben a köznép vagy a hadakozók egyszerűbb vászonruhájával. De még náluk sem találkozunk veretes csizmával.

A női viseletre vonatkozóan a szerencsés bodrogszerdahelyi ásatás után is számos új adatot nyertünk az elmúlt ötven évben. Szabó Kálmán a lakiteleki A és B sírban a koponya homlok- és halántékrészére tapadt, ott oxidnyomokat okozó préselt korongok alapján pártára gondolt, nyilván nem tévedett. De ugyanilyen korongok szolgálták a felső ruha díszítésére is. Dienes I. Orosházán, Bálint Cs. Szabadkigyóson, Kürti B. Algyőn figyelte meg a vékony ezüst korongok helyzetét ruha mellkasi részén függőleges sorokban felvarrva. Máshol csüngős veretek díszítették a pártát (Ikervár), de szabályszerű helyük a női ingnyak. Megay Géza Mezőzomborban talált ritka, különösen szép ingnyakdíszeket. Kár, hogy rekonstrukciójához nem adott eredeti sírrajzot, mivel a veretek elhelyezkedése szokatlanul látszik javasolt sorrendjük alapján. Dienes I. az orosházi és tiszaroffi ásatásán tisztázta, hogy az ingnyak kivágásában, két sorban szoktak elhelyezkedni a kis rombus alakú lemezes díszek. Az algyői temetőben ezt a V alakú kivágást csüngős veretek sora jelezte, a bodrogszerdahelyi megoldáshoz hasonlóan, tehát felül csüngő nélküli, alatta pedig csüngős veret szegélyezte az ingnyak kivágását. Néha az ingnyak körben, tehát hátul is vere-

tekkel díszített, annak bizonyágául, hogy a nyak felálló, pántszerű volt (Algyő, Sándorfalva, Mezőzombor) és zárt. Algyőn és Madarason azt is meg lehetett figyelni, hogy a felvarrára szolgáló füleket átfúrták a textilen, és a hátoldalon egyetlen szál fonallal rögzítették a vereteket. Az ingnyak bal váll melletti begombolásának is vannak újabb bizonyítékai (Algyő, Sándorfalva, Karos II. 27. sír). A felső ruházat gombolására mind a férfi, mind a női sírok tanúsága szerint tömör vagy két félből forrasztott gombok szolgáltak. A függőlegesen felvarrt 7–10 gomb a szabás egy lényeges részletét igazolja, de rekonstrukcióra nem elegendő.

Míg a csüngős veretek kisebb változatai szokásosan a női ing nyaki részének díszei voltak, a nagyméretű 8–10 cm hosszú darabok a kaftán szerű felső ruhát díszítették. László Gy. rekonstrukcióját A. Tocik bánovi (Bánkeszi) feltárása nyomán Bálint Cs. helyesbítette, majd az algyői jól dokumentált sírleletek teljesen pontosá tették: egy vagy kettő párhuzamos függőleges sorokban díszítették a felső testet egészen a medence aljáig. Tehát a kaftánszerű felső ruha közepén (a ráhajítás miatt) függőleges sorokban voltak felvarrva.

A női felsőruha övét négyszögletes, négyszirmú, finom kéregöntéssel készült veretek szokták ékíteni. Áttört középükön néha megmarad a kék üvegpasztá berakás (Algyő, Karos). A veretek száma változó, de leggyakrabban négy. Ha a veretek hátlapján fülek vannak, akkor az öv anyaga textil (Hódegyháza), ha szegecsek, akkor bőr (Bordány) A mezőzombori textilövet elől és hátul egy-egy függőleges rozettasor díszítette. Néha a felső ruhát a mellközépen kapoccsal fogták össze (Kömpöc). A ruhaujjakat pántkarperecekkel szorították a karhoz, erről Kürti B. megfigyelései is tanúskodnak. A női lábbeli, csizma díszítését egy tisztaeszlári sikeres lelet alapján Csallány D. is megfigyelte, s ennek alapján több hasonló díszítésű csizma rekonstrukcióját készítette el. Újabban Karoson figyeltek meg veretes díszű csizmákat.

A köznép asszonyainak ruházatáról alig-alig van adatunk. Csupán feltételezzük, hogy szabásuk hasonló lehetett az előkelőkéhez, különbséget csupán a ruha anyagában és díszítésében gyanítunk. Többnyire a ruha gombolásáról vannak adataink, néha az anyagáról is. Ez azonban rekonstrukcióhoz kevés.

Időrend

A honfoglaláskori leletek időrendjét másképp képzelte el Fettich N. és másképpen László Gy. Fettich minden szép leletről feltételezte a levédiái eredetét, készülését. László Gy. pedig azt hangsúlyozta, hogy kellett saját ötvöseinknek is lenni, akik már a Kárpát-medencei igényeket elégítették ki. A pontosabb időrendre csak homályos elképzelések voltak. A kenézlii temető sírsorai alapján egymást követő generációkra gondolt László, de az ötlet kidolgozatlan maradt. A kecel-vádéi temető esetében elfogadta Fettich 10. század végi keltezését, sőt ezt egy jó hasonmás fülbevaló alapján Dienes I. is elfogadta. A vezető – és középréteg emlékeinek keltezése ezután hosszú időre közömbössé vált. Szőke B. nyomán és a pénzleletes 10. századi sírok alapján általánosan elfogadottá vált, hogy a 10. század hetvenes éveitől a gazdag sírok eltűnnek, és ezt az anyagot a 10. század első két harmadára lehet keltezni. Hasonló felfogás alakult ki a sírokban talált, és ruhadíszként felvarrva használt pénzcsek keltező értékéről is, bár bizonyítás nem történt. Dienes I. viszont más irányban

kísérelte meg a finomabb keltezést. Főleg az övrekonstruációk készítésekor figyelt fel a magyarországi veretek oroszországi hasonmás darabjaira, és ezek alapján kísérelte meg egyes esetekben az első generáció anyagát meghatározni. A nagykőrösi veretekhez Gnyezdovóban, a karancslapujtóihöz cseremisz földön talált kitűnő párhuzamot. Egyes veretfajták hazai hasonmás darabjait is felkutatta. Felismerte, hogy az első generációra jellemző a virágmintás verettípus, amely a budapest–farkasréti és szeredi sírokban is, Szerencsen is előkerült, előfordul az ukrajnai Jelizavetgradban (Kirovograd). Ilyen irányú kutatásait azonban nem folytatta. Bár a 10. századi pénzek keltező értékét Bálint Cs. is elvitatta, a legkorábbi leletek kiválasztását ő is a keleti hasonmásdarabok felkutatásával tartotta lehetségesnek. Ha a már Pósta Béla óta kutatott egyezéseket teljességre törekedve összegyűjtjük, és a leletegyüttesekben szereplő összes verettípus körét megállapítjuk, akkor elég tekintélyes számú lelőhelyről állíthatjuk, hogy a honfoglalók első nemzedékéhez tartoznak. Ezt a gyűjtést e sorok szerzője végezte el. Az ilyen módon meghatározott legkorábbi anyaghoz, sírleletekhez azonban pénzek is járulnak. Így a sírleletek igazolták a pénzek keltező értékét, legalábbis egy-egy generációra. A keltező értékű pénzek és a sírban nyugvó halott életkorából kombinálva egyes temetőkön belül lehetséges a megtelepedés korát is megállapítani. Így talán igazolni lehet Györffy és Kristó feltételezését a Felső-Tisza-vidéki kabarok 896 előtti beköltözéséről is. Az etnikai meghatározástól eltekintve hasonló gondolatokra jutott Révész L. is.

Kovács László kísérlete a pénzek keltező értékének megállapítására a teljes 10. századi pénz- és síregyüttes összegyűjtésével indult. Végül azonban arra a megállapításra jutott, hogy mint a római pénzek esetében pregnánsan jelentkeznek, tulajdonképpen a honfoglaláskori leletek kelteznek a pénzeket. A kísérletet ezen az úton is folytatni kellene a nem keltező értékű pénzek fokozatos kiszűrésével. A nem is csekély számú használható síregyüttesből kiindulva lényegében a mi eredményeinkhez ért volna el.

A köznépi anyag keltezése talán még bonyolultabb. A soros temetők korai szakaszában nagyon ritka a pénz, vagy a jól keltezhető idegen tárgy. Szőke Béla ugyan megkísérelte a köznép legkorábbi, majd a 10. század hetvenes éveitől átalakuló, változó ékszereit keltezni, de ez csak nagy vonalakban sikerült. Részletvizsgálatok pedig csak néhány tárgy esetében történtek. Valószínűleg túlbecsülték az S végű hajkarika korhatározó jellegét. Már Szőke B. rámutatott, hogy ez az ékszer a késő avarkori többszörös S végű hajkarikából alakult ki, de szerinte a magyarok csak a 970-es években vették át divatját. Ezen a nézeten volt Török Gy., Kralovánszky A. és e sorok szerzője is. Ennek alapján azokat a temetőket, amelyekben nem fordul elő az S végű hajkarika, a 10. századra keltezték, nem is indokolatlanul. A 250–300 évig divatban levő ékszer alakváltozásai jól követhetők a korai, kisméretű bronz példányoktól a nagy, díszes fajtáig, de az új típus sohasem szorította ki a korábbi, mindig használatban maradtak az egyszerű és kisebb változatok is. A fejlődés tendenciája a magyar temetőkben: 950 táján zömmel másfélszeres S végű karika, a 10. század végére vastag ezüst huzal és szélesebb elkalapált S végű jellemző, a 11. század második felétől feltűnik az S vég bordázása, a 11. század végétől pedig a szögletes vagy fonott huzal a jellemző nagyobb méretekkel. A 11. században tűnik fel aranyból is.

A nyak- és karperecek időrendjében Szabó J. Győző figyelt meg fokozatokat: a korai példányok még vékonyak, a későbbiek huzalja vastag. A köznépi leletek keltezését a legszélesebb keretekben J. Giesler végezte el. Eredményeit az új közöletlen ásatások sok ponton finomíthatják.

Megtelepedés, életmód, települések

A magyar etnikumnak a klasszikus honfoglaló anyag (lovassírok) alapján való megítélése meglehetősen hamis képet adott a megtelepedésről, a településekről, az életmódról, és a velük kapcsolatos művelődési elemekről. Amit a HMNÉ-ben olvashatunk, az ma már nagyon sok kiegészítésre szorul.

A magyarság megtelepedését, ill. annak határait máig ható érvénnyel rajzolta meg Kniezsa István. A helyneveken kívül a lovas sírokat is figyelembe vette. A honfoglaláskori régészet csak nagyon lassan tudja kitölteni a helynevek által körülzárt területet a maga adataival. Kniezsa térképét használta némi kiegészítéssel László Gy. a HMNÉ-ben, a kettős honfoglalás tételének kidolgozásakor, és 1988-ban is. A nyelvi térkép pontosságát közelíti a 10–11. századi leletek elterjedése, ill. a leletkataszter lelőhelytérképe. Ennek alapján vont a Szóke B. a magyarság nyugati, ill. északnyugati települési határvonalát a Vág mentén és a Dunántúlon a Kapuvár–Sárvár–Egervár vonalon. A keleti országrész települési határaival nem foglalkozott. Kiss Attila 10 honfoglaláskori és 10 későbbi lelettípus elterjedése és térképezése alapján kísérelte meghatározni a településterületet. Mint várható, ezáltal leszűkítette a településterületet, adatai inkább a húsz lelettípus elterjedését mutatják, de azt is pontatlanul. Bírálói nem értettek egyet az objektívnek vélt módszer eredményeivel. A nyugati településhatár kutatásában Tóth Endre ért el új eredményeket, melyek szerint az említett várvonal a határsáv belső vonala volt.

A keleti határokon belüli megtelepedést Bóna István vázolta fel a régészeti leletek segítségével, a déli határokat a szerémségi honfoglaló temetőik jelzik (Batajnica), a nyugati határ külső vonalán levő leletekről Fodor I. tudósított, az északi településvonal Nyitra felett húzódott, mint azt a csekeji temető is jelzi.

A törzsenkénti megtelepedésben már László Gy. is kételkedett, ma már talán csak Kristó Gy. vallja e nézetet. Régészeink törzs- és nemzetségszűkekről beszélnek inkább, és ők nyilván léteztek a 10. század közepén is, de a politikai alakulat már a 10. század elején sem volt komoly realitás. Ebben a kérdésben a törzsi helyneves falvak temetői fogják a végleges választ megadni. Újabb 10. század elejétől keltezett, törzsi tudatukat őrző települések temetői kerültek elő Budakeszin és Kiskeszin. Ez utóbbi azonban egy Kérd faluhoz tartozott, Hont megyében.

Az ötvenes években a temetőik alapján a magyarság falvait kis lélekszámúnak és kiterjedésűnek vélték, és a nomadizáló életmóddal kapcsolták össze. Nomád szállások meglétét igyekezett bizonyítani a temetőik adatai alapján Csalog Zsolt, de sikertelenül. A legáltalánosabb felfogás szerint a magyarság a 10. században félnomád volt. Fodor szerint a 10. századi életmód csak a 9. századi gazdálkodási gyakorlat szerves folytatásaként képzelhető el. Hasonlóképpen válekedik Györffy Gy., Bartha A., Szabó I. A letelepült, földműves életmód mellett foglalt állást László Gy., és e sorok írója. László a felgyői ásatási tapasztalatai, magam pedig az egykori település-

sűrűség alapján kétlem a félnomád életmód feltételeit. Köztes álláspontot foglal el Bálint, Dienes és Kürti: csupán a földművelés súlyának és fokozatosan növekvő szerepének megállapítása arra mutat, hogy a kutatás jelen szintjén a kérdést nem tartják eldönthetőnek. A talajfajták és a megtelepedésre előszeretettel felhasznált területek között először László Gy. keresett kapcsolatot, ezt próbáltam magam is a homokos területek és a kabar etnikum között bizonyítani, más oldalról Németh P., Bálint Cs. és Dienes I. polemizált a lelőhelyek és a talajtérképek tanúságából levont következtetésekkel.

A 10–11. századi falvakról csak Méri István tiszalöki ásatását követően lettek ismereteink. A feltárt, félig vagy egészen földbeásott ún. gödörházak szórta, egymástól kisebb-nagyobb távolságra helyezkedtek el, köztük gödrök, árkok, kemencék, cölöplyukak látszólag rendszertelen halmaza. Méri értelmezte először a települési objektumokat, pl. az árkok vízlevezető és határoló szerepét, a külső és házon belüli kemencéket, a házak szerkezetét és a településszerkezetet is, melynek legközvetlenebb párhuzamát a szaltovoi kultúra településeiben fedezte fel.

A tiszalöki ásatás óta sok faluásatás történt, de lényegesen nem gazdagodtak ismereteink. Kovalovszki J. Dobozon figyelt meg felszíni építményeket, de meghatározni nem tudta őket az elszántott rétegekben. Csongrád–Felgyőn László Gyula ásatott évtizedekig, és nagy árokkal körülvett foltokat figyelt meg, melyeket jurtok helyének határozott meg. Az árkokban talált nyílhegyek, téglatöredékek és más tárgyak alapján 10. századnak határozta meg őket, és a felmenő falú téglá és tapasztott falu építményekkel is számolt. A felgyői ásatás eredményeit az előzetes közlemények alapján nem lehet megítélni. A téglá építmények léte mindenképpen komoly bizonyítást igényel. Kétségtelen, hogy a honfoglaló magyarok nemcsak földházakban laktak, de ezeket nyárikonyhának tartani sem lehet. Találtak leégett földházat, melyben 40–50 vastárgy, köztük kard is volt. Sőt találtak már 10. századi gerendaházra utaló nyomokat is. A veremház elterjedését Tomka Péter nagyon szellemesen és hihetően azzal magyarázza, hogy a nemezsátor és jurta a száraz hideg éghajlaton használható, de csapadékos vidéken megszívja magát vízzel és összerogy. 10. századi települések feltárása folyt vagy van most is folyamatban Visegrádon, Dobozon, Szabolcs–Kisfaludon, Sályban és a Borsodi földvárban, zömmel 11. századi településrészleteket találtak Bashalmon, Veresegyházon, Magyaradon, Dunaújvárosban, Esztergom–Szentkirályon, stb.

A 10. századi fazekasság kérdéseit sem ismertük addig, míg a faluásatások nem szolgáltatnak elegendő anyagot a vizsgálathoz. A kerámia hosszú ideig a honfoglalás kori régészet mostohagyereke volt. Fettich a kenézlői temető edényeit nem is közölte, László Gy. is csak az ételmelléklet tárolására szolgáló alkalmatosságot látott bennük. Kimaradt a kerámia Szőke B. 10–11. századi emlékeinket rendszerező munkájából is. Az első komolyabb mennyiségű edényt szolgáltató temető a halimbai volt, s ennek közlésekor tette meg az első lépéseket Török Gy. 10–11. századi fazekasságunk értékeléséhez. Valamivel korábban foglalkozott a fazekasság műhelykérdéseivel Parádi N., de ő a fő hangsúlyt a 12. századi és még későbbi anyagra helyezte. A 10–11. század kerámialeleteit katalógusszerűen Kiss A. gyűjtötte össze, s néhány típusra fel is figyelt. Az általa pithosnak nevezett edényfajta e sorok írója vette újra vizsgálat alá, és elterjedése alapján kabar eredetét igyekezett bizonyítani. Fodor I. a

szaltovoi eredetet hangsúlyozta, szemben a kabar származással. A sírleletek edényeit teljességre törekedve Kvassay Judit gyűjtötte össze és elemezte.

A települések legjellegzetesebb edénytípusáról, a cserépüstről Szőke B., majd Fodor István írt. Nagy gyűjtése alapján bizonyította, hogy nem lehet a besenyőkhöz kapcsolni a Kárpát-medencei lelőhelyeket. Az edényt a félnomad életmód bizonyítékának tekintette. Valójában az üstök cserép utánpótlásai már a római kortól megjelennek a szarmatáknál, avaroknál. Életmódhoz sem köthetők, mert ugyanilyen formájú és szerepű edények a vikingektől Lombardiáig megtalálhatók: a nyílt tűzhely magyarázza létüket. Alapos összefoglalásukat Takács Miklós készítette el, felgyűjtve a Kárpát-medencei összes példányt, műhelyeket is igyekezett kimutatni. Szerepükkel kapcsolatban László Gy. felvetette: fejlődényként szolgáltak. Példája azonban nem meggyőző.

Elhibázottnak tekinthető a sír- és telepkerámiára való bontás, mintha kétféle fazekesség lett volna. A különbség csupán amnyi, hogy nagyméretű edényeket (sok útravalót) nem szoktak a sírba tenni. Ezért nincs a sírokban üst, sütőharang, ritka a palack. A jellegzetes síredényként ismert bordásnyakú edények töredékei viszont előfordulnak a telepeken.

Eszközöket, szerszámokat babonás okokból szoktak a sírokba helyezni. A sírleleteket Kralovánszky A. gyűjtötte össze először. Teljes gyűjtést végzett Müller R. Korszakunkra azonban kevés adattal rendelkezik.

A településrégészetből nőtt önálló ággá az iparrégészet. Kezdeteit Nováki Gyula alapozta meg vaskohók felkutatásával. Munkáját Gömöri János folytatta, s kutatásai révén egyre világosabb képünk van honfoglaló eleink vassfeldolgozó ismereteiről.

Külön ágazattá vált a sáncfeltárás is. Módszertanát évtizedes munkával Nováki Gyula kísérletezte ki, miközben különböző korú sáncok tucatjait vizsgálta meg. A 10. századi földvárépítés gyakorlatáról rajta kívül Kovács Béla (Gyöngyöspata), Gádor Judit (Sály, Abaújvár), Tomka Péter (Moson, Sopron, Magyaróvár), gyarapították ismereteinket.

A honfoglaló magyarok társadalma

László Gyula szellemi örökségének legdúsabban virágzó honfoglaláskori régészetünkben a társadalom kutatása. Amit ő maga a HMNÉ-ben írt, ma már csak részleteiben érvényes, hiszen a vezetőréteg mint egész magyarság alapján rajzolta meg a 10. századi társadalmat. Ezáltal egybemosta a nagycsalád és nemzetség jegyeit, sőt az adott keretek között nem is tudott mit kezdeni ezzel a társadalmi csoporttal, de hasonló sorsra jutottak a törzsek is. Könyvének későbbi kritikusi azonban ezt nem is említették, inkább az osztályszempontokra voltak figyelemmel. Pedig ez a kritika már Szőke Béla nagyjelentőségű felismerése után született, miszerint a honfoglaló magyarok társadalma hármass rétegződésű: a vezető és a középréteg, melynek emlékei a gazdag és szép leletek, és a magyar köznép, melyet eddig szlávoknak tartottak, együtt alkotja a honfoglaló magyarságot. Majdnem egyidejűleg jelent meg Györffy Gy. nagyhatalmú dolgozata, melyben a kabarok hagyatékának határozta meg a Felső-Tisza-vidék gazdag leleteit. Szőke a magyarság vezetőrétegét a női sírok

alapján két nagy csoportra különítette el: az elsőre a rozettás lószerszám, a másodikra a csüngős veretekkel díszített ruha a jellemző. E két csoport további elhatárolása azonban nem volt zökkenőmentes, főleg a férfi sírok vonatkozásában. Szőke sorra vette az első csoport női sírjaira jellemző ékszeranyagokat is, és ezzel máris összemosta a másik csoporttal a rozettás lószerszámú sírokkal jellemezhető első csoportot. Hibát követett el azzal is, hogy nem csak a sírleleteket vette alapul, hanem a temetőket is, márpedig a temetőkben koránt sincs olyan nagy különbség a leletanyagot tekintve, mint az egyes sírokban. Ha népviseletben gondolkodunk, akkor az exogámia alapján az első csoporthoz tartozó nők megtalálhatók a második csoport temetőiben, és viszont: csüngős veretes ruházatú nők abban a csoportban, ahol a nőkre a rozettás lószerszám a jellemző. Ez utóbbi csoporthoz tartozó férfiakat azokban az előkelő magányos temetkezésekben kereste, melyekben szablya volt. Közülük néhányat, túlértékelve rangjukat, törzsfőknek és fejedelmi személyeknek tartott. Az első csoportra Szőke szerint az előkelőknél a magányos vagy páros temetkezés a jellemző, a középrétegre pedig a nagycsaládi temetők. Észrevette ugyan, hogy rozettás lószerszámú sírok köznépi temetőkben is előfordulnak, de értékelésüket az osztálytagozódás felől nézve nem ismerte fel, ezek szerepe a nemzeti viszonyok felől nézve értékelhető.

Szőkének is feltűnt, hogy míg a rozettás lószerszámú sírokban alig-alig van ékszer, a második csoportra éppen a csüngős veretek és más ékszerek sokasága a jellemző. A máig is leggazdagabb, 270 veretet és ékszert tartalmazó szeged-bojárhalmi temetkezés alapján készítette el László Gy. a „honfoglaló női viseletet”.

Ebben a csoportban a temetkezési szokásokban is van új jelenség: az előkelő nők gyakran több szegény(es) férfi sírjával körülvéve temetkeznek, pl. Szeged-Bojárhalmon, Kecelen. Szőke más, teljesen bizonytalan temetőrészletek esetében is erre a szokásra gondolt (Nagyteremia, stb.). László Gy. szerint az ilyen csoportok jelzik, hogy a honfoglaló magyaroknál nem volt kizárólagos az apai leszármazás, később pedig határozottan amellet foglalt állást, hogy bizonyos törzseinknél megvolt, ha csak temetkezésekben is, az anyajogú rendszer. E jelenséget már 1961-ben helyesen magyarázta Bartha és Erdélyi, magam viszont a nádudvari és más soros temetőkben tapasztalt jelenségek (rozettás, előkelő sír köznépi temetőben) alapján nagy apparátussal összefoglaltam mindazt, amit László Gy. ötletként felvetett, de részleteiben nem igazolt. A matrilineáris nagycsalád honfoglaláskori létezését, és temetkezésekben való kimutathatóságát aztán Bóna I. megkérdőjelezte, Fodor I. részleteiben is cáfolta. Újabb adatoktól meggyőzve magam is elvettem. A szép elméletre végül Bodrogi Tibor borította rá a szemfödület.

Szőke a második csoport férfisírjait a magányos kardos temetkezésekben határozta meg. A második csoport középrétegét szintén nagycsaládi temetőkben kereste, ahol a csüngős veretek szerepelnek a nők sírjaiban, pl. Bezdéden, Bodrogszerdahelyen. Az elmondottak miatt Bezdédet az első csoportban is felsorolta. A második csoportot a Megyer és néhány más törzs hagyatékának vélte.

Dienes 1964-es recenziójában rámutatott az egyes csoportok közötti viszonylagos különállásra, összességében azonban elfogadta a két alaprétegű műveltség létezését. A törzsi különbség magyarázatában eltér Szőkétől, ekkor még a kabarokénak tulajdonítja az északkelet Magyarországon megfigyelhető tömböt. Rámutatott arra

is, hogy a második csoport jóval szélesebb körben terjedt el, mintsem a Megyer törzshöz volna köthető. A jövő útját az egyes tömbökön belül népnévi helységek egykori temetőinek kutatásában látja (Oszlár, Ladány, Őrs, stb.).

Forradalmian új volt Szőke megállapítása a köznépi hagyatékról, s ezzel a 10. századi társadalom hármass tagozódásáról. E helyt ugyan Molnár Erikre hivatkozik, aki a régészektől éppen a társadalmi tagozódás kutatását várta, s ennek következtében később Kristó Gy. prekoncepció alkalmazásával gyanúsítja, ez azonban nem változtat az elképzelés történeti és régészeti hitelén. E felfedezés szinte szárnyakat adott a további kutatásnak. Igaz ugyan, hogy Nagy Géza már 1893-ban hasonló véleményen volt, s Dienes szerint Szőke lényegében az ő ötletét dolgozta ki, de Nagy ötlete feledésbe merült, s a harmincas évektől Jan Eisner nyomán a bjelobrdoi temetőről bjelobrdoi kultúrának kezdték nevezni a soros temetők műveltségét, népiségét pedig szlávoknak. Déli szomszédainknál ma is ez a helyzet.

Szőke megkísérelte a köznépi temetők és műveltség tagolását. 1. csoport: a szegényes sírokon kívül még előfordul temetőikben a lovas temetkezés, és a fegyver. 2. csoport: nagyobb temetők fegyverrel, de lovassírok nélkül, 3. csoport: hosszúéletű temetők szegényes sírokkal. Ebbe a tagolásba azonban nehéz volt a temetőket és temetőrészeket beprézselni. Sem Szőkének, sem másoknak nem sikerült e merev határok szerinti tagolás, mivel a társadalomban egy-egy közösségben különböző rendű-rangú emberek élnek. Ráadásul a temetők nagy része töredékesen van feltárva, tehát az ítélet csak a feltárt részekre vonatkozhatott, az egész temető pedig ismeretlen maradt. Bírálóinak ez volt a legsúlyosabb ellenvetése, a másik a helyi lakosság eltűnése az új rendszerezésben.

A felvetődő és ma is megoldatlan kérdésekre Dienes I. is megkísérelt választ adni, de ő kizárólag a vezető- és középréteg hagyatékával foglalkozott. Dienes a társadalomról kialakított felfogásában Györffy és Heckenast kutatásaihoz csatlakozik, s Dienes követi Bóna I. is. Dienes szerint a 10. századi társadalom a köznép, a fegyveres kíséret és a törzsi vezetők szűkebb rétegére tagozódott, azaz a Szőke-féle régészeti modellt történetileg értelmezte. A vezető- és középréteg társadalmi helyzetének megrajzolásánál azonban erőteljesen Vlagyimircovnak a mongol feudalizmusról szóló leírására támaszkodott. Kérdés azonban, mennyiben időtállóak Vlagyimircov megállapításai, és mennyiben alkalmazható a mongol 12–13. századi társadalomkép a szakrális királyságot felszámoló és az Árpád-ház egyeduralma alatt fejlődő magyar fejedelemségre. Ettől ugyan sok közös vonásuk lehet, de a kíséret szerepe közelebbi példákön is követhető lett volna. Ezzel a társadalomképpel részleteiben László Gy. sem értett egyet.

Magam a társadalom hármass, vagyoni tagozódásán kívül a meglévő törzsi-nemzetségi tagolódás maradványait is igyekeztem érvényre juttatni. E ponton lép be kutatástörténetünkbe a kabar kérdés. A honfoglaló törzsek régészeti anyagának meghatározására, mint láttuk, Szőke Bélának is volt ötlete. Ő a Megyer és rokon törzsek anyagát vélte felfedezni. Györffy György a Felső-Tisza-vidéki zárt településterület régészeti emlékeit kapcsolta össze a kabarokkal. Az elképzelés teljesebb régészeti kidolgozását Dienes I. végezte el, s a fiatalabb nemzedék kritika nélkül el is fogadta (Németh P., Mesterházy K. és mások, ha nincs is irodalmi nyoma). A Felső-Tisza-vidéki szép leletek „országos” elterjedtsége később óvatosságra intett, s

Dienes le is vonta azt a tanulságot, hogy a nevezett hagyaték nem lehet a kabaroké, és a nevezett terület sem lehet az ő településterületük. Ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy a magyar társadalom egységességét a régészeti hagyaték nagyfokú egységessége, minden csoportra bontásra való hiábavalósága is hangsúlyozza. Teljes mértékben csatlakozott Dieneshez Fodor I., aki tételezen is cáfolta a nevezett terület kizárólagos kabar törzsterületi voltát, és az újabb ásatások alapján e nézethez csatlakozott Révész L. is.

Más oldalról a nagyfokú homogenitáson belüli különbségek, kisebb-nagyobb csoportok, esetleg törzsek, hagyatékának körülhatárolásán fáradozott Bálint Cs. és e sorok írója. Bálint az elutasító kritika után nem foglalkozott többé a honfoglaló magyar hagyatékkal, legalábbis napjainkig. Magam pedig újra megkíséreltem megmagyarázni azt a jelenséget, miért van a Felső-Tisze-vidéken különálló gazdagabb tömb, ami viszont hiányzik az Árpádok központjaiban. A vizsgálatok egy ötvösműhely feltételezésére vezettek, amely áruival az akkori ország jelentős részét ellátta. Ezzel azonban elhárult Dienes és Fodor legfőbb kabar-ellenes érve. Sőt a halotti szemfedőről is kiderült, sem nem ugor kori, sem nem magyar, hanem éppen török népek közvetítésével átvett még délebbi kulturális örökség. Révésznek pedig azt kellene bebizonyítania, hogy a történeti hagyománnyal szemben a Felső-Tisza-vidéken temették el Árpádot és utódait. A Felső-Tisza vidékét tehát településtörténeti okokból, melyet most újra számos más érv is támogat, a kabar törzsek szállásterületének tekintem. Újra eljutottunk László Gy. ötletéhez, mely szerint a terület a kabar törzsek lakhelye. A kabar kérdés azonban koránt sincs lezárva.

Ami a hét magyar törzs emlékeit illeti, sokban kapcsolódnak a kéttagú csüngős veretek elterjedéséhez. Ezzel kapcsolatban folytatni kellene Bálint vizsgálatait, de az időrenddel egyeztetve. Lehet ugyan, hogy nem törzsi területekre, hanem műhelyekre derülne fény, de a próbálkozások előtt kár jóslásokba bocsátkozni. A magam részéről a törzsi helynevek egykori temetőitől várom a feleletet. Egyre több 10. század elejétől keltezhető temetőről van tudomásunk: A kezdetet Kérpusztá jelezte, folytatása Nyitrakér (Milanovce) és Ipolykeszi (Male Kosihi) határában levő Kérd falu temetője és további Kér törzsbeli falvak temetői lehetnek. A Kérek tehát biztosan nem egyetlen tömbben telepdtek meg, sőt azok sem, akiknek területén e három Kér előfordult.

A nemzetségek kutatásában Dienes ötlete nyomán indultam el. Szerinte a különböző rangú temetők és temetkezések csoportosulása lehetne a kérdés kulcsa. A rangos női sírok csoportosulásában (Koroncó) tételezett fel nemzetségi központokat. Valószínűleg helyes nyomon járt, de nem vette figyelembe az időrendet. Bashalmon nem bizonyította a három temető egykorúságát, miközben a köznépi temetőnek csak Szt. László kori része ismert. Magam a leggazdagabb temetkezések történeti földrajzi környezetére alapozom elképzelésemet. Mind a gazdag férfi, mind a rozettás lószerszámos, részben a gazdag ruházatú női sírok lelőhelyeit összevetettem az egykori nemzetségi birtokokkal, nemzetségi központokkal, ispánsági központokkal. Ma is úgy találok, jó úton indultam el. E módszer nehézsége abban áll, hogy vagy a történeti adathoz nincs régészeti lelőhely, vagy a régészeti adathoz hiányzik az okleveles bizonyosság. Annyit mégis sikerült bizonyítani, hogy a leggazdagabb női temetkezések egy része későbbi nemzetségi központokhoz kapcsolható, máshol pedig ispánsági

központok alakultak az egykori temető helyén (Zemplén, Szabolcs mellett a rakamazi sír, Hevesben rozettás lószerszamos sír, ugyanígy Ártádon a későbbi egyházi birtokon stb.). A nemzetségi hagyományokat őrző, és a 10. század elején induló, néha a 11. század végéig használatban maradó temetők alapján lehet a nemzetségek, ill. a temetőkben nyugvó nemzetségi alcsoportok jellegzetességeit meghatározni. Egyúttal ezért nem lehet ezeket a temetőket beszorítani egy-egy társadalmi rétegbe, hiszen közöttük vannak a közösség vezetői is, legyenek azok a vezető- vagy a középréteghez tartozók is. A homogén, szegényes köznépi temetők zöme már a települések második rétegéhez, a királyi-fejedelmi hatalom által létrehozott közösségekhez tartozik, és a 10. század végén alakult. (Győr–Pósdomb, Tiszaluc, Majs, a korábbiak közül Halimba). Nem történt viszont meg a leggazdagabb férfi temetkezések alapján a nemzetségfők jellemzése (Rakamaz, Zemplén, Geszteréd).

A 10. századi társadalomnak is a család volt a legkisebb egysége. Míg László Gy. kizárólag a nagycsalád léte mellett maradt, Bartha és Erdélyi elméleti megfontolásokból ún. családközösségekre helyezte a hangsúlyt. Dienes viszont sorozatosan feltárt kiscsaládi temetői alapján gondolt a nagycsaládi rendszer korlátozottabb elterjedésére. E nézeten volt Fodor I. is. Dienes arra az álláspontonra jutott, hogy egyes temetőkben nem lehet kimutatni a három nemzedéket, amely együtt élt és temetkezett. A nagyobb temetők közül a sárbogárdiról mutatta ki Éry Kinga, hogy négy kiscsalád temetkezésének tekinthető. Az újabb feltárások közül a pusztaszentlászlói temetőben is kiscsaládok sírcsoportjait figyelték meg. Bakay K. az Ipoly menti temetők szerológiai vizsgálata alapján még a sírsorok családi összetartozásában is kételkedik. Inkább hihető számára férj és feleség egymástól 25 méterre való eltemetése! Mások a sírsorok összetartozását nem vonták kétségbe (pl. Kálon Szabó J. Győző). Magam a nagycsalád, a szociológiában és angol etnológiában elterjedtebb néven összetett család általános elterjedtségét vallom. Erre munkaszervezetileg volt szükség, tehát lehetőség szerint újjászerveződött, ha szükség volt rá. Dienes előkelőinek volt elég szolgáljuk, nekik elegendő volt a kiscsaládi közösség is. A középrétegnél már szükség volt rá, mint ezt a bezdédi, bashalmi, kenézlői temetők bizonyítják. A köznép pedig esetenként másfajta közösségeket hozott létre, amit a várfalvai temető csoportjai, és más temetők sírsorai bizonyítanak. További vizsgálatot igényel, mennyire volt általános a háromnemzedékes nagycsalád és egyáltalán milyen összetett családi formák léteztek egyidejűleg. Bakay esete azt példázza, hogy a természettudományos vizsgálatoknak is bőven vannak hibalehetőségei.

Temetkezési szokások, hitvilág, művészet

A három téma szorosan összetartozik, mert a temetkezési szokásokból következtethetünk a hitvilágra, de ugyanakkor az ábrázolások is gyakran hitvilági elemekre utalnak, tehát a művészet is csak az előző két téma mellett tárgyalható.

László Gyula munkássága jelölte ki itt is mindannyiunk útját. A temetkezési szokások terén Szabó J. Győző megfigyelései számottevőek. A temetőt kerítő árkokat tulajdonképpen az általa feltárt káli temető ismeretében keressük. Tanulságosak azok a megfigyelései is melyeket a temetőkapuk és egyes sírok elhelyezése kapcsán tett. Arra is ő hívta fel a figyelmet, hogy a temető domborzati viszonyai is hatással

voltak a rangos sírok elhelyezésére, az előkelőbbek mindig a domb magasabb részére kerültek a családon belül is, hiába volt ott a síkvidéken szokásos jobb oldal a szegényebbek helye. Többször visszatért a rendellenes fekvésű temetkezések magyarázatára. Míg Dienes a rabszolgákat vélte a zsugorított, hason fekvő és más temetkezésekben, Szabó J. Gy. hitvilági okokkal magyarázta ezt. Nagy visszhangot váltott ki a mellre felhúzott alkarokkal eltemetett halottakról szóló értekezése: a szokást a keleti kereszténység jelenlétével magyarázta. Új eredmények születtek a koporsós temetkezések megfigyelésében (Budapest, Algyő, Rácalmás), de a bizonyosan koporsó nélküli temetkezésekben is (Sándorfalva), sőt sikerült iráni temetkezési formát is felfedezni (edénybe temetés a Szabolcs megyei Tason). Vitás maradt a 10. századi sírokban összedobálva talált csontok megítélése: állati bolygatás, temető- ill. sírgyalázás, vagy sírrablás magyarázza-e létüket? Vita alakult ki a lovas temetkezések értékelésében is. László Gy. alapötletét, mely szerint egyes típusok elterjedésében esetleg törzsi különbségek rejlenek, Bálint Cs. dolgozta ki, doktori disszertációjában. A három alapforma közül a kitömött lóboros változatot a besenyőkhöz kapcsolta, a lábhoz tett variánst a magyarokhoz, és a pusztán lószerszámos temetkezést vagyoni okokkal magyarázta. Elképzelésének egyértelműen negatív volt a hazai fogadtatása, de orosz nyelvű változatát külföldiek gyakran használják.

Temetkezési szokásokról összefoglalások is születtek. Szinte egyidőben fogalmazódott meg Bálint Cs. rövid összefoglalása egy egyetemi tankönyvben, részletesebben Tettamanti Sarolta írt róluk, főleg statisztikai adatsorokat képezve a szokások térképezésére. Lényegében az ő adatait használta fel Bobkov Viktor is kandidátusi disszertációjában. Miközben a magyar kutatók etnikus szemléletét kárhoztatta, a st.galleni adatot azonnal szláv temetkezésként értékelte.

A temetkezési szokások átvezetnek a hitvilághoz. Ilyen szokás a lovastemetkezés, a kutyával való temetkezés, a lándzsás sírjelölés, melyek mind László Gy. ötleteiből fogalmazódtak meg. A magyar hitvilág rétegeit László főként néprajzi adatok alapján rajzolta meg, de az egyes rétegek kidolgozásában régészeti anyagot is felhasználott, sőt művészeti adatokat is (Szt. László ábrázolások). A későbbi években főleg a sötétség-világosság, azaz az iráni vallási képzetek jelenlétével foglalkozott több ízben is. A samanizmus kérdései is foglalkoztatták, s egyre inkább meggyőződésévé vált, hogy a magyar táltos alakja nem azonos a szibériai sámánéval, ezzel együtt a samanizmust nem tekintette a magyarság vallásának. E felfogásában vitázott Diószegi Vilmostal, Dienes Istvánnal, és egyezett Voigt Vilmostal. Dienes a samanizmust mintegy államsamanizmusnak tekintette, pedig a példaként tekintett nagy sámánok, pl. a mongol nagykánok sámánjai is a kán személyéhez kötődtek. Az 1970-es évektől, főként nyíregyházi éveiben (1972–74) Dienes egyre intenzívebben foglalkozott a hitvilág temetkezési szokásokból való kibontásával. Egy sor régészeti jelenség okát a magyaráság kettős lélek (szabad- és testlélek) hiedelmének meglétében látta. A szabadlélek visszavarázsolásának módját látta a részleges, ill. jelképes koponyatrepanációban, súlyosabb esetekre fenntartva az igazi megnyitást. A ló szabadlélekének felszabadításával magyarázta a jelképes, azaz csak lószerszámos temetkezést, amikor már felesleges feláldozni a lovat. Mindezeket a gondolatokat többször is kifejtette, gyakran Bálinttal vitázva.

A köznépi sírok állatsont amulettjeit ongonnak vélte, az állatösök segítőszellemeinek, akiknek képét viselték az előkelő asszonyok hajfonatkorongjaikon. Bár az ongonok a közvetlen elődök emberbábúi, a kis amulettek magyarázata nyilván a segítő szellemek hitében gyökerezik. Felfedezte és értelmezte a halotti szemfedőre tett lemezkék maradványait, bár ősiségükben tévedett, viszont nem épített rá egy őstörténeti koncepciót, mint Fodor I. tette. Benkő M. déli eredetüket bizonyította, bár a turkesztáni előképekkel ő is etnikus eredetet sugallt. Valószínű ugyanakkor, hogy a halotti szemfedőre tett lemezkéket később pénzekkel helyettesítették, s ennek a talán megkeresztényesített szokásnak nyomaival találkozunk temetőinkben a szemre és szájra tett halotti obolusok esetében, Ártádon viszonylag sokszor. Ettől függetlenül az obolus adás szokást többféleképpen is interpretálták.

Dienes a samanisztikus világnép emlékének tartja növényi mintás hajfonatkorongok ábrázolásait, melyeket a világfa vagy életfa ábrázolásainak vél. Ugyanezekről a díszítésekről László Gy. úgy gondolja, hogy csupán palmettalevelekből szerkesztett virágcsokrok, és emlékeinken nyoma sincs az életfának, amilyen pl. a mokri avar tégelyen látható. Néhány elvont ábrázolású korong alapján Dienes mégis a honfoglalás kori életfa ábrázolások létezése mellett voksol. A másvilág hét rétegének átjárására gondolt a sírokban héttől fogyó számban lelt nyílcsúcsok magyarázatában. László ebben rangsort látott, de miként magyarázzuk a nyolc nyílcsúcsot?

Magam két ízben foglalkoztam a honfoglalás kori hitvilág és vallás kérdéseivel. Előbb a temetkezési szokásokban megfigyelhető archaikus vonásokat próbáltam értelmezni, a történeti rétegeket megállapítani a totemizmustól a samanizmusig. Egy rendkívüli lelet előkerülése kapcsán (az ukrainai Szubboticán, az Ingul folyó közelében) magát szinkretisztikus vallásunkat vizsgáltam. Ebben új értelmet nyert a bezédi tarsolylemez keresztje, a keresztet ölelő életfája, és az életfa tetején levő szemurva valamint egy másik csodás állat is. A szubboticai lelet csatja magát az Istent ábrázolja „törökülésben”, azaz iráni módon, az öv veretein pedig génius-angyalok és az iráni ábrázolások zenészei jelennek meg. Ezek az ábrázolások átvezetnek a honfoglalás kori művészet kérdéseire.

Fettich N. majd László Gy. a vezető- és a középréteg hagyatékára alapozták elemzéseiket. A helyzet a mai napig sem változott, pedig ma már tudjuk, hogy a magyarság nagy köznépi tömegekkel is rendelkezett. Mindketten megegyeztek abban, hogy a honfoglaló magyarság művészete nem népművészet. Nincs terünk felsorolni művészi tárgyaink sorát, szólnunk kell azonban az értelmezési kísérletekről. Szinte azonos időpontban íródott, ill. jelent meg négy munka is e témában. A legnagyobb szabású László Gy. műve. Árpád magyarjainak művészetét, akiket egyértelműen a második magyar honfoglalás népének tart, a Fettich által tarsolylemezeseznek nevezett művészeti körrel azonosítja. Ennek alapmotívuma a végelen hálóba szerkeszthető növényi mintakincs, a palmetta. László szerint első megfogalmazói a késői szaszanida hagyományokat felhasználó mohamedán ötvösök, talán kabarok, akik a magyar vezetőréteg igényeit elégíti ki. Ezáltal válik ez magyar és nem kabar művészetté. László szerint a magyar „növénydíszes” nép volt, szemben a késő avar állatábrázolásokat kedvelő néppel, az első magyar honfoglalás népével, akiktől az exogámia révén került Árpád magyarjaihoz a kevés állatábrázolás, az is főként a nőkhöz. Nagyon fontos László Gyulának éppen az állatábrázolások ritkaságából leszűrt meg-

állapítása: a magyarok műveltsége messze túl volt a törzsi-nemzetségi társadalmak kötelekein, ezért hiányzik a férfiaknál az állatösök ábrázolása, ezért nem egyedi jelvény, hanem áru az öv. Más aspektusból ugyanezt hangsúlyozta Dienes: a magyar társadalom magas fokú szervezettségét fejezi ki e művészet a maga szimbólumaival, gondolati háttérével, egységességével. Eredetében az iráni–kaukázusi ill. posztaszanaszanida mohamedán művészetet véli lényegesnek. A gondolati háttér magyarázatában viszont eltér Lászlótól mind az életfa, mind az állatábrázolások kérdésében. Lényegesnek tartotta a megrendelők körét.

Bartha Antal a 9. századi magyar szállások környezetének emlékeit vizsgálva megállapította, hogy az indás-palmettás művészet széles körben elterjedt a kazárok-nál, a kaukázus előterében, és az erdős steppe népeinél is. Szerinte a kaukázusi–alán hagyományoknak nagyobb szerepet kell tulajdonítanunk e művészet kialakulásában, mint a szaszanida fémművességnek. Véleménye szerint az iráni–kaukázusi művészet hatásai a magyarok hagyatékában jelentkeznek a legkifejezettebben.

Több vonatkozásban érintette Fodor István is a honfoglaló magyarok művészetét. Véleménye sok szállal kapcsolódik az új orosz kutatásokhoz, melyek egy önálló szogd fémművesség és művészet létét igazolták. Az irányzat nálunk legismertebb képviselője Borisz Marsak a zempléni csészét a szogd ötvösműhelyek, ill. iskolák egyikéhez kapcsolja áttételesen. Fodor feltétel nélkül elfogadja ezt a magyarázatot a kabar–horemzi kapcsolatok ellenében, miközben Marsak jó magyarázatnak véli a szogd hagyományok horezmi közvetítését. Az átadókban mindketten menekülőket vagy kereskedőket juttatnak szerephez. Fodor a magyar művészet kezdeteit Dél-Oroszországban keresi, amiben teljes az egyetértés, viszont nem érhetünk egyet azon elképzelésével, hogy ez a művészet a magyar társadalomból nőtt ki, és benne a csatlakozott kabaroknak nincs lényegi szerepe.

Bálint Csanád ugyan elismeri a szogd hatást a honfoglaláskori művészetünk kialakulásában, de majdnem olyan lényegesnek érzi a bizánci és horezmi gyökereket is.

Én magam úgy tapasztaltam, hogy köznépi temetőinkben a köznépnél nem figyelhető meg e művészet, ellenben az általam kabarnak tartott településterületen virágzik fel a honfoglalás után, és kereskedelem révén a vagyonosak ezt a művészeti irányt preferálják. Annyira volt tehát magyar ez a művészet, mint a magyarországi román vagy gótika. Az iráni–középázsiai és kaukázusi művészet a 9. században uralkodóvá válik a steppén, és a közvetlenül érintkező területeken is. Erről tanúskodnak a cseremisiz temetők övkészletei, tarsolylemezei, a viking kereskedők útvonalaihoz közel eső vidékek emlékei. Ebben az óriási kiterjedésű művészeti körben roppant fáradtságos munkával el lehet különíteni népi, de etnikai határokon túl mutató góccokat is. A kabar ötvösökkel egy ilyen góc került át a Kárpát–medencébe és működését nagyrészt itt kifejtve sikeresen virágoztatott fel egy önálló művészetet. Népivé azonban csak annyiban vált, amennyiben termékei megfizethetővé váltak.

Kevesebb szó esett a kutatásban a műhelyekről. Szegedi Emil mutatta ki, hogy honfoglalóink egy speciális öntési eljárást, a kéregöntést használták, amellyel szinte lemez vékonyságú vereteket készítettek. Az ötvöstechnikákat Fettich és László is többször elemezte. Honfoglaláskori műhelyek tevékenységére először Dienes I. mutatott rá a hasonmás övveretek felkutatásakor. Magam az azonos mintájú veretek elterjedése alapján következtettem egy Felső–Tisza-vidéki műhelyre. Ezt a munkát

folytatja most Révész László a kiemelkedően gazdag karosi temetők anyagának bevonásával. Szabó J. Győző egy Duna–Tisza közti műhelyt kísérelt meg elkülöníteni, Bálint Cs. pedig a csüngős veretek típusainak elterjedésében vélt csoportokat felismerni. E kutatások mögött ugyan gyakran az etnikai-törzsi különbség kimutatása volt a fő cél, de valószínűbb, hogy műhelyek vásárlókörzetei fognak kirajzolódni.

Itt említjük meg, hogy rovásírásunk kutatásában egy-egy tamga szerű jel, és számos feltámasztási kísérlet után sikerült egy több jelből álló feliratot is találni.

Idegen eredetű tárgyak, kereskedelem, helyi lakosság

Amikor Szőke Béla a magyar köznép hagyatékát meghatározta, utalt ugyan egyes tárgyak idegen eredetére, de összességében kereskedelmi árunak tartotta őket, a 10. századi szláv lakosság pedig láthatatlanná vált. A megoldás kulcsát a magyarság megtelepülési határzónájában levő temetők rejtik, vagy a sziget-szerű kis települési tömbök felfedezése. A szlovákiai temetők, pl. a csekeji vagy tornóci sok támpontot adhatnak mindehhez, de velük e helyen nem foglalkozhatunk. A magyarországi lehetőségeket talán olyan temetők kínálják, mint a halimbai, ahol telepített délszláv népesség mutatható ki.

Más vonatkozásban az idegen eredetű tárgyak a kereskedelem bizonyítékai is. László Gy. a kétélű kardok elterjedését kereskedelmi utak meghatározására használta fel, Kürti Béla pedig a megtelepedés leőhelyeiből következtetett nagy útvonalakra. Bálint Cs. inkább a kereskedelem, ill. a behozott áruk irányát jelölte meg, de inkább csak az észak felől beáramló egy-két tárgytípus és a bizánci kereskedelem kérdései foglalkoztatták, abban is inkább a textilek, selymek beszerzése. Fodor I. a normann kapcsolatokat foglalta össze. E sorok szerzője kísérletet tett a bizánci és balkáni eredetű tárgyak összegyűjtésére, és arra a megállapításra jutott, hogy a 10. században a kereskedelem főleg a Tisza mentén bonyolódott, a 11. században azonban szélesebb körben terjedtek el a déli importtárgyak.

A belső kereskedelem útvonalai bizonytalanok, de az ötvösműhelyek termékei nyilván a belkerkedelem révén terjedtek el országszerte.

Kettős honfoglalás

Az elmélet kialakulása HMNÉ-re vezethető vissza, és alapjai a negyvenes évek felfogásában gyökereznek. Amikor a köznépi temetőket még szlávnak tartották, a magyar lovassírok és az avar temetők akkori leőhelyei alapján végzett térképezés együttesen sem fedték a Kniezsa István által magyar helynevek alapján megrajzolt magyar települési tömböt. Úgy tűnt azonban, hogy ahol Árpád magyarjai hiányoznak, a helynevek ott is magyarok. Ebből adódott a következtetés, hogy az avarok megérték tömegesen a magyar honfoglalást, tömbjeik pedig kiegészítik egymást. Ha pedig ez így van, akkor a késői avaroknak is magyaroknak kell lenniök. A kettős honfoglalás elméletét először 1970-ben fogalmazta meg László Gyula, azóta pedig ezen elmélet figyelembevételével kísérli meg honfoglaláskori régészetünk kérdéseit megválaszolni. Nem tudott egyezni a felvetéssel Bóna I., Fodor I. és a régészek zöme hallgatónlagosan, de ellene foglalt állást. Újabban Bálint Cs. foglalta össze az elmélet

mellett és ellene szóló érveket. A kérdés egyértelműen akkor dönthető el, ha szerencsés véletlen folytán a szarvasinál bővebb avar vagy magyar rovásfeliratokat találunk. Úgy vélem, hogy az eddigi bizonyítékok nem elégségesek az elmélet alátámasztására. Törzsi helyneveinkkel kapcsolatos régészeti vizsgálatok mindig köznépi temetőket mutattak ki, ugyanolyan köznépi temetőket, amilyenek a vélt továbbélő avar települési tömbök helyén is vannak. Így a helynevek adói mindenképpen lehettek magyarok, és nehezebb ezt tagadni, mint az avar továbbélést vagy az avarok magyar nyelvét bizonyítani.

Irodalom

Terjedelmi okokból a jegyzetek helyett a legfontosabb irodalom jegyzékével kell beérnünk. Az 1944 előtti időre 1977-ig, az utolsó kötet megjelenéséig eligazítást ad a *Banner J.-Jakabffy I.* szekeszítésében kiadott: A Közép–Duna-medence régészeti bibliográfiája a legrégebb időktől a XI. századig. Bp. 1954., 2. kötet 1954–1959. Bp. 1961., 3. kötet 1960–1967. Bp. 1968., 4. kötet 1967–1977. Bp. 1981.

Összefoglaló művek:

- Bartha A.*: A IX–X. századi magyar társadalom. Bp. 1968.
Bálint Cs.: Südungarn im X. Jahrhundert. Bp. 1991. (kézirat 1975)
Bálint Cs.: Die Archäologie der Steppe. Wien–Köln 1989.
Dienes I.: A honfoglaló magyarok. Hereditas. Bp. 1972.
Fehér G.–Éry K. – Kralovánszky A.: A Közép–Duna-medence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei. Bp. 1962.
Fodor I.: Verecke híres útján... Bp. 1975.
Györffy Gy.: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959.
László Gy.: A honfoglaló magyar nép élete (HMNÉ). Bp. 1944.
László Gy.: Árpád népe. Bp. 1988.
Mesterházy K.: Nemzeti szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Bp. 1980.
Szöke B.: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Bp. 1962.

Ásatások, feldolgozások:

1956 óta a Régészeti Füzetek I. sorozata ad rövid jelentést az egyes évek ásatásairól. 1959-ig elméletben minden 10–11. századi lelőhelyről tudósít a *Fehér–Éry–Kralovánszky-féle* leletkataszter.

Bakay K.: Gräberfelder aus den 10–11. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár, und die Frage der fürstlichen Residenz. Alba Regia 1965–66. 43–88., 1967–68. 57–84.

Bakay K.: Honfoglalás és államalapításkori temetők az Ipoly mentén. Studia Comitatus 6 (Szentendre 1978).

Bóna I.: Dáciától Erdőelvéig. Erdély története I. Bp. 1986. szerk. Köpeczi B. 107–234., 265–82.

Budinsky-Kricka, V.–Fettich N.: Das altungarische Fürstengrab von Zemplin. Bratislava 1973.

Csallány D.: Ungarische Zierscheiben aus dem X. Jahrhundert. Acta ArchHung 10 (1959) 281–325.

Dienes I.: Honfoglaló magyarok. A kisvárdai vár története. szerk. Éri I. Kisvárdá 1961. 96–196.

Erdélyi I.: A bodrogszerdahelyi honfoglaláskori temető. Jósa András Múzeum Évk. 1961–62. 17–30. 221–28.

Éry K.: Reconstruction of the tenth century population of Sárbogárd. Alba Regia 1967–68. 93–147.

Fodor I.: Honfoglaláskori temető Sándorfalván. Acta Ant. et. Arch. Suppl. V. Szeged 1985. 17–33.

Kiss A.: Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Bp. 1983.

Kiss Á. – Bartha A.: Graves from the age of Hungarian conquest at Ban. Acta ArchHung 22 (1970) 219–60.

Kovács L.: A tiszaluc-sarkadipusztai (Borsod–Abaúj–Zemplén megye) 11., századi magyar temető (Előzetes jelentés). Arch. Ért. 113 (1986) 218–22.

Költő L.: A Balatonszemes, L.J. utcai honfoglaláskori lovassír. in: Szemes. Tanulmányok Balatonszemes múltjából és jelenéből. Balatonszemes 1990. 85–101.

Kürti B.: Honfoglalás, államalapítás, megtelepedés. Szeged története I. szerk. Kristó Gy. Szeged 1983. 221–275. (Szegefű L.)

Melis K.: Die Zeit der ungarischen Landnahme. in: Budapest im Mittelalter. Schriften des Braunschweigischen Landesmuseums 62. ed. G. Biegel. Braunschweig 1991. 102–113.

Mesterházy K.: Temetkezési rend az ártándi 10–11. századi temetőben. Arch. Ért. 117 (1990) 50–55.

Patay P.: Adatok a nógrádi dombvidék X–XI. századi településtörténetéhez. Arch. Ért. 84 (1957) 58–66.

Perémi Á.: Honfoglaláskori leletek Veszprém megyében. Veszprém megyei múzeumi Közlemények 1986. 115–133.

Révész L.: Előzetes jelentés a karosi honfoglaláskori temető ásatásáról. Arch. Ért. 116 (1988–89) 22–50.

Selmecci L.: Der landnahmezeitliche Fund von Kétpó. Acta ArchHung 32 (1980) 251–69.

Szabó J. Gy.: Das silberne Taschenblech von Turkeve – Ecsegpuszta. Acta ArchHung 32. (1980) 271–93.

Szabó J. Gy.: Árpád-kori telep és temetője Sarud határában. Egri Múzeum Évk. 1976. 17–36.

Szöke B.: Adatok a Kisalföld IX. és X. századi történetéhez. Arch. Ért 81 (1954) 119–137.

Nemeskéri J. – Lipták P. – Szöke B.: Le cimetière du XIe siècle de Kérszta. Acta ArchHung 4 (1953) 205–370.

Szöke B. M. – Vándor L.: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. Fontes ArchHung Bp. 1987.

Török Gy.: Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. Bp. 1962.

Tárgytörténeti rekonstrukciók:

Bakay K.: Régészeti tanulmányok a magyar államalapítás kérdéseire. Pécs 1965.

Dienes I.: Perbetei lelet. Arch. Ért. 86 (1959) 145–56.

Dienes I.: A karancslapujtői honfoglaláskori öv és mordvin földi hasonmása. Arch. Ért. 91 (1964) 18–37.

Dienes I.: Honfoglaláskori tarsolyainkról. Folia Arch. 16. (1964) 79–100.

Dienes I.: A honfoglaló magyarok lószerszámának néhány tanulsága. Arch. Ért. 93 (1966) 208–34.

Dienes I.: Honfoglaláskori veretes tarsoly Budapest–Farkasrétről. Folia Arch. 24. (1973) 177–214.

Fodor I.: Honfoglaláskori sír Doroszlón. Comm ArchHung 1981.

H. Tóth E.: The equestrian grave of Izsák–Balázspuszta. Cumania 1976. 141–84.

Kovács L.: Die Waffen der Landnehmenden Ungarn. Mitteilungen des AI 1980/81. 243–55.

Kovács L.: A Hajdúböszörmény–Erdős tanyai honfoglaló magyar sírlelet. Hajdúsági Muz.Évk. 1984, 19–51.

Kovács L.: Szablya-kard fegyverváltás. A kétélű kardos 10–11. századi magyar sírok keltezéséhez. Arch. Ért. 117 (1990) 39–47.

László Gy.: A kenézlő honfoglaláskori íjtegez. Folia Arch. 7 (1955) 111–22.

Mesterházy K.: Ein landnahmezeitlicher Sattel von Ártánd. Acta ArchHung 32 (1980) 285–308.

Révész L.: Adatok a honfoglaláskori tegez szerkezetéhez. Acta Ant. et Arch. Suppl. V. Szeged 1985. 35–53.

Révész L.: Honfoglaláskori veretes tarsolyok Karosról. Agria 25–26 (1989–90) 275–308.

Révész L.: Készleltéi íjtartó tegezek a magyar honfoglaláskori sírokban. Herman Ottó Múz. Évk. 1991. 31–48.

Viselet

Csallány D.: Weiblicher Haarflechteschmuck und Stiefelbeschläge aus der ungarischen Landnahmezeit im Karpatenbecken. Acta ArchHung 22 (1970) 261–99.

Dienes I.: A honfoglaló magyarok. in: Orosháza története. I. szerk.: Nagy Gy. Orosháza 1965. 136–74.

Kürti B.: Honfoglaláskori magyar temető Szeged–Algyón. Móra F. Múzeum Évk. 1978–79–1. 323–47.

Megay G.: A mezőzombor-bálványdombi honfoglaláskori temető. Herman O.Múz. Évk. 1963. 37–52.

Időrend:

Dienes I.: A honfoglaló magyarok sírjai Nagykőrösön. Arch. Ért. 87 (1960) 177–86.

Kovács L.: Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Bp. 1989.

Kralovánsky A.: Adatok az ún. S végű hajkarika kialakulásának és időrendjének kérdéséhez. Arch.Ért. 84, (1957) 175–86.

Mesterházy K.: Az S végű hajkarika elterjedése a Kárpát–medencében. Déri Múz. Évk. 1962–64. 95–113.

Mesterházy K.: A Felső–Tisza-vidéki ötvösműhely és a honfoglaláskori emlékek időrendje. Agria 25–26 (1989–90) 235–72.

Szabó J. Gy.: Árpád-kori telep és temetője Sarud határában IV. Egri Múz. Évk. 1978–79. 45–124.

Giesler, J.: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. Prähistorische Zeitschr. 56 (1981) 3–167.

Megtelepedés

Bóna I.: VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaujvárosban. Bp. 1973.

Dienes I.: A Felső–Tisza-vidék a X. században. Szabolcs–Szatmár Múemlékei I. szerk. Entz G. Bp. 1986. 92–114.

Gádor J. – Nováki Gy.: Az abaújházi földvár sánca. Herman O. Múz. Évk. 1980. 43–76.

Gömöri J.: Korai császárkori és Árpád-kori település, X. századi vasolvasztóműhely Sopronban. Arrabona 1973. 69–119.

Gömöri J.: Archäologische Eisenforschung in Westungarn. Wiss. Arbeiten des Burgenlandes 59 (1977) 83–99.

Heckenast G. – Nováki Gy. – Vastagh G. – Zoltay L.: A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban (a honfoglalástól a XIII. század közepéig). Bp. 1968.

Kiss A.: Studien zur Archäologie der Ungarn im 10. und 11. Jahrhundert. Die Bayern und ihre Nachbarn II. szerk. H. Friesinger–F. Daim. Wien 1985. 217–379.

Kiss G. – Tóth E.: A vasvári „római sánc” és a „katonák útja” időrendje és értelmezése. CommArchHung 1987. 101–135.

Kovács B.: A gyöngyöspatai vár ásatai. Arch. Ért. 101 (1974) 235–43.

Kovalovszki J.: Előzetes jelentés a dobozi Árpád-kori faluásatásról 1962–1974. Arch. Ért. 102 (1975) 204–223.

Kovalovszki J.: Településásatások Tiszaeszlár–Bashalmon. Bp. 1980.

Kovalovszki J.: Árpád-kori falukutatásunk újabb eredményei. in: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. Bp. 1985. 41–47. (Visegrád)

Kralovánsky A.: Kora Árpád-kori mezőgazdasági eszközök a Közép–Duna-medencéből. A Magyar Mezőgazdasági Múz. Közl. 1962. 116–27.

Kristó Gy.: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp. 1980.

Kvassay J.: Keramikbeigaben in den Gräbern des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. in: Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6–10. Jahrhundert. Nitra 1984. 173–178.

Méri I.: Beszámoló a Tiszalök–rázompusztai és Turkeve–mórici ásatások eredményeiről. I. Arch. Ért. 79. (1952) 49–67.

Méri I.: Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. Régészeti Füzetek II/12. Bp. 1964.

Mesterházy K.: Honfoglaláskori kerámiánk keleti kapcsolatai. Folia Arch. 26 (1975). 99–115.

Mesterházy K.: Településásatás Verezegyház–Ivacson. Comm. ArchHung 1983. 133–160.

Mesterházy K.: Népvándorláskori cserépüstök. Folia Arch. 36 (1985) 149–61.

Mesterházy K.: Az Örsúr nemzetség Váralja faluja. in: Falvak, mezővárosok az Alföldön. Szerk. Novák L. – Selmeczi L. Nagykőrös 1986. 85–103.

Müller R.: A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késő vas-kortól a törökkor végéig. Zalai Gyűjtemény 19. 1982. 561 skk.

Nováki Gy.: Zur Frage der sogenannten „Brandwälle“ in Ungarn. Acta ArchHung 16 (1964) 99–149.

Nováki Gy. – *Sándorfi Gy.*: Untersuchung der Struktur und des Ursprunges der Schanzen der frühen ungarischen Burgen. Acta ArchHung 33 (1981) 133–160.

Takács M.: Die Arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken. Bp. 1986.

Tomka P.: Erforschung der Gespanschaftsburgen im Komitat Győr–Sopron. Acta ArchHung 28 (1976) 391–410.

Társadalom:

Bartha A. – *Erdélyi I.*: Népvándorláskori régészetünk módszertani és elméleti kérdéseire. Arch. Ért. 88 (1961) 68–76.

Bálint Cs.: A magyarság és az ún. Bielo brdoi kultúra. Cumania 4 (1976) 225–52.

Bodrogi T.: Magyar matriarchátus? Tények és problémák. Ethn. 96 (1985) 461–92.

Borosy A.: Vélemények a kora feudális fejedelmi kíséretéről. Szeged 1981.

Dienes I.: Recenzió Arch. Ért 91 (1964) 134–39.

Fodor I.: Az újabb szovjetföldi régészeti kutatások és a magyar őstörténet. Szabolcs–Szatmár Szle 1973/2. 102–18.

Fodor I.: Néhány régészeti észrevétel a kabar kérdéstről. Folklor és Etnográfia 24. Debrecen 1986. 99–114.

László Gy.: Őstörténetünk legkorábbi szakaszai. Bp. 1961.

Mesterházy K.: Adatok a honfoglaláskori magyar köznépi család szerkezetéhez. A matrilineáris nagycsalád. Déri Múz. Évk. 1967–68. 131–75.

Révész L.: X. századi magyar fejedelmi kíséret temetői Karoson. Valóság 1991/10. 87–97.

Temetkezési szokások, hitvilág, művészet:

Benkő M.: Halotti maszk és sírobolus. Ant. Tan. 1987–88. 169–200.

Dienes I.: Honfoglalóink halottas szokásainak egyik ugorkori eleméről. Arch. Ért. 90 (1963) 108–112.

Dienes I.: A honfoglaló magyarok lélekhiedelmei. in: Régészeti barangolások Magyarországon. Szerk. Szombathy. V. Bp. 1978. 170–233.

Dienes I.: Der Weltbaum der Landnehmenden Ungarn. Congr. Quartus Int. Fenno–Ungaritarum II. Bp. 1980. 202–207.

Dienes I.: Die Kunst der landnehmenden Ungarn und ihre Glaubenswelt. Actes de XXIIe congrés international d'histoire de l'art Budapest 1969. Bp. 1972. I. 97–108.

Fodor I.: Honfoglaláskori régészetünk néhány őstörténeti vonatkozásáról. Folia Arch. 24 (1973) 159–74.

Fodor I.: Honfoglaláskori korongjaink származásáról. Folia Arch. 31 (1980) 189–215.

Fodor I. – *Mesterházy K.* – *Dienes I.*: Kunst und Mythologie der landnehmenden Ungarn. Alba Regia 17 (1979) 65–90.

Mesterházy K.: A honfoglaló magyarok hitvilága és a monoteizmus. Az Arany J. Múz. Közl. Nagykőrös 1992.

László Gy.: A népvándorláskor művészete Magyarországon. Bp. 1972.

László Gy.: Hunor és Magyar nyomában. Bp. 1967.

Szabó J. Gy.: A honfoglaláskori temetőárok kérdéséhez. Arch. Ért. 97 (1970) 264–71.

Szabó J. Gy.: Árpád-kori lakótelep és temetője Sarud határában III. rész. Egri Múz. Évk. 1976. 17–89., IV. rész. Egri Múz. Évk. 1978–79. 45–124.

Tettamanti S.: Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében. StuCom 1975. 79–122.

Vékony G.: Későnépvándorláskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében. Szombathely 1987.

Idegen eredetű tárgyak, kereskedelem:

Fodor I.: A magyarság baltikumi és skandináviai kapcsolatai a IX–XI. században. Szolnok megyei Múz. Évk. 1981. 85–89.

Mesterházy K.: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben. Folia Arch. 41. (1990) 87–114. Folia Arch 42 (1991) s. a.

Bálint Cs.: Kereskedelem. in: Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. I/1 Szerk. Hajdú P. – Kristó Gy. – Róna-Tas A. Bp. 1976. 149–150.

Kettős honfoglalás:

László Gy.: A „kettős honfoglalás”-ról. Arch. Ért. 97 (1970) 161–187.

László Gy.: Kérdések és feltevések a magyar honfoglalásról Valóság 1970/1. 48–84.

Tomka Béla

A HITLER-JELENSÉG ÉS A HARMADIK BIRODALOM URALMI RENDSZERE

I.

Az úgynevezett Hitler-jelenség a nácizmus történetének közérdeklődésre leginkább számot tartó területe.¹ A náci vezérrel mindmáig kiadványok tömege foglalkozik — meg-megújuló, sőt szinte rendszeres időközökben visszatérő hullámokban —, elsősorban Németországban, de másutt is. Ezekben olykor üzleti megfontolások tükröződnek, hiszen Hitlert jól el lehet adni, olyannyira, hogy e célból még hamisítani is érdemes: a 70-es évek úgynevezett Hitler-boom-ja — melynek során a nyugati írott és elektronikus sajtót, a könyvkiadást újra elárasztották a Hitlert témául választó írások, műsorok, sőt, képregények — a hamisított Hitler-napló emlékezetes botrányával végződött.²

A lázas érdeklődés természetesen nem csupán üzleti indítékú, s nem is újkeletű. Hitler alakja már a kortárs elemzőket lenyűgözte, akik rendszerint szinte démonikus erőt tulajdonítottak neki. Már ekkor kialakultak a Harmadik Birodalomról ma is élő sztereotip elképzelések, melyek szerint Hitler omnipotens vezetőként, úgyszólván egyedül irányította a náci államot, melyben a „Führer” mellett legfeljebb az állam és a párt egyes vezetői rendelkeztek politikai mozgástérrel.³ Hitler neve szinte a nácizmus szinonímájává vált, olyannyira hogy egyes történészek azóta is alkalmasan tartják a nácizmus, illetve a rendszer megjelölésére a Hitler-mozgalom, vagy a hitlerizmus kifejezést.⁴ Érthető ez a Hitler-központúság annyiban, hogy a náci vezér kultusza egészen egyedülálló nem csupán a német, hanem a modern kori egyetemes történelemben is. Minden látszólagos megegyezés ellenére egyetlen uralkodót vagy államférfit sem vett körül az övéhez hasonló aura. Még a korabeli Szovjetunióban sem figyelhetjük meg az első számú vezető olyan — rendkívüli népszerűségén alapuló — integrációs szerepét, mint Németországban,⁵ s ebből a szempontból a „duce”-t sem hasonlíthatjuk a „Führer”-hez: mussolinizmusról sohasem lehetett szó. Hitler képes volt nem csupán az NSDAP „vezér”-évé válni — melyben az 1943-as Mussolini elleni megmozduláshoz hasonló lázadás bizonyosan elképzelhetetlen lett volna — hanem a német lakosság nagy részének, sőt egy ideig túlnyomó többségé-

nek lojalitását is megszerezte. Azáltal, hogy a náci párt politikai céljaira és stílusára jelentősen hatott tevékenysége, kétségkívül rajta hagyta keze nyomát nem csupán a német, hanem a világtörténelmen is. Hitler személyének demonizálásba hajló centrumba állítása azonban — furcsa módon — részben a „mindenható Führer” náci propagandája következményének tulajdonítható, különösen a kortársak körében. Másrészt a világháborút közvetlenül követő korszakban e tipikus ábrázolásmód éppen a „jó Führer”-mítosz ellenhatásának is tekinthető, s a nácizmus kezdeti Hitler-központú megközelítése alkalmas volt arra is, hogy a háború utáni német társadalomban égetően felmerülő felelősség kérdésre egyszerű és kényelmes választ adjon. Ebből a perspektívából nézve Németország — Hans Mommsen szavaival — „alapjában véve az első nácik által megszállt ország”⁶-gá vált, amely áldozatul esett a demagóg Hitler hatalmi praktikáinak. A Hitler-mítosszal megterhelt, azáltal torzított Hitler-kép hosszú ideig — bizonyos tekintetben napjainkig — meghatározó maradt.

A címben szereplő Hitler-jelenség kifejezés nem csupán, s nem is elsősorban a náci vezér személyiségére vonatkozik. A Hitlert tanulmányozók számára egyébként is feltűnik az ellentmondás, amely a magánszféra szinte teljes hiánya, s a szokatlanul intenzív politikai tevékenység között feszül. Sebastian Haffner szerint Hitlert az újkori történelem majdnem minden más jelentős alakjától megkülönbözteti szélsőségesen egyoldalú élete: „hiányzott nála minden, ami egy emberi életnek normális körülmények között melegséget és méltóságot ad: tanulmányok és foglalkozás, szerelem és barátság, házasság és apaság”⁷ – írja. Életútjának számottevő eseményei szinte teljesen feloldódtak a náci mozgalomban – talán bécsi és világháborús éveit, majd az öngyilkossága előtti esküvője kivételével. Ezért is nevezi őt Joachim Fest „Unperson”-nak.⁸

A legérdekesebb és legfontosabb Hitlerhez kapcsolódó kérdések nem Hitler személyéhez kötődnek, nem szoros értelemben vett biográfia-jellegűek, sőt számos dolgot egyszerűen nem szükséges tudnunk Hitlerről ahhoz, hogy jobban megértsük történelmi szerepét és ezen keresztül a Harmadik Birodalmat. A sok életrajzban kimerítően tárgyalt étkezési és más szokásai például mindenképpen ide tartoznak. Mindezek ellenére az utóbbi évtizedek Hitler-kutatását döntően individuálbiográfiai, személyiségközpontú megközelítés jellemezte. A biográfiai bestsellerek máig a „Hitler-Privat”-perspektívából születnek, s a magánéleti kuriózumok iránti közönségigényt például Hitlerrel egykor kapcsolatba került sofőrök, titkárnők és katonatisztek felkutatásával-meginterjúvolásával igyekeznek kielégíteni.⁹ Kevés munka foglalkozik ugyanakkor például a náci vezér népszerűségének és hatásának társadalmi vetületeivel, s keres választ arra a kérdésre, hogy miként vált Hitler a náci mozgalom vezérévé, tett szert a német lakosság körében oly jelentős népszerűsége, s lett a világtörténelem alakítója?

E kérdések megválaszolása során igen nehéz a külső körülmények és a személyekhez kötődő tényezők szétválasztása. A történészek elvileg megegyeznek abban, hogy a Hitler-jelenség értelmezése során sem a teljes perszonalizáció, sem a hasonló mértékű elszemélytelenítés nem lehet célravezető. A viták nem is erről folynak, hanem arról, hogy Hitler történelemformáló szerepének megítélésében miként súlyozhatók az egyes individuális, szocioökonómiai, ideológiai, politikai stb. tényezők. Egy

általános módszertani problémáról — lényegében az individuum történelemben betöltött szerepéről — van szó. Mennyire képes hatni az egyes ember a történelem menetére, milyen jelentőség tulajdonítható neki az interpretációban? Hogyan választhatók el a vak erők, a személytelen tényezők a személyekhez kötődőektől? Képes lehet-e egyáltalán egy biográfia a történelmi folyamatban összefonódott individuális és társadalmi faktorok megfelelő súlyozására, a Hitler-sikerek endogén-exogén tényezőinek szétválasztására?

Hitler személyiségének egyes vonásai — pl. szónoki képessége —, mint sikereinek zálogai, már a kortárs Konrad Heiden magyarul is olvasható munkája — Hitler első komoly életrajza — óta állandóan visszatérő motívumok az irodalomban. Heiden „beszédművész”-ként emlegette Hitlert,¹⁰ s arról írt, hogy szónoki tehetsége — a tömeggyűlések hatásos megrendezésének adottságával párosulva — tette lehetővé nagy tömeghatását: „Hitler gyűlésein nincsenek végül hallgatók, hanem csak résztvevők - ez az ő sikerének első nagy titka.”¹¹ Beszédeinek hatásosságát az adja továbbá, hogy „szónoklása tetőpontján önmagától elcsábított ember ő, és akár a legtisztább igazságot mondja, akár vastagon hazudik, az amit éppen mond abban a pillanatban, mindenesetre annyira lényének, hangulatának, egész cselekvése mély szükségyszerűségéről való meggyőződésének kifejezése, hogy még a hazugságból is az őszinte igazság varázsárama ömlik át a hallgatókba. Az embernek és szavának egyése: ez sikerének (...) nagy titka.”¹²

Alan Bullock — a háború után sokáig legtekintélyesebbnek számító Hitler-biográfus — szerint is „Hitler volt a történelem legnagyobb demagógja,”¹³ s rajta kívül még sok történész véli úgy, hogy beszédeinek tempója, ritmusa, hangsúlyozása, dinamikája, hanghordozása és hangszíne sokkal fontosabb volt, mint maga a tartalom.¹⁴ Bullock életrajzában Hitlert — Hermann Rauschninghoz csatlakozva¹⁵ — mint egy machiavellisztikus, minden lelkiismeret nélkül hatalomratörő, elvtelen oportunistát, alapjában irány nélkül tevékenykedő politikust ábrázolja, aki a „nihilizmus forradalmát” hajtja végre pártjával, az akaratát a társadalomra erőszakoló NSDAP-val. Következésképpen az egész Harmadik Birodalom megértésének kulcsa Hitler megértése — véli Bullock —, még akkor is, ha a náci hatalomrajutása társadalmi-gazdasági-pszichológiai tényezők eredménye is volt. A maga nemében zseniális Hitler politikusi vénájába ragyogó szónoki képessége mellett beletartozott a blöffölés és a demagógia, emellett mint teátrális-kultikus tömegrendezvények rendezője is kitűnt, képes volt a cselekvési alternatívákat gyorsan felismerni, s hidegvérűen, kockázatot is vállalva cselekedni, beleélni magát az ellenfél pozíciójába stb. Hatalmát szinte kizárólag ezeknek a démonikus tulajdonságainak, akaratának köszönheti: „Bármennyire fontos is volt a külső segítség, Hitler sikereinek alapja saját energiája és politikai vezetői képessége volt.”¹⁶ —írja Bullock.

A 70-es években született Hitler-életrajzok jellemzője az a törekvés, hogy a háború utáni időszak említett „demonizáló” tendenciáit kiiktassák. Fokozottan jelentkezett bennük a felismerés, hogy Hitler bizonyos területeken valóban az átlagtól eltérő képességekkel és adottságokkal rendelkezett, de összességében semmi sem predesztinálta őt arra, hogy „Führer” legyen, s különösen nem későbbi — negatív értelmű — világtörténeti szerepére. Az eddigi valószínűleg legsikerültebb munkát, Joachim Fest „Hitler”-jét is ez a szemlélet jellemzi. Fest közel ezerkétszáz oldalas

könyvében hangsúlyozza, hogy tulajdonképpen aligha érné meg Hitler életének „ábrázolása és interpretációja, ha nem jelennének meg benne a személyesen túli tendenciák és viszonyok, s biográfiája nem lenne egyszersmind a kor életrajza is”.¹⁷ Ezért nem csupán Hitler élettörténetét írja meg, hanem igyekszik azt korába ágyazni, főként mint politikust, s nem mint magánembert ábrázolva „hősét”. A náci vezér szegényes jelleme és nagy hatástörténete közötti ellentmondást a „szociális karakter” fogalmával próbálja feloldani – ami annyit jelent, hogy Hitler személyiségében „korának minden félelme, ellenállási érzése és reménye”¹⁸ tükröződik. Fest azonban ezt az úgynevezett megfelelési tézist (Korrespondenzthese), azaz a „hős” és korszakának megfelelését, a közöttük lezajló cserefolyamatot nem követi végig, nem dolgozza ki meggyőzően. Túlzottan Hitler korai éveire koncentrál, elhanyagolja a társadalmi és gazdasági tényezők elemzését, a kultúr-, eszme-, és politikatörténeti megközelítések dominálnak benne.

Fest és Bullock munkái alapján úgy tűnik, hogy a hagyományos Hitler-életrajzok lehetőségei sok tekintetben kimerültek. Hiszen még ezek a briliáns, műfajukban kiemelkedőnek számító alkotások is csak részletekben képesek gazdagítani Hitler-képünket, nem nyújtják hatástörténetének korábinál meggyőzőbb interpretációját. Talán ez is oka annak, hogy Hitler életének ábrázolásába a pszichológia, illetve a pszichoanalízis is bekapcsolódott.¹⁹ A pszichohistóriának nevezett tudományágban — amely a történetírás egyes problémáit a modern pszichológia, elsősorban a pszichoanalízis módszereinek segítségével igyekszik megoldani — talán éppen Hitlerről született a legtöbb tanulmány az utóbbi két-három évtizedben.

Az amerikai pszichoanalitikus Walter C. Langer már a háború alatt, 1943-ban, az amerikai Office of Strategic Services (hírszerzés, a CIA elődje) szolgálatában egyfajta „távpszichiátriával” vizsgálta Hitler személyiségét, főként azzal a céllal, hogy az így nyert információkat a pszichológiai hadviselés felhasználhassa, például annak megállapítására, hogy a katonai vereségekkel bekövetkezhet-e a „Führer” öngyilkossága. Langer munkatársaival — egyébként kimutatva a náci vezér személyiségében az öngyilkosságra hajlamosító jegyeket — főként Hitler írásainak, beszédeinek feldolgozását végezte el, s a vele valamilyen formában kapcsolatba került, majd emigrált személyek visszaemlékezésére támaszkodott. Langer ilymódon csak töredékes és igen megbízhatatlan forrásokkal tudott dolgozni, ekkor még szinte teljesen hiányzott minden — a pszichoanalízis szerint a személyiség kialakulásában döntő — gyermekkorra, ifjú évekre vonatkozó anyag. Könyvének nyilvánvaló gyengesége ezenkívül, hogy érdemtelenül nagy súlyt biztosít egyes kétes — például Hitler szexuális életéről tett — vallomásoknak. A történetírói módszereket teljesen figyelmen kívül hagyva, a páciens klinikai képébe illő mozaikokat hangsúlyozottabban vette figyelembe az ábrázolás során, mint másokat, s emellett a „neurotikus pszichopata” Hitler betegségét állítja az egész náci rezsim történetének középpontjába.²⁰

A műfaj témánkhoz kapcsolódó legjelentősebb munkája az amerikai Rudolph Binion nevéhez fűződik, aki — tudatos önkorlátozást alkalmazva — Hitler agresszív antiszemitizmusának és élettér-politikájának eredetével foglalkozik.²¹ Kiindulópontja szerint a traumatikus élmény túlságosan fájdalmas ahhoz, hogy feldolgozzuk őket. Az elmebetegségen és a traumatikus neurózison kívül kiút lehet, hogy újra átéljük az eseményt, mégpedig úgy, hogy „helyére egy új élményt alkotunk, s ezt tudattalanul

a réginek tartjuk, míg a közöttük lévő kapcsolatot nem vesszük tudomásul. A régi élmény minden emocionálisan megterhelt komponense az újba lép be — rendszerint sokkal erősebben és fordítottan...”²² A traumatikus élmények e feldolgozási módja Hitler cselekvéseinek mozgatórugóit is magyarázza — véli Binion.

Más „pszichotörténész” szerzőkhöz hasonlóan az ő interpretációjában is kiemelt jelentőségű Hitler anyakötődése. Ennek kialakulásában a fő szerepet az játszotta, hogy Klara Hitler rövid időn belül három gyermekét veszítette el, így Hitler testvérei pótlékává is vált számára. A gyógyíthatatlan mellrákban szenvedő anyát egy zsidó orvos, Dr. Eduard Bloch kezelte, akit Hitler egy igen drága, a korban divatos, de bizonytalan terápia alkalmazására ösztönzött. Ez az úgynevezett jodoform-kúra azonban — az általa okozott rendkívüli szenvedés ellenére — nem járt sikerrel, Klara Hitler 1907-ben meghalt. Binion szerint Hitler ugyan egész életében hálát mutatott az orvos iránt, tudat alatt azonban anyja gyilkosának tartotta: Bloch-komplexus alakult ki nála, az orvos a zsidó „nyereségvágy” szimbólumává vált, ami az — anyja által megszemélyesített — Németországért való élethalálharcban győzedelmeskedett a — Hitler által képviselt — önfeláldozás felett.²³ Nem véletlen, hogy Hitler a „rák”, „fekély” stb. kifejezéseket használta a zsidósággal kapcsolatban — állítja Binion —, ugyanazon szavakat, melyeket a zsidó orvostól anyja gyógyításakor hallott. A szerző érvelésében központi elem, hogy a zsidóság ily módon a német nép megmérgezőjévé vált Hitler számára.

Ez a tudatalatti tartalom akkor került felszínre, amikor Hitler 1918 végén Flandriában gáztámadás szenvedett, s ennek következtében időlegesen megvakult. A pasewalki kórházban fekvé mintegy átélte anyja mérgező halálát, vele egyidejűleg pedig a német háborús vereség traumáját is. „Politikai hivatása a nemzeti összeomlással párhuzamosan lezajló személyes összeomlásában gyökerezett – a vereség miatti nemzeti sokkot kísérő gáztraumában.”²⁴ Itt határozta el ugyanis Hitler — egy hisztérikus rohamot követően —, hogy politikus lesz. Mint később maga mondta, világossá vált számára, hogy a zsidóságtól kell megmentenie népét. A zsidóság évtizedekkel későbbi tömeggyilkossága Binion szerint Hitler 1907-es traumájának következménye volt. Antiszemitizmusa, „a mérgező megmérgezése”,²⁵ az anyja halálkínjában érzett bűnösségére adott reakciója volt.²⁶ Hitler törekvése az elveszített német területek visszaszerzésére szintén az anyától való pre-ödipális függőségből eredeztethető. Az anya táplálékától való függőségét fordította át az „élettér” megszerzésének programjává.

Binion úgy véli, hogy a hitleri anyatraumához hasonló érte magát a német nemzetet is a világháborús vereséggel, s nyomában a területi veszteségekkel — az új háborúval és a keleti területszerzéssel ezt próbálták ellensúlyozni. Hitler személyes hatalmának alapját éppen saját individuális és Németország kollektív traumájának megfelelései jelentették: „Hitler a németiség traumája okozta igényekből született, összeomlása időben egybeesett Németországgal, s tervei kiegészítették azét.”²⁷ Binion munkái különösen Hitler patológikus zsidógyűlöletének magyarázata szempontjából lehetnek tanulságosak. A pszichoanalitikus módszer történeti alkalmazásának fő metodológiai problémái azonban fennmaradnak, annak ellenére, hogy ő már — Langetól eltérően — összegyűjtötte a Hitler ifjúságára vonatkozó anyagot is. A pszichoanalízis ugyanis az analitikus helyzet interakcióját feltételezi, ami a történész és

a „vizsgált” személy között nyilvánvalóan hiányzik. Hitler nem mesélte el életét a pszichiáter rendelőjében, az orvos — illetve a pszichotörténész — nem tudta a klasszikus módszerekkel feltárni Hitler vágyait, érzéseit, ösztöneit, nem volt képes rákérdezni álmaira stb. Ettől a kritikai megjegyzéstől eltekintve is kétséges, hogy az individuálpszichológiai fejtegetések — esetenként lebilincselően érdekes gondolatmenetük, s briliáns belső logikájuk ellenére — valóban jelentősen gazdagítják-e történeti tudásunkat. Hiszen szükséges-e gázmérgezés átélése ahhoz, hogy a korban valaki Hitlerhez hasonlóan szélsőséges fajelméleti nézeteket valljon? A zsidóüldözésekben résztvevő náciknak nyilván nem mindegyike szenvedett Hitlerhez hasonló traumát, hanem „egyszerűen” a társadalmi környezet formálta őket hasonlóvá. Binion szerint Hitler azért akarta újra nagyváros tenni Németországot, hogy kompenzálja anyja halálát. Ez sem tűnik az agresszív német külpolitika elfogadhatóbb magyarázatának, mint például a versailles-i szerződés okozta nemzeti sérelmek sorozata.

Binion munkájának legkevésbé meggyőző része, amely összefüggést keres Hitler individuális pszichopatológiája és a német társadalomban elért sikerei között. Hogyan vált lehetségessé, hogy a pszichohistoria állítása szerint zavart személyiségű Hitler képes volt a döntően nyilván egészséges személyiségű emberekből álló társadalomban elfogadtatni céljait? Más megfogalmazásban: „Adolf Hitler gyermekségtörténete bizonyosan rendelkezik számtalan párhuzammal és analógiával, s így ez semmiképpen sem tekinthető egyedinek. Egyedi volt azonban Hitler politikája maga.”²⁸ Milyen körülmények, társadalmi adottságok tették lehetővé ezt a politikát? Megfelelő módszertan híján Binion végül — határozott ígérete ellenére — nem kínálja Hitler sikerének elfogadhatóbb értelmezését, mint a hagyományos, illetve a társadalomtörténeti interpretációk.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a pszichohistoriai értelmezések legjobbjai kétségekívül alkalmasak néhány eddig alig vizsgált kérdés megválaszolására, a történész eszköztárának bővítésére. Amennyiben vizsgálatuk középpontjában az individuum áll, s ennek cselekvési motívumait kutatják, új, releváns ismeretekhez vezethet a módszer alkalmazása. Eközben azonban az interpretációk — minden ellenkező irányú törekvésük ellenére — mintegy „vértranszfúziót adnak”²⁹ a személyiség kultuszának, elhanyagolják a tágabb társadalmi-politikai környezetet, strukturális összefüggéseket, s így aligha kerülhetik el a monokauzális magyarázat veszélyét. Nem egyszerűen a pszichohistoria, hanem a biográfia mint műfaj problémájával állunk tehát szemben. Hans-Ulrich Wehler mondataiban is ilyen értelmű szkepszis tükröződik: „...a történeti kutatás a társadalmi, individuumon túli motívumokra és hatásokra, s nem az ún. individuális motívumokra kell koncentrálnon. Ezért az analitikus szociálpszichológiának lényegesen nagyobb az értéke a történész számára, mint az individuálanalízisnek... Ha azonban biográfia születik, akkor az a pszichoanalízis segítségével történjen.”³⁰

Szimptomatikus, hogy több újabb Hitler-elemzés tudatosan elutasítja az életrajz-központú feldolgozásmódot. Sebastian Haffner — más szempontból problematikus — munkáján kívül³¹ mindenekelőtt J. P. Stern könyvét kell megemlítenünk. Az angol szerző is Hitler hitvallása, valamint a német nép értékei és meggyőződése közötti kapcsolatot, vagyis a nácizmus kultúrtörténeti gyökereit kutatja. Szemantikai eszközökkel vizsgálja a 20-as és 30-as évek németországi nagypolgárságának meg-

nyilvánulásait, s arra a következtetésre jut, hogy Hitler „csupán kortársainak nagyon konkrét félelmeit és aspirációit” testesítette meg, juttatta kifejezésre,³² hiszen még olyan, a nációkkal szemben álló kortársak, mint S. Freud, F. Kafka vagy Thomas Mann nyelvében, stílusában, gesztusaiban is jelentős egyezések állapíthatók meg Hitlerével, ami annak sikereit magyarázhatja.

Vannak azonban olyan, Hitlert az interpretáció középpontjába állító munkák, melyek az előbbieknél is lényegesen jelentősebben gazdagíthatják ismereteinket a Harmadik Birodalomról. Ezek sem Hitler életének a nagyközönséget talán fokozottan érdeklő, de alapjában kevésbé fontos részleteit vizsgálják, nem Hitler gyermekégtörténetének és individuális traumáinak tulajdonítanak nagy szerepet. Míg az életrajzok hagyományosan azzal foglalkoznak, hogy mit és miért mondott–gondolt–cselekedett Hitler, ezeknél lényegesen fontosabb lehet a történeti megismerés szempontjából például annak ismerete, hogy miként viszonyultak hozzá a társadalom különböző rétegei, milyen image-el rendelkezett. Vagyis az individuál- helyett a szociálpszichológiai aspektusok tanulmányozása vihet lényegesen közelebb a Hitlerhez kapcsolódó legfontosabb kérdés megválaszolásához: milyen körülmények tették lehetővé hatalomrakerülését s tartós hatását?

Lothar Kettenacker a náciizmus sikereit — megszokott módon — főként kispolgári–középosztálybeli gyökereire vezeti vissza, azoknak azonban nem csupán szocioökonómiai, hanem szociálpszichológiai aspektusait is kiemelt fontosságúnak tartja. A nációk előretörésének hátterét mindenekelőtt az jelentette, hogy „egy ideológiailag és politikailag még nem artikulált mentalitás”,³³ mégpedig a kispolgári, intoleráns „népézés” (Volksempfinden) exponensei voltak. Véleménye szerint Hitler helyzetét „Führer” volta még nem magyarázza megfelelően, miként a Goebbels által manipulált Hitler–kultuszt sem. Társadalmi háttere, megjelenése, ízlése, másodrangú, meg nem értett művészként és frontkatonaként bejárt életútja teszi őt korának par excellence kispolgárává, „representative individual”-lé. Hitler képes lehetett az alsó középosztály vágyainak kifejezésére, melyek tartalma a modernitás minden nem technológiai aspektusának tagadása volt, s melyeket részben a munkásság is osztott. A náci propaganda legvonzóbb ígérete a német társadalom osztálykonfliktusoktól való megszabadítása, egyfajta korporatív vagy preindusztriális társadalom megteremtése, illetve helyreállítása volt. Ezt Hitler, az erős ember, a „Volkskaiser” valósíthatta meg.

Hitler hatástörténetének egy új interpretációs vonulatát jelentik az angol Ian Kershaw munkái is, melyek Hitler mítoszával foglalkoznak. Kershaw főként bajorországi állami és pártszervek hangulatjelentései és bírósági jegyzőkönyvek alapján rekonstruálja a korabeli német közvélemény Hitler–képét. Úgy véli, hogy „e mítosz képezte a rezsim döntő integrációs erejét.”³⁴ Már a weimari időkkel kapcsolatban is megállapítja, „hogy a vonzerő, melyre a náci mozgalom a növekvő állam- és gazdasági válság ezen szakaszában szert tett, Hitler vezető alakjának, illetve az egyre inkább kibontakozó Hitler–mítosznak volt köszönhető – valószínűleg sokkal inkább, mint az NSDAP világnézeti jelszavainak és társadalmi ígéreteinek.”³⁵ Így volt ez később is. Kershaw kutatásai szerint a Harmadik Birodalom integrációs teljesítményei nem a náci párt és világnézete következtében, hanem annak ellenére, nem

utolsósorban a Führer-mítosznak köszönhetően jöttek létre – éppen ez adja a Hitler-mítosz jelentőségét.

Hitler image-e kettős természetű volt. Egyfelől — különösen külügyekben — mint tévedhetetlen és bölcs államférfi volt ismert, aki erejét megfeszítve, s a felelőség minden terhét magára vállalva dolgozik nemzete — s nem pártja, vagy osztálya — érdekében. Dicsőséget dicsőségre halmoz a külügyekben, a Rajna-vidéket illetően éppúgy, mint az Anschluss, vagy a müncheni szerződés kapcsán. Másrészt és mindenekelőtt Hitler a nép fiaként jelenik meg, aki szinte az összes pozitív emberi tulajdonsággal rendelkezik, a kedvességtől a bátorságig, az egyszerű életviteltől a nagyvonalúságig, szereti a gyermekeket és az állatokat, s természetesen vallásos is.³⁶

Hitler rendkívüli vonzereje és népszerűsége, integrációs ereje ellentétben állt jelentéktelen megjelenésével, s nem magyarázható élettörténetével, személyes adottságaival — pl. szónoki képességeivel — sem, de még csak nem is csupán tevékenységének eredménye volt. Emellett világnézete sem jelenthette az alapot minderre: ideológiájának magva, azaz antiszemitizmusa, szociáldarwinizmusa, élettérelmélete alig játszott közre népszerűségében.³⁷ A Führer-hit kialakulásában a goebbelsi propaganda kifinomult manipulációi sem döntőek — bár ezek katalizátor szerepe kétségkívül jelentős volt. Az említett mítikus Hitler-képet „éppen annyira maga a lakosság alkotta, mint amennyire propagandisztikusan beleszuggerták (hineinprojizieren)”.³⁸ – állítja Kershaw. Vagyis a Hitler-mítosz kialakulásában „a politikai és társadalmi mentalitások és értékelképzelések játszottak közre, melyek a lakosság különböző részeiben egy egyedi sajátosságokkal rendelkező Führer alakja iránt különös fogékonyságot alakítottak ki, ebben egyidejűleg a 20-as évek német társadalmának meghatározott szocio-politikai struktúrái is tükröződtek.”³⁹ A nemzeti egység és nagyság, a katonai erő letéteményese a világháború előtti Németországban a császár volt, melyet egyfajta pszeudovallásos imádat is körülvett. Az osztálykonfliktusok fokozódásával a politikai jobboldal számára mind fontosabbá vált ez a misztikus szerep. A háború, a forradalmak és Weimar turbulens korszakában tovább fokozódtak ezek a várakozások, s kedvező feltételeket teremtettek a Hitler-mítosz keletkezésének. Először még csak az NSDAP-n belül, ahol — Hitler bebörtönzése után — a 20-as évek közepétől alakult ki a mítosz, melynek funkciója nem utolsósorban a párton belüli ellentétek csillapítása volt. Igazán jellemzővé, a párt arculatát döntően meghatározóvá azonban csak 1930 után vált, s ekkortól kezdett terjedni a német társadalom egészében is.

A Hitler-mítosz — írja Kershaw — a weberi „karizma”-fogalommal közelíthető meg leginkább. Bár az alattvalók szemében a vezér rendkívüli teljesítményekkel és tulajdonságokkal rendelkezik, Max Weber szerint a karizmatikus autoritás sokkal inkább a követők tudatának, mint a vezér tényleges erényeinek következménye, vagyis a karizma társadalmi tényezők folytán alakul ki. A mítosz önállósulására éppen Hitler háborúval kapcsolatos magatartásának közvélemény általi megítélése a legjobb példa: a háború kitörésekor széles körben elterjedt volt a nézet, hogy Németországot Hitler minden „békeerőfeszítése” ellenére kényszerítették bele a háborúba.⁴⁰

Igen jellemző ebből a szempontból, hogy a rossz párt és jó vezére közvélemény általi megkülönböztetését a rezsim minden válsága csak erősítette. Amikor például Hitler kegyetlenül leszámolt Röhmmeel, a korrupt és zűrzavart okozó helyi párt– és

SA-vezérek határozott és erőskezű megfélemezőjeként, a rend helyreállítójaként ünnepezték. Image-e a katolikus egyházzal való összeütközés idején is javult, ekkor Hitler a társadalom előtt ismét a mérsékelt pozíció képviselőjeként lépett fel pártjával szemben. A gazdasági és külpolitikai, majd a kezdeti hadisikerek tovább erősítették nimbuszát, ami meglepően tartósnak bizonyult, s még 1943-ban is hatékony mobilizáló erőnek számított. Igaz, népszerűségének eróziója már 1941 végétől, tehát Sztálingrád előtt megkezdődött, és egyébként sem volt a társadalom minden rétege egyformán fogékony rá: a pártaktivisták, a fiatalok és a frontkatonák mutattak különösen nagy szenzibilitást.

Kershaw egyik legfontosabb eredménye annak bemutatása, hogy a náci ideológia magva milyen csekély hatással volt a lakosság többségére. A rezsim sokkal inkább a tradicionális, konvencionális erkölcsi értékek hangsúlyozásával tudta népszerűségét fokozni. „Hitler csodálata kevésbé nyugodott a náci ideológia bizarr és misztikus tanain, mint olyan társadalmi és politikai értékeken (...) melyek a Harmadik Birodalmon kívül sok más társadalomban is megtalálhatók...”⁴¹ Mint láttuk, Hitler a zűrzavart okozó párttal szembeni nyugodt tényezőként tett szert népszerűsége, s külpolitikai és kezdeti katonai sikerei is főként azért váltottak ki egyöntetű lelkesedést a lakosságban, mert azokat békés módon, illetve — korabeli kifejezéssel — „vértelen tábornok”-ként, kevés áldozattal érte el.

*

Hitler megismert képességei nem jelenthették sikereinek döntő faktorát. Csak a korabeli instabil német társadalomban érvényesülhettek olyan „erényei”, mint fanatizmusa, vagy kiliasztikus küldetésstudata. Sőt, propaganda- és szónoki képességeit sem tudta volna hasonlóan kamatoztatni másutt, mondjuk az Egyesült Államokban, vagy Angliában, de a későbbi Németországban sem. Éppen ezért Hitler népszerűségének legfontosabb tényezői a hosszú- és rövidtávú „külső” körülményekben rejlettek, mint a Weimari Köztársaság instabilitása, a német nemzetfejlődés problémái, a versailles-i békék ellentmondásai, az infláció stb. Ebből következően a biográfiák — bár mindenképpen mellettük szól, hogy a történeti munkák közül a leginkább képesek széles rétegekhez eljutni — úgyszólván műfajuk foglyai: a történelmet mint autonóm cselekvők által alakított folyamatot értelmezve nem tudják elkerülni az erős perszonalizációt, megközelítési módjukból következően messze a valóságoson felüli jelentőséghez juttatják „hősüket”. Hitler személyére koncentrálna fennáll a veszélye annak, hogy leegyszerűsítik a nácizmus térhódításának sokrétű szociálökonomiai és szociálpszichológiai feltételeit. Úgy tűnik tehát, hogy Hitler Harmadik Birodalomban betöltött szerepének értelmezésére sokkal inkább alkalmas a Ian Kershaw által fémjelzett megközelítés, annak ellenére, hogy a sikerek szociálpszichológiai hatásmechanizmusának kidolgozásával jórészt ő is adós marad, nem ad meggyőző magyarázatot a Hitler-mítosz keletkezésére. Kershaw kutatásai — melyek a kortárs Hitler-irodalom talán legizgalmasabb és legtöbbet ígérő vállalkozásai — aláhúzzák Hitler kiemelkedő jelentőségét a Harmadik Birodalomban. Nem individuusként, hanem a társadalom várakozásait és vágyait megtestesítő politikusként igazolódik azonban nagy szerepe, akinek integrációs funkciója alapvető fontosságú a náci Németországban. Egyetérthetünk Martin Broszat Kershawhoz kapcsolódó megjegyzésével: ebben az

értelemben „Hitler nem mint személy, hanem végsősoron maga is mint egyfajta „struktúra” értelmezhető.”⁴²

Ez az interpretáció egyben jelzi a jelenkori Hitler-kutatás talán legmarkánsabb irányát is: a diktátor háború alatti és utáni demonizálásának felszámolását, életének és bizarr személyiségének részletei helyett image-nek, az alakjához tapadó mítoszoknak kutatását. Emellett, úgy tűnik, hogy ez a megközelítés képes leginkább feloldani az értelmezések szélsőséges polarizálódását azzal, hogy elismeri Hitler jelentőségét, ugyanakkor azt nem perszonalizáló módon, hanem karizmatikus uralmára koncentrálna teszi. Ezt az értelmezést támasztják alá a náci állam uralmi rendszerének vizsgálatában elért újabb eredmények is, melyekről a következő rész szól.

II.

Hitler hatalmának nem volt intézményes korlátozása. A birodalmi elnök és a kancellár jogkörének egyesítése után formálisan sem volt senkinek alárendeltje, a felhatalmazási törvény pedig rendkívüli hatalmat biztosított számára. Azonkívül, hogy a Reichswehr felesküdtött rá, Hitler a hadsereg főparancsnokságát is átvette, az addig is alig működő kabinet pedig 1938-at követően még formálisan sem ült össze.

A hatalomkoncentráció e valóban impresszív tényei alapján a nyugati történetírás főárama — mint erre már utaltunk — a világháborút követően egy jól szervezett, szigorúan centralizált, monolitikus terrorrendszernek tartotta a Harmadik Birodalmat,⁴³ melyben a társadalom, a gazdaság a diktatórikus rezsimnek minden területen alárendeltje volt, s amely — éppen a centralizáltságából következően — igen nagyfokú hatékonysággal működött. E kép kialakulásában nyilvánvalóan megmutatkozott az 50-es évek totalitarizmuselméleteinek hatása, s megfelelt a náci rendszer önábrázolásának is, amely szerint a Führer-államban minden jelentős döntés forrása a vezér, s a hierarchikus döntési struktúra egyértelmű tőle lefelé, egészen a pártelvtársakig. Ennek alapján terjeszthette a propaganda a Hitler-mítoszt: a Führer mindent tud, s tervszerűen cselekedve valósítja meg céljait.

Egyes szerzők — nem nagy hatást gyakorolva — igen korán megkérdőjelezték a hitleri hatalomgyakorlásnak ezt a felfogását. Az amerikai emigrációba kényszerült Ernst Fraenkel már a Harmadik Birodalom fennállása idején ábrázolta a náciknak tulajdonított totális rendszer és a gyakran kaotikus valóság közötti ellentmondást. A párt és az állam dualizmusa kapcsán egy kettős államról írt, melynek örökölt funkciói (Normenstaat) és a náci terrorrendszer szolgálatába állított újabbak (Massnahmenstaat) között komoly ellentét feszült.⁴⁴ A szintén emigrált Franz Neumann hasonló következtetésre jutva a zsidó eszkatológia szörnye nyomán Behemoth-nak nevezte el a Harmadik Birodalmat, melyben a hagyományos, racionális állam feloldódása az amorf pártban egyre fokozódó mértékben vezet káoszhoz, „szervezett anarchiához”.⁴⁵

A 60-as évek óta fokozatosan kiegészült ez a kép. Az amerikaiak által a háborúban lefoglalt és elszállított levéltári anyagok visszaszolgáltatásával a tradicionális történetírói módszereket újjal kiegészítő német kutatás számára ugyanis ekkoriban új lehetőségek nyíltak a náci uralmi rendszer tanulmányozására. E vizsgálódások

eredményeként egyre inkább megkérdőjeleződött a monokratikus belső struktúra léte, vagyis az, hogy a különböző uralmi tényezők érdekeiket és értékeiket csak Hitler közreműködésével voltak képesek érvényesíteni a többiekkel szemben, sőt rajta kívül az uralmi tényezők súlya egyenesen elhanyagolható volt.⁴⁶ Mind többen hangsúlyozták a parazitaszerű, egyre szaporodó hatóságok, náci szervezetek közötti, gyakran egyenesen anarchikus konkurenciát, a szektorális különhatalmak létrejöttét, az államszervezet folyamatos széttöledését. Edward Peterson például a jellemző „The Limits of Hitler's Power” (Hitler hatalmának korlátai) címmel írt könyvet 1969-ben.⁴⁷ A náci uralmi rendszer elemzésének ezen új interpretációs iránya először csupán rejtetten, az utóbbi másfél évtizedben azonban mind nyíltabban csapott össze a hagyományos felfogással.

Vitájukban a Harmadik Birodalom értelmezésének megannyi problémája tükröződik. Hitler szerepe az individuum történelemformáló képességével összefüggő történetfilozófiai kérdéseket vet fel, az erkölcsi dilemmák jelenlétét pedig az jelzi, hogy a történészek gyakran kölcsönösen a rezsim értelmezésének leegyszerűsítésével, s ezáltal felmentésével (Verharmlosung) vádolják egymást az erősen emocionális töltetű vitákban. A nézőpontok polarizálódását jellemezve Klaus Hildebrand egyenesen arról ír, hogy a kibékíthetetlennek tűnő pozíciókban „a Harmadik Birodalom két valósága és két története jelenik meg...”⁴⁸

Az ellentétes értelmezések megjelölésére szokásossá vált a funkcionista–intencionalista megkülönböztetés. E fogalmakat a brit Timothy Mason használta először.⁴⁹ Az első irányzat a rezsim strukturális–funkcionális elemzésére helyezi a hangsúlyt, kiemelten tanulmányozva a Harmadik Birodalom döntéshozatali mechanizmusát, a polikratikusnak tartott náci politika erőcentrumainak egymásrahatását, mivel meggyőződése, hogy ezek döntően befolyásolták az események alakulását, sokkal inkább, mint a cselekvők világnézete, illetve céljai. A másik áramlat ezzel szemben a diktátor szándékainak és személyiségének tulajdonít döntő fontosságot. A funkcionista–intencionalista fogalmakat — melyek mellett hasonló jelentéssel a revizionista–tradicionalista, programológ–strukturális elnevezések is forgalomban vannak — sokan pusztán „címkézésnek” tartják. Az valóban bizonyos, hogy e megjelölések némileg leegyszerűsítve tükrözik a pozíciókat, így csupán megközelítően alkalmasak az orientációra. A funkcionistaisták ugyanis nem hagyják figyelmen kívül a cselekvő személyiség szerepét a történelem alakításában, miként az intencionalisták sem kizárólag a Hitler–faktorral érvelnek. Ezenkívül jónéhány szerző csak igen nehezen sorolható be egyik vagy másik irányzatba. A fogalmak használatát — elterjedtségük mellett — az indokolhatja mégis, hogy valóban jelzik, mi áll az interpretációk középpontjában.

Az úgynevezett intencionalisták — a nevet némi szarkazmussal adta nekik Mason a funkcionista ellentábor részéről — a korlátlan hatalmi pozícióval rendelkező Hitler „intencióját”, programját, világnézetének hatását tartják a legfontosabb tényezőnek a totalitárius diktatúra működésében.⁵⁰ Eberhard Jckel például már a Harmadik Birodalomról írott munkájának alcímében — „Egy világnézet végrehajtása (Vollzug)” — kifejezi, hogy milyen közvetlen kapcsolatot feltételez a hitleri világnézet és az uralom adott formája között.⁵¹ Azzal érvelve, hogy a Mein Kampf, s Hitler más korai programszerű megnyilvánulásainak szinte minden lényeges pontja megva-

lósult, a Harmadik Birodalom történetét Hitler elképzeléseinek és céljainak tudatos és tervszerű realizálásaként interpretálja. Véleménye szerint azt, hogy Hitler ideológiájának figyelembevételre kulcsfontosságú cselekedeteinek megértéséhez, leginkább talán radikális antiszemitizmusának gyakorlatba való átültetése példázza a világháború során. Az irányzat többi jellegzetes képviselője — Karl D. Bracher, Andreas Hillgruber, Klaus Hildebrand — szintén egyetért abban, hogy Hitler egyeduralma a Harmadik Birodalmat egy monokratikus, egyközpontú állammá tette. Ez nem azt jelenti, hogy Hitler tetszése szerint cselekedhetett, hanem azt, hogy hatalmát nem korlátozta semmiféle kollektív döntéshozatali mechanizmus.⁵² Hitler az utolsó pillanatokig „vezér” maradt, s még uralmának késői időszakában sem a belső ellentmondásoknak, hanem a katonai vereségeknek eredménye volt a Führer szerepének csökkenése.⁵³

A kompetenciaviták és konfliktusok pusztá létezését persze az intencionalisták sem tagadják. Sőt, egyik legnevesebb exponensük, az említett Karl. D. Bracher igen korán, már az 50-es években leírta a náci uralmi rendszerben található kettősséget, a polikratikus és a monokratikus struktúrák egyidejű jelenlétét. Egyszersmind hangsúlyozta azonban, hogy ez nem jelentette Hitler központi szerepének megkérdőjelezését, ellenkezőleg, hiszen a „diktátor kulcspozíciója éppen a hatalmi csoportok és személyi kötődések áttekinthetetlen egymásmellettségén és egymássalenségén alapult. Ezen az összeolvadáson nyugodott az ellenőrző és kényszerítő intézmények (Instanzen) növekvő hatékonysága is a totális rendőrállamban”.⁵⁴ A hatalmi funkciók antagonizmusát egyedül a Führer mindenható kulcspozíciója volt képes feloldani. Éppen egy ilyen helyzet létrehozása volt a gleichschaltolás végső szándéka. „Irányított káosz”-ról, mégpedig a Führer által irányított zűrzavarról lehetett szó csupán, ahol a polikrácia megannyi tünete a Hitler-abszolutizmus előfeltétele volt – állítja.

Hildebrand és Hillgruber diagnózisa is egybecseng ezzel. Az előbbi megfogalmazása szerint a „náci rezsimben létező kompetenciakáosz nem mond ellent Hitler akaratának, s politikája — ’végcéljai’ által meghatározott —, lényegében konzekvens voltának,”⁵⁵ sőt, az államszervezet „felaprózódása” döntően Hitler tudatos törekvésének, egy machiavellista „divide et impera” politika következményének tekinthető, tehát másodlagos jelenség a lényegében monokratikus rezsimben.⁵⁶ Hillgruber úgy véli, hogy a belpolitikai „zűrzavar”-ból téves volna általános következtetést levonni, hiszen „Hitler elsődlegesen külpolitikai programjának, s (...) fajideológiai, univerzál-antiszemita dogmájának megvalósítására koncentrált. Minden más — s ez azt jelenti, hogy a belpolitika egyéb területei is — közömbösek voltak számára...”⁵⁷ Így érvényesülhettek e szférákban a kompetenciaharcok következményei.

A klasszikus liberális historiográfia szempontjainak megfelelően az iskola képviselői úgy gondolják, hogy a történészeknek a rezsim bűneire kell kiemelt figyelmet fordítaniuk. Ehhez képest mellékesek a döntéshozatali folyamat anarchikus-polikratikus jellemzői, hiszen ezek a náci terrort semmiképpen sem enyhítették. Sőt egy ponton túl egyenesen félrevezető hangsúlyozásuk, mert elterelik a figyelmet a rendszer lényegéről.⁵⁸ Ezzel kapcsolatban igen élesen vetik fel a strukturalistákkal szemben a náci bűnök „elkenésének” (Verharmlosung) vádját. Hitlert már kortársai is alábecsülték hatalomrajutása előtt, az utókornak nem szabad újra elkövetnie ezt a hibát – érvel Bracher. A revizionisták a polikrácia, az anonim társadalmi mechaniz-

musok előtérbe helyezésével lekicsinylik Hitler szerepét, s a Harmadik Birodalomról alkotott kép „normalizálása” során, alábecsülik a náciizmus totaliter jellegét, trivialiszálják a náci rezsimet, ami több volt, mint egy egyszerű autokrata diktatúra. Ezt főként azáltal teszik, hogy a tradicionális társadalmi struktúrák fennmaradásának kiemelt jelentőséget tulajdonítanak a Harmadik Birodalom működésében.⁵⁹

*

A funkcionalista–strukturalista interpretáció hangsúlyozza a Harmadik Birodalom már említett kaotikus belső struktúráit, polikratikus vonásait, melyek következtében Hitlernek állandó kompromisszumokkal s radikalizációval kellett újra és újra biztosítania uralmát. Így „...tényleges uralma a gazdaság-, társadalom-, és kultúrpolitika területén igen korlátozott maradt, sőt gyakran nem is létezett”.⁶⁰ Maga a polikrácia fogalma több autonóm, egymással versengő uralmi centrumot jelent.⁶¹ Szigorúan meg kell különböztetni a pluralista rendszertől, amelyben az egyes társadalmi csoportok szabályozott módon egyenlítik ki egymás hatalmát: „a polikrácia az uralom azon állapotát jelöli, amely nem egy általánosan elismert alkotmányon nyugszik, hanem a mindenkori erőviszonyok ’vadnövekedésének’ eredményeként fejlődik.”⁶² A polikrácia–tézis szerint sem a Hitler és szűk környezetének uralkodó szerepéből kiinduló interpretáció, sem a „Führer” szerepét ugyan teljesen negligáló, de helyére a fináncióke legagresszívabb elemeinek diktatúráját helyező szovjetmarxista elmélet nem nyújt megfelelő magyarázatot, hiszen mindkettő monolitikus uralmi rendszert feltételez.

A funkcionalista szemlélet bizonyosan legnevesebb képviselője Martin Broszat, akinek „Der Staat Hitlers” (Hitler állama) című könyve — a számtalan rész tanulmány ellenére — az irányzat máig egyetlen átfogó munkája a Harmadik Birodalomról.⁶³ Rajta kívül ki kell emelnünk Hans Mommsen nevét, akinél a funkcionalista szemlélet még határozottabb formában jelenik meg.⁶⁴ Közös álláspontjuk szerint nagy a veszélye annak, hogy „túlracionalizáljuk” Hitler politikáját, s ennek következtében magának a Harmadik Birodalomnak a működését is, melyet egyfajta „szervezett dezorganizáció” jellemzett. A kormányzati rendszer hagyományos működése egyre inkább megszűnt, a döntéshoztali mechanizmus felszabdaldódott, „adminisztráció nélküli politika”⁶⁵ jött létre. Szervezettség csak az egyes apparátusokon belül létezett, közöttük pedig a Hitler által is támogatott rivalizáció uralkodott.⁶⁶

Jellemzőek ebből a szempontból a speciális feladatokra újra és újra létrehozott különhatóságok, melyek nem illeszkedtek a tradicionális kormányzati apparátusba. A párt és az állami végrehajtószervek mellett — főként 1937–38 után — egy sor újabb hatalmi centrum jött létre, melyek közvetlenül Hitlernek voltak alárendelve (pl. Vierjahresplan-hatóságok, autópályaépítések hatósága, Ribbentropp hivatala stb.). Az állami, félállami és pártszervek, jogkörök összeolvadása cseppfolyóssá tette az állam, társadalom és párt közötti határokat. A hiányzó koordinációnak gyakran súlyos következményei voltak a náci rezsím szempontjából is: a Kristályéjszaka például negatívan befolyásolta a Harmadik Birodalom külföldi megítélését.

A nemzetiszocialista uralom sajátossága azonban nem csak a polikratikus struktúra, hanem a rezsím dinamikája is, ami — vélik Mommsenék az intencionalistákkal ellentétben — nem Hitler világnézetének, vagy személyes akaratának, hanem

a tartalmatlan ideológia, s a polikrácia létének következménye volt. A koordinálatlan, felaprózódott döntéshozatali mechanizmus már önmagában hirtelen, gyakran elhibázott döntéseket eredményezett, s ezek további hasonlókat váltottak ki. Rendkívüli destruktív energiák szabadultak el: a náci állam mind radikálisabban reagált a saját maga által teremtett kényszerhelyzetekre. A „kumulatív radikalizáció” a háborúban és soha nem látott méretű népirtásban nyilvánult meg, s a folyamat mindinkább kikerült a hatalmon lévők irányítása alól is, végül pedig feltartóztathatatlanul az önpusztítást eredményezte.

Az intencionalista megközelítéssel szemben Mommsen úgy véli, hogy a polikratikus struktúrák elsősorban a náci párt és vezetőinek konszolidált és kiszámítható hatalmi apparátus létrehozására való képtelensége következtében jöttek létre, s csak kisebb részben tudatos politika eredményei. Hitler eleve nem működhetett a monokrácia centrumaként, hiszen annyira kellett ügyelnie saját népszerűségének megtartására — mint hatalmának döntő forrására, s az egész rezsim integrációja szempontjából központi tényezőre —, hogy ez nagyban gátolta mozgásszabadságát.⁶⁷ Ezenkívül személyes adottságai — nem utolsósorban jellemző döntésképtelensége — is hozzájárultak a náci rezsim zűrzavaros belső struktúrájához.⁶⁸ Kormányzási módszere nem tette lehetővé számára az államügyek központi és szisztematikus kézbentartását, képtelen volt áttekinteni a különböző apparátusok, hivatalok sokaságát. A kezdeti néhány hónapban ugyan még rendszeresen résztvett a hivatali ügyek intézésében, azt követően azonban teljesen elhanyagolta azokat. Kitért rajta az utazási láz, folyamatosan Berlin–München–Obersalzberg között ingázott, a hivatali ügyekről legfeljebb a felvonulások, megnyitőbeszédek vagy alapköteletelek között referáltak neki.⁶⁹

E tényezőkhöz képest másodlagos, hogy a rendszerességet, kiszámíthatóságot a náci vezetők, s főként maga Hitler valóban személyes hatalmuk korlátjának tekintették, s az is, hogy Hitler közismerten vonzódott a szociáldarwinizmus gyakorlati alkalmazásához: a legtehetségesebb „alführerek” menetközbeni kiszelektálása sajátos politikai filozófiája volt. A szociáldarwinista elveknek megfelelő pártintézményeket Hitlernek egyébként sem kellett újonnan létrehoznia, mert ezek már a hatalomrajtás előtt megtalálhatók voltak a pártban az egyedül a Führernek alárendelt, speciális feladatokra létrehozott intézmények formájában. A náci párt csak választási szervezet volt, amely — eltérően a kommunista típustól — nem rendelkezett bürokratikus vezetői struktúrával, az egyes alszervezetek nagy cselekvési szabadsággal bírtak.⁷⁰

Hitler egyszerű haszonélvezője sem lehetett annak helyzetnek, amelyben olyan ellenőrizhetetlen hatalmi apparátusok alakultak ki, mint a Himmler vezette SS. A divide et impera taktikája potenciális veszélyt jelenthetett volna Hitler saját pozíciójára nézve, mert előfordulhatott, hogy a hatalmi verseny győztesei esetleg magának a Führernek is megkérdőjelezzék a hatalmát, s Hitler kényszerhelyzetbe kerülve esetleg csak a nyerteseket támogathatja.

A polikratikus struktúra Hitler környezete számára tág lehetőségeket biztosított az érdekérvényesítésre. Számítalan esetben kimutatható, hogy a párt vezetői Hitler szakmai tájékozatlanságát kihasználva, az ő közreműködésével valósították meg azon céljaikat, melyeket a normális hivatali úton nem voltak képesek elérni. Robert Ley

például 1934 októberében a gazdasági minisztérium ellenállása miatt közvetlenül a Führerhez fordult a Munkafront hatáskörének jelentős kiterjesztését célzó rendelet-tervezetével. Hitler jóvá is hagyta azt, Schacht, Frick, sőt Hess csak utólag tiltakozhattak ellene, s mutathattak rá érvényes törvényekkel való ellentmondásaira. Ezek után egyetlen út maradt csupán: a végrehajtás elszabotálása.⁷¹

A strukturalisták nem tagadják Hitler ideológiájának jelentőségét, de úgy vélik, hogy a Führer — és párhívei — ideológiáját legfontosabb pontjaikra vonatkozóan sem szabad csupán primer módon értelmezni. A szimbolikus Führer-autoritás lényegesen nagyobb szerephez jutott a rezsim működésében, mint Hitler közvetlen irányító tevékenysége. Ennek megfelelően az ideológia sem cselekvési programként szolgált, hanem főként funkcionális jelentőséggel rendelkezett. A valódi, reális célok nélküli mozgalom igényelte a „végkép” biztosítását, a jövőhit erősítését, s így az ideológia az állandó politikai mobilizáció eszköze volt, egyfajta cselekvéspótlékot jelentett. Konkrétan: Hitler szavainak elemzése azt mutatja, hogy központi célja, a keleti Lebensraum meghódítása 1939–40-ig jórészt csupán „egy ideológiai metafora funkcióját töltötte be, egy szimbólum volt az újabb és újabb külpolitikai aktivitás megindolására, hogy a tökéletes nemzeti szabadság „végállapotát” elérjék...”⁷² A zsidóüldözés funkciója is hasonló: az állandó belső harc és a párt folyamatos mozgásának fenntartását szolgálta. Amikor Hitler a mozgalom kielégítése érdekében egyre inkább frázisai-ígéretei beváltására kényszerült, a mozgalom kifulladásra való veszélyé vált, hiszen a zsidóság megsemmisítése az antiszemitizmus mint propagandaeszköz elvesztését is jelentette – véli Broszat, a háborús szakaszt illetően az akciók titkosságának ismeretében kevésbé meggyőzően.

Bár a Harmadik Birodalomról Broszat és Mommsen által alkotott kép alig tér el egymástól — mivel Hitlert mindketten főként a mozgalom és a náci ideológia „propagandistá”-jának, s nem hűvös fejű vezérének tartják —, interpretációjukban annyi különbség mégis kimutatható, hogy az utóbbi még engesztelhetlenebbül képviseli álláspontját. Ennek kifejeződése, hogy összefoglaló értékelésében — szinte provokatívan, bár véleményét lényegét illetően máig fenntartva — Hitlert egy „gyakran bizonytalan, kizárólag saját presztízsének, s személyes autoritásának megóvására ügyelő, környezete által a legerőteljesebben befolyásolt, sok tekintetben gyenge diktátor”⁷³-ként jellemzi, aki „részleges adottságok és extrém dilettantizmus keveréke”-ként⁷⁴ képtelen volt a rezsimben kialakuló káosz megszüntetésére.

Broszaték -a „Verharmlosung” már említett funkcionalista vádjára válaszul megfordítják az érvelést: nem csupán félrevezetőnek tartják Hitler demonizálását, s a Harmadik Birodalom mesterséges racionalizálását, hanem a náci bűnök és bűnösök felmentésének is, hiszen ezáltal a felelősség túlnyomó részét Hitler viseli, noha a társadalom jelentős rétegei, például a gazdasági-katonai elit nyilvánvaló bűnrészesek voltak.

Broszat és Mommsen nem csupán a belpolitika terén, hanem a külpolitikában is relativizálja Hitler személyes befolyását.⁷⁵ A nácik által megszállt területek második világháborús történetének tapasztalatai kétségtelenül alátámasztják a polikrácia tézisének. Egy példával élve, Csehszlovákia feldarabolása és megszállása is ilyen körülmények között ment végbe. Az újonnan meghódított területeken a nácik sokkal szabadabban — pl. a bürokráciától sem korlátozottan — valósíthatták meg elképze-

léseiket,⁷⁶ így nem meglepő, hogy Neurath, a hivatalos Reichsprotektor megérkezése előtt egyes náci vezetők pl. Karl Hermann Frank olyan hatalmat építettek ki, melyet az csak hatalmas erőfeszítéssel volt képes ellensúlyozni. Így sikerült legalább a háború kitöréséig mérsékelnie az SS-komplexum (SD, Gestapo) szélsőségesen rasszista politikájának legkirívóbb megnyilvánulásait, melyek akadályozták az eredetileg a cseh lakosság együttműködésére alapozott elképzeléseinek megvalósulását.

A polikrácia-tézis a külpolitikában — ha lehet — még nagyobb vitát váltott ki, mint a belpolitikára vonatkozóan, aminek oka, hogy sok szerző — például K. Hildebrand — éppen a külpolitikai döntésekben megfigyelhető hatalmának alapján tulajdonít Hitlernek kiemelt szerepet.⁷⁷ A bírálatok alapján úgy tűnik, hogy a kompetenciaharcok szokásos tünetei ellenére a külpolitika és a hadvezetés területén a töbinél sokkal inkább érvényesült Hitler befolyása. Ebben nyilván közrejátszott, hogy a rendszeres hivatali munkával, a rendszeres döntéselőkészítéssel szembeni averziója mindenekelőtt a belpolitikai ügyekben volt jellemző, a külpolitikai jelentéseket ellenben nagy odaadással tanulmányozta, s diplomáciai tárgyalásaira alaposan felkészült.

Más érvekkel, de ugyancsak a náci vezetés szűk külpolitikai mozgástere, mégpedig a külkapcsolatok gazdasági determináltsága mellett száll síkra Tim Mason több tanulmányában.⁷⁸ Úgy véli, hogy — főként az 1936–41 közötti időszakban — a német gazdaság feszültségei döntően meghatározták a külpolitikai–katonai döntéseket. Hitler rettegett az esetleges belső elégedetlenségtől, így az ellátási problémák okozta feszültségeket katonai–külpolitikai sikerekkel kívánta semlegesíteni. A masoni tétel egyöntetű visszautasításra lelt a történetírásban. Jost Dülffer jellemzőnek mondható kritikája szerint Mason eltúlozza a munkáselégedetlenség mértékét és jelentőségét. A háború kitörésének időpontját nem ez, hanem sokkal inkább a Németország számára kedvező nemzetközi erőviszonyok determinálták.⁷⁹

*

Valószínűleg ritkán fordul elő egy történészvitában, hogy az álláspontok a sokéves, sőt immár évtizedes, megszámlálhatatlan publikációban lecsapódó polémia, s a szintézis igényének többszöri megfogalmazódása ellenére is ilyen kevésbé közelednek. Sőt, a frontok olyannyira megmerevedni látszanak, hogy Gerhard Schreiber egyenesen az „ütésváltások ritualizálódásáról”⁸⁰ ír. Nyilvánvalóan közrejátszik ebben, hogy megkerülhetetlenül jelen vannak a Harmadik Birodalom megítélésének politikai–erkölcsi dimenziói is, jóllehet a szakmai kérdések önmagukban is elegendőek lennének a jelentős nézetkülönbségekhez, gondoljunk csak a jelzett történetfilozófiai problémákra. Így a konszenzusra a szokásosnál is kisebb a lehetőség.

Úgy tűnik, hogy az intencionalista interpretáció önmagában semmiképpen sem alkalmas a Harmadik Birodalom uralmi rendszerének magyarázatára. Az individuális cselekvés — mint Tim Mason megállapítja — nem válhat a történetírás alapvető kérdésévé: „Hitler nem lehet teljes vagy kielégítő magyarázat még saját maga számára sem.”⁸¹ A módszertani individualizmust nem indokolhatják a történelmi felelősség kérdésével összefüggő erkölcsi motívumok sem. Ha a történész a társadalmi–gazdasági–politikai változások Marx, Weber, Durkheim és utódaik által kidolgozott, komplexebb megközelítése mellett, s a módszertani individualizmus ellenében érvel,

nem oldozza fel az egyént az erköcsi felelősségét alól: „a történelmi magyarázat egy dolog, s a felelősség egy másik”⁸²—írja Mason.

Az individuum történelemalakító szerepére vonatkozó elméleti megfontolásokon túl a források sem bizonyítják, hogy Hitler egyszemélyben határozta volna meg a Harmadik Birodalom politikáját. Az intencionalista oldalról sokat hangoztatott tény, hogy Hitler politikai programjában annak kialakulásától az utolsó percig messzemenően az azonosságok domináltak, azt a kérdést veti fel, hogy ezek közül miért sikerült egyeseket megvalósítani, másokat pedig nem? Miért valósultak meg például a faji politika területén egyes, maguk a náci vezetők által is utópikusnak tartott programpontok, s miért kellett más, az ideológia szempontjából ugyancsak fontos területeken (pl. eutanázia, egyházüldözés) visszavonulniuk? Bár Hitler a külvilág előtt a mindenható „Führer”-ként jelent meg, kétségkívül megállapítható, hogy a fontos politikai döntések korántsem mindig Hitler elképzeléseinek megvalósítását jelentették, hanem a párt- és állami szervek kaotikus kompetenciaharcainak eredményeként jöttek létre. Hitler akaratával ugyan nyíltan senki sem szegülhetett szembe, rejtett módon azonban ez gyakran megtörtént.⁸³ Nyilvánvaló ez még akkor is, ha megdöbbenően csekély az a forrásanyag, mely Hitler indítékait expressis verbis elárulja, még olyan döntő fontosságú ügyekben is, mint az Endlösung. A források töredékessége nem elsősorban megsemmisülésük következménye, hanem szimptomatikus a Harmadik Birodalom döntéshoztali mechanizmusára vonatkozóan, annak felszabdaltsága, ad-hoc jellege, s Hitler szóbeli utasításokat előnyben részesítő kormányzási módszere tükröződik benne. Sok jel mutat arra, hogy Hitler maga is megértette, „nélkülözhetetlenségét” a Führer-kultusz adja, s nem az, ha egészében ellenőrzi a konfliktusokban bővelkedő döntéshoztali mechanizmust. Ellenkezőleg, a mítosz fenntartásához arra volt szükség, hogy csupán a legszükségesebb esetekben avatkozzon közbe.

Különösen nyilvánvalóak Hitler hatalmának korlátai azóta, hogy a náci uralmi rendszer vizsgálata új módszerekkel is megindult, s a felhőregiók, a legfelső adminisztráció mellett a döntéshoztali folyamat egészének — pl. a törvényhozásnak — s a „mikroszintnek” a társadalomtörténeti kutatása is megkezdődött. Az utóbbi időben különösen megélenkült az „Alltagsgeschichte”, a mindennapi élet történetének feltárása, s ez a — persze korántsem problémátlan módszertanú — részdiszciplína mára egyértelműen megtalálta helyét a Harmadik Birodalom kutatásában.⁸⁴ Ezen, a regionális és helytörténeti kutatáshoz kapcsolódó „történelem alulról”-perspektíva révén szerzett empirikus adatok sokasága jelentősen hozzájárult a strukturalista-funkcionalista interpretáció további térnyeréséhez.⁸⁵ A társadalomtörténeti kutatások szerint egy sor területen csak részleges lehetett a totaliter uralmi igények megvalósítása. „A lakosság politikai magatartásának pontos, empirikus vizsgálata ellentmond a totalitarizmuselméletek által inspirált elképzeléseknek, egy (...) »atomizált«, s ezáltal az indoktrinális erőszaknak tökéletesen kiszolgáltatott individuumról.”⁸⁶ Számptalan olyan önvédelmi mechanizmus létezett, mely bizonyos fokú autonómiát biztosított a társadalomnak, s ezáltal a központi, monolitikus irányítás e szférákban nem érvényesülhetett. Ezen új eredmények is ráirányítják a figyelmet arra, hogy megengedhetetlen a konkrét társadalmi viszonyok elemzése helyett az ideológiának

tulajdonítani kiemelt szerepet az interpretációban, miként ezt az intencionalista irányzat teszi.

Tagadhatatlan azonban az is, hogy a náci hatalmi berendezkedés dinamikája végül azt eredményezte, hogy Hitler egyre meghatározóbb szerephez jutott a döntéshozatalban, s világnézetének néhány központi elemét — a körülmények segítségével — gyakorlatba ültette át, illetve elkezdte megvalósításukat. Ian Kershaw joggal állapítja meg, hogy „az, ami a belpolitikában legalábbis a háború közepéig lejátszódott, a legtöbb esetben nem Hitler szándéka és akarata ellenére történt.”⁸⁷ A hosszú kések éjszakája jól illusztrálja, hogy Hitler ugyan gyakran engedte az események kifejlődését — e példában Röhms hatalmi törekvéseinek megjelenését —, adott esetben azonban képes és elég erős volt a cselekvésre. Ebben az értelemben tehát a mommseni „gyenge diktátor” kategória minden heurisztikus értéke ellenére sem adja vissza a valóságot, s jelzi, hogy az ad absurdum vezetett strukturalista megközelítés sem helytálló. Különösen kevésbé tűnik alkalmasnak a külpolitika interpretációjára, ahol a nemzetközi kutatás szerint leginkább érvényesült Hitler akarata.

JEGYZETEK

¹ Az írás egy hosszabb, a Harmadik Birodalom historiográfiáját tárgyaló munka része.

² Ld.: Martin Broszat: „Hitler-Tagebücher”: Original oder Fälschung? In: Uő: Nach Hitler. Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte. München 1986. 295–300.; Eberhard Jäckel: Rückblick auf die sogenannte Hitler-Welle. Geschichte in Wissenschaft und Unterricht 28 (1977) 695–710.

³ Dick Geary: Image and Reality in Hitler's Germany. European History Quarterly 19 (1989) 385.

⁴ Klaus Hildebrand: Nationalsozialismus oder Hitlerismus? In: Michael Bosch (Hg.): Persönlichkeit und Struktur in der Geschichte. Düsseldorf 1977. 55–61.

⁵ Karl-Dietrich Bracher: Zeitgeschichtliche Kontroversen um Faschismus, Totalitarismus, Demokratie. München 1976. 85.

⁶ Hans Mommsen: Adolf Hitler als „Führer” der Nation. Tübingen 1984. 20.

⁷ Sebastian Haffner: Anmerkungen zu Hitler. München 1978. 1.

⁸ Joachim Fest: Hitler. Frankfurt am M.–Berlin 1990. 697. (Első kiad.: 1973.)

⁹ Ld.: Werner Maser: Adolf Hitler. München–Esslingen 1974. ; A hasonló szemléletű munkákra összefoglalóan lásd: Wolf-Rüdiger Hartmann: Adolf Hitler. Möglichkeiten seiner Deutung. Archiv für Sozialgeschichte XVI (1976) 586–602.

¹⁰ Konrad Heiden: Hitler. Budapest 1989.72. (Első kiadása: Adolf Hitler. Bd.1. Zürich 1936. Bd.2. Zürich 1937.)

¹¹ Heiden: Hitler i.m. 72.

¹² Heiden: Hitler i.m. 73.

¹³ Alan Bullock: Hitler. A study in tyranny. London 1960. 62.; Ugyanő újabban: Hitler and Stalin. Parallel Lives. London 1991.

¹⁴ Ld. pl.: Cornelius Schnauber: Wie Hitler sprach und schrieb? Frankfurt am M. 1972. 14.

¹⁵ Hermann Rauschnig: Gespräche mit Hitler. Zürich 1940.

¹⁶ Bullock: Hitler i.m. 61.

¹⁷ Fest: Hitler i.m. 21.

¹⁸ Fest: Hitler i.m. 21.

¹⁹ Ld.: Wolfgang Michalka: Hitler im Spiegel der Psycho-History. Francia. Bd. 8. (1980) 595–611.

²⁰ Walter C. Langer: Das Adolf Hitler–Psychogramm. Wien–München–Zürich 1973. (angol eredetije: The Mind of Adolf Hitler. New York 1972.)

²¹ Rudolph Binion: „...dass ihr mich gefunden habt.” Stuttgart 1978. (Angol eredetije: Hitler among the Germans. New York 1976.)

²² Binion: „dass ihr mich ...” i.m. 12.

²³ Binion: „dass ihr mich ...” i.m. 32. s köv.

²⁴ Binion: „dass ihr mich ...” i.m. 75.

- ²⁵ Binion: „dass ihr mich ...“ i.m. 57.
- ²⁶ Binion: „dass ihr mich ...“ i.m. 56.
- ²⁷ Binion: „dass ihr mich ...“ i.m. 168.
- ²⁸ Wolfgang Michalka: Wege der Hitler-Forschung. Quaderni di storia 8 (1978) 181.
- ²⁹ William Carr: Historians and the Hitler Phenomenon. German Life and Letters. Vol. XXXIV. (1980–1981) 266.
- ³⁰ Hans-Ulrich Wehler: Zum Verhältnis von Geschichtswissenschaft und Psychoanalyse. Historische Zeitschrift 208 (1969) 549.
- ³¹ Ld.: Sebastian Haffner: Anmerkungen zu Hitler. München 1978.
- ³² J. P. Stern: Hitler: Der Führer und das Volk. München 1978. 15. (Angol eredetije: Hitler. The Führer and the People. London 1975.)
- ³³ Gerhard Hirschfeld–Lothar Kettenacker (Hg.): Der „Führerstaat“: Mythos und Realität. Stuttgart 1981. 130.
- ³⁴ Ian Kershaw: Der Hitler-Mythos. Volksmeinung und Propaganda im Dritten Reich. Stuttgart 1980. 132.
- ³⁵ Kershaw: Der Hitler-Mythos i.m. 39.
- ³⁶ Ian Kershaw: The Führer Image and Political Integration. In: Gerhard Hirschfeld–Lothar Kettenacker (Hg.): Der „Führerstaat“ i.m. 139.
- ³⁷ Ld.: Ian Kershaw: The Führer Image and Political Integration: The Popular Conception of Hitler in Bavaria during the Third Reich. In: Hirschfeld–Kettenacker (Hg.): Der „Führerstaat“ i.m. 133–163.
- ³⁸ Kershaw: Der Hitler-Mythos i.m. 22.
- ³⁹ Ian Kershaw: Hitlers Popularität. In: Hans Mommsen–Susanne Willems (Hg.): Herrschaftsalltag im Dritten Reich. Düsseldorf 1988. 25.
- ⁴⁰ Ian Kershaw: Hitler and the Germans. In: Richard Bessel (Ed.): Life in the Third Reich. Oxford 1987. 52.
- ⁴¹ Ian Kershaw: The ‚Hitler Myth‘: Image and Reality in the Third Reich. Oxford 1987. 10.
- ⁴² Broszat: Nach Hitler i.m. 66.
- ⁴³ Hans-Ulrich Wehler: Geschichtswissenschaft heute. In: Jürgen Habermas (Hg.): Stichworte zur geistigen Situation der Zeit. Bd. 2. Frankfurt am M. 1979. 731.
- ⁴⁴ Ernst Fraenkel: The Dual State. New York 1941. (németül: Der Doppelstaat. Frankfurt am Main 1974.)
- ⁴⁵ Franz Neumann: Behemoth. Frankfurt am M. 1977. 21.
- ⁴⁶ Az uralomfogalomra ld. pl.: Peter Hüttenberger: Nationalsozialistische Polykratie. Geschichte und Gesellschaft 2 (1976) 421.
- ⁴⁷ Edward N. Peterson: The Limits of Hitler's Power. Princeton, N.J. 1969.; A német megszállás anarchikus vonásairól: Alexander Dallin: German Rule in Russia, 1941–1945. London 1957.
- ⁴⁸ Klaus Hildebrand: Das Dritte Reich. München 1987. 182.
- ⁴⁹ Ld.: Timothy Mason: Intention and Explanaton. In: Hirschfeld–Kettenacker (Hg.): Der „Führerstaat“ i.m. 23–42.
- ⁵⁰ Példaértékűen lásd: Karl-Dietrich Bracher: Tradition und Revolution im Nationalsozialismus. In: Uő: Zeitgeschichtliche Kontroversen um Faschismus, Totalitarismus, Demokratie. München 1976. 62–78.; és Manfred Funke: Starker oder schwacher Diktatur? Hitlers Herrschaft und die Deutschen. Düsseldorf 1989.
- ⁵¹ Eberhard Jäckel: Hitlers Herrschaft. Vollzug einer Weltanschauung. Stuttgart 1986.; Ld. még Uő: Hitler's Weltanschauung. Entwurf einer Herrschaft. Tübingen 1969.
- ⁵² Ld. pl.: Jäckel: Hitlers Herrschaft i.m. 59.
- ⁵³ Dieter Rebenitsch: Führerstaat und Verwaltung im Zweiten Weltkrieg. Stuttgart 1989. 533–534.
- ⁵⁴ Karl-Dietrich Bracher: Stufen totalitärer Machtergreifung. Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte 42 (1956) ; Ld. még ugyanerre: Uő: Zeitgeschichtliche Kontroversen i.m. 64.; és a klasszikus munkát: Karl D. Bracher – Wolfgang Sauer – Gerhard Schulz: Die nationalsozialistische Machtergreifung. Köln 1962.
- ⁵⁵ Klaus Hildebrand: Monokratie oder Polykratie? Hitlers Herrschaft und das Dritte Reich. In: Hirschfeld–Kettenacker (Hg.): Der „Führerstaat“ i.m. 77.
- ⁵⁶ Ugyanerre lásd: Alan Milward: Der Einfluss ökonomischer und nicht-ökonomischer Faktoren auf die Strategie des Blitzkrieges. In: F. Forstmeier–Hans-Erich Volkmann (Hg.): Wirtschaft und Rüstung am Vorabend des Zweiten Weltkrieges. Düsseldorf 1975. 197.; és még nyomatékosabban: Sebastian Haffner: Anmerkungen i.m. 58.

- ⁵⁷ Andreas Hillgruber: Endlich genug über Nationalsozialismus und Zweiten Weltkrieg? Düsseldorf 1982. 28.
- ⁵⁸ Bracher: Zeitgeschichtliche Kontroversen i.m. 64.
- ⁵⁹ Bracher: Zeitgeschichtliche Kontroversen i.m. 62.; Hildebrand: Monokratie i.m. 77.
- ⁶⁰ Peter Hüttenberger: Nationalsozialistische Polykratie. Geschichte und Gesellschaft 2 (1976) 417–442.
- ⁶¹ A tudományos köztudatban a fogalom Peter Hüttenberger alapvető tanulmánya nyomán terjed el: Nationalsozialistische Polykratie i.m. ; Ld. még : Uő: Die Gauleiter. Stuttgart 1969.; Kritikájára ld. pl.: Klaus Hildebrand: Hitlers Ort in der Geschichte des preussisch-deutschen Nationalstaates. Historische Zeitschrift 217 (1973) 597–600.
- ⁶² Hüttenberger: Nationalsozialistische Polykratie i.m. 421.
- ⁶³ Martin Broszat: Der Staat Hitlers. München 1969.
- ⁶⁴ Ld. pl.: Hans Mommsen: Adolf Hitler als „Führer“ i.m. Uő.: National Socialism: Continuity and Change. In: Walter Laqueur (Ed.): Fascism. A Reader's Guide. Harmondsworth 1979. 151–192.; Uő: Ausnahmezustand als Herrschaftstechnik des NS-Regimes. In: Manfred Funke (Hg.): Hitler, Deutschland und die Mächte. i.m. 30–45.
- ⁶⁵ Mommsen: National Socialism i.m. 179–210.;
- ⁶⁶ Hans Mommsen: Hitlers Stellung im nationalsozialistischen Herrschaftssystem. In: Hirschfeld –Kettenacker (Hg.): Der „Führerstaat“ i.m. 43–72.
- ⁶⁷ Ian Kershaw: Hitler and the Germans. In: Bessel (Ed.): Life in the Third Reich i.m. 55.
- ⁶⁸ Hans Mommsen: Beamtentum im Dritten Reich. Stuttgart 1966. 10.
- ⁶⁹ Hans-Ulrich Thamer: Verführung und Gewalt, 1933–1945. Berlin 1986. 343.: Broszat: Der Staat Hitlers i.m. 355. s köv.
- ⁷⁰ Mommsen: Hitlers Stellung i.m. 51.
- ⁷¹ Thamer: Verführung und Gewalt i.m. 344.
- ⁷² Martin Broszat: Soziale Motivation und Führer-Bindung des Nationalsozialismus. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 1970. 408.
- ⁷³ A funkcionalista interpretáció locus classicus-a: Hans Mommsen: Nationalsozialismus. In: Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft. Bd. IV. Freiburg 1971. 702.; Ld. még: Uő: Beamtentum im Dritten Reich. Stuttgart 1966. 98.
- ⁷⁴ Mommsen: Hitlers Stellung i.m. 66. s köv.
- ⁷⁵ Erre ld. pl.: Broszat: Soziale Motivation i.m. 392.
- ⁷⁶ John Hiden–John Farquharson: Explaining Hitler's Germany. London 1983. 76–77.
- ⁷⁷ Klaus Hildebrand: Nationalsozialismus ohne Hitler? Geschichte in Wissenschaft und Unterricht 1980. 289.; Uő: Innenpolitische Antriebskräfte der nationalsozialistische Aussenpolitik. In: Sozialgeschichte heute. Göttingen 1973. 647. s köv.
- ⁷⁸ Az angol szerző váltakozva Tim illetve Timothy Masonként használja nevét. Mason: Sozialpolitik i.m. ; Uő: Innere Krise und Angriffskrieg. In: Forstmeier-Volkman (Hg.): Wirtschaft und Rüstung i.m. 158–188.
- ⁷⁹ Jost Dülffer: Der Beginn des Krieges 1939. Geschichte und Gesellschaft 2 (1976) 443–470.
- ⁸⁰ Gerhard Schreiber: Hitler. Interpretationen. Darmstadt 1984. 265.
- ⁸¹ Tim Mason: Intention and Explanation. In: Hirschfeld –Kettenacker (Hg.): Der „Führerstaat“ i.m. 30.
- ⁸² Mason: Intention and Explanation i.m. 30.
- ⁸³ Ian Kershaw: Der NS-Staat. Reinbek bei Hamburg 1988.
- ⁸⁴ Alltagsgeschichte der NS-Zeit. Neue Perspektive oder Trivialisierung? München 1984.
- ⁸⁵ Hiden–Farquharson: i.m. 72–73.; A legnagyobb vállalkozás e területen: Martin Broszat u.a. (Hrsg.): Bayern in der NS-Zeit. 6 Bände. München 1977–1983.
- ⁸⁶ Norbert Frei: Der Führerstaat. München 1987. 167.
- ⁸⁷ Kershaw: Der NS-Staat i.m. 163.

125 ÉVES A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

Ünnepi ülészak

1992. november 2–3-án a Magyar Történelmi Társulat fennállásának 125. évfordulója alkalmából az MTA Kongresszusi termében ünnepi ülészakot rendezett. A konferencia témája a magyar és a szomszéd országok történetírásának összehasonlító elemzése volt. E témával való foglalkozás már a társulat hagyományai közé tartozik. Ezek közül idézett fel néhányat elnöki megnyitójában *Kosáry Domokos*, az MTA elnöke.

1867-ben a társulat első közgyűlését Horváth Mihály elnök nyitotta meg. Beszédében a társadalom egészséges történeti tudatának alakítását — mint a társulat legfontosabb feladatát — egy rangra helyezte a történeti kutatással, a szakmai munkával. *Kosáry Domokos* kiemelte, hogy a társadalom ilyen típusú szolgálatára korunkban és térségünkben — ahol egyre gyakrabban fordul elő a történeti gondolkodásmód racionális szintről indulati szintre való visszaesése — még inkább szükség van. Horváth Mihály a 19. századot a nemzetiség századaként jellemezte. A 20. század végén — a Szovjetunió felbomlása, új nemzeti önállósodási törekvések hevében — lendületet kaptak Kelet-Közép-Európa nemzetiségi problémái. Horváth Mihály 125 évvel ezelőtti előadásában a nemzeti fejlődés korlátaként jellemezte azt a helyzetet, ha a nemzetiség mint cél jelenik meg, s nem mint a továbblépés egyik eszköze. A 20. század nyelvére lefordítva ez azt jelenti, hogy a nemzetállam koncepcióját, az állam szuverenitását bizonyos fokig korlátozni szükséges (nemzetközi normák, szabályok által), s a feszültségforrások kiküszöbölése érdekében az országokon belül ki kell alakítani a kollektív kisebbségi jogok rendszerét — mondta megnyitójában az MTA elnöke.

A Magyar Történelmi Társulat másik hagyományos eszméjét gr. Mikó Imre fejtette ki az első választmányi ülésen: a magyar történetírás nem működhet elszigetelten, csak szoros kapcsolatban a szomszéd népek történetírásával. Ezt a célt erősítette az 1940-ben — a társulat égisze alatt — megalakult Kelet-Közép-Európát kutató szekció, mely a Teleki Intézet és a Történettudományi Intézet bázisát jelentette e témában, egészen 1949. évi megszüntetéséig.

A Történelmi Társulat ma is feladatának vallja e hagyományok továbbfolytatását, az egészséges, elfogulatlan, egymás tiszteletére építő történeti gondolkodás képviselését a nagyközönség felé — zárta megnyitóját *Kosáry Domokos*.

A tanácskozás első témaköre — a beköszöntő előadás vezérgondolatát folytatva —: „Magyar történetírás — kitekintés a szomszéd országok történetírására” címet viselte. Öt előadás hangzott el az első nap délelőttjén, melyek a szláv történetírás jellegzetességeit foglalták csokorba.

A magyar és a délszláv történetírás vonásait *Niederhauser Emil* a civilizációs környezet különböző hatásaira vezette vissza. A magyar, horvát, szlovén és a dél-magyarországi szerb történetírásra a Habsburg Monarchia hatott, a szerbiai és montenegrói szerbek és a bolgárok történeti hagyományaira a Balkán nyomta rá bélyegét. A magyarok és a horvátok esetében meghatározó volt — fejtette ki az előadó —, hogy a két nép rendelkezett feudális elitrétegekkel, amelyek hordozták a történeti tudatot, tudatosították a történelmi hagyományokat. Szlovénia helyzete — ezzel szemben — sajátos, mert a kora középkori állam eltűnése után az elit is eltűnt, beolvadt a germán elembe, s így a saját múlt igénye sem alakulhatott ki. A szerbek és a bolgárok esetében a törökök kiirtották az elitréteget, hagyományaik — torzult formában — az egyházon keresztül éltek tovább.

A magyar és a horvát történetírás korai szakaszában a nemesség, majd később — a nemzeti megújulás korában — a dilettáns papság történeti érdeklődéséből mérítette társadalmi bázisát. A századfordulón mindkét nemzet esetében — állapította meg az előadó — kiépültek a szaktudományos intézmények, egyetemek, tudományos társaságok, akadémiák, melyek megindították a történeti források publikálását. A romantikus dilettantizmussal szemben teret hódított a pozitívizmus. Ennek központi témája a hazai történelem volt. A századelőre a szerb és a bolgár történetírás intézményes háttere is létrejött. Jellemző, hogy mindegyik történetírásban (kivéve a szlovénokét) meghatározó elem — a romantikus történetírás egyik maradványa — az „ősellenséggel” szembeni harc. A magyarok a németeket (Habsburgokat), szlávokat és egyes periódusokban Oroszországot, a horvátok a magyarokat, néha a Habsburgokat (de a németeket soha!) a szerbek Bizáncot, a törököket, a bolgárokat és a magyarokat, a bolgárok Bizáncon és a törökökön kívül a görögöket és a szerbeket kárhoztatták erre a szerepre.

1918 után teret nyertek a Nyugaton már korábban fellépő új irányzatok: a településtörténet, a szociológiai szemlélet, a gazdaságtörténet. Emellett — a szociáldemokrata pártok hatósugarában — kialakult a térségben a marxista történetírás. Ez is magába ötvözte azonban az előző időszak elemeit, mint pl. az „ősellenség”-képet, a nemzeti történetírás elsőbbségét. Új vonásai közé tartozott: az ad hoc territorialitás (a jelenkori államterület mindig is az illető nemzeté volt), és a társadalmi formációkon keresztül történő történelem bemutatás. Az ötvenes években a hangsúly a „kapcsolattörténetre”, a közös osztályharcos múltra tevődött. Mára már sem az „ősellenség” felismerése, sem a „haladó” kapcsolatok vizsgálata nem lehet történelmi feladat. A jövő a különböző történeti fejlődésű nemzetek összehasonlító vizsgálatában rejlik — állapította meg előadása végén *Niederhauser Emil*.

A délszláv történetírás után a lengyel–magyar kapcsolatok 20. századi dilemmáiról tartott beszámolót *Szokolay Katalin*. A korszak kutatói gyakran egy-egy történeti esemény által kiváltott rokonszenv (Kościusko–felkelés, 1848–49, 1863, a II. világháború lengyel menekültjei, 1956, 1980–81 stb.) hatását vélik felfedezni a lengyel–magyar barátság sajátos történeti jelenségében. Ezzel szemben — *Szokolay Katalin* szerint — a közös történeti múlt kapcsolódási pontjai mellett meghatározóak még az országok geopolitikai elhelyezkedéséből, két vagy három nagyhatalom közé való bezártságából, a térség etnikai kevertségéből adódó következmények, melyek többször — esetleg némi fáziskéséssel — hasonló helyzetet idéztek elő a két nép

történetében. A dualizmus idején a lengyel–magyar kapcsolatok jelentéktelenek. A századfordulótól kezdve az osztrák–magyar gondolkodásban Lengyelország mint a Monarchiát Oroszországtól — s ezzel az orosz pánszláv mozgalomtól — elválasztó „Vorland” jelenik meg, s válik fontossá.

Trianon után a német–olasz kapcsolatok mellett Horthy igyekezett ápolni kapcsolatait a Piludski-vezette Lengyelországgal is. A két ország egymásrautaltságát erősítette a két világháború között a közös csehszlovák–ellenesség. Magyar oldalról a revízió vágya rontotta meg a kapcsolatokat, míg a lengyelek szemében Csehszlovákia, mint a legnyugatibb szláv állam, az ország berendezkedésétől függetlenül, túl erősen kötődött Oroszországhoz. Lengyelország számára pedig létkérdés volt (Szovjet) Oroszország kiszorítása Európából. Ebben szövetségest talált Magyarorszáiban, s igyekezett elősegíteni a román–magyar, jugoszláv–magyar közeledést is.

Az 1930-as évek második felében — idézte tovább a kapcsolódási pontokat Szokolay Katalin — a közös lengyel–magyar határ reménye villanyozta fel a közvéleményt, azonban e vágy 1939-ben csak megbocsáthatatlan körülmények között teljeshetett.

Ezek az apró történeti adalékok azt jelezték, hogy Trianon után magyar részről az elszigeteltségtől való félelem, a revízió reménye, a magyar küldetésstudat illúziója és a közös balsors — mint történeti érv — táplálta a barátságot. Lengyel részről pedig ugyanezt segítette Magyarország geopolitikai helyzetének felértékelése, valamint a két nagyhatalom közé beékelődött országok önálló politizálásának igénye.

Szokolay Katalin előadását újabb adatokkal egészítette ki előadásában *Maciej Koźmiński*, a Lengyel Köztársaság magyarországi nagykövete. Az 1935 novemberében vallás- és közoktatásügyi miniszterként Varsóban járt Hóman Bálint gondolatait idézte, aki szerint a magyar–lengyel barátság azon közös történeti sorsból fakad, hogy e két nemzet állt a nyugati keresztény kultúra határán. Mindkettőjük számára döntő volt mindig Kelet és Nyugat egyensúlya, s a nyugati civilizáció védelme. A wilnói egyetem rektora lengyel részről Hedvig és Jagelló Ulászló házasságát jelölte meg, mint a lengyel–magyar sorsközösség kezdetét. Az előadó által idézett egyik krakkói konzervatív folyóirat a két nép hasonlóságának okait szintén a „kereszténység védőbástyája” szerepben, s a nemesség lovagias értékeit (becsület, hűség, vitézség, nők tisztelete) nemzeti vonássá emelő „néplélekben” találta meg. Noha ezek a magyarázatok — emelte ki az előadó — nem ritkán történeti tévedésen, tudatlanságon, romantikus elképzeléseken alapultak, a magyar–lengyel barátság, közös sorsértelmezés összekapcsolódott Kelet és Nyugat geopolitikai és civilizációs értelmű határának meghatározásával, a két nép történetében rejlő sajátos és egyetemes vonások feltárásával.

A következő előadó, *Szvák Gyula* az orosz történetírás jellemzőit vizsgálta. Az orosz történelem legfontosabb sajátossága — az előadó szerint — a 15. század végén kialakult abszolutisztikus, totalitárius rendszer. Jellemző sajátosság még az idegen hatás (amely azonban nem tud átstrukturáló változást előidézni, inkább pusztá kihívás marad), az állam és az uralkodó meghatározó szerepe, az európai értelemben vett városok és a polgárság hiánya, a rendi szabadságjogok, a társadalmi garanciák (mint a polgári szabadságjogok csírái) hiánya. Az előadó a 19. sz. közepétől kezdve elemezte az orosz történetírás korszakait. Ekkor jött létre a Szalavjov nevével fém-

jelzett államjogi iskola, melyet a századforduló pozitívista irányultságú, eszmeáramlataiban és kutatási módszereiben európai rangú történetírói iskolái Oroszországban is felülmúltak. 1917 hatása némi idő elteltével jelentkezett, hiszen egészen a húszas évek végéig még egymás mellett élhettek az előző nemzedék polgári történetírói és a Pokrovszkij nevéhez kötődő vulgármarkista történetírás.

A sztálinista történetírás 1934–37-re alakult ki az Oroszország történetének kutatásáról szóló állami és párthatározatok nyomán, s 1956-ig, a 20. kongresszusig érvényesült. A hrucsovi korszakban pezsgő történelmi viták alakulhattak ki, melyek a brezsnyevi időszakban véget értek, ekkor újból a „kincstári vélemények” jelentették a döntő szót. De — eltérően a sztálini időszaktól — a hivatalostól elütő véleményt hangoztatók perifériára szorultak ugyan, de nem likvidálták őket. A 70–80-as évek történetírásának jellemzője — fejtette ki Szvák Gyula —, hogy pozitív kutatási eredmények tömege született meg, történelmi koncepció nélkül.

Az előadó ezután az Európához fűződő viszony, az orosz fejlődés és a nyugat-európai fejlődés eltérő és közös vonásainak aspektusán keresztül vizsgálta az orosz történetírás korszakait. Szvák Gyula szerint félő, hogy mára az az irányzat válik uralkodóvá, amely a különbözőséget kivételességtudattal ruházza fel, s új, organikus, nemzeti-nacionalista magyarázatokat ad, birodalmi nézőpontból. Az előadó felhívta arra a figyelmet, hogy a Magyar Russzisztikai Intézet infrastrukturális háttérrel ad azokhoz a kutatásokhoz, melyek az orosz történetírás fejlődését próbálják nyomon követni.

A Szvák Gyula előadásában is felvetett történelmi kontinuitás–diszkontinuitás problémáját *Tofik Iszlamov* egy másik aspektusból, a birodalmi eszme aspektusából közelítette meg. Az előadó szerint az orosz történetírás jelenlegi helyzetét az útkeresés jellemzi. Oroszország — múltjához szorosan kötődve — keresi saját identitását. E múlthoz tartozik az orosz birodalmi eszme is. Igazán meghalt-e az Orosz Birodalom? — tette fel a kérdést Iszlamov. Egyértelmű válasz nincs erre. Látszólag igen, hiszen a különböző külső övezetek leválásával a birodalom felbomlott. Először a Karib-tengertől Afrikáig, Délkelet-Ázsiáig húzódó nagyhatalmi övezet szakadt le. Ezt az orosz közvélemény — Iszlamov szerint — még nem élte meg veszteségként. Hiszen a többség szerint e területek — túlzott nagyságuk miatt — csak kimerítették Oroszország gazdasági erejét. A második övezet a szocialista országok táborának felbomlásával szűnt meg. A közvélemény ezen országok elvesztésével is hamar megbékült. (Általános meggyőződés volt — így Iszlamov —, hogy a Szovjetunió tartotta el a szocialista országok népeit, akik ennek ellenére gyakran „hálátlanok” bizonyultak.) Nagyon érzékenyen érintette azonban lelkileg az oroszokat a harmadik övezet, a *Balti-köz társaságok és a Kaukázuson túli államok kiválása*. A közvélemény eddig „észre sem vette”, hogy ezek nem Oroszországhoz tartozó területek, s most egycsapásra külföldre kerültek. Bonyolítja a problémát az ott lakó, mostanra kisebbségi létre kárhóztatott oroszok sorsa is. Az orosz kisebbségek — állította az előadó — csak részben természetes kivándorlás eredményei, gyakran nem jószántukból kerültek oda, s hosszú évtizedekig éltek ezeken a területeken, gyarapították az adott országot — ahol most másodrendű állampolgároknak érzik magukat. Az ellenszenv irántuk érthető, hiszen többségük nem tanulta meg a nemzeti nyelvet, jelenlétük szimbolizálja a gyarmatosítást — mondta az előadó. Mégis sokan vannak, akik a

fekete-tengeri és a baltikumi kikötők nélkül ma sem tudják elképzelni Oroszországot. Ezek az álmok erősítik meg a birodalmi eszme újjászületésének lehetőségét Oroszországon és a FÁK-on belül is. S így az eszme közvetlenül készíti elő a közvéleményt a különböző restaurációs ábrándokra.

A történetírásban ezen irányzat a birodalom siratásán, a terület elvesztése feletti kesergésen, az eddigi osztályszempontokat felváltó „nagyorosz” szempont intenzív megjelenésén mérhető le. Ezen irányzat hívei szívesen fordulnak a régi, konzervatív vagy liberális orosz történetírás művelőjéhez. 1917 előtti elméletek elevenednek fel újra. Reális veszély ilyen helyzetben — állította az előadó — a birodalmi eszme újjászületése, hiszen a „birodalom meghalt, az eszme — azaz a birodalmi eszme — azonban tovább él”.

A délelőtti előadásokat követő vitában *Ivánka András* Niederhauser Emil előadásához szólt hozzá. Felhívta a történetírással foglalkozók figyelmét a délszláv térség egy részében (Isztria, Dalmácia, Horvátország) fellelhető latinos–olaszos mentalitásra (pl. a városépítéset, templomok, terek elrendezése szép példája ennek). Ivánka András szerint a történetírásnak foglalkoznia kellene ezekkel a szellemi áramlatokkal is, megkeresve az érintkezési pontokat a közép-kelet-európai térség (köztük Magyarország) osztrák–német szellemiségű eszméivel.

A délutáni előadásorozatot *Szász Zoltán* indította, aki a román történetírás Ceausescu-korabeli „dinasztikus szocialista” időszakáról tartott előadást. E sajátos történeti látásmód kialakulásának előzményei 3–4 korszakra bonthatóak. Az első időszak kb. 1960-ig tartott, ezalatt alakult ki a tudomány új intézményrendszere, s a „rég”, háború előtti történészek eltávolítása után, új szakembergárdája is. A múltszemléletben ekkor a szkíta és a szláv hagyományokra helyeződött a hangsúly. A második korszak 1958-tól indult, a román–szovjet kapcsolatok megromlásával párhuzamosan, felszámolták a közös intézményeket, újjászülettek a régi műhelyek. E kor terméke a négykötetes (a román történelmet 1878-ig felölelő) nagy román marxista szintézis. 1965-től kezdődött az ún. „ideológiai relaxálódás” korszaka, amikor lanyhult a nemzeti történelem iránti pártérdeklődés (egyedül a munkásmozgalom-történet volt ez alól kivétel).

A dinasztikus szocializmus történetírása az 1971–76 közötti időszakban alakult ki. Jellemző jegyeket fedezhetünk fel benne: elnöki nyilatkozatok („főnöki utasítások”) az irányadók a történeti kérdésekben, a román történelem a rómaiakkal „egyenlő” trákokkal indult, az elnöki „kirohanások” nemcsak a hazai, hanem a határokon túli „történelemhamisítókat” is megcélozták. Új jelenség, hogy nem kultúrfunkcionáriusok, hanem „történészkedő” pártfunkcionáriusok formálták a tudományt. A dinasztikus történetírásban két folyamat összegződött: *a történetírás nyílt aktuálpolitikai felhasználása*, valamint *a folyamatos átirás*. Csak remélni tudjuk — fejtegette az előadó —, hogy a román történetírás túllép ezen a nehezen feledhető hagyományon, s az új generáció számára hamarosan a nemzetközi szaktudományos mérce lesz a döntő.

Jóval higgadtabb hangú vitákról számolt be „A dualizmus problémái az osztrák történetírásban” c. előadásában *Somogyi Éva*. A dualizmus időszaka az osztrák történetírás számára lezárt, feldolgozott történelmi epizód — állapította meg az előadó. Az osztrák történészeket sokkal inkább a német kultúrához való viszony, az önálló

osztrák történetírás megteremtése foglalkoztatja. A Habsburg Birodalom kutatásának reneszánsza a második világháború után érkezett el. A dualizmus integrációjában két jellegzetes vonulat különült el, az egyik a konzervatív, nemzetek feletti, föderalista hagyományokat képviselő Hugo Hantsch professzoré (szerinte a kiegyezéssel a magyarok és az osztrák liberálisok megakadályozták az osztrák birodalomformálást), valamint a német jellegű, *liberális–centralista* hagyományokat követő Zöllneré (aki szerint 1867-ben a magyarok kettészakították az egységes osztrák birodalmat). Mindkét felfogás jellegzetes módon a magyarokat okolta a Monarchia bajaiért. Az elméletek változását a politika motiválta később. 1960-ban az amerikai Rockefeller Alapítvány hatalmas összeget ajánlott fel a Monarchia történeti kutatására, hogy ezen soknemzetiségű állam problémáinak összegyűjtésével „új, nemzetek feletti Európai felépítéséhez nyújtson segítséget”. A fenti érdeklődés hatására alakultak ki Európában és Amerikában a Monarchia történetírásának központjai, megkezdődtek a szintézis előkészítésének munkálatai. A vállalkozás finanszírozását később az osztrák kultúr kormányzat vette át. A 14 kötetre tervezett monográfiából 1973-ban jelent meg az első, a gazdaságtörténeti kötet. Az elkövetkező kötetek készítéséhez már a Lajtán túlról is felkértek történészeket. A kötetek előnye, hogy szerzőként jól megférnek benne az egymással eltérő dualizmus-felfogások. A magyar–osztrák dualizmus-szemlélet alapvető különbsége az — állapította meg az előadó —, hogy a magyarok 1848-cal összefüggésben tárgyalják a kiegyezést, míg az osztrákok a közigazgatási vereség kapcsán. Az osztrák történetírás általában elsiklik a kiegyezési rendszer osztrák parlamenti viszonyokra gyakorolt pozitív hatása felett. A magyar és osztrák történészek rendszeres munkakapcsolata azonban lehetővé teszi e vitatott pontok megbeszélését, s közös forráspublikációk és egy tervezett osztrák–magyar történeti évkönyv kiadását is.

A szomszédos népek történetírásának elemzését Szarka László előadása zárta „A történelmi Magyarország képe a szlovák történetírásban” címmel. Az előadó háromféle megközelítést különített el a szlovák történetírásban. Az egyik időről-időre felerősödő tendencia a szlovák történelem dehungarizálását tartja a leginkább célravezető eljárásnak, amely a magyar kontextus elhanyagolásával, a mai Szlovákia területén kívül történt események figyelmen kívül hagyásával igyekszik célt érni. A másik — leggyakoribb — megközelítés az ad hoc territorialitás elvének rendező principiumként való elfogadását jelenti: a mai Szlovákia egyfajta örök kategória, jó esetben bevallott és szándékos anakronizmusként jelenik meg ebben a felfogásban és némely esetben ez a mesterséges territoriális elv a szlovák nép történetével azonosul. A harmadik elv az elmúlt negyven év osztályharc-központú megközelítésének keretei között az ún. nagy és kis történelem különválasztása volt. Ez azt jelentette, hogy az „ezeréves méh” metaforájában megfogalmazott szlovák kis történelemmel igyekezett kompenzálni a nagy történelem hiányát.

Mindegyik megközelítés közös jellemzője — Szarka László szerint — a mesterséges külsődleges szempontok alkalmazása, egyfajta különválasztás, kirekesztés, a sokszínű történeti valóság és a reális historikum tisztelete helyett. A legújabb szlovák munkákban helyel-közzel megszületni látszik a korábbi megközelítések kritikai felülbírlata is.

A nap záróelőadását *Juhász Gyula* tartotta, összefoglalva a magyarságkutatás legfontosabb szempontjait és jelenlegi irodalmát. A magyarságkutatás komplex műfajával az 1970-es évek végén egy, a Gorkij Könyvtárban működő munkacsoport kezdett foglalkozni, melynek tagjai fontosnak tartották e témában a dokumentumgyűjtés megindítását. Ezután a Történettudományi Intézet — egy kiemelt társadalomtudományi téma keretében — végzett felméréseket e témában, majd 1985-ben létrejött ezen kutatások önálló tudományos intézete, a Magyarságkutató Intézet, amely céljával megbízható adatbázisok kiépítését és a határon túli magyarok életének és történetének komplex vizsgálatát tűzte ki. A munka országos koordinálásában és finanszírozásában nagy segítséget jelentette az ekkor induló TS 4/5 megjelölésű kutatási főirány is. Az intézetnek rövid időn belül sikerült országos, a határokon túlra is kiterjedő kutatói hálózatot létrehoznia — foglalta össze a magyarságkutatás hazai történetét *Juhász Gyula*. A Magyarságkutató Intézet (ma Közép-Európa Kutató Intézet) munkatársai kiindulópontnak tekintették a fenti téma szaktudományos megközelítésének fontosságát, ami annál is inkább nehéz — fejtette ki az előadó —, mert a népi kultúra mítoszai és téveszméi szoros kapcsolatban állnak a nemzeti identitás kérdéseivel, sokszor erősen érzelmi töltésűek. A környező országokban (miként erre Szász Zoltán, Niederhauser Emil, Szarka László előadása is utalt) gyakori jelenség a múlt „fabrikálása”, a nép pozitív érzelmeihez igazítása, s így kitalált, mitizált történelemkép megalkotása. A magyarságkutatás elkötelezettjei azonban — hangsúlyozta *Juhász Gyula* — források feltárására épülő, ellenőrzött tények, adatok alapján kívánják múltunkat szóra bírni. E célkitűzések jegyében dolgozott és dolgozik ma is az intézet.

A magyarság életére vonatkozó történeti, szociológiai, néprajzi témákban a Közép-Európa Kutató Intézet Archívuma ezres nagyságrendben birtokol csak részben publikált tanulmányokat, történeti munkákat. Az elkészült művek egy részét az intézet „Magyarságkutatás Évkönyve” c. periodikájában, illetve a „Magyarságkutatás Könyvtára” c. mára már 11 kötetre rúgó könyvsorozatában jelentették meg.

Az ünnepi ülészak második napja díjátadással kezdődött. A társulati életben kifejtett áldozatos munkájáért a *Magyar Történelmi Társulat emlékérmét* kapta meg T. Mérey Klára, Kutasi László, Porcsalmy János, Szabolcs Ottó és Rozsnyói Ágnes. A fiatal történészek közül Feitl István és Rainer M. János szakmai tevékenységét jutalmazták a *Károlyi Mihály-díjjal*. *Ránki György-díjat* kapott a magyar történetírás eredményeit külföldön sikeresen népszerűsítő Bak János (Vancouver).

A második nap előadásai a hazai történetírást s annak egy-egy speciális ágát (gazdaságtörténet, helytörténet, hadtörténet stb.) vizsgálták, egybevetve a társulat 125 éves tevékenységével. *Benda Kálmán* az előadásokat bevezetve visszautalt a társulat nevezetesebb évfordulóin elhangzott elnöki értékelésekre. A megalakulás 10. évfordulóján Horváth Mihály elégedetten állapíthatta meg — hangzott el a megnyitóban — a tagság számának gyarapodását, a nagy forrásfeltáró munkák megindulását. A 25. évfordulón Szécheny Antal gróf elnök már az adatok feldolgozására, a 18–19. sz. történeti feltárására helyezte a hangsúlyt. A 40. évfordulón elhangzó elnöki beszámoló a népszerű, a szélesebb közönség számára is érthető tudományos munkák hiányát jelezte. Az alakulás 50. évében gr. Klebelsberg Kunó elnöki beszédében a 18–19. sz. rendszeres kutatását igényelte, kiterjesztve azt a szűk esemény-

történeten túli területekre is. Az 1947. évi 80. évforduló megrekedést, rezignáltságot tükröz a jelenkori olvasó szemében. 1967-ben, a társulat centenáriumi ünnepségén az elnöki beszámoló az előző száz év történetírását, mint az uralkodó osztály érdekeit kiszolgáló ideológiát marasztalta el. Ezzel magyarították a közönség történelem iránti érdeklődésének mérséklődését. A 25 évvel ezelőtti értékeléssel szemben, jelenleg jóval több pozitív vonást tudunk felsorolni a társulat hagyományait vizsgálva — állította Benda Kálmán —: jelentős történeti irányzatok indulásának segítését, a népszerűsítő jelleg erősödését, a nemzeti érzés fejlődését.

A társulat, a történettudomány és a közönség kapcsolatának európai és magyar vonatkozásait vázolta fel — a megnyitó szavai után — *Glatz Ferenc*. Az előadó áttekintette a 19. sz. közepétől a jelenkori európai és a magyar történettudományos intézményrendszer kialakulását, majd ugyanezek intézményes elhelyezkedését a társadalmakban. Megállapította, hogy az európai társadalomtudományi mozgalmakban a történettudomány mindenhol vezető szerepet játszott. Segítette ezt a szerepet a helyi értelmiség, a kialakuló művelődési adminisztráció, a középosztály történeti érdeklődése. Ezen intézményrendszer kialakulása nyomán létrejött az a társadalmi réteg, amely a nemzeti állam élményéből táplálkozva létrehozta a nemzeti művelődés eszményrendszerét. A történelem (az állampolgári ismeretek részeként) első számú ideológiai funkciót kapott, s ezen belül a nemzeti történelem a nemzeti-állami identitás „ragacsanyaga” lett. Szerves, elengedhetetlen tartozéka volt ennek mind Európában, mind Magyarországon az egyleti élet megindulása, szakmai folyóiratok megjelenése, konferenciák rendezése. Új intézményes szakmai műhelyek alakultak az iskolákban és az egyetemeken, valamint a közgyűjteményekben is, felügyelve a professzionálissá váló szakma érdekvédelmére. A történelem iránti széles körű érdeklődés egészen a 19–20. sz. fordulójáig tartott, amikor az ipari forradalom élményének hatására a történettudományra odafigyelő közönség száma megcsappant. Helyébe a technikai kérdések iránti közfigyelem lépett. A történeti társulatok Európa-szerte szűkkörű szakmai csoportokká váltak, s a belső szakmai problémák felé fordultak. A tudomány konzervatívabb lett, nem tudta feldolgozni a technikai-társadalmi újdonságokat.

Ezen a ponton azonban Magyarország eltérő fejlődést mutatott — állította az előadó. 1920 után a magyar közéletben újból erőteljes virágzásnak indult a történelem iránti érdeklődés. Az okok között a trianoni sokk és az azt követő forradalmak szerepeltek. A történelem ugyanis a politikai élet terén felhasználható ideológia maradt, s az állam magát a társulatot is ideológiai fórumnak tekintette — nem csekély anyagi áldozatot hozva működtetésével. A támogatásra szükség volt, hiszen az előző évtizedek kultúrafenntartó ereje, a középosztály, teljesen lehanyatlott. 1945 után — miközben Nyugaton az új kultúráközvetítők: a sajtó, a film, a kiállítás stb. újabb tömegeket csábítottak el az egyleti élettől — Magyarországon a 20-as évekhez hasonlóan historizáló történeti program tartotta életben a közönség érdeklődését. Természetesen a módszer volt hasonló, nem a tartalom. Az állami dotáció kiszélesedésével a történetírás az állami propaganda részévé vált.

1956 után megújult a társulat munkája. Bevonta tagjai sorába a tanári, levéltárosi, muzeológusi szakma képviselőit is. Az új lehetőségek azonban gyakorta a Kádár-rendszer politikai tisztségviselőivel megkötött kompromisszum eredményei

voltak. A tiltások, tabutémák azonban fokozták a sokszor nem szakmai közvélemény érdeklődését is. A jelen problémája — a rendszerváltás után — ezen érdeklődés megőrzésének módja, a társulat további szerepének átgondolása lehet — zárta előadását Glatz Ferenc.

Ez követően *Diószegi István* a magyar témájú történetírásnál sokkal „mostohább sorsú” egyetemes történelemkutatás utóbbi ötven évét vázolta fel. E területen mindig is a létjogosultságért vívott küzdelem dominált. Neves történelemszövegek közül is sokan (pl. Szekfű Gyula) értéktelennek tartották a magyar történetírás ilyen irányú próbálkozásait, s csak speciálisan egy-egy tudományterületre (pl. művelődéstörténet) vagy régióra (pl. a körülöttünk élő nemzetek története) vonatkozóan ismerték el az egyetemes kitekintés szükségességét. Az, hogy hiányzott a hagyomány, az iskolateremtő tudósok csoportja — valamint a külföldi ösztöndíjak elzártsága és a tudománypolitika érdektelensége — egészen az 1960-as évekig fékezőleg hatott az egyetemes történeti kutatásokra. Az évtized végétől azonban megélné vált az érdeklődés, tért hódított az a nézet, mely szerint egész Európára kiterjedően szükséges a kutatások megindítása. Hiszen — ahogyan Makkai László 1983-ban kifejtette — a kis nemzetek történelmüket „kényszerűen” az egyetemes történeti folyamatok részének kell hogy tekintsék. Az 1970-es évekre kialakultak a személyi feltételek, bővültek az egyetemi státuszok, s az ösztöndíjak is. Mára már mind a hazai, mind a nemzetközi tudományos közvélemény elismerően adózik az e témában megjelent és megjelenő hazai kutatási eredményeknek — s ezt Diószegi István a hazai egyetemes történetírás legfontosabb eredményének tartja.

Mind a hazai, mind az egyetemes történetíráshoz kapcsolódott Gyimesi Sándor referátuma a regionális gazdaságtörténetírásról. Az előadó három csoportba sorolta a régiókat. Az első az országcsoportokat átfogó, ún. makrorégió-kutatások, melyek természetüknél fogva egyetemes megközelítésűek. Nálunk az ilyen kutatások többsége a Magyarországgal szomszédos népekkel foglalkozik. A hazánkhoz kapcsolódó ilyen jellegű régiókat általában a világtörténeti folyamatok Magyarországon való érvényesülését, összehasonlító vizsgálatokat, illetve Kelet-Európa-kutatásokat jelentenek. Ez utóbbi egyben a régiókat második nagy csoportja. E kérdés már számos vita témája volt, egyes kutatók Kelet és Nyugat szembeállításából vezetik le az eltérő sajátosságokat, mások három csoportra osztják e területet (Kelet-, Közép-, Nyugat-Európa). A gazdaságtörténeti régiókat harmadik tagját az országon belüli egységek kutatása adja. A gyökerek a földrajztudomány és a néprajz történeti iskolájában, valamint a helytörténetírás eredményeiben rejlenek. Ide tartoznak pl. a megye-város-tájegység kutatások, egy-egy történeti jelenség helyi megjelenésének vizsgálata. A regionális kutatások fontos adatokat, újfajta látásmódot, a sokféle megközelítés számtalan előnyét hozzadják felszínre.

A történetírás hasonlóan specifikus ágának, az agrártörténetírásnak hazai kialakulását és jelenkori eredményeit ismertette *Orosz István*. A jogtörténet és a politikatörténet mellett háttérbe szoruló gazdaságtörténet-írás (s ennek részeként az agrártörténetírás) a 19. sz. utolsó harmadában alakult ki Magyarországon. Valódi megszületése a Magyar Gazdaságtörténeti Szemle megjelenéséhez, Tagányi Károly nevéhez fűződik. Ma már a Mezőgazdasági Múzeum és az 1990-ben alakult Magyar Agrártörténeti Társaság is munkálkodik e terület kutatási eredményeinek összefogá-

sán. Az előadó részletesen ismertette a két világháború között kibontakozó, majd a 60-as években újra fellendülő településtörténet (benne pl. a falu, a magyar mezőváros, a tanya) eredményeit; a szántóföld és az ártéri gazdálkodás fő vonulatait bemutató munkákat; a különböző növénykultúrák szerepét feltáró monográfiákat; az állattenyésztéssel, a gépesítés történetével, a táplálkozás néprajzi-történeti vonatkozásaival foglalkozó tanulmányokat csakúgy, mint a hagyományosan feltárt uradalomtörténet, s a paraszti termelés és társadalom megismerését célzó kutatások sorát. Mindez azt igazolja — mondta Orosz István —, hogy az agrártársadalmak hétköznapi életét vizsgáló történetírás eredményei helyet kérnek maguknak a hagyományosabb történetírói munkák mellett.

A délelőtti szekció előadásaihoz *Sándor Gabriella* Fejér megyei pedagógus szolt hozzá. Véleménye szerint a társulat jelenlegi nyitottsága a tanárok felé (Szabolcs Ottó munkájának köszönhetően) nagyon hasznos, és ha az elhangzott előadások anyaga írásban is hozzáférhetővé válik, a konferencia az oktatás területén is használható.

A délutáni előadássorozatban folytatódott a hazai történetírás egyes ágainak elemzése. *Borsányi György* előadásában összefoglalta az utóbbi négy évtized történetírásának s ezen belül a párttörténetírásnak jellegzetes vonásait. A rendszerváltozások a múlt átértékelésével járnak — mondta az előadó. Ez történt 1945-ben is, de 1948-tól 1956-ig ez az értékelés már jellegzetesen negatív vonásokat hordozott: megjelentek a marxista-leninista történeti klisék, s miután a hatalom az írás büvös erejében hitt, minden kiadott művet összhangba kellett hozni a hivatalos ideológiával — s ez eltüntetett minden egyéni vonást e művekből. A munkák hangneme (szakmaiságukat elvesztve) a publicisztika és a politikai pamflet hangneméhez közelített, preferált téma volt a népnymor, a népi ellenállás és az éppen aktuális ellenség „kutatása”. A történetírás elszakadt olvasóitól, hiteltelenné vált. Az 1960-as évek közepén indult meg egyfajta (a többi előadó által is említett) „ideológiai erőzió”. Dokumentumkötetek, forráspublikációk, külpolitikai, gazdasági, kulturális témák feltűnése jelezte, hogy a történészek újra visszatáltak egyéni hangjukhoz. A párttörténetírás sajátos helyet foglalt el történetírásunkban. Közvetlen pártellenőrzés alatt, szervezetileg is elkülönülve, a munkásmozgalom történetére vonatkozó „monopólium” birtokában működött. Legfőbb feladata volt a hatalom történeti kontinuitásának bizonyítása, ehhez kapcsolódott az SZDP szerepének eltitkolása s az illegális KMP jelentőségének irreális eltúlzása. Némi lazulás, csendes átértékelés e területen is az 1960-as években indult meg — állította az előadó. De továbbra is erősen tartották magukat a tabutémák (pl. a harmincas évek moszkvai magyar emigrációjának története, Demény Pál mozgalma stb.), maradt az ellenőrzöttség és a Párttörténeti Intézet cenzor-szerepe. Az előadó szerint az 1970–80-as években nőtt fel az az új kutatói gárda, amely a modern történeti módszerek ismeretében kilépve a szorosán vett munkásmozgalomtörténet kereteiből, e témát is a magyar történetírás részévé tudta emelni.

Borsányi György előadását *Szabó Miklós* követte „Az eszmetörténet néhány problémája” c. a jelen politikai és történeti kérdéseit boncolgató előadásával. Miként a 70-es években a közgazdászok, majd a filozófusok és a szociológusok képezték a hazai véleményformáló elitet, jelenleg — állapította meg Szabó Miklós a hallgatóság

nem kis derűtségére — e szerepet a történészek töltik be. Magyarországon mindig a politikai kultúra része volt történeti példázatokban kifejezni az éppen aktuális helyzet jellemzőit. Ez azonban hátráltatja, visszavetheti a „valódi”, nem historizáló szaktudományos fejlődést. Érdekes paradoxon, hogy miközben a történészek ilyen fontos politikai szerepet töltenek be, mégis elmaradt a Kádár-rendszer értő-igazságos kritikája, pedig ebből táplálkozhatott volna az új hatalom ideológiája (mint ahogyan az előző korszakok kritikáját 1850-ben Kemény Zsigmond vagy az első világháború után Szekfű Gyula elvégezte). Az előadó szerint a hiányzó értékelés oka az, hogy a magyar társadalom nem fordult szembe — mivel nem alakult ki forradalmi helyzet — a Kádár-rendszerrel, azaz nem érezte úgy, hogy annál rosszabb nem lehetséges (miként 1956-ban ezt érezte). A felülről közvetített rendszerváltás nem teremtett társadalmi bázist az előző rendszer bírálatához. Ehelyett a politika színterén megjelent a historikum és a historizálás, a történeti mitológia 1945 előtti hagyománya.

A politika képviselőit is érdeklő szaktudományos téma, 1956 története, melynek újabb irodalmát *Litván György* tekintette át. E témáról már a rendszerváltás előtt itthon és külföldön is számos — egymással ellentétes — kötet jelent meg a hivatalos pártirodalomtól az emigrációs munkáig. 1988–89 után (a szaktudományos megközelítés lehetőségének megteremtésével) sorra jelentek meg a hazai nagy dokumentumpublikációk a forradalom megnyilatkozásairól (sajtó, rádió, rölapok stb.), majd az emigráns Irodalmi Újság reprintje, s a brüsszeli Nagy Imre Intézet folyóiratanyagának válogatott kiadása. Fontos kötetek olvashatóak már az előzményekről (irodalmi mozgalmak, Petőfi-kör) is. Egyes folyóiratok (História, Társadalmi Szemle, Múltunk, Világosság, Holmi) a nagyközönség előtt eddig ismeretlen dokumentumokat publikáltak. Két nagyobb kötet külföldön jelent meg, s a francia és az amerikai külügyi iratokból közöl válogatást. A dokumentáció szintjén még feltárás előtt állnak a szovjet levéltári anyagok, a Szabad Európa Rádió 56-os adásainak szövegei, s szükség lenne a magyar párt-, katonai és egyéb iratok teljes kiadására. Számos alapidokumentum (mint pl. Nagy Imre snagovi naplója) is kiadásra vár. Összességében azonban a forradalom nemzetközi összefüggései tisztázottabbak, mint a belső történések és erőviszonyok alakulása — állapította meg *Litván György*. Természetes, hogy e témában a vita tovább folytatódik. A történetírás feladata — az előadó szerint — ebben a helyzetben az események, tények, a fellelhető adatok rögzítése, a forradalom történetének társadalomtörténeti, szociológiai jellegű megírása.

Visszatérve a történettudomány ágaihoz, a hadtörténetírás utóbbi 50 évről *Rázsó Gyula* tartott előadást. Az ilyen típusú kutatások a 19. sz. végén a Hadtörténeti Közlemények megindításával kezdődtek, és a két világháború között már európai szintű kutatói gárdával büszkélkedhettünk. 1945 után a fejlődés megszakadt, s csak a Kádár-korszakban indult újra s integrálódott a történetírásba e tudományág a Hadtörténeti Intézet és a Zrínyi Akadémia hadművészeti tanszéke létrehozásával. A marxista történetírás paradoxona volt e területen a szocialista hazafiság és az internacionalista hagyományok nehezen összeegyeztethető, de kötelező történeti megjelenítése. Kötelező témának számítottak az ősi ellenség — a német hódító — elleni küzdelmek, a törökellenes harcok, a parasztmozgalmak, 1848–49, és a második világháború idején megvalósuló ellenállási mozgalmak és partizánharcok története.

Ritkán kutatták azonban (a török kor kivételével) a két világháború között oly sok eredménnyel vizsgált középkort. Az 1960-as évektől kezdve viszonylagos szabadságban dolgozhattak az e területen működők. Egy-két tiltott témától eltekintve (mint pl. 1956) viszonylag szabadon írhattak, kiépíthették kapcsolataikat nyugati kutatókkal. Ennek eredménye, hogy az 1988–90. évi váltás nem okozott túl nagy nehézséget e területen. Rázsó Gyula beszámolt róla, hogy jelenleg a Hadtörténeti Intézet kutatói gárdája a magyar hadtörténet teljes feldolgozására készül, s tervezik egy német nyelvű kötet kiadását is e témában.

A helytörténetírás eredményeit *Szakály Ferenc* foglalta össze. Az előadó szerint e területi elv alapján szervező történeti munkálkodás és kiadás a történetírás húzóágazata, s egyben az utóbbi évtizedek legeredményesebb vonulata. Teljesítménye csak a dualizmus kori teljesítményekhez mérhető. Sokban hozzájárul az élénk hazai történeti érdeklődés ébren tartásához. A történetírás ezen válfaját a dualizmus idején vármegyénként helyi egyletek gyökerezítették meg, e civil szerveződések már a két világháború között bomlásnak indultak, 1949 után pedig már tudatosan szorították vissza őket, hiszen a helytörténetírás alapjaiban ellentétes a sablonokra építő kommunista beállítottsággal, jellegénél fogva a sokszínűség, a különbözőség dicséretére, a pozitív lokálpatriotizmusra épített. A visszaesés után az 1960-as évek közepétől indult meg újra e témában is a kutatás, s hamarosan divattá, megyei–városi szintű „vetélkedések” szereplőjévé vált a helyi történet. Megyei múzeumi, levéltári, könyvtári évkönyvek, rangos kiadványsorozatok, kb. 3–400 monográfia, 9 ezer körüli tanulmány, cikk jelezte ezt a fejlődést. E területre vonult vissza a forráskiadás, s itt eredményesebb volt, mint a központi kiadványokban. Érdekes körülmény, hogy a helytörténeti kiadványok nagy többségét hivatásos történészek készítették s igen kevés a „műkedvelő”. Paradoxon, hogy mindezek ellenére a hivatásos történetírás mennyire megfelel ezek a művekről. Pedig ezek a munkák — ha felfedezik őket — többségükben a jövő számára sok értékes és értékelendő mozzanattal, remek esettanulmányokkal gyarapíthatják történetírásunkat — mondta *Szakály Ferenc*.

Az előadássorozat befejezésekképpen két hozzászólás hangzott el. *V. Susarin* Tofik Iszlamoov előadását egészítette ki. Szerinte a birodalmi eszme legszélsőségebb árnyalatát, a betiltott „Nemzeti Megmentés” mozgalma képviseli, amely a Szovjetunió teljes helyreállítására törekszik; a legmérsékeltebb irányzat főleg Oroszországon kívül található (képviselői közé tartozik a kazah Nazarbajev), ők az államok függetlensége mellett központi gazdasági irányítást igényelnek. A veszélyeket rejtő birodalmi eszme centrumát képezi a Gorbacsov nevéhez fűződő alapítvány. Ők az orosz hadsereg köztársaságokbeli jelenlétét stabilizáló tényezőnek tekintik. A társulat Pest megyei titkára, *Szabó Imre*, hozzászólásában felhívta a figyelmet a tanári tagozatra, s *Szakály Ferenc* szavaira hivatkozva hangsúlyozta a tanárok munkálkodásának fontosságát a helytörténetírás területén.

A délutáni ülészak elnöke, *Diószegi István*, zárszavában reményét fejezte ki, hogy a kétezer fős tagsággal rendelkező társulat továbbra is keretet és lehetőséget fog teremteni a legújabb szakirodalmi eredmények népszerűsítésére. A tagság aktivitása és jelenléte igazolja — mondta *Diószegi István* — a társulat e fontos közéleti szerepét.

ÖSTERREICH IM HOCHMITTELALTER (907 BIS 1246).

Red. Anna M. Drabek.

Veröffentlichungen der Kommission für die Geschichte Österreichs. Bd. 17.

Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1991. 575 l. 10 tb., mellékletek.

AUSZTRIA A VIRÁGZÓ KÖZÉPKORBAN. 907–1246.

Reprezentatív akadémiai országtörténet megírása Ausztriában sem megy könnyebben, mint Magyarországon. Az 1959 óta folyó előkészületek eredményeként Alphons Lhotsky „Geschichte Österreichs seit der Mitte des 13. Jh. (1281–1358)” c. kötete még 1967-ben megjelent. 1980-ban 18 szerző együttműködése gyümölcseként jelen kötet, míg a római kori, illetve a koraközépkori kötetek még tovább is váratnak magukra.

A kötet szerkezete magának „Ausztriának” a történelméből következik, még a tematikus fejezetek is a történeti régiók és tartományok szerint tudják csak mondandójukat elrendezni. Már magának az Ausztria névnek is külön történelme van, a 818-tól előforduló Oriens, Orientalis plaga, Orientalis terra stb., majd 1015-től Osterriche, mígnem 1147-ben először tűnik fel a marchiones Austriae megnevezés. A kötet olvasójának is résen kell lennie, hiszen az „Österreich” szó éppúgy előfordulhat „in seinem politischen Gehalt” mint „Bezeichnung eines Raumes” értelemben. A kötet a mai Ausztria területén követi nyomon a történeti fejlődést, az egyes tartományok kialakulását vagy éppen még a kialakulást megelőző időszakot. Ez utóbbi főleg a nagyfokú politikai megosztottságot mutató későbbi Voralbergre és Tirolra vonatkozik. Ennek megfelelően az áttekintésből kimarad a középkorban mindvégig Magyarországhoz tartozó Burgenland, bár többször utalnak rá, illetve, Krajnának és Dél-Tirolnak a ma nem Ausztriához tartozó részei. Az időbeli tagolás a keleti őrgrófság és a Babenberg dinasztia története szerint alakul: a 907. évi pozsonyi csatától a dinasztia fiágon való kihalásáig, 1246-ig. (Noha gyakorlati megfontolásokból, A. Lhotsky könyvének időhatárai miatt ezen sokszor túllépnek). Maguk a szerzők is elismerik, hogy a Babenberghez kötődő periodizáció számos tartományban teljesen értelmetlen, ám a közkeletű felfogás szerint Ausztria két dinasztianak köszönheti születését: a Habsburgoknak és az előtük uralkodó Babenbergeknek.

Siegfried Haider és Heinrich Fichtenau a korszak nem okleveles (consuetudines, nekrológiumok, legendák, évkönyvek, krónikák, stb.) és okleveles forrásaihoz nyújt bevezetőt. S. Haider megállapítja, hogy a történetírásban, az annalesekben érdekes módon nem keltett nagyobb visszhangot az osztrák őrgrófság kiválása Bajorországból 1156-ban. A Babenberg tartományépítő tevékenységének köszönhetően a helyi tartomány-tudat ébredésének mind több jele fedezhető fel a 12. század második felétől, miközben ezzel párhuzamosan csökken az érdeklődés a birodalmi események iránt. Teljesen érthető, hogy a Babenberg dinasztia családi kolostorában, Melkben születnek az első, a dinasztival foglalkozó történeti művek. Hasonlóképpen Melkhez fűződik egy eredetileg 1123-ig, majd 100 másoló kéz munkája eredményeként 1564-ig folytatott s máig fennmaradt annales kézírata. Azonban meg kell jegyeznünk, hogy az 1241. évi ausztriai mongol betörés problémája, Narbonne-i Ivo levelének forrásértéke megérdemelt volna egy rövid kitérőt.

H. Fichtenau számunkra is figyelmet érdemlő módon számol le az ausztriai korai dokumentumokra vonatkozó „katasztrófa-elmélettel”, azzal ti., hogy a fennmaradt 10. századi oklevelek alacsony számáért a kalandozó magyarok pusztításai lennének a felelősek. Ezzel a véleménnyel szemben a helyi társadalomfejlődésre utal, s egy hosszabb távú folyamat keretei közé helyezi el az oklevelek számának változásait.

A legtöbb magyar vonatkozás Karl Brunner fejezetében található, amely az osztrák Dunavidék magyar honfoglaláskori történetével foglalkozik. Valóban nem véletlen, hogy a kötet a térség középkori történetét a magyar honfoglalástól, illetve a pozsonyi csatától tekinti át, mivel ezzel a térségben bizonyos hatalmi konszolidáció, a magyar és német érdekszférák legalábbis átmeneti elhatárolódása következett be. K. Brunner, hála Csáky Mórítz professzor közreműködésének, jól ismeri a legújabb magyar szakiro-

dalmat (Györffy Gy., Kristó Gy., Szűcs J., Bartha A., Dienes I.) s nem sok újjal lehetne kiegészíteni a fejezetet.

Heide Dienst a Babenbergeek őgrófságának kezdeteiről szólva részletesen tárgyalja a Magyarország ellen indított birodalmi hadjáratokat 1030 és 1108 között, beleértve a közben létesített magyar Mark-ra vonatkozó adatokat is. Stájerország kezdeteiről szólva Fritz Posch is érinti e korszak magyar-német kapcsolatait, külön bemutatva a magyar-német határváltozásokat 955 és 1043 között. (vö. *Südostforschungen* 22, 1963).

Alfred Ogris Karinthia-fejezete látványosan illusztrálja, hogy a Babenbergeekhez igazodó periodizáció mennyire nem alkalmas a tartományok mindegyike számára. Elég, ha csak annyit jegyzünk meg, hogy az Eppensteinerek 1077 és 1122, majd a Spanheimerek 1122 és 1269 között uralkodtak, s éppen 1246-ban semmi említésre méltó nem történt. Némiképpen hasonló a helyzet a Heinz Dopsch által frott Salzburg-fejezettel is, ahol az egyes érsekek tevékenysége és uralkodása a meghatározó. Így például Gebhard működése, mint a pápa támogatója az investitúra-harcok idején, vagy még inkább Eberhard II. érsek, a „salzburgi tartomány apjának” tevékenysége. Őt császárhű brixeni püspökként választották meg érsekké 1200-ban, s nagy részt vállalt a területiális felségjogok megszerzésében Salzburg számára a császári hatalom rovására, az önálló salzburgi tartomány kereteinek és szervezetének a kialakításában, a központi igazgatás megszervezésében, a sóbányászat és sókereskedelem fellendítésében.

Alois Zauner az Ennsen túli vidék bemutatásakor, Karl Lechner nyomán, merészen a Nibelungenliedre támaszkodva valószínűsíti a 10. század első felében egy az Ennstól keletre fekvő magyar fennhatóságú német Mark létét. I. Henrik bajor herceg 947. évi, a Tiszáig elért betörésének említésekor valószínűleg valami félreértésről lehet szó.

Heinrich Appelt fejezete a Babenbergeek osztrák hercegségéről (1156) szintén több szállal is kapcsolódik a magyar történelemhez. Jogtörténeti szempontból igen érdekesek fejtegetései a Babenbergeek és a német-római birodalom közti vazallusi viszony jogi természetéről, az ún. Privilegium minus elemzése, a hamisítás, ill. interpoláció kérdésének tisztázása (a libertas affectandi, a katonai kötelezettségek értelmezése) s magának a hercegségre emelés ünnepélyes szertartásának a bemutatása.

Ezzel időben egybeesik, hogy II. Henrik Jasomirgott székelyét Bécsbe helyezi át, ami egyébként addig jelentéktelen hely, s elsőként éppen egy magyar kalandozás kapcsán fordul elő a történeti forrásokban 881-ben („ad Weniam”). A település tekintélyének emelésére megalapítja a Schottenstiftet, s Regensburgból népesíti be, hogy így az átutazó kereskedőknek hospitiumot biztosíthassanak. A kizárólagos tartományúri fennhatóság Bécs számára kivételes jogi és gazdasági lehetőséget teremtett, s ennek következménye lehet a rövid időn belüli jelentős népességnövekedés és a kereskedelem fellendülése. (A 13. század közepén 1000 háza és talán 10 ezer lakosa lehet). A kedvezőtlen egyházi fogadattal ellenére a Tankréd szövetségének tekintett Oroszlánszívű Richárd foglyul ejtése és az érte kapott hatalmas összegű váltságdíj nem kis mértékben biztosította a város fejlődését, Bécs bővítését, Bécsújhely kiépítését. Miután VI. Lipót stájer herceg vette át az osztrák hercegséget (1198), 1206-ban már püspöki székhellyé igyekszik Bécsset tenni, arra való hivatkozással, hogy „post Coloniam una de melioribus Teutonicis regni rubibus esse dinoscitur”. A város nemcsak Lipót herceg lovagi felővezetésének volt tanúja (1200), hanem jelentős negyedekkel is gazdagodott (Hohe Markt, Neuer Markt) valamint 1221-ben a kereskedelmet tovább ösztönző Wiener Stadtrechtet nyerte el. II. Frigyes bécsi ostromgyűrűjéből pedig arra lehet következtetni, hogy városfalak emeléséhez is hozzáálltak Lipót alatt. Csak azért tértünk ki Bécs szerepére részletesebben, mert ennek a magyar historiográfia szempontjából is jelentősége van. A magyar Anonymus ugyanis Gesta Hungarorumjában jellemző módon a Duna mentének nyugati városai közül nem Bécsset, hanem Regensburgot említi. Ez igen fontos datálási szempont, amit egyébként a német irodalomtörténet is figyelembe vett Meister Otte Eraclius c. műve korának megállapításakor. H. Appelt fejezetében leírtak alapján feltehető, hogy 1200 után egyre kisebb a valószínűsége annak, hogy a növekvő jelentőségű Bécsset Magyarországról nézve figyelmen kívül hagyják. Az osztrák hercegség királysággá tételének 1245. évi tervét is érdekes jogi fejtegetésekkel világítja meg, noha a kortársak e tervet szinte egyáltalán nem kommentálták.

A kötet kevesebb közvetlen magyar vonatkozást kínál, de módszertanilag annál tanulságosabb fejezetei szólnak a művelődéstörténet, egyháztörténet, társadalomtörténet egyes kérdéseiről. Így Floridus Röhrig pontos képet rajzol az egyes tartományok egyházszervezetéről, a tartományurak és az egyház viszonyáról, a szerzetesrendek megtelepedéséről, a plébániahálózat kiépüléséről. Fritz Posch településtörténeti és népességtörténeti szempontból vizsgálja az egyes régiókat, megkülönböztetve nyugaton a rétoromán-alemann, a rétoromán-bajor, a norikumi-bajor, és egy túlnyomó részt bajor megtelepülést elkülönítve. A központi területeket északon és keleten öveztek az ún. kolonizációs területek (erdőségek, lakatlan határövezet), különösen a cseh és magyar határvidéken. Ez utóbbiakat határozottan a bajor elem

uralja, amely a 6. és 13. század között újabb és újabb hullámban érkezett. A gazdasági és társadalmi fejlődést bemutató fejezet (Ernst Bruckmüller, Herbert Knittler) a mezőgazdasági termeléssel, a társadalmi rétegződéssel, a városiasodással, kereskedelemmel, társadalmi mobilitással és integrációval foglalkozik. Végül átfogó képet kapunk a német nyelvű irodalomról (Fritz Peter Knapp), az építészetről, képzőművészetről, zeneművészetről (Hermann Fillitz, Rudolf Flotzinger).

A kötet szép számmal kínál tanulságokat a hazai akadémiai Magyarország történet számára is. A kötet szerkesztése leszámol az egyes szerzőknek évszázadokat juttató szerkesztési elvvel s egyúttal a politikatörténet elsődlegességéről is látványosan lemond. (kb. csak a kötet felét foglalja le). Az egyes szakterületek szakembereinek megszólaltatásával ugyanakkor érdekesebbé és szakszerűbbé is teszik kézikönyvüket. Nyilvánvaló, hogy nem utolsó sorban olyan terjedelemben kell a történelemről írni, ami még elolvasható, s talán nemcsak a szűk szakmai közönség számára. Nem mellékesen a hazai olvasó naprakészen értesül az osztrák történeti irodalom legújabb eredményeiről (mégha több esetben a valóban illusztris szerzők témájukat már évekkel ezelőtt monografikus formában közreadták is), melyek áttekintése a tartományok szerint decentralizált folyóirat- és könyvkiadás miatt nem is mindig olyan egyszerű. Jól sikerült, fontos kézikönyv.

Veszprémy László

KRATKAJA ISZTORIJA VENGRII SZ DREVNEJSIH VREMEN DO NASIH DNEJ

Otvetszt. Redaktor T. M. Iszlamov

Moszkva, 1991. Nauka, 607 l.

MAGYARORSZÁG A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL NAPJAINKIG

A könyv az oroszul olvasó közönségnek ad felvilágosítást a magyar történelemről. S minthogy ez a közönség eléggé széles, hiszen nemcsak a volt Szovjetunió területét jelenti, nem érdektelen, hogyan látja az eseményeket és azok értelmét. A magyar történelemmel foglalkozó három szerző az orosz szakemberek közt valóban a leghivatottabb a munka megírására. V. P. Susarin a középkor és a kora újkor szakértője, publikált egy monográfiát az 1437-es parasztfelkelésekről. T. M. Iszlamov elsősorban a századfordulóval foglalkozott, egyik könyve magyarul is megjelent. A I. Puskas pedig a legújabbkori magyar történelem vonatkozásában publikált több könyvet és cikket. Egyúttal a három szerző számos kollektív munkában is szerepelt, többek között a három kötetes orosz nyelvű Magyarország történetében is (1971–72). Rokonszenves előszavukban kifejtik, hogy hárman háromféleképpen írták meg a nekik jutó időszakokat, és a terjedelemnek megfelelően osztották be mondanivalójukat. Valóban érződnek különbségek. Susarin inkább a magyar etnikum történetét írja meg, bár nem feledkezik meg a nemzetiségekről. Iszlamov Magyarország történetét széles európai keretben vizsgálja, nagy figyelmet szentel a nemzetiségi kérdésnek. Puskas inkább a magyarországi belső fejlődéssel foglalkozik, csak röviden érinti a külpolitikát.

A kötet terjedelmi beosztása nyilván nem, vagy nemcsak rajtuk múlt, hiszen a Szovjet Tudományos Akadémia Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének egyik sorozatában készült, ahol egyéb kelet-európai országok rövid története is megjelent már. Ez a terjedelmi beosztás azonban még nagyon a hagyományos szovjet felfogást tükrözi, a legújabb kor iránti olthatatlan érdeklődéssel. Susarinnak a középkorra nem egészen 60 oldal jutott, a 16–17. századra alig több. A 18. századot Iszlamov kénytelen 20 oldalon tárgyalni, az 1790–1918 közti szakaszra már 150 oldal jutott. 1918-tól napjainkig Puskasnak közel 300 oldal állt rendelkezésére. A nyilvánvaló aránytalanság persze a mondanivaló súlyában is megmutatkozik.

Susarin egy fejezetben a 13. sz. derekáig, a másikkban 1526-ig mutatja be a fejlődést. Az őshaza kérdését nem tárgyalja, a magyar törzseket eurázsiai származású, a honfoglalás idejére félnomádokként ábrázolja. A magyarok itt szláv lakosságot találtak, ennek egy része hamarosan asszimilálódott. A románok vonatkozásában a szerző ismerteti a kontinuitás-elmélet érveit, meg a bevándorlási elméleteit, és úgy látja, egyik mellett sem szól döntő bizonyíték, de a bevándorlás a valószínűbb. A feudalizmus kialakulásában nagy jelentőséget tulajdonít a magyar-szláv szimbiózisnak, amely kétoldalú hatásra vezetett. Említi a halicsi és egyéb oroszországi hadjáratokat, amelyek terület- és zsákmányszerző szokványos feudális hadműveletek. Olykor tesz összehasonlításokat a korabeli orosz fejlődéssel, ezek hasznosak.

A második fejezetben a gazdasági és társadalmi fejlődést mutatja be, majd a két nagy 1437-es és 1514-es parasztfelkelést, így a politikai történetre kevés hely jut. Susarin a magyar felfogással szemben

hangsúlyozza, hogy a 15. sz. második felére erősen naturalizálódott a gazdaság. Az eseménytörténet a mágneses klikkek szembenállására redukálódik a szűk terjedelem miatt. Az 1250–1320 közötti korszakot tekinti a feudális széttagoltság korának, de nem teszi hozzá, hogy ez nem vezetett olyan széteséshez, mint a kijevi Rusz esetében. A vegyesházi uralkodókról megállapítja, hogy azok megfeleltek a mágneses érdekeinek, így viszont kimarad az Anjou-kor új arisztokráciájának a kérdése. Arról sincs szó, miért vezetett Lajos hadjáratokat Nápolyba. A későbbi Mátyás-kultusznak Susarin szerint nincs alapja, mert a király nagyon erősen kizsákmányolja a jobbág্যokat. A 15. században feltűnő bratrikok (testvérek) nem szlovákok, mint Susarin írja, hanem cseh husziták. Mindkét fejezethez tartozik egy-egy alfejezet a kulturális fejlődésről, ez elsősorban megmutatja az európai kultúrába való betagozódást, és megírja, hogy Anonymus híres munkája valójában lovagregény. Már itt jelzi a szerző az oszmán veszélyt, de utal rá, hogy ezt 1526 előtt az uralkodó osztály kevésbé vette tudomásul.

A korai újkort is két fejezetben tárgyalja Susarin, 1606-ig, illetve 1699-ig, a török kiűzéséig Magyarország területének túlnyomó részéről. Kiemeli, hogy ebben a korszakban a magyar etnikum három részre szakadt, és súlyos demográfiai veszteségeket szenvedett, ezért nőtt meg a nem magyarok száma. (A 13. sz. végére a magyarok arányát még mintegy 80%-ra becsüli) A 16. sz. végén megindult 15 éves háborút döntetlennek tekinti. Hangsúlyozza, hogy a Habsburgok elhanyagolták Magyarországot, Erdély visszafoglalására irányuló kísérleteik kudarcot vallottak. Az első fejezetnek van szépen megírt kulturális alfejezete, a reformáció jelentősége kiderül belőle. De a második fejezetben ilyen alfejezet hiányzik, így Pázmány Péter csak egy mondatban szerepel, mint ellenreformátor. Thököli felvidéki rövid fejedelemségről nem esik szó, nyilván terjedelmi okokból.

A 18. század vonatkozásában Iszlamo- és európai centrum és a periféria kettősségében helyezi el Magyarországot, érdemben a Rákóczi-felkelésről szól, 1848 előtt a legnagyobb magyarországi felkelésről. Egy újabb fejezet viszont azt mutatja be, hogyan illeszkedett be az ország a Habsburg-birodalomba, véleménye szerint a felvilágosodás Mária Terézia minisztereitől terjedt el, német interpretációban, amiben teljesen igaza van. Kiemeli, milyen fontos szerepet játszott a budai Egyetemi Nyomda a magyarországi nemzetiségek fejlődésében. II. Józsefről szólva kiemeli, hogy a magyar nemesség haladó köreiből sokan lettek hívei, de a német nyelv uralmát kimondó rendelete a legtöbbet szembeállította vele. Megjegyzi, hogy a haladó jozefinisták is a nemzetiségek elmagyarosítására törekedtek.

Egy fejezet szól az 1789–1815 közötti korszakról Iszlamo- és európai centrum és a periféria kettősségében helyezi el Magyarországot, érdemben a Rákóczi-felkelésről szól, 1848 előtt a legnagyobb magyarországi felkelésről. Egy újabb fejezet viszont azt mutatja be, hogyan illeszkedett be az ország a Habsburg-birodalomba, véleménye szerint a felvilágosodás Mária Terézia minisztereitől terjedt el, német interpretációban, amiben teljesen igaza van. Kiemeli, milyen fontos szerepet játszott a budai Egyetemi Nyomda a magyarországi nemzetiségek fejlődésében. II. Józsefről szólva kiemeli, hogy a magyar nemesség haladó köreiből sokan lettek hívei, de a német nyelv uralmát kimondó rendelete a legtöbbet szembeállította vele. Megjegyzi, hogy a haladó jozefinisták is a nemzetiségek elmagyarosítására törekedtek.

Egy fejezet szól az 1789–1815 közötti korszakról Iszlamo- és európai centrum és a periféria kettősségében helyezi el Magyarországot, érdemben a Rákóczi-felkelésről szól, 1848 előtt a legnagyobb magyarországi felkelésről. Egy újabb fejezet viszont azt mutatja be, hogyan illeszkedett be az ország a Habsburg-birodalomba, véleménye szerint a felvilágosodás Mária Terézia minisztereitől terjedt el, német interpretációban, amiben teljesen igaza van. Kiemeli, milyen fontos szerepet játszott a budai Egyetemi Nyomda a magyarországi nemzetiségek fejlődésében. II. Józsefről szólva kiemeli, hogy a magyar nemesség haladó köreiből sokan lettek hívei, de a német nyelv uralmát kimondó rendelete a legtöbbet szembeállította vele. Megjegyzi, hogy a haladó jozefinisták is a nemzetiségek elmagyarosítására törekedtek.

Egy fejezet szól az 1789–1815 közötti korszakról Iszlamo- és európai centrum és a periféria kettősségében helyezi el Magyarországot, érdemben a Rákóczi-felkelésről szól, 1848 előtt a legnagyobb magyarországi felkelésről. Egy újabb fejezet viszont azt mutatja be, hogyan illeszkedett be az ország a Habsburg-birodalomba, véleménye szerint a felvilágosodás Mária Terézia minisztereitől terjedt el, német interpretációban, amiben teljesen igaza van. Kiemeli, milyen fontos szerepet játszott a budai Egyetemi Nyomda a magyarországi nemzetiségek fejlődésében. II. Józsefről szólva kiemeli, hogy a magyar nemesség haladó köreiből sokan lettek hívei, de a német nyelv uralmát kimondó rendelete a legtöbbet szembeállította vele. Megjegyzi, hogy a haladó jozefinisták is a nemzetiségek elmagyarosítására törekedtek.

Egy fejezet szól az 1789–1815 közötti korszakról Iszlamo- és európai centrum és a periféria kettősségében helyezi el Magyarországot, érdemben a Rákóczi-felkelésről szól, 1848 előtt a legnagyobb magyarországi felkelésről. Egy újabb fejezet viszont azt mutatja be, hogyan illeszkedett be az ország a Habsburg-birodalomba, véleménye szerint a felvilágosodás Mária Terézia minisztereitől terjedt el, német interpretációban, amiben teljesen igaza van. Kiemeli, milyen fontos szerepet játszott a budai Egyetemi Nyomda a magyarországi nemzetiségek fejlődésében. II. Józsefről szólva kiemeli, hogy a magyar nemesség haladó köreiből sokan lettek hívei, de a német nyelv uralmát kimondó rendelete a legtöbbet szembeállította vele. Megjegyzi, hogy a haladó jozefinisták is a nemzetiségek elmagyarosítására törekedtek.

Egy fejezet szól az 1789–1815 közötti korszakról Iszlamo- és európai centrum és a periféria kettősségében helyezi el Magyarországot, érdemben a Rákóczi-felkelésről szól, 1848 előtt a legnagyobb magyarországi felkelésről. Egy újabb fejezet viszont azt mutatja be, hogyan illeszkedett be az ország a Habsburg-birodalomba, véleménye szerint a felvilágosodás Mária Terézia minisztereitől terjedt el, német interpretációban, amiben teljesen igaza van. Kiemeli, milyen fontos szerepet játszott a budai Egyetemi Nyomda a magyarországi nemzetiségek fejlődésében. II. Józsefről szólva kiemeli, hogy a magyar nemesség haladó köreiből sokan lettek hívei, de a német nyelv uralmát kimondó rendelete a legtöbbet szembeállította vele. Megjegyzi, hogy a haladó jozefinisták is a nemzetiségek elmagyarosítására törekedtek.

miniszterként hamarosan engedni kényszerült. Az Erzsébet királyné és Andrássy esetleges viszonyáról szóló feltételezés (Rudolf is Andrássy fia volna) minden alapot nélkülöz, de Iszlomov is csak feltételesen említi. Az 1868-as nemzetiségi törvényt negatívan értékeli, de elismeri, hogy a maga korában ez volt az egyetlen, bár azt sem titkolja, hogy Ausztria ebben is, mint mindenben, liberálisabb volt. S ezzel kapcsolatban tér ki a magyarosítás kérdésére: voltak erre erős törekvések, de azok inkább csak az ellenkezőjét érték el, a többi nemzet öntudatának megerősítését. Ugyanakkor folyt természetes asszimiláció. A gazdasági fejlődésről szóló alfejezet kimutatja, hogy az erőteljes növekedés három rugója a hitelszervezet, a vasútépítés és a mezőgazdaság. Az érem másik oldala persze a társadalom elmaradottsága, félfüadális jellege. Iszlomov részletesen tárgyalja Andrássy külpolitikáját is a nagy keleti válság idején. A munkássz-tály helyzetét és a munkásmozgalmat bemutató alfejezet kiemeli, hogy a szociáldemokrata párnak nem volt nemzeti programja. Külön alfejezetet kapott a milleneumi kiállítás. Iszlomov ezzel kapcsolatban felsorolja a mindmáig legrepresentatívabb pesti útvonal, az eredetileg Sugár-útnak nevezett út névváltozásait, Andrássy-út, majd Sztálin-út, majd Népköztársaság útja. Nem említi, hogy 1956-ban rövid ideig Magyar Ifjúság útja is volt a neve, ma ismét Andrássy-út. A kulturális alfejezet sajnos ismét rövidre sikerült, így nem tud képet adni a korszak nagy teljesítményeiről.

A dualizmus válsága c. fejezet az 1900–1914 közti időszak eseményeit mutatja be, az évtizedek óta uralkodó liberális párt választási bukását, a megalkuvó ellenzéki pártok kormányzását, majd a régi uralkodó párt visszatérését Nemzeti Munkapártként. Vezetőjét, Tisza Istvánt a szerző konzervatívnak, de kiváló államférfinak tartja. Az 1905-ös forradalom hatását talán eltúlozza a szerző, hiszen a válság már 1904-ben kibontakozott. A hivatalnok-kormány idején megkötött paktumot Kristóffy József belügyminiszter és Garami Ernő szociáldemokrata vezető közt az általános választójog bevezetéséről Iszlomov kétes és veszélyes lépésnek tartja, holott elősegítette volna a progresszió kibontakozását. Az 1908-as annexiós válságot részletesen tárgyalja, de nem említi meg az 1908-as ifjútörök forradalmat, amely pedig erősen hozzájárult az annexió kimondásához. Károlyi Mihály, mint a 48-as és függetlenségi párt vezetője itt nagyon pozitív értékelést kap.

Iszlomov utolsó fejezete az első világháborút tárgyalja 1917-ig, jól mutatja be a háború gazdasági és társadalmi hatásait. Elmondja, hogy 1914 júliusának elején Tisza István Oroszországtól való félelmében ellenezte a háborút, de végül mégis beleegyezett. Azt is elmondja, milyen sovinszta hullám uralkodott az első hetekben, a tömegek manipulációjának tipikus példája. Még a nemzetiségi pártok is hűségnyilatkozatokat tettek — de ezt el is várták tőlük. Őszinteségük kétségbevonható, tehetjük hozzá. Ferenc József halála alkalmából rövid, méltányos értékelést kapunk róla. De megint tollhiba, hogy utódja császárként volt IV. Károly és magyar királyként I. Károly — a dolog éppen fordítva volt. Váratlan módon ezen a fejezeten belül van ismét egy kulturális alfejezet, amely a századelő nagy eredményeit mutatja be, de ismét jellegzetes szovjet görccsel mint a realizmus térhódítását. Talán igaz a van Iszlomovnak, hogy az ideológiában 1867 után vákuum volt, de létezett szocialista alternatíva. Itt többet kellett volna írni a polgári radikálisokról, bár egyes képviselőikről elég szó esik. Tollhiba, hogy Bartóknak operái lettek volna (csak egy van) és hogy a Király-színház királyi, ahogy az orosz szöveg mondja, pedig csak onnan kapta a nevét, hogy eredetileg a Király-utcában nyílt meg.

Az októberi forradalom hatásáról szóló rövid fejezettel indul a Puskas által írt rész. A korszak válságos helyzetét mutatja be, de kérdéses, vajon a katonai összeomlás pillanatában a köztársaság kikiáltása és a földreform volt a legfontosabb kérdés, vagy az ország sorsa egyáltalában? Egy oldalon belül azt írja Puskas, hogy az Antant meg akarta tartani a Monarchiát, illetve nem akarta – itt jelezni kellett volna, hogy a kétféle álláspont időben különbözik.

Az 1918-as októberi forradalomról és a Tanácsköztársaságról szóló fejezetek az egymásra torlóó eseményeket mutatják be. Károlyiról annyit tudunk meg, hogy az eddigi rend fenntartását akarta – ez árnyaltabb megfogalmazást igényelt volna. A Tanácsköztársaság eredményeit pontosan sorolja fel a szerző, de a belső problémákról nem esik szó, sem a katonai nehézségekről. Puskas szerint az Antant intervenciója és a belső ellenforradalom okozta a bukást, a lemondás pillanatában a csapatok még harcoltak.

A Horthy-korszakról szóló fejezet a fehérterrort mutatja be, a burzsoá-földesúri rendszer konszolidálódását. Horthy dinasztiaalapítási kísérleteit korai az 1920-as évek elejére helyezni, Puskas maga is kifejti, milyen okonál fogva nem számíthatott Horthy arra, hogy királlyá válasszák. A trianoni békekötésről esik szó, még arról is, hogy 3 millió magyar került a szomszéd országok uralma alá, de az óriás területvesztés eloldozta sokkról nem olvashatunk, csak később esik szó a revizionizmusról és sovinizmusról. Az 1921-es nemzetvédelmi törvényt a fehérterror törvényesítésének nevezi Puskas, holott ekkorra a terror már nagyjából felszámolták, valóban konszolidálódott a rendszer. Bethlen Istvánt, aki tíz évig volt miniszterelnök, a szerző fontos államférfiúnak nevezi. Úgy tudja, hogy gazdának nevezték, és parlamenti híveit mamelukoknak, mint Tisza István idején – valójában Tisza atyjának, Tisza Kálmánnak 15 évi miniszter-

elnöksége idején járta ez a felfogás. A rendszerről idézi a KMP értékelését, amely fasisztának nevezte, de a mai magyar álláspontot is, amely szerint: ellenforradalmi rendszer. A kommunista pártról elmondja, hogy illegálisan működött, igen nehéz körülmények közt, állásfoglalásait mégis úgy idézi, mintha azok komoly befolyást gyakoroltak volna az eseményekre. A belső frakcióharcokat az emigrációban csak röviden említi, meg a Komintern beavatkozását ezekbe. Jól mutatja be a világgazdasági válság súlyos hatását, s Gömbös eredménytelen kísérletét totalitárius rendszer létrehozására. A külpolitikai útkeresést, az olasz, majd német orientácót csak röviden tárgyalja, az első bécsi döntésnél (1938) nem említi, hogy 80%-ban magyar lakosság került ekkor Magyarországhoz. A kulturális fejlődésről szóló alfejezet a tudomány alacsony színvonalát állapítja meg, ami talán túlzás. Említi Hóman és Szekfű Magyar történetét, de úgy, mintha Hóman már megírásakor miniszter lett volna, nem csupán jóval később. A zenéről szólva Bartók és Kodály áll az előtérben, a hivatalos zenei élet képviselőjeként Hubay Jenőt említi, de Dohnányi Ernő neve nem szerepel.

A második világháborúról szóló fejezet érdemben a német megszállásig tárgyalja a fejlődést, Bajcsy-Zsilinszky Endre neve csak itt kerül elő, korábbi politikai tevékenységéről nincs szó. A második bécsi döntésről szólva, ahol valóban nem csak magyarlakta területek kerültek Magyarországhoz, nem említi a Romániának Besszarábia ügyében adott ultimátumot, holott ez vetette fel egyáltalában Erdély kérdését. A szovjetellenes háború során említi a 2. magyar hadsereg kiküldését, de ennek katasztrofális vereségét nem. A nyugati béketapogatódzásokról csak röviden esik szó, érdemben valóban eredménytelenek voltak.

Magyarország felszabadítása. A népi–demokratikus forradalom győzelme a következő fejezet címe. A fegyverszüneti tárgyalásokkal kezdődik, de 1944. október 15-én az eseményeiről csak annyi szó van, hogy Horthy átadta a hatalmat Szálasinak, a fegyverszünet megkötése, a kiugrási kísérlet egyáltalában nem kerül tárgyalásra. Az új rendszer szegedi, majd debreceni kezdeteiről, az MKP szegedi kiáltványának ismertetéséről szólva nem említi a szerző, hogy az a nyugati hatalmakkal való jóviszonyt is igényelte, s ez a pont így került be a pártokat egyesítő Nemzeti Függetlenségi Front programjában is. Azt kimutatja Puskas, hogy a Szovjetunió nem volt érdekelve Magyarország Németország elleni hadbalépésében. A debreceni nemzetgyűlés és az ideiglenes kormány létrejötte után a földosztást, az agrárreformot tárgyalja viszonylag részletesen.

A következő fejezetek (A népgazdaság helyreállítása és a dolgozók hatalmának létrehozása) 1953-ig mennek el; (A népi demokrácia politikai rendszerének átalakítása. Sikerek és kudarcok; Magyarország az 1960–80-as években; A reformok és a megújulás útján) már címükben hordozzák a tartalmat, a szocialista átalakulás diadalmenetét, még ha itt-ott voltak is nehézségek. A perspektíva, amely felé ezek a fejezetek haladnak, a szocializmus alapjainak lerakása, a fejlett szocializmus építése, egy helyen még a kommunizmus alapjainak a lerakásáról is esik szó. Egyik pártkongresszusról haladunk a másikra, s megtudjuk, milyen eredmények születtek. Hogy ezek a számok mennyire reálisak, az fel sem vetődik. Ezért itt nincs is értelme tartalmi ismertetésnek, csak néhány kritikai megjegyzést teszünk.

A szerző szerint a Szövetséges Ellenőrző Bizottságon keresztül a nyugati hatalmak érvényesítették befolyásukat, holott ma már tudjuk, hogy ez a szovjet befolyás intézményesítése volt. Arról nem esik szó, hány embert vittek el hosszú időre kényszermunkára, és mikorra tértek vissza a hadifoglyok. Az 1945-ös őszi választások előtt a kisgazdapárt szovjetellenes agitációt folytatott – az adott körülmények közt erről persze szó sem lehetett, a nemzeti függetlenséget hangsúlyozta. Puskas szerint a személyi kultuszt Rákosi eleinte csak eltűrte (?), később maga is ösztönözte. Az első ötéves tervnél esik szó arról, hogy az túlméretezett volt, az iparfejlesztés a mezőgazdaság rovására ment végbe. A szövetkezetek kiépítésével kapcsolatban azért megírja Puskas, hogy a parasztsaládok egynegyede ellen bírói eljárások voltak folyamatban. Azt is elmondja, hogy a sztálini modellt vezették be, amely a szocializmus deformációja. Ez vezetett a válsághoz. Az 1956-ot tárgyaló alfejezett címe: az október–novemberi események. A magyar olvasónak az akkor emlegetett OSE (októberi sajnálatos események) jut az eszébe erről. Először polgárháborúnak nevezi, amelybe a szovjetek is belesodródnak. Később idézi az 1959-es párthatározatot, amely az egészét ellenforradalomnak nevezi, majd az 1989-eset a népfelkelésről. Az események felsorolása többnyire korrekt, bár szó van emigránsok beavatkozásáról és nyugati fegyverszállításokról – semmi ilyesmi nem volt. Mindszenty kiszabadulása után államfőként viselkedik, de hogy mikor került börtönbe, azt nem lehet tudni, a korábbi fejezetben csak monarchista nézeteiről volt szó. A forradalmi bizottságokat, munkástanácsokat csak időzójelben említi a szerző. Beszél tucatnyi szélsőjobboldal pártról, amely ezekben a napokban alakult. Bár általában Puskas kevés külpolitikai kitekintést ad, itt elmondja, hogy a Varsói Szerződés tagállamai, sőt Kína és Jugoszlávia is beleegyezésüket adták a második intervencióhoz, amely a forradalmi munkás–paraszt kormány kérésére következett be. Végül szól arról, hogy az eseményeknek mindkét oldalon voltak áldozatai, 1957–58-ban a hatóságok még nem ragaszkodtak a törvényességhez,

írja, de a represszió áldozatainak a számáról nem esik szó. Puskas szerint 150 000 ember hagyta el az országot, az általánosan elfogadott becslés a 200 000.

Abban igaza van Puskasnak, hogy a konszolidáció után a diktatúra enyhült. A szovjet–magyar együttműködést az 1960–80-as években kitűnőnek mondja. Szó esik a gazdasági mechanizmus 1968-as reformjáról, amely a tervezdálkodást a piaci viszonyokkal próbálta vegyíteni, ennek visszefékezéséről 1972-ben, és az 1978-as félrendszer szabályokról. Azt is elmondja, hogy Kelet-Európában itt volt a legnagyobb a demokratizálódás, de hogy miért és hogyan, arról nem szól. Van egy alfejezet a kulturális fejlődésről (terjedelmében több, mint az összes többi együttvéve), sok helyes megállapítással, de 1961-re teszi az általános iskola létrehozását, pedig csak reformjáról volt szó. A filmről sokkal hosszabban ír a szerző, mint a tudományról. Sok nevet olvashatunk, általában csakugyan a fontosabb írókét, művészekét. De a költők közül Nagy László és Pilinszky János hiányzik, és Aczél György neve sem fordul elő, pedig a korabeli kulturális fejlődés elválaszthatatlan tőle.

Az utolsó fejezet csakugyan a könyv nyomdába adásáig megy el, Göncz Árpád köztársasági elnökké választása az utolsó mondat. De itt is még a baloldal állt az előtérben, különösen az új MSZP, amelynek több hely jut, mint az MDF-nek, ezt egyébként Puskas liberális pártnak mondja, míg az SZDSZ-et szél-sőjebboldalainak, mert thatcherista gazdaságpolitikát javasol.

Van néhány illusztráció is, a parlament épülete még az ötágú csillaggal, de az aláírás: a parlament 1989-ben. Van egy aláírás-csere is. A 427. lapon az aláírás Tito fogadását mondja Dinnyés Lajos által, valójában Petru Groza látható Nagy Ferenc és Szakasits társaságában, mögöttük Rákosi Mátyás. A helyes kép a 433. oldalon található, valóban Tito és Dinnyés, de itt szól az aláírás Grozáról.

A könyv végén található egy rövid kronológia, sajnos ugyanolyan nénytalan az utolsó évtizedek javára, mint az egész könyv. A cirill–betűs bibliográfiában első helyen a marxizmus–leninizmus klasszikusai állnak, egyébként a magyar vonatkozású szovjet szakirodalom, meg a magyarországi kiadású orosz nyelvű elég jól van képviselve, a magyar nyelvű bibliográfia már eléggé válogatott, de az adott munkában elegendőnek tűnik. Végül a szokványos személynévmutató.

Egyébként meg kell jegyezni, hogy az 1918-ig terjedő részeknél a helyneveket magyar alakjukban szerepeltetik, minden esetben megadva a mai hivatalos nevet. 1918 után ez már nem érdekes.

Azt is meg kell jegyezni, hogy a nemzetiségek fejlődéséről végül is kevés szó esik, még Iszlamojev fejezeteiben is (a hírhedt memorandum–per pl. kimaradt). Ez összefügg a könyv sorozatba tartozásával. A szlovákok, szerbek, horvátok és románok történetét a sorozatnak azok a kötetek tárgyalják, amelyek Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia rövid történetét tartalmazzák.

A könyvet 1990. április 28-án adták nyomdába, december 3-án imprimálták, ezért jut el „napjainkig”. Megtervezése és megírása nyilván korábbi, ez magyarázza jellegét, kronológiáját. Ha valamivel korábban készülnek el vele, és mondjuk 1988-ban vagy 1989-ben jelenik meg, majdnem korszerű lett volna. Így azonban utolsó fejezeteiben már a megjelenés pillanatában elavult. Persze, a kronológiai határok radikális módosítása, a könyv átdolgozása egy új könyv megírását tette volna szükségessé, s ez pár évvel elodázta volna a megjelenést. De lehet, hogy érdemes lett volna.

Még két megjegyzés. Az ilyen jellegű, szélesebb olvasóközönségnek szánt összefoglalások mindegyike a világon az eseménytörténetet állítják az előtérbe. Ami itt hiányzik: az állam szervezete, az államapparátus leírása. Susarinnak szűk terjedelme miatt nem volt módja rá. Iszlamojev legalább a dualizmus vonatkozásában felvázolta ezt. Puskas, anélkül, hogy akarta volna, ad jó leírást a pártállamról, de az államapparátus teljes leírása nála is elmaradt.

A másik: éppen az eseménytörténet miatt hiányzanak a fejlődés nagy vonalai: a középkori magyar állam európai szerepe és jelentősége, a magyar–Habsburg viszony egész problematikája, a magyar reformkor gazdasági és társadalmi törekvései, amilyenek más kelet-európai népeknél ebben a korban nem akadnak, az 1918–20-as óriási változás. Természetesen hiányzik a külföldi magyarság képe (ezen nyilván a sorozat egyéb kötetek sem segítenek). Nem a magyar fejlődés egyedülvalóságának a bemutatását hiányoljuk, ilyen ugyanis nem volt. Hanem a nemzeti lét nagy kérdéseit. Egy–egy mondatban felvillannak ezek a szövegben, de fejlődési sor nem alakul ki belőlük. Persze igaztalan ez a szemrehányás az érdemes szerzőknek: hazai összefoglaló munkáink sem állnak jobban ebben a tekintetben. Ezért megannyi (és még több le nem írt) kritikai megjegyzésünk ellenére mégis örömmel kell üdvözölni ezt a könyvet, a benne megnyilvánuló intellektuális erőfeszítést. És megköszönni a szerzőknek, hogy megírták.

DIE HABSBURGER. EINE EUROPÄISCHE FAMILIENGESCHICHTE.

Hrsg. von Brigitte Vacha. Verfasst von Walter Pohl und Karl Vocelka.

Graz – Wien – Köln, 1992, Styria, 512 l.

A HABSBERGOK. EGY EURÓPAI CSALÁDTÖRTÉNET.

Az osztrák televízió Brigitte Vacha vezetése alatt négy éven keresztül készített egy sorozatot a Habsburgokról. Ez a csodálatos kiállítású, nagy formátumú kötet mintegy ehhez a sorozathoz készült kiegészítésként. A szöveget a bécsi egyetem két docense írta, a könyv nem jelzi, melyikük melyik részt. De minthogy Walter Pohl a középkorra, Karl Vocelka pedig az újkorra habilitált, feltételezhető, hogy kronológia szerint osztották meg egymás közt az anyagot. A módszer azonos, a rövid életrajzokat mindig szélesebb birodalmi és európai távlatba helyezik. Az utolsó kettőt kivéve mindegyik fejezet elején rövid (1 – 1 1/2 lapos) kronológia áll, azután következik a szöveg.

Nyilván nincs értelme, hogy valamiféle tartalmi ismertetést adjunk. Elegendő, ha felsoroljuk a fejezetcímeket és jelezzük, hogy ezeken kívül kikről esik szó: A pillanat kedvezése. Egy gróf megragadja esélyét (ez I. Rudolf, de a család kezdetei is, és Albert); A világbirodalom álma (III. Frigyes és I. Miksa); itt található a Habsburgok 14. századi fejlődésének összefoglalása is. Kereszt a félhold ellen (V. Károly és I. Ferdinánd); Az Escorial és a Hradcsin között. A megosztott örökség (II. Fülöp, II. Miksa, II. Rudolf, Mátyás); A nagy háború. A harmincéves háború kora (II. Ferdinánd és III. Ferdinánd); Törökök és franciák ellen. Savoyai Eugén herceg kora (I. Lipót, I. József, VI. Károly); Habsburg fényessége és Poroszország dicsősége (Mária Terézia); A forradalom ígésében. Reform felülről (II. József és II. Lipót); Metternich – egy rendszer (I. Ferenc és I. Ferdinánd), Ferenc Józsefnek két fejezet is jut: Birodalom és nemzet között (1873-ig) és Népek börtöne – népek menedéke. Az 1873-as választóvonal azért van, mert akkor vezették be a birodalmi tanács választási reformját, amely szerint cenzussal, de közvetlenül választanak (meg akkor volt a nagy válság). Meg talán azért is, nehogy 1867 legyen a választóvonal, mert a kiegészítést végzetes megoldásnak tartják, mindjárt a bevezetőben (8.), s azután a maga helyén is erősen bírálják. Az utolsó Habsburg-uralkodónak már nem jutott hely a fejezetcímekben: Betöltött küldetés. A dunai Monarchia mint vég és kezdet.

Talán ez a felsorolás érzékeltet valami a könyv felfogásából. Családtörténet, de nem a Habsburgok állnak a címben, csak alcímben, zárójelek közt, Károly még ott sem. Valóban nem csupán az uralkodók története, hanem az egész birodalomé is, ti. a dunai birodalomé. II. Fülöp ugyan szerepel zárójelek közt az alcímben, de csak érintőlegesen esik róla szó, a többi spanyol Habsburgról még annyira sem. Természetes is, hogy az elsősorban osztrák közönségnek szánt könyvben éppen a dunai Monarchia álljon az előtérben.

A feldolgozás egészében kritikus, láthattuk, két fejezetben is a főcímben egy-egy jelentős személyiség szerepel, Savoyai Eugén, ill. Metternich, és uralkodók csak zárójelben. A szöveg több ízben is tiltakozik minden nosztalgia ellen. Nemegyszer azt is emlegeti, hogy a nagy művészetpártolásnak milyen ára volt emberek szenvedésében és nyomorúságában (mintha más országokban nem így lett volna). A szerzők sokszor idézik kortársak meg kései történetírók egymásnak nem is egyszer ellentmondó véleményeit egy-egy uralkodóról, hogy jobban hangsúlyozzák a történetírás problematikáját (erről egyébként az utolsó fejezetben egész kis exkurzus is szól).

A magyarokon és a cseheken kívül a Monarchia egyéb nemzetéről érdemben csak Ferenc József korában esik szó. Persze, hiszen a bécsi udvarból nézve csak akkor váltak jelentősekké. Ez is a könyv teljesen érthető és indokolt osztrák szempontja. Egyébként a szerzők nemcsak a Habsburgokkal szemben kritikusak, a 19. század második feléről szólva igen élesen megróják az ausztrai németeket szűkkeblűségükért a többi nemzettel szemben. És végső konklúzióként azt hangoztatják: a Monarchia elmúlt, nem újítható fel. Persze ami utána következett, az sem egyértelműen jó. A sok nép együttélésének egyfajta modelljét nyújtotta a Monarchia. Nem ismételhető meg, de okulni lehet belőle. És főképp: úgy kell tekinteni, ahogy volt, hibáival és erényeivel együtt, mint lezárt történeti jelenséget.

↳ Érdemes külön szólni a kötet képanyagáról. Igen sok, zömében színes illusztrációról van szó, térképekről is. Általában korabeliek ezek az illusztrációk, csak a középkori fejezeteknél akad néhány 19. századi romantikus festmény, de ezt a képaláírások mindig korrekt módon jelzik. A televízió nézői számára bizonyára jól emlékeztetnek az egész sorozatra. Mondanunk sem kell, a képek kivitele is kiváló.

Kritikai megjegyzéseink csak részletkérdéseket érintenek, s inkább csak azért tesszük meg, hogy egy esetleges második kiadásban ezeket javítani lehessen.

Nagyon örvendetes, hogy a szerzők elkerülik általában az osztrák és német művek mazochizmusát, amellyel a történelmi német nevek helyett a maiakat használják. Itt a németek szerepelnek, Raabig (Győr) és Granig (Esztergom) elmenően. Csak egyszer fordul elő Nagyszombath (!) (214.), de a 328. lapon már helyesen Tyrnau. Viszont szerepel Pécs (475.) és Buda (473.), holott máskor Ofent írják (pl. mikor azt mondják, tévesen, a 17. század vonatkozásában, hogy a főváros, Budapest része, 244.) Budapest csak 1873 óta egy város. És Agram helyett is Zagreb szerepel (348.)

Két térkép is van, amely különböző időmetszetben mutat be területi változásokat, az oszmán birodalom terjeszkedéséről (183.) és Lengyelország felosztásáról (336.), de sajnos a résztérképeken hiányoznak a megfelelő évszámok, vagy a 137. lapon van tévkép az osztrák és spanyol Habsburgok birtokairól a 16. században, de Németalföld osztrák birtokként szerepel.

Tollhibák is akadnak. 1683-ban a szöveg szerint szeptemberben érték el a törökök Bécszet (244.), a térképen helyesen szerepel, hogy július 4-én (245.) Mathilde von Sagan nem orosz hercegnő volt, hiszen Sagan az akkor Ausztriához tartozó Sziléziában volt. (372.) Egy képaláíráson (438.) Rudolf és Vilmos (II.) 1883-ban mint trónörökösök szerepelnek, holott akkor Vilmos még nem volt az, hanem atyja, a későbbi III. Frigyes. Lucchenit helyesen Lucheninek kell írni (389.)

Külön kell szólni a magyar vonatkozású elírásokról. II. Ottokár nem az Adriától a Magas Tátraig volt szomszédos Magyarországgal, csak a Fehér-Kárpátokig (42.) Hunyadi János nem volt magyar király (77.), nem esik szó Miksa 1490–91-es magyarországi hadjáratáról, Zapolya (János) nem ellenkirály volt (105.), hiszen korábban választották meg, mint Ferdinándot. A három részre szakadt Magyarországot ábrázoló térkép hibás. (136.) 1620 után a cseh protestánsok Szlovákiába és Magyarországra vándoroltak ki (209.), mintha akkor Szlovákia különálló állam lett volna (a Fuggerek bányái is Szlovákiában találhatóak, 106.) Kollonich nem kalocsai püspök, hanem érsek volt (251.) Egy képaláíráson Világos csataként szerepel (388.), a szöveg helyesen tárgyalja, Deák egy képaláíráson (412.) 1890-ig él, holott 1876-ban halt meg. Tisza Kálmán nem volt szászkeresztény Kossuthal együtt (450.)

Vannak hibák, mint láthatjuk, a képaláírásoknál. Anna II. Lajos leányaként szerepel (123.), a szöveg helyesen mondja nővérenek. Vagy egy másik helyen (341.) a képaláíráson az szerepel, hogy Vilmost 1870-ben koronázták meg német császárrá, 1875-ben pedig kikiáltották a köztársaságot (a kép a versailles-i kastély híres tükörtermét ábrázolja). És a 486. lapon a bécsi Burg új szárnya látható, de a felirat a brünni Spielberget emlegeti.

A könyv végén található egy áttekinthető genealógiai táblázat (498–503), az 505–506. lapon pedig (petittel, tehát nagy anyaggal) válogatott bibliográfia, általában és fejezetenkint, zömmel német nyelvű könyvek, olykor cikkek, Gonda Imre két könyvével is szerepel, de Somogyi Éva német nyelvű könyvei kimaradtak. Kivételesen akad idegen nyelvű könyv is, mint Jean Bérenger kitűnő könyve a Habsburg-birodalom történetéről.

Kifogásaink, mint látható, valóban csak apróságokat érintettek, talán senki sem veszi segítségünket rosszindulat jelének. Kitűnő könyvről van szó, kiegyensúlyozott ítéletekkel, és roppant olvasmányos is, tehát szélesebb közönségnek is szól, ugyanakkor megállapításai a szakemberek számára sem lehetnek érdektelenek.

Niederhauser Emil

GUIDE TO DOCUMENTS AND MANUSCRIPTS IN GREAT BRITAIN RELATING TO THE KINGDOM OF HUNGARY FROM EARLIER TIMES TO 1800

György Kurucz

Mansell Publishing Limited, A Cassel Imprint, London-New York, 1992. 708 l.-

A MAGYAR KIRÁLYSÁGOT ÉRINTŐ DOKUMENTUMOK ÉS KÉZIRATOK NAGY-BRITANNIÁBAN A KEZDETEKTŐL 1800-IG

A bemutatandó kötet a sikeres tudományos együttműködés szerencsés példája. A londoni School of Slavonic and East European Studies és a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének igazgatója által 1988-ban aláírt együttműködési szerződés alapján A British Council és a Foreign and Commonwealth Office biztosította azt az ösztöndíjat, amely lehetővé tette, hogy dr. Kurucz György

1991–92-ben elvégezte a kötet anyaggyűjtésének és sajtó alá rendezésének munkáját. Hazai tudományos könyvkiadási viszonyok között külön figyelemre — és irigylésre — méltó, hogy a kötet 1992. novemberérc meg is jelent.

Mint az előszövből kiviláglik, az anyaggyűjtés előkészületeként több, mint kétszáz megkeresést küldtek szét a különböző levéltáraknak, egyetemi vagy múzeumi könyvtáraknak, a legkülönbözőbb számba jöhető intézményeknek és szervezeteknek. Ugyanakkor a *the Times Literary Supplement* hasábjain is felhívást tettek közzé, hogy információt kapjanak az esetleg külön meg nem keresett gyűjtemények magyar vonatkozású kéziratairól. A megkeresett szervektől érkezett nemleges válaszokat is összegyűjtötték, s azok az Előszó után külön felsorolásban szerepelnek. A pozitív válaszokból nyilvánvaló volt, hogy a kutatás középpontjába a Public Record Office és a British Library anyaga kell, hogy kerüljenek, mivel azok őrzik a számba jöhető legnagyobb anyagot. A kézikönyv általában, de főleg a Public Record Office dokumentumai esetében azt tekintette feladatának, hogy az iratokat tételesen sorolja fel és ismertesse azok magyar vonatkozású tartalmát. Természetesen a terjedelmi korlátok miatt ez az ismertetés csak a legfontosabb információkra terjedhet ki.

A kézikönyv 36 intézmény anyagát tekinti át azok őrzési helyeégeinek alfabetikus sorrendjében, azon belül pedig az ottani intézmények betűrendjében (ami csak Cambridge, London és Oxford esetében vált szükségessé). A kötet közel 8400 tételt tartalmaz, de a Public Record Office 7543 tétele, illetve a British Library 836 tétele mellett a többi intézmény anyaga elenyésző. Bár a legértékesebb dokumentumok kétségtelenül a British Library kéziratai között találhatóak (itt van az egyik legrégibb magyar vonatkozású kézirat 1232-ből), az anyag gerince a Public Record Officeből (PRO) kerül ki, amit jól mutat az onnan származó tételek nagy száma.

A PRO anyagának zömét a diplomáciai levelezések adják, így az ilyen jelentések rendszeressége bizonyos kérdéskörökben (pl. az osztrák politika Magyarországon vagy a Porta irányában udvari intrikák, hazai politikai hangulat, a protestánsok helyzete, katonai tervek és erőviszonyok stb.) folyamatos információkat nyújtanak, főleg a 17–18. században. A kötetnek ezt a részét ezért érdemes szerkezetében megismertetni. Ezek közül magyar vonatkozásban leggazdagabb anyag a *State Papers Foreign, German Empire and Hungary* (SP 80), amely 1579–1780 között 3300 tételt, a *State Papers Foreign, Turkey* (SP 97), amely 1580–1772 között 1378 tételt, valamint a *State Papers Foreign, Archives of British Legations* (SP 105), amely 1686–1706 között 763 tételt tartalmaz. Számszerűségében figyelmet érdemel még a 16. század vonatkozásában a *Letters and papers Henry VII. General Series* (SP 1) a maga 384 tételével, illetve a *State Papers Foreign, General Series Elizabeth I.* (SP 70) 158 tételével. A PRO-ban 1780-tól a külügyi vonatkozású államiratok új sorozatba kerültek, s azokat a *Foreign Office* őrizte. Ebből az anyagból érthetően a *General Correspondence before 1906, Austria* (FO 7) és a sorozat *Turkey* fondja (FO 78) a leggazdagabb magyar vonatkozásban a maga 646, illetve 94 tételével.

A követi jelentések hasznossága abból fakad, hogy szerzők a fejleményeket folyamatosan szemmel tartva meghatározott időközben (gyakorta 3–4 naponként) küldték jelentéseiket. Például George Stephney bécsi angol nagykövet 1693 januárjától 1706 szeptemberéig — megszakításokkal — mintegy 800 jelentést írt és levelet küldött londoni feletteseinek és más személyeknek. A SP 80 fond a kötet szerint 1701–1713 között több, mint 1000, 1740–1748 között pedig 355 magyar vonatkozású iratot tartalmaz, míg a FO 7 font 1789–1800 között 325 olyan dokumentumot őriz, amely történelmünk számára hasznosítható.

A kötet igazi jelentőségét a Mutató (*General Index*) segíti felmérni. Ez nemcsak neveket, helységeket, tartományokat, országokat vagy folyókat tüntet fel, hanem olyan hasznos tárgyi címszavakat, mint a birodalmi ügyek (utalóval a külön is szereplő német ügyek, a birodalmi gyűlés vagy birodalmi udvar, továbbá a bécsi udvar címszavakra), vagy közvetítők (*mediators*), akik a gyűjtőcímszó mellett — utalásként — név szerinti felsorolást kapnak. A birodalmi ügyek mellett természetesen külön címszó pl. a birodalmi hadsereg vagy a birodalmi követek. (Példaként az *imperial army* melletti utalók: *christian forces, imperial forces, imperial military affairs, imperial regiments, imperial-royal forces, imperial troops*) A Mutató hasznosságát talán a legjobban az érzékelteti, ha elmondjuk: az angol nyelv jóvoltából a Hungarian és a Hungary címszó külön szerepel. Míg az előbbi lehetővé teszi pl. az Angliában letartóztatott magyaroktól a magyar réz vagy ezüst, a magyar dignitáriusok vagy parasztok, a magyar bányák vagy a magyar dohány, a magyar ezredek vagy hadifoglyok külön szerepeltetését, a Hungary címszó közel nyolcvan további alosztályt tartalmaz a püspököktől (*Bishops*) a magyar borokig (*Wines*). Az utalók rendszerének árnyalt kimunkálására jó példa a Hungary címszó *military affairs* „alosztálya”, amely utalóval az alábbi címszavakra hívja fel a figyelmet: *turks, Turkish novements, imperial army, imperial forces, imperial troops, imperial-royal troops, Transsylvanian military affairs, christian forces, kuruc forces, Charles III. troops of, heyducks, Maria Theresa, troops of Joseph II., troops of Hunfary, noble insurgents of, Rákóczi II. Ferenc, troops of...*

A Mutató nevek szerinti átnézése is jól érzékelteti a felmért anyag gazdagságát. Szent Erzsébet 9, Mátyás király 14, II. Lajos 28, Bethlen Gábor 384 (valamint csatlakozó címszavak), III. Károly 118 (és további csatlakozó címszavak), II. Rákóczi Ferenc 303, I. Lipót 247, Mária Terézia 82, II. József 103 alkalommal szerepel, hogy néhány történelmi személyiséget említsünk. De gyakran előfordul Baththyány Károly horvát bán, Bercsényi Miklós, Savojay Jenő, Pálffy János, Hadik András, Heister tábornok, Széchenyi Pál kalocsai érsek, Thököly Imre vagy Zinzendorf Fülöp győri püspök neve is. (Természetesen a leggyakrabban előforduló nevek a jelentést író angol diplomatáké vagy azoké az államférfiaké, akikhez a jelentéseket továbbították). A Mutató feltünteteti a szereplő személyek eltérő ortográfiájú vagy eltorzult névírását is, jelezve ilyen esetekben a névírásnak azt a módját, amelyet helyesnek fogad el, s ahol az adott személyre vonatkozó hivatkozások megtalálhatók.

A helységek, tartományok, országok vagy folyók mutatói új aspektust biztosítanak az anyag áttekintésére. Aradtól Zimonyig megtaláljuk a legfontosabb helységeket, mint pl. Belgrád, Bécs, Esztergom, Győr, Futak, Karlóca, Kassa, Komárom, Konstaninápoly, Nagyszében, Nagyszombat, Pozsarevác, Pozsony, Székesfehérvár, Temesvár vagy Velence. (Természetesen minden helység vagy folyónév szerepel, ha csak egyszer fordul is elő, mint pl. Erfurt, vagy az Inn folyó.) Kurucz György gondosan feltünteteti a helységnevek német vagy latin írásmódjának magyar megfelelőit, illetve a külföldiek szokatlan vagy téves írásmódjának feloldását (pl. Tovcvang névhasználat Tokaj helyett, vagy Vicegrat Visegrád helyett). A földrajzi fogalmak terén a Hungary, Hungarian címszavak mellett a Transsylvania, Turk és Turkish címszavak és tartozékaik lehetnek a korszak magyar kutatóinak leginkább segítségére. A kötetben szereplő legkorábbi dokumentum egyébként 1225-ből való, amelyben Carlisle püspöke tájékoztatja III. Henriket kölni útjáról és információkat közöl II. Andrásról és leányáról (21.942 tételszám). A dátum szerint legutolsó okmány pedig a Foreign Office iratai között Lord Minto 1800. december 4-én kelt jelentése Lord Grenville külügyminiszterhez, amelyben továbbítja János osztrák főherceg beszámolójának fordítását, amelyben szó esik a magyar huszárezredek szerepléséről (21.823 tételszám).

A kötet anyaga természetesen nem teljesen ismeretlen a magyar kutatók előtt. Mint a bibliográfiai tájékoztatóból kiderül, Simonyi Ernő 1859-ben kiadta a „Magyar történelmi okmánytár londoni könyv- és levéltárakból, 1521–1717” című, majd 1872–1877 között az Archivum Rakocianum részeként az „Angol diplomáciai iratok II. Rákóczi Ferenc korára, 1703–1712” című háromkötetes kiadványt. mindez azonban mind időhatárait, mint anyagát tekintve csak egy töredéke a Kurucz György által megmórgatott és ismertetett dokumentumoknak.

Az elmondottak talán érzékeltetik a kötet gazdagságát, s azt, hogy a feltárt anyag tömör ismertetése milyen segítséget nyújthat a hazai és külföldi kutatóknak. De nem lebecsülendő segítséget nyújt a magyar vonatkozású anyagokkal nem rendelkező angol gyűjtemények, pontosabban az ilyen értelmű választ adó intézmények listája (Negative Replies, pp. XII–XIV.) is. A kötet egésze: áttekinthető szerkezete, a dokumentumok kényszerűen rövid, lényegretörő annotálása, s a lenyűgözően alapos General Index egyaránt elismerést érdemel. Kurucz György hatékonyan és gondosan dolgozott. A Guide... nemcsak hiányt pótol, de nyilván a következő században is nélkülözhetetlen segédkönyve lesz az angol–magyar kapcsolatok, mindenekelelt a 16–18. századi magyar történelem külföldi forrásokkal dolgozó kutatóinak.

A vállalkozást elindító angol–magyar kulturális egyezmény él, s amint az a jelen kötet bemutatásakor a British Council fogadásán elhangzott, megtörtént a következő kötet összeállításának kiválasztása is. Az új kötet eszerint a második világháború utáni anyagokkal, mindenekelelt a magyar 1956 előzményeit, lefolyását és következményeit érintő dokumentumokat fogja számbavenni. A feladat kétségteletlenül aktuális. Bizalommal várjuk tehát, hogy a következő kötet is ilyen gyors és mégis gondos munkát tükröző formában fog megjelenni.

Urbán Aladár

WILLIAM O. McCAGG

ZSIDÓSÁG A HABSURG BIRODALOMBAN 1670–1918

Bp., Cserépfalvi 1992. 217 l.

McCagg professzor könyve egyedülálló summázása Közép-Európa még a jelenben is továbbélő múltjában oly nagy s különösen a modernizáció kezdetei óta oly sajátos gazdaság és társadalomtörténeti szerepet játszó zsidóság történetének. Senki nem vállalkozott eddig, hogy a nemzetállami határokat átvívelő képet nyújtson a Monarchia államaiban szétszórta s egymással sokfajta és intenzív — migráció, kereskedelmi, kulturális, vallási — kapcsolatot fenntartó „köztes zsidóság” helyzetének két és fél évszázados alakulásáról. Mindez egy olvasmányos, táblázatokkal, grafikonokkal nem terhelt, de kifogásolhatatlan

tudományos apparátusra támaszkodó, oldalszámra szerény méretű könyvben történik. A naprakész forrásismeret, a minden közép-európai nyelvben (a jiddisen kívül, mint ezt előszavában sajnálkozva jelzi a szerző) való olvasói járatosság, a pontos helytörténeti erudíció, a nagyobb gazdaság- és társadalomtörténeti összefüggések állandó szem előtt tartása s persze az érintett nemzeti történelmekben való elmélyült tájékozottság, McCagg professzor eddigi munkáit is jellemezte. Ki ne emlékezne az asszimilált magyar-zsidó elitcsoportokról („a zsidó nemesekről és zsenikről”) több mint húsz éve írt úttörő kutatására, mely manapság klasszikus műnek számít, vagy a vegyesházasságokról, a bécsi, prágai és budapesti zsidóság kulturális és gazdasági teljesítményeinek, társadalmi begyökerezettségéről írott összehasonlító tanulmányaira? A jelen munka nemcsak hézagpótló jellegű, de biztos állítható, hogy új fejezetet is nyit a közép-európai zsidóság társadalomtörténetében.

A könyv eredetiségét három pontban jellemezném.

Mindenekelőtt az előadás szintetikus jellegét nem, vagy alig határolja be a nagy kronológiai tömbökben való gondolkodás és a főbb eseménytörténeti utalások gondos számbavétele. Így egyszerre kapunk részletes képet időrendi keretekben a zsidóság demográfiai viszonyairól, „belső felekezeti” megoszlásáról s az evel járó vitákról, feszültségekről és konfliktusokról, a császárság mindenkori „zsidópolitikájáról” (melynek itt alapító aktusa a Bécsből való 1669–71 között lezajló s 1848-ig érvényes kollektív kiűzetés) valamint a „befogadásban” érintett rétegek és osztályok érdek- vagy konkurenciális kapcsolatáról a zsidósággal (itt elsősorban a birtokos nemességről és a szabad királyi városok polgárságáról volt szó), a politikai antiszemizmus kialakulásáról, illetve a zsidó–keresztény együttműködés konjunkturákhoz kötött lehetőségeiről, a gazdasági, mentalitásbeli vagy életmódra vonatkozó modernizációs folyamatok és stratégiák eredményeiről, sikereiről vagy kudarcairól.

McCagg könyve ugyanis nem egyszerű tényleírás vagy tényelemzés, hanem az egész csoport életének, belső élményanyagának, külső megítélésének, hatalmi kezelésének, a vele kapcsolatos főbb politikai, gazdasági és társadalmi eseményeknek *dramái* bemutatása. A Habsburg birodalom zsidóságának helyzete a bécsi kiűzetéstől a Monarchia összeomlásáig nem nélkülözte a drámai fordulatokat, de ezt a szerző kitűnő irodalmi érzékkel — s elképzelhetően tudatosan — egy dramaturgiailag felépített s mintegy teleologikus rendeltetésű sorstragédiához hasonlatosan írja le. Az első rész (1670–1800) címeként az „útválasztásra” hivatkozik, mely tisztán jelzi a modernkori közép-európai zsidóság alapdilemmáját az asszimilációs „önfeladás” (ez a 3. fejezet címe) és a gettóvilágban megvalósítható hagyományőrzés között. A 17–18. századi „első elhatározások” (2. fejezet) már a morva–cseh zsidóság polgárosodására és vallási közömbösödésére, az udvari szállítók látványos gazdasági szerepvállalására, a zsidó felvilágosodás (*haskala*) térnyerésére, a pietista haszidizmus és a rabbinikus hagyomány közötti konfliktusra, az asszimiláció kezdeteire utalnak. A „nagy polgári kísérlet” (1800–1850 2. rész) ezeket a fejlődési vonalakat követi nyomon a Lengyelország felosztásával megnagyobbodott birodalom gazdaságilag legfejlettebb régiói, a cseh–morva tartományok és Bécs (ez utóbbiban csak „megtűrt”, de annál nagyobb hatalmú) zsidó polgárságnak helyzetelemzésével. A harmadik rész már magát a modernizációs „kihívásra adott választ” veszi górcső alá a galíciai zsákutcás fejlődés, a magyarországi asszimiláció sikerei és a megnyílt Bécsbe újonnan (s főképp Galiciából) bevándorló, rohamosan szaporodó zsidóság ellentmondásos fejlődésének tárgyalásával az abszolutizmustól a gazdasági *Gründerzeit* kifulladásáig (1850–1875). Végül az utolsó rész az összeomlás, McCagg szavával a „katasztrófa” körülményeit tárgyalja, részletezve a politikai antiszemizmus okozta krízis bécsi, galíciai, magyarországi változatait, a sokkal kiegyensúlyozottabb, bár távolról sem harmonikus triestzi, bukovinai és cseh–morva fejlődés összetevőit, s a zsidóság osztályviszonyait a Monarchia utolsó fázisában.

A könyv harmadik eredetiségét éppen abban látom, hogy a drámai előadásmód mellett nem hanyagolja el a bemutatott események, egyedi életsorsok és egzisztenciális választások behelyezését az érintett csoportok, rétegek, rituális közösségek, felekezeti–ideológiai szövetséges hálózatok konkrét érdek-viszonyaiba. Jó társadalomtörténészként az eseménytörténet mindig a nagyobb csoport gazdasági és társadalmi mozgáskörébe és lehetőségeibe ágyazottan kerül értelmezésre. Ez a könyv a külső kényszerek, a kollektív lehetőségek, az egyéni stratégiák dialektikájából bontja ki a monarchia zsidóságának összetett képét, melyet a polgárosodás, a modernizáció és az asszimiláció fogalomköre színez legfőképp. Ahogy a szerző konklúziójában hangsúlyozza, a monarchiabeli zsidóság története jórészt az ottani polgári osztályé is. Az asszimilációs paradigma maga sem csak a zsidóságra érvényes, de az egész államalakulatra.

McCagg professzor könyve alapozó referencia-mű szerepét van hivatva betölteni ahhoz, hogy az eddigi kutatásban igencsak elhanyagolt közép-európai zsidóság ne legyen üres folt a régió összehasonlító társadalomtörténetében.

AGÁRDI PÉTER

**KORTÁRSUNK MÓNUS ILLÉS
METSZET AZ 1930-AS ÉVEK MAGYAR SZELLEMI ÉLETÉBŐL**
Gondolat. Budapest. 1992. 207 l.

Az „újrafelfedezett” Mónus Illésről az elmúlt öt-hét esztendőben számos válogatás, tanulmány jelent meg. Agárdi Péter írása ezt a termést gazdagítja. Írásában Mónus életművének „csak” egy szeletét kívánta bemutatni, s ebben a szerző nagy elmélyültséggel vette sorra nemcsak Mónus írásait, hanem a róla megjelent irodalmat, összevetette a kortásokkal, archivális kutatásokat végzett és így került ki tolla alól ez a kötet. A könyv gerincét azok az írások alkotják, amelyeket napjainkban „kényes kérdésekként” szoktak kezelni, amely értelmiségünket — s mindenesetre a médiákat — nagy mértékben foglalkoztatja. Ez az irodalmi élet, Mónus szerepe a szociáldemokrata párt művelődéspolitikájában, az urbánus-népies politikai/irodalmi vonulat és ebben a szociáldemokrata párt, Mónus és az ő révén a Szocializmus állás-foglalásai. A szerző kiemeli József Attilát e keretből és külön is foglalkozik a szociáldemokratákhoz fűződő viszonyával. Terjedelemben ugyancsak nagyobb helyet szentelt a műben az utóbbi években mindenesetre újra kivirágzott „örökzöldnek”, a zsidókérdésnek és az antiszemitizmusnak. Ez ebben az írásban kettősen is előkerült: úgy is, hogy Mónus miként vélekedett minderről az 1930-as években, ám olyanképp is, hogy az 1938/39-es zsidótörvények miként sújtották Mónust, miként kellett feladnia mozgalmi funkcióit, a Népszavánál betöltött főszerkesztői posztját is – s a napi politikai hírek magyarázata és kommentálása (opponálása) helyett a törvények és a körülmények miként kényszerítették életforma- és pályamódosításra: a távlati, stratégiai tervezésre. Mindezt a szerző igen gondosan világítja meg.

Agárdi e nagy kérdések mellett (amelyek eddigi történeti, irodalomtörténeti munkásságához is közel álltak) reflektál olyan ugyancsak nagy „örökzöld” kipusztíthatatlanul visszatérő kérdésekre, hogy a szociáldemokrata párt miként foglalkozott a nagy magyar sorskérdésekkel. Jól ismert, hogy hajdanán még a Rákosi-Révai korszakban megrogzódott egyfajta sablonos ítélet, hogy a szociáldemokraták „lebecsülték” a nemzeti kérdést, a nemzeti függetlenség ügyét, a trianoni sérelmeket, a parasztkérdést és az agrárstruktúra gondjait, a földreformot követelő mozgalmakat, s a népies írók e téren felmutatott értékeit. E felvetésekre már hajdanán is sokan válaszoltak — most mindenesetre Agárdi mindezekre a téves, megalapozatlan, sokféle előítéletlő terhes állításokra pontos és kimerítő cáfolatot ad, árnyaltan taglalva mindezen kérdésben Mónus egyértelműen pozitív, a bajokat orvosolni igyekvő válaszait, cikkeit.

Agárdi Péter írásának sok érdeme van, hatalmas anyagot mozgósított az itt vizsgált témáknál. Csak futólag említem — a kötetben is csak érintőlegesen jelentkeznek! —, hogy Agárdi hangsúlyozza: Mónus mindvégig „nyíltsisakos” marxista maradt, ami távolról sem gátolta, hogy konkrét társadalmi és szellemi szférákban mutakozó kihívásokra töprengő új válaszokat is találjon. Am ez a mónusi „Marx-kötődés” ugyanúgy önálló fejezetet is igényelt volna a kultúrpolitikus arckép megrajzolásánál, mint az, hogy két nagy mestere Kautsky és Otto Bauer volt, s hogy ez mit jelentett számára.

Meg kell jegyeznem, hogy miközben teljes mértékben elfogadom szerző szabadságát, hogy egy életműnél különféle okoknál fogva milyen kiemeléseket hajt végre (amennyiben ezt nyilvánvalóan teszi) – Mónusra való tekintettel ugyanakkor mégiscsak jeleznem kell, hogy munkásságának hatalmas érdemi területeit e könyv még csak nem is érinti. S itt nemcsak parlamenti, községpolitikai avagy szakszervezeti inspirációs (vagyis „szűken” munkásmozgalmi területet képező) munkásságára gondolok, hanem teljességgel kimaradt Mónus nemzetközi politikai szemlélete, ami persze az Agárdi Péter által vizsgált témákat is érintette. Ezek közül külön is kiemelném Mónus „Közép-Európa” szemléletét, aminél ugyancsak példamutató, napjainkig elgondolkodtató cikkeket hagyott maga után, s amelyek annak idején nyilván hatottak is abban a közegeben, ahová a Népszava és a Szocializmus eljutott.

Másfajta kisebb, de nagyobb aggályaim is vannak a könyv elolvasása nyomán. Sokféle összefüggésben is nyilvánvalóvá válik, hogy a szerző, hogy úgy mondjam „nem a szociáldemokrata mozgalomból” érkezett és így azután Mónus mint magányos óriás, hogy az ismert Lukács György féle hasonlattal éljek „elefánt” a nyulak között. Mindebben sok igazság van – de azért távolról sem ennyire. Agárdi mostohán bánt sokakkal, akik nem mindig voltak annyira „meddőek”. Ezek közül csak egy nevet említek: Rónai Zoltánét, aki a könyvben mindössze egyetlenegyszer kerül elő, holott Mónus külön gondot fordított megnyerésére és a Szocializmus Mónus-féle korszakában 1934–1938 között két állandó rovatnak volt gazdája, s néhány itt érintett nagy „magyar sorskérdésnél” is Rónai volt az, aki világos és bátor látetelet állított ki a magyar társadalmi bajokról, de szellemi irányzatokról is! (Ve le szemben mások, akik Mónus életében alig szerepeltek, túl sűrűn fordulnak elő!). Ugyanígy bizonyos aránytvesztésnek tartom, hogy

sok esetben Agárdi sokkal inkább a Németh László, Bibó István problémával küszködik, aminek elágazásai persze ide is elvezetnek, de egyfelől nem ilyen arányban, másfelől ezek az oldalak már inkább az „utótörténet” az „epilógus” fejezetébe kívánkoztak volna (ámde nem pusztán csak ezek az összefüggések).

Agárdi Péternél — nyilván nem véletlenül — többször is visszatér a Mónus–Németh László összevetés, főként amikor mindketten a stratégiai tervezés szerepkörébe szorultak. Ezeknél az elemzések-nél sok finom gondolatmenetre, s az eltérő vonások gondos kimutatására is rábukkanhatunk. Részemről azonban a mérlegkészítés sok itt leírt mondatát nem tudom elfogadni, amikor kettejük között az azonos jegyeket sorolja fel. A külön dőlt szedéses „értelmiségi hivatástudat” kiemelése furcsán hat, amikor egy hangsúlyos munkáspolitikusról van szó, akinek munkás-szakszervezeti politikája ehelyütt az említett okoknál fogva elmaradt, másfelől a népi íróknál és Németh László esetében gyökeresen másfajta útkeresésről volt szó! Ezek a párhuzamosok később is aligha találkoztak volna.

Aggályom megmaradt abban a vonatkozásban is, hogy a szerző többször általánosságban, megegyő formában ír arról, hogy Mónus óvatosabb volt Szakasitsnál a népfrempolitikára, avagy más következtetések levonásában, ám a Mónus-féle „óvatosságok”, avagy „hibák” úgy vélem soha nem jelennek meg e könyv lapjain világosan és konkrétan. Már pedig ebben az esetben tényleg el kell jutni a vagy-vagy megoldáshoz.

Végül még egy ugyancsak többszörösen visszatérő kérdés, amivel kapcsolatban ez a munka sem tudta megszüntetni hiányérzetemet. Agárdi Péter — méltán! — többször is hangsúlyozza könyvében, hogy Mónus nagy érdemeket szerzett általában „a kádernevelésben”, s különösen a „kiszorítottság éveiben” 1938/39 és 1943 között, amikor kialakította az új munkaközösségeket a fiatalok számára (pld. 149.) Ám az érdeklődő itt is csak szervezetek nevét és az általános utalást találja meg, a neveket és a megjelenített embereket nem! Úgy hiszem ebben a vonatkozásban is még a legtöbbet Marosán György sok évvel ezelőtt megjelent önéletrajzi írása nyújtotta, s ehelyütt még mindig a történetírók az adóság a valóban méltatlanul elfelejtett hajdaniak személyének bemutatásával. Méghozzá nem különféle korok újra- és újraírt protokollistája alapján. Persze fájó igazság, hogy az egykori 1942–1944–1945-ös pusztítás éppen ezen egykori fiatalok körében okozott valóban jóvátehetetlen károkat. Itt elég arra utalni (erről a könyvben nem esik szó!) hogy Mónus indította el Szabó Ervin után a második Marx–Engels válogatás nagy munkáját, amiben ugyancsak e körből vont be fiatal értelmiségieket – akik közül sokan már nem érték meg 1945 tavaszát, ami számukra valóban a felszabadulást és újrakezdést jelenthette volna.

Agárdi Péter munkája érdemes írás, amely elgondolkodtató és minden alapot megad ahhoz, hogy a szerzőtől új Mónus-írásokat várhassunk. Hiszen a Mónus életmű megvilágítása még távolról sem teljes.

Jemnitz János

MADS OLE BALLING

VON REVAL BIS BUKAREST

*Statistisch–biographisches Handbuch der Parlamentarier der deutschen Minderheiten
in Ostmittel- und Südosteuropa 1919–1945.*

Dokumentation Verlag, Kopenhagen, 1991. Bd. 1–2. 987 p.

REVALTÓL BUKARESTIG

*A keletközép- és délkeleteurópai német kisebbségek 1919–1945 közti
parlamentari képviselőinek statisztikai–biográfiai kézikönyve.*

Az 1953-ban született dán historikus és germanista Balling 1974-ben arra vállalkozott, hogy kézikönyvet állít össze a Finn–öböltől a Fekete–tengerig húzódó „Köztes–Európa” (Zwischeneuropa) országainak német kisebbségei parlamenti képviseléről, a versailles-i békétől a második világháború végéig terjedő időszakban. Tizenöt évi kemény, de jól szervezett, s ezért eredményes munkával létrehozott két-kötetes hatalmas műve Észtország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Jugoszlávia és Románia, illetve az 1939–1945 közt fennállt Szlovák Köztársaság, valamint az 1941–1945 közötti Horvátország törvényhozó szervében helyet foglalt németeket vette számba, de nem feledkezett meg arról sem, hogy az 1939. évi magyar bevonulás előtti rövid életű Kárpátukrán Köztársaság megválasztott, de mindössze egyetlen napot megért szojmájában is volt — egy — német.

A felsorolt 11 állam országos törvényhozó szervében, — amelyek közül 6 volt kétkamarás (Észt-

ország, Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Jugoszlávia, Románia), — Balling 388 képviselői és 174 felsőházi (szenátusi) német mandátumot regisztrált. Ezek mellett számításba vette a vizsgált térség két autonóm regionális képviseleti szervének, az észtsországi Memel-vidék 1925–1939 közti, és Lengyel-Szilézia 1922–1935 közti — Katowice székhellyel működött — sejmijének németek által birtokolt 132 mandátumát. Az összesen 694 német mandátum birtokosa 636 személy volt, mert közülük 44-en nemcsak képviselőházi, hanem felsőházi tagok is lettek a tárgyaló időszakban, (illetve mind a regionális, mind az országos törvényhozásban mandátumot szereztek Észtsországbán, illetve Lengyelországban); további 14-en pedig — főleg a területváltozások következtében — egymást követően több ország parlamentjében is szerepeltek. A szerző megállapítja, hogy kinek melyik választási periódus(ok)ban volt mandátuma, ki volt esetleg már a tárgyaló időszak előtt is tagja a parlamentnek; akkurátusan vizsgálja, kinek nem ismerték el, vagy vonták meg valamilyen okból mandátumát, illetve ki mondott le, vagy halálozott el időközben; betöltötték-e helyét valakivel, s német volt-e az illető?

Annak kritériuma, hogy ki német, az volt a szerző számára, hogy németnek vallotta-e magát, illetve németnek tartották-e? A parlamentek — így a magyar parlament — német származású és nevű, de nem német öntudatú és nem németnek ismert tagjait nem veszi számfításba, akkor sem, ha esetenként maguk is szót emeltek a német kisebbség érdekében. A német mozgalmak parlamentbe került zsidó származású résztvevőit viszont németnek ismeri el. (Csehszlovákia parlamentjének volt 15 ilyen tagja, s 1–1 a Memel-vidéki, illetve sziléziai regionális törvényhozó szervben). Ha a német népközösségből valakit valamely okból kizártak — mint pl. magyarországi viszonylatban Riesz Ádámmal tette Basch népcsoportvezető —, az az illető parlamenti mandátumát nem érthette.

A szerző a vizsgált országok német településterületeiből indul ki. A térképvázlaton is megjelenített magyarországi főbb német településterületek meghatározásában valami fatális félreértés következtében „Budapest és a budai hegyvidék” tölti ki az egész Duna-Tisza közt, s a fentnevezett településterülethez számíthatóknak tartja a fővároson és környékén kívül Komárom-Esztergom és Nógrád-Hont megyét, valamint „Pest-Pilis-Solt-Kiskun nagymegyéből Pest megyét”. Figyelmet szentel Balling az országok választójogi törvényeinek és rendeleteinek, választókerületi beosztásának, a német többségű, vagy jelentősebb német lakossággal rendelkező választókerületeknek a közigazgatási egységekhez (járásokhoz) való viszonyának, határaik esetenkénti módosulásainak. A trianoni Magyarország viszonylatában felfigyel a választókerületek igen nagy — 200-on felüli — számára; ezek közül 21-ből jutottak be németek a parlamentbe. E választókerületekben felsorolja a német helységek adatait, az 1920. évi népszámlálás alapján. Megjegyzi, hogy Csonka-Magyarországon csonka választókerületek is voltak, mint a zurányi (Zurndorf-i), dárdai: ezek a Trianon által elszakított egykori központjuk nevét viselték. Hogy melyik választókerületben milyen számban, és személy szerint kik indulhattak a németek közül mandátumért, jelentős mértékben az illető kormányokkal való egyezkedés döntötte el, (mint ahogy az is sokban múltott a kormányokon és közigazgatási apparátusukon, hogy kit engedtek győzni, s ezzel mandátumhoz jutni): ezt a momentumot a szerző nem veszi figyelembe, amikor azt vizsgálja, hogy a parlamentbe bekerült németek mennyire kötődtek választókerületükhöz. Sokan nem voltak oda valósiak, nem ott laktak; hol az egyik, hol egy másik — esetleg nem is német jellegű — választókerület szavazataival szereztek mandátumot. Az a megfigyelés helyes, hogy Csonka-Magyarország maradék németsege erős asszimiláltsága folytán vezetőit az elcsatolt területekről származókban találta meg (a bácskai sváb Bleyertől a bánáti sváb Baschig, továbbá az erdélyi szász eredetű Gündischben, a szepesi szász eredetű Gratzban, stb.) Majd gondosan regisztrálja azokat, akik az 1940–1941-ben visszacsatolt északerdélyi szászok, szatmári és bácskai svábok részéről kerültek be — többnyire korábbi romániai és jugoszláviai törvényhozói múlttal — a magyar parlament képviselő- és felsőházába, mi által létrejöhett a német törvényhozók blokkja a magyarországi törvényhozó szervben. Ez — mint a szerző rámutat — 1944. májusában függetlenítette magát a kormánypárttól, s immár nyíltan nemzetiszocialistának nyilvánította magát.

A parlamentek német tagjai a vizsgált országokban működött valamely német párt, illetve valamely országos párt német szekciója, vagy elismert német kulturális szervezet prominens vezetői közül kerültek ki. Magyarországon a tárgyaló időszakban csak a legelső, 1920. évi választáson indulhattak német nemzetiségi pártok, amikor még Burgenland magyar fennhatóság alatt volt; a továbbiakban a kormány azt várta el, hogy a trianoni Magyarországon a nemzeti kisebbségek — így a németek — jelöltjei a kormánypárt színeiben lépjenek fel. A szerző a magyarországi német mozgalom egyik vezetőjének, Kussbachnak visszaemlékezését idézi, mely szerint a kormánytól várták a németek nemzetiségi igényeik kielégítését; egy pártalakítási kísérlet súlyos retorziókat váltott volna ki a kormányból a német kisebbséggel szemben. Ez utóbbi nagyon valószínű is, ámde emlékeztetni kell arra, hogy Bleyer — éppen a kormánnyal folyó tárgyalások zsákutcába jutásának érzetében — igenis szükségét látta, hogy foglalkozzék egy önálló német

néppárt tervével, s hogy attól elsősorban a magyar kormány érzékenységét magasabb politikai érdekből akceptáló német kormány ellenzése miatt állt el.

A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (Volksbildungsvereine) részéről javasolt és a kormány által elfogadott jelölteken kívül csak egyeseket vezettek egyéni ambícióik ellenzéki polgári (különféle konzervatív vagy liberális, keresztény, kisgazda) pártokhoz, amelyek a német kisebbség érdekeinek felkarolását ígérték; a Magyarországi Szociáldemokrata Párt Országos Német Bizottságának a német nemzetiségi lakosság körében végzett munkájával a német nacionalista mozgalom ellenségesen állt szemben, s leküzdéséhez számíthatott a kormány támogatására. A magyarországi német mozgalomban a Bleyer halála utáni években bekövetkezett szakadás nyomán a Népinémet Bajtársak (Volksdeutsche Kameradschaft) elnevezéssel az egyesületből kivált illetve kirekesztett radikális csoport hátat fordított a kormány-pártnak, és az ellenzéki Független Kisgazdapárt színeiben indította jelöltjeit az 1935. évi választáson, de a kormány, a hatóságok, és a magyar nacionalista társadalom összefogott ellenakciója következtében valamennyien vereséget szenvedtek; a Gömbös kormánypártjának győzelmétől sokat váró német kormány erősen helytelenítette az ellenzékhez csatlakozásukat. Amikor ez a csoport legalizáltatni tudta magát Magyarországi Németek Népi Szövetsége (Volksbund) néven, jelöltjeit — Budapest és Berlin egyetértésével — ismét kormánypártiaként indította a tárgyalás időszak utolsó, 1939. évi parlamenti választásán. A választások mechanizmusával, lefolyásuk történetével azonban a szerző nem foglalkozik behatóan egyik vizsgált ország vonatkozásában sem, mert nem a választási harc, hanem a parlamentbe bekerültek érdeklik. Ígéri ugyan, hogy egy további munkáját — kiegészítő kötetként — a választásoknak szenteli, de úgy tűnik, abban az elnyert szavazatok analízise áll majd középpontban. Ilyen módszerrel azonban a német elit nagyobbik része — (ti. akik a választásokon indultak, de elbuktak), — kikerül a szemhatárból, s mint e munkában is, csak háttér-információk keretében kapnak több-kevesebb szerepet.

A vizsgált térség és időszak országainak parlamentjeiben helyet foglalt németek bizonyos szervezetekben és fórumokon kapcsolatokat tartottak egymással, így az Európai Német Népcsoportok Szövetségében, s a magyar kisebbségek vezetőivel is az Európai Szervezett Nemzetkisebbségek Kongresszusa genfi ülésezein, valamint az Interparlamentáris Unió s a Népszövetségi Ligák Világszövetsége rendszeres tanácskozásain. Nem tesz viszont említést a szerző az Össznémet Testületről (Gesamtdeutsches Gremium), amelynek az volt a feladata, hogy a külföldi parlamentek német tagjainak kapcsolatát a weimari Németország törvényhozó szervével biztosítsa. A Magyarországgal szomszédos országok parlamentjeiben a német törvényhozók magyar társakkal ültek együtt. Az erre főleg csehszlovákiai vonatkozásban található utalásokat a magyar olvasó érdeklődéssel fogadja akkor is, ha az ún. utódállamok német-magyar kisebbségi együttműködése problematikájának exponálását e kötetből természetesen nem várhatja. Ismeretes továbbá a magyarországi és a szomszédos országokbeli német vezetők taktikai együttműködése a magyar nemzetiségpolitika befolyásolása érdekében, s hogy az említett nemzetközi szervezetek vezetéseiben szerephez jutott — sok esetben balti — németek hogyan szólhattak bele a magyarországi németek ügyeibe. Ezen összefüggések ismeretében a magyar olvasó különös érdeklődéssel tanulmányozza egyes személyiségek (pl. Kaspar Muth, Hans Otto Roth, Werner Hasselblatt, stb.) adatait.

A „Köztes-Európa” parlamentjeiben a két világháború között mandátummal bírt németek mind-egyikéről adatgazdag életrajz található Balling művében. Aligha akad recenzius, aki valamennyi ország vonatkozásában el tudná bírálni, hogy helyesek-e ezek az adatok minden vonatkozásban? A magyar parlamentben mandátummal rendelkezett német személyek életrajzai közül válasszuk ki Gratz Gusztávé. Foglalkozása „újságíró”? Felsorol ugyan az életrajz számos hazai és külföldi lapot, ahová írt — (csak épp az általa alapított Neues Sonntagsblattot nem említi, amelyben a hazai németiséget a náci befolyástól óvta), — de mint az életrajzban felhozott adatok is indokoltá tennék, nem kellett volna sokkal inkább közzéadásznak, a nemzetközi jog (különösen az alkotmányosság) és kora külpolitikatörténete kiváló ismerőjének, diplomatának, államférfinak nevezni a magyar kormány pénzügyminiszterét, majd bécsi követét, majd külügyminiszterét? (Téves egyébként azt állítani, hogy 1919. október közepétől 1921. január közepéig „a szegedi ellenforradalmi kormány külügyminisztere” volt, s hogy posztjáról „Horthy elleni tiltakozásul” mondott le). Nem kellett volna megemlíteni, hogy nagyjelentőségű történeti műveket is alkotott a dualizmus koráról, a forradalmak éveiről, s — kéziratban — az ezek utáni évtizedek történetéről is? Hogy 1938-ban német nyelvű könyvet jelentetett meg a magyarországi német problémákról? Ami politikai pártállását illeti, helyes a megállapítás, hogy az 1926. évi választáson — bár kormánytámogató — pártönkívüliként indult a bonyhádi választókerületben, az 1931-es választáson pedig ugyanott a kormánypárt tagjaként, de hogy az 1935. évi választásokon is mandátumot szerzett, mégpedig liberális programmal az északbudapesti választókerületben, arról a szerző nyilvánvalóan nem rendelkezett információval, viszont az 1939. évi választásoknál említi, hogy e választókerületből a Polgári Szabadság Párt jelöltjeként jutott be a parlamentbe. A magyarországi német mozgalomnak a nemzetiszocializmussal rokonszenvező szárnya

azt hirdette róla, hogy zsidó választói érdekeit képviseli, nem a németiséget; felrótta neki, hogy zsidó tulajdonban lévő és zsidó szellemiségű lapokba is ír; hogy liberális felfogása szerint az önkéntes asszimilációhoz való jogot éppúgy nem lehet kirekeszteni az emberi jogok köréből, mint a nemzetiségi identitás megőrzéséhez való ragaszkodás jogát; hogy ellenzi a német népközösségi gondolatnak külső beavatkozásra való felhasználását és a belső demagógiát; azzal támadta és denunciálta Berlinben, hogy védi a zsidókat, támadja a nemzetiszocializmust, ellenzi az Anschlusst — egyszóval mindenképpen méltatlan tehát arra, hogy egy német egyesület — a Volksbildungsvereine — élén álljon.

Az a körülmény, hogy a szerző Gratzra vonatkozó információinak egy részét — mint forrásmegjelöléseiből is kiténik — olyanoktól szerezte, akik a Volksdeutsche Kameradschaft, majd a Volksbund eszméihez — némi retussal — máig hűek, annak a teljesen félrevezető hamis beállításnak átvételéhez vezetett, mely szerint Gratz „1937 nyarán eredményes tárgyalásokat folytatott Hitlerrel és a berlini Külügyi Hivatallal, hogy megakadályozza a VDA segítségnyújtását a Basch-féle Volksdeutsche Kameradschaft részére, hogy a VDA vezetőjét, Dr. Steinachert hidegre tegye, és a VDA-t gleichschoaltolja”! A valóság ezzel szemben az, hogy Gratz ugyan mindig is igyekezett — a német külügyminisztériumban is — szót emelni a Népi Szövetség a Külföldi Németiségért (Volksbund für das Deutschtum im Ausland = VDA) illetéktelen és káros beavatkozásai ellen, hogy moderáltassa tevékenységét — e németországi társadalmi szervezet náci gleichschoaltolását az SS intézményrendszerébe emelt Népinémet Közvetítőszerv (Volksdeutsche Mittelstelle = VoMi) hajtotta végre, aligha a náciellenes Gratz szellemében, s vezetőjét ez mozdította el, nem Gratz kívánságára, s nem is a magyarországi németek ügyével kapcsolatban, hanem Steinachernak a déltiroli németek ügye kezelésével szembeni ellenkezése miatt. Gratz már csak azért sem tárgyalhatott 1937 nyarán Hitlerrel — vagy bármely németországi szervvel — a magyarországi németiséget érintő kérdésekről, mert a VoMi 1937. június végi határozata kimondta, hogy Gratz nem tekinthető a magyarországi német népcsoport reprezentánsának, nem vele, hanem a Basch-féle irányzattal kell tárgyalni, s erről értesített minden olyan személyiséget és szervet, akinek és amelynek magyarországi német kapcsolata volt. Gratz számára ettől fogva lehetetlenné vált az is, hogy nemzetközi szervezetek ülésesein a magyarországi németiség képviselőiben vegyen részt, mint eddig; ezt Baschék ragadhatták magukhoz.

A magyarországi németiség két világháború közötti és a második világháború alatti történetével foglalkozó magyar szakirodalomban már évek óta tisztázottak ezek a kérdések, de a szerző számára ebből természetesen csak a német nyelven is megjelent termékek voltak — (egyébként, mint több életrajznál megállapítható, igen eredményesen) — hasznosíthatók, s azoknak is egy részét — könyve kéziratának lezárása után — csupán az irodalomjegyzékben, vagy még ott sem regisztrálhatta. A többi ország parlamentjébe bekerült németek életrajzaihoz is — bizonyos könyvtári és levéltári tájékozódás mellett — igen nagy szerepet játszott egyének információinak beszerzése mindazoktól, akik a többnyire már elhunytak hiányzó személyi adatait megadhatták, tevékenységükről tájékozhattak. Ezeknek az óriási tömegű információknak az ellenőrzése a legmondosabb igyekezet mellett sem lehetett minden esetben tökéletes. A hatalmas levelezést, amely a szerző évek hosszú során folytatott adatgyűjtő munkája érdekében a legkülönbözőbb keresőszolgálatokkal, hivatalos és társadalmi szervekkel, tudományos intézményekkel, egyedekkel, — munkája végeztével a müncheni Korunk Története Intézetben (Institut für Zeitgeschichte) helyezte letétbe, ahol engedélyével tanulmányozható. Balling könyve rávilágít azokra a nehézségekre, amelyekkel anyaggyűjtő munkája során találkozott, egyrészt az akkor még a „keleti blokkhoz” tartozott országok egy részének — különösen a Német Demokratikus Köztársaságnak — elutasító, elzárkózó magatartása miatt, de amiatt is, hogy dán–osztrák viszonylatban nem lévén viszonzásági megállapodás, nem kutatható az Osztrák Állami Levéltárban, vagy hogy a Német Szövetségi Köztársaságban a Zeitgeschichte kutatója a személyiségi jogok védelmére hozott törvényes rendelkezések merev értelmezésébe ütközik, ami szerinte a volt náciaknak kedvez.

A szerző kellő figyelmet szentel a náciizmus térhódításának a tárgyalt országok német kisebbségeiben Hitler németországi hatalomátvétele után, de arra is rámutat, mennyire elősegítette ezt, hogy már a weimari időszakban jelentékeny volt a németországi befolyás a vizsgált térség német kisebbségeire, amelyek vezetői Németország erkölcsi és anyagi támogatását erősen igényelték és igénybe is vették. (Bleyer pl. 1926-ban és 1931-ben választási költségeit a budapesti német követségen vette át, nyugta ellenében). A németországi befolyás már a weimari időszakban sok konfliktus előidézője lett, a náci Németországnak a külföldi német népcsoportokkal üzött politikája, illetve a német hatalompolitikai törekvések szolgálatába szegődött, vagy szorított népcsoportok szervezeteinek magatartása, tevékenysége viszont a második világháború után kollektív katasztrófába — elhurcolásba, elűzésbe, kitelepítésbe, a szülőföld elvesztésébe — torkollott. A szerző szerint sok szenvedést takaríthattak volna meg e térség németjei, ha már az első világháború után Németországba települnek, vagy ha hagyják asszimiláltatni magukat. Parlamenti képviselőik közül sokat kivégeztek, börtönben pusztultak el, öngyilkosok lettek, tisztázatlan körülmények közt eltűntek, a

világ különböző tájaira menekültek. A Németországba kerültek közül egyesek a Szövetségi Köztársaság törvényhozásában szerephez jutottak. (Így a bácskai német Josef Trischler, aki 1941 előtt a jugoszláv, majd azután a magyar parlamentnek volt a tagja). Eredeti országában egyedül csak a német származású román szociáldemokrata Lotar Rădăceanu — eredeti nevén Lotar Wurzer — maradhatott meg egy ideig továbbra is a parlamentben.

Balling felfigyelt arra, hogy a náci–német népcsoportvezetők — a szlovákiai Karmasin kivételével — nem voltak tagjai országuk törvényhozó szervének. Ezt azzal magyarázza, hogy nem álltak azon a névön, ami a parlamenti tagsághoz szükséges. Ez a vélemény egyszerre becsüli le Basch, Janko, Altgayer, Schmidt képességeit és becsüli túl a parlamentbe kerültek általános színvonalát. Inkább arról van szó, hogy a nemzetiszocialista német népcsoport–politika megkülönböztetett fontosságot tulajdonított a népcsoportvezetőnek, akinek a parlamenti részvétel nem emelte volna autonóm tekintélyét, s azt ráhagyhatta a népcsoport–vezetőség egyéb tagjaira. A magyarországi német Basch akkor pályázott képviselőségre — (sikertelenül), — amikor még nem volt népcsoport–vezető: az 1935. évi országgyűlési választásokon. Később jogerőre emelkedett elítéltetése jogi következményeként sem jöhetett már számba. Basch népcsoportvezető nem a parlamentbe akart bekerülni, hanem német államtitkárként a magyar kormányba, Karmasin szlovákiai kormány–tagságának mintájára. (A magyar kormányban korábban a német kisebbség vezetői közül 1919 őszén Knaller Viktor, majd Bleyer Jakab, 1921-ben Gratz Gusztáv kapott rövid időre nemzetiségügyi, illetve külügyi miniszteri posztot.)

Balling terjedelmes művének mellékletei nagymértékben megkönnyítik annak használatát. A rendelkezésre állott szakmunkák gazdag jegyzékéből első pillantásra csak a lengyel Batowski szerkesztette tanulmánygyűjtemény hiánya tűnt fel, amely a kelet–középeurópai német irredentával foglalkozott. A felhasznált sajtó és periodika jegyzékénél némileg zavaró a megjelenés évhatárai megjelölésének hiánya: korabeli újságok, folyóiratok címei maiakkal keverednek. A földrajzi nevek jegyzékénél dicséretes, hogy a hagyományos német helységneveket használva, mellőzi az utóbb mesterségesen konstruáltakat, s mindenütt feltünteti az illető helységek hivatalos elnevezését. Magyar szempontból azonban fájlaható, hogy a Magyarországtól elcsatolt területek magyar helységneveit többnyire — bár nem mindig — elmulasztja megadni. A magyar helység- és személyneveknél szinte általános az ékezetek elmaradása, vagy hibás jelölése. A munka dán és angol rezüméje oly rövid, hogy tartalmi értékeiről, a szerző vállalkozásának jelentőségéről aligha adhat megfelelő képet.

Tilkovszky Loránt

BENE JÁNOS – SZABÓ PÉTER

NYÍRI BAKÁK A DONNÁL.

Adalékok a magyar királyi II. Rákóczi Ferenc 12. honvéd gyalogezred történetéhez. (1920–1945)

Báthori István Múzeum kiadványai, 28. kötet, Nyírbátor – Nyíregyháza 1992

A politikai rendszerváltás során felszabadult szellemi energia a történettudomány színterén eddig elsősorban a helytörténetírásban bontakozott ki. Az évtizedekig hangztatott, de a valóságban mindig elnyomott helyi kezdeményezések során az utóbbi három évben számos komoly történelmi munka született. Természetes, hogy a vidéki kutatók figyelme az egykori tabuk, vagyis az 1956-os forradalom, a szovjet fogság, valamint a II. világháború helyi vonatkozásainak feltárára irányult. A közadakozásból kiadott könyvek sorában olyan kitűnő, külföldi történészek által is jegyzett kötetek találhatók mint: Elhurcoltak. Nyíregyháza 1944–1948. (Nyíregyháza, 1989), Horváth István – Szabó Péter: Salgótarjániai a Don–kanyarban (Salgótarján, 1990), Hadas Ferenc: Hol sírjaink domborulnak (Hajdúnánás, 1991) Makó Imre – Katona Lajos: A második világháború és a fasizmus hődmezővásárhelyi áldozatai (Hődmezővásárhely, 1991). A felsoroltakhoz illeszkedik Bene János és Szabó Péter „Nyíri bakák a Donnánál” című könyve, mely 1992 novemberében jelent meg a nyíregyházi Báthori István Múzeum kiadásában.

Bene János és Szabó Péter műve azonban nemcsak helytörténet, hanem egyben visszatérés az ezredtörténetek több mint 200 éves hagyományához.

A munka ugyanakkor emlékkönyv is. Megemlékezés azokról a nyíri bakákról, akik mintegy fél évszázada haltak hősi halált a Don menti harcokban. „Kiadványunkkal azon egykori 12. gyalogezredbeli, hősi halált halt katonák emlékének adózunk, akik ma is jeltelen tömegsírokban nyugszanak, távol szülőföldjüktől” – írja bevezetőjében a szerkesztő, Dám László.

A könyv első és egyben leginformatívabb fejezete az ezred történetét tekinti át, az országos történetbe ágyazva. Az ezred a feloszlott magyar királyi munkácsi 11., és a szatmári 12. honvéd gyalogezredek utódjaként 1920-ban szerveződött. Az akkor még sem számmal, sem tényleges laktanyával nem rendelkező nyíregyházi-nyírbátori alakulatot a Nemzeti Hadseregbe sorolták. Az anyagi felszerelés évekig tartott. A modern laktanyaépületek csak 1929-re, illetve 1931-re készültek el. A szellemi felkészülés azonban a megalakulástól kezdve akadálytalanul folyt. A honvédeknek rendszeresen tartott szabadelőadások számtalan kérdést érintettek, a méhéskedéstől kezdve az elektromosság hatásain keresztül a hazaszeretetig és a nemzeti öntudat és összetartás fontosságáig. A szerzők hangsúlyozzák, hogy a katonaság és a városi polgárság együttélése kifogástalan volt. Az ezred és tisztikara tevékenyen részt vett a város társadalmi és kulturális életében, ott voltak Nyíregyháza nagy ünnepein is.

Az első világháborút lezáró békerendszer felbomlása, valamint fegyverkezési önállóságunk visszacsúszása után az egész magyar honvédségre, így a 12. gyalogezredre is új feladatok vártak. A nyíri bakák részt vettek a visszatért Felvidék, Észak-Erdély és Délvidék megszállásában. A szovjet határt 1941. június 28-án átlépő Kárpát-csoport alakulatai között a nyíregyházi még nem szerepelt, de az anyaezred személyi állományából 1938-ban szervezett ún. „ikerezred” két zászlóalja októbertől már részt vett a megszállt területek biztosításában.

Az 1942 tavaszán szerveződő 2. hadsereg kötelékéből a 12. gyalogezred ugyancsak kimaradt. Az elhúzódon-menti harcok azonban szükségessé tették a személyi állomány fokozatos felváltását. Így kerültek a frontra 1942 december elején a nyíregyháziak. A váltás, a nyírsergiek szerencsétlenségére, 1943. január 9. és 12. között, vagyis közvetlenül a szovjet offenzíva megindulása előtt zajlott le. A tragikus körülmények között vívott elhárító harcokban a harci tapasztalatokkal nem rendelkező ezred 4500 fős személyi állományának 4/5 részét veszítette el. Az ő tiszteletükre emelt emlékművet koszorúzza meg Muzsai Ferenc ezredes 1943. május 29-én az ezred ünnepélyes nyíregyházi fogadtatása alkalmával. Kár, hogy a szerzők nem tértek ki e korai emlékmű későbbi sorsára. Így csak feltételezhetjük, hogy a tisztelet és emlékezés oszlopát a város háború utáni urai ledöntötték.

A 12. gyalogezred mintegy 10 hónapos pihenő után 1944 márciusában került ismét a frontra. Ettől kezdve a háború végéig a nyíri bakák folyamatosan harcoltak. Az elhárító harcokban felőrlődő alakulat maradványai — előzetes megállapodás alapján — 1945. április 6-án tették le a fegyvert a szovjet csapatok előtt Szlovákiában.

A szerzők sajnos itt befejezik az ezredtörténetet, pedig a honvédek sorsát a hadifogságban is nyomon kellett volna követni. Vajon hova, mely lágerekbe kerültek a nyírsergiek bakák? Hányan tértek közülük haza?

A könyv 2., egyben legérdekesebb fejezete a 12. gyalogezred 1943 januári, februári harctudósításait tartalmazza. Szinte megelevenednek a heroikus védelmi harcok az ezred- és zászlóaljparancsnok bizalmas beszámolóiban. Nem lehet érzelemmentesen olvasni ezeket az egyszerűségükben, tárgyyszerűségükben irodalmi szintre emelkedett jelentéseket. Hőstettek egész koszorújáról kapunk hiteles híradást a szemtanúktól. De a szerzők nem leplezik a nehézségeket sem. „Védőállásainknak mélysége nem volt, a hátsó retesz-állásokat nem építették ki. Egy védővonallal volt csak, ez is sok helyen mellig ért. A futóárkok alig kiépítetten, teli jéggel is sok helyen csak térdig értek. Bár akadályként aknamezőt telepítettek a védőállások előtt, ennek már hatása az ellenség támadásakor a magas hó és a nagy hideg miatt alig lehetett.” (59.) „Az 1000 darab kézigránát igénylésből csak 90 darabot kaptunk. Létszám 21 tiszt és 15 főnyi legénység.” (62.)

Létszám százados, a 12/III. zászlóalj parancsnoka katonái teljesítményét a következőképpen értékelte: „A csapatok nagy része a szokatlan nehéz körülmények közötti tüzkereztség és a túlerejű ellenséggel szemben a nagy hidegben vívott harcban idegeiket elvesztették. A csapatok és emberek egy része a parancsnokokat keresve és azok köré csoportosulva, a szokatlan körülmények között is megálta a helyét” (70.)

A legmegrázóbb fejezet a 3., melyben a szerzők a Szovjetunió elleni háborúban hősi halált halt, eltűnt és hadifogságba esett nyírsergiek bakák személyi adatait adják közre. A veszteségi statisztikák, a személytelen számok itt gyéni sorsú, egyedi tragédiává válnak. Ezeket az oldalakon szembesülhetünk a háború valódi, emberi arcával. Bene János és Szabó Péter nem antimilitarista könyvet írt, illetve szerkesztett, mégis a többezres halotti névsor mindennél hatásosabb háborúellenes vádirat.

A könyv három fejezetét jól kiegészítik a 12. gyalogezred tisztikarát, szervezetét és életét bemutató, fényképekkel is illusztrált mellékletek.

Az utolsó oldalon hosszú listát találunk, 69 település és 10 szervezet nevének feltüntetésével: a kötet a felsorolt önkormányzatok és intézmények anyagi támogatásával látott napvilágot.

WERNER WEILGUNI

ÖSTERREICHISCH-JUGOSLAWISCHE KULTURBEZIEHUNGEN 1945–1989.*(Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts 17.)*

Verlag für Geschichte und Politik – R. Oldenbourg, Wien–München, 1990, 127 l.

OSZTRÁK–JUGOSZLÁV KULTURÁLIS KAPCSOLATOK 1945–1989.

A kötet az Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut művelődési és kultúrpolitikával foglalkozó osztályán készült, nyolc fejezetben, sok alfejezettel tárgyalja témáját. A szerző 1987-ben már készen volt anyagával, csak itt-ott egészítette ki, személyes beszélgetéseket is folytatott.

Bevezetőben a kulturális kapcsolatok mibenlétét tárgyalja, úgy látja, akár központositottan kezelik, mint a franciák, akár félhivatalosan, mint az angolok, vagy megosztva, mint a nyugatnémetek, a külpolitika dominál. A szerző beszámol az (olykor változó) hatóságokról, amelyek a két országban a kapcsolatokat ellátják. Gyakorlatilag csak a magas kultúra terén szövődő kapcsolatokat tárgyalja. Ezeket mindkét fél a maga image-ának a kialakítására kívánja felhasználni.

Az állami kapcsolatok 1945 után nehezen indultak. 1946-ban létrejött egy osztrák–jugoszláv társaság, az osztrák kommunisták a Titóval történt szakítás után feloszlátását javasolták. Kulturális egyezmény kötésére, jugoszláv sürgetésre, csak 1972-ben került sor, ez is keretegyezmény volt, amelyet négy ízben (1974, 1977, 1980, 1987) konkretizáltak. A tárgyalások olykor azért is húzódtak el, mert a helynevek írásában nem tudtak megegyezni. (Hadd jegyezzük meg, Weilguni a hivatalos elnevezéseket használja, tehát Zagreb vagy Ljubljana, de Belgrad ebben az alakban marad.) Az egyezmények értelmében lektor-cserékre került sor, posztgraduális ösztöndíjakat adtak (Ausztria évi hármát). A klagenfurti egyetemnek a ljubljanaival vannak kapcsolatai, Innsbrucknak Szarajevóval, a stájerországiaknak a horvátokkal. A bécsi egyetemnek nincs intézményesített kapcsolata. Egyezmények születtek az érettségi és az egyetemi tanulmányok kölcsönös elfogadásáról (1974–76, ill. 1979/80). Külön probléma a vendégmunkások oktatása, az iskolán kívül anyanyelvi oktatást is kapnak (Bécsben pl. nyolcan magyarul!) 1985/86-ban új kiadásban megjelent egy „Hazám” c. Jugoszláviát ismertető kiadvány öt nyelven, magyarul is (az ötnyelvűség a kötetben belül értendő persze). A felnőttoktatásban 1975/76-ban 1000 fő vett részt, 1982/83-ban már 6500. 1962 óta működött Zágrábban egy osztrák könyvtár, ez 1976-ban kultúrintézeté alakult, és azóta jugoszláv működik Bécsben.

A tartományok szintjén első helyen említi a szerző a „Mogersdorf” néven nálunk is jól ismert évenkénti szimpóziumokat, ezeknek olasz és magyar résztvevők is vannak. 1973-ban Burgenland az ottani horvátokra való tekintettel kötött hivatalos egyezményt Horvátországgal, egyébként a kapcsolatokat nem szabályozzák ilyen egyezmények. Karintia szlovén kapcsolatait hosszú időre megrontotta, hogy 1972-ben sovíniszta elemek leszedték a kétnyelvű helységtábláikat. A tartomány 1983-ban Újvidékkel kötött kulturális egyezményt. Kölcsönös vendégszereplések jelentik a kapcsolat fő formáját. 1978 óta fejlődik az Alpok–Adria együttműködés, Vas és Győr–Sopron ebben megfigyelőként vesz részt. A szerbek ellenzik, mert a Monarchia feltámasztására irányuló kísérlet látnak benne.

Ausztriai délszláv kisebbségek közül a burgenlandi horvátok egyesületei tartanak fenn kapcsolatokat. A horvátok közeledését akadályozza, hogy ragaszkodnak nyelvjárásukhoz, ezzel egyre inkább elkülönülnek Horvátországtól. A szlovének először egy szlovén kultúregyesületet hoztak létre, azután alakult egy keresztény egyesület is, amely fenntartásait hangsúlyozza a kommunista Jugoszláviával szemben. 1975-ben Klagenfurtban a szlovének Szlovén Tudományos Intézetet hoztak létre. Egyébként 1852 (!) óta működik egy szlovén kiadó, ennek kiadványait Szlovéniában is terjesztik.

Az egyéni kapcsolatok során írók, művészek kapcsolatai szerepelnek, az 1946 óta létező osztrák–jugoszláv társaság nemigen működik, többszörös kísérletezés ellenére. Élénke a kölcsönös utazási kapcsolatok is. Több jugoszláv író kapott osztrák állami díjat, így Miroslav Krleža pl. 1968-ban Herder–díjat, 1977-ben Állami Díjat.

A tudományos kapcsolatokban, különösen a társadalomtudományokban, az akadémiák játszanak szervező szerepet. Sok történész találkozóra került már sor, ebben különösen az Ost- und Südosteuropa-Institut jeleskedik, egyéni meghívásokkal is. A természettudományok egyes ágaiban is vannak közös kutatások. Műszaki téren inkább a gazdaságban azonnal hasznosítható eredmények terén van együttműködés, az alacsonyabb jugoszláviai színvonal miatt az osztrák fél ebben nem különösképpen érdekelt.

Külön, viszonylag hosszú fejezetben foglalkozik a szervező a levéltárak kérdésével. Itt visszanyúlt az első világháború utáni helyzethez is. Jugoszlávia a rá vonatkozó levéltári állagok átadását követelte,

amire egyébként a békeszerződés is kötelezte Ausztriát. 1923-ban kötöttek meg egy erre vonatkozó egyezményt. Ez ugyan főként a provenienciá-elv alapján állt, de a pertinencia érvényesítését sem zárta ki. A homályos megfogalmazások Weigluni szerint szándékosak voltak, hogy teret engedjenek a különféle interpretációknak. A dubrovnikai és a spliti levéltárat az osztrákok egészében átadták, de 1926-ben a folyamat megszakadt a változó értelmezések miatt, az osztrákok igyekeztek az időt húzni. A második világháború idején a német hatóságok ismét számos levéltári anyagot hurcoltak el, összesen 22 vagonnyit. Ezt a bécsi „birodalmi levéltár” volt köteles feldolgozni, különösen az első világháború előtti időszak vonatkozásában, három dokumentum-kötet meg is jelent. Ezeket az állagokat 1945 után visszaadták, a feldolgozás nyomait eltüntették az iratokról (kiradírozták). 1958-ban osztrák kezdeményezésre új egyezményt kötöttek. Jugoszláv részről 1960-ban három kötetben nyújtották be a további igényeket, nemegyszer olyan anyagok vonatkozásában, amelyekről csak feltételezték, hogy ausztriai levéltárakban található. Ezen a ponton a tárgyalások újra megszakadtak. Az 1972-es kulturális egyezménybe fel sem vették az egész kérdéskört. De az igényekkel mégis előálltak 25 ládányi anyagot, amely a háborúban elhurcoltból ekkor került elő (?), vissza is adtak az osztrákok. Egyébként az osztrákok ettől kezdve csak olyan anyagokról voltak hajlandók tárgyalni, amelyekről jugoszláv részről bebizonyították, hogy ausztriai levéltárakban találhatóak. A pulai tengerészeti könyvtár 40 000 kötetes anyagát önként engedték át. Mintegy 3500 oklevelet, a határőrvidékre vonatkozó számos iratot is átadtak. De Ausztriában maradt még pl. Zrínyi Miklós Szigeti veszedelmének (itt a szövegben Sirena néven szerepel) egy horvát kézírata, vagy a Zrínyi – Frangepán per egész anyaga. Ausztria ellenszolgáltatásként mindig a jugoszláviai osztrák konzulátusok iratanyagát követelte, egyelőre a szarajevói főkonzulátusét kapta meg. Az egész kérdéskör a könyv megírásának idején még lezáratlan. Weigluni utal a jóindulatnak mindkét fél részéről megnyilvánuló hiányára.

Érdekes összegzésében Weigluni megállapítja: a kapcsolatokban Jugoszlávia érdekelt. Nagy akadály a kapcsolatok kiépítésének a pénzhiány mindkét részről. De az osztrák fölülényt is, amely Bécsnek tekinti Közép-Európa természetes kulturális középpontjának. Az is számít, hogy Jugoszláviának rossz az image-a Ausztriában, kommunista volta, meg a vendégmunkások miatt is. Az ausztriai kisebbségek, vagy a levéltári ügy rendezetlensége állandó nehézségeket okoz. Egészében mégis jónak lehet nevezni a kapcsolatokat, bár a jugoszláv igényeket nem mindig elégitették ki. Mindenesetre több a konfliktuslehetőség, mint pl. magyar vonatkozásban.

A kötet végén található az összes megkötött egyezmény jegyzéke (címmel és dátummal), valamint egy forrás- és irodalomjegyzék, levéltári források, folyóiratok és feldolgozások egy nagy betűrendben. A névmutató mellett külön helynévmutató, amely a helységeket a szövegben szereplő formájukban hozza, tehát hol Klagenfurt, hol Celovac, a megfelelő lapszámokkal, de egymásra is utalva.

Mint a tartalmi ismertetésből világosan kiderül, a kötet a kulturális kapcsolatok csontvázát, ha úgy tetszik, bürokratikus oldalát mutatja be. Tehát szó esik pl. kölcsönös képzőművészeti kiállításokról, de ezek tartalmáról és főleg hatásáról semmit sem tudunk meg. Persze, ha a szerző ezekre a kérdésekre is kitért volna (vagy akárcsak felsorolta volna pl. a történész-találkozókat tematikáját), akkor könyve háromakkorára nőtt volna meg. És vele a kiadás nehézségei!

A másik probléma még kevésbé a szerzőn múlik. Egy 1990-ben megjelent könyvön nem kérhetjük számon az azóta eltelt változásokat. Így a könyv most már egy lezárt korszak emléke. A konfliktusforrások nyilván továbbélnek, csak most mások kerültek az előtérbe. Figyelemreméltó a szerzőnek az önkritikus megállapítása az osztrák fölülényetről. Bennünk magyarokban is sok ilyen van szomszédaink kapcsán (persze itt az osztrák kivétell!), csak ezt nem szoktuk könyvekben elismerni. Ezért sem árt néha odafigyelni a szomszédokra.

Niederhauser Emil

VASS HENRIK – VIDA ISTVÁN

A KOALÍCIÓS KORSZAK PÁRTJAINAK SZERVEZETI SZABÁLYZATAI 1944–1948.

MTA Politikatudományi Intézet – ELTE Politológiai Tanszék, Budapest 1992. 304 l.

Másfél évtizede annak, hogy az 1944–1948 között működő politikai pártok programjai gyűjteményes kötetben megjelentek. A pártok szervezeti szabályzatai azonban, amelyek a programkészítéssel nagyjából egyidősek, nem kerültek sem a készítés időszakában nyilvánosságra, sem később, vagy legfeljebb aprónyomatványként jelentek meg, s ma már igen nehezen érhetőek el, jobbára csak a nagyobb könyv-

tárakban, illetve levéltárakban férhető hozzá. Ezért is örömmel kell üdvözölni Vass Henrik és Vida István — nem kevés kutatómunkát igénylő — vállalkozását, amely a koalíciós korszak pártjainak szervezeti szabályzatait teszi közzé, egy nagyszabású bevezető tanulmánnyal együtt. Ez utóbbiban a szerzők alapos szakmai elemzéssel összehasonlítják a korszak pártjainak belső életét meghatározó alapszabályokat, melynek során azt a — megítélésünk szerint helyes — módszertani megközelítést követik, hogy a pártok szervezeti felépítése, irányítási rendszere, belső működési mechanizmusa közötti különbségeket feltárják, amiből viszont egyértelműen kiderül, hogy a pártok szervezeti állapota nagymértékben befolyásolta cselekvőképességüket, politikai lehetőségeik kihasználását, s ebből következően végsősoron a korabeli hatalmi harc kimenetelét is.

Ismeretes, hogy Magyarországon 1944 után a pártpolitikai struktúra a többpártrendszer jegyében alakult újjá. Ennek egyik oka az volt, hogy a súlyos háborús katasztrófa után az állami-politikai élet újjászervezését, a termelés beindítását, az ország újjáépítését stb. egyetlen párt, illetve politikai irányzat sem vállalhatta magára, ezek a hatalmas feladatok ténylegesen is megkívánták, hogy az összes németellenes erő, valójában az egész nemzet összefogjon, amivel egyébként a korabeli polgári pártok is tisztában voltak. A másik ok pedig az volt, hogy a szövetséges nagyhatalmak is ezt kívánták, vagyis amíg a nemzetközi politikában, pontosabban a győztes nagyhatalmak között is fennállt a koalíció, ez Magyarországon sem lehetett másként. Ezt a politikai alapelvet egyébként Jaltában a Szovjetunió is elfogadta.

A magyar demokrácia pártpolitikai rendszere 1945 nyarára, őszére alakult ki. A régi kormánypártokat, valamint a nyilas és nemzetiszocialista pártokat és irányzatokat az 1945. január 20-án Moszkvában aláírt fegyverszüneti egyezmény betöltötte, így azok képviselői már eleve nem vehettek részt „hivatalosan” a politikai életben. Kezdetben a kormányzati hatalmat a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front, vagyis a koalíció négy pártja, a Magyar Kommunista Párt (MKP), a Szociáldemokrata Párt (SZDP), a Nemzeti Parasztpárt (NPP) és a Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt (FKGP) vette kezébe, de rajtuk kívül 1945-ben még a Polgári Demokrata Párt (PDP), a Magyar Radikális Párt (MRP) és a Barankovics István vezette Demokrata Néppárt (DNP) is hivatalos belépőt kapott a politikai életbe. 1946 tavaszán az FKGP-ből kizárt képviselők Sulyok Dezső vezetésével megalakították a Magyar Szabadság Pártot. 1947 nyarán, közvetlenül a választások előtt két új párt jött létre: a Magyar Függetlenségi Párt (MFP) Pfeiffer Zoltán vezetésével, valamint a Független Magyar Demokrata Párt (FMDP) — a nyomda ördöge következtében a kötetben többször is Magyar Független Demokrata Párt (MFDP) elnevezés szerepel — Balogh István vezetésével és működési engedélyt kapott a Keresztény Női Tábor (KNT), amelynek Slachta Margit volt a vezetője. 1948 nyarán az MKP és SZDP egyesülésével, pontosabban a szociáldemokrata baloldalnak az MKP-ba való beolvadásával megalakult a Magyar Dolgozók Pártja, az MDP.

A dokumentumgyűjtemény a koalíciós korszak pártjai közül 10-nek a szervezeti szabályzatát tartalmazza, ami összesen 19 dokumentumot jelent. Az NPP ugyanis négyszer, az MKP háromszor, az SZDP, az FKGP, a PDP és az MRP pedig kétszer módosította a pártalkotmányt, illetve szervezeti szabályzatát. A Pálffy József vezette Keresztény Demokrata Néppárt, amely 1945-ben dolgozta ki szervezeti szabályzatát — eddig nem került elő — a Pfeiffer Zoltán alapította MFP 1947-ben, néhány hónapos fennállása alatt nem rögzítette írásban szervezés alapelveit. A kötet összeállítóinak azt sem sikerült tisztázni, hogy a Balogh-párt (FMDP) megalakulása után, 1947 nyarán, vagy később egyáltalán elkészítette-e pártalkotmányát.

Ami a pártok politikai arculatát illeti, a tanulmány szerzői — sorra véve a szervezeti szabályzatok elvi nyilatkozatait — arra a következtetésre jutnak, hogy a pártok csak annyiban hasonlítottak egymáshoz, hogy modern tömegpártok voltak, vagy azzá szerettek volna válni, ugyanakkor jellegük, ideológiájuk s ezzel együtt társadalmi háttérük is meglehetősen különbözött egymástól. Jelentős különbség volt köztük a párttagság fogalmának, a tagfelvétel követelményeinek a meghatározásában is. A baloldali pártok (MKP, SZDP, NPP) például hasonló módon értelmezték a párttagság fogalmát. Azt tekintették tagnak, aki belépett a pártba, elfogadta a programját, részt vett a párt munkájában, alávetette magát a párt fegyelmének és tagdíjat fizetett. Az erkölcsi feddhetetlenséget nem jelölték meg a pártba kerülés kritériumának. E felfogáshoz közel állt a kisgazdapárté, azzal a különbséggel, hogy tagjaitól nem kívánta meg a pártéletben való feltétlenül részvételt, de az erkölcsi tisztaság követelménye viszont szerepelt a pártalkotmányban. A koalíciós pártokhoz a párttagság kritériumát tekintve az MRP-é állt a legközelebb, de ők sem követelték meg a külön pártmunka végzését, viszont feltételül szabták meg, hogy a belépő politikai jogokkal, mindenekelőtt választási jogokkal rendelkezzen. A DNP a négy alapkritérium közül a pártfegyelmet betartását nem tartotta a párttagság feltételének. A PDP és a két jobboldali ellenzéki párt, a Magyar Szabadság Párt és a KNT pedig azt kívánta meg tagjaitól, hogy elfogadják a párt programját és politikai irányvonalát. A két utóbbi párt szervezeti szabályzata hangsúlyozta az erkölcsi feddhetetlenséget, sőt a Szabadság Párt azt is külön kikötötte, hogy a hozzá belépő politikai jogokkal rendelkezők legyenek,

azaz a volt nyilasok és nemzetiszocialista pártok tagjai, háborús és népellenes bűnökért elítéltek, a politikai múltjukat nem igazoltak, ne kerüljenek soraikba. Az új párttagokkal szemben támasztott elvárásokat illetően a KNT a „feddhetetlen katolikus (keresztény) élet”-et, a „Tízparancsolat és az Ötparancsolat gyakorlati élését”, vagyis a mély vallásosságot is megkövetelte.

A szakmai szempontból igen alapos és precíz elemzés a továbbiakban a párttagok jogait és kötelességeit hasonlítja össze, majd részletesen kitér a politikai pártok szervezeti felépítésének taglalására, így a vezető testületek bemutatására. Ez utóbbiakról azt állapítja meg, hogy eltérő típusuk és jellegük ellenére sok hasonló vonás volt köztük. Így valamennyiük élén egy magasrangú döntéshozó szerv állt, amelyet a munkáspártok „kongresszusnak”, a parasztpártok, a PDP és a DNP „országos nagyválasztmányok”, az MRP „országos közgyűlésnek”, a Magyar Szabadság Párt „országos küldöttgyűlésnek”, a KNT pedig egyszerűen csak „közgyűlésnek” nevezett. A pártok vezető szervei és azok funkciói viszont jelentősen különböztek egymástól. Az MKP esetében a két kongresszus között a párt működését a Központi Vezetőség irányította, amely saját tagjaiból választotta meg a Politikai Bizottságot. A Központi Vezetőség választotta a Szervező Bizottságot, amelynek teendői közé tartozott a szervezeti munka irányítása és a pártapparátus vezetése mellett a pártszervezetek összefogása és ellenőrzése is. A pártban volt Főtitkárság, amelynek tagja a főtitkár (Rákosi Mátyás) és két helyettese, de ezzel egyidőben Titkárság is működött. Az SZDP vezetői szerveinek rendszere strukturáltabb volt, a párton belüli hatalom megosztottabb volt, mint a kommunista pártban, illetve az MDP-ben. Az NPP vezető szervei 1945–47 között a belső ellentétek miatt gyakran változtak, a kiszagdapárté pedig a legbonyolultabb volt a koalíciós évek folyamán. Az ellenzéki pártok közül a Magyar Szabadság Pártot gyakorlatilag az ún. Elnöki Tanács irányította, de hasonló nevű vezető szerv volt az MRP-nél és a PDP-nél is. A katolikus színezetű ellenzéki pártoknál a DNP-t a nagyválasztmány mellett a Végrehajtó Bizottság, az Országos Pártvezetőség, a Fegyelmi Bíróság és a Számvizsgáló Bizottság irányította, a KNT „kormányzata” pedig a következő testületekből állt: elnökség, Központi Intézőbizottság és Végrehajtó Bizottság. A tényleges hatalom azonban kizárólag — a szervezeti szabályzatból is kitűnően — Slachta Margit pártelnök kezében összpontosult, aki nemcsak őrködött a párt „hamisítatlan szellemén”, hanem más szervezetekkel szemben képviselte a pártot, elnökölt az üléseken és a közgyűlésen, ezen túl kinevezte a párt alkalmazottait és utalványozási joga volt a párt pénztárától.

Vass Henrik és Vida István a fentiekben túl bemutatja a pártok helyi és területi szervének struktúráját, a szervezeti szabályzatoknak az ifjúsági- és női szervezetekre, illetve ezek működésére, a sajtóra, a pártok gazdasági tevékenységére, valamint a pártfegyelem megteremtésére és megtartására, a párttagság engedelmességének biztosítására vonatkozó intézkedéseit, pontjait. Végül a szervezeti szabályzatok érvényesülése tekintetében arra a következtetésre jutnak, hogy a koalíciós és ellenzéki pártok szervezeti szabályzatai a korszak realitásait tükrözik. „Az éles hatalmi harc, a súlyos gazdasági nehézségek (az újjáépítés, az infláció), a politikai események felgyorsulása — szögeznek le a szerzők — bizonyos értelemben lehetetlenné tette, hogy a pártok, főként a kisebbek szervezetenként kiépüljenek, alkalmazkodjanak a gyorsan változó körülményekhez, s szervezeti szabályzatukat is ehhez alakítsák. (45–46).

A közzé tett szervezeti szabályzatok a korszak alapvető dokumentumai. Igen hasznos a szerzők ama vállalkozása is, hogy az egyes szervezeti szabályzatok elé rövid „genezist” írtak, az előzményekről, s ha tudták azonosítani, a szabályzatok készítőiről is. Nem is szólva a kötet végén közölt bibliográfiáról, nemcsak a korszak gazdag szakirodalmát illusztrálja, hanem eligazítja az olvasót az egyes pártok történetét és a koalíciós évek mozgalmas eseményeinek megítélését illetően is. A dokumentum-gyűjteményt ezért nemcsak a korszak kutatóinak, — akiknek ez alapvető forrásmunka —, hanem a történelemtanároknak, egyetemi és főiskolai hallgatóknak és az időszak iránt érdeklődő szélesebb olvasóközönségnek is érdemes kézbe venni és tanulmányozni.

ANDREW R. L. CAYTON

„KÜLÖNÁLLÓ ÉRDEKEK” ÉS A NEMZETÁLLAM: A WASHINGTON-KORMÁNYZAT ÉS A REGIONALIZMUS KEZDETEI AZ APPALACHE-HEGYSÉGTŐL NYUGATRA

A dolgozat célja annak bemutatása: hogyan és mikor kezdődött az „Észak” és a „Dél” közötti megkülönböztetés az Egyesült Államokban. A szerző, Andrew L. R. Cayton, az oxfordi (Ohio) Miami Egyetem docense a választ az első szövetségi kormányzat, a Washington-adminisztráció „frontier”-politikájában véli felfedezni. A tanulmány elsősorban a kiterjedt „frontier”-irodalomra, valamint a federalista vezetők mentalitásának vizsgálatára támaszkodik: a szövetségi kormányzat tagjainak magatartását nem a hagyományosnak mondható kérdésekben, így a központi kormányzat gyenge vagy erős voltában, a kereskedelmi kapitalizmus szerepében, vagy a demokrácia fokában elfoglalt álláspontjuk alapján elemzi Cayton professzor, hanem a majdnem korlátlan hatalmú döntőbírói szerepükben, amelyet a nemzeti vagyon felett gyakoroltak az 1790-es években. A federalista államférfiak a kezdetől fogva biztosítani akarták, hogy a központi kormányzat komoly szerepet játsszon az egyes államokban és az államokká még nem szervezett területeken. Az egyes régiók lakóiban kialakuló és a nemzetállamhoz kapcsolódó érzelmek elsősorban a szövetségi kormányzatnak az illető területen játszott pozitív vagy negatív szerepével függtek össze. A szövetségi kormányzat bevallott célja az volt, hogy meggyőzze az észak-amerikai államok és területek lakosságát: az 1787-es Alkotmány által kialakított kormányzat a legmegfelelőbb jogaik és érdekeik biztosítására. A jogok többé-kevésbé mindenhol ugyanazt jelentették, de nem mondható el ugyanez az érdekekről. Az Alleghany-hegységtől nyugatra fekvő terület alapvetően két régióra oszlott ebből a szempontból: az Északnyugati Területre (a mai Ohio, Indiana, Illinois, Minnesota és Wisconsin államokra) és a Délnyugati területre (a mai Tennessee-re és Kentucky-ra, mely utóbbi Virginia állam része volt 1792-ig). Általánosságban szólva, az ezen a területen élők a központi kormányzattól védelmet reméltek az indiánok ellen, segítséget a Mississippin való hajózáshoz és az azon lebonyolított kereskedelemhez, valamint a közlekedési feltételek javítását.

Ami a Mississippin folyót illeti, Spanyolország birtokolta a kulcspozíciókat a folyó mentén, elzárva az amerikai kereskedők útját a piacokhoz. Az 1785.

július 20-án kötött — de a Kongresszus által végül nem ratifikált — Jay-Gardoqui egyezményben az amerikaiak hajlandónak mutatkoztak lemondani a Mississippi használatáról 25 vagy 30 évre; az egyezmény ezen pontját a nyugatiak az északkeleti államok megalkuvásának és a nyugati érdekek elárulásának tartották; emiatt gyanakvással szemlélték az 1794-ig folyó tárgyalásokat, amelyek végül eredmény nélkül zárultak le a két fél kölcsönös csaldása mellett.

Elsősorban az indián-kérdés osztotta meg a két terület lakosságát. Washington elnök és Knox hadügyminiszter békés megoldást szerettek volna találni, ugyanakkor az elnököt állandó nyomás alatt tartották az északnyugatiak, hogy katonai erő felváltásával zárja le a kérdést a telepések érdekeinek megfelelően. A szövetségi kormányzat kettős politikára kényszerült: egyrészt a hivatalos szervek továbbra is a békés megoldást sürgették és tárgyalásokat folytattak az egyes indián törzsek megbízottáival, másrészt pedig az Ohio folyótól északra fekvő területeken erőszakhoz folyamodtak. A hadsereg alkalmazását a délnyugati területen élők amiatt kifogásolták, hogy azt diszkriminatív módon, csak az északnyugati területen vetették be, míg nekik a fáradtságosabb és több engedményt kikényszerítő békés módszer maradt az ott élő indiánokkal fennálló vitás kérdések rendezésére. A hadsereg északnyugaton való alkalmazása mellett több olyan érv szólt, mely nem támogatta egy délnyugati akció racionalitását. Északnyugaton rendkívül nagy kiterjedésű, értékes földekről volt szó, ahol a Kontinentális Hadsereg tisztjeiből számosan földspekulációba fogtak és a közhivatalok nagy részét ugyanez a réteg töltötte be, akik majdnem mind tagjai voltak az 1790-es évek legbefolyásosabb „társadalmi” szervezetének, az ún. Cincinnati Társaságnak. Személyükben a Washington-kormányzat megbízható embereket tudhatott a helyi kormányzatban. Északnyugaton a federalisták a hadsereg struktúrájához hasonló civil közigazgatási rendszert vezettek be; maga a hadsereg Wayne tábornok vezetésével legyőzte a „nyugtalankodó” Shawnee- és Miami-törzseket az 1794-es Fallen Timbers-i csatában és a Greenville-i békében elismertette az Egyesült Államok központi kormányzatának teljes fennhatóságát a terület felett. A katonai aktivitást itt stratégiai indokok is szükségessé tették: az Ohio-folyó fölötti ellenőrzés majdnem olyan fontos volt, mint a Mississippin folyó fölötti uralom, ezért nem engedhette meg a szövetségi kormányzat, hogy kizárólag a helyiek — meglehetősen csekély — erejére támaszkodjon a kérdésben. A gazdasági-földrajzi adottságok szintén a kérdés gyors megoldását szorgalmazták: az Ohio-völgye

széles és hosszan elterülő termékeny területet jelentett, melynek gazdasági jelentőségét nem lehetett túlhangsúlyozni. Rövid távon is gazdasági fellendülést eredményezett a szövetségi beavatkozás: a jelen lévő hadsereg elsődlegesen fontosságú fogyasztónak bizonyult a helyi termelők és kereskedők számára, akik mindent megtettek a helyzet konzerválására. Végül pedig az ezen a területen élő két legnagyobb törzs, a Shawnee-k és a Miamiak elszántan védtek az ősi földet és kevés hajlandóságot mutattak arra, hogy ellenállás nélkül feladják jogaikat.

Mindezek mellett a megfontolások mellett eltörpültek a szövetségi kormányzatnak a délnyugati területhez fűződő érdekei. A Washington-kormányzat ezért kevés figyelmet fordított erre a területre és az érdektelenség a központi kormányzat ellen hangolta a délnyugati területen élők nagy részét. Az indiánok elleni hol békés, hol fegyveres vetélkedésben semmiféle központi támogatást sem kaptak; a helyi közigazgatási tisztviselők jórészt kívül maradtak a Cincinnati Társaság körén: elsősorban áttelepült virginiaiak játszottak vezető szerepet Kentucky-ban, de a Tennessee területén is. 1795-ben az új hadügyminiszter, Timothy Pickering bejelentette, hogy az Egyesült Államok nem tervez támadó hadjáratot a Creek-indiánok ellen — jóllehet ez volt a délnyugati terület fehér telepeseinek kimondott kívánsága.

Az Egyesült Államok későbbi története szempontjából legfontosabb kérdésről, mely ugyan csak hozzájárult a korai különálló regionalizmus-tudatok kialakulásához, még nem esett szó. Az 1787-es Északnyugati Határozat (*Northwest Ordinance*) egyik pontja törvényen kívül helyezte az Ohio folyótól északra fekvő területeken a „nem-önkéntes szolgálókat”, azaz a rabszolgákat. Így egy fontos gazdasági, társadalmi, és érzelmi kérdésben az Ohio választóvonalra változott és a folyó két partján létező eltérő fejlődési modellek végső sora majdnem az Unió felbomlásához vezetett: a kérdést csak az ország történetének legnagyobb embervesztéssel járó háborújában, a polgárháborúban (1861–65) sikerült jogilag és államigazgatásilag lezárni.

The Journal of American History, Vol. 79, No. 1. (June 1992), pp. 39–67.

Ma. T.

MICHAEL KAZIN

„NÉPI” JOBBOLDALISÁG: TANULMÁNYOK A 20. SZÁZADI AMERIKAI KONZERVATIVIZMUSRÓL

Michael Kazin, az American University docense recenzíójában őt, az utóbbi években megjelent

és a jobboldali mozgalmakkal foglalkozó monográfiát ismertet: Leonard J. Moore, *Citizen Klansmen: The Klu Klux Klan in Indiana, 1921–1928-át*; Kathleen M. Blee, *Women of the Klan: Racism and Gender in the 1920s-ét*; Jerome L., Himmelstein: *To the Right: The Transformation of American Conservatism-jét*; Ronald P., Formisano: *Boston Against Busing: Race, Class and Ethnicity in the 1960s and 1970s-ét*; és Rebecca E. Klatch *Women of the New Right-ját*.

A konzervativizmus és a jobboldali mozgalmak elhanyagolt területeknek számítanak az amerikai történetírásban: egészen a legutóbbi időkhöz egy 1955-ben tanulmánykötet — a *The New American Right* — által sugalmazott kép élt a köztudatban. A kötet egyetlen hivatásos történésze, Richard Hofstadter megfogalmazása szerint amikor az országban jólét uralkodott, bizonyos társadalmi csoportok — főként az angolszász eredetűek — egyre nagyobb aggodalommal nézték más, elsősorban az újabban bevándorolt etnikai csoportok emelkedését anyagiilag és társadalmilag és úgy érezték, mindez az ő rovásukra megy végbe: attól félték, hogy valamilyen megfoghatatlan konspiráció a javaikra tör és megrontja erkölcsüket. Az 1920-as és az 1950-es években lezajlott események beleillettek ebbe a képbe: egyfajta irracionális populizmus söpört végig az Egyesült Államokon, melynek legmarkánsabb kifejeződése a Klu Klux Klan virágkora volt az 1920-as évek első felében és Joseph McCarthy működése az 1950-es évek elején. A *The New American Right* megjelenését követően publikáltak ugyan kisebb tanulmányokat a tárgy körben, de azok lényegében semmiben sem módosították az uralkodó felfogást.

Az 1960-as és az 1970-es években azonban a liberális centrum összeomlott: egyrészt főként a brit marxisták (E. P. Thompson és Eric Hobsbawm) által inspirált radikális revisionisták felfedezték az ideológiai konfliktusokat és az éles társadalmi választóvonalakat az amerikai történelemben; másrészt pedig színre lépett egy tehetséges neokonzervatív nemzedék, mely egyre nagyobb támogatásra számíthatott a lényegében a New Deal-lel kezdődő és a Great Society-ig tartó liberális-demokrata kormányzatok vélt vagy valós hibái miatt a „jóléti állam”-ból kiábrándult emberek között. Először Allan Brinkley *Voices of Protest: Huey Long, Father Coughlin and the Great Depression* c. műve adott árnyaltabb elemzést az 1930-as évek jobboldali politikusaikról. Mindkettőt mint excentrikus demagógot könyvelték el addig a történészek; Brinkley bemutatta, hogy kétségkívül meglévő vulgarizmusuk és demagógiájuk mellett a „nemzetközi bankárok” és a „New Deal kovácsai” ellen folytatott támadásaik valódi tömegérzelmeket fejezték ki és ténylegesen a populista népvézerek sorában a helyük. A másik úttörő tanulmány, Leo Ribuffo: *The Old Christian Right: The*

Protestant Far Right from the Great Depression to the Cold War c. könyve három kevésbé ismert millenista és antiszemita „vezért” vizsgált: William Dudley Pelley-t, Gerald B. Winrodot és Gerald L. K. Smith-t. Mindhárman a fundamentalista protestánsok és a kisvállalkozók körében voltak népszerűek: a „hagyományos értékekre” való hivatkozással sikerült nekik — igaz elég kevés számú — követőre találni. Mozgalmaik önmagukban véve talán nem is lennének jelentősek, ha figyelmen kívül hagynánk azt a tényt, hogy Jerry Falwell és a „morális többség” vezetői, akiknek olyan sokat köszönhetett Ronald Reagan és George Bush az 1980-as években, bizonyos tekintetben az ő követőik azzal a különbséggel, hogy elhagyták az elődök antiszemizmusát, „szalonképtelen” faji nézeteit és merev prohibicionizmusát.

A recenzióban részletesebben tárgyalt tanulmányok különböző témákkal foglalkoznak és következtetései sem mindig mutatnak egy irányba; mégis érdekes általánosításokra adnak lehetőséget: a jobboldali mozgalmak meglepő párhuzamokat kínálnak a baloldali, kiváltképpen a populista és a feminista mozgalmakkal. Leonard J. Moore esszéje megkérdőjelezi az H. L. Menckentől a napjainkig ható sztereotípiát, mely szerint a Klu Klux Klan a társadalom peremén élő és a kudarcaikat erőszakkal kompenzálni kívánó kisvárosi lakosság körében hódított elsősorban. A KKK az átlag, „bennszülött”, fehér protestáns amerikaikhoz állt közel: a Klán fő tevékenységi területe — megint csak a közhiedelemmel szemben — a bíróságok voltak, ahol helyi politikusokkal és üzletemberekkel álltak perben az alkoholtilalom betartásáért és hatékonyabb, valamint jobb iskoláért. A mozgalom központja talán Indiana volt, legalábbis itt volt a lakosság lélekszámahoz képest a legnagyobb a Klán-tagok aránya: ők uralták a Republikánus Párt több kisvárosi és városi szervezetét 1924-ben. Egy nemrégien előkerült 1925-ös tagnyilvántartási lista megerősíti az „átlagember” és a KKK szoros kapcsolatát: a nagyon gazdagok, a nagyon szegények és a prohibíció ellenzői hiányoznak csak teljesen a listáról a társadalmi csoportokat illetően. A városi és a vidéki lakosság részvétele nagyjából azonos arányú volt; érdekes viszont, hogy a különböző fundamentalista egyházak tagjai is majdnem teljesen hiányoznak a tagok közül. A KKK hanyatlását 1925-től kezdődően Moore elsősorban a belső megosztottságra és a Klán vezetői ellen lefolytatott és nagy nyilvánosságot kapott perekre vezeti vissza; a recensens Kazin ezzel szemben a többi, hasonló elveket hirdető társaság és csoportosulás okozta versenyhelyzetet említi a fő okként. Kathleen M. Blee adatai elsősorban azt cáfolják, hogy a nő-aktivisták főleg a baloldali mozgalmakban leltek otthonra. A KKK női tagozata az Egyesült Államok tagállamainak kétharmadában funkcionált és majdnem annyi tagja volt, mint a férfiak KKK-já-

nak. Legfőbb ellenségeik a hagyományos anyai szerepet megkérdőjelező csoportok voltak, de élen jártak a katolikus és a zsidó kereskedők boltjai ellen szervezett bojkottmozgalmak is. Moore-hoz hasonlóan Blee sem ad kielégítő választ a mozgalom gyors hanyatlására; Kazin javaslata az, hogy tágabb körben kéne megvizsgálni az I. világháború utáni pacifisták, szindikalisták, bolsevikok, művészeti- és szexuális modernizmus hirdetői, a faji integráció mellett kiálló és a háborúellenes feministák ellen szerveződő nagyszámú jobboldali mozgalom és csoportosulás fejlődéstörténetét ahhoz, hogy a KKK-t, mint a legismertebbet közülük, el tudjuk helyezni az Egyesült Államok történetében.

Mindenestre két témát illetően egyetértés alakult ki a történészek között: 1) a jobboldali mozgalmak a „dekadens, képmutató, kozmopolita” elitek ellen szerveződtek; és 2) megpróbálták az amerikaiakat elfordítani a fogyasztói társadalom veszélyeitől és a ki nem érdemelt, de a jóléti állam megadott (látszólagos) előnyöktől közelíteni egy, a kemény munkán, az önmegtartóztatáson és az egyéni kezdeményezőkészségen alapuló egységes erkölcsi rendszerhez. Az 1930-as évektől kezdődően ezek az alapvető jellegzetességek kiegészültek a nemzetközi együttműködés és a diplomácia ellenzésével, valamint azzal a meggyőződéssel, hogy erő szükséges a „rend és törvény” uralomra juttatásához mind belföldön, mind külföldön. Ezek a tényezők jelentik az összekötő kapcsot a KKK-tagok, Coughlin atya, Huey Long, Barry Goldwater, George Wallace, Phyllis Schlafly és David Duke között.

A folytonosság Jerome L. Himmelstein kulcsszava a To The Right-ban: azok a konzervatívok, akik az 1980-as években a kormányzatot ellenőrizték, Herbert Hooverig és Robert Taftig mentek vissza szellemi előfutáiraik keresésében. A II. világháború után a New Deal és az „autokrata állam” elleni támadások kiegészültek az antikommunizmus és a liberális „bürokrácia” elleni fellépéssel: W. F. Buckley, Jr. és Frank Meyer, a konzervatív *The National Review* szerkesztői harcosan militáns álláspontot képviseltek a nemzetközi kérdésekben, míg otthon meg akarták tisztítani a szövetségi hivatalokat a „kommunistáktól” és a „szimpatizánsoktól”. Mindezekhez járultak a „klasszikus liberalista” közgazdászok, Friedrich Hayek és Milton Friedman tanításai és készen állt a neokonzervatív eszmerendszer, mely egyre nagyobb számban vonzotta az embereket, elsősorban a társadalom felső- és középső osztályaiból. Himmelstein ezen a ponton ellentmond Keving Phillips-nek, aki szerint a neokonzervatívizmus szakítást jelentett az elitista konzervatívizmussal: az „establishment” és az elit elleni szólam mindössze a mozgalom retorikáját szolgáltatták.

Ellentmondani látszik ennek a megállapításnak Formisano esettanulmánya a bostoni iskola-

busz-szolgáltatás elleni mozgalom leírásával. 1971-ben a 82%-ban fehér lakosságú városban a lakosok mindössze 18%-a támogatta a programot, még a feketék többsége is a program ellen szavazott. Az erősen katolikus Restore Our Alienated Rights (ROAR) mozgalom a szavazópolgárok józan eszére apellált: Formisano megállapítása szerint valódi, széles bázisú, központosítás-ellenes mozgalomról volt szó, nem pedig valamiféle fehér, elitista ügyről.

A szociológus Rebecca E. Klatch pedig már a neokonzervatív mozgalom hanyatlását analizálja. A harminc nő-aktivistával készített mélyinterjúk sorozata két élesen elkülöníthető világszemléletet tükrözött a mozgalmon belül: 1) léteztek a „társadalmi konzervatívok”, akiket a „családi értékrend” felbomlása aggasztott elsősorban, melyet az abortusz törvényessé tétele (1973), a magas válási arány, a homoszexuálisok iránti tolerancia és az „önközpontú” feminizmus testesített meg. Társadalmi bázisukat nagyrésztben a „kék galléros” katolikusok és számos fundamentalista egyház hívei alkották. 2) A másik, a kisebb jelentőségű és szűkebb bázisú mozgalmat a „laissez-faire konzervatívok” alkották, akik minden politikai kérdést az egyéni szabadság függvényében vizsgáltak. Ez utóbbi csoport eleve jelentéktelen volt a társadalom egészét tekintve, míg az előbbi, a nagyobb és fontosabb mozgalom egyre másra vesztette el a csatákat a szövetségi bíróságokon és hivatalokban.

Jóllehet a vizsgált tanulmányok számos új megközelítést és adatot tartalmaznak, három fontos kérdést megválaszolatlanul hagynak Michael Kazin szerint: 1) mit értenek „hagyományos értékeken”?; 2) hogyan viszonyul(t) a jobboldal a rasszizmushoz? és 3) milyen nemzetközi helyzetben jöttek létre és funkcionáltak a jobboldal szervezetei?

The American Historical Review, Vol. 79, No. 1 (February 1992), pp. 136–155.

Ma. T.

H. W. BRANDS

A SEBEZHETŐSÉG KORA: EISENHOWER ÉS A NEMZETBIZONY- TALANSÁGI ÁLLAPOT

H. W. Brands, a texasi A and M University adjunktusa cikkében megkérdőjelezi a Dwight D. Eisenhowerről mint rátermett elnökről kialakított „revizionista” álláspontot. Érvelése szerint az elnököt ígéretes kezdetek után a nemzetbiztonsággal foglalkozó kormányzati apparátus kerfitezte hatalmába és Eisenhower ráadásul még képtelen volt az új technológiák által jelentett veszélyeket megfelelően felmérni. Elképzelése szerint a legújabb fegy-

verek hadrendbe állítása csökkentette volna a védelmi kiadásokat anélkül, hogy az Egyesült Államok biztonságát és jólétét kockára tette volna; képtelen volt azonban szabályozni és ellenőrizni a alá vonni a kialakuló katonai-ipari komplexumot. Ennek eredményeképpen távozásakor a magas védelmi kiadások és ezzel párhuzamosan a bizonytalanság érzete jellemezte az országot.

A korral foglalkozó és a kutatók számára hozzáférhető levéltári anyag két fontos területen segített a tudósoknak: az 1950-es évek döntéshozói mechanizmusának megértésében, valamint annak feltárásában, hogyan hatott az egyénekre és Amerikára mint nemzetre az a tény, hogy az országot elvileg el lehetett pusztítani. A biztonság kérdését az Eisenhower-adminisztráció sem tudta megoldani.

A nemzetbiztonság tervezése a Nemzetbiztonsági Tanács 68-as számú direktíváján (1953) alapult: a dokumentumot egyesek az amerikaiak „hidegháborús hadüzenet”-ének fogják fel. A határozat két feltevésen nyugodott: 1) a nemzetközi életben a döntő küzdelem a Szovjetunió és az Egyesült Államok között folyik; 2) ez a küzdelem a végsőig tart: ahhoz, hogy ezt túlélje Amerika, győznie kell; ahhoz, hogy győzzön, növelni kell fegyverzetét. A gondolatmenet eredményeképpen a fegyverkezés gyorsítását és a háborús készülséghez való visszatérést javasolta a dokumentum. (Zárójelben megjegyzendő: a védelmi kiadások az 1950-es 13 milliárd dollárról 50 milliárdra nőttek három év alatt.) Eisenhower elnök nem fogadta el a Nemzetbiztonsági Tanács elemzését és hamarosan az amerikai nemzetbiztonsági politika újragondolására szólította fel az érdekelteket. Ami a politikai elemzést illeti, az elnök semmilyen kivételt sem talált abban; ellenben a magas védelmi kiadások aggasztották és a költségvetés két legprominensebb képviselőjével együtt, George Humphrey pénzügyminiszterrel és Joseph Dodge költségvetési igazgatóval úgy vélte: a tartósan magas védelmi kiadások következtében fellépő gazdasági stagnálás legalább olyan biztosan tönkreteszti az országot, mint a szovjet bombák tennék.

Ezért új testületet állított fel Robert Cutler vezetésével. A nemzetbiztonsági ügyekkel foglalkozó Cutler-bizottság három alkalmi testületet bízott meg a helyzet analízálására és alternatívák elkészítésére: 1) az „A-Csoport” George F. Kennan, a veterán diplomata elnöklelte mellett a „megfőkezés”-politikájának folytatását javasolta és azt, hogy a helyi konfliktusokat helyi konfliktusokként kezeljék; 2) a „B-Csoport” James McCormack, a légierő vezérőrnagya vezetésével azt javasolta: egy „ne tovább” vonalat kellene húzni a kommunista tömb körül és az ellenség értésére adni, hogy az e vonal mögé való behatolás a Szovjetunió elleni atomtámadást vonja maga után. Ez a változat kizárta a helyi konfliktusokat, viszont képtelen volt egy megfelelő

„vonalat” javasolni. A három javaslat közül egyébként ez volt az egyetlen, mely a védelmi kiadások csökkentését is elírta. 3) A „C-Csoport” Richard Conally altengernagy vezetésével a kommunista uralom visszaszorítását proponálta. Az idő az oroszoknak dolgozik: az egész világot behálózó felforgató tevékenységet a csírájában kell elfojtani. Végül az „A” és a „C”-csoport tervezeteit összhangba hozták, de így is két változat maradt. A két legfontosabb kérdés: 1) az Egyesült Államokat érintő katonai és gazdasági fenyegetés; valamint 2) az atomfegyverek szerepe az amerikai stratégiában még mindig megválaszolatlan maradt. A Pénzügyminisztérium és a Költségvetési Hivatal állt az egyik oldalon, míg a Védelmi Minisztérium és a Külügyminisztérium a másikon az ügyben. Abban a többség egyetértett, hogy a kormányzatnak nem szabad pénzügyi vagy politikai okokból kockára tenni a készülséget, de a „hogyan”-ról erősen megoszlottak a vélemények.

Az 1957. október 7-én Nemzetbiztonsági Tanácsülésén Charles E. Wilson védelmi miniszter leszögezte: az amerikai biztonsági érdekek mindezek felett állnak. Eisenhower azonban még mindig ingadozott és inkább a Dodge–Humphrey páros képviselte vonalhoz állt közelebb. A további kötélnyújtás eredményeképpen kiadott 162-es Nemzetbiztonsági direktíva Dodge és Humphrey álláspontjához állt közelebb, amikor leszögezte: az infláció és a magas adók alááshatják az egészséges gazdaságot, viszont egyúttal hangsúlyozta a nukleáris fegyverek fontosságát is a Dulles–Wilson–Radford (a Vezérkari Főnökök Egyesített Tanácsának elnöke) álláspont értelmében.

John F. Dulles külügyminiszter azonban egy 1954. januári beszédében megemlítette: a kormányzatnak meg kellene adni a jogot, hogy „úgy és ott” torolja meg az ország érdekein esett sérelmeket, ahogy és ahol akarja. Az újságok másnap már „tömeges elrettentés”-ről írtak és újabb vitát kavartak a kérdés körül. Egymás után láttak napvilágot a szovjet nukleáris haderő nagyságáról és hatékonyságáról szóló vérfagyasztó hírek. Eisenhower elnök képtelen volt megállítani ezt a folyamatot és érvényt szerezni a Nemzetbiztonsági Tanács kompromisszumos határozatának. A testület 5422-es számú határozata 1956-ban nagyobb védelmi kiadásokat javasolt a költségvetést egyensúlyban tartani szándékozókkal szemben. Ismét napirendre került a „B-Csoport” által említett „ne tovább” vonal-stratégiája. Dulles külügyminiszter azonban megkérdőjelezte ennek használhatóságát azzal érvelve, hogy az Egyesült Államokon kívül nincs olyan terület, amely egy nukleáris háború kirobbantását megérné. Ezt a Pentagon azonnal megkontrázta: szerintük hibásan értékelte Dulles a tényeket, mert a stratégiai fegyverek (azaz atomfegyverek) a nagy rombolóerő ellenére felhasználhatók kisebb konfliktusok esetén is, és —

ami a legfontosabb — az Egyesült Államok képes egy atomháborút megnyerni.

Ez a gondolat már korábban is felbukkant: amikor 1954-ben a tajvaniak által birtokolt néhány sziget miatt ellenségeskedések törték ki a két Kína között. Az Egyesült Államok kényelmetlen helyzetbe került: ha nem segít Tajvannak és feladja a szigeteket, ezzel nagy belpolitikai vihart idéz elő, valamint külpolitikai presztízscsökkenést; ha viszont közbelép, akkor ez esetleg kiválthatja az oroszok beavatkozását is. Radford az esetet az amerikai nemzetbiztonsági politika próbájának nevezte és megtörténtek már az előkészületek, hogy a Kínai Népköztársaság területén kijelöljék azokat a helyeket, melyek egy „nagyszabású atomtámadás” célpontjai lehetnek. A helyzetet az oldott meg, hogy Peking visszakozott.

A még mindig bizonytalan Eisenhower 1956-ban, Dulles meghallgatása után újabb „magasszintű” áttekintést kért a kérdésben — azaz újra elhalasztotta a döntéshozatalt. A következő év októberében azonban a szovjetek fellótték az első mesterséges holdat, mely esemény megrendítette az amerikai technológiai fölénybe vetett hitet az Egyesült Államokban, melyre az egész védelmi politikát alapozták az ország vezetői. A demokraták az esetet és annak esetleges következményeit az 1960-as elnökválasztási kampányuk középpontjába állították, és győzelmmel eldőlt a hosszan húzó vita az egyre nagyobb védelmi kiadások irányába.

*American Historical Review, Vol. 94, No. 4.
Oct. 1989, pp. 963–989.*

Ma. T

SZ. L. TYIHVINSZKIJ

CSOU EN-LAJ (1898–1976)

Csou En-laj a kínai forradalom „szürke emnenciása”, a 20. századi kínai történelem egyik értelmiségi forradalmár-politikus típusához tartozik. Pályájának indulása jellegzetes nem csupán azért, mert hivatalnok-értelmiségi családból származott, hanem mert hazai és külföldi egyetemeken egyaránt tanulhatott, s szemeszterei sorra torzók maradtak. Tokióban (1917–1919) a japánok megalázó 21 követelése (1915) elleni nemzeti tiltakozó mozgalom szervezésébe kapcsolódott be. Tiencsini éve a kínai forradalom új szakaszát nyitó „május 4-e mozgalom” eseményeivel telt. Párizsban marxista elméleti felkészültségét alapozta meg, s kínai kommunista csoportot alapított, még a sanghaji pártalakulás előtt.

1922-es hazatérése után szinte élete végéig a kínai forradalom, a polgárháború majd a politikai élet középpontjában tevékenykedett. Sanghajban az

első nemzeti egységfront keretében kommunista-ként a Kuomintangban is elfogadtatta magát. 1927-ben egyik fő szervezője volt a munkásmegmozdulásoknak, amelyek végül is a szakftáshoz vezettek. A következő években a kínai forradalmi központok (Hunan tartomány, Nangcsa, Sanghai, Zsujcsin) és Moszkva között „ingázott”. Részt vett a nagy menetelésben is. Moszkvai tartózkodásai során a Komintern és a szovjet párt fórumain egyaránt aktívan működött közre. Partnerévé vált a nemzetközi kommunista mozgalom vezetőinek.

A második nemzeti egységfront előkészítésében döntő érdemeket szerzett. Meggyőzte Csang Kai-sek tábornokait a japánok elleni összefogás szükségességéről, közvetített a „hsziani” eseményekben. A továbbiakban Jenan, Moszkva, de többnyire a Kuomintang kormány székhelyei (Nanking, Vuhan, Csunking) voltak munkásságának állomásai. A nemzeti egységfront működtetéséért fáradzott. Jelentette ez a 8. majd az ún. „új 4.” hadseregek ellátásának biztosítását, a japánok elleni összehangolt akciókat, de a kommunista szervezetek — legális vagy illegális — újjáélesztését is a kínai városokban. 1943–44-ben torpant meg tevékenysége — önhibáján kívül. Mao Ce-tung új irányvonalat hirdetett meg, amely saját pozícióját erősítette, de a Komintern vezetői részéről is rosszallást váltott ki, s a Kuomintanggal is feszítette a húrt. Igaz, ehhez Csang Kai-sek politikájának megváltozása is hozzájárult. Csou En-laj egyensúlyozó, közvetítő szerepe csaknem hatástalanná vált. Annál is inkább, mert a maosta vezetés önkritikára szorította. Ez az akció, más körülmények és Csou En-laj egyénisége is hozzájárult, hogy a továbbiakban — 1945-től szinte élete végéig — Mao Ce-tung legközvetlenebb vezetőtársa lett. Közvetítő készsége végül is hatástalannak bizonyult, viszont az 1949-es fordulat politikai előkészítésében, az új hatalom intézményeinek kiépítésében meghatározó szerepet játszott.

1949-től a kormány fejeként és a kínai külügyek irányítójaként tevékenykedett. Életének ezt a kevésbé változatos, de fajsúlyos eredményekkel járó szakaszát már nem részletezi a cikk. A kortárs méltatások leíró idézetésével rajzolja tovább Csou portréját, érdemi elemzés nélkül. Azt a következtetést megalapozottan vonja le a szerző, hogy egyensúlyozó, békítő tevékenysége vált jellemzővé mind a kínai belpolitikai viszonyok, mind a szovjet–kínai kapcsolatok tekintetében. Keresi a magyarázatát annak is, hogy a „nagy proletár kulturális forradalom” nem sodorta el, illetve nem lépett fel határozottan azzal szemben. A pártfegyelmet említi magyarázatként, ami nyilván nem elégséges a probléma érdemi értelmezéséhez. Végül a Mao kultuszhoz való viszonyát boncolgatja, azt fejtegetve, hogy a tömegeknek szükségük volt mítikus vezetőre, s a „nagy kormányos”, mint paraszt származású igazi

kínai értelmiségi igen alkalmas volt erre a szerepre, még ha a túlhajtásoktól, a túlkapaszkodástól Csou En-laj távol is tartotta magát.

Voproszi Isztorii, 1988. 6. szám 168–187. l.

M.

FRED I. GREENSTEIN ÉS RICHARD H. IMMERMAN

MIT MONDOTT EISENHOWER KEN-NEDYNEK INDOKÍNÁVAL KAPCSOLATBAN?

A téves helyzetértékelés politikája

Lyndon B. Johnson a vietnami háború eszkalációjának kezdetén, 1965. július 28-i beszédében kijelentette: „Három elnök — Eisenhower, Kennedy és jómagam — tizenegy éve már elkötelezték magukat és ígéretet tettek (Dél-Vietnam) védelmére.” Az ügyben közvetlenül érintett Eisenhower 1965. augusztus 17-én közzétett nyilatkozatában tiltakozott a kijelentés miatt, előidézve egy kisebb fajta politikai vihart az amerikai kormányzaton belül. Eisenhower kifejtette: alapvetően egyetért Johnson elnök céljával Dél-Vietnamot illetően, de soha nem garantálta, hogy az Egyesült Államok katonai támogatást fog nyújtani a délkelet-ázsiai országnak. Akcióba léptek Kennedy elnök tanácsadói is, akik közül többen maradtak az elnök halála után a Johnson-adminisztrációban is: egy Eisenhower–Kennedy megbeszélésre hivatkoztak, ahol a leköszönő republikánus elnök állítólag beavatkozást javasolt utódának Délkelet-Ázsiában. Fred I. Greenstein, a Princeton-egyetem politika-professzora és Richard H. Immerman, a Temple Egyetem (Philadelphia) történészprofesszora arra vállalkoztak tanulmányukban, hogy eldöntsék: kinek volt igaz a?

Az Egyesült Államok délkelet-ázsiai aktív szerepvállalása az 1950-es évek közepén kezdődött, amikor 1954 októberében Eisenhower elnök arról biztosította a dél-vietnami miniszterelnököt, Ngo Dinh Diemet, hogy az Egyesült Államok segít országának a felforgatók és agresszorok elleni harcában, de csak segélyprogramok formájában. Ezt megelőzően a francia erők Dien Bien Phunál történt bekerítése (1954. január 8.) és a genfi konferencia lezárása (1954. július 22.) között Eisenhower kijelentette, hogy az Egyesült Államok nem veszítheti el Indokínát és az 1954. április 17-i sajtókonferenciáján az először használta a később híressé vált „dominó-elv” hasonlatát a térség országaival kapcsolatban. Tizenkét nappal később elmondott beszé-

dében, nyilvánvalóan felismerve a „dominó-elv” következetes alkalmazásában rejlő veszélyeket, azaz az Egyesült Államok katonai és politikai erejének elkötelezését Délkelet-Ázsiában, Eisenhower már arról beszélt, hogy az egyes országokat meg kell erősíteni olyan mértékben, hogy „szükség esetén állva maradjanak akkor is, ha egy (dominó) eldőlt a sorban”. A dolgozat tárgya szempontjából döntő, és a szerzők által alaposan elemzett 1961. január 19-i Fehér Ház-i tanácskozás egyik legfontosabb pontja a két nyilatkozat szellemének megfelelő értékelése, amiben — Greenstein és Immerman végkövetkeztetése szerint — a másnap hivatalba lépő Kennedy-adminisztráció vezető politikusai, az elnököt is beleértve, tévedtek.

A megbeszélésen Dwight D. Eisenhower elnök, Christian A. Herter külügyminiszter, Thomas S. Gates védelmi miniszter, Robert B. Anderson pénzügyminiszter vett részt a leköszönő adminisztrációból, míg az új Kennedy-kormányzatot a jövőendő elnökön kívül Dean Rusk, Robert S. McNamara és C. Douglas Dillon képviselte. Jelen volt még a Fehér Ház stábfőnöke, Wilton B. Persons tábornok és Clark M. Clifford, Kennedy tanácsadója. A tanácskozásról négy feljegyzés maradt fent: Cliffordé, McNamaráé, Kennedy aide-mémoire-ja, amit titkárnőjének diktált a találkozó után és Persons-é.

A történések és a nagyközönség először nem a fent említett politikusok irataiból szerzett tudomást a megbeszélés tartalmáról, hanem Arthur M. Schlesinger, Jr. és Theodore Sorensen, Kennedy korábbi tanácsadóinak 1965-ben kiadott visszaemlékezéseiből, akik egybehangzóan azt állították, hogy Eisenhower kijelentette: Laosz egész Délkelet-Ázsia kulcsa és reméli, hogy a SEATO megakadályozza a kommunista hatalomátvételt ott. Schlesinger forrása kimutathatóan Clifford feljegyzése volt és alapvetően megegyezik egy másik résztvevő, Dean Rusk interpretációjával. Ugyanakkor Robert McNamara másként emlékezett a történetekre: szerinte Eisenhower óvta a laoszi katonai beavatkozástól utódát. Kennedy *aide-mémoire*-jában felidézte, hogy „megkérdeztem a külügyminisztert, hogy véleménye szerint be kell-e avatkoznunk, ha a SETO (így) támogatását kéri a laoszi kormányzat. (Herter) habozás nélkül kijelentette, hogy igen. Laosz az üveg nyakában lévő dugó ... Az Elnökhöz fordultam. Ő is kijelentette, hogy érzése szerint be kell avatkoznunk ... Azzal az érzéssel jöttem el a tanácskozásról, hogy az Eisenhower-adminisztráció támogatna egy beavatkozást — érzésük szerint jobb megoldás, mint egy kommunista siker Laoszban.” Persons feljegyzése azonban olyan kitételeket is említ, melyeket a demokrata-párti politikusok nem. „Az Elnök kijelentette, hogy bármilyen egyoldalú lépés rendkívül káros lenne az (amerikai) kapcsolatokra abban a

térségben és „intervencionistának” fognak bennünket hívni ... (Eisenhower) szerint jobb lenne a SEATO-n keresztül beavatkozni ... Az Elnök a továbbiakban kifejtette, hogy a helyzet olyan, mint egy nagy tételen folyó pókerparti és nincs könnyű megoldás a kérdésre (különös tekintettel egy esetleges kínai beavatkozásra) ...” Azaz: Eisenhower finoman célzott az esetleges intervenció veszélyeire is, amit a Kennedy-csapat nem akart meghallani a szerzőpáros szerint. Greenstein és Immerman véleménye szerint Kennedy, Rusk és Clifford eleve úgy ment a konferenciára, hogy megerősítést kapjanak egy esetleges laoszi akciót illetően; az utóbbi két politikust esetleg még kísértette a Truman-kormányzatot ért republikánus bírálatok Kína „elvesztéséért” és az akkori elnök Korea-politikájáért: mindketten tagjai voltak a demokrata vezetésnek — igaz alacsonyabb szinten, mint 1961-ben. McNamara apolitikus menedzserként érkezett a Kennedy-kormányba és így távolságtartóbban analizálta az einshoweri mondatokat; míg a legjobban Persons érthette meg, mit akar főnöke valójában mondani: tíz évig dolgozott 1961-et megelőzően Eisenhowernek. Annyi mindenestre megállapítható az egymással ellentmondó beszámolókból, hogy Eisenhower nem tette le *egyértelműen* a voksát a beavatkozás mellett.

A mondottakat erősíti egy három héttel korábban tartott konferencia az adott témakörben, melyen csak az Eisenhower-kormány vezető tisztviselői voltak jelen. A jegyzőkönyvet az elnök fia, John S. D. Eisenhower vezette. A feljegyzés kiemeli az Elnök *készségét* arra, hogy tárgyaljon a beavatkozás szükségességéről. Eisenhower részletesen áttekinthette az esetleg készenlébe helyezendő amerikai erők létszámát és összetételét, de elsősorban politikai és diplomáciai lépésekről beszélt. Érdemes felidézni Nixon, akkori alelnök szavait: „Eisenhower nagyon lelkesnek mutatkozott félig kielélt gondolatot iránt a viták során, de mikor a végső döntésre sor került, ő volt a leghidegebb fejű, legérzelemmentesebb és leganalitikusabb ember az egész világon.” Ez a megjegyzés lehet a kulcsa Kennedy, Rusk és Clifford téves helyzetértékelésének is: az eshetőségeket ajánlásoknak vették. Maga Eisenhower 1963-ban megjelentetett emlékirataiban (*Mandate for Change*) felidézte Új Szemlélet (*New Look*) stratégiai politikáját, melynek értelmében a beavatkozás ellen döntött 1954-ben és — általánosságban — amerikai katonai erő alkalmazása ellen Délkelet-Ázsiában. Dillon pénzügyminiszter is megerősítette McNamara és Persons benyomását: egyoldalú katonai lépés teljesen idegen volt Eisenhower filozófiájától.

Mindennek ellenére a vietnami beavatkozás után Eisenhower kiállt a helyzet katonai megoldása mellett és főként azért bírálta Lyndon B. Johnst, és

mert az elnök nem vonultatott fel elegendő erőt a háború sikeres befejezéséhez.

The Journal of American History, Vol. 79, No. 2 (September 1992), pp. 568–587.

Ma. T.

MAURICE ISSERMAN

A NEM IS ANNYIRA SÖTÉT ÉS VÉRES TERÜLET: ÚJ KÖNYVEK AZ 1960-AS ÉVEKRŐL

A cikk írása idején a Williams College-ban oktató docens könyvkritikája őt, az 1960-as években az Új Baloldaltól írt könyvet tárgyal és a művek (Todd Gitlin, *The Sixties: Years of Hope, Days of Rage*, New York: Bantam Books, 1988; James Millar, „*Democracy is in the Streets*”: *From Port Huron to the Siege of Chicago*, New York; Simon and Schuster, 1987; David Farber, *Chicago '68*, Chicago: University of Chicago Press, 1988; Ronald Fraser, et. al., 1968: *A Student Generation in Revolt*, New York: Pantheon, 1988; és David Cate, *The Year of the Barricades: A Journey Through 1968*, New York: Harper and Row, 1988) szemlézése során néhány olyan új, credeti megállapításra is jut, melyekhez az említett tanulmányok gondos olvasása során jutott el. Egyik konklúziója az, hogy a *Students for a Democratic Society* (Diákok egy Demokratikus Társadaloméért) jelentette az Új Baloldal radikális magját az 1960-as években; másik lényeges megállapítása szerint pedig a tárgyalt munkák az országos jelentőségű eseményekre és vezetőkire koncentrálnak annak ellenére, hogy a különböző helyi mozgalmak megértése nélkül értetlenül állunk a baloldali politikai mozgalom olyan fontos „kinövészei” előtt, mint például a nőmozgalom. Kritikai élel jegyzi még meg a cikkítő, hogy Farber kivételével az összes többi szerző aktívan is részt vett az 1960-as évek baloldali mozgalmában, így szükségszerűen bizonyos torzulásokhoz vezet nézőpontjuk, mely eddig az egyetlen, amelyet a korszak és a mozgalom iránt érdeklődők megismerhettek a történeti irodalomból. Az eltérő hangulmányok és értelmezések ellenére a recenzio alatt lévő könyvek mindegyikéből az derül ki, hogy — bár nem volt hibáktól mentes a mozgalom —, az Új Baloldal hívta fel először történelmük folyamán az amerikaiak figyelmét társadalmuk árnyoldalaira és — ugyan-csak először az amerikai történelem során — ez volt az első olyan időszak, amikor az amerikai radikálisok nagyobb hatást gyakoroltak az európaiakra, mint fordítva.

Isserman rövid kritikai áttekintést ad a témáról az 1980-as évek vége előtt megjelent fontosabb művekről is: így Jack Newfield 1966-ban publikált *A Prophetic Minority*-jéről, mely az Új Baloldal történelmi gyökereiről megjelent első komolyabb tanulmányt jelentette, és amely kiemelte az SDS fiatalabb nemzedékének „megdöbbentő” értelmiségellenességét; Kirpatrick Sale *SDS-éről* (1973), mely a polgárjogi mozgalmaknak az SDS-re gyakorolt hatását vizsgálta, az SDS-esen belüli „örségváltást” a vietnami háború eszkalációját követően, amikor az egyre radikálisabb „újoncok” vagy kiszorítottak, vagy behódolásra készítették a régi vezetőket és végül a Maoista Progresszív Munkáspárt romboló tevékenységét, mely szétzilálta az SDS-t azáltal, hogy annak soraiba beférkőzött. A mozgalom hanyatlását, ezeken az okokon kívül, a vezetők hibás politikai döntései idézték elő, fejezte be elemzését Sale.

Todd Gitlin maga is SDS-tag volt: húsz éves korában, 1963-ban a szervezet országos elnökévé választották. Véleménye szerint a „régii vezetők” kultúráját, stílusát és taktikáját az a „Zeitgeist” határozta meg, mely az 1950-es évek vége felé kezdett alakot öltetni, s melyet I. F. Stone *Weekly*-je, a Beatles együttes, Bill Haley és a Comets, J. K. Galbraith és C. Wright Mills együttesen jelentettek. Ehhez járult a polgárjogi mozgalmak teremtette hősiesség elkötelezettség megjelenése is, mely nélkül nem beszélhetünk volna „a 60-as évek”-ről, Gitlin szerint. Ugyanakkor nem lehet figyelmen kívül hagyni az *establishment* egyik pártjának — a Demokratá Pártnak — kebelén belül jelentkező áramlatokat sem: a szólasszabadságot követelő mozgalmat, a pacifizmust, a feminizmust, az ellenkultúrát és az ún. Új Politikát. Gitlin könyvének egyik gyengesége, véli a recenzens, az, hogy átugorja az 1960-as évek közepét és az 1968–70-es időszakról folytatja elemzését, amikor is a mozgalom hanyatlása a helytelen politikai döntések miatt már elkezdődött egyrészt: Tom Hayden, Gitlin egyik társa, a vietnami háború eszkalációjával párhuzamosan az erószak felé vitte a mozgalmat, másrészt pedig az Új Baloldal a „Harmadik Világ” felé fordulásával utat engedett a közvetlen politizálásnak.

James Millar célja, hogy „az Új Baloldal intellektuális alapjait” tárja fel. Értelmezése szerint a legfontosabb dokumentum az SDS Port Huroni Nyilatkozata (1962), mely a mozgalom legmegfontoltabb és legszókimondóbb írása. Az SDS alapító manifesztuma felszólította a fiatalokat, hogy változtassák meg az amerikai politikai életet a decentralizált demokrácia olyan új formáinak létrehozásával, melyek alkalmasak a fennálló „elnyomó” intézmények felváltására olyan módon, hogy a „képviselési demokrácia”-t „résztvevői demokrácia”-val cserélnék fel. A mozgalom hanyatlása akkor kezdődött, amikor 1964–65-ben megpróbálták létrehozni a

„szegények fajra való tekintet nélküli mozgalmá”-t: ez a vezetőket elvonta az eredeti mozgalom főhadiszállásainak tekinthető egyetemi campus-ökről és diszkreditálta a reformpolitika stílusát és lényegét. Mindennek tetejébe a „prémi-hatalom” újoncai elárasztották az Új Baloldal szervezeteit és a régi vezetők képtelenek voltak szemlegesíteni az újonnan jöttek szélsőségesen decentralizációs nézeteit és ellenkultúráját. Az eredmény pedig a „közvetlen akció”-ban megnyilvánuló politikai magatartásforma lett. Isserman azt veti Millar szemére, hogy elhanyagolta az 1960-as évek elején jelentkező nukleáris kísérletek elleni tiltakozások, a Berkeley-i szólás-szabadság mozgalom és a háborúellenes „bent-taní-tások” („teach-ins”) jelentőségét. Mind Gitlín, mind Millar pedig ott hibázott, folytatja a recenzió, hogy a „szervezeti történelem” („organizational history”) és a vezetőket tárgyaló történelem keretein belül maradtak, holott ezeken túllépve az „alaptól kiindulva” kellene a történelmet tárgyalni.

Farber, Fraser és Cauter kötetei „évfordulós” könyvek: mindegyik „1968” húszéves évfordulóján jelent meg. Farber szerint a chicagói Demokrata-párti elnökválasztási konvenció idején lezajlott zavargások „a nemzet politikai és kulturális rendjé”-nek zavarát tükrözték. Isserman elsősorban módszertani kifogásokkal él kötete kapcsán: Farber három, egymással versengő csoport nézőpontjából írja meg újra és újra az eseményeket: a yippie-kéből, a Háború ellen Mozgósító Országos Bizottságéból („National Mobilization Committee against the War”) és a rendőrségből. Az összkép egyfajta revizionista interpretáció: egyik fél sem olyan elvete-mült, gonosz, mint amilyennek a másik tábor látja.

Cauter és Fraser munkái segítenek megérte-nünk az „Ötödik Internacionálé”-nak nevezett politikai jelenséget: az európai, amerikai és ázsiai radikális diákaktivisták nem hivatalos hálózatát, mely az 1960-as években jött létre. Fraser kötetét értékeli magasabbra Isserman: az amerikai, brit, észak-ír, francia, német és olasz diákmozgalom leírását 175 korábbi új baloldallal készített interjúval színesíti a szerző és konklúzióként arra a megállapításra jut, hogy a különböző diákmozgalmak „haladó módon konvergáltak az évtized végére”. Cauter esetében kötete erényeként a részletgazdagságot emeli ki a szemleíró, de ez elsősorban olyan másodlagos irodalomra épül, mint Tom Wolfe, Joan Didion és Norman Mailer művei és nem eredeti kutatásra. További hibájaként rója fel Isserman, hogy míg az amerikai Új Baloldallal nem rokonszenvezik, addig piedadistálra emeli a franciát. A mozgalom történelmi helyét pedig James Gilbert jelöli ki: a puritaniz-mushoz, a perfekcionizmushoz és a prohibicioniz-mushoz hasonló az Új Baloldal erkölcsi perfekcionizmusban és millenista jelkesedésben megnyilvánu-

ló szellemiség és így lényegileg egy jól megfogható amerikai hagyomány folytatásának tekinthető.

American Historical Review, Vol. 94, No. 4, Oct. 1989, pp. 990–1010.

Ma. T.

BEN KIERNAN

A VIETNAMEI HÁBORÚ: HOGYAN VÉGZŐDHETT VOLNA?

Ben Kiernan, a Yale University docense esszéjében három, a vietnami háborúról szóló könyvet ismertet: Eric H. Bergerud, *The Dynamics of Defeat: The Vietnam War in Hau Ngha Provence*-át; Marilyn B. Young, *The Vietnam Wars, 1945–1990*-ét; és David L. DiLeo, *George Ball, Vietnam, and the Rethinking of Containment*-jét. (Mindhárom tanulmány 1991-ben jelent meg.) Bergerud könyvének szenteli a legnagyobb figyelmet a recenzió, míg a másik két monográfiáról mindössze pár oldalban emlékezik meg.

A vietnami háborúban az Egyesült Államok, a hivatalos indoklás szerint, azért vett részt, mert Észak-Vietnam agressziót követett el Dél-Vietnam ellen. A történelmi irodalom nem tudott egyezésre jutni az alapkérdést illetően: Douglas Pike, az Amerikai Tájékoztató Hivatal (USIA) tisztviselője szerint a Nemzeti Felszabadítási Front nem volt sem egy olyan önálló szervezet, amelyben a kommunisták játszották a fő szerepet, sem az „észak-vietnamiak robotja” a déliek elleni harcban; az igazság félúton van: nemzeti, dél-vietnami szervezet volt, kétségkívül erős észak-vietnami segítséggel, 1965 után pedig egyre inkább északi vezetés alatt. Noam Chomsky, aki kezdetől fogva ellenezte a háborút, teljesen más álláspontot képvisel: mikor az Egyesült Államok kiterjesztette a háborút 1965-ben, nem állt az amerikaiak rendelkezésére semmilyen bizonyíték Hano beavatkozását illetően: egy bizalmas külügyminiszteri tanulmány 1968-ban elismerte, hogy csak ezután jelentek meg észak-vietnami erők a hadszíntereken.

Kiernan szerint a lényeges kérdés az: le tudta volna-e állítani az észak-vietnami felkelőket, ha akarta volna? Eric H. Bergerud interpretálásában a dél-vietnami kormány nem azzal küzdött, hogy visszazerezze a legitimitását, hanem azzal, hogy egyáltalán legitimitást nyerjen. A saigoni kormány különösen népszerűtlen volt a parasztnép körében, ami — lévén Dél-Vietnam mezőgazdasági ország — végzetesnek bizonyult. A saigoni vezetés is tudatában volt a súlyos helyzetnek: ezért nem írt ki választásokat az 1954-es Genfi Konvenciót megszegve. Az amerikai vezetés ugyancsak tudott erről: Eisenho-

wer szerint a lakosság 80%-a Ho Chi Minh-re szavazott volna; McNamara védelmi miniszter pedig egy 1963. március 13-án írt memorandumban kifejtette: „Csak az amerikai jelenlét tette lehetővé Diemnek (a dél-vietnami miniszterelnöknek), hogy figyelmen kívül hagyja a genfi egyezmény erre vonatkozó pontját.”

Míg a dél-vietnami vezetés kezdettől fogva vesztes pozícióból harcolt politikailag, Bergerud tanulmánya azt bizonyítja az egyik tartományban, Hau Nghia-ban lezajlott katonai eseményeket elemezve, hogy az Egyesült Államoknak olyan problémákkal kellett szembenéznie Dél-Vietnamban, melyek eleve meghaladták az erejét. Bergerud elfogadja a hivatalos amerikai álláspontot, mely szerint az Egyesült Államok egy „szabad, független és nem-kommunista” országot akart létrehozni Dél-Vietnamban. Bergerud stratégiai hibának tartja, hogy az amerikai vezetés „kímélte” Észak-Vietnamot; az országra ledobott 750 000 tonna bomba ennek ellentmondani látszik. Bergerud szerint a földrajzi adottságok segítségével győzték le a vietnamiak a franciákat az 1950-es években és azok segítségével készítették megábrázolásra az amerikaiakat is.

A Hau Nghia tartományban lezajlott hadműveletek és egyéb események számos esetben általánosításokra adnak alkalmat a háború egészét tekintve. A saigoni kormány számára a béke jelentette a fő veszélyt: mivel majdnem mindenki korruptnak és tehetetlennek tartotta, kizárólag a háborús helyzetre való hivatkozással volt képes a katonai diktatúra létét valamennyire is megindokolni. A nemzeti Felszabadítási Front helyekből állt és élvezte a lakosság teljes támogatását. Az amerikai beavatkozás mindkét oldalon fokozta az erőszakos cselekmények számát: a Front megnégyszerezte erőit a tartományban és valódi „felszabadító” háborút hirdetett az idegenek ellen. Az amerikai stratégia további embereket idegenített el: egyrészt nagyfokú rombolásra alapozták az amerikai hadműveleteket (főleg bombázásokra), másrészt az amerikai szárazföldi erők ellenségnek tekintették a polgári lakosság nagy részét is, amiben a maguk szempontjából igazuk volt. Nem állja azonban meg a helyét az a megállapítás, hogy az amerikai haderő mindössze a dél-vietnamiakat védte az északiak támadása ellen: a CIA-kötelékébe tartozó Lansdale ezredes visszaemlékezéseiben megjegyzi, hogy már 1954-ben ők mondták meg Diemnek, „hogyan viselkedjen mint miniszterelnök”. Kennedy elnök pedig 1961-ben közölte a saigoni amerikai követvel: „Részlet kell kapnunk a politikai, gazdasági és katonai ügyekket illetően a döntéshozatalban, mivel biztonságunkat érintik.” Ami Hanoi szerepét illeti, Hau Nghia tartományban — Bergerud leírása alapján — a Felszabadítási Front már megnyerte a háborút 1965-ben, amikor azt a CIA becslése szerint 98%-ban még déliek alkották;

az észak-vietnami erők csak 1968-ban jelentek meg a tartományban és 1969-re a Front valóban egyre inkább északi befolyás alá került. Könyve utolsó fejezetében Bergerud azt a három nézetet szembeesztíti a Hau Nghia-ban tapasztaltakkal, melyek szerint az Egyesült Államok megnyerhette volna a háborút. Richard Nixon, Henry Kissinger és William Westmoreland tábornok úgy vélték: a Kongresszus kötötte meg a végrehajtó hatalom és a fegyveres erők kezét ezért érte kudarc az országot Vietnamban. Bergerud cáfolatként megemlíti: a felszabadítási Front és az észak-vietnami hadsereg felülmúlta a dél-vietnami katonaságot és a nagyobb amerikai segítség mindössze még jobban elhúzta volna a háborút, de a végeredményt nem tudta volna befolyásolni. Harry Summers ezredes véleménye szerint egy gyorsabb, átfogóbb és határozottabb katonai beavatkozás sikerrel járt volna. Bergerud kutatásai azt mutatják: bármennyire nagy erőket vetett be — vethetett volna be — az Egyesült Államok, nem tudta — volna — ellensúlyozni a dél-vietnami rendszer gyengeségét. Végül John Paul Vann és mások abban látták a kudarc okát, hogy az amerikai vezetés túlzottan a katonai megoldásra koncentrált és elhanyagolta a „másik háborút” az emberek — főleg a vidéken élők — „szívének és eszének” megnyeréséért. Bergerud tapasztalatai szerint az észak-vietnamiak sem törődtek valójában a „falusai háborúval”: a döntő a dél-vietnami rendszer népszerűtlensége és végletes gyengesége volt.

A recenzió kisebb teret szentel Ben Kiernan Young és DiLeo könyveinek, mint Bergerud monográfiájának. Marilyn B. Young, Bergerud „realista” nézőpontjával szemben kimondottan háborúellenes álláspontból tárgyalja az Egyesült Államok beavatkozását Délkelet-Ázsia ügyeibe. Young csak érintőlegesen érinti a háború katonai kérdéseit; elsősorban morális oldalról vizsgálja a vietnami háborút. Ennek megfelelően nagy hangsúlyt kap művében Robert Kromer, a Nemzetbiztonsági Tanács egyik tisztviselőjének feljegyzése 1960-ból, aki figyelmeztette a vezetést: az amerikai csapatnövelési tervek „azt igénylik, hogy áthágjuk a Genfi Konvenció (pontjait)”, de egyben azt is javasolta Kromer, hogy ez a megfontolás ne „tartson vissza bennünket”. Young cáfolja azt a hivatalos magyarázatot, mely szerint az észak-vietnami agresszió váltotta ki az amerikai beavatkozást: 1968-ban, amikor a legtöbb amerikai katona — 543 000 — tartózkodott Vietnamban, mindössze e létszám egynegyede körül mozgott az észak-vietnami intervenciók hadsereg létszáma. A valódi ok a dél-vietnami polgárháború volt, szögezi le Young. Mindezeknek a tényeknek a megértése lassan megfordította az amerikai közvéleményt: 1968-ban már a megkérdozettek kétharmada alapvetően helytelennek és amorálisnak tartotta az Egyesült Államok vietnami jelenlétét.

David L. DiLeonak George Ballról írt könyve fő hibájául azt rója fel Kiernan, hogy hivatalos dokumentumokra épül — memorandumokra, jegyzőkönyvekre, stb. — és így kevés köze van a vietnami realitásokhoz. A könyv erőssége az amerikai döntéshozó mechanizmus bemutatása: George Ball mint külügyminiszter-helyettes Johnson elnöki éve alatt a kormányzat legfelsőbb régióiban mozgott. Ball tevékenysége ugyanakkor kiváló példa a kormányzat és a nyilvánosság szinte teljes szétválasztására: míg a kabinetüléseken és a Nemzetbiztonsági Tanács megbeszélésein Ball élesen bírálta az elnök vietnami politikáját: példaképei Dean Acheson az atlanti politika híve, a gazdasági integráció gondolatának egyik szülőatyja, Jean Monnet és a nemzetközi kapcsolatok „realista” felfogását hirdető Walter Lippmann szellemében ellenezett minden ideológiai alapon történő kormányzást, az Egyesült Államok erőforrásainak lekötését „periférikus” területeken, hadászatiilag pedig a bombázást egy olyan országban, mint Vietnam, addig nyilvánosan határozottan kiállt Johnson politikája mellett. Maga DiLeo láthatóan az ún. realista iskolával ért egyet: egyrészt elutasítja az amerikai „nacionalista” vagy másképpen „imperialista” történetírói iskola felfogását, mely egyetértett az amerikai katonai terjeszkedéssel; másrészt elveti a „radikális revizionista” történészek azon konklúzióját, hogy a második világháború utáni nemzetközi konfliktusokért elsősorban az Egyesült Államokat terheli a felelősség; és egyetértően idézi fel a „realisták”: Hans Morgenthau, Walter Lippmann és George F. Kennan munkásságát és elveit. Kennan még 1948-ban a következőket írta egy bizalmas külügyminisztériumi jelentésében: „A világ gazdagságának kb. a fele a miénk, de ugyanakkor a világ népességének csak 6,3%-át alkotjuk ... Nem érdemes azzal áltatni magunkat, hogy megengedhetjük magunkat az altruizmus és a világ jótévőinek szerepét ... (Emiatt) nagy önmérsékletet kell tanúsítanunk a távol-keleti térségben ... Tudatában kell lennünk, hogy a Távol-Keleten a befolyásunk az elkövetkezendő időszakban elsősorban katonai és gazdasági lesz ... Mindössze viszont Japán és a Fülöp-szigetek létfontosságúak a biztonságunk szempontjából.” DiLeo sejtetni engedti: a vietnami háborúban elszenvedett morális és katonai vereség, valamint a háború káros — gazdasági, politikai, társadalmi — következményei otthon a „realista” külpolitika mellőzése miatt érték az Egyesült Államokat.

The American Historical Review, Vol. 79, No. 4 (October 1992), pp. 1118–1137.

Ma. T.

RUSSEL JACOBY ÚJ KULTÚRTÖRTÉNET?

ÉS

DOMINICK LaCAPRA KULTÚRTÖRTÉNET ÉS MÓDSZEREI

A kultúrtörténetet az utóbbi időben elhanyagolták, állapítja meg esszéje bevezetésében Russel Jacoby, aki a cikk írásakor a UCLA vendégprofesszoraként dolgozott. Dominick LaCapra állapította meg még az 1980-as évek közepén: „ma a társadalomtörténet foglalja el a házakat, míg a kultúrtörténetnek fészerek maradnak csak.” LaCapra tanulmánya a kultúrtörténet válságáról szóló tanulmányok sorába illik; a szerzők közül többen a diszciplína újrafogalmazásáért emeltek szót. Az egyik legelkötelezettebb történész ezen a területen, Hayden White egyrészt fordításaival járult hozzá a vitához, másrészt *Metahistory* (1973) c. könyvével, melyet többen, így Allan Megill, a legjelentősebbnek ítélték a témáról írt újabb művek közül. White az ún. esztétikai historicizmussal együtt azt vallotta, hogy a történelem nincs a tudománynak alávetve. Ehelyett a történetírást mint irodalmi alkotást fogta fel, amennyiben minden humántudományi ágazat lényegében irodalmi jellegű: a történelmi stb. művek nyelvezete, szubjektivitása és retorikai fogásai mind az irodalomhoz tartoznak tulajdonképpen.

Hayden White először a „The Burden of History”-ban (1966) és a „The Tasks of Intellectual History”-ban (1969) fejtette ki nézeteit. Meglátása szerint a történészek a 19. században végig azért küzdöttek, hogy tudósoknak tartsák őket, míg a 20. században néhányan engedményt tettek ebben a kérdésben, kijelentve: a történelem „egyfajta művészet”. White még ezt az álláspontot sem fogadja el: a történetírás már régen feladta a pozitívizmus objektivitásának és realizmusának látszatát, tehát meg kell tenni a logikus lépést és a történetírásnak el kell fogadni a modern művészeti és irodalmi vívmányokat. White a *Metahistory*-ban foglalja össze elméletét: minden történelmi mű „mély nyelvtani” struktúrával rendelkezik és ez a metahistorikus elem az, ami igazán alakítja és jellemzi a történetírást. Minden tanulmány szükségszerűen költői és nyelvi eszközökkel dolgozik: interpretál és „tényeket” csoportosít és nem „felfedezi” vagy „megtalálja” azokat. Ez azt is jelenti, hogy egyetlen történelmi mű sem valóságosabb a másiknál: a „Historical Text as Literary Artifact” (1974) c. cikkében White kifejti: a történelmi művek fikciók, tartalmuk

legalább annyira kitalált, mint „valódi”. Relativista a felfogása és talán formalista is, véli Jacoby, bár maga White tiltakozott az elnevezés ellen: „Mindössze azt tagadom, hogy tudományos ismeretek ... lehetőségek (a történetírásban).” White felszólalt a hivatásos történészek ellen is, akik „elfojtják” a diszciplína irodalmi értékeit és szépségeit; példaképei Jules Michelet, Friedrich Schiller és Friedrich Nietzsche, akik mind a racionalizmus ellenzésével tűntek ki és „látomásos” történelemszemléletüket szeggették szembe a „racionalistákkal”.

Dominick LaCapra talán még White szemléletét is túlhaladta a történelemnek mint irodalomnak a felfogásában, folytatja Russell Jacoby. Igaz, LaCapra máshogy közelítette meg a kérdést, és — alapvetően — ő meg akarta menteni a kultúrtörténetet a történettudomány számára. Ami közös bennük, az a történelem hagyományos, „naiv” felfogásának elutasítása és a történelmi szövegek nyelvi struktúrájának kihangsúlyozása. Megkülönbözteti viszont a két történész-filozófust az, hogy míg White Northrop Frye formalizmusához áll közel, addig LaCapra Jacques Derrida dekonstrukcionista elméletéhez. LaCapra fő programadó esszéjében, a „Rethinking Intellectual History and Reading Texts”-ében azt javasolja, hogy el kell vetni a történészek „leegyszerűsítő” szövegolvasását és a „szövegek” összetettségére és többértelműségére kell koncentrálni. Bírálta a levéltárak és a dokumentumok „fetiszizálását”, mintha a „tények” maguk elegendők lennének a tudás megszerzéséhez és az „igazság” kiderítéséhez; helyette a dekonstrukcionista „szoros” szövegolvasását ajánlotta mint célravezető módszert.

Végkövetkeztetésként Jacoby lesújtó véleményét mond a tárgyalt irányzatról és képviselőiről: az „új” kultúrtörténet művelői igyekeznek megszubadulni a pozitívizmus „átkos” eredményeitől, elutasítanak minden kísérletet az általános, az ok-okozati viszony és az objektív tények meghatározására és minden figyelmüket a szövegek többértelműségére és a történészek szubjektívítására fordítják.

Az egyik érintett történész, Dominick LaCapra, a Cornell University Goldwin Smith professzora válaszában mindenekelőtt a kérdések leegyszerűsítésével vádolja Russel Jacoby-t. Szerinte Jacoby-t legutóbbi könyve, a *The Last Intellectuals: American Culture in the Age of Academe* (1987) alapján lehet megérteni: ebben a tanulmányban a szerző egy olyan félmitológikus független történészt vázol fel ideáljának, aki csak a „régi szép időkben” létezett. Egyik kritikusa, Bruce Robbins véleménye szerint a „független” azt jelenti, hogy az ember szabadon eladhatja magát a „piacon”; az az Amerika, melyet Jacoby támad, pont ezen az elven alapszik. Jacoby hasonló hibát követ el az „új” kultúrtörténészek megítélésében: leegyszerűsít és félreér-

telmezi azok írásait. A „szoros” olvasat legfontosabb része a múlt — lehetőleg — tapasztalaton alapuló rekonstruálása és a történészek a múlttal folytatott párbeszéde: a felületes olvasat ideológiai tévedésekhez vezet. Robbins szerint a kultúrtörténészek feladata a művelt közembereket olyan helyzetbe hozni, hogy egyre lényegretörőbb és egyre kritikusabb kérdéseket tudjanak feltenni és az, hogy a történelmet „lefordítsák” olyan nyelvezetre, mely nemcsak a szakértők zsargonja. Jacoby — lényegében — a pozitívizmust siratja, véli LaCapra. A pozitívizmus azonban nem tudomány, hanem csak „tudománykodás”, mely a tudomány egyik szűken értelmezett modelljét ki akarja terjeszteni minden szakterületre. Az objektív kutatásnak és eredményeknek azonban eleve ellentmond a kutató szubjektív volta. Így nem marad hátra más, mint elfogadni azt a felfogást, mely a történetírást az „objektív” rekonstrukció és a történész személyiségének interakciójának tekinti és módszerként a „szoros” szövegolvasást ajánlja.

The American Historical Review, Vol. 97, No. 2 (April 1992), pp. 405–424.

Ma. T.

THE AMERICAN HISTORICAL REVIEW FÓRUMA A JFK CÍMŰ FILMRŐL

Oliver Stone *JFK* című filmje elsősorban nem filmtörténeti vagy esztétikai szempontból vált jelentős kulturális eseményé. A Kennedy-gyilkosság immár három évtizede foglalkoztatja az embereket: a főszereplők szinte legendás alakokká váltak és maga az esemény szimbolikus értelmet kapott: a hatalmas, egyre növekvő és sebezhetetlennek látszó Egyesült Államok is halálos sebet kapott 1963. november 22-én a texas-i Dallasban. Az azóta eltelt évtizedekre visszatekintve nem elsősorban a bőség és a hatalom jut az eszünkbe az Egyesült Államok nevét hallva, hanem a vietnami háború kudarcra, a Watergate botrány, az olajválság, az iráni túsziádra, az Irán-gate, a csillagos egkekbe szókött költségvetési deficit, és így tovább. Stone filmje megkérdőjelezi a Warren-bizottság „magányos gyilkos” elméletét és az átütő képi hatás, valamint az óriási nyilvánosság arra készítette a szövetségi hatóságokat, hogy publikálják az addig elzárt anyagokat a gyilkosságot vizsgáló bizottság tevékenységéről. Az *AHR* Fórum rovatában három esszét közölt a *JFK* kapcsán: Marcus Raskin „*JFK* and the Cult of Violence”-ét; Michael Rogin „*JFK*: The Movie-ját; és Robert A. Rosentone: „*JFK*: Historical Fact/Historical Film-jét.

A jelen recenzióban csak Raskin tanulmányával foglalkozunk részletesen: Rogin elsősor-

ban esztétikai szempontból ír a filmről, míg Rosentone a történelem és a filmművészet kapcsolatát elemzi, illetve az egyes filmtípusok, így a dokumentumfilm, a dramatizált, ill. „Hollywood”-típusú játékfilmek közötti különbségeket.

Marcus Raskin érvelése szerint a Warren-bizottság feladata az volt, hogy megnyugtassa a nemzetet: mindössze elszigetelt akcióról volt szó, Lee Harvey Oswald egyedül cselekedett; a rendszer stabil és működőképes. A gyilkosságot követő vizsgálat és a végeredmény bizonyos párhuzamokat mutat a Dreyfus-üggyel: mindkettőnél az államapparátus egésze abba az irányba terelte az ügyet, hogy egyetlen emberre lehessen végül hátrítani a felelősséget a történekeért. Marcus Raskin egyik legfőbb kifogása a Warren-bizottság eljárása ellen az, hogy az meg sem próbálta rekonstruálni a gyilkosság körülményeit: hogyan tudott Oswald a lövések leadása után kimenekülni a könyvraktárból, elsétálni a hét utcasarokkal arrébb fekvő Elm Streetig, ott buszra szállni és elmenni a szállására, ahol három–négy perccel töltött, majd a közeli buszmegállóban várakozni egy ideig, ezután elsétálni a kb. egy mérföldnyire fekvő keleti 10-ik utca és a Patton-sugarút kereszteződéséig, ahol lelépte Tippit-et — és mindezt 43 perc alatt, du. 12:33 és 1:16 között. A közvélemény — a szerző szerint — „bevette a maszlagot”, mivel már hosszú ideje „fertőtlenített” történetekkel traktálták: Walter Lippmann, Harold Laswell és mások kimerítően elemezték már, hogy a hirdetések, a manipulatív hírek és a propaganda mennyire szükséges a társadalom széles tömegeinek irányításában. A helyzeten később a vietnami háború változtatott, valamint a már idézett botrányok és válságok az amerikai közéletben az utóbb három évtizedben.

A JFK célja: arra kényszeríteni az embereket, hogy döntsék el: a hidegháború utáni amerikai politikai struktúra azonos legyen-e a hidegháború alatt? Más szavakkal: ami egyszer a hidegháború hisztérikus légkörében megtörtént, megtörténhet ismét, ha ugyanazok a struktúrák és magatartásformák élnek tovább. Egy elnökgyilkosság ugyanis sohasem véletlenszerű, véli Raskin. A JFK mind a kormányzat belüli, mind azon kívüli összeesküvése utal. Egyrészt azt sugallja, hogy Lyndon B. Johnson tudott arról, mi fog történni Dallasban és a kormányzati „héják” hallgatását később a vietnami háborúval „vásárolta meg”. Az utóbbiak neheztelését Kennedy 1963. június 10-i beszéde és az azt követő kormányzati lépések váltották ki: a beszédben az elnök a befejezésre és általános és teljes leszerelésre szólított fel. Ezzel egyidőben szándékában volt 1963 végéig 1000 tanácsadót kivonni Vietnamból és az összes ott tartózkodó amerikai „technikai” személyzetet 1965-ig; mindezt egy, a laoszhoz hasonló megegyezéses szerződéssel kiegészíteni. Ennek a feltételezésnek ellentmond Henry Kissinger,

aki szerint a dél-vietnami miniszterelnök testvére, Ngo Dinh Nhu, akit Diemmel együtt meggyilkoltak 1963. november 2-án a saigoni katonai puccs alatt, titkos tárgyalásokat folytatott az észak-vietnamiakkal és a Nemzeti Felszabadítási Fronttal, amiről a Kennedy-adminisztráció is értesült és az amerikai jóváhagyással végrehajtott puccs — többek között — Nhu ezen kezdeményezése ellen is szólt. Maga Kennedy elnök pont 1963. november 22-én akarta megnyugtani a „héjakat” a dallasi Trade Mall-ban tervezett, de soha el nem mondott beszédében, hogy egyáltalán nem „galamb” és itt jelentett volna be nagyarányú katonai fejlesztési programokat az összes fegyvernem számára.

Vitatott ugyanakkor Lyndon B. Johnson szerepe is: mint többségi vezető a szenátusban, 1954-ben világhossá tette Eisenhower elnök és John Foster Dulles külügyminiszter előtt, hogy nem támogatná az amerikai erők bevetését Dien Bien Phu-nál, ahol a franciákat körbezárták a vietnamiak. Nem teljesen világos, mikor kötelezte el magát Johnson a háború mellett: Stone utal arra a filmjében, hogy több megbeszélés is volt ebben az ügyben rögtön azután, hogy Johnson elnök lett. Maxwell Taylor tábornok és Robert McNamara védelmi miniszter még Kennedy kérésére egy kötetes tanulmányt készített (NSAM 263), melyet a Nemzetbiztonsági Tanács 1963. október 5-i ülésén vitattak meg és amely a visszavonulást javasolta annak ellenére, hogy mindkét szerző a „héják”-hoz tartozott. Douglas MacArthur és Matthew Ridgway, akik harcoltak az ázsiai szárazföldön, a háború ellen foglaltak állást: a kezdeti időszakban a civil „héják” támogatták elsősorban a katonai beavatkozást. Gondolatvilágukat a „dominó-elv” irányította és az a felfogás, amit „zéró-összegű játéknak” neveztek: a mi veszteségünk automatikusan a másik nyeresége, azaz a kommunistáké. Johnson elnök bizonyos értelemben félt a Kennedy-tanácsadóktól, akik — érzése szerint — szerettek volna megszabadulni tőle az 1964-es választások előtt: ezért is próbálta megnyerni őket úgy, hogy — jobb meggyőződése ellenére — elfogadta a tanácsukat.

Ez a változat sok kérdőjelet hagy meg, sokkal többet, mint a JFK által sugalmazott másik két kombináció — amelyek ugyancsak nem egyértelműek. A Castro-ellenes erők eredetileg a CIA irányítása alatt álltak: a Disznó-öbölbeli események 1961 tavaszán ezt mindennél ékesszólóbban bizonyították. Ezután azonban az emigráns kubaik kicsúsztak a CIA ellenőrzése alól és önállóan kezdtek el tevékenykedni. Kennedy elnök közben leállította a Kuba elleni titkos akciókat és az emigránsok úgy érezték: az elnök cserbenhagyta őket, feláldozta az érdekeiket a szovjetekkel való megegyezés reményében. Ami a maffia-kapcsolatot illeti: Jimmy Hoffa, a rendkívül befolyásos és az alvilággal is kapcsola-

tokat fenntartó fuvarozók szakszervezetének elnöke gyűlölte a Kennedy-fivéreket és Jack Ruby-nak, aki elhallgattatta Oswaldot, közismertek voltak a maffiával való kapcsolatai.

Az „igazság” kiderítése azonban egyre nehezebbé, szinte lehetetlenné vált: az eddig zárolt bizottsági jegyzőkönyvek nyilvánosságra hozása nem tárt fel semmilyen, eddig eltitkolt lényeges mozzanatot. A szemtanúk és a tragédiában kulcsszerepet játszóknak közül sokan meghaltak már; a Kennedy-gyilkosság így valószínűleg bevonul a rejtélyes bűnesetek sorába, mely feltehetően örökzöld témája marad az amatőr és — időnként — hivatásos történészek érdeklődésének.

The Americal Historical Review, Vol. 97, No. 2. (April 1992), pp. 478–511.

Ma. T.

WILLIAM E. LEUCHTENBURG

A TÖRTÉNÉSZ ÉS A KÖZÉLET

William E. Leuchtenburg, aki jelenleg az University of North Carolina (Chapel Hill) William Rand Kenan, Jr. professzora, az *American Historical Association* szokásos évi közgyűlésén megtartott előnöki beszédében napjaink egyik legvitatottabb kérdésével foglalkozott: vállaljon-e közszereplést a történész (tágabb értelemben az értelmiségi) és ha igen, milyen mértékben kapcsolódjon be a napi ügyek vitelébe; valamint arra kerestek még választ az amerikai történészek szövetségének soros elnöke, hogy a jelen történései mennyire tükröződjének a téma-választásban és a témák kezelésében.

A „jelen” és a történetírás viszonya felfogásában alapvetően két iskola különböztethető meg az amerikai történetírásban. Az a hagyomány, mely a történetírást bizonyos fokig — vagy akár teljesen — a „jelen” követelményei alá rendeli, megtalálható volt az amerikai történészek között az *AHA* megszületésétől kezdve. Igaz, szinte egyidőben megjelent a másik tendencia is: Robert Livingston Schuyler az 1890-es években a „haszontalan történelem hasznosságáról” értekezett. A „jelen” és a történetírás szoros kapcsolatát hirdették két további csoportra oszlottak: egyrészt a James Harvey Robinson és Charles A. Beard által fémjelzett iskolába, mely szerint az aktuális témáknak elsőbbséget kell kapni a történelmi művekben; saját szavaikkal: „mindig alávettük (a múltat) a jelennek”; másrészt a — többek között — Herbert Baxter Adams és John Hope Franklin által vezetett csoportba, mely a történészek feladatává tette a napi politika befolyásolását. Így Franklin a kormány „szolgálatába állította” a *American Historical Review*-t az I. világháború

után, amikor csak olyan cikkeket közölt, melyek a németek háborús bűnösségét bizonygatták és felmentették a felelősség alól az antanthatalmakat, az Egyesült Államok háború alatti szövetségeseit. A II. világháború alatt a szövetségi kormányzat egy testületet hozott létre a diplomácia-történész John Phinney Baxter III. vezetésével a hírszerzés anyagainak elemzésére; ebből nőtt ki az *Office of Strategic Services (OSS)*, amely a *CIA* elődje volt az 1940-es években. A történelmi jelentőségű *Brown v. Board of Education* (1954) ügyben hozott döntés előtt, mely törvénytelenné nyilvánította a faji szegregációt az iskolákban, a Legfelső Bíróság történészekhez fordult (pl. C. Vann Woodwardhoz) az eset történeti hátterét megvilágító adatokért. Hosszú azoknak a történészeknek a sora, akik aktív szerepet vállaltak a különböző kormányzatokban: Arthur M. Schlesinger Jr. Kennedy elnök tanácsadója volt az 1960-as évek elején, Eric Goldman pedig Johnson elnöké. Ekkor még nem is szóltunk azokról, akik a különböző állami és helyi kormányzatokban töltöttek be számos állást az évek során. Maga William E. Leuchtenburg is hosszan sorolta azokat a bizottságokat, testületeket, helyi állami és szövetségi hivatalokat, ahol és amelyeknek pályafutása alatt dolgozott úgy, hogy megőrizte történetírói integritását. Az *AHA* soros elnöke „új idők új szeleit” véli felfedezni olyan kurzusok megjelenésében egyes intézményekben, mint az „alkalmazott történelem” a pittsburgh-i Carnegie-Mellon Egyetemen.

A felsorolt nagyszámú példa ellenére a másik a „jelen” és a történettudomány szétválasztása mellett kiálló hagyomány az erősebb. Míg a két oldal szoros kapcsolatának bemutatására kizárólag amerikai példákat hozott fel Leuchtenburg professzor, az utóbbi iskola exponensei között olyan kiemelkedő külföldi filozófusokkal és történészekkel találkozhatunk, mint Julien Benda, Wolf Lepenies, sőt Goethe is. Természetesen Benda agyonidézett művéről, *Az árastudók árulásáról (La Trahison des clercs)* van szó, még pontosabban arról a bekezdésről, ahol a francia író-filozófus sajnálkozását fejezi ki amiatt, hogy a művészet vagy a tudomány sáncaiba visszavonult embereket megvetés sújtja, és arról a részről, ahol Benda egyetértően idézi Goethe-t: „Hagyjuk a politikát a diplomatákra és a katonákra.” A német Wolf Lepenies olvasatában Benda számára az „árulás” abban rejlik, hogy az értelmiségiek megpróbáltak beavatkozni a napi politikába. Az amerikai történészek nem fogadták el általában ezt a sommás megállapítást; Oscar Handlin mindössze arra figyelmeztetett, hogy hiba lenne azt ígérni: a történészek a jelen és a jövő problémáira megoldást tudnak ajánlani. Theodore S. Hamerow 1988-ban kifejtette: egyre inkább megerősödik a felismerés, hogy a tudomány nem tudja megoldani a társadalmi kérdéseket.

Leuchtenburg a „jelen” és a történetírás szétválasztásának a gyakorlatát tartja elfogadhatónak: „akik azt mondják, hogy a történelem csak annyiban értékes, amennyiben a jelen problémáira kínál megoldást, a történetírás lényegét sérült meg.” Egyetért a filozófus Charles Frankellel, akinek az értelmezésében az 1960-as években bekövetkezett „politizálódás” az egyetemeken egyet jelentett a New York-i Columbia Egyetem megbénításával, a tantermek feldúlásával és a tanárok elleni fizikai erőszakhullámmal. A II. világháború utáni amerikai történetírás egyik kimagasló képviselője, Richard Hofstadter lesújtó kritikát mondott a történetírás aktualizálását hirdető Charles A. Beard-ról: „ma ... Beard életműve lenyűgöző romként áll az amerikai történetírás mezején, ... mivel politikailag mindig befolyásoló szerepet akart vinni ...”; maga Beard pedig „a letragikusabb példája a történetírás aktualizálását hirdetők táborának”.

Leuchtenburg szerint azonban a másik véglet sem fogadható el alternatívaként. A tudósoknak, kutatóknak és oktatóknak igenis részt kell venniük a nemzet életében, mivel létfontosságú számukra ez; a lényeges döntések mindenképpen érintik az értelmiségiek „függetlenségét” mind anyagi, mind szellemi téren. Így tehát a kérdés nem az, hogy a történészek beleszóljanak-e a közösséget érintő ügyekbe, hanem az: miként tehetnék ezt az eddigieknél hatékonyabban? A kormányzatnak — általában véve szüksége van a történészek ismereteire, kutatási eredményeire, mivel ezek megkönnyítik az egyre összetettebb kérdések megértését és el is tudják helyezni az egyes eseményeket az emberiség történetének egészén belül. A helyes álláspontot — William E. Leuchtenburg szerint — Ralph Waldo Emerson képviselte a kérdésben, amikor ezeket írta az *American Scholar* c. esszéjében: „A cselekvés alárendelt a tudós számára, de ugyanakkor lényeges is.”

The American Historical Review, Vol. 97, No. 1. (February 1992), pp. 1-18.

Ma. T.

TÖRTÉNETÍRÁS KELET-EURÓPA ORSZÁGAIBAN

A *The American Historical Review* 1992. októberi számában bő száz oldalon áttekintést ad a kelet-európai országok történetírásának rövid történetéről és jelen állapotáról. Ismertetésünkben az eredeti sorrendet követjük egy kivétellel: a Deák István által írt magyar részt a többi esszé után ismertetjük kicsit bővebben, mint a térség többi államának történetírásáról szóló tanulmányokat. A magyarországi történettudomány ismertetése —

mely a csehszlovák és a román között szerepel az amerikai folyóiratban — egyébként is a leghosszabb terjedelmű.

A bemutatásokat Pjotr S. Wandycz, a Yale University Bradford Durfee professzora nyitja Lengyelországgal. Mindjárt az elején leszögezi azt, ami tulajdonképpen az összes többi, itt tárgyalt ország történészeire is vonatkozik, hogy ti. a lengyel történészek mindig többek voltak egyszerű tudósoknál: közéleti szereplésük szinte elválaszthatatlanul egybeforrott szakmai pályafutásukkal. A Lengyelország felosztását követő időszakban, a 19. században, a német és az orosz tankönyvek mint kudarcról írtak az önálló lengyel államról, így a nemzeti hagyományok meghatározását és ápolását vallották, majdnem megszállottan magukénak az egymást követő lengyel történésznemzedékek. Alapvetően két megközelítésben ábrázolták Lengyelország történetét: 1) a „monarchikus-állami-egyetemes” paradigmában, mely szerint a lengyel állam semmiben sem különbözött a többitől, de a fegyelem és megfelelő politikai érzék hiánya miatt tért el a fejlődése a „normálistól”; és 2) a „köztársasági-nemzeti-egydi” paradigmában, mely szerint a lengyel „nemzeti nemzet” példát mutatott a világnak a parlamentáris demokráciából, a korlátozott monarchiából és az egyéni szabadságjogok tiszteletben tartásából. Az első történeti szintézis, Adam Naruszevicz (1733-1796) munkája az első paradigma szellemében fródott; a legnagyobb hatású lengyel történésznek viszont a két generációval későbbi Joachim Lelewel (1786-1861) bizonyult, aki új periodizációt vezetett be a lengyel történetírásban: a núpuralom — feudalizmus — nemesi demokrácia — korrumpálódott nemzet (a 18. századi felosztásig) alkotta fő kategóriáit, melyek, lényegében, máig fennmaradtak a szakmunkákban. Romantikus nacionalizmusa a 19. század második felében felbukkanó ún. krakkói- és varsói-iskola képviselőiben kemény bírálóokra talált: az utóbbiak a pozitívizmus alapján vetették el a nagy előd felfogását. A krakkói iskola, különösen Michał Bobrzyński (1849-1935) pesszimista képet festett a lengyel múltrol: a nyugat-perifériális helyzete eleve megnehezítette a ország-európai civilizációba való integrálódást.

Az első világháborút követően újjászülető Lengyelország újra az optimistább hangokat erősítette fel; de a II. világháborút követő területvesztés keleten és területnyerés nyugaton földrajzi-történelmi reorientációra kényszerítette a történészeket: műveikben már a középkortól kezdve egyre nagyobb hangsúlyt kapott a „nyugati földek” lengyel jellege és megnőtt az érdeklődés a lengyel-német kapcsolatok iránt is. Az 1948-as wroclawi lengyel történész-kongresszuson résztvevő marxisták elítélték az egész addigi lengyel történetírást mint „egy csomó hazugságot”; míg a két évvel későbbi kongresszus a két

világháború közötti lengyel történetírást bélyegezte „fasisztának”. Mint Zama Kormanova kijelentette: „nem létezett eddig történettudomány Lengyelországban ... mi fogjuk majd azt megteremteni.” A történészek (párt) feladata ezután a „haladó” tendenciák feltárása volt és minden olyan mozzanaté, amely a marxizmushoz vezetett. A hivatalos műhelyekkel szemben három emigráns szellemi központ működött: Londonban, New Yorkban és Rómában. Az 1956-os lengyelországi és magyarországi események kevés nyomot hagytak a lengyel történettudományban: mindössze megnőtt a szakszerűbb, de kizárólag csak a „szakmának” íródott tanulmányok száma. Gomulka bukása után viszont egyre inkább liberalizálódott a lengyel szellemi élet; a lengyel Történelmi Társulat (PTH) megváltoztatta alapszabályát, mely addig a marxizmust jelölte meg az egyetlen elfogadható történettudományi módszernek. 1989 felszabadította az összes kötetlék alól a lengyel értelmiséget: a történettudomány fragmentálódott: az *Annales*-követőktől kezdve a *mentális*-iskolán át a mikrotörténelem módszereiben hívókig számos csoport és felfogás jelent meg a színen. Didaktikus szempontból — mely mindig lényeges eleme volt a lengyel történetírásnak — az etnikai (főleg lengyel-litván viszony), valamint a regionális (lengyel-szlovák, lengyel-magyar, lengyel-cseh, lengyel-ukrán) kérdések kerültek előtérbe.

Jiří Kořalka, a prágai Tudományos Akadémia Történelmi Intézetének tudományos tanácsadója nem megy olyan messze vissza a történelemben, mint Wandycz professzor. Kiindulópontja a 19. század, mikor a nemzeti intézmények és a nemzeti nyelv fontossá vált sok kelet-európai nép számára, mint az „állam” és a „vallás”. A cseh nemzeti történetírás a huszitákban találta meg a valódi cseh nemzeti értékek igazi kifejeződését; a huszita eszmeiség hosszú „szendergés” után a 19. században éledt újra. Az 1880-as évektől kezdve a prágai egyetem vált a legfontosabb történetírói műhelyé: Jaroslav Goll, Josef Peka, és Josef Šusta, valamint követőik szakítottak a nemzeti mítoszokkal és legendákkal: folyóiratuk, a *Český časopis historický* vált a legkövetkezetesebb nacionalizmus-ellenes fórummá az elkövetkezendő években. A prágaiakat sok bírálat érte a két világháború között, mivel megértéssel közelítettek a szupranacionális Habsburg-birodalom felé. A II. világháború után a régebbi romantikus szemlélet bizonyos szempontból megerősödött, de az 1948. februári kommunista hatalomátvételt véget vetett a tudományág sokszínűségének. A *Česky*-t 1949-ben megszüntették; az 1953-ban megindított szakfolyóirat, a *Československý časopis historický* minden közösséget megtagadott az elődjével. A hivatalos ideológiát Zdeněk Nejedlý fogalmazta meg: az elnyomott osztályok küzdelme és eredményei jelentették a haladást a cseh és szlovák törté-

nelemben. Maradandót csak a gazdaságtörténészek és a korai munkaszervezők kutatók alkottak ebben az időszakban.

A szlovák történettudomány késéssel indult: Kořalka szerint 1918-ig a magyar hatóságok elnyomták a szlovák felsőoktatást, így az első történészgeneráció csak az 1930-as években jelenhetett meg. Legismertebb képviselője, Daniel Rapant azonban megkérdőjelezte az egységes „csehszlovák” történelem létét. Az 1930-as évek, majd a II. világháború alatti időszak szlovák történetírása elsősorban azon fáradozott, hogy megfogalmazza a csehtől és a magyartól eltérő nemzeti identitást. Az 1950-es években alapították meg a *Historický časopis*-t és a szlovák Tudományos Akadémia különböző intézményeit. Az 1968-as eseményekben számos cseh történész vett részt, de kevés szlovák. A „kompromittálódott” személyek közül sokan elhagyták az országot, másokat pedig 1970 tavaszától fokozatosan különböző vidéki levéltárakba, múzeumokba és könyvtárakba helyeztek és/vagy eltiltottak a publikálástól. 1970–1989 között három nagy csoportra vagy irányzatra szakadt a cseh történetírás: 1) a hivatalosra (Václav Král, Jaroslav Purš, stb.), mely nem volt hajlandó még a szocializmus kérdését sem vizsgálni a „Prágai Tavasz” miatt; a „túrt” történészek, így Miroslav Hroch és Josef Petráň a kora újkori Kelet-Európáról írtak; mások, például Pavla Horská, a történelmi demográfáról, vagy a gazdaságról, mint Vlastislav Lacina, azaz: „semleges” témákról. 2) A „Charta 77” köré tömörült ellenzékiek között sok csoport kapott helyet, míg a Habsburg-pártiak a *Střední Evropa* köré gyűltek. Elsősorban az 1918 utáni események analízisét végezték el a „disszidensek”, akiknek írásait az 1978–89 között megjelenő *Historické studie* közölte. 3) 1970 után a cseh történészek belső „száműzete” a történettudomány erős decentralizálását jelentette: a vidéki kutatóhelyek és szimpóziumok (Táborban 1978-ban, 1980-ban és 1983-ban, Plzenben évenként) sokkal modernebb és szakmailag izgalmasabb kérdéseket vizsgáltak, mint a „szem előtt lévő” prágaiak. A szlovák történettudomány majdnem függetlenül fejlődött az 1970-es és 1980-as években; egyik kiemelkedő eredménye a több kötetes *Dejiny Slovenska* és a *Slovenský biografický slovník* volt.

A jelen cseh és szlovák történetírás különösen három területen tér el a hagyományoktól: a) az etnikai és nemzeti kérdéseket szigorúan történelmi kérdéseknek tartja; b) az a tendencia érvényesül, hogy egy beszűkült, nemzetközponti történelemszemléletet egy olyan váltja fel, mely a két ország történetét Kelet-Európa politikai, gazdasági és kulturális történelmének összefüggéseiben vizsgálja; c) a cseh történészek az utóbbi negyedszázadban elvetették azt a korábbi felfogást, hogy a Habsburg-birodalom a „népek börtöne” lett volna.

Keith Hitchins (University of Illinois, Urbana-Champaign) megállapítása szerint a modern nemzetállam megteremtése felemésztette a 19. század elejétől a II. világháborúig az egymást követő román nemzedékek energiáit. Jóllehet a románok általában a Nyugattól remélték támogatást, sokszor cserbenhagyták őket; és ekkor — átmenetileg — fordultak csak keleti szomszédjukhoz, az oroszokhoz. A két román fejedelemség — Moldávia és Havasalföld — egyesítése Alexander Cuza alatt az 1856-os párizsi békének volt köszönhető, mely eltávolította az orosz befolyást a térségből. A II. világháborúig a lakosság 80%-a a mezőgazdaságból élt; az ipar az 1890-es évektől kezdett fejlődni. Ennek megfelelően két alapvető nézet alakult ki a román történetészek között országuk jövőjét illetően: az egyik csoport úgy vélte, hogy Románia Európa része és az iparosodott és városiasodott Európát kell követnie; míg a másik oldal az ország döntően agrár jellegéből indult ki és az egyedi román hagyományok megtartása mellett foglalt állást. Ez utóbbi nézetet először fiatal értelmiségiek egy csoportja kezdte hangoztatni az 1860-as években (átfogóan *Junimista*-oknak nevezték őket): véleményük szerint Románia hibát követ el, ha organikus társadalmi fejlődését feláldozza a nyugati minták szolgái átvételének. Ezt a tévutat ítélték el a századforduló táján fellépő agrárius írók, a *Sămănătorist*-ok; míg a történész Nicolae Iorgának (1871–1940) a nagyváros szimbolizálta mindazt a rosszat, ami Romániát érte újabb kori történelme során. A populisták Constantin Stere (1865–1936) vezetése alatt szintén felléptek a román falusi életforma fenntartása mellett. A második világháború után a racionalizmus-ellenes Nietzsche és Spengler nézetei nagy népszerűsége tettek szert a „hagyományörzök” körében; az addig is hangoztatott nézetek kiegészültek a keleti ortodox egyház szerepének kihangsúlyozásával. Az ortodoxizmus gyökereit a két világháború közötti időkig lehet visszavezetni, amikor Nichifor Crainic (1899–1972) kiemelte: a román szellemiség gyökerei Bizáncban keresendők, mely a Nyugat totális elvetését jelentette. A racionalizmus-ellenesség nyomon követhető Mircea Eliade és Emil Cioran munkáiban is, folytatja Hitchins. Nae Ionescu (1888–1940) felfogása szerint a világot kiszámíthatatlan erők irányítják: az egyetlen menedék a románok számára a falu és az ortodox egyház, mely megmentheti őket a nyugati anyagiasságtól és a tudomány fetiszizálásától. Végül ebbe a csoportba sorolható még a *Tărăniști*, akik — elnevezésükhöz híven — a parasztok jólétét tartották elsősorban szem előtt. A közgazdász Virgil Madgearu (1877–1940) pedig kifejtette az ismerős kelet-európai harmadikutas-elméletet: a kapitalista Nyugat és a kollektivistá Kelet között az agrár-Románia kínál kiutat.

Az „európaiak” főleg közgazdászok voltak, akik az ország iparosításában tudták csak elképzelni

a jövőt. A román szocialisták fő teoretikusa, Constantin Dobrogeanu-Gherea (1855–1920) rámutatott: a kevésbé fejlett országokat elkerülhetetlenül befolyásolják a fejlettebbek; a szocialisták feladata ennek a folyamatnak a gyorsítása. Az irodalomkritikus Eugen Lovinescu (1881–1943) a nyugati eszmerendszerek átvételét tartotta fontosnak, míg a szociológus és közgazdász Ștefan Zeletin (1882–1934) a kapitalista gazdasági viszonyok átvételének a fontosságát emelte ki. Mindketten a 19. század elején kialakult nyugat-európai-román kapcsolatot vizsgálták, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korát. A II. világháború és azt követő változások mindkét irányzatot visszaszorították: a történettudomány is a kommunista párt érdekeinek alávetve működhetett csak 1947–1989 között. Hitchins három korszakot különböztet meg ezalatt az időszak alatt: a) az 1947–60 és b) az 1971–89 közötti éveket merev, dogmatikus marxizmus-leninizmus jellemezte, míg c) az 1961–71 közötti évtizedet bizonyos liberalizálódás. Az 1980-as évek végén a legnagyobb befolyást ismét a nacionalista vagy hazafias történetírás gyakorolta és az irányzat képviselői lényegében ugyan platformra kerültek az egyedi román történelmi fejlődést hirdetőkkel.

Ivo Banac, a Yale University történészprofesszora az 1979-es ilki történészkonferenciáig vezető vissza a titoista-marxista történelemszemlélet elleni első támadásokat: Momčilo Zečević dolgozata megkérdőjelezte a „jugoszláv” egységesítő törekvések dominanciáját, felvetette az egyházak szerepének és a valódi nemzeti érdekek figyelmen kívül hagyását a délszláv történelem tárgyalásakor. Tito a két világháború közötti Jugoszláviát „diktatúráként” jellemezte, támadta a horvát Parasztpárt vezérét, Vladko Mačeket antikommunista nézetei és az usztasákkal való kapcsolata miatt, de ugyanakkor eltélte a főleg szerbek alkotta csetnikek vezérét, Draža Mihailovičot is. Az 1966-ig tartó konszenzus alapján Tito megkívánta a történészeketől, hogy a szövetségi államot alkotó valamennyi nemzetet egyformán dicsérjék vagy bírálják. 1966-ban azonban a vezető szerb kommunista politikus, Aleksandar Ranković távozni kényszerült a Kommunista Párt vezetéséből és ez a tény bizonyos mértékben felszította a szerbek elleni kritikus hangokat. 1970-ben a horvát kommunisták harcot kezdtek a központosítás ellen; a horvát történészek óvatosan a háttérbe húzódtak és nem vettek részt a kampányban. 1971 decemberében Tito a nacionalizmussal szemben „elnézó” magatartással vádolta a horvát vezetést és a központosító törekvések aláátmasztására a következő évben megjelent Vladimir Dedijer, Tito hivatalos életrajzírója és Milorad Ekmečić szerkesztésében az *Istorija Jugoslavije*. Ez az „elnyomó föderalizmus” érvényesült ezután egészen Tito haláláig. Az időszakot a „horvát némaság” éveiként is számon tartják: a horvát tör-

ténészek a Horvátország elleni központi intézkedések miatt szinte alig jutottak publikálási lehetőségekhez; másrészt pedig Stipe Čuvar kíméletlen ideológiai harcot indított az „elhajlók” ellen.

Jelentős változásokat csak a koszovói albán diákok tüntetései indítottak el 1981 tavaszán, amelyet a szerb értelmiségiek Tito-ellenes kampánya követett az 1974-es titói alkotmány ellen, mely bevezette az ún. rotációs rendszert a kormányzásban. A közép-európai megfigyelőknek nem teljesen meglepő módon pont Dedijer „demitologizálta” az elhunyt diktátort egy tudományos szempontból gyengének ítéltető műben, a *Novi prikazi za biografiju Josipa Broza Tita*-ban. Tudományos szempontból elsősorban abban állt a jelentősége, hogy utat nyitott szakmailag megalapozottabb tanulmányoknak a modern Jugoszlávia történelmét illetően; így Branko Petranović *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji*-jének (1983) és Andrej Mitrović monográfiájának, mely a két világháború közötti Jugoszláviát, különösen Szerbiát, mint Nyugat-Európa legmegbízhatóbb liberális partnerét írta le. Horvátországban, ezzel szemben, 1983 októberében Čuvar újabb harcot indított a „burzsoá” értékek ellen: a szellemi szakadék — is — mélyült Szerbia és Horvátország között. Velimir Terzić a horvátokat vádolta Jugoszlávia 1941 áprilisi összeomlásáért; megkezdődött a két világháború közötti szerb vezetők „rehabilitálása”; s az 1941-ben született Slobodan Milošević megfogalva az egyre erősödő nacionalista hullámot, a szerb KP élére állt. A szerb Tudományos Akadémia 1986-os „Memorandum”-a a meglévő bajok gyökerét újfént az 1974-es alkotmányban találta meg: a legnagyobb tévedés az volt, hogy a nemzeti érdekeket az osztályok érdekei fölé helyezték. A történész Vasilije Dj. Krestić a horvátok szupremáciára való törekvését kárhoztatta, míg Veselin Djuretić a — részben horvát-ellenes — csetnik mozgalom apológiáját adta közre 1985-ben. A horvátok elleni politikai támadás később kiegészült a katolikus egyház szerepének erős bírálataival: Milorad Ekmečić 1989-ben visszatért ahhoz a korai gondolathoz, hogy a jugoszláv integráció végső soron a katolikus egyház hiúsította meg, mert az „fenntartotta a horvát és szlovén szeparatizmust”. 1989 után a harc egészen más síkra terelődött át és a műsák közül Klío is elhaggható.

Maria Todorova (University of Florida) esszéje leszögezi, hogy a bolgár történetírás az ország függetlenné válása (*de facto* 1878-ban, *de jure* 1908-ban) után vált „professzionálissá”: „addig egyháziak, tanárok és helyi dilettánsok írtak a történelemről nagy lelkesedéssel, de annál kisebb szakmai felkészültséggel. Céljuk elsődlegesen nem a múlt tisztázása volt, hanem a nemzeti öntudat felrázása és a nemzeti törekvések legitimizálása. A szerző három fő periódust különböztet meg a történetírás szempontjából: 1) az 1878 és 1919 közötti időszakot,

amikor a történetírás erős és optimista nemzeti szellemmel átitatva működött; amikor a legtöbb erőfeszítést azért tették, hogy felfedezzék a bolgár múlt értékeit. A fő kutatási terület a középkor volt és a két középkori bolgár birodalom dicsőséges napjai. A történetírást kimondottan didaktikusnak szánták és a tudományág fontos politikai és ideológiai szerepet töltött be a társadalom életében. 2) A két világháború közötti években a kutatást kiterjesztették az ókori és az újkori korszakokra is, különösen a 18. század végi, 19. század eleji nemzeti öntudatra ébredés és kulturális újjászülés éveire. Az oktatás és kutatás központjává az 1888-ban alapított szófiai egyetem lépett elő. Elsősorban a pozitivisták és a romantikusok uralták a történetírást, de megjelentek a marxizmus, a pszichológia, stb. képviselői is. 3) A II. világháborút követően a marxizmus vált egyeduralgokodóvá: elsődlegesen az addig elhanyagolt gazdaság- és társadalomtörténet, valamint a különböző forradalmi mozgalmak és a munkásmozgalom kérdései kerültek előtérbe. Az 1950-es évek végétől számos bolgár történész visszamerészkedett a régebbi témákhoz; az 1960-as, de kiváltéppén az 1970-es évek pedig a nemzeti érzés feleledését hozták magukkal. A történetírásban ez a tendencia a középkori cárok „felfedezésével” járt: a kommunista vezetés megfelelő elődöket látott a központosító egyeduralgokodókban.

Mito Isusov, a bolgár Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének igazgatója 1991-ben egy esszében az alábbi területeket jellemezte meg, ahol a kommunista vezetés károsan befolyásolta a történetírást: a) a történészeknek politikai kampányszövegeket, évfordulos megemlékezéseket, stb. kellett írni; b) kevés levéltári anyag volt hozzáférhető; c) az osztályharcot és a KP szerepét kellett kiemelni bármilyen témáról is volt szó; d) működött a cenzúra — és az öncenzúra is; e) bizonyos „tiltott zónák” léteztek, így a bolgár–szovjet kapcsolatok, a polgárok története, stb. és f) sok kutatót és tudóst rávettek a biztonsági szervek az együttműködésre. Todorova nem teljesen fogadja el a mentségeket: mint kimutatja, rengeteg levéltári anyagot kapott Bulgária az 1970-es és 1980-as években; bizonyos segédtudományok, mint az oklevéltan, a numizmatika és a paleográfia zavartalanul fejlődhetett; sok anyag összegyűlt a „tiltott zónák”-ról is, mindössze nem publikálták azokat. Így az 1989. november 10-i „változások” nem érintették alapjaiban a bolgár történetírást, mindössze lehetőséget kaptak a nem-marxista történészek is a kutatásra és publikálásra. Ahol szükség van a változásra, az inkább az intézményi háttér: az 1945 utáni vezetés — mint mindenhol Kelet-Európában — elszakította egymástól a kutatást és oktatást és még a Tudományos Akadémián belül is túl sok kisebb intézményt bízta meg történeti kutatással. Mindezekkel együtt Todorova rend-

kívül kritikusan vélekedik a jelenlegi bolgár történetírásról: provinciálisnak, didaktikusnak tartja, mely belevész a nemzeti történelembe és önmagában zárt rendszert alkot rendkívül korlátozott célkitűzésekkel.

A magyar történetírást Deák István, a Columbia University professzora mutatja be. Deák megy a legmesszebbre vissza: a késő 12. századi *Gesta Hungarorum*-mal kezdi a bemutatást és kiemeli 1301-et, mint fordulópontot nemcsak az ország történelmében, de a történetírásban is: a különböző, egymást váltó királyi családok — az Anjou-k, a Jagellók, a Luxemburgok — uralkodása alatt sok színűbb lett a krónika- és történeti irodalom és a szerző megállapítása szerint sok olyan kérdés már ekkor felvetődött, melyek azután évszázadokig foglalkoztatták a történészeket és a nagyközönséget: a magyarok eredete, azok a körülmények, melyek arra kényszerítették őseinket, hogy a Kárpát-medencébe vándoroljanak; a honfoglaláskor elfoglalt földterület nagysága; a hódítók sikere, ahogy integrálni tudták az itt talált népcsoportokat; az a megrázkódtatás, amelyet a nemzetre erőszakolt kereszténység jelentett; az államalapítás és a konszolidáció; és végül az: mi a magyar nemzet küldetése, szerepe Európában?

A török hódítás és a Habsburg-uralom új kérdéseket vetett fel. Egy aránylag szűkkörű „keleti” iskola úgy látta Magyarországot, mint egy — elképzelt — romlatlan „turáni” faj legnyugatibb védőbástyáját a nyugati romlottság ellen; de számosabban pont ellenkezőleg ítélték meg a helyzetet: Magyarország a „Nyugat” védőbástyája a keleti „pogányok” elleni harcban. A török uralom alóli felszabadulás után a barokk kor hozta meg az első jelentősebb több kötetes, Magyarország történetét leíró művet: a jezsuita Pray György (1723–1801) és Katona István (1732–1811) munkáját. A magyar történetírás igazi felvirágzása viszont csak 1848 után kezdődött el. A szerző Horváth Mihályt (1809–1878) emeli ki, bár bírálja naivságáért, amikor az egész nemzet kollektív szabadságvágyáról ír a szabadságharcban is részt vett püspök. A nemzeti liberális történészek, majd az őket követő pozitivisták szilárdították meg mind szellemileg, mind az intézményi háttérrel tekintve a történettudományt; az utóbbiak egyik legmaradandóbb alkotása a *Monumenta Hungariae Historica*, mely az első világháború kitörésekor már több, mint 120 kötetet számlált és amely ma is a középkor és a korai újkor kutatásának fontos forrása. Az 1867-es kiegyezést követően a pozitivisták háttérbe szorultak — legalábbis a nagyközönség szemében: a nemzeti romantikusok foglalták el helyüket, élükön Thaly Kálmánnal (1839–1909), aki a protestáns erdélyi és a kuruc hagyományok kultuszát hirdette, időnként egy kis történelemhamisítástól sem rettenve vissza. A dualizmus kora Deák István értékelése szerint a magyar történettudomány egyik, ha nem a virágkora

volt: olyan kiváló, máig ható tudósok működtek ekkor, mint Szilágyi Sándor (1827–1899), Fraknói Vilmos (1843–1924), Acsađy Ignác (1845–1906), Károlyi Árpád (1853–1940), Márki Sándor (1853–1925), Angyal Dávid (1857–1943), Marczali Henrik (1856–1940), aki talán a legtermékenyebb volt közülük, és Tagányi Károly (1858–1924).

A századforduló táján és a 20. század első évtizedeiben két oldalról is támadták a pozitivistákat: egyrészt a radikálisok, akik a *Huszadik Század* köré tömörülve az addig elhanyagolt társadalom- és gazdaságtörténetre koncentráltak és keserűen írták le a korabeli magyarországi állapotok elmaradottságát Nyugat-Európa viszonyaihoz képest. A csoport vezéralakjai Szabó Ervin és Jászi Oszkár voltak, akik elérték később azt a „dicsőséget”, hogy mind az 1945 előtti, mind az az utáni rezsimék *persona non grata*-nak nyilvánították őket; „rehabilitálásuk” az 1980-as években komoly szellemi kihívást jelentett az akkori kommunista vezetés számára. A másik oldalt a *Geistesgeschichte* képviselte, mely az igazi kihívást jelentette a nemzeti romantikusok számára. Az irányzat legkiemelkedőbb képviselője, akit Deák István a legnagyobb formátumú magyar történésznek tart kimondatlanul is, Szekfű Gyula (1883–1955) volt. Szekfű „Száműzött Rákóczi”-ja bombaként robbant: a kuruc hős demitologizálása hazaárulásnak minősült a könyv megjelenésekor a „hazafiak” szemében. 1920-as „Három nemzedék”-e a liberálisokat, a dzsentrit és a zsidókat tette felelőssé a hanyatlásért; igaz, 1934-ben megjelent „A három nemzedék és ami utána következik” c. munkájában Szekfű elutasította a faji ideológiákat a fenyegető fasizmus árnyékában. Szekfű ideológiai alapvetését tette magáévá a korszak meghatározó kultúrpolitikusa, Klebelsberg Kunó is: mivel Magyarország elvesztette nagyhatalmi státusát gazdaságilag és politikailag, a magyarságnak a szellemi teljesítmények révén kell kitűnnie. A két világháború között működő történész-nemzedék is olyan „óriásokat” mutatott fel, mint a középkoros Mályusz Elemér (1898–1899), az agrár-, kultúr- és várostörténész Domonovszky Sándor (1877–1955), aki évtizedekig szerkesztette a *Századok*-at, vagy Hajnal István (1892–1956), aki a kevés egyetemes történeti érdeklődésű történészhez tartozott és aki az egyik legsokoldalúbb képviselője volt a diszciplinának: a gépek történetétől kezdve a Kossuth-emigráción át III. Béla kancelláriájáig számos témáról írt lebilincselően és egyenletesen magas színvonalon. Ugyancsak Hajnal István volt az, aki — Deák szerint — a legnagyobb hatást gyakorolta kora szellemi életére Szekfű mellett: a „hamadik utat” hirdető „népiek” sokat vettek át szemléletmódjából és módszeréből.

1949 után a marxizmus vált az egyedüli elfogadott és tolerált módszerré. A sémának nem engedelmesködő magyar történelmet a kor vezető ideo-

lógusa, Révai József (1898–1959) „igazította át”, többek között: Révai Szabó Ervin felfogásával ellentétben az 1848-as forradalmat „polgári forradalomná” nyilvánította, hogy az 1919-es forradalom „legitim” proletárforradalom lehessen. A hivatalos „hős” Kossuth Lajos lett, akire mind a kommunisták — forradalmisága miatt —, mind a nacionalisták — hazafisága miatt — felnéztek. Révai és Mód Aladár (1908–1973) tekinthető a magyar „nemzeti marxista” történelmi iskola megalapítóinak. Mód dogmatikus marxista, „Négy száz év küzdelem az önálló Magyarorszáért” c. műve vált a tankönyvek zsinór-mértékévé; a könyv „a szuperhazafias kuruckodás és a proletár internacionalizmus szerezésén keresztül”. A kor másik ideológusa, Andics Erzsébet pedig felvázolta a „haladó” történelmi szemlélyek sorát: Dózsa György — II. Rákóczi Ferenc — Kossuth Lajos — Petőfi Sándor (Rákosi Mátvás). A hivatalos történelemszemléletet reprezentálja, bár az előbb említetteknel magasabb színvonalon Molnár Erik (1894–1966), aki az MTA Történettudományi Intézetének alapítója és első igazgatója is volt haláláig. Molnár Erik műveit használta fel a fiatalabb történésznemzedék az 1960-as években, hogy — óvatosan — megpróbálja háttérbe szorítani a szakmailag inkompetens kommunista „történészek” nézeteit. Mások, így Ránki György, Berend T. Iván, Hanák Péter és Katus László felfedezték, hogy Magyarország gazdaságilag sokat nyert a dualizmussal: tágabb értelemben ezek voltak az első tétova lépések a Nyugat-Európa-hoz való közeledés útján.

A magyarországi történészek mellett azonban számos magyar, vagy Magyarországgal foglalkozó történész élt szerte a világban. Jászi Oszkár az ohioi Oberlin College tanára volt évtizedekig, az angol C. A. Macartney (1895–1978) volt talán az egyetlen angol történész, aki ellensúlyozni próbálta a R. W. Seton-Watson által terjesztett rendkívül negatív Magyarország-képet; míg mások, így István Borsody és Francis Deák értékes tanulmányokat tettek közzé a 20. századi magyar történelemről. A külföldön élő történészek által választott témák között sokszor kapott helyet az egyháztörténet, a magyar állam és egyház kapcsolata, a 19. századi reformnemzedék szerepe, az 1848-as forradalom jellege, Magyarország helye a Habsburg-birodalomban, az 1918–19-es forradalmak megítélése, a zsidók hozzájárulása Magyarország gazdasági, társadalmi és kulturális életéhez, a magyar–német kapcsolatok a két világháború között, a Holocaust problémája és Magyarország II. világháborús szerepe.

1956 hosszú ideig tabutémának számított a magyar történészek élvonalának több okból kifolyólag: egyrészt nem lehetett a megfelelő levéltári anyaghoz hozzájutni, másrészt pedig a Magyarországon élők előbb a személyes szabadságukat, később pedig „csak” karrierjüket kockáztatták volna az „ok-

tóberi sajnálatos események” elemzésével. A külföldön élő Charles Gati törte meg a csendet 1986-ban megjelentetett *Hungary and the Soviet Bloc* c. tanulmányával, melyet Fehér Ferenc és Heller Ágnes baloldali megközelítésű *Hungary 1956 Revisited*-je előzött csak meg 1983-ban. Ez utóbbi szerzők nem csak a Szovjetuniót tették felelőssé a történetekért, hanem a nyugati hatalmakat is: a jaltai konferencián állítólagosan elkövetett angol és amerikai politikai tévedések vetették meg az agresszív szovjet terjeszkedő politika alapjait Kelet-Európában. A nyugaton kiadott magyar történelemmel foglalkozó kötetek talán legjobbjaként említi Deák István a Peter F. Sugar által szerkesztett és 1990-ben megjelent *A History of Hungary*-t, melyben magyar és nyugati szerzők esszéi vezetik végig az angolul olvasókat 1000 év magyar történelmén.

Magyarországon az 1970-es, de főleg az 1980-as éveket a marxista-leninista történetírás csendes, lassú, de fokozatos háttérbe szorítása jellemezte a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese, Ránki György (1930–1988) nem-hivatalos vezetése és irányítása alatt, akit — Deák szerint — az Intézet igazgatója, Pach Zsigmond Pál „védett” a kommunista párt irányítóival szemben. Ránki halála után utóda, Glatz Ferenc, az Intézet új igazgatója és a *História* főszerkesztője folytatta a munkát: folyóiratában egyre-másra kérdőjelezték meg az ott publikáló történészek a kommunista párt által felállított „tabukat”. Szenczácioszámba ment 1986-ban a háromkötetes „Erdély története” megjelentetése is, mely erős román reagálást váltott ki. A mű beleillett azoknak a monográfiáknak a sorába, melyek régi-új témákat kezdtek el tárgyalni: Szent István szerepét és személyét, egyháztörténetet, Széchenyi István életművét, a liberális dualista korszakot, 1918–19-et sokkal távolsgártartóbb módon, mint addig, és a két világháború közötti éveket új perspektívákból.

Az 1989 utáni magyar történetírást a témák, a módszerek és a megközelítések sokszínűsége jellemzi; Deák István értékelése szerint egyre inkább hasonlít a nyugati országok történetírásaira. Folytatódik a még a Szűcs Jenő (1928–1988) által elkezdett vita Magyarország helyéről Európában; az trianai békét, a Horthy-rendszert és Magyarország II. világháborús szerepét radikálisan új szemszögből közelítik meg egyesek és egyre inkább a tanulmányok témájává válik a szomszédos országokban élő mintegy három milliós magyar lakosság jelene és sorsa is.

The American Historical Review, Vol. 97, No. 4. (October 1992), pp. 1011–1117.

Ma. T.

A folyóiratszemlét összeállították: Magyarics Tamás (Ma.T.) és Menyhárt Lajos (M)

JUHÁSZ GYULA (1930–1993)

Gyászoló család!
Gyászoló közönség!*

Búcsúzom Juhász Gyula akadémikustól, a neves történésztől, a hazai tudományos intézmények fáradhatatlan szervezőjétől és irányítójától, történész nemzedékek nevelőjétől. Búcsúzom a Magyar Tudományos Akadémia, az Akadémia Történettudományi Intézete, a Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Történészek Világszövetsége nevében, valamint a Sopronban most ülésező nemzetközi történészkonferencia megbízásából.

Juhász Gyula 1930-ban született a Budapesttől nem messze fekvő Bián. Édesapja kőműves volt, aki korán elbetegesedett, s édesanyja nehéz munkával tartotta el a háború utáni sanyarú világban a családot. Juhász Gyula fiatalon katonának állt, tiszti iskolát végzett, de 1956-ban kilépett a hadseregből. Még katonaként kezdte el egyetemi tanulmányait. 1957-ben szerzett történelemből tanári oklevelet az Eötvös Loránd Tudományegyetemen.

1958-ban aspiránsi ösztöndíjjal az Akadémia Történettudományi Intézetébe került. Ebben az időben nyíltak meg a kutatás számára a II. világháborúval kapcsolatos levéltári állagok, s az Intézet vezetősége, több más fiatal munkatárssal együtt őt is ennek az anyagnak a feldolgozására állította rá.

A korszakon belül figyelme kezdettől fogva a diplomáciatörténetre irányult. Az érdekelte, hogy Magyarország politikai mozgási lehetősége mennyire volt szabad, illetve mennyire szabta meg a nagyhatalmak magatartása kényszerpályáját. Első jelentősebb munkájában 1964-ben Magyarország hadba lépésének diplomáciai előzményeit vizsgálta, s a Teleki kormány külpolitikai próbálkozásait ismertette. A továbbiakban érdeklődésének időhatárai egyre tágultak, s vizsgálatait a Horthy-korszak egészére kiterjesztette. Éveken át végzett hazai és külföldi levéltári kutatómunka eredményeként jelent meg 1969-ben Magyarország 1919–1945 közötti külpolitikájáról írt összefoglaló műve, mely — bővített és pontosított alakban — három kiadást ért meg, s idegen nyelvre is lefordították. A magyar külpolitika történetéről már ezt megelőzően is számos munka jelent meg, ezek azonban többnyire részleges források alapján egy eleve kialakított, mondhatjuk: koncepció, elmélet igazolásához keresték az igazolást. Juhász Gyula a nehéz és bonyolult korszak egymással szemben álló nemzetközi hatalmi tényezőit, a magyar diplomácia elképzeléseit és erőfeszítéseit mind számbaveszi, a „sine ira et studio” tacitusi elvének jegyében: harag és elfogultság nélkül. A felülről irányított hazai történetírás idején, éppen ebben a politikailag kényes témában, amely a nagyhatalmi világpolitika és a velünk szomszédos államok törekvéseit egyaránt figyelembe kellett, hogy vegye, Juhász Gyula monog-

*Elhangzott 1993. április 22-én Juhász Gyula temetésén a budapesti Kerepesi Temetőben.

ráfíája nemcsak szerzője széles látókörét tanúsította, hanem történetírói tisztességét is bizonyította. Eredményei, megállapításai ma is érvényesek, s a két világháború közti idő magyar külpolitikára idehaza és határainkon kívül egyaránt kézikönyvnek számít.

A nagy összefoglalás mellett születtek Juhász Gyula jelentős forráskiadványai ugyanebből a korszakból. Közöttük egyik legfontosabb a magyar–német diplomáciai viszonyt dokumentáló hatalmas kötet: *A Wilhelmstrasse és Magyarország, 1933–1944*. A magyar külpolitikáról kialakított hivatalos, egyoldalúan negatív ítéletet már ez a kiadvány is erősen megkérdőjelezte, de még inkább a másik, amely az 1943. évi magyar–brit titkos béketárgyalások iratait adta közre. Ezekből a kiadványokból világossá lett, hogy az akkori magyar kormány megpróbálta, ami számára lehetséges volt, hogy a német nyomást kivédje, s hogy ez nem sikerült, nem a szándékon múlt.

A háborús diplomácia tényszerű adatainak feltárása után Juhász Gyula az események hazai szellemi hátterét, a végső okokat, az 1930–1940-es évek magyar politikai gondolkodását vette vizsgálat alá. Azt, hogy a magyar politikai közvélemény hogyan vélekedett önmagáról, a nemzet helyéről az európai közösségben. Milyen helyet, és milyen célokat látott maga előtt. Másként szólva: hogyan alakult, változott magyarságtudatunk ebben az időszakban.

Ez a téma, emlékezhetünk rá, sokáig, nagyon sokáig tabu volt, magyarságról, nemzeti tudatról nem lehetett írni. Juhász Gyula tudósi alapossággal átvizsgálta a tárgyalt kor irodalmát, folyóiratokat, könyveket és újságokat, s tanulmányok egész sorában mutatta ki, hogy a „fasiszta nemzet” súlyos ítélete, amit a magyarság egészére kimondtak, tévedés, sőt rágalom. 1983-ban kötetben foglalta össze vizsgálódásai eredményeit az 1939–1944 közötti magyar politikai közgondolkodásról, nem hallgatva el munkájában, ami negatív volt, de rámutatva a pozitív értékekre is. Nagy szolgálatot tett ezzel önmagunk jobb megismerésének, megingott nemzeti önbecsülésünk ügyének, a mesterségesen is táplált magyar kisebbségi érzés leküzdésének területén.

Egyre terebélyesedő történeti munkássága már korán méltánylást kapott a tudományos fórumoktól. 1963-ban a történettudomány kandidátusa, 1977-ben doktora. Ugyanebben az évben akadémiai díjat kap. 1985-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező, majd 1990-ben rendes tagjává választja. Az Akadémia filozófia és történettudományok osztályának elnökhelyettese. Tagja az MTA Történettudományi Bizottságának, Nemzetközi Bizottságának, elnöke a Második világháború története magyar nemzeti bizottságának, hogy csak a legfontosabbakat említsem magas tudományos megbízatásai közül. 1985-ben megbízást kap a Magyarságkutató Csoport, hamarosan Intézet megszervezésére, s bár erről a tisztről néhány év múlva leköszönt, mindvégig ő volt az elnöke az Országosan Kiemelt Tudományos Kutatások, az OKTK szervezetében a magyarságkutatói főiránynak. 1986-ban kinevezték az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatójának. És amit talán mindezt megelőzően kellett volna említenünk: 1963 óta a diplomáciatörténet tanára a Budapesti Közgazdasági Egyetemen, 1977 óta egyetemi tanárként. Nemzedékek nőttek fel keze alatt és váltak a magyar múlt, elsősorban külpolitikai és diplomácia történetének kutatójává. Tudományos és közéleti tevékenységéért a Magyar Köztársaság Aranykoszorúval díszített csillagrendjével tüntették ki.

A sokirányú munka, a szervezés, irányítás, a tanítás mellett a kutató, tudományos munkára is maradt energiája. Az akadémiai rendes tagság elnyerésekor, 1992-ben tartott székfoglaló előadása az Akadémia két háború közti és háború alatti szellemi törekvéseit vizsgálta, új szempontok és új anyag alapján. Felidézve a jelen számára azt, ami a múltban negatív volt, és amit nem kell folytatni, és kidomborítva azt a pozitív hagyományt, amelynek ma is pozitív értéke van és amelyet az Akadémiának nem szabad folytatás nélkül hagynia.

Az évtizedeken át végzett, megfeszített munka egy percre sem könnyebbedett életében, haláláig tartott. 1993. április 13-án bekövetkezett váratlan halála tett pontot munkásságára. Arra a munkásságra, mely befejezetlen voltában is kerek egész alkot, s amely nélkül történelmi önismeretünk, magyarságtudományunk, egész tudományos intézményrendszerünk sokkal szegényebb volna.

Juhász Gyula, búcsúszom tőled. Nevedet fenntartják munkáid, amelyek máris beépültek a magyar történelmi köztudatba. És amelyek alapját képezik múltunkról, önmagunkról vallott hitünknek. Szervező munkásságodat, kezdeményezéseidet tovább viszik az általad életre keltett és irányított tudományos intézmények. A mindig segítőkész ember, a jóbarát arcát pedig megőrizzük mi, akik Veled együtt éltük át a nehéz időket, próbálva szolgálni ezt a nemzetet, ahogy lehetett, és veled együtt örülünk sorsunk jobbrafordulásának.

Benda Kálmán

CONTENTS

STUDIES – *Emil Niederhauser*: On the history of the Czech historiography – *Zsigmond Pál Pach*: The turn in the views of the historiography on Levantine trade between 1879 and 1918 – COMMUNICATIONS – *Károly Mesterházy*: Fifty years on the archeology of the conquest of Hungary – *Béla Tomka*: The Hitler-phenomenon and the rule system of the Third Reich – ACCOUNT – HISTORICAL LITERATURE – REVIEW – CHRONICLE

SOMMAIRE

ETUDES – *Emil Niederhauser*: De l'histoire de l'historiographie tchéque – *Zsigmond Pál Pach*: Changement d'avis dans l'historiographie Levantine entre 1879 et 1918 – COMMUNICATIONS – *Károly Mesterházy*: Cinquante ans de l'archéologie de la conquête de la patrie hongroise – *Béla Tomka*: Le Hitler-phénomène et le système du règne du Troisième Reich – RAPPORT – COMTE RENDU – HISTORIOGRAPHIE – REVUE – CHRONIQUE

INHALT

STUDIEN – *Emil Niederhauser*: Über die Geschichte der tschechischen Historiographie – *Zsigmond Pál Pach*: Die Wendung in der Geschichtsschreibung über den levantinischen Handel zwischen 1879 und 1918 – MITTEILUNGEN – *Károly Mesterházy*: Fünfzig Jahre der Archeologie über die ungarische Landnahme – *Béla Tomka*: Das Hitler-Phänomen und das Herrschersystem des Dritten Reiches – BERICHT – HISTORISCHE LITERATUR – ZEITSCHRIFTENSCHAU – CHRONIK

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ – *Эмил Нидерхаузер*: Из истории чешской историографии – *Пал Жигмонд Пах*: Оборот в историографии о левантийской торговле между 1879 и 1918 гг. – СООБЩЕНИЯ – *Карой Мештерхазы*: Пятьдесят лет археологии об обретении венгерской родины – *Бела Томка*: Явление Гитлер и господствующий режим Третьего Рейха – ОТЧЕТ – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА – ОБЗОР ЖУРНАЛОВ – ХРОНИКА

A szedés és venturázás a Századok szerkesztőségében készült a Computer Média Rt.
Ventura 2.0

magyar változatával.

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat

Nyomás: Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti Társaság

1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.

Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor

HU ISSN 0039-8098

Következő számunk tartalmából

Györffy György: Az árpád-kori magyar krónikák
ifj. Barta János–Barta Gábor: III. Béla király jövedelmei (Megjegyzések középkori uralkodóink bevételeiről)

E számunk munkatársai

Benda Kálmán a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Izsák Lajos* a történelemtudomány doktora, egyetemi docens (ELTE BTK Új- és Legújabbkori Magyar Történeti tszk., Budapest) – *Jemnitz János* a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Karády Viktor* a tudományos kutatások nemzeti központjának tudományos munkatársa (Párizs) – *Kovács Éva* a História Szerkesztőségének munkatársa – *Magyarics Tamás* (ELTE BTK Angol Tanszék, Budapest) – *Menyhárt Lajos* kandidátus, egyetemi docens (KLTE Történeti Intézet, Debrecen) – *Mesterházy Károly* kandidátus, tudományos főmunkatárs (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest) – *Niederhauser Emil* akadémikus, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Pach Zsigmond Pál* akadémikus, intézeti kutatóprofesszor (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Schopp Attila* egyetemi tanársegéd (ELTE BTK, Budapest) – *Stark Tamás* az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa (Budapest) – *Tilkovszky Loránt* a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Tomka Béla* egyetemi adjunktus (József Attila Tudományegyetem, Szeged) – *Urbán Aladár* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (ELTE BTK Újkori Egyetemes Történeti tszk., Budapest) – *Veszprémy László*, a Hadtörténeti Intézet tudományos munkatársa (Budapest)

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha a kézirati szöveget számítógépes szövegszerkesztés útján készíti, s lemezen adja le. Amennyiben lehetséges a Word 5.0 szövegszerkesztőt használja.

2. Hagyományos kézirat esetében jól olvasható, kopott és halvány betűket nem tartalmazó, lehetőleg javítás nélküli szöveget adjon le, minél fehérebb papíron – egy (valamikori) scanner csak jóminőségű, kontrasztos szöveget tud jó hatásfokkal „beolvasni”.

3. A jegyzeteket folyamatos számozással készítse, és a tanulmány végére helyezze el.

4. Külön kérjük, hogy a teljes magyar abc-t használja kézirata elkészítéskor; ha nem rendelkezik vele, akkor az ékezeteket vékony fekete filctollal pótolja kéziratán; ha a kéziratot javítani kíván — s csak ebben az esetben — két példányban készítse azt el, és a második példányon tüntesse fel a javításokat.

5. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel, s a kurzíválandó szöveget aláhúzással jelölje. (A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurzíváljuk, szerkesztőkét, összeállítókat, valamint címet nem!)

6. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (személyi számát, munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel.*

7. A tanulmányokról és cikkekről — külön kérésre és a szerzők tiszteletdíjának terhére — 40 példányban különlenyomatot készítettünk.

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. és a *Magiszter* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. sz. alatti könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 720,-Ft

Egy szám ára: 120,-Ft, dupla szám ára: 240,-Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

57593
1993

127. ÉVFOLYAM

589
1993 AUG 3 1
3-4. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

- Györffy György: Az Árpád-kori magyar krónikák
Ifj. Barta János – Barta Gábor: III. Béla király jövedelmei
Mesterházy Károly: Régészeti adatok Magyarország 10–11.
századi kereskedelméhez
Gecsényi Lajos: Bécs és Magyarország kereskedelmi kap-
csolatainak történetéhez a 16–17. század fordulóján
Gángó Gábor: Kiadatlan Eötvös-kéziratok 1848–49-ből

Tisztelt Olvasó!

A Századok a Magyar Történelmi Társulat nagy tradíciókkal rendelkező tudományos orgánuma 1867 óta jelenik meg folyamatosan. Alapításakor, s utána még hosszú évtizedeken keresztül évente 10 alkalommal jelent meg, s előfizetőinek ezenfelül még egy pótfüzetet is juttatott.

A jelenlegi Századok, nemhogy e tradíciók folytatásához, de rendszeres megjelentetéséhez sem rendelkezik elegendő anyagi eszközzel. Szerkesztőségünk a folyóirat kiadása körül évek óta állandósult válság következtében arra az elhatározásra jutott, hogy kísérletet tesz e helyzet megváltoztatására. A központi költségvetési támogatás emelésében nem reménykedhetünk, sőt reálértékben ez az állami támogatás évek óta csökken, s ez a többi tudományos folyóirat mellett a Századokat is súlyosan érinti.

A jelen helyzetben mi is a „szokásos” megoldáshoz folyamodtunk, s létrehoztuk a **Századok Alapítványt**. Az alábbiakban az alapító okirat néhány pontjára hívjuk fel szíves figyelmét:

„4. Az alapítvány nyitott és közhasznú...”

5...Pénzügyi támogatást vár más alapítványoktól, külföldi és magyar állampolgárok befizetéséből...

6...**Az alapítványi befizetők névsorát** — az összeg feltüntetésével — a Századok... *minden évben, az utolsó számban nyilvánosságra hozza.*

7...Az alapítvány minden év novemberében elszámol vagyonáról, s a „mérlegbeszámolót” nyilvánosságra hozza a Századok (ezt követő) legközelebbi számában...”

Tisztelt olvasó!

Tisztában vagyunk azzal, hogy a jelenlegi gazdasági körülmények nem a legkedvezőbbek ahhoz, hogy ilyen felhívással forduljunk Önhöz, de ha ezt anyagi körülményei megengedik, kérjük, *csatlakozzon az alapítvány támogatóihoz.*

Alapítványunkat a Budapest Bank Rt. kezeli, **belföldi számlaszámunk:**

BBRT 208-26411

Külföldi támogatóink devizában a:

„Budapest Bank 401-151-941-8797-0”

számlára fizethetnek be. Egyes bankok, különösen az amerikaiak, csekkel történő fizetés, vagy banki átutalás esetén magas összegű (35\$) banki költséget is felszámolnak, ezért talán célszerűbb a közvetlen befizetés.

Hazai támogatóink *befizetési csekket a Századok szerkesztőségétől kaphatnak.*

A befizetett összeg alapítványi hozzájárulásnak számít és az adóalapból levonható.

Abban a reményben, hogy céljainkkal Ön is egyetért, előre is köszönjük erkölcsi és — remélhető — anyagi támogatását.

*Tisztelettel:
a Századok szerkesztősége*

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.

TELEFON: 155-77-72

127. ÉVFOLYAM 1993. 3-4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁCSKAI VERA, DOMBRÁDY LORÁND, ENGEL PÁL, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, IZSÁK LAJOS, JAKÓ ZSIGMOND, KATUS LÁSZLÓ, KOROKNAY ÁKOS, KUBINYI ANDRÁS, MUCSI FERENC (felelős szerkesztő), NIEDERHAUSER EMIL, PALOTÁS EMIL, PRITZ PÁL, RÁCZ ISTVÁN, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, VÁRKONYI ÁGNES, VIDA ISTVÁN, WELLMANN IMRE

Szerkesztő:

PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:

TILKOVSKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Györffy György: Az Árpád-kori magyar krónikák* 391
Iffj. Barta János — Barta Gábor: III. Béla király jövedelmei (Megjegyzések középkori uralkodóink bevételeiről) 413

KÖZLEMÉNYEK

- Mesterházy Károly: Régészeti adatok Magyarország 10-11. századi kereskedelméhez* 450
Gecsényi Lajos: Bécs és Magyarország kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a 16-17. század fordulóján 469
Gángó Gábor: Kiadatlan Eötvös-kéziratok 1848-49-ből 486

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Boldog Váradi* (Ism.: *Péter Katalin*) 516
Ádám Somorjai, Árpád: Geburtenbeschränkung in Bauernfamilien Ungarns (ca. 1750-1945). (Ism.: *Szabó A. Ferenc*) 518
Szeged története (1849-1919) (Ism.: *Bezdán Sándor*) 521
Szeged története (Kronológia a kezdetektől 1944-ig) (Ism.: *Szabó Dániel*) 525
Széchenyi István válogatott művei I-III. (Ism.: *Urbán Aladár*) 527
Deák Ferenc kiadatlan leveleiből (Ism.: *Urbán Aladár*) 535
Sipos Péter: Die Sozialdemokratische Partei Ungarns und die Gewerkschaften. 1890-1944 (Ism.: *Jemnitz János*) 537
The Social Democratic Party of Denmark 1871-1990. Achievements and Problems (Ism.: *Jemnitz János*) 539

Két emberöltő a magyarság szolgálatában. Bóta Ernő emlékkönyv (Ism.: <i>Hajdu Tibor</i>)	542
<i>James D. Young</i> : John Maclean Clydeside Socialist (Ism.: <i>Jemnitz János</i>)	543
On The Move. Essays in Labour and Transport History (Ism.: <i>Jemnitz János</i>)	544
<i>Tilkovszky Loránt</i> : Hét évtized a magyarországi németek történetéből. Zeitschichte der Ungarndeutschen seit 1919, mit einer Vorgeschichte (Ism.: <i>Vonyó József</i>)	546
<i>Krausz Tamás</i> : Pártviták és történettudomány. Viták az „orosz történelem sajátosságairól” különös tekintettel a húszas évekre (Ism.: <i>Erényi Tibor</i>)	548
<i>Ádám, Magda</i> : The Little Entente and Europe (1920–1929) (Ism.: <i>Diószegi István</i>)	550
Teleki Pál és kora. A Teleki Pál emlékévként előadásai (Ism.: <i>Tilkovszky Loránt</i>)	552
<i>Völkl, Ekkehard</i> : Der Westabnat 1941–1944 (Ism.: <i>Bellér Béla</i>)	555
<i>McCullough, D.</i> : Trumann (Ism.: <i>H. Haraszti Éva</i>)	558
<i>Farkas Gábor</i> : A megye, a város és a község igazgatása Magyarországon 1945–1950 (Ism.: <i>Izsák Lajos</i>)	560
Flucht, Vertreibung, Eingliederung (Ism.: <i>Tilkovszky Loránt</i>)	562
Somogy megye múltjából (Ism.: <i>Szabó Róbert</i>)	564
Ungarn auf dem Weg der Demokratie. Von der Wende bis zur Gegenwart (Ism.: <i>Németh István</i>)	566
Demográfiai átmenet Magyarországon (Ism.: <i>Szabó A. Ferenc</i>)	568
<i>Kula, Marcin</i> : Narodowe i rewolucyjne (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	571

FOLYÓIRATSZEMLE

Teruyuki Sasaki: Nemzetköziség és egyetemes vonások P. L. Lavrov narodnyikságában 575
 Áldozat oltárai: a konföderáció asszonyai a polgárháborúban 575
A. V. Pancov: Lev Davidovics Trockij 577
Hugh R. Slotten: Amerikai reagálások a mérgező harci gázokra 1915–1930 578
Stephen Vaughn: A mozifilmgyártás etikai kódexe 581
A. F. Noszkova: Két tábor kialakulása a lengyel ellenállási mozgalomban 583
 A II. világháború hatása a feketebőrű amerikaiak életére 584
Donald Sassoon: A baloldal Olaszországban és Európában. Választások és kormányok 1945–1988 585
Robert J. McMahon: Az Egyesült Államok hidegháborús stratégiája Dél-Ázsiában: katonai elkötelezettség Pakisztánnal szemben, 1947–1954 586
Philip West: A koreai háború értelmezése 588
Douglas Little: Az új nilus menti határ: JFK, Nasszer és az arab nacionalizmus 589
Kenneth O'Reilly: Az FBI és a zavargásokkal kapcsolatos politikája, 1964–1968 590
 A beavatkozás korlátai: hogyan nem döntötte meg az Egyesült Államok Sukarnót 592
Daniel T. Rodgers: Republikánizmus: egy eszme pályafutása 594

KRÓNIKA

Menyhárt Lajos (1940–1993) (<i>Niederhauser Emil</i>)	597
Hodinka Antal Emlékkonferencia Nyíregyházán (<i>Földvári Sándor</i>)	598

Folyóiratunk az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
 állandó támogatásával jelenik meg

Györffy György

AZ ÁRPÁD-KORI MAGYAR KRÓNIKÁK

A régi magyar krónikákról a 20. század első felében *Hóman Bálint* „A Szent László-kori Gesta Ungarorum és 12–13. századi leszármazói” (Bp. 1925) c. művében és *Domanovszky Sándor* krónikatanulmányjaiban (1899–1942) alakította ki azokat a fő nézeteket, melyek összefoglalása megtalálható a *Szentpétery Imre* szerkesztette „Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum” szövegkiadás (I–II. Bp. 1937–38 = SRH.) latin nyelvű bevezetéseiben, ahol a kérdés irodalma is fellelhető. Ezek szolgáltak alapul *C. A. Macartney*nek a magyar krónikákról angol nyelven írt tanulmányaihoz (Studies on the Early Hungarian Historical Sources. Bp. 1940–1942), és összefoglalásukhoz: „The Medieval Hungarian Historians. A Critical and Analytical Guide” (Cambridge 1953).

Magam „Krónikáink és a magyar őstörténet” c. könyvemben (Bp. 1948) főként a magyar krónikáknak azon részeit vizsgáltam, amelyek a magyar őstörténetre és a honfoglalás korára vonatkoznak. A krónikák vizsgálata kapcsán ahhoz a többek által képviselt, de mára meghaladott nézethez csatlakoztam, mely szerint az első magyar krónika 1060 táján készült. Cáfoltam *Hóman* feltevését, mely szerint az elveszett Szent László-kori Gesta tartalma azon szövegegyezésekből állapítható meg, melyek Anonymus 1200 körül írt Gesta Hungarorumában és a 13. századi hun–magyar krónika alapszövegében található. A hun–magyar krónikát nem az 1283 körül író Kézai Simonnak tulajdonítottam, mint többen vélték, hanem annak az V. István-kori (1270–72) gestaírónak, aki *Domanovszky* szerint a hun–magyar krónikát összeállította. Ennek íróját abban az Ákos mesterben találtam meg, aki székesfehérvári őrkanonok, óbudai prépost és királynéi kancellár volt, s ezt egyebek mellett azzal bizonyítottam, hogy a krónikaíró kiemelten foglalkozik az Ákos nemzetség mellett a székesfehérvári kincstárral és az óbudai prépostsággal. Könyvemben Ákos mestert tekintettem a magyar történet elé írt hun történet írójának is. A hazai kutatók zöme nézetemet Ákos mesternek az V. István-kori gesta szerzőségét illetően elfogadta, de

megcáfolta azt, hogy ő írta a hun történetet. Az alábbiak során kitérek a magyar kutatásban elért újabb eredményekre, amelyek régi felfogásom módosítására kész-tettek, s ehhez kapcsolódva fejtem ki megváltozott elgondolásomat és fennmaradó kételeyeimet.

Könyvem 1948. évi megjelenése óta *Horváth János*¹ és *Mályusz Elemér*² műveit, valamint *Szűcs Jenő* nagy tanulmányát³ forgattam haszonnal, főként az V. István-kori gestára és Kézai Simon munkájára vonatkozóan, de találtam említésre érdemes gon-dolatokat *Gerics József*⁴ és *Kristó Gyula*⁵ cikkeiben is.⁶

Meddig terjedt időben az első Gesta Ungarorum?

A magyar krónikairódalom áttekintésekor, 1948-ban néhai professzorom, *Do-manovszky Sándor* felfogásából indultam ki. Noha az általa adott összkép a 20. szá-zad első felében sem volt általánosan elfogadott, nézetét a magyar krónikák 1937–38. évi kritikai kiadása és ahhoz írt bevezetése fémjelezte.⁷ Tekintélye hatott tanítványa-ira, s így magam is ezt képviseltem. Nézetemet az elmúlt évtizedek során kérielt megfigyeléseim és pályatársaim eredményei nyomán több vonatkozásban módosítot-tam.

Ami Anonymust illeti, az Árpád-kort több oldalról vizsgáló, jól felkészült tör-ténészek egyöntetűen azon a véleményen vannak, hogy P. magister, Béla király név-telen jegyzője III. Béla halálát követően dolgozott s 1200 táján írta a *Gesta Hunga-rorum*-ot. Magam korábban *Szilágyi Loránd* feltevését elfogadva Péter esztergomi prépostot tekintettem a gesta írójának. Utóbb vettem észre, hogy királyaink eszter-gomi prépostokból nem szoktak volt notáriust, alkancellárt választani, bizonyára azért, mert az esztergomi érsek, mint prímás — német–római birodalmi gyakorlat szerint — maga főkancellárnak számított.

1970 óta a Névtelent egy ekkor működött budai prépostban keresem; erre mutat Buda-környéki páratlan hely- és hagyományismerete, s az, hogy a királyi no-táriusok e korban többnyire a budai prépostságot nyerték el, mielőtt magasabb egy-házi méltóságra emelkedtek. Mivel a budai prépostok nevét 1186 és 1211 között nem jegyezték fel, névtelennek mondható, noha egy 1124-re datált hamis oklevél záró része egy 1200 körül használt formulába ágyazva említ Péter budai prépostot.⁸

Ami a 13–14. századi, egymással rokon szövegű krónikáinkat illeti, a kutatók azon törekvése, hogy e többször átdolgozott szöveghalmazból kihüvelyezzék az úgy-nevezett őskrónikát, a 11. századi *Gesta Ungarorum*-ot, nem vezetett megnyugtató eredményre. Az elméletek zömét halomra döntené már az is, ha előkerülne a 12. századi gesta, mely a 10–11. századot is felöleli. Hogy milyen nehéz feladat a ma ismert szövegekből visszakövetkeztetni a 13–14. századi krónikásaink által használt források szövegére, elég arra gondolni, hogy képes lenne-e egy kutató ma, csupán a Hartvik püspök által Könyves Kálmánnak ajánlott Szent István-legendából kihámozni két forrását, a Nagy és Kis Szent István-legendát az esetben, ha ezek nem marad-tak volna reánk! Itt csupán két, nem sokkal korábban írt legenda egybeötvözéséről és kiegészítéséről van szó, a krónikák esetében pedig egész írott forráshalmazról; 11. századvégi és 12. századi szövegekről, melyeken közben is módosíthattak, a 13. szá-zad utolsó harmadában pedig más szövegekkel ötvöztek egybe, s még ez sem maradt

fenn, csak az 1330-ig nyúló krónika 14–15. századi szerkesztéseiben és a Kézai által átformált változat újkori másolataiban.

Nem csupán azt vitatták, hogy mikor készült az ún. ősgesta, I. Endre uralma végén, vagy a 11–12. század fordulóján, hanem azt is felvetették, hogy talán nem is egy ősgestával kell számolni. Ma már nem fogadom el azt a *Toldy* által megpendített és *Domanovszky* nyomán többünk által vallott nézetet, hogy az első krónikaszerkesztés 1060 táján készült,⁹ hanem azok nézetéhez csatlakoztam, akik szerint a század végén vagy a 11/12. század fordulóján foglalták írásba ma ismert krónikáink őseit, egy bővebb magyar történetet.¹⁰

Nincs biztos adat és utalás rá, hogy 1060 táján magyar krónika készült volna; minden erre felhozott érv cáfolható.¹¹

Az emberi emlékezet határa, öregek vallomását is számításba véve, 70 évre nyúlik vissza. 1992-ben még éltek idős emberek, akik az első világháborúra is emlékeznek, s még inkább, akik a másodikról tudósíthatnak. Ezek figyelembe vételével megdöbben az a tájékozatlanság, amit a krónikaíró Szent István életéről közöl. Amit ír pl. Istvánnak a bolgár Keán (kagán azaz cár) elleni hadjáratáról, tévedések sora ahhoz képest, amit I. Endre főpapja, Leodvin ugyanerről a hadjáratról röviden feljegyzett.¹² Még elképesztőbb az 1051. és 1052. évi, a királyi udvart fölöttébb érintő német–magyar kapcsolatok olyan téves ábrázolása, amit kortárs királyi jegyző nem követhetett el. Az 1060 előtti részek a 11. század végénél korábban alig keletkezhetek.¹³

Egyetlen részletes híradás maradt fenn a krónikában Szent István uralkodása elejéről, a Koppány elleni harc leírása, ennek vége azonban elárulja, hogy a 11. század végén feljegyzett hagyományról van szó. A győztes vezért ugyanis Vecellin alemann–sváb lovagban jelöli meg, — noha hitelesebb forrásokból tudjuk, hogy Hont, Pázmány és Orci sváb vezéreknél volt a csatában vezető szerepe!¹⁴ — , a krónikaíró azonban hozzáfűzi Vecellin leszármazottait: fia Radi, ennek fia Miska, aki nemzette Koppányt és Mártont (SRH. I. 314). Ennek alapján *Kállay Ubul* nyomán *Hóman Bálint* arra gondolt hogy Szent László káplánja és írnoka (1090), az 1099-ben meghalt Koppány püspök lehetett a gesta szerzője.¹⁵ Magam is benne gyanítom a Koppány elleni harc elbeszélésének forrását, de sokkal behatóbb nyelvi elemzés lenne szükséges annak eldöntésére, hogy azonosítható-e ennek a résznek az írója más korai fejezetekével, s mindaddig csupán mint családi emlékezet közvetítőjét merem számításba venni.

Több további szempont szól az ellen, hogy a magyar ősgesta íróját I. Endre korában keressük. Egy udvari jegyző, mert a középkori dinasztiák krónikái ezek közül kerültek ki, bizonyosan pontos értesülésekkel rendelkezett a trón körül törtétekről, márpedig krónikánk I. Endre történetének német–magyar vonatkozásaiban az egykorú Altaichi Évkönyvek adataival összevetve tévedések olyan sorozatát tapasztaljuk, melyeket kortárs nem követhetett el.¹⁶ Ilyen tévesztések folytatódnak I. Béla, Salamon és I. Géza történetében is. Elég itt arra utalni, hogy a krónikaíró az 1061-ben alapított zselicszentjakabi monostornak a Salamon királysága idején, 1064 táján történt felszentelése előzményeként a Zolomer dalmát (valójában horvát) királlyal szövetségben viselt hadjáratról szól (SRH. I. 364), noha Suinimir Demeter még 1070–74 között is csak az északi, Adria-melletti horvát zsupák bánja volt,¹⁷ s a

Tengermelléki Horvátország és Dalmácia királyságát csak 1075–1089 viselte.¹⁸ A krónika a rövid ideig uralkodott I. Bélának, a későbbi királyok őséneke olyan ténykedéseket tulajdonít, amelyeket fiai valószínűleg meg: a szombat-napi vásárokat nézeitem szerint nem I. Béla, hanem fia, I. Géza hívta életre 1074 és 1077 között, a bizantius-nak nevezett nehezebb súlyú dénárokat szintén nem Béla, hanem másik fia, I. László verette az 1080-as évektől.¹⁹ Ilyen módon a magyar krónikairodalom kezdetei Könyves Kálmán korára helyezendők, ami összhangban van keleteurópai szomszédaink történetírásával. Cosmas prágai dékán, aki még megfordult Szent László udvarában, cseh krónikáját 1125-ig vezette; Gallus Anonymus lengyel krónikáját az 1113. évnél fejezte be, s az orosz őskrónika is az 1116. évvel zárul.²⁰

Más kérdés, hogy csupán egyetlen korai történetünket összefoglaló ősgesta volt-e, s ha több volt, ezek milyen időre terjedtek és hogy viszonyulnak egymáshoz.

Hóman szerint eredetileg csak egy Szent László-koráig terjedő Gesta Ungarorum volt, s ezen kívül Anonymus Gesta Hungarorum, mivel pedig az utóbbit *Hóman* szerint későbbi krónikásaink nem ismerték, a régi Gesta Ungarorum tartalma abból állapítható meg, hogy mi egyezik Anonymus és a hun- történettel kezdődő magyar krónikák szövegében. 1948-ban ezt az alaptételt cáfoltam, s arra az eredményre jutottam, hogy Anonymus gestáját ismerte az V. István-kori krónikaíró, de alig értékelte, mert számára képtelenségnek tűnt Anonymus azon állítása, hogy a komán-kunok a honfoglaláskor Álmos vezérhez csatlakozva jöttek be, mikor ő érett férfi korában látta és átélte a kunok IV. Béla-kori kétszeri beköltözését. Ezért Anonymus művéből csak keveset vett át, így pl. az Álmos-mondát, a Dentumogerből faragott és Bascardiával azonosított Dentia és Mogoria országneveket, és a rectornak nevezett legfőbb bíró választását.

Nem foglalkoztam azzal a többek által felvetett, és utoljára C. A. Macartney által bonyolultán kifejtett nézettel, hogy nem egy régi gesta volt, amely 11. századi történetünkről szólt,²¹ noha a feltevés nem utasítható egyértelműen el. A reánk maradt bővebb krónikák szövegei ugyanis több helyen vitatkoznak egy másik magyar történet állításaival, s ez megengedi a feltevést, hogy már az V. István-kori krónikaíró előtt nem egyetlen korai gesta feküdt. Így pl. a Képes Krónikának az a vitája egy másik [írott] hagyománnyal, mely szerint a honfoglalók nem Svatoplukot, hanem Marót vezért találták Pannoniában (Tradunt quidam, quod Hungari Morot, non Zuatapolug in secundo eorum reditu in Pannonia reperissent principando, SRH. I. 282), csak erőltetetten vonatkoztatható az Anonymus Gestájában számos „pannoniai” ellenséges vezér közt említett Marótra. Az is meggondolandó, hogy Anonymus olvashatott olyan korai magyar krónikát, amely a tatárjárás alatt megsemmisült, hiszen a királyi klerikusokat — köztük hercegi nevelőket is — adó, s történeti forrásokat őrző főegyházak kétharmada elpusztult, így esetleg számolhatunk más korai történeti összefoglalással is.

A krónikaírók más nézettel vitatkozó ellenvetései nem minden esetben vezethetők vissza egyazon régi gestára. Amikor pl. a krónikaíró a pogánykodó Vata fia Janus történetét megszakítva „régí könyvek”-re hivatkozik az „Est autem scriptum in antiquis libris de Gestis Ungarorum” (SRH. I. 338) szavakkal, azt írván, hogy a keresztényeknek tilos volt nőszülni a pogánykodó Vata és Janus nemzetségéből, az ehhez fűzött bibliai és magyar történeti megjegyzés, melyet *Pauler* is későbbre tett,²²

leginkább a házasságjogot többször érintő V. István-kori író, Ákos mester felfogását tükrözi.

Az eltérő forrásra történt utalásokból nem lehet megnyitató módon rekonstruálni, hogy mi honnan származik, s még ha a jövőben a latin szókincs és a nyelvtani szerkezet beható számítógépes vizsgálata révén lehetséges lesz is összetartozó és eltérő részeket elkülöníteni, az eredmény vitatható marad, mert két, közel egykorú, hasonló latin iskolázottságú író fogalmazhatott hasonlóan, s ugyanaz a szerző más mű alapján, egy másik informátor diktálása nyomán használhatott más kifejezéseket és igeidőket is. Így mindaddig, amíg az elveszett 12. századi gesta elő nem kerül, amire ma már alig van remény, az „összöveg” biztosan nem rekonstruálható.

Nagyobb biztonsággal mondható, hogy a krónikáinkban megőrzött régi gestának a Könyves Kálmánt tárgyilagosan bemutató szövegét a megvakított II. Béla király utódai alatt átírták, Kálmánt és fiát, II. Istvánt befeketítve, s tovább folytatták III. István koráig. E folytatást, melynek teljesebb szövegét a Képes Krónika őrzi, kivonatolta Mügeln Henrik német nyelvű magyar krónikájához, és mondatokat merített belőle az 1203-ig vezetett Pozsonyi Évkönyv is (a Pray-kódexben: SRH. I. 125–127).

Mügeln az 1152–1167 évek történetét — III. Béla hercegekori görögországi tartózkodására kapcsán (II. 203) — a Képes Krónikának forrásul szolgáló eredetibb bő szöveg alapján beszélte el, ez pedig a Képes Krónikából, a III. és IV. István uralmát ismertető 169–170. fejezet elől kimaradt (I. 462).²³ Talán azért hagyta ki az, aki letisztázta a bő szöveget, mert észrevett benne egy nagy hibát, és pedig azt, hogy valaki az eredeti szöveghez utólag hozzáírta, hogy [III.] Béla herceg még III. István előtt meghalt és Esztergomban temették el (II. 203). Ez aligha vonatkoztható III. István tévesen feltételezett fiára.²⁴ Mint alább kifejtem, itt későbbi, téves beszúrásról lehet szó.²⁵

A magyar-történet elé írt hun történet szerzőségéről.

Századunkban a kutatók nézete élesen eltért a tekintetben, hogy a magyar történetnek a 13. század utolsó harmadában történt megfogalmazása és egy hun előtörténettel való megfejelése hogyan jött létre, kinek a műve? A szittyákat emlegető V. István-kori (1270–1272) gestaíró avagy Kézai Simon, Kun László király 1283 táján működő jegyzője írta-e a hun-történetet.

Lényegében három nézet terjedt el. *Domanovszky Sándor* lehetőnek tartotta, hogy volt egy önálló rövidebb hun történet, amit az V. István-kori gestaíró átalakítva bedolgozott hun–magyar krónikájába, s Kézai nem tett egyebet, mint hogy a hun történetet szó szerinti átmásolta, de a magyar történetet erősen lerövidítve csak Kun László győzelmeit fűzte hozzá. Ezt bővítette műve végén az elődjétől átvett jövevény nemesek névsorával és önálló alkotásával, a szolganépek eredetéről írt toldalékkal.²⁶

Hóman Bálint mind a hun, mind az V. Istvánig terjedő bővebb magyar krónikát Kézai művének tartotta, s szerinte Kézai rövid változata csak saját kivonata a teljes hun–magyar történetből.²⁷

Magam 1948-ban *Domanovszky* nézetéhez csatlakoztam olyan formában, hogy a hun és magyar történet egyaránt az V. István-kori gestaíró műve, s Kézai csak a

magyar történetet rövidítette, s kisebb beszúrások után a szolganépekről szóló toldalékkal látta el.

Az V. István-kori krónika szerzőjének a személyét oly módon véltem megállapíthatónak, hogy vizsgáltam: a szerző melyik egyházi és világi intézmény viszonyait és melyik család múltját emeli ki elfogult módon. Mivel minden királygesta írója a királyi káplánok és jegyzők közül került ki, és e kancelláriai tisztségekre hazánkban mintegy 20 prépostságból ill. káptalanból válogattak klerikusokat, a szerző által jól ismert és feldicsért egyházak jellemzők a szerző saját intézményére. A székesfehérvári kincstár sajátos ismerete és a budai káptalan jogainak elfogult nagyobbitása vezetett a volt székesfehérvári őrkanonok, utóbb budai prépost, közben királynéi káplán, Ákos nembeli Ákos mester személyéhez, aki V. István után, 1273-ban halt meg. A Kálmán herceggel együtt nevelt Ákos mester kiemelten ír Kálmán hercegről és baráti köréről, de kivált sokat mond afeletti méltatlankodása, hogy a régi gesták nem sorolták „Ákos, Bor és Aba nemzetségét” a honfoglalók vezéri nevei közé.

Az V. István-kori krónikás személyét megállapító nézetemet lényegében elfogadta a kérdést behatóan vizsgáló *Horváth János, Mályusz Elemér* „Az V. István-kori gesta” c. könyvében és *Thuróczy* kommentárjaiban, utóbb *Szűcs Jenő* Kézai-tanulmányában és *Kristó Gyula* a Képes Krónikához írt magvas összefoglalásában; mindnyájan azzal a fenntartással, hogy a magyar történet elé csatolt hun-történetet nem Ákos mester írta, hanem halála után egy évtizeddel Kézai Simon.²⁸ Ezt főként azzal támasztották alá, hogy a hun történet eredetibb formája Kézai szövegében maradt fenn.

A hun történet szerzősége kérdésében általam felhozott helyi vonatkozások főként a Pilissel határos Fejér megye 1260-as évekbeli helyi eseményeihez (tárnokvölgyi per és szereplői) és olyan országos jelenségekhez kapcsolhatók, amelyeket más, Buda körül tevékenykedő klerikus is ismerhetett, s így a mű említett helyi vonatkozásai egyeztethetők Kézai Simonnal is, aki elfogadott nézet szerint a Fejér, Pilis és Esztergom megye határán lévő Kéza faluból származott és a budai káptalannal való kapcsolata oklevelesen bizonyítható.²⁹

Domanovszky nézetét arról, hogy a hun-történet nem Kézai műve, már életében kétségbe vonta *Madzsar Imre*, aki stíluskritikai érveket hozott fel amellet, hogy Kézai írta a hun-történetet, mert rokon kifejezéseket talált Kézai bevezetésében, a hun történetben és a szolgalónépekről szóló függelékben.³⁰

Az újabb kutatók többsége, kivált *Horváth János, Mályusz Elemér* és *Szűcs Jenő* új érveket hoztak fel mellette, azt állítva, hogy Kézai iktatta be az V. István-kori magyar történet bibliai kezdetei után Attila és a hunok történetét mint a hun-magyarok „első bejövetelét”, ugyanakkor a magyarok „második bejövetele” utáni történetet, Ákos mester magyar történetét fokozatosan rövidítette, s csak itt-ott bővített rajta, hogy végül néhány önálló hozzátoldással lássa el.³¹ Felfogásuk, főleg *Szűcs Jenő* eszmetörténeti és Kézai pályafutását feltáró fejtegetései nagyrészt meggyőztek arról, hogy a hun-történet mai formájában Kézai Simon műve, de nézetem szerint található a hun-történetben olyan részletek, amelyek korábbi szerzőtől erednek; részben Ákos mestertől, részben megvoltak a magyarok eredetét tárgyáló őskrónikában. Ilyen pl. a szolgák eredetéről vallott két felfogás egyike.

Kétségtelen, hogy Kézai képviselte azt a római *ius gentium*ból eredő elvet, amely szerint a társadalom szolganépei foglyoktól erednek;³² erre utal röviden Kézai

önálló beszúrásában a szkítiai kezdetekről szólván (SRH. I. 146: ex captivis oriundi), s ugyanezt fejt ki bővebben a szolganépekről való függelékében (uo. 192–193). De a hun–magyar történet elején, ott ahol még a közös szittyá őshazáról van szó, olvasható egy másik felfogás is a szolgák eredetéről, mely szerint azokból lettek a szolgák, akik megtagadták a hadba vonulást (uo. 148). *Szücs Jenő* főként azért tulajdonította ezt a részt szintén Kézainak, mert e motívumot, az előbbivel együttesen is, 12–13. századi francia forrásokban lelte meg, és Kézai, bevezetése szerint járt Franciaországban, több névalakja pedig francia tudásról árulkodik.³³ *Szücs Jenő*vel baráti eszmecsere során vitattam e kérdést, s azt hoztam fel vele szemben, hogy nem hihető számomra, hogy ugyanaz a szerző, ugyanarról a kérdéstről, ugyanabba a műbe két eltérő álláspontot vezessen be, annál is inkább, mert a szöveg a hadifogoly elméletet mint szittyá törvényt írja le (uo. 148: lex Scitica), s itt még el sem kezdődik a hunok története. Magam ezt az elméletet a szittyá elődökre másutt is hivatkozó Ákos mester művéből való átvételnek tartom, amiben megerősít két szempont. Egyrészt a régi *Gesta Ungarorum* szövegéből 1241 előtt merítő francia Albericus (†1252) már említi a „hétmagyart” a 955-i gyászmagyarokkal összekeverő mondatában azt, hogy a hadba nem vonuló magyar foglyokból szolgák lettek (*Gombos* 26: totum populum, qui non exierat cum eis ad bellum, in servitutum redegerunt)³⁴, másrészt az elmélet kifejítője olyan jogi utalásokat közöl (SRH. I. 148, 257), amelyek bizonyítják, hogy a jogtudományban hasonlóan jártas volt, mint Ákos mester, aki a magyar történeti részben kánonjogi citátumokkal él a II. Endre keresztes hadjáratát tárgyaló részben (uo. 465)³⁵, de a római jogra is utal (uo. 442, ld. alább).

Ákos mester *Gesta Hungarorum*ában azonban több is állhatott a hunok vezéről, Attiláról. Nehéz elképzelni, hogy egy genealogiát kedvelő udvari krónikás szó nélkül hagyta volna azt, amit elődei és utódai e tekintetben megírtak. Attilát, mint a magyar királyok elődjét már I. Endre udvarában számontartották, amikor I. Endre özvegye „Attila kardját” adta át Ottó bajor hercegnek, s a 11. századig visszavezethető fehér-ló mondában is hivatkoznak Attilára, mint Pannonia régi urára.³⁶ Még tovább megy Anonymus, amikor kiemeli, hogy Árpád itt lakó őse az „Isten ostorá”-nak nevezett Attila volt (SRH. I. 59, 61–62), aki a németül Ecilburgnak nevezett Budavárát megújította (uo. 35). Alig hihető, hogy az óbudai prépost ennek említését elmellőzte volna, s nyilván az ő közvetítésével kerültek be ezek az elemek a hun-történetbe. (Nem meggyőző *Madzsar* és *Szücs* nézete, mely szerint az anonymusi elemeket Kézai építette be a hun-történetbe.)³⁷

A rettenthetetlen vitéz, de „haláltalan” Detre ármánykodó voltára vonatkozó beállítást, amit mindaddig semmilyen írott forrásból nem tudtak magyarázni, Ákos mester hasonlóan jellemzett fivére, a 1243 és 1275 között szereplő Detre comes életútjából vezettem le. Elgondolásom a hun-történet „regényalakjait” vizsgáló *Eckhart Sándorra* még 1948-ban meggyőzően hatott, a hun-történetet Kézainak tulajdonító *Horváth János* azonban nem fogadta el, s a vitéz tettek hasonló leírásának példájára idézte egy 1235-i adománylevél szavait,³⁸ ami a bevezető narrációk elterjedt műfajába³⁹ sorolható s így nem tekinthető cáfolatnak. Mivel találó magyarázatom helyébe újat nem tudtak állítani, máig fenntartom, hogy a bajkeverő, de vitéz és halálosan megsebesült Detre comes alakja hozzájárulhatott a két király közt konkolyt hintő haláltalan Detre negatív vonásainak ecseteléséhez; a hun-történet e sa-

játos motívuma azonban olyan módon is bekerülhetett a gestába, hogy Kézai — Ákos mester környezetében szolgálva — és a sokaknak ártó Detre gonoszságát megtapasztalva állította be e szerepbe.

• Ákos mester és Kézai Simon közel egy korban működött, s noha Kézai fiatalabb volt, személyesen ismerték egymást. Nemcsak Margit hercegnő temetésénél lehettek együtt, hanem — mint *Szűcs Jenő* valószínűsítette — 1270-ben egy olaszországi követjáráson is.⁴⁰ Tanultságuk is hasonló szinten állt, mert jogi tudásukat és magisteri címüket mindketten északitáliai egyetemen szerezhették,⁴¹ s itt sajátítottak el két olyan jellemző latin kifejezést, amely a 12–13. századi Észak-Itáliából terjedt szét a szomszédos országokba: a *communitas* és *capitaneus* kifejezéseket.⁴²

A *communitas* fogalommal királyi jegyzőink Dalmáciában már Könyves Kálmán kora óta megismerkedhettek; Arbe (Rab) város közössége 1118-ban saját *communitas*-a nevében állított ki oklevelet.⁴³

Az északitáliai városállamok *communitas*-ainak jellemzője a 11–12. század fordulójától a társadalom hármasság tagolódása volt: a vezetők neve *capitaneus* volt, akik alá a valvassor-nak nevezett, lovagsereget alkotó polgárok tartoztak, s ezek alatt helyezkedett el a szabad városiak rendje. A kapitányok csak az uralkodótól függtek; terület és nép tartozott alájuk, többnyire várral rendelkeztek és bírói feladatkört láttak el.⁴⁴ A 13. század elejétől a *podesta*-k vezette olasz városi közösségekben a „kapitány” lett a nép fél vagy egy évre választott vezetője, akit ugyan egy „párt” juttatott uralomra, de ez idő alatt a közösség vezetését jogi, gazdasági és katonai tekintetben teljhatalommal látta el.⁴⁵ A magyarországi latin szókincsben az 1250-es években terjedt el a *capitaneus* szó seregvezér és tartományi kormányzó jelentésben; 1255-től Gutkeled István „egész Szlavonia bánja és Stíria kapitánya” címet viselt.⁴⁶

Szemponunktól ez azért jelentős, mert krónikáinkban ekkor változik meg végérvényesen a honfoglaló hét vezér latin neve. A régi gesta *septem duces* kifejezést használta, (a fehér ló mondában: Arpad ... cum *VII ducibus*, SRH. I. 289), melyre még a Riccardus jelentés (1236) is így utal (Inventum fuit in Gestis Ungarorum Christianorum, quod esset alia Hungaria Maior, de qua *septem duces* cum populis suis egressi fuerant. Uo. II. 535). A hét magyar törzsfő megnevezésére már Anonymus sem kedvelte a *dux* szót, s előszeretettel használta helyette a *septem principales persone* „hét fejedelmi személy” kitélt (uo. I. 40 kk.), aminek oka az lehetett, hogy az ő korában a *dux*-ot jobbra az Árpád-ház férfi tagjaira, rokonaira és a szomszédos fejedelmekre használták. Anonymus bonyolult latin kifejezését utódai nem vették át; valószínűleg helyette vezette be a *septem capitanei* megnevezést az Itáliát járt Ákos mester (uo. 287, 290–294) és Kézai (uo. 147, 155, 165–167 etc.), noha ők még érezték, hogy az új szó magyarázatra szorul és a régi elnevezéssel is variálták (Ákos mester uo. 311: „*communitas ... Hungarorum cum suis capitaneis seu ducibus*”; vö. Kézai uo. 165), de mikor Kézai azt írja, hogy a kapitányokat a közösség bizonyos időre szokta választani: „*communitas ... cum suis capitaneis seu ducibus, quos pro tempore praeficere usa est*” (uo. 172), világosan elárulja, hogy az itáliai, meghatározott időre választott kapitány fogalma lebeg a szeme előtt.

Szűcs Jenő fejtegetései során Kézai *communitas* szóhasználata mögött olyan tudatos eszmeiséget keresett,⁴⁷ amilyen igényesség napjaink történelemben is ritka, de ha elfogadjuk *Szűcs* végeredményét: „tévedés lenne az elmondottakból azt a kö-

vetkeztetést leszűrni, hogy Kézai ... hun történetében a kor európai színvonalán mozgó teoretikusnak bizonyult, ... félművelt és fantaszta írónak mutatkozik”,⁴⁸ akkor valójában nehéz Kézai szavaiból ideológiai síkon túlzott következtetéseket levonni és messzemenő különbségeket tenni az ő és elődje, Ákos mester szóhasználatában.

Hogy az ősforrásban a hét vezér (*dux*) neve mellett szálláshelyük megjelölése is szerepelt-e, az valószínű, de nem bizonyított. Amint Ákos mester változtatása lehet a *dux* megnevezés felváltása a 13. század derekától adatolt, itáliai eredetű latin *capitaneus* tisztségnévvel, neki tulajdonítható a vár jelentésű régi *civitas* szó helyett a *castrum* használata (uo. 270), és a vezérektől származó nemzetségek, generatio-k említése.

Kézai némi rövidítés mellett annyit módosított, hogy átvette a hét vezér nevéét és *capitaneus* címüket, de ő nem kapitányokat sorolt fel, hanem hét sereget kapitányával, tehát pl. Ákos mester „*Tertius vero capitaneus Gyula fuit*” helyett ő „*Tertii quidem exercitus Julia fuit capitaneus*” (SRH. I. 165–167, 290–292), amivel közelebb került a kapitány szónak az ő korában használt seregvezér jelentéséhez, de egyben a vezérekről áttette a hangsúlyt a törzset jelképező vitézi seregre, az *exercitus-ra*.

A szövegek társadalmi elemzése révén egyértelműen kiderült, hogy az V. István-kori gestaíró arisztokratikus szemléletű volt, szemben Kézai köznemesi felfogásával,⁴⁹ de eltér kettejük „ősmagyar”-szemlélete is, amennyiben Ákos mester a Regino évkönyve (–906) nyomán hagyományossá vált szittyá eredeztetés híve, míg a Kézai által propagált hun–magyar származástan összhangban van kenyéradó gazdáival, a kun imperatrix Erzsébet királyné és fia, IV. László kun beállítottságával. Ezen túlmenően meggyőzőnek tűnik, hogy e művel született az az új natio-felfogás, amely szerint minden hun–magyar, aki nem idegen foglyoktól ered, egy nemzet fia, s ami elvezetett a köznemesség *una eademque nobilitas* szemléletéhez.⁵⁰

A hun–magyar azonosság tételének kigondolása Kézai által alig történhetett Ákos mester tudta nélkül. Kézai a Fejér–Esztergom–Pilis megye összeszögellésében fekvő Kézáról származván, helyismerete szerint nem Veszprémben vagy Esztergomban tanult, hanem feltehetően a budai prépostság papjai közé került. Utóbb, mint királyi jegyző, a budai káptalan kiküldöttjével iktatott birtokba a Csepel-szigeten.⁵¹ De mivel az 1260-as években a Duna országhatár is volt, és pedig a Duna vonatától nyugatra uralkodó Béla király és az attól keletre országgló István ifjabb király között, s a határon székelő Ákos mester budai prépost 1261-től a semlegességet képviselő, de bizonyos fokig Istvánhoz húzó Margitsziget ügyvivője volt; ilyen módon egy dunántúli pap leginkább a budai prépostságon át kerülhetett kapcsolatba a keleti oldal királynőjével, Kun Erzsébettel, akinek szolgálatába állva, mint klerikusa állított ki oklevelet 1272. IX. 22-én [Ó-] Budán.⁵²

Ennek a körülménynek kihatása lehetett művére is. Alig képzelhető, hogy elgondolását a magyar történet hun előzményeiről ne említette volna az ekkor még tevékeny budai prépostnak, aki talán vitázott vele, de az is meglehet, hogy biztatatta egy hun-történet kidolgozására. Ez a szoros, szinte munkatársi kapcsolat eredményezhette, hogy az Ákos mester kezéből kikerült, majd ennek 1273 őszi halála után Kézai által megszerzett hosszabb és rövidebb gestaák elé oda iktathatta 1283 körül írt hun-történetét.

• Kézai a 80-as évek kezdetén még mint az özvegy királyné káplánja működött, s e minőségében egy Mohácson kiállított oklevelében a négy baranyai szolgabíró szokatlan újítással nemes kapitánynak (quatuor nobilibus capitaneis) címezte.⁵³ Ezt követően, 1283-ban, már mint IV. László notáriusa, a királyi kápolna jegyzőit is igénybe vehette írásai letisztázásához és a krónikák elé másolásához. Ezeket figyelembe véve a hun történet tervezéséről már Ákos mester is tudhatott.

A hun történet részeinek keletkezését ma sem tekintem véglegesen lezárt kérdésnek. Talán közelebb lehet jutni a részletek tisztázásához, ha minden szó és szóösszetétel, s a nyelvtani szerkezet minden eleme összehasonlító vizsgálat tárgya lesz. Ehhez nemcsak néhány, a korban használatos terminust kellene nagyító alá venni, hanem egyebek mellett össze kellene hasonlítani Kun László csataleírásainak nyelvi szerkezetét Attila csatái leírásaival, nem is beszélve a teljes szókincs és szókapcsolatok vizsgálatáról.

Miért és hogyan írt történetet Ákos mester?

*Mátyusz Elemér*nek e tárgyról írt monográfiája ellenére nem tartom feleslegesnek újból szót keríteni e kérdésre, mert az V. István-kori gestaíró kulcsfigura: Még használta az elveszett 12. századi gestát, s ami ma rendelkezésünkre áll, az az ő szűrőjén ment át.

Ákos mester IV. Béla alig fiatalabb kortársa volt, aki 25–30 éves kora tájt élte át királya megkoronázását. Béla, anyja megölését megbosszulandó, rögvest számos magyar főurat, akik vele szemben apja pártján voltak, börtönre vetett, kortársi állítás szerint megkínoztatott, kivégeztetett, tanácskozó székeiket elégettette, s megkövetelte, hogy írott kérvénnyel forduljanak hozzá (ld. Rogerius közlését: SRH. II. 554–6). Ákos mester — szemléletéből ítélhetően — a főurak oldalán állt.

Mint genealogizáló szerző, a régi gestákból tudta, de a 10. századi ellenzék szavát recitáló igricek énekeiből is hallhatta, hogy Álmos fia Árpád a hét vezér egyike volt csupán, de a leghatalmasabb közülük. Soraiban kifejezésre juttatta, hogy saját nemzetsége, meg a Bánk báné, az Abáké s a Csákoké nem alábbvaló az Árpádokénál.⁵⁴

Az Ákos, Csák és Aba nemzetség kiemelése mellett egy torzító elhallgatás is figyelmet érdemel, a Kurszáné, ill. a Kartal-nemé, melyet egy budai prépostnak ismernie kellett.⁵⁵

Ákos mester mint királyi káplán és pesti plébános úgy élte át 35 éves kora táján a tatárjárást, mint idős kortársaink a két világháborút, kommunizmust és a „békéket”. Ha leírta volna idős korában, hogy mi a véleménye IV. Béla 35 éves uralmáról, szerencsétlen bel- és külpolitikájáról, mindig vesztes háborúiról (amire utal is a király haláláról szólva, ld. uo. I. 468–469), s a családtagjaival, valamint az országnagyokkal való merev szembenállásáról, nem maradhatott volna meg IV. Béla udvara közelében. Ezért nem írhatta meg saját kora történetét, és nem dicsőíthette királyát úgy, mint Kézai.

IV. Béla tisztelte király-elődeit, amint ezt fiai — István és Béla — névadása is mutatja. Abból, hogy Julianusék az ő költségén indultak el, azt hihetjük, hogy érdekelte a magyarok őseinek története. Rogerius szerint azonban főként a keleti pogányok megtérítése sarkallta (uo. II. 552–553), s ez a mongol invázió és a kun térítés idején inkább amellettszól, hogy politikai indítékból kereste a kapcsolatot a keleti

magyarokkal. Ha IV. Bélát a magyar történelem érdekelhette is, nem volt ideje ezzel foglalkozni. Nevezetes 1250 körüli levelében, melyet a pápához intézett, az Attila helyett „Totilá”-ra való utalás is inkább elhatárolódás a hun királytól.⁵⁶

A királyi családban egyetlen lénynek volt ideje és igen nagy kedve a magyar történelemmel foglalkozni, Margit hercegnőnek, a nyúlszigeti apácakolostor lakójának. A halálát követő években írt életírásában olvassuk a következőket: „Elméjében gyakran forgatta és közben másokkal is megtárgyalta elődeinek életét (progenitorum suorum vitam), a Boldogságos István élete szentségét (vite sanctitatem Beati ... Stephani ... regis), ... Boldog Imre legszentebb szűzességét, aki, noha a legnemesebb római császárléánnyal köttetett egybe, ... mint élettörténete tartalmazza (ut in eius gestis habetur), egész életén át önként megőrizte tisztaságát, ... Szent László királyét, aki dicsőségesen kormányzott és a külföldről betörők ellen harcolt, szembeszállva a keleti részekről támadó pogányokkal, amint ezt a magyarok írásai tartalmazzák (ut scriptum continet Ungarorum.)” (Ld. Gombos 2012–2013, vö. magyar legenda uo. 1505).

E sorokból kitűnik, hogy Margitnak élénk történeti érdeklődése volt, amely régi elődei múltjára, Szent István, Szent Imre és Szent László életére, sőt utóbbinak a betörő pogányok elleni harcaira is kiterjedt, s ezt az igényt valaki kielégítette, nem csupán hazai szentjeink életírásainak előteremtésével (a továbbiak szerint Szent Erzsébet és Becket Szent Tamás vitézségével is), hanem egy *Gesta Ungarorum*-mal! Hogy itt a 11–12. századi gestáról, avagy egy ebből Margit számára készített rövidebb magyar történetről van szó, az az idézetből nem derül ki, de az idézett szöveg egyezései az V. István-kori gesta tartalmával, és ennek utalásai a Margitot érdeklő további életrajzokra is, az utóbbi feltevést támogatják.⁵⁷

A történeti érdeklődését közlő sorok után folytatólag Margitnak a jogi kérdésekkel kapcsolatos ügyködéséről olvasunk (ahol a latin szöveg kiadása egy rövidítés-jel [-^or, r^o-] hiánya miatt hibás!): „Intézve igen gyakran »jogbíró« királyi klerikusok dolgát” (*Amministrans frequentissime causam clericis iustici[ari]is regalibus*, Uo. 2013), ezek olvasmányaival együtt még imái és éjszakai nyugalma közben is foglalkoztatták!

Feltevésém szerint Ákos mester óbudai prépost elsősorban Margit hercegnő számára foglalta össze rövidebb magyar történetét. Nem csupán az V. István-kori gesta szerkezete: az Árpádok elődeinek története Istvánig, utalva rá, hogy ami e műben nem található, arra mit kell olvasni; Szent István születésének a megjövendöléséről [bővebben] legendája szól (*quemadmodum in legenda Beati Stephani regis scriptum est*, SRH. I. 312); Imre herceg életszentsége [bővebben] saját legendájából ismerhető meg (*Quisquis enim hoc scire voluerit, ex legenda eiusdem beatissime confessoris plenam sanctissime conversationis eius notitiam habere poterit*, Uo. 312), Szent László harcain kívül életét és jeles tetteit [bővebben] saját történetéből lehet megismerni (*Si quem autem scribere delectat, quot et quanta bona genti sue Beatus Ladislaus fecit, de gestis eiusdem plenam poterit habere notitiam*. Uo. 420), ahol a kifejezések ismétlődése is egyazon szerzőre mutat. Ezen túlmenően az V. István-kori gesta egész tartalma, a római és kánonjogi utalásokkal együtt, mintegy válasz Margit történeti és jogi érdeklődésének kielégítésére.

Margit, aki 1242 végén Dalmáciában született, 1254 körül, 12 évesen jött az új nyúlszigeti kolostorba. Már ettől kezdve istápolója lehetett Ákos mester, aki 1248-ban a szigeten tartózkodott a királynéval, mint kancellárja, s e tiszteletet töltötte be 1251/52-

ben is, amikor a királyi udvart szolgáló óbudai prépostság élére került. 1261-ben mint prépost és királynéi kancellár iktatott a szigeti apácák birtokába, s jó okkal írhatta 1266 táján egy oklevélbe hogy ő Béla király parancsából a „szigeti Szűz Mária egyház ügyvivője és védelmezője” (*procurator et patronus*).⁵⁸

Mínthogy Ákos mester Margit életében haláláig (1271) óbudai prépost volt, ő volt a legilletékesebb arra, hogy a királyleány történeti érdeklődését kielégítse. Mivel pedig a tatárjárás alatt Pesten és Óbudán minden elpusztult, Ákos mesternek tanítványa érdekében is nyomoznia kellett „a magyarok történetei” és a szentek legendái iránt, elsősorban Székesfehérvárt, ahol Ákos mester 1251 előtt az ország könyveit is tartalmazó „kincstár” őre volt, de kereshetett ilyeneket más királyi egyházakban is, melyek átvészelték a pusztulást. Az anyaggyűjtés során bizonyára számos kódex került elő, olykor megviselt, hiányos állapotban.

Legértékesebb a régi Gesta Ungarorum volt, de alighanem előkerült a kutatás során egy másik rövidebb magyar krónika is. Úgy gondolom, hogy más műből erednek a kunokat (általában a keleti nomádokat) *Cuni* néven nevező részek, és más magyar történet tartotta fenn a magyarok vándorútján említett fehér kunok és fekete kunok *Cumani Albi* és *Cumani Nigri* nevét, amelynek használata csak a szicíliai arab Idrisi művében található, aki 1153 előtt, a 12. század második negyedében írta magyarországi adatokban gazdag földrajzát, és pedig Palermóban, annak a II. Rogernek az udvarában, aki II. István (†1131) nagybátyja volt.

Bizonyára Székesfehérvárt találtak rá arra a reánk nem maradt királylajstromra, amely megadja az uralkodók évét és temetkezési helyét is, s aminek adatait a Gestába beszúrva találjuk. Ennek elsődleges forrását bizonyára Fehérvárt őrizték; a koronázás napját ugyanis többnyire bevezették a koronázó templom öröknaptárába, s ennek évenkénti megünneplése tette lehetővé az uralkodói év számítását, amit a szabályosan kiállított királyi oklevelek dátumába beírtak.

Több helyen is őrizték a magyar szentek legendáit. Esztergomban, ahol a püspökvár melletti Tamáshegyen Becket Szent Tamás tiszteletére emelt prépostság állt, életírását is olvashatták. Canterbury Szent Tamás mártír tiszteletét Magyarországon Capet Margit királyné, III. Béla felesége honosította meg. Becket ugyanis Margit kísérője és gondviselője volt a királylány Angliába kerülése és Henrik trónörökösrel való jegyessége idején. Capet Margit a patrónusa iránt érzett háláját is kifejezte, amikor magyar férjével az esztergomi Szent Tamás prépostságot alapította, s ennek adta egybekel mellett Pest város vámjának harmadát.⁵⁹

A Boldog Margit hercegnő számára összegyűjtött olvasmányt „patrónusa” gondosan át kellett tanulmányozza, nemcsak azért, mert a szent életre hivatott apácát óvni kellett a világ mocskaitól, biztatni fogadalma megtartására, hanem mert rajta keresztül az udvarra is befolyást lehetett gyakorolni. Ez végül is Ákos mesterre visszaütt, mert azt követően, hogy Margit 1260/61-ben visszautasította, hogy kilépve a kolostorból II. Ottokár cseh királyhoz menjen nőül, Ákos mester elveszítette királynéi kancellár tisztét, de IV. Béla is elfordult a domonkos rendtől, s 1261-től a ferenceseknek kedvezett.⁶⁰

Az Ákos mester által gyűjtött szövegek átolvasásában, s — ha idősebb korában a szeme romlott — felolvasatásában és lemásolásukban segítségére lehettek a budai káptalan tagjai, későbbi szám szerint 24 tollforgató klerikus.⁶¹

Nézetem szerint a prépost többször is elolvasta, ill. felolvastatta magának a III. Istvánig terjedő gestát és olvasás közben beszúrásokat eszközölt. Ő tett pl. olyan korszerűtlen interpolációkat, hogy egy-egy főúr melyik nemzetségből (*de genere*) származott, mert ez 1200 előtti hiteles okleveleinkben nem fordul elő.⁶² Bizonyossá teszi feltevésünket az az egybevágás, mely szerint az V. István-kori gestaíró ugyanazokat a nemzetségeket, amelyeket méltatlankodva hiányol a honfoglaló vezérek felsorolása után, beszúrta a 11–12. századi történetbe is, akár a maga szövegéről van szó, akár a Képes Krónikában fenntartott bővebb szövegekről, melyeket 14. századi interpolációnak tekint a forráskritika.

A hét kapitány felsorolása s a tőlük eredő néhány nemzetség (*generatio*) említése után méltatlankodva írja: „Más nemzetségek pedig, amelyek származásban velük egyenlők és [hozzájuk] hasonlók, saját tetszésük szerint szereztek maguknak helyet és szállást. Midőn tehát némely kódexek azt tartalmazzák (*quidam codices contineant*), hogy e hét kapitány költözött be Pannoniába és Magyarország csak belőlük állt és ők telepítették, honnan ered hát Ákos, Bor és Aba s más magyar nemesek nemzetsége, holott ezek nem jövevények, hanem Szkítiából erednek!?” (SRH. I. 292–293).

Az itt kiemelt *generatio Akus, Bor, Aba* előbukkan kitüntetett helyen a bővebb Képes Krónikában is! Midőn Vak Béla királlyal szemben 1132-ben behívták a trónkövetelő Boriszt, és a király kérdőre vonta az udvar főurait, hogy Borisz Kálmán fia-e vagy fattyú, a színt nem valló főurakat, [Hont-Pázmány nembeli] Lampert comest [Szent László sógorát], fiát, és társait helyben felkoncolták. Ezeket a Képes Krónika így sorolja fel: „Lampertum comitem, ... Nicolaum filium eius decollaverunt, Moynolth de genere Acus et alios ibidem occiderunt” (SRH. I. 449). Egy 1124. évi hamis oklevél, mely korabeli méltóságnévsorból merít, így sorolja fel a főurakat: „Lamberto, Magnoldo, Acus, Paulo, Nicolao”.⁶³ Magnold és Akus két személy volt! Utóbbit még a görög Kinnamos is említi Akuses néven az 1128 évi aldunai csata leírásában, mint igen nevezetes magyar főembert.⁶⁴

Borisz nyílt híveinek a felsorolása a krónikában ugyanott: „Erat autem caput traditorum Tyodor de genere Symad et Folcus et Tytus et precipuus Sampson” (I. h.). Az árulók felsorolása nyelvtanilag nem szabatos szerkesztésű, ami sejteti, hogy itt a nevek nem eredetiek. Jól vélte *Karácsonyi János*, hogy a nem létező *Symad* azaz *Simad* nemzetség, Tivadar nevű tagjával, elírás lehet a *Guuad*-ból, mert az Ákos-nem pályi uradalmával tőzsomszédos volt a 13. században a Gyovad-nem gáborjánmonostori uradalma, melynek kegyurasága Tivadar bán és fia, Tivadar családját illette.⁶⁵

Ami a Bor- ill. Bár-nemet illeti, ezt Ákos mester annyira kiemelte, hogy Bor-t megtette Hunor fiává és az Árpádok egyik ősvé (SRH. I. 285), utóbb pedig megjegyezte, hogy Bánk bán a Bor-nemből származott (uo. 464–5), amire más adat nincs, de ami nem is cáfolható.

A harmadiknak kiemelt Aba-nemet hasonló nagy elődöktől származtatta, mert szerinte Attila fiától, Csabától erednek (uo. 290: Ex ... Chaba generatio Abe est egressa.)

Almási-nembeli Euzem ispánt (Uo. 424: comitem Euzem de genere Almasi, virum fortem et alacrem) a kunok ölték meg az 1099. évi csatában; neve elírás lehet Cuzem helyett; 1091-ben ugyanis ez László mellett derekasan harcolt a kunok ellen (Uo. 414: Cusem, quem rex infidelem putabat, ... fideliter ac viriliter servivit), s

azonosítható Guz ispánnal (comes ... Guz, unus de primatibus regis Hungarie, *Gombos* 86–87), aki 1096-ban Zimonymál harcolt a rabló keresztések ellen. Az Almásinem alighanem a [Rác-] Almási családot jelentette, mely a 14. század elején öröklött jogon formált igényt Pentelemonostorára. E monostor 1263 és 1277 között az esztergomi érsek joghatósága alá került, aki a veszprémi Szent Katalin domonkos apácáknak, a margitszigeti apácák testvérmonostorának adta; régi, tatárjárás előtti kegyura az Andornok-nem volt.⁶⁶

- Nem tekintem lezártnak azt a kérdést, hogy mi áll a háttérben Ákos mester azon megjegyzésének, hogy Vazul herceg három fia balkézről való házasságból ered, mert anyjuk egy Tatun nembeli leány (puella de genere Tatun) volt, s e kapcsolat miatt nyertek a Tatuniak (?) nemességet (SRH. I. 178, 344). Nem tudjuk, hogy Ákos mester forrásában mi rejtett. Gondoltam arra, hogy az ősforrásban *Tatun* helyett *Catun* állt, ami minden kagán, egyben a bolgár Keán feleségének a címe, s e feltevést a bolgár–szláv Vazul név is támogatni látszik,⁶⁷ de a kérdést a cikkemet követő vita⁶⁸ után sem tartom eldöntöttnek. Tény, hogy volt egy *Táton*–*Tátom* nevű falu Somogy megyében,⁶⁹ melyet 1217-ben *villa Taton* néven a zselicszentjakabi monostor kapott meg, de *Tatun* (~*Tatum*) falu részei nemesi birtokban is maradtak, mert az apátság kívül 1321-ben Bogár István volt a földesura.⁷⁰ Szempontunkból lényegesebb, hogy a *Tátomot* körbefogó igali uradalmat Moys nádor 1272 előtt a margitszigeti apácákra hagyta,⁷¹ s mivel az apácák birtokainak ügyeiben Ákos mester járt el, s 1273-ban bekövetkezett haláláig több esetben a helyszínre is kiszállt, meg kellett forduljon *Tátom* körül, s hallhatott valamit a *Tátomi* nemesek családi hagyományairól. Az ősgesta szavainak ismerete nélkül e kérdésben csak annyit mondhatunk, hogy a *de genere Tatun* körüli szövegrészt Ákos mester alakította ki.

A régi gesta szövegét módosító Ákos mester téves ötlete volt a bátor Oposnak a Vecellin nemzetséghez való kapcsolása (SRH. I. 385: Opus filius Martini de genere Vecellini, miles gloriosus). A gestában Salamon király mellett harcoló Opos apja, Márton más nemzedékbe tartozik, mint Vecellin dédunokája Márton! A Koppányt legyőző Vecellin utódainak szereplési kora, 28 éves középkori nemzedékeket számolva így alakul: Vecellin: 997 Rád: 1025 Miska: 1053 Koppány és Márton: 1081, ami elvezet Szent László idejéig. Márpedig az 1067–1075 közt szereplő Opos apja, Márton tevékenységének az ideje: 1040–1053, s így ő inkább azosítható az 1052-ben Pozsonynál vitézkedő és 1055-ben a tihanyi alapítólevélben szereplő Márton ispánnal.⁷² Aki ezt beszúrta, nemcsak a „bátor Opos” származását tévesztette el, hanem azt sem tudta, hogy Vecellin fiától, Rádtól a Rád nemzetség származott le.⁷³

- A fentiek alapján úgy vélem, hogy a régi gestát olvasgató vagy felolvastató Ákos mester időnként rögtönzött megjegyzésekkel fűszerezte a régi szöveget, és ezek a sor közé vagy a lap szélére tett beszúrások a 12. századi bővebb szövegű gesta letisztázásával rögződtek olyan formában, ahogy azokat a Képes Krónika megőrizte.

Ákos mester beszúrásai közé sorolható Álmos herceg emigrálásának kétféle megokolása közül az első változat. Ebben a száműzetést jelentő római jogi értelmezéssel (maior[em] seu mediam capitis diminutionem passus fuerat)⁷⁴ azt írja, hogy II. István száműzte a vak trónkövetelőt, majd utána az eredeti szöveget követve olyan változatot közöl, hogy a megvakított herceg félve a megöletésétől menekült Konsztantinápolyba (uo. 462).

Ilyenféle 13. századi beszúrásokra és fogalmak átnevezésére következtethetünk olyan esetekben is, amikor III. István kora előtt nem használt szavakkal találkozunk. Későbbi szóhasználatot mutat pl. a vár *castrum* neve, amely 1150-ig csak *urbs* vagy *civitas* (kivételesen *castellum*) néven fordul elő hiteles okleveleinkben,⁷⁵ kivált amikor a *castrum* az 1228-tól használt báró szóval⁷⁶ együttesen szerepel (Nos barones castrum non obpugnabimus. Uo. 439), ahol is a királynak ellentmondó „Mi bárók...” beszúrása egy főúri szemléletű íróra vall. Későbbi beszúrásról árulkodik némely szent időben változó megnevezése, pl. a váci egyházalapítás történetében a „modern”, 13. századi *Beata Virgo* és a *Beatus Petrus* apostol a 11–12. századi *Maria [Dei] Genitrix*-szel és a *Petrus princeps apotolorum*-mal szemben (Uo. 388–395).⁷⁷

Ezek mutatják, hogy a Képes Krónika bővebb szövegezésű részei nem hű másolatai a 11–12. századi gestának, és a benne lévő változtatások — a bibliai és szittyai kezdeteket és az utolsó Árpádok történetét nem tekintve — nem is az Anjou érdekű és ferences beállítottságú Képes Krónika szerzője rovására írandók, hanem zömében egy olyan III. István-kori gestából valók, amelynek szövegén Ákos mester beszúrásokkal módosított.

Valószínű, hogy ő szúrta be a gesta-ba egy fehérvári királylajstromból a Szent Lászlótól II. Endréig sorakozó királyok évadatait, többnyire egyforma fogalmazással. Ezek: az uralkodási év *Regnavit autem* kezdetű szavakkal, az elhalálozás éve a *migravit autem* kezdettel (*obiit* vagy *mortuus est* helyett), s az eltemetés helye a *cuius corpus quiescit* kifejezéssel (a *sepultus est* vagy *tumulatus* helyett) egy íróra mutatnak, s beszúrásukat méltán tulajdoníthatjuk Ákos mesternek.

A fentiek szerint a Képes Krónika III. Istvánig terjedő bővebb része, melynek bővítményeit a kutatás utólagos beszúrásoknak (interpolációknak) tekintette, nem 14. századi beszúrások eredménye, hanem a régi gesta azon bővebb szövege, mely a régi forrásokat összegyűjtő Ákos mester kezébe került. Ákos módosított rajta, majd kisebb-nagyobb változtatások után letisztáztatta. Ebből a bővebb, Ákos mester által már javított példányból kivonatolta ő maga Margit hercegnő számára a rövidebb V. István-kori gestát. Ez utóbbi munkát nem tekinthetjük rendszeres és gondos szerkesztés eredményének, jobbra csak olyanféle beszúrással rövidítésnek, mint amilyen a Pozsonyi krónika.

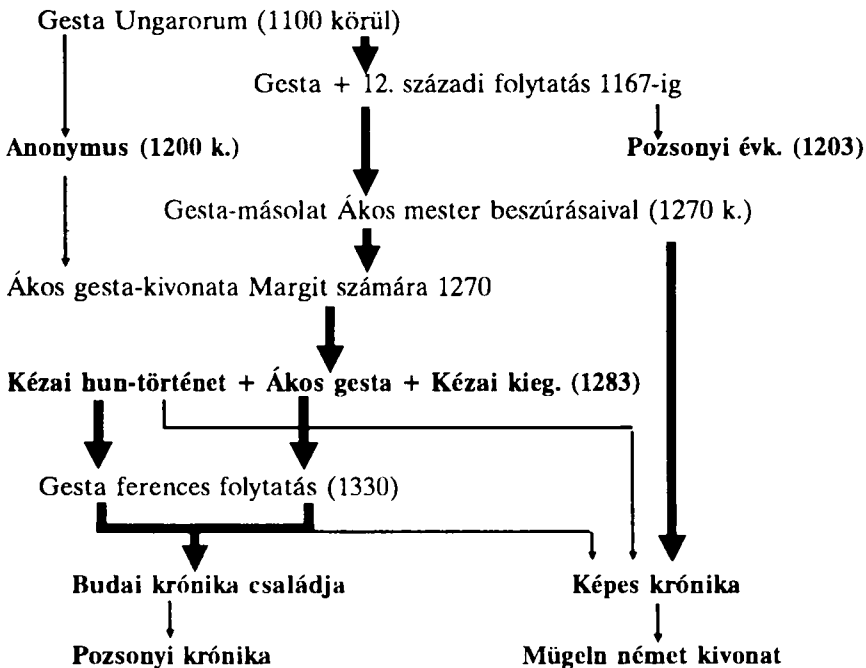
Amint egy mai történetíró be nem fejezett munkájában is vannak ismételtlen megfogalmazott, hol rövidített, hol áthúzott, s utólag ki nem törölt részek, még inkább feltehető ez 13. századi elődeinkről, akik többnyire be sem fejezett szövegezészt hagytak maguk után. A koránál fogva is gyengülő szemű és tollforgatókkal körülvett Ákos mester esetében azzal is számolnunk kell, hogy notáriusai közreműködtek, s olykor hibáztak is a diktálás, beszúrással és tisztázás alkalmával. A hibás helyre történt beszúrások, mint a magyar krónikában II. Géza váci adománya I. Géza neve mellé, miként IV. Béla rendelkezései III. Béla neve mellé beírva (uo. 395, 462),⁷⁸ s valamint az V. István előtt elhalt Béla hereg beszúrása III. István uralkodása elé, mint a hercegséget birtokló és Esztergomban eltemetett [III.] Béla herceg,⁷⁹ mutatják, hogy az „interpolálás” hiba nélkül alig végezhető el.

Nem e munka feladata végigkísérni, hogy a III. Istvánig terjedő gesta rövidítője milyen szempontok alapján szelektált, mit hagyott ki. Futólagos áttekintés is elég annak megítélésére, hogy gestaíronk Vid ispán szerepétől kezdve a király és a her-

cegek közötti cselszövések történetét — ami Margit környezetében sajnálatosan megismétlődött — hova-tovább elhagyta. Ákos mester véleményét fejezheti ki az a bővebb szövegbe tett beszúrás, amit a rövidített szövegből kihagyott: „Az intrikusok ugyanis — akiket nagyon kedvelnek napjainkban — folyvást azt sugallták a királynak, hogy Salamon csak úgy uralkodhatik, ha fivérét, Bélát megöleti” (uo. 353).⁸⁰ Mivel pedig a régi gesta 12. századi története is bővelkedik ilyen ellentétek zamatos, olykor a kényesebb ízlést is sértő leírásában, megérthető, hogy Ákos mester szent életű neveltje számára ezek olvasását vagy felolvasztatását nem tartotta kívánatosnak s elhagyta.⁸¹

Az óbudai prépost „könyvei” először az őt ismerő Kézai Simon kezébe kerültek, aki a rövidített gestát az elején hun történetté bővítette, s a végén toldalékkal látta el, majd a hun történettel kiegészített rövid és régi, bővebb gesta budai vagy óbudai ferencesek birtokába jutott. A 13. századi történeti irodalmunkat inspiráló Margit hercegnőről nem ejtett senki sem szót; a ferences folytató a margitszigeti domonkos klostrot, ahol V. Istvánt eltemették, lekicsinylően beginaháznak, *locus beginarum*-nak minősítette (SRH. I. 471). Mivel a folytató III. Endre uralmáról, azon kívül, hogy a budavári ferenceseknél temették el, alig tud valamit, e részek alighanem ugyanazon ferencstől származnak, aki 1330-ig folytatta a krónikát, s új előszavába az Anjouk francia irodalmi hagyományának megfelelően a trójai-frank történet motívumait is bevezette a hun–magyar történet elé.

Az elmondottak alapján az 1948-ban adott krónika-családfát jelenleg így látom módosíthatónak (vastag betűvel írva a reánk maradt szövegeket):

JEGYZETEK

¹ Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. [röviden: Stílusprobl.]; A hun-történet és szerzője. Irodalomtörténeti Közlemények [röviden: ItK.] 1963. 446–476.

² A Thuróczy-krónika és forrásai. Bp. 1967. — Az V. István-kori gesta. Bp. 1971. [röviden: V. István k.]. — Johannes de Thurócz Chronica Hungarorum. II. Commentarii. [Sajtó alá rendezte és az újabb irodalmat részben pótolta: *Kristó J.*] Bp. 1988. [röviden: Thurócz comment.]

³ Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Gesta Hungarorumában. Száz. 1973. 569–643., 823–878. [röviden: Kézai] = rövidebb szövege: Nemzet és történelem. Bp. 1974. 415–555.

⁴ Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Bp. 1961. [röviden: Gesta], melynek tudománytörténeti része (30–46) ma is tanulságos. — Adalékok a Kézai-krónika problémáinak megoldásához. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica 1957. [röviden: Kézai] 105–133.

⁵ Korai levéltári és elbeszélő forrásaink kapcsolatához. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. [röviden: Acta Hist. Szeged] XX. 1966. 3–25. — *Mályusz*: Thurócz comment. II/1., melyhez *Kristó* az újabb irodalmat pótolta és a 60. lapon saját ide vonatkozó cikkei címét közli. Krónikairodalmunk tömör áttekintését adja: A Képes Krónika szerzője és szövege c. összefoglalásában. Képes Krónika. Bp. 1987. 459–516.

⁶ Krónikáink kutatói az érdemes *Csóka J. Lajos*: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon. Bp. 1967. c. vaskos könyvével alig foglalkoznak, mivel módszere vitatható és eredményeit lokálpatriotizmusa határozta meg.

⁷ SRH. I. 131 kk., 219 kk. Napjainkra már a kiadások is elavultak. A Horányi-féle Kézai-őskiadások humanista-latin átírásai helyett más, javított alapszöveget kellett volna venni, míg a 14. századi krónika-kompozíció *Domanovszky*-féle kiadásából a Képes Krónika alapszövege érthetetlen módon kimaradt, és a VI másolat lett alapszöveggé kiadva!

⁸ Anonymus Gesta Hungarorumának kora és hitelessége. ItK. 1970. 1–13; Anonymus Gesta Hungarorum. ... Hasonmás kiadás. Bp. 1977. 18–23; Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás? Bp. 1988.

Gabriel Silagi: Die "Gesta Hungarorum" des Anonymen Notars. Sigmaringen 1991. c. kiadásában a gesta kezdő *P dictus magister* szavaiban visszatért a meghaladott *P dictus* olvasathoz, anélkül, hogy eljárását analógiákkal támasztotta volna alá. Mivel e korban az iniciálé általában nem tartalmazott rövidítést, hanem a rövidített betűket minuszkulával kiírták *Pre* módján, a szerzőnek nézete bizonyítására facsimilében példák sorát kellett volna közzétennie olyan *P* iniciálék fényképével, amelyek magukban rövidítést is kifejeznek. Enélkül javaslata elfogadhatatlan.

⁹ Ld. *Györffy György*: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948. 5, 90.

¹⁰ Szent László korára gondolt *Hóman B.*: A Szent László-kori Gesta Ungarorum. Bp. 1925. [röviden: SzLkG.]; Könyves Kálmán korára *Kaindl R. F.*: Beiträge zur älteren ungarischen Geschichte. Wien 1893. 52–53; *Plezia M.*, Acta Antiqua 7 (1959) 291–294; *Kristó Gy.*: A történeti és politikai gondolkodás elemeinek fejlődése krónika-irodalmunkban. Bp. 1968. 9; *Györffy Gy.*: A magyar egyházszervezés kezdetéről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján. MTA. II. Oszt. Közl. 18 (1969) 224 = Archivum Historiae Pontificiae 7 (1969) 112; Magyarország története tíz kötetben. Szerk.: *Pach Zs. P.*, Bp. 1984. [röviden: Magyaró. tört. 1984.] I. 1003–1004.

¹¹ Ld. *Kristó Gy.*, Acta Hist. Szeged. XXI. 1966. 3 kk., LVII. 1980. 63; *Györffy*, Magyaró. tört. 1984. I. 1004.

¹² Ld. SRH. I. 315, vö. uo. 172; *Gombos* 969–970; *Györffy Gy.*: István király és műve. Bp. 1977. [röviden: István kir.] 119 és passim;

¹³ Ld. *Kristó* (11. jegyz.) 6, és ld. alább, a zselicszentjakabi alapításnál szereplők anakronisztikus címeit.

¹⁴ Diplomata Hungariae Antiquissima [röviden: DHA.]. Ed.: G. Györffy, Bp. 1992. I. 39.

¹⁵ *Kállay*, Turul 1908. 181; *Hóman*: SzLkG. 3; *Mályusz*: Thurócz comment. II/1. 181; vö. DHA. I. 261, 268, 285, 412; SRH. I. 126, 424.

¹⁶ Ld. 11. jegyz.

¹⁷ Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. I. (Zagreb 1967.) 115–133.

¹⁸ Uo. 140–189, vö. *Györffy*, Magyaró. tört. 1984. I. 874–878.

¹⁹ SRH. I. 358; Györffy, Budapest története. Szerk.: Gerevich L. Bp. I. 1973. [röviden: Bp. tört. I.] 270; Magyaro. tört. 1984. I. 904–905; a Szent László érmeire vonatkozó újabb irodalmat ld. Kovács L., Numizmatikai Közlemények 1989–90. 63–76.

²⁰ Vö. Györffy, MTA. II. Oszt. Közl. 18 (1969) 223–224.

²¹ Studies 4 kk.; The Mediaeval Hungarian Historians. Cambridge 1953. 4 sq. passim.

²² MNemz. II.² 613. Vö. *Gerics*: Gesta 30 kk.

²³ *Domanovszky*, Száz. 1907. 127–131; *Madzsar*, SRH. I. 122–123; *Travnik*, uo. II. 100–101; *Horváth J.*: Stílusprobl. 279 némileg más értelmezéssel; *Csóka* i. m. 513–525 a forráshelyek összevetésével; értékelését lerontja Pannonhalma-centrikus hozzáállása.

²⁴ *Werner* (Az Árpádok családi története. Nagybecskerek 1892. 320) és *Domanovszky* (Száz. 1907. 130) feltételezett egy név szerint ismeretlen fiút III. István 1167. évi dalmáciai oklevele alapján (*Fejér*: CD. II. 179; az oklevél hibáira ld. *Szentpétery*: Reg. Arp. 113. sz.; *Steindorff L.*: Die dalmatinischen Städte im XII. Jh. Wien-Köln 1984. 103), de az itt említett „mih i filio meo aut successoribus meis” kifejezés szóserinti átvétel Könyves Kálmán 1108. évi dalmáciai privilégiumából (*Fejér*: CD. II. 46; DHA. I. 357; vö. Györffy, Történeti Szemle 1967. 54), ahol a „fiú” II. Istvánra vonatkozik. III. István csak 1166-ban nősült (*Gombos I.* 763), s nincs adat egy gyermekére sem.

²⁵ Feltevésem szerint az *als hernachgeschriben steht* szavakkal végződő eredetibb rész után Mügelin forrásába egy későbbi kéz beszűrt egy mondatot, tévesen Béla hercegre gondolva, aki bátyja, V. István előtt, 1269-ben halt meg és Esztergomban temették el. Ez az V. István-kori gestaíró téves beszűrésaira (II. Géza helyett I. Géza, IV. Béla helyett III. Béla) emlékeztet. Ld. a megokolást a 78. jegyzetnél.

²⁶ Kézai Simon mester krónikája. Bp. 1906. 33, 71–73; Károlyi Árpád Emlékkönyv, Bp. 1933. 110–132; SRH. I. 133 kk.

²⁷ SzLkG. 68 és passim.

²⁸ Ld. 1–5. jegyz.

²⁹ HOKm. VI. 196.

³⁰ A hun krónika szerzője. TSz. XI. 1922. 75–103.

³¹ Ld. 1–3. jegyz.

³² Említi *Gerics* Kézai-cikkében (Annales, ld. fentebb 4. jegyz.) 115, 132; a római jog tételeit idézi Szűcs, Száz. 1973. 573–574, 46. jegyz.

³³ Vö. *Eckhart S.*, Száz. 1927–28. 465 kk.

³⁴ *Gombos* 26; vö. *Hóman*: SzLkG. 7.

³⁵ *Mályusz*: V. István-k. 11 kk.

³⁶ Ld. Krónikáink 128–129.

³⁷ *Madzsar*, TSz. 1922. 76; Szűcs, Száz. 1973. 591.

³⁸ Stílusprobl. 352–353.

³⁹ *Kristó Gy.*: Középkori históriák oklevelekben (1002–1410). Szeged 1992.

⁴⁰ Száz. 1973. 837, 846–8 (vö. kny. 90, 100–102).

⁴¹ Ákos mesterre *Mályusz*: V. István-k. 11; Kézaira *Eckhart*, Száz. 1927–28. 480 és Szűcs, Száz. 1973. 571.

⁴² Itáliai eredetre utalt már *Erdélyi L.*: Krónikáink atyja Kézai. Szeged 1933. 10 nyomán *Gerics*, Annales (ld. 4. jegyz.) 1957. 111–113.

⁴³ *Fejér*: CD. II. 60; DHA. I. 407.

⁴⁴ *Keller, H.*: Adels Herrschaft und städtische Gesellschaft in Oberitalien (9.–12. Jahrhundert). Tübingen 1979. 42 kk.

⁴⁵ *Ghisalberti C.*, Lexikon des Mittelalters II. 1475–6.

⁴⁶ *Szentpétery-Borsa*: Reg. Arp. 1057. sz., és index uo. I. 544 l.; vö. *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae*. Ed.: E. Boronkai Bp. 1987 [röviden: LLMAH.] II. 42–43.

⁴⁷ Száz. 1973. 589 kk.

⁴⁸ Uo. 604.

⁴⁹ Ld. *Horváth J.*, *Mályusz E.*, *Szűcs J.* és *Kristó Gy.* i. m.

⁵⁰ Szűcs J., Száz. 1973. 614 kk.

⁵¹ HOKm. VI. 296.

⁵² HOKl. 63.

⁵³ Dl. 38 668, *Györffy Gy.*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza [röviden: Gy.]. I. 280, 343–4.

⁵⁴ Árpád lekicsinylését észrevette már *Horváth János* i. m. 348, de Álmos fővezérsége idején Árpád tényleg vezethetett mások előtt hadat Pannoniába, a hét vezér seregeit megelőzve, vö. *Györffy*: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959. [röviden: Tanulmányok] 146.

⁵⁵ *Györffy*, Honfoglaló fejedelmeink és a vezérek. Keletkutatás 1992/ősz, 56.

⁵⁶ *Marczali H.*: Enchiridion. Bp. 1901. 165. Vö. *Senga Toru*, Száz. 1987. 584 kk.

⁵⁷ A Margit-legenda Lászlóra vonatkozó szavaiból egy gesta-szerű forrásra következtet *Gerics*: Gesta 45–46.

⁵⁸ Bp. I. 63, vö. Gy. IV. Margitsziget.

⁵⁹ *Györffy*, Filológiai Közlemény 1970. 153–158.

⁶⁰ Erre mutat IV. Béla 1261 évi ferences rendház alapítása Esztergom-Királyváros főtere sarkánál, melyet a maga és szerettei temetkező helyének szánt (Gy. II. 269). Vö. *Szücs Jenő*: Az utolsó Árpádok. Bp. 1993. 95.

⁶¹ Ld. *Köblös József*: A magyar egyházi középréteg ... (1458–1526) c., sajtóra kész kandidátusi értekezését.

⁶² Vö. *Pauler*: MNTÁrp. II.2. 610; *Györffy*, TSz. 1966. 25 kk.; uő: Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás? Bp. 1988. 58 kk.

⁶³ *Knauz F.*: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. Strigonii, 1874– I. 82; DHA. I. 419.

⁶⁴ *Moravcsik*: Az Árpád-kori történelem bizánci forrásai. Bp. 1984. 197.

⁶⁵ *Karácsony*, Száz. 1927–28. 590; vö. *Wertner*: MMem. I. 288–299; Gy. I. 581, 619.

⁶⁶ Gy. II. 400.

⁶⁷ MNy. 1953. 109–112.

⁶⁸ *Gerics*, TSz. 1966. 1–24; *Györffy*, uo. 24–35; *Gerics*, ItK. 1967. 583–598. vö. még Thurócz comment. II/1. 322–323.

⁶⁹ Cs. II. 651; ma Tátom-pusztá: Somogy megye földrajzi nevei. Bp. 1974. 389.

⁷⁰ *Kumorovitz*, Tanulmányok Budapest múltjából. XVI. 56; Zichy okmt. I. 204–205.

⁷¹ *Gárdonyi*, Budapest okleveles emlékei. Bp. 1936. [Bp. okl.] I. 125.

⁷² SRH. I. 347; DHA. I. 152.

⁷³ Vö. *Csáka* i. m. 540 kk., aki pannonthalmi kapcsolatokat sejt; *Györffy Gy.*: Koppány lázadása. Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv. I. Kaposvár 1970. 18–19.

⁷⁴ *Horváth J.*, Stílusprobl. 280.

⁷⁵ *Györffy Gy.*: Civitas, castrum, castellum. Acta Antiqua 1975. 331–334; vö. LLMAH. II. 63, 66.

⁷⁶ *Györffy*, MTA. II. Oszt. Közl. 1953. 89; vö. LLMAH. I. 325.

⁷⁷ Mária és Péter megnevezésének változására ld. *Györffy*, Budapest története. Szerk.: Gerevich L. Bp. 1974. I. 290 [röviden: Bp. tört.]; DHA. I. 69.

⁷⁸ Ld. Krónikáink 159; *Györffy*, Bp. tört. I. 271; A magyar krónikák adata a III. Béla-kori petícióról. Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk.: *Horváth J.* — *Székel Gy.* Bp. 1974. 333–338. Ami Béla király azon intézkedését illeti, hogy „< fures et latrones persecutus est >”, szintén nem III. Béla, hanem IV. Béla tetteihez írandó a gaztettek tatárjárás utáni üldözésével; ld. a rabló Berencs nb. Miklós felakasztását (1244: HOkm. VIII. 46); a garázdálkodó Fulkus füleki várúr elítélését (1246: *Fejér*: CD. IV/1. 401 kk.) és a Margitsziget melletti Jenőre való Bálint fia György nemes felakasztását (1253: *Gárdonyi*, Bp. okl. I. 49).

⁷⁹ SRH. II. 203: „< Als hernachgeschryben stet in der nechsten hystorien: > Darnach starb der herzog Bela kurczlich und ligt begraben czu Gran.” Hogy e rész a Konstantinápolyban időző [III.] Béla herceg történetéhez kapcsolódó téves beszúrás és nem III. István igazolhatatlan fiáról van szó, ld. fentebb, a 24. jegyzetemenél. Ha az egyik legjobb kéziratban levő zárójeles rész Mügelin megjegyzése, gondolhatunk arra, hogy amikor ő kézbe vette ezt a bővebb krónikakéziratot, utólagos beszúrását észlelt.

⁸⁰ Képes Krónika. Ford.: *Bellus Iboya*. Bp. 1986. 120–121.

⁸¹ A magyar őstörténetből csupán egy erkölcsi finomításra hívom fel a figyelmet. Az Álmos-monda Anonymus szövegezése szerint azt tartalmazza, hogy a turulmadár a már áldott állapotban lévő (pregans) Emesét álmában terhebe ejtette (eam gravidavit). Ezt Ákos mester úgy finomította, hogy külön kiemelte: Emese már terhes volt (dum esset grvida), amikor a dicső utódokat jövendőül álmodt látta a „reá szálló” turulmadárral, és elhagyta a kifejezést, hogy a madár ejtette terhebe (ld. Krónikáink 43–44).

HUNGARIAN CHRONICLES OF THE ARPADIAN AGE

by *György Györffy*
Summary

The main questions of the early Hungarian chronicles are following: 1. When was written the oldest, lost chronicle, the so-called *Gesta Ungarorum*; about 1060 or at the end of the 11th century? 2. When and how did come into being the more detailed, up to about 1167 continued *Gesta Ungarorum* of the 12th century, the text of which survived in the *Illustrated Chronicle* led up to 1330 and which was copied and illuminated in 1358? 3. The continuation of the Hungarian chronicles led up to the age of the king Stephen Vth (1270–72), — writer of which the author of this article had identified yet in 1948 with the person of magister Akus praepositus Budensis, cancellarius reginae — and which chapter did he write in addition to the history between 1170–1270? 4. Whether Simon de Keza, notarius Ladislai IV. regis (1272–90), who had continued the previous chronicle, was the author of the Hun history written to the Hungarian chronicle, in which was proclaimed the identity of Huns and Hungarians and which in its more detailed text was included in the work of Kezai, written under the title *Gesta Ungarorum* about 1283 (codex of it was lost after its publication in 1782) but its Hun history came in the text of the another chronicles too? 5. The chapter of the chronicle led from the death of the last king of the House of Árpád, Andrew III (1290–1301) up to 1330 was written to an accepted view by a Franciscan monk but it's not clear how it was mixed with the other chronicles.

The author of this article partly accepts, partly modifies the result of the historians of the first half of the 20th century, which were worked out by such scientists as Sándor Domanovszky, Bálint Hóman and following them by C. A. Macartney, as well as the author himself in 1948. In his this article he obtained the following results in the discussed questions on the basis of ideas of János Horváth, Elemér Mályusz and Jenő Szűcs working after 1950:

1.) The oldest *Gesta Ungarorum* was written in the age of reign of Coloman (1095–1116), before 1100; its author can be identified with the person of a royal chaplain, perhaps with the notar, further bishop (1090–1099), named Cupan, who had made in the *Gesta* his ancestor, the Alemanne Vecellin a victorious commander of the battle in 997.

2.) The old *Gesta Ungarorum* was continued in the royal court first in the 12th century, in the age of king Stephen II, the son of Coloman (1116–1131), further during the reign of Stephen III up to about 1167. Its more detailed text, with some interpolations, remained in the *Illustrated Chronicle* of the middle of the 14th century and in a Hungarian chronicle of Heinrich Mügelin written in German language. To a wide-spread view this *Gesta Ungarorum* of the 12th century, telling a history from the Scythian ancient times up to 1167, contains many such comprehensive complements, which are missing both from the chronicles of the time of Stephen V. and from the chronicles of the age of Ladislai IV. and their continuations; this *Gesta* is a subsequent interpolation inserted in the basic text of a *gesta* of Stephen's V. age in the 14th century from a lost old *Gesta* with a complete text. And because there can be found in the text of complements a lot of expressions and nominations of the 13th century, among them phrases about magister Akos and the aristocratic families of his contemporaries, these can not be hold interpolations but a *gesta* with voluminous text of the 12th century, which came to the hand of magister Akos and he made on it some few, unmodern and wrong interpolations.

Magister Akos as the *custos* or *thesaurarius* of the *capella regia* in Székesfehérvár, later as provost of the chapter in Óbuda, praised untruthfully highly the past and rights of these two churches and tried to make his own family, the *generatio Akus* equal in rank with the seven conquering Hungarian leaders; he described in this spirit the history of the Hungarian kings between 1167 and 1270, at the same time he made considerable abstracts of the chapters to the old *gesta* up to 1167 according to the text known from the *Illustrated Chronicle*. The magister Akos who had hold earlier the chancellorship of the queen, was until his death the procurator and patronus of the Dominican monastery in the Margaret-Island, where the royal princess Margaret had been living as a nun. And because magister Akos had left out first of all such chapters in the short *gesta*, in which were told about the human frailness and fratricidal wars of the kings of the Árpád dynasty in the 11–12th centuries and he made always notices in case of holy kings, in which *Vita* could have been found a longer story about the lives of the saints, his abridged work could have written mainly for the holy princess Margaret, the Dominican nun, committed to his care. This can be proved that the interpolations made by magister Akos totally correspond with that fact, what about was written by her Dominican superior in the legende named *Vita Beatae Margarethae de Ungaria* two-three years after her death, namely how greatly the holy virgin was interested for the stories of the

Hungarians, first of all for the lives of the Hungarian saints, furthermore she was concerned also with the judicial practice of the royal clerics. These are some references to the human and Roman and canonic law made in the short gesta of magister Akos but rather as example than necessity.

4.) Simon de Keza, the royal notar was often together with magister Akos in Buda and in foreign legation, after whose death in 1273 he could obtain the books of the deceased, among them the old big and the new short Gesta Hungarorum. Simon de Keza had rewritten under his own name the first chapters of the last one interpolating the history of Huns-Hungarians of the Attila's age as the first conquering; he enlarged the last chapter of the Gesta with the story of the victorians battles of Ladislas IV until 1283 and as an appendix he acquainted some different poorer social strata. Either Kezai himself or one of his writers had written in the chapter of Hun history before the more detailed text containing a shorter and old Gesta of magister Akos.

5.) After death of Kezai his books got into the monks' hand of the Franciscan monastery in Óbuda; one of them became always the father-confessors of the kings in this period. A Franciscan monk, could belong to the company of the Angevin king, Charles Robert (1301-1342) who continued the shorter Hungarian chronicle of magister Akos up to 1320, from 1270 insufficient, from 1300 detailed but it is not clear nowadays how and when came together the chapters written in different times.

György Györfly

LES CHRONIQUES HONGROISES DE L'ÉPOQUE ARPADIENNE

Résumé

Les questions les plus importantes des chroniques hongroises antérieures sont les suivantes: 1. Quand était écrit la plus ancienne Gesta (Geste) Ungarorum? Vers 1000 ou à la fin du 11e siècle plus ample continuée jusqu'à env. 1167, dont le texte était conservé dans la Chronique enluminée — tenue jusqu'à 1330 qui était copiée et illuminée en 1358? 3. Le chroniqueur de la suite des chroniques hongroises — allant jusqu'à l'époque de István V (1270-72) dont l'identité était vérifiée par l'auteur de cette étude en 1948 — était magister Akos (en hongrois Ákos) praepositus Budensis, cancellarius reginae était l'auteur de quelle partie de la chronique hors de l'histoire des années 1170-1270? 4. Simon de Kéza (Kézai) notarius Ladislai IV regis (1270-90) qui avait continué la chronique antécédente était vraiment l'auteur de l'histoire des Huns introduisant les chroniques hongroises, l'auteur de l'histoire qui affirme l'identité des Huns et des Hongrois? Cette dernière idée était développée plus largement dans la Gesta Hungarorum écrite vers 1283 par Kézai (dont le codex était perdu après son impression en 1782) mais d'où l'histoire des Huns est passée dans le texte des autres chroniques? 5. Il est admis que la partie de la chronique écrite de la date de la mort du dernier roi arpadien: Endre III (1290-1301) jusqu'au 1330: est l'oeuvre d'un franciscain, mais toujours n'est pas clair: comment cette partie était intégrée dans le texte des autres chronique.

L'auteur de l'étude présente en partie accepte, en partie modifie les résultats des historiens de la première moitié du XXe siècle: Sándor Domanovszky, Bálint Hóman et ceux de leurs disciples: C.A. Macartney et lui-même (en 1948).

L'auteur dans son étude actuelle — a la suite de la recherche des travaux de János Horváth, Elemér Mályusz et Jenő Szűcs — dont l'activité scientifique était après les années 1950 — quant aux questions mentionnées a obtenu les résultats suivants:

1. La plus ancienne Gesta Ungarorum était écrite dans l'époque du roi Kálmán Könyves (Coloman le Libraire) (1095-1116) avant 1100. Son auteur était probablement un vicaire royal, un certain notaire Cupan ensuite évêque (1090-1099) qui dans la Gesta faisait son ancêtre: le Vecellin alémanique le chef triomphant de la bataille de 997.

2. L'ancienne Gesta Ungarorum était continuée dans le 12e siècle dans l'époque du fils de Kálmán Könyves: István II (1116-1131) ensuite au temps de István III dans la cour royale jusqu'à 1167. Le texte de cette Gesta comblé par certains passages du 13e siècle était conservé dans la Chronique enluminée (dans la moitié du 14e siècle) et dans la chronique hongroise écrite en langue allemande par Heinrich Mügelin.

D'après un avis déjà répandu: cette Gesta Ungarorum du 12e siècle — qui embrasse la période des temps primitifs des Scythes jusqu' à l'année 1167 contient des passages très larges qui manquent aux

chroniques écrites dans l'époque de István V et László IV et à leurs suites- est en effet une interpolation ultérieure qui était intégrée dans le texte original de la Gesta de l'époque d'István V dans le 14e siècle: partant de l'ancienne Gesta complète déjà perdue. Considérant que dans le texte de ces passages on peut trouver beaucoup d'expressions et termes venant du 13e siècle — parmi eux des locutions concernant la famille de Ákos et de ces contemporains seigneurial: nous ne prenons ces passages pour des interpolation plutôt une gesta lue par le magistre Ákos, une gesta vaste dans laquelle il faisait des compléments anachroniques et fautifs.

3. Le maître Akus (Ákos) comme le custode de la chapelle (capella) regia de Székesfehérvár ensuite le prévôt du chapitre du Vieux-Buda (Óbuda) surestimait fortement le passé et les droits de ces églises et voulait suggérer probablement que sa propre famille, la génération Ákos était équivalente aux 7 chefs de tribu conquérants et dans le même esprit dessinait l'histoire des rois hongrois entre 1167-1270. À la fois il a réduit fortement la partie de l'ancienne gesta jusqu'à l'année 1167 si on compare son texte au celui connu de la Chronique enluminée. Le maître Ákos qui était précédemment le chancelier de la reine: jusqu'à sa mort était le procureur et patron de la monastère dominicaine où la princesse Margit (marguerite) avait vécu comme religieuse. Étant que Ákos supprimait dans cette gesta brève les passages qui concernaient des faiblesses humaines et des guerres fratricides des 11-12èmes siècles des rois arpadiens toujours remarquant dans la quelle Vita (Vie des saints) on peut trouver des lectures les plus exhaustives sur la vie de ces saints: on peut croire que Ákos probablement créait son oeuvre extraite pour la princesse Margit de vie sainte, religieuse dominicaine, confiée à lui.

On peut vérifier cette hypothèse par le fait que les passages comblés par le maître Ákos se concertent par le texte que la supérieure dominicaine de la princesse Margit a écrit 2-3 ans après la mort de la princesse dans la légende: Vita Beatae Margarethae de Ungeria, notamment que la vierge sainte s'intéressait bien pour les histoires des Hongrois, surtout pour la vie des saints hongrois, ensuite cette supérieure s'occupait aussi de la pratique de droit des cléricaux royaux comme Ákos qui dans plusieurs parties de sa gesta fait des allusions au droit canonique et au droit romain, mais il le fait plutôt faire des exemples et pas pour la nécessité.

4. Simon de Keza (Simon Kézai), notaire royal ou peut-être à Buda ou dans les légations étrangères se rencontrait souvent avec le maître Ákos et après sa mort (1273) probablement s'est procuré ses livres, parmi eux l'ancienne grande et la nouvelle brève Gesta Hungarorum. Kézai a refait le début de cette dernière sous son nom y intégrant l'histoire des Huns-Hongrois de l'époque Attila comme l'histoire de la première conquête du pays, complétant la fin de l'histoire par le récit des batailles victorieuses de László IV jusque à l'année 1283 et il a fait un appendix qui fait connaître les couches divers des populations pauvres. C'était Kézai ou Kézai lui-même ou son scribe qui copiait le chapitre historique hunnique devant les deux textes du maître Ákos: un texte brève et un autre plus vaste contenant l'ancienne gesta.

5. Après la mort de Kézai ses livres entraient en possession de la monastère franciscaine de Buda ou de Vieux-Buda (Óbuda) d'où se recrutaient dans cette époque les confesseurs du roi. Le franciscain qui continuait la chronique hongroise brève de Ákos jusqu'au 1330 était probablement le membre de l'accompagnement du roi Róbert Károly (1301-1342). Ce cordelier continuait cette chronique avec des lacunes de 1278 mais après 1300 avec plus de détail, mais même aujourd'hui nous ne savons pas exactement comment et quand les parties écrites en divers temps sont été reliées.

III. BÉLA KIRÁLY JÖVEDELMEI

(Megjegyzések középkori uralkodóink bevételeiről)

I.

Forrásokban nem túl gazdag korai Árpád-kori történelmünknek egyedülálló emléke az a kimutatás, amely III. Béla király (1172–1196) jövedelmeit sorolja föl. E kimutatás fennmaradását a véletlennek köszönhetjük, hiszen nem hazai felhasználásra készült. Vagy éppen ez segítette a túlélésben? Mindenesetre nem kellett elpusztulnia az itthoni nagy katasztrófák során, amelyek alig értékelhető töredékeket hagytak csak ránk múltunk e korszakának emlékei közül. Sőt, Angliában elég fontosnak vélték az írást ahhoz, hogy a 15. vagy a 16. században, az angol uralkodóházra vonatkozó más írásokkal együtt egy kódexbe átmásolják. Eredetije sajnos azóta elveszett, a másolat azonban — Colbert vásárlása révén — ismét új földön, ezúttal Franciaországban, fennmaradt. A magyar történészek csak a múlt században fedezték fel e becses szöveget, felhasználhatóságáról azonban, jelentőségének általános elismerésén túl, máig sem alakult ki egységes vélemény. Hóman Bálint, aki a korábbi bizonytalanságok után „Magyar pénztörténetében” először próbálta e felsorolás értékét bizonyítani, „rendkívül értékes statisztikai kimutatásnak” nevezi, „amelyből világos képet nyerünk a középkori magyar király vagyoni helyzetéről, a királyi, helyesebben állami jövedelmek s ezek közt a pénzverési jövedelem nagyságáról.”¹

1945 utáni történetírásunk első megnyilvánulásai nem osztották Hóman optimizmusát, sőt — a jövedelemkimutatás ürügyén — magát a történelmet is támadták. Úgy vélték, hogy Hóman a III. Béla féle „nagyhatalmi politika” elméletének alátámasztására tulajdonított olyan nagy jelentőséget e forrásnak. A kimutatás megbízhatóságával, sőt egyáltalán használhatóságával szemben foglalt állást Molnár Erik, Léderer Emma, majd Elekes Lajos is. Utóbbi meglehetősen sajátos érvet talált bírálatához. Azt állította, hogy a „jegyzékben feltüntetett jövedelem egyes adatai felöltő rokonságot mutatnak a kincstári bevételekről a 15. század derekán (valószínűleg Eizinger Ulrik által) készített hiteles kimutatásban olvasható adatokkal. Ez utóbbiról ugyan, figyelembe véve keletkezésének koruményeit, eiképzehető, hogy a valóságánál kisebbnek igyekezett feltüntetni a bevételeket. Az egyezés még ilyen fenntartás mellett is gyanús. Hihető-e, hogy közel háromszáz esztendő alatt alig nőttek a jövedelmek, köztük éppen azok, amelyek legközvetlenebbül gyökereztek a gazdaság s különösen a pénzvviszonyok fejlődésében?”² (Elekes állításának képtelenségéről egyébként e dolgozat folytatásában bárki meggyőződhet.)

Az adatokra kíváncsi történetírók persze nem mehettek el érzéketlenül e forrás mellett. Györffy György felhasználta Magyarország középkori nemességének kiszámításakor, sőt úgy nyilatkozott róla, hogy „Az ország 12. század végi viszonyainak legbecesebb statisztikai emléke.”³ Vele szemben nem csak a forrás statisztikai értékét vonta kétségbe a „tízkötetes” „Magyarország története” megfelelő fejezetének szerzője, Kristó Gyula. Ő úgy véli, hogy a lajstrom egyrészt „túlzottan magasra takarja a magyar király bevételeit”, másrészt „olyan képet ad, mintha a magyar király jövedelmeinek zöme regálé alapon pénzben vagy veretlen ezüstben folyt volna be.”⁴ Mindezek következtében „a jövedelemkimutatás sem tételesen, sem az egyes összegek egymáshoz viszonyított arányát illetően nem alkalmas megbízható következtetések levonására. Ezzel maguktól elesnek azok az »eredmények«, amelyek e lajstrom alapján a magyar király jövedelmét közvetlenül a német és a bizánci császár után az angol és francia király jövedelmével vették azonosnak.”⁵

A kritika némileg módosította a kimutatás készítésének céljáról korábban mondottakat is. Az azelőtti értékelések (Hómanét is beleértve) III. Béla második házasságával hozták azt kapcsolatba. A magyar uralkodó második felesége, Margit királyné, Fülöp Ágost francia király testvére, Henrik angol trónörökös özvegye volt. A házasság megkötésénél nagy szerepet játszottak az anyagiak: a magyar királyi család vagyoni helyzete, a királyné ellátása.⁶ A Magyarország történet I/2. kötetében Kristó Gyula némiképp módosította ezt a feltevést. Úgy véli, hogy „Szlavónia hercegének” említése nem történhetett volna meg 1194 előtt, mikor Béla fiát, Imrét a Tenger-mellék élére állította. Eszerint a jövedelemkimutatásnak inkább III. Béla uralkodásának utolsó éveiben kellett keletkeznie, így nem kapcsolható a király második házasságához. Kristó szerint: „Nem elképzelhetetlen, hogy kettős célt szolgált: részint a pápaság számára adott tájékoztatást a magyarországi egyházak helyzetéről, ezért tüntet föl viszonylag alacsony összegeket az egyes püspökségek jövedelmeiként, részint pedig már 1195 táján a Szlavónia élére állított Imre herceg nyugati (aragóniai) házasságát volt hivatva előkészíteni, s hogy a távoli Magyarország kedvezőbb színben tűnjék föl az Ibériai félszigeten, aránytalanul magas összegek szerepelnek a magyar király bevételeiként.” Kristó kritikája legföljebb annyit enged meg, hogy elismerjük, „valamilyen jövedelemösszeírás mégis készült III. Béla korában”, amely — a jövedelemfajták felsorolásával — jól mutatja, hogy a jobbára királyi birtokokra alapozott domaniális gazdálkodási rendet kezdi fölvaltani a királyi felségjogokon alapuló gazdálkodás, a természetbeni szolgáltatások mellett szerephez jutottak a pénzben vagy veretlen ezüstben befolyt jövedelmek.⁷

A magyar történetírásban — az esetleges hivatkozások ellenére — Hóman Bálint óta voltaképpen senki nem próbálta megvizsgálni a magyar királyok e forrásban feltüntetett jövedelmeinek realitását, nem próbálta összehasonlítani a különböző korok királyi jövedelmeit, vagy felhasználni az újabb nyugati kutatások eredményeit. A kritikus szemlélet sem keresett összefüggést a királyi adminisztráció közismert III. Béla kori fejlődése (írásbeliség); netán az Árpád-korban létező valóságos, de csak elméletben ismert adó- és járadékfajták — és a nevezetes összeírás adatai között. A magyar történetírás beletöröndni látszik abba, hogy van egy rendkívüli jelentőségű forrása, de annak adataival végül is nem tud mit kezdeni.

Nem állítjuk, hogy jelenlegi próbálkozásunkkal egycsapásra választ tudunk adni a kimutatás megbízhatóságának megannyi kérdésére. Mégis, úgy érezzük, hogy ma, amikor a történetírás bizonyítási eljárásaiban egyre nagyobb súlyt kap a számszerűség, ezt a forrást is illik az eddigieknél sokkal komolyabb vizsgálat tárgyává tenni. Ha közvetlen bizonyítékunk nincs is, legalább meg kell próbálkoznunk egyes adatainak valószínűsítésével, vagy esetleg végleges cáfolatával. Fel kell használnunk az összehasonlítás mégoly bizonytalan lehetőségét, hogy hazai történetünkben s az európai múltban az innen meríthető tanulságokat a helyükre tehessük.

Az összehasonlítás legbiztosabb alapját a különböző időpontból származó királyi jövedelmet szembeállítására jelenthetné. Sajnos, az időben legközelebbi olyan adatok, amelyek az uralkodói jövedelmek nagyságára utalnak, évszázadokkal később keletkeztek: az 1453/54-i, már említett, ún. Eizinger-féle beszámoló, továbbá a Mátyás jövedelmeire vonatkozó tudósítások. (Ez utóbbiak azonban csak részben korabeliek, mint egy név szerint ismeretlen pápai nuncius beszámolója az 1460-as évek elejéről, továbbá Mátyás orvos-diplomata követének, Francesco Fontanának a jelentése 1476-ból. A többi már csak a 16. század elején készített visszatekintés, mint a két velencei követ, A. Suriano és A. Bon jelentései 1516-ból, ill. 1519-ből.) Az Eizinger féle összesítés a magyar királyság békeidőben, az anarchiát leküzdvé várható jövedelmeit állította szemben az V. László korabeli valósággal; a 16. század eleji tudósítások pedig Mátyás gazdagságát saját koruk elapadt állami bevételeivel. Az ilyen összehasonlításokban nyilvánvalóan mindig föl kell tételeznünk a túlzásokat.

Történetírásunknak mégis sikerült reálisnak tűnő következtetéseket levonni az adott forrásokból. Az Eizinger-jelentés Engel Pál és Bak János számára Zsigmond király jövedelmeinek kikövetkeztetéséhez szolgáltatott alapot,⁸ míg Fontana jelentése és a 16. századi tudósítások — más forrásokkal együtt — Fügedi Erik és Kubinyi András számára tették lehetővé, hogy hihető képet alkossanak Mátyás gyakran túlbecsült jövedelmeiről.⁹ Felhasználhatjuk azt a becslést is, amelyet közvetett — népességszámbeli és kamarai — adatok alapján Hóman Bálint készített Károly Róbert jövedelmeinek csoportjáról.¹⁰ A jövedelmüket növelő, biztos kézzel kormányzó uralkodók mellett vannak adataink néhány szerény jövedelmű királyunk bevételeire: az Eizinger jelentésből, mint említettük, V. László; Suriano és Bon tudósításából II. Ulászló és II. Lajos korára ismerünk adatokat, ezek azonban — ha lehet — még bizonytalanabbak mint az előbbiek, így velük a későbbiekben csak alkalomadtán fogunk foglalkozni.

Végül ugyancsak el kell tekintetünk az 1520-as évek derekáról való két párhuzamos költségvetés-tervezettől (Thurzó Elek és Várday Pál készítette őket, legutóbb Hermann Zsuzsa foglalkozott velük), mert az akkori pénzügyi helyzet miatt azok adatai nem értékelhetők.^{10/a}

II.

A III. Béla jövedelmeit összegző kimutatás, mint már szóltunk róla, nemcsak az uralkodó, hanem a magyarországi főpapok (érsekek és püspökök) jövedelmeit is magába foglalja. Mivel ezek felsorolása sorrendben megelőzi a királyi bevételeket, illő velük kezdeni vizsgálatunkat, főképpen annak reményében, hogy talán olyan

kapaszkodót találunk az első lista számadataiban, amelyet a második, a királyi jövedelmekről szóló rész elemzésénél is felhasználhatunk.

A legkorábbi vélekedések egyike úgy találta, az egész adólajstrom a pápai adószedés céljaira készült, beleértve természetesen magukat a főpapi jövedelmeket is. Hóman tagadta ezt az álláspontot, ugyanakkor viszont ragaszkodott ahhoz az elképzeléséhez, hogy az összesítés nem a teljes püspöki jövedelmeket sorolja föl, hanem csak a királyi udvar által, a királyi jövedelmek után kifizetett tizedet, tehát mindössze az egyházi jövedelmek meghatározott részét tartalmazza. Bizonyítékul Kálmán király I:25. törvénycikkére hivatkozott, amely elrendelte, hogy a vám- és vásárjövedelmekből egytizedet a püspökök kapjanak meg.¹¹ Láttuk, Kristó Gyula már idézett munkájában maga is lehetségesnek tartotta, hogy a kimutatás egyik célja a pápai udvar tájékoztatása lett volna. Ezt a feltételezést a püspöki jövedelmek viszonylag alacsony összegével — magyarán, a jövedelmeket szándékosan lekicsinyítő manőverezéssel — magyarázta.¹²

Az egyházi jövedelmek nagyságára nézve az Árpád-korból éppen úgy nem rendelkezünk más adattal, mint a királyi jövedelmeket illetően. Csak a 14. század elejéről maradt ránk a püspököknek a pápa általi kinevezésükkor fizetendő „servitium”-ának jegyzéke: az új püspököknek jövedelméhez mérten (évi átlagjövedelmének kb. 40%-át kitevő értékben) kellett adóznia a Szentszéknek. A 16. század elején pedig a mindenről tájékozódó velencei követek ismertették jelentéseikben megbízóikkal a magyarországi püspökök jövedelmeit, ezt a listát, némi szükséges korrekcióval minden, a korszakkal foglalkozó kutató elfogadja hitelesnek. A háromféle forrásból a következő adatsorokat állíthatjuk össze:¹³

I. táblázat

A magyar érsekek és püspökök kimutatott jövedelme.

(A korrigált vagy kikövetkeztetett adatokat idézőjelbe tettük.)

Egyházmegyék	1185/1195 márkában	14. sz. eleje aranyforintban	1525 aranyforintban
Esztergom	6 000	12 000	„25 000”
Kalocsa	2 500	6 000	20 000
Eger	3 000	2 500	„22 000”
Vác	700	1 500	400
Pécs	1 500	10 000	10 000
Győr	1 000	2 500	13 000
Veszprém	1 700	3 000	12 000
Nyitra	300	?	„4 000”
Csanád	2 000	3 000	3 000
Bihar	1 000	6 000	26 000
Erdély	2 000	5 000	24 000
Zágráb	1 500	6 000	18 000
Zara	500	?	?
Spalato	400	?	?
Szerém	?	300	5 000
Összesen	24 100 m.	57 800 ft.	186 000 ft.

A fenti jövedelmek persze csakis úgy lesznek összehasonlíthatók, ha azonos mértékegységben fejezzük ki őket. Erre a tiszta ezüst súly kínálkozik leginkább. III. Béla korában a magyar márkával számoltak, ennek súlya 233,35 g volt, 80%-os ezüst-tartalom mellett. 1 akkori márka ezek szerint 186,68 g színezüstöt tartalmazott.¹⁴ A Károly Róbert által bevezetett aranyforint súlya 3,5585 g volt, aranytartalma 98,958%-os, azaz a tiszta arany mennyisége 3,5214 g. Az arany és ezüst váltási aránya a 14. század óta alig változott: 1:11,22-hoz.¹⁵ A fenti táblázat eszerint a következőképpen módosul:

II. táblázat

A magyar érsekek és püspökök kimutatott jövedelme, színezüst kilogrammban

Egyházmegye	1185/1195	14. sz. eleje	1525
Esztergom	1120,1	474,1	987,8
Kalocsa-Bács	466,7	237,0	790,2
Eger	560,0	98,7	869,2
Vác	130,6	59,2	158,0
Pécs	280,0	395,1	395,1
Győr	186,7	98,7	513,6
Veszprém	317,3	118,5	474,1
Nyitra	56,0	?	158,0
Csanád	373,4	118,5	118,5
Bihar	186,7	237,0	1027,3
Erdély	373,4	197,5	948,2
Zágráb	280,0	237,0	711,2
Spalato	93,3	?	?
Zara	74,7	?	?
Szerém	?	11,8	197,5
Összesen	4499,0 kg	2283,7 kg	7348,9 kg
Az utolsó 3 nélkül	4331,0 kg	-	7151,4 kg

Van-e mód arra, hogy e jövedelmi arányokat fölhasználhassuk a királyi bevételekről szóló adataink értékelésénél? Ha igen, s a végeredmény hihető lesz, mindenképpen több hitelt kell tulajdonítanunk a rájuk vonatkozó adatsornak is.

A fenti kimutatások számsorai mindenestre arról látszanak vallani, hogy a magyarországi püspökök jövedelme 1185 és a 14. század eleje között nagyjából a felére csökkent, hogy azután onnan 1525-ig háromszorosára (a 12. századihoz viszonyítva is több mint másfélszeresére) nőjön. Ez pedig ellentmondani látszik annak, hogy az ország lakossága az 1100-as évek vége és 1525 között legalább is megduplázódott, (nem egészen 2 milliőről legalább 3,5 millióra nőtt), de a 14. század elején is legalább azonos, vagy kicsivel több is volt a 12. század végihez képest:¹⁶ körülbelül 2 millióra tehető. (A közbenső törést a tatárjárás legoptimistább becslések szerint is 25%-os embervesztése, és az 1290-es évek végétől az 1320-as évekig tartó belviszályok magyarázzák.¹⁷) A főpapi jövedelmek alapvető eleme ugyanis mindvégig a dézsma volt, ami pedig számtani függvénye a népességszámnak, illetve kisebb mértékben az életszínvonal változásainak. Tehát a 14. század eleji püspöki jövedelmek-

nek legalábbis egyenlőnek kellett volna lennie az 1185(1195)-össel, a 16. század elején pedig — a technikai-gazdasági fejlődéssel is számolva — meg kellett volna haladniuk az eredeti összeg kétszeresét.

Tegyük mindehhez hozzá, hogy, mint láttuk, Hóman B. még azt is feltételezte: az 1195-ös adatsor nem valamennyi főpapi jövedelmet, hanem csak a királyi jövedelmek után szedett tizedet tartalmazza. Kristó Gyula pedig egyenesen úgy véli, e kimutatás készítői még el is tagadtak valamennyit a kérdéses jövedelmekből.

A fentiek értelmében ez esetben a III. Béla kori följegyzés tökéletesen értelmezhetetlenné válna. Csakhogy Hóman minden alaposága ellenére is tévedett. Ugyanis abból indult ki, hogy a szóban forgó listának a püspöki jövedelmeket felsoroló része azzal az állítással indul, miszerint „az esztergomi (érseknek) van a királyi udvarból a pénzből hatezer márkája...”¹⁸. Ez a mondat azonban nem az általa idézett Kálmán-féle törvénycikkekre utal, mert azok kizárólag a vám- és vásárjövedelmekről szóltak, nem általában a királyi jövedelmekről. Minden további nélkül tökéletesen érthetővé válik viszont akkor, ha a „pénzből” (de monetis) szóból kiindulva, (s figyelembe véve, hogy a mondat folytatása „egy pénzverőmestert” említ¹⁹) — az esztergomi érsekség hagyományos és közismert pisetum-jogára (a pénzverés haszna utána a királytól kapott tizedre) vonatkoztatjuk.²⁰

Az 1185-ös lista eszerint a valódi püspöki jövedelmeket kívánta összegezni, de még mindig magyarázatra szorulnak aránylag magasnak tűnő számai. E magyarázatot mindjárt azzal a kevésbé közismert ténnyel kell kezdenünk, hogy éppen a 12. században kezdődik a tized megosztása a kanonokaikat addig saját bevételeikből ellátó püspökök és a káptalanok között (az első adat éppen az esztergomi érsekségre vonatkozik 1156-ból)²¹, de a folyamat igazából csak a 13. században hoz komoly változásokat. A 12. század végi kimutatás ezek szerint a teljes, a későbbiek — főképpen a 16. századiak — viszont már csökkentett tizedbevételeket tartalmaznak. Mivel pedig a szakirodalom egyenesen úgy tudja, a dézsmának körülbelül harmada került át a káptalanokhoz — az az aránytalanság, amiről fentebb szoltunk, legalábbis értelmezhetővé válik. Azaz a püspöki jövedelmek részletező összehasonlítása nem tűnik többé eleve felesleges fáradságnak.

Ebben az összehasonlításban mellőznünk kell a 14. század elejére vonatkozó adatsort. Az Anjouk hatalomra kerülésével végződő anarchia és belháború-sorozat valószínűleg nemcsak a népesség számának újabb — ha nem is radikális — csökkenésével járt együtt, hanem mindenféle, köztük az egyházi jövedelmek beszedését is megnehezítette. Azt se feledjük, hogy az egyház lényegében elkötelezte magát az új dinasztia mellett, a kiskirályok pedig mindent megtettek a klérus jövedelmeinek megkaparintására, sőt a főpapi állások kisajátítására is.²² Egyik tényező sem növelhette a főpapok pillanatnyi jövedelmeit. Végül azt sem zárhatjuk ki, hogy a komoly anyagi megterhelést jelentő pápai „servitium” esetében püspökeink ekkor is engedtek annak a csábításnak, amit történészeink egy része, éppen a 12. századi lajstrommal kapcsolatban, feltételezett: igyekeztek a lehető legkevesebbet bevallani a kivetés alapjául szolgáló bevételeikből.

Mint már említettük, a 16. századi adatsort viszont kutatóink általában hitelesnek fogadják el, csak kisebb aránytalanságokat javasolnak korrigálni. A hitelesség mellett szól, hogy a velencei követek híradásait a szakirodalom általában igen meg-

bízhatóaknak találta, s az is, hogy az egyes püspökségek közül éppen ott mutatkozik adataikban a legerősebb bevétel-növekedés, ahol más meggondolások alapján a legnagyobb népességyaradást kell feltételeznünk 1185 és 1525 között. A bihari (váradi) püspökség jövedelmei öt és félszeresre, az erdélyi és a zágrábi püspökségé két és félszeresére, a győrié közel háromszorosára nőtt. Az országhatár, illetve a hegyvidék betelepítése (betelepítése) éppen a 13. századtól kezdve válik erőteljessé. Ugyanakkor a két, csökkenést mutató egyházmegye közül a csanádi (marosi) püspökség területe a 16. század elején már évtizedek óta szenvedte a török betöréseket, az esztergomi érsekség jövedelmeit pedig nyilvánvalóan befolyásolta a Károly Róbert-féle reform, ami után a nemesfémtermelés hasznának egy része a bányatulajdonosok kezében maradt.²³

Az 1525-ös adatsor ellenőrzéséhez kitűnő kiindulópontként kínálkozik, hogy két egyházmegye jövedelmeiről nem sokkal korábbi, igen alapos kimutatások maradtak ránk. Estei Hippolit magyarországi „vendégeskedésének” hála, ismerjük az esztergomi érsekség számadáskönyveit 1488–1490 közöttől, illetve az egri püspökség több számadását 1492–1508 közöttől.²⁴ E számadások ismételt megadják a két egyházmegye éves bevételeit: ez Esztergom esetében az érintett három évre 15 950 Ft, 22 275 Ft ill. 15 005 Ft; Egerben 1493-ban 18 587 Ft, 1595-ben pedig 17 690 Ft. (A többi évről nincs ilyen összegzés a szövegben.) Mind az öt összeg alatta marad az 1525-ös listán szereplő adatoknak, s a történészek csak meglehetősen nyakatekert bűvészmutatványokkal tudják a kétféle adatsort közös nevezőre hozni.²⁵ Pedig a szóban forgó számok nem is olyan nehezen kezelhetők.

A 16. századi számvevő tisztek az egyes évek bevételeit úgy számolták ki, hogy összeadták a tárgyévi kivetésből befolyt, és a tavalyi (igen ritkán két éves) hátralékok éppen befizetett összegeit. Ez a fő oka pl. az esztergomi jövedelmek látványos (50%-os!) ingadozásának három egymást követő évben. Ha viszont összeszámoljuk az egy évi kivetésben, de két év folyamán beszedett összegeket, sokkal stabilabb eredményt kaphatunk. Az esztergomi érsekség „decimae maiores” néven szedett dézsmái a kimutatások szerint 1488-ban 5914,6; 1489-ben 9647,8; 1490-ben pedig 5788,1 Ft-ot hoztak. Az 1488-as évi kivetésből viszont a tárgyévben beszédtek 4083,2 Ft-ot, 1489-ben 3666,7 Ft-ot, azaz összesen 7749,9 Ft-ot. Az 1489-es kivetésből ugyanez címen beszédtek a tárgyévben 5481 Ft-ot, 1490-ben pedig 2446 Ft-ot, a kettő összege tehát 7947 Ft.²⁶ Azaz a „nagyobb dézsma” normális évi összege kb. 7800 Ft lehetett, 19,2%-kal kevesebb, mint a legmagasabb általunk ismert összeg, az 1489-ben e címen nyilvántartott 9647,8 Ft. Ha az érsekség 1489-es jövedelmeiben szereplő kiugróan magas, 15 245 Ft-os összes dézsmabevételt e 19,2%-kal csökkentjük, nyilván igen közel jutunk azok valóságos összegéhez: 12 318 Ft.

Az érsekség másik két alapvető bevételi forrása lényegesen kevesebb ingadozást mutat e három év során. A földesúri jövedelmek címen összefoglalt cenzus, taxa, vám- és korcsmáltatási stb. jövedelmek összege egymást követően 4544; 4062,1 és 5102,8 Ft. A pisetum-jogból származó jövedelem pedig 2531,5; 2967,4 és 1476 Ft.²⁷ Mindezek figyelembevételével az esztergomi érsekség egy-egy évben a következő hozzávetőleges, de teljességgel reális bevételekkel számolhatott:

III. táblázat

Az esztergomi érsekség reális jövedelmei a 15. század végén

Földesúri bevételek	4 500 Ft
Tizedbevételek	12 500 Ft
Pisetum-jog	2 500 Ft
Összesen	19 500 Ft

Ugyanilyen, bár némileg eltérő technikájú korrekciókat kell elvégezni az egri számadásokon is. Mivel e kimutatások mindmáig nyers állapotban vannak, az egyes évek adatainál minden esetben a kivetési összegeket vettük számításba, elsősorban azért, mert az adatok tanulsága szerint a tisztviselők igen következetesen, és gyakorlatilag maradék nélkül behajtották az esetleges elmaradásokat, általában már a következő esztendőben. Értelemszerűen kihagytuk viszont a hátralékok összegeit, mivel azok matematikailag megduplázták volna a kérdéses bevételeket.²⁸ E korrekciókkal az egri püspökség várható bevételei a három, legegyszerűbben áttekinthető évben a következőképpen alakultak:

IV. táblázat

Az egri püspökség kimutatott jövedelmei a 15–16. század fordulóján

Bevételek	1493	1495	1503
	(Foriniban)		
Bortized	3 959,5	4 749	3 728
Egyéb tüz., egyh. jöv.	11 652,5	10 022	11 292
Földesúri bevételek	2 939,8	3 881	1 749
Összesen	18 551,8	18 652	16 769

Ha figyelembe vesszük, hogy az 1503-as adatok elsősorban a földesúri bevételek (egyébként nehezen magyarázható) visszaeséséből, tehát feltehetőleg szervezési vagy társadalmi okokból származtak, akkor nyugodtan állíthatjuk, hogy az egri érsekség reálisan számítható becsült jövedelme a következő lehetett a 15–16. század fordulóján:

V. táblázat

Az egri püspökség reális jövedelmei a 15–16. század fordulóján

Tized (és egyházi) bevételek	15 000 Ft
Földesúri bevételek	3 500 Ft
Összesen	18 500 Ft

Az 1525-ös számadatokból azonban 25 000, ill. 22 000 Ft) még mindig távol vagyunk. A továbblépéshez pedig annak megállapítása is szükséges, hogy e jövedelmeket mennyivel kell megemelni ahhoz, hogy a 12. század végi állapot, a teljes tized püspöki beszédese összevethető legyen e 15. század végi adatokkal. Bár részletes kimutatásaink nincsenek, és adataink között több átfedés is van, az arányokat nagyjából meg lehet becsülni, és pedig a dica-jegyzékek fölhasználásával. Az esztergomi egyházmegye 10 vármegyéjében szedte be az érsek a dézsmát (Pozsony, Nyitra, Komárom fele, Nógrád, Torna, Gömör, Zólyom, Árva, Liptó és Turóc).²⁹ E megyék az

1495-ös adólajstromok alapján összesen 25 548 portával rendelkeztek. A felsorolásból kimaradt, nyilvánvalóan káptalani kézben lévő négy megyében (Bars, Hont, Esztergom és Szepes) 9191 portát írtak össze.³⁰ E kilencezeregynéhány porta a huszonezernéhányszáznak 36%-a (a teljes egyházmegyének — 34 739 porta — pedig csak 26,4%-a, azaz jóval elmarad a szakirodalom által javasolt 2/3–1/3 aránytól). Ha az érseki tizedjövedelmeket — kb. 12 500 Ft — azért, hogy a teljes egyházmegye adatát elérjük, megtoldjuk e 36%-kal, pontosan 17 000 forint értékre jutunk, amihez hozzáadva a földesúri és a pisetum-bevételek kb. 7000 Ft-os összegét, 24 000 forintot kapunk. Ez pedig nemcsak megfelelő kiindulási pontnak számítható, hanem szinte pontosan egyezik az 1525-ös híradás (egészen más alapon korrigált) 25 000 Ft-os értékével.³¹

Az egri egyházmegyében a püspök által dézsmáltatott megyék száma 8 (Abaúj, Bereg, Borsod, Heves, Sáros, Szabolcs, Zemplén és Zaránd), a portaszám ezekben 34 717. A nem a püspöknek dézsmáló megyék (Külső-Szolnok, Ung, Ugocsa és Máramaros)³² portaszáma 7711. A káptalani megyék tehát a püspöki megyék portaszámának 22,22%-át teszik ki (s az egész egyházmegyén belül — 42 428 porta — csak 18,18%-ot. Egyébként a portaszámok aránya minden további magyarázatot fölöslegessé tesz arról, miért oly magas az egri püspök jövedelme).³³ Az egri dézsmákat (15 000 Ft) megemelve ezzel a 22,22%-kal = 18 330 Ft összeget kapunk, ami összeadva az egri püspök földesúri jövedelmeivel (3500 Ft), 21 830 Ft-os végeredményt ad, majdnem hajszállra ugyanannyit, mint amennyit 1525-re a velencei követek jelentései alapján a kutatók megállapítottak (22 000 Ft).

E hosszadalmasnak tűnő kitérő eredményeképpen, úgy véljük, azt nyugodtan ki lehet mondani: a nevezetes 1525-ös jelentés adatai megfeleltek a valóságnak, azzal a kiegészítéssel, hogy a velencei követek valószínűleg egybemosták a püspökségek és a káptalanok bevételeit. Mivel viszont nekünk itt az egyik problémánk éppen a püspökségek 12. századi teljes dézsmaszedési gyakorlata volt, a fenti adatsort tehát minden további nélkül használhatjuk az összehasonlításban. A táblázat adatai közül azonban ki kell hagynunk Spalato, Zara és Szerém jövedelmeit, mert mindegyik csak az egyik táblázatban szerepel. Az így korrigált eredmény — maradvá az egyszerűbb számítást lehetővé tevő változatnál — a következő:

VI. táblázat

A magyar egyház valószínű bevételei

1185-ben	4331 kg ezüst érték
1525-ben	7151 kg ezüst érték

A 12. századi jövedelmekből — a kutatás mai állása szerint — 3/4 rész esett az egyházi bevételekre (tizedek, cathedraticum stb.), és 1/4 rész az egyházi birtokok hozamára.³⁴ Ezüstértékben kifejezve ez 3248, 2 kg, illetve 1082,7 kg.

A 16. század elején a két ismert egyházmegyében összesen 35 500 Ft származott e két jövedelemfajtaból (a pisetumot most nem vehettük számításba, mert azt egyedül Esztergom kapta), s ebből mindössze 8000 Ft volt a püspöki birtokok bevétele, azaz pontosan 22,5%. Ezt az arányt kivetítve az ország egészére,³⁵ a fenti, 1525-i ezüstértékből 5542 kg jut az egyházi és 1609 kg a világi jövedelmekre.

Főntebb abból indultunk ki, hogy az ország 1185 óta valószínűleg megduplázódott népességének 1525-ben legalább kétszeresre nőtt egyházi jövedelmeknek kell megfelelnie. Ennek értelmében az 5542 kg-ot el kell osztanunk kettővel = 2771 kg ezüstérték. Ennél pontosan 477 kg ezüstértékkel több az a 3248,2 kg, amit a III. Béla kori adatokból mint az egyház nem világi forrásból származó jövedelmét kikövetkeztettünk. A 477 kg plusz pedig a 2771 kg-nak majdnem pontosan 17,5%-a (akkori számítás szerint kb. 1/6-a). Természetesen számításba kell vennünk a fent már említett életszínvonal-emelkedést (technikai és társadalmi fejlődést) is, ami e százalékarány nyilvánvaló növelését követeli meg. Mivel pedig akkor még nem százalékban, hanem törtszámokban végezték a matematikai műveleteket, kiindulópontnak elfogadhatjuk, hogy az 1185/1195-ös kimutatás — részben a kor megszokott nagyvonalúságából, részben nyilván politikai célzattal — körülbelül 1/4-ed résszel, maximum 1/3-dal nagyobb összeget adott meg a magyar főpapok jövedelmeként, mint az a valószínűségben volt.

A mi szempontunkból ez értelemszerűen azt jelenti, hogy 20–25%-kal kell csökkentenünk a főpapi jövedelmeknek a jegyzékben megadott mennyiségét: a 4331 kg ezüstérték valódi nagyságának kb. 3248–3464 kg tiszta ezüstsúly körül kellett lennie.

Ez pedig nem nagyságrendi különbség. A meglehetősen egyszerű összeadási művelet eredménye csak alig emeli meg az eredeti összeget. A fenti kulccsal — egynegyedes, talán egyharmados túlszámolás — esetleg érdemes lesz a királyi jövedelmek értékelésénél is számolni.

III.

A III. Béla korabeli kimutatás második része már valóban a királyi jövedelmekről szól. Felsorolása a pénzverés–pénzváltás bevételeivel kezdődik, majd a sómonopólium hasznával, az út-, rév- és vásárvámok jövedelmével, az erdélyi idegenektől (hospesek) szedett bevétellel folytatódik. Megtudjuk, hogy a magyar király a 72 vármegye ispánjától „egyharmadrész” évi adóhoz, Szlavónia hercegétől, valamint az ispánok ajándékából újabb bevételekhez jut. A szöveg utal arra, hogy a királyné és a királyfiak jelentős „ajándékot” kapnak ezüstben, selyemszövetben és lovakban. „Mindezen felül — fejeződik be a kimutatás — a föld népe teljesen ellátja a király háztartását.”³⁶

A felsorolt bevételek összege 166 000 márka. Hóman B. úgy vélte, hogy az összesítés nem tartalmazza az utolsó mondatokban említett természetbeni juttatásokat. Itt valóban nem áll összeg. E hibát korrigálandó, Hóman a főpapok tizedjövedelmeinek kimutatását úgy értelmezte, hogy azok kizárólag a királyi jövedelmek után beszedett dézsmát tartalmazzák, s ezért a végösszeget ki kell egészíteni azzal a 75 000 márkával, amivel az említett 166 000 márkát meg kell toldani, hogy a listán feltüntetett egyházi tizedjövedelmek (24 100 márka) tízszeresét, 241 000 márkát megkapjuk.³⁷ Az előbbieken azonban láthattuk, hogy az egyházi jövedelmek adatát Hóman félreértette, szó sincs arról, hogy az egyház itt csak az udvartól kapott tizedekkel szerepelne. Nincs tehát szükség a 166 000 márka kiegészítésére, a kimutatás utolsó mondatai inkább csak nyomatékosítják az előző kijelentéseket. Az írás, akár

a király, akár fia házasságát készítette elő, a királyi család tagjainak gondos, sőt fényűző ellátását volt hivatott igazolni. A természetbeni jövedelmek tehát — logikus értelmezés szerint — a vármegyék ispánjaitól származó „harmadrész”, az általuk kapott „ajándék” valamint a Szlavóniából származó bevétel összesítése, megerősítő ismétlése gyanánt kerültek a szövegbe.

Hóman másik korrekcióját, amely szerint az ispánok nem bevételeik 1/3, hanem 2/3 részét juttatták a királynak, el kell fogadnunk, hiszen ezt más források alapján egyértelműen így tudjuk.³⁸ Legföljebb azon érdemes elgondolkodni, nem következett-e be ezen a téren III. Béla korában valamely általunk nem ismert változás?

Amikor tehát a következőkben III. Béla király jövedelmeiről szólunk, ezt a 166 000 márkát tekintjük a király által megadott teljes jövedelemnek.

Először azt kellene megállapítanunk, hogy mit ér ez a 166 000 márka. A püspökök jövedelméhez hasonlóan ezt is ki tudjuk fejezni színezüst tartalmával. E művelet elvégzésekor egyben a lista alkotóelemeinek sorrendjét is megváltoztatjuk, és pedig a történelmi kategorizálás megkönnyítése végett. Az első helyre a király ún. rendes (az angol szakirodalomban: *ordinary*) és rendszeres (*regular*) jövedelmeit tesszük, amelyek alapvetően a királyi birtokokról származtak. Esetünkben ilyen az ispánok közvetítésével beszedett terményjáradék és ajándék, amelynek túlnyomó része a királyi várbirtokokról származott. De ugyanilyenek Szlavónia jövedelme és a hospesek által fizetett adók is. A rendes, de esetenkénti (*occasional*) bevételek a király uralkodói felségjogán bányászat és a pénzverés, valamint a sómonopólium haszna, s az út-, rév- és vásárvámok jövedelme. (Ide lennének sorolhatók a bíraskodás illetékei és bizonyos általános adók is, ez utóbbi kategóriák azonban Magyarországon a 12. században még nem fordulnak elő. A történetírói kategorizálás pedig a rendi gyűlések által megszavazott, s így voltaképpen a királyi szándéktól nem függő, csak feltételesen elérhető adókat az állam rendkívüli, *extraordinary* jövedelmei közé sorolja.)

III. Béla király jövedelmeit ezek alapján a következőképpen csoportosíthatjuk:

VII. táblázat

III. Béla állítólagos jövedelmei

Jövedelmek	Márka	Színezüst/kg
A. Rendszeres jöv.		
1. Kir. birtokok	45 000	8 400,766
Idegenek	15 000	2 800,255
B. Esetenkénti jöv.		
1. Pénzverés és váltás	60 000	11 201,022
2. Sómonopólium	16 000	2 986,940
3. Vámok	30 000	5 600,511
Összesen	166 000	30 989,494

Hóman Bálint már említett feltételezése szerint a rendszeres–rendes királyi jövedelmekhez („A”), mint láttuk, további 75 000 márka járulna. A jövedelmek összességének összetétele ebben a koncepcióban a kornak szinte megfelelő szerkezetet mutatott volna: a királyi gazdaságokból, Szlavóniából és Erdélyből származott

volna a 241 000 márkára emelt bevételek 56,1%-a, az esetenkénti jövedelmekből (regálékából, „B”) pedig a maradék 43,9%.

Ha viszont az egyházi jövedelmek félreértéséből származó hibát kijavítjuk, az „A” kategóriájú bevételek közül csak a jövedelem 36,1%-a kerül ki, míg a regálék jövedelemaránya 63,9%-ra emelkedik. Ez a szerkezet jelentette a bevezetőben említett éles kritikák kiindulópontját. A bírálók ugyanis valószínűtlennek tartották, hogy a 12. században a viszonylag elmaradott Magyarországon ilyen magas legyen a regálék bevételeinek aránya.

Azt tehát kétségtelennek vehetjük, hogy III. Béla tekintélyes jövedelmekkel rendelkezett, de ezek valódi nagysága és belső aránya egyaránt több mint kétséges. A kimutatás adatainak ellenőrzésére azonban semmiféle egykori közvetlen forrásunk sincsen. Megint csak az utókorhoz kell fordulnunk, akár a püspöki jövedelmek esetében. Az összehasonlításra alkalmasnak tűnő adatokról ugyan még meg kellett állapítanunk, hogy sajnos időben meglehetősen távol állnak a 12. századtól. Sajnálatos az is, hogy e későbbi jövedelemkimutatások megbízhatósága annál nagyobb, minél jobban eltávolodunk III. Béla korától. Az összevetés mégsem lehet eleve tanulság nélküli, hiszen mint láttuk, a főpapi jövedelmeknél használható becslés kialakítását tették lehetővé.

III. Béla jövedelmeinek megismétlése mellett felidézzük tehát azokat az inkább szórványos adatokat, amelyeket Hóman Bálint Károly Róbert király jövedelmeiként kikövetkeztetett,³⁹ valamint azt a két jövedelemsort, amit Engel Pál Zsigmond korára, illetve Fügedi Erik és Kubinyi András Mátyás uralkodására összeállított. A két utóbbi uralkodó adatainál Bak János megjegyzéseit is igyekeztünk figyelembe venni. Mellőzzük ezzel szemben azokat az adatokat, amelyek V. László, II. Ulászló és II. Lajos jövedelmeire vonatkoznak, mivel ezek — a királyi hatalom hanyatlása következtében — erősen redukáltak, s így nem alkalmasak az ország adózó képességének megállapítására.⁴⁰

De még az állva hagyott adatsorokból sem lehet közvetlenül fölhasználni a Mátyás király jövedelmeiről szóló, egyébként általában legvalóságosabbnak elfogadott becsléseket. Fügedi Erik és Kubinyi András körülbelül ugyanazon adatbázis alapján nagyjából azonos eredményre jutott, de a részletekben súlyos ellentmondások feszülnek állításaik között. Ezért szükségesnek látszik azok összehasonlítása és az ellentmondások feloldása. Ez eljárás eredményét a következő táblázat tartalmazza, a magyarázatot az után közöljük. A „nemesfémek” címszó alatt az arany- és ezüstmonopólium alapján dolgozó pénzverő kamarák jövedelmeit tüntettük föl.

VIII. táblázat

Mátyás király jövedelmei

Bevételek	Fügedi E. szerint	Kubinyi A. szerint	Helyesbített
dica, hadiadó	300 000	385 000	385 000
városok adója	20 000	22 000	22 000
szászok adója	22 000	25 000	25 000
zsidók adója	4 000	4 000	4 000
harmincadbevételek	50 000	50 000	50 000
„nemesfémek” ³⁹	60 000	60 000	60 000

Bevételek	Fügedi E. szerint	Kubinyi A. szerint	Helyesbített
sómonopóliumok	80 000	80 000	80 000
rézbányák	26 000	–	–
koronabirtokok	50 000	–	50 000
ötvened	–	2 000	2 000
különleges bev.	100 000	–	25 000
Összesen	712 000	628 000	703 000

Azoknál a tételeknél, ahol mindkét becslés azonos adatokat tartalmaz, nyilván nem kell különösebb magyarázat. Az eltérő összegeknél az elfogadott változatok indokai:

Az egyenes adó összegét Fügedi E. a kivetési kulcsok alapján becsli, és — mivel csak egyetlen évet (1475-öt) vesz figyelembe — egyszeri adókivetéssel számol. Kubinyi A. viszont valamennyi ismert adókivetést számba véve az adóalapul szolgáló telekszámot megszorozta az egy évre kiszámítható átlagos adómennyiséggel. Mivel mi is az átlagos jövedelemre vagyunk kíváncsiak, ez utóbbi módszert fogadtuk el.

A városok és az erdélyi szászok adóit Kubinyi A. a Fügedi E. által használnál jóval több részletadattal becsüli meg, így itt is az ő eljárását fogadtuk el.

A nemesfém-monopólium (a pénzverő kamarák) hasznánál Kubinyi A. beleszámítja a 60 000 Ft évi hozamba a rézbányászat jövedelmeit is, mondván, a legalaposabb feldolgozás, Paulinyi Oszkárnak a magyar aranybányászatról írt klasszikus tanulmánya is csak 38 000 Ft jövedelmet tudott kimutatni a három legfontosabb kamaránál: Körmöcnnél, Nagybányánál és Szebennél. Kubinyi azonban nem veszi észre, hogy Paulinyi megadja a budai kamara jövedelmét is, 6000 Ft-ban, s csak a rész-adatok hiánya miatt nem foglalkozik vele a továbbiakban. Ha figyelembe vesszük, hogy ezen kívül még Szomolnokon, Lippán és Zágrábban is működött kamara, s főleg, hogy a Paulinyi által közölt adatsorok a három ismert kamaránál a Mátyás-kori és a korai Jagelló-kori állapotot között kb. 20% eltérést mutatnak, és pedig ez utóbbi korszak kárára, a 60 000 Ft-ot el kell fogadnunk magának az arany- és ezüstbányászat, ill. a pénzverés jövedelmeinek.⁴¹

A rézbevételeket Fügedi E. Suriano velencei követ azon becsléséből veszi, mely szerint a zsidók adójából és a rézből együttesen 30 000 Ft jövedelme van Mátyásnak. Fügedi levonta a zsidó adók máshonnan ismert 4000 Ft-ját, s így jutott a 26 000 Ft-os végeredményhez. Kubinyi A. viszont, arra hivatkozva, hogy a besztercebányai rézlelőhelyek csak 1472-ben kerültek a király kezébe, aki nem sokkal később átengedte őket természetes fiának, Corvin János hercegnek, a besztercei rezet kihagyja a számításból, a libetbányai — igazoltan királyi tulajdonban lévő — aknák jövedelmét pedig, mint láttuk, a nemesfém bevételeknél vette figyelembe. Véleményünk szerint a királyi birtok szétoztása a király közvetlen családtagjai között nem változtat az uralkodói haszon jellegén (apja életében a kiskorú Corvin János nyilván nem saját politikai céljaira használta birtokai és bányái bevételeit). Így a besztercebányai rézüzlet hasznát igenis tekintetbe kell vennünk. Ennek összegéről azonban csak igen halovány fogalmaink vannak, maga Corvin János az 1490-es évek elején mindössze 1400 Ft-ért adta bérbe őket, a következő tulajdonos, Ernuszt Zsigmond pedig rögtön utána 3000 Ft-ért.⁴² De a Fugger–Thurzó vállalkozás, amelyik végül 1495-től 1525-ig

bérelhette e bányákat, évi átlagban 28 000 Ft tiszta jövedelmet tudott felmutatni, abból is az első tíz évben 19 900 Ft volt az évi átlag. Ugyanezen első tíz évben, tehát 1504-ig évi átlagban 9500 mai tonna (21 000 akkori mázsa) rezet és 2066 kg színezüstöt mutat ki a Fuggerek számadása, amit egyébként nem ok nélkül gyanúsítottak a bevételek egy részének eltitkolásával.⁴³ Azt persze figyelembe kell vennünk, hogy az ezüst kinyerését a rézércből Magyarországon nem tudták elvégezni, erre előbb, még Mátyás életében Thurzó János építtetett „csurgató kohót” Lengyelországban, majd a Fuggerek maguk Thüringiában, de a rézérc ezüsttartalma nem volt titok, s eladásakor az árban azt is számon tartották.⁴⁴ A beszercebányai és a libetbányai réz tehát mindenképpen több ezer forintos tételt kellett jelentsen, de mivel a fenti adatok nyilvánvalóan igen nehezen hozhatók közös nevezőre, úgy döntöttünk, hogy nem önálló tételként, hanem Mátyás uradalmi bevétele között vesszük őket számba.

Ami az uradalmi jövedelmeket illeti, Kubinyi, ismét arra való hivatkozással, hogy azok részben a király anyja, Szilágyi Erzsébet, részben Corvin János birtokába kerültek, részben pedig a budai udvarbíró felügyelete alá tartoztak, az itáliai követek 50 000 Ft-ról szóló híradását figyelmen kívül hagyja. Mint már mondtuk, a király közvetlen családtagjainak kiosztott jószágokat mi az uralkodói birtok szerves részeként tartjuk számon. A budai provizor esetében pedig, ahol még az 1520-as években is legalább 10 000 Ft-os évi tiszta nyereségről van híradásunk,⁴⁵ érthetetlennek tartjuk a jövedelmek azon a címen való negligálását, hogy hogyan történik e jövedelmek felhasználása — a királyi udvartartás és kormányzat körein belül. Ezért itt Fügedi E.-nek kellett igazat adnunk, azzal a megszorítással, hogy e birtok-jövedelmek közé soroltuk, mint láttuk, a rézbányák hasznát is. Eljárásunkat külön is indokolja, hogy, mint a provizorátus jövedelmeiről, itt kell szót ejtenünk olyan bevételi forrásokról is, mint az egyáltalában nem domaniális jellegű budai vizafogás, vagy a jász-kun kerületek adója.

Végül Mátyás egy sor rendkívüli jövedelemre tett szert olyan források révén, mint a nádori törvényszék megváltása, a „hadakozó pénz” néven olykor szedett adófajta, a székelyek alkalmankénti „ökörsütése”, vagy a saját szakállára folytatott kereskedelem. Fügedi E. e jövedelmeket, beleszámítva a meghódított tartományok egyébként nem túl jelentős közvetlen pénzjövedelmeit is, 100 000 Ft-ra becsülte. Mi viszont csak a magyar állami bevételekkel számolhatunk, ezért egy olyan közbenső összeget vettünk alapul, ami messze elmarad a 100 000 Ft-tól, de ahhoz már elegendő, hogy e változó jellegű, de nyilván valamilyen formában mindig élő pénzforrásokat belevonja a számításba.

Míndezenek előrebocsátása után nézzük a IX. táblázatot, amely a középkori magyar uralkodói jövedelmeket egyrészt a forrásokban használt mértékegységekben, másrészt (a számítások megkönnyítésére, a már megszokott módon) tiszta ezüst súlyban adja meg. (Károly Róbert korára budai márkával kell számolnunk, amely 245,537 g 87%-os ezüstöt tartalmazott, s így 214,32 g színezüstöt jelentett. A táblázatot ld. a köv. oldalon.)

IX. táblázat

Jövedelmek	12. sz. vége /III. Béla/		1320-as évek /Károly Róbert/		1420-as évek /Zsigmond/		1480-as évek /Mátyás/	
	márka	színezüst kg.	márka	színezüst kg.	forint	színezüst kg.	forint	színezüst kg.
A, Rendes jövedelmek								
1, Koronabirtok	45 000	8 401	?	?	?	?	50 000	1 976
2, Városok	–	–	?	?	30 000	1 185	22 000	869
3, Idegenek	15 000	2 800	?	?	12 000	474	25 000	988
4, Zsidók	–	–	?	?	–	–	4 000	158
B, Esetleges jövedelmek								
1, Bányászat, pénzverés	60 000	11 201	23 000	4 929	80 000	3 161	60 000	2 370
2, Sómonopólium	16 000	2 987	?	?	100 000	3 951	80 000	3 160
3, Vámok /rév, vásár/	30 000	5 601	?	?	20 000	790	50 000	1 976
4, Bíraskodás	–	–	2 000	429	?	?	?	?
5, Általános adók	–	–	11 000	2 357	80 000	3 477	385 000	15 211
6, Különfélék	–	–	–	–	–	–	27 000	1 067
Összesen	166 000	30 990	36 000	7 716	330 000	13 038	703 000	27 775

A kapott eredmények, különösen az ezüstsúlyra átszámított összjövedelmek első pillantásra is alapos meglepetéssel szolgálnak. Azt tudjuk, hogy a Károly Róbert korára vonatkozó adatok rendkívül hiányosak. Nemcsak a domaniális jövedelmek hiányoznak belőlük teljességgel (a megfogyatkozó királyi birtokok mellett az idegenek, a városok juttatásai is), hanem a regálé-jövedelmek egy része is, mint a vámok, a sómonopólium haszna. Ezért Károly Róbert jövedelmeit nyugodtan tehetjük akár a feltüntetett összeg duplájára, igaz, eljárásunkat ez sem segíti, hiszen a hiányzó adatokkal nem tudunk számolni. Zsigmond jövedelmeinek fölbecslése az 1420-as évekből nagyjából ezt a kétszeres összeget mutatja, amely azonban még így is kevesebb mint fele a III. Bélának tulajdonított jövedelmeknek. A legnagyobb meglepetést Mátyás jövedelmei szolgáltatják, az az eredmény, miszerint az „igazságos” király bevételei csak az 1480-as években tudták meghaladni III. Béla 300 évvel korábbi jövedelmeit. Megjegyzendő, hogy sem Fügedi E., sem Kubinyi A., sem Bak J. nem tartják kizártnak, hogy Mátyás jövedelme, uralkodásának utolsó évtizedében (különösen Alsó-Ausztria és Bécs elfoglalása után) elérte a 800 000, egyes években a 900 000 forintot (ezek értéke 31 608, ill. 35 559 kg színezüst). Ez az eredmény méltán ébreszthet bennünk is kételyeket a III. Béla korabeli kimutatás megbízhatósága iránt. Az ott feltüntetett adatokat — a püspöki jövedelmekhez hasonlóan — valószínűleg csökkenteni kell. Csak az a kérdés, vajon milyen arányban?

A részletes vizsgálódás — lentebb kivilágló okokból — kezdjük ezúttal a „B” kategóriába, a regálé-jövedelmek közé sorolt bevételekkel.

A pénzbevéltásra utaló számadat értékelésénél elsősorban is azt kell tisztázni, mit jelent, mire vonatkozik ez a 60 000 márkás (11 201 kg-os) ezüst-tömeg, amit a lista említ. Ha szó szerint vesszük az állítását, akkor kizárólag arra a haszonra, amit a kötelező pénzbevéltás során szerzett a magyar királyok kincstára — egészen addig, míg Károly Róbert föl nem számolta az évente ismétlődő kényszerű pénzcseré gyakorlatát. Tehát: lehetett-e ekkora jövedelmet szerezni a „kamara hasznán”?

A rendszer évente megszabott mennyiségű „tavalyi” pénz átváltását tette kötelezővé, éspedig mind a régi pénzt $\frac{2}{3}$ rész új pénz ellenében váltotta be, mind a veretlen ezüst esetében is $\frac{2}{3}$ -os beváltási aránnyal dolgozott.⁴⁶ (Azt már ekkor is többször kipróbált módszert, hogy a hasznot az „új” pénzek ezüsttartalmának csökkentésével is növeljék, éppen III. Béla király szüntette meg, úgy ezúttal erre nem kell figyelemmel lennünk.)⁴⁷

Az ilyen kényszerű pénzváltás hozama a legnehezebben kiszámítható valamik közé tartozik. Ugyanis nemcsak az átváltási aránytól függ, hanem a forgalomban lévő nemesfém (ezüst) mennyiségétől is, ez a mennyiség pedig közvetlenül függ attól, milyen arányban állott egymással az évente piacra dobott új nemesfém mennyiség, és a deficitese külkereskedelem (vagy a politikai akarat) által külföldre került „veszteség”.

Az egyszerűség kedvéért számoljunk egy olyan modellel, amelyben az új nemesfém-tömeg és a deficit kiegyenlíti egymást, azaz a királyi kincstárból költség címén és pénz (vagy veretlen ezüst) formájában kikerülő „új” ezüst értéke „kimegy” az országból, míg az ugyancsak kormányzati vagy luxusköltségként új pénzzé vert „rég” ezüst viszont a belső forgalomban marad. A normális pénzforgalom pedig azt a feltételt is támasztja, hogy a piacon kint lévő pénzmennyiség ezüsttartalmának nagyjából azonosnak kell lennie a kamarákban kibocsátásra váró új pénzek ezüst-

tartalmával, különben évente váltakozva lesz az egyik nagyobb a másiknál, ami vagy végleg szétveri a belső piacot, vagy kiegyenlítődik — nekünk pedig e normális viszonyokkal kell számolnunk.

Ilyen alapon számolva, ha a kényszerbeváltás egy esztendei nemesfém-termelés felét érinti, az 25–25%-os arányban van „kint” és „bent”, amiből következik, hogy — a leggyakoribb 50%-os beváltási haszonnal számolva — a „kamara haszna” 25/3-rész, azaz egy évi nemesfémtermelés kb. 8,33%-a lesz. Következésképpen egy teljes évi ezüstmennyiség beváltása esetén a haszon az egy évi termés 16,66%-a; két évi mennyiség esetén pedig 33,32%-a.

Talán nem kell külön bizonyítani, hogy e rendszer milyen kényes, hogy bármi-féle eltolódás milyen következményekkel jár: az új bányatermékek gyarapodása a bevételt növeli, méghozzá fölfelé erősödő spirálban, (mert a forgalomban lévő nemesfém-mennyiség állandóan gyarapodni fog), a deficit növekedése viszont néhány év alatt szinte kiszívhatja a pénzt a piacról, s így a beváltás haszna minimálisra csökken.⁴⁸

Ha a listán szereplő mennyiséget vesszük alapul, a 11 201 kg-nyi tiszta ezüstöt, akkor a legmagasabb haszon-százalék esetén is, amit föl mertünk tétélezni — a két évi ezüst forgalmából adódó 33,32%-nál — az évi nemesfém-termelést ennek háromszorosára, azaz több mint 35 000 kilogramm ezüst-súlyra kellene becsülnünk, ez pedig, mint rövidesen látni fogjuk, abszurdum. Ha a kulcsot tovább növeljük, bár kisebb évi termelést, de elképesztő tömegű pénz forgalmazását kellene föltételeznünk: 50% esetén a mi esetünkben kétszer 11 201 kg-nyi termést (22 400 kg) és úgy 36 000 kg belső forgalomban lévő ezüstpénzt. (Ha pedig ennél alacsonyabb kulcsot veszünk, még ennél is nagyobb számot kapunk: a 8,33% esetében a termelésnek a megadott érték 12-szeresét kell vennünk, ez pedig a mi esetünkben pl. több mint 130 000 kg-ot tenne ki.

Azt tehát egyértelműen ki kell jelentenünk, a szóban forgó összeg vagy abszolút értelmetlen számokat közöl, vagy nem (nemcsak) a kötelező pénzbeváltás adatait tartalmazza.

Másik megoldási lehetőségként elképzelhető, hogy — mivel a bányászat, a pénzverés és kényszerbeváltás haszna mind a nemesfémforgalom tartozéka — III. Béla tisztviselői mindhárom jövedelemképző elemet az egyetlen rubrikában tüntették föl. Most már csak az a kérdés, erről az oldalról értékelhető-e vitatott adatunk?

Bár a később híressé vált bányák többségét csak a 13–14. században kezdték művelni, Magyarországnak a 12. században is volt két nevezetes ezüstabánya-vidéke: a selmecit a 11. század óta, az erdélyi Radna vidékét éppen a 12. században kezdték művelni.⁴⁹ Megbízható forrásaink csak aranymosásról szólnak a 12. század végéig, a magyar arany kivételezett szerepe, amit Európában már ekkor is játszott, mégis valószínűvé teszi, hogy a leggazdagabb lelőhelyeken (talán éppen Körmöc környékén?) már bányák is működtek.⁵⁰ Mind az arany-, mind az ezüst-termelés hozama persze ismeretlen, s még az is nehezíti a dolgunkat, hogy pl. a radnai ezüstabányákat a tatárok oly mértékben feldúlták, hogy többé nem is játszanak szerepet a magyar nemesfémek történetében.⁵¹

Mégis, bizonyos kiindulópontjaink azért lehetnek. Hóman Bálint megkockázott egy talán nem egészen alaptalan becslést, mely szerint Magyarország aranyter-

melése a 13. században évi 1000 kg, az ezüsttermelés pedig 10 000 kg lehetett.⁵² Ha a 12. századra e mennyiségeknek csak a felét vesszük, akkor 500 kg arannyal és 5000 kg ezüsttel kell számolnunk. Ez pedig megfelelne pontosan 10 000 kg ezüstnek (az arany értéke ekkor tízszerese az ezüstének)⁵³, ami csak lényegtelen eltérés (11,2%) lenne a III. Béla féle kimutatás 11 201 kg-os adatától.

Paulinyi Oszkárnak a magyar aranytermeléssel foglalkozó, immár klasszikus tanulmánya óta persze Hóman becslését még a korábbinál is óvatosabban kell kezelni,⁵⁴ de azok a számok, amiket ő ad meg, szintén lényegesen magasabbak a III. Béla kora állításoknál. Paulinyi szerint Magyarország évi teljes aranytermelése a 15. század két utolsó évtizedében kb. 1500–1600 kg lehetett, aminek ezüst-értéke, a 11,2-es szorzónál maradván 16 800 — 17 920 kg. Bár ezüst-termelésünk adatai jóval szórványosabbak, Paulinyi a három legfontosabb kamarában (Körmöc, Nagybánya, Szeben) 17 868 Ft hasznot mutat ki az ezüstbevételezésen, ami átszámítva 21 527 márka (4955 kg) színezüst termelést jelent.⁵⁵ A két mennyiség együttesen 21 775–22 823 kg színezüst értékét adja ki. Pedig még nem számoltunk a Paulinyi által adatok híján nem érintett kisebb kamarákkal (Buda, Szomolnok, Lippa, Zágráb), és nem vettük figyelembe azt a hozam-csökkenést, amelyet Mátyás halálát követően lehet észlelni Paulinyi adatsoraiban. Mindezeket figyelembe véve a Mátyás-kori arany- és ezüstbányászat tiszta hozamának meg kellett haladnia a 25 000 kg ezüst-értéket.

Sajnos, ez a számítás egyik félnél sem veszi tekintetbe a kitermelt nemesfémek mennyisége és azok tényleges tiszta haszna közötti eltérést. A Mátyás-féle nemesfém-jövedelmek kimutatásánál fölvetett 60 000 Ft mindössze 2370 kg tiszta ezüst súlyának felel meg, azaz a kitermelt nemesfém-mennyiséghez képest a nettó haszon nem éri el a 9%-ot, a többi a termelés és a feldolgozás költsége. Még rosszabb az arány, ha csak a három ismert kamara adatait használjuk: a termelt nemesfémek ezüstértéke kb. 556 000 Ft-nak felel meg, aminek a 38 000 forintnyi tényleges haszna (az urburával együtt!) még 7% sincsen. S nem sokkal jobb a törvényekből és királyi utasításokból kiszűrhető kép sem. Az egyes bányák aranytermésének 1/10-e, ezüst-hozamának pedig 1/8-a ment a kötelező királyi adóba (urburába), azaz lett direkt uralkodói jövedelem. A többit kötött áron fölvásárolta a királyi kamara: 1 márka 23,5 karátos aranyat (tisza fémtartalma kb. 71 aranyforint) kb. 64 forintért, 1 márka 15 latos ezüstöt (tisza fémtartalma 230,19 g = 5,82 Ft) 4,5 forintért.⁵⁶ Az arany esetében az érték 10%-a, az ezüstben pedig 22,8%-a az árrés, azaz a kincstár haszna. Egységnyi aranyból ezek szerint az urburával együtt kb. 20%, egységnyi ezüstből ugyancsak az urburával együtt kb. 35% jövedelem jutott a királyi kamarákba, de a további feldolgozás ezeknek a hozamoknak a 30%-át is elvitte.⁵⁷ Azaz a fenti, 10% alatti tényleges királyi haszonkulcsokat, beleszámítva a hivatalos nehézkességét is, valódiaknak tekinthetjük.

Ezt a haszonkulcsot persze nemcsak azért nem vetíthetjük vissza a 12. századra, mert akkor ott a 11 201 kg-os tiszta bevétel mögött megint több mint 100 000 kg ezüstértékű nemesfém-termelést kellene föltételeznünk, ami nyilvánvalóan abszurdum.

A nagyobb baj, hogy III. Béla korának termelési költségeire semmiféle adatunk nincsen. Bár azt bizonyosan tudjuk, hogy akkor még nem jutott rész a bányák hasznából a bánya-terület földbirtokosainak, s nyugodtan feltételezhetjük, hogy az aranymosás és a részben nyíltszini fejtés sokkal kevesebbe került, mint a 15. század közepe

óta bányavízzel küszködő Hunyadi-kori termelés. Ettől a számarányokhoz még nem jutunk közelebb. Ha figyelembe vesszük, hogy Károly Róbert reformja, amelyik a fenti, az urburával kapcsolatban elmondott jövedelmi arányokat létrehozta, nyilvánvalóan nem célozhatta meg a király bevételek radikális csökkentését; s elismerjük, hogy előzőleg a nemesfém termelési és feldolgozási költségei elérték mondjuk a reform utániak $2/3$ -át, akkor is az aragnál maximum 40%-os lesz a királyi jövedelem, az ezüstnél pedig 50%-os. A bányászat eredményeinek kimutatásához a 12. század végi lista 11 201 kg-os adatát a legnagyobb jóindulat mellett is legalább meg kellene dupláznunk, ami — sokadszor mondjuk — elképzelhetetlen.

Az egyetlen valamirevaló kapaszkodót végül is az jelentheti, hogy a III. Béla kori és a Mátyás-kori nemesfém-termelés adatai között viszonylagos összhang áll fenn. Mint láttuk, a Mátyás-kori arany- és ezüsbányászat tiszta hozamának meg kellett haladnia a 25 000 kg ezüst-értéket, ez a mennyiség pedig megközelítőleg két és félszerese a III. Béla kori lista adataiból kihámozható 11 201 kg-os értéknek. Ez a két és félszeres növekedés egyáltalában nem tűnik abszurdnak, mármint abban az esetben, ha feltételezzük, hogy 1185(1195)-ben az illetékes tisztviselő egyszerűen összeadta a bányászatból és a pénzváltásból befolyó bruttó jövedelmet, de nem vonta le belőle a bányászat és a feldolgozás-pénzverés költségeit. Ha ezt a valószínű hibát korrigáljuk, akkor a végösszegnek legalább $1/3$ -át kell elvonnunk ahhoz, hogy hozzávetőleges képet kaphassunk III. Béla nemesfém-ből származó nettó bevételeiről. (Az $1/3$ -os arányt azzal tudjuk indokolni, hogy a 12. századi munka- és adminisztrációs költségek nyilvánvalóan alacsonyabbak voltak, mint a 14. század elejiek, s még inkább mint a 15. század végiek; s azzal is számoltunk, hogy a bruttó bevételként jelentkezett ezüsttömeg bizonyos, nyilván nem kicsiny hányada a kényszerbevéltásból származott, tehát jóval kevesebb költség terhelte.)

Ide elérkezve is szembe kell azonban néznünk azzal a problémával, hogy még egy ilyen korrigált jövedelem is magasan meghaladja azt az összeget, amit Mátyás király hasonló eredetű jövedelmeként tartunk számon (11 201 kg ezüst $2/3$ -a is közel 7500 kg, míg Mátyás nemesfém-bevételei csak 2370 kg ezüst-súlyra tehetők). Ez az ellentmondás azonban viszonylag könnyen megoldható. A kötelező nemesfém-bevéltás és a királyi nemesfém-monopólium eredeti, teljes formája egyszerre szűnt meg Károly Róbert király már említett reformjaikor — azaz a III. Béla által élvezett bevételek jelentős része egyszerűen elmaradt. Ezek pótlására vezették be ugyanez reformok során a sokáig szintén „lucrum camerae” néven ismert egyenes adózást. Az eredeti elgondolás egyfelől nyilván az volt, hogy a fent leírt okokból gyakorlatilag kiszámíthatatlan pénzváltási jövedelmet tervezhetőbbel váltsák fel, és egyben érdekeltté tegyék a földbirtokosokat a nemesfémlelőhelyek felkutatásában és hasznosításában. Másfelől viszont a király nyilván úgy számolt, hogy az egyik oldalon kieső régi jövedelmeket a másik oldalon befolyó újak többé-kevésbé pótolni fogják. Maga Károly Róbert alatt azonban ez a feltevés — az eredeti számok alapján — nem vált be, mert az újfajta adózás és a nemesfém-termelés jövedelme együttesen is csak 7286 kg ezüst-értéket ad, ami alig 65%-a a III. Béla kori számnak (a sokat emlegetett 11 201 kg-nak), s még a fönt javasolt korrekcióval is legfőljebb egyenlő lesz azzal.

Az új adó összege azután a 14–15. században folyamatosan növekedett, igaz, azok az adatok, amelyek ezt tükrözik (Hóman, Engel és Fügedi E. számításai) nem

egyszer éppen a lakosságszámból való visszakövetkeztetésen alapulnak. A bányászat és a pénzverés haszna erősen ingadozott, de érthetően soha többé nem érte el a korábbi mértéket. Zsigmond alatt a bányászat, pénzverés és a kapuadó együttes jövedelme még mindig kevesebb, mint 2/3-a az eredeti III. Béla kori mennyiségnek (6638 kg), sőt még az általunk korrigált mennyiséget sem éri el. Mátyás alatt viszont a füstpénzből származó bevétel önmagában meghaladta a vitatott 11 201 kg ezüstértéket (15 211 kg) igaz, csak 35,8%-kal. A bányászattal együtt viszont már 57%-kal több annál, azaz 18 581 kg. Ez pedig a korrigált összegnek már több mint kétszerese. Ha becsléseink nem nagyon tévesek, akkor elődeivel szemben, csak Hunyadi Mátyás tudott igazán élni az újfajta adóztatási rendszer előnyeivel.

Valamivel áttekinthetőbb adatokat találunk a sójövodelemek összevetésénél. Az egymást követő listák görbéje persze itt sem egyirányú: Zsigmond uralkodása idejére 32%-os növekedés, onnan Mátyásig 20%-os csökkenés tapasztalható, a Mátyás-korabeli sójövodelem alig 5,8%-kal magasabb a III. Béla korinál.

A sókereskedelem és a sójövodelem máig is a középkor homályos tényezői közé tartozik. Paulinyi Oszkár szerint a király mintegy a véletlennek köszönhette, hogy a sótermelés monopóliumát nem vonták kétségbe: az első sóbányák kivétel nélkül királyi birtokokon helyezkedtek el, így egyszerűen az uralkodó magánbirtokának egyik bevételi forrását fordították át regálé-jövodelemmé.⁵⁸ Tudjuk, hogy bár a só árát királyi rendeletek rögzítették, a kincstár tényleges bevétele a monopóliumból a bányák távolságának és a szállítótutak járhatóságának akár időszakos változásaitól is függött. A 12. századi sóbányászat hasznát a Morvaországba, ill. Ausztriába irányuló export is növelte.⁵⁹

A III. Béla és a Zsigmond-kori jövodelemeket összevetve csak feltételezni tudjuk, hogy a sóból nem lehetett különleges, és főleg nem ingadozó mennyiségű hasznot húzni. A mindenkori fogyasztást ugyanis lehatárolta a népesség száma. A sójövodelemet így az évszázadok során stabilizálni kell tekintenünk. A Zsigmond korára bekövetkezett 32%-os növekedést ezért a lakosság számának változásához kell mérnünk. Márpedig a magyarországi népesség a 14. század lassú emelkedése után (amit erőteljesen korlátozott, bár nem olyan katasztrofális következményekkel, mint nyugaton, a század közepi pestisjárvány) az 1420-as években aligha lehetett több 3 milliónál. A III. Béla korához képest bekövetkezett 50%-os népességnövekedést nyugodtan követhette 32%-os emelkedés a sófogyasztásban (mondjuk az előállítás költségeinek feltételezett emelkedése miatt), bár nagyobb differencia kétség kívül megnyugtatóbb volna. Ha ugyanis a Zsigmond-kori adatból (3951 kg ezüstérték) indulunk ki, az 1420-as lakosságszám 2/3-ának lineárisan 2650 kg ezüstértékű 12. század eleji sóbevétel felelne meg. A különbség azonban még így számolva sem túl nagy: hiszen a 2650 kg-nál alig 13%-kal, a kor nyelvén majdnem pontosan 1/8-dal nagyobb csak a kimutatásban feltüntetett 2987 kg-os érték.

A Zsigmond-kor és a Mátyás-kor között jelentkező sójövodelem csökkenés magyarázatát pedig, legalábbis részben, megtalálhatjuk a királyi sómonopólium árpolitikája és a valóságos gazdasági folyamatok közötti szakadékban. Kubinyi András mutatta ki, hogy a 14. század vége és a 15. század vége között a só államilag megállapított ára változatlan maradt, miközben a bányászat és a szállítás költségei jelentősen megnöttek. (A munkabérek esetében ez a növekedés egyenesen 100–150%-os,

a szállítási költségek pedig az előállítási árhoz képest akár 250%-ot is kitétek.)⁶⁰ Néhány évtizedes távlatban, s rosszabb esetben, így még akkor is előfordulhatott bevétel-csökkenés, ha a termelés maga egyébként nőtt. Nem szabad tehát automatikusan a Mátyás-kori adat felét keresnünk 1185–1195-ben.

Visszatérve a III. Béla kori kimutatásra: a fentiek értelmében a sójövedelem nagysága túlzottnak tűnik, de az eltérés itt sem lehet nagyságrendnyi, sőt mindenképpen lényegesen kisebbnek számítható, mint a „pénzváltás haszna” esetében. Ha a Zsigmond-kori adat segítségével kimutatott 1/8-os arányt minimumnak vesszük, még ennek megduplázása esetén sem kell többre becsülnünk a torzítást hozzáadott 1/4-résznél.

A regálé-jövedelmek másik nagy tétele, az út-, rév-, és vásár-vámok (30 000 márka, 18,1%) már valóban a gazdaságból származik. A 12. századból nem egy adatunk van arra, hogy az ispánok, s részben éppen a püspökök székhelyén rendszeresen, esetenként hetente vásárokat tartottak. A 12. század közepéig ezek fölött egyedül a király gyakorolt felügyeletet, mint ahogyan ugyancsak a század közepéig kizárólag a király szedhetett vámokat. Bár e két jövedelemforrás eladományozására már e század második feléből találunk példákat, III. Béla idején ezek túlnyomó többsége még egyértelműen a király kezében maradt, tömeges eladományozásra — mint annyi más jövedelem esetén — majd csak II. András idején kerül majd sor. Az uralkodót gyarapította a külkereskedelem haszna is, ennek nyugati irányú megindulására a korai ausztriai és morvaországi vám-jegyzékekből tudunk következtetni.⁶¹ Mindehhez még hozzá kell számolnunk a kereskedéssel foglalkozó magyarországi „idegeneket”, elsősorban a mohamedánokat és a zsidókat, akik a későbbi följegyzésekben már külön kategóriában szerepelnek.

A 14. és 15. század adójegyzékeiben mindezzel szemben csak a külkereskedelmi vámok adatai szerepelnek, ahogy ezt a megnevezések egyértelműen közlik is. A vásártartási jog időközben városi, mezővárosi kiváltság lett, a belső vámok pedig átkerültek a magánbirtokosok kezébe, azaz mindkettő hasznából csak a rendes adókon keresztül részesülhetett a kincstár, az pedig valamennyi későbbi kimutatásban már egészen más tétel. Így a kétféle adatot nem érdemes összevetni. Legföljebb annyi észrevételt tehetünk, hogy a 12. századi összeg (5601 kg ezüstérték) igen nagy-nak tűnik a 15. század eleji adathoz (790 kg), de még a Mátyás-korhoz képest is (1976 kg), de az eltérést itt sem szabad nagyságrendnyinek elképzelnünk.

A kimutatás szerint III. Béla jövedelmeinek alig több, mint egyharmada, névértékben mégis igen tekintélyes összeg (60 000 márka, 11 201 kg ezüstérték, 36,1%) került ki az ún. domaniális jövedelmekből. Bár ezeket korábban a királyi birtokok jövedelmeként soroltuk be, Eckhart Ferenc korai, de igen alapos munkájából tudjuk,⁶² hogy Árpád-kori uralkodóink a birtokadományozásnál kezdetben nem mondtak le a birtokból származó teljes jövedelmeikről. Először is: bizonyosfajta, főleg természetbeni szolgáltatásokra mindazok a szabadok is kötelezve voltak, akik nem katonáskodtak. A vármegye tisztviselői begyűjtötték mind a mezőgazdasági termékek után járó terményhányadot (csöböradó, ököradó, sertések tizede), mind a föld használata fejében kirótt járadékot (nehezékadó). Igen korán megjelent a személyre vagy a háztartásra kivetett adó is: a szabadok dénárját (más néven, bár a későbbivel nem

azonos tartalommal: a füstpénzt) a király földjén lakó, azt művelő, a serviensek és a szolgáló népek között elhelyezkedő szabad állapotúak fizették.

E jövedelmek éppen a 12–13. század fordulóján csappantak meg. Közismert, hogy III. Béla utódai, elsősorban két fia, Imre és II. András milyen bőkezűen adományozták a királyi uradalmakat. Az Eckhart-könyv tanulsága szerint ennek az adományozásnak az igazán súlyos következményét nem magában az elidegenítésben kell látnunk, hanem abban, hogy velük együtt az uralkodó lemondott a magánkézbe került adománybirtokok megadóztatásáról is. III. Béla alatt azonban ezek a változások még nem érvényesültek, s az állam a megyeszervezet apparátusát felhasználva, az ispán és adószedői révén az adóalanyok tudatos felmérésével és bizonyos nyilván tartásával (pl. a „füst” megszámlálásával) gondoskodott folyamatos és egyenletes jövedelemről. Arról természetesen nem lehetett szó, hogy ezeket a megyékből származó „kétharmad-részeket” vagy ajándékokat a király lakóhelyére szállítsák. Az uralkodó és kísérete, vagy az őt képviselő főméltóságok a kor szokásainak megfelelően körbejárták az országot és helyben, az ispáni székhelyeken élték föl e természetbeni hozadékok legnagyobb részét.

Ilyen körülmények között aligha lenne érdemes hajszálpontos elszámolási rendszert elképzelnünk. Az esetleges torzítás arányára azonban nem lehet visszakövetkeztetni a későbbi adatokból. Míg ugyanis az Árpádok fénykorában az ország területének 2/3-a állt közvetlenül az uralkodók birtokában, addig Károly Róbert uralkodása elején alig rendelkezett saját jószággal az országon belül, s élete végére tudta csak elérni, hogy a váruradalmak kb. 50%-a újra a koronáé legyen, de itt már a vár nélküli uradalmakkal nem is számolnak. Zsigmond ugyanolyan mélypontról kezd, mint egykor I. Károly, s ő már az Anjou-kori uradalmaknak is csak a felét tudja visszaszerezni. I. Mátyás ugyan óriási magánbirtokkal rendelkezett, de mint királyi birtoktest ez nem lehetett jelentős (már a váraknak is legföljebb 10%-a volt az övé). Kimutatásaink adatai tehát egyszerűen nem vethetők össze egymással.⁶³

Sokszor bírált tétel a III. Béla kori kimutatásban az erdélyi idegenektől („de alienis hospitibus regis de Ultrasylyvas”) állítólag nyert évi 15 000 márka (2800 kg tiszta ezüst érték). Hiszen II. András király 1224-ben, a dél-erdélyi szászok számára kibocsátott híres kiváltságlevelében, az ún. Andreanumban mindössze évi 500 márkában (93,3 kg ezüst) szabta meg a szászok évi adóját. Bár van olyan elmélet, amely szerint ez az évi 500 márka nem a Szeben-vidékiek teljes adója lett volna, hanem csak a pénzbeváltásból fizetendő összeg, a harmincszoros különbség ezzel sem magyarázható.

Első észrevételként szabadjon megjegyeznünk, hogy a kimutatás az Erdély (Ultrasylyva) kifejezés mellett nem szól az érintettek nemzetiségi hovatartozásáról. Márpedig mai ismereteink szerint a „hospites” fogalom nem kötődött sem nemzetiséghez, sem pedig társadalmi kategóriákhoz, mindenkire alkalmazták, aki nem fért bele a magyar társadalom akkor általános kategóriáiba.⁶⁴ Erdélyben pedig a 12. század végén többféle betelepült, vagy betelepített nem-magyar népesség is élt, a legismertebb, germán nyelvű szászok, flamandok, svábok mellett vallonok, besenyők és minden valószínűség szerint az első román csoportok.⁶⁵ Az igazat megvallva e népcsoportok jogi helyzetéről semmiféle 12. századi adatunk sincsen, mint ahogyan a később szintén önálló jogrend szerint élő székelyek társadalmi állapotát sem is-

merjük ebből a korból, azaz nincs okunk azt állítani, hogy már ekkor is adómentes-séget élveztek volna.

Amilyen bizonyosra vehetjük tehát, hogy az éppen betelepülni kezdő német-ségtől III. Béla még álmában sem remélhetett 15 000 márka évi bevételt, ugyanúgy megfontolandó viszont az a feltételezés, hogy a király Erdély valamennyi népét besorolta e különös meghatározás alá. Hasonló egyszerűsítéssel már találkoztunk iratában, a nemesfém-forgalom esetében. Hiszen annak ellenére, hogy az erdélyi vármegyék már több mint valószínűleg léteztek ez időben, maga a vidék valószínűleg rendelkezett valamiféle külön kormányzóval, s ráadásul sem a későbbi szászok, sem a székelyek, sem a többi, úgymond határőrző népesség helyzetét nem ismerjük — azon kívül, hogy feltehetőleg nem az általános magyar jogrend szerint éltek. Azaz valamennyit tekinthetjük „hospes”-nek.

Ezzel együtt is a 15 000 márkás összeg túlságosan magas, mert még ha az ispánok „2/3-át” csak az ország Királyhágón inneni és szlavóniai részeire vonatkoztatjuk is, a 3:1-es arány (45 000 márka : 15 000 márka) meghaladja még a 15. századi lehetőségeket is. (Akkor a hét vármegye az egyenes adók kb. 1/9-ét fizette be — 270 000 Ft-ból 30 000 Ft-ot), s még ha a székelyeket és szászokat dica-fizetőként vennénk számításba, az arány akkor sem haladná meg a 2/10-et, azaz a 20%-ot.⁶⁶ Csak megerősíteni tudjuk tehát elődeink kételyeit — azt azonban megint ki kell jelentenünk, hogy a szükséges csökkenés itt sem lehet nagyságrendi. Ha a 45 000 márkát elfogadjuk az ország egyéb részeinek adójaként, akkor az Erdélyre megadott 15 000 márkának a legjobb esetben is maximum annak felét vehetjük reálisnak. Az így kapott 7500 márka a 45 000 16,66%-a, azaz kb. 1/7-e, ami az adott korban nagyjából megfelelhet a népességi arányoknak. Az 1185/1195-ös túlszámolás tehát legalábbis kétszeresre vehető, sőt még nagyobb is lehet, ha a székelyeket pl. nem soroljuk a királynak adózó „idegen” népek közé.

A domaniális jövedelmeket az eddigiek szerint nemigen tudjuk értelmezni. Kínálkozik azonban egy további összehasonlítási lehetőség — kicsit távolabb ugyan: Franciaországban és Angliában.

IV.

Hóman Bálint nemcsak azzal vonta magára bírálói kritikáját, hogy elfogadta a III. Béla féle jövedelem-kimutatás megbízhatóságát, hanem azzal is, hogy ennek alapján igen előkelő helyet szánt a magyar királyi udvarnak Európában. Úgy vélte, hogy „a magyar király, vagyis az állam évi jövedelme körülbelül annyi volt, mint a — két császár után — a leggazdagabb és legelőkelőbb európai uralkodók, az angol és francia királyok jövedelme.”⁶⁷

A bizánci császár évi jövedelmét Hóman — Pauler Gyula „A magyar nemzet története” alapján — 658 millió „franc”-ra teszi.⁶⁸ A bizánci uralkodók jövedelmét persze ma sem könnyebb meghatározni. Közvetlen források helyett többnyire korabeli utazók becsléscire vagyunk utalva, amelyek vagy jócskán eltúlozzák egy-egy irigyelt uralkodó jövedelmét, vagy éppen alábecsülik a kevésbé sikeresekét. A Bizánc történetével foglalkozó könyvek 105 és 640 millió „franc” közötti összegekről tudnak, persze a legkülönbözőbb időszakokból. (A legkisebb jövedelmet egyébként éppen

Justinianusnak tulajdonították, ami eleve valószínűtlenné teszi ezen tudósításokat.)⁶⁹ Átszámítva ezen jövedelmek szélső értékei 300 000 kg és 2 000 000 kg ezüstsúlynak felelnének meg. Bár e számok nyilvánvalóan abszurdak, annyit mindenképpen el kell hinnünk a kutatóknak, hogy III. Béla jövedelme nem hogy az általunk javasolt korrekciókkal, de eredeti, saját maga által megadott formájában sem közelíthette meg a legcsekélyebb jövedelmű bizánci császár bevételeit sem.

Problematisabb az összehasonlítás a német császári jövedelmekkel. Hóman őszintén bevallja, hogy ennek összegét még hozzávetőlegesen sem tudja kideríteni.⁷⁰ Sajnos, e téren a tudomány az eltelt közel 80 év alatt sem jutott sokkal előbbre.⁷¹ A német történetírásnak azóta sem sikerült kielégítő forrásokat feltárnia a császári jövedelmekre, így meg kell elégednie a városok, ill. egyes tartományi fejedelmek pénzügyeinek vizsgálatával. Ma már tudjuk, hogy a kifejezetten császári jövedelmek (amelyek tehát nem tartományúri hatalmából vagy családi birtokairól származtak) többsége nem annyira Németországból, mint inkább Itáliából származott. Mindemellett sem vonhatjuk kétségbe, hogy III. Béla nagy kortársa, Barbarossa Frigyes császár (1152–1190) itáliai háborúi, majd keresztes hadjárata olyan nagyságú jövedelmet feltételeztek, amellyel a magyar uralkodó ugyancsak nem rendelkezhetett.

Az angol királyok jövedelmeit illetően Hóman egy múlt századi német munkából merítette adatait.⁷² Eszerint II. Henrik (1154–1189) jövedelme évi 200 000 font volt, míg I. (Oroszlánszívű) Richárdé (1189–1199) 150 000 font volt, míg (Földnélküli) János király (1199–1216) alatt a bevételek összege 100 000 fontra csökkent volna. A meglehetősen kerek számoknak 69 982 kg, 52 486 kg, és 34 991 kg színezüst súly felel meg. A fenti számítás alapján jut Hóman arra a következtetésre, hogy III. Béla jövedelme (az általa számolt 44 990 kg színezüst érték) alig marad el Oroszlánszívű Richárd jövedelmétől. A német szerző adatai alapján különben Hóman a 12–13. század fordulójától (I. Richárdtól és I. Jánostól) kezdve az angol királyi jövedelmek hanyatlását állapítja meg, amihez hasonlót hazánkban a 13. század elején vél fölfedezni (főleg II. András uralkodásától kezdve).⁷³

Első pillantásra a Hóman számításain általunk megejtett eddigi korrekció, a jövedelmek visszavitele 166 000 márkára (30 989,5 kg ezüstérték) kifejezetten javít a párhuzamon, hihetőbb arányokat sugallva Nyugat-Európa és Közép-Európa összehasonlításában. Csakhogy az angol királyok jövedelme mégsem intézhető el ezzel a néhány szép kerek számmal. A fenti adatsor ugyanis legfőljebb annak illusztrálására lehet jó, hogy az uralkodó egyénisége még ebben az országban is komoly szerepet játszott a kormányzás eredményességében, s hogy II. Henrik méltatlan fiai hogyan apasztották a királyi jövedelmeket. A modern történeti irodalomból megismerhető összegek viszont igencsak eltérnek ezektől a Hóman által jöviszeműen elfogadott számoktól.

Az adózásnak az angol társadalomban több évszázados hagyományai voltak. Az angolszász korszak végén Anglia többször fizetett súlyos adókat a dán hódítóknak, 991–1018 között hétszer, egyre emelkedő összegben. 991-ben 10 000 font = 3144 kg finomezüst; 1018-ban 82 500 font = 20 988 kg finomezüst volt a követelt és megadott sarc.⁷⁴ A dán-adót (*Danegeld*) a normann uralkodók az 1066-os hódítás után felújították, s mivel a veszélyeztetettség rég megszűnt, saját hasznukra még kb. 100 esztendeig szedték. Eközben az adó általános kötelezettséggé vált. Az angol

királyok rendszeres évi jövedelme ennek ellenére nem volt túl magas, és mindenképpen messze elmaradt a fent Hóman által citált számoktól. Az angol történelem első teljesnek mondható királyi jövedelemkimutatása a közismerten gazdag I. Henrik (1100–1135) korából, az 1129/1130-as pénzügyi évből maradt ránk. A kimutatott bevétel mindössze 26 480 font, aminek ezüstértéke nem több 9265 kg-nál. Az ún. Pipe roll-ok (adóösszeírások) adatai 1177-ig nem haladják meg a fenti, 1130-ban feltüntetett összeget.⁷⁵

II. Henrik és I. Richárd uralkodása idejéből nem rendelkezünk hasonlóan széleskörű jövedelemkimutatással. Tudjuk viszont azt, hogy az uralkodók esetenként súlyos terheket raktak alattvalóik vállára. 1166-ban II. Henrik vetett ki adót tervezett keresztes hadjárata költségeinek fedezésére. Az egykorú krónikás úgy vélte, hogy a király keresztény alattvalóitól 70 000 fontot, a zsidóktól további 60 000 fontot szedett össze. (Ez a 130 000 font ezüstértékben 45 488 kg-nak felelt volna meg, ami kétségtelenül impozáns mennyiség, s még ha túlzottnak is tartja valaki, az nyilvánvaló, hogy a korabeli angol társadalom igen nagy terheket is elviselt — alkalmanként.) Amikor 1193-ban a keresztes hadjáratból rangrejtve hazatérő Oroszlánszívű Richárd német fogságba esett, az angol lakosságtól rövid időn belül behajtották a tekintélyes, 100 000 fontos (34 991 kg) váltságdíj értékét. (A kerek összeg ezúttal nem tévedés!) Végül az 1202/1203-as pénzügyi év bevétele Angliában 34 600 font (12 107 kg színezüst) volt, miközben Normandiából az annak uraként adóztató angol királyok nagyjából hasonló jövedelmeket remélhettek: 1198-ban po. 136 500 „livres tournois”-t (11 216 kg színezüst). A két egymáshoz közeli év együtt számolt angol–normand bevétele pedig — 23 323 kg — már csak 1/3-dal marad el a III. Bélának tulajdonított évi 30 989,5 kg ezüst-egyenértéktől. A százezres nagyságrendű bevételeket, amelyekkel Hóman számolt, viszont mindenképpen el kell felejtenünk.

De még a fenti királyi jövedelmeket sem tekinthetjük állandóknak. Éppen a legjobb nyilvántartást ránk hagyott Normandia jövedelme bizonyult szerfölött ingadozóknak. 1195-ben, tehát három évvel a fenti 12 100 kg-os tartományi bevételek előtt a londoni udvar mindössze 56 000 livre (kb. 4600 kg ezüst) onnan származó jövedelmet tudott felmutatni.

Korszakunkon ugyan túlmutat, de az angol királyok jövedelmeinek ingadozását néhány későbbi, a 14. század elejéről származó adattal is tudjuk igazolni: Az egymást követő évek adatai II. Edward uralkodása (1307–1327) idejéből származnak, s innen folyamatosan ránk is maradtak.⁷⁶

X. táblázat

II. Edward angol király bevételei

év	angol font	finomezüst/kg
1322	42 100	14 549,8
1323	142 100	49 109,8
1324	56 400	19 491,8

A következő években a bevétel változatlanul évi 20 000 kg ezüstérték alatt maradt, s legközelebb csak az 1330-as években haladta meg III. Béla állítólagos 12. század végi bevételeit.

Az ingadozás okát az adókivetés sajátosságaihoz kell kapcsolnunk. Angliában gyakoriak maradtak az egyszerű adókivetések, ha nem is mindig olyan rendkívüli ügyekkel kapcsolatban, mint amire a 12. századi példákban hivatkozhattunk. Más-más lehetett a kivetett adó kulcsa, de még azonos kivetés esetén is eltérhetett a bevétel végösszege, különösen akkor, ha terményadó vagy vagyonadó formájában történt a kivetés. (Hiszen az időjárás az elsőt közvetlenül, a másodikat közvetve, de erősen befolyásolja.)

A francia királyok jövedelmét viszont éppen a 12–13. század fordulójáról ismerjük pontosabban. A Hóman által idézett összehasonlító anyag — IX. (Szent) Lajos, 1221–1270, és IV. (Szép) Fülöp, 1285–1314 bevételeiről — egy jóval későbbi korszakból származik. A francia királyság első átfogó jövedelemkimutatása viszont éppen az 1202–1203-i pénzügyi évre vonatkozik. II. Fülöp Ágostnak (1180–1223), III. Béla sógorának — aki sokat tett a jövedelemforrások jobb kihasználásáért — ekkor 141 590 „livres parisis” bevétele volt, aminek ezüstértéke 17 327 kg finomezüst.⁷⁷ E jövedelem — bár különböző jogcímenek szedték — elsősorban azokról a területekről származtak, ahová a király közvetlen (tartományúri) hatalma kiterjedt, ez pedig az adott évben nem volt több az Ile de France-nál, két attól északkeletre fekvő kisebb tartománynál (Vermandois, Artois), és Orléanais egy részénél.⁷⁸ A francia királyság jövedelmeinek növekedésében tehát — az angollal ellentétben — a királyi hatalom területi növekedése játszotta a legfőbb szerepet. Amikor II. Fülöp elfoglalta Normandiát, ez hamarosan megmutatkozott jövedelmeiben is. 1221-ben 195 000 livre-re rúgó összjövedelméből (19 050 kg színezüst) 80 150 livre (7847 kg ezüst értéke) származott az új tartományból. Franciaországban a 13. században a jövedelemnövekedés folyamata tartósan bizonyult, főleg II. Fülöp sorozatos hódításai nyomán, (bár időszakos visszaeséseket természetesen itt is tapasztalhatunk). Hóman IX. Lajos jövedelmét a 1238-ik évre 235 286 livres parisis-re teszi, 1248-ban 178 530 livre-t számol (a megfelelő ezüsttartalom 23 034, ill. 17 478 kg). A jelzett bevételek azonban még mindig messze alatta maradtak III. Béla saját maga által megjelölt jövedelem-tömegének.

A 12. század végi állítólagos magyar bevételeket végül is csak a 14. században haladta meg a francia uralkodók jövedelme. IV. Károly (1322–1328) bevételei uralkodása első éveiben a következőképpen alakultak:

XI. táblázat

IV. Károly francia király jövedelmei

év	livres parisis	finomezüst/kg
1322	477 400	43 139
1323	598 100	45 603
1324	538 400	41 065

Csakhogy emlékezzünk vissza azokra az adatokra, amelyek a nem egészen Du-nántúlnyi Normandia 1195–1221 közötti jövedelmeire vonatkoztak. Az évi bevétel váltakozva kb. 4600, 7800, ill. 12 107 kg színezüstöt ért. E bevételek belső arányairól nincs részletes tudomásunk, abban azonban biztosak lehetünk, hogy lényegében ugyanolyan szerkezetük lehetett, mint a francia király saját bevételeinek. Hiszen ezek

ebben a korban mindössze kb. egy másik Normandiányi területről származtak. Márpedig Fülöp Ágost király, még az igazi hódítások előtt állván, jövedelmeinek felét (49,5%-ot), uralkodói jogaiból és városai adójából szerezte, szűkebben vett birtokairól származó jövedelmei pedig 36%-ot tettek ki.

Ha már most a 30 000 km² területű Normandiában átlag 2808 ezüst-kilogramm értékű évi domaniális bevétellel számolunk, (a középső, 7800 kg-os jövedelem 36%-a) akkor a kb. 300 000 km² területű Magyarországon az uradalmakra eredetileg megadott 11 201 kg-os érték nem is magas! Ha pedig eltekintünk a valamennyi közt legvitathatóbb erdélyi adattól, akkor a 250 000 km² területű törzs-Magyarországon csak 8400 kg ezüstértékű domaniális jövedelmet ad meg a listánk, amihez képest az 1/8-nyi Normandia hasonló bevételei már nagyon is magasak. (a 2808 kg nyolcszorosra ugyanis 22 464 kg lenne!). Azon a nem egészen két Normandiányi területen pedig, ahol 1202/1203-ig Fülöp Ágost valóban uralkodott, ugyanezek a domaniális jövedelmek több mint kétszeresei a Normandiába számítottak: 6234 kg ezüst értékűek. Lehet, hogy Fülöp Ágost, vagy a francia feudalizmust Angliába átláptaló normannok utóda, I. Richárd meghökkent III. Béla domaniális jövedelmeinek nagyságán, de nekünk, a birtokviszonyok alaposabb ismeretében már nincs jogunk meglepődni. Hiszen a fenti számadatoknál azt még figyelembe sem vettük, hogy a magyar uralkodók 2/3-os közvetlen birtoklási arányát Normandia hercegei nyilván meg sem közelítették.

Első és legfontosabb következtetésünk tehát az kell legyen: ha a fenti adatok igazak — s nincs okunk kétségbe vonni őket —, akkor a III. Béla féle kimutatás uradalmi bevételeknek nyilvánított adatai egészükben egyáltalában nem valószínűtlenek. Legfőljebb az Erdélyre vonatkozó állításait kell, a fentebbi érvek figyelembevételével, jóval — legalább 1/2 résszel — kisebbnek számolnunk.

Összegezve már most mindazt, amit a nevezetes 12. század végi listáról elmondunk, megállapíthatjuk, hogy a „A” kategóriába sorolt bevételeknél 60 000 márka helyett kb. 50 000-et tekinthetünk reálisnak, ez 20% csökkenés. A bányászat és pénzváltás hasznánál a lista minden jel szerint a beérkező bruttó nemesfém-mennyiséggel számolt: a szükséges levonás, igen durva becsléssel, 30%, az eredmény 42 000 márka. A só-monopólium feltüntetett jövedelmét megint csak a maximum 1/4-résznyi hozzátoldással tudjuk értelmezni, tehát 20%-kal kell lejjebb vennünk, azaz az eredeti 16 000 márkát le kell vinnünk 12 800 márkára. E három tétel eredetileg összesen 136 000 márka volt, az így helyesbített összeg 104 800 márka. A különbség 31 200 márka, a 104 800 márkának pontosan 30%-ka.

Ha most visszagondolunk arra, hogy a főpapi jövedelmek torzításának becslésekor mennyire hasonló eredményre kellett jutnunk — az eredeti érték 1/4-ét, maximum 1/3-át csaphatták hozzá a valóságos bevételekhez — *akkor most meglehetősen biztonnával feltételezhetjük, hogy a királyi jövedelmek egészének fölbecslésénél is hasonló mértékű „hibát” ejtettek, azaz a végösszeget kb. 1/5-del, vagy 1/4-del kell csökkenteni ahhoz, hogy a lehető legközelebb jussunk a 12. század valódi adataihoz. Azaz az eredetileg megadott 30 989 kg. színezüst érték helyett 22 995 kg. lehetett a reális.*

Ennek figyelembevételével készítettük el az európai uralkodók jövedelmeit egymás mellé állító táblázatunkat, amelybe immár III. Béla bevételeinek helyesbített változatát vettük figyelembe. (Ld. a XII. táblát a következő oldalon)

XII. táblázat

Európai uralkodók jövedelmei a 12. században és a 12–13. század fordulóján

Jövedelmek	Magyarország, kb. 1190 /III. Béla/ revidált összegek			Anglia, 1129/30 /I. Henrik/			Franciaország, 1202/03 /Fülöp Ágost/		
	márka	szín- ezüst/kg	%	számítá- si font	szín- ezüst/kg	%	livres pa- risi	szín- ezüst/ kg.	%
A, Rendszeres jöv.	50 000	9 334	40,6						
1, Mezőgazdasági birt.				9 556	3 343,6	36,1	50 949	6 234,9	36,0
2, Városok				360	126,0	1,4	19 184	2 347,6	13,5
3, Idegenek, zsidók*							1 250	153,0	0,9
4, Király vendégüllátá- sa							1 215	148,7	0,8
B, Esetenkénti jöv.									
1, Bányászat, pénzvál- tás	42 000	7 841	34,1				256	31,3	0,2
2, Vámok	18 375	3 431	14,9						
3, Sómonopólium	12 800	2 389	10,4						
4, Főhűbéri jogból				4 023	1 407,7	15,2			
5, Egyháztól				798	279,2	3,8	4 747	580,9	3,3
6, Közigazg.-bírásko- dás				6 610	2 312,9	25,0	18 440	2 256,6	13,0
7, Általános adók				4 355	1 523,9	16,4	26 453	3 237,2	18,7
8, Vegyes forrás				778	272,2	2,9	19 095	2 336,7	13,5
Összesen	123 175	22 995	100,0	26 480	9 265,6	100,0	141 589	17 327,0	100,0

V.

De vajon hogyan vélekedhettek a magyarországi kimutatás egyes forrásairól Oroszlánszívű Richárd, vagy Fülöp Ágost udvarában? (Ha a kimutatás valóban e két király valamelyike számára készült.) A jövedelemforrások összevetése is szolgál némi tanulsággal (ld. a XII. táblázatot). Az az első pillantásra is szembetűnő, hogy a magyarországi listában arányaiban alig van többre taksálva a királyi birtokok jövedelme (40,6%, amibe pedig az eladományozott birtokokon szedett járadék is beletartozott), mint akár Angliában (36,1%), akár Franciaországban (36%). Igaz, hogy e két utóbbi országban előremutatóbbnak tűnik a rendszeres jövedelmek néhány kategóriájának felbukkanása: (Angliában kisebb arányban, mint Franciaországban — 1,4 ill. 13,5% a városokból származó jövedelem), összességében nézve azonban a birtokokról származó jövedelmek viszonylagos háttérbe szorulásával a magyar királyi jövedelmek mégis fejlettebbnek látszanak.

További meglepetést az esetenkénti jövedelmek kategóriáinak összevetése okoz, éppen, mivel ezekben tényleges összehasonlításra alig nyílik lehetőség. A III. Bélánál fölvetett kategóriák ugyanis nem szerepelnek az angol és francia királyok bevételei között, és fordítva, holott e két utóbbi között nemcsak elnevezésbeli, hanem aránybeli hasonlóságot is találunk. Látszólag itt is a magyar uralkodó jövedelmeinek előbbre mutató voltát tapasztalhatjuk, a bányászatból származó bevételek ipari tevékenységet; a vámok és a pénzváltás kereskedelmet, pénzforgalmat feltételeznek. Végül is az uralkodón múlott, hogy monopóliumok érvényesítésével kihasználta-e az ország kedvező természeti adottságait, vagy sem.

A francia és angol jövedelem-összesítésben ezzel szemben a feudális állam látszólag konvencionális bevételeit találjuk: a főhűbérúri jogon szedett járadékok között a vazallusoktól kapott „segítséget”, ha trónörökös született; örökösödési illetéket a vazallus halála esetén, házassági illetéket esküvője alkalmából, gyámsági díjat a kiskorú birtokos bevételeiből, stb. Komoly tényezőt jelentettek a bírságpénzek, vagy a közigazgatás igénybeviteléhez kötött illetékek, s végül azok az általános adók, amelyeket még nem a rendi gyűlés vetett ki, hanem az uralkodó akarata (Angliában a *Danegeld*, 16,4%, Franciaországban a sergeant-ok által beszedett járadék, 18,7%)⁷⁹ A nyugati uralkodók alattvalóikra terjesztették ki, nekik adták át jövedelemszerzési jogaikat, s kihasználva szándékos és véletlenszerű családi vagy hivatalos lépéseiket, közvetve vonták be őket saját jövedelemszerzésükbe. Ezekből a kötelezettségekből természetesen következtek az általános adók, majd a rendkívüli jövedelmek — beleértve a rendi gyűlések által megszavazott adókat, amelyekre nem kell külön indokot keresni a kivetésnél. Későbbi uralkodóinknál nálunk is találkozunk majd hasonló törekvésekkel (a *nápolyi* Károly Róbert kapuadója), de a magyar királyoknak nem sikerült alattvalóikat olyan széleskörű áldozatvállalásra kötelezniük, mint a nyugat-európai kollégáik. Angliában pl. 1178-tól a nemesség is fizetett adót! A kortársak azonban ezt még nem nagyon vehették észre, s a magyarországi jövedelemszerkezetben inkább a király hatalmát csodálhatták.

Mert a tényleges különbség végül is itt van: a király hatalmában. III. Béla nem nyugati típusú hűbéres állam feje volt, hanem az Árpád-ház sarja, akinek hatalma

— éppen birtokai mérete folytán — sokkalta közelebb állt a keleti kényurakéhoz, mint egy nyugati „rex”-éhez. Amit fentebb a kereskedés és bányászat hasznosításaként, megcsapolásaként „előremutató” jelenségként aposztrofáltunk, az valójában nem volt egyéb az uralkodói birtokjog kíméletlen érvényesítésénél. Még hozzá olyan területen való érvényesítésnél, mint a bányászat, vagy a vásárjog — csupa olyasvalami, ami Nyugaton a városok csorbíthatatlan kiváltságai közé tartozott, legalábbis ekkor és még sokáig ezután is.⁸⁰ Az Magyarország külön szerencséje, hogy itt található Európa legjelentősebb aranybányái, és több fontos ezüstbánya — az viszont megint a keleti kényúr akarata, hogy e bányák csak és kizárólag a királyéi lehetnek, s hasznuk mindenestől a kincstárba vándorol. Ugyanezt el lehet mondani a sóról is. Egyáltalában, az 1185-re datált kimutatásnak nincsen olyan részlete, ahol ezt a szempontot figyelmen kívül hagyhatnánk. És ezzel meg is kaptuk a magyarázatot arra, hogy miért találjuk elfogadhatónak azt a kor mércéjével mérve hallatlanul magas jövedelmet, amely még a szükséges helyesbítések után is kimutathatónak bizonyult a 12. század végén. A látszólag modern adóztatási szisztéma mögött minden esetben az uralkodónak az ország nagy része fölötti közvetlen földesúri hatalma áll, ez segíti a bányászat és a kereskedelem lecsapolható jövedelmeinek teljes kisajátításához.

A III. Béla-féle jövedelem-felsorolás így végül egy letűnőben lévő világot jelentett meg, az utolsó pillanatban mutatva be azt az állapotot, amelyben az uralkodó, néhai Szent István király rendszerét hűségesen fenntartva, szinte korlátlanul élhet jogaival — és az ország, a társadalom által megtermelt javakkal.

Az a változás, amelyet már fentebb is említettünk, s amely a királyi birtoktest szétदारabolásával, eladományozásával vette kezdetét, éppen III. Béla halála után, végül is szétzilálta — többek között — a régi pénzügyi rendszert is. A birtokok magánkézbe jutásával elveszett a korona számára azok teljes jövedelme is, s helyükre, legalábbis az Árpád-kor végéig, nem lépett semmi. Ebből a szempontból sem véletlen a királyi hatalom páratlan hanyatlása ebben a periódusban.

A bajra csak már megtörténte után próbált orvosszert találni az új, nyugati országokból ideszármazott dinasztia: az Anjou-ház. Az sem véletlen, hogy az egyszer s mindenkorra elveszett birtokbevételek, a megerősödött magánbirtokosok ellenállása miatt halódó bányászat, a kereskedelmet bénító kötelező pénzbeváltás helyett az egyenes adók „odaát” már bevált módszerét honosították meg.

Az eredmény azonban itt sem jelentkezett azonnal, talán éppen az új rendszer megalkotójának, Károly Róbert királynak okozva a legnagyobb csalódást. A magyar társadalom nem volt képes egyszerre eltartani a szabad földbirtokos-társadalmat, és egy hatalmas anyagi áldozatokat követelő királyi hatalmat.

Hiába mutat ki még a korrigált táblázat is hallatlanul magas jövedelmet III. Béla számára, s igen szerényet I. Károly és Zsigmond javára, s végül a 250 évvel korábbihoz hasonlót majd I. Mátyás idejére. (Megjegyezzük azért, hogy az Anjou-dinasztia hatalmának megszilárdulása után, a 14. század középső harmadában a királyi jövedelmek nyilván jelentősen nőttek az 1320-ra feltételezhető adatokhoz képest, e növekedés mértékét azonban egyelőre nincs miből fölbecsülni.)

XIII. táblázat

A magyar uralkodók reális jövedelmei, színezüst kilogrammban

III. Béla	1185/1195 körül	22 995 kg
I. Károly	1320 körül	14 000 – 15 000 kg
Zsigmond	1420 körül	13 000 kg
I. Mátyás	1480 körül	27 775 kg

Az még csak a kisebbik baj, hogy a kora-Árpádkori bevételek túlnyomó többsége természetbeni volt, s ez alól talán csak a nemesfémbányászat- és pénzváltás a kivétel, no meg a vásári illetékek és a vámok egy része. Azt is tudomásul vehetjük, hogy a Bizáncban nevelkedett III. Béla nyilván sokkal alaposabb matematikai, sőt talán gazdasági képzés után kezdhette meg kiépíteni magyar hatalmát, azaz elődeinél hatékonyabban működtethette az ósdi gépezetet.

De a régi rendszert csak akkor lehetett volna fenntartani, ha a magánbirtoklást akár IV. Béla, akár az Anjouk visszaszorítják eredeti, 1/3-os méretarányai közé. A valóságban ennek ellenkezője következett be, s a társadalom onnan hasította ki az új gazdagok, az arisztokraták jövedelmét, ahonnan egyáltalában lehetett: a király kezéből. Akármilyen furcsa is, a nagyjából egyezően alacsony kora-Anjou-kori és a kora-Zsigmond-kori királyi bevételek becslött és javított adatait mi a magunk részéről ugyanúgy megközelítően hitelesnek tartjuk, mint a III. Béla kori hatalmas, de már korrigált számokat. Az új, sokkalta korszerűbb társadalmi berendezkedés nem engedte meg többé a jövedelem és a vagyon nem-európai mértékű uralkodói koncentrációját. A hatalom jövedelemszerzésének módja egyre inkább az lett, hogy nem az egyes tevékenységeket, hanem a társadalom egyes rétegeit kötelezték járadékfizetésre. S ahol ily módon sikerül közvetlenül bekapcsolni a társadalmat az adózásba, ott előbb-utóbb kialakult a társadalom beleszólási joga mind az adóztatásba, mind magába a hatalomgyakorlásba. Magyarország a jó utat választotta, hiszen ezáltal kerülhetett közelebb a nyugati társadalom-modellhez, s lett reménybeli élvezője mindazon előnyöknek, amiket ez a modell kínált: a rendi fejlődésnek, majd jóval később a máig be nem fejezett polgárosodásnak. Ennek azonban az volt az ára, hogy Hunyadi Mátyásnak, s egy más nekilendült gazdaságú országnak kellett megszületnie ahhoz, hogy — 250 év után — a kincstár jövedelmei meghaladhassák III. Béláét.

Függelék:

(A III. Béla-kori jövedelemkimutatás eredeti szövege):

Regni Ungarie fines et dominatus amplitudo. In regno Bele regi Ungarie sunt he terre: Ungaria caput regni, Croacia, Dalmacia et Rama.

In Ungaria sunt due sedes archiepiscopales, Strigoniensis et Colocensis.

Strigoniensis habet de curia regis de moneta sex mille marcas et unum monetarium et est metropolis Ungarie. Colocensis sedem habet Bachiensem et habet duo millia et quingentas marcas. Suffraganei domini Strigoniensis sunt: episcopus Agri-

ensis, habens tria millia marcarum; episcopus Boacensis, habens septingintas (sic!) marcas; episcopus Quinqueecclesiensis, habens mille et quingentas marcas; episcopus Jauriensis, habens mille marcas; episcopus Vesprimiensis, habens mille septingentas marcas; episcopus Nitriensis, habens trecentas marcas.

Suffraganei Colocensis sunt: episcopus Sunadensis vel a fluvi (sic!) preterlabente Morisensis, habens duo millia marcarum; episcopus Biarch, cuius sedes dicitur Orosiensis, habet mille marcas; episcopus Ultrasylvanus, habens duo millia marcarum; episcopus Zagrabiensis super flumen Soa, habens mille quingentas marcas. In Dalmacia sunt duo archiepiscopatus: Jacerensis, habens quingentas marcas; Espalatensis, habens quadrigentas marcas, unde Espalatensis (?). Qui similiter habent suffraganeos decem.

Rex Ungarie de redditu monete sue habet sexaginta mille marcas per annum.

Idem habet de sale suo sedecim mille marcas. Idem habet de pedagiis et passagiis et mercatis seu foris, que omnia sua sunt, triginta millia marcarum. Idem habet de alienis hospitibus regis de Ultrasylvas quindecim millia marcarum. Idem habet de sua tercia parte — de septuaginta doubus comitibus suis — de redditu annuo viginquinque millia marcarum. Idem habet de duce Sclavonie per annum decem millia marcas. Unusquisque comitum septuaginta duorum semel in anno regem Ungarie procurat et antequam de mensa surgat, dona dat minus centum marcarum et aliquis eorum mille marcas. In quibus ad minus estimatur summa solius regis larga computacone decem millia marcarum. Et preter hec dona regine et filiorum regis magna in argento, in pannis ericis et equis. Et preter hec omnia populus terre regi facit victum plenarium.⁸¹

JEGYZETEK

¹ *Hóman Bálint*: Magyar pénztörténet 1000–1325. Budapest 1916, 424 l.

² *Elekes Lajos*: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Budapest 1964, 81. l.

³ *Györffy György*: Magyarország népessége a honfoglalástól a 14. század közepéig. In: Kovacsics József szerk.: Magyarország történeti demográfiája. Budapest 1963, 50. l.

⁴ *Kristó Gyula*: A korai feudalizmus. In: Székely György főszerk., Magyarország története I/2. kötet, Budapest 1984, 1245–1247. l.

⁵ Uo. 1246. l.

⁶ *Hóman B.* i. m. 1916., 426. sk. l.

⁷ *Kristó Gy.* i. m. 1246. sk. l.

⁸ *Engel Pál – Kristó Gyula*: Magyarország története 1301–1457. Tankönyvkiadó, JATE-jegyzet, Budapest 1988, 139–144. l. — *Pál Engel*: Die Einkünfte Kaiser Sigismunds in Ungarn. Előadás a budapesti Zsigmond-konferencián (1987), megjelenés alatt. — *János M. Bak*: Monarchie im Wellental: Materielle Grundlagen des ungarischen Königtums in fünfzehnten Jahrhundert. In.: Das spätmittelalterliche Königtum im europäischen Vergleich. Hrg. von Reinherd Schneider. Sigmaringen 1987, 347. skk. l.

⁹ *Fügedi Erik*: Mátyás király jövedelme 1475-ben. In: Barta Gábor szerk. Mátyás király. Budapest 1990, 41. skk. l., ill. *Kubinyi András*: A Mátyás-kori államszervezet. In: Rázsó Gyula szerk.: Hunyadi Mátyás, Budapest 1990, 104. skk. l.

¹⁰ *Hóman Bálint*: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Budapest 1921, 280 skk. l.

^{10a} Az 1523-as, Thurzó E. féle költségvetésben a bányák és a pénzverés együttes haszna pl. közel 180 000 Ft. (Mátyásnál kb. 80 000, Zsigmondnál 80 000), a telekadó nem szerepel; míg a Várday P. féle,

1524-es tervből a bányák és a pénzverés hiányzik, a telekadóból pedig csak 23 000 Ft. van számba véve (Mátyásnál legalább 300 000, de még Zsigmondnál is 80 000). *Hermann Zsuzsanna*: Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon (megjegyzések Thurzó Elek költségvetési előirányzatához), Századok 1975, 305. 328–329. l.

¹¹ *Hóman B.* i. m. 1916, 428. l.

¹² *Kristó Gy.* i. m. 1984, 1246. sk. l.

¹³ A 14. század eleji adatokat *Fügedi Erik*: Uram, királyom – a 15. századi Magyarország hatalmasai c. összefoglalójából vettük át (Budapest, 1974, 119. l.); az 1525-ös jegyzéket *ud. közli és korrigálja*: A 15. századi magyar püspökök, Történelmi Szemle 1965, 496. l. Magát a III. Béla-kori összegezést ld. e tanulmány Függelékében.

¹⁴ *Hóman B.* i. m. 1916, 430. l.

¹⁵ *Engel Pál*: A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése. Századok 1990/1. 43. l.

¹⁶ *Kristó Gy.* i. m. 1984, 1092. l.; *Bertényi Iván*: Magyarország az Anjouk korában. Budapest 1987, 111. l.

¹⁷ A tatárjárás emlékezete, szerk. Györffy György és Szűcs Jenő, Budapest 1981, 25 skk. l.; ill. *Kristó Gyula*: A feudális széttagolódás Magyarországon. Budapest 1979, 144. skk. és 204. skk. l.

¹⁸ „Strigoniensis habet de curia regis de moneta sex mille marcas...” ld. a Függelékben.

¹⁹ „...de moneta sex mille marcas et unum monetarium et est metropolis Ungariae.” u.o.

²⁰ *Kollányi Ferenc*: Az esztergomi érsek pisetum-joga. Katholikus Szemle III. 1889.

²¹ *Hermann Eged*: A katolikus egyház története Magyarországon 1945-ig, München 1973, 71. l.

²² *Kristó Gy.* i. m. 1979, 176. skk. l.

²³ *Hóman B.* i. m. 1916, 469. l.; ill. *Kollányi F.* i. m.

²⁴ Az esztergomi számadáskönyveket földolgozta *Fügedi Erik*: Az esztergomi érsekség gazdálkodása a 15. század végén, Századok 1960; Az egri számadások egy részét közölte *Kandra Kabos* (Adatok az egri egyházmegye történelméhez, szerk. *Kandra K.*, Eger 1887), ill. *E. Kovács Péter*: Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508, Eger 1992. A következőben e három munka adatai alapján számolunk.

²⁵ Ld. pl. *Fügedi E.* i. m. Történelmi Szemle 1965, 483. l., ahol még más, ezeknél is nagyobb eltéréseket mutató adatokkal is próbál a szerző megbirkózni.

²⁶ A vonatkozó számok: *Fügedi E.* i. m. Századok 1960, 536. és 543. l.

²⁷ *Fügedi E.* i. m. Századok 1960, 543. l.

²⁸ *Kandra K.* i. m. és *E. Kovács P.* i. m.

²⁹ *Fügedi E.* i. m. Századok 1960, 105. l.

³⁰ A dica-adatokat ezúttal *Fügedi E.* összeállításából vettük: i. m. 1990, 47. l. Komárom megye másik fele a győri egyházmegyéhez tartozott.

³¹ A számítás indoka, hogy a királyi adószedők és a dézsmáltatók ugyanazon tevékenységek (gabonatermelés, állattartás) után szedték a járadékokat, így jelentős eltérés a két adófajta arányaiban nem képzelhető el.

³² A két vitatott megyéből Ugocsát ide számítottuk, Szatmárt viszont meghagytuk Erdélyben — így talán nem követünk el nagyobb számítási hibát.

³³ Eddig ugyanis általában a bordézsmá egyre növekvő hasznára hivatkoztak (Ld. *Fügedi E.* i. m. Történelmi Szemle 1965, 88. l.) – pedig a tokaji borvidék valódi beindulása csak a 16. század közepére tehető.

³⁴ *Györffy Gy.* i. m. 1953, 51–52. l.

³⁵ A két egyházmegye átlagát azért kellett elfogadnunk alapnak, mert semmi eszközünk nincs a többi püspökség jövedelmeinek hasonló szétválasztására. Megpróbálkoztunk a 16. század közepi dica-jegyzékek fölhasználásával (Maksay Ferenc szerk.: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén, Budapest 1990), de semmilyen elfogadható támpontot nem kaptunk. A legnagyobb portaszámot a váradi püspöknél mutatja ki (3300, nyilván Fráter György tevékenységével van kapcsolatban a dolog), Esztergom ennek kb. fele (1540), Eger pedig kevesebb, mint tizede (225). Az egri püspök jövedelmeinek több mint felét élvező győri püspök portaszáma kb. azonos az egriével (226), viszont az egri bevételek mindössze hatodát magáénak valló nyitrai püspök 460 porta uraként szerepel. (i. m. 1081. l.)

³⁶ Ld. a Függelékben.

³⁷ *Hóman B.* i. m. 1916, 430. l.

³⁸ *Tudniillik Kálmán király* 1/25. és 78. törvénycikke, Corpus Juris Hungarici — Magyar Törvénytar I. 1000–1526. szerk., Nagy Gyula, Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen, Budapest 1899, 105. és 119. l. Az 1/3-os arány tehát tévedés. Az ilyen apróbb pontatlanságok (ld. pl. fentebb az esztergomi érsek pisetum-jogának összekeverését teljes jövedelmével, vagy alább az erdélyi jövedelmek adatait) azt sejtetik, talán

nem is frásos beszámólót tartunk a kezünkben, hanem valamely követ pontatlanul lejegyzett szavainak szövegét.

³⁹ *Hóman Bálint*, i. m. 1921, 280–287. l.

⁴⁰ *Engel-Kristó*, i. m. 1988, 139–144. l.; Engel P. i. m. kézirat, 1987; és Kubinyi A. i. m. 1990, 104–116. l. Az 1523–24-es adatokról ld. a 10/a jegyzetet.

⁴¹ Minderről ld. *Paulinyi Oszkár*: Magyarország aranytermelése a 15. század végén és a 16. század derekán, a Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet évkönyve VI, 1936, 38. és 78. sk. l.

⁴² *Paulinyi Oszkár*, A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége. In: Károlyi Emlékkönyv, Budapest 1933, 428. l.; és *Hermann Zsuzsanna*: Jakob Fugger, Bp. 1976, 124. l.

⁴³ Maguk a kimutatások összegezve: *Hermann Zs.* i. m. 156. l., a kimutatások tendenciózus voltáról *uő.* Egy pénzügyi tervezettől a Hármaskönyvig (Werbőczy és parasztháború) Századok 1981, 114. sk. l.

⁴⁴ *Hermann Zs.* i. m. 1976, 138. l.

⁴⁵ *Kubinyi A.* i. m. 1990, 109. l.

⁴⁶ *Engel P.* i. m. Századok 1990, 37. skk. l.

⁴⁷ *Kristó Gy.* i. m. 1984, 1089. l.

⁴⁸ Az némiképpen zavaró, hogy a beváltást nem az összes kintlévő pénzre szabták ki, hanem megyénként és városenként megadott mértékben kellett elvégezni, és a terhelhető jobbágyságok száma szerint rótták ki, de maga a részleteket közlő *Engel Pál* (i. m. Századok 1990, 38. sk. l.) is úgy tárgyalja a beváltást, hogy az gyakorlatilag a teljes előző évi pénztermelést érintette.

⁴⁹ *Kristó Gy.* i. m. 1984, 1067. sk. l.

⁵⁰ *Hóman Bálint*: A 14. századi aranyválság. In: *Hóman B.* Magyar középkor, Bp. 1938. kötetben, 542. l. Kőrmöcbánya városát közismerten csak a 14. század elején alapították Róbert Károly király német telepesei — de azt valahonnan a királynak is tudnia kellett, hogy ott arany van, különben nem hozatott volna éppen Kutenbergből bányászokat és más szakembereket!

⁵¹ A tatárjárás emlékezete, i. m. 123. l.

⁵² *Hóman B.* i. m. 1938, 540. és 543. l.

⁵³ *Hóman B.* i. m. 1938, 544. l.

⁵⁴ *Paulinyi O.* i. m. 1936.

⁵⁵ Az adatok: *Paulinyi O.* i. m. 1936, 77. skk. l. Egyébként a magyar bányászat egyik mélypontján, a 16. század derekán csak a kőrmöci kamarában 250 kg arany és 5454 kg ezüst volt a felhasznált mennyiség. Magyarország története 1526–1686, főszerk. Pach Zsigmond Pál, Budapest 1985 (Magyarország története III/1.) 300. l. Az ezüst márka súlya ekkor 245,537 g, s mivel a 15. században 15 latos finomságú (azaz 15/16-od tiszta ezüst tartalmú) márkával számoltak, ezért a márkát itt 230,19 g-mal kellett megszo-

rozni.

⁵⁶ *Paulinyi O.* i. m. 1936, 46. és 77. l.

⁵⁷ *Paulinyi O.* i. m. 1936, 77. l.

⁵⁸ *Paulinyi Oszkár*: A sóregálé kialakulása Magyarországon. Századok 1923/1924, 627–647. l.

⁵⁹ *Kristó Gy.* i. m. 1984, 1075. l.

⁶⁰ *Kubinyi, András*: Die königlich-ungarischen Salzordnungen des Mittelalters. In: Das Salz in der Rechts- und Handelsgeschichte. Hrsg. J.-C. Hocqart und R. Palme, Schwetz 1991, 268. l.

⁶¹ *Kristó Gy.* i. m. 1984, 1081. sk. l.

⁶² *Eckhart Ferenc*: A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig. Arad, 1908.

⁶³ Az Árpád-kori birtokokra: *Györffy György*: Tanulmányok a magyar állam eredetéről, Budapest 1959. Az Anjou-kori állapotokról *Engel Pál*: Vár és társadalom a középkori Magyarországon, Budapest 1990. A Mátyás-korabeli adatokra ld. *Kubinyi A.* i. m. 1990, 60. skk. l.

⁶⁴ *Lederer Emma*: A legrégebb magyar iparososztály kialakulása, Századok 1928, 510–517. l.

⁶⁵ Erdély története három kötetben I. szerk.: Köpeczi Béla, Makkai László és Mócsy András, Budapest 1988, 295. skk. és 301. skk. l.

⁶⁶ A dica-adatokra ld.: *Fügedi Erik* i. m. 1990, 47. l. A székelyeket és szászokat a számolásnál tehát nem valóságos állapotukban vettük figyelembe, hanem mintha jobbágyságok lennének. A tartomány népeségének közel felét adta ki ez a két népcsoport (ld. Erdély története i. m. 510 l.).

⁶⁷ *Hóman B.* i. m. 1916, 434. l.

⁶⁸ *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I. Budapest 1899². 377. és 508. l. *Hóman* i. m. 1916, 434. l.

⁶⁹ *Steven Runciman*: Byzantine Civilisation. Cleveland. New York 1964, 78. l.

⁷⁰ *Hóman B.* i. m. 1916, 434. l.

⁷¹ *Eberhard Iseman*: Public Finance in medieval Germany. Kézirat, amely az European Science Foundation által létrehozott munkacsoportban készült. A szerző engedélyéért, amely munkája felhasználását lehetővé tette, ezúton is köszönetet mondunk.

⁷² *Vocke*: Geschichte der Steuern des britischen Reichs. Leipzig 1866, 6. l.

⁷³ *Hóman B. i. m.* 1916, 433. l. — Hóman nem adja meg az összegek ezüst-tartalmát. A 12. században egy számítási font értéke 349,912 g ezüst pennynek felelt meg. *Vö. J. A. Green*: The Government of England under Henry I. Cambridge 1986. 63. l. Green feltételezi, hogy az adófizetésnél kizárólag az érmék súlyát vették figyelembe, így a színezüstben kifejezett értékek (mivel a penny színezüst tartalma ekkor 92,5% volt) alacsonyabbak lehetnek.

⁷⁴ *Sally P. J. Harvey*: Taxation and the Economy. In: J. C. Holt ed. Domesday Studies. Woodbridge 1987, 250. l. A dán-adó ezüsttartalmát *Mark Ormrod*: The Western European Monarchies in the Middle Ages. kéziratából vettük. Megjelenés alatt az European Science Foundation által támogatott European State Finances c. kötetben (szerk. Richard J. Bonney).

⁷⁵ *J. A. Green*, i. m. 1986, 23. ill. 54. l. — Az angol viszonyok bemutatására felhasználtuk még: *Mark Ormrod – Barta, János*: The Feudal Structure and the Beginnings of State Finance c. kéziratát, amely az European Science Foundation által támogatott, az előző jegyzetben említett kötet számára készült (megjelenés alatt). Az Anglia történetére vonatkozó anyag *Mark Ormrod* gyűjtése.

⁷⁶ *W. M. Ormrod*: The Western European Monarchies in the Middle Ages. Fentebb már idézett kézirat. A szerző engedélyét, hogy munkáját felhasználhassuk, ezúttal is köszönjük.

⁷⁷ *John Baldwin*: The Government of Philip Augustus. Berkeley, 1981, 137. és 175. l.

⁷⁸ Ezekhez vehetnénk még Auvergne-t is, de ott Fülöp csak souzerain lett, s a tényleges hódítás éve csak 1213. Histoire de la France illustrée, réd. par. E. Lavissee, vol. III/1., par. A. Luchaire, 83. skk.l.

⁷⁹ *J. A. Green*, i. m. 233. l., és *J. Baldwin*, i. m. 154. l.

⁸⁰ A bányamonopólium csak a 14–15. században kezd létrejönni egyes nyugati országokban. *Ld. Paulinyi O. i. m.* Századok 1923/1924.

⁸¹ *Békefi Remig*: III. Béla magyar király emlékezete, szerk. Forster Gyula, Budapest 1900, 139. sk. l., ezt használta *Hóman B. is, i. m.* 1916, 425. sk. l. is.

REVENUES OF THE KING BÉLA III. (REMARKS ABOUT THE INCOMES OF THE HUNGARIAN KINGS IN THE MIDDLE AGES)

by *János Barta–Gábor Barta*

Summary

There is an important source of the Hungarian history in the early Arpadian age, namely a list that comes from England and nowadays can be found in Paris, which was made at the end of the 12th century about the incomes of the Hungarian king Béla III and of the Hungarian bishops' corporation. But the research up to now either had over-estimated its data (there is talking about 160 000 silver marks) and wanted to prove by that the state of (great) development and importance of Hungary of that time (Bálint Hóman) or it was valued as practically unusuable (Lajos Elekes, Gyula Kristó). The authors of this article undertook a detailed analysis of this source.

It was cleared in the course of this analysis that the 24 100 marks (it is an adequate value to 4331 kg pure silver) as incomes of the Hungarian church in the age of Béla III., as far as can be established the sequence from the date of the end of the 15th century considering the population increase and rise of economic level, and can be reckoned at least higher really with one third, maybe only with one fourth than the silver value of 3288–3664 kg.

The authors tried to controll similarly the sums of the royal revenues in the years 1185/1195 using sources of the beginning of 14th century and of the middle of the 15th century. The value of the revenues in the 12th century, calculated on the basis of the even annually obligated exchange of money is 11 201 marks according to the original list. But it must be considered on the basis of an otherwise presumable quantity of the Hungarian gold and silver production of European importance in the 12th century that the former informant had given the profit in the gross of the royal court coming from the precious metals

mining and the exchange of money. It must be presumable reduced this quantity with about one third because of the expenses of production and the salary of the official machinery.

The further tendency of the salt regie (in the age of Sigismund or Matthias I.) — the permanent growth of the production's quantity but the production's expenses too — point again only to the fact that it was reckoned about 25 percent more to the reality in the age of Béla III. when has been given the value of 16 000 marks.

There were also included in the royal customs revenues (30 000 marks) the taxes of holding markets in the end of the 12th century, so this number cannot be controlled on the basis of the later data recorded only the foreign trade customs. The tax of the „hospes” (settles, foreigners) in Transylvania in a value of 15 000 marks is over-estimated definitively at least with 100 percent.

Finally the revenue in a value of 45 000 marks resulting from a such country of a territory of approximately 300 000 km², without Transylvania of 250 000 km² was yet in the hand of the ruler. The dominial incomes of Normandia with a territory of altogether 30 000 km² may be valued of this time 2808 silver marks. So the Hungarian datum is not absolutely improvable.

Taking all things into consideration the disfiguration of the data of the age of Béla III on the whole might be hardly more than 20–25 percent, that is, it can be astimated the real value of the Hungarian royal revenues at the end of the 12th century about 22 995 kg silver value (123 175 marks). According to the changes of the 13th century in Hungary the next time the incomes on such level only the king Matthias I. could extort from the country at the end of the 15th century.

One can become an information in the table of number XII. about the estimated revenues of the Hungarian kings and about the very sporadic European parallel data.

János Barta jeune - Gábor Barta

REMARQUES SUR LES RENDEMENTS DE NOS SOUVERAINS DU MOYEN ÂGE

Résumé

Une liste d'origine anglaise actuellement trouvable à Paris est vraiment une source importante de l'histoire hongroise de l'époque apradienne. Cette liste est datée de la fin du 12e siècle (probablement en 1185 ou plutôt en 1195) et concerne les rendements du roi hongrois de cette époque soit ceux de Béla III respectivement ceux du corps épiscopal hongrois. Mais les recherches faites jusqu'ici ou surestimaient les données (il s'agissait de 166 000 marques d'argent) voulant peut-être justifier le développement et l'importance de la Hongrie actuelle par cela (Bálint Hóman), ou jugeaient ces données inutilisables en pratique (Lajos Elekes, Gyula Kristó). Les auteurs de l'étude présente s'entreprenaient d'analyser par détail cette source.

Au cours de cette analyse d'abord ils ont constaté que les revenus indiqués de l'Église hongroise à l'époque de Béla III dons: 24 100 marques (équivalent à 4331 kg d'argent pur) — comme on peut le déduire des données de la fin du 15e siècle; considérant l'accroissement de la population et le développement du niveau économique ne font qued' un surplus de tiers peut-être de quart de la valeur réellement calculable donc la valeur de 3288–3464 kg d'argent pur.

Quant aux revenus royaux indiqués en 1185/1195 nous avons essayé contrôler de la même façon: utilisant des sources du début 14e siècle respectivement celles-ci de la moitié du 15e siècle.

La valeur calculée du change d'argent par an — encore obligatoire dans le 12e siècle selon la liste mentionnée faisait 11 201 marques. Mais partant de la quantité presumable de la production d'or et d'argent hongroise du 12e siècle — d'ailleurs ayant une importance européenne — nous devons juste penser que l'ancien documentaliste la indiquait le bénéfice brut de l'industrie minière des métaux précieux et du change d'argent de la cour royale. Pour la raison des frais de production et des salaires de l'apparat administratif il faut encore déduire probablement cette quantité d'un tiers.

La modification postérieure de la régie du sel (à l'époque de Zsigmond et Mátyás (Matthias), l'accroissement continuel de la quantité de production et des frais à la fois laissent croire aussi qu'on a calculé 25% de plus en se rapportant à la valeur réelle indiquant 16 000 marques.

À la fin du 12e siècle on a compté encore les droits du marché dans la régie de douane des rois, ainsi on ne peut pas contrôler cette chiffre à la base des données ultérieure qui n'indiquaient que la régie

de douane venant du commerce extérieur. L'impôt des squatters transylvaniens indiqué 15 000 marques était évidemment surestimé au moins de 100%.

Enfin le bénéfice dit 45 000 marques venant des propriétés royales se produisait d'un pays d'étendue 300 000 km carré — sans la Transylvanie: 250 000 où les deux tiers du territoire total était la propriété du roi. Les revenus domaniaux de la Normandie d'étendue seulement 30 000 km carré, embrassant plusieurs grandes propriétés privées faisaient 2808 marques d'argent. De cette façon la donnée hongroise semble être réelle.

Tout compte fait: la déformation des données de l'époque de Béla III ne pouvaient pas dépasser le 20-25% donc nous nous pouvons dire la valeur réelle des revenus royaux du 12e siècle environ équivalente à la valeur de 22 995 kg d'argent pur soit 123 175 marques.

À la suite des changements du 13e siècle en Hongrie ce sera seulement le roi Mátyás (Matthias) qui à la fin du 15e siècle pouvaient pressurer de tels revenus du pays.

Mesterházy Károly

RÉGÉSZETI ADATOK MAGYARORSZÁG 10–11. SZÁZADI KERESKEDELMÉHEZ

Magyarország 10–11. századi kereskedelme nem tartozik a jól ismert és kutattott történeti témák közé. Az a néhány állandóan idézett forrásadat, melynek alapján a kutató elődök már száz év óta megkísérelték a tájékozódást, vajmi kevéssé igazított el a Kárpát–medencét illetően.¹ Régészeti oldalról elsőként Fettich Nándor ismerte fel a kereskedelem jelentőségét a honfoglaló magyarok műveltségének kialakításában. A sírleletek stílselemzéséből következtetett azokra a kultúrhatásokra, melyek szerinte a kereskedelem révén érvényesültek a magyarságnál. Ő azonban a honfoglaláskori művészet kialakulása és felvirágzása színterének Dél–Oroszországot vélte, melynek következtében levédiai készítménynek tartotta legszebb emlékeinket. Fettich az orosz nyelvű irodalom ismeretében biztos kézzel rajzolta fel a nagy normann–arab kereskedelmi útvonalakat, melyeken a termékek és kulturális javak cseréje lezajlott. Véleménye szerint a magyarság ebbe a kereskedelembe aktívan bekapcsolódott, és főleg a Fekete-tenger melléki kikötővárosokban értékesítette áruját. Eközben a normannok szerepét eltűlozta: pl. a magyaroknál feltűnő kétélű kardokat normann készítménynek vélte, elterjedésükből északra vezető útvonalakat rekonstruált. Egyebekben a Kárpát–medencei viszonyok kívül rekedtek Fettich látómezején.²

Ezt pótolta nagy hatású művében László Gyula. A jelenleg ismertnél jóval kevesebb régészeti lelőhely alapján Fettichhez hasonló biztonsággal rajzolta meg a Kárpát–medence 10–11. századi útjait. Következtetéseinek bázisát részben a kétélű kardok képezték, melyekből teljes gyűjtésre törekedett. Származásukat illetően pedig karoling műhelyek termékeinek tartotta őket. De figyelembe vette a kiemelkedő sírleleteket, a nagyobb temetőket, a Megyer törzsi helyneveket és az egykori vízrajzot is. Rekonstrukciójában azonban nagyon fontos szerepe volt az intuíciónak is, mert ma, jóval bővebb ismeretek birtokában sem tudunk ilyen gazdag kereskedelmi úthálózatot igazolni.³

László Gyula munkáját tanítványai folytatták, de rendkívül óvatos formában. A kutatókat tulajdonképpen az a felismerés bátortalanította el, hogy teljes honfoglaláskori emléanyagunk átvizsgálása után lehet csak állást foglalnunk az import, a

kereskedelem és annak újtjai kérdésében. Még ennél is nehezebb a belső utak meg-rajzolása. Ma, amikor már 1600-nál is több 10–11. századi lelőhelyet tartunk számon, de a leletek fele közöletlen, nem rendelkezünk elegendő számú adattal a tematikus kutatásokhoz.

Az új típusú kutatások az összes idegen eredetű tárgy teljes felgyűjtését tekintették kiindulási alapnak. Ez a maximalista követelmény a lehetőségek sokkal szűkebb régiójában egy–egy tárgy vagy ékszer eredetének kutatására olvadt le, jobb esetben pedig azonos eredetű tárgyak kisebb csoportjának térképezéséig, amelyből aztán a kereskedelemre is lehetett következtetéseket levonni.

Az első lépést e téren Kralovánszky A. tette meg, aki a papi (Szabolcs m.) honfoglaláskori leletek kapcsán térképezte a a Kárpát–medencei 10. századi pénzeket. Eredményül azt kapta, hogy a szamanida dirhemek főleg ÉK–Magyarországon, a nyugati pénzek zöme a Dunántúlon, a bizánciak pedig többnyire a Tiszántúl déli felén fordulnak elő. A jelenséget az egyes vidékek kereskedelmi kapcsolataival magyarázta.⁴ Két tárgytípus felgyűjtésével is kísérletezett (S végű hajkarika, félhold alakú nyakláncdíszek). Talán az utóbbi munkája hozott maradandóbb eredményeket. Glaser L., Komoróczy Gy. és László Gy. kereskedelmi utakat rekonstruáló térképeire vetítette ki a lelőhelyeket, és eredményül azt kapta, hogy a félhold alakú csüngők a nemzetközi kereskedelem révén kerültek hozzánk.⁵

A dirhemek és néhány keleti eredetű tárgy elterjedéséből Németh P. is az ÉK–i területek zártabb belső kereskedelmére következtetett.⁶ Néhány jellegzetes tárgytípus (bizánci csatok, granulált fülbevalók, morva fülesgombok, stb.) alapján Bálint Cs. látta megerősítve a Kralovánszky által felvetett ötletet, majd a bizánci eredetű tárgyak (9 típus) esetében bizonyította is zömmel délmagyarországi elterjedésüket.⁷ Dienes I. a 10. századi kereskedelemre vonatkozó adatok összefoglalása mellett példákat hozott fel a belső kereskedelem kutatásának lehetőségeiről. Elsősorban az azonos ötvösműhelyből származó veretek elterjedését vette számításba.⁸ Fodor I. a baltikumi és skandináviai kapcsolatokat összegezte.⁹

A kereskedelemre vonatkozó kutatások alapját a megbízható tárgytörténeti kutatások képezik. Ahogy Kralovánszky a félhold alakú csüngőkre máig használható feldolgozást készített, ugyanolyan jellegű alap kutatás szükséges minden más tárgyhoz is. E vonatkozásban Szőke B. végzett kiemelkedő munkát. A honfoglaló magyarság köznépeinek hagyatékát tárgyról tárgyra követte, s szűrte ki közülük az idegen eredetűeket.¹⁰ Az újabb adatok sokaságánál eredményei részben módosultak, megváltoztak, esetenként megerősítést nyertek. Elsőként a sírokban talált pénzekről szóló monográfiát említhetnénk, melyhez szerzője az ún. „huszti” dirhem kincs feldolgozását is elkészítette. Kovács L. a magyarországi dirhemek elterjedését nem régészeti leletek segítségével készült alaptérképre, hanem az ún. „Anonymus–térképre”, Anonymus útvonalaira vetítette, melyet Glaser néhány útvonalával is kiegészített.¹¹ E térkép használhatóságát azonban nem a dirhemek elterjedése igazolja elsősorban, hanem mint látni fogjuk, a bizánci import útja.

A magyar kutatás leginkább a bizánci és balkáni eredetű tárgyak körét igyekezett megállapítani, ezek származását bizonyítani, lelőhelyeiket térképezni. Magáról a kereskedelemről még nem sok szó esett.¹² Szlovákiára vonatkozóan T. Stefanovicová végzett kutatásokat, és a 7–10. századi bizánci kapcsolatok mellett a kijevi

Oroszország 10. századi emlékeivel való közös vonásokat is vizsgálta.¹³ A szlovák régészek alapvető kutatási szempontja a nagymorva fejedelemség kultúráját és annak utóéletét vizsgálni. E kérdésekben sok még a tennivaló, mert inkább előzetes értékelésekre vagyunk utalva, mint a bizonyító erejű feltárások teljes közlésére (Ducó, Csekej, Nyitra). Romániában nagyjából megtörtént a bizánci és balkáni eredetű tárgyak összegyűjtése, de nem a kereskedelem rekonstrukciója, hanem a dákoromán kontinuitás bizonyítása céljából.¹⁴ Közvetlen környezetünkben a lengyel kutatás szentelte a legtöbb teret a szomszédos területekkel való kapcsolatoknak. A Lengyelország területén előkerült 9–10. századi Kárpát-medencei leleteket kis méretű kereskedelmi tevékenységgel magyarázzák.¹⁵

A 10. században a Kárpát-medencében és környezetében éppen a honfoglaló magyarok megjelenése miatt átrendeződött a kereskedelem: megváltoztak útvonalai, megváltozott a szerkezete, új érdekcsoportok jelentek meg, új árucikkek tűntek fel, és új igények merültek fel. A változás, mint látni fogjuk, az előző századok kereskedelmi viszonyaihoz képest egyértelműen pozitív. A kelet–nyugati szárazföldi kereskedelem legjelentősebb útvonala a Mainz–Kijev útvonal volt, melynek közbeeső állomásai közül kiemelkedett Regensburg, Prága, Krakkó és Przemysl. Természetesen mindkét irányban tovább vezettek az utak. Mainzból az Ibériai félszigetre, a Cordobai kalifátusig, Kijevtől pedig volgai Bulgáriába és a kazárokhoz. A Kijev–Mainz közötti útszakasz főbb állomásain jelentős zsidó kereskedő kolóniák alakultak ki. Gyakorlatilag ők működtették azt a nagy útvonalat, amely körbefogta a Földközi-tenger medencéjét. E nagy körkereskedelemnek Radanijja volt a neve, az ezt működtető zsidó nagykereskedőket radanitáknak nevezték.¹⁶

A legfontosabb árucikk, amely ezen az úton gazdát cserélt, a rabszolga volt. Nemcsak a termelésben volt szükség rabszolgára, hanem ezen az úton töltötték fel az egyiptomi harci csapatokat, az arab világ háremeit.¹⁷ S bár a keresztény egyház elvben ellene volt a rabszolgák adásvételének, a pogányok, többnyire szlávok rabszolgaságát nem tilalmazta. Sőt elnézte a keresztények rabságba adását is, főként ha ez a keresztény uralkodónak jelentős hasznot hozott.¹⁸ Jelentős volt az út viasz- és prém-kereskedelme is.¹⁹

A honfoglaló magyarok hamarosan bekapcsolódtak e nagy útvonal kereskedelmébe. A prágai vásáron 965-ben részt vevő magyarországi zsidó, muzulmán és turk kereskedőkről Ibrahim ibn Jakun jegyezte fel, hogy hód- és más prémekért, lisztért cserébe rabszolgákat és más árut vittek haza.²⁰ Szintén ibn Jakub említi, hogy a prágai vásáron krakkói kereskedők is megjelennek, ezek rusok és kazárok. Krakkó környékén a Kárpát-medencei eredetű tárgyak gyakrabban fordulnak elő. A közeli Igolomiában egy településen honfoglaló magyar típusú szíjvéget is találtak.²¹

Még fontosabb adatok állnak rendelkezésünkre Przemyslről. E város zsidó kolóniájáról az 1020–1040 közötti évekből tudunk. Korábbi gazdasági súlyát jelzi, hogy 1849-ben itt került elő az egyik leggazdagabb 10. századi dirhem-lelet (kb. 700 db.). A przemysli várat a Nestor krónika is említi, azzal kapcsolatban, hogy 981-ben Volodimir kijevi fejedelem megtámadta a várost.²² Przemyslben 1976-ban egy kisebb magyar temetőt találtak. Az ásató A. Koperskinak 16 sírt, majdnem az egész temetőt sikerült feltárnia a házak közötti szabad térségben. A honfoglalók első nemzedékére jellemző edények és más tárgyak mellett a későbbi sírokban S végű hajkarikát is

találtak. Ez az egyszerű köznépi ékszer már a késő avar temetőben is feltűnik, s a magyarok itt, a Kárpát-medencében ismerkednek meg vele, majd veszik át divatját. Az átvétel pontos idejét nem ismerjük, de egy szlovákiai temetőben (Csekej 357. sír) Burgundiai Raoul (923–36) pénzével együtt került elő. Ezek szerint már a 10. század első harmada végétől számolhatunk elterjedésével. Lengyelországba bizonyítottan Magyarországról került el az S végű hajkarika, s mint látjuk, talán éppen magyarok révén. Az a közösség, amely Przemyslben megtelepedett, lett légyen az a honfoglalók Etelközből odamenekült csoportja, vagy már Magyarországról oda települt kolónia, kapcsolatban maradt a Kárpát-medencén belüli magyarokkal. Így mindenképpen részese volt a déli területekkel folytatott kereskedelemnek, esetleg éppen ennek biztosítására jött létre.²³

Kijevvel a 9. századtól bizonyíthatóan erőteljesek voltak a magyarok kapcsolatai. Erről tanúskodik Kijevben az Ugor hegy és a 12. században említett magyar kapu elnevezés, a Kijev környékéről való magyar ízlésű régészeti leletek (a kijevi tizedes templom alatt levő korábbi temető híres sírlelete, a Podolban levő ötvösműhely öntőmintája stb.).²⁴ A 10. század közepére még egy nagy vásárhely alakul ki a Duna-torkolat déli oldalán, Perejaszlavecben. Valószínűleg a Bizáncban működő orosz kereskedők lakhatási korlátozása váltotta ki e korábban jelentéktelen hely felvirágzását, ahová 969-ben Jarosláv kijevi fejedelem is át akarta székhelyét tenni. Indokai szerint a görögök aranya, szövetei, borai, gyümölcsei, a magyarok és csehek lovai és ezüstje mind oda áramlik. Az oroszok pedig oda szállították a prémeket, viaszt és mézet, meg a rabszolgát.²⁵

Regensburg kereskedelmének súlypontja már a 10. század elejétől kelet felé esik. Szinte monopolhelyzetben vannak Ausztriában, sőt a magyarokkal is normalizálódik a helyzet.²⁶ A 11. század közepétől a mainzi és regensburgi zsidó kolóniákkal való közvetlen kereskedelmi kapcsolatokról szerezhetünk tudomást a forrásokból.²⁷

Arról azonban az írott források nem emlékeznek meg, hogy a Kárpát-medencében melyek voltak a kereskedelem főbb útjai, amelyek a politikai viszonyok rendeződésével vagy csak állandósulásával a nagy, nemzetközi útvonalakhoz csatlakoztak, esetleg maguk is nemzetközi úttá váltak. Még nehezebb képet alkotnunk arról, hogy melyek voltak azok a főbb belső útvonalak, melyeken a hazai forgalom és kereskedelem lebonyolódott. Néha a 11. századi vagy későbbi források (Anonymus) segítenek eligazodni a többféleképpen is értelmezhető régészeti adatok között, néha csak megerősítik egymást a két forráscsoport adatai. Esetenként pedig csak a régészeti leletekből és lelőhelyeik fekvéséből nyerünk adatokat az útvonalak megrajzolásához.

A régészeti leletekből következtetve a legnagyobb kereskedelmünk Bizánc és a Balkán felé irányult. Onnan kaptuk a legtöbb árut is. Fő útvonalnak menten a Duna vonalát gondolnánk, de ennek a 10. században alig van nyoma. Ugyanakkor a Tisza mente, annak is jobb partja teljes hosszában bizánci és déli eredetű tárgyak sorát ismerjük a sírleletekből (1–2, kép). A Tisza mentéről került elő a legtöbb bizánci csat (Tiszaeszlár–Bashalom, Tiszajenő, Tiszabura, Mindszent), s még két példány a Tiszántúlról (Gyula, Kétpó). A másik fontos tárgytypust a filigrán díszes, széles pántú fejességűrűk alkotják. Ezekből öt nagyon szép, arany példányt ismerünk. Ezekből három a Tisza tágabban értelmezett környékéről való (Bodrogvécs, egy

ismeretlen lelőhelyű Szabolcs megyei lelet, Gátér). A talán legszebb darab, amely a Szalay-gyűjteményből került a Nemzeti Múzeumba, Magyaróvár táján került elő. Az ötödik gyűrű lelőhelye a Sopron megyei Szakony. E gyűrű típus ezüst változatai közül a tiszai úthoz is kapcsolódik néhány (Nagykövesd, Szabolcs, Hajdúdorog, Hajdúsámson, Deszk, Kiszombor, Hódegyháza). A leletek harmadik nagy csoportját a fülbevalók képezik. A rendkívül sokféle fülbevaló közül a tiszai út mentén került elő a nagyteremiai, majd délebbre a versecvái elektron fülbevaló, Tápé–Malajdokról és Szeged–Óthalomról egy-egy különleges ezüst példány. Karpereceink, amelyek anyaga egyszerű bronz, zömmel szintén ezen az úton jutottak el hozzánk (Baks, Szarvas, Mokrin, Nosa, ez utóbbi kettő már a Vajdaságban van). Az egyetlen honfoglaláskori bizánci díszedényünk, egy mázas amfora, a Zagyva forrása felett, Sóshartyánban került elő. Valószínűleg ezt is a tiszai úton szállították.²⁸

A felsorolt tárgyak nagyobb része a 10. század első feléből származik, jó néhány egyenesen a honfoglalók első nemzedékéhez kapcsolható (a fülbevalók zöme, csatok a Szabolcs megyei gyűrű és bodrogvécsi párja, a sóshartyáni amfóra), más részük viszont 11. századi sírokból való (baksi karperec, gátéri aranygyűrű, és öntött változata Deszkről Szent István pénzével keltezett sírból). 11. századiak azok a halántéket díszítő karikák is, amelyekre vékony bronz huzalból huroksort tekercseltek. Ilyenek kerültek elő Szomotoron (K–Szlovákia), Hajdúdorogon ilyen díszítés van a baksi karperecen is. Mindez arra utal, hogy a tiszai útvonal a 11. században is fontos volt.

Az útvonal rögzülését több tényező segítette elő. Elsősorban a Bizánccal békés évtizedek, melyeket 934-ben, majd 943-ban és 948-ban volt szükséges a bizánci kormányzatnak önkéntes adófizetéssel biztosítani. A következő öt éves béke lejártá után a gyula megjelenésével tartóssá vált a szövetség a magyarok és Bizánc között a Tisza völgyében.

A Felső-Tisza nagy kanyarulata alatt, Kisvárdától délre volt Árpád unokájának Tass hercegnek a vására. Ez a vásár mindkét irányban ellenőrizhette a kereskedelmet, bár idegen eredetű régészeti leletek sűrűsödése nem jelzi fontosságát. Ezen a vidéken találjuk a leggazdagabb és legszebb honfoglaláskori emlékeket. A sírokból gyakori a fegyver (szablya, íj, nyíl, tegez, fokos), a felszerelés pedig feltűnően gazdag (aranyozott ezüst veretek tucatjával díszített övek, íjtartó tegezek, arany és ezüst szerelések szablyák, aranyozott ezüst rozettákkal díszített lószerszámok, ezüst lemezekkel díszített nyergek, stb.) A felső-tiszai fegyveres népesség gyakori résztvevője volt a kalandozásoknak, amit a sírjaikban lelt bizánci, arab és nyugati pénzek is jeleznek (esetenként mint a lószerszám díszei). Viszont gazdagságukhoz képest kevés az „import” tárgy a sírokból. A meglevőket néha rendeltetésszerűen használták fel, pl. Bezdéden a fülbevalók csüngőit díszgombként, Karoson egy csonka fülbevalót ruhába tűzve, mindkét esetben férfi sírban. Nagyon valószínű, hogy a Felső-Tisza vidéki, katonai szolgálatot teljesítő népesség a szákmányt nyersanyagként tekintette, és beolvasztva saját ízlésének megfelelő ékszerkeket készített belőle. A feleslegnek nincs régészeti nyoma, így leginkább drága bizánci textíliákra cserélődött, ritkábban egy-egy gyűrűre vagy más ékszerre. Kereskedőik izmaeliták és zsidók, türkök és görögök egyaránt lehettek. A magyarok ezüstje, amely a vásárokon árut cserélt, többnyire nyersanyag volt, esetleg félkész termék, pl. ezüst huzalok, amelyből a 10–11. század leggyakoribb népi ékszere, az S végű hajkarika készült. Mint láttuk, Len-

gyelország felé már korán megindult forgalma, Prágában pedig éppen a zsidók temetőjében, a Bartolomejska utcában találták meg egyik fontos lelőhelyét.²⁹

Az útvonal másik bázisát az úttól K-re eső Gyulán sejtjük, ahol a magyarok második méltósága, a gyula szállása lehetett. Már Györffy is a Körös–Maros környéke-re lokalizálta a 955-ben megkeresztelkedett gyula lakhelyét, éppen a bizánci kereszténység Tisza menti tárgyi emlékei és a helynevek (Zombor) alapján, és Bóna I. is a gyula közeli lakhelyével magyarázta néhány gazdag temető jelenlétét a ma romániai oldalon.³⁰ E tekintetben a máig közöletlen, ill. csak nagyon kis részletében ismert Gyula-téglagyári temető anyaga döntő fontosságú. A nagyrészt elpusztított temetőből mintegy 100 sírt sikerült megmenteni. Ezek számához képest kiemelkedően sok és jó minőségű bizánci import tárgy került elő: finom, granulált fülbevaló (kecel típus), ezüst lemezes fülbevaló csüngővel, belső ívén holdsarlós fülbevaló, két féle öntött bogycs díszű fülbevaló, alsó ívén gyöngydróttal vastagított fülbevaló alsó fürtdíszsel (párja Vágboriban került elő), omega díszes bronz csat, millefiori gyöngy (ún. mozaikszemes gyöngy), amely azt jelzi, hogy Bizánc felől még a 10. században is beszerezhető volt ez a keresett árucikk. Ezekon kívül fűzfalevél alakú kapcsoló és egy hal alakú csat (fibula) volt az idegen eredetű tárgyak között.³¹ Egyetlen temetőnkben se találunk ilyen mennyiségű import tárgyat, kivéve a szlovákiai nagy temetőket, amelyek az egykori szláv–magyar nyelvhatáron találhatók.

A 10. század utolsó negyedében és a 11. század elején Ajtony is e nagy kereskedelmi út mentén tartotta központját. A Marostól Vidinig terjedő útszakasz fontosságát az utóbbi fél évszázad nagyon gyér kutatása ellenére is szép leletek bizonyítják. Ezek közé tartoznak az egyszerű és a kétoldalas, ereklyetartó mellkeresztek, melyek eddig ismert sorát most a verseci múzeum darabjaival is kiegészíthetjük.³² A tiszai út a Vaskapunál Vidin, Nikopol, Szilisztra érintésével vezetett Perejaszlavcig, ill. fővonala Belgrád után Nis és Szofia felé folytatódott Konstantinápolyig. Észak felé a Bodrog jobb partját követte, majd a Latorca mentén ért el a Vereckei hágóhoz. A leletek alapján ugyan a Tisza folyása mentén is meghúzhatnánk az út vonalát, de a Bodrogköz 18. századi térképei alapján ez nem reális lehetőség. Az akkori útviszonyok mellett a Tisza jobb partján kellett az útnak haladnia Titeltől Tokajig, onnan pedig a Bodrog jobb partján tovább. Az átkelést számos rév biztosította, Tokaj táján a ládi és tiszaluci, lejjebb a dorogmai rév, Csongrádnál a böldei rév, hogy csak az Anonymusnál említett nevezetesebbeket említsük. A tiszai út nagyjából és egészében megegyezett tehát az Anonymus által leírt hódító utak egyikével, nevezetesen Árpád vezér előnyomulásának útvonalával.

A tiszai útból ágazott ki a Maros folyását követő, Erdélybe vezető déli út. A gyulák telepítő tevékenysége ezen az úton kapcsolt be újabb és újabb területeket a művelésbe. Kezdetét a kiszombori és deszki importtárgyak jelzik, majd egyre inkább csak a temetők (tkp. ezek is településeket jeleznek) helyét ismerjük. A nagy, több száz síros közöletlen gyulafehérvári temető bizonyára tartogat néhány meglepetést számunkra.

A bizánci áruk útja Titeltől nemcsak a Tisza mentén követhető, de valamivel halványabban a Dunán felfelé is. Bár a Títel–Újvidék–Újlak közti szakasz jelenleg leletmentes, Valkóvártól Mohácsig több lelőhelyünk is sorjázik egymás mellé. Innen

a Balaton déli végéig szinte megszakítatlan a sor. Ez utóbbi leletek azonban nehezen értelmezhetők.

A bizánci ékszerek Szob–Vác környéki csoportosulása bizonyára nem véletlen. Ide csatlakozott kelet felől a mátra–bükkalji út, amely talán Tokajtól Szerencsen át haladt. Főbb állomása Eger volt. A Szob környéki leletcsoportosulást a nyugat felé folytatódó út is magyarázza. Az importtárgyak alapján a Dunától É-ra kellett egy jelentős útnak húzódnia, és pedig nem a part közelében, hanem Párkánytól (kakati rév) ÉNy-i irányban, Udvard–Szered–Nagyszombat–Szokolca vonalán. Ez az út megfelelné a későbbi Esztergom–holicsi útnak. A Nyitra és a Vág völgyében észak felé vezettek egyre bizonytalanabb nyomok.

Ha most az ellenkező irányból, azaz az ÉNy-ről, Morvaországból, vagy É-ről, Lengyelországból érkező áru (esetünkben újra csak ékszerfélések) útját vizsgáljuk, szinte azonos eredményt kapunk, mint a délről észak felé irányuló kereskedelem esetében (3. kép). A Dunakanyarban Vác és Szob között gyakoriak az importáruk (északi eredetű csontfésű Szobon, fonott fémnyakperec Letkésen), majd a Garam alsó szakaszán két helyen (Bényben morva lemezgomb, Nagysárón Lengyelország felől csontnyelű kés), a Nyitra völgyében öt helyen (Nyitrán morva lemezgomb, Lengyelország felől fonott nyakperec, északi fésű Tardoskedden, fémgöngy Csáporon, Sárfőn és Zsitvabesenyőn), és a Vág völgyében négy temetőben (Ducón morva lemezgomb és fémgöngyök, Galgócon északi nyakperec, Galántán és Vágvecsén szintén morva lemezgombok) találkozunk velük. A következő fontos hely már Pozsony, ill. Dévény (morva lemezgombok). Pozsonnyal szemben, a Duna jobb oldalán, az antik Gergulata helyén, Oroszváron volt olyan település, ahol importárukra igényt tartottak. Innen Esztergomig a Duna bal partján nincs is adatunk, ott is csak egy ezüst gyöngyről van tudomásunk. Feltehető tehát, hogy a fő kereskedelmi út a 10. században nem a Duna jobb partján húzódó limes út volt, hanem az egykori felvonulási út az északi oldalon, amelyhez Pozsony felé és északabbra Szered–Holics irányában lehetett a határt elérni. Mintha erre utalna az az 1050-es évekre vonatkozó adat, mely szerint az Oroszországból (Halicsból) érkező regensburgi zsidó kereskedő testvérek átkelve a Dunán érkeztek meg feltehetően Esztergomba.³³ Az esztergomi útmegszakítás nyilván Esztergom különleges jogával kapcsolatos, hogy ti. minden Magyarországon átvitt árut először ott kellett eladásra felkínálni,³⁴ 1050 körül ugyan ez a jog még nem élt, de ott volt az ország egyházi központja ismert vásárával, melynek lehetőségei csábították oda a zsidó kereskedőket, talán már Géza idejétől. Homályban marad azonban, hogy Tokaj irányából jöttek-e a kereskedők, vagy északról, és az is, hogy Győrnek folytatták-e útjukat hazafelé?

Domanovszky szerint az oroszországi kereskedelem a Szepességen át ment, és a Vág mentén közlekedtek. Régészeti leletekkel ez az útvonal csak a Krakko környéki magyar leletek gyakoriságával igazolható. Szlovákiai szakasza a 9. században még gyéren lakott, de helyi vezetők temetkezései (Blatnica) és központja (Felsőkubin, Alsókubin) már karoling sarkantyús nagymorva körbe tartozó kultúráról és igazgatásról tanúskodnak. Mivel a későbbi magyar városok is ezeken az alapokon fejlődtek tovább, mind a települések, mind az utak kontinuitását tényként kell elfogadnunk.³⁵ Más kérdés viszont az oroszországi kereskedők útvonala.

A Morva- és Lengyelország felől érkező ékszerfélések két, jól elváló periódust jeleznek. A korábbi csoportot, a honfoglalást követő időszakot a nagymorva ékszerek (lemezgombok, különböző fülbevalók, stb.) jelentik, a másodikat, amely már 11. század, sőt részben belenyúlik a 12. századba is, a törtezüst leletek köréből származó tárgyak (lemezes és filigrándrótt kosarú gyöngyök, fülbevalók). A nagymorva ékszerek, köztük a legnagyobb számban előforduló lemezes gombok elterjedési területe alig lépi át az egykori fejedelemség határait, s csupán négy gomb került el messzebbre, a Dunától délre (Oroszvár, Heves, Debrecen környéke, és a Szabadka közelében levő Tetőhegyes). Ez a szűk elterjedés óvatosságra int a nagymorva ékszerek kereskedelméről vallott morva elképzelésekkel szemben, amelyek még az Alduna mentén is nagymorva eredetű tárgyakat vélnek felfedezni. A fémgöngyök későbbi csoportja országos elterjedésű, a Tiszántúlt leszámítva nagyjából egyenletesnek is mondható. Segítségükkel rajzolódik ki élesebben a Vác/Buda–Eger–Tokaj útvonal. Az Erdély keleti csücskéből származó királyföldi lelet néhány más Zabolán előkerült ékszerrel együtt pedig a havasalföldi útvonalat bizonyítja, melynek mentén alakult ki Brassó. Hasonlóképpen útvonalat jelez a darufalvi kincs is, de ez már az ország nyugati szélén.³⁶

A keletről érkező kereskedelmi áru magában foglalja a kijevi Oroszország termékeit és a viking készítményeket is (4. kép). Az orosz eredetű tárgyak is két réteget képviselnek. Az egyik réteget azok az ékszerek jelzik, melyeket a magyarság levédiai vagy etelközi tartózkodása idején vett át környezetétől, a másik rétegbe azok tartoznak, amelyeket már főleg a Kárpát-medencében vásárolt. Ez utóbbiak számban legjelentősebb csoportját a törtezüst kincsek Kijev–volhiniai köréből származó ún. szőlőfürtös fülbevalók alkotják. A variánsok száma jelentős, gyakran nem is nagyon emlékeztetnek a fülbevaló díszei a szőlőfürtre. Nem teljesen öntöttek, hanem öntött elemekből vannak összeforrasztva. Így átmenetet képeznek a finom bizánci ötvösáru és a gyenge öntött utánzatok között. Anyaguk ezüst vagy elektron. A Kárpát-medencében 25 ismert lelőhelyük van, ezekhez kapcsolódnak a száz évvel később is előforduló aldunai változatok. A legkorábbi magyar sírlelet, melyben előfordulnak, a przemysli magyar temető 2. számú sírja. Itt még a 10. század első felére jellemző kaftánveretekkel fordulnak elő.³⁷ Beáramlásuk útvonala a Tisza mente: Ungvár, Nagykövesd a Bodroghözben, Döge, Szabolcs, Tokaj, aztán nagy ugrással Csongrád, Szentes, Törökkanizsa, Bocsár (jó minőségű öntvény), és Batajnica a Duna és Száva összefolyásánál. Míg tehát a bizánci áruk útvonala a Tisza mentén felfelé haladt, Oroszországból ellenkező irányú forgalom bizonyítható.

A keleti áruknak szintén Vác és Szob környékén találjuk egyik góciát. Ha közbeeső útjelző leletünk nincs is, a 11. századi lengyel kosaras függők korábbiakban tárgyalt néhány lelőhelye egyértelműen vall egy Vác–Tokaj közti útról. Tokaj környékén vagy éppen Tokajban rejtették el feltehetően a 10. század 60-as éveiben az ún. Tokaji kincset. Ennek legjelentősebb részét az a 14 fülbevaló képezi, amely a tárgyalt típusba tartozik. A tulajdonképpeni tokaji kincshez aztán az eladó ékszer és régiségkereskedő az „értékét” növelendő, még honfoglaláskori sírleleteket és 12–13. századi balkáni fülbevalókat (talán egy önálló másik kincset) is hozzátett, nem beszélve bizonyos őskori és római kori tárgyakról, s néhány bizánci pénzről, amelyek talán együtt kerültek elő a fülbevalókkal.³⁸

A skandináv–viking eredetű tárgyak zöme szintén a keleti kereskedelemmel került Magyarországra. Jellemző, hogy az orosz és skandináv–viking eredetű ékszerek elterjedési területe és közvetlen származási helye egybeesik. Jelenleg sem az átvett tárgytipusok száma, sem lelőhelyeiké nem sok. A leggyakoribb ékszer a spirálisan összecsavart fejű gyűrű és ennek méretben megnövelt változata, a hasonló szerkezetű karperecek. Ez a típus nem sokkal a honfoglalás után kerülhetett a magyarsághoz. Teljesen szórt az elterjedésük (karperecek: Vác, Szarvas, Székesfehérvár, gyűrűk: Komáromszentpéter, Maroskarna, Vukovár). Eredetükre és időrendjükre jó támpontot ad a spiljovkai kincslelet, amelyben honfoglaláskori típusú övveretek (szeredi csat mintája) és négy ezüst karperec mellett VII. Konstantinos Porphyrogenetos és Romanos (948–59) solidusa mellett egy 966/67-es veretű dirhem volt.³⁹ Ezen kívül a gotlandi 10. századi kincsleletekben arany változataik a jellemzőek.⁴⁰

Honfoglalás előtti, levéidai átvétel lehet egy különleges fülbevaló, amely nálunk Szentes–Nagyhegyen és Jánosszálláson fordult eddig csak elő. Oroszországban viszont a Szmolenszk melletti varég centrumból, Gnezdovóból és más helyekről is ismert.⁴¹

Oroszországi eredetűek a zsenyei arany ill. elektron karperecek. Gotlandi rokon darabjaik alapján a 11. századra keltezhetőek.⁴² Ezüst változatuk a jászfényszaru honfoglaló sírokból került elő.⁴³ A nielloval díszített honfoglaláskori fémtárgyaink is keleti normann készítménynek látszanak. Ezek közé tartozik egy ismeretlen lelőhelyű veret, a bezdédi tarsoly csatja, egy niellos díszű baltácska Szabolcsveresmartról, és egy líra alakú csat ugyaninnen. Valószínűleg e körhöz tartozik a benepsztai állatalakos szíjvég.⁴⁴

Beregszászon került elő egy áttört, kerek arany nyakláncdísz. E kiváló ötvösművet még Lehoczky Tivadar gyűjtötte. A csüngőcske akár későantik is lehetne, hiszen a bizánci nyakláncok kapcsoló részein gyakran találkozunk ilyen zárótaggal. Ez a motívum azonban csüngőként a skandináv leletekben tűnik fel.⁴⁵ A beregszászi csüngővel azonos rendeltetésű, kerek lemezes csüngő került elő Szabolcsveresmaraton. Az eredetileg bizánci tárgytipus Oroszországban is meghonosodott. A mi példányunk már onnan való.⁴⁶

Viking importnak tekinthető a három Kárpát–medencei kardhüvelyvég, az ún. koptató: Dombrád, Beszterec, Gyulafehérvár.⁴⁷ Északi szalagfonat díszíti a veszkényi zablapálcát,⁴⁸ a prágai Szent István–kard ellenzőjét, a Vác–csörögi kard markolatgombját és ellenzőjét.⁴⁹

Egy–egy keleti vagy skandináv eredetű, jelenleg hazai párhuzam nélküli tárgyat még felsorolhatnánk, de ezek nem változtatják meg az összképet: keleti eredetű ékszereink és fegyvereink fő elterjedési területe a Felső–Tisza vidéke, a Tisza mente és a Tisza folyóinak vonala. Velük újabb bizonyítékát kaptuk a tiszai útnak, amely egy Tokaj–Eger–Vác közötti útvonallal csatlakozott a Duna feletti úthoz.

Van még három fontos import tárgytipus 10–11. századi leletek között, amely viszonylag nagy számban fordul elő a sírleletekben. Ezek a félhold alakú csüngők, melyeknek 35 évvel ezelőtti gyűjtése még talán Magyarországon is megkétszerezhető,⁵⁰ a líra alakú csatok, melyeknek egyik variánsa 10. század végi importként jelentkezik,⁵¹ és a fonott gyűrűk, amelyek szintén a 11. században terjednek el.⁵² Zömmel ÉK-ról, ill. É-ről jövő kereskedelmi árut képviselnek. Ezek térképezését azonban a

teljes anyag közlésének kellene megelőzni, és az egyes variánsokat külön–külön kellene térképezni, mert együttes térképezésük félrevezető is lehet. A félhold alakú csüngők egyik típusa pl., az, amelyiknek alsó része állatfejben vagy növényi indában végződik, nálunk inkább a 9. század végére, 10. század elejére keltezhető, és inkább déli eredetűnek látszik (Csekej, Ipolyszakállos, Nyitra–Lupka, Szabolcs).⁵³ Nagy részük, főleg a zeg–zug díszűek, oroszországi készítmények, de a carnuntumi és a lengyelországi öntőminták alapján több helyen is készülhettek. A líra alakú csatok közül a niello díszes vagy azt utánzó variánsok tartoznak a 10. század végi oroszországi–baltikumi import közé. Ami a fonott gyűrűket illeti, még rosszabb a helyzet. Eddig típusaikat sem különítették el, lelőhelyeik sincsenek összegyűjtve. Csupán az északmagyarországi lelőhelyek sejtetik, hogy a 11–13. században sokféle változatuk volt divatban, s ezek észak felől (pl. Ószéplak Krasno, Ducó) kerültek egyre kisebb számban a délebbi vidékekre.⁵⁴

A nyugati eredetű tárgyak magyarországi forgalma az eddigiektől eltérő képet mutat (5. kép). A legmeglepőbb, hogy 10. századi importtárgyak csupán a kétélű kardok és bizonyos kengyelek. Elterjedésükre a honfoglalók második nemzedékétől számíthatunk, amikor a bevált keleti haditechnika mellett megnyilvánulnak az új harcászat előnyei is. A kardok elterjedését Kovács L. térképezte. Eredményeit kissé egyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy fő elterjedési területük a Felső–Tisza vidéke (20 kard), utána a Kisalföld északi fele következik (13 kard), a Dunakanyar és Pest (10 kard) után Székesfehérvár környéke (7 db) követi sorban, s a Körös–Maros vidéke zárja a rangsort (12 kard).⁵⁵

Nem mutat lényeges eltérést a nyugati eredetű, karoling–normann típusú kengyelek elterjedése sem: hat lelőhely a Felső–Tisza vidékére esik, négy a Kisalföld északi felére, Győr környékére kettő (Öttevény, Koroncó) és elszórtan további hat lelőhely (Székesfehérvár környéke, Esztergom, Tiszasüly, Ártánd, Krajnikfalva, Nagytarcsa).⁵⁶

A fegyverek elterjedése a Morvaország felőli útvonalat sejteti, ami részben igaz is lehet. A fő beszerzési útvonal azonban a közvetlen nyugati kapuk egyike mentén lehetett. A kardok elterjedése a fegyveres középréteg szállásait jelzi és a nem kereskedelmi utakat.

A nagyobb számban előforduló nyugati importékszerek csak a 11. századtól figyelhetők meg. Ezek közé tartoznak a karantán–szlovén vidékről származó gombos végű karikák, a lemezes vagy zománcos félhold alakú fülbevalók, korongfíbulák (csatok), és a 11. század utolsó negyedében fellépő „rovásírásos” gyűrűk. Ezek, mind típusukat, mind számukat tekintve jelentéktelenek, és nyilvánvalóan nem tükrözik a valódi helyzetet. Az idegen eredetű tárgyak inkább kiegészítő jellegűek a már gyanított vagy ismert útvonalak konkretizálásához. Talán most rajzolódik ki hihetőbben a Budáról Fehérváron, Veszprémen, Karakón és Vasváron át Zalába és tovább Itáliába vezető út.⁵⁷ A Pécs körüli leletsűrűsödés nemcsak azt jelzi, hogy a Baranya megyei leletek hozzáférhetőek a kutatás számára, hanem azt is, hogy a 11. században már a Duna menti út is nagy forgalmat bonyolított le. A Csepeltől Tolnáig terjedő üres szakasz főképp a kutatótlanság és anyagközlés hiányát jelzi. Feltűnő a Duna jobb partjának Moson és Esztergom közötti leletmentessége is. A 10. században ennek az útnak még nem lehetett túl nagy jelentősége, legalábbis a Győr–Moson

közötti szakasznak. Mégis ennek a szakasznak van két fontos régészeti bizonyítéka. Az egyik az ötvenyi honfoglaláskori sír, amelyben nyugati típusú kengyel volt, a másik Ötveny neve. Mint Tóth Endre bebizonyította, az ötvenyek az elszántott római kori, kavicsalapozású utak. Ilyen útról kapta Ötveny falu is a nevét.⁵⁸ Az útnak éppen fontosabb szakaszát Esztergom és Győr jelentősége feltételezi.⁵⁹

A 11. századi leletek alapján a Tiszántúl egyik fontos útja is kirajzolódik. Ez a (Kolozsvár)–Dés–Szalacs–(Szoboszló)–Nádudvar–Szolnok között húzódó sóút. A másik jelentős út a Pest–Kecskemét–Szeged közötti út, amelynek vonalát gyengén, de mégis sejtetik a különböző területekről érkező idegen áruk. Ezekhez a belföldi utakhoz számos másik is kapcsolódott, melyekhez egy-egy lelőhelyünk esetleg kapcsolódik is. Konkrét útvonalak megszerkesztése azonban több adat alapján is kockázatos, nem hogy egy ponthoz (lelőhelyhez) keresünk utat. A belföldi utak között számos neves is volt, pl. az ún. káliz út. Ennek régészeti leletek nem rajzolják ki nyomvonalát. Ezért kockázatos a Felső-Tisza vidékének bizonytalan helyen levő ötvösműhelyét sugárirányban összekötni azokkal a területekkel, ahol e műhely termékei előkerülnek. Az eddigi kutatások szerint ugyanis övvereteink mindegyik változata előfordul a Felső-Tisza vidékén, és ezen kívül még másfelé is, de más ilyen centrum jelenleg nem igazolható. Ez azt bizonyítja, hogy e veretek (vagy maguk az övek) kereskedelmi árucikkek voltak abban az értelemben, hogy egy műhely ellátta a szükségleteket. További kérdés, hogy a külföldön előkerülő hasonló veretek kereskedelmi tevékenység, vagy etnikai csoportok ottani megjelenésével kapcsolatosak-e? Mint láttuk, a przemysli leletek etnikai csoport idegen földön való megtelepedéséről vallanak. Ilyenekkel máshol is számolhatunk, elsősorban a Balkánon.

Eredményeinket röviden összefoglalva azt mondhatjuk, hogy mintegy 25 fajta bizánci és balkáni, hétféle morva és lengyelországi, mintegy tízféle keleti és skandináv, és hatféle nyugati (karantán, karoling) eredetű tárgy lelőhelyeinek térképezésével sikerült több 10–11. századi útvonalat kijelölni, vagy 11. század eleji meglétükre következtetni. Egyértelműnek látszik két fontos útvonal: egy észak-déli és egy kelet-nyugati. Mindkettőnek a Vereckei hágónál van hazai kezdete. Az észak-déli vonal a Tisza mentén haladt az Aldunáig, a kelet-nyugati vonal Tokajnál ágazott el Eger–Vác /Pest–Párkány /kakati rév/–Udvard–Szered/Sempte/–Szakolca /Holics/ irányába. A Duna menti utak csak a 11. századtól kapják meg jelentőségüket, amikor a régészeti leleteknek lényegesen kevesebb bizonyító erejük van, mint a történeti forrásoknak. A Dunántúl útjai közül a Buda–Fehérvár–Veszprém–Karakó–Vasvár útvonal valószínű. Erre mutat Halimba telepített faluja, s egy fontos negatív adat, az, hogy sem a Balaton északi, sem a déli partján nincs nyoma fontos kereskedelmi útnak. A Duna–Tisza közi utak közül egy Kecskemét irányában Szeged felé tartott, egynek pedig Szolnoktól kellett Pest felé haladnia, amely a szolnoki sóút importtárgyakkal gyéren jelzett vonalához csatlakozhatott. Importtárgyak jelzik a Maros menti utat is. A 11. században a Tömösi szoroson át Havasalföld irányában is élénk forgalom bontakozott ki. Erre az útra települt Brassó. Kezdetei talán már a perejaszlaveczi vásárral egyidősek. Későbbi régészeti leletek Zabolán, Csernátonban jelzik fontosságát és a Királyföldről származó törtezüst kincs.

Bár ezek az útvonalak a 12–13. században is jól ismertek, korábbi meglétüket írott források hiányában csak feltételeztük. Kivétel a tiszai út, amelyet sem régészeti,

sem történeti rekonstrukciók nem vettek számításba. Ennek bizonyítását érezzük legfontosabb eredményünknek. Annál is inkább, mert ez az útvonal a bizánci áruk nagyra északra vivő útjának látszik a 10. században.

JEGYZETEK

¹ A forrásadatok új gyűjteménye: *Püspöki Nagy Péter*: Piacok és vásárok kezdetei Magyarországon 1000–1301. I. Madách 1989. Az itt fel nem vett adatok megtalálhatók *Kohn Sámuel*: A zsidók története Magyarországon I. Bp. 1884. c. művében. Már az összes forrás ismeretében dolgozott *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története Szent Istvánig I. Bp. 1900. 96, 184; 136. jegyzet; *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I. Bp. 1899. 439. jegyzet.

² *Fettich Nándor*: A honfoglaló magyarság fémművessége. Arch. Hung 21 (Bp. 1937) 26.

³ *László Gyula*: A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944. 337, 364–66.

⁴ *Kralovánszky Alán*: A papi honfoglalás kori temető. A nyíregyházi Jósza András Múz. Évk. 3 (1960) 27–36.

⁵ *Kralovánszky Alán*: Adatok a Kárpát-medencei X–XI. századi félhordalakkú csüngők kérdéséhez. Arch.Ért 86 (1959) 76–81.

⁶ *Németh, Péter*: Obrazovanije pograničnoj oblasti Boržavi. in: Problemi arheologii i drevnej istorii ugrov. Szerk: A. P. Smirnov–V. N. Černecov–I. Erdély. Moszkva 1972. 218–19.; *Németh Péter*: Borsova határvármegye kialakulása. Tanulmányok Kisvárdáról 5 (1975) 14–15.

⁷ *Bálint Csanád*: A honfoglaláskor. in: Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba I/1. szerk. Hajdu Péter–Kristó Gyula–Róna Tas András. Bp. Tankönyvkiadó 1976. 149–150.; *Bálint, Csanád*: Südungarn im 10. Jahrhundert. Bp. 1991. 120.

⁸ *Dienes István*: A honfoglaló magyarok. Hereditas. Budapest 1972. 38–39.

⁹ *Fodor István*: A magyarság baltikumi és skandináviai kapcsolatai a IX–XI. században (a régészeti leletek alapján). Szolnok megyei Múz. Évk. 1981 (1984) 85–89.

¹⁰ *Szöke Béla*: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Bp. 1962.

¹¹ *Kovács, László*: Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Fontes ArchHung Bp. 1989.; *Fomin, Aleksej V.–Kovács László*: A máramaros megyei („Huszti”) 10. századi dirhemkincs. Bp. 1987. (A Numizmatikai Közlöny melléklete)

¹² *Bálint, Csanád*: Südungarn... 119–120.; *Mesterházy, Károly*: Der byzantinisch-balkanische Handel nach Ungarn im 10–11. Jahrhundert im Spiegel der Gräberfunden. Előadás a Moravcsik emlékülésen, Bizánc és szomszédai. 1992. május 20–21.; *Mesterházy Károly*: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben. I–II. Folia Arch. 41 (1990) 87–113, 42 (1991) 145–74.

¹³ *Stefanovičová, Tatjana*: Beitrag zu den byzantinischen Einflüssen in Mitteleuropa. in: Rapport du IIIe Congrès International d'archéologia Slave. Tom II. Brat. 1980. 443–48.; *Stefanovičová, Tatjana*: Otnosenie medzi materialnoj kulturoj Kijevskoj Rusi i Karpatskoj kotlovinii v X–XI vv. in: IX. medunarodnyj sjezd slavistov, Kijev 7–13 sentjabrja 1983. Doklady slovackih arheologov. Nitra 1982. 41–55.; *Stefanovičová, Tatjana*: Byzantinische Elemente in der grossmährischen Goldschmiedekunst. in: Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6–10 Jahrhundert. Nitra 1984. 233–38.

¹⁴ *Theodor, Gh. Dan*: Romantitae carpatodunareana si Bizantul in veacurile V–XI e. n. Iasi 1981.

¹⁵ *Zak, Jan*: Kulturelemente aus dem Mitteldonauegebiet in der materiellen Kultur der Oder- und Weichselslawen in der Zeit vom VI. Jh. bis zum Jahrhundertwende X/XI. Trudy pjátogo međunarodnogo kongressa arheologov-slavistov 4 (Kijev 1988) 66–81.; *Zak, Jan*: Die Handelsbeziehungen der protopolnischen und frühpolnischen Stammesgruppen auf dem Hintergrund des Handels der Westslawen. in: Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa. Teil III. Abhandlungen der AW in Göttingen, Phil., -Hist. Klasse, dritte Folge No. 183. Hsg. H. Jankuhn–Else Ebel. Göttingen 1985. 456–57, 469–70.; *Zak, Jan*: „Importhy” skandinavskie na ziemiach zachodnioslowianskich od IX do XI wieku. 1–2. Poznan 1967.

¹⁶ *Haussig, Hans Wilhelm*: Praxis und Verbreitung des jüdischen Handels in Südrussland. Untersuchungen zu Handel und Verkehr... Teil VI. Göttingen 1989. 31–33, 37.; *Zak, Jan*: Kulturelemente... 74.; *Pirenne, Henri*: A középkori gazdaság és társadalom története. Bp. 1983. 52., 206., 359.; *Cahen, Claude*: Az iszlám a kezdetektől az Oszmán Birodalom létrejöttéig. Bp. 1989. 195.

¹⁷ *Haussig, Hans Wilhelm*: Praxis und Verbreitung... 38.

¹⁸ *Johannek, Peter*: Der fränkische Handel der Karolingerzeit im Spiegel der Schriftquellen. Untersuchungen zu Handel und Verkehr... Teil IV. Göttingen 1987. 38–40. A Kárpát-medencét közvetlenebbül érintő rafflestetteni vámrendelkezés (904–906 között) kifejezetten a szláv országokból való rabszolgákról, a csehekkel való kereskedelemről, a kereskedelmi utakról, stb. szól: *Wolfram, Herwig*: Die Geburt Mitteleuropas. Bécs 1987. 307. A magyarországi rabszolgák kivételét Kálmán király szabályozta (I. 77).

¹⁹ *Haussig, Hans Wilhelm*: Praxis und Verbreitung... 32.

²⁰ *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I. 1899/1985. 283. jegyzet.; *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp. 1900. 96, 184.; *Győrffy György*: István király és műve. Bp. 1977. 334. Valószínűleg a prágai zsidó közösség temetőjét találták meg Prágában, a Bartolomejska utcában. A 6. sírban két arany S végű hajkarikát találtak, ami cseh földön szinte egyedülálló ritkaság. Típusaik szerint a 10. századra kelteznek őket. A 9. számú sír halottjának feje alatt két patkót találtak. *Borkovsky, Ivan*: Pohřebište obchodníku z doby knížecí v Praze I. *Salvia* ant. 1 (1948) 466, 480. Az S végű hajkarika Magyarországról terjedt el Csehországban is, így e temetőnek nagy jelentősége van több szempontból is. A prágai kereskedelem szempontjából fontos, hogy e látásolag jelentéktelen ékszer vselői között a nemzetközi kereskedelem képviselői megtalálhatók, így terjesztői is lehettek egyúttal.

²¹ *Zak, Jan*: Kulturelemente... 80.; *Stenberger, Marten*: Die Schatzfunde Gotlands I. Stockholm 1958. 348–49 szerint a magyarok kereskedelmét e vonalon a kétélű kardok elterjedése jelzi É-Magyarországon. Stenberger itt Feticch Nándor véleményére támaszkodik, aki szerint a magyarországi kardok normann eredetűek. Ma már csak néhány darabról állítható ez.

²² *Kunysz, Antoni*: Pradzieje Przemysla. in: Tysiac lat Przemysla I. Szerk. Fr. Persowski–A. Kunysz–J. Olszak. Rzeszów 1976. 47., 68–69., 82.; *Reyman, Janusz*: Wczesnosredniowieczne skarby srebrne z Malopolski. in: M. Haisig–R. Kiersnowski–J. Reyman: Wczesnosredniowieczne skarby srebrne z Malopolski, Slaska, Warmii i Mazur. Polskie skarby Wczesnosredniowieczne IV. Varsó–Krakkó–Wroclaw 1966. No. 43.; *Povest vremennih let I.* kiadja Lihačev M. Moszkva 1950. 256.; *Haussig, Hans Wilhelm*: Praxis und Verbreitung... 37.; *Bálint Csanád*: Az európai dirhem–forgalom néhány kérdése. Sz/1982/14? ugyanazon alapról másként ítélt, azaz a kincsek lelőhelye és a kereskedelmi utak között nem lát szoros kapcsolatot.

²³ *Koperski, Andrzej-Parczewski, Michal*: Das altungarische Reitergrab von Przemysl (Südostpolen). *Acta ArchHung* 30 (1978) 213–130.; *Koperski, Andrzej*: Cmentarzysko „staromadziarskie” w Przemyslu (Kommentarz do wystawy) Przemysl 1979.; *Fodor István*: Néhány régészeti észrevétel a kabar-kérdésről. Régészeti tanulmányok Kelet-Magyarországról. szerk. Németh Péter. *Folklor és Etnográfia* 24 (Debrecen 1986) 114.; *Fomin, Alexej-Kovács László*: A Máramaros megyei („Huszt”) 62. szerint az utat járó kereskedőket biztosító település temetője lehet.

²⁴ *Pleidell Ambrus*: A magyar várostörténet első fejezete. Sz. 68. (1934) 302–307.; A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk. Győrffy György. Bp. 1975², 126.; *Mesterházy Károly*: A felső-Tisza vidéki ötvösműhely és a honfoglalás kori emlékek időrendje. *Agria* 25–26 (1991) 236–37.

²⁵ *Povest vremennih let.* kiadja Lihačev, L. Moszkva 1950. 48.. 246.; *Győrffy György*: Magyarország története tíz kötetben I. Bp. 1984. 714., 716.

²⁶ *Schönfeld, Roland*: Regensburger Handel und Schiffahrt in Donauraum. Südosteuropa–Mitteilungen 25 (1985): 4, 15–23.; *Kohn Sámuel*: A zsidók története Magyarországon I. 360.

²⁷ *Győrffy György*: István király és műve 335.; *Győrffy György*: Magyarország története I. 872.

²⁸ *Mesterházy Károly*: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak I–II. *Folia Arch.* 41 (1990) 87–113, 42 (1991) 145–74.

²⁹ *Borkovsky, Ivan*: Pohřebište obchodníku... 482.

³⁰ *Győrffy György*: Magyarország története I. 683.; *Bóna István*: Dáciától Erdőelvéig. Erdély története I. 211.

³¹ *Bakay Kornél*: Honfoglalás- és államalapításkori temetők az Ipoly mentén. *StuCom* 6 (Szentendre 1978) 175–180.; *Klenoty davnej minulosti Slovenska*. Szerk. Stefan Holčík. Bratislava 1988.; *Fiedler, Uwe*: Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an den unteren Donau. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 11 (Berlin 1992) 190...91.

³² Ma már nemcsak a Tisza mente és a Tiszántúl magyarországi szakaszáról vannak adataink (Mindszent, Szentes–Nagytóke, Szegvár, Nyírkársz, Tiszafüred, Tiszakeszi, Sárrétudvari, Püspökladány, Jankafalva, Telegd), hanem a Szerbiához tartozó területről is: *Baraćki, Stanimir*: Krstovi is zbirki Narodnog muzeja v. Vršcu. *Zbornik Narodnog Muzeja* (Belgrád) 13–1 (1988) 171–76. A számos ismeretlen lelőhelyű darab mellett, amelyek az egykori fehértemplomi Bóhm gyűjteményből származnak, Versec, Versec–Füzes, Palánk, Versecvát szerepelnek ismert lelőhelyként.

³³ *Kohn Sámuel*: A zsidók története Magyarországon I. 50, 359–63.

³⁴ *Pleidell Ambrus*: A magyar városfejlődés... 301–302.; *Domanovszky Sándor*: A harmincadvám eredete. in: *Domanovszky Sándor*: Gazdaság és társadalom a középkorban. szerk.: Glatz Ferenc. Bp. 1979. 73.

³⁵ *Domanovszky Sándor*: A szepesi városok árumegállító joga. in: *Gazdaság és társadalom* 142.; *Györfly György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Bp. 1966². 191.; *Čaplovič, Pavol*: Orava v praveku vo časnej dobe dejinnej na začiatku stredoveku. *Martin* 1987. 215–19.; *Zak, Jan.*: Kulturelemente... 78. 14. kép.

³⁶ *Bóna István*: Dáciától Erdőelvéig. in: *Erdély története I.* szerk. Makkai László–Mócsy András. Bp. 1986. 231–32.; *Bóna István*: Der Silberschatz von Darufalva. *Acta ArchHung* 16 (1964) 151–69.

³⁷ *Koperski, Andrzej*: Cmentarzysko „staromadzarskie”...9.

³⁸ *Mesterházy Károly*: Az ú. n. tokaji kincs revíziója. *Folia Arch.* 43 (1992) s. a.

³⁹ *Korzhina, G. F.*: Russkie klady. Moszkva 1954. 86. IX. t.

⁴⁰ *Stenberger, Marten*: Die Schatzfunde Gotlands I. 99.

⁴¹ *Bálint Csanád*: Südungarn... 31.; *Puškina, T. A.*: Visočnye kolca gnesdovskogo kompelksa. *Trudy pjatogo međunarodnogo kongressa slavjanskoj arheologii III vyp. I. b.* Moszkva 1987. 56–57.

⁴² *Márkiné Poll Katalin*: A zsenyei kincs. *Arch. Ért.* 46 (1932–33) 62–84.

⁴³ *Fettich Nándor*: Adatok a honfoglaláskor archeológiájához. *Arch. Ért.* 45 (1931)

⁴⁴ *Fettich Nándor*: A honfoglaló magyarság fémművészete 50. t., 32. t.; *Németh Péter*: Borsova határvármegye 15.

⁴⁵ *Bernjakovič, K.*: Drevneslavjanskije pamjatniki zakarpatskoj oblasti (SSSR). *Slovenska Arh.* 5. (1957) 436.

⁴⁶ *Dienes István*: Honfoglaló magyarok. in: *A kisvárdai vár története.* szerk. Éri István. Kisvárdá 1961. 174–175. lap közötti kép 6.; *Németh Péter*: Borsova határvármegye 14–15.

⁴⁷ *Németh Péter*: Borsova határvármegye 15–16.; *Dienes István*: A honfoglaló magyarok. *Hereditas.* Bp. 1972. 14. ábra.; *Paulsen, Peter*: Magyarországi viking leletek. *ArchHung* 12 (1933) 12. t.

⁴⁸ *László Gyula*: A „kettős honfoglalás”-ról. *Arch. Ért* 97 (1970) 179–80.; *Dienes István*: A honfoglaló magyarok. *Hereditas.* 63. kép.

⁴⁹ *Paulsen, Peter*: Magyarországi viking leletek 9, 11. t.; *László Gyula*: Árpád népe. Bp. 1988. 78. kép., 120.

⁵⁰ *Kralovszky Alán*: Adatok a Kárpát–medencei X–XI. századi félhordalaku csüngők kérdéséhez. *ArchÉrt* 86 (1959) 76–81.; *Kostrzewski, Jozef*: O pochodzeniu ozdób srebrnych z polskich skarbow wczesnosredniowiecznych. *Slavia Ant.* 9 (1962) 205., 207.

⁵¹ *Kiss Attila*: Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Bp. 1983. 203–204.; *Révész László*: Lira alakú csatok a Kárpát–medencében. *Herman Ottó Múz. Évk.* Miskolc 1989. 513–40.

⁵² *Szóke B. Miklós–Vándor László*: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. *Fontes ArchHung* Bp. 1987. 74–76.

⁵³ *Stefanovičová, Tatiana*: Osudy starých slovanov. *Brat.* 1989. 14. színes tábla.; *Chropovsky, Bohuslav*: Slovanské pohrebisko v Nitra na Lupka. *Slovenska Arh.* 10 (1962) 201, 19. kép.; *Fettich Nándor*: Sárkányábrázolások a magyarországi népvándorláskori emléktárgyakban. *Arch. Ért.* 40 (1923–26) VII. t. 1.

⁵⁴ *Krupica, Oldřich*: Štredoveké Krasno. *Západné Slovensko* 5 (Trnava 1978) 169–333.; *Ruttkay, Alexander*: Štredoveké umelecké remeslo. *Brat.* 1979. 32. 12. kép., 37. 15. ábra.

⁵⁵ *Kovács László*: Szablya–kard fegyverváltás. A kétélű kardos 10–11. századi magyar sírok keltetéséhez. *Arch. Ért.* 117 (1990) 39–47. 2. kép.

⁵⁶ *Mesterházy Károly*: Karoling–normann típusú kengyel a honfoglaló magyaroknál. *Folia Arch.* 32. (1981) 211–22.; *Kovács László*: Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán I. Temető utca 5. (Adatok a gombos nyakú kengyelek értékeléséhez). *Comm ArchHung* 1985. 125–138.

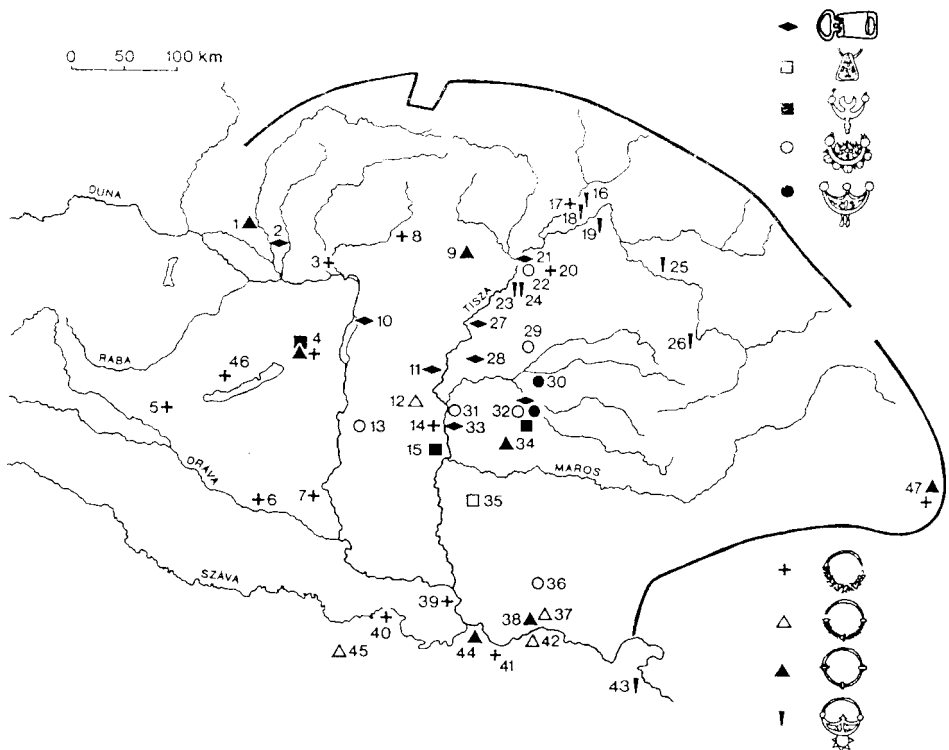
⁵⁷ *Kiss Gábor–Tóth Endre*: A vasvári „római sánc” és a „katonák útja” időrendje és értelmezése. *CommArchHung* 1987. 111–12.

⁵⁸ *Tóth Endre*: Eötteven seu via antiqua Romanorum. *MNy* 73 (1977) 194.

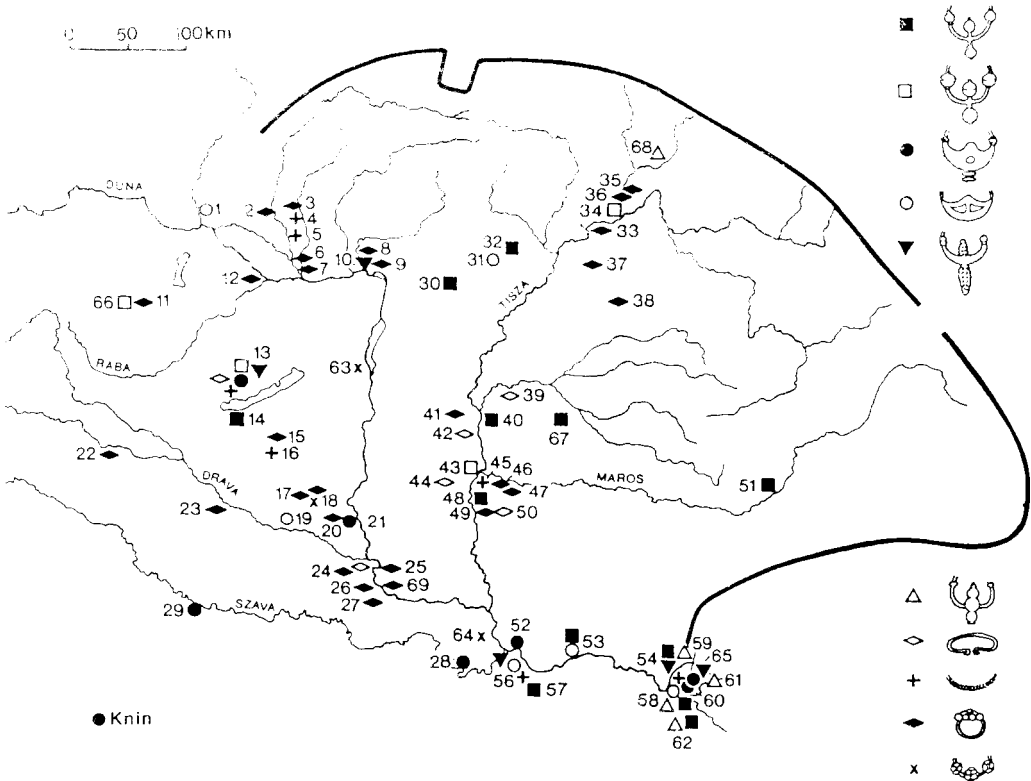
⁵⁹ *Glaser Lajos*: Dunántúli középkori úthálózata. *Sz.* 63. (1929–30) 139–140.

KÉPJEGYZÉK

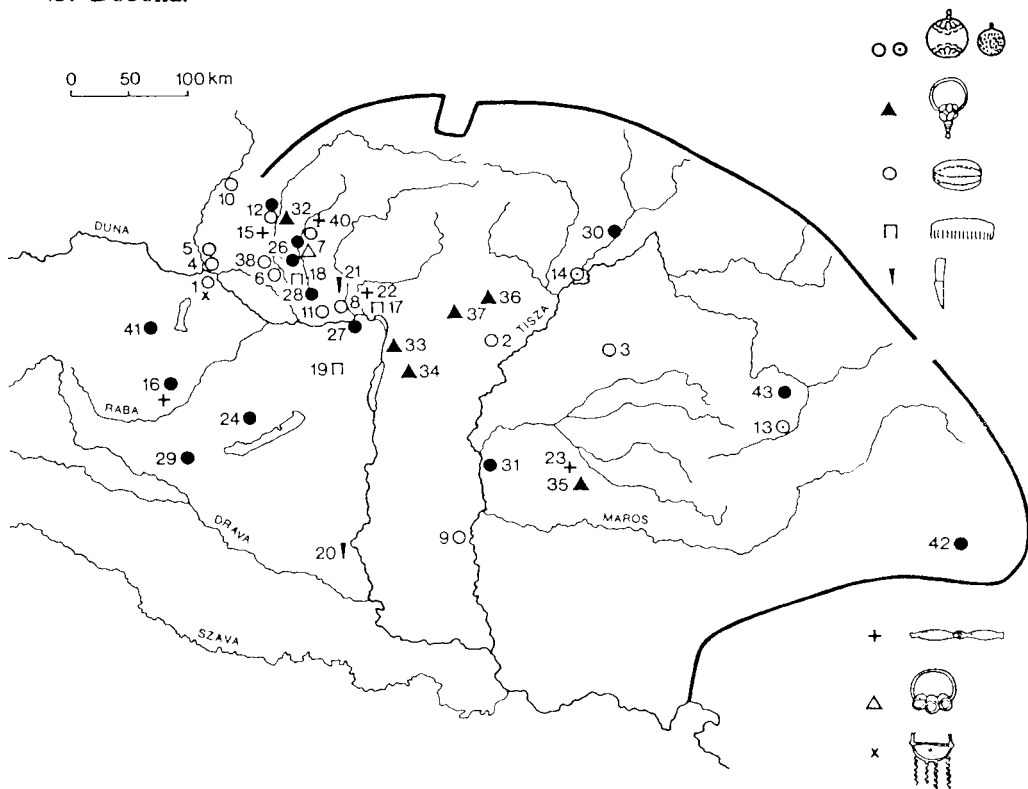
1. kép. Bizánci-balkáni áruk elterjedése I. 1: Ábrahám, 2: Ondrohó, 3: Kiskeszi, 4: Székesfehérvár, 5: Pusztaszentlászló, 6: Sellye, 7: Majs, 8: Piliny, 9: Bélapátfalva, 10: Budapest, 11: Tiszajenő, 12: Kiskunfélegyháza, 13: Kecel, 14: Baks, 15: Szeged-Óthalom, 16: Királyhelmec, 17: Szomotor, 18: Karcsa, 19: Anarcs, 20: Hajdudorog, 21: Rakamaz, 22: Bashalom, 23: Tiszafüred, 24: Tiszaörvény, 25: Lázári, 26: Mojgrád, 27: Tiszabura, 28: Kétpó, 29: Sárrétudvari, 30: Vésztő-Csolt monostor, 31: Szentés-Szentlászló, 32: Gyula, 33: Mindszent, 34: Mezőkovácsháza, 35: Nagyteremia, 36: Versecvát, 37: Fehértemplom, 38: Palánk, 39: Surduk, 40: Mačvanska Mitrovica, 41: Brestovik, 42: Kurjače, 43: Prahovó, 44: Mirijevo, 45: Monastir Banja, 46: Halimba, 47: Zabola

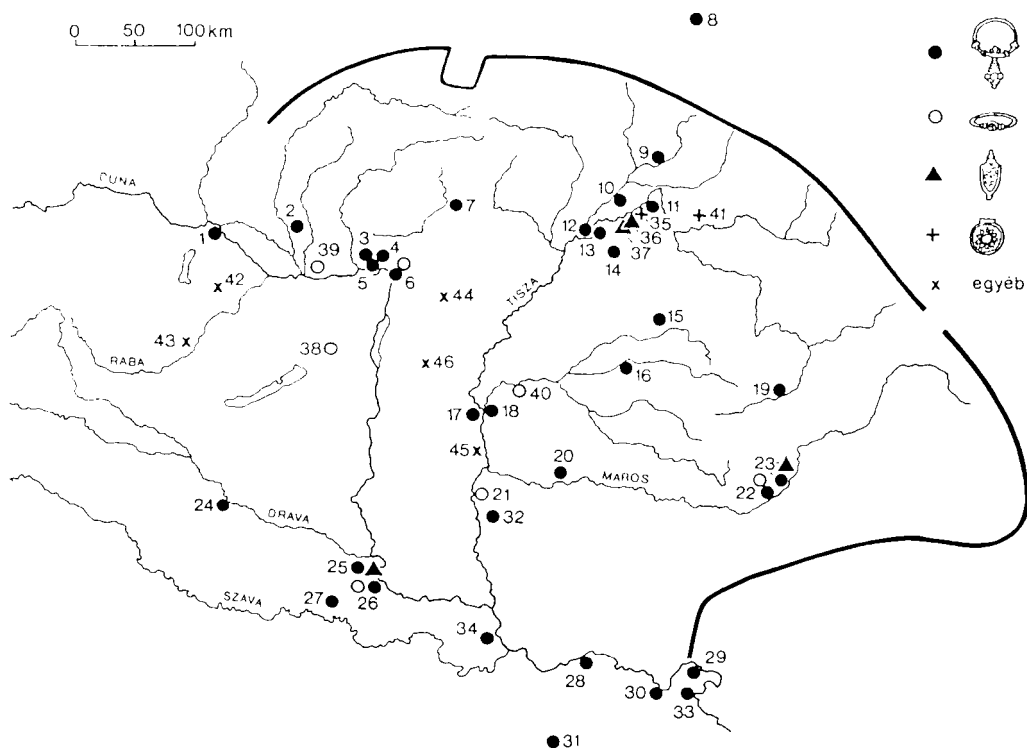
2. kép. Bizánci-balkáni áruk elterjedése II. 1: Mast/Mászt, 2: Ducove/Ducó, 3: Čakajovce/Csekej, 4: Nyitra, 5: Tornóc, 6: Bohatá/Bagota, 7: Komáromszentpéter, 8: Letkés, 9: Szob-Kolibá, 10: Szob-Vendelin, 11: Szakony, 12: Győr, 13: Halimba, 14: Fonyód, 15: Fiad-Kérpusztá, 16: Kaposvár, 17: Pécs-Vasas, 18: Ellend, 19: Sellye, 20: Majs, 21: Batina/Kiskőszeg, 22: Ptuj, 23: Klostár, 24: Bjelo brdo, 25: Bogojevo/Gombos, 26: Valkóvár, 27: Svinjarevci, 28: Kupinovó, 29: Junuzovci, 30: Ecséd, 31: Eger, 32: Tibolddaróc, 33: Szabolcs, 34: Karas, 35: Nagykövesd, 36: Bodrogvécs, 37: Hajdudorog, 38: Hajdusámson, 39: Szarvas, 40: Szentés, 41: Gátér, 42: Baks, 43: Tápé-Malajdok és Lebő, 44: Nosa, 45: Szőreg, 46: Deszk, 47: Kiszombor, 48: Törökkanizsa, 49: Jázova/Hódegyháza, 50: Mokrin, 51: Gyulafehérvár, 52: Pancsova, 53: Palánk, 54: Orsova vidéke, 55: Belgrád, 56: Vinča, 57: Brestovik, 58: Ključ, 59: Kladovo, 60: Kurvin grad, 61: Trajanov most, 62: Prahovo, 63: Dunapentele, 64: Novi Banovci, 65: Kostol/Pontes, 66: Locsmánd, 67: Gyula, 68: Ungvár, 69: Bács

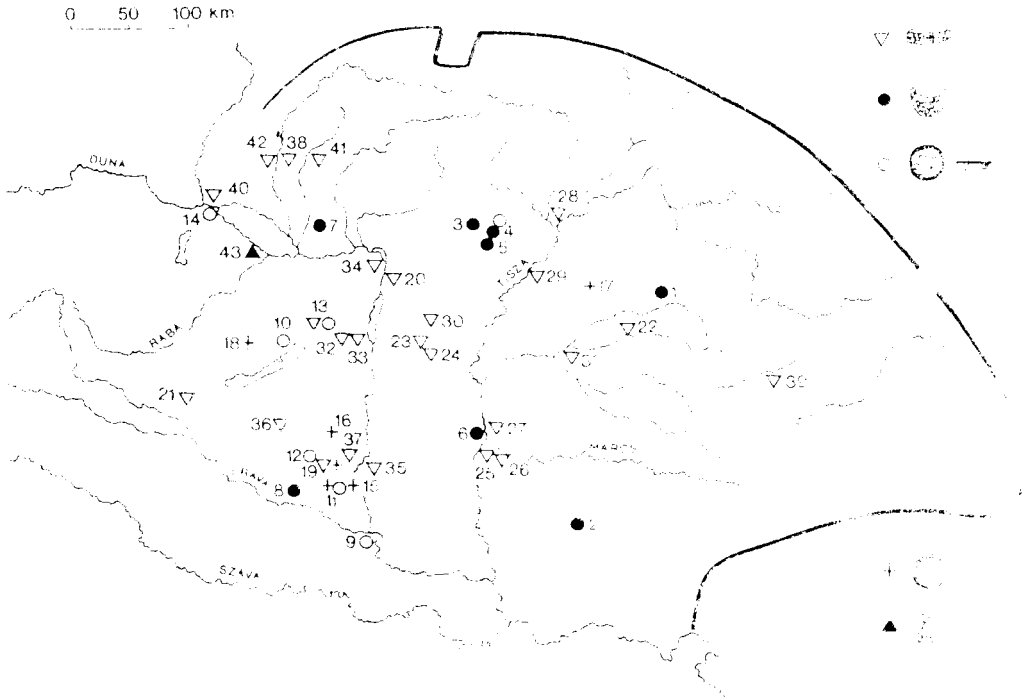
3. kép. Morva- és lengyelországi áruk elterjedése. 1: Oroszvár, 2: Heves, 3: Debrecen környéke, 4: Pozsony-vár, 5: Dévény, 6: Vágvecse, 7: Nyitra-Zoboralja, 8: Bény, 9: Tetőhegyes, 10: Szakolca, 11: Szilas puszta, 12: Ducó/Ducove, 13: Kolozsvár, 14: Tokaj, 15: Galgóc, 16: Sorokpolány, 17: Szob-Vendelin, 18: Tardoskedd, 19: Csákvár, 20: Majs, 21: Nagysáró/Šarovec, 22: Letkés-Tégláégető II, 23: Gyula, 24: Halimba, 25: Zsitvafödemes/Ulany nad Žitavou, 26: Csápor, 27: Esztergom-Kovácsi, 28: Zsitvabesenyő, 29: Pusztaszentlászló, 30: Nagykövesd, 31: Mindszent, 32: Sárfő/Nitrianské Blatnica, 33: Budapest-Rákospalota, 34: Nyáregyháza, 35: Nagykamarás-Bánkút, 36: Eger, 37: Gyöngyöspata, 38: Galánta, 39: Székesfehérvár-Sárkeresztúri út, 40: Nyitraszéplak/Krasno, 41: Darufalva, 42: Királyföld, 43: Doboka.

4. kép. Skandináv és oroszországi áru. 1: Oroszvár, 2: Felsőjattó, 3: Szob-Kiserdő, 4: Bő-Szob, 5: Szob-Vendelin, 6: Vác, 7: Perse, 8: Przemysl, 9: Ungvár, 10: Nagykövesd, 11: Döge, 12: Tokaj, 13: Szabolcs, 14: Nyíregyháza, 15: Ertarcsa, 16: Köröstarján, 17: Csongrád, 18: Szentes, 19: Kolozsvár, 20: Magyarpécska, 21: Törökkanizsa, 22: Maroskarna, 23: Gyulafehérvár, 24: Kloster, 25: Bjelo brdo, 26: Valkóvár, 27: Mrsunskij lug, 28: Braničevo, 29: Kostol, 30: Veliki Gradac, 31: Donicko brdo, 32: Bocsár, 33: Brza Palanka, 34: Batajnica, 35: Szabolcsveresmart, 36: Beszterec-Gyalaptanya, 37: Dombrád, 38: Székesfehérvár-Demkóhegy, 39: Komáromszentpéter, 40: Szarvas-Ószőlők, 41: Beregszász, 42: Veszvény, 43: Zsennye, 44: Jászfényszaru, 45: Jánosszállás, 46: Benepusztá

5. kép. Nyugati, főleg karantán áruk elterjedése. 1: Szalacs, 2: Detta, 3: Pétervására, 4: Eger, 5: Verpelét, 6: Tápe-Lebő, 7: Zsitvabesenyő, 8: Hirics, 9: Bjelo brdo, 10: Fajsz, 11: Majs, 12: Pécs-Somogy, 13: Székesfehérvár, 14: Oroszvár, 15: Mohács, 16: Szárász, 17: Nádudvar, 18: Halimba, 19: Ellend-Szilfadűlő, 20: Rákospalota, 21: Pusztaszentlászló, 22: Ártánd, 23: Ladánybene, 24: Kerekegyháza, 25: Deszk-D temető, 26: Klárafalva, 27: Hódmezővásárhely, 28: Tiszaluc, 29: Tiszaörvény, 30: Dánszentmiklós, 31: Vésztő-Mágori halom, 32: Sárosd, 33: Perkáta, 34: Pomáz-Klissza, 35: Csátalja, 36: Kaposvár, 37: Palotabozsok, 38: Sárfdő, 39: Kolozsmonostor, 40: Pozsony, 41: Ószéplak/Krasno, 42: Ducó, 43: Öttevény

Gecsényi Lajos

BÉCS ÉS MAGYARORSZÁG KERESKEDELMI KAPCSOLATAINAK TÖRTÉNETÉHEZ A 16–17. SZÁZAD FORDULÓJÁN

A magyar külkereskedelem hatalmas méreteket átfogó export–import mérlegén a 16. és 17. században változatlanul az élő állat és nyersbőr (figyelmen kívül hagyva most a rezet) illetve a nyugat- és közép-európai textiliák a fémárúk, a fűszerek, déli gyümölcsök kerültek a mérleg ellentétes serpenyőibe. Aprólékos részletekről vagy éppen az adatoktól függetlenül felvázolt tendenciákról bőven értesülünk a szakirodalomból. A primer források (harmincad- és vámjegyzékek) tömeges pusztulása azonban változatlanul szükségessé teszi minden elérhető részlet megragadását és elhelyezését a mozaikképben. Így vagyunk a kelet-magyarországi és erdélyi kereskedők mozgásának, áruforgalmának vizsgálatával is. Ők voltak azok, akik közvetítő csatornákon keresztül nyugati iparcikkokkal és luxuscikkokkal ellátták az alföldi és partiumi területeket, a kolozsvári piacot. A debreceni, váradi, bátori, szatmári, turi, kassai, kolozsvári távolsági kereskedők állandó jelenléte a 16. századi nyugat-magyarországi és alsó-ausztriai vám- és harmincadjegyzékekben, a csempészésekről, hatalmaskodásokról készült feljegyzésekben világos bizonyítéka ennek.

Jelentősen eltérnek azonban a szakirodalomban kifejtett vélemények arról, hogy miként alakult a Bécs és az említett területek közötti kapcsolat a tizenöt éves háború, majd a Bethlen Gábor vezette harcok idején, mennyire befolyásolták a harci cselekmények a szállítási útvonalak biztonságát és ezzel a kereskedelem alapvető működési feltételeit. A régebbi osztrák és magyar feldolgozások ezt az időszakot tárgyalva a magyarországi és erdélyi kereskedők bécsi bevásárlásainak teljes megszűnéséről szóltak és elsősorban a dunai víziút elzáródását hangsúlyozták. A korabeli kereskedelmi viszonyok legjobb ismerője Takáts Sándor szerint: „A tizenhatéves török háború idején a dunai hajózás meglehetősen veszedelemmel járt. A kereskedők nem mehettek áruikkal a váci révig: a szabad közlekedés az ország déli és keleti részeivel szünetelt. Az erdélyi, nagyváradi, debreceni és felső-magyarországi kereskedők, akik eddig Bécsben vásároltak s Váczig hajókon ereszkedtek alá, egészen elmaradtak. Az utak bizonytalansága és a költségek nagysága miatt mindannyian Lengyelországban és Sziléziában szereztek be a szükséges árukat. A viszonyok a

zsitvatoroki békekötés után sem javultak, mert a váczi révig terjedő utat nem tették szabaddá.¹ Hasonló szellemben írt a több kötetes Bécs városi monográfia megfelelő fejezeteinek szerzője Karl Fajkmajer is, akinek mindmáig alapvető értékű feldolgozásához a későbbi osztrák gazdaságtörténeti kutatók viszonylag keveset tudtak hozzátenni.² Valóban újat e tekintetben egy 1970-es gazdaságtörténeti konferencián Harald Prickler kismartoni levéltáros–történész előadása jelentett, aki a fraknoi Eszterházy levéltárból előkerült 1603. és 1604. évi köpcsényi (kittseei-i) harmincadjegyzékek alapján beszélt az 1603-ban ott regisztrált kolozsvári kereskedőkről.³ Adatközlése, melyet Othmar Pickl gráci gazdaságtörténész professzor nemcsak felhasználott, de az alsó-ausztriai Maria Ellend 1616/1617-es vámjegyzékeinek adataival ki is egészített, valójában bázist teremtett a korábbi nézetek felülvizsgálatához.⁴ A kolozsváriak folyamatosan továbbélő nyugati összeköttetéseit az 1599–1637. évi kolozsvári harmincadjegyzékek alapján azután Pap Ferenc dokumentálta megingathatatlanul 1980-ban és 1981-ben megjelent tanulmányaiban. Ezek szerint a kolozsvári polgárok kereskedelmi kapcsolatrendszerében 1599-ben éppúgy Bécs állt az első helyen, mint 1610-ben vagy 1618-ban, megelőzve Lengyelországot és Magyarországot. (A kép teljességéhez tartozik, hogy a 17. század első évtizedéről nincsenek adatok.) A csekély magyarországi import önmagában is bizonyítéka annak, hogy a kolozsvári távolsági kereskedők ebben az időszakban is közvetlenül a császárvárosba utaztak iparcikkeket bevásárolni.⁵

A debreceni, váradi és más tiszántúli polgárok bécsi kapcsolatairól a köpcsényi és Maria Ellend-i regisztrumok Prickler és Pickl által jelzésszerűen ismertetett közlésein kívül a szakirodalomban eddig legfeljebb egy-egy elszórt adat bukkant fel. E jegyzékek további kiértékelése és a petronelli Abensberg–Traun levéltárban található eddig fel nem tárt adatok azonban lehetőséget adnak az említett vidékek kereskedői által végzett szállítások hozzávetőleges feltérképezésére. Tern észetesen nem elhallgatva azt, hogy ezek az információk is sporadikusak és így elsőso ban a kiterjedt folyamatok érzékeltetésére szolgálnak.⁶

A Bécset Magyarországgal összekötő, vámszedő helyekkel sűrűn övezett kereskedelmi útvonal ütőerei a bécsi városfalak tövéből (a Roterturm nevű kaputól) induló dunai víziút és a Stubentor nevű városkaputól a Landstrasse elővároson, Schwechat és Fischamend (itt a Fischa folyón réven kellett átkelni) városkákön áthaladó Duna jobbparti szárazföldi út voltak. Mellettük időről időre említik a vámoktól elkerülő mellékutakat, melyek használatát az uralkodói leiratok szigorúan tiltották.⁷

A Duna egyike volt a térség legfontosabb nyugat-keleti tranzitútjainak, amely Dél-Németországtól Magyarország középső területeiig biztosította az összeköttetést: Felső- és Alsó-Ausztriában Linznél és Kremsnél északi, északkeleti irányba Cseh- és Morvaország, illetve Szilézia felé, ágaztak el utak, délről pedig eddig hozták a Brennerstrassen majd az Inn folyón valamint a Semmeringstrassen az olasz területekről részben magyarországi továbbításra szánt nagy értékű posztókat, fűszereket, déli gyümölcsöket. Ezt a kapcsolatrendszert a bécsi városi kereskedők mellett az ugyanitt élő kiváltságolt udvari szállítók (zömében olasz eredetű családok) uralták, míg a délnémet viszonylatban augsburgiak, nürnbergiek tevékenykedtek. Ők ugyancsak posztót és más textiliákat, ún. nürnbergi szatócsárut, üveg- és vasárut hoztak a bécsi piacokra és vásárokra, elsősorban pedig az itteni lerakatukba, az ún. Niederlagba.

A város árumegállító jogán alapuló eladási kényszer következtében az iparcikkek itt gazdát cseréltek és a bécsiek, illetve a magyarok hajóin, szekerein folytatták útjukat.⁸

A folyó hátán a nagyobb hajók (dereglye — „Zille”) és a kisebb tutajszerű („Floss” vagy „Platte”) járművek Bécsből kiindulva Pozsonyig, illetve onnan a Mosoni Duna ágon Győrig, Komáromig vagy (a háborús viszonyoktól függően) Vácig, Pestig közlekedtek.⁸ A szárazföldi út először Schwechatnál vált ketté. A már említett főág Fischamenden, Hainburgon át Köpcsenynél (Kittsee) ért magyar földre. Ebből Reglesbrunnál egy elágazás Németjárfalu felé vezetett. A másik főút Schwechattól Bruck an der Leitha irányába haladt, ahol a Zurány (Zurndorf) illetve Nezsider (Neusiedl) felé kettéágazva jutott Magyarországra. A négy útvonal Magyaróvárnál ismét egyesült. A pozsonyiak és más felföldiek (a nagyszombatiak, a bányavárosok, a szepesi városok lakói, a kassaiak, rozsnyóiak) általában a Fischamend–Hainburg–Köpcseny útvonalat választották s ott fordultak északra a pozsonyi révhez. Ismert azonban olyan eset is, amikor a nagyszombatiak Komáromig hajóztak és onnan a Vágon folytatták útjukat. Más alkalommal a tiszántúliak utaztak Pozsonyon át.

A bécsi Mázsaháztól, ahol a városi fővám működött és a toterturmi vizivámtól, a magyar határon létesített harmincadhivatalokig számos helyi vámon kellett áthaladni. Schwechaton és Bruck an der Leitha-n a királyi kamara által felügyelt vámszedő hely működött, bár az utóbbi az uradalommal együtt gyakorta volt bérbeadva.¹⁰ A petronelli uradalom tisztjei Petronellen vagy Hainburgban vízivámot, Maria Ellenden és több más faluban útvámot szedtek. A kiterjedt vámszedés írásos dokumentumaiból az 1580-as évek végén létesített petronelli és Maria Ellend-i vámok listái — töredékesen — 1590-től állnak rendelkezésre.¹¹ Tartalmuk az áruforgalom összetétele szempontjából alig, a kereskedők személyét illetően általában jól értékelhető. Az árukat ugyanis az esetek többségében egyáltalában nem sorolták fel, legfeljebb csak röviden jelölték. Ennek oka az is lehetett, hogy a vámtételeket egy-egy árucsoportra és nem az egyes árufajtákra állapították meg. Így a posztó, a vászon, a fűszer (itt kivéve a sáfrányt) minden fajtája után azonos összeget fizettek. Külön kikötőpénzt szedtek viszont a vámszedés miatt feltartóztatott hajóktól („Stegrecht”), ami lehetővé teszi, hogy megállapítsuk hány kereskedő szállította áruját egyazon hajón. (A listán az együtt utazott kereskedők neve után jegyezték fel a „Stegrecht” összegét.) Előfordult viszont az, hogy a kereskedők nevét és lakhelyét is elhagyták s csupán a szállítójármű áthaladását, illetve a beszedett összeget regisztrálták.

A fentieknek megfelelően Petronellben vagy Hainburgban valamennyi Magyarországra tartó hajó áthaladt. Maria Ellendnél viszont jobbára a pozsonyi, a csallóközi és felföldi kereskedők, illetve a Köpcseny–Magyaróvár útvonalat választó kelet-magyarországiak és erdélyiek közlekedtek.

A tizenötéves háborút megelőző években a Maria Ellend-i vámon készült jegyzékekben azonban nemcsak őket, de a Bécs irányába utazó vagy onnan visszatérő pesti kereskedőket is megtaláljuk.¹² A nagyszombatiak, a pozsonyiak és az osztrák főváros magyarországi közvetlen vonzáskörzetéből érkezők tengerében folyamatosan ott voltak a pestiek. 1590. július 29: György deák és Nagy János; 1590. december 8: Péter deák és János deák 900 forint értékű áruval, melyben szőnyeg, takaró, bors és a „machei”-nek nevezett textilanyag¹³ fordultak elő; 1590. október 10: János deák 30 darab szattyán bőrrrel, 7 darab „machei” anyaggal, 3 szőnyeggel, 5 takaróval;

október 24: Bornemissza János; november 3: Anngl János; november 8: Mihály deák 8 mázsa pamuttal és 20 darab rossz kis szőnyeggel; 1591. március 30: Péter deák takaróval, szőnyeggel, borssal; április 30.: Balogh Valag Máté 1650 darab bőrrrel („feel”) 45 darab „machei” anyaggal; április 17: Kiss Tamás 150 darab bőrrrel („feel”), 8 pár papuccsal. Első áttekintésre is világos, hogy török eredetű árukat szállítottak a bécsi piacokra, közvetítő feladatot láttak el a török birodalom belsejéből Budára érkezett kereskedők és a nyugati piac között. Ez megfelelt annak az állapotnak, amit másfél évtizeddel később a bécsi kereskedők testülete, az 1615. évi Habsburg–oszmán kereskedelmi megállapodás kapcsán készült szakvéleményében visszaállítandónak, jobban mondva fenntartandónak javasolt. E szerint a budai, pesti, simándi (!), túri, komáromi, győri, nagyszombati, pozsonyi kalmároknak éppúgy, mint a kereskedőknek szabad volt Bécsbe utazni s ott török árukat eladni, majd a törökök számára kívánatos cikkeket megvásárolni és a hódoltságba vinni. Maguk a törökök, megfelelően a 16. század első felében életbe léptetett óvintézkedéseknek, nem léphettek a királyi Magyarország, még kevésbé Ausztria területére.¹⁵

Maria Ellenden 1591. április 19-én négy hazafelé tartó debreceni kereskedő is bemutatta áruit. Salladi János, aki szatócsárut, Kramer Tamás, aki szatócsárut és két csomag kaszát, Nagy István és Sutis János akik szatócsárut (4 zsákocskában), 2 csomag sarlót és narancsot vittek.¹⁶

1593-tól 1597 végéig egy petronelli vízivám jegyzék kivételével, melyben zömében a magyarországi császári főserég táborába vámmentesen szállított árukat jegyezték fel, nincsenek az előzőekhez hasonló listák.¹⁷ 1598-ból maradt fenn 10 naptári hét jegyzéke (ebből hat hét az esztendő első negyedéből, tehát a Győr felszabadítása előtti időből) s ezekből — ellentmondásaként a háborús helyzetnek — nemcsak Debrecen (6 személy 7 esetben), Várad (8 személy), Miskolc (1 személy), Kolozsvár (8 személy) jól ismert városnevei bukkannak elő, hanem Kecskemét és Gyöngyös is.¹⁸ A vezető hely azonban változatlanul Kassáé, ahonnan 20 személy (köztük a legismertebb Pap Ferenc) érintette Maria Ellendet.¹⁹ Az áruk felsorolása ezekben az esetekben is esetleges, ahol viszont részletezték őket, ott export- és importcikkek egyaránt előfordultak. A *debreceni* Puston Pál, Tóth György, Potzi András, Aszalós András 1598 március első hetében utaztak erre és a szokásos szatócsárut vitték magukkal. Aszalós András május közepén Aszalós Gergely társaságában visszatért és újból szatócsárut szállított, míg Neigt Dávid szatócsárut, fenőkövet és kaszát jelentett be a vámosoknak. A *kolozsváriak* (Dürnei István, Kiss János, Viczei Máté, Dési Pallos István, Varsai Miklós, Tábori István, Szabó Pál), a *váradiak* (Fundan Bálint, Szegedi Imre, Szabó János, Nyíró Pál, Pataki Márton, Igaz Kálmán, illetve Podari /Podani/ Putoni Mihály, aki két ízben váradiként, egy esetben kolozsváriként tűnt fel, bőrt, viaszt hoztak felfelé és posztóval, „hordós áruval” (azaz hordóba csomagolt áruval²⁰) utaztak hazafelé. Podari 2020 darab közönséges magyar bőr („ungarische gmeine heut”) 1000 darab közönséges bőr („gmeine heut”), 20 mázsa viasz; Viczei Máté 74 mázsa viasz, Dürnei István 10 „arany” szőnyeg vámját fizette meg. 1599. november 5-én öt debreceni és egy váradi összesen 1782 darab ökörbőrt és 13 báránybőrt („Schoff feel”) hozott a kocsikon: Duskás Gáspár 1478, Hercog Antal 128, Nagy János 34, Duskás István 67, Duskás N. 75 — Debrecenből, Író István 12 — Váradról. A két kecskeméti (Thanói Gáspár és Khocy Keresztes?) és a három gyön-

gyösi (Pap János, Szabó János, Szabó Miklós) meg nem határozható import cikkekkel volt jelen. Az egyetlen miskolci (Walz György) 170 ökor- és tehénbórt exportált. A kép egészéhez tartozik, hogy a kor legismertebb kereskedőinek egyike, Henckel Lázár nevében 52 mázsa viaszt jelentettek be a vámon, 1598. április 7-én. Annak jeleként, hogy ez az élénk és sok szálon futott forgalom a következő években sem csökkent, a petronellivel azonosnak látszó hainburgi vízvám 1602. február 2–9. közötti jegyzékét említhetjük (ezen az egyetlen héten kívül jelenleg többet nem ismerünk), ahol február 3-i dátummal 3 kassai, 1 váradi, 1 eperjesi és 1 szatmári polgár is regisztráltatta magát árucikkeivel.

Az áruforgalom részletesebb feltérképezését a dunamenti út magyar határvámján, a köpcsényi harmincadon 1603-ban és 1604-ben bejelentett áruk listája teszi lehetővé.²¹ Köpcsény (Kittsee) az osztrák–magyar határ egyik meghatározó átkelőhelye volt, amit a Habsburg uralkodók 1527 óta rendszeresen használtak, ha Pozsonyba utaztak. Az itt átvezető kereskedelmi úton (1430-ban Zsigmond király egy rendelkezése a Hainburg–Köpcsény–Oroszvár út kötelező használatát írta elő²²) különböző időpontokban más és más helyütt — Horvátjáfalu /Köpcsény, illetve Oroszvár/ Rajka — működtek a magyaróvári főharmincad fiálái. A Fertő-tó és a Duna között lévő többi harmincadhivatalhoz viszonyított jelentőségük, és ezzel együtt bevételeik nagysága a 16. században erősen változó volt. Miként abban is jelentős eltérések voltak, hogy a Bécsből a Tiszántúl és Erdély felé tartó utasok melyik irányt választották a hazautazáshoz. A 17. században a harmincadhelyeknek a határ nyugati, osztrák oldalán történt kiépítésével azután szerepük ismét átértékelődött.²³

Az 1603/1604-ben Köpcsényben feljegyzett kereskedők lakóhelyük szerint az alábbiak szerint csoportosíthatók:

- 1.) a Bécs közvetlen bevásárló körzetébe tartozó települések az első helyen Pozsonnyal, mellette Somorjával, Magyaróvárral és környékükkel. Ide tartoztak azonban a bányavárosok (Selmecebánya és Besztercebánya) és a háborús eseményektől jelentősen sújtott Győr, Komárom és Esztergom is.
- 2.) A távolsági kereskedők:
 - a.) a nagyszombatiak,
 - b.) a felső-magyarországiak: Kassa, Eperjes, Lőcse, Patak és Miskolc
 - c.) a tiszántúliak: Debrecen, Várad, Szatmár, Bátor
 - d.) a kolozsváriak
- 3.) A külföldiek Bécsből, Alsó-Ausztria településeiről, Csehországból, Sziléziából.

Joggal vetődik fel a kérdés miért szerepelnek a pozsonyi és a bányavárosi polgárok a „szűkebb bevásárló körzet”-ben és miért tartoznak a nagyszombatiak a távolsági kereskedőkhöz. A válasz hipotétikus megállapításra támaszkodik, de talán mégis több annál. Nevezetesen: a távolsági kereskedőnek tekintett személyek áruszállításaiból, az áruk mennyiségéből és összetételéből eléggé nyilvánvaló, hogy ők elsősorban viszonteladóknak vitték a nyugati importcikkeket, míg a másik csoport tagjai saját boltjaikba, közvetlen felhasználói körnek szállítottak. A tiszántúliak és erdélyiek esetében a tízezres nagyságrendű kalapmennyiség, az ezres tételekben vitt kés, olykor a száz véget is megközelítő posztók aligha teszik ezt kétségessé. Az ő vevőiket a hódoltság vagy a Dél-Erdély kalmárai között kereshetjük. A nagyszomba-

tiaknál a vásárlók nem kevésbé a hódoltságból nagyszámban érkező marhakereskedők közül kerülhettek ki, akik a Vág mentén fekvő piacokig hajtották fel a csordákat.

Közelebbről szemügyre véve a lakóhelyi csoportoknak az általuk fizetett vámösszeg szerinti megoszlását, az alábbi képet kapjuk.

1. Az egyes lakóhelyi csoportok által fizetett vám összege (forint-dénár)

Év	Nagyszombat	Pozsony	Bányavárosok	Felső-Mo.	Tiszántúl	Erdély
1603	1953,68	417,12	490,65	349,72	746,48	1063,5
1604	1130,48	275,96	260,76	9,85	261,42	–
Összesen	3079,16	693,08	751,41	359,57	1007,90	1063,5

Az egyes utak alkalmával a különböző kereskedők által fizetett összegek nagyságrendi megoszlását viszont a 2. táblázat mutatja.

A nagyszombatiak túlsúlya mindkét évben vitathatatlan. 1603-ban a teljes vámösszeg 38,3%-át ők fizették, és a kolozsváriak a tiszántúliakkal együtt (20,8+14,6) sem értek a nyomukba. Nem szólván a pozsonyiak, a bányavárosiak és a felső-magyarországiak szerény részesedéséről. A képhez tartozik azonban az is, hogy a tiszántúliak sem jelentettek homogén csoportot. A debreceniek 691 fl 24 d vámja ugyanis a tiszántúliak által fizetett teljes összeg több mint kétharmadát (68,5%) adta.

2. A kereskedők útjainak csoportosítása a személyenként fizetett vám nagysága szerint

Ft/alk.	Nagyszombat		Pozsony		Bányavárosok		Felső-Mo.		Tiszántúl		Erdély	
	1603	1604	1603	1604	1603	1604	1603	1604	1603	1604	1603	1604
0–1	16	3	44	20	7	4	2	–	–	–	–	–
1–10	30	18	17	15	20	15	7	1	7	3	3	–
10–20	27	10	3	4	6	7	6	–	2	3	1	–
20–50	26	13	7	5	4	1	5	–	5	3	3	–
50–100	7	6	1	–	2	1	5	–	1	–	3	–
100–200	1	–	–	–	–	–	1	–	3	1	1	–
200–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–
Össz.	107	50	72	44	39	28	26	1	18	10	13	–

A két táblázat összevetéséből kiderül, hogy 1604-ben mind az utazások számában, mind az importált áru mennyiségében és összetételében (a vámösszeg ezt is tükrözte) jelentős visszaesés következett be. Ez a csökkenés nem érintette egyformán valamennyi csoportot. Az erdélyiek és a felső-magyarországiak gyakorlatilag teljesen eltűntek, a tiszántúliak csupán egyetlen alkalommal (1604. január 15.) jelentkeztek a köpcsenyi harmincadon. E változás okát talán az esztendő hullámzó harcaiban, nem utolsósorban a Bocskay felkelés eseményeiben kereshetjük, de fennáll természetesen annak a lehetősége is, hogy az Erdélyből, a Kassa és Debrecen környékéről érkezett kalmárok a dunai víziúton vagy más szárazföldi úton tértek haza.

A nagyszombati polgárok utazásainak a pozsonyiakéhoz és a bányavárosiakéhoz viszonyított visszaesése nem jelentette az általuk hozott áruk hasonló léptékű csökkenését. Az utak száma 1604-ben az előző évi 46,7%-ára, megfizetett vám az 1603. évi 57,8-ára esett vissza. A kereskedelmi forgalmat korlátozó, feltételezett külső tényezők tehát általánosan, de nem egyenlő hatással fejtették ki hatásukat. Nem kizárt, hogy ebben az egyes kereskedők vállalkozási készsége, önálló kapcsolatrendszérének ütőképessége is szerepet játszott.

Tizenhét olyan kereskedő szerepel az 1603-as listában, aki 100 forintnál több harmincadot fizetett. Hét egy alkalommal, tíz több alkalommal együttesen teljesítette ezt az összeget.

	1603	1604
1. Schmelzer Lőrinc, Kolozsvár	372,57 /1/	–
2. Szegedi Gáspár, Nagyszombat	293,68 /7/	120,90 /5/
3. Pogner Imre, Kolozsvár	238,68 /1/	–
4. Cseroti Lőrinc, Nagyszombat	219,65 /9/	163,30 /6/
5. Artwein Bertalan, Nagyszombat	206,21 /4/	135,18 /5/
6. Kalmár Mihály, Nagyszombat	184,60 /5/	188,65 /5/
7. Songo János, Debrecen	170,47 /1/	–
8. Szegedi György, Kassa	168,12 /1/	–
9. Freiburger Lőrinc, Nagyszombat	144,52 /7/	42,91 /2/
10. Knofloch János, Pozsony	143,00 /6/	123,15 /5/
11. Hückl Mihály, Nagyszombat	141,78 /9/	38,86 /4/
12. Pataki Péter, Várad	141,38 /1/	–
13. Tánzos István, Debrecen	128,86 /1/	–
14. Preen Bálint, Nagyszombat	125,66 /5/	6,30 /1/
15. Sötini Márton, Nagyszombat	125,28 /6/	55,26 /2/
16. Szócs Pál, Debrecen	–	132,20 /1/
17. Olasz János, Nagyszombat	120,90 /4/	181,20 /4/
18. Müller Bertalan, Kolozsvár	105,76 /1/	–

A fent mondottakkal összefüggésben a jegyzék adatai alapján fel kell figyel-nünk a 3 nagyszombati (Cseroti, Olasz, Kalmár) és a pozsonyi Knofloch János 1604-es teljesítményére, hiszen Olasz és Kalmár növelte, Cseroti és Knofloch majdnem szinten tartotta a forgalmát. Miként másként, mint üzletkörük nagyobb stabilitása révén?

Az áruk főbb csoportjai — posztó, vászon, ruházati cikkek, fűszer, déli gyümölcs, egyéb élelmiszer, szatócáru — azonosak voltak a 16. század negyvenes és ötvenes éveiben importált árukkal.²⁴ Az 1546-os zurányi és az 1555-ös kassai harmincadjegyzékekhez képest azonban feltétlenül regisztrálnunk kell egy fontos változást. Ez pedig a közepes és a gyengébb minőségű német posztók választékának beszűkülése, több posztófajta eltűnése a behozatalból. Nem találkozunk a korábban oly gyakori rövid és hosszú nürnbergi, a dinckespüli, a butzbacher, wörder elneve-

zésű fajtákkal. A tömegáru a karasia (930 darab) és a „kerntuch”²⁵ (307 darab), a két olcsó vámtételű posztó lett. Mellettük az iglauri (182 darab) és a sziléziai (231 darab) jutott fokozott szerephez.²⁶ Változatlanul forgalomban maradtak, sőt nőtt is a behozatala, a drágább angol és olasz eredetű posztónak (stamet, sarlach, granat, skarlát, zimasan), a selyemszöveteknek (samet, damaszt, tafota és ezek változatai) és a kiegészítő (díszítő) jellegű selyemanyagoknak. A vásznak között a szentgalleni eredetű „Gallerin” és „Handtgalerin” (580 darab) illetve a „Barchent” (508 darab) vezetett. Itt kell megemlíteni, hogy a tiszántúli és erdélyi kereskedőknél még mutatásban sem fordultak elő a pozsonyiaknál és nagyszombatiaknál megtalálható nürnbergi és ulmi vásznak, az olcsóbb „Kindl” és „Schadter” vásznak, a „Meixnischtuch”-nak nevezett morva posztó. Ezzel szemben a „huszárkalap” csakis felsőmagyarországi tiszántúli és erdélyi viszonylatban jött elő. (A különbségek és mindenekelőtt a posztófajták iránti keresletben mutatkozó átalakulás mögött lappangó okok — esetleg a viseleti szokások módosulásának — feltárása további beható vizsgálatot igényel.)²⁷

Figyelemre méltó, hogy a „machei” és a „schablott” — amelyeket az 1540-es években Magyarországról szállítottak Bécsbe — most láthatóan már Velencén vagy más tengeri kikötőn át is eljutott Bécsbe és innen került tovább Magyarországra.

Összességében a távolsági kereskedők számára változatlanul a textiláru maradt a meghatározó. Míg azonban a nagyszombatiaknál továbbra is megfigyelhető volt a specializálódás, a posztó- és a „vegyeskereskedők” között, (noha az utóbbiak választékából sem hiányzott a textília), addig a tiszántúli, erdélyi és felső-magyarországi kereskedők egyöntetűen a „mindenes”, az általános importőr szerepét töltötték be, hiszen ilyen távolságokon a szakosodás igencsak gazdaságtalan lett volna.²⁸

A nagyszombati *Szegedi Gáspár* hét alkalommal csak posztót szállított. A jobb minőségű stametet (48 darab), „scheptuch”-t (1 fél darab), skarlátot (3 féldarab), granatot (11 db), zimasant (14 db), seját (7 darab, 5 féldarab); a közepes minőségű londonit („lindisch” 78 féldarab), a „finom” karasiát (2 darab); az olcsóbb „közönséges” karasiát (153 darab), a „Kerntuch”-t (33 darab); az „igler”-t (41 darab), a sziléziait („schlesinger” 45 darab), a „peya”-t (3 féldarab) és a „Futtertuch” elnevezésűt (2 darab). Mindehhez 12 fl értékű cipő járult. Az ugyancsak jelentős kereskedőnek számító *pozsonyi Knoflach János* szintén posztóval foglalkozott. Ő hét esetben importált különböző fajtákat, mégpedig a drágább fajtákból a stametet (16 darab), a granatot (2 darab), a zimasant (9 darab), a seját (6 féldarab); a közepesekből a londonit (27 féldarab) a „finom” karasiát (36 darab), az „englisch”-t, (6 darab); az olcsóbb fajtákból a „Kerntuch”-t (45 db), az „igler”-t (47 darab), a sziléziait („schlesinger” 71 darab), a „közönséges” karasiát (48 darab), a morva posztót („Meixner-tuch” 27 darab), illetve a „peya” (féldarab) és a „Futtertuch” nevűeket (7 darab).

A legtöbb vámot fizető *kolozsvári Schmelzer Lőrinc* egyetlen útján a jobb textiliákból 2 féldarab „közönséges” és 3 féldarab karmasin bársonyt, 2 féldarab „közönséges” angol, 1–1 darab sarlach és skarlát, 2 darab sája, 7 féldarab stamet, 2 darab „közönséges” granat és 1 darab zimasan posztót; az olcsóbb fajtákból 124 darab „Kerntuch”-t 20 darab „közönséges” iglaurit mondhatott magáénak. A sziléziai vászon 23 darabbal, a szentgalleni vászon 13 véggel (26 darabbal), a „Handtgallerin” 57 darabbal, a gyolcs két kis hordóval, a barchent egy darabbal volt képviselve.

Mindezen felül azonban 200 forint értékben bársony paszomány, selyemfonalak, zsinórok, 27 450 darab „huszárkalap”, három fajta kés („Fremberc” 1460, „Abeisell” 40, „Halbkrimper” 60 „tech”), bors (4 q), szefűszeg (1 q), mazsola aszalt szőlő (1 q), 2 akó muskotályos édesbor, 3 láda (Truchen) üvegtábla, 4 hordócska börszöny festőfa, 1 hordó „fehér bádóg” is volt még a szállítmányban.

A *debreceniek* közül *Songó János*²⁹ a drága, jóminőségű posztók közül, 3 darab „közönséges” granatot, egy féldarab zimesant; az olcsóbb posztókból 32 darab „Kerntuch”-t; 1 féldarab „közönséges” és egy darab karmasin sametet (bársonyt), a selyemszövetek közül 5 féldarab „közönséges” és 20 róf „dupla” tafotát; a vásznakból 7 vég (14 darab) szentgallenit, 18 darab „Handtgallerint”-t, 6 féldarab sziléziait, 6 hordócska gyolcsot jelentett. A legnagyobb vámtétele 8400 darab „huszárkalap” volt. Vitt ezen felül 720 kendőt és a súlyra számított kiegészítő ruházati cikkek közül 4 font selyemzsinórt, („seidene schir”), 10 font selyemfonalat („Fledtseiden”), 3 font fonott arany szálát („gespunnen Goldt”), továbbá selyem paszományt, kikészítetlen fátyol anyagot, selyem fűzőzsinórt („seidene pertl”) valamint csüllenggel festett kék fonalat („Waidtgarn”) és egy mázsa pamutfonatot. Tíz darab karmazsin bőr („Car-masinfehl”) is szerepelt a listán, a neve alatt feltüntetett árucikkek között. Ezen felül 12 forint értékű lepedőt és a nemesi öltözködést tekintve korántsem kuriozitásnak számító struccotlakot vitt magával. Fűszerből 25 font szegfűszeget, 10 font sáfrányt, 3,5 mázsa borsot, gyümölcsből 4 font fügét, 40 font mandulát, 1,5 mázsa gesztenyét, egyéb élelmiszerekből 6 q olajbogyót, 5 q rizst, s ezenfelül még 1,5 akó édes muskotályos bort szállított. Mindezt 1700 „Fremberch”-nek³⁰ nevezett kés és 80 Fl. értékű „mindenféle kés”, 5 vég írópapír és 3 q „Stachel”, azaz valamiféle hegyes vaseszköz egészítette ki. *Tánczos István* szállítmányában 2 db „közönséges” és 2 féldarab karmazsin bársony (samet), az olcsóbb karasia posztókból 104 darab, a selymek közül 12 féldarab „közönséges” és 70 róf „dupla” tafota, 30 róf atlasz, 60 róf damaszt, a vásznakból 20 féldarab sziléziai, 4 vég (8 db) szentgalleni, 3 hordócska gyolcs), a különleges textiliákból 3 db „machei” és 6 féldarab „schamblott” volt. Ezekon felül 2 fajta fátyol (kikészítetlen és arannyal díszítve), 2 font selyemzsinór, két más selyemből készült anyag: „Sprengseiden” és „Atlasseiden”, 10 font aranyfonál bővítette a luxuskínálatot. 500 db kés, fűszerekből és más élelmiszerekből rizs, mazsola, mandula, cukor, bors, „bála” írópapír, mindenféle szatócsáru 50 fl értékben's végül 1/2 mázsa börszönyfa (festék) tették teljessé *Tánczos* árukészletét. Utoljára *Szócs Pált* említhetjük, aki textiliákból valamennyi társán túltett. A drágább posztókból „közönséges” granat (2 db), scharlach (féldarab) szerepelt, amelyekhez a közepesekből 134 darab „finom” karasia és londoni („lindisch” 3 db) csatlakozott. Vászomból szentgallenit (2 vég, 4 db), „Handtgalleni” ulmit (2 db) gyolcsot (2 hordócska), pamutszálból 1 1/4 mázsát, aranyzsinórból 1 fontot, aranyfonálból 2 fontot, vasárból szöveget, két fajta kést: „Fremberch” és „Abeisell” elnevezésűeket, fűszerből és élelmiszerekből gyömbért (25 font), sáfrányt (4 font), borsot (1 q), rizst (2,5q), gesztenyét hozott. Ezenfelül egy láda (Truchen) üvegtábla és 70 fl értékű ágytakaró, 1/2 bála írópapír, 20 fl értékű zindelyszög is volt a kocson. Valamennyi tisztántúli és erdélyi kalmár többé-kevésbé hasonló készletekkel utazott. A legkisebb összegekkel megvámolt *László Bálint* 4 db szentgalleni vásznat, vas- és szatócsárut, *Csongrádi János* karmazsin bőrt és késeket mondhatott magáénak. Az egyetlen (*sáros*)*pataki* kalmár, *Banko*

János 1 db „közönséges” granat posztót, 52 darab karasiat, 8000 darab „huszárkalapot”, 3 1/4 mázsa borsot és 1 1/2 mázsa gyömbért fuvaroztatott.

A köpcsényi harmincadjegyzékhez képest a *petronelli vízivám* 1615-ös jegyzéke lényegesen kevesebb lehetőséget ad az áruajták bemutatására.³¹ Ebben az évben januártól decemberig összesen 182 hajó (180 dereglye — „Zille” és 2 tutaj — „Floss”) úszott a folyón lefelé és mindössze tizet vontattak az árral szemben. Elelyésző szám a Bécstől nyugatra lévő Duna-szakasz vámjain regisztrált kereskedőhajókhoz képest, de korántsem az, ha azt nézzük, hogy 50 településről 564 személy csomagjait fuvarozták a folyam hátán rendeltetési helyére.³² Közülük 127 esetben pozsonyiak (22,5%), 83 esetben győriek és komáromiak (14,7%), 62 esetben tiszántúliak (10,8%): Debrecen 22, Várad 17, Szatmár 15, Bátor 7, Kálló 1; — 59 esetben felső-magyarországiak (10,4%): Kassa 27, Patak 18, Eperjes 8, Lócse 6; 56 esetben nagyszombatiak (9,9%), 48 esetben bécsiek (8,5%), 39 esetben erdélyiek (6,9%): Kolozsvár 33, Nagyszeben 4, Nagybánya 2; 19 esetben az alsó-magyarországi bányavárosok lakói hajóztak át Petronellnél. A fennmaradó 13–14% a magyarvári és somorjai vonzáskörzetben, a Felvidék más részein és külföldön (Regensburg, Wolfstal, Reichenberg, Steyr, Bécsújhely, Sankt-Pölten) bírt lakóhellyel. 1603/1604-hez viszonyítva az egyes vidékek kereskedőinek megoszlása, eltekintve a pozsonyiak és nagyszombatiak fordított arányától, azonos képet mutat. Emögött azonban éppúgy rejtőzhet a víziút és szárazföldi út közötti különbség, mint valamiféle — nem feltételezett — szerepeltolódás. A kapcsolatrendszer folytonossága ebben a távlatban is tettenérhető, hiszen a nagyszombati Cseroti Lőrinc 1603–1604-ben, a kolozsvári Csinati/Csanádi Antal és Kreutzer András 1603-ban, Viczei Máté 1598-ban, a debreceni Patai János 1603-ban már előfordultak a vámjegyzékekben.

Az utazások évszakonkénti megoszlása eltérő. A nagyszombatiak, pozsonyiak és bécsiek, ha kevesen is, de már az év első hónapjaiban is utaztak, a debreceniek, váradiai és kolozsváriak viszont ebben az időben egyetlen alkalommal sem voltak úton. (Láttuk, hogy hasonló évszakban 1603/1604-ben a szárazföldi úton Köpcsény-nél vámolattak, talán így volt ez 1615-ben is.). Számukra, miként a többség számára is, a Dunán a harmadik és a negyedik negyedév volt a csúcsidezőszak. A szállítások jellemzője, hogy több kereskedő állt össze egy-egy alkalomra és közösen egy hajón fuvaroztatták áruikat. Az pedig nyilván magától értetődő volt, hogy általában a nagyobb távolságokon egy irányba utazó kalmárok társultak ily módon. Csupán jelzőként említünk erre néhány példát. 1615. márciusában 4 kassai és 1 eperjesi, májusban 3 kolozsvári és 3 váradiai, 2 kassai, 2 lócsei, 2 eperjesi; szeptemberben 1 kassai, 2 debreceni, 8 váradiai, 1–1 batori és kállói, 5 váradiai; októberben 6 kolozsvári, 8 debreceni és 1 rozsnói, 6 batori és 1 váradiai; novemberben 11 kolozsvári és 1 nagyszebeni csomagjai voltak egy-egy hajón. Nemcsak a költségek lettek ezzel kisebbek, de a biztonság is növekedett, hiszen a partraszállás után bizonyára együtt folytatták útjukat. A vámos azt is külön feljegyezte, na a bécsi kereskedők együtt a pozsonyi vásárra utaztak, mint ez márciusban májusban és augusztusban történt.

Az elszörtan előforduló konkrét árumegjelölésekből és elsősorban a tároló eszközök (hordó, láda), csomagolási formák (bála, vég) megjelöléséből arra következtethetünk, hogy a meghatározó tömegáru a fa, vas és só mellett az importcikkek összetétele azonos volt a Köpcsény-nél szállított árukéval. A nagyszombati Borra

János egyik útján 20q vasárut („stachel”), 18 q rövid és hosszú vasat, 14 q sinvasat, 1/2 q „fekete bádogat”, 3 láda szöget, 3 hordó kést, 2 hordó nürnbergi árut, 5 hordó kisebb fajta szöget (vám: 1 fl 4 sch 3 d), a pozsonyi Karner Dániel 45 q rövid vasat, 4 hordó fűrész, 1 hordó kaszát, 1 hordó sarlót, 1 köteg fenőkövet, 2 láda szöget (vám: 2 fl 4 d) vitt. A pataki Szegedi Lőrinc itteni viszonylatban magas vámot (5 fl 3 sch 26 d) fizetett 6 hordó gyolcsért, 1 hordó fűrészért, 3 mázsa vasáruért („Stachel”), 1 csomag fenőkövéért, 4–8–1 különböző típusú hordóban tárolt áruért. A kolozsvári Kiettinger Bertalan egyebek mellett 2 kis hordó gyógyszert („apothekerrey”), Váradi Miklós 1 mázsa pamutfonalat, 7 hordócska gyolcsot, 1 hordó fűrész, 15 nagyobb és 8 kisebb bála árut (vám: 4 fl 6 sch 20 d) vallott be a vámszedőnek. A váradiként regisztrált Duskás András 4 q vasárut („Stachel”), 2 hordócska gyolcsot, 3 bála és 2–2 nagyobb, ill. kisebb hordó árut (vám: 1 fl 2 sch 24 d), Jörg György ugyancsak 4 q vasárut („Stachel”), 2 hordó fűrész, 1 csomag fenőkövet, 2 hordócska gyolcsot és 8 bálát (vám: 1 fl 7 sch 26 d) vitt át a vámon. A kirótt vám összege egyébként az esetek többségében nem érte el az egy forintot és a legmagasabb összeg sem haladta meg a hat forintot, ami nem feltétlen a szállított árumennyiség csekélységét vagy összetételét, hanem sokkal inkább a vámtételek alacsonyosságát és differenciálatlanságát jelzi.

A már említett személyeken kívül a nagybányai Mihály deák (5 fl 24 d) és Ötvös János (5 fl 2 d), a kassai Hödlsperger Ádám (3 fl 2 sch 16 d), Reiner Menyhért (5 fl 3 sch 22 d), az eperjesi Gleich György (4 fl 1 sch 6 d), a debreceni Patai János (1 fl 1 sch 14 d), Bornemissza György (1 fl 5 sch 20 d), a szatmári Micsgo István (1 fl 2 sch 22 d), a váradi Panekoti Péter (1 fl 2 sch 12 d), a kolozsvári Viczei Péter (5 fl 3 sch 22 d), Viczei Tamás (1 fl 3 sch 14 d), Kreutzer András (4 fl 5 sch 18 d), Rossack István (2 fl 1 sch 18 d), Csinati/Csanádi Antal (egy ízben 2 fl 24 d) és a gyakorta utazó nagyszombati Cseroti Lőrinc (4 fl 8 d) fizettek egy forint feletti összeget. Az esetek számához képest valóban töredék. A többiek 1-1 hordóval, nagyobb vagy kisebb bálával néhány schillinget vagy dénárt róttak le. Igaz, számosan nem egy, hanem két-három-négy ízben tették meg az utat.

Végül néhány, a folyón felfelé utazó bécsi kalmárról annyit, hogy hajóikon kisebb tételekben gabonát, zabot, gyümölcsöt, bort, mézet vittek.

A petronelli vízivám 1615. évi jegyzékét — azaz a Magyarország felé irányuló szállítások egyik lehetséges keresztmetszetét — összevetve az 1616/1617. évi Maria Ellend-i útvám regiszterével, kiderül, hogy a kettő egybevág. A Maria Ellenden elvámolt kereskedők lakóhelyi megoszlása megfelelt a fentebb leírt csoportoknak, a megfizetett vámoszeget tekintve pedig a kolozsváriak az elsők között foglaltak helyet, megelőzve a pozsonyiakat.³³ Ők és a debreceniek — miként az 1591–1593 közötti években is — viaszt és higanyt szállítottak Bécsbe. Joggal feltételezhetjük, hogy szárazföldi úton a császárvárosba vitt termékek ellentételeként visszaútban most is textiliát, vas- és szatócsárut importáltak.

Az elmondottak mindenestre tovább erősítik azt a képet — amely Bécsnek a magyarországi és erdélyi távolsági kereskedelemben betöltött szerepéről a 16. században kialakult. Különösen aláhúzza azt a tényezőt, hogy e kapcsolatok alapján nemcsak békésebb, de a folyamatos háborús viszonyok között is léteztek. A jövőbeni vizsgálódások lehetséges fonala volna annak megállapítása, vajon továbbra is fenn-

állt-e a közvetlen összefüggés az Ausztriába irányuló élőállat és bőrexportot, illetve az iparcikkek behozatalát lebonyolító kereskedők tevékenységében, miként erre a 16. század első feléből több példát ismerünk.

JEGYZETEK

¹ *Takáts Sándor*: A dunai hajózás a 16. és 17. században (Második Közlemény) In: Gazdaságtörténeti Szemle 1900. 172. old.

² *Karl Fajkmajer*: Handel, Verkehr und Münzwesen. In: Geschichte der Stadt Wien IV. köt. (Wien, 1911) 536. old.; *Friedrich Engel-Janosi*: Zur Geschichte der Wiener Kaufmannschaft von der Mitte des 15. bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts. In: Mitteilungen des Vereins für die Geschichte der Stadt Wien 6. (1926) 36-szl.; *Peter Csendes*: Zur Wiener Handelsgeschichte des 16. Jahrhunderts In: Wiener Geschichtsblätter Jg. 29. (1974) 218-szl.

³ *Harald Prickler*: Das Volumen des westlichen ungarischen Aussenhandels vom 16. Jahrhundert bis 1700. In: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege Hgb. vom Othmar Pickl (Graz, 1971) 142–143. old. Az 1603. évi adatok ellenére, a kolozsvári kereskedőknek az 1604. évi listából való teljes hiányából következtetve, Prickler maga is fenntartásokat hangoztatott a kereskedelmi forgalom folyamatoságát illetően. Vö. ehhez *Pach Zsigmond Pál*: Magyarország nyugati gyapjuszövet behozatala a 15. és a 16. század közepén. In: Történelmi Szemle 1971. 31. old. 50. jegyzetben mondatokat. — Más kérdés, hogy a század folyamán Bécs központi szerepe legfeljebb időlegesen volt veszélyeztetve, kevésbé a háborús események, mint a vámemelések, új vámok bevezetése miatt.

⁴ *Othmar Pickl*: Die Rolle der Habsburgischen Ostalpenländer im West–Ost–Handel von der Mitte des 15. bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts In: Domus Austriae. Eine Festgabe Hermann Wiesflecker zum 70. Geburtstag (Graz, 1983) 309–311. old. — A Pickl által használt 1616/1617. évi jegyzékek a szárazföldi vám naplói. Ezt azért kell hangsúlyozni, mert Pickl, aki a petronelli levéltárban felfedezte a naplókat, a vízvívámot is Maria Ellend-inék nevezi, holott az iratokból egyértelműen kiderül, a vízvívám Petronellen volt, még ha alkalmanként Hainburgban szedték is. Pickl egy másik tanulmányában nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a kereskedelmi kapcsolatok a 15 éves háború alatt sem szakadtak meg. bár az 1604-es év kétségkívül bizonyos törést mutat. *Uő.*: Österreichs Stellung im West–Ost–Handel vor 16. bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts mit besonderer Berücksichtigung des Handels mit dem Südoste In: Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitut in Österreich Jg. 4/2 (1981) 38–40. old. Különnyc nat.

⁵ *Ferenc Pap*: Orientaria central-europeana a comertului clujean in prima iumetate a sec. 17. In: Acta musei Napocensis 17. (1980) 212–213. old. és *Uő.*: Comertul Clujului cum Vienna intre 1599–1637 (Pe baza registlor tricensimala) In: Acta musei Napocensis 18. (1981) 171–190. old. Köszönöm Pap Ferenc barátomnak, hogy tanulmányai különlenyomatát a rendelkezésemre bocsátotta. Ide vonatkozóan kell még megemlíteni *Samuel Goldenberg* tanulmányát Der Handel Transilvaniens vom 14. bis zum 17. Jahrhundert. In: Scripta mercaturae 11. (1977) aki ugyancsak felhasználta a kolozsvári harmincadnaplók adatait. Elemzésükben sajnos mindketten, az ismert körülmények között, Magyarország fogalmán csak a mai országtérületet értik, ami érthetően torz képet ad a kereskedelmi kapcsolatokról.

⁶ Az egy-egy évre és egy-egy vámszedő helyre korlátozódo jegyzékek értékeléséből csak óvatos következtetéseket lehet levonni. Nehéz ugyanis megítélni, hogy mikor melyik Magyarországra vezető útvonal örvendett nagyobb népszerűségnek, melyiket használták többen vagy kevesebben. Ezért is véljük túlzottnak Prickler megállapítását, mely szerint az osztrák–délnémet térségből érkező teljes behozatal Köpcsényen keresztül érkezett. i.m. 143. old. A petronelli levéltár (Schlossarchiv Petronell) az Abensberg–Traun család tulajdonában van. Kutatásaim Otto Abensberg–Traun gróf megértő engedélye és Dr. Max Welin főlevéltáros (Alsó-Ausztriai Tartományi Levéltár) segítőkészsége tették lehetővé. Mindkettőjüknek köszönettel tartozom.

⁷ *Fajkmajer*: i.m. 570–578. old.

⁸ A.16–17. századi kelet-nyugati kereskedelmi kapcsolatrendszeréről O. Pickl több tanulmányt publikált. A legátfogóbbak a 4. jegyzetben említettek.

⁹ *Takáts Sándor*: i.m. 151. old. és *Ferdinand Tremel*: Wirtschafts- und Sozialgeschichte Österreichs (Wien, 1969) 203. old.

¹⁰ *Fajkmajer*: i.m. 570–578. old.

¹¹ A petronelli vízvám és a Maria Ellend-i szárazvám létesítésének időpontjára éppen egy a magyar kereskedők által az 1580-as évek végén Ernő főherceghez beadott panaszból következtethetünk. A beadványt aláíró Bodonyi Mihály, túri Siladi Lőrinc, túri Szócs Simon, túri Kádas Gergely és Debenczi (Debreceni?) György az újonnan létesített vám ellen emeltek panaszt. Schlossarchiv Petronell. 224. doboz. Mautakten.

¹² Schlossarchiv Petronell. 224. doboz. Mautakten. Különálló lapokra írt heti elszámolások.

¹³ Kézikönyv jellegű összefoglalás olvasható *Endrei Walter* könyvében: Patyolat és posztó (Bp. Magvető, 1989) 136–137. old. Fajkmajer tanulmánya szerint a „macheya” perzsa eredetű gyapjúanyag. (i.m. 534. old. 12. j.) A bécsi mázsaház 1584-es vámjegyzéke (Österreichisches Staatsarchiv Finanz- und Hofkammerarchiv Niederösterreichische Herrschaftsakten W 68/c RN 288/3 fol. 988-skl.) ezzel szemben közepes vámtétellel a lenvásznak, barchentek és háztartási vásznak közé; az 1592-es komáromi vámjegyzék az olcsóbb selymek közé sorolja. (ÖStA FHKA Vermischte ungarische Gegenstände Fasc. 7. No. 193. RN 46/A)

¹⁴ *Endrei Walter*: i.m. 136–137. old. Fajkmajer szerint (i.m. 534. old. 12. j.) a „schablott” két különböző jellegű anyaggal azonosítható 1) teveszőrből készült gyapjúszövet 2) vászonjellegű pamutanyag. A komáromi vámjegyzék a „venedischer Schablott” nevű anyagot ismeri és a jobb minőségű selymek közé sorolja.

¹⁵ Ld. erről *Takáts Sándor*: i.m. 173–174. old. Az általa idézett iratok az ÖStA FHKA Reichsakten Fasc. 174/B fol. 434–438. jelzet alatt találhatók. Vö. továbbá *O. Pickl*: Österreichs Stellung... c. idézett tanulmányát. (39–40. old.)

¹⁶ Schlossarchiv Petronell. 224. doboz. Mautakten. Landmaut Maria Ellend 1591. ápr. 13–20. A magyar családnevek a félrehallás következtében erősen eltorzultak, ezért ahol nem lehetett a nevet egyértelműen azonosítani, ott az eredeti formát adtuk meg.

¹⁷ Schlossarchiv Petronell. Mautregister 1. köt. 1593–1598. Wassermaut Petronell.

¹⁸ Schlossarchiv Petronell. 224. doboz. Mautakten. Landmaut Maria Ellend 1598. február. 1–7.

¹⁹ Uo. 1598. január 25–31. Pap Ferenc kereskedő személyére *Granasztói György*: A kassai kereskedelem a 16. században. In: Gazdaság, társadalom és történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára. Szerk.: Glatz Ferenc. (Bp. 1989) 74. old.

²⁰ A hosszú úton, nehéz időjárási viszonyok között történő szállítás során keletkező károk megelőzésére az árukat igen gondosan csomagolták. A posztókat a nedvesség ellen pamutból készült „huzatba” burkolták, a fűszereket, gyümölcsöket, kaszát, fűrészt, szatócárut, stb. a hagyományos formájú hordókban (Fass) vagy ovális alakú hordókban (Lagel) illetve ládákban (Truchen) fuvarozták. Az ily módon szállított árukra általánosságban a „beschlagenes Gut” vagy „Ganzgut” megjelölést alkalmazták, ami eleve magasabb vámtétel alá esett. Ld. *F. Tremel*: i.m. 216. old. A Lagel-t egy korábbi közleményemben tévesen ládaként azonosítottam.

²¹ A lista eredetije a Fraknó/Forchtensteinben őrzött herceg Eszterházy levéltárban található Amsprotokolle No. 6980. jelzet alatt. A tanulmány megírásakor a Dr. Harald Prickler által nagyvonalú baráti gesztussal rendelkezésre bocsájtott gépirati másolatot használtam.

²² Az oklevél eredetije 1980-ban a mosonmagyaróvári Hanság Múzeum gyűjteményében volt.

²³ A harmincadhivatalok szervezeti viszonyairól *Ember Győző*: Magyarország nyugati külkereskedelme a 16. század közepén (Bp. Akadémiai 1988) 18–43. old. A monográfia az egyes harmincadhelyeket aszerint is jellemzi, hogy a behozatal vagy a kivitel volt a jellemzőbb forgalmukra. A harmincadbevételek alakulására *Zimányi Vera – Harald Prickler*: Konjunktúra és depresszió a 16–18. századi Magyarországon az ártörténet és a harmincadbevételek tanúságai alapján. In: Agrártörténeti Szemle 1974. A részletes adatok azonban éppen a századfordulón hiányoznak.

²⁴ Az 1546-os harmincadjegyzékben szereplő árukra ld. *Gecsenyi Lajos*: Kelet-magyarországi kereskedők a nyugati távolsági kereskedelemben 1546-ban. In: Hajdu-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 18. Szerk. Gazdag István (Debrecen, 1991) 30–31. old. Az 1555-ös kassai jegyzék posztófajtáiról ld. *Granasztói György*: i.m. 68. old.

²⁵ A „Kerntuch” *Endrei Walter* szerint a közepes, jobb minőségű posztók *gyűjtőneve*. (i.m. 228. old.) A komáromi vámjegyzékben az olcsó vámtételű posztók (Kerntuch 1 darab/10 dénár, Karasia 1 darab/13 dénár) között szerepel. Mindezek ellentmondanak a Grimm nagyszótár által adott meghatározásnak: „das beste Tuch”, „tuch aus kernwolle”, „soll mit zweien sigeln versigelt werden” (Deutsches Wörterbuch von Jakob Grimm und Wilhelm Grimm V. köt. Leipzig, 1873. 612. hasáb), azaz, hogy a legjobb kétszer megpecsételt minőségbe tartozik. *Kováts Ferenc* munkájában (Nyugat-Magyarország áruforgalma a 15. században a pozsonyi harmincadkönyvek alapján Bp. 1902.) az elnevezés még nem fordul elő.

²⁶ Vö. a Pach Zsigmond Pál idézett tanulmányában az olcsó sziléziai és morva posztók előretöréséről frottakkal. (i.m. 29–30. old.)

²⁷ Lásd *Radvánszky Béla*: Magyar családélet és háztartás a 16. és 17. században I. (Bp. Helikon, 1986) bevezetőjében a ruházatról írottakat. 79–110. old.

²⁸ Vö. Granasztói György véleményét az áruszerkezet változásairól. i.m. 74. old. — Granasztói szerint a felső-magyarországi városokból eltűntek a posztókereskedők, ami egy negatív tendencia kifejeződése volt. A Kelet-Magyarországról Bécsben járt kereskedők között azonban — ismereteink szerint — az 1540-es években is alig találunk olyat, aki csak posztóval kereskedett.

²⁹ Songó (Zongó) János már 1591-ben kapcsolatban állt a nürnbergi Andreas Kandlerrel, aki városa bécsi kereskedelmi lerakatában működött. *Gecsényi Lajos*: Adatok a tiszántúli és erdélyi kereskedők nürnbergi kapcsolataihoz a 16. század második felében. In: Hajdu-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve VIII. Szerk. Gazdag István (Debrecen, 1981) 104. old. Személye talán azonos azzal az 1615-ben szatmári lakosként említett hasonló nevű kereskedővel, aki a petronelli vízivámon haladt át.

³⁰ A „Fremberch”, „Abeisell” és „Halbkramper” elnevezésű vaseszközöket nem sikerült pontosan azonosítani. A bécsi mázsaház 1584-es vámtételei között a késeknél vannak felsorolva. Erre lehet következtetni a Grimm-féle nagyszótár közelálló (Krampen, Abeisen) fogalmaiból is. Megfejtésre vár a kések csomagolására használt „tech” kifejezés is.

³¹ Schlossarchiv Petronell. 224. doboz. Mautakten. „Petroneller Wassermauth so zue Herrschaft Peternell gehöriß und derzeith zue Hainburg in der Stadt neben Hainburger Mauth eingenommen wierdt... Ao. 1615” c. füzet. 38 folio.

³² A nyugati Duna szakasz forgalmával történő összevetést lásd: *O. Pickl*: Die Rolle... c. tanulmányában. 311. old.

³³ V.ö. *O. Pickl*: Österreichs Stellung... c. tanulmányát (40. old.), ahol önmagával is ellentmondásban a kolozsváriak közvetlen sziléziai kapcsolatainak elsőbbségéről ír.

FÜGGELÉK

1.

A köpcsényi harmincadjegyzékben előforduló kelet-magyarországi és erdélyi kereskedők az általuk fizetett vámösszeggel
1603/1604

Debrecen

Songó János	170 fl 47 d
Tánczos István	128 fl 86 d
Szőcs Pál	123 fl 20 d
István deák	40 fl 91 d
Eszenyi János (2x)	40 fl 59 d
Király Gergely	36 fl
Szőcs Máté	31 fl 93 d
Sallai István	26 fl 40 d
János deák	23 fl 18 d
Imre deák	15 fl 15 d
Hegedüs János	12 fl 20 d
Wyckedy Pál	10 fl 40 d

Patay János	8 fl 45 d
Csongrádi János	3 fl 80 d
Micka János	3 fl 78 d
László Bálint	0 fl 92 d

Kolozsvár

Schmelzer Lőrinc	372 fl 57 d
Pogner Imre	238 fl 68 d
Mülner Bertalan	105 fl 76 d
Achazy Simond	83 fl 72 d
András deák	76 fl
Kreutzer András	51 fl 96 d
Mihály deák	39 fl
Illés deák	38 fl 24 d
Bikesi István	27 fl 15 d
Gingusz István	25 fl 40 d
Csanati Antal	18 fl 88 d
Kocsis Bertalan	5 fl
Balas István	4 fl 56 d

Várad

Pataki Péter	141 fl 30 d
Igyártó György	13 fl 39 d
Nagy Miklós	13 fl 18 d
János deák	1 fl 28 d

Szatmár

Baureby György	74 fl 40 d
Ambrus deák	28 fl 30 d
Varga Balázs	14 fl 80 d
Pollin Boldizsár	8 fl 60 d
Vödrös András	4 fl 64 d

Bátor

Kádas Mihály	27 fl 72 d
Kassa János	7 fl 15 d

Sárospatak

Banko János

74 fl 30 d

Miskolc

Kádas Jakab

1 fl 24 d

2.*A Maria Ellend-i vámjegyzékben előforduló kelet-magyarországi és erdélyi kereskedők*

1615

Debrecen

András deák
 Furo György
 Gáspár deák
 Juhos Ferenc
 Kádas Mihály
 Kalmár Mihály
 Patai János
 Szabó István
 Tanczos Ferenc

Bornemissza György
 Fekete István
 István deák
 Kádas György
 Kádas István
 Kiss András
 Pogar (Bogár) István
 Takács Dávid
 Vida Miklós

Bátor

Csikos Miklós
 Fengo Báling
 Petó János
 Urbán Sebestyén

Duskás Ferenc
 Mihály deák
 Szűcs György

Várad

Ács Péter
 Bécsi Mihály
 Duskás András
 Ferenc deák
 István deák
 Kádas János
 Márton deák
 Szabó György
 Turi Mihály

András deák
 Békesi János
 Fehér Mihály
 Gáll Demeter
 Jörg György
 Kelemen Mihály
 Panekoti Péter
 Udvarhelyi János

Szatmár

Ambrus deák
 Csedorti Boldizsár
 Gator Péter

Wonreby János
 Gáll György
 Jakab deák

Kádas György
 Kovács György
 Micsgo István
 Szabó Miklós
 Turi János

Kajtor Mihály
 Nagy Márton
 Songó János
 Tardt János

Kolozsvár

Balázs István
 Csanádi Antal
 Eberhart Márton
 Gáspár deák
 Iglati Tamás
 Kántor Mihály
 Kreutzer András
 Mayerhoffer Máté
 Nyirai István
 Rossack István
 Szegedi János
 Thonai István
 Váradai Miklós
 Viczei Máté
 Viczei Tamás

Bécsi György
 Csanádi János
 Fodor István
 Gyulai Ambrus
 János deák
 Kolmándi György
 Kiettinger Bertalan
 Mihály deák
 Nyíró János
 Szabó György
 Szabó Tamás
 Tothassi János
 Viczei János
 Viczei Péter
 Wolf Jakab

Gángó Gábor

KIADATLAN EÖTVÖS-KÉZIRATOK 1848–49-BŐL

Az Országos Levéltár P szekciójából (834., 1. cs., 177-232., 242-245. ff.) került elő az a terjedelmes és mindeddig ismeretlen Eötvös-kézirat, *Az 1848iki forradalom története*, amelyből alább részletek következnek. Az egész szöveg előreláthatólag a hozzá sok tekintetben rokon, az Eötvös-irodalom által jól ismert *Müncheni vázlat*tal fog egy kötetben megjelenni az Argumentum kiadónál. E vállalkozás csupán folytatja, de korántsem fejezi be az 1848-54 közötti, az *Uralkodó eszmék* keletkezésével közvetlenül vagy közvetve összefüggő kéziratoknak *A francia forradalom történetének* sajtó alá rendezésével megkezdett földolgozását. Mindazonáltal, ahogy az alább megmutatkozik, *Az 1848iki forradalom története* és a *Müncheni vázlat* szűkebb keletkeztörténeti kontextusának megállapításához szükség van e bevezető keretében a ránk maradt kéziratanyag már feltárt, de még kiadatlan részének az itt olvasható munkákkal közös kronologikus elrendezésére. A munka jelen állásában csak az 1848 és 1849 közötti — tehát nemcsak az *Uralkodó eszmék* első kötetét, hanem az *Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúságáról* írott röpiratot is megelőző — szövegekre lehettem tekintettel. Ezen belül további terjedelmi megkötést kellett alkalmaznom: csak azokat a kéziratokat vettem figyelembe, amelyek legalább a *fejezet* méretű szerkesztettségi szintet elérik: kéziratban maradt műnek vagy annak töredékének tekinthetők. Az e korszakból származó kisebb — néhány sornyi, esetleg oldalnyi — terjedelmű följegyzések (amelyek az *alkotási folyamat* alaposabb megismerése szempontjából nagy jelentőségűek) rendszeres vizsgálatára — és esetleges kiadására — csak a jövőben kerülhet sor. Az anyagkezelés eme kényeszerű módszertani fogyatékoságáért cserébe viszont a fontosabb, összefüggő, tanulmány méretű szövegek előbb lesznek hozzáférhetők az érdeklődők számára.

Mindez szükséges azért is, mert a forradalom utáni Eötvös-kéziratok keletkezési idejének pontos meghatározása számos nehézségbe ütközik. A kéziratok lapjain általában nem szerepel dátum, és a kérdéses évekből rendkívül kevés egyéb forrást — levelet — ismerünk. Azon a két levélen kívül, melyet Eötvös Szalay Lászlónak, illetve a Batthyány-perrel kapcsolatban gróf Cziráky Jánosnak írt¹, más jelentősebb misszilis anyag az emigráció idejéből egyelőre nem ismeretes. Egy 1849. július 30-ról keltezett, testvéréhez, báró Eötvös Déneshez írott levélfogalmazvány-töredék bizo-

nyítja, hogy családjával rendszeresen tartotta a kapcsolatot², de e szövegek egyelőre lappanganak, és egyébként sem valószínű, hogy bennük részletes munkabeszámolókat olvashatnánk. Ugyanígy kevésbé igazítanak el a kortársak, barátok után fennmaradt dokumentumok vagy az általuk írott visszaemlékezések. E forrásokat a szakirodalom már igen gondosan elemezte. Itt talán elegendő emlékeztetni arra, hogy Trefort Ágoston leveleiből inkább csak az 1848. szeptember végi elutazás izgalmaira derül fény³, a másik közeli munkatárs, barát, Csengery Antal pedig csak 1850 végétől kapcsolódik be az *Uralkodó eszmék* kiadásának munkálataiba.⁴

Mindebből az következik, hogy a művek keletkezési idejének megállapításához nagymértékben támaszkodni kell azokra az adatokra, amelyek magukból a szövegekből vonhatók el. Az egyes kéziratok formai és tartalmi egyezéseinek, különbségeinek összevetésével felállítható egy *relatív* kronológia, amely — tekintve, hogy viszonylag rövid, mintegy másfél évnyi időtartamról van szó — az esetleges további adatok előkerüléséig többé-kevésbé megnyugtatóan megválaszolja az *Uralkodó eszmék* előtti kiadatlan művek genesisének kérdését.

A jelenleg ismert kéziratok közül minden bizonnyal az keletkezett legkorábban, amelynek jelentősen megrövidített változata megjelent 1848. dec. 7-én az augsburgi *Allgemeine Zeitung*ban 'Die Rechtsfrage' [A jogi kérdés] címmel. A cikkhez Eötvös az augusztus 31-i osztrák minisztertanácsi emlékirat közzététele után kezdett hozzá (hiszen javarészt az abban foglaltakra reflektál), és november 27-e előtt be kellett fejeznie: e napról keltezi azt a kísérő levelet, amelyhez mellékelve küldi cikkét az újság kiadójának, August Cottának. Az anonim írás szerzőségét — többek között éppen ennek a levélnek az alapján — Gergely András állapította meg; egyben ismertette közleményében magát a dokumentumot, valamint a kérdéses cikket is.⁵ Ugyanő, figyelembe véve az európai politika alakulását, a 'Rechtsfrage' keletkezésének idejét november második felére teszi: „Nem véletlen — írja —, hogy Eötvös november végén aktivizálódott. [...] November 16-án lépett a Kremsierbe száműzött osztrák parlament nyilvánossága elé az új, Schwarzenberg-féle kormány, amely [...] első pillanatra hihetővé tette az alkotmányosság vállalásáról kijelentett szavakat (bár afelől nem hagytak kétséget, hogy Magyarországot fegyverrel hódítják vissza). Eötvös számára, ha mégoly halvány formában is, felcsillant a remény: Ausztria esetleg — a német egység előnyeiért cserébe, illetve a magyarok ellenállása folytán — visszatér a perszonáluniós megoldáshoz.”⁶ Gergely András értékes írásához egy jövőbeni teljes szövegközlés szólhat érdemben hozzá: mindenesetre az előkerült kézirat már ránézésre, illetve első olvasásra jobb megvilágításba helyez néhány olyan adalékot, amelyek eddig nem voltak tényekkel kellően alátámasztva. Mint ismeretes, Eötvös 1848 októberében azt írja Szalaynak, hogy „tudod, Trefort tökéletesen ír németül, én magam is, ha Treff dolgozataimat átjavítja, bátran léphetek fel [...]”⁷. Nos, a 'Rechtsfrage' kéziratán valóban ott vannak Trefort nyelvhelyességi, stiláris javításai, sőt nem egyszer több mondatnyi terjedelmű átfogalmazásai. Másfelől a Cottához írt levél bizonyos cikksorozat írásának szándékára való utalással kezdődik: „Es war meine Absicht, in einer fortlaufenden Reihe von Artikeln, die gegenwärtigen Verhältnisse Ungarns zu besprechen.”⁸ A kéziratból kiviláglik, hogy a 'Rechtsfrage' eredetileg valóban sorozatnak készült: az egyes tervezett közlések római számokkal vannak jelölve. A „IV”-essel jelzett rész végén utalás is van „a következő írásra”, jelezve,

hogy *folytatásos* cikkről van szó: „[über die] an Ungarn geschickte Staatsschrift [...] wir uns in unseren nächsten Schreiben einige Bemerkungen erlauben werden.”⁹ Jelenlegi ismereteink alapján tehát feltételezhetünk egy, a most előkerült kézirat alapuló „meghúzott”, tisztázott változatot, amelyet Eötvös a levélhez mellékelve elküldött. Mivel a kéziratban előfordulnak át nem húzott, de a cikkben már nem szereplő szövegrészek is, minden valószínűség szerint az írást a kiadó a maga szempontjai szerint tovább kurtította.

A következő terjedelmesebb írás, melybe Eötvös belefogott, valószínűleg *Az 1848iki forradalom története* volt. Azt, hogy az *Allgemeine Zeitung*-beli cikkhez képest később keletkezett, az mutatja, hogy az emlékiratról higgadtabban, megfontoltabban szól, túljutva az első megdöbbenésen. A 'Rechtsfrage' nem kevés túlzással még azt állítja, hogy „aligha volt hivatalos irat, amely valamely, az egyetemes történet szempontjából fontosabb esemény fejlődésére nagyobb hatást gyakorolt, mint ez az emlékirat, amelyet az osztrák kormány nevében a magyar vezetéshez intéztek”. („Es mag kaum je ein officielles Document gegeben haben welches auf die Entwicklung welthistorisch wichtiger Ereignisse einen größern Einfluß ausgeübt als die im Namen des österreichischen Ministeriums an die Regierung Ungarns gerichtete letzte Staatsschrift”¹⁰). *Az 1848iki forradalom története* már nem tartalmaz világméretűben való összehasonlítást; a fogalmazás során Eötvös ugyan leírja, hogy az emlékirat „kihirdetése a forradalom kiindulási pontját képezi”, de az át nem húzott részben csak annak tárgyilagos ismertetése marad benn.¹¹ Érdemes összevetni a 'Rechtsfrage' kéziratának az emlékirat kihirdetésére vonatkozó részét a magyar nyelvű munka ugyanerről szóló helyével. Nyilvánvaló, hogy Eötvös az előbbiben írtakat az utóbbi fogalmazása közben figyelembe vette: „Die Art in der dieses Document eingetheilt wurde gab ihm seine ganze Wichtigkeit. Mit demselben zugleich erschien nämlich ein an den Statthalter gerichtetes allerhöchstes Handschreiben ohn: ministerieller Contrasignatur, in welchem der König erklärt: daß er den Ansichten einer österreichischen Minister seine Genehmigung nicht verweigern könne. Die Wirkungen dieser Erklärung sind leicht zu ermessen. – Bis zu diesem Augenblick waren die Schranken der Gesetzlichkeit in Ungarn noch nicht überschritten worden, für die Zukunft war diese Stellung unmöglich. Nachdem in der Staatsschrift fast alle Handlungen der ungarischen Regierung, als Verletzungen der Pragmatischen Sanction, bezeichnet werden, konte das Ministerium nachdem diese Ansicht direct von der Krone gebilligt worden, unmöglich länger im Amte bleiben [...]”¹²

Az 1848iki forradalom történetének szövegéből kiolvasható információk is azt mutatják, hogy e mű 1848 utolsó hónapjainál előbb nem keletkezhetett: több helyütt is szó van arról, hogy a Batthyány-kormány már lemondott, továbbá Eötvös megemlíti egy bizonyos „férfiút” — nyilvánvalóan Kossuthot — „ki most a forradalom élén áll”¹³. Ez utóbbi megjegyzés alapján megkockáztatható: Eötvös a kéziratához október 8-a, vagyis Kossuthnak az Országos Honvédelmi Bizottmány élére való megválasztása után kezdett hozzá.

Ugyanakkor ennek az adaléknak a segítségével a keletkezés föltételezett *legkésőbbi* idejét csak meglehetősen tág időhatárok között lehet kijelölni. A *terminus ante quem* pontosabb megállapításához *Az 1848iki forradalom történetének* és egy másik

kézíratos műnek, a *Müncheni vázlat*nak az összehasonlító szövegelemzésére van szükség.

Mint ismeretes, a *Müncheni vázlat* (OSzK. Fol. Hung. 1509.) címlapján Eötvös maga tüntette föl a lejegyzés dátumát: „Irtam Münchenben 1848 végén”. Ezt az állítást, legalábbis ami az összehasonlítandó konkordanciákat tartalmazó, írónnal írt első tíz oldalt illeti, nincs miért kétségbe vonni. Itt, a *Müncheni vázlat* első harmadában olvasható a március előtti Magyarország pártküzdelseinek és a bécsi forradalom eseményeinek a leírása. E részek közvetlen forrásai: *Az 1848iki forradalom történetének* vonatkozó oldalai. A vázlatot — a pontos megfelelések mellett — lényegesen kevesebb javítás, ugyanakkor stiláris tekintetben jobb megformáltság jellemzi, mutatva, hogy a *Müncheni vázlat* a későbbi változat. Amiből következik, hogy *Az 1848iki forradalom története* is még 1848 folyamán keletkezett. A részletes textológiai érvelésre, az újrafogalmazott helyeknek és a másolási hibáknak az összevetésére e közlemény keretein belül nincs lehetőség. Néhány adalék azonban érdekes lehet: a 'hasonfeljogosítás' terminust — amely nyelvünkben végül is nem tudott gyökeret eresztetni —, úgy látszik, Eötvös *Az 1848iki forradalom történetének* írása közben vezeti be. Ott még hozzáteszi az eredeti német szót, aminek tükörfordítását adja, a *Müncheni vázlat*ban már nem: *1848iki...* (VIII. A nemzetiségi kérdés) „Lényegében a 848iki országgyűlés megadott mindent, mit a híressé vált hasonfeljogosítás (Gleichberechtigung) neve alatt követelni, s a közállomány feloslása nélkül adni lehet”; vö.: *MV*. (12. recto): „a nemzetiségi eszmék a hasonfeljogosítás eszméjének sokáig ellentállni nem fognak.”

Egyes túlzó megállapításait Eötvös a második változatban öncenzúrázza, enyhíti. A korábbi megállapítása szerint (*1848iki...* A párt küzdelemnek következesei... című fejezet) a '48 előtti pártharcoknak az a következménye volt, hogy „az élet minden egyéb viszonyai is vitatkozás tárgyává váltak. A vallás, a *magány és büntetőjog* [kiem.: G. G.], a birtok viszonyok [...]”. A másolás közben bizonyára ráébredt, hogy így önnön korábbi fogházjavító erőfeszítéseit is igazságtalanul elítéli, mert a *Müncheni vázlat*ban már ezt olvashatjuk (3. verso): „az életnek minden egyéb viszonyai a vallás, birtok jog, sat kérdésbe vétettek”.

Az 1848iki forradalom történetének kézirata ceruzás — sorközi, föléírt, másik hasábra került — nyilvánvalóan utólagos szerzői javításokat is tartalmaz. Az első fogalmazvány, a ceruzás változat és a *Müncheni vázlat* konkordanciáinak összehasonlításából kiderül: a ceruzás javításokra a *Müncheni vázlat* tárgyalta részeinek lejegyzése után került sor.

Arra a kérdésre, hogy Eötvös mikor és mi célból javította át *Az 1848iki forradalom történetének* szövegét, egy másik, eddig ugyancsak ismeretlen Eötvös-kézirat felel.

E rendkívül érdekes német nyelvű munka mindössze három fejezetből áll. Az előszó („Vorwort”) a jelen legfontosabb feladatát az osztrák birodalomnak a nagy megrázkódtatások utáni újjászervezésében jelöli meg: „Von all den großen Fragen deren Lösung die Gegenwart beschäftigt, gibt es keine die für die Zukunft wichtiger wäre als jene wie die österreichische Monarchie nach den Erschütterungen der letzten Zeit neu zu constituiren sey.” Ausztria küldetéséről, kultúrák közötti közvetítő szerepéről Eötvös majdnem ugyanazt írja, mint a *Forradalom után* Kemény Zsig-

mondja: „Österreich hat eine große Europaeische Mission. [...] Der Österreichische Staat soll der Vermittler der westlichen Civilisation im Östen seyn. [...] Österreich soll die Freiheit des Westens gegen die überwiegende Macht die ihr von Nordosten droht beschützen.” Ezért kellene a birodalomnak erősnek lennie, ám nem az. („Soll Österreich seine Aufgabe lösen, so muß es vor allem stark seyn, und wer kann sich die traurige Wahrheit verschle[ie]rn daß es Österreich für den Augenblick nicht ist.”)

A második fejezet előtti „E.” jelentése föltehetően *Einleitung*, azaz bevezetés. Ez a rész értékes adalékot szolgáltat a keletkezés idejének kiderítéséhez: Eötvös arról ír, hogy a szorongatott helyzetben levő állam területi épségének megóvása érdekében Ausztria Oroszország pillanatnyi segítségéért kellett, hogy folyamodjon. („Die Nothwendigkeit in der sich der Staat befand zur Wahrung seiner Integrität die momentane Hülfe Rußlands anzusprechen hat [...].”) Ebből következik, hogy a szóban forgó három fejezet 1849 májusánál előbb nem keletkezhetett: Ferenc József május elseji levele és Miklós cár 9-i kiáltványa azok az események, amelyek után már jósolni lehetett a nyári intervenció bekövetkeztét.

Ugyancsak kiderül a bevezetésből, hogy e néhány fejezet egy kétrészes nagy műnek, mintegy az *Uralkodó eszmék* „ősváltozatának” kezdete lett volna, amelynek első kötete a közelmúlt (azaz 1848) eseményeivel foglalkozott volna, a második pedig azzal, hogyan teremthető meg legkönnyebben a birodalomban a *szabadság és a rend!* („Will man sich daher über die gegenwärtige Lage der Monarchie, die als die nothwendige Basis jeder zukünftigen Entwicklung betrachtet werden muß, eine richtige Ansicht verschaffen, so muß man vor Allem über die Ereignisse der jüngsten Vergangenheit und ihre tiefer liegenden Gründe mit sich ins Reine gekommen seyn dies ist's was den ersten Theil dieser Arbeit ausmacht. Wie in den gegebenen Verhältnissen die Freiheit und Ordnung die wir alle wollen, in der öst[erreichischen] Monarchie am leichtesten begründet werden könne: dies ist der zweyte Theil oder besser gesagt, dies ist die eigentliche Aufgabe dieses Werkes.” Úgy tervezi, hogy a magyarországi mozgalmakat állítja a középpontba, és hogy nem egyes embereknek, hanem a „viszonyoknak” és a „helyzeteknek” a hatásáról lesz szó: „Geschichte [...] besonders der Bewegungen in Ungarn die ich als Mittelpunkt meiner Darstellung nehmen muß”; „da hier nicht von der Wirksamkeit einzelner Menschen, sondern von der der Verhältnisse und Stellungen die Rede seyn soll”.

Mindez akár *Az 1848iki forradalom történetének* bevezetője is lehetne. És nemcsak lehetne, hanem bizonyos szempontból az is: a harmadik fejezet nem más, mint a magyar nyelvű tanulmány egyes részeinek átdolgozott, lefordított változata. Úgy tűnik tehát, hogy *Az 1848iki forradalom történetének* újraolvasása, ceruzás átvizsgálása az orosz beavatkozás idejére esik, és a már meglévő anyagnak a készülő szintézisbe való beillesztését készítette elő: a munka azután az első fejezettel abbamaradt.

A címet például Eötvös *Az 1848iki forradalom története* V. fejezetének éléről veszi át: „**Az Austriai birodalomnak állása a Martiusi napok előtt**”; vö. a német nyelvű kézirat „I”-sel jelzett fejezetének címével: „Über den österreichischen Staat vor den Ereignissen des J[ahres] 848.” Továbbá vö. az első fejezet — ceruzával javított! — vonatkozó sorait az alábbiakkal: „Die Zeit steht uns nicht fern, wo fast jeder Monarch Europas, gleich Ludvig [!] XIV ohne alle Anmaßung sich selbst für

den Staat erklären konte (l'étât c'est moi), gab es daß außer der Person des Regenten nichts was die einzelnen Theile des Staates zu einem Ganzen vereinigte. Ohne ihm blieben Provinzen, Städte Herrschaften, manchmal durch die Gewohnheit langer Jahrhunderte und gemeinsame Interessen verbunden, meistens mit gegenseitigen Rivalitäten je alter Freundschaft welche die Zeit ihrer Verbindung überlebt; daß der Staat als Ganzes bestand nur durch das Königthum und ist ohne ihm nicht zu denken [...]; Dieses Verhältniß welches vor der französischen Revolution fast in allen Staaten Europas bestand, finden wir auch in der österreichischen Monarchie, ja es ist vielleicht kein Staat zu finden, wo der Einfluß der monarchischen Gewalt als der einzigen Bedingung der Einheit des Staates sich uns klarer zeigen würde als eben hier"¹⁴.

Az 1848iki forradalom történetének és az „ösváltozatnak” a keletkezési ideje tehát megközelítő pontossággal megállapítható. A szövegek adataiból kikövetkeztethetően az előbbi megírásának dátumát 1848. október-decemberre, az utóbbiét (amely az 1848iki... első fogalmazványának ceruzás átjavításával járt együtt) 1849. május-júliusra.

Nem mondható el azonban ugyanez a már említett *Müncheni vázlat*ról. Az Eötvös által megadott dátumnak, 1848 végének a feltétlen elfogadása számos okból problematikusnak tűnik. Egyfelől — körülbelül a vázlat második harmadától kezdődően — Eötvös a forradalomról mint elmúlt eseményről beszél. A *Müncheni vázlat* szerint a birodalomban a rendet a fegyverek helyreállították: „a hadsereg vitézsége megtartá az anyagot mellyből a monarchia állt, neki köszönhetjük hogy belölte egy kö nem veszett el, de a régi épületet azért senki nem fogja többé felépíteni” (6. recto). Később még egy helyütt megemlíti, hogy „a hadsereg anyagi hatalmán kívül” nincs egyéb összetartó erő (10. verso). A *Müncheni vázlat* jellegzetesen forradalom utáni kérdéseket vet föl: a „birodalom újjá alakítása” (6. verso) a tárgy, melynek Eötvös a vázlat második részében a legtöbb figyelmet szenteli. Mindez óvatosságra int; azonban még nem jelenti *feltétlenül* azt, hogy a *Müncheni vázlat* Világos után keletkezett. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a német lapok — amelyek hírei alapján a Magyarországtól távol levő Eötvösnek tájékozódnia kellett — 1849. január elején már a lázongás teljes megfékezését látták Pest-Buda elfoglalásában. Mindenképpen indokoltnak tűnik az augsburgi *Allgemeine Zeitung* szemügyre vétele ebből a szempontból: Eötvös ezt az európai viszonylatban mértékadó újságot már a reformkorban figyelemmel kísérte; 1848 decemberében pedig cikke jelent meg benne. Jogos a feltételezés, hogy emigrációjában olvasóként is ezt részesítette előnyben. A nevezett újság hírei között a következőket írja: január 7-én, jellegzetes szóhasználattal, arról számol be, hogy Schlick a „Kárpátoktól Kassáig terjedő országrészt tökéletesen pacifikálta” („Bis den 22 hatte das äußere Flügelcorps unter Feldmarschalllieutenant Grafen Schlick die ganze Landesstrecke, von den Karpathen bis südlich über Kaschau vollkommen pacificirt”). Az újság budai tudósítója jan. 9-i levelében amiatt mentegetőzik, hogy — bár Magyarország leverését előre jelezte — a pacifikáláshoz szükséges áldozat mértékét túlbecsülte: „Ich schrieb Ihnen [...] daß, und die Gründe warum ich glaube daß Ungarn in dem vormaligen Kampfe gegen Oesterreich unterliegen werde. [...] Wenn ich mich in etwas getäuscht habe, so war es nur in der Voraussetzung es werde die Pacification nicht ohne große Opfer zu

bewerkstelligen seyn.” A hivatalos közleményt, mely szerint Windisch-Grätz kardcsapás nélkül bevonult Budára, jan. 10-én ismerteti a lap, másnap pedig hírt ad a császárváros felszabadult hangulatáról: „Feldmarschal Fürst Windisch-Grätz ist am 5 d. Mittags an der Spitze der k. k. Truppen ohne Schwertstreich in Ofen und Pesth eingezogen”; „Im ganzen ist die Physiognomie der Kaiserstadt in Folge der Besetzung von Pesth eine ungemein heitere [...]”.

E hírek alapján a Münchenben időző Eötvös joggal vélhette, hogy a magyarországi forradalom teljes leverése — „pacifikálása” — megtörtént, s leírhatta a befejezett tényt rögzítő mondatot: „a hadsereg vitézsége megtartá az anyagot mellyből a monarchia állt”. Ha Eötvös értékelését a hadi események januári állására alapozta, akkor valószínű, hogy a *Müncheni vázlat* e sorait közvetlenül Pest-Buda bevétele után írta le. Ugyanis az *Allgemeine Zeitung* az eufóriás hangulat elmúltával már óvatosabb hangot üt meg. Buda bevételével a hadjárat nem ért véget; ha elmenekült is, magyar hadsereg még létezik: „Mit Buda-Pesth in unseren Händen ist zwar der Feldzug noch nicht beendet, denn wenn auch überall geschlagen, oder vielmehr davongelau- fen, existirt eine ungarische Armee immer noch [...]”¹⁵

Ennek alapján az Eötvös által megadott keletkezési idő — kis rátartással — még elfogadható lenne. Azonban vannak a *Müncheni vázlatban* egyéb zavarba ejtő eszmefuttatások is. Különös, hogy Eötvös a *Müncheni vázlatban* már tudja, hogy „a [francia] forradalom kitüzött célját nem érte el”, ugyanakkor ez a felismerés *A francia forradalom történetéből* — melyet Trefort szerint 1850 tavaszán írt¹⁶ — még teljességgel hiányzik! Ugyancsak elgondolkodtató, hogy Eötvös a *Müncheni vázlatban* a 19. század európai fejlődésének fő irányát Guizot-nak egy 1850-es röpiratában foglaltakhoz hasonlóan ítéli, sőt, fogalmazza meg. *A Pourqoui la révolution d'Angleterre a-t-elle réussi?* [Miért sikerült az angliai forradalom?] című művét, melyet Eötvös bizonyosan olvasott¹⁷, a következő gondolatok vezetik be: „Franciaország hatvan éve lépett rá, Európa pedig tegnap lendült neki annak az útnak, amelyet Anglia nyitott meg. Azt szeretném elmondani, hogy mi okozta azt a tartós sikert, amelyet Franciaország és Európa mindmáig hiába keresnek.” („La France est entrée, il y a soixante ans, et l'Europe se précipitait hier dans les voies que l'Angleterre est ouvertes. Je voudrais dire quelles causes ont donné [...] le solide succès que la France et l'Europe poursuivent jusqu'ici vainement”.) Eötvösnél a pedig ez olvasható: „Egy fél század mult, miolta a szabadság s egyenlőség eszméjének realisatioja megkésértetett, azolta ez azon irány mellyben az Europai nemzetek haladnak”¹⁸

Továbbá különös, hogy a vázlatban már benne van az *Uralkodó eszmék* alapjául szolgáló eszmei triász — „szabadság egyenlőség, nemzetiség” (7. recto) — sőt, azokat Eötvös definiálja, és segítségükkel eljut egészen az *Uralkodó eszmékben* kifejtett végkövetkeztetésekig is. Köztudott, hogy ehhez az általa formulázott eszmerendszerhez Eötvös később is öntudatosan ragaszkodott, felhasználta azt több későbbi nagyobb tanulmány — *A felelet báró Kemény Gábor néhány szavára báró Eötvös Józseftől* és *A nemzetiségi kérdés* — kiindulási pontjaként. Amennyiben elfogadjuk a *Müncheni vázlat* keletkezési idejének 1848 végét, akkor nehéz magyarázatot találni arra, miért hiányzik ez a jelentős elméleti eredmény későbbi művekből?

Az *Uralkodó eszmék* kéziratos, töredékes „ösváltozata”, amely minden valószínűség szerint 1849. nyarán íródott, kétségtelenül kidolgozatlanabb eszmei alapokon

áll. A vizsgálat tárgyául ott kitűzött „szabadság és rend” a korabeli közélet mindennapos kifejezése volt: Pulszky Ferenc 1845-ben egy cikkében, amely a *Jelenkor*-ban jelent meg, már együtt említi e két fogalmat. A ’Szabadság az ó és új kor fogalma szerint’ címet viselő írás bevezető sorai szerint „Vannak szavak, melyeket politikai discussiókban mindenki ajkairól penget, s mindenki máskép értelmez, ilyen különösen a szabadság [...]. Ne csodálkozzunk azonban, ha ezen szó fogalma iránt oly különbözők a nézetek, ha azt ez a renddel hozza ellentétbe, midőn amaz a renddel azonosítja [...]”¹⁹. A szabadság és rend viszonyát Pulszky nem részletezi: cikkének további részét — amint az Eötvösnek a *Pesti Hírlapban* megjelent válaszából²⁰ is ismeretes — a címben megadott kérdésnek szenteli. Eötvös a „szabadság” és „rend” fogalmának meghatározásában azért messzebbre jut: a *Reform* a következőket mondja erről: „Alkotmányos országban minden célszerű haladás szükséges feltételei: a) jól rendezett törvényhozás [...]; b) rend; c) valódi szabadság”. Alább kiderül, hogy a szabadság alatt elsősorban az egyéni szabadságot érti, amelynek „legfőbb biztosítéka a bírói hatóság célszerű elrendezésében fekszik”, a rend pedig a visszaélések és rendbontás nélküli „jól elrendezett közigazgatás” – vagyis a rendi állam vármegyéiben létező állapotok ellentéte. A kettő viszonyáról szólva még hozzáteszi: „Mennyi látszó rendetlenséget találunk Amerika közigazgatásában, s mely nemzet halad oly óriási lépésekkel, mint éppen az, világos tanúságul, hogy minden kifejlődésnek első kelléke a szabadság, s oly rend, mely ezt szerfölött megszorítja, inkább nemzetek átkának, mint áldásának nevezhető. [...] A szabadságot minden lehető kifejlődés első kellékének tartom én is; azonban, valamint a rendnek egy bizonyos maximuma van, mely a szabadsággal meg nem fér: úgy van egy minimuma is, mely nélkül, én legalább, szabadságot képzelni nem tudok. [...] Azon állítás, hogy a szabadság s rend egymást föltételezik, azokhoz tartozik, melyeket elméletben senki nem tagad, gyakorlatban igen sokan ignorálnak.”²¹ Ezek szerint az „ösváltozatban” célként kitűzött, bár ott pontosabban nem definiált „Freiheit und Ordnung” annak a jele, hogy Eötvös abban a műben a forradalmak utáni kor kérdéseit még jellegzetesen reformkori fogalomkészlet segítségével kísérelte volna meg leírni.

Ezen túlmenően, mint köztudott, a „szabadság, egyenlőség, nemzetiség” eszméje hiányzik az *Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúságáról* írott, 1850-ben megjelenő röpiratából is. E tényre e helyütt csak emlékeztethetem az olvasót; a kéziratoknak a kiadott művek felőli vizsgálata e bevezető kereteit meghaladná.

A *Müncheni vázlatra* vonatkozó megválaszolatlan kérdéseknek a talányos eszmei „koraérettséggel” korántsincs vége. Nem tisztázott például az sem, hogy ez a kézirat, amelyet Sötér István egy el nem készült könyv tervének tart²², és amelyet azóta *Vázlatnak* nevez az irodalom, valóban *kidolgozandó műnek a vázlat-e*, és ha igen, mifélének? A nagy számmal fennmaradt egyéb Eötvös-vázlatok — melyek közül közismert a művelődéstörténeti szintézisé²³ — közös jellemzője a pontos taxonómia: a vázlat a könyvekre, fejezetre bontott keretet foglalja magában. Ezzel szemben a *Müncheni vázlat* 1–18-ig számozott, fejezet- vagy egyéb megjelölés nélküli, hosszabb-rövidebb szövegrészből áll. Nincs arra utaló jel, hogy a vázlat egy majdan elkészítendő műhöz készült volna. Ám akár igen, akár nem, nem világos, hogy miért másolt át Eötvös hosszú részeket más kéziratokból? Ugyanakkor miért maradt címszóban több olyan tárgy, amely sehol másutt nincs kifejtve: „Thronbeszéd. Kossuth

állása. Olasz kérdés. Két párt a ministeriumban. Kossuth tulnyomó befolyásának okai” (6. recto)? Minek köszönhető a *Müncheni vázlat* meglepően, majdnem egyedülállóan rendezett külalakja?

Ha a kétségek a *Müncheni vázlat rendeltetésére* vonatkozóan megmaradnak is, összességében az 1848-49 közötti kéziratoknak az *Uralkodó eszmék* keletkezésével összefüggő szerepét jól látni lehet. Ezeknek a — részben újonnan feltárt — Eötvös-kéziratoknak az ismeretében evidenssé válik az a Sötér István által megfogalmazott tétel, amely szerint „az *Uralkodó eszmék* az 1848-as eseményekhez kapcsolódnak”²⁴. Sötérnek ezt művében még bizonyítania kellett; itt előttünk áll az a nyomvonal, amelyet leírva Eötvös eljut az emlékirat elemzésétől a politikai-filozófiai szintézis alap gondolatául szolgáló eszmei triász formulázásáig (– jóllehet a következő évtized politikai írásait meghatározó gondolat megszületésének ideje még nem ismeretes).

A 'Rechtsfrage' történeti távlataiban vizsgálja az osztrák-magyar együttélést; *Az 1848-iki forradalom története* kritikáját adja az 1848-at megelőző reformmozgalomnak és a Batthyány-kormány nemzetiségi politikájának. Eötvösnek e teljesítménye még összevethető a kortársakéval: részletes elemzést kívánna *Az 1848-iki forradalom története* és a *Forradalom után* számtalan párhuzama: Kemény is nagy teret szentel a pártküzdelmeknek, akárcsak Eötvös; a március utáni események kényszerpályájának hatóerőit is hasonló okokban látja: Magyarország elszigeteltségében, a nemesség látványos áldozatvállalásában, a felelős kormány túlságos parlamenti többségében és a konzervatívok visszavonulásában. Kemény mindazonáltal mélyebb önvizsgálatra kényszeríti magát: például a centralisták '48 előtti tevékenységét illetően. Ezzel szemben Eötvösnél e politikai csoport — saját köre — teljesen eltűnik a színről: a reformellenzék működését egyértelműen Kossuth törekvéseivel azonosítja.

A nemzetiségi ellentétek történeti gyökereinek felkutatását, a kormány nemzetiségekkel szembeni magatartásának vizsgálatát 1848 után Eötvöson kívül Szemere Bertalan is elvégzi: 1853-as, életében kéziratban maradt röpirata²⁵ adatgazdagságában túlszárnyalják ugyan Eötvös munkáját, azonban Szemere az objektivitásról gyakran lemond az argumentáció érdekében. Európa újjáalkotását célzó javaslata, mely az államok határait az egyes folyamok vízgyűjtő területei alapján jelölné ki, nélkülöz minden valóságérzéklet²⁶.

Eötvös összehasonlíthatatlanul járhatóbb utat választ, amikor a '48 utáni rendezés alapelveit a létező európai határok tiszteletben tartása mellett kísérel meg lefektetni. *Az Uralkodó eszmék* „ösváltozata” mutatja, hogy e rendezésre vonatkozó elképzeléseit elsősorban az osztrák birodalomra vonatkoztatja, és hogy ennek előmunkálatként az 1848-as forradalom (forradalmak) oknyomozó történetét akarta megírni. Mindez természetesen csak az 1849 nyári kéziratban megnyilvánuló szándék: *Az 1848-iki forradalom történetének* kéziratán a ceruzás javítások, valamint a félbehagyott német fordítás arra utalnak, hogy Eötvös *nem* a szintézis tervével kezdett bele az 1848-as forradalom történetének megírásába.

Az 1848-49 közötti kéziratok ismétlődő helyei, az ismeretanyag újra és újra elkezdett majd félbehagyott művekbe rendezése mutatják azt a küzdelmes folyamatot, amelynek végét az *Uralkodó eszmék* első kötete jelzi. E kéziratoknak köszönhetően az utókor előtt is megvilágosodik, miként váltották egymást a tervek, miként változott — az éppen írott munka sajátosságainak megfelelően — az a történetírói

szerep, amelyeken keresztül Eötvös ugyanazon cél felé törekedett: megválaszolni Magyarország és Európa politikai fejlődésének legfontosabb kérdéseit. A feladathoz szükséges felkészültségéhez nem fér szó: e művek a kitartásról adnak számot, amely kudarcokkal teli erőfeszítések árán végül az európai nyilvánosság figyelmére méltó, a legnagyobbakéhoz mérhető színvonalú történetfilozófiai művet teremtett.

A sajtó alá rendezés során az Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzatában foglaltakat követtem. Ennek megfelelően a már emendált főszövegből közölt szemelvény helyesírása betűhív. Az írónnal írt részeket a többitől kövér szedés különbözteti meg.

JEGYZETEK

¹ *Eötvös József, Levelek*, s. a. r. Oltványi Ambrus, Bp., 1976., 210-6..

² Fol. Hung. 1521. 140 r.: „30/7 49 Kedves öcsém! Leveleim a dolgok természete szerént rövidék, mert ha bár sok van miről oráig elbeszélgethetnénk egymással, irni alig tudok más érdekest minthogy valamennyien egészségesek vagyunk — azonban még is irok mert e hir neked bizonyosan nem érdektelen” [itt a levél megszakad].

³ Levelei feleségéhez, Rosú Ilonához. in: V. Waldapfel Eszter, s. a. r., *A forradalom és szabadságharc levelestára*, II., Bp., 1952, 19., 23., 28. és 52. számú iratok.

⁴ Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései, s. a. r. Dr. Csengery Lóránt, bev. tan. Br. Wlassics Gyula, Bp., 1928, 12., 14., 16. és 26. sz. levelek.

⁵ 'Liberalizmus és nemzet. Eötvös József és a Habsburgok az 1840-es években', in: *Világosság*, XXXI. (1990), 1-8..

⁶ I. m., 7..

⁷ *Eötvös, Levelek*, 211..

⁸ E részt Gergely András nem publikálta; a levél másolatát Pajkossy Gábor jóvoltából vehettem kézbe.

⁹ OL P 834. 1. cs. 269 r..

¹⁰ *Allgemeine Zeitung*, 1848. Nr. 342. (dec. 7.) 5399..

¹¹ *L. A törvényhozás* című fejezetet.

¹² OL P 834. 1. cs. 270 rv..

¹³ *L. A törvényhozás* című fejezetet.

¹⁴ Az idézett helyek rendre: OL P 834, 1 cs., 297 r., 297 v., 298 r., 298 v., 246 r., uo., 253 r., 253 rv., 284 r., 285 rv..

¹⁵ *Allgemeine Zeitung* idézett helyei rendre: Nr. 7., 9-12. (jan. 7., 9-12.) 99., 125., 142., 156., 173..

¹⁶ B. Eötvös József A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra című munkájáról, (*Értekezések a társadalmi tudományok köréből*. VIII. 5.), Bp., 1883, 4..

¹⁷ A könyv egy megjegyzetelt példánya, melyet a possessori bejegyzés szerint Trefort Ágoston vett meg, megtalálható Eötvös könyvgyűjtékében. MTA Irodalomtudományi Intézet, Eötvös Könyvtár, 85.972. sz. jelzet.

¹⁸ MV. 14. 26-8..

¹⁹ 1845. 39dik szám (máj. 15.), 229..

²⁰ 'Szabadság az ó- és újkor fogalma szerint I-III.', in: *Reform és hazafiság*, s. a. r. Fenyő István, Bp., 1978, II. kötet, 119–136..

²¹ A Reform idézett helyei rendre: Eötvös, i. m. I. 379., 400., 388., 392..

²² *Sőtér István*, Eötvös József, Bp., 1967, 246..

²³ *Bényei Miklós*, 'Eötvös József kultúrtörténeti szintézisének terve', in: *ItK*, 1970, 60-1. Ezenkívül, most elhanyagolva Eötvösnek az *Uralkodó eszmék* II. kötetéhez írott vázlatait, az olvasó figyelmé a Fol. Hung. 1521. 14. rectóján levő vázlatra hívom fel, amely hasonlóképpen egy nagyobb műnek a kisebb egységekre bontott terve: egyelőre nem világos, hogy mifélének.

²⁴ *Sőtér*, i. m., 245..

²⁵ Szemere Bertalan miniszterelnök emlékiratai az 1848/49-es magyar kormányzat nemzetiségi politikájáról, s. a. r. Szűts Iván, Bp., 1941..

²⁶ Szemere..., i. m., 112-9..

FÜGGELÉK

Az 1848iki forradalom története

[...]

[183 r]

I.

A Magyarország s az örökös tartományok között 848 előtt létezett öszveköttetés, jogilag csak a fejdelem egységén alapszik. —

Az állományi egységnek eszméje uj.

A nép s a korona közötti viszonyok a középkor alatt a magány jog elveiből az az irott szerződések vagy a szokás szerént határozottak meg.

Ennek következése: hogy ott hol századok folytával nagyobb birodalmak alakultak, azoknak egyes részei, mind az egészhez, mind a fejedelemhez egészen külömböző helyzetben álltak, és hogy a kötelék melly azokat öszvetartá csak a fejedelem egységében — a *personalis unio* eszméjében kereshető.

[183 v] Az idő nem fekszik távol; hol **valamint XIV Lajos ugy** Europa csak nem minden királya elbizakodás nélkül elmondható, hogy a közállományt saját magában látja (l'état c'est moi). A **fejedelem személyén kívül nincs semmi mi** az egyes tartományokat egy közös állományá füzne öszve ha elveszük ezt az egyes tartományok maradnak néha közös nyelv s vallás, százados megszokás és számtalan érdekek által öszvefüzve néha a hosszú öszveköttetést tul élt nemzeti előítéletekkel, s provincialis rivalitásokkal, **de a közállomány elveszett[.] — —**

[184 r] Ezen állapot melly egy fél század előtt csak nem Europa minden birodalmában létezett, s mellynek feltartása leginkább a dinastiák érdekében állt, mert saját hatalmaknak kedvezőbb status tant nem találhattak volna annál melly mellett népeket s országokat, házasság, örökösödés vagy szerződések által — egyszerre a magány jog útján birodalmakhoz foglalhattak[:] létezett s még talán nagyobb mértékben, mint bár hol azon birodalomban is melly a Habsburg Lothringi ház uralkodása alatt lassanként egyesített, [184 v] és a birodalom tartományai között magyarország vala az hol e viszony minden következáseivel legtisztábban feltartá magát.

Nézzük röviden Magyarország helyzetét.

[185 r] A jogviszonyrol melly Magyarország s az Austriai ház egyéb tartományai között egyesülésök első korszakában létezett, felesleges szollani. Ki e századok történetét ismeri, az tudja hogy I Ferdinandnak a magyar koronához formált igényei II Ulászló magyar király, és I Miksa császár között kötött szerződésekre, s azoknak a magyar országos rendektől sok nehézással kieszközölt helybehagyására alapítottak. I Ferdinand királyválasztása csak azon feltétel alatt sikerült; hogy magyarország tellyes függetlensége s minden rendnek jogai királyi levelek által biztosítottak. S innen kezdve a Szathmári békekötésig melly 711ben a forradalmi háboruknak véget vetett, a királyi leveleknek egész sorozata áll törvénykönyveinkben, mellyekben Magyarországának önállása **ujra és ujra el esmértetik. —**

Azok kik Magyarország s az örökös tartományok között **1848 előtt personalis unio helyett** valóságos állományi egységet akarnak feltalálni e véleményeknek alapját

egyébiránt úgy is a sanctio pragmaticában keresik. Nézzük röviden menyiben igazolható ezen nézet?

Ha a sanctio pragmaticának elfogadása által, Magyar ország, s az örökös tartományok [185 v] közötti viszony megváltozott: ennek nyomát vagy a törvénynek szavaiban; vagy következeiseiben **fogjuk találni**. —

Ha a törvény szavaira fordítjuk figyelmünket: **bennek csak anyit találunk hogy azon örökösödési rendszer mellyet VI Károly családjára nézve megállapított, s melly az örökös tartományokban 720ban, Erdély országban 722ben már elfogadtatott, elfogadtatott 723ban Magyar ország törvényhozása által is azon feltétel alatt: hogy a király mindég catholicus vallású legyen, és koronáztatása alkalmánál az ország jogai és szabadságai biztosítására felavatási oklevelet adjon ki és esküt mondjon. Csak enyi az mit ha a törvény szavaira tekintünk bennek találunk[.] Miután az öszveköttetés melly Magyarország és az örökös tartományok között létezett a fejedelem egységén alapult világos hogy az Austriai leány ág jogainak elesmerése által, az elválás esetje eltávolítatott s hogy így a sanctio pragmatica által a magyarország s Austria közötti egység állandóhá tétetett hogy azonban az öszveköttetésnek alapja ez után is, csak a király személyében kerestetett azt a törvénynek azon szavai bizonyítják mellyekben az uralkodó ház elsorolt ágainak kihalása esetjére Magyar- [186 r] ország részére a szabad királyválasztás joga tartatik fel. —**

Ha a törvény szavaitól annak következeiseire fordítjuk figyelmünket, látjuk miként 723tól olta szinte nem történt semmi miből azt lehetne következtetni hogy a magyarország s az örökös tartományok között létező öszveköttetésnek alapja a sanctio pragmatica elfogadása után másban mint a fejedelem egységében kerestetett volna.

Olly országok mellyeknek külön törvényhozása van[;]

Külömböző polgári és büntető törvényei;

Külön adó, és katonáskodási törvénye.

Mellyeknek polgárai, ha egyben polgárok a másokban polgári jogokkal nem bírnak[;]

Mellyek a vallásra nézve egészen külömböző elveket követnek[;]

Mellyek egészen külömböző hatóságok által egészen külömböző rendszer szerint igazgatatnak.

Mellyek vámsorompok által választatnak el egy mástól.

Illy országok között — s ez a viszony mellyet magyarország és a birodalom többi tartományai között találunk — az öszveköttetés erős és felbonthatatlan lehet, de annak alapját senki a personalis unionál **egyébben** nem keresheti. Közállományi egységet illy viszonyok között csak az találhat, ki vagy a dolgok állását, vagy minden közállományi egységnek feltételeit nem esmeri. —

[186 v] Mind ez nem azért hozatott fel hogy belölle a jövőre vonjak következeéseket. De veszélyes tévedések a jövőben csak úgy kerültethetnek el, ha a multat melly által jelen bonyodalmainkba jutottunk értjük s ez lehetetlen ha **mellőztetik; hogy a birodalommal öszveköttetés Magyarországbán mindég csak a personalis unio szempontjából fogatott fel, egyik fő alapja azon állásnak, mellyet az ország a birodalom irányában elfoglalt.** —

[III.]

[187 r] Valodi értelemben vett Conservatív párt: azaz olyan melly mind a dolgok jelen állását mind a létező törvényeket **fen** akarná tartani Magyarorszáiban nem létezett, s ép oly hasztalan keresnénk olyat melly csak javításokat s a létező viszonyok célszerű kifejtését **követelné**[.]

Itt a pártok mindegyike, ellenkező irányban bár de egyenlőn gyökeres változást kívánt. Az egyik csak a birodalom egységének s hatalmának érdekeit, a másik csak Magyarország törvényszerű függetlenségét tartá szemei előtt, amaz a törvényekkel ez a dolgok való állásával ellentétbe **állt**, s ha a felforgatási párt címével élni akar-nánk nincs közöttök melly azt a másiknál kevésbé érdemlené.

Megengedem hogy sokan azok közül kik e pártok valamelyikéhez tartoztak, a célt melly felé haladnak magok sem esmerék. Távol legyen tőlem minden mi gyanu-sításnak csak színét is viselhetné, s én jól tudom hogy a nagy többség csak a zászlót esmeri és nem az ügyet mellyben azt követi. Állításom csak az hogy politicalai pártja-ink, ha bár ön tudatlanul e célok felé haladtak, s hogy egyik vagy másiknak győzelme: csak vagy függetlenségünk tökéletes kivivásához, vagy Magyarországnak — minden lényeges közdolgokra nézve — az absolut közbirodalmali **egybeolvasztásához** [187 v] vezethetett.

Ha a politicus pártok eljárását 790től 848ig figyelemmel követjük, **erről kétsé-
günk sem lehet**. Egyes kérdésekre nézve itt a **pártok mindenikénél** a legnagyobb következetlenséget **veszük észre**[:] itt mindenik majd a reform majd a legmegrögzöt-
tebb conservati[vi]smus mellett küzd, de az általános irányban változást nem talál-
lunk — és kik 790ben és 825ben a régi alkotmány tökéletes feltartása mellett, és 832től 848ig a legáltalánosabb reform mellet küzdöttek magasabb szempontból te-
kintve éppen oly kevésbé érdemlik a következetlenségnek vádját, mint elleneik kik Jozsef ujitásait és a 823iki alkotmány sértést helybe hagyva utolsó időben az alkot-
mány legáltalánosabb magasztaloivá váltak.

Amazok reformot követeltek vagy a régi [188 r] alkotmány feltartását, amint az egyikben vagy a másikban látták magyarország telyes függetlensége kivivásának jobb eszközét, ezek ellenben a haladásban s conservativismusban, a királyi hatalom s vele a birodalom egységének biztosítását tarták szemeit előtt. --

A győzelem bizonytalan vala e pártok között; mellyeknek egyike az irott jogra s a nemzet sympathiáira, másika százados gyakorlatra s egy nagy birodalom hatal-
mára söt egész Europa helyzetére támaszkodott; de hogy közöttök nem vélemény
hanem a legnagyobb elkülömbőség létezik, s azért kiegyenlítésről szó nem lehet azon
nem kételkedhetett senki.

Egy tökéletesen független magyar ország vagy egységében erős austria, ez vala
nem jelszava — de valóságos alapja a létező vélemény külömbségnek. Még e két
eszmének ugyan azonosítása nem sikerült a pártviszály magyarorszáiban nem szün-
hetett meg.

[188 v]

IV.

A párt küzdelemnek következései, Magyarország állása 848 előtt

Az alkotmányos életben az ellenzék szükséges. — E szokötés csak azon egyszerű ténynek kimondása hogy miután az emberek véleményei minden tárgy iránt elágoznak, ott hol a vélemények nyilvánítására szabad tér nyílik a létező különbség feltűnik. Miután e szerént alkotmányos ország azon veszélybe nem jöhet, hogy ellenzéknek nem léte végett vesszen el, e politicus axiomának **nagy hasznát nem látom ugyan át, azonban nincs kifogásom ellene.** — Nem kevésbé való, s mindenesetre hasznosabb azon elv: *hogy politicus pártoknak ellentéte s vitatkozásai alkotmányos országban csak akkor lehetnek üdvösek ha a vélemény különbség mellett valami van mibe a pártok megegyeznek.* Ha vagy az alkotmány vagy annak legalább bizonyos részei, általok egyiránt elfogadtatnak, s legalább **némely** elvek nem vétetnek kétségbe a vitatkozás között.

Nézzük a régi világban Romát azon korban midőn a közállomány még erőssen állt, nézzük századunkban Angliát, s a politicus pártoknak ezen természetét fogjuk találni. Nézzük Görögországot a Peloponesi háboru után, s napjainkban azt mi Franciaországban történik s látni fogjuk **hová vezethet** a politicus pártoknak küzdelme, ha [189 r] közöttök semmi találkozási pont nem létezik.

Ez vala a politicus pártoknak állása Magyarorszában is. Közöttök sem közös kiindulási pont, sem egy közös cél melly felé különböző utakon haladnának nem létezett. Nézzük e helyzetnek következéseit.

Iő Következés

Az egymással szemközt álló pártok mellyeknek egyike a királyi hatalomnak nevelését — másika az ország telyes függetlenségét **tüzte ki céljául**, mi elleneik céljainak akadályozását illeté csaknem egyenlő hatalommal birtak[.] Egyike a királyi absolut vetora, másika a **megyei rendszer nemlegességére** támaszkodott — **ennek** szükséges következés[e] hogy:

Sem az absolutismus, sem magyar ország függetlensége felé nagy lépések nem történhetek.

Mindenik fél saját céljainak kivívását kedvezőbb alkalomra halasztva addig a *status* [189 v] *quonak* feltartásán dolgozott.

Igy történt hogy a kormány s azon párt melly magát joggal a dinastia érdekei legbuzgobb védelmezőjének nevezte, eltérve II Jozsef politicájától, csak nem mind azt ellenezte minek keresztül vitelét a nagy császár közös birodalma érdekében leginkább kívánta. Igy történt hogy az urbéri örökváltság, sőt maga a közös teherviselésnek elve azoknál talált **nehézségeket** kik politicus jogokra nézve a nemesi kiváltságot nem éppen féltékenyen őrzék.

Innen magyarázható hogy az ellenzék ámbár a létező helyzet rosz oldalait olly élénken festé, a megyei rendszer tagadhatatlan visszaéléseit orvosolni nem engedte, s meleg részvétellel a nép szenvedései iránt, azt mi nélkül a népet e szenvedések ellen biztosítani nem lehetett — *egy erős kormányt* — létre jönni nem engedett. —

Erőtlen arra hogy saját irányában haladjon, minden párt csak azon dolgozott hogy ellenének lépteit akadályoztassa. Illy működésnek csak egy eredménye lehetett — *általjános veszteglés.*

2ik következés

Ha az egyes pártok arra hogy saját nézeteiket törvényes uton keresztül vigyék nem bírtak is elég hatalommal, működéseiknek azon része mellyel az ellenfél által védett institutiok roszt olda- [190 r] lait kitüntetni, s azokat gyűlölet tárgyává tenni iparkodtak tellyesen sikerült. **S midön egy rész** a megyei rendszer s általján véve a magyar alkotmányos formák hiányait a másik a kormányzések visszaéléseit, s a birodalommal öszveköttetés kárait fejtegeté: általjános eredményként azon állapothoz jutánk: *hogy az országos és kormányi institutiok között nem maradt egy sem, melly a közvélemény által istápoltatott, söt sokak előtt gyűlölet tárgyává nem tétetett volna.*

3ik következés

Tisztán politicalai kérdések, az emberek többsége előtt soha nem bírnak anyi érdekekkel; hogy azon párt melly kizárolag illyeknek kivivását tüzi ki céljául győzelemre számolhatna. **Minden politicalai eszme csak a nép érdekei vagy érzelmei által győzhet.** A hit s az anyagi érdekek ez két nagy emeltyüje minden mozgalomnak és valamint az ó világban majdnem minden nép történeteiben a hazafiságnak s politicus erénynek csak azért találjuk olly számos példáit, mert akkor a politicus kérdések a hittel s az egyes polgárok anyagi jólétével ugyanazonosítva valának, s valamint a középkor alatt, egyes közállományokká alakult városokban, hasonló viszonyok hasonló eredményekhez vezettek, ugy politicus párt **most is csak illy feltétel alatt tarthatja fel magát[.]**

[190 v] Ezt látjuk Magyarországbán is.

Azon párt melly régi törvényekre támaszkodva Magyarország függetlenségének kivivásán dolgozott, érze: hogy támogatoinak számát csak ugy nevelheti, ha ezen kívül még több olly kérdéseket tüzi ki, mellyek a nagyszám érdekeivel s érzelmeivel szorosabb kapcsolatban vannak.

A vallásos szabadság

Az urbéri viszonyok megszüntetése

A kir. városok képviselője

A közös teherviselés

A középkori törvénykezés hiányainak megszüntetése[:] — — mind olly kérdésekként tekinthetők mellyek e párt által követett fő iránynak következései, de **hatalmának támaszául szolgáltak[.]**

Hasonló célból tüzetett ki az ellenfél által

A catholicus egyháznak s

A nemesi kiváltságok védelme

A megyei visszaélések megszüntetése s egy jobb közigazgatási rendszer

Végre a **nem magyar nemzetiségeknek** a magyarnak állitolagos zsarnoksága elleni oltalma[.] — —

[191 r] A pártok ezen eljárásának szükségkép kétféle következése vala.

a) Hogy valamint a hoszu politicalai küzdelem alatt a közhatalomnak minden ágai s a közigazgatásnak minden eszközei, a nép előtt gyűlölet tárgyává tetettek, ugy az élet minden egyéb viszonyai is vitatkozás tárgyává váltak. A vallás, a magány és

büntetőjog, a birtok viszonyok, nem maradt semmi, minek **jogszerűsége s fenállhatása kérdés alá nem vonatott volna.**

b) A pártok a küzdelem szükségei között megfélekedtek a győzelem lehetőségéről, s mindenik oly kérdéseket tűzött ki egyszerre mellyek egymással valóságos ellentétben álltak, vagy mellyek ha kivivatnak éppen azon pártot lökik legtávolabbra fő feladásától, melly mellett **leginkább** buzgolkodott.

Igy küzdött az ellenzék, a jogegyenlőség és a magyar nemzetiség mellett egyszerre, ámbár az utobbi a nemesi kiváltságnak feltartását **igénylél**; — így akará feltartani megyei rendszerünket midőn vele egyszerre parlamentaris kormányt követelt; — így nyilvánítá rokonszenvét az örökös tartományok alkotmányos átalakítása mellett, ámbár Magyarország állományi önállását semmi nem [191 v] veszélyeztethet **nagyobb mértékben**, mint éppen az ha az örökös tartományok alkotmányos birodalmá alakulnak.

A kormánypárt ellenben a magyar nemzetiség tulnyomása s állitologos zsarnoksága ellen nyilatkozva, pártolta a nemesi kiváltságot melly e tulnyomoságnak fő alapját képezé. — Célja **az vala** hogy a birodalom egy compact egészé váljon, s **mégis** Horváthország számára tartományi authonomiát követelt minővel az **előbb** nem bírt s felzaklatá Magyarországnban az egyes nemzetiségeket, hogy egyes fajok függetlenségi törekvéseiben, mellyek Magyarország határai közé szoritva nem maradhattak, ön maga építse fel a sziklát mellyen a birodalom egysége hajtórést szenvedhet.

Fogjuk össze a mondottakat.

A hosszú pártküzdelem után alkotmányos tekintetben kevés változott. A törvény s a dolgok **tettlegesen** helyzete ellentétben **maradtak**. Magyarország függetlensége sem a törvényben eltörölve, sem az életben létesítve **még nem volt**.]

Minden közhatalom, s a közigazgatás minden eszközei gyűlöleteseké tétettek. Minden polgári viszonyok kérdésbe vonattak.

A pártok csak a küzdelem folytatására keresve eszközöket, a győzelem lehetőségéről megfélekedtek, s minden positiv vagy legalább minden kivihető program nélkül álltak egymás ellenében.

Ez az állapot mellyben az 1848iki nagy események Magyar országot találták.

[192 r]

V

Az Austriai birodalomnak állása a Martiusi napok előtt.

Az Austriai birodalom, *uj.* Poroszországon kívül nincs Európában állomány, mellynek oly nagy része oly rövid ideig állna jelen öszveköttetésében. — Ez maga egy oka a gyengeségnek. — A másik még hatályosabb az; hogy a birodalomnak egyes részei között hibázik mind az mi más állományokban az egyes tartományok függetlenségi vágyainak ellensúlyául szolgál.

A birodalomnak nincs *közös nemzetisége*. A magyart kivéve nem találunk népfajt, mellynek tetemes része nem laknék a birodalom határain kívül, és szomszédai között csak a Török az **ki** határain belől rokonokat nem találna. Illy viszonyok alatt az egyes nemzetiségek elnyomása vagy felolvasztása nem remélhető, ha annak általános akadályául **ez esetben** nem szolgálna már az is: hogy a birodalomban [192 v]

lakó nemzetiségek között — az mely miveltségben legmagasabban áll, nem eléggé számos, s az mely legszámosabb nem áll eléggé magasán miveltség tekintetében, mint hogy tőlök a többi nemzetiségek felolvasztása várathatnék.

A birodalomnak nincs *közös vallása* sőt a vallás is a létezett viszonyok alatt inkább új válaszfalként mint egyesítő kötelékül szolgált. Az hogy némely hitfelekezetek egyes tartományokban több vagy kevesebb törvényes kedvezésekben részesültek csak a buzgóságot nevelé mellyel mindenik saját különállását feltartá. Horváthországnak statútuma melly minden protestánst a birtok jogból kizárt, s a nagyobb vallási szabadság melly Erdélyben létezett e szempontból véve fel egészen hasonló eredményeket idéztek elé.

A birodalom külön részeinek nincs *közös történetek*. A nagyobb tartományok mind egyike külön emlékekkel bír. Az Olasz a Lengyel, a Magyar és Cseh nemzeti önértetének táplálékot keresve, azon időszakig forgatja visza története könyveit melly a birodalommal egyesülést megelőzte sőt éppen ezen egyesülés saját történeteinek csaknem legszomorúabb lapjára emlékezteti visza mindeniket. A Magyarat Mohácsra, a Lengyelt országának felosztására. --

[193 r] A mivelődés azon fokán mellyen az austriai birodalomban lakó népeknek nagyobb része állt, az anyagi érdekek, nemzeti érzelmek s előítéletek ellensúlyául ritkán szolgálhatnak, az austriai birodalomban ez azonban nem is késértetett meg. Ipar és kereskedés melly által a birodalom részei között érdekegység idézethetett volna elé, tisztán a finansialis szempontból tekintet[te]k, és a vámsorompok mellyek Magyarországot a birodalom egyéb részeitől elválaszták, a már is létező idegenséget még egy hatalmas elkülönözési eszközzel segíték elé.

És ha azon erőt keressük melly a birodalmat mind ezeknek dacára öszvetartá, csak egyet találunk. *A közös kormányt*, azt is ha figyelmünket a magyar korona tartományaira fordítjuk csak anyiban, a menyiben a kormányzás egyes ágai inkább a szokás mint az alkotmány szerént a király kezébe központosultak. --

[194 r] Mig az Austriai császár, birodalmának nagyobb részében mint absolut uralkodó rendelkezett, s Magyarország közdolgai olly módon kormányoztattak, hogy a fontosabbak a nemzet alkotmányos befolyásán kívül álltak, és addig a belső egység hiány a monarchiának külső állására befolyást nem gyakorolhatott. A had s finansnál, a vám s kereskedelmi rendszernél, egy szoval mind azon tárgyaknál, hol a birodalom érdeke egységet igényelt, a fejdelem egysége eze[n] eredmény előidézésére elégséges vala.

A dolgok ezen helyzetének következései szembetünök[.]

[194 v] Miután az; mi a monarchiát enyi szétágazási okok mellett öszvetartá annak sajátszerű kormányrendszerében vala kereshető, s mindenki beláthatá; hogy a birodalom közdolgainak legfontosabb részében az egység azoknak absolut kormányzása által feltételeztetik világos: *hogy azok kik a birodalom egységét feltartani ohajták, ha bár a létező kormányzási formák hiányait átlátták is, ellenezték azoknak változtatását, s azon mozgalmak irányában mellyek alkotmányos formák béhozását célozák rokon szennyvel nem viseltettek.*

Azok ellenben kik több szabadság után sovárogtak mert szinte érzék az ellentétet melly e követelések s a birodalomnak egysége között létezett, nem viseltettek rokon szennyvel a birodalom egysége iránt[.]

S ez azon helyzet mellyben a birodalmat utolsó időben látjuk.

Két egymással ellentétben álló párt, mellyeknek egyike minden bár mi korszerűnek látszó javítást ellenez; másika a birodalom desorganisatioján dolgozik. Amaz mert a birodalomnak egységét, emez mert a szabadságot csak ezen uton reményli elérhetni.

A pártok ezen állásának következése: egyrészt **hogy** a fenálló állapot a nép követeléseivel mindég kiáltozóbb ellentétbe jön, mig éppen e miatt más felől a tartományi és nemzetiségi individualismus még hatalmasabbá válik, s mert a birodalom egységet napról napra inkább veszélyezteti, a kormányt **ismét** stagnatioi politicájában még inkább **megerősíti**.[.]

És innen a mindég általánosabbá vált meggyőződés **hogy** a jelen állapotnak változni kell, annélkül **hogy** valaki azon eszközöket jelelhette ki, mellyek által a szükségesnek tartott változás a rend tökéletes felbontása nélkül kivihető volna.[.]

A jelennel általános elégedetlenség, a jövőre nézve egynél remény, másnál félelem, de elhatározott szándék senkinél.

[195 v]

VI.

A Marciusi forradalom

Minden állapotok között mellyekbe állomány juthat, a legveszélyesebb **kétségen** kívül az, ha a polgároknak többsége között azon meggyőződés terjed el **hogy** a dolgok többé jelen helyzetekben nem maradhatnak.

Ez vala az Austriai birodalom helyzete, s **miután** minden kormánynak első kötelessége közé tartozik, **hogy** ott hol a közélet formáinak változtatása szükségesé vált a kezdeményezés szerepét magától el ne ragadtassa, nem bámulhatjuk a keserű vádak mellyek, azon férfiu **ellen emelkedtek**, ki az Austriai birodalom sorsát évekig kezében tartá s még is annak alkotmányos utoni átalakítását nem is kísértette meg.—

Az austriai nép rég megért az alkotmányos életre. — **Igy szolnak:** ha a birodalom **maga** idejében alkotmányos formák szerint átalakítatik, a jelen forradalom, s a vele öszvekött szenvedések elkerültettek volna. — Az alkotmányos **Austria** tulnyomó befolyást vihatott volna ki Német országban; — sőt az éjszaki koloszus irányában is biztosabban állott, s a sláv népek mozgalmaiban csak jövő nagyságának eszközeit láthatta volna.

[196 r] Mind ezt nem tagadom: a kérdés csak az valyon:

feltartva a történeti jog alapját, melly az austriai birodalomban, két külön s csak a fejdelem egysége által öszvetartott állománynak **létezését** igénylél; *lehetett e a birodalmat alkotmányos formákban átalakítani, annélkül hogy ez által a birodalomnak egysége, s vele fen állhatása veszélyeztessék*.[.]

S ha ez a történeti jog alapján lehetséges nem vala

Állt e egyes status férfiu hatalmában eltérni a történeti jog alapjáról, mellyhez Austria népeinek **egy része** olly erőssen ragaszkodtak?

Ki meggondolja **hogy** a történeti jog feltartása mellett, a birodalomnak egysége **csak** annak absolut kormányzása által feltételeztetett; és **hogy** Jozsef császárnak kéréslelei **ámbar általok a történeti jog csak a népek szembetünő érdekében sértetett**

csaknem a monarchia feloszlásához vezettek, e kérdésekre könnyen felelhet, s bár mik legyenek Austria egy[k]ori kormányzoja elleni ellenszenvai, meg fogja vallani hogy vannak dolgok mellyek az ő, s minden bár mi korlátlan kormány hatalmán kívül fekszenek s mellyeket csak maga a nép tehet **nem lassu reform hanem forradalom utján** melly mindég a szerencsétlenségek legnagyobbika, de néha kikerülhetetlen. Vannak kronikus bajok, hol az egészség csak egy élet veszélyeztető crisis utján nyerethetik vissza.

[196 v] A 848iki világesemények végre előidéztek azt minek egykori békövetkezésén, azok kik a birodalom helyzetét esmerték régtől olta nem kételkedtek.

A régi rendszer feldöntetett. A fenálló állapot nem védetett senki által, s még a hatalom kezelői is, annak jogszerűségén kétségbe esve azt küzdelem nélkül kibocsáták kezeikből. A történetekben **alig** találunk illy nagyszerű változást, melly enyire minden ellentállás nélkül vitetett volna véghez, **ez bizonyítja legjobban annak korszerűségét;** — s **nem bámulhatjuk ha első pillanatban midőn** mindenki azt hívé hogy a szabadságnak áldásai mellyek után anyi ideig hasztalan sovárgott, egy nap alatt, s csaknem küzdelem nélkül **vivattak** ki ha a diadal örömében a nagy többség minden egyébről megfeledkezett. — E nagy eseménynek azonban voltak még más nagy fontosságu következései is. —

Az mi a birodalomnak eddig egy- [197 r] séget adott, az **erő melly** szétágazó részeit egyedül öszvetartá *kormány rendszere* vala. S ha Europa helyzete, ha a birodalom népeinek jóléte, s főkép biztossága azt igénylé hogy a birodalom egysége feltartassék, a létezett kormány rendszer **változása után** más eszközökről kelle gondolkozni mellyek által a **birodalomnak egysége eszközöltessék** s pedig gondolkozni mentül előbb, mert bár mi nemesek voltak azon barátsági s testvériségi érzelmek mellyekkel a külön népfajok képviselői Bécs utszain M[árcius]. 15én egymás karjai közé borultak ezen érzelmek célszerű institutiok segedelme nélkül e; y nagy birodalom egységét nem tarthatják fel.

S mért mulasztatott el ez? **Szenvedelem nélkül tekintve a dolgokat ennek két féle okait fogjuk találni.** Egy része a magyar ország, másika az **Austriai birodalom akkori állásában fekszik.**

[197 v] Az Austriai forradalom nem hasonlitható más népek hasonló történeteihez.

Forradalmak közönségesen, vagy az uralkodó személye ellen történnek.

Vagy az alkotmány megsértése miatt

Vagy bizonyos jogok kivivásáért

Minden forradalomban, ha az később első céljainál tul ment is, és első vezetőit el hagyá, legalább a kiindulási ponton kettőt találunk.

Egy állitologos célt melly az egésznek zászlojául szolgál

Bizonyos kitünőbb egyediségeket mellyek az egésznek élén állnak.

[198 r] A bécsi forradalomnál mind kettőt hasztalan keressük.

A nép feltámad a régi rendszer ellen. Ha azonban kérdezzük mi tulajdonkép ez egész felizgatott tömegnek akarata? a válasz csak az hogy az uralkodó háznak hive akar maradni, s alkotmányt kíván. Mik legyenek ezen alkotmánynak csak fő alapjai is, arrol gondolkozni nem jutott senkinek eszébe.

A nép erőssen nyilatkozott bizonyos férfiak ellen. A hatalmas herceg ki év tizedeken át saját béléltása szerént kormányzá a birodalmat elüzetett — vele egy igen közepszerű rendör minster, ki a marciusi napokban történtek után magát erre a régi kormány előtt is érdemesé tette volna, s még néhány anyira közepszerű egyén hogy neveikről már is meglepedkeztünk. — — De nem nevezetett senki kit a nép e nagy pillanatban mint ollyat jelelt volna ki, kit az elüzöttek helyébe a birodalom kormányával megbizni ohajt. — A kormány személyzete elüzetett, de az üres helyek nem töltettek be, szabad prédául mindenkinek ki azokat bétölteni elég bátor vagy elég aljas leend.

Illyen vala a bécsi forradalom, melly a fejr színben jellemének méltó symbolumát választá, egy fejr laphoz lévén hasonló mellyet csak a jövő töltend be.

S illyenek valának a forradalom eredményei.

[198 v] *Sajtoszabadság és népfelfegyverezés* az az minden mi alkotmányos kormány tulterjeszkedése ellen ovszerű szolgálhat. **Csak alkotmányos kormány még nem [létezett.]**

A régi rendszernek tökéletes felforgatása s ha a személyekre tekintünk kikre a kormány bizatott, a régi rendszer emberei mindenfelöl, azon egy külömséggel, hogy kiket elébb alárendelt szerepekben látánk most az első helyeket foglalták el.

Az az röviden olly állapot mellynél minden bizonytalannak látszott, kivéven az hogy ezen állapot fen nem tartható, mellynek jövőjéről semmit előre mondani nem lehetett, egy uj forradalom valoszinüségénél egyebet.

És valyon bámulhatjuk e, ha a birodalom s magyarország illy helyzetében olly bonyolodott viszonyok kiegyenlítése nem is késértetett meg[?]

Magyarországnak helyzete a legfontosabb kérdések rögtöni eldöntését igénylé. Nem anyira tökéletes törvények mint az kívántatott hogy a létező bizonytalanságnak mentöl elébb vége vetessék. Az Austriai birodalom nem vala olly helyzetben hogy a közte s Magyarország között fenforgó kérdések rögtön eldönthetessenek. —

Nem maradt tehát hátra egyéb, mint hogy ezt azon időre bizva, hol az Austriai birodalom alkotmányos formákban átalakitatott, addig Magyar ország saját dolgai rendeztetnek el. Hogy ez a legtökéletesebb függetlenség elvei szerént történt természetes. Politicai pártok a győzelem pillanatában soha nem engednek követeléseikből, a magyar ellenzék diadala után nem álithatott fel programjánál s pedig egész programjánál egyebett, **ámbar midön e program törvényé vált, körülbelöl ugyan az történt, mint ha két vitatkozót a vitatkozás leghevesebb pilanatában félbeszakasztva, azt mit az egyik kívánt vagy állitásként eléadott azonnal telyesitetnék.**

[199 r] A különválás, melly ez által Magyarország és a birodalom többi részeinek érdekei között előidézett, ez első s egyik legnagyobb kutforrása későbbi bajainknak.

A második az: hogy Magyarország átalakulása fontos pillanatában a nemzeti-ségi kérdések kiegyenlítése nem sikerült.

Forditsuk figyelmünket most ezen kérdésre melly magyarország utolsó történetére ily nagy befolyást gyakorolt, s mellytöl talán az egész birodalom ujá alakítása fügni fog[.] —

[...]

VIII

A nemzetiségi kérdés

Ha a különböző nemzetiségeket tekintjük Magyarország kisebb mértékben a birodalomnak tükör képe. A Magyar faj, mikor jelen hazáját elfoglalá a miveltségnek alantabb fokán állt, minthogy saját nemzetiségét az itt lakó fajok között terjeszteni csak akarta is volna. Feltartá azt saját számára de nem asszimilálta szolgálit; s ámbár királyai három századon keresztül az uralkodó fajhoz tartoztak, ezek politicalai okokból inkább a magyarság ellen mint melette működtek. — Az első a keresztény vallás érdekében a későbbiek mert mindég nyugtalankodó népek között koronájoknak biztosságát külső szövetségekben, és külföldiek, főképp németek gyarmatosításában kelle keresniek. —

Miután Arpad faja kihalt, s Magyarország az Angouiaktol a legujabb időkig Mátyás kivételével idegen fejedelmek uralkodása alá került, a különböző nemzetiségek felolvasztása még kevésbé késértetett meg, sőt miután e királyok csaknem mindég az ez országban meghonosított nemzetisé- [207 v] gek egyikéhez tartoztak természetes hogy a tot vagy német **illy viszonyok alatt** nyelvét, mellyen királya is szolt mással felcserélni nem akarta.

Sok esetet hozhatunk fel hol a magyar nemzetiség a thron részéről nyilt elleneségeskedésre talált, pártolás nyomára Magyarország királyainak történetében nem akadunk, s maga Mátyás ki idegen miveltségnek meghonosítására uralkodása alatt anyit tett, a magyarnak kifejlesztését egészen elhanyagolta. —

Olly nyelv melly nem az udvaré, nem az egyházé, melly nem használtatik a közigazgatásban, s a miveltségnek alacsony fokán áll, feltarthatja magát de nem terjeszkedhetik. **Ez vala a magyar nyelvnek helyzete századokon át.**

[208 r] A nemzetiségi különbségeknek azonban Magyarországbán káros következései nem tapasztaltattak, s a legujabb időkig nem vala feltehető, hogy az itt lakó fajok különbsége valaha az ország egységét veszélyeztethetné.

Ennek több okait hozhatjuk fel.

Az első a magyar korona alatt élő népek közös története, melly bár mi szomorú legyen eléggé dicső, hogy azokat öszvekösse kik reá egy iránt hivatkoznak. Sem a Magyar sem a Horváth — hogy csak a most létező nemzeti ellentétek legkiáltobbjait emlitem — dicsőségének koszorujából nem akarná kivéetni azon neveket mellyeket sajátának csak ugy nevezhet, ha a magyar közállomány előtt saját nemzetiségét háttérbe szoritja.

Erős kötelékül szolgált Magyarország alkotmányos léte is, mellyben a koronának min- [208 v] den tartományai nemzetiségi különbség nélkül egyiránt részesültek. Miután az Austriai birodalom többi részei alkotmánnyal nem birtak, a nemzetiségi rokonság mellyben a Magyar állomány egyes tartományai velek álltak benne elvá-lási vágyakat nem ébresztett, s midön Horvátország magyarországtol egy időre elszakított, ugyan azon Horvatok kik most a Karintiai s Krainiakkal egy egészé olvadni akarnának, akkor a historiai jogra támaszkodva a Magyar állományhozi vizacsatolásokat követelték. —

A kiváltságos osztályok kizárolagos befolyásának mely a Magyar korona minden tartományaiban egyiránt létezett, szinte megvala hatása. Nem csak mert minden aristocratia az állomány eszméjét a nemzetiség eszméjének mindég elébe teszi, hanem azért is mert a Magyar, horváth s erdélyi aristocratia vérben rokon[,] századok óta egy testé forrt össze, mely a saját kiváltságait védő alkotmányt nyelvbeli különbségekért bolygatni nem akarhatá.

Végre a deák nyelv hivatalos használata, kizárta azon számos vitatkozások lehetőségét, mellyek később az egyes élő nyelvek felsőbbsege iránt támadtak, és valóban nem túlzás ha elmondjuk, hogy soha különböző nemzetiségek nyugottabban, és barátságosabban egy hazában nem éltek, azoknál kik a magyar állományt lakták, mi azon számos a magyar faj ellen újabb időkben emelt vádaknak talán legjobb cáfolatául szolgál.

Az okokról mellyek által ez egyetértés [209 r] megzavartatott, igen sok mondatot s iratot néhány évek óta. — Nem szándekom akár az előadottak cáfolatába, akár **hoszas** ismétlésébe ereszkednem. Csak egyet nem halgathatok el; **azt** hogy felfogásom szerént, mind azok kik a nemzetiségi — főkép a Horváth mozgalmakat — kizárolag egyesek törekvéseinek tulajdonítják, mind azok kik mind abban mi e mezőn történt csak a népfajok spontaneus mozgalmait **keresik** egyiránt csalodnak. —

Valamint nem is képzelhető hogy illy hatalmas mozgalom egyesek által saját céljaik elősegítésére nem zsákmányoltatott volna ki[.] Hol enyire általjános mozgalmat látunk mint mely a nemzetiség iránt főkép Horváth országban található, ott egyesek törekvésein kívül bizonyosan más általjános okok is léteznek.

S mik ezen okok?

Az első s kétségen kívül leghatalmasabb az, hogy azon kötelékek mellyek a különböző nemzetiségeket öszvetarták mind inkább tágultak.

Századokon át a magyar közállomány hadsereghez vala hasonló, mely a keresztény világ határait állítva azokat a Törökök ellen megvédé. Az ellentét melly közte s százados ellenségei között létezett nem a nemzetiségben hanem a vallásban gyökerezett s a nyelv s faj különbségek eltűntek azok között, kik magokat a legszentebb ügy bajnokainak tekintve, száz harcmezőn [209 v] dicsőségeknél közös hazáját találták. — A török vészély olly régtől óta megszűnt, hogy e történeti emlékek is napról napra inkább elveszték hatalmakat.

Magyarország megtartá alkotmányát s az austriai birodalom többi részei a régi absolut rendszer szerént kormányoztattak még, de Magyarország középkori institutioi nem elégiték ki többé a népek követeléseit, alkotmányos mozgalmak mutatkoztak a birodalom többi részeiben is, s az idő közelnek látszott; hol arra hogy alkotmánnyal birjanak a Slav tartományoknak a magyar koronától függésre szükségek nem leend. —

A kornak iránya a democratia felé fordult, s a kiváltságos osztályoknak legáltalább morális befolyása napról napra fogyott.

Végre a deák nyelv elhagyatván, a magyar faj az által hogy nyelve **a dolgok természeténél fogva** hivatalos nyelvé vált olly előnyt nyert mellyel az elébb nem birt[.]

Nem egészen osztjuk azon status philosophnak nézetét; ki az emberek természetes állapotját háború állapotban találta — egyes emberekre nézve e szomorító theoria nem áll; áll egyébiránt ott hol nemzetiségeket látunk egymással érintkezés-

ben[.] — Nemzetiségek nem anyira positiv tulajdonok, mint azon negatio által állnak fel mellybe más nemzetiségek irányában lépnek. Nem anyira a vonzó, mint az ellökő erő az mi öszvetartásokat feltételezi. Nem [210 r] mert központja, hanem mert hátrái vannak ez akadályoztatja felozslását.

Hol különböző nemzetiségek között e természetes ellentét nem fejlődött ki mint magyar és Horváthország között, ott a létező egyetértésnek mindég feltalálhatjuk okait[.] Mihent ezek megszűnnek az ellentét újra feltűnik, s ez az miben én az újabb időben támadt nemzetiségi surlodások ha nem is egyetlen legalább főindokát találok.

Voltak kik a Magyarok s Horváthok között mindég keserüebbre változó ellenségeskedést, a magyar nemzet zsarnokságának tulajdonították, s mindenben mi Horváthországban történt csak reactiot láttak. — Senki a Magyar tulbuzgoság káros hatását nem tagadhatja; de ki a Horvátok részéről mutatkozó gyűlöletességet ennek tulajdonítja; nem jár el jozanabban mint az ki a magyarok szenvedelmességének okát egyes Horvát költők vigyázatlan dalaiban keresi[.] — Mind kettő inkább eredmény mint ok, egy már létező lelkületnek manifestatioja de nem annak kutfeje.

Hasonló az mi a panslavisticus propaganda működéséről mondatik. Hogy a panslavismus eszméje létezik, ezt miután rolla anyi iratott nem fogja senki tagadni; hogy mint minden nagyobb eszmének, ugy ennek terjesztése bizonyos emberek által célba vétetett s így ha nem is öszveesküvés, de propaganda létezett, hiszem, sőt meg vagyok győződve arról is hogy ezen eszme terjesztése Horvátországban is megkísértetett, már csak azért is; mert a dolgok természetével nem tartom megegyezhetőnek; hogy miután a pan- [210 v] slavisticus eszmék tagadhatatlanul léteztek, azoknak terjesztése Horvátországban nem kísértetett volna meg. Ezen eszmének a Horvát mozgalom előidézésére olly nagy befolyást mint mások nem tulajdonítok. Anyira távol fekvő célok mint a panslavismus egyeseket igen, de a nép tömegét nagy törekvésekre soha nem lelkesíthetnek. Azonban ha a nemzetiségi surlodásokról szolunk, azt hogy ezen eszmének azoknak előidézésére szinte befolyása volt nem tagadhatjuk.

Ez nézetem a vallásos izgatásról is. Tagadhatatlan, miként Horváthországnak kiváltsága, melly szerént nem catholicusok a birhatási jogból kizárattak, részszerént az elkülönözési törekvések támogatásának indokál szolgált, részszerént a nemzetek közötti idegenség ürügyeül használtatt.

Végre mind ezen okoknál hatalmasabban hatott, a kornak szelleme melly újabb időben mindenütt az egyes nemzetiségek kifejlesztésében nyilatkozott, s valamint a belgak s flamandiak között surlodásokat idézett elé, s csehországban egy új irodalmat teremtett, ugy a Horvátok között nem maradhatott el; még akkor sem ha a Magyarok zsarnoksága ellen senki panaszt nem emelhetne, és panslavisticus eszmék nem léteznének, s a protestánsoknak Horvátországbani felvétele soha indítványba nem hozatik. — Vannak dolgok mellyeknek oka olly távol fekszik hogy helyette csak ürügyök említetnek, s a nemzetiségi surlodások ezek közé tartoznak.

[211 r] Nincs talán kérdés, melly újabb időben anyiszor tárgyaltatt, mint a nemzetiségek kérdése. Egy rész a törtéteknék egész felelet terhét a Magyarokra, haritá, mások minden hibát s vétet kizárolag a Horvátoknál keresték. — Nem szándekom újra megkezdeni e meddő vitatkozásokat. Egy bizonyos, mit sem a Magyarok sem Horváthország legbuzgobb pártoloi tagadni nem fognak, s ez az: *hogy* — bár

mik legyenek a nemzetiségi surlodások okai — azok 848ban igen nagy mértékben léteztek, s hogy ha valami volt, mi az öszves birodalom jól felfogott érdekében állt, s mit Magyar országra nézve életkérdésnek kelle tekinteni; ez az vala; hogy e surlodások mentül elébb definitív kiegyenlitéssenek.

[211 v] Az Europai forradalom mely 848ban kitört **democraticus irányu vala**[.]

Magyarországban a democraticus elvek csak csekély mértékben voltak ugyan elterjedve. S nyugott kifejlődés utján valószínűleg még évek mulnak mielőtt a nép olly követelésekkel lépett volna fel, mellyek a fenálló alkotmányt veszélyeztetheték. **Miután azonban a nemzetnek rég ohajtott függetlensége, csak az által vivathatott ki, hogy Magyarország Europa általjános mozgalmában részt vett az Országnak függetlenségének ügye nem győzhetett, annélkül hogy a democratia elvei elfogadtasának**[:]

[212 r] A nép kívánatainak — vagy helyesebben mondva az europai győzelmes democratia követeléseinek — megfelelő törvények alkotása. — Az egész közigazgatásnak új teremtése, — s evel együtt egy a nép legalsobb rétegeig felizgatott országnak kormányzása; mellynek rendjét az eddigi [212 v] kormányzók a vész pillanatában, annélkül hogy csak utodaikat bevárnák, elhagyák, *ez vala az mi a 848iki országgyűlésnek feladásul jutott*[.]

S mi vala az országgyűlésnek szerkezete?

Az országgyűlés csak a kiváltságos osztályok képviselőiből állt.

A magyar országgyűlések parlamentaris többsége a kormányra egyenes befolyást eddig nem gyakorolt, s a politicus pártok ezen oknál fogva programjok felállításánál annak kivihetőségét nem szokták tekintetbe venni.

Végre mihelyest a közrend nem csak magyarországban de az egész birodalomban általján véve megzavartatott, a parlamentaris pártok egyike felhagyott minden küzdelemmel **mi által a győztes fél saját, s most senki által nem ellenzett programját kénytelenítvén törvényé emelni, olly törvények alkottattak, minöket maga e párt ha azoknak keresztül vitelét előre látja nem indítványozott volna**[.]—

[213 r] És miként felelt meg a 848iki országgyűlés ezen feladásának?

Azon mozgalmak mellyek Magyarországban a nemzetiség címe alatt léteztek, kettős szempontból tekintendők. —

Miután a magyar faj zsarnoksággal vádoltatott, s az országban lakó nem magyar fajok [213 v] között azon meggyőződés terjede el, hogy saját nemzetiségeket csak úgy örizhetik meg, ha a magyar nyelvnek — nézetek szerént erőszakos — terjesztése ellenében, saját nyelveiknek mivelését, s mentül tágabb körökbeni használatát tüzik ki működéseik fő céljának. — Valamint a magyar nyelv mint az országnak hivatalos nyelve a deákat kizárá, s minden dolgokban mellyek a magyar közállományt általjánosan illeték kizárolag már használtatott, ugy az országban lako más nemzetiségek saját biztosításokra szükségesnek tarták, hogy a közélet azon köreiben, mellyek nem az egész országot hanem annak egyes részeit — mint például egyes megyéket vagy községeket illetnek — ugy szinte az oskolákban saját nyelveiknek szabad használata biztositassék. —

Ez az mi a nemzetiségi mozgalmak egy részének alapját képezi.

De ámbár tulajdonképen csak ezen törekvések tekinthetők valóban nemzeti-eknek, e név alatt a követeléseknek, egy más sokkal nehezebben kielégithető neme

lépett fel a magyar közállomány irányában: — Horváthország municipalis szerkezete által, bizonyos tekintetekben egy különös egésztest képezett. — Erdély századok olta nemzetiségek szerént vala felosztva. — A Szerbek kiváltságos leveleiknél fogva ámbár igen szűk határok között szinte egy bizonyos önállással bírtak. Innen történt hogy majdnem [214 r] minden magyarországban lako népfajok, nemzetiségi szabadság címe alatt, saját nyelvek kifejlesztése, s szabad használatán kívül még egészen más dolgokat követeltek. — A Horváthok azt: hogy az országnak azon egész része — ide értve Slavoniát s az Örvidéket — egy Magyarországtól csaknem mindenben független közállományá alakitassék. Hasonló követelésekkel léptek fel a Szerbek nem csak azon megyékre nézve hol a népségnek többségét képezik, hanem még ott is hol mint Bácsban vagy Barányában absolut kisebbségben laknak. Ugyan ezt kívánták az Olahok. Egy szóval a nemzetiség címe alatt olly alkotmányos változások követeltettek mellyek által a magyar közállomány, egy országból, több országok foederatiojává alakult volna átal. —

Mi az első rendbeli követeléseket, azaz azokat illeti mellyek az országban lakó külön nyelvek s nemzetiségek szabad kifejlődését tárgyazák, a 848[iki] országgyűlés a *dolgok lényegére nézve* megtett mindent mit tőle jozanul igényelni lehetett[.] Midőn minden politicalai jog mellyel eddig kizárolag a nemesség — az az egy többségében magyar testület birt — az ország minden lakoira — és pedig igen csekély census mellett kiterjesztetett; a felsőbbség mellyel a magyar nyelv eddig birt csak addig tarthatott, míg az országban lakó egyéb népfajok annak fentartását magok is ohajták. — Hol az országnak minden polgárai nemzetiségi külömbőség nélkül hasonló politicalai [214 v] jogokkal bírnak, ott egy faj — főkép ha az mint nálunk a Magyar még a polgárok többségét nem képezi — a többiek elnyomásával nem vadoltathatik. Az egyes nemzetiségeknek pedig panaszra okok nincs miután szabad kifejlődéseknek minden eszközeit birják. —

Lényegben a 848iki országgyűlés megadott mindent, mit a hires 3 vált hasonfeljogositás (Gleichberechtigung) neve alatt követelni, s a közállomány feloszlása nélkül adni lehet. — De a törvényhozás nem mondta ki a szót, nem állitá fel az elvet mellyet eljárásában alkalmazott[:] hasonló jogokat adott az ország minden polgárának bár milly nemzetiséghez tartozzék, de nem hirdette a világnak hogy minden nemzetiség hasonjogositott. *S ez e részben első hibája.*

A második az: hogy a törvényhozás éppen mert a veszélyeket érezé mellyek a democraticus elvek életbe léptetése után a magyarságot fenyegetik, előszeretetéül elragadva a magyar nyelv biztosítására egyes rendelkezéseket tett mellyek — mint például az hogy senki magyarul nem tudó követé nem lehet — csak anyiban használhattak amenyiben azok, a későbbi külömböző nemzetiségekből álló törvényhozások által elfogadtatnak, s mellyek mégis elégedetlenségre adhattak alkalmat. —

Amenyiben, nemzetiség címe alatt egyes népfajok állományi különállását igényeltek [215 r] ezen követelések kielégítésére a 848iki törvényhozás nem tett semmit. Horváthországra nézve, mert azon viszonyok elrendezését mellyekbe ezen[,] a történeti jognál fogva mindég egy bizonyos önállással biro tartomány magyarországhoz állni fog akkorra hagyá mikor ez ország törvényes képviselői által ebbeli kívánatai iránt nyilatkozott. A többi népfajok irányában, mert különállási követeléseiket sem a történeti jog sem a dolgok helyzete által igazolva nem látá. —

Ha ezek után a hatást tekintjük melyet a 848iki nagy események a magyarorszáiban ezelőtt is létezett nemzetiségi surlodásokra tettek a következőket fogjuk találni.

Valamint az egész austriai monarchiában úgy főképp Magyarorszáiban, az alkotmányos szabadság s a nemzetiség meleti izgatás karöltve jártak. — A magyarságnak ügye s az alkotmányosságé anyi időtől olta identicusoknak tartattak hogy most midön az utobbi győzött, ez egyszersmint a magyar nemzetiség tökéletes győzelmének tekintetett. — A reactio melly a magyar nemzetiség suprematiája ellen, akár a dolgok természetéből fejlődve akár mesterségesen nevelve évek olta létezett illy viszonyok alatt csak erősbé vált. —

A törvényhozás melly a politicai jogok élvezetét az ország minden lakaira külömbőség nélkül kiterjeszté, s így minden nemzetiségnek, választás képesség, szabad sajtó, associatív jog által saját követelése kiadására eszközöket nyujtott [215 v] s a magyar felsőbbiséget — a menyire azt csak a törvények biztosíták — jövőre megsemmisité, az egyes követeléseket nem csak nem elégité ki, söt egyes rendelkezések által még inkább nevelé az elkeseredést melly a magyar nemzetiség ellen többeknél létezett.

S ez azon stadium mellyben az uj alkotmányos kormány, a nemzetiség kérdését az országban találta. —

Térjünk most visza fő tárgyunkhoz s nézzük miként történt; hogy a nemzetiségi kérdések által, mint az elébbi fejezetben mondám az ország nyugott átalakulásából önkénytelenül a forradalom véres ösvényére rántatott.

[...]

[224 r]

A törvényhozás

A ministerium a követválasztásokra nem gyakorolt semmi befolyást. — A nézet mellyből a ministerium kiindult az vala: hogy a parlamentaris többség alkotmányos kormánynak elégséges támaszt csak akkor nyujthat, ha az az ország véleményének való képviselője, s hogy főképp oly nehéz pillanatokban, minők Magyarországra vártak, a közvéleménynek a választásokra gyakorolt befolyás által való falsificatioja, hiba és bün egyszerre. — Voltak kik a kormánynak ezen nemlegességét hibául tulajdoníták[.] Saját véleményem e részben nem változott, s meg vagyok győződve most is hogy a kormány e részben helyesen járt el; azonban nem feladásom e felett vitakozni. — Nézzük a választásoknak eredményét.

[225 r] A régi conservativek pártja a törvényhozásnál nem vala képviselve, mit[,] miután egy nagy párt egyszerre nem tünhetik el, s egyes hirlapi cikkeken kívül semmi a régi conservativek választása ellen nem törént, csak e párt saját akarátának tulajdonithatunk.

Kik a 848iki törvények által kivít szabadságot s függetlenséget keveselték, s a ministeriumnak némely — felette mérséklet[t]eknek tartott tagjai iránt bizodalommal nem viseltettek (a legszélőbb bal hogy parlamentaris kitéttel éljek) mindent elkövetve hogy képviselői követekül választassanak, s nem akadályoztatva senki által, a törvényhozásból nem záratott ki, azonban annak csak igen csekély részét képezé — (körülbelül 30 voksot)[.]

Ezeken kívül a képviselőknek öszvesége azon szándékkal jelent meg a törvényhozásnál hogy a ministeriumot pártolni fogja; s tuzás nélkül elmondhatjuk miként

talán soha ministerium nem létezett melly a tör- [225 v] vényhozásnál illy erős többségre számolhatott volna. —

Miután a ministerium alakításánál kevesebbé tekintetett tagjainak telyes egyetértésére, mint inkább arra hogy benne azok egyesitessenek kik a közbizalmat legnagyobb mértékben bírák a ministerek személyei e többség alkotására nem voltak befolyás nélkül, azonban csalogdnék ki a befolyást vagy egészen, vagy csak nagyobb részben is ennek tulajdonitáná.

A törvényhozásnak többsége nem a kormánynak személyét pártolá, hanem pártolta a kormányt általján véve, pártolta azon hatalmat melly a rendet s békét képviselé, mellytől a Marciusi törvények feltartását várta, s pártolta minden személyes ellenszenv dacára mellyel e többségnek része a ministerek egyike vagy másika ellen viseltetett, s pártolta volna bár mi személyekből áljon mind addig mig ezen fő érdekeit általa biztositva gondolá.

A törvényhozás illy modoni alakításának voltak veszélyei. A legnagyobb kétségen kívül az hogy az országban létező pártoknak egyike a törvényhozásnál képviselve nem volt. — Midőn azok kik a Marciusi törvényeknél többet kívántak a törvényhozásnál követeléseikkel felléptek, s a ministeriumot megtámadák s azon igen számos párt melly a marciusi törvényeket sokallá éppen nem nyilatkozott, a Ministeriumnak védelmi állása igen nehe- [226 r] zitetett. Minden egy oldalú megtámadás, végre megteszi hatását, s a tulzó párt ügyét semmi nem segítheté elé inkább, mint hogy a törvényhozásnál az ellenzés csak e párt sorai között vala lehetséges. — A felette nagy többségnek is meg voltak veszélyei. Alkotmányos országban soha nem jó ha csak egy lehetséges kormány létezik. Megengedem hogy a képviselők nagy részében hibázott a készütség, az öszves törvényhozásnál a parlamentaris gyakorlat melly illy nehéz pillanatokban szükséges vala, nem tagadom hogy egyesek személyes nagyravágyásból léptek fel a kormány ellen, mások már a törvényhozás kezdeténél, azt mi később történt eléidézni ohajták; mind ezekről nem szükség vitatkozni. Egy felfogásom szerint kétségen kívül áll és ez az *hogy a törvényhozásnak roppant többsége rendet s nyugodalmat akart, hogy azon párt melly a Marciusi törvényeken tul kívánt lépni a nagy többségnél valóságos ellenszenvel találkozott; s hogy bár mi ingatagnak látszott e többség némely határozataiban[.] egyre nézve e többség tántoritathatatlan vala: [226 v] ellenzésében mindennek mit forradalmi lépésnek tartott. A törvényhozás telyes értelemben képviselé az országot. Feltartása a marciusi törvényeknek; feltartása a rendnek s békének ez vala egyetlen szándeka, miután ezt a létező ministeriumtól reméllé pártolá azt egész hatalmával.*

Miként történhetett tehát, hogy ugyan azon törvényhozás melly olly békés szándékokkal fogott munkájához, pár hólnapnak leforgása után való Conventé alakult?

Hogy részletek előadására ne kényszeritsem mellyeket ez alkalommal kerülni szándékom, egy mindenki által esmert történeti példára emlékeztetem az olvasót[.]

Ha a 789iki francia forradalom kezdetét tekintjük, közte s a között mi 848ban Magyarországon történt nagy hasonloságot találunk. —

A haladási pártnak élen itt mint ott a társaság miveltebb osztályai, s a nemeseknek egy része állt, melly ámbár a középkori institutiokkal legtöbbit vesztett, leg több lelkesedéssel sürgeté azoknak megszüntetését.

A nép — az melly az eddigi állapotok által leginkább szenvedett, — a politcai vitatkozásokban részt nem vett. Nemlegességgel nézé a küzdelmeket mellyek leginkább saját javára folytak — türte hogy boldogá tétessék.

[227 r] Francia országban senki forradalmat nem kívánt. Több anyagi jólét, nagyobb szellemi szabadság, egy szoval reform a közélet minden ágaiban ez vala az általjános kívánat, a közállománynak felforgatása senkinek sem vala szándékában — szintugy mint nálunk.

Miután a bastille bevétele után a király a törvény hozás constituáló hatáskörét elesmeré az Aug 4iki étszaka alatt a hübéri terhek megszüntettek és October 6ának következtében Lajos Parisba tevé át [székhelyét], s így a miveltebb osztályoknak, a népnek, és a fővársnak kívánatai teljesitettek, a forradalom bevégezettnek tekintetett. Minden ok mellyért a nép fegyverhez fogott nem létezett többé. — Ez vala mindenkinek meggyözödése a Marciusi napok után is.

Francia ország kevés kivétellel monarchicus érzelmü vala. Nem csak a nemeség, hanem a polgárok, főkép a nép, melly miután századokon át, hübéri elnyomás ellen csak a thron által oltalmaztatott, most is helyzetének javulását [227 v] kizárolag királyától várá. — Francia országban a monarchicus érzelmek olly erősöknek tartattak hogy még 91ben maga Siyes republicai nézetektől vádoltatva szükségesnek tartá ez ellen mint népszerűségét veszélyeztető gyanusítás ellen felszólalni. — Magyarországról ugyan ezt mondhatjuk.

Esmeri mindenki Mirabeau hires szavát mellyel a Constituantban létező csekély forradalmi pártot elnémitá: Silence au trente voix. E szónak másolatja vagy legalább hasonlója sem hibázik az utolsó magyar törvényhozásnál, midön azon férfiu ki most a forradalom élén áll, a szonok székéről a szélső balnak kiáltá; hogy felfogja tüntetni e pártot egész törpeségében.

S mi történt francia országban?

Alig mult egy év, s a vélemény melly mellett elébb harminc szó emelkedett, melly ellen minden mi Franciaországban, személyes állás és érdemek által leg kitünőbb vala, egy hangulag nyilatkozott, melly a népnél semmi rokonszenvre nem talált, s azokat kik vele felléptek gyűlölet tárgyává tevé, Francia ország roppant többségének véleménye vala. A forradalomnak ellentállhatlan árjai elsodortak mindent mi utjokban állt, s a monarchia mellyet egy ezredévi történet, a nép érzelmei, és meggyözödése szükségként, hirdetett véres romokba dönt, hogy felette egy középserü egyediség, és magány jellemek miatt megvetett társai, példátlan zsarnokságot gyakoroljanak, az ujonan szerzett szabadságára olly büszke Francia nép felett. —

[228 r] Sokan ezen csaknem csudálatra méltó eredményt a Clubok befolyásának, mások a szabad sajtó káros hatásának, vagy azon népszerűségnek vagy ügyességnek tulajdonitják mellyel egyes férfiak bírnak. — Mind ez nem felel meg azon kérdésnek: mért bírtak csak azon clubok befolyással mellyek a rend felforgatását tüzték ki célokul, s nem az ellenkezők, mért nem bírták a feuillantok ellensulyozni a Jakobinusokat, ámbár egy ideig a forradalom legkitünőbb férfiai az elébbihez tartoztak, mért nem szerezhett a törvényes sajtó ha bár Rivarolok Chenierek által kezelve hatást a forradalmi sajtó ellen. Az egyediségekre nézve pedig tudjuk hogy a kitünőbbek nem a forradalom zászlói alatt küzdöttek. —

Ki a francia forradalom magyarázatát kívánja, ne a szabadság s egyenlőségi eszmék természetes irányában, ne a francia nép akaratában, a monarchia barátjainak gyengeségében, vagy ellenei ügyességében és ravaszságában keresse azt. — A Francia forradalomnak magyarázata a coalitióban fekszik. — Mikor Francia ország határai idegen seregek által megtámadtattak, az alkotmánynak a király által történt megerősítése kényszerítetnek mondatott, s a Francia nép a francia király nevében megtámadtatott, a hatalom a monarchia barátjainak kezéből kisikamlott [228 v] s az egy szó: *a haza veszélyben van*, minden okoskodásnak véget vetve, azokat kik a haza megvédésére a legenergeticusabb eszközöket ajánlák, korlátlan hatalommal ruházott fel. — A Braunsweigi hercegnek manifestuma az mi által Danton s Robespierre Francia ország urainak kiáltattak ki; nála nélkül a szeptemberi napok s a nyaktílo politicája lehetetlenek valának Franciaországban. A becsület érző többség soha nem tűrte volna hogy a hon történet könyvei illy ocsmány tettekkel ferditessenek el, ha a gondolat által nem tartatik vissza hogy az ellenség előtt azokat megtámadva kik — bár mik voltak vétkei a hazát védelmezzék — nemzetén árulást követ el. —

Magyarországban a gyenge párt mely a törvényhozásnak tulzó balját képezé kevés holnap után szinte a dolgok élére állt. De nem volt e magyarországnak hasonló helyzete? nem pusztítottak e a Szerbek az ország déli tartományaiban, nem állítá e fel Horvátország fenyegetve seregeit az ország határain, s nem történt e mind ez királyi zászlók, s a birodalom iránti hűség címe alatt? Minden mit a ministerium a béke helyre állítására tett sikeretlennek mutatkozott. A nagy fáradsággal kieszközölt királyi kéziratok nem tettek semmi hatást, a rendes védelmi eszközök, az ország oltalmára elégteleneknek mutatkoztak, s bá- [229 r] mulhatjuk e, ha azon párt mely ezt előre mondá, s a ministerium részéről hatályosabb fellépést követelt igazolva a történetek által mindég több bé folyásra emelkedett; míg végre az Austriai ministerium által kiadott emlékirat, melyben a magyar ministeriumnak eljárása az öszves birodalom érdekeivel, öszveegyezhetetlennek, az utolsó magyar törvények [229 v] olyanoknak mondatnak mellyeknek szentesítésére a magyar király mint egyszerű mint Austriai császár nem vala jogosítva, s az ehhez mellékelt királyi kézirat melly kinyilatkoztatja: hogy *ő felsége Austriai ministeriuma nézetétől helybe hagyását nem tagadhatja meg*. — Illy nyilatkozat a magyar ministeriumnak hivatala további folytatását lehetetlené téve, — s a kormány helyét üressen hagyva azt azoknak engedé át, kik azt megragadni elég bátrak, s az országot a törvényesség ösvényéről leszorítá.

Nem szándekom sem azt mi később történt, sem a törvényhozásnak elébbi eljárását védelmezni. — Az utolsó törvények a Magyarország s a birodalom többi részei között felforgó viszonyokat nem hozták tisztába, s a törvényhozásnak vala feladása hogy a létező hiányt potolja. — [230 r] Főkép a birodalmi status adosság vala az mellynek milly részbeni felvállalása iránt magyarországnak nyilatkoznia kellett, nem szorososan a jog hanem a méltányosságot tartva szemünk előtt melly népek közötti viszonyok elrendezésében mindég a politicák legiobbika. A törvényhozás elmulasztá ezen kötelességét[.] — A törvényhozás mind az olasz mind a német ügyek tárgyalásánál, nem mutatott sympathiát a birodalom egysége mellett. — Nem kísértette meg mind azt mit a nemzetiségi főkép a Horvát surlódások kiegyenlítésére tehetett volna; egy szóval a törvényhozás nem felelt meg nehéz feladásának, és én megengedem hogy ha a törvényhozás máskép jár el, talán Magyarország sem a Hor-

vátok sem mások által nyilván, s alatomban nem támadatik meg; megengedem hogy a ministerium, magában egyenetlen, a roppant többséggel mellyel a törvényhozásnál birt a rend érdekében élni nem tudott. **Megengedem hogy azon párt melly már az országgyűlés kezdetével a dolgoknak erőszakos kifejlődését ohajtá nagy ügyességgel, s főkép rendkívüli cinismussal válsztá eszközeit s ebben már kezdettől azon férfiu által segitetett, ki az országban legtöbb népszerűséggel birva, s az ország pénz erejét kezelve, e pártnak mérlegébe nehezen nyomot, mind ezt megengedem[;]** állításom csak az: hogy bár mik voltak a törvényhozás és a ministerium által elkövetett hibák, bár milly ügyes eszközökkel élt a forradalmi párt; bár mi oriási volt Kossuth Lajosnak népszerűsége, elragadó szonoklata és rendkívüliek tehetségei [230 v] soha azért Magyarország forradalomba nem sodortatott volna, ha külső megtámadás által magát önvédelemre kényszerítve nem látja és hasonló helyzetben minő az vala mellyben Francia ország 791ben állt, az az fegyveresen megtámadva királya nevében, magát azon utnak követésére feljogosítva sőt kényszerítve nem érzi, melly Franciaországot akkor a külföldnek meghodításától megmenté.

A történeteknek ezen magyarázatával valoszínüleg nem fog senki megelégedni. Valamint győzelem után a diadalmi szekérre egyet ültetnek úgy ha valamely népet azon catastrophoknak egyike érte melly jólétét évekre megsemmisíté a felelet teher egynek válaire rakatik, azon külömbséggel: hogy midőn a diadal menetnél az ocsárlók serege soha nem hibázik melly a triumphatort a capitolra követi, akkor midőn egy emberre milioknak átka nehezedik, egy könyörületes szozatot nem hallunk többnyire melly bünének sulyát való mértékére reducálná. — Anyira szokásá vált mindent mi az utolsó időben történt kizárolag Kossuth Lajosnak tulajdonítani; hogy az ki a közvéleménytől eltér, és a történeteket inkább a dolgok mint egyes ember hatalmának tulajdonítja, részrehajlással vádoltatik azok által is kik benne a dicsőség legnagyobbikát, azok által is kik benne csak undok bünt látnak.

BOLDOG VÁRAD

Szerkesztette Bálint István János.

Héttorony Könyvkiadó. h.n.é.n. 838 o.

A terjedelmes és rendkívül szép kiállítású kötet a várost alapító Szent László király szentté avatásának 800. évfordulóján jelent meg Hadházy Iván mártír sorsú erdélyi unitárius püspök emlékére. A két személyiség egymás mellé állításával *Bálint István János* talán Várad történetének tág időbeli és szellemi távlatait kívánta mintegy előljáróban érzékeltetni. Maga a könyv képes szöveggűjtemény, fénykép- és adattár az egyik legrégebb magyar város életéről.

Várad eredetileg kisebb méretű földvár volt a Sebes–Körös fölé magasodó dombon, ott ahol a folyó az Alföldre kilép. Ide hozott Szent László káptalant és püspökséget. Szimbólikus értelmű gesztust tett: Várad — bár már Szent István korában, majd később is volt hadászati jelentősége — főként szellemi központként működött hosszú évszázadokon keresztül. Már Janus Pannonius a „régiek sok-sok remekével zsúfolt bibliotéká”-t siratta Váradtól búcsúztában. Amikor pedig a várait a török 1660-ban elfoglalta, a védők a nyomda felszerelésével és a később Várad Bibliának nevezett református bibliafordítás első példányaival vonultak ki.

Fontos iskolák működtek itt. Nagy hatású egyéniségek, Pázmány Péter például vagy Osvát Ernő indultak Váradról a szellemi életbe. Ady „Pece-parti Párizs”-nak nevezte, és az 1862 utáni körülbelül nyolcvan évben több mint száz magyar újság és folyóirat jelent meg Váradon. Itt volt a modern magyar irodalom egyik korai központja. Közben Váradból Nagyvárad lett. Ma Oradea Romániában. Két világháború és több rendszerváltozás után már alig emlékeztek a múltbeli kulturális központra.

Mai püspökök, a római katolikus *Tempfli József* és a református *Tóké László* írtak a kötethez előszavakat. Mindketten a jövő felé forduló gondolatokat fogalmaztak meg. A múlt fényességéből lehullott városnak — mint vallási közösségek vezetői — elsősorban a Gondviseléstől remélnék segítséget. Az evilági tényezőket számbavéve viszont a történeti hagyományok által közvetített értékek megtartó erejében bíznak. Tóké László szerint a múlt lehet „jelenlegi megkapaszkodásnak” eszköze. *Tempfli József* előszava pedig ilyen szavakkal fejeződik be: „ez a könyv... megmutatja, hogy amely város megőrzi történelmi hagyományait, nem hagyja el ősei mély hitét, és erős akaratral tud összefogni mindenkivel, akivel a történelem sodra összehozza — nem veszt el.”

A *Boldog Várad* ezzel az utolsó, válságos időszakokkal nem foglalkozik. Egyes egységei különböző dátumokkal zárulnak le, de csak a város irodalmi kapcsolatait bemutató rész lép túl a második világháborún. Az első és egyben legterjedelmesebb szerkezeti elem illusztrált szöveggűjtemény Várad történetéről a honfoglalástól 1919-ig.

A képek rendkívül változatos tárgyúak. Az első honfoglaláskori sírleletet mutat be, az utolsó a Szent Orsolya rendi római katolikus óvoda pecsétjét a 19. századból. Közben látható Cesare Porta 1599-i tollrajza Váradról, Szent László alakja Hunyadi János kormányzó érmén, Hoffhalter Rafael könyvnyomtatói jelvénye 1559-ből, Medgyesi Pál Praxis pietatisának 1643-i címlapja, vagy olyan nagyon is világias tárgyak, mint Az igazság jutalma című „érzékenyítő játék” és A havasi juhász leány című „énekes játék” plakátja az 1810-es évekből.

A szöveges rész Győrffy György Árpád-kori földrajzából vett leírással indul, majd igen eltérő provenienciájú szövegekből épül fel. Olvashatók közöttük az elsőhöz hasonlóan tudós értekezések részletei például *Balogh Jolántól*, *Benda Kálmántól*, *Jakó Zsigmondtól*, vagy *Bunyitai Vincétől*, *Fraknoi Vilmostól* és *Veress Endrétől*. Vannak aztán ebben az első szerkezeti egységben régi történetíróktól, *Rogerustól*, *Oláh Miklóstól*, *Bethlen Miklóstól*, *Pray Györgytől* vagy *Weszprémi Istvántól* származó szövegrészek. Irodalmi leírások régi szerzőktől és modernektől, *Hartvik* püspöktől, *Fráter Györgytől*, *Bornemisza Pétertől*, *Jászai Maritól*, *Adytól*, *Ignác Rózsától*, *Dutka Ákostól*, *Juhász Gyulától*. Végül terjedelemben talán legtöbb a sokféle műfajú irat a levéltől a különböző adománylevelek narrációin át a boszorkányperek jegyzőkönyveig; receptek, váradai török parancsnokok utasításai és a nagyváradai zsidók kérvénye 1749-ből.

E történetinek tekinthető főelem után Várad fizikai és szellemi bemutatása következik, bár a város leghíresebb műkinéséről, a török által elpusztított királyszobrokról az előző rész több szemelvényében is

volt szó. Itt a kötet az 1940-es évek elején még vagy már megvolt legfontosabb épületeket mutatja be, valamint akkori szobrokról, emléktáblákról és az 1778-ban felszentelt váradoszlai temetőről tájékoztat. Lényegesen színeesebb a szellemieket ábrázoló „Nagyvárad, költők kedvese...” című rész. Ebben versek és irodalmi értékű prózai szövegek váltogatják egymást. Olvasható benne a *Moldvai csángók Szent László himnusza* és a szent király kultusza ellen háborgó *Panasza Krisztusnak* című vers *Szkhárosi Horvát András*tól, *Petőfi* Váradon írt szerelmes verse a feleségéhez és *Emőd Tamás* költeménye a „dús hústömeg”-ként dagadó Pollák mamáról. A szerkezeti elem címét adó idézet *Szabó Zoltántól* származik. Az egész kötet címe viszont az itt közölt *Szent László himnusz*ból. Az nevezte Váradot *Geréb László* fordítása szerint boldognak.

Az összesen 183 fénykép a szerény *Képmelléklet* címmel került a kötetbe, holott önálló elbeszélés Várad ellentmondásos múltjáról. Egyes fotók különböző felekezetek egyházi kegytárgyairól készültek, mások a világra rácsodálkozó fiatal nőkről és gyermekekről. De látható — egymás mellett — kép Mária menyemenetelének szobráról és a Várad–Velence vasútvonal megnyitása alkalmából rendezett díszbédéltapjáról. Itt van képen a török kiverése után épült első, nagyon szerény templom és a híres Bémer tér, sok nagy püspök és egy zsidó nagycsalád férfitagjainak csoportja, valamint Csatár Gabrielli Győző színész két partnernőjével egy népszínműben. A képek témájáról és lelőhelyéről pontos jegyzék tájékoztat.

Tuduka Oszkár állította össze a *Régi nagyvárad utcák, terek* című szerkezeti egységet a jelzett közterületek névváltozásairól összesen öt időmetszetben az 1872 előtti időtől 1944-ig. Minthogy az 1920–1940 és az 1940–1944-es adatok egymás mellett szerepelnek, a kötetnek ez az egysége érinti az első impériumváltozások megrázkódtatásait. Nem életfontosságú adatokat ár fel, mégis élénken érzékelteti a Nagyvárad–Oradea–Nagyvárad átalakulások érzelmi terheit. Alig néhány — közömbös jelentésű — utcanév élte túl a változásokat, illetve kapott egyszerűen román nevet a román uralom alatt, így a Béka utca, a Hattyú utca, az Iskola utca és hasonlók maradtak meg következetesen. A személyek közül viszont főleg az egyetemes művelődéstörténet egyes nagyjai, Franklin Benjamin, Dante vagy Michelangelo tartották meg az utcájukat és érdekes módon egyes helyi nagyságok, Grosz Frigyes, Moskovits József vagy Rimler Károly. Jellemzőnek azonban a gyökeres változtatások tekinthetők. Luther utcájának helye például változott román, illetve magyar uralom alatt. És egymás történeti hagyományait — nagyon kevés kivételtől eltekintve — a románok, illetve a magyarok letörölték az utcatáblákról.

Róman uralom alatt például Bethlen Gábor utcáját a fejedelmekkel kortárs román püspök, Simion Stefan kapta meg, Báthori Istvánét a felkelő Horia, Damjanich Jánosét Simon Barnajiu, Kossuth Lajosét Avram Iancu vagy Szilágyi Dezső Károly király kapta. És a magyar történelem nagyjai közül csak Petőfi valamint Mátyás király neve volt utcatáblán olvasható. A közelmúltat Ady, Karácsonyi és Széchenyi Miklós püspökök képviselték. Őket azonban valószínűleg éppen olyan helyi kiválóságoknak tekintették, mint például a kiváló váradi építész, Rimanóczy Kálmán, akinek az utcáját ugyancsak nem vették el.

1940 után aztán világosan kikapintható a visszahatás: A román történelem minden egyetemes nagyságának neve lekerült az utcatáblákról. Csak két helyi kiválóságról, a románul és magyarul egyaránt ismert Emanuel Gojdu–Gozsdu Manórol és Josif Vulcan–Vulkán Józsefrol neveztek el utcát. Végeredményben az a helyzet alakult ki, hogy 1940 után Várad régi részében volt utcája Mussolininek és Hitlernek, de például Matei Basarab-ot, a havasalföldiek 17. századi nagy vajdáját, aki soha semmit nem tett magyarok ellen, vagy a Duna menti népek összefogásának szószólóját, Balcescut és Ian Ghicac éppen úgy kisöpörték az utcaneveken őrzött hagyományból, mint az első román bibliafordítókat és nyomdászokat vagy a kiváló tudós Victor Babeş-t.

Ugyancsak 1944-ig terjed az *Elekes Irén* által összeállított *Nagyvárad magyar lapok jegyzéke 1862–1944* című szerkezeti egység. Közli a lapok megjelenési idejét, műfaji meghatározását és a szerkesztő vagy szerkesztők nevét. Érdekes lenne, ha itt is, ahogyan az utcanevéknél, össze lehetne hasonlítani a magyarok illetve a románok lehetőségeit. Az összevetésben talán nem lenne annyira meglepő az 1920–1940-es időszak termése. Így mindenestre az derül ki, hogy 1920 után éppen úgy indultak egy-két évig élő lapok és hosszabb futamidejűek, mint a korábbi időszakban. Összesen negyvennél több magyar újságot adtak ki az első román uralom alatt; 1929 és 1940 között egy *Népünk* című zsidó hetilapot is. És két református lap jelent meg az 1920-as évektől egészen 1944-ig.

Igazán tartós újságnak viszont talán csak 1875-től hosszabb megszakítással 1940-ig kiadott *Szabadságot* és bizonyosan az 1870-től kezdve folyamatosan megjelenő *Nagyvárad* című társadalmi, kereskedelmi és gazdasági napilapot lehet tekinteni. A *Nagyvárad napló*, amiről Ady tevékenysége miatt mindenki tud, 1898 és 1934 között élt.

A távolabbi múltat tárja viszont fel az *Adalékok Várad művelődésének történetéhez 1000–1660* című kronológia, a kötetet összeállító *Bálint István János* saját munkája. Szent István korával, Várad akkori katonai jelentőségével indít, majd közöl tényeket a magas politika világából éppen úgy, mint az emberek

mindennapi életéből vagy művészek tevékenységéről. Közli, hogy 1192. február 2-án Dénes mester nyitotta fel a szentté avatandó László király sírját. Közöl a váradi székeskáptalan 1208 és 1235 között vezetett jegyzőkönyvéből, a *Váradi Regestrum*ból személyneveket, csúfneveket és állatneveket. Közöl rövid részletet *Rogeriustól* Várad 1241-i tatár ostromáról. Tájékoztat arról, hogy 1263 körül Náta örkanonok értékes malmot építtetett, és arról, hogy a váradhegyfoki premontrai konvent 1302. február 19-i oklevelében fordult elő először Horatius idézet Magyarországon. Kiderül az adatokból, hogy Báthori András 1292-ben volt bolognai egyetemi tanulmányai után a 14. századtól kezdve folyamatosan mentek külföldi egyetemekre váradiak, és hamarosan egyetemi tanárok is kerültek ki közülük. Ilyen és hasonló tényekből építi fel a kronológia a város történetét egészen addig, míg a hódító török 1660 szeptemberében le nem írhatta büszke tudósítását Várad elfoglalásáról.

A könyvből egyetlen elem hiányzik feltűnően. Nem tudósít létrejöttének körülményeiről. Magántermészetű értesüléseim vannak csak arról, hogy Bálint István János, aki mint szerkesztő jegyzi a kötetet, a legszemélyesebb utánajárással, mondhatni, küzdelemmel szedte össze az előállítás költségeit.

Legjobb tudomásom szerint maga az ötlet is tőle származik. Bálint akart Várad évfordulójára az ünnepségekhez méltó, magyar nyelvű kötetet készíteni. Nyilvánvalóan nem tudományos célt követett. Ehelyett az lehetett a törekvése, hogy laikusok érdeklődését keltse fel vagy elégítse ki.

A Héttorony Könyvkiadó vállalta a nagy technikai szakértelmet igénylő kiadást. A kiadói költség igen eltérő jellegű forrásokból jött össze. A *Művelődési és Közoktatási Minisztérium*, az *Országos Kereskedelmi és Hitelbank Rt.*, a *Szeged-Csanádi Püspökség*, a *Győri Püspökség*, az *Egri Érsekség*, a *Lakitelek Alapítvány*, a *Haza és Haladás Alapítvány*, a *Budapest VIII. kerületi Önkormányzat* és *Csóka Ferenc* történész támogatta anyagilag a *Boldog Várad* megjelenését.

Nagyon jó helyre adakozott, mert a kötet mindenben megfelel a céljának. A kiadó meg azt a nálunk eléggé ritka bravúrt is végrehajtotta, hogy a könyv az évfordulóra pontosan megjelent. Az ünnepségek helyszínén — érthető módon — általános tetszés fogadta. És valószínűleg tartom, hogy a remélhetőleg nagy számú példány azóta el is fogyott. A *Boldog Várad* olvasói fogadtatásáról viszont nem sokat tudunk. Csak az bizonyos, hogy nem bontakozott ki vita a könyv körül, bár tartalmát vagy műfaját tekintve tulajdonképpen nyaktörő vállalkozás. A szerkesztő határtalan kritikának teszi ki magát, mert a szöveg- és képválogatás határait rendkívül nehéz megvonni.

Itt a válogatás szempontja az lehetett, hogy a szöveg, illetve a kép kifejezetten Váradról vagy váradi eseményről, személyről szóljon. Ezt a kötet alkalmi jellege indokolja. Nincs rajta mit vitatkozni, annak ellenére, hogy alighanem emiatt kapott Várad román lakossága a szövegekben valódi arányánál szűkebb helyet. Az első szerkezeti egység vagy az irodalmi rész alig tudósít róluk, holott Várad változatos múltjához nemcsak a középkor óta beszivárgó egyszerű román emberek tartoztak hozzá, de az itteni, többnyire magas színvonalú román iskolák vagy a románok egyik itt székelő kulturális központja, a görög katolikus püspökség is. Nagyjából a 18. század vége óta kiváló és kevésbé kiváló román értelmiségiek éltek Váradon, akik szövegeket is hagytak maguk után. Azokkal együtt bizonyos szempontból teljesebb képet lehetett volna a város múltjáról összerakni.

Bálint István János viszont talán azért nem válogatott a román értelmiségiektől többet, mert az ő társadalmi egységük viszonylag későn alakult ki. Mivel Havasalföldön és Moldván kívül a románok nagyon sokáig úgy éltek, hogy a társadalmi vagy kulturális értelemben felemelkedők elhagyták anyanyelvi közösségeiket, a 19. századtól szaporodó román feljegyzések tulajdonképpen torzították volna a történetet. Nem tudom, hogyan lehetett volna az arányokat szerencsésebben kialakítani, de úgy tűnik, nem a szerkesztő szemléletében volt hiba. A Várad fizikai és szellemi bemutatását szolgáló szerkezeti egység ugyanis tárgyalja mind a görögkeleti, mint a görög katolikus egyházi intézményeket.

Péter Katalin

ÁRPÁD ADÁM SOMORJAI

BURBURTENBESCHRÄNKUNG IN BAUFAMILIEN UNGARNS (cca. 1750–1945).

Katholische Akademie Hamburg, 1990. 200 p.

SZÜLETÉSKORLÁTOZÁS MAGYARORSZÁGI PARASZTCSALÁDOKBAN

A nagy időintervallumot átfogó könyv tartalmát pontosabban ismerhetjük meg, ha alcímét is felidézzük, miszerint: „Moráleteológiai adalék egy iparosodás előtti társadalom fogamzagságtalanságának törté-

netéhez". A kiadvány alapján a római Alfonsiana Akadémián benyújtott és megvédett doktori értekezés szolgált. A szerző témaválasztásának megindoklásánál utal arra, hogy a magyar katolikus moráleteológiai irodalom viszonylag kevés figyelmet szentelt eddig ennek a témának, pedig a magyarországi születéskorlátozás méretei nemcsak a múltban, hanem jelenleg is szokatlanul nagyok. Megemlíti azt is, hogy a magyar társadalom fejlődésének specifikumait azért is vizsgálni kell, mert egy sor társadalmi beilleszkedési zavar terén (öngyilkosság, alkoholizmus stb.) a világszék közé tartozik jelenleg is. Egy pillanattal sem hagy kétséget afelől Somorjai páter, hogy a születésszabályozás egykézésbe forduló formáját ezek közé a társadalmi devianciák közé sorolja.

A történeti demográfiai szakirodalom az utóbbi évtizedekben ismét nagy figyelmet szentelt a polgárosodás előtti paraszti társadalom születésszabályozásának. Nyugat-Európában kidolgozták az ún. családrekonstrukciós módszert, amelynek segítségével — az egyházi anyakönyvek alapján — rekonstruálni lehet a népszámlálások rendszeresítése előtti népesség nagyságát és struktúráját. Az első ilyen vizsgálatokat L. Henry vezetésével francia nyelvterületen végezték. (A genfi polgárság, a crulai normandiai egyházközösség adatainak feldolgozása stb.) A sok kezdeti nehézséget a legfrissebb számítástechnikai módszerek segítségével sikerült megoldani.

A „Princeton European Fertility Project” már többváltozós regressziószámítási módszereket alkalmazott, a cambridge-i kutatócsoport pedig idősorok alapján próbálta megbecsülni a korábbi évszázadok népességének nagyságát és összetételét. Magyarországon ezeket a vizsgálatokat Andorka Rudolf vezetésével honosították meg, és jelentős eredményeket értek el. A 60-as évek vége óta 13 egyházközösség családrekonstrukcióját végezték el. Arra törekedtek, hogy lehetőleg minden jelentősebb vallási csoport fennmaradt forrásanyagából rekonstruáljanak. A hazai vizsgálatok így mind katolikus, mind református, sőt zsidó egyházközösségek adataira is kiterjedtek. Az eddigi nem túl nagy számú minta alapján két fontos dolog máris megállapítást nyert.

1) A különféle népi fogamzásgátlási módszereken alapuló falusi születésszabályozás jóval korábban elkezdődött az országban, mint sokáig feltételezték.

2) A különböző vallású közösségek termékenységének vizsgálata nyomán kimondható, hogy a vallási összetevő szerepe kisebb annál, amit a kortársi és a későbbi irodalom alapján gondolni lehetett.

Somorjai Ádám kétségtelen tudományos objektivitással közelíti meg témáját. Ezt az is igazolja, hogy kritikával illeti azokat a teóriákat — pl. Pezenhoffer Antal katolikus plébános munkásságát —, amelyek nem a katolikus vallások ez irányú felelősségét próbálták megfogalmazni. (77. l.) Mindazonáltal tény, hogy az egykezés jelensége a magyar társadalom történetében elsőként és a legfeltűnőbb módon a református falvakban volt tapasztalható. Ebből az is következett, hogy a problémára először református értelmiségiek, mindenekelőtt lelkészek figyeltek fel. Az ő leírásaik, beszámolóik képezik az egykézkérdés irodalmának egyik legfontosabb fejezetét. A szerző jól látja, hogy a vallási motívum csak az egyik tényező ennek a sokáig jellegzetesen magyar és kálvinistának tartott deviancia kialakulásában. Óriási munkát végzett a kérdésre vonatkozó, céljait és színvonalát tekintve nagyon heterogén irodalom feldolgozásával. Nemcsak a rendelkezésre álló feldolgozások minőségi szelekcióját, hanem szakmai csoportosítását is elvégezte. Ahogyan az időben közeledünk korunkhoz, az egyszerűbb, naivabb leírásokat a szakszerű tudományos elemzések váltják fel. A népük sorsa felett aggódó lelkészek irományait először szépirodalmi jellegű szociográfiák követték, majd a témához nyúlta az etnográfusok, a szociológusok, a pszichológusok, s nem utolsósorban a demográfusok is. Ahogyan a kérdés vizsgálata fokozatosan a tudósok kezébe került, úgy vált nyilvánvalóvá, hogy nincs terük többé a leegyszerűsítő, egy- vagy kéttényezős elméleteknek. Csak a mély elemzésre támaszkodó soktényezős elképzelések alkalmasak a téma feldolgozására és a korai magyar paraszti születéskorlátozás értékelésére.

Sokáig szinte megdönthetetlen érvelésnek tűnt a szociográfiai és demográfiai irodalomban, hogy az egykezés hazánkban szorosan összefüggött a 19. század közepén végrehajtott jobbágy-felszabadítással. Még századunk harmincas éveinek kutatói is úgy vélték, hogy a jobbágytelkek, illetve azok töredékeinek paraszti tulajdonba kerülése vezetett el — az örökösödési rendhez való illeszkedésen keresztül — a felfokozott mértékű születésszabályozáshoz. A korabeli források elmélyült tanulmányozása, a nemzetközi szakirodalom adaptálása volt szükséges ahhoz, hogy ez az elmélet megdőljön. A teoretikus feltáráson kívül természetesen hozzájárultak ehhez az elmúlt évtizedek családrekonstrukciós vizsgálataival, amelyek a tényanyagot, a bizonyítékot szolgáltatták az új felismerésekhez. Ezek szerint a népi születésszabályozás szinte egyidős az emberiséggel, és a magyar történelemben is visszanyúlik a középkorba. Olyan társadalmi csoportok és akkor alkalmazták nagyobb mértékben, amikor fejlődésük, terjeszkedésük válságosra fordult. A krízissituáció volt a feltétele a fokozódó magzatelhajtásnak, nem pedig a születésszabályozás vezetett el a társadalmak válságához. Persze ok és okozat egy idő után felismerhetetlenül összefonódott, különösen a nagyobb társadalmi-történelmi kitekintéssel nem rendelkező kortársak szemében. Az is kétségtelen,

hogy egy idő után, és a 19–20. század fordulóján ez már bekövetkezett, az okozat, azaz a kevés gyermekűség, egykezés következtében kialakult helyzet visszahatása látszott súlyosabbnak.

A kötet szerzője a legújabb nemzetközi — főleg német nyelvű — és magyar szakirodalom segítségével megállapítja, hogy a történelmi fejlődés, elsősorban a paraszti polgárosodás útján jelentkező nehézségek, zavarok vezetnek el a társadalmi erkölcsi állapotának olyan „zsákutcás” fejlődéséhez, amely a gyermekek számának megvonásán keresztül kísérli meg a kitorpást a válságból. Inadekvát, eredményt nem hozó, a társadalmi makro- és mikroközösség, s nem utolsósorban az egyén számára rengeteg problémát, bajt hoz ez a kísérlet. Következmenyei sok területre kisugároznak. Nemzeti feszültséget okoznak, elvezetnek az egyes területeket benépesítő autochton etnikumok eltűnéséhez, majd ezen területek lakosság-cseréjéhez. Olyan megoldásokat eredményeznek, amelyek a konkrét közösségek erejének megroppanásán túl az egész etnikum, sőt az állam meggyengüléséhez is elvezethetnek. Ilyen megoldási mintának tűnt például az ezredfordulón a kivándorlás, amely százezerszámra vetette az Óceánon túra az ország állam-polgárait, mindenekelőtt a legnépesebb társadalmi osztály tagjait, a parasztokat.

A szerző jól látja, hogy a paraszti egykezés tanulmányozása nem könnyű történelmi téma, amely a régmúlt egyszerű volt jelenségvilágát tárja fel, hanem a társadalmi fejlődés folyamtonossága következtében ennek a problémának maig kiható következményei vannak. Zsákutca zsákutcát követett a legújabbkori magyar történelmi fejlődésben is. Ez mutatható ki a társadalmi devianciák magas számsorait elemezve és főleg abban a körülményben, hogy a magyar társadalom nagyfokú születéskorlátozása a paraszti polgárosodás, illetve annak erőszakolt formája — a szocialista urbanizáció — lefolytatása után is tovább hagyományozódott, és egyedülállóan alacsony születésszámokat eredményezett már a hatvanas évek elejétől fogva. Magyarország már akkor alacsony születésszámot produkált, amikor még nem ment végbe eredményesen a társadalom modernizációja. Pontosabban csak kvázi-modernizáció volt az, amely legtöbbször erőszakos úton lökte, taszította a városokba a falvak népét, mielőtt az teljes egészében átítáthatott volna új társadalmi helyzete morális feldolgozásával. Ezt a nagy ellentmondást írja le Somorjai Ádám könyvében. A kérdés történelmi múltjának kifejtése csak eszköz számára, hogy hitelesen és meggyőzően szólhasson a mai problémákról.

A kötet forrásbázisát elsősorban az egykekérdés alig áttekinthető szakirodalmi adja. Ezt feltárni, értékelni és csoportosítani nem volt kis munka. Különösen nagy felkészültséget és tudományos erudíciót kívánt a legfrissebb szakirodalom feldolgozása, mert az már nemcsak mennyiségében, hanem a diszciplínák mentén is rendkívül szerteágazó. Biztos kézzel választotta ki a szerző a legfontosabb tanulmányokat. A teljesség igénye nélkül kiemeljük ezek közül Andrásfalvy Bertalan és Gémes Balázs munkásságának kritikai szempontú értékelését. A Baranyában kutatásokat végzett Andrásfalvy munkása iga eddig is ismert volt hazai körökben, különösen miután megírta fontos tanulmányát a Bibó-émlékkörbe „a magyarság életfájáról”. Gémes Balázs figyelemre méltó munkásságát viszont csak a szűkebb szá ma ismeri. Azzal, hogy Somorjai ennek a Szekszárdon tevékenykedő kiváló kutatónak még a kéziratok tanulmányát is felhasználta, bizonyítja, hogy alapos és szinte teljeskörű munkát végzett a szakirodalom feldolgozása terén. Ráirányította a figyelmet arra, hogy izgalmas kapcsolódás mutatható ki egyes régiók története és az ott élő, tevékenykedő mai kutatók témaválasztása között. Nem véletlen, hogy az egykekérdés etnogenezisének feldolgozása terén a baranyai és a tolnai néprajzosok jeleskedtek elsősorban, hiszen a legnevezetesebb egykés területek: az Ormánság, a Sárköz, a keleti Mecsek magyar falvai ott találhatók.

Kitűnő érzékkel választotta ki a szakirodalomból a szerző Andorka Rudolf tanulmányait. Az azóta nemzetközi hírűvé vált tudós szociológus–demográfus pályája kezdetén foglalkozott behatóan a magyarországi paraszti születésszabályozás problémájával. Mivel hagyományos eszközökkel akkor nem tudott választ adni az ormánsági születésszabályozás okaira, mint fent már utaltunk rá, a családrekonstrukció módszeréhez folyamodott. Andorka nem egyszerűen egy kutató a sok közül, hanem ennél több, elméletalkotó. A magyarországi tartós születéskorlátozás okaira vonatkozó teóriája megkerülhetetlen, ún. „middle range theory”, amelyet a paraszti egykezés vonatkozásában lényegében Somorjai Ádám is átvett. Azzal, hogy a nemzetközi elméleti és gyakorlati módszerek fegyverzetében jelentkező, soktényezős magyarázatot ad a kérdésre, jelentős mértékben gyarapította ismereteinket a magyar népesedéstörténet e fontos fejezetéről.

A könyv, amely a téma szakirodalmának eddigi legteljesebb feldolgozását nyújtja, bizonyára megkerülhetetlen lesz a jövőben bárkinek, aki a kérdéssel kíván foglalkozni. Egyúttal óriási segítséget is ad a kutatóknak azzal, hogy elvégezte a szakirodalom elfogulatlan értékelését és csoportosítását. Ez vállalkozásának legnagyobb erénye, s mondhatjuk némi kritikai éllel, hogy ebben vannak korlátai is. Mivel túlmutatott volna tárgyválasztása keretein, nem használta fel a konkrét demográfiai kutatások adatait, számsorait. Ha ebben a kérdésben is elmélyült volna, bizonyára felismerte volna, hogy a magyar specifikumon túl, a paraszti társadalom születésszabályozási gyakorlata beleillik egy világméretben lezajló demog-

ráfiai nagytrendbe is, a demográfiai átmenet folyamatába. Mindaz, ami Magyarországon ezen a téren történt, minden egységisége, megismételhetetlensége ellenére része annak a nagy népesedési átalakulásnak, amely elvezette az emberiséget a sok szenvedéssel, vérrel és energiapocsékolással járó korai demográfiai szakaszból, amelyet sok születés és sok halál jellemezett, a kevés születéssel járó, de hosszú várható átlagos élettartamot eredményező, halálozást szerencsére ritka eseménnyé degradáló új, átmenet utáni demográfiai szakaszba. Nálunk ez a folyamat több kacskaringóval, helyenként szakutcába tévedve, társadalmi beilleszkedési zavarokon keresztül ment végbe, és hátrányos jellemzői még ma sem tűntek el társadalmunkból, ami a tartós, és féltő, hogy visszafordíthatatlan népesedéscsökkenés jelez elsősorban.

Somorjai Ádám könyve, bár elsősorban a hazai szakirodalom másodelemzésén alapszik, fontos hozzájárulás a történelmi demográfiai szakirodalomhoz.

Mivel német nyelven jelent meg, s egy nemzetközi hírű egyetem tudományos sorozatának részeként, oldja azt az elszigeteltséget is, ami jellemzi a szinte kizárólag magyar nyelvű publikációkon folyó hazai történelmi demográfiai kutatást. A kötet végén 30 oldalas (!) bibliográfia, valamint jól kiválasztott ábrák és táblázatok találhatók.

Szabó A. Ferenc

SZEGED TÖRTÉNETE (1849–1919) 3/1–2. KÖT.

Szerk.: Gaál Endre.

Szeged, 1991. Somogyi Könyvtár 1214 p.

Az első elismerés magát a tényt illeti: Szeged történetének harmadik kötete már megjelenésével is a rendszeres folyamatosság jele. A másfél évtizede alakult monográfia-gárda Kristó Gyula főszerkesztő vezetésével sorrendben adja ki köteteit (1:1983, 2:1985). A folyamatosság a hatalmi–politikai fordulat miatt is tisztességes; az önkormányzat a nehéz gazdasági helyzetben sem állt el a város tudományos–népszerűsítő életrajzának publikálásától; a változott körülmények között is az önismeret részének tekinti a múlttal való őszinte szembenézést. Ezt a szándékot és anyagi áldozatot a szerkesztő és a szerzők rendszeres és tartalmas munkával hálálták meg, általános tanulságokkal szolgálva az országos és helytörténet számára csakúgy, mint a mai közélet különböző szféráinak.

A lokalitás felértékelődése a helytörténelmi monográfiák és tanulmánykötetek tartós hullámát indította el az 1960-as években. Csongrád megye minden városa és községeinek többsége vállalta így múltját. Ez esetenként a régi történelmi eredményeinek korrekcióját is jelentette, igazolva az orwelli tételt: a legnehezebb megjósolni, mit hoz a múlt. A Szeged monográfia négy kötetben készül, és ez a nemcsak helyi értelemben kiemelkedő vállalkozás megfelel a város történelmi szerepének, jelenkori ambícióinak, valamint az alkotó műhelyek tudományos felkészültségének.

Gaál Endre személyében olyan szerkesztő irányította a történészeket, aki rendkívüli forrásismerettel, forráskiadványaival, tanulmányaival és tudományos szervező képességgel kvalifikálta magát e feladatra. A több évtizedes kutatói gyakorlat és egyetemi oktatás alapján nemcsak témákban és városban, hanem többnyire országban–népben gondolkodó szerkesztő és szerző. A fentiek szerint érthető, hogy az irányítás, összehangolás mellett közvetlenül és sokoldalúan segítette munkatársait, a maga 16 íve mellett olykor kiegészítő részeket is írt. Kézjegyével tehát mindenképpen hozzájárult a mű egységessé formálásához.

A monografikus igénynek csak egy „erőszakos” szerkesztő mellett lehetett esélye. Ez 19 mégoly felkészült szerző esetén is nagy kihívás. A későbbi részletes elemzés szándékát máris feladva, hadd soroljuk fel az alkotókat témáik rövid jelzésével: Baranyai Zsolt (irodalom, sajtó), Berényi Bogáta (zene), Bezerédy István (könyvtár és múzeum), Dudás Béla (egészségügy), Gaál Endre (társadalom, munkásmozgalom, forradalmak, sport, stb.), Juhász Antal (mezőgazdaság, kisipar, életmód), Kápolnai Iván (ipar, kereskedelem, hitel), Kovácsné Nagymihály Ágnes (színház, mozi), Kovács Zoltán (népesedés), Lugosi József (közlekedés), Magyarika Ferenc (egyházak), Nacsády József (irodalom), Nagy Zoltán (urbanizáció), Ruszoly József (közigazgatás), Szabó Ferenc (betyárvilág), Szabó Tibor (iskolák), Szelesi Zoltán (képzőművészet), Tóth Ede (politika), Vágás István (vízügy).

Az elismerés mellett szomorú kötelességünk megemlíteni, hogy 6 szerzőnek és két lektornak nyilván e kötet a hatyúdala (a kötetben jelzetteknek kívül Magyarika Ferenc és Berényi Bogáta hunyt el).

A korszak sajtóosságai mellett a forrásbázis nagysága és változatossága is a korábbi kötetektől eltérő feladatok elé állították a kutatókat. A hatalmas archív- és sajtóanyag a bőség zavarát okozta;

föltárására és kritikai összevetésére rengeteg időt fordítottak. Szerencsére nem sürgette a munkatársakat a „jubileumi történetírás” erkölcsi és anyagi pressziója. Az összehasonlító módszert tekintve különösen sikeres felfedezés a szokásos (gazdasági, népesedési stb.) statisztikák mellett az e kötetben először részletesen kiaknázott Magyar városok statisztikai évkönyve (Budapest, 1912). A 150 táblázat szinte kimeríthetetlen adatbank a törvényhatósági és rendezett tanácsú városok egybevetésére még akkor is, ha nem csak a Mikszáth-novellából ismerjük a korabeli statisztikák pontosságát.

Szegeden nagy hagyományú a történetírás támogatása, bár ez nem testesült úgy monográfiákban, mint pl. Debrecenben. A város alapító tagként lépett a Magyar Történelmi Társulatba, amely azonban éppen az első monográfia pályázat alkalmával a szoros határidő (1859: 6 hónap) miatt inkább a forráskiadványokat, rész- és előtanulmányokat szorgalmazta. Ez a jó tanács manapság is elkélne a sebtében elkövetett „monográfiák” helyett.

Gaál Endre a vizsgált évtizedekről szóló szakirodalom mellett elemző áttekintést adott a korszak történetírásáról is. Ez egyben tisztelgés a jeles elődök előtt. Reizner János — német polgári családból származó főjegyző, majd könyvtár- és múzeumigazgató — a századfordulón adta ki a szeretett város négykötetes történetét, melyet az egykorú hasonló művekre utalva méltán tekinthetünk a polgári öntudat megnyilvánulásának is. Már akkor a nagy árvíz választotta el a múltat: az 1879 utáni jelenkort Kulinyi Zsigmond foglalta kötetbe.

A korszakról szóló eddig megjelent egyetlen szintű tanulmányok mellett sokat — talán mégsem eleget? — hivatkoznak a szerzők két egyszemélyes intézményre, Bálint Sándorra (A szegedi nemzet I–III., szakrális néprajz stb.) és Péter Lászlóra, akit könyvei, stúdiumai és glosszái ismeretében akár élő város-történeti lexikonnak is tekinthetünk. Régebben a Tiszatáj, mostanság pedig a föl-föltámadó Szeged című folyóirat ad teret a helytörténeti tanulmányoknak. A műhelyek — egyetem és főiskola, könyvtár, levéltár és múzeum — önálló kiadványokban húznak egy-egy vonást a város múltbeli portréjához.

A kijelölt időhatár — a forradalmakkal közrefogott békebeli hét évtized — a szerkesztő és szerző feladatát is meghatározta: bemutatni a korábbi modernizációs törekvések folytatását, a kapitalista gazdaság és polgári társadalom kialakulását. Ez a nagy átalakulás természetesen megmutatja a városfunkciók módosulásában, az urbanizáció, a közigazgatás és kultúra területén egyaránt. Változó városról és szinte nemzedékenként újra értelmezett történelemről beszélünk, mégis maradandónak tűnik a két (önmagában is nagy) félkötet. Ez pedig a tények és adatok tiszteletén, az összefüggések elfogulatlan megítélésén alapul. Tudományos eredményei révén e Szeged-kötet is azon művek sorába lép, melyek lehetővé teszik a Bácskai Vera kezdeményezte magyarországi várostipológia folytatását a 19. század további évtizedeire is.

A helytörténeti monográfiák első vitapontja rendszerint a tematika. A tanulmánykötetek témái: többnyire a kutatók felkészültsége határozza meg, a monográfiák esetén azonban csak a csonka forrásbázis mentesíthet a városról minél teljesebb „lefedése” alól. A tematikus és korszakos szerkesztés gondját sokszor súlyosbítja az, hogy a község- és várostörténetek akkor is követik a nemzeti történelem tagolását, ha helyileg annak szinte semmi vetülete nem mutatható ki.

Szeged történetének 3. kötete — hasonlóan az előzőhöz — ún. kombinált szerkesztést választott. A városigazgatást 1867-ig, a társadalmi-politikai küzdelmeket pedig 1879-ig követi nyomon az első két fő fejezet. Egyik esetben tehát az országos, másik esetben a helyi korszakhatár érvényesül. Eltekintve a közigazgatásban mellőzött évektől (1867–72), melyeket előre és visszautalással hidal át a szerző, szerencsésebb lett volna következetesen a tematikus tagolás. A gazdasági szférák, a társadalom és városkép stb. folyamatos tárgyalása — bizonyos belső szakaszolás mellett is — jobban érzékelteti a trendeket. Az 1879-es árvíz ugyan minden tekintetben tettenes fordulat a város életében, de mégsem indokolt, hogy éppen csak a társadalmi-politikai ütközetekben legyen hangsúlyozott vízváltató.

A történetírás alakítja történelemszemléletünket. A helytörténeti munkák — az olvasók többségének intenzívebb érzelmi kötődése miatt — talán még közvetlenebbül formálják a retrospektív társadalomképet. Ez a Szeged-kötet — a már említett adatgazdagsága és problémaérzékenysége, valamint elemző és összehasonlító módszere miatt hozzájárul a realisabb dualizmuskép kialakításához. Erre annál nagyobb szükség van, mert az átértékelés ugyan már évtizedek óta tart, de a történeti közvéleményben, részben korosztályok függvényében a szélsőséges megítélés a félgymartati státusból az apologetikus modellig terjed.

Módszer tekintetében méltán nyert elismerést már a kötet bemutatásakor a többszörös kölcsönhatás elemzése; az országos jelenségek szegedi érvényesülését éppúgy szembeesítették, mint a helyi folyamatok hatását az ország sorsára. Ugyanakkor a város fejlődésének egyidejű folyamatait is kölcsönhatásban vizsgálták. A jobbára tematikus tárgyalás miatt ez csak a kötetek teljes áttanulmányozása után derül ki. Csak ez a szemléletmód küszöböli ki a helyismereti munkák gyakori hibáját, a provincializmust. E téren, a szerkesztő és írógárda mellett, már a kötetlektor is személyes garanciát jelent, mivel Vörös Károly előbb

Győr, majd Budapest történetével adott példát a korszerű történetírásból. Az összehasonlító módszer korántsem kötelező illusztráció a műben. Jelzi, hogy koronként és tárgyanként hogyan érvényesül egy-egy városfunkció a régióban vagy azon kívül. Ezáltal megállapítható a város tényleges helye a városok sorában, kiemeli az általános és speciális vonásokat. (Ilyen sajátos elem pl. a városépítés, árvízvédelem.)

A települések és vonzáskörzetük kötődése bárhol sarkalatos kérdése a gazdaságföldrajznak és történeti földrajznak, a városhiányos Alföldön még inkább az. Aligha véletlen, hogy Bálint Sándor szögedi nagytájról, szögedi nemzetről értekezett, Erdei Ferenc Város és vidéke címmel írt könyvet e tájról. A településhálózati szempontok persze szétfeszítenék a monográfiát, de a földrajzi vagy funkcionális közelség okán gyakori Debrecen, Kecskemét, Temesvár, Arad, Hódmezővásárhely, Szabadka stb. különböző szempontú összevetése. Mivel néhány város most készíti saját történelemkönyvét, a szegedi feldolgozás tanulsága — több szempontból — hasznosítható. A szerzők az adott körülmények között, a források, előtanulmányok és felkészültségük meghatározottságában szintézisre törekedtek, de szinte valamennyien utalnak a tudományos kutató munka folyamatosságára. Nemcsak a témák lezáratlanságáról szólnak, hanem újabb feladatokat jelzésre is vállalkoznak.

A közigazgatástörténet Ruszoly József személyében avatott tollú szerzőt kapott, mivel e témakörben számos publikációja jelent meg, sőt német jogtörténeti stúdiumai révén a nemzetközi kitekintés lehetősége is adott. Érdekes, hogy a reformkori ifjak egy része nemcsak örökségként hagyta az újabb nemzedékekre a polgári önkormányzatot, hanem részt vett a szakszerű (végzettséghez kötött) közigazgatás megszervezésében is. A városi szabályzatok alakulása, az autonómia és belügyminisztérium ütközése, a városvezetés és párharcok történeti áttekintésben csakúgy tanulságosak, mint aktuálpolitikai szempontból. A város megerősödésével párhuzamosan épült ki a középszintű államigazgatási szervezet. Az intézményhálózat bővülése (postaigazgatóság, vasúti üzletigazgatás, királyi ítélőtábla, erdőigazgatóság stb.) a városfunkciók terebélyesedése mellett a hivatalnokréteg növekedését is jelentette. A város és megye párvadala szintén régi keletű: Szeged többször kérte Csongrád megye székhelyének odahelyezését, időnkénti önálló Szeged-megyét is terveztek. Ezek a törekvések országon és itt is azon buktak meg, hogy a megye nem kívánt a polgárosult városok fennhatósága alá kerülni. A város mindössze annyit ért el, hogy a Tisza másik partján fekvő Újszegedet Torontál megyétől 1880-ban hozzácsatolták, s ez alapja lett későbbi terjeszkedésének. Érdekes színfoltjai voltak a helyi közigazgatásnak a megnépesülő határban szerveződött tanyai kapitányságok.

A természetföldrajzi feltételek már a megelőző évszázadokban is behatárolták a város gazdasági fejlődését. A Tisza és Maros korszakunkban is éltető forrás: szállít sőt, fát és más árut, még malmokat hajt, tere a vízi foglalatosságoknak stb. Hogy mégis milyen „veszélyes üzem” a folyó, azt több kis, és egy tragikusan nagy árvíz bizonyította. A város fekete krónikájában 1879. március 12. szomorúan jeles nap, melyre nemcsak az évfordulókon fölzúgó harangok emlékeztetnek, hanem a fogadalmi templom, a Segesdi György alkotta emlékmű és a városkép szinte minden nap fölidézheti, hogy akkor a víz volt az úr, azután az ember. 165 életet és az épületek többségét elsodorta a víz, a pusztulás helyrehozhatatlannak tűnt. Az udvar segítőkétségét Ferenc József, az országot Tisza Kálmán sűrűs, együttes látogatása fejezte ki. A gyűjtések enyhítették a szenvedők bánatát. A nemzetközi összefogást a nagykörút szakaszainak neve őrzi: Berlin, London, Párizs, Róma, Bécs, Brüsszel.

A helyreállítást királyi bizottság irányította. Az újjáépítés érdeme a városvezetésé és a lakosságé. Különösen a kiváló mérnököké (pl. Lechner Lajos). Az árvízi tabula rasa lehetővé tette, hogy kövessék az egykorú modern városrendezési példákat (Párizs, Bécs, Budapest) a kőutak és sugárutak kialakításával. Nemcsak a csöpörkés (köszönet a víznyos-szinoníma megőrzéséért!) területek feltöltésével emelkedett a város szintje, hanem a korábbi földszintes házak helyett sok egy-két emeletest építettek. Nagy Zoltán plasztikusan írja le az urbanizációs folyamatot, figyelemmel a városrészek arculatára (pl. földműves Alsóváros az ún. „napsugaras házakkal”, polgárosult Palánk), a gazdasági ágazatok és az infrastruktúra kiépítésének összefüggéseire.

Juhász Antal a mezőgazdaságról és agrárnépeességről írván ismét bebizonyította, hogy egyik legjobb ismerője az alföldi tanyagazdálkodásnak, amelyben a külterjes állattartás mellett fejlődik a belterjes haszonállat-tartás és a munkaidényes szőlő- és gyümölcsstermelés. Az átalakulás általános vonásainak bemutatásán kívül kellő teret szentel az olyan speciális intenzív kultúrának, mint pl. a fűszerpaprika. A külterületi népesség 1850–1910 között több mint háromszoros lett (13 508 – 42 419 fő). A történelem- és néprajzos természetesen a mennyiségi mutatóknál is érzékenyebb a gazdálkodásban és életmódban bekövetkezett változásokra, pl. a parasztpolgár formálódására. Szeged hatalmas határát bérleti rendszerben használta. Gaál Endre a városgazdálkodásról (novum!) szóló tanulmánya megerősíti a társadalmi következményt: talán ez a fő oka annak, hogy a város elkerülte az agrárszocializmus sokkját, és a kivándorlási vesztesége is kevesebb az átlagnál.

Kápolnai Iván írása első összefoglalás a város ipar- és hitelügyeiről. Sajátos társadalmi képződmény Szegeden az Iparos Párt, a helyi iparfejlődés mégis nagyjában-egészében az országosnak megfelelő. Többnyire a gründolási lázban alakult számos mezőgazdaságra épülő üzem (malmok, paprikagyár, szalámigyár, dohánygyár, kendergyár). Feltűnő a gépgyártás hiánya, az inkább a rivális középvárosokba települt (Temesvár, Arad). A kismesterségekről finom megfigyeléseket kapunk: az asszimiláció során háttérbe szorult a német viseletre jellemző paszomány. A máig híres papucsosság virágkora az árvíz után jött el: a kiközvetett utcákon kényelmesebb lett a könnyebb lábbeli.

Bár különös gonddal és kellő terjedelemben dolgozták ki a szerzők a gazdaságtörténeti fejezeteket, a kötet talán legérdekesebb és legértékesebb része a társadalomrajz. Kováts Zoltán népességtörténete — szerves kapcsolatban az általa írt előző kötetbeliekkel — jó alap az elmélyült társadalomtörténeti elemzéshez. A statisztikák sokoldalú analízise, kiegészítve az általa „honosított” családrekonstrukciós módszerrel — kitűnően mutatja be Szeged demográfiai sajátosságait. A dinamikus fejlődés emberi tényezője a hét évtized alatt megduplázódott lakosság. Mindvégig Szeged a legnépesebb vidéki város (1870: 71 022 – 1910: 118 328 fő). Nem elhanyagolható a beköltözés, de a döntő tényező a természetes szaporodás, melyben Szeged rendre az első-második helyezett országosan, megelőzve a más szempontból kedvezőbb helyzetben lévő középvárosokat.

A közegészségügy társadalmi hatása kétségtelen, tehát logikusan szerepelhet e fejezetben; intézményi sajátosságai azonban akár az infrastruktúra körébe is utalhatnak.

A polgári társadalom kifejlődését a polgárság különböző rétegeinek újszerű elemzésével vizsgálja Gaál Endre. A középrétegek és kispolgárság tagozódásának és életmódjának ilyen színvonalas ábrázolásával sajnos nem találkoztunk az utóbbi évtizedek helytörténeti monográfiáiban. Hangsúlyozza a nagypolgárság kiemelkedő gazdasági és hatalmi szerepét — de utal további részletes vizsgálatok fontosságára is. A német és szerb patríciusok utódai többnyire asszimilálódtak, így nem váltak a nemzetiségi küzdelmek társadalmi bázisává. A zsidóság számárányát jóval meghaladó anyagi erővel bírt a városban, társadalmi súlyát egységes volta is növelte. Befogadásukban (ingatlanszerzés, polgárjog) Szeged megelőzte a hasonlított városok többségét. Ezt a „türelmet”, amely pl. a vegyes házasságok nagyobb számában is megmutatkozik, a természeti csapások által motivált kohézióval magyarázzák a szerzők. A virilisek összetételének vizsgálata már természetesen része a modern társadalomtörténetnek. A 20. század elején a 142 tagú közgyűlés háromnegyede iparos, kereskedő, értelmiségi és szabadfoglalkozású. Debrecenben ez az arány kevesebb. Életmódban viszont teljes a megfelelés: itt is zömmel a környéken (pl. szatymazi gyümölcsösben) töltötték nyári szabadságukat.

A munkásosztály kialakulásáról és belső tagoltságáról sokat mond egy rendkívül munkaigényes, részletes táblázat: a proletáriátus létszáma 1870 (17 657 fő) és 1910 (27 072 fő) között. A már említett gyáralapítások után érthető az ipari munkásság ugrásszerű növekedése (2568 – 10 655 fő). Itt is későbbi penzum maradt az eltartottak figyelembevétele. Ez a teljes társadalmi struktúravizsgálat összevetésre kíváncskodik más modern módszerekkel. (Katus László, Kolosi Tamás, Hanák Péter, Berend-Ránki).

A gazdasági polgárság kialakulása mellett igen fontos tényező a citoyen születése. „Az egyleti élet a modern társadalomnak egyik legérdekesebb fejleménye, s nálunk — hol az egyéni erő fejletlensége s az állam erőinek súlyos terhekkel való megkötöttsége a társadalom vállvetett működését még nagyobb jelentőségűvé teszi — kétszeres érdekléssel bír” — írta Vargha Gyula az első egyesületi statisztika bevezetőjében. A virulens egyesületi életéről a számok önmagunkban keveset mondanak: a kiegyezéskor egy tucatnyi működött a városban, a világháború előtt már több mint kétszáz.

Az egyesületeket, köztük a szabadkőműves páholyokat a régi és új monográfiák és tanulmánykötetek legfeljebb megemlítik. A társadalom szerveződésében, a nyilvánosságban, politikában, kultúrában és szórakozásban betöltött szerepükről ilyen részletesen és sok összefüggésben először itt olvashatunk. Reméljük, hogy ez a mű is hozzájárul példájával az egyesületkutatás fellendüléséhez.

A betyárvilágról Szabó Ferenc számol be. Az izgalmas eseménytörténeten túl elemzi a kettős megítélést: a hőskultusz és a közbiztonsági szempontokat. A konszolidált polgári világ igényli a közrendet, tehát a központi hatalom (Ráday Gedeon) a helyi társadalom segítségével fogja el a betyárokat, akik ugyan elsorvadnak a börtönben, de túléli őket a betyárromantika.

A kormánypárt és az ellenzék helyi politikai küzdelmét Tóth Ede aprólékos gonddal, egyben országos kitekintéssel foglalja össze. A választásokon kulmináló „nagypolitika” mellett képet kapunk a társadalmi rétegek különérdekeinek megfelelő pártcsoportosulásokról, azok átrendeződéséről.

A munkásmozgalom és forradalmak — ismét Gaál Endre tollából — igen részletes tárgyalást nyertek. Ez azonban korántsem „szerkesztői önkény”, hanem annak a helyzetnek a célszerű kihasználása, hogy az elmúlt évtizedekben preferált témák kidolgozottabbak, és most lehetőség adódott a szakszerű és elfogulatlan bemutatására.

Az első világháború viszont — a történeti távlat ellenére — inkább mellőzött téma újabban. A szegediek számára a legmegrendítőbb volt az Isonzó-csata (1915. június végén), amelyben a K. u. K. gyalogezred háromnegyede áldozatul esett. Nem véletlen, hogy a családok emlékezetében és a helyi irodalomban (Tömörkény) még sokáig kísért e gyászos esemény. Az 1920-as években végzett számítás szerint a szegedi elesettek és fogságban elhaltak száma kb. 9500. Ez a nagy véráldozat is felhívás arra, hogy a városképi jelentőségű Hősök Kapuja — meg sem várva az Aba Novák-freskó restaurálását — ismét a méltó megemlékezések színhelye legyen.

Tíz szerző munkája az „Egyház és kultúra” című rész, melynek ismertetése önálló művelődéstörténeti tanulmányt érdemelne terjedelme (220 p.) és minősége miatt is. Ez azonban a szakfolyóiratok tiszte marad. A sok szerző miatt szükségszerűen mozaikszerű e főfejezet, de ezt ellensúlyozza a szakszerűség érdeme. A polgári kultúra bemutatásában az írók a forrásokon és szakirodalmon túl felhasználják a gazdasági-társadalmi fejezetek összefüggéseit.

Tematikus bővítést jelent a szervezett sportélet rövid áttekintése. Ez a hiány más várostörténetekben azért szembeszökő, mert mellőzi a polgári átalakulás – demokratizálódás – szabadidő – sportélet kapcsolatát.

A mellékletek — 206 fénykép (Horthy már Szegeden is fehér lovon), grafikai táblázatok, térképek elsősorban nem színesítő illusztrációk, hanem mindmegannyi közvetlen utalásokkal is — a fejezetek jobb megértését szolgálják. A névmutató Gyuris György munkája. A kötet impozáns kivitele a Szegedi Nyomdát dicséri.

A hivatkozott eredményekre való tekintettel e műre is érvényes az idézett Reizner-monográfia egykori értékelése: „a jelenkor tudományosságának színvonalán áll, ... a város jó hírneve és szellemi reputációja emelésére szolgálандó jeles irodalmi termék.”

Bezdán Sándor

SZEGED TÖRTÉNETE (KRONOLÓGIA A KEZDETEKTŐL 1944-IG)

Szerkesztette: Kristó Gyula

Szeged megyei jogú város polgármesteri hivatala megbízásából kiadja
a Somogyi Könyvtár. Szeged, 1992, 98 oldal.

Összefoglaló történeti munkák gyakran megtermik az általuk feldolgozott korszak, illetve terület történeti kronológiáját: nem pusztán az ún. tíz kötetes Magyarország története és a négykötetes Magyarország történeti kronológiája összefüggésére, összekapcsolódására gondolok itt, hanem például, a Debrecen történettel párhuzamosan a Hajdú-Bihari Levéltári Közleményekben megjelenő debreceni kronológiára is.

Ha egy monográfiának, egy szintézisnek az a legnagyobb kihívása a történéssel szemben, hogy mi kerüljön be a munkába, pontosabban fogalmazva, a rendelkezésünkre álló ismeretekből mi maradjon ki a kötetből (illetve kötetekből), akkor ez a dilemma még erősebben jelentkezik a kronológia műfajánál. Itt nincs lehetőség magyarázatra, illetve magyarázkodásra, mint Kristó Gyula említi az adott kötet előszavának kezdetén: „A történeti kronológia szikár és ösztövért műfaj.”

Speciális problémákat vet fel az adott műfajnál a várostörténeti kronológia. Míg egy ország történetének időrendi áttekintésénél lényegi kérdés, hogy az adott munka miként tudja elhelyezni az ország (adatokban bemutatott) történetét egy szélesebb horizontban, azaz az európai, illetve világtörténelemben, egy regionális kronológiánál az adott ország történetében való elhelyezés lehetősége illetve lehetetlensége (mindenekelőtt a terjedelmi korlátok következtében) okozhat a szerzőknek és szerkesztőknek fejfájást. Szeged történeti kronológiájának összeállítói úgy döntöttek, hogy csak a városra vonatkozó adatokat ismertetnek, nem tekintik kiadványuk céljának Szeged város történetének elhelyezését az ország történetében. Ez utóbbi persze valamilyen módon belekerül a munkába s nemcsak azért, hogy Szeged és az ország egésze nem egymástól függetlenül fejlődtek, hanem azért is, hogy a város helyet adott számos országos jelentőségű eseménynek.

Egy másik, alapvető, probléma a kronológia készítésnél szintén összefügg a már említett szikársággal: az adatok magyarázása illetve „magyarázatlanul” hagyása. Találkozunk olyan kronológiákkal, amelyek megmagyarázzák, értelmezik (de nem értékelik) adataikat, s olyanokkal, amelyek pusztán leírják azokat.

Példaként vessük össze a már említett Magyarország történeti kronológiáját és az ismertetet kötetet.

Az előzőben 1444-ben két szegedi vonatkozású adat van, s természetesen ezek megtalálhatóak a szegedi kronológiában is:

Magyarország történeti kronológiája: "1444 augusztus 1. körül I. Ulászló és a magyar országnagyok Szegeden elfogadják a török követek által előterjesztett békepontokat. Ezek értelmében a szultán - a szerződés ratifikálásától számított nyolc napon belül - átadja Brankovics György despotának Szerbiát 24 várral (köztük Szendrővel, Galambóccal és Novo Brdóval), a magyar királynak 100 000 arany hadisarcot fizet, és háború esetén 30 000 fegyverest bocsát a rendelkezésére. A foglyokat mindkét részről szabadon bocsájtják."

Ugyanez a szegedi kronológiában: "augusztus 4. I. Ulászló király és az országnagyok Szegeden elfogadják az I. Murád szultán követei által előterjesztett békepontokat."

A másik adat az országos kronológiában: "augusztus 15. I. Ulászló - Hunyadi János erdélyi vajdával és más országnagyokkal együtt - Szegeden újból esküt tesz Cesarini bíboros pápai követnek, hogy a tervezett hadjáratot minden körülmények között megindítja, tekintet nélkül arra, hogy a szultánnal megkötö-e a békét vagy sem." A szegedi kronológia erről: "aug. 4. I. Ulászló király Hunyadi Jánossal és más országnagyokkal Szegeden újból esküt tesz arra, hogy a tervezett törökellenes hadjáratot megindítja."

A szegedi munka tehát szűkszavúbb, az olvasónak újabb és újabb segédkönyvekhez, feldolgozásokhoz kell nyúlnia, hogy a történelem folyamát megérthesse. Dehát az adott események bár Szegeden történtek, nem szegedi jelentőségűek, a város számára egyedileg valószínűleg fontosabb a csak a szegedi kötetben található adat: "aug. Cesarini Julián az obszervánsoknak ítéli a szegedi ferences kolostort."

A Szegeden történt országos események mellett felmerül az is, hogy mit ismerhet meg az olvasó Szegedről olyan országos akciók kapcsán, mint a népszámlálás: a kötet szerzői és szerkesztője a népszámlálások kapcsán is az ösztövért megoldást választották. Megtudjuk a népszámlálásokból, hogy hány polgári lakosa volt a városnak, de semmit ezek foglalkozási, vallási, iskolázottsági, stb. összetételéről: ez természetesen nem esemény, de talán jobban elhelyezheti az olvasó az eseményeket, ha a város ilyen dátumhoz köthető "peremfeltételeit" is ismeri.

Továbbra is a mi az adat, vagy mennyire kifejtett adat kérdésnél maradvá, a recenzens nem állhatja meg, hogy saját kutatási területének ábrázolását keresse a szép kivitelű kis kötetben: miként szerepelnek itt a képviselőválasztások? Minden országgyűlési választásról beszámolnak a szerzők az általánosokról és az időközletről is. Megadják a győztes politikus nevét, pártállását és az általa kapott szavazatok számát is. Úgy vélem, hogy az adott adatközlés vagy túl szikár, vagy túl bőbeszédű. A kapott szavazatok száma nem értelmezhető a szavazójogosultak, és/vagy a ténylegesen szavazók száma nélkül. Vegyük példának a Széll Kálmán-féle 1901-es választást: a kronológiából megtudjuk, hogy az első kerületben dr. Lázár György szabadalvú politikus 795 szavazattal, a II. kerületben dr. Polczner Jenő függetlenségi politikus 1016 szavazattal lett képviselő.

Vegyük Lázár 795 szavazatát, vajh miként értelmezhető ez, ha nem tudjuk, hogy a kerületben leadott szavazatok közel 76%-át (a szavazójogosultak 33%-át) képviseli. Jobb lett volna a százalékot megadni, ha az ellenjelölt(ek)re és adataikra (Becsey Károly Kossuth párti 253 szavazat Wlassics Gyula szabadalvú 1 szavazat) már nem jutott hely. Ugyanez igaz a II. kerületre: a város története szempontjából nem érdektelen, hogy itt Polczner a leadott szavazatok közel 82%-át szerezte meg, annak ellenére, hogy egyik ellenjelöltje párttársa Lipkay Kálmán volt.

Az nyilvánvaló, hogy az adott kifogások többsége egy más kronológiakészítési koncepcióból fakad, s egy munkát alapvetően saját célkitűzéseikhez lehet és kell mérni. A Szeged története című kronológia jól használható kézikönyv, a városra vonatkozó legfontosabb adatok megtalálhatóak benne, az országos jelentőségűektől kezdve a helyiekig, ha a recenzens néha úgy érzi, hogy nem lehetett adatokat összevonni (mint például a Károlyi kormány Aradról Szegedre költözése és újjáalakulása), vagy hogy több adatot lehetett volna hozni akár például a helyi egyletekről, akár az 1919-es ellenforradalmi hadsereg helyi dicséretesnek éppen nem nevezhető akcióiról, akkor talán arról feledkezik meg, hogy nem monográfiát, nem szintézist, csak az érdeklődőket további informálódásra felhívó, s abban eligazító kronológiát tart a kezében.

Szabó Dániel.

SZÉCHENYI ISTVÁN VÁLOGATOTT MŰVEI I-III.

Szerkesztette: Spira György.

Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1991. I. köt. 1799–1840. 903 l.;

II. köt. 1841–1860. 1124 l.; III. köt. Önismeret. 1337 l.

Széchenyi István születésének 200. évfordulójára — némi késéssel — jelent meg ez a három kötet, amely csak töredéke ugyan a nagy reformer életművének, de az adott terjedelemben elfogadható módon oldotta meg a feladatot, hogy a 19. század kiemelkedő közéleti személyiségének úgy állítson emléket, hogy politikai nézeteinek fejlődése, tevékeny életének sikerei és kudarcai saját írásain keresztül legyenek áttekinthetők. A munka koordinálása Spira Györgynek jutott, aki az 1950-es évek végén elsőként fordult Széchenyi korábban dicsőített, majd 1945 után Kossuth Lajos ellenlábasként mellőzött alakjához, tevékenységéhez. A hatalmas irodalmi hagyatéék válogatása, a szövegek ellenőrzése (és esetenként fordítása), a szükséges magyarázatok elkészítése meghaladta az egyetlen ember által ésszerűen elvállalható feladatot. Így a három kötet munkálatai, amelyek nem esnek egybe annak hármastagolásával, a következőképpen oszlottak meg: a válogatás, a szöveggondozás, a jegyzetelés és az adott időszakra eső életrajzi vázlat 1799–1847 között Gergely András, 1847–1851 között Spira György és 1856–1860 között Sashegyi Oszkár feladata volt.

„Széchenyi világának küszöbén” című bevezetőjében Spira György pontosan körülhatárolja a vállalt feladatot. Mindenekelőtt azt hangsúlyozza, hogy bár a válogatás a Szépirodalmi Könyvkiadó „Magyar Remekírók” sorozatában jelenik meg, nem szépiírói alkotásokat ad közre, sőt nem korlátozódik azokra az írókra, amelyeket Széchenyi a nyilvánosságnak szánt. Így mód nyílt — a naplórészletek mellett — a magánlevelek, hivatalos iratok és a beszédek közlésére is. Ez a bővítés és a még elfogadható terjedelem azt kívánta, hogy Széchenyi terjedelmes publikációiból egyes műveket elhagyjanak. Így a *Hitel* és a *Stadium* megtalálható a kiadványban, míg a *Világ* és a *Kelet népe* nem, mivel utóbbiak — az indokolás szerint — már kifejtett nézetek védelmében készült vitairatok, illetve az utóbbi mellőzhető a *Politikai programteredékek* esetén, mivel az az ellenzékét illetően Széchenyi nézeteinek kiérleltebb formáját nyújtja. Ez a megfontolás azonban háttérbe szorult a két döblingi mű: az *Önismeret* és az *Egy pillantás a névtelen „Visszapillantás”*-ra esetében. Előbbi eredetileg is a kiválasztott művek között volt, hiszen teljes és összefüggő szövege csak most kerül először kiadásra. Ugyanakkor az *Egy pillantás* — amely hasonló témákkal foglalkozik — publikálása mégis indokoltnak tűnt, hiszen a kortársak a két munka közül csak az utóbbit ismerhették, így mellőzése csorbította volna a képet, amelyet a válogatás nyújtani kívánt arról a hatásról, amelyet Széchenyi nézetei gyakoroltak korára.

A szerkesztőnek és munkatársainak másik fontos döntése volt a kronológiai elv alkalmazása, vagyis az az eljárás, amely nem a műfajok szerint, hanem időrendi egymásutánban adja közre a kisebb-nagyobb írásokat, magánleveleket vagy hivatalos beadványokat és naplórészleteket. Az első pillanatban szokatlanul tündő eljárást az olvasó nemcsak méltányolni kénytelen, de a mozgalmal 1848-as események során véglegesen igazolva látja. Így Széchenyit valóban a történelmi eseményekkel való szerves kapcsolatában, a fejleményeket befolyásoló és azok által politikai állásfoglalásában módosításra kényszerülő, de elveihöz ragaszkodni kívánó történelmi személyiségként ismerjük meg.

Ami a közlés technikai oldalát illeti, az előszó tájékoztat a helyesírás és központosítás modernizálásáról, a tagolatlan szövegek (beszédekről készült gyorsírói feljegyzések) bekezdésekre, illetve a döblingi művek fejezetekre osztásáról és az ezzel együttjáró utólagos címadásról. Mindez együttjárt az eredeti szövegek következetes tiszteletben tartásával, vagyis a korábban kiadott művek esetében — ha a kézirat ismert, annak alapján — a szövegromlásokat vagy a szándékos kihagyásokat, az esetleges stilizálásokat megszüntették.

A közlés elveiről szóló információkat kiegészíti az I. kötet jegyzeteinek bevezetője, amely megismerteti a korábbi Széchenyi-kiadványokkal és tájékoztat arról, hogy milyen szövegek alapján készült a válogatás, illetve a német nyelvű anyagok fordítása. Megismételve a bevezetőben a helyesírás modernizálásáról már mondottakat, közli, hogy a család- és mitológiai neveket a tudományos gyakorlatnak megfelelően használják. Ugyanakkor a modernizálás és egységesítés nem érinti Széchenyi dunántúli nyelvjárásának jellegzetességeit sem a szóhasználat, sem a ragok esetében. A magyar szövegben előforduló idegen szavakat vagy kifejezéseket kurziválják, s ugyanez történt a Széchenyi által kiemelt szövegrészekkel. A magyar szövegben előforduló összefüggő idegen nyelvű részleteket (s ilyen Széchenyi leveleiben gyakran előfordul) fordításban közlik, s akkor ezt ritkított betűk jelzik. Ez az eljárás fordítva is érvényes, vagyis ha az eredetileg németül írott műben magyar szöveg fordul elő. A *Napló* esetében az 1978-ban Oltványi Ambrus által kiadott válogatás gyakorlatát követik: a szögletes zárójelbe tett három pont jelöli a szerkesz-

tői kihagyást, míg a szögletes zárójelben lévő három szaggatott vonalka a Tasner Antal, Széchenyi volt titkára által végrehajtott törléseket érzékelteti.

Az ismertetett válogatás kritikai kiadás, ami jelentős jegyzetapparátust igényel. A kiadvány szöveg-magyarázatai az utalások vagy összefüggések értelmezésére vállalkoznak, valamint arra, hogy a ma már nem használt — vagy más értelmet nyert — kifejezéseket, illetve az idegen szavakat és szerkezeteket, az adott szövegösszefüggésben hordozott értelmét világítsák meg. Ez utóbbiak vonatkozásában kötetenként külön fejezetben ún. szómagyarázatokot is találunk, amelyek az általánosan használt idegen (latin, francia, német, angol) szavakat és kifejezéseket oldja fel, de feltüntet ma már nem használt magyar szavakat és fogalmakat, amelyek magyarázatot igényelnek. (Pl. égény, gamó, gőzöny, garas, huszas.) Ezek esetében az olvasóra vár a feladat, hogy ha valaminek a feloldását nem találja az oldalak szerinti szövegmagyarázatokban, úgy keresse azt a szómagyarázatok között. (Ezeket nem volt könnyű szétválasztani. Így pl. a II. kötetben a lateiner fogalmának első előfordulásakor nincsen szövegmagyarázat, s az nem szerepel a szómagyarázatok között sem. Második előfordulásakor azonban a szövegmagyarázat feloldja a fogalmat.) A már felsoroltakhoz járulnak még a kötetek végén a névmagyarázatok, ami alatt nemcsak a szereplő személyekről szóló információkat kell értenünk, hanem mondai vagy drámai szereplőket, földrajzi fogalmakat vagy éppen kutyaneveket. A személynevek mellett a legfontosabb életrajzi adatokat találjuk, néha értékelő szavak kíséretében. Szerencsés az a megoldás, hogy minden kötet végén szerepeljen az ott szükséges szó- és névmagyarázatok, így a kötetek ebben a vonatkozásban jól forgatható önálló egységet képeznek.

Az 1799–1840-es időszakot felelő I. kötet válogatása Gergely András munkája. Ennek anyaga 1831-ig — a *Hitel* és a *Stadium* teljes szövege mellett — Széchenyi szüleihez írott ifjúkori leveleiből, 1818-ban keletkezett keleti útnaplójából, illetve a naplóból kiemelt 1819. évi „Séta a Práterben” c. esszéiből, az 1821. évtől válogatott további naplórészletekből, két 1825-ben Metternichhez intézett emlékiratból, az Akadémia számára adott kötelezvényből, szép számmal Wesselényi Miklóshoz, két Berzsenyhez, egy-egy Reviczky Ádám kancellárhoz illetve Andrássy Györgyhöz intézett levélből áll. Ezek írója a még helyét kereső Széchenyi, aki úgy véli néha, hogy megelőzte korát, s el-elvágik Amerikába. Bár ez a gondolat korán jelentkezik a naplóban, főleg akkor erősödik fel, amikor megjelenik Széchenyi életében Crescence, a férjes asszony. Bár az 1830-as aldunai hajóút már a megtalált feladatot érzékelteti, de ekkoriban még úgy érzi — harmincnyolc évesen —, hogy elpuskázta az életét, s azon kesereg, hogy cím nélkül semmi az ember.

1832-től megváltozik Széchenyi helyzete és tevékenysége, — hangsúlyozza a válogatás. Beszédék az 1832–36-os országgyűlésen (köztük a magyar nyelv ügyében 1835 novemberében), növekvő számú hivatalos levelek, gyengülő kapcsolat Wesselényivel, a *Pesti por és sár* c. 1834–36-ban írt munka részletei, az időrendbe illesztett naplórészletek és végül az 1830–1858 között keletkezett hét végrendelet, ezek fejezik be az I. kötet anyagát. A naplórészletek az 1832-es nyugat-európai és Anglia útról, az 1837-es pesti árvízről számolnak be, valamint a *Világ*, a *Stadium* megírásáról, a Lánchíd és a dunai hajózás körüli gondokról, az időszak két országgyűlésének eseményeiről. A magánélet szférájában Crescence megözvegyülése, 1836 februári házasságuk, 1837-ben Béla, 1839-ben Ödön fiának születése. (Csak az utóbbi esemény szerepel a naplótöredékek között, nyilván azért, mert a Béla születési ideje körüli egyéb feljegyzések érdektelenek.)

A II. kötet 1841–1860. évi időhatára a válogatás mindhárom munkatársának adott feladatot. A Gergely András által összeállított 1841–1847 közötti rész az 1842-ben elmondott, „A magyar akadémia körül” címet viselő nagy beszéd és az 1846–47-ben készült *Politikai programtöredékek* tagolják. Az 1842. évet megelőző írások a Deák Ferenchez 1841. február 1-jén írott ismert levéllel kezdődnek, amelyben Széchenyi felháborodottan tiltakozik Kossuth *Pesti Hírlapjának* „szünet nélküli dorongolása” miatt. Itt találunk még egy az Itáliában tartózkodó Mészáros Lázárhoz 1841 decemberében intézett levelet, amelyben a hengermalom felállításához szükséges információkat köszönte meg Széchenyi, s egy ugyancsak ekkoriban Batthyány Lajosnéhoz intézett kissé érdes köszönőlevelet, amelyben kifejti, hogy nem István vértanú ünnepekor tartja nevenapját... A csatlakozó naplórészletek a *Kelet népe* megírásának gondolataival, a megélenkülő politikai étellel, a közelgő országgyűlés előkészületeivel foglalkoznak.

Az 1842–46 során keletkezett rövidebb szövegek között találjuk Széchenyinek a felsőtablán tartott két beszédét: az évenkénti országgyűlésről és a köztelhivulásról, továbbá az *Üdvlelde* c. írás egy részletét, a *Jelenkorban* megjelent három cikket („Egy kis fővárosi pletyka”, „Egy álom”, „Kibékülés”), két Kossuthnak, két Tasner Antalnak, egy-egy Wesselényi Miklósnak és Széchenyi Pálnak írott levelet. A naplórészletek 1844-ben kezdődnek, amikor a januárban írt „Kibékülés” c. írásában így látta a politikai erővonalak által meghatározott helyzetét: „a bevett definíció szerint azelőtt az oppozíciónak valék tagja, most pedig nem vagyok az”. Ezek a naplójegyzetek a Védegyelet, a középponti vasút, a fiumei kikötő építésének

kérdéseivel és egyéb vállalkozásokkal foglalkoznak, érzékeltetik Széchenyi társadalmi–politikai kapcsolatainak kiterjedt voltát. Megtaláljuk közöttük az 1845 áprilisi bécsi útja alkalmából Majláth kancellárnak tett támogatást ígérő nyilatkozatát, valamint a közte és Kossuth között 1845 szeptemberében lezajlott „hosszas ószinte beszélgetés” tartalmának rövid rögzítését. Az 1845 augusztusától a Helytartótanácsnál hivatalt válláló Széchenyi nézeteinek nagyfűvű összefoglalása az 1846 áprilisa és 1847 januárja között elkészült, s a következő hónapban megjelent *Politikai programtörédek*, amelyet a II. kötetben teljes terjedelmében találunk. Az értekezést a közlő látta el fejezetcímekkel, amelyek érzékeltetik, hogy az írás a birodalom és Magyarország viszonyától a kormányzat bírálatáig, az ellenzék magatartásának — és főleg Kossuth nézeteinek — mérlegelésétől a pártok szerepéig, a kormány és a konzervatívok összefogásának szükségességéig számos kérdést érint. A tárgyalás középpontjában azonban végig Széchenyi áll, akár korábbi, akár jelenlegi nézeteit vagy helyzetét ismerteti, s külön kitér a közvéleményt foglalkoztató kérdésre, hogy ti. miért vállalt hivatalt. Az írásnak ez a szokottnál is erősebben személyes jellege a kortársaknak is feltűnt. Nyilván ennek köszönhető az, hogy amikor 1847 októberében Széchenyi Moson megyében országgyűlési követnek megválasztották s átvette megbízólevelét, beszédének bevezetésében maga említette, hogy szemére vetik: sokszor beszél magáról.

A II. kötet a *Politikai programtörédek* közlése után már az 1847–48-as országgyűlés előtörténetére koncentrál. Az 1847-ből közölt naplórészletekben a Béctől hivatali munkájához kért anyagi támogatás elmaradása, emiatti háborgása, illetve a Pest megye által az országgyűlésre küldeni kívánt Kossuth választása körüli fejlemények dominálnak. Kossuth miatt dönti el, hogy maga is az alsótáblán kíván szerepelni, s a Sopron megyei kudarc után Mosonban meg is választják. Széchenyre és helyzetére egyaránt jellemző, ahogyan a hírre reagál: „Egyik félnek sem tudok majd kedvére tenni. Fent és lent egyaránt kárhözhatás.” Sejtése beigazolódtott, mert november 10-én Pozsonyban már azt jegyezte naplójába, miszerint megbánta vállalkozását, hogy követként jelent meg az országgyűlésen. November 14-én pedig ezt írta: „El vagyok szigetelődve... kívül a mozgalmon.” Tíz napon belül összeszólalkozott Batthyány Lajossal, s a lehetséges párbajra gondolva gyilkos gondolatokat rögzít naplójában. Az eset béküléssel végződött, de jól mutatja azt a feszült hangulatot, amely Pozsonyban uralkodott. Emögött elsősorban az alsótáblán megerősödött ellenzék felirati javaslata, illetve annak a felsőtáblán történt elutasítása utáni fejlemények állnak, amikor a követek megkezdték a kormányzat által elkövetett sérelmek vitáját. Ebben a helyzetben kezdi meg Széchenyi azt a kísérletét, amely egyrészt az ellenzék mérsékeltjeit igyekszik megnyerni (a közölt naplórészletek rögzítik a Szentkirályi Mórral folytatott tárgyalás eredményét), másrészt a kormányzatot kívánja az esetleges erőszakos fellépéstől visszatartani. Ennek fontos dokumentuma a december 27-én Apponyi György kancellárhoz intézett levél, amelyben közvetítésre ajánlkozik. A visszhang nélküli kísérlet és az országgyűlési küzdelmek közepette nagy öröm, hogy 1848. január 20-án megérkezik Pestről munkatársa, Kovács Lajos a Széchenyi hivatala által kidolgozott közlekedési jelentéssel. A gróf annyira el van tőle ragadtatva, hogy két nap múlva elhatározza: a kancellár előzetes tájékoztatása nélkül, saját neve alatt kinyomattatja a munkalapot. (Az eredetileg Apponyi utasítására készült és a Helytartótanács jelentéseként kellett volna, hogy az országgyűlés elé kerüljön.) A néhány nap múlva megjelent — itt teljes terjedelmében közölt — *Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről* az utolsó nagyobb, Széchenyi saját neve alatt megjelent munkája. A párizsi forradalom hírének megérkezését követően Széchenyi utolsó kísérlete, hogy a fenyegető kitérést megelőzze — mint erről naplójából értesülünk —, Wirkner Lajos udvari tanácsossal, Apponyi bizalmasával folytatott tárgyalása volt. Kossuth híres március 3-i beszédét követő napon az íránt puhatalódozott, hogy nem volna-e helyes őt teljhatalmú királyi biztosnak kinevezni, az országgyűlés üléseit hat hónapra felfüggeszteni, az Ellenzéki Kört és a politikai klubokat bezárni.

Ettől a pillanattól az 1848-as év anyagát válogató Spira Györgynek hálás feladat jutott, hiszen a napló anyagát remekül kiegészítik a Széchenyi által titkárának, Tasnernek, illetve jószágkormányzójának Lunkányi Jánosnak írott levelek. Ezek főleg március–áprilisban, illetve Lunkányi esetében még augusztusban nyújtanak értékes, az általános politikai helyzetet érintő információkat. Ezek a hónapok Széchenyi miniszterségének az ideje, így ezen minőségében kelt átiratai, utasításai vagy leiratai képviselik tevékenységének ezt a körét. (Közöttük egy olyan Kossuthal közösen a középponti vasúthoz intézett átirat, amely nem szerepel a kiadott Kossuth-iratok között.) Széchenyi mint Sopron megye egyik képviselője jelent meg az 1848. évi népképviselői országgyűlésen, s ottani szereplését két beszédvázlat, továbbá az oktatásügyi és a katonaiállítási törvény vitája során, valamint a közlekedési tárca költségvetése kapcsán elmondott beszéde mutatja be. A már említett hivatalos iratok mellett a válogatás közöl Széchenyi Pálhoz, Kovács Lajoshoz, valamint a július végén Bécsben tartózkodó Batthyány Lajoshoz intézett leveleket is. A kiemelt naplórészletek érdekessége, hogy az 1848. március 19-e után készült feljegyzések elkerülték Tasner Antal cenzúráját, mert azokat 1860-ban a rendőrség Döblingben lefoglalta, s csak később — a monarchia szté-hullása után — kerültek elő a bécsi Staatsarchivból. Természetesen az ésszerű terjedelem szemmel tartá-

sával a kevésbé fontos személyes vagy Széchenyi társadalmi kapcsolataira utaló, esetleg hosszas magyarázatot igénylő megjegyzések vagy feloldhatatlan utalások kimaradtak a közölt naplórészletekből. Egyébként Károlyi Árpád 1921. évi, az eredetileg német nyelvű szöveg kiadása után (Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka, I. köt.) az 1848-as naplót magyarul 1942-ben Ferdinandy Mihály adta ki saját fordításában „Széchenyi összeomlása” címmel. Az itt közölt szöveg az 1978. évi kiadást követi.

A II. kötet gazdag anyaga ismertetésének még nem értünk végére, mivel annak utolsó harmadát az 1849–1860 között Döblingben született írások teszik ki — az *Önismeret* kivételével. Itt található Széchenyi 1849. márciusában készült döbberetes önvallomása, az április elején született „Gróf Széchenyi István utolsó szava” c. írás, egy dr. Goergenek, az intézet igazgatójának 1850 áprilisában, s négy Tasner Antalnak 1850 augusztusa és 1851 szeptembere között frott levél, amelyek mindegyike az önmarcangolás jegyében született, megrázzóan érzékelte, hogy szerzőjük milyen poklokot járt meg ezekben az években.

A fentiek ismeretében annál nagyobb élvezettel olvashatjuk a teljes terjedelmében közreadott *Egy pillantás a névtelen*, „*Visszapillantás*”-ra szövegét, annak a lelki egyensúly visszaanyeréséről tanúskodó maró iróniáját. Széchenyi legendás szarkazmusa itt akadálytalanul érvényesül, s az olvasó ezt méltányolva elgondolkodhat, hogy szerzőjének irodalmi, történelmi és a korabeli nagypolitikúrára vonatkozó ismeretei a lenyűgözőbbek, vagy azok a bizalmas információi, amelyek alkalmasak Ferenc József, az udvar, Alexander Bach vagy egyéb figurák, s az egész osztrák közigazgatás nevetségessé tételére. Ez egyben arra is figyelmeztet, hogy amikor Széchenyi egy-egy rövid utalást tesz pl. a nemzetközi helyzetre vagy a birodalmi állapotokra, akkor amögött naprakész ismeretek és megformált vélemény húzódnak meg. (Ld. pl. egy korábbi megjegyzését 1826 májusában, amikor a cárnak Törökországgal kapcsolatos várható magatartásáról szólva a Szentszövetség végét jósolta.) A II. kötet anyagát végül Széchenyi utolsó, 1859. október 2. – 1860. április 1. közötti naplójegyzeteinek fordítása teszi teljessé. A fordítás Sashegyi Oszkár munkája.

A III. és egyben legterjedelmesebb kötet egyetlen írásművet tartalmaz: Széchenyi *Önismeret* című teljes terjedelmében először ez alkalommal megjelent munkáját. Széchenyi irodalmi hagyatékának ez a leghányatottabb sorsú darabja 1860 márciusában szintén az osztrák rendőrség kezébe került, de annak első kétszáz oldalát rövidesen visszaadták a családnak. Ezt Tasner Antal fia 1875-ben — néhány oldal elhagyásával — publikálta. A kézirat nagyobb részét: a 201–894. foliókat azonban a rendőrség visszatartotta, de szerencsére nem semmisítette meg. Így a császári titkos levéltárból 1918 után az is előkerült, sőt azt Ausztria 1925-ben kiszolgáltatta a Magyar Országos Levéltárnak. Az eddig ismeretlen részeket Károlyi Árpád két külön műnek tekintette, s míg a kézirat egy részét Tolnai Vilmos *Az Önismeret folytatása* címen tette közzé, a nagyobbik részt Károlyi — megtartva a kéziratot elkeresztelő osztrák rendőrség megjelölését — 1925-ben *Széchenyi Nagy Magyar Szatírja* címmel publikálta. Mindezeket foglalja most egybe az *Önismeret*, amelynek szöveggondozása: a téves olvasatok korrigálása, a korábbi sajtó alá rendező által olvashatatlannak minősített szövegrészek megfejítése és a szükséges jegyzetek elkészítése hatalmas feladatot rótt Sashegyi Oszkárra, akinek a három kötet közel 3400 oldalnyi összterjedelméből a szöveggondozás és a jegyzetek feladatkörében több, mint 1300 oldal jutott. (A II. kötet szómagyarázatai közös munka, a III. kötetét Bakács Bernadette állította össze.) Ha azonban az összterjedelemből levonjuk a szó- és névmagyarázatok, valamint a Széchenyi életével foglalkozó utolsó terjedelmét, úgy Sashegyi Oszkárnak a három kötetben publikált Széchenyi-szövegek mintegy 45%-a jutott, amelynek munkálatai során nehezen olvasható, részben német kéziratok alapján kellett elvégeznie a fordítást, illetve a szöveggondozást.

Széchenyi István hatalmas életművének ez a keresztmetszete nem nélkülözheti az összefoglaló életrajzi áttekintést. A III. kötet végén találjuk a három munkatárs „Széchenyiről röviden” című életrajzi esszéjét. Gergely András összefoglalójának bevezetésében Széchenyi sokoldalú romantikus személyiségét jellemzi, hangsúlyozva: képsúlyozva: „tudós és művész éppúgy lehetett volna, mint politikus, közigazdász, író, vállalkozó, hadvezér, mintagazda, diplomata vagy főpap”. Rámutat arra is, hogy Széchenyi aktív, cselekvő személyiség volt, aki hirdette „tettei tervszerűségét és lépései előre kiszámítottságát”, miközben a döntések után azonnal gyötörték a kételyek választása vagy tettének helyessége felől. A személyiség jellemzése után Széchenyi családi hátterének, neveltetésének, fiatalságának, ekkori léha életvitelének, majd eszmélésének bemutatása következik. Gergely András ez utóbbi jelentős mértékben Byron hatására vezet vissza. Szerinte a költő megismerése juttatja el Széchenyit a szentimentalizmustól a romantikához, amely a liberalizmussal karöltve a hazai közgondolkodás számára is olyan jelentős volt. Ez a magatartás végigkíséri Széchenyit, amit jól mutatnak ismeretes érzelmi reakciói, szubjektívizmusa, nyugtalansága, képlezetének szertelensége és egyéb jellemző tulajdonságai. „Nemcsak versei, naplói, hanem híres könyvei — stílusukban is — romantikus alkotások” — írja Gergely András.

A gróf elégedetlensége életvitelével naplója alapján (amelyet 1814-ben kezdett vezetni), 1819-től állapítható meg, amelyhez azután 1820-ban az általa korábban elcsúsztatott sógornőjének hirtelen halála az önvád gondolatát társította. Ez a későbbiekben összefonódik „a nemzet sorsába avatkozó államférfi fele-

lösségével és önvádjával”, amelyhez majd 1848 előtt csatlakozik az a gondolat, hogy ő valamiért elátkozott, s kárhozatot hoz környezetére. Döblingben ez a nemzettel szembeni önváddá szélesül, s ez magyarázza döntését, hogy távol kíván maradni a politikától és nem hagyja el a gyógyintézetet. (Ezt követően a szerző kifejti, hogy Széchenyi fiatal korától a „psychosis depressiva” tüneteit mutatta, s felsorolja ennek különböző megnyilvánulásait.) A továbbiakban Gergely András a napló információinak a felhasználásával áttekinti az eseményeket, hogy Széchenyi miként fordul a politika felé, ismerkedik meg Wesselényivel, jut el az 1825. évi felajánláshoz, készít memorandumokat Metternichnek — és ismeri meg Crescence-ot. Ez a romantikus rajongás ad új értelmet és lendületet Széchenyinek, aki első jelentős művét, a *Hitelt* — bár burkolt formában — szerelmének ajánlja. A továbbiakban Gergely András a politikai fejlemények és Széchenyi írásai összefüggéseinek elemzése után érkezik el az általa feldolgozott korszak végéhez, felvázolva befejezésül az 1848-as eseményeket megelőzően Széchenyi politikai koncepcióját. Ennek lényegét abban látja, hogy az 1840-es évek változatlan politikai erőviszonyai a konzervatívoknak látszottak kedvezni, amit az Osztrák Birodalom számára a Habsburg–Romanov szövetség léte még tovább erősített. Ez a nézet, tehát az európai erőviszonyok tartós változatlanóságának feltételezése Széchenyit inkább a konzervatívokhoz, mint a liberálisokhoz közelítette. Ez utóbbiak ugyanakkor érzékelték az európai erőviszonyok labilitását, figyelemmel kísérték a német és olasz egységtörekvéseket, s nem tartották kizártnak a forradalmi megmozdulásokat sem. Az 1848-ban bekövetkezett revolúciók elsöprő lendülete és látványos sikere készítette azután Széchenyit arra, hogy feladja addigi magatartását és vállalja az együttműködést többek között azzal a Kossuthal, akit addig legfőbb politikai ellenfelének tekintett.

Spira György az 1847 végén összeült országgyűlés kezdetétől veszi át az életrajzi vázlat folytatását, s mindenekelőtt Széchenyi akkori politikájának ellentmondásaira világít rá. Eszerint Széchenyi ekkor jut legmesszebb az ország polgári átalakítását célzó reformok helyeslésében (pl. az örökvltság kérdésében), ugyanakkor minden eddiginél nagyobb erőfeszítést tesz a kormány politikájának támogatására. Egyidejűleg megkísérli, hogy Kossuth kétségtelenül nagy befolyásának ellensúlyozására az ellenzék egyes tagjaiból egy „közpártot” hozzon létre. Széchenyinek a kormányhoz való sajátos viszonyát mutatja, hogy Apponyi kancellár felszólítására elkészíteti ugyan és publikálja helytartótanácsai munkatársai által kidolgozott közlekedési javaslatát, ebben azonban olyan nagyívű programot hirdet meg, amely csak akkor volna megvalósítható, ha a kormányzat — legalább gazdaságilag — az országot „egy sorba helyezné az osztrák örökös tartományokkal”.

A párizsi forradalom győzelmének híre 1848. március 1-jén érkezik Pozsonyba, s másnap a követi tanácskozáson Kossuth bejelenti — Batthyányval, az Ellenzéki Párt vezérével egyetértésben —, hogy az országgyűlés munkájának meggyorsítása érdekében felirati javaslatot terjeszt elő. Amikor Széchenyi ezt nem tudja megakadályozni, Bécsbe siet, s felajánlkozik az udvarnak: ha királyi biztosai megbízást kap, úgy kemény kézzel fékezi meg az ellenzék befolyása alá került országgyűlést. Mivel a kormányzati körökben Széchenyivel szemben mindig élt a fenntartás, a kísérletnek nem sok esélye volt. A március 13-án kitört bécsi forradalom hírére István nádor is úgy vélte, hogy a rend fenntartására Batthyányt és Kossuthot kell felkérni. Széchenyinek be kellett látnia, hogy eddigi békítő-áthidaló politikája csődött mondott, s hogy Metternich és Apponyi lemondása az országgyűlést követeléseinek fokozására fogja ösztönözni. Széchenyinek azt is fel kellett ismernie, hogy az ellentétek kiéleződése minden közvetítést lehetetlenné tesz, s így neki — aki „képtelen tétlenül szemlélni” az eljövendő sorsdöntő eseményeket — vagy egyik, vagy másik táborhoz csatlakoznia kell. Széchenyi számára — folytatja Spira György — „akinek a szemében a polgárosodás ügye mindenek fölött való”, nem kétséges, hogy helye „az átalakulás híveinek táborában” van. Még akkor is, ha ezek az erők a hatalomért is harcot kezdenek, „s ez az országot a forradalom útjára vezeti s ezzel az ellenforradalom visszavágása veszélyének is kiteszi”.

A fentiekben foglalható össze tömören Széchenyi fordulatának magyarázata, amivel március 14-én az alsótablán állást foglalt Kossuth indítványa mellett. Másnap, 15-én az országgyűlés küldöttségével Bécsbe hajózva ő javasolja, hogy a királynál kieszközözendő kézirát tartalmazza a kitévelt: az uralkodó távolléte idején a felségjogokat Magyarországon a nádor gyakorolja. Ezt követően — mondja az áttekintés — Széchenyi Bécsben „személyes összeköttetéseinek kiaknázásával ő is az élvonalban hadakozik azért, hogy a küldöttség a magyar kormány hamari kinevezésének az ígéretével térjen vissza Pozsonyba”. Az olvasó amilyen egyetértéssel fogadta Spira György elemzését Széchenyi dilemmájáról és megváltozó viselkedésének indítékairól, az előbbieken idézett szöveg kapcsán emlékezni kénytelen a napló március 16-i bejegyzésére: „Lajos főhercegnél. — Szaladgálás. Szavamra nem figyel senki...”, illetve a másnapi reagálásra: „A finálét Kossuthnál főzik ki. — Én semmibe nem ártom magam!” Vagyis Széchenyi szövege nem említi közbenjárásának sikerét. Sőt a március 17-i eseményektől, amelyek során a nádor kieszközölte a tanácsadói nélkül maradt és önálló ítélőképességgel vajmi kevésbé rendelkező uralkodótól a felhatalmazást Batthyány miniszterelnöki megbízására, kifejezetten elhatárolja magát. Vagyis nem vitatható ugyan

Széchenyi pozitív bécsi szerepe (így Lajos főherceg tájékoztatásában, vagy pl. Esterházy Pál és Kossuth találkozásának megszervezésében), de a végkifejlet: Batthyány azonnali miniszterelnöki kinevezése már kedve ellenére történt. Nem alaptalan a gyanú, hogy Széchenyi szerencsésebbnek tartotta volna azt a meg gondolást, hogy őt nevezik ki miniszterelnöknek...

Spira György korábban azt a nézetet vallotta, hogy Batthyány Lajos Széchenyit is meghallgatva állította össze minisztériumát. Az itt közölt összefoglalás ezt nem említi. Szól március 23-i magatartásáról, amikor gyorsan igent mondott Batthyáynak és elvállalta a közmunka és közlekedésügyi miniszterséget, majd elmondja, hogy Széchenyi is szerepet játszott a március végi, az udvarral folytatott tárgyalásokban. A tanulmány a továbbiakban inkább csak utal a tárcáját átvett Széchenyi miniszteri tevékenységére (Lánc-híd, tervezet a Pestet körülvevő csatornára, a leendő vasútvonalak előmunkálatai stb.), s inkább az őt nyugtalanító fejleményekkel foglalkozik a pesti munkások szervezkedéséről a nemzetiségi mozgalmakig, a népképviselői országgyűlés munkájától a Pest és Bécs között egyre növekvő feszültségekig. A naplóbejegyzések jóvoltából követhető, a Széchenyiben kavargó gondolatok és növekvő félelmek leírása dominál ezekben a részekben, miközben például innsbrucki útjáról, vagy királyi biztosként Erdélybe történő küldetéséről szó sem esik. Azt azonban el kell ismernie a recenzensnek, hogy az életrajzi vázlat töretlen vonalvezetéssel visz el Széchenyi 1848 augusztus végi–szeptember eleji összeomlásához. Forma szerint ez az áttekintés a döblingi első két évvel is foglalkozik egészen 1851 nyáruktól, amikor többé nem kerülnek ki önmagát vádoló írások Széchenyi tollából.

A döblingi évek alkotó szakaszával a Sashegyi Oszkár által frott életrajzi részlet foglalkozik. Széchenyi 1851 augusztusától egészen 1856-ig sem naplót, sem levelet nem írt. Amikor ismét tollat vett kezébe — mondja szerző — Széchenyi már nem azonos a korábbi politikussal, reformerrel és íróval, akit kortársai korábról ismertek, — ez már az öreg Széchenyi. „Kínzó önvádjaiktól már megszabadult, de a döblingi intézetet nem hajlandó elhagyni: Döblingre ítélte saját magát.” Megismerkedve az 1849 utáni eseményekkel, s megszabadulva a nemzethalál víziójától (valamint saját anyagi csődjének félelmétől), egyre inkább figyelemmel kísérte a birodalmi belpolitika és a nemzetközi helyzet alakulását. A nyílt abszolutizmus kormányzati rendszerével megismerkedve nemcsak önvádjaiktól szabadult meg, hanem egyértelműen Ferenc József és tanácsadói ellen fordult. 1856-ra világgossá vált számára, hogy a krími háború következtében Ausztria nemcsak volt szövetségesétől, a cserbenhagyott Oroszországtól, de a nyugati hatalmaktól is elszigetelődött. Az is kétségtelenné vált, hogy az osztrák államháztartást csőd fenyegeti. Ezek a felismerések adták ismét Széchenyi kezébe a tollat, s így született az *Önismeret*, valamint a Bach ellen írott *Egy pillantás*.

Egy kisebb próbálkozástól eltekintve Széchenyi az intenzív munkát, az *Önismeret* írását 1857 február közepén kezdte el. A célkitűzés magyarázata — Széchenyi szavaival — az, hogy az önismeret „minden emberi bölcsességnek legmélyebb sarkalata”. Mint Sashegyi Oszkár értelmezi Széchenyi szavait: „Az embernek mindenekelőtt önmagát kell megismernie ahhoz, hogy a világot megismerhesse és abban eligazodhassék, hogy erőihez mérten tevékenykedjék az életben.” Ez a munka Széchenyi életében nem vált ismertté, pedig ő — írja az összefoglalás — nem az asztalfiának szánta. Célja ezzel a munkával is a politikai cselekvés volt, s több benne a politikai mondanivaló, a kritika, mintsem az elmélkedés.

A három részből álló hatalmas munka jellegzetesen romantikus alkotás. „Benne — írja Sashegyi Oszkár — a gondolatok árja úgy hömpölyög, mint egy megáradt hegyi folyam, megállíthatatlanul, elementárisan, minden racionális szerkezetet nélkülözve.” Ennek ellenére az utólagos mérlegelés három részre, s azon belül fejezetekre osztotta az *Önismeret* szövegét. Az első részt a sajtó alá rendező „Elmélkedések”-nek nevezi, amely az egész munka filozófiai alapvetése és egyben az öreg Széchenyi „gazdag élettapasztalainak valóságos tárháza”. Az önismeret és a politika ezekben a részekben is összefonódik, de menetközben a szerző politikai érdeklődése egyre inkább eltolódik a napi politikai események és — egyelőre csak elvontan — az abszolutista kormányzat kritikája felé. 1857 áprilisában következik be a radikális fordulat az írás hangvételében, azt követően, hogy Széchenyit, mint megyebeli birtokost, Zala megye főnöke felszólította, hogy a megyén májusban átutazó császári pár méltó fogadásához ő is járuljon hozzá. A gróf Béla fiát azonnal Londonba küldte, hogy ne kelljen jelen lennie a fogadáson. Munkájában pedig egyre nagyobb teret kap a politika: előbb az elhunyt Schwarzenberg miniszterelnökségét veszi szókimondó bírálattal alá, majd a birodalom kormányzata, végül pedig a császár maga lesz kritikájának tárgya.

A család az 1860 márciusában tartott házkutatás során lefoglalt kéziratnak azt a 200 lapját kapta vissza, amely az általános elmélkedéseket tartalmazza, bár azok végén már találhatóak voltak kritikai megjegyzések. Amikor Tasner Géza 1875-ben ezt az anyagot *Önismeret* címmel közzétette, ez utóbbi részeket elhagyta. A monarchia összeomlása után, amikor az addig ismeretlen terjedelmes folytatás is előkerült, Károlyi Árpád úgy vélte, hogy annak első 37 oldala még az *Önismeret* része, de a továbbiak

külön művet alkotnak, s ezt nevezte (megtartva az osztrák rendőrség megjelölését) „Szatfrának”. Sashegyi Oszkár a Tasner által elhagyott utolsó lapokat, valamint a Károlyi Arpád által leválasztott folytatást (amit 1925-ben Tolnai Vilmos az „Önismeret folytatása” címen tett közzé) és a Károlyi által a „Nagy Magyar Szatfira” első részeként közölt, Ferenc Józsefet bíráló részeket „Vádirat” cím alatt egyesítette, s csak a harmadik — a legterjedelmesebb — részt kezeli önállóan „Szatfira” cím alatt. (Pontosan: „Szatfira a Bach-féle Új-Ausztriáról”.) Mivel az *Önismeret* kéziratát Széchenyi nap mint nap dátummal látta el, ezért megállapítható, hogy ezt a harmadik részt 1857 május közepén kezdte írni. Bár ez utóbbi rész az egész kézirat közel kétharmadát teszi, mégis befejezetlen maradt.

Az *Önismeret* befejezéséhez közeledve Széchenyi két okból szakította meg annak írását 1857 november elején. Egyrészt elhatározta, hogy Londonból hazaért fiával való nézeteltérése miatt megírja *Intelmei*-t. Ez azonban csak mintegy három hetet vett igénybe. Az igazi ok a Bach rendszerét dicsőítő névtelen röpirat: a *Rückblick auf die jüngste Entwicklungs-Periode Ungarns* megjelenése, illetve az arra írt válasz volt. Széchenyi 1857 november végén fogott hozzá *Ein Blick auf den anonymen „Rückblick”*... címen megírt pamfletjéhez, s azt 1858 június elejére fejezte be. Ennek jellege, hangvétele azonos az *Önismere-tével*, bár tárgyalási modora — mondja a sajtó alá rendező — talán visszafogottabb. A rendszer főbb képviselőit azonban itt sem kíméli, s különös gonddal tűzi tollhegyre Bach „ámtásait” és bírálja az egész hazug kormányzati rendszert. A kéziratot Széchenyi lemásoltatta Béla fiával, az ő révén juttatta el Londonba, ahol azt Rónay Jácint segítségével 1859. február 15-én publikálták.

Széchenyit ekkor már figyellette az osztrák titkosrendőrség az Akadémia megváltoztatott alapszabálya miatt írott, majd visszavont, de kéziratban terjedő keményhangú levele miatt. Bár Széchenyi tudott erről, nem zavartatta magát, sőt az osztrákok 1859 júniusában Lombardiában bekövetkezett veresége után aktív politikai tevékenységbe kezdett, hogy osztrák kormányférfiak és főrangú magyar politikusok révén kieszközölje a rendszerváltozást. Ennek érdekében támogatta röpiratok külföldi megjelenését, sőt maga is publikált legalább egy cikket a londoni *Times* hasábjain. (Az osztrák *Presse* ellen írott röpiratának megjelenetéséről bizalmasa, Falk Miksa beszélte le.) Közben az 1859 októberében kinevezett Thierry báró rendőrminiszter informátort talált Goergen doktor ápolói között, s egyidejűleg szoros megfigyelés alá helyezte a Széchenyi-család bécsi lakását is. Egy magasrangú informátor kezdeményezésére a rendőrség 1860. március 3-án nemcsak Széchenyi lakosztályában és a család lakásán, de munkatársainál is házkutatást tartott. Így előkerült az *Önismeret* kézírata, de Széchenyi ezt nem tudta. Nyugodt volt, mert úgy vélte, hogy a rendőrségnek olyan fontos ügyben, a *Blick szerzőségére* nézve nem találnak bizonyítékot. Másnap már levélben tiltakozott a rendőrminiszternél, aki nem sietett a válasszal. Március 17-én érkezett meg a híres levél, amelyben közölte a gróffal, hogy az elmeógyintézet megszűnt számára menedékhely lenni. E napokban írott töredékes naplójegyzetei rögzítik Széchenyi vergődését, álmatlan éjszakáit. Utolsó bejegyzése március 31-én: „Nem menthetem meg magamat!” Április 8-ára virradó éjjel felöltözve, úgynevezett gondolkodó székében öngyilkosságot követett el.

A recensens a fentiekben elsősorban ennek a nagyívú, jelentőségében és terjedelmében egyaránt kiemelkedő válogatásnak szerkezeti és tartalmi ismertetésére vállalkozott annak tudatában, hogy a háromkötetes kiadványt annak magas ára miatt kevesen vásárolják meg. Ha az alábbiakban tesz néhány kritikai megjegyzést, azt az általa jobban ismert 1848-as anyagokhoz, illetve azok jegyzeteihez fűzi annak érdekében, hogy a kevésbé tájékozott olvasó számára az esetleges egyoldalú vagy félreérthető értelmezés elkerülhető legyen. Ami Széchenyi 1848-as naplóját illeti, abban — érthetően — sok a fontos, bár többnyire szükséztelenség információ. Ugyanakkor sok a szubjektív vonatkozású megjegyzés vagy utalás, amelyeket indokolt mellőzni. Észrevételt az válthat ki, ha a közlő nem következetes és nem őrzi meg, illetve nem közli az általa kiemelt részekkel összefüggő feljegyzéseket. Így ha megtartja Széchenyinek február 10-i feljegyzését Szemere Bertalan látogatásáról, indokolt lett volna a február 4-i, ugyancsak Szemerevel foglalkozó részeket közölni. Talán érdemes lett volna meghagyni Széchenyi február 19-i megjegyzését Kossuth elleni kirohanásáról, s azt a 21-i — az ellenzék szakadásában bízó — reflexiót, amelyből kitűnik: azt reméli, hogy „a két Lajos” (ti. Batthyány és Kossuth) bukik. Ha közreadja Széchenyi március 4-i, Wirkner Lajos útján tett felajánlását (és feltételeit), akkor egyrészt érdemes lett volna közölni március 1-i, a visszavonulást fontolgató gondolatait, valamint a Wirknertől nyert, Kossuthra vonatkozó információkat — illetve a március 7-i, Apponyival folytatott tárgyalásról szóló feljegyzést, valamint a másnapi, Esterházy Pállal folytatott beszélgetés reflexióit, amelyekből kiviláglik, hogy felajánlkozását nem fogadták el. Mivel Széchenyinek nagy szerepe volt abban, hogy Esterházy belépett a kormányba, talán az az április 5-i bejegyzés is maradhatott volna, amelyben Esterházy érlelődő elhatározásáról, illetve a hercegnek Batthyánynál tett látogatásáról esik szó.

A kormány hivatalba lépése után kevesebbet hiányolhatunk, mivel a kormány szintű utalások esetében nem annyira a napló szövege, mint inkább a szükséges magyarázatok, illetve azok ésszerű terjedelme

szólhatott a szelektálás mellett. A Batthyány-kormány munkájának kezdeti szakaszánál két részletet azonban hiányolnánk: az egyik Kossuth április 17-i nyilatkozata, hogy „nem képes” átvenni a pénzügy-minisztériumot, a másik pedig Batthyány szerepe az április 19-i pesti antiszemita zavargások idején. Előbbi jelzi ugyanis, hogy Kossuth ekkor számolt be először a kormány anyagi erőforrásairól (és közölte: a Kamara igazgatását csak május 1-től veszi át), utóbbi pedig megörökölti, hogy a miniszterelnök maga is lóra ült és részt vett a rend megeremtésében. A későbbiek során azonban érdemes lett volna több figyelmet fordítani Széchenyi azon feljegyzéseire, amikor saját egészségi állapotát és az ország (vagy a Híd) sorsát összekapcsolva emlegeti. Ez ugyanis jól alátámasztotta volna az életrajzi összefoglaló azon törekvését, hogy kiemelten foglalkozzék a gróf közérzetével és lelkiállapotával.

Mint említettük, a kiadvány mindhárom kötetét magyarázó jegyzetek kísérik. Ezek különösen fontosak a töredékes naplófeljegyzések esetében. A szöveg itt gyakran magáért beszél (vagy korábbi jegyzetek segítségével megérthető), máskor a feljegyzések hangulata tanulságos ugyan, de megnyugtatóan nem értelmezhető. Vannak azonban olyan esetek, amikor jelenlegi ismereteink alapján — különösebb terjedelmnövekedés nélkül — további jegyzeteket lehetett volna beiktatni (vagyis kísérletet tenni a magyarázatra), illetve a vonatkozó jegyzetek több információt nyújthattak volna. Ismét más esetben úgy tűnik, hogy a megadott tájékoztatás nem pontos. Ez érvényes a levelekhez adott magyarázatokra is. Ilyen mindjárt a Tasner Antalhoz intézett 1848. március 2-i levél tájékoztatója az „ötös”-ről, amely kétségtelenül öt személyre vonatkozik. Ez azonban nem lehet azonos a jegyzetben felsoroltakkal, hiszen az „ötös” március 28-i harmadik említésekor Eötvös József, akit a jegyzet a csoport tagjaként említ, már Pozsonyban volt. A napló március 16-i bejegyzése: a császár előtti „kínos jelenet” talán magyarázható lett volna, miként magyarázatot igényelt volna a már említett március 17-i feljegyzés, miszerint a finálét „Kossuthnál főzik ki”. A leendő miniszterekről Széchenyi Lunkányi Jánosnak kétszer írt: március 19-én és 22-én. Az utóbbiban kifakadt időleges mellőzöttsége miatt: „En már kikoptam!!!” Ez a mondat azonban nem a felsorolt lehetséges miniszter lista után következik — mint ez a szöveg közli —, hanem azt Széchenyi utólag, a lap tetejére és az említett névsor fölé írta. Így, az utólagosan odaillesztett reflexív emocionális töltése jobban érzékelhető, mint azt a három felkiáltójel sejteti. Ezt sem ártott volna jegyzetben megemlíteni. (Széchenyi még március 23-án reggel sem rendelkezett pontos információkkal a kormány leendő összetételéről. Mutatja ezt Tasnernak ezen a napon kelt, több részletben íródott levele.)

Néhány további, indokoltnak tűnő kiegészítés. Március 29-i napló: melyik Jósika a „fekete bárány”? Április 3-án: a császár 9-én „személyesen jön”. Mint ismeretes, ez két nappal később következett be. De ha a május 27-i feljegyzésnél megemlítik a jegyzetek, hogy a császár Bécsbe történő visszatérésének híre alaptalan volt, erre — a pozsonyi országgyűlés munkájával kapcsolatban esetre — is lehetett volna reagálni. Április 16-án Fényes Elek Radetzky elleni támadása (ti. a *Heitlaban*) megérdemelt volna egy jegyzetet, hiszen ekkor a közvéleményt foglalkoztató egyik fontos téma az Itáliában harcoló ma yar katonák hazahozatala. Május 2-án a napló rögzíti Lederer budai főhadparancsnok véleményét: „Batthyány le fog mondani!” De ennek megértéséhez tudni kell, hogy Batthyány Bécsbe utazott, s Lederer sikertelen tárgyalásokra számít (a hadsereg ügyében), s ettől várja a kudarcot vallott miniszterelnök lemondását. A május 10-i, Lederernek adott macskazene indokát is érdemes lett volna megmondani, — ha magát az eredményt (a tüntetők szétkergetését) rögzíti is a napló. Nyáry Pál május 19-i megjegyzése: Kossuthnak ki kellene jelentenie, hogy egészséges, kívánta volna meg a jegyzetet (és magyarázatot), s nem a 20-i, hogy ti. „Kossuth bejött Gödöllőről”. A sajtó alá rendező több ízben megjegyezte egyik vagy másik hírrel kapcsolatban, hogy az téves. Ezt megtehetette volna a május 26-i megjegyzés kapcsán, hogy a tízezer önkéntes összetaborozva, vagy négy nappal később, amikor Széchenyi harminc francia barikadépítő érkezésének hírére jegyzi fel.

A jegyzetek néha túlzottan egyszerűsítik a dolgokat. Széchenyi június 29-i feljegyzése szerint Kossuth lemondott, ami a magyarázat szerint nem volt igaz, de Kossuthnak „kapóra jött”. Csakhogy a napló azt is rögzíti, hogy Deák véleménye szerint „Kossuth álnok” — vagyis sejtetni engedi, hogy a híresztelés magától Kossuthtól vagy környezetétől indul ki. Ezt azután a *Kossuth Hírlapja* július 1-jén megjelent első száma is megerősíteni látszik: az, hogy a pénzügyminiszter „már most lemondott volna, nem valósul...” — írja, majd folytatja, hogy „roskadozó egészsége” alihánem a minisztériumból való kilépésre kényszeríti. A kép akkor válna teljessé — jöllehet természetes az, hogy a jegyzetek elsősorban Széchenyire vonatkoznak —, ha az olvasó arra is választ kapna, hogy a *Kossuth Hírlapja* második száma miért „álnok”? Ugyanígy érdemes lett volna megkísérlni a magyarázatot a képviselőház július 21-i ülése kapcsán, hogy mire utal Széchenyi, amikor ezt jegyzi fel: „Kossuth briliáns, de indiszkrét.” Érvényes ez a július 30-i megállapításra is, hogy ti. Kossuth „vérrel írt lapjában”. Ugyanis mind az újságcikkek, mind az országgyűlési megnyilatkozások alapján megállapítható az, hogy mire reagált Széchenyi, s ennek révén az is, hogy milyen fokozatokon keresztül erősödött meg az a meggyőződése, hogy Kossuth: Arimán, a rontás szelleme.

A recenzens folytathatná kívánságlistáját az elmaradt magyarázatok miatt (pl. a Csányi–Ottinger vita kapcsán, a déli táborból érkező Egressy „desperálásáról” vagy Ivánka küldetéséről), de amíg erre a napló részletessége és a közlő széleskörű ismeretei felhatalmazzák, úgy azt is el kell ismernie, hogy a jegyzeteknek mind számukat, mind terjedelmüket illetően kellett, hogy legyen ésszerű határa. Azt is meg kell említenie, hogy Spira György a napló szövegén (fordításán) néhány, az olvasónak szinte fel sem tűnő javítást hajtott végre, amikor az 1978-as kiadásban még olvashatatlannak tekintett szöveget feloldani igyekezett, vagy olyan korábbi félrefordítást, miszerint Hrabovszky küldetése az, hogy a bánt „akasztassa fel”, korrigálja, hogy a király biztosi megbízatás célja a bán felfüggesztése volt. (Ld. a napló május 14-i bejegyzését.) A jegyzetekről még annyit, hogy a szereplők tevékenységéről tömören, tárgyilagosan ír. Talán Nyáry kivétel, aki a március 27-i feljegyzés kapcsán — hogy ti. „nem engedelmeskedik Szemerének”, mint a Miniszteri Bizottmány tagjának — akit azzal bélyegez meg, hogy „ugródeszkának” használta a pesti forradalmat. (Ez a megközelítés nem törődik a Szemere–Nyáry ellentéttel.) Ami végül a névmagyarázatokat illeti, azok életrajzi adatai — hacsak a közlő saját kutatásai alapján nem képes korrigálni — gyakran továbbgörgetnek korábbi tévedéseket. Így csak egyet tennénk szóvá: Ottinger Ferenc vezérőrnagy — a Dráva vonalon elhelyezett csapatok létéről eltávoltva — 1848 augusztusában nem szökött át a horvát táborba. Hivatalosan átvette a kőszegi dandárparancsnokságot és csak a horvát támadás megindulása után csatlakozott az ellenséghez.

A hosszú ismertetés végére érve ismét meg kell erősítenünk: sikeres és hasznos válogatás a szóban forgó terjedelmes háromkötetes munka. A Szépirodalmi Kiadó méltó emléket állított vele Széchenyinek. Tegyük hozzá, hogy a Művelődési és Közoktatási Minisztérium, valamint a Szerencsejáték Rt. támogatása nélkül erre nem lett volna képes. A munka nagy valószínűséggel az 1973-ban indult „Magyar Remekfrók” új sorozatának utolsó darabja. Az eredeti nyolc tagú szerkesztőbizottságot mindenesetre az elmúlás döbbenetesen leapasztotta: a kötet nyomdába adásakor még négyen életben voltak, a megjelenést követően 1992-ben további két tagja hunyt el az Illés Endre által szervezett bizottságnak. Ha valóban ez a sorozat utolsó darabja, méltó módon fejezte be vállalkozását.

Urbán Aladár

DEÁK FERENC KIADATLAN LEVELEIBŐL

Válogatta, jegyzetekkel ellátta és az előszót írta: Sándor Pál

Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1992. 125 l.

A magyar reformkortól a kiegyezésig ívelő politikusi pályák közül talán Deák Ferenc közszereplése a legjobban dokumentált. Mint ezt Sándor Pál előszava ismerteti, Kónyi Manó 1882-ben kezdett hat kötetes „Deák Ferenc beszédei” c. kiadványától kezdve — amely számos Deáktól származó levelet is közölt — kisebb-nagyobb publikációk jelentek meg újabb és újabb levelekkel. Ezek azonban a politikus Deák megnyilatkozásaira, vagy neves kortársaival fenntartott kapcsolatára helyezték a hangsúlyt. (Ld. például a Vörösmarty Mihállyal való levelezését.) Jelen válogatás ebben a vonatkozásban vegyes jellegű: bár találunk a levelek között két Wesselényi Miklóshoz, egy-egy Vörösmartyhoz, Kossuth Lajoshoz, Széchenyi Istvánhoz és Eötvös Józsefhez frott levelet, a válogatásban dominálnak a Deákkal baráti kapcsolatot tartó Zádor György pápai jogakadémiai tanának frott, a Vörösmarty-árvák érdekében folytatott levelezés, illetve a Vörösmarty özvegyéhez, Szalay László és ifj. Pázmány Dénes özvegyéhez intézett levelek. Ezekben a levelekben is találunk ugyan politikai vonatkozású megjegyzéseket, valójában a családja peres ügyével, birtoka gondjaival, a tartóztatott Kossuth családjának segélyezésével, a Vörösmarty-árvák érdekében gyűjtést szervező, vagy a Szalay László családja érdekében megindítandó adakozás kérdésében állást foglaló Deákkal ismerkedünk meg a Sándor Pál által kiadott levelekből.

A Zádor Györgyhoz intézett tizenegy levelet a családi gondok, kettejük baráti kapcsolata, a Vörösmartyhoz és Bajzához fűződő barátságuk uralja. Az olvasónak olyan érzése támad, mintha Deák szándékosan mellőzné a politikai témákat. Jó példája ennek a pozsonyi országgyűlésről 1835 áprilisában frott levél, amelyet így fejez be Deák: „Isten véled. Országgyűlésünkről nem írok, mert nyomorult állásunk, és annak meggondolása, hogy a nemzetben karakter nincsen, keserűvé tesz...” (35. l.) Mindez nem jelenti, hogy az itt közölt levelek között nincs politikai érdekesség. A büntetőtörvénykönyvi munkálatok miatt Pesten tartózkodó Deák 1843 januárjában hosszú levelet intézett a pozsonyi országgyűlés alsótábláján lévő Zsoldos Ignác veszprémi követhez. Az egész írás nem más, mint az ország általánosan rossz anyagi hely-

zetének összegzése és az okok keresése. „És mi ennek oka? — teszi fel a kérdést. Egyenesen az, hogy az ausztriai kormány hibás és egyoldalú felfogásból századokon keresztül az ausztriai tartományok érdekének feláldozta Magyarország jövődjét, és ezáltal az összes Monarchia közerejét gyengítette.” (75. l.) Az 1849 utáni politikai helyzetről két, a pesti farsangról szóló levelében számolt be Deák, mindkettőt Csányiné Inkey Szidóniának küldte. 1850. február 2-án így írt: „... még az idén Pesten egyetlen egy úri táncvigalom sem volt, ami legrégebb idők óta soha nem történt. Az általános pénztelenség s a lehangolt kedélyek okozzák ezen szomorú részvétlenséget.” (84. l.) Egészen más az 1857. február 15-én ugyancsak Pesten kelt levél. Ebben Deák először is örömet fejezi ki, hogy levelező partnere ezúttal nem németül, hanem magyarul írt. Majd így folytatja: „Mi itt Pesten semmi módon nem akarunk németekké lenni, s minél inkább erőltetnek bennünket, annál inkább vonakodunk elválni nemzetiségünkől. ... E farsangon itt gyönyörű kis magyar táncvigalom volt, a jogászok Pesten, a technikusoké Budán, a leányok magyar köntösben, s pártákban, az asszonyok nagyrészt magyar ruhákban főkéntökben, az öregebb férfiak közül sokan fényes magyar öltözetben jelentek meg. A vigalom rendkívül élénk volt, s reggelig tartott...” (97–98. l.)

A kis kötet igazi politikai érdekessége Deáknak ugyancsak Pestről 1842. november 10-én és folytatólag 16-án sógorához, Oszterhueber Józsefhez intézett levele. Sándor Pál ezt a nagy — szövegében sérült — értekezéssel felérő írást már publikálta a Történelmi Szemle 1979. évi 2. számában. Újbóli közzétételével mégis egyet kell értenünk, hiszen a kis példányszámú folyóiratban nyilván csak a szűkebb szakma figyelt fel rá. A levél első fele, s a 16-án folytatott részek kezdete is családi ügyekkel foglalkozik. Majd kijelenti: „Politikai újságot nem írhatok, mert mi sem tudunk semmit. Az országgyűlését valószínűleg ismét megtartják Pozsonyban.” (57. l.) Ezt követően Deák hosszasan nyilatkozik az elaggott Metternichről, az utóbbi évek érthetetlen külpolitikájáról, a soknemzetiségű monarchiáról, a császári ház tagjairól. Majd mehökkentő fejtegetést olvashatunk arról, hogy az 1840-es években fenyegetőnek tűnő orosz támadás miként renditéné meg az Osztrák Birodalmat, s mivel Európa nem engedne meg újabb orosz hódításokat, olyan béke születne, amelyből északon Cseh- és Morvaország, Galícia és a szlovákok lakta Felvidék részvételével egy, délen pedig Karintia, Karniola, Dalmácia, a tenger mellék és a határvidék, Horvátország és a Magyarország déli részén lakó szerbek részvételével egy másik szláv állam születne. Trianon ismeretében valóban döbbenetes ezt az elemzést olvasni. Ugyanakkor ma másképpen reagálunk, mint közel másfél évtizeddel korábban Deáknak arra a rezigált kérdés-feltevésére, hogy „nem nyújtana-e több biztosságot Európának” ezeknek az „egy nemzetiség által összekapcsolva” nagyobb szilárdságot biztosító államoknak a létesítése. Deák egyébként ezt a következtetést levonva visszatér ahhoz a gondolathoz, hogy a Birodalomban nagy szerepet játszó cseheknek nem érdekük a Monarchia megvédése, mert egy orosz betörés függetlenségüket állítaná vissza. „Igaz — vonja le a keserű következtetést —, hogy Magyarországnak magyar tartományai semmivé lennének önállóságukra és nemzetiségükre nézve, de hiszen ezekkel Európa mit gondolna? Sem számuk, sem politikai fontosságuk, sem műveltségük, sem kereskedésük nem olyan, hogy ezzel más nemzetek szimpátiáját bírják...” (64–65. l.)

Ez a levél egyébként más szempontból is érdekes: megfogalmazza benne jobbjaihoz való viszonyát, amely szerint nem engedi magát megkárosítani, de értelmetlennek és károsnak tartja, ha — különböző ok nélkül — a törvény szigora szerint járnak el velük szemben, mert a törvény betűjéhez ragaszkodva azok is sok kárt okozhatnak az uraságnak. (52–53. l.) Deák személyes tulajdonságairól és magatartásáról szólva érdemes még megemlíteni az 1862-ben özvegy Vachott Sándornéhoz intézett önirónikus levelét. Ebben hagyományos levélírói restségéről nyilatkozik, amelyet már annak idején Wesselényi Miklós és más is nehezményezett. Majd így folytatja: „Sokat küzdöttem ellene sikertelenül, most már felhagytam a küzdelemmel, s azóta békében élünk egymással. Azt csak nem akarhatja Kegyed, hogy ismét háborúba keveredjem.” (106. l.)

Az Oszterhueberhez intézett levél szövege sérült. Sándor Pál a hiányokat a lehetőség szerint pótolta, s bőségesen jegyzetelte. A közölt levelekben előforduló neveket, fogalmakat vagy idegen szövegeket, sőt gyakran a régies magyar fordulatokat is magyarázta. A jegyzetek általában szükségesek, de néha túllírtak. Ilyen pl. a Szalay Imre kanonokról vagy Gönczy Pálról szóló jegyzet. (Az események szempontjából kevésbé fontos személyekről elég az olyan tájékoztatás, mint amit Kresznerics Ferencről kapunk.) Néha azonban elmarad a magyarázat, mint pl. az előszóban egyébként röviden ismertetett Zádor György esetében, vagy Kossuth László, Bezerédi István, Daróczy Zsigmond, Csajághy Károly említésénél. Fábrián Gábornál érdemes lett volna elmondani, hogy Tocqueville A demokrácia Amerikában c. művét ő fordította magyarra. Ifj. Pázmány Dénes nem az 1848. képviselőház alelnöke, hanem elnöke volt, Kovács Lajos pedig 1848-ban osztályfőnök, s nem államtitkár.

Végezetül még két megjegyzés: a Zádor Györgyhöz 1833 februárjában írott levélben Deák ironizál, hogy ő hosszú ideje nem válaszoló barátját hitte az Amerikáról szóló levelek szerzőjének, amelyet a Társalkodó közölt. A kortársak ugyanis tudták, hogy azokat Nagy Károly matematikus írta. Ami pedig a

Deákhoz intézett keltezetlen üdvözlőbeszédet illeti (43–44. l.), elképesztően dagályos stílusa miatt valószínűtlen, hogy azt Erdélyi János írta volna.

Sándor Pál levélválogatása eredményes feltárómunkát hitelesít. Jóvóltából közelebb kerülünk Deák Ferenchez a politikai gondolkodóhoz, a közéleti szereplőhöz és a magánemberhez egyaránt.

Urbán Aladár

SIPOS PÉTER

DIE SOZIALDEMOKRATISCHE PARTEI UNGARNS UND DIE GEWERKSCHAFTEN. 1890–1944

Akadémiai Kiadó Budapest, 1991. 150 l.

A MAGYARORSZÁGI SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT ÉS A SZAKSZERVEZETEK 1890–1944

Úgy vélem, a modern magyar politika- és társadalomtörténet szempontjából Sipos Péter három nagy fontosságú területet dolgoz fel hosszú, félszázados, mindenesetre legalább két nagy történeti korokban: a szociáldemokrata pártét, a szakszervezetekét, s a két szervezet, mozgalom kölcsönhatását, illetve azokat a sajátos szervezeteket, amelyek éppen a kettő közötti hiányterületen, a magyar sajátos „jogtalansági” viszonyok folytán alakultak ki.

Vagyis a feladat, a kihívás nem volt kicsi — s mindezt a szerzőnek úgy kellett megválaszolnia, hogy a magyar történeti folyamatokat ezúttal kifelé fordulva a külföldi olvasóközönség számára foglalja össze.

Sipos Péter ezt az összefoglaló, szintetizáló írását természetesen némi történeti bevezetővel nyitja meg, áttekintést ad az 1870-es évek politikai és szakmai szervezkedéseiről (érzékeltem, hogy ezek sok esetben egybe is estek), beszámol a már meginduló szervezett sztrájkharcokról, a szervezkedések jogi feltételeiről — majd minden eredmény úgyszólván „földbetalapozásáról” az 1872. évi „hűtlenségi per” nyomán. Vagyis ebben az induló fázisban a politikai/jogi feltételek igazán nem kényeztették el az induló munkásmozgalmat — s a szerző maga is hangsúlyozza, hogy e korszakban még csak kislétszámú, gyenge szervezetek jöttek létre.

Az újabb fordulat, ami a valóságból is, a hajdani történeti irodalomból is jól ismert — s ezzel Sipos Péter is egyetért (a forrásokat, szerzőket meg is szólaltatja) 1889/1890-ben következett be, amikor a belső megerősödés egybeesett a „külső lökessel”, a II. Internacionálé megalakulásával, az osztrák párt és személyesen Victor Adler közvetlen segélynyújtásával. A kötet azt is jól érzékelteti, hogy e korban az első erős munkásszervezetek jobbra a kisipari munkásság körében (cipészek, asztalosok, szabók) eresztettek gyökeret — és a két kivételezett nagy szakma a nyomdászoké és a vasmunkásoké volt.

Sipos Péter e kötetben nagyobb teret biztosít annak, hogy a nem-magyar olvasókkal megértesse azokat a jogi nehézségeket, amelyekbe a magyar munkásság beleütközött. Hiszen jól ismert, hogy a magyar munkásmozgalom a nagy német/osztrák szervezkedési minta szerint indult el útjára, de míg ott többé-kevésbé magától értetődő volt, hogy egy szakszervezeti tag egyúttal párttag is lehessen, nálunk ennek különféle jogi akadályai voltak, (a szabályzatok elfogadása és a tényleges gyakorlatban) így születtek meg a „szabadszervezetek”, hogy a bezárt nagykapu mellett megtalálják a kiskapukat.

Az olvasó ismerheti, hogy miként jöttek létre az 1890-es években a nagy országos szakmai szövetségek, hogyan születtek meg 1898/1899-ben a Szakszervezetek Országos Tanácsa, ennek miként váltt rendszeressé a munkája — a szervezkedési mindennapok mellett az országos szakszervezeti szövetségek igazi fellendülése miként következik be már e század első éveiben — azzal párhuzamosan, hogy a pártban ugyanekkor dolgozzák ki a párt új elméleti programját is.

Újabb rövidebb fejlődési szakasz rajzolódott ki 1902–1905 között. Ekkor figyelhető meg a nőmunkások és ifjúmunkások szervezeteinek létrejötte, lapjaik megjelenése, s ugyanekkor jellegzetes a szakszervezetek tagságának látványos, hirtelen „megugrása”. Az egyszerű és „graduális”, úgyszólván „automatikus” fejlődéssel szemben ugyanekkor tapasztalható az életkörülmények romlása, s ugyanekkor válik jellemzővé a kormánysszervek részéről egyfajta keményebb munkásellenes, munkásszervezet ellenes magatartás kíméletlenebbé válása.

1905–7 között az ország politikai életét ismerten válságok rázkódtatják meg, ami persze összefüggött egyfelől az oroszországi forradalommal, s azzal is, hogy a Monarchia Lajtán-túli részében elfogadták az általános választójog megadásán nyugvó parlamenti rendszer bevezetését — amitől nálunk a kormányzó körök, pártok és a mögöttük álló rétegek nagyon hosszú ideig visszariadtak. Így az általános választó jogért (vagyis a polgári demokratikus berendezkedésért) vívott küzdelem főerejévé a munkásság és a munkásság szervezetei álltak. Ez megint nem új megállapítás — Sipos Péter viszont ezúttal gondosan elemzi, hogy a szociáldemokrata párt és a szakszervezetek között e téren milyen módon alakult évek hosszú során (váltózásaiban is!) az együttműködés — majd később, már 1917/1918-ban bizonyos súrlódás is.

Sipos Péter aláhúzza, hogy az 1907-es gazdasági recesszió nyomán a bérek esése és a munkanélküliek számának gyarapodása milyen új feltételek közé szorította a munkásszervezeteket — s hogy ekkor a szakszervezetek általában visszafogottabb magatartást szorgalmaztak. A helyzetet az ő szempontjukból még tovább bonyolította, hogy ugyanebben az időben születtek meg az első nagy munkáltatói országos szervezetek — ami megint csak tovább rontotta küzdési lehetőségeiket.

Az 1910-es években — miközben a munkások életkörülményei nem javultak — sőt, ugyanekkor a szakszervezeti és párttaglétszám újabb radikális megemelkedése tapasztalható és megkezdődik a területi pártszervezetek kiépítése is.

Az első világháború jól ismerten ismét új feladatokkal szaporította a szakszervezetek (és pártszervezetek) gondjait, új szerepköröket is kaptak, miként Sipos nyomatékosan aláhúzza, az államhatalom ekkor keresi meg első ízben úgy a munkás/szakszervezeteket, hogy azoknak ne a munkáját bénítsa, korlátozza — hanem segítségüket kérje.

Sipos természetesen nagy gondot fordított arra, hogy a rendkívüli „forradalmas évek” időszakában is érzékeltesse a három vizsgált terület alakulását, kölcsönhatását — majd terjedelemben is jóval teteme-sebb részt biztosított az 1920-as éveknek, amikor is minuciózus gondnal rajzolja meg, hogy az ellenforradalom nyomán a rendkívül nehéz körülmények között miként történt meg a szakszervezetek, majd a szociáldemokrata szervezetek újjáalakítása. Sipos aláhúzza azt a jól ismert tényt, hogy a hajdani vezetőség a „ellehetetlenült”, méghozzá a párt élvonalbeli vezetői közül azok is, akik kezdetől a kommunista párt, majd a Tanácsköztársaság ellen léptek fel (Garami Ernő, Buchiner Manó) és egy új vezetőség vette kézbe az újjászervezés munkáját, amelyben a korábbinál aránytalanul nagyobb volt a szakszervezetek befolyása.

Ezek után kettős nyomvonalon érezteti a meglepetéseket: az 1922-es parlamenti választáson a sokak számára megdöbbentően nagy szociáldemokrata sikert, másfelől a szociáldemokrata (szakszervezeti) bázisnak tartós továbbélését; a szerző ismerteti e bázis belső alakulását, vagyis a dinamikus folyamatokat is) — s azt is, hogy ez a „szilárd bázis” a szervezetlen munkások nagyobb tengerében szigeteket alkotott, s hogy a hagyományos munkásszervezeteknek mindjárt 1919-től/1920-tól nagyobb mértékben kellett szembetalálkoznia a keresztényszocialista régebbi, és a különféle nacionalista, majd az 1930-as években már nyilas színezetű munkásszervezetekkel.

A kötet harmadik nagy fejezete (ami terjedelmileg és hangsúlyban is rövidebb) elemzi a szerző az 1930-as éveket. E fejezetben a figyelem középpontjába érthetően az antifasiszmus kerül: egyfelől a hitleri nemzetközi fasiszta veszély ellenében, másfelől úgy, hogy Gömbös Gyula kormánya világosan is meghirdette a szakszervezeti és szociáldemokrata mozgalom megtörését, „az új nemzeti” keretekbe való belekényszerítését. Sipos idézi a kritikus kormányfői nyilatkozatokat, nagy figyelmet fordít az új kormánystílus, „a szociális demagógia” rendeletekben megnyilvánuló és a munkásság egyes köreit megtevesztő hatására — s ezzel állítja szembe Peyer bátor antifasiszta és munkásvédő tevékenységét, amit kiegészít Mónus elméleti munkássága és az olyan élvonalbeli és szaktársaik körében népszerű szakszervezeti emberek példás bátor áldozatvállalása, mint a mártírhalált halt vasas szakszervezeti vezetőké (Kabók Lajosé és társaié).

Sipos Péter monográfiájának még több erényéről szólhatnék — mindenesetre ezek közé tartozik, hogy az ország mindenkori politikai helyzetét és éppen a kormánykörök orientációját jó érzékkel meg tudta rajzolni —, ám néhány aggályom is maradt a munka elolvasása után.

Minden hasonló, végeredményben terjedelmileg korlátok közé szorított szintézis egyik legnagyobb problémája az aránykérdés. Így az első általános észrevételem a nemzetközi összefüggések nem eléggé hangsúlyos nyomon követése, kimutatása. Hiszen a tudatos és a spontán szervezkedés már az „első” pillanatoktól jelentkezett — és a tudatosnál pedig minden esetben „jelen volt” a nemzetközi hatás. S az 1860/70-es években is így volt. Ám később a szakszervezeti semlegesség vitánál egyáltalán nem derül ki az olvasó számára, hogy ugyanebben a kérdésben a II. Internacionálé nagy kongresszusi fórumain, s vezető pártjaiban — s így a németben is — 1904–1907 között ugyanilyen viták folynak. Később ugyanezek a nemzetközi viták áthatják az 1917/18-as vitákat is. Úgy vélem, a Vörös Bécs hatása is kihívóbb, „robban-

több” erejű volt, az 1930-as években pedig egyfelől jelen volt már világosan a „svéd”, „skandináv” „modell”, nem esik szó az 1934-es „munkátervek” ajánlásairól, s azt hiszem nem pontos az sem, hogy a magyar párt 1933 után a faszizmus kihívásával szemben „semlegességi” politikát hirdetett meg. Elég e vonatkozásban arra utalni, hogy a magyar pártban éppen Mónus és Rónai Zoltán milyen „egyidejűleg” közvetítették e vonatkozásban a nevezetes Dan–Bauer–Longuet-féle elaborátumot — amely még a nevezetes VII. kongresszus előtt hirdette meg nemcsak az antifaszista harcot, hanem a hitleri–faszizmus ellenes háború nagy valószínűségét — amivel Mónus azonosult, de az alapkoncepció nem tőle származott. S ez persze érinti a nemzetközi kongresszusokat, ezek hatását, vagy az ILO tevékenységét is, és a magyar párt parlamenti–külpolitikai szereplését.

Néhány más kérdésben is maradt hiányérzetem. Így a vezetősoportok kijelölése terén is. Azt hiszem, e vonatkozásban Sipos Péternek a legjobban az 1920-as évekre sikerült a vezetőket megjelentetni, ám a nyitó nagy hőskorszakban, úgy vélem, nem eléggé válik a külföldi olvasó számára egyértelművé, hogy igen nagy a személyi egybeesés, hogy a pártvezetők szűkebb csoportja az egyetlen Kunfi kivételével mind a szakszervezetekből kerültek ki és igazán könnyen érintkeztek a kétkezi munkásokkal — és éppen az 1906-os pártellenzék sorában tűnt fel több értelmiségi. A 30-as évekre pedig, úgy vélem, néhány markáns politikus (akár szellemi munkás, akár szakszervezeti vezető is volt az illető — pl. a nemzetközi mozgalomban és a magyar parlamentben is szereplő Kertész Miklós) ezúttal észrevétlen maradt.

Külön is jelcném az olyan „köztes” területeket, mind a munkás-kultúrszervezetek, a párt/szakszervezeti iskolák (és Braun Soma) életét, az olyan góccok megszületését, mint a Magdolna utcai Vasas matiné hatása, ami sokszor egyúttal értelmiségi/antifaszista esemény lehetett. Ilyen a szocialista orvosok, művészek, ügyvédek közösségének tevékenysége is (ami oly bántóan hiányzik napjainkban), de amelyek az 1920/30-as években éppen megint ilyen köztes hiányterületeken születtek meg.

Sipos Péter érinti a szervezett munkásmozgalom egyik magyar sajátosságát, hogy egészen 1944-ig jobbjára a szociáldemokrácia hegemonia érvényesült. Olykor érzékeltet más tendenciákat is, ezek azonban ismeretesen jóval alárendeltebbek voltak (ha e tendenciák is változó erővel hatottak). Gondom éppen e „más” tendenciák hatásának érzékeltetésénél van. Úgy hiszem, ezek jelenleg még nagyon elmosódottan tűnnek fel, egyeseké — úgy vélem — a bal, de részben még a jobboldalon is még túlhangsúlyozottan, túlbecsülten mutatkoznak. (Itt egyaránt gondolok a kommunisták és a keresztényszocialisták befolyására.) Persze e hatások pontos „súlybeli” meghatározása nem könnyű és eleve könnyen képezheti vita tárgyát.

Minden aggályom mellett azonban nemcsak üdvözlöm a munka megjelenését, hanem annak is örülnék, ha hasonló és továbbépített munka jelenne meg a szerzőtől e kérdésekről magyarul is — talán összefoglalóan az 1919–1939-es korszakról.

Jemnitz János

THE SOCIAL DEMOCRATIC PARTY OF DENMARK 1871–1990. ACHIEVEMENTS AND PROBLEMS

Published by the Social Democratic Party of Denmark. København 1992. 300 l.

DÁNIA SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRTJA 1871–1990. EREDMÉNYEK ÉS PROBLÉMÁK.

Dánia történetéről, úgy tudom, nem sokat olvashatott a magyar olvasó és a szociáldemokrata párt történetéről, amely e sokszor meghivatkozott országnak sok évtizeden, s mindenesetre két döntő korszakban vezető pártja volt, még kevesebbet. S ezúttal ez a párt a saját hangján szól, vall — még hozzá nem is elkenően, avagy lakkozóan. Mindez persze azon történészeken (és fiatal történészeken) múlt, akik a dán párt kutatóintézetében/könyvtárában dolgoznak. Közülük kettővel (Gerd Callesen és Claus Larsen) és előadásainkkal az elmúlt évtizedekben a linzi konferenciákon többször találkozhattunk — ám ez a szélesebb magyar közönség előtt rejte maradt. Ezt a népszerűsítő és problémafelvető összeállítást a dán kutatók kifejezetten az érdeklődő nagyvilág számára készítették — teljes tudatossággal s némi büszkeséggel arra, hogy ez a történet egyúttal az oly hosszú időn át példának is tekintett „skandináv modellről” is szól.

A kis (nagy formátumú) könyvecske megközelítési módja nemcsak az, hogy világos és céltudatosar írt szöveg, hanem az is, hogy a szerzők nem akarnak semmit elkendőzni. Így mindjárt az első bekezdésben találkozhatunk olyan megfogalmazással, ami sok ország modern történetírásában eltűnni látszik. Így itt, ahol a szerzők mintegy bemutatják országukat, nemcsak azt hangsúlyozzák, hogy „a történet kezdetén”

az 1860-as években Dánia egy 2,5 millió lakosú kis ország, amely nemzeti összetételét tekintve homogén, ahol így az etnikai és a vallási belső küzdelmek hiányoztak (a 120 000 dánit érintő schleswig-holsteini problémát nem számítva. Ez a terület az 1864-es háború után került el Dániától, s az 1920-as népszavazással került nagyrészt vissza.) Ám ugyanitt a szerzők legszögeztek: „de ugyanakkor nagyon világosak voltak az osztályellentétek, minthogy Dánia olyan ország volt, amelynek társadalmát osztályellentétek osztották meg és osztják meg ma is”.

Miként Európa nagy részén, az 1840-es években Dániában is demokratikus, nem szocialista munkásegyletek születtek, ám már 1871-ben megalakult az I. Internacionálé dán szekciója és még ugyanebben az évben a Socialisten c. hetilap első száma (július 22-én) — amit igen sokan mai napig a független szocialista munkásmozgalom születésnapjának tekintenek. (A dán szerzők túlfeszített büszkeséggel írják e lappal kapcsolatban, hogy ez a világ legrégebb munkáslapja — a bizonyító ellentétes felsorolást mellőzve mindig kockázatos „az elsőről” írni.)

S ekkor, még az 1870-es években megkezdődik az általános európai trendek mellett a dán sajátos mozzanatok felhalmozódása is. Sok országhoz hasonlóan Dánia is ekkor agrárjellegű ország, lakosságának ekkor 75%-a nem a városokban él — és csak a fővárosnak volt ebben az időben 150 000 lakosa. Ám már ekkor megkezdődött a falvak szegényeinek városokba özönlése, s ez a nem-szaktanácsos réteg, ugyanúgy mint a kisiparos szaktanácsos réteg lett az Internacionálé dán szekciójának bázisa. Ez idáig talán szabályszerű is — ám Dániában ekkor a konzervatív irányzattal és az uralkodó osztályokkal szemben az ellenzék, a liberális párt bázisa ugyancsak az agrárterületekről, a parasztság köréből került ki — és ezen az alapon a liberális párt és a szocialista munkáspárt egy ideig szorosabban együttműködött, majd még az 1870-es években itt is megtörtént a szétválás. A szétválásban szerepet játszottak belső szociális momentumok, nemzetközi hatások, új szocialista vezetők (Louis Pio) feltűnése — és Marx hatása is. „A Tőke” első két kötetét dánul igen korán, még 1876-ban megjelentették, és a szerzők hangsúlyozzák, hogy az 1870-es évektől a meginduló szakszervezeti, és politikai párttevékenységnek egyaránt a marxi tételek képezték az alapját.

Az 1870-es évek kezdetén a dán mozgalom is elszenvedte az üldöztetések, letartóztatások napjait és éveit — új vezetők tűntek azonban fel, s a mozgalom hálózata megerősödött, Peter Knudsen személyében új szakszervezeti, politikai vezető jelentkezett, aki egyszerre a mozgalom teoretikusa és propagandistája is volt. A dán pártnak a központi orgánum mellett új napilapok megjelentetésére is volt ereje, és már az 1880-as évek közepén új országos ifjúsági mozgalmat szerveztek, s megalakították a gyermekbarát mozgalmat is (német-osztrák példára) — világos programokat alkottak. Természetesen itt is a 8 órás munkanap kivívása, illetve a demokratikus szabadságjogok, így a nőket is megillető választójog nagy szerepet játszott, amit együttvéve a szerzők mint a sikeres „ellenkultúra” kialakítását jelölték meg). S mindenek alapján válik érthetővé, hogy a századfordulóra a még mindig szorosan agrár-országban miként történhetett meg, hogy már ekkor az ország legnagyobb pártja, amely a legtöbb szavazatot elnyerte (ekkoriban 25 és 28%-kal), a szociáldemokrata párt lett!

A könyvecske természetesen több adalékot közöl mind a politikai párt, mind a szakszervezetek tevékenységéhez, miként a lapok, a kiadványok, fordítások és programok megszületéséhez is.

Mindenesetre a következő forduló éppen 1901-hez tapad, amikor is a liberális párt bekerült a kormányba, de egyúttal ketté is szakadt. A paraszti tömegeket felölelő ellenzékbeli ezután megszületett az a Radikális párt, amely szövetségre tudott lépni a szociáldemokratákkal. A Radikális párt léte — mint a szerzők hangsúlyozzák — dán sajátosság volt, s ez alapozta meg mind az 1900–1914-es szakaszban sokféle fontos reform megszületését, — amit az is megkönnyített, hogy a szociáldemokraták nemcsak az országos szinten a parlamentben arattak sikereket, hanem sok önkormányzatban is.

A szerzők e korszakra vonatkozóan sem lakkoznak. Egyfelől érzékeltetik, hogy a Radikális párt csak a „nem szocialista” reformok támogatására volt hajlamos, illetve, hogy miként ütközött a „gradualista” szemlélet, néhány korábbi radikális elméleti doktrínával. Még fokozottabban állt ez a párt agrárpolitikájára — bár a szociáldemokrata párt már akkor is agrártömegeket hódított meg, amikor még keményen és következetesen a szövetkezeti átalakulás alapján állt —, később azonban ettől elmozdult.

A párt és szakszervezeti mozgalom azonban nemcsak „belső folyamatok” révén módosulhatott. Így, — miként sok helyütt másutt — Dániában is 1898-ban született meg a szakszervezetek országos szövetsége, s Dániában is (miként Angliában ugyanekkor!) 1899-ben a munkáltatók megkísérelték a munkások szövetkezési jogát kétségbe vonni. S erre robbant ki egy négy hónapos sztrájk (lock out, amit a dán történetírók „az éhség harcaként” tart számon) —, ami a munkáltatók visszavonulásával ért véget. Ehhez a küzdelemhez fűződik (miként a szerzők hangsúlyozzák) a jelenlegi „munkapiaci rendszer” alapja, amennyiben a munkáltatók soha többé nem kísérelték meg, hogy a szakszervezetek akadályozzák!

A konfliktusok és konfliktus-helyzetek később sem tűntek el a dán párt és munkásság életéből. Így Dánia, noha az első világháború idején semleges tudott maradni, a gazdasági hatások alól nem tudta magát kivonni. S ekkor lettek a szociáldemokrata párt vezetői, mindenekelőtt a párt vezére, Thorvald Stauning először (1916-ban) a kormány tagja. S a dán sajátosságokhoz tartozik, hogy amikor 1918-ban a széles koalíció felbomlott, akkor a kormányból a jobboldaliak váltak ki, míg a szociáldemokrata párt maradt bent a kormányban.

S a háború után került sor Dániában is (igazán sok országhoz hasonlóan) arra az éles politikai-gazdasági-szociális küzdelemre, amelyben — túlzás nélkül — a népi tömegek a szociáldemokrata párt vezetésével győztek 1920-ban. A nagytőke 1918 után igyekezett kiiktatni azokat a gazdasági „szabályzókat”, amelyeket a háború idején Dániában is szükségszerűen bevezettek. A felső körök és osztályok nyomására a király a parlament legnagyobb pártjának kizárásával kísérelt meg új kormányt alakítani — erre robbant ki azután 1920-ban az az általános sztrájk, amely a parlamentáris rendszert törvényesítette, s azóta is megkerülhetetlenül tette — s egyúttal mellékágon a munkásoknak meghozta a 8 órás munkanap törvénybe iktatását is!

Az 1924-es választáson már a dán párt megszerezte a parlamenti legnagyobb párt státuszát, megalkototta az első kisebbségi, egyszínű szociáldemokrata kormányt, 1929-ben ez megismétlődött, de ekkor már maguk mellé „kisebb testvérként” megnyerték a koalícióba a Radikális pártot és az 1932-es és 1935-ös választásokon a szociáldemokraták egyedül is megszerezték a leadott szavazatok 46%-át.

E szilárd politikai többséggel azután sokféle reformot vezettek be — ám a szerzők megint a „problémákra” is rámutattak. Az alapkonfliktusként azt jelölték meg, hogy míg a párt elvei szerint a szocialista rendszer kialakítására kellett volna hogy törekedjen, erről le kellett, hogy mondjon — és az ismert megfogalmazás szerint arra kényszerült, hogy „a tőkés rendszert jobban adminisztrálja”. Ám nem pusztán erről volt szó. A párt arra készült, hogy alkotmányreformmal elérje a felső ház megszüntét (amelyben egyébként a 30-as években ugyanúgy megszerezte a többséget) és azt, hogy a választójogi korhatárt 21 évre szállítsák le — ám az 1939. évi népszavazás mindkét javaslatot elvetette.

Problémák adódtak a külpolitikai horizonton is. A dán párt hajlott volna 1933 után a kollektív biztonsági rendszer nagyobb szavatolására, ám — mint a szerzők aláhúzzák — minthogy a nyugati nagyhatalmak részéről erre nem kaptak igazi segítséget, s a skandináv blokk gyenge volt a fasiszta veszély elhárítására: így maradtak magukra és kényszerültek a gyenge semlegességi politika meghirdetésére.

A szerzők persze rávilágítanak, hogy a szociális reformok (így a fizetett szabadságok rendszere, házépítési segély és jónéhány más, amelyek a 30-as években születtek meg) mind csak úgy valósulhatott meg, s a dán párt csak úgy kaphatta meg a meglepő nagy 46%-os támogatottságot, hogy az alsó középosztály és a fehérgallérosok új nagy rétege, s az értelmiségiek nagy számban mind mögé álltak. Vagyis a társadalom átstrukturálódásának kezdetei egyáltalán nem vezettek a párt meggyengülésére.

Ezután egy merőben „nem európai” és több mint ellentmondásos szakasz következik a párt életében: a II. világháború. Az ugyan köztudomású, hogy Dániát 1940 áprilisában lerohanták a németek, ám az már kevésbé, hogy a lerohanás és a megszállás harc nélkül következett el, s az még kevésbé, hogy a német megszállás után minden párt legálisan tovább tevékenykedhetett. Sőt a németek a dán náci-pártokat (ezek önszorgalmazásával szemben) félretolva, helyükön hagyták egy dán koalíciós kormányt (amelynek a szociáldemokrata párt is tagja maradt), s a dán rendőrségre tudott támaszkodni.

Persze mindebből sokféle konfliktus támadt. Nemcsak a németekkel, hanem azokkal is, akik ellenállást, illegális harcot szorgalmaztak, amit a dán szociáldemokrata vezetés elhárított. Így egyik ágon azután a kommunisták, akik 1941 után ezt az irányvonalat követték, megerősödtek, míg a dán szociáldemokraták körében hasadások kezdődtek, főként 1943 után. Ám ekkorra már a pártvezetés illegális lapokat is megjelentetett, ha a szabotázsakciókat nem is támogatta. S közben szélesebbre nyílt egy másfajta ellentét is: a munkások és a parasztek között. Mert míg a parasztek „nyertek” és nyerni tudtak a háborún — a városi munkásság nem — és ennek nagyon hangos csattanói voltak a háború során.

Így érkezett el Dánia az 1945-ös újrászületéshez. A német megszállás alól az országot angol csapatok szabadították fel. S a dán sajátos és az európai általános színek ezután sem tűntek el a dán történelem tablójáról. 1945 után Dánia politikai életében is központi helyre került a kollaboránsokkal való leszámolás, s itt is megkülönböztették a politikai és a gazdasági kollaboránsokat. Mint sok más nyugati országban — itt is bekövetkezett a kommunista párt gyors megerősödése az ellenállásban szerzett érdemei nyomán (az 1945-ös választáson 18 mandátumot szereztek) és ugyancsak még 1945-ben felvetődött nemcsak a két munkáspárt együttműködése, hanem egyesülése is (!), ami persze nem következett és s amiről a szerzők megjegyzik, hogy feltehetően egyik pártvezetés sem vette igazán komolyan ezt a javaslatot. S ugyancsak az általános európai tendenciákhoz tartozott (a Nyugaton is!), hogy az ország újjáépítésénél felerősödött az állami gazdasági beleszólás, a tervgazdálkodás igénye is.

Az európai (francia, belga, olasz) trendtől azonban a dán eltért abban, hogy az 1945-ös választáson a liberálisok győztek, s a szociáldemokrata párt kívül maradt a kormányból. Ellenzékből határozott ellenprogramot kínált a demokratikus szocializmus program jegyében (amit azonban ez a könyvecske pontosan nem taglal! — csak annyit jelez, hogy a gazdaság ellenőrzését és szociális reformokat követelt).

A nevezetes nagy 1945–47-es korszakban Dániában nemcsak ilyen módon éleződtek ki a politikai, szociális küzdelmek. A szociáldemokraták jobbfelé ismét frontot nyitottak az alkotmánymódosítás szorgalmazására, a felsőház eltörlésére —, balfelé pedig kiéleződött a viszony a kommunistákkal (felső szinten csakúgy, mint az üzemekben belül). Egészében viszont a szerzők is azt hangsúlyozzák, hogy az ország hangulata, politikája balra billent. Az azonban már megint eltér az általános európai trendtől, hogy itt az 1947-es választás hozta meg a kormányszinten megfogható baloldali fordulatot — amikor a szociáldemokraták alakíthattak kisebbségi kormányt, s a liberálisok pontosan azért „diszkvalifikálódtak”, mert ők voltak azok, akik Németország rovására újabb engedményeket szorgalmaztak Schleswig kérdésében.

Az új dán kormányt a párt vezére, Hans Hedtoft vezette 1947 és 1950 között, de ismét beigazolódtott, hogy az élet Goethe szavaival „zöldebb” minden teóriánál: a párt szerette volna alkalmazni, de nem tudta az 1945-ös programját. Ráadásul nem utolsó sorban a kis ország megint szembesült a nagy világpolitikával. 1947-ben a kormány még semlegességi hangot ütött meg a nagy „Kelet–Nyugat” szétválásban, és csak az északi skandináv közösséghez való tartozást hirdette meg — ám egy év múlva (részint a nevezetes 1948 februári prágai puccs hatására) a külpolitikai koncepciót módosította, csatlakozott a NATO-hoz, s már korábban a Marshall-segélyt kapók közé. S ekkor következett be, hogy a dán párt „szögre akasztotta” 1945-ös programját, a demokratikus szocializmus koncepcióját, s elfogadta a gazdasági növekedés, a szociális reformok — a nagyobb torta, nagyobb tortaszettek elvét. Ez persze kritikai hangokat is előcsalt, de a német szociáldemokraták, majd az 1951-ben megalakuló Szocialista Internacionálé segítségével, nyomvonalán ez bekövetkezett — s ezzel együtt a tervez gazdasági koncepció is sülyesztőbe került.

A szerzők hasonló elemző készséggel követik nyomon az ország és a szociáldemokrata párt történetét az 1950–80-as években, a „jóléti állam” korszakában — és annak fellazulásakor. S ahogyan korábban, ebben a történeti korszakban sem volt ez a fejlődés semmilyen vonatkozásban oly idilli — mint az távrolról egyesek számára tűnhetne. Ennek a hosszú korszaknak érdemi áttekintése (hiszen e korszak története is, úgy tudom, magyar nyelven szinte teljesen ismeretlen) — még ugyancsak nagy terjedelmet követelne. Még feltétlenül megemlítendő, hogy a kötet áttekinthetőségét néhány táblázat is elősegíti, s néhány kép (fotó, illetve rajz) is kitűnően dokumentál.

A dán szerzőket minden kritikus felfogásuk ellenére is „elragadta” olykor a dán nemzeti párt-büszkeség. Így amellet, hogy szerintük az első szocialista munkáslap náluk jelent meg, 1924-ben a megalakuló dán szociáldemokrata kormányban is szerintük először került be női miniszter (holott 1917-ben ez már Oroszországban megtörtént A. Kollontáj révén) és még néhány ilyen dán elsődlegesség aggályosnak tűnik. Ám az kétségtelen, hogy a dán munkásmozgalom és a dán szociáldemokrata párt hallatlan történeti eredményeket ért el „a skandináv modell” meggyökereztetésében — ami azonban szintén nem sikeredett „demokratikus szocializmussá”, amit a szerzők jól látnak, nem tagadnak — sőt fájlnak, s napirenden tartanak.

Jemnitz János

KÉT EMBERŐLTŐ A MAGYARSÁG SZOLGÁLATÁBAN

Bóta Ernő emlékkönyv

Az iratokat válogatta, a bevezetőt írta és a kötetet szerkesztette L. Nagy Zsuzsa
Debrecen, 1992. 91 l.

Az emlékkönyvek néhány évtizeden át kihalásra ítélt műfaja feltámadt, örvendetes módon, ha olykor túlzásba is víve. Ez a 90 oldalas könyvecske szokatlanságában a legrokonszenvesebbek közé tartozik. Gyári munkás tiszteletére igazán ritkán adnak ki emlékkönyvet. Bóta Ernő pedig nem volt díszmunkás, sem munkásból lett vezető vagy egyéb nagyság; egyáltalán nem volt nagy ember, bár fontos ember volt. Egyike azoknak, akik a háttérben maradva hoznak létre és tartanak fenn fontos szervezeteket, melyeknek literátus tagjai néha oldalak százain át méltatják önmagukat, amiért csatlakozni mertek — például az Emberi Jogok Ligájához. A Bóta-emlékkönyv így tisztelges a demokratikus mozgalmak lankadatlan

aktivistáinak egy típusa előtt — olyanok előtt, mint például Bánó József rajztanár, Bóta munkatársa és ellenfele a Ligában.

Bóta Ernő heves megyei kisgazda családból származott, mérnök szeretett volna lenni, de az első világháború kitörése után csak műszerész-tanonc lett, majd 18 évesen még elvitték, a háború utolsó évében az olasz frontra, ahol gázmérgezéssel esett fogságba. Így megúsza a forradalom és ellenforradalom évét, de hazatérve hamar felmérte, mit várhat egy öntudatos munkás a Horthy-rezsimtől és 1921-ben Franciaországba emigrált, anélkül, hogy erre személyes oka lett volna. Személyes sorsa ott sem hasonlított sokak keserű emigráns-életére: a Renault-repülőgépgyárban kapott munkát és onnan ment nyugdíjba. Mint mérsékelt szociáldemokrata, a hatóságokkal összeütközésbe nem került, sőt idővel társadalmi kapcsolatai révén szinte bizalmi emberük lett. Mint szabadkőműves és a befolyásos Emberi Jogok Ligája magyar szekciójának évtizedeken át egyik szervezője, majd vezetője, a maga megbízhatóságát vetette latba minden arra érdemes, kiutasítástól vagy üldözéstől fenyegetett magyar politikai vagy gazdasági emigráns érdekében, gyakran az őt szociálárulónak tartó kommunistákért.

Becsületese pragmatizmusa nem ismerte a nemzetköziség és hazafiság ellentétét. A második világháború kezdetén magyar önkéntesek százait küldte a francia hadseregbe; a háború után több petícióban tiltakozott a trianoni határok megerősítése, az utódállamok magyarüldözése, majd 1956-tól évtizedeken át az emberi jogok itthoni megsértése ellen. Volt benne személyes hiúság: szívesen sorolta, hány miniszterrel, íróval, hírességgel parolázott az ő munkáskeze, de ha kihasználta ismeretségeit, azt mindig csak mások vagy a hűszévesen elhagyott haza érdekében tette. Tevékeny élete 1987-ben ért véget.

Terjedelmes irattárat hagyott maga után s az ismertetett emlékkönyv lapszámát csak a magánkiadás anyagi korlátai szabták szűkre: levelezése, petíciói, emlékezései vastag kötetet tölthetnének meg. Károlyi Mihály, Jászi Oszkár, Garbai Sándor levelezésében is sűrűn találkozunk nevével, leveleivel. Az emlékkönyv egy rövid, de talán utolsó önéletrajzi vázlatát közli, maroknyi csokrot a Liga petícióiból, védő-akcióiból, az említett 1945 utáni memorandumoknak is csak egy részét. Végül, L. Nagy Zsuzsa alapos bevezető tanulmánya mellett néhány harcostársa, barátja megemlékezését, Kende Péter beszédét a párizsi temetésén.

Hajdu Tibor

JAMES D. YOUNG

JOHN MACLEAN CLYDESIDE SOCIALIST

Clydeside Press. hn. 1992. 280 l.

JOHN MACLEAN A CLYDE-VIDÉKI SZOCIALISTA

Maclean neve a skót, illetve a nagy-britanniai történelemben jártas, még inkább a brit munkásmozgalom története iránt érdeklődő olvasónak jól ismert, Magyarországon azonban aligha ez a helyzet. Maclean olyan skóciai tanári családból származott, ahonnan református vallású nevelést, szűkös anyagi ellátottságot és tanári hivatásszeretetét örökölhette — mást nem. Előbb skóciai népiskolai tanár lett, továbbképezte magát, egyetemi végzettséget szerzett, középiskolai tanár lett, de egyúttal fiatalon, a húszas éveiben már marxista szocialista, nem hogy a Munkáspárt, hanem az annál radikálisabb Brit Szocialista Párt tagja, s egyik legatütőbb erejű szervezője és propagandistája (s cikkírója is) pártjának. Maclean azonban ekkoriban mégis inkább csak szűkebb hazájában ismerték. A fordulatot 1914., a világháború hozta meg. Maclean tüzes internacionalista maradt, aki nagy hévvel marasztalta el nemcsak a háborút „általában”, hanem valamennyi hadviselő kormányt — beleértve sajátját, az angolt is. S ezt a szólás-szabadság hazájában, Angliában sem nézték már sok esetben szótlannul a háború körülményei között, hát még akkor, amikor szűkebb pátriájában, a Clyde-vidéken, Skócia vörös „viharsarkában” nagy munkássztrájk robbant ki, amikor a kormány miniszterét ugyanúgy kifütyülték, mint a nemzeti honvédelemre ráhangoló Munkáspárt helyszínre siető vezetőit. Maclean ekkor került először börtönbe (s egyúttal ekkor függesztették fel, illetve mozdították el tanári állásából).

Am ekkor derült ki az is, hogy Maclean megtérhetetlen. Szabadulása után ugyanúgy folytatta, mint bebörtönzése előtt: folytatta lendületes agitációját — s a hatalom csúcsán lévők részben az ő számlájára írták az ekkor születő „munkásbizalmiak” (shop stewards) hálózatának megszületését és annak terjedését is. Hamarosan ismét börtönbe került, ekkor már sokéves börtönbüntetést rónak ki rá, mindezt a nevezetes

1918. évi perében gyilkosan támadó beszédeivel (saját magát védi, védőügyvédet elutasít) még csak jobban megpecsétel. Az 1917. novemberi forradalom után az új szovjet kormány skóciai konzulnak nevezi ki a skót tanárt, hogy ezzel kimenekítse a börtönből — de ez nem sikerül.

A börtönben ezúttal elviselhetetlen körülmények közé kerül: nemcsak fizikailag, hanem pszichikailag is megkísérlik megtörni. S a modern „pszichoterápiás kezelésnek” nemcsak moszkvai iskolája volt (!). Igyekeztek rábizonyítani az őrülséget — és így a börtönévek (amelyek nem értek véget 1918 novemberében a háború végével!) egy újabb orvosi/politikai krimivé szélesedtek. (Szabadulása után a „zavarodott” Maclean még nagyon logikus írásokkal jelentkezett.)

A háború nyomán pedig, amikor Maclean végre szabadult, a zaklatott szocialista publicista/népszónok lassan megváltozó közhangulattal ütközött szembe saját szűkebb mozgalmi környezetében is. 1920/21-ben megalakult az új kommunista párt, amely átvette a „moszkvai recepteket”, míg a független, baloldali és szindikalizáló Maclean részben elfelejtve, s a perifériára szorulva, keserűvé válva halt meg 1923-ban.

Ennyi igen leegyszerűsítve és rövidre fogva maga az életút. Az életút feldolgozója azonban egy olyan skót szocialista egyetemi oktató, akinek van szíve, látóköre, tolla, hozzáértése, hogy a sokszálú életutat feldolgozza, sok szemszögből tematikusan is (nemcsak kronológiai egymásutánban) rendszerezve elemezze a korántsem leegyszerűsíthető történetet, s az életút politikai eszméi örökségét. (Maclean örökségét a politikai jobboldalon is történétírók, publicisták tartották elevenen és értelmezték.) James D. Youngnak nem ez az első írása. Néhány újabb átfogó történeti munkában elemezte elég rendhagyó módon mind a II. Internacionálé egészének, részben pedig a brit munkásmozgalom történetét. Mindig egyfajta „alulról való rápillantás”, határozott internacionalizmus, ugyanígy kifejeződött skót nemzeti büszkeség és töretlen radikalizmus jellemzik írásait. Így ez a témaválasztása sem véletlen.

Young életrajzában a politikai események egymásutánja mellett igen alapos fejezetekkel találkozunk, amelyekben Maclean eszmerendszerét elemzi, ahol külön nagy figyelmet fordít a vallásos keresztényi örökség s a marx felfogás találkozásának belső problematikájára ugyanúgy, mint a hangsúlyos internacionalizmus és a skót nemzeti örökség vállalásának kettős vonulataira. Emellett ugyanilyen élesen szembesíti Macleant a bolsevik-lenini megközelítéssel, s hangsúlyozza, hogy Maclean sokkal inkább a De Leon – R. Luxemburg tradíciók folytatója volt — és pontosan ezért nem tartja meglepőnek, hogy a brit kommunisták politikai és teoretikus nagyjai, William Gallacher és R. P. Dutt már életében, s még inkább 1923-ban bekövetkező halála után tökéletesen megfeledeztek róla, sőt azon fáradoztak, hogy mások is elfelejtsék őt. Ezzel szemben Young azután hosszan, sokféle anyag alapján bizonyítja, hogy utóéletében sok pályatársa emlékében miként élt tovább az emléke — sőt sokféle torzítás folytán hamis legendák és történétírói tévedések is. Így azután Young keze nyomán nemcsak megdöngölködött Maclean életrajzot vehet kézbe az érdeklődő, hanem egyúttal egyfajta jelenbe nyúló historiográfiát is. Cs. ipán egy vonatkozásban marad hiányérzetem: nem világos, hogy az egykori széles alapozású skót internacionalista, radikálisan szocialista szemléletű mozgalomban ténylegesen mekkora is volt Maclean személyes hatása, s egykor, még 1916. évi bebörtönzése előtt, e táborban miként mozgott. Bizonyos súrlódásokat a szerző is jelez (például a radikális háborúellenes, de katolikus Wheatley-vel) — egészében viszont ez a sokszínű, sokféle ember erőfeszítéséből kikovácsolódó mozgalom — számomra — mégsem áll össze. Igaz, Young elsősorban életrajzot akart írni, még hozzá egyfajta „perújrafelvétel” jegyében. S ez sikerült is neki.

Jemnitz János

ON THE MOVE. ESSAYS IN LABOUR AND TRANSPORT HISTORY.

Presented to Philip Bagwell. Edited by Chris Wrigley and John Shepherd. London 1991.

The Hambledon Press. 261 l.

MOZGÁSBAN. TANULMÁNYOK A MUNKÁSSÁG ÉS A KÖZLEKEDÉS TÖRTÉNETÉBŐL

A tanulmánykötetet Philip Bagwell emlékének szentelték. Az 1914-ben született Bagwell a southamptoni egyetemen szerzett tanári, majd a London School of Economics-on doktori diplomát. Ezt követően a közlekedés, a szállítás történetével foglalkozott 1977-ben bekövetkezett nyugdíjba vonulásáig. Mint a kötetet szerkesztő John Shepherd megállapítja bevezető tanulmányában, a fiatal Bagwell is — sokakhoz hasonlóan — a fasizmus és a válság, majd a nyomorúságos „fekete 30-as évek” idején kommu-

nista lett, hogy azután 1945-ben ő is a Labour Party soraiban találja meg helyét. Mint írásainak egyszerű felsorolása is bizonyíthatja — fáradhatatlanul dolgozott: számos munkát jelentetett meg.

A kötetben olyan nemzetközileg is jól ismert brit professzorok tanulmányait találhatjuk meg, mint Eric Hobsbawm és Asa Briggsé. E. Hobsbawm ezúttal Május elseje születéséről írt összefoglaló tanulmányt, amelyben különféle újabb (javarészt olasz, francia és német) munkákra is hivatkozik, hangsúlyozva, hogy ez az ünnep mennyire mély gyökereket eresztett, mélyebbeket, mint maguk a hajdani „döntéshozók” is gondolták — és ezt azután az első május elsejék példáján bizonyítja.

Az oly sok könyvet, tanulmányt, életrajzot és dokumentumkötetet publikált Asa Briggs ezúttal a vasutak terjedésének történetéről írt — ezúttal is sodró erejű — tanulmányt. A viktoriánus korszakban tárgyalja a témát, a hosszú korszakot külön szakaszokra bontva. Azzal kezdte írását, hogy Dickens különféle jól ismert regényeiből felidézte azokat a sorokat, amelyek megmutatják, mit jelentett egykor a vasút Dickens hőseinek életében. Briggs, aki a „hősök” mellett oly sokat foglalkozott műveiben „az egyszerű munkások” életével, gondolkodásával — ezt a megközelítést ezúttal is szem előtt tartotta a vasutasok esetében.

A sheffieldi történész, egyetemi tanár, John Halstead írása a lázadó, a bélyegadók kivetésének ellenálló olcsó munkáslapok közül az 1833–34-ben megjelent „The Voice of the West Riding” című munkáslap számait, szerkesztőit, munkatársait, cikkeit mutatja be — igen nagy gondossággal.

A szigetországban jelenleg nagyon befolyásos David Howell, a manchesteri egyetem professzora, aki az egyetem kiadásában baloldali kombattáns szellemben életrajzorosozatot szerkeszt és jelentet meg az utóbbi években. Ezúttal „cseppben a tenger” jelleggel egy epizódot emelt ki, hogy a munkásvilág belső problémáihoz közelítsen, azt is megvilágítva, hogy ezek a „kis ügyek” mennyire kihathatnak az ország életére, politikai légkörére. 1913-ban Aisgiben vasúti szerencsétlenség történt — ez annak idején rávilágított a vasúti biztonság hiányosságaira —, a vasúti dolgozók körében erjedés kezdődött, s jól érzékelhetővé vált a sztrájkhangulat. Mindezt Howell felülről és alulról egyaránt megvilágítja — abban a szellemben, amit a kötetet szerkesztő Shepherd a szinte mindenki által tisztelt angol közgazdász-történész-szociológus Tawney-től idézett: „A történelem nem a múlt eseményeivel foglalkozik, hanem a társadalom életével és a múlt erre vonatkozó tanulságaival, feljegyzéseivel.”

A kötet egyik alighanem legizgalmasabb írása Margaret Morris tanulmánya. Ez azt elemzi, hogy miként született meg 1919-ben a brit törvényhozásban az a törvény, amely vizsgálat tárgyává tette a „profitálók” vagyis a háborús újgazdagok vagyonának keletkezését. A háborús újgazdagok „törvénytelen-ségeit” még a háború napjaiban firtatni kezdték. Nemcsak a szakszervezetek, nemcsak a Munkáspárt, hanem még a toryk sem tudtak e kihívás elől kitérni, s a kettészakadt liberális párt szociálisabb szárnya, az Asquith-párt maga is felkarolta e törvény meghozatalát. A szerző rávilágít, hogy Lloyd George részben azért is engedte e törvényt meghozni, mert e kérdés előtérbe állításával ennél radikálisabb, fontosabb gazdasági-szociális reformokat eltemethetett.

John Shepherd tanulmánya azt a nevezetes fordulatot tárgyalja, amikor a brit Munkáspárt éléről 1935-ben kibuktatták a párt vezérét, George Lansburyt. Mindenki tisztelte, szerette őt. Az idős politikus, publicista, lapszerkesztő egész életében önzetlenül szolgált a munkásság, a szegények ügyét; morálisan, anyagilag megtámadhatatlanul tiszta volt. Mélyen kereszténypacifista volt — ám teljességgel nem értette meg az új idők kihívásait: elsősorban a fasizmust, a hitleri fenyegetést. Lansburyt ezen a híres 1935. októberi kongresszuson elsősorban a robbanékony, igen tekintélyes és sokak szerint „brutális” Bevin buktatta meg, aki szerint most senkit nem érdekel Lansbury „magán lelkiismerete”, jelenleg a politika követelményei, kihívásai számítanak. S Bevin és társai ekkor valóban elérték a fordulatot; évekre a Labour Party lett az antifasiszta felkészülés legtisztább, legátgondoltabb szervezett ereje a szigetországban.

A sok tanulmány között egy (!) vezeti el az olvasót (Hobsbawm írása mellett) külföldre, a 20. század derekán miként terjedtek el a városközi távolsági autóbuszok, kik voltak a felkarolói, s kik és miért ellenézték ezek elterjedését.

Végül meg kell emlékezni a kötetnek a legutóbbi évek történetével, változásaival foglalkozó írásáról. James Kapp azt vizsgálja rövid tanulmányában — ugyancsak Bagwell szellemében és témakörében —, hogy 1990 szeptemberében miként került sor különféle szállítómunkás szakszervezetek egyesülésére. Az első nagy fordulatra még pontosan 80 évvel ezelőtt, 1913-ban került sor, amikor különféle kisebb vasutas szakszervezetek egyesülése révén megszületett a NUR (National Union of Railwaymen — Országos Vasutas Szakszervezet). Ám a vasúti tisztviselők, a fűtők és mozdonyvezetők ebben a vasúti iparágban is külön-külön szakszervezetekben tömörültek. Mindennek sok oka volt, ám a vasutak válsága a szigetországban is élő kihívás, s a tory kormányzat hosszabb ideje erőteljesen szorgalmazza többek között a vasutak privatizálását — a vasutasok ellenállásával nem sokat törődve. Így azután még 1982-ben az

összefogás szellemében a NUR és a mozdonyvezetők/fűtők szakszervezete között megszületett az együttműködést szervezetenként megpecsételő megállapodás, majd az új kihívások és visszaesések közepette a NUR és a tengerészek szakszervezete (NUS-National Union of Seamen) között 1990 szeptemberében írták alá az egyesülést. Így született meg egy új „mamut-szakszervezet”, az RMT (National Union of Rail, Maritime and Transport Workers) — ami bizonyítja, hogy a szakszervezetek világában szintén semmi sem örök, s a munkások igyekeznek alkalmazkodni az új, s többnyire kesernyés kihívásokhoz. A tanulmányok így — az angol tradícióknak megfelelően — erősen „életközben” maradtak.

Jemnitz János

TILKOVSKY LORÁNT

HÉT ÉVTIZED A MAGYARORSZÁGI NÉMETEK TÖRTÉNETÉBŐL, 1919–1989

Kossuth Kiadó, Budapest, 1989. 196 l.

**ZEITGESCHICHTE DER UNGARNDEUTSCHEN SEIT 1919,
MIT EINER VORGESCHICHTE**

Corvina, Budapest, 1991. 212 l.

Tilkovszky Loránt előbb magyarul, majd németül megjelent könyve olyan „Előtörténet”-tel indul, amely — mint a mű legnagyobb terjedelmű fejezete, — meghaladja a formális bevezetés kereteit. Géza fejedelemtől kezdve áttekinti a németek magyarországi betelepülésének, közösségeik jogállása alakulásának legfontosabb csomópontjait. Részletesebben tárgyalja a 18. századi telepítések hatásait s a magyarországi németek kulturális helyzetét, gazdasági és politikai szervezkedéseinek lehetőségeit, a magyar állam nemzetiségekkel kapcsolatos politikáját a dualizmus korában. Jól megalapozza ezzel a 20. századi problémák tárgyalását. Az 1948 utáni helyzetről azonban csupán igen röviden szól, inkább csak jelezve, mint kifejtve és elemezve a legutolsó 40–41 év történéseinek hatását a kitelepítések nyomán jelentősen megcsappant számú honi németiség életére. Szűkebb tehát a tematika a megadott címnél.

A mű nem terjed ki minden kérdésre. A szerző figyelmét a nemzetiség általános helyzetére, a kormányzat nemzetiségi politikájára, a nemzetiség és állam viszonyára és mindezek külpolitikai összefüggéseire fordítja. A könyv tehát inkább politikátörténeti munka. Csak érintőlegesen, illetve utalásszerűen foglalkozik a németek gazdasági, szociális helyzetével, belső társadalmi tagozódásával. De ez nem is volt célja.

Tilkovszky Loránt, a magyarországi németek 20. századi történetének legismertebb és legtöbbet publikáló kutatója, eddigi több évtizedes munkája során is a téma politikátörténeti aspektusait vizsgálta, kiterjedt levéltári forrásfeltárára alapozva, s a források gondos elemzésére építve. Ez a kis könyv a szerző számos tanulmányában felhalmozott kutatási eredményeinek rövid összegzése kívánt lenni. Egyúttal azonban eddig nem ismert — németországi és ausztriai levéltárakban újabban feltárt — dokumentumok révén és új szempontok felvetésével gazdagította is a korábban felvázolt képet.

A szerző ezúttal is tényekben gazdag áttekintést ad, bemutatja a téma legfontosabb eseményeit, a magyarországi németek szervezeteit, vezető személyiségeit és a helyzetüket befolyásoló sorsfordulókat, mégis a fő folyamatok és összefüggések tárgyalásán van a hangsúly. Mindenekelőtt azért, hogy a magyarországi németek életét a kulcsfontosságú (más konkrét jelenségeket is reprezentáló) események, megnyilatkozások, változások láncolatával írja le. Két esetben forrást is közül teljes terjedelemben (az 1940. évi bécsi ún. német népcsoport-egyezményt és az ezt módosítani kívánó 1941. évi tervezetet). Ezekhez kapcsolódnak az általánosító értékelések, következtetések. Így az olvasó eseménydús, fordulatok áttekintést kaphat.

A könyv igazi érdeme az a sokszempontú elemzés, mely a probléma minden szálát felszedi és a kapcsolódási pontokat felfedve összeköti.

A középpontban a magyarországi németek helyzete és a magyar kormányok (velük kapcsolatos) nemzetiségi politikája áll. Ezt azonban mindvégig a Párizs környéki békék következtében kialakult — később más momentumok által is befolyásolt — nemzetközi, illetve magyarországi viszonyok relációjában vizsgálja. Ezek a viszonyok bonyolult és ellentmondásos kapcsolatrendszerként képeztek államok között,

államok (nemzetek) és saját kisebbségeik, nemzetek és más országokban kisebbségekbe szorult csoportjaik között.

Tilkovszky az egész térséget figyeli és elemzi a Rajnától az Al-Dunáig, a Keleti- illetve Déli-Kárpátokig. Abból indul ki, hogy a magyarországi németek 1919 utáni sorsát nemcsak számuk megcsappanása, nagy közösségeik (erdélyi és szepességi szászok, bánáti svábok, stb. utódállamokba kerülése) és a magyar kormányok Trianon utáni — revíziós célokat szolgáló, a nemzeti szempontokat esetenként a nemzetiségek rovására is érvényesítő — nemzetiségi politikája befolyásolta. A magyarországi helyzet tekintetében is döntő tényezőnek bizonyult, hogy a területileg megcsonkított, gazdasági és katonai tekintetben erősen korlátozott, nemzeti önérzetében sértett Németország számára (már a Weimari Köztársaság korában is) felértékelődtek határain kívüli népcsoportjai. Az a tény, hogy a volt magyarországi németek nagy tömbjei kerültek a csehszlovák, a román, és a szerb-horvát-szlovén (jugoszláv) állam fennhatósága alá, lehetőséget biztosított számára, hogy a revízió megvalósításában német segítségre szoruló magyar kormányzatra nyomást gyakoroljon a német nemzetiség számára kedvező és Németország érdekeit is akceptáló kisebbségi politika kialakítása érdekében.

Nem kevésbé fontos tényező, hogy a Monarchia felbomlásával a honi németiség Ausztria számára is támogatandó-védendő közösséggé vált. Ausztria eltérő érdekei, az Anschluss problematikája által is bonyolított német-osztrák viszony miatt azonban a közvetlen szomszéd Németországtól eltérő szempontok alapján és célok érdekében cselekedett. Mindezt új ideológiai-politikai tartalommal, hatalmi törekvésekkel módosította a náciizmus hatalomra jutása, az Anschluss megvalósítása, Csehszlovákia feldarabolása, majd a háború kezdete, valamint a magyar terület(vissza)szerező lépések német támogatása.

A szerző ebben a keretben elemzi egyrészt a magyar kormányzat nemzetiségi (egyben ezt is meghatározó bel- és kül-) politikáját, kitekintve a különböző társadalmi csoportok, illetve politikai erők ezzel kapcsolatos álláspontjára.

Mindezeket figyelembe véve mutatja be a magyarországi németek önszerveződésének és mozgalmának két irányzatát, rivalizálásuk alakulását, melynek végkifejletét nemcsak — vagy nem elsősorban — e kisebbség belső társadalmi strukturáltsága határozta meg, hanem kapcsolataik országon belüli és kívüli politikai erőkkel, hatalmi tényezőkkel, s végeredményben az a viszony, ami a német és a magyar kormányzati erők között a háború időszakára illetve végére kialakult.

Tilkovszky Loránt ezt a bonyolult problémakomplexumot nagy tárgyismerete birtokában logikusan, világosan mutatja be, melynek köszönhetően gondolatmenete a témakörrel szakszerűen nem foglalkozók számára is követhetővé válik. Így könyve minden korábbi összefoglalónál jobban segíti az áttekintő tájékozódást és egyben az eligazodást.

Figyelmet érdemel a kötet egy további aspektusból is. Az 1989 után bekövetkező társadalmi-politikai változások azt a reményt keltették, hogy az 1970-1980-as évek egyre határozottabb enyhülése után végképp megszűnik az a nyomás-befolyás, amit korábban a politika gyakorolt a történettudományra. A tapasztalatok — a könyv témájául szolgáló kérdésekben is — azt mutatják, hogy ezzel ellentétes tendencia érvényesül. Tudományágunknak a megváltozott körülmények között ismét a politikai hatások erősödésével kell számolnia — jöhetnek azok nem koncentráltak, sőt esetenként erősen polarizáltak, egymásnak ellentmondók. Mégis azzal a veszéllyel fenyegetnek, hogy a politika által diktált — és joggal bírált — egyoldalú, torz értéktételek nem szűnnek meg. Pontosabban: a régieket úgy számolják fel, hogy új, más politikai ideológiák és érdekek által diktált minősítésekkel váltják fel azokat. A régi torzításokat újakkal.

Tilkovszky Loránt könyve ebből a szempontból is korrekt alkotás. Egy politikai szempontból különösen kényesnek tartott kérdéskörben — mint írja — „egyoldalúságot kerülő kritikus megközelítésben próbálja tárgyalni és megítélni az egymásnak feszülő eszméket és törekvéseket, elutasítva a felelőtlen általánosításokat és a kollektív felelősséget éppúgy, mint a helytelen politika mentegetését, igazolását, akár nemzetiségi irányzatokról van szó, akár kormányzati politikáról — 1945 előtt vagy után”. Lehet, hogy ebből a szempontból néhány (tartalmilag megalapozott, de az elmúlt évtizedek politikai propagandája által „gyanússá” tett) kifejezés használata nem szerencsés, ám a könyv egésze, annak szellemisége a kísérlet sikerét igazolja.

A történész szerző a forrásokból merített tényekre támaszkodik és munkásságában kizárólag szakmai szempontok vezérlik. E tekintetben is követésre méltó művet alkotott.

A magyarországi németiség története egészére vonatkozóan összeállított bibliográfia a kötet végén hasznos segítség a téma tanulmányozóinak.

KRAUSZ TAMÁS

PÁRTVITÁK ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNY.

Viták az „orosz történelem sajátosságairól” különös tekintettel a húszas évekre

Akadémiai Kiadó, 1991. 200 l.

A szerző a nagymúltú és reméljük folytatódó „Értekezések a történettudomány köréből” c. sorozatban (113. sz. kötet) napvilágot látót munkáját rövid „Előszóval” látta el. Ami eszerint még tíz évvel ezelőtt, 1981-ben készült, 1986-ban Krausz javított a kéziraton és reméli, hogy az elkészültétől eltelt majd egy évtized nem okozott „végzetes károsodást” a dolgozaton. Nos: nem. Krausz Tamás ugyan figyelembe veszi a „napra kész” irodalmat, de nem konjunkturális szempontok alapján ír a napjainkban — érthetően — oly divatos orosz történelemről. Persze, megkérdézhethetnék álinaiv szemforgatással: mi köze a politikának a tudományhoz, jelen esetben a történettudományhoz? A „szakmai szempontok” mindenhatóságában hívők azt válaszolnák: semmi. Ezt — főleg a történettudomány esetében alig hiheti el bárki is. Hiszen e tudomány legnagyobb képviselői sohasem hallgattak a politikai szempontok fontosságáról, esetenként meghatározó voltáról. Aki a marxista–szocialista, főleg pedig a bolsevik mozgalom történetét csak felületesen ismeri: azt tudja, hogy e mozgalmak értőlejesen elméleti töltésűek (ideológikus jellegűek) és ennek megfelelően kezelik a társadalomtudományokat, beleértve a történettudományt is. Szerző hitelesen állapítja meg: „A bolsevizmus győzelmének történelmi levezetése — miután magában foglalta a politikai perspektívák kiküzdését is — a „történelmi problémát” közvetlenül a politikai praxis aktualitása felől ragadta meg.” (Megjegyezzük: ez volt egyik oka a bolsevik voluntarizmusnak.)

Krausz Tamás már a Bevezetőben felhívja a fontosabb — már a 20. században felvetődő — kérdésekre a figyelmet. Ezek közül szinte elsődleges az Oroszország és a Nyugat fejlődési eltéréseinek és összefüggésének a témaköre, ezzel kapcsolatosan a szlavofilok, illetve a „nyugatosok”, a zapadnyikok állásfoglalása. Behatóan idézi a liberális történész és politikus, a szocialista fordulat után emigrációba kényszerült – P. N. Miljukov véleményét. Ez annyira találó, hogy a recenzens sem tartóztatja meg magát az idézéstől. „Én — írja Miljukov — egy igazságot ismertem el a narodnyikok és elődeik, a szlavofilok állításaiban: elismertem az orosz történelmi folyamat mély *sajátosságait*. De én ezt a sajátosságot nem tartottam változatlanoknak és megbonthatatlanoknak. Azután pedig e sajátosságot megteremtő természeti és történelmi feltételek meglétében semmiképpen sem az orosz kultúra tökéletességének zálogát láttam. Úgy mutattam rá inkább ezekre, mint akadályra, mely fejlődésének megkésetttségét magyarázza... A marxizmus elvetette a régi narodnyikizmus vallási filozófiai és társadalmi–politikai messianizmusát. De egyáltalán nem mondott le a messianisztikus eszméről– Elutasította a paraszti „közösség” eljövendő világméretű diadalát. De azt a városi proletariátus még közelebbit világméretű diadalával váltotta fel. A paraszti anarchizmus bakunyini eszméje helyén... csupán a centralizált államapparátus felülről egy „tudatos kisebbség” által történő politikai megragadásának lenni eszméje jelent meg. Szerencsétlenségre, ez az eszme az előzőnél sokkal realistább volt, amit ideiglenes győzelme bizonyít is.”

Érdeklődésre tarthat számot és a későbbi fejleményeket sok szempontból megvilágítja egyrészt az ortodox marxista Plehanov, másrészt pedig ezt az ortodoxiát mindinkább elutasító Lenin véleménye. Lenin — mint a szerző rámutat — valamelyest túlértékelte, Plehanov viszont lebecsülte (bár véleménye a későbbiekben némileg módosult) az orosz mezőgazdaság tőkés fejlődését. Világos, hogy az előbbi álláspontból szocialista forradalmi elképzelések, az utóbbiból pedig „klasszikus” demokratikus szociáldemokrata teóriák sarjadnak. (Meg kell várni és időben segíteni a tőkés fejlődés kibontakozását stb.) A vitatkozó partnerek és általában az orosz értelmiség zöme tisztában volt „a mindenható orosz” állam jelentőségével, gazdasági, társadalmi és politikai szerepével. Kiderül ez L. Trockij véleményének bemutatása során is. Trockij szerint az „új szocialista” államhatalom — akárcsak a cárizmus —, arra lesz hivatott, hogy a gazdasági és társadalmi életben szerepet töltsön be. A kérdéssel kapcsolatban a szerző részletesen foglalkozik a húszas évek egyik legbefolyásosabb történészek, M. N. Pokrovskijnak a felfogásával. Ennek lényege: Nem a gazdaságilag uralkodó osztályok egyensúlya teremtett a bürokratikus önkényuralomból önállósult szervezetet, mint Nyugaton, hanem azok szociális jelentéktelensége. „Minél centralizáltabb az állam és minél függetlenebb az uralkodó osztályoktól, annál inkább alakul át a társadalom fölött álló önállósult szervezeté.” Krausz szerint, miután a húszas évek elején „a polgári ideológia befolyásának megszüntetése volt a leglényegesebb feladat” a történész fontosnak tartotta, hogy megcáfolja az „osztályok feletti állam”-ról szóló nézeteket, melyeket szerinte Trockij is képviselt. Magyarán: bármilyen nagy és önálló feladatot töltött is be (Nyugat- és Közép-Európától eltérően) az állam Oroszország életében, soha

nem volt osztályok feletti jellegű. (A „kereskedelmi kapitalizmus”, mint a cárizmus támasza a 16. században stb.)

Pokrovskij véleményében megmutatkozott az oly jól ismert vitamódszer: az ellenfél véleményének túlhajtása: a merev, sokszor életidegen teoretizálás, a dogmatikus hajlandóság. Trockij nem írt „osztályok feletti” államról, a cári hatalom viszonylagos önállóságát, a nyugati tőke oroszországi szerepét emelte ki, viszont Pokrovskij — mint Krausz írja — „az orosz önkényuralom kialakulásának kapitalista motívumait” állította a központba. Amikor azonban a történettudományt közvetlen politikai eszközként alkalmazzák, szükségszerűvé válik a nemegyszer rosszindulatú interpretálás, a belemagyarázás — és a későbbi viták során megmutatózó hamisítás is.

Trockijnak az 1905-ös forradalomról írt könyve ösztönzést adott a „permanens forradalom”-ról folytatott vitáknak. A „permanens forradalom” marxi eszme, amelyet „ortodox” követői (így a fiatal Leninre nagy hatással lévő K. Kautsky) is vallottak. A lényege: a forradalom folyamat, amelynek különböző fázisai nem különülhetnek el egymástól: a polgári demokratikus forradalom átmeny szocialista forradalomba. Tulajdonképpen ehhez kapcsolódik az az orosz marxisták által is képviselt nézet, hogy európai folyamatról van szó: „az imperialista hatalmakkal körülvett orosz munkás-paraszt köztársaság nem létezhet.” Trockij — akinek a gondolkodásában az „orosz elmaradottság”-nak nagy szerepe volt szintén ezt az eszmét képviselte. Ezzel a felfogással került szembe 1924 végén (amikor nyilvánvalóvá vált, hogy az európai szocialista forradalomra nem kerül sor) a sztálini elképzelés: „szocializmus Oroszországban”. Ez a fordulat megerősítette azokat a véleményeket, melyek a leninizmus (s még inkább a sztalinizált leninizmus) „gyökereit, forrásait tekintve Zaicsnyevszkijre, Bakunyinra, Tkacsovra, vagy Nyecsajevra stb. korlátozta”.

Krausz a fenti kérdésekkel kapcsolatos vitákat részletesen, magas színvonalon elemzi — kitérve természetesen a mi köreinkben kiváltképpen ismert Bergyajev munkásságára is. Összefoglalóan megállapítja: „Világos, hogy az a gondolat áramlat, amely október világforradalmi küldetésstudatát a nemzeti forradalmi hagyományra telepítette rá, kénytelen volt — a módszertani következetesség érdekében — e hagyományt „maximálni” — „leninizálni”. Lenin — bár méltányolta az orosz forradalmi tradíciót, attól mint marxista élesen elhatárolta magát és sohasem ismerte el azt, hogy tőle fontos gondolati elemeket (és gyakorlati politikai javaslatokat is) átvett. Ezzel kapcsolatban Krausz hivatkozik az elhatárolódás szükségességére, a félreértések kiküszöbölésére: Csernisevszkijt pl. aligha lehetett „az orosz Marxnak” minősíteni, mint ahogyan azt egyesek tették. Ez igaz, de még hozzátehetnénk: Az európai szociáldemokráciával és annak számos értékével élesen szembeforduló Lenin a marxizmus — és csakis a marxizmus — által kívánta legitimálni gondolatrendszerét és mozgalmát. Így érthető „óvatossága”. Sztálinban pedig talán fel sem merült a gondolat, hogy a múlt századi terrorista-forradalmárt, Nyecsajevet inkább követi, mint Marxot. Kropotkin érdemeit pl. — a „kellő kritikával” — mind Lenin, mind Sztálin elismerte, az anarchista teoretikus felfogásának számos eleme, így pl. „hagyományos” humanizmusa idegen maradt számukra. Az említett, általunk kardinálisnak vélt problémákkal kapcsolatban bővebb kifejtésre lett volna szükség: a szerző itt túlságosan rövidre zárja a téma tárgyalását. Nem lett volna felesleges az erősen hatalomorientált bolsevik gondolkodásban oly jelentős taktikai elemekre, ezek jellegére is kitérni.

Krausz Tamás későbbi munkák elemzésére rátérve utal az orosz önkényuralom természetéről kapcsolatos vitákra (feudális természetű-e, mi a viszonya a kifejlődő kapitalizmushoz, az ázsiai vagy az európai elemek dominálnak-e benne). A kategórikus ítéletektől, minősítésektől óvakodik. Rámutat: „A polémia menetét az önkényuralom fejlődéstendenciáiról erőteljesen befolyásolták a 20-as évek második felében már megmutatózó szubjektivisták magyarázatok, amelyeket maga Sztálin is inspirált.” Igaz, talán túlságosan is mértéktartó megállapítás, hiszen Pokrovskij követői — íme idevezet a túlpolitikizált történettudomány — csakhamar fasiszta-trockista-buharinista „bandának” minősültek (Buharin egyébként valóban értékelte Pokrovskijt.) A sztálini koncepció új folyamatokat is életre hívott: „a szocializmus egy országban elv” és a vele együttjáró historizálással felnagyította az orosz múlt vélt vagy valós értékeit, miközben a nemzeti-nemzetiségi kérdésekről valójában tudományos igénnyel úgy szólván szó sem eshetett. Abban Krausznak feltétlenül igaza van, hogy az „orosz elmaradottság” nem „mensevik tézis”. Az orosz polgárság gyenge volt és önállóan, éppen ezért nem tudott radikálisan szakítani az önkényuralommal. Ez sokoldalúan bizonyított tény, amelyből egyenesen következik, hogy az oroszországi polgári demokrácia (valós parlamentarizmus) létrehozására irányuló kísérletek *mindaddig* kudarcra voltak kárthatva. De még mielőtt ebből bárki messzemenő következtetéseket vonna le — részben Krausz okfejtése alapján — két dologra emlékeztetnénk: 1. Oroszország társadalma a tárgyalt időszak óta alaposan átstrukturálódott: habár egyáltalán nem a klasszikus polgárosodás irányában. 2. A „polgári demokrácia” nem valamilyen skatulya: tág határai vannak. Ezek között bizonyos tekintélyelvű rendszerek is helyet kaphat-

nak, feltéve ha nem militarisztikusak, illetve diktatórikus jellegűek. A történelem — mint tudjuk — sok szempontból determinált ugyan, de egyben kiszámíthatatlan is.

Erényi Tibor.

MAGDA ÁDÁM

THE LITTLE ENTENTE AND EUROPE (1920–1929)

Akadémiai Kiadó, Budapest 1993. 330 l.

A KISANTANT ÉS EURÓPA 1920–1929

A kisantant története nem tartozik a történetírás teljesen feldolgozatlan területei közé. Az összefoglaló diplomáciatörténetek több-kevesebb részletességgel tárgyalják a témát, az egyes országok külpolitikáját bemutató munkák nagy figyelmet fordítanak a kapcsolattörténetre, és olyan könyvek is akadnak, amelyek kifejezetten a kisantant történetével foglalkoznak. Ádám Magda is több tanulmányt és könyvet szentelt már a témának. „A kisantant és Európa 1920–1929” c. könyv elolvasása azonban bárkit meggyőzhet arról, hogy a historiográfiai előzmények nem tették fölöslegessé a témaválasztást és a húszas évek történetének szintézis igényével készült feldolgozását.

Mindenekelőtt azért nem, mert a könyv szerzője olyan széleskörű levéltári forrásanyagra építette munkáját, amely a magyar, de még a külföldi történeti irodalomban is ritkaságszámba megy. Igaz, a három egykori kisantant ország levéltárai közül csak a csehszlovák külügyi levéltárban kutatott, de miután itt ringott a kisantant bölcsője, a prágai levéltári anyag alapján a jugoszláv és a román törekvésekre nézve is fontos forrásanyaghoz jutott. A jugoszláv és a román külpolitikára vonatkozó primer forrásokat a szerző a francia, az olasz és az amerikai levéltárakból származó iratokkal is helyettesítette. Elsőrangú forrásokra támaszkodott viszont a francia, az olasz, valamint az osztrák és a magyar külpolitika törekvéseinek meg-rajzolásánál. Ezt a vonatkozást azért érdemes hangsúlyozni, mert számos diplomáciatörténeti munka szerzője megelégszik azzal, hogy a tárgyaló országok külpolitikáját nagyköveti jelentésekből rekonstruálja, amely forrásanyag pedig sokszor bizony alaposan dezinformál.

Az újonnan feltárt gazdag forrásanyag birtokában — és ez a monográfia másik érdeme — Ádám Magda új megvilágításba helyezi a Duna-medence országainak és a térségben érdekelt nagyhatalmak külpolitikáját. A bemutatás teljesen mondható, valamennyi nagyhatalom és a térség minden országa kellő figyelemben részesül, és csak sajnálni lehet, hogy a szovjet külpolitika inkább csak historiográfiai vonatkozásban bukkan elő. A külpolitikai törekvések ábrázolása során a szerző számos olyan vonatkozást tárt fel, amely mindezeideig ismeretlen volt a történeti kutatás előtt. Az újabb külföldi és magyar kutatások már kimutatták, hogy Franciaország közvetlenül a háború után nem az utódállamok összefogását pártolta, hanem a Duna-medence valamennyi országát, köztük Ausztriát és Magyarországot együttesen akarta a francia külpolitikai elképzelések szolgálatába állítani. Az is ismert, hogy ezek a törekvések a békekötések idején kudarcot vallottak, amibe a nemzetközi körülmények mellett Franciaország viszonylagos gazdasági erőtlensége is belejátszott. Ádám Magda meggyőzően bizonyítja, hogy ennek az eredeti francia irányvonalnak a békeszerződések megkötése után is volt folytatása, és a francia–magyar, valamint a francia–osztrák kapcsolatoknak Párizsban a húszas évek elején is komoly jelentőséget tulajdonítottak. Hogy a térség országai közötti ellentéteket a francia külpolitikai rendszerben ekkor sem sikerült áthidalni, az ugyanazokból az okokból következett, mint a békeszerződések megkötése idején egyszer már elszenvedett kudarc.

A Duna-medencében folytatott brit külpolitika rajza nem olyan részletes és kidolgozott, mint a franciáé, de a bemutatott adatok a szerző értelmezésében meggyőzően bizonyítják, hogy Anglia jóval nagyobb szerepet játszott a térségben, mint amilyennek azt egyes diplomáciatörténeti munkák ábrázolják. Jóllehet a Duna-medence a Monarchia felbomlásával a brit politikában veszített korábbi értékéből, de miután az a veszély fenyegetett, hogy a térség teljesen francia érdekszférába kerül, Londonban nem lehettek közömbösekké azzal szemben, ami itt történik. Ádám Magda kimutatja, hogy a brit diplomácia a francia törekvések korlátozásához a hagyományos arzenál minden eszközét felhasználta, a megőrzött gazdasági pozíciókat csakúgy, mint a más hatalmakkal való együttműködést. Hatalmi szempontokból inspirált érdekpolitika volt ez is, miként a francia, de miután hegemónisztikus tervek akadályozására irányult, bizonyos értelemben az ellentétek tompításának irányába hatott, és ennyiben a térség szempontjából pozitív szerepet játszott.

Olaszországnak a dunai térségben folytatott külpolitikájáról is sok értékes információt és megalapozott értékelést nyújt a könyv. Kellőképpen érzékelteti, hogy a győztes Olaszország volt szövetségeseivel egyezkedett a jóviszonyt fenntartani, ugyanakkor szembe kényszerült nézni a ténnyel, hogy Franciaország kiszorítja őt legitimnek vélt érdekerületéről, és hogy az újonnan alakult Jugoszlávia megfosztotta őt a londoni szerződés által számára kilátásba helyezett területi gyarapodástól. Az olasz-francia és az olasz-jugoszláv feszültség azután Olaszország egyéb viszonylataira is kihatott, és noha az olasz diplomácia a magyarországi királypuccsok idején az utódállamok oldalán állt, az olasz-csehszlovák viszony nem tudott igazából felmelegedni. Az olasz-román viszony kedvezőbbben alakult, az okok magyarázatában azonban a szerző nem mindenben elégti ki a várakozást. Általánosan elfogadott az a tétel, hogy Mussolini hatalomra kerülése fordulatot hozott az olasz külpolitikában, és tendenciáit tekintve ez a felfogás meg is állja a helyét. Úgy vélem azonban, hogy a szerző a világháború után túlhangsúlyozza Olaszország status quo védő szerepét, 1922 után viszont a kelletténél nagyobb hangsúllyal szól az olasz revíziós törekvésekről. Olaszország valójában soha nem volt elégedett a Párizs környéki rendezésekkel, ennyiben már a háború után sem volt egészen a status quo híve, a fasizmus hatalomra kerülése után viszont még jó ideig nem gondolt aktív külpolitikára, ennyiben továbbra is status quo fennmaradásának nemzetközi tényezője volt.

A szerző persze nem elsősorban a nagyhatalmi törekvéseket akarta megrajzolni: ez csak háttér számára, amely előtt az utódállamok, a későbbi kisantant államok törekvései plasztikusabban kidomborodnak. Arról, hogy ezek az államok hogyan képzelték el helyüket a világháború utáni Európában, számos érdekes és újszerű információt nyújt. A bemutatás során a csehszlovák külpolitikai törekvések rajza nevezhető a leginkább sikeresnek. Ez bizonyára összefügg azzal, hogy a szerző a prágai külügyi levéltárban végzett kutatásokat, de feltehetően nem véletlenül került előtérbe a csehszlovák probléma: a térségben ennek az országnak a diplomáciája játszott leginkább kezdeményező szerepet. Amit Ádám Magda a csehszlovák külpolitika törekvéseiről nyújt, sok tekintetben új, és meglepően új. Az a vonatkozás például, hogy a csehszlovák diplomácia eredetileg óvakodott bármiféle németellenes szövetségkötéstől, amire a franciáktól bőven kapott biztatást, és ehelyett egyezkedett normális kapcsolatokat kiépíteni szomszédjával. Végeredményben érthető ez, hiszen Csehszlovákiához nem kerültek német területek a háború előtti Németországtól — úgy vélem, ez volt a fontosabb, nem pedig a weimari rendszer iránt táplált szimpátia —, távlataiban azonban aligha volt ez az álláspont tartható, hiszen Csehszlovákia tekintélyes német népességgel rendelkezett, így Németország potenciálisan mégiscsak területkövetelő volt vele szemben. Mindenesetre az első időszakban a franciákkal szembeni tartózkodás volt a jellemző, és Csehszlovákia komoly fenntartásokkal élt a francia szövetségi szisztémával szemben. Csehszlovákia viszonya későbbi kisantant partnereihez sem volt teljesen harmonikus, és egyet lehet érteni a szerzővel abban, hogy a kisantantot végül is a magyarországi királypuccsok kovácsolták össze és állították Franciaország oldalára. Fel kell tételezni azonban, hogy ez a két világháború közötti időszakban fennálló szövetségi rendszer az érintett felek közötti mélyebb érdeazonosságra alapozódott. A román és a jugoszláv politikáról is sok érdekes információt kapunk, ezek közül különösen a román külpolitika óvatosságának és mérsékelt voltának bemutatása újszerű és meggyőző, a dokumentáció és az elemzés azonban nem éri el a csehszlovák vonatkozásoknál felállított rendkívül magas mércét. Figyelemre méltó az is, amit Ádám Magda a magyar külpolitikáról mond: a környező államokkal szembeni tárgyalási készség nagyobb volt Budapesten, mint amilyenek a magyar történetírás eddig ábrázolta.

A monográfia érdemei közül a nyugodt, kiegyensúlyozott hangvételről, és a higgadt, tényszerű ábrázolásmódról is említést kell tenni. A balkanizált, kis államokra osztott, az etnikai adottságokat figyelmen kívül hagyó Duna-medence elfogultságokat keltett és kelt ma is, és a magyar történésznek nem könnyű a történelmi szükségszerűség és a nemzeti érdekek sérelme között egyensúlyoznia. Ádám Magdának, miközben kellően kritikus minden magyar megnyilvánulással szemben, de a hangsúlyt mégiscsak az utódállami, főleg a csehszlovák telhetetlenségre és mohóságra teszi, sikerült ez a mutató, és ábrázolásmódja bizonyára az elfogulatlan külföldi történészek előtt is egyértelműre talál.

TELEKI PÁL ÉS KORA

A Teleki Pál emlékév előadásai

Szerkesztette Csicsery-Rónay István és Vigh Károly

Occidental Press, Budapest, 1992. 222 l.

A kötet Magyarország tragikus sorsú miniszterelnöke halálának 50. évfordulóján a Teleki Pál Munkaközösség Alapítvány, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi, illetve Földrajztudományi Bizottsága, s a Magyar Földrajzi Társaság által 1991. április 4-én rendezett emlékülésnek, valamint az említett Munkaközösség 1992. január 9-i vitauülésének anyagát tartalmazza.

Az emlékülés — Fügedi Eriknek, a Munkaközösség egykori szervezőbizottsági elnökének bevezető szavai után — a kései miniszterelnök-utód Antall József megnyitó beszédével vette kezdetét, aki Teleki műveiből idézve, fejtegetéseinek sok tekintetben ma is időszerű modernségére kívánt rámutatni, utalva rendkívül súlyos körülmények közt betöltött államférfiúi szerepe olyan különösen példamutató vonásaira, mint minden frázistól mentes józan és mély hazafisága, magyarságának és európaiságának harmóniája, tudományos megalapozottságú átfogó szemlélete a világról, bölcs türelmessége és kompromisszum-készsége, mély morálitásból fakadó kötelességtudata és lelkiismeretessége. Maga vállalta halálát önfeláldozó figyelmeztetésnek értékelte. Kilenc előadás foglalkozott ezután Teleki Pállal mint tudóssal és politikussal, gyakorta idézve fel személyes emlékeket is, egy további pedig a Teleki halála után szellemisége ápolására alakult, ám 1947-től kényszerűen szünetelt, de 1991-ben újjáéledt Munkaközösség rövid történetét mutatta be, elnökének, Lukács Gyulának előterjesztésében. A Magyar Tudományos Akadémia elnökének, Kosáry Domokosnak zárszava is a kortárs és munkatárs tanúságtétele volt Teleki nagysága mellett, aki vívódásaival és ellentmondásaival együtt figyelemreméltó tanulságokkal szolgálhat.

A Munkaközösség említett vitauülését viszont, amelynek anyaga a kötet második részét teszi, Varga Béla felolvasott üzenete vezette be. A nemzetgyűlés egykori (1946–1947) elnöke, aki az imént tért haza az emigrációból, kegyelettel emlékezett vissza Teleki Pálra: a miniszterelnök 1939-ben, mint balatonboglári plébánost és kisgazdapárti politikust fontos feladattal bízta meg őt: a menekült lengyelek gyermekei számára egy középiskola — akkor a világon egyetlen lengyel középiskola — megszervezésével. Szavait követően őt előadás hangzott el, további értékes adalékokkal járulva hozzá a Teleki-képhez.

A két rendezvény előadásainak anyagát Csicsery-Rónay István és Vigh Károly szerkesztette kötet. Előbbi a Teleki Pál Munkaközösség ügyvezető alelnöke, 1945 után a Független Kisgazdapárt külügyi osztályvezetője volt, aki most tért haza kényszerű emigrációjából, utóbbi a megalakult Munkaközösség állítólag jelentős kommunista balszárnyához tartozónak vallotta magát 1947-ben. Min kettőn előadással szerepeltek mindkét rendezvényen.

Ismertetésünkben célszerű tematikailag csoportosítani a két rendezvény előadásait. A Teleki Pállal, mint tudóssal foglalkozó előadások tudománytörténeti értékűek. A legalaposabb közülük talán Papp-Váry Árpádé a kartográfus Telekiről, de a földrajztudós Telekiről Hajdu Zoltán által adott kép is igen figyelemre méltó, nemkülönben Gunda Béla fejtegetései arról, hogy Teleki munkássága az etnográfiaira is több tekintetben termékenyítőleg hatott.

A tanulmányokban sok szó esett, és méltán, a Teleki-politika tudományos megalapozottságáról. Kemenes Egon előadása Teleki gazdaságpolitikai felkészültségével és a magyar gazdaság átalakítására vonatkozó törekvéseivel foglalkozott. Szinte valamennyi előadás utalt arra, hogy mily nagy jelentőséget tulajdonított Teleki a társadalompolitikának, a társadalom szervezésének. A kisgazdapárti Kis Újság egykori szerkesztőjének, a Brazíliából hazalátogatott Dessewffy Gyulának emlékeiben is jelentős szerepet játszik ez, s különösen az ifjúság, Teleki Pál és a magyar cserkészlet vonatkozásában beszéltek erről. E témával a volt piarista öregcserkész Cserenyei Géza külön előadásban is foglalkozott. Az viszont, hogy milyen volt Teleki politikája a társadalmi osztályok, így a munkásság irányában, még csak fel sem merült, jöllehet Teleki ez utóbbi tekintetben meglehetősen merev magatartását Bajcsy-Zsilinszky is kritizálta.

A legizgalmasabbak a Teleki Pál külpolitikájával foglalkozó előadások. Ebben Juhász Gyula volt az elsősorú szakértő. Csicsery-Rónay István fejtegetései is figyelmet érdemlők, különösen a Teleki halálát megelőző hét végzetes napról. Teleki külpolitikájáról szólva méltán nyer mindig megkülönböztetett helyet a lengyel kérdés kezelése; ennek Kapronczay Károly külön előadást is szentelt.

Ami Teleki Pál nemzetiségpolitikáját illeti, Diószegi István előadásának nagy érdeme, hogy európai távlatban látatja a kérdést, s hogy rámutat a régi asszimilációs politikával való szakítás jelentőségére, a nemzetiségi anyanyelvi jogok deklarált elismerésére és megkísérelt gyakorlati érvényesítésére, a nemzetiségi autonómia megvalósítására irányuló törekvésére: mindez — zátonyra jutásuk ellenére — példaértékű.

Mégsem hiszem, hogy reálisan lehetne reményeket fűzni a maga idején is bizalmatlanul fogadott vagy elutasított Teleki-féle nemzetiségpolitika, mint modell, mai vagy jövőbeli vonzerejéhez.

Vígh Károly egyrészt az európai kortársak közt jelöli ki Teleki kimagaslóan előkelő helyét, másrészt a hazai politikai palettán az ellenzéki Bajcsy-Zsilinszkyhez fűződő viszonyát világítja meg, a témát inkább exponálja, mint mélyebben kimerívté. Varga József előadása Telekinek Széchenyivel rokon vonásaira emlékeztetett, amelyekre már sokan rámutattak korábban is, de erre Teleki halála 50. és Széchenyi születése 200. évfordulójának egybeesése ezúttal is szinte kínálta az alkalmat.

Az előadásokban sok az átfedés, ismétlődés; ezek kiküszöbölése a szerkesztés részéről aligha törtenhetett volna meg nem kívánatos beavatkozások nélkül. Egy-két nyilvánvaló elírást ki lehetett volna azonban javítani, mint például azt, hogy az 1919-es szegedi kormányokban vallás- és közoktatásügyi tárcát tulajdonítanak Telekinek a külügyi tárcá helyett.

Tartalmilag számos kisebb-nagyobb észrevételt lehet tenni. A Szociográfiai Intézet és az Államtudományi Intézet tevékenysége között nem volt például merev elhatárolódás, egyaránt foglalkoztak a hazai és a szomszéd országokbeli viszonyok regisztrálásával és vizsgálatával; az Államtudományi Intézet egykori igazgatójának, a betegsége miatt távollévő — nemsokára elhunyt — Rónai Andrásnak „Térképezett történelem” című könyve kárpótól sok mindenért. A Táj- és Népkutató Intézet sorsát illetően jó lett volna Magyary Zoltán professzor Telekivel szemben igen elmarasztaló véleményét is felidézni. A miniszterelnökség társadalompolitikai osztályának, s a hozzá kapcsolódó Nemzetpolitikai Szolgálatnak bemutatása felületes; Kovrig Béla inkább Imrédy, mint Teleki híve volt, Molnár Sándor szerepe eltűzött, Teleki maga nem fogalmazott titkos propaganda-anyagokat. A miniszterelnökség Surányi-Unger Tivadar által vezetett ún. gazdaságtudományi osztályának tevékenységéről is érdemes lett volna szólni.

Sokkal súlyosabban esik latba Teleki revíziós politikáját illetően az a teljesen elfogadhatatlan feltételezés, sőt állítás, hogy ő a 30-as évek közepétől már nem törekedett integrális, hanem csak etnikai elvű revízióra. E tekintetben Telekinek félreérthetetlen kijelentései, határozott állásfoglalásai volnának idézhetők. Az első és második bécsi döntés alkalmával Teleki kompromisszumokra kényszerült, de sem a teljes Felvidékre, sem a teljes Erdélyre formált igényt nem adta fel, s Kárpátját, mihelyt tehette, történelmi joron vette birtokba. Nem csak a Trianonnal elszakított magyar néprészeket kívánta tehát vissza, hanem a nemzetiségi többségű területeket is; nemzetiségpolitikája, autonómia-ígéretei a helyreállítandó soknemzetiségű „szentistváni birodalom” igényeihez voltak szabva. Az általa sokat hangoztatott egymásrautaltság a Kárpátokon belül együttélő népekre vonatkozott, a szomszédos országokhoz való viszony végleges rendezésének a teljes Duna-medence magyar államiségának elismerése lehetett csak a feltétele. A revíziós és a nemzetiségi politikának az összefüggései egyébként már Bethlen idején megfogalmazódtak.

Aligha helyes azt állítani, hogy az első bécsi döntés „Franciaország és Anglia ajánlására történt”, hiszen a müncheni négy hatalom közvetlen tárgyalásokat ajánlott Magyarország és Csehszlovákia között, s a tengelyhatalmak döntőbíráskodására csak ennek sikertelensége és az angol-francia részről a további érdektelenség nyilvánítása folytán került sor. Az sem helytálló, hogy a magyar kormány kárpátaljai akciója „a nyugati hatalmak tetszésével találkozott”: Csehszlovákia likvidálását elítélő állásfoglalásukban elmarasztalták Magyarország részvételét is abban.

A magyar kormány lengyel konfliktussal kapcsolatban és a második világháború kitörésekor tanúsított magatartásának bemutatása során teljesen kívül reked a látómezőn, hogy Románia is jó pontokat igyekezett szerezni Londonban és Párizsban a menekült lengyelek befogadásával; a lengyel kormány Romániában talált menedékre. A Magyarországon való német átvonulás kérelme 1939. szeptemberi elutasításának határozottságát jogosan kiemelve, hiányzik az elbizonytalanodás bemutatása arra az esetre, ha Románia felé akarnának a továbbiakra átvonulni, aminek feltételeiről a két vezérkar titokban meg is állapodott. A Romániával szemben Besszarábia és Észak-Bukovina átengedése véget ért ultimatív módon fellépő Szovjetunióval való katonai együttműködés gondolatának elutasítására helyesen történik utalás, de figyelmen kívül marad annak a gondolatnak felmerülése, hogy ha a Szovjetunióval szemben egyre bizalmatlanabb német vezetés a romániai olajmezők biztosítására Magyarországon át csapatokat szállított, nem lehetne-e magyar csapatokkal Erdélybe bevonulni?

Mint ismeretes, német „tancsapatok” Romániába való átszállítására a magyar kormány engedélyével csak 1940 őszén került sor. Önálló magyar katonai fellépéshez a világháború egy újabb frontvonalának kialakulásától tartó német kormány a magyar sürgetések ellenére nem járult hozzá. Így a magyar kormány taktikája immár — egy ismét csak kompromisszumos eredményt ígérő — második tengelyhatalmi döntőbíráskodást kiharcolására irányult. Helytelen ezt tagadni, de helyes annak bizonyítása, hogy a döntőbíráskodás nem magyar, hanem román részről kérték. Mint Teleki rámutatott Horthyhoz írt 1940. szeptember

1-jei levelében, a magyar vezérkar főnökének a tengelyhatalmak felé tett azon információja, hogy Magyarország döntőbíráskodást akar, veszélyeztette, de nem hiúsította meg e taktika sikerét.

Igaz ugyan, hogy Nagy-Britannia 1940 őszén napirendre tért a német csapatok Magyarországon át Romániába szállítása fölött, de már innen datálódik később végzetesen aktuálisá váló figyelmeztetése a magyar kormányhoz: ha területét felvonulási terepül engedné felhasználni a németeknek, a diplomáciai viszony megszakításával számolhat, együttmasírozás esetén pedig hadüzenettel. Magyarország — majd segítségével Jugoszlávia — csatlakoztatása a háromhatalmi egyezményhez, kimondatlanul de ténylegesen a német átvonulás lehetővé tételét célozta a Balkán felé. A magyar–jugoszláv barátsági szerződéssel kapcsolatos fejtegetések hangsúlyozzák, hogy épp erre való tekintettel végül is német helyesléssel találkozott ez az eredetileg németellenes, a Nyugat felé az utolsó ablakot nyitva tartani akaró, magyar–délsláv összefogást célzó egyezmény, s gyökeres fordulatot ebben a háromhatalmi egyezményhez történt csatlakozást felmondó 1941. március 27-i jugoszláv puccs hozott.

Ez utóbbinak Teleki politikájára végzetes következményei helyes megértését azonban nagyban akadályozza annak elhallgatása, hogy a Jugoszláviával kötött barátsági szerződéssel a Teleki-kormányt mindenekelőtt Jugoszlávia semlegességének biztosítása volt a célja a világháború végső szakaszában Dél-Erdély megszerzésére önállóan végrehajtandó katonai akciójához. A Jugoszláviával immár végleges leszámolásra készülő Hitler Magyarországot épp azon ország ellen akarta katonai részvételre bírni, azonnali délvidéki revíziós lehetőséget kínálva fel, amellyel az imént kötött „örök” barátsági szerződést. Jugoszlávia — március 27-i fordulata óta — Nagy-Britannia barátjának és védencének számított, s hamarosan a Szovjetunió is védelmet helyezett kilátásba számára. Azok a feltételezések, melyek szerint Teleki megneemtadási egyezmény kötésének lehetőségét puhatolta volna a szovjet kormánytól, nem dokumentálható. Közismertek viszont londoni puhatolódzásai afelől, hogy bizonyos feltételek mellett el tudná-e kerülni a szerződésszegés ódiáját, el tudná-e fogadtatni a délvidéki területszerzést anélkül, hogy súlyos következményekkel kellene számolnia, sőt esetleg az ország a világháborúba is belekeveredne. A németek Prinz Eugen Gau létesítésére irányuló tervéről hivatkoznak, amelyről jelentőségét meghaladó gyakorisággal esik szó a kötetben, valójában csupán egy érv lett volna amellet, hogy az angol politikának inkább volna érdeke e délvidéki terület magyar kézre jutása.

Teleki Pálnak az 1941. március 28-i minisztertanácsi üléssel való elégedettsége téves állítás, hiszen ekkor minisztertársai alig tudták lebeszélni lemondásáról. Valójában a Legfelső Honvédelmi Tanács április 1-jei ülése, ahol az elnök Horthy egyetértésével el tudta fogadtatni óvatos feltételeit — (korlátozott katonai erővel való fellépés, önálló magyar vezetés alatt, Jugoszlávia politikai felbomlását nem megelőzve) — töltötte el némi reménységgel, de másnap estére kiderült, hogy német nyomásra Horthy deferálni készül s erre akarja rávenni őt is. Ekkor hangzott el a telefonban „Nem és nem, amíg élek!” kiáltása, s a londoni magyar követ negatív válaszának vétele után következett be hajnali öngyilkossága április 3-án.

Határozott érdeme a kötetnek, hogy egyáltalán nem enged teret a gyilkossági legendáknak, amelyek szerint egy nagyszabású ellenállás szervezése miatt újtáiban állván a németeknek, az ő merénylőitüknek vált áldozatává. Valóban, nincs erre szükség ahhoz, hogy felismerhessük tettében erkölcsi nagyságát, figyelmeztetésének döbbenetes hatását. Egyedülálló tettként értékelik, megfélemlítve Korizis görög miniszterelnök két hét múlva hasonlóan súlyos körülmények közt elkövetett öngyilkosságáról, amellyel pedig a kortársak azonnal párhuzamba állították. Egyes előadók mernek célozni Teleki politikájának zsákutcájára, kudarcára, — de ebben önmaga által elismert felelősségére már nem; — van, aki politikai művészetéről képes szólni éppen ezen öngyilkosságba torkolló végzetes napok vonatkozásában.

Tapasztalat szerint a kegyeletes évfordulói emlékezések inkább szuperlatívuszokra készítő műfaja kevésbé kedvez a tárgyilagos kritikai megközelítésnek, amelyről pedig a tudománytalanul ilyenkor sem szabad lemondania. Telekinek a zsidókérdésben játszott szerepe úgy történik utalás, hogy ezekre rákényszerült, be kellett állnia kora „szennyvíztől csorgó eresze alá”. Csak az egyik előadó mutatott rá arra, hogy Telekinek a faji kérdéssről vallott felfogásához is visszanyúlnak a gyökerek.

Az egyik előadó — külpolitikai vonatkozásban — többször és hosszasan idézett Churchilltől Teleki politikáját megértő és öngyilkos tettet méltató sorokat. Csak éppen azt nem idézte tőle, amit a diplomáciai viszony megszakításakor nála búcsulátogatáson megjelent londoni magyar követnek, Barcza Györgynek mondott: „Előre láttam, hogy hová fog a politikájuk vezetni. Az örökös engedékenység a németek követeléseivel szemben, oly lejtő, amelyen — mint azt már Önnek megmondtam — megállás egy ily hosszú háborúban nincs és nem is lehet. Utóvégre csak az ország becsülete és jövője számít. Azért, mert a németek kegyeiből visszakapták a Felvidéket és Erdélyt, eladták magukat nekik, pedig mondhatom Önnek, az ily mód visszazserzett területekért igen nagy árakat fognak fizetni nekik.” A Churchill részéről a majdani békekonferencián Teleki számára jelképesen üresen hagyni ígért szék már a Jugoszlávia elleni akcióban való részvétel megvalósulásakor kérdésessé, a továbbiakban pedig teljesen tárgytalanná vált.

Teleki még küzdött azért, hogy a kormányzó ne avatkozhasson bele a kormány politikájába, amelyért a miniszterelnöknek kell vállalnia a felelősséget, Bárdossy viszont annak maradéktalan elismerésével kezdte, hogy „a m. kir. kormány kötelessége politikailag fedezni azt, amit a kormányzó úr legfőbb hadúri minőségében jónak lát megtenni”.

Teleki — élete feláldozásával — állítólag elérte célját. A megdöbben Horthy kérésének Hitler — Brauschitsch által kifogásolt ezúttali „puha viselkedésével” — engedett: a Bárdossy kormány a Teleki-féle feltételekhez visszatérve hajtotta végre Magyarország részvételét a Jugoszlávia elleni akcióban, s ezzel a diplomáciai viszony nem túl tragikusan felfogott megszakítása árán jelentős újabb területgyarapodást ért el. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy Himer tábornok német összekötő törzsének felállítására Budapesten, és a jugoszláv akció után is fennmaradt működése valójában csak elvben hagyta meg a magyar honvédségi fővezérlet szuverenitásának érvényesítését, és nem szabad lebecsülni, mint „kis rádiuszú” jelentéktelen akciót, hogy a délen az ország ezeréves határaihoz szólított magyar hadsereg egy része azokon túli hadműveletekben is már ekkor felhasználhatóvá lett. Az 1941-es esztendő fél évszázados évfordulóján egy, a Hadtörténeti Intézetben rendezett nemzetközi konferencia — Tilkovszky előadásával — nemcsak Teleki Pálra és a jugoszláv ügyre emlékezett, hanem arra is, hogy az ekkor végzetes lejtőre került ország hamarosan hogyan kapcsolódott bele tevőlegesen a második világháborúba, amit pedig az őszintén nemzetféltő Teleki Pál mindenképpen el akart kerülni.

A kötet végén Teleki Pál műveinek Trautmann Györgyné által összeállított — hírlapi cikkeire és interjúira sajnos nem kiterjedő — bibliográfiája foglal helyet. Nem lett volna felesleges a Teleki Pállal és korával foglalkozó szakirodalomról is bibliográfiai áttekintést adni, mert a kötetből egyébként ki nem derül, hogy a közelmúlt évtizedekben Juhász Gyula tollából monográfia jelent meg a Teleki-kormány külpolitikájáról, s hogy Tilkovszky Teleki-életrajzot írt, amely angolul is megjelent, majd legutóbb Teleki Pál titokzatos halála című könyvében foglalkozott a legtöbbet vitatott, sok tekintetben máig is homályos kérdésekkel. Persze a kötetben ismételtlen is hangot kapott az a vélemény, hogy csak ezeken a rendezvényeken nyílt először lehetőség az igazi Teleki elhallgatásokról, ferdtésekről és torzításokról mentes bemutatására. Hogy így van-e ez, annak megítélését bízunk a jövő — remélhetőleg higgadtabb és elfogulatlanabb — historiográfiájára.

Végezetül még megemlítenénk: a kötet alcíme azt sugallja ugyan, hogy a Teleki Pál emlékévé előadásai az abban közétettek — valójában azonban országszerte számos más névös rendezvény emlékezett meg az évforduló kapcsán Teleki Pálról. Legyen szabad ezek közül csak kettőt kiemelnünk: a „Gróf Teleki Pál emlékezete” című szegedi kiállítás 1991. április 2-i megnyitását (Kosáry Domokos), valamint a Teleki Pál Egyesület 1991. április 6-i gödöllői tudományos emlékülésének programját: Teleki Pál emlékezete egykor és ma (Tilkovszky Loránt), Teleki Pál, a geográfus (Székely András), Teleki Pál nemzetnevelői gondolatai (Mészáros István), Teleki Pál néprajzi és társadalomkutatói munkássága (Gunda Béla).

Tilkovszky Loránt

EKKEHARD VÖLKL

DER WESTBANAT 1941–1944

Studia Hungarica 38. München, 1991. 213 old.

NYUGAT-BÁNÁT 1941–1944

A magyar történeti témákkal foglalkozó, magyar és nem magyar történészek munkáit közétevé kiadványsorozatok közül az egyik legtekintélyesebb, a müncheni Ungarisches Institut által kiadott Studia Hungarica 1991-ben 38. kötetéhez érkezett. A Der Westbanat 1941–1944 c. kiadvány rendelkezik az illusztris sorozat minden erőnyével, úgyszólván hibái nélkül.

A könyv első fejezete azzal a heves politikai harccal foglalkozik, amely a magyarok, a románok és a németek közt a Bánát birtokáért folyt. Eleinte úgy látszott, hogy Hitler magáévá tette a magyar revíziós követeléseket, és átengedi Magyarországnak Nyugat-Bánátot. Erre a területre azonban nemcsak Magyarország tartott igényt, hanem Románia is, amely 1940-ben a Szovjetunióval, Magyarországgal és Bulgáriával szemben elszenvedett súlyos területi veszteségeiért Nyugat-Bánát átcsatolásával szerette volna magát némileg kárpótolni. Két ellenkező érdekű szövetségesével szemben Hitler ezért úgy manőverezett, hogy

a Bánát hovatartozásának eldöntését a háború utánra halasztotta, biztosítva ezzel mindkét szövetségeseinek hűségét.

A következő fejezet a németek szerbiai megszállási rendszerét ismerteti. Szerbia kormányzatát a németek 1941 augusztusától Milan Nedi tábornokra bízták, aki megpróbált egy működőképes apparátust kiépíteni. Nedinek sikerült a szerbiai belső helyzetet stabilizálnia, de már a Német Birodalom vezetőitől nem kapott komoly támogatást. Nem járt sikerrel Hermann Neubacher különleges megbízottnak 1943 őszén kezdeményezett reformterve sem, amely egy „nagyserb föderáció” létrehozására irányult.

A megszálló hatóságok szerbiai tevékenysége három szakaszra bontható. Az első Jugoszlávia szétverésétől, 1941-től 1943 augusztusáig tartott. Jellemzője a polgári és a katonai hatalom egy kézben egyesítése volt. A katonai teljhatalommal a legfelsőbb katonai parancsnok rendelkezett. Személye 1941. április 20-a óta meglehetősen sűrűn változott. A hivatali apparátustól, a parancsnokló tábornoktól és egyéb parancsnokoktól eltekintve Belgrádban további szolgálati helyek is voltak. A német véderőn kívül más birodalmi hatóságok is tartottak fenn szolgálatot Belgrádban, többek közt a Külügyi Hivatal hatóságai is.

Anélkül, hogy Belgrádban külön hatósága lett volna, tevékenykedett a bánáti német népcsoport Beckserek székhellyel. A népcsoport nagy nyomatékkal tudta képviselni érdekeit a Népinémet Közvetítőhely Főhivatala (Hauptamt Volksdeutsche Mittelstelle: VOMI) révén Berlinben. A német népcsoport ilyenformán szoros függésbe került a VOMI-től. A VOMI befolyást nyert a szerbiai, de különösen a bánáti ügyek intézésére. Az SS-apparátushoz való kötődése még szorosabbá vált azért, hogy a bánáti német népcsoportszervezet tevékeny részt vállalt az SS-toborzásokban.

A megszállási idő, második, 1943 augusztusával kezdődő és 1944 augusztusáig tartó szakaszában bizonyos tisztázás következett be a parancsnoklási és illetékességi viszonyokban. A csapatok és a helyi fegyveres erők fölötti parancsnoki hatalmat ismét elválasztották egymástól, hatáskörüket azonban az egész délkelet-európai térségre kiterjesztették. Mindkét parancsnokságnak Belgrád volt a székhelye.

A könyv legértékesebb fejezete Nyugat-Bánát népességével, igazgatásával, általános helyzetével és gazdasági életével foglalkozik. 9770 km²-nyi területén az 1921-es népszámlálás szerint 561 958, az 1931-es népszámlálás szerint pedig 385 540 személy élt. A nemzetiség megállapítása az anyanyelvi bevallás alapján történt. A legnagyobb lélekszámmal 1931-ben a következő nemzetiségek rendelkeztek: a szerbek és a horvátok 273 573 = 46,72%, a németek 120 450 = 20,57%, a magyarok 95 760 = 16,35%, a románok 62 284 = 10,63%.

Ami a vallási megoszlást illeti, legnagyobb lélekszámúak az ortodoxok voltak. Ezek főleg a szerbek és a románok közül kerültek ki. A bánáti németek és magyarok legnagyobb része, mintegy 85%-a, azonkívül a horvátok, a csehek és a bulgárok a katolikus egyházhoz tartoztak.

A Nyugat-Bánát 1941-ben a szerb államhoz való viszonya tekintetében különleges státust nyert területi autonómia formájában. A kisebb létszámú és kevésbé fejlett nemzetiségek a személyi autonómiák rendszerét igyekeztek kiépíteni. Hogy az egyes hivatalokat hogyan kell irányítani, erről az 1941. június 5-én Belgrádban a katonai kormányzat képviselői, a német népcsoport és a szerb kommisszáriátus közt létrejött egyezmény szabályozta. A legfontosabb hivatal a vicebáni, ill. a körzeti előljárói hivatal a Bánát belső igazgatását a német érdekeknek megfelelően szabályozta. A körzeti igazgatás 4 szekciótőnöke kivétel nélkül német volt. Az egészségügyi és a szociális szervezetet azonban egy magyar tisztviselő irányította.

A Nyugat-Bánát jelentősége és különállása, valamint a német népcsoport erős pozíciója magára vonta dr. Hermann Behrends magasabb SS- és rendőrségi vezető figyelmét. Amit ő a bánáti németek ügyében tapasztalt, az meglehetősen konfúzus volt. Behrends „németéppolitikát”, azaz az egész terület németté alakítását szorgalmazta egészen 1944-ig, a német megszállási rendszer összeomlásáig. Tevékenységének egyéb eredménye nem lett, mint hogy késleltette a német lakosság kiűrtését.

A Nyugat-Bánátban a háború alatt kialakult helyzet nagyjából és egészében tükrözte a Szerbiában kialakult viszonyokat, bár eltérő hangsúllyal. A biztonsági helyzet és a gazdasági viszonyok jobbak voltak, mint Szerbia más területein, Az élet nyugodt és rendezett volt. Éppen ezért, no meg az erős rendőri rendszabályok miatt a partizán mozgalom a Bánátban 1944-ig nem tudott kibontakozni. A háborús áldozatokról közölt adatok nyilvánvalólag túlzottak. A valóságban az elesett partizánok száma nem haladta meg az 1000 főt.

Ami Nyugat-Bánát gazdasági állapotát illeti, a pénz elértektelenedése, az áremelkedés, az infláció kisebb volt, mint Szerbia többi részén. Az alapvető ellátás jobb volt, mint Ó-Szerbiában, sőt ezen túlmenően, európai mértékkel mérve is. A kenyérgabona mennyisége a Bánátban az önálló parasztgazdaságoknál évi átlagban 200 kg volt; ebből kukorica 130 kg. A nem önellátók 180 kg; ebből 110 kukorica, 70 kg búza.

A monográfiának következő, nem kevésbé érdekes és tanulságos fejezete a nyugat-bánáti politikai helyzetet tekinti át népcsoportok szerint. A különböző népcsoport-szervezetek tevékenységében az iskola- és kultúrügyek álltak az első helyen, de nem feledkeztek meg a mindennapi élet gondjairól sem, az ételmezeiről, a ruházkodásról, a hiánycikkekről stb. A magyar népcsoport textil-, bőr-, valamint tűzifa-szükségletét az „anyaországból”, vagyis Magyarországról fedezte. Az 1800 vagonnyi szállítmánynak a német népcsoport eredetileg a felét igényelte; utóbb azonban beérte egyharmadával.

A nyugat-bánáti németiség jogállását különböző egyezmények és rendeletek szabályozták az állammal, valamint a népcsoport tagjaival szemben. Az állammal szembeni jogokhoz tartozott a „korlátlan tevékenységi jog politikai, kulturális, gazdasági, társadalmi területen. (1. cikkely)”, a német népiség teljes megőrzése, a nemzetiszocialista életfelfogás betartása, az eredeti népi élet szabad kifejlesztése, a német anyanemzettel való népi és kulturális összeköttetés biztosítása” (5. cikkely), valamint a szerb néppel való egyenjogúság (4. cikkely) elismertetése. A személyi autonómia elsősorban az iskolai és kulturális ügyekre és bizonyos mértékig a szövetkezetek szervezeti felépítésére, célszerű berendezésére, gazdasági ügyekre vonatkozott.

A két háború közti időben Jugoszláviában több magyar kultúregylet alakult, amelyeket azonban sorra betiltottak. Csak a Belgrád és Budapest közt létrejött közeledés, amely az 1940. december 12-én megkötött béke- és barátsági egyezményben tetőzött, tette lehetővé a jugoszláviai magyarság számára az egész országot átfogó egyesületek létrehozását. Az 1943-ban újjáalakult Bánáti Magyar Közművelődési Szövetség, amelynek élén Jeszenszky Ferenc állt, sikeresen tevékenykedett. Szervezeti felépítése a német népcsoportéhoz volt hasonló. Alapszabályzatában megjelennek egy nemzetiségi közművelődési szövetség jellegzetes vonásai (3.§) A belépés nem volt kötelező, belépés és kilépés teljesen szabad volt. (16.§) Tagja lehetett bármelyik magyar, aki Nyugat-Bánátban élt. Hogy valaki magyar-e vagy nem, azt saját bevallása döntötte el. (9.§) A néphez tartozás ún. objektív ismérveit nem alkalmazták; mindig az egyéni döntés számított. A szövetségbe való felvételnek egyetlen akadálya volt: nem árja származású egyén nem lehetett tag. A szövetség valamennyi Nyugat-Bánátban élő magyar képviselőre igényt tartott. Taglétszáma meghaladta a 100 000-et.

A nyugat-bánáti német gazdasági életnek egyik pillére volt a szövetkezeti szervezet, amelyet a könyv jelentőségének megfelelően tárgyal. 1943-ban 172 német szövetkezet tevékenykedett, amelyek a Bánáti Német Szövetkezetek keretében működtek. Első volt ezek közt az „Agraria” nevű Mezőgazdasági Központi Szövetkezet, amely 53 helyei szervezettel rendelkezett és a Mezőgazdasági Központi Hitel Pénztár, amelynek 121 helyi fiókja volt. Ezenkívül másfajta szövetkezetek is léteztek.

A németek, a magyarok és a románok politikai magatartása a könyv szerint eltérő képet mutat. A bánáti magyarok alkalmazkodtak Budapest bánáti és szerb politikájához. Ez annyit jelentett, hogy a Magyarországgal való egyesülésre törekedtek. Respektálták vagy legalábbis eltűrték a német igazgatást, mert ezt átmenetinek tekintették. A szerbiai eseménnyel szemben érdektelenséget tanúsítottak. Német politikai körök részéről rosszallást váltott ki, hogy a nyugat-bánáti magyarok a háború alatt meglehetősen passzívan viselkedtek, és kevés hajlandóságot mutattak az országrész mozgósítására, a hadvezetéstől követelt pótlólagos gazdasági és egyéb szolgáltatások teljesítésére. Német részről értetlenül nézték ezt a magyar magatartást, hiszen „Németország és Magyarország közös harcot vívott a Szovjetunió ellen”.

Az egyház és az iskolák címet viselő fejezet a németiségnek az evangélikus és a református egyházon belül kivívott önállóságával foglalkozik. Német evangélikus püspök Franz Hein lett, aki 1942. március 15-én iktattak be hivatalába, német református püspök pedig Gachal János. A német evangélikus püspök egyházpolitikájában abból indult ki, hogy a bánáti magyaroknak nem lehet rosszabb sorsuk, mint a Bánát más népeinek. Ennek érdekében meg kell szüntetni a magyar-német viszonyban mutatkozó feszültséget. Ennek fő oka a püspök szerint abban van, hogy a magyarok nem akarják megadni a németeknek azokat a jogokat, amelyekkel ők maguk rendelkeznek. Így nem akartak hozzájárulni sem az önálló bácskai német evangélikus esperesség felállításához, sem a bánáti német evangélikus egyház önállósításához.

A szerző az egyházi ügyektől elválaszthatatlannak tartja az iskolaügyet. Az elemi iskolai oktatás területén Jugoszláviában csak állami népiskolák voltak, anyanyelvi párhuzamos osztályokkal. A német és a magyar nemzetiségű tanulók számára elegendő párhuzamos osztályok és megfelelő oktatási színvonal nem állt rendelkezésre. 1941-1944 közt azonban Nyugat-Bánátban fellendült az iskolaügy. A legnagyobb eredményeket a németek érték el, akiknek sikerült megvalósítaniuk az iskolai autonómiát. A 61 német tagozatú iskolát részben átszervezték, részben önállósították. Az ily módon kialakított német népiskolák száma 86-ra emelkedett, a tanulólétszám 10 499-ről 11 855-re. Újonnan létesült 9 felsőbb iskola, 3 al- és 2 teljes gimnázium, 1 gazdasági főiskola, 1 mezőgazdasági iskola, valamint a tanonciskolák stb. Ehhez járult még a verseci tanítóképző intézet és 3 újabb közművelődési intézmény.

A magyar–szerb viszonyt terhelte a két jugoszláviai földreform. 1941-ben arról volt szó, hogy az 1919-es szerb földreformmal mozgásba hozott birtok- és tulajdonviszonyokat magyar részről revidéálják. A földreformmal párhuzamosan Jugoszláviában belső telepítést is eszközöltek. A megüresedett bácskai és bánái földek nyitva álltak Ó-Szerbia nincstelen parasztjai előtt, létalapot teremtve számukra.

A szerbiai népmozgásnak része volt a zsidó- és a cigánykérdés. A megszálló hatalom zsidóellenes törvényeket, rendeleteket hozott, amelyek egyre inkább szűkítették a zsidó lakosság életlehetőségeit, sőt egzisztenciáját, pusztá megélhetését is fenyegették. Majd a mintegy 4000 főnyi nyugat-bánáti zsidót az 1941. augusztus 15-re virradó éjjel elhurcolták, koncentrációs táborokban zsúfolták, szeptember végén pedig Belgrádba szállították. A Bánátban már a megszállás első heteiben zsidóellenes kilengésekre, fosztogatásokra került sor, amelyekben a német véderőegységek, SS-alakulatok és népinémet csoportok is részt vettek. A konfiskált zsidó vagyonból származó jövedelmek kb. 915 millió dínárra rúgtak. Ebből 580 millió Szerbiából, 355 millió pedig a Nyugat-Bánátból származott.

A második világháború legmeggrázóbb eseményei az egyes népcsoportok ki-, át- és új telepítései voltak. A kitelepítést Szerbiában a belgrádi véderőhivatalok kezdeményezték, de a magyar hatóságok is kedvezőleg fogadták, elsősorban a hadifoglyok és a koncentrációs táborok túlszűfoltága miatt. Sztójay Döme berlini magyar követ első lépésként legalább 12 000 fogolynak Szerbiában való letelepítését javasolta. Mikor német részről ellenvetették, hogy Szerbiában egyszerűen nincs hely ennyi ember elhelyezésére és ellátására, Sztójay azzal replikázott, hogy Horvátországnak meg 200 000 szerbnek Szerbiába való áttelepítését kell megoldania.

A jugoszláviai némettség és magyarság tragédiája a háború befejezte után sem fejeződött be. Az 1944 októbere óta azoknak a németeknek a száma, akiket agyonlőttek, bántalmaztak, holtra vertek, tízezrekre rúg. De nem jutott sokkal jobb sors a jugoszlávai magyaroknak sem. A kollektív felelősség embertelen elvét követve, kb. 30 000 magyart mint „háborús bűnöst” vagy „kollaboránst” bebörtönöztek, és nem keveset közülük kivégeztek. 40 000 magyart — beleértve a székelyeket is — kitelepítettek. 1990. október 14-én az újvidéki magyar nyelvű napilapban, a Magyar Szóban megkezdett cikksorozatában Mataska Márton „45 nap az 1944. évben” cím alatt így jellemzi a helyzetet: „ezek azok a napok, amelyekről mi az elmúlt 45 évben nem beszéltünk”.

Mindent egybevetve Ekkehard Völknek a Nyugat-Bánát 1941–1944 közti történetét megvilágító műve elsőrendű monográfia. A Nyugat-Bánát bonyolult, ellentétektől feszülő, nemzeti gyűlölködéstől eltorzított képe az ő művében találja meg a maga világos, egységes és józan rendszerű kifejtését, hiteles történeti helyét.

Bellér Béla

D. MCCULLOUGH

TRUMAN

Simon and Schuster, New York 1992. I, 117 p.

McCullough terjedelmes kötete H. Truman amerikai elnökről olyan munka, amelyet a második világháborút követő időkzakkal foglalkozó minden történésznek el kell olvasnia. Ezen túlmenően persze a nagyközönséget vonzani fogja a mű, minthogy olvasmányos, elbeszélő stílusban foglalja össze és adja közre az elnök életének politikai és személyes részleteit, elsődlegesen kézíratos köz- és családi iratokra hivatkozva.

Előrebocsájtható, hogy Truman élete, illetve életének fénypontja — egy világhatalom vezető embereként — rendhagyó. A Rooseveltnél csupán két évvel fiatalabb Truman sem neveltetésénél, sem társadalmi helyzeténél fogva — jóval élete derekán túl — egyáltalán nem gondolt arra, vagy nem is törekedett arra, hogy elnök legyen. Bizalmasan meg is vallotta, hogy saját megítélése szerint nem is volt alkalmas erre a munkára, s amikor 1945. április 12-én 61 éves korában elérte ezt a tisztséget Roosevel halála után, valami olyasmit mondott, aminek a magyar megfelelője olyasmi lehet: „A fenébe...” (Oh, shit.)

Rendhagyó felemelkedése e tisztségre és saját magáról kialakított szerény véleménye ellenére a Trumanhoz közelebb álló embereknek az volt a megítélésük, hogy ő tulajdonképpen egy 19. századi személyiség volt, ízlése, szokásai, meggyőződése ebben a században formálódtak és már a huszadik században lépve nem is nagyon változtak. Élete végéig Mark Twain és Dickens maradtak kedvelt szerzői és hősei: Andrew Jackson és Robert E. Lee. Naplóját értékelve arra a következtetésre lehet jutni, hogy a kevésbé

értelmiségi beállítottságú és nem túlságosan képzett Trumannak több történelmi érzéke és sokszor jobb rálátása volt történelmi helyzetekre, mint az elnöki tisztségre jobban előkészített vagy nevelt elnököknek.

A több, mint 1000 oldalon végigkísért trumani életpálya tulajdonképpen akkor válik történetileg érdekessé, amikor elfoglalja az elnöki széket. Sok nyugat-európai és amerikai történész, életrajzíró és önéletrajzíró gyakran túlrészletezi a származása, gyermekkora kérdését, azt csak nem is azzal a megközelítéssel vagy céllal, hogy kimunkálja a felnőtt emberre vonatkozó, azt formáló jellemvonásokat. Trumannak nemcsak gyermekkoráról, hanem nagyszüleitől is kapunk adatokat, honnan származtak, hány rabszolgájuk volt; szüleitől, milyen volt a külsejük, hogyan laktak, mi volt a családi siker és sikertelenség stb. Truman maga két évig dolgozott egy bankban, de anyagi okok miatt apjának kellett segítenie nagyanyja farmján Kansas államban.

Ettől kezdve 11 esztendőig Truman a farmer dolgos életét élte, hajnali keléssel, egésznapos nehéz munkával egészen 33 éves koráig. Élete végéig megtartotta a szokását, a korán kelést és a nehéz napi munkát. De volt ideje arra is, hogy zongoraleckét vegyen, történelmi és irodalmi műveket olvasson és élete egyetlen nagy vonzalmával, volt iskolatársával Bess Wallace-al foglalkozzon. Az első világháború hozott életében változást. Azonnal jelentkezett katonai szolgálatra, habár kora, gyenge látása és farmer-foglalkozása mentesítette volna alóla. A huszas és harmincas évek jó részében a híres és politikailag befolyásos Tom Pendergast támogatásával és vele egyezséget kötve Truman bírói szerepkört kapott Jackson tartományban és számos vonalon igen sokat elért munkájával. Tisztakezű politikussá vált, akinek ambiciózus közszolgálat megbecsülést szerzett. Ő maga nem gazdagodott meg s neve annyira jó volt, hogy főnöke az Egyesült Államok szenátusába javasolta. Trumanra nem volt jellemző a jó beszélőkészség, de remek emlékezőtehetsége volt, értett barátok megszerzéséhez és megtartásához s lassan híre ment a „Pendergast-i Szenátornak” A Fehér Házban ez nem volt számára előnyös, de ő kezdettől hangoztatta, hogy teljesen egyetért a New Deal-el. Szenátor kollégái becsülték korrupció ellenes és általában kitartó munkájáért. Bár Roosevelt nem különösebben ismerte, vagy figyelte rá, Truman 1940-ben újraválasztották szenátorrá és híres bizottságával, amely a Truman Bizottság nevet nyerte el, igen éles és eredményes vizsgálatokat indított a nagy üzleti vállalkozási családok ellen. S nem riadt vissza a Roosevelt-et is érintő bírálatoktól, akár anyagi vagy politikai kérdésekben. Truman például azért is bírálta Rooseveltet, mert keveset tett a nácizmus ellen a zsidók megsegítéséért. Ennek ellenére, számos jelölt elejtése után, ő volt Roosevelt jelöltje az alelnökségre.

Eleinte minden sikerült neki, habár nem érezte magát biztosnak. Külső megjelenése erőt és biztosságot, bár bizonyos jelentéktelenséget sugárzott, mint Angliában Attlee - Churchill után. Jó sajtója is volt, de a „nászutas” napok nem tartottak soká. Roosevelt nem sokat mondott neki az amerikai háborús célokról, a berlini csata csúcspontjához közeledett, az amerikai katonai halottak száma naponta 900-ra emelkedett, növekedtek a csendes-óceáni veszteségek is. Az orosz problémára Churchill figyelmeztette, a kelet-európai befolyási zónákat mentendő mielőbb találkozni akartak Sztálinnal, Ez meg is történt 1945 júliusában, Potsdamban, Truman ekkor találkozott először Churchilllel is, Sztálinnal is, mindkettejükkel jól „kijött”, de egyik ülésen előrebocsájtotta, hogy ő nem megbeszél, hanem dönteni akar. Egyik-másik tapasztalt amerikai diplomata ekkor Trumanat naivnak tartotta a Sztálinnal való „tárgyalásában”. Sztálint Truman Pendergast-hoz hasonlította és bizonyos fokig rokonszenvezett vele. Truman önbizalmát elősegítette az atombomba megvalósítása, amiről részletesen beszélt Churchillnek és kevésbé részletesen Sztálinnak.

Truman tisztában volt az atombomba hatásával, de meg volt győződve arról, hogy nem szabad várni bevetésével. Truman gyorsan szeretett dönteni. Július 24-én döntött, mikor és hol ejtsék le a bombát. Meg akarták győzi, hogy figyelmeztessék előre a japánokat, hátha megadják magukat a bomba nélkül is. De nincs arra adat, hogy Truman gondolkodott volna ezen. Nyomatékot adott döntésének Marshall tábornok számbeli adata, mennyi amerikai életet ment majd meg a bomba bevetése. A bomba ledobásáról és annak hatásáról Hirosimában és Nagasakiban augusztus 6-án értesült s habár nem látszott rajta, napokig tartó gyöttrő fejfájást okozott neki. A béke még készületlenebbül érte, mint a háború. Truman számos amerikai jóléti államot célzó intézkedést sürgetett - köztük a munkanélküli segély felemelését, a bérminimum megállapítását, a kötelező általános egészségügyi állami biztosítást, de sem a kongresszus, sem a szakszervezeti vezetők nem értettek egyet vele. Ellentétbe került államtitkárával J. Byrnes-szel is, aki nem tájékoztatta megfelelően a szovjetekkel folytatott tárgyalásairól. Mindezt betetőzve országos vasúti sztrájk kezdődött, megbénítva az ország gazdasági életét. Truman vaskézrel és elszántsággal győzött s odáig ment el, hogy kijelentette, hogy a baloldal bírálóit a vasutas sztrájkjal kapcsolatban, mint árulókat, fel kellene kötni.

Külpolitikálásban nem volt egyértelmű az elnök. Helyeselte Churchill fultoni „vasfüggöny” beszédét, de Byrnes-szel szemben Wallacenak adott igazat, aki kijelentette, hogy Amerikának annyi joga van

beleszólni a kelet-európai politikai kérdésekbe, mint Oroszországnak a latin-amerikaiakba. Persze emiatt Truman sokat veszített népszerűségéből, s a közvéleményt formáló neves amerikai újságíró, Walter Lippmann kijelentette, hogy az elnök az ország szégyenfoltja. 1947-től változás állt be, az elnököt G. Marshall, D. Acheson, A. Harriman és D. Eisenhower látta el tanácsokkal, adminisztrálták a külügy kérdéseket. A Truman-doktrína néven ismert politika arra irányult, hogy nemcsak az olyan nemzeteket segítsék, ahonnan a britek saját belső nehézségeik miatt kivonultak, mint Görögország, vagy Törökország, hanem mindazon nemzetek, amelyek külső behatolás ellen küzdenek. Ezt a doktrínát szintén sokan bírálták a hazai fronton — keresztshadjárat—szerű, túl retorikus, nincs ezen az úton megállás —, a szenátus pedig úgy vélte, hogy ez az új politikai vonal nem lesz eredményes, hacsak bele nem foglalják a kommunista veszedelem elleni harc szükségességét. A Truman-doktrína magába foglalta a Marshall-tervet és számos haladó és retrográd belpolitikai intézkedést. Truman számos kül- és belpolitikai tervét és azoknak kivitelezését 1948-as újraválasztásának szolgálatában állította. Kétségesnek is látszott újraválasztása, hiszen liberális és radikális ezrek támogatták H. Wallace-t, majd E. Dewey-nek New York kormányzójának neve merült fel. De Truman fáradhatatlan volt, több, mint 30 ezer mérföldet tett meg vonaton, vídáman, barátságosan harcrakészen 356 beszédet tartott és végülis nagy győzelemmel futott a nyugati államok, farmerek, feketék szakszervezeti tagok szavazatait maga mögött tudva.

Truman új elnökségének első hathavi szakasza erőgyűjtés volt. Az egyik nagy kihívás volt a berlini „légi híd” az amerikai–angol válasz arra, hogy Sztálin elzárta a Berlinbe vezető utakat. Az orosz erőfölény ellenére a kitarító légi ellátással — időnként 4 percenként szállt le egy-egy élelmiszert és ipari anyagot hozó nyugati gép — összesen 277 804 leszállással 2 325 809 ellátmányt juttatva el Berlinbe. Sztálin 1949 májusában megszüntette a blokádot. Ekkor már a Marshall-segély működött Európában és az Észak Atlanti Szerződést is aláírták Washingtonban. Egyébként ez a három nemzetközi esemény fűződik első-sorban Truman nevéhez. Mint minden emberi tevékenységben a sikeres szakasz után Trumanra ismét nehéz idők köszöntöttek. A védelmi miniszter öngyilkos lett, a hadsereg szükségtelenül erősen visszafejlesztették, a McCarthyzmussal a hidegháborús vonal erősödött, a kínai kommunizmus és a Szovjetunió atombombájának a híre ezt a folyamatot csak erősítette. Truman sokak számára mehökkentően gyorsan döntött a hidrogénbomba gyártásáról és felépítéséről. Még kétségesebb volt elnöki szerepe a koreai háború idején: alighogy visszahívják a Koreában székelő amerikai csapatokat, Truman elkötelezte magát a beavatkozásra. Számos amerikai repülő veszett ott éppen úgy, mint ahogyan a legfrissebb kutatások kimutatták, számos szovjet pilóta lelte halálát a szovjet gépeken, de sem Truman, sem Sztálin nem akarták nyilvánosságra hozni effajta ténykedéseiket, jogosan tartva a háború eskalációjától. Truman életrajzírója nem hadtörténész, de igen adatszerűen és meggyőzően tárgyalja pl. MacArthur tábornok menesztését és, hogy miként kezelte ezt a kérdést Truman, mennyire kivívta Churchill elismerését is és azt, hogy mennyire nem értették meg ténykedését és annak indítékait Amerikán belül. Tulajdonképpen a koreai háború vezetett ahhoz, hogy Truman nem választották meg újra elnöknek 1952-ben, utóda Eisenhower lett.

Truman „nyugdíjas” éveit szerényebb figyelemmel követi a szerző. Truman idejének jó részét emlékeinek megírására szentelte és megalapította a Truman könyvtárat, s anyagilag oly szerény körülmények között élt, hogy a kongresszus évi 25 000 dollár nyugdíját szavazott meg számára 1958-ban. Harry S. Truman Amerika 33-ik elnöke 1972-ben fejezte be életét.

H. Haraszi Éva

FARKAS GÁBOR

A MEGYE, A VÁROS ÉS A KÖZSÉG IGAZGATÁSA MAGYARORSZÁGON 1945–1950

Akadémiai Kiadó, Budapest 1992. 281 l.

Magyarország 1944 utáni történetének feltárásában meglehetősen hosszú ideig háttérbe szorultak a kormányzattörténeti kutatások. Ebben objektív okok — a szóba jöhető levéltári források hozzáférhetetlensége, pl. a központi kormányzati szervek iratai kutatásának tilalma, az 1945–1950 közötti önkormányzati történeti iratanyag rendezettség foka... stb. — mellett szerepe volt annak is, hogy az államhatalom, illetve a politikai rendszer sem volt olyan, amely elősegítette volna a szovjet típusú tanácsrendszer megteremtéséhez vezető út tárgyilagos, politikától mentes, kizárólag csak száraz szakmai tényekre és érvekre alapozott bemutatását. Farkas Gábor — a téma kutatása során modellnek Fejér megye és Székesfehérvár város, valamint néhány nagy- és kisközség önkormányzatának működését tekintve — *elsőként*

vállalkozott arra, hogy a törvényhatósági önkormányzati igazgatás 1945–1950 közötti működését, elsorvasztásának körülményeit és bevonását az állampárt intézményeinek kiépítésébe feltárja és elemezze. Mindezt elsődleges levéltári forrásokra, döntően az önkormányzati iratok, korabeli kormányrendeletek és tengernyi miniszteri utasítás adataira alapozza. *Úttörő jellegű* munkájának külön érdeme, hogy csaknem minden esetben röviden felvázolja a történelmi előzményeket is. Ismeretes, hogy 1944 utáni önkormányzati közigazgatásunkat is a polgári korszakban alkotott jogszabályok szabták meg, melynek alapját az 1929. évi 30. tc. alkotta. Kivéve természetesen azokat a pontokat, amelyek a demokratikus fejlődéssel ellentétesek voltak, mint például a virilizmus vagy az örökös törvényhatósági tagság intézménye.

A monográfia öt fejezete közül az első a törvényhatósági és községi közigazgatás szerveit, illetve azok működését mutatja be 1944–1945 folyamán. Az utóbbit részletesen elemezve arra a megalapozott történelmi következtetésre jut, hogy az újjászervezett önkormányzati igazgatás a koalíciós időszak kezdetén bár néhány torz jelenséget kiküszöbölt, mégis a korábbi túlcentralizáltság elemeit megőrizte, sőt tovább is erősítette. Azzal például, hogy a főszolgabírói állást megszüntették, semmiféle demokratikus eredményt nem értek el, mert a járási főjegyző éppen olyan jogokat gyakorolt, mint főszolgabíró elődje. Így lényegében csak névváltozás történt. „Tiszta önkormányzati közigazgatás”-ról sem lehet beszélni, mert bár működött az önkormányzati testület, megvoltak képviselői, de már az újjászervezés idején ezt a közigazgatást befolyásolták a különböző népi bizottságok, működési területét a koalíciós kormány határozta meg, s maguk a közigazgatási döntések sem annyira az önkormányzati testületi szervekben, hanem döntően a koalíciós pártok értekezletein dőltek el, illetve születtek meg.

A következő fejezet az 1945–1948 közötti évek közigazgatási reformtörekvéseit, a koalíciós és ellenzéki pártok által kidolgozott tervezeteket és elképzeléseket elemzi. A belügyi kormányzat, a közigazgatási reformot 1946 tavaszán Rajk Lászlónak a minisztérium élére kerülésével tűzte napirendre. Ekkor még azt gondolták, hogy a politikai pártok a közigazgatási reform kérdésében majd egységes álláspontot tudnak kialakítani. A tervezetek elkészültek, de azokból világosan kiderült, hogy lényegében minden párt a vidéki hatalmi bázis kiépítésére és megerősítésére akarja felhasználni közigazgatási pozícióit. Így sem az egyeztetés, sem a valóra váltás nem sikerülhetett, mivel a koalíciós partnerek egymás javaslatait leszávagták. A „szocialista közigazgatási elveket” valló MKP elgondolásait a polgári álláspontot képviselő, a kisgazdapárti és polgári ellenzéki reformterveket pedig a politikai baloldal semmisítette meg.

A polgári közigazgatási keretek lebontása az igazoló bizottságok — az erről szóló kormányrendelet 1945. január 4-én jelent meg — felállításával kezdődött, az átszervezés folyamata csak többéves küzdelem után 1949–50-re fejeződött be. A törvényhatósági és a községi közigazgatás ebben az időszakban többször is a politikai küzdelmek keresztútjába került, nem utolsósorban az MKP politikája és törekvései következtében. Az MKP ugyanis a közigazgatásban is éppen úgy igyekezett teret nyerni, mint az állami, politikai, gazdasági és társadalmi élet más területein. A monográfia harmadik fejezete e küzdelem megvívását ábrázolva különösen nagy részletességgel foglalkozik az ún. B-lista rendelet végrehajtásával, amely 1946-ban váltott ki éles politikai küzdelmet, hasonlóan azokhoz az erőfeszítésekhez, amelyeket a kommunista párt tett a közigazgatási tisztviselők ellenőrzésére egészen odáig, hogy 1948 nyarára a törvényhatósági és a községi közigazgatás csaknem teljes egészében pártellenőrzés alá került. 1949 tavaszától már szűkítették a főispánok működési terét is, néhány hónap alatt a politikai irányító és koordináló tevékenységük az MDP megyei bizottságainak, illetve azok vezetőinek kezébe került.

Ebben a helyzetben fokozatosan megváltoztak a községi önkormányzat feladatai is. A községi önkormányzati közigazgatás az átalakulás közvetlen helyi irányítójává vált, s egymás után több olyan feladatot kapott, ami 1944 előtt a szorosban vett önkormányzati közigazgatás hatáskörébe soha nem tartozott. Így pl. egyik feladata lett a kötelező terménybeszolgáltatás vezetése, a jóváértelre szánt termékek begyűjtése, a gazdák termésmennyiségének számbavétele stb. Súlyos feladatokat rótt a közigazgatási tisztviselőkre a ki- és betelepítéssel kapcsolatos teendők ellátása. 1948 nyarától a községi önkormányzati közigazgatásban új testületek, szervek tűntek fel. A mezőgazdasági tevékenység irányítására például létrehozták a gazdajegyzői intézményt, a majorokban megszervezték az ún. majorfelelősi rendszert, a községekben megjelent az egészségőr tisztséget viselő személy, aki lényegében védőnői tevékenységet látott el, az ország számos helységében megalakították a szociálpolitikai bizottságok. Ez utóbbi kéthavonta ülésezett és eléje kerültek olyan problémák, mint a szegénygondozás, a napközi otthon, az óvoda, az iskolák társadalmi segítése, valamint a hadifogságból hazaérkezettek ügyei, másképpen szólva a hadigondozás. E kérdések tárgyalásán túl a negyedik fejezet külön is foglalkozik a tanyai közigazgatás 1946–1949 közötti problémáival is. „A tanyák felszámolása tudatos és ösztönös folyamat együttes hatásaként történt az utóbbi nyolc évizet alatt — állapítja meg — 1918-ig 27, 1919–1944 között 13, 1945–1946-ban pedig 19 község alakult tanyai telepkekből” (219. l.). 1948-ban felállították az Országos Tanyabizottságot, a törvényhatóságokban pedig — ahol a községesítő törekvések napirendre kerültek — a megyei tanyabizottságokat.

E bizottságok tevékenysége azonban hamarosan elsorvadt, mert 1949 után nem a tanyák községesítése, hanem azok felszámolása került előtérbe.

A monográfia záró fejezete a tanácsigazgatást bevezető tervezeteket és szervezeti intézkedéseket tárgyalja. Az 1950-re létrejött tanácsrendszer a központi kormányzatnak, a pártvezetésnek (értsd az MDP vezetését — I. L.) és közvetett módon a miniszteriális szakigazgatásnak is alárendelt igazgatásszervezetet jelentett. Az új személyzeti politika nyomán 1950 tavaszára meggyorsult a munkás és főleg szegényparaszti származású személyeknek az önkormányzatokba való beáramlása is. Ezzel együtt a tanácsrendszer kiépülése a községek, városok, illetve megyék korábbi viszonylagos autonómiáját is maradéktalanul felszámolta.

Farkas Gábor monográfiája, amelyet részletes szakirodalmi tájékoztató, valamint precíz név és tárgymutató egészít ki, nemcsak a szakemberek részére lehet hasznos, hanem az utóbbi években újjászerveződő, igen súlyos problémákkal küzdő önkormányzatok irányítói, az új szakapparátus kialakításán fáradozók számára is sok tanulsággal szolgálhat.

Izsák Lajos

**FLUCHT, VERTREIBUNG, EINGLIEDERUNG
BADEN-WÜRTTEMBERG ALS NEUE HEIMAT
Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen, 1993. 296 o.
MENEKÜLÉS, ELÜZETÉS, BEILLESZKEDÉS
BADEN-WÜRTTEMBERG, MINT ÚJ HAZA**

A második világháborút követően Kelet- és Délkelet-Európa mintegy 16 milliónyi német lakosából 12 és fél millió kényszerült szülőföldje elhagyására: kerek számokban 8 millióan kerültek Németország azon nyugati megszállási övezeteibe, amelyekből 1949-ben a Német Szövetségi Köztársaság alakult, 4 millióan a szovjet megszállási övezetbe, amelyből Német Demokratikus Köztársaság elnevezéssel jött létre a megosztott Németország másik állama, s mintegy 1/2 millióan egyéb nyugati országokba.

Délnyugat-Németország azon területén, amelyből 1952-ben a mai Baden-Württemberg tartomány alakult, 800 ezer szülőföldjét veszített németet helyeztek el; németországi belső áttelepítések révén 1949–1956 között még további közel 300 ezerrel nőtt a számuk, amelyet azóta is tovább gyarapítottak Lengyelországból, Romániából, Szovjetunióból érkező ún. kései kitelepülők. Ma Baden-Württemberg minden negyedik lakosa hazájából előzőtt és ide telepített német, illetve annak leszármazottja. Érthető, hogy e hatalmas tömegek elhelyezése, gondozása, beilleszkedésük elősegítése igen nagy feladatot rótt és ró a kormányzatra, s Baden-Württemberg belügyminisztériuma különféle eszközökkel, így vándorkiállításokkal és kiadványok egész sorával is folyamatosan segíti e problematika nagy társadalmi fontosságú, pártpolitikai szempontok érvényesülését eleve kirekesztő megismertetését.

Ezen kiadvány, amelynek létrejöttében különösen Dr. Immo Eberl professzor személyes érdeme domborodik ki, tulajdonképpen egy kiállítás katalógusa, azonban a benne közölt képek, térképek, statisztikák mellett a fejezetekre, alfejezetekre és cikkekre tagolt, a vonatkozó irodalomra bőségesen utaló szakszerű tanulmányok révén teljes sokoldalúságában világítja meg a kérdést, úgy hogy annak szinte kézikönyve.

A kötet jelentősége túlmutat Baden-Württemberg és egyáltalán (az immár egyesült) Németország határain: érdeklődésre számíthat azon országokban is, ahonnan az eltávoztott németek új hazájukba kerültek. A történetek ellenére — még a legfagyosabb hidegháborús évtizedekben is — voltak majdnai kölcsönös kiengesztelődés lehetőségében bízó s ezért dolgozó irányzatok, s a 80-as évek végére beérő nagy változások nyomán kialakulóban van az a kedvező atmoszféra, amelyben a kiűzött, illetve megmaradt német kisebbségek valóban híd-szerepet tölthetnek be Európában Nyugat és a jórészt immár szintén a demokrácia útját kereső Kelet között.

Baden-Württemberg nem ok nélkül került 1954 óta a dunai svábok patronálója szerepébe: nagy részük itt lett új hazára, köztük mintegy 100 ezer magyarországi német is. Stuttgart közvetlen környékén Sindelfingenben létesült a Dunai-svábok Háza, Gerlingen és Backnang pedig kifejezetten a Magyarországról ide került németek mozgalmi és kulturális centruma lett. Egyébként Bad Wimpfen volt Németország-szerte az első helység, amely — még 1951-ben — pártfogást vállalt a régi haza egy helysége — a

magyarországi Sopron — felett. Tübingenben tudományos intézet foglalkozik a dunai svábok — köztük a magyarországi németek — történetével.

A szóban forgó kiadvány bevezetőül szakszerűen tekinti át a kelet- és délkelet-európai német települések történetét a legrégibb időkől a középkori és újkori telepítésekig (ám az ezt bemutató térképeken meglehetősen groteszk az 1991-es államhatárok feltüntetése a korabeli határok helyett). A nemzetiségi kérdés alakulásának bemutatása következik ezután a Habsburg Monarchiában (majd annak felbomlása után a történelmi Magyarország utódállamaiban), továbbá Lengyelországban, Oroszországban, különös tekintettel ezen országok német lakosságára. A téma szempontjából különösen fontos a második világháború alatti és azt követő évek fejleményeinek vizsgálata. Ezek az országonkénti áttekintések nem azonos kidolgozottságúak ugyan, mégis jó alapot adnak összehasonlításokra. Csaknem kizárólagos bennük a német forrásokra támaszkodás, amit bizonyára a gyakorta tényleg erősen elfogult nem-német szakirodalomtól való idegenkedés magyarázhat. Annál inkább örömmel üdvözölhető, hogy a „300 éves együttélés” címmel a magyarországi németek történetéről 1987-ben Budapesten rendezett konferencia kétnyelvű formában közzétett anyaga, amely magyar történészek és a magyarországi (részben kitelepített) németek közös vizsgálódásainak — e tekintetben üttörő szellemiségű — eredménye volt, felhasználásra került.

A kötet foglalkozik azokkal a visszatelepítésekkel, amelyeket a hitleri politika kezdeményezett és hajtott végre a második világháború éveiben a Baltikumból, Volhyniából, Galíciából, Besszarábiából, Észak-Bukovinából, Szlovéniából, majd a keleti front 1944/45. évi katonai fejleményeit ismertetve rátér a kelet- és délkelet-európai németiség kezdődő menekülésére, illetve szervezett evakuálásának megkésztésére. Szól a visszamaradt német lakosság egy részének elhurcolásáról szovjetunióbeli munkatáborokba, másfelől „vad” formában megindult elűzésükről nyugat felé, aminek a háborúban győztes nagyhatalmak potsdami konferenciája — „rendezett, szervezett, humánus” körülmények közti végrehajtást írva elő — további utat biztosított. Rávilágít a kollektív felelősség elve alkalmazásának szovjet szorgalmazására, az ezt elvben elutasító nyugati szövetségesek gyakorlatilag szemet hunyó magatartására.

Ami a Szövetséges Ellenőrző Bizottság utasításaitól függő, és a benei csehszlovák magatartástól is erősen befolyásolt magyar kormány eljárását illeti, annak teljesebb megvilágításához érdemelegesen járulhatott volna még hozzá a politikai megkötöttségeitől és korábbi elfogultságaitól néhány éve már jórészt megszabadult magyar történetírás jobb figyelembe vétele. Annyi így is kiderül a kötetből, hogy a magyarországi németek esetében szó sem volt arról a „vad elűzésről”, ami a lengyelországi és csehszlovákiai eljárást még Potsdam után és ellenére is jó ideje jellemezte, hanem rendezett formában történt kitelepítésről, ami nem lényegtelen különbség akkor sem, ha az eredmény ez esetben sem más, mint a szülőföld elhagyására kényszerítés. A magyar kormány ezt — eltérően a lengyel és a csehszlovák kormánytól — nem a hazai németiség egészére, hanem egy részére (bár igen nagy részére) kívánta kiterjeszteni; az egész magyarországi németiséget mint nemzetiségi kollektívumot érintő kitelepítési rendelet kiadására szovjet nyomás szorította rá, s attól a végrehajtás folyamán mindinkább eltért. A hazai német lakosság fele — a körülmények változása folytán — végeredményben elkerülhette a kitelepítést, de nem a javaitól — s átmenetileg a jogaitól is — való megfosztást. A megfélemedettség messze ható következményei, a nemzetiségi településviszonyok és az anyanyelvi oktatás lehetőségeinek megváltozása folytán azonban az asszimiláció hovatovább a nemzetiségi létet fenyegető fokra emelkedett. Mégis más volt a helyzet akár azokhoz az államokhoz képest is, amelyek német lakosságuk kitelepítését nem szorgalmazták. Jugoszlávia haláltáborokba zárta német kisebbségét, s aki azok feloszlásakor még életben volt, elmenekült az országból. Románia is „szuverén módon” száműzte német lakosságának tizezreit a Baragan-sztyeppére, illetve gondoskodott szívós erdélyi nemzetiségpolitikájával arról, hogy a szász népesség fokozódó ütemben kiköltözzék.

Igen figyelemre méltó az a sokoldalúság és alaposág, amellyel a Délnyugat-Németországba került menekültek, elűzöttek, kitelepítettek beilleszkedésének problematikáját vizsgálja a kötet a mai Baden-Württemberg területén. Elmondja, hogy a gyűjtőtáborok barakkjaiból, a szükséglakások nyomorúságából hogyan vergődtek ki, s jutottak részben önerőből, részben támogatással saját lakásokhoz. Hogyan küzdöttek meg az élelmezési nehézségekkel, a kezdetben nagyfokú munkanélküliséggel. Milyen volt a közigazgatás, az egyházak, a társadalom szociális munkája, hogyan oldódtak a lakosság és a betelepülők között keletkezett feszültségek. Milyen nagy problémát jelentett az, hogy a döntő többségében földműves beköltöző népesség főleg csak az iparban találhatott foglalkoztatásra, egyelőre inkább csak segédmunkásként. Foglalkozik a törvényekkel, rendeletekkel, amelyek a beilleszkedést voltak hivatottak segíteni. Hogyan gondoskodtak a gyermekek iskoláztatásáról, a munkakeresők szakmai képzéséről. A társadalmi kapcsolatok, a vallásos és kulturális élet olyan alakításáról, amely úgy segíti elő a régi és a betelepült lakosság együttélését és pozitív egymásra hatását, hogy ugyanakkor módot adjon a saját hagyományok megőrzésére és ápolására. Képet kapunk az azonos országból származók összetartozását kifejező szervezetekről s ren-

devényeikről, újságjaikról, kalendáriumaikról, az elvesztett szülőfölddel fenntartott — immár többnyire örvendetesen javuló — kapcsolataikról. Beilleszkedésükről új hazájuk politikai viszonyai közé, az egyes pártok felé orientálódva, avagy a hazájukból előztek blokkjában véelve több lehetőséget arra, hogy érdekeiknek jobban érvényt szerezhessenek.

A beilleszkedés kérdéseiről előadottak híjával vannak bármi propagandisztikus íznek. Nagy nehézségekkel birkózva értek el számottevő eredményeket, s ezek méltánylását a tudományos megalapozottság, objektív bemutatásra törekvés és rokonszenves hangvétel igen megkönnyíti.

Tilkovszky Loránt

SOMOGY MEGYE MÚLTJÁBÓL

Szerkesztette: Szili Ferenc

Kaposvár, 1991. 252 p.

Levéltári évkönyv 22.

Lassan negyedszázados évfordulója lesz, hogy 1970-ban Kanyar József, a Somogy Megyei Levéltár akkori főigazgatója szerkesztésében első ízben került a helytörténettel foglalkozók és az érdeklődők kezébe „Kaposország” levéltári évkönyvsorozatának nyitó kötete. Az azóta évenként kiadott vaskos kötetek minden esetben közreadtak olyan értékes tanulmányokat, amelyek a szűkebben vett helytörténetírás műfaján túlmenően helyet követeltek maguknak a történettudomány országos palettáján, a régiónkutatás számos eredményét és elemzését huzamosabb ideje figyelembe kell vennie ma már a nagy szintetizáló munkát író historiográfusoknak is. A most ismertetésre kerülő kötet utólag is igazolja Kanyar József tudományszervező munkásságának helyességét.

Borsa Iván tollából a Balassa család levéltárában fellelt szlavóniai vonatkozású iratok alapján megismerkedhetünk egy Dráván túli birtokos família életével. „A gorbonoki, majd belosovci Kerhen család történetéhez” c. tanulmányában az ismert középkorkutató 1279 és 1520 közötti keltezett oklevelek szinte regesza szintű, de a száraz leírásnál sokkal jobban, szinte látható módon eleveníti fel a család nevezetesebb személyeinek életét, miközben számos értékes adattal gazdagítja a korszak politika- és gazdaságtörténetét. Az ismertetett okleveleket jól áttekinthető genealógiai táblázat teszi teljessé.

Dombi Péter matematikus és T. Mérey Klára közösen elkészített dolgozata Fényes Elek két művének — Magyarország geographiai szótára (1851) és Magyarország ismertetése statisztikai, földirati és történeti szempontból (1865–1866) — elemzésére vállalkozott. A számítógépes feldolgozás során azt vizsgálták meg, hogy a könyvek megjelenése között eltelt időszakban mennyire fejlődött Baranya, Somogy, Tolna és Zala megye településhálózata az úrbéri birtokrendezések lezárulásával. A „Dél–Dunántúl településhálózatának néhány gazdaságtörténeti jellemzője a XIX. század közepén” címet viselő munka gazdag statisztikai adatokra támaszkodva von le helyes következtetéseket a földtulajdon területén, a piaci viszonyokban, az infrastruktúrában végbement fejlődésre vonatkozóan, de kiterjed a népesség és a településtípusok közötti összefüggés vizsgálatára is. Érdeklődéssel várjuk a vizsgálati eredmények második részének kissé összefogottabb közreadását is.

Knézy Judit „Fejezetek a Somogy megyei Nagyberék négy községének anyagi kultúrájából” c. tanulmánya első részében előbb a lecsapolások előtti Nagyberék életét, az ott gazdálkodók életviszonyait ismerteti. Helyesen — részletesen — elemzi a török hódoltság utáni betelepülés — betelepítés nyomán a népességösszetételben végbement etnikai változásokat. A lakóházak berendezési tárgyainak, az eredeti szoborészletek és használati tárgyak bemutatásával együtt képet ad a tájegység múlt századi paraszti építkezésének jellegzetességéről. Úgy gondolom, hasznos lesz elolvasni az újabb kötetben megjelenő folytatást is.

Szili Ferenc napjainkban ismét a történeti kutatás fókuszába került migrációkutatás témaköréből merítette kétrészesre tervezett munkájának ötletét. A „Kivándorlás Somogyból Horvátországba és Szlavóniába (1850–1880)” a 18–19. században történt népességmozgás irányainak felvázolása után meggyőző érvekkel bizonyítja be, hogy miért volt szükségszerű a somogyi magyar és német eredetű szegényparaszti agrárnépesség számára az egyéni földhözjutási vágy több okra (tőkehiány, hitbizományok és nagybérletek túlsúlya) visszavezethető meghiúsulása után a külső és belső migráció. A Dráva jobb partján túlra irányuló kivándorlás első szakaszának megrajzolása után részletes elemzést ad a megtelepülők szociális viszonyairól s rámutat arra is, hogy a dualista kormányzás mennyire nem ismerte fel a kérdés összetett jellegét, a szörványmagyarság ügyének felkarolása is csak az egyházak karitatív tényfeltáró tevékenységére szorítkozott.

Bősze Sándor, a tiszaezlári pert követően Somogy megyében végighömpölygő támadássorozat elemzésére vállalkozott. „Az 1883-as somogyi antiszemita zavargások” rövid bevezetőjében a különböző okok miatt kialakult politikai antiszemitizmus gyökereit foglalta össze, idézte fel. A továbbiakban az 1882 augusztus végétől két hónapon át tartó tömegmozgalmak lezajlását, a megyében a fegyveres karhatalom igénybevételét is szükségessé tevő véres csurgói, gyékényesi, berzencei és szigetvári antiszemita összetűzéseket foglalta össze, szemléletes térképpel illusztrálva.

Szita László korábbi munkáiban már vizsgálta a dualista népiskolák államosítását a történeti Magyarország Baranya és Bács-Bodrog megyéiben. „A dualizmuskori népiskolák államosításának nemzeti-széppolitikai vonatkozásai Somogy megyében” a VKM részéről 1898-ban és 1906-ban megfogalmazott iskolaállamosítási tervek szolgálatában álló felmérések szakszerű elemzése. Abban kimutatja, hogy a korabeli kultúrkormányzat csak a Dráván túli 27 — nemzetiségi túlsúlyt mutató — falu iskoláinak színvonalát mérte fel, bevallottan azzal a céllal, hogy elsősorban a magyarosítást szolgáló állami népiskolákat alapítsanak, illetve meglévő felekezeti iskolákat államosítsanak. A modernizálási elképzelések tudatosan háttérbe szorultak a miniszteriális elképzelésekben — ismerteti helyesen a szerző. Az államosítási tervek elemzése mellett értékes adalékot jelent a felmérések anyagának közzététele is.

Király István „Nagyatádi Szabó István és a Kisgazdapárt 1919. március 19-ike és november 30-ika” c. tanulmánya témaválasztása miatt is közel áll az ismertető érdeklődéséhez. A szerző arra keres választ, hogy ki és milyen érdekek miatt szervezte meg a Károlyi-kormány minisztereként Kaposvárra látogató Nagyatádi Szabó elleni felvonulást, miért állt érdekükben a szocialistáknak a XVIII. néptörvény végrehajtásának megakadályozása. A tanulmány további részében részletesen megindokolja, hogy miért keregett a Tanácsköztársaság idején kapcsolatokat a kisgazda-politikus a Szocialista Párt megyei szervezeteivel. Bebizonyítja, hogy az erdőcsokonyai megbeszéléseken is csak a kisbirtokok államosításának veszélyét igyekezett elodáznai a politikai kivárára, óvatosságra hajlamos Nagyatádi Szabó. Jól fogalmazza meg 1919. augusztus 31. utáni dilemmáját is: a hagyományos paraszti mentalitásnak engedjen-e — amely elutasít mindenféle szélsőséget — vagy továbbra is vállalja a mögötte álló kisgazda tömegek képviselését. Világosan érzékelteti, hogy 1919 novemberében a politikai intrikákban járatlan Nagyatádi Szabó hogyan sétál bele a Földműves Párttal kötött fúzió révén a kisgazdáknak felállított politikai csapdába, amely mozgalmanak gyors hanyatlását s az ő politikai — s azt követő fizikai — halálát is elősegítette.

Az érdekes tanulmány értékét növelte volna, ha a szerző olykor nem távolodik el az ajánlatos történeti távolságtartástól s nem minősíti pejoratív jellemzőkkel Nagyatádi Szabó politikai ellenfeleit.

A korábbi tanulmány címszereplőjének egyik politikai ellenfelét, az OMGE egykori elnökének emberi – politikai arcélét villantja fel Somssich Pongrác, édesapja emlékiratai alapján. Az összeállítás alapján betekintést nyerhetünk egy tudatos tanulás mindennapjaiba, a politikusi felkészülést szolgáló ifjúkori utazások világába. Somssich László részletesen, a tanú szemével számol be a trianoni tárgyalásokról, személyes élmények alapján számol be a 20-as, 40-es évek magyar belpolitikájáról. Szubjektív megjegyzéseiből képet alkothatunk a II. világháborús Magyarország politikai vezetőrétege liberális vonulatának, képviselőjének helyzetmegítéléséről. Az emlékiratot a család genealógiai táblázata teszi teljessé.

Lagzi István már több nagyszerű tanulmányában elemezte a lengyel menekültek magyarországi befogadásának körülményeit. A most megjelent munkájában sikeresen ötvözi a lengyel menekültek helyzetét, elemezve a helytörténetírás eredményét az országos történelemírás maradandó értékeivel, ezáltal hozzájárul az országos szintézis „megteremtéséhez”. „A magyarországi lengyel menekültek élet- és munkaviszonyainak néhány kérdése” c. dolgozatban előbb a „legvendégszeretőbb európai nép” országában felkínált munkalehetőségeket veszi sorba gazdasági ágazatok szerint, s gazdag forrásanyag feldolgozása alapján bebizonyítja, hogy milyen erőfeszítések tett — olykor erején felül is — a kormányzat és az ország lakossága a több ezer menekült elhelyezése, ellátása területén. Láttató erővel rajzolja meg a különböző foglalkozási rétegek élet- és munkakörülményeit, részletesen elemzi a menekültek ellátására fordított segélyösszegek és az életszínvonal alakulását egészen a német megszállás időszakáig.

Bognár Tibor az évkönyv korábbi köteteiben már közreadott résztanulmányait betetőzően a megyei német nemzetiséget sújtó 1945 utáni társadalmi és gazdasági pressziókról ad ismét összefoglalást. Az „Adalékok a Somogy megyei németlakta települések 1945–1950 közötti helyzetéhez” c. munkájában a megyei földbirtokrendező szervek működése során érzékelt ellentmondásokat tárja fel. Adatelemzései révén is tanúsítja, hogy a kitelepítés elsősorban politikai okokra vezethető vissza s a végrehajtás során általánosan tapasztalható visszaélések, a szervezetlenség és kapkodás mennyire tette tönkre évtizedekre kihatóan a korábbi termeléskulturát.

UNGARN AUF DEM WEG DER DEMOKRATIE. Von der Wende bis zur Gegenwart.

Hrsg.: Georg Brunner. Bouvier Verlag, Bonn 1993. 231 p.

MAGYARORSZÁG A DEMOKRÁCIA ÚTJÁN. A fordulattól napjainkig

A Georg Brunner szerkesztette kötet a magyarországi rendszerváltás történetét kínálja az olvasónak, rámutatva, az átmenet sajátosságaira. A kötet szerkesztője nem titkolja célját, hogy ti. az NSZK-ban az érdeklődés ismét Magyarország felé irányítsa, amely katalizátor szerepet töltött be a német egyesülés folyamatában.

Az első fejezetben *Szabó Máté* docens (ELTE) a politikai fejlődést elemzi. Az 1988. nyári gyors és mélyreható változások a korábbi eseményekben gyökereznek. 1945–1948 között a hatalmi és rendszerkérdés még bizonyos fokig nyitott volt. 1948–1956 között azonban a szovjet típusú berendezkedés mindennemű pluralizmust felszámolt, figyelmen kívül hagyta a nemzeti identitást és a demokratikus értékeket. A rendszer 1953–1956 között hosszabb válságot élt meg, de a változások elmaradása 1956-ban népfelkeléshez vezetett. Ezt követően a sztálini rendszer sok vonása véglegesen eltűnt a magyar politikából. Az 1957-től 1988-ig tartó Kádár-korszakot a reformok és a konzervativizmus együttese jellemezte. A gazdasági és szociálpolitikai intézkedések csődje végül egyre súlyosabb problémát okozott.

A gorbacsovi reformpolitika nyomán jelentkező fiatalabb reformerők kezdeményezéseit rendre elutasították. Radikális politikai fordulatot végül is az MSZMP 1988. májusi pártkonferenciája hozott. Németh Miklós miniszterelnöksége idején megkezdődött a demokratikus átalakulás. A nemzeti egyetértés jegyében „nemzeti kerekasztal” alakult, s fontos szerephez jutott a nyilvánosság és a tömegkommunikáció. A megállapodások eredményeképpen Magyarországon az egypártrendszer és az államszocializmus leépítése egyidejűleg felülről és alulról, erőszakmentesen zajlott.

Az 1990. évi parlamenti választásokon a pártok három csoportja alakult ki: a „keresztény-nemzeti” és az „urbánus-liberális” pártok blokkja, valamint az MSZP. Az ország adósságállománya és a gazdasági problémák nagykoalíciót indokoltak volna. A javaslatot az MDF elutasította, s helyette paktumot kötött az SZDSZ-szel. A magyar rendszerváltás nagyobb tömegmozgalom nélkül, inkább a politikai elit intézményesített cseréjével ment végbe. Feltehetően ezzel magyarázható a tömegek bizonyos fenntartása az új intézményekkel szemben.

Georg Brunner, a kölni egyetem közjogi és államtudományi professzora, a keleti jog intézetének igazgatója, a kötet szerkesztője, Magyarország alkotmányos rendjének kiépülését és működését vizsgálja. A Magyar Köztársaság alkotmányát 1989. október 23-án hirdették ki. Az ország alkotmányos rendszere a köztársasági államformára és a demokratikus kormányzásra épül, amely közvetlen-népképviselési és közvetlen-népszavazási elven alapul. A jogállamiságot az alkotmányos államiság garantálja: az alkotmányt csak kétharmados többséggel lehet megváltoztatni, betartásáról pedig az alkotmánybíráskodás gondoskodik. A jogállamiság fontos eleme az állampolgári jogok biztosítása — ebben Magyarország élen járt a közép-kelet-európai országok között —, s a bírói függetlenség. Az alkotmány a piacgazdaságra való áttérést is támogatja. Széleskörűen elemzi az országgyűlés, a köztársasági elnök, a kormány, az alkotmánybírárság, az igazságszolgáltatás és egyéb alkotmányos szervezetek funkcióját és működését. Kitér a helyi önkormányzatok szerepére. Úgy véli: Magyarország sikeresen végrehajtotta a jogállami demokráciába való politikai átmenetet. Legfőbb politikai problémát a gazdaság átalakítása jelenti, amely rövid távon növekvő terhet jelent a lakosság széles rétege számára és ezért szociális feszültségekkel jár. Hatékony és értelmes gazdaságpolitikával, megfelelő nyugati segítséggel, a politikusok és a tömegtájékoztatók felelősségtudatával és pszichológiai ügyességével elérhető a lakosság áldozatvállalásának elfogadtatása. Szélsőséges elemek térnyerésének nincs tényleges bázisa. Nagyobb gondot okozhatnak a külső veszélyek, amelyek megszüntetése összeurópai érdek is. Ezért sürgető feladat európai biztonsági rendszer és nemzetközi kisebbségvédelem megvalósítása.

A magyar külpolitika folyamatait *Kiss J. László* a Közgazdaságtudományi Egyetem docense, a Nemzetközi Kapcsolatok Intézetének tudományos igazgatója tárgyalja. Történelmi-geopolitikai keretfeltételeiről elmondja, hogy a világháborúkat lezáró békeszerződések a határok rögzítésekor nem érvényesítették az etnikai elvet. Az ütközőzónákban elterülő országok állandóan kétoldalú hatások érték. A második világháború után a szovjet biztonságpolitika előterének számított, majd később külpolitikai lojalitása fejében nagyobb belpolitikai mozgástérrel számolhatott.

A fordulat utáni magyar külpolitika változatlan és új elemeit sorolva megállapítja, hogy korábban sok „kicsi kvázi-átmenet” történt. Magyarország a nyolcvanas évek elejétől a „nyugatiasodás úttörője” volt, s a rendszerváltás a ténylegesnél jóval korábban megkezdődött. Kádár János leváltása után a magyar külpolitika sajátos dualizmust valósított meg: nem provokálta szükségtelenül a Szovjetunió biztonságpolitikai érdekeit, de korábbi külpolitikai kötelékei lazításával a nyugati intézményekhez közeledett. 1988–1991-ben az ország nagyságrendjét meghaladó nemzetközi szerepet vállalt, s utat nyitott a német egyesítéshez.

Az Antall-kormány külpolitikai kontinuitása elsősorban a nyugat-európai integrációs politikában mutatkozott meg. Másrészt nyíltan újrafogalmazta és közvetlenül képviselte a nemzeti érdekeket. Együttal sikerült ellenőrzése alatt tartani a Németh-kormány idején beindult folyamatokat, közöttük a Varsói Szerződés és a KGST megszüntetését. Legfontosabb és egyúttal legnehezebb feladata a trianoni örökséggel terhelt jószomszédi politika folytatása. A kormány a kisebbségvédelem szerződéses rögzítésére és a „magyar-magyar” kapcsolatok internacionalizálására törekszik. Szubregionális együttműködési törekvései — visegrádi hármak, Alpok-Adria munkaközösség, Penta- illetve Hexagonale, Tisza-Kárpátok — korlátozott eredményt hoztak, de a jószomszédi politika és a nyugati integrációs törekvések fontos kiegészítő elemei. Az euro-atlanti közösségbe való többdimenziójú integráció prioritása mellett új lehetőségek nyíltak a Szovjetunió utódállamaival kialakítandó „keleti politika” számára.

Az ország gazdasági fejlődését *Andreas Wass von Czege*, a hamburgi egyetem külkereskedelmi intézetének tudományos munkatársa tárgyalja. A második világháború utáni gazdasági fejlődés történelmi feltételeinek összefoglalása után a szocialista rendszer gazdasági liberalizációs kísérleteit elemzi. Ezek az ötvenes években előbb a mezőgazdaságban, majd 1968-tól az iparban bontakoztak ki; 1979-ben és 1984-ben két új reformhullámmal folytatódtak, amelyek a termeléseszközök tulajdonjogát is érintették. A gazdaságpolitikai fordulat 1988–1989-ben történt meg. A rendszerváltásra nehéz gazdasági helyzetben került sor: az ország bruttó adóssága húsz milliárd dollárt tett ki, s meg kellett állítani a növekvő nyugati adósságból finanszírozott kereskedelmi felesleg növekedését a Szovjetunióval. A kelet-európai piacokra irányuló termelés visszafogása nagymérvű munkanélküliséget okozott az állami szektorban.

Az új kormány gazdasági reformprogramja a piaczgazdasági rendszer feltételeinek megteremtésekor a gazdaság mikroszintjeiről való állami kivonulást és az állami beavatkozás leépítését tartalmazza a vállalatoknál. Kétszintű bankrendszert hoztak létre, kialakulóban van a tőkepiac, s állami felügyelettel megindult a privatizáció. Részletesen megismerkedhetünk a gazdaság strukturális változásaival is. A gazdaságpolitikában továbbra is legfőbb prioritást az adósságszolgálat és nemzetközi fizetőképesség megőrzése élvezi, amely tovább mérsékelte az évek óta szűkülő belföldi fogyasztást. Az átmenet kísérőjelenségei a kedvezőtlen külgazdasági feltételek, csökkenő belső termelés, munkanélküliség és infláció. A gazdasági növekedés beindítása expanzív költségvetési politikát feltételez, amely veszélyeztetheti az elért stabilitást. A magas költségvetési hiány és a strukturamegőrző szubvenciók inflációt gerjesztenek és nehezítik a külgazdasági egyensúly helyreállítását, a magas adókkal pedig kiszorítják a magánszektor. Kérdéses az is, meddig folytatható a Nemzeti Bank restriktív pénzügyi politikája. A teljeskörű konvertibilitáshoz liberalizálni kell a szigorú devizajogi rendelkezéseket és növelni a Magyar Nemzeti Bank devizataralékait.

Katalin Neményi-Arndt, a bonni Deutsche Forschungsgemeinschaft könyvtárügyi előadója, a kulturális átalakulást foglalta össze. Itt is jóval a fordulat előtt erjedési folyamat indult meg s a művészek nagy része nyíltan tabutémákat érintett. A magyar médiák az 1989-es határyitással egyidőben — a szovjet hatalmi blokkban elsőként — mutattak rá a hatalom működésére és törvénytelenégeire. Az 1990. évi választások után Antall József és Göncz Árpád miniszterelnöki, illetve államelnöki megbízatásában a demokratikus változások és mozgalmak értelmiségi befolyása mutatkozott meg. Az új kormány első éveit azonban a rehabilitáció, a kárpótlás és a tulajdoni szabályozás kötötte le. Csak ezután került sor a kultúra pénzügyi reformjára. A támogatás gyökeres átalakítása sok kiadót teljesen felkészületlenül ért. Ismerteti a magyar kortárs irodalom főbb alakjainak rövid pályarajzát és irodalmi tevékenységét, akik közül külföldön elsősorban Esterházy Péter, Nadas Péter, Konrád György és Mészöly Miklós ismert. A színházi életet a régi és új viszonyok egymásmellettsége jellemzi; finanszírozási küzdelem zajlik, bérproblémák jelentkeznek, színházi vezetőváltás folyik, támogatókat és szponzorokat keresnek. Ennek ellenére Magyarországon több mint ötven színháza jó látogatottságnak örvend. Legsikeresebb drámaírók Eörsi István, Gyurkovics Tibor, Spíró György és Schwajda György. Ezután részletesen bemutatja a filmművészetet, a zene, a képzőművészet, építészet, múzeumok helyzetét és változásait.

A magyarországi németiségnek a német olvasót különösebben is érdeklő sorsát *Tilkovszky Loránt* egyetemi tanár (JPTE, Pécs) tárgyalja. A trianoni Magyarországon körülbelül félmillió német élt, akikre a nemzetiszocialista Németország háborús „emberanyagként” számított. A háború utáni kitelepítésüket több ízben maga Hitler vetette fel a magyar államférfiaknak, akik örömmel fogadták a javaslatot. Német-

ország és vele Magyarország második világháborús veresége után a magyarországi németek kitelepítése más körülmények között került napirendre. A szovjet vezetéssel magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság a németek kollektív bűnösségét vallotta. A magyar kormány ezzel szemben egyéni elbírálásuk alapján 200–250 ezerben jelölt meg a kitelepítendőket számát. A potsdami konferencia hozzájárult a kitelepítéshez. A Szovjetunió viszont a magyarországi németek teljes kitelepítésével kívánt helyet teremteni a Csehszlovákiából eltávolítani akart magyarok számára. Nyomására a magyar kormány 1945 decemberében valamennyi német kitelepítését kilátásba helyező rendelet kibocsátására kényszerült. Végül is ez nem így valósult meg: 1946–1948 között körülbelül 170 ezer személyt telepítettek ki előbb Németország amerikai, majd szovjet övezetbe. A menekülés, evakuálás és kitelepítés után hozzávetőlegesen 230 ezer német maradt Magyarországon, akik a velük történtek után óvakodtak azonban németnek vallani magukat, jóllehet jogfosztottságukat az ötvenes évek elején megszüntették. Az országban szétszóródva, kisebb-szege környezetükből kiszakítva, asszimilációjuk feltartóztatathatatlannal haladt előre.

Az 1949 utáni nemzetiségi politika bizonyos türelmet tanúsított a németiség irányában. 1956–1968 között a „nemzeti megegyezés” jegyében helyzetük konszolidálására törekedtek, de problémáik megoldását automatikusan tekintették. A szomszéd országok asszimilációs politikáját — amely nagylétszámú magyar kisebbséget érint — a magyar kormány a hetvenes évektől mintaszerűnek hirdetett nemzetiségi politikával szándékozott befolyásolni. Kölcsönösségre irányuló elképzelése azonban nem teljesült. A németiséget bevonták a nemzetiségeknek híd-szerepet tulajdonító elképzelésekbe s így megszilárdultak kapcsolatai az NDK-val, ahonnan elsősorban iskolaügyi vonalon érkezett számukra a segítség. Az NSZK-val csak az 1987. évi egyezmény nyomán bővültek az ilyen értelmű kapcsolatok.

Jelenleg a Magyarországi Németek Szövetsége pártoktól függetlenül kívánja folytatni tevékenységét, de tagsága érdekében figyelemmel követi azok programját és politikáját. Akadálytalan a magyarországi német kisebbség külföldi támogatása, amelyet elsősorban a hazai német iskolaügy kiépítésére kívánnak fordítani. A szerző bemutatja a német kisebbség különböző szervezeteit és ismerteti tevékenységüket. A magyar parlament 1990. márciusában erkölcsileg rehabilitálta a német kisebbségeket. Határozatában megállapította, hogy elhurcolásuk, kitelepítésük az emberi jogokat sértő, igazságtalan eljárás volt. Végül a kárpótlásba is bevonták őket. Szabályozásra vár azonban a kisebbségek parlamenti képviselője és különböző áll hosszasan előkészített kisebbségi törvény meghozatala.

Az igényesen megírt, fontos kötet színvonalas kutatási teljesítmény, amely tárgyilagos képet, egyfajta helyzetjelentést nyújt Magyarországról. A további eligazodást a fejezetekhez csatolt irodalomajánlás segíti. Az időrendi áttekintés pedig rögzíti a közelmúlt gyorsan változó és gyakorta feledésbe merülő történeti eseményeit.

Németh István

DEMOGRÁFIAI ÁTMENET MAGYARORSZÁGON

KSH Népeségstudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek 9.
Budapest, 1991/I. sz. 232 p.

1985-ben indította útjára a Központi Statisztikai Hivatal Népeségstudományi Kutató Intézete sorozatát, amelynek immár 9. kötetét vehettük kézbe. A sorozat kötetei rendszeresen jelennek meg, eddig — 1986-ot leszámítva — minden évben sikerült legalább egy kötetet kiadni. A sorozat átmenetet képez a folyóirat és a könyvsorozat között. Egyes kiadványai inkább az előbbi irányba mutatnak, mások viszont összefoglaló jelleggel egy-egy téma köré szerveződnek. Így van ez a 9. kötet esetében is, amely feltétlenül felhívja magára a történészek figyelmét, hiszen olyan kérdéskört tárgyal, amelyet egy a társadalom vagy gazdaság története iránt érdeklődő historikus sem kerülhet meg. Talán még ennél a megállapításnál is továbbmennénk, mindjárt a bevezető sorok írásakor, amikor megjegyezzük, hogy sajnálatos módon nincs történész a szerzők között.

Számos oka lehet ennek a hiányosságnak. Az egyik bizonyára abban keresendő, hogy a kötetben tulajdonképpen egy, az OTKA pályázat keretében elvégzett kutatás zárótanulmányai jelentek meg. „A magyarországi demográfiai átmenet” c. kutatásban a Kutató Intézet és a KSH Népesedési főosztályának munkatársai vettek részt. Valószínűleg szervezési nehézségeket okozott volna a — jellegéből következően — úgyszólván szétszóródó kérdéskört még megterhelni, a feldolgozásába szükségszerűen újabb szempontokat érvényesítő történészek, vagy akár szociológusok bevonásával. Az is igaz, hogy a témában az első lépések megtétele, amelyek során feldolgozták a nemzetközi szakirodalom legfontosabb irányzatait, egyáltalán

felrajzolták az ez irányú kutatások alapvonalait, a demográfusokra várt. A téma kutatásának tovább folytatása során, amikor már komplex vizsgálódásra is sort kell majd keríteni, az ebben a munkában alkalmazott matematikai–statisztikai módszereken túllépve, bizonyára más tudományozók művelői is bekapcsolódnak majd.

A demográfiai elméleteknek kétségtelenül egyik legfontosabb, legtöbb eredménnyel kecsegtető irányzata a „demográfiai átmenet” elmélete, amely modellezi a világban eddig végbement népességfejlődés különböző típusait. Ahogyan egyre több információ kerül a kérdésről a demográfusok birtokába, úgy derül ki, hogy ez az elmélet sem valamiféle csodaszer, amelynek segítségével megválaszolhatunk minden a demográfiai folyamatok megváltoztatása irányába mutató motívumot. Sokáig például úgy gondolták a magyar jellegzetességeket tanulmányozó hazai kutatók, hogy nálunk speciális formában ment végbe a demográfiai átmenet. Ugyanis rendkívül korán, már a 18. században kimutatható a születésszabályozás az ország egyes régióiban. Ma már tudjuk, hogy hasonló jelenségek a világ más országaiban is bekövetkeztek, függetlenül az ipari forradalom, vagy a jobbágyfelszabadítás korszakos változásokat eredményező hatásától. Sokáig az is evidenciának tűnt, hogy a demográfiai tranzíció egyirányú, minden esetben a termelékenység csökkenését hozza magával. A családrekonstrukciós kutatások megszorodása nyomán láthatóvá vált, hogy az átmenet egyes periódusait nem az egyértelmű termékenységszökkenés, hanem inkább a tradicionális demográfiai viselkedés megváltozása jellemzi, amibe belefér egyes régiók akár átmeneti vagy tartósabb termékenységnövekedése is. Az elmélet ilyen értelmű újraértékelésével kapcsolatosan idézi a kötet bevezetője Paul Demény definícióját, miszerint: „A tradicionális társadalmakban a termékenység és a halandóság nagy volt. A modern társadalmakban a termékenység és a halandóság kicsi. Ami a kettő között van, az a demográfiai átmenet.” (9. l.) Természetesen a szellemes megállapítás ellenére sem gondolják úgy demográfusaink, hogy fölösleges lenne az átmenet jellegzetességeinek további kutatása, inkább annak tudomásulvétele mutatható ki, hogy az elmélet olyan szakaszba lépett, amikor a kutatások szaporodása, szakszerűsödése és kiterjedése szinte az egész világra, az eredeti koncepció alapelemeinek megerősítése és megerősítése mellett, annak továbbfejlesztését és finomítását is szükségessé teszi. Szentgáli Tamás tanulmányában a nemzetközi szakirodalom ezzel kapcsolatos elméleti írásait veszi számba.

Andorka Rudolf a településszintű családrekonstrukciós vizsgálatok eddigi hazai eredményeit csoportosítja. Tömör összefoglalását adja annak a történeti demográfiai módszernek, amely megújította a demográfia tudományát, hiszen nemcsak a történelmi adatok pontosítását eredményezte, hanem a statisztikai adatbázisnak a történelmi időben való kiszélesítésével az egész diszciplínát revitalizálta. Mintegy tucatnyi a mai ország különböző részein lévő falusi településének alapvető demográfiai mutatói (nemzetiség, vallás, a nők házasságkötési kora, csecsemőhalandóság) váltak ismertté a 18–19. századból.

Egy adott történelmi korszak demográfiai jellemzőit a legpontosabban a halandósági táblák elkészítésével lehet megrajzolni. Ezek összeállításának alapját a családrekonstrukciós vizsgálatok által feltárt adatok képezik. Hablicsek László az 1820-as évekre vonatkozóan készített el hangsúlyozottan becslésértékű halandósági táblákat. A nyugati matematikai módszereket nem vette át kritikátlanul, ahol szükségesnek látta, módosított a számítási eljárásokon. Megállapította, hogy ez az időszak Magyarországon „a demográfiai átmenet előtti predecline korszakban egy szakaszhatárnak fogható fel”. (77. l.) Már észlelhető a halandóság bizonyos mértékű csökkenése, de ez nem szilárdulhatott meg, mert a nagy járványok még időnként feltartóztathatatlannal pusztították a népességet. A népesség átlagéletkora rendkívül fiatal volt, ez is eredményezhette, hogy a termékenység még nagy mértékben meghaladta a halandóságot. Magas volt az eltartási arány. Feltűnő, hogy az átlagmutatók mögött lényeges differenciák mutathatók ki vallásonként és társadalmi rétegeként. Tanulmánya végén a szerző izgalmas, de vitatható párhuzamot vél fölfedezni az 1820-as évek és a mai demográfiai helyzet között, annyiban, hogy a demográfiai elmozdulást mindkét korszakban a termékenység csökkenése jellemezte, viszont nem növekedett a várható élettartam, ami válságjelenségként fogható fel. A tanulmány végén a szerző 15 oldalnyi halandósági táblát tesz közzé. Hiányérzetünk csak azért támadhat, mert elmarad ezeknek a nagyon fontos rétegjellemzőket számszerűsítő adatoknak az elemzése, a mindennapi társadalmi szociológiai folyamatokba való beágyazása. Hablicsek Lászlót jobban érdeklik a matematikai összefüggések és problémák, mint a demográfiai adatok konstruálása alapján előállított számsorok életszerű megszólaltatása. Továbbeltemzésük a korszakkal foglalkozó történész tollára kívánkozik.

Éllettelebb tanulmányt írt a kötetbe Dányi Dezső. Regionális családrekonstrukciókat végzett el a múlt század 30-as és 50-es éveire vonatkozóan. Bevezető oldalain őszintén számot vet a vizsgálati módszer nehézségeivel és lehetséges pontatlanságaival is. 4 régióra osztja az országot: Dunántúl, Észak, Tiszántúl és Alföld. Közli az országos adatbázist is, aminek segítségével az átlaghoz való viszonyulás mértéke is meghatározható. Megállapítja, hogy a viszonylag kis időkülönbség ellenére jelentős különbségek mutathatók ki a demográfiai viszonyokban. Az 50-es évekre mobilabbá vált a lakosság, és nőttek a

régiók közötti sajátos különbözőségeik is. Az anyakönyvi adatbázis különböző értéke és a feldolgozásra került anyag reprezentativitásának hiányosságai következtében a kimunkált adatok sok esetben inkább csak hipotézisértékűek. Mivel a vizsgálat a mai országhatárok közötti területekre vonatkozik, nem kaphatunk igazi képet az ország akkori demográfiai állapotáról. Az igazi különbségeket bizonyára csak az erdélyi, az újratelepítéstől még csak néhány nemzedéknyire lévő délvilági és a polgárosodásban élenjáró észak-nyugati régiók összehasonlítása fejezhette volna ki. Ezzel összefüggésben a vallások közötti eltérések is csak a református az evangélikus és a katolikus vallásra vonatkozóan ragadhatóak meg, ami az elemzés általánosíthatóságát gyengíti.

Az alapos tanulmány lehetővé teszi, hogy röviden összefoglaljuk a történelmi Magyarország középső területeinek néhány demográfiai jellegzetességét. Rendkívül alacsony volt a házasságkötési kor. Ebben a korban még nem terjedt el a tömeges születésszabályozás, mégis a század közepére mintegy a felére csökkent a termékenység a teljes, szándékos születésszabályozást mellőző termékenységhoz viszonyítva. (127. l.) A kutatás két végpontját képező 20 év alatt 10%-kal csökkent a házas termékenység. Mivel a két vizsgált korszak közé esett az 1848/49-es forradalmi időszak, elképzelhető, hogy mégiscsak igazuk volt azoknak a két világháború közötti megsejtéseknek, amelyek a termékenységszökkenést és a születésszabályozást összefüggéshez hozták a jobbágyfelszabadítással. (Kovács Imre, Erdei Ferenc)

Sajnos a tanulmány megfelelő adatbázis híján csak a vallási differenciákat tudta megragadni, az anyanyelvi különbségek generalizálására nem volt módja. Így is értékesek megállapításai, amelyek megértsésként azt a feltételezést, hogy a népszámlálások előtti évszázadokban ugyanazok a konfessionális specifikumok mutathatók ki demográfiai téren, mint később. Tehát a lakosság demográfiai viselkedésében igen nagy a szerepe a tradicionalizmusnak. A reformátusok termékenysége 7%-kal volt alacsonyabb, mint a katolikusoké. Az evangélikusoké pedig 10%-kal volt magasabb a reformátusokénál, tehát közelebb volt a katolikusokéhoz. Itt kétségtelenül a nemzetiségi sajátosságok játszottak közre, hiszen Dányi Dezső adataiból kiolvasható, hogy a legnagyobb különbség az evangélikusok javára az északi, és kisebb mértékben az alföldi régióban volt. A Dunántúlon viszont, ahol az evangélikusok magyarok voltak, alacsonyabb volt a termékenységük, mint a katolikusoké. A tanulmány igazolja azt a közismert megállapítást, hogy az ország leghomogénebb népességét a reformátusok alkották, mert régiókénti termékenységkülönbségük szélső határai csak 14,3%-ot mutattak, míg a katolikusoké 28,5%-ot, az evangélikusoké pedig 32,2%-ot (133. l.)

Látszólag könnyebb dolguk van azoknak a demográfusoknak, akik a bővebb adatokkal szolgáló 20. századi folyamatokat vizsgálják. Kamarás Ferenc az 1900–1920 közötti évtizedek vizsgálatát végezte el a demográfiai átmenet szemszögéből. Itt már jelentkeznek, az országhatárok megváltozása következtében, átszámítási problémák, nem beszélve az I. világháború demográfiai katasztrófája miatti torzításokról. Ez utóbbi probléma a szerzőt nem érdekelte, elsősorban a statisztikai és matematikai feladatok kötötték le figyelmét. Tanulmányának legfontosabb hozadéka, hogy a történelmi és a trianoni ország közötti regionális eltérések vizsgálatát teszi lehetővé. Azon egyszerű oknál fogva, hogy amíg családrekonstrukcióra a régi területeken nem volt módja a demográfusainknak, a szomszédos országokban pedig ilyeneket nem végeztek, addig a népszámlálási adatok rendelkezésünkre állnak egészen 1910-ig a történelmi Magyarországról. A tanulmány adatai kimutatják, hogy a demográfiai átmenet gyors ütemben zajlott az országban. 1900 és 1910 között, tehát alig egy évtized alatt, 10–15%-kal lett alacsonyabb az országban a teljes termékenységi arányszám. Annak ellenére, hogy a korabeli népszámlálások regionális felosztása nem felelt meg a valóságos demográfiai régióknak — talán csak az északkeleti területek képeztek kivételt ez alól — jelentős különbségek mutathatók ki. (A 7 régió: Duna jobb partja, Duna bal partja, Tisza–Maros szőge, Tisza jobb partja, Tisza bal partja, Tisza–Maros szőge, Királyhágón túl.) Meglepő, hogy a teljes termékenységi arányszám tekintetében az egymáshoz legközelebb álló két régió — az abszolút számok és az átmenet üteme szemszögéből is — a Dunántúl és Erdély! A legnagyobb termékenységi arányszám és a legkisebb mértékű tranzíció a Tisza bal partján mutatkozott. (184. l.)

A legnagyobb időintervallumot átfogó tanulmányt Dányi Dezső készítette „Demográfiai átmenet 1880–1960 (Princetoni indexek)” címmel. Ennek a közel egy évszázados korszaknak a demográfiai folyamatait már jelentős nagyságú irodalom segítségével lehet elemezni. A munka azért is hálás feladatot jelent, mert a viszonylagos adatbőség, és a magyar népszámlálások eléggé nem dicsérhető konzekvenszakszerűsége következtében jók az összehasonlítási lehetőségek. A termékenységi mutatókat ábrázoló, összesítő táblázatból leolvasható, hogy a termékenység csökkenése, amely a demográfiai átmenet egyik legfontosabb mutatója, 1920 után volt a leglátványosabb. A legnagyobb csökkenés a házas termékenység terén mutatható ki, míg a házasságon kívüli csak kisebb mértékben csökkent. Ugyanezen időszakban a házassági gyakoriság (nuptialitás) gyengén emelkedő! Alig két évtized alatt, 1941-ig kb. egyharmadával csökkent a termékenység az országban. (197. l.) Ugyanezen időszak alatt a várható átlagos élettartam két

évtizeddel emelkedett. További vizsgálatokat tenne szükségessé, hogy megállapíthassuk, mekkora ebben a látványos, szinten forradalmi átalakulásban a trianoni új országhatár-megvonás szerepe. Az a körülmény, hogy leszakadtak az ország központi, fejlettebb területeiről a szegényebb, elmaradottabb, s a demográfiai tranzíció terén is hátrébb álló, soknemzetiségű területek. Legalább ilyen izgalmas lenne egyszer arra választ kapni, hogyan alakultak eközben az elszakított magyar lakosságú területek demográfiai folyamatai? Vajon a nemzetiségi, a regionális vagy az imperiális tényezők bizonyultak erősebbnek a demográfiai folyamatok alakulásánál?

A demográfiai átmenet magyarországi sajátosságainak tanulmányozása segíti a történettudományt a pontosabb, szakszerűbb társadalomkép kimunkálásában. Az előbbi problémára visszatérve, például az átmenet nagy lendületét tapasztalva a Horthy-korszakban, végleg el kell vetnünk minden leegyszerűsítést, rövidre zárást a korabeli polgárosodás, szociális és egészségügyi helyzet, ellátás vonatkozásában. Ha egy országban két évtized, tehát egy nemzedéknyi időnél is rövidebb idő alatt 20 évvel nő a várható átlagos élettartam, ott nehezen tarthatók egyes korábbi sztereotípiák. (Népellenes, ellenforradalmi, neokonzeratív, utórendi stb. társadalmi viszonyok).

Nincs terünk a kötet záró nagyvívó összefoglalás több tanulmányának megemlégtésére, inkább az egész gyűjtemény értékelésével kapcsolatban említjük meg újfent, hogy azok a történészek, akik a társadalomban végbemenő finom folyamatok elemzésére vállalkoznak egyre kevésbé kerülhetik majd meg a jövőben a demográfiai folyamatok vizsgálatát. Segítségükkel újabb szempontokkal gyarapíthatják téziseiket, viszont az is kétségtelen, hogy a szakdemográfia továbbfejlődési is elképzelhetetlen a téma iránt érdeklődő történészek nagyobb arányú bevonása nélkül.

A KSH Népelemszám-tudományi Kutató Intézetének Történeti Demográfiai Füzetei, különösen az ismertett szintetizáló gyűjteményhez hasonló kiadványok, nagy mértékben segíthetik a jövőben az interdiszciplináris és az összehasonlító társadalomtörténeti kutatások eredményességét.

Szabó A. Ferenc

MARCIN KULA

NARODOWE I REWOLUCYJNE.

Biblioteka Więzi tom 67.

Londyn–Warszawam, 1991, Aneks, 381 old.

A NEMZETI ÉS A FORRADALMI

A szerző a nálunk is jól ismert lengyel gazdaságtörténész, Witold Kula fia. A varsói egyetemen történelmet és szociológiát végzett és Latin–Amerika új- és legújabbkori történetéből publikált jónéhány könyvet. Ebben a munkájában innen szerzett ismeretanyagát is felhasználta. Csak a nemzeti mozzanat szerepét kívánja ebben az esszében tisztázni. A két mozzanat nem különböző része a társadalomnak, hanem többnyire, de nem mindig, együtt vannak jelen, olykor egymás ellen is fordulhatnak. A forradalom a meglévő társadalmi–politikai rendszer megváltoztatására irányuló tevékenység, amely az alsó rétegek oldaláról jön. Nem jelent formációváltást a marx értelemben. Ezzel a haladás fogalma is kiiktatódik. A forradalmat tehát szélesen értelmezi, a harmadik világbeli mozgalmak vagy akár a kivándorlás is elfér benne.

Az első, sok alfejezetre oszló fejezet a „Nemzeti, tehát forradalmi” címet viseli. Kiindulópontja a nemzet viszonya más nemzetekhez. Az egyik szituáció, amelyben a nemzeti forradalmivá válik, a bukás perspektívája, ez a hatalom megerősítésére vezethet, mint a francia forradalomban (vagy számos más esetben, Kula sok példát sorol fel mindig tézisei dokumentálására). A bukás megszüntetheti a meglévő establishmentet, mint Napóleon háborúi sok országban. Az uralkodó nemzet nehézségei elősegítik a szabadságmozgalmakat, mint Oroszország esetében 1917-ben. A forradalmi kitérés akkor következik be, ha van alternatíva, vagy a fenyegetés folyamatos (a kemáli Törökország). Ahol van remény a bukás elkerülésére, kevésbé jelentkezik a forradalom. A másik kiváltó ok az elmaradottság lehet. Ebből olykor

„felülről” irányított reformokkal talál az eredeti hatalom kiutat, de ezek a hatalom ellen is fordulhatnak, vagy ha nem elégségesek, kiváltják a mozgalmat. Így jött létre a forradalmi nacionalizmus. Ma az elmaradottság a tömegekre is hat, nemcsak az éliték ismerik fel. A modernizáció során pedig a nemzeti sajátosságokra figyelnek, a nemzeti jelleg megtartására. Ehhez új történeti koncepció is kell a nemzetről. A harmadik lehetőség a tabula rasa, amikor a függetlenség visszaszerzése után kell egy új rendszert kiépíteni. Ilyenkor jönnek létre a pozitív utópiák: mit kell majd tenni Lengyelországban a felszabadulás után, az 1940-es években a londoni kormány is földreformra és egyéb intézkedésekre gondolt. Pedig olykor még megvan a régi rendszer, mint a Szolidaritás esetében 1980–81-ben.

A következő alfejezet a nemzet és a rendszer kapcsolatát tárgyalja. Forradalom lehetséges nemzeti alapon, ha a meglévő rendszert idegennek tekintik. Ilyenkor nő a szabadságharc esélye. Persze XVI. Lajost vagy a sahot is idegennek tekintették. A sztálinizmust nem, mert megfelelő szociotechnikával bizonyította, hogy nem az. De idegen a rendszer, ha képviselője egy külső hatalom érdekében tevékenykedik, mint Somoza, Batista, vagy a sah. Kula itt beiktat egy hosszabb alfejezetet a lengyelországi helyzetről 1981–88 között (a szolidaritás visszaszorítása és a könyv megírásának ideje közt). A szocializmus nem idegen a lengyelégtől, vannak hazai hagyományai. De Lengyelországban egy kisebbség akaratóból uralkodik, és a lengyel–szovjet viszony teherterelei miatt sokan idegennek tekintik. Sok egyéni, teljesen személyes jellegű élményből (beszélgetések szomszédokkal stb.) Kula jó képet ad ezeknek az éveknek a lengyel mentalitásáról. Szerinte a lengyel intézmények már nem azok, mint régebben (A Tudomány és Kultúra Palotájában sztriptíz-bár működik). Sok párttag ellenzéki. A „mi” (a nemzet) és „ők” (a hatalom) kettőssége már nem egyértelmű. A társadalom elkülönül, de együttműködik, bár nem ismeri el a rendszer legitimitációját, a hivatalos történeti koncepcióval szemben más nemzeti hősokeket lát, pl. Piłsudskit. A mindennapi problémák is elidegenítik a rendszert a társadalomtól, minden, ami lengyel, rossznak számít. A rendszer viszont szintén nemzetiként kelleti magát, az ellenzékét hazaárulónak nevezi. Tesz engedményeket a történeti koncepcióban, Katynról is szabad már beszélni. Olyan, mint a felvilágosult abszolútizmus, meghallgatja az embereket, de maga dönt, a (civil) társadalomnak csak korlátozott autonómiát kíván adni. Egészeben persze a rendszer normalisabb, mint régebben volt.

Ha a rendszer valóban lehetővé teszi idegeneknek az ország kizsákmányolását, akkor ez forradalmisítónak hat (Mexico vagy Kuba a példa többek közt). A rendszer azért is számíthat idegennek, mert megalázza a társadalmat. (A sorbanállások Lengyelországban, ez az egyház malmára hajtja a vizet, a templomban megbecsülik az embert.) Az idegennek tekintett rendszer kiforgatja a nemzetet kultúrájából, hagyományából. Reza sah modernizációjával a hagyományok ellen fordult. A lengyel esetben is a nemzeti történelem átértékelésére került sor, ez éppen a történészeknek kellemetlen, sokan már meg is szabadultak a kötöttségektől.

A lázadók sokszor nemzeti szempontból motiváltak. A nemzeti harc könnyen vezet forradalomra, ha etnikailag idegen osztályok ellen lehet fordulni. (Csehszlovákiában a németek és magyarok, Belorussziában a lengyelek ellen.) A volt gyarmatokon a nemzetközi vállalatok kevésbé hatnak forradalmisítón. Külön alfejezet szól arról, hogy a kisebbségek tagjai is részt vesznek a forradalomban, mert ez a kisebbségnek társadalmi emelkedést is jelenthet, pl. az örményeknek az oszmán birodalomban. De a kisebbség el is zárkozhat, mint a zsidók vagy a cigányok, vagy éppenséggel támogatja a rendszert, mint a kozákok Oroszországban vagy az albánok az oszmán birodalomban. Itt 1908 a periféria lázadása volt. Persze a kisebbségek csatlakozása esetén rögtön felmerül a vád, hogy idegenek. Az erősek részt vesznek, a gyengék elzárkóznak — ez Kula szerint nem magyarázat, mert mindkettő lehetséges. Az integráció foka is számít, a cigányok bezárkóznak. A lázadás magyarázata egyébként csak többtényezős lehet. A kisebbség helyzete a forradalom győzelme után csatlakozása ellenére is rosszabbá válhat (az örmények Törökországban), mert a győztes nemzet homogenizálásra törekszik, mert központosító. Így a szovjet államban 1917 után már nem volt helyük a kisebbségi mozgalmaknak. A Komintern is az egy állam – egy párt elvet képviselte. A Szovjetunióban a régi gárdában sok kisebbségi volt, a nagy tisztogatás ezen változtatott, mint Kínában a kulturális forradalom. Lengyelországban a zsidók üdvözölték az új rendszert, vezető szerepet vállaltak, ezért 1956 után bírálták őket, 1968 után a megmaradtakat is kitétték a vezető állásokból. Az értelmiségnek persze nagy szerepe van a mozgalmakban, az verbalizálja. Sőt más osztályokat is helyettesíthet, pótlékként. Különösen a harmadik világban fontos a szerepe, a felsőoktatás itt nemzeti küldetés, persze értelmiségi túltermelésre is vezet ez.

A következő fejezet megfordítja a problémát (Forradalmi, tehát nemzeti). A társadalmi konfliktusokból gyakran lesz nemzeti harc, s ez elősegíti a nemzet létrejöttét, pl. a gyarmati országokban. A kivándorlás utáni asszimiláció ennek a másik oldala. Az Egyesült Államokban élő lengyel munkások sztrájkjaiban az etnikai mozzanat csak másodrendű. A forradalmaknak mindenképpen van valami etnikai kiindulópontjuk. A nemzeti mozzanat nevében könnyebb harcba hívni széles rétegeket. A forradalom

előhívja a rejtett nemzeti aktivitást, mint az ukránok esetében 1905 és 1917. El is kell helyeznie magát a nemzeti történelemben. Persze, aki a forradalom ellensége, az nem is tartozik a nemzethez. A misszióutdat is jelentős, Kula ezt a franciáknál már a keresztes háborúk idején konstatálja. A forradalmat meg kell védeni a külső ellenséggel szemben, de éppen ezért szükség is van a külső ellenségre. Itt megint egy alfejezet következik a Szolidaritásról: eleve is volt a mozgalomban nemzeti vonás (a megsértett nemzeti méltóság tudata), a lengyel felkelések hagyománya is él benne. A munkásszimbólumokat a rendszer kisajátította, ezért volt szükség a nemzetiekre. 1970 táján még gyenge volt a nemzeti mozzanat, a szociális mellett, 1980–81-ben egyre erősödött. 1848-ra nem hivatkozott, mert azt már elfelejtették, 1905-re sem, mert azt a rendszer is magáénak vallotta. A kormányzat is nemzeti érveket használt: a Szolidaritás tönkreteszi az országot. A katonai diktatúra 1981. december 13-án megmentette az országot az idegen megszállástól. Igaz, olyannak érezték az emberek, mint a német megszállást, holott nem volt olyan. Kula az ellenélek józanodásában és a rendszer változásában bízik kiútként (1988-ban).

A következő fejezet (Az erősen nemzetileg motivált forradalom sajátossága) ismét arra utal, hogy így többen mozgósíthatók, a nemzeti elnyomás amúgy is nyilvánvalóbb, mint a társadalmi, hiszen a kiszákmányolás nem egyforma súlyú. A forradalom létrejöttének Kula szerint két előfeltétele van, a hajlandóság és valamiféle alternatíva megléte. A nemzeti konfliktus nem vezet okvetlenül forradalomra, de megnyitja az útját. Olyan csoportok is csatlakoznak, amelyek a rendszer megdöntéséért nem harcoltak volna. A forradalom olykor a nemzeti harc mellékterméke, mint Kościuszko esetében. Sok antikolonialista forradalom éppenséggel konzervatív, mert a modernizálással szemben a hagyományos értékeket védelmezi. A nemzeti motivációjú forradalom könnyebben meg is osztható. Az ilyen forradalmak gyakran xenofóbok.

Az utolsó fejezet (A nemzeti határozza meg a forradalmat) arra utal, hogy az egész nemzeti múlt determinálja a forradalmat: 1980 augusztusa csak egy láncszem a lengyel felkelések sorában. A társadalom hajlandósága aktív vagy passzív álláspontra nehezen magyarázható. Az emigráns lengyel parasztok közül azok aktívabbak, akik olyan területről mentek el, ahol már régebben megszűnt a robot. A nemzeti kultúra határozta meg a közép-kelet-európai országokban a fasizmusok létrejöttét. A győztes forradalom is átvesz valamit a nemzeti hagyományból (Kemál a xenofóbiát, Robespierre a Legfelső Lény tiszteletét, vagy a szovjet építészet a klasszicizmust) A forradalmak általában vallásellenesek, de legújában Latin-Amerikában már nem. A forradalmároknak többnyire olyan tömegekkel kellett számolniuk, amelyek vallásosak. A vallás nem mindig gátolta a forradalmakat, a feltámadás gondolata éppenséggel erőt ad. A vallás lehet csoportképző tényező. A nemzet viszonya más nemzetekhez is hathat, Gdańsk 1980-ban azért központ, mert nyitott Európára. Ma a forradalmak menete a két szuperhatalom érdeklődésétől függ, ez csökkenti is a forradalom lehetőségét, meg az is, hogy a mai technika mellett nagy költségekkel jár. A külső fenyegetés radikálizálólólag hat, a nagy forradalmak mindig ilyen körülmények közt mentek végbe. A mai helyzet inkább az önkorlátozás felé terel, ahogy az Lengyelországban is történt. Az új építése külső minták szerint, külső segítséggel mehet végbe. Nagy országokban más a forradalom menete, mint a kisebbekben, sőt a földrajzi tényezők is hatnak (nyílt síkság vagy hegyvidék). És persze a gazdasági tényezők is, de ez már külön feldolgozás témája lenne.

A befejezésben Kula zseniális módon eleve többféle kritikát hoz fel a könyvével szemben. A történéssznek mindig az általánosítás Scyllája és a részletek Charybdisé közt kell járnia. Példáira mindig lehet ellenpéldát találni, a példák nem is összehasonlíthatóak. Minden forradalom más, mert brökölte az előzőek tapasztalatait. A túlzott általánosítás banalitásra vezet. Az általa felhozott példákat (és persze összehasonlíthatatlanul több példát hoz fel, mint amennyi ebbe az ismertetésbe belefért) sorra elmélyülten kellene elemezni, de akkor az egész nem férne bele egy könyvbe. Sok történész ezért, sajnos, nem is általánosít. Sok, állammal nem rendelkező kisebbség bele se fért ebbe a könyvbe. Van eset, ahol várható volna ellentét a nemzeti és forradalmi mozzanat közt, mégisincs. Minden általánosítás csak statisztikai jellegű lehet (úgy tűnik, hogy...) Egyetlen formula sem foghatja át a történelem gazdagságát. Általánosításra mégis szükség van, hiszen a kivétel is csak a szabályból érthető meg.

A könyv végén terjedelmes bibliográfia található, mint Kula a bevezetőben jelezte, ez az általa olykor véletlenszerűen használt irodalom, nem a kérdés irodalma.

Kula önkritikája után nyilván már kevés lehet a bírálat. Talán azt érdemes megemlíteni, hogy Kula a lengyel, az orosz, a török, a kínai, a latin-amerikai példák jóformán százait sorolja fel, de például egyszer sem szól az 1848-as forradalomról a Habsburg-birodalomban, holott a téma szempontjából ez nagyon is instruktív lett volna. Persze ez nyilván összefügghet eddigi érdeklődésével.

A másik, és nyilván alapvetőbb: Kula a reformot a „felülről” diktált forradalommal azonosítja, ha jól értjük (expressis verbis ezt nem mondja ki). És hát témája a forradalom, nem a reform. A kettő közti összefüggéssel viszont éppen a nemzeti mozzanatot szempontjából talán érdemes lett volna foglalkozni. De

ez nyilván összefügg azzal is, hogy Kula 1987–88-ban írta a könyvet, a befejezést 1988 augusztusára datálja, tehát még a szocialista világrendszeren belül gondolkodik. Ez nem kritika, hiszen 1988-ban ez még természetes volt. A kérdés inkább az, hogy egy 1991-ben megjelenő könyvet nem kellett volna-e az azóta eltelt események nyomán átdolgozni, vagy legalább is egy különálló fejezetben elmondani, mit változtattak ezek az események a szerző felfogásán. De ez lehet a könyv kiadásával összefüggő technikai részlet.

Azt is hozzá kell tenni, hogy a szerző felfogásának lényegén nem is kellett volna változtatni. Hiszen azóta még nyilvánvalóbb a nemzeti és a forradalmi mozzanat összefüggése. Forradalom és reform kettőségeről viszont mindenképpen szólni kellett volna. Így is nagyon jó, elgondolkoztató könyv, ha nem is szokványos szakmai monográfia. De a szokványos módszerekkel nem is lehet ilyen átfogó témát feldolgozni. A feldolgozásra viszont szükség van. Ezért jó, hogy Marcin Kula megírta ezt a könyvet.

Niederhauser Emil

TERUYUKI SASAKI

NEMZETKÖZISÉG ÉS EGYETEMES VONÁSOK P. L. LAVROV NARODNYIK- SÁGÁBAN

A 19. század orosz szellemtörténetének színe-javát sokan és kiválóan taglalták már. Teruyuki Sasaki (Saitama University, Japán) tanulmánya a narodnyik ideológiáról és a mozgalom egyik szellemi atyjáról P. Lavrovról mégis több szempontból érdemes figyelmünkre.

A szerző bevezetőjében a probléma helyét és jelentőségét tekinti át. Gondolatmenetét annak a ténynek a megállapításával indítja, hogy a történeti irodalomban a narodnyikság egyoldalú megközelítése vált meghatározóvá, a kutatók az orosz nemzeti sajátosságok hangsúlyozására törekednek, s az egyetemes összefüggések vizsgálatának kevés figyelmet szentelnek. A 19. századi narodnyik eszme és a modern népiesség között párhuzamot vonó kutatókat sem tartja szerencsésnek. Tanulmányában arra vállalkozik, hogy Lavrov eszmerendszerének elemzése alapján narodnyikságának egyetemes jegyeit felfedje.

Vizsgálatát Lavrov és Bakunyin nézeteinek egybevetésével kezdi. Rávilágít arra, hogy a hetvenes évek két narodnyik teoretikusának fejlődés-elméletében a nép és az értelmiség más szerepet tölt be. Oroszország számára fontos egyetemes eszmék hordozójaként Lavrov az értelmiséget, Bakunyin a népet jelöli meg. Lavrov is úgy véli, hogy a történelem mozgatóereje a nép, gyakorlatilag mégis a kritikusan gondolkodó személyiségektől várja az átalakulás, a fejlődés előrevitelét.

A továbbiakban a szerző gondosan végigköveti Lavrov eszmerendszerének fejlődési stádiumait „A személyiség-elmélet vázlatá” (1859) c. tanulmányától a „Történelmi levelek” (1868–1869) megjelenéséig. Kitér azokra a hatástörténeti szálakra, melyek rejtetten mozgatták elképzelését. És közben kimutatja, hogy maga Lavrov is nagy változáson ment át: megszűnt csak orosz gondolkodó lenni.

Teruyuki Sasaki fontosnak tartja Lavrovnak az I. Internacionáléban végzett tevékenységének taglalását. Úgy vélekedik, hogy az orosz valóság és kultúra, valamint Hegel filozófiája mellett Lavrov nézeteinek formálódására a külföldön végzett munkája hatott erősen. A „Történelmi levelek” c. művében megfogalmazott elképzeléseit éppen az Internacionáléval történő ismeretsége után fejlesztette

tovább. A „Történelmi levelek”-ben a népi munka áráról, a civilizációk fejlődéséről értekezve a kritikusan gondolkodó személyiségeket hívja, hogy munkájukkal legyenek a nép hasznára, fizessék meg ők is a haladás árát. A nép érdekeiért a néppel vagy a néptől függetlenül harcoljanak. A későbbiekben a néptől elszakadt kritikusan gondolkodó személyiségeket már arra biztatja, hogy pártjuk megszervezésében vállaljanak feladatot s váljanak hazájukban és külföldön is a haladásért vívott általános küzdelem részeseivé.

Összegzésében a szerző leszögezi, Lavrov érdeme az, hogy nemzeti szűklátókörűségtől mentes eszmei formát tudott megalkotni. Ezáltal minőségileg újat hozott a történelmi fejlődés és a társadalmi átalakulás kérdéseinek megválaszolásában. A „Föderatív Európa” eszményében, valamint az egyetemes eszmét hordozó értelmiségnek a nemzeti és nemzetközi mozgalomban betöltött szerepében véli tisztán fellelni Lavrov narodnyikságának egyetemes vonásait. Figyelemre méltó továbbá azon megállapítása, hogy Lavrov a pártban találta meg az „otthonatlan, talajtalan” életérzéssel küszködő orosz értelmiség bajára a gyógyírt, s a negyvenes évek felesleges emberei elméletében kritikusan gondolkodó személyiségekké váltak.

Acta Slavica Japonica, 1989. vol. 7. 1–15. 1.

Zs

AZ ÁLDOZAT OLTÁRAI: A KONFÖDERÁCIÓ ASSZONYAI A POLGÁRHÁBORÚBAN

A háborúk nagyon sokáig kizárólag a férfiak dolga volt, hiszen a csatározások csak a seregek között zajlottak, s ritkábban érintették a hátszágot. Ez a modern hadviselés történetével megváltozott: a „totális háború” a népesség minden egyes tagját érinti, senkit sem kerül el. Ebben a helyzetben a nők hagyományos szerepe is gyökeresen átalakul, csakúgy, mint a róla vallott közfelfogás. Drew Gilpin Faust, a University of Pennsylvania professzora ezt az átalakulást vizsgálja az első totális háborúnak leginkább kitett területen, az amerikai polgárháború déli államaiban.

A polgárháború, éppen modern természeténél fogva, nagymértékben megkövetelte a nők

részvételét is. Különösen így volt ez Délen, ahol nemcsak az otthoni frontot kellett tartaniuk, hanem a tényleges munkából is kivették a részüket. Mivel azonban őket nem lehetett besorozni, mint a férfiakat, a meggyőzéshez kellett folyamodni. E meggyőzési kísérlet eredménye az a nagymennyiségű irodalom, mely megpróbált egységes ideológiát kovácsolni a női hazafiság és áldozatvállalás köré. Ez az ideológia igyekezett megalkotni a tipikus „déli nő” fogalmát, elfeledve ezzel a nagyon is meglévő társadalmi és gazdasági különbségeket. Végsősoron azonban az ideológia nem érte el célját, egyre több nő idegenedett el a Konföderáció céljaitól, sőt magától a Konföderációtól is, hozzájárulva ezzel Dél vereségéhez.

Mindez meglehetősen ellentétben áll azzal a több mint százéves felfogással, hogy a nők végig önfeláldozóan támogatták a harcot. Ez a mítosz a háború korai szakaszában keletkezett leírásokban gyökerezik, melyek azonban inkább előrevetítették a követendő magatartásformát, mintsem ábrázolták a valót. A 20. századi feminista történetírás aztán csak tovább erősítette ezt a legendát. A valóság azonban nem ez volt.

A polgárháború 1861-es kitörése után nem sokkal kialakult az a közfelfogás, hogy a háború a fehér nőkre is különleges terheket ró. Kezdetben még csak a megszokott lelki terhekre gondoltak: a morális rend fenntartására, a harcba indulók lelki támogatására. Ez azonban sok közép- és felsőosztálybeli nőt nem elégtett ki. Ők is a sajátjuknak érezték a háborút, s aktívabban szerettek volna részt venni benne. Számolatlanul varrták a zászlókat, uniformisokat, gyűjtéseket és jótékony célú előadásokat szerveztek, segélyező egyleteket alapítottak, stb. A levelekből és a naplókból mégis az derül ki, hogy sokan „haszontalannak” érezték magukat, nem tudták, hogyan járuljanak hozzá a háborús erőfeszítésekhez.

A konföderációs közvélemény úgy igyekezett megoldani ezt a problémát, hogy felértékeltek és pozitív magatartásnak minősítették a passzív várankozást és önfeláldozást. Eközben azt hirdették, hogy a nők kezében van a közhangulat irányítása. A műveltebb hölgyek azon voltak, hogy megfeleljenek ennek az elvárásnak: az újságok oldalait elöntötték a nők által írt levelek, háborús történetek, melyek mind a háborús szellemet voltak hivatva ébren tartani.

A háború kiteljesedésével a hagyományos 19. századi önfeláldozás-eszme új értelmet kapott. A nők többé nem *magát* kellett feláldoznia a férjéért, fiáért, családjáért, hanem *őket* egy elvont, megfoghatatlan ügyért. Ez az újrafogalmazás elég problematikus volt ahhoz, hogy tág teret kapjon a megnyilvánulásokban. Verseken, színdarabokban kedvelt téma lett a nő, aki csak katonaviselt férfihez hajlandó

feleségül menni. Arra biztatták a feleségeket, anyákat, hogy ne tartsák vissza férjüket, fiukat a harctól, sőt azt is rejtse el előlük, mennyi fájdalommal jár az elválás. A dicséretes az volt, ha valaki alá tudta rendelni egyéni érzelmeit a közösség — jelen esetben a Konföderáció — ügyének. Nem kevés bizonyíték mutatja, hogy nagyon sokan valóban így viselkedtek a konfliktus első hónapjaiban.

De ez még csak a kezdet volt. Miután elküldték szeretteiket, meg is kellett őket tartani a seregben. „Ne írjatok szomorú leveleket!” — ez egyike volt azon felszólításoknak, melyeket az otthonmaradottakhoz intéztek. Már a kezdetekben felismerték, hogy az otthoni front jelentős befolyást tud gyakorolni a hadsereg moráljára.

Ahogy a háború jellege megváltozott, vele változott a nőnek benne elfoglalt szerepéről vallott közfelfogás is. Egyre inkább az a nézet vált uralkodóvá, hogy a nőknek is lényegi áldozatot kell hozni az ügyért. Ezzel egyidőben mind többen ábrándultak ki a háború romantikájából — a növekvő veszteséglisták kijózanítóak voltak. (A háború végére szinte minden családnak volt kit siratnia.) A háború az otthonoktan is éreztette hatását: először a luxuscikkekből, aztán az alapvető élelmiszerekből is hiány lépett fel. A kezdeti ködös és idealizált áldozatvállalás igen hamar konkrét, kézzelfogható formát öltött.

A rabszolgartató családok nőtagjaira más tehet is hárult: nekik kellett felügyelni a rabszolgákra és irányítani a gazdaságot. Ez annál is súlyosabb trauma volt nem egy nőnek, mert a Dél alapvetően paternalista beállítottságú volt. A nők engedelmessékedtek a férfiaknak, akik cserébe gondtalan életet biztosítottak számukra, megvédtek őket a potenciálisan veszélyes rabszolgáktól. Most, hogy a férfiak távol voltak, a rabszolgartatók hatalmának kollektív képviselője, a Konföderáció kormánya nem volt képes ellátni ezeket a feladatokat. Emiatt sok nő elhagyatva, sőt elárulva érezte magát. Azáltal, hogy nemcsak az előnyeiket élvezték a rabszolgartató rendszernek, hanem a nehézségeit is vállalniuk kellett, sokuk megkérdőjelezte annak hasznosságát.

A halálesetek számának növekedésével új feladatkör jutott a nőknek. A harcban elesettek temetése és gyászolása valósággal társadalmi esemény lett: ünnepelni és eszményíteni kellett az önfeláldozást. A nyilvános események révén a személyes veszteséget átalakíthatták a közösség nyereségévé.

A háborús erőfeszítések megkövetelték a nők munkába állását is. Ez azonban már feszegetni kezdte a fennálló társadalmi konvenciók határait, amit a konzervatív Dél nehezen viselt el. Így volt ez még a legklasszikusabb női háborús szakma, a betegápolás esetében is. Nagyon sokan úrinőhöz nem méltónak találták a kórházi munkát. Érdekes módon

a legjobban azok tiltakoztak, akik a legtöbb segítséget kapták: a férfi orvosok, de nem egy nő is gyanakodva nézte a nővéreket. A női betegápolókat devianként könyvelték el, olyan nőknek tekintették őket, akikben túl erősek a maskulin vonások. A másik munkahely, ahova a nők betörhettek, az iskola volt. Ahogy a tanárnak készül a férfiak katonának álltak, helyükre nőket vettek fel. Természetesen akadtak, akik ezt is rossz szemmel nézték.

A nők társadalomhoz és a háborúhoz való viszonyáról szóló polémiát mintegy összefoglalta egy 1864-ben megjelent könyv, a *Macaria, avagy az áldozat oltárai*. A mű női főhőse, Irene (a szerzőhöz hasonlóan) az áldozatvállalás lehetőségeit keresi, szeretné hasznossá tenni magát. Ezt a hasznosságot s élete értelmét az egyéni boldogság feláldozásában találja meg, abban, hogy teljesen a közösségnek szenteli életét. A hősnő a háborút ünneplendő eseménynek tartja, hiszen ebben találja meg az önkitaljesítés lehetőségét.

A könyv közvetlenül — és kiszámítottan — azokhoz a nőolvasókhoz szól, akik nem találták helyüket a megváltozott viszonyok között. Elismerve félelmüket az özvegyeségtől, a megoldást a keresztényi önfeláldozás és a női nacionalizmus keverékeként kínálja. Mindazonáltal a szerző, Augusta Jane Evans nem tudta meggyőzővé tenni a mártíromság ideológiáját, s nem tudta megbékíteni a nőket, akik egyre kevésbé voltak képesek eleget tenni a háború követelményeinek.

A meghozott áldozatokat egyre nehezebben lehetett hasznosnak beállítani, a nők már nem voltak hajlandók a nemzet érdekeit a sajátjuk elé helyezni. Paternalista szellemű nevelésük következtében arra számítottak, hogy áldozataikért cserébe valamiféle kompenzációt kapnak. Mikor a háború előrehaladtával kiderült, hogy a kormány nemhogy a győzelmet, de személyes biztonságukat sem tudja garantálni, megmutatkozott, hogy hazafiságuknak megvannak a maga korlátai. Mikor a saját életük is veszélyben forgott, kevesen tudták teljes szívűkkel támogatni az ügyet. Ha nyíltan nem is kérdőjelezték meg a Konföderáció háborús céljait, a nők fokozatosan elidegenedtek az új államtól. Ez az érzés csak erősödött bennük, mikor petíciókat, melyben egy-egy fiuk felmentését kérték, figyelembe se vették.

A csalódás megmutatkozott abban is, hogy egyre többen buzdították dezertálásra férjüket és fiaikat. Még az állami tisztségviselők is elismerték, hogy a szökevények száma azért nő ugrásszerűen, mert otthonról erre szólítják fel a katonákat. A halottakra sem fordítottak már annyi gondot, a temetés és a gyász megszűnt társadalmi esemény lenni.

Az elkeseredettség és a nyomor néhol már akkora méreteket öltött, hogy szabályos éhséglázadásokra került sor. Több városban a nők erőszakkal szereztek meg azt, amiről azt gondolták, jogosan jár

nekik. Mindez annyira ellentmondott a hivatalos ideológiának, hogy Richmondban megtiltották a sajtónak, hogy beszámoljon az eseményekről. A jómódú hölgyek kellemesebb formáját választották a tiltakozásnak: fényűző estélyekkel, a mértéktelenséggel fejezték ki nemtetszésüket a megkívánt áldozatokkal szemben.

A nők sokáig meghozták az áldozatot a Konföderációért, de amikor látták, hogy cserébe nem kapnak semmit, elfordultak az ügytől, aláásva ezzel a háborús erőfeszítések hatékonyságát és a harcolók morálját is. A Dél nem kis mértékben azért nem tudott tovább kitartani, mert az általa hirdetett ideológia és a valóság között túl kiáltó volt az ellentét, s a nők meglegelték a dolgot.

The Journal of American History Vol. 76 No. 4.
1990 március pp. 1200–1228

Sch.A.

A. V. PANCOV

LEV DAVIDOVICS TROCKIJ

1990-ben már nem szenzáció, de figyelmet érdemlő tény, hogy a vezető szovjet szakfolyóiratban Trockij-életrajz jelenik meg. Nem szenzáció, mert 1989 folyamán Trockij „A hamisítás sztálini iskolája” c. munkáját publikálta az orgánum több folytatásban. Felfogható úgy is a dolog, hogy illeszkedik ez a biográfia abba a sorozatba, amelynek keretében számos korábban elhallgatott bolsevik vezető életrajza jelent meg, átértékelve a korábbi egyoldalúan elmarasztaló minősítéseket, helyenként a másik végletbe esve. Ez a veszély ezúttal is kísért. Nemcsak azért, mert fontos forrása Trockij önéletrajza (Trockij: Életem, Bp. 1989.), hanem mert az orosz–szovjet és a nemzetközi szocialista forradalmi mozgalom egyik legnagyobb formátumú és legellentmondásosabb személyiségéről van szó. A többi életrajzi kísérelthez hasonlóan — összhangban a trockiji önéletrajssal — ezúttal is Lenin az etalon. Az ő felfogásával veti össze a szerző Trockij nézeteit és tevékenységét. Ennek alapján az fogalmazható meg, hogy társadalomelméleti kérdésekben lényegében azonos álláspontot voltak (ld. pl. Trockij szibériai írásait), a forradalomelmélet terén apály időszakában divergáltak, a fellendülés idején közel álltak egymáshoz nézeteik (1905, 1917, ...).

Igazolhatja ezt a tényt, hogy az „Iszakra” szerkesztőségében nagyszerűen együttműködtek a régi emigránsok (Plehanov, Zaszulics), a „hazai” alapítók (Lenin, Martov) és az új jövevény, a fiatal

Trockij. Ez az összhang uralta a II. pártkongresszus (1903) vitáinak zömét, mígnem a nevezetes szervezeti kérdés miatt be nem következett a szakadás (bolsevikok, mensevikok). Trockij egyik frakció mellett sem kötelezte el magát, de átmenetileg Lenin szigorát tolerálta nehezebben. 1905-ben azonban, a forradalom forгатagában a bolsevik irányvonalban tevékenykedett. Elméleti fejlődését, a gyakorlati forradalmár tapasztalatait foglalta össze 1906-ban az „Eredmények és perspektívák” c. munkájában, amely a trockiji forradalomelmélet első módszeres kifejtését jelentette. Elméletileg konzisztens ez a felfogás (szocialista világorradalom permanenciában), a konkrét oroszországi szituációban azonban nem mindig lehetett a gyakorlatban érvényesíteni. 1907–1917 között semmiképp. Trockij pályájának ezt a szakaszát szinte átugorja a szerző, csupán azt építi be, hogy később Sztálinék az ekkor megfogalmazott éles lenini kritikák alapján compilálták össze az ördögi trockizmus képét. Igaz, az „Augusztusi Blokk” egységesítő kísérletéről is olvashatunk a cikkben, amelyet maga Trockij is önkritikusan értékelt 1919-ben.

1917-ben teljessé vált az összhang. Trockij a „kerületköziek” élén bevonult a bolsevik pártba, sőt a vezetésbe is, a Petrográdi Szovjet élén pedig a bolsevik szovjet vezetés integráns része lett (1923-ig). Művészien koordinálta a fegyveres felkelés, a tömegpolitikai mozgás és a szovjet demokrácia szálait. Az 1917 októberi események az ő felfogását igazolták. Meghatározó szerepet játszott a hatalom megragadásában, majd 1918 márciusától hadügyi népbiztosként annak megtartásában. Pályájának ezt a periódusát túlságosan tömören, szinte elnagyoltak ábrázolja a cikk. Igaz, a külügyi népbiztosnak igazságot szolgáltat, s árnyaltan, elemzően mutatja be a breszt–litovszki béke előkészítésével kapcsolatos álláspontokat, Trockij szerepét, amely túlkörzte a bolsevik vezetés többségének felfogását.

Érthetően nehezen tud megbirkózni egy életrajzi tanulmány az 1920-as évtized bonyolult problémaköteggével, amelyek mindegyik szervesen kapcsolódott Trockij munkásságához, életéhez. Világorradalom vagy szocializmus egy országban? Felépíthető vagy építendő? NEP típusú gazdaságpolitika vagy az „ipar diktatúrája”? (Ez utóbbiról nem tesz említést a szerző!) A pártdemokrácia, szovjet demokrácia, mint a bürokratizálódás, az apparátus uralma elleni küzdelem döntő eszköze. Elvben és a frakciós pozíciója miatt is, Trockij kíméletlenül ostromozta a bürokratákat és az apparátust, de Leninhez hasonlóan mélyen objektív gyökereit is látta. Az orosz–szovjet társadalom általános elmaradottságát, műveletlenségét. 1922-ben — egy kiépülő egypártrendszerű, centralizált politikai szisztémában — az uralkodó párt tagságának 92 százaléka félalnanfabéta volt.

A még tisztázásra váró problémaköteggben jelentős tényezőt képeznek a párt vezetésén belül kialakult elméleti, politikai, hatalmi frakciók, s ezek küzdelme. Ebben a küzdelemben (Lenin hiányában) Trockij elszigetelődött Zinovjevvel szemben (1923–25), majd velük együtt a sztálini (buharini) irányvonal ellenében. 1925-ben leváltották a hadügyek éléről, a XV. kongresszuson (1927) elszenvetett politikai vereséget pedig a száműzetés (Alma-Ata, 1928) és a kiutasítás (1929) tette irreverzibilissé. (Erre vonatkozóan magyarul ld.: „A száműzött Trockij”, Bp. 1989.)

Az életpálya utolsó évtizedét csak vázlatosan érinti a szerző. Kiemeli, hogy nem szovjet, hanem Sztálin- és sztálinizmus-ellenesség jellemezte a száműzött bolsevik forradalmár vezető tevékenységét. Ezt a célt szolgálta a „Nemzetközi baloldali ellenzék” megszervezése (1930), majd a IV. Internacionálé létrehozása is (1938). Munkái jelentős részét is ennek jegyében vetett papírra. Trockij szellemi hagyatéka óriási. Terjedelemben is. Csaknem 100 kötet. Még jelentősebb azonban a mondanivalója, elméleti igényessége, amely ellentmondásosságával együtt is hatalmas szellemi érték. Vizsgálata a Szovjetunió konkrét történetének, a szovjet szocializmus kezdeti szakaszának adekvátabb megismerését segítheti elő.

Voproszi Isztorii, 1990. 5. szám. 65–87. l.

M.

HUGH R. SLOTTEN

AMERIKAI REAGÁLÁSOK A MÉRGEZŐ HARCÍ GÁZOKRA 1915–1930

1915. április 22-én drámaian megváltozott az első világháború harcainak jellege — állapítja meg cikke első mondatában Hugh R. Slotten, a University of Wisconsin–Madison végzős hallgatója. Ezen a napon vetett be először harci gázt a német hadsereg Ypres-nél, Belgiumban, mégpedig jelentős sikerrel.

A mérgező gázok használata jelentős lépés volt azon az úton, ami mára a tudomány és a katonai fölény kölcsönhatásához vezetett, hiszen a vegyi fegyver az elsők között volt, amely profi tudósok szervezett, összehangolt munkája eredményeként született. A háború során bezünyosodott, hogy a tudósok munkájára nagy szükség van a katonai erőfölény megszerzéséhez; ezt a kutatók saját társadalmi pozícióik megerősítésére és politikai befolyásuk növelésére igyekeztek felhasználni. Ahhoz, hogy megértsük, hogyan történt mindez, a tudósok és más

társadalmi csoportok közötti viszonyra kell koncentrálnunk. A cikk azt vizsgálja, hogyan látták a kémikusok és a kívülállók a tudomány és a tudósok szerepét a háborúban, s azt, ami emögött húzódtott: a küzdelmet a különböző érdekcsoportok között a társadalmi befolyásért. (*Tudomány és tudós* itt az angol *science* ill. *scientist* értelemben szerepel, tehát természettudományt és természettudóst kell érteni alatta.)

A mérgező harci gázok esetleges használata először az 1899-es hágai békekongresszión vált nemzetközi kérdéssé. Ekkor 26 ország, köztük az összes európai nagyhatalom aláírta a megállapodást, mely megtiltotta a fajtógázok bevetését háborúban. Az Egyesült Államok azonban nem volt az aláírók között. Mahan kapitány, az USA leghíresebb katonai teoretikusa egyenesen humánus fegyvernek tartotta a harci gázt, mely — úgy vélte — egy időre harc képességét teszi a katonákat, anélkül, hogy bármilyen maradandó károsodást okozna.

Tizenhat évvel később ez már csak egy vélemény volt a sok közül. Az USA teljes területét és politikai spektrumát képviselő 26 újság közül csak 17 említette a harci gáz alkalmazását, s ezek közül is csak négy marasztalta el Németországot abban, hogy megsértette a hágai egyezményt. Ezek az újságok többnyire németellenesek voltak; leghíresebb képviselőjük a New York Times. Az amerikai Közép-nyugat német-szimpatizáns újságjai azonban korántsem voltak ilyen éltélők. Három újság azzal érvelt, hogy a gáz a lehető leghumánusabb fegyver.

Bármelyik álláspontot foglalták is el az újságok, a modern tudomány jelentőségét a vegyi háborúban mindegyik elismerte. Mivel a tudományt a civilizációval és a haladással azonosították, a mérges gázt is a civilizált kultúra egyik nagy vívmányának tekintették. Sokan éppen ezért tartották humánus fegyvernek a gázt: a tudomány fejlődése az egész világot, tehát a háborút is humánusabbá teszi.

Ennek ellentmondani látszik, hogy ugyanekkor ebben a „vívmányban” sokan olyasmit láttak, amit csak egy barbár, civilizálatlan nép használhat. Ebben az ellentmondásban mutatkozik meg az az ambivalencia, amit a legtöbb amerikai a tudománnyal szemben érzett: a tudományos fejlődés egyrészt elvezethet a civilizáció magasabb fokaira, ugyanakkor visszavethet a barbarizmus korába is. Egyszerre lehetett érveket találni arra, hogy a tudomány humánusabbá teszi a háborút, és arra is, hogy a hatékonyság növelésével csak az áldozatok számát szaporítja és a szenvedést fokozza.

A híradások jellege megváltozott, miután 1915 szeptemberében az antant is használni kezdte a harci gázokat. Addig a propaganda a mérges gázok embertelen és barbár voltát hangoztatta, s gyakran eltúlozta annak hatását. Ezek után megtrikáltak az

ilyen hírek, s azok is csak a szövetséges gáztámadások megtorló jellegét hangsúlyozták.

Volt azonban egy csoport, mely ekkorra esküdt ellensége lett az új fegyvernek. Egy konzervatív értelmiségi, Irving Babbit körül egy laza csoport formálódott, volt egy újságjuk is a *Nation* (Nemzet). Ezeknek az embereknek nagyon határozott véleményük volt a tudománynak a társadalomban betöltendő szerepéről.

Ők a háború okát abban látták, hogy a világ elfordult a hagyományos humanista értékektől, s ehelyett a tudomány mindenhatóságában kezdett hinni. Mivel a tudomány a rombolás szolgálatába lépett, korlátozni és ellenőrizni kell, hogy csak békés célokat szolgálhasson. A tudomány kordában tartásával azt is el szeretnék volna érni, hogy ne növekedjen tovább a tudósok társadalmi és kulturális befolyása; ezt Babbit és követői a saját bőrükön is érezték, hiszen egyetemeken egyre inkább előtérbe kerültek a tudósok.

Ugyanakkor az amerikai kémikusok kezdetben nem sok figyelmet fordítottak európai kollégáik háborús erőfeszítéseire. Szakmai folyóiratuk 1916 elejéig nem is említette a gázháborút, jelentőségét a kémia szempontjából pedig csak jóval később ismerte el. Ennek a hallgatásnak több oka volt: részben talán szégyellték, hogy olyasvalami született, ami a legkevésbé sem öregbíti a kémia hírnevét, másrészt a brit cenzúra „jóvóltából” igen kevés információval rendelkeztek. Ez a hallgatás egyben tükrözte a szélesebb amerikai közvélemény reakcióját is. A kezdeti viták után egyéb hadiesemények kötötték le az olvasóközönség figyelmét.

Ahogy azonban egyre több jele lett az USA hadba lépésének, a helyzet megváltozott. Először a Bányászati Hivatal (Bureau of Mines), egy szövetségi szervezet figyelmeztette a kormányt 1917. februárjában, hogy fel kell készülni a gázháborúra. Nekik már voltak tapasztalataik a bányákban felszabaduló veszélyes gázokról. Egész kutatói hálózatot szerveztek, melyhez 1918 nyarán csatlakozott a hadsereg által felállított Kémiai Hadviselés Szolgálat (Chemical Warfare Service), mely szintén jelentős kutatói bázissal rendelkezett.

A háborúba való belépést követően már amerikai katonák is áldozatul estek a gáztámadásoknak. Ennek hatására a hadvezetés úgy határozott, hogy szintén beveti a vegyifegyvert. A döntés jóformán semmiféle tiltakozást nem váltott ki a hazai közvéleményben; az általános vélekedés az volt, hogy a harci gáz használatát rákényszerítették az USA-ra. Az amerikai kémikusok aktívan támogatták a vegyifegyver fejlesztését. Az ő erőfeszítéseiknek köszönhető, hogy a háború végére az Egyesült Államok az élre tört a vegyi háború kutatásában, technológiájában és a harci gázok termelésében.

A harc gázokról folytatott kezdeti vita jelezte, hogy a közvélemény ambivalensen tekint a tudományra a modern társadalomban betöltött kulturális szerepére. A kémikusok hazaszeretetükkel igazolták, hogy részt vesznek egy pusztító fegyver kifejlesztésében. Ugyanakkor az ilyen kutatás a kémikusok saját érdekeit is szolgálta, azáltal, hogy nagy lendületet adott az iparágaknak. Háborús hozzájárulásuktól azt is remélték, hogy növeli hivatásuk presztízsét, s ezzel ők is nagyobb szerephez juthatnak a háború utáni társadalomban.

A háború utáni békeerősítések egyik központi témája volt a mérgezőgázok előállításának és bevetése. 1925-ben a Népszövetség megpróbálta betiltani a fegyvert, de az amerikai szenátus elutasította a ratifikálását, miután a kémikusok és más érdekcsoportok sikeresen lobbiztak ellene. Ez annál is érdekesebb, mert pár évvel korábban maga az USA terjesztett elő hasonló indítványt, s akkor senki sem tiltakozott. Egy nem-hivatalos felmérés szerint az amerikai közvélemény túlnyomó többsége támogatta a harc gázok betiltását. A különböző békeszervezetek hatásos propagandája nyomán a társadalom széles köreinek lett meggyőződése, hogy a még pusztítóbb gázok az emberiség teljes pusztulásához vezetnének a következő világháborúban.

A vegyi fegyverek betiltásának széles körű támogatásának ellenére sokan voltak — köztük a leszerelés hívei is —, akik nem bíztak abban, hogy egy ilyen egyezmény hatékony lenne. Szerintük a végszükségben lévő ország mindenképpen használná a gázt, bármit is írt alá előzőleg, másrészt attól félték, hogy a kutatás korlátozása a békés fejlődésnek is akadály lehet. Végül szinte mindenki egyetértett abban, hogy magának a háborúnak az okait kellene megszüntetni, mert ez lehet az egyetlen hatásos biztosíték a mérges gázok újbóli használata ellen.

A betiltást támogatói a közvélemény erejében bíztak. Azzal érveltek, hogy az alulról jövő kezdeményezés lehet a leghatékonyabb ellenőrző erő. A betiltást támogató szervezetek között voltak a női békeegyletek, az egyik nagy szakszervezet (AFL) és a különböző egyházak.

Velük szemben a hadsereg vegyi hadviselésért felelős tisztjei és a civil kémikusok is fokozták kampányukat. Azon túl, hogy kétségbe vonták a gázok betiltásának gyakorlati hasznát, azzal az érveléssel szembeszálltak, hogy a gáz embertelen fegyver lenne. Azt hangoztatták, hogy a harc gázok éppenséggel a leghumánusabb fegyverek. Ennek hátterében az állt, hogy a kémikusok nem akarták feladni a társadalomban megszerzett pozíciójukat.

Ugyanakkor nem kizárólag az önérték vezetőket. Meg voltak győződve arról, hogy egy alapvetően tudományos kérdésben — a mérgező gáz használatában — csak a tudósok illetékesek dönteni.

A gázellenes kampányokat igyekeztek hisztérikusnak és tudománytalannak beállítani. Nagy hangsúlyt fektettek a harc gázok békebeli felhasználásának lehetőségeire, pl. a mezőgazdasági kártevők elleni harcban. Néhány gáznak még csodálatos gyógyító hatást is tulajdonítottak.

A tudománnyal és művelőivel szembeni kritika, mely a háború alatt a harc gázok kifejlesztése miatt érte őket, az 1920-as években azért erősödött fel, mert ellenkeztek a gázok nemzetközi betiltásával. E kritikának több összetevője volt. Egyrészt a kultúra régi letéteményesei: a vallási vezetők, a művészek, a filozófusok, a bölcsészek veszélyeztetve érezték pozíciójukat. A hagyományos morális világtrend nevében léptek fel a természettudomány ellen. A gáz azt az erkölcsi veszélyt testesítette meg számukra, ami minden új találmányban benne van.

Mások a tudósok társadalmi felelősségét hangsúlyozták, és valamiféle társadalmi kontroll alá kívánták vonni a tudományos kutatást. Nem értettek egyet azzal a tudósok által tartott nézettel sem, hogy a tudomány művelőinek egyedüli feladata a kutatások folytatása, tekintet és aggodalom nélkül arra, mire használnák fel a kutatás végtermékét.

Ezek a kritikusok nemcsak támadták a tudósokat, hanem megmutatták azt a fontos szerepet is, amit be kellene tölteniük a jövő békés világában. Egy olyan mozgalmat képzeltek el, mely tömörítene a világ tudósait, akik visszautasítanák, hogy tömegpusztító fegyverek kifejlesztésében vegyenek részt. Ennek az idealista elgondolásnak azonban nem sok fogantatja lett.

A harc gáz kitűnő példája annak a feszültségnek, ami a tudomány erejébe vetett hagyományos hit és ennek a tudománynak a felhasználási módjai között keletkezett. Ez a feszültség azóta is elkíséri az emberiséget. A különböző vélemények mögött azonban különböző emberek és csoportok is voltak. A harc gázról folytatott vita része és reprezentánsa volt a tudománynak a modern társadalomban betöltött szerepéről folyó vitának, s egy olyan küzdelmet tükrözött, mely egyes társadalmi csoportok között zajlott a társadalmi befolyásért.

A tudósok úgy vélték, hogy mivel ők a természet öröktől való és megkérdőjelezhetetlen törvényei szerint dolgoznak, munkájuk feletle áll bármiféle etikai vagy morális megítélésnek. Ezenkívül szilárdan hitték, hogy a kutatás fejleszti a tudományt, a tudomány fejlődése viszont szükségszerűen jelenti a társadalmi haladást is, ráadásul a tudományos módszerek nemcsak a saját területükön alkalmasak a probléma-megoldásra, hanem sokkal szélesebb körben, akár még a politika vagy az erkölcs területén is.

Mindazonáltal a tudósok később több érdeklődést mutattak a morális kérdések iránt. Elég talán ha arra a mozgalomra utalunk, amit az atomfizikusok indítottak a nukleáris bombák nemzetközi el-

lenőrzéséért. A helyzet több vonatkozásában analóg volt az első világháború utánival, s a korábbi vita háttérét képezte az újhoz. Kultúrhistoriai szempontból a harci gáz által felvetett legfontosabb kérdés azonban továbbra is az, hogy a tudomány hozzájárul-e a háborúk végleges megszüntetéséhez, vagy éppen ellenkezőleg, még újabb és még pusztítóbb fegyvereket állít elő.

The Journal of American History Vol. 77 No. 2, 1990. szeptember, pp. 476–498.

Sch.A.

STEPHEN VAUGHN

A MOZIFILMGYÁRTÁS ETIKAI KÓDEXE

A mozgóképről már megjelenése pillanatában lehetett tudni, hogy talán minden korábbi találmánynál nagyobb hatással lesz a társadalomra. A korábban csak városi színházlátogatók és olvasók előtt ismert gondolatokat hozzáférhetővé tette a legkisebb faluban is. Mivel nagy tömegekhez jutott el, befolyás tekintetében a film könnyedén legyőzte a társadalom hagyományos intézményeit: az egyházat, az iskolát, a családot. Az eddigi befolyásukat veszni érző csoportok számára a film fenyegetést jelentett. Már a némafilmek korában megindult a vita az új médium ellenőrzéséről, mely a hangosfilmek megjelenésével csak felerősödött. A szórakoztatóipar szabályozására irányuló törekvések csúcspontjaként jelent meg 1930-ban a filmgyártás etikai kódexe (Motion Picture Production Code). Stephen Vaughn, aki a University of Wisconsin-on tanítja a tömegkommunikáció történetét, ennek a kódexnek a létrejöttét kíséri figyelemmel cikkében.

Éppen a tömegekre gyakorolt hatása miatt a mozgókép nemcsak lelkesedést, hanem aggodalmat is keltett. Sokan lélekromboló erőt láttak a film „elvarázsoló” hatásában, s ezek a kritikusok gyakran azokat az első- vagy másodgenerációs zsidókat tették felelőssé ezért, akik meghatározó szerepet játszottak a filmiparban. A különböző állampolgári és egyházi szervezetek, valamint a helyi hatóságok váltakozó sikerrel igyekeztek visszaszorítani mindazon filmeket, melyek „kényes” témával (bűnözés, öngyilkosság, stb.) foglalkoztak. A legnagyobb aggodalmat az okozta, milyen hatással lesznek a filmek a különösen fogékony fiatalokra. Attól féltek, hogy a fiatalok a filmek álmvilágából választanak maguknak példaképet, ahelyett, hogy az egyházban, az iskolában vagy a családban néznének körül. E veszély kiküszöbölé-

sére olyan morális standardhez kívánták kötni a filmeket, mely független a közízléstől; ezt a standardot pedig a zsidó-keresztény etikában, a Tízparancsolatban találták meg. A hollywoodi producerek érthető módon pedig azt szerették volna, ha filmjeikről egyedül a közönség mond véleményt. Éppen ezért figyelemre méltó, hogy a filmgyártók önként vállalták a kódex előírásait. Ehhez a politikai-gazdasági helyzet és a hangosfilmre való áttérés nehézségeinek együttes hatása kellett.

A hangtechnika megjelenése újabb hatalmas lehetőségeket nyitott meg a mozi előtt. Könnyebben meg lehetett kerülni bármilyen eddigi tilalmat, hiszen egy-egy hangsúly egész jelenetek értelmét meg tudta változtatni. A tilalmak ekkoriban már szervezett formát öltöttek, több városban és államban működött cenzori hivatal. A betiltások ellen még a bíróságokhoz sem lehetett fellebbezni, mert a filmeket kizárólag üzletnek tekintették. Az Első Alkotmánykiegészítést, mely a szólásszabadságot garantálja, csak 1952-ben terjesztették ki a filmekre.

Hogy elejét vegyék a szigorúbb korlátozásoknak, a filmkészítők az önszabályozáshoz folyamodtak. Ennek volt intézménye az 1922-ben megalakított MPPDA (Filmproducerek és Forgalmazók Szövetsége). A szövetség a közönséggel való kapcsolat-tartás feladatát is ellátta; elnöke a fejedelmi fizetést húzó Will H. Hays volt. Hays, aki kisvárosi ügyvédből lett országos jelentőségű politikus (volt miniszter is), szilárdan hitt a film jótékony hatásában, s nemcsak spirituálisan, hanem anyagi értelemben is. Jó politikai érzékének köszönhető, hogy 1922 és 1929 között sikerült megakadályozni a filmek szövetségi cenzúráját, nem kis részben azzal, hogy meggyőzte a közvéleményt: a filmipar komolyan gondolja az önszabályozást.

A hangosfilm megjelenésekor ez azonban már kevésnek bizonyult. Főlerősödtek azok a hangok, melyek kormányzati felügyeletét szerettek volna a filmipar felett, míg mások a trösztellenes törvénnyel fenyegetőztek, mert a nagy stúdiók nemcsak a gyártást, hanem a forgalmazást is a kezükben tartották. Ezek a törekvések 1929 októberére már valós fenyegetéssé álltak össze. Haysnek és tábjának azonban nemcsak a kormány miatt kellett aggódnia: egyre több polgári szervezet is bírálta tevékenységüket. A támadásban különböző katolikus és protestáns csoportok jártak az élen. Ők már korábban sem nézték jó szemmel a mozifilmeket, de most meggyőződésűk lett, hogy a hangtechnika még inkább aláássa a keresztény civilizációt. E kritikának nemegyszer antiszemita felhangja is volt.

Hays nehezen érzekelte a támadások fokozódásának okát, s 1929 nyarán maga kezdte el szorgalmazni egy új etikai kódex kidolgozását. Ebben az időben kereste meg őt Martin Quigley, aki egy hollywoodi újságnak, az *Exhibition Herald*-

World-nek volt a kiadója. Quigley-t katolikusként aggasztották a filmpar tendenciái, kiadóként viszont jó hasznot húzott a filmhirdetésekből. Hays úgy érezte, jól fel tudja használni azokat a kapcsolatokat, amelyek Quigley-t a katolikus klérushoz fűzik.

Hays politikai éleslátását dicséri az is, hogy az új kódex morális filozófiájának kidolgozásához Daniel A. Lord, egy fiatal jezsuita pap segítségét kérte. Lordnak ekkor már jelentős publicisztikai múlt állt a háta mögött, főszerkesztő-helyettes volt egy katolikus folyóiratnál, és a filmpar sem volt ismeretlen előtte. Már korábban is nem egyszer kifejezte aggodalmait a filmgyártás „ultradivatos” irányzatai miatt, melyek a hagyományos hit ellen irányultak. De az oktatás és a tudomány sem kerülte el kritikáját, ha ellentétbe kerültek a keresztény morállal.

1929 novemberének végén Lord, Quigley és Hays dolgozni kezdett az új kódex szövegén. Állandóan érintkezésben voltak Mundelein bíborossal, Chicago érsekével. A bíborosnak fontos szerep jutott, s nemcsak azért, mert a katolikus egyház tekintélyre állt mögötte, hanem azért is, mert jó kapcsolatai voltak a fontos hollywoodi bankárokkal, elsősorban Harold Stuartrral.

November 22-én Quigley elkészült az első változattal, ezt Lord átjavította és visszaküldte neki. Ragaszkodott hozzá, hogy töltsék meg a fél- vagy teljes meztelenséget, kerüljék a kétértelmű filmcímeket, a hálószobában játszódó jeleneteket, s hogy a reklám is tartsa magát az előírásokhoz. A tervezet Mundelein bíboroshoz is eljutott, aki körvonalaiban egyetértett vele.

Nem úgy a producerek. A véleménykülönbség középpontjában az a kérdés állt, hogy milyen mértékű felelősséget kellene Hollywoodnak vállalnia a közerkölcsért. Egy memorandumban kifejtették, hogy általában túlértékelik a filmek morális hatását. A mozgókép elsősorban szórakoztatás, nem pedig oktatás. A nézők sokkal inkább befolyásolják a filmeket, mint fordítva. Mivel pedig a hang segítségével kiküszöbölhetők a gesztusok kértértelműségei, nyugodtan adhatnak nagyobb szabadságot a filmkészítőknek. Az elé sem kéne akadályt gördíteni, hogy könyv alakban esetleg hírhedtté vált műveket tegyenek át filmszalagra, hiszen a forgatókönyvbe be lehet építeni „kompenzáló erkölcsi elveket”. Legfőbb aggodalmuk mégis az volt, hogy a „mesterséges irányelvek” elidegenítik a közönségek.

Ez az elgondolás, mely a megszokott gyakorlatot folytatta volna, s nem a teológiai elvekhez, hanem a közönség ízléséhez kapcsolta volna a szórakoztatás színvonalát, elfogadhatatlan volt Lord és Mundelein számára. Quigley Kaliforniába utazott, s Hays támogatásával igyekezett a producerek lelkére beszélni. Ők bizonyos mértékig feladták eredeti pozícióikat, de Quigley számára ez még nem volt

elég, s Los Angelesbe hívta Lordot. Lord találkozott a legnagyobb stúdiók vezetőivel, elmagyarázta nekik a kódex részleteit és válaszolt a kérdésekre. A találkozó jól sikerült, mindkét fél meg volt elégedve a másik hozzáállásával. Másnap egy négytagú filmes bizottság pontról pontra végignézte a tervezetet Hays-szel és Lorddal. Kisebbségi változtatások után elfogadták, s 1930. március 31-én hivatalosan is ratifikálták az erkölcsi kódexet.

Hollywoodot nem annyira erkölcsi elkötelezettsége, mint inkább a gazdasági realitások felismerése készítette a dokumentum elfogadására. Egyrészt elhárította a kormányzati cenzúra veszélyét, közép-utat jelentett az engedély és az állami ellenőrzés között, és elősegítette az ipar gazdasági stabilizációját.

Voltak azonban más okok is. Nem szabad lebecsülni a bankok szerepét. A gazdasági válság rendkívül függővé tette a stúdiókat a bankoktól, és a pénzintézetek biztosak akartak lenni abban, hogy befektetéseiket nem fenyegeti veszély. Számukra fontos volt, hogy a filmpar működése szilárd alapon álljon. A bankok szerepét azonban nemcsak a depresszió növelte meg, hanem a hangtechnikára való átállás hatalmas költségei is. A filmgyártás a befektetőknek is jó üzlet volt, s megnyugtatta őket a kódex elfogadása, hiszen stabilizálta az iparág helyzetét. A bankárok nemegyszer a stúdiók vezetőségében is helyet kaptak, mint történt ez a Warner Bros. és a Fox esetében.

Mundelein bíboros helyzete is azért vált nagyon fontossá, mert közeli barátság fűzte Harold Stuarthoz. Stuart, az egyik legnevesebb hollywoodi bankár abban a helyzetben volt, hogy véleményét a stúdiók nem hagyhatták figyelmen kívül. Amikor a bíboros meggyőzte őt a kódex fontosságáról, annak sorsa tulajdonképpen eldőlt.

A szabályok elfogadásával azonban a moralisták még nem nyerték meg a csatát; ellenkezőleg, az éppen csak megkezdődött. A következő két évben Lordnak sok film ellen volt kifogása azok tartalma vagy szemlélete miatt. Hays igyekezett leszerelni a kritikákat és szigorúan betartani a kódex előírásait. 1931 és 1933 között több mint 1300 film forgatókönyvét nézte át munkatársaival, s ezek 20%-át nem javasolta elfogadásra.

Mindezek ellenére sokan elégedetlenek voltak a megvalósult eredményekkel. Publicisták, oktatási és vallási szervezetek, törvényhozók követelték, hogy helyezték állami ellenőrzés alá a filmgyártást és -forgalmazást. 1934-ben megalakult az ún. Tisztesség Ligája, mely összefogta az ország húszmillió katolikusának közel felét, hogy bojkottálják az erkölcsöt sértő filmeket. A nagy nyomás végül is a szigor fokozódásához vezetett. Ugyanebben az évben felállították az PCA-t, a kódex végrehajtását ellenőrző testületet. Ennek élére Joseph I. Breen került, aki már korábban is felhívta magára a figyel-

met a filmek és készítői elleni támadásaival. Breen képes volt arra, hogy napi küzdelmekben harcolja ki az elvek érvényesülését. A PCA és a Tisztesség Ligája további támogatást kapott, amikor XI. Pius pápa 1936-ban enciklikában üdvözölte tevékenységüket.

A kódex az 1960-as évekig érezte a hatását, de már a 40-es évek végén megjelentek az első repedések a talapatán. A háború után nagy fellendülésben, amikor nőtt a vallással szembeni szkepticizmus, a kódex erkölcsi alapjai omladozni kezdtek. Ezen túlmenően a Legfelsőbb Bíróság elismerte az Első Alkotmánykiegészítés hatályát a filmekre is. 1956-ban jelentősen módosították a kódexet, mely ezután elvesztette korábbi befolyását. A mozgókép végül is maga alá gyűrte azokat, akik megpróbálták korlátok közé szorítani.

The Journal of American History Vol. 77. No.1, 1990. június, pp. 39–65.

Sch.A.

A. F. NOSZKOVA

KÉT TÁBOR KIALAKULÁSA A LENGYEL ELLENÁLLÁSI MOZGALOMBAN

A szovjet kutatók számára kényes téma vizsgálatára vállalkozott a szerző, s ez cikke frazeológiaiájában is tükröződik. A reális képet bemutatására irányuló törekvés mellett, változatlanul tülértékeli a szovjet orientációjú baloldali erők szerepét a II. világháború alatti lengyel ellenállási mozgalomban. Elismerésre méltó ugyanakkor, hogy a lengyel politikai erők többségét jellemző szovjet-ellenességet nem csupán előítéletekre, osztályszempontokra vezet vissza, hanem az 1939-es szovjet lépések hatásaként is értékeli. Ezek egyike volt korábban (1938) a lengyel kommunisták pártjának feloszlata a Komintern által, ami nagyban befolyásolta a baloldali szocialista, a kommunista és a szovjet orientációjú lengyel politikai erők háború alatti helyzetét. Külön kiemeli a szerző Molotov 1939. szeptember 17-én tartott „hírhedt” lengyel-ellenes beszédét.

A lengyel ellenállási mozgalom politikai központja a londoni emigráns kormány lett, amely a szanációs politikai tényezők mellett a Nemzeti- és a Munkapártra, továbbá a Nép Párt (parasztpárt) és a Lengyel Szocialista Párt többségére támaszkodott. A lengyel földön a pártok kezdeményezésére kibontakozott ellenállási mozgalom összefogására, irányítására építették ki a Delegatura intézményét (1940), amelynek működése lehetővé tette a Honi Hadsereg (a partizán mozgalom kb. 60 százaléka) megszervezését (1942). Célul tűzték ki a háború utáni politikai

berendezkedést. Szerzőnk túlhangsúlyozza velük kapcsolatban a kivárási politikát, holott végül is ők képezték a lengyel ellenállás derékhadát — komoly politikai befolyással is rendelkezve. Rávilágít egy ellentmondásos tendenciára. 1942 után (Sikorski halála miatt is) a „londoni táboron” belül háttérbe szorultak az ún. történelmi osztályok és pártok. Megnőtt a néppártok befolyása (Mikolajczik). Kiszélesedett, demokratizálódott az irányzat bázisa. Ugyanakkor felerősödött, szinte szűklátókörűen érvényesült a szovjet- és a kommunista-ellenesség. Míg Sikorski — eredeti bázisa egységének kockázatásával — 1941–42-ben felismerte a Szovjetunióval való együttműködés szükségességét, az utána következő vezetők szinte csak brit nyomásra akceptálták a partneri viszonyt Moszkvával.

Az ellenállási mozgalom londoni vezetésének a törekvései is hozzájárultak, hogy míg a néppárti politikusok a londoni irányvonalat támogatták, a Paraszt Zászlóalj hazai tevékenysége a kivárási látszatát is elkerülve, agilis, önfelelődozó partizán akciókban öltött testet. Hasonlóan a baloldali erők, majd 1942-től a kommunisták (Munkáspárt) által irányított, szovjet támogatást is élvező csoportokhoz, amelyek a Népi Gárdában integrálódtak. A késői indulást, a gyökeretlenebb politikai állapotot igen aktív ellenállási tevékenységgel törekedtek ellensúlyozni, hogy az antifasiszta harcban szerzett érdemek alapján elfogadtathassák magukat a lengyel politikai életben. A törekvés bölcs felismerésen alapult, de — mint ismeretes — nyomatékos szovjet diplomáciai tevékenység kellett ahhoz, hogy a „Jublini” tábor legitím politikai tényezővé válhatott Lengyelországban.

Noszкова cikkének értéket szovjet viszonylatban az úttörő jelleg adja. Indokoltnak tartjuk hozzákapcsolni egy másik hasonló témájú közlemény főbb konklúzióit. A szovjet hadifoglyoknak nyújtott segítség kérdését elemezve kimutatja, hogy a spontán lakossági (parasztk, orvosok, vasutasok) segítség mellett, amelyet emberességi szempontok motiváltak, a lengyel ellenállási mozgalom minden irányzata törekedett segíteni a biztos halál elől megszökött szovjet hadifoglyokat. Tehát a politikai szinten uralkodó, időnként szűklátókörű szovjet-ellenesség ellenére a lengyel ellenállási mozgalom hazai tényezői támogatták a szovjet hadifoglyokat, akik közül sokan csatlakoztak a lengyel partizánokhoz. Az említett cikkből persze az is kiderül, hogy elenyésző hányadnak sikerült megszökni — közülük is sokakat elfogtak — a lengyel területen tartott csaknem 1 millió hadifogolyból. (Ld.: „Voproszi isztorii”, 1989. 3. szám 35–43. l.: R. Nazarevics: Szovjet hadifoglyok Lengyelországban a második világháború idején és a lengyel lakosság segítségnyújtása számukra.)

Voproszi isztorii, 1988. 8. szám 24–35. l.

M

A II. VILÁGHÁBORÚ HATÁSA A FEKETE-BŐRŰ AMERIKAIÁK ÉLETÉRE

A második világháború nemcsak az európai életekre gyakorolt döntő befolyást, hanem sok fiatal amerikai katonára további sorsát is meghatározó módon átalakította. John Modell, a Carnegie Mellon University történelemszűzője két végzős hallgatóval, Marc Gouldennel és Sigurdur Magnussonnal azt vizsgálta, hogyan hatott a katonai szolgálat a fiatal fekete-bőrű amerikaiakra.

A háború előtti Egyesült Államok demokratikus berendezkedésű volt ugyan, ám állampolgárai nem élveztek teljes jogegyenlőséget. A katonai szolgálatot teljesítő feketék jó része olyan — déli és mezőgazdasági — környezetből származott, ahol őt másodrendű polgárnak tekintették. Otthonában erős szálak fűzték őket bizonyos fehérekhez és a fekete közösséghez. A bevonuláskor mindez megváltozott. A szegregáció ugyan itt sem volt ismeretlen, de a hadsereg, gyakorlatias jellegénél fogva nem annyira az egyes személyekre, mint inkább bizonyos speciális funkciókra alapozta működését; ebben a rendszerben háttérbe szorult a bőrszín s előtérbe került a teljesítményelv.

A kutatók háromféle irodalom összevetéséből szűrték le eredményeiket: a feketék élményeiről szóló, a világháborús katonáskodással foglalkozó és a társadalmi mobilitást vizsgáló művek voltak forrásaik. Sokat merítettek S. Stouffer négykötetes könyvéből, mely az 1944-ben végzett kutatások során felgyűlt adatok feldolgozásából állt össze. Mivel azonban ő más szempontok alapján vizsgálódott, ezért inkább csak az adatokat vették át, s újra feldolgozták azokat.

Az 1940-es évek nagyarányú változást hoztak a feketék életében. Ez leginkább a délről történő elvándorlásban érhető tetten. 1950-ben a világháború idején húszas éveiben járó feketéknek több mint fele máshol élt, mint ahol megszületett. Ez az idősebb feketéknek mintegy harmadára, míg a hasonló korú fehérek kevesebb mint negyedére volt igaz. A háború utáni keresetekre szintén nagy hatással volt a katonai szolgálat. A leszerelt katonák átlagosan 150 dollárral kerestek többet, mint az otthon maradtak. Ha ezt az adatot összehasonlítjuk azzal a keresetnövekménnyel, amit a magasabb iskolázottsággal lehetett elérni, azt tapasztaljuk, hogy a feketék számára egy év katonai szolgálat két-három iskolában eltöltött évvel ért föl, míg a fehéreknél ez csak egy év volt. Az eredmények tehát azt mutatják, hogy a feketéknek jobban megérte szolgálni, mint a fehéreknek.

Az 1944-es adatokból két kérdéskört emeltek ki a kutatók. Az egyik arra vonatkozott, hogy a katonák megítélése szerint hasznukra vált-e a hadseregben eltöltött idő, a másik pedig azt firtatta, el akarnak-e költözni jelenlegi lakhelyükről a háború után. A kérdésekre adott válaszokat két, egyenként négy diagramból álló ábrán jelenítették meg. Külön vizsgálták a válaszokat a lakóhely (Dél, ill. Észak), bőrszín, iskolai végzettség és a hadseregben eltöltött idő szerint.

Az eredmények azt mutatták, hogy a feketék optimistábban ítélik meg helyzetüket; 41%-uk adott pozitív választ az első kérdésre, míg a fehéreknek csak 25%-a. A feketék között is inkább a déliek és az alacsonyabb iskolai végzettségűek voltak derültebbek. Figyelemreméltó jelenség, hogy a déli feketék között az iskolai végzettség arányában csökkent az optimizmus; az északi fehérek között ez pont fordítva volt: ők illeszkedtek be leginkább abba a társadalmi modellbe, amit a háború egyre inkább megerősített.

Ami a költözési szándékot illeti, itt is az a jellemző, hogy a déli feketék voltak azok, akik legnagyobb arányban adtak igenlő választ erre a kérdésre; legtöbbször úgy tervezte, hogy északra költözik. Az iskolázottságnak kisebb szerepe volt; egyedül a déli feketékénél mutatható ki, hogy az iskolázottabbak nagyobb számban akartak elvándorolni, s nekik volt a legnagyobb esélyük arra is, hogy az új környezetben sikeresen megállják a helyüket.

A katonai szolgálat hossza igen különbözőképpen befolyásolta a válaszokat. Néha nagyobb szerepe volt, mint az iskolai végzettségnek, néhol meg szinte elhanyagolható volt. A fehéreknél (különösen a délieknél) a seregben eltöltött idővel nőtt az optimizmus is. A legkevésbé kiművelt feketékénél (délieknél és északiaknál egyaránt) ez éppen ellenkezőleg alakult. A kezdetben igen lelkes fiatal emberek gyorsan elvesztették illúzióikat. Az ellentétes reakció magyarázata az lehet, hogy a fehérek a seregben megszerzett szakismeretek birtokában bíztak abban, hogy a háború után találnak munkát; ugyanakkor a szakképzetlen fekete munkás jobban tudatára ébredt saját hátrányos helyzetének.

A költözési kedvre is nagy hatással volt a katonai szolgálat. Minél hosszabb időt töltött valaki egyenruhában — s ahogy ezzel együtt elhalványultak korábbi kapcsolatai — annál valószínűbb lett, hogy ilyen tervet forgat a fejében. Ez mindegyik csoportra igaz, de sehol sem mutatkozott meg olyan élesen, mint a déli feketék között, függetlenül iskolai végzettségüktől. Ez nem egyszerűen földrajzi helyváltoztatás — az ő esetükben egy merőben új életforma és társadalmi kapcsolatok felvételét is jelentette.

A második világháború a legnagyobb változást a déli államokban élő fekete-bőrű mezőgazdasági munkások számára hozta. Az ő életük még

számos múlt századi vonást őrzött meg: nem csupán alkalmazotti–munkaadói viszonyban álltak a fehér ültetvényesekkel, hanem egyfajta patriarchális személyi függőségben is voltak fölé, életük ritmusát nem a naptár, hanem a gyapot érése alakította, stb. A gazdasági válság elindította ennek felbomlását, s a folyamatot a háború csak felgyorsította.

A korábbi rendszerben a feketék a közösségnek rendelték alá saját ambícióikat. Nem egyéni felemelkedésük lehetőségeit kutatták, hanem azon voltak, hogy eltüntessék a fehéreket és a feketéket elválasztó kaszthatárt. E törekvésük során egy-egy nagyobb, váratlan esemény gyakran keltett fel bennük csodaváró reményeket, s ez a reménykedés áthatotta az egész fekete közösséget, anélkül, hogy különösebb alapja lett volna.

Összességében az eredmények azt mutatják, hogy a hazulról hozott általános optimizmust kikezdtte az idő a hadseregben, s helyét átvette az a gondolat, hogy egyénileg kell megtalálni a boldogulás útját, mégpedig ott, ahol erre nagyobb lehetőség nyílik: északon. Itt pozitív korreláció áll fenn: minél több időt töltött valaki a seregben, annál nagyobb a valószínűsége, hogy el akar költözni Délről. Ugyanígy többen akartak elvándorolni azok közül, akik magasabb iskolai végzettséggel rendelkeztek, városi környezetből származtak vagy előreléptek a katonai ranglétrán.

Az optimizmust érdekes módon csökkentette az elért rang és az elit fegyvernemnek számító légierőnél történő szolgálat is. Legkevésbé azok ábrándultak ki reményeikből, akiknek seregbeli élete a legkisebb mértékben tért el az otthon megszkottól, akik a legkevésbé integrálódtak a modern hadseregbe. Ők ugyanúgy tekintettek a háborúra, mint az otthoni közösség: egyike volt azon rendkívüli eseményeknek, melytől sorsuk jobbra fordulását remélhették.

A háború „modernizáló” hatása természetesen nemcsak a hadseregben érvényesült, hiszen sok ezer férfit és nőt vont el a mezőgazdasági munkától, megnyitva előttük a felemelkedés útját. A katonai szolgálat azonban minden bizonnyal különleges tapasztalatokkal ruházta fel a fekete fiatalokat. A szerzők az 1977–78-as *Who is Who*-ból prominens feketék négy, egyenként 25 fős csoportját választották ki: gazdag üzletembereket, közösségi vezetőket, polgárjogi aktivistákat és egyéb sikeres embereket. Mindannyian hadköteles korban voltak a világháború idején, de hogy közülük valójában hányan szolgáltak, az már sokatmondóan különbözik: az üzletemberek között az átlagnál (50%) jóval többen vannak a katonaviseltek (81%), míg a polgárjogi aktivisták között ez a szám igencsak átlag alatti (22%). Ezek az adatok is azt a feltevést látszanak igazolni, mely szerint a háborús tapasztalat eltávolította a fekete fiatalembereket a közösségtől,

s helyett megtanulták, hogyan lehet érvényesülni az amerikai társadalomban.

The Journal of American History Vol. 76 No. 3
1989. december pp. 838–848.

Sch.A.

DONALD SASSOON

A BALOLDAL OLASZORSZÁGBAN ÉS EURÓPÁBAN

VÁLASZTÁSOK ÉS KORMÁNYOK 1945–1988

A háború kimenetele a baloldal számára viszonylag kedvező politikai egyensúlyt produkált, legalábbis a háború előtti helyzethez és a következő időszakhoz, az ötvenes évekéhez képest. A hidegháború eljövetele más tényezőkkal együtt erősen sújtotta a baloldalt, a kommunistákat a szocialistáknál is jobban, kivéve Franciaországot és Olaszországot. Ebből nyilvánvaló, hogy az Egyesült Államok a hidegháborúval elérte a maga elé tűzött célok egyikét: likvidálta a kommunizmust mint Nyugat-Európa elsődleges politikai erejét. A kommunisták csupán három országban maradtak erősek. Ezek egyike, Finnország, a semlegességet választotta, határozottan nem ellenséges magatartást tanúsítva a Szovjetunió iránt. Kommunista pártja ennek ellenére sem tudott előrejutni az 1945-ös szavazataihoz képest.

Az ötvenes években a baloldal gyakorlatilag egész (Nyugat) Európában kikerült a hatalomból. A választási eredmények szempontjából három csoportba sorolhatók az országok: ahol a baloldal meghaladja a 45 százalékot (Ausztria, Svédország, Norvégia, Finnország); ahol 40 és 45 százalék közti eredményt ér el (Dánia, Nagy-Britannia, Franciaország); 40 százalékánál kevesebbet (Belgium, Nyugat-Németország, Hollandia és Olaszország). A baloldal csak négy országban esett vissza súlyosan: Nagy-Britanniában, Hollandiában, Nyugat-Németországban és Belgiumban. Olaszországban lassan visszanyerte, amit 1948-ban elveszített. Az olasz baloldal növekedése annak volt köszönhető, hogy különböző időpontokban mind a PSI (Olasz Szocialista Párt), mind a kommunista párt erősödött. A PSI 1953 és 1958 között tört előre, miközben a PCI (Olasz Kommunista Párt) gyakorlatilag stabil maradt. 1958 és 1963 között viszont a kommunisták törtek előre.

A hatvanas években csupán két ország (Belgium és Hollandia) maradt a 40 százalékánál kevesebbet elérők csoportjában; Olaszország és Nyugat-

Németország az évtized vége felé belép a középső (40–45 százalékos) csoportba. A holland és belga baloldal a szavazatok egyharmadát sem szerzi meg. Nem ésszerűtlen a föltételezés, hogy a legfőbb negatív tényezők között nyelvi és vallási jellegű törések voltak. A finn baloldal meggyengül, és kikerül az első csoportból; Dánia viszont bekerül. A brit Munkáspárt, amely 1964-ben és 1966-ban előretört 1959-hez képest, 1970-ben a háború utáni legrosszabb eredményt érte el.

A hetvenes években az erős baloldalt magukénak mondható országok közé (a szavazatok több, mint 50 százalékaival) Svédország és Ausztria tartozott, Norvégiában viszont már nem ért el ilyen jó eredményt. A 35–40 százalékos eredményt elérő csoporthoz tartozott továbbra is Belgium és Hollandia, de ide került a brit Munkáspárt is. Ez az az évtized, amelyben az olasz baloldal határozottan áttört a 45 százalékos falat. A baloldal szempontjából legfontosabb események ebben az évtizedben a görögországi, portugáliai és spanyolországi autoritárius rendszerek vége. Portugáliában a baloldal kezdetben félelmetes erőként jelentkeztek: a katonai felkelést követő első választáson 58 százalékot ér el. Ez volt a legjobb választási eredmény, amelyet a baloldal valaha is elért bármelyik európai országban. Ennek az évtizednek a legfontosabb ismertetőjegye az, hogy még hosszú diktatórikus időszakok (mint Portugáliában és Spanyolországban) sem voltak képesek jelentős mértékben módosítani a pártok közötti erőviszonyokat.

A nyolcvanas években Olaszországban tovább nőtt a baloldal összesített szavazataránya, mely 1987-ben elérte a 47 százalékot, amire a Risorgimento óta még nem volt példa. Az 1987-es siker a szocialisták és a zöldek előretörésének köszönhető, míg a kommunista párt válsága hangsúlyossá vált.

A megvizsgált 14 ország kormányainak tipológiája — a baloldal jelenléte szempontjából — a következő: baloldali kormányok; baloldali vezetésű koalíciós kormányok; a baloldalt magukba foglaló kormányok; balközép kormányok; nem baloldali kormányok. Az első megállapítás az, hogy igazi baloldali kormányok Nyugat-Európában inkább kivételt képeznek, semmint hogy szabálynak tekinthetnének létezésüket. 1970 előtt ilyenek csupán Norvégiában, Svédországban és Nagy-Britanniában voltak. A hetvenes években Nagy-Britanniában (3 évig), Svédországban (6 évig), Ausztriában (az egész évtizedben), a nyolcvanas években pedig Ausztriában, Franciaországban, Görögországban, Spanyolországban és Svédországban voltak. Ha Nyugat-Európa négy legnépesebb országát vesszük, megállapítható, hogy baloldali kormányok csak Nagy-Britanniában és Franciaországban voltak — de sohasem egyidejűleg —; Olaszországban és (Nyugat) Németországban sohasem; és Franciaországban is csak 1981-től.

Belgium, Hollandia és Olaszország az a három ország, amelyben sohasem volt sem baloldali, sem baloldali vezetésű koalíciós kormány. Az olasz eset egészen kivételes: 1948 óta mindegyik kormány a nem baloldali vagy a nem baloldali vezetésű kategóriába tartozott. Ennek a „specialitásnak” nyilvánvalóan semmi köze sincs a választási eredményekhez.

Italia contemporanea, 175. szám, 1989. június, 5–20.

T. F.

ROBERT J. McMAHON

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK HIDEGHÁBORÚS STRATÉGIÁJA DÉL-ÁZSIÁBAN: KATONAI ELKÖTELEZETTSÉG PAKISZTÁNNAL SZEMBEN, 1947–1954

Noha a történészek régóta tisztában vannak azzal, hogy a hidegháború földrajzi határai mennyire kiterjedtek, a lehető legkülönbözőbb nézeteket vallják ennek a folyamatnak a létrejöttéről. Eleinte kizárólag a szovjet agresszióval szembeni reakcióként értelmezték az amerikai expanziót — véli a szerző, az University of Florida professzora —, a 60-as években azonban egy revizionista történész-csoport — a vietnámi háború okozta kiábrándultság közepette — egy olyan modern birodalom létrejöttének tervét látta megformálódni, amely megfelel a modern kapitalista gazdaság kihívásainak. A tanulmány azt vizsgálja — hangsúlyozza McMahon —, hogy milyen következetlenségei és korlátai vannak/voltak az amerikai stratégiai elképzeléseknek, és azt, hogy bizonyos periférikus országok milyen aktívan voltak képesek befolyásolni az amerikai érdekek és elkötelezettségek globalizálását.

1947 augusztusa után az Egyesült Államok politikája egyértelmű volt a frissen függetlenedett Indiával és Pakisztánnal szemben. Úgy képzelték, hogy ezek stabil, nyugati orientációjú államok lesznek, melyek ellenállónak bizonyulnak majd a kommunizmussal szemben, a térség pedig megmarad brit érdekövezetnek. A kasmíri kérdés volt az első, amely komolyan foglalkoztatta az Egyesült Államokat. Pakisztán és India ellentétét Amerika mint ENSZ-közvetítő igyekezett megoldani. A célok még mindig igen egyszerűek: elérni, hogy mind a két fél megnyugodjon, a térség stabil maradjon és jó viszonyban maradjon az USA-val.

Ugyanakkor azért sem figyeltek jobban Pakisztánra, mert nem bíztak nagyon az állam fennmaradásában; noha már 1948-ban a Karachiba akk-

reditált katonai attasé figyelmeztetett az új ország stratégiai fontosságára: a szovjet határ és a Perzsa öböl közelségére. Pakisztán a maga részéről a kezdetektől fogva igyekezett földrajzi fekvésének kihasználtságával „kereskedni”. Az új vezetők az ország geopolitikai kulcshelyzetét hangoztatva próbálták gazdasági és katonai segítséget szerezni Amerikától. 1947 decemberében Malik Feroz Khan Noon az egyik legjelentősebb pakisztáni politikus kijelentette: „Az Egyesült Államoknak észre kell vennie: 1) Pakisztán nem egyesül újra Indiával, hanem önálló marad, 2) Pakisztán nem lesz kommunista, 3) ahogy Törökország a kommunizmus elleni nyugati védőbástya, úgy Pakisztán a keleti. Ezért az Egyesült Államok érdeke, hogy katonai és gazdasági támogatásban részesítse Pakisztánt és Törökországot.” Hogy az amerikai diplomaták mégsem reagáltak megfelelően, annak egyszerű a magyarázata: Európára koncentráltak, valamint Kelet-Azsiára és a Közel-Keletre. Ráadásul az fel sem merült bennük, hogy vagy Pakisztánt vagy Indiát támogassák. Ezért úgy vélték, hogy a kasmíri kérdés a régió stabilitásának „sine qua non”-ja. Amikor pedig a kínai kommunisták győzelme után hirtelen fontossá vált a térség, Indiára koncentráltak. Nehru amerikai látogatása azonban egyértelművé tette, hogy India nem adja fel el nem kötelezettségét. Amikor azonban a pakisztáni miniszterelnök, Liaquat Ali Khan tett 1950 elején látogatást Amerikában, ő nem utkolta, hogy hajlandó szorosabb kapcsolatokra, sőt Pakisztán nagyobb mennyiségű fegyvert is szeretne venni.

Az amerikaiak természetesen tisztában voltak azzal, hogy a pakisztáni hajlandóság az amerikai tettek függvénye. Viszont a CIA és a külügyminisztérium tisztviselői tartottak a Pakisztánban megnyilvánuló fokozódó Amerika-ellenességtől, és attól, hogy ez a hangulat közelebb viheti az országot a Szovjetunióhoz. Ezért döntött úgy a Truman-kormány, hogy szerény katonai támogatást azért biztosít. A koreai háborút követően egy agresszívabb Szovjetuniótól, a törekény közel-keleti helyzettől és a területre irányuló csökkenő angol támadástól tartva megkezdte korábbi politikája felülvizsgálatát. Úgy vélték, hogy a pakisztáni haderő szükség esetén hozzájárulhat a Közel-Kelet védelméhez. Ennek szellemében hangolta össze az Egyesült Államok és Nagy Britannia a térséggel kapcsolatos véleményét. Mind a két ország egyetértett abban, hogy Pakisztán döntő szerepet játszhat a térségben. De Indiát illető aggodalmaik is közösen voltak: tartottak attól, hogy Pakisztán stratégiai szerepének növekedése fokozná a pakisztáni-indiai ellentétet, sőt ez a konfliktus még jobban ki is szélesedhet. Churchill új konzervatív kormánya éppen ezért nem volt hajlandó beleegyezni abba, hogy Pakisztánt is felvegyék a tervezett közel-keleti katonai parancsnokságba (Allied Middle East Command). Az amerikaiak azt hangoztatták,

a közel-keleti helyzet olyan aggasztó, hogy semmilyen lehetőséget sem szabad elmulasztani, amivel Pakisztán erősíthető. Amerikát nem is annyira egy esetleges szovjet katonai támadás lehetősége izgatta, mint inkább a nyugati pozíciók gyengülése a térségben.

1952 júliusában magasrangú pakisztáni katonai küldöttség járt Amerikában katonai felszerelésekért. Ezt követően amerikai és angol külügyi szakértők megint áttekintették a kérdést, és ezúttal a Whitehall engedékenyebbnek bizonyult. Ennek oka részint a fokozódó egyiptomi és iráni nacionalizmus volt, részint az átdolgozott katonai elképzelések. A felállítandó védelmi rendszert (Middle East Defense Organization) tagjai közös terveket dolgoztak volna ki és közös gyakorlatokon vettek volna csak részt. Ugyanakkor az angolok ragaszkodtak ahhoz, hogy a pakisztániak a részvétért cserébe, mintegy jutalmul, további amerikai fegyverekhez ne juthassanak.

1952 végén azonban India egyre hevesebben tiltakozott a tervezet ellen. Nemcsak ez akadályozta az amerikai kormányt abban, hogy további fegyvereket szállítson Pakisztánnak, hanem belpolitikai okok is. Az 1952 novemberi republikánus győzelem megakadályozta Truman abban, hogy ilyen lépéseket tegyen.

Eisenhowert és az új kormányt kezdettől fogva foglalkoztatta az, hogy hogyan őrizték meg a Közel-Keleten a nyugati befolyást. 1953 nyarán Dulles külügyminiszter látogatást tett a térségben, Pakisztánban is, majd ezt követően újabb elképzelések kezdtek körvonalazódni. Egy sor felmerülő kérdésre (Mekkora támogatást nyújtson az USA? Milyen formában? Csak abban az esetben kapjon-e Pakisztán fegyvereket, ha csatlakozik a regionális szerződéshez? Milyen lesz az indiai reakció?) kellett választ keresni. Október 9-én arról tájékoztatták a washingtoni angol követet, hogy megbeszéltek az amerikai döntés: Pakisztán rendkívüli katonai segítséget kap. Két héten belül a pakisztániak erről szóló híreket szivárogtattak ki a sajtóban. Vezető pakisztáni katonai és politikai körök úgy vélték, hogy így nyomást gyakorolhatnak az amerikai kormányra és hamarabb létrejöhet az üzenet.

1954 januárjában Eisenhower levélben igyekezett Nehrunak megmagyarázni, hogy Pakisztán támogatása kizárólag a kommunizmus elleni védekezést erősíti és nem irányul India ellen. Ennek ellenére a döntést követően India és az USA kapcsolata évekre megromlott. Május 19-én az USA és Pakisztán aláírta a kölcsönös segítségnyújtási egyezményt, szeptemberben pedig Pakisztán a SEATO alapító tagja lett. Pakisztán ugyan tényleg képes volt nyomást gyakorolni az amerikai kormányra, de azt nem állíthatjuk — hangoztatja a szerző —, hogy befolyásolhatta volna az amerikai politikai formálását. Az Egyesült Államokat a Szovjetuniótól való

félelem és az ingatag közel-keleti helyzet vette rá a döntésre. A „házasság” megkötöttet, de kizárólag azért, mert így követelte Amerikai geopolitikai érdeke.

The Journal of American History, Vol. 75. No. 3. December 1988. pp. 811–840.

B. B.

PHILIP WEST

A KOREAI HÁBORÚ ÉRTELMEZÉSE

A recenzió hat, nemrégén megjelent tanulmányról, ill. tanulmánykötetről készült: Bruce Cumings, szerk., *Child of Conflict: The Korean–American Relationship, 1943–1953* (Seattle: University of Washington Press, 1983); Joseph C. Goulden, *Korea: The Untold Story of the War* (New York: Times Books, 1982); Max Hastings, *The Korean War* (New York: Simon and Schuster, 1987); Donald Knox, *The Korean War: An Oral History* (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1985); és *The Korean War: Uncertain Victory* (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1988); valamint Peter Lowe, *The Origins of the Korean War* (London: Longman, 1986). Philip West, a University of Montana professzora a tények felsorolásával kezdi cikkét: három és félmillió ember halt meg vagy sebesült meg az 1950–53-ig tartó háború során, háromnegyedük koreai, a többiek főleg kínaiak; az amerikai veszteségek 142 091 főre rúgtak, míg az amerikaiak szövetségesei 17 260-ra. A háború idején íródott néhány munka kivételével (pl. Isidor F. Stone, *The Hidden History of the Korean War*, New York; 1952 és Melvin B. Voorhees, *Korean Tales*, New York, 1952) az amerikai könyvek javarészt „ortodoxok” voltak az 1950-es és 1960-as években: a hivatalos kormányzati álláspontot támogatták vagy magyarázták. Az 1960-as évek vége felé és az 1970-es években, főleg a vietnámi háborúnak köszönhetően, megszaporodtak a „revizionista” művek: ezek az amerikai félre és a dél-koreai szövetségésére hártották a felelősséget (pl. Frank Baldwin, szerk., *Without Parallel: The American–Korean Relationship since 1945*, New York, 1974). Mindebben Herbert Butterfield (a *History and Human Relations*-ben, London 1951 és A. M. Schlesinger, Jr. „Why the Cold War?” in: *The Cycles of American History*, Boston, 1986) egyfajta rendszert vélt felfedezni: felfogásuk szerint bármilyen nemzetközi konfliktus értelmezése először a „hósi” szakoztat meg át, amikor a történészek az ellenség

bűneit és a szövetségesek erőnyeit veszik számba, majd a „revizionista” stádiumon keresztül, mely ennek az ellenkezőjét vizsgálja, jutunk el a „tudományos” szakaszba, mely óvatosan bánik a bármely oldalon is felbukkanó „hősies” megnyilvánulásokkal. A „revizionistákat” még a háború eredetének lázas kutatása is jellemzi, és ez a terület már megfelelő kiindulópont lehet egy „poszt-revizionista” szintézis elkészítéséhez.

Goulden kötete elsősorban Douglas MacArthur tábornok, az „amerikai Cézár” személyiségével foglalkozik. A szerző szerint a bőséges irodalom ellenére még mindig nem kaptunk tiszta képet az amerikai hadtörténelem ezen ellentmondásos alakjáról: énkultusza, lappangó szadizmusa és öngyilkos hajlama már jóval a koreai háború előtt kialakult; a háború során semmibe vette a kínai és koreai realitásokat és csak az amerikai felsőbb vezetésnek köszönhető (Truman elnöknek, Acheson külügyminiszternek és a vezérkari főnökök egyesített tanácsának), hogy nem sodorta MacArthur az Egyesült Államokat — és a világot — egy atomháborúba.

Knox kétkötetes „oral history”-jának az első kötete az amerikai katonák vallomásai és levelei alapján rekonstruálja a háború első pár hónapjának eseményeit 1950 júniusától decemberig; míg a második, mely már a szerző halála után látott napvilágot, a hátralévő két és fél évet tárgyalja a műfaj sajátos eszközeivel. További érdekessége még a köteteknek, hogy nemcsak amerikai, hanem brit katonák is vallanak élményeikről; az alaphangot a szerző azon szándéka határozza meg, hogy emléket kívánt állítani az amerikai és brit katonák helytállásának az Egyesült Államok első „ideológiai háborújában”, mely „bizonytalan győzelmet” hozott a szövetségesek számára.

A brit Lowe az észak-koreai, a szovjet és kínai magatartás magyarázatát tűzte ki célul. A könyv valahol az „ortodox” és „revizionista” felfogás között helyezkedik el és különleges értékét az adja meg, hogy a háború eredetét a kínai polgárháború és az európai hidegháború összefüggésében próbálja magyarázni.

Cumings kötete az, folytatja a szemlét West, amelyre a legtöbbet hivatkoznak a nyugati történészkörökben. A szerző korábbi tanulmánya, mely a Dél-Koreában jelenlévő széleskörű politikai és társadalmi elégedetlenséget tárgyalta, a koreai forrásokra épített magasszínvonalú történeti munkák modelljévé vált. A tárgyalt kötetben Cumings a koreai–amerikai kapcsolatokat elsősorban az amerikai politika alapvető paraméterein alapján vizsgálja. Ezek: az internacionalizmus és a kommunizmus visszaszorítása, mely elvek a háború első szakaszában ellentmondásosan jutottak érvényre és zavart okoztak az amerikai döntéshozó mechanizmusban és magatartásban. A Nemzeti Levéltár vonatkozó

anyaga tanúsága szerint a hidegháború ideológiája játszotta a legfőbb szerepet az amerikai döntések kialakításában, melyet a döntéshozók Koreával kapcsolatos tudatlansága és a belpolitika „konzervatív” és „liberális” szárnyának vetélkedése bonyolított. Egy másik összefüggésben a koreai háborút „tesztként” is fel lehet fogni: a Truman-kormányzat a kommunizmus „fékmentartását” először ekkor próbálta ki a gyakorlatban. A kötetben közölt esszék erősen támadják a „liberális” politikusokat és történetészeket; kivételt Barton Bernstein tanulmánya jelent, aki mindkét oldalon hibákat és zavart vél felfedezni.

Hastings másodlagos forrásokra támaszkodik elsősorban és az amerikai, brit, koreai és kínai háborús veteránok vallomásaira. A kötet erősen a katonai oldalra koncentrált és elítéli az e téren elkövetett amerikai melléfogásokat: a helyi lakosság és hadsereg lekezelését és a gondjaik iránti érzéketlenséget, mely azután Vietnámban még élesebben jelentkezett, a háború előtti amerikai megszállást mint „ügyetlen és érzéketlen” cselekedetet, és végül a „demokráciák türelmetlenségét”. Mindezeket azonban az akkori válsághelyzetben kell és lehet értelmezni: ilyen értelemben a „történelem ítélőszéke” előtt az amerikai megszállást a „szovjet expanzionizmus” fényében elnézőbb kritika kell, hogy érje.

A következő kérdéskör Kína. Lowe szerint a kínaiak is felelősek voltak a történetekért; Knox nem tárgyalja a kínaiak magatartását; Goulden sem nem cáfolja, sem meg nem erősíti a kínai „agresszió”-t; Hastings pedig azt állítja: nincs semmilyen bizonyíték arra nézve, hogy a kínaiak ösztönözték volna az észak-koreaiakat a háború megkezdésére. A kínai kommunisták 1949-es győzelmét követően az amerikai közgondolkodás a sztálinizmus ázsiai győzelmét és ebből következően agresszív külpolitikát látott kínai részről, és a monolitikus kommunizmus létezése uralta a hivatalos amerikai politikai körök gondolkodását a koreai háborúig. A kínaiak koreai szerepét illető vizsgálódásokat az „Új Demokrácia” tanulmányozásával kellene kezdenünk, írja West: Mao Ce-tungnak ez az 1940-es ésszerű képezte a kínai ideológia alapját a koreai háború idején (is). Az esszében szereplő *egyesült front* a nemzeti burzsoáziával, a gazdag parasztokkal, az értelmiséggel, sőt még a külföldi tőkéssekkel való együttműködést jelentette. Az amerikaiak ezt a dokumentumot azonban ideológiai, „trójai falónak” vélték; és MacArthur 1950 októberi hadművelete a 38. foktól északra véget vetett az amerikai „imperializmussal” szemben addig gyakorolt kínai rugalmas magatartásnak. Összefoglalva a tárgyalat művekről kialakult képet, Philip West elsősorban a dél-koreaiak háborús élményét tárgyaló munkák hiányát veti fel, valamint a kínai bel- és külpolitika árnyaltabb tárgyalását és a kínai

történetírás eredményeinek magasabb fokú ismeretét hiányolja a szerzőknél.

American Historical Review, Vol. 94. No. 1, Feb. 1989, pp. 80–96.

MA. T.

DOUGLAS LITTLE

AZ ÚJ NÍLUS MENTI HATÁR: JFK, NASSZER ÉS AZ ARAB NACIONALIZMUS

Amikor 1961 elején kiderült, hogy a szovjet segítséggel épült új asszuáni gátrendszer veszélyezteti az egyiptomi piramisokat, John F. Kennedy 10 millió dollárt ajánlott fel védelmükre Gamel Abdel Nasszernek. Ez volt az első lépés az „arab nacionalizmus erejének elismerésére” — ahogy Kennedy még 1959-es egyik beszédében kijelentette. Az amerikai elnök szerint a nasszerizmus természetes evolúció eredménye, sem Nasszert, sem a többi semleges országot nem szabad elidegeníteni és Moszkva karjaiba lökni. Amerikának meg kell tanulnia együttélni a régi gyarmati területeken feléledt forradalmi nacionalizmussal — vagy a Szovjetunió nyeri meg a hidegháborút. Kennedy abban is reménykedett — vélekedik Douglas Little, a Clark University professzora —, hogy ha Egyiptomot támogatja, jobban szót érthet a harmadik világ többi országával is. Így elnökségének első hónapjában gazdasági támogatást adott/ígért, hogy csökkentse a szovjet befolyást. 1961 tavaszán a közel-keleti helyzet viszonylag stabilnak volt mondható, az amerikai elképzelés gyümölcsözőnek látszott. Nasszer ebben az időben lazítani próbálta kapcsolatait Moszkvával, és kész volt együttműködni az új amerikai elnökkel. Amikor azonban két évi „házasság” után 1961 szeptemberében Szíria kivált az Egyesült Arab Köztársaságból, Nasszer ebben a CIA kezét látta. Az amerikai kormány mindent megtett az egyiptomi elnök megnyugtatására. Így juthatott 1961 végén a nílusi ország nagy mennyiségű gabonához igen kedvező áron, további hároméves ilyen lehetőség ígérétevel.

Ezt az idillt zavarta meg a jemeni válság 1962 szeptemberében. Abdullah Sallal puccsa után Szaudí-Arábia a megbuktatott uralkodót, Mohammed al-Badr-t támogatta, míg Egyiptom azonnal elismerte az új Jemeni Arab Köztársaságot. Éles, háborúval fenyegető konfliktus jött így létre a radikális és konzervatív arab országok között. Az amerikai külügyminisztérium úgy látta, hogy kizárólag a Sallal kormány gyors elismerése és minden külső beavatkozás megszüntetése vethet gátat annak, hogy a

konfliktus Szaúd-Arábiára is kiterjedjen és akadályozhatja meg, hogy megromoljon az USA és Egyiptom viszonya. Ennek az elképzelésnek számos ellenzője támadt.

A Jordániai uralkodó minden lehető fórumon tiltakozott a tervezett amerikai lépés ellen. Az izraeli kormány úgy vélte, hogy a Sallal kormány elismeréséért cserében egy Izraelnek kedvező lépést lehetne elvárni Egyiptomtól. A legnehezebb diónak, természetesen, Szaúd-Arábia bizonyult; az uralkodó határozottan kijelentette, hogy nem hajlandó ilyen tervben együttműködni Amerikával. Macmillan angol miniszterelnök is óvta Kennedyt egy olyan elhamarkodott lépéstől, mint a Sallal rezsim elismerése. A Kennedy adminisztrációnak szembe kellett néznie azzal, hogy kit választ: a régi szövetségeseket, Rijádot és Londont, vagy jövőendő barátait Kairóban.

1962. december 12-én az Egyesült Államok elismerte a Jemeni Arab Köztársaságot. Kennedy elnök döntését három tényező motiválhatta: 1) azt remélte, hogy így javulhatnak esélyei egy szélesebb körű közelkeleti rendezésre, 2) félt attól, hogy erősödhet a szovjet befolyás a térségben, hiszen Moszkva máris elismerte az új jemeni kormányt, 3) ebben a döntésben egyetértésre jutott a külügyminisztérium és a Nemzetbiztonsági Tanács. Ezzel a lépéssel nem lehetett megoldani a jemeni válságot, viszont Amerika viszonya megromlott először Szaúd-Arábiával, azután Egyiptommal. 1963 nyarán az ARAMCO, egy amerikai tulajdonban lévő olajkonzorcium helyzetét szinte lehetetlenné tették Szaúd-Arábiában — noha az úgynek látszólag semmi köze sem volt az USA jemeni döntéséhez. Nagy Britannia, Izrael és Jordánia is nyíltan bírálta az amerikai lépést. Az egyre hevesebb kritikák nyomán Kennedy megkezdte korábbi döntése felülvizsgálatát. Azon, hogy elismerte az új jemeni kormányt, az elnök nem akart változtatni, de nyomást akart gyakorolni Kairóra, hogy vonja ki csapatait. Rávette a szaúdi uralkodót, hogy szüntesse be a royalista jemeniek támogatását, így remélte elérni az egyiptomi csapatkivonást — cserébe viszont katonai támogatást (8 db F-100-as bombázót és tanácsadókat) juttatott Rijádnak. Ezzel viszont felmerült annak lehetősége, hogy az Egyesült Államok közvetlenül is beavatkozhat a jemeni kérdésbe. Ez az eshetőség jelentősen rontotta az amerikai-egyiptomi viszonyt.

1963 tavaszára megerősödött a Baath mozgalom az arab világban, majd a sikeres februári iraki Baath puccs után Nasser látszott leginkább alkalmasnak az arab országok egyesítésére. Ezek a fejlemények még jobban elszigetelték a jordániai uralkodót, és aggasztották az izraeli politikusokat. Amikor a jordániai belső helyzet olyan nyugtalanítóvá vált, hogy Husszein király szükségállapotot vezetett be, Kennedy kinyilvánította, hogy az Egyesült Államoknak mennyire fontos Jordánia függetlensége és

a 6. flottát a térségbe irányították. A királynak végül is sikerült a rendet külső segítség nélkül helyreállítani. De immár egyre nehezebbnek tűnt összeegyeztetni a nasszeri radikális nacionalizmust az amerikai célkitűzésekkel, mint Kennedy valaha is képzelte. Kennedy utolsó, Nasszernek írott levelében 1963 októberében már arról beszélt, hogy túl nagy ára volt az Egyiptommal való jó viszonynak, ráadásul Egyiptom nem teljesítette ígétét, és még mindig nem vonult ki Jemenből. A levélnek gyakorlati következményei is lettek; a Kongresszus megszavazta azt a javaslatot, mely szerint olyan nemzet nem kaphat kedvezményes áron gabonát az USA-ból, amelyek agresszív katonai akciót hajt végre, vagy arra készül.

Kennedy elnöksége során végül is nem tudta a radikális és a konzervatív arabok közötti konfliktust áthidalni. Az elnök egészen 1963 közepéig hitt abban, hogy az Egyesült Államok jó viszonyba kerülhet egy olyan radikális arab nacionalistával, mint amilyen Nasszer. Kennedy, a korszak több tehetséges, ifjú értelmiségi politikusával együtt csak lassan értette meg, hogy a nem kommunista, forradalmi nacionalizmus legalább annyi problémát okozhat az Egyesült Államoknak, mint az olyan szovjet-barát rendszerek, mind Kuba vagy Vietnám.

Amikor Kennedy elindult Dallasba, korábbi Egyiptommal kapcsolatos szándékai rég kudarcot vallottak. De ez a kudarc jelképezi az amerikai közel-keleti politika utolsó negyedszázadának összes kudarcát. Sem a gazdasági segítség, sem a személyes kapcsolatok nem tudták féken tartani a szaúdi és a jordán monarchiát fenyegető arab nacionalizmust. Ha Kennedynek nem sikerült jó viszonyt kialakítani Nasszerrel, hogyan tudnának a ma amerikai politikusai olyan iszlám fundamentalistákkal, mint Khomeini vagy akár Kadhaffi, akkor, amikor Washington és Tel-Aviv között ilyen szoros a kapcsolat és az USA kőolajszükségletének egyötödét a Közel-Keletről importálja?

*The Journal of the American History, Vol. 75.
No. 2. September 1988. pp. 501-527.*

B. B.

KENNETH O'REILLY

AZ FBI ÉS A ZAVARGÁSOKKAL KAPCSOLATOS POLITIKÁJA, 1964-1968

Lyndon B. Johnson az Egyesült Államok 36. elnöke és J. Edgar Hoover az FBI 6. igazgatója összecsapott az északi városokon átviharzó polgári engedetlenségi mozgalmak miatt. A párbajból Hoover került ki győztesen — állapítja meg Kenneth O'Reilly, az Anchorage-i University of Alaska pro-

fesszora —, a Fehér Ház egyik legtehetségesebb lakója pedig vesztett.

Johnson, amikor a zavargások miatt az FBI-hoz fordult, nem azért tette, mert annyira megbízott az intézményben, hanem azért, mert hitt abban, hogy ellenőrizheti az FBI tevékenységét. Elképzelése nem is válhatott valóra, hiszen a Johnson–Hoover viszony ebben az ügyben furcsa, egyenlőtlen volt és cseppet sem őszinte. Kölcsönösen ki- és felhasználták egymást. Az elnök — mondja O'Reilly — felhasználta az FBI irányítóját, hogy meg tudjon birkózni a zavargások által a palackból kiszabadult politikai kérdésekkel, Hoover pedig az ügyet kihasználta az FBI tevékenységi körének kiszélesítésére.

A zavargások, amelyek azután kezdődtek, hogy 1964. július 18-án egy szolgálaton kívüli rendőrtiszt New Yorkban lelőtt egy 15 éves néger fiút, mindenkit váratlanul értek. Az indulatok elszabadultak, előbb Brooklynbán, később Rochesterben, aztán New Jersey-ben, Illinois-ban és Pennsylvániában.

Johnson számára az ügyben a legnagyobb belpolitikai veszélyt Barry Goldwater, republikánus elnökjelölt fellépése jelentette, aki LBJ liberális szociális reformjait tette a helyzetért felelőssé. Goldwater és hívei azt hangoztatták, hogy a négerrek — a szociálpolitika hibájából — mindenhez hozzájutnak munka nélkül: ezért ítéltetik pusztulásra a munkaerőkölcs, ennek eredménye az, hogy semmibe veszik a törvényeket. A republikánus támadások veszélyeztették Johnson sikerét a közelgő, novemberi választásokon. Ezért Johnson felkért egy közismert republikánust, ám Goldwater-ellenes politikust, Thomas E. Dewey-t, hogy működjön közre az FBI zavargásokkal kapcsolatos jelentéseinek végső formába öntésénél. Az elnök azt várta tőle, hogy mérséklőleg hat majd Hoover-re, hogy a jelentéseket megszabadítja az igazgató heves antikommunista retorikájától. Hoover nagy önmérsékletről tett tanúságot, mert pontosan fel tudta mérni játékerét és a behatárolt cselekvési területet.

A közös jelentés szeptember végén került nyilvánosságra. A tanulmány társadalmi és gazdasági kérdéseket emelt ki, a polgárjogi mozgalmakat nem rángatta bele az ügybe, a megmozdulások fő okaként a szegénységet és a diszkriminációt jelölte meg. A jelentésből egyértelműen kiderült, hogy semmiféle szervezkedésről nincs szó, sem pedig faji megmozdulásokról. Johnson megkapta azt, amit Hoovertól és Dewey-től várt. A jelentést nem politikaformálásra kívánta felhasználni, hanem kizárólag terápiás célokból. Hoover elérte, amit akart: az elnök azt hallotta, amit szeretett volna, és közben sikerült neki az FBI tevékenységi körét bővíteni.

Noha az FBI számolt a megmozdulások folytatódásával, 1965 augusztusában nem volt egyetlen

speciális kiképzett rendőre sem jelen, amikor Los Angelesben a Watts gettóban kitört a zendülés.

Ez az esemény befolyásolta a megmozdulásokkal kapcsolatos elnöki koncepciót. 1964-ben Johnson még csak azt akarta, hogy az FBI azt ellenőrizze, hogy mit csinálnak a radikális elemek, azt akarta hangsúlyozni, hogy a fekete kultúrát a gazdasági egyenlőtlenség sokkal jobban sújtja, mint ahogy azt a forradalmi retorika belesulykolja a feketékbe. Mégis az elnök újra az FBI-hoz fordult, de ezúttal nem amatőr szociológiai kutatásaiakra volt kíváncsi, hanem tényleges tevékenységükre.

Az FBI nem korlátozta nyomozati tevékenységét. Johnson mindig kér FBI jelentést, ha olyan vidékre látogatott, ahol valóságzúszítható volt a „néger agitáció”. 1966 nyarán az FBI már kétértelmű jelentéseket adott ki a várható néger megmozdulásokról, minden olyan szervezetről, amely beleavatkozhatott a helyi faji kérdésekbe, a Ku Klux Klantól a polgárjogi szervezetekig.

Az FBI jelentések 1966-ban és 1967-ben egyre jobban hangoztatták a polgárjogi mozgalmak felelősségét az egyre hevesebb zavargásokban, elárastották a Fehér Házat radikálisokról és mérsékeltekről írott jelentéseikkel. 1967 nyarán már az elnök külpolitikai tanácsadója, Walt W. Rostow próbált bizonyítékokat szerezni arra nézve, hogy külső hatásra formálódnak az amerikai belpolitika eseményei. De sem az FBI, sem a CIA nem volt képes semmi ilyesmit bizonyítani. A megnövekedett terhekre hivatkozva viszont Hoover elérte, hogy megnöveljék az FBI költségvetését.

Életre hívták a Kerner-bizottságot, amelyben olyan jelentős személyiségek vettek részt, mint Otto Kerner, illinois-i kormányzó és New York polgármestere, John Lindsay, hogy megvizsgálják, mi válthatja ki a zendüléseket és, hogy ajánlásokat tegyenek, hogy a jövőben hogyan lehet megakadályozni az ilyen megmozdulásokat. A bizottság zárójelentése 1968 februárjában készült el és legnagyobb teret ismét csak a társadalmi kérdéseknek szentelte. Leszögezte, többek között, hogy az amerikai társadalom két egyenlőtlen részre szakad; egy feketére és egy fehérre. Gyógymódként gyökeres foglalkoztatáspolitikai, oktatási, lakásügyi, jóléti reformokat sürgetett. A Johnson-kormány költségvetési okokra hivatkozva elvetette ezeket a javaslatokat. Ám egyet, amely csak a függelékben szerepelt, megfogadott. Mégpedig azt, amelyik azt szorgalmazta, hogy a helyi rendőrségek alakítsanak „hírszerző csoportokat”. Ennek az lett az eredménye, hogy a helyi apparátusok egyre jobban felduzzadtak, egyre ellenőrizhetlenebbé váltak.

A McClellan albizottság, ugyanaz az albizottság, amelyben valaha Joseph R. McCarthy szenátor elnökölt és tartott meghallgatásokat a megmozdulások ügyében. Egy 1967 szeptemberi Kentucky-beli

vizsgálat kapcsán az albizottságnak sikerült megkapnia az FBI-tól a környék összes militáns szervezetének nevét, sőt egyes emberek adatait is.

A nagy, igazi csata az Igazságügyminisztérium és az FBI között zajlott. Az előbbi intézmény munkatársai azt hitték, ha csökken a szegénység, csökken az erőszak. Az FBI pedig úgy vélte, hogy a megoldást az hozza, ha az olyan jogászok, mint Ramsey Clark vagy Earl Warren nem avatkoznak bele a dolgokba. A két nézet konszenzusa 1968-ra kialakult, amikor is elfogadták az „Omnibus Crime Act” és a „Safe Street Act” elnevezésű törvényeket, az FBI pedig újabb, nagy mennyiségű pénzzuttatásokban részesült.

Johnson elnök sohasem vette észre, hogy Hoover nem neki dolgozik, hogy csak megnehezíti helyzetét, akadályozza szociálpolitikáját, viszont megnöveli Nixon esélyeit.

Hoover zendülések alatti manőverei bizonyítják azt, hogy milyen okos politikus volt, hogy ismerte a hatalmat és a közvéleményt. Nemcsak Johnson, hanem az elnök politikai ellenfeleinek kegyeibe is be tudott férkőzni. Johnson azt hitte, hogy Hoover révén megbirkózik a zendülések ügyével, de neki sem sikerült ellenőrizni az FBI irányítóját, mint ahogy Franklin D. Roosevelttől egyetlen eldőljenek sem.

The Journal of American History, Vol. 75. No. 1. June 1988. pp. 91–114.

B. B.

A BEAVATKOZÁS KORLÁTAI: HO- GYAN NEM DÖNTÖTTE MEG AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK SUKARNÓT

Az Egyesült Államok külpolitikájának alakításában mindig nagy és központi szerepet játszott a Központi Hírszerző Ügynökség, a CIA. Azt természetesen nem lehet tudni, valójában mekkora is ez a szerep, hiszen a „Cég” az esetek döntő többségében titokban tartotta akcióit. Éppen emiatt a közvélemény — az amerikai és a nemzetközi is — gyakran már ott is a CIA kezét látja, ahol az meg sem mozdult. H. W. Brands, a Texas A&M University oktatója arra keresi a választ, hogy mennyire volt részese a CIA, illetve az amerikai kormány Sukarno indonéz elnök 1965-ös megbuktatásának.

Ha figyelembe vesszük, hogy az államcsíny során eltávolították a középbalos, el nem kötelezett politikát folytató Sukarnót, s helyére a szélsőjobboldali, kommunisták szélszereit legyilkoltató Suharto tábornok került, a CIA részvétele legalábbis erősen valószínűnek látszik. A szerző azonban ezt megkér-

dőjelezi. A Lyndon Baines Johnson Könyvtárból a Watergate-botrány után előkerült anyagok alapján arra a következtetésre jut, hogy az államcsíny híre a CIA-t is meglepetésszerűen érte. Három érvert is felsorakoztat: a Disznó-öbölbeli fiaskó után Kennedy átszervezte az ügynökség munkáját, rövidebb pórásra fogva azt; a sorsdöntő időszakban a CIA igazgatója egy meglehetősen középszerű ember, William F. Raborn volt; végül pedig a puccs során a CIA-nak nem voltak pontos információi Suhartóról, ami elképzelhetetlen lett volna, ha ők állnak a háta mögött. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy az USA nem próbált volna beavatkozni az indonéz belügyekbe; mégsem rajta buvott, hogy az események számukra kedvező fordulatot vettek.

Az 1960-as évek közepén Indonézia stratégiai jelentőségű volt az Egyesült Államok számára. A szigetcsoport ötvenkötű az Indiai- és a Csendes-óceánt, fontos Vietnám és a Fülöp-szigeteken lévő támaszpontok miatt is. Így hát érthető, hogy a washingtoni politikusoknak nem kis fejfájást okozott Sukarno, aki az el nem kötelezettek mozgalmának volt egyik meghatározó alakja. Sukarno a világháború után a hollandok ellen folytatott felszabadító háborúnak volt a vezetője, s az ország stabilitása is jórészt az ő karizmatikus egyéniségétől függött. Az 1950-es években nem egy puccskísérelt irányult elene, de mindegyiket sikeresen kivédte.

Amikor Johnson 1963-ban az USA elnöke lett, Indonézia felett ismét felhők gyülekeztek. Sukarno egyre inkább balra toldott, lépéseket tett Kína felé, valamint a brit imperializmus elleni harc címén politikai és gerillakampán t indított Malaysia ellen, fenyegetve ezáltal a tényleg status quo-ját. Ebben a helyzetben nem volt könnyű megoldás Johnson számára. Ha megtagadja a segélyeket, még inkább elidegeníti és a már amúgy is erős kommunisták felé taszítja Sukarnót, a további támogatás pedig a Kongresszus ellenállásába ütközött. Az elnök a középutat választotta: ha csökkentett mértékben is, de tovább folyósították a segélyeket s bizonyos katonai programokat is szerveztek a hadsereg tisztjeinek.

Az amerikai politikacsinalók között kétféle vélemény alakult ki Indonéziát illetően. Az egyik az együttélés jelszavát hirdette, s arra törekedett, hogy egyfajta *modus vivendi* alakítson ki Sukarnóval, így hangolva őt barátsággra az USA-val. Ezt a felfogást képviselte Howard Jones, a jakartai amerikai nagykövét is. A másik irányzat képviselői — elsősorban a Külügyminisztérium vezető diplomatái — a konfrontáció hívei voltak. Ők attól féltek, hogy ha nem adnak kemény választ Sukarno Amerika-ellenes ki-rohanásaira, csökkenhet a térségben az USA tekintélye, másrészt a vietnámi konfliktus elmélyülésével egyre kevésbé tudták tolerálni a baloldaliság bármilyen megnyilvánulását Ázsia egyéb részein.

Mindkét tábor helyzetmegítélését zavarta, hogy nem tudtak tisztába jönni az indonéz elnök személyiségével és politikai céljaival. Sukarno ügyesen egyensúlyozott hatalma két fő támasza: az Indonéz Kommunista Párt (PKI) és a hadsereg között. Mindkettőt igyekezett kihasználni a másik ellen, miközben kölcsönös érdekeken alapuló kapcsolatot tartott fenn velük.

1964 elején a Johnson-adminisztráció külpolitikáját is kettősség jellemezte. Egyrészt tovább folyósította a segítyeket, olyan mennyiségben, mely elég alacsony volt ahhoz, hogy biztosítson némi befolyást Indonéziában. Ezzel egyidőben fokozták az együttműködést a hadsereggel, hogy, mint Washingtonban mondták, tudják, hogy vannak ideát barátai, mikor elérkezik a kommunistákkal való leszámolás ideje. Ennek keretében Jones nagykövet kétszer is felkereste Nasution vezérkari főnököt, de az óvatosan elkerülte, hogy bármit is mondjon egy esetleges katonai hatalomátvételtől. Azt azonban világossá tette, hogy a hadsereg keményen fellépne egy kommunista puccs ellen.

A belpolitikai helyzet is nehezítette Johnson dolgát. A Kongresszus 1964 márciusában majd augusztusában csökkentette az Indonéziának nyújtható segély összegét. Ezzel szinte teljes egészében megszűnt az USA befolyása az ázsiai országban. A választások közeledtével az elnököknek arra is gondolnia kellett, nehogy túl „puhának” mutatkozzék, és támadásnak tegye ki magát, másrészt ha keményvonalas politikát folytat, „elveszítheti” a stratégiai jelentőségű százmilliós országot. Eközben Washingtonban tovább nőttek az aggodalmak Sukarno politikáját illetően, hiszen egy augusztusi beszédében gyakorlatilag a kommunista országok közé sorolta Indonéziát. Mindenesetre, hogy a kapcsolatok ne szakadjanak meg végleg, a katonai együttműködést, ha csendesen is, de folytatták.

1965 elején a helyzet nem látszott letisztulni. Sukarno ugyan a kezében tartotta a PKI-t, de közben maga is még inkább balra tolódott, sőt Pekinghez is közeledett. A hadsereg vezetőit ugyan aggasztotta mindez, sőt a kommunistákkal készen voltak leszámolni, de Sukarno ellenében nem voltak hajlandók cselekedni. A washingtoni külügyminisztériumban közben egyre kevésbé voltak megelégedve a nyugdíjazás előtt álló Jones nagykövettel és az általa követett, kiegyezést kereső politikával. Mintegy utolsó kísérletként a normális kapcsolatok helyreállítására, Johnson Jakartába küldött egy veterán diplomatát, Sukarno személyes ismerősét, Ellsworth Bunker.

Bunker kéthetes békéltető missziója azonban eredmény nélkül ért véget. Az indonéz elnök továbbra is a konfrontáció útját járta; hallgatólagosan eltúrte, hogy különböző amerikai érdekeltségeket támadjanak, tevékenységüket zavarják. Az amerikai

diplomata javaslata az volt, hogy csökkentsék a misszió létszámát, ezzel figyelmeztetve Indonéziát, hogy sor kerülhet a kapcsolatok megszakítására, másrészt az amerikaiak nem lennének útban, ha a hadsereg leszámolásra készülne a kommunistákkal. Mivel az ajánlatot a Külügyminisztérium is támogatta, Johnson elfogadta, s 1965 nyarán a mélypontra zuhantak az amerikai-indonéz kapcsolatok. A jakartai nagykövetség személyzetét néhány százzól pár tucatra csökkentették. A hadsereg vezetőivel igyekeztek fenntartani az érintkezést, de ez az Amerika-ellenes légkörben egyre nehezebb lett.

A szeptember feszült várakozásban múlt el. Jakartába új nagykövet érkezett a keményvonalas Marshall Green személyében. Sukarno megbetegedett, s a legkülönfélébb híresztelések kaptak szárnyra várható haláláról, illetve felgyógyulásáról. Nap mint nap érkeztek — a legtöbb esetben megbízhatatlan — jelentések tervezett puccsokról.

Amikor aztán 1965. október 1-jén szokatlan katonai mozgást tapasztaltak a fővárosban, nem tudták mire vélni a dolgot. Pár óráig az amerikaiak abban a hitben voltak, hogy Sukarno képtelenné vált ellátni elnöki hivatalát, azért a felfordulás. Később derült csak ki, hogy fiatal tiszték egy csoportja megpróbálta kiirtani a tábornoki kart, s bár hat generálist megöltek, a hadsereg Suharto tábornok vezetése alatt visszavágott. Mivel több ilyen nevű parancsnok is volt, először tévesen azonosították az ellenpuccs vezetőjét, de akkor sem lettek sokkal okosabbak, amikor tisztázták a félreértést. Még a CIA is csak annyit tudott róla, hogy „antikommunistának tekinthető”.

Arra azonban elég hamar rájöttek, hogy a szituáció az Egyesült Államok szempontjából rendkívül kedvezően alakul. Mikor megtudták, hogy vidéken valóságos vadászat indult meg a PKI emberei ellen, már csak attól félték, hogy a hadsereg nem aknázza ki teljesen a kínálkozó lehetőséget. Mindazonáltal a nyílt katonai támogatást elvetették, egyrészt mert ez ellenük fordíthatna volna a lakosságot, másrészt az indonéz katonák is értették a dolgukat.

A helyzetet tovább bonyolította, hogy Sukarnt nem mozdították el az elnöki székből, s az USA semmiképpen nem akarta annak a látszatát kelteni, hogy támogatta az ellene irányuló akciót. Eleinte a tábornokok is óvatosak voltak, de mikor megnőtt az önbizalmuk, valósággal követelni kezdték az amerikai segítséget. Végül is kaptak némi titkos támogatást, pár darab walkie-talkie képében.

A puccs utáni néhány hónapban a kommunisták elleni irtóhadjárat gőzerővel folyt, az amerikaiak legnagyobb megelégedésére. 1966 januárjában a CIA azt jelenthette, hogy Sukarno uralmának korszaka véget ért, s a hadsereg gyakorlatilag megsemmisítette a PKI-t.

A sikerek ellenére a Johnson-adminisztráció nem kötelezte el magát nyíltan Suharto mellett. Azon felül, hogy nem lehetett kizárni Sukarno visszatérését a hatalomba, az új vezetés szándékai felől sem voltak tisztában. Ha ugyanolyan nacionalista lesz, mint elődje, az Egyesült Államok nem sokat nyert a cserével. Sorozatos kérések után márciusban látták elérkezettnek az időt egy kisebb, kísérleti jellegű segélyszállítmány útnak indítására. Mivel a lépés a Kongresszusban sem váltott ki ellenkezést, semmi nem állt a kapcsolatok normalizálásának útjába.

Az amerikai kormányzat — s maga Johnson elnök is — mintegy kirakatlá akarta változtatni Indonéziát, mint olyan országot, mely megmenekült a kommunizmus veszélyétől, s most a szabadság előnyeit és a szabad világ támogatását élvezi. Ennek a fontosságnak köszönhető, hogy sokan maguknak akarták a dicsőséget. Robert McNamara védelmi miniszter a katonai segélyeknek és a kiképzési programnak tulajdonította a sikert, mondván hogy ők biztosították a hadsereg vezetőinek Amerika-barát érzelmeit. Ez azonban alighanem eltúlzott vélemény. A fél évvel az események után írt CIA-tanulmány szerint az amerikai politika nem gyakorolt érdemi befolyást az indonéziai eseményekre. Ami ott történt, az egy hosszú, összetett belső folyamat eredménye volt. Ezt támasztják alá az amerikai tisztviselőknek a krízis hónapjaiban adott helyzetértékelései is. Mindannyian egyetértettek abban, hogy az Egyesült Államoknak nem állt módjában befolyásolni az ottani eseményeket, azok saját fejlődésük vonalát követték.

Az eseményeknek az USA számára kedvező alakulását talán az magyarázza, hogy a washingtoni politikacsinálóknak nem volt elég idejük ezzel az országgal törődni. Mivel Vietnámnak volt elsődleges jelentősége a Fehér Házban, Indonéziával kapcsolatban a legkisebb ellenállás útját követték, s nem akartak mindenáron erőszakos megoldást kicsikarni.

Az, hogy az Egyesült Államoknak nem volt köze Sukarno megbuktatásához, azért érdekes, mert a köztudatban ennek ellenkezője él. Mivel máshol, máskor részese volt hasonló államcsínyeknek, ezért is rá testálták a felelősséget. Az ehhez hasonló analógia az elsődleges érv a titkos akciók ellen. Természetesen más érvek is szólnak ellene.

Először is, a titkos akciók ritkán maradtak titokban — ha kudarcot vallanak, akkor a sajtó teregeti ki, ha sikeres, akkor a szervezők szeretnek eldicsekedni vele. Másodsorban a titkos eszközök alkalmazásával rendszerint csak azt gyorsítják fel, ami amúgy is megtörténne. Harmadrészt, a siker gyakran rövid életű, s későbbi problémák alapját veti meg, mint például az 1953-as iránti államcsíny. Összességében a legnagyobb kár abból származik, hogy egy felfedett akció száz másíkra ad gyanút, s a

sajtó és a közvélemény már ott is bűnöst lát, ahol valójában nincs is, árva ezzel az USA presztízsének. Amíg nem mond le a titkos akciók szervezéséről, az Egyesült Államok még sokszor fog a képzeletbeli vádlottak padján ülni — ha nem is mindig jogosan.

The Journal of American History Vol. 7 No. 3
1989. december, pp. 785–808.

B. B.

DANIEL T. RODGERS

REPUBLIKANIZMUS; EGY ESZME PÁLYAFUTÁSA

Daniel T. Rodgers, a Princeton-egyetem történészprofesszora tanulmánya elején felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy a republikanizmus-felfogások az 1980-as években kerültek az érdeklődés középpontjába Robert E. Shalhope és Joyce Appleby cikkei nyomán. A republikanizmus szintézisének gondolata a szerző szerint három, egymást követő paradigmában tárgyalható: a Charles A. Beard neve által fémjelzett felfogásban, Louis Harts és követőinek interpretálásában, végül pedig a republikánus paradigma keretében. A beardi „iskola” és hagyomány az amerikai történelmet az egymással szüntelen harcban álló anyagi erők történetével azonosította; a hartsi felfogás a liberális konszenzus köré épült, bár egységes hagyományról ebben az esetben alig lehet beszélni: az összetartó erő leginkább a beardi felfogás elutasítása volt. Harts meggyőződése szerint John Locke uralta az amerikai politikai gondolkodást; míg más liberális történészek úgy találták, hogy az amerikaiak azért fordultak Locke-hoz, mert írásaiban mindent megtaláltak, ami amúgy is jellemezte őket: az individualizmust, az ambíciót, a szabad versenyt — egyszóval a „liberalizmust”. Olvasatukban még az amerikai forradalom is locke-i volt: józan, a törvényes keretek között maradó, nem túlságosan véres és egyáltalán nem terrorisztikus, ellentétben a francia és az orosz forradalmakkal.

A tanulmány tulajdonképpeni tárgya a Harts utáni republikanizmus-felfogások elemzése. Az 1960-as és 1970-es években egymás után jelentek meg azok a művek, melyek alapvetően megkérdőjelezték a liberális felfogást: Bernard Bailyn *The Ideology of the American Revolution*-ja (1967), Gordon S. Wood *The Creation of the American Republic*-ja és J. G. A. Pocock *The Machiavellian Moment*-je; az előbbi 1969-ben míg az utóbbi 1975-ben. A fent említett könyvek mindössze a legtöbbet vitatott „revizionista” műveknek számítottak; rajtuk kívül

még számos tanulmány támadta a liberális konszenzus-felfogást konzervatív és baloldali álláspontokról egyaránt.

Bernard Bailyn számára John Locke egyáltalán nem volt olyan fontos az amerikai politikai gondolkodás számára, mint ahogy azt megelőzően gondolták: az amerikai „forradalmi nemzedék” gondolatvilágát inkább a kora 18. század brit „vidéki” vitairatszerzők alakították. Bailyn felfogásában a republikánizmusnak vajmi kevés köze volt a forradalomhoz: ehelyett az egyre felhalmozódó gazdasági, társadalmi és politikai feszültségek vezettek a forradalom kirobbanásához és a brit birodalomtól való elszakadáshoz. (Megjegyzendő, hogy a „forradalom” kifejezést sokan megkérdőjelezik az 1775–83 között lezajlott eseményekkel kapcsolatban és inkább a „függetlenségi háború” megnevezést részesítik előnyben. A kérdés középpontjában az áll: hozott-e alapvető, „forradalmi” változást a brit birodalommal való küzdelem a társadalmi, gazdasági és politikai szférában? A politikai hatalom újraelosztása minden kétséget kizáróan megtörtént, de kérdésesebb a másik két területen lezajlott változások jellege.)

Gordon S. Wood — az ún. harvardi republikánizmus prominens képviselője — szerint a republikánizmus Amerikában mint szervező erő jelentkezett. Felfogása szerint az amerikai történelmet egyfajta kettősség jellemzi: a hagyomány és a modernség állandó küzdelme. Ez utóbbi gondolatot J. G. A. Pocock globális kontextusba helyezte: a republikánizmus a reneszánsz Itáliájának városállamaiban született és nemcsak a Nagy-Britanniával való „vita” jegyében fogalmazódott meg az amerikai forradalmároknál, hanem az „idő”, azaz a kor kihívásaira adott válaszként.

Joyce Appleby számos írásában, így az 1984-ben megjelent *Capitalism and a New Social Order*-ben támadta Pocock felfogását: hiányolta, hogy Pocock figyelmen kívül hagyta a már meglévő piacgazdaság és az azzal összefüggő liberalizmus politikai irodalmának létezését a gyarmati Amerikában. Shalhope pedig úgy találta, hogy Thomas Jefferson Amerikájában a republikánizmus jelentette az általános konszenzust: a föderalisták és az antiföderalisták különbözhettek bármilyen egység kérdésében, mindkettőjüknél a kiindulópont a republikánizmus volt és legfeljebb az azon belüli különféle árnyalatokról folyt a néha elkeseredett vita az újságokban, a pamfletekben, vagy éppen a szövetségi és állami törvényhozás épületeiben.

A kora 19. századi fejlődés azonban ezt a republikánus konszenzust megsemmisítette és több, különálló republikánizmus jött létre. Így, főként E. P. Thompson angol történész immár klasszikusnak számító *The Making of the English Working Class* c. munkája nyomán, mely a korai munkásmozgalom

kialakulását elsősorban nem a gazdasági körülményekre vezeti vissza, melynél a munkásöntudat megjelenése és kifejlődése nem a munkahelyeken ment végbe, hanem a londoni vitakörökben és az Angliát behálózó levelező-társaságokban. Hatására számos történész az 1970-es évek végén „munkás republikánizmusról” kezdett el értekezni: főként az amerikai társadalomtörténészek találtak egyre több republikánus szimbólumra és egyre markánsabb republikánus nyelvezetre a 19. századi amerikai munkásmozgalmat vizsgálva. A Sean Wilentz, Michael H. Frisch és Daniel J. Walkovitz által az 1980-as évek legelején publikált könyvek és cikkek azt bizonygatták, hogy a republikánizmust a kapitalizmus ellen használták fel a kor munkásmozgalmi, egészen a 19. század második felében szerveződő a „Munka Lovagjai” elnevezésű érdekvédelmi szervezetig. A hol lappangó, hol nyíltabban jelenlévő „munkás republikánizmus” összekötő kapcsot jelentett a jeffersoni republikánizmus és a század végén jelentkező „progresszívek” republikánizmusa között. Ugyanakkor többen úgy vélték és ezt az *American Quarterly* című folyóirat által e kérdésben szervezett szimpózium végkövetkeztetése is megerősítette 1985-ben, hogy a republikánizmus Andrew Jackson elnöksége (1829–1837) után hanyatlásnak indult, csak vegetált az elkövetkezendő évtizedekben, hogy végleg eltűnjön a polgárháború (1861–1865) véres eseményei következtében. A történészeknek ez a csoportja felhívta a figyelmet arra a tényre, hogy a polgárháborút követő évtizedekben Jefferson ellenlábasa, A. Hamilton hírneve a zenitjére hágott és az amerikai republikánus gondolat egyik ósatyjának tartott Jeffersonról alig esett szó.

A „munkás republikánizmus” mellett egy „déli republikánizmus” is született a 19. század első felében — vélte J. Mills Thornton III. *Politics and Power in a Slave Society: Alabama, 1800–1860* (1979) című tanulmányában. Mint ahogy a szerző kifejtette: „két dolog számított csak igazán Alabamában: a szabadság és egyenlőség.” Mindkét kategóriát természetesen a szabad fehér lakosságra kell érteni. Linda Kerben „női republikánizmus”-t fedezett fel már a forradalom alatt: a nők tulajdonképpen a republikánus kormányzathoz szükséges erények hordozói voltak, republikánus példaképek, akik személyes példamutatásukkal megihlették a kor vezető politikusait. Ebben a olvasatban a republikánizmus tulajdonképpen a családi otthon falain belül született meg és nem volt igazán szükséges elméleti megalapozásra, hiszen a mindennapokban ezt gyakorolták amerikaiak tízezrei.

A fentiekben ismertetett republikánizmusokon kívül létezett még — egyes történészek szerint — a „szabad munka republikánizmusa”, azaz az abolitionisták (a rabszolgaságot ellenzők) „különbejárátú” republikánizmusa; sőt „rabszolga republi-

kanizmus” is, mely az Uniótól való elszakadás egyik mozgatórugója volt. A „republikanizmus” mint eszmerendszer egyre inkább úgy jelent meg a történeti irodalomban, mint minden, amit nem lehetett a „liberalizmus” kategóriájába helyezni: a társadalmi életben való aktív részvétel, ellentétben a liberalizmusnak az egyéni jogokkal való „elvakult” törődésével; a közösségi célokért való küzdelem, míg a liberalizmus a politikai életet csak mint az érdekcsoportok pluralitását fogja fel; az igazságossághoz és egy adott értékrendhez való ragaszkodás a liberalizmus „semlegességével” szemben ezekben a kérdésekben. Rodgers professzor végkövetkeztetése: a sokszínűség mellett az összetartó gondolatot az

„erény”, a „köztársaság” és a „közjó” jelentette és jelenti a republikanizmus eszmerendszereken belül.

The Journal of American History, Vol. 79, No. 2. (June 1992), pp. 11–38.

MA. T.

A folyóiratszemplét összeállították: Bar-da Beáta (B.B), Borbély Erzsébet (Zs.), Magyarics Tamás (Ma.T.), Menyhárt Lajos (M.) és Schopp Attila (Sch.A.)

MENYHÁRT LAJOS
1940–1993

1993. január 19-én váratlanul elhunyt Menyhárt Lajos, a történelemtudomány kandidátusa, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem újkori és legújabbkori egyetemes történeti tanszékének docense. A ridegen kopogó mondat mögött egy fájdalmasan korán véget ért jelentős történészi életút húzódik meg.

Menyhárt Lajos történelem–földrajz szakot végzett a debreceni egyetemen. Már hallgatóként kitűnt tehetségével, szorgalmával, emberségével. Mindjárt ott is tartották az új- és legújabbkori történeti tanszéken, ott is működött haláláig.

Feladata az volt, hogy Kelet-Európa történetének oktatásában vegyen részt. Komolyan vette ezt is, mint mindent az életében. Megtanult jól oroszul, azután angolul is, meg németül, hogy a szakirodalmat olvashassa. Elsősorban Oroszország története iránt érdeklődött. Ezen belül a századforduló érdekelte, az orosz forradalom érlelődése és robbanása. Első nagyobb munkája is ebből a témakörből készült el, ez lett kandidátusi disszertációja: Az orosz társadalmi–politikai gondolkodás a századfordulón 1895–1906. (1983.) Az akkori olvasóközönség ebben a tárgykörben csak a bolsevikok tevékenységéről értesülhetett, a többiek csak gonosz ellenségként tűntek fel a háttérben. Menyhárt Lajos több kiküldetése során (még a Volgáig is eljutott és megmártotta benne kezét, áhitattal) alaposan feldolgozta a korszak sajtóját, röpiratait, meg természetesen a kérdés szakirodalmát. Nem eseménytörténetet írt. Azt vizsgálta, hogy a korszak nagy kérdéseire: az államrend, az agrárkérdés, a munkáskérdés és a nemzeti kérdés, milyen feleleteket adtak az egyes pártok és irányzatok. Nem ördögökről írt, ha a többi pártot tárgyalta, hanem gondolkodó emberekről, akik tévedhettek, meg jól is láthatták a megoldásokat. Nála a bolsevikok sem voltak kivételek a két lehetőség alól. Könyve már csak ezért is feltűnést keltett. Egy évre rá jelent meg második könyve, Az orosz vihar, 1905. Szépirodalmi eszközöket, megjelenítéseket, párbeszédeket is felhasználva megint egyéni képet rajzolt a forradalom előzményeiről, menetéről. A könyv erényei ugyanazok, mint az első esetében. A kort értette meg, a korba helyezte el és értelmezte szereplőit, részrehajlás nélkül. A forradalmat jogosultnak tartotta, ha a korabeli társadalomra tekintett. Jogosultnak, és tragikusan elbukottnak. Ebben valamennyi korabeli párt osztozott az ő ábrázolásában.

Tanulmányokat is írt, meg népszerűsítő cikkeket. És éppen folyóiratunk hasábjain nem feledhetjük el: hosszú éveken keresztül szorgosan írta a beszámolókat a szovjet folyóiratokról, nemcsak a saját témájába vágó tanulmányokról, minden korszak érdekelte. Az utóbbi években olykor majdnem csak az ő írásaiból állt a folyóiratszemle.

Nemcsak Oroszország érdekelte. Éppen a szovjet-kínai viszály irányította erre a figyelmét, Kínával kezdett foglalkozni, előadásokat tartott, cikkeket írt. Mindig méltányoló hangon, megértéssel amikor pedig nem ez volt a „vonal”. De ez tisztánlátását nem tudta megzavarni.

Kutató volt és tudós, de talán még sokkal szívesebben oktató. Diákjai rajongtak érte, előadásai, szemináriumai élmények voltak, éppen azért, mert szuverén önállósággal hozta meg ítéleteit, nem engedett napi politikai ihleteknek és áramlatoknak. Fegyelmezetten látta el kötelezettségeit, akkor is, amikor főállásban mást kellett csinálnia. Akkor is pedagógus maradt, és világosfejű ember.

Mert más, politikai jellegű állásokat is kellett vállalnia. Nem karrierizmusból tette, hanem kötelességtudatból. Magas poszton is az a szerény, derűs és barátságos ember maradt, aki volt. Sohasem ártott senkinek, mindenkin segített, aki hozzáfordult, amennyire tehetette.

Marxista meggyőződésű volt mindig, szilárdan, de még sokkal inkább ember. Szeretetreméltó volt, nem akadt ellensége vagy rosszakarója, mert ő is mindig csak jót akart másoknak. Fegyelmezett volt, kötelességtudó, munkaszerető és munkabíró. Mélyen, zsigereiben is közösségi ember, és ugyanakkor rendíthetetlen egyéniség. Tudomány, oktatás és emberség páratlanul egybeötvöződtek személyiségében. És köznapi ember is volt, szeretett kosárlabdázni. Éppen kosarazás közben érte a halál.

A tudományos pálya kettétört. Pedig éppen most, hogy megszabadult a politika nyűgeitől, mennyit tudott volna még alkotni. Voltak tervei, a kelet-európai agrárkérdéssel kívánt foglalkozni. De oktatói és emberi pályája így is teljes és töretlen. Tanítványai, barátai él tovább.

Niederhauser Emil

Hodinka Antal emlékkonferencia Nyíregyházán

Kézirathagyatékaink feldolgozását és a tudományszervezés mai (financiális) körülményeit tekintve egyaránt figyelemre méltó a nyíregyházi Szent Anthanas Görög Katolikus Hittudományi Főiskola és a Bessenyei György Tanárképző Főiskola által 1993. június 16–17-én megrendezett konferencia. *Hodinka Antal* a pozsonyi, majd a pécsi egyetem professzora, elsősorban a munkácsi görög katolikus egyházmegye és a kárpátaljai ruszin nép történetének kutatójaként hagyott hátra maradandó életművet. Foglalkozott még szerb és magyar történeti kérdésekkel is. Annak ellenére, hogy publikációinak száma jelentős, s köztük olyan monografikus feldolgozásokat is találunk, mint *A munkácsi görög katolikus püspökség története* (1909), életművének tetemes részét kéziratban hagyta hátra. Az anyagot *Perényi József* rendezé-

sében őrzi a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára. A nyíregyházi konferencia ennek a kéziratanyagának a feldolgozását tűzte ki elsőrendű feladatául, de emellett a mintegy *harminc* előadás Hodinka publikált írásainak értékelésével is foglalkozott. Így *Font Márta* (Pécs) Hodinkának hazánk Árpád-kori szláv lakosságáról vallott nézeteit, *Ljubica Babota* (Eperjes, Toronto) pedig a ruszin irodalom Hodinkánál található képét tette kritikai vizsgálat tárgyává. Itt kell megemlítenünk az *Udvari István* (Nyíregyháza) munkájaként született Hodinka Antal bibliográfiát, amely az előadásokat publikáló első kötetben jelent meg.

Amire a bevezetőben is utaltunk: a rendezvény szervezői és a kötetek gondozói figyelemreméltóan eredményes munkájaként a konferencia idejére jelentek meg az előadások: *Hodinka Antal Emlékkönyv*. Tanulmányok Hodinka Antal tiszteletére. (Nyíregyháza, 1993. 456 l.), *Dolgozatok Hodinka Antal tiszteletére*. (Uo., 1993. 92 l.), illetve *Hodinka Antal válogatott kéziratai*. (Uo., 1993. 192 l.). Az első gyűjtemény a hazai résztvevők, a második a külföldi vendégek előadásait tartalmazza. A jó időzítés mellett jellemzik a kiadványokat a magyar tanulmányok angol, az idegen nyelvűek magyar rezüméi, úgyszintén az első, alapvető kötetet kísérő, korrekt munkára valló személy- és helynévmutató. — Sajnos, az előadások nagy száma miatt *vitát* eleve nem is lehetett tervezni, noha ez a konferencia szakmai értéket növelte volna. Részben ezt pótolja a már szerkesztés alatt álló negyedik, Hodinkával foglalkozó kötet, valamint a Bessenyei György Tanárképző Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszékének sorozata.

Földvári Sándor

CONTENTS

STUDIES — *György Györffy*: Hungarian chronicles of the Arpadian age. — *János Barta-Gábor Barta*: Revenues of the king Béla III. (Remarks about the incomes of the Hungarian kings in the Middle Ages) — COMMUNICATIONS — *Károly Mesterházy*: Archeological data to the trade of Hungary in the 10–11th centuries. — *Lajos Gecsényi*: To the history of the commercial connections between Vienna and Hungary on the turn of the 16–17th centuries. — *Gábor Gángó*: Unpublished manuscripts of József Eötvös from the years 1848–1849. — ACCOUNT — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW — CHRONICLE

INHALT

STUDIEN — *György Györffy*: Ungarische Chroniken aus dem Zeitalter der Arpaden. — *János Barta-Gábor Barta*: Die Einnahmen des Königs Béla III. (Bemerkungen über die Einnahmen der ungarischen Herrscher im Mittelalter) — MITTEILUNGEN — *Károly Mesterházy*: Archeologische Angaben zum Handel von Ungarn im 10–11 Jahrhundert. — *Lajos Gecsényi*: Zur Geschichte der Handelsbeziehungen zwischen Wien und Ungarn am Wende des 16–17 Jahrhunderts. — *Gábor Gángó*: Unveröffentlichte Handschriften von József Eötvös aus den Jahren 1848–1849. — BERICHT — HISTORISCHE LITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU — CHRONIK

SOMMAIRE

ÉTUDES — *György Györffy*: Chroniques hongroises de l'époque arpadienne — *János Barta jeune - Gábor Barta*: Les revenus du roi Béla III (remarques sur les rendements de nos souverains du moyen âge) — AVIS — *Károly Mesterházy*: Données archéologiques du commerce des 10–11e siècles de la Hongrie — *Lajos Gecsényi*: Compléments pour l'histoire des relations commerciales de la Vienne et de la Hongrie au tournant des 16–17e siècles — *Gábor Gángó*: Manuscrits inédits de Eötvös des années 1848–49. — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUE — CHRONIQUE

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Дьёрдь Дьёрффи*: Венгерские хроники эпохи Арпадов. — *Янош Барта-Габор Барта*: Доходы короля Бела III-го. (Замечания о доходах венгерских королей в средневековье) — СООБЩЕНИЯ — *Карой Мештерхазы*: Археологические данные к торговле Венгрии в 10–11. вв. — *Лайош Геченьи*: К истории торговых связей между Веной и Венгрией на переломе 16–17. вв. — *Габор Ганго*: Неопубликованный рукописи Йозефа Этвеша из 1848–1849. гг. — ОТЧЁТ — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ХРОНИКА

A szedés és venturázás a Századok szerkesztőségében készült a Computer Média Rt.

Ventura 2.0 magyar változatával.

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat

Nyomás: Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti Társaság

1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.

Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor

HU ISSN 0039–8098

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha a kézirati szöveget számítógépes szövegszerkesztés útján készíti, s lemezen adja le. Amennyiben lehetséges a Word 5.0 szövegszerkesztőt használja.

2. Hagyományos kézirat esetében jól olvasható, kopott és halvány betűket nem tartalmazó, lehetőleg javítás nélküli szöveget adjon le, minél fehérebb papíron – egy (valamikor) scanner csak jóminőségű, kontrasztos szöveget tud jó hatásfokkal „beolvasni”.

3. A jegyzeteket folyamatos számozással készítse, és a tanulmány végére helyezze el.

4. Külön kérjük, hogy a teljes magyar abc-t használja kézirata elkészítésekor; ha nem rendelkezik vele, akkor az ékezeteket vékony fekete filctollal pótolja kéziratán; ha a kéziratot javítani kíván — s csak ebben az esetben — két példányban készítse azt el, és a második példányon tüntesse fel a javításokat.

5. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel, s a kurziválendő szöveget aláhúzással jelölje. (A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurziváljuk, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!)

6. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (személyi számát, munkahelyi és lakás-címét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel.*

7. A tanulmányokról és cikkekről — külön kérésre és a szerzők tiszteletdíjának terhére — 40 példányban különlenyomatot készítettünk.

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. és a *Magiszter* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. sz. alatti könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 720,-Ft

Egy szám ára: 120,-Ft, dupla szám ára: 240,-Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Következő számaink tartalmából

Gergely Jenő: A Demokrata Néppárt „igazoló jelentése” a Mindszenty József bíboros hercegprímással keletkezett konfliktusról

Szöke Domonkos: Konzervativizmus és liberalizmus válaszfútján. Bethlen István és a Magyar Szemle kapcsolatának történetéhez

Czövek István: Adalékok a francia–porosz háború történetéhez

E számunk munkatársai

*Árva*yné *Bodnár Erzsébet* egyetemi tanársegéd (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) – *Barda Beáta* (Budapest) – *Ifj. Barta János* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) – *Barta Gábor* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) – *Bellér Béla* kandidátus, nyug. gimnáziumi igazgató – *Bezdán Sándor* főiskolai docens (Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Szeged) – *Diószegi István* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – *Erényi Tibor* a történelemtudomány doktora (Budapest) – *Földvári Sándor* középiskolai tanár (Pécel) – *Gángó Gábor* tudományos ösztöndíjas (MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest) – *Gecsényi Lajos* kandidátus, levéltári megbízott (Bécs) – *Györffy György* akadémikus (Budapest) – *Hajdu Tibor* a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézete, Budapest) – *H. Haraszi Éva* történész (London) – *Izsák Lajos* a történelemtudomány doktora, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – *Jemnitz János* a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Magyarics Tamás* egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – *[Menyhárt Lajos]* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) – *Mesterházy Károly* kandidátus, tudományos főmunkatárs (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest) – *Németh István* kandidátus, tudományos főmunkatárs (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – *Niederhauser Emil* akadémikus (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Péter Katalin* a történelemtudomány doktora, főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Schopp Attila* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – *Szabó A. Ferenc* kandidátus, egyetemi adjunktus (SOTE Társadalomtudományi Intézet, Budapest) – *Szabó Dániel* kandidátus, főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Szabó Róbert* könyvtárvezető (MTA Történettudományi Intézete, Budapest) – *Tilkovszky Loránt* a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Urbán Aladár* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – *Vonyó József* osztályvezető (Janus Pannonius Múzeum, Pécs)

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Tilkovszky Loránt: Fritz Valjavec és a magyarországi németiség (1935–1944)

Nagy József: A földkérdés a II. világháború előtti és alatti években

Síró Béla: A debreceni zsidó gimnázium

Barta Róbert: A brit Konzervatív Párt az 1920-as években

Szóke Domonkos: Konzervativizmus és liberalizmus választásútján. Bethlen István és a Magyar Szemle kapcsolatának történetéhez

John Lukacs: Hitler és Magyarország. A kutatás megválaszolható kérdései

Gergely Jenő: A Demokrata Néppárt „igazolójelentése” a Mindszenty József bíboros hercegprímással keletkezett konfliktusáról

Stark Tamás: Út a békeszerződéshez

Tisztelt Olvasó!

A Századok a Magyar Történelmi Társulat nagy tradíciókkal rendelkező tudományos orgánuma 1867 óta jelenik meg folyamatosan. Alapításakor, s utána még hosszú évtizedeken keresztül évente 10 alkalommal jelent meg, s előfizetőinek ezenfelül még egy pótfüzetet is juttatott.

A jelenlegi Századok, nemhogy e tradíciók folytatásához, de rendszeres megjelentetéséhez sem rendelkezik elegendő anyagi eszközzel. Szerkesztőségünk a folyóirat kiadása körül évek óta állandósult válság következtében arra az elhatározásra jutott, hogy kísérletet tesz e helyzet megváltoztatására. A központi költségvetési támogatás emelésében nem reménykedhetünk, sőt reálértékben ez az állami támogatás évek óta csökken, s ez a többi tudományos folyóirat mellett a Századokat is súlyosan érinti.

A jelen helyzetben mi is a „szokásos” megoldáshoz folyamodtunk, s létrehoztuk a **Századok Alapítványt**. Az alábbiakban az alapító okirat néhány pontjára hívjuk fel szíves figyelmét:

„4. Az alapítvány nyitott és közhasznú...”

5...Pénzügyi támogatást vár más alapítványoktól, külföldi és magyar állampolgárok befizetéséből...

6...Az alapítványi befizetők névsorát — az összeg feltüntetésével — a Századok... *minden évben, az utolsó számban nyilvánosságra hozza.*

7...Az alapítvány minden év novemberében elszámol vagyonáról, s a „mérlegbeszámolót” nyilvánosságra hozza a Századok (ezt követő) legközelebbi számában...”

Tisztelt olvasó!

Tisztában vagyunk azzal, hogy a jelenlegi gazdasági körülmények nem a legkedvezőbbek ahhoz, hogy ilyen felhívással forduljunk Önhez, de ha ezt anyagi körülményei megengedik, kérjük, *csatlakozzon az alapítvány támogatóihoz.*

Alapítványunkat a Budapest Bank Rt. kezeli, **belföldi számlaszámunk: BBR 208-26411**

Külföldi támogatóink devizában a:

„Budapest Bank 401-151-941-8797-0”

számlára fizethetnek be. Egyes bankok, különösen az amerikaiak, csekkel történő fizetés, vagy banki átutalás esetén magas összegű (35\$) banki költséget is felszámolnak, ezért talán célszerűbb a közvetlen befizetés.

Hazai támogatóink *befizetési csekket a Századok szerkesztőségétől kaphatnak.*

A befizetett összeg alapítványi hozzájárulásnak számít és az adóalapról levonható.

Abban a reményben, hogy céljainkkal Ön is egyetért, előre is köszönjük erkölcsi és — remélhető — anyagi támogatását.

*Tisztelettel:
a Századok szerkesztősége*

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.

TELEFON/FAX: 155-77-72

127. ÉVFOLYAM 1993. 5-6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁCSKAI VERA, DOMBRÁDY LORÁND, ENGEL PÁL, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, IZSÁK LAJOS, JAKÓ ZSIGMOND, KATUS LÁSZLÓ, KOROKNAY ÁKOS, KUBINYI ANDRÁS, MUCSI FERENC (felelős szerkesztő), NIEDERHAUSER EMIL, PALOTÁS EMIL, PRITZ PÁL, RÁCZ ISTVÁN, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, VÁRKONYI ÁGNES, VIDA ISTVÁN, WELLMANN IMRE

Szerkesztő:

PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:

TILKOVSKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Tilkovszky Loránt*: Fritz Valjavec és a magyarországi némettség (1935–1944) 601
Nagy József: A földkérdés a II. világháború előtti és alatti években 651

KÖZLEMÉNYEK

- Stró Béla*: A debreceni zsidó gimnázium 676
Barta Róbert: A brit Konzervatív Párt az 1920-as években 706
Szóke Domonkos: Konzervativizmus és liberalizmus válaszüttján. Bethlen István és a Magyar Szemle kapcsolatának történetéhez 738

MŰHELY

- John Lukacs*: Hitler és Magyarország. A kutatás megválaszolható kérdései 750

DOKUMENTUMOK

- Gergely Jenő*: A Demokrata Néppárt „igazoló jelentése” a Mindszenty József bíboros hercegprímással keletkezett konfliktusról 761
Stark Tamás: Út a békeszerződéshez 781

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Dějiny Maďarska. (Ism.: *Niederhauser Emil*) 852
Michel Bruguière: Pour une renaissance de l'histoire financière XVIIIe-XXe siècles. (Ism.: *Vadász Sándor*) 854
R[ichard] Marsina, - *V[iliam] Čičaj* - *D[ušan] Kováč* - *L[ubomír] Lipták*: Slovenské dejiny (Ism.: *Niederhauser Emil*) 857

Szemere Bertalan és kora (Ism.: <i>Biernacki Karol</i>)	859
Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichischen – Ungarischen Monarchie 1896–1907 (Ism.: <i>Szabó Dániel</i>)	861
<i>Horst Heimann</i> : Die Voraussetzungen des demokratischen Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie (Ism.: <i>Jemnitz János</i>)	863
Hodinka Antal emlékkönyv (Ism.: <i>Vadnay Tibor</i>)	865
Rumänien 1971–1980 (Ism.: <i>Miskolczy Ambrus</i>)	868

FOLYÓIRATSZEMLE

John Mack Faragher: A Frontier ösvényén: Turner és az amerikai nyugat átértékelése 870
Dorothy Sue Cobbler és Alice Kessler-Harris: Az „új” munkásmozgalom-történet az amerikai
egyetemi tankönyvekben 871 *Thomas F. O'Brian*: Forradalmi küldetés: amerikai vállalkozások
Kubában 872 *Robin D. G. Kelley*: „Nem azok vagyunk, akiknek látszunk”: A fekete munkások
szerepének átértékelése a szegregációs délen 874 *Leo P. Ribuffo*: Isten és a jelenkori politika az
Egyesült Államokban 875

KRÓNIKA

300 éve szabad királyi város Debrecen (<i>Kovács Ágnes</i>)	878
Jövőre jelenik meg! Korai magyar történeti lexikon (9–14. század) (x)	881
A Századok Alapítvány pénzügyi mérlege (<i>Pál Lajos</i>)	882

Folyóiratunk az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
állandó támogatásával jelenik meg

Tilkovszky Loránt

FRITZ VALJAVEC ÉS A MAGYARORSZÁGI NÉMETSÉG (1935–1944)

Fritz Valjavec (1909–1960) és Franz Anton Basch (1901–1946)

A müncheni Südost-Institut 1990-ben emlékezett meg 1930. évi megalapításának hatvanadik évfordulójáról. Az Intézet történetét ez alkalommal összefoglaló tanulmány — Karl Nehring tollából — helyesen mutat rá arra a meghatározó szerepre, amelyet a kiváló kultúrtörténész Fritz Valjavec játszott az Intézet — és évkönyvként induló folyóirata, a Südost-Forschungen — profiljának kialakításában. Valjavec arra törekedett, hogy az eredetileg a dél- és délkeleti német népiség kutatására létrehozott intézet (Institut zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten) — és ennek megfelelően kezdetben Südostdeutsche Forschungen címet viselő folyóirata — a felbomlott Monarchia utódállamai és a balkáni országok nem-német népességére is kiterjesszék, s így építse be a „Südost”-kutatást a német tudományosságba.¹

A müncheni egyetemen (Ludwig-Maximilian-Universität) 1934-ben doktorált fiatalember 1935-ben került az Intézethez asszisztensként (és könyvtárosként). Az intézeti évkönyv megindítására kapott megbízásának egyetlen év leforgása alatt eleget tett, szerkesztői kvalitásait a továbbiakban is meggyőzően bizonyította. Az Intézetnek 1937-től ügyvezetője, 1942-től helyettes vezetője lett. A második világháború után működését több évig szüneteltető Intézetnek 1951-től igazgatója volt, 1960-ban bekövetkezett haláláig. Nekrológok sora méltatta tudományszervező és szerkesztő tevékenységét, gazdag tudományos munkásságát,² sajtó alá rendezték egy még kiadásra váró munkáját,³ s válogatást adtak ki nehezebben hozzáférhető kisebb tanulmányaiból, cikkeiből.⁴

Valjavec hiányosan fennmaradt ún. szolgálati levelezésének 1935–1945 közti anyaga legújabbán vált kutathatóvá a Südost-Institutban.⁵ Az Intézet jelenlegi vezetője, Karl Nehring publikált belőle először: a Südostdeutsche Forschungen szerkesztőjének a legnagyobb tekintélyű magyar történésszel, Szekfű Gyulával 1934–1936-ban folytatott igen érdekes levelezését tette közzé.⁶ Kitűnő bevezető tanulmányában

és publikációja jegyzeteiben Nehring igen figyelemre méltóan vizsgálja azt a Valjavecvel kapcsolatban már az Intézet történetéről készített összefoglalójában is felvetett kérdést, hogy e tehetséges tudós mennyiben és hogyan alkalmazkodott kora politikai viszonyaihoz. Tudományos karrierjét ugyanis a nemzetiszocializmus uralmának éveiben építette ki, meglehetősen ügyességgel. A második világháború utáni átmeneti háttérbe szorulása, a nekrológ-írók által emlegetett bizonyos méltánytalanságok, amelyek érték, valójában ennek voltak következményei.

Az ambiciózus fiatalember belépett a nemzetiszocialista pártba (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterparteien — NSDAP), s annak bizalmát élvezve tett szert jó kapcsolatokra a kivétel nélkül nemzetiszocialista vezetés alá került intézményekben és szervezetekben: a bajor kormány kulturális minisztériumában, a müncheni Német Akadémián (Deutsche Akademie), a helybeli egyetemen és a Birodalmi Diákszövetség (Reichsstudentenschaft) müncheni szervezeténél. Igen élénk szerepet játszott a külföldi németekkel foglalkozó népi szövetség (Volksbund für das Deutschtum im Ausland — VDA) munkájában, s mint elismert ifjú „Südost”-szakértő, előadásokat tartott különböző ifjúsági szervezeteknél is, így a náci leányszövetségben (Bund deutscher Mädel — BDM). A Münchener Főiskolák Külhivatalának (Aussenamt der Münchner Hochschulen) megbízásából előkészítő tanfolyamokat tartott azon hallgatók csoportjai részére, akik nyaranta német nemzeti öntudatra ébresztő tanulmányútra indultak a „Südost” országaiba. („Országszolgálati bevetés”: Länderdiensteinsatz). Befolyásos támogatója volt Alfred Krehl, a VDA württembergi tartományi szervezetének vezetője (Landesleiter), aki a stuttgarti Német Külföld-Intézetben (Deutsches Ausland-Institut — DAI) tartandó előadásra adott neki lehetőséget 1935-ben, majd 1937-ben a német délkelet-kutatás (Südostforschung) helyzetéről és feladatairól referálhatott a VDA kereteiben működött Néptudományi Munkakör (Volkswissenschaftlicher Arbeitskreis) tanácskozásán a Lübeck melletti Kalkhorstban. Miután a müncheni egyetemen 1938-ban magántanári képesítést szerzett, s docensként ott — másodállásban — oktatni kezdett, tagja lett a Nemzetiszocialista Oktatók Szövetségének (Nationalsozialistische Lehrerbund — NSLB), nyaranta részt vett az oktatók nemzetiszocialista világnézeti nevelését szolgáló négyhetes táborozásokon (Dozentenlager).

Még jobban elmélyültek Valjavec nemzetiszocialista kötődései azóta, hogy Südost-Institut-beli főállása mellett vállalt müncheni egyetemi másodállását 1940-től a berlini egyetem (Friedrich-Wilhelm-Universität) „külföldtudományi karán” (Auslandswissenschaftliche Fakultät) végzett előadói tevékenységre cserélte. Hetenként utazott Münchenből Berlinbe néhány napra, hogy megtartsa előadásait a délkelet-európai országok történetileg megalapozott ismeretéről (Geschichte und Landeskunde). Főnöke az egyetem Német Külföldtudományi Intézetét (Deutsches Auslandswissenschaftliche Institut) vezető Franz Alfred Six professzor, SS-Standartenführer volt. Maga Valjavec is, aki ezen intézet délkelet-európai osztályának (Abteilung Südosteuropa) élére került, SS-rangbesorolást kapott: 1941-ben már SS-Untersturmführer-ként említik. 1943-ban rendkívüli egyetemi tanárrá nevezték ki.⁷

Valjavec levelezésében sok a magyarországi német vonatkozás. Különösen figyelmet érdemel barátsága és kapcsolata a Népinémet Bajtársak (Volksdeutsche Kameradschaft) élén álló Basch Ferencsel, akiből a magyarországi német népcso-

port-szervezet szerepét betöltő Magyarországi Németek Népi Szövetségének (Volksbund der Deutschen in Ungarn) elnöke, a hitleri Németország hatalompolitikájának szolgálatába állított népcsoport-vezető (Volksgruppenführer) lett.⁸ Az 1909-ben Bécsben született Valjavec nyolc évvel fiatalabb volt az 1901-ben Zürichben született Baschnál; Valjavecnek az anyja, Baschnak az apja volt délkelet-német. Iskolás korukra mindketten visszakerültek a magyarországi délvidéki német–szerb–magyar környezetbe: Basch a bánáti Zsombolyán (Hatzfeld) járt elemibe, s a temesvári főreál-iskolában érettségizett 1919-ben, Valjavec Versecen nevelkedett. Az első világháború után délszláv megszállás alá került s hamarosan elszakított területekről mindketten Budapestre jöttek: Basch itt iratkozott be magyar–német szakra az egyetemen, s lett az Eötvös Kollégium növendéke, Valjavec a budapesti németbirodalmi kolónia iskolájában folytatta középiskolai tanulmányait. Amikor ő 1930-ban ott leérettségizett, Basch már rég megszerezte középiskolai tanári oklevelét és megvédte bölcsészdoktori értekezését, amely 1927-ben nyomtatásban is megjelent. Germanista professzora, a magyarországi német mozgalom élére állt Bleyer Jakab, egy-egy fél-évre ösztöndíjat is szerzett Baschnak németországi egyetemekre, ahol bekapcsolódott a diákság mozgalmaiba, s előadást is tartott Münchenben egy VDA-rendezvény keretében 1926-ban a magyarországi németiség helyzetéről.⁹ Az 1924-ben Bleyer Jakab ügyvezető alelnökségével megalakult Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (Ungarländisch–Deutscher Volksbildungsverein — UDV) kulturális titkáráként Basch sűrűn járta az ország németlakta vidékeit; Valjavec — fiatal kora ellenére — bizonyára részt vett ebben. Kapcsolatba került Bleyer professzorral is, aki nagy hatással volt reá. Mégsem a budapesti, hanem a müncheni egyetemre iratkozott be 1930 ősztén, történelem szakra. Bleyer ezt nem ellenezte, sőt ösztöndíjat szerzett számára is. A szünidőket Valjavec rendszeresen Magyarországon töltötte, s az itteni német „népiségi munkában” (Volkstumsarbeit) Basch környezetében tevékenykedett. Részt vett jugoszláviai német-népi öntudatosító munkában is, de onnan hamarosan kitiltották.¹⁰

A tudományos pálya iránt ambíciókat tápláló Valjavec, jöllehet Münchenben Karl Alexander von Müller történész professzor tanítványa volt, éppúgy Bleyer Jakabtól kapott témát doktori értekezéséhez, mint annak idején Basch. Míg Basch témája egy elfeledett bánáti német író, a temesvári Preyer Nepomuk János (1805–1888) élete és munkássága volt,¹¹ Valjavec a felvilágosodás-kori pozsonyi német tudós és publicista Karl Gottlieb von Windisch életművének feltárását és feldolgozását vállalta. Bleyer atyai jóbarátként segítette folyamatosan tanácsaival értekezése elkészítésében, 1933-ben bekövetkezett haláláig. Valjavec 1934-ben védte meg doktori értekezését Müllernél,¹² aki vezetője lévén a müncheni Südost-Institutnak, hamarosan alkalmazta ott az átmenetileg a Deutsche Akademie-nél foglalkoztatott igen jó felkészültségű és agilis fiatalembert.¹³

Az ifjú Valjavecnek különösen imponálhatott Basch szerkesztői tevékenysége a Bleyer által 1929-től kiadott magyarországi német népiségtudományi folyóiratnál, a Deutsch–ungarische Heimatblätter-nél.¹⁴ Basch 1931-ben jelentetett meg először kisebb közleményeket Valjavectól; a következő évfolyamokban, 1933–1936 között, egy nagyobb munkát közölt már tőle folytatásokban, a magyarországi német kultúr-befolyásról.¹⁵ A Basch szerkesztette folyóirat — 1935 óta már Neue Heimatblätter

címmel¹⁶ — fontos publikációs lehetőséget jelentett Valjavec számára akkor is, amikor a Südost-Institut megbízásából saját szerkesztésű, hasonló — sőt bővített — profilú folyóirattal rendelkezhetett.¹⁷ Az egymást bajtársnak (Kamerad) szólító és leveleiket népinémet, német bajtársi köszöntéssel záró Fritz és Franz régi kapcsolatai 1936 és 1939 között immár két tehetséges és igényes népiségtudományi folyóiratszerkesztő együttműködése formáját öltötték. De nemcsak ezt lehet nyomon kísérni a hézagossága ellenére becses történeti forrást képező Valjavec-levelezésben, hanem a Magyarországon német „népiségi harcot” (Volkstumskampf) vívó Basch támogatását a nemzetiszocialista Németország befolyásos köreihez jó kapcsolatokkal rendelkező, a magyarországi „népinémet” (volksdeutsch) mozgalom sorsát mindig megkülönböztetett figyelemmel kísérő Valjavec részéről.¹⁸

Ezt megelőzően azonban Basch tett nagy szolgálatot a „második hazájának” Németországot választó, Münchenben véglegesen letelepedni akaró Valjavecnek. A letelepedési engedély megszerzésének útjában állt a müncheni egyetemi tanulmányaihoz Bleyer ajánlatára kapott VDA-ösztöndíj azon közismert, általában igen szigorúan vett feltétele, hogy tanulmányai végeztével a külföldi német ösztöndíjasnak haza kell térnie, hogy saját népcsoportja javára kamatoztassa felkészültségét. A nyári szünidőt ezúttal is Budapesten töltő Valjavec e problémáját meghallgatva, Basch a VDA-nak a magyarországi némettség patronálását végző württembergi tartományi szervezete Stuttgartban székelő vezetőjéhez, Alfred Krehl-hez fordult 1935. szeptember 5-i levelével, amelyben tanúsította, hogy Bleyer eleve azzal a kifejezettel, határozott szándékkal juttatta Valjavecet ösztöndíjhoz, hogy majd — kivételesen — Németországban letelepedve összekötőként szolgálja a magyarországi német népcsoportot, amelynek így jobban lehet hasznára, mint ha a hazai, erősen korlátozott lehetőségek között tevékenykedne. Krehl közbenjárását kérve Valjavec letelepedési engedélye ügyében, Basch arra is célzott, hogy Valjavec boldogan bekapcsolódna a Krehl által irányított munkába „németységünk megmentéséért”; felfogása szerint az ilyen irányú tevékenységnek „Valjavec bajtárs völksich főfeladatának kell maradnia”.¹⁹ Krehl felkarolta Valjavec ügyét, aki még Budapestről, majd visszatérése után Münchenből is, máris a magyarországi németsegről adott helyzetjelentésekkel sietett magát beajánlani Krehl-nek. Valjavec október 26-án értesült Krehl-től letelepedési ügye immár várhatóan kedvező elintézéséről. Nagy kő esvén le a szívről, Krehl lekötözött híveként vállalkozott újabb és újabb információkra.²⁰

Kapcsolatok a Volksdeutsche Kameradschaft időszakából (1935–1938)

A magyarországi német kisebbség helyzete Bleyer halála óta egyre kényesebbé vált. Veje, Kussbach Ferenc vette át a vezetést, aki azonban ifjú radikális riválisai, Basch Ferenc és Faulstich Egyed fokozódó nyomása alá került. Basch egy még 1933-ban tartott beszéde, amelyben a csúcspontjához közeledő névmagyarosítási kampány ellen szólalt fel, alkalmat adott arra, hogy magyar sovíniszták által szított ellenséges közhangulatban a magyar nemzet gyalázása címén pert indítsanak ellene, s ezzel megpróbálják az egész népinémet mozgalmat megfélemlíteni. Az 1934 őszen első fokozottan elítélt Basch 1935 tavaszán — több más népinémet jelölttel együtt — az ellenzékhez csatlakozva lépett fel (s bukott el) az országgyűlési választáson. Ezt köve-

tően 1935 áprilisában másodfokon súlyosbították ítéletét, mely ellen Basch a legfelsőbb bírósághoz, a Királyi Kúriához fellebbezett. A Magyarországi Német Népművelődési Egyesületben 1932 óta már főtitkári tisztet viselő Bascht az elnök, Gratz Gusztáv, a kormány bizalmi embere kényszerszabadságra küldte a jogerős ítélet megszületéséig, s további erélyes lépésekre készült a Volksdeutsche Kameradschaft elnevezéssel németországi szervezetek erkölcsi és anyagi támogatásával magát megszervezni kezdő radikális csoport ellen. Mivel a Basch-tól, mint fő riválisától tartó Kussbach kész volt támogatni Gratz „rendcsinálási” akcióit, a VDA három megbízottja, köztük Krehl, 1935 július végén Budapestre jött, hogy Kussbachot lemondásra szólítsa. Kussbach ennek nem csak hogy nem tett eleget, hanem augusztusban Gratz — s rajta keresztül a Gömbös-kormány — előtt leleplezte és dokumentumokkal bizonyította a Volksdeutsche Kameradschaft Németországból történő pénzelését.²¹

Jóllehet a magyar kormány a német kormány előtt egyelőre nem tett panaszt, s a lelepleződéssel csak a Kameradschaft vezetőit igyekezett meghunyászkodásra bírni, a német kormány óvatosságból jórészt már ekkor visszafogta a VDA útján érkező, s egy magyarországi VDA-megbízott által magyarországi népinémet intézmények, sajtóorgánumok, illetve bizalmi egyének között szétosztani szokott, részben a németbirodalmi külügyminisztérium titkos fondjaiból közvetlenül származó pénzeket. Krehl ezt írta erről 1935. szeptember 24-i levelében Valjavecnek: „Hetek óta a legnagyobb nehézségeink vannak, hogy engedélyezzenek valamennyi devizát ottani célokra”, pedig „az imént létrehozott Kameradschaftnak égetően szüksége van pénzeszközökre, az egészen új felépítéshez”. Rámutatott, hogy a külföldi németséggel foglalkozó szervezetek (Deutschtumsverbände) nem tétlenkednek, hanem gondjuk van arra, hogy felvilágosítsák a közvéleményt a népinémet vonatkozású magyarországi fejleményekről, amennyire csak lehetséges az állampolitikailag. A Deutsches Ausland-Institut szeptemberi tanácskozásán épp úgy mint „a német népiség napján” (Tag des deutsches Volkstums) a vita középpontjába került az a rendkívül nehéz helyzet, amelybe Kussbach „hitvány árulása” hozta „magyarországi népinémet barátainkat”. Valjavec maga is stuttgarti „vendégszereplésre” ajánlkozott, de Krehl várakozásra intette: néhány hetet várni kellene, hogy ugyanerről a témáról lehessen előadást tartani ugyanott. Utalt továbbá a sajtó reagálására. Leghatásosabbnak a központi náci pártlap, a Völkischer Beobachter északnémet kiadásában 1935. szeptember 11-én megjelent „Dr. Bleyer öröksége körül” című cikket tartotta, valamint a Basch-ügynek a NS-Kurier szeptember 13-i esti kiadásában történt tárgyalását. Kurt Trampler is, aki Valjavec alkalmazása előtt volt a Südost-Institut egyik asszisztense, igen hatásos cikket közölt a minap a Dresdner Nachrichtenben. „Mindenesetre a birodalmi német sajtó nem térhet többé napirendre magyarországi néptársaink sorsa felett” — vélekedett Krehl, aki Valjavechez intézett levelében a németországi sajtó egyre felháborodottabb hangjának tulajdonította, hogy a Basch-pernek a Királyi Kúria előtti, már kitűzött tárgyalását egyelőre elhalasztották.²²

A VDA által támogatott Volksdeutsche Kameradschaft követelése ellenére Kussbach nem volt hajlandó átadni sem a Bleyer által 1921-ben alapított hetilapot, a Sonntagsblattot, sem az ugyancsak Bleyer által — 1929-ben — indított magyarországi német néptudományi folyóiratot, a Deutsch-ungarische Heimatblättert. Basch szerint ez utóbbi életképtelenné válik, ha Neue Heimatblätter címmel a maga szer-

kesztésében új folyóiratot indít, a Volksdeutsche Kameradschaft-hoz csatlakozott Huss Richard, a debreceni egyetem germanista professzora kiadásában, a németországi pénzen nemrég létrehozott Kultúra Kiadó kft-nél (Kultura Verlagsgesellschaft mbH).²³ Valjavec is ebben bízott, de utóbb olyan híreket kapott Budapestről — „kerülő úton”, tehát nem Baschtól —, hogy a magyar kormány mégis szubvencionálná Kussbach vállalkozását a Deutsch–ungarische Heimatblätter folytatására. Ez szerte katasztrofális lenne Basch törekvéseire, hiszen elvonná a Neue Heimatblätter-től a magyarországi munkatársakat. Krehl-hez írt 1935. október 18-i levelében Valjavec úgy nyilatkozott, hogy véleménye szerint „a Neue Heimatblätter-t minden körülmények közt fenn kell tartani”. Mint írta: „Gondom lesz arra, hogy a birodalomból lehetőleg nagy számú megfelelően képzett munkatárs legyen bevetve a Neue Heimatblätter-nél. Gondoskodni kell továbbá arról, hogy a Kussbach-féle renegát vállalkozás Németországban kellő mértékben elszigeteltesék. Azokat a folyóiratokat például, amelyek cserekapcsolatban vannak a Deutsch–ungarische Heimatblätter-rel, fel kell világosítani, és fel kell szólítani, hogy e kapcsolatot szakítsák meg. Lehetetlenné kell tenni a német részről való hivatkozást erre a folyóiraatra, amennyire lehetséges. Az esetleges birodalmi német munkatársak is bizonyára vissza fognak lépni, ha felvilágosítjuk őket a Kussbach-féle vállalkozás mibenlétéről. Véleményem szerint mindenesetre alapvető jelentőségű kérdés, hogy kíméletlen élességgel járjunk el.” Levele végén jelezte, hogy erről a közeli napokban Karl August Fischer miniszteriumi osztályfőnökkel (Ministerialdirektor) is beszélni fog a müncheni bajor kulturális minisztériumban.²⁴

„Igen hálás vagyok Neked, hogy annyira be akarod vetni magad a Neue Heimatblätter-ért” — köszönte meg Basch 1935. október 23-i levelében Valjavec segítőkészségét. Kussbach esetleges kísérletének terjedő hírére mindössze egy „no, majd meglátjuk”-kal reagált. Az ő Neue Heimatblätter-ének első száma ekkor már megjelent; nyolc példányt küldött is Valjavecnek, németországi propagálására. A folyóiratnak a hazai német tudományosságban keltett visszhangjáról azt írta, hogy „Petz professzor úrnak — mint hallom — erős hasfájása van a Neue Heimatblätter-től, de Thienemann professzor nagyon korrektül viselkedik, s Bonomi igen élénken fog most részt venni” a lap munkájában. E levelében tudatta azt is, hogy Deutscher Volksbote, illetve Volk und Heimat címmel öthetenként megjelenő időszakos folyóiratok kiadására készül a Kameradschaft, hogy ellensúlyozhassa a „magyar kézre került” Sonntagsblatt-ot. Új fejlemény másrészt, hogy Gratz — elnöki hatalmánál fogva — Albert Miksa és Schnitzer János titkárokat is szabadságoltatta a Magyarországi Német Népművelődési Egyesülettől.²⁵

Valjavec más információk birtokába is jutott. Mivel a Sonntagsblatt csak részben közölte Faulstich és Gratz 1935 eleji ismételt levélváltását az Egyesület, illetve a Kameradschaft viszonyáról, Faulstich másolatot készítettett a nem közölt anyagról, s azt nemcsak Magyarország minden német falvába, hanem Valjavecnek is megküldte, hogy segítségével ismeretessé váljon németországi körökben is a Kameradschaft abból kitűnő elvi álláspontja, s lelepleződjének előttük is Gratz és társai — Kussbach Ferenc, König Antal, Faul-Farkas János — mint „a magyarosító kormány uszályhordozói”. 1936. október 26-án kelt levelében sajnálatosnak tartotta ugyan a hazai németiség táborában támadt megoszlást, de egyben reményét is kifejezte az iránt, hogy

az öreg, megcsontosodott emberekkel megterhelt magyarországi német mozgalomból a Volksdeutsche Kameradschaft küzdelme révén egy fiatal ütőképes irányzat fog kibontakozni, hasonló a más német népcsoportokéhoz.²⁶ A küldött anyagot Valjavec megismertette Krehl-lel, aki a Valjavec legutóbbi hozzá intézett levelében sürgetett, a magyarországi népinémet mozgalom támogatására tervszerűen megindítandó német sajtóhadjárat ügyében kilátásba helyezte, hogy mihelyt végez tárgyalásaival a Birodalmi Nemzetiszocialista Nőszervezetnél (Reichs-NS-Frauenschaft), személyesen fog fellépni a német birodalmi propagandaminisztériumban. Berlinben egyébként találkozni fog november első felében Huss professzorral, aki már bejelentette érkezését.²⁷

„Itt, Németországban, bizonyosan megtesznek mindent, hogy az Önöknél történt események teljes terjedelemben ismertté legyenek” — biztosította Valjavec Falstich-ot 1935. október 19-i köszönőlevelében, felkérve egyszersem arra, hogy a jövőre vonatkozóan is megfelelő alkalmakkor — (tehát nem postai úton, hanem bizalmi személy által eljuttatva) — lehető legkörülményesebben tájékoztassa őt, „mert én abban a helyzetben vagyok, hogy mértékadó helyeken felvilágosítással szolgálhatok”. Mint hozzátette: „Én igen jól ismerem az Ön szilárd hűségét a magyar államhoz, és ezért annál inkább számítok az Ön munkájára. Az Ön birodalmi-német barátai mindent meg fognak itt tenni, ami emberileg lehetséges.”²⁸

Azt a nézetet, hogy „a magyarországi s ezzel a délkeleti németiségért folyó harc egyre inkább döntő szakaszába lépett”, Valjavec és Krehl egyaránt osztotta, s egyetértettek abban, hogy sürgősen tenni kell. Valjavec hangsúlyozta, hogy „ha most csődöt mondunk, a magyarországi németiség — mint zárt településterület és nemzetpolitikai tényező — visszavonhatatlanul elveszik számunkra”.²⁹ Krehl viszont biztatólag arról tudósította 1935. november 5-én Valjavecet, hogy „most mégis megtaláltuk az egyedül helyes utat, hogy német részről a szükséges nyomást gyakoroljuk a magyar kormányra, miáltal egyedül hozható összhangba a mi ottani néptársaink helyzete a mi népi méltóságunkkal”.³⁰ Hogy milyen akcióprogramra célzott Krehl, az a levélből nem tudható meg, mert arról személyesen, szóbelileg kívánta tájékoztatni a magyar-német viszony további rosszabbodásától tartó Valjavecet.³¹

Krehl 1935. november 14-én estére tüzte ki Valjavec stuttgarti előadását a Németiség Házában (Haus des Deutschtums), amelyre már régebben ajánlkozott. Először arra gondolt, hogy szűkebb körben beszéljen a magyarországi németiség jelenlegi helyzetéről, de végül is úgy döntött, hogy nagyobb hallgatóságot biztosít: „A VDA-Bizottságon, a DAI osztályvezetőin kívül meghívtam az egész Népinémet Bizottságot, amely Stuttgart összes prominens személyiségét felöleli, és a VDA összes iskolaközösség-vezetőjét.” Szükségesnek találta ugyanis, hogy „minél szélesebb körök legyenek tudatában a mérhetetlen felelősségnek, amely ma a magyarországi néptársak sorsa tekintetében minket terhel”. Lelkére kötötte Valjavecnek, hogy lehetőleg nem több, mint egy órás előadásában, amelynek témáját a kiküldendő meghívóban „Német néphalál Magyarországon?” címmel kíván feltüntetni, erre a súlyos sorskérdésre adjon elsősorban feleletet, „a magyarországi németiség kérdését a lehető legvilágosabban és leghatározottabban ábrázolva”. Emellett természetesen rátérhet kedvenc témájára, — s helyes, ha ezt teszi — „hogyan mit köszönhet a mai Magyaror-

szág német erőnek és mindenekelőtt német kultúrbefolyásnak a legkülönfélébb területeken”.³²

Valjavec — ígéretéhez híven — a megadott felfogásban tartotta meg előadását, amelyet Krehl igen mélyenszántónak minősített.³³ Kölcsönösen nagyon hasznosnak értékelték bizalmas beszélgetéseiket, amelyeket a VDA württembergi tartományvezetőjének, Krehl-nek a Németiség Házában lévő hivatali helyiségeiben folytattak, Valjavec előadását megelőzően, majd egy vendéglőben. E megbeszélésekre Valjavec nem jött üres kézzel: magyarországi információk tekintetében már Stuttgartba indulása előtt „előkészített egyet s mászt”.³⁴

A Krehl által jelzett akcióprogram keretében 1935. novemberében az Európai Német Népcsoportok Szövetsége (Verband der deutschen Volksgruppen in Europa) lépett fel Kussbach lemondása és helyébe Huss állítása érdekében. Ugyanekkor a Sonntagsblatt alapítójának, a néhai Bleyer Jakab professzornak Ferenc fiát sikerült megkörménykezni a tekintetben, hogy e hetilap feletti rendelkezés jogát Huss-nak adja át, s ezzel a Kameradschaft kezére juttassa. Basch 1935. november 15-én írta meg Valjavecnek, hogy Bleyer Ferenc teljesen elfordult sógorától, Kussbachtól, s elhunyt atyjának igazi fiaként viselkedett a tárgyalások során. Most már csak az van hátra, hogy szerződésben rögzítsék a jogátruházást.³⁵

Basch egy további — november 26-i — levele azonban azt tudatta Valjavec-cel, hogy a Sonntagsblatt körüli harc még korántsem fejeződött be: Gratz és Kussbach nem hajlandók elismerni Bleyer Ferenc laptulajdonosi jogát, s meg kívánják akadályozni annak átruházását Huss professzorra.³⁶ Krehl, akit Valjavec tájékoztatott mindezekről, december 5-i válaszában bizakodóan vélekedett az ügyről, mert a röviddel ezelőtt Budapestről nála járt Albert Miksa bajtárs is sikerben reménykedett. Bleyer Ferencnek — atyjához méltó magatartása elismeréséül — Krehl megleghangú táviratot küldött Bleyer Jakab halála napjának évfordulóján. Krehl azt is közölte Valjavec-cel, hogy Berlinbe utazik: „Természetesen elsősorban a mi magyarországi néptársainknak engem oly erősen megindító sorsának kérdését fogom ott az illetékes helyekkel megbeszélni. Meg kell törnie a jégnek, bármibe is kerüljön! Ha nem is várok különösebben sokat a Külügyi Hivatalban való tárgyalásoktól, szilárdan bízom abban, hogy a hadügyminisztériumban teljes megértésre és fenntartás nélküli támogatásra találok.”³⁷

Basch arról számolt be Valjavecnek egyik ekkori levelében, hogy néhány napja az események szédítő gyorsasággal követik egymást. Basch és Huss párbajra hívták a Sonntagsblatt szerkesztőjét, König Antalt, a lapban ellenük intézett éles támadásáért, de ő — katolikus világnézetére hivatkozva — nem volt hajlandó párbajozásra. Bleyer Ferenc és fivére teljesen Baschék oldalán állnak. Gratz viszont azzal fenyegette meg a Kameradschaft vezetőit, hogy külföldi tényezőkkal való összejátszásuk miatt letartóztatatja őket. 1935. december 9-én a Sonntagsblatt tulajdonosaként szereplő Bleyer Ferenc végre elmozdította a hetilap „népidegen” befolyás alatt állónak nyilvánított szerkesztőjét. Annak ellenére, hogy Bleyer Ferenc laptulajdonosi jogát Gratz-ék hivatalosan kétségbe fogják vonni, Basch bízott abban, hogy a Kameradschaftnak ezek után sikerülni fog birtokba vennie a Sonntagsblatt-ot, s akkor reá annak szerkesztésében is feladat vár. Most mindenestre „a kés élén áll minden”. Az Esti Kurír megkezdte a sajtóban egész vonalon várható kirohanások sorát. „Sok

minden fog most eldőlni! Mi egész napon át résen állunk, hogy helyesen járhassunk el. Hangulatunk jó. Mindenre el vagyunk készülve. Nem vagyunk többé némák, és könyörtelenül kiszolgáltatva az ellenfél minden manőverének”. Huss kint van Németországban.³⁸

Az ellenlépés azonban nem váratott magára: sajtórendészeti eljárás során a Sonntagsblatt-ot 1935. december 12-én beszüntették, 15-én Neues Sonntagsblatt címmel Gratz indított új lapot. A Deutsch–ungarische Heimatblätter felélesztéséről azonban nem jöttek hírek. Basch Neue Himatblätter-ét nem Kussbach esetleges erre irányuló kísérlete fenyegette, hanem a — többek közt — számára is folyósított titkos németországi pénzüsszegek befagyasztása annak következtében, hogy Kánya Kálmán magyar külügyminiszter már november 16-án szóvá tette a budapesti német követ előtt a „guruló márkák” ügyét, s ettől fogva a magyarországi németek külső pénzügyi támogatásának kérdése kétoldalú államközi tárgyalásokon várt tisztázásra.³⁹

A Krehl-lel élénk információcserében álló Valjavec szerint „a magyar kormány most döntő támadásba kezd. Minden azon fog múlni, hogy németországi mértékadó helyek tudatában legyenek, miről van szó, s érezzék össznémet elkötelezettségük”. 1935. december 28-i levelében közölte Krehl-lel, hogy előző nap tárgyalt Münchenben Fischer miniszteri osztályfőnökkel, aki kijelentette neki, hogy ez ügyben érintkezésbe lép Ribbentroppal, az NSDAP külpolitikai irodájának vezetőjével. „Persze nem tudom, mit gondol Ön erről?” — tette hozzá, ami talán bizonyos bizalmatlanságra utal Ribbentroppal szemben, hogy ti. Németország külpolitikai érdekeit nem fogja-e elébe helyezni a magyarországi német kisebbség ügyeinek? „Mindenesetre ki kell tartanunk, és a Kameradschaft-nak utasítást kell adnunk az ellenállásra”, — folytatta Valjavec. „A magyar szellemi magatartás legpontosabb ismeretében bátorodom azt mondani, hogy a magyarok nem fognak elmenni a végsőkig. Minden attól függ, bírjuk-e az idepróbát.”⁴⁰

Valjavec kissé megkésett — 1936. január 15-i — újévi üdvözlete Baschhoz így szólt: „A tragikus konfliktusok és félreértések remélhetőleg egyre inkább tisztázódnak. Én legaiábbis nem kétlem, hogy a Te feltétlen államhű magatartásodat végül is a másik oldalról is elismerik.”⁴¹ Bascht — Valjavechez intézett január 31-i levelének tanúsága szerint — meglehetősen leverték az utóbbi „keserű, kemény hetek”. Kussbach lemondását a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület ügyvezető alelnökségéről sikerült ugyan elérni, de hogy Huss kerülhessen helyére, azt nem. A legfájdalmasabb az volt, hogy a magyarországi Volksdeutsche Kameradschaft melletti remélt németországi hatékony kiállítás végül is elmaradt. Idézte egy birodalmi német bajtárs igen jellemzőnek talált levelét, amelyhez felesleges kommentárt fűznie: „Minden jel arra mutat, hogy Önöknek a birodalom részéről »elárulva«, vagy legalábbis cserbenhagyva kell harckat megvívniuk minden körülmények között... De mindegy, miként — Önöknek kell megmenteniük népünk becsületét”. De most már ismét összeszedte magát; keményen elszánt és józan. Míg Valjavec Basch államhűségére hivatkozott, annál is inkább, mert azt ellenfelei kétségbe vonták, ő e levelében a népinémet ügyszó való hűségéről vallott: „Hű akarok maradni, akármi történjék is velünk.” „Átálló és áruló nem leszek akkor sem, ha nélkülözni kell” — írta, utalva a magyarországi népinémet bajtársak megélhetési problémáira, a Németországból kapott pénzek elmaradása következtében. Ő maga például valószínűleg arra

fog kényszerülni, hogy a jövő hónaptól óraadással tengesse életét. Ami a Sonntagsblatt megszerzésének megghiúsulását illeti, jó javaslatnak tartotta Valjavec azon ötletét, hogy a pozsonyi német lappal, a Deutsche Stimmen-nel állapodjanak meg: az vegyen fel — a magyarországi terjesztés ellenében — a Kameradschaft által szolgáltatandó anyagokat, illetve legyen a lapnak magyarországi változata. Tárgyalni fognak erről Krehl-lel, illetve közvetlenül a pozsonyi lappal.⁴²

A magyarországi németek ügyével való foglalkozás terén Valjavec kapcsolatot tartott a halle-wittenbergi Martin Luther Egyetem diákszervezete keretében működő hallgatónői főhivatal magyarországi vonatkozásában dolgozó referensével,⁴³ Irma Steinsch történész-jelölttel, és helyettesével, Irmgard Rummel orvosjelölttel. Ők ugyanis a nyaranta Magyarországra küldött diák-csoportok révén maguk is számos tapasztalattal és információval rendelkeztek. Steinsch kisasszony jónak találta Valjavec ötletét arra vonatkozóan, hogy a Gratz-féle — König szerkesztette — Neues Sonntagsblatt „hallatlan és felháborító” cikkei helyett a pozsonyi Deutsche Stimmen-nek magyarországi változatát olvassák a német falvakban, ahol újabban megélnék Gratz embereinek a mozgása. „Hihetetlen, hogy ezek az emberek oly akadálytalanul kimehetnek a falvakba, míg a Kameradschaft-beliék, akik valóban nyújthatnának valamit, Budapesten ülnek, és nézhetik.” Nem tartotta azonban Gratz-ék falusi munkáját komoly konkurrenciának, mert az ifjúság megnyeréséhez nem értenek. A Neues Sonntagsblatt tolnai, baranyai tudósításaiból örömmel olvasta ki magának, hogy sokan kilépnek a Magyarországi Német Népművelődési Egyesületből, akiket a Kameradschaft-tal szemben Gratz-ék melletti színvallásra akartak készíteni.⁴⁴

Valjavec eredetileg tulajdonképpen azért fordult Steinsch-hez, hogy véleményét kérje: ti. egy müncheni diákcsoport tervezett 1936 nyarára német népdalokat gyűjtő és terjesztő tanulmányutat Magyarország német falvaiba. Valjavecet az aggasztotta, hogy a jelenlegi kiélezett helyzetben nem ütközik-e áthida hatatlan nehézségekbe ez a néppolitikailag igen értékes vállalkozás. Szerinte két járható út van: vagy egyenként dolgoznak a csoport tagjai az egyes falvakban — (erre mindenekelőtt nők alkalmasak) — vagy a csoport a maga egységében lép fel, mint tudományos vállalkozás, előzetesen bejelentkezvén a magyar hatóságoknál. Levelében utalt egyébként arra, hogy az illető csoportnak van már gyakorlata az efféle munkában, Dél-Tirol falvaiban például surlódás-mentesen tudta folytatni tevékenységét.⁴⁵

Steinsch kisasszony nem ellenezte a tervet, de véleménye szerint a helyi népdal-kultuszt Gratz reakciói is elvégezhetik, ezzel szemben „nekünk a népiségi munkánál az a feladatunk, hogy a német népközösségi tudatot és abból fakadó kötelességet erősítsük. Ez okból csak olyan csoportok mehetnek le, amelyek ebben a szellemen dolgoznak és erre vannak kiképezve”. Figyelmeztetett, hogy a vállalkozás résztvevőinek előzetesen feltétlenül egy ún. kiutazó táborban (Ausreiselager) kell alaposan felkészülniük. Nem volt híve annak, hogy a magyar hatóságoknál előzetesen jelentkezzenek, de szükségesnek tartotta, hogy — minél több pecséttel ellátott — igazoló-papírokkal legyenek ellátva arra a nemkívánatos esetre, ha magyar hatósági közegekbe, illetve Gratz szimatoló embereibe ütköznének. Mint kifejtette, az ilyen népiségi öntudatosító vállalkozásoknál rendkívül fontos az azokat tudományos tanulmányútnak feltüntető lepezés. Meg is ragadta Steinsch az alkalmat arra, hogy néhány hallei hallgatónd számára, nyári magyarországi „tanulmányútjukhoz”, ilyen

tudományosan indokolt ajánlólevelek szerzését kérje Valjavectól. Az orvostanhallgatóknak — a Valjavec által szerzett igazolások szerint — a népi gyógyászati eszközökről, illetve a néphigiéna helyzetéről kívántak tájékozódni a magyarországi német falvakban; egy természettudományi szakos magyarországi tanulmányútja témájának „ásványi kincsek előfordulása a magyar középhegységekben” lett megjelölve, egy társadalomtudományi szakos a baranyai „magyar, horvát, német falvak településviszonyaival és azok fejlődésével” kívánt foglalkozni. Steinsch kisasszony kívánsága volt az, hogy a kutatás körébe névlegesen más nemzetiségű helységeket is bevonjanak, mert „így egy kissé elveszti az egész a »pángermán« jelleget”.⁴⁶

Egy, a Délkelet-német Kutatóközösség (Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft) által nyújtott ösztöndíjjal Steinsch kisasszony már 1936 február végén hosszabb magyarországi tanulmányútra készült maga is, s ehhez Valjavec révén szerzett ajánlólevelet, egyrészt a müncheni Südost-Institut-tól, másrészt a bajor kultuszminisztériumtól. Remélte, hogy Budapestre érkezve, a magyar kultuszminisztériumtól is kaphat majd — főleg az utóbbi alapján — támogató írást levéltári kutatásaihoz. A déldunántúli telepések — óvatosságból nem kívánta megnevezni, hogy ezek német telepések — 18. századi helyzetét jelölte meg kutatandó témájául.⁴⁷

Valjavec nemcsak a Steinsch által kért ajánlásokat szerezte meg, hanem azon felül személyes ajánlólevelet is küldött neki, amely Szekfű Gyula professzorhoz szólt: „E levél átadója, Irma Steinsch kisasszony, történész-jelölt Halle-ből, egy disszertáción dolgozik a 17-18. századi földesúri telepítésekről Magyarországon. Bár ő nem tud magyarul, igen derekasan fáradozik azon, hogy a témát tanulmányozza. Szeretne néhány megyei és családi levéltárban dolgozni. Személyes szívességet tenne Ön nekem, igen tisztelt Professzor Úr, ha pártját fogná a kisasszonynak. Igen szívesen fekszik, hogy a kezdet bizonyos fogyatékoságai ellenére hozzájáruljon Németországban a Magyarország történeti problémáival való foglalkozásnak, mégpedig tisztán tudományos értelemben, függetlenül a külföldi németességgel való foglalkozástól.”⁴⁸ Ez utóbbi sorok Szekfű tudatos félrevezetésének szándékát jelentik Valjavec részéről, aki szükségesnek tartotta figyelmeztetni Steinsch kisasszonyt: „Legyen kérem elővigyázatos nála! Lehetőleg keveset beszéljen előtte a német népcsoportról, s akkor már minden rendben fog menni. Ez az ember igen befolyásos, és igen sokat segíthet Önnek, ha akar. A hozzá intézett levelet, ha elolvasta, a legcélszerűbb leraasztani.”⁴⁹

Steinsch kisasszony igen köszönte Valjavec nagyvonalú segítőkészségét, aki felhatalmazta, hogy Budapestről is bátran fordulhat hozzá kérésekkel. Közölte címét: a budapesti Német Otthonban (Deutsches Heim) száll meg.⁵⁰ Arról, hogy Szekfűt felkereste Valjavec ajánlólevelével, Szekfű utóbbihoz 1936. március 22-én intézett leveléből értesülünk, amelyben tudatja, hogy megbeszélte vele témáját, s míg a kisasszony visszatér beiktatott jugoszláviai látogatásáról, érdeklődni fog az általa kutatni kívánt magánlevéltárak hozzáférhetőségéről.⁵¹ Valjavec azonnal megköszönte Szekfű kedves segítségét és sajnálkozott azon, hogy Steinsch kisasszony nem tud magyarul, ami érzékenyen befolyásolhatja kutatási eredményességét. Mint hozzátette: „ő egyébként nem tartozik a mi müncheni iskolánkhoz”.⁵²

Egy Basch-nak címzett levelet is rábízott Steinsch-re, hogy Budapesten személyesen adja át neki. Ebben az 1936. február 22-i levélben egy korábbi — Steinsch-en

keresztül Halle-ből továbbított — levelének felszólítását ismételte meg, politikai információk küldésére. Nem kapta még meg ugyanis Basch február 18-i levelét, amelyben pozitívan reagált erre: „Kívánságod jelentőségét természetesen világosan felismerem, eleget is teszek neki. Már gyűjtjük itt az anyagot. Megfelelő alkalommal át fogom adni neked. Itt oly sok minden történik, ami számodra különösen érdekes. Azáltal, hogy Dr. Gratz Gusztáv liberális-demokrata képviselő lett, a helyzet kimonodottan perverz vonást nyert. Most a »katolikus« Neues Sonntagsblatt és a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület élén egy olyan képviselő áll, aki egy túlnyomórészt zsidó párthoz tartozik, bár ő maga evangélikus vallású. Igen ajánlom Neked, hogy gondosan olvasd a Neues Sonntagsblatt-ot. Az egyáltalán nem leplezi már többé kapcsolatait Ausztriához. Erről azonban hamarosan közelebbit.”⁵³

Valjavec sürgető levelében ez áll: „Én sajnos nem vagyok abban a helyzetben pillanatnyilag, hogy Budapestre utazzam, és szóbelileg fejtssem ki előtted a dolog fontosságát, csak még egyszer hangsúlyozhatom, hogy számotokra végtelenül sok függ ezektől a jelentésektől. Ha a tényállást pontosan szemügyre veszitek, magatoknak is el kell ismernetek, hogy számotokra hátrányos, ha — a romániai és jugoszlávai megújulási mozgalmakkal (Erneuerungsbewegung) szemben — a rólatok való jelentéstétel nem megfelelő, ha a mértékadó helyek itt a birodalomban gyakran nem rendelkeznek rólatok a szükséges információs anyaggal. A Deutscher Volksbote mit sem változtat ezen, és a Deutsche Stimmen valamiféle magyar kiadása sem. Az egyetlen eszköz, amely ezen segíthet: bizalmas közlések, amelyeket ti folyamatosan küldtök a mindenkori változásokról az én címemre (via Pasing). Igen jól tudom, hogy nektek, és név szerint Neked, kevés időtök van, de pillanatnyilag semmi más utat nem látok. Elintézném, hogy a híreket, amennyiben azok természete azt megengedi, átvegye a Német Diákság Sajtótudósítója (Pressekorrespondenz der Deutschen Studentenschaft), amit nekem már meg is ígértek. Amennyiben egészen bizalmas információkról van szó, azokat a legilletékesebb helyekre továbbítanánk. Ezúttal is hangsúlyozom: mindenekelőtt a magyarországi zsidó, szabadkőműves, legitimista és felekezeti propagandáról fontos egy tudósítás. Egészen konkrét dolgokra és összefüggésekre van szükségünk.”⁵⁴

Basch 1935. február 28-án válaszolt Valjavecnek. Közölte, hogy az általa küldött levél átadója, Steinsch kisasszony részletesen tájékoztatta őt magyarországi terveiről, s ő biztosította messzemenő segítségéről: „Elégedett lehetsz, kedves Fritz!” — Ami a kért politikai információt illeti: „megkapod a kívánt anyagot az illető kérdésekről összeállítva, de csak megbízható személy által közvetlenül kézbesítve. Fontossága világos volt előttem azonnal. Hiszen mégiscsak ismersz engem. Egyes dolgok levélben, mellékelve jutnak hozzád. A jövő héttől rendszeres helyzetjelentéseket is kapsz, hogy mindig tudomásod legyen a folyó dolgokról.” Valjavec egyéb kérdéseire csak kapkodva válaszol: pillanatnyilag nem tud magyarországi népinémet diákokat küldeni a müncheni diákszálláson felajánlott két helyre. Izgatott, mert apját szélütés érte, s mint egyetlen gyermeke, nem teheti meg, hogy kérésére ne utazzék haza meglátogatására. Így most útlevelért rohángál.⁵⁵ Látogatásáról visszatérve, 1936. március 4-én megnyugodva közölte Valjavec-cel, hogy apját már nem fenyegeti életveszély.⁵⁶

Annak híre, hogy március második felében Berlinbe utaznak a Kameradschaft gyűlött ellenfelei, Gratz Gusztáv és Pintér László, azonnal vészjelek adására készítette Basch-t: le kell szerelni ottani próbálkozásait. „Kérlek, Te is tedd meg a szükségset” — írta Valjavecnek. „Egyébként helyzetünk láthatóan javult. Természetesen nem anyagilag” — írta neki április 2-án.⁵⁷ Nyilván nem volt tudomása arról, hogy a magyar miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztályán már javában dolgoznak egy elaborátumon „a csonka-hazai németsegnél észlelhető visszás jelenségek tárgyában”, amely a keményebb politikai fellépés előkészítését szolgálta.⁵⁸ Basch 1936. május 8-i levelében már arról értesítette Valjavecet, hogy „ismét harcunk van. Egy héttel ezelőtt valamennyi bajtársat, Huss professzort is, kihallgatták. További következményei azonban nem lettek a dolognak”.⁵⁹ Néhány nap múlva Faulstich is értesítette Valjavecet a legújabb fejleményekről: „Minden barátunkat, engem sem véve ki, szigorú rendőrségi kihallgatásnak vetettek alá, amiről jegyzőkönyveket vettek fel. Mi céljuk van ezzel, nem tudjuk, mindenesetre az öreg Gratz rejtőzik e mögött, mint titkos mozgató. Most már ő gátlástalanul kiszolgálja a hivatalos apparátust, hogy minket lehetetlenné tegyen. Sajnos az igen szívesen áll rendelkezésére.”⁶⁰

Valjavec ismételten sürgetni volt kénytelen a levelekbeli rövid híradásokat meghaladó politikai információkat, feljegyzéseket Basch-tól: „Anélkül, hogy Téged szorongatni akarnálak, mégis közölni szeretném Veled, hogy véleményem szerint az egész dolog számotokra nagy fontosságú lenne.”⁶¹ Valjavec nem ismerte fel, hogy a németországi összekötő szerepét a Volksdeutsche Kameradschaft számára most már nem annyira ő, hanem Dr. Stefan Steyer, a berlin-hermsdorfi kórház Magyarországról kiutasított, bánáti (nagybecskereki) származású orvosa jelenti, aki a Rosenbergféle Külpolitikai Hivatalhoz (Aussenpolitisches Amt) és az SS-hez épített ki kapcsolatokat, s ezek Baschék számára fontosabbak kezdtek lenni Valjavec kapcsolatainál, amelyek elsősorban a VDA-hoz fűződtek, s más jelentősebb fórumokhoz nem közvetlenül, hanem azon keresztül vezettek. Mégis, Valjavecnek egy Basch-kozlásra tett 1936. június 6-i reagálásából tudhatunk arról, hogy ekkoriban felmerült a Volksdeutsche Kameradschaft politikai párttá alakulásának gondolata, s ezzel kapcsolatban visszanyúltak Bleyer 1931-ben megghiúsult pártalakítási kezdeményezéseihez. „A pártalakítás jó gondolat — írta Baschnak —, arra fogok törekedni, hogy Bleyer választási felhívása már a legközelebbi időben nyomtatásban közöltessék.”⁶² Két nappal később azonban Basch azt közölte levelében, hogy „mint ma hallottam, június 24-én meghozzák peremben a legfelsőbb fokú ítéletet”.⁶³

A Királyi Kúria a jelzett napon jogerőre emelte a másodfokú bíróság Basch perében hozott 5 hónapi fogházra és 3 évi politikai jogvesztésre szóló ítéletét. „A legcsekélyebb mértékben sem félemedtem meg” — írta Basch ezzel kapcsolatban Krehl-nek. „Sorsomat nyugodtan és német méltósággal fogom viselni.” Hogy a magyarországi népinémet bajtársak mi mindenben mentek keresztül az utóbbi hónapokban, arról nem szükséges szólnia, hiszen Albert Miksa leveleiből Krehl mindenről jól értesülhetett. „Elhárító terveink legnagyobb részét sajnos nem tudtuk foganatosítani — Te tudod, miért nem. Talán most másképp lesz. Ki tudta, talán egészen jó volt, hogy ily nagy bajba kerültünk. Most már senki sem hányhatja szemünkre, hogy nem vagyunk csontig hűek és áldozatkészek! Mennél jobban brutalizálnak minket, annál inkább növekszik irántunk az anyaországban a megértés.” Goldschmidt

György bajtárs — a Deutscher Volksbote szerkesztője — Berlinben van, hogy végre tisztázza a dolgokat. „Mert erre van szükségünk! Így nem lehet és nem is szabad tovább vacakolni!”⁶⁴

Basch meggyőződése szerint „ez a harc jó iskola volt és marad számunkra. Igen valószínű, hogy az igazi harc éppenséggel csak most következik. Elszántak vagyunk és felkészülünk. Előharcosaink és bajtársaink — kivétel nélkül — derekasak és harcra készek. Megpuhítani minket nem lehet. A mi kötelességünk: kitartani, egységessé és bevetésre késznek maradni. Mibennünk sohasem fognak csalódní. Helyzetünket ha nem is látom rózsásnak, túlságosan sötétnek sem. Tulajdonképpen csak az anyagi alap hiányzik harcunk megfelelő folytatásához az idegen hatalom és az általa gleichschaltolt csoport ellen”. Bízik a német népközösség erejében. „A német népcsoportok sajtója az egész vonalon nem közönséges derekassággal vetette be magát értünk. Hogy a német népközösség már ily messzire jutott felkészültségében, büszkeséggel és örömmel kell megállapítani.” Végül úgy vélekedett, hogy az ítélet jogerőre emelése a magyarok számára nem győzelem, mert — „szinte nevetni lehetne” — most nem tudják, mit kezdjenek vele. Bár úgy gondolják, megérdemi a börtönt, talán mégsem merik tényleg oda küldeni.⁶⁵

„Őszintén örülök a pompás harcos magatartásnak, amelyet Toni barátunk tanusít” — írta Krehl Valjavecnek,⁶⁶ megküldve neki ezt a levelet. Krehl csatolta e Valjavechez intézett 1936. július 22-i leveléhez azt a nyilatkozatot is, amelyet VDA-tisztségviselők nevében juttatott el Basch-hoz, elítéltetését követően: „A VDA Comburg-ban összegyűlt sváb tisztségviselői, eltelve izzó részvétellel a határokon túli német népiség sorsa iránt, ma mély aggodalommal irányítják tekintetüket Magyarország felé. Nem tudják megérteni, hogy annak a politikailag baráti államnak, amellyel mi a nagy háborúban vállvetve együtt küzdöttünk, legfelsőbb bírósága hogyan ítélni súlyos börtönbüntetésre, s abból kifolyólag még sok évi becsületvesztésre is, az ottani német népcsoport egy olyan derék vezetőjét, mint Dr. Basch, aki egyúttal egyike magyar hazája leghűségesebb fiainak, csak azért, mert ő, a vér el nem utasítható szavát követve, ellene fordult a német nevek egyre terjedő magyarosításának, hiszen éppannyi joggal büszkék a mi ottani néptársaink a neveikre, mint a fajilag igazi magyarok az övékére. Kérdjük: miként lenne ez fordítva, ha mi, illetve kormányunk akarnánk oly egyértelműen, a legszentebb érzéseket megsértő módon, németre változtatni a birodalomban élő magyarok nevét?! Népinémet felelősségtudatunkból kifolyólag nem tehetünk mást, mint hogy Dr. Basch Ferenc urat — jó bajtársiaságban — őszinte együttérzésünkről biztosítjuk, tekintettel a drákói ítéletre, amelyet ellene, s ezzel a magyarországi egész német népcsoport ellen hoztak. Tekintettel a közös harcra, amelyben ma a német és magyar népiség ismét a bolsevizmus barbárságával áll szemben, Magyarországon is előbb-utóbb fel kell virradnia a német-magyar sorsközösségnek, és — kéz a kézben haladva — a német népiség méltósága előtti tiszteletnek.”⁶⁷

Közben beköszöntött a nyár, amikor a németországi egyetemi és főiskolai hallgatók csoportjai ismét külföldi „országszolgálati bevetésre” indulnak, így Magyarországra is, a német lakosság közti népi öntudatosító munkára. Ennek előkészítése természetesen már legkésőbb tavasszal megkezdődött. Sőt Valjavec már a következő év nyarára is gondolt, amikor 1936 április végén jelezte Faulstich-nak, aki a Baranya

megyei Németboly községben volt orvos, hogy németországi orvostanhallgatók egy csoportját küldené a Dél-Dunántúlra (Schwäbische Türkei), fajbiológiai vizsgálatok végzésére. Őt kérte meg arra, hogy nevezzen meg két vegyes nemzetiségű, de egyévesen katolikus illetve protestáns települést, ahol a Volksdeutsche Kameradschaft helyi bizalmi embereinek véleménye szerint a lakosság barátságosan fogadna egy ilyen vizsgálatot, s ahol a plébános betekintést engedne az egyházi anyakönyvekbe is.⁶⁸ Faulstich válasza szerint katolikus viszonylatban a Baranya megyei Püspökmárok jöhetne leginkább szóba, ahol a németek néhány magyarral és szlávval (sokáccal) élnek együtt. Protestáns viszonylatban a Tolna megyei Mucsfa községet ajánlotta.⁶⁹ Valjavec mindkét javaslatot jónak tartotta, elfogadta, s mindent elkövetett, hogy eloszlassa a Faulstich-ban azonnal felmerült aggályokat: „Igen óvatosan kellene munkához látni. A hatóságok ugyanis éppúgy, mint a mozgalmunkkal szemben álló egyes személyek is, nagy gyanakvással néznek minden látogatást a birodalomból. Jó volna, ha az illető urak Budapesten valami módon hivatalosan legitimáltathatnák magukat, hogy kellemetlenségeket mind a kívülről jött urak, mind a mi falusi embereink elkerülhessenek.”⁷⁰ Valjavec megnyugtatta: „Tisztán tudományos kirándulásról van szó; előzetesen érintkezésbe fognak lépni a hatóságokkal, úgy hogy szerintem »mellékszöngéktől« egyáltalán nem kell tartani.”⁷¹

Május elején a hallei egyetemi hallgatónők nyáron Magyarországra készülő csoportjának 8–10 müncheni hallgatónővel való kiegészítése tárgyában Steinsch helyettese, Irmgard Rummel fordult Valjavechez, azt is kérdezve, hogy a Südost-Institut nem járulna-e hozzá a tanulmányút költségeihez? Felkérte őt, hogy egy júniusban tartandó előkészítő-táborban tartson részükre előadást a délkeleti németsegről; ugyanakkor előadás kellene még Magyarország gazdasági szerkezetéről, vagy a népesedéspolitikai mozzanatokról Délkeleten. Röviddel a bevetés előtt még egy zárótábor lenne szükséges, amelyet a jelenleg Magyarországon tartózkodó Steinsch kisasszony maga kíván vezetni. Egyúttal egy már most Magyarországra készülő hallgatónő részére igazolás beszerzését kérte arról, hogy az illető növényföldrajzi tanulmányok végett keresi fel Magyarországot.⁷²

Steinsch kisasszony azonban úgy értesült Basch-tól, hogy Valjavec — ígérete ellenére — nem a hallei csoporthoz csatlakoztatja a müncheni lányokat, hanem külön csoportként küldi őket Magyarországra. Nehezményezte, hogy Basch-tól kellett ezt megtudnia,⁷³ de Valjavec kijelentette: „fenn kell tartanom annak jogát, hogy közvetlen személyes érintkezésben legyek ismerőseimmel a népcsoporton belül”. Barátjával, Basch-sal azért közölte elhatározását, hogy láthassa: „mi Münchenben nem feledkeztünk meg a népcsoportról”.⁷⁴

A hallei csoport 1936. július 22-én a müncheniek nélkül indult Magyarországra, s Valjavec a jövő évi együttműködés tekintetében sem ígért semmi bizonyosat Steinsch kisasszonynak. Valjavec nyilván úgy érezhette, hogy tudományos felkészültsége és országismerete a „Südost” — és különösen Magyarország — vonatkozásában feljogosítja arra, hogy most már önállósítsa magát a müncheniek „országszolgálati bevetésének” megszervezése, előkészítése szempontjából a hallei diákszervezeti funkcionárius történész-hallgatónő fontoskodásától, s ráadásul kevésbé tapasztalhatta Steinsch kisasszony részéről azt a tapintatot és elővigyázatosságot, amelyet a külföldön végzendő munka biztonsága, sikeressége szempontjából szükségesnek tartott.

Ennek igazolódását láthatta abban, hogy míg a müncheni egyetem általa felkészített hallgatói baj nélkül végrehajtották vállalt feladatukat, a hallei csoport tagjait, alighogy megérkeztek Magyarországra, szinte órákon belül kiszuppolták a német falvakból, s kiutasították az országból.⁷⁵ A kiutasítást maga Steinsch kisasszony sem kerülhette el 1936 augusztusában, — (bár hamarosan kieszközölték visszatérését, mint-hogy ösztöndíjasként tartózkodott Magyarországon).⁷⁶

Valjavec az általa felkészített müncheniek sikerességét — szembeállítva mások kudarcaival — ügyesen használta ki. A „Müncheni Főiskolák Külhivatalának munkaterve a népiségi munkára”, amelyet 1936 októberében készítettek, úgyszólván a maga egészében Valjavecre épült, aki két délkelet-tanfolyamot vállalt: az egyik a „Südost” problémáiba való bevezetést szolgálta, a másik az „országszolgálat” előkészítését. A munkaterv szerint: „Az országszolgálat eredményességének emelésére, amely épp Münchenben már eddig is kitűnt azzal, hogy céltudatosságban felülmúlta más főiskolával rendelkező helyek bevetését, minden körülmények között arra kell törekedni, hogy — megfelelő kiválogatással — bajtársakat és bajtársnőket küldjünk ki, akik a néppolitikai munkát tudományos kutatásokkal köthetik össze, s így célszerűen leplezve, feltűnés nélkül dolgozhatnak, a gyakorlati bevetés és az alkotó szellemi munka életelevení kapcsolatával működve közre a nemzetiszocialista tudomány felépítésében.” A Valjavec-féle előkészítő-tanfolyam keretében kellett a fajbiológiai kutatásokra szánt orvostanhallgató-csoportot is kiképezni „néppolitikai” munkájára, felvéve a kapcsolatot Rüdin professzorral, és lehetőleg Walter Gross professzorral is, a Fajpolitikai Hivatal (Rassenpolitisches Amt) vezetőjével.⁷⁷

Krehl élénken érdeklődött a Valjavec által felkészített hallgatók nyári magyarországi sikeres munkája iránt, amit annál is inkább tudott értékelni, mert szabadságát maga is Magyarországon töltötte, s az ottani viszonyokról, „ottani népcsoportunk katasztrofális helyzetéről”, személyes benyomásokat szerezhetett. Nem csodálkozik tehát azon a durva bánásmódon, ahogyan más birodalmi-német hallgatóknak kiutasítása történt. Mint Valjavecnek írta: „Magam is csak úgy tudtam magam kivonni feltűzött szuronyú fickók e fajta szórakozása alól, hogy jó sváb módra begorombultam, és a községházán birodalmi-német állampolgári méltóságomra hivatkozva az asztalra vágtam! Bonyhádon például nem haboztam egész Magyarországot disznóúrnak nyilvánítani, a községi hatóság képviselője előtt! Csoda, hogy ép bőrrel kerültem ki onnan.” Arra vonatkozóan pedig, hogy Magyarországot felkereső birodalmi-német szakmai csoportok mily helytelenül képesek viselkedni az ottani német néptársakkal szemben, mennyire nem veszik komolyan a nép- és vérközösséget, mennyire hajlamosak még mindig behódolni a „magyar vendégszeretnek” — a Nemzetiszocialista Gépkocsivezetők Testülete (NS-Kraftfahrerkorps – NSKK) részéről lebonyolított utat említette meg: hiába beszélt előzetesen Hühnlein párttárral (Parteigenosse), mint testületi vezetővel (Korpsführer), csak keresztülrobogtak Bonyhádon, ahol pedig a Kameradschaft által mozgósított helybeli német néptársak az utcán felsorakozva álltak, s Mühl Henrik beszéddel készült üdvözölni őket. Krehl ez ügyből kifolyólag emlékiratot szerkesztett, amelyet megküldött minden valamennyire is mértékadó helyre a birodalomban.⁷⁸

A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület 1936. augusztus 20-i évi közgyűlésére a Kameradschaft részére baljós előjelek mellett került sor. Basch már

előző nap kelt levelében megírta Valjavecnek: „Pontosan tudjuk, hogy nemcsak valamennyi hívünk, de mi magunk sem leszünk bebocsájtva a közgyűlésre. Alapszabály-ellenesen fogják lefolytatni az egészet, mert az urak nem zavartatják magukat”.⁷⁹ Basch híveinek távoltartására az szolgált ürügyül, hogy — a Gratz-féle vezetés elleni tiltakozásul — egy ideje nem fizették tagdíjukat. A közgyűlésen megválasztott új vezetőségben a Népinémet Bajtársak egyetlen tagja sem kapott már helyet.

Basch, aki abban reménykedett, hogy ítélete végrehajtásától el fognak tekinteni, szeptember 3-án kelt levelében arról értesítette Valjavecet, hogy „9-én már börtönben kell ülnöm Pécsen. Ma kézbesítették nekem a hivatalos idézést”.⁸⁰ Krehl-nek az volt a véleménye, hogy „a budapesti német követségnek, ha csak egyszer is energikusan szót emelt volna, sikerült volna megakadályoznia Basch bebörtönzését”. Ám ez nem történt meg, s a birodalmi-német sajtó is teljesen csődöt mond, csak a külföldi német népcsoportok sajtója karolja fel a bebörtönzött Basch és az ugyancsak a magyar nemzet gyalázása címén augusztusban — még nem jogerősen — elítélt Rothen Ferenc bajtárs ügyét. Mint Valjavecnek írta, ez azért előbb-utóbb idegessé fogja tenni a magyar kormányt: „ez az egyetlen út, hogy a nyilvánosság figyelmét felhívjuk a magyar disznóóra.”⁸¹ Basch végül is annak köszönhette büntetésének teljes letöltésénél egy hónappal korábbi, 1937. január 9-i szabadulását „a nyomorúság házából”, ahogy a börtönt nevezte,⁸² hogy Kozma Miklós magyar belügyminiszter decemberi németországi látogatásakor a birodalmi kormány emelt szót érte.⁸³ „Basch szabadon engedése afféle komédia volt”, vélekedett Valjavec,⁸⁴ nyilván azért, mert a büntetés hátralevő részének elengedése nem jelentett semmiféle rehabilitációt, s nem mentesített három évi közéleti jogvesztése alól.

1937 elején hozta Valjavec Krehl tudomására: „A Birodalmi Diákvezetés (Reichstudentenführung) reám ruházta a magyar ügykört (Ungarnreferat). Remélhetőleg ezáltal is tehetek valamit az oly súlyosan fenyegetett ottani német népcsoportért.” Előadta a folytatandó „országszolgálati bevetésekre” vonatkozó terveit, amelyeket jobban kell előkészíteni és végrehajtani, mint Steinsch kisasszony részéről történt. Utalt arra, hogy ezzel szemben az általa előkészített müncheniek — egy kivétellel — jól helytálltak a magyarországi német falvakban, így az elmúlt évben Dél-Dunántúlra küldött két orvostanhallgató. Ez évben két orvostanhallgatói csoportot készül Magyarországra küldeni. Az egyiket szintén a Schwäbische Türkei-be, a másikat a Bakony-vidékre. Ez utóbbi különösen azért fontos, mert leginkább az ottani németeket fenyegeti az elmagyarosodás. A feltűnés elkerülése végett a Balatonhoz küldenék — turistaként — ezeket a lányokat és fiúkat, s onnan észrevétlenül kereshetnék fel a bakonyi német településeket. Így magyar részről nem lesznek képesek említésre méltó ellenállást kifejezni az akcióval szemben.⁸⁵

Valjavec azon ismételt célzásaira, hogy ezeket az akciókat ezentúl pénzügyileg jobban meg kellene alapozni,⁸⁶ Krehl közölte, hogy az útiköltség-hozzájárulások tekintetében igen megszigorították az eljárást, és neki, mint tartományi VDA-vezetőnek minden esetben meg kell kérnie a VDA berlini szövetségi vezetőségének (Bundesleitung) jóváhagyását, de mivel mindegyre hiába várja onnan Valjavec általa pártolólag felterjesztett kérvényének elbírálását, a maga hatáskörében fog annak eleget tenni. Számára Valjavec kalkhorsti előadása „újólag bizonyította, mily világosan látja Ön a dolgokat a Súdost-ban, és mily helyesen fog hozzá ott a dologhoz, az Ön oly

értékes magyar nyelvtudása segítségével”. A Bakonyban végzendő munka jelentőségét a maga részéről is aláhúzta: „Kétségekívül rendkívül fontos, hogy végre ott is némileg szilárdabban vethessük meg lábunkat”. Nélkülözhetetlennek tartotta azt a segítséget, amit az ilyen „országszolgálati bevetések” a népiségi öntudatosításhoz kívülről nyújtanak, minthogy „a Volksdeutsche Kameradschaft ebben a kérdésben túl bátorítalan”. Különben is — véleménye szerint — „egyedül Budapestről nem lehet ilyen dolgokat irányítani”. Elő is sorolta a magyarországi német népiségi munka hiányosságait és követelményeit: „A Volksdeutsche Kameradschaftnak az eddiginél tervszerűbben kellene a vezetői utánpótlás kinevelését folytatnia, hogy végül is minden egyes faluban legyen feltétlenül megbízható és fáradhatatlanul, folyamatosan dolgozó összekötője, sejtképzés számára.” Véleménye szerint igen célszerű lenne a magyarországi népinémet területeken is kiépíteni a „szomszédságok” (Nachbarschaften) Erdélyből ismert rendszerét. Általában „Magyarországon végtelenül sok tennivaló volna mindenekelőtt a tekintetben, hogy a német parasztok még messzemenően materialista-egoista beállítottságát lassanként leküzdjük, s őket áldozatkészégre bírjuk”.⁸⁷

A Volksdeutsche Kameradschaft körül dúló harcok legújabb fejleményéről egy Bécsben élő német népiségkutató, Egon Lendl értesítette Valjavecet: Gratz, aki Bécsben járt, beszélgetést kezdeményezett Dr. Günther Berkával, a VDA ausztriai szervezetét képező Deutscher Schulverein Südmárk egyik prominens vezetőjével. Azzal fenyegetődött, hogy ha nem hagynak fel annak híresztelésével, hogy a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület, miután a Volksdeutsche Kameradschaft tagjait kirekesztette, nem is tekinthető többé német szervezetnek, és így elutasítandó, ő maga részéről végső esetben, tehát ha nem tudnak megegyezni, nyilvánosságra fogja hozni azoknak a hazai német vezetőknek a listáját, aki a birodalomból pénzbeli támogatást kaptak. Dr. Berka erre azt válaszolta, hogy egy ilyen lépés kíméletlen hadiállapotot váltana ki: ők ugyanis válaszul azt hoznák nyilvánosságra, hogy milyen titkos pénzügyi kapcsolatok vannak Budapest és az utódállamokbeli magyar kisebbségi vezetők között. Lendl szerint aligha tételezhető fel ugyan, hogy Gratz nemcsak revolverezésre használja, hanem valóban közzéteszi a — még Kussbachtól kapott — listát, de azért meg kell kezdeni az anyaggyűjtést Budapest és a magyar kisebbségek kapcsolataira vonatkozóan. „Én most megtudtam egyet s mászt Pozsonyban Matl-tól, és hallottam, hogy Önnek még pontosabb adatai vannak e kapcsolatokról” — írta Valjavecnek, s megkérte azok sürgős továbbítására hozzá vagy Dr. Berkához, az egész ügyet természetesen bizalmasan kezelve.⁸⁸

A hiányosan fennmaradt Valjavec-levelezésben ezentúl már csak elvétve található egy-egy utalás a magyarországi német mozgalom némely további eseményére, mozzanatára a 30-as években. Így arra, hogy az 1937. augusztus 21-i Bleyer-émlékünnepélyre, amelyet a Volksdeutsche Kameradschaft magának kisajátított, és bizonyos náci külsőségek között folyt le, Valjavec meghívást kapott Baschtól,⁸⁹ de szolgálati kötelezettségei miatt nem vehetett azon részt.⁹⁰ Majd egy év múlva Huss professzor 1938. október 26-i levelének néhány sorából már arra lehet következtetni, hogy kívülről ugyan egységes frontot mutat a Kameradschaft, de bizonyos feszültség lehet Basch és Huss között, s ez utóbbi most nem is kíván teljes lendülettel a küzdőtérré lépni. Ekkor még reméli, hogy „minden rendbe jön, mihely egy kis legális mozgásszabadsághoz jutunk”.⁹¹ A Volksdeutsche Kameradschaft legalizálása 1938.

november 26-án megtörtént a Volksbund der Deutschen in Ungarn engedélyezett megalakulásával. Az élére került Basch szemében azonban, aki az arra kedvező körülmények „rámenős” kihasználásával érte el a sikert, értékét veszítette Huss óvatossága, s december 11-én Huss át is engedte neki a korlátlan vezéri szerepet a népcsoportban.⁹²

*

Basch és Valjavec, mint német néptudományi folyóiratok szerkesztői, szoros kapcsolatban álltak egymással. Amikor Valjavec 1935 őszén hozzálatott a Südostdeutsche Forschungen megindításának előkészítéséhez, mindenekelőtt Huss professzort, és a Neue Heimatblätter-t szerkesztő Bascht kérte fel, hogy már az első kötetben elsősorban ők képviseljék egy-egy tanulmányukkal a magyarországi német népkutatást. Mint Huss-nak írta: „Thienemann és Petz ellenzői a mi vállalkozásunknak, Koszó tartózkodó, és Schmidt esetében sem ismerheti ki magát teljesen az ember”.⁹³ Faulstich doktorral fajbiológiai témában állapodott meg, amely azt mutatná ki, hogy miért vannak biológiai fölényben a németek a nem-németekkel szemben Dél-Dunántúlon, Baranya, Tolna és Somogy megyében.⁹⁴ Cikkét sikerült szereznie a magyarországi német népesség más kutatóitól is: Weidlein Jánostól, Loschdorfer Annától, Bonomi Jenőtől. Basch tanulmánya azonban Valjavec ismételt sürgetései és határidő-engedményei ellenére nem készült el időre. Mentségül egyrészt nagy elfoglaltságát (különösen a német fiatalokkal való fokozott foglalkozását), illetve politikai zaklatottságát hozhatta fel,⁹⁵ másrészt arra utalt, hogy előbb azon felkérésnek kellett eleget tennie, hogy a Handwörterbuch des Grenz- und Auslanddeutschtum című enciklopédikus kézikönyv II. kötete számára cikket írjon a német öntudat fejlődéséről a dunai-sváboknál.⁹⁶ Atyja betegsége is hozzájárult késlekedéséhez. Persze Valjavec is tartozott neki több könyvismertetéssel, amelyeket a Neue Heimatblätter részére vállalt.

Basch „A Bánát népiségi kérdéséhez a 18–19. században” című tanulmánya, amely a szerbekről és a németekről szólt, bizonyos még felhasználni kívánt forrásmunkák pótlólagos beszerzése miatt is egyre késett. Aggályai is voltak: „Kényes munka. Az a veszély, hogy magyar részről igen kifogásolni fogják tárgyilagosságom. De semmi más módszert nem használhatok” — írta Valjavecnek.⁹⁷ Már korábban is jelezte neki: „Meg vagyok győződve arról, hogy cikkemet itt meg fogják támadni, mert én a népkutatást illetően éppenséggel nem a hagyományos felfogáson vagyok.”⁹⁸ Arra kérte őt, hogy tanulmányáról kíméletlenül közölje majd őszinte véleményét, mert ő arra sokat ad; s azt megbeszélve, kész a szükséges javításokat, átdolgozást még a nyomdába adást megelőzően végrehajtani. „Mint tudod, nem vagyok érzékeny, különösen nem, ha a vélemény Tőled származik. A Te tárgyilagosságot ítélednek szívesen alávetem magam.” Arra is felhatalmazta, hogy rövidítéseket eszközöljön, ha szükségét látja.⁹⁹

Basch tanulmánya két részletben készült végre el, s így is küldte meg. Szerzője, nem ok nélkül tartva attól, hogy késedelmessége miatt lemaradhat a kötetről, szakmai szempontokat emlegetve óvta a szerkesztőt a sietségtől. Valjavec azonban, mivel folyóirata első számának megjelentetését valóban nem akarta túlságosan elodáznia,

az idő szorításában egyoldalúan, Basch bevonása nélkül szerkesztette meg a kéziratot, s a szerző csak a korrektúrában fedezte fel a sok törlést. Mivel ekkor már küszöbön állt perének tárgyalása a Kúrián, nagyon kellemetlenül érintette, hogy Valjavec úgy látszik kevesellte tanulmányának magyar részről kifogásolható „tárgyilagosságát”. Szóvá is tette hozzá intézett 1936. június 8-i levelében: „Nem tudom, megértesz-e engem, de sajnos nem tudok egyetérteni azzal, hogy oly sok rész törölve lett cikkemből, mindenekelelt azok is, amelyek a magyarság iránt megértést juttatnak kifejezésre. Annál kevésbé, mert — mint ma hallottam — június 24-én meghozzák peremben a legfelsőbb fokú ítéletet. Remélhetőleg áthidalhatók lesznek az elmentések felfogásunkban. Számomra igen sok múlik ezen.”¹⁰⁰ Valjavec erre részletesen indokolta eljárását, ám Basch közölte vele június 27-én, tehát három nappal a Kúria döntése után, hogy „bizonykodásod nem tudott meggyőzni engem”. Nem fogadta el Valjavec hivatkozását arra, hogy a folyóiratot, mint az Intézet évkönyvét, most már haladéktalanul meg kell jelentetnie; szemére vetette, hogy nem várja meg annyit sürgetett tanulmányát. „Ennyi türelme már csak lehetett volna az Intézetnek.” Bármennyire is kínos az neki, kéziratának visszaküldését kéri, hogy még börtönbe záratása előtt gondoskodhassék kiadásáról másutt. „Éppen most, jogerős elítéltetésem után, arra kell törekednem, hogy munkám még ebben az évben megjelenjen, mégpedig azalatt, míg én ülök.”¹⁰¹

Valjavec végül is azzal nyugtatta meg Bascht, hogy munkáját külön füzetként fogja megjelentetni, hónapokon belül.¹⁰² Augusztus közepén küldte az első korrektúrát, amellyel kapcsolatban már nem voltak komolyabb problémák. Visszaküldésekor Basch ismét hangsúlyozta: „Számomra most igen sok múlik azon, hogy munkám minél gyorsabban megjelenjék.”¹⁰³ A második korrektúrát már Valjavecre volt kénytelen bízni, mert szeptemberben meg kellett kezdenie börtönbüntetését. Megállapodásuk szerint Valjavec 600 példányban nyomtatja ki; a nyomdaszámlát a VDA württembergi tartományvezetője, Krehl fizeti ki. A kész példányok nagy részét Valjavec Budapestre küldeti a Volksdeutsche Kameradschaft kiadóhivatalához. Az ismertetési példányokat innen fogják szétküldeni. Mindezeket így elrendezve indult Basch a pécsi börtönbe, „a régi barátsággal” búcsúzva Valjavectól: „Reád való neheztelés nélkül lépek életem ezen némileg keményebb szakaszába.”¹⁰⁴

Basch végül is „A német nép- és népmozgalomkérdéshez a Bánátban 1717–1867” címmel 1936-ban Münchenben kinyomtatott, — de a Südost-Institut kiadványsorozatába fel nem vett — munkája¹⁰⁵ módosított címlappal a Basch szerkesztette Neue Heimatblätter kiadványsorozata (Schriftenreihe der Neuen Heimatblätter) IV. füzeteként is megjelent egyidejűleg. Az előző, III. füzet Valjavec bölcsészdoktori disszertációja, a Windisch-életrajz volt, amely Münchenben a Südost-Institut publikációinak sorozata (Veröffentlichungen des Instituts zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten) 11. számaként jelent meg 1936-ban, de 250 példányt Basch átvett belőle megfelelően módosított címlappal. Ez a gyakorlat Basch-ék számára semmiféle kiadással nem járt, „több, mint jól jön nekünk”. Az átvett kiadványok példányonkénti magyarországi áráról közösen úgy állapodtak meg, hogy mindig ugyanannyi pengőbe került, mint külföldön birodalmi márkában. Basch felajánlotta Valjavecnak, hogy a Windisch-életrajz minden Magyarországon eladott példánya árának felét megkaphatja.¹⁰⁶

A Südost-Institut korábbi kiadványait is, amelyeket Valjavec több példányban is Basch rendelkezésére bocsájtott, ő szétosztotta a kamerádok között: Konrad Schünemann „Osztrák népesedéspolitikája Mária Terézia alatt” című, 1935-ben megjelent kötetét¹⁰⁷ például Mühl Henrik bonyhádi, Faulstich Egyed németbolyi, Reitingen Henrik gyónki orvos, Mischung Konrád mohácsi ügyvéd, Zimmermann Vilmos kazalznói tanító, Zimmermann János rajkai evangélikus lelkész kapták meg.¹⁰⁸ Mint Valjavec rámutatott: „Schünemann professzor munkája igen alkalmas arra, hogy a német telepések kulturális úttörő-munkáját helyes megvilágításba helyezze.”¹⁰⁹ Réz Henrik: „Magyarországi német újságok és folyóiratok, kezdettől 1918-ig” című munkájából is, amely a Südost-Institut — ugyancsak 1935-ben megjelent — kiadványa volt, ismételten kért Basch néhány példányt, hasonló szétosztásra.¹¹⁰

Egymás folyóirataiban, amelyek cserekapcsolatban álltak, Basch és Valjavec kölcsönösen reklámozták a másik folyóiratot, illetve kiadványsorozataikat. Kölcsönösen irattak ismertetéseket egymás folyóiratáról és kiadványairól, Basch készséggel hozzájárult Valjavec azon kéréséhez, hogy saját maga írhasson ismertetést saját könyvéről a Neue Heimatblätter számára.¹¹¹ Amikor pedig a magyar történész folyóiratban, a Századokban, Pukánszky Béla „hevesen megtámadta” Valjavec munkáját, Basch a Neue Heimatblätter-ben felajánlotta a válaszáadás lehetőségét.¹¹² Valjavecnek kiemelt honoráriumot — az egyébként szokott 2 pengő helyett oldalanként 3 pengőt — fizetett; a neki járó összegeket egy kistarcsai címre utalta.¹¹³ „Csak arra szeretnék nagyon kérni, úgy írd meg a cikked, hogy mi azt anélkül közölhessük, hogy kifogásolhatnánk. Te nagyon is jól ismered a mi helyzetünket és bizonyosan jól meg fogsz érteni engem!” — írta Valjavecnek.¹¹⁴

Basch a Deutscher Volksbote, illetve a Volk und Heimat számára is várt Valjavectól kisebb cikkeket, hogy írásai szélesebb körben is terjedhessenek. Valjavectól németországi címlistát kapott, hová érdemes ott megküldeni ezeket az öthetenként megjelenő lapokat.¹¹⁵ Valjavec segítségével szerzett Basch kliséket az általa szerkesztett Volksdeutscher Kalender 1938. évi kötetéhez.¹¹⁶

A két szerkesztő folyamatosan kölcsönösen tájékoztatta egymást arról, kiket foglalkoztatnak folyóiratukban, s milyen témákkal. Basch többször is óvást emelt Valjavecnél az ellen, hogy a maga folyóiratában olyanokkal írasson, akikkel a Volksdeutsche Kameradschaft viszonya nem volt zavartalan. Figyelmeztette például, hogy Karsai-Kurzweil Gézá — minden érdeme ellenére — a maga részéről elutasítja, mint munkatársat: „okait egyszer személyesen” adja majd elő. Már Bleyer is elutasította őt 1933-ban.¹¹⁷ Vagy: „Dr. Kósa Jánost illetően közölnöm kell Veled, hogy ez az ember minket, és egyáltalán a nemzetiszocialista kutatást 1933 óta, példátlanul közönséges módon támadja. Így legutóbb a »Magyarországi német parasztság« címmel a Katolikus Szemlében megjelent cikkében. Ugyanez a szellem uralja Pest és Buda magyarosításáról szóló könyvét is. Aligha hiszem, hogy helyes volna ezt az embert azáltal legitimálni, hogy tőle most — éppen ebben a birodalmi-német folyóiratban — valami közöltetik, mégha az ártalmatlan lenne is.”¹¹⁸ Máskor — legalábbis állítása szerint — legnagyobb sajnálattal kellett lemondania valakiről, akit pedig Valjavec tovább foglalkoztatott: „Szegény Dr. Bonomi nem fog tovább közreműködni nálunk. A következő füzetben még hozunk tőle valamit. Nagyon sajnálkozom miatta.” De, mint ebben az 1936. április 10-i levelében megírta Valjavecnek: „Rövid

időn belül kiépítjük már a mi fiatal volksdeutsch munkatársi stábunk. Előbb vagy utóbb erre sor kerül. Meggyőződésem, hogy helyes nép- és népiséggutatást csak népinémet emberek folytathatnak. Az eredmény hamarosan mutatkozhat.”¹¹⁹ 1937. június 18-i levele szerint most, a Neue Heimatblätter ezidőtájt megjelent legújabb számában léptek színre először nagyobb munkákkal a Kameradschaft olyan fiataljai, mint Schlitt Ádám, Schmidt József, s — Wirthoven álnéven — Tafferner Antal, legközelebb pedig Wekerle József. „Fáradozásaink végre meghozzák gyümölcsüket. Hamarosan együtt lesz népinémet munkatársi stábunk.”¹²⁰ Valjavec gratulált: „Tényleg úgy van, hogy egy tudományos gárda kiképzése a Kameradschaftból a legnagyobb jelentőségű a jövőre nézve. Kevés más népcsoport tud ilyenfajta eredményt felmutatni ilyen rövid idő alatt. Ha meggondoljuk, mi történt Bleyer alatt, akkor leszünk tisztában a teljesítmény nagyságával.”¹²¹

Basch népinémet munkatársi stábjának egyik legnagyobb ígérete Weidlein János volt, ekkoriban a szarvasi evangélikus gimnázium tanára, akit a Magyar Tudományos Akadémia jutalomban részesített kutatásaiért. Nemcsak a Neue Heimatblätter-ben — és már elődjében, a Deutschungarische Heimatblätter-ben — publikált, hanem a Valjavec-féle Südostdeutsche Forschungen-ben is. Egy Valjavechez intézett levelében olvashatjuk: „Ön tudja nyilván, mi az én kutatási területem. Nyelvjárás-kutatás, azután településtörténet és településkép (falu és határ). Ezeken a területeken kész vagyok mindent vállalni, különösen ha szülőföldemről, a Schwäbische Türkei-ről van szó. Persze nem tudom, milyen jelentősége lesz a dunántúli német-ségnek a kutatás számára. Mindenesetre fontos volna nagyobb figyelmet szentelni e területnek, mint eddig történt. A németység a perem-sávokban él még, de a statisztikákban nem szerepel. Egész német falvak tűntek el például Somogyban (Kára, Németújfalú), Baranyában (Alsómocsolád) stb. Igen sokat kellene még tenni, ami a németéggutatás számára nagyjelentőségű volna; remélhetőleg legközelebb Basch úrral behatóbban beszélhetek erről.”¹²² Egy további levelében Weidlein arról írt Valjavecnek, hogy „óriási eltűnt szlovák és délszláv területek is kimutathatók a Dunától keletre és a Tiszán túl”. Nagyszabású tudományos tervei azonban, amelyekről Basch-sal beszélt, „erőkben való hiány miatt sajnos csak részben valósíthatók meg, és — a dolgok mai állása szerint — nagyobb részben tárgytalanok is.”¹²³

Valjavec tervei nagyszabású tudományos vállalkozásokra, amennyiben azok a magyarországi németiséget érintették, de azokat nem egyeztetette Basch-sal, s maga szemelt ki rá embereket, „kínos ügy” keletkezéséhez vezethetett közöttük. Basch 1937. február 17-i levelében olvashatjuk: „Ifjú bajtársaink (Jungkameraden), akik a népismereti kutatás tekintetében is kitűnnek, igen nagy idegenkedéssel közölték velem, hogy Te állítólag egy bizonyos Schlegl-t, akit a magunk részéről egyértelműen elutasítunk, azzal bíztál meg, hogy egy öt kötetből álló művet írjon a Vértes-vidékről. A terv nagyvonalú, és én elismerem, hogy ezzel nagy dobást csinálsz, ha valóban abban a helyzetben vagy, hogy egy ilyen vállalkozást finanszírozzál. A magam részéről csak azt szeretném kérdezni Tőled, stimmel-e ez? A mi jungkamerádjaink között van egy, aki bizonyára abban a helyzetben volna, hogy e tekintetben olyat teljesítsen, amivel Te is meg lehetnél elégedve.”¹²⁴ A célzás a valóban kiváló Tafferner Antalra történt, aki egyébként is a Vértes-vidék szülötte volt.

Nagy örömmel üdvözölte viszont Basch, hogy a Südost-Institut kiadványsorozatában 1937-ben megjelentek a magyarországi németiség első világháború előtti évtizedei nagy alakjának, Edmund Steinacker-nek emlékiratai.¹²⁵ „A legnagyobb érdeklődéssel olvastam” — írja Valjavecnek. Mint levelében kifejtette: „Ennek a publikációnak igen nagy jelentősége van a mi harcunk számára. Aki olvassa ezt a könyvet, rögtön megérti a mi helyzetünket, hiszen mindaz, amit mi teszünk, s ahogy ellenünk hadakoznak, tulajdonképpen csak megismétlődése annak a harcnak és védekezésnek, amit Steinacker, akit én ismertem, megtámadhatatlan tárgyilagossággal leír. Intézeted e publikáció révén nagy hála kötelez minket és — ismétlem — igen jó szolgálatot tett ügyünknek.” Kérte, hogy küldjön Valjavec a kötetből 30–50 darabot.¹²⁶

Basch már ekkor azt kérte Valjavectól, hogy ha majd önálló köteté formálja, és mint tervezi, a Südost-Institut kiadványaként megjelenteti munkáját „a közeli német kultúrbefolyásról, különös tekintettel Magyarországra”, amelyet jelenleg a magyarországi német népkutatás folyóiratában közöl folytatásokban, akkor járuljon hozzá, hogy abból 250 példányt — a szokásos módon átnyomott címlappal — a Neue Heimatblätter kiadványsorozatában is megjelentethesse.¹²⁷ E sorozat VI. kiadványaként Basch egy magyar szerző munkáját kívánta németül megjelentetni.

Abból a szempontból, hogy a hazai és külföldi németiség megértse, milyen kép alakult ki történelmileg és él a mai körülmények közt a magyarságban a németekről, s hogy ennek következtében milyen atmoszférában vívja harcát a magyarországi népinémet mozgalom, Basch felfigyelt Némedi Lajos „A németiség magyar szemmel” című doktori értekezésére, amely 1935-ben jelent meg Debrecenben, az egyetem Huss professzor vezette német szemináriumának kiadványsorozatában,¹²⁸ s igen melegen méltatta azt folyóiratában, a Neue Heimatblätter-ben.¹²⁹ Az egyetem turulista magyar diákmozgalmában szerepet játszott német-francia szakos Némedi nem tartozott azon nacionalisták közé, akik német veszedelemről szólva, a hazai német nemzetiség ellen izgattak: ellenkezőleg azt vallotta, hogy a megértés útját kell keresni, egymást jobban megismerve, egymás értékeit kölcsönösen becsülve.¹³⁰ 1935-1937 közt ösztöndíjasként további tanulmányokat végzett a lipcei egyetemen, majd visszatérve, Huss tanársegéde lett. Folytatta anyaggyűjtését a magyarság német-képéhez, s kész volt korábbi magyar nyelvű munkáját bővítve, átdolgozva német nyelven is megjelentetni. A fordítást maga Basch végezte — állítása szerint, — s 1938-ban 5000 példányban jelentette meg a Neue Heimatblätter kiadványsorozatában.¹³¹ „Ezzel a magyar szempontok megismertetését akartam szolgálni a németek között” — mondotta Basch.¹³²

Ebben az átdolgozott formájában Némedi könyve, amely immár nem „A németiség (Deutschtum) magyar szemmel”, hanem „Az össznémetiség (Gesamtdeutschtum) magyar szemszögből” címet viselte, különösen azzal tűnt fel, hogy külön fejezetben foglalkozott „a világháborútól máig” terjedő időszakokkal, s abban a lényegyet a német népgondolatnak (Volksgedanke) a magyar népgondolattal való ütközésében jelölte meg. Ez utóbbi hordozói a magyar népiek, akik a maguk módján szintén „völkisch” gondolkodásúak és törekvésűek, és a magyar népiség (Volkstum) érdekeit védik az ezekre nézve veszélyesnek tartott népinémet (volksdeutsch) törekvésektől, amelyek mögött Németország áll. A népi-magyarok (Volksmadjaren) nem ismerik

el a hazai németiség gazdálkodói erényeit, teljesítményeit; ingerülten reagálnak a német népiségkutatás (Volkstumsforschung) termékeire, a német kultúrbefolyás túlhangsúlyozására, a németországi „vándormadarak” (Wandervogel) a nagy német népközösség (Volksgemeinschaft) tudatát erősítő megjelenésére a magyarországi német falvakban. Azt állítják, hogy a magyarországi németeknek népiségükhöz való ragaszkodása tragikus összeütközéshez vezethet a magyar haza iránti hűségükkel. Némedi alaptalanoknak jelentette ki ezeket a magyar félelmeket, s a hangoztatott német veszedelemmel kapcsolatban hangsúlyozta: Magyarország és a német birodalom egymásra vannak utalva a Nyugatot keletről fenyegető destruktív veszedelemmel szemben.¹³³

Huss gondot fordított arra, hogy Némedi utat találjon Valjavec Südostdeutsche Forschungen-jához. Megküldte neki Némedi egy tanulmányát a legújabb német irodalomról, s jelezte: vállal könyvismertetésekét.¹³⁴

Kapcsolatok a Volksbund időszakából (1938–39 — 1944–45)

1939-ben két olyan kötet is megjelent a Südost-Institut kiadványsorozatában, amely a magyarországi németiség történetéből merítette témáját, s így különösen számot tarthatott Basch-ék érdeklődésére. Maga Basch azonban azóta, hogy megalakult a Volksbund, melynek élére került, ezzel kapcsolatos erős igénybevétele folytán már nem foglalkozott közvetlenül a magyarországi német népiségkutatás folyóiratának szerkesztésével, hanem azt Tafferner Antalra bízta, s magának csak az elvi irányítást tartotta fenn. Így folyóirat- és kiadványügyekben 1939-1944 között már nem ő, hanem Tafferner tartotta a kapcsolatot és levelezett Valjavec-cel. Ő mondott tehát véleményt a birodalmi-német szerzőktől származó két munkáról, amelyeket Valjavec korrektúrában küldött meg betekintésre.

Ludmilla Schlereth disszertációja a magyarországi németiség politikai fejlődését az 1918-1919-es forradalmak idején tárgyalja.¹³⁵ Tafferner alaposan áttanulmányozta a munkát, amelyet igen jól sikerültnek, és a magyarországi német mozgalom szempontjából nagyon értékesnek vélt. Magyarországon, ahol a forradalmak vívmányai kényelmetlen témát jelentenek, elképzelhetetlen, hogy az egyetemen ilyet adjanak ki doktori értekezés témájaként. „Számunkra azonban e vívmányok nemcsak történelmi értékűek — vélekedett Tafferner —, hanem népcsoportunk jövőbeli fejlődése szempontjából egyenesen irányt adóak. Azt bizonyítják, hogy olyan törvények, mint amelyeket a forradalmak hoztak, teljesen lehetségesek a magyar alkotmány keretei közt! Szilárd meggyőződésem, hogy a német népcsoport-kérdés itt Magyarországon végül is csak abban az értelemben, oly törvények és engedmények révén oldható meg, amelyeket az 1918-1919-es forradalmak hoztak. Úgy tűnik, az út ehhez még távolról sincs kiegyengetve, de — szerencsés körülmények közt — nem tarthat már sokáig. A magyarországi német népcsoport megmentése véleményem szerint csak az 1919. évi VI. néptörvény által megteremtett alapokon lehetséges. Ezért olyan fontos számunkra ma Ludmilla Schlereth munkája!” — írta Valjavecnek, 300 darabot (de legkevesebb 100-at) kérve, hogy — a címlap szokásos módosításával — felvehessék saját kiadványsorozatukba is.¹³⁶ Tafferner néhány kisebb javításra, kiegészítésre tett

együttal javaslatot, de megütközésére ezeket Valjavec már nem vétette figyelembe a szerzővel.¹³⁷

Isolde Schmidt disszertációja a világháború előtti délkelet-német pártügyről¹³⁸ „nem kevésbé fog minket érdekelni”, hiszen előzménye a Schlereth-féle disszertációban tárgyalt 1918-1919-es fejleményeknek — volt Tafferner véleménye a Südost-Institut ez évi másik kiadványáról. „Szisztematikusan fel kell göngyölítenünk egész múltunkat, hogy leküzdhessük az elemi iskolától kezdve belénk nevelt kisebbségi érzésünket, hogy nekünk nincs saját-népi történelmünk. A munka a magyarok számára bizony nem nagyon hízelgő, de ezt már így követeli a történelmi valóság.” Sok minden volt benne Tafferner számára új, adatok és nézőpont szempontjából egyaránt. Kritikai észrevétele: a „nemzetiség”, „kisebbség” kifejezések helyett mindenütt „népcsoport” írandó. Figyelmébe ajánlott a szerzőnek még néhány forrásmunkát, amely elkerülte figyelmét. Egészben véve igen hálás a munkáért, amelyből 100 példányt kívánna átvenni.¹³⁹

Tafferner 1939 februári leveleiben arról is értesítette Valjavecet, hogy Basch-sal elhatározták a Neue Heimatblätter cím megváltoztatását, mert az nem kifejező és nem hatásos. A „Heimatblätter”-t valószínűleg meghagyják a címben, mert ez a kontinuitást fejezné ki továbbra is a még Bleyer alapította Deutsch-ungarische Heimatblätter-rel, s utódjával, a Neue Heimatblätter-rel, de a bevezetendő új cím „Donau-deutsche Heimatblätter” lenne, annak érzékeltetésére, hogy a dunai németek — a „dunai sváb” megjelölést Tafferner több okból mellőzni szeretné — az utódállamok közötti feloszlásuk ellenére egy széttagolhatatlan kultúrtörténelmi egységet képeznek. Eddig is az volt a helyzet, hogy a folyóiratban az egész dunai németiségről jelentek meg cikkek, tehát arról van szó, hogy összhangba hoznák a tartalommal a címet. Együttal Valjavecnek, mint a kérdésben érdekeltnek, azt is előre jelezte Tafferner, hogy „ezen kívül egyfajta dunai-német kutatóközösséget terveznek, amelyben össze kell majd fogni a német lakosságú dunai országok minden tudományos erejét. Ennek tudományos orgánuma lenne a Donau-deutsche Heimatblätter, Budapest székhellyel. Ezáltal a dunai-német tudomány nem csak a délkelet-német tudományos kutatásba, hanem egyáltalán a külföldi német tudományba szisztematikusan lesz beépítve. Mert amit eddig tettünk, terv nélkül történt”. A tervet Basch-sal már lényegében elfogadtatta, s úgy gondolja, hogy megvalósításának semmiféle aggály vagy akadály nem fog útjában állni.¹⁴⁰

Valjavec — ki tudja, valójában mit gondolt — azt válaszolta, hogy helyesli a tervet s igyekezni fog azt támogatni. „Ezt is vártam a délkelet-német tudományos kutatás egy vezető emberétől” — jelentette ki erre Tafferner. „Remélem, hogy más — főleg bánáti és bácskai — helyeken ugyanilyen megértésre fogok találni. A Donau-deutsche Heimatblätter semmiképpen sem fogja keresztezni a Südostdeutsche Forschungen-t, hanem sokkal inkább a dunai-német kutatásnak szisztematikus beépítését fogja jelenteni a délkelet-német kutatásba. Ugyanezt a célt fogja követni a Dunai-német Kutatóközösség (Donau-deutsche Forschungsgemeinschaft) is. Tehát minden tudományos erő céltudatos összefogásáról van szó” — hangsúlyozta ismételtén.¹⁴¹

Tafferner e terveivel kapcsolatban a hiányosan fennmaradt Valjavec-levelezésből nem derül ki több. Annyi bizonyos, hogy a Dunai-német Kutatóközösség nem

jött létre, s ennek az lehetett az oka, hogy a bécsi székhelyű — 1932-ben alapított — Délkelet-német Kutatóközösség (Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft) rendszeres tevékenysége indokolatlanná is tette egy ilyen létrehozását. Ez koordinálta a „Südost” német tudósainak munkáját a birodalmi-német kutatók ide vonatkozó munkásságával; ez részesítette őket pénztámogatásban. 1938-ban 2000 birodalmi márkát utalt át a budapesti német követséghez, s ezt pengőben Basch osztotta szét a kutatók között. A kutatási segélyt a téma bejelentésével lehetett kérvényezni. Így Schmidt Henrik szegedi professzor 1939-re 500 birodalmi márkát kapott nyelvészeti, néprajzi és településtörténeti kutatásokra, amelyeket a Budai Hegyvidék, a Bakony, valamint Nyugat-Bácska és a Romániai-Bánát német falvaiban végzett. Tafferner helyzete különleges volt: már hosszabb ideje fordítói szolgálatot is (Übersetzungsdienst) végzett a Délkelet-német Kutatóközösséggel kapcsolatban lévő, Dr. Wilfried Krallert vezette bécsi sajtóinformációs szervnek („Publikationsstelle”), a magyar tudományos sajtóból, a népinémet kérdések vonatkozásában. A magyar kormánynak semmiképpen sem volt szabad tudomást szereznie arról, hogy Tafferner kéthavonként 90 márka átutalást kap a birodalomból, amely összegeket a budapesti német követségen vehette fel.¹⁴²

Ami pedig a magyarországi német népkutatás folyóiratának tervezett címváltoztatását illeti: A Volksbund cíkió zászlóbontásán a bécsi Délkelet-német Kutatóközösség részéről jelen lévő Alfred Karasek, mint a berlini Külügyi Hivatal kulturális osztályának 1939. május 6-án jelentette, azt tudta meg Basch-tól, hogy Neue Heimatblätter helyett, amely már nem felel meg, mert túl általános, és a népcsoport új szellemét nem eléggé karakterizálja, Német Kutatások Magyarországon (Deutsche Forschungen in Ungarn) lesz az új cím. Kevésbé fog irodalomtörténeti témákkal foglalkozni, s jobban belebocsátkozik a népcsoport jelenlegi kérdéseinek tárgyalásába. Mivel Basch a népcsoportvezetéssel túl van terhelve, a szerkesztést Tafferner bajtársnak adja át.¹⁴³ A „Heimatblätter” eltűnt a címből: a Bleyer-féle népkutatással való kontinuitás kifejezése helyett egy új módszer és szellemiség hangsúlyozását tartották szükségesnek.

Basch tevékenységéről néhány apró utalást találhatunk Tafferner Valjavechez intézett leveleiben. Egy 1939 februári leveléből arról értesülünk, hogy Basch előadást akart tartani Kassán, de abban turulisták megakadályozták.¹⁴⁴ Egy májusi levelében pedig a küszöbön álló országgyűlési választásokkal kapcsolatban írta, hogy „Franz többnyire lent van a választókerületekben”, ahol „sok tyúkszemre-hágás történik a mi bajtársainkkal. Reménykedünk azonban a győzelemben!”¹⁴⁵

A magyarországi német népkutatók bekapcsolódási lehetősége Valjavec kutatási terveibe, természetesen igen érdekelte Taffernert: „Szeretném megkérdezni, miként áll Ön tervével a bajor törzs történetét illetően?”¹⁴⁶ A magyarországi bajor települések, a Heideboden illetve Nyugat-Magyarország és a Délnyugat-magyarországi Középhegység természetesen beleértendők. Nem tudom, milyen munkatársakat vont már be, a magyarországiak mindenesetre érdekelnének. A Budai Hegyvidék számára magától értetődően csak Bonomi jön szóba. A Vértes-hegységet, az én hazámat, én vállalnám szívesen. Már együtt van bizonyos anyagom, miként én azt a Neue Heimatblätter legutóbbi füzetében be is jelentettem. A legkeményebb dió természetesen a Bakony. Arról még tárgyalnunk kell. A Heideboden-ra Zimmermann

szenior személye igen tiszteletreméltó, az ő módszere azonban már túlságosan elavult. Egon Lendl-t Bécsben feltétlenül be kellene vonni. Ő a legjobb ismerője a magyarországi bajor településeknek. De azt hiszem, Ön egy összefoglaló művet akar alkotni, tehát a nyelvjárást, szokásokat és viseleteket, stb. is tárgyalná.¹⁴⁷

Ami Bonomit illeti, Tafferner arról panaszkodott később is Valjavecnek, hogy ez a kiváló kutató, aki a legjobban tudna tájékoztatni a Budai Hegyvidék településtörténetéről, az ő cikk-felkérése elől mindegyre kitér, míg Valjavec folyóiratában szívesen publikál. Bonomi tartózkodó viselkedése „velünk szemben”, komikusan hatott Taffernerre: „végtére is a Südostdeutsche Forschungen nagyobb »pángermán«, mint a Deutsche Forschungen in Ungarn!”¹⁴⁸

Egyébként ebben az 1940. február 14-i levelében említette Tafferner: „Arra gondolunk, hogy újra kiadjuk Bleyer „A németiség Csonka-Magyarországon” című művét.¹⁴⁹ Erre azonban nem került sor, feltehetően azért, mert statisztikai része¹⁵⁰ elavultnak tűnhetett a német népkutatás újabb statisztikai törekvéseihez képest.¹⁵¹

Valjavec általában küldött saját publikációi különnyomataiból Basch-nak és immár Taffernernek is. Ők — mint Tafferner írta — különösen hálásak azért, hogy a *Historische Zeitschrift*-ben közzétette a dunai-németek népi ébredésének legrégibb dokumentumát. „Önök igaza van: a bécsi Állami Levéltárban még sok fekdühet rejtve.”¹⁵² Tafferner pedig tájékoztatta Valjavecet készülő saját munkáiról. Így azon cikkéről, amelyet a magyarországi német diákságnak az 1918–1919-es forradalmak-ban való részvételéről ír,¹⁵³ továbbá arról, hogy kiadásra készíti elő Szemere Bertalan 1848–1849-es miniszter, ill. miniszterelnök egy nehezen olvasható, terjedelmes kéziratát, amelyet számkivetése idején Párizsban írt, s a nemzetiségi kérdéssről szól, mégpedig nem csak Magyarország, hanem „általában a Südost” vonatkozásában. „Ha azzal kész vagyok, minden jel szerint sok mindent új, azaz más megvilágításban fogunk látni”¹⁵⁴ Felhívta Valjavec figyelmét a Südostdeutsche Forschungen-ról az Egyetemes Philologiai Közlönyben megjelent ismertetésre.¹⁵⁵

A német nemzetizocialista párt birodalmi vezetőségének (NSDAP Reichsleitung)¹⁵⁶ oktatási főhivatal (Hauptschulungsamt), közelebbről annak elméleti képzéssel foglalkozó hivatala (Amt theoretische Schulung) részéről Zilcher bizalmas kérés-sel fordult 1939. július 1-én Valjavec párttárshoz: „Hozzám érkezett információ szerint a legutóbbi időben Magyarországon egy igen németellenes brosurát terjesztenek, amely a jelenlegi hangulatban magától értetődően széles körökben visszhangra talál. Ez Dr. Lajos Ivántól, a pécsi egyetemi könyvtár könyvtárosától származik, a címe: »Németország háborús esélyei a német szakirodalom tükrében«. A »Dunántúl« nyomdában állították elő (Pécsi Egyetemi Nyomda és Könyvkiadó Rt.). Úgy tűnik nekem, hogy e broszúra hivatalos segítséggel jött létre. Jó lenne, ha Ön e munkát megszerezhetné magyarországi útja alkalmával.”¹⁵⁷ Ebben a többnyire csak „Szürke Könyv” néven emlegetett kiadványban, amely a Németországtól való félelmet haderejének lebecsülésével próbálta csökkenteni, Zilcher értesülése szerint szó esik egy 1933-ban a müncheni egyetemen egy bizonyos Benno Graf által tartott előadásról, amelyben állítólag az hangzott el, hogy Németország határa a Balatonnál van, és hogy a magyar politikáról végső soron Németország dönt. Ez ügyben is Valjavec utánajárását kérte, úgy látszik nem tudván arról, hogy a VDA ezen ismert előadójának fenti kitételeit a magyar diplomácia annak idején hivatalosan is szóvá tette.¹⁵⁸

Végül részletes kritikát kért tőle Heymann „Balkan” című könyvéről,¹⁵⁸ amellyel kapcsolatban bizonyos kifogásolható dolgokra hívta fel figyelmét Valjavec, egy korábbi beszélgetésük alkalmával.

A második világháború kitörésének hatása a magyarországi német népkutatásra jellegzetesen tükröződik Weidlein egy levelében, amelyet 1939. október 7-én intézett Valjavechez: „Tudományos munkálkodás ilyen körülmények közt nálunk aligha lesz lehetséges!” Mint írta: „A világtörténelmi események közeledtét már augusztusban világosan lehetett látni”, s ezek az okai annak, hogy a Südostdeutsche Forschungen részére vállalt könyvismertetései közül csak egyet készített el. Majd így folytatta: „Csak azon csodálkozom, hogy Önnél minden úgy megy tovább, mintha a német nép nem állna élethalálharcban. Azt hiszem, a külföldi németiség jobban aggodik a német sorsért, mint maga a birodalmi németiség. Valószínűleg csak azért, mert nekünk fogalmunk sincs Németország erejéről!” Levelében igen érdekes, hogyan utalt Hitler előző napi beszédére, amelyben a németek keletről és délkeletről való visszavándoroltatása tervéről szólt. Weidlein azon kezdett elmélkedni, „német felfogás szerint ki német? Azt hiszem az, akinek ereiben német vér folyik. A magyarság félelmetesen találva lenne!”¹⁶⁰ A német vér részesedésének mértéke (Blutanteil) az ország magyar lakosságában, a német népkutatást a háború éveiben különösen erősen foglalkoztatta.

A háború kitörését követően deviza-nehézségek miatt a Német Kutatóközösség (Deutsche Forschungsgemeinschaft)¹⁶¹ amelyhez egy-egy Nyugat-, Észak- és Kelet-német Kutatóközösség mellett a Délkelet-német Kutatóközösség¹⁶² is tartozott, kénytelen volt felmondani számos kutató — így Magyarországon Weidlein — kutatói ösztöndíját. Az előállott finanszírozási nehézségeket a Német Kutatóközösség úgy próbálta áthidalni, hogy állami érdekűnek, sőt hadifontosságúnak igyekezett elismertetni a német népiségre vonatkozó kutatásokat. Különösen a külföldi német népcsoportoknál megindított statisztikai és térképészeti munkálatok jelentőségére hívta fel a figyelmet.¹⁶³ A korábban a hallei egyetem hallgatóinak magyarországi „országszolgálati bevetéseit” szervező és irányító, a Délkelet-német Kutatóközösség ösztöndíjával huzamosabban is Magyarországon tartózkodott Irma Steinsch kisasszony, aki végül is a bécsi információs szerv (Publikationsstelle)¹⁶⁴ állományába került, 1939 októberétől szakelőadója lett a magyarországi népinémet vonatkozású statisztikai és térképészeti kérdéseknek. Újabb ösztöndíjak segítségével huzamos magyarországi tartózkodásra rendezkedett be, s később átvéve a volksbundista népcsoport-vezetőség mellett felállított statisztikai és tudományos osztály vezetését, birodalmi-német kommisszárként tevékenykedett.¹⁶⁵ Közben befejezte disszertációját a 18. századi magyarországi magánföldesúri telepítésekről, amely kezdettől fogva arra szolgált, hogy tényleges tevékenységét leplezze, s az meg is jelent a Deutsche Forschungen in Ungarn kiadványsorozatában.¹⁶⁶

Azok a feszültségek, ellentétek, amelyek nyomai már korábban is felfedezhetők voltak Huss és Basch között, 1939 őszén Huss bizonyos erőteljesebb elhatárolódásához vezettek. Október 6-án Basch-hoz intézett levelében, amelynek másolatát Valjavecnak is elküldte, bejelentette, hogy a Volksbund vezetősége által gyakorolt néppolitikával az iskolakérdésben és több másban semmiképpen sem tud egyetérteni, s ezért — ha nem is a Volksbundból — az annak kemény magvát képező Kamerad-

schaftból kilép. Nem kíván továbbá kiadója lenni a Deutsche Forschungen in Ungarn-nak: „nem lehetek csupán cégérhordozó”.¹⁶⁷ Basch, aki annak idején valóságos lelkeskedett Huss nagyszerű viselkedésén például a Sonntagsblatt megszerzéséért folytatott harcban, teljesen elhidegült tőle, s mikor 1941-ben meghalt, elhárította Valjavec kérését, hogy nekrológot írjon róla. Nem tette ezt meg a hazai német sajtóban sem.¹⁶⁸ Az a Huss-életrajz, amelyet Karl Kurt Klein, a kolozsvári egyetem professzora írt a népinémet kutatóról és harcosról, és a Deutsche Forschungen in Ungarn kiadványsorozatában megjelent, elhallgatja ezeket az ellentéteket. E kötet egyébként nyomatékosan hangsúlyozza mindkettejük — Basch és Huss — nemzeti-szocialista meggyőződését.¹⁶⁹

A bécsi egyetem Prinz Eugen-díját 1940-41-re Basch együtt kapta Huss Richarddal és Schmidt Henrikkel. A Délkeletnémetiség Kutatóközösség részéről Alfred Karasek felkérte Valjavecet, hogy a magyarországi német népcsoport érdekében messzemenően méltassa ezt az eseményt folyóiratában, valamint a rendelkezésére álló bajor sajtóban.¹⁷⁰ A díj átvételekor Basch előadást tartott Bécsben a magyarországi német népkutatásról. Ebben a hangsúlyt annak az új szellemnek bemutatására tette, amelyben „a népinémet kutatók mai fajtája” végzi a munkát. Az alapelveket így foglalta össze:

„1. A népinémet kutatást csak olyan vér- és néptudatos kutatók végezhetik, akik saját népcsoportjuk sorsának elkötelezettjei.

2. A népcsoport kutatása a nép- és államhűség szintézisének jegyében áll, nem lehet azonban tekintettel előző nemzedékek elavult tradícióira, mert az a kutatómunkát akadályozná vagy veszélyeztetné.

3. A népkutatásnak a saját nép szolgálatában kell állnia és nem lehet öncél; tehát a népcsoport népiségi harcának (Volkstumskampf) is szolgálatában áll.

4. A népkutatás a lelegevenebb vérkeringésben van továbbá az anyanép kutatásával, és mindig szem előtt kell tartania a sorsszerűen neki jutott küldetést, hogy közvetítő legyen két nép között.

5. A népkutatásnak egyúttal kötelessége és joga, hogy a népcsoport életének minden területét kutassa, tehát a politikai és a népi (völkisch) vonatkozásokat is.”¹⁷¹

Amikor a Volksbund tudományos osztályát vezető Irma Steinsch 1943-ban összefoglalóan áttekintette egy cikkében a magyarországi német népiségkutatás fejlődését az első világháborútól a bécsi német népcsoport-szerződésig, amely 1940. augusztus végétől új szakaszt nyitott a népcsoport történetében, s tágabb lehetőségeket biztosított Basch alapelvei érvényesüléséhez az elkötelezett népinémet kutatómunkában, ismételten hangsúlyozta Basch azon érdemét, hogy kirekesztette a kutatásból a „népidegen” elemeket, az „álnémeteket”, s megvalósította a népinémet kutatás korábban hiányzó szellemi autonómiáját.¹⁷² Különös, de egyben nagyon jellemző, hogy e nyilvánvaló szelvény Bleyer szellemével, a tőle örökölt munkatársi gárda jelentős részével, a legkevésbé sem zavarta Basch-ékat abban, hogy Bleyer törekvései „kiteljesítőjének” hirdessék magukat.

Baschnak azt a kívánságát, hogy birodalmi német kutatók is írjanak a Deutsche Forschungen in Ungarn-ba,¹⁷³ a berlini Népinémet Közvetítőszerv (Volksdeutsche Mittelstelle — VoMi)¹⁷⁴ tolmácsolta többek közt Valjavecnek is. Ez az SS intézményrendszerébe tartozó szerv egyébként magyarországi vonatkozásban is sokszor

fordult hozzá tájékoztatásért. Így például 1940. június 25-én: „A Volksdeutsche Mittelstelle arra kéri Önt, hogy adjon sürgősen egy rövid tájékoztatást a nyilasokhoz való viszonyról, különös tekintettel a német népcsoport népiséggpolitikai érdekeire.”¹⁷⁵ A kérés a magyarországi nemzetiségi kérdés rendezését illetően a magyar parlamenthez benyújtott törvényjavaslattal volt kapcsolatos, amely bár a német népcsoport vezetőivel, Basch-sal és Goldschmidt-tal folytatott előzetes konzultációk nyomán készült és feltűnően figyelembe igyekezett venni a magyarországi német érdekeket, mégsem biztosította volna a német népcsoportnak a kívánt kivételes helyzetet, amelyhez végül is a bécsi német népcsoport-szerződés révén jutott.¹⁷⁶

1940-ben jelent meg a Südost-Institut kiadványsorozatában Valjavec munkája a közelkeleti német kultúrbefolyásról, különös tekintettel Magyarországra,¹⁷⁷ amely magántanári habilitációs munkája volt 1938-ban a müncheni egyetemen. Basch, aki már régebben elnyerte Valjavec hozzájárulását ahhoz, hogy e művét a maga kiadványsorozatába is felvehesse, 1941. április 4-i levelében sürgette tőle az ígért példányok megküldését.¹⁷⁸

A Volksbund 1942-ben egy havonként megjelenő folyóiratot is indított: ez volt a Budapesten megjelenő Südostdeutsche Rundschau, amelynek Berlinben is volt szerkesztősége.¹⁷⁹ Innen szorgalmazták birodalmi-német szerzők, így Valjavec közreműködését a lapban egy-egy cikkel. „A cikkeket illően honoráljuk.”¹⁸⁰ Egyébként a magyarországi népinémet kutatók, szerzők számára is nyitva álltak a külföldi német folyóiratok, s nemcsak a Valjavecé. De a magyarországi német népcsoport-autonómia kiépítése erősen igénybe vette, lefoglalta a fiatal népinémet értelmiséget. Weidlein például, aki az 1940-ben létesült, Bleyer Jakabról elnevezett budapesti Volksbund-gimnázium¹⁸¹ igazgatója lett, s a fővárosban létesített Nemzetiszocialista Nevelőotthon (NS-Erziehungsheim) munkájában is részt vett, valamint Volksbund-iskolák felügyeletével is meg volt bízva, mentegetődni volt kénytelen Valjavec előtt: „Ha már egyszer rendbe jövünk iskolaügyeinkkel, ismét nagyon szívesen közreműködöm. Addig azonban Önnek szabadságolnia kell engem!”¹⁸² A Bleyer-gimnáziumban tanított a Deutsche Forschungen in Ungarn-t szerkesztő Tafferner, és az ugyancsak népiségkutató Riedl Ferenc.¹⁸³

A Valjavec-levelezésben található egy levél Kronfusz Vilmos vegyész mérnöktől, aki 1937-ben már járt a müncheni Südost-Institut-ban, s megismerkedett Valjavec-cel, mégis szükségét érezte, hogy magáról elmondja: a német főiskolai hallgatók „Suevia” egyesületének egykori tagja és örökös „Fuchsmajor”-ja, aki 1938-ban elhagyta a Magyarországi Német Népművelődési Egyesületet, ahol ellenőri tisztséget viselt, de a megalakult Volksbundba nem lépett be. Ennek ellnére publikálhatott a Deutsche Forschungen in Ungarn-ban (bár Steinsch kisasszony 1943-ban megjelent említett tanulmánya a németiségről elidegenedettek közé sorolta). Élénk turulista kapcsolatai voltak, a budapesti bölcsészek Árpád bajtársi egyesületének Táltos-törzse meghívására előadást tartott „a sváb kérdéssről” a „Turulvár”-ban. Az igen elfoglalt Tafferner helyett Valjavechoz fordul a következő problémával: megélnékült magyar részről az érdeklődést a Trianonnal elszakított — revízióval csak részben visszanyert — területek népiségi viszonyai iránt, s egy Abonyi Endre nevű tanárjelölt, turulista, a bácskai német településekre vonatkozóan kért forrásmunkákat. Azért tartaná fontosnak, hogy Valjavectól, a nagy megbízhatóságú hozzáértőtől kapjon

útbaigazítást, mert „kevésbé jó tanácsadás esetén Abonyi úr, aki bizonyára szívesen szorítaná háttérbe a német jelentőséget, könnyebben bagatellizálhatná a német álláspontot, avagy átsiklana fölötte”.¹⁸⁴

A második világháború éveiben a berlini egyetem külföldtudományi karán másodállásban oktató Valjavec délkelet-európai szemináriumain nemcsak német hallgatók vettek részt, hanem szép számmal más nemzetiségűek is a „Südst” országai-ból. Az 1942/43-as tanév első félévére „Asszimiláció és disszimiláció Délkelet-Európában” címmel hirdetett szemináriumot. Ezen a magyarosításról egy-egy román, szlovák hallgatóval referáltatott. A szeminárium magyar résztvevői tiltakoztak a magyarosítás-téma felvetése, a megbízott referálók előrelátható nemzeti elfogultsága, s a megtartott referátumok tényleges „magyarellenessége” miatt. Valjavec teret adott magyar hallgató referátumának is, amelynek tárgya viszont „a székelyek románosítása” volt. Ezt követően azonban különösen parázs vita támadt magyar hallgatókkal (Gosztonyi, Jenőffy) amiatt, hogy Hanns Herrschaft bánáti német hallgatót nem annyira az erdélyi románosító, mint az ottani magyarosító politika érdekelte, különösen a németekkel szemben. Herrschaft, — annak ellenére, hogy Valjavec figyelmeztette: „a jelen politikai ügyeit nem kell érinteni” — belebocsátkozott „a mai magyar nemzetiségpolitika” heves bírálatába is. Kijelentette: „a magyarság a Kárpát-medence különböző népcsoportjainak elnyomásában ma ugyanazokat a módszereket alkalmazza, mint korábban. Magyarország külpolitikája nem őszinte, csak az aktuális európai helyzetre, illetve a háborúra való tekintettel kevésbé expanzív és németellenes. Magyarország az 1940. évi kisebbségi egyezményt csak kényszerből kötötte meg Németországgal, ám kijátssza azt rafinált módon, nem teljesíti annak szellemét, és arra sem hajlandó, hogy a jövőben értelemszerűen teljesítse a szerződést.” Egy magyar diák azon közvetítő megjegyzésére, hogy „a népiségi problémák a háború után békés egyetértéssel lesznek rendezve”, Herrschaft azt válaszolta, hogy azok „a Führer parancsának megfelelően lesznek megoldva”.¹⁸⁵

Herrschaft „A Bánát” című könyvét¹⁸⁶ csak az imént tiltották ki magyarellenesség címén Magyarországról; a Valjavec-szemináriumon tanúsított magatartása a berlini magyar követség tiltakozását váltotta ki azáltal, hogy „kirohanásaival a jelenlegi magyar kormánypolitika Németországgal szembeni jóakarátát és őszinteségét is kétségbe vonta”. Az e tárgyban 1943. február 24-én kelt követségi feljegyzést a Külügyi Hivatal március 6-án megküldte az ekkor kari dékáni tisztebet betöltő Six professzornak,¹⁸⁷ ő viszont Valjavectól kért jelentést az esetről. Ez utóbbi — március 23-i jelentésében — megvédte Herrschaftot, és a magyar hallgatókat tette felelőssé: „Miótán már a múlt gyakorlatokon kijelentések történtek magyar hallgatók részéről, amelyek megkísérelték, hogy hamis képet adjanak a Kárpát-medence kisebbségpolitikájáról, nyilatkozott Herrschaft — egy, az 1918–1940 közti román kisebbségi politikáról szóló referátumhoz kapcsolódva — abban az értelemben, hogy a magyar állam 1918 utáni népcsoport-politikai nehézségeire utalt, s annak során aláhúzta, hogy ez a probléma még nem talált megnyugtató megoldásra, mert a magyar állam néppolitikai helyzete sok tekintetben ugyanaz, mint 1918 előtt volt. Arra is utalt, hogy a német népcsoport részéről például panaszokat nyilvánítanak, és fejtegetései végén kifejezést adott azon várakozásnak, hogy ez a kérdés a háború után a Führer szellemében fogja megtalálni megoldását.”¹⁸⁸

Az igen hiányosan fennmaradt Valjavec-levelezés időrendileg utolsó darabja, amely magyarországi német vonatkozású, Basch 1944. július 24-i szívélyes üdvözléssel és Heil Hitler!-rel záródó, horogkeresztes domborítású népcsoport-vezetői levélpapíron írt levele.¹⁸⁹ „Köszönöm ígéretedet, hogy előadóként közreműködsz népcsoportunk első német főiskolai hetén Budapesten.”¹⁹⁰ A szeptember 10-16-ra tervezett rendezvényt (Deutsche Hochschulwoche in Ungarn) azonban elhalasztották — egy be nem következett — „kedvezőbb időpontra”, mert Budapestet már bombatámadások érték, megkezdődött a hivatalok vidékre költöztetése; a zsúfolt közlekedési útvonalakon német csapatok és anyagi utánpótlás lázas ütemű szállítása folyt a vésszesen közeledő keleti front déli szakaszára; ellátási és elszállásolási nehézségek támadtak, nagyarányú katonai behívások voltak a honvédséghez, illetve javában tartott a németek kényszersorozása az SS-hez.¹⁹¹

A Bleyer-problematika

Az eddigiekben a Volksdeutsche Kameradschaft, majd a Volksbund időszakában tekintettük át a Valjavec-levelezés magyarországi német népiséggpolitikai vonatkozásait, ahogy azok elsősorban Basch és Valjavec szerkesztői kapcsolataiban, a hazai német népkutatás és a délkelet-kutatás németországi összefüggéseiben jelentkeztek. Szükségesnek mutatkozik egy tematikus fejezet hozzákapcsolása az eddig előadottakhoz, amelyből a magyarországi németiség története egyik kulcskérdésének, Bleyer Jakab szerepének korabeli — de máig nem megnyugtató — értékelése kap némi megvilágítást, a Valjavec-levelezés alapján.

Valjavec a 30-as évek második felében már javában foglalkozott azon tervével, hogy feldolgozza a délkeleti németiség 1780-1919 közti történetét. Különös gonddal pártfogolta azokat a németországi fiatal történész-jelölteket, akik idevágó témát választottak. Így segítette már 1935-től Ludwig Rogl munkáját Adam Müller-Guttenbrunnról, és kapcsolatba hozta e fiatalembert a bánáti Fritz Klingler-rel, aki még személyesen jól ismerte a dunai-sváb megújhódás e nagy alakját.¹⁹² Ugyanebben az évben kezdte támogatni Hedwig Schwind kisasszonyt, a müncheni Deutsche Akademie és egyben a Südost-Institut titkárnőjét,¹⁹³ aki Bleyer Jakabnak, a magyarországi németiség 1933-ban elhunyt vezetőjének életét és tevékenységét választotta témájául. Valjavec maga is megjelentetett már róla egy kisebb írást.¹⁹⁴ Schwind kisasszony mindenekelőtt Bleyer hetilapjának, a Sonntagsblatt-nak 1921-1925 közti évfolyamait tanulmányozta át; ezeket a stuttgarti Deutsches Ausland-Institut könyvtára kölcsönözte ki részére két napon belül a müncheni Német Akadémiához.

Kutatási ösztöndíj-kérelmének elbírálása — a magyarországi németiséggel kapcsolatos problémákra való tekintettel — kissé körülményes volt: megkérdézték az aggályoskodó „Barna Ház”-at (az NSDAP müncheni központját), a bajor belügyminisztérium részéről „puhatolódzásokat” folytattak, végül mielőtt Berlinben érdemben foglalkoztak volna „hivatalos úton dohosodó” kérvényével, sikerült egy müncheni utazási iroda révén hitellevelet szereznie Budapestre. Két hónapos magyarországi útjára való elindulása előtt a Német Akadémián Thierfelder és Jobst urak tájékoztatták őt a Magyarországi Német Népművelődési Egyesületben uralkodó zűrzavarról, amelyről már Valjavectól is tudott, de akinek erről „még sokat kell mesélnie”.

Mint Schwind kisasszony vélekedett: „Éppenséggel nem nagyon kedvező időpontot választottam. Mivel azonban nem tudható, nem lesz-e egyre rosszabb, nem látom be, miért kellene az utazást tovább halogatnom.”¹⁹⁵

Augusztus 19-én érkezett Budapestre, ahol a nyári szabadságát ezúttal is ott töltő Valjavec már várta, eleget téve a kisasszony szobafoglalási kérésének: „Ön jól tudja, mi a fontos: lehetőleg Bleyerék közelében legyen, lehetőleg németeknél vagy németül beszélő embereknél, lehetőleg olcsó legyen, és poloskáktól mentes. Ha fürdőkádban tisztálkodhatnék, az igen kellemes volna, feltéve, hogy ez Budapesten nem elérhetetlen luxus.”¹⁹⁶

Bleyer irathagyatékának tanulmányozhatósága végett Schwind kisasszony már előzetesen kapcsolatba lépett a családdal: „Bleyer Ferenc csak augusztus vége felé jön vissza szabadságáról, György azonban kész arra, hogy a hagyatékot megmutassa nekem, csakhogy ő nem olyan jól ismeri ki magát abban.”¹⁹⁷ Valjavec vele tartott, és együtt kutattak a Bleyer család lakásán¹⁹⁸ őrzött anyagban. Fritz Klinglernek így írt erről: „A múlt hetekben alkalmam volt Bleyer Jakab összes írásos hagyatékát áttanulmányoznom. Az eredmények minden tekintetben igen érdekesek voltak. Mindenekelőtt az a tény, hogy Bleyer az előző évtized elején még »magyaron« volt,¹⁹⁹ — azaz magyarokhoz húzó, magyar érdekeket szolgáló. A württembergi VDA tartományvezető Krehl-t is tájékoztatta, aki így reagált erre: „Nagy elégtétellel vettem, hogy Ön a Bleyer-hagyatékba való betekintése révén oly értékes fegyverek birtokába jutott, amelyeket felhasználhatunk a harcban ezen ideszalajtott cigányok ellen”²⁰⁰ — a magyarokat értve rajtuk.

Valjavecnek az a benyomása támadt, hogy Bleyer-rel kapcsolatban „egy történelmi hazugságot kell csírájában elfojtani”, azt ti. hogy ő és köre a magyarországi németiség népinémet szárnyához tartozott volna. „Nagy népi szerencsétlenségnek tartom, hogy Bleyer ragadhatta magához a vezérszerepet”, — írta Bleyer ellenlábásának, Gündisch Guidonak, akit arról biztosított, hogy az ő 1918-1919-es tevékenységével ért teljesen egyet. Örömmel értesülvén arról, hogy Gündisch készségesen segítette Hedwig Schwind adatgyűjtését, hasonló segítséget kér tőle ő is a maga munkájához, „amelynek fontossága minden további nélkül világos lehet Ön előtt”. Ha egy feljegyzésben összefoglalná saját tevékenységét a Német Néptanácsban, tájékoztatná az ott uralkodott viszonyokról, képet adna az 1919. évi autonómia-törekvésekről, sokat segítene neki abban, hogy ellensúlyozhassa azt az egyoldalúságot, amelyet a tanulmányozott Bleyer-iratok képviselnek. „Csak az lenne fontos, hogy ez a feljegyzés a lényeges momentumokra kellő alapoossággal térjen ki.”²⁰¹ Hasonló feljegyzést kért és kapott Huss Richardtól, az ő kapcsolatairól a Német Néptanács-hoz, illetve Bleyer Jakabhoz.²⁰² De mindenekelőtt írásos dokumentumokba, jegyzőkönyvekbe, aktákba kért betekintést Gündisch-től és Huss-tól egyaránt, biztosítva őket arról, hogy a kapott anyagok felhasználásában a legnagyobb elővigyázatossággal fog eljárni, s hogy hiánytalanul visszajuttatja azokat.²⁰³ Az 1918-1919. évi magyarországi német autonómiára vonatkozó írásos dokumentumokat és broszúrákat betekintésre tovább kölcsönözte azonban az azok iránt nagyon érdeklődő Fischer miniszteri osztályfőnöknek a bajor kultuszminisztériumban, valamint a Württemberg-tartományi VDA vezetőnek, Krehl-nek.²⁰⁴

Fontosnak tartotta Valjavec, hogy Schwind kisasszonyt Krehl figyelmébe ajánlja: pártfogolja ugyanis „abban a helyzetben van, hogy teljesen tárgyyszerű tudósításokat szállíthatna a magyarországi német iskolaügyről, névmagyarosításról és hasonlókról”. Meg is küldte neki a kisasszony két cikk-kéziratát.²⁰⁵ Ezek megnyerték Krehl tetszését: az egyiket a stuttgarti NS-Kurier-nak, a másikat a Völkischer Beobachter-nek adta közlésre. „Schwind kisasszony további beszámolóíért, különösen a névmagyarosításról és hasonlókról, mindig hálás leszek” — írta Valjavecnek,²⁰⁶ aki Münchenben maga segítette be a kisasszony cikkeit a Hitler-Jugend sajtószolgálatához és a diáksajtóhoz.

Bevonta továbbá Valjavec abba a munkába is Schwind kisasszonyt, amelyet a Münchener Főiskolák Külhivatalának népiségi munkára vonatkozó munkaterve keretében maga is végzett. Hedwig Schwind lett a vezetője annak a csoportnak, amely „Az elnémetlenítő munka és a völkisch ellenállás alakulása a Duna-térségben” témával foglalkozott. E csoportmunkát az 1937. évi birodalmi teljesítményharcra (Reichsleistungskampf) való előkészület részének tekintették.²⁰⁷

A Süddeutsche Forschungen legelső kötetét előkészítő Valjavec már számított a Schwind-féle Bleyer-életrajz egyik előmunkálati jellegű részletére. Ezt kéziratban előzetesen elküldte Basch-nak, aki „őszinte örömmel” olvasta, s közölte Valjavec-cel: A Bleyer-családnak semmi kifogása publikálása ellen. Eloszlatta azt az aggodalmat, hogy más valaki is dolgozna Bleyer-életrajzon, mégpedig hír szerint Pukánszky Béla. „Ha ez lenne terve, bizonyosan megkereste volna a Bleyer-családot, hogy bocsásson anyagot rendelkezésére. Egyébként Bleyer Ferenc biztosított engem róla, hogy a család egyetlen feljegyzést sem adna neki betekintésre” — írta Basch, majd arról érdeklődött Valjavectól, mikor fog az egész életrajz megjelenni? „Gondolhatod, mennyire várjuk mi azt!”²⁰⁸

Valjavec néhány iratot kölcsönkért a Bleyer-hagyatékából. A hallei egyetemisták „országszolgálati bevetéseit” szervező Steinsch kisasszonnyal folytatott 1936 februári levelezésében található utalások arra, hogy biztonságos kijuttatásának elintézésére ő vállalkozott: áprilisra ígérté Valjavecnek, hogy a professzor Ferenc fiától átveendő „Bleyer-csomagot” kézhez kapja.²⁰⁹ Nem tudjuk, mely iratok voltak ezek; feltehetően a Bleyer-vezette Németmagyar Néptanács jegyzőkönyvei. Egy 1939. október 5-i, a Bleyer-családhoz intézett levele szerint ekkor küldte vissza „egyidejű postával” a hagyatékából annak idején kölcsönzött iratokat; egy brosúra még nála marad, ezt legközelebb szintén visszaadja.²¹⁰

1936 tavasza óta Valjavec gyakorta váltott levelet az erdélyi szász Brandsch Rudolfal, aki annak idején a Bleyer-féle Németmagyar Néptanács (Deutschungarischer Volksrat) ellenében a Magyarországi Német Néptanács (Deutscher Volksrat für Ungarn) élén állt, majd az Erdélyt birtokba vevő Romániához csatlakozott, s azon túl az ottani parlamentben képviselte népcsoportját; a román kormányban egy ideig nemzetiségügyi államtitkári posztot is betöltött. Valjavec tőle is anyagot kért, mind Schwind kisasszony, mind a saját kutatásai részére: „Azon vagyok, hogy arra az időre is, amely még levéltári zárlat alá esik, magántulajdonban lévő levelek és akták révén egy egzakt, minden tekintetben helytálló és támadhatatlan ábrázolását adhassam az eseményeknek.” Kapott is Brandsch-tól 1917-1918-ból származó, Bleyer által írt, illetve másoktól hozzá intézett leveleket, amelyeket engedélyével közöl fo-

lyóiratában, Schwind tanulmánya függelékeként. De további anyagok rendelkezésre bocsátását kérte tőle, a következő indoklással: „A múlt nyáron Bleyer Jakab hagyatékát teljesen áttanulmányoztam, és az 1918-1919-es eseményekre sok anyagot összeszedtem. Teljesen világos azonban, hogy ez csak az egyik oldalát világítja meg az eseményeknek. Keveset használ nekem például, hogy megkapom a Deutschungarischer Volksrat jegyzőkönyveit, a Deutscher Volksrat für Ungarn-ról azonban, amelyet, tisztelt Uram, Ön vezetett, úgyszólván semmi egzaktat nem tudok. Ezért a legnagyobb hálára lennék kötelezve Ön iránt, a kutatás érdekében, de a mi népi ügyünk érdekében is, ha Ön anyagot bocsájtana rendelkezésemre az illető időszakról, amit én használat után magától értetődően visszaküldök Önnek. Aligha kell hangsúlyoznom, hogy ez anyagok használatánál pontosan szem előtt tartanám az Ön által kívánt minden korlátozást.”²¹¹

Brandsch melegen üdvözölte Valjavec „igen nagy szolgálatot tevő vállalkozását” a délkeleti németiség 1780-1919 közti történetének megírására, hiszen neki is kedvenc gondolata, hogy meg kell írni ezt a történetet. Helyeselte, hogy 1919-et tekinti periódushatárnak, „mert ebben az évben lettek lefektetve az alapok a korábban a Dunai Monarchiához tartozott németiség számára”. Nagyon egyetért azzal, hogy súlyos hiba volna és teljesen hamis eredményre vezetne, ha egyedül a Bleyer-hagyatékra támaszkodna, ezért a maga részéről kész további anyagokat rendelkezésére bocsájtani. Hangsúlyozta, hogy annak idején az általa alapított és vezetett Deutscher Volksrat für Ungarn volt tényleg „az egyetlen szervezet, amely a népiségből és annak érdekeiből indult ki, ítélte meg a dolgokat, illetve avatkozott be az eseményekbe, amennyire az lehetséges volt számára”. Ezzel szemben Bleyer Deutschungarischer Volksrat-ja „csupán olyan szervezet volt, amely »deutschungarisch« leplezéssel egyes egyedül Magyarország államérdekeit képviselte, amelyeket tévesen azonosítanak a magyarországi németiség érdekeivel”. Utalt Bleyer ismert magatartására Német-Nyugatmagyarország kérdésében. „Budapestről 1918 végén történt távozásom után azután lassan létrejött a két néptanács általam is kívánt egyesülése, tekintettel a közelgő kommunista veszélyre, és a Bleyer-féle néptanács népszerűtlensége következtében is, minthogy minden tevékeny és tudatos nemzeti erő az én táboromban volt.” Végül arra figyelmeztette Valjavec-et, hogy legalább 1924-1925-ig lehet figyelemmel kísérni Bleyer negatív viszonyulását a német népközösség gondolatához: „Amikor én 1922 októberében Bécsben megalapítottam az Európai Német Népcsoportok Szövetségét, amelynek tíz éven át elnöke voltam, Bleyer csak vendégként volt jelen, és még nem jutott el odáig, hogy — együtt a többi népcsoporttal — csatlakozott volna a népközösség nyílt megvallásához.”²¹²

Valjavec válasza megerősítette: „A Bleyer által létrehozott »deutschungarn« mozgalom értékelésében teljesen egyetértünk.” Az 1919-es év eseményeit teljes egészében tárgyalni szándékozik, de „helyenként nem lesz mellőzhető”, hogy „olyan dolgokba is belebocsátkozzam, amelyek 1920-1921-ben játszódtak le”. Hálásan fogad anyagot Brandsch 1918 előtti tevékenységéről is: „Éppen Ön volt az, igen tisztelt Úr, aki már a háború előtti években előhozta az erdélyi szászok és a bánáti svábok együttműködésének szükségességét.”²¹³

Ami 1918-1919-et illeti, „én személy szerint ama időről meglehetősen terjedelmes nyomtatvány-anyaggal rendelkezem”, írta Valjavec, ezért főleg kéziratos forrá-

sokat kért Brandsch-tól: „Ha tudjuk, hogy épp a legközelebbi múlt mennyire eltorzítható és félremagyarázható”, be kell látni a kézirat források nélkülözhetetlenségét. „Nagy felháborodással olvastam néhány nappal ezelőtt Neugeboren cikkét a Siebenbürgisch-deutsches Tageblatt-ban, amelyben Önnek, igen tisztelt Államtitkár Úr, éppen a háború előtti időkben kifejtett politikai tevékenységéért tesz szemrehányást — miközben Neugeboren úr, ha jól vagyok értesülve, »az adottságok talaján« állva, a magyar kormánnyal való együttaladás lehetőségét szerette keresni. Ha még ma is ennyire eltorzítható az 1918 előtti politikai harc értelmezése, akkor a kutatás — éppen ezekben a kérdésekben — alapos tisztogató akcióra szorul szellemi értelemben.”²¹⁴

Mihelyt megjelent Hedwig Schwind cikke a Südostdeutsche Forschungen első kötetében,²¹⁵ a Bleyer-család különnyomatokat kapott belőle. Bleyer Ferenc így köszönte meg a szerzőnek: „Egyenesen kitűnőnek találtuk azt. Csodálatos, mily gyorsan beleélte Ön magát a mi egészen speciális „deutschungarisch” viszonyainkba. Az Ön ítéletei és megállapításai annyira találók, hogy gyakran úgy vélhető, lehetetlen, hogy egy birodalmi-német írta; egy, a mi köreinkből származónak kellett írnia, aki ebben a milióban nőtt fel.” Hasonlóan elismerő véleményt nyilvánított a disszertáció már elkészült első feléről,²¹⁶ amelynek kéziratát Schwind kisasszony — mint másoknak — 1936 október első napjaiban betekintésre a Bleyer-családnak szintén megküldött: „Különös élvezettel olvastuk, és sok mindent találtunk benne, ami még számunkra is egészen ismeretlen, és a legnagyobb mértékben érdekes volt. Nagy figyelemmel olvastuk, és mindegyre csodálkozással kellett megállapítanunk, mily gondosan dolgozta fel Ön a legkisebb megjegyzéseket. Így különösen valóságghú az első rész, amelyet atyánk ifjúságáról írt. De a második rész is igen tetszett nekem. Oly mesterien csoportosította a legszerényebb munkákat is az alapgondolatok köré, oly részletesen és oly világosan méltatta az ő kutatásaink teóriáját, hogy atyánk tudományos munkája nem képzelt nagyságban jelenik meg. Más helyek ismét mélyen megindítottak minket. Ószintén mondhatom Önnek, hogy eddig még csak igen kevesen írtak atyánkról oly sok szeretettel és csodálattal, mint Ön.”²¹⁷

Bleyer Ferenc e levele ugyanakkor bizonyos aggályokat sem hallgatott el. Romániában az erdélyi szászok részéről javában támadták ekkoriban a bánáti sváb Muth Gáspárt, aki kezdetben Bleyer Jakabhoz hasonlóan magyar érdekű német politikát folytatott, s csak később tért meg igazán a németiséghez. Tartani lehetett attól, hogy Bleyer bizonyos korábbi kijelentéseivel, amelyeket Schwind híven idézett, egyes körök vissza fognak élni a magyarországi németségen belüli politikai harcuk érdekében: Kőnig és társai maguknak próbálják majd kisajátítani Bleyert. Ennek ellenére fia kijelentette a szerzőnek: „A legkevésbé sem akarjuk, hogy megszépítse a dolgokat. Azt az utat, amelyet atyánk járt, az utóbbi 60-70 évben sváb fiak százai és ezrei járják Magyarországon, csak azzal a különbséggel, hogy ezekből az ezrekből egyetlen egy sem talált vissza népiségéhez. Ha a többiek is visszatáltak volna, akkor értelmiségünk — tudósok, költők és művészek is — számszerűleg az erdélyi szászokéval vetekedhetne.” A család álláspontját így összegezte: „Távol áll tőlünk, hogy Önt bármennyire is korlátozzuk munkájában. Mi ezt kezdettől fogva nem tettük, és ma még sokkal kevésbé kívánjuk tenni.” Levele végén több apró kiegészítést, pon-

tosítást javasolt az olvasott szöveghez, amelyek a disszertáció érdemi mondanivalóját, felfogását egyáltalán nem érintették.²¹⁸

Schwind kisasszonynak Valjavec folyóiratában megjelent tanulmánya teljesen ellentétes véleményeket váltott ki Bleyer Jakab egykori munkatársai körében. Volt, aki azt kifogásolta, hogy politikai fejlődése kezdetén kelt leveleit idézve „magyar”-nak tünteti fel, s német voltát nem eléggé hangsúlyozza; volt viszont, akinek az volt a véleménye, hogy — „birodalmi-német jószándékkal” — tősgyökeres németnek állítja be Bleyert.²¹⁹ A professzor fia, Ferenc — mint láttuk — októberben még az egész család nevében biztosította a szerzőt arról, hogy az aggályok ellenére nem támasztanak akadályt munkájának megjelentetése útjában, decemberben azonban a professzor veje, a mind német oldalról elutasított, mind magyar oldalról elejtett Kussbach Ferenc — akinek egyébként a család többi tagjával való viszonya rendkívül megromlott — mégis közbelépett. Levelet intézett Karl Haushoferhez, a müncheni Német Akadémia elnökéhez, és két munkatársához, Franz Thierfelderhez és Hans Jobst-hoz. A leveleket csak tartalmukra való tekintettel továbbító, egyébként Kussbachtól elzárkózó budapesti német követ, Hans Georg von Mackensen jelentése szerint „mint azok tartalmából kitűnik, Kussbach egy idejében történő figyelmeztetéssel el akarja kerülni, hogy Dr. Bleyer életéről egy német disszertáció olyan pillanatban publikáltassék Németországban, amikor az itthon káros következményekkel járhat”. Mackensen követ így fordult az ügyben a Külügyi Hivatalhoz: „Szabadjon kérnem, megfelelő intézkedésekkel hassanak oda, hogy a kérdéses disszertáció publikálása egyelőre elmaradjon.”²²⁰

Hedwig Schwind Bleyer-életrajza a maga egészében 1937 folyamán készült el, s decemberben védte meg doktori disszertációként Müller professzornál a müncheni egyetemen.²²¹ Kinyomtatására azonban nem kapott engedélyt a birodalmi tudományügyi minisztériumtól. Steyer Istvánnak, a Kameradschaft németországi megbízottjának az volt a Valjavec-cel közölt véleménye, hogy a munka németországi kiadását aligha fogják engedélyezni, s talán nem is tanácsos azt túlságosan szorgalmazni, mert a magyar kormánynak már tudomása van a tilalomról, és így külpolitikai okokból is mellőzni kellene a feszültséget. Bécsben kellene megpróbálni kiadatását. Egy fejezetét pedig Basch folyóiratának adhatná át közlésre a szerző.²²²

A Bleyer-értékelés tekintetében fennálló nézetkülönbségek továbbra is nehézségeket okoztak az e problémába ütköző szerzőknek, szerkesztőknek. Valjavec igen kritikus volt a kezdetben „magyar” Bleyerrel szemben, és ezt a kritikus magatartást szükségesnek is tartotta, nehogy a népinémet tábor ellenfelei sajátíthassák ki őt maguknak, de ugyanakkor nagyon fontosnak tartotta a német népiségéhez visszatalált Bleyer érdemeinek hangsúlyos elismerését. Egy cikk problematikus helyével kapcsolatban így foglalt állást 1938 decemberében: „A dolog Bleyerrel rendben van. Nem változtattam meg a helyet, nemcsak azért, mert én Bleyerhez igen közel álltam, hanem azért sem, mert az a magyarországi népcsoport-vezetőség részéről kifogásokra vezetne, minden előrelátás szerint. Mindnyájan tudjuk, hogy néppolitikai pályafutása kezdetén Bleyer még igen ingadozó és tisztázatlan állást foglalt el. Másfelől azonban számunkra Bleyer neve néppolitikai tőke, és nekünk meg kell akadályoznunk mindent, ami a magyarokat arra készítené, hogy azt mondják: Bleyer magyar magatartását most már német részről is elismerik.”²²³

Miközben a Schwind-féle munka engedély híján kiadatlanul hevert, az 1938 őszén megalakult Volksbund-ba, mint kiépítendő népcsoportszervezetbe tömörült kutatók egyike, Weidlein, 1939 januárjában tudomására hozta Valjavecnek, hogy „az elmúlt hetekben írtam egy rövid és meglehetősen gyenge Bleyer-életrajzt”.²²⁴ Ez egy Stuttgartban ez évben meg is jelent életrajz-gyűjtemény számára készült, amely a külföldi németiség nagyjait kívánta bemutatni.²²⁵ Ebben többek közt az olvasható Bleyerről, hogy mint a Deutschungarischer Volksrat vezetője, határozottan elutasította a Károlyi-kormány zsidó-szabaddkőműves nemzetiségügyi minisztere (Jászi Oszkár) által ajánlott kultúraautonómiát, hogy a forradalmak után addig nem volt hajlandó belépni a Friedrich-kormányba, míg el nem távolították annak zsidó tagját (Polnay Jenő). Utalt arra, milyen támadásokat kellett elviselnie további pályafutása során a csaknem az egész sajtót uraló zsidóktól. „Az 1933-as év minden német népi ébredésének éve volt, s a magyarországi németiség vezére ama súlyos májusi hónapokban — (a parlamenti beszédét követő viharok idején) — először láthatta, mily előrehaladást tett a népinémet gondolat a birodalmi határokon innen és túl. Az új Németország félreérthetetlen módon juttatta kifejezésre szolidaritását Bleyerrel. Mindenekelőtt a birodalmi-német és az ausztriai diákság volt az, amely völkisch bajtársiasságban mellé állt”.²²⁶

Weidlein e vázlatos, de jellemző Bleyer-életrajzához — apróbetűs szedéssel — egy névtelen eszmefuttatás csatlakozik a kötetben, amelynek háttérében az olyanfajta feljegyzések gyaníthatók, amelyeket — nem utolsósorban Valjavec sürgetéseire — Basch állított össze a magyarországi politikai katolicizmusról, a zsidóságról stb, amelyek támadják, akadályozzák a népinémet mozgalmat. E fejtegetések szerint a magyarországi asszimilációs törekvések zsidó befolyásra vezethetők vissza; a magyarosítás eszköz a zsidók kezében magyarországi bomlasztó szerepük leplezésére, a délkelet-európai megbékélés megakadályozására. Az asszimiláció kora lejárt, a népi-faji (völkisch-rassisch) disszimiláció ideje érkezett el; a parazita zsidóságot el kell különíteni. Persze a magyarság ragaszkodik az asszimilációhoz, mert a 10 milliós magyarságból csak 5 millió a vér szerint is magyar.²²⁷

Annak megakadályozására, hogy a Bleyer iránti nagy érdeklődés a Budapesten lévő Schwind-kéziratrészt illetéktelen felhasználásához vezethessen, Valjavec megkérte Bascht, szerezzé vissza a családtól. A Bleyer család azonban úgy nyilatkozott, hogy a Schwind kisasszony által rendelkezésére bocsátott kéziratot saját tulajdonának tekinti és nem adja vissza. Még mehökkentőbb volt Tafferner ehhez kapcsolódó azon közlése, hogy Faul-Farkas János, a Sonntagsblatt egykori szerkesztője, egy nép-regényt ír most Bleyer-ről, és ahhoz sürgősen szüksége van a kéziraatra.²²⁸

Brandsch a továbbiakban is figyelemmel kísérte és támogatta Valjavec kutatásait a délkeleti németiség 1770-1919 közti történetéről. Müller-Guttenbrunn-leveletet juttatott el hozzá, majd 1940-ben Michael Kausch könyvét.²²⁹ „Egészen sajátos könyv ez. Borzasztó németiséggel van írva, úgy hogy ezáltal hű tükörképe annak, mit jelent, ha valakinek egyáltalán nincs német iskolai végzettsége. A szerző ugyanis — egyébként régi becsületes harcos — hiába volt a német és a magyar nyelv okleveles tanára az egykori Magyarország állami intézményeinél, életében sohasem részesült német iskolai oktatásban, hanem legkorábbi gyermekségétől mindig csak magyar és magyarosító intézetekben volt. Könyve tele van magyarizmusokkal, és lehetetlen

mondatokat tartalmaz. Rendkívül értékes lehet egy kutató számára, aki közelebbről akar foglalkozni egy nép elnemzetietlenítésének folyamatával.” A könyv egyébként rengeteg anyagot összehord, lényeges és lényegtelen dolgokat. De igen sok fontos önleplező anyagot tartalmaz fél- és egész-renegátoktól. Ha csupán a magyarizált sváb parasztfiú Steuer György torontáli főispán hivatalos jelentését tartalmazná, akkor is igen értékes könyv volna. — Végül ígéretet tett egy aktagyűjtemény összeállítására 1918 őszéről, amely „Ön és intézete számára szintén érdekes lehet”. Köszönetet mondott Valjavecnek a Südost-Institut kiadványainak megküldéséért, s kilátásba helyezte, hogy a romániai sajtóban összefoglaló ismertetést ír azokról.²³⁰

Divatja volt ekkoriban a külföldi németek nagyjairól összeállított kiadványoknak. Azon a köteten kívül, amelybe Weidlein írta Bleyer-életraját, a „Német teljesítmény a világban” című DAI-kiadvány²³¹ is foglalkozott azokkal a külföldi németekkel, akik nagy „leisztungokkal” tették magukat s a német népiséget nevezetessé. Ez utóbbi kiadványban hiba volt azonban Carl Schurz szerepeltetése, hiszen ő nem volt „népinémet harcos”, teljesítménye egy idegen nép javát szolgálta; ő maga tulajdonképpen elveszett saját népe számára. Erre rámutatva, egy bizonyos Paul Schneider ilyen hibáktól mentes könyvet, vagy könyvsorozatot tervezett maga is, és Gustav Fochler-Hauke docens (München) biztatására Valjavechez fordult, tanácsaival segítse, hogy úrrá tudjon lenni hatalmas gyűjtött anyagán. Mint hozzá intézett 1941 júniusi levelében írta, Steinackerre és Bleyerre vonatkozóan „valami pompás” jöhet ki anyagából; épp e kettőnél „valóságos csemegéket” talált anyaggyűjtése során. Elkottyantotta, hogy Schwind kiadatlan disszertációját is kijegyzetelte. „A Bleyertől való és a róla szóló munkák átnézése engem valósággal lenyűgözött. Mily nagyra lett ő életének utolsó éveiben! Ismeretes az ő kezdeti — egyenesen azt mondanám: akaratlan — magatartása Brandsch-sal szemben, a szászokkal való együttthaladás ellen, ami egy olyan embernek, mint Steinacker, a minden magyarországi német *Gemeinbürgerschaft*-ja érdekében annyira szíven feküdt — ez az ember mégis végül egy hatalmas alakká emelkedett, akitől nem lehet megtagadni a figyelmet és a csodálatot! Steinackernél az évtizedeken át konzekvens harca a németiségért nyűgöz le újra és újra.”²³²

Valjavec, aki a Südost-Institut kiadványsorozatában Steinacker emlékiratait 1937-ben, Barbara Groneweg róla készített munkáját 1941-ben megjelentette,²³³ a Schwind-féle Bleyer-életrajz ügyében is szeretett volna már előrejutni. A magyarországi német népcsoport-vezetéstől igyekezett olyan nyilatkozatot szerezni, amelyre hivatkozva, a nyomtatási tilalom feloldását kérhetné. Tafferer 1941. szeptember 15-i levele közvetítésével kedvező választ kapott Baschnál tett puhatolódzására: „Éppen most beszéltem a népcsoport-vezetővel. Ő egyáltalán nincs ellene, hogy Ön kihozza Schwind Bleyer-életrajzát. Azonban a következőket kívánja: 1) 500 darabot a mi kiadványsorozatunk számára, (ha lehetséges, 600 darabot, mert 550-et a helyi csoportok közt kell majd szétosztanunk); 2) a végének megváltoztatása, illetve kiegészítése, avagy a munkának Bleyer halálával kell végződnie (én a magam részéről ez utóbbi megoldás mellett volnék). — A 600 darabot a Mittelstelle-Berlin fogja fizetni, amely a népcsoport-vezető megbízásából erről egyidejűleg értesítve lesz.” Utóirat: „Az életrajz a mi kiadványsorozatunkban a IX. számot kapja.”²³⁴

Schwind kisasszonyt 1941. december 6-án értesítette Valjavec arról, hogy áttörést sikerült végre elérni: „Örülök, hogy közölhetem Önnel: munkájának nyomtatási tilalmát feloldották. Hozzáláthatunk tehát az Ön disszertációjának publikálásához, amire én, mint Ön tudja, különböző okokból a legnagyobb súlyt helyezem. Szabad kérem az Ön állásfoglalását: gondol-e munkáján változtatásokat eszközölni. A magam részéről tennék Önnek még bizonyos változtatási javaslatokat. A népcsoportvezetőség is javasolja, hogy a munka Bleyer halálával végződjék. Kérem a mielőbbi megegyezést, mert a dolog sürgős.”²³⁵

A disszertáció szerzője azonban december 14-én azt válaszolta, hogy míg nincs írásban is kezében a tilalom feloldása, addig nem kezd hozzá a kézirat sajtó alá rendezéséhez: „Ismétlem, hogy a birodalmi tudományügyi minisztérium írásos nyomtatási engedélye nélkül nem adhatom beleegyezésemet a Bleyer-munka — avagy egy része — bel- vagy külföldi kinyomatásához. Tudom, mennyire szíven viseli az életrajz kinyomatását, és nem felejtettem el, mily tetterősen támogattott engem annak megírásában, de tekintettel a háború folytán különösen súlyos politikai helyzetre, meg fogja érteni, hogy én ebben az ügyben a legnagyobb elővigyázatra látom magam kötelezve. Sajnos nincs időm és lehetőségem arra, hogy a birodalmi tudományügyi minisztériumnál a nyomtatási engedélyért fáradozzam. Ha Ön kívánja ezt tenni, berlini kapcsolatai kihasználásával, igen hálás lennék Önnek.” Levelében említést tett arról, hogy az írásos engedély kézhezvételén kívül egy további kikötése is van: „az ígért kiegészítés az én pénzügyi kiadásaimhoz, 1000 birodalmi márka értékben, valamint, mint megegyeztünk, egy esetleges százalékos részesedés az egyes példányok eladási árából.”²³⁶

A nyomtatási engedély írásban való megkapásához úgy látszik szükségessé vált újól a magyarországi német népcsoport-vezetőséghez fordulni. Ez az immár a Volksdeutsche Mittelstelle állományába tartozó Steyer útján történt, aki 1942. június 20-án közölte: „A Bleyer-életrajz kérdésében a következő állásfoglalás futott be a népcsoport-vezetőségtől: »Dr. Schwind kisasszony a rendelkezésére állt anyag gondos összehordásában, tudományos módszerek szerinti válogatásában és rendezésében látja Bleyerről írt munkájának fő értékét. A valósághű összeállítás e felfogásáról nem lehet teljesen egyetértően nyilatkozni. Azt a politikai és népi fejlődést, amelyet munkássága során Bleyer megtett, nehéz érthetően ábrázolni. Ma sokkal inkább vesszük Bleyert, mint népcsoport-vezetőt, a mi népi harcos (völkisch kämpferisch) értelmezésünkben. Így természetesen számos kijelentés — ez különösen az egyházkérdést illeti — félreértésekre fog vezetni, és indítékot fog adni támadásokra mind a németeknél, mind a magyaroknál. Sokkal inkább felelne meg a mi szellemünknek egy népszerű életrajz összeállítása, amely a magyarországi németiség első népvezérének a személyiségét az ő munkásságán belül mutatná be. Abban az ő fejlődése is az egész magyarországi németiséggel szoros összefüggésben mutatkozna. Ezért jobb volna talán a disszertációt egyáltalán ki nem nyomtatni, hanem abból az előbb említett életrajzot összeállítani. Ehhez azonban szükséges az itteni helyzet, a magyarországi németiség fejlődésének és az állam mesterkedésének ismerete. Kérdéses, hogy Schwind kisasszony e nézőpontból képes lenne-e az előbb említett Bleyer-életrajzot összeállítani.« — A népcsoportvezetőség kéri állásfoglalását.”²³⁷

Valjavec ezek után lakonikus tömörséggel válaszolt Steyer közlésére: „Tartalmát tudomásul vettem. Egy további állásfoglalás részemről az egész ügyben bizonyára felesleges. Álláspontomat már tudomásul adtam: én amellettem lettem volna, hogy a munkát adott esetben megfelelő kihagyásokkal és változtatásokkal engedjék kinyomatni.”²³⁸ Mindössze annyit tudott később elérni, hogy a disszertációnak Bleyer ifjúságáról és tudományos pályafutásáról szóló részét — (amelyet annak idején Bleyer Ferenc lelkesen fogadott) — leközlöthette folyóirata 1944/45-ös évfolyamában.²³⁹

Úgy tűnt, hogy Hedwig Schwind disszertációja, amely gépírási eredeti formájában, két kötetbe kötve, 460 oldal összterjedelemben, két azonos példányban a stuttgarti Külföldi Kapcsolatok Intézete (Institut für Auslandsbeziehungen), az egykori Deutsches Ausland-Institut (DAI) könyvtárában ma is tanulmányozható,²⁴⁰ soha nem fog a maga egészében nyomdafestéket látni. Valjavec, akinek 1945 előtti kapcsolatai nem bizonyultak elégségesnek ahhoz, hogy a hitleri Németországban — a Volksdeutsche Mittelstelle által irányított magyarországi német népcsoport-vezetőség egyre inkább manipulált állásfoglalása folytán — keresztülvigye egy tudományos Bleyer-életrajz megjelentetését, a leverett Németországban kialakult viszonyok közt, illetve a kelet- és délkelet-európai német népcsoportokat — így a magyarországit — ért, szinte megsemmisítő csapások (elhurcolás, kiűzés, kitelepítés) után egyelőre még kevésbé láthatott erre lehetőséget. Maga a szerző is, aki megírásakor igen aktuálisnak tartotta munkáját, már-már úgy érezte, túlhaladott rajta az idő. Módosulni látszottak azonban a körülmények az 1950-es évek második felében. Valjavec, akinek a kelet- és délkelet-európai németek 1944/1945 utáni sorsáról kiadott dokumentumsorozat²⁴¹ készítése során felhasználták munkáját, de nevét nem adhatta hozzá, újból élére kerülhetett a működését 1951-ben ismét megkezdő Súdost-Institutnak. Ugyanebben az évben megalapította a Délkeletnémet Kultúrművet (Südostdeutsches Kulturwerk), s végül is ez utóbbi által indított kiadványsorozat tudományos könyvei egyikeként jelenhetett meg 1960-ban az ő segítségével Hedwig Schwind hányatott sorsú disszertációja.²⁴² A könyv előszavában arra is utalt a szerző, hogy az utóbbi években a magyar nemzetiségpolitika tett néhány — bár elégtelen — lépést a maradék-németiség helyzetének javítására, s úgy vélekedett, hogy Bleyer Jakabnak ma is van aktualitása a német nemzeti mivolthoz való — a magyar hazához való hűséggel összeférő — ragaszkodás, illetve a másság iránti nemzetiségpolitikai tolerancia vonatkozásában.²⁴³

Ha az 1960-ban megjelent kötetet összehasonlítjuk az 1937-es eredeti disszertáció-kézirattal, megállapítható a zsidósággal kapcsolatos korabeli diffamáló jelzők, megjegyzések elhagyása, továbbá azon részletek kimaradása, amelyek a német nemzetiszocializmus nagy hatásáról tettek említést a magyarországi népinémet mozgalomra, s élete utolsó évében Bleyerre is.²⁴⁴ A kiadott kötet Bleyer halálával befejezi témája tárgyalását, nem tesz kitekintést az azutáni harcokra. Valjavec e rész elhagyását annak idején azért javasolta a szerzőnek, mert Baschék igényeit nem elégítette ki, most pedig nyilván azért történt így, mert a megváltozott körülmények folytán a könyv — és a magyarországi németiség — teherkéte lett volna. Ehelyett egy zárszóval végződik a kötet, amely Bleyer viszonyát németiséghez és magyarsághoz egyaránt igen pozitív megvilágításba helyezi.²⁴⁵

Ha az eredeti disszertáció korabeli felhangjaitól eltekintünk, annál is inkább, mert az 1960-as kiadásban már nem szerepelnek, a szerzőnek éppen azt az „objektivistá aprómunkáját” értékelhetjük leginkább, amellyel a hagyaték aprólékos felhasználásával összeállította a bemutatott Bleyer-képet, s amelyet a magyarországi német népcsoport-vezetőség végső állásfoglalása nem talált elfogadható módszernek. A Bleyer-hagyaték megsemmisülése Budapest ostromakor,²⁴⁶ (amit ugyan némelyek megkérdőjeleznek, de tény, hogy nyoma veszett),²⁴⁷ — egyedülállóvá teszik azt, amit belőle Schwind munkája az utókornak átmentett.

Továbbra is fennmarad azonban a kérdés: lehet-e egy Bleyer-életrajzot egyedül a Bleyer-hagyatékra alapozni? Ezt — mint láttuk — Brandsch, Huss, Gündisch is szóvá tették, s a Bleyerrel szemben Schwindnél kritikusabb Valjavec törekedett is a hagyaték egyoldalúságait más anyagok bevonásával ellensúlyozni a maga tervezett — el nem készült — munkájában, de Schwind-et meghagyta a Bleyer-hagyaték egyedüli forrásbázisán, amelyhez másoktól kapott anyagok és információk — könyvének jegyzetei tanúsága szerint — egészen minimális mértékben járultak csak hozzá. Azonban korántsem a magyarországi németsegen belüli más irányzatokhoz való viszony szélesebb forrásbázison való bemutatása és differenciáltabb értékelése iránt támadhat elsősorban hiányérzet, hanem egyfelől a magyar politikához, másfelől a német-birodalmi politikához való viszonya kérdésében, amelyről a kötet és zárszava az idevágó legfontosabb források ismerete — vagy legalábbis felhasználása — nélkül, a problémák feltárása és dokumentálása nélkül, megszipítóleg szól. Elképzelhetetlen, hogy a Bleyer-hagyatékban ne lehettek volna meg a magyar kormányhoz intézett beadványok, az azzal folytatott tárgyalások dokumentumai, amelyek a magyar levéltárakból ismeretesek, legfeljebb arról lehetett talán szó, hogy ezek az iratok magyar nyelvűek lévén, a magyarul tudó Valjavec megköszönt segítségével kevés lehetett ahhoz, hogy a nyelvet nem ismerő Schwind azokat kellően használhassa. Elképzelhetetlen továbbá, hogy a németországi levéltárakból ismert, a németbirodalmi kormányhoz intézett titkos Bleyer-memorandumok, feljegyzések fogalmazványai, ill. másodpéldányai, amelyek tanulmányozása nem jelenthetett nyelvi nehézséget Schwind számára, ne lettek volna meg Bleyer irathagyatékában, hacsak — rendkívül kényes bizalmas természetükre való tekintettel — Bleyer nem kezelte ezeket eleve külön, vagy a nem ok nélkül aggályoskodó család el nem dugta Schwind és Valjavec elől, akik váltig állították, hogy ők a hagyatékot a maga egészében használták, mégpedig a család rendkívül előzékeny segítségével.

Akármi is van, a Bleyer-hagyaték megsemmisülése (vagy esetleges lappangása) ellenére a magyar és német levéltárak ma már hozzáférhető anyagaiból előkerült Bleyer-dokumentumok²⁴⁸ lényegesen komplikáltabbá s így sokban meghaladottá is teszik a Schwind-féle Bleyer-életrajzot, és azt a több rendbeli megemlékezést is Bleyerről, amelyek inkább indulnak ki egy sokat vádolt és sokat szenvedett népcsoport lehetőleg makulátlan hőst kereső, öntudat- és önbecsülés-visszaszerző törekvéséből, ha ugyan nem az egykori népinémet kamerádok saját — azóta némileg retusált — Bleyer-képük terjesztésének igényéből. Valjavec egy tudományos Bleyer-életrajz megjelentetéséért küzdött,²⁴⁹ korának szemléleti és forrásbeli korlátai között. Ma már egy ilyen tudományos életrajznak mindkét szempontból lényegesen jobbak a feltételei. Egy alapvető hibát azonban el kellene kerülni. Valjavec és Schwind fára-

dozását a Bleyer-életrajz körül az jellemezte ugyanis, hogy a Bleyer-képet a magyar tudományosság bevonása nélkül, sőt — kimondva, vagy kimondatlanul — annak ellenében alakította ki. Ha ez ismétlődne meg egy Bleyer-életrajz mai létrehozására irányuló törekvések során is, akkor a régi problémák továbbra is megoldatlanok maradnának.

JEGYZETEK

¹ *Karl Nehring*: Geschichte des Südost-Instituts. In: Südost-Institut München, 1930-1990. (Festschrift Mathias Bernath). München, 1990. 21-31.

² *Karl August Fischer*: Fritz Valjavec (1909-1960). Südost-Forschungen XIX. (1960) 1-15.; *Harald Steinacker*: Der Kulturhistoriker Fritz Valjavec (1909-1960). Ein Lebensbild. Südostdeutsches Archiv 3. (1960) 3-13.; *Felix v. Schroeder*: Lebenslauf von Fritz Valjavec. (Ez utóbbi a 3. jegyzetben említett posztumusz Valjavec-műhöz csatolva, 365-369.)

³ *Fritz Valjavec*: Geschichte der abendländischer Aufklärung. Wien-München, 1961.

⁴ *Fritz Valjavec*: Ausgewählte Aufsätze. Herausgegeben von Karl August Fischer und Mathias Bernath. München, 1963.

⁵ Südost-Institut, 8 München 2. Güllstrasse 7.

⁶ *Karl Nehring*: Zu den Anfängen der Südost-Forschungen. Der Briefwechsel von Fritz Valjavec mit Gyula Szekfű 1934-1936. Südost-Forschungen L. (1991) 1-30.

⁷ A Valjavec karrierje kiépitésére vonatkozóan fentebb felsorakoztatott adatokat a 2. és 6. jegyzetben említett forrásokon kívül a tanulmányunkban feldolgozott Valjavec-levelezésből nyertük.

⁸ *Tilkowszky Loránt*: Basch és a Volksbund. A népcsoport-vezető vallomása — a történész megjegyzéseivel. (Előadás a pécsi Lenau-házban 1992. október 17-én. — Kézirat).

⁹ *Franz Basch*: Das Deutschtum in Ungarn. München, 1926. (Das Grenz- und Auslandsdeutschtum, Heft 7.)

¹⁰ A Valjavec-Basch párhuzam megvonásához segítségül szolgáltak a megfelelő rövid életrajzok: Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas. (Herausgegeben von Mathias Bernath und Felix v. Schroeder). Basch-ról: Friedrich Spiegel-Schmidt, Valjavecról: Felix v. Schroeder.

¹¹ *Basch Ferenc Antal*: Preyer Nepomuk János. Egy elfeledett bánáti német író. Budapest, 1927. (Német Philologiai Dolgozatok XXXIV.)

¹² *Fritz Valjavec*: Karl Gottlieb von Windisch (1725-1793). Das Lebensbild eines südostdeutschen Bürgers der Aufklärungszeit. München, 1936.

¹³ Egy adalék Valjavec és Basch viszonyáról a Deutsche Akademie-hoz, Basch 1936. február 28-i leveléből: „Azt írod nekem, még jól emlékezhetem, hogy Te a Német Akadémiáról és képviselőiről mindig lojális hangnemben beszéltél. Nem értelek. Ki vonja ezt kétségbe? Én éppen Neked köszönhetem felfogásom a Deutsche Akademie-ről, és annak képviselőiről, mint intézményről és emberekről, amely és akik minket külföldi németeket a legnagyobb hállára és elismerésre köteleznek, tekintettel teljesítményükre.”

¹⁴ Deutsch-ungarische Heimatblätter. Schriftleiter: Dr. Franz Basch. Schriftleitung und Verwaltung: Budapest IV. Bástya u. 12.

¹⁵ *Fritz Valjavec*: Der deutsche Kultureinfluss in Ungarn. Deutsch-ungarische Heimatblätter, V. (1933) 5-22, VI. (1934) 35-77, Neue Heimatblätter I. (1935/1936) 8-22, 126-140.

¹⁶ Neue Heimatblätter. Geleitet von Dr. Franz Basch. Budapest XI, Badacsony u. 23. (1937. augusztusától: IX. Üllői út 19.)

¹⁷ Südostdeutsche Forschungen. Herausgegeben im Auftrage des Instituts zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten in München, von Fritz Valjavec. (München 2, Neuhau-serstrasse 51; 1939-től: München 13, Schellingstrasse 2.)

¹⁸ Basch és Valjavec levelezése csak részben történt postai úton. Egy 1935. évi távirat aláírása (visszafelé sorolva nevében betűit): Schab. A „Heil Hitler!” köszöntést egymásközi kapcsolatukban 1944-ig mellőzték, Valjavec azonban egyébként NSDAP-párttársaival (Krehl, Steinsch, Steyer, stb.) következetesen ezt használta. Bascht Franznak, olykor — második keresztnéve alapján — Toni-nak szólították a hozzá közelállók; két levelében (a fennmaradtak közül) így írta alá magát.

¹⁹ Franz Basch — Alfred Krehl, Budapest, 1935. szeptember 5.

²⁰ Alfred Krehl — Fritz Valjavec, Stuttgart, 1935. október 26.

- ²¹ *Tilkovszky Loránt: A magyarországi németiség történetének kronológiája* (1919. augusztusától — 1938. márciusáig). Somogy Megyei Levéltári Évkönyv 17. Kaposvár, 1986. 396-398.
- ²² Alfred Krehl — Fritz Valjavec, Stuttgart, 1935. szeptember 24.
- ²³ Budapest XI. Badacsonyi u. 23.
- ²⁴ Fritz Valjavec — Alfred Krehl, München, 1935. október 18.
- ²⁵ Franz Basch — Fritz Valjavec, Budapest, 1935. október 23. — Petz Gedeon, Thienemann Tivadar a budapesti egyetem germanista professzorai, Bonomi Jenő néprajzkutató.
- ²⁶ Aegidius Faulstich — Fritz Valjavec, Németboly, 1935. október 26.
- ²⁷ Alfred Krehl — Fritz Valjavec, Stuttgart, 1935. október 26.
- ²⁸ Fritz Valjavec — Aegidius Faulstich, München, 1935. október 29.
- ²⁹ Fritz Valjavec — Alfred Krehl, München, 1935. október 28.
- ³⁰ Alfred Krehl — Fritz Valjavec, Stuttgart, 1935. november 5.
- ³¹ Fritz Valjavec — Alfred Krehl, München, 1935. november 8.
- ³² Alfred Krehl — Fritz Valjavec, Stuttgart, 1935. november 9.
- ³³ Alfred Krehl — Fritz Valjavec, Stuttgart, 1935. december 5.
- ³⁴ Fritz Valjavec — Alfred Krehl, München, 1935. november 8.
- ³⁵ Franz Basch — Fritz Valjavec, Budapest, 1935. november 15.
- ³⁶ Franz Basch — Fritz Valjavec, Budapest, 1935. november 26.
- ³⁷ Alfred Krehl — Fritz Valjavec, Stuttgart, 1935. december 5.
- ³⁸ Franz Basch — Fritz Valjavec, Budapest (1935. december 9-12. közt).
- ³⁹ *Tilkovszky Loránt: A magyarországi németiség történetének kronológiája* (1919. augusztusától — 1938. márciusáig), Somogy Megyei Levéltár Évkönyve 17. Kaposvár 1986.
- ⁴⁰ Fritz Valjavec — Alfred Krehl, München, 1935. december 28.
- ⁴¹ Fritz Valjavec — Franz Basch, München, 1936. január 15.
- ⁴² Franz Basch — Fritz Valjavec, Budapest, 1936. január 31.
- ⁴³ Die Studentenschaft der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. Hauptamt für Studentinnen. Referat für Ungarn. (Halle, Universitätsring 5.)
- ⁴⁴ Irma Steinsch — Fritz Valjavec, Halle, 1936. február 2.
- ⁴⁵ Fritz Valjavec — Irma Steinsch, München, 1936. január 31.
- ⁴⁶ Irma Steinsch — Fritz Valjavec, Halle, 1936. február 6.
- ⁴⁷ Irma Steinsch — Fritz Valjavec, Halle, 1936. február 16.
- ⁴⁸ Fritz Valjavec — Szekfű Gyula, München, 1936. február 22. (Közölte Karl Nehring i.m. 21. sz. levél).
- ⁴⁹ Fritz Valjavec — Irma Steinsch, München, 1936. február 22.
- ⁵⁰ Irma Steinsch — Fritz Valjavec, Halle, 1936. február 24.
- ⁵¹ Szekfű Gyula — Fritz Valjavec, Budapest, 1936. március 22. (Közölte Karl Nehring i.m. 22. sz. levél).
- ⁵² Fritz Valjavec — Szekfű Gyula, München, 1936. március 25. (Közölte Karl Nehring i.m. 23. sz. levél).
- ⁵³ Franz Basch — Fritz Valjavec, Budapest, 1936. február 18.
- ⁵⁴ Fritz Valjavec — Franz Basch, München, 1936. február 22.
- ⁵⁵ Franz Basch — Fritz Valjavec, Budapest, 1936. február 28. — Hatzfeld (Zsombolya) 1924-ben átkerült jugoszláv uralom alól Romániához, Jimbolia néven.
- ⁵⁶ Franz Basch — Fritz Valjavec, Budapest, 1936. március 4.
- ⁵⁷ Franz Basch — Fritz Valjavec, Budapest, 1936. április 2.
- ⁵⁸ Pataky Tibor államtitkár elaborátuma, Budapest, 1936. április 4.
- ⁵⁹ Franz Basch — Fritz Valjavec, Budapest, 1936. május 8.
- ⁶⁰ Aegidius Faulstich — Fritz Valjavec, Németboly, 1936. május 12.
- ⁶¹ Fritz Valjavec — Franz Basch, München, 1936. június 6.
- ⁶² Uo.
- ⁶³ Franz Basch — Fritz Valjavec, Budapest, 1936. június 8.
- ⁶⁴ Franz Basch — Alfred Krehl, (keltezetlen), levélmásolat, mellékelve Krehl Valjavechez intézett 1936. július 22-i leveléhez.
- ⁶⁵ Uo.
- ⁶⁶ Alfred Krehl — Fritz Valjavec, Stuttgart, 1936. július 22.
- ⁶⁷ Kundgebung. (Fenti levél melléklete; másolat)
- ⁶⁸ Fritz Valjavec — Aegidius Faulstich, München, 1936. április 28., május 12.

- ⁶⁹ Aegidius Faulstich — Fritz Valjavec, Németboly, 1936. június 20.
⁷⁰ Aegidius Faulstich — Fritz Valjavec, Németboly, 1936. május 12.
⁷¹ Fritz Valjavec — Aegidius Faulstich, München, 1936. május 16.
⁷² Irmgard Rummel — Fritz Valjavec, Halle, 1936. május 2.
⁷³ Irma Steinsch — Fritz Valjavec, Halle, 1936. július 21.
⁷⁴ Fritz Valjavec — Irma Steinsch, München, 1936. augusztus 4.
⁷⁵ Fritz Valjavec — Alfred Krehl (keltezetlen, 1937. január)
⁷⁶ Mackensen budapesti német követ jelentése, Budapest, 1936. december 8. — In: A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944. Budapest, 1968. 183. (A Steinsch név torzult formában).
⁷⁷ Arbeitsplan für die Volkstumsarbeit des Aussenamtes der Münchner Hochschulen. München, 1936. október 23.
⁷⁸ Alfred Krehl — Fritz Valjavec, Stuttgart, 1936. október 2.
⁷⁹ Franz Basch — Fritz Valjavec, Budapest, 1936. augusztus 19.
⁸⁰ Franz Basch — Fritz Valjavec, Budapest, 1936. szeptember 19.
⁸¹ Alfred Krehl — Fritz Valjavec, Stuttgart, 1936. szeptember 3.
⁸² Franz Basch — Fritz Valjavec, Budapest, 1937. február 17.
⁸³ *Tilkovszky Loránt*: A magyarországi németiség a Darányi-kormány idején. I. rész. Századok, 1981. 5. sz. 900.
⁸⁴ Fritz Valjavec — Alfred Krehl (keltezetlen, 1937. január).
⁸⁵ Uo.
⁸⁶ Fritz Valjavec — Alfred Krehl, München, 1937. március 3.
⁸⁷ Alfred Krehl — Fritz Valjavec, Stuttgart, 1937. június 30.
⁸⁸ Egon Lendl — Fritz Valjavec, Wien, 1937. március 3. — Josef Matl: Graz-i német népiségkutató.
⁸⁹ Franz Basch — Fritz Valjavec, Budapest, 1937. augusztus 9.
⁹⁰ Fritz Valjavec — Franz Basch, München, 1937. augusztus 23.
⁹¹ Richard Huss — Fritz Valjavec, Debrecen, 1938. október 26.
⁹² *Tilkovszky Loránt*: Ez volt a Volksbund. A német népcsoportpolitika és Magyarország 1938–1945. Budapest, 1978. 36.
⁹³ Fritz Valjavec — Richard Huss, München, 1935. november 12. — Koszó János irodalomtörténész, a pécsi egyetem magántanára; Schmidt Henrik germanista, szegedi egyetemi tanár. Petz-re és Thienemann-ra lásd a 25. jegyzetet.
⁹⁴ *Aegidius Faulstich*: Deutsche und Nichtdeutsche in der Schwäbischen Türkei. Studie über die Voraussetzungen und Grundlagen der biologischen Überlegenheit der Deutschen gegenüber den Nichtdeutschen in den Komitaten Baranya. Tolnau und Somogy. Südostdeutsche Forschungen, 1936. 286–295. — „Igen örülnék, ha Ön alkalomadtán ismét küldene a mi Südostdeutsche Forschungen-ünk számára egy biológiai vagy fajhigiéniai cikket.” (Fritz Valjavec — Aegidius Faulstich, München, 1936. június 25.)
⁹⁵ Franz Basch — Fritz Valjavec, Budapest, 1935. november 15.
⁹⁶ Franz Basch — Fritz Valjavec, Budapest, 1936. február 18.
⁹⁷ Franz Basch — Fritz Valjavec, Budapest, 1936. március 4.
⁹⁸ Franz Basch — Fritz Valjavec, Budapest, 1936. február 18.
⁹⁹ Franz Basch — Fritz Valjavec, Budapest, 1936. március 14.
¹⁰⁰ Franz Basch — Fritz Valjavec, Budapest, 1936. június 8.
¹⁰¹ Franz Basch — Fritz Valjavec, Budapest, 1936. június 27.
¹⁰² Alfred Krehl — Fritz Valjavec, Stuttgart, 1936. július 22.
¹⁰³ Franz Basch — Fritz Valjavec, Budapest, 1936. augusztus 19.
¹⁰⁴ Franz Basch — Fritz Valjavec, Budapest, 1935. szeptember 3.
¹⁰⁵ *Franz Basch*: Zur Volks- und Volksbewegungsfrage im Banat 1717–1867. München, 1936.
¹⁰⁶ Franz Basch — Fritz Valjavec, Budapest, 1936. augusztus 19.
¹⁰⁷ *Konrad Schünemann*: Österreichs Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia. Berlin, 1935.
¹⁰⁸ Franz Basch — Fritz Valjavec, Budapest, 1935. november 26.
¹⁰⁹ Fritz Valjavec — Aegidius Faulstich, München, 1935. október 29.
¹¹⁰ *Heinrich Réz*: Deutsche Zeitungen und Zeitschriften in Ungarn vom Beginn bis 1918. München, 1935.
¹¹¹ Fritz Valjavec — Franz Basch, München, 1936. június 8.
¹¹² Pukánszky Béla recenziója: Századok, 1937. 354–356.; Valjavec válasza (Tendenz und Kritik. Bemerkungen zu einer Buchbesprechung). Neue Heimatblätter III. (1938) Heft 1–2. 125–131.

- ¹¹³ Josef Weifert, Kistarcsa, Kolozsvári u. 21. — Magyarországi tartózkodásai alkalmával mindig itt szállt meg Valjavec.
- ¹¹⁴ Franz Basch — Fritz Valjavec, Budapest, 1937. június 18.
- ¹¹⁵ Franz Basch — Fritz Valjavec, Budapest, 1936. április 2.
- ¹¹⁶ Franz Basch — Fritz Valjavec, Budapest, 1937. június 18, 29. augusztus 2, 9.
- ¹¹⁷ Franz Basch — Fritz Valjavec, Budapest, 1937. december 17. („Tóni” aláírással). — Kósa János: történetész, a bécsi Magyar Történetkutató Intézet ösztöndíjasa. Munkája: Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig. Budapest, 1937.
- ¹¹⁹ Franz Basch — Fritz Valjavec, Budapest, 1936. április 10.
- ¹²⁰ Franz Basch — Fritz Valjavec, Budapest, 1937. június 18.
- ¹²¹ Fritz Valjavec — Franz Basch, München, 1937. június 21.
- ¹²² Johann Weidlein — Fritz Valjavec, Szarvas, 1938. október 29.
- ¹²³ Johann Weidlein — Fritz Valjavec, Szarvas, 1939. január 27.
- ¹²⁴ Franz Basch — Fritz Valjavec, Budapest, 1937. február 17. — Schlegl János nyelvész.
- ¹²⁵ Edmund Steinacker: Lebenserinnerungen. München, 1937.
- ¹²⁶ Franz Basch — Fritz Valjavec, Budapest, 1937. augusztus 29.
- ¹²⁷ Uo.
- ¹²⁸ „Swemmel”. Német irodalmi és nyelvtudományi dolgozatok. II. kötet, 3. sz.: *Némedi Lajos: A németiség magyar szemmel.* Debrecen, 1935.
- ¹²⁹ Neue Heimatblätter, 1937. 279-283.
- ¹³⁰ Tóth Pál Péter: A magyar értelmiség két világháború közötti történetéhez. II. (Interjúk). Szociológiai Füzetek 30. (1983). — Némedi interjúja bizonyos németellenes élt tulajdonít ezen egykori munkájának; csak Peterdi (Hahn) Ottó „nagyon ledorongoló” kritikáját említi (Századok, 1936. 343-344.), Basch nagyon elismerő kritikáját nem, és könyvének Basch általi német nyelvű kiadásáról sem szól.
- ¹³¹ Ludwig Némedi: Das Gesamtdeutschum im ungarischen Blickfeld. (Schriftenreihe der Neuen Heimatblätter, geleitet von Franz Basch. VI.) Budapest, 1938.
- ¹³² Jegyzőkönyv Basch Ferenc kihallgatásáról a budapesti népügyszélegen 1945. november 22-én. (Belügyminisztérium Archívuma).
- ¹³³ Ludwig Némedi: i. m. 134-145.
- ¹³⁴ Richard Huss — Fritz Valjavec, Debrecen, 1938. október 26.
- ¹³⁵ Ludmilla Schlereth: Die politische Entwicklung des ungarländischen Deutschtums während der Revolution 1918/19. München, 1939.
- ¹³⁶ Anton Tafferner — Fritz Valjavec, Budapest, 1939. február 17.
- ¹³⁷ Anton Tafferner — Fritz Valjavec, Budapest, 1939. február 27.
- ¹³⁸ Isolde Schmidt: Beiträge zur Geschichte des südostdeutschen Parteiwesens 1848-1914. München, 1939.
- ¹³⁹ Anton Tafferner — Fritz Valjavec, Budapest, 1939. május 20.
- ¹⁴⁰ Anton Tafferner — Fritz Valjavec, Budapest, 1939. február 17.
- ¹⁴¹ Anton Tafferner — Fritz Valjavec, Budapest, 1939. február 27.
- ¹⁴² Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PAAA) Abt. VI. (Kult.): Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft. Bd. 1.
- ¹⁴³ Uo.
- ¹⁴⁴ Anton Tafferner — Fritz Valjavec, Budapest, 1939. február 27.
- ¹⁴⁵ Anton Tafferner — Fritz Valjavec, Budapest, 1939. május 20. — Az 1939. május végi országgyűlési választásokon a három volksbundista jelölt közül egy — Konrad Mischung — elbukott a mohácsi választókerületben.
- ¹⁴⁶ Fritz Valjavec: Siedlungsgeschichte des bayrischen Stammes. Südostdeutsche Forschungen I. (1936.) 301-302. (A Südost-Institut által meghirdetett tervezet.)
- ¹⁴⁷ Anton Tafferner — Fritz Valjavec, Budapest, 1937. február 27.
- ¹⁴⁸ Anton Tafferner — Fritz Valjavec, Budapest, 1940. február 14.
- ¹⁴⁹ Das Deutschtum in Rumpfungarn. Hrsg: Jakob Bleyer, Budapest, 1928.
- ¹⁵⁰ Johann Schnitzler: Statistisches über das Deutschtum in Rumpfungarn.
- ¹⁵¹ Würthoven, A. Fr.: Die Zahl der Deutschen in Ungarn. Nation und Staat, 12. (1938/39), Heft 6/7.
- ¹⁵² Anton Tafferner — Fritz Valjavec, Budapest, 1939. február 17. — Fritz Valjavec: Das älteste Zeugnis für das völkische Erwachen des Donauschwabentums. Historische Zeitschrift 159 (1939), 314-325.
- ¹⁵³ Anton Tafferner — Fritz Valjavec, Budapest, 1939. február 17., 27.
- ¹⁵⁴ Anton Tafferner — Fritz Valjavec, Budapest, 1939. május 20.

- 155 Egyetemes Philologiai Közlöny, 1938. április-szeptemberi szám.
 156 München, Briennerstrasse 45.
 157 Zilcher — Fritz Valjavec, München, 1939. július 1.
 158 Magyar Országos Levéltár, K. 83. Berlini követség. Küm. 1560/Pol. 1933.
 159 *Egon Heymann*: Balkan. Kriege, Bündnisse, Revolutionen. 150 Jahre Politik und Schicksal. Berlin, 1938.
 160 Johann Weidlein — Fritz Valjavec, Szarvas, 1939. október 7.
 161 Deutsche Forschungsgemeinschaft, Berlin, W 35, Matthäikirchplatz 6.
 162 Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft, Wien, Wehringerstrasse 39.
 163 PAAA, Abt. VI. (Kult.), Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft Bd. 1.
 164 Ugyancsak: Wien, Wehringerstrasse 39.
 165 PAAA, Abt. VI. (Kult.), Deutschtum 2. Volksdeutsche Forschungsgemeinschaften, Bd. 6-7. Tätigkeitsbericht für das Rechnungsjahr 1939-1940, 1940-1941.
 166 *Irma Steinsch*: Die Ansiedlung der privaten Grundherrschaften der Schwäbischen Türkei in Ungarn im 18. Jahrhundert. Budapest, 1942. (Schriftenreihe der Deutschen Forschungen in Ungarn, geleitet von Franz Basch. IX.)
 167 Richard Huss — Franz Basch, Debrecen, 1939. október 6.
 168 Franz Basch — Fritz Valjavec, Budapest, 1941. április 4.
 169 *Karl Kurt Klein*: Richard Huss. Das Lebensbild eines volksdeutschen Forschers und Kämpfers. Budapest, 1943. (Schriftenreihe der Deutschen Forschungen in Ungarn, geleitet von Franz Basch. X.)
 170 Alfred Karasek — Fritz Valjavec, Wien, 1940. július 17.
 171 *Franz Basch*: Deutsche Volksforschung in Ungarn. (Deutsche Forschungen in Ungarn, 1941. 3-4. sz.)
 172 *Irma Steinsch*: Die Entwicklung der deutschen Volkstumsforschung in Ungarn vom ersten Weltkrieg bis zum Wiener Vertrag. (Deutsche Ostforschung, Bd. 2. Leipzig, 1943.)
 173 Deutsche Forschungen in Ungarn. Wissenschaftliche Zeitschrift der deutschen Volksgruppe in Ungarn. Budapest VI., Lendvay u. 2. (Deutsches Haus).
 174 VoMi: Berlin, W 35, Tiergartenstrasse 18a.
 175 Rimann — Fritz Valjavec, Berlin, 1940. június 25.
 176 *Tilkovszky Loránt*: A nyilasok törvényjavaslata a nemzetiségi kérdés rendezésére. Századok, 1965. 6. sz. 1247-1258, és Uő: Ez volt a Volksbund i. m. 74-78.
 177 *Fritz Valjavec*: Der deutsche Kultureinfluss im nahen Südosten. Unter besonderer Berücksichtigung Ungarns. München, 1940.
 178 Franz Basch — Fritz Valjavec, Budapest, 1941. április 4.
 179 Südostdeutsche Rundschau. Zeitschrift der deutschen Volksgruppe in Ungarn. Budapesti szerkesztőség: VIII. Vas u. 2/b; berlini szerkesztőség: W. 62. Keithstrasse 29.
 180 Fritz Binder — Fritz Valjavec, Berlin, 1943. szeptember 28.
 181 Jakob Bleyer Gymnasium des Volksbundes der Deutschen in Ungarn. Budapest, VI. Vilma királynő út 42.
 182 Johann Weidlein — Fritz Valjavec, Budapest, 1942. április 6.
 183 Gyakorta tévesztük össze Franz Riedl-t a Budapesten működött német sajtótudósító Franz Hieronymus Riedl-lel. Így: *Hajdu János — C. Tóth Béla*: Der Volksbund in Ungarn. Budapest, 1962.
 184 Wilhelm Kronfusz — Fritz Valjavec, Budapest, 1940. március 12. — (Nevét később Kronfusz formában használta).
 185 Aufzeichnung der königl. ung. Gesandtschaft, Berlin, 1943. február 24.
 186 *Hanns Herrschaft*: Das Banat. Berlin, 1942.
 187 Schäfer-Rümelin — Franz Alfred Six, Berlin, 1943. március 6.
 188 Fritz Valjavec — Franz Alfred Six, Berlin, 1943. március 23.
 189 Deutsche Volksgruppe in Ungarn. Deutsches Haus: Budapest, VI. Lendvay u. 2. Der Volksgruppenführer. — (A német megszállást — 1944. március 19. — megelőzően a népcsoport-vezetői levélpapíron domborításos „napkerék”, a „Sonnenrad” — rejtett horogkereszt — szerepelt.
 190 Franz Basch — Fritz Valjavec, Budapest, 1944. július 24.
 191 Georg Goldschmidt helyettes népcsoport-vezető 1944. július 31-i előterjesztése, a VoMi (Luig SS-Standartenführer) 1944. augusztus 26-i döntése. (PAAA, Inland II. C. 27/2. Ki 2. D 1. Wiss.)
 192 Fritz Valjavec — Fritz Klingler, München, 1935. október 5.
 193 Hedwig Schwind: Lebenslauf. (Kéziratoss disszertációja végén.)

- 194 *Fritz Valjavec*: Jakob Bleyer. Ein Vorkämpfer deutscher Wissenschaft und deutschen Volkstums im Südosten. Süddeutsche Monatshefte, 31. Jg. (Okt. 1933 — Sept. 1934), 307-309.
- 195 Hedwig Schwind — Fritz Valjavec, München, 1935. augusztus 10.
- 196 Uo.
- 197 Uo.
- 198 Budapest, VIII. Mikszáth Kálmán tér 4.
- 199 Fritz Valjavec — Fritz Klingler, München, 1935. október 5.
- 200 Alfred Krehl — Fritz Valjavec, Stuttgart, 1935. október 26.
- 201 Fritz Valjavec — Guido Gündisch, München, 1935. október 25.
- 202 Fritz Valjavec — Richard Huss, München, 1935. november 12.
- 203 Fritz Valjavec — Guido Gündisch, München, 1935. november 12.
- 204 Fritz Valjavec — Alfred Krehl, München, 1935. november 26.
- 205 Uo.
- 206 Alfred Krehl — Fritz Valjavec, Stuttgart, 1935. december 5.
- 207 Arbeitsplan für die Volkstumsarbeit des Aussenamtes der Münchner Hochschulen. München, 1936. október 23.
- 208 Franz Basch — Fritz Valjavec, Budapest, 1936. május 8.
- 209 Irma Steinsch — Fritz Valjavec, Halle, 1936. február 6., 16.
- 210 Fritz Valjavec — Familie Bleyer, München, 1939. október 5.
- 211 Fritz Valjavec — Rudolf Brandsch, München, 1936. március 7.
- 212 Rudolf Brandsch — Fritz Valjavec, Zur Zeit: Berlin, 1936. március 9.
- 213 Fritz Valjavec — Rudolf Brandsch, München, 1936. március 12.
- 214 Fritz Valjavec — Rudolf Brandsch, München, 1936. augusztus 21. — Emil Neugeboren magyarbarát erdélyi szász politikus.
- 215 *Hedwig Schwind*: Jakob Bleyers Eintritt in den Kampf für das ungarländische Deutschtum. Südostdeutsche Forschungen, 1936. 78-115.
- 216 „Bleyers Jugend und wissenschaftliche Laufbahn“.
- 217 Franz Bleyer — Hedwig Schwind, Budapest, 1936. október 7.
- 218 Uo.
- 219 Hedwig Schwind 1960-ban megjelent könyvének előszava szerint. VII-VIII.
- 220 Mackensen jelentése, Budapest, 1936. december 4. (PAAA, Budapest 109/2. P. 24. 1936.)
- 221 Hedwig Schwind: Lebenslauf. (Kézirat disszertációja végén.)
- 222 Stefan Steyer — Fritz Valjavec, Berlin-Hermsdorf, 1937. december 21.
- 223 Fritz Valjavec — Karl Valentin Müller, München, 1938. december 9.
- 224 Johann Weidlein — Fritz Valjavec, Szarvas, 1939. január 27.
- 225 A kötetet Tafferner így méltatta: „A gyűjtemény nagy értéke abban van, hogy a világ minden németjének a nemzetiszocializmus révén ismét létrejövő egységét kiváló népinémet emberek életrajzainak sorozatában állítja szemünk elé.” De megjegyezte: „egy esetleges második kiadásban Henlein Konrádon kívül más élő népinémet vezetőket is figyelembe kellene venni, amennyiben jelentőségük a népinémet történelemben már stabilnak számít.” Deutsche Forschungen in Ungarn, VI. (1941) 114-115.
- 226 *Johann Weidlein*: Jakob Bleyer. Der getreue Ekkehard des Deutschtums in Ungarn. In: *Hans Joachim Beyer — Otto Lohr*: Grosse Deutsche im Ausland. Eine volksdeutsche Geschichte in Lebensbildern. Stuttgart, 1939, 344-356. — Ugyanebben a kötetben Valjavec Edmund Steinacker-ről írt életrajzot. (300-306)
- 227 Uo. 356-357.
- 228 Anton Tafferner — Fritz Valjavec, Budapest, 1939. május 20.
- 229 *Michael Kausch*: Schicksalswende im Leben des Banater deutschen Volkes. Temeschburg, 1939.
- 230 Rudolf Brandsch — Fritz Valjavec, Bukarest, 1940. április 5.
- 231 Die deutsche Leistung in der Welt.
- 232 Paul Schneider — Fritz Valjavec, Bad Oeynhausen, 1941. június 7.
- 233 *Barbara Groneweg*: Die Anfänge der volkspolitischen Arbeit Edmund Steinackers 1867-1892. München, 1941.
- 234 Anton Tafferner — Fritz Valjavec, Budapest, 1941. szeptember 15.
- 235 Fritz Valjavec — Hedwig Schwind, München, 1941. december 6.
- 236 Hedwig Schwind — Fritz Valjavec, München, 1941. december 14.
- 237 Stefan Steyer — Fritz Valjavec, Berlin, 1942. június 20.
- 238 Fritz Valjavec — Stefan Steyer, München, 1942. június 30.

²³⁹ *Hedwig Schwind*: Beiträge zum Leben und Wirken Jakob Bleyers. Bleyers Jugend und wissenschaftliche Laufbahn. Südost-Forschungen, 9/10. (1944/45), 126-164.

²⁴⁰ *Hedwig Schwind*: Jakob Bleyer, der Führer des ungarländischen Deutschtums. Ein Lebensbild. München, Phil. Diss. v. 1937. — Könyvtári jelzete: Uc 58.

²⁴¹ Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa. (Bearbeitet von Theodor Schieder).

²⁴² *Hedwig Schwind*: Jakob Bleyer. Ein Vorkämpfer und Erwecker des ungarländischen Deutschtums. München, 1960. (Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks. Reihe B: Wissenschaftliche Arbeiten. Begründet von Prof. Dr. Fritz Valjavec. Nr. 14.)

²⁴³ Uo. VIII.

²⁴⁴ Pl. kimaradt Bleyer Hitler dicsőítő cikkének idézése a Sonntagsblatt 1933. április 16-i számából, s a következő szövegrész: „Mint Bleyer munkatársai mondják, az ő körükben is többször beszélt csodálattal Hitlerrel, s ilyenkor különösen azt emelte ki, hogy most végre egy »népkancellárunk« van, aki a népi gondolatot fölébe helyezi az államgondolatnak, s akitől ezért az elnyomott külföldi németiség támogatása is remélhető.” (Kéziratoss disszertáció 391-392.) Vagy: „A nemzetiszocialista Németország erős benyomást tett Bleyerre, s ő abból újabb reményt merített, hogy rábízhajta magát a német bajtársiasságra, amelyre neki népiségi harcában annyira szüksége volt.” (Uo. 439.)

²⁴⁵ Schlusswort: Bleyers Stellung zu Deutschtum und Madjarentum. (Schwind i.m. 1960. 169-172.)

²⁴⁶ *Wolfgang A. Mommsen*: Die Nachlässe in den deutschen Archiven (mit Ergänzungen aus anderen Beständen). Schriften des Bundesarchivs 17. Boppard, 1971. 48. 1. 363. tétel: „Jakob Bleyer ... Nachlass 1945 in Privathand in Budapest durch Kriegseinwirkung vernichtet.”

²⁴⁷ Szeckfű Gyula levele Bajcsy-Zsilinszky Endréhez, Budapest, 1942. május 30.: „Baschék csak kihasználják Bleyer presztízsét, s legendás alakká teszik, de ez a legendahősük nem az, ami Bleyer az életben volt. Jellemző, hogy halála után egész levelezését elvitték Münchenbe a Deutsche Akademie-ba, nehogy a levelekből kideríthető Bleyer meghazudtolja a mai volksdeutschokat.” (Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának kéziratára. Szeckfű-hagyaték.)

²⁴⁸ *Tilkovszky Loránt*: Hét évtized a magyarországi németek történetéből 1919-1989. Budapest, 1989. c. könyve bibliográfiájában felsorolja tanulmányainak azon sorozatát, amelyekben az 1919-1933 közti időszak magyar, német és osztrák levéltári anyagát feldolgozva, a korábban nem ismert, s felhasználatlan Bleyer-dokumentumokkal is foglalkozik, a levéltári jelzetek pontos feltüntetésével.

²⁴⁹ A Neue Deutsche Biographie II. kötetében (München, 1955) a „Bleyer Jakob” címszónak (302-303. l.) egyébként Valjavec a szerzője.

FRITZ VALJAVEC AND THE GERMANS OF HUNGARY, 1935–1944

by *Tilkovszky Loránt*

The valuable though fragmentary correspondence of Fritz Valjavec, first leading member, later director of Südost-Institut in Munich, from the years 1935 to 1944 has recently been made available to students of cultural history. Much can be learnt from his letters also on the life of the Germans in Hungary.

Valjavec was a Swabian on his mother's side and went to the grammar school in Budapest. Later he entertained fraternal relations with Basch Ferenc, general secretary of the German Cultural Association in Hungary (Magyarországi Német Népművelődési Egyesület) and leading personality of Volksdeutsche Kameradschaft seceding from the former in the mid-thirties, who finally became the president of the Volksbund der Deutschen in Ungarn and the leader of the German nationality (Volksgruppenführer) under the stipulations of the Vienna agreement of 1940 on nationalities. Beyond their relationship as editors (Valjavec edited the periodical of the Südost-Institut in Munich and Basch edited a journal of ethnology in Budapest), the support given by Valjavec to the struggle of the ethnic Germans (Volkstums-kampf) through his connections with the Volksbund für das Deutschtum im Ausland and through it with the influential circles of Hitler's Germany was really significant. As a university professor first in Munich, later in Berlin he stood in connection also with German and foreign students and helped to organize study tours both for individuals and for groups to Hungary and other Southeast-European countries aiming to awaken the national consciousness of the German citizens there.

From Valjavec's letters we can learn much about the birth of various monographs written on the history of the German settlers of Hungary. Such was, for example, the book written in the mid-thirties by Hedwig Schwind on the life and work of Bleyer Jakab, leader of the Germans in Hungary prior to Basch on the basis of his papers since lost or hidden. The book could be published only in the 1960's.

Loránt Tilkovszky

Fritz Valjavec et les Allemands de Hongrie

(Résumé)

Il n'y a pas longtemps que la correspondance du collaborateur général ensuite directeur du Südost-Institut (Sud-Est) de Munich: du historien de culture Fritz Valjavec était devenue accessible pour la recherche scientifique. Cette correspondance (entre 1935-1944) malgré qu'elle subsistait avec des grandes lacunes a une grande valeur et contient beaucoup de rapports allemands de Hongrie.

Valjavec d'origine de la ligne maternelle souabe-danubienne, faisant ses études secondaires à Budapest: gradait sa relation de camarade avec Ferenc Basch, secrétaire général d l'Association Allemande de la culture populaire (Német Népművelődési Egyesület) puis la personnalité pivotale de l'association sortie de la première au milieu des années 1930: de Volkdeutsche Kamaradschaft (Association des Camarades Allemands de Hongrie: Souabe) enfin président de Volksbund der Deutschen in Ungarn Association des Allemands de Hongrie) établie en 1938, puis à la base de la groupe ethnique allemande Vienne: le chef de la groupe ethnique allemande de Hongrie. (Volksgruppenführer.) En dehors de la relation entre rédacteurs: Fritz Valjavec comme celui de la revue Südost (Sud-Est) de Munich et celui de l'une revue de „science du peuple” allemande en Hongrie: Ferenc Basch: l'appui de Valjavec pour le combat populaire allemand de Hongrie Volkstumpskampf était considérable. La base de cet appui permanent était la liaison étroite de Basch avec les cercles de la haute politique de l'Allemagne de Hitler bien placés à travers du Volks für das Deutschtum im Ausland (Association des Allemands vivant en étranger). Comme enseignant de l'Université de Munich puis de Berlin: il avait des bonnes relations avec les étudiants de Südost (d'origine de Sud-Est) allemands et d'autres nations et il se rattachait bien dans l'élaboration et dans l'orientation aux voyages d'études individuels et collectifs organisés au fond dans le but d'éveiller la conscience de la population allemande vivant en Hongrie et dans les autres pays de l'Europe de Sud-Est.

Un image très intéressante se dessine enfin de la correspondance de Valjavec de la genèse des études s'occupant de l'histoire des Allemands de Hongrie.

Un tel intérêt aurait en particulier le desten mouvementé de l'étude de Hedwig Schwindt écrite au milieu des années 30 mais publiée seulement en 1960. L'auteur y traite la vie et l'activité de Jakab Bleyer, chef précédent Basch des Allemands de Hongrie: à la base des documents laissés par Bleyer. Ces documents sont actuellement perdus (ou seulement cachés?).

Nagy József:

A FÖLDKÉRDÉS A II. VILÁGHÁBORÚ ELŐTTI ÉS ALATTI ÉVEKBEN

1. Imrédy reformtervei és a földbirtokpolitika

Imrédy Béla 1938. május 14-én foglalta el a miniszterelnöki széket és már parlamenti bemutakozó beszédében sejtetni engedte, hogy elégedetlen a telepítési törvény végrehajtásának ütemével, s azt gyorsítani, illetve módosítani akarja. Ez az elégedetlenség mutatkozott meg abban is, hogy Darányi földművelésügyi miniszterét nem vette át, hanem Sztranyavszky Sándort, a képviselőház elnökét kérte fel a miniszteri teendők ellátására. Sztranyavszky előbb Bethlen, majd Gömbös párthíveként jelentős szerepet játszott a belpolitikai életben. 1926-ban és 1931-ben az országgyűlési választások irányítója, majd 1932–1935 között a Nemzeti Egység Pártjának elnöke volt.¹ Gömbös halála után ismét közeledett a konzervatív agrárius szárnyhoz. Sztranyavszky egyetértett Imrédyvel abban, hogy a telepítési törvény végrehajtási ütemén gyorsítani kell, azonban ő elsősorban házhelyek juttatásával kívánta tulajdonossá tenni a nincsteleneket.

Imrédy és az „őrségváltásra” készülő jobboldal azonban világosan látta, hogy itt sokkal bonyolultabb politikai kérdéssről van szó. 1938-ban Ausztria elfoglalása és a szudéta-német kérdés kiéleződése után Magyarországnak is számolnia kellett egy háborús konfliktus kialakulásával. Bár a kormány a parasztsággal kapcsolatban állandóan szociális érzékenységet hangoztatta, gyakorlatilag az volt a helyzet, hogy háború esetén a hadsereg zömét a parasztság alkotta, tulajdonossá kellett tehát tenni, hogy a haza védelmének fogalmába a saját tulajdon védelme is beletartozzon. Ehhez azonban nem házhelyjuttatásos látszattmegoldás kell, hanem olyan nagyságú terület tulajdonként, vagy kishaszonbérletként való átengedése, ami egy parasztcsalád megélhetését biztosítani tudja. Erre a célra a kormányzat elsősorban a hitbizományokat, az egyházi és világi kötött birtokokat és a zsidóbirtokokat kívánta igénybe venni. Amennyiben a kormánynak sikerül ezt a tervet megvalósítani, úgy gazdasági és politikai szempontból egyaránt meggyengül az a nagybirtokos, konzervatív agrárius réteg, amely az Imrédy-féle politikai elképzelésekkel szemben állt. Ez a terv sem tartalmazott radikális földreformot, nem kívánta felszámolni a nagybirtokot és nem

szüntette volna meg a falusi szegénységet, de nagyobb földterületet akart juttatni, mint az 1920-as évek reformja, és nagyobb tömeget részesített volna juttatásban, mint a Gömbös-féle telepítési törvény. Ezeket a tényezőket figyelembe véve megindulhatott volna egy polgári fejlődés a mezőgazdaságban.

Bár a magyar földtulajdon rendszere a két világháború között lényegesen nem változott meg, az 1930-as években a kormányok mind gazdaságilag, mind szociálpolitikai szempontból igyekeztek mentőövet dobni a fuldokló parasztságnak. 1932-től napirenden volt a gazdaadósságok rendezése, de az elhúzódó agrárválság miatt az 1930-as évek végéig reális volt az árverés veszélye. A moratóriumot évről évre meg kellett hosszabbítani, végül a 6500/1939. évi ME. sz. kormányrendelettel a 30 kat. holdon aluli védett birtokokkal rendelkező gazdaságok rövid lejáratú kölcsöneit hosszúlejáratú törlesztéses kölcsönre alakították át, amelynek végrehajtásával a Pénzügyügyi Központot bízták meg.² Ez kb. 60.000 védett adóst érintett. Akik a rendelet hatálya alá estek, adósságukat 50 év alatt évi 4,5 %-os törlesztőrészletben fizethették vissza.

1931-ben jelentősen csökkentették a MÁV mezőgazdasági szállítási díjtételeit, igyekeztek megszervezni a mezőgazdasági termékek értékesítését. A Magyar Mezőgazdák Szövetkezete, a Hangya és a Futura Rt. bekapcsolásával beszerző és értékesítő szövetkezetek egész láncolata jött létre.³ Ezeknek a szövetkezeteknek a működését az állam anyagilag is támogatta. A kormányzat részéről a birtokos parasztok támogatása nem volt valami emberbaráti cselekedet. A válság idején a gazdavédelmi intézkedések ellenére tízezer számra mentek tönkre a kisparasztok, s az állam támogatásukkal a további elszegényedést akarta meggátolni, s védeni egyben az adófizető alanyokat is.

Szociális és politikai szempontból egyaránt gondolni kellett a törpebirtokos és teljesen nincstelen falusi tömegekre is. Itt Bethlentől-Imrédyig a kormányoknak az volt a célja, hogy legalább önálló, 400–600 négyszögöles kerttel rendelkező családi házhoz juttassák a nincsteleneket. 1927-ben alakult meg a Falusi Kislakásépítő Szövetkezet (FAKSZ), amely 1940 végéig 43.289 egyénnek 59.687.250 pengő kölcsönt nyújtott családi ház építésére.⁴ A nagybirtokos, agrárius körök is úgy értékelték, hogy mind a Nagyatádi-féle földreformnak, mind a telepítési törvénynek ez volt a legsikeresebb része. 1941 tavaszán ismét előtérbe került a falusi kislakásépítés. Márciusban megalakult az Országos Nép- és Családvédelmi Alap (ONCSA) és elhatározták, hogy az Országos Mezőgazdasági Biztosító Intézettel közösen tíz éven át évi 8–8 millió pengő kölcsönt adnak kertés családi házak építésére.⁵ A kiobbant háború ellenére 1941–42-ben több ezer típusházat építettek fel.

A szociális felszűrés növekedése szükségessé tette, hogy munkaalkalmak teremtésével is igyekezzenek enyhíteni a falusi szegénység nyomorúságos helyzetét. 1936-tól Kállay Miklós volt az Országos Öntözési Hivatal elnöke. 1937-ben nagyszabású tervet dolgoztak ki az Alföld öntözésének megvalósítására. Augusztus közepén Szolnokon nagygyűlésen ismertették a terveket, ahol az ügy fontosságát kiemelendő, Horthy kormányzó mondott beszédet. Beszédének legfontosabb része, a szociális gondolat hangoztatása volt. „Az erre befektetett összeg — mondotta — száz százalékgig az országban marad és túlnyomó részben ama réteg életszínvonalát fogja emelni, amely erre legjobban rászorult. Gondolok itt elsősorban a törpebirtokosokra, a gazdasági munkásokra, a gazdasági cselédekre, akiknek a megélhetése ma oly nehéz

és létfenntartásra fordítható jövedelmük oly csekély, hogy hősiességgel határos igénytelenségük mellett is kell, hogy szociális és gazdasági helyzetük legmélyebb gondoskodásunk tárgyát képezze. Ez az útja a segítségnek, nem pedig az elesettek elégedetlenségének felszítása.”⁶

Annak ellenére, hogy ekkor már a szélsőjobboldal is egyre jobban programjára tüzi a földkérdést, Horthy itt az elégedetlenség felkeltésénél a falukutatókra, a népi írókra utal. A konzervatív agrárius körök hajlandók voltak az egész földreform-kérdést úgy feltüntetni, hogy az elégedetlenség csupán a falukutató írók agitációjának az eredménye. A kormányzóhoz közel álló vitéz Purgly Emil a felsőház 1938. április 7-i ülésén így nyilatkozott: „A falukutatók, az úgynevezett »aszfalt agráriusok« a vidéken összeszednek minden adatot, amely az ő szempontjukat támasztja alá, de titkolnak egyet: azt, hogy ők nemcsak a magyar nagybirtokos osztályt akarják támadni, hanem támadni akarnak minden értéket és lerombolni mindent, ami a hagyományokhoz fűződik, anélkül, hogy más, igazságos elgondolást tudnának mutatni.”⁷ A nagybirtok védelmében számos könyv és tanulmány született. Jellemzésül csupán kettőből idézünk röviden. Az egyik Scherer Péter Pál terjedelmes munkája (A nagybirtok. Bp., 1939) amelyben elvileg síkra száll a nagybirtok mellett és tíz birtokos példáján keresztül bizonygatja, hogy a nagybirtok nemcsak többet termel, hanem biztosabb és jobb ellátást jelent a rajta élőknek, mint a kisbirtok, és egyedül a demagógiát tartja felelősnek a kérdés felvetéséért. „A demagógia egyik megnyilvánulási formája a földdemagógia. Talán a legveszélyesebb, talán a legkönyörtelenebb, mert az ország legszentebb fogalmával, a föld fogalmával játszik könnyelműen, az ország legfontosabb vagyonát osztogatja, nincs tekintettel a termelés nagyfokú visszaesésére, mely a nemzetet mérhetetlen károkkal sújtaná és nincs tekintettel sok százezer család kenyerére.”⁸ A másik, Csák István: Lássunk tisztán a földkérdésben c. munkája (Bp. 1939), amely dicséretben részesíti a korábbi kormányokat, mert „országunk gazdasági ellenállóképességét annak köszönheti, hogy eddig nem vittünk keresztül olyan radikális földreformot, amilyent évtizedek óta a demagógia követel”.⁹ Néhány oldallal később kifejti azt is, hogy miért áll szemben a földreformmal: „A magyar földnek az a hivatása, hogy újabb ezer esztendeig helye legyen rajta sokkalta több millió magyarnak, mint amennyi ma él ebben az országban, s ha ezt tudjuk, akkor nekünk, ennek a nemzedéknek nincs joga arra, hogy ezt a földet felossza észnélkül millió és millió darabra, amikor úgyis tudjuk már ma, hogy nincs belőle annyi, hogy mindenkinek jusson belőle.”¹⁰

1938–39-ben azonban a radikálisabb földreformot követelő irányzatok is erőteljesen felléptek. A Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt, amely megalakulásától kezdve a kisbirtokos parasztság érdekeit védte, s a nagybirtok természetes aprózódása, parcellázása révén képzelte a paraszti birtok növekedését, látva a telepítési törvény kudarcát s a paraszti földéhség növekedését, radikális földreformtervezetet dolgozott ki. Ezt a tervet Eckhardt Tibor 1938. június 26-án a párt Somogy megyei nagygyűlésén ismertette, de később kibővítve, mint a párt földreformprogramja nyomtatásban is megjelent. Kaposvári beszédében Eckhardt hat pontban vázolta elképzeléseit: „Én a földkérdésben hat rövid pontban foglalom össze a magunk álláspontját, amelyekben semmiféle radikalizmus nincs és amelyeket bármely pillanatban magam is vállalnék azzal, hogy haladéktalanul végre tudom hajtani.

Nem hazug ígéretek, nem népbolondítás, hanem komoly, reális és végrehajtható pontok ezek, melyeket úgy tudnék összefoglalni, hogy: le kell bontani a nagybirtokrendszert. A földkérdésben ez az egy cél lebeg szemünk előtt. A nagybirtok elorszvasztja a népi erőket és az ország társadalmi rendje és békéje szempontjából is komoly nehézséget, sőt veszedelmet jelent.”¹¹

Eckhardt beszédének átgondoltságát mutatja az, hogy a kisgazdapárt 1939 elején megjelentetett programfüzetében konkrét javaslatok vannak az igénybeveendő földterületre, a juttatandók számára és a kártalanításra vonatkozóan. A kisgazdapárt három millió kat. hold felosztását tervezte öt év alatt. Ez többszöröse a Gömbös-féle telepítési törvény által tervezett juttatásnak, területileg kétszerese, időben pedig egyharmada az 1940 tavaszán elfogadott kishaszonbérleti törvénynek. A szükséges földterület biztosítására a következő tulajdonokat kívánja igénybe venni:

külföldi állampolgárok birtokaiból	150.000 kh
zsidó birtokokból	385.000 kh
kettős, vagy többes foglalkozásúak birtokaiból	150.000 kh
bankok, hitelintézetek birtokaiból	85.000 kh
részvénytársasági és egyesületi birtokokból	80.000 kh
kincstári birtokokból	50.000 kh
községi, törvényhatósági birtokokból	200.000 kh
köz- és magánalapítványi birtokokból	150.000 kh
hitbizományi birtokokból	350.000 kh
egyházi birtokokból	365.000 kh
eladósodott birtokokból	970.000 kh
rosszul művelt birtokokból	65.000 kh

Ez összességében valóban 3 millió katasztrális hold volt.¹² Ezt a hatalmas területet tulajdonba adással kívánta a tervezet a parasztság kezére juttatni, kivételt csak a közösségi célokot szolgáló alapítványi birtokok jelentettek volna, ahol célravezetőnek tartották az örökberleti szerződést. A tervezet szerint 650.000–700.000 családot kívántak földhöz juttatni, azonban ebből 250.000 házzal rendelkező zsellér, vagy törpebirtokos, akiknek a földjét 10–15 kh-ra egészítették volna ki, a többieket kert, illetve házhelyjuttatásban akarták részesíteni. A juttatott föld nagyságát a város közelsége, vagy a föld minősége is meghatározta, 50.000 családot pedig áttelepítéssel kívántak földhöz juttatni.

Eckhardt terve szerint a földreform pénzügyi lebonyolítása — a föld vételárán kívül 750 millió pengőt igényelne, amiből 250 millió meg nem térülő állami kiadás lenne (új települések kommunális kiadásai), 500 milliót azonban a telepesek 50 év alatt kamatmentesen visszafizetnének. A kisgazda tervezet a földbirtokosok kártalanítását sem készpénzzel, hanem ötven év alatt törlesztendő, 3 százalékos kamatozású kötvénnyel képzelte el. A földreform végrehajtása 1939 őszén kezdődött volna és 1944 őszére kívánták befejezni.¹³

1938 őszén a kormány és a képviselőház közötti ellentét már előrevetítette egy

újabb választás árnyékát. A kisgazdapárt vezetői is tisztában voltak azzal, hogy a különböző nyilas mozgalmak a falvakban is jelentősen előretörték, s éppen a kisgazdapárt pozícióit veszélyeztetik. Nagy Ferenc azt írja emlékiratában: „A Kisgazdapárt elszánt bátorsággal vetette bele magát a nácizmus elleni harcba, és bár kétségtelen, hogy nagyban hátráltatta a nácizmus terjedését, maga is öröklődött a küzdelemben. Felülről a kormánypárt, alulról a Nyilaskeresztes Párt öröklték a Kisgazdapártot.”¹⁴ Igaz ugyan, hogy az 1939 márciusában megalakított Nyilaskeresztes Párt nagyon mérsékelt földreformprogramot fogalmazott meg, de vidéki agitátorai többmillió katasztrális hold szétosztásával csábították a falusi szegénységet.¹⁵ Elképzelhető, hogy a kisgazdapárt eme radikális földreformtervezetének elkészültéhez ezek a tényezők is hozzájárultak.

1938-ban jelent meg Bajcsy-Zsilinszky Endre földreform tervezete is. Bajcsy-Zsilinszky ezt a 45 pontból álló tervet még 1930-ban írta, elgondolásai azonban 1938-ban még aktuálisabbak voltak. Bevezető soraiban ezt írja: „Restelkedés és mentegedőzés nélkül, jó lelkiismerettel adhatom közre újból ezt a nyolc év előtt elgondolt birtokreformtervemet, mely részleteiben lehet kiigazításra, vagy javításra szoruló, de nagy vonalaiban, alapvető elgondolásában és kereteiben immár megérett a megvalósításra. S ami főleg a mértéket illeti: legfeljebb még radikálisabb kell legyen az új birtokreform, de abból a hárommillió holdból, amit az én tervem végeredményben kisemberek, a magyar parasztság kezére juttatna s abból az arányból, amely minden falu határából 3/4 részt juttatna a 100 holdon aluli kisbirtoknak és csak 1/4 részt a közép- és nagybirtoknak: úgy érzem, semmit sem szabad engedni.”¹⁶

Mivel Bajcsy-Zsilinszky terve elsősorban elvi, politikai jellegű, a kisajátítandó birtokok és a juttatottak kategóriáiban pedig nagyrészt hasonló más tervezetekhez, így elsősorban a különbségeket igyekszünk bemutatni. A földbirtok kisajátítása nála is megváltásos alapon történne, de degresszív számítási kulcs szerint. 1000 kat. holdnál nagyobb birtok esetében a megváltási összeg a kataszteri tiszta jövedelem 35-szöröse. Ez fokozatosan csökken és 5000 hold fölött a megváltási összeg már csupán a kataszteri tiszta jövedelem tízszerese. A megváltott területen lévő építmények legfeljebb 20 %-kal növelhetik meg a megváltási árat. A kisajátítás az állam feladata, a juttatottak az állammal állnak jogviszonyban, s a föld vételárát 25, vagy 50 év alatt az államnak fizetik meg.¹⁷ A birtokreform végrehajtására olyan testületet kell létrehozni, amelyben a szakemberek, a birtokosok és földigénylők egyenlő számban vannak képviselve. Az alakítandó, illetve kiegészítendő új kisbirtok minimális nagysága 6 kat. hold, mely a családtagok számától és a föld minőségétől függően emelkedik. Maximális juttatás 20 kat. hold. „A törpebirtok kiegészítése kisbirtokká 10–20 kat. holdig terjedő méreteikben történjék, teljesen az új kisbirtokot megillető kedvezményekkel”¹⁸

Külön érdekessége a tervezetnek, hogy igen nagy teret szentel a szövetkezeteknek. Nemcsak a fogyasztási-, értékesítő- és hitelszövetkezeteknek, hanem a termelőszövetkezeteknek is. „A mezőgazdasági érdekképviselő alapeszméjének — az egy munkakörhöz tartozók együttműködésének — a mezőgazdasági termelésre való kiterjesztése és egyetlen célravezető megvalósítása: a szövetkezeti hálózat. Másfelől a tőkés termeléssel való összehasonlításban a szövetkezet azt a szerepet viszi a mezőgazdasági termelésben, főleg a kisbirtokos gazdálkodásban, mint a kapitalizmus

terén a tőkeösszpontosítás. — Kiterjedt és sokoldalú szövetkezeti hálózat nélkül a kis- és középgazda nem folytathat belterjes korszerű talajművelést, minőségi növénytermelést és állattenyésztést.” A hazai szövetkezeti mozgalomnak két fő hibája van, az egyik, hogy a szövetkezetek elválnak a tagoktól és külön életet élnek, a másik, hogy „főleg a fogyasztási szövetkezetek fejlődtek ki nálunk, amelyek bár szintén fontosak, általános agrárius jelentőségükben egyenesen eltörpülnek a termelő, értékesítő és a hitelszövetkezetek mellett. A nagy termelő, értékesítő, fogyasztási és hitel-szövetkezeti hálózat ki sem épülhet és roppant hivatását be nem töltheti, míg az egész nemzetben gyökeret nem ver az együttműködés gondolata és kényszere”.¹⁹

1939 tavaszán látott napvilágot Kerék Mihály terjedelmes könyve „A magyar földkérdés”, amelyben részletesen elemzi az utolsó száz év birtokpolitikáját. A könyv utolsó 90 oldalán fejt ki Kerék koncepcióját az általa elképzelt földreformról. Megállapítja, hogy az önálló keresettel rendelkezők között van 461.000 napszámos, 91.000 egy kat. hold alatti földműves napszámos, 207.000 öt hold alatti törpebirtokos napszámos, és 48.000 tíz hold alatti kisbirtokos, akiknek többsége azonban földjéből önállóan megélni nem tud. Ez családtagokkal, eltartottakkal együtt 2,122.000 főt jelent. Kerék számítása szerint ebben a létszámban a nagybirtokon szolgáló éves gazdasági cselédek nem voltak benne. Ezen adatok alapján a földreform földszükségletét az alábbiak szerint határozta meg:

35.000 gazdasági cseléd	földhöz juttatására	170.000 kh
160.000 földnélküli munkás	"	800.000 kh
130.000 törpebirtokos	"	1.100.000 kh
20.000 5–10 holdas kisbirtokos	"	160.000 kh
15.000 felnőtt kisgazda családtag	"	220.000 kh
160.000 új házhely kijelölésére és 15–20.000 kisiparos részére		100.000 kh
Közcélokra		30.000 kh
Összesen:		2.580.000 kh

„Nyomatékosan hangsúlyoznunk kell — írja a szerző —, hogy ez a 2.6 millió kat. hold mezőgazdasági terület, amelyben már a közlegelőnek szükséges terület is bennfoglaltatik, de amelyhez még a nagybirtok erdőterületeiből hozzá kell számítani 5–600.000 holdat közbirtokossági erdők létesítésére, a minimumot jelenti és csak abban az esetben lesz elegendő, ha a földreformot békés légkörben, szakszerűen és organikusán lehet megvalósítani.”²⁰ Ez tehát összességében 3.2 millió kat. hold igénybevételét jelentené megvalósulás esetén, s egyben egy egészségesebb birtokstruktúra kialakulását. A kisbirtok aránya 57 %-ról 76 %-ra növekedne, a nagybirtok aránya pedig 43 %-ról 24 %-re csökkenne. A tervezet megvalósítása tehát nem jelenti a nagybirtok radikális felszámolását.

A földreform szükségleteinek kielégítésére a tervezet 1,785.000 kat. hold korlátolt forgalmú és 1,450.000 kat. hold szabadforgalmú birtok igénybevételét tervezte. A korlátolt forgalmú birtokok esetében ez az összes terület 41 %-ának igénybevételét jelentette. A száz holdnál nagyobb szabadforgalmú birtok 3,735.882 kat. hold volt, amelyből 2,251.767 hold szántó, 50.483 hold kert és szőlő, 232.410 hold rét,

447.172 hold legelő, 588.905 hold erdő és 166.145 hold nádas és földadó alá nem eső terület. A 3 millió hold mezőgazdasági területből a tervezet 1.2 millió holdat kívánt igénybe venni, ami 40 %-ot jelentett.²¹ Ez statisztikailag helytálló, megvalósítása esetén azonban fokozottan sújtotta volna a nagybirtokot, mivel az 1000 holdon aluli középbirtokokat jobban mentesítették volna és a nagybirtok területéhez tartozott 700.000 kat. hold nádas és terméketlen terület.

Az igénybe vehető birtokok kiválasztásánál első helyen a külföldi állampolgárok magyarországi birtokait említi Kerék. Második helyen a nagybérleteket kívánta felszámolni. Országosan 1,290.000 kat. hold volt nagybérlet kezén. A Dunántúlon a bérletek 82 %-a nagybérlet volt, de Somogyban 90 %, Baranyában 85 % volt a nagybérlet aránya. Az igénybevételnél első között számolt az extenzív módon gazdálkodó, vagy elhanyagolt birtokokkal, amelyek nem voltak kellően jövedelmezőek és köztartozásaiknak sem tettek eleget. Ezeken túlmenően a nagyobb birtokokat kívánta felhasználni, figyelembe véve, hogy a helyi körülményekhez képest középbirtoknak megfelelő terület a tulajdonosnak megmaradjon. A földbirtok nagyságára való tekintet nélkül kisajátítás alá estek a pénzügyi, részvénytársasági, s a pusztán tőkebefektetés céljából megszerzett birtokok. A kisajátítandók között szerepelnek a zsidó birtokok is.²²

A juttatás formáját tekintve a tulajdonba adás a megfelelő megoldás, bár átmenetileg elképzelhetőnek tartja a kisbérletet is. Abban az esetben viszont, ha kisbérletek nagybérlet felosztásával jönnek létre, Kerék is elengedhetetlennek tartja a földbérletösszevetkezetek létrehozását. Mivel az igénybe vett földekért a birtokosok teljes kártalanításban részesülnek, azt javasolja, hogy a juttatottak a vételár 10 %-át birtokbaadásuk fizessék ki, a vételár hátralékát pedig kamatozó kötvényekkel egyenlítsék ki, melynek törlesztéséért az állam garanciát vállal. Tervezete szerint a végrehajtással tíz év alatt el kell készülni, ami évenként mintegy 320.000 kat. hold felosztását követeli meg. Mivel elképzelhetetlen, hogy a juttatottak az induláshoz szükséges pénzeszközzel rendelkezzenek, feltétlenül szükséges, hogy az állam házépítéshez, gazdasági eszközök és állatállomány beszerzéséhez jelentős támogatást nyújtson. Ez juttatottanként eltérő, de a földreform évi tőkeszükséglete átlag 70–75 millió pengőre becsülhető.²³ A végrehajtás teljes időszakát tekintve ez 700–750 millió pengő állami hozzájárulást jelentett. Ennek a biztosítása a kormányzat feladata volt.

Eckhardt, Bajcsy-Zsilinszky és Kerék tervezete három koncepciót jelentenek, amelyek sok szempontból hasonlítanak ugyan egymáshoz, de a megvalósítás módja sokban különböző. Ami elgondolkodásra készítő, az, hogy egymástól függetlenül mindhárom agrárpolitikus 3 millió katasztrális hold körüli földmennyiségben látja azt a területet, amellyel a legégetőbb problémákat megoldhatnák. Hiszen Bajcsy-Zsilinszky még 1930-ban írta tervezetét, Eckhardt és Kerék 1938-ban, de kölcsönhatás nem érződik rajtuk. Ugyancsak figyelemre méltó, hogy bár Eckhardt és Bajcsy-Zsilinszky az 1920-as években még fajvédők voltak, a kisajátítás szempontjából egyik sem tesz különbséget a zsidó és keresztény nagybirtok között. Mindegyik szerző kijelenti, hogy tervezetét nem tartja radikálisnak, s a kisajátítandó birtokosoknak teljes kártérítést kívánnak fizetni, mégis minden szempontból magasan a korabeli kormányprogramok fölé emelkednek.

Amikor ezek a tervezetek megszülettek már kiderült, hogy a Gömbös-féle te-

lepítési törvény semmit nem old meg, ugyanakkor az Imrédy-kormány földreform-terve még kidolgozás alatt volt. Lett volna tehát lehetőség arra, hogy akár ezeket a javaslatokat egymással ütköztetve, az adott rendszer keretein belül megtalálják az optimális megoldást. A kormányzat azonban ezeket az elveket, mint túlságosan radikálisakat nem merte és nem is akarta vállalni.

Bár nem ekkor, hanem 1943 tavaszán született, itt említjük meg, Bajcsy-Zsilinszky Endrének egy újabb földreform tervezetét. 1943 tavaszán a Független Kisgazdapárt szükségesnek látta, hogy a megoldásra váró feladatoknak megfelelő új programot dolgozzon ki. Ez a tervezet Bajcsy Zsilinszkynek nem tetszett, s „A kisgazdák, földmunkások és polgárok Kossuth pártjának programja” címen hozzákezdett egy új programjavaslat kidolgozásához. Bár ez teljes egészében nem készült el és nem került sor megvitatására sem, a földreformról szóló rész jól érzékelteti szerzőjének eszmei fejlődését. A kisajátítandó földet 3,5–4 millió holdban kívánja megszabni, 500 kat. hold felső határral. A reformot 10 év alatt bonyolítanák le, mintegy két milliárd pengős állami fedezettel, amit részben adóból, részben bel- és külföldi kölcsönökből biztosítanának. A föld árának törlesztését a juttatottak 3–5 év múlva kezdik meg és 30–50 év alatt fizetik ki. Az állam az új birtokosok indulását jelentős kölcsönökkel segíti.²⁴ Amikor ez a tervezet megszületett, Németország államadóssága Magyarországgal szemben már meghaladta az egymilliárd pengőt. Az a véleménye, egy ország, „mely a mostani háború során egy milliárd pengőnél is nagyobb összegű, bizonytalan sorsú árúhitelt tudott biztosítani egyik szövetségésének, társadalmunk legéletbevágóbb reformjára is áldozhat és kell, hogy áldozzon annyit, inkább a többszörösét”.

Imrédy annak ellenére, hogy saját pártján belül is tisztában volt a nagybirtokosok véleményével, a földreform határozottabb és nagyobb arányú végrehajtására határozta el magát. 1938. szeptember 4-én beszédet mondott Kaposváron, melyben többek között bejelentette, hogy a telepítési törvényt lassúnak és eredménytelennek tartja, s ezért annak rendszerétől eltérnek. Beszédében már vázolta a konkrét célokat és a megvalósítási eszközöket is. „Senkinek sem közömbös — mondotta beszédében —, s a nemzet örök élete szempontjából is sorsdöntő jelentőségű, hogy kié a föld. Tagadhatatlan, talán senki által kétségbe nem vont tétel, hogy az irányzat a nagybirtok csökkenése és a kisbirtokok szaporodása felé halad. Ez jól van így, mert minél többen vannak, akiknek a saját földjükben gyökerezik a lábuk, annál több az erős szálfá, amelyet a történelemben időnként végig vágató viharok nem tudnak a talajból kitépni, annál több a kötőanyag, amely összeforrasztja és egyben ehhez a szentelt földhöz fűzi a nemzet egyetemét... A haladásnak az ütemét azonban, amelyet az 1936. évi telepítési törvény tett lehetővé, az azóta szerzett tapasztalatok világában nem tarthatjuk elegendőnek és azt lényegesen meg kell gyorsítani... Ezekből a megfontolásokból kiindulva a kormány azzal a problémával állott szemben, hogy ezt miként valósíthatná meg. A rendelkezésre álló anyagiak korlátolt volta és tőkeszegénységünk nem engedi meg, hogy ily nagy arányban szerezzünk meg birtokokat parcellázási célokra és ezért azt a megoldást választottuk, hogy az 1936. évi telepítési törvény rendszerétől eltérünk. Azt a kapcsolatot, amely ma fennáll a tulajdonba való átadás és a kishaszonbérletbe való átadás kötelezettsége között és amelynek folytán kishaszonbérleteket csak akkor lehet alakítani, ha ugyanannyi terület tulajdonjogilag

is átvétetett, megszüntetjük... Az új szabályozás lényege, hogy a háromszáz holdon felüli kötött birtokok egyharmad része, az ötszáz holdon felüli szabadbirtokoknak pedig egynegyed része kishaszonbérletek alakításának céljára az állam által erre kijelölt szerv útján igénybe vehető. Sokszázezer holdra nézve megnyílik ezzel új, egészséges kiségzisztenciák alapításának a lehetősége, s esztendőkre folytatható erőteljes, de a termelési szempontokra is figyelemmel levő földbirtokpolitika.”²⁵

A miniszterelnök terve valóban merésznek hatott. Az igénybevétel csak a szántóterületre vonatkozott, azonban így is a szabadforgalmú birtokok esetében ez 353.038 kat. holdat, a korlátolt forgalmú birtokok esetében 343.173 kat. holdat jelentett. Összesen tehát 696.211 kat. hold volt a tervezet által érintett szántóterület.²⁶ Az OMGE azonnal támadást indított a tervezet ellen, s állásfoglalásukban kifejtették: „A miniszterelnök a cél biztosítására áldozatokat követel. A földbirtokos osztály az áldozathozás tekintetében mindig az első sorban állott és készséggel áldoz most is a szebb magyar jövő érdekében. Hogy a földtulajdonosok által földbirtokpolitikai célokra hozott áldozatok mily jelentékenyek, legjobban bizonyítja az erre a célra felhasznált földterületek nagysága.”²⁷ Ezután adatokkal bizonyítják, hogy a Nagyatádi-féle földreform és a telepítési törvény megvalósításának céljaira a birtokosok több mint 1,100.000 holdat adtak le, s ha a kishaszonbérlet céljára tervezett területet igénybe veszik, akkor 1920-hoz viszonyítva a nagybirtok szántóterülete több mint 50 %-kal csökken.

Imrédy kaposvári beszéde kedvezőtlen fogadtatásra talált kormányzati és kormánypárti körökben is. A kormány több tagja ellenezte a diktatúra felé haladó radikális változásokat, a meghirdetett kishaszonbérleti elgondolással pedig Sztranyavszky Sándor földművelésügyi miniszter sem értett egyet. A kormányválság azonban a nemzetközi események miatt elmaradt. Ekkor már igen kiéleződött a német-csehszlovák ellentét, s a magyar kormány abban reménykedett, hogy a várható nemzetközi rendezés során a Csehszlovákiával szembeni magyar területi követelések is felszínre kerülnek. Ilyen körülmények között az Imrédyvel szemben álló körök sem látták célszerűnek egy kormányválság kiobbantását. A november 2-i bécsi döntéssel visszakerült Magyarországhoz a Felvidék magyarlakta része, s az ezzel kapcsolatos euforikus hangulat elmúltával Imrédy úgy érezte, hogy ez a diplomáciai siker annyira megerősítette pozícióját, hogy diktatórikus terveit megvalósíthatja. Ezzel azonban maga idézte elő a kormányválságot. November 15-én kormányának több tagja, köztük Sztranyavszky földművelésügyi miniszter lemondott. Helyét gróf Teleki Mihály foglalta el. A válság azonban ezzel még nem ért véget. A Nemzeti Egység Pártjának november 22-i értekezletén 62 képviselő Sztranyavszky Sándorral az élen Imrédy diktatórikus terve elleni tiltakozásul kilépett a pártból, majd másnap a képviselőház a kormány házszabálytervezetét leszavazta, s ezzel a kormányt megbuktatta.²⁸ A kilépettek jelentős része az agrárius érdekképviselői szervekhez tartozott.

Bár Horthy ismét Imrédyt bízta meg kormányalakítással, világossá vált a miniszterelnök előtt, hogy az 1935-ben megválasztott képviselőházzal nem tudja maradéktalanul megvalósítani forradalminak tekintett reformjait. Keresnie kellett tehát azokat a parlamenti csoportokat amelyeket a NEP-en kívül meg lehetett nyerni programjához, ehhez viszont eredeti elképzelését módosítani kellett. Végül hosszas huzavona és tárgyalások után 1939. január 10-én terjesztette a minisztertanács elé a

kishaszonbérletek alakításával kapcsolatos javaslatát. A szeptembertől eltelt hónapok alatt azonban a javaslat sokat veszített radikalizmusából. Itt már szó sincs 300–500 hold fölötti szántóföldek kisajátításáról, hanem éppúgy rangsorolták az igénybevétel sorrendjét mint a korábbi földreformoknál. Először az egy, vagy több éve nem művelt földeket veszik igénybe, majd a külföldi állampolgárokét, a zsidók, bankok és más jogi személyek tulajdonát, s ha még ezek után is marad igény csak akkor kerül sor a magántulajdonban lévő szántóterületekre.²⁹ A minisztertanács az előterjesztést elfogadta.

A mérsékelt javaslat ellenére mind az OMGE, mind a finánciókésék erőteljesen támadták Imrédyt. A kisajátítandó földek sorrendjében elsők között szerepeltek a pénzügyi birtokok, érthető volt tehát felháborodásuk, hiszen ezek a területek általában nagybérlők kezén voltak és jól jövedelmező kapitalista gazdálkodást folytattak rajtuk. Az OMGE és a konzervatív nagybirtokosok, már hátuk mögött két földreformmal, borzongva gondoltak arra a javaslatra, amely 15 év alatt másfél millió hold szétosztását tervezte. Az OMGE igazgatóválasztmányja február 16-án tárgyalta meg a javaslatot, melyet károsnak és veszedelmesnek tartott és tárgyalási alapul sem fogadta el. Az OMGE legfeljebb házhelyek juttatásával értett egyet. Javaslatukat nemcsak a miniszterelnöknek, hanem a kormányzóknak is eljuttatták.³⁰ Károlyi Gyula gróf a felsőházban elmondott beszédében egyetértett a gazdaságtalanul kezelt nagybirtokok igénybevételével, de a 15 éves parcellázási időt soknak tartotta. „Helytelenek mindazok az intézkedések — mondotta —, amelyek az életképtelen nagybirtokot mesterséges eszközökkel kívánják fenntartani és támogatni. Kétségtelen, hogy a földtulajdonos jogilag tulajdonban van, de erkölcsileg tartozik a köznek abból a szempontból, hogy birtokán annyit termeljen, amennyit csak lehet. Ha ennek bármi oknál fogva nem tudna megfelelni, annak a birtoknak fenntartása nem közérdek. Nem lehet földbirtokot helyesen kezelni és fenntartani tulajdonbiztonság nélkül. Az állandó nyugtalanítások és tévhíterjesztések pedig aláássák a földbirtok tulajdonbiztonságát.”³¹

A Bethlen vezette konzervatív csoport és a szélsőjobboldali támadások keresztüztében Imrédy semmiképpen nem merte vállalni a második zsidótörvény és a kishaszonbérleti törvény párhuzamos tárgyalását. Ő a parlament feloszlásával legszívesebben új választásokat íratott volna ki, a Bethlen vezette ellenzék viszont követelte, hogy még a választás előtt mindkét javaslatban szülessen döntés, hogy ezáltal a szélsőjobboldal választási demagógiáját csökkentse. Imrédy azonban a közismert okok miatt 1939. február 15-én lemondott.³² Utóda, gróf Teleki Pál, mint a kormányzópárt tagja, kénytelen volt a korábbi kormányzat (amelynek egyébként mint kultuszminiszter ő is tagja volt) által elfogadott és a képviselőház által nagyrészt már letárgyalta, „a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásáról” szóló, második zsidótörvényt végig vinni, a kishaszonbérleti törvényjavaslatot azonban egyelőre levette a képviselőház napirendjéről. Teleki Bethlenhez hasonlóan, liberális vonásokat sem nélkülöző arisztokrata volt. Számára a nagybirtok védelme nem elvtelen politikai fogás volt, hanem mint gazdaságföldrajzzal foglalkozó tudós is meg volt győződve arról, hogy a jól felszerelt és jól irányított kapitalista nagybirtok nagyobb értéket tud előállítani, mint a kisbirtok, s így az ország, a nemzet szempontjából biztosítani kell fennmaradását.

2. A második zsidótörvény földbirtokpolitikai vonatkozásai

A felsőház módosító javaslatai után a képviselőház 1939. április 28-án elfogadta a második zsidótörvényt.³³ A törvény 16. paragrafusa kimondja: „Zsidót az egyébként fennálló korlátozásokra tekintet nélkül lehet összes mezőgazdasági ingatlanának tulajdonul, vagy kishaszonbérletek céljára átengedésre kötelezni.”³⁴ A 20. paragrafus kiterjeszti a törvény hatályát a pénzintézetek és társasvállalkozások tulajdonában lévő földekre is. „A 12–16. paragrafusban a zsidókra megállapított rendelkezéseket megfelelően kell alkalmazni jogi személyekre és a társasági jogviszony körében azon az alapon, hogy a vezetők többsége, az igazgatóság, vagy a felügyelő bizottság tagjainak többsége, illetőleg a tulajdonostársak többsége zsidó.”

Teleki úgy gondolta, hogy a zsidó földbirtok elleni rendszabályokkal kihúzza a talajt a jobboldali propaganda alól, s egyelőre lecsendesítheti a földosztást követelőket is. A törvény végrehajtása elé azonban nem várt nehézségek tornyosultak. Ez már a végrehajtási rendelet első pontjában érezhető. Ez ugyanis kimondja: „A T. 2. paragrafusának első és utolsó bekezdésében és a 7720/1939. M. E. sz. rendelet 66. paragrafusában meghatározott valamely kivétel alá nem eső zsidó, továbbá az, aki a T. 1. paragrafusának harmadik bekezdése értelmében zsidónak nem tekinthető ugyan, de az említett paragrafus hatodik bekezdése értelmében reá a T. 16. paragrafusának rendelkezései kiterjednek, valamint a T. 20. paragrafusa alá eső kereskedelmi társaság, egyesület, vagy más jogi személy köteles az 1939. évi október hó 1. napjáig a tulajdonában — tulajdonjogának telekkönyvi bejegyzése hiányában a tényleges birtokában — lévő mezőgazdasági ingatlanait, az ingatlan fekvése szerint illetékes községi előjárásnak bejelenteni.”³⁵ E bonyolult jogi fogalmazás lényege az, hogy mindazok a természetes és jogi személyek akik földbirtokpolitikai szempontból zsidónak minősülnek, birtokuk nagyságáról, elhelyezkedéséről, megfelelő úrlapon, kötelesek bejelentést tenni. Miért volt milderre szükség?

Magyarországon a két világháború között két alkalommal is volt jelentős mezőgazdasági adatfelvétel (az 1925. évi Gazdacímtár és az 1935. évi mezőgazdasági összeírás), amelyek igen részletesen tárgyaltak tulajdoni kérdéseket is, sőt az 1935-ös összeírás pontosan kimutatja a külföldiek tulajdonában lévő földbirtokokat is. Magyarországon azonban a zsidóság csupán mint vallás szerepelt, így a tulajdonukban lévő birtok nagyságát is legfeljebb becsülni lehetett. Egy statisztikai számítás szerint az összes zsidóbirtok 485.024 kat. hold volt, amelyből szántó, rét és legelő 395.152 kat. hold. Csak szántó 300.092 kat. hold. Ebből 1500 kat. holdon felüli szántó, rét és legelő területtel bíró birtok 26 volt, 68.338 kat. hold mezőgazdasági területtel, 431 volt 300–1500 kat. holdig terjedő birtokok száma, 170.125 kat. holddal, 385 volt a 100–300 kat. holdig terjedő birtok, 65.011 kat. holddal, míg a 100 kat. hold alattiak összesen 91.678 kat. hold mezőgazdasági területtel rendelkeztek. A keresztény vallású, de a törvény szempontjából zsidónak minősülő birtokosok területét 100.000 kat. holdra becsülték.³⁶ Bár a zsidó birtokot teljes egészében kisajátításra ítélték, a statisztikai számításnál csak a parcellázható területeket vették figyelembe, így a zsidó birtokból kerekén 500.000 kat. hold igénybevételére számítottak.

A rendelet által megkívánt bejelentések 1939 őszéig nem érkeztek be, vagy hiányosak, megbízhatatlanok voltak. Így 1939-ben a kisajátítás megvalósításához nem kezdhettek hozzá. 1940 tavaszán a földművelésügyi miniszter rendeletben utasította

a járási főszolgabírókat és a megyei gazdasági albizottságokat, hogy a zsidó tulajdonban lévő mezőgazdasági ingatlanokat írják össze és tegyenek javaslatot az igénybevétel sorrendjére.³⁷ A vármegyei közigazgatási bizottságok általában igyekeztek is eleget tenni a követelményeknek, járásonként kimutatták a zsidó birtok nagyságát és felosztási sorrendet is javasoltak. Baranya megye 308 községéből 131-ben 426 zsidó birtokosnak 6899 kat. hold volt a kezén. Ebből 19 tulajdonos rendelkezett 100–500 hold közötti területtel, míg a baranyavári járásban 43 tulajdonos birtokában 419 hold, a szentlőrinci járásban 49 tulajdonosnak 295 hold, a pécsváradi járásban 62 tulajdonos birtokában 170 kat. hold föld volt.³⁸ Ez a szentlőrinci járásban tulajdonosokként átlag 6 holdat, a pécsváradi járásban átlag nem egészen 3 holdat jelentett.

A járási főszolgabírók jelentésein egyértelműen érződik, hogy nem az ilyen párholdas zsidó birtokban látják a parasztság számára az igazi lehetőséget. A szombathelyi főszolgabíró 1940. április 9-én azt jelenti Vas megye Közigazgatási Bizottságának: „A felsorolt községek közül Vassurány, Vát, Balogfa és Nagyunyom községekben vannak jelentősebb kiterjedésű ingatlanok, amelyek felhasználását elsősorban tartanám kívánatosnak. A többi községekben általában oly csekély kiterjedésű zsidó ingatlanok vannak, hogy azok felhasználási sorrendje földbirtokpolitikai szempontból nagyobb jelentőséggel nem bír.”³⁹

A törvény végrehajtása 1940-ben megkezdődött. A kormány éves jelentése szerint „860 zsidó tulajdonos köteleztetett több mint 132.000 kh mezőgazdasági terület átengedésére. Az átengedésre kötelező véghatározatok túlnyomórésztben haszonbérletek alakítására irányultak.”⁴⁰ Az 1941. évi jelentés még komolyabb eredményekről számol be. „Átengedésre 3844 zsidó földtulajdonos köteleztetett 276.810 kh mennyiségben. A zsidótörvény hatálybalépése óta összesen közel 426.000 holdra, vagyis a zsidók tulajdonában lévő mezőgazdasági ingatlanok 2/3-ad részére vonatkozóan már megtörtént az átengedésre kötelezés. A birtokszerzők a zsidó területből 1941-ben 64.140 kat. holdat vettek birtokba.”⁴¹ Nagyon diplomatikusan fogalmaz a jelentés: „... megtörtént az átengedésre kötelezés”. Vagyis a zsidó földbirtokos tudomására hozták, hogy földbirtokát igénybe fogják venni. Ténylegesen azonban ebből a jelentős területből csak 64.000 holdat használtak fel.

Sem a kormány, még inkább a megyék, nem siették el a zsidó birtokok felszámolását, kivéve azokat a megyéket, ahol a közigazgatás élén szélsőjobbaldali politikusok voltak. A kormánynak pedig szándékában állt a zsidó birtokok elvétele és felhasználása, hiszen ezzel egyúttal menteni akarták a történelmi alapon álló birtokosok tulajdonát. 1942 januárjában Keresztes Fischer Ferenc belügyminiszter szemrehányására báró Bánffy Dániel földművelésügyi miniszter azt válaszolja, hogy „nemzeti és politikai szempontból egyaránt, magam is a zsidók tulajdonában lévő ingatlanoknak földbirtokpolitikai célokra leendő felhasználását tartom a legsürgősebb földbirtokpolitikai feladatnak. Az adott lehetőségeken belül eddig is mindent megtettem és a jövőben is mindent megteszek abból a célból, hogy a zsidók tulajdonában lévő ingatlanok felhasználásának ütemét fokozzam és gyorsítsam”.⁴² Az Ung vármegyei főispán 1942 elején arról panaszkodik, hogy „az albizottság ezekre az ingatlanokra vonatkozó javaslatát eddig csak kis részben terjesztette előm. Tehát a gazdasági albizottság késedelmeskedése az oka annak, hogy Ung vármegyében a zsidók tulajdonában lévő ingatlanok felhasználása iránt csak részben intézkedhettem.”⁴³

A kormány késedelmes intézkedéseit és a parasztság elégedetlenségét viszont a nyilasok igyekeztek saját politikájuk szolgálatába állítani. 1941. december 3-i átiratában a belügyminiszter arról tájékoztatja a földművelésügyit, hogy „bizalmas jelentések szerint a Nyilaskeresztes Párt újabban minden erejét az ország gerincét képező parasztság megnyerésére fordítja. A parasztságot csak két dolog érdekli: a föld és az adó. Ezt a kettőt igyekszik tehát a párt a propaganda szolgálatába állítani. Máris utasítást kaptak a megyevezetők, állapítsák meg, hogy a megyében hány kat. hold a zsidóbirtok vagy zsidóbérllet, kik a zsidók stróhmanjai és mennyire haladt eddig ezeknek a birtokoknak és bérleteknek kisemberek részére való juttatása”.⁴⁴ A továbbiakban konkrétumként említve leírja, hogy pl. Bács-Bodrog vármegyében nyilas szervezők járják a falvakat, s az elért eredményeket saját munkájuknak tüntetik fel, a sikertelenségért viszont a kormány tehetetlenségét teszik felelőssé.

A nyilas propaganda szempontjából igen kedvező volt az, hogy az 1939. évi IV. tc. csak a zsidó földtulajdont vette figyelembe, a földbérlőket nem. Ezt olyannyira figyelmen kívül hagyta, hogy még a törvény megjelenése után is lehetőség volt arra, hogy zsidó származású egyének nagybérlok legyenek. Bács megye déli részén János-halma-Tompa és Kisszállás határában terült el Boncompagni herceg és San Martino Henrik gróf Rómában élő olasz állampolgárok közel hússzezer holdas uradalma. Ezt 1950-ig terjedő határidővel két pesti zsidó ügyvéd bérelte. 1941-ben, a kishaszonbérleti törvény megjelenése után a tompai parasztok az uradalomból ötezer holdat bérbé akartak venni, a hatóságok szerint azonban a korábban megkötött nagybérleti szerződést nem lehetett érvényteleníteni. A Bács megyei főispán, aki ugyancsak tehetetlen volt ebben az ügyben, 1941. november 6-án elkeseredett hangú jelentésében leírja, hogy a nyilas agitátorok az ilyen eseteket nagyon jól kihasználják a kormány elleni lázításra: „A jó magyar nincstelenek jogtechnikai szempontokat nem ismernek. Nem tudják megérteni, hogyan történhetik, hogy az ő bérlleti ajánlatukat, bár anyagiakban sokkal előnyösebb, mint a zsidó bérlőknek az ajánlata, felsőbb hatóságok nem akceptálják. Ezt a tájékozatlanságot használják ki a nyilas kortesek mondván: Íme a kormány nem törődik a nincstelen magyaroknak az érdekeivel, a zsidókat pártolja még akkor is, ha a zsidók kedvezőtlenebb feltételekkel jönnek, mint a nincstelen magyarok.”⁴⁵ Ezt a főispáni jelentést a belügyminiszter december 3-án tájékoztatásul és intézkedés végett megküldte a földművelésügyi miniszternek, „azzal a tiszteletteljes kéréssel, hogy nagybecsű elhatározásáról engem is tájékoztatni méltóztatásék”. A földművelésügyi miniszter 1942. január 18-i válasza több oldalas önigazolás és mentegetőzés, amelyben tájékoztat arról is, hogy szerkesztés és kiadás alatt áll egy rendelet, amely a nagybérletek felülvizsgálatáról intézkedik. „A haszonbérleti szerződések újra leendő bemutatása során különös gondot fordítok arra, hogy a Bács-Bodrog vármegye és Zombor szab. kir. város főispánja által említett kirívó kisszállási eset az elsők között orvosoltassék.”⁴⁶

Itt azonban nem Ung megyei, vagy kisszállási elszigetelt jelenségekről volt szó, s ez érződött Keresztes-Fischer leveléből és Bánffy válaszából is. A második zsidótörvény három évvel, a kishaszonbérleti törvény két évvel korábban jelent meg, a nagybérletek felszámolásáról azonban nem intézkedtek. 1938 őszén, a kishaszonbérleti törvény készítésekor 780.000 kat. hold volt 500 holdon felüli nagybérlok kezén. Ezekkel kapcsolatban három év alatt nem született végrehajtási rendelet.⁴⁷

3. A kishaszonbérleti törvény (1940. évi IV. tc.)

Telekinek az az elképzelése, hogy a második zsidótörvény földbirtokpolitikai intézkedéseivel elodázhathja a kishaszonbérleti törvény betervezését, nem vált be. Az 1939. május 28–29-én megtartott országgyűlési választások a szélsőjobboldal nagyarányú megerősödését eredményezték. A liberális ellenzék eddig is gyenge volt, most azonban a Kisgazdapárt az 1935. évi 26 helyett 11, a Szociáldemokrata Párt 14 helyett csak 5 mandátumot szerzett. A Nyilaskeresztes Párt egyedül 31 képviselői helyhez jutott, az őket támogató más szélsőjobboldali frakciókkal együtt pedig 49 mandátummal rendelkeztek.⁴⁸ A szélsőjobboldal előretörése zömmel a kisgazdák és a szociáldemokraták rovására következett be. A Nyilaskeresztes Párt 1939. március 15-én megfogalmazott programja a földkérdésben meglehetősen mérsékelt. Azt hirdetik: „Olyan földreformot akarunk, mely az országos termelési átlagot fokozni képes. Csak ezzel adhatunk minden magyar ember asztalára nagyobb darab kenyeret. Aki mást hirdet, népcsaló, mert azt, amit hirdet, nem tudja végrehajtani, ha pedig végrehajtaná, romlásba döntené az országot.”⁴⁹ Kilátásba helyezték ugyan a 100 hold alatti kisbirtok védelmét, valamint azt, hogy a zsidók, külföldi állampolgárok, bankok földjeit, valamint a mamutbirtokokat államilag kisajátítják, azonban ezekből a területekből termelészövetkezeteket kívántak létrehozni, de azoknál a terményeknél „amelyeket kisgazdaságokban gazdaságosabban tudunk előállítani, mint a nagybirtokon — ott az arra érdemes magyar dolgozókat, a nemzetvédelmi szempontokat is figyelembe véve, földhöz juttatjuk”.⁵⁰

Ez a program önmagában még nem lett volna olyan vonzó, hogy tömegeket kerítsen a párt bűvkörébe. A szegényparasztság közötti agitációban azonban sokkal többet ígértek és ellenállásra buzdítottak. A Fejér megyei főispán 1939 novemberében arról tájékoztatja a belügyminisztert, hogy „a mezőgazdasági munkásviszonyok a gazdaságokra nézve kedvezőtlenül alakulnak és általános a panasz, hogy mezőgazdasági munkást csak nagyon nehezen és jóval a hatóságilag megállapított napszám-bér feletti munkabér ellenében lehet kapni”.⁵¹ Az Országos Mezőgazdasági Kamara éves jelentése 1939 tavaszáról hasonló jelenségről számol be a kishaszonbérleti törvény előkészítésével kapcsolatban. „Ennek ellenére sajnálattal kellett tapasztalni, hogy a kormánynak ezt a törekvését nem minden oldalról kezelték a szükséges higgadsággal és belátással, mert a felelőtlen demagógia az elmúlt tél folyamán a szinte korlátlan földosztás könnyelmű ígéretével némileg megzavarta az érdekeltek higgadt várakozását. Ennek következtében különösen a kora tavaszi munkásszerződtek idején átmeneti nehézségek keletkeztek, mert akadtak a demagógiától megtévesztett olyan munkáscsoportok, amelyek az azonnali földhöz jutás várakozásában vonakodtak munkát vállalni.”⁵²

1939 őszén a belügyminisztérium jelentést kért a földreformmal kapcsolatban a megyei szociális tanácsadóktól. Ezen jelentések összesítését a belügyminisztérium megküldte a földművelésügyi miniszternek is. A jelentésekből egyöntetűen kiderül, hogy országszerte nagy tömegek várják a földhözjuttatást, amelyre valóban nagy szükség lenne, mert sok a földnélküli és a törpebirtokos. A szociális tanácsadók szükségesnek látják az újabb házhely, illetve házjuttatást is. „Természetesen úgy ennél az akciónál, mint általában a földhözjuttatásnál alapkövetelmény, hogy a juttatott föld — mint Somogy vármegye szociális tanácsadója megjegyzi — ne legyen gyenge, ne legyen drága,

a házhely a község fejlődési irányába essen és akkora legyen, hogy kertjében a szükséges zöldségféle megteremjen; szükséges tovább, hogy sem a földszerzéshez, sem a házépítéshez adott kölcsön amortizációja ne legyen túlságosan terhes.”⁵³

A juttatottak körével és a juttatás formájával kapcsolatban is kellett válaszolnia a szociális tanácsadóknak. Bár eléggé eltért állásfoglalásuk, a többségnek mégis az volt a véleménye, hogy a teljesen nincsteleneket házhoz, vagy házhelyhez, a törpebirtokosokat pedig kisbérlethez kell juttatni. Javaslatukat azzal indokolták, hogy a törpebirtokosok sok esetben rosszabb helyzetben vannak, mint a földnélküliek, mert a törpebirtok a megélhetéshez nem elég, ugyanakkor nehezebben tudnak munkát vállalni. A megyei tanácsadók többsége a kisbérleti juttatás mellett volt, mert „a bérek méltányos megállapítása mellett” kevésbé terheli meg a juttatottakat. Hangsúlyozták viszont azt, hogy „ki kell zárni a kishaszonbérletek árverésen történő kiadását, miként pl. az Nagykörösön történik, mivel a nagy földínség folytán az árverezők az árat oly mértékben verik fel, hogy a bérlet a bérlőt anyagi romlásba döntheti”.⁵⁴

Még egy igen figyelemre méltó javaslata volt a szociális tanácsadóknak. „A kishaszonbérletek ügyében jelenleg a közigazgatási bizottság rendesen konzervatív irányt képviselő gazdasági albizottsága jár el. Épp ezért az egyik szociális tanácsadó a bizottság összetételének olyan megváltoztatását javasolja, hogy abban a gazdasági munkásság és a törpebirtokosok is képviseletet nyerjenek.”⁵⁵ A földművelésügyi miniszter nagyon jónak tartja a javaslatot, különösen azért, mert „a közigazgatási bizottság gazdasági albizottságát az eddig alkotott földbirtokpolitikai jogszabályok messzemenő hatósági jogkörrel ruházták fel, amely jogkör a jövőben még jobban kiterjesztetik. Erre a körülményre, s főleg arra tekintettel, hogy a földbirtokpolitikai jogalkotás célja az önálló életképes kisbirtokok szaporítása és a földműveléssel foglalkozó kisexistenciák életlehetőségeinek a biztosítása, a földbirtokpolitikai célkitűzések szempontjából indokoltnak tartanám a közigazgatási bizottság gazdasági albizottságának olyan irányú átszervezését, hogy abban a földműveléssel foglalkozó kisemberek (kis-, törpebirtokosok, gazdasági cselédek és munkások) intézményes képviselethez jussanak”.⁵⁶ Ez a megállapítás azt jelenti, hogy kormányzati szinten 10–15 év alatt lényeges szemléletváltozás következett be. A megyei gazdasági albizottságok 1921-ben alakultak meg, zömmel a megyei gazdasági egyesületek „konzervatív irányt képviselő” földbirtokos képviselőiből. Már 1923-ban a földreformnovella tárgyalásánál ellenzéki oldalról felmerült a megyei gazdasági albizottságok kibővítése a földigénylők képviselőivel, de a javaslatot elutasították. Most a belügy- és földművelésügyi miniszter javasolja ennek megvalósítását.

A kaposvári beszéd elhangzása után több mint egy évvel, 1939. szeptember 19-én terjesztette a képviselőház elé Teleki Mihály földművelésügyi miniszter „a kishaszonbérletek alakításának, kisbirtokok és házhelyek szerzésének előmozdításáról, s más földbirtokpolitikai rendelkezésekről” szóló törvényjavaslatát. A javaslat miniszteri indoklása nyíltan megmondja, hogy sem az 1920. évi földreform, sem az 1936. évi telepítési törvény nem tudta megoldani a földnélküli tömegek problémáját, így vált szükségessé az újabb javaslat elkészítése. „Benyújtott törvényjavaslatommal — mondja a miniszteri indoklás — az eddigieknél szélesebb keretek közt és gyorsabb ütemben kívánom előmozdítani azoknak a mezőgazdasági néprétegeknek a gazda-

sági önállósítását, amelyeknek földhöz, illetve házhelyhez és családi otthonhoz juttatását a telepítési törvény célul tűzte ki. — Kitűzött céljai érdekében a javaslat egyrészt kiegészíti és módosítja az 1920:XXXVI. tc.-nek és az 1924:VII. tc.-nek a haszonbérletekre vonatkozó rendelkezéseit, másrészt pedig a telepítési törvény rendelkezéseit fejleszti tovább. A telepítési törvénynek nemcsak a célkitűzését, de túlnyomórészen eszközeit és rendszerét is magáévá téve, e törvénytől lényegileg csak az átengedésre kötelezett tulajdonosok kártalanítása tekintetében, s az átengedési eljárás alá vonható ingatlanok körének megállapításában tér el. — Törvényjavaslatom ezeket a célokat a jövőben elsősorban kishaszonbérletek, szervezett földbérlet-csoportok, és földbérletközvetkezők fokozottabb létesítésével kívánja biztosítani.”⁵⁷

E — földbirtokosoknak szóló — megnyugtató kijelentések ellenére megállapíthatjuk, hogy lényeges eltérések voltak a telepítési törvény és a mostani javaslat elgondolásai között. Igaz ugyan, hogy ez is a magántulajdon alapján áll és elismeri mindenki jogát a teljes kártalanításra, de állami fedezet hiányában „egységesíti és mindenkivel szemben érvényesíti a kártalanításnak új rendjét, amely szerint a tulajdoni megváltás alkalmával a tulajdonosnak járó ellenérték felerész erejéig készpénzkártalanítással, másik fele pedig 25 éves törlesztéssel rendezendő”.⁵⁸ A tervezet azonban éppen az állam tehermentesítése céljából szorgalmazza a törvényjavaslattal szemben is szereplő kishaszonbérleti juttatást, mert akkor a tulajdonjog megmarad az eredeti birtokosnál, nem kell kártalanítást fizetni, az állam legfeljebb pénzintézeteken keresztül garanciát vállal a haszonbérlet megfizetéséért. Ez tagadhatatlanul jó a szegényparasztoknak is, mert „a kishaszonbérleti rendszerre való áttérés jelentősen meg fogja könnyíteni azoknak a földhözjuttatását, akik eddig anyagi gyengeségük miatt tulajdonszerzésre képtelenek voltak, de véleményem szerint nem jelent hátrányt az átengedésre kötelezett tulajdonosok szempontjából sem”.⁵⁹ A leglényegesebb különbség pedig az volt, hogy a tervezet évenként százezer, tizenöt év alatt másfél millió kat. hold földet kívánt a parasztság kezére juttatni.

A javaslat általános tárgyalása október 10-én kezdődött meg és már október 27-én a parlament el is fogadta a törvényt. A felsőház azonban csak december 10-én kezdte meg a tárgyalását és 1940 március elejéig halasztották állásfoglalásukat. A képviselőház március 6-i ülésén Matolcsy Mátyás — aki 1939 májusában a Nyilaskezes Front mandátumával került a parlamentbe — mint minden haladás fékjét támadta a felsőházat. „Felfogásom szerint igenis, a magyar élet fejlődésének egyenesen teherképe, minden megmozdulást akadályozó fékje a velünk egyenrangúvá lett felsőház. Ezért innen és újra támadást kell hirdetnünk a felsőházzal szemben, mert az a felfogásunk, hogy egy olyan felépítésű törvényhozás, amelynek felsőházában a gazdacímtár adatai szerint 118 tag kezén 1,058.000 hold van és a 60 tagú földművelésügyi bizottságban 50 érdekelt nagybirtokos szerepel, nem tudja megoldani a nagy magyar szociális kérdéseket.”⁶⁰ Teleki miniszterelnök megnyugtatta a képviselőket, hogy a felsőház állásfoglalása rövidesen várható.

A felsőház módosító javaslatait március 12–14 között tárgyalta meg a parlament, de mindössze három olyan pont volt, amelyben érdemi változást fogadtak el. A középbirtokos családok érdekében úgy döntöttek, hogy az első és második gyermek után nem 200, hanem 250 hold maradjon meg a család tulajdonában, ha több gyerek van, akkor minden további gyerek után 300–300 hold. A 150 hold alatti bir-

tokosok esetében elfogadták azt, hogy a legelő ne számítson be a mezőgazdaságilag művelhető területbe és végül a felsőház óhajának megfelelően törölte a javaslatból a képviselőház azt a pontot, hogy „külföldi állampolgár Magyarországon földbirtokot ne örökölhessen”.⁶¹ A törvény végleges elfogadása április 2-án történt meg, de mivel a felsőházban csak április 15-én emelkedett jogerőre, így mint az 1940. évi IV. tc., csak április 20-án jelent meg.⁶²

A kártalanítás elhúzódsán túl a birtokosokat a törvény 3. paragrafusa érintette a legérzékenyebben, amely kimondotta: „A tulajdonost, ha az országban lévő összes birtokainak mezőgazdasági művelés alatt álló területe a háromszáz kataszteri holdat meghaladja, kötelezni lehet, hogy birtokai mezőgazdasági művelés alatt álló, ezeröttszáz kataszteri holdig terjedő részének a kataszteri tiszta jövedelem szerint számított 30 %-át, ezeröttszáz kataszteri hold és négyezer kataszteri hold közé eső részének 50 %-át, négyezer kataszteri hold és tízezer kataszteri hold közé eső részének 70 %-át, tízezer kataszteri holdon felüli részének pedig 90 %-át kishaszonbérletek alakításának céljára az államnak vagy a földművelésügyi miniszter által kijelölt hitelintézetnek engedje át.”⁶³ Ezután a törvény még számos kivételt és megszigorítást tartalmaz, amelyek értelmezését bonyolulttá teszik, de ez a pont a birtok jellegétől függetlenül, minden mezőgazdaságilag hasznosítható területre (szántó, rét, legelő) vonatkozik. Egy kivétel ugyan volt. Ekkor már érvényben volt a második zsidótörvény, melynek 16. paragrafusa, a zsidók tulajdonában lévő összes mezőgazdasági terület kisajátítását elrendelte. Statisztikai értékelés szerint ez 500.000 kat. holdat jelentett. Ezt a területet is figyelembe véve a következő táblázat mutatja az átengedés alá vonható birtokokat, nagyság és jelleg szerint.⁶⁴

A birtok jellege szerint	A kishaszonbérleti tv. alapján			az igénybe vehető ter. %-os aránya az érintett területből
	igénybe vehető terület		az érintett teljes mezőgazd. terület kh.	
	nagysága kh.	az összes igénybe vehető terület %-a		
1. Zsidóbirtok	500.000	29,0	500.000	100,0
2. Szabadforgalmú birtok	377.919	21,9	1.334.730	28,3
3. Hitbizományi birtok	261.815	15,2	452.815	57,8
4. Egyházi birtok	235.263	13,7	432.323	54,4
5. Községi, városi birtok	143.179	8,3	285.915	50,1
6. Köz- és magánalapítványi birtok	86.157	5,0	153.265	56,2
7. Hitelintézeti birtok	46.794	2,7	96.380	48,5
8. Külföldi tulajdonú birtok	40.167	2,3	102.856	39,0
9. Kincstári birtok	32.678	1,9	60.800	53,7
Összesen	1.723.972	100,0	3.419.154	50,4

Amint a táblázatból kitűnik, ennek a radikálisnak egyáltalán nem nevezhető földreformnak a teljes megvalósítása esetén is, a nagybirtok mezőgazdaságilag művelhető területének felét változatlanul megtartotta volna. Ez az 50.4 % egy szépített

adat. Ha a birtokállomány adatsoránál mindkét tételt csökkentjük a mindenképpen kisajátítandó zsidó birtokok 500.000 holdjával, akkor azt látjuk, hogy 2,919.154 kat. hold mezőgazdasági területből igénybe vehettek 1,223.972 kat. holdat. Ez pedig teljes igénybevétel esetén sem éri el a 40 %-ot sem. A táblázatból látható, hogy a szabadforgalmú birtok szántóterületének mindössze 28,3 %-át adta volna le, ami érthető is, hiszen itt volt a legnagyobb a 300–1500 kat. hold közötti birtokok száma, amelyek még némi mentességet is élveztek. Legmagasabb a leadási arány a hitbizományi birtokok esetében (57,8 %), de ezek általában 10.000 hold fölötti uradalmakat jelentettek. Jelentős veszteséget szenvedtek a köz- és magánalapítványi birtokok, amelyek pedig kulturális, vagy szociális feladatot láttak el, ugyanakkor több mint 100.000 kat. hold megmaradt a bankok és külföldiek tulajdonában.

A kishaszonbérleti törvény elfogadása után a birtokosok nem fokozták támadásukat a kormány ellen, megnyilvánulásaikra inkább aggodalom és a juttatottakkal kapcsolatos jótanács volt a jellemző. A Köztelek c. lap szinte minden számában közöl szerkesztőségi cikket, vagy olvasói levelet, amelyek a földreform végrehajtásával foglalkoznak. „Mert ha elhisszük is azt — írja az egyik cikk —, hogy a nincstelen mezőgazdasági munkás, aki majd a törvény végrehajtása során 2–5 holdat kap haszonbérbe megelégedett, talán boldog is lesz, sehogyan sem látjuk biztosítva, hogy ilyen apró birtokon, amelyért még haszonbért is kell fizetnie, amelynek jó megműveléséhez sokszor a legszükségesebb felszerelése és gyakorlata sincs meg, maga és családja emberi módon, emésztő gond nélkül meg tud majd élni és elegendő munkát tud találni. Bizonyára a legnehezebb, szinte tragikus válaszut az, hogy az átengedésre kötelezett birtokrészeken életképes önálló kisbirtokokat létesítsenek-e, avagy önálló mezőgazdasági üzemeltetle alkalmatlan apróbirtokokat juttassanak-e a mezőgazdasági munkásoknak.”⁶⁵ Egy másik cikkíró a juttatottak kiválasztását és képzését tartja igen fontosnak: „Minden birtokos és gazda feltételezi, hogy különösen azok a juttatottak, akik eddig cselédek, vagy mezőgazdasági munkások voltak, nem értenek az önálló gazdálkodáshoz, és működésük a termelés csökkenéséhez vezet. Lényeges tehát a juttatandók kiválasztása, hogy lehetőleg valamilyen mezőgazdasági tanfolyamot, vagy szakiskolát végeztek legyenek és fontos az ellenőrzés, a tanácsadás és ilyen téli tanfolyamok szervezése.”⁶⁶

Némileg más húrokat penget már a Köztelek egyik 1941 januári száma, amely a téli gazdanapok tanulságait vonja meg: „A földbirtokreform végrehajtása megy tovább a törvény által kijelölt úton, de figyelemmel kellene lenni arra, hogy addig, amíg a háború tart, ne vegyék igénybe azokat a gazdaságokat, amelyek kitűnő terméseredményeket érnek el, s jelentős mértékben hozzájárulnak az ország szükségletének és a kiviteli igényeinek a kielégítéséhez.”⁶⁷ Ez a cikk rátapintott az egész 1940:IV. tc. neuralgikus pontjára. Amikor ezt 1940 áprilisában elfogadták, már folyt a második világháború. Magyarország már megszerezte a Felvidék déli részét és Kárpátalját, s megtette az előkészületeket az erdélyi probléma tisztázására is. 1940 nyarán Nyugat-Európa elfoglalása után világossá vált, hogy világméretű háború bontakozik ki, amelybe a tengelyhatalmak oldalán vagy Magyarország is bekapcsolódik, vagy legalábbis mezőgazdaságát a háború szolgálatába állítja. Azzal a nyilasoktól a kiscgazdáig mindenki tisztában volt, ha a kishaszonbérleti törvényben meghatározott reformot végrehajtják, akkor az különösen háborús körülmények között az ellátást

veszélyezteteti. A telepítési törvény viszont megígérte, a kishaszonbérleti törvény pedig megerősítette a parasztság földhözjuttatását. Valamit tehát adni kellett, mert igény is volt rá.

A kormány 1940. és 1941. évi jelentései mélyen hallgatnak a kishaszonbérleti törvényről. A hallgatás okáról többet árul el az Országos Mezőgazdasági Kamara 1940. évről szóló jelentése: „A földbirtokpolitikai törekvések törvényes alapját az 1940. évi IV. tc. képezi. Ez utóbbi törvény lett volna hivatva nagyobb lendületet adni a földhözjuttatásnak, különösen azért, hogy a nagyobb anyagi áldozatokkal járó tulajdoni juttatás helyett a kisebb anyagi eszközökkel megoldható kishaszonbérletek útján vezeti le a földigénylést. Ez utóbbi törvény már a háború kitörése után látott napvilágot, viszont a háború azóta kiterjedt, a háborús nehézségek minden téren mutatkoztak, és a törvény megalkotása óta eltelt idő valóban nem volt alkalmas arra, hogy újabb lendületet adjon a földbirtokpolitikai törekvések gyakorlati megvalósításának. Ez a rendkívüli helyzet még arra sem volt alkalmas, hogy a törvény végrehajtási utasítása megalkottassék, ami azonban nem jelent annyit, mintha a törvény végrehajtása megakadt volna.”⁶⁸ 1941 tavaszáig tehát nem készült el a törvény végrehajtását szabályozó rendelet, de megalkotására a háború további éveiben sem került sor. A kishaszonbérleti törvény végrehajtása gyakorlatilag meg sem kezdődött, ennek leplezésére viszont a kamara jelentése igyekszik elhallgatni, illetve összemosni fogalmakat. A jelentés hallgat az 1939. évi IV. tc. (második zsidótörvény) földbirtokpolitikai intézkedéseiről, de egy elegáns csúsztatással az 1940. évi IV. tc. (kishaszonbérleti törvény) hatáskörébe utalja annak végrehajtását és említést sem tesz a nem zsidó kézben lévő birtokok igénybevételéről. Ezt írja: „Az 1940. évi IV. tc. alapján a törvény életbe lépte óta összesen 962 zsidó tulajdonos köteleztetett 145.502 kat. hold mezőgazdasági terület átengedésére. Az átengedésre kötelező véghatározatok túlnyomórésztben (a terület 98 %-át meghaladóan) haszonbérletek alakítására irányultak. A birtokszerek a zsidóktól átengedésre kötelezés útján megszerzett területekből ez év (1941) április hó 1-ig több mint 38.000 kat. holdat birtokba is vehettek és pedig tulajdonosi formában 2130 kat. holdat, haszonbérleti formában pedig 36.118 kat. holdat. — Ezekből az adatokból megállapíthatóan igen komoly keretek között folyt a földművelésügyi kormány birtokpolitikai tevékenysége. A további feladat elsősorban a még zsidó kézen lévő birtokok átvételének meggyorsítására irányul.”⁶⁹ Valójában tehát a zsidóbirtokosoktól elvett mezőgazdasági területeknek is csak mintegy 26 %-át adták át a parasztnak.

1940. december 30-án Teleki Mihály gróftól saját kérésére felmentették a földművelésügyi miniszteri feladatok ellátása alól.⁷⁰ Utódja báró Bánffy Dániel erdélyi nagybirtokos lett, aki egészen a német megszállásig betöltötte ezt a tisztséget. 1941. január 23-án ismertette programját a Magyar Élet Pártja értekezletén. „Gyakorlati ember — írja a róla szóló ismertetés — és az a felfogása, hogy az eszmék és felfogások közül csak azok és olyan mértékben értékesek, amelyek és amilyen határig meg is valósíthatók. — Látta és tapasztalta az erdélyi súlyos agrárreformok rossz és jó oldalait, igyekezni fog ezeket a tapasztalatokat is a nemzet javára értékesíteni. Elsőrendű fontosságú a falusi lakosságnak kertés házhelyekhez való juttatása, de tudatában van annak is, hogy a nemzet tápláló és fenntartó eleme az önálló, független, gerinces kisgazda társadalom, amely kellő tudással rendelkezik. Ezért a szakok-

tatás fejlesztése egyike legfontosabb feladatunknak.”⁷¹ Még egy év sem telt el a kishaszonbérleti törvény elfogadásától, még ténylegesen nem állunk háborúban sem, de az új földművelésügyi miniszter programjában már a zsidóbirtokok felosztása sem szerepel, csak házhelyek juttatása és a szakoktatás.

A kishaszonbérleti törvénynek a kegyelemdőfést április 24-én Bárdossy László miniszterelnök parlamenti bemutató beszéde adta meg. Kijelentette: „A földbirtokpolitikai törvények végrehajtása az előző kormány programjában meghatározott módon folyik. A kormány a végrehajtás ütemét, amennyire csak lehet, gyorsítani kívánja, különösen és elsősorban az úgynevezett házhely akció tekintetében és a zsidók tulajdonában lévő mezőgazdasági ingatlanok földbirtokpolitikai célokra leendő felhasználása tekintetében. Kertes és állattartásra is módot nyújtó telken épülő falusi családi ház a legegészségesebb kiindulás az önálló egzisztenciák teremtésére és a mezőgazdasági lakosság életszínvonalának emelésére.”⁷² Hol van már az évi 100.000 kat. hold igénybevétele kishaszonbérletek céljára? Marad a kormányzati szintű idealizmus, a kertes családi ház, amely „legegészségesebb kiindulás az önálló egzisztenciák teremtésére”.

1941-től a kormány éves jelentéseiben említés sem történik az 1940. évi IV. tc.-ről, csak a zsidó birtokok igénybevételeiről, de az éves jelentések ellentmondó adataiból a valós helyzetet nehéz megállapítani. A kormány jelentése szerint 1941-ben „átengedésre 3844 zsidó földtulajdonos köteleztetett 276.810 kh mennyiségben. A zsidótörvény hatálybalépése óta összesen közel 426.000 holdra, vagyis a zsidók tulajdonában lévő mezőgazdasági ingatlanok 2/3-ad részére vonatkozóan már megtörtént az átengedésre kötelezés. A birtokszerzők a zsidó területből 1941-ben 64.140 holdat vettek birtokba”.⁷³ A jelentésben több kérdés homályban marad. 1941 végéig igénybe vettek 426.000 hold zsidó birtokot. De hogyan vették igénybe? A jelentések általában kishaszonbérleti formáról beszélnek, s ez az állam szempontjából előnyös is volt, mert akkor nem kellett megváltási árat fizetni. Ha zsidó tulajdonban maradt a föld, akkor viszont ez ellentmondott az 1939. évi IV. tc.-nek. Az 1940. évi jelentés szerint a megszerzett területekből 38.000 holdat, 1941-ben pedig 64.000 holdat a parasztek birtokba vettek. Ez összesen 102.000 hold. Az 1941. évi jelentés szerint viszont már közel 426.000 holdra megtörtént az „átengedésre kötelezés”. A parasztek részére juttatott föld negyedét sem alkotta a kisajátított zsidó birtoknak. Mi lett a többi földdel? Az „átengedésre kötelezés” elvi kimondása mellett továbbra is a zsidó birtokos gazdálkodott-e, vagy tőle elvették a földet és odaállították a birtok élére egy lehetőleg jobboldali beállítottságú keresztény gazdatisztet.

Bajcsy-Zsilinszky 1943 decemberében egy el nem mondott parlamenti beszédekében, amelynek a kézírata fennmaradt, felháborítónak tartja a zsidó birtokokkal történő visszaéléseket. „Kezdték volna el a zsidó nagybirtokon — írja —, de nem ám úgy, hogy nyugalmazott tisztviselők vigyék el tekintélyes részt az amúgy is kevés rendelkezésre álló földnek, nyugalmazott miniszterek üljenek bele milliós szőlőbirtokokba, de nem is úgy, hogy a kisemberek közül is rendszertelenül, találmomra az kapjon földet, akinek véletlenül kellő fölszerelése vagy pénze van, s ekként elvonassék a föld azoktól a törpebirtokosoktól, akikből kisbirtokosokat kellene teremteni, s azoktól a nincstelenektől, kik közül minél többet legalább törpebirtokossá kellene emelni. A zsidóbirtokok kisajátítása nemcsak az alkotmányos jogegyenlőség legsú-

lyosabb sérelmével történt, de kiosztásuk nem hogy elősegítené a helyes birtokmegosztást, hanem egyenesen elvonja ezt a tekintélyes földmennyiséget az igazi, a szükséges, az esedékes földreform elől.⁷⁴

1942–43-ban a földbirtokpolitikát már kimondottan a zsidó birtokokkal kapcsolatos intézkedések jelentették. 1942. szeptember 6-án hirdették ki a zsidók mező- és erdőgazdálkodási ingatlanairól szóló 1942. évi XV. tc.-et, amely kimondja, hogy „a zsidót összes mező-, vagy erdőgazdálkodási ingatlanának és rajta lévő, vagy vele kapcsolatos mező-, vagy erdőgazdasági üzemének és üzemi berendezésének tulajdonul átengedésére kell kötelezni”.⁷⁵ Ennek a törvénynek a végrehajtási utasítása már szeptember 10-én megjelent, s az volt a lényege, hogy „a termelés érdekeinek mindennél fontosabb szemellett tartásával mielőbb megfelelő keresztény kézre juthassanak a zsidó tulajdonban lévő kisebb ingatlanok”.⁷⁶ Ez a rendelet lehetővé tette, hogy a zsidó tulajdonos 5 kat. holdnál nem nagyobb kiterjedésű birtokát, elsősorban fronton lévő katonák részére, szabadkézből értékesítse. Ez a látszólag liberális megoldás csupán azt jelentette, hogy ezek az apró területek csak gondot okoztak az állami bürokráciának, egyszerűbb volt tehát ilyen módon megszabadulni tőlük. Az ilyen formában keresztény tulajdonba került ingatlanok összterülete alig haladta meg a 26.000 holdat.

A zsidó közép- és nagybirtokkal szemben — most már az 1942:XV. tc. alapján is — 1942-ben tovább folytatódott a kisajátítás. A zsidó mezőgazdasági ingatlanok közül az új törvény alapján 457.797 kat. holdra hozták tulajdoni átengedésre kötelező határozatot. „Ebből a tulajdonjogilag átvett, s telekkönyvileg átírt 457.797 kat. holdnyi zsidó ingatlanból 134.344 kat. hold végleges felhasználásra már kijelöltetett és átadatott, a fennmaradó 323.453 kat. holdnyi zsidó ingatlan pedig — a termelés zavartalanságának érdekében — üzemi egységük megbontása nélkül ideiglenesen hasznosítatik.”⁷⁷ Gyakorlatilag tehát 1942-ben „a termelés zavartalanságának érdekében” a kisajátított zsidó birtokok parcellázásával is felhagytak. Ebből a területből a Vitézi Széknek átadtak még 75.000 holdat vitézi telkek alakítására és 5000 holdat az Országos Nép- és Családvédelmi Alapnak házhelyek céljára.

Az 1942:XV. tc. alapján 1943 végéig összesen 751 ezer kat. hold kiterjedésű zsidó mező- és erdőgazdasági ingatlant számoltak fel. Ez másfélszerese annak a területnek, amellyel 1939-ben a második zsidótörvény meghozatalakor számoltak. Ennek az az oka, hogy 1939 tavaszán még csak becsülni tudták a felvidéki és kárpátaljai területeket és egyáltalán nem számolhattak az erdélyi és délvidéki zsidó birtokokkal. A másik ok pedig az, hogy a második zsidótörvény az erdőket és a mezőgazdaságilag nem hasznosítható területeket még meghagyta a zsidók tulajdonában. A 751.000 kat. hold zsidó ingatlanból 537.000 kat. hold mezőgazdasági terület, 214.000 hold pedig erdő volt.⁷⁸ Mivel 1942–43-ban már a zsidó birtokokból is csak minimális parcellázás volt, az elkobzott birtokok tulajdonjogát átírták az Országos Földhitelintézet nevére, amely a zsidó ingatlanok tekintetében az állam vagyongazdálkodója volt.

Az 1940. évi IV. tc. határozataiból egyedül a házhelyek juttatása volt az, amelyet a kormány megvalósított. Mint azt Bárdossy miniszterelnök 1941 áprilisában kijelentette, a kertés családi házakat tekintették a szegényparaszti felemelkedés talpkövének. Tény, hogy mind szociális, mind politikai szempontból ez jelentős, ugyanakkor az állam szempontjából viszonylag olcsó megoldás volt és nem zavarta a nagy-

birtok termelési rendjét sem. Már 1942. május 18-án rendelet jelent meg, amely szabályozta a házhelyek juttatását és megszerzési lehetőségeit.⁷⁹ Ez kötelességévé tette a községi előljáróknak, hogy felmérjék azokat az ingatlanokat, amelyek házhelyek alakítására alkalmasak, a község belterületén fekszenek, árvíz és belvíz veszélytől mentesek. A juttatott házhelynek olyan nagyságúnak kellett lenni, amelyen a család számára szükséges kerti veteményeket megtermelhették. Előlegként a telek vételárának 25 %-át le kellett fizetni, a többire 25 évi részletfizetési kedvezményt kaptak. Mivel itt legfeljebb 400–600 négyszögöles telkekről volt szó és a háború kezdetén a foglalkoztatottság szinte teljes körű volt és a mezőgazdasági munkabérek is emelkedtek, ezt az összeget a juttatottak meg tudták fizetni. Követelmény volt még, hogy öt éven belül építkezni kellett a területre.⁸⁰

E rendelet alapján 1941-ben 4405 házhelyet osztottak ki, s az igénybe vett terület nagysága meghaladta az 1500 kat. holdat. Ebben az évben 960 holddal nagyobb területet használtak fel házhelynek, mint az előző öt évben együttvéve.⁸¹ 1942-ben 18.405 házhely juttatására került sor, több mint 5000 hold területen. A házhelyek többségét szabadkézből vásárolták meg, de sor került kisajátított zsidó ingatlanok felhasználására is.⁸² 1943-ban még nagyobb kiterjedésű volt a házhelyjuttatás. 1943-ban 9374 kat. holdat vettek igénybe, s ebből a területből összesen 29.472 házhelyet alakítottak ki. Ez a házhely akció összesen 389 községet érintett.⁸³

A házhely akció volt a leglátványosabb megnyilvánulása az 1940. évi IV. tc. végrehajtásának. Három év alatt kiosztottak 52.282 házhelyet, közel 16.000 kat. holdon. Nagyon szerény eredmény ez, különösen ha figyelembe vesszük, hogy ez a házhelyjuttatás a területi visszacsatolásokkal megnagyobbodott országban történt. Csupán összehasonlításként megemlítjük, hogy az 1920-as években a Nagyatádi Szabó-féle földreform idején 259.000 házhelyet juttattak a szegényparasztságnak. A háborús kormányoktól azonban több nem tellett. Amikor az egész nemzetgazdaságot — és különösen a mezőgazdaságot — a háború szolgálatába állították, akkor a szociális kérdések háttérbe szorultak. A földéhsége miatt egykor lázongó parasztság a statáriumtól és katonai behívástól rettegve örült, ha élni hagyták és munkaalkalma volt. Mindenki tudta azonban, hogy a háborúnak egyszer vége lesz, s a parasztság földért folyó harca még nagyobb erővel fog fellángolni, mint ahogy az az első világháború után történt.

JEGYZET

¹ Bólyny József: Magyarország kormányai. Bp., 1987. 372.

² Köztelek. 1940. július 21.

³ Szuhay Miklós: Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években. Bp. 1962. 252–265.

⁴ Köztelek. 1941. május 25.

⁵ Köztelek. 1941. április 27.

⁶ Köztelek. 1937. augusztus 20.

⁷ Köztelek. 1938. április 17.

⁸ Scherer Péter Pál: A nagybirtok. Bp., 1939. 24.

⁹ Csák István: Lássunk tisztán a földkérdésben. Bp., 1939. 89.

¹⁰ I.m. 104.

¹¹ Bajcsy-Zsilinszky Endre: Egyetlen út: a magyar paraszt. Bp., 1938. 123.

¹² Kerék Mihály: A földreform körül. Magyar Szemle. 1939. március. 206.

- 13 *Kerek Mihály*: i.m. 206.
- 14 *Nagy Ferenc*: Küzdelem a vasfüggöny mögött. Bp., 1990. I. k. 44.
- 15 *Lackó Miklós*: Nyilasok, nemzetiszocialisták. 1935-1944. Bp., 1966. 138. 155.
- 16 *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Egyetlen út: A magyar paraszt. Bp., 1938. 92.
- 17 i.m. 96-97.
- 18 i.m. 99.
- 19 Bajcsy-Zsilinszky földreformtervének 34., 35., 36. pontja.
- 20 *Kerek Mihály*: A magyar földkérdés. Bp., 1939. 412.
- 21 *Kerek Mihály*: i.m. 421.
- 22 *Kerek Mihály*: i.m. 437-438.
- 23 *Kerek Mihály*: i.m. 468.
- 24 *Tilkovszky Loránt*: Bajcsy-Zsilinszky. Bp., 1986. 226.
- 25 Függetlenség. 1938. szeptember 6.
- 26 Köztelek. 1938. szeptember 18.
- 27 Köztelek. 1938. szeptember 18. Új földbirtokpolitika.
- 28 *Sipos Péter*: Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja. Bp., 1970. 72-76.
- 29 *Sipos Péter*: i.m. 85.
- 30 Köztelek. 1939. február 19. Földbirtokpolitikai kérdések az OMGE igazgatóválasztmányá előtt.
- 31 Köztelek. 1938. április 17.
- 32 Magyarország miniszterelnökei. 1848-1990. Bp., 1993. 132.
- 33 1939. évi IV.tc. a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról. Magyar Törvénytár. Bp., 1940. 129.
- 34 Uo. 140.
- 35 8360/1939. M.E. sz. rendelet, a II. zsidótörvény fröldbirtokpolitikai rendelkezéseinek végrehajtása tárgyában.
- 36 *Némethy Béla*: A kishaszonbérleti törvényjavaslat területi hatálya. Magyar Statisztikai Szemle. 1939. 3. 258.
- 37 OL. Fm. ir. K. 184-1940-30-23208.
- 38 OL. Fm. ir. K. 184-1940-30-23208.
- 39 OL. Fm. ir. K. 184-1940-30-23208.
- 40 Jelentés a kormány 1940. évi működéséről. Bp., 1943. 34.
- 41 Jelentés a kormány 1941. évi működéséről. Bp., 1943. 51.
- 42 OL. Fm. ir. K. 184-1942-30-173799.
- 43 OL. Fm. ir. K. 184-1942-27-175965.
- 44 OL. Fm. ir. K. 184-1942-27-175965.
- 45 OL. Fm. ir. K. 184-1942-27-175965.
- 46 OL. Fm. ir. K. 184-1942-30-173799.
- 47 *Némethy Béla*: A magyar földbirtokpolitika feladatai. Magyar Szemle. 1938. október. 132.
- 48 *Lackó Miklós* i.m. 168.
- 49 Magyarországi pártprogramok. 1919-1944. Bp., 1991. 473.
- 50 Uo.
- 51 OL. Fm. ir. K. 184-1940-30-15 316.
- 52 Országos Mezőgazdasági Kamara évi jelentése az 1938. évről. Bp., 1939. 252.
- 53 OL. Fm. ir. K. 184-1940-30-22220.
- 54 Uo.
- 55 Uo.
- 56 Uo.
- 57 Magyar Törvénytár. 1940. évi törvénycikk. Bp., 1941. 9-10.
- 58 Uo. 11.
- 59 Uo. 12.
- 60 1939-44. évi Országgyűlés. Képviselőházi Napló. 1940. március 6.
- 61 Képviselőházi Napló. 1940. március 13.
- 62 Magyar Törvénytár. 1940. évi törvénycikkek. Bp., 1941. — 1940. évi IV. tc. a kishaszonbérletek alakításának, kisbirtokok és házhelyek szerzésének előmozdításáról, s más földbirtokpolitikai intézkedésekről. 7-42.
- 63 Uo. 15-16.

- ⁶⁴ *Némethy Béla*: A kishaszonbérleti törvényjavaslat területi hatálya. Magyar Statisztikai Szemle. 1939. III. 260.
- ⁶⁵ Köztelek. 1940. augusztus 25.
- ⁶⁶ Köztelek. 1940. július 21.
- ⁶⁷ Köztelek. 1941. január 12.
- ⁶⁸ Országos Mezőgazdasági Kamara jelentése az 1940. évről. Bp., 1941. 276.
- ⁶⁹ Uo. 278.
- ⁷⁰ *Bölköny József*: Magyarország kormányai 1848-1987. Bp., 1987. 376.
- ⁷¹ Köztelek. 1941. január 26.
- ⁷² Köztelek. 1941. április 27.
- ⁷³ Jelentés a kormány 1941. évi működéséről. Bp., 1943. 51.
- ⁷⁴ *Tilkovszky Loránt*: Bajcsy-Zsilinszky. Bp., 1986. 246.
- ⁷⁵ Magyar Törvénytár 1942. évi törvénycikkek. Bp., 1943.
- ⁷⁶ Országos Mezőgazdasági Kamara jelentése az 1942. évről. Bp., 1943. 186.
- ⁷⁷ Uo. 189.
- ⁷⁸ Országos Mezőgazdasági Kamara jelentése az 1943. évről. Bp., 1944. 212.
- ⁷⁹ 99.000/1941. FM. sz. rendelet az 1940. évi IV. tc. 9-16. paragrafusainak és 29. paragrafusa hatálybalépése és végrehajtása tárgyában.
- ⁸⁰ Országos Mezőgazdasági Kamara jelentése az 1940. évről. Bp., 1941. 279.
- ⁸¹ Jelentés a kormány 1941. évi működéséről. Bp., 1943. 51.
- ⁸² Országos Mezőgazdasági Kamara jelentése az 1942. évről. Bp., 1943. 189.
- ⁸³ Országos Mezőgazdasági Kamara jelentése az 1943. évről. Bp., 1944. 212.

THE AGRARIAN OR LAND QUESTION IN HUNGARY IN THE YEARS PRIOR TO AND DURING THE SECOND WORLD WAR

by Nagy József

The land reform of the 1920's did not bring about considerable changes in the unhealthy distribution of land in Hungary, so the agrarian or land question remained a constant topic in political life between the two world wars. In 1936 Prime Minister Gömbös tried to help the landless and the proprietors of dwarf estates by settling them elsewhere. Not more than two years later it turned out that the Settlement Act (Act XXVII/1936) could not solve the problem of several hundred thousand landless poor throughout the country.

From the mid-thirties people like writers dealing with rural sociology, progressive politicians of agriculture and both left- and right-wing parties have worked out plans to raise the peasantry. The coming war urged the government to win the peasants for their war aims by a relatively wide land reform. In September, 1938 Prime Minister Imrédy Béla announced that instead of the very expensive resettlements the state wished to parcel out 100 000 cadastral holds per year as small tenures, which would mean the distribution of 1,5 million cadastral holds in fifteen years. The project came to be a bill only as late as the spring of 1940.

In the meantime, the Parliament passed the so-called „Second Jewish Law” in the spring of 1939 compelling the Jewish landowners to renounce the proprietorship of their arable land. This meant nationalising 500 000 cadastral holds of land that could be leased to small farmers. This measure was very significant, since the enacting clause of the Act on Smallholdings of Tenant Farmers (Act IV/1940) passed in the spring of 1940 was not made public or put to practice at all.

In 1941 Hungary entered the war and both the Hungarian war economy and the German demands made it necessary to increase production. Under such conditions the parcelling out of the big estates would have led to the decline of production. So not even the expropriated Jewish estates were parcelled out fully. Out of the 537 000 cadastral holds of former Jewish property only 134 000 holds were leased

to small tenants and another 16 000 holds were distributed as building sites for 52 000 farmers. This was all that came to be realized of the overall land reform by the end of 1943.

József Nagy

LA QUESTION AGRAIRE DANS LES ANNÉES ANTÉRIEURES À LA 2e GUERRE MONDIALE

(Résumé)

La réforme agraire exécutée dans les années 1920: ne changeait pas beaucoup à la structure foncière malsaine de la Hongrie, donc la question agraire est devenue et restait un facteur de politique au premier plan entre les deux guerres mondiales. En 1936 le premier ministre Gömbös essaye de remédier à la situation des petits lotis et des paysannes sans terre, mais déjà 2 ans apparût que la loi de l'allotissement (XXVIIe article, 1936) ne pourra résoudre en masse l'acquisition de terre des pauvres ruraux en plusieurs cent mille.

À partir du milieu des années 1930 des écrivains de l'exploration de la vie rurale, des politiques agraires progressifs, des partis de l'opposition de gauche et de droite élaborent des projets à relever la paysannerie. L'influence de la guerre sensiblement imminente suggère même le gouvernement de faire intéressée la paysannerie — avec une réforme agraire plus large — dans les événements de la guerre. En septembre de l'année 1938 le premier ministre Béla Imrédy a déclaré qu'au lieu de l'allotissement exigeant des grands efforts matériels de l'État: ils veulent en 15 ans — par le parcellement de 100 000 arpents cadastraux par an en bail: donner 1,5 millions d'arpent à la paysannerie. Mais ce projet ne se formait comme loi qu'au printemps de 1940.

Cependant au printemps d'1939 le parlement a accepté „la 2ème loi sur les Juifs” qui a obligé les propriétaires foncières juives de transmettre leur droit de terre cultivable. Cette loi concédait quasi 500 000 arpents cadastraux à la propriété de l'État qui donnait la possibilité de les donner au petit fermage planifié avant. C'était essentiel, car la loi „du petit fermage” publiée au printemps d'1940 (IVème article, 1940) ne contenant son décret de réglementation publique, celui n'était ni publié ni exécuté. En 1941 la Hongrie est entrée dans la guerre et l'économie militaire hongroise, également les exigences agraires de la part de l'Allemagne imposaient l'intensification de la production, pourtant le parcellement des grands propriétés de terre aurait pu résulter à la diminution de la production. Pour ces points de vue même l'utilisation totale des propriétés juives n'était pas réalisée. On donnait 134 000 arpents comme petits fermages des 537 000 arpents cadastraux des immobiliers juifs et formait 52 000 terrains à bâtir sur 16 000 arpents cad. En somme c'était réalisé des grands projets de réforme agraire jusqu'à la fin de 1943.

Síró Béla

A DEBRECENI ZSIDÓ GIMNÁZIUM

A debreceni zsidó reálgimnázium (eredetileg gimnázium) a két világháború közötti Magyarország egyetlen ilyen jellegű oktatási intézményeként az 1921/22. tanévben nyílt meg a debreceni status quo ante hitközség jóvoltából és fenntartása alatt a vallás és közoktatási minisztérium 7101/1921. sz. engedélye alapján. Az engedélyező rendelet értelmében az intézmény évenként egy-egy évfolyammal bővült és az 1928/29. tanévre vált teljessé.¹ A gimnázium 1944 nyarán a tragikus politikai fejlemények miatt kénytelen volt megszüntetni működését.

Az iskola történetének levéltári forrásai töredékesen maradtak fenn, de egyéb, a gimnáziumra vonatkozó dokumentumokkal együtt — más, a helyi zsidóság múltját feltáró anyagok csekély volta miatt — az intézménytörténeten jóval túlmutató társadalomtörténeti jelentőséggel bírnak.

Társadalom- és művelődéstörténeti háttér

A zsidó gimnázium megalakulása az egész magyar társadalom, de különösen a magyar zsidóság számára kritikus időszak végére: az első világháborút, a forradalmakat és a trianoni békekötést követő politikai konszolidáció idejére esik.² Joggal tehető fel ezért a kérdés: a debreceni zsidó középiskola felállítása döntően az adott politikai helyzet egyik következményének tekinthető-e vagy a helyi zsidó közösség dualizmuskori fejlődéséből következő jól átgondolt döntés eredménye. Véleményünk szerint — és a továbbiakban ezt kívánjuk röviden bemutatni — a gimnázium megalakításának háttérében az aktuálpolitikai események által kiváltott válságtudat állt, ami azonban a debreceni zsidóság 1920-ig tartó demográfiai, társadalmi és szellemi fejlődésén, valamint a korabeli helyi oktatásügyi viszonyok reális felmérésén alapult.

Debrecen városában 1840-től a jogi akadályok elhárulása után, a zsidó lakosok száma rohamosan kezdett emelkedni. A település földrajzi elhelyezkedése és regionális kereskedelmi központ jellege miatt vonzóvá vált a túlnépesedő orosz, lengyel eredetű észak-kelet-magyarországi tradicionális zsidóság számára, így a város zsidó népessége 1869 és 1920 között egyedülálló — még a budapestiét is meghaladó —

ütemben, több mint ötszörösére, a tízezres lélekszám fölé emelkedett.³ A fejlődés dinamikája — eltérően más vidéki városokétól — egészen az 1910-es évek végéig fennmaradt, s részben ezért a debreceni zsidóságon belül különösen magas, 21% volt a középiskolás kor előtt álló, tíz évnél fiatalabb népesség aránya, míg Pécsen és Szegeden 14%, Miskolcon 20% volt ez az arány.⁴

A folyamat lényeges művelődési konzekvenciával járt: a nagymérvű betelepülés következtében más városok zsidó népességéhez képest egészen a húszas évekig újratermelődött a helyi zsidóság műveltségi hátránya. A Szabolcsból, Szatmárból, Zemplénből és más északkelet-magyarországi megyékből érkező középkorú és idősebb népesség alpműveltsége alacsonyabb volt, mint az ország nyugatabbra és délebbre fekvő városaiban élő, összességében korábban városiasodó, nyugati gyökerű izraelita lakosságé, s ezt természetesen az ifjabb nemzedékek már kiegyenlítettébb műveltségi szintje sem ellensúlyozta.⁵ Így 1920-ra nem csak a szegedi és a győri, hanem a jóval alacsonyabbról induló miskolci zsidó népesség alpműveltsége is meghaladta a debreceniekét. (1. táblázat)

1. Az izraelita népesség írni, olvasni tudása néhány városban %-ban⁶

Város	1880	1890	1900	1910	1920	1930
Pécs	75.4	76.3	81.6	87.7	95.7	97.8
Győr	78.7	80.1	85.9	84.4	97.3	97.8
Szeged	77.4	82.1	82.3	86.2	97.6	98.7
Budapest	71.0	78.8	81.1	86.9	96.9	98.4
Debrecen	70.4	79.4	78.8	81.2	93.9	97.1
Miskolc		66.3	76.4	81.0	95.3	97.3

1910-ig a hat éven felüli, 1920-ban és 1930-ban az össznépeesség százalékában

Ugyanakkor a helyi népességen belül a fő felekezetek között még így is az izraeliták alpműveltsége volt a legmagasabb 1920-ban.⁷

A város izraelita népességének gyors gyarapodása szokatlanul nagy műveltségi beruházásokat követelt meg a helyi zsidó közösség részéről, az egységes fellépést azonban az 1868-as izraelita egyetemes gyűlés nyomán immár intézményesen is bekövetkező szakadás e téren is hátráltatta.⁸ A betelepültek egzisztenciális gondjai és az egyes felekezeti irányok közötti ellentétek miatt viszonylag későn, 1886-ban oldódott meg az önálló felekezeti elemi iskoláztatás ügye, amikor számos iskoláskorú izraelita tanuló szorult ki a helyi református és katolikus iskolákból azok túlzúsúftósága miatt. A probléma megoldása azonban olyan tanulságokkal szolgált, amelyek a zsidó gimnázium beindításakor is kamatoztak.⁹ A kérdés rendezése a továbbtanulás előfeltételét jelentette a debreceni zsidó ifjúság számára, amelynek egyre tekintélyesebb hányada kapcsolódott be a középfokú oktatásba és végezte el a középiskola valamely, a továbbtanulásra is jogosító típusát, a reáliskolát és a gimnáziumot. A jórészt még chederekben és jesivákban nevelkedett szülők mindent megtettek azért, hogy gyermekeiket korszerű műveltséghez juttatván, a társadalmi hierarchia magasabb fokára emeljék.¹⁰ Ehhez egyfelől az ösztönzést, másfelől az oktatásügyi feltételeket a városi környezet adta. Országos szinten a felekezetek közül a zsidóság

városiasodott a legnagyobb ütemben a dualizmus évtizedeiben, ezért a zsidóság élehetett leginkább a város adta előnyökkel. A városi munkaerőpiacon mutatkozott a legnagyobb kereslet a képzett munkaerő iránt, másfelől ott voltak a legjobbak a továbbtanulás feltételei. Továbbá az a tény, hogy a felekezetek közül az izraeliták kapcsolódtak be leginkább történelmileg felhalmozott szaktudásukkal és tőkájükkel az ország modernizációjába, önmagában véve is nagy műveltségfordítást feltételezett.¹¹ Így a középfokú oktatásban is a felekezetek közül a zsidóság vett részt a legnagyobb arányban a kiegyezést követően.¹²

Debrecenben a dualizmus időszakában három általánosan képző középiskola működött. A református főiskola mellett üzemelő gimnázium 1873-ban nyert végleg főgimnáziumi rangot. Az állami főreáliskolában az első érettségit az 1892/93. tanévben tartották, a piarista rend algimnáziuma pedig 1901-re vált főgimnáziummá.¹³ A helyi zsidó népesség beiskolázási stratégiáját a századfordulóig döntően a középiskolák kiépültsége határozta meg, azaz az izraelita tanulók többsége a nyolc osztályos református főgimnáziumot és a főreáliskolát látogatta. Ezen belül Debrecenben is jelentkezett az az országos tendencia, hogy a zsidó szülők a gimnáziummal szemben előnyben részesítették a reáliskolát, mint a gyakorlati életre jobban előkészítő típust.¹⁴ A zsidó tanulók túlerepresentáltsága is megfigyelhető: az 1894/95. tanévben a város gimnáziumaiba és a főreáliskolába járó növendékek 19,3%-a volt izraelita, ez az arány az 1904/05. tanévre 21,1%-ra, az 1914/15. tanévre 23,1%-ra emelkedett, s a helyi zsidóság beiskolázási igénye az első világháború éveitől demográfiai fejlődéséből adódóan még tovább fokozódott. (2. táblázat)

2. Az izraelita tanulónépesség száma és aránya a város egyes középiskolaiban és a város középiskolaiban összesen¹⁵

Tanév	katolikus gimn.		református gimn.		állami reálisk.		izraelita összesen	össznépesség %-ában
	szám	%	szám	%	szám	%		
1884/85.	6	10	58	5.6	71	56	135	16.7
1894/95	26	19	53	7.1	143	53	222	19.3
1904/05	123	31	37	5.5	115	50	275	21.1
1914/15	181	40	19	3.2	101	36	301	23.1
1915/16	183	38	18	3.2	103	34	304	22.6
1916/17	212	41	25	4.0	123	33	360	23.8
1917/18	197	40	48	6.7	124	33	369	23.3
1918/19	194	38	58	7.4	131	33	383	22.6
1919/20	124	26	79	11.0	184	36	387	22.7
1920/21	75	18	92	12.0	158	35	325	19.9

Az ily mérvű kulturális investáció Debrecenben is sikeresnek bizonyult: a helyi zsidó népesség a város legiskolázottabb elemévé vált 1920-ra. A város lakosságának 9,8%-át kitevő izraelita népesség adta a középiskola négy osztályát végzettek 22,2%-át, a középiskola hat osztályát befejezők 20,7%-át, a nyolcadik osztályt sikerrel elvégzők 19,6%-át és arányuk a főiskolát szerzettek körében is 17% volt.

Míg a debreceni zsidóság alpműveltsége a miskolci zsidósáé alatt maradt, addig a magasabb műveltségi fokozatok mindegyikében megelőzte azt és a győri zsidósáéval volt azonos fokon. (3. táblázat)

3. Az izraelita népesség száma és aránya a magasabb műveltségi fokozatokban néhány vidéki városban 1920-ban¹⁶

Város	izr. aránya az össznépességben (%)	főiskolát végzett	végzetettek %-ában	izr. népesség %-ában	8 osztályt végzett	végzetettek %-ában	izr. népesség %-ában	4 osztályt végzett	végzetettek %-ában	izr. népesség %-ában
Pécs	9,0	200	24,5	4,7	476	21,9	11,1	1642	20,1	38,3
Miskolc	19,8	254	23,0	2,2	872	27,2	7,7	3671	31,4	32,5
Debrecen	9,9	286	17,0	2,8	962	19,6	9,5	3426	22,2	33,7
Győr /1930/	11,8	184	17,1	3,1	792	23,3	13,4	2479	23,6	42,0

A betelepült zsidóság gyors akkulturációját jelzi, hogy 1910-ben már 98,7 százalékuk vallotta magát magyar anyanyelvűnek, s ezzel az aránnyal közvetlenül a színmagyar reformátusság mögött álltak.¹⁷ Ugyanakkor a németül (jiddisül) tudók aránya is körükben volt a legnagyobb (46,7%).¹⁸ Ám a fiatalabb generációk már egyre kevésbé használták a nyelvet: a zsidó gimnázium növendékei között már 10% alatt maradt a németül (jiddist) beszélők aránya.¹⁹

A zsidóság dualizmuskori iskolastratégiája következtében a város társadalmában számarányát messze meghaladó súllyal volt jelen a zsidó értelmiségi réteg, amely a kisszámú középbirtokos/bérlő réteggel együtt a helyi zsidó közösség felső, legbefolyásosabb csoportját alkotta. Ellentétben az állami és városi tisztviselő és a többi ún. közszolgálati értelmiségi kategóriával, a különböző gazdasági ágazatok mindegyikében és a szabadfoglalkozásúak körében is a zsidó értelmiségi-tisztviselő réteg túlreprezentáltsága figyelhető meg. 1920-ban a gazdasági tisztviselők 29,6%-a, az ipari tisztviselők 33,1%-a, a kereskedelmi és banktisztviselők 44,6%-a volt izraelita és még a közlekedési tisztviselők között is 10 százalékkal voltak jelen. A 93 orvos közül 37 fő, a 11 magánmérnökből 6 fő, a 145 ügyvéd közül 65 fő tartozott az izraelita felekezetekhez és 46 izraelita tanár és tanító is dolgozott jórészt a felekezeti oktatásban. Összességében a zsidó társadalom közel egynegyedét a szellemi foglalkozásúak adták.²⁰ E réteg számára gyermekeik középfokú (gimnáziumi) iskoláztatása a családban már elért iskolázottsági szint alsó határát, a társadalmi hierarchiában kivívott pozíció reprodukciójának minimumát, a felsőoktatásba vezető állomást jelentette.

Más elvárással tekintettek a középfokú iskoláztatás felé a társadalmi piramis alacsonyabb, szélesedő szintjein elhelyezkedők, akik közül a legjelentősebb foglalkozási csoportot az önálló kereskedők (708 fő), az önálló iparosok (591 fő), az ipari

segédszemélyzet (643 fő) és a kereskedelmi segédszemélyzet (362 fő) alkották, a zsidóság helyi népességen belüli számarányát jóval meghaladó részesedéssel. Közülük is kitűnik a kereskedelemben foglalkoztatott izraelita népesség nagy súlya (az önálló kereskedők 46,6%, a kereskedelmi segédszemélyzet 30,5%).²¹ E családok számára gyermekeik gimnáziumi iskoláztatása a társadalmi felemelkedés esélyét adta, nagy nehézségek árán vállalt kulturális tőkeakkumulációt, a hón áhított gazdasági biztonság megalapozásának a reményét.

Mindemellett sem feledkezhetünk meg arról, hogy a debreceni zsidóság két felekezeti irányzatra tagolódtott: a status quo és az ortodox irányra, mely csoportok társadalmi-foglalkozási összetétele és műveltségi szintje is különbözött.

Az 1920-as évek végén mintegy 2200 család a helyi zsidóság körülből 80%-a tartozott a status quo hitközséghez. Közülük kerültek ki a legrégebben betelepedett családok, ezért bekapcsolódásuk a város gazdaságába és szellemi életébe jelentős mértékű volt és viszonylag zökkenőmentesen zajlott a dualizmus első évtizedeiben. A nagyobb számban csak a századforduló után megjelenő ortodoxia jórészt szegényebb, hagyományhű csoportjai a társadalmi hierarchia alacsonyabb fokain rekedtek meg és körükből gyakorlatilag hiányzott az iskolázott, értelmiségi réteg.²² Ugyanakkor a városi környezet modernizáló hatása őket is megérintette. „Életformájukban erősen hasonlítottak a status quo hitközség tagjainak életformájához, szokásaihoz. Magyar beszéd folyt még családi körben is. Európai szabású öltözetben jártak és legtöbbször nem viselte a hagyományos szakállt. A vezető családokat és áthatotta a magyar patriotizmus”, de „ünnepek alkalmával szépen megőrizték a vallásos folklórt.”²³

A zsidó gimnázium megalakulása

A forradalmak, majd a trianoni békekötés éveiben a debreceni zsidóság további integrációja, akkulturációja átmenetileg csaknem lehetetlenné vált. 1910 és 1920 között mintegy 1100 zsidó települt be Debrecenbe.²⁴ Ez is erősítette a forradalmak és a háborúvesztés nyomán lánggra kapó zsidóellenes hangulatot. A helyi politikai küzdelmek felekezeti jelleget öltöttek, amelyben a régi református és zsidó városi elit szövetsége találta magát szemben a jobboldali — részben katolikus — politikai ténnyel.²⁵

A gazdasági körülmények romlása az oktatásügyben is érezte hatását: az iskolák egyes helyiségeit hadicélokra vették igénybe, élelem- és fűtőanyag-hiány lépett föl, s éppen eközben a helyi népesség beiskolázási igénye egy évtizedes stagnálás után hirtelen megnövekedett: az 1914/15. tanévi 1300 főről az 1918/19. tanévre 1700 főre emelkedett az össztanulólétszám a város középiskoláiban.²⁶

A felekezetek közötti feszültségek az iskolák falain belül is jelentkeztek, ahol az oktatásügy válságából politika-motiválta kiutat kerestek. A felekezeti diszkrimináció érvényesítéséhez a jogi alapot a vallás és közoktatásügyi miniszternek azon 1920 nyarán kibocsátott rendelete szolgáltatta, amely a középiskolába való bejutást felvételi vizsgához kötötte, megadván ezzel a zárt szám alkalmazásának a lehetőségét a középiskolában még az egyetemi numerus clausus bevezetése előtt. A rendelet nem tartalmazott nyílt felekezeti megkülönböztető kitélet, csak a szellemi proletariátus

nagy számának csökkentésének és egy „művelt, szakképzett és erkölcsileg is megbízható erős iparos és kereskedő osztály” kialakításának a szükségességét fogalmazta meg, és ehhez a továbbtanulásra alkalmatlan fiatalok kiszűrésének a lehetőségét adta.²⁷ Ám az adott politikai környezetben a rendelet mindenképpen zsidóellenes tartalmat is hordozott és az egyes középiskolák vezetésén múltott e diszkriminatív jelleg érvényesítése.

A református gimnázium fenntartója és irányítója a tiszántúli református egyházkerület vezetése, élén Baltazár Dezső püspökkel, törvénysértőnek minősítette a kultuszminiszter rendelkezését.²⁸ De tiltakozásuknak nem adhattak azzal hangot, hogy szélesre tárják az intézmény kapuját az izraelita fiatalok előtt, mert az iskola — amely dologi téren kizárólag a református egyház és a hívek hozzájárulásából tartotta fenn magát és ekkor már súlyos adósságok terhelték — hosszan tartó válságos időszakát élte. A gimnázium már a századfordulóra a városi és a környékbeli reformátusság túlsúlyfolt képezdájévé vált és nem vállalhatta magára más felekezetek oktatásának a terheit. Ennek ellenére az izraelita tanulók létszáma a háború éveiben emelkedett, de korántsem az igényeknek megfelelő mértékben. Csak kiváltságos keveseknek, elsősorban a helyi értelmiségi családoknak a gyermekei juthattak be nyilvános tanulóként az intézmény első osztályába a kritikus időszakban.²⁹ A magántanulás lehetőségével viszont döntően a környékbeli zsidóság élt: tehetősebb kereskedők, középirtokosok, gazdatisztek, a vidéki intelligencia választották gyermekeik iskoláztatásának ezt a formáját.³⁰

Míg a református főgimnáziumba a zsidó gimnázium megalakulását megelőző négy tanévben összesen csak 51 izraelita növendék tanult, addig az állami főreáliskolát 165, a piarista gimnáziumot 118 elsős zsidó diák látogatta. A tanulók nagyrésze (84% illetve 73%) debreceni illetőségű volt.³¹ Az izraelita növendékek összlétszáma a két intézmény 1-8. osztályaiban az 1919/20. tanévben meghaladta a 300 főt, ezért meghatározóan e két iskola vezetőségének a döntéseitől függött a középiskolás korú zsidó fiatalok jövője. (4. táblázat)

4. Izraelita tanulók a város egyes középiskolaiban és a város középiskolaiban összesen a két világháború között³²

Tanév	katolikus gimn.		református gimn.		állami főreál.		zsidó gimn.	izraelita összesen	izraelita %-ban
	szám	%	szám	%	szám	%			
1918/19	194	38,0	58	7,4	131	33,0	–	383	22,6
1919/20	124	26,0	79	11,0	184	36,0	–	387	22,7
1920/21	75	18,0	92	12,0	158	35,0	–	325	19,9
1921/22	52	13,0	76	10,4	119	32,0	52	299	19,1
1922/23	42	10,0	70	9,4	87	23,0	112	311	18,8
1923/24	31	7,2	68	9,3	63	17,0	175	337	19,7
1924/25	22	4,5	59	7,8	53	12,0	250	383	22,9
1929/30	17	2,4	13	1,7	12	3,2	389	431	19,3
1934/35	24	3,4	3	–	7	2,3	370	404	18,6
1939/40	16	2,7	–	–	2	–	287	306	16,9

Kedvezőtlen fordulat következett be e tekintetben a piarista gimnáziumban Lindenberger János püspöki helynöknek a keresztény-nemzeti jobboldal egyik erőteljes képviselőjének a megjelenésével. Az intézmény zsidó növendékeinek az aránya az 1917/18. tanévre elérte a 40 százalékot, és ezért az egyházi iskolavezetés már 1919 őszén úgy döntött, hogy a más felekezetűek számát tandíjuk megemelésével — ezen belül az izraelita tanulók tandíjának fokozott megemelésével — korlátozza, egyúttal így jut többletbevételhez.³³ Az elképzelés jogos és méltányolandó volt gazdasági szempontból, hiszen a más felekezetűek nem fizettek a katolikus egyháznak iskolai adót, ám az adott politikai helyzetben a döntés fokozta a felekezeti ellentéteket.³⁴ Így már az 1919/20. tanévre az izraelita növendékek létszáma az előző évi 64 százalékkára esett vissza s arányuk 38%-ról 26%-ra hanyatlott, a felvételi vizsgát előíró 1920-as miniszteri rendelet pedig lehetővé tette az izraelita diákok számának további korlátozását. Az 1918/19. tanévben még 41 izraelita elsős kezdett az intézményben, az 1920/21. tanévben mindössze 8 fő és ezekben az években az osztályösszevonásokat is részben a zsidóság kizorítására eszközölték a piarista gimnáziumban.³⁵

Az állami főreáliskolában — ahol a kiváló zsidó magyar nyelvtudós és irodalomtörténész, Kardos Albert volt az igazgató — a piarista gimnáziumban törtéteknek a következőkben megemelkedett az izraelita diákok száma. Az állami főreáliskola azonban csak átmenetileg enyhíthette a zsidó társadalom beiskolázási válságát. A reáliskolai tantestület értekezleti jegyzőkönyvek arról tanúskodnak, hogy az iskola falain belül is megnyilvánultak a politikai csatározások és a felekezeti villongások jelei. A forradalmakban való részvétel, a hazafiatlanság és cionista megnyilvánulások ürügyén a tantestület fegyelmi eljárásokat kezdeményezett zsidó tanulók ellen és kizárásokra is sor került.³⁶ Az izraelita felekezeti sajtó is több, az ország más középiskoláiban történt hasonló esetről adott hírt, ami tovább fokozta a válsághangulatot.³⁷ A rágalmozás a mélyen magyar érzelmű Kardos Albert szeméjére is árnyékot vetett, akit előbb kényszerszabadságra küldtek, majd nyugdíjazták. Végző soron azonban a piarista gimnázium iskolapolitikájának már 1919 őszén bekövetkező gyökeres megváltozása (tandíjmelés), majd a felvételit előíró rendeletnek az izraelita jelentkezők elleni érvényesítése volt a közvetlen oka a zsidóság beiskolázási válságának. Összességében az 1920/21. tanévre mintegy 62 fővel csökkent az izraelita tanulók összlétszáma a város középiskoláiban, azaz 16 százalékkal, meghaladván ezzel az országos 10 százalékos átlagot, és bizonytalanná vált a beiskolázásra váró tíz évnél fiatalabb izraelita gyermekek jövője. (4. táblázat)³⁸ Ebben az időszakban sem a keresztény egyházak, sem az állam, sem a város nem foglalkoztak egy újabb középiskola alapításának a gondolatával, így a leginkább érintett izraelita hitközségnek kellett kiutat találnia. (Miskolcon 1917-ben állami főreáliskola létesítésével javítottak az oktatásügy helyzetén, Szegeden pedig az enyhítette a középiskolák válságát, hogy vonzáskörzetük jelentős része idegen uralom alá került.)

Az új, nacionalista kultúrpolitika is indirekt módon önálló megoldásra ösztönözte a helyi zsidó közösséget. A Klebelsberg Kunó és Kornis Gyula nevével fémjelzett keresztény-nemzeti kultúrpolitika alapelvei már nyomban a forradalmakat követően megfogalmazódtak és a jogalkotásban a már említett középiskolai rendeletben, az 1920-as egyetemi numerus claususban, majd az 1921/22. tanévtől hatályba lépő új középiskolai rendtartásban jelentek meg.³⁹ Az új korszak oktatásügyének

irányítói a nemzetnevelés és a kultúrfölény koncepcióját az irredentizmus szolgálataiba kívánták állítani, az országhatárokon belül pedig a zsidóságnak a magyar szellemi életből és az értelmiségi pályákról való kiszorítására eszközölni. Az új művelődéspolitikai egyik legfontosabb feladata: „a nemzet intelligenciájának visszamagyarosítása, mondhatnók: eljudaizálódásával szemben *hungarizálása*” fogalmazta meg Kornis Gyula már 1921-ben.⁴⁰ A kultúrpolitikus emellett azt is hangsúlyozta, hogy le kell építeni az ország gimnáziumi hálózatát, mert ez az értelmiségi túltermelés alapja, fejleszteni kell viszont a polgári iskolai struktúrát, amely a felsőoktatásban továbbtanulni nem szándékozó tömegeknek ad megfelelő általános műveltséget, illetve előkészíti őket — a szintén bővítendő — középfokú szakoktatási rendszerbe való bekapcsolódásra.⁴¹

Az 1920-as évek legelején tehát számos tényező szólt közvetlenül vagy áttételesen a zsidó gimnázium megalakítása mellett. A debreceni zsidóság demográfiai viszonyai, a beiskolázásra váró izraelita fiatalok nagy száma, a helyi zsidó közösség már elért kultúr színvonala, műveltségi, akkulturációs és társadalmi mobilitási igényei, a helyi oktatásügy helyzete és az új diszkriminatív oktatáspolitikai jelentkezése, mind a zsidó gimnázium felállítására ösztönző érvek voltak. Ezért már 1920-ban a debreceni hitközségi elöljáróság, élén Gutfreund Sámuel ügyvéddel, a Chevra Kadisa elnökével kezdeményezte egy önálló felekezeti gimnázium létesítését. Az elöljáróság azonban a törvényes határidő lejárta után terjesztette a kérelmet a kultuszminiszter elé, ezért akkor nem kapott engedélyt. A zsidó gimnázium ügyének szószólója a következő évben Sándor Pál országgyűlési képviselő segítségét kérték és a városvezetés támogatását is élvezvén, végül Vas József, az új vallás és közoktatási miniszter közölte Sándor Pállal, hogy az 1921/22. tanévben engedélyezi a zsidó gimnázium beindítását első és ötödik osztályokkal. A hitközség egy első osztály megszervezése mellett döntött, mert két évfolyam oktatásához hiányoztak még a tárgyi és személyi feltételek.⁴² Az ügyet egyébként nagymértékben segítették a hitközségi vezetésben bekövetkezett változások: az 1921-es hitközségi választások nyomán létrejött megújult elöljáróság már jobban merte vállalni, hogy szembenézzen a keresztény, de az egyes zsidó körökből is várhatóan fellángoló ellenérzésekkel.⁴³

A szembenállás valóban nagy volt mind keresztény, mind pedig zsidó részről. A keresztény nemzeti jobboldal az új kultúrkoncepció szélsőséges értelmezése jegyében minden olyan zsidó kezdeményezést — így a zsidó gimnázium létesítését is — hazaárulásnak vagy zsidó exkluzivitásnak nyilvánított, amely a zsidóság társadalmi és kulturális pozíciójának a magatartását és megerősítését szolgálták.⁴⁴

A helyi zsidóság asszimiláns értelmiségének egy csoportja éppen ezen vádak kivédése végett ellenezte a gimnázium létesítését, s különvéleményüknek a kultuszminiszterhez küldött felterjesztésükben is hangot adtak: a zsidó gimnázium „elkülönülésre fog vezetni és a zsidó ifjaknak a magyarságba való asszimilációját gátolni fogja”.⁴⁵ Vas József kultuszminiszter azzal nyugtatta meg az ellenkezőket, hogy az új zsidó középiskola állami felügyelet alatt fog működni. A keresztény tiltakozóknak pedig arra hívta fel a figyelmét, hogy Debrecen „keresztény fillérekből” fenntartott iskolái így mentesülhetnek az izraelita tanulók oktatása alól és, hogy „a szigorú állami ellenőrzés a zsidó középiskolában *esetleg előforduló minden* kilengést meg fog akadályozni”.⁴⁶

Az új intézmény támogatóinak valamilyen módon válaszolniuk kellett ezen vádakra, alkalmazkodva egyúttal az új kultúrpolitika elvárásaihoz. A középiskola hívei ehhez az irredentizmus gondolatát vették igénybe — amely egyébként valóban áthattotta a hazafias debreceni zsidóságot is — és azt emelték ki, hogy az intézmény részt kíván vállalni „a közeleső, de jelenleg sajnos idegen uralom alatt álló területen lakó hittestvéreknek magyar nyelven és magyar szellemben való” nevelésében is, valamint azt is hangoztatták, hogy „ha a zsidó elemik és polgárik meg tudtak felelni a hazafias követelményeknek, akkor a zsidó gimnázium is”.⁴⁷

Másfelől, ha kisebb súllyal is, de zsidó nemzeti és ortodox vallási szempontú ellenvélemények és fenntartások is hangot kaptak. A jelentéktelen befolyással bíró cionisták azt a kérdést vetették fel, hogy „nem kellene-e a cionistáknak garanciákat követelni arra, vagy legalább követelményként hangoztatni azt, hogy az intézmény igazán zsidó legyen?”⁴⁸ A hivatalos ortodoxia pedig mereven elutasította a status quo hitközségnek a gimnázium közös fenntartására vonatkozó javaslatát, mert attól tartottak, hogy a modernebb, vallástalanabb szemlélet az ortodoxia körében is eluralkodhat.⁴⁹

Fentiekből kitűnik, hogy a debreceni zsidó gimnázium előtörténete eltér a pesti izraelita hitközség főgimnáziumának előtörténetétől. A pesti zsidó gimnázium gondolata még az 1880-as években vetődött fel, amikor sem a politikai, sem az oktatásügyi körülmények nem gyakoroltak kényszert a terv realizálására. A tiszzaeszlári vérvád nyomán kialakult közhangulat hozta felszínre a gondolatot, amelyek Kármán Mór — pedagógiai elveitől vezérelve és pedagógiai munkásságát elősegítendő — felkarolt. A Pesti (neológ) Hitközség vezetői Wahrmann Mór és Goldziher Ignác elleneztek a tervet, ám néhány nagyszegű alapítvány létesítésével a Kármán Mór szakmai irányítása alatt mégis elkezdődtek az előkészületek, és 1909-ben Apponyi Albert vallás és közoktatási miniszter jóváhagyta az intézmény alapító okiratát. A gimnázium építését 1913-ban kezdték el és már 1919 szeptemberében — egyelőre még nem a végleges épületben — elkezdődött a tanítás.⁵⁰ A pesti zsidó gimnázium beindítását csak siettették a zsidóság számára kedvezőtlen, folyamatban levő változások, míg a debreceni intézmény alapításának a háttérben az oktatáspolitikában már bekövetkezett és az oktatásügyben is érezhető fordulat állott.

A debreceni zsidó gimnázium kiépülése

A debreceni zsidó gimnázium — ellentétben a város többi középiskolájával — viszonylag későn, kedvezőtlen gazdasági és politikai körülmények között született meg. A többi középiskola még a „boldog békeidőkben” nyert végleges elhelyezést és oktatóeszköz-állományuk azóta csak gyarapodott, a zsidó gimnázium ezzel szemben az infláció és a gazdasági válság éveiben volt kiépülőben és helyzetét az is nehezítette, hogy fennállásának első nyolc esztendejében sem állami, sem városi támogatásban nem részesült.

Az első iskolaév egyetlen osztálya az izraelita elemi egyik osztálytermében volt elhelyezve, a második tanévben az elemi udvarán lévő átalakított pászkasütőben biztosítottak a tanulóknak helyet, a következő tanévben ebben az épületben és az elemi épületében folyt a tanítás, az 1924/25. tanév első félévében a tanórákat az

elemiben délután tartották meg. 1925 januárjára készült el a gimnázium új otthona, amely részben az elemi iskolára húzott második emeletből, részben egy ehhez csatlakozó kétemeletes szárnyépületből állott.⁵¹ A hitközség az építési munkálatokra 160 ezer pengő kölcsönt volt kénytelen felvenni. Debrecen város törvényhatósági közgyűlése a hitközség kérésére — az iskolák támogatása terén az egyenlő elbírálás elvét szem előtt tartva — 10 ezer aranykorona építési segínyt szavazott meg 1924-ben, majd 1925-ben, amelyet azonban a kultuszminister jóváhagyása hiányában nem folyósíthatott.⁵¹ A hitközség a kamatoknak legalább részbeni fedezése céljából építési és berendezési alapot hozott létre, a befolyt összegek azonban csak a kamat elenyésző töredékének a fedezésére voltak elegendők. (Az 1927/28. tanévben még 1818 P, az 19134/35. tanévben már csak 191 P gyűlt össze.) Az építkezést követő években Sándor Pál és Hegyemegi Kiss Pál országgyűlési képviselő, valamint Baltázár Dezső református püspök és Degenfeld József református konventi elnök közbenjárásával sem sikerült állami segínyt vagy kölcsönt kiharcolni. E téren csak Bethlen miniszterelnöknek, 1926-tól immár Debrecen egyik országgyűlési képviselőjének a látogatása nyomán következett be fordulat. 1928. március 4-én a városban tartózkodó miniszterelnök fogadta a hitközség küldöttségét, amely átnyújtotta — a korábban a vallás és közoktatási miniszternek már többször felterjesztett — folyamodványát, amiben építési segínyt és tanári fizetéskiegészítő államsegélyt kértek.⁵³ A miniszterelnök által továbbított kérelmet a kultuszminisztérium részben teljesítette: évi ötezer pengő annuitásos állami segély folyósításáról határozott, a tanári fizetéskiegészítő államsegély juttatását „fedezet hiányában” csak egy későbbi időpontban tartotta lehetségesnek, de a kérés teljesítésére később sem került sor.⁵⁴ A kultuszminisztériumot álláspontjának részbeni megváltoztatásában nyilván befolyásolta a miniszterelnök debreceni érdekeltsége, valamint az, hogy az országgyűlés éppen ezekben a hónapokban tárgyalta újra az 1920. évi XXV. törvénycikket (egyetemi numerus clausus) és enyhített annak szigorán (1928. évi XIV. tc.). Végül a helyi status quo hitközség országos politikai súlya is növekedett valamelyest, mert a miniszterelnöki látogatást követően a kormányhatóság engedélyezte a status quo ante hitközségek országos szervezetének megalakulását Debrecen központtal.⁵⁵

A helyi politikai életben is olyan változások következtek be, amelyek előmozdították a holtpontra jutott városi támogatás ügyét: 1930. május 15-én a törvényhatósági közgyűlés 11 600 P építési segínyt szavazott meg a gimnázium javára, amely folyósítása engedélyeztetett.⁵⁶ A várostól kapott összeget a hitközség tornaterem építésére fordította, amely a harmadik testnevelési óra központi bevezetésével vált elengedhetetlenül szükségessé. Közadakozásból e célra még 3 ezer pengő gyűlt össze.

A tornaterem 1934 őszen történő átadásával lezárult az intézménynek legnagyobb beruházásokat igénylő kiépítése, ám a tankerületi főigazgató kritikájának hatására még természettudományi előadóterem, rajzszakterem és az új tárgyként bevezetett műhelyfoglalkozások tartására alkalmas helyiség kialakítására is sort kellett keríteni, ismét a zsidó közösség áldozatkészségére hagyatkozva.⁵⁷ A tanári és ifjúsági könyvtár helyzete jónak volt mondható. A tanári könyvtár állománya az 1939/40. tanévre 2774 kötetre, az ifjúsági könyvtáré 2603 kötetre gyarapodott, elhelyezésük, védelmük megoldott volt. A fejlesztés alapjául előbbinél elsősorban a könyvadomá-

nyok, utóbbinál a minden tanulótól beszedett ún. vegyes díj egyik részlete szolgált. A szertárak felszerelése azonban végig szegényes maradt, s jórészt a tanulók által barkácsolt eszközökből és nem mindig célszerűen hasznosítható adományokból állt össze. A gimnázium kiépülésének és felszerelésének folyamata jól szemlélteti azokat az erőfeszítéseket, amelyeket a helyi zsidó társadalom a gimnázium érdekében magára vállalt. Az intézmény csak az egész közösség kötelezettségvállalásán alapulva épülhetett ki, ezt jelzi, hogy a hitközség adófizető tagjai a gimnázium építésére évi adójuk tízszeresének a befizetését vállalták.⁵⁸

Izraelita tanulók a város középiskoláiban a két világháború között

A debreceni zsidó gimnázium létrejöttével a dualizmus időszakához képest, de a Trianon utáni magyar városokhoz viszonyítva is, megerősödött Debrecen középfokú oktatásának felekezeti jellege. A református tanulók elsősorban a református gimnáziumban, a katolikusok a piarista gimnáziumban, a zsidó növendékek a zsidó gimnáziumban tanultak, az állami főreáliskolát pedig döntően a keresztény felekezetekhez tartozó alsóbb rétegek gyermekei látogatták. Ez az állapot megfelelt mind a katolikus egyház már századfordulótól jelentkező törekvéseinek, mind pedig a református egyház iskolapolitikájának és anyagi lehetőségeinek. Az izraelita felekezetű szülők sem erőltették a más egyházi iskolában való iskoláztatás révén remélt asszimilációt, eltekintve egy nagyon szűk értelmiségi, középbirtokos csoporttól. 1921 után gyakorlatilag nem jelentkeztek izraelita tanulók más iskolák első osztályaiba. Az 1934/35. tanévben együttesen mindössze tíz zsidó növendék járt a református gimnázium és a főreáliskola 1–8. osztályaiba. Számuk a piarista gimnáziumban ennél valamivel magasabb volt, húsz fő körül mozgott, ám többen csak a 8. osztályt végezték a katolikus intézményben. (4. táblázat) Például az 1928/29. tanévben a gimnáziumban tanuló huszonöt zsidó növendékből tízen az év elején érkeztek a 8. osztályba, közülük heten már a felsőkereskedelmiben szerzett érettségivel a zsebükben, hogy a nagyhirű intézményben is érettségi bizonyítványt szerezvén, társadalmilag és a továbbtanulást illetően is jobban konvertálható végzettséghez jussanak.⁵⁹ Nem gyakorolt ilyen vonzerőt más középiskola, köztük a zsidó gimnázium sem.

De vajon a zsidó közösség a gimnázium létrehozásával elérte-e azt, a kulturpolitikai törekvésekkel ellentétben, ezért nyíltan alig hangoztatott célját, hogy a kedvezőtlen gazdasági és politikai feltételek ellenére is érvényesíti a korábbi évtizedekben kialakított expanzív iskolastratégiáját? Első megközelítésben azt válaszolhatjuk, hogy igen. Igaz ugyan, hogy a húszas évek első felében a zsidó középiskolások száma és aránya a város középiskoláiban átmenetileg visszaesett, mert zsidó gimnázium fokozatos kiépülése miatt nem volt lehetőség a város középiskoláiból 1919–1921 között kiszorult felsőbb osztályos izraelita tanulók további iskoláztatására, de az első világháború előtti években született nagylétszámú nemzedék kedvező intézményi feltételek mellett kezdhette meg tanulmányait. (4. táblázat) Az 1934/35. tanévben a Debrecenben tanuló középiskolásoknak 17,8%-a, 402 fő, Miskolcon a tanulók 14,5%-a 258 fő volt izraelita, miközben a két város zsidó népességének lélekszáma nagyjából megegyezett.⁶⁰ Ezek az adatok természetesen nem a két város zsidóságának iskolázási igényeit jelzik, hanem arra a szerepre utalnak, amelyet a két város

középközlői — köztük a zsidó gimnázium — a helybeli és a vonzáskörzetükhöz tartozó zsidóság középfokú oktatásában betöltöttek. Városunk vonatkozásában megválaszolatlan kérdés, hogy a zsidó gimnázium milyen mértékben segítette elő a helyi és milyen mértékben a hatókörébe eső zsidóság beiskolázását. Vizsgálandó az is, hogy milyen sikerrel vették a tanulmányi akadályokat a helyi és a nem-debreceni, illetve a különböző társadalmi rétegekből rekrutálódott tanulók. Hogyan jelentkeztek a társadalmi és a hozott műveltségbeli egyenlőtlenségek ezen rétegek körében az iskoláztatás folyamán, stb?

A tanulók társadalma a zsidó gimnáziumban

A tanulóifjúsággal kapcsolatos kérdésekre az 1925/26. tanévtől évente nyomtatásban megjelenő iskolai értesítők (évkönyvek) és a hiányosan fennmaradt osztályévkönyvek felhasználásával kaphatunk választ. Számos más forrás (tanári értekezleti jegyzőkönyvek, érettségi törzskönyvek, igazgatói jelentések) szinte teljes egészében megsemmisült, így néhány megállapításunk csak feltételes módban fogalmazható meg.⁶¹

A gimnázium, amely az 1928/29. tanévre vált teljessé az 1931/32. tanévre érte el legnagyobb tanuló létszámát, ezt követően a tanulónépeség fokozatosan csökkent. (5. táblázat)

5. Az iskola népeisége 1920–21. tanévtől. Fiú, leány külön.

Tanév	Fiú / lány	Osztályozott nyilvános tanulók		Osztályozott magántanulók		Nyilvános, magán, fiú, lány együtt 1–8. oszt.	Érettségizett fiú, lány külön
		1–4. oszt.	5–8. oszt.	1–4. oszt.	5–8. oszt.		
1921/22	F	52				52	
1922/23	F	104		8		112	
1923/24	F	165		10		175	
1924/25	F	239		11		250	
1925/26	F	225	46	12	7	291	
	L			1			
1926/27	F	209	84	11	11	321	
	L			3	3		
1927/28	F	198	138	17	12	376	
	L			3	8		
1928/29	F	176	181	20	17	405	36
	L			3	5		
1929/30	F	170	178	16	22	400	32
	L				14		2
1930/31	F	194	174	16	24	430	37
	L			1	18		1
1931/32	F	197	180	18	21	436	35
	L				21		3

Tanév	Fiú / lány	Osztályozott nyilvános tanulók		Osztályozott magántanulók		Nyilvános, magán, fiú, lány együtt	Érettségizett fiú, lány külön
		1-4. oszt.	5-8. oszt.	1-4. oszt.	5-8. oszt.		
1932/33	F	210	158	20	13	423	32
	L			2	20		8
1933/34	F	222	151	19	18	424	30
	L			1	13		4
1934/35	F	207	131	19	15	392	32
	L			2	18		4
1935/36	F	208	134	14	15	390	22
	L			6	13		
1936/37	F	215	139	12	19	403	27
	L			4	14		4
1937/38	F	192	143	10	17	375	18
	L			4	9		5
1938/39	F	162	142	10	17	330	26
	L				3		1
1939/40	F	135	137	13	6	293	27
	L				2		2
1940/41	F	134	115	26	10	285	32
	L						
1941/42	F	153	102	14	8	278	29
	L				1		
1942/43	F	154	110	14	11	324	16
	L	11	19	2	3		1

6. Debreceni és nem-debreceni tanulók a zsidó gimnáziumban
a szülők/eltartók lakóhelye alapján

Tanév	debreceniek	%-ban	nem-debreceniek	%-ban	Összesen
1925-26	220	75,7	71	24,5	291
1926-27	222	69,2	99	30,8	321
1927-28	239	63,6	137	36,4	376
1928-29	247	61,0	158	39,0	405
1929-30	240	60,0	160	40,0	400
1930-31	243	56,9	187	43,1	430
1931-32	260	59,6	176	40,4	436
1932-33	245	57,9	178	42,1	423
1933-34	244	57,5	180	42,5	424

Tanév	debreceniek	%-ban	nem-debrece- niek	%-ban	Összesen
1934–35	238	60,7	154	39,3	392
1935–36	227	58,2	163	41,8	390
1936–37	240	59,6	163	40,4	403
1937–38	228	60,8	147	39,2	375
1938–39	190	57,6	140	42,4	330
1939–40	165	56,1	128	43,9	293
1940–41	145	50,9	140	49,1	285
1941–42	144	51,8	134	48,2	278
1942–43	154	47,5	170	52,5	324

7. A tanulók szüleinek/eltartóinak lakóhelye 1933/34. tanévben

Lakóhely	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	I-VI- II.
<i>Debrecen thv.</i>	33	46	38	33	20	19	27	28	244
<i>Hajdú vm</i>	6	2	4	9	5	1	5	4	36
<i>Abaúj-Torna vm.</i>	–	–	–	–	1	–	–	1	2
<i>Baja thv.</i>	–	–	–	–	–	–	–	1	1
<i>Bereg vm.</i>	–	–	–	1	–	2	–	1	4
<i>Békés vm.</i>	2	2	2	–	1	–	1	1	9
<i>Bihar vm.</i>	3	3	–	5	2	2	3	2	20
<i>Csanád vm.</i>	–	–	–	–	–	–	1	–	1
<i>Győr thv.</i>	–	1	–	–	–	–	–	–	1
<i>Heves vm.</i>	1	–	–	–	2	1	1	1	6
<i>Jász-Nagykun- Szolnok vm.</i>	–	2	3	3	1	–	–	–	9
<i>Miskolc thv.</i>	–	–	–	1	–	–	–	–	1
<i>Pest-Pilis-Solt- Kiskun vm.</i>	1	1	–	2	1	1	–	–	6
<i>Budapest</i>	–	–	–	1	–	–	–	–	1
<i>Somogy vm.</i>	1	–	–	–	–	–	–	–	1
<i>Szabolcs vm.</i>	6	9	5	3	2	2	2	5	34
<i>Szatmár vm.</i>	–	3	2	–	2	3	1	1	12
<i>Szeged thv.</i>	–	–	–	1	–	–	–	–	1
<i>Zemplén vm.</i>	–	–	–	–	2	3	3	3	11
<i>Román meg- szállott terület</i>	1	1	1	4	5	2	3	7	24

A létszámcsökkenés elsősorban demográfiai okokra vezethető vissza. A debreceni zsidóság első világháború előtti években született nagylétszámú nemzedékéből rekrutálódott fiútanulók már az 1924/1925. tanévig elkezdték tanulmányaikat, s az 1931/32. tanévig a háború előtti korcsoport legifjabb tagjai is elhagyták a gimnázium padjait. Ezt követően az első háborús évtől kezdődő és a háború után is folytatódó demográfiai hanyatlással a gimnázium helyi utánpótlási bázisa beszűkült.⁶² A tanulónépeség számát ezután az izraelita leány magántanulók és a keresztény fiú növendékek megjelenése stabilizálta átmenetileg, ám az első zsidótörvény után gyakorlatilag mindkét kategória eltűnt. Míg az 1934/35. tanévben már 20 izraelita leány és 22 keresztény fiút találunk, addig 1940/1941-ben a két csoportból egyet sem. A keresztény diákok esetében ennek nyilvánvaló oka az volt, hogy a zsidó gimnáziumban szerzett érettségi társadalmi elfogadottsága jelentősen csökkent, sőt kellemtelen kérdéseket vetethetett fel, ezért még azok a gyenge képességű és tanulmányi eredményű tanulók is elhagyták az intézményt, akiket szüleik a felekezeti hovatartozásukból eredő vélt kivételezetség elnyerése végett írtattak be az intézménybe.⁶³ Az izraelita leánytanulók számára pedig a harmincas évek második felében a vonatkozó rendeletek nem tették lehetővé azt, hogy magántanulóként fiú középiskolába járjanak.⁶⁴ Két említett tanulórétég többsége debreceni volt, kiesésük a helyi tanulónépeséget apasztotta, ugyanakkor a vidéki növendékek létszáma is fokozatosan csökkent, ám a helybeliekénél valamivel kisebb ütemben. (6. táblázat) Talán azért, mert az iskola vonzáskörzete meglehetősen tág volt, potenciális beiskolázási bázisa az ország egész területére, sőt a környező magyarlakta térségre is kiterjedt, kevésbé jelentkezett e téren a megromlott gazdasági és politikai körülmények hatása. A vidékiek nagyobbik hányada azonban Hajdúból és a határos megyékből érkezett. (7. táblázat)

Társadalmi-foglalkozási hovatartozás szerint az 1932/33. tanévi en a szülők közül őstermelésből élt 9,5% (nagybirtokos, középbirtokos, kisbirtokos, gazdasági tisztviselő), az ipari szférában tevékenykedett 18,3% (nagyiparos, kisiparos, ipari tisztviselő), kereskedelemmel foglalkozott 46,5% (nagy- és kiskereskedő, kereskedelmi tisztviselő), köztisztviselő volt 5,4%, pap, tanár, tanító és más értelmiségi 12,7%. A kereskedő népeség közel 50%-os részesedése és a többi arányszám arra utal, hogy a tanulónépeség társadalmi tagozódása megfelel a magyar zsidó társadalomra jellemző szerkezetnek, és — eltekintve a mezőgazdasági népeség hiányától — meg egyezik a pesti zsidó gimnázium tanulónépeségének családi-társadalmi hátterével.⁶⁴

Az iskolai évkönyvek statisztikái azonban a társadalmi tagozódást nem a lakóhelyi hovatartozás viszonylatában közlik, ezért a továbbiakban a — hiányosan fennmaradt — osztálynévkönyvek felhasználásával kíséreljük meg a tanulónépeség rétegződését és iskolai pályafutását szemügyre venni.

Az 1921/22. tanévtől az 1932/33. tanévig terjedő időszakból 9 elsős évfolyamról, mintegy 483 főről vannak a társadalmi állást és a lakóhelyi hovatartozást egymás relációjában tartalmazó adataink. A 483 fő 72%-a volt helybeli, 28% más településről érkezett.

A helybeli tanulók szülei/eltartói közül őstermelésből élt 7,2% (14 földbirtokos/bérlő, 8 gazdálkodó, 3 gazdatiszt), iparból 21,3% (9 gyáros, tulajdonos, 60 önálló kisiparos, 5 ipari alkalmazott), kereskedelemről 46% (128 önálló kereskedő, 16-16

utazó és kereskedelmi alkalmazott) szellemi munkát folytatott 12,9%. (Kategorizálásunkban eltértünk a korabelitől, egyrészt a rendelkezésre álló minta kicsinsége miatt, másrészt mert az osztálynévkönyvek vezetése sem követte a központi besorolást. Így például a kereskedők között nem szerepel a kiskereskedő meghatározás, miközben a kereskedőnépesség többsége valójában kiskereskedő volt. Végül megpróbáltuk elkülöníteni az elsősorban gimnáziumi, illetve felsőfokú végzettségét konvertáló réteget.)

A vidéki és a helyi népességben belül is az önálló kereskedő szülők képezik a legjelentősebb csoportot, s hozzájuk csatlakozik a helyi kereskedelmi, ipari és közlekedési alkalmazottak szűkebb köre. A helybeliek közül is elsősorban az önálló kereskedők használták ki a helyi felekezeti gimnázium adta lehetőséget: miközben a kereskedők a helyi zsidó népesség 19,6%-át adták, addig a kereskedő szülők az elsős népességben belül 36,8%-kal voltak jelen. Az önálló iparosok (16%) gyermekei 17,4%-al részesedtek. A helyi zsidó társadalom értelmiségi, tisztviselői rétege (a keresők közel egynegyede) viszont alulreprezentált volt az elsős induló népességben belül (12,9%) és ez jellemezte a többi foglalkozási kategória helyzetét is. Ha figyelembe vesszük, hogy Debrecenben izraelita polgári leányiskola is működött, amely iskolatípusnak célja az volt, hogy általános műveltséget adjon, illetve előkészítse a növendékeket a középfokú szakirányú tanulmányokra, akkor megfogalmazhatjuk azt a következtetést, hogy a helyi zsidó népesség társadalmi-mobilitási igénye a kedvezőtlen gazdasági és politikai viszonyok ellenére is a korábbi időszakhoz képest töretlen maradt.

Másfelől viszont meglehetősen nagy volt a középiskolai tanulmányok során lemorzsolódók aránya. A vizsgált 483 fő 46,2%-a még a negyedik osztály elvégzése előtt kilépett vagy egy vagy több bukással zárta tanulmányait a gimnáziumban. A tanulók 13,9%-a sikerrel fejezte be a negyediket, de nem tanult tovább az intézményben, ennél csekélyebb volt az 5–8. osztályok között kiesők aránya (7,2%). A tanulók 5,5%-a sikerrel végezte el a 8. osztályt, de nem voltak érettségire bocsáthatók, végül a 483 főből mindössze 131 fő, 27,1% szerzett érettségi bizonyítványt.

A szülők társadalmi helyzete szerint az őstermelésből élők 43,4%-a, az iparból élők 48,3%-a, a kereskedelmi szférában tevékenykedők 47,3%-a maradt ki a negyedik osztályig. Ezzel szemben érettségi bizonyítványt érdemelt ki a mezőgazdasági népesség 28,3%-a, az ipari népesség 24,7%-a, a kereskedelemből jövedelmet húzók gyermekeinek 22,5%-a, a szellemi foglalkozásúak 56,9%-a. Szignifikáns különbség mindkét esetben a szellemi munkás szülők gyermekeinek az előnyt mutatja a többi kategóriához tartozókkal szemben.

A szülők/eltartók lakóhelyi hovatarozása alapján a helybeliek 40,4%-a, a nemdebreceniek 60,7%-a volt kénytelen gyermekeinek iskoláztatását a gimnáziumban a negyedik osztályig feladni. Jól zárta a negyedik osztályt, de nem tanult tovább az intézményben a helyiek 16,1%-a, a másilletőségűek 8,4%-a. Érvényes érettségi bizonyítvánnyal hagyhatta el az intézmény falait a debreceniek 29,6%-a a vidékiek 20,7 százalékával szemben.

Az iskola székhelyén lakók sikeresebben teljesítettek máshol élő társaiknál és ez az egyes foglalkozási kategóriákra lebontva is értelmezhető. A vidéki kisiparosok gyermekeinek — kiknek tanulónépességben belüli részesedése mindössze 10,4% volt

— taníttatása teljesen kudarcba fulladt, miközben a helyi kisiparos népesség 25%-a szerzett érettségit. A kereskedelemben foglalkoztatottak esetében is kitűnik a helybeliek előnye: a debreceni kereskedők gyermekeinek 29,7%-a, a vidékieknek 18,3%-a érettségizett sikerrel. A helybeliek jobb teljesítménye figyelhető meg egyfelől a tehetősebb rétegek (földbirtokos, gyáros), másfelől a leghátrányosabb helyzetű gazdálkodó réteg körében is.

A lakóhely iskolai pályafutást meghatározó szerepére irányítja figyelmünket a *debreceni ortodox* felekezeti irányzathoz tartozó tanulók iskolai szereplése is. Az ortodox szülők a város zsidóságának iskolázatlanabb és szegényebb rétegét képviselték, ezt igazolja, hogy közöttük (92 fő) mindössze egy szellemi foglalkozásával találkozunk.

A status quo hitközség elemi iskolájából érkező tanulókhoz viszonyított műveltségbeli hátrányukat támasztja alá, hogy az ortodox elemiből beiratkozó elsős gimnazisták körében kétszer annyi volt az első év végén javító vizsgára, illetve osztályismétlésre utasítottak aránya, mint a testvérintézményből beiskolázottak között. Mégis sikeresebben teljesítettek a vidéki tanulóknál — akik között lakóhelyük alapján ortodoxok szintén voltak —, ám nem érték el a helyi status quo népesség eredményességét. (8. táblázat)

8. A vidéki, a helybeli ortodox és a helyi status quo elsős népesség tanulmányi sikeressége saját népességük %-ában

Végzettség	–4. oszt.	4. oszt.	Érettségizett
<i>vidéki</i>	60,7	8,1	20,7
<i>helyi ortodox</i>	48,9	19,6	26,1
<i>helyi status quo</i>	36,4	17,4	29,9

A gimnázium megalakulása előtti évekhez képest alig nőtt a vidékiek érdeklődése a középiskolák iránt: az intézmény létesítése előtti 4 tanévben a város középiskoláiban tanuló elsős izraelita növendékek (336 fő) 24,1%-a volt nem helybeli, a zsidó gimnázium elsősai között 28 százalékkal voltak jelen.⁶⁵ Gyökeres változást hozott viszont a zsidó gimnázium létrejötte a helyi ortodox népesség beiskolázási szokásaiban: míg korábban Debrecen középiskoláiba járó izraelita elsősök alig néhány százaléka (15–20 fő) volt helybeli ortodox, addig arányuk a zsidó gimnáziumban elérte a 27%-ot, miközben az ortodoxia a helyi zsidó népesség körében kb. 20 százalékkal volt jelen.⁶⁶ Mindez arra utal, hogy az ortodox lakosság nem osztotta hivatalos hitközségi vezetősége álláspontját, amely rossz szemmel nézte a zsidó gimnázium működését és szellemét. Továbbá az a következtetés is megfogalmazható, hogy korántsem volt olyan nagy különbség a két felekezeti irányzat művelődési igényei között, mint azt általában feltételezték. Ezt támasztja alá az is, hogy az ortodox tanulók meglepően nagy arányban részesedtek a helyi magán-polgári iskola népességén belül is.⁶⁷

A zsidóság középfokú iskoláztatásában a nagyobb hátrányt nem az ortodox felekezeti irányzathoz való tartozás jelentette, hanem egyrészt az, hogy szellemi vagy egyéb foglalkozású volt-e a szülő, illetve, hogy a tanulók az iskola székhelyén vagy máshol laktak-e. A nem az iskola székhelyén, általában kisvárosokban, falvakban lakó tanulók, illetve szüleik a Debrecenben élőkénél még kevésbé remélhették, hogy középiskolai végzettségüket a későbbi megélhetésükben hasznosítani tudják. A két világháború közötti Magyarországon vidéken gyakorlatilag nem mutatkozott kereslet az érettségizett munkaerőre, amelyet a gazdasági fejlődésükben megrekedt városok sem igen tudtak felszívni, ezért a zsidóság városiasodásának folyamata is elakadt.⁶⁸ Az iskolai beruházás kisebb megtérülési esélye mellett ugyanakkor a vidékieknek aránytalanul magas iskoláztatási költségekkel kellett számolniuk, és ez éppen a gimnáziumi tanulónépeség többségét kitevő kisiparos, kiskereskedő népeiséget érintette a legérzékenyebben. A kisjövedelmű iparosok és kereskedők egy főre jutó évi jövedelme 319,5 P volt 1930/31-ben.⁶⁹ A zsidó gimnázium évi teljes tandíja a helyi status quo hitközséghez tartozók részére 120 P volt, és 180 pengőt voltak kötelesek fizetni a más hitközséghez tartozó tanulók (vidékiek), a magántanulók és a más vallásúak. (Ezért váltak a helyi status quo hitközség adófizetőivé a szegényebb ortodox szülők is, hiszen a fennálló adózási rend csak minimális hozzájárulást írt elő számukra.) A vidéki tanulóknak otthont adó internátus éves díja 600 P körül mozgott, s a kosztadónál (albérletben) lakó vidékiek kiadása sem lehetett ennél lényegesen kevesebb. Minden tanulót érintett továbbá a beíratási költség (1930/31-ben 31 P), és a néhány pengős ún. vegyes díj. Az iskola diákszervezeteinek, csoportjainak (ifjúsági segítő egyesület, Sámson sportkör, stb.) is legtöbbször tagdíjat fizettek pár pengő összértékben s mindehhez még számos dologi kiadás (tankönyv kölcsönzési díj, tanszerek, diáksapka, stb.) járult. A zsidóság urbanizációjának lelassulása, párosulva a magas középiskoláztatási költségekkel feltehetően hozzájárult a város és a vidék kulturális egyenlőtlenségének az újratermelődéséhez ezen felekezet körében.⁷⁰

Segélyezés, jutalmazás

A gimnázium vezetése és a hitközségi előljáróság általában a szociális rászorultságnak, illetve a tanulók anyagi helyzetének és a tanulmányi eredményének együttes figyelembe vételével a támogatás, segélyezés több formáját alakította ki, hogy az esélyegyenlőtlenségeket mérsékelje, és minél szélesebb társadalmi bázis számára váljon lehetővé az iskoláztatás. A legfontosabb ilyen forma a tandíjkedvezmények rendszere volt, amelyet a szülők jövedelmi viszonyai és a tanulók tanulmányi eredményei alapján alakítottak ki. A nem helybeliek magasabb teljes tandíja, valamint hozott műveltségi hátrányuk miatt a tandíjakban is érvényre jutott ezen kategória kedvezőtlenebb helyzete. Kimondottan a szegény tanulók támogatására három iskolai alap létesült a gimnáziumban: a korabeli középiskolákban általánosan elterjedt ifjúsági segítő egyesület mellett az étkezési kiadásokhoz járult hozzá az ún. diákasztal és a szegény tanulók rendszeres segélyeket nyújtottak különböző egyéb iskolai kiadásaik csökkentésére is. Kardos Albert igazgató nyugalomba vonulásáig a kezelésében álló alapból is osztottak ki gyorssegélyeket. (9. táblázat)

9. Hátrányos helyzetű (szegény és vidéki) tanulók támogatását szolgáló alapok kiadásai (Pengőben)

Tanév	Ifjúsági segítő egyesület	Diákasztal	Szegény tanulók támogatása	Összesen
1928–29	2054	2940	1273	6231
1929–30	3717	1612	715	5737
1930–31	3599	2924	520	7043
1931–32	2742	2467	346	5555
1932–33	2728	1567	326	4621
1933–34	1919	768	300	2987
1934–35	2049	491	409	2949
1935–36	1641	590	407	2638
1936–37	3513	622	329	4464
1937–38	2823	743	560	4126
1938–39	4842	668	195	5705
1939–40	3767	735	315	4817

A segítő egyesület legnagyobb kiadási tétele az első években a könyvvásárlás volt, a könyvállományból a tanulók jelképes összegért könyveket kölcsönözhettek. Az ifjúsági könyvtár kiépülési után, a gazdasági válság hatására a kiadási rovat fő tételévé a tandíj és a beíratási segély vált. Az egyesület bevételi forrásai végig azonosak maradtak, bár arányaikban változtak, például a tagok tagdíjbefizetései a válság éveiben jelentősen lecsökkentek, mert az alacsony, évi három pengős hozzájárulás ellenére is sokan elhagyták az egyesületet. Ezen a tagdíj két pengőre való leszállítása sem segített. (10. táblázat)

10. Az ifjúsági segítő egyesület 1928/29. és 1934/35. évi költségvetése

Tanév	Bevétel	P. f.	Kiadás	P. f.
1928/29	<i>Át hozat az 1927–8. isk. évről</i>	1072.69	<i>Könyvbeszerzés</i>	1503.66
	<i>Rendes tagdíjak</i>	735.00	<i>Könyvkötés</i>	281.89
	<i>Templomi adományok</i>	545.30	<i>Tanulói lakbér</i>	114.00
	<i>Chanukai előadás</i>	30.00	<i>Egy tanuló verseny díja</i>	25.00
	<i>Adomány (Sternberg)</i>	15.00	<i>Egyéb kiadások</i>	14.00
	<i>Szünidei adományok</i>	21.00	<i>Tanulmányi verseny segély</i>	45.00
	<i>Sámuel F. ajándéka</i>	94.66	<i>Menza segély</i>	70.53
	<i>Könyvhaszn. díj</i>	308.00	<i>Pénztári maradvány</i>	1254.74
	<i>Pénzintézetek adományai</i>	165.00		
	<i>Purimi est jövedelméből</i>	322.17		
	Összesen	3308.82		3308.82

Tanév	Bevétel	P. f.	Kiadás	P. f.
1934/35	<i>Áthozat az előző évről</i>	745.95	<i>Könyvvétel</i>	151.20
	<i>Könyvkölcsöndíj</i>	269.00	<i>Könyvkötés</i>	7.20
	<i>Tagdíj</i>	396.00	<i>Tandíjsegély</i>	966.70
	<i>Templomi adomány</i>	244.00	<i>Ruhasegély</i>	508.80
	<i>Chanukai bevételből</i>	50.00	<i>Betegsegély</i>	129.00
	<i>Purimi bevételből</i>	660.00	<i>Érettségi segély</i>	125.00
	<i>Chanukai gyűjtés</i>	555.39	<i>Egyéb kiadás</i>	161.69
	<i>Grósz N. Ferenc úr adom.</i>	100.00	<i>Pénztári maradvány</i>	994.60
	<i>Egyéb bevétel</i>	24.12		
	Összesen		3044.46	

Látványos visszaesés következett be a gazdasági recesszió hatására a diákasztalnál, amely elsősorban a vidéki tanulókat segítette és a természetbeni támogatás, az ún. vándorkoszt rendszere is visszafejlődött. Korábban 10–15 diák élelmészéről gondoskodtak tehetősebb családok és pénzádományokból körülbelül ugyanennyien kaptak egész évben teljes vagy részbeni étkezési térítési hozzájárulást az OMIKE főiskolai menzáján történő étkezéshez.

A szegény tanulók alapjába való befizetés volt sokáig a városi segítség egyetlen formája (évi 150–200 P), ahova Baltazar püspök is haláláig körülbelül ilyen összegben adakozott, de a válság hatására az egyéb befizetések elmaradása miatt ez az alap is beszűkült.

A támogatások lehetőségét és mértékét csökkentette az a tény, hogy a gimnázium diákjainak javára tett alapítványok az infláció következtében jelentősen elértéktelenedtek és így a kamatokból évente körülbelül csak 300 pengő kerülhetett különböző címeken kiosztásra.

A gazdasági helyzet romlása miatt kevesebb mint felére esett vissza összességében az egy növendékre fordított szociális célú támogatás összege: 1928/29-ben 15,4 P, 1933/34-ben 7,0 P jutott átlagosan egy főre, és a segélyezés mértéke csak a harmincas évek végére érte el a válság előtti szintet.

A gimnáziumban vizsgálati és érettségi jutalmakra is képeztek alapot 150–200 pengő közötti éves értékben, de a kritikus években ezt is csak a hitközségi vezetés és a Zion Betegsegélyező Egylet bekapcsolódásával sikerült fenntartani.

A zsidó társadalom sajátos segélyezési formáját jelentették az ifjúsági istentiszteleten történő felajánlások, amelyek részben más alapok bevételeiként jelentek meg, részben pedig az istentiszteleteken való közreműködésért (előímadkozás, alija, stb.) való jutalmazásra illetve kegytárgyak beszerzésére lettek felhasználva. (1928/29-ben 1654 P, 1933/34-ben 234 P.)

A pénzádományok mellett a természetbeni segítségnek is több formája létezett az étkeztetés mellett. Dr. Brunner Lajos ingyenes szemorvosi, Dr. Göndör Arnold fogorvosi, Dr. Sarkadi Sándor sebészeti és belgyógyászati kezelésben részesítette az ifjúsági segítő egyesület rászoruló tagjait, a gyógyszerészek gyógyszersegélyt adtak, a kereskedők árukészletükből adakoztak, stb.

A tanulóknak juttatott támogatások körét és nagyságát azonban behatárolták a helyi zsidó közösség anyagi lehetőségei és az — mint azt már láttuk —, hogy a gimnázium tárgyi és személyi feltételeinek a biztosításában is más felekezeteknél nagyobb részt kellett vállalnia. Ezt a helyzetet tükrözte a gimnáziumnak más városi középiskoláinál magasabb tandíja is. A főreáliskolában a húszas években 40, illetve 80 pengő, később 100, illetve 150 pengő, a református gimnáziumban a saját felekezetűeknek 50 P, a más vallásúaknak 100 P, később 80, illetve 160 P volt az éves teljes tandíj, szemben a zsidó gimnázium 120, illetve 180 pengős tandíjával.

A tanulónépeség fluktuációja

A tanulmányi és az anyagi nehézségek miatt rendkívül nagy volt a tanulónépeség fluktuációja. Ennek a folyamatnak csak az egyik oldalát mutattuk be a vizsgált elsős minta iskolai pályafutásának elemzésekor, amelyet azzal a megállapítással zártunk, hogy a nem az iskola székhelyén lakó tanulók — szüleik társadalmi állásától függetlenül — sokkal nagyobb arányban morzsolódtak le, mint a helybeliek, és az is kitűnt, hogy az iskolában kezdők közül csak az értelmiségi, tisztviselői családok gyermekei teljesítettek lényegesen jobban, mint a többi társadalmi rétegből rekrutálódott tanulók.

Az iskolai értesítők statisztikái ugyanakkor arra hívják fel a figyelmünket, hogy az iskolai tanulónépeség a 2. és a 8. évfolyamok között mind tanulmányi előéletét, mind pedig társadalmi helyzetét és lakóhelyi hovatartozását tekintve a kezdőnépeségtől némileg eltérő, bőséges utánpótlást kapott.

A lakóhelyi hovatartozás alapján lényeges változás, hogy bár az elsős indulónépeségen belül a vidékiek eleve kisebb arányban részesedtek és a helybelieknek nagyobb arányban morzsolódtak le, a legfelső gimnáziumi évfolyamban mégis a debreceni tanulónépeséggel körülbelül azonos nagyságban és arányban vannak jelen. Az 1925/26. és az 1932/33. tanév közötti elsős osztályokban 269 helybeli tanuló mellett még csak 129 fő (32,4%) vidéki tanulót találunk. Ezen elsős évfolyamokban a 8. osztályhoz érve már 53,9% volt a vidékiek részesedése. A helybeliek száma 269-ről 140-re esett le, a nem-debrecenieké viszont 129-ről 164 főre emelkedett. Az osztálynévkönyvek alapján vizsgált 9 elsős évfolyamban is jelentős a vidékiek térhódítása: arányuk 28%-ról 47,3%-ra, számuk 135 főről 186 főre növekedett, míg a debrecenieké 348-ről 207 főre csökkent.

Az első évfolyam utáni beiskolázás több típusával találkozunk. A felsőbb évfolyamokba beiskolázott tanulók közel fele a gimnázium 5. osztályába érkezett a környező megyék polgári iskoláiból. A polgáriból különbözeti vizsga letétele után juthattak be a növendékek a gimnáziumi 5. osztályba, így e népeség már felkészültebb volt az elsőben itt kezdő társaiknál. Minden évfolyamhoz csatlakoztak továbbá gimnáziumból átiró tanulók is, kiknek töredéke bukás miatt, mások egyéb okokból váltak a zsidó gimnázium növendékévé. A helybeliek is hasonló iskolai háttérrel érkeztek, mint a vidékiek, csak sokkal kevesebben, köztük leány magántanulók is, az 5. osztályba.

Az első és a nyolcadikos népeség társadalmi-foglalkozási háttere közötti eltérésekre vonatkozóan nehéz megalapozott állításokat megfogalmazni a foglalkozási

statisztikák többszöri változása miatt, annyi mindenesetre megállapítható, hogy a szellemi foglalkozású szülők gyermekei — akik az elsős indulónépességen belül is kimagaslóan teljesítettek — tovább növelték előnyüket az iskolán belüli fluktuáció eredményeként: az 1926/27–1932/33. közötti elsős évfolyamokban 15 pap, tanár, tanító és 8 más értelmiségi családból származó tanuló kezdett, ugyanakkor ezen évfolyamokban 8. osztályhoz érve már 36, illetve 37 ilyen kategóriákhoz tartozó növendéket találunk. A helyi értelmiségi réteg behatárolt iskolai utánpótlási kapacitását, valamint a vidékiek térnyerését figyelembe véve valószínűsíthető, hogy a zsidó gimnázium egyik legnagyobb haszonélvezője a vidéki, kisvárosi zsidó intelligencia volt, amely réteg a helyi polgári iskola vagy más gimnázium alsóbb osztályainak elvégzése után ebben az intézményben taníttatta tovább gyermekeit, 8 évről 4 évre csökkentvén ezzel a viszonylag magas oktatási és elhelyezési, ellátási költségek vállalásának időtartamát.

Az értelmiségi/iskolázott családból érkezett tanulók hozott műveltségi előnye, párosulva a családi kulturális tradíciókkal, tehát jelentős továbbtanulásra ösztönző tényező volt és tanulmányi előnyhöz juttatta ezen réteget más rétegekkel szemben.

Az értelmiségi réteg mellett a gimnázium másik legnagyobb haszonélvezője a tanulónépesség közel felét adó helyi és vidéki kereskedőnépesség volt — elsősorban az önálló kereskedők, de a kereskedelmi alkalmazottak és segédszemélyzet is —, amely réteghez tartozók egyénileg az iskolai siker kisebb esélyével indultak ugyan, de kategóriájuk bővebb utánpótlási bázisa miatt összességükben nagy részesedéshez jutottak az érettségizettek között. Az iparos szülők gyermekeinek gimnázium iránti kisebb érdeklődése és gyengébb iskolai szereplése mögött a kisiparosság rosszabb jövedelemviszonyai állhattak, hiszen „a kereskedő kétszer akkora jövedelmet élvezett mint az iparos. S ehhez jön még, hogy a kereskedőnek kevesebb eltartotról kellett gondoskodnia”⁷¹

Az eddigiekből kitűnik, hogy kereskedő és iparos népesség jelentős, a közvetlen társadalmi megtérülését tekintve csekély eséllyel kecsegtető anyagi áldozatot vállalt gyermekeinek iskoláztatása érdekében. Úgy tűnik, hogy erre a túlinvesztációra az a magyarázat, hogy a két világháború közötti Magyarországon az alsóközép és kispolgári zsidó családok számára a társadalmi érvényesülés egyetlen és legfőbb módját gyermekeik továbbtaníttatása jelentette. Ugyanazok a gazdasági nehézségek, amelyek a kezdő tanulónépesség oly nagy arányban való lemorzsolódásához vezettek, ösztönöztek újabbakat és újabbakat a túlzottnak és aránytalanul magasnak tűnő iskolai beruházásokra, amelyeket egyrészt a közvetlen gazdasági befektetési lehetőségek és az anyagi potenciál beszűkülése miatt távlatilag megtérülő, közvetett gazdasági investációnak tekintettek. Másfelől ezen réteg a továbbtanulás révén társadalmi elfogadottságát is elő kívánta segíteni, hiszen a korabeli közvélemény a középiskolai végzettséget — éppen a kereskedő és iparos népesség esetében — az államilag is preferált középosztályhoz való tartozás egyik döntő kritériumának tekintette:

„A középosztály életmódjának felső határát nem vonhatjuk meg, azonban a háború előtti viszonyokhoz képest meg tudjuk rajzolni azokat a legszűkebb kereteket, amelyek a középosztályhoz tartozók életét meghatározták... Legalább háromszobás lakás... Háztartási alkalmazott vagy legalább bejáró tartása és ekként a családan anyának, a feleségnek a legdurvább munkáktól megkímélése... kereskedők, iparosok

csak abban az esetben voltak a középosztály elismert tagjai, ha vagy műveltségük volt a középosztály diplomás tagjaival egyenlő, vagy anyagi helyzetük ezekénél jóval kedvezőbb... amennyiben különleges körülmények nem forogtak fenn, a legalábbis középiskolai képzettséget és a gyermekeknek középiskolába küldését a közvélemény megkívánta.⁷²

A hatgyermekes, udvari, háromszobás, komfort nélküli lakásban lakó „kis” szabó, Sugár Sámuel is megpróbált ezen elvárásoknak megfelelni, miután az első világháború utolsó esztendejében családjával Lőcséről Debrecenbe költözött. Miközben az ortodox, mélyen vallásos, sőt babonás családfő két gyermekét bérelt műhelyében 1–2 tanonc mellett foglalkoztatta s tüdőbajos felesége az udvarban a jövedelem kiegészítésére libát tömött, illetve a népes családot ellátta — cseléd tartására nem mindig futotta —, másik három eltartott gyermeke középiskolai tanulmányokat folytatott, azaz három középiskolai tandíjat kellett a családnak fizetnie. Leánya — adatközlőnk — a polgári iskolából nagy felkészülés árán különbözeti vizsgával a zsidó gimnázium ötödik osztályába került, ahol 80 pengő tandíjat fizetett. Leány iskolatársai közül — nagybérlok, nagykereskedők gyermekei — között messze ő volt a legszegényebb.⁷³ Esete példaértékű az urbanizálódott zsidó kispolgár családi és beiskolázási stratégiáját tekintve, és arra irányítja a figyelmünket, hogy a zsidóság túliskoláztatásának hátterében nemcsak az áll, hogy társadalmi elfogadottságát növelje, illetve későbbi elhelyezkedésének esélyét javítsa, hanem az, hogy a többgyermekes családokban a családi műhely, illetve bolt nem tudott minden gyermeknek munkát adni — szemben például egy református kisbirtokos családdal, ahol a nagy munkaerő-szükséglet sokszor még a serdülő családtagokat is az eke szarvához kötötte —, ezért a továbbtanulás részben a munkába állás időpontjának kitolását szolgálta.

A zsidó gimnázium már pusztán létevel is, de a tanulók társadalmi összetételét tekintve is annak kifejeződése, hogy a zsidóság a két világháború közötti, minden vonatkozásban megváltozott Magyarországon is tovább kívánta folytatni a túliskolázásra épülő iskolastratégiáját, immár súlyos egyéni és közösségi tehervállalás árán is. A zsidóságot kulturális túlinvesztációra ösztönözte az, hogy felekezeti hovatartozásából eredő és egyre csak fokozódó társadalmi hátrányát mérsékelje. A túliskolázásban egyes rétegek esetében a középpolgári lét osztály-legitimizációja mellett a zsidóságnak a keresztény középrétegekhez való integrációs vágya is megfogalmazódott, amely gimnáziumunk esetében — mint a továbbiakban bemutatjuk — a keresztény-nemzeti ideológia politikai céljainak — nem társadalom- és kultúrpolitikája egészének — teljes, intézményes szolgálatában nyilvánult meg.⁷⁴

Végül, de nem utolsósorban bizonyos gazdasági kényszerek is befolyásolták közvetve vagy áttételesen a zsidóság iskolastratégiáját.

Az első zsidótörvény bevezetése után az izraelita tanulók számára gyakorlatilag megszűnt a zsidó gimnáziumban vagy más középiskolákban szerzett érettségi társadalmi konvertálhatósága, illetve főiskolára jogosító jellege. A zsidó gimnázium tanárai szülő értekezleteken hívták fel a szülők figyelmét arra, hogy csak a tehetségesebb és szorgalmasabb gyermekeket taníttassák tovább a felső tagozaton, a többieket inkább a középfokú szakoktatás vagy a gyakorlati pályák felé irányítsák. Ugyanakkor arra a kérdésre, hogy érdemes-e a *tehetséges* tanulóknak hosszú évek fáradtságos munkájával elvégezni a gimnáziumot a válasza az volt, hogy: igen. Azért kell tanulni,

mert a tanult ember „életének minden órájában segítségére lesz az a szellemi fejlettség és azok a készségek, amelyek tanulmányaik során fejlődtek ki”, mert a tanultság erősíti öntudatukat, „mert egyedül a tudás az a kincs, amelyet az élet minden változásai között megőrizhetnek” és mert „szent vallásunk szerint Izrael a könyv népe” olvasható a gimnázium 1938/39-es évkönyvének első oldalán.

A tanulóknak is továbbéltek a zsidó családokon belüli többévtizedes — sőt a vallásos művelődést tekintve több évszázados — kulturális és iskoláztatási tradíciók. A pályaválasztási szándékok és a tényleges lehetőségek közötti egyre mélyülő szakadékot jelzi, hogy az 1941/42. tanévben érettségizettek közül orvosnak készült 3, mérnöknek 4, ügyvédnek 1, tanárnak 3, rajztanárnak 1, zeneművésznek 1 tanuló a 27 főből.

Végső összegzésként megállapítható, hogy a zsidó gimnáziumból kikerülő diákok többségének nem adatott meg, hogy a megszerzett tudásuknak megfelelő életutat járjanak be. A zsidó gimnázium léte nem befolyásolhatta a helyi zsidó társadalom foglalkozási szerkezetét és fejlődésének tendenciáját sem. A gimnáziumból kikerülő első évfolyamoknak a tanulói a világ minden tájára szétszóródtak, az itthon maradtak érvényesülését pedig az ismert politikai események lehetetlenné tették. Az 1938/39. tanévben került sor a gimnáziumban elsőként végzett évfolyam tízéves érettségi találkozójára. A 43 volt 8. osztályos tanuló közül egyetemre, illetve főiskolára 37 fő iratkozott be, oklevelet 24 fő szerzett, doktori címet nyert összesen 17 fő. 11 ügyvédjelöltnek és jogszigorlónak már nem volt lehetősége szakmáját elkezdni, és néhányan érettségi képesítést nem igénylő munkakörbe kerültek. A városban 13 volt növendék maradt, de csaknem ugyanennyien az országhatárokon kívül találtak megélhetést. A főiskolán továbbtanulók nagy aránya és sikeres szereplése a tanári kar oktatói-nevelői tevékenységének a színvonalára hívja fel figyelmünket.

A tanári kar munkássága

„Ősi zsidó hittel, rendületlen magyar hűséggel” állott a gimnázium 1928/29. tanévben felavatott zászlaján a fenntartó hitközségnek és a tanári karnak a hitvallása, hirdetvén a kettős kötődés iránti elkötelezettségüket. A gimnáziumban uralkodó nevelésszémény a tanárok oktatói és tudományos tevékenységében öltött gyakorlati alakot és érvényesülése a tanulóifjúság iskolai teljesítményén, érdeklődési körén és az egyes felekezeten belüli áramlatokhoz való viszonyán volt lemérhető. A gimnázium szellemi arculatának alakulásában mindenképpen közrejátszottak megalakulásának körülményei, az, hogy a hivatalos kultúrpolitika ellenszelében kellett az intézménynek működnie, de nem pusztán a politikai körülményekhez való alkalmazkodás jele volt, hogy az iskolai oktatást és nevelést a hazafias magyar szemlélet hatotta át. E tekintetben meghatározó volt Kardos Albert alapító-igazgató személyisége.

Kardos Albert — apai és anyai ágon neves rabbik leszármazottja — 1890-ben a szentesi gimnázium fiatal magyar-történelem-német-latin képesítésű tanáraként nagy közérdeklődést keltő vitáiraiban arra hívta fel a figyelmet, hogy az a politika hibás, amely a középfokú oktatás terén elhanyagolja az Alföld magyarságát a nemzetiségi vármegyék és városok kedvéért és a magyar nyelv szempontjából is káros, mert az így kialakuló intelligencia beleviszi a magyar nyelvbe a maga idegen nyelv-

vét.⁷⁵ Kardos Albert nyelvészként is azt tekintette legnagyobb feladatának — amint azt mintegy százötven cikke is bizonyítja —, hogy visszametsze a magyar nyelvben újra és újra felbukkanó vadhajtásokat. Irodalomtörténészként — talán a debreceni református gimnáziumban növendékként szerzett élmények hatására — a 16. századi protestáns magyar irodalommal foglalkozott legtöbbit, de előszeretettel tanulmányozta a magyar felvilágosodás irodalmát is és a Beöthy-féle magyar irodalomtörténet több fejezete az ő keze munkája. A debreceni Csokonai Kör főtítkára-ként a helyi irodalmi élet egyik fő szervezője volt.

Pedagógusként a Herbart-Ziller-Kármán féle optimista, minden problémát neveléssel megoldhatni vélő irányzatot képviselte — rövid ideig Kármán Mór „minta-gimnáziumában” is tanított — oly sikerrel, hogy volt reáliskolai tanítványa, Tóth Árpád versben emlékezett meg személyéről. Végül magyar zsidóként az 1890-es évek elején a zsidóság jogegyenlősítését és az izraelita felekezet recepcióját tartós és minden felekezet számára egyaránt hasznos *társadalmi* szerződésnek vélte.⁷⁶ Amikor tehát harminc esztendővel később a zsidó gimnázium gondolatát a kényszerítő körülmények hatására felvetették, akkor Kardos Albert keserű személyes tapasztalatai ellenére is csak vonakodva vállalta el az intézmény igazgatását és az iskolavezetés nemcsak politikai alkalmazkodásból, hanem belső meggyőződéstől is hajtva hangsúlyozta, hogy egyik fő feladatának az elcsatolt területeken élő zsidóság magyar nyelvű és magyar szellemű nevelését tartja.⁷⁷

A humanista szellemű magyar nemzeti nevelés másik jeles képviselője volt a tanári karban a Baumgarten-díjas irodalomtörténész és műfordító Kardos László, akinek tanulmányait, kritikáit, műfordításait a Nyugat közölte rendszeresen. Kardos László útmutatásai alapján a növendékek rendezték sajtó alá Tóth Árpád addig még kiadatlan tanulmányait és bírálatait (1939), mintegy válaszul az első zsidótörvényre. Ugyancsak a gimnázium jelentette meg az Ady-Rákosi vita című kötetet (1941) Kardos László szerkesztésében, aki a debreceni Ady-társaság főtítkára volt 1938-ig.

Kardos Pál (Kardos Albert fia) elsősorban az önképzőkör vezetőjeként vett részt a magyar nemzeti nevelésben, ahol a nemzeti ünnepek iskolai rendezvényeire való műsorok összeállítása és irodalmi és nyelvi pályamunkák készítése zajlott.

A gimnáziumi nevelés másik szellemi vonulata a zsidó vallási és nyelvi nevelés volt. „A debreceni zsidóság kelet és nyugat határán áll. Annyira nyugati és annyira magyar volt már húsz évvel ezelőtt is, hogy feltétlenül gimnáziumi nevelést akart gyermekeinek adni, de volt és van még benne annyi a keleti zsidóságnak az ősi hagyományokhoz való ragaszkodásából, hogy ezt a gimnáziumot feltétlenül zsidónak akarta” — fejezte ki ezt a kettősséget az intézmény 1940/41-es évkönyve. A zsidó vallási nevelést az órarendben a heti 3 tanóra vallástan biztosította, amelyhez heti 1 héber óra járult rendkívüli tárgyként. Ez utóbbi tárgy oktatási nehézségeire utal, hogy a tankönyveket gyakran cserélték és voltak esztendőök, amikor tankönyv nélkül oktattak. A vallási és héber nyelvi nevelés igazi színterei inkább az ifjúsági istentiszteletek voltak, ahol minden funkciót a növendékek láttak el, illetve a Biblia Kör, ahol Schlesinger Sámuel, majd Weisz Pál főrabbi, Grósz Ernő, Mannheim Mór — utóbbi kettő a máig is használatos héber-magyar szótár összeállító — és mások irányítása alatt több csoportban tanulmányozták az érdeklődő tanulók a Bibliát és a hébert.

A tanári kar többi tagja is színvonalas tudományos és tudományos ismeretterjesztői munkát folytatott. Haász Imre latin és történelem képesítésű tanár a helyi Cobden szövetség főtitkáráként számos történeti, néprajzi, közgazdasági témájú előadást tartott, neve a Gutenberg Lexikon és Révai Nagy Lexikon cikkírói között is szerepelt, Bence László mennyiségtan és fizika szakos tanár lefordította Racine: Eszter című drámáját, amelyet a Gimnázium Barátainak Egyesülete jelentetett meg. Vadász Endre rajztanár debreceni évei alatt aratta legnagyobb sikereit festőművészként országos és nemzetközi tárlatokon és az 1937/38. tanévtől a tantestület tagja volt Kárpáti Károly, Magyarország első olimpiai birkózó bajnoka.

Legtöbb tanár kis kört gyűjtött maga köré érdeklődő tanulókból, akikkel kreatív, ténylegesen önképzőkori munkát folytattak.⁷⁸ Emellett a zsidó gimnázium az egész helyi zsidóság kulturális központjává is vált tanárainak jóvoltából: a rendszeresen tartott kultüresteken változatos témájú előadások hangzottak el és a purimi ünnepségek az egész zsidó társadalmat megmozgató eseménnyé váltak.

A zsidó gimnáziumon belül jól megfértek egymás mellett a különböző zsidó szellemi áramlatok, de a cionista diákok szervezkedését a hitközségi vezetés nem nézte jó szemmel és ebből adódóan konfliktusokra is sor került.⁷⁹ Végül azonban az éber főhatóság — amely politikailag ártalmasnak és bomlasztónak ítélte a cionizmust — meglepéssel nyugtázhatta. „A valláserkölcsei nevelést szolgálja nagyrészt az önképzőkör működése... Egyébként a tanítás közben minden kínálkozó alkalmat megragadnak a hazafias érzés ápolására,... Politikai és felekezeti zavaró momentumok nincsenek. A cionizmusnak az előző években bár szórványosan tapasztalt káros befolyását erélyes intézkedésekkel sikerült kiküszöbölni.”⁸⁰ A kultúrcionista irányzatnak — amely nem a politikai szervezkedést, hanem a zsidó kultúra feltámasztását és megújítását tekintette fő feladatának — azonban továbbra is tág teret engedtek az intézményben. 1938 után pedig héber nyelvtanfolyamokat szerveztek az esetleges kivándorlók felkészítésére.

A második világháború kitörése után a debreceni zsidó gimnázium helyzete rohamosan romlott. A tanári kar tagjai közül egyre többet hívtak be munkaszolgálatra és az iskolavezetés kétségbeesett erőfeszítéseket tett, hogy hiányukat pótolja. 1940 szeptemberétől katonákat szállásoltak be a gimnázium épületének egy részébe és ezért a tanítás az izraelita elemi helyiségeiben folytatódott. 1942. május 1-jén a városi katonai ügyosztály az összes tantermet beszállásolás céljára lefoglalta, ezután a hitközség négy, iskolával kapcsolatos helyiségeiben délelőtt és délután is folyt az oktatás. További nehézséget okozott, hogy a tankerületi főigazgatóság rendelete értelmében a vasárnapi és keresztény ünnepnapok tanítást be kellett szüntetni. Az 1942/43. tanévben már a népkonyha pincehelyiségét, a kistemplom előcsarnokát és a hitközség tanácstermét is igénybe kellett venni.⁸¹ 1944 márciusában megkezdődött a zsidó iskolák teljes felszámolása. A tanítást március végén befejezték, de a gimnázium vezetése mindent megtett azért, hogy az érettségi vizsgát megtarthassák és erre engedélyt is kaptak. Ezután elkezdődött a zsidó szülők és gyermekek, a tanárok és a tanulók tragédiájának utolsó felvonása.⁸²

„Mennyi remek élet és borzalmas halál” emlékezett vissza Kardos László a zsidó gimnáziumbeli kollégáira. „A felületen sok volt köztünk a torzsalkodás, de a mélyben, a lelkünk rejtettebb rétegeiben nagyon-nagyon egyek voltunk. Lehettek

köztünk cionisták és asszimilánsok, rítustartók és szabadgondolkodók, szocialisták és polgári érzelműek, fiatalok és öregek — végül is valójában a békesség és szabadság nagyszerű légkörében éltünk. A gimnázium vörös téglafalain megtört a dühödtt világot ostroma, ezeken a falakon belül az iskola apraja-nagya rendületlen hittel készült egy emberségesebb, élni-méltóbb életre. Hasztalan készült. Negyvennégy áprilisában egy főigazgatói tollvonás megölte az intézetet, egy tébolyult, gonosz gesztus a rémségek tengerébe taszította a diákokat és tanárokat, s amikor egy esztendő múlva néhányan kiemelhetjük fejünket a szennyes áradatból és körülnézhettünk bátortalan napfényben, alig találtunk ismerős arcot. A debreceni zsidó gimnázium meghalt és emléke a magyar zsidóság kultúrtörténetének egyik leghősibb, legnagyobb és legszomorúbb fejezetét idézi.”⁸³

JEGYZETEK

¹ Lásd a debreceni zsidó reálgimnázium értesítőinek történeti bevezető fejezeit. Az iskolai értesítők (évkönyvek) az iskolatörténet alapvető forrásai. Részletesen tartalmazzák a tanulónépessegre vonatkozó adatokat a szülők/eltartók foglalkozását, lakóhelyét összesítésben vagy évfolyamokra lebontva; a tanulók vallási hovatartozását és éves tanulmányi előmenetelét egyénenként és összesítve; a tanszemélyzet képesítését és iskolai jogállását valamint tudományos, irodalmi és közéleti munkásságát; beszámolnak az iskolaév eseményeiről, a különböző diákcsoportok (önképzőkör, sportkör, stb.) tevékenységéről; az intézmény tárgyi adottságairól (épület, szertárak, stb.), a segélyezés és jutalmazás különböző formáiról. A tanári karra és a tanulónépessegre vonatkozó információkat az iskolavezetés a fölöttes szakhatóságnak, a tankerületi főigazgatóságnak féléves, éves rendszerességgel küldött jelentéseiből állította össze, amelyek esetünkben a Hajdú-Bihar megyei Levéltárban (HBmL) — egy második világháborús bombatalálat következtében — hiányosan található meg (HBmL. Debreceni Tankerület Főigazgatóság Iratai: VI. 501/a. Iskolapolitikai ügyek, VI. 501/b. Ügyviteli iratok, VI. 501/c. Iskolafelügyeleti iratok)

² *Katzburg, Nathaniel: Hungary and the Jews. Policy and Legislation 1920-1943.* Jerusalem, Bar Ilan University Press 1981. 32-60. A fehérterror antiszemitizmusára adott magyar-zsidó reakcióról (név-magyarosítási hullám, kiterési mozgalom) lásd *Karady Viktor: Asszimiláció és társadalmi krízis. (Adalékok a magyar-zsidó társadalomtörténet konjunkturális vizsgálatához.)* Világosság 1993. 3. sz. 33-60.

³ Hét évtized a hazai zsidóság életében. MTA Filozófiai Intézet, Bp. 1990. 1. k. 188-189; Statisztikai mellékeletek. (összeállította: Zeke Gyula)

⁴ Magyar Statisztikai Közlemények. Új sor. 73. k. 1920. évi népszámlálás V.k. Bp. 1928. 166-167. (Számítás).

⁵ A magyarországi zsidóság regionális műveltségbeli különbségeiről lásd *Victor Karady: Jewish Enrollment Patterns in Classical Secondary Education in Old Regime and Inter-war Hungary.* In: *Studies in Contemporary Jewry*, (ed. by Jonathan Frankel) Bloomington, Indiana University Press 1984. vol. I 225-252.

⁶ MSK. új sor. 27. k. 1900. évi népszámlálás X.r. Bp. 1909. 160-161.; MSK. új sor. 114. k. 1930. évi népszámlálás VI. r. Bp. 1941. 66-67.; *Kovács Alajos: Miskolc lakosságának összetétele.* Magyar Statisztikai Szemle VIII. évf. (1930) 5. sz. 16. Klny.

⁷ *Kovács Alajos: Debrecen lakosságának összetétele. Különlönyomat a Magyar Statisztikai Szemle 1927. évf. 5. számából,* 8.

⁸ A magyar zsidóság egységes országos szervezetének létrehozására összeült izraelita egyetemes gyűlés (1868. nov. 10. - 1869. febr. 23.) kudarccal zárult. Fokozatosan négy irányzat különült el ezt követően szervezetileg is: a neológ, az ortodox, a status quo és a haszid közösségek csoportja.

⁹ Ekkor alakult ki az iskolaszék az iskolai ügyek hitközségi intézésére, ekkor vált általánossá az iskolaadó fizetése, ami az államnak fizetendő adó 5%-át tette ki. *Gonda Mosha Elijáhu: A debreceni zsidók száz éve. A Debreceni Zsidók Emlékbizottsága, Tel Aviv é.n. 65., (a továbbiakban: Gonda). A debreceni Izraelita Hitközség 4 osztályos fiú- és 6 osztályos leányiskolájának értesítője 1889/90. 15.*

¹⁰ cheder: alapfokú vallási iskola, jesiva: középfokú vallási iskola, melyekben az oktatás a Talmud és a Tóra tanulmányozására épül.

¹¹ A zsidóság modernizációban betöltött szerepéről: *Jews in the Hungarian Economy 1760-1945. Studies Dedicated to Moshe Carmilly-Weinberger on his Eightieth Birthday.* (ed. by Michel K. Silber) Jerusalem, Hebrew University XL. 1992.

¹² *Asztalos József.* A magyar középiskolák statisztikája az 1932/33. tanévig. Bp. 1934. 20–21., *Victor Karady* i.m.

¹³ Tulajdonképpen a középiskolák nyolc osztályossá fejlődéséről és az érettségiztetés jogának az elnyeréséről van szó. *Mészáros István: Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája.* Bp. 1988. 78-82., 96-98.

¹⁴ Lsd. a 12. jegyzetet

¹⁵ Iskolai Értesítők (számítás).

¹⁶ *Kovács Alajos:* Pécs lakosságának összetétele. Magyar Statisztikai Szemle V. évf. (1927) 5. sz. 10. Klny., U.6: Miskolc lakosságának összetétele. M.S.Sz. VIII. évf. (1930). 5. sz. 18., U.6: Debrecen lakosságának összetétele. M.S.Sz. V. évf. (1927.) 5. sz. 10. Klny., U.6: Győr város lakossága. M.S.Sz. XII. (1934.) 5. sz. 358.

¹⁷ *Kovács Alajos:* Debrecen... 6.

¹⁸ Uo.

¹⁹ A debreceni zsidó gimnázium értesítőinek statisztikái.

²⁰ *Kovács Alajos:* I.m. 15-16.

²¹ Uo.

²² *Gonda:* I.m. 108.

²³ Uo. 107-108.

²⁴ *Kovács Alajos:* I.m. 4.

²⁵ Debrecen története 4. k. Debrecen 1986. 180-199., *L. Nagy Zsuzsa:* A liberális ellenzék és Debrecen. In: Magyar Történeti Tanulmányok XVII. KLTE, Debrecen 1984. 89-103.

²⁶ Iskolai Értesítők (számítás)

²⁷ A Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium 104403/1920. sz. rendelete. Körlevél valamennyi Tanker. Kir. Főigazgatóságnak. HBmL. VI. 501/b. 3. cs. 701/1920.

²⁸ A Tiszántúli Református Egyházkerület Jegyzőkönyvei 1919-20-21. Debrecen 1923. 287.

²⁹ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára II. 7.e. 90-94. k.

³⁰ Uo.

³¹ HBmL. VIII. 52/c. 71-74. k.

³² Iskolai Értesítők

³³ HBmL. IV. B. 1405/b., 18251/1919., 19185/1919., 25107/1919., 1140/1920., 5083/1920., 6243/1920.

³⁴ Debreceni Független Újság 1919. szept. 30., Debreceni Újság 1920. jan. 1.

³⁵ HBmL. VIII. 52/c. 71-74. k.

³⁶ HBmL. VIII. 51/a. 3.k.

³⁷ Egyenlőség 1921. júl. 2., nov. 26.

³⁸ Az 1920.-as nemzetgyűlés naplója V. k. 204. Haller István vallás és közoktatási miniszter felszólalása.

³⁹ A magyarországi középiskolák rendtartása. Kiadta a vallás- és közoktatásügyi magyar királyi miniszter 1920. évi december hó 10-én kelt 113 240. sz. rendeletével. Bp. 1920. A rendeletnek a felvételi bevezetése mellett a zsidóságot különösen érintő pontjai voltak: „elsőbbség illeti meg a felekezeti intézetekben az illető felekezethez tartozó tanulókat” (5§), „Az izraelita tanulókat szombati napon az iskolába való járástól nem lehet felmenteni, de felmenthető az írás, az írásbeli számolás, a rajzolás és a kézimunka gyakorlása alól, ha a szülő vagy gyám a felmentést írásban kéri... Oly városokban, melyekben izraelita középiskola van, a többi középiskolákban az izraelita tanulókra nézve semmiféle felmentésnek helye nincsen.” (64§) Ez utóbbi paragrafus következetes alkalmazása minden vallását gyakorló fővárosi, később debreceni izraelita fiú középiskolás kizorítását jelentette volna más középiskolából, ám ezen előírást nem érvényesítették a gyakorlatban.

⁴⁰ *Kornis Gyula:* Kultúrpolitikánk irányelvei. Magyar Középiskolai Tanárok Nemzeti Szövetsége, Bp. 1921. 22. Itt kell megjegyeznünk, hogy a magyar oktatásügy vezetői 1921 után a zsidókérdést nem kapcsolták össze a középfokú oktatás jogi szabályozásával. A korabeli kultúrpolitika előterében a középfokú oktatási rendszer szerkezeti átalakítása és tartalmi megújítása állott. Magát a felvételi vizsgát előíró rendelet a VKM. 69735/1924. sz. rendelete hatályon kívül helyezte, ezzel a felekezeti diszkrimináció minden lehetősége megszűnt. A két világháború közötti középoktatást az 1924. évi XI. tc. szabályozta, megőrizve

az 1883. évi középiskolai alaptörvény egyes elemeit. Az 1924-es középiskolai törvény a gimnázium (humanisztikus görög-latin irány) és a reáliskola (modern nyelvi és természettudományos képzés) közé beiktatta a reálgimnáziumot (latin, modern nyelvi és a gimnáziumnál realiztikusabb jelleg), s mindhárom típus bármely felsőfokú intézménybe való továbbtanulásra jogosító érettségi bizonyítványt adhatott ki. A debreceni zsidó gimnázium 1924-től reálgimnáziumként működött, ahol a németet érettségi tárggyá tették, s ezért a nyolcadik osztályban a francia nyelv rovására megemelt óraszámban tanították, a tanterv egyébként az állammal azonos volt. Az állami felügyeletre és az iskolai igazgatási ügyekre vonatkozóan az 1883-as szabályozás maradt érvényben, amely az államhoz való viszony tekintetében három kategóriát hozott létre: az állam közvetlen rendelkezése alatt álló -- állami és királyi katolikus -- középiskolák, az állam vezetése alatt működő középiskolák és az állam főfelügyelete alá tartozó -- református és evangélikus autonóm felekezeti -- iskolák csoportját. A debreceni zsidó gimnázium -- bár a hitközség volt a fenntartó -- a második kategóriába tartozott, s mint ilyen -- megfelelően a vonatkozó követelményeknek -- államegélyre és tanári fizetéskiegészítő államsegélyre is igényt tarthatott. Az 1934. évi XI. tc. a három típust, a gimnáziumot, a reálgimnáziumot és a reáliskolát gimnázium néven egységesítette, s így a zsidó reálgimnázium is gimnáziumként folytatta működését. Az ún. zsidótörvények a zsidóság gimnáziumi oktatását közvetlenül befolyásoló kitételeket nem tartalmaztak, eltekintve az 1939. évi IV. tc. 5 paragrafusától, amely felhatalmazta a kultuszminisztert arra, hogy szabályozza az „úgynevezett héber tárgyak oktatását”. A zsidó tanügyi személyzet kényszernyugdíjazására vonatkozó rendelkezés a hitfelekezeti intézmények alkalmazottaira nem terjedt ki. Lásd *Kornis Gyula: Magyarország közoktatásügye a háború óta.* Bp. 1927. 98-103., 135-136., Uő.: Az új középiskolai tanterv. Bp. 1924., 1934. évi XI. tc. a középiskoláról. In: Magyar Törvénytár Bp. 1940. 282.

⁴¹ *Kornis Gyula: Kultúrpolitikánk irányelvei.* Bp. 1921. 22.

⁴² A debreceni zsidó gimnázium értesítője (továbbiakban: Értesítő) az 1930/31

⁴³ *Gonda: 120., Zsidó Szemle 1921. márc. 18. szept. 2.*

⁴⁴ *Hajdúföld 1921. szept. 10.*

⁴⁵ *Gonda: 124.,*

⁴⁶ *Egyenlőség 1921. szept. 10.*

⁴⁷ *Egyenlőség 1920. aug. 14., Debreceni Független Újság 1921. júl. 24.*

⁴⁸ *Zsidó Szemle 1921. szept. 9.*

⁴⁹ *Értesítő 1929/30. 9.*

⁵⁰ *Aron Moskovits: Jewish Education in Hungary. 1848-1948. New York 1964. 112.* A pesti zsidó gimnázium létesítésének felvetésében közrejátszott a szombati írásbeli munka alóli felmentés kérdése is, ti. a kultuszminiszter a hitközség kérésére sem tette azt automatikusá, hanem külön engedélyeztetéshez kötötte. Az intézmény megalakulására vonatkozóan lásd még a gimnázium 1919/20. és 1929/30. évi értesítőjének bevezetőjét.

⁵¹ *Értesítők.*

⁵² Debrecen szabad királyi város törvényhatósági bizottsági közgyűlésének jegyzőkönyvei az 1924. és az 1925. évről. Debrecen 1925. és 1926. 724-726. illetve 565-568.

⁵³ *Országos Egyetértés 1928. máj. 3., Értesítő 1927/28. 18-20.*

⁵⁴ *Uo.*

⁵⁵ A magyar zsidó hitközségek egy csoportja nem csatlakozott az 1868-as izraelita egyetemes gyűlés nyomán kialakuló neológ és ortodox országos központhoz sem. A gyűlés előtti állapotokat fenntartani kívánó ún. status quo ante hitközségek önálló országos szervezetének létrehozására irányuló törekvését felerősítette az a körülmény, hogy az 1926-tól újra ülésező felsőházban helyet kapott a neológ és az ortodox főrabbi is. 23 hitközség (40 000 lélekkel) végül is engedélyt kapott az országos szövetség megalakítására, de nem nyertek felsőházi politikai képviselőt. *Gonda László: A zsidóság története Magyarországon. 1526-1945.* Bp. 1992. 203-204.

⁵⁶ Debrecen szabad királyi város törvényhatósági bizottsági közgyűlésének jegyzőkönyvei az 1930. évről. Debrecen 1931. 434-438.

⁵⁷ *HBmL. VI. 501/a. 1. cs. VII/1936. Bizalmas értekezlet jegyzőkönyvei.*

⁵⁸ *Gonda: A debreceni zsidók száz éve. 136.*

⁵⁹ *HBmL. VIII. 52/c. 82. k.*

⁶⁰ *MSK. Új sor. 96. k. Az 1930. évi népszámlálás, IV-V. r. Bp. 1936. 294-295., a debreceni és miskolci középiskolák értesítői.*

⁶¹ A tanulónépesség társadalmi és lakóhelyi valamint felekezeti irányzathoz való hovatartozásáról, iskolai pályafutásáról továbbá a segélyezés és jutalmazásról szóló részek a gimnáziumi osztálynévkönyvek

és az iskolai értesítők adataink feldolgozásán alapulnak. HBmL. VIII 55/b. 1-7. k. A továbbiakban csak az egyéb forrásokat tüntetjük fel külön.

⁶² MSK. új sor.73. k. 1920. évi népszámlálás V. r. Bp. 1928. 166-167. 1909-1914. között 1323 fő, 1915-1920 között már csak 812 fő izraelita fiú és leány született.

⁶³ A keresztény tanulók legtöbbször a felsőbb osztályokba érkeztek azzal a reménnyel, hogy könnyebben jutnak majd érettségi bizonyítványhoz. Legtöbbjük esetében ez a remény nem vált be. Az intézmény vezetése szívesen fogadott ennek ellenére keresztény tanulókat, hogy kifejezze nyitottságát más felekezetek felé, és ugyanolyan juttatásokban részesítette őket, mint a zsidó növendékeket. *Dr. Kulcsár Andrással* (izr.) és *Adorján Lászlóval* (ref.), volt tanulókkal készített interjúk.

⁶⁴ A leánytanulók az 1942/43. tanévben immár nyilvános tanulóként mégis megjelentek, amit számukra a VKM. 60050/1941 sz. rendelete tett lehetővé.

⁶⁵ HBmL. VIII. 51/c. 10-12. k., VIII. 52/c. 71-74. k., Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára II. 7/e. 90-94. k.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ HBmL. VIII. 105/4. A debreceni magánpolgári fiúiskolában az izraelita tanulók több mint egyharmada ortodox volt. A polgári iskola gimnáziuménál alacsonyabb tandíjai, valamint a szakirányú továbbtanulásra előkészítő jellege jobban megfelelt az ortodoxia elvárásainak, mint a gimnáziumnak a felsőfokú tanulmányokat előkészíteni hivatott képzési rendszere, ezért a hivatalos ortodoxia sem hangoztatta fenntartásait e szintén modern szellemű intézménnyel szemben.

⁶⁸ A gazdasági fejlődés lelassulásának a debreceni zsidó társadalomra gyakorolt hatásáról lásd *Tímár Lajos*: Vidéki városalakók. Debrecen társadalma 1920-1944. Magvető Kiadó, Bp. 1993. 173-203.

⁶⁹ *Matolcsy Máttyás*: Magyarországi jövedelem és adóteher megoszlás. Bp. 1938. 28.

⁷⁰ *Klebensberg Kunó*: Neonacionalizmus. Bp. é.n. 2. kiadás 13. A kultuszminiszter a köztisztviselői ösztöndíj javaslata kapcsán mutat rá a nem az iskola székhelyén lakók hátrányos helyzetére.

⁷¹ *L. Nagy Zsuzsa*: Iparosok, kereskedők és kispolgárok a két világháború közötti Magyarországon. Bp. 1991. 9.

⁷² *Weiss István*: A mai magyar társadalom. Magyar Szemle Társaság, Bp. 1930. 117-118.

⁷³ *Sugár Irén* készített interjú.

⁷⁴ *Karady Viktor*: A vallási hovatartozás szerepe a társadalmi csoportok közötti iskolázottsági egyenlőtlenségek alakulásában a 20. századi Magyarországon (Különös tekintettel az evangélikusokra és a zsidóságra). Kézirat. 26.

⁷⁵ *Kardos Albert*: Középkolaink és a magyar Alföld. Szentes 1890.

⁷⁶ *Uő.*: A magyar zsidóság nemzeti hivatása. Bp. 1892. „A volt magyar jobbágyság, különösen a testben ép, erkölcsben romlatlan, értelmes, vagyonos magyar parasztságból, a nagy alföld és a székegy havasok magyarságából, továbbá a megmagyarosodott zsidóságból kell vegyülni újján előállani annak a középosztálynak, melyre a jövő században a nemzet-fenntartás kötelessége fog nehezedni. (ti. a lecsúszó dzsentri helyett S. B.) ... A zsidóság szerteszét lakik a hazában... mind e helyeken, még a legveszélyesebb pontokon is minden zsidó egy-egy darab Magyarországot jelent, a hazának egy többnyire magyar nyelvű, de mindenesetre magyar érzelmű darabját, melyekre, mint szilárd kövekre, biztosan rá lehet rakni a magyar állameszmének szilárd épületét.” 24-25.

⁷⁷ Értesítő 1929/30. 14.

⁷⁸ Az említett diákcsoportokon kívül működött még a gimnáziumban ifjúsági zenekar és énekkar, sportkör, sakkör, az önképzőkör keretében természettudományi tagozat, gyorsíró kör, Foto kör, emellett a zsidó diákinternátusban komoly felzárkóztató munka folyt Kardos László és Gonda László keze alatt. Az 1936/37. tanévben alakult Irsai internátusban a felügyeletet Haász Imre gyakorolta. Az internátusokban a harmincas években 25-30 fő lakott, számuk a II. világháború éveire jelentősen megemelkedett.

⁷⁹ *Gonda*: 140-141. Az iskolavezetésnek alkalmanként meg kellett védenie a tanárok véleménynyilvánítási szabadságát a politikai bonyodalmaktól túlzottan tartó hitközségi előljárással szemben.

⁸⁰ HBmL. VI. 501/a. 1. cs. 7/1936.

⁸¹ HBmL. VIII. 55/a. Tanári értekezleti jegyzőkönyvek.

⁸² *Gonda*: 240. Gonda László a zsidó gimnázium növendéke, majd francia, latin, történelem szakos tanára könyvében a két világháború közötti debreceni zsidóság átfogó és részletes leírását adja. Élvezetes munka, jelentős forrásértékkel bíró mű, a zsidó gimnáziumra és a zsidóság beiskolázási szokásaira vonatkozó megállapításában szereplő kisebb pontatlanságok abból adódnak, hogy a könyv írásakor bizonyos helyi forrásokhoz nem férhetett hozzá.

⁸³ *Kardos László*: Emlékezés egy zsidó iskolára. Új Élet 1946. dec. 12. idézi *Gonda*: 277-278.

Barta Róbert

A BRIT KONZERVATÍV PÁRT AZ 1920-AS ÉVEKBEN

A brit Konzervatív Párt két világháború közti történetével az angolszász történetírás behatóan foglalkozott, bár a korszak bizonyos kérdéseit csak a legfrissebb kutatások érintették.¹ A hazai történetírás — elsősorban a kutatási nehézségek miatt — nem foglalkozott a kérdéssel, a magyar nyelven megjelent művek nagyrészt általánosan elemzik a korszak brit belpolitikáját, vagy a brit–magyar kapcsolatrendszer vizsgálatára szorítottak.

E tanulmány témája a brit Konzervatív Párt az 1920-as években, s politika- vagy párttörténet helyett az alábbi kérdéseket érinti: a brit Konzervatív Párt szervezeti felépítése és belső struktúrája, különös tekintettel arra, hogy a 19. századi pártkeretek, struktúrák hogyan alakultak át az első világháború után, hogyan vált a tipikusan viktoriánus Tory pártból modern tömegpárt. A párt különböző intézményeinek vizsgálata megvilágítja a párt belső működési mechanizmusait és hierarchiáját.

A továbbiakban beszélni kell a párt 1920-as évekbeli társadalmi összetételéről, s ebből a szempontból a párt parlamenti képviselőinek összetétele a fontos, mert az 1920-as években a párt teljes tagságáról, azok társadalmi összetételéről a brit történetírás nem rendelkezik megbízható adatokkal. Az általános társadalmi összetétel áttekintése után a parlamenti képviselők vizsgálata nyilvánvalóvá teszi azt az tényt, hogy a brit Konzervatív Párt az első világháború után elsősorban a modern középosztály, az iparral, kereskedelemmel és pénzügyekkel foglalkozó felsőközép- és felsőbb rétegek pártjává vált. Ez a 19. századhoz képest jelentős változás, mert akkor Disraeli és Chamberlain pártja az arisztokrácia pártját jelentette.

Elemezni kell a párt korszakbeli politikai szerepét elsősorban abból a szempontból, hogy hogyan, milyen módszerekkel vett részt a párt a belpolitikai életben, hogyan működött a választási propaganda, milyen volt a konzervatív ideológia az 1920-as években. Ez a kérdés különösen fontos annak tükrében, hogy az 1918-as választójogi törvény, majd az 1928-as törvény — ezek eredményeképpen több millió nő jutott választójoghoz — komoly kihívás elé állította a pártot, nem kevésbé a Munkáspárt megerősödése, amely a konzervatívokat arra készítette, hogy átértékeljék a munkássággal kapcsolatos politikájukat.

Érinteni kell a párt politikáját a korszak fontosabb eseményeinek tükrében is (a Lloyd George-féle koalíció felbomlása 1922-ben, az Általános Sztrájk 1926-ban, az 1929-es alkotmányos válság és választások).

Végül megkísérlem a brit Konzervatív Párt és a bethleni Egységes Párt 1920-as évekbeli szerepét — elsősorban a szervezeti felépítés és társadalmi összetétel szempontjából, valamint az e pártokon belül politikailag aktív arisztokrácia szerepét tekintve is — röviden összevetni.

Munkámban elsősorban az utóbbi években megjelent angol nyelvű történeti szakirodalmat használtam fel, valamint nagy segítséget jelentettek a témával kapcsolatos publikálatlan bölcsészdoktori disszertációk, továbbá az oxfordi Bodleian Library (Conservative Party Archive) értékes anyagai is.²

A szövegben előforduló angol kifejezéseket — lehetőség szerint lefordítottam, bár többnyire a magyar megfelelők csak nyelvtanilag „fedik” ezeket, így a szükséges esetekben magyarázatokat is fűztem hozzájuk.

A brit Konzervatív Párt szervezeti felépítése

A brit Konzervatív Párt 1920-as évekbeli szervezeti képe hosszú fejlődés eredménye. Ennek áttekintése már csak azért is szükséges, mert enélkül nehezen érthető a párt két világháború közötti nagy tömegbefolyása, társadalmi kapcsolatai, a párton belüli vezetési stílus és hatalmi hierarchia. Természetesen a párt szervezeti fejlődési vonalából nem ragadható ki az első világháborút követő évtized, hiszen a brit Konzervatív Párt intézményei folyamatosan változtak, alakultak, igazodva a belpolitika követelményeihez, s így van ez napjainkban is.

Klasszikus, 19. századi kategóriákat használva, a brit Konzervatív Párt a párt országos vezetőiből, a parlamenti pártból (Conservative–Unionist M.P.'s), az országos aktivista-hálózatból és az országos tagságból, ill. támogatókból állt. Mint minden tömegpártban, a párton belüli politikai szervezetek itt is két fő célt szolgáltak: országos szinten mozgósítani a választói tábort, megszervezve így a pártvezetés támogatását, valamint fórumot biztosítani a legszélesebb körű véleményeknek, politikai céloknak és elképzeléseknek, s közvetíteni azokat a pártvezetés felé.³

A brit Konzervatív Párt 1867 után alakította ki országos szervezeteit és stabil intézményrendszerét, s e folyamat első lépcsője a párt országos szervezetének a létrehozása volt (National Union of Conservative and Constitutional Associations — a továbbiakban — NUCCA 1867.). Ez a szerveződés valójában a választókerületek pártszervezeteinek (constituency associations) föderációja volt abból a célból, hogy a párttagságot egy országos szervezetbe fogja össze. A szervezetnek elsősorban kétirányú közvetítő szerepet szántak; a pártvezetés akaratát kívánták a tagság felé érvényesíteni, s e mellett ez országos szintű fóruma volt a konzervatív párttal kapcsolatos javaslatoknak, véleményeknek, követeléseknek. A szervezet élén a Central Council (Központi Tanács) állt, amelyik az Executive Committee-vel (Végrehajtó Bizottság) együtt irányította a párt országos szervezetét és megszervezte a párt éves konferenciáit (Annual Party Conference).

A NUCCA által összefogott regionális pártszervezetek is a 19. század második felében alakultak ki. A múlt század vége óta tizenegy és még egy regionális szerve-

zete volt a Konzervatív Pártnak: London, Northern, North West, Yorkshire, East Midlands, West Midlands Eastern, South East (Home Counties South East), Western, Wessex és Wales illetve 1960-ig a tizenkettedik: Home Counties North, amely azonban 1960 után Londonnal egyesült. Skócia és Észak-Írország hagyományosan, a párt regionális szervezeteit tekintve is függetlenséget élvezett.

Minden egyes regionális szervezet élén az Area Office-ok álltak (Területi Hivatal) általában körülbelül féltucatnyi alkalmazottal (Area Agent, officials), ezeket a tisztségviselőket a pártközpont (Central Office) nevezte ki. Az Area Office-okra fontos szerep hárult, legfőbb feladatuk az volt, hogy az adott körzetben kiterjesszék és erősítsék a párt befolyását, növeljék a tagság létszámát, hatékony propagandát fejtsenek ki.

A Conservative Central Office — a Konzervatív Párt Központi Hivatala, a továbbiakban: CCO — 1870-ben jött létre, megszervezője a párt egyik letehetősebb vezetője, John Gorst volt.⁴ Ez a szervezet gyakorlatilag a párt legfőbb irányító testületként funkcionált, kezdetben a Chief Whip (a párt parlamenti fegyelmi és szervezési vezetője), később a Chairman of the Party Organization (Pártelnök) irányítása alatt. Ez utóbbi rang gyakorlatilag miniszteri rangnak felelt meg, a helyettesi poszt is politikai állásnak számított, bár ez utóbbi funkcióra nem feltétlenül parlamenti képviselőt jelölt a párt vezetője. Később szükségessé vált egy állandó vezetőt állítani a CCO élére, ez volt a Principal Agent (Legfőbb Ügyvivő), ez a poszt 1931-től csak elnevezésében változott (General Director — Általános Igazgató). A viktoriánus korszakban a párt helyzete és hatalmi pozíciója nem követelte meg a további szervezeti fejlődést.

A 20. század elején azonban új kihívások érték a pártot, s ezt elsősorban az a tény bizonyítja, hogy 1905-től 1919-ig a Konzervatív Párt nem tudott győztesen kikerülni a választásokból és még az 1916-os Lloyd George-féle koalíciós kormányban sem tudtak többségbe kerülni, ez majd csak 1919-ben sikerül (Lloyd George második koalíciója), de a párt 1922-ig ennek a koalíciónak is tagja maradt. Véget ért a viktoriánus aranykor, elérkezett a modern tömegpárt felépítésének az ideje és legfőképp véget ért a Disraeli és Chamberlain által fémjelzett 19. századi konzervatív politika.⁵ Ez a párt szervezeti felépítésében is változásokat hozott. Ramsden szerint az 1910-es és 20-as évek átmeneti időszakot jelentettek a brit Konzervatív Párt történetében, a viktoriánus pártból modern tömegpárt lett: a 20-as években valóságos és állandó intézményrendszerrel, önálló és önellátó struktúrákkal.⁶

A századeleji újfajta konzervatív politizálásnak két fő iránya volt: egyrészt — mint ellenzéki párt — különböző érdekszövetségek létrehozásával (melyek általában az akkori bel- és birodalmi politika konkrét kérdéseiben állást foglaló konzervatívokat tömörítették) folyamatosan opponálta a liberális kormányzatot. Ilyen volt az Union Defence League, amely fő törekvésének tekintette, hogy megakadályozza az ír belső önállóság biztosítására vonatkozó kormányzati elképzeléseket, vagy a Budget Protest League, mely az 1909-es Lloyd George-féle költségvetés konzervatív ellenzőit fogta össze. Ez utóbbi szerveződés hamarosan a szabadkereskedelem és a protekcionista védővám politika (Free Traders–Tariff Reformers) híveinek csataterévé változott, a későbbiekben pedig Middle Class Defence League néven a szabadkereskedelmi politika képviselőinek táborává vált. Másrészt, a párt legfőbb szervezetei

mellé (CCO, NUCCA) számos egyéb szerveződés társult, melyek feladata a párt népszerűsítése és tömegbázisának a szélesítése volt, különös tekintettel a fiatalokra, a nőkre és a munkásságra (Primrose League, Victorian League, Anti-Socialist Union, Constitutional Speakers' League, the Junior Imperial League, National Conservative League stb.).

Ezek a szervezetek azonban számos tekintetben olyannyira szemben álltak egymással, hogy 1911 őszére úgy tűnt, a párt — a legszűkebb pártvezetést kivéve — teljesen szétzilálódik.⁷

A továbbiakban a párt talpra állásának és belső megerősödésének három fő tényezője volt: egyrészt az új pártvezér, Bonar Law, aki 1911-től folyamatosan biztosította a vezetés stabilitását, önbizalmat és offenzív pártpolitikát hirdetett és valószínűsített meg. Másodsorban a háború, amely mintegy „igazolta” a konzervatívok nagy többsége által hirdetett protekcionista gazdaságpolitikát, „az ipar és a társadalom összefogását”, hiszen a közös, össznemzeti háborús erőfeszítések tükrében a párt úgy jelenhetett meg, mint olyan politikai erő, amely mindig is ezt hirdette. Végül pedig, az előzőekhez szorosan kapcsolódva, a párt által hirdetett hazafias frazeológia termékeny talajra hullott, a háborús években ugyanis a társadalom nagy tömegei számára a Konzervatív Párt vált a brit birodalmi egység és dicsőség igazi letéteményésévé.

A háború vége teljesen új helyzetet teremtett a brit belpolitikában. Az 1918-as választójogi törvény alapján a korábbi 7,7 millió helyett egyszerre csak 21,4 millió választópolgára lett Nagy-Britanniának, közöttük 8,4 millió nő.⁸ Ezzel párhuzamosan, a Munkáspárt lavinászerű megerősödése, amely együtt járt a liberálisok gyors szétzilálódásával, teljesen átrendezte a belpolitikai erőviszonyokat. Mi sem jellemzőbb a Munkáspárt gyors előretörésére, mint az a tény, hogy míg 1913-ban a brit szakszervezetek nagyjából egymillió taggal rendelkeztek, 1927-re ez a szám három és félmillióra nőtt, s ez potenciálisan a Munkáspárt szavazóbázisát jelentette.⁹ Ezek a változások a Konzervatív Párt politikájának jelentős mértékű átalakulását eredményezték, melyről később még lesz szó, most azonban érdemes áttekinteni az új helyzet által kiváltott 20-as évekbeli szervezeti változásokat.

1918 után kétségkívül nagyobb szerepet kapott a pártvezetés, a párt arculata pedig egyre inkább középosztály-jelleget mutatott, tükrözve az ehhez a társadalmi csoporthoz tartozó szavazók megnövekedett súlyát és jelentőségét.

A pártvezetés stratégiája az volt, hogy fokozatosan el kell távolodni a liberálisoktól, ki kell alakítani egy újfajta kétpártrendszert (Munkáspárt–konzervatívok) és erőteljes konzervatív offenzívába kell kezdeni a helyi pártszervezetek megerősítése és kibővítése terén. Helyesen látták a regionalizmus jelentőségét a brit belpolitikában; ezt az angolszász történettudomány csak a legutóbbi években ismerte fel és értékelte jelentőségének megfelelően.¹⁰

A párt első világháború utáni belső hatalmi struktúráját tekintve elsősorban a pártvezérrel és a pártvezetéssel kell foglalkoznunk. McKenzie alapműnek számító munkájában kimutatja, hogy a Konzervatív Párt vezetője elméletben és az általános politikai kérdések és döntések tekintetében sokkal nagyobb hatalommal rendelkezett, mint a gyakorlatban, illetve a párt belső ügyeiben, míg ez a Munkáspárt eseté-

ben nagyjából fordítva működött, így a két nagy párt vezetői hozzávetőlegesen ugyanolyan politikai hatalommal bírtak.¹¹

A Konzervatív Párt esetében jelentős változás volt az, hogy amíg 1921-ig gyakorlatilag kettős vezetés érvényesült, vagyis a párt — Lordok Házában ülő — vezetője (ekkor Lord Curzon) egyenrangú volt a képviselőházi konzervatív vezérrel (A. Chamberlain), 1922 után ez a helyzet megváltozott. Bonar Law és később Stanley Baldwin egyedüli vezetőjévé vált pártjának és ettől fogva a párt Lordok Háza-beli vezetőjének nem volt több hatalma, mint bármelyik miniszternek a kormányban. Az első világháború után megnövekedett a helyi pártvezetők szerepe. Ezek a tory vezetők saját választókerületeiket, pártszervezeteiket nagymértékben befolyásolták (a Chamberlain család—West Midland, Sir James Oddy—Bradford, Sir Archibald Salvidge—Liverpool, Sir Percy Woodhouse—Manchester, Earl of Derby—North West, Dukes of Portland and Devonshire—North—Midlands, stb.). A párt vezetési szoros kapcsolatot tartottak a nagy sajtóorgánumok vezetőivel is, közismert volt például Bonar Law és Wickham Steed (The Times) politikai kapcsolata, de a Daily Telegraph is jelentős hatást gyakorolt a konzervatív vezetésre.¹²

Korszakunkban a Konzervatív Pártnak három vezéregyénisége volt: A. Bonar Law (1911. november 23-tól 1921. március 21-ig), A. Chamberlain (1921. március 21-től 1922. október 23-ig), majd újra A. Bonar Law (1922. október 23-tól 1923. május 28-ig), végül S. Baldwin (1923. május 28-tól 1937. május 31-ig).¹³

Bonar Law viszonylag ismeretlen politikusként került a párt élére 1911-ben, azzal a politikai törekvéssel, hogy a párt szélsőségeit megtartsa a párton belül, továbbá, hogy bizalmat ébresszen a párttagságban, kialakított egyfajta erőszékű, optimista vezetési stílust, amit sokkal nagyobb szakértelemmel gyakorolt, mint elődje, A. Balfour. Részben ennek, és részben a párt befolyásos hangadójának (party managers pld. Beaverbrook) köszönhetően tért vissza újra a párt élére 1922 októberében, amikor a konzervatívok nagy része a Lloyd George-féle koalíció ellen szavazott (Charlton Club Meeting).

Austen Chamberlain, aki 1903-ban pénzügyminiszter volt (Chancellor of Exchequer) a brit Konzervatív Párt meghatározó egyéniségeként, több évtizedes politikai gyakorlat után került 1921-ben pártja élére. Egy év alatt elkövette az összes elkövethető politikai hibát; így súlyos vitákba keveredett a pártelit meghatározó tagjaival (Curzon, Law, Baldwin), a fiatalabb konzervatív politikusokkal szemben sorozatosan bizalmatlan volt, nem vette figyelembe az „alulról” érkező véleményeket, sőt a pártkonferenciát sem akarta összehívni. Egyéves pártvezérei működése szakadatlan kudarcok sorozatává vált, melyek nagy része abból eredt, hogy A. Chamberlain tipikusan viktoriánus tory volt, akinek már nem volt igazi mozgástere a háború utáni új viszonyok között.

Stanley Baldwin, aki hosszú ideig a konzervatív vezetés második vonalába tartozott, 1923-tól, meglepően hosszú ideig, 1937-ig vezette pártját. Ez a tény azért is meglepő, mert Baldwint kortársai nem tartották elsőrendű politikusnak, inkább becsületességét, morális integritását hangsúlyozták, mint politikusi tehetségét, de a hallgatag skót biztos kézzel irányította a pártot, mélyreható reformokat kezdeményezett és hajtott végre a párton belül, meglepően kompromisszumkésznek és flexibilisnek mutatkozott, politikai kvalitásai pedig az Általános Sztrájk (1926) letörése kap-

csán mindenki számára nyilvánvalóvá váltak. Ő kezdeményezte azt, hogy az évenkénti pártkonferenciákat rotációs rendszerben, más-más városokban tartsák, azok valódi vitafórumokká váltak, ahol miniszterek és pártvezetők vettek részt, válaszoltak a párttagság kérdéseire, informálták a tagságot a konzervatív politikáról és a kormány tevékenységéről. Ezek a reformok nem elsősorban a pártszervezetek demokratizálását szolgálták, hanem inkább eszközt teremtettek Baldwin kezében, amelyeken keresztül érvényesíthette a pártvezetés és elsősorban a saját akaratát.¹⁴

Az első világháború utáni brit Konzervatív Párt vezetésében fontos változás volt az, hogy a pártvezetés legszűkebb környezetét immár egyértelműen a Chairman of the CCO (a CCO politikai vezetője), a Chief Whip (a párt parlamenti fegyelmi és szervezési vezetője) és a Principal Agent (a CCO állandó vezetője) alkották. A 20-as években jelentős mértékben megnövekedett a CCO szerepe, az egész országot behálózó pártközponttá vált, hivatásos, fizetett ügynökei (professional agents) közvetítették a központ elképzeléseit az országos hálózat felé. A CCO belső szervezete is átalakult a háború előtti állapothoz képest. Az 1912–14-es állapotokhoz képest a CCO szervezeti rendje látszólag egyszerűsödött, bár az ott foglalkoztatottak száma 144-ről (1926) 218-ra emelkedett (1929).¹⁵ Az 1920-as években a CCO szervezetileg is különvált a NUCCA-tól. A CCO 1928–29-es szervezeti felépítését tekintve nyilvánvaló, hogy a legfontosabb osztályok megmaradtak, valamint kiemelt szerepet kapott a sajtóosztály, mely a választások idején és a pártpropaganda szempontjából kulcsfontosságú volt.

Az 1920-as években a párt országos szervezete (NUCCA) hagyományos szerepét tekintve nemigen változott, bár hozzá kell tenni, hogy szerepe a pártkonferenciák szervezése kapcsán megnövekedett és helyenként a NUCCA vezetői és a központi pártvezetés összetűzésbe is került az országos szervezet szerepét és politikai súlyát illetően. Baldwin azonban pontosan érzékelte, hogy a CCO és a NUCCA harmonikus együttműködése elengedhetetlen az országos bázis stabilizálása és bővítése szempontjából. Ebben a tekintetben a 20-as években jelentős mértékben megnőtt a választókerületekben működő helyi konzervatív pártszervezetek szerepe. A 20. század elejéig minden választókerületben csak egy konzervatív pártszervezet működött, nagy belső önállósággal, melynek alapja az volt, hogy pénzügyi szempontból ezek a szerveződések életképesek voltak, mert elsősorban a helyi arisztokrata, földbirtokos, pénzügyi elit hozta ezeket létre és tartotta fenn.

Az első világháború után ez a helyzet megváltozott, sok választókerületben több konzervatív pártszervezet is létrejött a liberális kormányzattal való növekvő szembenállás jeleként, s ezek a szervezetek szélesebb rétegeket tömörítettek, mert vagy nem, vagy minimális összegű tagsági díjat kértek tagjaiktól. Ez rendkívüli fontossággal bírt egy olyan társadalomban, ahol a magántulajdon és az individualizmus alapvető értékeként szerepeltek és ahol a háború után szélesebb társadalmi rétegek (munkásság, nők) léptek a politika porondjára. Miután a Munkáspárt elsősorban a szakszervezetein keresztül érvényesítette tömegebefolyását, ahol is a szervezethez és a tömegező az egyéni vélemény és az individualizmus fölé rendelődött, ezért a korszakban a vidéki politizálás igazi nyertese mindvégig a Konzervatív Párt maradt. A helyi konzervatív pártcsoportok mellé felsorakoztak a konzervatív klubok és a helyi érdekképviseleti szerveződések, melyek élén főképp (a helyi) nagybirtokosok álltak,

míg a városi szervezeteket többnyire az üzletemberek, vállalkozók vezették. A helyi pártszervezetek csak egyetlen területen nem élveztek önállóságot és ez a parlamenti képviselőjelöltek kiválasztása volt. Ezt a tevékenységet a CCO (vagyis a pártvezetés) mindvégig a saját kezében tartotta.

További fontos, új jelenség volt a pártszervezetek életében az ún. embourgeoisement („polgárosodás”) folyamata, mely a korszak általános jelensége volt és a Konzervatív Párt társadalmi összetételének elemzése kapcsán bővebben is szóba kerül.

A helyi szervezetek és az országos pártvezetés (ill. a CCO) közötti közvetítő szerepet az ún. Provincial Divison Council-ok („Tartományi, Kerületi Tanács”) játszották, melyeknek további szerepe az volt, hogy fórumot biztosított a helyi politikusok számára, így azok országos ismertségre tehettek szert, ami folyamatos és pozitív belső mobilizációt eredményezett a párton belül.

A hatékony pártpropaganda és a választásokon való sikeres szereplés, valamint a konzervatív párti parlamenti képviselők tudományos-tanácsadó háttérintézményének kialakítása céljából a párt az évtized végén (1929-ben) létrehozta a Conservative Research Department-t (Konzervatív Kutatási Részleg — a továbbiakban: CRD). Feladata az volt, hogy tanácsokkal lássa el a párt vezetőit és parlamenti képviselőit, hosszú távú prognózisokat készítsen különféle politikai kérdésekről, felkészítse a konzervatív politikusokat közszereplésre, parlamenti vitákra és nem utolsósorban elkészítse és terjessze a párt propagandaanyagait.¹⁶ A CRD a két világháború között szerény méretű szervezet volt, nem több mint öt főállású, fizetett alkalmazottal, de nagyon intenzív és kiterjedt munkát végzett elsősorban a belpolitikai és a brit birodalmi kérdések terén. A CRD napjainkban is működik, most elsősorban a Konzervatív Párt és az azzal kapcsolatos propaganda, tudományos és kutatási tevékenységeket koordinálja.¹⁷

Végül föltehető a kérdés, hogy a párt szervezeteit miből és hogyan finanszírozták. A párt vezetői és pénzügyi szakemberei a korszakban a legnagyobb titoktartással kezelték a pénzügyeket. Davidson visszaemlékezéséből annyi tudható meg, hogy a párt 1923 és 1927 között nagyrészt a korábban felhalmozott tőkéjéből élt, melyet még a háború előtti nagymértékű „rang- és címárusításokból” (selling honours) szerzett.¹⁸

A párt 1920-as évekbeli pénzügyeiről annyit mondhatunk, hogy a legnagyobb bevételt a gazdag támogatók (elsősorban az üzleti életből) magánadományai jelentették, ezeket többnyire a pártvezér és a pártelnök személyesen, saját súlyát és kapcsolatait latba vetve szerezte. Davidson, mint pártelnök, 1928-tól 1930-ig több mint egymillió fonttal gyarapította ilyen módon a pártkincstárát.¹⁹ A háború után a helyi pártszervezetek kiadásai is megnövekedtek, évente egy átlagos helyi pártszervezet nyolcszáz fontot költött el, ami a háború előtti évi kiadások háromszorosát jelentette. Ennek ellenére a helyi pártszervezetek 1/3-a pénzügyi szempontból önállóvá vált.²⁰

A brit Konzervatív Párt társadalmi összetétele az 1920-as években

A brit Konzervatív Párt társadalmi összetétele az első világháború után jelentős mértékben átalakult.²¹ Ennek vizsgálata előtt azonban szükséges egy rövid áttekintés a párt 19. századi társadalmi összetételét figyelembe véve, mert ennek tükrében plasztikusabbá válnak a későbbi változások.

A 19. században a brit Konzervatív Párt kétségkívül a földbirtokkal rendelkezők és az anglikán egyházhoz tartozók pártja volt. Disraeli után a párt gyakorlatilag a Cecil család „magántulajdonává” vált, a pártvezetésben az elitiskolákból érkezett nagybirtokos arisztokrácia játszott döntő szerepet.²²

A század végén a brit nagybirtokos arisztokrácia több mint 90%-a tartozott a politikai elithez, s közülük nagyon sok család hat-hét generáción keresztül képviseltette magát a parlamentben.²³ A konzervatívok 1906-os nagy veresége után a pártnak az arisztokráciához való viszonyulása is megváltozott. Ez leginkább a vezetőségváltásban követhető nyomon. Ekkor került előtérbe Bonar Law, aki skót-ír származásával, nonkomformista, vállalkozói családi háttérrel nem a hagyományos vezetői típust képviselte. Ráadásul legfőbb patrónusa az a Lord Beaverbrook volt, aki kanadai születésű sajtóvállalkozóként szintén nem a szokványos karriert futotta be. Nem beszélve később Stanley Baldwin-ról, akinek szociális helyzete Sir Robert Peel-éhez volt hasonló, vagyis nem mondhatjuk el róla, hogy a leggazdagabbak közé tartozott. Továbbá az a tény, hogy Bonar Law megválasztásakor ellenfele Lord Curzon volt (a „rég” arisztokrácia képviselője), jelzi, hogy a pártnak ekkor már új típusú vezetőkre lett szüksége.

1914-re a Képviselőházban már csak 57 olyan képviselő ült, aki a régi nagybirtokos arisztokráciához tartozott, és számuk 1919-re 17-re csökkent.²⁴ Az egyik legfontosabb változás tehát a 19. századhoz képest, a „nagy politikai családok” hanyatlása, más szóval az örökletes, nagybirtokos arisztokráciának a politikai életből való nagymértékű kiszorulása. A középosztály „benyomulása” a politikai életbe ezt a folyamatot csak részben magyarázza, legalább olyan fontos volt az is, hogy a 19. század második felében fokozatosan kihalt a régi politikusi gárda (ennek első jele Palmers-ton halála volt 1895-ben) és az új elit (a középosztályból jövő politikusok) első lépésben a „kevésbé fontos” kormányzati pozíciókat foglalták el (Presidency of the Board of Trade, Chancellorship of the Duchy of Lancaster, The Poor Law Board, Local Government Board, stb.). Továbbá a nagy földbirtokok eladása a hagyományos arisztokrácia anyagi gyengülését vonta maga után, ami hatott a politikai életben betöltött szerepükre is.²⁵

A nagy változást az 1918-as választások hozták („Coupon Election”), amikor több tucat olyan konzervatív képviselőjelölt jutott mandátumhoz, akik a Westminsterben eddig legfeljebb csak látogatóban jártak. J.C.C. Davidson, kissé gúnyosan, így ír ezekről az új politikusokról:

„... És most valamit a képviselőkről. Az első dolog, amin a Képviselőházba belépve megdöbbsentem, az a „keményfejű fickók” nagy száma volt, akik nagyrészt a Konzervatív Párt padsoraiban foglaltak helyet (ami talán az 1918-as választásoknak köszönhető). A régi vágású vidéki gentlemen-ek és még a magasabb képzettségű férfiak is alig képviseltették magukat. Én a magam részéről nem hiszem, hogy ez jó dolog, és még az sem vigasztal, hogy remélhetőleg a következő parlament nem lesz tele ilyen »modern«, szerintem gátlástalan figurákkal, mint a jelenlegi.”²⁶

Ezen a helyen csak arra szorítkozunk, hogy a brit Konzervatív Párt két világháború közti parlamenti képviselőinek társadalmi összetételét vizsgáljuk, mert a párt teljes tagságának ilyen irányú elemzése a párt központi levéltárának (Conservative Party Archive) teljes feldolgozását és több éves kutatómunkát jelent. A képviselőket

tekintve is elsősorban a Képviselőház (House of Commons) tagjai jöhetnek szóba, hiszen a Lordok Házában mindvégig érvényesült az arisztokrata túlsúly.

A képviselők társadalmi összetételének a vizsgálatát az alábbi szempontok alapján érdemes elvégezni: vizsgálni kell a konzervatív párti parlamenti képviselők családi hátterét, korukat, vallási hovatartozásukat, iskolai végzettségüket (középiskola, egyetem) és foglalkozásukat, tevékenységi körüket. McEwen munkájában 1195 konzervatív parlamenti képviselőt vizsgál, akik 1914-től 1939-ig voltak tagjai a parlamentnek.²⁷ Ezek közül több mint két tucat olyan képviselő volt, akiknek családja már a Tudor- és a Stuart-ház idején is politikai szerepet vállalt. Az összes vizsgált képviselő 17,3%-át adták azok, akik kimutathatóan arisztokrata származásúak voltak. Ezek közül 179 olyan képviselő volt, akiknek szülei, nagyszülei a 19. században a nagybirtokos arisztokráciához tartoztak.

Családi hátterüket tekintve, 56-an anglikán lelkészek leszármazottai voltak, 83-an pedig katonai, állami szolgálatot jelöltek meg az apa foglalkozásaként (hadsereg, tengerészet). 17 képviselő az anglikán egyházon kívüli, más háttérrel rendelkezett (skót egyház, ír- és kanadai presbiteriánus, wales-i egyház, zsidó, stb.).²⁸

Több mint 50-en olyan szülők gyermekei voltak, akik az igazságszolgáltatásban dolgoztak, kisebb számban szerepeltek a tanárok, egyetemi oktatók, diplomaták, orvosok leszármazottai (kevesebb mint 50-en). A képviselők közül csak 7-en jelölték meg családi hátterükként azt, hogy munkás, míg viszonylag nagy önálló csoportot jelentettek az üzleti tevékenységgel foglalkozók leszármazottai (sons of businessmen — 119 képviselő).²⁹ A családi hátteret vizsgálva megállapítható, hogy a legnépesebb kategória az arisztokrata, földbirtokos, vidéki birtokos (county gentleman), katonatiszti ősökkel rendelkezők csoportja; ez nyilvánvalóan a párt 19. századi összetételére is utal. Szorosan ezután következnek az üzleti életben tevékenykedő családok leszármazottai, majd a sort az ún. értelmiségi foglalkozású (ügyvéd, ügyész, orvos, tanár stb.) apák gyermekei zárják.

Az életkort tekintve, a konzervatív parlamenti képviselők átlagéletkora 1939. szeptemberében 51 év és 6 hónap volt, míg 1914. augusztusában 50 év és hét hónap; az előregedés folyamata tehát viszonylag lassú volt. A korosztályokat tekintve sincs különösebben nagy anomália, a legnépesebb korcsoport (40–49 évesig) 28,8%-kal, a 30–39 évesig 26,8%-kal, míg a legidősebbek (70–79 évesig) 0,6%-kal képviseltették magukat. Érdekes tény, hogy a legfiatalabbak (21–29 évesig) számaránya is viszonylag magas, 13,5% volt. Megállapítható, hogy a képviselők 69,1%-a 50 évesnél fiatalabb volt, ami összevetve a magyar kormánypárt korszakbeli parlamenti képviselőinek korösszetételével, nagyon kedvező.³⁰

Az iskolázottságot vizsgálva szembetűnő, hogy a képviselők több mint fele (54,7%-uk) jónevű középiskolákban végzett (Eton, Harrow, Rugby, Winchester, Malborough, Charterhouse), s e csoport 3/5-e a négy leghíresebb középiskola (public schools) Eton, Harrow, Rugby és Winchester diákja volt. A képviselők nagy része angol középiskolákba járt, kisebb részük magánoktatásban részesült (arisztokraták) míg egy másik csoport Skóciában, Írországbán, különféle európai országokban és a brit domíniumokon járta iskoláit. Még jellemzőbb a kép az egyetemi végzettséget tekintve. Az összes vizsgált konzervatív parlamenti képviselő 39,6%-a a két leghíresebb egyetemről (Cambridge, Oxford) került ki. Ezen belül is az oxfordiak elsősor-

ban a Christ Church, New, Magdalen, Balliol és a University College-okból érkeztek, míg Cambridge esetében főleg a Trinity, King's és a Trinity Hall-ban végeztek tették ki a legnagyobb arányt.

Anglia más egyetemeit figyelembe véve, a képviselők kisebb csoportja a londoni, manchesteri, liverpooli, leedsi, durhami egyetemeken végzett, a négy nagyobb skót egyetem (Edinburgh, Glasgow, St. Andrew's Dundee) 62 politikussal „büszkélkedhetett”, míg 32-en végeztek ír egyetemeken (Trinity College–Dublin, Queen's College–Belfast); külföldi egyetemi diplomával pedig mintegy két tucat képviselő rendelkezett. Érdekes, hogy majdnem 100 volt azoknak a politikusoknak a száma, akik katonai, illetve mezőgazdasági jellegű felsőoktatásban részesültek (Royal Military College (Sandhurst), Royal Military Academy (Woolwich), Royal Agricultural College of Cirencester. 46 képviselő egynél több egyetemi diplomával rendelkezett. A két világháború közötti konzervatív parlamenti képviselők soraiban, habár kismértékben, de csökkent a public school-t és az oxfordi, illetve a cambridge-i egyetemet végzettek száma s ezzel párhuzamosan növekedett a másfajta, „kevésbé előkelő” iskolázottsági háttérrel rendelkező politikusoké.³¹

Vallási hovatartozásuk szerint, a vizsgált több mint ezer képviselő nagy része természetesen az anglikán egyházhoz tartozott és összesen körülbelül 200-an vallották magukat más vallásúaknak, közülük a legnépesebb csoportot a római katolikusok tették ki (40), aztán következtek a Wales-i metodista egyház követői (20), a zsidók (11), a presbiteriánusok (7) és egyéb kisebb egyházak tagjai.³²

A képviselők foglalkozási kategóriáit elemezve, a kép jóval összetettebb és sokrétűbb. A legfőbb problémát az okozza, hogy nagyon sok olyan politikus volt, akik jelentős földbirtokokkal rendelkeztek, de emellett számottevő pénzügyi, kereskedelmi, ipari érdekeltségeik is voltak. Ugyanígy, sokan vallották magukat szellemi foglalkozásúaknak (professionals) emellett földbirtokkal is rendelkeztek. Általában az állami hivatalnokok, katonatisztek is kötődtek valamilyen formában a mezőgazdasághoz, vagy az ipari, kereskedelmi, pénzügyi élethez. Ezért talán szerencsésebb nagyobb kategóriákat felállítani és ezeken belül könnyebb lehet a különbségtétel.

Az első ilyen csoport azokat a képviselőket jelenti, akik többé-kevésbé a földtulajdonláshoz kapcsolták egzisztenciájukat és tevékenységüket. Az összes vizsgált politikus közül 67 volt, aki 1883-ban 2 ezer acre-nál (kb. 1400 hold) nagyobb földbirtokot örökölt, vagyis nagybirtokosnak számított. De összességében 200-nál valamivel több képviselő tartozott ide, azok tehát, akik nagyrészt földbirtokaikból éltek.³³

A második nagyobb kategóriába a tisztviselők, katonatisztek tartoztak; összlétszámuk megközelítette az előző csoportét. Itt a legnépesebb kategóriát a szárazföldi haderő rendes, vagy nyugállományú tisztjei jelentették, ezután következtek a flotta, majd a légierő tisztjei (ez utóbbi kategóriába csak 3 képviselő tartozott, lévén ez egy új fegyvernem). A mintegy háromtucatnyi polgári alkalmazott a diplomáciával foglalkozókat (nagyrészt arisztokraták) és a központi kormányzati (Whitehall) illetve a birodalom más részein szolgálatot teljesítő kormányzati tisztviselőket jelentette.

Az értelmiségi foglalkozásúak legnagyobb létszámú csoportját a jogi pályán dolgozók alkották (ügyvédek–barristers (227) — közülük 51-en képviselőségük ideje alatt nem praktizáltak; védőügyvédek (27) — érdekes módon nagyrészüket skót és 50

solicitors (ügyvédek magasabb bíróság előtti felszólalási jog nélkül). Az új idők jeleként 32 képviselő írói és újságírói foglalkozást jelölt meg és körülbelül ugyanilyen számban szerepeltek orvosok és tanárok is. Végül néhány színházi szakember, színész és presbiteriánus lelkész színesítette a képet. A szellemi foglalkozásúak összesen a vizsgált képviselők 33,4%-át tették ki, ami mutatja e csoport jelentőségét.

Az utolsó nagyobb foglalkozási kategóriába azok tartoztak, akik a kereskedelemmel, iparral, pénzügyekkel foglalkoztak, tehát a modern burzsoázia, a felsőközép, felsőbb polgári rétegek. Legnépesebb csoportjukat a kereskedelemmel foglalkozók (62), a cégtulajdonos-üzlemberek (company directors — men of business) (60), a gyártulajdonosok (industrialists 52), a gépiparral foglalkozó mérnökök (engineering 43) alkották. De szép számban voltak jelen a hajótulajdonosok (32), textiliparral foglalkozók (33), brókerek (24), bánya- és acéliparral foglalkozók (20), valamint a bankárok és a pénzügyi élet egyéb területein működő szakemberek.³⁴

Összesen több mint 400 képviselő tartozott ebbe a csoportba, ami arra hívja fel a figyelmünket, hogy a brit Konzervatív Párt politikusainak nagy része a két világháború között inkább az ipari, kereskedelmi, pénzügyi élethez és a középosztály felsőbb részéhez kötődött, s nagyrészt onnan rekrutálódott; és a hagyományos arisztokrata jelleg, a földbirtok és a földbirtoklás szerepének a hangsúlyozása háttérbe szorult. A fentebb vázolt kép a két világháború között csak árnyalataiban változott, a párt „nyitása” a középosztály felé tovább folytatódott és ez tovább növelte az új iparágakhoz, a vállalkozásokhoz, a szellemi tevékenységekhez kötődő érdekcsoportok pártbeli súlyát.

A vizsgált konzervatív parlamenti képviselők társadalmi összetételének változásai leginkább a választások kapcsán elemezhetők. Az 1918-tól 1931-ig tartott általános választások eredményeképpen összesen 574 új konzervatív képviselő került a Westminsterbe. Az egész korszakot tekintve (nyolc parlamenti időszak, ebből kettő a háború idején) 298 konzervatív képviselő hagyta el a parlamentet más pozícióba való kinevezés, felsőházi kinevezés (peerages), nyugdíjba vonulás vagy elhalálozás miatt. Ha még ehhez hozzátesszük azt, hogy a vizsgált 1195 képviselőnek több mint, 1/3-a kevesebb mint öt évet töltött képviselőként a párt parlamenti padsoraiban, akkor kézenfekvő a következtetés, hogy a brit Konzervatív Párt két világháború közötti parlamenti képviselőinek mobilitása jelentős mértékű volt.

Az 1922-es választások nyomán bekerült konzervatív képviselők több mint a felének közvetlen érdekeltségei voltak az üzleti életben, s e csoport, mint érdekcsoport (pressure group) jelentős befolyást gyakorolt a párt politikájára.

A régi „politikai családokhoz” tartozó képviselők (211) közül 130 „második generációs parlamenti képviselő” volt, közöttük az első nő, Margot Astor (1919-ben választották meg).³⁵

Legkevésbé a vallási hovatartozás és az iskolázottság változott, kivéve a már említett folyamatot, miszerint az elit-egyetemekről kikerültek aránya némiképp csökkent.

A „középosztályosodás” (embourgeoisement) leginkább abban tükröződött, hogy korszakunkban a konzervatív képviselők durván 1/6-a a földhöz és annak birtoklásához kapcsolódó tevékenységet folytatott, 1/6-a állami vagy egyéb hivatalnok és katona volt, s a két legnagyobb csoportot — 1/3 – 1/3 — pedig az értelmiségi foglalkozásúak és az üzleti, kereskedelmi, pénzügyi életben tevékenykedők alkották.

Végül meg kell említenünk, hogy noha az arisztokrácia számaránya és befolyása nagymértékben csökkent a pártban (27,1%-ról /1914/ 18,5%-ra /1939/), azok, akik „túléltek” a 20-as éveket, később fontos szerepet játszottak a modern parlamenti struktúra kialakításában és megszilárdításában, valamint az ország modernizálásában.³⁶

A brit Konzervatív Párt politikai szerepe az 1920-as években

1918-tól 1929-ig Nagy-Britanniában öt általános választást tartottak, ezek közül négy esetben a Konzervatív Párt szerezte meg a legtöbb szavazatot, ami 1922-ben 14,3 millió szavazatból 5,5 milliót, 1923-ban 14,5 millióból 5,53 milliót, 1924-ben 16,6 millióból 8 milliót és 1929-ben 22,6 millióból 8,65 milliót jelentett.³⁷ Az egyetlen kivétel az első, az 1918-as választás volt, a konzervatív képviselők ekkor a Lloyd George-féle koalíció jelöltjeként indultak, de a koalíció liberális jelöltjei szereztek meg a legtöbb szavazatot. A négy választási győzelem eredményeképpen 1922 októberében Bonar Law, 1923 májusában Stanley Baldwin (Bonar Law betegsége, majd halála miatt) és 1924 novemberében újra ő alakíthatott konzervatív kormányt, s ez utóbbi 1929. júniusáig maradt hivatalban.³⁸ Ha azonban azt is tekintetbe vesszük, hogy Lloyd George második, 1919 januárjában alakított koalíciójában a konzervatívok voltak többségben és a két munkáspárti kormány (Ramsay MacDonald első és második kormánya) 1924-ben és 1929-ben is csak a liberális szavazatok segítségével jöhetett létre, akkor bátran megkockáztatható az a kijelentés, hogy a brit Konzervatív Párt az 1920-as években sikeresen szerepelt a választásokon. Ha ehhez még hozzátesszük, hogy a választói tábor kibővülésével — 1919-ben a 21 év fölötti népesség 78%-a (21,7 millió fő) volt választó és 1929-re ez az arány 90%-a (28,8 millió fő), emelkedett — párhuzamosan a párt folyamatosan tudta növelni szavazatait (5,5 millióról 8,6 millióra), akkor nyilvánvaló a Konzervatív Párt korszakbeli növekvő tömegbefolyása.³⁹

Feltehető tehát a kérdés: mik voltak a brit Konzervatív Párt korszakbeli népszerűségének összetevői? Ennek vizsgálata nem más, mint a párt politikai szerepének a vizsgálata, s ebben a tekintetben elemezni kell a párt viszonyulását a Lloyd George-féle koalícióhoz, az Általános Sztrájkhoz és az 1929-es második munkáspárti kormányhoz. Tanulságos röviden áttekinteni a párt korszakbeli ideológiáját és figyelembe kell venni a párt propaganda és közéleti tevékenységét, amely ekkor elsősorban a nők és a munkásság megnyerésére irányult. A párt 1920-as évekbeli történetének teljes körű elemzése túlmutatna e tanulmány keretein, így a fentebb említett szempontokat elsősorban a tanulmány elején felvetett kérdésekhez kapcsolva vizsgáljuk.

Az angolszász történettudomány az első világháború utáni brit belpolitikai élet újjászervezésének két időbeni fázisát különbözteti meg; az 1916-tól 1924-ig tartó időszakot, amelyre a Liberális Párt hanyatlása és a Munkáspárt gyors felemelkedése volt jellemző, majd az ezt követő, 1929-től 1931-ig tartó időszakot, amikor végérvényesen kialakult és megszilárdult az új típusú kétpártrendszer (Konzervatív Párt — Munkáspárt).⁴⁰

A háború végét a Konzervatív Párt a Lloyd George-féle kormánykoalíció támogatójaként érte meg és azonnal felvetődött a kérdés, hogyan tovább? Bonar Law,

érezkelve azt, hogy pártja még nem készült fel az új viszonyokra, továbbá azt is, hogy a tagság teljes önbizalomhiányban szenved (hiszen több mint tíz éve nem nyertek választásokat), úgy határozott, hogy az 1918 decemberében esedékes választásokon a párt a liberálisokkal együtt közös koalíciós jelöltet állít. Ez volt az ún. Coupon Election, amely a konzervatívok és a liberálisok nagy győzelmét hozta és lehetővé tette Lloyd George második koalíciós kormányának felállítását. A „coupon” egy levél volt, amelyet minden koalíciós (liberális–konzervatív) jelöltnek elküldtek, s amelyben Lloyd George és Bonar Law hevesen bírálta Asquith független liberálisait. Aki ilyen „coupon”-t kapott, az számított igazán koalíciós jelöltnek.

A koalíció létjogosultságát mindkét politikus hasonlóan indokolta; elkerülni egy szocialista (munkáspárti) kormány hatalomra kerülését, stabil vezetést létrehozni, továbbá újjáépíteni a gazdasági életet.⁴¹ Az ideálisnak indult viszonyt azonban nagyon hamar súlyos ellentétek terhelték meg. Először is a Konzervatív Párton belül mindvégig létezett egy olyan, nagy befolyással bíró csoport, amely ezt a koalíciót csak átmeneti megoldásnak tekintette és élesen szemben állt Lloyd George politikájával. Lord Henry Bentinck (a szociális reformok parlamenti szakértője), Samuel Hoare (befolyásos konzervatív „háttérpolitikus” /back-bencher/), Lord Salisbury (az egyik legnagyobb tekintélyű konzervatív felsőházi tag /peer/), Lord Robert Cecil, Neville Chamberlain és követőik úgy gondolták, hogy a pártnak csak addig van szüksége erre a koalícióra, amíg kellőképpen megerősödik, hogy önállóan is meg tudja szerezni a hatalmat. A koalíciót mindvégig ellenző konzervatív „kemény mag” (Conservative Diehards) 40–50 parlamenti képviselőt tömörített, s köztudott volt, hogy legfőbb sajtóorgániumuk a Morning Post.⁴² Ez a csoport a kormányt elsősorban túlköltekezéssel, a birodalom biztonságának aláásásával (Írország és a kolóniák belső önkormányzatának terve) vádolta, de vádként szerepelt a Szovjet–Oroszországgal fenntartott kapcsolat és a szakszervezetek állítólagos támogatása is. Ez a társaság leginkább az ír és a birodalmi kérdésekben elfoglalt álláspontjában különbözött a Konzervatív Párt többi részétől. További súlyos ellentétet gerjesztett a Konzervatív Párt sorain belül az, hogy Bonar Law 1921 márciusában, betegsége miatt visszavonult és Austen Chamberlain lett a párt vezetője, ami a régi és az új vezér híveire osztotta a pártot. Bonar Law hívei egyre inkább távolodtak a koalíció eszméjétől, s ezt az is meggyorsította, hogy 1921 decemberében megszületett a megegyezés az ír kérdésben (Irish Treaty), amely a Konzervatív Párt nagy részére sokkolóan hatott, hiszen ez gyakorlatilag az Ír Szabadállam megalakulását jelentette. Néhány konzervatív képviselő ezt már egyenesen a Birodalom végső széthullásának első jeleként értékelte. Ehhez járult még a kormány néhány külpolitikai baklövése, úgymint a Nagy-Britannia számára semmi eredményt nem hozó genovai konferencia, vagy az ún. Chanak-incidens, ami miatt a brit kormány majdnem háborúba keveredett Törökországgal (a Dardanellák kapcsán), ráadásul az egész ügyről elképesztően rosszul és ellentmondásosan tájékoztatták a brit közvéleményt.⁴³

Mindezek után, 1922 szeptemberében Stanley Baldwin (aki ekkor a Kereskedelmi Tanács elnöke volt /President of the Board of Trade/) és követői cselekvésre szánták el magukat a koalíció felbomlására és Lloyd George ellen. Első lépésként néhány prominens konzervatív politikus kinyilvánította, hogy a Chanak-krízis miatt el kívánják hagyni a koalíciót (Stanley Baldwin, Lord Birkenhead, Robert Hor-

ne, Balfour, Curzon). A legfőbb bizonytalansági tényező az volt, hogy sikerül-e a betegeskedő Bonar Law-t megnyerni a koalíció felbomlásztására szerveződött csoport vezetőjének. Abban, hogy ez sikerült, nagy szerepet játszottak a „sajtócézárak” (Press Lords), Beaverbrook és Wickham Steed (a Times kiadója), akik ekkor már kifejezetten Lloyd George ellenesek voltak, ráadásul Beaverbrooknak sikerült megnyernie Rothermere-t (Daily Mail) az ügy támogatására. A végső lökést az adta meg, hogy a koalícióban lévő miniszterek mögött már nem állt a párt nagy többsége és a NUCCA vezetői is kifejezetten szembenálltak a kormánnyal.

A koalíció a kegyelemdőfést az 1922. október 9-én, Londonban tartott Charlton Club-beli konzervatív nagygyűlésen kapta meg, ahol a jelenlévő konzervatív miniszterek és parlamenti képviselők 186:87 arányban a koalícióból való kilépésre szavaztak.⁴⁴ Ennek eredményeképpen 1922. október 23-án Bonar Law konzervatív kormányt alakított, mely halála miatt csak egy évig volt hivatalban, de követője, Stanley Baldwin — az első munkáspárti kormány egy évét kivéve (1924) — olyan stabil konzervatív politikát valósított meg, amit csak az 1929-es gazdasági válság rendített meg.

Baldwin második kormányzásának és az egész Konzervatív Párt egyik legnagyobb próbatétele az 1926-os Általános Sztrájk (General Strike) volt, amely 1926. május 4-től 12-ig tartott és a kormány nagy győzelmével ért véget.⁴⁵ A sztrájkot nagyrészt a szakszervezetek robbantották ki (Trade Unions Congress /T. U. C./), jelentős béremeléseket és a — már akkor is csődágnak számító — bányászat hathatós kormányzati támogatását követelve. Maga a sztrájk, a kormány és a T. U. C. vezetői közötti sorozatos félreértések és félremagyarázások nyomán robbant ki, s Baldwin mindvégig azon az állásponton volt, hogy csak a sztrájk beszüntetése után lehet szó konstruktív tárgyalásokról. Az Általános Sztrájkra elsősorban a kormány készült fel. Pontosan érzékelte, hogy a kulcskérdések: az élelmiszer-ellátás, az információáramlás, a belső rend és a közlekedés zavartalanosságának a biztosítása. Erre a kormánynak meg volt a felhatalmazása is, mert az 1920-as Emergency Powers Act alapján ezeken a területeken ellenőrzési joggal rendelkezett. Így, már az 1926-os év elején megtették a szükséges intézkedéseket egy sztrájk esetére.⁴⁶ Amikor a sztrájk elkezdődött, a kormány intézkedései azonnal hatályba léptek, így London és a nagyobb városok élelmiszerellátását folyamatosan biztosították, amihez nagyban hozzájárult az, hogy a londoni dokkmunkások nagy része nem csatlakozott a szénbányászokhoz, így a város ellátását és a szállítási útvonalakat a Themzén biztosíthatták. A városok és a vidék közötti összeköttetés sem szakadt meg teljesen, a belső rendre pedig az ún. „Polgárőrség” (Civil Constabulary Reserve) ügyelt, ennek létszáma Londonban május 11-re elérte a 4600 főt, de egyetlen alkalommal sem kerültek bevetésre, inkább az élelmiszerek szétosztásában segítettek.⁴⁷

Baldwin és a Konzervatív Párt vezérkara pontosan tudta, hogy ha a kormány a társadalmi rend és a brit alkotmányosság ellen való fellépésként állítja be a mozgalmat, akkor ez módot nyújt a sztrájkoló szakszervezeteken kívüli vagy azokkal szemben álló munkásoknak arra, hogy a kormányhoz csatlakozva, egyszerre fejezzék ki „hazafiúi lojalitásukat” és ellenérzésüket a szakszervezeti és munkáspárti vezetéssel szemben. Ezt a stratégiát a konzervatív párti propaganda a legnagyobb aktivitással hirdette. Emellett Baldwin mindent megtett annak érdekében, hogy a T.U.C.

vezetői a „könnyű visszavonulást” választhassák, így beszédeiben sohasem érintette, hogy ők személy szerint a felelősek. 1926. május 8-án mondta el a „Man of Peace” című híressé vált rádióbeszédét, melyben mintegy összefoglalt a kormány álláspontját. Kifejtette, hogy nem lehet szó tárgyalásokról a T. U. C. vezetőivel, amíg véget nem ér a sztrájk és a kormány elfogadja a szénbányászat problémáinak vizsgálatára kiküldött különbizottság (Royal Comission — ez a bizottság még a sztrájk előtt elkészítette jelentését, s e körül a jelentés körül robbantak ki az ellentétek) beszámolóját, ha a bányászok is így tesznek. A továbbiakban általános megértésre és megnyugvásra szólított fel mindenkit, s a beszéd nemcsak a kormányhoz lojális társadalmi rétegekben, hanem a sztrájkoló bányászok körében is pozitív visszhangra talált.⁴⁸

A T. U. C. vezetői a beszéd után felismerték, hogy ezek után semmi esély a gyors győzelemre, s ráadásul a lakosság elégedetlenségét sem tudták kihasználni, hiszen a közellátás viszonylag zavartalanul működött. Az viszont nyilvánvalóvá vált előttük, hogy hosszú távon nem képesek fenntartani a sztrájkhangulatot, így nem maradt más kiút, mint a tisztas kapituláció. Május harmadik hetében csak annyiban egyeztek meg a kormány képviselőivel, hogy továbbra is közösen keresik a megoldást a szénbányászok gondjaira, valójában azonban az iparággal kapcsolatos összes manőverezési lehetőség a kormány kezében maradt. A sztrájkolók nem értek el semmit, az Általános Sztrájk csendesen elhalt, s beköszöntött a konzervatív kormányzat „nyugalmi időszaka”, amit 1929-ig a viszonylag zavartalan belpolitikai élet jelzett.

Az 1929-ben kezdődő világgazdasági krízis alapjaiban rázta meg a brit belpolitikai és gazdasági életet. Az 1929. május 30-án megtartott általános választásokon ugyan a konzervatívok szereztek a legtöbb szavazatot, de a liberális szavazatok segítségével mégis Ramsay MacDonald alakíthatott munkáspárti-liberális kormányt, immár másodszor 1924 óta. Kormányától mindenki, persze elsősorban a munkásság, azt várta, hogy megfékezi az évről évre növekvő munkanélküliséget, enyhíti a szociális feszültségeket, más szóval mindent megtesz a gazdasági krízishelyzet gyors megoldása érdekében. Azonban már az év végére kiderült, hogy a MacDonald kormány képtelen megbirkózni a nehézségekkel, s ez önmagában is újabb válsághelyzetet teremtett. Ezzel párhuzamosan, az év végére a Konzervatív Párton belül is kiéleződtek az ellentétek. Ez egyrészt a választási eredményekből fakadt, másrészt a védővámpolitika hívei és ellenfelei újra mélyen megosztották a pártok. Az egész helyzet kísértetiesen hasonlított a párt 1906-tól 1914-ig tartó belső válságához.⁴⁹ A dominiumok önállósodási törekvései is felerősödtek, s a konzervatív politika érezhető irányváltást hajtott végre, felismerve Nagy-Britannia világpolitika szerepének gyengülését, egyre inkább a belpolitika felé fordult. Ráadásul 1930 elején a pártvezetést, személy szerint Baldwint komoly támadások érték Beaverbrook és Rothermere részéről, akik ekkor a birodalmi egység és nagyság harcos védelmezőiként és a védővámpolitika híveiként tűntek fel (Imperial Defence League), de mindenki tudta, hogy a pártvezetés elleni támadásról van szó.

A védővámpolitika híveinek és ellenzőinek küzdelme 1903-ig nyúlik vissza, amikor Joseph Chamberlain felvetette egy — az egész birodalmat átfogó — egységes belső piac létrehozását, amely befelé a vámpolitika enyhítését és preferenciákon alapuló kereskedelempolitikát, kifelé pedig magas importvámokat jelentett. Megva-

lósítása jelentős mértékben megdrágította volna az importált iparcikkek és élelmiszerek árát, s ezt a többletköltséget a városi munkásság fizette volna meg. Ebbe az elképzelésbe bukott bele a párt az 1906-os választásokon, s e politika hívei, illetve ellenfelei 1930–31-ben újabb krízis felé sodorták a pártot. A párt „kemény magja” (Diehards) felsorakozott Beaverbrook sajtókampánya mögé, ami határozott birodalmi politikát, fegyverkezést és védővámokat hirdetett.

A másik két nagy párt helyzete sem volt azonban túlságosan biztató; a munkáspárti vezetést folyamatos támadások érték a szakszervezeti vezetők részéről (Citrine, Bevin) és Sir Oswald Mosley is ebből a pártból kívánta felépíteni leendő fasiszta cohorsait. Az ún. Független Munkáspárt (Independent Labour Party) működése tovább gyengítette MacDonalddal pozícióit és a sorozatos kormányzati kudarcok is sürgős megoldást követeltek. A Liberális Pártban legalább három olyan áramlat volt, melyek külön-külön is szétfeszíthették a párt kereteit (Sir John Simon követői, Herbert Samuel hívei és Lloyd George támogatói), ráadásul a párt bázisa rohamosan csökkent, egyre szaporodtak a belső bomlás jelei.⁵⁰

Mindezek a jelenségek, a súlyos gazdasági helyzettel együtt, egy nagykoalíciós megoldás felé mutattak, amely hosszadalmas kísérletezések után 1931. augusztusában létre is jött MacDonalddal vezetésével, de konzervatív többségi támogatással. Az új helyzetet az 1931. októberi országos választás véglegesítette, ami egyrészt konzervatív győzelmet hozott, másrészt nyilvánvalóvá tette azt, hogy a brit belpolitikai élet porondján a konzervatívok mellé csak a Munkáspárt tud felsorakozni. A Liberális Párt ezek után gyakorlatilag már nem tudott beleszólni a két nagy párt rivalizálásába.

A brit Konzervatív Párt 1920-as évekbeli politikai szerepét vizsgálva nem kerülhető meg a kérdés, hogy volt-e és miben állt a párt ideológiája, mit jelentett ekkor a konzervativizmus, s azt milyen új tartalommal töltötték meg. A párt politikájában egyrészt tovább éltek a 19. század klasszikus konzervatív elvei. David Clarke szerint, „a konzervativizmus egyetlen forrása a brit nép történelme, intézményrendszere, felhalmozódott bölcsessége és nemzeti karaktere.”⁵¹ Véleménye szerint, a 19. századi laissez-faire liberális doktrína és a viszonylagos jólét lerombolta az egyén autonómiáját azzal, hogy egyszerű fogyasztóvá degradálta, így a konzervativizmus feladata, hogy hangsúlyozza az értéket létrehozni képes egyént és az egyén kötelességeit embertársai iránt, „az igazi konzervatív nem habozhat segítségül hívni a közösséget, amikor a gazdasági fejlődés hatásai veszélyesek a társadalmi egyensúlyra nézve.”

Az első világháború után természetesen a szocializmus volt az a veszély, amivel a konzervativizmusnak meg kellett küzdenie, olyan módon, hogy „meg kell tartanunk a régi tradíciókat és értékeket, hogy rendbe tehesük velük ezt az új világot.”⁵²

A klasszikus konzervatív érvelés szerint, sokkal fontosabbak azok az értékek, amelyeket egy generáció már felhalmozott, mint azok, amelyeket akár generációk sora a jövőben felhalmozni kíván.⁵³ A konzervatív frazeológiában a nemzet megbonthatatlan egységes egész, ezt mindenáron erősíteni kell, de „megőrizve erősíteni”.^{53/a} A kiegyensúlyozott, értékeket őrző társadalom úgy jöhet létre, hogyha minden rétege egyensúlyt képez önmagán belül és egymással is, az individuális érdekek pedig harmonizálnak a közösség érdekeivel. Éppen ezért a hithű konzervatív nem ellensége egy erős államnak és kormánynak, hiszen az hivatott ezt az egyensúlyt megteremteni és fenntartani (lehetőleg persze egy konzervatív kormány). Hite sze-

rint az állam legfőbb felelőssége a szociális egyensúly és a jólét fenntartásában rejlik.⁵⁴

A konzervatív ideológia szerint minden egyén valójában csak az Isten előtt egyenlő, ami természetesen nem zárja ki azt, hogy egyenlő jogokat nem élvezhet a törvény előtt, vagy nem állhat jogában jólétre törekedni, de azt igenis kizárja, hogy egy olyan ideológiát kövessen, amely az egyének egyenlőségére épít. Az 1920-as években ehhez még az az elv is társult, hogy a konzervatívok nem kívánják osztályokra tagolni a társadalmat, hiszen az angol nemzet nem „osztálynemzet” (class nation), s ez nyilvánvalóan a munkásság megnyerésére irányult, illetve arra, hogy brit hazafiságuk és lojalitásuk hangsúlyozásával „leválásszák” a munkásságot a szakszervezeti mozgalomról. A konzervativizmus központi célja mindig is az volt, hogy a brit társadalom koherens erőt mozgósítsa és erősítse, természetesen a konzervatív célok érdekében.

A konzervatív gondolkodás további két tartópillére a vallásosság erőteljes (helyenként túlságos) hangsúlyozása és a magántulajdon tisztelete volt. A konzervatív értékrendet jól tükrözi Lord Hailsham megállapítása: „A konzervatívok nem hiszik azt, hogy a politikai küzdelem a legfontosabb dolog az életben. Ebben a tekintetben különböznek a kommunistáktól, szocialistáktól, náciaktól, fasisztáktól, szocialista uzsorásoktól és a brit Munkáspárt legnagyobb részétől. Egy részük jobban kedveli a rókavadászatot, ami a legbölcsebb vallás.”

Ezeket az eszméket a hétköznapi politikában a pártpropaganda közvetítette, amely nyilvánvalóan egyszerűbb, népszerűsítőbb formában hirdette a konzervatív politikát. A pártpropaganda korszakbeli leghatékonyabb eszköze természetesen a sajtó volt. Az 1920-as évek konzervatív beállítottságú napilapjai közül a fontosabbak a Morning Post, Daily Express, Evening Standard, Pall Mall Gazette (W. W. Astor), Globe (Max Aitken) voltak, a londoniakon kívül pedig a Manchester Dispatch és a Manchester Courier.⁵⁵ Korszakunkban a konzervatív pártvezetés elsősorban a Berry család sajtóhálózatát használta fel a propaganda terjesztésére, mert nemigen bíztak Beaverbrook és főleg Rothermere „párthűségében”, bár ez utóbbi kezében volt az időszak legnagyobb példányszámú napilapja (Daily Mail — 1921-ben 1,5 millió példány, 1930-ban 1,8 millió).⁵⁶ Az 1920-as években a leginkább konzervatívnak számító sajtóorgánium a Morning Post volt, aminek kiadója, H. A. Gwynne Stanley Baldwin bizalmasának számított. A nagypéldányszámú londoni napilapok azonban ugyanolyan súlyos pénzügyi gondokkal küszködtek, mint a vidéki újságok, s így a CCO országos szinten mintegy 230 — a párt irányvonalához közel álló — újságot anyagilag is támogatott.⁵⁷ Az évtized közepére a Morning Post gyakorlatilag konzervatív pártirányítás alá került, Sir Percy Bates (Duke of Northumberland) vezetésével, aki mellesleg még a Cunard szállítási vállalat elnöke is volt, de közvetlen pártirányítás alá tartozó lapnak számított a kisebb példányszámú Westminster Gazette is. Ezekon túl azonban, a legnagyobb példányszámú lapok a későbbiekben viszonylag függetleníteni tudták magukat a pártoktól. A másik fontos, új elem a korszak sajtójában a „depolitizált” újságírás megjelenése volt. Ennek első jele a 20-as évek végétől megjelenő Cinema B. B. C., amely szórakoztató lapként nagy példányszámot ért el.⁵⁸

A konzervatív pártpropaganda korszakbeli eszköztárába tartoztak még a párt által publikált plakátok, brosúrák, vitairatok, tájékoztató irodalom is. Ezeket általá-

ban a CCO sajtóval és nyilvánossággal foglalkozó osztálya adta ki, de 1929-től kezdve a CRD is jelentős publikációs tevékenységet folytatott. A Konzervatív Párt kézikönyveket is kiadott, elsősorban a párttagság és a funkcionáriusok informálása céljából, tehát főleg belső használatra (Constitutional Year Book, Gleanings and Memoranda, Campaign Guides) 1923-ban a párt 1,5 millió rölapot (leaflets) és 46 ezer példányban folyóiratokat jelentetett meg, s ez a szám 1928-ra a rölapok tekintetében 19,4 millióra nőtt, a folyóiratok esetében pedig 500 ezer példányra.⁵⁹

A választási kampányok idején a párt propaganda-kiadványainak száma megsokszorozódott. 1918-ban a konzervatívok 5 millió rölapot terjesztettek a választási kampány során, s ez a szám 1929-re 93 millióra nőtt (és még 400 ezer plakát).⁶⁰ A kiadott pártirodalom nemcsak számában, de minőségében is sokat javult azzal, hogy 1925-től a Konzervatív Párt elindította az ún. Westminster Library sorozatot, amelyben a konzervatív politika egy-egy területét külön tanulmánykötetek elemezték, ezekhez olcsón hozzá lehetett jutni. Stanley Baldwin beszédeit („On England”, „Peace in Industry”) többször is gyűjteményes kötetben adták ki, s ezeket az országos pártszervezetek terjesztették.⁶¹ A Home and Politics (Otthon és Politika) című kiadványsorozat a párt női választóinak szólt, a The Imp, a konzervatív ifjúsági szervezetek számára készült, s ezek mellett számos — a helyi pártszervezetek számára vagy éppen azok által kiadott — magazin is létezett (pld. a Man in the Street /Az Utca Embere/), amely az oxfordshire-i konzervatív szervezet kiadványa volt.

A párt a kor olyan modern technikai eszközeit is felhasználta politikájának népszerűsítésére, mint a film és a rádió. 1925-ig a propaganda nagyrészt a gyűléseken tartott beszédekből, a választási plakátok és rölapok terjesztéséből és sajtópropagandából állt. 1925 után a párt vezetői gyakran tartottak rádióbeszédet (pld. Baldwin fentebb említett beszéde az általános sztrájk idején), a szónokok pedig a nyilvános gyűléseken elektromos hangosbeszélőket használtak, amik megnövelték az ilyen beszédek hatékonyságát. 1925 augusztusában a párt először használta mozgó filmvetítő autóit, ezeket bárhol, bármilyen napszakban lehetett működtetni, s nagyon gyorsan nagy népszerűsége tettek szert, különösen fontos szerepük volt az általános sztrájk idején.⁶² Ezek a filmvetítő autók nagyrészt rövid rajzfilmeket mutattak be, amelyek témája a munkáspárti és liberális vezérek gúnyolása és politikájuk karikatúrozása volt. 1926 és 1930 között a Konzervatív Párt megrendelésére legalább hét ilyen rajzfilm készült, közöttük a Ramsay MacDonald-féle munkáspárti politikát maró gúnnyal ábrázoló Red Farm (Vörös Farm) is. Ezeket a filmeket a legszélesebb rétegek körében terjesztette a pártpropaganda, üzenetüket könnyen felfogták a legalacsonyabb iskolázottságú polgárok is, a módszer hatékonyságához nem férhetett kétség. Később a párt filmgyártó mechanizmusa önállósodott, 1930. májusában létrehozták a Conservative and Unionist Film Association-t (CFA — Konzervatív és Unionista Filmszövetség), amely a 30-as években több tucat filmet állított elő a párt megrendelésére.⁶³

A Konzervatív Párt különös figyelmet fordított a női szavazók megnyerésére. Az 1918-as választójogi törvény által választásra nem jogosult több mint 5 millió nő 1928-ban megkapta a teljes választójogot, az alsó korhatár ezek után a nők esetében is 21 év lett („flapper votes”).⁶⁴ A párt a 20-as években a nők politikai egyenjogúsítását alapvetően fontos célnak tekintette, s nem csupán a választásokon való jó sze-

replés reményében, hanem hosszútávú politikai megfontolások miatt is. Természetesen kezdetben nem volt könnyű megítélni, milyen hatással jár a nők millióinak politikai emancipációja, ezt a bizonytalanságot jól érzékeltette a Glasgow Herald 1918-as cikke is: „Szavazni fognak a nők? És hogyan fognak szavazni? Sok jelölt egész évi parlamenti fizetését odaadná, csak hogy választ kapjon a kérdésre. A női szavazó a választás bizonytalansági tényezője.”^{64/a}

Stanley Baldwin kilenc évvel később már pontosan érzékeltette, hogy a párt miért kíván fokozott mértékben támaszkodni a nőkre: „Kik szenvednek a legtöbbet sztrájk idején? Mindig a nők! És kik fognak a legtöbbet szenvedni, hogyha a bolsevik propaganda maga alá gyúri ezt az országot? Mindig a nők! Ez az oka annak, hogy propagandánk most miért fordul felénk olyan nagymértékben és határozottan, mint ezelőtt még soha.”^{64/b}

A brit Konzervatív Párt két világháború közti, a női szavazótáborral foglalkozó, politikájának átfogó elemzése az angolszász történetírás nagy hiányossága, bár a közeljövőben több mű is megjelenik e tárgy körben.⁶⁵ A párt 1923 és 1930 között külön folyóiratot indított a nők számára (Home and Politics) és a kezdeti példányszám (havi 40 ezer) 1929-re 200 ezerre nőtt. 1928 augusztusában — nyilvánvalóan a 21 éven felüli nők választójogát kimondó Equal Franchise Act hatására — a Home and Politics rövid történeteket kezdett közölni, melyeknek főszereplője a középkorú, megfontolt bejárónő Mrs. Maggs és naív, ingatag de jószándékú munkatársa, a fiatal Betty. Mindennapos tevékenységük — a takarítás — kimeríthetetlen kincsesládát nyújtotta a politikai párhuzamoknak és metaforáknak. Az őszi nagytakarítás (ipari munkásság helyzete) könnyebben megoldható összefogással, változékony időben ruhát kint szárítani olyan, mintha a liberálisokra szavaznánk, a szabadkereskedelem hívének lenni annyit tesz, mint megengedni az idegeneknek, hogy virágot lopjanak a kertünkéből.⁶⁶

A párbeszédnek nem nélkülözték a megfelelő iróniát sem, Betty például semmit sem tud a szocialistákról: „Nos, ez elég viccesnek tűnik... de én még sohasem hallottam felőlük. Kik ők? Hallottam már konzervatívokról, munkáspártiakról, liberálisokról, de ezek másfajta emberek...”⁶⁷

Mrs. Maggs az ideális konzervatív nő, a közjó élharcosa, a család és a tradicionális értékek védelmezője, míg Betty a fiatal nőkre jellemző bizonytalanságot és hiszékenységet, valamint a természetes igazságérzetet képviseli. A párt propagandája szerint a konzervatív nő feladata: megvédeni Betty-t, elsősorban önmagától és kiábrándítani a veszélyes illúziókból. A sorozatnak nagy sikere volt, ami a példányszám emelkedésével és azzal is mérhető, hogy sem a Munkáspárt, sem a liberálisok nem tudtak hasonló módszert alkalmazni. A párt — a nők felé irányuló — propagandájában — négy szempontot kívánt különösen hangsúlyozni: a felelősségtudattal rendelkező és antiszocialista nő alakját, valamint a „gondoskodó kapitalizmust” (caring capitalism) és az imperializmust, ami ebben az esetben a Brit Birodalom egységének, pozitív, haladó jellegének hirdetését jelentette. Ezeket már csak azért is érdemes megvizsgálnunk, mert a párt ugyanezeket a szempontokat érvényesítette a munkásságnak szánt propagandájában is.

A konzervatív propaganda úgy aposztrofálta a nőt, mint a család összetartó erejét, a szülői felelősség megtestesítőjét, a családi költségvetés irányítóját és mint

olyat, akinek döntő befolyása van a család választói magatartására (kiemelés tőlem – B.R.). Emellett azt is hangsúlyozták, hogy a nőknek helyük van a még nagyrészt patriachális struktúrákkal rendelkező brit társadalom fontos pozícióiban is. A propagandairódalom legnagyobb része ugyanarra az általános tételre épült; „a hiszékeny nőket tévútra vezetik a sunyi demagógok, de mindig megmenekülnek idősebb és bölcsőbb társaik segítségével.”⁶⁸ A választójog megadásával komoly politikai felelősség hárult minden egyes nőre, amit — természetesen — azzal lehet kifejezésre juttatni, hogy a konzervatív politikát támogatják.

A női választók szocializmusellenes beállítottságát a párt azzal kívánta kialakítani és fenntartani, hogy mindenféle sztrájkmozgalmat a családi béke legfőbb veszélyeztetőjeként állított be. A nő feladata ebben az esetben az, hogy rábírja a férjét, fiait, hogy térjenek vissza a munkába. A továbbiakban a szocializmus morális veszélyeire hívták fel a figyelmet, amihez hozzátették még, hogy a szovjet–oroszsországi események bizonyítják, hogy az ún. szocializmus, ami nem más, mint a bolsevizmus, mekkora veszélyeket jelent a család és az egész társadalom számára. Ezt kiegészítették még a Szovjet–Oroszországból származó rémtörténetek, gyilkosságok és erőszakos cselekmények színes, részletes közzétételével és ábrázolásával.⁶⁹ Emellett nagy gondot fordítottak arra, hogy figyelmeztessék a nőket: a bolsevizmus hirdetői a legkőrmönfontabb módszerekkel próbálják behálózni őket. Egy 1924-es *To Women* (A Nőkhöz) című röpirat például így figyelmezteti olvasóit: „Figyeljete a kommunista ügynökökre, akik köztetek vannak. Szocialistaként mutatkoznak és különlegesen képzett agitátorok. Lehet, hogy ápolónőként, egészségügyi dolgozóként, vagy más — bizalmat ébresztő — állással álcázzák magukat. Az a céljuk, hogy a közeletekbe férközzenek és megnyerjenek benneteket a kommunizmus ügyének, amit ők szocializmusnak neveznek.”⁷⁰

A „gondoskodó kapitalizmus” hirdetésével a Konzervatív Párt azt kívánta sugallni a női szavazótábor felé, hogy célja a vagyoni különbségek és a szociális egyenlőtlenségek enyhítése és az általános jólét biztosítása: „Nem tagadhatjuk, hogy egy némelyek gazdagsága és mások szegénysége a legégbekiáltóbb igazságtalanság és ez az a pont, ahol a konzervatív nő először szembesül a szocialistával. Sohasem engednénk meg, hogy azok, akik szenvednek a szegénységtől, azt gondolják, hogy pártunk olyan fickókból áll, akik a szegénységet elkerülhetetlen rossznak tartják — minthogy sokan annak tartják —, mert hiszen ez az alapja a munkáspárti propagandának. Meg kell győznünk a választót arról, hogy politikánk a jólét minél szélesebb körű biztosítására irányul, hogy Mr. Chamberlain és Mr. Baldwin azt akarja, hogy mindenkinek legyen otthona és vagyona.”⁷¹

Miután a párt úgy tartotta, hogy a nők — helyzetükből adódóan különösen érzékenyek a szociális kérdések iránt, a „gondoskodó kapitalizmus” jelszavát a szociális reform megvalósításához kötötték, mindkettőt pedig a konzervatívok legfőbb törekvéseként hirdették: „NŐI VÁLASZTÓK! Ha egészséges otthonokat akartok a nyomornegyedek helyén, ha orvosi ellátást akartok az anyáknak és gyermekeiknek, alacsony élelmiszerárakat, jobb munkahelyi körülményeket, továbbtanulási lehetőséget gyerekeitek számára, akkor támogassátok azt a pártot, amelyik megvalósítja ezt. Szavazzatok a konzervatívokra!”⁷² A család a kor konzervatív frazeológiájában sokszor a Brit Birodalom metaforáját jelentette, s a család (így a Birodalom) védelme

a konzervatív nő elsőrendű feladata volt. Betty, akit félre akarnak vezetni antiimperialista jelszavakkal, így vélekedik: „Akárhogy is, ha hibákat követtünk is el, mi a színesbőrűek érdekében tevékenykedünk, nem hagyjuk, hogy harcoljanak egymással és megegyék egymást, mint ahogy régen tették. Békét teremtettünk azokban az országokban, ahol brit zászló lobog.”⁷³

Azzal is támogathatjuk a Birodalmat és kifejezhetjük hazaszeretetünket, hogy a Birodalomban előállított termékeket vásároljuk, sugallta néhány propagandakiadvány, s e mögött nyilvánvalóan a védővámpolitika hívei (Tariff Reformers) álltak.

Felelősség, józan szemlélet, a szociális kérdések reális megközelítése, a Birodalom érdekeinek szem előtt tartása, körültekintő bölcsesség — íme a konzervatív nő. Általános, „politikán kívüli” tulajdonságok, melyeket az 1920-as évek konzervatív pártpropagandája ügyesen illesztett a saját politikai gyakorlatába.

Legalább ilyen fontossággal bírt a munkásság megnyerése, ami már a 19. század második felében is a konzervatív politika egyik legfőbb törekvése volt.⁷⁴ Ekkor a párt propagandája a „becsületes, konzervatív munkásember, akinek joga van legalább egy pint sörré” sztereotípiáját a „családja biztonságáért és boldogulásáért dolgozó brit munkás” eszményképével kombinálta. A párt a munkásság nagy részét ekkor főleg azzal nyerte meg, hogy politikáját a helyi — többnyire nem politikai — szerveződések támogatására alapozta (futballklubok, olvasókör, dalárda, krikettklub, stb.), s ezzel párhuzamosan a liberálisokat azzal támadta, hogy szűklátókörű, radikális vezetők kollektivizálni és megrendszabályozni kívánják a brit munkásságot.⁷⁵

Az első világháború után ez a politika annyiban módosult, hogy a fő ellenfél a Munkáspárt lett és a konzervatívok legfőbb feladatuknak a munkásság teljeskörű megnyerését tartották antiszocialista és antibolsevista politikájuk számára. Ennek érdekében a párt a magántulajdon védelmezőjeként, az osztálykategóriák elutasítójaként és a brit nemzeti érdekek egyetlen képviselőjeként lépett fel. A Munkáspártot az Internacionálé „hú szolgájának” tartották, olyan pártnak, amelyik kiszolgáltatja az országot az idegeneknek: „Egy brit párt, akármilyen politikát is folytat, legyen brit! Nem járulhat hajbókolva idegen szocialisták elé, hogy megkérdesse, mit kéne tennünk.”^{75/a}

A munkanélküliséget is a Munkáspárt és a nemzetközi szocialista, bolsevista szervezetek közös bűnének tekintették, s ez az érvelés választások idején természetesen felerősödött.⁷⁶ Az Általános Sztrájk — konzervatívok számára sikeres — befejezése után a pártpropaganda újabb érvvel gyarapodott: „A konzervatív kormány, letörve az Általános Sztrájkot, szétverte a szocialisták összeesküvését, ami arra irányult, hogy megdöntsék a demokratikus kormányzatot.”^{76/a}

Annak ellenére, hogy a párt az 1920-as években jelentős bázist teremtett politikájának a munkásság körében (elsősorban persze a választási kampányokhoz kapcsolódóan), a párt parlamenti képviselői között és a vezetésben elenyésző volt a magukat munkásszármazásúaknak vallók aránya.⁷⁷

1931 után a brit Konzervatív Párt (mint a Nemzeti Kormány vezető pártja) elsősorban a nemzeti egység és összefogás jelszavaival fordult a munkássághoz, amit az is megkönnyített, hogy a munkáspárti kormány képtelen volt a belső gazdasági válságon úrrá lenni és a szakszervezeti mozgalomban is súlyos bomlásstünetek mutatkoztak.

Végül néhány ponton megkísérlem összevetni a brit Konzervatív Párt és a magyar Egységes Párt 1920-as évekbeli néhány jellemzőjét, előrebocsátva azt, hogy a korszakkal foglalkozó összehasonlító párttörténeti munkák nemcsak a hazai, de a nemzetközi történetírásnak is nagy hiányosságai.⁷⁸

Párhuzamok és különbségek.

Néhány összevetés a brit Konzervatív Párt és a magyar Egységes Párt között az 1920-as években

A két világháború közötti időszak első évtizedének brit és magyar belpolitikája számos eltérést és néhány hasonlóságot mutat. Az eltérések elsősorban a két ország eltérő történelmi fejlődése miatt, a gazdasági feltételek, az intézményrendszer, a nemzetközi politikában betöltött szerep és a politikai kultúra terén jelentkeztek. Mégis van néhány hasonlóság, ami abból is adódik, hogy Bethlen és rendszere mindig is példaképként tekintett a brit politikára, a brit politikai gyakorlatra. A Bethlen-rendszer létét, nemzetközi elismertségét, stabilitását nagymértékben Nagy-Britanniának köszönhette.⁷⁹ A kapcsolatok természetesen főleg a hivatalos külpolitika szintjén működtek, bár a közös konzervatív értékrend kiváló személyes kontaktusokat is kialakított a két ország prominens politikusai között. Az 1920-as években, a kormánypártok szintjén, brit–magyar kapcsolatoknak nincs nyoma, a brit Konzervatív Párt levéltára erre nézve nem tartalmaz anyagokat. A magyar pártvezér–miniszterelnök pártját mint miniszterelnök képviselte angliai tárgyalásai során. A szoros kapcsolat azonban egyetlen kiragadott példával is kimutatható. Az 1924-es, biztatóan induló, szovjet–magyar diplomáciai közeledés részben azért szakadt meg, mert a brit Munkáspártot 1924-ben a Konzervatív Párt váltotta fel, amely ekkor nagyon éles szovjetellenes politikát folytatott, s ez erőteljesen hatott a Bethlen-féle politikára is. De megemlíthetjük az 1925-ös frankhamisítási botrányt is, amikor a Bethlen-kormányt a bukástól nagyrészt a brit kormány hathatós támogatása mentette meg.

Ezek a kapcsolatok a hivatalos és sokszor a nemhivatalos külpolitika szintjén jelentkeztek, de a két kormánypárt közötti eszmei, ideológiai hasonlóság — konzervativizmus — és néhány szerkezeti azonosság — a pártvezér szerepe, a politizálás gyakorlata — valamint az a tény, hogy Bethlen és a kormánypárti politikusok belpolitikai megnyilatkozásaikban folyamatosan a brit parlamentarizmusra és kormánypárti gyakorlatra hivatkoztak, önmagában is indokolja a kérdés felvetését. Az összevetés tekintetében három kérdést kívánok a középpontba állítani: a két párt szervezeti struktúráját és politikai szerepét az 1920-as években, társadalmi összetételük néhány vonását, és végül megpróbálom ez utóbbit az arisztokrácia esetében konkrétan is megvizsgálni.

A brit Konzervatív Párt belső struktúráját, intézményrendszerét — mint láthatuk — a 19. század második felében már nagyrészt kiépítette. A CCO létrejötté, a párt regionális szervezetei, a NUCCA mind-mind azt jelentették, hogy a párt stabil intézményrendszerrel rendelkező országos szervezet, állandó hivatalnokokkal, jól szervezett hálózattal. Ezek a stabil, „jól bejártott” szervezeti elemek biztosították a Konzervatív Párt számára az állandó jelenlétet az országos politikában és a sorozatos választási győzelmeket is. A Konzervatív Párt vezérének döntéseit többnyire feltétel

nélkül végrehajtották, bár a párton belül a korszakban mindig voltak kisebb-nagyobb lázongások a vezetés ellen. Ezek azonban a párt alapvető irányvonalát nem érintették és főleg belpolitikai ügyek kapcsán robbantak ki.⁸⁰

Az 1920-as évek magyar Egységes Pártját vizsgálva a kép számos eltérést mutat. Először is, ez a párt csak 1922 elején jött létre a Kisgazdapárt és a KNEP fúziójából. Másodsor, a modern magyar polgári pártstruktúra csak a 19. század második felében alakult ki, ezelőtt igazi — nyugat-európai értelemben vett — politikai pártokról nem beszélhetünk. A 19. század második felének magyar pártjai elsősorban a kiegyezéshez való viszonyulásuk alapján definiálhatók. Ennyiben hasonló ez a brit fejlődéshez, hiszen az alapvető kérdésekben (a Birodalom ügyei, a fennálló alkotmányos, politikai rend, stb.) sem a brit, sem a magyar pártok nem különböztek. A századeleji magyar belpolitikára azonban már egyre inkább az ideológiai alapokon álló, keresztény, kisgazda, szociáldemokrata, szélsőjobboldali, baloldali radikális pártok megjelenése volt a jellemző. A történelmi Magyarország széthullása az első világháború után, a két forradalom, a trianoni békeszerződés teljesen átalakította a magyar belpolitikai életet. A belpolitikai konszolidáció csak 1921–22-ben indult meg és ennek fontos eleme volt egy egységes kormánypárt létrehozása. Az ún. Egységes Párt, strukturális, szervezeti szempontból nem volt nyugat-európai vagy brit értelemben vett tömegpárt. Vezetője, Bethlen gyakorlatilag egyedül hozta meg a pártot érintő összes döntést.⁸¹ Ebben segített neki egy szűk, saját bizalmi embereiből álló kör, ez a miniszterelnök személyes barátait, régi iskolatársait, elvbarátait jelentette, maximum 10–12 politikust. A döntések többnyire informális ún. pártvacsorákon születtek, ezekről nem készültek feljegyzések.⁸² A kormánypárt valódi politikai ereje abban állt, hogy a korszakban végig abszolút többséget élvezett a magyar parlament alsóházában, tehát a miniszterelnök–pártvezér és szűk tanácsadói köre által hozott döntések többnyire törvényerőre is emelkedtek. A párt magja és egyetlen stabil szervezete a párt parlamenti frakciója volt, amihez 1925-től csatlakozott a párt fővárosi tagozata is. Bethlen eredetileg azt tervezte, hogy az Egységes Pártot hagyományos klubpártból modern tömegpárttá szervezi. E célból minden vármegyében községi, kerületi és vármegyei pártszervezetek szervezésére adott utasítást. Ebben nyilvánvalóan a brit Konzervatív Párt példáját próbálta adaptálni. A visszaérkező jelentésekből azonban, amelyek a szegényparasztság és a földbirtokos helyi elit érdekelletéinek áthidalhatatlanságáról szóltak, be kellett látnia, hogy a magyar viszonyok között konzervatív programmal modern tömegpárt nem szervezhető. Eredeti elképzelését feladva, ezért lemondott az Egységes Párt egész országot átfogó vidéki szervezeteinek a létrehozásáról. Ehelyett a dualizmuskori mintának megfelelően, meghagyta a pártot főleg képviselőkől álló klubpártnak, amely nem saját szervezetein, hanem a vidéki közigazgatás vezetőin át tartotta a kapcsolatot a társadalommal.⁸³ Ez utóbbi megállapítás magyarázza meg a kormánypárt stabilitását a korszakban. A kormánypárt, a közigazgatási apparátussal összefonódva, országszerte biztosította a kormánypolitika bázisát és végrehajtását. Nagy-Britanniával ellentétben, a végrehajtó és közigazgatási hatalom kulcspozícióinak betöltése kormánypárti tagság függvénye volt. Így tehát a párt szervezeti felépítését tekintve csak arról beszélhetünk, hogy létezett a parlamenti képviselőcsoport, a párt országos elnöksége (elnök, alelnökök, titkárok, tanácsadók), választások idején a választási bizottság. A párt vidéki, helyi

szervezetei csak laza szerveződések voltak, általában a helyi elitek vezetésével. A párt parlamenti képviselőcsoportjának belső fegyelme szilárd volt, bár politikai szempontból több, jól elkülönülő csoportra oszlott a párt. A megosztás politikai alapja az volt, hogy melyik csoport honnan, milyen pártokból érkezett a kormánypártba. Hasonlóan a brit konzervatívokhoz, a magyar kormánypárton belül sem voltak jellemzőek a nagyobb belső zendülések, egy kivétellel, amikor 1923-ban a szélső-jobboldali csoport (Gömbös-vezetésével) kilépett a pártból és önálló pártot alapított.⁸⁴ De az 1920-as évek végére visszatértek a kormánypártba. Mint a brit Konzervatív Párt esetében, a magyar kormánypárt vezetőjének döntései is, a legtöbb esetben, megfellebbezhetetlenek voltak. A viszonylag autokratív vezetési stílus, a tekintélyelvűség mindkét pártra jellemző volt.

A két kormánypárt korszakbeli politikai szerepét vizsgálva, érinteni kell a pártok választásokon való szereplését, választási eredményeiket. Nagy-Britannia esetében a 19. század elejének választójogi reformjait az 1918-as People Act és az 1928-as választójogi törvény fejezte be. Az előbbi alapján a választásra jogosultak száma több mint megduplázódott 1915-höz képest. Az 1918-as törvény azonban kb. ötmillió nőt zárt ki a választójogból és fenntartotta a férfiak „túlsúlyát”. Ez csak 1928-ban változott meg, amikor a nők is megkapták az általános választójogot. A Konzervatív Párt a korszakban sikeresen szerepelt a választásokon. Az 1919-től 1929-ig tartott választásokon gyakorlatilag minden esetben abszolút többséget szerzett. Ebből adódóan a Képviselőházban is többnyire megnyugtató többséggel rendelkeztek. Az 1920-as évek brit belpolitikájában kulcskérdés volt a szavazójog kiterjesztése a nőkre. Ebben a kampányban a Konzervatív Párt járt az élen, több okból is. Egyrészt a párt vezetői pontosan tudták, hogy a választójog kiterjesztése a nőkre elkerülhetetlenül bekövetkezik, másrészt, és ebből adódóan, szavazótáboruk növelését várták attól a ténytól, hogy ők állnak a küzdelem élére. Ezt a politikai célt Lord Birkenhead (F. E. Smith) nagyon világosan meg is fogalmazta: „Új szavazók milliói kapták meg a választójogot a Konzervatív Párt jóvoltából. Itt a lehetőség, hogy az általános választások során kifejezzék köszönetüket.”^{84/a}

A brit választójog sajátosságai (non-proportional, plurality-system) miatt közel azonos abszolút számú szavazat esetén a győztes párt sokkal több képviselői helyet szerzett a képviselőházban, mint riválisa. Ez történt 1918-ban, 1922-ben és 1929-ben is a Konzervatív és a Munkáspárt viszonylatában. A választások idején a konzervatív jelöltek többnyire a nagy tekintélynek és népszerűségnek örvendő helyi elit képviselőiből kerültek ki, nagy támogatást kaptak a CCO-tól. A párt választási plakátjain első helyen szerepeltek a Birodalom biztonságát érintő ügyek: az 1920-as években különösen India ügye és az ír kérdés. A külpolitikai jelszavak közül még az új európai status quo fenntartása és később a leszerelés (disarmament) szerepeltek nagy gyakorisággal.⁸⁵ De kétségtelen az, hogy a legsúlyosabb problémák a belpolitikában jelentkeztek. A munkanélküliség elleni harc és az „industrial peace” megteremtése kiemelt fontosságú volt a konzervatív választási propagandában. 1925-től folyamatosan alkalmazták a filmpropagandát, a „daylight cinema van system” (nappali vetítőkocsi) segítségével a párt programját szélesebb, kevésbé művelt rétegek is megismerték. Az információtovábbításra és a hatékony propagandára különösen az Általános

Sztrájk idején fordítottak nagy gondot, s részben ennek is köszönhető a sztrájk „robotbanmentes” befejezése.

Az Egységes Párt szereplése az 1920-as évek választásain hasonlóan sikeres volt, mint a brit Konzervatív Párté. Az 1922, 1926 és 1931-es választásokon a kormánypárt abszolút többséget szerzett, a kormánytámogató keresztény ellenzékkel pedig nagyarányú többségbe került a parlamentben is. A magyar választási rendszer a városok esetében fenntartotta a titkos szavazást, vidéken nyílt szavazás volt, s a szavazójogot — a rendszer érdekeinek megfelelően — a kormánypárt folyamatosan szűkítette a korszakban. A nyílt szavazásos körzetekben, a kormánypárti közigazgatás nyomására többnyire biztosan nyert az Egységes Párt, a titkosan szavazó városi kerületekben ritkán. A párt propagandájában első helyen álltak az országos kérdések, ami a rendszer fenntartását, területi revíziót, Trianon elutasítását jelentette. A pártgépezet működése választások idején „felgyorsult”, pamflet, a sajtó, és — a 20-as évek második felétől — a rádió felhasználásával működött a pártpropaganda. Az Egységes Pártnak — ellentétben a brit Konzervatív Párttal — valójában nem kellett tartania a rivális pártok választási győzelmétől, mert a baloldali ellenzék végig defenzívában volt — a forradalmak miatt —, a szélsőjobboldali csoportok pedig lényegesen nem befolyásolhatták a belpolitika alakulását. Választási propagandájában az Egységes Párt a nemzet valódi érdekeit képviselő egyetlen pártként szerepelt, amely egyedül is képes megoldani az ország problémáit. Ez a fajta „küldetéstudat”, mint láttuk, a brit Konzervatív Párttól sem állt távol.

A két kormánypárt korszakbeli politikai szerepét tekintve egy általános, közös vonás szembetűnő. Mindkét pártnak súlyos belpolitikai problémákkal kellett megküzdenie, mely mindkét esetben többé-kevésbé sikerült is. Nyilvánvalóan ezek a problémák más természetűek voltak Nagy-Britanniában és mások Magyarországon. Nagy-Britannia esetében a Konzervatív Párt 1920-as évekbeli története egybeesett a — leendő legnagyobb rivális — Munkáspárt felemelkedésével. Riadással a belső gondokkal küzdő liberálisok, akiknek bukását nagyrészt szintén a Munkáspárt felemelkedése okozta, többször is bizonytalan alapokon álló szövetséget kötöttek a Munkáspárttal. Részben ez okozta a Konzervatív Párt 1923-as választási kudarcát is. Közös vonás az is, hogy a belpolitikai viszonyok valójában Nagy-Britanniában is csak 1922 végére tisztázódtak, amikor a Konzervatív Párt „disszidensei” a Charlton-klubbeli találkozójuk után úgy határoztak, hogy szakítanak a koalícióval és újra önálló útra viszik a Konzervatív Pártot. További párhuzam, hogy mindkét párt súlyos politikai hibákat is elkövetett, amikor a hatalomban volt. 1923. őszén Stanley Baldwin első kormánya belebukott a protekcionista gazdaságpolitikai elképzeléseibe (Tariff reform, protectionist measures), de a Bethlen-kormány is súlyos helyzetbe került az 1925-ös frankhamisítási botrány kapcsán. Mindkét pártnak belső viharokkal is meg kellett küzdenie. A Konzervatív Párton belül a független liberálisokkal (Independent Liberal Party) rokonszenvező képviselők okoztak komoly gondokat, továbbá a sokszor külön utakra tévedő sajtócézárók (Press Lords /Rothermere, Beaverbrook/). A munkanélküliség és a belpolitikai válság kezelését illetően súlyos összecsapások színtere volt a Konzervatív Párt, de a Birodalom ügyeit és az általános konzervatív értékrendet tekintve sohasem bomlott meg az összhang. A bethleni Egységes Pártban mindvégig jelen voltak a szélsőséges politikusok és időnként a demokratikus földosz-

tást követelő kiszagda képviselők is lázongtak. Itt sem volt vita azonban néhány alapvető kérdéstről (Trianon, a keresztény-nemzeti értékrend, a forradalmak elutasítása, stb.). Mindkét kormánypárt alapvető feladata a rendszer stabilizálása és fenntartása volt, de jelentős különbségekkel. Amíg ugyanis a brit Konzervatív Pártnak az 1920-as években egy többszáz éve működő parlamentáris és pártstruktúrát kellett stabilizálnia és működtetnie (a háború után), addig az Egységes Pártra az a feladat várt, hogy egy új rendszert teremtsen, azt stabilizálja, fenntartsa. Mindkét pártra jellemző a korszakban a pártvezér-miniszterelnök domináns, meghatározó szerepe. A politikai döntéshozatal módja is hasonlított a két pártban: mindkét esetben a pártvezér és szűkebb tanácsadói testülete döntött, bár a brit Konzervatív Párt esetében ehhez még jelentős tanácsadói-kutatói intézmények is társultak (CCO, CRD).

A két párt társadalmi bázisát és belső társadalmi összetételét tekintve jelentős különbségeket és néhány hasonlóságot fedezhetünk fel. A brit társadalom 19–20. századi fejlődését figyelembe véve, azt mondhatjuk, hogy a 19. század közepén a népesség kb. 1/5-e az ún. középosztály kategóriába (middle class) tartozott. Ez a középosztály nyomult be a politikába, és ez vált a Konzervatív Párt legjelentősebb bázisává.

A párt a 19. század végén nagyrészt a felsőbb középosztályra és a földbirtokos arisztokráciára támaszkodott, de az első világháború ebben a tekintetben is változást hozott. A brit konzervatívoknak számolniuk kellett a munkássággal, ezt a pártvezetése nagyon gyorsan felismerte és jelentős konzervatív bázist sikerült teremteniük a munkásság körében, amit az ún. working class tory réteg erősödése is mutatott.

A párt parlamenti képviselőinek társadalmi összetételét tekintve, kétségtelül csökkent az arisztokrácia szerepe és nőtt azoknak a képviselőknek a száma, akik sok-sok szállal kötődtek az üzleti élethez. A képviselők kiválasztásánál, vagy a hierarchiában elfoglalt helyzetük szempontjából, a vagyon már nagyobb jelentőséggel bírt, mint a születés (arisztokrácia). Foglalkozásukat tekintve a képviselők nagy része szellemi foglalkozású, vagy iparral, kereskedelemmel, pénzügyekkel foglalkozó volt, s csak ezután következtek a földbirtokosok. Még jellemzőbb a kép, ha a képviselők iskolázottságát vizsgáljuk, mert a pártelit szinte kizárólag jónevű középiskolákból, továbbá Oxfordból és Cambridge-ből került ki. Bár a két világháború között, a working class tory megjelenésével, az elitiskolákból kikerült konzervatív politikusok aránya csökkent, a politikai döntéshozatal azonban az ő kezükben maradt. A vallási hovatartozást tekintve a kép viszonylag egysíkú, a Konzervatív Pártra a két világháború közötti időszakban is igaz az, ami a 19. században, vagyis a párt az anglikán egyház pártja volt.

A bethleni Egységes Párt esetében a társadalmi bázis kérdése sok eltérést mutat. Egy, csak részlegesen polgárosult, súlyos traumákat átélt társadalomban, a sajátos kelet-közép-európai fejlődési keretek között nem beszélhetünk stabil, egységes középosztály létezéséről. Az ún. keresztény magyar középosztály nagyrészt a földdel nem, vagy kevés vagyonnal rendelkező dzsentri réteg alkotta. A vármegyei és az országos közigazgatási apparátussal együtt, ez jelentette az Egységes Párt egyik legfőbb társadalmi bázisát. Az 1920-as évek végére a „modern középosztály” képviselői is megjelentek a párt tagjai és támogatói között (orvosok, gyógyszerészek, mérnökök, közgazdászok, vállalatvezetők, stb.). A párt társadalmi bázisa kiegészült a nagybirtok-

kos réteggel, amely, hasonlóan Nagy-Britanniához, főleg a konzervativizmusa miatt támogatta az Egységes Pártot. A Kisgazdapárt beolvasztásával az Egységes Párt maga mögött tudhatta a közép- és gazdagparasztság nagy részét is. Ha a párt parlamenti képviselőcsoportjának társadalmi összetételét tekintjük, akkor kiderül, hogy az 1920-as években a földbirtokosok aránya 45%-ról 23%-ra csökkent, de még így is ez a kategória jelentette a legnagyobb arányszámot. Természetesen ez nemcsak az arisztokráciát foglalta magába, hiszen idetartoztak a kis- és középbirtokosok is. Az ügyvédek, írók, szerkesztők, tanárok csoportjának aránya 18,7%-ról 21%-ra növekedett a korszakban. Ezt a társaságot lehet leginkább rokonítani a brit Konzervatív Párt — szellemi foglalkozásúakként ismert — hasonló csoportjával. Jelentős súllyal képviselték magukat a megyei és állami tisztviselők, arányuk 8,8%-ról 26,9%-ra nőtt ebben az időszakban, ami mutatja az Egységes Párt és az állami, közigazgatási apparátus jelentős mértékű összefonódását. A párt képviselőcsoportján belül az iparral és kereskedelemmel foglalkozók aránya a korszakban egyszer sem érte el a 10%-ot (1920 — 9,9%, 1922 — 8,8%, 1927 — 9,4%). További foglalkozási kategóriaként, kisebb súllyal szerepeltek még egyházi férfiak, magántisztviselők, katonák, városi tisztviselők.⁸⁷ Az iskolázottságot tekintve, az Egységes Párt elitje — természetesen hasonlóan a brit Konzervatív Párthoz — a legjobb középiskolákba és a legjobb egyetemekre járt (Theresianum, budapesti jezsuita és lutheránus főgimnáziumok, budapesti, bécsi, berlini, római egyetemek). A politikai karrier belépőjegye többnyire a jogi diploma volt. A korszakban az Egységes Párt parlamenti képviselőinek több, mint 50%-a rendelkezett jogi, vagy valamiféle egyetemi diplomával. Hasonlóan a brit Konzervatív Párthoz, a személyes baráti kapcsolatoknak óriási szerepe volt az Egységes Pártban is, és ez nagyrészt a „közös iskolai múltra” vezethető vissza.

A két párt társadalmi összetételének összevetése megtehető az arisztokrácia szerepét tekintve is. A 19. századi brit politizáló arisztokrácia három, jól elkülöníthető csoportból állt: a hagyományos (ősi) arisztokrata földbirtokosok, a kereskedelmi vállalkozásokon meggazdagodott (főleg kelet-indiai kereskedelem) arisztokraták és a „katonai dinasztikák”. Ez utóbbi csoportban volta legnagyobb mobilitás, ide érkezett a legtöbb „hommes nouveaux”. A korszakban néhány nagy arisztokrata család, a rokonokkal együtt, szinte teljesen kisajátította a politikai kulcspozíciókat (Grey, Derby, Cecils). A 20. század elején és főleg az első világháború után a brit arisztokrácia helyzete nagymértékben megváltozott. Kettős folyamat zajlott le: a nagy politizáló arisztokrata családok hanyatlása és kihalása, valamint a nagy vagyonok, földbirtokok fokozatos megszűnése. 1914-től az arisztokrácia nagy részét már nem is úgy nevezik, hogy landed aristocracy (földbirtokos arisztokrácia), hanem business classes (üzlettel foglalkozó „osztályok”), és vagyonuk, illetve anyagi helyzetük alapján sokkal inkább már az upper-middle class-ba (felső-középosztály) tartoztak. Az 1910-es évektől megkezdődött a nagy földbirtokok eladása; 1918 vége és 1921 vége között kb. 6-8 millió acre (4-6 millió kat. hold) arisztokrata föld cserélt gazdát Angliában és még kb. 1-2 millió acre Skóciában.⁸⁸ Ez a két világháború között is folytatódott, bár nem ilyen intenzitással. A nagy földbirtokos arisztokrácia hanyatlása szorosan kapcsolódott a brit belpolitikai struktúra 1918 utáni átrendeződéséhez, amit elsősorban a Munkáspárt felemelkedése, valamint a Liberális Párt szétesése okozott. Különösen a Munkáspárt követelte a földbirtokok örökösödési adójának a növelését (fő-

leg 1929-ben), ami az egyik további oka volt e réteg hanyatlásának. Így az 1920-as években a Konzervatív Pártnak is nagyobb mértékben kellett támaszkodnia a felsőbb középosztályra, bár a párt arisztokrata jellege, főleg a vezetést tekintve, mindvégig megmaradt. Ugyan a konzervatív párti elit a korszakban nagyrészt arisztokratákból állt, de az 1919-es képviselőházban a 333 konzervatív képviselőből 158 új volt, és nagy többségük a kereskedelemhez, valamint az iparhoz kötődő foglalkozású.⁸⁹

Az arisztokrácia szerepét tekintve, a bethleni Egységes Párt esetében hasonló folyamatnak vagyunk tanúi. A párt ugyan a földbirtokosok és a nagytőkések érdekszövetségére épült, de az arisztokrácia képviselőit itt is csak főleg néhány csúcspozícióban találjuk meg. A pártelitben és a kormányban ugyan nem volt elhanyagolható az arisztokraták súlya és befolyása, de ehhez hozzá kell tennünk azt, hogy kétféle arisztokrata kerülhetett az Egységes Párt vezérkarába, vagy a Bethlen-kormányba: vagy kiváló szakmai tudással rendelkező arisztokrata, vagy olyan, aki vállalja a bábu szerepét Bethlen kezében. A korszak külügyminiszterei ez utóbbi csoportnak szép példái. További hasonlóság az is, hogy az Egységes Párt elitjének arisztokratái többnyire személyes, baráti, volt iskolatársi kapcsolatban álltak a pártvezér–miniszterelnökkel, a vezető, bizalmi pozíciókba való kiválasztás nagymértékben a személyi hűség alapján történt.⁹⁰ Figyelemre méltó párhuzam az is, hogy mindkét párt, vidéki politikájában elsősorban a helyi arisztokráciára, földbirtokosságra támaszkodott, hiszen a helyi politizáláshoz pontosan olyanokra volt szükség, akik megfelelő társadalmi ranggal és megbecsüléssel rendelkeztek, volt idejük és pénzük képviselniük a helyi ügyeket. A nagy különbség a két párt arisztokrata bázisa között az volt, hogy az Egységes Pártban a földbirtokos–arisztokrata csoport jóval nagyobb mértékben volt jelen, mint a brit Konzervatív Pártban. Másképpen, a magyar nagybirtokos–arisztokrata réteg hanyatlása a korszakban nem volt olyan mértékű, mint a brit arisztokráciáé.

A brit Konzervatív Párt és a magyar Egységes Párt összevetése az 1920-as években tehát néhány hasonlóságot és számos eltérést mutat. Jelentős eltérés a két párt szerkezeti, strukturális felépítésében volt, a brit Konzervatív Párt nagy intézményrendszerrel működő, modern, polgári tömegpárt volt, a bethleni Egységes Párt klub-szerű, laza szerveződés, összefonódva a közigazgatási apparátussal és a végrehajtó hatalommal. Mindkét párt meghatározó politikai tényező volt a korszakban, a legtöbb választás győztese, s a legszélesebb körű támogatással rendelkeztek. A politizálás gyakorlatát tekintve, a brit Konzervatív Párt rendkívül hatékony propagandát fejtett ki, „megtervezte” politikáját, míg az Egységes Párt ezt a végrehajtó hatalom funkcionáriusainak befolyásolásával érte el. Mindkét párt támaszkodott a modern polgári rétegekre, melyek súlya — a történelmi fejlődésből adódóan — Nagy-Britanniában volt nagyobb. Mindkét párt gyűjtőmedencéje volt a hagyományos, konzervatív értékeket képviselő társadalmi csoportoknak. Mindkét ország arisztokráciája előnyben részesítette ezeket a pártokat, bár ez sokkal jellemzőbb volt a magyar Egységes Pártra. Az Egységes Párt politikusai mindig is igazodni kívántak a brit Konzervatív Párt politikájához, értékrendjéhez. Ez részben a személyes kapcsolatok, részben a külpolitika szintjén jelentkezett. Közös vonás volt, hogy mindkét pártot nagytekintélyű személyiségek vezették, a döntéshozás szűk, bizalmi elitcsoportok kezében volt. A belső lázongások nem rendítették meg ezeket a pártokat. Lojalitás, fegyelem és hagyomány — ezek biztosították a brit konzervatív pártvezérek nagy

befolyását híveik között. Ez a megállapítás igaz az Egységes Párt esetében is. Mindkét pártnak alapvető feladata a rendszer stabilitásának és saját hatalmának biztosítása volt, s ezt mindkét párt sikeresen megoldotta. A különbségek hangsúlyozása mellett, a számos párhuzam azt mutatja, hogy a közös konzervatív értékrend — az eltérő történelmi fejlődés ellenére — néhány tekintetben hasonló struktúrákat eredményezhet.

JEGYZETEK

¹ A témakör egyik legjobb ismerője *Robert Blake*, aki 1985-ben megjelent munkájában (*The Conservative Party from Peel to Thatcher*, Fontana Books, 401 o.) részletesen foglalkozik a két világháború közötti brit Konzervatív Párt történetével és részletes bibliográfiát is közöl.

Az újabb munkák közül a fontosabbak:

S. R. Ball, *Baldwin and the Conservative Party: The Crisis of 1929–31* (Yale Univ. Press, London, 1988.)

M. Bentley and J. Stevenson, eds., *High and Low Politics in Modern Britain* (Clarendon, Oxford, 1983.)

B. Campbell, *The Iron Ladies. Why Do Women Vote Tory?* (Virago, London, 1987.)

J. Charmley, *Lord Lloyd and the Decline of the British Empire* (Weidenfeld and Nicolson, London, 1987.)

M. Cowling ed., *Conservative Essays* (Casell, London, 1978.)

B. Jessop, *Traditionalism, Conservatism and British Political Culture* (George Allen and Unwin, London, 1974.)

R. J. McKibbin, *The Ideologies of Class. Social Relations in Britain 1880–1950* (Clarendon, Oxford, 1990.)

K. O. Morgan, *Consensus and Disunity. The Lloyd George Coalition Government 1918–22* (Clarendon, Oxford, 1979.)

G. Peele and C. Cook, eds., *The Politics of Reappraisal, 1918–1939* (MacMillan, London, 1975.)

C. J. Wrigley, *Lloyd George and the Challenge of Labour* (Harvester, London, 1990.)

² A bölcsészdoktori disszertációk közül elsősorban:

McEwen, J.M., *The Unionist and Conservative Members of Parliament 1914–1939* (Univ. of London, Ph. D., 1959.)

Ramsden, J. A., *The Organization of the Conservative and Unionist Party in Britain 1910–1930* (Univ. of Oxford, D. Ph. 1975.)

Jarvis, D. A., *Stanley Baldwin and the Ideology of the Conservative Response to Socialism, 1918–31* (Lancaster Univ., Ph. D. 1991.)

A Conservative Party Archive (CPA–Bodleian Library–Oxford) anyagai közül főleg a *Conservative Central Committee Minute Book*-jai, a párt éves jelentései (*Minute on the Annual Meetings* és a sokszínű választási propagandaanyag volt nagy hasznomra) *Pamphlets and Leaflets–John Johnson Collection*).

³ *J. A. Ramsden*, i. m. 4–5. o.

⁴ *Uo.*, 6. o.

⁵ *Robert Blake*, i. m. 192–194. o.

⁶ *J. A. Ramsden*, i. m. 8–9. o.

⁷ *U. o.* 15. o.

⁸ *Martin Pugh*, *Popular Conservatism in Britain: Continuity and Change, 1880–1987* (*Journal of British Studies*, Vol. 27. No. 7. July 1988.) 261. o. *British Political Facts 1900–1960* (6th Edition, MacMillan, London, 1986.) 122. o.

⁹ *Uo.*, 260. o.

¹⁰ *Erre nézve:*

John Lawrence, *Class and Gender in the Making of Urban Torism, 1880–1914* (*English Historical Review*, July 1993.) 629–652. o.

David Jarvis, *Mrs. Maggs and Betty: The Conservative Appeal to Women Voters in the 1920s* (kézirat, Oxford 1993.)

Rolf, K. W. D., Tories, Tariffs and Elections: The West Midlands in English politics 1918–1935 (Univ. of Cambridge, Ph. D., 1975.)

Shorter, P. R. Electoral politics and Political Change in the East Midlands of England 1918–1935 (University of Cambridge, Ph. D., 1975.)

¹¹ *R. T. McKenzie*, British political parties – The distribution of power within The Conservative and Labour parties (Heinemann, London, 1955.) 615. o.

¹² *J. A. Ramsden*, i. m. 70. o.

¹³ *British Political Facts*, 88. o.

¹⁴ Az Austen Chamberlainnel, Bonar Law-val, Stanley Baldwin foglalkozó munkák közül a fontosabbak:

J. A. Ramsden, The Age of Balfour and Baldwin. Longman, London, 1979.

R. Blake, The Unknown Prime Minister: The Life and Times of Andrew Bonar Law. Eyre and Spottiswoode, London, 1955.

D. Dutton, Austen Chamberlain: Gentleman in Politics. Roose Anderson, London, 1985.

R. Jenkins, Baldwin. Collins, London, 1987.

R. K. Middlemas and J. Barnes, Baldwin, a Biography. Weidenfeld and Nicolson, London, 1969.

¹⁵ *J. A. Ramsden*, i. m. 297. o.

¹⁶ *Conservative Research Department Papers* (A továbbiakban: CRD) (Conservative Party Archive – Bodleian Library, Oxford) CRD 1–8–78.

Robert Rhodes James, Memoirs of a Conservative J. C. C. Davidson's Memoirs and Papers, 1910–37 (Weidenfeld and Nicolson, London, 1969.)

Davidson, aki 1926-től 1930-ig a párt elnöke volt (Chairman of the Party Organization) hozta létre a CRD-t és ő volt az első vezetője is. Visszaemlékezése a két világháború közti Konzervatív Párt történetének értékes forrása.

¹⁷ *Conservative Party Archive CRD Papers* (Bodleian Library, Oxford)

¹⁸ *R. Rh. James*, i. m. 354. o.

¹⁹ *J. A. Ramsden*, i. m. 334. o.

²⁰ *Uo.*, 364. o.

²¹ A két világháború közötti brit Konzervatív Párt társadalmi összetételének vizsgálatára a leghasznosabb feldolgozások:

W. L. Guttsman, The British political Elite. (MacGibbon and Kee, London, 1963.)

J. M. McEwen, The Coupon Election of 1918 and Unionist Members of Parliament. (The Journal of Modern History, Vol. 34. No. 3. 1962.) 294–306. o.

U. δ., Unionist and Conservative Members of Parliament 1914–1939. (D. Phil. Thesis, London Univ., 1959.)

²² *Christopher Hollins*, The Conservative Party in History. (Political Quarterly, Vol. 32. No. 3. 1961.) 214–228. o.

²³ *E. A. Wasson*, The House of Commons, 1660–1945. Parliamentary Families and the Political Elite. (English Historical Review, Vol. CVI. No. 420. July 1991.) 643–645. o.

²⁴ *Uo.*, 647–648. o.

²⁵ *F. M. L. Thompson*, English Landed society in the Twentieth Century. (Royal Historical Society Transactions, Fifth Series 40. London 1990. 1–25. o.; Sixth Series 1. London, 1991.) 1–21. o., (Sixth Series 2. London, 1992.) 1–23. o.

²⁶ *R. Rh. James*, i. m. 103. o.

²⁷ *McEwen*, idézett művei és *Who was who in Britain*, *Who is who in Britain* korszakbeli kötetei.

²⁸ *McEwen*, i. m. 25. o.

²⁹ *Uo.*, 26. o.

³⁰ *Uo.*, 27. o. és *Rudai Dezső*, A politikai ideológia, pártszerkezet, hivatás és életkor szerepe a magyar Képviselőház és a pártok életében (1861–1935) Budapest, 1936. 41–42. o.

³¹ *McEwen*, The Coupon Election of 1918 and the Unionist Members of the Parliament... 302. o. *U. o.*, Unionist and Conservative Members of the Parliament (Ph. D. Thesis)... 35. o.

³² *Uo.*, 37. o.

³³ *Uo.*, 37. o. és *Bateman*, The Great Landowners of Great Britain and Ireland (London, 1883.)

³⁴ *McEwen*, i. m. 45–50. o.

³⁵ *Uo.*, 421–422. o.

³⁶ *Uo.*, 432. és *M. L. Bush*, The English Aristocracy (Manchester Univ. Press, 1984.) 213. o.

³⁷ *British Political Facts*, ... 122–123. o.

- ³⁸ *Robert Blake*, *The Conservative Party from Peel to Thatcher...* 370–371. o.
- ³⁹ *British political facts ...* 122–123. és 129. o.
- ⁴⁰ *Stuart Ball*, *Baldwin and the Conservative Party* (Yale Univ. Press, New Haven and London, 1988.)
- ⁴¹ *D. Close*, *Conservatives and Coalition after the First World War* (*Journal of Modern History*, Vol. 45. No. 2. 1973.) 240. o. és *R. Rh. James*, i. m.
- ⁴² *D. Close*, i. m. 245. és 249. o.
- ⁴³ *R. Rh. James*, i. m. 113. o.
- ⁴⁴ *Uo.* 129–133. o.
- ⁴⁵ *Geoffrey McDonald*, *The Defeat of the General Strike* (In.: *The politics of Reappraisal 1918–1939* Ed. by Gillian Peele and Chris Cook 1975.) 64–87. o. és *R. Rh. James*, i. m. 226–261. o.
- ⁴⁶ *Geoffrey McDonald*, i. m. 70. o.
- ⁴⁷ *Uo.*, 74. o.
- ⁴⁸ *Uo.*, 77. o.
- ⁴⁹ A párt 1929–31 közötti történetére:
Stuart Ball, i. m. és *Vernon Bogdanor*, *1931 Revisited The Constitutional Aspect* (*Twentieth Century British History*, Vol. 2. No. 1. 1991.) 1–25. o.
- ⁵⁰ *V. Bogdanor*, i. m. 7. o.
- ⁵¹ *David Clarke*, *The Conservative Faith in Modern Age* (London: Conservative Political Centre, 1947.)
- ⁵² *David Clarke*, i. m. (In.: *Robert McKenzie — Allan Silver*, *Angels in Marble. Working Class Conservatives in Urban England*) Heinemann, London, 1968. 7. o. A konzervatívizmusnak, az 1920-as években a szocializmusra adott válaszára a legújabb és leghasználhatóbb munka: *D. Jarvis* *Stanley Baldwin and the Ideology of the Conservative Response to Socialism* (D. Phil. Thesis)
- ⁵³ *Kenneth Pickthorn*, *Philosophy and Principles (of the Conservative Party) in the British Party System*, ed. S. D. Bailey (London: The Hansard Society, 1952.) 50. o.
- ^{53/a} *F. E. Smith* (Lord Birkenhead): *Unionist policy*, London, 1913.
- ⁵⁴ *McKenzie–Silver*, i. m. 25. o.
- ^{54/a} Lord Halisham (Quentin Hogg), *The Conservative Case*, (London, 1953.)
- ⁵⁵ *Ramsden*, i. m. 234. o.
- ⁵⁶ *Colin Seymour-Ure*, *The press and The Party System between the Wars* (In.: *The Politics of Reappraisal 1918–1939*. Eds.: Gillian Peele and Chris Cook, 1975.) 237. o.
- ⁵⁷ *Ramsden*, i. m. 241. o.
- ⁵⁸ *Colin Seymour-Ure*, i. m. 252. o.
- ⁵⁹ *National Union Executive Committee Minutes, Central Council Annual Reports* (Conservative Party Archive, Bodleian Library, Oxford)
- ⁶⁰ *Uo.*
- ⁶¹ *Ramsden*, i. m. 228–230. o.
- ⁶² *T. J. Hollins*, *The Conservative Party and film propaganda between the wars* (*English Historical Review*, Vol. XCVI. No. 379. 1981.) 359–369. o.
- ⁶³ *Uo.*, 367–369. o.
- ⁶⁴ *The Electoral System in Britain, 1918–1951* (Clarendon, Oxford, 1953.) 172. o.
- ^{64/a} *Glasgow Herald*, 1918. december 7.
- ^{64/b} Stanley Baldwin beszéde a Cambridge-i egyetem konzervatív szervezetében (Cambridge University Conservative Association) 1927. március 14-én.
- ⁶⁵ *Martin Pugh*, *Women and the Women's Movement in Britain 1918–1959* című könyve és *David Jarvis, Mrs. Maggs and Betty* *The Conservative Appeal to Women Voters in the 1920s* (mindkettő előkészületben)
- ⁶⁶ „*Pulling together*” (Együttműködés): Mrs. Maggs on Why She is a Conservative (Mrs. Maggs arról, hogy ő miért konzervatív) *Home and Politics*, No. 91. 1928. nov. 12–13. o.
- „*Neither One Thing Nor the Other*” (Sem egyiket, sem másikat): Mrs. Maggs on Liberal Policy (Mrs. Maggs a liberális politikáról) *Home and Politics* 1929. jan. No. 95. 9–10. o.
- „*A Matter of Common-sense*” (Józan ész kérdése): Mrs. Maggs on Safeguarding (Mrs. Maggs a biztonságról) *Home and Politics*, No. 95. 1929. márc. 8. o.
- ⁶⁷ „*Something for Nothing*” (Valamit a semmiért): Mrs. Maggs on the Socialist Paradise (Mrs. Maggs a szocialista Paradicsomról) *Home and Politics*, No. 92. 1928. dec. 9. o.
- ⁶⁸ A párt levéltára erre nézve számos rőpiratot tartalmaz, így többek között:

„Beware of False Friedns”, „A Woman's Warning to Mrs. Worker” „Look Befora You Leap”, „A Sketch For The Times” stb.

⁶⁹ CCO poster collection és különböző „útletrások” (L. Col. Assheton Powell: The Plain Truth About Russia Today) A teljes igazság napjaink Oroszországaról, An. Up-To-Date Account (A legújabb események) 1924.

⁷⁰ Conservative Party Archive, (Pamphlets) To Women: Communism Destroys Marriage (A kommunizmus tönkreteszi a házasságot) 1924. 250.

⁷¹ „Doorstep Politics” (Küszöbpolitika) Home and Politics, No. 76. 1927. aug. 14. o.

⁷² CCO posters collection 1929. No. 57.

⁷³ „Pulling together” Home and Politics, No. 91. 1928. nov. 13. o.

⁷⁴ A brit Konzervatív Párt munkássággal kapcsolatos politikájára: *Jon Lawrence*, i. m. *McKenzie-Silver*, i. m.

E. A. Nordlinger, The Working-Class Tories. Authority, Defence and Stable Democracy (Univ. of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1967.)

⁷⁵ *Jon Lawrence*, i. m. 650–651. o.

^{75/a} NUCCA röpirat. No. 2181. Conservative Party Archive Bodleian Library, Oxford.

⁷⁶ Az 1924-es röpiratokból: „Why the Foreigner First?” (Miért előbb az idegen?) No. 2332. „The alien shall not steal your job” (Az idegen nem fogja elvenni a munkádat) No 2500. (Conservative Party Archive, Leaflets. Bodleian Library, Oxford)

^{76/a} The Elector, 1929. május.

⁷⁷ *McKenzie-Silver*, i. m. 41. o. és lásd még a párt szociális összetétele kapcsán.

⁷⁸ A kevés próbálkozásból, a térségünkkel foglalkozó leghasználhatóbb munka:

Stanley Z. Pech, Political Parties in Eastern Europe 1848–1939. Comparisons and Continuities (East-Central Europe, Vol. 5. No. 1. 1978.) 1–38. o. A szerző tanulmányában a cseh, a szlovén, a szlovák és a horvát pártokat vizsgálja.

⁷⁹ *L. Nagy Zsuzsa*: Magyarország története 1919–1945 (Történelmi Figyelő Könyvek, KLTE, Debrecen, 1991.) 63. o.

⁸⁰ *W. L. Guttsman*, i. m. 300–310. o.

⁸¹ Bethlen István politikai pályájára a legújabb feldolgozás: *Romsics Ignác*, Bethlen István. Politikai életrajz (Magyarságkutató Intézet, Budapest, 1991.)

⁸² *Romsics*, i. m. 214. o.

⁸³ *Uo.* 148. o.

⁸⁴ *Országos Levéltár (OL)* 468. BII. 1. csomó Belpolitika 1923. Bethlen 1923. június 15-i levele Gömbösnek. (Idézi: *Romsics*, i. m. 159. o.)

⁸⁵ *British General Election Manifestos* (Compiled and Edited by: F. W. S. Craig, Political Reference Publications, Chicester, 1970.)

Conservative Manifesto 1922, 10–12. o.

Conservative Manifesto 1923, 19–21. o.

Conservative Manifesto 1924, 29–34. o.

Conservative Manifesto 1929, 55–60. o.

⁸⁶ *W. L. Guttsman*, i. m. 18–22. o.

⁸⁷ *Rudai Rezső*: i. m. 36–40. o.

⁸⁸ *F. M. L. Thompson*, i. m. 13–15. o.

⁸⁹ *W. L. Guttsman*, i. m. 291. o.

⁹⁰ *Romsics*, i. m. 212–213. o.

Szőke Domonkos

KONZERVATIVIZMUS ÉS LIBERALIZMUS VÁLASZÚTJÁN. BETHLEN ISTVÁN ÉS A MAGYAR SZEMLE KAPCSOLATÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ

A Bethlen Istvánról készült kitűnő monográfia szerzője is azt emeli ki, kortársi hivatkozásokkal is sokoldalúan alátámasztva, hogy Bethlen még azoknak sem árulta el valódi gondolatait, akiket egyébként tisztelt, s az állam és politika ügyeiben fontos kérdésekről referáltak neki.¹ Gyors felfogóképesség, metszően éles logika, az események összefüggéseit analitikus elemzéssel feldolgozó gondolkodásmód jellemezte a „Gazda” világlátását. Sohasem volt az érzelmek embere, ezeket a politikustól idegen ismérveknek tartotta. Az érvek erejével, a tágabb összefüggések felvillantásával kívánta partnereit meggyőzni és a közvélemény állásfoglalásait befolyásolni. Monográfusa, Romsics Ignác is a politikus egyfajta rejtélyességét és szűkszavúságát hangsúlyozza meghatározó személyiségjeként.

Bethlen politikusi arcélének mélyebb megértéséhez szolgálhat adalékként annak a mindezeideig meglehetősen elhanyagolt viszonynak a boncolgatása, mely a miniszterelnököt az ugyancsak általa inspirált Magyar Szemle című folyóirathoz fűzte. Már indulása körül is itt szorgoskodott, körültekintően ügyelve arra, hogy személye ne kerüljön túlzottan előtérbe.² Szekfű Gyula személyében biztos érzékkel választotta ki azt a szerkesztőt, akire a „nemzetnevelő” folyóirat gondozása nyugodtan rábízható. Bethlen 1927-ben politikai pályafutásának csúcspontján van, s méltán remélheti, nemcsak a politikai hatalom összpontosul a kezében, hanem felügyelheti a magyar szellemi élet fontos pozícióit is. Neve mindvégig a Magyar Szemle címlapján szerepel, a szerkesztőbizottság elnöki tisztét tölti be az indulástól, 1927 szeptemberétől, egészen 1944 márciusáig, az utolsó szám kiadásáig, a folyóiratot kiadó Magyar Szemle Társaságnak pedig Hóman Bálint után, 1933 májusától az elnöki tisztét is betölti. Eltekintve a harmincas évek elejétől, a közvetlenül Bethlen miniszterelnöki lemondása utáni évektől, nem sokat publikált a folyóiratban, jelentése mindig a háttérben maradt. Viszont Bethlen németországi és angliai előadókörútja 1933 tavaszán és őszén, valamint az 1934 októberében kiadott külön Bethlen–emlékszám között alapvetőnek számító Bethlen–tanulmányok látnak napvilágot a Szemlében.³

Az 1927 szeptemberében újtára indított Magyar Szemle a bethleni konszolidációs politika stabil szakaszához kötődik, az ellenforradalmi korszak olyan periódusához, amikor a Bethlen-féle politikai-hatalmi restauráció legsikeresebb éveit tudhatta maga mögött, de ez a konszolidációs politika nélkülözni volt kénytelen a szellem, az alkotó értelmiség, ill. általában a középrétegek szélesebb köreinek támogatását. A Magyar Szemlét, ahogyan erre Lackó Miklós egyik ide vonatkozó tanulmányában rámutatott, már nem a baloldali és a jobboldali radikalizmus elleni opposíció szándékával hívták életre, „hanem a konszolidált bethleni rendszer mérvadó értelmiségi köreinek ideológiai irányítására”.⁴ A folyóirat eszmei-világnézeti alapállását tekintve mérsékelt liberális volt, felülről szorgalmazott reformok elodázhatatlan szükségességét hirdette. A Magyar Szemle egy, a korszakra jellemző szellemi milióban született és olyan szándékkal, amelyet a „status quo — konzervativizmus” melletti kiállás szempontjai, valamint alapvetően a jobboldaltól való élesebb elhatárolódás szándékai is erősen befolyásoltak. Szekfű Gyula, a szerkesztő, világosan látta, hogy egy konzervatív reformpolitikát támogató folyóiratnak rendkívül nehéz lesz távol maradnia a napi politikától. Ugyanakkor azt is tudta, hogy minél szakszerűbb egy cikk, annál nehezebb észrevenni benne a politikumot. Szekfű tudta és sejtette, hogy egy konzervatív politikának mire van, mire lehet szüksége. A Bethlen–Szekfű kapcsolatot mindvégig a politikai lojalitás, a kölcsönösen megnyilvánuló tekintélytisztelet jellemezte. De ugyanakkor ez a kapcsolat nem nélkülözött egyfajta szigorúan tekintélyelvű, de egyszersmind kölcsönösen hűvös távolságtartást, nemegyszer burkolt ellenállást sem. Az együttműködést később maga Bethlen így értékelte: „a Magyar Szemlének sohasem lehetett az a célja, hogy akár Szekfű, akár az én politikai nézeteimnek legyen a rivaldája, hanem inkább olyan „tribune-libre”-féle akart lenni, ahol a közéleti kérdések emelkedett hangú, de szabad megvitatására adatik alkalom.”⁵ Annak ellenére, hogy az idézet egy köszöntő, tisztelegő kötet bevezető részéből való (így a minősítés is az alkalomhoz illő), mégis kifejezi azt a politikusi magatartást, amelyet egy tartós konszenzusra törekvő Bethlen a tudós Szekfű irányában mindig is tanúsított a folyóirat szerkesztése idején. Az 1943 tavaszán papírra került fenti sorok merőben eltérő társadalmi és politikai milióban születtek, így ezeket a megállapításokat aligha fogadhatjuk el kritika nélkül azokra az évekre, amelyek Bethlen miniszterelnökségének a legsikeresebb esztendei voltak. Bethlen Szekfűnek és a folyóiratnak azokat a törekvéseit tekintette irányadónak és támogatandónak, melyek a „közélet kérdéseire minden pártpolitikai elfogultság fölött állva, a nemzeti politika legmagasabb szemszögéből igyekeztek hozzászólni”, emlékezett vissza Bethlen az együttműködés időszakában, hozzátéve: „a pártpolitikától megméltelyezett közéletünk sivár pusztaságain valóságos oázisként hatottak gyakran Szekfű előtérbe tolt szempontjai.”⁶ Bethlen e későbbi méltatásban az „igazmondó Szekfű” alakját idealizálta, aki publicistaként is „nem levéltárak porladó aktáiból, hanem az eleven élet dokumentumaiból állította össze” a folyóirat mondandóit.⁷

A Bethlen–Szekfű kapcsolat természetesen sokkal bonyolultabb volt még azokban a felhőtlen években is, amikor a Magyar Szemle első számai 1927 kora őszen az olvasóközönség elé kerültek. A témával kapcsolatos forrásértékű adatok is azt támasztják alá, hogy kettőjük elképzelése a Magyar Szemléről eltérő volt. Bethlennek a folyóirat olyan lehetőséget jelentett, ahol társadalmi nézeteit, politikai felfo-

gását mások útján is propagáltathatja. Szekfű viszont a Szemlét sokkal nyitottabb fórumnak tekintette, olyan szellemi műhelynek, amelyben az ellentétes vélemények ütköztetésére is alkalom kínálkozik. Szekfű, a szerkesztő, elsődlegesen a szellemi erővonalak állapotának, ill. változásainak feltérképezését kívánta elérni, továbbá a humán értelmiség megnyerésének szándéka vezette, szorosán ötvözve az általa legégetőbbnek tartott azon probléma sokoldalú megvilágításával, amit egyszerűen középosztály-problémának nevezhetünk. A Magyar Szemlét így olyan *vitaterep*nek foghatjuk fel, melynek lapjain a kísérletező magyar reformkonzervativizmus viszonylag magas intellektuális szinten megfogalmazott gondolatai nyíltan ütközhetek azzal a konszolidált ellenforradalmi kormányzati politikával, amelynek fő reprezentánsa Bethlen István volt. Az érintkezési lehetőséget nem annyira a nézetek azonossága biztosította, sokkal inkább annak közös vállalása, hogy a társadalmi és szociális síkon megvalósítandó reformoknak mindkettőjük szerint szerves, nem improvizált és nem forradalmi eszközökkel kell megvalósulniuk.

Hogyan helyezhető el a Magyar Szemle abban a szellemi, ideológiai mezőnyben, melyet a bethleni politikai hivatalosan is az állami ideológiai szintjére emelt, s melyet a politikai közgondolkodás hangzatosan, de különbözőképpen értelmezett „keresztény–nemzeti” gondolatnak nevezett el? Ennek egyik integráló elemét kétséget kizáróan Trianon elvetése és egy sajátosan értelmezett nacionalista eszmekör alkotta. A Magyar Szemle a húszas és harmincas évek fordulóján támogatta a bethleni kormányzati politikát. Témaválasztásai, eszmei–politikai orientációi arra irányultak, hogy egy konzervatív tónusú reformprogramot munkáljon ki. Szekfű Gyula és a folyóirat a húszas évek fordulán úgy fordult a bethleni konzervatív reformpolitika felé, hogy a nagybirtokos–nagyitőkés érdekeket képviselő kormányzati politikát olyan haszthatatlan társadalmi és szociális reformok meghozatalára készítse, hogy azok a jobb- és baloldaltól egyaránt elkülönülő, cselekvőképes, területi revíziót és társadalmi megnyugvást hozó közmegegyezést eredményezzenek. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy ez a „társadalmi kiegyenlítés” más jelentett Bethlen István részéről és más Szekfű és a Szemle szemszögéből.

A Bethlen–Szekfű együttműködés alapját képező konzervativizmus jelentékenyen eltérő tartalmi töltést kapott a politika és a szellem oldaláról. Szekfűnél, a szerkesztőnél, a „méltányos egyenlőség”⁸ és a társadalmi közmegegyezés megteremtéséhez a konzervativizmus megtartó és tradícióőrző funkciója dominált. Bethlen esetében viszont a konzervativizmusnak, s főleg az 1918/19-es forradalmakat követő időszakban a nagybirtokos–nagyitőkés osztályszövetség hatalmi restaurációjának a megváltozott kül- és belpolitikai szituációból szükségképpen következő taktikai oldalai bontakoztak ki.⁹ A bethleni politikai elképzelések konzervatív töltését elsősorban az adta, hogy Bethlen a nagybirtok és a vele szövetséges nagyitőkés elemek uralmi érdekszövetségét úgy értelmezte, mintha az a politikai hatalom kizárólagos letéteményese lenne, de ugyanakkor nem mondott le arról sem, hogy ezen osztályszövetség társadalmi, politikai alapjainak kiszélesítését is a politika elodázhatatlan feladatává tegye. A konszolidációs politika elsődleges feladatának tehát nyilvánvalóan azt tekinthette, hogy a konzervatív elvek alkalmazásával a nagybirtokos–nagyitőkés érdekszövetség további fenntartása mellett a középbirtokosok és a középrétegek politikai megnyerésével a hatalom alapjait kitágítsa. Ugyanakkor a középrétegek

bizonyos csoportjainak jobboldali radikális irányba történő elmozdulása is joggal aggaszthatta Bethlent, aki a forradalmak utáni időszakban már meg volt győződve arról, hogy egy polgári jellegű parlamentáris államberendezés keretei között a társadalmi ellentétek feloldhatók. Ebből az alapállásból fakadhat az az átváltozás, amelynek eredményeképpen — ahogyan azt Romsics Ignác idézett könyvében összegzésként megfogalmazza: — „a sok tekintetben kifejezetten antiliberális erdélyi nagybirtokos politikusból Bethlen István nagyobb perspektívájú konzervatív–liberális nemzeti”¹⁰ politikus lesz az 1919 utáni években. Ilyen szituációban találkozhatott egymással a politikus és a történész, a konzervatív elveket valló liberális nemesi politikus azzal a történéttíróval, aki a belső metamorfózison áteső politikushoz hasonlóan, szintén nemzeti reformer volt, de személyes életvitelében, „lelki alkatából” adódóan ugyanakkor konzervatív polgár is.

Az induló Magyar Szemle legfontosabb feladatának tekintette az új magyar külpolitikai orientáció felvázolását és útjainak egyengetését. Ennek a koncepciónak a kimunkálásánál központi szerep jutott Gratz Gusztávnak, aki a Magyar Szemlének a politikával való közvetlen kapcsolatát biztosította. Mindkettőjüket azon ritka magyar politikusok közé sorolhatjuk, akik végigélték a Monarchia bukását, s tevékenyen részt vállaltak abból, hogy Magyarországot kiemeljék a nemzetközi elszigeteltségből, amelybe Trianon taszította. Gratzot és Bethlent egyaránt kötötte a huszadik századi magyar politikai gondolkodás nagy-nagy illúziója, amelynek központi kérdése volt az integer Magyarország megtartása, illetve annak elvesztése után a visszaszerzése. Mindkettőjüknek a Szemléhez való viszonyulását — egy hosszabb távú politikai koncepció részeként — akár így is értelmezhetjük. Gratz Gusztáv a forradalmak utáni belpolitikai szisztéma kiépítésében is ragaszkodott a „monarchikus restauráció iránti elkötelezettségéhez”¹¹ s így nem kerülhetett közelebb a bethleni elképzelésekhez, de abban a kiútkeresési programban, amelynek célja a trianoni revízió igenlésén túlmenően az ország nemzetközi elszigeteltségének feloldása volt, már kínálkoztak érintkezési pontok. Gratz 1926 decembere óta újra országgyűlési képviselő lett, közelebbi szerepének újbóli növekedése tehát csaknem egybeesett a Magyar Szemle szervezésének¹² időpontjával. Gratz Gusztávnak vitája lehetett Bethlennek, a politikussal abban, hogy „Bethlen gróf ... teljesen idegenkedett a szomszédos államokkal való együttműködés olyan fajtájáról, amely előttem lebegett — ti. attól, hogy a német expanziós törekvések elkerülésének egyetlen útját Gratz az utódállamokkal egyfajta konszenzusra jutó »Közép-Európa« eszmében látta — Sz. D. — Bethlen viszont, ha gondolt is rá, csak a későbbi jövő szempontjából vette azt szemügyre, arra az időre, amikor Magyarország már olyan erős lesz, hogy vezető szerepet játszhat a közép-európai kis népek szövetségében”.¹³ Azt természetesen mindketten tudták: a magyar külpolitikát nem lehet csupán Trianon közvetlen revíziójára egyszerűsíteni, de abban azért megfontolandó igazságok rejlenek, ahogyan a kettőjük közötti koncepcionális különbséget Gratz Gusztáv memoárjában találóan jellemzi: „Bethlen éppúgy túlbecsülte az ország korlátlan függetlenségét, mint ahogyan én — (értsd: Gratz, Sz. D.) — talán lebecsültem, amennyiben túl optimista volt a veszély megítélésében, mely Magyarországot fenyegette, ha nem tud megegyezni szomszédjával ... túl merész volt politikai számításaiban, melyek a régi Magyarországnak idegen segítséggel történő visszaállítására irányultak ...”¹⁴ Gratznak ez az utólag fogalmazott memoárjellegű

helyzetelemzése már a következmények tudatában, a végkifejlet ismeretében került papírra.¹⁵ A húszas–harmincas évek fordulóján a magyar külpolitikai kiütkeresés fenti alternatívái, a Magyar Szemle tanulmányai alapján Gratz az induló Szemlének igen szorgalmas, s Szekfű által talán legtöbbször közölt tanulmányírója volt, arra engednek következtetni: a Bethlen és Gratz közötti szakadék nem lehetett olyan mély, ahogyan ezt a későbbiekben Gratz visszemlékezéseiben beállítja.

Gondolatmenetünk eszmei vonalát azonban nem a Bethlen–Gratz ellentét átfogóbb és részletesebb bemutatásával kívánjuk folytatni, hanem visszatérünk ahhoz az alapkérdéshez, hogy a Magyar Szemle — külpolitikai koncepciójának formálásánál — milyen problémák megvilágítására helyezte a fő hangsúlyt. Gratz úgy látja, hogy Bethlen a húszas évek második felében túl sok engedményt tett az állami protekcionizmusnak és az autarchiának, s ezáltal a magyar külpolitikát egy olyan „hibás váltóállítással”¹⁶ terelte vakvágányra, amelyen egyrészt a túlzottan felerősített nacionalizmussal megakadályozta a kisantant államokkal a lehetséges megegyezést, másrészt anakronisztikussá tette annak lehetőségét, hogy Magyarország területi revíziójához a nagyhatalmak segítségét esetleg megnyerje.

A Magyar Szemle és Bethlen kapcsolatának tartalmi jellegét és e kapcsolat kiütkereső bizonytalanságait már az első számok is érzékletesen mutatják. Szekfű folyóiratnyitó programja a belső viszonyok józan számításba vételét ígéri ugyan, de a programadásba igencsak pesszimista hangok vegyülnek: „A magyar középosztályt nem fogjuk megmenteni, bármily szívesen tennék is ezt, a nemzeti társadalom egyes rétegeinek sajnosan meglévő érdekellentéteit sem fogjuk folyóiratunkkal eliminálni, mert tudjuk, hogy a társadalmi alakulások sokkal komplikáltabb processzusok eredményei, semhogy egy folyóirat lényegesen befolyásolhatná azokat.”¹⁷

A program a nemzeti öntudat elmélyítését, a trianoni határokon kívülre szakadt magyarsággal szorosan kiépítendő „szellemi, lelki és kulturális kapcsolat” erősítését, a „szociális megértés életrekeltését”, s annak hirdetését tartalmazza, hogy a „magyar népfaj itt Európában, ezeréves keresztény országban” olyan kultúrát teremtett, amely integráns része a nyugati civilizációs Európának.¹⁸ A programadás a vállalkozás heroikusságát szemléltetheti ugyan, de a tartalmi eligazításért jobban bele kell lapozni az első számokba.

Az induló Szemlét a tematikai gazdagság jellemzi. Bethlen és a Szemle kapcsolatának lényegibb összetevőire akkor juthatunk, ha döntően három problémakör vizsgálatára koncentrálunk. A folyóirat tartalomjegyzékeiben tallózva, legelőször az ötlik az olvasó szemébe, ahogyan a Szemle a bethleni konszolidált kormányzati politika által kiépített parlamentáris kerethez és hatalmi struktúrához viszonyul. Önálló tematikai egységet alkot az is, ahogyan a folyóirat a kormányzat és személy szerint Bethlen gazdasági és társadalmi reformelképzeléseit nagyon pregnánsan, de sohasem kritikátlanul tárgyalja. (A Szemle 1927 és 1931 között kísérletet tesz a konzervatív reform tartalmi elemzésére azon szándékkal, hogy kimutassa, a bethleni politikának milyen reformokat kellene sikerre vinnie ahhoz, hogy a nemzet idő előtt álló feladatokat megvalósítsa.) S harmadik kérdéskörként, talán a legfontosabbként, a nemzeti, nemzetiségi probléma, a magyarság Duna-medencei helyzetének méltatását tekinti.

1926 novemberében a magyar nemzetgyűlés a XXII. törvénycikk elfogadásával megszavazta a felsőház felállítását. A felsőház megalkotásának szükségességét indok-

ló Bethlen beszéd¹⁹ nem hagyott kétséget afelől, hogy a kormány részéről elsődlegesen azért van erre szükség, mert „Magyarországon a közvéleményt képező tényezőknek a funkcionálása nem egészen normális”, s mert „a magyar nemzet bizonyos faji tulajdonságai, kulturális állapota folytán sokkal inkább hatalmában van az agitációnak és a propagandának, mint más nemzet és nem bír azzal az ellenállóképességgel a propagandával szemben, mint más nemzetek”.²⁰ Bethlen a felsőháznak olyan szerepet szánt, amely alkalmanként egyensúlyozná, pontosabban ellensúlyozhatná az amúgy is megszorított alkotmányos keretek között működő képviselőházat. Túlzott szükségessége ennek a szerepnek, legalábbis rövid távon nem volt, hiszen az 1926 végi országgyűlési választásokból a kormánypárt és Bethlen megerősödvé került ki.

Bethlen választási beszédei 1926-ban azt tükrözték, hogy a kormányzat a felsőház felállításával is a (hazai és külpolitikai szituációkhoz alkalmazkodva) politikai célkitűzéseit konzervatív irányban kívánta újrarendezni. Bizonyos értelemben Bethlennek igaza volt, amikor úgy fogalmazott, hogy a „magyar politika fordulópontra áll”.²¹ E kijelentésével a kormányfő egy alkotmányos intézményi keretek között jól működő és a társadalmi békét megteremtő konzervatív nemzeti egység meglétét kívánta hangsúlyozni, de nem hallgathatta el azt sem, hogy a „keresztény középosztály nyomorúsága”²² és a gazdasági élet megoldásra váró kérdései, mindenekelőtt a hitelkérdés, a nagybirtok és nagytőke politikai érdekszövetségét kikezdő gazdasági ellentétek további megoldásokat sürgetnek. Bethlen a konzervatív politika további folytatására hívta fel a figyelmet, amelynek célját az államháztartás megszilárdításában, a termelés fokozásában, külföldi piacok szerzésében, a kereskedelemnek és az iparnak expanziós terjeszkedésében jelölte meg.²³ Ugyanakkor jól mutatják a választási beszédek azt is, hogy a bethleni konzervatív taktika milyen erősen alárendelődik a külpolitikai érdekeknek, s hogy ez a konzervatív-liberálisnak címkézett politika miként színeződik diktatórikus elemekkel. Mutatta ezt a változást az országgyűlés társadalmi összetételében bekövetkezett módosulás is,²⁴ az állami tisztviselői karnak a bürokratikus irányítása apparátus képviselőinek a törvényhozói hatalomba való erőteljesebb bekerülése.

A „nemzeti egységre” apelláló Bethlen egyáltalán nem takargatta, hogy az új szituációban mit ért renden és nemzeti egységen. Alig palástoltan adott hangot azon sajátos véleményének, hogy „a forradalmak után a népek nem szabadság, hanem rend után vágyakoznak” ..., de olyan rend után, „ahol közszabadság is van, mert ahol közszabadságok nincsenek, ott nem rend, hanem önkény áll fenn”.²⁵ Ez a Bethlen-féle szabadság- és demokráciaértelmezés azonban nagyon is sajátos szociális elrendezést takart. Úgy „nyitott” bal felé, hogy a társadalmi béke megteremtése érdekében a munkásság és polgári társadalom szabaduljon ki a szociáldemokrácia szorításából és vesse el azt a liberalizmust, amely mint eszmerendszer összeegyeztethetetlen az általa értelmezett államérdekkel.²⁶ A belpolitika végső céljának a társadalmi béke megteremtését tartotta, azt, hogy „a munkás és a polgári társadalomhoz tartozó rétegek összeforranak a nemzeti érzésben”,²⁷ ennek érdekében pedig ki kell szabadítani a munkásságot a szakszervezetek és a szociáldemokrácia politikai terrorja alól. Ugyanakkor ezek a „nemzetvédelmi” intézkedések egyfajta engedményeket biztosítottak jobb felé. A Gömbös garnitúrához tartozó, s korábban radikálisabb elveket valló figurák, főleg 1927-től kezdődően Gömbössel az élen, fokozatosan bekerültek

az államapparátusba, s nem egy közülük, pl. Rakovszky Iván és Antal István, Bethlen személyes kívánságára a Szemlében is komoly publikálási lehetőséget kaptak.²⁸

1927 késő őszen a miniszterelnök egy vidéki küldöttség előtt ismertette a magyar kormány politikájának alapelveit, s a következőképpen fogalmazott: „A háború előtt két évszázadon keresztül a magyar probléma belpolitikai probléma volt, a világháború óta azonban külpolitikai problémává vált. A háború előtt meg volt a nemzetnek az egysége, de hiányzott a nemzeti élet teljessége, a békekötés óta megvan a nemzeti élet teljessége, de hiányzik az egysége.”²⁹ Bethlen a politikai taktikában mindig is meghatározó szerepet tulajdonított a külpolitikának, de a megfogalmazás azért azt is sejteti, hogy „a megfontolt nemzeti haladás alapján” álló miniszterelnök olyan konzervatív politikát képvisel, amely biztosítani akarja „a jogrend helyreállítását a bürokráciában és a társadalomban”.³⁰

A „sikerre vitt” bethleni konszolidációs politika egyik szellemi terméke éppen a Magyar Szemle volt. Ennek első számában a nem éppen liberális politikus hírében álló, a későbbiekben Gömbös bizalmi köréhez tartozó Antal István mondta el véleményét az immár kétkamarás országgyűlés első félévéről, a felsőház visszaállításának indokolt voltáról. Antal az országgyűléssel szemben az általános politikai irányítást kezében tartó kormányzati politika fontosságának kiemelése mellett a felsőháznak azt a funkcióját kívánta hangsúlyozni, amellyel ez a testület lehet kizárólagos partnere a kormányzati politikának, ellensúlyozva a magyar parlamentáris életnek szerinte mindenkor meglévő, már-már magyar nemzeti sajátosságként funkcionáló ellenzéki jellegét.³¹ A magyar parlamentarizmusban a szocialista eszme egyetlen korlátozó erejét a felsőház adhatja Antal szerint. A magyar parlamentáris rendszernek ez a korabeli sajátos minősítése és konzervatív kritikája nemcsak azért fontos, mert a Szemle első számában jelent meg (s ezzel óhatatlanul is esetleg szellemi azonosulást tükrözhet), hanem azon kritikai észrevétel folytán is, miszerint „a politikai kappillaritás törvényszerűségének útját nem volna szabad eltorlaszolni a fiatal generációk elől”.³² S mintegy ez utóbbinak korrigálásaként — s annak alátámasztásaként, hogy a Szemle nem kívánja magát elkötelezni az egyoldalú vélemények mellett —, röviddel a kormányzati politikát ideálisként aposztrofáló Antal cikk után, Ereky István tollából a fasizmus és parlamentarizmus kérdésének lehetséges kapcsolatáról közöl cikket a folyóirat.³³ Ereky az olasz fasizmust akként definiálja, hogy az „tulajdonképpen nem más, mint a szindikalizmusba oltott nacionalizmus”.³⁴ Ereky azonban azt is világosan felismeri, hogy az olasz fasizmus a nacionalista tendenciákon túlmenően antiliberalis és antidemokrata vonásokat is hordoz, s hogy az erős diktatórikus és bürokratikus hatalommal felruházott kormánynak tartósan sikerült a törvényhozó hatalmat maga alá gyűrnie. A liberális elvekre épített parlament működési zavarait szerinte a fasizmus úgy kívánta „korrigálni”, hogy megszüntette a pártoknak azt a lehetőségét, hogy a kormányzati hatalmat parlamentáris keretek között ellensúlyozzák. A cikk kísérletet tesz továbbá arra, hogy a bethleni kormányzati forma és a Mussolini-féle rendszer eszmei ideológiai rokonságán túlmenően azokat a jegyeket is megfogalmazza, amelyek a két kormányzati forma eltérő vonásait tükrözik. Ereky szerint a magyar törvényhozás a felsőház visszaállításával kihasználta a kétkamarás rendszer előnyeiből származó lehetőségeket, s ezáltal az olasz formától mégiscsak elütő demokratikusabb szisztémát alkotott. A szerző végső következtetésében arra a

megállapításra jut —, ami aligha csengett össze a frissen aláírt olasz–magyar barátsági szerződés által megkívánt szellemiséggel —, hogy a Mussolini-féle kormányzás „...bármely áldásos tevékenységet fejtsen is ki, kormányzása nem parlamenti kormányzás lesz, *hanem a pártvezér személyes kormányzása, vagyis diktatúra*”.³⁵ (Kiemelés tőlem, Sz. D.) Ez a kritikai viszonyulás a Szemle szuverén önarcúságát mutatja, ugyanakkor a Bethlen–Szekfű levélváltások 1928 elején arra utalnak, Bethlen a Szemle aktuális belpolitikai megnyilatkozásainak megírására a Szekfű által ajánlott Darányi Kálmán helyett Rakovszky Ivánt kívánja felkérni. Kettőjük között azonban kompromisszum születhetett, hiszen néhány belpolitikai cikk megírása után Szekfű végül is újabb személyek mellett dönt, s 1928 júniusa után Antal István és Hegedűs Kálmán írják a belpolitikai rovatot.³⁶ A színtelenebb Rakovszky háttérbe szorítását talán nemcsak annak tulajdoníthatjuk, hogy nem tudta kivédeni azt a vádat, mely szerint a politikai erők tömörítését elvégző bethleni politikát valójában diktatúrának lehet nevezni, e mögött sokkal inkább az a szekfűi szándék húzódnak, hogy olyan elképzelések is hangot kapjanak a folyóiratban, amelyek nem szükségképpen képviselnek „kormányzati érdeket”.

A miniszterelnök 1927 karácsonyán kifejezetten politikai tartalmú hírlapi cikket írt,³⁷ s szokatlan módon a Szemle erősen reflektált a bethleni megnyilatkozásra.³⁸ A Kossuth Lajos „áldott emlékének” szentelt Bethlen cikk — szerinte — a független Magyarország eszméjének, a „haladás feltételein nyugvó életformák” megteremtésének huszadik századi aktualizált bethleni programja.³⁹ Ebben a koncepcióban a Szemle is felzárkózni látszik ahhoz a nem mindig következetesen vállalt szerepkörhöz, hogy Magyarország csak úgy szerezhet a maga számára fontos, a revízió megvalósításához komoly és őszinte barátokat, ha a nagyhatalmak előtt be tudja bizonyítani: a jelenlegi országhatárok tarthatatlanok, a magyarországi belső politikai állapotok fenntartása az ő érdekük is és a trianoni béke revíziója a közép-európai stabilitás egyetlen feltétele.

A Szemle 1928-as évfolyamának több cikke⁴⁰ vizsgálja a magyar belpolitikai stabilitás és a közép-európai hatalmi stabilitás lehetséges összefüggéseit. Az „Anschluss-cikk” szinte vészharangot kongatva, azt vizsgálja: „milyen lesz Magyarország nemzetközi helyzete, ha Budapestről négy óra járásnyira már a német Reichswehr acélsisakjába ütközünk”.⁴¹ A cikk érdemi mondandóját mégsem csupán ez a félelemérzet motiválta, hanem annak a felismerése, hogy a magyar kormányzati politika egyelőre nincs abban a helyzetben, hogy a kérdést súlyának megfelelően tárgyalja: „Tisztában vagyunk vele, hogy a hivatalos politika és annak hivatalos irányítói — a helyzetükhöz és kötelességükhöz fűződő kényszerűségek miatt — nem vehetik fel ezeket a súlyos kérdéseket”.⁴² A Szemle így csupán arra vállalkozik, hogy informálja a magyar közvéleményt arról, milyen lesz — lehet — a nyolcmillió magyar állam helyzete a hetvenmillió német birodalom szomszédságában! A Szemle ezt a kérdést mégis teoretikusabb szintre emelte, amiben minden bizonnyal közrejátszott az is, hogy Bethlen szabad kezet adott Szekfűnek s Gratz Gusztávnak ahhoz, hogy a kérdést a politikusi értelmezéseket megelőzően teoretikusan is megfogalmazzák.⁴³ Szekfű levele Gratzhoz arról tudósít, hogy „a miniszterelnök úr ezen kérdés tárgyalását (ti. Magyarország helyének megítélését a Kárpát-medencében, Sz. D.) hasznosnak nyilvánította ki azon hozzátétellel, hogy ezt némileg tudományos színben kellene

megkezdeni, hogy azután a politikusok is, mégpedig minél nagyobb tekintélyűek hozzászólhassanak”.⁴⁴ Bethlen, aki ugyan kezdetektől nem hitt abban, hogy a környező kisantant államok valamelyikével érdemi tárgyalásokba bocsátkozhatunk, s így a magyar revíziós igények megvalósításának lehetősége csak az európai status quo nagyhatalmi viszonyainak számukra kedvező változásától remélhető, attól azért — talán tekintettel Gratz és Szekfű személyére is — nem zárkózott el, hogy a Szemle a kérdés történetpolitikai elemzését napirenden tartsa. Különös fontosságot kölcsönöz a Bethlen–Szemle kapcsolatnak az a körülmény, hogy a volt miniszterelnök sajátos „kisebbségpolitikai” koncepciójának is éppen a Szemle adott publicitást a harmincas évek közepén.

Bethlen István a hatalmi–politikai konszolidáció számára megszerezte a bürokrácia és az értelmiség nem kis részének, valamint a húszas évek elejének antiszemita kilengései következtében a politikához és a kurzushoz rosszállóan viszonyuló zsidó nagypolgárság támogatását, de nem érte be ennyivel, hanem — főleg Gömbös 1935-ös fordulatából okulva — fokozottabban keresett kapcsolatot a korszak liberális erőivel, és — bár nem mindenben értett egyet a szerkesztővel — hozzájárult, hogy a társadalmi és szociális reformgondolatnak a népi oldalról megszólaló képviselői is hangot kapjanak a Szemleiben. Sajátosabb kiütkeresést és politikai — taktikai irányváltást mégsem a belpolitikában kívánt Bethlen végrehajtani, hanem abban a külpolitikai irányváltásban, melynek nyomait nála az 1933–34-es évhez köthetjük.

1933-ban, mint már utaltunk rá, Bethlen miniszterelnöksége után először tesz nyugat-európai utat, ellátogat az év elején Berlinbe, majd 1933 novemberében négy előadást tart Londonban. A Szemle ennek az önkéntesen vállalt politikai misszióknak nagy publicitást biztosított, azonosulván azzal a véleménynel, hogy a magyar revízió ügyének felkarolására és iránta a közvélemény figyelmének a felkeltésére talán a legalkalmasabb személy Bethlen István. A revízió külpolitikai megilapozása nemcsak hatalmi kérdés — vélekedett Bethlen —, hanem agitáció is. Be hlen egy történelmi alapozású revíziókoncepcióval kívánta megismertetni a nyugati közvéleményt. Világosan látta ugyanakkor azt is, hogy ezen a téren „a világon hatalom nélkül keveset jelent a jog”.⁴⁵

Nem véletlen, hogy Bethlen éppen a németországi út alkalmával tartott előadásában hangsúlyozta: Nyugat-Európának is az az érdeke, „hogy a Duna-medencében azokat az államokat erősítse, amelyek a maguk lábán és nem szláv irányítás szerint akarnak megállni”.⁴⁶ Bethlen szerint a nagy népek rivalizálása a Duna-medencei befolyásért azt eredményezi, hogy a térség népei között meglévő és egyre feszítőbb ellentmondások európai problémává növekszenek, fenntartva annak veszélyét, hogy a térség háborús góccá válhat. Európa nyugalmát csak azáltal lehet biztosítani, ha a Duna-medence új reorganizációjával, a békeszerződés igazságok revíziójával a térséget — ti. a Duna-medencét — megóvjuk a vele szomszédos népek illetéktelen beavatkozásától. Bethlen nem hagyott kétséget afelől, hogy csak egy olyan rendezési tervnek lehet elfogadható realitása, amely a gazdasági kérdések orvoslását nem szakítja el a revízió problémájától. Ezért utasította el a Tardieu-tervet is, mert az nem más, mint a térség gazdasági gondjainak orvoslására kidolgozott olyan koncepció, amely semmilyen garanciát nem ad a térség politikai problémáinak megoldására.

Bethlen a kérdést nemcsak nagyhatalmi kontextusban vizsgálta, hanem szoros összefüggésben a határon túli magyarság gazdasági, társadalmi és kulturális körülményeinek aggasztó romlásával bekövetkezett súlyos helyzettel. Kielezett kérdésfelvetése éppen az angliai előadáson hangzott el: lehet-e politikai egyezkedés azokkal, akik „népszámlálási trükkökkel népes magyar városok lakosságának ajkán némítják el a magyar szót, akik ugyanakkor kisebbségeik egész sajtóját egy tollvonással letiltják, vezetőiket bebörtönzik, egyesületeiket bezárják és vagyonukat elkobozzák”.⁴⁷

A rövidre szabott terjedelmi keretben csupán annak vázlatos összegzésére vállalkozhatunk, hogy — vállalva a tévedés kockázatát — a Bethlen és a Szemle közötti szellemi–politikai rokonvonások mellett az eltéréseket is felvillantsuk. Bethlen és a Szemle kapcsolatának történetében az a tíz év a *döntő*, amelyben Szekfű volt a főszerkesztő. Kettőjük együttműködésének rendezőelvei ugyan nem mindig hozhatók közös nevezőre, de szuverén egyéni gondolkodói karakterükben több volt az azonosság, mint az ellentét.

Shokása volt eddig a nem túl nagyszámú és sokszor elfogultságokkal terhes Magyar Szemle-irodalomnak olyan kérdések köré csoportosítania véleményalkotását, amelyek alapján a Szemle kizárólag a revíziós, nacionalista törekvések kiszolgálójának tűnt. S ha mindezek jelenlétét nem is vitatjuk, a Bethlen és a Szemle közötti kapcsolat mélyebb eszmei összetevőire is utalnunk kell.

Vajon nem az a megállapítás jár-e közelebb az igazsághoz, amely szerint a két világháború közötti Magyarországnak alternatív választási lehetőségeit az a bethleni helyzetértékelés jellemezte leginkább, hogy az országnak vagy azon nyugati szellemi áramlatokból kell választania, amelyek Európa nyugati fejlettebb népei körében jobboldali forradalmi változásokat produkáltak, vagy azok közül az eszmék közül, amelyek Európa keleti felén, a fejletlenebb zónában vezettek pártdiktatúrákban kifejeződő „forradalomhoz”?

A hatvanéves Bethlen István tiszteletére a Szemle emlékszámot ad ki, amelyben a folyóirat legjelentősebb munkatársai tisztelegnek a politikus előtt. Vallo-mássalserű értékelésében Szekfű mondja ki a legfontosabb ítéletet: „Néhány évvel ezelőtt bizonyára nehezebben esett volna számunkra mindazt kimondani a hatalom akkori birtokosával szemben, bár a Magyar Szemle körében annyian vannak a „lelki függetlenek”, hogy ragaszkodásuk kifejezésétől akkor sem tartózkodtunk volna”.⁴⁸

Bethlen 1934 tavaszától később még egyszer publikál a Szemlében.⁴⁹ Utolsó nagy tanulmánya 1934 februárjában jelenik meg.

S vajon a címben feltett kérdésre válaszolhatunk-e egyértelműen? Egyetértünk Romsics Ignáccal, hogy Bethlen sohasem vált demokratává. A Szemlével kapcsolatos állásfoglalásait is az a kettősség jellemezte, ami politikai felfogását. Jóleső érzéssel nyugtázta, ha direkt figyelmeztetés nélkül is pontosan értik szándékát. A „gazda” a lazára engedett gyepől taktikáját alkalmazta. Az ő értékelésében a Szemlé egy enyhén tekintélyelvű, de a problémákról szívesen szóló, intellektuális érvekkel bizonyító konzervativizmus és liberalizmus válaszútján haladó, de alapvetően liberális eszméket közvetítő, a történelmi elit érdekeit kifejező revűnek tarthatjuk.

JEGYZETEK

- ¹ *Romsics Ignác*: Bethlen István. Politikai életrajz, Bp. 1991. 209–211. l.
- ² ELTE Egyetemi Könyvtár. Szekfű-levelezés. G. 628. Bethlen István levele Szekfű Gyulához 1927. január 24.
- ³ *Bethlen István*: Magyarország az új Európában. Magyar Szemle, 1933. április., *Uő.*: Magyarország kisebbségi politikája. Magyar Szemle, 1933. június. *Uő.* A magyarság helyzete a Duna-medencében. Magyar Szemle, 1932. december. *Uő.* Hagyomány és forradalom a politikában. Magyar Szemle, 1934. február.
- ⁴ A két világháború közötti Magyarországról, szerk.: *Lackó Miklós*. Kossuth Kiadó 1984. — Lásd: *Lackó Miklós*: Szekfű Gyula és kortársai c. tanulmányát 389. l.
- ⁵ Szekfű Gyula, a történetíró és nemzetnevelő, szerk.: *Csapodi Csaba*. A Magyar Szemle Társaság kiadása. 1943. május, Előszó 4.1.
- ⁶ *Uo.* 5.1.
- ⁷ *Uo.*
- ⁸ *Szekfű Gyula*: Történetpolitikai tanulmányok, Budapest, 1924. 52. l.
- ⁹ *Romsics Ignác*: id. m.
- ¹⁰ *Uo.* 266. l.
- ¹¹ *Günther Schödl*: Magyar politika túl a nacionalizmuson és a nemzeti államon. Gratz Gusztáv (1875–1946). In: *Történelmi Szemle*, 1986. 1. sz. 47. l.
- ¹² Szekfű Gyula levele Gratz Gusztávhoz. OSZK. Kézirattár, Magyar Szemle Iratai, Fond 7. A levél annak megerősítését tartalmazza, hogy Szekfű mindenben Bethlen tudtával és beleegyezésével cselekszik.
- ¹³ Idézi *Günther Schödl* i. m. 49. l.
- ¹⁴ *Uo.*
- ¹⁵ *Uo.* A „Lebenserinnerungen” 1930-as évek végéig terjedő részeit Günther Schödl 1943. március 30-ával befejezettnek tekinti.
- ¹⁶ Lásd a Günther Schödl tanulmány ide vonatkozó megállapításait: *Történelmi Szemle*, 1986. 1. sz. 52–53. l.
- ¹⁷ *Szekfű Gyula*: A magyar folyóirat problémái. Magyar Szemle, 1927. szeptember 2. l.
- ¹⁸ *Uo.* 4. l.
- ¹⁹ Bethlen István gróf beszédei és írásai. Budapest, 1933. Genius Kiadó II. kötet, 125–146. l.
- ²⁰ *Uo.* 138. l.
- ²¹ *Uo.* 148. l.
- ²² *Uo.* 152. l.
- ²³ *Uo.* 153. l.
- ²⁴ Magyarország története, 8. k. 1918–1945. Főszerk.: *Ránki György*, Budapest, 1976. Első kiad. 547–48. l.
- ²⁵ Bethlen István beszédei... II. k. 153–154. l.
- ²⁶ *L. Nagy Zsuzsa*: Bethlen liberális ellenzéke. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. (Főleg a 178–180. l. közötti részek.)
- ²⁷ Bethlen István beszédei... II. kötet. 157. l.
- ²⁸ Bethlen István levele Szekfű Gyulának. ELTE Egyetemi Könyvtár G. 628. 1928. február 23.
- ²⁹ Magyar Szemle, 1927. december, 409. l.
- ³⁰ Bethlen István beszédei ... II. kötet. 164–166. l.
- ³¹ *Antal István*: Felsőház és alsóház. Magyar Szemle, 1927. szeptember, 33–38. l.
- ³² *Uo.* 37–38. l.
- ³³ *Erekly István*: Fasizmus és parlamentarizmus. Magyar Szemle, 1927. október.
- ³⁴ *Uo.* 137. l.
- ³⁵ *Uo.* 149. l.
- ³⁶ Bethlen István levele Szekfű Gyulának. ELTE Egyetemi Könyvtár, G. 628. 1928. február 23. Szigorúan bizalmas.
- ³⁷ A cikk részleteit idézi *Antal István*: Tallózás a politika mezején. Magyar Szemle 1928. január.
- ³⁸ *Uo.*
- ³⁹ *Uo.* 81. l.

⁴⁰ Gratz Gusztáv: Közép-Európa balkanizálódása. Magyar Szemle, 1928. május. *Uő.*: A kisantant. Magyar Szemle, 1928. aug.; Antal István: Az „Anschluss” és mi. Magyar Szemle, 1928. augusztus. *Uő.*: Primo vivere. 1928. december.

⁴¹ Antal István: Az Anschluss és mi. Magyar Szemle, 1928. augusztus, 383. l.

⁴² Uo. 384–385. l.

⁴³ Szekfű Gyula levele Gratz Gusztávnak. 1928. július 2-i keltezéssel azt tudatja, hogy Gratz által a „Kisantant-ról írt cikk előzetes levonatát Bethlen is megkapta”. OSzK Kézirattár. Magyar Szemle Társaság Iratai. Fond 7. 13. doboz.

⁴⁴ Szekfű Gyula levele Gratz Gusztávnak 1928. július. OSzK Kézirattár MSZT. Iratai, Fond. 7. 13. doboz.

⁴⁵ Bethlen István: Magyarország az új Európában. Magyar Szemle, 1933. április. 307. l.

⁴⁶ Uo. 306. l.

⁴⁷ Bethlen István: A magyarság helyzete a Duna-medencében. Magyar Szemle, 1933. december, 315. l.

⁴⁸ Magyar Szemle, 1934. október, 288. l.

⁴⁹ Ő írja az előszót abban az emlékszámban, amellyel a Szemle köszönti a 60 éves Szekfű Gyulát. Magyar Szemle, 1943. június.

John Lukacs

HITLER ÉS MAGYARORSZÁG

A kutatás megválaszolandó kérdései

Magyarország — mind a magyar állam, mind a magyar nemzet — sorsát a 20. században a nagyhatalmak döntötték el. Ideértendőek nemcsak az ország különböző nagyhatalmak általi megszállása a két világháború során, illetve azok után, hanem ezeknek a nép sorsát érintő belpolitikai következményei: elsősorban Trianon, másodsorban a negyvenesztendős kommunista egypártrendszer, melynek keletkezése és egész léte a szovjetország haderő jelenlététől függött. Ezért elsősorban szükségesség, hogy a magyar történettudomány tisztában legyen a nagyhatalmak Magyarországot érintő döntéseivel és céljaival. Mindennek elkerülhetetlen előfeltétele a nagyhatalmak 20. századi történetének, politikai rendszereinek külső és belső erőviszonyainak részletes és mélyreható ismerete. Már az I. világháború során is, főleg pedig az 1917–20-as években, Wilson, Lloyd George, Clemenceau stb. Magyarországra vonatkozó elképzelései, határozatai — s néha határozatlanságaik — döntőek voltak. Még inkább döntőek voltak egyes államférfiak elgondolásai a II. világháború során. Így Hitler, Churchill, Rooseveltt és Sztálin esetében. Churchill és Magyarország viszonyát — pontosabban: Churchill Magyarországra vonatkozó nézeteit, hajlamait és döntéseit — Teleki Pál halálának évfordulója alkalmából 12 pontban összegeztem az „Élet és Irodalom” 1991. április 5-i számában. Ezeknek részletes feldolgozása a jövő magyar történészeinek feladata kell, hogy legyen. A Rooseveltt és a Fehér Ház (melynek külpolitikai szerepe néha döntőbb volt az amerikai külügyminisztériuménál) Magyarországot illető nézetei és elhatározásai — beleértve néhány tervezet félretételét — igen bonyolult problémakört formálnak, s szintén még feltárásra várnak. A legújabb fejlemények következtében várható, hogy Moszkvában dokumentumok kerülnek majd felszínre Sztálin nézeteit, terveit és elhatározásait megvilágítandó.¹

Több okból — idetartozik a III. Birodalom irathalmazának nagy mértékben megmaradt forrásanyaga — igen sokat tudunk Hitler gondolatmenetéről és elhatározásairól, illetve azok előzményeiről. Ugyanakkor — néha metodikai, néha világnézeti okokból, sokszor pedig a fent említett írott bizonyítékok hiányában — a hatalmas méretű Hitler-irodalom (mely immár nagyobb, mint a Napóleonnal foglalkozó) ellenére még mindig sok Hitlert illető kérdés áll fenn, amely további történetírói kutatásra, judiciumra és feltárásra vár. Ez a problematika Hitler Magyarországra vonatkozó gondolatait, nézeteit és döntéseit is illeti.²

Értekezésem célja nem más, mint e problémák felsorolása, illetve rövid összefoglalása annak reményében, hogy jövendő történészeink közül egyik vagy másik figyelmét és munkáját ezekre irányítsa.

1. Járt-e Hitler (továbbiakban H.) valaha Magyarországon? Bizonyítékunk erről nincs. Bizonyos, hogy H. többször nagy elismeréssel beszélt Budapestről, főleg szép fekvéséről. Itt megjegyzendő, hogy H-t élete végéig mélyen érdekelte a városépítészet. (Pl. amikor — életében először és utoljára — Párizsban járt, 1940. június 23-án, igen sok részletet ismert a Garnier által épített Opera szerkezetéről.)

2. Voltak-e H-nek magyar kapcsolatai 1919 előtt? A H. ifjúságával foglalkozó részletes német történeti munkák említenek egy magyar–zsidó származású műtárgyakkal foglalkozó ügynököt, akivel H. Bécsben 1910 körül üzleti kapcsolatban állt; ez a kapcsolat megszakadt, de különösebb konfliktus nélkül. Itt a kérdés a továbbra is fennálló, a bécsi éveket érintő problematikával függ össze. Ma már tudjuk, hogy a „Mein Kampf”-ban — melynek első része tulajdonképpen önéletrajz és írójának „szellemtörténeti” fejlődése — H. sok mindent elferdített, illetve elhallgatott bécsi éveiről. E sorok írója szerint a történészek közül sokan a mai napig hibáznak, amikor elfogadják H. maga által alkotott téziséit, miszerint világnézete az 1907–13-as években Bécsben kristályosodott volna ki. Sok bizonyíték mutat arra (beleértve H. későbbi, az előbbieknél ellentmondó kijelentéseit), hogy nem így történt — hogy a magányos, zárkózott és hallgatag H. politikai világnézete és szónoki ambíciói nem Bécsben, hanem csak 1919 elején Münchenben törtek egyszerre felszínre. Szlávokkal szembeni ellenszenvé talán már Bécsben megnyilatkozott, míg a magyarokról a „Mein Kampf”-ban szó nem esett. Itt H. különbözött volna az általában Ferenc Ferdinánd körüli osztrák, sőt néha nagynémet konzervatív — és gyakran antiszemita — köröktől, beleértve az általa tisztelt Luegert is, aki szerint a magyarok voltak az osztrák birodalom legveszélyesebb ellenségei.

3. 1919–23 között magyar szélsőjobboldali körök gyakran voltak kapcsolatban az akkori, leginkább Bajorországban székelő bajor, osztrák vagy nagynémet szélsőjobboldali titkos, néha fegyveres csoportokkal. Viszont semmit sem tudunk az 1920-ban már H. által vezetett nemzetiszocialista párt (NSDAP) esetleges magyar kapcsolatairól, bár a NSDAP korai történetéről Németországban jelentős mennyiségű iratanyag létezik.

4. Sajnálatos, de nem elkerülhető annak megállapítása, miszerint H. hatalomra jutása után államférfiúi adottságokról tett tanúságot. Ennek taglalására vagy tényezőire e sorok írója itt nem térhet ki.³ E problematika lényege, hogy a II. világháború során (de néha már azelőtt is) H. — magának ellentmondóan⁴ — a Német Birodalom állami érdekeit gyakran világnézeti hajlamai és kívánságai fölé helyezte.⁵ Jelentős példája ennek H. 1941. januári döntése, melynek következtében a német erők Bukarestben Antonescut támogatták az utóbbinak a fanatikus nemzetiszocialista Vasgárdával folytatott fegyveres harca során. Úgyszintén — hadigazdasági, de más gyakorlati okokból is — H. az általa lekicsinyelt „feudális” és „reakciós” ún. Horthy-rendszert legalábbis a háború tartamára nem kívánta leváltani. A magyarországi nyilaskeresztes és nemzetiszocialista mozgalom német támogatását propagandisztikus és bizalmas információgyűjtési tevékenységre központosították mindaddig, amíg a háború Magyarországhoz nem közeledett, amikor azután H. kénytelen volt minden

magyar „különutat” — nem szólva a „kiugrás” lehetőségeiről — megszüntetni. Itt pl. különbséget láthatunk Göbbels éles magyarellenessége és H. óvatosabb politikája között. Göbbels naplójában, sőt itt-ott bizalmas propaganda- és sajtóutasításáiban legalább 1938 óta néha élesen támadta Magyarországot, a magyar jellemet, a „reakciós” és „arisztokratikus” rendszert. (De Göbbels — bár H. kedvelte — a háború utolsó heteinek kivételével nem tartozott H. legszűkebb és legbizalmasabb katonapolitikai köréhez.)

5. Engedtessek meg tehát, hogy néhány részletre irányítsam a figyelmet, amelyek mindeddig vagy teljesen, vagy részleteiben még feltáratlanok. Első (időben és nem fontosságban) H. 1939 márciusi beleegyezése Kárpátalja visszaszerzésére és a magyar–lengyel közös határ akkori elérésére. Egyes magyar történészek — és a közvélemény — szerint a kárpátaljai bevonulás H. ellenére történt. Azonban H. akkori beleegyezése kapcsolatban volt azon elhatározásával (amely kapcsolatban lehetett Sztálin 1939. március 10-i beszédével is), miszerint a Német Birodalom ne zárkózzon el egy Szovjetországgal megtörténhető megegyezés lehetőségétől. Ez a mozzanat már 1939 januárjában kezdődött, jelezve Moszkva felé, hogy a korábbi, az ukrán nacionalizmust támogató német politika megszűnőben van.⁶

6. H. — nem csupán magyar szélsőjobboldali híveitől származó információk tömege miatt — tisztában volt Teleki Pál konzervatív beállítottságával, sőt egyes angolszász kapcsolataival is. Ezt H. — több más semleges, vagy háborún kívüli fővárosban itt-ott megtörtént diplomáciai kísérletekkel együtt — fel kívánta használni egy esetleges német–angol megegyezés érdekében, mivel H. — hibás — meggyőződése volt (legalább 1942-ig), miszerint Churchillnek komoly ellenzéke volna az angol konzervatív párt és az angol uralkodó osztályok köreiből. Itt szerepet játszott volna az akkori budapesti brit követ, O'Malley. A Budapesten székelő német követ (Erdmansdorff) 1940 május végén — H. elképzeléseivel összhangban — a háború gyors befejezéséről és egy lehetséges német–angol békéről beszélt Telekivel (ennek pontos dátuma még tisztázandó) annak reményében, hogy ez O'Malleyn keresztül Londonba is eljuthat. (De a konzervatív és katolikus ír O'Malleyról nem tudták, hogy néhány esztendővel korábban Churchill bizalmasa volt.)

7. H. románbarát politikája még az általa különösen kedvelt Antonescu hatalomra jutása előtt kinyilvánult, amikor 1940 július elején óvta Telekit Románia megtámadásától — nemcsak tekintettel az oroszokra, akik akkor Romániával szemben Magyarországot igyekeztek pártolni, hanem mert (valószínűleg helyesen) figyelmeztette Telekit, miszerint a) egy délkelet-európai háborúból az angolok és az oroszok húznak majd hasznot, b) a magyarok veszélyesen aláértékelik a román harckésztséget és hadierőt.

8. H. — az általában elterjedt nézettel ellentétben — nem ellenezte az 1940 decemberében megkötött magyar–jugoszláv megnemtámadási szerződést, terve lévén akkor nem Jugoszlávia teljes „gleichschaltolása”, hanem az, hogy a Balkánon Görögországtól északra semmiféle valójában „semleges” állam ne maradjon, amiből azután az angolok húzhatnának hasznot. Ennek következménye volt az 1941 márciusában a Jugoszlávia elé terjesztett csatlakozás az akkori ún. „háromhatalmi szerződés”-hez, amelynek tételei valamivel enyhébbek voltak, mint a Magyarországgal, Romániával és Bulgáriával kötöttek.

9. Az 1941. június 22–26. közötti döntő — többször megvitatott és kutatott — események (Magyarország kihagyása vagy mellőzése a Szovjetunió elleni háború bejelentésének berlini szövegétől Kassa bombázásáig) valószínűleg H. tudtával történtek. Figyelembe veendő, hogy H. kimondott kívánsága szerint írásbeli feljegyzés, illetve bizonyíték egyes kijelentéseiről és elhatározásairól ne maradjon, sőt szóbeliek is csupán közvetve. Ennek volt következménye a háború során eléggé gyakran alkalmazott kifejezés: „a Vezér kívánsága” („Es ist des Führers Wunsch”) bizalmasai és egyes alantaisai részéről. Ez vonatkozik az 1941–42. telén beállott változásra is, amelynek értelmében az európai „zsidókérdés” többé nem kitelepítéssel vagy kivándorlással, hanem a „végső megoldással” (beleértve a megsemmisítést) intézendő el.

10. H. Magyarországot érintő 1944. évi elhatározásai még komoly kutatásokat igényelnek. H. legkésőbb 1942 márciusában (amikor Kállay váltotta fel Bárdossyt a magyar miniszterelnöki poszton) tisztában volt a magyar kormány egy részének és a kormányzónak halogató és az angolszász hatalmakkal esetlegesen kapcsolatot kereső törekvéseivel. Alkalmadtán H. — s itt döbbenetes világnézeti elfogultsága felülkerekedett államférfiúi mérlegelésén — a magyar „hűtlenség” és a „kiugrás” szándékának fejlődését a magyar zsidóság jelenlétével magyarázta.⁷

11. Jelentősebb ennél H. Magyarországot érintő elhatározásainak (vagy néha azok mellőzésének) problematikájára a tragikus 1944-es esztendő későbbi hónapjainak során, amikor H-t újból az „államérdek” látszik vezetni. Mindez még további kutatásokra vár, főleg német oldalon. Lényeges részei ennek a Wallenberg-probléma német vonatkozásai. Minden kétségen felül áll, hogy a német politika 1944-ben legmagasabb szinten az angolszász–orosz szövetség megbontására, vagy legalább annak súlyos megzavarására törekedett. Ez teljes összhangban volt H. nézeteivel, akinek mintaképe (mint azt többször is kijelentette) Nagy Frigyes volt, aki a végsőkig harcolt, s ennek következtében tudta megbontani az ellene létrejött „természetellenes” szövetséget, orosz, francia, osztrák és egyéb ellenségei között. Nem kétséges, hogy a Himmler felügyelete alatt álló SS, Gestapo, SD vezetők (Eichmann is beleértve) 1944. március 19-e után elkezdett tárgyalásai magyarországi zsidó és cionista elemekkel, illetve önkéntes ügynökökkel, világpolitikai célokat szolgálták: gyanút kelteni, konkolyt hinteni az angolszászok és az oroszok közé. Ennek taglalása nem tartozik ide; mindenesetre az angolok ezt tudták, s ezért nem voltak hajlandók az Eichmann által kiküldött zsidó megbízottakkal Konstantinápolyban vagy máshol tárgyalni, sőt egyeseket le is tartóztattak. Fontosabb annak taglalása, hogyan és miért engedte a német kormány Wallenberg Budapestre jövetelét. Wallenberg nem volt hivatásos svéd diplomata, tehát a német kormány könnyen megtagadhatta volna átutazását a háborúban álló Németországon keresztül. 1944 tragikus őszén és telén Budapesten a legmagasabb SS, katonai és rendőrségi parancsnokok, beleértve Eichmann is, tárgyaltak Wallenberggel (gyakran mellőzve a magyar nyilaskeresztes hatóságokat), mintha Wallenberg nemcsak a svéd kormány, hanem a nyugati világ különleges felhatalmazottja lett volna. Ez természetesen a gyanakvó Sztálin tudomására juthatott, aki különben is félt minden esetleges német–angolszász kapcsolattól, nem szólva saját antiszemita hajlamairól, minek következtében maga is hitt bizonyos mértékben a nemzetközi kapitalista zsidóság összeesküvésének mítoszában. Ezek voltak valószínű indítókai Wallenberg Pest elfoglalása utáni azonnali szovjet elfogatásának. A

Wallenberggel (és 1944 szeptembere után más amerikai zsidómentő szervezetekkel) való tárgyalásokat Himmler nem csupán engedélyezte, hanem szorgalmazta. Hogy ez H. ellenére történt volna, egyáltalán nem valószínű. (Semmi bizonyíték sincs arra, hogy a különben gyakran intrikus és féltékenykedő H. körüli bizalmasok Himmlert emiatt vádolták vagy ócsárolták volna 1945 április vége előtt.) Hogy mindez H. háta mögött történt, majdnem biztos; de hogy H. akarata vagy kívánsága ellenére, az nem.

12. Végül jelentősége van H. parancsának, mellyel megtiltotta a Buda egy részét még védő német–magyar csapatok kitorését 1945 elején, amikor a Székesfehérvár–Siócsatorna térségéből előretörő német ellentámadás Budát már kb. 20 kilométerre megközelítette. A Budavár védelméhez való ragaszkodás oka nem (a nyilaskezes kormány és sajtó által hangoztatott) H. szövetségi hűségének és magyarbarátságának volt következménye, hanem annak, hogy a Buda ostromával foglalatossá kodó orosz erőket lekösse és a Bécs felé irányuló orosz előrenyomulást a végtelékig hátráltassa, ha a magyar főváros végzetes kárára is.

JEGYZETEK

¹ E tekintetben érdekes, hogy Sztálin igen gyakran írt jegyzeteket az eléje terjesztett iratok szélére, míg Hitler majdnem minden írásbeli megjegyzést elkerülni kívánt. (Vö. e tekintetben Hitler és Churchill munkarendjének és szokásainak összehasonlítását *The Duel — The Eighty-Day Struggle between Churchill and Hitler: 10 May — 31 July 1940*, New York és London 1991 c. művemnek az amerikai kiadás 46–47., 111–112. oldalán. (Magyar fordítása A Párviadal címmel 1993 őszén jelenik meg az Európa Kiadónál.)

² Általánosságban Hitlernek Magyarországgal és a magyarokkal való viszonyáról Magyarországon két teljesen különböző kép volt (s talán még ma is van) forgalomban. Az egyik végtel valószínűleg egy elenyésző kisebbség képzelete, amely szerint Hitler jóakarattal viseltetett a magyarsággal szemben, hiszen egyrészt neki is volt köszönhető a Trianon által elszakított országrészek 1938–41 közti részleges visszajuttatása. Ezen elgondolás szerint a hitleri Német Birodalom világháborús győzelme minden tekintetben a magyarság javára szolgált volna. A másik, inkább elfogadott nézet szerint Hitler a magyarokat gyűlölte, sőt a teljes német győzelem esetén kitelepítette volna a magyarságot valahová keletre. Mindkét kép fantáziadús és helytelen — ami nem jelenti azt, hogy a történeti igazság valahol a két végtel „között” találatik. Magyarország Hitlerrel különösebben nem érdekelte. Magyarországról és a magyarságról különböző, néha elismerő, néha megvető megjegyzéseket tett. Ami ezekből Hitler 1941 után főhadiszállásán estéenként folytatott monológjaiban („Tischgespräche”) néha elhangzott és nyomtatásban megjelent, azt Gosztonyi Péter vázolta egy rövid cikkben (Magyar Hírlap, 1992. április 4.), ami helye és terjedelme miatt persze nem lehetett teljes.

³ Semmi esetre sem H. védelmében írja ezt, hanem fordítva: H. erkölcsi vétkei — vétkei és nem fogyatékoságai — éppen abban állnak, hogy Istenadta és veleszületett tehetségeit gyakran gonosz célokra használta, gyűlöletei által indíttatván.

⁴ H. az állam fontosságát, sőt értékét több ízben lebecsülte. Így pl. 1938 áprilisi salzburgi beszédében mondta: „Először volt a »Volk« (nép, faj), csak azután a »Staat« (állam)”. Úgyszintén az alábbiakban idézett 1944 májusi platterhofi beszédében: „A polgári (konzervatív) politikusok szeme előtt csak az állam állt, én a népet láttam maga előtt, a lényegyet. Már akkor is (az I. világháború után) az én számomra az állam nem volt más, mint egy egészen külső, kényszerítő keret.” („Zwangform”) Für mich war damals bereits der Staat nicht als eine sein äusserliche, zum Teil sogar Zwangsform.”

⁵ Ugyanez vonatkozik Sztálinra is, még markánsabb módon.

⁶ Ld. erről röviden *The Last European War* (Szeptember 1939 – December 1941) c. művem (New York, 1976) 27–30. old.

⁷ Itt egy újabb Magyarországot illető és eddig talán még nem ismert dokumentumra kívánom a figyelmet felhívni, amely H. egy (1976 előtt nem ismeretes) beszédében található. H. 1941 után kevésszer szólt a német nemzethez, de néha szükségét látta annak, hogy beszédeként tartson német tisztak és tiszt-

jelöltek előtt. H. összes beszédei között egyik legérdekesebb az 1944. május 26-án Platterhofban tartott beszéde, amelynek szövege csak 1976-ban került nyilvánosságra. (Közölte, bevezette és jegyzetekkel ellátta Hans-Heinrich Wilhelm a „Militärgeschichtliche Mitteilungen” 1976. 2. számában, 123–170. old.) A beszéd 2,5 óráig tartott, gépírt szövege 68 oldalt tesz ki. Sok érdekes részlete van, beleértve olyanokat, amelyek — legalább közvetve — megcáfolják H. másirányú állításait. Az összhang H. általános világnézeti demagógiájával a beszéd során főleg azokban a részekben tűnik ki, amelyekben a zsidóság szerepéről beszél (sajnálatosan megállapítandó, hogy a tiszti hallgatóság éppen itt szakította meg a beszédet „fergeteges helyesléssel”). H. faji, világnézeti és a zsidóságra vonatkozó hosszas fejtegetései közben található a következő három mondat: „Nézzék, mi történik máshol. Most nyertünk betekintést egy másik államba, amely velünk ellentétesen jár el: ez Magyarország. Az egész állam széttépvé és felfalva, mindenütt zsidók, a legfelsőbb posztokon zsidók és megint zsidók, az egész állam, azt kell, hogy mondjam, tökéletesen behálózza ügynökökkel és kémekkel, akik csak azért nem ütöttek, mert félték, hogy egy elhamarkodott útésre mi visszaütünk, de ezek azért sunyítottak, várták [az odacsapás óráját]. („auf dieses Losschlagen” „Der ganze Staat zersetzt und zerfressen, überall Juden, bis in die höchsten Stellen hinauf Juden und wieder Juden, und der ganze Staat um einem, ich muss sagen, lückenlosen Netz von Agenten und Spionen überzogen, die nur noch nicht losgeschlagen halten, dass ein vorzeitiges Losschlagen uns hineinziehen würde, aber sie warteten auf dieses Losschlagen.”) Hogy az ilyen kijelentések H. legmélyebb meggyőződését teljesen tükrözték-e, vagy hogy H. így kívánta hallgatóit befolyásolni, nem tudhatjuk. Mindenesetre említésre méltó, amit Jodl vezérőrnagy nürnbergi fogdájából feleségének írt: az általában bőbeszédűnek ismert H. legfontosabb és legmélyebb gondolatait megtartotta magának; így pl. H. sokkal előbb tudta, mint mások, hogy a háború elveszett, „de egy olyan ember, mint H. nem tudathatja ezt a német néppel”.

*

Jodl vezérőrnagy feljegyzései az 1944. március 19-i és október 15-i események előkészítéséről

1989 márciusában a müncheni Institut für Zeitgeschichte irattárában folytatott — nem magyar tárgyú — kutatásaim idején bukkantam rá véletlenül négy Magyarországot illető, 1944-ből származó dokumentumrészletre, amelyek tudomásom szerint az 1944. március 19-ével és október 15-ével, illetve azok előzményeivel foglalkozó történések előtt ismeretlenek.

Alfred Jodl vezérőrnagy Hitler bizalmasa volt. Hivatásos katonatiszt, Hitler iránta való bizalma állandóan növekedett, ezért tartotta Jodlt legszűkebb környezetében, főhadiszállásán majdnem a háború végéig. A legmagasabb rangú tiszt Hitler mellett Keitel tábornagy volt, azonban szellemi képességei — mint karaktere — nem voltak Jodléhoz hasonlíthatók. (Keitelt háta mögött Hitler lakájának, „Lakeitel”-nek gúnyolták.) Jodlt Nürnbergben háborús bűnösként elítélték és kivégezték, mivel a bíróság szerint többször vétett a nemzetközi hadviselési jog ellen. Jodl vallomásai, úgyszintén néhány börtönben írt levele, sok érdekes részletet világított meg Hitler gondolkodásáról. Ezeket Percy Ernst Schramm német történész már évekkel ezelőtt közölte. De Jodl sajátmaga által írott és gépelt naplóját csak az utóbbi esztendőben adta át özvegye az Institut für Zeitgeschichte irattára számára. Itt a III. kötetben találtam az alábbiakban következő négy napról szóló feljegyzéseket.

Az itt közölt dokumentumok jelentősége, hogy azok közvetlen információkkal rendelkező német személytől származnak. Az 1944. esztendő drámai és tragikus eseményeit magyar forrásokra támaszkodva már sokan taglalták. De a legmagasabb és legfontosabb szinten történt német előkészületekről és döntésekről mindeddig nem sok irat ismeretes. Ez áll Horthy klessheimi tartózkodásának (1944. március 18-án

de. 10.30-tól este 20 óráig) több részletére is. Az alábbiak bizonyos részleteket talán kiegészítenek, másrészt pedig egyesek még felderítendők, illetve korrigálандók. Mindenesetre tekintetbe veendő, hogy bár Jodl Hitler legközelebbi bizalmasai közé tartozott, feljegyzéseinek túlnyomó része katonai intézkedéseket érint. Továbbá figyelembe veendő, hogy míg Horthy Hitlerhez intézett leveleinek vagy táviratainak majdnem minden darabját ismerjük, kérdéses azonban, vajon egyik vagy másik 1944 második felében Hitlerhez intézett levele tényleg elküldetett-e vagy sem. Ugyanakkor Hitler Horthyhoz intézett leveleinek vagy üzeneteinek csak egy része ismeretes.

Az alábbiakban először a napi feljegyzések német szövegét adjuk (megőrizve a gépelt szöveg eredeti formátumát, illetve az abban található kiegészítéseket), majd a magyar fordítást és a szükségesnek tartott jegyzeteket.

17.3.44: Bd III. S.53.

Besprechung ueber Margarethe.

Reichsaussenminister, Reichsfuehrer SS.

1.) Foertsch muss erfahren, dass Frage der Entwaffnung erst am 18. mittags.

2.) Sitzung soll 11 Uhr beginnen, 12³⁰ abbrechen und Pause.

Kein Ungar darf etwas ueber den Termin des Einmarsches erfahren. Nur die Tatsache. Zug um 10.30 Uhr hier. 11 Uhr Beginn der Besprechung. Gespraechе muessten auf Platte in der Zentrale aufgenommen werden.

1.) Besprechung Reichsaussenminister und vielleicht Feldmarschall K[eitel].

2.) Es darf keine faulen Ausreden mehr geben. Er muss eine von uns be [Der Satz ist nicht beendet worden.]

3.) Wird mit Einverstaendnis von Horthy marschiert und ohne Widerstand, dann kann die Entwaffnung und Entlassung zurueckgestellt werden.

4.) Befehle vorbereiten:

1) Neubesetzung des Generalstabes.

2) Keinerlei Widerstand.

3) Einsatz der ungarischen Wehrmacht nach unseren Weisungen.

4) Sofortiger Einsatz der ungarischen Sich[erungs] Div. nach den Wuenschen der Heeresgruppen.

5) Entfernung aller ungarischen Truppen von der rumaenischen Grenze.

6) Unterbindung jeglicher Verbindung mit den Feind.

Nur deutschfreundliche Attachés in neutralen Staaten.

Verhinderung jeden Starts.

Magyar fordítás:

1944. 3. 17.¹

Megbeszélés Margarethe-ről. [Magyarország német megszállásának titkos terve.]
Külgügyminiszter [Ribbentrop], az SS birodalmi vezére [Himmler]

1. Foertsch-el [feltehetően Friedrich F. Generalleutenant] tudatni, hogy a fegyvertelenítés² [a magyar vendégektől minden oldalfegyver elveendő] eldöntése csak 18-án [holnap] délben.

2. Tárgyalás kezdődik 11-kor,³ 12:30-kor megszakítás. Semmilyen magyar⁴ se tudjon semmit a bevonulás [megszállás] időpontjáról. Csak a tényt tudatni [velük].

Vonat érkezik 10:30-kor. 11 órakor a tárgyalás kezdete. Felvenni [titkos mikrofonon] lemezre a központba.⁵

1.) Tárgyaláson [résztvesz] a külügyminiszter, talán a tábormagy [Keitel].

2.) Semmi további magyar mellébeszélés.⁶ A mi részünkről egyikünk... [A mondat befejezetlen.]

3.) A bevonulás Horthy beleegyezésével és minden ellenállás nélkül [történik], ha így, az oldalfegyverek visszaadhatók és ők elengedtetnek.

4.) Előkészítendő parancsok:

1. A [magyar] vezérkar újjáalakítása.

2. Semminemű ellenállás.

3. A magyar hadsereg bevetése a mi utasításaink szerint.

4. A biztonsági hadosztály⁷ azonnali bevetése a hadseregcsoportjainak kívánása szerint.

5. Az összes magyar katonaság eltávolítandó a román határról.⁸

6. Lehetetlenné tenni akármilyen lehetséges kapcsolatokat az ellenséggel.

Csak németbarát katonai attasék a semleges államokba. Minden kezdeményezés[üket] hátráltatni.

JEGYZETEK

¹ A megbeszélés tehát Horthy érkezése előtti napon, pénteken, valószínűleg du. 12:30 körül lehetett, ez volt Hitler akkori szokásos mindennapi első „Lagebesprechung”-jának időpontja.

² Tehát az első, kritikus és döntő tárgyalás után, ha Horthy és a magyar küldöttség teljesen ellenállna és a tárgyalások végleg megszakadnának. De erre nem került sor.

³ Hitler valószínűleg később határozta el, hogy lehajtsasson a klessheimi kastélytól néhány kilométerre fekvő vasútállomásra, Horthyt ott személyesen üdvözölvén. Általában elismerendő, hogy Hitler az egész — s számára sem könnyű — klessheimi „tárgyalások” során államférfihez illő, s részleteiben előzetesen kigondolt udvariassággal kezelte Horthyt, akivel szemben minden vonatkozásban fölényben érezte magát.

⁴ Tehát a németek szemében teljesen megbízható, s félig-meddig beavatott Sztójay sem.

⁵ Érdekes, s eddig nem ismert tény, hogy Klessheimben is (amely nem volt Hitler két főhadiszállásának egyike) titkos mikrofonok vették fel a beszélgetéseket. Tudomásom szerint ezek a hangfelvételek elvesztek.

⁶ A német kifejezés („faulen Ausreden”) erősebb, durvább, mint a magyar.

⁷ Nem világos. Jodl valószínűleg a bevonuló német csapatokat értette, talán ezek közül az egyik SS-alakulatot.

⁸ Hitler már 1940-ben ódzkodott a magyar–román ellenségeskedésektől, s elképzeléseiben egy újabb magyar–román fegyveres összetűzés sokszor túlzott szerepet játszott.

18.3.44: Bd III. S.54.

1.) Programm an Montag.

2.) 13. SS-Div. muss geschlossen bleiben.

Fuehrer verwundert ueber Besprechung mit Horthy.

Noch bei 1. Besprechung sagt der Fuehrer dem Reichsverweser, dass wir entschlossen seien, mit 12 Divisionen in Ungarn einzumarschieren.

Horthy sagt, er hatte keine Waffen. F[uehrer] sagt, die Waffen fuer den Kampf gegen Rumaenien sind da.

H[orthy], die Sicherungsdivisionen kaemen zum Nordteil. [?]

F[uehrer], sie kaemen nicht zum Nordpol, sondern kaemen dorthin, wo man sichern muss.

H[orthy] sagt, dass dann Ungarn aus der Luft angegriffen wuerde.

F[uehrer], dann ist diese harte Gewissheit besser als die Ungewissenheit.

Magyar fordítás:

1944. 3. 18.

1.) Hétfői menetrend.

2.) A 13. SS-hadosztály maradjon egyben.¹ Führer csodálkozik Horthyn, a tárgyalás menetén.² Már az 1. tárgyalás során közli a Führer a kormányzóval, döntésünk 12 hadosztállal³ Magyarországra bevonulni.

Horthy: nincs [elég] fegyverünk.⁴

Führer: van elég fegyverük Románia ellen.

Horthy: a biztosítási hadosztályok északról [?] jöttek.

Führer: nem az Északi Sarkra, hanem oda, ahol biztosítani kell.⁵

Horthy: most ezután Magyarországot légitámadások érik.

Führer: a kemény bizonyság jobb, mint a bizonytalanság.

JEGYZETEK

¹ Az első két pont valószínűleg nem a magyarországi megszállásra vonatkozik.

² Hitler keményebb érvelést várt Horthy részéről. Mindhárom aznapi együttléjük során fölényesen és magabiztosan bánt Horthyval. Természetesen Hitler helyzete volt előnyösebb, de hozzájátszott ehhez Hitler ösztönös emberismerete is.

³ Tudomásom szerint a megszállásban 11 és nem 12 hadosztály vett részt.

⁴ A kijelentés ebben a tömör formában nem világos. Feltehetően nem a németek elleni esetleges ellenállásra vonatkozik, hanem válasz Hitler vádjaira, miszerint a magyar hadsereg részvétele a keleti fronton állandóan csökken.

⁵ Hitler válasza szarkasztikus.

23.9.44: Bd. III. S. 96.

F[uehrer] legt groessten Wert

1.) darauf, dass Chrom Gebiet im Suedosten gehalten wird, daher 5000 Mann Luftwaffe im Suedosten belassen.

OKL 2.) Ueberwachung der ung[arischen] Flugplaetze, damit nicht Angehoerige des Reichsverwesers nach der Schweiz fliegen.

OKL 3–4. Fallsch[irm] Btle *muessen* bereitgestellt werden, um sich des Reichsverwesers zu bemaechtigen, wenn er ins ung[arische] Hauptquartier sich *begibt*.

Ungarische Regierung muss Salassi uebernehmen. Reichsverweserschaft bis zur Klaerung der Staatsform.

Regierung bekommt ein Ermaechtigungsgesetz.

Die 3 Leute (?) sollen harmlos sein. Reg.
 Chef verfüegt ueber die Armee.

Magyar fordítás:

Führer a legnagyobb súly helyezi

1.) a délkeleti krómvidék védve legyen,¹ tehát 5000 főnyi legénységet a Luftwaffetól ott tartani.

OKL [a német légierők legfelső parancsnokságának]

2.) a magyar repülőterek megfigyelésére, nehogy a kormányzó hozzátartozói Svájcba repüljenek.²

OKL: 3–4 ejtőernyős zászlóaljat *köteles* készenlétben tartani a kormányzó elfogatására, ha ő a magyar főhadiszállásra *megy*.

A magyar kormányt Szálasi veszi át.³

Kormányzóság [a kormányzói hivatal] megmarad, amíg az [új] államforma nem tisztázódik.

A kormány felhatalmazási törvény kap.

A 3 személy (?) ártalmatlanná teendő.⁴

Az [új] kormányfő vezényli a hadsereget.

JEGYZETEK

¹ Valószínűleg nem Magyarországra, hanem Jugoszláviára vonatkozik. (Vonatkozása kérdéses: az acélgyártásban döntő fontosságú német krómbehozatal akkor már csak Spanyolországból származhatott.)

² Hitler pontosan ismerte Horthy családi körülményeit, családtagjaihoz való ragaszkodását. Kérdéses, miért a Svájcba menekülést gyanítja, hiszen oda csak német légtéren keresztül lehetett eljutni, míg a szövetségesek által már megszállt Közép- vagy Dél-Olaszországba könnyebben volt elérhető (pl. Náday, Horthy titkos fegyverszüneti megbízottja).

³ Megjegyzendő, hogy eddigi tudomásunk szerint Szálasi kormányfővé történt kiválasztása szeptember 26-án történt.

⁴ A kérdőjel Jodltól származik.

25.9.44: Bd. III. S.98.

Eine [Satz im Urtext nicht beendet.]

500 Mann Skorzeni von Frankreich und Belgien.

Lastensegler

sollen nach Wien noch am 26.9.

Ein milit[arischer] Ueberwacher muss zu Horthy.

Flugplaetze, Strassen, Brücken, Bahnen, Post, Tunnel, Sender, Leergut.

In Flugzeugen fliegen 1 Batl. 23. Pz. Div. nach Stuhlweissenburg.

Diese Flugzeugen bleiben dort, um das Bataillon rasch... [Satz in Urtext nicht beendet]

Militarische Forderungen

1.) Die deutsch–ung[arischer] Streitkraefte unter deutsche H.Gr.

2.) Diese hat zum Schutz Ungarns alle Vollmachten.

3.) Militaerleute (?) zum Reichsverweser,

und zwar 1 Mann fuer Verkehr
 1 Offizier - " - Wirtschaft
 1 Offizier - " - Nachrichtenwesen.

Magyar fordítás:

Egy [a mondat befejezetlen]
 500 ember Skorzeny alatt Franciaországból és Belgiumból.

Tehervitorlázógép

érkezzen Bécsben már 26-án.¹

Egy katonai megfigyelő Horthy közelébe.

Repülőterek, országutak, hidak, vasútak, posta, alagút, rádióadó, Leergut.²

Légiúton a 23. páncélosadosztály 1. zászlóaljja Székesfehérvárra. A repülőgépek ottmaradnak, hogy a zászlóalj gyorsan... [A mondat befejezetlen.]

Katonai követelmények:

- 1.) A német–magyar hadierők német hadseregcsoport parancsnoksága alatt.
- 2.) Az utóbbi teljhatalmú Magyarország védelmét illetőleg.
- 3.) Katonai személyek az [új] kormányzóhoz, mégpedig
 1. személy közlekedés[ügy]
 - 1 tiszt gazdasági [ügyek]
 - 1 tiszt híradási, hírszerzési [ügyekben].

JEGYZETEK

¹ Tudvalevő, hogy Skorzeny tehervitorlázókkal leszállt rohamcsapatai szabadították ki Mussolinit egy olasz hegytetőn lévő szállodai fogságából 1943. szeptemberében. Skorzeny részt vett az 1944. október 15–16-i eseményekben, de akkor vitorlázógépeket nem alkalmaztak.

² Leergut magyar jelentése tisztázatlan; szó szerint: csomagolás. Gépelési hiba esetén lehet Heergut: hadianyag.

Gergeley Jenő

A DEMOKRATA NÉPPÁRT „IGAZOLÓ JELENTÉSE” A MINDSZENTY JÓZSEF BÍBOROS HERCEGPRÍMÁSSAL KELETKEZETT KONFLIKTUSÁRÓL

Barankovics István, a Demokrata Néppárt főtájkára, Bálint Sándor, a szegedi tudományegyetem nyilvános rendkívüli tanára, nemzetgyűlési képviselő, és Eckhardt Sándor, a budapesti tudományegyetem nyilvános rendes tanára, ugyancsak a párt nemzetgyűlési képviselője 1946. július 16-i keltezéssel egy igen terjedelmes, 15 sűrűn telegévelt oldalnyi beadványt, „levelet” intézett a katolikus egyház legfőbb vezetőihez. A Demokrata Néppárt programadással felérő memorandumát a Magyar Katolikus Püspöki Kar valamennyi tagjának — a megyés főpásztoroknak — azonos szöveggel megküldték. (A megszólítás „Nagyméltóságú és Főtisztelendő Püspök Úr!” a kalocsai és az egeri érseknek küldött példányokon értelemszerűen módosult.) A beadvány egy-egy példányát ismerjük a Váci Püspöki Levéltárból (3665–1946. sz.) és a Csanádi Püspöki Levéltárból (xerox-másolatban).

Úgy tűnik, hogy tényként kezelhető: az iratot a püspöki kar valamennyi tagjának eljuttatták a szerzők. Ezt az 1946. szeptember 6-i püspöki konferencia jegyzőkönyve egyértelműen bizonyítja. A tanácskozás 7. napirendi pontjáról a következők olvashatók a géppel írt jegyzőkönyvben (amelynek egy-egy példánya — legalábbis elvileg — minden megyéspüspöknek rendelkezésére állt, s nekünk is másolatban birtokunkban van): „Barankovicsék és Sulyokék egyesülése kívánatosnak látszik. *A püspöki kar tagjai egyenkint ne válaszoljanak a hozzájuk intézett Barankovics levélre* (kiemelés tőlem — G. J.), inkább a megbízott közölje a két párttal azt az álláspontot, hogy kívánatosnak tartja a püspöki kar a katolikus erők összefogását.”

A püspöki konferencia jegyzőkönyve tehát egyértelművé teszi, hogy nemcsak a váci és a csanádi püspök, hanem a püspöki kar valamennyi tagja kézhez kapta a beadványt, és az a megbeszélés tárgyát képezte. (A jegyzőkönyvből azonban nem derül ki, hogy maga az érintett, Mindszenty József bíboros hercegprímás is kapott-e egy példányt, avagy csak közvetve értesült annak tartalmáról.) A püspöki konferencián nem született semmiféle állásfoglalás a beadvánnyal kapcsolatban azontúl, hogy

arra egyenként ne válaszoljanak, de a kollektív válaszról sem határoztak. A vélekedésekre utal a bíboroshoz közel álló Pétery József váci püspök saját kezű megjegyzése a 7. napirendi pontról hozott határozat gépelt változatán: „Barankovicssal szemben óvatosság! Sőt, határozottan el kell ítélni, hogy a prímás ellen nyilatkozott a pártprogramban (Bálint Sándor, Eckhardt Sándor)”. A jegyzőkönyv a Váci Püspöki Levéltárban található példányán ez a feljegyzés mutatja, hogy a grémium nem elsősorban a memorandum érdemi mondandójával foglalkozott, hanem a hercegprímás presztízsét tartotta szem előtt. Az általunk közreadott dokumentumnak a keletkezés történetéhez és további sorsához jelenleg ennyi információ áll rendelkezésünkre.

Nem tartjuk szükségesnek, hogy az itt közreadott dokumentumhoz részletes bevezető tanulmányt írjunk. Ugyanis a Keresztény Demokrata Néppárt (KDNP) és a Demokrata Néppárt (DNP) történetét kellően feldolgozta a történeti irodalom.* Ezekből a publikációkból egyértelműen kitűnik a forrásközleményben leírtak háttere és valóságtartalma. De ugyanez áll Mindszenty József bíboros hercegprímás, esztergomi érsek e dokumentumban érintett, pontosabban kritika tárgyává tett politikájára is. A legautentikusabb ő maga, emlékiratai és beszédei, körlevelei révén.** (Kár, hogy Barankovics emlékiratai ma is a római piarista rendi levéltár mélyén pihennek.) De ezt a politikai magatartást negatív előjellel értékelte a történeti irodalom a rendszerváltás előtt, és olvasható apológiája az azóta megjelent nagyszámú kiadványban, amelyek felsorolásától itt eltekintünk.

A vita központi problémája kétségtelenül az volt, hogy a hercegprímás az 1945 utáni rendszer totális elutasításának álláspontjára helyezkedett, részint valláserkölcsi, részint politikai megfontolásokból. Vélhetően az új berendezkedést rövid életű provizóriumnak hitte, amit kitartással, ha kell, mártíromsággal lehet megrövidíteni. A DNP és Barankovicsék a jaltai realitásokból kiindulva úgy látták, hogy itt hosszú távú változások következtek be, amelyekhez — az erkölcsi és világnézeti alapállás feladása nélkül — alkalmazkodni kell, együtt kell vele élni, azaz a modus vivendi politikája a járható út.

Most, a szovjetek távozásával, a szocializmus összeomlásával természetesen könnyű megállapítanunk, hogy sem a Mindszenty-féle politikai alapállás, sem a Barankovics-féle modus vivendi nem lehetett eredményes, nem bizonyult járható útnak. A hercegprímás a börtönbe, Barankovics emigrációba kényszerült. A diktatúrának sem ellenálló, sem együttélő keresztényekre és kereszténységre nem volt szüksége. A hajlíthatatlan szembeszegülés és a demokrácia és szociális átalakulás erkölcsi magaslatokon való képviselése ütközött itt össze — s a nevető harmadik a sztalinista diktatúra lett. Mindkét álláspontban voltak túlzások és egyoldalúságok. Mindszentyében a karizmatikus mártíromságra készülők, Barankovicsékéban az ellentábor szándékainak mérlegelésében az „entellektüel naivitás”.

A történelmi valóság megidézése érdekében előjáróban idéznünk kell Mindszenty bíborost arról, hogy Ő miként vélekedett erről az értelmiségi naivitásról, s miben látta a saját elhivatottságát. Ugyanis csak így érthető meg Barankovicsék memorandumának is a mondanivalója. A hercegprímás Emlékirataiban nyíltan feltárja az akkor — 1946-ban — is vallott nézeteit, de ezek akkor nem váltak publikussá. „Történelmi tanulmányaimból is tudtam — írja a bíboros —, hogy az eszmék harcában az elvont okoskodás, száraz elmélet vagy a minden szempontot egyszerre fon-

tolgató, bizonytalan vezetés vajmi kevésszer ért el eredményt. Különösen eredménytelen marad az ingadozó és bizonytalankodó intellektuel küzdelme az eltökélt, csak pragmatikus módszereket alkalmazó, mindenre kész bolsevistákkal szemben ... A történelmileg kevéssé tájékozott naiv teológusok, ... folyton csak ingadozó katolikus »értelmiségiek« ... az Egyház ellenségeinek malmára hajtják a vizet.»****

Az ingadozó értelmiségiek, akik közé a DNP említett csoportját is besorolta a hercegprímás, tehát végső soron az egyház ellenségeinek tekintendők. Ezzel szemben az ő küldetését így értelmezi: „A főpásztor ... csak az igazságé. A harcban álló kereszténység és pogányság közt nem hintázott: nem akart a szenátus szemében »reálpolitikus lenni«. Természetesen ezek a gondolatok alakították a magam főpásztori magatartását is ... Kezdetől fogva ezzel az igénnyel és meggyőződéssel vettem magamra a magyar egyház vezetésének súlyos terhét. Miközben a kultúrharc Magyarországon kibontakozott, azzal is tisztában voltam, hogy a kereszténység és a bolsevizmus egy látványos világnézeti harcban e pillanatban magyar földön méri össze erejét. Ebben a drámai helyzetben másodrendű kérdéssé lett, hogy győzünk-e. A győzelemnél is fontosabb ügy lett a helytállás példája... A megalkuvás, a kompromisszum helyett az egyetemes Egyház és az egész kereszténység érdekében a tanúságtételt választottuk...»*****

Mindszenty bíboros tanúságtétele valósággá vált, a kommunista diktatúra elleni szembenállás mártírjává magasztosult. Barankovics István és a KDNP (DNP) európai nivójú kereszténydemokráciájára hasonlóan tragikus sors várt, s annak rehabilitálása még ma is késik. Pedig a történelmi távlat ma már elég nagynek tűnik ahhoz, hogy a mártíromság politikai attitűdjét is objektívan értékeljék, és a „modus vivendi” is rehabilitálják.

JEGYZETEK

* *Izsák Lajos*: A Kereszténydemokrata Néppárt és a Demokrata Néppárt 1944–1949. Bp. 1985. *Uő*: Polgári ellenzéki pártok Magyarországon 1944–1949. Bp. 1983.

** *Mindszenty József*: Emlékirataim. Toronto, 1974.; *Vecsey József* szerk.: Mindszenty okmánytár I–III. köt. München, 1957.

*** *Mindszenty József*: Emlékirataim, id. mű, 152–153. old.

**** Uo. 153–154. old.

DOKUMENTUM

Nagyméltóságú és Főtisztelendő Püspök Úr!

Alulírottak, mint a Demokrata Néppárt vezetői szeretnénk Nagyméltóságod szíves figyelmébe ajánlani néhány olyan tény, amelynek ismerete nélkül a Néppártnak keresztény, vagy katolikus jellegéről és politikájáról tárgyilagos és igazságos véleményt formálni nem lehet; s szeretnők néhány, a Néppártot érintő körülményről véleményünket megismertetni, amelynek kifejtésére és értelmezésére illetékesek elsősorban mi vagyunk.

Távol áll tőlünk annak a feltételezése, hogy bárki — igazságos és jóakarátú ember — az említetteknek pontos ismerete és lelkiismeretes mérlegelése nélkül for-

málná meg véleményét a Néppártról és alakítaná ki állásfoglalását a Néppárttal kapcsolatban. Mégis: bizonyos, alább érintendő okokból helyénvalónak ítéljük és időszerűnek gondoljuk, hogy Nagyméltóságodat ha nem is kimerítően, de híven tájékoztassuk, ezzel — legalább a múltat illetően — megszüntetvén a rosszul, illetve egyoldalúan tájékozottság vagy éppen a tájékoztatlanság lehetőségét és kiküszöbölvén mindazokat az esetleges tévedéseket, amelyek a másod- vagy harmadkézből eredő információkból rendszerint származni szoktak. Sajnos nemcsak az előrelátó okosság javallja, hanem nyomós okok egyenest szükségessé teszik, hogy közvetlen és írásos tájékoztatással szolgáljunk. Az utóbbi időben olyan megítélésünk híre is eljutott hozzánk, amely a jogos politikai bírálathatárát átlépve, már hithűségünket, becsületünket és jóhírünket, tehát olyan személyes erkölcsi javainkat sem hagyta érintetlenül, amelyeket kötelességünk megvédelmezni. A jóhízeműség végső határáig kell elmennünk, ha fenn akartjuk tartani azt a lehetőséget, hogy minden helytelen vélemény és a belőlük levont minden helytelen konzekvencia forrását abban keressük, hogy egyesek nem rendelkeznek programunkról tárgyilagos ismerettel, s akadnak, akik magatartásuk és cselekedeteik felől hibás vélelemben vannak. Ennek lehetősége annál tágabb, mivel — sajtó híján¹ — az időről időre felmerült eseményekkel, beállításokkal és híresztelésekkel szemben, amelyek rólunk hamis látszatok keltésére és alaptalan hiedelmek meggyökereztetésére alkalmasak, nem volt és még ma sincs módunkban a nyilvánosság előtt rendre állást foglalni. Mivel pedig jól ismerjük a politikában a látszat jelentőségét és a hamis hiedelmek életerejét, ezért a tárgyilagos és igazságos véleményalkotás érdekében a fellépés és a felvilágosítás szükségességét különösen olyan fórumok és személyek előtt érezzük, amelyeknek és akiknek ítélezését az érzékeny lelkiismeret szavának és a leggondosabb mérlegelés eredményének szokták tekinteni. Emellett észbentartjuk azt a tapasztalatot is, hogy merőben alaptalan hiedelmek és hamis vélemények is igen mélyre ereszthetik gyökerüket még jóakarató elfogulatlan és az igazság kinyomozásában serény lelkiismeretekben is, ha a kártvalló fél a felvilágosításnak rendelkezésére álló lehetőségével nem él.

Ezekből az okokból kérjük Nagyméltóságod szíves figyelmét mondandóink meghallgatásához, hogyha netán rosszul, vagy egyoldalúan tájékozott lett volna, most jól vagy legalább részünkről is tájékozott lehessen; s ott és akkor, ahol és amikor a Néppárttal kapcsolatban véleményt óhajt formálni és esetleg kinyilvánítani, a tárgyilagos és lelkiismeretes vélemény-alkotáshoz a mi tájékoztatásunk is hozzájárulhasson.

Talán felesleges hangsúlyoznunk, hogy ezzel a tájékoztatással sem nyíltan, sem burkoltan nem törekszünk arra, hogy Nagyméltóságodtól a Néppárt programja és politikája számára az egyházi hatalom hitelesítő pecsétjét eszközöljük ki s így egy párt ügyébe az egyházfői tekintélyt is bevonjuk, hanem tájékoztatásunkkal annak a meggyőződésünknek akarunk érvényt szerezni, hogy a kényelmes hallgatás álláspontjára nem helyezkedhetünk akkor, amikor hallgatásunk az esetleges helytelen vélemény lehetőségéért minket is felelősséggel terhelne meg.

I. A Néppárt világnézeti jellege

A mi véleményünk szerint a Néppárt, noha nevében sem a keresztény², sem a katolikus jelzõt nem viseli, s soha sem a kereszténységbõl, sem a katolicizmusból nem csinált politikai, vagy pártagitációs fegyvert, elvi és gyakorlati programjában keresztény, sõt katolikus jellegû, legalább annyira, mint a katolikus pártként ismert francia Köztársasági Népi Mozgalom.³

A világegyháznak és a katolikus világgözevéleménynek egyöntetû történeti gyakorlata azt mutatja, hogy az a tény, hogy egy párt nevében hordja-e a keresztény, vagy katolikus jelzõt, az illetõ párt keresztény, vagy katolikus jellege szempontjából teljesen közömbös. Az a körülmény, hogy egy ordinarius, vagy egy püspöki kar kezdeményezõen vagy irányító szereppel mûködik közre egy párt létrehozásában és munkálkodásában, a világegyházban kialakult történeti gyakorlat tanúsága szerint sohasem adta egy párt katolikus jellegének kritériumát. A katolikus egyház hosszú emberöltõk óta mindig és mindenütt elhárította magától annak a törekvésnek még a látszatát is, mintha kezdeményezõen és közremûködõen lépne fel egy párt létrehozásában; hiszen az ilyen párt már nem csupán keresztény, vagy katolikus jellegû párt volna, hanem kifejezetten egyházi párt, vagyis a hierarchia, vagy annak feje által létrehozott, kezdeményezett, s így csaknem kizárólagos jóváhagyással fémjelzett katolikus párt volna. Az Egyháznak az *egyházi* és a *katolikus* párt közötti határozott és mindig félreérthetetlen különbségtételében nyilván az a bölcsesség nyilatkozott meg, amely egyrészt az Egyház lelki hatalmának pártpolitikai felhasználását nemcsak károsnak, hanem tilosnak is tudja, másrészt a pártélet terhével nem kívánja megterhelni magát az Egyházat, még akkor sem, ha páratlanul szerencsés körülmények között elképzelhetõ volna egy olyan egyházi párt, amelynek minden megnyilvánulása az emberi történet folyamatában mindig az Egyház aktívjaként volna elkönnyvelhetõ. Elõfordult, hogy az Egyház valamely püspöke párttag, sõt harcos és élenjáró párttag volt,⁴ aminek helyes, vagy helytelen volta felõl nem volna nehéz vitatkozni, de a parlamentáris demokrácia párt-története nem ismer olyan pártot, amelynek nyílt kezdeményezését a hierarchia, vagy annak feje vállalta volna, illetve amelyet a hivatalos egyházi fórum hatalmi szóval felruházott volna a katolikus jelleg feltüntetésére. Az általános egyházi gyakorlatban kifejezésre jutó álláspont mindig az volt, hogy az Egyháznak nincsen pártja, de vannak, vagy legalább lehetnek pártok, amelyek bizonyos kritériumok esetében az Egyház hit- és erkölcstanához legközelebb állnak. Ez utóbbiakat keresztény, illetve katolikus pártoknak szokták nevezni. Ez az álláspont felel meg annak a célnak, hogy a keresztény, vagy a katolikus pártok tevékenysége az *Egyház megterhelése* nélkül szolgálhassa a *Egyház javát*: s egyben ez az álláspont a legalkalmasabb annak a látszatnak eltávoztatására és annak a gyakori ráfogásnak megcáfolására is, mintha az Egyház hierarchiája nemcsak hit, erkölcs és egyházfegyelem dolgaiban, hanem a politikai tevékenység körében is *közvetlen hatalmat* akarna gyakorolni hívei fölött.

E klasszikusnak nevezhetõ állásponthez igazodott a Néppárt. Leszögezni kívánjuk, hogy a Néppárt soha még oly látszat keltésére sem adott megnyilatkozásaival alkalmat, mintha egyházi párt kívánna lenni, hanem éppen ellenkezõleg még az ilyen félreértéseknek is elébe vágott. Nemcsak nevébe nem vette fel a keresztény, vagy a katolikus jelzõt, hasonlóan a legnagyobb nyugati katolikus párthoz, a francia Köz-

társasági Népi Mozgalomhoz, hanem Barankovics István⁵ 1945. szeptember 25-i több ezer példányban 1945-ben megjelent általános programadó beszédében azt is kiemelte, hogy törekvésünk nem jelenti azt, „mintha mi valamely más párttól elvitánánk azt a jogot, hogy a vallásos érületű tömegek politikai akaratának kifformálásában, vagy képviselőjében részt vegyen, tehát nem jelenti azt, mintha a vallásos tömegek politikai képviselőjét kizárólagossági joggal ki akarnók sajátítani magunknak”. (4. old.)⁶

majd még határozottabban:

„... nem utolsósorban a kereszténység jelszavával történt annyi visszaélés után a Néppárt ma elítéli a kereszténység szent jelvényeinek politikai felhasználását éppen úgy, mint a kereszténységnek politikai jelszavá tételét, a kereszténység tekintélyének egy párt részére való kisajátítását és leginkább az álcázott, antidemokratikus törekvéseknek a kereszténység nevével való hitelesítését.⁷ Mi nem a kereszténység javára akarunk politikát csinálni, ellentétben azokkal, akik a kereszténység nevében, az egyházak terhére politizáltak.” (9. old.)⁸

A Néppárt tehát szeges gonddal ügyelt arra, hogy politikájával az Egyházat meg ne terhelje.

Egy új kezdeményezés esetében azonban nem ezt tapasztaltuk. Az Actio Catholica lapjában⁹ a félhivatalos katolikus egyházi könyvatos¹⁰ nyomán *illetékes helyre*¹¹ hivatkozva egy közlemény látott napvilágot, amely egy „az evangéliumi világnézet alapján álló új párt megalakításáról” adott hírt, hozzátéve, hogy az új párt „a mai politikai életben engedélyezett pártok egyikével sem azonos”.¹² (Ez utóbbi mondat nyilvánvalóvá teszi, hogy nem merő véletlenből, hanem akartan szól a Néppárt ellen illetékes hely nyilatkozata, hiszen köztudott, hogy engedélyezett párt csak három van, illetve a kommuniké megjelenésekor csak három volt, a Néppárt, a Polgári Demokrata Párt és a Radikális Párt, amely utóbbiakat senki sem téveszti össze valamely keresztény jellegű pártalakulattal.)¹³ Ez a nyilatkozat mindenképpen alkalmas volt egy, szerintünk mindenképpen elkerülendő, és pedig az Egyház érdekében elkerülendő látszatnak felkeltésére, mely szembenáll a pártalakításokkal kapcsolatos egyházi gyakorlattal; nevezetesen alkalmas volt annak a látszatnak a keltésére, hogy jelen esetben valamely *illetékes egyházi fórum alakít pártot*, illetve szándékozik pártot alakítani. A magyar sajtó ilyen értelemben adott hírt az új párt alakításáról — *mindmáig, tehát heteken át megcáfolatlanul* — így tehát az ellenkező magyarázatra is felkészített fogalmazás (mintha a fogalmazó arra törekedett volna, hogy a betűszerinti értelemmel az eddigi egyházi gyakorlatnak tegyen eleget, de ugyanakkor — értelem szerint — az említett látszatot keltse fel) általánosan azt a meggyőződést rögzítette a közvéleményben, hogy *egyházi pártról* van szó, amelyet a katolikus egyházi fórum alapít. Nem is juthatott más meggyőződésre, aki számbavette, hogy 1.) a Magyar Kurír, amely a pártalakítási hírt közreadta, félhivatalos katolikus könyvatos; 2.) a Magyar Kurírban „illetékes hely” egyházi fórumot jelent; 3.) a kommuniké az Actio Catholica lapjában jelent meg, mégpedig több egyházi fórumtól származó, több hír között „illetékes nyilatkozatok” összefoglaló cím alatt feltűnő szedéssel, tehát a címadás és a tördelési technika egyenest kiemelte az illetékes hely *egyházi* jellegét; 4.) „Illetékes helyet” a magyar sajtó egyházi fórumként értette és magyarázta máig megcáfolatlanul; 5.) pártot mindik valakik szoktak alakítani, akik a nyilvánosság elé lépni

nem húzódoztak; a pártalapítás szempontjából a pártalakító személyek az „illetékes hely”, a kommunikáció pedig szemetszűrő gondossággal — a szenvedő igébe burkolózva — kerülte a pártalakító személyek megjelölését, ezzel nemcsak megtűrve, hanem egyenesen elidézve azt a meggyőződést, hogy itt a hierarchia pártalapításáról van szó.¹⁴

Nem mulaszthatjuk el Nagyméltóságod szíves figyelmébe ajánlani annak a ténynek az Egyház szempontjából veszedelmeket rejtegető konzekvenciáit, hogy a kommuniké nyomán a katolikus és a nem-katolikus közvéleményben egyaránt az a meggyőződést rögződött meg, hogy az új párt az *egyház pártja, amelynek alapítója és tulajdonképpeni vezére egyházi fórum*. Ez a magyar Egyháznak olyan látszatot ad, amelyet a világegyház gyakorlata eddig mindig és mindenütt igyekezett határozottan elhárítani. Ez a látszat az új párt ellen támadó erőket egyenesen az Egyházra vonzza, tehát olyan körülményeket teremt, amelyeket a világegyház kormányzata a közelmúltban még azzal a gyakorlattal is igyekezett kiküszöbölni, hogy nemcsak a hierarchiát tartotta távol a pártoktól, hanem számos esetben még a legkiválóbb papoknak a hierarchia magas fokára való emelésétől is eltekintett, ha azok pártpolitikai tevékenységet fejtettek ki.¹⁵

Ha mindezen aggasztó körülményeknek a nyilvánosság előtt való kifejtésére módunk volna, aminthogy jelenleg nincs, akkor is elsősorban közvetlenül Nagyméltóságodat tájékoztattuk volna, így tevén eleget köteleességünknek, amely reánk, mint katolikusokra hárul.

Félreértések elkerülése céljából röviden megjegyezzük, hogy a mi demokratikus meggyőződésünk szerint a pártalakításnak (sic!) minden állampolgárnak joga van, viszont senkinek sincs joga arra, hogy a katolicizmust politikailag a maga politikai törekvései számára monopolizálja, vagy ilyen látszatot tudatosan keltsen.¹⁶ (Itt zárójelben talán érdemes rámutatnunk arra az esélyre, amellyel a demokráciában ma egy katolikus párt rendelkezne, ha a régi keresztény párt¹⁷ a közelmúltban nem monopolizálta volna a keresztény politikát; ma minden valószínűség szerint egy erős, szociális és demokratikus keresztény párt ülne a parlamentben.)

A bel- és külföldi katolikus és keresztény pártokkal kapcsolatos hivatalos egyházi magatartásból s a katolikus világközvélemény állásfoglalásaiból azt a megállapítást vonjuk le, hogy egy párt katolikus, illetve keresztény jellegét három tényező dönti el: 1.) a párt elvi és gyakorlati programja; 2.) a párt vezetőinek személyiségével szemben támasztható hitbeli és erkölcsi követelmények; 3.) a párt gyakorlati politikai magatartásának és programjának viszonya.

Ad 1.) Ha egy párt a *természetjog* és az *evangéliumi erkölcs* törvényeit teszi meg a politikai célok kitűzése és a politikai eszközök kiválasztása és alkalmazása tekintetében a legmagasabb zsinórmértéknek, vagyis ha egy párt a *keresztény állameszményben látja* politikája megvalósítandó ideálját, s ha ehhez képest igyekszik megszabni az idő változásai szerint változásnak alávetett s az Egyház érdekeit szolgáló gyakorlati programját, akkor az a párt *keresztény jelleget* nyer, melyet tőle elvitatni nem lehet. Ha még mindezek tetejébe valamely párt elsőrangú törekvésének ismeri a *pápai világhiálványokban*¹⁸ foglalt javallatoknak, illetve a *katolikus tudomány által kitermelt kulturális és szociológiai szemléletnek* az illető ország viszonyaira való alkal-

mazását, s gondot fordít a *katolicizmus időszerű érdekeinek* politikai védelmére is, akkor az a párt *katolikus jellegű*, akár hordja nevében a katolikus jelzőt, akár nem.

E mérce alatt a Néppárt keresztény és katolikus párt. Programunk, amelyet nyilvánosságra hoztunk¹⁹ és Barankovics Istvánnak programunkat bizonyos részleteiben értelmező, előbb említett beszéde a többi között a következőket tartalmazza:

„mi politikánk gerincévé azokat az erkölcsi elveket tesszük, amelyek a természetjogból és az evangéliumból következnek. (4. old.) A néppárt a természetjog érvényesítésében látja elvi programját. (9. old.) A természetjogban jelölte meg XI. és XII. Pius pápa a nemzetközi és a belső állami élet helyes szabályozásának kánonját. (10. old.) A természetjog a nemzetközi élet legfőbb szabályozóját az emberiség egyetemes közjában, a szeretetben és az igazságosságban jelöli meg. (10. old.) Az állam és az egyén viszonylatában pedig azt az útmutatást adja a természetjog, hogy az államot az egyénnel szemben feltétlenül köti az emberi személyiség tisztelete, viszont az egyént ugyanilyen nyomatékkal köti az állammal szemben a közjó szolgálatának feltétlen parancsa. (10. old.) Az állam kötelessége tiszteletben tartani és tartatni az emberi természet lényegi azonosságán nyugvó egyenlőséget, amelytől elválaszthatatlan az, hogy minden embernek vannak olyan személyes szabadságjogai, amelyeket sem az állam, sem más földi közület törvényes ok nélkül el nem kobozhat. Ilyen jogok pl. az élethez, a megélhetéshez, a házasodáshoz, a nemzetiséghez, a tulajdonhoz, a becsülethez, a tanuláshoz, a szólásszabadsághoz, a vallás szabad gyakorlatához való jogok, amelyekkel kapcsolatban az államnak egy kötelessége van, hogy megvalósulási formáikat a közjó és az igazságosság szellemében meghatározza, illetve elősegítse.” (10–11. old.)²⁰

A demokráciáról — jöllehet akkor még XII. Piusnak 1944. évi karácsonyi rádiószózatát²¹ nem ismertük — e szózat szellemében, tehát katolikus konszenzussal vallottuk:

„A demokrácia a mi szemünkben az a kormányforma, amelyben választottjai útján maga a nép hozza a törvényeket és hatékony szervek és alkalmas eszközök útján maga a nép ellenőrzi a törvényhozó és végrehajtó hatalmat, hogy ezek se az isteni törvényeket, se a természetjogot, se az írott törvényeket meg ne sértsék. Ebben a demokráciában a többség kormányoz ugyan, de a kisebbségnek mindig megmarad a szabad vélemény-nyilvánítási és szervezkedési joga, hogy a törvényes eszközök felhasználásával többséggé nőhessen. A mi meggyőződésünk szerint nem lehet demokráciáról beszélni ott, ahol a többség elnyomja a kisebbséget, mégkevésbé ott, ahol a kisebbség uralkodik a többségen. A demokrácia sem a megfélemlítés, sem a terror eszközeit nem alkalmazhatja, mert abban a pillanatban nyílt, vagy palástolt diktatúrává változik. (13. old.) A demokrácia csak elvileg jelentheti azt, hogy a formailag jogosultak, vagy képesítettek közül bárkit kijelölhet a nép a közügyek intézésére. A demokráciának, ha jól akar működni, azt kell jelentenie, hogy a nép tényleg csak azok közül az értelmi és erkölcsi súllyal bíró polgárok közül választja ki a közügyek intézőit, akik a közügy intézésének képességével bírnak, jöllehet elvileg és formai jog szempontjából a nép másokat is kijelölhetne. (13–14. old.) ... csak nemes erkölcsű és művelt értelmű népek képesek a legnehezebb politikai feladatra; önmaguk sikeres elkövetésére, ami a demokráciának lényegi tartalma. Szükséges tehát a valódi demokráciában, hogy a nép tisztelje a szellemi és erkölcsi értékeket, s hogy meg

legyen benne a vezetésre való alkalmasság felismerésének képessége, mivel csak az ilyen nép fogja vezetőit a vezetésre alkalmasak közül kiválasztani és ezzel a demokrácia kielégítő működését biztosítani.” (14. old.)

A gazdasági és a szociális demokráciáról pedig:

„Az új gazdasági és szociális rend helyes megteremtésére a természetjog, az evangéliumi erkölcsi szabályok és a nagy szociális és demokratikus pápák világkiáltványai és nyilatkozatai adják meg azt az útmutatást, amelyhez mi tartjuk magunkat. Ezeknek az útmutatásoknak lényege, hogy a gazdasági élet egyetlen igazi célja maga az ember. A föld javainak használatához igazságos mértékben kivétel nélkül minden embernek veleszületett joga van és kivétel nélkül mindenkinek kötelessége s egyben joga is a munka. Az állam joga és kötelessége ennek az alapvető természetjognak érvényesülését az igazságosság szellemében biztosítani. Nem habozunk kimondani, hogy mi minden társadalmi és gazdasági rend erkölcsi létminimumának tekintjük a természetjog igazságos érvényesülésének biztosítását. A magántulajdon tiszteletét kívánjuk, de éppilyen nyomatékkal kívánjuk, hogy a tulajdonjog csakis a természetjog korlátai között érvényesülhessen, tehát a tulajdonjog mértéke, illetve a vele adott hatalom feltétlenül alá legyen vetve a közjónak és azoknak a kötelezettségeknek, melyek a közjóval szemben a tulajdonost, illetve a tulajdonjogot feltétlenül terhelik. Ezért nemcsak helyeselni, hanem alkalmas időben kifejezetten követelni fogjuk azoknak a magánjavaknak köztulajdonba vételét, amelyeknek szocializálását a közjó parancsolóan megkívánja, mivel más mód a közjó érdekeinek kielégítésére nem kínálkozik. Jelszavunk nem az, hogy tulajdona ne legyen senkinek, hanem az, hogy tulajdont mindenkinek!” (19–20. old.)

Az Egyház és az állam viszonyát érintő kérdésekben pedig Európa katolikus pártjai közt mi az Egyház érdekei szempontjából a *maximális* programot képviseltük. Magyarországon pedig, mint párt, programszerűen egyedül képviseltük. Idevágóan a következőket idézzük: „...törekvéseink szerves kiegészítő része a keresztény egyházak és az állam régi jó viszonyának gondozása, a vallásszabadságnak, mint természetjognak feltétlen biztosítása. Megtagadná az ezeréves magyar múltat, aki a keresztény egyházak és az állam jóviszonyát bármilyen módon megzavarná. Az állam és az egyház a maguk nemében tökéletes társaságok, mivel mindkettőnek megvan a maga külön hivatása, célja és rendeltetése. Amiként az egyház illetéktelenül nem avatkozhatik bele az állam cselekvési körébe, éppen úgy megköveteli, hogy az állam tartsa magát távol az egyház belső ügyeibe való beavatkozástól, az állam hatalma álljon meg a lelki impérium határainál. Ezért programunk lényeges pontjai közé tartozik örködni azon, hogy az állam feltétlenül tartsa tiszteletben az egyházak megszentelő, igehirdetési, tanítási és szervezkedési szabadságát és szavatolja a hitoktatási jogot. E jogok bármelyikének megsértése a vallásszabadság súlyos sérelme volna. Az egyház lelki küldetésben jár, de földi viszonyok között kell hivatását teljesítenie. Természetes tehát, hogy lelki küldetése sikeres betöltésének vannak bizonyos elengedhetetlen kulturális és gazdasági előfeltételei is, amelyekről őt megfosztani az állam semmiféle jogosultsággal nem rendelkezik. Nem mondhatunk le tehát arról a követelményről, hogy az állam keressen és találjon megoldást a hitvallásos iskolák és az egyházak népi intézményei anyagi létének és független fenntartásának főként az egyházi nagybirtok felosztása következtében szükséges, értékálló biztosítására. Ami-

kor ezt a követelést támasztjuk az állammal szemben, egy pillanatig sem gondolunk arra, hogy az egyházat a földművelő parasztság rovására a mezőgazdasági művelés alatt álló területek nagybirtokosává tegyük. De nem fogadhatnánk el olyan megoldást sem, amely az egyház népi intézményeinek nem anyagi függetlenségét, hanem a mindenkori hatalomtól való függését jelentené. Hálásak vagyunk a katolikus püspöki karnak azért a nemes nagylelkűségért, amellyel a háború utáni első körlevelében Isten áldását kérte az új birtokosokra. Meg vagyunk győződve arról, hogy az egyház kártalanításának kielégítő módját ebben az általunk vázolt szellemben megtalálni elsősorban az állam tárgyalagosságától és igazságosságától függ. Reméljük, hogy a fiatal magyar demokráciában lesz annyi bölcsesség, hogy a maga érdekében álló cselekvés szükségességét felismerje és lesz annyi igazságosság, hogy a cselekvés helyes módozatait gyorsan és tapintatosan megtalálja.” (24–25. old.)

A marxistákhoz és a történelmi materializmushoz való világnézeti viszonyukat félreértést kizáró módon határoztuk meg: „... helyénvaló beszélünk arról a világnézeti különbségről, amely köztünk a kereszténység hitvallói és a történelmi materializmus között fennáll. A világnézeti különbség oly nagy, hogy azt akkor sem lehetne eltüntetni, ha a politika eszközei közé a hatalommal bírók beiktatnák a terrort.” (21. old.)

De:

„Lehetséges-e, hogy a demokrácia igaz hívei között a világnézeti különbség lehetetlenné tegye a természetjog, az igazságosság, vagy a közjó által igazolt törekvések közösségének elismerését és felismerését? Mi a nagy szociális pápák²² nyomdokain járunk, akik világnézeti különbség nélkül minden ember számára egyképpen követelik a szociális igazságosság jótéteményeit. Mindenkor rendületlenül a legteljesebb szociális igazságosság pártján állunk, minden tekintet nélkül arra, hogy milyen világnézetű az az ember, aki ennek hasznát élvezi.” (22. old.)

Két olyan kérdésben, amely programadásunk után merült fel, szintén a természetjognak, illetve a katolikus elveknek megfelelő álláspontot képviseltünk. Egyik volt az államforma, a másik a sváb kitelepítés kérdése.²³ Az államforma kérdésében Barankovics István az Új Szó²⁴ által kért és ott megjelent nyilatkozatában, a katolikus elvekkel teljes harmóniában mondhatta: „A keresztény állameszme, amelynek magyar formában való megvalósítása pártunk programja, éppúgy megvalósítható köztársasági, mint királysági államformában. A keresztény állameszmet sem a királysággal, sem a legitimizmussal azonosítani nem lehet és nem szabad.²⁵ A keresztény állameszme egyik államforma mellett, vagy ellen sincs elvileg lekötvé.²⁶ Mi az államformát kizárólag a politikai célszerűség kérdésének tekintjük. Ezért pártunk nem is teszi pártkérdéssé azt, hogy tagjai melyik államforma mellett, vagy ellen foglalnak állást.”²⁷

Az olasz katolikus Néppárt²⁸ ugyanezt az álláspontot vallotta, szintén nem tette pártkérdéssé az államforma ügyét; sőt inkább a köztársaság felé hajlott.²⁹

Ami a kérdés reálpolitikai megoldását illeti, ugyancsak az Új Szó-beli nyilatkozat a következőket mondta:

„Célszerűtlennek és kártékonyak tartanók belső ellentéteket támasztani az államforma körül. Annál is inkább, mert meggyőződésünk szerint nyilván a királysági államforma hívei sem hiszik, hogy ez az államforma realizálható lenne; viszont a köztársaság mellett bel- és külpolitikai érdekek szólnak. Pártunk a leghelyesebbnek

tartotta volna, ha a kormány plebiszcitiumhoz³⁰ fordult volna az államforma ügyében, nem azért, mintha a Nemzetgyűlés illetékességét kétségbe vonnók, hanem azért, mert a népnek közvetlen döntése kétségkívül a közakarat kijelentésének legdemokratikusabb formája.”

Alulírott Eckhardt Sándor³¹ — aki személy szerint is a köztársasági államforma híve — ugyanebben az értelemben szólalt fel a köztársaságról szóló törvényjavaslat parlamenti tárgyalásán.³²

Az osztrák és a francia katolikus párt a királysági államformát jelenleg határozottan elutasítja³³, de ennek okán e pártok katolikus jellegét még senkinek sem jutott eszébe kétségbevonni, amint hogy ez nem is volna lehetséges.

A sváb kitelepítés kérdéséről³⁴ az Új Szó-beli nyilatkozat leszögezte, hogy:

„A svábok kitelepítése nem kizárólagos magyar belügy, mivel nemzetközi határozatok intézkednek felőle. A kitelepítés nem minden svábra vonatkozik, tehát nem a nemzetiség a kitelepítés kritériuma, hanem a náciizmus. Sohasem került volna sor a svábok kitelepítésére, ha olyan sok sváb nem vált volna az embertelen náciizmus bacillushordozójává, a hitleri imperializmus előrsévé és mindezzel hazánk romlásának egyik legfőbb okozójává.³⁵ A magyar népet mindig nagy nemzetiségi türelem jellemezte; most sem vezetni nemzetiségi gyűlölet. De nem lehet elvitatni annak az álláspontnak igazságosságát, hogy azokat a svábokat, akik *nem csupán német anyanyelvűeknek vagy nemzetiségűeknek* vallották magukat, hanem akik a náci birodalom javára optáltak³⁶ s akik Magyarországot a hitleri birodalomba akarták „betelepíteni”, most ki kell telepíteni. Ezek elárulták az emberiséget és a magyar államot egyaránt. Viszont azok a svábok, akik az emberiséghez és a magyar államhoz a csábítás és fenyegetés korában is hűek voltak, a magyar állam egyenlőjogú polgárai maradnak.”

Egyedül a Néppárt emelt szót — a pártok közül — a nyilvánosság előtt ama természetjogi elv mellett, hogy a nemzetiségi hovatartozandóság miatt senkit sem érhet joghátrány, mikor a magyar állam egyenlőjogú polgárainak neveztük azokat a svábokat, akik német nemzetiségűnek vallották ugyan magukat,³⁷ de a magyar államhoz, és az emberiséghez hűek voltak s nem optáltak a náci birodalom javára. A pártok kitelepítendőknek minősítették azokat a svábokat is, akik német nemzetiségűnek vallották magukat, mivel szerintük a német nemzetiséghez való tartozás megvallása és vállalása a legutolsó népszámlálás idején a náci birodalom melletti hűségnyilatkozattal volt egyértelmű.³⁸ Vita tárgya lehet a pártok eme véleménye, de az vitathatatlan tény, hogy a Néppárt — ismét egyedül — elvileg mindenestre a *klasszikus keresztény természetjoghoz* maradt hű.

Programunk, noha a *gyakorlati szociálpolitika* tekintetében számunkra nem a maximális, hanem inkább a minimális programot jelenti, éppen úgy, mint egyes nyugati katolikus pártok programjához viszonyítva — katolikus szempontból — viszont a nyugati katolikus pártok programjához képest kétségkívül *többletet* jelent.

Ami tehát programunkat illeti, az legalább annyira katolikus jelleget ad a Néppártnak, mint bármely nyugati katolikus párt programja bármely nyugati katolikus pártnak, akár az olasz Néppártra,³⁹ akár az osztrák Néppártra, akár a francia Köztársasági Népi Mozgalomra gondolunk. Ezt a maximális katolikus programot 1945-

ben rajtunk kívül egyetlen párt sem képviselte, vállalván érte a bizonytalan jövő minden kockázatát.

Ad. 2.) Mi, akik a Néppártot vezetjük, tudunkkal sem a hit, sem az erkölcs szempontjából nem esünk olyan kifogás alá, amely az általános gyakorlat szerint egy katolikus párt vezetésére valakit alkalmatlannak minősít. Hit és erkölcs dolgaiban feltétlenül engedelmes hívei vagyunk az Egyháznak, illetve az Apostoli Szentszéknek, egyébként pedig a politika terén azzal a szabadsággal élünk, amelyet az Apostoli Szentszék minden katolikusnak biztosít.

Itt szaban legyen — lévén személyes kérdésről szó — Nagyméltóságodat tájékoztatni arról, hogy alulírott Barankovics István a Néppárt politikai vezetésének átadására többször önként tett kísérletet⁴⁰ s eddig az ő számára e poszt betöltése az előtte egyébként megnyíló politikai lehetőségek elutasításával, sőt egzisztenciális áldozattal járt együtt. Egyikünk esetében sincs szó arról, mintha mindenáron vezetni akarnánk. Önérzetünk tiltja, hogy e kérdésben részletekbe menjünk.⁴¹

Ad. 3.) Hogy pártunk gyakorlati-politikai magatartása megfelel-e programunknak, errenézve csupán annyit említünk, hogy semmi olyat nem tettünk, ami elvi, vagy gyakorlati programunkkal ellentétben állana.

A tárgyilagos szemlélőnek mindezek után csak arra az álláspontra lehet jutnia, hogy a mai magyar politikai életben a Néppárton kívül egyetlen párt sem vallotta azokat az elveket és vette fel programjába a gyakorlati célokat, amelyeknek *együttese* és képviselote egy pártnak *katolikus jelleget* ad.

II. A Néppárt politikai kapcsolatai

Olyan, merőben alaptalan híresztelések jutottak tudomásunkra, amelyek határozott megcáfolása céljából a következőket tartjuk szükségesnek kijelenteni:

Sem nekünk, a Néppárt vezetőinek, sem a Néppártnak semmiféle külső hatalommal, vagy külső hatalom exponensével, sem közvetve, sem közvetlenül, sem szóbeli, sem írásos megállapodásunk nincs és nem is volt, ilyen irányú kezdeményezésről sincs tudomásunk; semmiféle titkos kapcsolat köztünk és valamely idegen hatalom, vagy ennek exponense között nincs és nem is volt, sem nyílt, sem titkos célok érdekében.⁴² Titkolt céljaink egyébként nincsenek.

Belpolitikai viszonylatban pedig kijelentjük, hogy egyetlen olyan magyar párt, vagy pártvezető sincs, amellyel, vagy akivel akár közvetlenül, akár közvetett, akár szóbeli, akár írásos megállapodásunk volna; semmiféle belpolitikai paktumot nem kötöttünk, minden párt felé teljesen szabad kezünk van. Egyébként belpolitikai kapcsolatok, vagy paktumok tekintetében vezető elvünk az, hogy amennyiben a célszerűség megköveteli, a politikai kompromisszum lehetősége fennáll,⁴³ erkölcsi kompromisszumra azonban nem vagyunk hajlandók.

Aki e félreérthetetlen kijelentéseinkkel ellentétben álló cselekedeteket, vagy szándékokat tulajdonított, vagy tulajdonít nekünk, az szomorú és könnyelmű tévedés áldozata lehetett, vagy lehet, de aki e félreérthetetlen kijelentéseink után is fenntartaná, azt rágalmazónak tekintjük.

III. A Néppárt és a forradalmi jellegű változás

Azt a forradalmi jellegű változást, amely Magyarország életében a náci-nyilas uralom letörése nyomán bekövetkezett és amely még most sem tekinthető teljesen lezárt folyamatnak, mi az *alapvető és befejezett tények* figyelembevételével nélkül megítélni hajlandók nem vagyunk.⁴⁴ Ilyen alapvető tények: a külpolitikában az a tény, hogy a Szovjetunió ma az európai kontinens legnagyobb hatalma, egyben történetünk során elsősorban közvetlen szomszédunk és sorsunk egyik igen jelentős külpolitikai tényezője lett, ugyanakkor a világ sorsát eldöntő nagyhatalmak egyike, miért is vele a *modus vivendi*⁴⁵ keresni és megtalálni sarkalatos magyar feladat;⁴⁶ — a belpolitikában pedig az a tény, hogy országunk gazdasági szerkezetében gyökeres változás történt, társadalmi szervezetünk és politikai életünk szintén gyökeres átalakulásban van, s ezért a hazánkban lezajlott, még be nem fejezett, forradalmi jellegű *belső átalakulásnak értelmét, értékét és történelmi jelentőségét nem vagyunk hajlandók kizárólag, vagy elsősorban azokkal a hibákkal, bűnökkel és betegségekkel* — legyenek bármily nagyok — *mérni*, amelyeknek szemrevételezésére a szenvedő társadalom természetesen elsősorban mutat hajlandóságot.⁴⁷

Aki semmit sem tesz annak a látszatnak eloszlatására, jóllehet ez a látszat egyre erősödik, mintha nem helyeselné, hogy a magyarság a Szovjetunióval külpolitikai *modus vivendi* keressen és találjon — annak politikáját és politikai taktikáját nem helyeselhetjük, sőt a helyeslés látszatát is el kell háritani magunktól. Érdemes itt felemlítenünk, hogy Ószentsége XII. Pius, ama sajtóhangok után, amelyek a Szovjetunió ellen intézett német támadó háború helyeslésével vádolták, *az első adandó alkalommal személyesen és határozottan* jelentette ki, hogy ő a Szovjet elleni háborút sohasem helyeselte, ellenben minden igazságtalan és támadó háborút elítélt.⁴⁸ Ószentsége tehát egy, Róma és Moszkva viszonylatát érintő kérdésben *gyors nyilatkozattal* vágott elébe annak, hogy egy vád az igazság látszatába öltözködhessék s hogy egy felröppentett hír a *hosszú cáfolatlanság* miatt nehezen kiirtható *hiedelemmé* válhasson.

Aki nem lép fel ama látszat, vagy ráfogás ellen, hogy a magyar demokrácia értelmét, értékét és történelmi jelentőségét kizárólag vagy elsősorban a mai rendszer hibáival, bűneivel és betegségeivel méri, annak politikájával és politikai taktikájával magunkat azonosítani nem tudjuk, s ez azonosítás látszatát is el kívánjuk kerülni.

Itt illő tisztelettel, de őszintén meg kell mondanunk, hogy a Hercegprímás Úr Óeminenciájának politikai taktikáját — éppen a fentebb említett látszatok miatt — nem tudjuk magunkévá tenni.⁴⁹ Különösen erre az álláspontra kellett jutnunk, amikor láttuk Óeminenciájának a Kalot-tal (sic!) szemben elfoglalt álláspontját,⁵⁰ s tapasztalnunk kellett a tendenciát mindazoknak az egyházi személyeknek a közéleti tevékenységből való kikapcsolására, akiről feltételezhető volt, hogy politikánk alapelveivel egyetérthetnek.⁵¹ A Kalot Közép-európa legjobb, legnagyobb katolikus agrár szervezete, a világegyházban általánosan ismert és a Szentszék által az Osservatore Romano és a Vatikáni Rádió útján több ízben nagy elismerésben részesült mozgalom,⁵² Magyarországnak pedig legelőbb és legnagyobb katolikus társadalmi szervezete volt; katolikus elveiből semmit fel nem adott; a magyar demokrácia mai körülményei között kereste a *modus vivendi*, minthogy életbenmaradása és működése jelentős magyar és katolikus érdek; a Miot-ba való belépése⁵³ nélkül létét nem biz-

tosíthatta volna. A legjobb úton volt, hogy a mai körülmények között is kibontakozhassék és az annyi csábításnak kitett katolikus agrár ifjúságot a jó úton megtartani segítsen, amikor a Hercegrímás Úr által történt elmarasztalása⁵⁴ a Kalot világnézeti és társadalmi ellenlábasaiban azt a gyanút erősítette meg, hogy ez a katolikus szervezet előbb-utóbb a Hercegrímás Úr *politikai taktikájának* útjaira kényszerítetik, éppen ezért, mert mint katolikus szervezet a Hercegrímás Úr akaratának engedelmes politikai eszközévé válhat. A Kalot ellenfelei ennek elébevágandó s eme gyanú alapján elérkezettnek látták az időt és felhasználták az alkalmat ennek a nagy katolikus egyesületnek megszüntetésére,⁵⁵ amelynek elvesztése nemcsak hosszú katolikus szervező munka eredményét teszi kétségessé, hanem ma még felmérhetetlen kárral sújtja az amúgyis nehéz sorsú magyar katolicizmust. Öminenciájának a Kalot-tal szemben elfoglalt e konkludens⁵⁶ tények teremtése révén ország világ előtt kinyilvánított álláspontja a legnyomósabb érv azok kezében, akik azt állítják, hogy Öminenciája politikájának lényege a teljes elutasítás a mai magyar demokráciával szemben és a teljes elzárkózás a *modus vivendi*től.⁵⁷ Hiszen — mondják ezek — a Kalot nem adott fel semmit sem katolikus, sem a maga sajátos elveiből és csak a legminimálisabb együttműködést jelentő *egyesületi koalícióra* vállalkozott, mindenestre *jóval kevesebbre, mint azok a katolikus mozgalmak, amelyek nyugaton a kommunistákkal, vagy a szociáldemokratákkal valaminő egyesületi, vagy politikai koalíciót alkotnak.*⁵⁸ Azt a taktikát, amely ilyen okból kiszolgáltatja a Kalot-ot az ő világnézeti ellenfeleinek, mi követni nem tudjuk.

E véleményünknek — éppen az egyházi tekintély iránti tiszteletből — mind-ezideig nyilvánosan még kifejezést nem adtunk, de Nagyméltóságod előtt, akit őszintén akarunk tájékoztatni, ezt a lelkiismereti vallomást elhallgatni nem kívánjuk, annál kevésbé, minthogy tudjuk, hogy Öminenciája a Kalot-nak elítélt útját velünk hozta kapcsolatba, minket a félreértésre okot adó „haladó katolikusokként” jelölve meg,⁵⁹ aminek egyébként sem írásban, sem szóban soha nem neveztük magunkat. A katolikumnak, mint hit és erkölcsi normarendszernek változatlan állandóságát valljuk — viszont valljuk azt is, hogy a katolikus politika viszonylataiban éppúgy lehet konzervatív, mint ahogy szabad, sőt kell haladó álláspontról beszélni.

Egyébként — nehogy félreértés essék — külpolitikai programunk világossá tétele érdekében az 1945. szeptember 25-i programbeszédből⁶⁰ idézzük a következőket:

„Külpolitikánk immár évszázados parancsa, hogy pusztá létünk legfőbb érdekének józanul alá kell rendelnünk mikénti létezésünk részletkérdéseit. (26. old.) Államunk függetlensége az a legfőbb cél, amelyhez minden más cél, csak az eszköz viszonylatában áll... Minden politikának, amely még meg akarja érdemelni a magyar nevet, a független magyar államiság teljességére kell törekednie. Mindnyájunknak érzékeny éberséggel kell őrködnünk azon, hogy köztudatunkban a független államiság teljességének eszményi képe és igénye el ne halványodjék. (11–12. old.) Nemzeti jellemünket tagadnók meg tehát, ha nem törekednénk minden törvényes eszközzel és minden józan lehetőség felhasználásával arra, hogy a magyar állam függetlenségének teljessége minél előbb helyreálljon. Becsületes nyíltsággal és minden hátsó gondolat nélkül meg kell mondanunk, hogy jóllehet a fegyverszüneti kérelem teljesítésének következtében államiságunk nem veszett teljesen oda a háború követke-

ményeképp, de állami függetlenségünk teljességéről még nem beszélhetünk. (12. old.) Nemcsak legyőzött állapotunk, hanem kontinensen belüli földrajzi helyzetünk, viszonylag kicsiny állami területünk és népességünk aránylagosan kisebb ereje is szükségképpen arra utal bennünket, hogy a világbíró nagyhatalmak egymásközötti viszonyába való beleszólástól józanul tartózkodjunk. Ehelyett arra kell törekednünk, hogy az alapvető érdekeinket és nemzeti vágyainkat a világ sorsát intéző nagy szövetségek harmónikus érdekeibe kapcsoljuk be. Végzetessé válható kalandorpolitika volna bármelyik nagyhatalommal kontroverziákat keresni, vagy felidézni. Nekünk a nagy szövetségek mindegyikének jóindulatára és bizalmára szükségünk van. (28–29. old.) Az Északamerikai Egyesült Államok és a Brit világbirodalom világpolitikai és kontinentális szerepe már egy emberöltővel ezelőtt is megkövetelte, hogy e nagy népek és köztünk a kölcsönös egyetértés meglegyen. De a háború következményei leggyökeresebben a Szovjetunióval kapcsolatban változtatták meg helyzetünket. A szovjet–magyar viszony alapjait tények határozzák meg. E tények főbbjei a következők: egy bűnös klikk jogos indítók nélkül Magyarország nevében hadat üzent a Szovjetuniónak; ennek ellenére közvetlenül a Szovjetunió elhatározásaképpen kaptunk fegyverszünetet; a szovjet seregek verték le országunkról a hitleri bilincseket; a Szovjetunió csapatai tartják megszállva országunkat; a közel kétszázmillió, győztes Szovjetunió a legyőzött, kis Magyarországnak szomszédja lett; a békekonferencián most a Szovjetunió, mint győztes világhatalom hallatja szavát sorsunk meghatározásában. E tényekből a logika erejével következik, hogy országunk külső függetlenségének és belső szabadságának érdekében minden tőlünk telhetőt meg kell tennünk, hogy a szovjet–magyar viszonyt a kölcsönös egyetértés és a kölcsönös bizalom szilárd alapjára helyezzük. A szovjet–magyar viszonyt olyan reálpolitikai szükségesség határozza meg, amelyet a magyar belpolitika világnézeti és párt-hullámzásainak érinteniök egyáltalán nem szabad.” (28. old.)⁶¹

A békéről pedig ugyancsak XII. Pius 1944. évi karácsonyi beszédével teljes elvi konszenzusban, jóllehet a beszéd ismerete nélkül, a következőket vallottuk:

„a magyar béke igazságossága pedig eleve feltételezi a dunavölgyi népek egyenrangúságának és egyenjogúságának elismerését. Ebből következik, hogy a hazánk nemzetközi státusát megállapító, nem ideiglenes, hanem állandó jellegű békehatározmányok szempontjából, tehát az állami szuverenitás tartalmára, határainak megállapítására és a nemzetiségi kérdés rendezésére vonatkozó békehatározmányok szempontjából nem lehet különbséget tenni Magyarország kárára Magyarország és a többi dunavölgyi államok között. Minden különbséget tevő békehatározmányoknak átmeneti jellegűnek kell maradnia.” (30–31. old.) Egyébként a Dunavölgye rendezési elvéül a nemzeti önrendelkezési jogot, illetve a nemzetiségi elvet vallottuk.

Mindezekben nagyjából előadtuk azt, aminek meghallgatásához Nagyméltóságod szíves figyelmét óhajtottuk kérni. Zárószóként szabad legyen idefűznünk még a következőket:

Egyházunk és Hazánk nehéz körülmények között él — ismeretlen veszedelmeket és lehetőségeket rejtegető jövő küszöbén. A ma csakugyan a jövővel terhes. Úgy látjuk, hogy a keresztény politika Magyarországon megint válaszúton van. Egyszer, a húszas évek elején már rosszul választott, amikor a tömeghangulat csábításának engedve — s nem gondolva arra, hogy a keresztény politika lényegét értő, áldozatát

vállaló s nehéz harcára begyakorolt káderei nincsenek — a népszerűbb, hirtelen a hatalomhoz vivő, friedrichistváni–halleristváni útra lépett;⁶² a tömeg indulati programjával vizezte fel a keresztény programot; elalkudta a kor szociális és demokratikus követelményeit; negatívumokba torkolt s végül rövid és dicstelen kurzussá züllett.⁶³ A húszas években a keresztény politika nem tudott megmaradni a hosszabb, de biztosabb és állandóbb sikerrel kecsegtető gressweinsándori úton.⁶⁴ Most újra választania kell a tömeghangulatot megnyergelő, a tényekkel nem számoló, tünékeny népszerűség, illetve a gyökeres szociális és demokratikus átalakulást akaró keresztény politika, az eszményeket a lehetőség adta eszközökkel megközelítő, hosszabb és fáradságosabb út között. Mi, akik már tegnap is elkésett reformnak láttunk volna egy valódi földreformot és egy mélyreható társadalmi és gazdasági átalakulást, nem a pillanatnyi népszerűség útját keressük, hanem a történetet mozgató népeszméknek (Kemény Zsigmond szava) és a keresztény politikai céloknak harmóniájára törekszünk, amikor programunkként valljuk „a legbiztosabb és a legszélesebb emberi jogot, a legteljesebb szociális igazságosságot és a legnagyobb szabadságot — a természetfölöttiség többletével”. (32. old.)

Mi a katolikus politikában való közreműködésre kötelességérzetből vállalkozunk, de a vezetésre olyan értelemben nem érzünk magunkban hivatást, mintha pótolhatatlannak tudnók magunkat; viszont lelkünk mélyéig átérezzük az erkölcsi és a történeti felelősséget, amely mindazokat el kell töltsse, akik úgy érzik, hogy Isten és a történet majd egyházuk és hazájuk sorsáról is elszámoltatja őket.

Hálásan köszönve Nagyméltóságodnak a fáradságot, melyet levelünk elolvasásának⁶⁵ szentelt, vagyunk a legmélyebb tisztelettel

Budapest, 1946. július 16.

Krisztusban hívei:

(Dr. Bálint Sándor)
egyet. ny. rk. tanár
nemzetgy. képviselő

(Dr. Eckhardt Sándor)
egyet. ny. r. tanár
nemzetgy. képviselő

(Dr. Barankovics István)
a Demokrata Néppárt
főtitkára⁶⁶

JEGYZETEK

¹ A Demokrata Néppárt (tovább DNP) 1945 *Hazánk* címmel próbált politikai lapot indítani. Ekkor csak néhány száma jelent meg. 1947-ben, a választások előtt néhány hónapig rendszeresen megjelent, majd 1948 folyamán elsorvadt. Így sajtójuk valóban nem volt, mert az 1945 nyarától az Actio Catholica kiadásában megjelenő Új Ember című hetilap egyértelműen Mindszenty irányvonalát követte.

² Az 1944 október közepén alakult Keresztény Demokrata Néppárt nevéből a „Keresztény” jelzőt 1945 tavaszán — valószínűleg májustól — hagyták el.

³ A Köztársasági Népi Mozgalom — Mouvement Républicaine Populaire — 1944 és 1958 között működött Franciaországban. Lásd A kereszténydemokrácia Nyugat-Európában 1944–1958. Szerk. Gergely Jenő Bp. 1980. 153–212. old. Gazdag Ferenc tanulmánya.

⁴ Magyarországon ez nem volt jellemző. Csapán egyetlen püspök, Prohászka Ottokár volt 1920–1922 között a keresztény párt tagjaként nemzetgyűlési képviselő, illetve 1920–21 folyamán a keresztény pártból és a kisgazdapártból összeállt kormánypárt elnöke. Alacsonyabb rangú klerikusok esetében azon-

ban ez gyakrabban előfordult, pl. Vass József prelátus, kalocsai nagyprépost, vagy Ernst Sándor kanonok említhetők a korszakból.

⁵ Barankovics Istvánról lásd *Gergely Jenő*: Barankovics István. In: Politikuspályák. Szerk. Sánta Ilona. Bp. 1984., 291–303. old. Uő.: Ein ungarischer Christdemokrat: István Barankovics. Annales (ELTE) Tom. XXIV. Bp. 1985. 240–268. old., Uő.: Barankovics István. In: Magyar Nemzet Emlékkönyv, Bp. 1989. 66–71. old.

⁶ *Dr. Barankovics István*: Programbeszéd a Demokrata Néppárt 1945. évi szeptember hó 25-iki értekezletén. Budapest, é.n. 32 oldalas broszúra. Az idézetek ebből valók. Újabban közzölte *Izsák Lajos*: Polgári ellenzéki pártok Magyarországon 1944–1949. Bp. 1983. 305–323. old.

⁷ Barankovics az 1945 előtti — számos metamorfózison és ezzel járó névváltoztatáson átment — keresztény pártra utal, amely valamilyen formában mindig nevében hordozta a keresztény jelzőt. (Utoljára 1943–44-ben Keresztény Néppártnak nevezte magát.) Lásd *Gergely Jenő*: A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923. Bp. 1977., Uő.: A keresztényszocializmus Magyarországon 1924–1944. Bp. 1993.

⁸ Bár a szövegben „egyházak” szerepelnek, a Horthy-korszak keresztény pártja szinte kizárólag katolikus jellegű volt. Ez alól csak részben jelent kivételt a fővárosi Keresztény Községi Párt, amelyben a protestánsok is kellő arányban jelen voltak.

⁹ Az Új Ember című lapról van szó, amelynek kiadója az Actio Catholica volt.

¹⁰ A Magyar Kurír című katolikus egyházi könyvkiadó — amely adott esetben naponta többször is kiadásra került — közzölte az egyházi szervek hivatalos állásfoglalásait a sajtóval.

¹¹ Az „illetékes hely” egyértelműen az esztergomi érsek, azaz ekkor Mindszenty József bíboros hercegprímás.

¹² Új Ember, 1946. június 30.

¹³ Ezekről lásd *Izsák Lajos*: Polgári ellenzéki pártok... Id. m., 9–43. old.

¹⁴ Az exkluzív katolikus párt alakításának ötlete kétségkívül Mindszenty hercegprímástól eredt, aki nemcsak a DNP-t, hanem Barankovicsék ellenfeleit, Pálffyékát sem tartotta erre alkalmasnak. A hercegprímás kezdeményezését a kisgazdapárt sem karolta fel, így az nem is realizálódhatott. A kérdés hátterét ismerteti *Izsák Lajos*: Polgári ellenzéki pártok... Id. m. 114–115. old.

¹⁵ Ezért nem lehetett a már említett Vass Józsefből soha püspök, holott a magyar kormány ezt igencsak szorgalmazta Rómában.

¹⁶ Utalás arra a magyarországi gyakorlatra, hogy csak az a párt, szervezet, mozgalom tarthatott igényt a katolikus jellegre, amelyet a püspöki kar jóváhagyott. Ezen legitimitáció hiányában lehetetlen helyzetbe kerültek.

¹⁷ A Horthy-korszakban is csak a püspöki kar által elfogadott parlamenti keresztény párt számított katolikusnak. Emellett vagy főleg ezzel szemben más kísérletek nem kaptak elismerést, sőt tényleges működési lehetőséget sem, mert a hatalom elfogadta az egyház által legitimált párt támogatását.

¹⁸ A világhírlapok alatt a pápai enciklikák, azaz körlevelek értendők, amiket a pápa a világ katolikusaihoz (vagy egyes megjelölt csoport[ok]hoz) intézett.

¹⁹ A szövegből nem világos, hogy Barankovics programértelmező beszéde előtt kiadott melyik programra gondolnak. Ugyanis az 1945. január 21-én Szegeden legálisan zászlót bontó Keresztény Demokrata Néppárt adott rövid programot, ami megjelent „Indul a KALOT”. F. kiadó Ugrin József, Debrecen, 1945. 6. old. és ugyancsak 1945 elején Debrecenben Pálffy József kiadásában egy „Mit akar a Demokrata Néppárt” c. röplap. Mindkettőt közli *Izsák Lajos*: Polgári ellenzéki pártok... Id. m. 283–288. old.

²⁰ *Barankovics István*: Programbeszéd... Id. m. A jelzett oldalakról kiragadott idézetek.

²¹ XII. Pius 1939-től minden év Karácsonyán rádiószózatot intézett a világhoz. Az 1944-es szózatot magyarul közli XII. Pius a demokráciáról. Bp. 1946.

²² Ekkor leginkább XIII. Leó pápa (1878–1903) és XI. Pius pápa (1922–1939) számítható ide. Előbbi 1891. május 15-én adta ki a *Rerum novarum* kezdetű szociális enciklikát, utóbbi 1931. május 15-én a *Quadragesimo anno* kezdetű körlevelét.

²³ Az 1945. szeptember 25-iki Barankovics programbeszéd után merült csak fel mindkét kérdés.

²⁴ Az Új Szó a megszállt szovjet hadsereg magyar nyelvű politikai lapja volt. Mindszenty és a konzervatív katolikus közvélemény eleve helytelenítette, hogy egy ilyen lapnak katolikus közéleti személy nyilatkozik.

²⁵ Ez a kitétel egyértelműen a hercegprímásnak adresszálódott, akinek legitimista nézetei közismertek voltak.

²⁶ XIII. Leó pápa idevágó tanítását legpregnansabban az 1890. január 10-i *Sapientia christiana* kezdetű enciklikájában fejtette ki, a keresztény polgárok kötelességéről szólva. Leszögezte, hogy „a kereszténység szervezete minden politikai kormányformától lényegesen különbözik... az Egyháznak és az

államnak meg van a maga főhatalma, miért is a maga természete által alkotott működési körében egyik sincs a másiknak alávetve.” (158–159. old.) A pápa 1892. február 16-án Au milieu des sollicitudes kezdettel intézett körlevelet a francia egyházhoz, amelyben a royalista és republikánus katolikusok között próbált békét teremteni. Ekkor a pápa hangsúlyozta, hogy a köztársasági államforma is elfogadható a katolikusok számára. Mindkettőt magyarul lásd *Zsigmond László* szerk.: *Politikai és szociális enciklikák XIX–XX. sz. I. köt. Bp. 1970.* (idézet innen)

²⁷ Új Szó, 1946. január 26.

²⁸ A szövegben következetesen olasz katolikus Néppárt szerepel, holott a Partito Popolare Italiano az 1918–1926 közötti olasz közélet katolikus pártja volt. Itt nyilván nem erről, hanem az Ellenállásban keletkezett és máig működő Democrazia Cristiana (Keresztény Demokrácia)-ról van szó. Erről lásd A kereszténydemokrácia Nyugat-Európában, Id. m. *Horváth Jenő* tanulmánya.

²⁹ 1946-ban Olaszországban referendumot tartottak az államforma kérdéséről. A DC nem tette pártkérdéssé, hogy tagjai a monarchiára vagy a köztársaságra szavazzanak.

³⁰ Népszavazás; egyébként erre az álláspontra helyezkedett ebben a kérdésben a katolikus püspöki kar is. Lásd Esztergomi Prímási Levéltár, Püspökhari konferenciák jegyzőkönyvei. 1945. december 20.

³¹ Eckhardt Sándor tudós irodalomtörténész, elsősorban a magyar–francia kapcsolatokkal foglalkozott, híresek szótárai. A Pázmány Péter Tudományegyetem professzora volt.

³² Nemzetgyűlési Napló, I. köt. 1946. január 31. 286–291. old. Ekkor a DNP-nek két nemzetgyűlési képviselője volt, Eckhardt és Bálint Sándor. Részletesen lásd működésükről *Izsák Lajos*: *A Keresztény Demokrata Néppárt és a Demokrata Néppárt 1944–1949.* Bp. 1985.

³³ Az Österreichische Volkspartei (Oszták Néppárt)-ról és a már említett MRP-ről van szó. Előbbiről lásd *A kereszténydemokrácia Nyugat-Európában*, Id. m. *Madaras Éva* tanulmányát.

³⁴ A német nemzetiségűek kitelepítésének kérdéskörét átfogóan feldolgozta *Balogh Sándor*: *Magyarország külpolitikája 1945–1950.* Bp. 1988.

³⁵ Szerintünk Barankovics eltúlozta a „svábok” szerepét a háborút megelőző évek és a háború alatti politikában. Ő is hatása alá került a bűnbak-keresésnek, s ezt ekkor leginkább a német nemzetiségben „találták” meg.

³⁶ Ti. akik a magyar állampolgárság helyett a németet választották.

³⁷ Az 1945 előtti népszámlálásoknál a nemzetiségi hovatartozást az anyanyelv szerint határozták meg.

³⁸ Az 1941. január 31-i népszámlálásról van szó. Ekkor anyanyelve szerint a lakosság 7,4%-a vallotta magát német nemzetiségűnek.

³⁹ A Democrazia Cristiana-ról van szó.

⁴⁰ Barankovics István a DNP 1945 nyarán történt kettészakadása óta a pártot főtítkári minőségében vezette. (A korábbi pártelnök, gróf Pálffy József tisztét nem töltötték be.)

⁴¹ Barankovics főtítkári és a párt két nemzetgyűlési képviselője — Eckhardt Sándor és Bálint Sándor professzorok — a hazai kereszténydemokrácia értelmiségi elitjét képviselték. Őket és még néhány elvbarrátjukat, pl. Szekfű Gyulát a konzervatív keresztény politikusok — maguk mögött tudva a legfőbb egyházi tekintélyt — úgy is megpróbálták lehetetlenné tenni, hogy politikai hitelüket a magánéletükben való vájkálással, pl. feleségük, családjuk származásának szellőztetésével, és egyéb, az intim szférába tartozó rágalmak terjesztésével járassák le.

⁴² Elsősorban a hercegprímás nem bízott a DNP vezetőiben, mert azok szerinte „Moszkvának elkötelezték magukat”. EPL. 3063/1946. Az együttélés elfogadása az ő szemében felért az árulással.

⁴³ A kérdés merőben teoretikus volt, hiszen a szervezetileg ekkor kiépítetlen, s két képviselővel rendelkező DNP nemigen volt kívánatos partner ekkor senkinek sem.

⁴⁴ Figyelemre méltó, hogy a dokumentum az 1945 utáni változások forradalmi jellegét elismeri, ezzel lényegében elfogadta a baloldal álláspontját, hogy itt egy ún. népi demokratikus forradalom zajlik. Ezzel állt szemben Mindszenty és a konzervatív jobboldal véleménye, miszerint itt az orosz erőszakra támaszkodó kommunista diktatúra kiépítése folyik a megszállás megtörténtétől kezdve.

⁴⁵ A „modus vivendi” alatt az értendő, hogy olyan viszonyt kell teremteni a szembenálló felek között, amely az egymás mellett élésüket biztosítja. Barankovicsék ugyanis látták, hogy a megszállás és a kommunista jelenlét nem egy-két éves „intermezzo” lesz, hanem a jaltai paktum miatt történelmileg hosszútávra rendezkedik be.

⁴⁶ Barankovics, aki 1945 előtt a Magyar Nemzetben élessemű külpolitikai publicisztikájával tűnt ki, most is azt szorgalmazta, hogy Magyarországnak a „fenn semlegesség” útját kellene járni. Ennek lényege a „különleges viszony” a Szovjetunióhoz és semlegesség a többi hatalommal szemben.

⁴⁷ A szerzők itt ugyancsak — közvetve — a hercegprímás azon magatartását utasították el, amely csak a bajokat, hibákat és bűnöket vette számba, az eredményeket nem. Ezt bizonyítják az akkori főpásztori körlevelek és még inkább Mindszenty emlékiratai.

⁴⁸ XII. Pius 1939. március 2-án lépett a pápai trónra, és a német–lengyel háborút megelőző napokban drámai hangú felhívással fordult a hatalmakhoz a békés megoldások kereséséért. Ugyancsak 1939-ben kibocsátott Summi Pontificatus kezdetű programadó enciklikájában elítélte az igazságtalan, támadó háborút és a konfliktus békés megoldásáért szállt síkra.

⁴⁹ A memorandum aláírói az eddigi célzások után itt világosan megmondják, mi beadványuk mondanójának a lényege.

⁵⁰ A KALOT (Katolikus Agrárifjúsági Legényegyletek Országos Testülete) a legnagyobb katolikus ifjúsági mozgalom volt, 1935-től 1946-ig működött. Demokratikus és szociális céljai igen népszerűvé tették. Történetére lásd *Balogh Margit* kandidátusi disszertációját (Bp. 1991) A KALOT vezetése a jezsuiták kezében volt, akik politikai felfogásukban a DNP-vel értettek egyet. A konfliktus a hercegprímással 1946 nyarán nyílt szakításra vezetett a KALOT és Esztergom között. Lásd *Nagy Töhötöm: Jezsuiták és szabadkőművesek*. Szeged, 1990.

⁵¹ Ez elsősorban az előbb említett jezsuitákra vonatkozik. Nagy Töhötöm S. J. Rómába, majd Dél-Amerikába távozott. Kerkai Jenő jezsuita atya, a KALOT elnöke vidékre száműzetett. A püspöki karon belül is valószínű volt véleményeltérés e tekintetben, amit a sajtó felnagyta, pletyka-szinten tárgyalt. (Ez csak az 1947-es választások során tűnik ki, amikor is a hercegprímás javaslata ellenére több püspök is támogatta a DNP-t.)

⁵² Nagy páter 1945–46 folyamán több alkalommal is járt Rómában, s XII. Pius pápa is fogadta. Tájékoztatta többek között a KALOT eredményes működéséről, amit a pápa örömmel fogadott. Nyilván ez is tükröződött a vatikáni „tömegkommunikációban”.

⁵³ A MIOT (Magyar Ifjúság Országos Tanácsa) 1945–1948 között a demokratikus ifjúsági szervezetek laza koordinációs kerete volt, amelyben kétségtelenül részt vettek a kommunista és szociáldemokrata ifjúsági mozgalmak is. Ez az együttműködés váltotta ki elsősorban a hercegprímás nemtetszését.

⁵⁴ A KALOT vezetőinek 1946. június 24-i terjedelmes levelét, és Mindszenty reagálását ismerteti Nagy Töhötöm: Id. m. 214–230. old. Bár ezek annak idején nem kerültek nyilvánosságra, a közvélemény a sajtóból értesült a történetekről.

⁵⁵ A KALOT és a legtöbb katolikus ifjúsági szervezet és társadalmi egyesület, pl. a keresztényszocialisták felszámolására az ürügyet az 1946. június 17. Bp. Teréz körüti gyilkosság adta. A KALOT feloszlását 1946. július 17-én rendelte el Rajk László belügyminiszter, de az csak a Magyar Közlöny július 23-i számában jelent meg. Az ügy hátteréhez lásd *Vida István: Adatok az 1946. nyári koalíciós válság történetéhez*. Történelmi Szemle, 1975. 1. sz.

⁵⁶ konkludens: következményekkel jár

⁵⁷ A memorandum helyesen értékeli a hercegprímás politikájának lényegét. Ezt egyértelművé teszik Emlékiratai éppúgy, mint az az ünneplés, amiben a rendszerváltás időszakában Mindszenty részeseült, éppen e téren való intranszigienciája miatt. Az is igaz, hogy a konfliktust a kommunisták jól kihasználták, hiszen így könnyebben felszámolhatták a KALOT-ot, ha nem állt ki mellette egyértelműen az egyházi vezetés. (Utólag annál határozottabban.)

⁵⁸ Kétségtelen, hogy Nyugat-Európában az Ellenállásban szoros szövetség és eredményes együttműködés alakult ki a keresztény pártok és szervezetek, valamint a kommunisták, szocialisták és más antifasiszta erők között. Ez az együttműködés 1946 nyarán még tartott, bár már ekkor mutatkoztak a szembefordulás jelei. Lásd *A Kereszténydemokrácia Nyugat-Európában*. Id. m.

⁵⁹ Mindszenty a „haladó katolikus” jelző alatt egyértelműen elféltő módon a baloldallal és a szovjetekkel „kollaboráló”-at értette. Emlékiratiból idézzük: „1944 decemberében Debrecenben a keresztény politikuskok is előterjesztették pártalakítási kérelmüket. Egy »haladó« és egy konzervatív csoport jelentkezett engedélyért, mire a Vörös Hadsereg főparancsnoka az első csoportnak adta meg az engedélyt, mivel tudta, hogy a püspöki kar nem várhatja tőlük a katolikus Egyház érdekeinek a védelmét.” (*Mindszenty József: Emlékirataim*. Toronto, 1974. 72. old.) Az okfejtés több ponton is téves. 1944 decemberében Debrecenben Nagy páter és Ugrin József, a KALOT vezetői kaptak engedélyt a működésre, a KDNP Szegeden bontott zászlót. A párt ekkor még egységes, elnöke gróf Pálffy József (mögötte álltak a konzervatívok), főtitkára Barankovics, mögötte a „haladók”. 1945 nyarán szakadt ketté a párt, és az 1945 őszi választásokon már két Demokrata Néppárt akart indulni. Az egyiket Pálffy, a másikat Barankovics jegyezte. A választásokon való indulást az Országos Nemzeti Bizottságnak kellett engedélyezni. Ez pedig 1945 szeptemberében a Barankovics-féle DNP-nek adott engedélyt, Pálffytól megtagadta. Végül Barankovicsék sem tudtak indulni. Mindszenty emlékirataiban Nagy Töhötöm idézett művének állításait cáfolandó

leírja, hogy XII. Pius pápa az ő politikáját helyeselte. „Haláláig mellettem állt és meghiúsított minden mesterkedést, intrikát és cselvetést, amelynek akár a bolsevisták, akár a szolgálatukba fogadott »haladó« katolikusok voltak a kezdeményezői.” (Id. m. 112. old.) A „haladó” katolikusok alatt Esztergomban a DNP értelmiségi csoportja — Barankovics, Eckhardt, Bálint Sándor, Rónay György, Mihelics Vid, a KALOT vezetői voltak elsősorban értendők, de ide sorolták a párton kívüli Szekfű Gyulát, Cavallier Józsefet, vagy a kisgazdapárti Katona Jenőt, Balogh Istvánt és másokat.

⁶⁰ Barankovics már idézett programbeszédéről van szó, amelyet a párt választási engedélyezését közvetlenül követően tartott.

⁶¹ A DNP főtitkára reálisan látta, hogy a külpolitikai magatartás tekintetében a többpártrendszerű demokráciában konszenzust kell teremteni.

⁶² Friedrich István a Keresztény Nemzeti Párt, majd a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja vezéréként 1919. augusztus 6-tól november 24-ig miniszterelnök. Haller István keresztényszocialista politikus 1919. augusztus 15. – szeptember 24. propagandaminiszter, ezt követően 1920. december 16-ig kultuszminiszter. Lásd *Gergely Jenő. A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923.* Id. m.

⁶³ A „keresztény kurzus” alatt már a kortársak is az 1919–1921 közötti átmeneti korszakot értették, amikor a KNEP-kisgazdapárti koalíció formálisan messzemenő szociális programot hirdetett, de ez végül is a szocializmus, a demokrácia és a liberalizmus tagadásában merült ki. Termékei voltak a numerus clausus, a botbüntetés, az antiszemita tömegmozgalmak (fehérterror), de ugyanakkor az általános titkos választójog, a Nagyatádi-féle földreform is.

⁶⁴ Giesswein Sándor prelátus, győri kanonok, több cikluson át országgyűlési, majd nemzetgyűlési képviselő, a hazai keresztényszocializmus demokratikus és szociális velleitású első számú vezetője volt. Politikai programja inkább a liberális katolicizmushoz és a kereszténydemokráciához állt közel. 1919 után szakított a kurzuspolitikusokkal, és a szociáldemokrata–liberális pártszövetséghez csatlakozott. Lásd *Gergely Jenő: Giesswein Sándor politikai pályaképe.* MTA. II. oszt. Közleményei. 23. köt. (1974) 259–287. old.

⁶⁵ Eszerint a memorandumot az aláírók levélként küldték meg az ordinariusoknak.

⁶⁶ Valamennyi aláírás eredeti, saját kezűleg.

Stark Tamás

ÚT A BÉKESZERZŐDÉSHEZ

Örök béke — az emberiség beteljesületlen vágya. Valóban elérhetetlen álom? Grotius, Sully, Rousseau, Kant terveket szőttek megvalósítására. Voltaire, Leibniz, Nagy Frigyes viszont a kérdés felvetését is oktalannak tartották. Kétségtelen, hogy a háborúkat lezáró szerződések legtöbbször a teljes megbékélés helyett csupán a pillanatnyi erőviszonyokat rögzítette.

Az emberiség történetének nagy eszméje a huszadik században mégis politikai szerephez jutott. Wilson elnök 1918-ban meghirdetett 14 pontjában már nemcsak a háború, hanem a háborús állapot megszüntetését kívánta elérni. Nem az amerikai elnökön múlt, hogy a megvalósult béke megint csak görbe tükre lett annak, amit a bölcselők az örök és igazságos békéről megálmodtak.

A száműzött idea az új mélypont, a második világháború közepette tért vissza a nagypolitika színterére. Az Anglia és az Egyesült Államok kormánya által 1941-ben meghirdetett Atlanti Charta — melyhez a Szovjetunió is csatlakozott — kimondta, hogy a háború után az igazságosság és a nemzeti önrendelkezés elve fog érvényesülni. Ezt az elvet erősítette meg az Egyesült Nemzetek Alapokmánya, melyet a San Francisco-i konferencián 1945. június 26-án 50 állam képviselője írt alá. Az ENSZ megalakulásával úgy tűnt, megvalósul a Saint Pierre-i abbé 18. századi nagy álma a békevárosról, ahol kerekasztal körül testvéri békében ül együtt a világ összes fejedelme.

Az igazságos békéről és a nemzeti önrendelkezésről szóló tervek a vesztes háborúkat követő magyar kormányok számára különösen vonzóak, reményteliek tűntek. Annál nagyobb csalódást okozott az 1919-ben megvalósult „béke”, mely teljesen ellentmondott a wilsoni elveknek.

A magyar kormány 1945-ben is csak a deklarált ígéretekben reménykedhetett. Ez volt az egyetlen aduja a szomszéd országokkal (Romániával, Csehszlovákiával) szemben, és ez volt az egyetlen alap, melyre béketervét felépíthette.

A magyar békeelőkészítés már 1943 nyarán megindult a Külügyminisztérium politikai osztályán. Bár a Szegedi-Maszák Aladár vezetésével összegyűjtött dokumentumokat Kállay Miklós parancsára 1944. március 19-én elégették, az 1945 júniusában megkezdett békeelőkészítő tevékenység Kertész István vezetésével már nem

egészen nullpontról indult. A külügyi munkálatokba Kertész az összes kormányszervert bevonta. „Cél volt hosszmetzeti képet alkotni a trianoni Magyarország gazdasági és pénzügyi viszonyainak alakulásáról és a jelenlegi helyzetről, mert csak ezek ismeretében szabhatjuk meg világosan magatartásainkat és a békekonferencián előterjesztendő kívánságainkat illetően” — írta 1945 decemberében a miniszterelnöknek írott feljegyzésében. (KMKL Külügy. Békeelőkészítő Osztály. 151/res-Be 1945. Közli Fülöp Mihály: Juss 1990/2. sz. 72–82. old.) Addigra már nyolc fontos diplomáciai jegyzéket alkotott és küldött el a Békeelőkészítő Osztály.

A Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz eljuttatott dokumentumok tárgyilagosan vizsgálták a Magyarország és szomszédai közt fennálló területi problémákat, és a megoldás alapelveként az Atlanti Chartára hivatkozva a nemzeti önrendelkezés érvényesítését hangsúlyozták. Az általános szempontok leszögezésén túl azonban nem mehetett a kormány, mert a konkrét békecélok megfogalmazásához a koalíciós pártok bevonására volt szükség.

A pártok a békeelőkészítéssel azonban csak megkésve, 1945 decemberében kezdtek el foglalkozni.

A Kisgazdapárt 1946 februárjában előterjesztett béketerve a végső megbékélés érdekében a nemzetiségi és a területi elv összhangba hozatalát hangsúlyozta. Ez a gyakorlatban Romániával szemben közvetlen, míg Csehszlovákia esetében közvetett határmódosítási igényt jelentett.

A Szociáldemokrata Párt és a Magyar Kommunista Párt elvetette a néprajzi elvet, mondván: ezt szomszédaink Magyarországgal szemben is alkalmazhatnák. A kommunisták gyakorlati politikáját azonban nem az ideológiai megfontolás, hanem az adott helyzethez igazodó taktikázás, rögtönzés jellemezte.

A Külügyminisztérium és a pártok egymástól függetlenül dolgoztak békeprogramjukon. A kormányzati munka és a pártpolitikák összehangolására számos kísérlet történt.

Kovács Imre a Nemzeti Parasztpárt nevében már 1945 augusztusában javasolta a békecélok közös kimunkálását. A visszhang nélküli kezdeményezést Gyöngyösi János külügyminiszter a kormány nevében többször is megismételte.

A nagy nehezen megszervezett 1946. január 29-i, a Külügyminisztériumban tartott pártközi értekezlet a kisgazdák távolléte miatt kudarccal végződött.

A március 6-i pártközi értekezleten megvitatták a Külügyminisztérium egyik jegyzéktervezetét, közös álláspont ismét nem született. A pártok nem jutottak közös nevezőre a területi kérdésekben, és emiatt a Békeelőkészítő Osztály diplomáciai tevékenysége bő hónapos késedelmet szenvedett.

A pártközi tárgyalásokat a magyar kormányküldöttség áprilisi moszkvai útja mozdította ki a holtpontról. További vitára idő sem volt már, mivel küszöbön állt a Külügyminiszterek Tanácsának párizsi értekezlete (1946. április 25. — július 12.), melyen a résztvevők a békeszerződés-tervezeteket fogalmazták meg.

A koalíciós pártok, valamint a kormány képviselői a nemzetgyűlés külügyi bizottságának április 24-i ülésén végre egességre jutottak a vitás kérdésekben. A Szovjetunió támogatásában bízva, a magyar kormány Romániával szemben — a román fegyverszüneti szerződésre hivatkozva, amely Erdély hovátartozását nem döntötte el

véglegesen — 22 000 km²-es területi igényt jelentett be. (Ez a terület mintegy fele volt a II. bécsi döntéssel visszaadott Észak-Erdélynek.)

A kormány gazdasági békejavaslata a nemzetközi együttműködés fontosságát hangsúlyozta, elsősorban a vízgazdálkodás, hajózás és a vasúti közlekedés közös megszervezése érdekében.

Bár a nemzetközi erőviszonyok nem kedveztek a magyar törekvéseknek, a kormány és a közvélemény bízott az Atlanti Charta és a San Francisco-i nyilatkozat szellemének érvényesülésében.

Keserű csalódást okozott a Külügyminiszterek Tanácsának május 7-i állásfoglalása, mely a legfontosabb magyar követelést elutasítva az 1937-es határok véglegesítését javasolta a Békeszerződés-tervezetben. A váratlan fordulat hatására megtorpant a kormány és a pártok békeelőkészítő munkája is.

A dermedtségből először a Külügyminisztérium tért magához. Gyöngyösi János május 13-án jegyzékkel fordult a szövetséges nagyhatalmak budapesti képviselőihez, melyben ismételten a nemzetiségi és a területi kérdés összhangba hozatalát kérte. A memorandum részletesen kitért a kisebbségi jogok biztosításának fontosságára is.

A pártok békeelőkészítő tevékenységének halogatására a közelgő békekonferencia nem adott időt. Az események felgyorsulása miatt elkerülhetetlenné vált egy olyan állandó fórum összehívása, ahol a pártok egymás közt és a kormánnyal is megvitathatják a béke-elképzeléseiket. Így került sor a nemzetgyűlés külügyi bizottságának 1946. május 27-i ülésén a békeelőkészítő albizottság felállítására.

A békeelőkészítéssel kapcsolatos dokumentumok sorában e bizottság jegyzőkönyvei egységes gyűjteménnyé állnak össze.

A közreadott iratok hűen ábrázolják a koalíciós időszak vita-kultúráját, és a pártok, politikusok érvelési módját. Nagy titkok ugyan nem tárulnak fel — hisz a lényegi döntések ad hoc jellegű kétoldali pártközi megbeszéléseken születtek —, de az ülések váltakozó hangneme pontosan tükrözi a háttérben zajló folyamatokat.

A belpolitikai összefüggéseken túl Gyöngyösi János beszámolója hasznos adalékul szolgál a szovjet erőpolitika és a nyugati közöny, érdektelenség tanulmányozásához is.

A békeelőkészítő albizottságban a Kisgazdapárt részéről — a külügyminiszteren kívül — Bereczky Albert és Saláta Kálmán, a kommunista párt részéről Révai József és Nagy Imre vett részt. A szociáldemokratákat Buchinger Manó és Kéthly Anna, a Parasztpártot Darvas József és Kovács Imre képviselte. Bölöni György és Sulyok Dezső pártönkívüliek voltak.

Az első három ülés parttalan viták sorozatából állt.

Május 31-én többek között a békeelőkészítés folyamatának lelassulása került szóba. A felelősség körül kibontakozó vita békésen indult, de a kommunistákat és a szociáldemokratákat ért bírálatok miatt egyre szenvedélyesebbé vált.

A két munkaspárt területi kérdésekben kifejtett korábbi álláspontja kapcsán kirobbant meddő szópárbaj Buchinger Manó kezdeményezésére folytatódott a június 3-i ülésen is. Ugyancsak időrabló volt az a vita, mely a május 6-i párizsi döntéssel szembeni demonstráció módját döntötte el. Az ügy kisszerűségét jól jellemzi, hogy bár a bizottsági tagok Révai javaslatára a parlamenti „tüntetés” mellett szavaztak, a

valóságban a kormány amerikai, ill. angliai útja miatt az ünnepélyes tiltakozó akcióra sohasem került sor.

A június 12-i ülés jegyzőkönyve e sorozatban a legérdekesebb, és a korszakra legjellemzőbb olvasmány. Erről a heves vitákkal tarkított megbeszélésről már két beszámoló is megjelent a szakirodalomban. Balogh Sándor mintegy másfél oldalt szentelt az ülésnek „A népi demokratikus Magyarország külpolitikája” c. könyvében (Kossuth, 1982. 193–194. old.), az ülésen részt vett Kárász Artúr gazdasági fődelegátus pedig külön fejezetben pergeti vissza emlékeit életrajzában („80 év alatt a Föld körül”, Budapest–Párizs, 1990. 100–104. old.). De milyen nagy a különbség a két beszámoló között! Balogh Sándor diplomatikus, visszafogott elemzése épp hogy csak sejteti a vita hevességét. Kárász Artúr „tanúvallomásából” és a közölt jegyzőkönyvből a maga valóságában láthatjuk a történeteket.

A vita középpontjában a szovjet megszállásból adódó terhek álltak. Ez bújik meg közvetve a jövátételi dollár és a békebeli pengő aránya vagy a nemzeti jövedelem nagysága körül kirobbant számháborúban és közvetlenül a Vörös Hadsereg költségeinek várható alakulásával kapcsolatos nézeteltérésben.

A június 15-i albizottsági ülés konstruktívabban telt el. Rövid megbeszélés után ekkor fogadták el a gazdasági béketervet.

A június 19-i ülésen a kormány politikai béketervét vitatták meg, de a résztvevők a háborús felelősség kérdésében sem tudtak megegyezni.

Nyilvánvalóvá vált, hogy a bizottság nem alkalmas az elvi döntések meghozatalára. A Nemzeti Paraszt Párt, a Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt a Baloldali Blokk ülésein próbálta összehangolni az ellentétes nézeteket.

Kétoldali megbeszélésekre is sor került a koalíciós pártok között. Sajnos, e tárgyalásokról nem állnak rendelkezésre dokumentumok, de a közös erőfeszítés végül is sikerrel járt, mert a békeelőkészítő albizottság június 24-i ülésén a politikai béketervezzel kapcsolatban nagyrészt csak megfogalmazásbeli kérdések vetődtek fel.

A kormány fenntartotta Erdéllyel kapcsolatos 22 000 km²-es területi követelését, de az indoklás jobban igazodott a szovjet politika által meghatározott „korszellemhez”. A Csehszlovákiával szembeni közvetett területi igény is „a népi demokrácia érdekeire” való hivatkozással került a tervezetbe. Más kérdés, hogy Párizsban Gyöngösi az előnytelen, sőt szovjet részről kifejezetten magyarelles légkörben csak 4000 km²-es határkiigazítási kérelmet jelentett.

A magyar igények, akárcsak 1920-ban, ezúttal sem találtak meghallgatásra. A kormányküldöttség még sikernek könyvelhette el, hogy angol és amerikai támogatással ötről háromra tudta mérsékelni a Csehszlovákiának átadandó magyar községek számát.

Az, hogy elvetették a 200 000 magyar nemzetiségű lakos egyoldalú kitelepítéséről szóló csehszlovák követelést, melyet egyébként a szovjet küldöttség támogatott, szintén a nyugati hatalmaknak (Egyesült Államok, Kanada, Új-Zéland) volt köszönhető.

A nyugatra hurcolt javak visszahozatalával kapcsolatos magyar indítványokat, és a Németországgal szembeni követeléseket viszont leszavazták.

A jövátétel kérdésében hozott nagyhatalmi kompromisszumos döntés is kedvezőtlen volt. A Szovjetuniónak, Csehszlovákiának és Jugoszláviának fizetendő

összeget 300 millió dollárban állapították meg, és a nyugati hatalmak is kaptak némi kártérítést a Magyarországon elpusztult érdekeltségeikért.

A magyar békeprogram gerincét alkotó, a kisebbségvédelemről és nemzeti önröndelkezésről, valamint a szomszédokkal való közvetlen gazdasági együttműködésről szóló elképzelések kimaradtak a békeszerződésből.

*

*A Nemzetgyűlés külügyi bizottsága által kiküldött békeelőkészítő albizottság**

1. ülése

1946. évi május hó 31-én.

Jelen vannak: Gyöngyösi János külügyminiszter, Bereczky Albert elnök, Bölöni György, Buchinger Manó, Darvas József, Révai József, Saláta Kálmán és Sulyok Dezső bizottsági tagok, továbbá Sebestyén Pál, Bolgár Elek, Újváry Dezső, Kárász Artúr és Faragó László miniszteri megbízottak.¹

Az ülés kezdődik 9 óra 25 perckor.

Bereczky Albert a külügyi bizottság elnöke az ülést megnyitja és bejelenti, hogy az albizottság első teendője az albizottság elnökének és helyettes elnökének megválasztása.

Bölöni György javaslatára az albizottság elnökévé Bereczky Albert, helyettes elnökévé pedig Révai József képviselőket választja.

Elnök úgy a maga, mint elnöktársa nevében megköszöni az albizottság részéről megnyilvánult bizalmat. Bejelenti, hogy az albizottság ülései a külügyminiszter kívánására nem nyilvánosak, továbbá, hogy az albizottság mai ülésén a külügyminiszter megbízottaiként Sebestyén Pál és Bolgár Elek követek, Újváry Dezső követségi tanácsos, valamint Kárász Artúr és Faragó László gazdasági szakértők lesznek jelen.

Gyöngyösi János külügyminiszter ismerteti azokat a jegyzékeket, amelyeket a magyar kormány a béke előkészítése tárgyában a nagyhatalmakhoz, azoknak budapesti diplomáciai képviselői útján, intézett. Ezeknek a jegyzékeknek egy-egy hivatalos példányát a bizottság minden egyes tagjának rendelkezésére bocsátja. (Az itt felsorolt jegyzékeket tartalmazza jelen jegyzőkönyv I. számú melléklete.)²

Megemlíti, hogy február 1-e és április 27-e között azért nem volt alkalma további jegyzékeket intézni a béke tárgyában a nagyhatalmakhoz, mert március hó elején egy pártközi értekezleten a munkáspártok megmaradtak amellet az álláspont mellett, hogy nekünk elsősorban a trianoni status quo-t kell védenünk s nem szabad területi követelésekkel a békeértekezletre mennünk. A román kérdés, hogy tudniillik Romániával szemben bizonyos területi követelésekkel lépünk fel, ekkor már felvetődött. Minthogy április második felében létrejött a pártközi megegyezés és a szóban forgó területi igényeinket a moszkvai megbeszélések során is előterjesztettük, április 27-én elkészült az Auer Pál követ útján Párizsba haladéktalanul eljuttatott jegyzék.

A mellékelt jegyzékek és emlékiratok ismertetése után a külügyminiszter javasolja, hogy a bizottság tagjai azokat tanulmányozzák át s az anyag ismeretében holnap délelőtt üljenek újból össze a bizottság tagjai, mert a kérdések megvitatása sürgős.

Sulyok Dezső megállapítja, hogy a békeelőkészítés terén lényegesen több történt, mint amiről a képviselőknek eddig tudomásuk lehetett. Lényegében azonban a békeelőkészítéssel elkéztünk és a tárgyaló asztalnál nem sok keresnivalónk van. Be-fejezett tények előtt állunk, amelyeken változtatni alig van módunkban. Arra az esetre nézve azonban, ha a változtatás lehetősége még fennállana, megfontolás és megvitatás céljából beterjeszti a jelen jegyzőkönyvhöz II. alatt csatolt kétféle elöterjesztését.³

Megemlíti, hogy második javaslatát azért terjeszti elő, hogy abban az esetben is, ha területi igényeinkkel elkéztünk volna, lehetőség kínálkozzék jóvátételi kötelezettségeink teljesítése terén enyhítések elérésére, melyek lényegében befolyásolhatnák talpra állásunknak és az ország újjáépítésének menetét.

Kéri az albizottságot, hogy a két javaslatot sokszorosítsa és osztassa szét tagjai között; egyben javasolja, hogy a legközelebbi ülés ne holnapra, hanem a szétosztott és szétosztandó iratok áttanulmányozása céljából néhány nappal későbbre tűzessék ki.

Gyöngyösi János külügyminiszter: Nem lát éles elvi ellentétet a saját és Sulyok Dezső álláspontja között, csupán azt kénytelen megállapítani, hogy ő jobban alkalmazkodik a realitásokhoz. A gazdasági szempontok felvetését nagy örömmel veszi, egyben azonban bejelentheti, hogy erre már ő is gondolt. Hiszen éppen ezért hívta meg a bizottság ülésére Kárász Artúrt és Faragó Lászlót, akiknek vezetése alatt fog állni a béke előkészítésére létesített gazdasági szerv.

Sulyok Dezsőnek arra az állítására, hogy a román határ kérdése már végleg elintéződött, azt válaszolja, hogy nemzetközi megítélés szerint, így elsősorban az Egyesült Államok kormánya részéről bizonyos részvét megnyilvánult Magyarország iránt, azonban az eddigi tárgyalások során a magyar kérdés iránt nem lehetett nagyobb érdeklődést felkelteni. Annyit azonban biztosra lehet venni, hogy a magyar kérdés még tárgyalás alá fog kerülni, de valószínűleg csak a békekonferencián. Ezek keretében természetesen csak kisebb jellegű határkiigazításokról lehet szó és egészen bizonyos, hogy a magyar kormányt is meg fogják hallgatni.

Bölöni György felveti a kérdést, hogy mi történt tulajdonképpen Párizsban és milyen volt ott az atmoszféra.

Gyöngyösi János külügyminiszter bejelenti, hogy ezzel és a párizsi tárgyaláson történetekkel részletesen a legközelebbi ülésen kíván foglalkozni.

Elnök javasolja, hogy az albizottság legközelebbi ülését hétfőn délután 5 órakor tartsa, továbbá, hogy Sulyok Dezső képviselő által előterjesztett két javaslatot sokszorosítva osztassa ki tagjai között.

A bizottság az elnök javaslatát elfogadja.

Elnök a bizottsági ülésre később érkezett képviselők számára röviden ismerteti a mai tárgyalás anyagát. A külügyminiszter előadása alapján megállapítja, hogy azért állott elő február és április között a jegyzékek sorozatában hiátus, mert a pártok nem tudtak megegyezésre jutni a területi igények kérdésében s a külügyminisztérium békeelőkészítő osztályának vezetője ezért le is akart mondani.

Révai József (aki a bizottsági ülésre pár perccel ezelőtt érkezett) kijelenti, meglepetéssel hallja, hogy a kommunista párt megbízottjai a március elején tartott pártközi értekezleten ilyen álláspontot képviseltek volna. A pártnak soha nem volt az az

álláspontja, mely valaha is a trianoni status quo elismerését jelentette volna. Bizonyára tévedésről van szó, amelyet a legközelebbi ülésig tisztázni kell.

Buchinger Manó nem lát lényeges hiányosságot és a most felvetődött kérdésnek nem tulajdonít olyan nagy fontosságot.

Sulyok Dezső megkérdezi, hogy tulajdonképpen Londonban vagy Párizsban történt-e döntés a magyar kérdésben.

Gyöngyösi János külügyminiszter: Már a külügyminiszter–helyettesek döntöttek Londonban,⁴ s határozatukat a külügyminiszteri értekezlet Párizsban jóváhagyta.⁵

(Az elnöklést Révai József veszi át.)

Gyöngyösi János külügyminiszter javasolja, hogy a béke előkészítésén munkálkodó gazdasági szakbizottsághoz a pártok küldjenek ki egy-egy tagot egy albizottságba, amely a szakbizottság ténykedését politikai szempontból felülbírálná.

Faragó László szakelőadó bejelenti, hogy a gazdasági békeelőkészítések befejezése után azonnal szükség lehet az anyagnak minél előbb a békekonferencia elé történő terjesztésére. Tehát esetleg egy-két napon belül kellene a gazdasági szakértők munkáját felülbírálni, ezt pedig egy négy tagból álló testület könnyebben megteheti, mint egy nagyobb bizottság. Ezért a maga részéről szintén a külügyminiszter javaslatának elfogadását kéri.

Elnök javasolja, hogy a külügyi bizottság békeelőkészítő albizottsága legyen ez a gazdasági szakbizottságot felülbíró szerv. Mint 10 tagból álló, tehát nem nagy taglétszámú testület, szintén rövid idő alatt teljesítheti hivatását, melyre annál inkább alkalmasabb, mert az összes pártok és pártonkívüliek egyenlő arányban vannak képviselve benne.

Saláta Kálmán szerint helyes, ha a gazdasági szakértők foglalnak állást és ott ahol politikai állásfoglalásra is szükség van, lehet helye a politikusok bevonásának.

Gyöngyösi János külügyminiszter szívesen elfogadja az elnök indítványát, hogy az albizottság legyen ez a felülbíró testület.

Kárász Artúr szakelőadó megemlíti, hogy 70–80 oldalas anyagról lesz szó, amelyet több nyelvre lefordítva kell majd az illetékes nemzetközi fórum elé vinni. Ezért célszerű volna, ha a politikai részről történő felülbírálás minél gyorsabban menne végbe.

Gyöngyösi János külügyminiszter szerint nem lehet késedelem a Révai József által javasolt megoldás esetén, mert ez az albizottság és a kormány parallel kézhez kaphatják a gazdasági szakértői jelentést és egyszerre is foglalkozhatnak vele; így az albizottság döntése után a minisztertanács is röviden dönthet ebben a kérdésben.

Ezután az albizottság Révai József elnök javaslatát fogadja el.

Gyöngyösi János külügyminiszter bejelenti, hogy Bede István és Szekfű Gyula követek napokon belül állomáshelyükről Budapestre érkeznek és szükség esetén az albizottság rendelkezésére fognak állni.

Az albizottság a bejelentést tudomásul veszi.

Elnök bejelenti, hogy az albizottság az ülés folyamán hozott határozat értelmében legközelebb június 3-án, hétfőn délután 5 órakor fog összeülni. Ezután az ülést bezárja.

(Az ülés végződik délelőtt 11 óra 20 perckor.)

(*Bereczky Albert*)

*A Nemzetgyűlés külügyi bizottsága által kiküldött békeelőkészítő albizottság
2. ülése*

1946. évi június hó 3-án

Jelen vannak: Gyöngyösi János külügyminiszter, Bereczky Albert elnök, Bölöni György, Buchinger Manó, Kéthly Anna, Kovács Imre, Nagy Imre, Révai József, Saláta Kálmán és Sulyok Dezső bizottsági tagok, továbbá Újváry Dezső miniszteri megbízott.

Az ülés kezdődik du. 5 óra 20 perckor.

Elnök az albizottság ülését megnyitja.

Révai József kérdést intéz a külügyminiszterhez, mit jelent a miniszterelnök tegnapi beszédében elhangzott következő mondat: „Olyan békét akarunk, amely ma sokat szenvedő magyar testvéreink nagy részét területükkel együtt visszaadja Magyarországnak.” Hogy értette a miniszterelnök a „nagy részét” kifejezést?

Gyöngyösi János külügyminiszter azt válaszolja, hogy nyilván a beszéd gyorsírói feljegyzéseiben vagy hírlapi közzétételében származott elírás. A miniszterelnök nem a „nagy részét”, hanem „egy részét” kifejezést használta.

Ezután kiosztatja a bizottság tagjai között a magyar kormánynak az erdélyi magyar kisebbségeket ért sérelmek tárgyában május 20-án a nagyhatalmakhoz intézett memorandumát.⁶ A memorandum ismertetése során utal Groza román miniszterelnök kijelentésére, mely szerint a románokra nézve kedvező párizsi döntés a román kisebbségi politika helyességének tudható be.

A sérelmek, amelyek a magyarságot érik, főleg gazdasági természetűek. A román kormány gesztioit sokkal nehezebb kimutatni, mint a csehekét, mert itt a kisebbség-ellenes rendeletek végrehajtásában megnyilvánuló terrortól és kisebbség üldözésről van szó, ugyanakkor, amikor a kormány rendeletei és a hivatalos kormánypolitika látszólag nem magyarelles.

Buchinger Manó felvilágosítást kér a külügyminiszternek az előző ülésen elhangzott állításáról, mely szerint a két munkáspárt a trianoni status quo védelme mellett foglalt volna állást egy március eleji pártközi értekezleten.

Kéthly Anna szerint ilyen állásfoglalás a szociáldemokrata párt részéről nem történt, erre határozottan emlékszik, hiszen ő is ott volt azon az értekezleten.

Gyöngyösi János külügyminiszter: Ilyen hangok a sajtóban is megnyilatkoztak.

Révai József: Legyen szíves a miniszter úr egy ilyen sajtóterméket mutatni.

Gyöngyösi János külügyminiszter: Elég az Új Magyarország egyik cikkére hivatkoznom Szalai Sándor tollából. Idézhetem e cikk egyik mondatát: „Elsősorban a trianoni status quot kell megvédenünk.” Ismét fenn kell tartanom azt az állítást, hogy az előrehaladás legfőbb akadálya akkor az volt, hogy a konkrét békecélok tekintetében a pártok nem tudtak megegyezni.

Révai József állítása szerint ez két teljesen különböző dolog. Más az, hogy a pártok a konkrét békecélokban nem tudtak megegyezni és ismét más az, hogy a megegyezés azért nem jött létre, mert két párt a trianoni status quo-hoz kötötte magát. Ezt az utóbbi vádat a kommunista párt nevében vissza kell utasítani.

A dolgok röviden a következők szerint folytak le: volt egy pártközi értekezlet a külügyminisztériumban január 23-án a békeelőkészítés tárgyában. Ezen megjelen-

tek Rákosi Mátyás, Rajk László és Révai József a kommunista Párt, Kéthly Anna és Böhm Vilmos a szociáldemokrata párt, Veres Péter és Kovács Imre a parasztpárt részéről. A kisgazdapártból senki sem jelent meg a külügyminiszter úron kívül. Mint-hogy egyedül a legnagyobb párt nem küldött ki képviselőt erre az értekezletre, Rákosi Mátyás kijelentette, hogy a kisgazdapárt nélkül nem hajlandó tárgyalni. Ez a körülmény nagyon fontos a kommunista párt felelőssége szempontjából. Felveti a kérdést: ki felelős azért, hogy utána hat hét telt el, mely alatt semmi sem történt?

Gyöngyösi János külügyminiszter: Február végén és március elején belpolitikai válság volt. Hogy nehézségek voltak, arra elég bizonyíték a külügyminisztérium békeelőkészítő osztálya vezetőjének ebben az időben történt lemondása.

Révai József: A március 6-iki újabb értekezleten a csehszlovák kérdés letárgyalása után már feloszlóban volt az értekezlet, amikor felmerült a konkrét békecélok kérdése. Szóba került elsősorban az erdélyi kérdés. A kommunista párt álláspontja ebben a kérdésben már akkor sem volt elutasító, csupán szükségesnek tartották — a szociáldemokratákkal együtt — a nagyhatalmaknál való puhatólózást.

Gyöngyösi János külügyminiszter: Kétségtelen, hogy a kisgazdapárt és maga a külügyminiszter is felelősek azért, hogy nem tudtak egységes álláspontra jutni, kétségtelen, hogy az egész koalíció és az összes koalíciós pártok — akár passzív, akár aktív magatartásuk következtében — felelősek. Csak azért hoztam fel ezt az egész kérdést, hogy amikor elindult egy szerves folyamat a békeelőkészítés terén, miért állott elő egy olyan hiátus, hogy február 1-e és április 27-ike között nem küldtünk sehova újabb jegyzéket.

Kéthly Anna megjegyzi, hogy a március 6-iki értekezleten sem akartak sem ő, sem Böhm nehézségeket támasztani, ő csak azt mondotta akkor, hogy az egész nemzetet óvni kell olyan illúzióktól, amelyeknek beteljesülésére nem lehet remény. Azonban elkötelezés a trianoni status quo mellett egyik párt részéről sem történt. Véleménye szerint a külügyminiszter úr hibája, hogy megegyezés hiányában nem hozta össze a pártokat gyorsan egy újabb értekezletre ebben a kérdésben.

Elnök megállapítja, hogy a félreértés tisztázása céljából vetette csak fel ezt a kérdést az elmúlt ülésben elhangzott rekapitulációja során. Elnöki kötelessége volt az ülésre későn érkezett bizottsági tagokat tájékoztatni a külügyminiszter úr referátumáról. Megállapítja, hogy az ő rekapitulációja pontos volt: a külügyminiszter úr szavait feljegyezte, a jelenvolt bizottsági tagok ugyanúgy tanúsíthatják, a jegyzőkönyvi feljegyzés is hitelesen megőrizte. A helyzet tisztázása tehát elmulaszthatatlan kötelessége volt.

A romániai magyarság sérelmeit tartalmazó memorandummal kapcsolatban megkérdezi a külügyminisztert, hogy ha már hónapok óta voltak az ottani magyarságnak sérelmei, miért jelent meg a magyar sajtóban ugyanakkor az a sok Groza-barát nyilatkozat. A román békeelőkészítés a magyar sajtónak ezeket a túlzó megnyilatkozásait ellenünk használta fel, mondván, hogy a magyar közvélemény meg van elégedve a román uralom alatt élő erdélyi magyar kisebbségek sorsával. Érdemes volna megtudnunk, miért nem kapott a sajtó ebben a tárgyban kellő időpontban helyes tájékoztatást.

Sulyok Dezső megállapítása szerint Bereczky elnök úrnak az elmúlt ülésben elhangzott rekapitulációja hűen tükrözte vissza a külügyminiszter úr kijelentéseinek

tartalmát. Neki magának, jóllehet akkor még tagja volt a kisgazdapártnak, fogalma sem volt arról, hogy január 23-ára ki volt tűzve ilyen értekezlet. Azonban már akkor érezte, hogy a kisgazdapárt nem tesz meg mindent, ami kötelessége volna a békeelőkészítés terén.

Februárban a nemzetgyűlés ülésén mondott beszédében sürgette a béke előkészítését. Ekkor közismerten megvádolták őt sovinizmussal a sajtóban és a parlamentben. Bizalmasan elmondhatja, hogy a miniszterelnök úr akkor kijelentette, hogy azonosítja magát vele felfogásban és hogy becsületes magyar ember mást nem is mondhat. Másnap a miniszterelnök mégis nyilatkozatot tett közzé a sajtóban, hogy Sulyok Dezső álláspontja magánvélemény és nem a párt véleménye.

A kormány által a nagyhatalmakhoz intézett jegyzékeket beszéde elmondásakor februárban nem ismerte. Ennek ellenére gondolatról gondolatra, sőt több helyütt szóról szóra ugyanazt mondta, mint amit a kormány február 1-jén kelt jegyzékében a nagyhatalmakhoz intézett, tehát a magyar kormány egy héttel előbb elismerte azt, amit ő a parlamentben a nyilvánosság előtt hangoztatott és amelyről a miniszterelnök úr mégis célszerűnek tartotta a nyilvánosság felé azt a kijelentést tenni, hogy ez nem pártjának az álláspontja.

Mindenesetre tény, hogy március 6-tól április 25-ig ezzel a kérdéssel a magyar kormány egyáltalában nem foglalkozott. Nem helyesebb lett volna-e ezzel foglalkozni és a kérdéseket idejében megvitatni?

Kéri, hagyják most már abba a mulasztottak feletti felelősség tárgyában megindult vitát. Felelősek itt a koalíciós pártok is, mert nem tettek semmit a megegyezés érdekében, de felelős az ellenzék is, mert nem sürgette tűzön-vízen keresztül a békeelőkészítés gyors ütemben való megvitatását. Most azonban — ha későn is — meg kell tenni azt, ami az ügy érdekében még megtehető. Ezért kéri a külügyminisztert és az albizottság tagjait, hogy komolyan lássanak neki az érdemi munkának.

Nagy Imre: A munkáspártokat itt súlyos vádak érték. Kéri a külügyminisztert, tegyen ebben a kérdésben felelős nyilatkozatot és utána valóban zárják le ennek az ügynek a vitáját.

Saláta Kálmán kéri a külügyminisztert, hozassa át az albizottság elé annak a bizonyos pártközi értekezletnek a jegyzőkönyvét.

Nagyon fájjalja, hogy ezek a kérdések egészen áprilisig teljesen félre voltak téve. Ne feledjük, hogy nemcsak a békecélok érvényesítéséről, hanem demokráciánknak a népben való megszilárdításáról is van szó.

Ha már a múlttól kell beszélni, akkor nagyon fájdalmas, hogy ha valóban nem volt lényeges ellentét a pártok között, akkor miért nem kerülhettek tárgyalásra ezek a kérdések kellő időben.

Bölöni György: Ezekben a jegyzékekben a kormánynak a békével kapcsolatban elfoglalt álláspontja le van szögezve. A mi kötelességünk annak megállapítása, hogy e békecélokból a párizsi tárgyalások során melyek valósíthatók meg, továbbá, hogy mit kell ebből a nyilvánosság elé vinni egészséges közvélemény kialakítása céljából.

Révai József kéri, hogy az itthon tartózkodó követek is jelenjenek meg a bizottság előtt.

Elnök lezárja a vitának ezt a részét. Megállapítja, hogy rekapitulációjával a félreértések eloszlatása terén jó szolgálatot tett.

Helyes, ha a bizottságban felmerül a közvélemény tájékoztatásának kérdése is. Nem áll ugyanis az, hogy a magyar kormány a békecélok érvényesítése tekintetében semmit sem tett volna, mert a lényeges elvi álláspontokat kellő időben és több ízben a nagyhatalmak elé terjesztette.

Kéri a külügyminisztert, adjon tájékoztatót a párizsi külügyminiszteri értekezleten történtek és az ennek következtében szükségessé vált teendők tárgyában.

Gyöngyösi János külügyminiszter: A párizsi döntést a jelenlegi megítélés szerint olyannak kell tekinteni, amellyel kapcsolatban már csak kismérvű változtatásokról lehet szó. Ez a döntés nem az elhibázott vagy elkésett magyar békeelőkészítés eredménye, létrejött nem azon múltott, hogy csak egy nappal az értekezlet összeülése előtt volt módunkban párizsi követünk útján utolsó jegyzékünket az értekezlet résztvevőinek átnyújtani.⁷ A békére vonatkozó felfogásunk, annak részletezése nélkül, lényegében ismertette volt a tíz hónap alatt a szövetséges hatalmakhoz intézett jegyzékeinkben. Hogy az általunk kívánt eredményt nem sikerült elérni, az a különböző körülményeknek tudható be.

Elsősorban a román álláspont kedvezőbb helyzetben volt mindenekelőtt azért, hogy a vitás területekre nézve birtokon belül állott. Közrejátszott az a körülmény is, hogy a romániai status quo egynegyed része már a háború folyamán elcsatoltatott.⁸ Erre utal Tatarescunak közvetlenül az értekezlet megnyitása előtt elhangzott beszéde, mely szerint ők a keleti hatáiraikon súlyos csonkítást szenvedtek, tehát ezzel védhetik nyugati hatáiraik sérthetetlenségének álláspontját. A Tatarescu által is, de más román államférfiak által is hangoztatott másik fő szempont, hogy Románia jelentős háborús érdemeket tud felmutatni, amennyiben a három nagyhatalom után Jugoszláviával együtt Románia volt az az ország, amely a legnagyobb szervezett katonai erőt dobta be a Hitler elleni háborúba a fegyverszünet után.

Döntő jelentőségű az a lépés volt, amikor Észak-Erdély újból román közigazgatás alá került. Ezekon a szempontokon kívül van egy általános szempont is, nevezetesen illúzióknak bizonyult az a nézet, amelyet magyar részről is, de más oldalról is túlságosan sokat hangoztattak, mintha tudnillik ez a békeértekezlet Európának igazságos, egy magasabb rendű princípium szerint való újárendezését célozná. Nem erről van szó. Ténylegesen egy szükségszerű jogi rendezésről van szó, ahol a vitás kérdések nem annyira az igazságosság, mint inkább a nagyhatalmi érdekek alapján merülnek fel. Ahol a nagyhatalmi érdekek ütköznek, ott van vita, ahol azonban nem, ott a szövetségesek a probléma felvetését igyekeznek elkerülni. Ma már világos, hogy a román–magyar határkérdésben nagyhatalmi politikai kérdések kompenzációjának áldozata vagyunk.

Révai József: Kérem ezt világosabban meghatározni.

Gyöngyösi János külügyminiszter: A túlnyomórészt magyar vérségű területeknek Magyarországhoz való csatolása bizonyos rokonszenvre talált. Természetesen itt csak a határ mellett elhúzódó túlnyomórészt magyarok által lakott területről volt szó, tehát lényegében Szatmár és Bihar vármegyék területének nagyobbik részéről. Londonban a külügyminiszter-helyettesek értekezlete is foglalkozott ezzel.

A külügyminiszteri értekezleten a magyar–román határkérdések először május 6-án délután merültek fel, amikor a külügyminiszterek tulajdonképpen csak azért jöttek össze, hogy a további tanácskozások ügyrendjét megállapítsák. A román–ma-

gyar határkérdés azonban eldőlt már ezen az előzetes tanácskozáson s másnap, május 7-én a kérdés érdembeni letárgyalása mindössze öt percig tartott.

Amikor a május 6-iki tanácskozáson felmerült annak lehetősége, hogy Magyarország a partium északi részének visszacsatolása révén területkiigazításhoz jusson — amit Byrnes vetett fel — információim szerint ugyanekkor szovjet részről felvetették a Duna-deltára való igényüket. Ez utóbbiról azonban az amerikaiak hallani sem akartak és ezért Byrnes úgy döntött, hogy Amerika a román határok kérdését érintetlennek tartja.

Ezek az előzetes megbeszéléseken az amerikaiak terjesztették elő a javaslatot a határmódosítás kérdésében. Minthogy azonban junktimba került a román-magyar határ kérdése a Duna-delta problémájával, informátorunk aznap kelt közlése szerint „a magyar ügy a dunai kompenzációnak esett áldozatul”.

Másnap, május 7-én öt perc alatt létrejött a végleges döntés, amely szerint Románia régi határai visszaállnak.

Révai József megkérdezi, van-e remény arra, hogy álláspontunkat a határkiigazítás kérdésében továbbra is fenntarthassuk?

Gyöngyösi János külügyminiszter: Természetesen van.

Saláta Kálmán: A moszkvai tárgyalások során ezek a kérdések mind felmerültek. Lényegében ott szovjet-részről milyen kijelentés történt Romániával kapcsolatban?

Gyöngyösi János külügyminiszter: Legmagasabb helyről történt kijelentés, hogy a román fegyverszünet alapot nyújt Magyarország számára a területi igényeknek a békeértekezleten való felvetésére.⁹ Molotov és Dekazanov is egyaránt azt tanácsolták, hogy próbáljunk meg Romániával közvetlen tárgyalásokat kezdeményezni. Ez meg is történt, de kísérletünk visszautasításra talált.

Révai József: Nem csigáztuk fel akkor kissé túlságosan a közvéleményt?

Gyöngyösi János: Itt talán valóban történt a miniszterelnök úr részéről egy kissé túldimenzionált méretű kijelentés. Ez azonban érthető volt akkor, amikor moszkvai utunkról jöttünk haza, közvetlenül azután, hogy tudomásunkra jutott, a Szovjetnek nincs kifogása a határok megváltoztatása ellen. Hozzá kell tennem, én magam a nyilvánosság felé óvatosabb voltam ugyan, de lényegében ugyanazt mondtam.

A külügyminiszteri értekezlet után kialakult szovjet álláspontból nem áll módomban a bizottságot tájékoztatni, mert erről nem tudtam információkat szerezni. A párizsi értekezlet alatt még a magyar ügyben történt döntés előtt felkerestem Puskin követet és kértem, hogy szeretnék Molotovval találkozni. Kérésem pár nap múlva tárgyalanná vált, mert megtörtént az ismeretes döntés.¹⁰

Saláta Kálmán: Nem volna célszerű ezt valamilyen közlemény formájában a nyilvánosságra hozni, mert ez a döntés nagyon nyugtalanítja a közhangulatot?

Gyöngyösi János külügyminiszter: Informátorunkat hoznánk kényes helyzetbe.

Bölöni György: A miniszterelnök tegnapi beszéde után nem tudom célszerű volna-e a publikálás.

Révai József: A tervezett washingtoni út előtt valóban nem volna célszerű. Másrészt a magyar közvéleményben el fogják terjeszteni, hogy Molotov ellenünk tett, míg Amerika és Anglia támogatni akartak. Vigyáznunk kell, nehogy hamis néphanulatot keltsünk.

Az angliai és az amerikai út előtt is huzavonát tapasztalunk. A közvélemény egy része azt hiszi, hogy ez az út az utolsó és az igazi reménység.

Gyöngyösi János külügyminiszter: Erről a tervezett útról is fogunk felvilágosítással szolgálni.

Az angol álláspontot nem ismerem ügyünkben, mert az angol diplomácia zárkózott. Az amerikaiak és a franciák tekintetében más a helyzet. Bidault francia külügyminiszter párizsi követünk előtt sajnálkozásának adott kifejezést, hogy az erdélyi határkiigazítás kérdésében semmi eredményre nem sikerült jutnunk, hiszen Londonban még az elmúlt év szeptemberében éppen ő vetette fel az erdélyi kérdést a nagyhatalmak előtt. Élére állítani azonban a dolgokat nem célszerű — mondotta —, mert a nagyhatalmak között más kérdésekben igen nagy ellentétek vannak.

A francia külügyminiszternek ez az utóbbi állítása egyezik Szegedy-Maszák washingtoni követünk közlésével, mely szerint a magyar ügy, sajnos, nagyon is eltörpül a többi kérdések mellett. Amerikai informátorunk szerint nem végleges a döntés, mert az csak az érdekelt kormányok meghallgatása után fog megszületni. Véleményem szerint azonban csak kisebb határkiigazításokat remélhetünk.

Itt említem meg, hogy Szekfű követ Moszkvában beszélt az ottani román követtel s utóbbi úgy tudja, hogy szó lehet bizonyos kisebb határkiigazításról. A Mille-*rand-féle* kísérőlevelében említett 16 faluról volna eszerint szó az Érmelléken. Ezt az ajánlatot Apponyi annak idején visszautasította.

Révai József: Ez bizony nekünk se kellene.

Gyöngyösi János külügyminiszter: Amerikai informátorunk szerint a hivatalos amerikai álláspont az emberi jogoknak a békeszerződésekbe való felvételét kívánja. Ez áll elsősorban a kisebbségvédelemre. Mindenkinek az állampolgársága lakóhelyéhez igazodjék, tehát ne lehessen kiutasítani senkit azon a címen, hogy az illető más államnak az állampolgára. Kiterjed az amerikai tervezet az oktatási és a kulturális szabadságra is, benne foglaltatik a dunai hajózás szabadsága, amelyhez az amerikaiak ragaszkodnak. Szerepelnek még ebben a tervezetben a jóvátételnek, a gazdasági tanácsadóbizottságoknak és az elhurcolt javak visszaadásának kérdései is.

Ha a békeértekezlet elhúzódnék vagy nem járna eredménnyel, akkor az amerikaiak a fegyverszüneti szerződések revízióját fogják javasolni.

Saláta Kálmán: McCartney lemondásával kapcsolatban Bede követ jelentett-e valamit?¹¹

Gyöngyösi János külügyminiszter: Azonnal jelentette, hogy a párizsi döntés után közvetlenül lemondott.

A miniszterelnök úr tervezett londoni útját illetően bejelenthetem, hogy ez halasztást szenved. Bede hazautazása is ezzel függ össze. A jelenlegi helyzetben a londoni utat külképviselőtünk nem tartja időszerűnek. Maguk az angolok ezt nem fogalmazzák meg ilyen szigorúan, azonban közölték, hogy a győzelmi ünnepek előkészületei miatt csak 11-ike után van módjukban fogadni a magyar delegációt és tekintettel arra, hogy 17-én már kezdődik az újabb értekezlet Párizsban, lehetséges, hogy Bevin a magyar küldöttség érkezésekor már nem is lesz Londonban. A másik ok pedig az, hogy a miniszterelnök úr bizonyos okokból megkérdezte, hogy az angol kormány vendégének tekintheti-e magát Londonban; erre a kérdésre nemleges választ kaptunk. Tehát nem vendégnek, hanem meghívottnak tekintik.

A moszkvai út után Gascoigne követ felkereste a miniszterelnököt. Miután a miniszterelnök tájékoztatást adott neki a moszkvai útról, a követ felvetette azt a kérdést, hogy ilyen utat a magyar kormány hajlandó volna-e Londonba is megtenni.¹² A miniszterelnök úr azt válaszolta, hogy szeretné az angol kormány előtt is feltárni a magyar békecélokat. Gascoigne röviddel ezután Londonba utazott, majd visszaérkezése után közölte, hogy az angol kormány szívesen látja a magyar kormányküldöttségét.

Bede követünk szerint azonban túl sok reményt fűzni egy ilyen látogatáshoz ma nem lehet és közvetlenül ezekben a napokban azt nem is tartja időszerűnek. Az angolok ma nem tudnának nekünk semmit nyújtani.

A washingtoni út még nincs kellően előkészítve.

Sulyok Dezső: Információim szerint nincs nagy kilátás rá.

Gyöngyösi János külügyminiszter: Én azt hiszem, hogy a második párizsi értekezlet után igen sok függő kérdés marad még hátra; a londoni és a washingtoni útra akkor is szükség lehet.

Elnök: Erre akkor is szükség lehet, ha a határkérdésben semmit sem tudnánk elérni.

Gyöngyösi János külügyminiszter: Nem ejtettük el a londoni út tervét. Azonban az angolok mindenütt a második vonalba húzódnak, kivéve ott, ahol angol érdekek vannak érintve, másutt nem exponálják magukat. Anglia vigyáz arra, hogy a Szovjetunióval a lehető legkevesebb súrlódása legyen. Ha tehát Londonban úgy ítéli meg, hogy az ilyen látogatást Moszkvában nem néznék sok rokonszenvvel, akkor ők inkább kitérnek előle.

Révai József: Ez esetben kár volt, hogy a miniszterelnök úr a tegnapi beszédében mégis említést tett róla.

Nagy Imre: Mik akkor a mostani konkrét békekilátásaink?

Gyöngyösi János: A nagyhatalmakhoz intézendő legújabb jegyzékünk tervezetét a bizottság tagjai között szét fogom osztani. Nekünk most demonstrálnunk kell a döntés ellen. Hallatni kell hangunkat, mert eddig nem hallották meg. Párizsi követünk arra ösztönöz, adjunk kifejezést kívánságainknak továbbra is.

Fel lett vetve, hogy követeink mondjanak le. Az én véleményem az, hogy ennek nem volna értelme, mert követeink jól látják el feladatukat. A dolog egyébként sincs még befejezve.

A párizsi döntés után azonnal demonstrálnunk kellett volna. Én még ma sem tartom elkésztettnek ezt a demonstrációt; méltóságteljes formában demonstráljon tehát a parlament és egy kellőleg előkészített ilyen jellegű népgyűlés ellen sem lenne kifogásom, amely az összes pártoknak, az egész nemzetnek kívánságait fejezné ki.

Egyben most, beszámolóim végén elnézést kérek azért, hogy a márciusi pártközi értekezlettel kapcsolatosan az a sajnálatos vita kifejlődött. Kijelenthetem azonban, hogy szavaimmal egyetlenegy pártot sem kívántam megbántani.

Javaslom, kérje fel az albizottság a kormányt egy demonstráló jellegű ülés összehívására.

Buchinger Manó: Nem lát semmit, amit még tehetnénk ebben a helyzetben. Sajnos alig marad egyéb, mint keseregni az események tragikus összejátzásán. Nagyon is igazuk volt azoknak, akik eddig sem akartak illúziókat kelteni a népben; ne

keltsünk fel most sem, a mi helyzetünkben ez csak hiba volna és újabb hibák sorozatához vezetne.

Köszönetet mond a külügyminiszternek a részletes beszámolóért. Helyteleníti, hogy voltak, akik azt mondták, hogy a kormánynak le kellett volna mondania.

Sulyok Dezső: Le kellett volna mondania még aznap.

Buchinger Manó: E tekintetben sokkal szerencsésebbnek tartotta a miniszterelnöknek azt a nyilatkozatát, melyben kifejtette, hogy a magyar népnek nem szabad megrendülnie és így is, úgy is a dolgokat tudomásul véve tovább kell élni.

A legfőbb feladat a közvélemény, a néphangulat megnyugtatója. Erre a célra a kormány lemondásánál sokkal alkalmasabb a külügyminiszter által javasolt demonstráció.

Saláta Kálmán javasolja, hogy az albizottság kívánságát a külügyminiszter tolmácsolja a kormánynál és a kormány kérje a nemzetgyűlés elnökségét az ülés összehívására.

Böloni György helyesli, hogy demonstráljon a parlament. A tömegtüntetést azonban veszélyesnek tartja. A tüntetésre felvonuló tömeg ugyanis esetleg nem ismeri a kormány békecéljait és sok minden olyasmire ragadtathatja magát, ami nem alkalmas eszköz e célok megvalósítására, esetleg sovinizta, irredenta tüntetéssé fajulhat.

Hezitálást, hiányokat lát a kormány álláspontjában és nem látja a magatartását eléggé öntudatosnak. Kéri Károlyi Mihály bevonását és az ő páratlan tekintélyének kamatoztatását Párizsban. Ő ismeri személyesen azokat az embereket, akikhez a kormány esetleg nem tudna hozzáférni. A zárt kapuk ő előtte sokkal előbb nyílnának meg.

Sulyok Dezső: Legyen Károlyi a békedelegáció elnöke.

Böloni György: Nem tudja, hogy elfogadná-e. Károlyit igazságtalanul megvádolták, hogy része volt a trianoni rossz békében, mint a békedelegáció elnökét most meg azzal vádolnák, hogy aláírt egy másik rossz békét. Azonban biztos, hogy senki sem tudná jobban támogatni a békedelegációt mint ő. Felteszi a kérdést, miért ne lehetne Károlyi Mihály a párizsi követünk?

Gyöngyösi János külügyminiszter: A követekben nincsen hiba.

Révai József szintén helyesebbnek tartja, ha most csak a parlamenti demonstráló ülés mellett dönt a bizottság; a tömegtüntetés kérdésében nem tud ezúttal pártja nevében állást foglalni. Mindenesetre veszély lehet abban, hogy egy ilyen megmozdulás különböző csoportok versenyévé vagy sovinizta jellegű tüntetéssé fajulna. Utóbbi esetben pedig az egész dolog visszafelé sülne el. Vigyáznunk kell, mert egy ilyen tömegdemonstrációt csak nagyon gondosan előkészítve lehetne keresztülvinni.¹³ A Károlyi-kérdést illetően azt hiszi, hogy az ő presztízsét valóban jobban lehetne kamatoztatni, mint ahogy az eddig történt. Kérdés, nem lehetne-e kinevezni különleges megbízatással rendkívüli követté és meghatalmazott miniszterré?

Sulyok Dezső kéri, hogy a tervezett parlamenti ülésen elhangzó beszédek kommentálása terén nehogy félreértés legyen.

Buchinger Manó kéri, hogy minden párt szónoke és a pártonkívüliek is nagyon gondolják meg, hogy mit fognak mondani s ne mondjanak olyat se, amibe mást is bele lehetne magyarázni.

Gyöngyösi János külügyminiszter kiosztatja a beszámolójában említett memorandum tervezetét. Lehetségesnek tartja, hogy a magyar kormány kívánságaival már a külügyminiszter-helyettesek is foglalkozni fognak. Általános megítélés szerint azonban a magyar ügy csak a békekonferencián kerül szónyegre.

Baj volt Párizsban, hogy nem volt patrónusunk. Még Moszkvában sem sikerült közvetítőre találnunk, aki a békeértekezleten kívánságainkat előterjessze. Elsősorban amerikai, de angol és francia részről is van bizonyos részvét irányunkban, de az ő kívánságuk is az, hogy kerülni kell az újabb ellentétek felmerülését és megítélésük szerint a magyar ügyben a legtöbb Moszkva álláspontjától függ. Angol és francia felfogás szerint a békeelőkészítés érdemi súlypontját ennek felismerésével Moszkva felé kell irányítani.

Elintézetlen kérdés még az is, hogy az értekezlet eddigi döntései mennyire véglegesek, vagy pedig csak a békekonferencia számára készült javaslatok. Erre nézve nem történt döntés. Hiszen még azt sem tudjuk biztosan, hogy mikor lesz és egyáltalán lesz-e békekonferencia.

Károlyi Mihály presztízsének felhasználására már gondoltam magam is. Azonban egyelőre nem tudnánk számára más szerepet találni a külügyminiszterek értekezletének második ciklusa előtt, mint hogy a két nyugati nagyhatalom előtt, de talán Moszkvában is, képviselje érdekeinket, felhasználva nagy összeköttetéseit. Egyelőre azonban még abban sem vagyok biztos, hogy kiutalásához engedélyt tudunk-e kapni a szövetséges ellenőrző bizottságtól.

Elnök javaslatára a bizottság elhatározza, hogy a külügyminiszter és az elnök útján felkéri a kormányt, hogy a demonstráló ülés összehívása iránt a nemzetgyűlés elnökségénél intézkedjék. Az ülés időpontját lehetőleg június 12-ében kéri megállapítani.

Gyöngyösi János külügyminiszter kéri, hogy a bizottság a békeelőkészítés gazdasági részének megvitatása céljából még e hét végén összeüljön.

Elnök jelenti, hogy az ülés összehívása iránt intézkedni fog és az ülést bezárja. (Az ülés végződik du. 7 óra 55 perckor.)

(*Bereczky Albert*)

*A Nemzetgyűlés külügyi bizottsága által kiküldött békeelőkészítő albizottság
3. ülése*

1946. évi június hó 12-én.¹⁴

Jelen vannak: Balla Antal tájékoztatásügyi miniszter, a külügyminiszter helyettese, Bereczky Albert elnök, Buchinger Manó, Kéthly Anna, Kovács Imre, Nagy Imre, Révai József, Saláta Kálmán és Sulyok Dezső bizottsági tagok, Balogh István államtitkár, Kárász Artúr gazdasági fődelegátus, továbbá Bolgár Elek, Sebestyén Pál, Újváry Dezső és Faragó László miniszteri megbízottak.

Az ülés kezdődik 9 óra 45 perckor.

Elnök az albizottság ülését megnyitja. Üdvözlí az ülésen a Washingtonban tartózkodó Gyöngyösi János külügyminisztert helyettesítő Balla Antal tájékoztatási minisztert.

Bejelenti, hogy a múlt ülésben az albizottság határozatot hozott egy demonstráló jellegű plenáris ülés összehívására nézve, amelyre azonban nem kerülhetett sor a kormányküldöttségnek Washingtonba történt elutazása következtében. Javasolja, hogy a bizottság vegye tudomásul, hogy erre az ülésre csak a magyar minisztereknek hazatérése után fog sor kerülni.

Az albizottság az elnök bejelentését tudomásul veszi.

Kárász Artúr gazdasági fődelegátus ismerteti a nagyhatalmakhoz, illetve a békeértekezlethez intézendő jegyzék tervezetét, melynek összeállítására a kormánytól kapott megbízatást.

A gazdasági békecélok alapelveit tartalmazó bevezető részt követő I. fejezet a területi kérdésekkel foglalkozik a gazdasági szempontok előtérbe helyezésével. Ezért foglalja magában kelet felé a Nagybányára és környékére, valamint a sóbányákra vonatkozó magyar kívánságokat, észak felé pedig szintén elsősorban a bányavidéknek és nem a Csallóköznek visszacsatolására vonatkozó kérelmet.¹⁵ Az kötelesszerű rámutatás a magyar gazdasági élet alapvető szükségleteire.

A II. fejezet Magyarország külföldi kötelezettségeivel kapcsolatos. A külügyminiszter kívánságára itt nem az eredeti szöveg, hanem változtatott szöveg került az albizottság elé. Kötelezettségeink három csoportba oszthatók: a háború előtti kötelezettségek, a háborús jóvátételi terhek és végül a szövetséges országok állampolgárainak okozott károk megtérítésének kategóriáira. Becslés szerint az utóbbi meg fogja közelíteni a jóvátételi tartozások összegét. Kötelezettségeink közé tartozik még a megszálló hadsereg ellátása is. A tervezet alapszempontjai: junktimot létesíteni fizetőképességünk és a teljesítendő kötelezettségek között.

A III. fejezet a nyugatra vitt javak kérdését tárgyalja. Ennek elintézése nélkül a stabilizáció nem képzelhető el.

A IV. fejezet a külföldön levő magyar arany és a külföldi kölcsön problémáit tartalmazza. Az V. fejezet a dunai államokkal való legmesszebbmenő gazdasági együttműködésre irányuló képességeinknek ad kifejezést. A VI. fejezet a Magyarországon levő német javak fogalmának értelmezésére hívja fel a figyelmet. Abból a szempontból, hogy az orosz követelések tekintetében mi tekinthető német vagyonnak, kívánja tisztázni ezt a kérdést.

A VII. fejezet a Németországgal szemben fennálló követeléseinket veti fel. Kiterjed nemcsak a háború alatt keletkezett német adósságokra, hanem a német hadsereg által okozott háborús rombolásokra is.

Bejelenti végül, hogy a tervezet az egyes szakminiszterek munkáját foglalja össze.

Elnök az általános vitát megnyitja.

Révai József: A szombati napon kiosztott tervezethez csatolt kísérő-jegyzékből úgy látja, hogy az egész tervezet a magyar kormány munkája volna. Kérdezi, vajon igaz-e?

Kárász Artúr: Ez tervezet, amely most itt vár megvitatásra és csak azután fog a minisztertanács elé kerülni.

Révai József: Az albizottság feladata a május 31-i ülés határozata értelmében a felülbírálás. Az albizottság csak végleges tervezethez szólhat és járulhat hozzá, tehát csak azzal foglalkozhatik. Információja szerint a külügyminiszter tud ugyan erről a

tervezetről, de az még nem kapta meg a külügyminiszter jóváhagyását, úgyhogy egyelőre csak Kárász fődelegátus úr magánmunkálatának tekinthető. Így tehát az albizottság számára a tervezettel való foglalkozás csupán szorgalmi feladat volna, melynek elvégzésére a maga részéről semmi kedvet nem érez.

Bolgár Elek: A külügyminisztérium felelős közegei is csak az albizottság tagjaival egy időben kapták meg az elaborátumot, amely tehát nem tekinthető a kormány részéről végzett munkának. Minthogy pedig minden békeelőkészítéssel összefüggő kérdés a külügyminisztériumon megy keresztül, a külügyminisztérium még nincs abban a helyzetben, hogy azonosítsa magát ezzel a tervezettel.

Kárász Artúr: A külügyminiszter úr ehhez a munkához hozzájárult. Az ő saját javításai vannak benne a tervezetben, tehát ez a külügyminiszter felelős ténykedésének tekinthető. A szakminiszterek készítették el a 6 mellékletet, a külügyminiszter az egész tervezethez hozzájárult, most következik soron az albizottság munkája és csak azután kerül az egész tervezet a minisztertanács elé.¹⁶

Kovács Imre: Az albizottság feladata az lesz, hogy — mint az összes pártoknak és a pártonkívülieknek kiküldötteiből alakult testület — politikai szempontból is előkészítse a kormány részére ezt a tervezetet. Annak megvitatása szempontjából semmi akadályt nem lát fennforogni.

Sulyok Dezső: Az itt eddig lefolyt tárgyalásokból tudjuk, hogy január 23-ára pártközi értekezlet volt összehívva, amely azért maradt el, mert a kisgazdapárt kiküldöttei nem jelentek meg. A március 6-i értekezlet azért maradt eredménytelen, mert a külügyminiszter úr megállapításai szerint azon a munkaspártok a trianoni status quo álláspontjára helyezkedtek. Ezt a kijelentését azután félig visszavonta.

Kéthly Anna: Tévedés. Egészen visszavonta.

Sulyok Dezső: Mindenesetre tény, hogy március 6. és április 25. között nem történt semmi, ami végzetes hiba volt. Nem akarom itt ezt a pert eldönteni vagy újból szőnyegre hozni, hogy vajon a munkaspártok álláspontja miatt vagy más okok folytán történt-e ez a mulasztás, de tény, hogy mulasztás történt. Figyelmeztetni szeretné az albizottságot, ne ismételjük most meg ezt a súlyos hibát egy újabb huzavonával. Fogjunk neki azonnal a kérdés megvitatásának, hiszen Kárász fődelegátus úrnak két hét múlva már Párizsban kellene lennie, nem várhatunk tehát ezzel a tárgyalással a kormányküldöttség hazaérkezéséig.

A mi hivatásunk nem az, hogy a minisztertanács által elvégzett munkára rámondjuk az áment, sokkal jobb, ha még a minisztertanács előtt foglalkozunk a tervezettel. Feladatunk nem a minisztertanács által hozott határozat felülbírálása vagy jóváhagyása, hanem a tárgy előkészítése. Ennek a módja pedig az, ha most nyomban foglalkozni kezdünk vele. Hiszen éppen Kárász fődelegátus úr mondta, hogy a tárgyaláshoz szükséges anyagot a külügyminiszter úr már ismeri.

Elnök: Ismét félreértésekbe bonyolódott a bizottság tagjainak egy része. Hasznos volt, hogy Révai a kérdést felvetette, mert így legalább tisztázni lehet, hogy az albizottság a kormány tervezetével vagy pedig éppen egy, a kormány elé terjesztendő tervezettel áll-e szemben. Most már világos, hogy ez még nem a magyar kormány hivatalos álláspontja, hanem a gazdasági fődelegátus által nagyon helyesen sürgősnek tartott és a külügyminiszter által ismert tervezet.

Révai József: Úgy látom, a szakértő urak csóválják a fejüket.

Elnök: Lehet, hogy ez a tervezet néhány pontban eltér a hivatalos állásponttól. Magam is észrevettem a jegyzékek áttanulmányozásakor, hogy vannak nem teljesen kongruens részek azokban, melyek eltérnek a külügyminiszter úr által előttünk ismertetett tervektől. Most tehát meg kell vizsgálni, hogy melyik az az álláspont, amelyet a magyar kormány kell hogy képviseljen a béketárgyalásokon. Kétségtávolan az albizottság hivatott ennek a megvitatására, a vita lehetősége fennáll, annál inkább, mert a bizottság erre a kérdésre nézve illetékességét a május 31-i ülésben már megállapította.

Révai József kijelenti, hogy ő nem tett halasztó indítványt és nem akar kitérni az érdembeli tárgyalás alól, mert egyetért azzal, hogy a dolog sürgős. De fontos annak tisztázása, hogy a kormánynak, illetve a külügyminiszternek van-e valami köze most ebben a stádiumban a tervezethez, vagy pedig egy magánvéleménnyel állunk-e szemben. Megítélése szerint az albizottság hivatása, hogy illetékes tényezők részéről szankcionált tervezettel foglalkozzék. Még nem látja megnyugtatóan tisztázottnak az általa felvetett kérdést. Az semmi esetre sem áll, mintha akár a kormány, akár csak a külügyminiszter által jóváhagyott tervezet feküdne az albizottság előtt. Ha ugyanis igaz, amit Kárász állított, hogy a tervezetet a külügyminiszter jóváhagyta, akkor nem Kárász, hanem a külügyminiszter felelős.

Balla Antal miniszter: Sulyoknak igaza van. Kéri, hogy az előzetes vita mellőzésével a bizottság azonnal lásson hozzá az érdemleges tárgyaláshoz.

Kárász Artúr: A külügyminiszter úr csütörtökön kapta meg ezt a szöveget. Pénteken, tehát elutazása előtti napon áttanulmányozta s jegyzetekkel és javításokkal látta el. A tervezetet még aznap visszaadta és kérte, hogy az ő általa végzett javításokkal kerüljön előterjesztésre az albizottság elé. Maga a külügyminiszter kéri, hogy az albizottság eszközöljön rajta a szükséghez képest módosításokat.

Buchinger Manó: Szintén kéri, hogy kezdjek el az elaborátum érdemi tárgyalását. Hiszen már az első ülésben megállapítást nyert, hogy erre nézve a bizottság illetékes.

Visszatér a munkáspártoknak a március 6-i pártközi értekezleten állítólag tanúsított magatartására. A külügyminiszter bejelentette, hogy készült egy jegyzőkönyv erről a pártközi értekezletről s ennek alapján maga is rektifikálta előbbi állítását. Nagyon öröndetes volna ezért, ha most már itt nem esnék több szó a munkáspártok különleges mulasztásáról, annál is inkább, mert bebizonyosodott, hogy a felmerült vád alaptalan volt.

Elnök utal az első ülés jegyzőkönyvére, melynek tanúsága szerint a kormány és az albizottság párhuzamosan is tárgyalhatják a gazdasági tervezetet. Megállapítja, hogy időközben ez az eredeti elgondolás azért módosult, mert a külügyminiszter távolléte miatt jelenleg csak az albizottság tud ezzel a kérdéssel foglalkozni, míg a minisztertanács csak a kormányküldöttség hazaérkezése után tárgyalhatja meg.

Bolgár Elek ismétli, hogy a tervezet előkészítésében a külügyminisztérium nem vett részt. Ő maga is csak a kész tervezetet kapta meg és a külügyminisztértől erre nézve utasítást nem kapott.

Elnök javaslatára a bizottság ezt a bejelentést tudomásul veszi.

Kovács Imre: Kárász fődelegátus munkája nem magánmunkálat, hiszen ő megbízatását a kormánnytól kapta.

Kárász Artúr megismétli, hogy a külügyminiszter hozzájárult az itt fekvő tervezetnek az albizottságban való tárgyalásához. Előzőleg a tervezetet egészében jóváhagyta, s kérte, hogy a szöveg az albizottság által eszközölt módosításokkal kerüljön majd annak idején a minisztertanács elé.

Elnök megállapítja, hogy most már világos, hogy ez a tervezet nem a magyar kormány jegyzéke, hanem a kormány által megbízott fődelegátusnak az albizottság és a minisztertanács számára készült tervezete. Javasolja, térjen rá az albizottság a tervezet általános vitájára.

Révai József először a jegyzék bevezető részével foglalkozik. Kifogásolja, hogy itt utalás történik Magyarországnak a Kelet és Nyugat közötti közvetítő szerepére. Megemlíti, hogy a tervezet kritizálja a trianoni és a versaillesi békeszerződéseket, mint amelyek az Osztrák–Magyar Monarchiát felbontották nemzeti államokra s ezáltal a nagy egységet kis egységet váltották fel. Ez politikailag helytelen hivatkozás éppen azért, mert az Osztrák–Magyar Monarchiának nemzeti államokra való felbontására hivatkozik. Szól a bevezető rész arról is, hogy nem képzelhető el baráti együttműködés erősek és gyengék, favorizáltak és elnyomottak között. Ez a megállapítás azt jelentené, hogy a világ többségét kitevő kis államok és a nagyhatalmak között nem állhatna fenn baráti együttműködés.

Szó van itt arról is, hogy nem lehet baráti együttműködés, ha egyes országokat győztesként, másokat legyőzötként kezelnek. Ez helyes, ha arra utal, hogy ne lehessen a bosszúnak szabad utat engedni. De azon a tényen nem tehetjük túl magunkat, hogy vannak győztesek és legyőzöttek, mert a béke nem más, mint a háború politikai és gazdasági eredményeinek szankcionálása. Ez tény, amellyel számolnunk kell.

Rátér a tervezetnek szerinte legsúlyosabb tévedéseket tartalmazó I. és II. fejezetére. Előre bejelenti, hogy egyiket sem tudja pártja nevében még általánosságban sem elfogadni.

A területi követelések nem tartalmazhatnak mást, mint a magyar kormány hivatalos álláspontját. A gazdasági indokolás nem térhet el attól, amit a kormány az előző jegyzékeiben politikai vonalon kért a nagyhatalmaktól. Sub titulo „gazdasági követelések” nem lehet túlmenni a politikai természetű jegyzékekben kifejezett igényeinken. Fejére volna olvasható a magyar kormánynak, hogy a jobb kéz nem tudja, mit csinál a bal. Kérdezi, politikailag helyes-e ez az eljárás, amely a magyar kormányt a kétszínűség látszatába keverheti.

Sokkal helyesebb, ha a külügyminiszter álláspontjához tartjuk magunkat és nem önmagunkat akarjuk túllicitálni. Tehát észak felé ne hozzuk fel újra a területi követeléseket, ha pedig ezt mégis megtennénk, akkor az etnikailag magyar többségű Csallóközre és ne a Gömör–Szepesi Érchegységre nézve vessük fel, amint azt ez a jegyzék teszi. Világos, hogy a jegyzéktervezet ellentétben áll a magyar kormány álláspontjával, és természetesen az ő pártja a külügyminiszter álláspontját tartja helyesnek.

Román viszonylatban is lát ilyen ellentétet Aknasuhatagra és Rónaszékre vonatkozólag a hivatalos álláspont és a Kárász-féle tervezet között. Itt ismét új békecélok jelennek meg, mint Kárász fődelegátus úr privát békecéljai. Nevetségesnek tűnhetünk fel, sőt politikailag hátrányos helyzetbe hozhatjuk magunkat, ha ebbe a

gazdasági jegyzékbe azt vesszük bele, hogy „ez ugyan eltér az eddigi álláspontunktól, de adatok hozzá még egy kis só is”.

Megjegyzi, hogy a kormány nem tenné helyesen, ha a határookra való igények tekintetében gazdasági szükségletekre apellálna. Nekünk csak a magyar demokrácia érdekeivel és az etnikai szempontokkal szabad területi követeléseinket indokolnunk. Veszedelmes lejtőre jutunk, ha egymást kezdjük el túllícitálni, s ha holnap akad valaki, aki a petrozsényi és zsilvölgyi szenet s más esetleg holnapután az Urálban levő platinát fogja követelni.

Arról van itt szó, vajon túlmenjünk-e eddigi szerény követeléseinken. Véleménye szerint semmi esetre sem, mert ez csak nehezítené és illuzórikussá tenné ezeknek a szerényebb követeléseknek a kilátásait is.

Mindezek egybevetése alapján az I. fejezetet még a tárgyalás alapjául sem fogadhatja el.

A külföldi kötelezettségeket tárgyaló II. fejezetben szembetűnőek azok az eltérések, amelyek egyfelől a jegyzéktervezetben, másfelől a kormány szanalási tervezetének becslése szerint a nemzeti jövedelem a háború előtti 5200 millióhoz képest most 3500-ra tehető. Az albizottság előtt fekvő tervezet szerint 2500–2600 millió békepengőre.¹⁷ A Vörös Hadsereg ellátása a kormány szanalási tervének indokolása szerint 30, a jegyzéktervezet szerint 250 millióra becsülhető.¹⁸ Egyéb lényeges eltérések is vannak, főleg a jóvátételi vonalon. Elismeri, helyes bizonyos mértékig, ha nehezebb színben tüntetjük fel helyzetünket a nagyhatalmak felé, de bizonyos határon túl mégsem szabad menni.

Joggal fel kell vetni a kérdést, hogy egyszerű gazdasági tévedésről, vagy pedig egészen másvalamiről, a magyar kormányétól eltérő külön vonal érvényesítéséről van-e szó. A fődelegátus szakértelmére tekintettel valószínűnek tartja, hogy itt nem tévedésről van szó.

Felemlíti a jóvátételi dollár kérdését. Kárász szerint a jóvátételi dollár jelenleg 12 békepengőben van számítva. A rendelkezésre álló rövid idő ellenére is sikerült információt szereznie a Jóvátételi Hivatalról, mely szerint a dollárt 7,35 pengőben számítják.¹⁹ Hogyan lehet az albizottság elé hozni olyan tervezetet, amely ilyen lényeges kérdésben nem veszi tekintetbe azt, amit a magyar kormány hivatalos szerve állapított meg? Megengedhetetlennek tartja és mély bizalmatlansággal fogadja az idevonatkozó becsléseit a tervezetnek.

A szóban forgó II. fejezet alap gondolata: menjünk a jóvátételi kérdéssel a békekonferencia elé, szóval apelláljunk a Szovjetunióval szemben a többi hatalmakhoz. Ne tekintsük ezt olyanak, mint amelyet Magyarország és a Szovjetunió egymás között barátságosan el tud intézni, hanem — magyarán mondva — apelláljunk Angliára és Amerikára. A másik itt felmerült szempont, hogy teremtsünk junktimot a háborús jóvátétel és a háború előtti tartozások között és kérjük a kiküldendő gazdasági szakértő bizottságot, amelyet a nagyhatalmak delegálnának, hogy a kettőt egybevéve állapítsák meg Magyarország fizetőképességét. Politikailag helytelennek és lehetetlennek tartja ezt a tervet és kétségbe vonja, hogy erre vonatkozhatnék a külügyminiszter jóváhagyása.

Nagyon helytelen, ha mindent a Szovjetunió és az angolszász nagyhatalmak közötti ellentétekre akarunk alapítani. Erre az útra ne lépünk rá, mert ez lehet

ugyan presztízspolitiká, amely megpróbálja kihasználni Magyarország számára a nagyhatalmak közötti ellentéteket, de ebből Magyarországra nézve semmi előny nem származhat. Abban az esetben, ha Magyarország újból a Horthy-féle hintapolitika hibájába esik vissza, akkor ez nyilvánvalóan az eddig járt út lezárását jelenti.

Árt Magyarországnak junktimot erőltetni a jóvátételi terhek és a háború előtti adósságok között, gazdaságilag és politikailag egyaránt helytelen. Gazdaságilag azért, mert a jóvátételi teljesítőképességünk nem transzferprobléma, itt ugyanis nem valuta-, hanem áruteljesítésről van szó. Ugyanakkor a régi adósságainkat valutában kell rendeznünk. A kettőt tehát nem lehet egy kalap alá venni. Politikailag pedig a magyar nemzetnek arra az álláspontra kell helyezkednie, hogy a fegyverszüneti szerződésben vállalt kötelezettségeinket teljesítenünk kell s természetesen vállalni kell a háború előtt keletkezett adósságok kifizetését is. Azt hiszi, Washingtonban a magyar kormánydelegáció hangsúlyozni fogja ezt az utóbbit, amivel valószínűleg jó hatást fog tenni nyugati hitelezőinkre. Nem célszerű azonban ezt a kettőt a békeszerződések keretében együtt a nagyhatalmak elé vinni s a kettő közé egyenlőségelet tenni vagy a kettőt egyszerűen összeadni.

Véleménye szerint a jóvátételi kötelezettségeknek feltétlen prioritásuk van az egyéb tartozásokkal szemben. Ha az ország gazdaságilag regenerálódik, akkor feltétlenül párhuzamosan, egyenlő mértékben tudjuk mind a kettőt teljesíteni, addig azonban a jóvátételi kötelezettségeknek feltétlenül prioritásuk van. Természetes, hogy háború előtti tartozásaink rendezését fel kell vetnünk a békekonferencián, és pedig fizetőképességünkkel összefüggésben. Ha azonban azzal megyünk a békeértekezletre, hogy lőjük ki a jóvátételt a háború előtti adósságok golyójával, tehát arra bázisunk, hogy a Szovjetunió és az angolszász nagyhatalmak összevesznek a prioritáson, akkor könnyen két szék közül a földre juthatunk. Magunk ellen fordíthatjuk a Szovjetuniót és nem nyerjük meg a nyugati nagyhatalmakat sem.

Nem helyesli a nagyhatalmi szakértő bizottság delegátusának tervét sem. A II. fejezetet sem tudja elfogadni tárgyalási alapul.

A nyugatra kivitt javak sorsáról a tervezetben mindössze 24 sor szól. Ebben is célzatosságot lát. Az elhurcolt javak problémája is igazán a békekonferencia elé kívánkozik. Ha pedig most Washingtonban erre nézve eredményt érünk el, az idevonatkozó részt még mindig ki lehetne hagyni a szövegből. Pénzügyi stabilizációnk szempontjából egyáltalában nem mellékes ez a kérdés, s ezzel ilyen keveset foglalkozni, ebben tendencia kell hogy legyen.

Befejezésül szükségesnek tart még egy kérdést felvetni. Ha a magyar kormány gazdasági fődelegátusa a párizsi béketárgyalásokon olyasvalaki, aki ilyen béketervezeteket készít el, amely ellenkezik a kormány álláspontjával, akkor kérdés, tudja-e az illető maradéktalanul képviselni ott a kormány intencióit. Minthogy pártja nevében bizalmatlansággal viseltetik Kárász Artúr személye iránt, ezért javasolja, mondja ki az albizottság, hogy szükségesnek tartja Kárász Artúrnak megbízatása alól való felmentését és kérje fel Balla miniszter urat, hogy tegyen javaslatot új gazdasági fődelegátus kinevezésére a kormánynak.²⁰

Kovács Imre javasolja a bevezető rész elhagyását vagy egészen rövid, néhány mondatra való összevonását.

A területi kívánságok tisztázását végtelenül fontosnak tartja. Révai a kormány álláspontjára hivatkozott, ő azonban tulajdonképpen nem ismeri a kormány álláspontját a területi kérdésekben, elsősorban a magyar–román viszonylatban. Erre vonatkozólag a külügyminiszter legutóbbi jegyzékében nincsen minden részletre pontosan kiterjedő kívánság kifejezve. Pedig nem lenne semmi akadálya annak, ha pontosan megjelölnénk, hogy mit kérünk, sem pedig annak, ha egy kevéssel többet kérnénk, mint amennyit elérni szándékozunk. A béketárgyaláson valószínűleg rugalmasan folyik a tárgyalás, tehát a mi véleményünk mellé odateszik a román javaslatot s akkor mindkettőnek engednie kell eredeti álláspontjából. Azért nem látja olyan képzelenségnek, ha Kárász egy kis sót is kér Erdélyben.

Csehszlovák viszonylatban sem volna helyes lemondani minden területi kívánságról. Természetesen meg kell vizsgálni, hogy idevonatkozó kérésünket hogyan kell előterjeszteni. Mindenesetre itt elsősorban az etnikai szempontok veendőik tekintetbe. Ha mi kategorikusan lemondunk a területi igényeinkről, később jogos szemrehányások érhetnek majd valamennyiünket.

A kormánynak a szanálással kapcsolatos becslései nem mindenben helytállóak és Révainak nincs igaza abban, mintha ezeket feltétlenül el kellene fogadni. Mindenesetre vita tárgyát képezheti a kormány által ismertetett hivatalos becslések eredménye. A Vörös Hadsereg teljes létszámából indult ki Kárász, amikor azt mordotta, hogy 250 millió békepengőt tesz ki annak egész évi ellátása. Ezzel szemben a szanálási javaslat azért mutatott ki jóval kevesebbet, mert az egy jövőre szóló tervezet, amikor valószínűleg egy jóval kisebb létszámú hadsereg ellátásáról kell gondoskodni. Kárász azonban nem indulhatott ki másból, mint az elmúlt év rendelkezésére álló adataiból.

Jóvátételi terheink csökkentése érdekében mindent meg kell tennünk, ezért erre is ki kell terjeszkednie a javaslatnak.

A maga részéről nem tud csatlakozni Révainak Kárász felmentésére és az új fődelegátus kinevezésére irányuló javaslatához. Az albizottságot ilyen javaslat tételére nem is tartja illetékesnek.

Elnök: A bizottság szerinte sem volna illetékes ilyen személyi természetű javaslat megtételére. Egyébként is ezt a kérdést szavazás alá csak a vita befejezése után bocsáthatja, s mindenesetre csak akkor, ha Kárász fődelegátus is előadta a maga észrevételeit és ellenvetéseit.

Saláta Kálmán: Kétségtelen, hogy a tervezetben vannak olyan szempontok, amelyek nem teljesen egyeznek a külügyminiszter által itt ismertetett szempontokkal. Kétségtelen azonban az is, hogy az albizottság előtt fekvő tervezet a szakminiszterek munkájából tevődött össze.

Nehéz helyzetben van a delegáció, mert láthatólag a kormány álláspontja sem teljesen tisztázott még. Nincs döntés a csehszlovákiai magyarság kérdésében sem. Felelős tényezők már több ízben felhozták, hogy abban az esetben, ha nem lesz biztosítva Szlovákiában a magyar kisebbségek számára a mainál kedvezőbb helyzet, akkor fel kell vetnünk a területi kérdést. Ha el is állnánk a területi követelésektől, mindenesetre a békeszerződések keretében kell arra nézve intézkednünk, hogy mi történjék a csehszlovákiai magyar kisebbségekkel.

De helyes volna ugyanitt felvetni, hogy mi történjék a csehszlovák szempontból igen alárendelt szerepet játszó szlovákiai vas- és fémipari telepekkel.

Révai beszédében került előtérbe azoknak a számadatoknak a szerepe, amelyek különösen a jóvátételről és egyéb kötelezettségeinkről szóló résznek a gerincét képezik. A nemzeti jövedelem kérdését illetően Kovács helyesen mutatott rá arra, hogy erre nézve biztos adatok nem állnak rendelkezésre. Ezen a vonalon egyetlen forrás most az 1946-ban a Gazdaságkutató Intézet részéről elkészített számítás. Jelenleg azonban Magyarországon senki sem tudja megállapítani, hogy 1944-ben vagy 1945-ben mennyi volt a nemzeti jövedelem. Kétségtelen, hogy a szakértők nagy része a kormány szanálási javaslatában foglalt 3700 milliós becslést eltúlzottnak tartja. Ugyanekkor azonban Kárász 2600 milliós becslése túl alacsonynak tűnik fel; valószínűleg ennél valamivel magasabban áll a mostani nemzeti jövedelem.

Feltehető, hogy a kormányt a stabilizáció kérdésében más szempontok vezették és ez — hangulatkeltésről is lévén szó — talán helyénvaló is volt. Mindenesetre vigyáznunk kell, amikor számokkal dolgozunk, s ezekkel akarunk nemzetközi tárgyalásokra kimenni. A jóvátételi hivatalnak a jóvátételi dollárra vonatkozó információját nem tartja helyénvalónak; azt hiszi, nem túloz, ha úgy látja, hogy 10 pengő körüli dollárról lehet beszélni.

Komoly probléma a junktim a jóvátétel és az egyéb adósságok között. Azt a problémát is elsősorban gazdaságilag kell néznünk. Kénytelenek vagyunk a kettőt egymás mellett is szemügyre venni és mindkettővel kapcsolatban fel kell vetni a fizetőképesség kérdését is.

Ha olyan békeszerződést kötünk, amely túlzott kötelezettségeket róna ránk, akkor ennek súlyos következményei lesznek. A kétféle kötelezettséget egymástól teljesen elválasztani nem lehet, hiszen ugyanaz a magyar gazdasági élet kell, hogy teljesítse az egyiket is és a másikat is. Tehát helytelen a kettőt úgy szembeállítani, hogy az egyik áruban teljesítendő, a másik pedig transzferprobléma, mert mind a kettő külkereskedelmi probléma.

Kétségtelen, hogy a jóvátételt teljesíteni kell és elsősorban a másokra nézve kell engedményre szert tenni.

Ami a Kárász Artúr elbocsátására vonatkozó javaslatot illeti, az a kormány dolga. Nem látja Kárász felelősségét ezekben a kérdésekben. Mindenesetre tény, hogy itt olyan tervezetért lenne felelőssé téve, amely az iparügyi miniszter előterjesztésén alapszik. A közlekedésügyi miniszter is tesz olyan javaslatot, amely a Szabadka–Szeged–Baja vasútvonallal foglalkozik. Ha egyszer elhatároztuk, hogy a jugoszláv problémákról nem beszélünk, akkor ne beszéljünk itt sem, és ne beszéljen róla a közlekedésügyi miniszter sem, mert ő volt az és nem Kárász, akinek a hibájából ez az ügy a tervezet mellékletébe belekerült.

Ez a két kiragadott részlet is azt bizonyítja, hogy szükségesnek mutatkozik a kormányon belül is egységes álláspont kialakítása. Nem tudja megállapítani, vajon nem ennek a munkálatnak az elkészítői, tehát a szakminiszterek kerültek-e szembe a kormány álláspontjával. Úgy látja, hogy több minisztérium vagy nem ismeri vagy nem veszi tudomásul a kormány álláspontját. Ezeket a zavarokat és ellentmondásokat feltétlenül ki kell küszöbölni.

Sulyok Dezső elsősorban a tervezet bevezető részével kíván foglalkozni. Szerinte Révainak a bevezető rész elleni mindhárom kifogása helytálló.

Ő sem tartja szerencsésnek a Magyarország közvetítő szerepére való utalást. Ezt feltétlenül ki kell hagyni. Kár volna róla beszélni, mert gazdasági szerepünket is igyekeznünk kell szimpátiát keltő formában vinni a nagyhatalmak elé. Az ő közöttük fennálló ellentétre tehát mi ne hivatkozzunk.

Ugyanaz a véleménye az Osztrák–Magyar Monarchia szétbomlására történő utalással kapcsolatban is. Legfeljebb arra lehetne hivatkoznunk, hogy a monarchia felosztása nem helyes módon történt meg, ha egyáltalában utalni akarunk rá.

Nem jó hivatkozni arra sem, hogy nem lehet tartós együttműködés nagyok és kicsinyek, erősek és gyengék között. Ez ugyan valóban történelmi igazság, de erről is kár beszélni, mert nem ide tartozik. Semmi hasznunk nem lehet belőle, kárunk igen.

Kéri ezeknek a részeknek elhagyását és a bevezető résznek egészen szűk keretekre való szorítását.

A területi kérdést illetően radikális különbség áll fenn közte és a koalíció véleménye között a csehszlovák kérdésben. Amikor április 25-én a külügyminiszter a külügyi bizottság elé vitte a területi igényeink kérdését, akkor elmondotta, hogy Romániával szemben kétféle alternatíva is rendelkezésünkre áll, amellyel a békeértekezlet elé fogunk menni. (Az egyik szerint 22 000, a másik szerint 10 500 négyzetkilométer terület visszaadását kérjük.) Ugyanakkor a külügyminiszter Csehszlovákiával szemben nem látta helyénvalónak a területi igények felvetését.

Ami a tervezetnek a Romániával szembeni igényeinket tartalmazó részét illeti, nem tartja lehetetlennek az Aknasuhatagra és Rónaszékre vonatkozó kívánságainkat. Az elv eredetileg az volt, hogy annyi magyar maradjon román uralom alatt, mint amennyi román kerülne magyar uralom alá. Így tehát elsősorban etnikai szempontokat érvényesítünk kérésünkkel s ezek keretén belül adnánk helyet gazdasági igényeinknek is. Szerinte ezzel még sem neveltségessé nem tettük magunkat, sem a kétszínűség vádját nem zúdítjuk magunkra, mint ahogyan azt Révai megfogalmazta.

Csehszlovákiával kapcsolatban felfogása alapvetően eltér a koalíciótól. A koalíció éppúgy, mint a szövetséges hatalmak, Csehszlovákiát győztes hatalomnak tekintti. Kovács utalt arra, hogy a magyar kormánynak a területi kérdésben még mindig ingadozó az álláspontja. Mint Kovács, úgy ő is helyesli a Gömör–Szepesi Érchegeységre irányuló igényünk felvetését, mert ez vitális kérdése a magyar vas-, fém- és gépiparnak.

Az a beállítás, amely szerint Csehszlovákia vitán felül szövetséges, sőt győztes állam, alapjában véve helytelen. A jugoszlávokéval összehasonlítani a cseheknek és különösen a szlovákoknak a magatartását, képtelenség. Hiszen a nagyhatalmak is csalódtak benne, már jóval a háború kitörése előtt. Ezekben az időkben Csehszlovákia volt az, amely egyetlen, a dánokhoz hasonló jelképes ellenállást sem kísérelt meg, iparával pedig a legnagyobb mértékben szolgálta ki a német háborús erőfeszítéseket. Csehszlovákiát tehát nem lehet összehasonlítani semmiben sem Jugoszláviával. Szlovákia a háború egész tartama alatt német csatlósállam volt. Ugyanakkor, amikor a fasizmus szellemi örökösei egyedül éppen Szlovákiában tombolnak, a fasiszta szellemű intézkedések, megmozdulások tömegét produkálják a szlovák ható-

ságok, sőt maga a szlovák nép is, s ezekben sokkal több a következetesség, semhogy azokat véletleneknek lehetne tekinteni — ugyanakkor lehetetlenség a csehekét és különösen a szlovákokat, mint a nagy demokráciák győztes szövetségeseit beállítani.

Miért legyünk mi ezekkel a szlovákokkal szemben nagylelkűek és bűnbánóak? A koalíció minden pártja elismeri, hogy a csehszlovák kormány szava nem szó, ígérete nem ígéret s a szerződéseket nem tartják be, tehát semmi garancia nem áll fenn arra nézve, hogy Szlovákiában élő magyar véreink sorsában javulás állhatna be. Ezért nincs más mód, mint a területi igények felvetése.

Őszintén kell tárgyalni a jóvátételi terhek és a háború előtti adósságok kérdésének összefüggéseiről is. Elismeri, hogy a jóvátétel számára prioritást kell adni. Remélhető, hogy a jóvátétel terén is engedményeket fogunk kapni, hiszen a történelem folyamán még sohasem volt olyan jóvátétel, amelyet teljesen kifizettek volna. Hogy különbség van a kétféle kötelezettség között, az vitán felül áll, azért is, mert a követelő félnek a jóvátételt módjában áll erőszakkal is behajtani, míg a nyugati hitelezők követeléseiket csak jogi eszközökkel hajthatják be. Itt tehát ellentétekre nem szorítkozhatunk, mert az adott helyzethez kell igazodnunk. Ezt a kérdést el kell intézni abban a szellemben, hogy sem a Szovjetunió, sem annak itteni exponensei ne lehessenek abban a feltevésben, mintha mi a Szovjetunióval szemben illojálisak akaránk lenni. Ha tehát a tervezet azt a látszatot keltené, hogy mi ellentéteket akarunk kihasználni, akkor a tervezetet megfelelően át kell dolgozni. Azonban egyébként nem tartja helytelennek, ha a jóvátétel kérdését is a békeértekezlet elé visszük, éppúgy, mint az egyéb tartozásaink kérdését. A háromféle természetű tartozásainkat egyszerre és együttesen kell elbírálni. Ez önmagában véve még semmiféle ellentétnek alapja nem lehet.

Ha tehát van reményünk, hogy tartozásaink teljesítése fizetőképességünkhez igazodhatik, akkor meg kell ragadnunk ezt az alkalmat és kívánságainkat a nagyhatalmak elé kell terjeszteni.

A tervezetet általánosságban tárgyalási alapul elfogadják.

Bejelenti, hogy Kárász felmentésének indítványozását elhamarkodottnak tartaná. Kéri, hogy a külügyminisztérium, illetve a fődelegátus pár napon belül, a most elhangzott észrevételek felhasználásával kidolgozott tervezettel jöjjön az albizottság elé.

Elnök javasolja, hogy az albizottság legközelebbi ülését szombaton reggel 9 órakor tartsa. Kéri, hogy a fődelegátus most elmondandó észrevétele után készítsen a mai vita anyagának felhasználásával új tervezetet s azt szombaton terjessze az albizottság elé.

Révai József javasolja, hogy a kormány tagjai is kapják meg ezt az eredeti tervezetet.

Kárász Artúr válaszol az elhangzott felszólalásokra. Súlyos vádak merültek fel ellene, elsősorban ezekkel kíván foglalkozni.

Az ő feladata az volt, hogy gazdasági szempontok kiemelésével készítse el elaborátumát. Ezt kívánta érvényesíteni és a kormány utasításának megfelelően járt el.

Maga is helyesebbnek tartja, ha az előadottak alapján a bevezetés elmarad és csak pár mondat utalna arra bevezetésképp, hogy ez a béke legyen ökonomikus jellegű és ne elsősorban politikai színezetű.

A bizottság Kárász Artúr javaslatát elfogadja.

Kárász Artúr rátér az I. fejezettel kapcsolatban elhangzott felszólalásokra. A cél az, hogy Magyarország gazdaságilag életképes legyen, és ezért kell az etnikai szempontokon kívül a gazdaságiakhoz is igazodni. A trianoni Magyarország gazdaságilag életképtelen volt, ez tény.

Révai József: Trianon fő hibája nem a gazdasági életképtelenség volt. Az akkori gazdasági bajokat az osztályuralom okozta. A trianoni békeszerződés hibái elsősorban nem gazdasági, hanem nemzeti jellegűek voltak.

Kárász Artúr: Éppen az ökonomikus szempont okolja, hogy a tervezet nem a Csallóközre, hanem a Szepes–Gömöri Érchegységre tart igényt. Őszintén meg kell mondania, a romániai kérdésben más utasítása nem volt, minthogy igényeink 22 000 négyzetkilométeren túl nem terjedhetnek. Ő ennek megfelelően dolgozta ki a tervezetet, minthogy egyéb utasítást nem kapott, egyéb tervezetet nem ismert.

A háború előtti adósságok még eddig nem kerültek említésre a nyugati hatalmakkal szemben. Valószínű, hogy a mostani kormánylátogatáskor szóba fognak kerülni.

A stabilizációt illetően a nemzeti jövedelem megállapítása tisztára becslésen alapszik a jövőre vonatkozóan. Ezzel szemben ő ebbe a jegyzéktervezetbe csak a jelenlegi helyzetre vonatkozó becsléseket vehette fel. Nem egészen úgy van, hogy a jóvátétel kizárólag Szovjetország és Magyarország kétoldali ügye. Ezeket a kötelezettségeket a moszkvai fegyverszüneti szerződés róta ránk, amelyet a másik két nagyhatalom is aláírt. Az ő hozzájárulásuk nélkül sem a Szovjetunió, sem Magyarország nem változtathatja meg ezeket a feltételeket.

A jóvátételi dollárt illetően meg kell jegyeznie, hogy a szakértők szerint van 7 pengős és van 16 pengős jóvátételi dollár is. Ő az átlagot vette alapul; egyébként a szombati ülésre az albizottság elé fogja hozni a Nemzeti Bank és a Jóvátételi Hivatal egy-egy szakreferensét, akik a jóvátételi dollárra nézve kimerítő felvilágosítással fognak szolgálni.

Ígéretet tesz, hogy a bizottság tagjai még a szombati ülés előtt kézhez fogják kapni az átdolgozott tervezetet.

Végül megemlíti, hogy a megszálló Vörös Hadsereg ellátását illetően szintén az eddigi adatokra volt kénytelen támaszkodni, ezért olyan eltérő az ő számadata a stabilizációs tervben felhozott adattól. Az ő adata egyezik Bárányos miniszter adataival.

Révai József: Rosszindulatúnak látja ezt a beállítást. A moszkvai út alkalmával a magyar kormányküldöttségnek Sztálin generalisszimusz maga tett ígéretet arra nézve, hogy a megszálló csapatok létszámát csökkenteni fogja. Nem szabad akkor tervezetünkbe ilyen magas ellátási költséget beállítani.

Elnök javasolja, hogy erre vonatkozólag ne menjünk számadattal a nagyhatalmak elé. Egyszerűbb megállapítani, hogy eddig mi volt a helyzet, és utalni arra, hogy ez a tétel csökkenni fog.

Kárász Artúr kijelenti, hogy neki kötelessége volt felhívni a figyelmet a múltban teljesített kötelezettségeinkre. Készséggel magáévá teszi az elnök indítványát.

Megemlíti még, hogy a tervezet összeállításánál arra is törekedni kellett, hogy az rövid legyen. Már Révai is nagyon helyesen utalt arra, hogy a hosszú jegyzékeket az illetékesek nemigen szokták elolvasni.

Elnök megállapítja, hogy a tervezet a szakminisztériumok munkájából tevődött össze, az ő munkájuk összegzése, hibáiért tehát elsősorban nem a fődelegátus a felelős. Egyébként is kár a hibák felett sokat vitatkozni, elég, hogy megtaláltuk azokat. Nincs értelme olyan vita elkezdésének, amely nem lenne alkalmas az ügy előbbre vitelére.

Kéri az albizottság hozzájárulását ahhoz, hogy a fődelegátus dolgozza át a tervezetét és a szombati ülésben terjessze az albizottság elé.

Nagy Imre az elnöki indítványt elfogadja, de kéri, hogy Révai javaslatának megfelelően az eredeti tervezet is küldessék meg a kormány tagjainak.

Faragó László rámutat arra, hogy ennek — a mellékletekre való tekintettel — technikai nehézségei vannak.

Révai József indokoltnak tartja, ha a kormány tagjai úgy az eredeti, mint az átdolgozott tervezetet megkapják. Ez esetben a kormány is láthatná a szakminisztériumok által elkövetett hibákat, egyben szemléltetőbbé válna az albizottság munkája is. Alkalmat kell adni a szakminisztereknek arra, hogy politikai szempontból vizsgálják felül a saját szakembereik által kidolgozott mellékleteket.

Kovács Imre szerint Kárász felelősségre vonásáról csak akkor lehetne szó, ha nyilvánosság elé vitte volna ezt a tervezetet, vagy Párizsba ment volna ki vele. Azonban semmi egyéb nem történt, minthogy idehozta az albizottságba. Tehát semmi egyéb nem történt, minthogy a tervezet egyes részeivel szemben kifogások merültek fel, amelyek a bizottság határozatának megfelelően helyesbítettetni fognak.

Révai József szerint nemcsak erről van szó. Arról is szó van, hogy ki menjen ki, mint gazdasági fődelegátus Párizsba. Nem járulhat hozzá olyan fődelegátus kiküldéséhez, akivel szemben úgy maga, mint pártja bizalmatlan.

Buchinger Manó javasolja, hogy Révai Józsefnek Kárász Artúr felmentésére irányuló indítványa tárgyában a bizottság ma ne határozzon, hanem tartsa függőben döntését az átdolgozott tervezet elbírálásáig.

Balla Antal miniszter: A fődelegátust feszélyezné a döntés függőben tartása. Ezért javasolja Révai József indítványának elvetését.

Elnök szerint a bizottság feladata a kormánynak segítségére lenni a béke előkészítése tárgyában. Kérdi, helyes-e, ha most ilyen személyi kérdések felvetésével problémákat állít az albizottság a kormány elé? Kéri Révait, álljon el indítványától.

Saláta Kálmán: Ha mindenáron felelőssé akarunk tenni valakit, akkor elsősorban a tervezet anyagát összeállító miniszterek, tehát a külügyminiszter, az iparügyi miniszter, a közlekedésügyi miniszter a felelősek.

Révai József hozzájárul Buchinger Manó és az elnök által tett indítványhoz, hogy ez a kérdés mára vétessék le a napirendről. Azonban kijelentheti, hogy ha vissza is vonja az indítványt, ez Kárászt, nem nyugtathatja meg, mert a kommunista párt vele szemben változatlanul bizalmatlan.²¹

Elnök bejelenti, hogy a szombat délelőtt 9 órakor tartandó ülésen a bizottság az átdolgozott tervezetet fogja tárgyalni.

Ezután az ülést bezárja.

(Az ülés végződik du. 1 óra 15 perckor.)

*A Nemzetgyűlés külügyi bizottsága által kiküldött békeelőkészítő albizottság
4. ülése*

1946. évi június hó 15-én.

Jelen vannak: Balla Antal tájékoztatásügyi miniszter, a külügyminiszter helyettese, Bereczky Albert elnök, Bölöni György, Buchinger Manó, Darvas József, Kéthly Anna, Kovács Imre, Nagy Imre, Révai József, Saláta Kálmán és Sulyok Dezső bizottsági tagok, Kárász Artúr, Faragó László, Bolgár Elek és Újváry Dezső miniszteri megbízottak.

Az ülés kezdődik de. 9 óra 15 perckor.

Elnök az ülést megnyitja, bejelenti, hogy a múlt ülésben hozott határozatnak megfelelően a gazdasági béketervezet átdolgozása megtörtént.

Kárász Artúr kéri, hogy a javaslat átdolgozója, Faragó László adja elő a javaslatot.

Faragó László: Csak az átdolgozott fejezeteket kívánja ismertetni. Ezek: a bevezetés, a területi problémákra, a kötelezettségekre és a nyugatra kivitt javakra vonatkozó fejezetek, mivel az új tervezet a súrlódásokra alkalmat adó felületeket igyekezett eltávolítani.

A bevezetés utal a háborúvesztés gazdasági, politikai és erkölcsi következményeire, melyeknek konzekvenciáit viselnünk kell, de amelyek nem lehetnek akadályai annak, hogy bizonyos szerény igényekkel elő ne állhassunk.

A területi kívánságainkat magában foglaló I. fejezet mindenekelőtt kifejezésre juttatja, hogy Jugoszláviával szemben részünkről semmi igény nem támasztható.

Csehszlovák vonalon ki kellett emelni, hogy területi igényeink a magyarlakta vidékekre vonatkoznak és a gazdasági igények csak a Gömör–Szepesi Érchegységre irányulnak.

Román viszonylatban változás nem történt, csak aláhúztuk, hogy az eddigi követelésekkel a gazdasági követelés párhuzamos. Hangsúlyozzuk — amit Sulyok a múltkor nagyon helyesen kívánt —, hogy mi az előző jegyzékekben csak globálisan kértünk 22 000 négyzetkilométert; ennek megfelelően kellőképpen meg tudtuk indokolni a Nagybányával és a sóbányákkal kapcsolatos betüremelés kérdését, összhangba hozva az etnikai és a gazdasági szempontokat.

A kötelezettségeinket tárgyaló II. fejezetben Révai kívánságának megfelelően megállapítjuk kötelezettségeink fontossági sorrendjét és kiemeljük a jóvátétel prioritását. Révai kifogásolta a 12 pengős jóvátételi dollárra való hivatkozást. Itt meg kell állapítani, hogy van 33 pengős kurzus is, tehát nem megyünk túlzásba, ha most 10 pengőben állapodunk meg.

Kárász Artúr: A múltkori becslés is a közellátásügyi miniszter úr adatain nyugodott.

Faragó László: Az átdolgozott tervezet megemlékezik a Szovjetunió által tett nagylelkű engedményekről és segítségéről is.²²

A megszállással kapcsolatos terheknek a stabilizációs terv keretében az eddiginél jóval alacsonyabbra való becsülését az indokolja, hogy nemcsak a kormányküldöttség kapott biztatást Moszkvában a megszállás mérvének csökkentésére nézve,

hanem komolyan lehet számítani arra is, hogy a Szovjetunió e költségek egy részét fokozottabb mértékben maga fogja viselni.

A tervezetben szereplő számadatokkal kapcsolatban nem szabad megfélemlíteni arról, hogy sokszor ismeretlen tényezőkkel kellett szembenézni.

Az átdolgozott tervezetben nemcsak a passzívák, hanem az aktívák terén is honorálni igyekeztünk Révai megjegyzéseit. Így a nemzeti jövedelem optimista realitással 3000 millióra lett becsülve. Ezzel kapcsolatban egész gazdasági szituációnk is rövid magyarázatra szorul, amelynek következtében ezen a vonalon áttekinthető összefoglalást kellett adnunk. Épp ezekre hivatkozással kérjük az idegen állampolgárokkal szembeni kötelezettségünk felfüggesztését, annál is inkább, mert főleg itt állunk ismeretlen tényezőkkel szemben.²³

Kiterjed az új tervezet áruhitel kérésére is.

A nyugatra vitt javak tekintetében aláhúzzuk, hogy e javak mit jelentenek a magyar gazdasági életre nézve és hogy ezek nélkül komoly újjáépítésről és stabilizációról szó sem lehet s hogy ezek nélkül Magyarország a legszörnyűbb nyomornak van kitéve.

A mellékletek közül egy-két napon belül elkészül a pénzügyminiszter stabilizációs programja s ezért a fölöslegesnek látszó összefoglalás helyett 6. mellékletként ezt fogjuk csatolni emlékiratunkhoz.²⁴

Mivel az idő nagyon sűrű, kéri az elaborátum sürgős jóváhagyását. Kéri továbbá, hogy az albizottság tekintsen el a mellékletek és az átdolgozott főlóadmány között természetszerűleg mutatkozó diszparitástól, minthogy ennek kiküszöbölése folyamatban van. Az új mellékletek megfelelően szemléltetni fogják, hogy itt redukált igényekkel lépünk fel.

Kárász Artúr az előbb elmondottak alapján kéri az átdolgozott tervezet elfogadását és a 6. mellékletnek az előbb előadott indokokból a stabilizációs programra való kicserélését.

Révai József egy bejelentést és ügyrendi indítványt kíván tenni. Bejelenti, hogy aggályai eloszlottak és az új tervezetet tárgyalási alapul elfogadja. Ennek megfelelően kéri, hogy általános tárgyalás mellőzésével térjen át az albizottság a részletes tárgyalásra.

Sulyok Dezső általánosságban kér szót. Bejelenti, hogy nem fogadhatja el az új tervezetet tárgyalási alapul sem és pedig amiatt a megállapítás miatt, hogy Magyarország háborús bűnös. Eddig a magyar kormány arra az álláspontra helyezkedett, hogy a háborúban való részvételünkért az előző félfasiszta és fasiszta kormányok felelősek, nem a magyar nép. Itt azonban a bevezetésben el van ismervé Magyarország háborús felelőssége és bűnössége, amit saját magunk ismernénk el. Ennek ilyen fokú kihangsúlyozását helytelennek és szükségtelennek tartja.

Révai József: Ilyen természetű módosítás ellen semmi kifogása nincs.

Elnök kéri, hogy Sulyok Dezső aggályait a részletes vita folyamán hozza fel módosító indítványok formájában.

Sulyok Dezső: Elvi jelentőségű kitételekről lévén szó, kénytelen általánosságban is hozzászólni a tervezethez. Mindig hangsúlyozta, hogy a magyar nép ezt a háborút nem tekintette magáénak és az idegen volt tőle. Ezért a bevezetésből a fent említett utalást feltétlenül el kell hagyni.

Területi kéréseinket illetően Csehszlovákiával kapcsolatban más álláspontot foglal el mint a többség. A Romániával foglalkozó részben nem helyesli a feltételes mód használatát.

Révai József: Ez is a részletes vitára tartozik.

Sulyok Dezső nem tudja elfogadni mint elvi jelentőségű kérdést, hogy a jóvátételt ne vigyük a békekonferencia elé.

Elnök úgy látja a közbeszólásokból, hogy Sulyok aggályait illetően szinte teljes az egyetértés. Mindezt elő lehet adni a részletes vita folyamán. Minthogy előre látható, hogy a felvetett kérdésekben a részletes vita folyamán megegyezés fog létrejönni, javasolja, hogy az albizottság térjen át a részletes tárgyalásra.

Az albizottság a tervezetthez általánosságban hozzájárul.

Következik a részletes vita, először a bevezetés tárgyalása.

Kovács Imre javaslatára az *albizottság* az ötödik bekezdést az alábbi szövegezésben fogadja el:

„A magyar kormány tudatában van annak, hogy az előző reakciós és fasiszta rendszer Hitler oldalán viselt háborút és hogy a háborúvesztésnek súlyos gazdasági, politikai és erkölcsi következményei vannak.”

Révai József indítványára a következő bekezdés utolsó két sora az alábbi szövegben kerül elfogadásra:

„és hogy a Duna-völgy békéjének feltétele, hogy soha fel ne támadjon egyes országok favorizálásának és más országok elnyomásának rendszere.”

Révai József indítványára az albizottság a „Jugoszlávia szerb részét” szavak helyébe a „Jugoszláviát” szót veszi fel.

Faragó László indítványára az albizottság a következő két bekezdést az alábbiakban szövegezi meg:

„Ilyen körülmények között Magyarország úgy véli, hogy igen szerényre szabott és létének elengedhetetlen feltételeit jelentő kívánságokat ő is nyilváníthat.

A magyar kormány véleménye szerint a Duna-medence békéjének megteremtésénél a gazdasági tényeket és szükségyszerűségeket messzemenően figyelembe kell venni.”

Kovács Imre indítványára az albizottság elfogadja, hogy az „alább következő tanulmány” szavak helyére „ez az emlékirat” kifejezés kerüljön.

Az albizottság a bevezetést az itt felsorolt módosításokkal elfogadja.

Következik a I. fejezet (Területi kérdések) tárgyalása.

Révai József kéri, utaljon az albizottság arra, hogy a magyar kormány fenntartja kisebbség védelemmel kapcsolatban a területi követeléseket. Indítványt terjeszt be, melyet Kéthly Anna, Sulyok Dezső és Faragó László módosító indítványainak figyelembevételével az albizottság elfogad és a fejezet második, harmadik és negyedik bekezdéseit az alábbi szövegezésben fogadja el:

„Csehszlovákia irányában a magyar kormány jegyzékeiben már megtette javaslatait.

Most a gazdasági szempontok kifejtése előtt rámutat arra, hogy Csehszlovákiának az az álláspontja, mely szerint Csehszlovákia a csehek és szlovákok nemzeti állama legyen, összeegyeztethetetlen a csehszlovák kormány ama másik álláspontjával, amely szerint Csehszlovákia 1938-as határai változatlanul fenntartandók.

A gazdasági megfontolások a Szepes–Gömöri Érchegység vidékére utalnak. A Rozsnyó mentén termelt vas és antimon és a Jolsva körüli magnezit Magyarország nyersanyagellátásának, a Vág völgye alsó szakaszának vízierő a magyar alumínium-termelés nélkülözhetetlen feltételei.”

Sulyok Dezső indítványára az albizottság megbízta a jelenlévő szakértőket, hogy szövegezzenek meg egy következő kérdést, amely utal a Nagy–Duna esési viszonyainak erőmű céljára való kihasználására.

Faragó László indítványára az ezután következő két mondatot az albizottság a következőkben szövegezi meg:

„Gazdasági létünknek ezeket a problémáit a békekonferencia bölcsessége elé bocsátjuk.”

„Románia viszonylatában a magyar kormány az a már előterjesztett és a külügyminiszterek értekezlete által sajnálatosan nem honorált kérése, amely kb. 22 000 négyzetkilométer, jelenleg Romániához tartozó korábbi magyar terület visszanyerését tűzi ki célul, nemcsak azon nemzetiségi elven alapul, hogy a magyar nemzeti kisebbség háborítatlan létét Romániában az biztosítja legjobban, ha ugyanannyi román kerül magyar impérium alá, mint amennyi magyar román impérium alatt marad.”

Sulyok Dezső indítványára az albizottság megbízta a jelenlévő szakértőket, hogy a tervezet 2. és 3. oldalán román vonatkozásban előterjesztett kívánságainkkal kapcsolatban a feltételes módokat megfelelően küszöbölje ki.

Újvári Dezső indítványára az albizottság stiláris módosítást fogad el; a 4. oldal első bekezdésében a „kb. 40 km-re” szavak helyébe „a határ közelében” kifejezést veszi fel.

Révai József indítványára ugyanabban a bekezdésben a „megvonni kért” szavak helyébe a „javasolt” szót iktatja.

Az albizottság az első fejezetet a fenti módosításokkal fogadja el.

Következik a második fejezet. (Magyarország nemzetközi kötelezettségei)

Faragó László indítványára a második bekezdés utolsó sorában „a világ sorsát intéző Egyesült Nemzetek” szavak helyébe „a Szövetséges Hatalmak” szavak kerülnek.

Elnök indítványára az albizottság az 5. oldalon a második mondatot törli; ugyanezen az oldalon a harmadik bekezdés utolsó előtti mondatát a következőképpen fejezi be: „410 millió pengő”.

Kovács Imre indítványára az albizottság a negyedik bekezdés „összesen milyen összeget tesznek majd ki” szavai helyébe „összege mekkora” szavakat iktatja.

Faragó László indítványára az albizottság a következő bekezdést törli.

Sulyok Dezső indítványára a hetedik bekezdés első sora a következőképp módosítatik: „Ha így számba vesszük nemzetközi kötelezéseinket, meg kell állapítani,”

Révai József indítványára az albizottság az első bekezdés utolsó szavait: „a nemzetközi megbékélés és a jobb jövő reményében” törli.

További indítványára a kéréseinket összefoglaló, dőlt betűkkel szedett bekezdésben az albizottság a „kérünk kell” szavak után „meghallgatásunk után és részvételünkkel” kifejezésünket iktatja be s a további két „kérünk kell” kifejezést törli.

Kovács Imre indítványára az albizottság a következő két bekezdést törli.

A második fejezetet az albizottság a fenti módosításokkal fogadja el.

A 3. fejezetet (Nyugatra hurcolt javak) az albizottság módosítás nélkül elfogadja.

Következik a 4. fejezet. (Stabilizálás)

Révai József indítványára az első bekezdésben az „előfeltételek” szó helyére „összes feltételek” szavakat iktatja az albizottság, amely a fejezetet egyébként változatlanul elfogadja.

Következik a 5. fejezet. (Nemzetközi együttműködés)

Révai József indítványára az albizottság az első bekezdés utolsó sorát és a következő a) és b) bekezdést törli.

Révai Józsefnek Sulyok Dezső módosításával kiegészített indítványára a következő bekezdésbe az albizottság a következő új mondatot veszi fel: „Már most megjegyzi azonban, hogy a dunai hajózás kérdésében folytatandó tárgyalásokra meghívását kéri.”²⁵

Saláta Kálmán szerint fontos volna ezzel kapcsolatban a csatlakozó belvizekről is említést tenni. Erre vonatkozó indítványát az albizottság elveti.

Révai Józsefnek Sulyok Dezső és Faragó László módosításával kiegészített indítványára az albizottság a 11 oldalon levő első két mondatot törli és helyükre a következő mondatot iktatja: „Ezt használta ki a hitleri Németország és ez volt az ürügye a megelőző fasiszta rendszer németbarát és háborús részvételbe torkoló politikájának.”

Kovács Imre indítványára a következő mondatban a „függhet” szó helyére „függ” szó kerül.

Az albizottság az 5. fejezetet a fenti módosításokkal változatlanul elfogadja.

Következik a 6. fejezet. (A magyarországi német javakra vonatkozó potsdami határozat értelmezése)

Révai József indítványára az albizottság a fejezet befejező szavait a következőkben állapítja meg: „az idézett potsdami határozat értelmének részvételünkkel való szabatos megállapítása.”

Ezzel a változtatással az albizottság a 6. fejezetet elfogadja.

Következik a 7. fejezet. (Németországgal szemben fennálló magyar követelések.)

Az albizottság ezt a fejezetet változatlanul elfogadja, s hozzácsatolja — a 8. fejezet címének és első két bekezdésének törlése után — a 8. fejezet utolsó két bekezdését.

Faragó László indítványára a befejező rész első bekezdésének utolsó mondatát az albizottság a következőképpen szövegezi meg: „A konferencia kezében van annak eldöntése, hogy Európa e részében lehetővé váljék az általános megbékélés és az alkotó munka.”

Az előadói beszédében már bejelentett kívánságának megfelelően az albizottság a 6. mellékletként „A stabilizációs program”-ot jelöli meg.

Balla Antal miniszter meleg köszönetet mond a bizottság tagjainak a gyors és eredményes munkáért. Bejelenti, hogy a tervezetet kedden minisztertanács elé viszi és még a hét közepén kiküldi Párizsba.

Kéri egyben az albizottság legközelebbi ülésének mielőbbre való összehívását a politikai béketerv megtárgyalása céljából; ez előreláthatólag már a holnapi napra elkészül.

Saláta Kálmán: A mellékletek megvitatására egyáltalában nem kerül sor?

Elnök: Nem, mert nem tartozik a bizottságra.

Javasolja, hogy az albizottság a külügyminiszter politikai jegyzékének megtárgyalása céljából kedden de. 9 órakor tartson ülést.

Az albizottság az elnök napirendi indítványát elfogadja.

Több tárgy nem lévén, *elnök* az ülést bezárja.

(Az ülés végződik de. 11 óra 45 perckor.)

(*Bereczky Albert*)

*A Nemzetgyűlés külügyi bizottsága által kiküldött békeelőkészítő albizottság
5. ülése*

1946. évi június hó 19-én.

Jelen vannak: Balla Antal tájékoztatásügyi miniszter, a külügyminiszter helyettese, Révai József elnök, Bölöni György, Buchinger Manó, Kéthly Anna, Kovács Imre, Saláta Kálmán és Sulyok Dezső bizottsági tagok, Bolgár Elek, Kárász Artúr, Faragó László, Sebestyén Pál és Újváry Dezső miniszteri megbízottak.

(Az ülés kezdődik 9 óra 25 perckor.)

Elnök az ülést megnyitja. Bejelenti, hogy Bereczky Albert az albizottság elnöke másirányú elfoglaltsága miatt akadályozva van az ülésen való megjelenésben és kimentését kéri.

Az albizottság a bejelentés tudomásul veszi.

Balla Antal miniszter ismerteti azokat a módosításokat, amelyeket a minisztertanács a gazdasági béketervezeten keresztül vitt. Az albizottság a miniszteri bejelentést tudomásul veszi.

A miniszter megköszöni a bizottság bizalmát és utólagos hozzájárulását. Bejelenti, hogy fontos hivatali elfoglaltságára való tekintettel távoznia kell az ülésről és hogy a külügyminisztérium által kidolgozott politikai jegyzéktervezet előadásával Újváry Dezső követségi tanácsost bízta meg.

Újváry Dezső ismerteti a politikai jegyzéktervezetet. Előjáróban bejelenti, hogy meg van a remény rá, hogy a békekonferencia talán rövidesen összeül, ezért szükségesnek látszott, hogy a magyar kormány a békekonferencián résztvevőkkel ismertesse azokat a jegyzékeket, amelyeket eddig a szövetséges nagyhatalmakhoz intézett s amelyek Magyarország békecélijait tartalmazzák. A jelenleg az albizottság előtt fekvő jegyzék főként az eddigi jegyzékeknek összefoglaló képét nyújtja s magában foglalja Magyarországnak összes igényeit és békecélijait. Ezt a jegyzéket a magyar kormány mind a 21 államnak meg fogja küldeni.

Bejelenti, hogy a tervezetet még az elmúlt szombaton szétküldötte az albizottság tagjainak s ezért az részletes ismertetésre nem szorul.

Elnök kéri, hogy az előadó ismertesse a tervezetnek az eddigi jegyzékek tartalmától eltérő részét. Új momentumokat lát ebben a jegyzéktervezetben, amely éppen ezért nem tekinthető egyszerűen az eddigi jegyzékek összefoglalásának. Legalább

magunk között ne helyezkedjünk arra az álláspontra, hogy nincs benne semmi új, ha van.

Újváry Dezső: Csak a prezentálás módjában van lényeges eltérés. Az előző jegyzékek előkészítésében ugyan személy szerint nem vett részt, de annyira ismeri azokat, hogy nyugodtan állíthatja, tartalmi szempontból nincsen eltérés a régié és az új között.

Sebestyén Pál megjegyzi, hogy ő is csak árnyalatbeli eltéréseket lát és pedig két vonatkozásban. Pozitív irányban a csehszlovák kérdés prezentálása mutat bizonyos tempóbeli előrehaladást az eddigi jegyzékekkel szemben, eddig ugyanis mindig az volt a taktikai elképzelés, hogy csehszlovák relációban a területi kérdést pozitív formában csak akkor vetjük fel, ha a kisebbségi kérdésnek kielégítő rendezésére minden reményünk egyszer s mindenkorra meghiúsult. Ez a mostani jegyzék már számol azzal, hogy ezek a remények valóban meghiúsultak s éppen ezért a területi kérdést pozitív formában elsődlegesen veti fel. De nem megy tovább annál, mint ahogyan felelős kormánytényezők részéről nyilatkozatok erre vonatkozólag már elhangzottak.

Negatív irányban novum, hogy bizonyos államokkal szemben területi igényeket nem támasztunk s ezt külön ki is hangsúlyozzuk. Az eddigi jegyzékekben ez sem jutott külön kifejezésre.

Elnök: Hozzá kell tennie, hogy valóban van új mozzanat ebben a jegyzékben. Új, hogy román és csehszlovák viszonylatban a magyar kormány egyforma álláspontot foglal el a területi kérdésben.

Novum tehát, hogy román és csehszlovák viszonylatban az a bizonyos sorrend megváltozott, első helyre került csehszlovák viszonylatban is a területi igény és csak ha ez nem teljesülne, akkor vetnénk fel másodsorban a kisebbségvédelem problémáját. De fontos a sorrend is, mert ebben a tervezetben a Csehszlovákia felé kifejezett igényeink sorrendben is megelőzik a Románia felé irányulókat, ami szintén első ízben fordult elő. Ezt szükségesnek tartja aláhúzni az általános vita megnyitása előtt.

Saláta Kálmán véleménye szerint ez a fogalmazás nem egészen új.

Elnök: Az albizottság számára talán nem. Kifelé azonban feltétlenül eltér az eddigi jegyzékekben foglaltaktól.

Saláta Kálmán: Benne volt már a gazdasági békejegyzékben s akkor az albizottság helyeselte ezt. A maga részéről most is helyesnek tartja, mint már akkor is, ha pozitív területi igényekkel lépünk fel Csehszlovákia irányában. A részletes tárgyalás során még lesznek megjegyzései.

Sulyok Dezső: A jegyzékben elfoglalt álláspont pontosan egyezik azzal, amelyet ő 1946 februárjában a Nemzetgyűlésben hangoztatott, amelyért ezután támadásoknak volt kitéve.²⁶ A tervezetet tárgyalási alapul általánosságban készséggel elfogadja.

Kovács Imre: A tervezet bírálata előtt megemlíti, nem tudhatjuk, hogy milyen esélyeink lehetnek a békekonferencián. Nem tudhatjuk, hogy a külügyminiszteri konferencián egyáltalában előveszik-e még egyszer a magyar kérdést, különös tekintettel Erdélyre.

A tervezetet nem tudja elfogadni még tárgyalási alapul sem. Feltétlenül át kell dolgozni és egy új előadmányt hozni az albizottság elé. Ennek a jegyzéknek a stílusa olyan, mint egy középiskolai önképzőköri dolgozaté. Ezzel a szöveggel nem mehetünk a békekonferencia elé.

Bár általánosságban sem fogadhatja el, felvet néhány szempontot, hogy észrevételei felhasználhatók legyenek az új előadmány elkészítésénél. Kéri, hogy „a békekonferencián résztvevő államok” helyett beszéljünk inkább „békekonferenciá”-ról, mert még nem tudhatjuk, hogy kik fognak ügyünkben végleg dönteni.

Szükségesnek tartaná a magyar demokrácia elődeire való határozottabb hivatkozást. 1848 és 1918 említése feltétlenül a jegyzék elejére kívánkozik. Ha nem is sikerültek ezek a kísérletek, mégis bizonyítékai annak, hogy a magyar népben élt a vágy a népi demokráciára való áttérésre.

Felvennie a javaslatba azt is, hogy a háborús felelősség megállapítása Magyarországgal szemben nem helyénvaló s azt a magyar demokrácia egyetlen pártja sem vállalja, hiszen a nagyhatalmak a háború alatt is egyedül Németországot tették a háborúért felelőssé.

Révai egyik cikkére hivatkozva felveti, hogy hivatkozzunk talán ebben a jegyzékben arra, hogy a trianoni békeszerződést Horthy reakciós Magyarországa kapta, hogy éppen az akkori rezsim volt az oka a Magyarországgal való túl kemény bánásmódnak. Helyesnek tartaná annak felemlítését is, hogy Magyarországnak a kisebbségvédelem terén komoly demokratikus múltja van s itt lehetne Kossuthra, Deákra, Eötvösre, Jászi Oszkára mint világszerte ismert nevekre hivatkozni. Egyébként a kisebbségi kérdésnek a területi igényeink kielégítése mellett való felvételét a jegyzékben helyesnek tartja.

Nem helyesli a szomszéd népek háború alatti viselkedésére való hivatkozás módját. Ne azzal álljunk elő, hogy ki volt itt a nagyobb fasiszta, azt kell bebizonyítanunk, hogy most mi jobb demokraták vagyunk mint szomszédaink. A szomszéd népek bűnösségére való hivatkozás szinte gyermekes jellegű, ezt jobb lenne kihagyni.

Feltétlenül szükséges volna azonban alapos áttekintés adni a Duna-völgye kisebbségi látóhatárából. Közelebről kellene megvilágítani, hogy milyen kisebbségi politika alakult ki itt a második világháború befejezése óta. Meg kellene mondani, hogy míg Jugoszláviában megnyugtató a helyzet, addig Csehszlovákiában tarthatatlan s Romániában is kifogásokra ad okot.²⁷ Ilyen áttekintésre feltétlenül szükség volna, utána pedig kívánságaink precízebb megfogalmazására. Nehogy a rendező hatalmak azt hihessék, hogy a kisebbségek dolgában itt minden rendben van és egyszerűen megelégedjenek a félelemmentes élet elvi biztosításával. Jól tudjuk, ez nem elég. A békeszerződések keretében meg kell teremteni a kisebbségek számára az intézményes érdekvédelmet. E jegyzék keretében erre a körülményre feltétlenül fel kell hívnunk a figyelmet.

Szükséges volna még röviden összefoglalni, hogy mit végzett másfél év alatt a magyar demokrácia. Olyan alkotásokról van szó, amelyekre büszkék lehetünk és joggal hivatkozhatunk.

Elnök is állást kíván foglalni pártja nevében.

Ez a jegyzék arra az álláspontra helyezkedik, hogy területi igények tekintetében nem tesz különbséget Csehszlovákia és Románia között. Ez a tényleges helyzetnek nem felel meg; Románia hadviselő ország volt, míg Csehszlovákia — akár tetszik, akár nem — a győztesek táborába tartozott. Ez tény, amellyel számolnunk kell.

A másik kifogása, hogy a jegyzék-tervezet alapján ment túl az eddigi jegyzékeinkben foglaltakon. Túlmént még azon is, amit az albizottság múltkor a gazdasági

jegyzékben elfogadott. Főként csehszlovák vonatkozásban van túllépés a gazdasági jegyzékben foglaltakon. Ezt pedig a párizsi döntés után illúziók kergetésének tartja.

Nehogy a legkisebb mértékben is az a látszat keletkezzék, hogy a kommunista párt álláspontján bukik el Magyarország területi igényeinek megvalósulása, nem kíván akadályt gördíteni a jegyzékben foglalt álláspont érvényesülése elé, ha a többi pártok ehhez hozzájárulnak. Hangsúlyozza azonban, hogy ezt az álláspontot a kommunista párt nevében megbeszélte Szakasits Árpáddal és Bán Antallal a szociáldemokrata párt vezetőivel, úgy, hogy ezt az álláspontot mint a két munkáspárt együttes véleményét terjeszti az albizottság elé.

Sulyok Dezső örömmel üdvözli Révai bejelentését. Javasolja, hogy az egész munkát Kovács Imre indítványához híven küldje vissza az albizottság a külügyminisztériumnak és tőlük rövid határidőre új munkát kérjen. Így fontos új szempontok kerülnének be a tervezetbe.

Kováccsal szemben az a véleménye, hogy helyénvaló a szomszédos népek háborús bűnösségének megemlézése. Természetesen itt óvatosságra van szükség, nehogy esetleg a szerbek és a csehek érzékenységét sértsük és nehogy a gyermekes vádaskodás látszatát keltsük, de néhány jól átfogalmazott mondatra szükség volna.

Elnök emlékezteti az albizottságot arra az előbbi nyilatkozatára amelyet a két munkáspárt nevében tett. Minthogy Sulyok szavaiból arra következtet, hogy itt félreértésről lehet szó, ezért megismétli: arra nézve tett ígéretet, hogy a két munkáspárt ennek az álláspontnak érvényesülése elé nem fog akadályokat gördíteni, ha az albizottság ragaszkodik hozzá. Nem tartja azonban fölöslegesnek, ha vita indul meg arról, vajon túlmenjünk-e az eddigi jegyzékekben elfoglalt állásponton. Ő tehát a munkáspártok nevében csak feltételesen járult hozzá a jegyzék-tervezethez, közelebbről a csehszlovák kérdésben a vagylagos állásponton való túllépéshez.

Kovács Imre először Sulyoknak akar válaszolni. Változatlanul azt tartaná helyesnek, ha a körülöttünk levő népek háborús felelősségére való hivatkozás kimaradna a jegyzékből. A béketárgyaláson mi vádlottak leszünk, tehát nem volna opportunussal a hivatkozással esetleg a vádlók egy részét magunkra bősztíteni. Ezért javasolja, hogy a háborús bűnösség kérdését ne érintsük, hanem elsősorban a magunk igazát hangoztassuk és utasítsuk vissza a kollektív felelősség elvét. Révaihoz hasonlóan ő is szükségesnek tartja, hogy a Románia felé irányuló kívánságaink előzzék meg a Csehszlovákia felé irányulókat; a különbségtétel feltétlenül kívánatos. Ha általánosságban vetjük fel Csehszlovákia felé igényeinket, akkor sor kerülhet arra, hogy a csehek a béketárgyaláson a románokat ellenünk támogatni fogják. Politikussabb megoldásnak látszik a román viszonylatra helyezni a súlyt és a csehekkel szemben nem menni túl a gazdasági jegyzékben megfogalmazott kívánságokon.

Saláta Kálmán azt hiszi, hogy egyetért Kováccsal. Nem ilyen jegyzékbe való annak hangoztatása, hogy ezzel meg azzal a szomszédainkkal is baj volt, nemcsak velünk. Ez legalábbis semmi esetre sem lehet alapja kívánságainknak. Sokkal helyesebb ezt itt kihagyni s idevonatkozó érvelésünket a szóbeli tárgyalásokra és a külföldön kifejtendő propagandára tartogatni. Ott igenis helyénvaló, ha élünk ezekkel az érvekkel, amikor az egyes népek háborús tevékenységének megítélése kerül szóba.

Felhozható e jegyzékkel kapcsolatban, hogy talán nem teszi teljesen megfoghatóvá, érthetővé a magyar álláspontot azoknak a külföldi államférfiaknak számára,

akik nem ismerik viszonyainkat. A külföld ugyanis nem ismeri a magyar helyzetet, az itt járt angol képviselőkkel való találkozáskor személyesen meggyőződött erről.²⁸

Csehszlovákia és Románia egy sorba állítását illetően a sorrend kérdéséről van szó, a területi kérdés és a kisebbségi jogok között. A másik sorrendi kérdés, vajon egy sorba állítsuk-e ezt a két országot. Azt hiszi, a két kérdést külön-külön kell megvizsgálni. A jogalap nem egészen ugyanaz, ami magából a tervezetből is kicsendül. Helyes, ha Romániával szemben az eddigiek alapján érvelünk, Csehszlovákiával szemben pedig a csehszlovák nemzeti államra vonatkozó csehszlovák igénynek az 1938-as csehszlovák államterülettel való összeegyeztethetlenség érvével. Ki kell dolgozni azt az érvet, amit a gazdasági jegyzékben már felhoztunk.

Sulyok Dezső Saláta szavaiba kapcsolódva kijelenti, hogy ő sem akarta a szomszéd népek felelősségére felépíteni követeléseinket. Ha egyéb nyomós érünk nem lenne, magában ezzel igazán nem állhatnánk elő. A többi után azonban szerinte helyénvaló ennek a megemlítése is.

Révai újabb bejelentésével kapcsolatban úgy látja, hogy egyik kezével visszaveksi azt, amit a másikkal előbb adott.

Mindenesetre világos, hogy el kell dönteni, elismerjük-e területi igényeink hangsúlyoztatását csehszlovák viszonylatban is. Kérdés az is, megmaradjunk-e az eddigi vagylagos állásponton, vagy csehszlovák vonatkozásban is a területi kérdést helyezük az első vonalba. Jó volna ebben végleg megállapodni és a jegyzékben ezt érthetően hangsúlyozni.

Azt, hogy Románia és Csehszlovákia felé támasztott igényeinket milyen sorrend illeti, ő is azt véli, hogy disztingválunk kell a kettő között, mert számolni kell azzal, hogy Románia háborúvesztes állam, míg Csehszlovákia a szövetségesek megítélése szerint győztes országnak számít. Fokozatbeli megkülönböztetésre tehát valóban szükség van. Azonban kívánságainkat mindkét ponton határozottan kell kifejeznünk és nemcsak arra kell bízoznunk, hogy hátha meg fogják éteni egy óvatos mondatunkat.

Saláta Kálmán ismétli, hogy a szomszédok háborús felelősségének kérdését másutt kell felhasználnunk, nem ebben a jegyzékben. Arra a szóbeli tárgyalások folyamán és a propaganda vonalán kell hogy sor kerüljön.

Kéri a külügyminisztert, ismertesse adandó alkalommal az albizottság előtt, milyen külföldi propagandát fejtett ki a magyar nép háborús felelősségének csökkentése céljából.

Újváry Dezső: A jegyzék nem a békekonferenciához van intézve, hanem a békekonferencián résztvevő államokhoz, vagyis a 21 nemzet képviselőihez. Ebből következik a jegyzéknek részben tájékoztató jellegű tartalma és bizonyos fokig propaganda-íze. Részben olyanok fogják áttanulmányozni, akik talán sohasem foglalkoztak magyar kérdésekkel. A célhoz mérten a jegyzéket rövidre kellett szabni.

A szomszéd népek háborús felelősségének megemlítése nem a vádaskodás célját szolgálta. A jegyzékben megokoltuk, hogy a magyar nép akarata ellenére sodródunk a háborúba. Ezzel kapcsolatban szükséges volt megemlíteni azt is, hogy nemcsak mi, hanem majdnem valamennyi szomszédos nép is ugyanezen okokból a németek oldalán harcolt.

Buchinger Manó: Azt az elvi álláspontot, amelyet a szociáldemokrata párt ebben a kérdésben elfoglal, Révai már mindkét munkáspárt nevében kifejezésre juttatta, mert a két munkáspárt ebben a kérdésben megállapodott.

Egy-két felszólalásra vonatkozóan megjegyzi, hogy különösen Kovács foglalkozott ennek az előterjesztésnek azzal a részével, amely különbséget igyekszik tenni a nép és a régi rezsim háborús felelőssége között. Azt hiszi, ennek ez a tervezet is eleget tett. Érdemi tekintetben Sulyoknak nincs igaza, amikor Révait úgy aposztrofálja, hogy egyik kezével elveszi azt, amit a másikkal adott. Révai emlékeztetett arra, amit az előző jegyzékben az albizottság mint vaglyagos álláspontot fogadott el. Már Révai említette, hogy a két munkáspárt nem akar útjába állni a területi igények kiterjesztése érvényesülésének, de óva inti az albizottságot, ne lépjen rá az illúziók útjára. Úgy látja, Sulyok előrehalad ezen az úton, elsősorban a területi követelések terén. Ezek az illúziók pedig nem használnak ügyünknek, hanem csak a reakció malmára hajtják a vizet és olyan érzelmeket korbácsolnak fel kint az országban, amelyeknek amúgy is túlzottan nagy talajuk van. Nekünk nem az a hivatásunk, hogy ennek az országnak és a kormánynak nehézségeket támasszunk.

Ne akarjuk saját magunkat megcsalni. Ne feledkezzünk meg arról, hogy ügyünkben az ítélet már elhangzott. Ez fájdalmas volt, de ne vájkáljunk tovább sebeinkben, mert csak meghosszabbítjuk vele a szenvedést és újabb fájdalokat okozunk magunknak. Fontos most ebben a helyzetben megtenni mindent annak megtevése, ami még menthető. Kéri az albizottságot maradjon annál a keretnél, amelyet múltkor a gazdasági jegyzék elfogadásakor megállapított.

Szeretné, ha az átfogalmazandó tervezetben azok a szempontok jutnának kifejezésre, amelyeket Révai az előbb jelzett.

Elnök összegzi a vita folyamán kialakult főbb szempontokat.

Megállapítja, hogy a bizottság szükségesnek tartja a jegyzék alapos átdolgozását. Erre nézve a vita folyamán két elvi jelentőségű kérdés merült fel. Az egyik alapvető kérdés: szükséges-e és ha igen, milyen formában szükséges a magunk háborús felelősségének mentése céljából felhozni a többi délkelet-európai nép háborús bűneit. Sulyok szerint szükséges, az albizottság többsége szerint nem. Inkább ártana, mint használna nekünk. Hiába igyekeznénk mások bűneivel kisebbiteni a magunkét, nem tudnánk kiradírozni azt, hogy végső fokon mégis a mi bűneink nagyobbak. Ha Románia bűneire hivatkozunk, ők majd hivatkozni fognak a Hitler ellen harcba dobott 14 hadosztályra és arra a tényre, hogy előbb hagyták ott a németeket. Csehszlovákia hivatkozhatik elsősorban magukra a csehekre, szlovák vonalon pedig a beszercebényai felkelésre s hiába tagadnánk, ezt elsősorban mégis a szlovákok csinálták.²⁹ Ezzel szemben nálunk eredményes ellenállás nagyon kevés volt. Sokkal helyesebb tehát, ha azt hozzuk fel, hogy mi magunk mit csináltunk a háború befejezése óta. A földreform, a háborús bűnösök megbüntetése, mind a múlttal való szakítást jelenti s a magyar demokrácia alkotásai terén is vezetünk a volt csatlósállamok között. Erre kell tehát hivatkoznunk mint pozitívumra, nem a mások múltbeli hibáira.

Salátának igaza van, ezeket az érveket nem itt kell felhasználni, hanem majd a szóbeli tárgyalásokon esetleg szükségessé váló riposztózásra. Ezért a bizottság többségének meggyőződése alapján kéri ennek a résznek az átdolgozandó tervezetből való kihagyását.

A másik kérdés a sorrend megfordítása csehszlovák viszonylatban. A vita folyamán kialakult az az álláspont, hogy a csehekkel és a románokkal szembeni igényeket külön-külön kell kezelni. Kéri, az átdolgozáskor ezt is vegye tekintetbe a külügyminisztérium.

A kérdés most az, hogyan történjék meg ez a disztingválás, úgy-e, hogy a sorrendet megfordítjuk, vagy pedig a gazdasági jegyzékben foglalt álláspont szerint, a vagylagosság mellett tartunk ki. Az érveket pro és contra hallottuk. Saláta azt a megoldást ajánlotta, hogy a csehszlovák kérdésben tartsuk fenn a vagylagosságot, de az eddigi sorrend megfordítása mellett.

Saláta Kálmán: A sorrend megfordítása azért vált szükségessé, mert a kormány eddigi álláspontja már túlhaladott, minthogy nincs komoly remény arra, hogy Csehszlovákia a kisebbségeknek megfelelő jogokat biztosítsa. Ezért kell a vagylagosságon belül első helyre a területi igényt tenni.

Elnök: Tehát fenntartandó a vagylagosság, a sorrend megfordításával.

Ez esetben adva van a román és a csehszlovák igények közötti különbségtétel és a sorrend kérdése is.

Az ügy sürgösségére való tekintettel kéri, hogy az átdolgozás néhány napon belül történjék meg, kéri továbbá, hogy a bizottság tagjai tegyenek még észrevételeket a nem érintett részletekre nézve, hogy az átdolgozás folyamán ezek is figyelembevételnek.

Sulyok Dezső szembeszáll Buchinger állításával, amely szerint ő illuzionista volna. Kérdi, vajon ő-e az illuzionista, aki már februárban követelte azt, amit a kormány most követel, vagy pedig a miniszterelnök, aki Székesfehérvárott nagygyűlésen jelentette be, hogy Erdélyből 22 000 négyzetkilométert visszakupunk és hogy olyan rendezést sikerült elérnünk, amely szerint annyi magyar marad román impérium alatt, mint amennyi román magyar impérium alá kerül — s mindezt 3 nappal a szomorú párizsi döntés előtt mondta.³⁰ Emlékeztet a miniszterelnök pünkösdi budai beszédére, amikor az elcsatolt területeken élő magyarság legnagyobb részének visszatéréséről beszélt, s másnap a lapok ezt cáfolták, felemlítve, hogy a miniszterelnök csak a magyarság egy részéről tett említést. Kérdi, vajon ő illuzionista-e vagy a miniszterelnök?

Kéthly Anna: Sok szó esett arról, hogy nálunk nem volt olyan fokú ellenállás, mint Jugoszláviában és Szlovákiában. Elsősorban mi semmi esetre sem tudtunk volna annyit tenni, mint Tito, mert mások voltak a földrajzi viszonyaink. Egyszer azonban szóvá kell már tenni azt a nem fegyveres ellenállást, hanem ipari szabotázszt, amelyet gyáraink végeztek. Elsősorban a dunai repülőgépgyár munkásságára gondol. Nem tudja, miért nem esik sohasem szó erről a nagy jelentőségű szabotázsról, amely 1940 és 1943 között, tehát a német hadsereg ütőképességének korszakában, komoly károkat okozott a német haditermelésnek. Fegyveres ellenállással mi nagyon sokat nem tudtunk volna elérni. Csak megtorló intézkedéseket vont volna maga után. Ez az ipari szabotázs azonban lényeges kieséssel járt Hitlerék háborús erőfeszítéseire. Hivatkozni kellene tehát elsősorban erre a repülőgépgyárra és általában a német hadfelszerelés részére dolgozó gyárak munkásságának eredményes szabotálására.

Böloni György csatlakozik Kéthly véleményéhez. Azt látja, hogy a békejegyzékekben nincs szó a magyar munkásságról és annak háborúellenes beállítottságáról,

háború alatti szerepéről. Ilyen szövegezésű jegyzéket akár Horthy diplomatái is megszövegezhettek volna. Ki kellene utaznia valakinek külföldre, aki felhívná a figyelmet a magyar munkásság szerepére.

Kéthly Anna: Ezt csináltam én másfél hónapig Londonban.

Böloni György: Kérdezi, miért nincs még kijelölve a béke delegáció vezetője? Annak is itt kellene lennie ezeken a tárgyalásokon és már fel kellene készülnie a párizsi konferenciára.

Bolgár Elek: Mint már az előadó is hangsúlyozta, ez a tervezet nem a békekonferenciához megy, hanem a konferencia résztvevői számára készült tájékoztató. Nemcsak a bizottság akarata előtti deferálásból, hanem mélységes meggyőződésből is készséggel tesz eleget azoknak a kívánságoknak a külügyminisztérium, amikor ezt a tervezetet sürgősen át fogja dolgozni. A sorrendkérdés a bizottság kívánságainak megfelelően kerül átdolgozásra s a magunk erényeit és a mások bűnösségét sem fogjuk túlzottan és bántóan kihangsúlyozni. Főleg arra fogunk szorítkozni, amit a magyarság a háború vége óta csinált. Hálás az albizottságnak az észrevételekért és ígéri, hogy azok feltétlenül figyelembe fognak vetetni.

Saláta Kálmán helyesli a Kéthly által felvetett szempontot. Fontosnak tartja, hogy úgy az országon belül, mint külföldön tudomást szerezzenek az ipari munkásság ellenálló szerepéről. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy volt magyar katonai ellenállás is, bár ennek jelentősége valóban csekély volt. Kéri, hogy amennyiben még lehetséges, a gazdasági javaslat mellékleteibe az illetékes miniszterek dolgoztassák bele az ipari szabotázsra vonatkozó fontosabb adatokat. A demokrácia által elért eredményeken kívül erre az ipari vonalon kifejtett háborús ellenállásra is hivatkozni kell ebben a jegyzékben is.

Elnök: Bele kell dolgozni a tervezetbe a demokrácia eredményeit, az ipari és a katonai ellenállási mozgalom érdemeit, semmi esetre sem feledkezve meg a partizánmozgalom terén kifejtett fegyveres ellenállásról. Úgy tudja, hogy a külügyminiszternek az ide vonatkozó adatok rendelkezésére állanak. Természetes, hogy ezeknek a pozitív momentumoknak kidolgozásánál is kellő mértéktartásnak és arányérzéknek kell érvényesülniök.

Kovács Imre: A tervezet részleteihez van még néhány észrevétele. Ha ez a tervezet nem a békekonferencia elé megy, hanem csak informatív jellegű, akkor e célhoz viszonyítva egészen rossz. Általában nagyon rossz a szerkezete.

A bevezetésben történik utalás arra, hogy a magyar népet meg kell különböztetni az előző rezsimektől. Itt kellene hivatkozni arra, amire csak a végén történik hivatkozás: a magyar demokrácia 1848-as és 1918-as elődeire.

Jó volna mellékletet adni a tervezethez arra nézve is, hogy a trianoni békeszerződésben Magyarország magyar etnikumú lakosságának 26%-át elcsatolták. Általában az etnikai térképmellékletre szükség volna. Így fel lehetne hívni a figyelmet a határmentén élő magyar tömbökre. Jó volna hasonló térképpel hivatkozni a közlekedési, ipari és nyersanyag-ellátási nehézségekre is.

A területi igények terén, ahol a csehek történeti jogokra hivatkozással akarnak nemzeti államot, ezzel — kellő óvatossággal — a népi elvet kell szembe szegezni, persze úgy, hogy ezzel senkit ne bántunk meg, különösen ne Jugoszláviát. Kéri a kisebbségi rendezés intézmények biztosításának a békeszerződésbe való beledolgo-

zását előkészíteni. Kéri a demokrácia eredményeire és érdemeire való hivatkozást az előadmány elejére tenni.

Újváry Dezső: Csattanónak volt szánva a végére.

Elnök: Akkor meg lehet a végén ismételni.

Kovács Imre: A jegyzékek, amelyeket a három nagyhatalom megkapott, eljutna-e a 21 állam képviselőinek kezeihez?

Sebestyén Pál: Ehhez a jegyzékhez csatolt kísérőjegyzékkel együtt valamennyi állam meg fogja kapni.

Kéthly Anna kéri ezt a jegyzéket rövidebbre fogni. Javasolja a fogalmazásbeli átdolgozást és Faragó Lászlónak a szerkesztésbe való bevonását.

Sebestyén Pál ígéretet tesz, hogy a legközelebbi előadmány ki fogja elégíteni az albizottságot ebből a szempontból is.

Elnök kéri annak hangsúlyozását, hogy ne nehezsítsék meg a magyar demokrácia helyzetét azzal, hogy ilyen súlyos örökség minden ódiúmát viselnie kelljen.

Javasolja, hogy ne hivatkozzunk a jegyzékben Délkelet-Európára mint puska-poros hordóra. Ebben a kitételben burkolt fenyegetés rejlik. Arra persze lehet utalni, hogy fontos a világbéke szempontjából, ha Európának ebben a részében is rendezett állapotok vannak.

Mint a gazdasági jegyzék vitájában, úgy most is kéri, ne hivatkozzunk arra, hogy Trianon legsúlyosabb következménye a gazdasági életünk megbénulása volt, hiszen Trianon egészen más bajokat okozott, gazdasági nyomorúságunk oka társadalmi struktúránkban rejtett. Ne hivatkozzunk arra se, hogy „Magyarország kénytelen volt vállalni a történelem leggyalázatosabb szerepét”. Ilyen kitételek maradjanak ki, ez ellen nemzeti becsületérzésünk lázadozik.

A csehszlovák területi kérdésben kéri az átdolgozást a bizottság előbb hozott határozatának megfelelően. A kisebbségi kérdésben kér pontos utalást a csehknél és a románoknál megnyilvánuló kisebbségi politikára az ott élő magyarsággal szemben. Ezt sem szabad sommásan kezelni, hanem itt is disztingválni kell, persze itt a románok javára.

Hivatkozás történik az európai országokban megnyilvánuló sovinizmusra. Kéri ennek átfogalmazását is, nehogy jugoszláv részről sértődés legyen.

Az utolsó oldalon szerepel a népszavazás elvi jelentőségű kérdése. Ezt is óvatos formában kellene felvetni. Ha ugyanis megkapnánk Romániától a kért 22 000 négyzetkilométert, akkor nem lesz szükség népszavazásra. Erre is terjedjen ki az új előadmány. Kéri még a jegyzék végén az érdemekre való hivatkozásnak a bevezetésbe való előrehozatalát.

Kéri végül, hogy ne prejudikáljunk előre a nagyhatalmak ítéletéről, csupán kérjük a béke szempontjainak kellő figyelembevételével történő döntést. Ne beszéljünk hatalmi politikáról és ne bélyegezzük meg már előre a nagyhatalmak döntését.

Történt javaslat Faragó Lászlónak a szerkesztésbe való bevonására. Sebestyén Pál követ azonban kilátásba helyezte, hogy a külügyminisztérium mindenben eleget fog tenni az albizottság kívánságainak, ezért javasolja, bízva rá az albizottság az előkészítés munkáját teljesen a Külügyminisztériumra. Az albizottság az elnök indítványát elfogadja.

Újváry Dezső bejelenti, hogy az átfogalmazással a külügyminisztérium péntek délelőttre kész lesz és péntek délután a bizottság tagjai az átdolgozott jegyzéket lakásukon kézhez fogják kapni.

Elnök javasolja, hogy az albizottság az átdolgozott jegyzék tárgyalása céljából legközelebbi ülését 22-én, szombaton délelőtt 9 órakor tartsa.

Az albizottság az indítványt elfogadja.

Több tárgy nem lévén *elnök* az ülést bezárja.

(Az ülés végződik de. 12 óra 10 perckor.)

*A Nemzetgyűlés külügyi bizottsága által kiküldött békeelőkészítő albizottság
6. ülése*

1946. évi június hó 24-én.

Jelen vannak: Balla Antal tájékoztatásügyi miniszter, a külügyminiszter helyettese, Bereczky Albert elnök, Bölöni György, Buchinger Manó, Kovács Imre, Nagy Imre, Révai József, Saláta Kálmán és Sulyok Dezső bizottsági tagok, Kárász Artúr, Újváry Dezső és Czár József miniszteri megbízottak.

(Az ülés kezdődik du. 3 óra 20 perckor.)

Elnök az ülést megnyitja.

Megállapítja, hogy a politikai béketervezet átdolgozása megtörtént és az albizottság tagjai azt kézhez kapták. Kérdésére az albizottság a tervezetet általánosságban egyhangúlag elfogadja.

Következik a részletes tárgyalás.

Kovács Imre javaslatára az albizottság az első oldal első bekezdését a következőképpen szövegezi meg:

„A magyar kormány szükségesnek tartja, hogy a békekonferencián résztvevő államok kormányai előtt feltárja Magyarországnak a békerendezéssel kapcsolatos problémáit.”

Nagy Imre indítványára az albizottság a második bekezdés harmadik mondatát a következő szövegezésben fogadja el:

„A békekonferenciának az a hivatása, hogy olyan békét teremtsen, amely általános megnyugvást hozhat.”

A következő mondat elején „a megnyugvás viszont előfeltétele” szavak helyébe az „ez az előfeltétel” kifejezés felvételét javasolja, melyet az albizottság elfogad.

Kovács Imre javaslatára a negyedik bekezdés a „demokratikus berendezésére” szavakkal végződik.

Indítványára az albizottság az első oldal utolsó bekezdését a következőképpen szövegezi:

„Közismert, hogy 1848–49-ben a magyarság volt a haladás képviselője a Duna völgyében, szabadságharcát, valamint a Kossuth által kikiáltott első magyar köztársaságot az osztrák császár és az orosz cár a szomszéd népek segítségével verték le.”

Következik a tervezet második oldala.

Bölöni György javaslatára az első bekezdés második mondatát az albizottság a következő szövegezésben fogadja el:

„A szomszéd államok mohó térnyerési vágya hozta a köztársaság kormányát olyan helyzetbe, amely a demokratikus kísérlet bukásához vezetett.”

Kovács Imre indítványára a második bekezdés első mondata a következő szövegezésben került elfogadásra:

„A harmadik és kétségtelenül legjobban megalapozott demokratikus átalakulás Magyarországon jelenleg van folyamatban.”

Révai József a következő bekezdéssel kapcsolatban megemlíti, hogy az elmúlt üléseken megállapodás történt, hogy hivatkozni kell arra, milyen fontos volna a magyar demokrácia számára a határkérdés. Egy pregnáns mondatban kellene itt erre kitérni. Itt nem anyagi létfeltételekről, még csak nem is létfeltételekről van szó, hanem a határokról és nem egyszerűen külső keretekről. Sokkal nyíltabban meg kell mondani, hogy ha a magyar demokrácia most sem kapja meg az igazságos határokat, akkor a nép csalódní fog benne és ez a reakció számára ütőkártya lenne.

Kovács Imre: Nyíltan fel kell tární, hogy a demokratikus átalakulás sikere összefügg a határok igazságos megállapításával. Ezt politikus formában kifejezésre kell juttatni a jegyzékben.

Révai József indítványt terjeszt be s ezt Kovács Imre és Nagy Imre módosításaival kiegészítve az albizottság elfogadja és a bekezdést a következőképpen szövegezi meg:

„Ez a külső és belső folyamat azonban szorosan összefügg egymással. A magyar kormány reméli, hogy az ország belső átalakulása alkalmas arra, hogy megnyerje a világ demokratikus országainak rokonszenvét, tehát bízik abban, hogy a békekonferencián résztvevő hatalmak az ország határainak megszabásával biztosítják a fiatal magyar demokrácia életképességét és fejlődésképeségét, mert különben féltő, hogy a magyar nép előtt a demokrácia úgy tűnhetik fel, mint amely nem tudja képviselni a magyar nemzet érdekeit és így a demokrácia lesz a kárvallója a békerendezésnek, a demokrácia ellensége pedig haszonélvezői.”

Következik a harmadik oldal.

Kovács Imre javaslatára az első bekezdés első mondatát az albizottság a következő szövegezésben fogadja el:

„Átalakította egész társadalmi, gazdasági és politikai berendezését: végrehajtotta az európai országok egyik legradikálisabb földreformját, a legdemokratikusabb választójogi törvénnyel nemzetgyűlést választott, törvénybe iktatta a köztársaságot és erőteljes államosítási programot hajt végre.”

Sulyok Dezső indítványára a második bekezdést az albizottság az alábbi szövegezésben fogadja el:

„Az új magyar köztársaság gyors ütemben fogott hozzá az újjáépítés munkájához. Megindította az ország vérkeringését, a visszavonuló náci hordák pusztításai és rablási által megbénított közlekedési hálózatot a lehetőséghez képest helyreállította. A lakosság néhány hét alatt takarította el a romokat és ma országSZerte folyik az építő munka. A magyar átállás miatt feldühödött németek vandalizmusának áldozatul esett Budapest hat Duna-hídja. Ma már egy új állandó híd köti össze a két partot és hetek kérdése a második híd újjáépítésének befejezése.”

Révai József indítványára az albizottság a következő két bekezdést az alábbiakban vonja össze:

„A magyar nép egy év alatt, a háború villámainak elvonulása után megmutatta, hogy élni akar és él. Megérdemli tehát a világtól az igazságos békefeltételeket.”

Böloni György indítványára az utolsó bekezdés a következő szövegezés szerint kerül elfogadásra:

„A magyar nép ismeri nemzetközi helyzetét, tudja, hogy a múlt bűnös vezetői háborúba sodorták, azt elvesztette s ezért a békekonferencián csak a legéletbevágóbb kívánságait terjeszti elő. A magyar kormány a békekonferencia elé olyan legelemibb emberi jogokra irányuló javaslatot terjeszt, amely jogok érvényesüléséért a szövetségesek a háborút végigküzdötték és amely ideáloknak a háború után való megvalósítását ünnepélyesen megfogadták.”

Következik a negyedik oldal.

Újváry Dezső javaslatára a második mondat a „történelmi határai között való visszaállítása politikájával” szavakkal fejeződik be.

Következik az ötödik oldal.

Révai Józsefnek Sulyok Dezső módosításával kiegészített indítványára az első bekezdés második mondatát az albizottság a következőképpen szövegezi: „Ez a helyzet fokozza a súrlódás lehetőségét és szinte állandó villongásokra vezet.”

Sulyok Dezső javaslatára a második bekezdést az albizottság az alábbi szövegezésben fogadja el:

„A magyar kormány előre látja, hogy mik lehetnek a státus quo merev fenntartásának következményei, mert ismereteselek előtte a két világháború között elmúlt időszak tanulságai.”

Következik a hatodik oldal.

Kovács Imre indítványára az első bekezdés utolsó mondatának második részét az albizottság a következőképpen szövegezi: „minden bajt és panaszt az ország megcsonkítására vezetett vissza, ahelyett, hogy szociális reformokkal igyekezett volna — legalább a lehetőségek határán belül — a helyzeten enyhíteni.

Kovács Imrének Sulyok Dezső módosításával kiegészített indítványára a második bekezdést az albizottság az alábbi szövegezésben fogadja el:

„Ez a rezsím felelős Magyarország külpolitikai orientációjáért, felelős azért, hogy az ország a németek oldalán a háborúba sodródott. Mindezt nem lehet a vádlottak padjára ültetni az egész magyar népet, amely a háborút nem akarta.”

Az utolsó bekezdés első mondata *Sulyok Dezső*, utolsó mondata pedig *Kovács Imre* indítványára elmarad.

Következik a hetedik oldal.

Kovács Imre indítványára az első bekezdés elmarad.

Sulyok Dezső javaslatára a második bekezdés a következőképpen kezdődik: „A békekonferencián összeülő hatalmak szándéka nem lehet a megtorlás...”

Kovács Imre indítványára a harmadik bekezdés az alábbi szövegezésben kerül elfogadásra:

„A háború utáni rendezésnek — amint az szövetséges oldalról ismételtlen ki-fejezésre jutott — elsődleges feladata nem a büntetés, hanem a tartós béke alapjainak megteremtése, tehát nincs ok arra, hogy a Magyarország határain kívül élő nagyszámú magyarság túlnyomó része rosszabb sorsot kapjon osztályrészül, mint amely neki az első világháború után jutott.”

Elnök javaslatára az utolsó bekezdés első sora így hangzik: „Már pedig ez következne be, ha a békekonferencia...”

Következik a nyolcadik oldal.

Révai József indítványára az első bekezdés második mondata elmarad.

Elnöknek Révai József módosításával kiegészített indítványa alapján a harmadik bekezdést az albizottság a következőképpen szövegezi:

„Csehszlovákia jogot formál arra, hogy a területén élő magyarság sorsát minden nemzetközi megkötöttségtől mentesen önkényesen intézze, ami által az ott élő magyarság túlfutott, sovén indulatoktól megmérgezett környezetben a teljes kiszolgáltatottság állapotába került. A magyar kisebbséget a csehszlovák kormány nem akarja megtúrni az ország határai között s be sem várva a békekonferencia döntését, a szlovákiai magyarság százezreinek joggalanná és földönfutóvá tételével, valamint kiüldözésével akar fait accomplit teremteni. Az egyoldalú erőszakos rendszabályok megszüntetését akarta a magyar kormány elérni a magyar–csehszlovák népességcsere–egyezmény megkötésével, de az egyezmény után és az egyezmennyel teljesen ellentétben is egyre szaporodnak azok a kormány- és hatósági intézkedések, amelyek igyekeznek a magyar kisebbség helyzetét olyan mértékben tűrhetetlenné tenni, hogy az önként vegye kezébe a vándorbotot.”

Következik a kilencedik oldal.

Saláta Kálmán az első bekezdéssel kapcsolatban javasolja, hogy a tervezetbe be lehetne venni a Magyarországról önként kitelepülni szándékozó szlovákok számát.

Czár József jelenti az albizottságnak, hogy az egyezmény ratifikálása után megállapodás történt a két kormány között, hogy a lakosságcsere lebonyolításának befejezéséig nem hozhatók nyilvánosságra a lakosságcsere vonatkozó számadatok.

Saláta Kálmán kifejti, hogy ezt a közlést nagyon meglepőnek tartja.

Újváry Dezső két stiláris módosítást javasol, az első bekezdés első sorában a „magyar–cseh” kifejezés helyébe a „magyar–csehszlovák” kifejezés felvételét, valamint az utolsó bekezdésnek a második mondatától kezdődően két külön bekezdéssé való szétválasztását. Az albizottság a javaslatot elfogadja.

Következik a tizedik oldal.

Elnök felhívja a figyelmet az első bekezdés szövegezésére. Vigyáznunk kell, nehogy mi magunk mondjuk, hogy ez a kérdés még határrendezéssel sem oldható meg.

Révai József az elnök kívánságának megfelelően indítványozza, hogy a bekezdés utolsó két sora maradjon el. Az albizottság az indítványt elfogadja.

Kovács Imre javaslatára az albizottság a második bekezdés első mondatát a következőképpen szövegezi:

„A magyar kormányt megismételt csehszlovák kormánynyilatkozatok azonban arról győzték meg, hogy e tekintetben alig lehet megértésre számítani...”

Révai József a második bekezdéssel kapcsolatban kifejti, hogy nem szabad arra hivatkoznunk, mintha a szlovákiai magyarul beszélő területre nézve a mi erkölcsi alapunk ugyanaz volna, mint a Szovjetuniónak Kárpát–Ukrajnára. Lehet, hogy ezzel a hivatkozással nagyon rosszul járnánk. Lehet, hogy a csehek éppen arra hivatkoznának, hogy hiszen ők már eddig is tettek engedményeket. Ugyanígy járnánk, ha Románia

felé Besszarábiára hivatkoznánk. Logikusabb és főleg politikusabb, ha ez a hivatkozás nem történik meg.

Indítványára az albizottság a második bekezdés első két mondatát törli.

Elnök: Nekünk arra kell hivatkoznunk, hogy Csehszlovákia nem hivatkozhatik a status quo-ra, ha nem hajlandó a kisebbségi jogokat biztosítani.

Saláta Kálmán javaslatára az albizottság a második bekezdés utolsó mondatát a következő szövegezésben fogadja el:

„Csehszlovákia nem hajlandó elismerni a magyar kisebbségi jogi status quo-ját, így nem ragaszkodhatik a területi status quo-hoz sem.”

Újváry Dezső a negyedik bekezdésbe a következő új harmadik mondat felvételét javasolja: „Itt a magyarságnak viszonylagos szervezkedési szabadsága van a magyar népi szövetség keretében, sajtója szabadon írhat és felpanaszolhatja sérelmeit.” Az albizottság a javaslatot elfogadja.

Következik a tizenegyedik oldal.

Kovács Imre indítványára az első bekezdés utolsó mondata a következő szöveggel kerül elfogadásra: „Bőséges tapasztalatok győzték meg a magyar kormányt arról, hogy nem lehet a másfél milliányi erdélyi magyarság sorsát az egyetemes rendezésből kihagyni.”

Indítványára az albizottság a következő bekezdés első mondatát az alábbi szövegezésben fogadja el: „A magyar kormány arra a konklúzióra jutott, hogy megnyugvást hozó megoldásnak csak az mutatkoznék, ha a több mint másfél milliányi romániai magyarságnak minél nagyobb tömege területtel együtt visszakerülne Magyarországhoz.”

További indítványt terjeszt be az utolsó bekezdés második mondatának következő megszövegezésére: „Külön felhívja a magyar kormány a békekonferencia figyelmét a Székelyföldön egy tömbben élő mintegy 800 000-nyi magyarságra, amelynek közigazgatási, gazdasági, társadalmi és kulturális autonómiát kér.” Az albizottság ezt az indítványt is elfogadja.

Következik a tizenkettedik oldal, amelyet az albizottság változatlanul elfogad.

Következik a tizenharmadik oldal.

Nagy Imre indítványára a „harmadik magyar köztársaság” kifejezésből a „harmadik” szó elmarad, s az első sorban a „hisz” szó helyébe a „bízik” szó kerül.

Elnök indítványára az „elvek szentségében” kifejezés helyébe „elvekben” szót, az „alapelvi szentségében” kifejezés helyébe pedig az „alapelveiben” szót veszi fel az albizottság.

Ezzel az albizottság a tervezetet a fenti módosításokkal részleteiben is elfogadta.

Balla Antal miniszter köszönetet mond a bizottságnak a tervezet megalkotása terén kifejtett értékes munkájáért.

Elnök jelenti, hogy *Saláta Kálmán* az előző ülésben indítványt tett, hogy a külügyminiszter számoljon be az albizottságnak a külföldön végzett propaganda-tervékenységéről.

Balla Antal miniszter bejelenti, hogy a távollévő külügyminiszter nevében most nem akar ígéretet tenni. De egészen biztos, hogy a külügyminiszter nagyon szívesen fog beszámolót adni. Helyesebbnek tartaná, ha ez a beszámoló nem az albizottság-

ban, hanem a külügyi bizottságban történnék meg. Egyébként valószínű, hogy azt nem a külügyminiszter, hanem ő fogja megtartani.

Elnök bejelenti, hogy az albizottság összehívására valószínűleg a következő hét folyamán fog sor kerülni.

Több tárgy nem lévén, az ülést bezárja.

(Az ülés végződött délután 5 óra 25 perckor.)

*A Nemzetgyűlés külügyi bizottsága által kiküldött békeelőkészítő albizottság
7. ülése*

1946. évi július hó 9-én.

Jelen vannak: Gyöngyösi János külügyminiszter, Balla Antal tájékoztatásügyi miniszter, Bereczky Albert elnök, Bölöni György, Buchinger Manó, Darvas József, Kovács Imre, Nagy Imre, Révai József és Saláta Kálmán bizottsági tagok, továbbá Bolgár Elek és Újváry Dezső miniszteri megbízottak.

(Az ülés kezdődik du. 4 óra 15 perckor.)

Elnök az ülést megnyitja.

Bejelenti, hogy a külügyi bizottság július 3-án tartott ülésén hozott határozatnak megfelelően átiratot intézett a miniszterelnökhöz, melyben a bizottság nevében kérte a külügyminiszter részére külföldi propaganda céljaira megfelelő alapbiztosítást.

Ezután ismerteti az alábbi jelentéstervezetet, amelyet a külügyi bizottság mai ülésén szándékozik bemutatni az albizottság eddig végzett munkájáról:

„A békeelőkészítő albizottság a külügyi bizottság folyó évi július 3-án tartott ülésében hozott határozatával a következőkben számol be munkájáról.

A békeelőkészítő albizottság a külügyi bizottság határozatának megfelelően megalakult Bereczky Albert elnökletével és hat ízben tartott ülést. Ezekben az üléseken az albizottság mindenekelőtt azokat a jegyzékeket tanulmányozta, amelyeket a külügyminisztérium a nagyhatalmakhoz intézett a magyar kormány álláspontjának ismertetése céljából.

Az albizottság a jegyzékek áttanulmányozása után az azokban kifejtett álláspontokat és javaslatokat helyeslőleg vette tudomásul. Megállapította, hogy a magyar békeálláspontnak a nagyhatalmak elé való tárása igen korán, közvetlenül a potsdami békekonferencia után megkezdődött. A vonatkozó jegyzékekben a külügyminiszter úr megfelelő módon juttatta kifejezésre a magyar álláspontokat. Már 1945. augusztus 14-én átnyújtott jegyzékében leszögezte: az Atlanti Charta 6. pontja által bölcsen meghatározott viszonyok, a nemzetiségi elv minél teljesebb alkalmazásával volnának leginkább megvalósíthatók. Kétségtelenül a legideálisabb helyzet az volna, ha az államhatárok elveszítenék jelentőségüket. Mindaddig azonban, amíg ez az állapot nem következik be, a nemzetközi megbékélés és együttműködés ügyét leginkább az szolgálná, ha az összefüggő területeken élő nemzetiségek ugyanabban az államban élhetnének.

Különösen szükségesnek tartotta annak megállapítását, hogy a külügyminiszter úr által a nagyhatalmakhoz ez év február 1-én küldött jegyzékben már kifejezetten rámutatott arra, hogy terület és népesség összhangjának a határmegvonásoknál való

érvényesítése látszik a legkedvezőbb eljárásnak a tartós béke és az ellentétek elsimításának biztosítására. Megállapította az albizottság azt is, hogy a kellő időben megfogalmazott elvi állásfoglalás konkrét következményeinek kifejtésére viszonylag későn, csak április végén került sor, mert a pártok között előbb megegyezést létrehozni nem sikerült.”

Gyöngyösi János külügyminiszter kéri ennek a legutolsó mondatnak az elhagyását. Az albizottság a mondat törléséhez hozzájárul.

Elnök (folytatja): „Az albizottság, miután meghallgatta a külügyminiszter úr rendelkezésére álló információkat, a párizsi értekezlet magyar vonatkozású határozataival kapcsolatosan, szükségesnek tartotta, hogy a békekonferencián résztvevő 21 állam kormánya jegyzékek útján közvetlenül tájékoztatást nyerjen a magyar állásponttól. Az erre vonatkozó jegyzéket a külügyminisztérium tervezete alapján az albizottság letárgyalta, átdolgozta. Az átdolgozás során úgy határozott, hogy a jelenlegi helyzetben a csehszlovák kormány kitelepítési javaslatának következtében felveti a területi kérdést, anélkül, hogy a kisebbségvédelem kérdésében eddig elfoglalt álláspontján változtatna.

Áttanulmányozta az albizottság a magyar kormány gazdasági békejavaslatát is és azt átdolgozva magáévá tette. Az albizottság további munkája során meg kívánja vizsgálni a külügyminisztérium által a magyar békecélok ismertetése céljából kifejtett külföldi propaganda-tevékenységét. Balla Antal tájékoztatásügyi miniszter részletes jelentést adott a külföldi propagandáról.

Hátra van még a kisebbségvédelemmel kapcsolatban elküldött jegyzék, továbbá a csehszlovák és a román fehér könyv áttanulmányozása.

A békeelőkészítő albizottság megállapítja, hogy a külügyminisztérium a magyar békecélok ismertetését és meghatározását célzó munkáját a nagyhatalmakhoz intézett jegyzékek formájában közvetlenül a potsdami békekonferencia után megkezdte. Az ebben a tárgyban előterjesztett jegyzékekben a magyar békecélokat helyesen, a politikai adottságok által megszabott keretek között a magyar érdekeknek megfelelően képviselte.

A békeelőkészítő albizottság kéri a külügyi bizottságot, hogy az albizottság jelentését tudomásul venni méltóztassék.”

Kovács Imre szól hozzá a jelentéshez. Megemlíti, hogy 1945 augusztusában pártközi értekezleten, majd levélben kérte egy békeelőkészítő bizottság összeállítását. Sajnálatosnak tartja, hogy ez a javaslata csak ez év májusában került megvalósításra. Indítványozza a jelentés utolsó előtti bekezdésének elhagyását, amelyhez az albizottság hozzájárul.

Az albizottság a jelentést az elfogadott két módosítással tudomásul veszi és megbízza az elnököt annak a külügyi bizottságban való előadásával.

Elnök megkérdezi a külügyminisztert, mik a kormány elé terjesztendő javaslati a béke delegáció összeállításával kapcsolatban.

Gyöngyösi János külügyminiszter jelenti, hogy a béke delegációt személyesen kívánja vezetni, bár esetleg szó lehet arról, hogy ez a feladat a miniszterelnökre hárul.³² Valószínűbb azonban, hogy a külügyminiszter fog a béke delegáció élén állni s abban helyet fog kapni a külügyminiszter állandó helyettese Bolgár követ, a négy pártnak egy-egy küldöttje, Kertész követ mint politikai fődelegátus, Faragó László

mint gazdasági fődelegátus, továbbá Auer párizsi és Bede londoni követ.³³ Nyitott kérdés még, hogy hány szakértőt vigyünk ki. A szakértők valószínűleg keretet fognak képezni s ezekből egyesek itthon maradnak s Párizsba való hívásukra csak szükség esetén fog sor kerülni.³⁴

Elnök: A szakértők állandó kint léte fontosabb mint a politikusoké.

Gyöngyösi János külügyminiszter: Nem valószínű, hogy Párizsban olyan szakkérdések felmerülnek, amelyekre az ottani állandó bizottság tagjai felvilágosítást ne tudnának adni.

Révai József: Szakértőkre nagy szükség lehet éppen a szóbeli tárgyalásokon. Nem tudhatjuk, hogy a románok és a csehek milyen érvekkel jönnek elő, amelyekre esetleg azonnal válaszolnunk kell. Nem hiszi, hogy a szakértőket tárgyalás közben Budapestről gyorsan ki lehetne utaztatni.

Kovács Imre javasolja, hogy vigyenek ki annyi szakembert, mint amennyi politikai delegátus kimegy.

Saláta Kálmán: Szükség lehet a szakértők ottlétére a kérdéseknek sürgős és halaszthatatlan bedobása esetén, különösen a gazdasági kérdésekben. Megemlíti a miniszterelnöknek a Times által hozott nyilatkozatát.

Gyöngyösi János külügyminiszter közli, hogy ez a nyilatkozat a miniszterelnök részéről egyáltalában nem történt meg.

Bölöni György kérdezi, milyen sajtóinformációs szolgálatra számíthatunk Párizsban.

Gyöngyösi János külügyminiszter: Gondoskodás történt arról, hogy a magyar sajtó is képviseltesse magát.³⁵ Természetesen az anyagiaktól is függ, de a kiutazási engedélyektől is.

Bölöni György: Másról van szó. Azt szeretné tudni, hogy mi hogyan fogjuk informálni a külföldet ügyünkről, milyen propagandát fogunk főleg Párizsban kifejteni.

Gyöngyösi János külügyminiszter: Ebben a tekintetben is teremtettünk kapcsolatokat. Sajnos ebből a szempontból nagyon kevés külföldön a megbízható magyar újságíró.

Bölöni György azt hiszi, hogy 8–10 emberről azért szó lehetne, hiszen egyedül ő is ismert ennyit.

Révai József javasolja, hogy Bölöni közölje a külügyminiszterrel ezeknek az embereknek a neveit s a külügyminiszter erről Auert sürgősen értesítse Párizsban.

Gyöngyösi János külügyminiszter: Sajnos ezek valutakérdések is, és céljaink számára biztosítva alig van valuta.

Elnök: Talán jó szolgálatot tett a külügyi bizottság, amikor a kormány figyelmét erre a problémára felhívta.

A felszólalásokat összegezve megállapítja, hogy az albizottság kéri a külügyminisztert, hogy a szakértőknek legalább kis csoportját okvetlenül vigye magával.

Gyöngyösi János külügyminiszter ígéretet tesz, hogy ezt a kérdést a most következő külügyi bizottsági ülésen is megbeszélés tárgyává fogja tenni.

Révai József kérdezi, biztos-e, hogy meg fognak hívni bennünket Párizsba? Feltehető-e, hogy esetleg meg sem hívnak?

Gyöngyösi János külügyminiszter: Minden eshetőségünk meg van arra, hogy meg fognak hívni. Elképzelhető, hogy csak a külügyminisztert hívják meg.

Révai József: Ez esetben is elmehet a külügyminiszterrel együtt szvitje is.

Böloni György kérdezi, mikor tárgyalja az albizottság a román fehér könyvet. Kifogásolnivalókat lát benne, amelyeket feltétlenül ki kell küszöbölni.

Gyöngyösi János külügyminiszter maga is úgy látja, hogy a lefordítás előtt még át kell dolgozni. A hibáitól eltekintve is túl terjedelmesnek találja.

Elnök javasolja, hogy a fehér könyv letárgyalására a bizottság később üljön össze. Javasolja továbbá, hogy az albizottság további működését a külügyi bizottság határozatától tegye függővé. Az albizottság az elnök javaslatát elfogadja, majd elnök az ülést bezárja.

(Az ülés végződik du. 5 órakor.)

A MAGYAR KORMÁNY GAZDASÁGI BÉKEJAVASLATAI

Minden ország gazdaságpolitikai célkitűzéseit elsősorban földrajzi fekvése szabja meg. Különösen áll ez a Duna-medence országaira, amelyek annyira egymásra utaltak, hogy gazdaságpolitikájukban is szükségszerűen egymás felé kell fordulniok, ha megélhetésüket és boldogulásukat meg akarják találni.

Most, amikor az 1939–1945. évi háború a békekötéssel befejeződik, minden állam, győző és legyőzött egyaránt abban reménykedik, hogy ez a béke olyan lesz, amely a sebeket begyógyítja és az illető ország gazdasági létét biztosítja. Mindenki tudja, hogy a politikai megbékélés feltétele a biztosított gazdasági lét.

Tudja ezt Magyarország is, amely ismeri a Duna-medence összes problémáit.

A demokratikus magyar kormány, amelytől a revizionizmus nemzetközi zavart keltő és háborút okozó szelleme teljesen távol áll, a legmesszebbmenő és a legösszintébb készséggel kíván a Duna-medence problémáinak rendezésében a maga részéről tevékeny és együttműködő módon részt venni.

A magyar kormány tudatában van annak, hogy az előző reakciós és fasiszta rendszer Hitler oldalán viselt háborút és hogy a háborúvesztésnek súlyos gazdasági, politikai és erkölcsi következményei vannak.

Mégis, minden bizalmát az Atlantic Charta igazságos szellemébe, a nagyhatalmak vezető férfainak ismételt méltányos kijelentéseibe és abba a gazdaságpolitikai igazságba helyezi, hogy Európa tartós békéjének egyik fundamentuma a Duna-völgy békéje és hogy a Duna-völgy békéjének feltétele, hogy soha többé fel ne támadjon egyes országok favorizálásának és más országok elnyomásának rendszere.

Magyarországot nemcsak a katonai, hanem az erkölcsi erő is legyőzte. Ismeri a legyőzött helyzetét. De kellő szerénységgel rámutat arra, hogy az a magatartás, amelyet bukott rendszere tanúsított, nem volt egyedülálló a Duna-völgyében és Ju-

goszláviát kivéve, minden dunai állam többé vagy kevésbé bűnös az európai béke megbontásában és a faszizmus kiszolgáltatásában.

Ilyen körülmények között Magyarország úgy véli, hogy igen szerényre szabott és létének elengedhetetlen feltételeit jelentő kívánásokat ő is nyilváníthat.

A magyar kormány véleménye szerint a Duna-medence békéjének megteremtésénél a gazdasági tényeket és szükségszerűségeket messzemenően figyelembe kell venni.

Ez az emlékirat e szempontból tárgyalja Délkelet-Európa békeproblémáját és a következőkben foglalja össze a magyar kormány gazdasági békeprogramját:

1. Területi kérdések

Minden gazdaságpolitikai és megélhetési kényszerűségtől függetlenül, éppen a háborús jóvátétel szándékának szellemétől áthatva, a magyar kormány ünnepélyesen megismétli, hogy Jugoszláviával szemben tartózkodik mindenféle területi igény felvetésétől. Bizton reméli, hogy Jugoszláviának az a baráti készsége, amelyet a magyar demokrácia iránt ismételten tanúsított, akkor is érvényesülni fog, amikor a Duna-medence népei a szövetséges hatalmak baráti tanácsai alapján egymással szorosabb gazdasági együttműködésre fognak lépni.

Csehszlovákia irányában a magyar kormány jegyzékeiben már megtette javaslatait. Most a gazdasági szempontok kifejtése előtt rámutat arra, hogy Csehszlovákiának az az álláspontja, hogy Csehszlovákia a csehek és szlovákok nemzeti állama legyen, összeegyeztethetetlen a csehszlovák kormány ama másik álláspontjával, amely szerint Csehszlovákia 1938-as határai változatlanul fenntartandók.

A gazdasági megfontolások a Szepes–Gömöri érchegység vidékére utalnak. A Rozsnyó mentén termelt vas és antimon és a Jolsva körüli magnezit Magyarország nyersanyag-ellátásának, a Vág-völgye alsó szakaszának vízi erői a magyar alumíniumtermelésnek nélkülözhetetlen feltételei.

A Nagy Duna esési viszonyait Pozsony és Gönyü között a Csallóközi szakaszon a Duna balparti okszerű kihasználásával úgy tudnánk értékesíteni, hogy ezáltal egy kb. 325 000 lóerős erőművet létesítenénk. Ezzel az olcsó árammal módunkban lehetne a közelben levő alumíniumérczek gazdaságos kihasználása is.

Gazdasági létünknek ezeket a problémáit a békekonferencia bölcsessége elé bocsátjuk.

Románia viszonylatában a magyar kormánynak az a már előterjesztett és a külügyminiszterek értekezlete által sajnálatosan nem honorált kérése, amely kb. 22 000 négyzet km jelenleg Romániához tartozó korábbi magyar terület visszanyerését tűzi ki célul, nemcsak azon a nemzetiségi elven alapul, hogy a magyar nemzeti kisebbség háborítatlan létét Romániában az biztosítja legjobban, ha ugyanannyi román kerül magyar impérium alá, mint amennyi magyar román impérium alatt marad. E 22 000 négyzet km körül az előbb írt politikai szempontok szinte hajszálnyira egyeznek a gazdasági szempontokkal. A kérdéses terület ugyanis gazdasági-földrajzi adottságánál fogva sokkal inkább tartozik Magyarországhoz, mint Romániához. E területrészt és a jelenlegi magyar terület között természetes határvonal nincsen. A jelenlegi határ sűrűn lakott területeken halad keresztül, nagyvárosok közelében, ami-

nek az a következménye, hogy e városoktól elvágja természetes gazdasági területük nagy részét. Ezzel szemben a visszacsatolni kért területrészt ritkán lakott területeken, többnyire hegygerinceken haladó természetes határok fogják Romániától elválasztani. Ennek következtében a határ megvonása a gazdasági életet a mainál sokkal kevésbé fogja zavarni. A Nagy Magyar Alföld fában és ásványanyagokban szegény, száraz klímájú, alacsonyan fekvő, elsősorban mezőgazdasági termelésre használt területek, és a visszacsatolni kért terület nagyrészen dús csapadékú, erdős hegyvidékből álló, szélelőfordulásokat és értékes ásványi nyersanyagokat tartalmazó területek kölcsönösen szerencsésen egészítik ki egymást. Nagy jelentőségű tényező volna az is, hogy a visszacsatolni kért területrészt folyói Magyarország felé folynak. Magyar impérium alá kerülésük nagy mértékben megkönnyíti mindazon vízszabályozási, vízhasználati és öntözési problémák megoldását, amelyek ma olyan sok nehézséget okoznak, annak következtében, hogy a magyar területre ömlő folyók felső folyására a magyar kormány intézkedési joga nem terjed ki.

A visszacsatolni kért területnek a magyar közgazdaság szempontjából rendkívüli a jelentősége, míg ugyanez a terület Románia gazdasági életében elenyésző szerepet játszik. Ez a területrészt a trianoni békeszerződéssel Romániához csatolt területnek csak 22%-a, az egész Románia területének pedig alig 9%-a. Azok a nyersanyagok és energiaforrások, amelyek ezen a területrészen előfordulnak, Románia többi részében bőségesen rendelkezésre állnak.

A kért területvisszacsatolás Magyarország nyersanyag- és energiaellátásában a következő lényeges javulást idézné elő:

Nagybánya vidékének pirit-termelése bőségesen fedezi Magyarország kénkövand szükségletét, amely anyag a kémiai iparnak fontos nyersanyaga. Fedezi továbbá e vidék termelése az ezüsből, ólomból és cinkből fennálló magyar behozatali szükségletet. Nagybánya környékének Magyarországhoz való csatolása, számbavéve a kémiai ipar területén beállott forradalmi változásokat, Magyarország számára nagytípusú, vertikális fejlesztési lehetőségeket fog nyújtani és a bauxit és olajipar mellett ezen ipar kifejlesztése alapvető biztosítéka lesz a lakosság nagy hányada megélhetésének és ezzel az ország szociális rendjének.

Nagy jelentőségű lesz ezenkívül Nagybánya évi kb. 2000 kg körül mozgó aranytermelése, amely a magyar műszaki vezetőség által kidolgozott tervek szerint több, mint 3000 kg-ra volna emelhető, valamint az évi 1300 tonna réztermelés is.

Különösen jelentős lesz a visszacsatolás Magyarország ellátása szempontjából. A jelenlegi magyar területen az erdő mindössze 12%. A háborús károk következtében a kitermelési lehetőség kb 30%-kal csökkent, aminek következtében a mai fa-termelés alig 50%-át fedezné a háborúelőtti évek erősen leszorított fogyasztásának. Még kedvezőtlenebb az arányszám akkor, ha az így adott termelési lehetőséget azokhoz a többletszükségletekhez arányítjuk, amelyek az újjáépítési követelmények következtében merültek fel. A kért visszacsatolás a magyar erdőterületet 38–40%-kal, a fa-termelést pedig kb. 50%-kal fogja növelni.

A magyar energiagazdálkodás szempontjából komoly tényezőt jelentenek a Lapos, valamint a három Körös folyó által képviselt vízierők, amelyek mintegy 40–50 000 lóerőre becsülhetők. A jelenlegi magyar területen összesen kb. 50 000 lóerő hasznosítható vízierő van.

Ily előnyök mellett magyar oldalon alig érné károsodás a román oldalt. Az erdélyi vízierők több mint 90%-a e területvisszacsatolás után is Románia birtokában maradnak, csakúgy, mint az erdélyi földgázmezők. A kérdéses területen termelt ásványok az ólom kivételével Erdélynek a Romániánál adandó részében is termeltetnek és pedig a legtöbb a visszacsatolni kért részen termelt mennyiségnél jóval nagyobb mennyiségben. Nem érintené kérelmünk a dél-erdélyi nagyjelentőségű vas- és kőszénbányákat. A Magyarországhoz kerülő erdőterület az erdélyi erdőterületeknek mindössze 13%-a volna.

A Nagybánya vidékén termelt nyersanyagoknak pedig Románia gazdasági életében annyira nem volt jelentőségük, hogy Románia számos, Magyarországra létfontosságú nyersanyagból a szóban forgó területen megszüntette a termelést. Így Ilován a pirit-termelést, Dermatatosron a bitumen-termelést, a nagybányai pirit pedig legnagyobb részt feldolgozatlanul hevert a román impérium idején.

A magyar kormány 1946. április 25-én kelt Aide Mémoire-ja kb. 22 000 négyzetkm. visszaadását kérte. E 22 000 négyzetkm. határán valamivel túlesik Rónaszék és Aknasugatag, amely Nagybányától északra, a határ közelében fekszik. Tekintettel arra a körülményre, hogy az Aide Mémoire azt a politikai célkitűzést tartja szem előtt, hogy a román oldalon maradó magyar nemzetiségűek létszámát magyar oldalra kerülő román nemzetiségűek azonos létszámával aequiparálja, nézetünk szerint nincs akadálya annak, hogy az eredetileg javasolt új határvonalak egy megállapítandó Magyarország felé való betürelése ellenében Aknasugatag és Rónaszék, amelyek sótermelése az egész magyar sószükségletet fedezné és e fontos ipari nyersanyag és nélkülözhetetlen élelmiszer birtokát a magyar közgazdaság részére biztosítaná, Magyarországhoz csatoltassék. Itt említjük meg, hogy Rónaszéken a trianoni békeszerződés óta sótermelés nem volt.

Az itt felsorolt kívánságokkal szemben arra lehetne hivatkozni, hogy szabadabb nemzetközi forgalom esetén nincsen nagy jelentősége annak, vajon nyersanyag- és energiaforrások az ország határain belül, vagy a szomszéd országokban vannak-e. Ez a felfogás figyelmen kívül hagyja, hogy az idegen állam területén lévő nyersanyagforrások messzemenő gazdasági együttműködés esetén sem használhatók ki olyan mértékben, mint ez lehetséges volna, ha ezek a magyar kormány kontrollja alatt állnának.

A magyar kormány ezzel kapcsolatban újból kifejezésre juttatja a legszorosabb gazdasági kollaborációra való hajlandóságát, de a történelmi felelősség szempontjából leszögezendőnek tartja azt is, hogy eredményes kollaboráció csak életképes felek között lehetséges.

2. Magyarország nemzetközi kötelezettségei

Magyarország nemzetközi kötelezettségei részben a veszített háborúból erednek, részben attól függetlenek és a két világháború közötti nemzetközi eladósodásának következményei.

Időrendben a nemzetközi tartozások előzik meg a háború okozta kötelezettségeket, a nemzetközi jog és a politikai erkölcs szempontjából a háborús felelősségből eredő terheket illeti a magyar kormány felfogása szerint a prioritás. Alátámasztja ezt

a véleményünket az a körülmény is, hogy előbb írt kötelezettségeink részben magánjogi jogviszonyokon alapulnak, míg az utóbbiak eredete nemzetközi szerződés (a fegyverszüneti egyezmény), amely a Szövetséges Hatalmak aláírását viseli.

Ha azonban Magyarország a maga gazdasági békecéljait a Szövetséges Hatalmak elé terjeszti, e sorrendiség szempontjának nyomatékos hangsúlyozása ellenére sem tehet mást, mint hogy mindegyik tényező súlyát odatárja a dönteni hivatottak elé és tőlük kér nemcsak határozatot, de útmutatást és tanácsot is abban a tekintetben, hogy hogyan feleljen meg mindazoknak a kötelezettségeknek, amelyeket — ha időrendben megosztva is — de teljesíteni akar éppen annak érdekében, hogy egyfelől a békére irányuló jószándékát bizonyítsa, másfelől hogy a nemzetközi gazdasági összeköttetésből mint kötelezettségeit nem teljesítő adós ki ne rekesztessék.

A magyar kormány a moszkvai fegyverszüneti egyezmény óta ismételtlen és ismételtlen tanújelét kapta annak, hogy a Szovjetunió számot vet a magyar állam teherviselő képességével, sőt ezen túlmenően azokkal az érdekekkel is, amelyek a magyar gazdasági élet rekonstrukciójához fűződnek. A magyar kormányt áthatja az a tudat, hogy a Szovjetunió a jövőben is hajlandó lesz az általa megállapított szükséghez képest a jóvátételi terheket akár időbeli beosztásuk, akár abszolút mértékük, akár megosztásuk szempontjából enyhíteni. Meggyőződése, hogy kétoldalú tárgyalások során az e téren lehetségeset el fogja érni. Szükségesnek tartja ellenben, hogy e terhek valódi súlyát másirányú gazdasági teljesítőképességének helyes megítélése szempontjából a Szövetséges Hatalmak elé tárja.

A Szovjetunió kormánya a folyó év áprilisában hozzájárult ahhoz, hogy az eredetileg 6 évben megszabott jóvátételi szolgáltatás 8 év alatt teljesíttessék. Ha az elmúlt első, teljesítés szempontjából az események kényszere és a Szovjetunió megértése folytán igen csonka jóvátételi év teljesítményeit levonjuk, az évenként teljesítendő teljes jóvátétel kerekén 41 millió dollárnak felel meg.

Figyelmet kell itt szentelni a jóvátételi dollár értékének is. Az a körülmény, hogy a fegyverszüneti egyezmény alapján az 1938. évi világgiazi árak veendőik alapul, amely árak jóval a magyar árnívó alatt mozognak, magával hozza azt, hogy a jóvátételi dollár békepengő értéke magasabb a dollár-pengő paritásnál. Az e tárgyban végzett és a dolog természeténél fogva különféle eredményre vezető reális számvetések legalacsonyabbika 7,35 pengőt, legmagasabbika 17.- pengőt eredményez. A legmegnyugtatóbbnak a 10.- pengős átszámítási kulcs látszik és ennek alapján Magyarország egy évi jóvátételi terhe mechanikus számítás alapján 410 millió pengő. Ehhez járul mintegy 15% szállítási költség és figyelmen kívül marad az a pönálé, amelyet késedelmes teljesítés esetén természetben fizetnünk kell.

A Szovjetunió megértését bizonyítja az, hogy az első jóvátételi évben a pönálékat elengedte. Komolyan reméljük, hogy erőfeszítéseinket méltányolva a végtelen késedelmek tekintetében továbbra is elnéző lesz, a kötelezettséggel azonban, mint meglévő és súlyos kötelezettséggel kell számot vetnünk.

Ugyancsak a háborúvesztésből folyik másik terhünk, a megszálló hadsereg ellátása. Ez az ellátási teher az 1945. év utolsó kilenc hónapjára (vagyis 3/4 évre) rendkívül óvatos becslés szerint [a felhasznált dokumentum nem közöl számadatot, ld. a 18. jegyzetet – S.T.] millió pengőt tett ki. Kormányunknak a Szovjetunióban történt látogatása alkalmával a legilletékesebb helyről kaptunk komoly biztatást a

megszálló létszám radikális csökkentésére. E csökkentés mérvét csak azzal kívánjuk jellemezni, hogy a stabilizációs költségvetésben, amelyre alább még kissé részletesebben kitérünk, 30 millió 1938-as pengőt véltünk e célra beállíthatni. A két szám közötti nagymértékű eltérés nemcsak a létszámcsökkenésből, hanem abból az eddigiek alapján itt is indokolt feltételezésből fakad, hogy a Szovjetunió kormánya a megszálló hadsereg költségeinek bizonyos tényezőit továbbra is és talán az eddiginél fokozottabb mértékben maga fogja viselni. Éppen ezért itt is megismételjük azt, amit a jóvátételnél már mondtunk volt, hogy e téren a békeszerződéssel kapcsolatban semmiféle kívánságot nem terjesztünk elő, reméljük, hogy ez irányú terheink a kontemplált keretek között maradnak és reméljük, hogy demokratikus berendezkedésünk és őszinte békekészségünk honorálása gyanánt vagy a békeszerződést közvetlenül követőleg, vagy egy ettől számított nem túl távoli időpontban az időközben lecsökkentett megszállás politikai szüksége is elesik és így e kérdés gazdasági vonatkozása a magyar gazdasági életet többé nem érinti.

Ugyanez vonatkozik a Szövetséges Ellenőrző Bizottság költségeire is, amelyek jelenleg és a jelen konstrukcióban aligha csökkenthetően évi 15–20 millió pengőt tesznek ki.

Ugyane terhek csoportjába tartozik a fegyverszüneti egyezmény 12.§-ának (2) bekezdése alapján az a kártérítési kötelezettség, amellyel Magyarország a többi szövetséges államnak és azok polgárainak tartozik. Az egyezmény 13.§-ában Magyarország arra kötelezte magát, hogy az Egyesült Nemzetek és azok polgárainak összes törvényes jogait és érdekeit illetően magyar területen a háború előtti helyzetet állítja vissza és teljes épségben visszaszolgáltatja e polgárok és nemzetek tulajdonát.

E kötelezettségek alapján Magyarország még nem teljesített fizetéseket. Egyelőre nem is tudjuk, hogy az említett §-ok alapján támasztható követelések összege mekkora.

A külföldi tartozások között a külföldi valutára szóló tartozások összege az 1945 szeptemberben történt összeírás szerint 1964 millió aranypengőt (578 millió dollárt) tett ki, a pengőre szólók pedig 889 millió pengőt.

Ha így számbavesszük nemzetközi kötelezettségeinket, meg kell állapítani, hogy van egy jóvátételi kötelezettség, amelyet, bár egyelőre csak töredékesen, de teljesítünk, van egy megszállási költség, amelynek redukcióját reméljük, van a Szövetséges Ellenőrző Bizottság eltartásának egy számottevő terhe, van egy merőben ismeretlen tényező, a külföldi államokkal és állampolgárokkal szemben fennálló restitúciós kötelezettség, végül van a régebbi adósságok jelenleg szünetelő kamat- és tőkeszolgálata.

Ezekkel a terhekkkel szemben áll Magyarország adott és remélhető teljesítőképessége.

E teljesítőképesség alapja Magyarország nemzeti jövedelme. A nemzeti jövedelem az 1938–39. költségvetési évben a különféle jövedelemszámítási módszerek egybehangolásának eredményeként 5200 millió pengőt tett ki.

Az 1945–46. már lejárt költségvetési év ugyane számítások szerint kb. 2300–2600 millió közötti eredményt mutat. Az előttünk álló 1946–47. költségvetési évben némi, nem egészen indokolatlan és részben a természet kedvező eredményére, részben az ipari termelés növekvő kapacitására alapított optimizmusú nemzeti jövedelem számítás mintegy 3000 milliót eredményez. Vannak ennél optimistább becslések is,

amelyek 3500 millióig mennek, mi azonban az optimista realitást 3000 millió körül látjuk.

Nemzetközi tapasztalatok mutatják azt, hogy a nemzeti jövedelemnek milyen hányada vehető igénybe közteherviselés céljaira. Magától értődőleg mennél nagyobb a nemzeti jövedelem, annál nagyobb percentuálisan is az igénybevehető hányad, amelyet az alapvető szempont a nemzeti jövedelem bizonyos — nem százalékban, hanem abszolút számban kifejezett — részének a lakosság magánszükségeinek céljára való rendelkezésre hagyása megkíván. Stabilizációs költségvetésünk, amely egyfelől a jótételi terheket az 1946–47. évre csak 210 millió pengőben veszi fel, másfelől adósságszolgáltatásra — bízva az Egyesült Nemzetek megértésében — mit sem kontemplál, 25–29%-ot kíván mégis elvenni, ami azt jelenti, hogy ez a stabilizáció éppen azért, hogy nemzetközi kötelezettségeink preferált részének legalább részben eleget tudjunk tenni, nemcsak a valutát, hanem nyomorunkat is stabilizálja.

Azt, hogy ez a nemzeti jövedelem miért oly alacsony, bőségesen indokolja a termelő és közlekedési berendezésekben bekövetkezett hatalmas pusztulás, az állatállomány 2/3 részének elvesztése, az ipari kapacitásnak a békeállapot alá 46%-kal való süllyedése, a teherkocsi-állomány 84%-os, a mozdonyállomány 81%-os csökkenése, a munkaerők egy részének elvesztése, a munkateljesítménynek nagyrészt az ellátási viszonyok következtében való csökkenése és a nyersanyagellátásnak a nemzetközi kapcsolatok hiányossága folytán bekövetkezett nehézségei.

Magyarország a trianoni békeszerződés óta nagy áron megszerzett önállóságának egész ideje alatt szegény ország volt, ahol a külföldi adósságszolgálat mindig csak új adósságokból volt lehetséges. Olyan országban, ahol a nemzeti jövedelemből elérhető évi megtakarítás mindig alatta maradt a 10%-nak és optimálisan is csak 7,4%-ot ért el, ez több mint érthető.

A kép helyes megvilágításához hozzátartozik még az is, hogy 1931-ben jóval kedvezőbb nemzeti jövedelem mellett is transfermoratóriumot kellett bevezetnünk és hogy azóta adósságszolgálatunk csak 1938 és 1940 között funkcionált rendszeresen, de ez is csak azért, mert a belföldi fogyasztási színvonal rovására valuta-szerző célzatú exportunkat rendkívüli állami támogatásban részesítettük.

Ilyen előzmények után ez irányú kéréseink lényege adottnak tekinthető:

Kérünk kell meghallgatásunk után és részvételünkkel a külföldi államokkal és állampolgárokkal szemben fennálló restitúciós kötelezettségünk megszabását és felfüggesztését, régebbi adósságaink kamat- és tőkeszolgálata tekintetében megfelelő többéves moratóriumot, majd ennek végeztével a gazdasági fejlődés eredményére alapított, de az ország gazdasági kapacitásával mindenkor arányban álló progressziót és végül mindezek érdekében megfelelően dimenzionált hosszúlejáratú áruhitelt, amely a termelési kapacitás kifejlesztését és ugyanekkor a nemzeti jövedelem emelkedését volna hivatva szolgálni.

3. Nyugatra hurcolt javak

A német katonai és polgári hatóságok, valamint a német segítséggel hatalomra került nyilas kormány rendelkezései folytán 1944 őszétől kezdve a német hadsereg Magyarországról való kivonulásáig a magyar nemzeti vagyon megmozdítható részé-

nek jelentékeny hányada Ausztriába, Németországba és Csehszlovákiába szállított. Nyugatra szállították a magyar vasutak gördülő anyagának nagyobb részét, az egész dunai hajóparkot, a legfontosabb gyárak gépberendezését, igen jelentékeny nyersanyag, félgyártmány és készáru készleteket, a magyar állatállomány igen tekintélyes részét, nagyértékű egészségügyi és tudományos felszerelését, műkincseket stb.

A kiszállított értékek között volt a Magyar Nemzeti Bank 28 500 kg színaranyat kitevő aranykészlete, továbbá a zsidó tulajdonban lévő nagymennyiségű arany és ezüst tárgy, drágakövek és ékszerek és egyéb értéktárgyak.

A nyugatra hurcolt magyar javak részleges jegyzékét a magyar kormány külön jegyzékben juttatta el a Szövetséges Hatalmakhoz.

Ezek az elhurcolt javak jelentették Magyarország nemzeti vagyonának igen tekintélyes hányadát, de jelentették Magyarország termelő kapacitásának alapvető alátámasztását is. *Ezek nélkül Magyarország dolgozó népének minden hősies erőfeszítése, megmaradt tőkájének minden mozgékonyága ellenére sem képes arra, hogy magát akár a trianoni szinten is egy nemzedéken belül restitálja. Ezek nélkül a javak nélkül Magyarország nem a stabilizált szegénység, hanem a forrongó nyomor országa lesz és így nemcsak magyar, de dunavölgyi, sőt európai érdekek fűződnek ahhoz, hogy ezek a javak Magyarországra visszakerüljenek.*

Nyomatékkal hangsúlyozzuk azt is, hogy a stabilizáció — amelyre a következő pontban térünk ki — a nyugatra kivitt javak nélkül alig képzelhető el. A magyar kormány ezért kéri a szóban forgó és túlnyomólag magántulajdonban lévő javak visszaadását. Kéri nemcsak azon a jogi alapon, hogy ezek hadizsákmánynak nem tekinthetők, de azért is, mert ez a gazdasági regeneráció elengedhetetlen, bár nem egyetlen feltétele. A magyar kormány tudatában van annak, hogy e javak egy része felhasználott és ennek következtében nem bocsátható vissza magyar tulajdonba. Ilyen esetekben a javakat felhasználó országokkal szemben fenntartja kártérítési igényét és kéri a Szövetséges Hatalmakat, tegyék lehetővé, hogy ezeket az igényeket megfelelő módon, belátható időn belül realizálhatóan érvényesíthesse.

4. Stabilizálás

A felszabadulástól mostanig eltelt idő gazdasági és pénzügyi politikáját az a sziszifuszi küzdelem jellemezte, amelyet Magyarország annak a teljesíthetetlen feladatnak a megvalósítása érdekében folytatott, hogy a lakosságnak legalacsonyabb szinten tartott megélhetését is alig fedező nemzeti jövedelemből jóvátételre is, újjáépítésre is juttasson. A küzdelem eredménye az egyre jobban elfajuló infláció lett, amelynek továbbfolytatása az egész magyar gazdasági életet összeomlással fenyegeti. A pénzügyi helyzet annyira kritikussá vált, hogy Magyarország kénytelen az összes feltételek megvalósulásának bevárása nélkül a lehető legsürgősebben megkísérelni az államháztartás egyensúlyának helyreállítását és a valuta stabilizálását.

Ezek a rendszabályok, amelyekről Magyarország belső békéjének és gazdasági rendjének fennmaradása függ, csak akkor vezethetnek sikerre, ha Magyarország a szövetséges hatalmaktól megkapja a szükséges támogatást.

A valutastabilizálás sikerének előfeltétele a Nyugatra hurcolt áruk hazahozatala és a magyar közgazdaság szolgálatába állítása mellett olyan arany- és deviza-

készlet, amelynek segítségével a valuta külföldi értéke biztosítható. Az az arany és devizaösszeg, amely felett Magyarország ma szabadon rendelkezik, mindössze 6 millió dollár. A szövetséges hatalmak birtokában van a Magyar Nemzeti Banknak 32 millió dollárértéket képviselő 28 500 kg színaranyat tartalmazó aranykészlete, a szövetségesek által zárolt magyar devizakövetelések pedig 10 millió dollárt tesznek ki. A szóban forgó arany visszaadása, illetve az említett devizaösszegek feletti szabad rendelkezési jog helyreállítása lényegesen hozzájárulna a stabilizáció sikeréhez szükséges arany- és devizakészlet megteremtéséhez.

A stabilizálással kapcsolatos devizaszükséglet fedezésére azonban a magyar tulajdont alkotó arany és deviza visszanyerése egymagában nem elégséges. Ez a készlet normális körülmények között is meglehetősen alacsony volna, ma azonban figyelembe kell venni azt a hatalmas újjáépítési szükségletet is, amelynek kielégítése nélkül Magyarország nem tudja termelő és közlekedési apparátusát a háború előtti szintre emelni, sem pedig kiapadt nyersanyagkészleteit a termelés növeléséhez szükséges szintre feltölteni, következésképp az államháztartás és a valuta stabilitását sem tudja megalapozni. Belföldi megtakarításokból, illetve exportálható feleslegekből ennek a szükségletnek legfeljebb egy csekély töredéke volna fedezhető. Ennek következtében Magyarország azt kéri a Szövetséges Hatalmaktól, hogy 2–3 évi moratórium engedélyezése és a Nyugatra vitt javak visszaadása mellett teremtsék meg az előfeltételeit annak, hogy Magyarország az újjáépítéssel és valutastabilizálással kapcsolatos rendkívüli szükségletek fedezésére *hosszúlejáratú külföldi kölcsönt vehessen igénybe*.

Magyarország a stabilizálással kapcsolatban átfogó gazdasági tervet készít, a termékgazdálkodás — különösen annak külkereskedelmi része — azonban csak akkor lehetséges, ha a *határokon átmenő forgalom felett központi ellenőrzés gyakorolható*.

A valutastabilizálás mielőbbi megvalósítását Magyarország már azért is szeretné, hogy ezáltal lehetővé váljék számára a Bretton-woods-i egyezményben elhatárolt nemzetközi pénzügyi kooperációban való részvétel.

5. Nemzetközi együttműködés

Minthogy Magyarország javaslatainak egyik vezető szempontja a nemzetközi együttműködés előmozdítása, szeretné közvetlenül erre irányuló javaslatait is előterjeszteni. E javaslatok megtételénél elsősorban a szomszéd országokhoz való viszonyára kíván tekintettel lenni, mert úgy érzi, hogy földrajzi fekvésénél fogva az a feladata, hogy magatartásával elsősorban a Duna-völgyében szolgálja a megnyugvást, a megbékélés és együttműködés nagy céljait. Amint már fentebb említettük, a dunai államok, amelyek területének nagyobb része az első világháború előtt az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozott, földrajzi fekvésüknél és gazdaság–földrajzi adottságaiknál fogva annyira egymásra vannak utalva, hogy szoros baráti együttműködésük nélkül boldogulásuk nem lehetséges. Kétségtelenül igazolta ezt a két világháború között eltelt időszak, amely éppen ennek az együttműködésnek az elmaradása miatt a várt prosperitást nem tudta meghozni azoknak a dunai országoknak sem, amelyek a győztes hatalmak oldalán foglaltak helyet és haszonélvezői voltak az Osztrák–Magyar Monarchia felosztásának.

Magyarország nézete szerint a dunai országok szorosabb gazdasági együttműködése érdekében kívánatos volna, hogy a dunai országok között olyan megállapodások jöjjenek létre, amelyek biztosítják egyrészt azt, hogy ezek egymás nyersanyag- és energiafeleslegeit igénybe vehessék, másrészt a felvevőképesség határain belül árufeleslegeiknek egymás piacain való elhelyezését. Kívánatos volna az is, hogy ezek az országok egymás polgárainak és vállalatainak a legmesszebbmenő mértékben tegyék lehetővé a vállalkozásban és termelésben való részvételt. A cél az volna, hogy az együttműködés minél jobban elmélyüljön és lassanként kialakuljon egy olyan helyzet, amelyben az egyes országok egy nagyobb egység részeinek tekintik magukat és gazdasági erőforrásaink kihasználásánál tekintettel vannak a többiek érdekére is. Ez a fejlődés fokozatosan vámunióra is vezethet, amit a magyar kormány szívesen látna.

A dunai államokkal tervezett szorosabb gazdasági együttműködés tartalmi kiépítésére vonatkozóan Magyarország már most több konkrét javaslatot kíván tenni, amelyek főleg a vízgazdálkodással, árvízvédelemmel, hajózással és vasúti közlekedéssel kapcsolatos kérdésekre vonatkoznak. E javaslatokat a magyar kormány külön iratban kívánja előterjeszteni, már most megjegyzi azonban, hogy a dunai hajózás kérdéseiben folytatandó tárgyalásokhoz meghívását kéri.

Ami Magyarországnak a Duna-medencén kívül fekvő országokkal való együttműködését illeti, Magyarország nem érzi magát hivatva átfogó jellegű javaslatokat és kezdeményezéseket tenni. Ezért csak arra kíván rámutatni, hogy szükségesnek tartja a nemzetközi kereskedelem szabadságának útjában álló akadályok minél nagyobb mérvű csökkentését. Vonatkozik ez a közlekedési akadályokra is; igen fontos, hogy a nemzetközi kereskedelem lebonyolítására az idegen államok területén haladó vasutak, víziutak és közutak mindenki által szabadon használhatók legyenek. Arra törekszik a magyar kormány, hogy a devizaforgalmi korlátozásokat, amelyeket 1931-ben kénytelen volt életbe léptetni és amelyeket egyelőre kénytelen még fenntartani, a kurrens nemzetközi ügyletek tekintetében fokozatosan megszüntesse, amint gazdasági és valutáris megerősödése ezt lehetővé teszi.

Egy konkrét javaslatot mégis szükségesnek tart előterjeszteni. Rá kíván mutatni arra, hogy a dunai államok mezőgazdasági termésteleségeinek értékesítése a múltban milyen súlyos problémákat okozott és mennyi bonyodalom okozójává vált. Ezt használta ki a hitleri Németország és ez volt az ürügye a megelőző fasiszta rendszer németbarát és háborús részvételbe torkolló politikájának. A mezőgazdasági felesleggel rendelkező dunai államok gazdasági és pénzügyi egyensúlya a jövőben is nagymértékben attól függ, hogy feleslegeiket rentábilis áron exportálni tudják. Nemcsak gazdasági, de nagy jelentőségű politikai érdekek is indokolták teszik, hogy a szövetséges nagyhatalmak figyelmet szenteljenek e probléma megoldásának. A magyar kormány úgy véli, hogy azt az áldozatot, amelyet e cél érdekében az európai importországok vállalnának, bőségesen megérnék a várható eredmények.

6. A magyarországi német javakra vonatkozó potsdami határozat értelmezése

Az 1945 júliusában tartott potsdami konferencia határozatai között a Németországtól igényelt jóvátétellel foglalkozó IV. rész 9. pontja azt a megállapodást tartalmazza, hogy az Egyesült Királyság és az Amerikai Egyesült Államok kormányai

lemondanak jóvátételi igényeikről a Bulgáriában, Finnországban, Magyarországon, Romániában és Kelet-Ausztriában lévő német külföldi vagyon tekintetében. (The Governments of the United Kingdom and the United States of America renounce their claims in respect of reparations to [a felhasznált dokumentum nem közöl szám- adatot – S.T.] German foreign assets in Bulgaria, Finland, Hungary, Romania and Eastern Austria.) E szöveg alapján nem világos, hogy mi tekintendő „német” vagyon- nak. A felmerülő viták eldöntése céljából kívánatosnak látszik az idézett potsdami határozat értelmének részvételünkkel való szabatos megállapítása.

7. Németországgal szemben fennálló magyar követelések

Magyarországnak a magyar–német rendes fizetési forgalomból eredő aktív egyenlege kerekén 1050 millió márka, ehhez járul a német katonai célokra teljesített pengőkiadások címén keletkezett követelése, amely a hasonló címen támasztható német ellenkövetelések levonása után kerekén 2000 millió pengőre tehető; ez az összeg a nagykereskedelmi indexszám alapján 1480 millió 1938. évi pengőnek (279 millió dollár) felel meg.

A német hadsereg által okozott, valamint a német katonai és polgári hatóságok intézkedései folytán előállott károk a Központi Statisztikai Hivatal adatgyűjtése sze- rint 4574 millió 1938. évi pengőt (889 millió dollárt) tesznek ki a következő tagozó- dással:

Mezőgazdaság	354 millió pengő
Ipar, bányászat, kohászat	462 millió pengő
Kereskedelem	197 millió pengő
Közlekedés	2383 millió pengő
Egyéb	1178 millió pengő

Magyarország fennállónak tekinti mind a magyar–német fizetési forgalomból keletkezett követelését, mind a Németország által okozott károk megtérítésére vo- natkozó igényét és fenntartja jogát e követelések érvényesítésére azzal, hogy e kö- vetelések elsődleges fedezete Magyarországnak és a magyar állampolgároknak Né- metországgal és a német állampolgárokkal szemben fennállott tartozásai.

*

A jövő kialakítása a békekonferencia kezében van. A konferenciától függ, hogy gazdaságilag egészséges békeépületet emeljen, amely lehetővé teszi azt, hogy elége- dett és szabad népek éljenek a Duna-medencében ugyanúgy, mint a világ többi részében. A konferencia kezében van annak eldöntése, hogy Európa e részében lehetővé váljék az általános megbékélés és az alkotó munka.

E tanulmány mellékletei:

1. Mezőgazdasággal kapcsolatos javaslatok.
2. Iparral kapcsolatos javaslatok.
3. Közlekedésüggyel kapcsolatos javaslatok.
4. Kereskedelempolitikai javaslatok.
5. A trianoni Magyarország analízise gazdasági szempontból.
6. A magyar kormány stabilizációs programja.

Budapest, 1946. június hó 15-én.

POLITIKAI BÉKETERVEZET FOGALMAZVÁNYA

(Megtárgyalta a Békeelőkészítő Albizottság VI. ülése³⁶ 1946. június 24-én.)

A magyar kormány szükségesnek tartja, hogy a rövidesen összeülő békekonferencián résztvevő államok kormányai előtt feltárja Magyarországnak a békerendezéssel kapcsolatos problémáit.

A magyar kormány átérzi annak jelentőségét, hogy most, amikor Európa hosszú időre új képet kap, mily értelemben fog dönteni a békekonferencia a magyarság legégetőbb sorskérdéseiről. Éppen ezért az a kívánsága, hogy e kérdések eldöntése előtt a magyar álláspont is meghallgatást nyerjen. A békekonferenciának az a hivatása, hogy igazi békét teremtsen, márpedig igazi békét csak a megnyugvás hozhat. A megnyugvás viszont előfeltétele nemcsak a Duna-medence népei tartósan békes együttélésének, hanem egész Európa politikai, erkölcsi és gazdasági újjáépítésének is.

Egy ily rendezés létrejöttéhez kíván a magyar kormány a maga részéről hozzájárulni akkor, amikor e memorandumban bizonyos alapvető szempontokra kívánja felhívni a figyelmet, amelyeket meggyőződése szerint egy sikeres rendezés nem hagyhat figyelmen kívül. E memorandum kiegészítésére szolgálnak azoknak a jegyzékeknek ide mellékelte másolatai, amelyeket a magyar kormány a Magyarországgal kötendő béke kérdésében elsősorban érdekelt Nagyhatalmak budapesti képviselőihez intézett és amely jegyzékek egyes fontos kérdések közelebbi megvilágítására alkalmasak.

*

Nem felesleges emlékeztetbe idézni, hogy a magyar nép történelmében immár a harmadik kísérlet folyik a magyar államélet demokratikus berendezésének megalapozására.

Közismert az 1848–49-i szabadságharc és annak tragikus vége, amikor a Kossuth által kikiáltott első magyar köztársaság függetlenségi harcát az osztrák császár és az orosz cár a sötétemlékű Szentszövetség princípiumai nevében fojtották el.

Az első világháború után a magyar nép újból kísérletet tett, hogy a második köztársaság keretében megvalósítsa demokratikus életberendezkedését. Ezúttal a szomszédállamok mohó térfoglalási vágya, majd a hatalmaknak a magyar tanácsköztársaság által követett elvektől való idegenkedése hozta a köztársaság kormányát olyan helyzetbe, amely a demokratikus kísérlet bukásához vezetett, és egy feudálisreakciós rezsimet ültetett az ország nyakára. Az első világháborút lezáró rendezés a szomszédállamoknak juttatott tisztián magyarlakta területeket. A juttatás stratégiai és ezzel részben összefüggő közlekedési konsziderációk alapján történt. Egy következő világháború tanulságai kellettek annak bebizonyítására, hogy a stratégiai határok értéktelenek, illetve, hogy új vasútvonalak építésének terhe eltörpül egy újabb háború szörnyű áldozataival mellett.

A harmadik és kétségtelenül legjobban megalapozott demokratikus kísérlet jelenleg van folyamatban. Ugyanakkor, amikor a békerendezés megszabja azokat a határokat, amelyekben a magyarság a maga nemzeti életét kell élje, ezzel párhuzamosan folyik az ország belső demokratikus átalakulása.

Ez a külső és belső folyamat azonban szorosan összefügg egymással. A magyar kormány azt reméli, hogy az ország belső átalakulása megnyerni alkalmas a világ demokratikus országainak a rokonszenvét, tehát bízik abban, hogy a békekonferencián résztvevő hatalmak a külső keretek megszabásánál tekintettel lesznek azokra a létfeltételekre, amelyek a fiatal magyar demokráciát életképesé és fejlődésképesé tehetik.

Ez a magyar demokrácia immár számos tanújelét adta élni akarásának és belső életképességének. Már a felszabadulás pillanatában elsöpörte azt a hybrid államformát, mely 25 éven át a király nélküli királyság fikcióját tartotta fenn egy félféudális államberendezkedés alátámasztására. Átalakította egész társadalmi és gazdasági berendezését azzal, hogy végrehajtotta az európai országok egyik legradikálisabb földreformját, és oly államosítási programot tűzött maga elé, mely a kulcsiparokat a köz szolgálatába állítani hivatott. Kérlelhetetlen igazságszolgáltatása felelősségre vonta a letűnt rezsim minden olyan háborús bűnösét, aki kezébe került.

A harmadik magyar köztársaság tevékenysége azonban nem merül ki a bűnös múlt felszámolásával. Alig söpört végig a háború az ország területén, a romok között megindult az újjáépítés nagy műve. Pár hét vagy hónap munkája újból megindította az ország vérkeringését, a visszavonuló náci hordák pusztításai és rablásai által megbénított közlekedési hálózatot. Budapest lakossága két keze munkájával néhány hét alatt takarította el a romokat s ma városszerte folyik az építő munka. A magyar átállás miatt feldühödött németek vandalizmusának áldozatul esett Budapest hat Duna-hídja. Ma már egy új állandó híd köti össze a két partot és hetek kérdése a második híd újjáépítésének befejezése.

A magyar nép tehát egy év alatt, a háború hullámainak elvonulása óta megmutatta azt, hogy élni akar és élni tud. Élni akar és tud akkor is, ha a háború pusztításai közepette csak pusztá létét tudta megmenteni és azzal kell új életet kezdenie.

A magyar kormánynak meggyőződése, hogy ez a nép megérdemli a világtól a tisztességes békefeltételeket.

Ez a nép tisztában van nemzetközi politikai helyzetével, azzal, hogy a múlt bűnös vezetői által a háborúba sodortatván és azt elvesztvén, a békekonferencián nem léphet fel túlzott igényekkel. Ez azonban a magyar kormány felfogása szerint nem jelentheti azt, hogy ne terjeszthessen a békekonferencia elé olyan legelemibb emberi jogokra és ideálokra alapozott javaslatokat, amely jogok érvényesüléséért a zövétségesekek a háborút végigküzdötték és amely ideáloknak a háború után való megvalósítását ünnepélyesen megfogadták.

A mai demokratikus magyar kormány és vele együtt a nemzet közvéleménye levonták a múlt elhibázott politikájának a tanulságait és egyszer s mindenkorra feladták a két háború között táplált revíziós ábrándokat. Gyökeresen szakítottak a történelmi jogokra való hivatkozás, az ország területi integritása, történelmi határai között való visszaállításának politikájával. Viszont az egész magyar nép egyetért ab-

ban — s a kormány ily nagyjelentőségű kérdésben nem teheti túl magát az ország közvéleményén —, hogy nemcsak magyar szempontból, hanem a délkelet-európai teljes megbékélés szempontjából is súlyos tévedés volna, ha a békekonferencián egy oly békeszerződés születnék, amely a Magyarország határain belül és kívül élő magyarság életbevágó érdekeit nem részesítené kellő figyelemben.

Emlékezetes, hogy a trianoni békeszerződés a Duna-medencében élő magyarságnak több mint egynegyedét elszakította az anyaországtól. Ennek folytán az a különleges helyzet állott elő, hogy míg Csehszlovákia az Európában élő csehszlovákok 96,6%-át, Románia az Európában lakó románok 96%-át, Jugoszlávia pedig az európai jugoszlávok 93%-át egyesítette saját országában, addig az európai magyarságnak csupán 74%-a élhetett saját nemzeti területén, míg 25%-a idegen uralom alatt volt kénytelen folytatni életét.¹

Közismert tény — s ezt a magyar kormány sem vonja kétségbe —, hogy a Duna-medence kuszált ethnografiai viszonyai miatt nem volt lehetséges kielégítő határvonalat húzni. Elképzelhetetlen olyan delimitáció, amely a Duna-medence területén szétszórt minden magyar elemet az ország határai között egyesített volna.²

¹ L. 1946. január 25-i 20/res. -Bé. 1946. szám alatt kelet jegyzéket ... számú mellékletet.

² L. ... számú térképmellékletet. [Sem jegyzék, sem térkép nem volt a dokumentum mellett – S.T.]

De ez a tény még nem indokolhatta azt, hogy a trianoni országhatár *mentén* zárt tömbben élő igen jelentékeny számú magyarság szintén elszakított az anyaországtól. Sajnos, a békekonferencián a szomszédállamok túlzott követelései érvényesültek, amelyek a stratégiai helyzet és közlekedés-politikai követelmények kioroszakolásával elérték azt, hogy a magyarságnak zárt településben élő nagy tömegeit is elszakították az anyaországtól.³

³ L.... számú térképmellékletet. [Isd. a 2. jegyzetet!]

A Duna-medence nemzeti szempontból egészen sajátos képet mutat, mert benne aránylag sokféle, de kisszámú népek összekeveredve élnek eléggé sűrűn lakott területen. Ebből a helyzetből adódik e kis népek túlfűtött nacionalizmusa, ami viszont megint csak fokozza a súrlódás lehetőségét és szinte állandó villongásokhoz vezet. Itt tehát egy, a visszasságokat minimumra redukáló határrendezés elemi követelmény.

A magyar kormány pontosan előre látja, hogy mik lehetnek a status quo merev fenntartásának következményei, mert hiszen előtte fekszenek a két világháború között elmúlt időszak tanulságai.

Az első világháború után az elszakított területről kiutasítottak, menekülők és önkéntes elvándorlók százezerszámra zúdultak az anyaországba, (kb. 350 000 lélek), s még így is mintegy 2,5 millió főnyi magyarság maradt a határokon túl, olyan tömeg, hogy alig volt Magyarországon család, amelynek az elcsatolt területeken rokonai ne lettek volna. Az idegen uralom alá került magyarság panaszai tehát eljutottak minden magyar család otthonába és állandó mérgező hatással voltak a közvéleményre. Ismeretes az is, hogy a trianoni békeszerződés gazdasági szempontból szintén súlyos megpróbáltatást jelentett Magyarország számára, mert mezőgazdasági termő terüle-

teitől eltekintve megfosztotta mindazoktól a természeti kincsektől, amelyek az ország gyorsan szaporodó és sűrűsödő népessége számára egy egészséges iparosítás révén megélhetést teremthettek volna. Ez a gazdasági helyzet, amely a fogyasztók minden rétegét keservesen terhelő védvámrendszernek a kényszerű iparosítás érdekében való bevezetéséhez s az ország mérhetetlen eladósodásához vezetett, állandóan nyomasztotta Magyarországot, és a többi fentebb említett tényezővel együtt teremtette meg azt a légkört, amelyet a két világháború közötti bűnös rezsim a maga önzó céljaira használt ki: minden baj és panasz orvoslását a területi revíziótól tette függővé, ahelyett, hogy a szociális reformokkal igyekezett volna — legalább a lehetőségek határán belül — a helyzeten enyhíteni.

Ez a rezsim kétségtelenül felelős Magyarország külpolitikai orientációjáért, az ország német járszalagra való átjátszásáért és háborúba sodrásáért. De nem lehet a vádlottak padjára ültetni az egész magyar népet, amely sem az első, sem a második világháborút nem akarta, hanem rosszhiszemű vezetői által tájékoztatlanágban tartva tehetetlen eszköz volt az országra rátelepedett uralkodó osztály kezében.

De még ezek a németeket kiszolgáló fasiszta és félfasiszta rétegek is mindenütt szemben találták magukat a magyar dolgozók ellenállásával. A magyar munkásmozgalmak az egész háború folyamán szították az ellenállást. Különösen a magyar ipari munkásság vette ki részét a küzdelemben, melynek során számos vezetője életét vesztette. Passzív rezisztenciával, szabotázs-cselekményekkel, sőt néha fegyveres akciókkal is igyekeztek megghiúsítani a németeket kiszolgáló törekvéseket. Hadianyaggyárak a munkásság ellenállása következtében lassan dolgoztak vagy lassan és sok esetben soha nem épültek fel. A termelők, hivatalos közegek, közlekedési alkalmazottak rezisztenciája miatt a német-magyar gazdasági egyezményekben megállapított gabona-, hús-, stb. kontingensek kisebb mértékben és megkésve járultak hozzá a német hadsereg alimentálásához. A magyar ellenállási és munkásmozgalmak — ha a kegyetlen terror következtében nem is tudták a magyar tömegek oly széles rétegeit megmozgatni, mint a hősi francia, jugoszláv vagy lengyel felszabadítási mozgalmak — kétségtelenül minden erejüket bevették a nemzet mielőbbi felszabadítása érdekében.

Nem kerülhet a vádlottak padjára ez a magyar nép, amint hogy nincs ott a helye a román népnek az Antonescu-rezsim bűnei miatt, avagy a tót és horvát népeknek, azért mert — ha nyögve is — de megtúrták a Tiso, illetve Pavelic-rezsim garázdálkodását. Valóban — anélkül, hogy a jelenlegi magyar kormány menteni akarná az előző rezsim bűneit — illő szerénységgel rámutathat arra, hogy annak bűnös politikája nem volt egyedülálló a Duna völgyében és Jugoszláviát kivéve, minden dunai állam — Ausztriát is beleértve — többé vagy kevésbé bűnös az európai béke megbontásában és a náciizmus kiszolgálásában. Magyarország régi szomszédai közül Jugoszlávia volt az egyetlen, amely mártírszerepet vállalt és éveken keresztül ténylegesen, egy percig meg nem szűnő harcban állt az országot legázoló német hordákkal és amelynek heroizmusa örök példaként fog fennmaradni a délkelet-európai kis országok történetében.

Nyilván nem is a megtorlás a békekonferencián összeülő hatalmak szándéka, mert hiszen a békeszerződések előkészítésével foglalkozó Nagy hatalmak maguk sem állapították meg a magyar nép kollektív felelősségét úgy, amint az a Német Biroda-

lom esetében történt — eltekintve természetesen Ausztriától, mely külön elbánásban részesült.

Ha pedig a mostani háború utáni rendezésnek — amint az szövetséges oldalról ismételten kifejezésre jutott — elsődleges feladata nem a büntetés, hanem egy tartós béke alapjainak megteremtése, nincs ok arra, hogy Magyarország határain kívül élő nagyszámú magyarság túlnyomó része *rosszabb sorsot* kapjon osztályrészul, mint amely neki az első világháború után kijutott.

Márpedig ez a helyzet következne be akkor, ha a békekonferencia egyszerűen fenntartaná a területi status quo-t és egyidejűleg nem gondoskodnék legalább arról, hogy Magyarország határain kívül élő magyarság helyzete az emberi jogegyenlőség alapján rendeztessék és biztosíttassék. A magyarság helyzete ugyanis csak a Szovjetunióhoz csatolt Kárpát–Ukrajna, valamint Jugoszlávia területén tekinthető kielégítőnek az említett államok alkotmányának megfelelő rendelkezései folytán.

Ezzel szemben a magyarság helyzete a két világháború közötti állapottal szemben lényeges rosszabbodást tüntet fel a többi szomszéd államban. A magyar kormány sokáig abban a hitben ringatta magát, hogy az új demokratikus Európában, ahol Magyarország belső berendezkedésével egy síkra helyezte magát a szomszédos demokráciákkal, a kisebbségi kérdés jelentőségéből veszíteni fog. Sajnos ez nem így van.

Ismeretes, hogy a Párizs–környéki békét a Szövetséges Főhatalmak és az érdekelt államok között létrejött és a Nemzetek Szövetsége ellenőrzése alá helyezett kisebbségvédelmi szerződések révén kívánták biztosítani a kisebbségek megfelelő kezelését. Ezeket a szerződéseket — amelyek kielégítő voltához egyébként sok szó fér — Csehszlovákia és Románia immár nem tekinti magára nézve kötelezőnek.

Csehszlovákia jogot formál arra, hogy a területén élő magyarság helyzetét minden nemzetközi megkötöttségtől mentesen saját önkénye szerint szabályozza, ami által az ott élő magyarság egy túlfűtött sovén indulatoktól megmérgezett környezetben a teljes kiszolgáltatottság állapotába került. Ezt a magyar kisebbséget a hivatalos kormányprogram nem akarja megtérni az ország határai között s be sem várva a békekonferencia döntését, a szlovákiai magyarság százezreinek jogtalanná és földönfutóvá tételével, valamint kiüldözésével akar fajt accompli-t teremteni. Ha az erőszakos kiüldözés tekintetében a magyar–csehszlovák népességcsere–egyezmény következtében viszonylagos szélcsend állott is be, még most is egyre szaporodnak azok a kormány- és hatósági intézkedések, amelyek igyekeznek a magyar kisebbség helyzetét olyan mértékben túrhételenné tenni, hogy az önként vegye kezébe a vándorbotot. Az állampolgárság megvonása, a magyar nyelvhasználat üldözése, a diszkriminatív kényszermunka, kiutasítások, fosztogatások, kilakoltatások, a földbirtok elkobozása, a gazdasági, ipari és kereskedelmi tevékenység minden ágából való kirekesztés, a munkavállalási tilalom és szabadfoglalkozásúak működési tilalma, a magyar nyelvű közoktatás, sajtó, irodalom teljes megszüntetése — hogy csak a legsúlyosabb sérelmeket említsük — ma is tovább folyik és így nem következhetik be az a nyugalmi állapot, amelyet a magyar kormány a fentebb említett népességcsere–egyezménytől remélt.

Ez az egyezmény egyébként sem alkalmas a magyar–ceh probléma megoldására. Módot ad ugyan egyenlő számú szlovák és magyar lakosság kicserélésére, de a

magyarországi szlovákság és a közülük kitelepítésre jelentkezők viszonylag csekély száma miatt nagyobb tömegek kicserélésére nem kerülhet sor.⁴

⁴ L. A magyar kormány 1945. november 20-án 120/res.Bé. – 1945 szám alatt kelt jegyzékhez mellékelt memorandumát a magyar helyzetről a második Csehszlovákiában ... számú melléklet: valamint a magyar kormány 1946. május 6-án 120/res. Bé. – 1946 szám alatt kelt jegyzékhez mellékelt Aide-mémoire-t Magyarország és Csehszlovákia közötti viszonyban felmerült nemzetiségi kérdésről és a lakosságcsere tekintetében folytatott tárgyalások eredményeiről ... számú melléklet. [Lsd. a 2. jegyzetet!]

A lakosságcsere lebonyolítása után is függőben marad tehát a szlovákiai magyarság zömének kérdése, amellyel szemben a csehszlovák kormány részben az elszlovákosítás, részben az egyoldalú kitelepítés eszközével kíván élni.

Ilyen körülmények között a magyar kormány csak a békekonferenciától várhatja a csehszlovákiai magyarság problémájának megnyugtató rendezését. A magyar kormány politikája a legutóbbi időkgig az volt, hogy — amint azt a népességcsere-re vonatkozó egyezmény megkötése is célozza — a szlovákiai magyarság kiüldözését nyugvópontra juttassa s ezzel egyidejűleg rábírja a csehszlovák kormányt az ottani magyar kisebbség helyzetének intézményes biztosítására. Ezt a kívánságát a magyar kormány ma is fenntartja, mert hiszen a települési viszonyok miatt úgy sem képzelhető el olyan határrendezés, amely a szlovákiai magyarság problémáját egy csapásra megoldaná.

Viszont a magyar kormányt megismételt hivatalos csehszlovák kormánynyilatkozatok arról győzték meg, hogy e tekintetben nem lehet megértésre számítani. Egyre kevesebb kétség áll fenn az iránt, hogy a csehszlovák kormány mereven ragaszkodik ahhoz az álláspontjához, hogy magyart a köztársaság területén nem hajlandó megtérni és részükre semmi jogot nem hajlandó biztosítani. Reá kell tehát mutatni arra, hogy Csehszlovákiának az az álláspontja, mely szerint Csehszlovákia a csehek és szlovákok nemzeti állama kell legyen, összeegyeztethetetlen a csehszlovák kormány ama másik álláspontjával, amely szerint Csehszlovákia 1938-as határai fenntartandók.

Csehszlovákia a területi status quo-t éppen a népek önrendelkezési jogának elve alapján különben is már feladta, amidőn Kárpát–Ukrajnát átengedte a Szovjetunióknak. Nincs semmi ok és erkölcsi alap arra, hogy magyar vonatkozásban ne érvényesüljön az önrendelkezési elv. Csehszlovákia nem ragaszkodhatik a területi status quo-hoz, ha nem hajlandó koncedálni a magyar kisebbség jogi status quo-ját.

Románia irányában más a helyzet s ennek folytán a magyar kormány javaslatai is más természetűek. Ismeretesek azok a kísérletek és erőfeszítések, amelyek a Groza-kormány megalakulása óta az évtizedeken át rendkívül elmérgesedett magyar-román viszony megjavítására mindkét részről irányultak. Mindazonáltal az erdélyi magyarság kisebbségi sérelmei nem szűntek meg, sőt egyre sokasodnak. A féktelen nacionalizmus kerékkötője annak, hogy a mai kormány által hirdetett jó intenciók a gyakorlatban érvényesüljenek.

Sajnálattal kell leszögezni, hogy a Groza miniszterelnök által kinyilatkoztatott intenciók és az általa tett tiszteletreméltó kísérletek ellenére úgy a kormányzatban, mint a közigazgatásban ugyanazok a sovén magyarelles szemponatok érvényesültek, amelyek a két világháború között már oly súlyosan kikezdték volt az erdélyi magyar-

ság gazdasági és kulturális patrimoniumát. Újabb megpróbáltatást hoztak az erdélyi magyarságra 1944 őszén a Maniu gárdisták által kezdeményezett megszárlások, kegyetlenkedések, amelyeknek csak a felszabadító szovjetország hadsereg erélyes intézkedése vetett véget. Bőséges tapasztalatok győzték meg a magyar kormányt arról, hogy nem lehet jó másfél milliányi erdélyi magyarság sorsát egyetlen — bármily jó intenciójú — kormányfő személyéhez kötni.

Ebben a helyzetben a magyar kormány arra a konklúzióra jutott, hogy megnyugvást hozó megoldásnak csak az mutatkoznék, ha a másfélmilliányi romániai magyarságnak minél nagyobb tömege területtel együtt visszakérülne Magyarországhoz. A magyar kormányt az 1946. április 25-i memorandumában foglalt javaslata megtételére az az elgondolás készítette, hogy egyensúly teremtsék a két ország között a kisebbségi kérdésben s ezáltal a román kormány arra kényszerüljön, hogy a maga részéről is kövesse a magyar kormánynak az igazi demokrácia alapelveire épült kisebbségi politikáját. A magyar kormány ezért a békekonferencián résztvevő Szövetséges Hatalmak elé terjeszti azt a javaslatát, hogy a határvonalnak gazdaságilag is kielégítő megvonása után megközelítőleg annyi román kerüljön Magyarország területére, mint amennyi magyar maradna román területen.⁵

⁵ L. számú térképmellékletet. [Lsd. a 2. jegyzetet!]

A magyar kormány hajlandó az ilyen módon Magyarországhoz átkerülő romániaságnak a legmesszebbmenő közigazgatási és kulturális autonómiát megadni, természetesen attól feltételezeten, hogy Románia hajlandó hasonló autonómiát biztosítani az egységes tömbben 600 000 főnyi magyarságot reprezentáló Székelyföld és más lényeges magyar települések részére.

A magyar kormány meg van győződve arról, hogy a jelenlegi határon túl és ahhoz közvetlenül tapadó határsávokon élő magyarság leghőbb vágya visszatérni az anyaországhoz és éppen ezért nincs ellene annak, hogy — ha a békekonferencia e területek ethnikai hovatarozandóságát illetőleg kételyeket táplálna — e területeken népszavazás tartassék.

Tekintettel a nemzetiségi probléma bonyolult voltára, kívánatos volna, hogy a békekonferencia szakértői bizottságot küldjön ki a helyzet megvizsgálására és azoknak a területeknek a kijelölésére, amelyek hovatarozandósága felől az ottani lakosság maga volna hivatva dönten. Tekintettel arra, hogy a magyar részről publikált nemzetiségi statisztikák ellen sok kifogás hangzott el, a magyar kormánynak még az ellen sincs észrevétele, ha a kérdéses területek kijelölése a szomszéd államok 1939 előtti utolsó népszámlálási adatai alapján történnék, bár ezekkel szemben a maga részéről ugyancsak fenntartásokkal él.

Kijelenti a magyar kormány, hogy sem ethnikai, sem gazdasági címen semminemű határmódosítási igényt nem támaszt a Szocialista Szovjet Köztársaságok Szövetségével és a Szövetséges Jugoszláv Népköztársasággal szemben.

Sajnos, sem csehszlovák, sem román viszonylatban nem képzelhető el olyan ethnikai határvonal, amely az anyaországhoz csatolná az összes határon túli magyarságot. Éppen azért a magyar kormány szükségesnek tartja azt, hogy — bármiképpen is történjék Magyarország határainak megállapítása — a békekonferencia gondoskodjék a Csehszlovákiában és Romániában maradó magyar kisebbség helyzetének

az Egyesült Nemzetek Alapokmányában lefektetett emberi alapjogok szellemében való intézményes rendezéséről, és a kisebbségvédelem nemzetközi ellenőrzés alá helyezéséről — esetleg az Egyesült Nemzetek Szervezetének bekapcsolásával.

Midőn a magyar kormány a kisebbségvédelemre vonatkozó javaslatát megteszi, tisztában van azzal, hogy a két világháború között fennállott és jogilag mindmáig el nem törölt kisebbségvédelmi rendelkezések rendszere a gyakorlatban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, sőt inkább sok, úgy belső, mint nemzetközi súrlódásnak volt okozója. De még ezt az ideálisnak nem mondható rendszert is jobbnak kell, hogy tartsa a magyar kormány — a közelmúlt és a jelen keserű tapasztalatai alapján — a teljes nemzetközi rendezetlenség állapotánál. Hogy ilyen állapot hová vezethet, azt különösen a csehszlovákiai magyarság helyzete illusztrálja szembeszökő módon. Ezért a magyar kormány szükségesnek tartja a kisebbségvédelem fenntartását és annak — megszüntetése helyett — a múlt tapasztalatain alapuló megjavítását és tökéletesítését. Ide vonatkozó javaslatát a magyar kormány egyik idecsatolt memorandumában foglalta össze.⁶

⁶ L... számú mellékletet. [Isd. a 2. jegyzetet!]

*

A magyar kormány a közelmúltban lezajlott külügyminiszteri előkészítő konferenciának a magyar–román határra vonatkozó ismeretes állásfoglalása ellenére sem adja fel a reményt, hogy a békekonferencián résztvevő államok kormányai az Atlantik Charta és az Egyesült Nemzetek Alapokmánya emelkedett szempontjából fogják fontolóra venni az általános béke létesítéséhez fűződő egyetemes és különleges érdekeket, tehát a magyar kérdésben is az igazságosságnak és méltányosságnak megfelelő döntést fognak hozni.

JEGYZETEK A BÉKEELŐKÉSZÍTŐ ALBIZOTTSÁG ÜLÉSEINEK JEGYZŐKÖNYVEIHEZ

* A békeelőkészítő albizottság üléseinek jegyzőkönyvei az UMKL (1992-től az Országos Levéltár része) nemzetgyűlési iratai közt található. [UMKL Ngy. Küb. Bé. Alb.]

¹ Gyöngyösi János (1893-1951): tanár, publicista. 1931-től tagja a Független Kisgazdapártnak. 1944. december 22-től 1947. május 31-ig külügyminiszter. 1947. szeptember 12-től a Kisgazdapárt Főtitkára. Berczky Albert, dr. (1893-1966): református lelkész, püspök. 1945-től a Független Kisgazdapárt tagja. 1945. november 4-től nemzetgyűlési képviselő. 1945 májusától 1946 júniusáig államtitkár a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban. Bölöni György (1882-1959): író, újságíró. A Tanácsköztársaság diplomataja. 1929-ben Párizsban telepedik le. A felszabadulás után Magyarország követe Hollandiában. Buchinger Manó (1875-1953): 1931-től 1944 márciusáig a Szociáldemokrata Párt országgyűlési képviselője. 1945 novemberétől haláláig ismét tagja a nemzetgyűlésnek, illetve az országgyűlésnek. Darvas József (1912-1973): író, publicista, 1932-től az illegális KMP tagja. 1939-ben egyik alapítója, 1945 után elnöke a Nemzeti Parasztpártnak. 1945-től nemzetgyűlési, illetve országgyűlési képviselő, a Szabad Szó főszerkesztője. Révai József (1898-1959): publicista, ideológus. 1918-tól a KMP tagja. 1934-től 1944-ig a Szovjetunióban tartózkodik. 1945 őszétől nemzetgyűlési, országgyűlési képviselő. A Szabad Nép főszerkesztője. A Központi Vezetőség és a Politikai Bizottság tagja. Saláta Kálmán, dr. (1917-1958): közgazdász, köztisztviselő. 1945-ben csatlakozott a Független Kisgazdapárthoz. 1945. november 4-től nemzetgyűlési képviselő. A

Független Kisgazdapárt országos vezetésének tagja. A Magyar Közösségben való részvétele miatt a politikai rendőrség üldözi. 1947 januárjában külföldre menekül. *Sulyok Dezső, dr.* (1897-1965): ügyvéd. 1935-től 1944-ig országgyűlési képviselő. 1937-ben csatlakozik a Független Kisgazdapárthoz. 1945-től nemzetgyűlési képviselő. A Pénzügyi Központ elnöke. 1946-ban megalapítja a Magyar Szabadság Pártot. 1947-ben családjával külföldre menekül.

Az albizottság munkájához később kapcsolódó tagok:

Balla Antal (1886-1953): újságíró, történész. A Független Kisgazdapárt nemzetgyűlési képviselője 1945-47 között. 1945. november 15-től 1946. november 20-ig tájékoztatásügyi miniszter. *Kéthly Anna* (1889-1976): politikus, magántisztviselő. 1922-től 1948-ig a Szociáldemokrata Párt vezetőségi tagja, országgyűlési képviselő. 1948-ban kizárják a pártból. *Kovács Imre* (1913-1980): író, publicista. A Nemzeti Parasztpárt egyik alapító tagja. 1939 és 1946 között főtítkára. 1945-től 1948-ig nemzet- ill. országgyűlési képviselő. 1948-ban nyugatra menekül. *Nagy Imre* (1896-1958): 1929-től 1944-ig a Szovjetunióban él emigrációban. Visszatérése után a Magyar Kommunista Párt Központi Vezetőségének és a Politikai Bizottságnak tagja. Nemzetgyűlési képviselő.

² A magyar kormány által átadott jegyzékekre vonatkozóan lásd: *Les Rapports Internationaux de la Hongrie avant la Conférence de Paris*. Publié par le Ministère des Affaires Etrangères de Hongrie. Budapest, 1947. I. kötet.

³ Sulyok Dezső I. számú javaslatában az „egynemzetiségű területek egy államban való összefogása” elv mellett érvelt, és kifejtette a környező országokkal szembeni magyar területi igényeket — Románia és Csehszlovákia esetében — és kisebbséjogi kívánalmakat. II. számú javaslatában Sulyok a jótételi kötelezettségek mérséklését, illetve három évre történő felfüggesztését kérte. UMKL XVIII-7. 6.d.

⁴ A londoni külügyminiszter-helyettesi értekezlet 1946. január 18-tól április 20-ig tartott.

⁵ Gyöngyösi a Külügyminiszterek Tanácsa 1946. május 7-i álláspontjára utal, mely lényegében visszaállította Magyarország 1937-es határait.

⁶ A nagyhatalmakhoz intézett május 20-i memorandum nem volt az albizottsági jegyzőkönyvhöz csatolva.

⁷ Carse-Mitchell budapesti angol ügyvivő 1946. április 30-án közölte, hogy a kormány már elkésett a nagyhatalmakhoz szóló április 27-i jegyzékével, „... mert hiszen a külügyminiszterek már együtt ülnek. Azt legalább egy hónappal előbb kellett volna átadni.” OL M. 1/IV-150. Idézi Balogh Sándor: *A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945-1947* című könyvében. Kossuth 1982. 179. old.

⁸ Gyöngyösi Besszarábiára utalt, mely terület még a háború folyamán a Szovjetunióhoz került.

⁹ Az 1946-os áprilisi moszkvai útja során a magyar kormányküldöttség az E-déllyel kapcsolatos területi igények felvetésekor mind Sztálintól, mind Molotovtól kitérő választ kapott. A szovjet fél látszólag semleges magatartását a miniszterelnök és környezete támogatásnak értelmezte. „Mi a magyar kormány tagjai, diplomáciai agyafúrtág nélkül való, egyszerű jóhiszemű emberek voltunk. Az volt az érzésünk, hogy jó munkát végeztünk Moszkvában.” — írta visszaemlékezésében Nagy Ferenc. *Küzdelem a vasfüggöny mögött, Európa-História*, 1990. I. kötet 284. old.

¹⁰ Puskin követ 1946. május 21-én tájékoztatta Gyöngyösit, hogy a Molotovtól kért tájékoztató látogatás a külügyminiszteri értekezlet után tárgyalanná vált. UMKL KUM Be.O. Gyöngyösi 1946. május 21-i feljegyzése. Idézi: Fülöp Mihály: *A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés*. Kézirat. Budapest, 1992. 168. old.

¹¹ C. A. MacCartney professzor a Foreign Office kutatórészlegének magyar referense volt, aki 1946 februárjában a magyar szempontok meghallgatását javasolta a békeszerződés kidolgozásánál.

¹² Valójában Nagy Ferenc vetette fel az angliai utazás gondolatát a Gascoigne-nal való 1946. május 8-i megbeszélésen. A Foreign Office-ból csak 1946. május 6-án érkezett meg a kedvező válasz. Balogh Sándor i.m. 199. old.

¹³ A Nemzetgyűlés tiltakozó ülését 1946. július 12-ére tűzték ki, de a kormányküldöttség nyugati útja miatt végül ejtették a tervet.

¹⁴ Az ülésen résztvevő Kárász Artúr visszaemlékezésében a következőket fűzi a könyve függelékében közölt — az itt megjelenttel teljesen azonos — jegyzőkönyv szövegéhez: „... a jegyzőkönyv írója mindent megtett, hogy Révai kedvében járjon. Révai hozzászólását és az ő nemzetellenes kijelentéseit lehetőleg tompította, az én válaszomat pedig egyszerűen úgy tünteti fel mint aki minden hibáját belátta és azokat szánja bánja. Mindez nem felel meg a valóságnak...” Kárász Artúr: *80 év alatt a Föld körül*. Budapest-Párizs, 1990. 248. old.

¹⁵ A Csehszlovákiával szembeni konkrét területi igény felvetését megelőzte a csehszlovák félnék a pozsonyi hídfőt kiterjesztendő határkiigazítási kérelme.

¹⁶ Kárász Artúr gazdasági béketervének kidolgozásában a Nemzeti Bank munkatársai is részt vettek. Az iparügyi és a közlekedési minisztérium segédanyagokkal járult a munkához.

¹⁷ Az ország valóságos nemzeti jövedelme Kárász Artúr számításaihoz állt közel. A Magyar Nemzeti Bank Havi Közleményei szerint (1947. 5-6. szám) 1945/46-ban 2 541 millió, 1946/47-ben 3 137 millió pengő volt a nemzeti jövedelem.

¹⁸ A kormány 1946. június 15-én kiadott — a tervezettől lényegesen eltérő — gazdasági békejavaslataiban a Vörös Hadsereg ellátásának összegénél — az általunk is közölt — kinyomtatott szövegben kipontozott hely található.

¹⁹ Az 1938. évi 5,15 pengős dollárkulcs 1945-ben, illetve a jóvátételnél 10,21 pengőt tett ki. Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985. 21. old.

²⁰ Kárász Artúrt rövidesen Faragó László váltotta fel a gazdasági fődelegátus tisztségében.

²¹ Kárász Artúr visszaemlékezésében a következőket írja: „Révai filippikája után a bizottság hangulata meglehetősen nyomott lett. Sulyok Dezső például az ülés után odajött hozzám és kicsit mentegetőzve mondta: »Nézd, a családunkra is gondolnunk kellett.«” Kárász A. i. m. 102. old.

²² A gazdasági béketervben szereplő könnyítések mellett a szovjet vezetés 1946 áprilisában beleegyezett abba, hogy Magyarországnak nem kell megfizetnie a vasút helyreállításából adódó 15 millió dolláros tartozást. Sztálin elengedte a jóvátétel első évben esedékes részének ki nem fizetése miatt felhalmozódott 6 millió dolláros pönálét is.

²³ A párizsi értekezlet nem rendezte a külföldi állampolgárok kártérítési igényét. A Külügyminiszterek Tanácsának 1946. november 3-tól december 12-ig tartó New York-i ülészakán a kártérítés arányát 66,5%-ban határozták meg.

²⁴ A mellékletek hiányoztak a békeelőkészítő albizottság anyagából.

²⁵ A dunai hajózás kérdése a párizsi békeértekezleten nem merült fel. A felmerült igények megvitatását a dunai államok részvételével összehívandó nemzetközi konferenciára bízták.

²⁶ Sulyok Dezső a nemzetgyűlés 16. ülésén 1946. február 8-án nagy beszédben fejtette ki elgondolását az ország demokratikus alapon történő újjáépítéséről.

²⁷ A csehszlovák kormány a nemzetállam megteremtése érdekében a magyar népcsoport minden módon történő megsemmisítésére törekedett. Romániában a magyarságot a földosztás és az állampolgársági törvény hozta hátrányos helyzetbe. A délvidéki magyarság még nem heverte ki a partizánok által 1944 őszén végrehajtott vérengzéseket, melyek során több ezer őslakost végeztek ki.

²⁸ 1946. április 24-én angol parlamentni küldöttség érkezett kététhes látogatásra Magyarországra.

²⁹ Révai az 1944. szeptember 1-jén kirobbant, majd október végén Zólyom, Besztercebánya és Breznobánya háromszögre kiterjedő Szlovák Nemzeti Felkelésre utalt.

³⁰ Nagy Ferenc 1946. május 5-én Székesfehérváron elmondott beszédét a Kis Újság május 7-én részletesen közölte. E szerint a miniszterelnök a területi követelések kapcsán nem kijelentő, hanem feltehetőes módon fogalmazott.

³¹ A magyar repülőgyártással foglalkozó szakirodalom nem tud a Dunai Repülőgépgyár munkásainak nagy jelentőségű szabotázsakcióiról. A gyár termelése 1942-től 1944 őszéig folyamatosan nőtt. Lásd: Nagyvárad M. Szabó-Winkler: Fejezetek a magyar katonai repülés történetéből. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1986. 214-224. old.

³² A Szociáldemokrata Párt Károlyi Mihályt javasolta a béke delegáció vezetőjének. A magyar küldöttség élére a tapasztalatlanabb Gyöngyösi külügyminiszter került, mert személye minden koalíciós párt számára elfogadható volt.

³³ A külügyminiszter Kárász Artúrt jelölte, de a kommunista párt bizalmatlansága miatt a szociáldemokrata Faragó Lászlót nevezték ki a gazdasági fődelegátus posztjára. Bolgár Elek helyett Gerő Ernő utazott Párizsba.

³⁴ A valamennyi koalíciós pártot képviselő delegáció 22 főből állt.

³⁵ A békeküldöttség információs szolgálatának vezetője Boldizsár Iván volt. A delegációban részt vett még Keszthelyi Nándor, a Külügyminisztérium Sajtóosztályának vezetője, valamint Frey András, a Magyar Nemzet és Vajda János, a Magyar Rádió munkatársa.

³⁶ UMKL XVIII-7 6/d.

DĚJINY MAD'ARSKA.

Richard Pražák a kol.: Brno, 1993, Masaryková universita — Filozofická fakulta, 297 l.

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

Még Cseh–Szlovákia fennállása idején készült egy kollektíva Richard Pražák vezetése alatt egy egykötetes Magyarország története megírására, sok színes illusztrációval. A terv szerint a szerzők fele cseh, másik fele szlovák lett volna. Közben azonban változtak az idők, színes illusztrációra már nem futja, s az eredeti párhuzamosság sem valósult meg. A szerzők többsége végül is cseh, csak két szlovák maradt.

A kötet szerkesztője Richard Pražák brnói professzor, a cseh–magyar kapcsolatok régi kutatója és hazánk nagy barátja, a magyar történészek közül is sokan ismerik, nemrég jelent meg Cseh–magyar párhuzamok címen számos tanulmánya magyarul, néhány már régebben is. A cseh–magyar kapcsolatok buzgó kutatója, elsősorban a nemzeti megújulási mozgalmak korában. Több könyvét folyóiratunk is ismertette. Az előző rendszerben meglehetősen háttérbe volt szorítva, docensnél többre nem vihette, most már végre tudományos rangjának megfelelő helyhez jutott a brnói egyetem professzoraként. Az ő áldozatos és lelkes munkája nélkül ez a kötet nemigen jelenhetett volna meg.

Nincs értelme tartalmi ismertetésnek. Ezért csak áttekintést adunk a fejezetbeosztásról, s ezzel kapcsolatban szólnunk a szerzőkről. Az őstörténetet és a honfoglalást tárgyaló első fejezet szerzője Lubomír Havlík, régész, a nagymorva állam történetének és általában a korai szláv államok történetének jól ismert kutatója. A középkort két fejezet mutatja be, az Árpád-kort és az 1301–1526 közti korszakot. Zömét a szlovák Richard Marsina írta, a nálunk is jól ismert kiváló medievista, a Mátyás- és Jagelló-kort a brnói František Hejl professzor. A késő középkori (1526–1711), (mi inkább kora újkornak mondanánk), fejezet szerzője az ugyancsak szlovák Pavol Horváth, a két évszázad gazdaság- és társadalomtörténetének jeles kutatója. Az újkor hajnalán c. 1711–1848 közti időszakot tárgyaló fejezet első, 1790-ig terjedő részét a brnói Milan Šmerda, a korai újkor és a korabeli cseh–magyar kapcsolatok nálunk is ismert szakértője, 1790-től pedig Pražák írta meg. A forradalom és a dualizmus korát tárgyaló fejezet nagyobb részét ugyancsak Pražák írta, az 1890–1919 közti részt a brnói Marta Romportlová, a 20. századi magyar történelem ottani szakértője. Ugyancsak ő írta az 1918–45-ös fejezetet, meg „Magyarország úton a jelenkorba” címen rövid áttekintést az 1945–89 közti eseményekről. A kötetet rövid kronológia és bibliográfia egészíti ki, az utóbbi nagyon sok magyar nyelvű munkát is tartalmaz, elsősorban az utóbbi évtizedekben megjelent munkákat, persze bibliográfiákat és forráskiadványokat is. Nagyjából minden fontos könyv megtalálható benne. Néhány illusztráció is található a könyvben, meg egy térkép, amely a történeti és a trianoni Magyarországot mutatja be.

A cseh nyelvben Magyarországra két elnevezés is akad: Uhry — ez jelenti a történeti Magyarországot, a soknemzetiségűt, és Mad'arsko — ez a mai, trianoni Magyarország. A szerzők ezért következetesen és helyesen 1918-ig mindig Uhry-t írnak, utána pedig Mad'arskót. Ugyancsak nagyon helyes, hogy a helységneveket, a mai Magyarországon is, ha van cseh vagy szlovák nevük, ebben az alakban írják és szerepeltetik a térképen is, bár néhol csak a magyar alakot (pl. Miskolc Miškovec helyett). A családneveket magyar formában alkalmazzák, a 18. század előtti korokból a keresztnéveket lefordítják csehre, végül is az frott eredeti amúgy is latin volt. Ezt is csak messzemenően helyeselhetjük.

Azt is, hogy a cseh olvasókra való tekintettel mindig hangsúlyozzák az ország soknemzetiségű voltát, és tekintettel vannak a nem magyar népekre is. A minden fejezethez kapcsolódó kulturális alfejezetekben 1848-ig ezeknek a művelődését is tárgyalják, utána már nem, nyilván annak jelzésére, hogy ekkortól már Uhry-t nem tekintették hazájuknak, mint korábban. Ezt persze így nem fogalmazzák meg, de kikövetkeztethető.

Érdeemes néhány megállapításra utalni, ezek egy részével egyet is érthetünk. Nem vonatkozik ez a honfoglalásokról fejezetre, ahol az anonymusi Men-Morot és Gelou mint tényleges fejedelmek szerepelnek, vagy ahol a szerző úgy véli, a honfoglaló magyarokat a nagymorva állam telepítette le a Felső-Tisza vidékén. Azzal viszont már igen, hogy Mátyás hódításai átmenetiek voltak, vagy hogy a szatmári békében a magyar politikai elit sokat kapott, egyfajta osztrák–magyar dualizmus előzményei már itt felsejlenek. A magyar jakobinusok valóban inkább girondisták voltak. Nagyon jónak tartjuk Pražák véleményét arról,

hogy az 1790–1848 közötti korszakot nemzeti megújulásnak tekinti (akár Bessenyei és társai felléptéig lehetne visszavezetni a kezdeteket). A magyar történetiszemlélet nagy hiányossága, hogy a reformkor bővületében ezt a szélesebb összefüggést nem veszi figyelembe.

Az 1848-as forradalom vonatkozásában teljesen igaz van Pražáknak, hogy a politikai elit nem volt hajlandó a nem magyarokat nemzetnek elismerni; ez fordította őket szembe a forradalommal. A szegedi nemzetiségi törvény már nagyon későn jött. Ugyancsak igaz, hogy a dualizmus korában a magyar vezető rétegnek jelentős befolyása volt a Monarchia külpolitikájára.

Jónak tartjuk a terjedelmi megoszlást. A könyv egyharmada tárgyalja a középkort, másik harmada az 1526–1848 közti részt, és az utolsó harmad a forradalomtól napjainkig megy el. Az újabb korok szokásos túlhangsúlyozásával szemben ezeket az arányokat megfelelőbbeknek érezzük.

A könyv kéziratát magyar szakemberek is látták, megtették megjegyzéseiket, s ezeket általában figyelembe is vették. Óhatatlanul maradtak persze kisebb tollhibák, olyan jelentéktelenek, hogy a munka érdemeit igazán nem csorbíthatják. Csak azért soroljuk fel, hogy a könyv esetleges második kiadásánál a szerzők felhasználhassák. Az augsburgi ütközet idején I. Ottó még nem volt császár (17. és 287. l.); III. Béla jövedelmeit Marsina eltűzöttaknak tartja — Barta Gábor és János legújabb kutatásai szerint csak mintegy 25%-kal volt kevesebb az ismert forrásban jelzetténél (28. l.); II. Lajos nem esett el a mohácsi csatában, hanem menekülés közben vízbe fulladt (71. l.); Martinuzzit nem „saját táborában”, hanem alvinci kastélyában ölette meg Castaldo (84. l.); Urbán Aladár kutatási bebizonyították, hogy Batthyány Lajos éppen nagyon is erélyesen szervezte a nemzetőrséget (170. l.); a második bécsi döntés nem október 30-án, hanem augusztus 30-án volt (260. l.); Kállay Miklós nem gróf volt, és Horthy Istvánt nem Horthy utódjává, hanem helyettesévé választották (263. l.); Dálnoki Miklós Béla nem hadseregével állt át, hanem csak maga ment át a szovjet hadsereghez (268. l.); amikor szóba kerül Szent-Györgyi Albert (kulturális fejezetben), még nem volt emigráns (262. l.); Tisza István második kormánya csak 1917-ig tartott, nem 1918-ig (290. l.). Világos: ezek tollhibák.

Más az eset, amikor a szerzőkkel esetleg vitakoznánk, vagy kiegészítést tartanánk szükségesnek. Meg kellett volna magyarázni, miért volt Károly Róbert 1301-es megkoronázása érvénytelen, s miért kellett utóbb még kétszer megkoronázni (49. l.). Magyarországon is van, aki úgy véli, II. Rákóczi Ferenc valamiféle felvilágosult abszolutizmusra törekedett, pedig véleményünk szerint inkább egy lengyel típusú nemesi köztársaságot akart (136. l.). Az 1848-as forradalom tárgyalásánál hiányoljuk az első balázsfalvi román gyűlést (a másodikról szó esik) és a szerbek nemzeti kongresszusát. A dualizmus kori fejezetben kevés szó esik az élelmiszeriparról, pedig az a magyar kutatások szerint húzóágazat volt (a malmok jelentőségét kiemelik). Kassa bombázását 1941-ben Romportlová egyértelműen a németek akciójának tartja (261. l.), a magyar kutatás azonban ezt kétségbe vonja. Nem kerül szóba a német kisebbség kapcsán a Volksbund, se az SS-be való toborzás. A fegyverszüneti szerződés értelmében Magyarországnak két hadosztállyal kellett volna részt vennie a háborúban, Romportlová szerint erre időhiány miatt már nem került sor (262. l.), az újabb adatok arra mutatnak, hogy ez valójában nem volt a Szovjetunió érdeke, ezért nem szerepeltek a háborúban.

Nyilvánvaló, Trianon megítélésében a szerzők nem azonosíthatják magukat a magyar szemponttal. Az, hogy ez súlyos sokkot okozott, szó szerint szerepel a szövegben, egyébként Romportlová úgy látja, hogy a szerződés csak a státus quo-t szentesítette. Nem teszi hozzá, hogy ez a status quo nem egészen két év alatt jött létre. Egyébként azonban, mint azt olykor jeleztük is, az értékelésekben a szerzők nagyjából azonos álláspontot foglalnak el, mint a magyar történészek. Egy alapos kivétel van: a nem magyar népek szerepének hangsúlyozása. Ennek a tényezőnek nagyobb figyelemre méltatása viszont a magyar történetírásra is ráférne. Másrészt arra is kell utalni: a szerzők ismételten — és joggal — írnak a magyarosításról, elítélik a dualizmus kori kormányok nemzetiségi politikáját, de nem veszik tudomásul a természetes asszimilációt, holott az végül is nagyobb veszteségeket okozott, mint a sokszor éppen az ellenállást kiváltó erőszakos magyarosítás.

Nyilván továbbra is maradnak a magyar fejlődés megítélésében vitás kérdések. Az azonban biztos, hogy a szerzők végül is nagyon világos, korrekt képet adtak Magyarország fejlődéséről. Ez ennek a kötetnek elvülhetetlen érdeme. Csak örülni lehet, hogy a cseh közönség ilyen könyvet kaphat a kezébe. S hálásak lehetünk a szerzőknek és a szerkesztőnek ezért a munkáért. A cseh olvasó számára saját szerzői minden bizonnyal hitelt érdemlőbbek, mint külföldiek. Tehát sokkal többet ért ennek a könyvnek a megírása, mint egy hasonló terjedelmű magyar munkának a lefordítása, eltekintve attól az egyszerű tényről, hogy a mai követelményeknek megfelelő ilyen összeállítás pillanatnyilag nincs is. A szerzők jól tették, hogy megírták ezt a könyvet.

Michel Bruguère

**POUR UNE RENAISSANCE DE L'HISTOIRE FINANCIÈRE
XVIIIe-XXe SIÈCLES.**

Comité pour l'Histoire économique et financière de la France, Párizs, 1991. 590 l.

A XVIII-XX. SZÁZADI PÉNZTÖRTÉNET RENESZÁNSZÁÉRT

A korán elhunyt szerző (1938–1989) az École normale supérieure-ön és a Thiers Alapítványnál tanulta a történész mesterséget. A CNRS kutatója 1966 és 1970 között, majd a 19. századi pénzügyek történetét kutató csoport egyik igazgatója lett. Az ő kezdeményezésére alakították meg 1987-ben a pénzügyminisztérium kebelében az e kötetet megjelentető bizottságot és még ugyanebben az évben megalapította a pénzügyek történetével foglalkozó társaságot. (Société d'histoire financière.)

Bruguère a közéleti-politikai szereplést is vállaló történészek típusához tartozott: 1966-tól 1974-ig tanácsadói tisztelet töltött be Georges Pompidou és Maurice Couve de Murville kabinetjében, továbbá a köztársasági elnök titkárságán.

Az ismertetés tárgyát képező kötet posztumusz mű, az utolsó tiszteletadás a tehetséges és ambiciózus szerző emlékének. Hosszabb tanulmányokat, rövid cikkeket és egy-két előszót tartalmaz, összesen 35 írását. Az előszót író Guy Antonetti szerint Bruguère jelentősége abban áll, hogy volt bátorsága háttal fordítani a forradalom mártírjaival foglalkozó történetírásnak, az új „terek” kutatásának és más divatos „megközelítéseknek” és „egész, nagyon rövid karrierjét annak szentelte, hogy rehabilitálja a jelenkor történetének egyik szektorát, Franciaország pénzügyi történetét az Ancien Régime végétől a III. köztársaság kezdetéig, amit a történészek nagyon mellőztek”. (9. old.) Jellemző, hogy Antonettinek egészen 1925-ig, Marcel Marion mára már jócskán elévült összefoglaló művének (Histoire financière de la France) megjelenésig kellett visszanyúlnia, hogy kijelölje az elődöt, akinek a tevékenységét senki nem folytatta. (Ismerős historiográfiai képlet.) Több oka is van ennek a jelenségnek: e diszciplína művelése nehezen elsajátítható szakmai ismereteket igényel, továbbá hiányoznak a levéltári források és végül, de nem utolsósorban azért, mert az Ancien Régime-től kezdve az államtitok fátylával fedték be a pénzügyek alakulását és e titok bolygatása indiszkréciónak, sőt szentségtörésnek minősült végig az egész 19. század folyamán.

Jellegének megfelelően a kötet tematikája igen szerteágazó, ezért csupán néhány tanulmányra irányíthatjuk rá az olvasó figyelmét. Előbb azonban néhány általános érvényű megállapítást szeretnénk tenni. A szerző egyik legnagyobb érdeme az, hogy a pénzügyek történetét mindig a gazdaság egészébe ágyazva és a társadalmi következményeket is figyelembe véve tárgyalja. A másik lényeges ismérve ennek az életműnek a „longue durée” koncepciójának alapos levéltári kutatásokra épülő, minuciózus igazolása a történeti valóság egyik igen kényes szelvényében. Köztudott, hogy Franciaország 1789 és 1900 között 5 forradalmat és legalább 14 rendszerváltást élt át. (E szám vitatható, ugyanis a homogénnek látszó periódusokon belül is voltak rendszerváltással felérő fordulatok, így például III. Napóleon uralmának második szakaszában, vagy 1875-ben, s még inkább 1880-ban, amittől kezdve megszilárdult a köztársasági államrend.) Bruguère-t láthatóan a kontinuitás kérdése foglalkoztatta, annak a bizonyítása, hogy a politikai rendszerek gyakori változása ellenére az 1789-es forradalom éveiben, de legfőképpen a napóleoni birodalom időszakában kialakított pénzügyi politika és ez utóbbi szervezete lényegében változatlanul fennmaradt, vagyis a kontinuitás töretlennek bizonyult. Rá kell mutatni arra is, hogy a szerző a szociális látószög kiszélesítésével is megújította tudományágát. „Az 1960-as évek óta egyik kezdeményezője volt a franciaországi propozográfia szerencsés megújulásának: elsőként léptette elő az ismeretlenségből a pénzügyeknek azokat az ügyvezetőit, akikről kimutatta, hogy rendkívül és csodálatos módon túlélték az egymásra következő politikai rendszereket az Ancien Régime-től kezdve egészen a III. köztársaságig!” — olvashatjuk Antonetti előszavában. (11. old.) Bár erre a kérdésre még visszatérek, már itt hangsúlyozandónak vélem, hogy a francia pénzügyi adminisztráció funkcionálásának s még fokozottabban a mai vagyonok (nagyvagyonok) keletkezésének firtatása nem nélküli sem a pikantériát, sem pedig a veszélyesség mozzanatát.

A legfontosabb téma Bruguère számára vitathatatlanul a nagy forradalom, neki a modern pénzügyi politikai kiindulópontja. Több más történészhez hasonlóan vitathatónak tartja a forradalom időhatárait, azonban fejtegetéseinek megértéséhez lényegesebb ennél az a tézise, hogy a francia történelem eme nagy fordulóján három forradalom ment végbe: alkotmányos-, társadalmi- és diplomáciai. Ami a legelsőt illeti, szerinte az ország egyetlen „hatalmas intézményi laboratóriumává” változott át, arra ítéltett, hogy kipróbáljon minden lehetséges történelmi kísérletet. Ezért jogosult szerinte 1858-ban vagy 1875-ben megjelölni ennek a rengéshullámnak a végét. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a forradalom esemé-

neyi szétbogarozhatatlanul összefonódtak a háborúval. A társadalmi forradalom kezdetét a korona és az egyház birtokainak kiürítése jelentette 1790-ben.

Külön bekezdést érdemel a diplomáciai fordulat értelmezése. A Nootka (ma vancouveri) öbölben történt spanyol–angol incidenst követően Franciaország cserben hagyta Spanyolországot és ez a tette az 1720 óta fennálló, az 1761-es családi szerződéssel megerősített francia–spanyol megegyezés megszüntetésével volt egyértelmű. Együttműködésük az ezüstpénz monopóliumára épült. Sőt mi több, 1793-ban Franciaország — történelmében első ízben — egyidejűleg keveredett háborúba Spanyolországgal és Angliával. A Spanyolországba és spanyol–Amerikába irányuló francia export, valamint az Indiával és Kínával folytatott kereskedelem 1794-től hosszú időre a nullára redukálódott. „Abszolút kronológiai egybeesés mutatkozik a spanyol szövetséggel való szakítás és az assignata bevezetése között... Az egymást váltó forradalmi kormányok azt hitték, hogy megtalálták a perui ezüstbányák egyenértékű megfelelőjét: a nemzeti javak intézményét.” (530. o.) Jelen sorok szerzője még sosem találkozott a forradalmi pénz bevezetésének ilyen magyarázatával és az is tény, hogy a ma élő historikusok vajmi kevés figyelmet szenteltek a Nootka-öbölbeli incidensnek. (A forradalom legújabb szakszótáraiban sem szerepel ilyen címszó.) Mellékesen ma úgyszólván teljes nézetazonosság mutatkozik a szaktörténészek körében a tekintetben, hogy a forradalom gyarmati politikája negatív, sőt katasztrofális volt, s ez alátámasztja Bruguière-nek azt az állítását, hogy az erőviszonyok egyértelműen Anglia javára tolódtak el. A tradicionális angol–francia vetélkedést tekintve ez a fordulat nagyon káros következményekkel járt Franciaországra nézve a 19. században.

Visszatérve a kontinuitás kérdésre, a szerző módszerének érzékeltetése végett megemlítem az abszolút monarchia utolsó (1788) és a békeidők első (1815) költségvetésének összehasonlítását. Kiadások: 620, ill. 637 millió. Bevételek: 639, ill. 620 millió. Ez a meghökkentő folyamatosság ráadásul az egyes tárcák tételei között is kimutatható. Az sem érdektelen tény, hogy a forradalom nem tudta megtartani ígérteit a népszerűtlen közvetett adók eltörlésére.

A forradalom három szférája közül a társadalmian adott elsőbbséget, de ezt is precizírozta olyképpen, hogy e folyamat legényegének a „köztársasági gazdagodást” jelölte meg. E magyarul furcsán ható terminus mögött nem a nemzeti javak adásvétele húzódik meg, hanem több rétegű processzus, amelynek kezdetét 1792 szeptemberére, a háború megkezdésére teszi; ekkor léptek színre a hadiszállítók. A következő dátum: 1793 márciusa, az emigránsok javainak elkobzása. („Második eredet.”) Végül, 1793 októbertől az államosított külkereskedelem is a meggazdagodás forrásává vált. A forradalom pénzügyi mérlegének elkészítése (erre kapott megbízást Bruguière a forradalom bicentenáriuma előtt, ezt szolgálja az itt ismertetett tanulmány, „Révolution et finances: réflexions sur un impossible bilan”) azonban rendkívüli nehézségekbe ütközik, amelyek egyrészt politikai, másrészt technikai természetűek. Az elsőkből a korból következnek, mivel a „spekuláció”, az „üzérkedés” a leggyűlöltebb fogalmak voltak és a vagyon önmagában javanyússá tette tulajdonosát, mert a hazafiság legfőbb bizonyítékának az minősült, ha valaki önként lemondott a nyereségekéről. „Még ma is egy kissé szentségtörésnek tűnik, ha valakiben feltámad az az egyszerű gondolat, hogy tanulmányozni fogja a II. év (1793–94. V. S.) meggazdagodottainak tevékenységét.” (523. old.) A jakobinusok bukása utáni átmeneti időszakokban — direktórium, konzulátus, császárság — a frissen szerzett tulajdon még nem szilárdult meg, az újjazdagodóknak minden okuk meg volt a bizalmatlanságra, a nyilvánosság kerülésére, nem szólván a Bourbon restauráció számukra vésterhes éveiről. Az újjazdagodók első nemzedéke különféle legendákat szőtt vagyon keletkezéséről. „Jótevény felejtés vált általánossá a családokban és még napjainkban is tökéletesen udvariatlannak tartják azt, aki megkísérlő megjavítani az emlékezők szelektív memóriáját.” (523. old.)

A technikai akadályok esetelése nem kevésbé érdekesítő. Ha figyelembe vesszük, hogy nem kevesebb mint három évszázadnak kellett eltelnie, amíg — az 1980-as években — egyes történészek hozzáálltak ahhoz, hogy feltárják XIII. és XIV. Lajos bankárainak és adóbérlőinek tevékenységét, méghozzá részletekbe menő alapossgal, nem csodálkozhatunk a francia történettudomány két évszázados mulasztásán. Teljes egészében eltűntek olyan elsőrendűen fontos forráscsoportok, mint az élelmezési bizottság könyvelése, amely bizottság 1793 október és 1795 szeptembere közt az egész gazdasági életet ellenőrizte, ideértve a külkereskedelmet is. Hasonlóképpen elvesztek az Államkincstár levéltárában őrzött dokumentumok is, amelyek ugyanebben az időszakban keletkeztek. Mivel a direktórium vonatkozásában elég jelentős források állnak a kutató rendelkezésére, a recenzens jelenkori analógiák alapján megkockáztatja azt a feltevést, hogy ez a hiátus nem a véletlen műve, hogy tehát nem eltűnésről, hanem valószínűsíthetően eltüntetésről beszélhetünk. De a fennmaradt iratokkal is nehéz boldogulni, mivel már akkor is voltak strómanok, azonkívül egyes tranzakciónál az eladók biztosították maguknak a visszavásárlási jogot, látszatválásokat hajtottak végre, hogy védetté tegyenek egy örökséget stb. Ilyen előzmények után teljesen jogosnak tűnik Bruguière végkövetkeztetése. „Mindent összevéve tehát az Első Köztársaság szocio-pénzügyi mérlegének megvonása még nem történt meg és rendkívül kényes feladatnak bizonyul.” (526. l.)

A forradalmat betetőző és egyben lezáró napóleoni birodalom adó- és pénzügyeinek taglalása nem maradhatott ki ebből a gyűjteményes kötetből. (Napoléon, créateur de l'administration fiscale.) Mondanivalójának lényege: Napóleon nemcsak megalapította a pénzügyigazgatási szervezetet, hanem olyan „gránitömböt” csinált belőle, amelyet egyetlen utána következő rezsim, bármilyen volt is a szándéka, sem tudott ledönteni. Egyetlen tény: 1835-ben 76 000 tisztviselő közül 55 000, azaz az álláslétszám háromnegyede a pénzügyekkel foglalkozott. A nagy történelmi személyiségek minden korban megtalálták a céljainak leginkább megfelelő személyeket, akik politikájukat maradéktalanul végrehajtották. Napóleon számára ez volt Martin Gaudin, aki 17 évesen, még XV. Lajos uralkodása idején kezdte meg pályafutását. Az 1799-es brumaire-i államcsíny másnapján kinevezték pénzügyminiszterré és ezt a posztot 15 évig meg tudta tartani, sőt ha Napóleon 100 napos uralmát is tekintetbe vesszük, 16 éven át szolgálta császárát. Ez a tény önmagában is rendkívül sokat mond, jelesül Gaudin hosszú regnálásában kifejezésre jutott a pénzügyek fontossága, továbbá irányításának állandósága. Gaudin kiépítette és tökéletesítette a „fiskális armádiát”, 1804-ben megreformálta a közvetett adók rendszerét. És ami merőben új volt: megteremtett egy párhuzamos testületet, a vámügyi hatóságot. A birodalom kiterjedésével arányban ez a gépezet szüntelenül terebélyesedett, így 1806-ban már 22 000, 1809-ben 27 000, 1812-ben pedig 35 000 alkalmazottat foglalkoztatott. „Napóleon és Gaudin tekinthetők a francia pénzügyi szervezet kiépítőinek.” (183. old.) Gaudint a császár érdemei elismeréseképpen nemesítette, a Gaeta hercege címet adományozva az akkor 44 éves pénzügyi zseninek. Napóleon még a franciák többségének emlékezetében is elsősorban mint hosszú ideig legyőzhetetlen hódító él. Pedig az ő halhatatlanságát nemcsak a valóban fényes katonai győzelmek fűzéréből álló történelmi epizód, hanem az a gépezet is biztosítja, amelyet a 20. század embere tanult meg igazán tisztelni és félni: az apparátus.

Bruguière nagyívű tablójának másik végpontja a III. köztársaság, amely formálisan 1871-től, a valóságban azonban csak az 1880-as évektől létezett. (Les interventions financières du Parlement, 1871–1914.) Kezdjük ez alkalommal is néhány reveláló számadat felsorakoztatásával! Az állami költségvetés 1831-ben 1 milliárd 200 ml-t tett ki; négy évtizeddel később két és félmilliárdra, az 1910-es évek elején pedig 5 milliárd 400 millió frankra növekedett. A közkidások másfélszer gyorsabban nőttek, mint a termelés. Ami az adókat illeti, 1831-ben 770 milliót szedtek be. 1871-re ez a szám 1,549 millióra, 1914-re pedig 3,243 millióra változott, tehát a szorzószám ugyanaz maradt: 2,01 és 2,02. Pedig 1831-től 1870-ig — az 1848–49-es intermezzót leszámítva — monarchikus államrend volt Franciaországban, utána pedig köztársaság. A három vonatkozási pont: 1831, 1872 és 1913 állami költségvetésének adataiból az derül ki, hogy míg a közigazgatás növekedési koefficiensei, az igazságszolgáltatásé szintűgy, alig változtak, addig az államélet bizonyos területein jelentős eltolódások következtek be a köztársasági periódusban. Nemzetvédelemnél 2,18 a korábbi 1,65 helyett, ami könnyen megmagyarázható Franciaország revansterveivel; 2,10 1,31-gyel szemben a külügy terén. Ezzel szemben a köztársaság négy évtizede alatt kevesebbet költöttek a rendőrségre és a börtönökre (1,28 és 2,06). Az egyházak 1872-ben 1,27-szeresét kapták az 1831-es juttatásnak; 1913-ban viszont, az állam és az egyház időközben bekövetkezett szétválásának miatt ötször kevesebbet fordítottak erre a célra, mint 1872-ben. 1872 és 1913 között jelentősen gyarapodott az oktatás támogatása (9,5 a korábbi 5,4-gyel szemben), továbbá a szociális támogatás összege is nőtt. (10, korábban 1,6.) A számok nyelvén így mutatkozott meg a republikánus Franciaország progresszív fejlődése, a szociális kérdések iránti fogékonyság erősödése az állam részéről. Ez utóbbi magára vállalta az alapfokú közoktatás pénzügyi fedezetének előteremtését s a korábbinál jóval nagyobb összegeket fordított a menhelyi gyermekek, az öregek és a rokkantak támogatására.

A szerző a parlament tanulmányozásánál is fontosabbnak gondolja az adminisztráció funkcionálásának vizsgálatát. Távol áll tőle a politikai irányzatosság, elutasítja a jobb- és baloldali színezetű kritikákat, a hiábavaló vitákat. (1871 után a haditengerészet, a hadsereg és a rendőrség jobboldali, a posta és az oktatás baloldali vezetés alatt állt.) „E felesleges viták fölött ott van a pénzügyi igazgatás és őrzi a maga titkát. Azt kívánjuk, hogy új művek járuljanak hozzá e titok megfejtéséhez.” (196. old.)

Milyen tanulások vonhatók le mármost Michel Bruguière fejtegetéseiből? Kezdjük egy közhelyes megállapítással, amelyet azonban nyomatékosítani kell: naiv ember az, aki azt hiszi, hogy a francia forradalom teljes története meg van már írva. (Valószínűleg soha nem is lesz.) Amit döntőnek tartok, az a hosszú történelmi periódusokban való gondolkodás és ennek eredményeként az egész 19. századi francia fejlődést meghatározó pénzügypolitikai kontinuitás meggyőző bizonyítása. Majd egy évszázadon keresztül minden nemzedék megélt a maga forradalmát. A bankárok pedig, akik ablakaikból lenézve hallgatagon figyelték a párizsi utcákon hömpölygő tömeget, pontosan tudták, hogy az új politikai változások jöttányit sem változtatnak a lényegen: a 18. század végén–19. század elején létrehozott pénzügyi apparátus és a nagyvagyonok dominanciáján. Bruguière tulajdonképpen megkérdőjelezi a politikatörténet (s részben a társadalomtörténet) eddigi állításait, a francia történelem megszokott periodizációját, opponálja a „be-

vett” kategóriákat, ily módon gondolkodásra, újrazvizgálatra serkent s ez nem csekélység. Rádöbbsenti olvasóját a politikai fordulatok jelentőségének viszonylagosságára. Nem lévén gazdaságtörténész, nem tudom pontosan megítélni, hogy melyik állításán, levezetésén lép majd túl az idő. Annyi azonban bizonyos, hogy kutató hajlamú, koncepciózus, ragyogó vitakészséggel bíró, a humor és a gúny fegyverével is élni tudó historikussal van dolgunk. Az előszó szerzője szerint ez a stílus adja savát-borsát legjobb művének (ez sajnos nem szerepel ebben a kötetben), a *Gestionnaires et profiteurs de la Révolution*-nak, amely a bicentenáriumra megjelent könyvek zömével szemben nem fog a felejtés sorsára jutni. Talán igaza lesz!

Vadász Sándor

R[ichard] Marsina, — V[iliam] Čičaj — D[ušan] Kováč — L[ubomír] Lipták

SLOVENSKÉ DEJINY

(Martin), é.n. Matica slovenská, 336 l.

SZLOVÁK TÖRTÉNELEM

Ahogy a Matica slovenská részéről Imrich Sedlák az előszóban kifejti, ez az első valóban igaz történeti kép a szlovákok fejlődéséről, ezért is adta ki a nagy múltú kulturális egyesület. A kötetet többnyire a magyar történészek körében is jól ismert szakemberek írták.

Marsina a bevezetőben František Sasinekkal kezdi a szintézisek felsorolását, de ez még nagyon romantikus. A korabeli szintnek a századforduló után kiadott könyv felelt meg, Július Bottoé, eredeti címén „A szlovákok. Nemzeti öntudatuk fejlődése.” Ez a nagymorva állam tárgyalása után a nemzeti megújulással kezdi a szlovákok történetét. A második világháború idején František Hrušovský írt egy összefoglalót, már az önálló államiság jegyében, több kiadásban is. A kiváló történész František Bokes is nagyjából ekkor írt meg egy ugyancsak egykötetes, de Hrušovskýénál terjedelmesebb szintézist, ez csak 1946-ban jelent meg, tehát a közös államban. A pártállam idején készült egy 6 kötetes nagy szintézis, persze, mint egy kritika megjegyezte, az utolsó két kötete (1960-ig megy el) a szlovák kommunista párt története. Ehhez képest nyilván új szempontú az itt ismertetett kötet, terjedelemre valamivel több, mint a Hrušovský-féle.

Bár arról kétszer is szó esik, hogy Szlovákia déli határait csak 1920-ra állapították meg pontosan, régebbi korok vonatkozásában is ezt tekintik Szlovákiának, hozzátéve még a három községet, amely 1947-ben került Szlovákiához. Nem kívánták ezzel jelezni a szerzők azt, hogy a nagymorva állam és 1918 között lett volna valamilyen szlovák állam. Sőt, éppen hangsúlyozzák, hogy a szlovák terület hosszú ideig a magyar állam keretébe tartozott, s ezt figyelembe is veszik. Persze a szlovák szövegben könnyű különbséget tenni, mert Magyarországra két kifejezésük is van, Uhorsko — ez a soknemzetiségű történeti Magyarország, és Maďarsko, ez az 1920 utáni, mai Magyarország. A kötetnek készül egy angol nyelvű kiadása is, elsősorban az amerikai szlovákok számára, ott már nehezebb ezt a megkülönböztetést megtenni, hiszen angolul csak Hungary létezik.

Az első három fejezetet (a legrégebbi múlt, a nagymorva állammal bezárólag, az Árpádok kora és az 1301–1526 közti korszak) Richard Marsina írta, a középkor kiváló szakértője. Viliam Čičaj írta „Az újkor kezdetén” és „A felvilágosult század” című fejezetet, az előbbi a 16–17. századot öleli fel, az utóbbi a 18. századot 1780-ig.

Ezekben a fejezetekben, az elsőt persze kivéve, mindig van egy alfejezet, amely az állam történetének fő eseményeit tárgyalja, persze elsődrendűen azokat, amelyek Szlovákia területén játszódtak le. Marsinánál mindig van egy-egy fejezet Szlovákia gazdasági és társadalmi viszonyairól, meg a kulturális fejlődéséről. Čičaj első fejezetében inkább csak a rendi felkelésekről esik szó, meg a kultúráról, viszont a másodikban ismét szó esik a lakosságról, meg a kulturális fejlődéséről, külön alfejezetben a nemzeti megújulás előzményeiről.

A következő fejezeteket Dušan Kováč írta, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének igazgatója. Az első a szlovák megújulási mozgalmat tárgyalja, benne az 1848/49-es forradalmat, a következő a neoabszolutizmust és a dualizmus első szakaszát, a harmadik (A szlovákok harca az erősödő magyarosítás ellen) a századfordulót, az utolsó pedig az első világháborút és Csehszlovákia létrejöttét.

Az utolsó három fejezetet a legújabb kor jeles szakembere, Ľubomír Lipták írta: a két háború közti

korszak, a második világháború korszaka, és az 1945 utáni korszak, 1990-ig, a júniusi választásokig, utalásokkal az 1991-ben történetekre.

Nyilvánvaló, hogy már Kováčnál a szlovákok története áll az előtérben, a háttér nem annyira Uhorsko, mint inkább az egész Monarchia. Lipták fejezeteiben pedig már adott az állami keret.

Az egyes korszakoknak jutó terjedelem kiegyensúlyozott, mintegy egyharmad az őskor és a középkor, újabb erős egyharmad az 1780–1918-as korszak, és ismét egyharmad az önálló államiság kora. A kötet kiadási éve sehonnán sem derül ki, alighanem 1992, mert az önállóság kikiáltásáról már nem esik szó. Pedig ez más perspektívát adhatott volna, ha nem is egészen elütőt. Elképzelhető, hogy ezt egy újabb kiadásban teszik meg. Alábbi kritikai megjegyzéseink is elsősorban egy ilyen új kiadás számára készültek.

A legtöbb fejezet szlovák szempontú, a cseh kapcsolatokra csak röviden tér ki. 828 szerepel a szlovák történelem első dátumaként (a nyitrai templom felszentelése). Marsina úgy látja, hogy a nyitrai fejedelemség, Pribina állama a kezdet, és ennek a területnek a középkorban volt valami etnikai tudata feltételezhetően, bár a szlovák nevet (a férfiak vonatkozásában) északi vagy nyugati szomszédok adhatták. A nagymorva állam semmi esetre sem volt a szlovákok és a csehek első közös állama, a csehek a fenntartóságot elnyomásnak tekintették. Marsina más legendákkal is szakít: a nyitrai ducatus nem volt szlovák állam, Csák Máté nem volt szlovák. A huszita betörések csak pusztítást, fosztogatást jelentettek, nem kell őket glorifikálni. Čičaj megjegyzi, hogy 1780-ig a szlovák nemzeti ideológia része volt az Uhorskohoz tartozás, ez nyilván magyarázat Bél Mátyás és František Adam Kollár hungarus-voltára.

Kováč fejezeteiben kerülnek elő pozitív hangsúllyal a cseh kapcsolatok, már 1911 óta morva területen folytak tárgyalások a közös államról, 1914 után az látszott a legjobb reális megoldásnak. Lipták fejezeteiben már megint erősebb a szlovák hangsúly, bár elismeri a közös állam előnyeit, különösen az 1945 utáni gazdasági fejlődésben. Igaz, hogy ez sem szüntette meg teljesen a két ország közti szintkülönbséget. Az 1918 utáni korszak vonatkozásában Lipták hangsúlyozza, hogy a csehek megjelenése szükséges és hasznos volt, a csehszlovák nemzetegység erőltetése azonban hiba volt. Felsorolja a legfontosabb pártokat: az autonómiát csak a Hlinka vezette néppárt követelte, az agrárpárt és a szociáldemokrata párt (végig kormánypártok) csehszlovák alapon álltak. Münchent világméretű csapásnak tartja. Az 1938-as magyar és lengyel területi követelések pedig kizsigerelők voltak. Úgy látja, a Magyarországhoz került területek lakosságának több mint negyede szlovák volt.

Az önálló szlovák államban megkülönbözteti Tiso elképzelését, aki népi Szlovákiát akart, és Tukáčt és Machét, akik nemzeti szocialista államot akartak, de egy időre háttérbe szorultak. Egyetértünk abban, hogy a rendszer diktatórikus volt, de abban már nem, hogy mérsékeltbb volt a magyarországinál, hiszen ez utóbbiban még szociáldemokraták is ültek a többpárti választás útján létrejött parlamentben. Lipták szerint az a tény, hogy a magyarok négy ízben is (1919, 1938, 1939, 1968) hódítóként jelentek meg Szlovákia területén, mély nyomot hagyott a szlovákok tudatában. Hadd tegyük hozzá: 1968 azért más jellegű, mint az első három. Persze kétségtelen, hogy szociálpszichológiai szempontból nem különböznek.

Lipták szellemesen állapítja meg, hogy az 1948-ban uralomra került rendszer klasszikus etnalinizmus volt, felületesen alkalmazva a helyi viszonyokra. A modernizációs eredményeket persze elismeri. Egyébként Lipták fejezetei szinte angolszász lényegre töréssel emelik ki mindig a lényeges vonásokat, ami nagyon helyes, Kováčnál talán túl sok a részlet. Viszont épp itt hiányzik pl. a kultúrtörténet, a századfordulóról csak egy bekezdés szól, persze a szereplő nevek (Ivan Krasko pl., vagy Jozef Gregor Tajovský) a mai szlovák olvasó számára is egyértelműen hangsúlyosak.

A magyar nevek szlovák helyesírását sajnos már nem érdemes szóvá tenni, ez már eldöntött kérdés, de Ištvan Sečéni, nemes (és nem mánás, 160. l.) mégis bántó, hiszen a későbbi évtizedek neveit már meghagyták magyar helyesírással. Egy szót kell szólni a helynevekről, Marsina ugyanis a mai magyarországiakat magyar néven emlegeti (de akkor miért Temešvár, 59. l. és nem Timișoara, amikor pedig később van Satu Mare, tehát romániai helységnév román formában?), Čičaj viszont itt is a történeti szlovák neveket használja (Ostrihom, Vyšehrad, Vacov pl. 94. l.). Véleményünk szerint ez az utóbbi megoldás a helyes, hiszen a szöveg is pl. Viedeňt ír és nem Wient. A „tót” Marsina szerint alávetettet, szolgásgába taszítottat jelent, tudtunkkal a magyarban a szlávok általános megnevezése (ezért nevezték Szlavóniát Tótországnak), Kniezsa Ištvan szerint a teut- gyökből származik. A zsitatoroki béke dátuma a 94. lapon 1606. november 11., a 97. lapon szeptember 11., az előbbi dátum a helyes. Tévés, hogy a 18. században csak a szerződéses jobbágyoknak volt szabadköltségkódási joguk.

Egyébként a Szlovákiában élő személyeknél nem derül ki, milyen nemzetiségűek, így lesz Valentin Balaša, azaz Balassa Bálint latinul verselő költő, majd Jozef Hajnóci modori származású tudós. A 124. lapon szerepel Uhorsko nemzetiségi megosztása 1785-ből, de a szlovák olvasó számára hozzá kellene tenni, hogy ez a megosztás Erdély és Horvátország nélkül értendő. Mária Terézia nem vezetett be német hivatalos nyelvet (155. l.), ezt csak II. József tette. Túlzottnak tartjuk azt is, hogy a magyar nemesség már

a reformkor elején el akart volna szakadni Ausztriától (158. l.). Ugyancsak nehéz ebben a kormányban magyarosító kormányférfiakról beszélni (164. l.). Tévedés, hogy 1848-ban a nem úrbéri földön ülő parasztok továbbra is jobbágyok maradtak (166. l.), hiszen a személyes szabadságot ők is megkapták, csak a földtulajdont nem. Ugyancsak valami félreértés lehet, hogy 1849-ben Világosnál az osztrák császár megverte a magyarokat (169. l.), csata itt nem zajlott le, az orosz sereg előtt tették le a magyarok a fegyvert. Strossmayer nem zágábi püspök volt (172. l.), hanem diakovári. 1860–61 során még a korai kettős államról beszélni (vagy akkor vissza lehetne menni a 18. századig). Talán erős az a megfogalmazás is, hogy a gyakorlatban nem létezett magyar liberalizmus (178. l.), viszont kétségtelen, hogy a nemzetiségek vonatkozásában volt a legkevesebb. Tévedés, hogy 1867 után is fennállt volna a robotkötelezettség (180. l.), a szerző nyilván a ledolgozási rendszerrel téveszti össze.

A szöveg végén található rövid kronológia. Itt csak két megjegyzésünk van a 314. laphoz, Magyarország német megszállásának dátuma nem 1944. március 13., hanem március 19. És 1944 szeptemberében a felszabadítottak nyilván nem Szlovákia észak-nyugati, hanem észak-keleti határán jelentek meg. Hasznos személy- és helynévmutató is van. Kár, hogy hiányzik valamiféle bibliográfia. Talán azért, nehogy a sztálinista korszakban megjelent munkákat kelljen idézni? De hiszen akkor sok hasznos, értékes munka is megjelent.

A kötethez elég bőséges illusztrációs anyag is járul, egy-két kivételtől eltekintve korabeliek (az egy-két kivétel jóval későbbi romantikus festmény), még Bočkajnak és Betlennek (vagyis Bocskainak és Bethlennek) is jut egész oldalas kép, a rendi felkelésekkel kapcsolatban. Kár, hogy tipográfiai kivitele gyenge.

Nyilván egy tartalmi ismertetés nagyobb terjedelmet igényelt volna. Ott lehetett volna utalni néhány értékelésbeli újdonságra, pl. arra, hogy Csehszlovákia létrejöttében az emigrációnak és a csehszlovák légióknak volt alapvető szerepük, nem a hazai tömegek forradalmi mozgalmának, bár ezekről is esik szó.

Lipták a befejező sorokban, nagyon rokonszenvesen, a történelem tanulságairól ír: vannak nagy fordulatok, de van bizonyos állandóság is. Ilyen a szlovákok évezredek fennállása. Teljesen egyetértünk ezzel.

Lehetett volna másképp megírni a szlovák történetet, amely Marsina bevezető szavai szerint Szlovákia és a szlovákok története? Úgy véljük, aligha. Egy évezreden keresztül állam nélküli nemzetről van szó, feudális elitje a rendi natio hungarica része. Az állami kereteket 1918 előtt kellőképpen hangsúlyozták a szerzők, de nem is hangsúlyozták túl. A nemzeti megújulástól ez már a szlovákok története, s ez így is van jól. Az angol kiadásnál már nyilván bővebb magyarázatok kellene, mert hiszen egy ilyen idegennyelvű kiadvány a külföldi történészeknek is szól. Az arányokon talán valamelyest lehetne változtatni, az 1918 utáni korszak javára, de semmi esetre sem a korábbi korszakok rovására! A mai szlovák olvasó számára valóban ez az első igazi szlovák történelem. Reméljük, okulnak is belőle.

A magyar recenzens óhatatlanul magyar szempontból is nézi a munkát, talált is benne kritikára méltót. De ez nem érinti a könyv alapvető koncepcióját. Idétlen siránkozás volna, ha több magyar vonatkozást szeretnénk a könyvben látni, a reformkori nemesség gazdasági és társadalmi programját pl., amely a maga korában eléggé egyedülálló volt, hogy csak egy példát mondjunk. De nem követelhetjük szlovák kollégáinktól, hogy magyar szempontok szerint írják meg saját történetüket. Az egykori magyarországi nemzetiségek története mindig egyfajta tükör, amelyben a magyar fejlődés másnak látszik, mint mi szeretnénk. Ilyesfajta korrekciók azonban nagyon is hasznosak számunkra.

Niederhauser Ernő

SZEMERE BERTALAN ÉS KORA

Borsod–Abaúj–Zempléni Történelmi Évkönyv 7/1., 2.

Szerkesztette: Ruszoly József

Miskolc, 1991. 1–2. kötet 429 l., 245 l.

1987-ben ünnepeltük Szemere Bertalan születésének 175. évfordulóját. A megemlékezések megnyitójára augusztus 27-én került sor Vattán, ahol Szemere Bertalan született s ahonnan a sikerekkel teli, de a kudarcoktól sem mentes életútja indult. A tudományos, ünnepi ülések Miskolcon folytatódtak, többek között a Miskolci Akadémiai Bizottság székházában, ahol augusztus 29-én a Magyar Történelmi Társulat „Szemere Bertalan és kora” című emlékülése keretében 19 előadás hangzott el.

A nemrégiben megjelent Borsod–Abaúj–Zempléni Történelmi Évkönyv 7. kötete a miskolci tuda-

mányos ülésre írt előadásokra épül. A „Szemere Bertalan korá”-t Ruszoly József jogtörténész szerkesztette (az 1987-es megemlékezéseket szintén ő kezdeményezte és szorgalmazta). A kiadvány két kötetből áll: az első Ladányi József emlékbeszéde nyitja, amely 1987. augusztus 28-án hangzott el a megyei tanács dísztermében. Mellesleg „ugyanazon” a helyen mondta el Szemere Bertalan az első politikai beszédét is. Ladányi József ünnepi megnyitója után 20 referátum írott anyaga következik. A referátum-sorozat nem adhat teljes képet Szemere Bertalan élet- és pályautjáról, hiszen nem is az volt a feladata. Viszont a politikus életének fontosabb mozzanataiból elegendő információt kapunk ahhoz, hogy megismerhessük mind a kor szellemét, mind a Szemerével érintkező és abban a korban történelmi szerepet játszó személyeket.

A Sárospatakon eltöltött iskolai éveiről Tóth Albert, tiszaluci református lelkész tájékoztat bennünket. A szerző nemcsak Szemerére vonatkozó adatokat közöl, de az akkori jogoktatással, a joghallgatók társadalmi származásával, összetételével kapcsolatos információkkal is gazdagítja tanulmányát.

A haza, a szabadság és a nép iránti szeretetéről, Szemere Bertalan eszmei világáról Csorba Sándor fr. Hőgye István tanulmányában elemzi Szemerének Zemplén megyéhez fűződő családi és baráti szálait. Innen tudhatjuk meg, hogy milyen hatással volt a fiatal Szemerére Kazinczy Ferenc, illetve mit tett a megye érdekében Szemere Bertalan kormánybiztosi tevékenysége alatt.

A Szemere család a honfoglaló Huba vezértől eredezteti magát; tagjai mindig fontos, előkelő szerepet tölthettek be az uralkodó udvarában vagy az egyházi méltóságok körében. A család genealógiáját Kállay István mutatja be. Szemere Bertalan Borsod megyében eltöltött 12 évről, munkásságáról Ruszoly József ír a „Szemere megyéje, Borsod Szemeréje” című tanulmányában.

Veres László rövid írásában foglalkozik Szemere szerepével a leégett miskolci színház újjáépítésében. 1836–1838 között Szemere Nyugat-Európában tett utazásáról beszámolt egy kisebb művében, amely sokkal értékesebb és sokoldalúbb, mint az akkori magyar útleírások. Az utazás során szerzett tapasztalatairól, észrevételeiről Csorba Csaba ad tájékoztatást. Deák Gábor a kormánybiztosi, Hermann Róbert a hadseregszervezői, Takáts Péter Szemere miniszterelnöki tevékenységét mutatja be. Szemere javaslatait a városok modernizálásával kapcsolatban Kajtár István, a vármegyék megreformálását, a helyi igazgatás, választójog kiterjesztését érintő kérdésekben elfoglalt álláspontját, indítványait Sipta István elemzi.

Homoki Nagy Mária tanulmánya az 1985-ben elhunyt szegedi jogtörténész, Both Ödön munkásságáról szól, ugyanis Both Ödön évtizedeken át kutatta Szemere Bertalan életpályáját. Szemere reformkori büntetőjoggal (halálbüntetés) kapcsolatos nézeteinek elemzése Horváth Tibor tanulmányában kap helyet. 1844. szeptember 23-án az országgyűlés alsó táblájának kerületi ülésén Szemere Bertalan bemutatta az irodalmi és művészeti jogok biztosításáról szóló törvénytervezetét, amelyből sajnos később nem lett jogszabály. A törvénytervezet elkészítési és bemutatási módja egyedülálló volt; erről ír Balogh Elemér „A Szemere-féle szerzői jogi törvényjavaslat” című referátumában. A kormánybiztosi intézmény kimunkálásában Szemere által vállalt szerepről Szócs Sebestyén számol be.

1852 októberében Hamburgban három füzetben jelent meg Szemere Bertalan emlékirata: „Graf Ludwig Batthyány, Arthur Görgei, Ludwig Kossuth. Politische Charakterskizzen aus dem Ungarischen Freiheitskriege”. A mű kiadásának háttéréről, visszhangjáról és tartalmáról Pelyach István tanulmánya szól. N. Czaga Viktória Házmán Ferenc és Szemere Bertalan baráti kapcsolatát, politikai pályájuk alakulását ismerteti tanulmányában. Szemere halála utáni kultuszával Borsod megyében Bistei Attila foglalkozik a referátumában. Szemere Bertalan 1859-ben Párizsban született egyetlen fiáról, Attiláról szól Szabdfalvi József zárótanulmánya.

A két részből álló kiadvány második kötetének szerzője Tóvári Judit. A nagyon precízen elkészített „Vezető Szemere Bertalan életének és pályájának forrásaiban és irodalmában” a kötet első részét teszi ki. Ez a bibliográfia nyolc fő fejezetre tagolódik, a következők sorrendben: 1. Bibliográfiák 2. Levéltári segédletek 3. Lexikonok 4. Kronológiák betűrendben 5. Források: a) Kéziratok források b) Nyomtatott források 6. Szemere Bertalan személyével és hivatalával kapcsolatos források és iratkiadások 7. Szemere életének, tevékenységének valamely szakaszával foglalkozó feldolgozások 8. Ikonográfia. A bibliográfiát személynév- helynév- és tárgymutató zárja.

Bár a bibliográfia csak a belföldi forrásokat közli, nélkülözhetetlen segítséget nyújthat a Szemere életét és munkásságát kutatók számára. A kötet második részét „A Borsodi történelmi évkönyv repertórium 1965–1979” tölti ki.

**DIE PROTOKOLLE DES GEMEINSAMEN MINISTERRATES
DER ÖSTERREICHISCHEN – UNGARISCHEN MONARCHIE 1896–1907**

Bearbeitet von Éva Somogyi, unter Mitarbeit von Inge Sieghart

Akadémiai Kiadó, Budapest 1991. 595+LXXXVIII.

**AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA
KÖZÖS MINISZTERTANÁCSÁNAK JEGYZŐKÖNYVEI 1896–1907**

A kötet ausztriai és magyarországi történészek közös vállalkozásának része. A terv az 1848 és 1867 közötti "osztrák" és az 1867 és 1918 közötti "közös" minisztertanácsok jegyzőkönyveinek megjelentetése. Az első sorozatból már 12 kötet jelent meg, a másodikból ez az első, mivel az 1966-ban Komjáthy Miklós által összeállított első világháborús közös minisztertanácsai jegyzőkönyvek még nem a project keretében kerültek kiadásra.

A terv tulajdonképpen egy térség legfelsőbb döntéshozó és végrehajtó szerve működésének bemutatása: a térség a Habsburg Birodalom, az adott szerv az "osztrák" majd 1867 után a "közös" minisztertanács. A valamikor az örökös tartományokhoz tartozott területek történései számára ez utóbbi annál is fontosabb, mivel az 1867 utáni osztrák, azaz a Reichsratban képviselt országok minisztertanácsai jegyzőkönyvei nagyrészt megsemmisültek. Az 1867 és 1918 közötti magyar minisztertanácsai jegyzőkönyvek publikálása a Magyar Országos Levéltár felügyelete alatt előkészítő stádiumban van. 1960-ban még a magyar terv elkészülte előtt Iványi Emma gondozásában ebből is megjelentek az első világháborús jegyzőkönyvek.

Mint a kötetet gondozó Somogyi Éva is jelzi alapos előszavában, a forráskiadvány egyik lényeges problémája már a sorozat címében is tükröződik: a dualizmus korában a kortársak és azóta a történészek egyfolytában vitatkoznak arról, hogy vajon volt-e a Monarchiának közös kormánya, közös minisztertanácsa. A korabeli magyar sajtóban mindig csak közös miniszteri megbeszélésekről, közös miniszteri értekezletekről számoltak be, s természetesen, ha ezeken az uralkodó is jelen volt, koronatanácsról. Thallóczy Lajos, a neves történész, a közös pénzügyminisztérium magas beosztású hivatalnokja még 1910-ben (tehát jóval a dualista szerkezet kialakulása után) is ezt írta naplójába: "1908-ban azt a csacsiságot követte el Wekerle, hogy az osztrák kormány kifejezést elfogadta, s most Aerenthal mint a közös kormány feje szerepel, ma is láttam egy aktán." Pusztá formális közjogi vitáról van-e szó, vagy a dualista struktúra egy alapvető jellemzőjének különböző magyarázatairól? A közös kormány kifejezés korabeli ellenzőinek legfőbb érve az volt, hogy egy alkotmányos országban csak felelős kormányról lehet beszélni, s a három közös miniszter (néha a két birodalomrész miniszterelnökével és egyes szakminisztereivel kiegészült) megbeszélései nem állnak parlamenti kontroll alatt, mivel a delegációknak szűk ellenőrzési jogköre volt. Úgy vélem, hogy itt nem pusztán a szokott osztrák–magyar (az egyszerűség és érthetőség kedvéért nevezzük így) közjogi konfliktusról van szó, aminek része lehet a Monarchiának nem osztrák–magyarként, hanem magyar-osztrákként való említése, hanem a parlamentáris és abszolutista kormányzási módok keveredéséről.

Az egy pillanatig sem lehet kétséges, ha valaki végigtekinti a jegyzőkönyveket, hogy az adott értekezletek egyik fő feladata a közös minisztériumok (és miniszterek) álláspontjainak egyeztetése, valamiféleképpen tanácsadás az uralkodó számára, s e kettő összegzéseként a delegációs ülések tartalmi előkészítése. Ennek megfelelően, mint azt az előszó alaposan elemzi, mindenekelőtt a közös külpolitika, katonapolitika s ennek megfelelően a közös költségvetés teszi ki a tárgyalt ügyek többségét, nem beszélve az adott kérdésekhez sokszor kapcsolódó vasútépítési ügyekről. Hangsúlyozni kell, hogy az adott értekezlet nem volt tényleges döntéshozó intézmény; a jegyzőkönyvek forrásértéke mindenekelőtt az eltérő álláspontok és érvelések megismerhetőségében rejlik.

Az adott értekezletek nem (vagy csak ritkán) álltak az érdeklődés középpontjában. Ha a magyar sajtót vizsgáljuk, látjuk, hogy egyes tanácskozásokról szinte hír sem jelenik meg (főleg ha csak a három közös miniszter vett részt rajta), máskor a tartalmi ismertetés csak a pillanatnyi magyarországi politikai helyzethez kapcsolódik, ha nagyon durván akarok fogalmazni: a magyar sajtóból (még a kormánypártból is) hiányzik a birodalmi tudat.

Első példának az 1899 november 15-én Budapesten tartott koronatanácsot veszem. Ez gyakorlatilag folytatja a már júniusban elkezdett hadsereg-fejlesztési vitát. A tárgyalt kérdések: a Monarchia nagyhatalmi helyzetének megtartásához mekkora és milyen fegyverzetű hadseregre van szükség, a hadseregfejlesztést lehet-e, s ha igen milyen forrásból lehet finanszírozni, s végül mikorra adódik alkotmányos lehetőség — parlamenti és delegációs jóváhagyás — egy ilyen program elindítására.

A hadseregfejlesztés, mint mi az utókor tudjuk, később a magyarországi válság egyik casus belli-je

lett, de a kortársak, részben túlbecsülve a "miniszteri tanácskozmány" súlyát, s részben valószínűleg a hadsereggel összekapcsolódó titoktartás fontosságát, pusztán azt közlik, hogy a tanácskozmány az 1900-as közös költségvetés végleges megállapításáról és egyéb, a delegáció egybehívását előkészítő ügyekkel foglalkozott. Nagy általánosságban ez még igaz is lehet; de a kvótakérdés, a gazdasági kiegyezés, valutaszabályozás mind olyan problémák, amelyek fel sem merültek az adott összejevetelen, s tulajdonképpen a közjóilag képzett közönség tudja, hogy ezek eldöntésére más fórumok adódnak, mégis a közjóilag tagadott, s lelkekben elfogadott "legfelsőbb fórumtól" várják, vagy elvárják, hogy ilyenekkel foglalkozzon, ha másért nem, azért, hogy legyen min felháborodni.

Második példám éppen egy felháborodás időszakából adódik. 1903 késő őszen Tisza István, tanulva Khuen-Héderváry Károly bukásából, Koerber osztrák miniszterelnök Magyarországra vonatkozó kijelentését egy "distinguished foreigner dilettáns nyilatkozatának" minősítette. Ezután - természetesen ettől függetlenül - tartatik meg november 19-én a közös miniszteri tanácskozmány, mint a magyar sajtó is jelzi, a közös költségvetés megállapítása céljából. Mint mindig, most is a katonai költségvetés a problematikus, hiszen a közös költségvetésnek a külügyre vonatkozó része csak elenyésző az előbb említetthez képest.

Magának az ülésnek első témája valóban nagypolitikai: Goluchowski külügyminiszter ismerteti a Monarchia külpolitikái helyzetét, a keleti kérdés alakulását és a műrztégi egyezmény jelentőségét. Erről a témáról nem találunk semmit a sajtóban, annak ellenére, hogy a kérdés természetesen a magyar közvéleményt is foglalkoztatja, mint azt például a Budapesti Hírlap 1903. november 21-i vezércikke is mutatja, amely a szerb-bolgár unió tervekről szól. A magyar sajtó nem foglalkozik sem a közös külügyet érintő, sem Bosznia-Hercegovinára vonatkozó költségvetés kérdéseivel, amely megszállt tartományok ekkor a közös pénzügyminisztérium felügyelete alá tartoztak. A hadügyi költségvetés már megjelenik a magyarországi tömegkommunikációban, jelezve, hogy ez a legérzékenyebb pont, mind pénzügyileg, mind politikailag: hiszen a hadsereg átszervezésének, a behívottak száma felemelésének kérdése állandóan napirenden van. Ugyanakkor itt sem részletezik azt, hogy mindkét birodalomrészt miniszterelnöke visszautasítja, részben pénzügyi, részben belpolitikai okokból az újonclétszám növelését. Ami a magyar közvéleményt foglalkoztatja, az Tisza István és Ernst Koerber kapcsolata; kettejük találkozásáról beszámolnak az újságírók.

Az eddig ismertetettől egészen eltér, sőt talán a kötet összes többi minisztertanácsától eltér az 1905. augusztus 22-i megbeszélés. Erről hivatalos sajtóközlemény is megfogalmazódik. Ez év nyarán a magyarországi „alkotmányválság” középpontjában állunk: az év eleje óta nincs elfogadott költségvetés, nem szavaztatott meg az újonctörvény (tehát behívásokra nem kerülhet sor), s az uralkodó egy hónappal korábban hivatalnok kormányt nevezett ki Fejérváry Géza báró elnökletével. Az 1905 januári választásokon többségre jutott ellenzék azonnal alkotmányellenesnek is nyilvánítja ezt a kormányt, minthogy nem a képviselőházi többségből alakult. A kétrészes tanácskozás első részének hivatalos témája: "A magyar válság és ennek hatása az osztrák birodalomrésze, a magyar kormány javaslatai a magyarországi helyzet szanálására. Azon intézkedések fontolóra vétele, amelyek a szanálás sikertelensége esetén válnának szükségessé." A második rész a speciális katonai kérdésekkel foglalkozott. A hivatalos kommuniké beszámolt arról, hogy az uralkodó elnökle alatt az ischl-i császári villában értekezletet tartottak, amelyen a három közös miniszteren kívül a két miniszterelnök is részt vett. Az egy órától fél ötig tartó értekezlet a magyar válság által létrehozott helyzettel, és ezen belül speciálisan a kereskedelmi szerződések tárgyalásának folytatásával foglalkozott. Arra az esetre, hogyha a magyar képviselőház legközelebbi üléséig nem talál-nának megoldást a válságra, megtörténtek a szükséges határozatok. A bel- és külföldi híresztelésekkel szemben hangsúlyozni kell, hogy a mértékadó köröknek a katonai kérdésekre vonatkozó álláspontja a magyar válság kezdete óta nem változott meg. A kommunikációs és helyzetbeli problémákat mutatja, hogy az utolsó mondat csak a hivatalos osztrák kormányközleményben jelent meg.

Mit ír ugyanakkor a magyar sajtó?

Ezt a bizonytalanság jellemzi, a konferencia beharangozásakor és ismertetésekor egyaránt. Egyesek szerint nem lesz szó a magyar ügyekről, mások szerint az áll majd a középpontban. Ugyanúgy az előrejelzések, mint a "beszámolók" az esetleg kiszivárgott, vagy kiszivárgtatott információk mellett kettős forrásra épülnek: egyrészt a közös minisztertanács eddigi működésére, arra, hogy milyen kérdésekkel foglalkozott eddig ezen intézmény: közös költségvetés, delegációk előkészítése és a küszöbön álló kereskedelmi szerződések. Másrészt a korábbival részben összekapcsolva, a korábbi politikai információkat próbálja a sajtó felfedezni vagy felfedeztetni az értekezleten: a magyar válság megoldásának kiegyezéses módját: valamiféle parlamentű minisztérium alakításának lehetőségét és/illetve a képviselőházi többség súlyának csökkentését a választói jog kiterjesztésével. Úgy tűnik, egy sor álláspont, sőt a tényleges vita-kérdések sem kerülnek nyilvánosságra, a különböző intézmények: örökös tartományokbeli kormány, közös minisztériumok véleménye, nem kerül, nem kerülhet be a magyarországi sajtóba. Az olvasó tudja, hogy

valami fontos értekezlet zajlott le, sőt valami titokzatos értekezlet (a konferencia katonai részét, amelynek külön katonai jegyzőkönyvvezetője volt, jegyzőkönyv nélkülinek tudják a magyar tömegkommunikációban), de arra csak találgatások vannak, hogy az adott tanácskozmány után mit fog lépni a magyar kormány. A tényleges hírek visszatartásában tudatosság is lehet, a meglévő többszörös közjogi feszültségeket — magyar-osztrák, magyar–közös adminisztráció — nem akarják fokozni, de tulajdonképpen a sajtóközlemények leképezései az adott intézményről, a közös miniszteri tanácskozmányról több évtizeden keresztül kialakult képek.

A dokumentum-gyűjtemény így olyan történelmi momentumokra világít rá, amelyek a dualizmus értése és értelmezése szempontjából meghatározóak, s melyek általában a kortársak által is rejtve maradtak. A kötet alapos, levéltári és könyvészeti anyagra épülő jegyzetei lehetővé teszik az egyes problémák további mélységi kutatását. Csak sajnálni lehet, hogy a sorozat szerkesztési elvei nem tették lehetővé a minisztertanácsokon felvetett problémáknak a delegációkban való végigkísérését, bár ez esetleg szétfeszítette volna a terjedelmi kereteket.

Szabó Dániel

Horst Heimann

DIE VORAUSSETZUNGEN DES DEMOKRATISCHEN SOZIALISMUS UND DIE AUFGABEN DER SOZIALDEMOKRATIE

Verlag J.H.W. Dietz Nachf. Bonn, 1991. 125 L

A DEMOKRATIKUS SZOCIALIZMUS FELTÉTELEI ÉS A SZOCIÁLDEMOKRÁCIA FELADATAI

A munkásmozgalom történetével kissé is ismerős olvasónak azonnal feltűnik a cím kihívó volta, hiszen a szerző nyíltan visszaulaz mestere — Eduard Bernstein — híres és egykor nagy viharokat kiváltó munkájára. Horst Heimann számára Bernstein kétségtelenül az alfa és az omega, mégpedig jobb felé és bal felé is: azokkal szemben, akik a szocializmust eltemették, de azok ellenében is, akik a szocializmust a marx alapfelvetések nyomán kívánták megközelíteni.

Az 1933-ban született szerző, aki Berlinben és Párizsban folytatta egyetemi tanulmányait, s aki 1976-tól a Friedrich Ebert Stiftung egyik főiskoláján tanít, új munkájában egyértelműen az 1989 utáni kelet-európai „változásokkal” előállott új helyzettel kívánt szembenézni, s először is azt rendszerezte, hogy milyen visszhangja támadt ennek a nyugati világban. Heimann könyvének első oldalai úgyszólván megdöbbenőek annak számára, aki a munkásmozgalom hagyományaival és a szocialista gondolatokkal nem szakított. S ez fölöttébb így van akkor, ha nem felejtjük, hogy a szerző Bernstein-követő és a könyv a német szociáldemokrata párt kiadójánál jelent meg.

Heimann már könyvének első oldalán kihívóan veti fel a kérdést, mit is jelent a szocializmus fogalma. Megjegyzi, hogy ez a fogalom a 19. században általában világosnak tűnt, ámde napjainkra már nagyon sokféle értelmezése született. Még 1988-ban megjelent Nyugat-Németországban egy jól ismert szerző könyve, amelyben azt taglalta, hogy a szocializmus fogalmat lejáratták, s a szó egyre inkább rosszhangzásúvá vált. Az 1989-es változások ezt igen erősen tovább eszkalálták, s egyszerűen azonosították hol a diktatórikus–bürokratikus rendszerrel, hol a nem hatékony gazdasággal, hol az ökológiai lebomlással, hol a mindenható belügyi–rendőri–spicli rendszerrel, Németország esetében „a fallal”, amit szembeállítottak a szabadsággal. A szocializmus ilyen fajta azonosítása persze rendkívül önkényes, elméletileg–történetileg úgyszólván tarthatatlan, de mégis ez a megközelítés vált általánossá a politikában.

Abban, hogy ez a kényszerképzet, felfogás kialakulhasson Németországban — Heimann szinte kizárólag német talajon marad! — a CDU-nak jócskán szerepe volt. 1990-ben egyértelműen az vált a legfőbb politikai ütdokmányává, hogy — mint mondták — „az emberek elszaladnak a szocializmustól”. Vagyis a „létező szocializmus” országai, így a volt NDK valóságát azonosították a szocializmussal. Ez a félrevezető politika CDU-politikusok részéről lépten-nyomon megmutatkozott, s ahogyan azt Friedrich Boll, a CDU egyik parlamenti képviselője még 1989 decemberében a parlamenti vita során megfogalmazta: „a létező szocialista országok összeomlása egyúttal a szocialista eszmék csődje is jelenti”. (S persze Helmut Kohlnek is voltak ekkoriban hasonló értelmű kinyilatkoztatásai.)

Amikor Willy Brandt az események után olyan azonnali értékelést adott, hogy ezen országok

változásai tulajdonképpen lehetőséget kínálnak „a demokratikus szocializmus reneszánszára”, amit a párt frakcióvezetőjeként Hans-Jochel Vogel is megismételt, akkor Boll „csodálkozásának” adott hangot.

Az elemzések és következtetések nagyon egyértelműen ütköztek egymással. A német szociáldemokraták 1889 decemberi kongresszusa világosan fogalmazott: „a sztálinizmus voltaképpen egyfajta anti-szocializmus volt”; ugyanitt Brandt is, Vogel is, s Lafontaine, a párt egy másik hangadója is, mind arról nyilatkoztak, hogy tévednek azok, akik a szocializmus és a szociáldemokrácia haláláról beszélnek.

Nagyon sokan vontak le viszont olyan következtetést, hogy amennyiben „a létező szocializmus” csődöt mondott, akkor logikusan csak egy alternatíva maradt: a kapitalizmus. Német földön különösen nagy visszhangot keltett, hogy Csehszlovákiában, a jól ismert jeles író-politikusok, Vaclav Havel és Pavel Kohout is pontosan ilyen következtetéseket vontak le. S ezen a ponton derült ki azután, hogy nemcsak a CDU-CSU politikusok, hanem a liberálisok is maximálisan bekapcsolódtak a szocializmus és a szociáldemokrácia temetésébe!

Ám a helyzet, a reakciók összetettsége, ellentmondásossága még ennél is bonyolultabb volt. Mint Heimann hangsúlyozza, „nemcsak néhány konzervatív ellenfelünk, hanem néhány — sőt sok — baloldali barátunk is ekkoriban visszhangozta »a szocializmus halott« kiáltást.” (15. oldal.) Heimann ugyanitt megjegyzi, hogy persze közöttük volt „egy kis” különbség, mert míg „konzervatív ellenfeleink győzelemúttasán, öntudatosan hirdették a kapitalizmus végső győzelmét”, addig baloldali barátaink „inkább önkritikusan térdre hullva” tették ugyanezt. (15–16. old.)

S persze Heimann figyelmét sem kerülte el, hogy a médiák e két táborból sokszorosa fokozták a vélemények hangerejét, s a folyóiratokban is „uralták a terepet”. Heimann arra is felfigyelt, hogy abban az új küzdelemben, ami „a politikai és szellemi hegemoniáért folyt”, igen sok hajdani baloldali politikus és értelmiségi ekkor hirtelen áttért a másik oldalra, s ezen az új oldalon jelentkezett „koronatanúnak”, akár a jobboldali hírek és ügyészségek eszközeinek is (16. old.). A jelenség aligha német sajátosság, Magyarország is szép számban lehetett találkozni hasonló esetekkel.

A lebomlás, megzavarodás azonban még ezeken a körökön is messze túlterjedt. Így a zöldek pártjának egyik legismertebb politikus hangadója, Joschka Fischer, ekkor arról beszélt, hogy a 19. században kezdődött világtörténeti harc eldőlt: „a kapitalizmus győzött, a szocializmus vesztett”. S még a szak szervezeti mozgalomban is akadtak olyanok, akik ugyanígy „a szocializmus halálából” kiindulva, a korábbi felfogás újragondolását, újfajta semlegességi álláspontra helyezkedést sürgettek. S persze a bernsteini beállítottságú szerzőnek külön szemet szúrt, ha ezen szakszervezeti vezetők között voltak olyanok is, akik éppen a mozgalom baloldaláról csapódtak át a jobboldalra.

Heimann vizsgálódásaiban kitért arra, hogy a felfogások miként ütköztek a zöldek 1990 júniusi kongresszusán, s arra, hogy a szociáldemokrata ifjúsági mozgalomban (amely általánosan inkább a baloldalon állt) ugyancsak megmutatkozott ez a „temetői hangulat”. S ugyancsak az eszmei lebomlás jellemzőjeként idézi a szerző, hogy Karl-Heinz Maldaner — miként Heimann fogalmaz: „a hajdani marxista teoretikus” — a Vorwärts hasábjain, vagyis a párttagsághoz szóló belső lapban, szintén „a szocializmus bukásáról” írt. Vagyis az összecsuklás nagyon általános volt. Még a szociáldemokrata párt felsőbb körében is voltak olyanok, akik — így a jellegzetes módon a hajdani NDK-ból kikerült párt-alelnökök! — 1990 szeptemberében a szociáldemokrata pártok berlini egyesítő konferenciáján azt hangoztatták, hogy jobb, ha az egyesült párt búcsút mond a demokratikus szocializmus eszméjének is.

A tényeket és állásfoglalásokat Heimann nem pusztán azért rögzíti, mert történész, és mindez a nagy „átalakulás” fontos politika- és eszmetörténeti része, hanem azért is, mert ő a valósággal szembenézve nem szörnyülködni akart, hanem a logikus következtetéseket levonva, a demokratikus szocialista alternatíva kidolgozását sürgette, hiszen ennek elmaradásáért „senki mást nem okolhatunk, csak magunkat”.

Heimann könyve e második részében rögzíti azt is, hogy a munkásmozgalom és az értelmiség elválása bántóan és nagyon élesen következett be, a klasszikus munkás-kultúrmozgalom ugyanúgy visszaesett, mint a folyóiratok és lapok olvasottsága.

A második rész ennél is fontosabb területe, hogy Heimann „harcosan” lándzsát tör a marxista történetfelfogás „fatalista” szemlélete, szerinte a szocializmus-meghatározás „ökonómizmusa” ellen, amely szerinte hosszú ideig megbénította a német szociáldemokráciát. Jóllehet Heimann szerint Bernstein „akadémikus szinten” már a századfordulón győzött, de a párt politikai-ideológiai mindennapjaiban ez nem mutatkozott meg, hanem még 1914 előtt — pontosan emiatt — bekövetkezett a szavak és a tettek kettéválása. Heimann rövid képet ad arról, hogy az 1920-as években a szociáldemokrata párt 1921. illetve 1925. évi új programjaiban miként tükröződött mindez — de szerintem az igazi áttörés, s a szavak-tettek szinkronba hozatala csak a híres 1959-es godesbergi program elfogadásával történt meg. Ám Heimann ezzel kapcsolatban is azt hangsúlyozza: az áttörés ugyan megtörtént, de a demokratikus szocialista felfogás mégsem vált a párttagság vezérévé, a konkrét értelmezések, részprogramok kidolgozása ugyanúgy hiányos,

mint az értelmiség készsége e feladatok megvalósítására. Ebben a vonatkozásban érdekes módon Heimann még mindig súlyos teherként érzi a marxista hatást, mindenekelőtt azoknál a pártértelmiségiekénél, akik még az 1960/70-es évek sikereinek légkörében nevelkedtek. S ugyanezt a „rossz hatást” látja jelentkezni nemcsak az „öregeknél”, hanem a szakszervezetekben és az ifjúsocialista mozgalomban is.

Heimann következtetései mindennek alapján nagyon világosak: a párt elméleti felkészülése elmaradt a 2000. évre való ráhangolódás követelményei mögött. Méghozzá e vonatkozásban hangsúlyozottan nem valamiféle akadémikus elemzésekre gondolt, hanem konkrét valóságálemzésre, amivel a demokratikus szocializmusnak újra vonzerőt tudnak majd adni.

Jemnitz János

HODINKA ANTAL EMLÉKKÖNYV

Tanulmányok Hodinka Antal tiszteletére.

Szerkesztette: Udvari István.

Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza, 1993. 457 l.

Korunkban, midőn a társadalmi változások is szellemi kincseink újraértékelésére sarkallnak, új jelentőséget kap a *kontaktológia*. Nyilvánvaló, hogy szláv környezetben élünk, s így a szláv népekkel kialakítandó kapcsolataink szerepe nem csekély. Új, egyre nagyobb jelentőséget kap a kapcsolattörténetben már régebben is fontos (bár tegyük mindjárt hozzá: sokszor méltatlanul elhanyagolt) tudósaink, kutatóink újra felfedezése, illetve munkásságuk tudatosítása és népszerűsítése is.

Annál nagyobb örömről szolgál, hogy Hodinka Antal, a nem jelentéktelen, de kevésbé ismert szlavista művelődéstörténész, ukraïnista ismét az érdeklődés homlokerébe került. Örülünk, hogy Udvari István — aki már eddig is sokat tett Hodinka Antal újra felfedezése, népszerűsítése körül, — vállalta a Hodinka Antal emlékkönyv szerkesztését, megjelenítését, s a Hodinka-emlékkonferencia megrendezését is.

Az emlékkönyvről általában elmondható, hogy változatos, sokszínű cikkekkel áll, az egyes írások érdekesekek, sőt, a tudós és munkássága további megismerésére, népszerűsítésére készítenek. Igen szerencsés ötletnek tarthatjuk a Kovács Tiborné által készített bibliográfiát (405–428. p.), s elismerésre méltó a mű végén található név- és tárgymutató is, amit nem győzünk más, hasonló kiadványok szerkesztőinek, összeállítóinak is melegen figyelmébe ajánlani.

Az emlékkönyv tartalmáról — röviden, vázlatosan — az alábbiakat mondhatjuk:

Szabó József: Hodinka Antal a pedagógus c. írása a tudós emberi alakját, magatartását vázolja. Puritánság, a tudomány iránti odaadása példaszert: ma is igen sokan tanulhatnának tőle. Ruszin származása ellenére is (vagy talán éppen ezért?) a magyarsághoz ragaszkodó ember. Így útja Trianon után csak magyar földre vezethet.

Oktató-nevelő munkája csak szuperlatívuszokkal jellemezhető. Elég csupán kiváló előadókészségére (pl. orgánumára) vagy felkészültségére utalni. A tudományos utánpótlás felkészítése és nevelése szempontjából máig megfontolandó a cikkíró által is idézett mondása: „átlagemberekkel a hazát nem lehet fenntartani”. Nem érdektelen továbbá a „pártoskodás” turáni átkának elvetése.

Tudományos magatartására is az erkölcsi magasrendűség nyomta rá bélyegét: hallatlan szorgalom, emberi odaadás, elmélyültség. Bár kevés kitérítés érte, de azok szakmailag igen értékesek voltak.

Takács Péter — Udvari István: Hodinka Antal felkészülése című cikk is átfogó képet ad. Pályaválasztására a családi háttér gyakorolt döntő hatást. Görög katolikus papcsaládból származott, s szülei is erre a pályára szánták. Kezdetől fogva szigorú, zárt szabályoknak megfelelő életrendben élt a család, s ez az ifjú Antalra is kihatott. Érdekes fényt vet a korra a cikkben is említett családi levelezés: a mindennapokba vezeti el olvasóját. Figyelmet érdemlő adalék: már az apa is rendelkezik bizonyos tudományos érdeklődéssel: ruszin dalokat gyűjt fia számára. Az írás a továbbiakban bepillantást enged a korabeli ruszin viszonyokba is.

Érdekes kordokumentum az I. Függelék (36–47. p.). Főként a jobbjági viszonylatokat regisztrálja.

Hollós Attila: Hodinka Antal bécsi tanulmányai című műve tulajdonképpen csak rövid lista a tudós oktatóiról, tantárgyairól. Sajnálatosnak kell tartanunk az alábbi mondatot: „Az amerikai eszkimókról Paulitschke előadását őrzi Hodinka füzeté”.

Medve Zoltán: Hodinka Antal pécsi éve. A tudós már ismert szakemberként, kutatóként kezdi meg pécsi tevékenységét. Különösen egyetemi évadnyitó beszéde érdekes, mert ebben szólal meg meglehetősen magyar patriotizmusa. Fokozatosan válik dunántúli kutatóvá, a régió ismert és elismert szakem-

berév, Pécs kedvelt és ismert lakosává. Toleráns emberi magatartása, vitathatatlan kettős (ruszin–magyar) identitása csak emeli rangját, tudós hírnevét. Erre az időszakra esik a szlávok történetével foglalkozó politikai–publicisztikai tevékenységének kiteljesedése is. Egyetemi búcsúztatása, majd a kormányzói ki-tüntetetés méltó elismerés számára.

Ortutay Elemér: Mit tanultam Hodinka Antaltól című rövid kis írása megható szeretettel és ra-gaszkodással idézi fel a tanárává, sőt tanácsadójává lett tudós alakját, azét, akihez oly félve ment el, s akivel végül oly jó, közvetlen baráti viszonyba sikerült kerülnie.

Pirigyi István: Hodinka Antal a Munkácsi Egyházmegye történetírója. Az e területen végzett tevé-kenysége alapvető jelentőségű, tudományos működésének egyik profilja. Szláv–ukrán nyelvismerete, egy-háztörténeti, művelődéstörténeti ismeretei, szakmai igényessége, egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy ide-onatkozó művei az adott szakterület alapvető monográfiái.

Cselényi István Gábor és Soós Kálmán cikkei is lényegében e témakörben mozognak.

Ármósné Kiss Alice: A huszti görög katolikus egyházra vonatkozó iratmások Hodinka Antal hagyatékában című cikke azt a folyamatot tükrözi, ahogyan a görög katolikus egyház kialakult.

Udvari István: Hodinka Román (Antal édesatyja) levelei Thallóczy Lajoshoz: A cikk a szóban forgó négy levél közül hármat ismertet. E levelek az apa gondolkodásmódját, politikai felfogását illusztrálják. Így tehát tematikailag a II. számú függelékhez, vagyis Hodinka Román-nak a fiához (Antalhoz) frott leveleihez állnak a legközelebb. (48–61. p.)

Font Márta: A korabeli magyar–szláv kapcsolatok Hodinka Antal értelmezésében. Hodinka igen behatóan foglalkozott a magyar–szláv kontaktológia egyes kérdéseivel is. Ilyen irányú munkássága (saj-nos!) tulajdonképpen mind a mai napig hézagpótló jellegű. A tudós véleménye szerint a 16. századig a két császárság harapófogójába került Magyarország tudta csak függetlenségét megőrizni — szemben az északi szláv államokkal. Cikke végén a szerző teljes joggal állapítja meg: „Hodinka Antal helye ott van a legjobb pozitívista történészek között”.

Fonalka Mária: A Halicsi évkönyv kiadatlan fejezetei Hodinka Antal: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai című munkájában. Hodinka ezen munkája (is) alapvető forrás, amely hosszú évtizedeken át szinte kizárólagos magyar nyelvű anyag volt az orosz évkönyvirodalom területéről. Megérdemelné, hogy újra kiadják, de jegyzetekkel, magyarázatokkal ellátva.

Király Péter: Hodinka Antal és a magyar honfoglalás szláv forrásai. A magyar honfoglalás kútfő-inek anyagát Jagic, Thallóczy Lajos és Hodinka Antal állították össze. A cikk néhány nyelvészeti problé-mát boncol — felfeltűl.

Kállay István: Árpád-kori törvényeink és a Russzkaja Pravda. A cikkíró ezzel a címmel készíttette egyetemi doktori értekezését az ötvenes évek derekán, felhasználva Hodinka Antal munkáit is. Írásában e tanulmányából merít néhány példát.

Menyhárt Lajos: Hodinka Antal a századelő orosz történetírásáról. (Kéziratok hagyatéka alapján.) A cikk szerzője — az időközben tragikus hirtelenséggel elhunyt Menyhárt Lajos — szerint Hodinka Antal az orosz történelmet három periódusra osztja: 1. Az ún. „kijevi” korszak forrásbázisa szinte kizárólag az évkönyvekre (bilinákra) korlátozódik. 2. A második (ún. „moszkvai”) korszakban már memoárok, össze-frások is segítik a kutatók munkáját. 3. A leggazdagabb anyagot azonban csak a Nagy Péter uráni időszak kfnálja. Örvendetes tény, hogy Hodinka Antal kéziratos hagyatékában az oroszországi levéltárügy fejlő-désével kapcsolatos feljegyzések is maradtak.

D. Molnár István: Adalékok Hodinka Antal és a régi Lengyelország viszonyához című cikkében szűkebb, polonisztikai szempontok alapján — persze, nem alaptalanul — bírálja Hodinka munkásságát. Észrevételei helytállóak, de ne felejtjük el: *elkötölezten ukrán* kutatóról van szó, ráadásul oly korban, midőn Lengyelország a térképről hiányzik!

Kriviczky Béla: Hodinka Antal és a magyarországi görög kereskedők című cikkéhez a Hodinka-hagyaték 45. sorszámú anyagát dolgozta fel. A szerző által tárgyalt iratok 1685–1783-ból valók, s szám szerint 232 darabból állnak, 40 témakörre tagolhatók.

Király Péter: Hodinka Antal: Cseh források c. írásában három mozzanatra vezeti vissza Hodinka kutatási érdeklődését: a) külső megbízások; b) egyetemi előadásai kiszélesítésének igénye; c) lokálpatriotiz-musa. Király Péter szerint Hodinka külön érdeme, hogy a magyar vonatkozásoknak kiemelt figyelmet szentelt.

A Hodinka személyéhez csak lazán, vagy egyáltalán nem kapcsolódó cikkek: Újj Anna: Adalékok az oláh vajdák, oláh és orosz kenécek intézményéhez hazánkban; Csapóné Maráczy Albertina: Egy réteg ízlésvilága, étkezési kultúrája. Takács Péter — Udvari István: Adalékok a Felső-Tiszavidék sógazdálko-dásához a 18. század végéről (Máramarostól Szepesig); Nagy Márta: Tiszántúli görögkeleti képfalépfő és fafaragó műhely a 19. századból; illetve Fonalka Mária — Czövek István: Ruszinok az orosz politikában;

érdekes történelmi illetve művelődéstörténeti adalékokat dolgoznak fel, általában röviden, mind az átlag-olvasó, mind pedig a szakember számára olvasmányos formában.

Németh Zoltán: Csehszlovákia „történeti” határa a franciák szerint című írásában a Hodinka-hagyaték két változatban is meglevő, politikatörténeti érdekességnek is tekinthető anyagot tárgyalja, a tudós kutató álláspontját szem előtt tartva.

Páll István: Hodinka Antalról, a néprajzkutatóról emlékezik meg. A sokoldalú tudós ezen a téren is tudott maradandót alkotni. Az „Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képekben” c. munka VI. kötetének ruténekről szóló részét (401–417. p.) ő írta.

Kiss Kálmán: Adalékok Szabó Eumén és Hodinka Antal kapcsolatához című dolgozatában a Hodinka-hagyaték két levele alapján a tudós és egy kortárs kollégája viszonyát dolgozza fel: a hasonló gyökerű, ám más sorsú két személy összehasonlíthatósága alapján.

Inánszky Pap Ferencné: Hodinka Antal ruszin kutatásának „hősei” az írónő, Tartally Ilona szemével című dolgozata egy a Hodinkához sokban hasonló életút felvázolása, az írónő műveinek rövidre szabott mustrájával egybekötve.

Ojtozi Eszter: Hodinka Antal vegyes jegyzeteinek könyvészeti vonatkozásai című dolgozata az MTA Könyvtárának Kézirattárában az MS 4814/1 jelzet alatti anyagot ismerteti. Ez 23 cédulányi mennyiséget jelent plusz 4 foliót. A cédulák készítésekor Hodinka kétféle rendszert alkalmazott:

- 1) Szó szerint idézett alapforrás latin, ill. ruszin nyelvű szövegből;
- 2) Röviden összegezte az alapforrás adatait magyar nyelven.

Földvári Sándor: Hodinka Antal és a magyarországi cirill könyvészet című írásából arról értesülünk, hogy az első magyarországi cirill szakbibliográfia Hodinka Antalnak köszönhető és Ivan Karatajev munkáján alapul.

Vinnai Győző: A ruszinok helyzete az első világháború után (1918–1922). (Két forrás a Hodinka-hagyatékból) című írása közül az egyik egy francia nyelvű jelentés, melyet Illés Józseffel közösen készített Hodinka Antal; s melyben a ruszin autonómia problémáját boncolgatja, a másik a magyar–ruszin politikai párttal kapcsolatos.

Németh Zoltán: Adatok a cseh légiók történetéhez c. írása Hodinka Antalnak egy „ruszsofil” jelzésű 46 oldalnyi kéziratát ismerteti. Az írás az emlékkönyv egyik legérdekesebb fejezete. A kézirat önálló megjelentetésére is igényt tarthatna.

Sallai József: A nagy francia forradalom története egy reformkori kézirat lapjain (Hodinka Antal hagyatékában) című írásában egy olyan nagyobb terjedelmű munka 25 oldalas részletét elemzi, mely az 1798–1842 közötti időszakról szól. E mű témája: Franciaország története a jelzett időszakban, s ennek segítségével a tudósnak a francia forradalommal kapcsolatos nézeteit ismerhetjük meg.

Szabó Róbert: Hodinka Antal könyvhagyatéka az MTA Történettudományi Intézetében című írása a címben szereplő hagyatékban az életútját kíséri figyelemmel, tehát azt, hogyan került az e könyvtárba, milyen jellegű, nyelvű. Megadja e könyvek szakrend szerinti besorolását is.

Kovács Tiborné: Hodinka Antal vegyes tárgyú előadásai, tanulmánytörredékei és jegyzetfüzetei című írásában a kéziratjegyzék MS 4812/9–11, MS 4812/12 és MS 4816/111–115 jelzetű, vegyes tartalmú fondjainak rövid ismertetését végezte el; munkájához felhasználta Udvari Istvánnak a ruszin nyelvű kéziratokból készített fordításait.

Ezt követően Udvari Istvánnak a Hodinka hagyatékra vonatkozó pótlásjegyzéke található, majd Tóvári Judit: Válogatás Hodinka Antal levelezéséből c. írása, illetve tartalmi kivonatai. A szám szerint 131 levélkivonat jól tükrözi mind a tudós magánéletét, mind tudományos pályafutásának alakulását is.

Összességében elmondhatjuk, hogy mind a konferencia, mind pedig az emlékkönyv elérte célját: sikert jelent, a magyarországi szlavisztika illetve művelődéstörténeti kutatás szempontjából. Reméljük: további még mélyebb búvárkodások alapját fogja képezni.

Vadnay Tibor

RUMÁNIAIEN 1971–1980

(Südosteuropa - Bibliographie Band VI/1.)

Bearbeitet von Manfred Stoy und Gerhard Seewann

R. Oldenbourg Verlag München, 1992. 664 l.

A müncheni Südost-Institut kiadásában megjelent Románia-bibliográfia példamutató vállalkozás. Mint a szerkesztő, Gerhard Seewann 1992 májusában kelt előszavából megtudjuk, csak néhány ember munkája. Manfred Stoy, a bécsi egyetem osztrák történeti intézetének könyvtár-vezetője (Institut für Österreichische Geschichtsforschung) tekintette át és értékelte ki a román nemzeti bibliográfiát, valamint a román folyóiratok többségét, míg Gerhard Seewann, a müncheni délkelet-európai intézet könyvtárának vezetője, Marion Kertész és Paul Petrescu együttműködésével a Romániára vonatkozó nyugati szakirodalmat dolgozta fel, a Bécsben fel nem lehető folyóiratanyagot tekintette át, végül a címanyag végső csoportosítását vállalta magára. Miután az eddigi nyelvészeti és művészettörténeti bibliográfiák kimerítő információkat tartalmaznak, e téren igyekeztek takarékosan bánni a címeikkel.

Maga a vállalkozás az 1950-es évek elején indult, 1956-ban jelent meg az első kötet; az első olyan nemzetközi bibliográfia, amely felöleli a délkelet-európai országokat. A régió meghatározásával természetesen tudományos szempontból nem érthetünk egyet. Hiszen a következő országokról van szó: Albánia, Bulgária, Jugoszlávia, Románia, Szlovákia és Magyarország. Az így meghatározott régióból kimaradt Görögország, márpedig Délkelet-Európa arculatát Bizánc határozta meg. A magyarországi fejlődés pedig a lengyelrel rokon, és ezt még a bibliográfia megjelenésének az esztendejében is érzékeltette a történelem. Igaz, a jelzett koncepció legfőbb érvét szintén a történelem nyújtotta és München földrajzi helyzete. Félreértések elkerülése végett lehetett volna pontosítani a régió fogalmát: a szocialista tábor Münchentől délkeletre, esetleg jelezze a civakodás tényét is. A koncepció úgy tűnik túlélt a történelmet, sok vonatkozásban, akár a „civakodás”. De ne ezen keseregjünk, hanem örüljünk, hogy még foglalkoznak velünk. És ha a regionalizálási koncepcióval nem is tudunk egyetérteni, bár sajnos azért mégis meg tudjuk érteni, annál inkább üdvözlendő a kötetek és a jelen kötet tematikai sokszínűsége. Hiszen a bibliográfiai figyelem legfontosabb területei a következők: történelem, politika, gazdaság, társadalom, jog, vallás, nyelv, irodalom, művészet és néprajz. A müncheni délkelet-európai bibliográfia jól példázza, hogy míg nálunk csak inkább beszéltek az interdiszciplinaritás követelményeiről, ezeket ott, tőlünk egynapi autobuszjárásra, meg is valósították, mindennél ékebben érzékeltetve az embertudományok egységét.

A századunk nyolcadik évtizedének Románia-bibliográfiája mestermű. 8728 tételből áll. (Az ötéves periódusokat bemutató román történeti-bibliográfiák kb. tízezer címet adnak meg, és még így is sokan szóváteszik „a vidékiek”, hogy a fővárosiak mellőzték munkáikat, nem is beszélve arról, hogy a „céhenkfüliek” történeti munkái kimaradnak.) Ugyanakkor megtaláljuk a nem-romániai román vonatkozású szakirodalmat is. Olyan folyóiratokat is mint az *Új Aurora*. Igaz, hiányzik a *Tiszatáj*, amely rendszeresen foglalkozott a szomszéd országok magyar irodalmával, sőt hosszú ideig ez volt az egyetlen ilyen magyarországi fórum. Ha pedig a szerkesztők nem találtak olyan cikket, amely megütötte volna a mércét, talán magát az előző mondatban jelzett tényt lehetett volna említeni a bevezetőben. Igaz, a bevezető teljesen tárgyyszerű, minden ilyen ideológiai jellegű kijelentéstől mentes. Ez erény, de talán sok az erényből. Hiszen az évtized természetét alapvetően meghatározta a politikum. Romániában az 1960-as évek közepén ugyanis sor került valamiféle, a tudományokra is jótékonyan ható, nyitásra. Azon lehet vitatkozni, hogy ez az „olvasás” mikor ért véget, 1968-ban vagy 1973-ban, mint ez utóbbi dátumot Vlad Georgescu vallotta, akinek a könyve a román felvilágosodásról egy évvel korábban jelent meg. Mindenesetre a nyomdai átfutás miatt a korábbi évtized munkái az itt bemutatott évtizedben jelentek meg. És a politika még abban az értelemben is – *sit venia verbo* – jó hatást gyakorolt, és talán eme egyetlen vonatkozásban, hogy a történészek és irodalomtörténészek egy részét szakmájuk művelésére szorította. (Amíg a forradalom előtt reggeltől estig beülték a bukaresti akadémiai könyvtár kéziratárát, ma már csak dél felé kezdődik a reggel és néhány óra múlva gyorsan beesteledik.)

Élvezet a müncheni Románia-bibliográfiát lapozgatni. Nemcsak az említett tematikai sokszínűség okán, hanem mindazok, akik szerte a világban, és a román bibliográfiai nyilvánosság számára gyakran annak legeladugottabb sarkában: Magyarországon (hacsak nem az *Erdély története* című gyűjteményes munkáról van szó) román témakörökben dolgoznak, elégtételt érezhetnek azért, hogy valahol, és nem akárhol, nyilvánosan is számontartják őket, munkáikat. Komoly szolgálat tehát ez a kötet a román kultúrának, a román kultúrával foglalkozó szakembereknek, és azoknak is, akik csak nyilvántartással foglalkoznak.

A továbbiakban, a recenziófrás fratlan követelményeinek megfelelően néhány konkrét példát kell

hozni a munka fogyatékoságaira, lehetőleg néhány mellékes mozzanatot állítva előtérbe fogyatékoságként, mint például ezt nemcsak nálunk gyakorolják, hanem például Németországban, amikor ugyancsak például az *Erdély rövid történetének* német kiadását ismertetik, természetesen csak az ismertetések e modellbe illeszkedő részeire vonatkoztatva károsnak szánt megjegyzésemet. Ha nem is a legfontosabb, de elsőként hadd említsem a keserű nevetetés mesterei: Caragiale és Ionesco kapcsán, hogy az 6997. tétel eltévedt, mert nem az előző, hanem az utóbbi művére vonatkozik. A kritikai láthatáron viszont feltűnhet egy koncepcionális mozzanatból fakadó kérdés. A kötet ugyanis, ha nem is mellőzi a Románia határain túli román problémákat, úgy tűnik, félreérthető módon szelektál. Megtaláljuk például a besszarábiai Románia vonatkozású munkákat, de nem találunk Besszarábia címszót sehol, míg a délkelet-európai aromunok és az észak-amerikai románok önálló címszót kapnak. Persze, lehet azt mondani, hogy amikor a mű készült, akkor a moldáviai románok még moldovánok voltak, de Románia román népéhez, akkor is közelebb állnak, mint a balkáni aromunok, akik önálló dialektust beszélnek. Észrevételem azonban nem is annyira besszarábiai kérdéshez kapcsolódik, mint inkább két klasszikus író mellőzéséhez. Hiányzik Cioran és Wolf von Aichelburg. Igaz Cioran a világháború után egészen a forradalomig nem volt hajlandó románul megnyilatkozni. Viszont, akkor is a román kultúra egyik legizgalmasabb figurája. Francia életműve román, ill. romániai gyökerei vitathatatlanok, annál is inkább, mert erről éppen Németországban készült nagyobb monográfia. Ugyanakkor a Chicagóban és Párizsban élő Mircea Eliadének az alkimistákról szóló francia művét megtaláljuk. Másik példánk: Aichelburg. Ő alighanem a szászok legnagyobb költője. A romániai börtönből Freiburgba ment, de 1971-ben Bukarestben jelent meg a korai frásaiból is közlő kötete, előszó-utószó nélkül, nyilván nem véletlenül. És ebben ott találjuk az erdélyi (szász) életművéből fakadó klasszikus költeményt: *Völker strömen...*

Völker strömen, Völker fließen, fallen.
Und im Fallen ist ein großes Glück.
Keine Flocke weiß den Weg zurück.

És mindez azóta még aktuálisabb és fájó, ma, az új népvándorlás küszöbén.

A honi reci-rítusnak megfelelően még kell egy „konstruktív” példa a „fogyatékoságokra”. Íme: a *Volksdichtung* fejezetben megtaláljuk Vasile Alecsandri népköltészeti kötetét (8560. sz. alatt), és ez inkább népszerűsítő kiadás, a „mindenki könyvtárában” jelent meg. Alecsandri műveinek az akadémiai kiadó által 1978-ban közreadott harmadik kötete, amely a népköltészeti gyűjtés jegyzetelt, kritikai kiadása, (bár van, aki vitatja, hogy egészében megfelel a kritikai kiadás követelményeinek), az egyes frók fejezetében, Alecsandri neve alatt található meg, mint egy 1966-ban a szépirodalmi kiadónál megjelent kötet újrakiadása, amiről viszont nem szól az 1978-i előszó. Lehetett volna, mondhatná a recenzens, utalásokat elhelyezni. Egyébként vannak is. Du Naynak a román nyelvtörténeti munkájára utalnak is, amikor közlik A. Nicolescu kritikáját, és talán kár, hogy Du Naynál nem találunk ilyen utalószámot. De mindez alighanem csak a terjedelmet növelte volna. És különben is jól eligazít a kitűnő mutató.

Végezetül térjünk vissza Gerhard Seewann előszavához, a tervekhez, miközben megvonja az eddigi munka mérlegét, és szóváteszi, hogy milyen kevés munkatársra számíthattak, többek között az anyagi feltételek szűkössége miatt. A jövőben megjelenik egy Jugoszlávia, Bulgária, Magyarország/Szlovákia, Albánia/Délkelet-Európa kötet. Ugyanakkor megállapítja, hogy a vállalkozás elavult. („Obsolet” írja, sajnos a mi kétkötetes német-magyar szótárunkból nem tudja meg az egyszerű „délkelet-európai” olvasó, hogy ez mit jelent, hacsaknem nem ugrik be neki angolból a francia eredetű szó, vagy fordítva a franciából az angolba, hogy megérkezzék a németbe. Romániában ez csak annak probléma, aki pechére csak németül tud, és nem segít a latin.) Történelmi-politikai okokból avult el a vállalkozás - fejtegeti Seewann bölcs realizmussal. A délkelet-európai bibliográfia ugyanis „a szocialista korszak és a hidegháború gyermeke”, ha a keletkezési körülményekre és az érdeklődésre gondolunk. Seewann mégsem pesszimista. Úgy véli most már széleskörű együttműködésre kerülhet sor. Beköszönt a komputer-korszak. Az olvasó már az eddigiektől eltérő formában összeállított bibliográfiákat kap majd kézbe. A jelen kötet tehát lezár egy korszakot és nyit egy újat. Ezért is örülünk ennek a munkának.

John Mack Faragher

A FRONTIER ÖSVÉNYÉN: TURNER ÉS AZ AMERIKAI NYUGAT ÁTÉRTÉKELÉSE

Frederick Jackson Turner 1893-ban megjelent, a *frontier*-nek az amerikai történelemben játszott szerepéről írt tanulmánya még mindig hódít a történészek között és még mindig viták középpontjában áll. Turner tézise szerint a szabad föld és a nyugat felé mozgó határterület alakította ki az amerikai demokráciát és az amerikai jellem sajátos jegyeit. John Mack Faragher (Mount Holyoke College) szerint az elmélete 1910-re általánosan elfogadottá vált az amerikai történészek körében és még az 1960-as években is döntően alakította az amerikai múltról vallott nézeteket. Az utóbbi harminc évben azonban ez az elmélet sem kerülte el sorsát és egyre többen és több oldalról kérdőjelezték meg érvényességét. Faragher döntőnek véli ebben a folyamatban Gerald D. Nash *The American West in the 20th Century: A Short History of an Urban Oasis* c. művét, melyben Nash annak a véleményének ad hangot, hogy a *frontier*-elmélet kialakulásának gyökereit Turner korában kell keresni: a gazdasági válság, az ismétlődő farmer- és munkásmegmozdulások, a kontinentális terjeszkedés vége és a tengerentúli kezdete, a mezőgazdasági társadalomból az ipariba való átmenet bonyodalmai nosztalgiát kelthettek a múlt iránt.

Az igazság az, hogy Turner *frontier*-elméletének viszonylag röviddel a híres esszé megjelenése után komoly ellenzői akadtak. A filozófus John Dewey, a történész Charles A. Beard már az 1920-as években megkérdőjelezték a tézis helyességét, ám igazán csak Turner 1932-ben bekövetkezett halála után indult támadásra a szakma. Paul Wallace Gates szerint soha nem is létezett valójában „szabad föld” a turneri értelemben; Louis B. Wright azt fejtegette, hogy a demokratikus intézményeket Európából importálták az amerikaiak; Fred A. Shannon tagadta, hogy a Nyugat biztonsági szelepként működött volna a korábbi évszázadokban; míg Mody C. Boatright megjegyezte, hogy a nyugati határvidék települései inkább a közösségi érzéseket erősítették, nem pedig az individualizmust. A bírálók mellett többen új elméletekkel is jelentkeztek: Herbert Eugene Bolton az észak-amerikai Nyugat multinacionális és multiethnikai kutatására hívott fel; Walter Prescott Webb pedig Bernard DeVotoval egyetemben lényegében a Kelet által kifosztott Nyugatról írt; és Earl

Pomeroy leszögezte: „a nyugatiak” lényegében utánzóak voltak és nem feltalálók. Az említett történészek tanulmányai — többek között — helyet kaptak a Faragher által recenzió alá vett öt könyv egyikében, a Richard W. Etulian által szerkesztett *Writing Western History: Essays on Major Western Historians*-ban (Albuquerque: University of New Mexico Press, 1991). Etulian felhívja figyelmünket a történetírás „jelenkoriságára”, mely akár egy ugyanazon történész nézeteit is megváltoztathatja az idők folyamán: az idősebb Arthur M. Schlesinger pályája elején még úgy beszélt a *frontier*-ről, mint a bevándorlás mellett a legfontosabb amerikai témáról; 1942-ben viszont kijelentette, hogy az amerikai civilizáció „az óvilági örökség és az újvilági adottságok” egymásra hatásából jött létre. Nash *Creating the West: Historical Interpretations 1890–1990* (Albuquerque: University of New Mexico Press, 1991) c. kötetében is a „jelenkoriságot” ostromozza és azzal vádolja a történészeket, hogy az egyik nemzedék a másik után mindössze új mítoszokkal helyettesítette a régieket a Nyugat történetét illetően. A kiindulópont azonos Donald Worster *Under Western Skies: Nature and History in the American West* (New York: Oxford UP, 1992) c. könyvében: a Nyugat történetét újabban a vietnámi vereségtől és más, az amerikai által az utóbbi években elszenvedett megaláztatásoktól befolyásolt történészek írták meg, jóllehet lényegében csak közvetlen elődeik nyomdokaiba léptek azok, akik — így A. Irving Hollowell, David M. Potter, Roger Daniels, stb. — már árnyaltabb vizsgálat alá vették a Nyugat történetét, amikor az indiánokról, a spanyol anyanyelvű, az ázsiai és az európai bevándorlókról, valamint a nőkről értekeztek egyes munkáikban. Patricia Nelson Limerick, Clyde A. Milner II és Charles E. Rankin az általuk szerkesztett *Trails Toward a New Western History*-ban (Lawrence: University Press of Kansas, 1991) két kategóriába osztja a vitában résztvevőket: a „régiekre” és az „újakra”, bár időnként nehézségek adódnak a besorolásnál: Webb például „új” abban az értelemben, hogy a Nyugat korlátozott vízkészletéről és viszonylagos kiszolgáltatottságáról ír, viszont „rég” azt tekintve, hogy némileg lekezelően említi az indiánokat és a spanyol anyanyelvűeket. Ez utóbbi hiányosságot szeretné felszámolni George Miles a William Cronon, George Miles és Joy Gitlin szerkesztette *Under an Open Sky: Rethinking America's Western Past* (New York: W. W. Norton, 1992.) c. kötetben megjelent frásában: az indiánok és a fehérek egymásra gyakorolt hatása fontos lehet egy valósághűbb kép kialakításához; míg Joy Gitlin rámutat: a különböző európai hatalmak által létrehozott *frontier*-ek ösz-

szehasonlító vizsgálata mozdíthatná ki a vitát a holtpontról.

A jelenkori történetírás természetesen a poszt-turneri korszakot is megpróbálja értelmezni. Adna F. Weber kimutatta, hogy az 1890-es években a Nyugat az északkeleti vidéket kivéve a legvárosiasodottabb régiója volt az Egyesült Államokban és a Coney McWilliams, Earl Pomeroy és Charles Gates által írt, a város és a vidék kapcsolatát vizsgáló tanulmányok a nyugati országrész történelmének kontinuitásáról szólnak. Egyetértés alakult ki azt illetően, hogy lényegében három meghatározó jellegű esemény történt a Nyugattal az utóbbi kétszáz évben: 1) az 1840-es évektől megerősödött a Nyugat felé való terjeszkedés eszméje; 2) a *frontier* lezárult az 1890-es években; és 3) az 1933 és 1945 között a térségbe irányított hatalmas szövetségi tőkebefektetések átalakították a Nyugat gazdaságát és kultúráját.

Érdekes módon magának a „Nyugat”-nak a meghatározása késik. Mi a „Nyugat”? Földrajzi fogalom-e, jól körülírható terület — ahogy azt Webb és Worster feltételezi ökológiai alapon, vagy pedig folyamat a függetlenségi háború idején Tennessee és Kentucky jelentette a „Nyugatot”, közvetlenül utána az északnyugati- és délnyugati-területek, majd Arkansas, Missouri és Iowa a polgárháború előtt, és így tovább. Ennek az alapvető kérdésnek a megválaszolása a jövő történészeire vár.

The American Historical Review, Vol. 98. No. 1. (February 1993), pp. 106–117.

Ma. T.

Dorothy Sue Cobble és
Alice Kessler-Harris

AZ „ÚJ” MUNKÁSMOZGALOM-TÖRTÉNET AZ AMERIKAI EGYETEMI TANKÖNYVEKBEN

Az „új” munkásmozgalom-történet a jelenkori amerikai történetírás egyik legizgalmasabb fejezete: Herbert G. Gutman, David Montgomery, Christine Stansell, Mary H. Blewett és a többiek rendkívül sok adatot hoztak felszínre tárgykörben és alapvetően megváltoztatták a felfogásunkat az eddig kizárólag a gazdasági oldalról megközelített kérdésben, szögezi le a Rutgers Egyetem szerzőpárosa, Dorothy Sue Cobble és Alice Kessler-Harris.

A szűkebb szakma ismeri eredményeiket és felhasználja azokat, a kérdés azonban: mennyit vesznek át az új kutatási eredményekből azok az egyetemi tankönyvek, melyek a legtöbb hallgatónak az egyetlen forrást jelentik az amerikai történelmi tanulmányaikban.

A „rég” munkásmozgalom-történet a munkahelyre koncentrált és a szakszervezeti mozgalomra; az „új” viszont az otthonokat, a lakóhelyeket és a közösségeket is vizsgálat alá veszi. Általánosságban, mindegyik itt tárgyalt könyv hosszabb-rövidebb szakaszt szentel a szakszervezeteknek, elismeri a vállalatok szerepét az amerikai politikai és kulturális élet alakításában. David Brody és James A. Henretta, W. Elliot Brownlee, David Brody a Susan Ware által szerkesztett kétkötetes *America's History*-ban (Chicago: Dorsey, 1987), Leon F. Litwack a Winthrop D. Jordan és általa szerkesztett *The United States*-ben (Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1991) és Gary B. Nash a Gary B. Nash, Julie Roy Jeffrey, John R. Howe, Peter J. Frederick, Allen F. Davis és Allan M. Winkler által összeállított *The People: Creating a Nation and a Society* (New York: Harper Collins, 1992) kísérletet tesz az egyszerű emberek élményeiről és tapasztalatairól is számot adni, jóllehet ők is szinte lehetetlennek találják, hogy bármiféle folyamatosságot mutassanak ki ezen a téren a 2. világháború előtti évek és az 1945 utáni posztindusztriális korszak között. Az esszé szerzőpárosa három kérdés alapján vizsgálja a tankönyveket: 1) milyen mértékben foglalkoznak a tárgyalt összefoglalások a munka és a közösség, a család, az etnikumok és a fajok kérdésével; 2) milyen mértékben ismerik el a fajilag és etnikailag kevert munkásság hozzájárulását a politikai és társadalmi kultúrához; és 3) milyen mértékben foglalják bele a nemek szerepét a kérdéskörbe.

A hallgatók általában keveset tudhatnak meg a polgárháború előtti amerikai munkásmozgalomról és a munkásságról, valamivel többet a késő 19. és a kora 20. század iról és semmit a 2. világháború utániról. A tankönyvek többsége a polgárháborút megelőző időszakot tárgyalva kizárólag a gazdasággal kapcsolatban tesz említést a munkásokról, ahol azoknak szinte semmi befolyása nem volt; mindössze a Nash és Henretta, valamint társaik által szerkesztett munkák helyezik bele az amerikai forradalmat (függetlenségi háborút) az „új” munkásmozgalom-történet által kialakított kulturális és társadalmi keretbe. Itt elsősorban Sean Wilentz és Alfred F. Young műveire támaszkodnak. Velük szemben Jordan és Litwack azt állítja, hogy a bélyegtörvények kiváltotta zavargásokat főleg „a tehetős polgárok” vezették; John A. Garraty és Robert A. McCaughey pedig azt, hogy a Szabadság Fiait „jelentős állásokban lévő, köztisztviselőben álló” emberek irányították (*The American Nation: A History of the United States*,

New York: Harper Collins, 1991). A kora 19. századról szóló részekben a munkásságot főként csak demográfiai szempontból tárgyalják, így Irwin Unger kétkötetes *These United States: The Questions of Our Past* (Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1992) c. művében először azokat a betegségeket és járványokat említi, melyek munkáshiányhoz vezettek, majd pedig a bevándorlást tárgyalja. A Thomas A. Bailey és David M. Kennedy által közreadott *The American Pageant: A History of the Republic* (Lexington; Mass.: Heath, 1991) a legfelületesebb ilyen szempontból: a munkások csak mint a korai iparosodás áldozatai jelennek meg a könyv lapjain; ennél mindössze annyival ad többet Arthur S. Link, Stanley Coben, Robert V. Remini, Douglas Greenberg és Robert C. McMath, Jr. *The American People*-je (Arlington Heights: Harlan Davidson, 1987), hogy a korai szakszervezetekről is szó esik. A legátfogóbb leírás Nash, Jordan, Litwack és Henretta összeállításában található: bemutatják a korai iparosodás okozta változásokat a munkahelyeken (a korábbi szakképzettségek elértéktelenedése), a közösségben (az új városi proletariátus kialakulása) és a városi munkásság kultúráját. Henretta és Nash beszél egyedül a kézművesek republikánizmusáról és azokról a törekvésekről, amelyek megpróbálták az eszmerendszert átmenteni a 19. századba is: a kor munkásmegmozdulásait és tiltakozási akcióit nemcsak a gazdasági válságok idézték elő, hanem a köztársaság válsága és a munkások félelme, hogy elvesztik szabadságjogukat és függetlenségüket. A munkásreformereket és a szakszervezeti vezeteket a polgárháború előtti időszak kulturális élete szerves és fontos résztevévéként ábrázolják az utóbb említett szerzők. Velük szemben a Bailey–Kennedy és a Garraty–McCaughy szerzőpáros a jacksoni kornak nevezett időszakot anélkül tárgyalja, hogy megemlítené a munkás-tiltakozásokat és a szakszervezeti mozgalmat.

A nemek és a különböző fajok eltérő szerepének tárgyalása szinte teljesen hiányzik a recenzens által vizsgált tankönyvekből. Még az aránylag árnyalt képet festő Nash és Henretta is mellőzi a munkásnők történetéről feltárt legutóbbi kutatási eredményeket: a lowelli szövönők jelentik a munkásnőket számukra. Másrészt viszont az említett szerzők megemlítik a felvásárlási és juttatási rendszert, noha nem elemzik annak gazdasági és társadalmi hatásait. Az etnikai csoportokat és a munkásokat a legtöbbször úgy kezelik, mintha nem ugyanazokról az emberekről lenne szó. Jordan és Litwack összefoglalója az egyetlen olyan, mely felfigyel arra: a feketék északi alkalmazása milyen mértékben csökkentette ott a munkásszolidaritást.

A polgárháború utáni időszak munkásszervezeteinek — az AFL-nek és az ágazati szakszervezeteknek — a működését meglehetősen szűken értelmezi a szerzők többsége. A magasabb bérek

és a rövidebb munkaidőért folytatott harcukat elismerik, de mellőzik Gutman és Montgomery kutatásait, akik kimutatták: a munkahelyek ellenőrzése volt végső soron a szakszervezetek célja ebben az időszakban. Ami pedig a 20. századot illeti, sem a szervezett munkásság, sem pedig az egyének nem kapnak túl sok szerepet a leírásokban, mindössze Nash és Link helyezi a munkáskérdést a New Deal-reformok középpontjába. Ugyanakkor a többség ezeket a reformokat Franklin D. Roosevelttől paternalista politikájáig részékként, vagy pedig a Long és Coughlin tiszteletes jelentette kihívásokra adott válaszként jellemzi. Henretta, Jordan és Litwack, valamint Nash megemlíti, hogy az 1940-es és 1950-es években a munkások életszínvonalában végbement javulás a munkahelyi befolyásuk rovására történt, de — ironikus módon — az új társadalomtörténet erőfeszítései, hogy a nemek, az etnikai csoportok és a fajok kérdését árnyaltabban ábrázolják, háttérbe szorították a munkásságot és kiszorították a munkásmozgalmat a tankönyvekből.

The American Historical Review, Vol. 98, No. 2 (March 1993), pp. 1534–1545.

Ma. T.

Thomas F. O'Brien

FORRADALMI KÜLDFTÉS: AMERIKAI VÁLLALKOZÁSOK KUBÁBAN

A General Electric alkalmazottja, Henry W. Cathlin 1922-ben érkezett Kubába azzal a céllal, hogy az ország kezdetleges villanyáram-termelő iparát megszerezze és megszervezze. Cathlin nem egyedül érkezett: az Egyesült Államok ún. második ipari forradalmának szakemberei kísérték el, főleg mérnökök, akik az új vállalat kulcspozícióit is elfoglalták. A University of Houston történésze, Thomas F. O'Brien véleménye szerint nem sokat tudunk a multinacionális cégek és az egyes társadalmak egymásra gyakorolt hatásáról; a GE kubai szereplését esettanulmánynak szánja a szerző, mely az amerikai óriásvállalatok és a fejlődő országok kapcsolatát példázza.

A vegyi-, a fém- és az elektromosipar térhódításával a 19. század végén a munkások helyzete sok szempontból drasztikusan megváltozott. Az új berendezések és a munka „tudományos” megszerzése megfosztotta a munkásokat a munkafolyamatok ellenőrzésének lehetőségétől és homogénizálta a munkásságot az alkalmazhatóság szempont-

jaból. A munkások spontán és szervezett ellenlépéseire válaszul különböző reformprogramokat javasoltak a vállalkozók védelmére: jóléti juttatásokat, a szervezett munkásság elismerését, ösztönzőket és közös ellenőrzést a munkahelyeken, míg az otthonokban a munkaetikát hirdették és küzdöttek az olyan káros „szvenedélyek” ellen, mint az alkoholfogyasztás és a radikális eszmék. A „fehérgallérosok” szervezési forradalmat hajtottak végre: átformálták a vezetést és új marketing-módszereket vezettek be. Az amerikai nagyvállalati kultúra még mindig az egyéni szabadságot és a korlátlan lehetőségeket hirdette, s egyben a közösségi kapcsolatrendszer lazfította az egyéni ambíció és a fogyasztói társadalom kialakulásának biztosításával. Az észak-amerikai változások mély hatást gyakoroltak a latin-amerikai országokra és itt az új életforma terjesztői elsősorban a nagyvállalatok lettek. A General Electric-et 1892-ben alapították a Thomson-Houston és az Edison General Electric összeolvasztásával; ugyanebben az évben a GE és legfőbb vetélytársa, a Westinghouse szabadalom-csere megállapodást kötött: a tudományos ismeretek monopóliuma nagyban segítette később a GE-t tengerentúli terjeszkedésében. 1919-ben a vállalat négy kontinensen működött és számos vállalkozásban szerzett kisebb-nagyobb érdekeltséget. Az 1920-as években a GE kereskedelempolitikáját az jellemezte, hogy minden jelentősebb villamossággal foglalkozó cégbe behatolt a piac hatékonyabb ellenőrzése érdekében.

A vállalat a tulajdonában lévő *Electric Bond and Share Company*-n keresztül hatolt be a latin-amerikai energiaiparba; majd 1923-ban életre hívta az *American and Foreign Power Corp*-t (AFP) az előbbi cég külföldi érdekeltségeinek ellenőrzésére. A GE legfontosabb pénzügyi támasa, a National City Bank korábbi elnöke, Frank A. Vanderlip Latin-Amerikában látta a legelőnyösebb területet az amerikai külföldi befektetések számára, míg Kubát olyan országnak tekintette, mely példája lehetne annak, miként reformálhat meg egy „elmaradott” országot az Egyesült Államok ipari kultúrája. A kubaiaknak nem a villamosipari óriás cég jelentette az első amerikai nagyvállalatot a szigetországban. Főként a keleti tartományok munkásai érezték meg az amerikai cukorvállalatok behatolását: gyenge és gyorsan összeomló sztrájkokkal próbálkoztak tiltakozni — nem sok eredménnyel. A megmozdulások nemcsak az idegen vállalatok, de az idegen munkaerő ellen is szóltak: az észak-amerikai cukorvállalatok először 1912-ben kaptak engedélyt a kubai kormánytól Haitiből származó és jamaikai munkások alkalmazására. A cukoriparon kívül még a bányászat és a közlekedés vonzotta elsősorban az amerikai befektetőket: az 1920-as évek első felében körülbelül egy milliárd dollárt ruháztak be ezekbe az ágazatokba. A számos esetben újszerű szaktudást igénylő

munkaköröket jórészt észak-amerikaiak töltötték be: a kubai kétékezi munkásokat és az ottani értelmiség egy részét így összekötötte az idegenellenesség. Ezt az érzést szította meg a vállalat vezetése által bevezetett szigorúbb ellenőrzés és az automatizálás, mely munkahelyeket vett el a kevésbé szakképzett kubaiktól.

Időközben az AFP megvásárolta a *Compania Cubana de Electricidad*ot, melynek elnökhelyettese, a korábbi tulajdonos, Gerardo Machado tábornok volt. Machado félmillió dollárt kapott az AFP-től 1924-es elnökválasztási kampányára — és meg is választották. Az új elnök cserében támogatta a külföldi beruházásokat és különösen szoros kapcsolatot ápolott az AFP-vel. Így megakadályozta, hogy bármilyen intézkedést tehessen a törvényhozás az elektromos vállalat által megállapított magas díjak csökkentésére. Az 1930-as évek elejére Kuba nemzeti kormánya és a helyi kormányzatok, valamint egyének összesen 8,7 millió dolláros tartozást halmoztak fel az AFP-vel szemben. Az egyre szaporodó bojkottok és egyéb ellenállási formákra válaszul a vállalat 23 város áramszolgáltatását szüntette be 1932 júliusában. A döntés olaj volt a tűzre. Kuba fő termékének, a cukornak az ára a felére esett vissza 1924 és 1928 között; Machado észak-amerikai bankoktól felvett kölcsönökkel és az ezekből finanszírozott nagyszabású közmunkákkal próbálta lecsillapítani a kedélyeket. Az 1930-as évek elején azonban a bankok nem voltak már hajlandók újabb kölcsönöket folyósítani, legfeljebb a meglévő adósságok rövidtávú átutemeztését fogadták el.

A súlyos gazdasági helyzet általános sztrájkba torkollott 1933 augusztusának elején, mely megbuktatta Machado diktatúráját. Szeptember 3-án a Fulgencio Batista vezetésével fellázadt tisztek Ramón Grau San Martint ültették az elnöki székbe, akinek egyik első intézkedése a villanydíjak 45%-os csökkentése volt. 1934 elején a munkások számos helyen átvették az üzemek irányítását, miután még 1933 szeptemberében a kétékezi munkások és a „fehérgalléros” alkalmazottak egyesítették szakszervezeteiket. 1934. január 14-én a Grau-kormányzat átvette az AFP-t és elbocsátotta annak vezetőit. Ekkor azonban a National City és a Chase National Bank pénzügyi bojkott alá helyezte a kubaiak által irányított GE leányvállalatot, míg a GE és a Westinghouse ipari bojkott alá vette az AFP-t. A helyiek három hétig vezették a vállalatot és úgy tűnt: a nemzeti forradalom győz a munkahelyeken. (A Bethlehem Steel és az ITT telepein „szovjetek” és „vörös őrségek” alakultak.) Ekkor azonban az új amerikai követ, Sumner Welles nyomására Batista Carlos Mendiával váltotta fel Graut, s az új elnök február 3-án ismét az AFP ellenőrzése alá helyezte a vállalatot. Az ezt követő sztrájkokat Mendieta letörte és az 1933 előtti állapotok hamar helyreálltak Kuba

szigetén bizonyos változtatásokkal: az állam közvetítő szerepet vállalt a tőkések és a munkások között; míg a nacionalista-jellegű megmozdulásokra válaszul az észak-amerikai vállalatok egyre nagyobb számban alkalmaztak helyieket és szimbolikus engedményként spanyol elnevezéseket használtak válalataik, illetve termékeik esetében.

The American Historical Review, Vol. 98, No. 3. (June 1993), pp. 765–785.

Ma. T.

Robin D. G. Kelley

„NEM AZOK VAGYUNK, AKIKNEK LÁTSZUNK”: A FEKETE MUNKÁSOK SZEREPÉNEK ÁTÉRTÉKELÉSE A SZEGREGÁCIÓS DÉLEN

Az Egyesült Államokban élő feketék történetéről az utóbbi években egyre több tanulmány jelenik meg, ennek ellenére Robin D. G. Kelley (University of Michigan, Ann Arbor) úgy véli: bizonyos szempontból egysíkú ezeknek a munkáknak a többsége, amennyiben az írott anyagra támaszkodnak kizárólag és emiatt a fekete középosztály történetét írják le mint a feketék történetét. A színesbőrű munkások által tanúsított látszólagos passzivitás és beletörődés mindössze a felszín jelent: a tanulmány célja annak kimutatása, hogy ez a magatartásforma, melyet a szerző pszichológusok és antropológusok véleményére támaszkodva az ellenállás egy fajtájának fog fel, hogyan alakította a munkások tudatát és hogy milyen kapcsolat létezett a „hivatalos” ellenállás és a politikai antropológus James C. Scott által „infrapolitikának” nevezett kultúra között, mely a napi beszélgetésekben, a folklórban, a viccekben, az énekekben stb. nyilvánult meg.

A téma úttörője Herbert Aptheker, akinek *American Negro Slave Revolts* (New York, 1943) c. könyve tárgyalta először azokat a rejtett, vagy csak nehezen észrevehető jelenségeket a feketék életében, amelyek — a hagyományos felfogással szemben — a polgárháború előtti Délen aktívan alakították a kor gazdasági, társadalmi és politikai életét. Kelley leszögezi dolgozata elején, hogy nem az „infrapolitika” elsőbbőségét hirdeti, hanem csupán azt, hogy enélkül nehéz megérteni az Egyesült Államok déli államainak a történetét a polgárháború végétől az 1950-es évekig. A szerző három helyszínen vizsgálja az „infrapolitika”: a közösségen és a háztartásokon belül, a munkahelyeken, valamint a közterületeken.

A színesbőrű közösségek — különösen a déli

városokban — egy olyan „ellenállási kultúrát” hoztak létre, mely a közösségi értékeket, a kölcsönösséget és az egymásrautaltságot erősítette. A szegregációs (elkülönítő) törvények miatt fekete templomok, bárók, klubok, stb. jöttek létre, melyek — kiegészülve olyan közösségi szervezetekkel, mint a Biblia-olvasókörök és a segélyegyletek — létfontosságúak voltak a feketék életében. Ezek az intézmények azonban a fekete közösségen belül is feszültségekhez vezettek: az egységes színesbőrű társadalomról váltott nézetek tarthatatlanná váltak a legújabb kutatások fényében. A legtöbb történész a munkahelyeken lezajlott folyamatokat tanulmányozza, jóllehet fel kell tennünk a kérdést: nem az otthonok voltak-e a fekete munkások ellenállásának ostromzóí? Amiri Baraka, Lawrence Levine, Sterling Stuckey és mások az „oral history”, az antropológia és a néprajz tudomány segítségével egy eddig ismeretlen politikai kultúrát tártak fel a színesbőrűek otthonainak falain belül, noha talán inkább „alternatívnak” lehet ezt a kultúrát hívni, nem pedig konfrontációnak. Ezen a téren jelentős eredményeket értek el a fekete nők történetét kutatók, akiknek sikerült — többek között — szoros kapcsolatot kimutatni a polgárháborút követő ún. rekonstrukció alatti republikánus politika és a színesbőrű asszonyok politikai aktivitása között (Elsa Barkley Brown).

A munkahelyeken vizsgált jelenségek sorából hiányzik annak bemutatása, hogyan védekeztek a szervezetlen fekete munkások a kedvezőtlen munkakörülmények, az alacsony bérek és a rasszizmus különböző megnyilvánulási formái ellen. George Rawick hívta fel a figyelmet arra, hogy látszólag szervezetlen és egyedi akciók sorával, melyek mindazonáltal egy kollektív stratégia részét képezték szerinte, a fekete munkások megpróbálták a munka ütemét ellenőrizni és saját maguk meghatározni különböző módszerekkel: szabotázssal, munkalassítással és egyéb módszerekkel. A történészek egy része tudatosan figyelmen kívül hagyta ezeket a jelenségeket abbéli igyekezetében, hogy ne erősítsék a rasszista sztereotípiákat, melyek a fekete cselédek és munkások szándékos (?) ügyetlenkedéseiből, lassúságából és megbízhatatlanságából táplálkoztak. Ugyanígy jóindulatúan szemet hunytak a történészek a munkahelyeklopások fölött is, melyek — Kelley szerint — annak a nagy „stratégiának” a részét képezték, melynek célja az alacsony bérek és a rossz bánásmód valamilyen formában történő kompenzálása volt. A legjobbban dokumentált fajtája az ellenállásnak a munkahelyek sűrű váltogatása: ez a jelenség az „infrapolitika” magját képezte a munkahelyeken és a házcselédek esetében: magának a munkahelynek a megválasztása is rejtett véleményformálást jelentett. Eileen Boris és Tera Hunter a színesbőrű dohánygyári munkásnők életének vizsgálata során arra a megállapításra jutott, hogy a házimun-

kába való menekülés egyben a mindennapi szexuális zaklatástól való menekülést is jelentette. A nemek közötti konfliktusokat faji viták is „szinesítették”: a fehér szakszervezetek számos helyen maximálták az alkalmazható színesbőrű munkások létszámát és bérét.

A déli feketék „infrapolitikájának” legszembe-tűnőbb színtere a közterület volt, illetve a tömegközlekedési járművek. A szegregációs törvények az autóbuszok és villamosok hátsó részébe kényszerítették a színesbőrűeket és ez a helyzet állandó — hangos — viták forrását jelentette. Itt meglehetősen nagy „közönség” előtt zajlott a „dráma”: az utasok alkalmanként még a polgárjogi szervezetek segítségét is igénybe vették, amikor pénz- és börtönbüntetésekkel próbálták a hatóságok megtorolni a „hangoskodó” vagy „erőszakoskodó” feketék akcióit. Ezek a spontán cselekedetek egyrészt állásfoglalásra kényszerítették a színesbőrű „hivatalos” szervezeteket, másrészt pedig bizonyos lépések megtételére a hatóságokat, hogy elejét vegyék a kellemetlen jeleneteknek. A legtöbb dokumentált, a szegregációs törvényekkel szembeni „ellenesség” a közterületeken zajlott le, mivel itt könnyebb volt a menekülés.

Az „infrapolitika” és a szervezett ellenállás ilyen módon az érem két oldalát jelentették: egyiket sem lehet megérteni a másik nélkül és csak a kettő együtt ad kielégítő képet a szegregációs Délen dolgozó színesbőrű munkások mindennapi küzdelméről a polgárháborút követő száz évben.

The Journal of American History, Vol. 80. No. 1 (June 1993), pp. 75–112.

Ma. T.

Leo P. Ribuffo

ISTEN ÉS A JELENKORI POLITIKA AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN

Leo P. Ribuffo (George Washington University) esszéje Garry Wills *Under God: Religion and American Politics* (New York: Simon and Schuster, 1990) és Erling Jorstad *Holdin Fast Pressing On: Religion in America in the 1980s* (Westport: Greenwood, 1990) c. munkáját ismerteti, illetve a tanulmányok által felvetett kérdésekre próbál választ adni.

A felmérések szerint az Egyesült Államok volt a „Jegvallásosabb” országok egyike az 1970-es években, amennyiben a templombjárás megfelelő mércéje ennek eldöntésére. Az 1976-os elnökválasztási küzdelmekben a két jelölt, Jimmy Carter és

Gerald Ford megpróbált a vallásos érzelmekre is játszani: a versenyt a későbbi győztes, Carter nyerte, aki megtartotta a hagyományos katolikus szavazatokat és jól szerepelt azok között a fundamentalisták és protestánsok között is, akik korábban elpártoltak a Demokrata Párttól. A teológiai konzervatívok — Jerry Falwell, Pat Robertson és társaik — azonban hamarosan az elnök bírálóiként léptek fel: hazafias naggyűléseket rendeztek, politikai szervezeteket alapítottak és 1980-ban Ronald Reagan sokat köszönhetett nekik elnökké választása alkalmából. A konzervatív Reagan-kormányzat évei alatt bizonyos szempontból kiújultak az 1920-as évek „fundamentalista” vitái. Ribuffo szerint a fundamentalisták végig színen voltak a I. világháborút követő évektől kezdve: az 1920-as években például a Scopes-per kapcsán hallatták hangjukat, többen beléptek olyan szélsőséges szervezetekbe, mint a Ku Klux Klan; az 1930-as években a Roosevelt-kormányzat politikáját támadták mint az amerikai életforma elleni veszélyes összeesküvést. Gerald L. K. Smith tiszteletes kijelentette, hogy a Roosevelt-adminisztráció a keresztény civilizáció elleni zsidó támadás legújabb megjelenési formája; Gerald B. Winrod tiszteletes még meg is toldotta ezt a véleményt azzal, hogy a zsidó-összeesküvés Jézus keresztrefeszítésétől datálódik. A konzervatív protestánsokat és katolikusokat egy táborba sodorta New Deal-ellenességük: Charles E. Coughlin tiszteletes rádiós beszédei hathatós segítséget nyújtottak a már említett nézetek elterjesztésének.

A II. világháborút követő években nőtt a bevallottan vallásos emberek száma az Egyesült Államokban. A részben kompromittálódott keresztény jobboldal megújult: Carl Henry, Billy Graham és fundamentalista társaik inkább „evangelizálóknak” hívták magukat, elfélték az antiszemitizmust és kevésbé harcias hangot ütöttek meg a prédikációikban. Az 1950-es és 1960-as években — számos szociológus (Daniel Bell, Nathan Glazer, Seymour M. Lipset) véleménye szerint — a konzervatív vallási mozgalmak fontos szerepet játszottak a „radikális jobboldal” kialakulásában (Joseph McCarthy, Barry Goldwater); sőt Graham tiszteletes 1968-ban nyíltan Richard Nixon jelöltsége mellett foglalt állást. Az 1965-tel kezdődő következő évtized kiélezte az ideológiai ellentéteket a „liberálisok” és „konzervatívok” között: amíg az előbbieket a vietnámi háború befejezését követelték, valamint egyenlő jogokat az afrikai amerikaiaknak (feketéknek), a nőknek és a homoszexuálisoknak, addig az utóbbiak a „hagyományos” értékrend visszazállítása érdekében léptek fel.

A vallási és politikai konzervativizmus igazán az 1972-es elnökválasztáson találkozott egymással, amikor Nixon elnyerte a katolikus szavazók többségének a támogatását a fundamentalisták és evangelizáló nyolcvan százaléka szavazataival együtt.

A törésvonalak azért is jelentkeztek ilyen élesen, mert ellenfele az „ultraliberális” George McGovern volt. A konzervatívok előretörése szinte zökkenésméentesen folytatódott az 1970-es években: a liberális egyházak taglétszáma visszaesett, míg a konzervatívoké nőtt. Ez utóbbiak különböző új politikai szervezeteket hoztak létre, „felfedezték” a tömegkommunikációs eszközök hasznát, „keresztény akadémiákat” alapítottak stb. Az új tömegtájékoztatói módszerekben élen járó Richard Vigurie és Paul Weyrich katolikusok voltak, míg Howard Phillips zsidó; ennek ellenére könnyen közös nevezőre jutottak a különböző protestáns felekezetekkel és szektákkal.

A konzervatívok legnagyobb sikerüket 1980-ban érték el, amikor Ronald Reagan — többek között — az ő támogatásukkal került be a Fehér Háza. A nagy várakozásokat azonban jobbára kiábrándulás követte: Reagan elnök csak *pro forma* támogatást nyújtott a konzervatívok kedvenc javaslatainak, mint például annak, hogy tegyék kötelezővé az imádkozást az iskolákban, hogy adjanak nagyobb támogatást a felekezeti iskoláknak és hogy abortuszellenes törvényt fogadtassanak el a törvényhozással. Mindössze annyit érték el, hogy az abortuszhoz folyósított szövetségi pénzalapokat szigorúbb ellenőrzés alá vonták. Az 1984-es választásokon azután Ronald Reagannek már nem volt olyan nagy szüksége a vallási konzervatívok támogatására, mint négy évvel korábban; az 1980-as évek közepétől pedig botrányok rázták meg a fundamentalisták mozgalmát — például Jim Bakker és Jimmy Swaggart esete —, Jerry Falwell a háttérbe vonult, míg Pat Robertson elenyésző támogatást kapott csak 1988-as elnökválasztási kampányában.

Miként értékelik a történészek a keresztény jobboldal működését? Hosszú ideig elfogadták Richard Hofstadter jellemzését, mely szerint az ehhez hasonló mozgalmak „paranoiás stílusúak” az amerikai közéletben. Az 1980-as években azonban felvetődött a kérdés: a Reagan-koalíció magját képező „morális többséget” el lehet-e intézni ilyen sommás megállapítással? Egyre több tanulmány jelent meg az amerikai vallástörténet tárgykörében: közülük is úttörő jellegűek Perry Millernek a puritánokról szóló művei. Az „új” vallástörténet felhívta a figyelmet a vallási élet sokszínűségére; vizsgálni kezdte a vallás szerepét és jelentőségét a feketéknél, a spanyol anyanyelvűeknél és a nőknél. Az „új” vallástörténészek többsége politikailag konzervatív elveket vallott ugyanúgy, mint az általuk alapított *Christian Scholar's Review*. A másik oldalon a radikális, „új baloldali” történészek — például Sean Wilentz, Herbert Gutman — szoros kapcsolatot fedeztek fel az evangélikus protestánsok és a munkások „republikánizmusa” között a 19. század első felében, míg Robert M. Crunden és Robert T. Handy a századvég progresszív reformerei és a vallás kapcsolatát kutatták.

Egyetértés alakult ki a különböző történeti iskolák képviselői között arról, hogy az 1920-as évektől kezdve a fehér amerikaiak egyre inkább elfordultak a vallástól, vagy ahogy Garry Wills fogalmaz: „tudatos tudatlanságban” tartották magukat a vallási kérdéseket illetően.

Garry Wills *Under God* c. könyvében rendkívül nagyszámú és különböző forrásra támaszkodik. A kötet első részében a szerző górcső alá veszi az 1988-as elnökválasztás kulturális és intellektuális hátterét: Michael Dukakis-ról megállapítja, hogy ő volt az egyetlen valódi „világi” elnökválasztó; Pat Robertsonról lesújtó véleményt mond: „felvizezett” pümkösdista, túlságosan hangsúlyozottan televíziós(show)-személyiség, valamint a déli „úriember” hamis utánpótlása. George Bush-ról viszont mint pragmatikus „újjászületett” epizkopálisról ír, aki ügyesen az amerikai zászló előtt, az iskolákban bevezetendő napi tiszteletadást tette meg kampánya egyik fő pontjának a liberális, másodgenerációs bevándorolt Dukakis ellenében. Tanulmányának második részében Wills rendkívül személyes hangú amerikai vallástörténelmet ír. Végeredményben egy modernizált Roger Williams-féle álláspontot foglal el: az államot és az egyházat talán még határozottabban szét kellene választani — mint ahogy azt Thomas Jefferson és James Madison megfogalmazta —, mivel az előbbi erősen korrumpálja az utóbbit.

Erling Jorstad hasonlóságokat lát a teológiai liberálisok, a fundamentalisták, az evangélikusok és az „újkor spiritualisták” között: mindannyian egyrészt ragaszkodnak a „hagyományos” értékrendhez, másrészt pedig új magatartásmintákat keresnek a megváltozott világ körülményeihez igazodva. Jorstad könyvének középponti témája az evangélikus népes csoportjának leírása, a mozgalom kapcsolatai Reagan és Bush elnökökkel, belső harcaik és nehézségeik (Jim Bakker, Jimmy Swaggart és kevésbé neves társaik); valamint a mozgalom helye az új keresztény jobboldalon belül. A szerző megállapítja, hogy ez a kultúra távolról sem monolitikus, statikus vagy elzárt a kor társadalmától: a rockzenétől kezdve minden modern eszközt megragadnak, hogy tanácsokat szélesebb körökben ismertté tegyék. Jorstad, Wills-hez hasonlóan úgy véli, hogy nincs éles választóvonal a vallási „főáramlatok”, valamint az evangélikusok és a többi konzervatív protestáns csoport között: a politikai életben Carter és Reagan jelképezték a kor vallási ideológiáinak összemosódását. Reagan egyéni meggyőződését Jorstad „szinkretizmus”-nak nevezi: az exelnök támogatta az új keresztény jobboldalt, ugyanakkor pedig hitt az asztrológiában is.

Az 1980-as évek közepétől az új keresztény jobboldal mint politikai mozgalom összeomlott és visszahúzódott a magánszférába: működési területe elsősorban a családi, a baráti körök, a kisközösségek

és az egyének szellemi élete lett. Ennek ellenére időnként még képes az amerikai nemzeti politikai színpadán egy-egy nagyobb erőfeszítésre, mint például Patrick Buchanan elnökjelöltségi kampányának a támogatására, jóllehet az újságíró-politikus nem jelentett komoly veszélyt George Bush 1992-es újranejelölésére. A történészeknek azonban továbbra is foglalkozni kellene a vallástörténettel: egyrészt el kellene vetni a hagyományos, leegyszerűsítő kategóriákat, mint „jobboldal” és „baloldal”, „liberális” és „konzervatív”, másrészt a különböző történész-szervezetekben — az Organization of American Histo-

rians-ban, az American Historians Association-ben és az American Studies Association-ben nagyobb hangsúlyt kellene fektetni a témára.

The Journal of American History, Vol. 79, No. 4. (March 1993), pp. 1515–1533.

Ma. T.

A folyóiratszemlét Magyarics Tamás (Ma.T.) állította össze.

300 ÉVE SZABAD KIRÁLYI VÁROS DEBRECEN

Debrecen évszázadokon át küzdött a szabad királyi városi jogállás megszerzéséért. Törekvését 1693-ban siker koronázta, kiváltságlevelet kapott I. Lipóttól. A szabad királyi várossá válás 300. évfordulója alkalmából Debrecen Megyei Jogú Önkormányzata, a Debreceni Akadémiai Bizottság és a Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézete 1993. április 22–23-án tudományos emlékülést rendezett.

Berényi Dénes, a Magyar Tudományos Akadémia alelnöke megnyitó szavaiban annak a véleményének adott hangot, hogy Debrecen a jelképes városfalakon belül felhalmozódott tudásnak köszönheti történelmi jelentőségét, s ennek a tudásnak a gyarapítása jelentheti a város további fejlődésének zálogát.

Az 1693. évi kiváltságolás történetét *Balogh István* foglalta össze. Debrecen, a Partiummal együtt, a 16. század közepétől államjogilag Erdélyhez tartozott, de alapvető érdeke volt a Királyi Magyarországgal való jó viszony is. Az Észak-Olaszországba, Dél-Németországba és Lengyelországba irányuló marhakereskedelem hasznából a város meggazdagodott, de a felhalmozott vagyon jelentős része a 17. század második felének háborús viszonyai között elpusztult. Ezzel egyidejűleg a hagyományos kereskedelmi utak is megszakadtak. Debrecen a viszontagságok ellenére következetesen törekedett a királyi szabadalmas mezőváros, majd a szabad királyi városi cím elnyerésére. A Béccsel folytatott 11 hónapos alkudozás, amelyben a várost Dobozsi István főbíró, Pósalaki János jegyző és Komáromi György szenátor képviselte, végül is eredményt hozott: 30 000 forint és busás ajándékok, valamint a katolikus egyháznak tett engedelmények ellenében Debrecen elnyerte a vágyott jogállást. A diploma megerősítette a város régi kiváltságait, megelőzte a jobbágysorba jutást, az eladományozást és biztosította a református vallás megőrzését.

A 16–17. századi Debrecen település-képéről *Módy György* tartott előadást. Véleménye szerint a város külső képét a 15. századra kialakult településszerkezet határozta meg, ez szabott határt és irányt a terjeszkedésnek is. Debrecen, annak ellenére, hogy Zsigmond 1405-ben megadta a jogot kőfal építésére, árok és sövény övezte, amely a népességszámnak megfelelően került a központtól távolabb vagy ahhoz közelebb. Jóllehet a 16. századtól sok házhoz tartozott bolt, a város alapvetően falusias képet nyújtott. Az épületek többsége 3 osztatú vályogház volt patics, vagy vertfallal, zsúp, vagy nádtetővel. A padozat általában földből készült, a földém gerendákból. A sívár külső azonban „hihetetlen helytállást, szorgalmas munkát, Európa-pára tekintő műveltséget és önálló szellemiséget takart”.

A Debrecen egyik szimbólumának számító Református Kollégiumról két referátum is elhangzott. *Rácz István* a Kollégium vonzáskörzetéről értekezve rámutatott

arra, hogy bár a diákság többsége a közeli településekről származott, a Kollégiumban szinte az ország valamennyi régiója képviselve volt. Ha emellett figyelembe vesszük, hogy 1588 és 1850 között mintegy 80 000 fiatal tanult az intézményben, joggal tartathatjuk azt a magyar értelmiségképzés fontos fellegvárának. Jóllehet a diákok között a nemesi származásúak társadalmi részarányuknál nagyobb mértékben voltak képviselve, elmondható, hogy a Kollégium a szegények iskolája volt. A privilegizált helyzetű ifjak jelentős hányadának családja nem rendelkezett vagyonnal, pl. a 18. század végén a szolgadiákok 45%-a nemesi származású volt.

A magyarországi protestánsok hátrányos egyházi helyzete ellenére a Kollégium diákjai szép számmal — a 18. század folyamán évi átlagban 79-en — tanultak külföldön. A peregrináció nemcsak az egyén, hanem az alma mater és a város számára is haszonnal járt — állapította meg előadásában *Kormos László*. A kollégiumi diákok és tanárok külföldi egyetemjárása, a németalföldi, svájci és német protestánsok támogatása nélkül Debrecen aligha válhatott volna a magyar felvilágosodás európai jelentőségű színhelyévé.

Debrecennek a magyar városfejlődésben elfoglalt helyét elemezve, *Gyimesi Sándor* a háromrétegű (távolsági, regionális, helyi) kereskedelem fontosságára hívta fel a figyelmet. Véleménye szerint az ún. városképző tényezők között ez játszott meghatározó szerepet a 16–17. századi dinamikus fejlődésben. Emellett jelentős volt az ipar is, a tőke, a vagyon nagysága alapján Debrecen az ország első városának számított. A 18. század második felében, egy átmeneti visszaesést követően, átalakult a termékstruktúra, s a város újra növekedésnek indult. A 18–19. század fordulójától azonban a fejlődés üteme lelassult, s ahogy ezt a vagyonok nagyságának, a lélekszámának, az iparos–kereskedő réteg arányának stb. alakulása is mutatja, Debrecen fokozatosan veszített jelentőségéből. Ennek ellenére a 19. században még multifunkcionális városnak tekinthető. A 19–20. század fordulójára azonban monofunkcionálissá vált, s csak kereskedelmének köszönhette, hogy város maradt.

Az önszerveződés aspektusából vizsgálta a reformkori Debrecen társadalmát — az általános magyarországi helyzetre is kitekintve — *Pajkossy Gábor*. A kollégiumi diákság különböző társaságait, a tűzoltóságot és az olvasótársaságot leszámítva, Debrecen első egyesülete, a kaszinó 1833-ban jött létre. Ezt követte 1841-ben a polgári kaszinó megalakulása. Az úri kaszinó tagjai döntően a környék feudális elemeiből, s a régi típusú városi elitből verbuválódtak, a polgári kaszinóban pedig a kereskedők és az iparosok voltak többségben. A két egyesület alapszabálya nem különbözött egymástól lényegesen, mindkettő számos jótékonyági akciót szervezett és a nyilvánosság fontos fóruma volt. A hasonló nagyságrendű városokkal (Szeged, Szabadka, Hódmezővásárhely, Pozsony) összehasonlítva, megállapítható, hogy valamennyi településen több egyesület működött a reformkorban, mint Debrecenben. Az egyesületek száma és funkciója alapján Debrecen csak az 1860-as évektől kezdte betölteni azt a szerepet, amely regionális kereskedelmi és kulturális helyénél fogva megillette.

A megkésett polgárosodást igazolják a 19. századi gazdaságtörténeti adatok is, amelyek tanulságát *Orosz István* summázta. Eszerint a város nemcsak gazdaságának rendi–feudális elemeit igyekezett megvédeni, hanem a hagyományos mezőgazdasági termeléshez is ragaszkodott. A mezőgazdaság túlsúlya Debrecenben csak a 18. század második felében alakult ki a ház- és földtulajdon összekapcsolásával, a külön

értékesítés megtiltásával. A városban még 1880 körül is a legeltető állattartás volt a gazdálkodási ideál, amely mögött a szántóművelés nem csak háttérbe szorult, hanem alacsony technikai színvonallal is párosult. Mivel az ipar és a kereskedelem struktúrája sem változott, Debrecen nem csupán Pesttől, de néhány alföldi, „korábban lekörozőt” várostól is elmaradt. A mezőgazdaságban képződött tőke számottevő részét a zálogos puszták megvásárlására fordították, a kapitalizálódást csak néhány ipari és mezőgazdasági vállalkozás jelezte.

Az urbanizációban való lemaradást emelte ki referátumában *Mazsu János* is, aki a századfordulós Debrecen demográfiai viszonyait és a településszerkezet ezzel kapcsolatos változásait vizsgálta. A 19. század utolsó évtizedében — az iparosodással összefüggő — demográfiai növekedés részben a városba való betelepülésből adódott. 1910-ben a lakosság 51,6%-a volt „ősi” debreceni, a beköltözöttek 18%-a Hajdú vármegyéből, 30,4%-a az ország más területeiről, illetve az országhatáron túlról érkezett. A népességnövekedés azonban nem járt együtt intenzív fejlődéssel, hanem Debrecen területi terjeszkedését eredményezte. A 20. század első évtizedeiben a város régi belterületén kívülre került az állandó lakosság több mint 40%-a! Az új, közvilágítás, csatornázás, vízvezeték és szilárd útburkolat nélküli lakóövezetek se a centrummal, se egymással nem álltak kapcsolatban, s hiányzott belőlük a valódi falvak természetes központja is.

A város preindusztriális társadalma mentalitásában sem volt polgáris — hallhattuk a Történelmi Intézet néhai professzorának tanulmányából. *Iryni Károly* szerint 1867-ben történt ugyan kísérlet a modernizálódásra, de a civis gondolatvilágot alapvetően az újtól való idegenkedés, a romantikus antikapitalizmus jellemezte, amelyhez — különösen az 1880-as évektől — antiszemitizmus is társult. A szólamaiban függetlenségpárti debreceni „polgárság” valójában lojális volt a Monarchia iránt, mivel részint abban látta az integer Magyarország zálogát, részint a lehetősége: mezőgazdasági termékei értékesítésére. Az agrárius, maradi szemlélet sajnálatos módon a várospolitikát is meghatározta: szembehelyezkedett a modern kultúrával és tudománnyal, elhanyagolta a szociális ügyeket, etikai problémaként, a hazafiatlanság megnyilvánulásaként értékelte a kivándorlást. A civis réteg önmagát mint magyar és református közösséget misztifikálta, a tőle különbözőt mereven elutasította.

A hagyományos civis elit a két világháború között ugyan meggyengült – mutatott rá előadásában *Timár Lajos*, de a Trianon előtti politizálásának negatív következményei jól kitapinthatók. Debrecenben gyakorlatilag hiányzott a nagyburzsoázia és a nagybirtokosság, s nem volt magas a középpolgári réteg aránya sem. Visszaesett a gyáripár, a tőke jellemző hasznosítási formája a föld-, ház-, telekvásárlás volt. A két világháború között a város társadalmi és politikai vezető rétege már nem volt azonos a gazdasági elittel, amelynek legjelentősebb csoportját a kereskedő tőkésék alkották. Ez a 20–25 család szinte az egész Tiszántúl nagykereskedelmét ellenőrizte. A korszak egyik sajátossága, hogy a kereskedelmi és ipari tőke szorosan összefonódott egymással, a másik, hogy miközben a „gyárak” száma nőtt, a dolgozóké csökkent. A 5–20 főt alkalmazó kisipari üzemek és a 20–100 alkalmazottal dolgozó, gyárjellegű üzemek technikai színvonala között csak minimális különbség volt.

A híres református püspök, Révész Imre 1944–45. évi közéleti szereplését *Barcza József* idézte fel. Megítélése szerint Révész mind a német megszállás, mind a

háborút követő átalakulás idején felelősséggel képviselte egyháza és a magyar nemzet érdekeit. Ahogyan naplójából kiderül, egyet nem értése ellenére — a kormány kérésére —, nem tiltakozott ugyan nyilvánosan a zsidókérdés ún. megoldása ellen, de megtiltotta a lefoglalt zsidóvagyon egyházi és iskolai célú igénybevételét, híveit pedig arra kérte, hogy a zsidókat „fokozott gyöngédséggel” vegyék körül. A püspök a háború után is aktív résztvevője volt a közéletnek. Felemelte szavát a polgári lakosságot sújtó visszaélések ellen, szorgalmazta a földreformot, az állam és egyház kapcsolatának tisztázását. Révész Imre 1949. szeptember 1-jén leköszönt püspöki tisztéről, s ettől kezdve „terminológiája” megváltozott. Későbbi kutatások feladata annak feltárása, mi rejlik e változás mögött?

A második világháború után egész Európa a demokráciát és a nemzeti felemelkedést remélte, de Magyarországon 1945 és 1947 között sem volt demokrácia — hangsúlyozta előadásában *Fehér András*. A várt fordulat jelei ugyan kimutathatók, ám a tényleges demokratikus átalakulást a megszálló szovjet csapatok és a fontos pozíciókat szerzett kommunisták ügyes taktikával megakadályozták. A Kisgazdapárt, az SzDP és a Paraszt Párt demokratikus szárnya, felismerve a veszélyt, kísérletet tett a „Demokratikus Blokk” megszervezésére, ez azonban csak félsikert hozott. Jóllehet az 1947. évi választásokon a lakosság többsége a demokrácia mellett voksolt, az év végére Debrecenben is a diktatúra javára módosultak az erőviszonyok.

Az emlékülés *L. Nagy Zsuzsa* zárszavával ért véget. A konferencia szervezőjeként reményét fejezte ki, hogy a résztvevők, a hiányosságok ellenére, kerek képet kaptak Debrecenről, amely korántsem töretlen fejlődése ellenére, az ország egyik legfontosabb városa volt és maradt. A mai gazdasági, politikai és szellemi elitnek arra kell törekednie, hogy a város ezt a rangját tovább növelje.

Kovács Ágnes

JÖVŐRE JELENIK MEG!

KORAI MAGYAR TÖRTÉNETI LEXIKON (9–14. SZÁZAD)

Főszerkesztő: Kristó Gyula

Szerkesztők: Engel Pál és Makk Ferenc

A magyar történettudomány egyik jelentős vállalkozásaként bocsátja közre az Akadémiai Kiadó az 1994 tavaszi könyvhéten a Korai magyar történeti lexikont. Mintegy másfélszáz szerző kb. kétezer szócikkben foglalta össze mindazt az ismeretanyagot, amely a címben jelzett hat évszázad Kárpát-medencei és magyar történetére vonatkozik. A szócikkeket történészek, régészek, irodalom- és művelődéstörténészek, művészettörténészek, néprajzkutatók, nyelvészek, a latin filológia művelői, bizantinológusok, szlavisták, orientalisták, speciális történeti stúdiumok (történeti állattan, orvostörténet stb.) képviselői írták. A szócikkek felölelik a 9. századi Kárpát-medence, a honfoglalás előtti magyarság történetét, valamint a honfoglalástól kezdve a

magyarság történelmét a 14. század végéig. Önálló szócikket kapott valamennyi korabeli magyar uralkodó (nagyfejedelem, király), vármegye, püspökség, főesperesség, szerepelnek a lexikonban a fontosabb városok, várak, történelmi személyiségek, egyházi intézmények, gazdasági, társadalmi, politikai fogalmak, irodalmi művek, földrajzi helyek. Külön szócikkek tárgyalják a magyarság hat évszázados kapcsolatait mindazon népekkel, amelyekkel ezen hosszú időszak során érintkezésbe került. A szócikkek többségét a források és a tájékoztató szakirodalom felsorolása zárja. Genealógiai táblázatok mutatják be az Árpádok, Anjouk, Babenbergeket, Habsburgokat, Piastokat, Přemysleket, Rurikok leszármazását, lista készült a magyarországi uralkodókon és főtisztviselőkön (nádor, országbíró stb.) kívül az érsekekről, püspökökről, a fontosabb európai országok uralkodóiról, a római pápákról, sőt még a konstantinápolyi pátriárkákról is. A kötet rendkívül gazdag anyagában való tájékozódást közel félszáz térkép és vonalas ábra segíti elő. A legújabb tudományos eredményeket közlő, ugyanakkor élvezhető, közérthető stílusban íródott lexikon a maga nemében páratlan vállalkozás, és nem hiányozhat egyetlen művelt magyar ember könyvespolcáról sem.

(x)

A Századok Alapítványt 1993-ban befizetéseikkel támogatták

Befizető neve	Címe	Összeg
<i>Dr. Kovács István</i>	A-6112 Wattens (Ausztria)	9.500 –Ft.
<i>Németh Tibor</i>	2013 Pomáz	1.000 –Ft.
<i>Dr. Buza János</i>	1021 Bp. Budenz u. 34.	1.000 –Ft.
<i>Horányi György</i>	2023 Dunabogdány, József Attila u. 2/a	1.000 – Ft.
<i>Dr. Szabó Imre</i>	1042 Bp. Petőfi u. 20.	1.500 –Ft.
<i>Jurisich Miklós Múzeum</i>	9731 Kőszeg Pf. 47.	1.200 –Ft.

A Századok Alapítvány pénzügyi mérlege 1993. november 10-én

1992. december 31.	82.536 –Ft.
1993. évi befizetések	15.200 –Ft.
1993. évi kamat	2.749 –Ft.
Összesen	100.485 –Ft.

Az alapítvány valutaszámláján 290 US \$ és 5.095 ATS van.

Pál Lajos

CONTENTS

STUDIES — *Nagy József*: The Agrarian or Land Question in Hungary in the Years Prior to and During the Second World War — *Tilkovszky Loránt*: Fritz Valjavec and the Germans of Hungary — ARTICLES — *Stró Béla*: The Jewish Grammar School of Debrecen — *Szóke Domonkos*: At the Crossroad of Conservatism and Liberalism. Remarks on the Relationship of Bethlen István and the Periodical „Magyar Szemle” — *Barta Róbert*: The Conservative Party of Britain in the 1920's — WORKSHOP — *John Lukács*: Hitler and Hungary — DOCUMENTS — *Gergely Jenő*: The „Vindicative Report” of the Democratic People's Party on its Conflict with Cardinal Mindszenty József, Primate of Hungary — *Stark Tamás*: The Road Leading to the Peace Treaty — LITERATURE — REVIEW — CHRONICLE

INHALT

STUDIEN — *József Nagy*: Die Bodenfrage in Ungarn vor dem Zweiten Weltkrieg und während des Weltkrieges — *Lóránt Tilkovszky*: Fritz Valjavec und das Ungarndeutschtum — MITTEILUNGEN — *Béla Stró*: Das Jüdische Gimnasium in Debrecen — *Domonkos Szóke*: Auf dem Scheideweg des Konservatismus und Liberalismus. Zur Geschichte der Beziehung István Bethlens zur Zeitschrift „Magyar Szemle” — *Róbert Barta*: Die Britische Konservative Partei in den 1920er Jahren — WERKSTATT — *John Lukács*: Hitler und Ungarns — DOKUMENTEN — *Jenő Gergely*: Der „Bestatigungsbericht” der Demokratischer Volkspartei über ihren Konflikt mit dem Kardinal-Erzbischof József Mindszenty — *Tamás Stark*: Der Weg zum Friedensvertrag — HISTORISCHE LITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU — CHRONIK

SOMMAIRE

ÉTUDES — *József Nagy*: La question agraire dans les années avant et au cours de la deuxième guerre mondiale — *Loránt Tilkovszky*: Fritz Valjavec et les Allemands de Hongrie — RAPPORTS — *Béla Stró*: Le Lycée Israélite de Debrecen — *Domonkos Szóke*: Au carrefour du conservatisme et libéralisme. Éléments pour l'histoire de la relation de Bethlen István et la Revue Hongroise (Magyar Szemle) — *Róbert Barta*: Le Parti Conservateur Britannique (Brit Konservatív Párt) dans les années 1920 — ATELIER — *John Lukács*: Hitler et la Hongrie — DOCUMENTS — *Jenő Gergely*: Le rapport „justificatif” du Parti Populaire Démocratique (Demokrata Néppárt) sur son conflit produit avec le primat József Mindszenty — *Tamás Stark*: Vers le traité de paix — HISTORIOGRAPHE — REVUE — CHRONIQUE

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Иожеф Надь*: Земельный вопрос в Венгрии перед второй мировой войной и в годы войны. — *Лорант Тилковски*: Фриц Валявец и немецкая национальность в Венгрии. — СООБЩЕНИЯ — *Бела Широ*: Еврейская гимназия в городе Дебрецен. — *Домокош Секе*: На распутье консерватизма и либерализма. К истории отношения Иштвана Бетлена к журналу «Магьяр Семле». — *Роберт Барта*: Британская Консервативная Партия в 1920-ые г. — МАСТЕРСТВО — *Джон Лукач*: Гитлер и Венгрия. — ДОКУМЕНТЫ — *Ене Гергель*: «Оправдательное сообщение» Демократической Народной Партии о ее конфликте с кардиналом-примасом Йожеф Миндсенти. — *Тамаш Штark*: Путь к мировому договору. — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ХРОНИКА

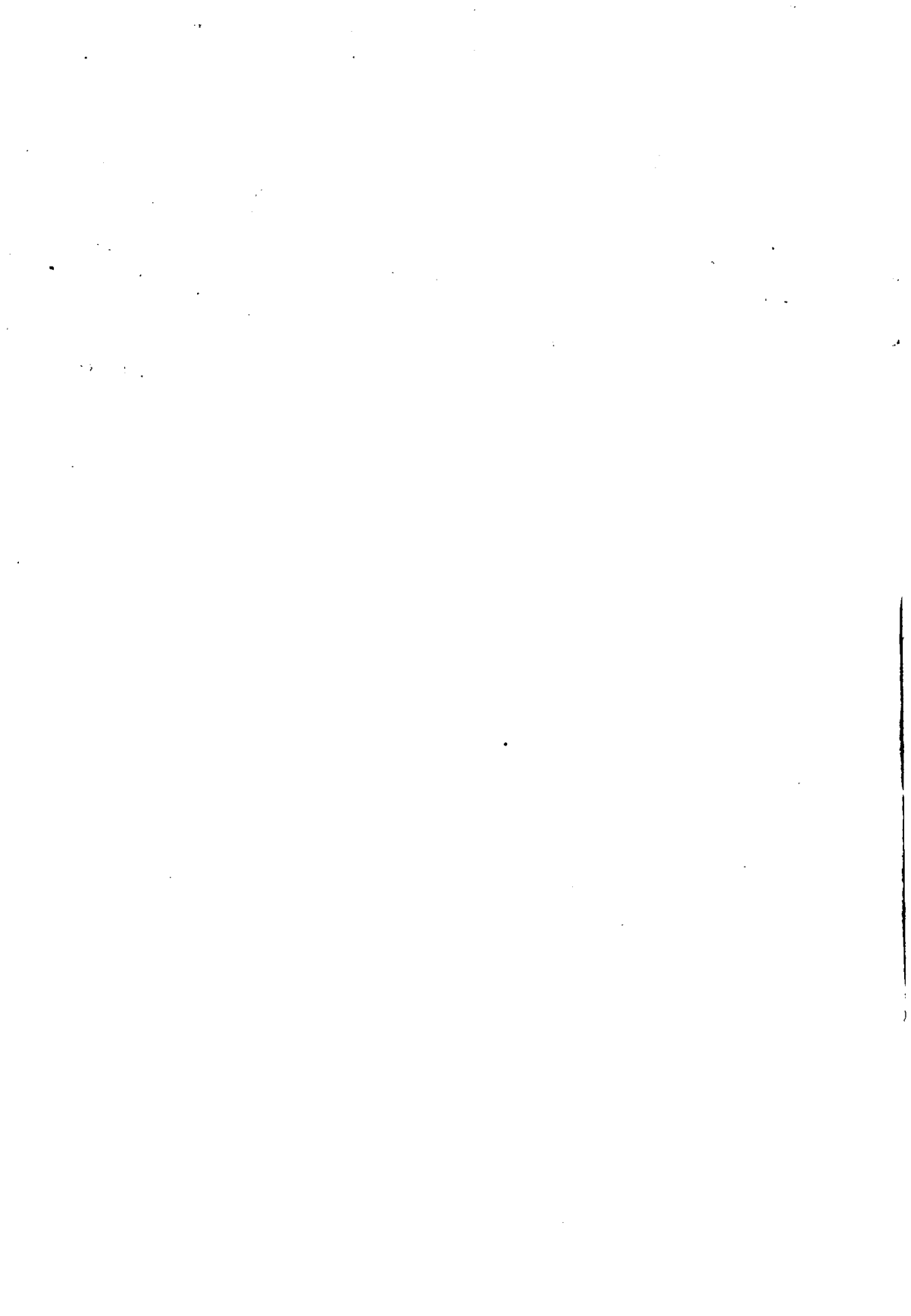
**A szedés és venturázás a Századok szerkesztőségében készült a Computer Média Rt.
Ventura 2.0 magyar változatával.**

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat

**Nyomás: Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti Társaság
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.**

Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor

HU ISSN 0039-8098

Következő számaink tartalmából

Heckenast Gusztáv: Magyarország nem magyar iparos népeisége a 18. században

Tüskés Gábor – Knapp Éva: A katakombaszentek tisztelete. Fejezet a barokk kori szent- és ereklyekultusz történetéből

Sándor Pál: A honi zsidó értelmiségről 1840–1849-ben

Enyedi Sándor: „...Egek szeretik hazánkat, nemzetünket...” Aranka György első levelei Kovachich Márton Györgyhöz

Fábiánné Kiss Erzsébet: A honárulók vagyonának lefoglalása és kezelése — az 1848–49-es pénzügyi adminisztráció egyik speciális feladata

Czövek István: Adalékok a francia-porosz háború történetéhez

Kabdebő Tamás – O Siocháin, Seamas: Magyarország és a két Roger Casement

Hermann Róbert: Műfajok és tendenciák az 1848–49-es polgári memoárirodalomban

E számunk munkatársai

Barta Róbert tudományos továbbképzési ösztöndíjas (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) – *Biernacki Karol* levéltáros (Csongrád Megyei Levéltár, Szeged) – *Gergely Jenő* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – *Jemnitz János* a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Kovács Ágnes* adjunktus, (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) – *Lukacs, John* egyetemi tanár (Chestnut Hill College, Pa. Egyesült Államok) – *Magyarics Tamás* egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – *Miskolczy Ambrus* kandidátus, tszv. egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – *Nagy József* kandidátus, főiskolai tanár (Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola, Eger) – *Niederhauser Emil* akadémikus (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Pál Lajos* a Századok szerkesztője – *Stró Béla* tudományos továbbképzési ösztöndíjas (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) – *Stark Tamás* kandidátus, munkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Szabó Dániel* kandidátus, főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Szöke Domonkos* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) – *Tilkovszky Loránt* a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Vadász Sándor* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – *Vadnay Tibor* könyvtáros (MTA Történettudományi Intézet, Budapest)

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha a kézirati szöveget számítógépes szövegszerkesztés útján készíti, s lemezen adja le. Amennyiben lehetséges a Word 5.0 szövegszerkesztőt használja.

2. Hagyományos kézirat esetében jól olvasható, kopott és halvány betűket nem tartalmazó, lehetőleg javítás nélküli szöveget adjon le, minél fehérebb papíron – egy (valamikori) scanner csak jóminőségű, kontrasztos szöveget tud jó hatásfokkal „beolvasni”.

3. A jegyzeteket folyamatos számozással készítse, és a tanulmány végére helyezze el.

4. Külön kérjük, hogy a teljes magyar abc-t használja kézirata elkészítéskor; ha nem rendelkezik vele, akkor az ékezeteket vékony fekete filctollal pótolja kézirátán; ha a kéziratot javítani kíván — s csak ebben az esetben — két példányban készítse azt el, és a második példányon tüntesse fel a javításokat.

5. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel, s a kurzíválandó szöveget aláhúzással jelölje. (A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurzíváljuk, szerkesztőkét, összeállítókat, valamint címet nem!)

6. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (személyi számát, munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel.*

7. ~~A tanulmányokról~~ és cikkekről — külön kérésre és a szerzők tiszteletdíjának terhére — 40 példányban különlenyomatot készítettünk.

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. és a *Magiszter* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. sz. alatti könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 720,-Ft

Egy szám ára: 120,-Ft, dupla szám ára: 240,-Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.